

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

AC 5765
CLASS _____
CALL No. Sa2V1 Mad-Lak

RGARTHADĪPIKĀ

A pre-Sāyaṇa and hitherto unpublished commentary

ON

RGVEDASAMHITĀ

BY

MĀDHAVA, SON OF ŚRIVENKATĀRYA

EDITED

From Original palm-leaf Malayalam MSS. with extracts
from other commentaries.

BY

LATE DR. LAKSHMAN SARUP

*M. A. (Panj.), D. Phil. (Oxon.),
Officier d' Academie (France), formerly, Principal, Oriental
College, Head of the Sanskrit Department, and Professor of
Sanskrit Literature at the University of the Panjab, Lahore.*

Vol. IV

Published

5765

Under the supervision of Prof. Jagdishlal Shastri, M. A., M. O. L.
formerly Mcleod-Kashmir Research Scholar, University of
the Panjab, Lahore and at present Lecturer in Sanskrit
in the Madhyapradesh Educational Service, at the
Mahakoshal Mahavidyalaya, Jabalpur, Madhya Pradesh.

Sa 2VI
Mad/Lak

By

MOTILAL BANARSIDASS

ORIENTAL BOOKSELLERS & PUBLISHERS

Post Box No. 75, Nepalikhapra, BANARAS

1955

MUNSHI RAM MANOHAR LAL

Oriental & Foreign Book Sellers,

Nai Sarak, DELHI.

ROYAL INDIAN ARMY
MEDICAL DEPARTMENT
RECEIVED

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. 5765
Date. 13/3/57
Call No. Sa 2 V 1 / Mad / Lak.

ऋक्संहिताव्याख्यातुस्तायनाचार्यात्प्राग्भवेन
श्रीवेङ्कटार्यतनूद्भवेन श्रीमाधवेन
विरचिता

अप्रकाशितपूर्वा, ऋग्वेदसंहिताव्याख्या

ऋगर्थदीपिका

पञ्चनदीये विश्वविद्यालये पुरा संस्कृताचार्ये संस्कृतविभागाध्यक्षे च कदाचित्पाञ्चनद-
प्राच्यमहाविद्यालयस्य मुख्याधिष्ठातृभिर्यशश्शरीरे दिवङ्गतः

थीलक्ष्मणस्वरूप, एम० ए० (पंजाब), डी० फिल० (ऑक्सफोर्ड)

आफिसर एकेडेमी (फ्रांस) इत्येतैः

मलयालिपिलिखितानि प्राचीनतालपत्रादशंपुस्तकानि पर्यालोच्य

पूर्वापरव्याख्यानोद्धतैः सन्दर्भैश्चालङ्कृत्य सम्पादिता ।

तस्या अयं

चतुर्थो भागः

मध्यप्रदेशान्तर्गतमहाकोशलविषयान्तर्निपातिजाबालिपुरान्तर्बतिनि महा-
कोशलमहाविद्यालये संस्कृताचार्यस्य एम० ए०, एम० ओ० एल०
इति विरुदभाजः श्रीजगदीशलालशास्त्रिणो निरीक्षकत्वे

काशीयसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैः

मोतीलाल बनारसीदास इत्येतैः

प्रयागस्थे 'ला जर्नेल' इति नाम्नि

मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्रकाशितः

१९५५

TABLE OF CONTENTS

I. A list of Abbreviations	XI-XIV
II. Publisher's Preface	XV-XVI
III. The Fifth Maṇḍala	1-366
1. The first hymn	1-7
2. The second hymn	7-16
3. The third hymn	17-22
4. The fourth hymn	23-29
5. The fifth hymn ...	29-32
6. The sixth hymn...	32-37
7. The seventh hymn	37-41
8. The eighth hymn	42-45
9. Introductory remarks of the commentator to the first chapter of the fourth Aṣṭaka	45-48
10. The ninth hymn	49-53
11. The tenth hymn	54-58
12. The eleventh hymn	58-61
13. The twelfth hymn	62-65
14. The thirteenth hymn	65-66
15. The fourteenth hymn	67-68
16. The fifteenth hymn	68-70
17. The sixteenth hymn	71-72
18. The seventeenth hymn	73-75
19. The eighteenth hymn	75-77
20. The nineteenth hymn	77-80
21. The twentieth hymn	80-81
22. The twenty-first hymn	82-83
23. The twenty-second hymn	83-84
24. The twenty-third hymn	85-86
25. The twenty-fourth hymn	87-90
26. The twenty-fifth hymn	90-93
27. The twenty-sixth hymn	94-96
28. The twenty-seventh hymn...	97-99
29. The twenty-eighth hymn	100-103
30. The twenty-ninth hymn	103-110
31. The thirtieth hymn	111-118
32. The thirty-first hymn	118-124
33. The thirty-second hymn	125-131
34. Introductory remarks to the second chapter of the fourth Aṣṭaka	132-134
35. The thirty-third hymn	134-138
36. The thirty-fourth hymn	139-144
37. The thirty-fifth hymn	144-147
38. The thirty-sixth hymn	147-150
39. The thirty-seventh hymn...	150-153
40. The thirty-eighth hymn	153-154
41. The thirty-ninth hymn	155-159
42. The fortieth hymn	160-164
43. The forty-first hymn	164-174
44. The forty-second hymn	175-183
45. The forty-third hymn	183-191
46. The forty-fourth hymn	191-202
47. The forty-fifth hymn	202-208
48. The forty-sixth hymn	209-212

Ms. P. unshifram Nanobar Lal, Delhi on 8-2-57 - Rs. 50/-

49-50. Introductory remarks to the third chapter of the fourth Aṣṭaka	213—215
51. The forty-seventh hymn	215—219
52. The forty-eighth hymn	219—222
53. The forty-ninth hymn	223—225
54. The fiftieth hymn	225—227
55. The fifty-first hymn	228—232
56. The fifty-second hymn	232—239
57. The fifty-third hymn	240—245
58. The fifty-fourth hymn	246—253
59. The fifty-fifth hymn	253—257
60. The fifty-sixth hymn	257—260
61. The fifty-seventh hymn	261—264
62. The fifty-eighth hymn	264—268
63. The fifty-ninth hymn	268—272
64. The sixtieth hymn	272—276
65. The sixty-first hymn	276—287
66. The sixty-second hymn	287—291
67. Introductory remarks to the fourth chapter of the fourth Aṣṭaka	292—294
68. The sixty-third hymn	294—297
69. The sixty-fourth hymn	297—299
70. The sixty-fifth hymn	300—302
71. The sixty-sixth hymn	302—304
72. The sixty-seventh hymn	304—306
73. The sixty-eighth hymn	306—307
74. The sixty-ninth hymn	308—309
75. The seventieth hymn	310—311
76. The seventy-first hymn	311—312
77. The seventy-second hymn	312—313
78. The seventy-third hymn	313—317
79. The seventy-fourth hymn... ..	317—321
80. The seventy-fifth hymn	321—324
81. The seventy-sixth hymn	324—326
82. The seventy-seventh hymn... ..	327—330
83. The seventy-eighth hymn	330—333
84. The seventy-ninth hymn	333—337
85. The eightieth hymn	337—339
86. The eighty-first hymn	339—344
87. The eighty-second hymn	344—342
88. The eighty-third hymn	348—357
89. The eighty-fourth hymn	353—354
90. The eighty-fifth hymn	355—360
91. The eighty-sixth hymn	360—362
92. The eighty-seventh hymn... ..	363—366
IV. The Sixth Maṇḍala	367—755
93. The first hymn	367—373
94. Introductory remarks to the fifth chapter of the fourth Aṣṭaka	373—375
95. The second hymn	375—380
96. The third hymn	380—384
97. The fourth hymn	384—388
98. The fifth hymn	388—392
99. The sixth hymn	392—396
100. The seventh hymn	396—400

101. The eighth hymn	401—405
102. The ninth hymn	405—410
103. The tenth hymn	411—413
104. The eleventh hymn	413—416
105. The twelfth hymn	416—419
106. The thirteenth hymn	420—422
107. The fourteenth hymn	423—425
108. The fifteenth hymn	425—434
109. The sixteenth hymn	435—451
110. Introductory remarks to the sixth chapter of the fourth Aṣṭaka	452—453
111. The seventeenth hymn	454—460
112. The eighteenth hymn	461—467
113. The nineteenth hymn	468—475
114. The twentieth hymn	476—482
115. The twenty-first hymn	482—488
116. The twenty-second hymn...	488—494
117. The twenty-third hymn	494—498
118. The twenty-fourth hymn	499—504
119. The twenty-fifth hymn	504—508
120. The twenty-sixth hymn	508—511
121. The twenty-seventh hymn...	512—516
122. The twenty-eighth hymn	517—520
123. Introductory remarks to the seventh chapter of the fourth Aṣṭaka	521—522
124. The twenty-ninth hymn	522—525
125. The thirtieth hymn	525—528
126. The thirty-first hymn	528—531
127. The thirty-second hymn	531—533
128. The thirty-third hymn	533—535
129. The thirty-fourth hymn	535—537
130. The thirty-fifth hymn	537—539
131. The thirty-sixth hymn	540—542
132. The thirty-seventh hymn	542—545
133. The thirty-eighth hymn	545—547
134. The thirty-ninth hymn	547—549
135. The fortieth hymn	550—552
136. The forty-first hymn	553—554
137. The forty-second hymn	555—556
138. The forty-third hymn	556—557
139. The forty-fourth hymn	558—569
140. The forty-fifth hymn	569—578
141. The forty-sixth hymn	579—585
142. The forty-seventh hymn	586—605
143. Introductory remarks to the eighth chapter of the fourth Aṣṭaka	606—608
144. The forty-eighth hymn	608—619
145. The forty-ninth hymn	619—628
146. The fiftieth hymn	628—635
147. The fifty-first hymn	636—442
148. The fifty-second hymn	643—649
149. The fifty-third hymn	650—652
150. The fifty-fourth hymn	653—656
151. The fifty-fifth hymn	656—659
152. The fifty-sixth hymn	659—661

153. The fifty-seventh hymn	...	662—663
154. The fifty-eighth hymn	...	663—666
155. The fifty-ninth hymn	...	666—671
156. The sixtieth hymn	...	671—677
157. The sixty-first hymn	...	677—683
158. Introductory remarks to the first chapter of the fifth		
Aṣṭaka	...	684—687
159. The sixty-second hymn	...	687—692
160. The sixty-third hymn	...	693—698
161. The sixty-fourth hymn	...	698—701
162. The sixty-fifth hymn	...	701—703
163. The sixty-sixth hymn	...	704—709
164. The sixty-seventh hymn	...	710—714
165. The sixty-eighth hymn	...	715—719
166. The sixty-ninth hymn	...	719—722
167. The seventieth hymn	...	723—726
168. The seventy-first hymn	...	726—730
169. The seventy-second hymn...	...	731—733
170. The seventy-third hymn	...	733—734
171. The seventy-fourth hymn...	...	735—736
172. The seventy-fifth hymn	...	737—753
V The Seventh Maṇḍala	...	756—1181
173. The first hymn	...	756—766
174. Introductory remarks to the second chapter of the fifth		
Aṣṭaka	...	767—769
175. The second hymn	...	769—774
176. The third hymn	...	775—779
177. The fourth hymn	...	780—786
178. The fifth hymn	...	786—789
179. The sixth hymn	...	790—793
180. The seventh hymn	...	793—795
181. The eighth hymn	...	796—799
182. The ninth hymn	...	799—802
183. The tenth hymn	...	802—804
184. The eleventh hymn	...	804—806
185. The twelfth hymn	...	806—807
186. The thirteenth hymn	...	807—808
187. The fourteenth hymn	...	809
188. The fifteenth hymn	...	810—813
189. The sixteenth hymn	...	814—818
190. The seventeenth hymn	...	818—820
191. The eighteenth hymn	...	820—833
192. The nineteenth hymn	...	833—838
193. Introductory remarks to the third chapter of the fifth		
Aṣṭaka	...	838—843
194. The twentieth hymn	...	843—847
195. The twenty-first hymn	...	848—852
196. The twenty-second hymn...	...	853—856
197. The twenty-third hymn	...	856—859
198. The twenty-fourth hymn...	...	859—861
199. The twenty-fifth hymn	...	861—864
200. The twenty-sixth hymn	...	864—866
201. The twenty-seventh hymn...	...	866—868
202. The twenty-eighth hymn...	...	868—870
203. The twenty-ninth hymn	...	870—872

204. The thirtieth hymn	...	872—874
205. The thirty-first hymn	...	874—876
206. The thirty-second hymn	...	877—888
207. The thirty-third hymn	...	889—898
208. The thirty-fourth hymn	...	898—906
209. The thirty-fifth hymn	...	906—911
210. Introductory remarks to the fourth chapter of the fifth Aṣṭaka	...	911—914
211. The thirty-sixth hymn	...	914—919
212. The thirty-seventh hymn...	...	919—922
213. The thirty-eighth hymn	...	923—928
214. The thirty-ninth hymn	...	928—934
215. The fortieth hymn	...	934—937
216. The forty-first hymn	...	937—942
217. The forty-second hymn	...	942—945
218. The forty-third hymn	...	945—947
219. The forty-fourth hymn	...	947—949
220. The forty-fifth hymn	...	949—951
221. The forty-sixth hymn	...	951—954
222. The forty-seventh hymn	...	954—956
223. The forty-eighth hymn	...	956—958
324. The forty-ninth hymn	...	959—960
225. The fiftieth hymn	...	960—962
226. The fifty-first hymn	...	962—963
227. The fifty-second hymn	...	964—965
228. The fifty-third hymn	...	965—966
229. The fifty-fourth hymn	...	967—968
230. The fifty-fifth hymn	...	968—973
231. The fifty-sixth hymn	...	974—983
232. The fifty-seventh hymn	...	983—986
233. The fifty-eighth hymn	...	986—989
234. The fifty-ninth hymn	...	990—996
235. Introductory remarks to the fifth chapter of the fifth Aṣṭaka	...	996—1001
236. The Sixtieth hymn	...	1002—1008
237. The sixty-first hymn	...	1008—1010
238. The sixty-second hymn	...	1011—1014
239. The sixty-third hymn	...	1014—1017
240. The sixty-fourth hymn	...	1017—1019
241. The sixty-fifth hymn	...	1019—1021
242. The sixty-sixth hymn	...	1021—1028
243. The sixty-seventh hymn	...	1028—1032
244. The sixty-eighth hymn	...	1033—1036
245. The sixty-ninth hymn	...	1036—1040
246. The seventieth hymn	...	1040—1043
247. The seventy-first hymn	...	1043—1045
248. The seventy-second hymn...	...	1046—1048
249. The seventy-third hymn	...	1048—1050
250. The seventy-fourth hymn...	...	1050—1052
251. The seventy-fifth hymn	...	1053—1056
252. The seventy-sixth hymn	...	1057—1060
253. The seventy-seventh hymn...	...	1060—1062
254. The seventy-eighth hymn...	...	1063—1064
255. The seventy-ninth hymn	...	1065—1067
256. The eightieth hymn	...	1067—1068
257. Introductory remarks to the sixth chapter of the fifth Aṣṭaka	...	1068—1072

258. The eighty-first hymn	1073—1075
259. The eighty-second hymn	1075—1081
260. The eighty-third hymn	1081—1085
261. The eighty-fourth hymn	1086—1087
262. The eighty-fifth hymn	1088—1090
263. The eighty-sixth hymn	1090—1094
264. The eighty-seventh hymn...	...	1095—1099
265. The eighty-eighth hymn	1099—1103
266. The eighty-ninth hymn	1103—1104
267. The ninetieth hymn	1105—1109
268. The ninety-first hymn	1109—1112
269. The ninety-second hymn	1113—1116
270. The ninety-third hymn	1117—1120
271. The ninety-fourth hymn	1120—1124
272. The ninety-fifth hymn	1124—1128
273. The ninety-sixth hymn	1128—1131
274. The ninety-seventh hymn...	...	1131—1135
275. The ninety-eighth hymn	1135—1138
276. The ninety-ninth hymn	1138—1143
277. The hundredth hymn	1144—1151
278. Introductory remarks to the seventh chapter of the fifth Aṣṭaka	1151—1155
279. The one hundred and first hymn	...	1156—1159
280. The one hundred and second hymn	...	1159—1160
281. The one hundred and third hymn	...	1160—1165
282. The one hundred and fourth hymn	...	1166—1181

LIST OF ABBREVIATIONS

Ā	Ātmanepada
ĀĀ	Aitareya Āraṇyaka
AB.	Aitareya Brāhmaṇa
abl.	ablative case
acc.	accusative case
AGS.	Āpastambagṛhyasūtra
Amara.	Amarakoṣa
Anu.	Anuvākānukramaṇī
Apr.	Atharvavedaprātiśākhya
Apś.	Āpastambaśrautasūtra.
Āś.	Āśvalāyanaśrautasūtra
At.	Ātmānanda's Commentary on RV. I. 164
Au.	Aitareyopaniṣad
BD.	Bṛhaddevatā
Bṛh. U.	} Bṛhadāraṇyakopaniṣad
Bu.	
BS.	Bṛhaspati Smṛti.
Caus.	Causal
Cha. U.	Chāndogyopaniṣad
CHMB	Chāndogyamantrabhāṣya by Guṇaviṣṇu.
D.	A palm-leaf Malayam ms. at the Lalachand Library of the D.A.V. College, Lahore.
DDN.	Dyādviveda's Nītimañjarī.
DP.	Dhātupāṭha
dat.	dative case
Dur.	Durgācārya's Commentary on the Nirukta
Ed.	Editor
F.	A fragment of a Devanāgarī ms.
fem.	feminine gender
GB.	Gopatha Brāhmaṇa
GGŚ.	Gobhilaḡṛhyasūtra
gen.	genitive case
imf.	imperfect
inj.	injunctive
inst.	instrumental case
KAS.	Kauṭalya's Arthaśāstra
Kā Śr.	Kātyāyana's Śrautasūtra
Katha U.	Kathopaniṣad
Kau. Br.	Kauṣītaki Brāhmaṇa
Kau. Up.	Kauṣītaki Upaniṣad
Ken. U.	Kenopaniṣad
KS.	} Kātyāyana's Sarvānukramaṇī
KSA.	
Lit.	Literally
Loc.	Locative case
M.	A Devanāgarī transcript of a Madras ms.
Mah.	Mahidhara, a commentator of the Śukla Yajurveda
Mahānār Up.	Mahānārāyaṇopaniṣad
Maitr. Up.	Maitrāyaṇī Upaniṣad
Maitri Up.	Maitrī Upaniṣad
Manu.	Manusmṛiti
Mas.	Masculine gender

- MS. Manuscript
 Maitrāyaṇī Saṃhitā
 MSS. Manuscripts
 Mu. U. } Muṇḍakopaniṣad
 Muṇḍaka U. }
 N. Nirukta of Yāska
 Ngh. Nighaṇṭu
 nom. nominative case
 Nrs. U. Nṛsiṃhottaratāpini Upaniṣad
 NS. Nidāna Sūtra
 O.M. Oriental College Magazine.
 P. A palm-leaf Malayalam ms. at the Punjab University Library.
 P. page
 pa. Pāṇini's Aṣṭādhyāyī
 perf. perfect.
 pers. Person
 pl. plural number
 PMBH. Patañjali's Mahābhāṣya
 PP. Padapāṭha
 Parāśara. Parāśara Smṛti
 Praśna. U. Praśnopaniṣad
 R. The Rgvedānukramaṇī of Mādhavabhaṭṭa edited by C. Kunhan Raja, Madras University Sanskrit Series No. 2.
 red. reduplicated
 Rgvidh. Rgvidhāna, edited by Meyer
 RPR. Rgvedaprātiśākhya
 RV. Rgveda
 S. K. Sāmbaśiva Śāstri's edition of the Ṛksamhitā with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Venkaṭa-mādhavārya, Trivandrum Sanskrit Series, No. 96.
 S. Saṃhitāpāṭha
 ŚA. Śāṅkhyāyana Āraṇyaka
 ŚB. Śatapatha Brāhmaṇa
 Śāp Br. Śāṅkhāyana Brāhmaṇa
 Śāt. Śātyāyana Brāhmaṇa
 ŚVB. Śadvīmśa Brāhmaṇa
 SDS. Sarvadarśanasamgraha
 Sing. Singular number
 SK. Skandasvāmin's commentary on the Rgveda
 SKN. Skandasvāmin's commentary on the Nirukta of Yāska
 Skr. Skandasvāmin's Rgvedabhāṣya, edited by C. Kunhan Raja, Madras University Sanskrit Series, No. 8.
 Skt. Skandasvāmin's Bhāṣya on the Rgveda, Trivandrum edition.
 Śr. Sū. Śrauta Sūtra
 ŚSS. Śāṅkhāyana Śrauta Sūtra
 St. Śuddhātattva
 Sve. U. Śvetāśvataropaniṣad
 Sy. Sāyaṇācārya's commentary on the Rgveda, Poona edition.
 TA. Taittirīya Āraṇyaka
 TB. Taittirīya Brāhmaṇa
 Tāndya. } Tāndya Mahābrāhmaṇa
 TMB }
 TS. Taittirīya Saṃhitā
 T. U. Taittirīyopaniṣad
 U. Uvvaṭa

Unādi	Unādi Sūtras
Vaij.	Vaijayantīkośa
V.	} Vārtika on Pāṇini's Aṣṭādhyāyī
Var.	
Vpa.	
VD.	Vedārthadīpikā
VM.	Mādhava, son of Śrī-Veṅkaṭārya
VNS.	Vararuci's Niruktasamuccaya
Voc.	Vocative case
Vol.	Volume
VPR	Vājasaneyiprātiśākhya
VS.	Vājasaneyi samhita
YPR.	Yajurveda prātiśākhya
YV.	Yajurveda

अ.	}	अध्याय
अध्या		
आपं		आयंभटीय
आ. श्री. सू.		आश्वलायनश्रौतसूत्र
उ	}	उणादिसूत्र
उणा		
ऋ.	}	ऋग्वेदसंहिता
ऋ. सं.		
ऋ. प्रा.		ऋक्संप्रतिशाख्य
ऐ. ब्रा.		ऐतरेयब्राह्मण
क.		कण्डिका
का.		कात्यायनश्रौतसूत्र
का. सं.		कात्यायनसर्वानुक्रमणी
का. सं. द्वा. का.		कात्यायनसर्वानुक्रमणी द्वादशकण्डिका
को. ब्रा.		कोपीतकिब्राह्मण
गो.		गोपथब्राह्मण
गो. गृ. सू.		गोभिलगृह्यसूत्र
गो. स्मृ.		गोभिलस्मृति
तां. ब्रा.		ताण्ड्यब्राह्मण
तै. आ.		तैत्तिरीय आरण्यक
तै. सं.		तैत्तिरीयसंहिता
नि.	}	निरुक्त
निरु		
निघ.		निघण्टु
पा.		पाणिनि—अष्टाध्यायी
पार.		पारस्करगृह्यसूत्र
पा. बा.		पाणिनिवातिक

भ. गी.	भगवद्गीता
मनु.	मनुस्मृति
म. भा. शा. प.	महाभारत शान्तिपर्व
वे. दी.	वेदार्थदीपिका (षड्गुरुशिष्यविरचिता सर्वानुक्रमणीव्याख्या)
श. }	शतपथब्राह्मण
श. ब्रा. }	
शा. आ.	शाङ्खायन आरण्यक
शा. ब्रा.	शाङ्खायन ब्राह्मण
शा. श्री. सू.	शाङ्खायन श्रीतसूत्र
सा. भा.	सायणभाष्य

PUBLISHER'S PREFACE

By

Sundar Lal Jain

The present volume completes the commentary of Mādhava, son of Shriveṅkaṭa, on the fifth, sixth and seventh maṇḍalas of the R̥gveda.

Two factors have been responsible for the unprecedented delay in bringing out this volume.

The learned Editor of the commentary, Dr. Lakshmana Sarup, left this mortal world when the present volume was under its career of print. His unexpected demise was a stern blow to Indology which resulted in the set-back in the progress of the work of this volume.

The task of publishing the volume was heavy and laborious. In the process of printing, the accented text of the R̥gveda and the commentary of Mādhava thereon were to be compared with their originals. In the footnotes the relevant parts of the Śatapatha Brāhmaṇa, the Nirukta and the commentaries of Uvvaṭa, Mahidhara, Bhaṭṭabhāskara, Dvādvēda and the rest had to be verified. References to Śrauta and Gṛhya Sūtras, Anukramaṇis and Bṛhaddevatā had to be traced out. No less hard was the task of tracing to their original the quotations that exist in the commentary of Mādhavārya. The process of printing itself involved a careful reading with regard to the proper adjustment and correction of the varied and complex material so composed.

This heavy and responsible task was assigned to and willingly shouldered by Shri Jagdishlal Shastri, M.A., M.O.L., who, as the Mcleod-Kashmir Research scholar, University of the Panjab, had the benefit of training under the learned doctor and as the reader of proofs of the first three volumes was acquainted with the technique of the work.

The work was resumed. But as the prospects of its completion were in sight, there was a revolution in the political life of our country. India became free, but was partitioned. The West Punjab, the home of Vedic learning and culture in ancient days, was cut off from the rest of India. The partition involved bloodshed, arson and loot. Under the lawless duration of power-transfer in 1947, our firm of Lahore was set on fire on the thirteenth of August and was reduced to ashes. In the holocaust that ensued, the non-Muslim personnel of our firm had to flee for life and take shelter in India, homeless and penniless. Rehabilitation of the displaced was a Herculean task even for the mighty Indian Government.

The re-establishment of the firm upon the scratch was a difficult project. However the difficulty had to be faced and overcome. The firm started its new career in Banaras, the holy city of Shri Viśvanātha. The selection of the city, site and situation and the management of money, might and material was made under the grace and goodwill of the glorious Goddess of Learning.

From 1947 to 1955, it has been a period of persistent struggle. Under the storm and stress of pressing occupations and in the turmoil and confusion that followed displacement, the work of printing remained suspended for an indefinite period. But it was not long before the work was re-started. Shri Jagdishlal Shastri, who having left his hearth and home in Pakistan, had settled in India and joined Madhyapradesh Educational

Service, resumed and maintained the charge of supervision till the completion of the work.

The present volume is imbued with all the characteristics of the foregoing three volumes except that it has not been possible to include padapāṭha in the appendix as it has been done hitherto. In excluding padapāṭha we wished to avoid further delay in bringing out the volume. We were afraid of increasing the extent of this volume which is bigger than any one of its sister volumes already published. We shall make amends for this omission and include the padapāṭha of the hymns of this volume in the fifth volume of this work.

It is pleasing to note that in the unaccountable losses that our firm has sustained we have had the moral support of Indologists from all over the world. They have taken our losses as their own and have patronised us in our efforts to serve the cause of Indology.

Nepali Khapra,
Banaras, 5th January, 1955.

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।

यद्वाइव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥

नमोऽग्निभ्योऽस्त्वबोधीति सूक्तं बुधगविष्टिरी ।

अनुक्तगोत्र आत्रेयः पञ्चमे मण्डले भवेत् ॥

[अबोध्यग्निः] धेनुमिव^१ । आगच्छन्तीम्^२ । उषसम्^३ । प्रति^४ । जनैर्निधीयमानया^५ । समिधा^६ । प्रबुद्धो^७ भवति ।

अग्निः^१ । महान्त^२ एव वृक्षाः^३ । शाखाम्^४ । उद्गमयन्तः^५ । अग्नेर्भानवः^६ । अन्तरिक्षम्^७ । प्रति^८ । प्रसिखते^९ ।

१. तेमोत्रि० P. २. ०स्त्वाबो० P.D.

३. आत्रेये पञ्चमे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमे-
ऽनुवाके चतुर्विंश सूक्तानि । तत्र 'अबोध्यग्निः'
इति द्वादशचं प्रथमं सूक्तम् । आत्रेयमनु-
क्रमिका—'अबोधि द्वादश बुधगविष्टिरी'
(KSA.24.1.p.19.) इति । पञ्चमे मण्ड-
लेऽनुक्तगोत्रमात्रेयं विद्यादिति परिभाषितत्वा-
दात्रेयो बुधगविष्टिरावृषी । अनादेशपरिभाषया
त्रिष्टुप् (Cf. KSA.12.6.p.5.) । मण्ड-
लादिपरिभाषया (Cf. KSA.12.12.p.5.)
अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आग्नेये क्तो त्रिष्टुभे
छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादि चत्वारि सूक्तानि ।
तथा च सूत्रितम् 'अबोध्यग्निः समिधेति चत्वारि'
(ASS.4.13.) इति । अध्यायोत्सर्जनोपाकरण-
योर्धामन्ते विश्वमिति वृत्तत्वेन विनियोग उक्तः
Sy. ४. The *pratika* is supplied
by the Editor.

५. अग्निहोत्रार्थधेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वत्
Sy. आगच्छन्तीं धेनुं यथा वत्सः प्रतिबुध्यते
Mah. यथा धेनुमागच्छन्तीं वत्सः प्रतिबुध्यते U.

६. ०सः M. यथा चोषसमागच्छन्तीं प्रति मनुष्याः
प्रतिबुध्यन्ते Mah. U. ७. उषःकाले इत्यर्थः Sy.

८. अध्वर्यादीनाम् Sy. ज्ञानश्रद्धाद्विजतर्पणस-
त्यादिसम्पन्नानामग्निहोत्रिणाम् Mah. अग्नि-
होत्रिणां सत्यातिथिज्ञानश्रद्धासम्पन्नानाम् U.

९. समिद्धिः Sy. समिन्धनेन Mah. U.

१०. प्रबुद्धोऽभूत् Sy. कर्मणि स्वमधिकारं जाना-
तीत्यर्थः Mah. प्रतिबुध्यते कर्मणि स्वमधि-

कारम् U. ११. Sy. adds अयम् ॥ योऽय-
मग्निः U. १२. दृष्टान्तमाह । यद्वा महान्तः
Mah. यद्वा इति महन्नाम (Ngh.3.3.)

१३. ववृ M. जातपक्षाः पक्षिणः Mah., U.

१४. वृक्षशाखाम् Mah., U.

१५. उद्गमय P. प्रोद्गमयन्तो वृक्षाः स्वाधिष्ठानं त्य-
जन्तः Sy. प्रोद्गच्छन्तो नाकमाकाशं प्रति प्र-
सरन्ति तद्वत् Mah. परित्यज्योर्ध्वं गच्छेयुः U.

१६. दीप्तस्य तस्याग्नेः Mah. तस्याहुतिभिर्दीप्तस्य U.

१७. अथ प्रबुद्धस्याग्नेः ज्वालाः Sy. भानवो रश्मयः
Mah. अर्चो वि महान्ति U.

१८. स्वर्गम् Mah. स्वर्गलोकम् U.

१९. आभिमुख्येन Sy. अभितः Mah. अभि U.
अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः N. 5.28.

२०. प्रसिखेतो P. प्रसिखेतेः D. प्रसरन्ति Sy.,
Mah. प्रसर्पन्ति U.

२१. ऋचोऽर्थान्तरं वा । जनानामृत्विजां सम्बन्धिन्या
समिधाऽग्निर्बोधि प्रतिबोधितः प्रज्वलित आ-
यतीमुषसं प्रातःकालम्प्रति धेनुं यथा प्रतिबोध-
यन्त्युत्थापयन्ति । तस्य भानवः प्रोज्जिहाना
नाकमभि प्रसिखते । दृष्टान्तः । वयं पक्षिणां
मध्ये यद्वा महान्तः पक्षिणो यथा प्रोद्गच्छन्तः
प्रसरन्ति । विपक्षी तस्यामि छान्दसे गुणं वया-
मिति रूपम् । एकः प्रशब्द उज्जिहाना इत्यत्र
सम्बध्यते द्वितीयः सिखत इत्यत्र । 'सु गतो'
ह्लादि? (भ्वादि) लट् । 'ओहाड् गतो' शानच्
जिहानाः । उयासमिति संहितायां दीर्घः Mah.
This stanza = YV. 15.24.

अबोधि होता यजथाय देवानूध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।

समिद्धस्य रुशददशि पाजो महान्देवस्तमसो निरमोचि ॥ २ ॥

अबोधि । देवान् । यष्टुम् । प्रबुद्ध आसीत् । अग्निः । प्रातः । ऊर्ध्वः । तिष्ठति । सुमनाः । समिद्धस्याग्नेः ।
स्वेतम् । दूष्यते । तेजः । सोऽयं महान् । देवः । तमसः । निर्मुक्तः ।

यदी गणस्य रशनामजीगः शुचिरङ्क्ते शुचिभिर्गोभिरग्निः ।

आदचिणा युज्यते वाजयन्त्युत्तानामूध्वो अघयज्जुहूमिः ॥ ३ ॥

यदी गणस्य । यदा । प्राणिजातस्य । नियमनीं निद्राम् । निगिरति । तदानीमग्निः । शुद्धे । तेजोभिः ।

१. बुधगविष्ठिरयोरार्षम् SKN. गविष्ठिरबुधयो-
रार्षम् Dur.

२. यष्टव्यान् Sy. यष्टव्यतया देवान् Dur.

३. यजनाय । . . . अग्निहोत्रादिना होमेन यागेन
च देवान् यष्टुमित्यर्थः SKN. यजमानाय
Dur.

४. बुध्यते Sy. बुध्यति SKN. बुध्यते होता
Dur.

५. प्रातःकाले Sy. प्रत्युषस्येव, उषस उदयवेला-
याम् SKN.

६. उत्तिष्ठति Sy. बुध्वा चोर्ध्वम् ऊर्ध्वज्वालो-
ऽग्निः तिष्ठति ज्वालामालः सन्नित्यर्थः SKN.
ऊर्ध्वो ज्वलनक्रियायोगात् । अग्निहोत्रिणां गृहेषु
यो धितिष्ठते Dur.

७. शोभनमनस्को यजमानानुग्रहबुद्धिः सन् Sy.
मुचितो होमकारिणामनुग्रहपरचित इत्यर्थः
SKN. शोभनमनाः Dur.

८. समिद्धस्यास्य Sy. समिद्धस्य च यस्य Dur.

९. रोचमानम् Sy. दीप्तवर्णम् SKN. रोचिण्यु-
र्वर्णः । एवमन्यधिकारादत्र शब्दसारूप्याच्च
'रुशत्' इत्येतद् वर्णनामेत्युपपद्यते Dur. रुश-
दिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः N.6.13.

१०. बलं ज्वालातक्षणम् Sy. बलं ज्वालासमूह-
तक्षणम् SKN. बलं यस्याप्रमितम् Dur.

११. एवम्भूतः Sy. यश्च Dur.

१२. तेन च महान् SKN. प्रभावतो महान् Dur.

१३. अन्धकारात् Sy. तमसः सकाशात् SKN.
तमसश्च सर्वमिदम् Dur.

१४. The passage beginning with
प्रातः and ending with निर्मुक्तः is
omitted by M. ॥ निर्मुक्तोऽभूत् Sy.
निर्मोचयति, प्रकाशयतीत्यर्थः SKN. निर्मोच-
यति बुध्यते देवान् यष्टव्यतया Dur. N.
6. 13., SKN. II. 433.

१५. VM. ignores होता ॥ अयं होता होम-
निष्पादकः Sy. होता 'अग्निर्देवो होता' इति
श्रुतेर्होताग्निः । मानुषस्तु तदधिष्ठितो होत्रं
करोति । अतः स होतृत्युच्यते । अथवा होतृ-
शब्दोऽत्र तृन्प्रत्ययान्तः क्रियाशब्दः । साधुकारिणि
च तृन्प्रत्ययः । साधुहोमस्य कर्ता SKN.

१६. यदि P.

१७. ०स्य D.

१८. सङ्घात्मकस्य जगतः Sy.

१९. रज्जुमिव व्यापारप्रतिबन्धकं तमः Sy.

२०. निगरति P. निरगति D. गिरति गृह्णाति वा
समिद्धो भवतीत्यर्थः Sy.

२१. तदा Sy.

२२. This passage beginning with यदी
and ending with अग्निः is omitted
by M.

२३. दीप्तैः Sy.

२४. रश्मिभिः Sy.

जगद् अङ्कते^१ । शोचमानः । तदनन्तरम् । दरिद्राणामग्नमिच्छन्ती । उदाराणां दक्षिणा । युज्यते । सोऽयमग्निर्कृतानां दिवम् । तेजोभिः । धयति दिवम् ।

अग्निमच्छा^२ देवयतां मनांसि चक्षूषीव सूर्ये सं चरन्ति ।

यदीं सुवाते उपसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्रे अह्नाम् ॥ ४ ॥

अग्निमच्छ^३ । अग्निम् । अच्छ^४ । यजमानानाम् । मनांसि । सह चरन्ति^५ । ययोदिते सूर्ये । मनुष्याणां चक्षूषि^६ । यदि एनम्^७ । जनयतः । अहोरात्रे भिन्नरूपे^८ । तदानीं श्वेतवर्णः^९ । बलवान् । अह्नाम् । अग्रे^{१०} । उपसि^{११} । प्रादुर्भवति ।

जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नां हितो हितेष्वरूपो वनेषु ।

दमैदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि पसादा यजीयान् ॥ ५ ॥

जनिष्ट हि । अजायत । जनयितव्योऽग्निः । अग्रे^{१२} । अह्नाम् । निहितः । निहितेषु च । काष्ठेषु ।

१. व्यनक्ति विश्वं जगत् Sy.

२. वीप्तः Sy.

३. अनन्तरमेव Sy.

४. ऽन्ति M.

आज्यधारा Sy.

५. दरिद्राणां ने मिच्छन्त्यादाराणदान् P. दरिद्राणाग्रेमिच्छन्त्यादाराणदान् D. प्रवृद्धा अथवा दक्षिणा प्रवृद्धाज्यधारा युज्यते तां धाराम् Sy.

६. युक्ता भवति Sy.

७. सायम० D.

८. उक्तां P., D. तां च धाराम् ऊर्ध्वतानामुपरि विस्तृताम् Sy.

९. पिबति Sy.

१०. VM. ignores ईम् and ऊर्ध्वः ॥ ईम्-अयमग्निः । ऊर्ध्वः उन्नतः सन् Sy.

११. देवम् Sy.

१२. अग्निम् । अच्छ is omitted by P. आभिमुख्येन Sy.

१३. देवानात्मन इच्छतां यजमानानाम् Sy.

१४. देवा यष्टव्यास्तदर्थं कदायं वर्धय्यतीति ध्यायन्तीत्यर्थः Sy.

१५. ययोदये P., D.

१६. चक्षप्रधि P., ०णाश्चक्षप्रधि D. चक्षूषीव सर्वेषां प्राणिनां यया सूर्ये सञ्चरन्ति तद्वत् Sy.

१७. यदा Sy.

१८. एनमग्निम् Sy.

१९. ०रात्र P., D.

२०. नानारूपे छावापृथिव्यौ Sy.

२१. ०र्णो M.

प्रकृष्टवर्णोपेतः Sy.

२२. वेजनवानग्निः Sy.

२३. अग्रमि P., D.

उदयकाले Sy.

२४. VM. seems to explain उपसा as उपसि ॥ उपसा सह Sy.

२५. प्रवर्धत इत्यर्थः Sy.

२६. अजात P., D.

प्रादुरभूत् Sy.

२७. अयमग्निः जेन्यः उत्पादनीयः Sy.

२८. उदयकाले Sy.

२९. ०ते P.

स्थापितः Sy.

३०. पश्चात् वनोत्पेषु काष्ठेषु Sy.

आरोचमानः । गृहे गृहे । सप्त । रत्नानि । प्रयच्छन् । अग्निः । होता । निषीदति । यष्टतरः ।

अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयानुपस्थे मातुः सुरभा उं लोके ।

युवा कविः पुरुनिष्ठ अतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्य इदः ॥ ६ ॥

अग्निर्होता । अग्निः । आह्वाता । निषण्णः । यष्टतरः । पृथिव्याः । उपस्थे । सुरभौ । देशे गुग्गुलुना
सुगन्धितेजनेन च सुरभित्वम् । युवा । कविः । पुरुषु मनुष्येषु च निष्ठितः । सत्यकर्मा । धर्ता । मनुष्याणाम् ।
अपि च । तेषां जठरे । इदः ।

प्र णु त्यं विप्रमध्वरेषु साधुमग्निं होतारमीळते नमोभिः ।

आ यस्तुतान् रोदसो अतेन नित्यं मृजन्ति वाजिनं धृतेन ॥ ७ ॥

प्र णु त्यम् । प्रस्तुवन्ति । तम् । मेधाविनम् । यज्ञेषु । साधयितारम् । अग्निम् । ह्वातारम् । हविभिः

१. Sy. adds सन् ।
२. ग्रहे D. पश्चात् तत्तद्व्यागृहे Sy.
३. रमणीयाः ज्वालाः Sy.
४. धारयमाणः । अथवा यजमानेभ्यः सप्तविधानि रत्नानि दधानः Sy.
५. प्रयच्छन्निहतः P.
होमनिष्पादकः सन् Sy.
६. निषण्णो भवति Sy.
७. The passage beginning with अग्निः । होता and ending with यष्ट-
तरः is omitted by M. यष्टव्यः सन् Sy.
८. VM. ignores हि ।
९. जीवति यजमाने मृत इति शब्दो यदि स्यात्तदानीं
सुरभिमतीष्टिः कार्या । तत्रेयमनुवाक्या । सूत्रि-
तञ्च 'अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान् साध्वीम-
कर्वेव वीति नो अद्य' (AB. 4. 9.) इति Sy.
१०. अयमग्निः Sy.
११. ह्वाता M. होमनिष्पादकः सन् Sy.
१२. निषसाद Sy.
१३. The passage beginning with अग्नि-
होता and ending with यष्टतरः is
omitted by D. यष्टव्यदच सन् Sy.
१४. कुत्रेति ? तदुच्यते सर्वस्य निर्मातुर्भूम्याः Sy.

१५. उत्सङ्गे Sy.
१६. तत्रापि आन्यादितोरभ्ययुक्ते Sy.
१७. सर्वद्वष्टव्ये स्थाने वेदिलक्षणे Sy.
१८. गुग्गुलुना P.
गुग्गुलुना D.
१९. The passage गुग्गुलुना... सुरभित्वम्
should immediately follow सुरभौ
and precede देशे ।
२०. नित्यतरुणः सर्वत्र मिश्रितो वा Sy.
२१. कविः D. मेधावी Sy.
२२. पुरुष P. बहुस्थानः Sy.
२३. यज्ञवान् Sy.
२४. सर्वस्य धारक एवम्भूतः सन् Sy.
२५. ऋत्विग्यजमानानाम् Sy.
२६. तेषां जरे P., D. मध्ये Sy.
२७. समिद्धः सन् । वर्तत इति शेषः Sy.
२८. VM. ignores उ ।
२९. वृ D.
३०. स्तुवन्ति Sy.
३१. ऽवि नये (नो य) जे० M. अध्वरेषु Sy.
३२. फलसाधकम् Sy.
३३. होमनिष्पादकम् Sy.
३४. स्तुतिभिः Sy.

सह । योऽग्निः । आवापृथिव्यो । आतनोति । उदकेन तेजसा वा । तं नित्यमिदम् । परिवर्तन्ति । बलिनम् । धृतेन ।

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः ।

सहस्रशृङ्गो वृषभस्तदोजा विश्वा अग्ने सहसा प्रास्यन्थान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः । मार्जन्यः । मृज्यते परिचर्यते । स्वे स्थाने । दमनाः । कविभिः प्रशस्तम् । अतिथिः । अस्माकम् । शिवो भवतु । सहस्रज्वालः । वर्षिता । ज्वालाबलस्त्वम् । अग्ने । सर्वान् । अन्थान् । बलेन । प्रभवसि-
अतिगच्छसि ।

प्र सद्यो अग्ने अत्येप्यन्यानाविर्यस्मै चारुतमो वृभृथ ।

ईलेन्यो वृपृष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

प्र सद्यः । शीघ्रमेव । अग्ने ! त्वम् । अन्यान् प्रत्येषि । शत्रून् तस्य । यस्मै यजमानाय । चारुतमः । आविर्भवसि । स्तुत्यः । वृपृषे हितः । दीप्तिमान् । प्रियोः । विशाम् । मानुषीणाम् । अतिथिः ।

१. देवः Sy.

२. ०थिवी M.

३. विस्तारितवान् । अग्नीं प्रास्तादृतेरादित्यद्वारा
वृष्टधृत्पादकत्वात् । अथवा ऋतेन सत्यभूतेन
हविषा दिवं तथाभूतेन वृष्ट्यादिकलेन भुवं
चाततान् Sy.

४. च P. ५. ता P.

६. अप्रवन्तं देवं यजमानाः Sy.

७. उदकेनाज्येन वा Sy.

८. VM. ignores नु ॥ नु क्षिप्रम् Sy.

९. मर्मन्यः P. मर्मजे अन्यः D. मार्जनीयः is
suggested for मार्जन्यः ॥ सम्मार्जनीयो-
ऽयमग्निः Sy.

१०. स्वकीये Sy.

११. कीदृशोऽयम् ? दानमना दान्तमना वा Sy.

१२. प्रशस्तः is suggested for प्रशस्तम् ॥ कवि-
भिर्मन्त्राभिः प्रशस्तः प्रकर्षेण स्तुत्यः Sy.

१३. अतिथिवत्पूज्यः Sy.

१४. सुखकरश्च Sy.

१५. अपरिमितज्वालः Sy.

१६. वर्षिता M. वर्षिता फलानाम् Sy.

१७. यत्प्रसिद्धं बलं तेजो वास्ति तदेवौजो यस्य
तादृशः । सर्वबलस्वरूप इत्यर्थः Sy.

१८. अथ प्रत्यक्षवादः हे अग्ने ! Sy.

१९. स्वव्यतिरिक्तान् Sy.

२०. सर्वानद्यात्कलेन M.

२१. असिग० M. प्रेति परेत्यर्थे । पराभवसि ।
व्याप्तुं वा प्रभवसि Sy.

२२. तदानीमेव Sy.

२३. हे अग्ने ! त्वं यजमानाद्य Sy.

२४. स्वसमानान् Sy. प्रत्येवि P. अतिक्रामसि Sy.

२५. शत्रुं M.

२६. यज्ञाय Sy.

२७. चारुतमः सन् Sy.

२८. आविर्बभूव Sy.

२९. ०त्ये P. किञ्च त्वं स्तुत्यः Sy.

३०. ०थो P. वृषृकरो दीप्तिकरो वा Sy.

३१. विशिष्टदीप्तिमान् Sy.

३२. प्रियभूतः Sy.

३३. सर्वेषां प्राणिनाम् Sy.

३४. प्रजानाम् Sy.

३५. पूज्यः भवसि Sy.

तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ वलिमंश्रे अन्तितु ओत दूरात् ।

आ भन्दिष्ठस्य सुमतिं चिंकिद्धि बृहत्ते अग्रे महि शर्म भद्रम् ॥ १० ॥

तुभ्यं भरन्ति । तुभ्यम् । हविः । भरन्ति । क्षितयः । अग्ने । अन्तात् । अपि । च । दूरात् स्तोतृतमस्य ।
सुमतिम् । आभिमृष्येन । जानीहि । बृहितम् । महच्च । तव । सुखम् । भजनीयम् ।

आद्य रथं भानुमो भानुमन्तमग्रे तिष्ठ यजतेभिः समन्तम् ।

विद्वन्पथीनामुर्वन्तरिक्षमेह देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ११ ॥

आद्य रथम् । आतिष्ठ । अद्य । रथम् । हे दीप्तिमन् ! तम् । अग्ने ! यष्ट्यर्धदेवैः । समावृतपर्यन्तम् ।
विद्वान् । देवयानान् । मार्गान् । विस्तीर्णं च । अन्तरिक्षम् । आवह । अस्मिन् यज्ञे । देवान् । हविषो भक्षणाय ।

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारुं वृषभाय वृष्णे ।

गविंष्टिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुख्यञ्चमथ्रेत् ॥ १२ ॥

अवोचाम । अवोचाम । कवये । यज्ञियाय । स्तोत्रम् । वन्दनशीलम् । वयंशशीलाय । पुंसे ।

१. किम् ? पूजां हविलक्षणाम् Sy.
२. सम्पादयन्ति Sy.
३. मनुष्या यजमानाः Sy.
४. ंतयोऽन्तेताद् P. D. अन्तिकात् Sy.
५. Omitted by D. आ इति चार्थे Sy.
६. अतिशयेन स्तोतुः Sy.
७. स्तुतिम् Sy.
८. आज्ञानीहि Sy.
९. अस्मभ्यं दातव्यम् Sy.
१०. स्तुत्यं च Sy.
११. VM. ignores यविष्ठ and explains अग्ने once ॥ हे युवतम् ! अग्ने ! Sy.
१२. अद्य D.
१३. आरौह Sy.
१४. अस्मिन् यागविने Sy.
१५. तम् probably stands for भानुमन्तम् । दीप्तिमन्तम् Sy.
१६. यष्ट्यर्धदेवैः सह ।
१७. समीचीनप्रान्तोपेतम् Sy.
१८. यष्ट्यर्धदेवपरिज्ञानवांस्त्वम् Sy.

१९. देवयानान् P. देवयजनमार्गान् प्रति । द्वितीयाथं यष्टी Sy. २०. प्रभूते Sy.
२१. विस्तीर्णान्तरिक्षम् P. ंक्षम् D. अन्तरिक्षे Sy. २२. आवहसि Sy.
२३. यष्ट्यर्धान् Sy.
२४. हविर्भक्षणाय Sy.
२५. वयमात्रेया अवोचाम Sy. उद्गातारो वदन्ति-वयम्...उक्तवन्तः Mah. उक्तवन्तो वयम् U.
२६. मेधाविने Sy. कान्तदर्शनेऽग्नये Mah. कान्त-दर्शनाय U.
२७. यज्ञिय P. मेधाह्वय Sy. मेधे यज्ञे योग्याय Mah.
२८. स्तोतृभ्यं P., D. स्तुतिरूपं वाक्यम् Mah. स्तुतिलक्षणं वाक्यम् U.
२९. वन्दनीयम् M. वन्दनशीलं स्तुतितत्परम् Mah.
३०. वर्षेकाय फलानाम् Sy. श्रेष्ठाय कामानां वर्षयित्रे Mah. वषित्रे । आहुतिपरिणामाभि-प्रायमेतत् U.
३१. सेक्त्रे यूने Sy. वृष्णे सेक्त्रे यूने परिणामरहिताय Mah., U.

अथैकवेदाह—गविष्टिरोः ! हविषा सह । स्तोमम् । अग्नौ । श्रयति । यथा पुरुषे दीर्घे । विस्तीर्णव्यञ्जनम् ।
रुक्मालङ्कारं श्रयति अथि वा यो दिव्यादित्यं श्रयन्ति देवा बहुव्याप्तिम् ।

V.2.

कुमारं माता युवतिः समुब्धं गुहां विभर्ति न ददाति पित्रे ।
अनीकमस्य न मिनज्जनासः पुरः पश्यन्ति निहितमरतौ ॥ १ ॥

“कुमारं माता” शोनकः—

कुमारमिति कौमारं सूक्तं जनोऽथवा वृशः ।

कौमारे सति वाश्यं दे कमेतं वीत्युचाविमे ॥१॥ इति ।

१. अथधिरात्मानं परोक्षेणैव निर्विष्य स्तुतिमुप-
संहरति Sy.
२. अयमृषिः Sy. इदानीं गविष्टिरो गवि वाचि
स्थिरोऽप्रच्याव्यो होता Mah. इदानीं गवि-
ष्टिरो होता गवि वाचि स्थिरोऽप्रच्याव्यः ।
तस्य ह्यग्निरधिष्ठात्री देवता U.
३. नमस्कारेण हविषा वा युक्तम् Sy. नमसाऽग्नेन
युतम् Mah. अग्नेन संयुक्तम् U.
४. स्तोत्रम् Sy. स्तुतिम् Mah., U.
५. आहवनीये Mah.
आहवनीयाख्ये U.
६. श्रयति स्म Sy. अन्तर्भूतपूज्यः श्रयतिः ।
लङ् लङर्थे । . . . होताग्नी स्तोममापयिष्यति,
आसञ्जयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरग्नमग्निस-
म्बद्धं करिष्यतीत्यर्थः Mah. आसञ्जयिष्यति ।
अग्निसम्बद्धं करिष्यते U.
७. ०षो M.
८. Omitted by P. D. दिवि Sy. दिवि
द्युलोके Mah. यथा द्युलोके U.
९. उरुगमनमादित्यम् Sy. सन्ध्यावन्दनसूर्योपस्था-
नादिषु विप्रयुक्ता उरवो बहवो व्यञ्चाः स्तुतयो
गतयो वा यस्येति तमिवेत्युत्प्रेक्षा Mah.
बहुभिः स्तुतिभक्तिभिर्युक्तं स्वरसौष्ठवादिषु-
क्तम् U.
१०. रुक्मालं M. D. रोचमानम् Sy. रुक्ममुत्प्रे-

क्षते । . . . रुक्मं रोचमानमादित्यम् । . . .

स्तोमः सूर्येणोपमीयते Mah. रोचनमादित्यम् ।

. . . . स्तोम आदित्येनोपमीयते U.

This stanza=YV.15.25.

११. ये is suggested for या ।
१२. Ms. D. puts the figure ॥१॥ here
to indicate the end of the first
hymn. No such number is given
in P. and M.
१३. ‘कुमारं माता’ इति द्वादशचं द्वितीयं सूक्तम् ।
अत्रेः पुत्रः कुमार ऋषिः जननाम्नः पुत्रो वृशो
बोभो वात्र ऋषी । ‘कमेतं त्वम्’, ‘वि ज्योतिषा’
इत्यनयोस्तु वृश एव नोभो न कुमारः ।
अन्त्या षट्पञ्चाशदक्षरा शक्यरी शिष्टास्त्रि-
ष्टुभः । अग्निदेवता । अत्रानुक्रमिका—
‘कुमारं कुमारो वृशो वा जान उभौ वा
शक्यवर्त्यन्तं कं वीत्युचोस्तु वृश एव’
(KSA.24.2.p.19.) इति । प्रातरनुवा-
काश्विनशस्त्रयोरस्यापि सूक्तस्य विनियोग
उक्तः पूर्वसूक्तेन सह Sy.
१४. कुमारम्मारम्माता D.
१५. ०रकं P. D.
१६. पाश्ये P. वाश्ये D. वावेद्य M.
१७. कमेवकं तवीत्युचा० P. कमेतं रवीत्युचा० D.
कमेकं तृचा० M.

अत्र शाटपायनोक्त इतिहासः—

ऐ॒क्ष्वाक॑स्त्र्य॒रुणो राजा वृ॑वृ॒ष्णो रथ॑मास्थितः ।
 सञ्ज॑ग्राहास्य र॒श्मीश्च॑ वृ॒षो जा॑नः पुरो॒हितः ॥१॥
 स्वय॑मेव नियच्छन्ति पुरो राजां पुरो॒हिताः ।
 ने॒दयं॑ करवत्पापमिति र॒श्मीन् समा॑हिताः ॥२॥
 रथ॑चक्रेण गच्छन्तौ तौ विचिच्छि॒दतुः शिरः॑ ।
 घ्रात्रे॑यस्य कुमारस्य क्रीडतः कस्यचित् पथि ॥३॥
 त्वं ह॑न्तासीत्पु॒वार्वक॑स्त्वं ह॑न्तासीति चापरः ।
 राजा॑ब्रवीद् वृ॒षं जा॑नमपायंसमहं रथम् ॥४॥
 प्रा॒यीषी॑स्त्वं त्व॒भि च तं॑ त्वमे॒वातो॑ऽव॒धी द्वि॑जम् ।
 तौ वं पृ॒च्छाव॑हा इति इ॒क्ष्वाकून् प्र॑श्नमेयतुः ॥५॥
 ते हे॒क्ष्वाक॑व ऊचुश्च सङ्गृ॒ह्णाती॑ह यो रथम् ।
 स रथ॑स्येश्वर इति वृ॒षमे॒व परा॑ब्रुवन् ॥६॥
 सोऽथ॑ वा॒र्षा॒नि सा॒मानि दृ॑ष्ट्वा सञ्ज॒जीव्य॑ तं शिशुम् ।
 क्रो॒धात् सन्त्य॑ज्य राजानमन्यदेशं समाश्रितः ॥७॥
 ह॒रोऽग्ने॑र्न॒र्नाशा॑त् तस्यापक्रमणाद् ऋ॒षेः ।
 अ॒ग्नौ प्रा॑स्तानि पा॒क्यानि॑ नह्यपच्यन्त कानिचित् ॥८॥

१. ऐ॒क्ष्वाक॑० BD.

२. स ज० P.

३. ०हा॒श्वर॑० BD.

४. BD. reads वृ॒षो for वृ॒षो ।

५. The Sloka: 'ऐ॒क्ष्वाकः... पुरो॒हितः' is found in BD. also.

६. दे॒वयं॑ P.

७. वत् is omitted by P., D.

८. ०कं त्वं P. ९. पृ॒षं M.

१०. जन० D. ११. स्व॒पि P.

१२. ०धी॒स्त्वम॑भि च M.

१३. ०धी॒द्वि॒जम् M. ०धी॒द्वि॒० is suggested

for ०धी द्वि० ।

१४. ०व॒ह M.

१५. Omitted by P., D.

१६. इती॒क्ष्वा० M.

१७. पृ॒ष० D. भृ॒ष० M.

१८. सो॒ष P. M.

१९. व॒र्षा० P. २०. त्वं M.

२१. ०न्यं दे० P.

२२. प॒ह॒रोऽग्ने॑र्न॒र्नाशा॑त् P. प॒ह॒रोऽग्ने॑र्न॒र्नाशा॑त्
D. २३. अ॒ग्नेन॑ P.

२४. वा॒क्या० P. D. वा॒क्यानि॑ वा॒क्या M.

२५. नह्य॑पच्यन्त P. D.

अधिश्चरन्ति यं सायं प्रातः सोऽप्यव्यतीदने ।

ततः प्रव्यधितो राजा सोऽभिगम्य प्रसाद्य च ॥ ६ ॥

आनीय तं वृशं जानं पुनरेव पुरो दधे ।

जानो वृषोऽकामयत पश्याम्यग्नेरहं हरः ॥ १० ॥

इति वार्शन्यथो दृष्ट्वा ददर्शान्नेर्हरश्च तत् ।

प्रविष्टं तद्धरो भार्या पिशाची तस्य भूपतेः ॥ ११ ॥

निषण्णः स तया सार्धमासन्धां काशिपावधि ।

तामुपामन्त्रयाञ्चकं कमेतत्त्वमितीत्युवा ॥ १२ ॥

कं चन कुमारम् ब्राह्मणकुमारस्य मम हननात् तदनुरूपं कुमाररूपेण राज्ञो भार्यामनुप्रविश्य वर्तमानम् ।

युवतिः । समुब्धम् आच्छादितम् । गुहायाम् । बिभर्ति । न । ददाति । पित्रे राज्ञे । ततश्चास्य कुमारस्य । हिसकम् ।

जनाः । न । पुरः । पश्यन्ति । निहितम् । अन्तर्हिते देशे । अत्र शाटघायनकम्—स आगच्छन् यथा राज्ञा

१. सोऽप्यं P. D.

२. ०प्यतो० P.

३. जानो D.

४. ०मय P.

५. पार्शां D.

६. ०रस्य M.

७. ०र्या D.

८. तर्हा M.

९. BD. reads कशिपावधि ।

१०. तं तन्त्वमितीत्युता P.

कतमन्त्रमिति त्युता D.

The Śloka is found in BD. also.

BD. reads कमेतं त्वमिति त्वुवा ।

११. ०रः P., D. पथि सञ्चरन्तम् Sy.

१२. ०ण जारस्य P., D.

१३. यौवनोपेता Sy.

१४. समुब्धम् P. चक्रेण हतम्, यद्वा सम्यग् निगूढम् Sy.

१५. धारयति Sy.

१६. पित्रे पित्रे D., M. तस्य जनकाय । यद्वा

समुब्धं सम्यग् निगूढं गुहा बिभर्ति न ददाति पित्रे Sy.

१७. हिसितम् Sy.

१८. M. reads जजान for जनाः । न ।

१९. पुरोदेशे Sy.

२०. ०न्ती P. अथवाऽयं वृशेन पुनरुज्जीवितः कुमार आत्मानमपरोक्षतया वक्ति कथयति, जानो वा तं जीवयित्वा वक्ति, अथवा सूक्तस्याग्नेयत्वात् कुमार इत्यग्निरुच्यते, तं माता अरणि-युवतिर्मिथ्ययन्ती समुब्धं निगूढं गुहायां बिभर्ति पित्रे उत्पादकाय यजमानाय न ददाति । अस्याग्नेर्मित् हिसत् दाहकमनीकं तेजो जना न पश्यन्ति । किन्तु अरती अरण्यां हितं पश्यन्ति Sy.

२१. स्थितम् Sy.

२२. अरमणे Sy.

२३. VM. ignores माता and अनीकम् ॥ माता कुमारस्योत्पादयित्री । यद्वा सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी । अनीकम् रूपम् Sy.

२४. Omitted by D.

ब्राह्मणोऽनुमन्यमाण आगच्छेदेवं स आगत्याकामयत् पश्येयमग्नेर्हरे इति, स एतत् सामापश्यत्, तदभ्यगायत्, तदपश्यत्, पिशाची वा श्वरुणस्य जाया सैनत् कशिपुना छादयित्वाऽध्यास्त इति तदभिव्याहरत्, 'कुमारं माता युवतिः समुन्धम्' 'कमेतं त्वं युवते कुमारम्' इत्यादि ।

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेयीं विभर्षिं महिषी जजान ।

पूर्वीहिं गर्भेः शरदो ववर्धापिंशं जातं यदसूत माता ॥ २ ॥

कमेतं त्वम् । वृशः पिशाचीं पृच्छति—कम् । एतम् । त्वम् । युवते ! कुमारम् । पेयीं—पिशाचिका । विभर्षिं । महिषी । क्षिप्रं जनयतु । एतमिति परोक्षमाह—वह्नीः । हिं । शरदः । गर्भेऽयम् । प्रवृद्धं आसीत् । पश्याम्येनम् । अयं जातम् । यद्येनम् । जनयति । इयं माता ।

हिरण्यदन्तं शुचिर्वर्णमारात्क्षेत्रादपश्यमायुधा मिमानम् ।

ददानो अस्मा अमृतं विष्टक्त्वि मारमनिन्द्राः कृणवन्ननुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदन्तम् । अथ जातः कुमारस्य श्वरुणस्य राष्ट्रमुपप्लुतं दृष्ट्वाग्निं स्तौति—हितरमणीय-ज्वालादन्तम् । शोचमानवर्णम् । समीपभूते । क्षेत्रे । पश्येयम् । तेजांसि । प्रयच्छन् । अग्नये ।

१. पश्येतम० M. २. ०भर P., D., M.
३. तद्यद्यगाय P. तद्यभ्यगायत D.
४. तत् पश्यं P. तदवश्यं D.
५. विचाशाची D.
६. राजा M. Omitted by P.
७. तदतिव्या० P., D. ८. सुमु० M.
८. क्षारं P., D. १०. अत्राग्नेरुत्पद्यमानत्वौत् कुमारशब्देन व्यवहारः Sy. ११. एं D.
१२. अपेयि P. एवेशी D. अपेयि M. हिंसिका पिशाचिका सती Sy.
१३. वभर्षि P. D. एवं वृशाख्यो महर्षिः कशिपुनाच्छन्नमग्नेर्हरो ब्रूते । त्वयानुत्पादितत्वाद्धारणमनुचितमित्यर्थः Sy.
१४. महती पूजनीयारणिः Sy.
१५. अजनयन् Sy. १६. गताननेकान् Sy.
१७. यस्मात् Sy. १८. संवत्सरान् Sy.
१९. शिशोर्ग्राहकोऽरण्याः सम्बन्धीगर्भः Sy.
२०. ववृषे Sy. २१. अहं च ततो जातमपश्यम् Sy. २२. यस्मात् Sy.

२३. ०ति यं D. उदपादयत् । राजकुमारपक्षे हे युवते ! भूदेवि ! कमेतं कुमारं पेयीं सती विभर्षिं । अवशिष्टं कुमारजननपरतया योज्यम् । एवमुत्तरत्रापि कुमारान्निहरतोः परत्वेन यथोचितं व्याख्येयम् Sy.
२४. अरणिः Sy.
२५. Omitted by M. स्त्रिवरुणस्य P. त्रिवरुणस्य D.
२६. ०मप० D.
२७. ०ज्वा० P., D., ०यं ज्वा० M. हिरण्य-सदृशदन्तस्थानीयज्वालोपेतम् Sy.
२८. ०नाव० P. D. प्रदीप्तवर्णम् Sy.
२९. समीपे Sy.
३०. समीपे भूक्षे P. ०भूक्षे D. क्षेत्रे देशे ।
३१. पश्येयम् । एवं वृशः कामयते Sy.
३२. तेजांसि seems to be the explanation of आयुधा ॥ आयुधस्थानीयान् स्फुलिङ्गान् ज्वाला वा Sy. ३३. दाताऽस्मि Sy.
३४. अहमग्नये Sy.

हविः । विपचनवद् उपस्तृताभिरभिचारितम् । किम् । माम् । इन्द्रवर्जिताः । स्तोत्रवर्जिताश्च । कुर्वन्तु
राष्ट्रं दूषयन्तः ।

क्षेत्रादपश्यं सनुतश्चरन्तं मसुद्युथं न पुरु शोभमानम् ।

न ता अंगृभ्रन्नर्जनिष्ट हि षः पलिकनीरिद्युवतयो भवन्ति ॥ ४ ॥

क्षेत्रादपश्यम् । समीपे । पश्येयम् । अन्तर्हितम् । चरन्तम् । कल्याणम् । गवां यूथम् । इव ।
बहु । शोभमानम् । न । ता ज्वालाः । अंगृभ्रन्तु राक्षसाः । जातः । हि । अग्निः । ततश्च पलिताः । एव
ज्वालाः । युवतयः । भवन्ति ।

के मे मर्युकं वि यवन्तु गोभिर्न येषां गोपा अरणश्चिदास ।

य इ' जगृध्रव ते सृजन्त्वाजाति पृथ्व उप नश्चिकित्वान् ॥ ५ ॥

के मे । के । मे । राष्ट्रम् । गोभिः । वियुक्तं कुर्वन्ति दाहाभावाद् दुर्बलासु प्रजासु । येषाम् ।

१. अविनाश्यमृतत्वसाधनं वा Sy.

२. विवचं० P. विवचनवद् M. सर्वतो व्याप्तं
हविः स्तोत्रं वा Sy.

३. M. omits the words between भिषा
and प्रवर्जिताः M. इन्द्रः परमेश्वरोऽग्निः
तद्रहिता अग्निन्द्राः । इन्द्रमयजन्त इत्यर्थः Sy.

४. स्तोत्रवर्जिता (गृहीतवन्तस्ते तदवसृजन्तु तथाप-
हृतान् पशूनुपातुजातं जन्तुः वसां राजानं वसतां
राजानमावासस्थान् जनानां शत्रवो निहितवन्तो
मारकेषु पाशेषु पितरं मदीयं तत्पुरोहितस्यात्रे
वृशस्य स्तोत्राण्यवसृजन्तु निन्दितारः शत्रवः
स्वयमेव निन्धा भवन्तु शुनचित् शुनःशेफमृषि-
निबद्ध)श्च D.

The additional reading in D. has
a striking resemblance with the
commentary on RV. II. 5. 2, 3
and 4. ॥ अस्तुतय इन्द्रमस्तुवन्तश्च Sy.

५. कुर्युः Sy. ६. दूरयन्तः M.

७. VM. ignores मिमानम् ॥ निर्मिमाणम-
ग्निम् Sy. ८. क्षेत्रां P., D.

९. अहं वृश इदानीं क्षेत्रात् क्षेत्रे Sy.

१०. पश्यामि Sy.

११. निगूढम् Sy. सनुतः, अन्तर्हितनामैतत्
Ngh. 3.25.

१२. चरन्तमरण्यम् Sy.

१३. सुमत् स्वयमेव Sy.

१४. समूहम् Sy.

१५. पुरा हरसः पिशाच्याक्रमणकाले ता ज्वाला
निर्वीर्याः Sy.

१६. अंगृभ्रन्त नराः Sy.

१७. हरसा प्रादुरभूत् Sy.

१८. खलु Sy.

१९. इदानीं सोऽग्निः Sy.

२०. अतएव हेतोः पलिकन्यः पलिता जीर्णाः ज्वाला
एवेदानीम् Sy.

२१. पलिताः । एव and ज्वालाः missing
in M.

२२. मदीयम् Sy.

२३. मर्त्यसङ्घं राष्ट्रम् Sy.

२४. गोभिः सह Sy.

२५. वियुक्तमकुर्वन् । गा भृत्यांश्च व्ययोजयन् Sy.

२६. एषां P., D. अस्माकम् Sy.

गोपायिता । न । भवति । गमनशीलोऽग्निः । ये । एतद् राष्ट्रम् । गृहीतवन्तः । ते तत् । अवसृजन्तु ।
तवापहृतान् पशून् । उपाजातु । जातशत्रुः ।

वसां राजानं वसति जनानामरातयो नि दधुर्मत्येषु ।

ब्रह्माण्यत्रेरव तं सृजन्तु निन्दितारो निन्द्यासो भवन्तु ॥ ६ ॥

वसां राजानम् । वसताम् । राजानम् । आवासस्थानम् । जनानाम् । शत्रवः । निहितवन्तः ।
मारकेषु पाशेषु पितरं मदीयम् । तम् । पुरोहितस्यात्रेवृक्षस्य । स्तोत्राणि । अवसृजन्तु । निन्दितारः शत्रवः
स्वयमेव । निन्द्याः । भवन्तु ।

शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्राद्युपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः ।

एवास्मदंशे वि मुमुग्धि पाशान्होतश्चिकित्व इह त् निषद्यं ॥ ७ ॥

शुनश्चित् । शुनःशोपमृष्टिम् । निबद्धम् । पाशसहस्रात् । यूपात् । अमुञ्चः । षः । खलु । त्वां

१. बभूव Sy.
२. अभिगन्ता सोऽयमग्निः Sy.
३. द्वेषिणः Sy.
४. एनं जनसङ्घं राष्ट्रम् Sy.
५. गृह्णन्ति Sy.
६. नश्यन्तु Sy.
७. Missing in M.
८. उपागच्छति Sy.
९. उपात जातन्ध्रः P. उपातु जातं जत्रुः D. जातशत्रुः is suggested for जातशत्रुः । जातशत्रुः will explain चिकित्वान् and will be the epithet of अग्निः ।
१०. VM. ignores चित् । नः चिकित्वान् ॥ नः अस्माकम् । चिकित्वान् चेतनावानस्मद्विषयज्ञानवानग्निः Sy.
११. वसतां प्राणिनाम् Sy.
१२. स्वामिनम् Sy.
१३. आवासस्थात् P. आवासभूतं व्यरुणमुक्तलक्षणमग्निं वा Sy.
१४. प्राणिनाम् Sy.
१५. अरातयः Sy.
१६. अगोपयन् Sy.
१७. लोकेषु मध्ये Sy.
१८. तत् P., D. कुमारमग्निं वा Sy.
१९. अत्रे P. अत्रिगोत्रस्य वृषस्य Sy.

२०. मन्त्राः स्तोत्राणि वा Sy.
२१. M. omits the words between अत्रेः an सु० M. अथवा अत्रेः अत्रिगोत्रस्य कुमारं ब्रह्माणि । यदा वृक्षस्य ब्रह्माण्यत्रेरत्रिगोत्रम् । कर्मणि षष्ठी । तं कुमारमवसृजन्तु विसृजन्तु Sy.
२२. निहितारः M. अस्मिन्निन्दकाः Sy.
२३. अस्माभिर्निन्द्याः Sy.
२४. भवत P. भवन्त D. अत्रेर्ब्रह्माणीत्येतदुपजीव्य वृक्षमप्यात्रेयं वदन्ति । आत्रेयः कुमार इति पक्षे स एव प्राणमयमात्मानमवसृजन्तिवत्पाशास्ते Sy.
२५. अञ्जःसवे ग्राहवनीयोपस्थाने 'शुनश्चिच्छेपम्' इत्येषा । 'अग्निमाहवनीयमुपस्थापयाञ्चकार शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रात्' (AB. 7.17.) इति ब्राह्मणम् Sy.
२६. Omitted by P.
२७. ऽशेषमृषि D. ऽशेषमृषि P.
२८. न व० M. न वधमं P. नितरां वदुम् Sy.
२९. चागस० D. शास० P. अनेकरूपात् Sy.
३०. अमोचयः Sy.
३१. ऋषिः Sy.
३२. ता P. त्वा D.

प्रति शशाम । एवम् । अस्मात्तोऽपि । पाशान् । विमोचय । होतः । प्राज्ञ । इह । निषद्य ।

हृणीयमानो अप हि मदैथेः प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इन्द्रो विद्राँ अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्रे अनुशिष्ट आगाम् ॥ ८ ॥

हृणीयमानः । ब्रह्महत्याया क्रुध्यन् । मत्तः । अपागमस्तत् । मह्यम् । देवानाम् । व्रतपाः । प्रोवाच ।

स्पष्टमाह—इन्द्रः । जानन् । त्वा । हि । अन्वाचचक्ष । तेनन्द्रेण । अनुशिष्टः । अहम् । अग्ने ! गच्छामि त्वां स्तौमि, यदा यत्र त्वमग्निहितस्तदुक्तं ममेन्द्रेणेति ।

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायाः संहते दरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिचे ॥ ९ ॥

वि ज्योतिषा । कुमारेण स्तुतोऽग्निर्यथापूर्वं

१. शान्तवान् । यदा स हि यस्मादशमिष्ट, स्तुतिकर्मेतत् । अस्तावीत् तस्मादमुञ्च इति सम्बन्धः Sy.

२. शमेतस्मात्तोपि P. शशमेतस्मात्तोपि D. शशमेत . . . त्तोऽपि M.

३. शाचान् P.

४. होतं P.

५. हे चेतनावन् ! Sy.

६. इह P., M. वेद्याम् Sy.

७. त्रियं D. अवस्थाय Sy.

८. VM. ignores चित् । अग्ने and तु ॥ चिदिति पूरणः । शून्योपमिति पदस्य मध्ये पदान्तरस्य संहितायां व्यत्ययेनावस्थितिः Sy.

९. वृणीयमानः P., D.

१०. हे अग्ने ! Sy.

११. ओध्यन् P. क्रुध्यंस्त्वम् Sy.

१२. अपागाः । ऐयेः, 'ई गती' इत्यस्मात् श्यन्विकरणात् लङि मध्यमे छान्दसे परस्मैपद आडागमे वृद्धौ व्यत्ययेन द्यनोऽकारस्यकारे च कृते रूपम् Sy.

१३. मध्यं P.

१४. Omitted by P.

१५. कर्मणः पालकः Sy.

१६. प्रवोच P.

१७. स एव विद्वान् Sy.

१८. त्वाम् Sy.

१९. अन्याचं P. त्याह्वान्वापवते M. वदशं Sy.

२०. गजामि D. आगाम् इति । एवं वृश आह Sy.

२१. अहितदुक्तं P., D.

२२. महेन्द्रे P.

२३. VM. ignores हि ॥ हि खलु Sy.

२४. शाटघायनब्राह्मणोक्त इतिहास इहोच्यते ।

राजा ब्रह्मण ऐश्वराकस्थरुणोऽभवदस्य च ॥१॥

पुरोहितो वृशो जान श्रविरासीत्तदा खलु ।

सङ्गृह्णन्ति रथान् राजां रथगायपुरोहिताः ॥२॥

अयस्य वृशो रथिम् सञ्जघाह पुरोहितः ।

कुमारो बल्लभं श्रीडन् रथचक्रेण घातितः ॥३॥

छिन्नः कुमारश्चक्रेण समाराध पुरोहितः ।

त्वं हन्ताऽस्येति राजानं राजा वापि[चापि]

पुरोहितम् ॥४॥

त्वं हन्ताऽस्य कुमारस्य नाहमित्यब्रवीत्तदा ।

यतस्त्वं रथवेगस्य नियन्ताऽतस्त्वया हतः ॥५॥

रथस्वामी यतो राजन् ! तस्मात्त्वं तस्य घातकः ।

एवं विवदमानो तावद्विवाकून् प्रष्टुमागतौ ॥६॥

तौ पप्रच्छतुरिक्ष्वाकून् केनासौ निहतो द्विजः ।

तेऽब्रुवन् रथयन्तारं हन्तारं वृशसंज्ञकम् ॥७॥

प्रज्ज्वाल तत्र वृशो वदति—विभाति । ज्योतिषा । महता । अग्निः । आविष्करोति च । महत्त्वेन ।
नर्वाणि । प्रकाश्यानि । राक्षसीश्च । मायाः । अभिभवति । दुष्टगमनाः । तीक्ष्णीकरोति च ।

स वृशो वाशंसाम्ना तं कुमारं समजीवयत् ।
एवमाख्याय तत्रैव पुनरन्यदुदीरितम् ॥८॥
यत् तमिष्वाकवो रागादन्तारमृषिमनुवन् ।
(यत् इष्वाकवो Sy.)

तस्मात्तेषां गृहेष्वाग्नेस्तेजो निर्गतमेषु च ॥९॥
गृहे पाकादयो नासन् तत्कारणमचिन्तयन् ।
वृशं कुमारहन्तारं यदबोचाम तेन नः ॥१०॥
अपाकामद्धरो बह्वेराह्वयाम वृशं वयम् ।
इति निश्चित्य तमृषिमाह्वयामामुरादरात् ॥११॥
स आगत्य ततः शीघ्रं तेषामग्नेर्हरो भवेद् ।
इति वाशेन साम्नाऽसावकामयत् पूर्ववत् ॥१२॥
एवं गायन् स ऋषिर्ब्रह्माहत्यां

भार्याजातां त्रसदस्योर्नृपस्य ।
पिशाचवेषां हर आदाय चान्ते-
गृह्णात्रीत्वा कशिपो स्वापयन्तीम् ॥१३॥
दृष्ट्वा सम्यक्तद्वरस्तोषयित्वा

साम्ना पश्चाद्योजयामास चाग्निम् ॥१॥
ततः सतेजाः सञ्जातोऽभवत्पाकादिवृषवत् ।
एवं शोढपायनेनोक्तं ताण्डकोक्तमथोच्यते ॥१४॥
अथ ताण्ड्ये—

वृशः पुरोधा ह्यभवत् त्रसदस्योर्महीपतेः ।
स रथं धावयन् राजा ब्राह्मणस्य कुमारकम् ॥१५॥
चिच्छेद रथचक्रेण प्रमादात् सोऽब्रवीद् वृशम् ।
पुरोहिते वर्तमाने त्वयि हत्या समागता ॥१६॥
एषा त्वयापनेतव्या वृशमित्यब्रवीन्नृपः ।
स ऋषिर्वाशंसाम्ना तं कुमारमुदजीवयत् ॥१७॥

DDN. quotes here the Ślokas of
Śātyāyanaka and Tāndya quoted
in Śāyana's commentary on RV.
V.2.1.

१. ०ज्वाल M. २. वृशे P., D. प्रवृष्यार्यम् ।
उभयोर्वा कुमारप्रवृषयोः SKN. वृषो नाम
जनपुत्रस्तस्येदमर्थम् । आत्रेयस्य वा कुमारस्य,
उभयोर्वा Dur.

३. विशेषेण दीप्यते Sy. DDN. वेर्भातिना

सम्बन्धः । . . . विविधं दीप्यते SKN.
नानाप्रकारं भाति Dur. विशेषेणाभाति महा-
ननेनास्मदीयेन हविषा BB.

४. तेजसा Sy., DDN., BB.

५. अयम् Sy., DDN., BB.

६. अथ तथाभूतः सन् प्रकटीकरोति Sy., DDN.

आविष्करोति च SKN. स एवं विभासमानः

किं करोति ? . . . प्रकाशीकरोति Dur. इत्य-

भूतः सन् आविष्कुर्वीत BB. ७. स्वमहत्त्वेन

Sy. महत्त्वेनेत्यर्थः Dur. माहात्म्यानि BB.

८. सर्वं P. सर्वा D. पदार्थजातानि Sy., DDN.

९. प्रकाशयति D. भूतजातानि SKN. भूतानि

Dur. १०. अदेवनशीला आसुरीः Sy.,

BB. एवं प्रवृद्धोऽग्निः DDN. देवेभ्योऽन्ये-

ऽदेवा असुरादयस्तेषां स्वभूताः । . . . सोऽय-

मित्यभिः सम्बन्धेनादेव्य उच्यन्ते ता अदेवीरति-

सन्धानप्रज्ञाः SKN. आसुरीरित्यर्थः Dur.

११. अभिभवति प्रपरेत्येतस्य प्रतिलोम्यमिति यास्के-

नोक्तत्वात् N. 1.3., DDN. प्र सहिता

सम्बध्यते । . . . प्रकर्षेणाभिभवति SKN.,

Dur. अभिभवेत् BB.

१२. दुष्टाधमनाः P. दुःखगमनाः Sy., DDN.

मायाविशेषणमेतत् अवते रक्षणार्थस्य दूरक्षा

इत्यर्थः । अग्नेर्वा विशेषणम् । अवतिरपि तर्प-

णार्थः, दुस्तर्पः SKN. दुरवा दुस्तर्पा वा,

न ह्यग्नेस्तृप्तिरस्ति Dur. दुःखेनेत्यर्थः ।

दुष्प्रधर्मा इति यावत् BB.

१३. तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । 'निश्यति शृङ्गे रक्षसो

विनिक्षणाय । रक्षो रक्षितव्यमस्मात्' इति

यास्कोक्तेः N. 4. 18., DDN. निश्यति च

SKN. एवमग्निरपि दारुणि दहंस्तीक्ष्णीकरोति

ज्वालाः । अत्र शृङ्गशब्दसन्निधानाच्च 'शिशीते'

इत्यस्य तीक्ष्णार्थत्वम् । तीक्ष्णीकृतं ह्यग्निं वि-

नक्षणमुपपद्यत इति Dur. तीक्ष्णीकृते BB.

शृङ्गे । रक्षसः । विनाशाय ।

उत स्वानासो दिवि पन्त्वग्रेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ ।

मदे चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥ १० ॥

उत स्वानासः । अपि च । स्वन्नशीलाः । दिवि । भवन्तु । अग्नेर्भानवः । रक्षसाम् । विनाशाय ।

यानि भवन्ति तिग्मायुधानि । सोममदे । अस्य । प्रहिंसन्ति रक्षसान् । भानवः । ततश्च न । वारयन्ति ।

रक्षस्यः । माया एतम् ।

१. शृङ्गं P. शृङ्गाणि । शृङ्गसदृशीहिंसिका वा ज्वालाः Sy. शृङ्गाणि डवेशः 'सुपां सुलुक्' (Pa. 7.1.39.) शृङ्गसदृशीज्वालाः DDN. यथा हि वृषभस्तटान्निघ्नञ् शृङ्गे तीक्ष्णीकरोति Dur. शृङ्गस्थानीये प्रधाने आत्मीये ज्वाले BB.

२. रक्षसे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । रक्षस इति DDN.

३. विराजाय P. विराश (नाश) य M. विराशय D. नाशाय । 'निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय' N. 4.18. इति यास्कः Sy. विहिंसनायेत्यर्थः Dur. रक्षो विनाशार्थम् । . . . विनिक्षे 'निक्षि चुम्बने' । . . . ज्वालाभ्यां रक्षसश्चुम्बनं बाह्व एव । रक्षसो दाहार्थं शृङ्गे तीक्ष्णीकरोतिवति । यद्वा निजेशोधनकर्मणः । . . . विनाशे बन्धनं विनाशनमेव BB.

४. "निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय । रक्षो रक्षितव्यमस्मात् । रहसि क्षणोतीति वा । रात्रौ नक्षत इति वा" N. 4.18., SKN. II.247.

This stanza=TS. 1.2.14.7.

५. स्वनासः D. शब्दं कुर्वाणा ज्वालाः Sy. स्वन्नं कुर्वन्तः । हविःप्रक्षेपसमुपजनितमहाशब्दाः स्वाना इति रश्मिनामेति केचित् BB.

६. Omitted by P. अपि BB.

७. सन्ननशी P.

८. द्युलोके Sy. सर्वत्राकाशे BB.

९. प्रादुर्भवन्तु Sy. विजृम्भन्ताम् ।

छान्दसं पत्वम् BB.

१०. भागवः P. ईदृशाः . . . रश्मयः BB.

११. रक्ष P. रक्षसः M. रक्षसः Sy.

१२. हननाय Sy. रक्षोवधार्थम् । हन्तेः कृत्यार्थे भावे त्वैप्रत्ययः BB.

१३. तिम्न्या P. तीक्ष्णायुधस्थानीया ज्वालाः Sy. तीक्ष्णायुधाः । तिम्नं तीक्ष्णमेवायुधस्थानीयं शत्रूणां वेधकत्वाद्येषां ते तव रश्मयो दिव्यपि प्रकाशन्ताम् BB.

१४. हर्षे सति Sy. मदार्यवास्य । यदोपमानार्थ-श्चिच्छब्दः BB.

१५. सोममदेवस्य M. अग्नेः Sy.

१६. प्रकर्षेण भङ्गं गच्छन्ति पीडयन्ति वा रक्षांसि Sy. प्रकर्षेण भक्षयन्तु 'रक्षो भङ्गे' तौवादिकः । यद्वा . . . क्त्वा (क्त्वा?) अस्य रश्मयः प्ररुजन्तु प्रकर्षेण रक्षःप्रभृत्यपि भक्षयन्तु । . . . महस्ये (मध्याह्ने) वर्तमानस्यास्य यथा रश्मयो विश्वं दहन्ति एवमस्मद्विपून् भक्षयन्तिवति BB.

१७. हवींषि BB.

१८. भानवस्तुतश्च M. क्रोधा दीप्तयो वा Sy. शोधनशीलाः BB.

१९. न वृण्वन्तु न प्राप्नुवन्ति BB.

२०. अदेवना आसुर्यः सेनाः Sy. अदेव्य आसुर्यः BB.

२१. परितो बाधिकाः Sy. पीडाः BB.

२२. एकं P., D. एवमस्मद्विषये प्रवर्तमानमेनमग्निम् BB.

२३. VM. ignores उ and चित् ॥ उ इति पूरणः Sy.

This stanza=TS. 1.2.14.7.

एतं ते स्तोमं तुविजातु विप्रो रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ।

यदीदं प्रे प्रति त्वं देव हर्षाः स्वर्वतीरप एना जयेम ॥ ११ ॥

एतं ते । स्तोमम् । बहुजनन । मेधावी । रथम् । इव । धृष्टः । सुकर्मा । कृतवानस्मि । यदि । स्तोमम् । त्वम् । कामयेवाः । शोभनगुणाः । अपः । स्तोमेनातेन । जयेम ।

तुविप्रीवो वृषभो वावृधानोऽश्वर्यः समजाति वेदः ।

इतीममग्निमृता अवोचन्वर्हिष्मते मनवे शर्म यंसद्विष्मते मनवे शर्म यंसत् ॥ १२ ॥

तुविप्रीवः । बहुकण्ठः । वृषभः । वर्धमानः । शत्रुरहितम् । घनम् । सङ्गमयति । स्वामी । इति । इमम् । अग्निम् । देवाः । भुवन्ति । तथाऽयं च वर्हिष्मते । हविष्मते च । मनुष्याय । सुखम् । प्रयच्छतु, सूक्तं यदा वृषार्थं भवति तदात्यन्तं सङ्गतं भवति ।

१. एकस्ते P., D.	१८. अकण्टकम् Sy.
२. स्तोत्रम् Sy.	१९. संयोजयति Sy.
३. हे बहुभावमापन्न ! अग्ने ! Sy.	२०. अरेः Sy.
४. मेधावी स्तोता Sy.	२१. मम P. अर्थम् Sy.
५. धीरः Sy.	२२. अन्ये देवाः Sy.
६. शोभनकर्माऽहम् Sy.	२३. अवोचन् । यस्मादेवं तस्मात् Sy.
७. णन्ति M. समपादयम् Sy.	२४. यथा यच्च D., P.
८. स्तोमं seems to be the explanation of इत् ॥ एनं स्तोमम् Sy.	यस्मादेवं तस्मात् Sy.
९. ०था M. प्रतिकामयेवाः Sy.	२५. यागवते Sy.
१०. स्वरणवतीर्व्याप्तिमतीः Sy.	२६. Omitted by P.
११. अपि D.	२७. यजमानाय Sy.
१२. एनेन Sy.	२८. यच्छतु Sy.
१३. प्राप्नुयाम Sy.	२९. वृषार्थं M.
१४. VM. ignores एतम् । ते । अग्ने । देव and प्रति ॥ एतम्, एतत् । ते त्वदर्थम् । Sy.	३०. VM. ignores the repeated words मनवे । शर्म and यंसत् ॥ Ms.D. puts the figure ॥२॥ here to indicate the end of the second hymn. No such number is given in P. and M.
१५. बहुज्वालः प्रभूतप्रीवो वा Sy.	
१६. वर्धिता कामानाम् Sy.	
१७. वर्धमानोऽग्निः Sy.	

V. 3.

त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्धः ।

त्वे विश्वे सहसस्पुत्र देवास्त्वमिन्द्रो दाशुषे मर्त्याय ॥ १ ॥

‘त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! तदा । वरुणो भवसि । यदा । प्रादुर्भवसि । तथा त्वम् । मित्रश्च । भवसि । यदा । समिध्यसे । तथा त्वयि । विश्वे । देवाः सन्ति । “यदग्निमुद्धरति वसवस्तर्ह्यग्निः” इत्यध्वर्युर्वाह्यणम् । त्वम् । इन्द्रश्च भवसि । यजमानाय ।

त्वमर्यमा भवसि यत्कृनीनां नाम स्वधावन्गुह्यं विभर्षि ।

अञ्जन्ति मित्रं सुधितं न गोभिर्यद्दम्पती समनसा कृणोषि ॥ २ ॥

‘त्वमर्यमा । त्वम् । अर्यमा । भवसि । यदा । कन्यकानामर्थाय समिध्यते तदा । गुह्यम् । नाम च । विभर्षि ‘यविष्ठ इति वास्य तद्गुह्यं नाम’ इति वाजसनेयकम् । अञ्जन्ति । सहायम् । इव दृढम् । सुष्ठु निहितम् । गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः । यस्मात् त्वम् । जायापती । समानमनस्कौ । करोषि ।

१. ‘त्वमग्ने वरुणः’ इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तमात्रे-
यस्य वसुधृतस्यार्थं श्रष्टुभमाग्नेयम् । ‘त्वमग्ने
वसुधृतः’ (KSA. 24.3.p.19.) इत्यनु-
क्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः
‘अबोध्यग्निः’ इत्यत्रोक्तः Sy.

२. तमसां वारको राज्यभिमानी देवोऽपि त्वमेव Sy.

३. जायसे Sy.

४. यथा P.

५. त्वमित्तच्च P., D. अहरभिमानी देवः प्रमी-
तेऽन्नाता Sy.

६. त्वमुत्पन्नमात्रः सन् तमो निवारयसि प्रवृद्धः
सन् हितकारी भवसीत्यर्थः Sy.

७. तदा P., D.

८. सर्वेऽपि Sy.

९. वर्तन्ते । त्वद्दत्तेन हविषा तेषां जीवनात् ।
‘ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन्’ (TS.
6.2.2.6.) इति हि श्रुतेः Sy.

१०. ०मुद्धति P. ०मुद्धति D.

११. ०स्तर्ह्यग्निः P.

१२. इत्यप्युवा० P. इत्युवा० D.

१३. स्वामी Sy.

१४. VM. ignores सहसः । पुत्र and दाशुषे ॥
हे सहसस्पुत्र ! बलेन मध्यमानत्वात् ।
दाशुषे हविर्वात्रे Sy.

१५. ‘विवाहे चतुर्थ्यामाज्याहुतौ’ ‘त्वमर्यमा’ इत्येवा ।
सूत्रितञ्च—‘त्वमर्यमा भवसि यत्कृनीनामिति
विवाहे चतुर्थ्याम्’ (AGS. 1.4.7.) इति Sy.

१६. हे अग्ने ! Sy.

१७. त्वम् and अर्यमा are omitted by P., D.
सर्वेषां नियमितासि Sy.

१८. कन्यकानां सम्बन्ध्यसि Sy.

१९. गोपनीयम् Sy.

२०. वैश्वानर इति तन्नाम Sy.

२१. मित्रमिव त्वाम् Sy.

२२. गोपितारैः P. विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारैः
क्षीरादिभिः Sy.

२३. पर्यग्रं P. पर्यः प्र० D. क्षीरादिभिः Sy.

२४. यस्मान् P.

२५. VM. ignores स्वधावन् ॥ किञ्च हे
स्वधावन् ! हवित्तल्लणावन् ! Sy.

तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम् चारु चित्रम् ।

पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

तव श्रिये^१ । तव श्रय्यम्^२ । मरुतः^३ । परिचरन्ति^४ । रुद्र^५ ! यदा^६ । तव^७ । जननम्^८ । चारु^९ । चित्रं^{१०} भवति प्रादुर्भूतं समेधयन्ति मरुतः^{११} । पदम्^{१२} । यत्^{१३} । विष्णोः^{१४} । अन्तिकम्^{१५} । निधायि^{१६} । तेन^{१७} पृथिव्यान्तरिक्षेण वा “अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः” इति च ब्राह्मणम्, ओषध्युत्पादनेन^{१८} । गावो यत्^{१९} तव^{२०} । नाम^{२१} कृतवन्तः^{२२} । पशुपतिरिति^{२३} । रक्षसि^{२४} ।

तव श्रिया सृष्टो देव देवाः पुरु दधाना अमृतं सपन्त ।

होतारमग्निं मनुषो नि पैदुर्दशस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ४ ॥

तव श्रिया^१ । तव^२ । ज्वालाया^३ । सुदर्शाः^४ । हे देव^५ ! देवाः^६ । पुरु^७ धनम्^८ । प्रयच्छन्तः^९ । हविः^{१०} । सचन्ते^{११} । ह्वातारम्^{१२} । अग्निम्^{१३} । मनुष्याः^{१४} । परिनिधीदन्ति^{१५} । प्रयच्छन्तो^{१६} हविः^{१७} । कामयमानाः^{१८} । मनुष्यस्य^{१९} । शंसनीयम्^{२०} ।

१. अनयान्तेर्माध्यमिकी मूर्तिरुच्यते । हे अग्ने ! Sy.

२. श्रियत्वं P., D. श्रयणाय Sy.

३. अपोजन्तरिक्षाः Sy.

४. मार्जयन्ति Sy.

५. हे रुद्र ! वृष्ट्या रुद्रवद्वर्धितरग्ने ! Sy.

६. जन्म वैद्युतलक्षणम् Sy.

७. चरणीयम् Sy.

८. चायनीयं च Sy.

९. व्यापनशीलस्य देवस्य Sy.

१०. अग्निः M.

११. अनेनान्तरिक्षमुक्तम् ‘उपमेयमिव विष्णोर्मध्यमं पदं तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति’ इति ब्राह्मणम् Sy.

१२. ०व्या अ० D., M.

१३. ०देव० D.

१४. ओषध्युत्पा० D. ०ध्युत्पा० P.

१५. गोनामुदकानाम् Sy.

१६. नामानि Sy.

१७. VM. seems to explain गुह्यम् by पशुपतिः ॥ गुह्यम् अगम्यम् Sy.

१८. इक्षसि P., D.

१९. समृद्ध्या Sy.

२०. सुवृशः Sy.

२१. Omitted by D. हे अग्ने ! Sy.

२२. इन्द्रादयः Sy.

२३. अत्यधिकम् Sy.

२४. त्वयि प्रीतिं धारयन्तः Sy.

२५. अमृतम् Sy.

२६. स्पृशन्ति Sy.

२७. पातारम् P. होमनिष्पादकम् Sy.

२८. ०दन्तः P. ०दन्त D. परिचरन्त्युत्पत्तिजः Sy.

२९. हविर्वितरन्तः Sy.

३०. कामयमानस्य Sy.

३१. मनुष्यस्य यजमानस्यायम् Sy.

३२. M. omits व्यस्य and शंसनीयम् ॥ फलम् Sy.

न त्वद्धोता पूर्वो अग्रे यजीयान्न काव्यैः परो अस्ति स्वधावः ।

विशश्च यस्या अतिथिर्भवासि स यज्ञेन वनवदेव मतीन् ॥ ५ ॥

न त्वद्धोता । न । त्वत्तः । होता । प्रथमः । अग्ने ! विद्यते । यष्टृतरः । न च । स्तोत्रैः । परो विद्यते ।
अन्नवन् ! स त्वम् । यस्याः । विशः । अतिथिः । भवसि । मनुष्याः साधयित तेन । यज्ञेन । मनुष्यानां शि-
तान् । भजते ।

वयमग्रे वनुयाम त्वोता वसूयवो हविषा बुध्यमानाः ।

वयं समुर्ये विद्येष्वह्नां वयं राया सहसस्पुत्र मतीन् ॥ ६ ॥

वयमग्ने । वयम् । अग्ने ! प्रयच्छेमहि । त्वया रक्षिताः । धनकामाः । हविषा दीयमानेन । त्वया
बुध्यमानाः । वयम् । सह्यामे । अह्नां सम्बन्धिषु । यज्ञेषु च शत्रून् अभिभवेम । मनुष्यान् । धनेन । हे
सहसः । पुत्र !

१. त्वद्धो M. त्वद्धो तां P., D.

२. Omitted by P.

३. अन्यः Sy. ४. त्वद्धोता P.

५. वृश्नः P. प्रश्नः D. पूरकः पुराणो वा Sy.

६. अस्ति Sy.

७. यष्टा वा Sy.

८. स्तोत्रैः स्तुतः Sy.

९. परस्तात् परस्मिन्नपि काले Sy.

१०. अन्नवान् P.

११. प्रजाया ऋत्विषूपायाः Sy.

१२. ०जोति० P., D. अतिथिबत्पूज्यः Sy.

१३. ०पि D. मनुष्याः साधयित seems to be unnecessary.

१४. The passage beginning with त्वत्तः and ending with यज्ञेन is omitted by M.

१५. ०ध्याणा श्वि० P. अस्मद्द्वेष्टुन् Sy.

१६. वृश्नस्ति हिनस्ति । यद्वा मतीन् परिचारकान् सम्भजेत् Sy.

१७. VM. ignores च । and देव ।

१८. यजमानाः Sy.

१९. ०च्छाम० P. प्रयच्छेम is suggested for

प्रयच्छेमहि ॥ शत्रून् पीडयाम सम्भजेमहि वा धनम् Sy.

२०. त्वया रक्षिताः सन्तः Sy.

२१. वसुकामाः Sy.

२२. P. adds दीत्ताञ्जहि प्राज्ञाभिः अस्तिमेतैः क्रियमाणा मान्नेयोत्मानागते सेनसा च बाध after हविषा । D. adds दीत्ताञ्जहि प्राज्ञाभिः अस्तिमेतैः क्रियमाणा मान्नेयोत्मानागतेन सा च बाध after हविषा । The additional passage in P. and D. has a striking resemblance with the commentary on RV. V.3.7.

२३. त्वां बोधयन्तः Sy.

२४. समरणे जयैम शत्रूनि शेषः Sy.

२५. सं वि षु P. सञ्चिषु D. संवि (सर्वे)षु M. सर्वेष्वहःषु Sy.

२६. यज्ञेषु च is missing in M. यागेषु प्राप्नुयाम बलम् । यद्वा वनुयामेत्येदनुषज्यते Sy. २७. पुत्रभृत्यादील्लभेमहि Sy.

२८. धनेन सह Sy.

२९. ०त्रः P. किञ्च हे बलस्य पुत्र ! पालक ! वाम्ने ! Sy.

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदधमघशसे दधात ।

जही चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने यो नो मर्चयति ह्येन ॥ ७ ॥

यो नः । यः । अस्माकम् । आगः । पापं च । अभिप्रापयति । तस्मिन्, अघशसे । अघम् ।
अग्निरेधिधत्तात् । जहि । प्राज्ञ ! अभिशस्तिम् । एतेन क्रियमाणाम् । अग्ने ! यः । अस्मान् ।
आगसैनसा च । बाधते ।

त्वामस्या व्युषि देव पूर्वं दूतं कृण्वाना अयजन्त हव्यैः ।

संस्थे यदग्र ईयसे रयीणां देवो मर्तेर्वसुभिरिध्यमानः ॥ ८ ॥

त्वामस्या व्युषि । त्वाम् । रात्रेः । विवासे । देवम् । पूर्वं । कवयः । दूतम् । कृण्वानाः ।
अयजन्त । हविर्भिः । यत् त्वम् । रयीणाम् । संस्थाने युद्धे । गच्छसि । देवः । वासयितृभिः । मनुष्यैः ।
समिध्यमानः ।

१. मर्त्यः Sy.

२. अस्मभ्यम् Sy.

३. अपराधम् Sy.

४. अभितः करोति Sy.

५. पापम् Sy.

६. ०धिधत्तात् P. ०ग्निधिधत्तात् M. ददात्वग्निः ।

आगोऽपराधं यो मह्यमिदं करोति तस्मा एवा-
ग्निस्तत् करोत्वित्यर्थः Sy.

७. अय प्रत्यक्षेणोच्यते Sy.

८. प्राज्ञ M.

९. उत्तरत्र यच्छब्दश्रवणात्तद्वानुगुण्येनैनमभिशांसक-
मिति व्याख्येयम् Sy.

१०. ०णम् P.

११. M. omits क्रियमाणाम् and अ of अग्ने ।

१२. अभिशस्ता Sy.

१३. ये स्मान् P., D.

१४. ह्येन उपतेन आगसा एनसा वा Sy.

१५. बाधते । तमिति Sy.

१६ VM. ignores इत् ॥ इदिति पूरणः
Sy.

१७. व्युषि P., D.

१८. व्युष्टायामुपसीत्यर्थः Sy.

१९. पुरातना यजमानाः Sy.

२०. देवानां प्रेरकम् Sy.

२१. कर्वाणाः Sy.

२२. हविर्भिः साधनैः Sy.

२३. यत्त्वं P. युतं D.

२४. रयीणां हविर्लक्षणाणाम् Sy.

२५. संसास्थाने P. Missing in M. आसादने
सति Sy.

२६. द्योतमानः Sy.

२७. वासकैः Sy.

२८. ऋत्विग्भिः Sy.

२९. ०यितुदिम्भनृष्यैस्समृध्यमानः D.

३०. VM. explains देव as देवम् and
ignores अग्ने ।

अवं स्पृधि पितरं योधिं विद्वान्पुत्रो यस्ते सहसः सून ऊहे ।

कदा चिकित्वो अभि चक्षसे नोऽग्ने कदाँ ऋतचिद्वातयासे ॥ ६ ॥

अवं स्पृधि । अवप्रीणय । मदीयं पितरम् । सम् पृथक् कुरु च । तस्य शत्रुं जानन् । योज्झम् । तव । पुत्रस्तुभ्यं हविः । वहामि । सहसः । पुत्र ! कदाँ । प्राज्ञ ! अभिपश्यसि । अस्मान् । अग्ने ! कदा वा । सत्य-
जस्त्वम् । युद्धाय निर्गमयसि ।

भूरि नाम वन्दमानो दधाति पिता वंसो यदि तज्जोषयासे ।

कुविदेवस्य सहसा चकानः सुम्रमग्निर्वनते वावृधानः ॥ १० ॥

भूरि नाम । भूरि । हविः । स्तुवन् । प्रयच्छति । अस्मदीयः पिता । हे वासयितः ! यदि त्वम् ।
तत् । सेवसे । कुवित् । देवस्य । सहसा । दीप्यमानः प्रयच्छसि । सुम्रम् । अग्निश्च तस्मै । प्रयच्छति ।
वर्धमानः ।

१. अप P.

२. अप० P. पारय Sy.

३. पालकं पितृभूतम् Sy.

४. तम् is suggested for सम् ।

५. प्रथ P., D. Sy. adds पापात् ।

६. M. omits सम् पृथक् कुरु च तस्य ।

७. जानह्योहं तस्य P. तस्य D. यो हन्त M.

८. पुत्रस्थानीयस्तव यो यजमानः, त्वाम् Sy.

९. वहति । तमेवं कुर्वित्युषिरात्मानं परोक्षेणाह ।

‘हव्यवाह्मिर्नरः पिता नः’ (RV.V.4.2.)

इति हि वक्ष्यति । यद्वा पितृपुत्रभावो व्यत्यस्तः ।

पितरं पितृवद्रक्षकं यजमानमव स्पृधि योधि

च । यस्त्वं पुत्रः पुत्रवत् सदा रक्षणीयः ‘त्वं

पुत्रो भवसि यस्तेऽर्चयत्’ (RV. II.1.9.)

इति हि श्रुतिः Sy.

१०. हे बलस्य पुत्र अग्ने ! त्वम् Sy.

११. तदा M.

१२. हे चेतनावन् ! Sy.

१३. अग्ने M.

१४. यज्ञस्योदकस्य वा चेतयिता Sy.

१५. Omitted by M. प्रेरयसि सन्मार्गेण Sy.

१६. नाम D.

१७. प्रभूतम् Sy.

१८. त्वदीयं नाम Sy.

१९. वन्दमानः सन् Sy.

२०. धारयति । सामर्थ्याद्धविः । अथवा नामकं

हविः प्रभूतं धारयति दातुम् Sy.

२१. पालकस्त्वम् Sy.

२२. हे वासकाग्ने ! Sy.

२३. हविः Sy.

२४. M. omits the words between
प्रयच्छति and सेवसे ।

२५. बहु हविः Sy.

२६. कविर्वे० P. व्यवहर्तुर्व्यजमानस्य Sy.

२७. बलेन युक्तः सन् Sy.

२८. कामयमानः । यद्वा कर्मणि कृष्टी । देवं यजमानं
कामयमानः Sy.

२९. प्रयच्छत सुम् P., D. सुम्नम् Sy.

३०. यजमानं वर्धयन् वा Sy.

त्वमङ्ग जरितारं यविष्ट विश्वान्यग्रे दुरितार्तिं पर्वि ।

स्तेना अदृश्रन्निपवो जनासोऽज्ञातकेता वृजिना अभूवन् ॥ ११ ॥

त्वमङ्ग । त्वम् । शिग्रम् । स्तोतारम् । युवतम् ! विश्वानि । अग्ने ! दुरितानि ।
अतिपारय । स्तेनाः । दृश्यन्ते । रिपवः । जनासः । अज्ञातनिवासस्थानाः । चोदकाः ।
भवन्ति ।

इमे यामासस्त्वद्रिगभूवन्वसंवे वा तदिदागो अवाचि ।

नाहायमग्निर्मिशस्तये नो न रीपते वावृधानः परा दात् ॥ १२ ॥

इमे यामासः । स्वपितरं प्रत्याह—अमी शत्रवः । गन्तारः । त्वदभिमुखाः । भवन्ति ।
तच्चैतत् । उपद्रवम् । वासयित्रेऽनये मया । उक्तम् । समुच्चयार्थीयो वाक्यः । न । एव ।
अयम् । अग्निः । अस्मान् । अभिशस्तये । प्रयच्छति । न । हिंसते । वर्धमानोऽग्निः,
प्रयच्छति ।

१. अङ्ग ! हे स्वामिन् ! Sy.

२. स्तोतारमनुग्रहीतुम् Sy.

३. अतिपारयसि Sy.

४. तत्कराः Sy.

५. अदृ० P. आदृ० D.

६. शत्रुभूताः Sy.

७. M. omits जनासः ॥ मनुष्याः Sy.

८. ०सोज्ञान्तिनि० P. जातनि० M. अप्रज्ञातचिह्नाः
Sy.

९. अस्माभिर्वर्जिताः Sy.

१०. ०त्विति P. भवन्ति Sy.

११. गन्तारः स्तोमाः Sy.

१२. ०द्रवत् P., D. उपद्रव is in the mas.
gend. and as such it should be
उपद्रवः । Similarly एतत् and उक्तं
going with उपद्रवः should be एवः
and उक्तः ॥ अपराधमाशासनरूपम् । इदं

देहीति याचनमेवापराधः, यद्वा तदिदं वक्ष्यमाणं
शत्रुभिः कृतमागोऽवाचि Sy.

१३. वासकाय Sy.

१४. उक्तवानहमग्निम् Sy.

१५. ०यामीयो D.

अथवा Sy.

१६. अग्निना P. M. omits the words
between रीयो वा and अग्निः ।

१७. निन्दकाय Sy.

१८. परावृष्टात् Sy.

१९. हिंसकाय Sy.

२०. स्तुत्या वर्धमानः सन् Sy.

२१. VM. ignores इत् ॥ इदिति पूरणः ॥३॥
Ms. D. puts the figure ॥३॥ here
to indicate the end of the third
hymn. No such number is given
in P. and M.

V. 4.

त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामभि प्र मन्दे अध्वरेषु राजन् ।

त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाभि प्याम पृत्सुतीर्मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

१. त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने ! वसुपतिम् । आभिमुख्येन प्रस्तौमि । यज्ञेषु । दीप्यमान ! त्वया ।
सङ्ग्रामम् । युद्धं कर्तुकामाः । जयेम । अभिभवेम । पृतनाः । मनुष्याणाम् ।

हव्यवाळग्निरजरः पिता नो विशुर्विभावा सुदृशीको अस्मे ।

सुगार्हपत्याः समिधो दिदीहस्मद्युक्त्वं मिमीहि श्रवांसि ॥ २ ॥

हव्यवाद् । हविषां वोढा । अग्निः । जरारहितः । पालयिता । अस्माकम् । विविधं भवन् । दीप्तिमान् ।

१. 'त्वामग्ने' इत्येकादशचं चतुर्थं सूक्तमात्रेयस्य वसुधुतस्यार्थं श्रष्टुभमानेयम् । अनुकान्तञ्च 'त्वामग्ने एकादश' (KSA. 24.4. p. 19.) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः 'अबोध्यग्निः' इत्यत्रोक्तः Sy.

२. त्वम० P.

३. ईदृशं त्वाम् BB.

४. P. omits त्वाम् । अग्ने ।

५. वसुपतिम् P., D. वसुपतिभ्यां वसूनां बाहुल्यं तत्त्वामित्वं चोक्तम् । बहूनां वसूनां स्वामि-
नम् Sy. वसूनां सर्वेषां सम्बन्धिनं नैकस्य द्वयोर्वा वसुपति वसूनां नित्यस्वामिनम् । इदं समासव्यासाभ्यां प्रतिपाद्यते कश्चिदाह वसूनां देवानां मध्ये वसुपतिमिति BB.

६. प्रस्तौति D. स्तौमि Sy. तपयामि 'मदि स्तुतिमोदस्वप्नकान्तिगतियु' BB.

७. यागेषु Sy.

८. ०मानः D. ०मानं M. हे राजन् ! Sy. चरुपुरोडाशादिभिर्वीप्यमान ! Sy.

९. अनुकूल्येन Sy. त्वयैव BB.

१०. वाजम् Sy.

११. अन्नमिच्छन्तो वयम् Sy. वाजमन्नमात्मन इच्छ-
न्तः । . . . यद्वा यथं वाजमिच्छामस्तदा BB.

१२. त्वया वाजं जयेम . . . प्राप्नुयाम BB.

१३. ०कामाभि० P.

१४. ममृतानां P. वृतानाम् D. सेनाः Sy. पृतनां कर्तुं या अस्माभिरिच्छन्ति तादृशत्रुसेनाः । . . . पृदिति सङ्ग्रामकर्म । तस्मात्सङ्ग्रामयितुमि-
च्छन्तीति सन् । . . . यद्वा पृतनास्सूयन्त उत्पा-
द्यन्ते याभिस्ताः पृत्सुतयः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् ।
पृङ्गावश्च । बहुविकारत्वाद्वावगृह्यते BB.

१५. ०णा D. मरणधर्मकाणाम् Sy. मर्त्यानां मध्ये BB.

१६. VM. ignores वसूनाम् ।

This stanza=TS. 1.4.46.2.

१७. दशपूर्णमासे पत्नीसंयाजे गृहपतेर्यज्येषा । सूत्रि-
तञ्च—'हव्यवाळग्निरजरः पिता न इति पत्नी-
संयाजाः' (ASS. 1.10.) इति । देवसुवां
हविःष्वप्यग्नेरेषेव याज्या । सूत्रितञ्च—'हव्य-
वाळग्निरजरः पिता नस्त्वं च सोम नो वशः'
(ASS. 4.11.) इति Sy.

१८. हव्यवान् D.

१९. अङ्गनादिगुणयुक्तः BB.

२०. ०तं P. अजीर्णः सन् Sy. जरारहितः BB.

२१. पिता भवत्विति शेषः Sy.

२२. भवं P. भव D. व्याप्तः Sy. भुवनस्य व्यापी
BB.

२३. विशेषेण भानशीलः । भातेर्वनिप् BB.

सुदर्शनीयः । अस्माकं भवतु । शोभनगृहपतिकानि । अग्नानि । सन्दिदीहि अस्मभ्यम् । अस्मदभिमुखानि । अग्नानि । सह कुरु ।

विशां कविं विश्पतिं मानुषीणां शुचिं पावकं घृतपृष्ठमग्निम् ।
नि होतारं विश्वविदं दधिध्वे स देवेषु वनते वार्याणि ॥ ३ ॥

विशां कविम् । मानुषीणाम् । विशाम् । स्वामिनम् । कान्तप्रज्ञम् । दीप्तम् । शोधकम् । घृत-
पृष्ठम् । अग्निम् । निदधिध्वे । होतारम् । सर्वज्ञम् । सः । देवेषु । मनुष्याणां घनानि । भजते ।

जुषस्वाग्निं इळया सजोषा यतमानो रश्मिभिः सूर्यस्य ।
जुषस्व नः समिधं जातवेद आ च देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ४ ॥

जुषस्व । जुषस्व । अग्ने ! समिध ! इळया । सज्जतः । यतमानश्च । सूर्यरश्मिभिः सह । तथा

१. शोभनदर्शनः Sy. सुखदर्शनः । वृशीकादयो निपात्यन्ते BB. २. अथ प्रत्यक्षवादः, शोभनगृहपत्ययुक्तानि Sy. शोभनगृहपतित्वहेतुभूताः BB. ३. ऽपतिकोग्नानि P. ४. सम्यक् प्रकाशय ददस्व वा Sy. एकीकृत्य दीपय देहीत्यर्थः । दिवेतिर्दीप्तिकर्मा छान्दसः । ददातेर्वा रूपं छान्दसविकारः BB. ५. अस्मदभिमुखम् Sy. अस्मदाभिमुख्येनागतमित् BB. ६. यशांस्त्यग्नानि वा BB. ७. ह P. सम्यक् प्रयच्छ Sy. सम्यङ् निष्पादय । 'माह माने', जौहोत्यादिकः BB. This stanza=TS. ३.४.११.१. ८. सर्वासो मनुष्यरूपाणां पालकं स्वामिनं वा Sy. ९. प्रजानाम् Sy. १०. मेधाविनम् Sy. ११. शुद्धं दीप्तं वा Sy. १२. अन्वेषां शोधकम् Sy.	<p>१३. प्रदीप्तपृष्ठोपलक्षितशरीरम् । अथवोपरितन-
भागे आज्योपेतम् Sy.</p> <p>१४. धारयथ हे ऋत्विजः ! Sy.</p> <p>१५. होमनिष्पादकम् Sy.</p> <p>१६. विष्वस्य वेत्तारम् Sy.</p> <p>१७. देवः Sy.</p> <p>१८. देवेषु मध्ये Sy.</p> <p>१९. वरणीयानि घनानि Sy.</p> <p>२०. सम्भजतेऽस्मदर्थम् । स्वपं वा वार्याणि हवींषि
वनते Sy.</p> <p>२१. जुषस्व D.</p> <p>२२. जू० D. सेवस्व स्तुतिम् Sy.</p> <p>२३. M. adds समिद्धमस्मदीयाम् after अग्ने.</p> <p>२४. छलया P., D. वेदिलक्षणया भूम्या वाचा वा
Sy.</p> <p>२५. सज्जत P., D. समानप्रीतिः Sy.</p> <p>२६. प्रयत्नमुपकाले कुर्वन् Sy.</p> <p>२७. VM. explains सूर्यस्य and रश्मिभिः
together as सूर्यरश्मिभिः सह ।</p> |
|---|--|

हे जातवेदः ! अस्माकम् । समिधम् । सेवस्व । आबह । च । देवान् । हविषो भक्षणाय ।

जुष्टो दमूना अतिथिदुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।

विश्वा अग्रे अभियुजो विहत्या शत्रूयुतामा भरा भोजनानि ॥ ५ ॥

जुष्टः । पर्याप्तः । दमनः । अतिथिर्भवन् । गृहे । इमम् । नः । यज्ञम् । उपगच्छ । जानन् ।

१. जातस्य वेदितरग्ने ! Sy.

२. अस्मदीयाम् Sy.

३. VM. explains आ and बहि together as आबह but Sy. explains these separately आ as आबह and बहि as वहसि तद्विः ।

४. ०वे P. हविरदनाय Sy.

५. अथ पवित्रेष्ट्यां स्विष्टकृतोऽनुवाक्येषा । सूत्रितञ्च—‘जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते सौभगायेति संयाज्ये’ (ASS 2.12.) इति । मरुद्रूपः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यत्रापि स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । ‘अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो जुष्टो दमूनाः’ (ASS.2.18.) इति Sy. वसुधुतस्यात्रेयस्य SKN. वसुधुतस्यात्रेयस्येदमार्थम् Dur.

६. अत्रैकवाक्यतायं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । यस्त्वं जुष्टः सेवितः सर्वेण, प्रियो वा सर्वस्य SKN. आ सेवितस्त्वमस्मान्निः स्तुतिभिः Dur.

७. दमना M. दमननाः is suggested for दमननः ॥ दानमना दान्तमना वा Sy. अकूरमना भूत्वा Dur.

८. अतिथिः तद्वत् पूज्यः सन् Sy. अतिथिस्थानीयश्च सायंप्राप्तश्चाग्निहोत्रिणाम् । . . . अतिर्गतिकर्मा अभिगतो हि स नूनं निवासं गृहाभ्यतिथिः । अभ्येति तिथिषु वा कुलानि । अभ्येति तिथिषु सुष्टु गच्छतीत्यर्थः । अतिथिर्हि यावद् गन्तव्यं तावद् याति परकुलानीति SKN. अतिथिश्च त्वमग्निहोत्रिणां दान्तमनसां प्रातः

सायं चोद्गोष्यमानो भवसि । स्वभाव एवैव तवाग्निहोत्रिणामतिथित्वेनोपस्थातव्यमिति । . . . आह, अतिथिः कस्मात् ? उच्यते, गृहानभि आभिमुख्येनासौ अतितो भवति गत इत्यर्थः । ‘अतति पतति’ गतिकर्मसु पठितम् । अथर्वमन्यथा स्यात्—‘अभ्येति’ अभ्यागच्छति तिथिषु पौर्णमास्याद्यासु परकुलानि यजमानकुलानीत्यतिथिः Dur.

९. ग्रहे D. गृहेऽस्मदीये SKN. अतो ब्रूमो वयमपि दान्तमनसोऽग्निहोत्रिणश्च । अस्माकमपि य एषः . . . यज्ञगृहे यज्ञस्तन्यते तं त्वमुपायाहि तमागच्छ । . . . दुरोण इत्येतद् गृहनाम (Ngh.3.4.) आह—किं कारणम् ? उच्यते ते हि गृहाः दुरवा भवन्ति । अचतिस्तर्पणार्थः, दुस्तर्पा इत्यर्थः । उक्तञ्च ‘कुटुम्बतन्त्राणि हि दुर्भराणि’ इति । एवमेतस्मिन्मन्त्रे ‘जुष्टः दमूनाः, अतिथिः विद्वान्, हे अग्ने ! यज्ञमुपायाहि’ इत्येतेस्मिन्नधिकारे वर्तमानः ‘दमूनाः’ शब्दः कमन्यमग्निविशेषणादर्थं ब्रूयात् ? न कञ्चिदपि । परिशेषाद् दमूना इत्येतदग्निविशेषणमेवेति सिद्धम् Dur.

१०. अस्मदीयम् Sy.

अस्माकं स्वभूतम् SKN.

११. उपागच्छ Sy. अथवा गृहं ममेदमिति चेतोऽवस्थाप्य तत् उपयाहि । अथवा दान्तेष्वेव हि तव मनो वयं च दान्ताः Dur.

१२. जानन् स्वमधिकारं भक्ततां वाऽस्माकम् SKN. जानानः स्वमधिकारं भक्ततां चास्माकम् Dur.

सर्वाः । अग्ने ! अभियोक्त्रीः सेनाः । विहृत्य । शत्रूयतां तेषाम् । अन्नान्यस्माकम् । आहर ।

वधेन दस्युं प्र हि चातर्यस्व वयः कृष्णानस्तन्वे स्वायै ।

पिपेयि यत्सहसस्युत्र देवान्तो अग्रे पाहि नृतम् वाजे अस्मान् ॥ ६ ॥

वधेन । आयुधेन । दस्युम् । प्रकर्षेण पीडयै । स्वस्मै । शरीराय । गमनम् । कुर्वाणः । पारयसि ।

यत् ! सहस्रः । पुत्र ! देवाः । तदा स त्वम् । अग्ने ! अस्मान् । रक्ष । युद्धे । नेतुतम् !

वयं ते अग्र उक्थैर्विधेम वयं हव्यैः पावक भद्रशोचे ।

अस्मे रयि विश्ववारं समिन्वास्मे विश्वानि द्रविणानि धेहि ॥ ७ ॥

वयं ते । वयम् । तुभ्यम् । अग्ने ! उक्थैः । परिचरणं कुर्मः । वयम् । हविर्भिः । पावक ।

१. सर्वां Sy. उपगम्य च . . . सर्वाः SKN.

२. हे अग्ने ! Sy.

हे भगवन्नाने ! Dur.

३. ०यो० suggested for ०यी० अभियोक्तुन् Sy. स्त्रीलिङ्गनिर्देशादभियोक्त्रीरस्मच्छत्रुसेना इत्यर्थः SKN. अभितः सर्वतो युजोऽभियोक्त्र्यः । शत्रुसेनास्त्वदागमनप्रतिबन्धेन वर्तमानाः Dur.

४. विविधं हत्वा SKN. नानाप्रकारं हत्वा तत उपयाहि Dur.

५. ०त्रय० P. शत्रूयतां येऽस्माकमिच्छन्ति तेषां स्वभूतानि SKN. किञ्च एवमागच्छस्त्वं शत्रूणां यत् कुरुष्व । . . . येऽस्माकं शत्रुत्वं कामयन्ते कर्तुं तान् विहृत्य तेषां बलानि Dur.

६. अन्नानि धनानि Sy. अथवा भोजनमिति धननाम (Ngh.2.10.) धनानि SKN. ततो यानि तेषां भोजनान्यन्नानि धनानि वा Dur.

७. तान्यस्मभ्यमाभर, आहरेति समस्तार्थः Dur.

८. दमूना दममना वा । दानमना वा । दान्तमना वा । अपि वा दम इति गृह्णाम (Ngh. ३.4.) । तन्मनाः स्यात् । मनो मनोते । . . . अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवति । अभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा । (पर) गृहाणीति वा । (अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव) दुरोण इति गृह्णाम (Ngh.3.4.) । दुरवा

भवन्ति दुस्तर्पाः । इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् । सर्वा अग्ने ! अभियुजो विहृत्य शत्रूयतामाभर भोजनानि । विहृत्यान्वेषां बलानि शत्रूणां भवनादाहर भोजनानीति वा । धनानीति वा N. 4.4., 5., SKN. II.208.

९. हे अग्ने ! Sy.

१०. उपक्षपयितारम् Sy.

११. विय P., D. प्रणाशय Sy.

१२. स्व M. स्वीयाय Sy.

१३. अथवा स्वायै तन्वे यजमानादिरूपाय पुत्राय Sy.

१४. वयः अन्नम् Sy.

१५. तपयसि Sy.

१६. यस्मात् Sy.

१७. पुत्रा P., D. अग्ने ! Sy.

१८. भवान् P. देवान् D. देवान् is suggested for देवाः ।

१९. Omitted by D.

२०. सङ्ग्रामे Sy.

२१. VM. ignores हि ॥ हि इति पूरणः Sy.

२२. त्वाम् Sy.

२३. ०भ्यमन्न उ० P. शस्त्रेः Sy.

२४. परिचरेम Sy.

२५. हविर्भिर्विधेम Sy.

२६. शोषक ! Sy.

भजनीयदीप्ते ! अस्मा^१मु । धनम् । सर्ववर्णीयम् । सङ्गमय^२ । अस्मा^३मु । सर्वाण्येव । धनानि । स्थापय^४ ।

अस्माकमग्रे अध्वरं जुषस्व सहसः सूनो त्रिपधस्थ हव्यम् ।

वयं देवेपुं सुकृतः स्याम शर्मणा नस्त्रिवरूथेन पाहि ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अस्माकम् । अग्ने ! यज्ञम् । सेवस्व । सहसः । पुत्र ! त्रिस्थान ! हविश्च । वयम् । देवेपुं । शोभनकर्माणः । स्याम । सुखेन । त्रिगुणेन । रक्ष ।

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा दुरितार्तिं पपि ।

अग्रे अत्रिवन्नमसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनाम् ॥ ९ ॥

विश्वानि । सर्वाणि । अस्मान् । दुःखेन । गाहितव्यानि । हे जातवेदः ! सिन्धुम् । इव । नावा । दुरितानि । अतिपारय । अग्ने ! अत्रिणेव । मनसा । स्तूयमानः । अस्माकम् । अज्ञानाम् । रक्षिता भवामिति । बुध्यस्व ।

१. हे कल्याणदीप्ते ! Sy. २. ०प्तो स्मा० D. अस्मभ्यम् Sy. ३. विश्ववर्णीयम् Sy. ४. प्रापय Sy. ५. अस्मभ्यम् Sy. ६. विश्वानि Sy. ७. त्रिविणानि Sy. ८. स्थापय: P., D. ९. अस्माकमग्ने M. १०. अध्वरम् Sy. ११. हे यतस्य पुत्र ! Sy. १२. त्रिषु कित्पाविषु स्थानेषु स्थित ! Sy. १३. M. notes here अतमग्रम् इतः परं ग्रन्थपातः ॥ हविः जुषस्व । यद्वा अध्वरं हविरिति योज्यम् । अहिंसितं हविरिति Sy. १४. यजमानाः Sy. १५. Sy. adds मध्ये । १६. ०कम् P., D. शोभनापूर्वकर्तारिः Sy.	१७. स्योम D. भवेम Sy. १८. ०तन् D. १९. त्रिगुणे मृगेन P. त्रिगुणमृडेन D. वाचिकादिभेदेन त्रिधा वर्णीयेत त्रिच्छदिष्केण गृहेण वा Sy. २०. VM. ignores नः । २१. अस्माकम् Sy. २२. दुःखेन गाह्यानि दुःखेन भोग्यानि Sy. २३. ०द D. २४. नदीम् Sy. २५. नाविको यथा तद्वत् Sy. २६. अत्रेयया तयास्माकम् Sy. २७. नमसा is suggested for मनसा ॥ स्तोत्रेण Sy. २८. मानः is suggested for ०मान ॥ स्तूयमानः सन् Sy. २९. तनूनाम् Sy. ३०. रक्षकः Sy.

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिर्मग्ने अमृतत्वमश्नाम् ॥ १० ॥

यस्त्वा हृदा । यः । त्वा । हृदयेन । विक्षिप्तेन । स्तुन्वन् । अमर्त्यम् । मर्त्यः । मृगमाह्वयामि ।

जातः ! तेनास्मासु । कीर्तिम् । धेहि । प्रजाभिः । मग्ने ! अमृतत्वं च । प्राप्नुयाम् ।

यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।

अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रुयि नशते स्वस्ति ॥ ११ ॥

यस्मै त्वम् । यस्मै । त्वम् । कर्मणे । जातवेद ! कृणोषि । लोकम्—आवासस्थानम् । सुखकरम् ।

१. पुत्रकामेष्ट्यां 'यस्त्वा' इत्येषा प्रधानस्य याज्या ।
सूत्रितञ्च—'यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानो-
ऽग्निस्तुविश्वस्तमम्' (ASS. 2.10.)
इति Sy.

२. हृता P. ३. योज्हम् BB.

४. यः and त्वा are omitted by P. त्वाम्
Sy. BB.

५. दयेन P. हृदयेन युक्तः Sy. मनसा BB.

६. स्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन Sy. कीर्तयता गुण-
कीर्तनशीलेन BB.

७. ईदृशेन हृदयेन . . . मन्यमानो जानन् BB.

८. अविनाशम् Sy. अमरणधर्माणम् BB.

९. ०त्यमर्त्यः P. मरणधर्माहम् Sy. मरणधर्मा
मनुष्यः BB.

१०. अत्यर्थमाह्वयामि । यद्वा स्तोत्रवाचकेन कीरि-
णाशब्देन स्तुतिरुपलक्ष्यते । स्तुतिपुक्तेन मनसा
त्वां मन्यमानो जोहवीमि Sy. यद्वा त्वदर्थमिदं
हविर्जुहोमि BB.

११. जातवेदः is suggested for जातः ॥
हे जातवेदः ! Sy. जातानां वेदितो जातधनं
वा BB. १२. येषां सम्बन्धी तवाह्वाताहं
तेष्वस्मासु पुत्रपौत्रेषु BB.

१३. धनं प्रजां वा Sy.

१४. स्थापय । यशस्विनस्सर्बानस्मान् कुरु BB.

१५. पूजा० P. त्वद्गताभिः Sy. ताभिः प्रजाभिः
पुत्रादिभिरविच्छिन्नाभिः सहाहम् BB.

१६. सन्तत्यविच्छेदलक्षणम् Sy. वीर्यायुष्यम् BB.

१७. ०याम D., P. and D. add यच्च after
प्राप्नुयाम् ॥ 'प्रजामन् प्रजायसे तदु ते मर्त्या-
मृतम्' (TB. 1.5.5.6.) इति हि श्रुतिः
Sy. व्यत्ययेन परस्मैपदम् BB.

१८. तस्यामेव पुत्रकामेष्ट्यां 'यस्मै त्वम्' इत्येषाग्नेः
पुत्रवतोऽनुवाक्या । 'यस्मै त्वं सुकृते जातवेदो
यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानः' (ASS. 2.10.)
इति हि सूत्रितम् Sy.

१९. सुकर्मणे is suggested for कर्मणे । यज-
मानाय Sy. शोभनानि कर्माणि कृतवन्ते BB.

२०. ०वेदः is suggested for ०वेद । हे
जातवेदः ! Sy.

२१. अकरोः । यद्वा । लोकमालोकेन स्योनं कृणवः ।
अनुपहृते कुर्वित्यर्थः Sy. कुर्याः ॥ 'कुवि
हिताकरणयोः' लेट् BB.

२२. ०क्वावास० D. स्थानम् BB.

२३. सुखम् BB.

सः । अश्ववन्तम् । पुत्रवन्तम् । वीरवन्तम् । गोमन्तं च । रयिम् । अविनाशेन । प्राप्नोति ।

V. 5.

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्रये जातवेदसे ॥ १ ॥

"सुसमिद्धाय । सुष्टु समिध्यमानाय । घृतम् । तीव्ररसम् । जुहोतन । अग्रये । जातप्रज्ञाय ।"

नराशंसः सुषूदतीमं यज्ञमदाभ्यः । कविर्हि मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः । नरः । शंसनीयम् । सुष्टु प्रेरयतीति । इमम् । यज्ञम् । अहिस्त्यः । कविः । ह्ययम् ।

मादयितुहस्ताङ्गुलिकः ।

१. यज्ञमानः Sy. स एव BB.

२. बहुश्वोपेतम् Sy. अश्वविसहितम् BB.

३. बहुपुत्रोपेतम् Sy.

४. वीरवीर्येण वोपेतम् Sy.

५. गोमन्तम् P. गोमिर्युक्तम् Sy.

६. धनम् Sy. ७. ०यित्वि० D. अवि-
नश्वरम् Sy. अविच्छेदेन BB.

८. नशतिर्गतिकर्मा । स एव त्वत्प्रसादाद्बहुश्वो
भवति, अश्ववदपुत्रपौत्रादिमांसच भवति, अन्ये-
श्च विक्रान्तैः पुरुषैस्तद्वान् भवति । गोमहि-
ष्यादिसङ्घातस्वामी महाधनश्च भवतीति BB.

९. VM. ignores उ and अग्ने ॥ उ इति
पूरणः Sy. उ इत्यवधारणे । . . . यस्मा एव
यदर्थमेव BB.

The stanza=TS. 1.4.46.1.

Ms. D. puts the figure ॥४॥ here
to indicate the end of the fourth
hymn. No such number is given
in P.

१०. 'सुसमिद्धाय' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य
बहुश्रुतस्यार्थं गायत्रिमध्माद्युक्तदेवताकम् ।
आप्रमित्युक्तत्वात्तूनपाद्विजितम् । (Cf. KSA.
1.13. p. 6.) 'सुसमिद्धायाप्रं गायत्रम्'
(KSA. 24.5. p. 19.) इत्यनुक्रमणिका ।
अग्नीणामिदमाग्रीसूक्तम् । 'समिद्धो अघोति सर्वेषां
ययविं वा' (ASS. 3.2.) इत्युक्तत्वात् Sy.

११. ०द्वय D.

१२. सुष्टु समिद्धायतन्नामकायान्नये Sy. गोभनतया
सम्यग् वीप्ताय साधु समिद्धाय U.

१३. ०तवत् P. आज्यम् Sy. घृतेन Mah.

१४. प्रभूतम् Sy. तीव्रं स्वादुतमं समर्थं वा
पदुतरं वा । ग्रहणोद्भासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः
संस्कृतमित्यर्थः Mah. तीव्रं पदुतरं गव्यं
ग्रहणोद्भासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कारैः
संस्कृतमित्यर्थः U.

१५. जुहोतन हे ऋत्विजः ! Sy. जुहुत Mah.
पुष्टत । नेत्यर्थका उपजना भवन्ति कर्तनं
हन्तन यातनेति U.

१६. अङ्गनादिगुणयुक्ताय Sy.

१७. जातधनाय Sy. जातं वेत्ति वेदयति वा
जातवेदास्तस्मै जातप्रज्ञानाय वा Mah. जात-
प्रज्ञानाय U.

१८. VM. ignores शोचिषे ॥ दीप्तिमते Sy. अत
एव शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय
Mah. शोचिषे शोचिष्मते . . . ज्वलनाय U.
This stanza=YV. 3.2.

१९. ०नीयः is suggested for नीयं ॥ नरः
शंसनीयोऽयमग्निः Sy.

२०. रयसीति P. D. २१. हवं हविर्वा Sy.

२२. ०स्य P. ०स्या D. स देवः अहिस्त्यः केनापि
Sy. २३. मेधावी Sy.

२४. मधुरहस्त्यः Sy.

ईलितो अग्र आ बहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् । सुखे रथेमिरुतये ॥ ३ ॥

ईलितः । स्तुतः । अग्ने ! आवह । चित्रम् । अस्मिन् यज्ञे । सुद्वारैः । रथैः । रक्षणाय ।

ऊर्णप्रदा प्रथस्वाभ्यर्कं अनूपत । भवा नः शुभ्र सातये ॥ ४ ॥

ऊर्णप्रदा । हे ऊर्णवन्मृदु ! त्वम् बहिर्निव । विस्तीर्णं भव । त्वां मन्त्राः । अभ्यस्तुवन् । भव ।
अस्माकम् । शोभन ! मानाय ।

देवीर्द्वारो वि श्रेयध्वं सुप्रायणा नं ऊतये । प्रप्र यज्ञं पृणीतन ॥ ५ ॥

देवीः । हे देव्यः ! द्वारः ! विषट्ठिता भवत । सुप्रगमनाः । अस्माकम् । रक्षणाय । यज्ञं च ।
प्रपूरयत ।

सुप्रतीके वयोवृधा यद्धी ऋतस्य मातरा । दोषामुपासमीमहे ॥ ६ ॥

सुप्रतीके । शोभनावयवैः । अन्नस्य वर्षविश्वी । यज्ञस्य । निर्माश्वी । महत्त्वौ । रात्रिम् । उपसं
च । अभिलषितं याचामहे ।

१. स्तुतः सन् Sy.
२. ०हन् चि० P. ०हञ्चि० D.
चायनीयम् Sy.
३. सुखैः Sy.
४. अस्मद्रक्षणाय Sy.
५. VM. ignores इन्द्रम् and प्रियम् ।
६. ०र्णाम् P. ०र्णम् D.
७. ०वामृदु P. ऊर्णाकम्बलवत् मृदु हे बहिः !
Sy.
८. प्रथय Sy.
९. स्तोतारः Sy.
१०. स्तुवन्ति Sy.
११. शोभ P.
हे वीत् ! Sy.
१२. दानाय is suggested for मानाय ॥
धनाय तद्दानाय वा Sy.

१३. दे P.
१४. हे यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यः ! Sy.
१५. द्वाविता P.
वियुक्ता भवत Sy.
१६. शोभनगमनसाधनाः Sy.
१७. रक्षाय Sy.
१८. यं P. यजमानम् Sy.
१९. पूरयत कामयंज्ञमेव वा फलेः Sy.
२०. VM. explains प्र once only.
२१. हे अहो रात्रेऽन्नाभिमानिन्यौ ! देव्यौ ! Sy.
२२. सुखे ! शोभनाङ्गे ! वा Sy.
२३. ०यव स० D.
२४. यज्ञस्य उदकस्य वा Sy.
२५. तयोर्मध्ये प्रत्येकं रात्रिदेवीम् Sy.
२६. अहर्वेदीम् Sy.
२७. स्तुमः Sy.

वातस्य पतन्नीळिता दैव्या होतारा मनुषः । इमं नो यज्ञमा गंतम् ॥ ७ ॥

वातस्य । वातस्य । पतनंन्तरिक्षे वतमानो । स्तुतो । दैव्यो । होतारो । मनुष्यस्य । युवाम्
अस्मदीयम् । इमम् । यज्ञम् । आगच्छतम् ।

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बहिः सीदन्त्वस्त्रिधः ॥ ८ ॥

इळा सरस्वती । इमाः । तिस्रः । देव्यः । अशीर्णाः । बहिर्दिदम् । अत्रितिष्ठन्तु ।

शिवस्त्वष्टरिहा गंहि विभुः पोष उत त्मना । यज्ञेयज्ञे न उदव ॥ ९ ॥

शिवस्त्वष्टः । कल्याणः । त्वष्टः । इह । आगच्छ । पोषणे । ईश्वरस्त्वम् । आत्मनैव । यज्ञे
यज्ञे । च । अस्मान् । रक्षे ।

१. वस्ये P.

२. वातस्य पतन्—तुप्तोपमंवा । वायुगमनसदृश-
गमनार्थम् Sy.

३. अस्माभिः स्तुतो । यद्वा पतनसाधनेन्तरिक्षे
गच्छन्तो Sy.

४. देवादग्नेरादित्याच्च समुद्भूतो Sy.

५. देवानामाह्वातारो युवाम् Sy.

६. अस्माकम् । नो मनुषो यज्ञमिति व्यधिकरणे
षष्ठ्यौ । अस्माकं यज्ञमानस्य यज्ञमित्यर्थः Sy.

७. It is the explanation of इळा,
सरस्वती and मही ॥ इळा पृथिवी । सरस्वती
सर उदकम् । तस्मात् सरस्वान् वायुः ।
तस्य स्त्री सरस्वती । मही महती भारती
भरतस्यादित्यस्य पत्नी । अत्र यद्यप्येषा नोक्ता
तथापि सर्वत्र सहृष्टत्वात्, त्रिसंख्याश्रवणाच्च
सा गृह्यते । अथर्वंताः क्षित्यन्तरिक्षद्युस्थाना
वाग्देव्यः Sy.

८. ०यो दक्षिणाः P. अहिंसिकाः सत्यः Sy.

९. बहिर्हि Sy.

१० उपविशन्तु Sy.

११. VM. ignores मयोभुवः ॥ मयोभुवः
मुखस्य भावविश्वः Sy.

१२. ०स्तुष्टः D.

१३. कल्याः P. कल्या D. सुखकरः सन् Sy.
सुखकरः BB.

१४. हे त्वष्टः ! देव ! Sy., BB.

१५. अस्मद्यज्ञम् Sy.

अस्मिन् कर्मणि BB.

१६. पोषकरणे Sy. पुष्ट्यर्थमस्माकम् निमित्तात्स-
प्तमी BB.

१७. व्याप्तस्त्वम् Sy. व्याप्तिमान् BB.

१८. स्वयमेव Sy. आत्मना केवलेनापि, आत्मना
अन्यनिरपेक्ष एव पोषं कर्तुं समर्थः BB.

१९. यज्ञ D. सर्वेषु यज्ञेषु Sy.
सर्वस्मिन् यज्ञे BB.

२०. आगत्य च Sy.

२१. रक्ष Sy. पाहि प्रतियज्ञमुत्कृष्टं पाहीत्यर्थः BB.
This stanza=TS. ३.१.११.२.

२२. VM. ignores उत् ॥ उत् उत्कृष्टम् Sy.,
BB.

ईकितो अग्र आ वृहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् । सुखै रथेभिरुतये ॥ ३ ॥

ईकितः । स्तुतः । अग्ने ! आवह । चित्रम् । अस्मिन् यज्ञे । सुद्वारैः । रथैः । रक्षणाय ।

ऊर्णम्रदा ग्रंथस्वाभ्यर्का अनूषत । भवा नः शुभ्र सातये ॥ ४ ॥

ऊर्णम्रदा । हे ऊर्णवन्मृदु ! त्वम् बहिर्निव । विस्तीर्णं भव । त्वां मन्त्राः । अभ्यस्तुवन् । भव ।

अस्माकम् । शोभन ! मानाय ।

देवीर्द्वारो वि श्रयध्वं सुप्रायणा ने ऊतये । प्रप्र यज्ञं पृणीतन ॥ ५ ॥

देवीः । हे देव्यः ! द्वारः ! विषादिता भवत । सुप्रगमनाः । अस्माकम् । रक्षणाय । यज्ञं च ।

प्रपूरयत ।

सुप्रतीके वयोवृधा यही ऋतस्य मातरा । दोषामुपासमीमहे ॥ ६ ॥

सुप्रतीके । शोभनावयवैः । अन्नस्य वर्षविश्व्यौ । यज्ञस्य । निर्माश्व्यौ । महत्पौ । रात्रिम् । उपसं

च । अभिलषितं याचामहे ।

१. स्तुतः सन् Sy.
२. ०हन् चि० P. ०हञ्चि० D.
चायनीयम् Sy.
३. सुखैः Sy.
४. अस्मद्वक्षणाय Sy.
५. VM. ignores इन्द्रम् and प्रियम् ।
६. ०र्णाम्० P. ०र्णम्० D.
७. ०वामृदु P. ऊर्णकम्बलवत् मृदु हे बहिः !
Sy.
८. प्रथय Sy.
९. स्तोतारः Sy.
१०. स्तुवन्ति Sy.
११. शोभ P.
हे दीप्त ! Sy.
१३. वानाय is suggested for मानाय ॥
धनाय तद्दानाय वा Sy.

१३. दे P.
१४. हे यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यः ! Sy.
१५. द्याविता P.
वियुक्ता भवत Sy.
१६. शोभनगमनसाधनाः Sy.
१७. रक्षाय Sy.
१८. यं P. यजमानम् Sy.
१९. पूरयत कामैर्यज्ञमेव वा फलैः Sy.
२०. VM. explains प्र once only.
२१. हे अह्नो रात्रेश्चाभिमानिन्यौ ! देव्यौ ! Sy.
२२. मुरुषे ! शोभनाङ्गे ! वा Sy.
२३. ०यव प्र० D.
२४. यज्ञस्य उदकस्य वा Sy.
२५. तयोर्मध्ये प्रत्येकं रात्रिदेवीम् Sy.
२६. अहर्देवीम् Sy.
२७. स्तुमः Sy.

वातस्य पतन्नीक्षिता दैव्या होतारा मनुषः । इमं नो यज्ञमा गतम् ॥ ७ ॥

वातस्य । वातस्य । पतनेऽन्तरिक्षे वर्तमानो । स्तुतो । दैव्यो । होतारो । मनुष्यस्य । युवाम्
अस्मदीयम् । इमम् । यज्ञम् । आगच्छतम् ।

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । वहिः सीदन्त्वस्त्रिधः ॥ ८ ॥

इळा सरस्वती । इमाः । तिस्रः । देव्यः । अक्षीर्णाः । वहिरिदम् । अधितिष्ठन्तु ।

शिवस्त्वष्टरिहा गंहि विभुः पोष उत त्मना । यज्ञेयज्ञे न उदव ॥ ९ ॥

शिवस्त्वष्टः । कल्याणः । त्वष्टः । इह । आगच्छ । पोषणे । ईश्वरस्त्वम् । आत्मनैव । यज्ञे
यज्ञे । न । अस्मान् । रक्ष ।

१. वस्ये P.

२. वातस्य पतन्—जुप्तोपमं वा । वायुगमनसदृश-
गमनार्थम् Sy.

३. अस्माभिः स्तुतो । यद्वा पतनसाधनेऽन्तरिक्षे
गच्छन्तो Sy.

४. देवादानेरादित्याच्च समुद्भूतो Sy.

५. देवानामाह्वातारो युवाम् Sy.

६. अस्माकम् । नो मनुषो यज्ञमिति व्यधिकरणे
षष्ठ्यो । अस्माकं यजमानस्य यज्ञमित्यर्थः Sy.

७. It is the explanation of इळा,
सरस्वती and मही ॥ इळा पृथिवी । सरस्वती
सर उदकम् । तस्मात् सरस्वान् वायुः ।
तस्य स्त्री सरस्वती । मही महती भारती
भरतस्यादित्यस्य पत्नी । अत्र षष्ठ्येषा नोक्ता
तथापि सर्वत्र सहदृष्टत्वात्, त्रिसंख्याश्रवणाच्च
सा गृह्यते । अथर्वन्ताः क्षित्यन्तरिक्षद्युस्थाना
वाग्देव्यः Sy.

८. ०यो दक्षिणाः P. अहिंसिकाः सत्यः Sy.

९. वहिषि Sy.

१०. उपविशन्तु Sy.

११. VM. ignores मयोभुवः ॥ मयोभुवः
मुखस्य भावविषयः Sy.

१२. ०स्तुष्टः D.

१३. कल्याः P. कल्या D. मुखकरः सन् Sy.
मुखकरः BB.

१४. हे त्वष्टः ! देव ! Sy., BB.

१५. अस्मद्यज्ञम् Sy.

अस्मिन् कर्मणि BB.

१६. पोषकरणे Sy. षुष्ट्यर्थमस्माकम् निमित्तात्स-
प्तमी BB.

१७. व्याप्तस्त्वम् Sy. व्याप्तिमान् BB.

१८. स्वयमेव Sy. आत्मना केवलेनापि, आत्मना
ज्यनिरपेक्ष एव पोषं कर्तुं समर्थः BB.

१९. यज्ञ D. सर्वेषु यज्ञेषु Sy.

सर्वस्मिन् यज्ञे BB.

२०. आगत्य च Sy.

२१. रक्ष Sy. पाहि प्रतियज्ञमुत्कृष्टं पाहीत्यर्थः BB.
This stanza=TS. 3.1.1.2.

२२. VM. ignores उत् ॥ उत् उत्कृष्टम् Sy.,
BB.

यत्र वेत्थं वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गमय ॥ १० ॥

यत्र वेत्थं । स्थितानां देवानाम् । गुह्यानि । इमानि । तत्र गत्वा तैर्नामभिः । हव्यानि । तान् गमय ।

स्वाहाग्रये वरुणाय स्वाहेन्द्राय मरुद्भ्यः । स्वाहा देवेभ्यो हविः ॥ ११ ॥

स्वाहा । स्वाहुतमस्तु । तेभ्यः । देवेभ्यः । हविरपि वा स्वाहाकृणोमि ।

V. 6.

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।

अस्तमवन्त आशवोऽस्तं नित्यासौ वाजिन इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १ ॥

अग्निम् । अग्निम् । तम् । स्तोमि । यः । वासयिता । यजं च गृहभूतम् । धेनवः । समागच्छन्ति ।

१. अग्निहोत्रे उत्तराहुतिस्कन्दने 'यत्र वेत्थ' इत्यनया समिधमावध्यात् । सूत्रितञ्च 'यत्र वेत्थ वनस्पत इत्युत्तरस्या आहृत्याः स्कन्दने' (ASS. ३.11.) इति Sy.

२. वेथ P., D.

३. मानि P. नामानि is suggested for इमानि ॥ नामकानि रूपाणि Sy.

४. प्रापय Sy.

५. VM. ignores यत्र । वेत्थ and वनस्पते ॥ यस्मिन् स्थाने । हे वनस्पते ! यूषाभिमानि-देव ! Sy.

६. ०हां P. D. ७. ०मस्ते P. D.

८. तेभ्यः refers to अग्रये । वरुणाय । इन्द्राय and मरुद्भ्यः ॥ अग्न्यादिविश्वे देवाः, तेभ्यः Sy.

९. करोमीति शेषः, स्वाहुतं करोमीत्यर्थः, एवं स्वाहाकृतेः स्तुतिः Sy.

१०. Ms. D. puts the figure ॥१॥ here to indicate the end of the fifth hymn. No such number is given in P.

११. 'अग्निं तं मन्ये' इति दशचं षष्ठं सूक्तं वसु-भूतस्यार्यमानेयं पाङ्क्तम् । 'अग्निं तं दश

पाङ्क्तम्' इत्यनुक्रमणिका (KSA. 24.6. p. 19.) । प्रातरनुवाके आनेये ऋतौ पाङ्क्ते अन्वस्यादिवनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । 'अग्निं तं मन्ये इति पाङ्क्तम्' (ASS. 4.13.) इति हि सूत्रितम् । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनीदमेव आज्य-शस्त्रम् । सूत्रितञ्च 'अग्निं तं मन्ये इत्याज्यं तस्यैकाहिकमुपरिष्ठात्' (ASS. 10.10.) इति । आद्य आभिप्लविकेऽव्ययेषु मैत्रावरु-णस्यानुरूपस्तृचः । सूत्रितञ्च—'अग्निं तं मन्ये यो वसुराग्ने स्वरं रथि भर' (ASS. 7.8.) इति Sy.

१२. जानामि Mah. जाने U.

१३. अग्निः Sy.

१४. वासकः Sy. तापपाकप्रकाशैरपक्वं धनरूपो वसुरित्युच्यते । वसुर्वासयिता वा Mah. ताप-पाकप्रकाशैरपक्वं धनमित्युच्यते । यद्वा वसु-र्वासयिता U.

१५. सर्वेषां गृहवदाश्रयभूतम् Sy.

गृहम् Mah., U.

१६. धेनवो गावो यमग्निमुद्धतं ज्ञात्वा Mah., U.

१७. गच्छन्ति प्रीणयितुम् Sy. गच्छन्ति बोहकालो-ज्स्माकं होमार्थं प्राप्त इति Mah. प्राप्तो-ज्स्माकं बोहकाल इति . . . यन्ति U.

तथाश्वाश्च । शीघ्रगन्तारः । अजन्ताः । बलवन्तः । त्वमग्नेम् । स्तोतृभ्यः । आभर ।

सो अग्नियो वसुर्गृणे सं यमायन्ति धेनवः ।

समर्वन्तो रघुद्रवः सं सुजातासः सुरय इषं स्तोतृभ्य आभर ॥ २ ॥

सो अग्निः । यः । गमनशीलः । स्तूयते । यश्च । निवसन् । यं च । समागच्छन्ति । धेनवः ।

सम् । अश्वाः । शीघ्रं गच्छन्ति । सह गच्छन्ति । शोभनजननाः । प्राज्ञाः ।

१. अरणवन्तोऽश्वाः Sy. अश्वा यं दृष्ट्वाऽस्तं यजमानगृहं यन्ति गच्छन्ति Mah. स्वामी हि पशूनामग्निः । यत्तज्जातः पशून्विन्दतेत्युपक्रम्य 'तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसंयन्ति इति श्रुतिः U.

२. शीघ्रगामिनः Sy., Mah. शीघ्राः U.

३. तथा नित्यप्रवृत्तयः Sy. नित्याः शाश्वताः सर्वकालभाविनः Mah. शाश्वतिकाः U.

४. हविलंजणाव्रवन्तो यजमानाः यमस्तं यान्ति तं मन्ये Sy. बलवन्तोऽश्वाः । सैन्धवाभिप्रायेण पुनर्वचनम् । यं दृष्ट्वाऽस्तं यन्ति । यमुपास्य गवाश्वादिकं लभ्यत इत्यर्थः Mah. सुहृदाः । सैन्धवाभिप्रायमेतत् । य उपास्यमान एतत् सर्वं यजमानस्योत्पादयति तमग्निं मन्ये U.

५. वन्त रत्न वन्तस्त्वम् P.

यदि स त्वमग्निः U.

६. अस्मभ्यम् Sy. स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्यः Mah.

७. आभर अग्ने Sy.

देहि Mah., U.

८. VM. ignores यम् and explains अस्तम् once only. This stanza=YV. 15.41.

तस्य प्रातः सवनम् । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति होता पाद्वक्तमाज्यं शस्त्वैकाहिकमुपसं शसति बाहृतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं च त्रिचश उभे सशसति यश्च बाहृते प्रउगे कामो य उ च माधुच्छन्दसे तपोहभ्योः कामयोरुपत्यं क्लृप्तं प्रातःसवनम् । SB. 13.5. 1.8. p. 988.

९. सोमिः D.

१०. VM. seems to explain सः as यः and अग्निः as गमनशीलः ॥ स खल्वग्निः Sy.

११. स्तोमि 'गु' (गु) शब्दे 'स्वादिः' (त्रचादिः) . . . यद्वा सोऽग्निर्गृणे स्तूयतेऽस्माभिः । कर्तृप्रत्ययस्य कर्मत्वं विधेयम् Mah. गीयते स्तोतृभिः U.

१२. VM. seems to explain वसुः as निवसन् ॥ योऽग्निर्वसुर्वासयिता सोऽग्निः । विभक्तिव्यत्ययः । तमग्निम् Mah. स एवाग्नियो वसुरिति U.

१३. यमग्निम् Mah.

१४. समायन्ति होमार्थम् Sy.

१५. It should come immediately before गच्छन्ति । समायन्ति होमार्थम् Sy.

१६. VM. explains रघुद्रवः as शीघ्रं गच्छन्ति । लघुगमनाः Sy. रतयोरैक्यम् । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् (Amar. 1.128.) लघु शीघ्रं द्रुवन्ति गच्छन्ति लघुद्रवः, 'द्रु वधगत्योः' स्वादिः ? (cf. द्रु द्रु गती भ्वादिः, द्रु हिसायाम्, त्रचादिः) Mah. लघुद्रवणाः U.

१७. समायान्ति Sy. यदुपासकं सर्वं भजन्त इत्यर्थः Mah.

१८. सुजातासः Sy. शोभनं जातं जन्म येषां ते सुजातासः सुजाताः Mah. कल्याणजन्मानः U.

१९. मेधाविनश्च स खल्वग्निरिति Sy. सुरयः पण्डिताः । एतदुक्तं भवति । किं तेनाग्निना य एतत्सर्वमात्मद्वारा यजमानस्य नोपनयति । स चेत् त्वम् । इषं स्तोतृभ्य आभर U.

२०. This stanza=YV. 15.42.

अग्निहिं वाजिनं विशे ददाति विश्वचर्षणिः ।

अग्नी राये स्वाधुवं स प्रीतो याति वार्यमिपं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ३ ॥

अग्निहिं । अग्निः । हिं । अश्वम् । मनुष्याय । अयच्छति । विश्वस्य द्रष्टा । अग्निः । धनार्थम् ।
शोभनभवनम् । वरणीयं हविः । गच्छति । सु । प्रीतः ।

आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।

यद्द स्या ते पर्णीयसी समिदीदयति द्यवीपं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ४ ॥

आ ते अग्ने । हे अग्ने ! तव । दीपयामः । दीप्तिमन्तम् । जरारहितं भानुम् । यत् । खलु ।
त्वदीयं तेजः । इयम् । समित् । अहिं । सन्दीपयति । स्तुत्या । तमाम् ।

आ ते अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य शोचिपस्पते ।

सुधेन्द्र दस्म विशपते हव्यवाट् तुभ्यं हूयत् इपं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ५ ॥

आ ते अग्ने । हे शुक्रस्य, शोचिपः, पते ! अग्ने ! तुभ्यम् । ऋचा । हविः । आहूयते । हे सुकान्त !
दर्शनीय ! विशां पते ! हविषां वोढः ! हविस्तुभ्यम् । हूयते ।

१. अग्नि D. अयमग्निः Sy.

२. खलु Sy.

३. अश्ववन्तं पुत्रमश्वमश्वं वा Sy.

४. यजमानाय Sy. ५. ददाति Sy.

६. विश्वे चर्षणयो मनुष्या रक्षणीया अश्वका वा
यस्य स तयोक्तः । यद्वा पश्यतिकर्मतत् ।
सर्वस्य द्रष्टा Sy.

७. धनार्थिने । अथवा द्वितीयाय चतुर्थी, धनम् Sy.

८. मुष्टु सर्वत्र व्याप्तम् Sy.

९. सर्ववरणीयम् Sy.

१०. यमयति । दातुं वा गच्छति Sy.

११. सः is suggested for सु ।

१२. प्रीतः सन् Sy.

१३. आभिप्लविकेयूकथ्येषु तृतीयसवने स्तोत्रियतु-
चस्य 'आ ते अग्न इधीमहि' इत्यादिके प्रथमा-
द्वितीये । सूत्रितञ्च भवति—'आ ते अग्ने
इधीमह्यभे सुधेन्द्रसर्पिष इति द्वे एका च'
(ASS. 7.8.) इति Sy.

१४. त्वाम् Sy. १५. वाहुं P. अजीर्णम् Sy.

१६. तव Sy. १७. इवं D. सा Sy.

१८. दीप्तिः Sy. १९. द्युलोके Sy.

२०. दीप्यते Sy.

२१. तमाम् seems to be a part of the
verb सन्दीपयति, i.e. the verb
should be read as सन्दीपयतितमाम्
as an explanation of दीदयति ।

२२. VM. ignores आ and देव ॥ and
आ सर्वतः Sy. २३. दीप्तस्य Sy.

२४. दीप्तेः Sy. २५. स्वाभिन् ! Sy.

२६. ऋचा D. मन्त्रेण सह Sy.

२७. हूयते Sy.

२८. सुकर्मन् P. मुष्ट्वाह्लादक ! शोभनहिरण्य !
वा Sy.

२९. हे शत्रूणामुपक्षपितः ! Sy.

३०. प्रजानां पालक ! Sy.

३१. वोढा D. हविषो वोढः ! Sy.

प्रो त्वे अग्रयोऽग्निषु विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।

ते हिंन्विरे त इन्विर त इषण्यन्त्यानुषगिषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ६ ॥

प्रो त्वे । प्रपुष्यन्ति । तेऽग्नी मदीयाः । अग्रयः । अग्नीनां मध्ये । वरणीये धनम् । सर्वम् । ते ।
धनं प्रेरयन्ति । तेऽस्मान् । प्रीणयति । तेऽस्माकम् । अन्नम् । अनुषक्तम्, इच्छन्ति ।

तव त्वे अग्ने अर्चयो महिं ब्राधन्त वाजिनः ।

ये पत्नभिः शुफानां व्रजा भुरन्त गोनामिषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ७ ॥

तव त्वे । तव । त्वे । अग्ने ! अर्चयः । अत्यन्तम् । वर्धयन्ति । बलवन्तः । ये । शुफानाम् ।
पतनः । गवाम् । व्रजाः । आगच्छन्ति तान् प्रयच्छन्ति पशुनित्यर्थः ।

नवा नो अग्र आ भर स्तोतुभ्यः सुचितीरिषः ।

ते स्याम य आनृचुस्त्वादृतासो दमेदम् इषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ८ ॥

नवा नः । नवाः । अस्मभ्यम् । आभर । अग्ने ! स्तोतुभ्यः । सुप्रजाः । इषः । ते वयं समृद्धाः ।
भवाम । ये त्वाम् । आनृचुः । यज्ञे यज्ञे । त्वं दूतो येषामिति ।

१. त्वो P.
२. प्रो प्रैव Sy.
३. धिष्ण्याः Sy.
४. गार्हपत्यादिषु । यद्वा लौकिका अग्रयस्तेजः-
पदाद्योऽग्निषु वैदिकेषु Sy.
५. वरणीयमपेक्षितं धनं पुष्यन्ति Sy.
६. अग्रयः Sy.
७. ०ति D. प्रीणयन्ति Sy.
८. तस्मात् D.
९. ०ति नि D. प्रीणयन्ति is suggested for
प्रीणयति ॥ व्याप्नुवन्ति च Sy.
१०. VM. seems to explain इषण्यन्ति
and आनुषक् together as अन्नमनुषक्त-
मिच्छन्ति ॥ सर्वत्रानुषक्तम् । तत्राग्निसामा-
न्याभिप्रायेणैकवचनम् Sy.
११. त्वदीयाः Sy.
१२. ते Sy.

१३. रक्षयः Sy.
१४. महदत्यधिकम् Sy.
१५. वर्धन्ते Sy.
१६. ०वतः P. Omitted by D. अन्नवन्तो वा ।
यद्वा क्षुप्तोपमा वाजिनोऽव वा Sy.
१७. यूथानि Sy.
१८. भुरन्त इच्छन्ति । आयाता ज्वाला होमाय
काङ्क्षन्त इत्यर्थः । ते वर्धन्ते Sy.
१९. स्तुत्या नूतना वा Sy.
२०. प्रयच्छ Sy.
२१. सुनिवासाः सुप्रजा वा Sy.
२२. उक्तलक्षणान्यन्नानि Sy.
२३. भूयास्म । दमेदमे स्यामेति वा योज्यम् Sy.
२४. ये वयम् (?) Sy.
२५. अनु० P. अर्चयन्ति Sy.
२६. सर्वेषु यागगृहेषु Sy.
२७. त्वां दूतं फलसूचकं तत्त्ववन्तः सन्तः Sy.

उभे सुचन्द्र सपिणो दर्वी श्रीणीष आसनि ।

उतो न उत्पूर्या उक्थेषु शवसस्पत इपे स्तोतुभ्य आ भर ॥ ६ ॥

उभे सुचन्द्र । जुहूपभृती । सुकान्त ! सपिणः पूर्ण । त्वामास्ये । श्रयसि । अपि च । अस्मान् ।

उत्पूरय । शवसः । पुत्र !

एवां अग्निमर्जुर्यमुर्गीभिर्यज्ञेभिरानुषक् ।

दधदस्मे सुवीर्यमुत त्यदाश्वश्व्यमिपे स्तोतुभ्य आ भर ॥ १० ॥

एवां अग्निम् । एवम् । अग्निम् । अस्तुयन् , अपि वा स्तुवन्ति यच्छन्तीत्याख्यातं द्वेजयं पदम् ।

१. आभिप्लविकेषूक्थेषु तृतीयसवने वैकल्पिकस्तो-
त्रियत्वे 'उभे सुचन्द्र' इत्येवा तृतीया ।
सूत्रमुक्तम् (Cf. ASS. 7.8.) Sy.

२. दर्प्याकारी हस्ती Mah. उभी हस्ती दर्प्या-
कारी कृत्वा U. दर्वी हन्तु सपिणः सम्बन्धिन्वी
सपिस्ससिक्ते । दीयन्ते भक्ष्यतेऽन्नमाभ्यामिति
दर्वी ते BB.

३. हे शोभनाह्लादन ! शोभनहिरण्य वाग्ने ! Sy.
चन्द्रमिति हिरण्यनाम (Ngh. 1.2.) शोभनं
चन्द्रं हिरण्यं यस्मात् । यदा शोभनचन्द्र इव
चन्द्रो घनदाता । शोभने चन्द्रे घनप्राप्तिर्भव-
तीति ज्योतिःशास्त्र उक्तम् । यदा शोभनं
चन्द्रत्याह्लादयति सुचन्द्रः । हे सुचन्द्र !
Mah. शोभनचन्द्र इव धनानामुत्पादक !
शोभने हि चन्द्रमसि घनान्युत्पद्यन्ते इति ज्योति-
ःशास्त्रविदः प्रतिजानन्ति । यदा कल्याणाह्ला-
दन ! U. हे सुचन्द्र ! सुकान्त ! BB.

४. घृतस्य पानाय Mah.

सपिणः पानाय U.

५. आस्ये मुखे । सपिणः पानायेति शेषः Mah.
आस्ये मुखे U. आस्ये BB.

६. श्रयसि पचसि वा Sy. आश्रयसि सेवसे ।
'श्री पाके' कपादिः । अत्राश्रयार्थः Mah.
आश्लेषसि U. सदा सेवसे । यदा, उभे दर्वी
सपिणः श्रीणीषे, सपिः प्रापयसि, सपिंवा
मिथीकुरुष्व BB.

७. नौऽस्मान् Mah. अस्माकम् BB.

८. उत्पूरय फलैः Sy. उत्कर्षेण पूरय घनैरिति
शेषः Mah. अपि च त्वं ब्रूषे यदि नामोत्क्षिप्य
सपिणो भाण्डमत्ययमञ्जलि पूरयेरस्माकं साधु
कृतं स्यात् U. उच्छ्रितं पूरय, सामर्थ्याद् धनं
बलमेव वा, अविशेषणात् सर्वम् । अनिरुक्त-
त्वात् प्रजापतिरामन्व्यते । 'पूरी आप्यायने'
BB.

९. हे बलस्य पालयितः ! Sy. बलस्याधिपते !
Mah. बलस्य पते ! U. बलस्य पातः ! BB.

१०. VM. ignores उभे and उक्थेषु ॥ यागेषु
Sy. उक्थेषु शस्त्रवत्सु यज्ञेषु Mah. उक्थेषु
यज्ञेषु U. उक्थेषु स्तोत्रवत्सु यज्ञेषु इय-
मन्नं स्तोतुभ्य आभर स्तोतुभ्य ऋत्विग्भ्य
आभर BB.

This stanza=YV. 15.43.=TS.
2.2.12.7.

११. एवामग्निं D. एवां अग्निं P.

१२. यम् P. एवाम् D.

उत्तरीत्या Sy.

१३. स्तु० D. गच्छन्ति Sy.

१४. गच्छन्ति तथा कृत्वा यमुः यमयन्ति स्वाप-
यन्ति । हविर्भिर्यजन्तीत्यर्थः । एवमात्रेयाः
स्वान् परोक्षतया निर्दिशन्ति । अजुयंमुरित्यत्र
'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' (Cf. Pa.
2.1.79.) इति समासः Sy.

१५. ०त P.

१६. द्विजातं is suggested for द्वेजयम् ।

स्तुतिभिः । हविर्भिश्च । अनुषक्तम् । स त्वं दधेत् । अस्मभ्यम् । शोभनवीर्यम् । अपि च । आशुगन्तार-
मश्वसङ्घम् । अपि वा द्वे एते पदे 'अजुः' 'यमुः' इति तत्र द्वितीयस्यापि निघातो दृष्टो यथा हिरण्यकर्णं
मणिग्रीवमिति नाम्नः ।

V. 7.

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं स्तोमं चाग्रये ।

वर्षिष्ठाय द्वितीनामूर्जो नष्ट्रे सहस्वते ॥ १ ॥

‘सखायः सं वः । हे सखायः ! सम्प्रयच्छत । यूयम् । समीचीनम् । स्तोमम् । अन्नम् । च ।

१. यज्ञैर्वा तत्साधनैर्हविर्भिर्वा Sy.

२. धारयति Sy.

३. अस्मामु Sy.

४. शोभनपुत्रादिकम् Sy.

५. आशवोऽश्वा यस्य भवन्ति स आशवश्वः ।
तस्य भाव आशवश्वं तदपि Sy.

६. ०कर्षं P. ०कण्ठं D.

७. VM. ignores त्यत् । इषम् etc. त्यत्
तत् Sy.

Ms. D. puts the figure ॥६॥ here
to indicate the end of the sixth
hymn. No such number is given
in P.

८. ‘सखायः सं वः’ इति दशमं सप्तमं सूक्तम् ।
आग्रये इष ऋषिः । अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टाः
पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुद्धुभः । तथा चानुक्रान्तम्
—‘सखाय इषः पङ्क्त्यन्तम्’ (KSA. 24.7.
p. 19.) इति । प्रातरनुवाके आग्नेये कृतावा-
नुद्धुभे अन्वस्याश्विनशस्त्रे चोत्तमावर्जमिदं
सूक्तम् । सूत्रितञ्च—‘सखायः सं वस्त्वामग्ने
हविधमन्त इति सूक्ते’ (ASS. 4.13.) इति Sy.

९. P. and D. read इषः for सं वः ।

१०. हे सखिभूताः ! ऋत्विजः ! Sy. ऋत्विजः
प्रति यजमानो ब्रूते—हे सखायः ! ऋत्विजः ।

Mah. यजमान ऋत्विजः सम्बोधयति हे
सखायः ! U. समानख्यानाः ! ऋत्विग्यज-
मानाः ! BB.

११. सं is omitted by P. संस्कृत । उपसर्ग-
श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः Sy. सम्पादयत ।
अग्न्यर्चं हविः कुरुत । त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमं
च वदतेत्यर्थः । . . . समित्युपसर्गस्यापेक्षितः
क्रियाशब्दोऽध्याहर्तव्यः Mah. सङ्गत्य शृणुत
U. समारम्भं कुरुत । एतत्क्रियाया अश्रु-
तत्वात्साकाङ्क्षत्वादुपसर्गसामर्थ्यादुत्तरस्मिंश्च
मन्त्रे विशेषस्य श्रुतत्वात् । तत्रार्थं विवेकः—
अग्न य इषं स्तोमं च संहाराम इत्यत्रोच्यते ।
सोऽग्निरस्मभ्यं विश्वानि वसूनि समाहरत्वि-
त्युत्तरत्र वक्ष्यते BB.

१२. व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयाबहुवचनं कृत्वा
वसादेशे व इति Mah. वो युष्मान् ब्रवीमि
U. वो युष्मदर्थं युष्माकं श्रेयोऽर्थमस्मासु BB.

१३. सम्यञ्चम् Sy. सङ्गतमेकीभूतम् U. समीचीन-
मतिगुणम् BB.

१४. स्तोत्रम् Sy. स्तोमं चाग्रये Mah. स्तोमं
च त्रिवृत्पञ्चदशादि U. स्तोत्रम् BB.

१५. अन्नम् is suggested for अन्तम् । हवि-
र्लक्षणमन्नम् Mah., U. अन्नं पुरोडाशादिकं
हविश्च BB.

अग्नये^१ । प्रजाम्^२ । अहन्तं^३ वर्धिते^४ । अन्नस्य^५ । पीत्राय^६ । बलवते^७ ।

कुत्रा^८ चिद्यस्य^९ समृत्तौ^{१०} रुग्वा^{११} नरो^{१२} नृषदने^{१३} ।

अहन्तश्चिद्यमिन्धुते^{१४} सञ्जनयन्ति^{१५} जन्तवः^{१६} ॥ २ ॥

कुत्रा चित् । भवति । यस्य । सङ्गमने । नरः । रममाणाः । नृणां सदनं गृहे वर्तन्ते । यम् । च ।

अहन्तो यजमानाः । समिन्धते । सङ्गता जनयन्ति च । जाताः, यामिति ।

सं यदिषो^{१७} वनामहे^{१८} सं हव्या^{१९} मानुषाणाम्^{२०} ।

उत द्युन्नस्य^{२१} शर्वस^{२२} ऋतस्य^{२३} रुश्मिमा^{२४} ददे^{२५} ॥ ३ ॥

सं यदिषः । सम्भजामहे । यदा । अन्नानि । ददेवाह—संवनामिहे । हवनीयानि हवीषि ।

१. अग्ने P. अग्नये भरत U.

२. प्रजानाम् is suggested for प्रजाम् ॥
यजमानानामर्थाय Sy. मनुष्याणाम् । शिद्यन्ति
निवसन्ति भूमाविति शितयो नराः कर्तेरि
क्तिन् Mah.
निवासहेतूनां मध्ये BB.

३. अतिशयेन प्रवृद्धाय प्रवृद्धतमाय Sy. श्रेष्ठाय
वृद्धतमाय । सर्वपूज्यायेत्यर्थः Mah.
पृथुतमाय U. प्रवृद्धतमाय BB.

४. अन्न P. बलस्य Sy. ऊर्जो जलस्य Mah.
अपाम् U.

५. न पातयित्रे तत्पुत्राय वा Sy. अद्भुचो वनस्प-
तयो जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पीत्रोऽग्निः
Mah. अद्भुच ओषधिवनस्पतयो जायन्ते
ताभ्योऽग्निः U. नप्ते चतुर्थाय ययाऽग्रावाहृतिः,
आहृतेरादित्य आदित्यादग्निरिति BB.

६. बलवते संस्कुरुतेति Sy. सहो बलमस्यास्तीति
Mah. अतिशयेन बलवत ईदृशायास्मै BB.

७. This stanza=YV. 15.29.=TS.
2.6.11.4.

८. कुत्र P., D.

९. सोऽग्निः कुत्र वर्तत इति शेषः । कुत्रास्ते ?
Sy. कुत्रचिदपि सर्वत्रापीति यावत् BB.

१०. अग्नेः Sy.

११. सम्प्राप्ती Sy. BB.

१२. नेतार ऋत्विजः Sy. मनुष्याः BB.

१३. ममाणाः P. रमणा भवन्ति । रणनवन्तो वा
गतिमन्तो वा 'रवि गतौ' BB.

१४. यागगृहे Sy. नरास्तीदन्ति यत्र यत्र सर्वत्र
प्रदेशे BB.

१५. यमेवाग्निम् BB.

१६. अहन्तो is suggested for अहन्तो ॥
पूज्याः पूजयन्तो वा सन्तः Sy. महन्तः पूजयन्तो
वा मनुष्याः BB.

१७. दीपयन्ति Sy., BB.

१८. सञ्जनयन्ति च अरण्याम् Sy. आधानादिना
सम्बन्धगुत्पादयन्ति BB.

१९. प्राणिनः Sy. यमग्निं जन्तवो मनुष्याः BB.

२०. यम् is suggested for याम् ।

२१. VM. ignores कुत्रा and चित् ॥ चिदिति
पूजायाम् Sy.

This stanza=TS. 2.1.11.3.

२२. यमिषः D.

२३. सभ० D.

२४. तदेवाह is suggested for ददेवाह ।

२५. संवनामहे is suggested for संवनामिहे ॥
संसेवते Sy.

२६. वननीयानि P.

यजमानानाम् । तदानीमयम् । अन्नस्य । बलस्य च साधयितारम् । यज्ञस्य सम्बन्धिनम् । रश्मिम् । आदत्त इति ।

स स्मा कृणोति केतुमा नक्तं चिद्दूर आ सुते ।

पावको यद्वनस्पतीन्प्र स्मा मिनात्यजरः ॥ ४ ॥

स स्मा कृणोति । सः । खलु । कृणोति । प्रज्ञानम् । रात्रौ । अपि । दूरे । अपि । आसीनः ।

अयं पावकः । यदा । काष्ठानि । प्रकर्षेण हिनस्ति । समिद्धः ।

अव स्म यस्य वेपथ्वे स्वेदं पथिषु जुहति ।

अभीमह स्वर्जन्यं भूमा पृष्ठेव रुरुहुः ॥ ५ ॥

अव स्म । अवजुहति भूम्याम् । मार्गेषु स्थिताः वनस्पतयः । दावरूपस्य । आप्तौ । स्वेदजलम् ।

तेन दग्धा अपि स्वभूतजायमानपदार्थम् । भूमिम् । एनाम् । पुनश्चाभ्याहारोहयन्ति । एव । यथाश्वपृष्ठा-
न्यश्वारोहाः ।

१. मनुष्याणामस्माकम् Sy.

२. ०नीं यम् P.

३. द्योतमानस्यान्नस्य Sy.

४. बलेन सामर्थ्येन Sy.

५. उदकस्य ग्राहकम् Sy. अस्माकमस्य ऋतस्य सत्यस्य BB.

६. रश्मिमिममग्निम् BB.

७. आदत्तेऽग्निः । फलजनकं तेजः स्वीकृतवान् यदा ऋतस्य यज्ञस्य रश्मि रश्मिवत् ग्राहकं स्तवम्, आदत्ते स्वीकरोति Sy. आददीमहे । वचनव्यत्ययः । आश्रयामह इत्यर्थः BB.

This stanza=TS. 2.1.11.3.

८. अग्निः Sy.

९. सः । खलु and कृणोति are omitted by P. करोति Sy.

१०. VM. seems to explain आ as अपि ॥ आ सवतः Sy.

११. चिदप्यर्थे Sy.

१२. वर्तमानाय मनुष्याय Sy.

१३. अयमग्निः Sy.

१४. एधांसि Sy.

१५. प्रकर्षेण दहति Sy.

१६. अजीर्णोऽन्नमिभाव्यः सन् Sy.

१७. VM. ignores स्म ॥ स्मेति पूरणः Sy.

१८. भव स्म D. भवन् P.

१९. अपजु० P. अथोमुखं जुहति अर्घ्यार्थः Sy.

२०. होममार्गेषु रश्मिषु Sy.

२१. दा वरुणस्य P. दावरूपस्य seems to be the explanation of यस्य which stands for अग्नेः ।

२२. परिचर्यायाम् Sy.

२३. खवदाज्यम् Sy.

२४. P. reads ते तेन ते for तेन ।

२५. दग्धाः is suggested for दग्धा ।

२६. ०मानाः पदार्थं P. स्वोत्पन्नम् Sy.

२७. बहु भवतीति भूमापत्यम् । तत् Sy.

२८. तदानीमेतमग्निम् Sy.

२९. अभ्यारोहन्त्येवाज्यधाराः Sy.

३०. अह इति विनिग्रहार्थीयः Cf. N. 1.5.

३१. पृष्ठेव । पितुः पृष्ठदेशानिव, पुत्रा यथा पितु-
रङ्गमारोहन्ति तद्वत् Sy.

३२. VM. ignores स्म ।

यं मर्त्याः पुरुस्पृहं विदद्विष्वस्य धार्यसे ।

प्र स्वादनं पितृनामस्ततातिं चिदायवै ॥ ६ ॥

यं मर्त्याः । यम् । मनुष्याः । बहुभिः स्पृहणीयम् । प्रविदन्ति । विश्वस्य । धारणार्थम् । अन्तानाम् । स्वादुकर्तारम् । च । मनुष्याय । निरस्तधनम् — दत्तधनमुत्तरत्र सम्बन्धः ।

स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः ।

हिरिश्मश्रुः शुचिदन्नभुरनिभृष्टतविपिः ॥ ७ ॥

स हि ष्म । सः । हि । खलु । निरुदकं देशम् । वनस्पतिभिरधिष्ठितम् । छेत्ता । इव । आच्छिन्नति । पशुरित्यग्निमाह । हरितवर्णज्वालः । शुचिदन् । दीप्यमानः । अनपभ्रष्टबलः ।

शुचिः ष्म यस्मा अत्रिवत्प्र स्वर्धितोव रीयते ।

सुषुरस्रत माता क्राणा यदानिशे भगम् ॥ ८ ॥

शुचिः । शुचिः—भानुः । यस्मा अग्नये । अदनीययुक्तां भूमिम् । परशुरिव छिन्दन् । प्रगच्छति तम् । सुषुः । मातृषधिः । असूत । कर्म कुर्वाणा । यत् । एनं भजनीयं पूत्रम् । व्याप्तवती तस्मात् सुसूतिरिति ।

१. यं मर्त्याः omitted by P. VM. reads मर्त्याः for मर्त्यः of the Vedic hymn.

२. अग्निम् Sy.

३. ०ष्यो P. यजमानः Sy.

४. वेत्ति Sy.

५. सर्वस्य Sy.

६. व्यापारार्थम् Sy.

७. प्रकर्षेण स्वादुकर्तारम् Sy.

८. चित् पूरणः Sy.

९. अन्नार्थं यजमानार्थं वा Sy.

१०. ०न P. अस्ते गृहे निवासकर्तारम् Sy.

११. अग्निः Sy.

१२. निरुदकं प्रवेशम् Sy.

१३. तृणकाष्ठादिभिराक्षिप्तम् Sy.

१४. तृणादि खण्डयिता Sy.

१५. सर्वतः खण्डयति बहुतीत्यर्थः Sy.

१६. पशुरिव पशुर्यया तृणजातं क्रमेण भक्षयति तद्वत् Sy.

१७. हिरिष्यश्मश्रुः Sy.

१८. दीप्तबलः Sy.

१९. उरु भवन् । महानित्यर्थः Sy.

२०. अनपभ्र० D. अपीडितबलः Sy.

२१. अयमग्निः शुचिः दीप्तः Sy.

२२. अत्रिविव यजमानो हविर्दातुम् यद्वा शुचिर्यस्मै । प्रथमार्थे चतुर्थी । दीप्तो योऽत्रिवत्, अति तृणमित्यत्रिः पशुः । स इव । स यथा तृणानि खादमानो गच्छति तद्वद्बहुतीत्यर्थः Sy.

२३. छित् P.

२४. सुप्रसवा Sy.

२५. मातृतोषधीः P. अरणिः Sy.

२६. ०णः P. कुर्वाणं जगदुपकारकम् Sy.

२७. यस्माद् इति वा । योऽग्निः Sy.

२८. भगम् अन्नम् Sy.

२९. अदनुते Sy. ३०. सुसूतीति P.

३१. VM. ignores स्म ॥ खलु यद्वा स्मेति पूरणः Sy.

आ यस्ते सपिरासुतेऽग्ने शमस्ति धार्यसे ।

एषु द्युन्नमुत श्रव आ चित्तं मर्त्येषु धाः ॥ ६ ॥

आ यस्ते । आवेहि तम् । यः । ते । हे सपिरासुते ! सपिर्यस्मिन्नासूयते हूयते । अग्ने ! शमयितारोहणम् । अस्ति रस्मिः । तद्वारणार्थम् । तथैव । द्योतमानम् । अन्नम् । त्वदीयं वित्तम् । च । आवेहि । मनुष्येषु ।

इति चिन्मन्युमध्रिजस्त्वादात्तमा पशुं ददे ।

आदग्ने अपृणतोऽग्निः सासह्यादस्युनिपः सासह्यान्नम् ॥ १० ॥

इति चित् । इति । चित् । पूज्यम् । अत्रिकुलजातं दान्दसो धकारः । त्वया दत्तम् । पशुम् । आददे । अनन्तरम् । अग्ने ! अप्रयच्छतः । दस्युन् । अयमावेयः । इय ऋषिः । भिर्भवतु । मनुष्यान् ।

१. D. reads अयन्ते for आयस्ते

२. यस्त्वम् Sy.

३. तुभ्यम् Sy.

४. सपिर्यस्मिन् is suggested for सपिर्यस्मिन् ॥ हे घृताख्यान्न ? Sy.

५. शं सुखमस्ति । स्तुतेः सकाशात् Sy.

६. रस्मिः is suggested for रस्मिः ।

७. सर्वस्य धात्रे Sy.

८. तथैषु is suggested for तथैव । स्तोत्र-ध्वान्नेषु Sy.

९. द्युन्नं यशः Sy.

१०. ०५ P.

११. चित्तम् is suggested for वित्तम् । त्वदीयामनुषहबुद्धिमपि Sy.

१२. VM. ignores आ ॥ सवन्तो भवति Sy.

१३. इत्थं कृतप्रकारेण Sy.

१४. मन्युं मननसाधनं स्तोत्रम् Sy.

१५. अध्रिजः अधृतमन्वैरग्निव्यतिरिक्तैरध्वयं वा

जनयिता ऋषिः Sy.

१६. त्वया दातव्यम् Sy.

१७. आदत्ते । आददीत वा Sy.

१८. अनन्तरमेव Sy.

१९. Sy. seems to read अग्नेः for अग्ने of the Vedic hymn.

२०. अददतः Sy.

२१. नस्युन् P.

२२. तद्गोत्रः Sy.

२३. अभिभवतु is suggested for भिर्भवतु मृशमभिभवेत् Sy.

२४. इय एष्टुन् विरोधिनः Sy.

२५. VM. explains सप्तह्यात् once. ॥ पुन-रुक्तिरादरार्था Sy.

Ms. D. puts the figure ॥८॥ here to indicate the end of the seventh hymn. No such number is given in P.

V. 8.

त्वामग्रे ऋतायवः समीधिरे प्रत्नं प्रत्नासं ऊतये सहस्कृत ।

पुरुश्चन्द्रं यजतं विश्वधायसं दमनसं गृहपतिं वरेण्यम् ॥ १ ॥

‘त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने ! यजमिच्छमानाः । सन्दीपयन्ति । प्रत्नम् । प्रत्नाः । रक्षणार्थम् ।

सहसा कृत ! बहूनां हर्षकम् । यजनीयम् । विश्वस्य अतारम् । दमनसम् । गृहपतिम् । वरणीयम् ।

त्वामग्ने अतिथिं पूज्यं विशः शोचिष्केशं गृहपतिं नि वैदिरे ।

बृहत्केतुं पुरुरूपं धनस्पृष्टं सुशर्माणि स्वर्वसं जरद्विषम् ॥ २ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने ! अतिथिमुख्यम् । ज्वालाकेशम् । गृहपतिम् । मनुष्याः । प्रतिनिधीदन्ति ।

बृहज्ज्वालम् । बहुरूपम् । धनस्य स्पृष्टारम् । सुसुखम् । स्वन्नम् । जीर्णशत्रुकम् ।

१. ‘त्वामग्ने’ इति सप्तचमष्टमं सूक्तमात्रेयस्य
इषस्यायं जागतमाग्नेयम् । ‘त्वामग्ने सप्त
जागतम्’ (KSA. 24.8. p. 19.) इत्यनु-
क्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ जागते
छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । तथा च
सूत्रितम्—‘जनस्य गोपास्त्वमग्नं ऋतायवः’
(ĀSS. 4.13.) इति Sy.

२. त्वाम् । अग्ने are omitted by P.

३. इच्छन्तः is suggested for इच्छमानाः ॥

यजकामा ऋषयः Sy.

४. सम्यग्दीपितवन्तः Sy.

५. प्रश्नम् P. पुरातनम् Sy.

६. प्रश्नाः P.

पुरातनाः Sy.

७. स्वरक्षणाय Sy.

८. हे बलस्य कर्तः ! Sy.

९. कीदृशं त्वाम् P. बहुधनमतिशयेनाह्लादकं वा
Sy.

१०. यष्टव्यम् Sy.

११. बह्वधनम् Sy.

१२. दानमनसम् Sy.

१३. यजमानगृहस्य पालकम् Sy.

१४. ०थिम् is suggested for ०धि ॥ कीदृशं
त्वाम् ? अतिथिवत् पूज्यम् Sy.

१५. पुरातनम् Sy.

१६. वीप्तज्वालम् Sy.

१७. ग्रह० D.

गृहस्वामिनम् Sy.

१८. यजमानाः Sy.

१९. गार्हपत्यरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः Sy.

२०. ०हज्ज्वा० is suggested for ०हज्वा० ॥
प्रभूतप्रज्ञानम् Sy.

२१. आहवनीयादिरूपेण बहुरूपम् Sy.

२२. स्पृ० P.

धनानां स्पर्शितारम् Sy.

२३. शोभनसुखम् Sy.

२४. ०न्न P. सुरक्षणम् Sy.

२५. जरतां वृक्षाणां व्यापकं जीर्णदिकं वा Sy.

त्वामग्ने मानुषीरीळते विशो होत्राविदं विविचि रत्नधातमम् ।

गुहा सन्तं सुभग विश्वदर्शतं तुविष्णुसं सुयजं घृतश्रियम् ॥ ३ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने ! मनुष्यसम्बन्धिन्यः । विशः । स्तुवन्ति । स्तोत्रविदम् । विवेचकम् ।
रत्नानां धातुतममग्निरणेषु गुहायाम् । वर्तमानम् । हे सुभग ॥ विश्वस्य दर्शनीयम् । महास्वनम् । सुष्ठु
यष्टारम् । यस्त्वं घृतं श्रयति ।

त्वामग्ने धर्णसि विश्वधा वयं गीर्भिर्गणन्तो नमसोऽप सेदिम ।

स नो जुषस्व समिधानो अङ्गिरो देवो मर्तस्य यशसा सुदीतिभिः ॥ ४ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने ! धारयितारम् । सर्वदा । वयम् । गीर्भिः । स्तुवन्तः । नमस्कारेण
च । उप सेदिम । सः । यस्मान् । सेवस्व । समिध्यमानः । अङ्गिरसाम् । एकदेवः । मनुष्यस्य । यशो-
ऽर्थम् । शोभनदानैः ।

१. अग्नीनां परस्परं संसर्गं विविचयेज्जये काचि-
द्विष्टिः । तत्र 'त्वामग्ने मानुषीः' इति याज्या ।
सूत्रितञ्च 'त्वामग्ने मानुषीरीळते विशोजन
आयाहि वीतये' (ĀSS. ३.13.) इति Sy.
२. मानुषसम्बन्धिन्यः Sy. मनुष्याः BB.
३. सर्वाः प्रजाः Sy. प्रजाः BB.
४. कीदृशं त्वाम् ? होत्राणां होमानां सप्तहोत्रकाणां
वा वेत्तारम् Sy. वाग्विशेषज्ञम् BB.
५. विवेचकं सदसतोः Sy. मिश्रितानां शोधकम्
BB.
६. रमणीयानां धनानां दातृतमम् Sy. रमणीयानां
धनानां धातुतमं दातृतमम् BB.
७. अग्निम् । अरणिषु is suggested for
अग्निरणेषु ॥ अरण्यां हृदयेषु वा Sy. गुहायां
सन्तं गूह्यम् । सप्तम्या आकारः BB.
८. सर्वदा वर्तमानम् Sy.
९. शोभनधन ! Sy. सर्वस्य प्रिय ! यद्वा शोभन-
धन ! BB.
१०. सर्वैर्दृष्टव्यम् Sy. विश्वस्य दर्शितारम् । विश्वं
दर्शनमस्येति बहुव्रीहिः BB.
११. प्रभूतध्वनिम् Sy. प्रबृद्धमनसं, महाबलमित्येके ।
बहूनां मन्तारमिति मन्ये BB.

१२. वैगुण्यापनोदनम् BB.
१३. यं स्त्वं P.
१४. श्रयसि is suggested for श्रयति ॥ घृतं
श्रयन्तम् Sy. घृतस्य श्रयितारम् ईदृशं
त्वामीडते प्रजाः त्वं चाभिप्रेतैर्योजय सर्व-
तोऽस्मदभिप्रेतमपि साधयसि BB.
This stanza=TS. ३.३.11.2.
१५. सर्वस्य धारकम् Sy.
१६. बहुप्रकारेण Sy.
१७. आत्रेयाः Sy.
१८. उपसन्ना भवेम Sy.
१९. स त्वम् Sy.
२०. ०त् D.
२१. सेवस्व धनादिभिः Sy.
२२. सम्यग्दीप्तो दीप्यमानोऽस्माभिः Sy.
२३. हे सर्वत्र गन्तः ! अङ्गिरसः पुत्र !
वा Sy.
२४. दीप्यमानस्त्वम् Sy.
२५. यजमानस्य Sy.
२६. यशस्व्यं P.
यशसा Sy.
२७. ज्वालाभिः सह जुषस्व Sy.

त्वमग्ने पुरुषो विशेविशे वयो दधासि प्रत्नथा पुरुष्टुत ।

पुरुषयन्त्रा सहसा वि राजसि त्विषिः सा ते तित्विपाणस्य नाधृषे ॥ ५ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! बहुरूपः । मनुष्याय । अन्नम् । प्रयच्छसि । प्रत्न इव । पित्रादिभिः स्तुत ।
बहूनि । अन्नानि । बलेन भक्षयन् । विराजसि । दीप्तिः । सा । ते । त्वे । दीप्यमानस्य । न । धर्षयितुं
शक्यते ।

त्वमग्ने समिधानं यविष्ठय देवा दूतं चक्रिरे हव्यवाहनम् ।

उरुजयसं घृतयोनिमाहुतं त्वेषं चक्षुर्दधिरे चोदयन्मति ॥ ६ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! समिध्यमानम् । युवतम् । देवाः । दूतम् । कृतवन्तः । हविषां वोढा-
रम् । बह्वेगम् । घृतस्थानम् । आहुतम् । दीप्यमानम् । चक्षुः । दधिरे । चोदयन्मति शत्रो यस्य
बलमेनं चोदयति ।

त्वमग्ने प्रदिव आहुतं घृतैः संम्रायवः सुप्रमिधा समीधरे ।

स वावृधान ओषधीमिरुक्षितोऽभि जयांसि पार्थिवा वि तिष्ठसे ॥ ७ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! पुराणम् । घृतैः । आहुतम् । सुप्रमिच्छमानाः । शोभनया समिधा ।

१. पुरुषः सन् Sy.

२. सर्वस्मं यजमानाय Sy.

३. धारयसि Sy.

४. पुराण इव Sy.

५. बहूभिः स्तुत ! Sy.

६. चरुपुरोडाशादीनि Sy.

७. ईश्वरो भवति स्वीकर्तुम् Sy.

८. प्रसिद्धा Sy.

९. त D.

१०. दीप्तस्य Sy.

११. अन्वैरधृष्या भवति Sy.

१२. VM. explains विशे once only.

१३. सम्यगिष्ट्यमानम् Sy.

१४. ०मं D.

१५. अयाणामनीनां मध्ये हव्यवाहनः खलु पूर्वं
हेवैर्हविर्वहनाय दूतः कृतः । 'हव्यवाहनो देवा-

नाम्' (TS. 2.5.8.6.) इति हि श्रुतिः Sy.

१६. प्रभूतवेगम् Sy.

१७. घृतं योनिः कारणं यस्य तम् Sy.

१८. आहुतं त्वाम् Sy.

१९. दीप्तम् Sy.

२०. उक्तलक्षणं सर्वप्रकाशकं चक्षुःस्थानीयं कृत्वा
Sy.

२१. दधिरे देवा मनुष्याश्च Sy.

२२. ०दयन् पति P. ०दयनवति D. चोदयन्ती
मतिर्यस्य तच्चोदयन्मति । मत्या हि चक्षुश्चोद्यते
Sy.

२३. शत्रोषं ० is suggested for शत्रोय ।

२४. पुरातनाः Sy.

२५. इच्छन्तः is suggested for इच्छमानाः ॥

सुप्रमिच्छन्तो यजमानाः Sy.

२६. शोभनेनेध्मेन Sy.

सम् । वर्धमानः । ओषधीभिः । उक्षित । पार्थिवानि । यजमानानां शत्रुबलानि । अभि । विविधं गच्छसि ।

ऋगर्थदीपिका चैवं तृतीयश्चायमष्टकः ।

कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाङ्गयः ॥

[अथ चतुर्थोऽष्टकः ॥]

चतुर्थोऽष्टकस्तस्मिन्नध्यायादिषु वक्ष्यते ।

शब्देष्ववर्तमानेषु यद्वाच्यमिह वैदिकं ॥१॥

समानशब्दा आवृत्ता भवन्ति पदपूरणाः ।

पर्यायेषु तु निर्ब्रूयादिच्छयान्यतमं बुधः ॥२॥

अप्रसिद्धः प्रसिद्धश्च सङ्गच्छेते यदि क्वचित् ।

तत्राप्रसिद्धं निर्ब्रूयान्न प्रसिद्धमिति स्थितिः ॥३॥

जायते त्वष्टुरर्वाशुरश्व इत्यत्र सङ्गताः ।

अवन्तमाशु निर्ब्रूयान्नत्वश्वं सार्वलौकिकम् ॥४॥

१. Something seems to be omitted after सम् ।

२. उक्षितः is suggested for उक्षित ॥ सिक्तः Sy.

३. पार्थिवान् वृक्षान् । यद्वा पार्थिवेति अयोविशेषणम् । पार्थिवानि चरुपुरोडाशादिकानि Sy.

४. अयोसि अन्नानि Sy.

५. अभिव्यज्य वर्तते Sy.

६. VM. ignores ईधरे ॥ समीधरे सम्यक् दीपितवन्तः Sy. Ms. D. puts the figure ॥ ८ ॥ here to indicate the end of the eighth hymn. No such

number is given in P. and M.

७. व्याख्या श्रीवेङ्कटार्य P.

८. The matter within brackets is supplied by the Editor.

९. ०र्थाष्ट० P.

१०. ०कं D.

११. ०वर्ता P., D.

१२. पाठ० P.

१३. निर्ब्रूया० is suggested for निर्ब्रूया०

१४. ०ष्टर० P., D.

१५. रश्च P. Cf. VS. 29.9.

१६. सर्वं सर्वमाशुभिन् ० P.

ऋचि "विश्वस्य ही" त्यस्यां सूनरित्यादिषु त्रिषु ।
उषसो नामधेयेषु निब्रूयादिच्छया बुधः ॥५॥
नापेक्षते निर्वचनं भिन्नास्वृक्षु यथा नरः ।
तथैव पादभेदेऽपि केचिन्नेच्छन्ति निर्वच ॥६॥
नामाख्यातोपसर्गाणां निपातानां तथैव च ।
पारुच्छेपीषु दृश्यन्ते बहवः पादपूरणाः ॥७॥
सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।
नान्यस्तत्रोभयोरर्थो द्वयोर्हार्थोत्र कीर्त्यते ॥८॥
जातप्रज्ञं विप्रमिव जातप्रज्ञमितीदृशी ।
वचनव्यक्तिरत्रास्ति तस्यान्यावप्यपेक्षितौ ॥९॥
नैतच्च युज्यते यस्मात् कवितात्र प्रतीयते ।
'यदिन्द्राग्नी अवुमस्याम्' इत्यृचोः कविता यथा ॥१०॥
एवमत्रापि कविता विपर्यासात् प्रतीयते ।
ननु श्रद्धातिरेको ऽत्र पुनरुक्त्या प्रतीयते ॥११॥

१. ०नरीत्या० is suggested for ०नरित्या० ।

२. निब्रूया० is suggested for निब्रूया० ।

३. ०न्ते R.

४. नराः R.

५. निर्वचः is suggested for निर्वच ॥

६. नोमा० P. D.

७. पाद is omitted by P. D. Cf. RV.I. 127.1.

८. ०सि P.

९. ना P.

१०. ०स P. D.

११. ०स्त्यत्रोरुभ० P. D.

१२. ०सि P.

१३. ०न्वावप्य० P. D.

१४. D. adds निस्विराणि चिदोजसा पादस्तर्ह्यस्तु पूरणः after अपेक्षितौ ।

P. adds निस्विराणि चिदोजसा अभ्यासान्ननु चात्रापि भूयान्त्वर्थः प्रतीयते after अपेक्षितौ ।

१५. Omitted by P.

१६. अमस्याम् P. D. RV.I. 108.9.

१७. ०चो D.

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहीत्यादौ यथा तथा ।

सत्यर्थे कविता तस्मान्नासतीति विपरिचितः ॥१२॥

एवं च पूरणः पादो "नि स्थिराणि चिदोर्जसा" ।

अभ्यासान्ननु चात्रापि भूयानर्थः प्रतीयते ॥१३॥

नेति ब्रुवन्त्यप्रतीतेः पादोज्यं पूरणस्ततः ।

ऋषिप्रयुक्ता चावृत्तिर्नन्वन्यत्र च दृश्यते ॥१४॥

अया रुचा हरिष्येति तृचस्तत्र निदर्शनम् ।

परुच्छेपस्य तनयस्तमद्राक्षीदनानतः ॥१५॥

ततः पितृवदभ्यासात्तच्छीलस्यात्र युज्यते ।

परुच्छेपो ऽपि ननु च नावर्तयति तद्यथा ॥१६॥

'उभे पुंनामि रोदसी' 'पिशङ्गभृष्टिमम्भूणम्' ।

तस्माच्छन्दः स्वभावोऽयमिति वृद्धेभ्य आगमः ॥१७॥

ऊर्ध्वं जगत्याश्छन्दांसि पूर्यन्ते सदृशैः प्रदैः ।

तानि द्रष्टुमशक्यानि वृत्तदैर्घ्याद् भवन्त्यतः ॥१८॥

तैरेव शब्दैः पूर्यन्ते प्रायेणेति विनिश्चयः ।

वामदेवो मण्डलादावृचस्तिस्त्रो ददर्श ताः ॥१९॥

१. RV.II.18.4.

२. तस्मादस० R. ३. RV.I.127.4.

४. ०वृत्ति न्वत्र P. ०नन्वन्यत्र R.

५. RV.IX.111.1.

६. पार० D. पारुच्छेप P.

७. ०यतम० P.

८. ०त्तच्छिवस्या० P. ०भ्यासस्तत्सुतस्या० R.

९. Omitted by P. D.

१०. भंनामि D.

११. RV.I.133.1.

१२. पिशंगभूमिमभ्रिणं P. पिशंगभूमितमभ्रिणं D.
RV.I.133.5.

१३. ०न्वस्व० P., D.

१४. ०त्याद्य० P. D.

१५. D. reads पातानिदैः for पदैः । तानि ।

१६. D. reads निर्वर्जिताः for ददर्श ताः ।

अष्टिं तथातिजगतीमर्थभेदात् प्रयुज्यते ।

न पादपूरणाशङ्का तत्र को ऽयं परिश्रमः ॥२०॥

पारुच्छेपीसु सर्वासु शक्यं द्वैरूप्यमञ्जसा ।

जातवेदःशब्द इव न प्रदर्शयितुं बुधैः ॥२१॥

यथाकथंचिद् द्वैविध्यं प्रतिपादयितुं बुधैः ।

नेच्छन्ति तेन सर्वे ऽमी भवन्ति पदपूरणाः ॥२२॥

तमेवार्थं ब्रुवाणानां वचनव्यक्तयः पृथक् ।

मन्त्रेषु केषुचित् सन्ति केषुचित्तु न सन्ति च ॥२३॥

इच्छन्ति काव्यवद् वृद्धा न वेदे बहुभाषणम् ।

तस्माच्छब्दस्य तस्यार्थं तमेवाहुर्विपरिचतः ॥२४॥

पारुच्छेपी ऋचः सर्वा यदा पश्यति पण्डितः ।

न तदा प्रतिपाद्यो ऽस्य सो ऽयमर्थ इति स्थितिः ॥२५॥

वेदमुद्रामजानन्तः कुतर्कगतमानसाः ।

आपाततो भाषमाणास्ते हास्या वैदिकैरिह ॥२६॥

अभ्यासादाह भूयांसमर्थं यस्ककुलोद्भवः ।

अन्यानर्थान् नतु ब्रूते व्याख्यातारो वदन्ति यान् ॥२७॥

दर्शनीयो दर्शनीय इत्यभ्यासात् प्रतीयते ।

भूयानर्थोऽत्यन्तमिति निर्वाहो ऽयं च केषु चित् ॥२८॥ इति ॥

१. ०जगती वर्तमानानामर्त्यं भेदात् प्रयुज्यते पाद-
पूरणात् शंका D.

०जगती वर्तमानानामवर्तमानानामर्त्यंभेदात्
प्रयुज्यते पादपूरणान् शंका P.

२. ०च्छेपी० P. ३. सर्वात्र P. D.

४. शक्य P. ५. चिद्वि० P. D.

६. बुधाः is suggested for बुधैः ।

७. ने P. ८. पाद० P. ९. केनचित् P.

१०. P. reads तेषु चित् for केषु चित् ।

११. यन्ति P. D. १२. Omitted by P.

१३. वचन० P. १४. ०च्छेमी ततः P.

१५. Omitted by D. १६. ०द्रम० P. D.

१७. ०न्त D. १८. Cf. N. 10.42.

१९. अन्यात्वा D. अन्यमर्थं R. २०. दर्शय P.

V. 9.

त्वामग्ने हविष्मन्तो देवं मर्तास ईळते ।

मन्ये त्वा जातवेदसं स हव्या वक्ष्यानुषक् ॥ १ ॥

त्वामग्ने । ॥ गयः ॥ त्वाम् । अग्ने । हविःसम्भरणानन्तरम् । देव ! मनुष्याः । स्तुवन्ति हविर्वहनाय सामधेनीभिः । अहं च त्वामेव । स्तोमि । जातप्रज्ञम् । स त्वम् । हव्यानि । वह् । अनुषक्तम् ।

१. पञ्चमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके पूर्वमष्टी सूक्तानि व्याख्यातानि । 'त्वामग्ने हविष्मन्तः' इति सप्तचं नवमं सूक्तमात्रेयस्य गयस्यायम् । सप्तमीपञ्चम्यौ पङ्क्ती, शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निदेवता । तथा चानुक्रम्यते 'त्वामग्ने गयोऽन्त्यापञ्चम्यौ पङ्क्ती' (KSA. 25. 9. p. 19.) इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च एतदादिके द्वे सूक्ते शंसनीये । तथैव सूत्रितञ्च—'त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते' (ĀSS.4.13.) इति Sy.

२. VM. seems to explain हविष्मन्तः by हविःसम्भरणानन्तरम् ॥ होमसाधनद्रव्यसमेताः । हविष्मन्तः—हविःशब्दः औणादिक इत्प्रत्ययान्तः । 'तदस्यास्ति' इति मत्तुप् । पदसंज्ञाया अपवादत्वेन 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञायां क्त्वाभावः । मत्तुञ्जसोरनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वर एव शिष्यते Sy.

३. देवम् is suggested for देव ॥ दीप्यमानम् । देवम्—अच्छप्रत्ययान्तत्वाद् देवशब्दोऽन्तोदात्तः Sy.

४. मर्त्याः । मर्तासः—'मृद् प्राणत्यागे' 'असिहृसि-मृद्' इत्यादिना तन् । गुणः । मर्तः । जसेरमुक् मर्तासः । निच्वादाद्युदात्तः Sy.

५. ईळते—'ईड स्तुतौ' अदादित्वाच्छपो लुक् 'आत्मनेपदेष्वन्तः', टेरेत्वम् । अत्र ङकारस्य अत्येतुसम्प्रदायप्राप्तो ङकारः । लसार्वधातुका-नुदात्तत्वेन धातुस्वरे प्राप्ते आष्टमिको निघातः Sy. ६. Omitted by P.

७. त्वा—'युधि मिथणे' मदिक्प्रत्ययान्तो युष्मच्छब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'त्वामावेकवचने' इतिमपर्यन्तस्य त्वादेशः । 'द्वितीयायाञ्च' (Pa. 7.2.87.) इत्याकारः । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेशोऽप्युदात्त एव । 'त्वामौ द्वितीयायाः'

इति त्वादेशः । स्थानिबद्धावेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यनुदात्तत्वम् Sy.

८. मनिरत्र स्तुत्यर्थे वर्तते, धातूनामनेकार्थत्वात् । मन्ये—इयनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् Sy.

९. जातमुत्पन्नं चराचरं भूतजातं वेत्तीति जातवेदाः । अथवा जातानि स्वावरजङ्गमात्मकान्येन विदुरिति जातवेदाः । यद्वा वेद इति धननाम । जातं सर्वं वेदो धनं यस्यासौ जातवेदाः । एवंविधम् । जातवेदसम्—'जनी प्रादुर्भावे' क्तः । 'व्योदितो निष्ठायां' इतीद-प्रतिषेधः । 'जनसन्तानां सञ्भ्रलोः' इत्यात्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वेदस्योऽपि अनुन्-प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । कर्मधारयपक्षे समा-सान्तोदात्तापवादत्वेन 'तत्पुरुषे तुल्यायं' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । तदपवादत्वेन 'गतिकार-कयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहिपक्षे 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति Sy.

१०. हवनसाधनानि हवींषि । हव्या-हवमर्हतीत्य-स्मिन्नर्थे 'यः' इत्यनुवर्तमाने 'छन्दसि च' इति यः । नर्पुसकत्वान्छिरादेशः । 'शेच्छन्दसि बहु-लम्' इति लोपः । प्रत्ययलक्षणेन नुम् । दीर्घन्लोपो । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः Sy.

११. वहसि । वक्षि—'वह प्रापणे' सिप् । लुगनु-वृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । ङत्व-कत्ववत्वानि । सिपः पित्वादननुदात्तत्वेन धातु-स्वरेण आद्युदात्तत्वे प्राप्ते निघातः Sy.

१२. निरन्तरतया अनुषक्तं यथा तथा । आनुषक्—अनुपूर्वस्य पञ्जेः क्विप् लकारलोपः कुत्वं च । धात्वादेः सकारस्य 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना षत्वम् । दीर्घश्छान्दसः । कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम् Sy.

अग्निहोता दासवतः क्षयस्य वृक्तबर्हिषः ।
सं यज्ञासुश्चरन्ति यं सं वाजासः श्रवस्यवः ॥ २ ॥

अग्निहोता । अग्निः । होता भवति । दानवतः । यजमानस्य । स्तीर्णवर्हिषः । यमग्निम् । यज्ञोः ।
यज्ञाधारा वाजश्च । यजमानानामग्नमिच्छमानानामग्नमिच्छमानाः । सङ्गच्छन्ति ।

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणी ।
धृतरं मानुषीणां विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ३ ॥

उत स्म यम् । यथा काचित् । नवतरम् । पुत्रं जनयति । एवं यम् । अरणी । जनयः, उपमानेन

१. देवानामाह्वता भवति Sy.

२. D. repeats दानवतो दानवतः ॥ हविष्प्र-
क्षेपणादिदानवतः । दासवतः—‘दा दाने’ अमु-
न्प्रत्ययान्तः । मतुप आदुपधत्वाद् यत्वम् ।
धातुस्वरेणाद्युदात्त एव Sy.

३. क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन् स्वर्गसाधनफलानीति
क्षयः । तस्य यजमानस्य यागार्थम् । क्षयस्य—
‘क्षि निवासगत्योः’ ‘क्षयो निवासे’ इत्याद्युदा-
त्तत्वम् Sy.

४. वृक्तानि लूनानि बर्हिषि दर्भा येनासौ वृक्त-
बर्हिः । तस्य । ‘वृजी वर्जने’ वर्जनमत्रोप-
चाराच्छेदनम् । निष्ठा । प्रत्ययस्वरेणान्तो-
दात्तः । बहुव्रीहिस्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy.

५. सर्वे यज्ञाः । यज्ञासः—यज्ञशब्दः ‘यजयाच०’
इत्यादिना नङ्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः Sy.

६. वाजाश्च is suggested for वाजश्च ।
वाजासः—वज्रेर्धञ् । वाजः । ‘कर्षात्वतः’ इत्य-
न्तोदात्तत्वम् । छान्दसत्वात् ‘ज्जित्यादिनि-
त्यम्’ इत्याद्युदात्तः Sy.

७. इच्छ् (इषु) being parasmaipada, the
reading should be इच्छताम् and
इच्छन्तः respectively.

८. यजमानस्य प्रभूतां कीर्तिं सम्पादयन्तः श्रवस्यवः

—‘छन्दसि परेच्छायाम्’ इति क्यच्,
‘क्याच्छन्दसि’ इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तो-
दात्तः Sy.

९. सहिता गच्छन्ति । सञ्चरन्ति प्राप्नुवन्ति ॥
चरन्ति—‘चर गतिभक्षणयोः’ अदुपदेशाल्ल-
सार्वधातुकानुदात्तत्वम् । ‘यद्वृत्तान्नित्यम्’ इति
निधाताभावः Sy.

१०. VM. explains सम् once only.

११. ‘यथेति पादान्ते’ इति सर्वानुदात्तः Sy.

१२. नूतनम् Sy.

१३. अपत्यम् । शिशुम्—‘शो तनूकरणे’ ‘आदेचः०’
इत्यादिनात्वम् । ‘शः कित् सन्वच्च’ इत्युप्रत्ययः
सन्वद्भावश्च । द्विर्भावोऽभ्यासस्य ह्रस्वश्च ।
‘सन्वतः’ इतीत्वम् । ‘आतो धातोः’ इत्याकार-
लोपः । निस्त्वादाद्युदात्तः Sy.

१४. द्वे अरणी । ‘श्व गतो’ ‘अतिसुभृष्यम्यश्यवि-
तुभ्योऽग्निः’ इत्यनिप्रत्यय आद्युदात्तः । आभ्या-
मर्ति ? (इयर्ति) गच्छत्यग्निरित्यरणिः ।
कथमपादानार्थे औगादिकोऽग्निः ‘ताभ्यामन्य-
त्रोपादयः’ (Pa. ३.4.75.) इति नियमात्
? भीमादित्वात् सिद्धम् Sy.

१५. जन्याः i.e. gen. sing. of जनी
(mother) is suggested for जनयः ।

समन्वयाज् जनिष्टेत्येकवचनमपि भवति । मनुष्यसम्बन्धिनीनाम् । प्रजानाम् । धर्तारम् । अग्निम् । सुयज्ञं
पूर्वज्ञान्वयः ।

उत स्मं दुर्गभीयसे पुत्रो न ह्यार्याणाम् ।

पुरु यो दग्धासि वनाग्ने पशुर्न यवसे ॥ ४ ॥

[उत स्म] अपि च । दावरूपस्त्वं दुर्गहमात्मानमिच्छसि । तथागच्छतस्तस्य ? अश्वानाम् ।
इव । पुत्रो युवा । पुरुणि । यः । दग्धा । भवसि । अरण्यानिव यथा । पशुः । यवसे विसृष्टः सर्वं यवसं
विनाशयति ।

१. या P.

२. अजनिधाताम् । अरणी प्रजानां पोषणार्थं चेत-
मग्निमसृजतामित्यर्थः । जनिष्ट—‘जनी प्रादु-
र्भावे’ लुङ्, छान्दसत्वाद्बचनव्यत्ययः Sy.

३. मनोजातानाम् । मानुषीणाम् । ‘मनोजाता-
वज्यतो युक् च’ इत्यङ्प्रत्ययः युगागमश्च
‘जिनित्यादिर्मित्यम्’ इत्याद्युदात्तत्वम् Sy.

४. विशन्ति प्रविशन्ति गर्भाशयमिति विशः प्रजाः ।
तासाम् । विशाम् ‘विश प्रवेशने’ कर्तरि क्विप् ।
‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् Sy.

५. तासां धर्तारम् आहारादिपाकद्वारेण शरीर-
धातूनां पोषकम् Sy.

६. शोभनयज्ञम् । स्वध्वरम्—‘हिंसार्थस्य ध्वरतेः
पचाद्यच् । न विद्यते ध्वरो यागाहिंसा यस्मिन्नित्य-
ध्वरः । बहुव्रीहिस्वरापवादत्वेन ‘नञ्सुभ्याम्’
इत्यन्तोदात्तः Sy.

७. VM. ignores उत and स्म । अपि च Sy.

८. The *pratīka* is supplied by the
Editor.

९. तापरूपं P.

१०. दुःखेन गृह्यसे । दुर्गभीयसे—‘ग्रह उपादाने’
यक् । ‘ब्रुव ईट्’ इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं छन्दसि’
इतीडागमः । ग्रहिण्यादिना सम्प्रसारणम् ।

‘हृषहोर्भञ्छन्दसि’ इति भकारः । निघातः Sy.

११. गच्छतस्य P. तथागच्छतस्तस्य is not
clear. तथा गच्छतां तेषाम् or तथा
गच्छन्तीनां तासाम् is suggested.

१२. कुटिलं गच्छतां सर्पाणाम् । यद्वा आस्त्वन्वि-
तादिगतिविशेषेण वक्रगमनानामश्वानाम् ।
ह्यार्याणाम्—‘ह्रू कोटिल्ये’ ‘ऋहलोर्ण्यत्’,
आदिबुद्धिः । ‘तित्स्वरितम्’ इति स्वरितम् Sy.

१३. Omitted by D. बालसर्पं इवाशिक्षित-
बालाश्च इव वा Sy.

१४. बहूनि । पुरु—‘पु पालनपूरणयोः’ ‘पृभिदि-
व्यधिगृधिर्धादिदृशिभ्यः’ इति कुप्रत्ययः । ‘उदो-
ष्ठचपूर्वस्य’ इत्युत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त-
त्वम् Sy.

१५. यस्त्वम् Sy. १६. दाहकः Sy.

१७. असि—‘यद्गताश्रित्यम्’ इति न निघातः Sy.

१८. अरण्यानीव is suggested for अरण्या-
निव ॥ वनानि Sy.

१९. या P.

२०. अयमर्थः । अत्यन्तक्षुधातः पशुस्तृणविषये विसृ-
ष्टः सन् यथा सर्वं भक्षयति तद्वदित्यर्थः Sy.

२१. तूणे Sy.

२२. VM. ignores अग्ने !

अर्धं स्म यस्यार्चयः सम्यक्संयन्ति धूमिनः ।

यदीमहं त्रितो दिव्युप ध्मातेव धमति शिशीति ध्मातरी यथा ॥ ५ ॥

अथ स्म । धमनानन्तरम् । एवं । यस्य । अर्चयः । समीचीनम् । सङ्गच्छन्ते । धूमयुक्तस्य । यदि । एनम् । एवाग्निम् । त्रिस्थानः त्रयाणां वाग्न्यादीनामेको वायुः । अन्तरिक्षे । यथायस्कारो लोहं भस्त्र-
यावधमत्येवम् । उपधमति । तीक्ष्णीकरोति च । यथा । अयस्कारे ।

तवाहमंश्च कृतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः ।

द्वेषोयुतो न दुरिता तुर्याम मर्त्यानाम् ॥ ६ ॥

तवाहम् । तव । अहम् । अग्ने ! रक्षणैः । मित्रस्य । च देवस्य । स्तुतिभिः । द्वेषो मिश्रयितुं

१. अपि च Sy.
२. अहेति पावपूरणः Sy.
३. अग्नेः Sy.
४. अर्चयिषि Sy.
५. शोभनम् Sy.
६. सर्वतः प्राप्नुवन्ति । यन्ति—‘इण् गती’, यच्छब्दयोगान्निधाताभावः Sy.
७. धूमवतः Sy.
८. यदा Sy.
९. अयमात्मानम् Sy.
१०. त्रिषु स्थानेषु ततो व्याप्तः त्रीणि स्थानानि वातीत्य Sy.
११. वा is omitted by P.
१२. कर्मरौ यथा भस्त्रादिभिराग्निं संबर्धयति तद्वत्स्वात्मानं वर्धयतीत्यर्थः Sy.
१३. उपवर्धयति तदा ज्वालाः सर्वतो निर्गच्छन्तीत्यर्थः । धमति—‘ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः’ पाश्चादिना धमादेशः । पूर्ववत् निधाताभावः Sy.
१४. तद्वत्स्वयमेव स्वात्मानं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । शिशीति—‘शो तनूकरणे’ अत्ययेनात्मनेपदी ।

- ‘श्ली’ इत्यनुवर्तमाने ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य श्लुः । ‘आदेच उपदेशेऽजिति’ इत्यात्वम् । ‘श्ली’ इति द्विवचनम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यभ्यासस्यत्वम्, ‘उभे अन्यस्तम्’ इत्यभ्यस्तसंज्ञायामातः ‘ई ह्रस्वघोः’ इतीत्वम् । तिङ् उत्तरत्वाग्निवाताभावः Sy.
१५. यथा ध्मातृसमीपे विद्यमानोऽग्निस्तेन ध्माय मानः स आत्मानं शिशीति Sy.
१६. युष्मत्कर्तृकरणैः । कृतिभिः—‘अथ रक्षणै’ कित् । ‘ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपवायाश्च’ इत्युद् । ‘कृतिपूतिज्जुतिसातिहेति कीर्तयश्च’ इत्यन्तोदात्तत्वेन निपातितः Sy.
१७. सर्वेषां मित्रभूतस्य Sy.
१८. अस्मत्कृतैः स्तोत्रैश्च । प्रशस्तिभिः—‘शंसु स्तुतो’ कित् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादत्वेन ‘तादी च निति कृत्यतो’ इति गतेरुदात्तत्वम् Sy.
१९. द्वेषयुक्तान् शत्रून् । द्वेषोयुतः—‘द्विप् अप्रीतो’ भावेऽनुप्रत्ययः, ‘यु मिश्रणे’ कर्तरि क्विप् । तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy.

शत्रून् । इव । दुःखानि । अतिरेयम् । यान्येतानि मर्त्यानां दृश्यन्ते, यथा परोक्षोपक्रमाः प्रत्यक्षापवर्गा मन्वा भवन्त्येवमेकवचनबहुवचनयोरपि द्रष्टव्यमिति ।

तं नो अग्रे अभी नरो रुयि सहस्व आ भर ।

स क्षेपयत्स पोषयद्भुवद्वाजस्य सातयं उत्तैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

तं नो अग्ने । तम् । अस्मभ्यम् । अग्ने ! अभ्याभर । नेता त्वम् । हे बलवन् ! रुयिम् । स रुयिः । शत्रून् क्षेपयतु । पोषयतु चास्मान् । भवतु च । अन्नस्य । भजनाय । अपि च । भव । सङ्ग्रामेषु । अस्माकम् । वर्धनाय ।

१. कुरितानि तत्कर्तृकानि पापसाधनकर्माणि Sy.

२. तरेयम् । अयमर्थः । त्वद्रक्षणैः त्वत्सम्बन्धिस्तुतिभिश्च बाह्याभ्यन्तरशत्रून् तरेयमित्यर्थः ।
तुर्यामि—‘तु प्लवनतरणयोः’ प्राचंनायां लिङ् ।
यामुद् ‘लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य’ इति सकारलोपः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् ।
‘उदोष्ठघूर्णस्थ’ ‘बहुलं छन्दसि’ इत्युत्वम् ।
यामुद्वागमस्योदात्तत्वाच्छेषनिघातः ‘०अपादादौ’ इति प्रतिषेधात् निघाताभावः Sy.

३. अतिरेयमान्येतानि मर्त्यान् P. शत्रुभूतानां मनुष्याणाम् Sy. ४. ०चनोः अपि D.

५. The passage : यथापरोक्षो०... मिति is VM's addition.

६. आभिमुख्येनाहर Sy.

७. हविषां नेता त्वम् Sy.

८. सहस्व—‘यह मर्षणे’ असुन् । सहत्य ? (तेऽ)-नेन शत्रून्, इति सहो बलम् । मतुप् ‘मातुप-धायाः०’ इति वत्वम् । ‘मनुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसि’ इति रुत्वम्, ‘ग्रामन्वितस्य च’ इति निघातः Sy.

९. लोके प्रसिद्धं पञ्चादितक्षणं धनम् Sy.

१०. रुयिरं P. पूर्वोक्तः सौमिनिः Sy.

११. अस्मदीयान् शत्रून् क्षेपयतु । क्षेपयत्—‘क्षिप प्रेरणे’ णिजन्ताल्लेद् ‘इतश्च लोपः’ । ‘लेटो-ज्जाटौ’ इत्याडागमः । शप् गुणापादेशो । पररूपत्वं च Sy.

१२. पोषयत्—‘पृष पृष्टौ’ Sy.

१३. भुवत्—‘भू सत्तायाम्’ ‘भूसुबोस्तिङि’ इति गुणप्रतिषेधः । उवङ् Sy.

१४. अन्यस्य P.

१५. लाभाय Sy.

१६. सङ्ग्रामे शत्रुविजयार्थं स त्वं समृद्धिं कुर्वित्यर्थः ।
एधि—‘अत् भुवि’ ‘ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च’ इत्येत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् ‘हुभलभ्यो हेधिः’ इति चिरादेशः । निघातः Sy.

१७. पृतनासु युद्धेषु । पृत्सु—‘पदाविषु०’ इत्यादिना पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सावेकाच्त्वात् अन्तोदात्तत्वम् Sy.

१८. समृद्धये Sy.

१९. VM. explains सः once only. Ms. D. puts the figure ॥९॥ here to indicate the end of the ninth hymn. No such number is given in P.

अग्रं ओजिष्ठमा भरं घन्मस्मभ्यमध्रिगो ।

प्र नो राया परीणसा रत्ति वाजाय पन्थाम् ॥ १ ॥

अग्रं ओजिष्ठम् । अग्ने ! बलवत्तमम् । आभर । अग्रम् । अस्मभ्यम् । अधृतगमन ! प्रलिख ।

अस्माकम् । धनेन । महता सह । अन्नाय । पन्थानम् ।

१. 'अग्रं ओजिष्ठम्' इति सप्तवं दशमं सूक्तम् । ऋष्यादिविनियोगश्च पूर्ववत् । चतुर्थोत्पत्तयो पङ्क्ति । 'अग्रं ओजिष्ठमन्त्याचतुर्थ्यो च' (KSA. 25.10. p. 19.) इत्यनुक्रान्तम् Sy.

२. आ० D.

३. ओजिष्ठम्—'उब्ज आजंवे' 'उब्जेबंले बलोपश्च' इत्यसुन् बलोपश्च । गुणः । ओजः । 'तदस्यास्ति०' इत्यर्थे 'अस्मायामेधा' इत्यादिना विनिः । 'प्रतिशायने०' इतीष्टम् । 'विन्मत्तोलुक्' 'टैः' इति टिलोपः । निस्त्वादाद्युदात्तः Sy.

४. आह्र Sy.

५. द्योतते कटकमुकुटादिरूपेण सर्वत्र प्रकाशत इति द्युम्नं धनम् । द्युम्नम्—'द्युत दीप्तौ' इत्यस्माद् धातोः 'मुन्मद्युम्ननिम्न०' इत्यादिना नक्प्रत्ययो नकारश्चान्तादेशो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः Sy.

६. अस्मान् Sy.

७. अधृतगमनं P. अधृतमप्रतिहृतं गमनं यस्येत्यधृता अनिवारिता गावो रश्मयो यस्येति वा अधृतगुः अध्रिगुः । तस्य सम्बोधनम् । अधृतशब्दस्य अध्रप्रधादेशः । गोशब्दस्योपसर्जनह्रस्वत्वम् । आमन्त्रितस्य निधातः Sy.

८. Sy. explains प्र and रत्ति separately : प्र as प्रकर्षेण योजय and रत्ति as विलिख कुर्वित्यर्थः । रत्ति—'रद विलेखने' भौवादिकः । 'बहुलं द्यन्वसि' इति शपो लुक् । पादादित्वाभिधाताभावः ।

९. परितो व्यापकेन । परीणसा—'णस कौटिल्ये' अत्र व्याप्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्मात्सम्पदादिलक्षणो भावे क्विप् । परि प्राप्तं नस् व्यापनं यस्य तत्तयोक्तम् । 'उपसर्गादसमासे०' इति णत्वम् । अत्र प्रापणक्रियया युक्तस्य परेणसति प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्ति यत्क्रियायुक्तास्तं 'प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा' (Pa. 1.4.60.3.) इति न्यायात् । अतः कथं णत्वम् ? एवं तर्हि 'उपसर्गाद्वहुलम्' इति वचनात् णसो णत्वं भविष्यति । 'निपातस्य च' इति पूर्वपदस्य दीर्घः, 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या०' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy.

१०. अन्नलाभाय Sy.

११. अन्नस्य मत्तमीपप्राप्तिसाधनं मार्गम् । पन्थाम्—द्वितीयकवचने 'इतोऽनुसर्वनामस्थाने' इत्यत् । नकारलोपश्छान्वसः । 'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' इत्याद्युदात्तत्वम् Sy.

त्वं नो अग्ने अद्भुतं कृत्वा दक्षस्य मंहना ।
त्वे असुर्यमारुहत्क्राणा मित्रो न यज्ञियः ॥ २ ॥

त्वं नो अग्ने । त्वम् । अस्माकम् । अग्ने ! आश्चर्यभूत । प्रज्ञाया । बलस्य च । महत्त्वेन । कर्माणि
कुर्वाणः । यज्ञियो भवसि । सर्वा । इव । त्वयि । असुराणां हन्तृरूपम् । अरुहद् हि ।

त्वं नो अग्र एषां गयं पुष्टिं च वर्धय ।
ये स्तोमेभिः प्र सूरयो नरो मृधान्यानुशुः ॥ ३ ॥

त्वं नो अग्ने । अस्माकम् । एषाम् । अग्ने ! गृहम् । पुष्टिम् । च । वर्धय । केषामित्याह—

१. त्वं नेताग्ने D.
२. सामर्थ्यातिशयेन सर्वेषामाश्चर्यभूत ! अद्भुत—
आमन्त्रितस्याद्युदात्तत्वम् Sy.
३. प्रज्ञां P. कर्मणास्मत्कृतेन यज्ञादिव्यापारेण प्रीतः
सन् । कृत्वा—‘डुकृञ् करणे’ ‘कृञः कतुः’
इति कतुप्रत्ययः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः ।
यणादेशः । कतुः कर्म । तृतीयैकवचने ‘जसा-
दिषु बावचनम्’ इति वचनाभावाभावः Sy.
४. धनस्य वा । दक्षस्य—‘दक्ष गतिहिंसनयोः’
दक्ष्यन्ते हिंस्यन्तेऽनेन शत्रव इति दक्षं बलम् ।
‘करणाधिकरणयोश्च’ इति घञ् । जित्त्वादा-
द्युदात्तः Sy.
५. ०त्वे० is suggested for ०त्वे० । मंहनं
नाम दानं कुर्वति शेषः । मंहना—मंहतिर्दान-
कर्मा । ‘सुपां सुलुक्०’ इत्याकारादेशः Sy.
६. यज्ञघातुकराक्षसापनोदनलक्षणानि कर्माणि कृ-
र्वाणो भव । क्राणा—‘डुकृञ् करणे’ शानच् ।
‘बहूलं ध्वंसि’ इति विकरणस्य लुक् । यणादेशः
‘सुपां सुलुक्०’ इत्यात्वम् । ‘चित्’ इत्यन्तो-
दात्तः Sy.
७. यज्ञार्हस्त्वम् । यज्ञियः—यज्ञमर्हतीत्यस्मिन्प्रथे
‘यज्ञत्विग्भ्यां घञञौ’ इति घः । प्रत्ययस्वरे-

- णान्तोदात्तः Sy.
८. मित्रः सूर्यः Sy.
९. यतः कारणात् त्वयि । त्वे—‘सुपां सुलुक्०’
इत्यादिना डेः शेषादेशः । सुबादेशत्वादनुदात्तः ।
त्वशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ‘एकादेश उदा-
त्तेनोदात्तः’ इत्येकादेशस्योदात्तत्वम् Sy.
१०. असुरघ्नं बलम् Sy.
११. त्वर्याणां हनुरूपमरुचिद्धि P. अरुहत्—रुहेर्घातो-
र्लुङि ‘कृमुदुर्गृह्भ्यश्च्यन्वसि’ इति च्लेरडादेशः ।
ङित्त्वाद् गुणाभावः Sy.
१२. VM. ignores आ ।
१३. पोषम् P.
त्वत्स्तावकानाम् Sy.
१४. गृहम् is suggested for गृह ॥ गम्यते
निवासायेति गयं गृहम् । गीयते स्तूयते इति
वा गयं धनम् । गयम्—गृहपक्षे गमेः ‘अध्या-
दयश्च’ इति यत्प्रत्ययान्तो मकारलोपश्च निपा-
त्यते । धनपक्षे ‘गा स्तुतौ’ अस्माद्यत्प्रत्ययः ।
ह्रस्वत्वम् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् Sy.
१५. गवादिविषयां पुष्टिम् । पुष्टिम्—‘पुष पुष्टौ’
‘स्त्रियां कित्’ । छान्दसत्वावन्तोदात्तत्वम् Sy.
१६. वृद्धिं प्रापय Sy.

हे स्तोतारः । स्तोत्रैस्त्वतः । धनानि । प्रकर्षेण व्याप्नुवन् तेषामेषामिति ।

ये अग्ने चन्द्र ते गिरः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।

शुम्भेभिः शुष्मिणो नरो दिवश्चिद्येषां बृहत्सुकीर्तिर्वोधति त्मना ॥ ४ ॥

ये अग्ने । ये । अग्ने ! कान्तः । तुभ्यम् । स्तुतिर्गिरः । शोधयन्ति । लब्धाश्च धनाः । बलंश्च । बलिनः । येषां च । कीर्तिः । स्वयमेव । दिवः । अपि । महद्भूता । प्रकाशते तेषामेषां गयं पुष्टिमिति ।

तव त्वे अग्ने अर्चयो आजन्तो यन्ति धृष्णुया ।

परिज्मानो न विद्युतः स्वानो रथो न वाजयुः ॥ ५ ॥

तव त्वे । तव । इमे । अग्ने ! अर्चयः । दीप्यमानाः । यन्ति । तमसो धर्षणशीलाः । परितो

१. Omitted by P. ये is suggested for हे ।

२. सूरयो लब्धवर्णाः Sy. ३. स्तोमेः स्तोत्रेः । स्तोमेभिः—‘ष्टुञ् स्तुतो’ ‘अतिस्तुमुह’ इत्यादिना मन् । गुणः । निस्त्वादाद्युदात्तः Sy.

४. मंहनीयानि गवादिधनानि Sy.

५. यथा प्राप्नुवन् तद्द्वयमपीत्यर्थः । आनशुः—‘अशू व्याप्तौ’ लिट् द्विवचनम् । हलादिशेषः । ‘अत आदेः’ इत्यात्वम् ‘अनोतेदच’ इति नुडागमः । निघातः Sy.

६. VM. ignores त्वम् । ये and नरः ॥ ये लोके प्रसिद्धाः । नरः स्तोतारो मनुष्याः Sy.

७. Omitted by P.

८. कान्त ! is suggested for कान्तः ॥ सर्वेषां प्राणिनामाह्लादकर ! Sy.

९. त्वत्सम्बन्धिस्तोत्ररूपा वाचः Sy.

१०. शाधयन्ति P. शोभनाः कुर्वन्ति । शुम्भन्ति—‘शुभ शुम्भ वीप्ती’ तुदादिः । पावादित्वाभिघाताभावः । लसार्बधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते सति शिष्टत्वाट्टिकरणस्वर एव Sy.

११. लबद्धाश्च धानाः P. ते अश्वधना भवन्ति । एतेन सर्वसमृद्धिरुपलक्ष्यते । अश्वराधसः—‘अशू व्याप्तौ’ ‘अशूषुवि०’ इत्यादिना क्वन् । अशनुते व्याप्नोत्यध्वानमित्यश्वः । निस्त्वादाद्युदात्तः । ‘राध साध संसिद्धौ’ अनुन् । राधन्-

वन्ति साधयन्त्यनेन धर्मादीनीति राधो धनम् । बृहवीहित्वापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy.

१२. शुम्भेः स्वकीर्तिर्बलं सत्त्वं शत्रुशोषका भवन्ति Sy. १३. बलवन्तः सन्तः Sy. १४. त्वत्सम्बन्धिनं स्तवं कुर्वताम् Sy. १५. सुकीर्तिर्भवति सर्वदिगन्तरालवर्तिनी कीर्तिर्भवतीत्यर्थः Sy.

१६. एवंविधं त्वां गयः आत्मना स्वयमेव । त्मना—‘मन्त्रेष्वाद्यावेरात्मनः’ इत्याकारलोपः Sy. १७. आकाशात् Sy.

१८. ०भूत्वा P. महती । बृहत्—‘बृह बृहि वृद्धौ’ । शत् । डीपो लोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः Sy.

१९. बोधयति । बोधति—‘बुध अवगमने’ ण्यन्तात् शपि कृते तस्य ‘छन्दस्सुभयवा’ इति सार्बधातुकसंज्ञायां णिलोपः । ‘यदुत्तान्नित्यम्’ इति निघाताभावः । धातुस्वरणाद्युदात्तः Sy.

२०. VM. ignores नरः ।

२१. मे P. ते प्रसिद्धाः Sy.

२२. अश्वश्च P. त्वदीया रश्मयः Sy.

२३. सर्वतो गच्छन्ति । यन्ति ‘इण् गतो’ Sy.

२४. घृष्णवोऽप्यन्तप्रगल्भाः । घृष्णुया—‘त्रिघुषा प्रागल्भ्ये’ । ‘त्रिसिगृधिघृषि०’ इत्यादिना क्वन् प्रत्ययः । ‘प्रादितश्च’ (Pa. 7.2.16.) इतीदृप्रतिषेधः । बृहवचने ‘सुपां सुलुक्’ इत्यादिना याजादेशः । ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् Sy. २५. परिगतो P.D.

गन्त्र्यः । विद्युतः । इव । स्तनवान् । इव च । रथः । शत्रुभ्योऽग्नमिच्छन् ।

नू नो अग्र ऊतये सबाधसश्च रातये ।

अस्माकासश्च सुरयो विश्वा आशास्त्रीषणि ॥ ६ ॥

नू नो अग्ने । क्षिप्रम् । अस्माकम् । रक्षणाय भव । घनाभावाद् बाधायुक्तस्य । घनदानाय ।

च । अस्मदीयाः । च । मेधाविनः पुत्राः । सर्वाः । दिशः । तरितुं शक्ता भवन्तु ।

त्वं नो अग्रे अङ्गिरः स्तुतः स्तवान् आ भर ।

होतृर्विभ्वासहं रयिं स्तोतृभ्यः स्तवसे च न उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

त्वं नो अग्ने । त्वम् । अस्मभ्यम् । अग्ने ! अङ्गिरसामेक ! स्तुतः । स्तूयमानश्चाहम् । रयिम् ।

१. बलित्यः P. परितो गन्त्र्यः, सर्वतो व्याप्ताः ।
परिज्मानः, 'अज वज गतौ' परिपूर्वाद्धातोः
'अन्येभ्योऽपि वृष्यन्ते' इति मनिन् । आकार-
लोपश्छान्दसः । निस्त्वादाद्युदात्तः Sy.

२. अचिरप्रभाः । अग्नेन प्रकाशातिशय उक्तः Sy.

३. शब्दायमानः । अग्नेनार्चिषां स्वनाधिक्यमुक्तम्
Sy.

४. अन्नकाम इवाभ्यर्थं युद्धेषु शत्रुविजयाय यथा
प्रवर्तन्ते तद्वदित्यर्थः । अग्नेनाहूतिविषयोऽभिलाष
उक्तः । वाजयुः—वाजमात्मन इच्छति इति
व्यच् 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वदीर्घयोः प्रति-
षेधः । 'व्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः Sy.

५. रक्षायै भव Sy.

६. दारिद्र्यनिमित्तबाधसहितस्य । सबाधसः—
बाधेरसुन् । बाधसा सह वर्तन्ते इति सबाधाः ।
'बोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः । कृत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy.

७. घनानां दानाय भव । रातये—'रा दाने'
कित्त्वं 'अन्त्रे वृषेयपचमनविदभूवीरा उदात्तः'
इत्यन्तोदात्तः Sy.

८. किञ्च Sy.

९. आस्माकाः पुत्रमित्रादयः । अस्माकासः—'तस्मि-

अणि च युष्माकास्माकौ' इत्यणि कृतेऽस्माकादेशः ।
छान्दसत्वादनो लोपः । बहुवचनेऽनुगागमः ।
षष्ठीबहुवचने मध्योदात्तत्वेन वृष्टत्वात्तथाविध-
मादेशमत्रापि कृतवानाचार्यः Sy.

१०. स्तोतारः Sy.

११. विश्वाः—विशेः 'अग्निप्रुषि०' इत्यादिना क्वन् ।
निस्त्वादाद्युदात्तः Sy.

१२. तासां तरणे क्षमा भवन्तु । अथवा आशाः
कामाः । अयमर्थः—स्वाभिलषितप्रशस्ततमस्त-
वस्तु सम्पादनं कुर्वित्यर्थः Sy. तरीषणि—
'तृ प्लवनतरणयोः' 'कृतृभ्यामीषन्' (Uṇādi
4.466.) इतीषन् । बहुलवचनान्नलोपाभावः ।
अन्तोदात्तश्छान्दसः Sy.

१३ VM. ignores अग्ने ।

१४. अस्माकम् Sy.

१५. कार्यकारणयोरभेदोपचारादङ्गिरसां प्रकृतिभूतो-
ऽप्यग्निरङ्गिरा इत्युच्यते । हे अङ्गिरः ! Sy.

१६. पूर्वमहर्षिभिः स्तुतः Sy.

१७. इदानीन्तनंश्च स्तूयमानस्त्वम् । स्तवानः—
'ष्टुञ् स्तुती' शानचि कर्मणि व्यत्ययेन शप्प्रत्यय
आद्युदात्तश्च Sy.

१८. धनम् Sy.

महतामभिभक्तितारम् । तथा स्तोत्रभ्यः । अस्मभ्यम् । बलाय । च भव । उत । एधि । वृत्सु । नः । वृधे ।

V.II.

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।

धृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा धुमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य ॥ सुतम्भरः ॥ जनस्य । गोपायिता । जातः । जागरणशीलः । शोभनबलः । अभ्युदयाय ।

१. महतामप्यभिभक्तितारम् । अभिभवहेतुत्वादिभ-
भक्ति धनमुच्यते । विभ्वासहम्—संहितायां
विभूनामिति षष्ठीबहुवचनस्य 'सुपाम्०' इत्या-
दिनाऽऽकारादेशः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति
षष्ठ्या अलुक् । पदकारास्तु विपूर्वाद्भवतेः अगा-
गमे 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वं च मत्वा-
वग्रहं कुर्वन्ति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy.
२. स्तोत्रं सामर्थ्यं च प्रयच्छ । स्तवसे—'ष्टुञ्
स्तुतो' तुमर्थेऽनेन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः Sy.
३. अपि च Sy.
४. भव Sy.
५. वृत्सु P. पृत्सु is suggested for वृत्सु ॥
युद्धेषु Sy.
६. अस्माकम् Sy.
७. समृद्धये Sy.
८. VM. ignores आ । भर and होतः ॥
आ हर हे देवानामाह्वतः ! Sy.
Ms. D. puts the figure ॥१०॥
here to indicate the end of the
tenth hymn. No such number is
given in P.
९. 'जनस्य गोपाः' इति षड्वचमेकादशं सूक्तमात्रे-
यस्य सुतम्भरस्यार्थं जागतमान्वेयम् । तथा
चानुकान्तम्—'जनस्य षट् सुतम्भरो जागतम्'
(KSA. 25.11. p. 19.) इति । प्रातरनु-
वाके आश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः ।

'जनस्य गोपास्त्वामग्न ऋतायवः' (ASS
4.13. इति) Sy.

१०. यजमानस्य Mah., U.

११. रक्षिता । गोपाः—'गुप् रक्षणे' आद्यप्रत्ययः ।
गोपायतेः क्विप् । परत्वादतो लोपः । अत्र
परत्वादपुक्तस्य लोपे कृते वर्णश्रियत्वात् प्रत्यय-
लक्षणाभावेन यलोपो न स्यात् 'लोपो ध्योर्वलि'
इति प्रथमं लोपग्रहणात् ज्ञापकाद्यलोप एव
भवति । लोपाजदेशस्य यलोपविधिं प्रति न
स्थानिवद्भावः । प्रत्ययस्वरः Sy. गोपायति
रक्षतीति गोपाः Mah. योऽयं गोपायिता U.

१२. तैर्मथितत्वात्तेभ्यो जात इत्युच्यते Mah.

१३. जागरणशीलः सदा प्रबुद्धः । जागृविः—'जागृ
निद्राक्षये' 'जृशृस्तुजागृभ्यः क्विन्' इति क्विन्-
प्रत्ययः । 'जाग्रोऽविचिष्णल्ङित्सु' इति प्रति-
षेधाद् गुणाभावः निच्वादाद्युदात्तः Sy. कर्मणि
सावधानः Mah. अस्मिष्टज्ञानोऽग्निः U.

१४. सुबलः सर्वैः श्लाघनीयबलः । सुदक्षः—'आद्यु-
दात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् Sy.
शोभनो दक्ष उत्साहो यस्य, अतिकृशलो वा
Mah. शोभनोत्साहः U.

१५. लोकानां कल्याणाय । सुविताय—'तन्वादीनां
छन्दस्युपसंख्यानम्' इति सोख्यडादेशः । 'सूप-
मानात् क्तः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् Sy.
सूताय प्रसूताय कर्मणे यागाय । सूतेरिडागम
आयः Mah. सुप्रभूताय कर्मणे U.

नवतराय । घृतमिक्षुः । दिवं स्पृशता तेजसा सह । दीप्तिमुक्तम् । विभाति सोऽयम् । मनुष्येभ्यः । शुचिः ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरस्त्रिषधस्थे समीधिरे ।

इन्द्रेण देवैः सरथं स बर्हिषि सीदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः ॥ २ ॥

यज्ञस्य । 'यज्ञस्य केतुमित्येष' ह वै यज्ञस्य केतुर्यत्र ह वै क्वच सूयते तदेव ह वै पुरस्तात् केतुच्छ्रियते ।

प्रथमं पुरोहितमिति पुर इव वा एनमेतं दधते यमग्निमादधते' इति विज्ञायते । त्रयाणां बर्हिषो धातूनां सहस्थाने ।

दीपयन्ति । सोऽयम् । इन्द्रेण । देवैश्च । सरथमागत्य । बर्हिषि । निषीदतु । यज्ञा । सुकर्मा ।

१. नव्यसे—नवशब्दादतिशायनेऽर्थे ईयसुत्प्रत्ययः ।

ईकारलोपश्छान्दसः । अतो लोपः । आद्युदात्तः Sy. नवीयसे अग्निनवं नवीयस्तस्मै । ईलोप आर्थः Mah.

२. घृतेन प्रज्वलिताङ्गः Sy. घृतं प्रतीके मुखे यस्य Mah. घृतमुखः U.

३. अभ्रंलिहेन तेजसा युक्तः । दिविस्पृशा—'हृद्-द्युभ्यां डेरूपसंख्यानम्' इत्यलुक् । कृदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वम् Sy. द्युलोकस्पर्शानां Mah. दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक् तेन दिविस्पृशा U.

४. दीप्तिमत् यथा भवति तथा । द्युमत्—'ह्रस्व-नुङ्भ्यां मनुप्' इति ह्रस्वात्परस्य मनुपोऽन्तो-दात्तत्वम् Sy. कान्तिमद्यथा तथा Mah. द्युतिमद् U.

५. प्रकाशते Sy. विविधं दीप्यते Mah., U.

६. ऋत्विग्भ्यस्तदर्थम् Sy. भरतेभ्य ऋत्विग्भ्यः सकाशात् Mah. ऋत्विग्भ्योऽर्वाय U. भरता इत्यृत्विङनाम (Ngh. ३.18.)

७. शुद्धः, एवंविधोऽग्निः Sy. शुद्धो बहूनि हवींषि भक्षयन्नपि, उच्छिद्यते न स्याच् शोधको वा Mah. बहून्पि हवींषि भक्षयन्नुच्छिद्यते न भवति शोधको वा । यदा योऽसौ यजमानस्य गोपायिताञ्जनिष्ट भरतेभ्यः ऋविभ्यः सकाशात् । ऋत्विग्यजमानेभ्यो वा । जागृविरग्निः सुदक्षः । सुप्रभूताय कर्मणे नवतराय । सोऽयं घृतमुखो महता भानुना दिविस्पृशा द्युतिमद्विभाति । 'शुचिः शोचते । ज्वलतिकर्मणः' (N.6.1.) यदा मनुष्येभ्यो विज्ञायमानो

मनुष्यसम्बद्धोऽर्थेन लिप्यते । U.

८. VM. ignores अग्निः and बृहता ॥ बृहता महता Sy. बृहता ज्वालासमूहेन Mah. महता भानुता U.

This stanza=YV. 15.27.

९. यागस्य Sy.

१०. प्रज्ञापकम् । 'कित ज्ञाने' औणादिक उप्रत्ययः Sy. ११. ०तुं इष P.

१२. यजमानः पुरस्कृतम् । पुरोहितम्—'पुरोऽव्ययम्' इति गतिसंज्ञायां 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy.

१३. ०मेतद् P.

१४. त्रिस्थाने विहारप्रदेशे । त्रिषधस्थे—आहवनीयादिलक्षणेन त्रिप्रकारेणानेन सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थः । कप्रत्ययः । 'सधमादस्थयोऽछन्दसि' इति सधादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् Sy.

१५. मित्रं यन्ति P. समन्वयत Sy.

१६. तेषां मान्यत्वात् समानरथम् Sy.

१७. बर्हिष्युक्ते तस्मिन् स्थाने Sy.

१८. प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् । सीदत्—सदेः पाप्रादिना सीदादेशः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्-योगेऽपि' इत्यङभावः । पादादित्वाग्निधाताभावः Sy. १९. यज्ञाय is suggested for यज्ञा ॥ यजयाय—यजेरीणादिकोऽयप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरणे मध्योदात्तः Sy.

२०. ०र्माः P. शोभनकर्मा Sy.

२१. VM. ignores नरः and होता ॥ नरः ऋत्विजः । होता देवानामाह्वाता Sy.

असंमृष्टो जायसे मात्रोः शुचिर्मन्द्रः कविरुदतिष्ठो विवस्वतः ।

घृतेन त्वावर्धयन्नग्न आहुत धूमस्ते केतुरभवद्विव श्रितः ॥ ३ ॥

असंमृष्टः । शत्रुभिरसंमृष्टस्त्वम् । अरण्योः । जायसे । निर्मलः । कान्तस्त्वम् । उत्पितवानसि जननानन्तरम् । यजमानात् । अथ घृतेन । त्वाम् । अवर्धयन् । अग्ने ! आहुत ! धूमश्च । ते । प्रज्ञापकः दिवि । अभवत् । व्याप्तः ।

अग्निर्नो यज्ञमुप वेतु साधुयाग्निं नरो वि भरन्ते गृहेगृहे ।

अग्निर्दूतो अभवद्व्यवार्हणोऽग्निं वृणाना वृणते कविक्रंतुम् ॥ ४ ॥

अग्निर्नः । अग्निः । अस्माकम् । यज्ञम् । उपगच्छतु । सुष्ठु । अग्निम् । मनुष्याः । विविधं धारयन्ति । अनुग्रहम् । अग्निम् । दूतः । अभवत् । हविषां बोढा । अग्निमेव । यज्ञाय वृणानाः । वृणते होतारम् । कान्तप्रज्ञम् ।

१. ०सम्० D.

२. ०वृत्सम्० P. अबाधित एव Sy.

३. स्वजनननिमित्तत्वावरणी मातरावित्युच्येते । ताभ्याम् । मात्रोः—'उदात्तयोः हृत्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् Sy.

४. प्रादुर्भूतो भवति Sy. ५. निर्मलः P.

६. का० D. सर्वत्र व्याप्तः । अथवा मेधावी । कविः—कमेः 'इन् सर्वधातुभ्यः' इतीन्द्रप्रत्ययः । बाहुलकान्मकारस्य वत्त्वं रेकतोपशब्दः । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् Sy.

७. उदितोऽभवः । उदतिष्ठः—उत्पूर्वादूर्ध्वकर्मवाचिनस्तिष्ठतेरात्मनेपदाभावः Sy.

८. अग्निहोत्राद्यर्थं गृहे विशेषेण वसतः यजमानात् । विवस्वतः—विपूर्वाद्विप्ततेः सम्यदादिलक्षणो भावे विवप् । 'तदस्पास्ति०' इति मत्तुप् 'मादुपधायादच०' इति वत्वम् । मत्तुपोऽनुदात्तत्वाद् धातुस्वरः Sy.

९. पूर्वं महर्धयस्त्वाम् Sy.

१०. आब० P. वृद्धिमानयन् Sy.

११. हे आहुतिभिर्हृत ! Sy.

१२. तव Sy.

१३. प्रज्ञापकः... सम्यगनुमापकत्वाद् धूमस्य Sy.

१४. अन्तरिक्षे Sy.

१५. दीप्य भव व्याप्तः P.

१६. VM. ignores मन्द्रः ॥ सर्वैः स्तुतः । मन्द्रः—'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिवु' स्तुत्यर्थादस्मात् 'स्फापितञ्चि०' इत्यादिना रक् । अन्तोदात्तः Sy.

१७. नः is omitted by P.

१८. अस्मदीयम् Sy. १९. यागं प्रति Sy.

२०. उदग० P. आगच्छतु Sy.

२१. सर्वपुरुषार्थानां साधकः । साधया—'सुषां सुलुक्०' इत्यादिना विभक्तेर्यदिशः Sy.

२२. विहरन्ति विहरणं कृदन्तीत्यर्थः Sy.

२३. ०गृहं is suggested for ०ग्रहम् ॥ अग्नौहम् Sy.

२४. अग्निः is suggested for अग्निम् ।

२५. देवानां दूतः Sy.

२६. Both P. and D. read वद् only, which evidently stands for अभवत् ।

२७. हव्यानां बोढा Sy.

२८. अग्निं वं P. २९. सम्भजमानाः सन्तः Sy.

३०. ०तो P. सम्भजन्ते Sy.

३१. कान्त० P. कान्तप्रज्ञम् Sy.

तुभ्येदमग्रे मधुमत्तमं वचस्तुभ्यं मनीषा इयमस्तु शं हृदे ।

त्वां गिरः सिन्धुमिवावनीर्महीरा पृथन्ति शर्वसा वर्धयन्ति च ॥ ५ ॥

तुभ्येदम् । तुभ्यमेव । अग्ने ! मधुमत्तमम् । इदम् । वचः । तथा सति तुभ्यमेव । स्तुतिः ।

इयम् । अस्तु । सुखकरा । हृदयाय । त्वाम् । स्तुतयः । समुद्रमिव । आपः । महत्पयः । आपूरयन्ति ।

वर्गेन । वर्धयन्ति । च ।

त्वामग्रे अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दञ्छ्रियाणं वनेवने ।

स जायसे मध्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ ६ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने ! अङ्गिरसः । गुहायाम् । निहितम् । अन्वविन्दन् । अयमाणम् । काण्डे ।

काण्डे । स त्वम् । जायसे । मध्यमानः । तं त्वाम् । महत् । बलम् । आहुः । सहसः । पुत्रम् । अङ्गिरसामेक !

१. त्वदयम् Sy.

२. अत्यन्तं मधुरम् Sy.

३. ०चः स्त० D. वचः क्रियते Sy.

४. कर D. सुखं कुर्वती Sy.

५. हृदि Sy.

६. स्तुतिरूपा वाचः Sy.

७. अवन्यो नद्यः Sy. c. बलेन Sy.

८. यं त्वाम् Mah., U.

१०. ऋषयः Sy. अङ्गिरोर्वंशोद्भवा ऋषयः Mah. अङ्गिरस ऋषयः U.

११. निगूढे प्रदेशे Mah., U.

१२. नि is omitted by P. निगूढम् Sy. स्थितम् । अप्सु प्रविष्टमित्यर्थः । 'अग्निर्देवेभ्यः उदकामत्सोऽप प्राविशत्' इत्यादिश्रुतेः Mah. अवस्थितम् । अप्सु, 'अग्निर्देवेभ्यः उदकामत् सोमः प्राविशत्' इत्येवमादिनिदानमस्य मन्त्रस्य U. १३. ०न्दं P. अलभन्त Sy. लेभिरे । अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः Mah. लब्धवन्तः U.

१४. आश्रितम् । शिथियाणम्—'अिञ् सेवायाम्' लिटः कानच् । जपः श्लुः । 'श्लो' इति द्विवचनम् । इयडादेशः । चित्त्वादान्तोदात्तः Sy. श्रितम् Mah. अवस्थितम्. . . अन्व-विन्दअङ्गिरस इति वर्तते U.

१५. वृक्षे वृक्षे Sy. पुनर्नष्टं त्वां वने वने नानावनस्पतिषु Mah. पुनरपि नष्टं सन्तं वने वने श्रोषधिवनस्पतिषु U.

१६. यं त्वामङ्गिरसोज्ज्वलन्तं स त्वम् Mah. स त्वमिदानीमपि U.

१७. अवन्याप्यरणिभ्य उत्पद्यते Mah. जायसेऽरणि-काण्डेभ्यो मध्यमानः U.

१८. मध्यमानो जायस इत्यर्थः Mah.

१९. महता Sy. महता बहुता Mah. महतेति विभक्तिव्यत्ययः U. २०. बलेन युक्तः Sy. सहसा बलेन मध्यमानः । महत्सहस्रशब्दाभ्यां तृतीयालोपः Mah. बलेन U.

२१. अत एव त्वामाहुर्वदन्ति मुनयः । बलेन मन्यनाज्जायमानत्वाद् बलपुत्रं वदन्तीत्यर्थः Mah. अतश्च कारणात्त्वामाहुर्ऋषयः U.

२२. बलस्य Mah., U.

२३. ०कः D. अङ्गिरसां प्रकृतिभूत ! Sy. अङ्गिरस इत्यग्नेः सम्बोधनम् । हे अङ्गिरस ! U. Ms. D. puts the figure ११११ here to indicate the end of the eleventh hymn. No such number is given in P.

This stanza=YV. 15.28.

प्राग्रये बृहते यज्ञियाय ऋतस्य वृष्णे असुराय मनम् ।

घृतं न यज्ञ आस्ये सुपूतं गिरं भरे वृषभाय प्रतीचीम् ॥ १ ॥

'प्राग्रये । प्रभरामि । अग्रये । महते । यज्ञायाय । उदकस्य । वषित्रे । बलवते । मननीयाम् । घृतम् । इव । सुपूतम् । आस्ये । स्तुतिम् । कामानां वषित्रे । अग्निं प्रति गच्छन्तीम् ।'

ऋतं चिकित्व ऋतमिच्चिकिद्धृत्तस्य धारा अनु तन्धि पूर्वाः ।

नाहं यातुं सहसा न द्रुयेनं ऋतं संपाम्यरूपस्य वृष्णः ॥ २ ॥

ऋतं चिकित्वः । ऋतस्य । जातः । ऋतम् । एव । जानीहि । तथा ऋतस्य । धाराः । पूर्वाः । अनुतन्धि, बह्वीः । न । अहम् । आरौचमानस्य । वृष्णोऽग्नेः । सत्यभूतम् । मार्गम् । ससा प्रविचारेण । स्पृशामि । नापि । सत्येन चानृतेन च, ऋतमिति शास्त्रीयमकुटिलं कर्माच्यते ।

१. 'प्राग्रये बृहते' इति षड्चं द्वावशं सूक्तं सुतम्भरस्यार्यं त्रैष्टुभमग्रयेयम् । 'प्राग्रये' (KSA. 25.12. p. 19.) इत्यनुक्रान्तम् प्रातरनुवाके आग्रयेये कृती त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैवं सूक्तं विनियुक्तम् । सूत्रितञ्च—'प्राग्रये बृहते प्र वेधसे कवये' (ĀSS. 4.13.) इति Sy.

२. प्रणयामि Sy.

३. सामर्थ्यातिशयेन महते Sy.

४. ०र्हा नया २० P. ऋतमित्युदकनाम Ngh. 1.12.

५. असुराय असेरीणादिक उरन्प्रत्ययः Sy.

६. जानसाधनम् Sy.

७. आस्ये प्रहृतं घृतं यथा प्रीतिकरं भवति तथा प्रीतिकरी स्तुतिमित्यर्थः Sy.

८. सम्यक् संस्कृतम् Sy.

९. स्तुतिरूपां वाचम् Sy.

१०. गच्छति P. अभिमुखीम् Sy.

११. VM. ignores यजे ।

१२. ऋतं स्तोत्रम् । ऋतमिति पदस्य परस्मिन्नामन्त्रिते विद्यमानेऽपि छान्दसत्वात्पराङ्मवद्भावाभावः Sy.

१३. हे चिकित्वः ! जानन्नग्ने ! त्वम् Sy.

१४. मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रम् Sy.

१५. इदिति पूरणः Sy.

१६. चिकिद्धि—'कित ज्ञाने' । जुहोत्यादिः । लोटि रूपम् Sy.

१७. तयातंस्य P.

उदकस्य Sy.

१८. सत्यपोषणार्थमुत्पादयितुम् मेघाननुविध्य Sy.

१९. बह्वी P. बह्वीः refers to पूर्वाः, therefore it should immediately follow पूर्वाः and precede अनुतन्धि ।

२०. कामानां वषितुस्तव Sy.

२१. स्तोत्रमेव Sy.

२२. यातुं कर्मणां नाशकरीं हिताम् Sy.

२३. सहसा is suggested for ससा ॥ बलेन युक्तः Sy.

२४. स्पृशामि करोमीति यावत् । 'वप समवाये' इति धातुः Sy.

२५. सत्यानृताभ्यां यत्किञ्चिदवैदिकं कृत्यम् Sy.

२६. The passage, ऋतमिति शास्त्रीयमकुटिलं कर्माच्यते, should immediately follow सत्यभूतम् and precede मार्गम् ।

कया नो अग्न ऋतयंभृतेन भुवो नवेदा उचयस्य नव्यः ।

वेदा मे देव ऋतुपा ऋतूनां नाहं पतिं सनितुरस्य रायः ॥ ३ ॥

कया नः । कीदृशा वाचा । अस्माकम् । अग्ने ! सत्येनैव । सत्यं कर्मच्छन् । भवति । ज्ञाता । उक्तस्य । स्तुत्यः कीदृश्या वाचा स्तुत उक्तं शृणोतीत्यर्थः । जानाति । माम् । ऋतूनाम् । ऋतुपाः । पतिम् । न । अहं वेदि । धनस्य । अस्य । पालयितारम् । प्रदातारमिति ।

के ते अग्ने रिपवे बन्धनासः के पायवः सनिपन्त द्युमन्तः ।

के धासिमग्ने अनृतस्य पान्ति क आसंतो वचंसः सन्ति गोपाः ॥ ४ ॥

के ते । के । तव । अग्ने ! शत्रोः । बन्धका रश्मयः ? के वा रश्मयः । प्रयच्छन्ति धनानि ।

१. केनापि Sy.

२. अस्मदीयस्य Sy.

३. क्रियमाणेन कर्मणा Sy.

४. सत्य P. सर्वप्राणिनां जीवनहेतुकमुदकं कुर्वन् Sy.

५. भवेः । भुवः—'भू सत्तायाम्' लिङर्थे लेटघ-डागमः । उबडादेशः Sy.

६. नवेदाः—न न वेत्तीति वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वतंते । कथमेतल्लभ्यते ? निपातनात् । द्विनञ्पूर्वस्या-मुन्प्रत्ययान्तस्य वेदेरेकस्य नञो लोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च स्कन्दस्वामिना निपातितः । पाणिनिना तु 'नभ्राप्नपात्' इति सूत्रे न वेत्ती-त्येतस्मिन्नर्थे निपातितः । अस्यार्थस्यानुपपन्न-त्वात् स्कन्दस्वामिपक्ष एवाश्रीयते Sy.

७. उचयस्य is suggested for उक्तस्य ॥ स्तोत्रस्य Sy.

८. उचयं M.

९. वेत्तु Sy.

१०. ०पः P. द्वितीय ऋतुशब्दोऽनुवादकः Sy.

११. स्वामिनं तमग्निम् Sy.

१२. जानामि Sy.

१३. पश्चादिलक्षणस्य धनस्य Sy.

१४. मम Sy.

१५. पालयितारम् seems to be the expla-
nation of पतिम् and should
immediately follow it.

१६. प्रदातारम् seems to be the expla-
nation of सनितुः ॥ सनितुः भजमानस्य
Sy.

१७. VM. ignores देवः ॥ देवो द्योतमानोऽग्निः
Sy.

१८. कीदृशाः । सामर्थ्यातिशयादेर्विविधा इति केनापि
ज्ञातुं न शक्यन्त इत्यर्थः Sy.

१९. त्वत्सम्बन्धिनस्ते पुरुषाः Sy.

२०. Sy. adds स्वकीयस्य ।

२१. ०करा P.

बन्धकाः स्युः Sy.

२२. VM. seems to explain पायवः as
रश्मयः ॥ Sy. explains पायवः as
जनानां रक्षितारः ।

२३. वीनेभ्यो धनं प्रयच्छन्ति ते त्वदीयाः कीदृशाः ?
Sy.

दीप्तिमन्तः ? के वा । अन्तकर्मणः । धारकं पुरुषम् । रक्षन्ति ? के वा । असत्यस्य । वचसः । गोपायितारः । भवन्तीति प्रश्नः ।

सखायस्ते विपुणा अग्रे एते शिवास्तुः सन्तो अशिवा अभूवन् ।

अधूर्धत स्वयमेते वचोभिर्ऋजूयते वृजिनानि ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

सखायः । सहायः । ते । अग्ने ! विप्वग्गमना अभूवन् परावभूवुः स्वदोषाः । तथा पुरा भद्राः । सन्तः । पश्चाद् अभद्राः । अभूवन् । क एषां दोष इत्याहोऽधूर्धतेति । स्वयमेव । अशिर्वचोभिः । हिंसितवन्तः । ऋजूकर्माचरते तुभ्यम् । अन्तानि । ब्रुवन्तः यदा त्वां निन्दन्ति नायं स्तोतुं रक्षतीति तदा पराभवन्तीत्यर्थः ।

यस्ते अग्रे नमसा यज्ञमीदृं ऋतं स पात्यरूपस्य वृष्णः ।

तस्य चयः पृथुरा साधुरेतु प्रसर्गाणस्य नहुपस्य शेषः ॥ ६ ॥

यस्ते अग्ने । यः । ते । अग्ने ! नमस्कारेण सह । यज्ञम् । स्तोति साधु देवानग्निर्वजतीति । सः ।

१. को D. ये Sy.

२. असत्यस्य Sy.

३. जनम् Sy.

४. ते त्वदीया जनाः के सन्ति ? न के ऽपीत्यर्थः । अथवा ये के जना रिपोर्वन्धकाः, ये के पायवो रक्षितारः सन्ति यन्त धनं प्रयच्छन्ति । ये के ऽन्तस्यासत्यस्य घासि धारकं जनं पान्ति, अन्तजनितपापात् परिहृत्य सन्मागंप्रदानेन रक्षन्ति, ये के ऽसतोऽभिशापादिलक्षणाद्वचसो गोपायितारः सन्ति ते सर्वे त्वदीयाः । त्वदुपासका इत्यर्थः Sy.

५. स० P. ये असतः दुष्टस्याभिशापादिलक्षणस्य Sy.

६. गोपायितारः रक्षितारः Sy.

७. स्तोतारः Sy.

८. तव Sy.

९. विप्रकीर्णाः सर्वत्र व्याप्ताः Sy.

१०. ०बु D.

११. स्वे P. । स्वदोषान् is suggested for स्वदोषाः ।

१२. इदानीं त्वत्परिचर्यां कुर्वन्तः शिवा आदयाः Sy.

१३. पूर्वं परनिन्दादीनि कुर्वाणास्त्वत्परिचर्यां त्यजन्तोऽभद्राः Sy.

१४. वोह P.

१५. ०हु धू० P.

१६. ०वशि० P. असाधुक्तिभिः Sy.

१७. अहिंस्यन्त । धूर्धतेहिंसाकर्मण इदं रूपम् Sy.

१८. ऋजू सम्यगाचरतेऽपि मह्यम् Sy.

१९. कुटिलानि Sy.

२०. ०वली० D.

२१. VM. ignores एते twice ॥ एते मम सपत्नाः Sy.

२२. मनुष्यः Sy.

२३. त्वाम् Sy.

२४. Omitted by P.

२५. नम० P. स्तोत्रेण Sy.

२६. ०ज्ञ D. यज्ञनीयम् Sy.

२७. यदा ते तुभ्यं यज्ञं यागं नमसाग्ररूपेण हविषा ईद्रे यजति । अस्मिन् पक्षे यज्ञे 'बहुलं छन्दसि' इति शपः स्तुः, 'श्लो' इति द्विवचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इति सम्प्रसारणं सर्वर्णदीर्घः । जकारस्य टकारः Sy.

आरोचमानस्य । वषितुस्तव । आत्मविषयप्रजापशवादिदानात्मकं शोभनकर्म । अविच्छेदेनैव रक्षति । तस्य ।
निवासः । विस्तीर्णः । धनसमृद्धः । आगच्छतु । त्वां प्रति पुनः पुनः सरतः । मनुष्यस्य । शेषभूतः ।

V.13.

अर्चन्तस्त्वा हवामहेऽर्चन्तः समिधीमहि । अग्ने अर्चन्त ऊतये ॥ १ ॥

अर्चन्तः । पूजयन्तः । त्वाम् । हवामहे । अर्चन्त एव । सन्दीपयामः । परिचरन्तः । रक्षणाय ।

अग्नेः स्तोमं मनामहे सिध्मद्य दिविस्पृशः । देवस्य द्रविणस्यवः ॥ २ ॥

अग्नेः । अग्ने ! स्तोमम् । उच्चारयामः । कामानां साधकम् । ज्वालाभिर्दिवं स्पृशतः । देवस्य ।

द्रविणमिच्छमानाः ।

१. कामानां वषितुर्गनेः Sy.

२. अतं स्तोत्रम् Sy.

३. रि० P., D.

४. यजमानस्य Sy.

५. गृहम् Sy.

६. विस्तीर्णं भवति । पशवादिलक्षणैर्वनैः सम्पूर्णं भवतीत्यर्थः Sy.

७. कामानां साधकः Sy.

८. भवत्वित्यर्थः Sy.

९. सरन्तः P. प्रकर्षेण त्वत्परिचर्यां गच्छतः Sy.

१०. शिष्यत इति शेषः पुत्रः Sy.

११. Ms. D. puts the figure ॥१२॥ here to indicate the end of the twelfth hymn. No such number is given in P.

१२. 'अर्चन्तस्त्वा' इति षड्चं त्रयोदशं सूक्तं सुतम्भ-
रस्यार्थं गायत्रभागनेयम् । अनुक्रान्तञ्च—
अर्चन्तो गायत्रं तु' (KSA. 25.13. p. 19.)
इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्लीं गायत्रे छन्दसि
आश्विनशस्त्रे इदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितञ्च
'अर्चन्तस्त्वेति सूक्ते' (ĀSS. 4.13.)
इति । आहवनीयोपस्थाने 'त्वमग्ने सप्रथा असि'
इत्येका । सूत्रितञ्च 'सं नः सृज सुमत्या

वाजवत्या त्वमग्ने सप्रथा असीति च' (ĀSS.
3.10.) इति । अश्वमेधे पीष्णेष्टौ 'त्वमग्ने
सप्रथा' इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या । 'त्वमग्ने
सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्मन्ती'
(ĀSS. 10.6.) इति Sy.

१३. अर्चयन्तः P.

१४. पूजयन्तो वयम् Sy.

१५. त्वा P.

१६. आह्वयामः Sy.

१७. अतं देवः P.

स्तुवन्तो वयम् Sy.

१८. समिद्धिः सन्दीपयामः Sy.

१९. अर्चन्त इति तृतीयं पदमादरातिशयार्थम् Sy.

२०. रक्षणाय तर्पणाय वा Sy.

२१. VM. ignores अग्ने !

२२. VM. explains gen. by voc.

२३. स्तोत्रम् Sy.

२४. वृमः Sy.

२५. साधक P. पुरुषार्थानां साधकम् Sy.

२६. सूर्यरूपेणाऽऽकाशं व्याप्नुवतः Sy.

२७. द्योतमानस्य Sy.

२८. See footnote no. 7. on RV.V.9.2.
p. 50. धनमिच्छन्तो वयम् Sy.

२९. VM. ignores अद्य ॥ अस्मिन्नहनि Sy.

अग्निर्जुषत नो गिरो होता यो मानुषेष्वा । स यच्चदैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

अग्निः । अग्निः । अस्माकम् । स्तुतिः । सेवताम् । होता । धन्यः । मानुषेषु । यावन्तं । सः ।
यजतु । दैव्यम् । जनम् ।

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥ ४ ॥

* त्वमग्ने । सर्वतः पृथुर्तमः । असि । पर्याप्ता । होता । वरणीयः । त्वया । यज्ञम् । कुर्वन्ति ।

त्वमग्ने वाजसातमं विप्रा वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

त्वमग्ने । त्वाम् । अग्ने ! अतिशयेनाग्नस्य दातारम् । मेधाविनः । वर्धयन्ति । सुष्टु स्तुतम् ।
सः । अस्मभ्यम् । देहि । शोभनं वीर्यम् ।

अग्ने नेमिराँडव देवास्त्वं परिभूरसि । आ राधश्चित्रमृञ्जसे ॥ ६ ॥

अग्ने नेमिः । त्वम् । अग्ने ! अरानिव । नेमिः । देवान् । परितो भवसि । चित्रम् । अग्रं च ।
प्रसाधयसि ।

१. देवानामाह्वाता Sy.

२. सन् यः is suggested for धन्यः ।

३. मानुषो गत्य व० P., D. आवसति Sy.

४. अग्निः Sy.

५. देवसम्बन्धिनम् Sy.

६. जन P.

७. सुतम्भरस्यार्चम् । हे अग्ने ! SKN.

८. सर्वतः पृथुरसि प्रियश्च SKN.

९. भवसि Sy.

१०. पर्याप्ताः is suggested for पर्याप्ता ॥
सर्वदा प्रीतः Sy.

११. सर्ववरणीयः Sy.

१२. Omitted by P. किं च सर्वं यजमानाः
त्वया साधनेन Sy. त्वया च हेतुना तव
प्रसाधनेत्यर्थः SKN.

१३. वितन्वते Sy. संबन्धकारो वितन्वते कुर्वन्ती-
त्यर्थः SKN.

१४. VM. ignores त्वम् and अग्ने ॥

सप्रथाः सर्वतः पृथुः । 'त्वमग्ने सप्रथा असि'

इत्यपि निगमो भवति N. 6.7., SKN.
II.415.

१५. वाजोऽग्रम् । तद्वदत्तम् Sy.

१६. मेधाविनः स्तोतारः Sy.

१७. स्तोत्रैर्वर्धयन्ति Sy.

१८. पूर्वैर्महर्षिभिः सम्पक् स्तुतम् Sy.

१९. स त्वम् Sy.

२०. ०न P. सर्वैः श्लाघनीयं बलम् Sy.

२१. नाभार्वापितान् सूक्ष्मान् स्वासकानिव Sy.

२२. प्रकाशमानः चक्रस्य बाह्यो बलयः Sy.

२३. स्वतेजसा परिभवसि Sy.

२४. नानाविधम् Sy.

२५. राध्नुवन्ति साधयन्त्यनेन पुरुषार्थानिति राधो
धनम् Sy. राध इति धननाम Ngh. 2.10.

२६. आ ऋञ्जसे स्तोतृभ्यः प्रसाधय Sy.

२७. Ms. D. puts the figure ॥१३॥
here to indicate the end of the
thirteenth hymn. No such
number is given in P.

V.14.

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥ १ ॥

अग्निं स्तोमेन । अग्निम् । स्तोतः । स्तोमेन । बोधय । काष्ठैः समिधानः । अमर्त्यम् । सः, हव्यानि ।
देवेषु । अस्माकम् । प्रयच्छतु ।

तमध्वरेष्वीळते देवं मर्ता अमर्त्यम् । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ २ ॥

तमध्वरेषु । तम् । यजेषु । स्तुवन्ति । यष्टृतमम् । मानुषे । जने कर्तमानम् ।

तं हि शश्वन्त ईळते स्रुचा देवं घृतश्रुता । अग्निं हव्याय वोळहवे ॥ ३ ॥

तं हि शश्वन्तः । तम् । हि । बहवः । स्तुवन्ति । घृतश्रुता । जुह्वा सह । अग्निम् । हविषः ।
बहुनाय ।

१. 'अग्निं स्तोमेन' इति षड्बुचं चतुर्दशं सूक्तं
सुतम्भरस्यार्थं गायत्रमाग्नेयम् । 'अग्निं स्तोमेन'
इत्यनुक्रमणिका (KSA. 25.14. p. 19.)
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोस्तो
विनियोगः Sy.

२. हे स्तोतः ! हे अध्वर्यो ! Mah., U.

३. स्तोत्रेण Sy. स्तुत्या Mah.
स्तुतिभिः U.

४. स्वाभिलषितार्थसिद्धये प्रबोधय Sy. प्रवगतार्थं
कुरु Mah., U.

५. योऽग्निः स्तोत्रैः सम्यक् प्रकाशमानः Sy.
समिन्द्रे स समिधानः सन्दीपयन् Mah. सन्दी-
पयन् U.

६. अमरणधर्माणम् Sy. मरणधर्मरहितम् Mah.
U.

७. सोऽग्निर्बोधितः सन् Mah.

८. हवींषि Sy., Mah. किमर्थं पुरस्कृत्येति चेद्
हव्या हवींषि U.

९. अस्मदीयानि Sy.
अस्मत्सम्बन्धीनि U.

१०. निदधातु Sy. धारयतु । अस्य सोऽधिकारोऽस्ति
Mah. दधातु । स ह्यस्याधिकार इति U.
This stanza=YV. 22.15.

११. अथाह्मन्वेऽनुब्रूहीति । आग्नयेयमाज्यभागं
सोऽन्वाह्मन्ति स्तोमेन बोधय समिधानोऽम-
र्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधदिति स्वपितीव
ल्लुप्तं वाऽऽतद्यनुब्रूह्यसितो भवति सम्प्रबोधयत्येवैन-
मेतत्समुदीरयति जुषाणोऽग्निराज्यस्य वेत्ति
यजति । SB. 2.2.3.21. p. 150.

१२. अग्निम् Sy.

१३. सप्ततन्तुषु Sy.

१४. मनुष्याणां सम्बन्धिनि Sy.

१५. लोके Sy.

१६. VM. ignores देवम् । मर्ताः and अम-
र्त्यम् ॥ देवं द्योतमानम् । मर्ता मनुष्याः ।
अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् Sy.

१७. ०न्त P.

१८. बहवः स्तोतारः Sy.

१९. घृतश्रुता P., D. कीदृशास्ते ? घृतं शरन्त्या
Sy.

२०. स्रुचा सहिताः Sy.

२१. किमर्थं स्तुवन्ति ? हव्याय हव्यबहुनायं चर-
पुरोडाशादिलक्षणं हविः Sy.

२२. वोढुम् Sy.

२३. VM. ignores देवम् ।

अग्निर्जातो अरोचत नन्दस्युज्योतिषा तमः । अविन्दुद्गा अपः स्वः ॥ ४ ॥

अग्निर्जातः । अग्निः । जातः । दीप्यते । राक्षसान् । तमश्च । तेजसा । घनम् । अविन्दन्व ।
गन्त्रीः । अपः । स्वर्लोकात् ।

अग्निमीलेन्यं कवि धृतपृष्ठं सपर्यत । वेतु मे शृणुवद्भवम् ॥ ५ ॥

अग्निमीलेन्यम् । अग्निम् । ईड्यम् । कविम् । धृतेन धृतपृष्ठम् । परिचरत । स पिबतु । मम
सोमम् । शृणोतु च । आह्वानम् ।

अग्निं धृतेन वावृधुः स्तोमैर्भिर्विश्वचर्षणिम् । स्वाधीर्भिवचस्युभिः ॥ ६ ॥

अग्निं धृतेन । अग्निम् । धृतेन । स्तोमैश्च यजमानाः । वर्धयामासुः । सर्वस्य द्रष्टारम् । सुकर्म-
भिवच । स्तुतिवचनमिच्छन्ति त्विभिः ।

V.15.

प्र वेधसे कवये वेद्याय गिरं भरे यशसे पृथ्याय ।

धृतप्रसक्तो असुरः सुशेवो रायो धर्ता धरुणो वस्वो अग्निः ॥ १ ॥

प्र वेधसे ॥ धरुण आङ्गिरसः ॥ प्रभरामि । विधात्रे । कवये । वेदितव्याय । स्तुतिम् । यशस्विने ।

१. अरण्योर्मयनेन प्रावुर्भूतः Sy.
२. अदीप्यत Sy.
३. यज्ञविघ्नकारिणः शत्रून् Sy.
४. स्वेन तेजसा Sy. ५. हिंसन् Sy.
६. अवेदयत् Sy. ७. गाः Sy.
८. उदकाणि Sy. ९. सूर्यं च Sy.
१०. हे जनाः ! Sy. ११. स्तुत्यम् Sy.
१२. क्रान्तवशिन्म Sy.
१३. दीप्तोपरिभागम् Sy.
१४. पूजयत Sy.
१५. सोऽग्निः कामयताम् Sy.
१६. मदीयम् Sy. १७. सोम P.
१८. स्तोत्रैः Sy.
१९. ऋत्विजः Sy. २०. अवर्धयन् Sy.
२१. शोभनाध्यानैः Sy.
२२. स्तुतिकामैर्बैः समेतम् Sy.

२३. Ms. D. puts the figure ॥१४॥ here to indicate the end of the fourteenth hymn. No such number is given in P.
२४. द्वितीयेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्र 'प्र वेधसे' इति पञ्चचर्षं प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य धरुणस्यार्थं त्रैष्टुभमाम्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र वेधसे पञ्चाङ्गिरसो धरुणः' (KSA. 25.15. p. 19.) इति । प्रातरनुवाके आमनेये ऋतौ त्रैष्टुभे ॥ छन्दस्यादिर्वेनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'प्र वेधसे कवये त्वं नो अग्ने धरुणस्य विद्वान्' (ASS. 4.13.) इति Sy.
२५. प्रणयानि Sy. २६. क्रान्तवृक्षे Sy.
२७. वेद्याय स्तुत्याय । विदिरयं मनिना समानार्थो, मनिश्च स्तुतिकर्मा Sy.
२८. स्तुति P.

पुरातनाय । सोऽयं धृतेन नियण्णः । प्राज्ञः । सुमुखः । धनस्य । धर्ता गवात्मकस्य । तथाऽन्यस्यापि धनस्य ।
धर्ता । अग्निः ।

ऋतेन ऋतं धरुणं धारयन्त यज्ञस्य शाके परमे व्योमन् ।

दिवो धर्मन्धरुणे सेदुषो नृञ्जातैरजाता अभि ये ननक्षुः ॥ २ ॥

ऋतेन । ऋतेन कर्मणा । सत्यकर्मणिम् । धारकमग्निम् । धारयन्ति । यज्ञस्य । सहायभूते ।
परमे स्थाने उत्तरवेद्याम् । द्यूलोकस्य । धारके । यज्ञकर्मणि । स्थितान् । नेतुन् । देवान् मनुष्येष्वजातान् ।
जातैः । पश्यादिभिर्व्याप्नुवन्ति ।

अंहोयुवंस्तन्वंस्तन्वते वि वयो महद्दुष्टं पृथ्यायि ।

स संवतो नवजातस्तुतुर्यात्सिंहं न क्रुद्धमभितः परिं घृः ॥ ३ ॥

अंहोयुवः । अग्नेः पाशमिश्रयितारो राक्षसा यूयत्सया । आत्मशरीराणि । विस्तारयन्ति । यानि
शरीराणि पृथ्यायान्ये । महत् । दुःखेन च तरणीयम् । सादनीयमन्नमिव भवन्ति । ततोऽयम् । संवतः
सङ्गतान् राक्षसान् । नवजननम् । तरति । ते सिंहम् । इव । क्रुद्धम् । अभितः । परिवर्ज्याग्निम् । तिष्ठन्ति
संवतः पालयन्ते ।

१. मुख्याय तस्मा अग्नये Sy.
२. हवीरूपेण धृतेन प्रसन्नः Sy.
३. प्राज्ञ P. बलवान् Sy.
४. शोभनं शवं सुखं यस्यासौ सुशेवः Sy. सेवमिति
मुखनाम Ngh. 3.6.
५. पोषकः Sy.
६. वासकोऽग्निर्भवति Sy.
७. हविषां धारकः Sy.
८. यः अग्निः Sy. ६. स्तोत्रेण Sy.
१०. सत्यरूपमग्निम् Sy.
११. ते यजमाना यज्ञम् Sy.
१२. कर्मणि निमित्ते Sy.
१३. उत्कृष्टे Sy. १४. यज्ञे Sy.
१५. स्थिता P. आसीतान् Sy.
१६. अजातम् P.
१७. मनुष्यैर्धृतिभिः Sy.
१८. अभिप्राप्नुवन्ति Sy.

१६. VM. ignores ये ॥ ये यजमानाः Sy.
२०. ये यजमानाः Sy.
२१. ०सया P. अंहसा वियोजिकाः Sy.
२२. ते यजमानाः स्वास्तनूः Sy.
२३. वस्ता० D.
२४. मुख्यायास्मा अग्नये Sy.
२५. मह P., D. अधिकम् Sy.
२६. ०य P. राक्षसैर्वृक्षापम् Sy.
२७. हवीरूपमन्नं प्रयच्छन्ति Sy.
२८. अग्निः Sy.
२९. तान्मू० P., D. सङ्गतान् शत्रून् Sy.
३०. ०नः P. नवजातः Sy.
३१. तरतु Sy.
३२. कथमिव ? मृगाः सिंहम् इव Sy.
३३. संवतो वर्तमानाः शत्रवो माम् Sy.
३४. ०ज्येग्निम् P. वर्जयित्वा Sy.
३५. तिष्ठेयुः Sy. ३६. पावयन्ते P.

मातेव यद्भरसे पप्रधानो जनैर्जनं धारयसे चक्षसे च ।

वयोवयो जरसे यद्धानः परि त्मना विपुरुषो जिगासि ॥ ४ ॥

मातेव । मातेव । यदा । विमर्षि । प्रथमानः । सर्वं जनम् । धारणाय जीवनाय । दर्शनाय । च । तदा नानाजातीयमैत्रं हविलक्षणम् । जरयसि । यत् यदात्मनि । धारयसि । हृतदां तेन । नानारूपान् । स्वयमेव । परितो गच्छसि राक्षसान् हन्तुं यजे सर्वतश्चरसि जगतो धारक इति ।

वाजो नु त श्वंसस्पात्वन्तमुहुं दोषं ध्रुषं देव रायः ।

पदं न तायुर्गुहा दधानो महो राये चितयन्नत्रिमस्पः ॥ ५ ॥

वाजः । हविलक्षणमग्नम् । तव । वलस्य । अन्तम् । रक्षतु । विस्तीर्णम् । कामानां दोहम् । कामानां धारकं च । हे देव ! धनस्य । यथा । स्तेनः । गुहायाम् । पदम् । निघत्ते एवम् । अत्रिमृषिमसुरैर्जिघांसितं तद्दुःस्तेनैव गुहायां निधाय । पदवात् महते । धनाय । चेतयन् । तम् अस्पः, महःशब्दः सकारान्तोऽप्यस्ति तत्पञ्चतुर्थ्या लुक्, स्पृणोतिः पारकर्म तत् उत्तारयामासेति ।

१. जननीव Sy. २. यस्त्वम् Sy.

३. सर्वत्र प्रथमानः Sy.

४. सर्वैः प्राध्यसे Sy.

५. सर्वमग्नम् Sy.

६. जयसि P. ७. ०त्मन P.

८. ते P. हृतदत्तेन is suggested for हृतदां तेन ॥ धार्यमाणो भवसि Sy.

९. सायमेव D. आत्मना Sy.

१०. सर्वभूतानि परिगच्छसि Sy.

११. हन्त D.

१२. जं D. १३. त्वदीयस्य Sy.

१४. समाप्ति सम्पूर्तिम् Sy.

१५. पृथुम् Sy. १६. कामान् P.

१७. वीर्यारम् Sy. १८. कामसाधकं D.

१९. हे द्योतमानाग्ने ! Sy.

२०. तस्करः Sy.

२१. द्रव्यम् Sy.

२२. धारयन् रक्षति तद्वत् Sy.

२३. अत्रिमृषिम् is omitted by P.

२४. तद्गुं P.

२५. धनलाभायम् Sy.

२६. सन्मार्गं प्रकाशयन् Sy.

२७. अत्रिमृषिम् Sy.

२८. चेतन्तमप्ता P., D. अग्रोणयः । यद्वा तमा-पद्मघोषारयः । "स्पृ प्रीणनपारणयोः" इति धातुः Sy.

२९. The passage, महः . . . लुक्, should immediately follow महते and precede ध्वनाय ।

३०. स्पृणोति P. D.

३१. वार P.

३२. ०त्ताख्यामा० P. The passage, स्पृणोतिः . . . उत्तारयामास refers to अस्पः and should therefore immediately follow अस्पः ।

३३. VM. ignores नु ॥ नु अद्य Sy.

Ms. D. puts the figure ॥१५॥ here to indicate the end of the fifteenth hymn. No such number is given in P.

बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायाग्रये ।
यं मित्रं न प्रशंस्तिभिर्मतीसो दधिरे पुरः ॥ १ ॥

बृहत् ॥ पुरुः ॥ महत् । अन्नम् । दीप्ताय । प्रयच्छे । देवाय । अग्नये । यमग्निम् । सत्तायम् ।
इव । यज्ञे स्तुतिभिः । मनुष्याः । आहवनीये धारयन्ति ।

स हि द्युभिर्जनानां होता दक्षस्य ब्राह्मोः ।
वि हव्यमग्निरानुषग्भगो न वारंमृण्वति ॥ २ ॥

स हि । सः । हि । दीप्तैस्तेजोभिः । जनानां मध्ये । ब्राह्मोः । दक्षस्य समर्थस्य कर्मपरस्य यजमानस्य ।
होता भवति । ततश्च हविः । वरणीयं देवेषु । व्युण्वति प्रक्षिपति । यथा । भगः=भाग्यं मनुष्येभ्येति ।

अस्य स्तोमे मघोनः सख्ये वृद्धशोचिषः ।
विश्वा यस्मिन्तुविष्वणि समर्थे शुष्ममादधुः ॥ ३ ॥

अस्य । अस्य । स्तोमे सति । घनं प्रयच्छत । सख्ये सति । सख्युः शत्रुविजयार्थं प्रवृद्धतेजसः ।

१. 'बृहद्वयः' इति पञ्चचर्चं द्वितीयं सूक्तमात्रेयस्य
पुरोरायम् । अन्या पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः ।
अग्निदेवता । तथा चानुक्रान्तम्—'बृहत् पुरुः
पङ्क्त्यन्तं हि' (KSA. 25.16. p. 19)
इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्तावानुष्टुभे
छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादीनि वरा सूक्तानि
चतुर्थनवमवर्जितानि । आदितस्त्रिषु सूक्तेष्व-
न्यामुद्धरेत् । तथा च सूत्रितम्—'बृहद्वय इति
वशानां चतुर्थनवमे उद्धरेदुत्तमामुत्तमां चादि-
तस्त्रयाणाम्' (ĀSS. 4.13.) इति Sy.

२. हं D.

३. हवीरूपमन्नं दीयते Sy.

४. ०प्त० P. दीप्तिमते Sy.

५. वयः प्रयच्छ Sy.

६. द्योतमानाय Sy.

७. प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिः Sy.

८. आहवनीये P. पुरस्कृवंति Sy.

९. VM. ignores हि ॥ हि अतस्त्वम् Sy.

१०. अग्निः Sy.

११. ०प्तैस्तेजोभिः P. द्युतिभिर्युक्तः Sy.

१२. यजमानानाम् Sy.

१३. ब्रह्मोः P. भुजयोः Sy.

१४. बलस्य Sy.

१५. देवानामाह्वाता भवति Sy.

१६. वारं वरणीयं घनम् Sy.

१७. ०व्युण्वति P. विशेषेण प्रयच्छति मनुष्येषु Sy.

१८. ०न्ति D. १९. इव Sy.

२०. सूर्यः Sy.

२१. VM. ignores अग्निः and आनुषक् ॥

आनुषक् देवेष्वनुषक्तं करोति Sy.

२२. अर्थं D. २३. स्तोत्रे Sy.

२४. प्रयच्छतः is suggested for प्रयच्छत ॥

मघवतो घनवतः Sy.

२५. सख्ये च स्याम Sy.

२६. P. reads सख्युर्विजयार्थं for शत्रुविजया-
र्थम् ।

२७. वृद्धानि प्रवृद्धानि शोचोर्वि तेजांसि यस्यासी
वृद्धशोचिः । एवंविधस्याग्नेः Sy.

कस्येत्याह—विश्वेति, सर्वाणि भूतानि पञ्चजना अपि । यस्मिन्नग्नौ । महास्वनौ ? महास्वने युद्धे । सञ्जाते सति शत्रुविजयार्थं हविर्भिः, बलम् । आदधुः, उत्तरत्र सम्बन्धः ।

अथा ह्यग्न एषां सुवीर्यस्य मंहना ।

तमिद्यहं न रोदसी परि श्रवो बभूवतुः ॥ ४ ॥

अथा हि । अथा । हि । अग्ने ! एषां भूतानां मध्ये । तम् । एव स्तोमकर्तारं त्वया सिद्धसख्यम् । सुवीर्यस्य तव । महत्त्वेन । महान्तम् । न । आवापृथिव्यावपि । परिभवतः । अपि च शत्रूणां यशश्च परिभवति ।

न न एहि वार्यमग्ने गृणान आ भेर ।

ये वयं ये च सूरयः स्वस्ति धामहे सचोतैधि पृस्तु नो वृधे ॥ ५ ॥

न न एहि । क्षिप्रम् । अस्मान् । आगच्छ । वरणीयं धनम् । अग्ने ! स्तूयमानः । आभेर । ये । वयम् । ये । चास्मदीयाः । स्तोतारः । सह । त्वां धारयामः । त्वं च । अस्माकम् । युद्धेषु । वर्द्धनाय । भव ।

१. सर्वे श्रुतिवजः । 'सुपां सुलुक्' इति आदेशः Sy.

२. It seems to be unnecessary.

३. बहुशब्दे Sy.

४. हविर्भिः स्तोत्रैश्च Sy.

५. सम्पगादधति Sy.

६. VM. ignores अये ॥ अये स्वामिनि Sy.

७. अग Sy.

८. अस्माकं यजमानानाम् Sy.

९. अग्निम् Sy.

१०. सर्वेः स्पृहणीयस्य बलस्य Sy.

११. मंहनायै दानाय भव Sy. मंहतिर्दानकर्मा
Cf. N. 1.7.

१२. महान्तं सूर्यम् Sy.

१३. इव Sy.

१४. व्याव D.

१५. परिगृह्णीतः Sy.

१६. ०तो न D.

१७. सर्वेः श्रवणीयम् Sy.

१८. परिभवतः is suggested for परिभवति ।

१९. आगत्य चास्मभ्यम् Sy.

२०. यत्तं प्रत्यागच्छ Sy.

२१. स्तूयमानः सन् Sy.

२२. सम्पादय Sy.

२३. यजमानाः Sy.

२४. वयं चोत्सम P., D.

२५. हविर्भिः सहिता उभे ये वयम् Sy.

२६. कुर्मः Sy.

२७. अपि च Sy.

२८. पृतनानु Sy.

२९. समृद्धये Sy.

३०. VM. ignores स्वस्ति ॥ स्तोत्रम् Sy.

Ms. D. puts the figure ॥१६॥ here to indicate the end of the sixteenth hymn. No such number is given in P.

V.17.

आ यज्ञैर्देव मर्त्य इत्या तव्यांसमृतये ।

अग्निं कृते स्वध्वरे पूरुरीळीतावसे ॥ १ ॥

आ यज्ञैः । आभिमुख्येन स्तौति । हविर्भिः सह । हे देव ! मनुष्यैः । इत्थम् । प्रवृद्धम् । रक्षणाय ।
अग्निम् । शोभनाध्वरके हविषि । पूरुर्नामायमृषिः । अन्नाय रक्षकाय ।

अस्य हि स्वयंशस्तर आसा विधर्मन्मन्यसे ।

तं नाकं चित्रशोचिषं मुन्द्रं पुरो मनीषया ॥ २ ॥

अस्य हि । अग्ने ! स्वभूतकीर्तिस्त्वत्पुरः । विविधकर्मन् ! आस्येन । स्तोत्रं करोषि । ततश्च
तमग्निम् । अविद्यमानदुःखम् । चित्रतेजसम् । मोदनम् । स्तुत्या त्वम् । पुरो भवसि, परः पारणात् ।

१. 'आ यज्ञैः' इति पञ्चचं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य
पुरोरार्षभागेयम् । अन्त्या पङ्क्तिः, शिष्टाः
पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । 'आ यज्ञैः'
(KSA. 25.17.p. 19.) इत्यनुक्रमणिका ।
अन्त्यावर्जं प्रातरनुवाकाशिनशस्त्रयोः 'बृहद्वयः'
इत्यादिदशसूक्तमध्ये विनियोग उक्तः Sy.

२. VM. explains आ and ईळीत
together as आभिमुख्येन स्तौति but Sy.
seems to explain the words
separately आ as आह्वयति and ईळीत
as स्तौति ।

३. स्तोत्रैः Sy.

४. Omitted by D.

५. ऋत्विक् Sy.

६. स्वतेजोभिः प्रवृद्धम् Sy.

७. तर्पणाय Sy.

८. शोभने कर्तौ तमग्निम् Sy.

९. मनुष्यैः स्तोता Sy.

१०. रक्षणाय Sy.

११. VM. seems to explain कृते by

हविषि. If हविषि is in opposition
to शोभनाध्वरके then कृते is ignored.

१२. कीर्तिस्त्वत्पुरः P. ०कीर्तिमत्तरः is sug-
gested for ०कीर्तिस्त्वत्पुरः ॥ सुयशसां
मध्येऽतिशयेन सुयशास्त्वम् Sy.

१३. विशिष्टो धर्मो यस्यात्तौ विधर्मा स्तोता ।
तस्य सम्बोधनम् । हे स्तोतः ! Sy.

१४. ०मात्रास्ये ० P. आस्येन वाचा Sy.

१५. स्तौषि Sy.

१६. प्रतिद्धम् Sy.

१७. नाकं सुखम् । अकं दुःखम् । न विद्यतेऽकं
यस्य सः । तम् Sy.

१८. ०तेजस P. १९. स्तुत्यम् Sy.

२०. प्रकृष्टबुद्ध्या साधनेन Sy.

२१. त्वं P.

२२. परस्तात् स्थितम् Sy.

२३. परा P., D.

२४. वार० P.

२५. VM. ignores अस्य and हि ।

अग्निं हि, अग्निम् Sy.

अस्य वासा उ अर्चिषा य आयुक्त तुजा गिरा ।
दिवो न यस्य रेतसा बृहच्छोचन्त्यर्चयः ॥ ३ ॥

अस्य वै । अग्नेः । एव । अर्चिषा । असौ लोकोऽर्चिष्मान् भवति । सोऽयं देवान् । हविषो दानेन ।
स्तुत्या च । संयुतक्ति । दिवः आदित्यस्य । इव । यस्य । शरीराभिगच्छता । अत्यन्तम् । दीप्यन्ते ।
अर्चयः ।

अस्य कृत्वा विचेतसो दुस्मस्य वसु रथ आ ।
अधा विश्वासु हव्योऽग्निर्विबु प्र शंस्यते ॥ ४ ॥

अस्य कृत्वा । अस्य । प्रज्ञानेन । विशिष्टबुद्धेः । दर्शनीयस्य । धनम् । स्तोतॄणां रथे । आगच्छति ।
ततोऽयम् । विश्वासु प्रजासु । हवनाहः सन् । अग्निः । विबुः । स्तूयते ।

न न इद्धि वार्यमासा संचन्त सूरयः ।
ऊर्जो नपादमिष्टये पाहि शुग्धि स्वस्तयं उत्तैधि पृत्सु नो बृधे ॥ ५ ॥

न न इद्धि । क्षिप्रम् । एव । अस्माकम् । स्तोतारः । वरणीयं धनम् । आस्येन स्तोत्रेण । सेवन्त ।

१. खलु Sy. २. प्रभया Sy.

३. आदित्यः Sy.

४. अग्निः Sy.

५. जगद्रक्षणसमर्थेन बलेन Sy.

६. सम्बद्धो भवति Sy.

७. द्योतमानस्यादित्यस्येव Sy.

८. अग्नेः Sy.

९. प्रभया कृत्स्नं जगद्व्याप्तम् Sy.

१०. बृहन्तः Sy.

११. प्रकाशन्ते Sy.

१२. दीप्तयः Sy.

१३. VM. ignores उ ॥

उ इति पूरणः Sy.

१४. अग्नेः Sy.

१५. कर्मणा यागादिना Sy.

१६. सुमतयः अद्विजः Sy.

१७. वसूनि धनानि Sy.

१८. आ दधति Sy.

१९. अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव Sy.

२०. सर्वासु Sy.

२१. यत्तार्थमाह्वातव्यः सः Sy.

२२. प्रजासु Sy.

२३. हे अग्ने ! Sy.

२४. क्षिप्रं प्रयच्छ Sy.

२५. अस्मभ्यम् Sy.

२६. यतः स्तोतारः त्वत्तः सकाशात् Sy.

२७. सेवते P. सेवन्त would be inj. ॥ धनं

लभन्ते Sy.

तथा सति हे अन्नस्य, पौत्र ! अभिलषितसिद्धयर्थम् । रक्षास्माकम् । शक्तश्च भव । अविनाशाय । उतेति गतम् ।

V.18.

प्रातरग्निः पुंरुप्रियो विशः स्तवेतातिथिः ।

विश्वानि यो अमर्त्यो हव्या मर्तेषु रण्यति ॥ १ ॥

प्रातः ॥ मृक्तवाहाः ॥ प्रातरेव । अग्निः । बहूनां प्रियः । यजमानस्य । अतिथिर्भवन् । ऋत्विग्भिः स्तूयते । यः । सर्वाणि । हवींषि । अमर्त्यः सन् । मर्तेषु स्थितानि । देवेभ्यो रमयति ।

द्वितीयं मृक्तवाहसे स्वस्य दक्षस्य मंहना ।

इन्दुं स धेत्त आनुषक्स्तोता चित्ते अमर्त्य ॥ २ ॥

द्वितीयं । द्वित इति चास्य नाम तस्मै । मह्यं यजमानाय । होता । स्वस्य । महत्वे । सोमम् ।

१. किञ्च हे अन्नस्य न पातयितः ! बलस्य पुत्र ! वा Sy.

२. अभीच्छते मह्यमन्नं प्रयच्छेति शेषः Sy.

३. अस्मानापद्भ्यो रक्ष Sy.

४. त्वां याचे । व्यत्ययेन मध्यमः । शक्तो भवेति वा Sy. ५. शप D. क्षेमाय पदवाचितक्षणस्य धनस्य क्षेमार्थम् Sy.

६. अपि च Sy.

७. VM. ignores हि and the repeated words—एधि । पृत्तु । नः and वृधे ॥ इडोति पूरणौ । पृत्तु पृतनानु । नो वृधे समृद्धये । एधि भव Sy. Ms. D. puts the figure ॥१७॥ here to indicate the end of the seventeenth hymn. No such number is given in P.

८. 'प्रातरग्निः' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्रातर्मृक्तवाहा द्वितः' (KSA. 25.18. p. 19.) इति । मृक्तवाहा इति विशेषणविशिष्ट आत्रेयो द्वित ऋषिः । 'पङ्क्त्यन्तं हि' इति हिंस्रवात् (Cf. KSA. 12.3. p. 5.) अस्यापि सूक्तस्य

पञ्चमी पङ्क्तिः, पङ्क्त्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाका-
द्विनशस्त्रयोः Sy.

९. मुक्तावाहाः P.

१०. बहुप्रियः Sy.

११. यजमाने धनस्य निवेशकः Sy.

१२. यजमानानां गृहान्प्रति तिथिष्वभ्येतीत्यतिथिः । एवंविधः Sy. अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवति । अभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा । (पर) गृहाणीति वा N.4.5.

१३. वा P. अग्निः Sy.

१४. हव्यानि हवींषि Sy.

१५. अमर्त्यः P. अमरणधर्मा Sy.

१६. मनुष्येषु यजमानेषु स्थितानि Sy.

१७. कामयते Sy.

१८. हे अग्ने ! Sy. १९. द्वितपुत्राय Sy.

२०. मृक्तं शुद्धं हविर्देवेभ्यो बहति प्रापयतीति मृक्तवाहाः । तस्मै Sy.

२१. It stands for सः ॥ मृक्तवाहाः Sy.

२२. आत्मीयस्य Sy.

२३. ०त्वेन is suggested for ०त्वे ॥ मंहनाय दानाय भव Sy.

प्रयच्छति । स्तोता सन् । तुभ्यम् । अग्ने ! अनुषक्तं मुदयं होता त्वां यजतीत्यर्थः ।

तं वो दीर्घायुशोचिपं गिरा हुवे मधोनाम् ।

अरिष्टो येषां रथो व्यश्वदावन्नीयते ॥ ३ ॥

तं वः । तम् । युष्मदर्थम् । दीर्घगमनयुक्ततेजसम् । स्तुत्या । ह्वयामि । हविष्मतामर्थाय । अयं प्रत्यक्षमाहारिष्ट इति—हे अश्वान् दातः । येषां स्तोतॄणाम् । रथः । सङ्ग्रामे विविधं गच्छति तेषामर्थावाहयामि ।

चित्रा वा येषु दीर्घतिरासन्नुक्था पान्ति ये ।

स्तीर्णं बहिः स्वर्णरे श्रवांसि दधिरे परि ॥ ४ ॥

चित्रा वा । चित्रा । वा । येषु स्तोतॄषु । स्तुतिः । आस्ये वा । ये । शस्त्राणि । रक्षन्ति । ते स्तीर्णम् । बहिर्लक्ष्यकृत्य । अग्नानि । धारयन्ति । सर्वनरे । परितः ।

१. धारयति Sy.

२. स्तोता भवति Sy.

३. यतः कारणात् तुभ्यम् Sy.

४. हे अमर्त्य ! नित्याग्ने ! Sy.

५. सर्वदानुषक्तम् Sy.

६. VM. ignores दक्षस्य and चित् ॥

बलस्य धनस्य वा । चित् च Sy.

७. हे अग्ने ! Sy.

८. वः पूजायां बहुवचनम् । त्वाम् Sy.

९. ऽक्तजोसं P. दीर्घगमनदीप्तिम् Sy.

१०. स्तोत्रेण Sy.

११. आह्वयामि Sy.

१२. धनिनां कृते Sy.

१३. ऽतामर्ताय P.

१४. शत्रुभिरहिंसितः Sy.

१५. हे श्वान् P. हे अश्वानां दातः ! Sy.

१६. धनिनाम् Sy.

१७. युद्धेषु Sy.

१८. विगच्छतु Sy.

१९. ऽषां मत्ताया० P.

२०. The passage beginning with युष्मदर्थम् and ending with आह्वयामि is omitted by D.

२१. नानाविधा Sy.

२२. ऋत्विक्षु Sy.

२३. यज्ञविषया क्रिया भवति Sy.

२४. उक्थानि स्तोत्राणि Sy.

२५. तैर्ऋत्विग्भिः स्तीर्णम् Sy.

२६. बहिषः Sy.

२७. ऽत्य नावग्नानि P. अग्नानि हवींषि Sy.

२८. निधीयन्ते Sy.

२९. स्वः स्वर्गं नरं यजमानं नयतीति स्वर्णरो यज्ञः । तस्मिन् Sy.

३०. उपरि Sy.

३१. The commentary on this stanza is omitted by D.

ये मे पञ्चाशतं ददुरश्वानां सुधस्तुति ।

द्युमदये महि श्रवो बृहत्कृधि मघोनी नृवदमृत नृणाम् ॥ ५ ॥

ये मे । येऽमी । मह्यम् । मया याचिताश्वानाम् । पञ्चाशत् । ददुः । स्तुतिभिः सह, त्वयि
मया स्तूयमान इत्यर्थः । तेषामेषाम् । धनवताम् । दीप्तिमत् । महत् । बृंहितम् । अन्नम् । अग्ने ! कुरु ।
यथा मनुष्याः याचिताः प्रयच्छन्ति तद्वदिति ।

V.19.

अभ्यवस्थाः प्र जायन्ते प्र वरेर्वविश्विकेत । उपस्थे मातुर्वि चष्टे ॥ १ ॥

अभ्यवस्थाः ॥ वरिः ॥ वरेः । अवस्थाः । अभिप्रजायन्ते । वरेमम जरा च । जायते अकाल
विकृता वार्धक्यादयः शरीरावस्थाः । सोऽयं वरिः । पृथिव्याः । उपस्थ आसीनः । समीपस्थं पश्यति दूरस्थ-
मसञ्चरात् पश्यति ।

१. मघवानो दातारः Sy.

२. ०ह्य P.

३. The passage beginning with ये मे
and ending with याचिता is omit-
ted by D. D. begins वाश्वानां etc.

४. स्तुत्या सहितं त्वत्स्तोत्रसमनन्तरम् Sy.

५. तेषामे० P. It seems to be the
explanation of नृणाम् ।

६. मघोनाम् Sy.

७. बृहि० P. परिवृढम् Sy.

८. कुरु । देहीत्यर्थः Sy.

९. परिचारकमनुष्ययुक्तम् Sy.

१०. VM. ignores अमृत ॥ Ms. D. puts
the figure ॥१८॥ here to indicate
the end of the eighteenth hymn.
No such number is given in P.

११. 'अभ्यवस्थाः' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तम् ।

अत्रेयमनुक्रमणिका—'अभ्यवस्था वद्विर्गायत्र्या-
वनूष्टुभौ विराड्रूपा' (KSA. 25.19. p.
19.) इति । आत्रेयो वद्विर्गायः । प्रथमा-
द्वितीये गायत्र्यौ तृतीयचतुर्थ्यावनूष्टुभौ पञ्चमी
विराड्रूपा—'एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विरा-
ड्रूपा' (KSA. 9.6. p. 4.) इत्युक्त-
लक्षणोपेतत्वात् Sy.

१२. ०त्रि D.

१३. ऋषेः Sy.

१४. अशोभना दशाः Sy.

१५. अभि उत्तरोत्तरं जायन्ते Sy.

१६. प्रजानीयात् । ज्ञात्वा चापनयत्विति भावः Sy.

१७. वरिः हविषां सम्भक्ता सोऽग्निः Sy.

१८. योऽग्निः पृथिव्याः Sy.

१९. समीपे स्थितं पदार्पणमात्रम् Sy.

जुहुरे वि चितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पान्ति । आदृळ्हां पुरं विविशुः ॥ २ ॥

जुहुरे । तेऽमी योवने शक्नुन् बुध्यन्तः । विजुहुरे आहूतवन्तो युद्धार्थम् । तदानीमेषः । बलं च । रक्षन् ।
दृढाम् । शत्रुपुरीं च । विविशुः ।

आ श्वेत्रेयस्य जन्तवो द्युमद्वर्धन्त कृष्टयः ।

निष्कग्रीवो बृहदुक्थ एना मध्वा न वाजयुः ॥ ३ ॥

आ श्वेत्रेयस्य । अश्वित्रायामपत्यस्य मे वज्रेः । जाताः । मनुष्याः । दीप्तियुक्तम् । आवर्धयन्त

१. वज्रेरात्रेयस्यार्थम् SKN., Dur.

२. जुरे P. ३. ये Sy.

४. बुध्, being Ātmanepada, the reading should be बुध्यमानाः ॥ तव प्रभावं जानन्तो जनाः Sy. विविधं जानन्तः । किम् ? होमकर्मैव ब्रह्म वाऽऽत्माख्यम् SKN. कर्मकर्तृसाधनानां याथात्म्यं वेददर्शनेन जानानाः Dur.

५. विजुरे P. जुहुरिरे यज्ञार्थं त्वामाह्वयन्ति Sy.

६. ०हु P. अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । ये जुहुरे हृतवन्तो जुह्वति वा हवींषि SKN. जुह्वति येऽग्निम् । शब्दसारूप्यमपि च 'जुहुरे' इत्येतस्मिञ्छब्देऽस्त्येव । प्रकरणान्चेयमानेयी ऋक् । तस्मात् 'जुहुरे' इत्येव शब्दो हवनार्थं एवेत्युपपद्यते Dur. जुह्विरे विचेतयमानाः N. 4.19.

७. बुद्धा० P.

८. तदानीदानीमेघः P. तदानीमिवम् or तदानीमेघम् is suggested for तदानीमेघः ॥ सर्वदा Sy. अनिमेघं निमेघवर्जितं च महता यत्नेनेत्यर्थः ।

९. आहूय च तव बलं हविर्भिः स्तोत्रैश्च Sy. नृम्णं बलं योगसामर्थ्यलक्षणम् SKN. ये नरा अनिमिवम्, आदरवदवस्थानमात्मनः कृत्वा युक्तात्मानो नृम्णं योगबलमात्मनः Dur.

१०. रक्षन् seems to be the explanation of पान्ति । It should be अरक्षन् unless रक्षन् is construed as an

injunctive form. रक्षन्ति Sy. रक्षन्ति ।

सततं च योगमभ्यस्यन्तीत्यर्थः SKN. कर्मणि वर्तमाने पान्ति रक्षन्तीत्यर्थः Dur.

११. दृढं P. ते दृढां शत्रुभिः साधयितुमशक्याम् Sy. दृढां दुर्भेद्याम् SKN. आह य एवं गुणयुक्ताः किं तेषाम् ? इत्युच्यते, ते दृढां नित्याम् Dur.

१२. पुरीम् Sy. पुरं परमात्माख्यम् SKN. अनावृत्तये परब्रह्ममयीं पुरम् । इमामदृढां शरीरपुरं पाषिष्ठां हृत्वेत्यभिप्रायः Dur.

१३. प्रविशन्ति । 'ज्ञातं पूभिरार्यंसीभिनि पाहि' (RV. VII.3.7.) इति निगमः Sy. ते ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः । ... आविशन्ति परमात्मनि लीयन्ते मोक्षं गच्छन्तीत्यर्थः SKN. विचेतयमाना हि वेदप्रामाणिकाः सन्तो हवनादृते किमन्यत् कुर्युः ? तेन दृढां पुरमाविशेयुः Dur. १४. VM. ignores आ ॥ आकारो विविशुरित्यनेन सम्बध्यते SKN. जुह्विरे विचेतयमानाः N. 4.19., SKN. II.252. १५. अ D.

१६. अश्वित्राया अपत्यस्य is suggested for अश्वित्रायामपत्यस्य ॥ पदपाठ and सायण read आ । श्वेत्रेयस्य । which is explained as श्वित्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवस्य वैद्युतस्थानेः Sy. १७. मय P.

१८. Omitted by P. १९. जाताः is suggested for जाताः । जायन्त इति जन्तवः Sy.

२०. ऋत्विजः Sy. २१. दीप्तिमद्बलम् Sy.

पुत्राश्च मम वृद्धा आसन्नित्यर्थः । पुत्राणां नामानि—निष्करीवः । बृहदुक्थः । अनेन । मधुना सह ।
वाजयुश्चेति चत्वारः पुत्राः, नकारः समुच्चयार्थीयः ।

प्रियं दुग्धं न काम्यमजामि जाम्योः सचा ।

धर्मो न वाजजठरोद्दग्धः श्वतो दमः ॥ ४ ॥

प्रियं दुग्धम् । प्रियम् । दुग्धम् पयः । इव । कमनीयम् । पुनः पुनर्दर्शनेऽपि यत् श्रद्धामावहति तद्
अजामि तादृशं मम शरीरम् । द्वावापृथिव्योः । सहायभूतं शत्रुनिरसनात् तथाभम् । पुरा धर्मः । इव ।
अन्तःसक्तहविष्को दीप्यमानः । शत्रुभिरहितः । अनेकेषाम् । हिसको भवः ।

क्रीळन्तो रश्म आ भुवः सं भस्मना वायुना वेविंदानः ।

ता अस्य सन्धृषजो न तिग्माः सुसंशिता वृक्ष्यो वक्षणेस्थाः ॥ ५ ॥

क्रीळन् । इदं वृद्धः सम्प्रति मुमूर्षुरग्निं प्रार्थयते—हे रश्मे ! श्मशाने । अस्माकम् । क्रीळन् ।
प्रादुर्भव । चिताभस्मना । वायुना च । सह ज्ञायमानाः । ताश्च । अस्य । धर्षणशीलाः । सुसंशिताः ।

१. अभिवर्धयन्ति Sy.

२. निष्केण सुवर्णेनालङ्कृतग्रीवाः । व्यत्ययेनैक-
वचनम् Sy.

३. बृहत्स्तोत्राः Sy.

४. एनया स्तुत्या Sy.

५. मधुना Sy.

६. अन्नकामाः Sy.

७. इव, यद्वा नकारश्चायं Sy.

८. प्रियम् अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु Sy.

९. ०भावति P.

१०. दोषरहितम् Sy.

११. सहायभूतोऽग्निः Sy.

१२. शत्रुनिरसनात् तथाभं should be con-
strued as an epithet of शरीरम्,
i.e. तथाभूता आभा यस्य तत् तथाभं i.e.
'having that kind of brilliance
on account of the slaughter
of the enemy'.

१३. प्रवर्ग्यः Sy.

१४. ०विरेष्का D. वाजोऽन्नं जठरे यस्य सः ।
धर्मो यथा हव्येनाज्येन पयसा सिक्तो वाजजठ-
रस्तद्वत् । हविर्जठर इत्यर्थः Sy.

१५. शत्रुभिः स्वयमहितः Sy.

१६. शाश्वतो नित्यः Sy.

१७. शत्रूणां हिसकः Sy.

१८. भवं D.

१९. ड P.

२०. रश्मिमग्नान् ! Sy.

२१. शाने P.

२२. वनेषु क्रीडन् Sy.

२३. अभिमुखो भव Sy.

२४. स्वकार्येण भसितेन Sy.

२५. प्रेरकेण मरुता च Sy.

२६. जज्ञाय० D. सम्यग्ज्ञायमानस्त्वम् Sy.

२७. तादव P. ज्वालाः Sy.

२८. यजमानस्य मम Sy.

२९. शत्रूणां धर्विकाः Sy.

३०. सुतीक्ष्णाः Sy.

वहनशीलाः । वहनशीलेजनी स्थिताः । न । तिग्माः । भवन्तु सुखं दुहन्तु मामिति ।

V.20.

यमग्ने वाजसातम् त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।

तं नो गीभिः श्रवाय्यं देवत्रा पनया युजम् ॥ १ ॥

यमग्ने ॥ प्रयस्वन्तः ॥ यम् । अग्ने ! अग्नानां दातृतम ! त्वम् । एवं । बुध्यसे । रयिम् । तम् ।

अस्माकम् । स्तुतिभिः । श्रवणीयम् । देवेषु । बृहि । योग्यम्, अमीभ्यः प्रयच्छेति देवान् बृहीति ।

ये अग्ने नेरयन्ति ते वृद्धा उग्रस्य शवसः ।

अप द्वेषो अप ह्वरोऽन्यव्रतस्य सश्विरे ॥ २ ॥

ये अग्ने । ये । अग्ने ! न । ईरयन्ति काष्ठादिकम् । तव । आढ्या अपि । उद्गूर्णस्य । तेजसः । न त्वां प्रज्वलयन्ति यागार्थमित्यर्थः, अथवा शवः अन्नं तद् उद्गूर्णस्य तव न प्रयच्छन्तीति । द्वेषः पापम् । यज्ञभ्रंशनिमित्त उपद्रवः ह्वरः । यस्य यजमानस्य प्रमादाद् व्रतादन्यदसत्यादिकम् । उपनसोन्यमतिव्रतः ?

१. हवनशी० D. हविर्वहन्तीति वक्ष्यो ज्वालाः Sy.

२. वक्षणे वह्नी स्थिताः Sy.

३. तिमाः P. तीक्ष्णाः Sy.

४. सन् सन्तु । अस्तेल्लिटि रूपम् Sy.

५. सुखं दुहन्तु is omitted by P.

६. Ms.D. puts the figure ॥१६॥ here to indicate the end of the nineteenth hymn. No such number is given in P.

७. 'यमग्ने' इति चतुर्द्ध्वं षष्ठं सूक्तमशीनां प्रयस्वतामार्यमाग्नेयम् । अन्त्या पङ्क्तिः । शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्तान्तम्—'यमग्ने चतुर्द्ध्वं प्रयस्वन्तः पङ्क्त्यन्तं ह' (KSA. 25.20 p. 19.) इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्ततो विनियोगः । अत्रेचतुर्वीराख्येऽहीनं द्वितीयेऽहनीवं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितञ्च—'यमग्ने वाजसातमेति द्वितीयेऽह्न्याज्यम्' (ĀSS. 10.2.) इति Sy.

८. D. repeats यमग्ने ।

९. हे अत्यन्तमश्रु ! Sy.

१०. चिदिति पूरणः Sy.

११. धनमस्माभिर्दीयमानं हवीरूपं धनम् Sy.

१२. अस्मदीयं हविर्लक्षणं धनम् Sy.

१३. प्रशस्यम् Sy.

१४. प्रापयेत्यर्थः Sy.

१५. युक्तम् Sy.

१६. अग्निमेभ्यः P.

१७. जनाः Sy.

१८. प्र P. D.

१९. हवींषि (न) प्रयच्छन्ति ते Sy.

२०. तुभ्यम् Sy.

२१. पशवादिलक्षणैर्धनैः समृद्धाः सन्तः Sy.

२२. अधिकेन Sy.

२३. बलेनाग्नेन वा Sy.

२४. शववः P.

२५. प्रेडवः D. प्रेडेवः P. त्वत्सम्बन्धिनं विरोधम् Sy.

२६. अतिहिंसां च Sy.

२७. अन्यद्वैदिकाद्विभक्तं व्रतं कर्म यस्य तस्यासुरस्य Sy.

२८. ०मिति० P.

सवचतिरास्वादनकर्मा यजमानस्य प्रमादकृतं पापं तत् आददत इत्यर्थः ।

होतारं त्वा वृणीमहेऽग्ने दक्षस्य सार्धनम् ।

यज्ञेषु पुण्यं गिरा प्रयस्वन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

होतारम् । होतारम् । त्वा । वृणीमहे । अग्ने ! बलस्य । साधयितारम् । यज्ञेषु । पूर्वकालभवं
मुण्यम् । स्तुत्या । प्रयस्वन्तो नाम्ना वयम् । हवामहे च ।

इत्था यथा त ऊतये सहसावन्दिवेदिवे ।

राय ऋताय सुक्रतो गोभिः प्याम सध्मादो वीरैः स्याम सध्मादः ॥ ४ ॥

इत्था । इत्थमेव । तव । तर्पणाय । हे बलवन् ! अन्वहम् । स्याम ! तथास्मान्
तथ्यभूताय । धनाय च कुरु । सुप्रज्ञ ! वयं त्वत्प्रसादाद् गोभिः । वीरैश्च । सहमोदितारः ।
स्याम ।

१. अपसञ्चिरे । आत्मानं प्रापयन्ति Sy.

२. VM. ignores अप twice.

अप नीता बलाघहीना भवन्तीत्यर्थः Sy.

३. Omitted by P. देवानामाह्वातारम् Sy.

४. त्वाम् Sy.

५. अग्ने D.

६. साधकं साधयितारं त्वाम् Sy.

७. ०लं० P.

८. मय्यं P.

त्वाम् Sy.

९. स्तुतिरूपया वाचा Sy.

१०. अन्नवन्त एतन्नामका वयम् Sy.

११. स्तुमः Sy.

१२. इत्था P.

१३. इत्थं कुरु Sy.

१४. रक्षणाय Sy.

१५. हे अग्ने ! Sy.

१६. Sy. adds वयम् ।

१७. यथा स्याम तथा कुरु Sy.

१८. तस्य भू० P. D.

यज्ञाय च Sy.

१९. यज्ञाय च Sy.

२०. हे सुक्रतो ! Sy.

२१. किञ्च वयम् Sy.

२२. होभिः P.D. Sy. adds सह माद्यन्तः
स्याम

२३. पुत्रैश्च Sy.

२४. सह माद्यन्तः Sy.

२५. VM. ignores यथा and explains
सध्मादः once only. Ms. D. puts
the figure ॥२०॥ here to indicate
the end of the twentieth hymn.
No such number is given
in P.

V.21.

मनुष्वत्वा नि धीमहि मनुष्वत्समिधीमहि ।
अग्ने मनुष्वदङ्गिरो देवान्देवयते यज ॥ १ ॥

मनुष्वत् । स मनुष्येया । त्वाम्, आदधे । यथा च समिधे । वयं च तथा कुर्मस्त्वां च । अग्ने ! अङ्गिरः !
तद्वत् । देवानिच्छते यजमानाय । देवान् । यज ।

उत्तरा निगदसिद्धा

त्वं हि मानुषे जनेऽग्रे सुप्रीत इध्यसे ।
सुचंस्त्वा यन्त्यानुषक्सुजात सर्पिरासुते ॥ २ ॥

[त्वं हि] यस्मिन् सर्पिरासुते दूयते स तथोक्तः । "

त्वां विश्वे सृजोपसो देवासो दूतमक्रत ।
सपर्यन्तस्त्वा कवे यज्ञेषु देवमीळते ॥ ३ ॥

त्वां विश्वे । देवाश्च । सङ्गता हविर्वहनाय । त्वाम् । दूतम् । अकृष्वन् । मनुष्याश्च त्वामेव ।
पूजयन्तः । स्तुवन्ति ।

१. 'मनुष्वत्वा' इति चतुर्वचं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य
सप्तस्यार्षम् । 'मनुष्वत्सः' (KSA. 25. 21.
p. 19.) इत्यनुक्रमणिका । 'पङ्क्त्यन्तं ह'
(KSA. 25.20 p. 19.) इति । पूर्व-
वोक्तत्वादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि पङ्क्त्य-
न्तानि, शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निदेवता । प्रात-
रनुवाकादिबनशस्त्रयोक्तो विनियोगः Sy.

२. ऽध्यात् स D. ३. मनुष्ये । मनुःशब्दो
मनुष्यार्थः । 'नभोऽङ्गिरोमनुषा वत्युपसंस्थानम्'
इति भसंज्ञायां क्त्वाभावः Sy.

४. समिधे is suggested for समिधे ॥
समिद्धिः सन्दीपयामः Sy.

५. ऽरसः D. हे अङ्गिरात्मकान्ते ! Sy.

६. तद्व P. D. मनवे मनोरपत्पाय Sy.

७. देवकामाय यजमानाय Sy.

८. The *pratika* is supplied by the
Editor.

९. यमस्मिन् P.

१०. ऽरासुते P.

११. Sy. explains the stanza in the
following manner—हे अग्ने !
त्वं मानुषे जने मनुष्यलोके सुप्रीतः स्तोत्रैः
सुष्टु प्रीतः सन् इध्यसे दीप्यसे । सुचः हविर्भिः
सम्पूर्णाः आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा
त्वा त्वां यन्ति प्राप्नुवन्ति । हे सुजात ! हे
सर्पिरासुते ! घृतयुक्तास्त्र ! इति ।

१२. देवा इवां गता P. ऽश्वासं D. सह प्रीयमाणाः
Sy.

१३. अकृष्वन् Sy.

१४. परिचरन्तो यजमानाः Sy.

१५. देवानाह्वातुं याचन्ते Sy.

१६. VM. ignores विश्वे । कवे । यज्ञेषु and
देवम् ॥ विश्वे सर्वे । अतः कारणात् हे
कवे ! कान्तदर्शिन ! द्योतमानम् Sy.

देवं वो देवयज्याग्निमीळीत मर्त्यैः ।

समिद्धः शुक्र दीदिबृतस्य योनिमासदः ससस्य योनिमासदः ॥ ४ ॥

देवं वः । हे मनुष्याः ! युष्माकम् । मर्त्यो होता । देवयगार्चम् । अग्निम् । स्तोति । अथ प्रत्यक्षः—
स त्वमग्ने ! शुक्रवर्ण ! समिद्ध । दीप्यस्व । यज्ञस्य । स्थानम् । आसीद । ससनामः । गृहम् ।
आसीद ।

V. 22.

प्र विश्वसामन्नत्रिवदची पावकशोचिषे ।

यो अर्ध्वरेण्वीज्यो होता मुन्द्रतमो विशि ॥ १ ॥

प्र विश्वसामन् ॥ विश्वसामा ॥ हे विश्वसामन् ! यवैनमत्रिरस्तौद् एवम् ।
अस्मै शोधकतेजसे । प्रस्तुहि । यः । यज्ञेषु । स्तोतव्यः । ह्याता । मादयितृतमश्च ।
मनुष्येषु ।

१. त्वाम् Sy.

२. मनुष्यः Sy.

३. मर्त्यो होता P. Ms. D. adds the following passage between मर्त्यो and होता । जातप्रज्ञं देवं काले यष्टारं प्रयत्न-यमग्निर्यष्टानुषक्तमतिशयेन । The additional passage is the explanation of RV. V.22.2.

४. देवयज्यार्चं Sy.

५. अग्रगण्यम् Sy.

६. स्तोतुमर्हति Sy.

७. हे शोचिष्मन् ! Sy.

८. ०द्धन् P. समिद्धः is suggested for समिद्ध ॥ हविर्भिः प्रवृद्धः सन् Sy.

९. सत्यभूतस्य Sy.

१०. कारणं स्वर्गसाधनं यज्ञस्थानम् Sy.

११. देवतारूपेणासीद Sy.

१२. ०नामः D. ऋषेर्मम Sy.

१३. गृहम् गृहम् P., D.

१४. आदरातिशयद्योतनार्थं पुनर्वचनम् Sy.

१५. VM. ignores देवम् ॥ द्योतमानम् Sy.

Ms. D. puts the figure ॥२१॥ here to indicate the end of the twenty-first hymn. No such number is given in P.

१६. 'प्र विश्वसामन्' इति चतुर्द्धचमष्टमं सूक्तम् । आत्रेयो विश्वसामा ऋषिः । चतुर्थी पङ्क्तिः, शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निदेवता । तथा चानु-कान्तम्—'प्र विश्वसामन् विश्वसाम' (KSA. 25.22. p.19.) इति । उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकादिवनशास्त्रयोः Sy.

१७. ऋषेः सम्बोधनमेतत् । त्वम् Sy.

१८. येषां D.

अत्रिरिव Sy.

१९. एवौ चस्मे P.

२०. शोधकदीप्तये तस्मा अग्नये Sy.

२१. ०स्त० P. प्रगाय Sy.

२२. अग्निः Sy.

२३. सर्वैर्यज्वभिः स्तुत्यः Sy.

२४. देवानामाह्याता Sy.

२५. स्तुत्यतमः Sy.

२६. जने Sy.

न्य॑ग्निं जा॒तवे॑दसं दधा॒ता दे॒वमृ॑त्विजम् ।

प्र य॒ज्ञ ए॒त्वानु॑षग॒द्या दे॒वव्य॑चस्तमः ॥ २ ॥

न्य॑ग्निम् । निषत् । अग्निमायतने । जा॒तप्र॑जम् । दे॒वम् । काले॑ यष्टारम् । प्रे॒त्वग्निः । यष्टा । अनु॑षक्तम् । अतिशयेन, अद्य, देवानां व्यापकः ।

चि॒कि॒त्विन्म॑नसं त्वा दे॒वं म॒तीस॑ ऊ॒तये॑ ।

वरे॑ण्यस्य तेऽव॑स इ॒याना॑सौ अमन्महि ॥ ३ ॥

चि॒कि॒त्विन्म॑नसम् । यस्य॑ मनः सर्वे॑ वि॒जाना॑ति तम् । त्वा । दे॒वम् । मनु॑ष्या वयम् । तृ॒प्तये॑ । वर॑णीयम् । तव । र॒क्षणम् । भ॒जमा॑नाः । स्तु॒मः ।

अग्ने॑ चि॒कि॒द्दद्य॑स्य न इ॒दं वचः॑ सहस्य ।

तं त्वा सु॒शि॒प्र द॑म्पते स्तोमै॑र्व॒धन्त्य॑त्रयो गी॒भिः शु॑म्भन्त्यत्रयः ॥ ४ ॥

अग्ने॑ चि॒कि॒द्दि । अग्ने॑ ! बु॒ध्यस्व । नः अ॒स्माक॑म॒वीणा॑म् । अस्य॑ वि॒प॒स॒ताम्नः॑ । इ॒दम् । स्तु॒तिव॑चः । हे सह॑सो जा॒त ! तम् । त्वा॒म् । सु॒हृ॒तो ! गृ॒ह॒प॒ते ! स्तो॒मैः । व॒ध॒य॒न्ति । अ॒त्रयः॑ । गी॒भिः । अ॒लङ्कु॑र्वन्ति अ॒त्रयः॑ ।

१. न्या० P.

२. हे यजमानाः ! Sy.

३. जातघनं वा Sy.

४. छोटमानम् Sy.

५. ऋतुयष्टारम् Sy.

६. प्रयत्नमग्निः P., D. प्रगच्छतु Sy.

७. यज्ञसाधनमस्माभिर्वीयमानं हविः Sy.

८. अनुषक्तं यथा भवति तथा Sy.

९. अस्मिन्ग्रह्नि Sy.

१०. देवानामाप्ततमः Sy.

११. हे अग्ने ! Sy.

१२. चिकित्स्विजानत् मनो यस्यासौ चिकित्स्विन्मनाः तम् Sy.

१३. त्वाम् Sy.

१४. देव P. १५. रक्षणार्थम् Sy.

१६. भजनीयम् P. सम्भजनीयस्य Sy.

१७. रणम् P. अवसे तर्पणाय Sy.

१८. उपगच्छन्तः Sy.

१९. अग्नि P.

२०. जानीहि Sy.

२१. ०मन्त्रिणाम् P. अस्मदीयम् Sy.

२२. ०श्वसता० P.

२३. परिचरणमिदम् Sy.

२४. स्तोत्रं च Sy.

२५. जा P., D. बलस्य पुत्र ! Sy.

२६. शोभने शिप्रे हनू नासिके वा यस्यासौ सुशिप्रः । तस्य सम्बोधनम् । सुशिप्र ! Sy.

२७. ग्रह० P. ०तेः D.

२८. स्तोत्रेः Sy.

२९. अग्निपुत्राः Sy.

३०. अवलकु० P.

३१. Ms. D. puts the figure ॥२२॥ here to indicate the end of the twenty-second hymn. No such number is given in P.

V.23.

अग्ने सहन्तमा भर युन्नस्य प्रसहा रयिम् ।

विश्वा यश्चर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत् ॥ १ ॥

अग्ने सहन्तम् ॥ युम्नः ॥ अग्ने ! शत्रून्भिभवन्तम् । रयिम् । आभर । युम्नस्य मम शत्रून् ।
प्रसह्य । यो रयिः । सर्वान् । मनुष्यान् । निरसनेन । सह्यामेषु । अभिभवन्ति ।

उत्तरा निगदव्याख्याता

तमग्ने पृतनासहं रयिं सहस्व आ भर ।

त्वं हि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतः ॥ २ ॥

['तमग्ने']

१. 'अग्ने सहन्तम्' इति चतुर्द्वचं नवमं सूक्तम् ।
अत्रानुक्रमणिका—'अग्ने युम्नो विश्वचर्षणिः'
(KSA. 25.23. p. 19.) इति । युम्न
ऋषिः । चतुर्थी षड्क्तिः । आद्यास्तिस्रोऽनु-
ष्टुभः । अग्निदेवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्र-
योर्देशसूक्तान्तःपातित्वादुक्तो विनियोगः Sy.
२. पराभिभवक्षमं पर्याप्तमित्यर्थः BB.
३. पुत्रम् Sy. ईदृशं रयिं धनम् BB.
४. आहर Sy. BB.
५. युम्नाय महामृषये, चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy. युम्नस्य
यशस्विनः पुरुषस्यास्मदभिन्नभूतस्य BB.
६. प्रकृष्टेन बलेन Sy. प्रहस(सह)नेन तावृश-
मस्मदभिन्नमभिभूय तदीयं रयिमस्मभ्यमाहर ।
'सह मर्षणे' चौरादिकः BB.
७. पुत्रः Sy. यो भवान् BB.
८. विश्वाः BB.
९. शत्रून् Sy. मनुष्यसेना अस्मद्विपक्षभूताः BB.
१०. आस्येन स्तोत्रेण युक्तः सन् Sy. किं कुर्वन्नित्याह
... आसनमात्रेणैव । आसेः क्विप् BB.
११. युद्धेषु Sy. अग्नेषु निमित्तभूतेषु । उपलक्षणं

चैतत् । अस्माकमन्नादिकं साधयितुम् BB.

१२. ०भवति is suggested for ०भवन्ति ।
अभि आभिमुख्येन गतान् अभिभवति Sy.
अभिभवतु BB.

This stanza=TS. 1.3.14.6.

१३. The *pratīka* is supplied by the
Editor.

१४. हे अग्ने ! सहस्वः ! बलवन् ! पृतनासहं
पृतनाः सेना अभिभवितारम् । रयिं पुत्रं त्वम् ।
आ भर आहर । त्वं हि । सत्यः सत्यभूतः ।
अद्भुतः महान् । गोमतः गोभिर्युक्तस्य ।
वाजस्य अन्नस्य दाता Sy.
हे अग्ने ! सहस्यो महाबल ! ... पृतनासहं
सर्वशत्रुसेनाभिभवनसमर्थं तत्र पर्याप्तं रयिं
धनमाभर आहर । पूर्वबहुत्वम् । ... यस्मा-
त्त्वमेव सत्योऽवितथः, अद्भुत आश्चर्यभूतो वाज-
स्यान्नस्य दाता, गोमतो गोसहितस्य वाजस्य
दातेत्यर्थः । तस्मात्तावृशमस्मभ्यं देहि येन
वयं शत्रून्भिभविष्याम इति BB.

This stanza=TS. 1.3.14.7.

विश्वे हि त्वां सृजोषसो जनांसो वृक्तर्वाहिपः ।

होतारं सर्वसु प्रियं व्यन्ति वार्या पुरु ॥ ३ ॥

विश्वे । सर्वे । हि । सृज्जताः । जनाः । यज्ञार्थं स्तीर्णर्वाहिपः । त्वाम् । आत्मगृहे । पुरुषि । धनानि ।

कामयन्ते याचन्ते ।

स हि ष्मा विश्वचर्षणिरभिमाति सहो दुधे ।

अग्रं एषु क्षयेष्वा रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ४ ॥

स हि ष्म । अग्निः । सर्वस्य द्रष्टा । शत्रूणामभिमननशीलम् । बलम् । धारयति । प्रत्यक्षः
शिष्टः—अग्ने ! अस्माकमेषु । गृहेषु । धनयुक्तम् । अस्माकम् । दीप्यस्व । दीप्तियुक्तं
चेति ।

१. हे अग्ने ! Sy.

२. P. reads हिसागताः for हि सृज्जताः ॥

सह प्रीयमाणाः Sy.

३. ऋत्विजः Sy.

४. तीर्णर्वाहिपः P.

स्तूणर्वाहिपः Sy.

५. यज्ञगृहेषु Sy.

६. बहूनि Sy.

७. वरणीयानि धनानि Sy.

८. VM. ignores होतारम् and प्रियम् ॥

होतारं देवानामाह्वतारम् । प्रियं सर्वेषां प्रीति-
करम् Sy.

९. स प्रसिद्धः Sy.

१०. ऋषिः Sy.

११. शत्रूणां हिसकम् Sy.

१२. धारयतु Sy.

१३. जि P. Omitted by D.

१४. न्ने P.

हे अग्ने ! Sy.

१५. धनयुक्तं यथा भवति तथा Sy.

१६. अस्मदीयेषु Sy.

१७. आदीप्यस्व Sy.

१८. दीप्तियुक्तं यशोयुक्तं वा Sy.

१९. VM. ignores हि । स्म । आ । शुक्र ।
पावक and दीदिहि ॥

हि स्म इति पूरणी । हे शुक्र शोचिष्मन् !

हे पावक ! पापानां शोधकाग्ने ! त्वम् दीप्यस्व
Sy.

Ms. D. puts the figure ॥२३॥

here to indicate the end of the
twenty-third hymn. No such
number is given in P.

V. 24.

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरुध्यः ।

वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रुयि दाः ॥ १ ॥ २ ॥

अग्ने त्वं नः ॥ गोपायनाः वन्धुः सुबन्धुः श्रुतवन्धुर्विप्रबन्धुरिति क्रमेण चतसृणामुषयः ॥ अग्ने !

त्वम् । अस्माकम् । अन्तिकतमः । अपि च । रक्षिता । भव । कल्याणकारी गृहहितः ।

१. 'अग्ने त्वं नः' इति चतुर्दशं दशमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका 'अग्ने त्वं गोपायना लीपायना वा वन्धुः सुबन्धुः श्रुतवन्धुर्विप्रबन्धुश्चैकैर्वा द्वैपदम्' (KSA. 25.24. p. 19.) इति । 'विशतिका द्विपदा विराजः' (KSA. 12.8. p. 5.) इत्युक्तत्वान्चतस्रो द्विपदा विराजः । वन्धुः सुबन्धुः श्रुतवन्धुर्विप्रबन्धुश्च क्रमेण चतसृणामुषयः, ते च गोपायना लीपायना वा । अग्निदेवता । महापितृयज्ञो आहवनीयं प्रति गच्छन्त ऋत्विज इवं सूक्तं जपेयुः । तथा च सूत्रितम् 'अथैनमभिसमायन्ति मा प्र गामाग्ने त्वं न इति जपन्तः' (ĀSS. 2. 19.) इति । दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य 'अग्ने त्वम्' इति द्वे, 'तं त्वा शोचिष्ठ' इत्येका, एवं मिलितो द्वैपदस्तुचः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रितम्—'अग्ने त्वं नो अन्तमोऽग्ने भव सुषमिधा' (ĀSS. 8. 2.) इति Sy.

२. गोपायनः P.

३. ०वंप्र० P.

४. ०सु० P. A fragment of KSA. 25. 24. p. 19.

५. हे अग्ने ! Sy., BB. हे अग्ने ! गाहंपत्य ! Mah. हे भगवन्नग्ने ! U.

६. अन्तमोऽन्तिकतमः सर्वदा समीपवर्ती भव । 'अम गतो' भजने शब्देऽमति समीपं प्राप्नोति, इत्यम् क्विप् । अतिशयितोऽम् अन्तमः, अम-शब्दात्तमम् । यद्वाऽन्तिकशब्दात्तमपि पृथोदरा-

दित्वेन साधुः Mah. त्वमस्माकं निकटतमः । अन्तिकशब्दस्य तमप्येतद्रूपम् । ब्रह्मचर्यप्रभृत्यग्निमुपासते तदभिप्रायमेतत् । देशविवक्षया वा सन्निकृष्टो ह्यग्निर्विकृष्टा ह्यन्या देवताः U. सन्निकृष्टतमः BB.

७. रक्षकः Sy. पालयिता Mah. स्वभावत एव सर्वप्राणिनां पालयितासि । यत एवमतो ब्रूमः U. रक्षको भयेष्विति गम्यते BB.

८. सुखकरश्च भव Sy. शान्तः Mah. शान्तो भव U.

सुखकरः सर्वदा भवास्माकम् BB.

९. वरणीयः सम्भजनीयः । यद्वा वरुध्यः परिधि-भिर्वृतः Sy. वरुधाय हितो वरुध्यस्तादृशश्च भव । पुत्रादिसमूहो वरुध्यः । यद्वा वरुध्यं गृहम्, तस्मै हितो भव Mah. वरुध्यमिति गृहनाम (Ngh. 3. 4.) वरुधाय हितो वरुध्यः U. गृहे भवो नित्यसन्निहितः । दिगादित्वाद्यत् । वरुधाय गृहाय वा हितो वरुध्यः । उगवादिद्रष्टव्यः BB.

This stanza=YV. 3.25.=TS. 1. 5.6.2.

अथ द्विपदाः । अग्ने त्वं नोऽन्तम उत त्राता शिवो भवा वरुध्यः । वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रुयि दाः । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूतमीमहे सखिभ्यः । स नो बोधि श्रुधी ह्वमुकृष्या गोऽअधायतः समस्मादिति । SB. 2.3.4.31. p. 166.

वसुः । वासयिता । अग्निः । वस्वन्नः स त्वमस्मान् । अभिव्याप्नुहि । दीप्तिमम् । रयि च । देहि ।

स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्या शो अघायतः संस्मात् ।

तं त्वां शोचिष्ठ दीदिवः सुभ्राय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स नः । स त्वम् । अस्मान् । बुध्यस्व । शृणु च । आह्वानम् । रक्ष च । अस्मान् ।

१. वासकः Sy. वासयतीति वसुः । जनानां वासयिता Mah. यस्त्वं वसुर्वासयिता जनानाम् । यद्वा वसु धनम् । तापपाकप्रकाशरूपकुर्वन्नुपस्कर इव भवसि U. वसुमान् । मत्वर्थीयो लुप्यते BB.
२. ०ग्नि P. सर्वेषामग्रणीः Sy. अङ्गतीत्यग्निः । 'अग्नि गतो' आहवनीयारूपेण गमनशीलः Mah. अग्निशब्द आमन्त्रितविभक्त्या विपरिणम्यते वाक्यसम्बन्धात् । हे अग्ने ! U. अङ्गनादिगुणयुक्तः BB.
३. व्याप्तावस्त्वम् Sy. वसुना घनेन श्वः कीर्तिर्यस्यासौ वसुश्रवाः । धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्तिरित्यर्थः Mah. वसुना धनदानेन यः श्रूयते स वसुश्रवाः । धनदानैरित्यर्थः U. वासयतीति वसुः । तादृशं श्रवणं यस्य तादृशः । वसुभिर्वा श्रूयत इति वसुश्रवाः BB.
४. ०स्माभिः P. आभिमुर्येन अस्मान् व्याप्नुहि Sy. अच्छ आभिमुर्येन BB. अच्छाभेराप्नुमिति शाकपूणिः N. ५. २८.
५. अभिव्याप्नुह्यस्मान् । . . . नशतिराप्नोतिकर्मा । यद्वा हे अच्छ ! निर्मलभावान्ते !, नक्षि, अस्मद्धोमस्थानं गच्छ । 'नक्ष गतो' । यदा यदा वर्षं जुहुयाम तदा समागच्छेत्त्यर्थः Mah. नशतिराप्नोतिकर्मा । अभिव्याप्नुह्यस्मान् U. प्राप्नुहि । . . . नशतिरिति कर्मा BB.
६. अतिशयेन दीप्तिमन्तम् Sy. अतिदीप्तियुक्तम् Mah. दीप्तिमन्तम् U. अस्मान् प्राप्य

- चास्मभ्यं द्युमत्तमो दीप्तिमत्तमस्त्वम् BB.
७. पश्चाद्विलक्षणं धनम् Sy. धनम् Mah. U. BB.
८. अस्मभ्यं देहि Sy. वदातेर्लुङि रूपम् Mah. वधातेर्लुङि पूर्ववच्छपो लुक् BB. This stanza=YV. ३.२५.=TS. 1.५.6.३. RV. V. 24. 1.=SB. 2. ३. 4. ३1. इवमुपरितनमेव ब्राह्मणभासां चतसृणामपि ऋचाम् । For SB. see previous stanza.
९. इयं द्विपदा श्रुतबन्धोः । सापि च प्रसङ्गाद् व्याख्यायते । य उक्तगुणोऽसि SKN. श्रुतबन्धोरायम् । यस्त्वमेवंप्रभावो ययाप्रभावं त्वां वयमवोचाम Dur.
१०. हे अग्ने ! Sy., SKN. यस्त्वमुक्तगुणः सः U. स त्वं हे भगवन्नग्ने ! Dur.
११. ०स्मा P. अस्मान् भवत्सेवकान् Mah. अस्माकम् U. अस्माकं स्वभूतां स्तुतिमिति शेषः SKN.. अस्माकमभिप्रायम् Dur.
१२. बुध्यस्वाभिप्रायम् U.
१३. बुध्वा च . . . शृणु U.
१४. अस्मदीयमाह्वानम् Sy., Mah., U. आह्वानम् SKN. आह्वानमिदम् Dur.
१५. उरुष्यती रक्षणकर्मा Mah. श्रुत्वा आह्वानम्, उरुष्या णः, उरुष्यती रक्षतिकर्मा, रक्षास्मान् U. रक्ष चास्मान् SKN. आहूतश्च . . . उपगम्यास्मान् . . . पाहि Dur.

अथमिच्छतः । सर्वस्माद् अथि ।

तं त्वा । तम् । त्वा । शोचिष्टम् ! दीप्त ! पुत्रादिभ्यः । सुखार्थम् । याचामहे । सम्प्रति ।

१. अघायतः शत्रोः अघं परस्येच्छत्यघायति ।

. . . . अघायतीत्यघायंस्तस्मादघायतः शत्रुप्र-
त्यये (वा) रूपम् Mah. अघं पापं य इच्छति
सोऽघायत्? (न्) तस्मादघायतः शत्रोः U.
कुतः ? पापमिच्छतः SKN.; Dur.

२. सर्वस्माज्जनात् Sy. सर्वस्मात् समशब्दः
सर्वपर्यायः Mah. U. सर्वस्माद्रसप्रादेः
SKN. सर्वस्मात् एवमत्र 'समस्मात्'
इति पञ्चम्यां व्यत्ययो दृष्टः । तस्मात् व्यत्यय-
दर्शनाद् 'दृष्टानुविधिशब्दो भवति' इति
कृत्वा अनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति नामैतद् भव-
तीत्युपपद्यते Dur.

'उरुष्या णो' अघायतः संमस्मात् इति पञ्च-
म्याम् । उरुष्यतिरकर्मकः N.५.23.; SKN.
II.373. This stanza=YV. 3.26.

३. त्वां D.

४. तं पूर्वोक्तगुणकम् Mah. यस्त्वमुक्तगुणस्तम्
U. तादृशमन्तिकतमादिगुणविशिष्टम् BB.

५. त्वाम् Sy. त्वां श्रवीमि U. य उक्तगुणोऽसि
तं त्वाम् SKN.

६. शोचिष्टतम P. हे अतिशयेन शोचिष्मन् !
Sy. दीप्तिमत्तम ! शोचिरस्यास्तीति शोचि-
ष्मान्, मनुष्यं Mah. शोचिष्मत्तमः । शोचि-
रिति ज्वालानाममु पठितम् । छान्दसो मनुष्य-
लोपः U. अतिशयेन शोचितः SKN. दीप-
यितुम् । यद्वा शोचस्वितम् ! BB.

शोचिरिति ज्वालानाम (Ngh. 1.17.) ।

७. स्वतेजोभिर्दीप्ताग्ने ! Sy. सर्वस्य दीपयितः !
Mah. सन्दीपयस्व । दिवेज्ज्वलनार्थस्य लिटि
क्वस्वन्तस्य रूपम् U. दीप्तिमत् SKN.
दीप्यमान ! जिगीषन् ! वा BB.

८. ०दिभिः P. समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यस्तदर्थम्
Sy. सखिभ्योऽर्थाय Mah., U. सखीनामर्थाय
SKN. समानख्यानेभ्यः सुहृदयसुहृद्भ्यः BB.

९. सुखाय । तदर्थम् Sy. द्वितीयार्थे चतुर्थी ।
सुम्नं सुखम्, यद्वा सुखार्थम् Mah., U.
द्वितीयार्थे चात्र चतुर्थी । सुखम् SKN. धनाय
सुखाय वा । . . . 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति
कर्मणः सम्प्रदानत्वात् सुम्नायेति चतुर्थी BB.
सुम्नमिति सुखनाम Ngh. 3.6.

१०. यद्वाऽस्मत्सखीनामुपकाराय च त्वामीमहे Mah.
त्वत्तोऽवश्यं सुखं भवतीत्यभिप्रायः । . . . सुम्नं
नूनमीमहे इत्यनुषङ्गः U. याचामहे SKN.

११. नूनम् Sy. नूनं निश्चयेन Mah., U., SKN.
नूनमिति पादपूरणे निश्चये वा । यद्वा नूनं
नूतनमभूतपूर्वं तं त्वाम् BB. This stanza
=YV.3.26.=TS.1.5.6.3.=N.5.
23., SKN. II. 373.

१२. Ms. D. puts the figure ॥२४॥ here
to indicate the end of the twenty-
fourth hymn. No such number
is given in P.

V.25.

अच्छा वो अग्निमवंसे देवं गांसि स नो वसुः ।

रासंत्पुत्र ऋषीणामृतावां पर्षति द्विपः ॥ १ ॥

अच्छा वः । ॥ वसूयवः ॥ युष्माकम् । रक्षणाय । त्वमग्निम् । देवम् । अभिगच्छ । सः ।
 अस्माकम् । वासयिता । स ऋषीणाम् । पुत्रः । अस्मभ्यमभिमत् प्रयच्छति । सत्यकर्मा । शत्रून्वास्माकम् ।
 तरति ।

स हि सत्यो यं पूर्वं चिदेवासश्चिद्यमीधिरे ।

होतारं मन्द्रजिह्वमित्सुदीतिर्विभिर्भावसुम् ॥ २ ॥

स हि सत्यः । सः । हि । सत्यकर्मा । यम् । पूर्वं । च ऋषयः । समीधिरे । यम् । देवाः । अपि ।
 होतारम् । मोदनवाचम् । एव । शोभनदानैर्हविर्भिः । विभावसुमिति ।

१. 'अच्छा वो अग्निम्' इति नवचर्मेकादशं सूक्तम् ।
 अत्रानुक्रमणिका—'अच्छा वो नव वसूयव
 आनुष्टुभम्' (KSA. 25.25.p.19.) इति ।
 आत्रेया वसूयुनामान ऋषयः । अनुष्टुप् ।
 मण्डलादिपरिभाषयाग्निदेवता (KSA. 12.
 12. p. 5.) । प्रातरनुवाकाशिवनशस्त्रयो-
 र्भक्तौ विनियोगः । प्रातःसवनेऽच्छावाक वदस्वे-
 त्युक्ते 'अच्छा वो अग्निमवसे' इत्युच्यते ।
 तथा च सूत्रितम्—'अच्छा वो अग्निमवस
 इत्युच्यते' (ĀSS 5.7.) इति Sy.

२. हे वसूयवः ! Sy.

३. ययम् Sy.

४. अभिगायत Sy.

५. अग्निः Sy.

६. अस्मभ्यम् Sy.

७. अग्निहोत्रार्थं यजमानानां गृहे वासयिता Sy.

८. ०म P.

९. ऋषिभिर्मन्यनेन जनितत्वात् पुत्र इत्युपचर्यते
 Sy.

१०. कामान् ददातु Sy.

११. ऋतवान् सत्यवान्दकवान्वा सोऽग्निः Sy.

१२. पारयतु Sy.

१३. अग्निः Sy.

१४. सत्यप्रतिश्रवो भवति Sy.

१५. अग्निम् Sy.

१६. महर्षयः Sy.

१७. ०मि० P. D. समन्वत Sy.

१८. P. and D. read वा अपि for देवाः ।
 अपि ।

१९. ०२ P. देवानामाह्वतारम् Sy.

२०. हविषां प्रदानेन देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य
 स तम्, यद्वा मोदनजिह्वम् Sy.
 'मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा
 N.6.23.

२१. इदिति पूरणः Sy.

२२. शोभनवीप्तिभिर्युक्तम् Sy.

२३. प्रभाषनम् Sy.

२४. शोभनानैर्हविर्भावसुमिति P.

स नो धीती वरिष्ठया श्रेष्ठया च सुमत्या ।
अग्ने रायो दिदीहि नः सुवृक्तिभिर्वरेण्य ॥ ३ ॥

स नो धीती । स त्वम् । अस्मभ्यम् । वरणीयतमेन । कर्मणा । त्वदीयया श्रेष्ठया । सुमत्या ।
च । अग्ने ! धनानि । प्रज्वलय । पुनर्न इति पूरणम् । स्तोत्रैरस्मदीयैः । वरणीय !

अग्निर्देवेषु राजत्यग्निर्मतेष्वाविशन् ।
अग्निर्नो हव्यवाहनोऽग्निं धीभिः संपर्यत ॥ ४ ॥

अग्निर्देवेषु । उभयेषु देवमनुष्येषु । आविशन् । अग्निः । विराजति । सोऽयमग्निः । अस्माकम् ।
हविषा वोढा । तमिममग्निम् । पूजयत । कर्मभिः ।

अग्निस्तुविश्रवस्तमं तुविब्रंद्वाणमुत्तमम् ।
अतूतं श्रावयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे ॥ ५ ॥

अग्निः । अयम् अग्निः । अतिशयेन प्रवृद्धकीर्तिम् । प्रवृद्धस्तोत्रम् । उत्तमम् । शत्रुभिरहितम् ।
श्रावयितुणां यशस्विनां पतिम् । पुत्रम् । प्रयच्छति । यजमानाय ।

१. स नो धीती is omitted by P.

२. अस्मदीयेन Sy.

३. वरतमेन Sy.

४. कर्मा P.

परिचरणात्मकेन कर्मणा Sy.

५. श्रेष्ठा D.

अतिशयेन प्रशस्येन Sy.

६. सुमतिरिति शस्त्रमुच्यते शस्त्रेण च प्रीतः
सन् Sy.

७. देहि Sy.

८. अस्मभ्यम् Sy.

९. त्रै० P.

स्तुतिभिः स्तूयमान ! Sy.

१०. देवानां मध्ये, मनुष्येषु Sy.

११. अवि० D. आहवनीयादिरूपेण प्रविष्टो भवति
Sy.

१२. ०ग्नि P. यः अग्निः Sy.

१३. वेवतारूपेण प्रकाशते Sy.

१४. Omitted by P. यः अग्निः Sy.

१५. अस्मदीयेषु यज्ञेषु देवतार्यं हव्यानां वोढा भवति
Sy.

१६. हे यजमानाः ! तमग्निम् Sy.

१७. परिचरत Sy.

१८. स्तुतिभिः Sy.

१९. पुत्रकामेष्टयां 'अग्निस्तुविश्रवस्तमम्' इति द्वे
स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितञ्च—
'अग्निस्तुविश्रवस्तममिति द्वे संयाज्ये' (ASS.
2.10.) इति Sy.

२०. बह्वन्नम् Sy.

२१. बहुस्तोत्रम् Sy.

२२. उत्कृष्टम् Sy.

२३. श्रावयति विश्रुतान्करोति पतीन् पालयितुं
पितृनिति स्वकर्मणा पितॄणां प्रख्यापक इति
श्रावयत्यतिः । तथाविधम् Sy.

२४. दातु Sy.

२५. हवींषि दत्तवते यजमानाय Sy.

अग्निर्ददाति सत्पतिं सासाह यो युधा नृभिः ।

अग्निरस्यं रघुप्यदं जेतारमपराजितम् ॥ ६ ॥

अग्निः । अग्निः । ददाति । सतां पतिं पुत्रम् । यः । शत्रून् । युद्धेन । सहते । तथाग्निः । अश्वम् ।
क्षिप्रगामिनम् । जेतारम् । अपराजितं च प्रयच्छति ।

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदं च विभावसो ।

महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ ७ ॥

“यद् वाहिष्ठम्” । यत् । तद् वा । बृहत्तमं स्तोतॄणाम् । अग्नये निहितं तेजः । अथ प्रत्यक्षः—हे विभा-
वसो ! महत्तत् तेजोजनेन हविषा । पूजय । यथा राजस्त्री स्वगृहालङ्कृता निर्गच्छति तद्वत् । स्तोतॄणां त्वत्तः ।

१. अस्मभ्यं ददातु Sy.

२. पालयितारं तथाविधं पुत्रम् Sy.

३. पुत्रः Sy. ४. नृभिः परिजनैः Sy.

५. Mss. P. and D. add पुम् between
सहते and तथा ॥ शत्रून्भिभवति Sy.

६. अतति सततं गच्छतीत्ययोऽश्वः । तं ददातु Sy.

७. रघुलंघुः स्वदो जवो यस्य तम् Sy.

८. जेतारम् P. जेतारं शत्रून् Sy.

९. अपराजितम् P., D. अपराजितं शत्रुभिः Sy.

१०. अश्वमेधे पौष्ण्यामिष्टी ‘यद्वाहिष्ठम्’ इति स्विष्ट-
कृतो पाज्या । सूत्रितञ्च—‘यद्वाहिष्ठं तदग्नये
इति संयाज्ये’ (ĀSS. 10.6.) इति Sy.

११. ०हिष्मं P. १२. स्तोत्रम् Sy. तस्मादीदृशं
यत् स्तोत्रम् BB. १३. तदग्नये क्रियते Sy.

१४. बोद्धतम् Sy. बाह्वपति प्रापयतीष्टमिति
बाह्वयितु । बह्वेष्टन्तात्तुच् । अत्यन्तं बाह्वयितु
बाहिष्ठम् Mah. बोद्धतम् U. बाह्वयितुतमं
प्रीतिः प्रापयितु । स्तोत्रमेव चेदृशं भवति BB.

१५. हे उद्गातः ! . . . अग्नये तत् Mah.
अग्नयेऽर्घ्याय U. अग्नयेमेव । अग्निरेव रम-
णीयं स्तोत्रमर्हति तस्मादीदृशेन स्तोत्रेण त्वामेव
स्तोमीति भावः BB.

१६. अतो हे प्रभावधाने ! Sy. सामगानेन प्रत्यक्ष-
मग्निं ब्रूहि । हे विभावसो ! विभा कान्तिरेव
वसु धनं यस्य स विभावसुः । हे अग्ने !

Mah. ततो बृष्ट्वाग्निं ब्रूहि—हे विभावसो !
विभूतधनाने ! U. तेजोधन ! BB.

१७. बह्वं धनं च Sy. बृहत्साम Mah., U.
त्वमपि बृहत् प्रशस्तं मदीयं स्तोत्रम् BB.

१८. अस्मभ्यं प्रयच्छ Sy. बृहत् सामो गानं कुरु
Mah. गाय U. बहु मन्यस्व । अङ्गीकुरु BB.

१९. इवेति पूरणः Sy.

२०. महती Sy. तत्र वृष्टान्तः । महिषीव यथा
महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री Mah. महिषी
प्रथमविता, यथा प्रथमपत्नी धर्मार्थकामात्मिका
U. महानृषिर्महर्षिर्महेश्वरः । पृषोदरादित्वा-
दाकारस्थेत्वम्, रेफलोपश्च । ततः पञ्चम्येक-
वचनस्य ‘सुपां सुलुक्’ इति लुक् । महाराजा-
दिव त्वत्तो धनमुत्पद्यते । वृषादित्वादाद्युदात्त-
त्वम् । यद्वा महिष्येव गृह्यते, यथा राजभार्याया
रत्नादिकं लभते एवं त्वत्तोऽपि BB.

२१. गृहाद् भोगार्थं पतिं प्रति Mah.

२२. ०तामिगं D. उद्गच्छति Mah. उदीरत
उत्तिष्ठति सुखात्मिका भवति । . . . अथवा
महिषी यथा सर्वान् भोगान् . . . उत्तिष्ठति
परोपकाराय U.

२३. कथमस्याग्रधनप्रवातृत्वमित्यपेक्षायामाह यतः
त्वत्तः सकाशात् Sy. त्वत्तः सकाशात् Mah.
किमिति देवतान्तरं मुक्त्वाऽग्निरेव स्तूपत
इत्यत आह . . . त्वत्तः BB.

रयिः । उद्गच्छति । तयाग्नानि च । त्वत्तः । उद्गच्छन्ति ।

तव द्युमन्तो अर्चयो ग्रावेवोच्यते बृहत् ।

उतो ते तन्यतुर्यथा स्वानो अर्तु त्मना दिवः ॥ ८ ॥

तव द्युमन्तः । तव । दीप्तिमन्तः । रश्मयस्तथा । शैल इव । उच्यते । महत्त्वम् । अग्नि च ।

तवारण्ये । दीप्तस्य । शब्दः । सर्वं देशं व्याप्नोति । स्वयमेव । यथा मेघानां गर्जितशब्दः ।

एवां अग्निं वसूयवः सहसानं ववन्दिम ।

स नो विश्वा अति द्विपः पर्षन्नावेव सुक्रतुः ॥ ९ ॥

एवां अग्निम् । एवम् । अग्निम् । वसूयवो नाम्ना वयम् । बलाचरणशीलम् । स्तुतवन्तः । स च ।

अस्मान् । विश्वान् । द्वेष्टीः सेनाः । अतिनयन्तु । नावेव सिन्धुम् । सुकर्मा ।

१. घनम् Sy. एवं त्वद्वयिः सुखात्मिका, उदीरत उत्तिष्ठति U. रयिर्वनमुत्पद्यते । उदीरत इति वक्ष्यमाणबहुवचनान्तमर्कवचनान्तविपरिणामेन सम्बध्यते BB.

२. एकं त्वत्पदं पादपूरणम् । रयिस्त्वदुदीरतं इति वा Mah. अज्ञान्यपि त्वत्तः BB.

३. 'ईर गती कम्पने च' Mah. उद्गच्छन्ति परोपकाराय U. उत्पद्यन्ते BB.

This stanza=YV. 26. 12.=TS.

1.1.14.4.

४. ०न्तं D.

५. हे अग्ने ! Sy.

६. दीप्तिमन्तो भवन्ति Sy.

७. शैव P. अग्निवदग्रावेव Sy.

८. स्तूयसे Sy.

९. ०त्वम् is suggested for ०त्वम् ॥ महान् त्वम् Sy.

१०. द्योतमानस्य Sy.

११. उद्गच्छति Sy.

१२. आत्मना Sy.

१३. मेघगर्जितमिव Sy.

१४. उक्तप्रकारेण Sy.

१५. वसूवः P. वसुकामा वयम् Sy.

१६. ना P.

१७. अस्माकं बलमाचरन्तम् Sy.

१८. स्तुमः Sy.

१९. अग्निः Sy.

२०. सर्वान् Sy.

२१. शत्रून् Sy.

२२. ०शयन्तु P. ०नयतु is suggested for ०नयन्तु ॥ अतिपारयतु Sy.

२३. नानेव P.

नावा साधनेन सिन्धुम् Sy.

२४. शोभनकर्मा Sy.

२५. Ms. D. puts the figure ॥२५॥ here to indicate the end of the twenty-fifth hymn. No such number is given in P.

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ १ ॥

अग्ने पावक । इति निगदव्याख्याता ।

तं त्वा घृतस्नवीमहे चित्रभानो स्वर्दशम् । देवाँ आ वीतये वह ॥ २ ॥

तं त्वा । तम् । त्वाम् । उदकस्य प्रापयितः ! याचामहे । चित्रदीप्ते ! सर्वस्य द्रष्टारम् । त्वमिह

१. 'अग्ने पावक' इति नवचं द्वादशं सूक्तम् । वसुधव ऋषयः । गायत्री छन्दः । अग्नि-देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्ने गायत्रम्' (KSA. 25.26. p. 19.) इति । प्रातरनुवाके अग्नये ऋतो गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैवं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'अग्ने पावक दूतं च इति सूक्ते' (ASS. 4. 13.) इति । आधाने द्वितीयायामिष्टौ प्रथमस्य हविषः 'अग्ने पावक' इत्येषा याज्या । सूत्रितञ्च—'स नः पावक दीविवोऽग्ने पावक रोचिषा' (ASS. 2.1.) इति Sy.

२. ०वकंति D.

३. This stanza is explained in the following manner:—हे पावक ! शोधक ! रोचिषा स्वदीप्त्या । मन्द्रया देवानां मादयिष्या जिह्वया च । हे देव ! श्रोतमान ! अग्ने ! देवान् आ वक्षि यज्ञार्थमावह । यक्षि च तान् यज Sy. हे अग्ने ! पावक ! शोधक ! हे देव ! रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेनाहवनीयात्मना स्थित इति शेषः । मन्द्रया मदनीयया जिह्वया होतृवाक्पेणावस्थित इति शेषः । देवानावक्षि आवह यक्षि यज च । द्वाग्ने-रधिकारी हौत्रमाहवनीयरूपेण हविर्बहणं चात एव स्तूयते Mah. हे अग्ने ! पावक ! पावयितः ! रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेन ।

आहवनीयात्मना स्थित इति शेषः । मन्द्रया च मदनीयया च देवजिह्वया होतृत्वेनावस्थित इति शेषः । आ देवान् वक्षि यक्षि च देवान् वक्षि चावह देवान् यज चेति । द्वौ ह्यग्नेराकारी हौत्रं चाहवनीयरूपेण हविर्बहणं चात एव स्तूयते U. हे अग्ने ! पावक ! शोधक ! रोचिषा रोचनशीलया मन्द्रया श्लक्ष्णया मदनीयया वा हे देव ! जिह्वया त्वदीयया वाचा वा देवानावक्षि आवह आह्वय यक्षि च यज च । इष्ट्वा च देवान् यजमानस्याभिमतं रसं सम्पादयेति भावः BB.

This stanza=YV. 17.8.=TS. 1.3.14.8.

अभ्यात्मं पक्षपुच्छानि विकर्षति । अभ्यात्ममेव तच्छान्तिं धत्ते । परस्तादर्वाक्परस्तादेव तद-र्वाचीं शान्तिं धत्तेऽग्ने पावक रोचिषेति इक्षिणं पक्षं स नः पावक दीविव इति पुच्छं पावकया यश्चित्तयन्त्या कृपेत्युत्तरं पावकं पावकमिति यद्वा शिवं शान्तं तत्पावकं शमयत्येवंमेतत् SB. 9.1. 2.30. p. 708.

४. उदकतस्य P. घृतस्य प्रेरक ! यद्वा घृतेन जनित ! Sy.

५. चित्रा नानाविधा भानवो रश्मयो यस्यासी चित्रभानुः, तस्य सम्बोधनम् Sy.

६. सर्वद्रष्टारम् Sy.

देवान् । हविर्भक्षणाय । आवह ।

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥ ३ ॥

वीतिहोत्रम् । प्रिययज्ञम् । त्वाम् । कवे ! दीप्तिमन्तम् । दीपयामः । अग्ने ! महान्तम् । अध्वरे ।

अग्ने विश्वेभिरा गंहि देवेभिर्हव्यदातये । होतारं त्वा वृणीमहे ॥ ४ ॥

अग्ने विश्वेभिः । अग्ने ! यजमानायोस्मै । सर्वैः । देवैः सह । आगच्छ । त्वाम् । होतारम् । वृणीमहे ।

उत्तरा निगदव्याख्याता

यजमानाय सुन्वत आग्ने सुवीर्यं वह । देवैरा संत्सि बृहिषि ॥ ५ ॥

[यजमानाय]

१. हविषां भक्षणाय Sy.

२. कान्तयज्ञम् Sy. 'इण गतौ' इतिगतिर्व्याप्तिः पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये समृद्धये होत्रं होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तं, यत्र होमे कृते समृद्धिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिलाषो होत्रे होतृकर्मणि यस्य तम् Mah. 'वी गतिप्रजननकान्त्यसनस्त्रादनेषु' वीतिरभिलाषो होतृकर्मणि यस्य स वीतिहोत्रः । अथवा विविधा ईतिगतिर्होतृप्रशस्त्याविषु होत्रासु यस्य स वीतिहोत्रः । वीतिहोत्रं त्वाम् U. वीतिहोत्रमिष्टस्तोत्रम् वेतव्या कमितव्या होत्रा वाक् स्तोत्ररूपा होतृव्यापारो वा यस्य तम् BB. ३. त्वा P.

४. हे कान्तदर्शिन ! Sy. अतीतानागतदूरवर्ति-पदार्थानां यस्य युगपज् ज्ञानं स कविः Mah. अतीतानागतदूरवर्तिपदार्थानां यस्य युगपज् ज्ञानं स कान्तदर्शनः U. मेधाविन् ! BB.

५. छीः कान्तिरस्यास्तीति क्षुमास्तं स्वत एव क्षुत्युपेतम् Mah.

६. समिद्धिः सन्दीपयामः Sy. अग्नेनेध्मकाष्ठेन दीपयामः Mah. 'इन्धी दीप्तौ' सन्दीपयामः । अग्नेनेध्मकाष्ठेन U. प्राग्देव दीप्तिमन्तं सन्त-मनया समिद्धा सम्यग्दीपयामः BB.

७. हे भगवन् अग्ने ! U.

८. यज्ञे Sy., U. यागे निमित्ते Mah. अध्वरा-यम् । निमित्तात्सप्तमी । 'ध्व हृद्यन्ते', हृद्यन्तं कौटिल्यम् । ध्वरन्तीति ध्वरा रक्षःप्रभृतयः । पचाद्यच् । ते यत्र न सन्ति सोऽध्वरः । तादृशाय यज्ञाय त्वां समिधीमहि BB. सोभ्यादधाति । वीतिहोत्रं त्वां कवे द्युमन्तं समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरऽइत्येतस्या गाय-त्र्या गायत्रीमेवंतत्समिन्धे सा गायत्री समिद्धा-न्यानि छन्वाद्यसि समिन्धे छन्वाद्यसि समिद्धानि देवेभ्यो य वहन्ति । SB. 1.3.4.6. p. 30. This stanza = YV. 2.4. = TS. 1. 1.11.2.

९. हविषां दात्रे यजमानाय, तदर्थम् Sy.

१०. सर्वं P.

११. ०च्छन् P. त्वं यज्ञं प्रत्यागच्छ Sy.

१२. यतः देवानामाह्वातारम् Sy.

१३. प्राययामहे Sy. १४. ताः P.

१५. The *pratika* is supplied by the Editor. हे अग्ने ! सुन्वते अभिषवं कुर्वते । यजमानाय । सुवीर्यं शोभनं बलम् । आ वह प्रापय । किञ्च देवैः सह । बृहिषि यज्ञे । आ संत्सि आसीदेति Sy.

समिधानः सहस्रजिदशे धर्माणि पुष्यसि । देवानां दूत उक्थ्यः ॥ ६ ॥

समिधानः । सन्दीप्यमानः । शत्रुसहस्रस्य तेजः । त्वम् । अग्ने ! कर्म । प्रवर्तयसि । देवानाम् ।
दूतः । प्रशस्य ।

न्यग्निं जातवेदसं होत्राहं यविष्ठयम् । दधाता देवमृत्विजम् ॥ ७ ॥

न्यग्निम् । निदधात धत् । अग्निम् । जातप्रज्ञम् । सप्तानां होत्राणां वोढारम् । युवतमम् । देवम् ।
ऋतो च यष्टारम् ।

प्र यज्ञ एत्वानुषग्या देवव्यचस्तमः । स्तुणीत बहिरासदे ॥ ८ ॥

प्र यज्ञः । यज्ञः । प्रगच्छतु । अन्न । अनुषक्तम् । अतिशयेन देवव्यापी । तदर्थमनुषक्तं बहिः ।
स्तुणीत ।

एदं मरुतो अश्विना मित्रः सीदन्तु वरुणः । देवासः सर्वेया विशा ॥ ९ ॥

एवं मरुतः । अश्विनी । मित्रावरुणौ । अन्ये च देवाः । सर्वे । अनुचरैः सह । इदं बहिः । अग्ने !
सीदन्तु ।

१. हविर्भिः समिद्धमानः Sy.

२. जेतः is suggested for तेजः ॥ हे सहस्रस्य जेतः ! Sy.

३. तुम् P.

४. कर्मा P. नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः Sy.

५. पोषयसि Sy.

६. दूतः सन् Sy.

७. प्रशस्यः is suggested for प्रशस्य ॥

८. हे यजमानाः ! Sy.

९. निधत्त Sy.

१०. जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदास्तम् Sy.

११. होत्रस्य यज्ञस्य वोढारम् Sy.

१२. द्योतमानम् Sy.

१३. Omitted by D.

१४. जष्टारं P.

१५. यज्ञसाधनं हविः Sy.

१६. देवान् गच्छतु Sy.

१७. अस्मिन्नहनि Sy.

१८. अनुषक्तं यथा भवति तथा Sy.

१९. देवैः प्रकाशमानैः स्तोतृभिर्व्याप्ततमः Sy.

२०. तस्तु D.

२१. VM. ignores आसदे ॥

हे ऋत्विजः ! . . . अग्नेरासदनायम् Sy.

२२. देवानां भिषजी Sy.

२३. सूर्यः । वरुणश्च Sy.

२४. एते सर्वे देवाः Sy.

२५. सर्वः P. समस्तेन Sy.

२६. स्वीयेन परिजनेन सार्धम् Sy.

२७. ऽहम् P.

२८. VM. ignores आ and मरुतः ।

आ सीदन्तु । मरुतो मरुद्गणाः Sy.

Ms. D. puts the figure ॥२६॥ here to indicate the end of the twenty-sixth hymn. No such number is given in P.

अनस्वन्ता सत्पतिर्मामहे मे गावा चेतिष्ठो असुरो मघोनः ।

त्रैवृष्णो अग्ने दशभिः सहस्रैर्वैश्वानर व्यरुणश्चिकेत ॥ १ ॥

अनस्वन्ता । कात्यायनः—“त्रैवृष्णपौरुकुत्स्यो द्वौ व्यरुणत्रसदस्यू राजानौ भारतश्चाश्वमेघः”

इति व्यरुणत्रसदस्युरग्निप्रसादान्महद् धनं लब्ध्वा वदति—अनस्वन्तेति ।

अनोबहुनयोग्यौ । अनुडुहौ । सतां पतिस्व्यरुणः । मह्यम् । अददात् । अतिशयेन देवान् प्रति स्तोत्र-
वतो ज्ञाता । निरसिता शत्रूणाम् । किं चायम्, अग्ने ! त्रैवृष्णः । व्यरुणः । दशभिः गवां सहस्रैर्मह्यं प्रदित्सितः ।
ममाग्रतः प्रादुरभूत् ।

१. ‘अनस्वन्ता’ इति षड्वचं त्रयोदशं सूक्तम् ।
अत्रानुक्रमणिका—‘अनस्वन्ता षट् त्रैवृष्णपौरु-
कुत्स्यो द्वौ व्यरुणत्रसदस्यू राजानौ भारतश्चा-
श्वमेघोऽन्त्यास्तिस्त्रोऽनुष्टुभो नात्मात्मने दद्या-
दिति सर्वास्त्रिं केचिदन्त्यैन्द्राग्नी’ (KSA.
25.27. p. 19.) इति । त्रैवृष्णस्य पुत्रस्व्य-
रुणः—पुरुकुत्सस्य पुत्रस्त्रसदस्युर्भरतस्य पुत्रो-
ऽश्वमेघ एते त्रयोऽपि राजानः सम्भूयास्य
सूक्तस्य ऋषयः, यद्वात्रिरेव ऋषिः । आद्या-
स्तिस्त्रिष्टुभः चतुर्व्याद्यास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः ।
षष्ठीन्द्राग्निदेवत्या शिष्टाः पञ्चान्तेऽप्यः । वि-
नियोगो लैङ्गिकः Sy.

२. त्रैवृष्णः P., D.

३. ०स्य P.

४. ०श्चद्व० P., D.

५. A fragment of KSA. 25.27.
p. 19.

६. ०त्रसदस्यू is suggested.

७. वदति P. वदतः is suggested for
वदति ।

८. ०स्वान्ताविति P. ०स्वन्ताविति D. अत्री

राजर्षीणां दानमग्नेः पुरतोऽग्नेन सूक्तेनावर्ण-
यत् Sy.

९. अनसा शकटेन संयुक्ती Sy.

१०. ०हो P. अनड्वाहो is suggested for
अनुडुहो ॥ गावावनड्वाहो गवां हिरण्यानां वा
Sy.

११. पीवति P.

पालयिता Sy.

१२. ददौ । ‘महि दाने’ Sy.

१३. ज्ञातुतमः Sy.

१४. बलवान् Sy.

१५. चयम् P.

१६. त्रैवृष्णं P. त्रैवृष्णः D.

त्रैवृष्णपुत्रः Sy.

१७. ०ण P.

इत्येतन्नामा राजर्षिः Sy.

१८. ०स्तित्रैतममा० P.

१९. स राजर्षिः सर्वैर्जनैरनेन दानेन ज्ञापते Sy.

२०. VM. ignores मघोनः and वैश्वानर ॥
मघवा धनवान्, प्रथमार्धे इतिः ॥ हे विश्वेषां
नराणां नेतः ! Sy.

यो मे श्रुता च विंशतिं च गोनां हरीं च युक्ता सुधुरा ददाति ।

वैश्वानर सुष्टुतो वावृधानोऽग्रे यच्छ त्र्यरुणाय शर्म ॥ २ ॥

यो मे । यः । मे । पूर्वोक्तेभ्योऽधिकं श्रुतानि । विंशतिम् । च । गवाम् । अश्वी । च । रथे युक्ती । शोभनपूर्वहनसमर्थो । ददाति । तस्मै त्र्यरुणाय । अग्ने ! वैश्वानर ! मया सुष्टु स्तुतः । ववृधानः । सुखम् । प्रयच्छ ।

एवा ते अग्रे सुमतिं चकानो नविष्टाय नवमं त्रसदस्युः ।

यो मे गिरस्तुविज्ञातस्य पूर्वयुक्तेनाभि त्र्यरुणो गृणाति ॥ ३ ॥

एवा ते । एवम् । अग्ने ! नविष्टाय । तुम्यम् । स्तोतव्याम् । सुमतिम् । त्रसदस्युम् । चकानो भवति निवेदयतीत्यर्थः । कं सुमतिमित्याह यो म इति—यः । मम । याज्ञा गिरः । बहुपुत्रस्य । पूर्वप्र-युक्ताः । युक्तेन वचनेन । अयं त्र्यरुणः । अभिगृणाति—इदं ददामीति वदतीत्यर्थः ।

यो म इति प्रवोचत्यश्वमेधाय सुरये ।

ददद्वा सनिं यते ददन्मेधामृतायते ॥ ४ ॥

यो म इति ॥ सोऽयमेकाश्वमेधस्य ॥ यो याचकः । मह्यम् । इति । प्रवोचति । अश्वमेधाय ।

१. त्र्यरुणः Sy.

२. मह्यम् Sy.

३. श्रुतानि सुवर्णानाम् Sy.

४. ऽति P.

५. रथेन युक्ती Sy.

६. ऽभोजनधू० P. सुधुरो सुष्टु धुरं वहन्ती Sy.

७. अदवात् Sy.

८. हे वैश्वानर ! Sy.

९. ऽता P.

अस्माभिः सम्यक् स्तुतः Sy.

१०. हविर्भिवर्धमानस्त्वम् Sy.

११. अत्यन्तं स्तुत्याय Sy.

१२. ऽतव्यं D. नवतमाम् Sy.

१३. स्तुतिम् Sy.

१४. त्रसदस्युरपीदं गृहाणेदं गृहाणेति मां प्रार्थितवान् Sy.

१५. त्रसदस्युः is suggested for त्रसदस्युम् ॥ कामयमानः Sy.

१६. कां is suggested for कं ।

१७. ऽतां P. याज्ञा is suggested for याज्ञाः ।*

१८. स्तुतीः श्रुत्वा प्रीतः सन् Sy.

१९. बहुपत्यस्य Sy.

२०. बह्वीः Sy.

२१. अभियुक्तेन मनसा Sy.

२२. Omitted by P. इदं गृहाणेदं गृहाणेति यया मां ववीति Sy.

२३. सेयमेकाश्व० or सोऽयमेकाश्व० is suggested for सोऽयमेकाश्व० ।

२४. भिक्षमाणोऽर्षी Sy.

२५. मह्यं देहि Sy.

२६. प्रव्वीति Sy.

२७. राजर्षये Sy.

प्रज्ञाय मह्यं दातव्यमिति वदतीत्यर्थः । तस्मा अयमदवमेध ऋचा । सनिम् । प्रतिगच्छते देवबलेन धनं याचते ।
 धनं प्रयच्छति । तथा धनप्रदाने मेधाम् । प्रयच्छति । यज्ञमिच्छत इत्यात्मस्वभावान्मनुकथनमश्वमेधस्य
 यस्य अश्वमेधस्यैरुणाय महद्भनमददात् ।

यस्य मा परुषाः शतमुद्धर्षयन्त्युत्तणः ।

अश्वमेधस्य दानाः सोमा इव त्र्याशिरः ॥ ५ ॥

तत्तत्स्वरुणो वदति । यस्य अश्वमेधस्य । माम् । परुषा बलौत्सकताः । शतसंख्याः । उत्तणः ।
 अत्यन्तं हर्षयन्ति । तस्याश्वमेधस्य । दानाः । सोमा इव भवन्ति । त्र्याशिरः सक्तवः पयोधाना इति सोम-
 मिश्राणि त्रीणि ।

इन्द्राग्नी शतुदाज्यश्वमेधे सुवीर्यम् ।

क्षत्रं धारयतं बृहद्विवि सूर्यमिवाजरम् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी । निगदव्याख्याता । क्षत्रमिति घनानामेति, अश्वमेधेनान्येभ्यो दीयमानेन घनेन तुष्यति

१. प्राज्ञाय is suggested for प्रज्ञाय ॥ प्रेर-
 काय घनानां दात्रे वास्मै Sy.

२. वदति seems to be the explanation
 of प्रवोचति । योऽश्वमेधं घनानि भिक्षत
 इत्यर्थः Sy.

३. अग्नेः स्तोत्रेण सह Sy.

४. ससनि D. धनम् Sy.

५. आत्मनः समीपं गच्छते तस्मा अर्थिने Sy.

६. यज्ञविधयां प्रज्ञाम् Sy.

७. देहि Sy.

८. हे अग्ने ! ऋतायते यज्ञमिच्छते तस्मा अश्व-
 मेधाय Sy.

९. ०स्वभावानुकथन० is suggested for ०स्व-
 भावान्मनुकथन० ।

१०. यः is suggested for यस्य ।

११. The commentary on this stanza
 is omitted by P.

१२. ततः . . . वदति is omitted by P.

१३. यस्य । अश्वमेधस्य is omitted by P.
 यस्य येन Sy.

१४. ०क्ता P. कामानां पूरकाः Sy.

१५. शतस्य संख्याः P. शतम् Sy.

१६. उक्षाणो बलीवर्दाः Sy.

१७. उत्कर्षेण हर्षयन्ति Sy.

१८. अश्वमेधेन Sy.

१९. दत्ताः Sy.

२०. सोमा इव तव प्रीणनाय भवन्तु Sy.

२१. हे अग्ने ! ते उक्षाणः दधिसक्तुपयोरुपास्तिस्र
 त्र्याशिरोऽधिभयणसाधनभूता येषां ते त्र्याशिरः
 Sy.

२२. Omitted by D.

२३. घननाम is suggested for घनानाम ॥
 Ngh. 2.10.

२४. ०माना P.

२५. घनेन नैन P.

अ्यरुण इत्यपरमन्त्रमिति ।

V.28.

समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्वेतप्रत्यङ्मुपसमुर्विद्या वि भाति ।

एति प्राचीं विश्ववारा नमोभिर्देवा ईळाना हविषा घृताचीं ॥ १ ॥

समिद्धः । विश्ववारा ॥ सूर्ये तिरोहितेऽत्रिंशसमजनवन्तत आग्नेय्युषा विश्ववारोच्यते । अग्नि-
रुपसि । समिद्धः । तथा दिवि । चौषसं तेजः । श्रयति । सूर्यश्च महान् । उपसम् । प्रकाशयति । अभिमुखः ।
तथा सर्ववैरणीयोषाश्च । अभिमुखम् । आगच्छति । पुरुषाणां प्रबुद्धानां देवविषयनंमस्कारैः सह । देवान् ।
स्तुवती । हविषा सह । घृतं चाञ्चन्ती प्रवयन्ती प्रवर्तयन्ती यज्ञमित्यर्थः ।

१. ०खन्त इति P. ०मन्त्र० इति is suggested for ०मन्त्रमिति ।

२. हे इन्द्राग्नी ! शतदाग्नि शतमपरिमितमर्थिभ्यो धनं ददातीति शतदावा तस्मिन् । अश्वमेधे राजपौ । सुवीर्यं शोभनवीर्यसहितम् । बृहत् महत् । अजरं जरारहितम् । क्षत्रं धनम् । धारयतं निधारयतम् । कथमिव ? दिवि अन्तरिक्षे । सूर्यमिव Sy.

Ms. D. puts the figure ॥२७॥ here to indicate the end of the twenty-seventh hymn. No such number is given in P.

३. 'समिद्धो अग्निः' इति षट्चं चतुर्विंशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'समिद्धो विश्ववारात्रेयी त्रिष्टुब्जगती त्रिष्टुबनुष्टुब्जायत्र्यौ' (KSA. 25. 28. p. 19.) इति । अत्रिगोत्रोत्पन्ना विश्ववारानामिकास्य सूक्तस्य ऋषिः । आद्या तृतीये त्रिष्टुभी द्वितीया जगती चतुर्थ्यनुष्टुप् अन्ये गायत्र्यौ । अग्निर्देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः Sy.

४. समिन्धः P.

५. P. and D. add न before सूर्ये ।

६. तिरोहिते is omitted by P.

७. ०तिर० P., D.

८. ०मजत्त० P., D.

९. अत्रेय्युषा D.

१०. सम्यगदीप्तः Sy.

११. शोतमानेऽन्तरिक्षे Sy.

१२. उरु विस्तीर्णम् Sy.

१३. विशेषेण भ्राजते Sy.

१४. अभिमुखः सन् Sy.

१५. अभिमुखस्तथा । सर्ववैरणीया । उषाश्च are omitted by P. सर्वमपि पापकृषं शत्रुं वारयिष्येतभ्रामिका Sy.

१६. प्राङ्मुखी सती Sy.

१७. एवंभूतमग्निं प्रति गच्छति Sy.

१८. प्रबुद्धानां P.

१९. स्तोत्रैः Sy.

२०. इन्द्रादीन् Sy.

२१. ०न्ति P.

२२. हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन युक्तया Sy.

२३. ०ञ्चान्ति P. घृताच्या स्तुचा सहिता Sy.

२४. प्रवयन्ति P.

२५. प्रवर्तयन्ति P.

समिध्यमानो अमृतस्य राजसि हविष्कृण्वन्तं सचसे स्वस्तये ।

विश्वं स धत्ते द्रविशं यमिन्वस्यातिध्यमग्ने नि च धत्त इत्पुरः ॥ २ ॥

समिध्यमानः । दीप्यमानस्त्वम् । अन्नस्य । ईश्वरो भवसि । हविः । कृण्वन्तम् । सेवसे । अवि-
नाशाय । सः विश्वम् । धनम् । धारयति । यम् । त्वं व्याप्नोषि । तथातिथीनां योग्यमन्नादिकम् । च ।
अतिथीनामग्रतः । निधत्ते । एव ।

अग्ने शर्धं महते सौमगाय तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु ।

सं जास्पत्यं सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठा महीसि ॥ ३ ॥

अग्ने । अग्ने ! अस्माकमभ्युदयाय । महते । उद्युक्तो भव । तव । अन्नानि । उत्तमानि । अस्मानु

१. सम्पगिद्धमानस्त्वम् Sy.

साकमेधेषु मरुद्भ्यः कीडिभ्यः पुरोडाशं सप्त-

२. उदकस्य Sy.

३. ईशिषे Sy.

४. पुरोडाशाविहविष्कर्तारं यजमानम् Sy.

५. सेवसे वसे D.

६. यजमानः Sy.

७. समस्तम् Sy.

८. पशवादिलक्षणं धनम् Sy.

९. यजमानम् Sy.

१०. गच्छसि Sy.

११. अतिधिरूपस्य तव योग्यं हविः Sy.

१२. तव पुरस्तादेव Sy.

१३. स्थापयति च Sy.

१४. एवं P.

१५. VM. ignores अग्ने ।

१६. पवित्रेष्टेषां स्विष्टकृतः 'अग्ने शर्धं' इति याज्या ।

सूच्यते हि—'जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते
सौमगायेति संयाज्ये' (ASS. 2.12.) इति ।

कपालमित्यत्राप्येवं स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रि-
तञ्च—'जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते सौम-
गायेति संयाज्ये' (ASS. 2. 18.) इति
Sy.

१७. हे अग्ने ! त्वम् Sy.

हे भगवन्नग्ने ! U.

१८. शोभनधनत्वाय Sy. महत्सोभाग्यं लोकस्थितिः
Sy.

१९. प्रभूताय Sy.

२०. शत्रून् सहस्व Sy. उत्सहस्व । बलमाविष्कुरु
Mah. U.

२१. तव सम्बन्धीनि Sy. उद्यच्छतस्तव Mah.
एवं कुर्वन्तस्तव U.

२२. धनानि तेजांसि वा Sy. हविलंक्षणान्यन्नानि
यशांसि वा सन्तु Mah. हविलंक्षणानि धनानि
सन्तु यशांसि वा U. 'द्युम्नं द्योततेयंशो वाऽन्नं
वा' N.५.५.

२३. अन्नन्युमन्युतं P. अन्नं न्युमन्युतं D.

उत्कृष्टानि Sy. उत्कृष्टानि सन्तु Mah.

भवन्तु । धनप्रदानेन जायापत्योद्वेन्दम् । सुष्टु संयुक्तम् । समाकुरु मां च जायां च सङ्गतौ कुरु । शत्रुत्व-
मिच्छतां च । तेजांसि । अभितिष्ठ ।

समिद्धस्य प्रमहसोऽग्रे वन्दे तव श्रियम् ।

वृषभो धुन्नवान् असि समध्वरेष्विध्यसे ॥ ४ ॥

* समिद्धस्य । सन्दीप्तस्य । प्रकृष्टतेजसः । अग्ने ! स्तोमि । त्वं । कान्तिम् । स त्वं वधिता कामा-
नाम् । अन्नवान् । असि । यज्ञे च । समिध्यसे ।

उत्तरा निगदसिद्धा

समिद्धो अग्न आहुत देवान्यसि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाळसि ॥ ५ ॥

[समिद्धः]

१. ०यावत्योद्वेन्द P. ०यापत्यो द्वन्द्वम् D. किञ्च
हे अग्ने ! त्वं जास्पत्यम्—जा जाया च
पतिश्च जायापती । तयोः कर्म जास्पत्यम् ।
तत् Sy. जायापत्यमित्यर्थे जास्पत्यमिति
निपातः । जायापत्यं पत्नीयजमानरूपम् Mah.
जायापतिमिति प्राप्ते, आकारयकारयोलोपः
सुक् च U.
२. सुष्टु नियमनोपेतम् । अन्योन्यं संश्लिष्टमि-
त्यर्थः Sy. सुनियमं जितेन्द्रियमन्योन्याबद्धरा-
गम् ।सुष्टु यम्यते सुयमम् Mah.
सुनियममन्योन्याबद्धरागम् U.
३. ०तो P., D. सम्यक् कुरुष्व Sy. कुरु Mah.
कुरुष्व U.
४. शत्रुमात्मन इच्छतां सपत्नानाम् Sy.
५. महत्त्वानि U.
६. आक्रमस्व Sy., Mah. पञ्चधामभिभव U.
This stanza=YV. ३३.12.
७. ०मिध्यस्य P.
८. प्रवृद्धस्य Sy.
९. अहं यजमानः स्तोमि Sy.

१०. तव सम्बन्धिनीम् Sy.
११. दीप्तिम् Sy.
१२. धनवान् Sy.
१३. भवसि Sy. १४. यज्ञेषु Sy.
१५. सम्यग्दीप्यसे Sy.
१६. दशपूर्णमासयोः 'समिद्धो अग्न आहुत' इति द्वे
सामिधेन्यौ । सूत्रितञ्च—'समिद्धो अग्न आहु-
तेति द्वे' (A.S. 1. 2.) इति Sy.
१७. The *pratika* is supplied by the
Editor. हे आहुत ! यजमानैरा समन्ता-
द्भुत ! हे स्वध्वर ! शोभनयज्ञोपेत ! हे अग्ने !
समिद्धः सम्यग्दीप्तः । त्वम् । देवान् द्योत-
मानानिन्द्रादीन् । यस्मिं यज्ञस्व यस्मात् कार-
णात् हे अग्ने ! त्वम् । हव्यवाद् असि हव्यानां
बोढा । भवसि । अतः कारणाद्देवान् यज्ञस्वेति
सम्बन्धः Sy. इयमूक् परिधिस्थानीया ।
परिधानं विधानसमापनम् । समिद्ध इति च
समाप्तिलिङ्गम् । अत एवानुयाजे वेदितव्या ।
परिधेर्बहिः बहिःपरिधिः BB.
This stanza=TS.2.५.8.6.

आ जुहोता दुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ॥ ६ ॥

आ जुहोत । प्रयति वर्तमाने । यज्ञे । जुहोत । “यज्ञध्वं च यस्मै कामाय समेषध्वम्” इति वाजसने-
यकम्, देवान् । अग्निः, हव्यवाहनस्तम् । वृणीध्वम् । न तु कव्यवाहनं नाप्यसुराणामग्निं सहरक्षसमिति ।

V.29.

अय्यमा मनुषो देवताता त्री रोचना दिव्या धारयन्त ।

अर्चन्ति त्वा मरुतः पतदक्षास्त्वमेषामृषिं रिन्द्रासि धीरः ॥ १ ॥

अय्यमा ॥ गौरिवीतिः शाक्यः ॥ अय्यमशब्दः प्रेरयितुवचनः । मनुष्यम् । यज्ञे । त्रीणि । तेजांस्य-
ग्न्यादीनि । प्रेरयन्ति । तथा त्रीण्येव तानि । अन्तरिक्षस्थानि । वर्तन्ते । तथा मरुतश्च । शुद्धबला
स्वकार्यं कुर्वाणाः । त्वाम् । पूजयन्ति । त्वम् । एषामग्न्यादीनाम् । न्यूनातिरिक्तावेक्षणम् । प्रभुः सन्

१. ०ता P.

२. हे ऋत्विजः ! यूयम् Sy.

३. प्रति P. प्रवृत्ते सति Sy.

४. अस्मदीयपाणे Sy.

५. जुहोत Sy.

६. परिचरत Sy.

७. देवाग्निः D.

८. हविषां वोढारमेतन्नामकम् । हव्यवाहननामक-
स्यैवान्तेदेवतासम्बन्धो यजमानैर्वरणीयत्वं च
तैत्तिरीये स्पष्टमाप्नातम्—“अयो वा अग्नयो
हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा
असुराणाम् । त एतर्ह्याशंसन्ते मां वरिष्यन्ते
मामिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य एव
देवानां तं वृणीते” (TS. 2.5.8.6.) इति Sy.

९. प्रणी० P. वृणी D. सम्भजध्वञ्च हव्यवाहनम्
Sy. १०. व्यावहृज P.

११. ०रसमिति P.

१२. VM. ignores आ ॥

आ समन्तात् Sy.

Ms. D. puts the figure ॥२८॥ here
to indicate the end of the twenty-
eighth hymn. No such number
is given in P.

१३. ‘अय्यमा’ इति पञ्चदशर्चं पञ्चदशं सूक्तम् ।

अत्रानुक्रमणिका—‘अय्यमा गौरिवीतिः शाक्य
ऐन्द्रमुशना यदीशनसो वा पादः’ (25.29.
p. 19.) इति । शक्तिगोत्रोत्पन्नो गौरिवी-
तिर्नाम ऋषिः । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् (KSA.
12.6. p. 5.) । इन्द्रो देवता मण्डलादिपरि-
भाषया (KSA. 12.12. p. 5.) निवृत्त-
त्वात् । ‘उशना यत्सहस्यैः’ इति पाद ओशनस
ऐन्द्रो वा । आभिप्लविके तृतीयेऽहनि मरुत्व-
तीये एतन्निबिद्धानम् । सूत्रितञ्च—‘तृती-
यस्य अय्यमा यो जात इवेति मध्यन्दिनः’
(ĀSS. 7.7.) इति Sy.

१४. ०ति P.

१५. The passage, अय्यम. . . वचनः, should
follow प्रेरयन्ति ॥ अय्यमाणि यानि तेजांसि
सन्ति Sy. १६. मनोः सम्बन्धिन्ये Sy.

१७. देवतातो Sy.

१८. रोचमानानि वाय्वग्निसूर्यात्मकानि Sy.

१९. दिव्यन्तरिक्षे भवानि तानि तेजांसि Sy.

२०. मरुतो धारयन्ति Sy.

२१. ०बलाः is suggested for ०बला ।

२२. स्तुवन्ति Sy. २३. मरुताम् Sy.

२४. It seems to be the explanation of
ऋषिः ॥ द्रष्टा Sy.

करोषि । प्राज्ञः ।

अनु यदीं^१ मरुतो मन्दसानमार्चन्निन्द्रं^२ पपिवांसं^३ सुतस्य^४ ।

आदत्त^५ वज्रमभि यदहिं^६ हन्तपो यद्हीरसृजत्सर्तुवा^७ उं ॥ २ ॥

अनु यदीम् । यदा । एतम् । इन्द्रम् । मोदमानम् । सोमम् । पपिवांसम् । मरुतः । सोमपाना-
नन्तरमाहुः । “प्रभर भगवो जहि वीरयस्व”* इति । तदानीं वज्रम् । अभ्यादत्त । यदायमिन्द्रः । अहिम् ।
हतवान् तेन वज्रेण । अथाहिं स हत्वा बह्वीः । अपः सरणाय । असृजत् ।

उत ब्रह्मणो मरुतो मे अस्येन्द्रः सोमस्य सुपुतस्य पेयाः ।

तद्धि हव्यं मनुषे गा अविन्दुददुन्नहिं^१ पपिवां इन्द्रो^२ अस्य ॥ ३ ॥

उत ब्रह्मणः । अपि च । हे ब्राह्मणाः ! हे मरुतः ! मम । इमम् । सोमम् । सुपुतं सुतम् ।
इन्द्रः । पिबतु । तत् । हिं । सोमाख्यं हविः । मनुष्यार्थम् । पणिभिरपहृतान् पशून् । अविन्दत् ।
तथाहिं च । इमम् । पीत्वा । जघान । इन्द्रेः ।

१. VM. seems to explain इन्द्र असि as
प्रभुः सन् करोषि ॥ हे इन्द्र ! भवसि Sy.

२. धीमान् Sy.

३. ऽवि D.

४. ऽवेन० D.

५. तुष्यन्तम् Sy.

६. अभिषुतं सोमम् Sy.

७. पीतवन्तम् Sy.

८. अन्वस्तुवन् Sy.

* AB. ३.२०.

९. तदेन्द्रः Sy.

१०. आददौ Sy.

११. वृत्रम् Sy.

१२. अभिहतवान् Sy.

१३. Omitted by D.

१४. बहिः P. महतीः Sy.

१५. वृत्रेण निरुद्धान्पुदकानि Sy.

१६. स्वैरत्वेन सर्तुं गन्तुम् Sy.

१७. सु० D. निरोधान्चामुञ्चत् Sy.

१८. VM. ignores उ ।

१९. Omitted by P.

२०. ऽण P.

हे बृहन्तः ! Sy.

२१. हे मरुतः ! यूयम् Sy.

२२. मवीयस्य Sy.

२३. अस्य Sy.

२४. सोमस्य । इमं सोमम्, द्वितीयायं षष्ठी Sy.

२५. सुपुतविषुतम् Sy.

२६. इन्द्रदत्त Sy.

२७. पिबत । पेयाः—पिबतेराशीर्लिङि मध्यमबहु-
वचनस्यैकवचनम् Sy.

२८. खलु Sy.

२९. युष्माभिः पीतं सोमात्मकं हविः Sy.

३०. मनुष्याय यजमानाय Sy.

३१. धेनूर्वृष्टिलक्षणान्युदकानि वा Sy.

३२. वेदयति । यजमानं गा लम्भयतीत्यर्थः Sy.

३३. वृत्रम् Sy.

३४. सोमम् Sy.

३५. पीतवान् Sy.

३६. अवधीत् Sy.

आद्रोदसी वितरं वि ष्कभायत्संविष्यानश्चिद्भयिसे मृगं कः ।

जिर्गतिमिन्द्रो अपजर्गुराणः प्रति श्वसन्तुमव दानवं हन् ॥ ४ ॥

आद्रोदसी । सोमपानानन्तरम् । एव । छावापृथिवी । पुराऽप्यन्तं विश्लिष्टम् । विष्कभायत्—
स्थापितवान्, अघः पृथिवीमुपरि ग्राम् । तथा बलिनं सिंहादिकम् । अरण्येनाच्छादयन् । भयाय । करोति
भीतो यथा जनपदेन निर्गच्छति । तथा गरणशीलम् । अपबाधमानम् । श्वसन्तम् । वृत्रम् । प्रत्यवहन् प्रतिमुखं
गत्वा भूम्यामचूर्णयत् ।

अधु क्रत्वा मघवन्तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयम् ।

यत्सूर्यस्य हरितः पतन्तीः पुरः सतीरुपरा एतंशे कः ॥ ५ ॥

अधु क्रत्वा । अधु । तव महतानेन कर्मणा । हे मघवन् ! तुभ्यम् । सर्वे । देवाः । राज्ञ इव करं
सोमपानम् । अन्वददुः । यदा । सूर्यः स्वस्य । अरुवाः । सर्वदा गच्छन्ती । सूर्यस्य पुरोभागे । वर्तमानाः ।

१. अन्द्रोसि P.

२. चिचित्येवेत्यस्यार्थं वर्तते Sy.

३. छावापृथिवी Sy.

४. प्रतिशयेन । वितरम्—‘अमु च छन्वसि’ इति
वेस्तरपि कृतेऽमुप्रत्ययः Sy.

५. व्यस्तभ्नात्, चलनरहिते अकरोत् Sy.

६. छा D.

७. मृगं मृगवत्पलायमानं वृत्रम् Sy.

८. संवृष्वानः सङ्गच्छमानो वेन्द्रः । संविष्यानः—
व्ययतेर्वा संवरणकर्मणो वेतेर्वा रूपम् Sy.

९. अकार्षीत् । कः—करोतेर्लुङि ‘मन्त्रे घसह्वरं’
इत्यादिना ज्ञेतेर्लोपः ‘बहुलं छन्वस्यमाङ्ग्योनेर्ऽपि’
इत्यडभावः Sy.

१०. जागरं is suggested for गरं ॥
गिरन्तमाच्छादयन्तम् Sy.

११. आच्छादनाद्विमोचयन् Sy.

१२. भयार्थं दवाप्तं कुर्वन्तम् Sy.

१३. वनोः पुत्रं वृत्रम् Sy.

१४. प्रतिगत्य अवहृतवान् Sy.

१५. ०य D.

१६. VM. ignores इन्द्रः ॥ इन्द्रः परमेश्वर्य-

युक्तः Sy.

१७. ०घः P.

१८. अपि च Sy.

१९. क्रतुना त्वदीयेन कर्मणा Sy.

२०. हे धनवन्निद्र ! Sy.

२१. त्वदर्थम् Sy.

२२. सर्वं P.

२३. द्योतमाना बहुत्यादयः Sy.

२४. आनुपूर्व्येण दत्तवन्तः । ततः प्रभृतीन्द्रो देवेभ्यः
सर्वेभ्योऽधिकोऽभवदित्यर्थः । तथा च श्रूयते—
‘स महान् भूत्वा देवता अग्रवीशुद्धारं म उद्धरत्’
(AB. ३. 21.) इत्यादि Sy.

२५. P. and D. add त्वा after यदा ॥

यस्त्वम् Sy.

२६. स्वस्व P.

सूर्यस्य सम्बन्धिनीः Sy.

२७. अदवा P. D.

वटवाः Sy.

२८. ०न्तीः is suggested for ०न्ती ।

२९. पुरस्तात् Sy.

३०. भवन्तीः Sy.

एतशस्य विजयार्थं तस्मिन्नधी । उप्ताः । कृतवानसि सूर्यादाय तत्र स्थापितवानसि ।

नव यदस्य नवति च भोगान्साकं वज्रेण मधवा विवृश्चत् ।

अर्चन्तीन्द्रं मरुतः सधस्थे त्रैष्टुभेन वचसा बाधत द्याम् ॥ ६ ॥

नव यत् । नव । नवतिम् । च । अस्य प्रकृतस्याहेः । भोगाय तानि पुराणि । युगपदेव । वज्रेण । यदा । मधवा । विवृश्चत् । तदानीमर्चन्ति । इन्द्रम् । मरुतः । अन्तरिक्षे । अथ मरुद्भिः पूज्यमानेन वीर्यहेतुना त्रैष्टुभेन । स्तुतिवचनेन प्रवृद्धवीर्यं इन्द्रः । दीप्तमहिम् । बाधितवान्, इति ।

सखा सख्ये अपचत्तूर्यमग्निरस्य क्रत्वा महिषा त्री श्रुतानि ।

त्री साकमिन्द्रो मनुष्यः सरांसि सुतं पिबद्वृद्धत्याय सोमम् ॥ ७ ॥

सखा सख्ये । सखा । सख्ये च यत् । क्षिप्रम् । अग्निः । इन्द्रस्य । कर्मणाऽहिहननेन हेतुना । त्रीणि । श्रुतानि । महिषान् । तथा मनुष्यो यजमानस्य । त्रीणि । सरांसि । यथा पूर्णानि भवन्ति तथा सुतम् । अपि-यत् । वृद्धहननाय । सोममिति ।

१. एतशाख्याय ऋषये । एतशो हि स्वश्वपुत्रेण सूर्येण सह स्पर्धामकरोदिति यावत् । तथा च निगमान्तरे—'प्रतेशं सूर्ये पस्पधानं सौवद्व्ये नुष्टिमावदिन्द्रः' (RV. I.61.15.) इति Sy. २. उपरता मन्दगतीः Sy.

३. नवसंख्याकानि Sy.

४. नवतिसंख्याकानि च Sy.

५. अस्थेत्यनेन शम्बर उच्यते, शम्बरस्य सम्बन्धीनि Sy. ६. भोगान् इत्यन्तोदात्तः पुरवचनः Sy.

७. धनवानिन्द्रः Sy.

८. व्यवृश्चत्, अभिनत् Sy.

९. अस्तुवन् Sy.

१०. सहस्रानि युद्धे वा स्थितम् Sy.

११. ०द्भिः व्य० P.

१२. त्रिष्टुप्छन्दस्केन Sy.

१३. वापूपेण स्तोत्रेण Sy.

१४. Omitted by P. इन्द्र एवं स्तुतः सन् Sy.

१५. ०न्ति० D. मरुद्भिः प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण दीप्तं शम्बराख्यममुरम् Sy.

१६. अबाधत पिपीडे Sy.

१७. इन्द्रस्य मित्रभूतः Sy.

१८. सख्यमित्रभूतस्य Sy.

१९. च यत् seems to be a corrupt reading which originally stood for अपचत्, अ being elided after ए of सख्ये ॥ पपाच Sy.

२०. निमित्तभूतेन Sy.

२१. शतसंख्याकानि Sy.

२२. महिषाणां पशूनाम् Sy.

२३. ०षांस्थ P.

२४. मासुषो P., D. मनोः सम्बन्धीनि Sy.

२५. पात्राणि । अत्र सरःशब्देन पूतभृदाध्वनीव-द्रोणकलशसंज्ञानि पात्राण्युच्यन्ते । तेषु स्थितम् Sy. २६. यथा P.

२७. अभिपुतम् Sy.

२८. अपि P., D. पपी Sy.

२९. ०त्रन० P.

३०. VM. ignores अपचत् । साकम् and इन्द्रः ॥ साकं युगपदेव । इन्द्रः परमेश्वर्य-युक्तः Sy.

त्री यच्छता महिषाणामधो मास्त्री सरांसि मधवा सोम्यापाः ।

कारं न विश्वे अह्वन्त देवा भरमिन्द्राय यदहिं ज्वानं ॥ ८ ॥

त्री यत् । यदा । त्रीणि । शतानि । महिषाणाम् । अभवायत् । इन्द्रः । मांसम् । यदा वा त्रीणि ।
सरांसि । सोममयानि । अपिबत् । अथ शङ्खम् । इव । विश्वे । देवाः । भरमपि । अह्वन्त । इन्द्रार्थम् ।
यदा । अहिम् । हतवानसाविति । भरश्च शङ्खवत् वाममन्यमन्यविशेषः ।

उशना यत्सहस्यैरयातं गृहमिन्द्र जूजुवानेभिरथैः ।

वन्वानो अत्रं सुरथं ययाथ कुत्सेन देवैर्वनोर्हं शुष्णम् ॥ ९ ॥

उशना । इन्द्र ! त्वं च । उशना च । यदा । वलकरणयोग्यः । वेगवद्भिः । अरवैः । कुवयस्य
गृहम् । अगच्छतम् । वनोतिर्वंधकर्मा, अथ कुत्सेन शस्त्रेण । शुष्णं । देवैश्च । एकं रथमास्य शुष्णं हन्तुकामः ।

१. त्रि P.
२. हे इन्द्र ! त्वम् Sy.
३. त्रयाणाम् Sy.
४. शतसंख्याकानाम् Sy.
५. पशूनाम् Sy.
६. अथः भक्षितवानसि । घसेरत्तेर्वा रूपम् Sy.
७. मधवा घनवांस्त्वम् Sy.
८. मांसानि Sy.
९. पात्राणि Sy.
१०. पीतवानसि Sy.
११. तदा Sy.
१२. तत्र वृष्टान्तः कारं न स्वामिनः कर्मकरमिव
तद्वत् Sy.
१३. सर्वे Sy.
१४. सोमपानादिना पूणम् Sy.
१५. आह्वयन्त Sy.
१६. इन्द्रं युद्धार्थम् Sy.
१७. यदेन्द्रः Sy.
१८. अहम् P. वृत्रम् Sy.
१९. वाद्यम् i.e. to be uttered, a cry, is
suggested for वामम् ।
२०. ०विशिष्टम् is suggested for विशेषः ।
The meaning seems to be that

Bhara is the name of Indra's war-
cry which resembles a conch but
is different from anything else.

२१. उशनसः स्तोमे 'उशना यत्सहस्यैः' इति मयत्व-
तीये सूक्तमुखीया । सूत्रितञ्च—'उशनसस्तो-
मेन गरगीर्णमिवात्मानं मन्वमानो यजेतोशना
यत्सहस्यैरयातम्' (ASS. 9.5.) इति Sy.
२२. काव्यश्च Sy.
२३. अभिभवनशीलः Sy.
२४. जूजुवानेगच्छद्भिः Sy.
२५. कुत्सेन Sy.
२६. ०त P., D. अगच्छतं तदा हे इन्द्र ! त्वम्
Sy.
२७. वेनो० P. वेनोनिवं० D. The passage,
वनोतिर्वंधकर्मा should follow हतवानसि
and precede च तं याना०
२८. शस्त्री P. कुत्सेन Sy.
२९. शुष्ण D. अत्र, अस्मिन् काले Sy.
३०. P. and D. add कुत्सी after देवः ॥
देवैश्च सह Sy.
३१. चर्कं for च एकं P. समानमेकं रथम् Sy.
३२. आस्थाय is suggested for आस्य ।
३३. शत्रून् हिसन् Sy.

यथा^१ । हृतवानसि च तं यानानन्तरम् । शुष्णम् ।

प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यद्वरिवो यातवेऽकः ।

अनासो दस्यूरमृणो वधेन नि दुर्योण आवृणद्धमध्रवाचः ॥ १० ॥

[प्रान्यच्चक्रमवृहः] प्रावहः शत्रुवधार्थम् । अन्यत् । चक्रम् । अयान्यत् सूर्यस्य चक्रम् । कुत्साय ।
धनस्य । आशमनाय । हृतवानसि । तत्र शुष्णानुगानननशीलान् श्वसतः । दस्यून् । तेन चक्रे हननसाधनेन ।
हृतवानसि मृधिसाकर्म । दुर्योणाख्य देशे । निहिंसितवानसि । पर्यवाचस्तानिति ।

स्तोमासस्त्वा गौरिवीतेरवर्धन्नरन्धयो वैदधिन्याय पिप्रुम् ।

आ त्वामृजिष्वी सख्याय चक्रे पचन्पक्तीरपिबः सोममस्य ॥ ११ ॥

स्तोमासः^{११} । स्तोत्राणि । त्वाम् । गौरिवीतेमं स्वभूतानि । वर्धयन्त । वशमनयस्त्वम् । विदधिनः^{१२}
पुत्राय ऋजिष्वने । पिप्रुं नाम शत्रुम् । अय त्वाम् । ऋजिष्वी । सख्याय । आचक्रे । तुभ्यं पक्तव्यानि
हवीषि^{१३} । पचन्^{१४} । त्वं चास्य^{१५} । अपिबः^{१६} । सोमम् ।

१. जगन्ध Sy.

२. अहिनीः खलु Sy.

३. एतन्नामानमसुरम् Sy.

४. VM. ignores ह ॥ खलु Sy.

५. The *pratika* is supplied by the
Editor. हे इन्द्र ! Sy.

६. पृथक् चकयं Sy.

७. एकम् Sy.

८. एकं चक्रम् Sy.

९. पूर्व द्विचक्रमस्य सूर्यस्य Sy.

१०. कुत्सस्य Sy.

११. य स्या० P.

धनम् Sy.

१२. प्राप्तुम् Sy.

१३. अकार्षीः Sy.

१४. आस्यरहितान् । आस्यशब्देन शब्दो लक्ष्यते ।
अशब्दान् मूकान् Sy.

१५. असुरान् Sy.

१६. आयुधेन यज्ञेण Sy.

१७. अहिनीः Sy.

१८. सहग्रामे Sy.

१९. ० वा सि P. नितरां द्विप्रवानसि । अमृणो
न्यवृणगिति द्विरुक्तिरादराया Sy.

२०. हिसितवागिन्द्रियानसुरान् Sy.

२१. हे इन्द्र ! Sy.

२२. एतन्नामकस्य मन्त्रद्रष्टुमं सम्बन्धीनि Sy.

२३. वर्धयन्तु Sy.

२४. ० य त्वं P., D.

२५. ० दधिनः P., D.

२६. ऋजिष्वनान् Sy.

२७. विप्रं P. D.

एतन्नामकमसुरम् Sy.

२८. हे इन्द्र ! ऋजिष्वनामा कश्चिद्विषः Sy.

२९. तव सखित्वाय Sy.

३०. अभिमुखीचकार Sy.

३१. पक्तव्यानि पुरोडाशादीनि Sy.

३२. पाकं कुर्वन् Sy.

३३. Omitted by P. ऋजिष्वनः सम्बन्धिनम्
Sy.

३४. अपाः Sy.

नवग्वासः सुतसोमासु इन्द्रं दशग्वासो अभ्यर्चन्त्यर्केः ।

गव्यं चिदूर्वमपिधानवन्तं तं चिन्नरः शशमाना अपं व्रन् ॥ १२ ॥

नवग्वासः । गवामयनेन यन्तोऽङ्गिरसः केचन नवमु मास्सूदतिष्ठन् दशमु केचित्तेन नवग्वासश्च दश-
ग्वासश्च भवन्ति ते । सुतसोमाः । इन्द्रम् । स्तोत्रैः । अभ्यर्चन्ति । तथा कृत्वा गोसङ्घम् । च । महान्तम् ।
अपिधानवन्तं पणिभिराहृतम् । तम् । अङ्गिरसः । त्वां परिचरन्तः । अपं व्रन्—विवृतद्वारं कृतवन्तः ।

कथो नु ते परि चराणि विद्वान्वीर्या मघवन्या चकर्थ ।

या चो नु नव्या कृण्वः शविष्टु प्रेदु ता ते विदथेषु व्रवाम ॥ १३ ॥

कथो । कथम् । नृ । खलु । तुभ्यम् । परिचराणि । जानन् । यानि । त्वं मघवन् !
वीर्याणि । पुरा कृतवानसि । यानि । च । सम्प्रतिनानि । कृणोषि । व्रवाम । तुभ्यम् । वज्रेषु ।
तानि ।

१. दशपेयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे 'नवग्वासः' इति सूक्तमुखीया । सूत्रितञ्च—'नवग्वासः सुत-सोमास इन्द्रं सखा ह यत्र सखिभिर्नवर्ग्वरिति निविद्वान्वीराद्ये' (ASS. 9.3.) इति Sy.

२. गवामयनेन P. सत्रयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभि-र्मांसः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । दशभिर्मांसः समाप्य ये गतास्ते दशग्वाः । एते उभयविधा अङ्गिरसः Sy.

३. ०स P. D.

४. ०दितिष्ठन्तं D.

५. रेचि० D.

६. अभियुतसोमाः सन्तः Sy.

७. अर्चनीयैः स्तोत्रैः Sy.

८. अभिष्टुवन्ति Sy.

९. गोसम्बन्धिनमपि Sy.

१०. चित् अपि Sy.

११. समूहम् Sy.

१२. ०न्त D. वलेनामुरेणाच्छादितवन्तम् Sy.

१३. ०भिरं हृतं D.

१४. बहुषु प्रवेशेषु प्रसिद्धमपि Sy.

१५. नेतारः Sy.

१६. स्तुवन्तः Sy.

१७. अत्र D.

१८. प्रन् P.

अपावृण्वन् Sy.

१९. परिशीलान्येकाहे मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः सू-क्तमुखीये 'कथो नु ते' इत्याद्ये द्वे ऋचौ । सूत्रितञ्च—'कथो नु ते परि चराणि विद्वान्वीर्या मघवन्या चकर्थ' (ASS. 9.3.) इति Sy.

२०. कथोऽपि P.

२१. परिचर्या करवाणि Sy.

२२. जानन् P.

२३. हे धनवन्निन्द्र ! Sy.

२४. चक्रुवेऽहं तानि वीर्याणि Sy.

२५. चैव Sy.

२६. नव्यानि नूतनानि वीर्याणि Sy.

२७. कुर्याः Sy.

२८. ०बु० D.

प्रैव ववाम Sy.

२९. त्वदीयानि Sy.

३०. वीर्याणि Sy.

३१. VM. ignores उ । नृ । इत and शविष्ट ॥ नृ सिप्रम् । हे शविष्ट ! बलवत्-मेन्द्र ! त्वम् Sy.

एता विश्वा चकृवाँ इन्द्र भूर्यपरीतो जनुषा वीर्येण ।

या चिन्नु वञ्जिन्कृणवौ दधृष्वान्न ते वर्ता तविष्या अस्ति तस्याः १४ ॥

एता विश्वा । एतानि । विश्वानि । कुतवानसि । हे इन्द्र ! भूरीणि त्वम् । अपरिगतः । जातेन ।
केनचिद् वीर्येण । यानि । च । इदानीम् । करोषि शत्रूणां धर्षणान् । धर्षणशीलः । तव । तेषां निदानभूतस्य ।
बलस्य । वारयिता । न । कश्चिदस्ति ।

इन्द्र ब्रह्म क्रियमाणा जुषस्व या ते शविष्टु नव्या अकर्म ।

वस्त्रेव भद्रा सुकृता वसूयु रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ॥ १५ ॥

इन्द्र ब्रह्म । इन्द्र । स्तोत्राणि । क्रियमाणानि । सेवस्व । यानि । तव । बलवत्तम ! नूतना । वयं
कुतवन्तः । वस्त्राणीव । कल्याणानि । धनमिच्छन् । रथम् । इव च । प्राज्ञः । शोभनकर्मा । कुतवानस्मि ।
स्तोत्राणि ।

१. प्रत्यक्षोपलभ्यमानानि Sy.

२. व्याप्तानि भूवनजातानि Sy.

३. पुरीणि P., D. बहूनि Sy.

४. परि० P., D. शत्रुभिरपरिगतस्त्वम् Sy.

५. जननसिद्धेनात्मीयेन Sy.

६. बलेन Sy.

७. च विश्वानि Sy.

८. कुर्याः Sy.

९. ०णं P. धर्षणानि is suggested for
धर्षणान् ।

१०. सपत्नान् धर्षयस्त्वम् Sy.

११. त्वदीयस्य Sy.

१२. निवारयिता Sy.

१३. ०वा० D. कोऽपि Sy.

१४. VM. ignores नु and वञ्जिन् ॥ नु
क्षिप्रम् । हे वञ्जवञ्जिन्द्र ! तस्य Sy.

१५. ब्रह्माणि तानि स्तोत्राणि Sy.

१६. अस्माभिः क्रियमाणानि Sy.

१७. स्तोत्राणि Sy.

१८. तुभ्यम् Sy.

१९. हे बलवत्तम ! शूरतम ! वा Sy.

२०. नूतनानि is suggested for नूतना ॥
नूतना अद्यतन्याः Sy.

२१. अकुर्मं Sy.

२२. भद्राणि भजनीयानि Sy.

२३. धनकामोद्ग्रहम् Sy.

२४. धीमात् Sy.

२५. अकरवम् । स्तोत्राण्युपहारवद् प्राह्मणीत्यभि-
प्रायेण वस्त्रनिदर्शनमुक्तम् । रथदृष्टान्तस्त्वा-
गमनसाधनत्वप्रतिपादनाय । स्तोत्राणि स्वीकृत्य
मह्यं धनं प्रयच्छेत्यर्थः Sy.

२६. सुष्टु कृतानि स्तोत्राणि Sy.

२७. Ms. D. puts the figure ॥२६॥
here to indicate the end of the
twenty-ninth hymn. No such
number is given in P.

क^१ स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रं सुखरथमीयमानं हरिभ्याम् ।

यो राया वज्री सुतसोममिच्छन्तदोको गन्तां पुरुहूत ऊती ॥ १ ॥

क्व स्यः ॥ वधूः ॥ सोऽयमृणञ्चयनाम्नो राजश्चत्वारि गवां सहस्राण्यजभत, नमुचिस्तान्यपजहार तेन युद्धार्थं शीघ्रं निर्गच्छन् वधूर्बदति क्व । सः । वीर इन्द्रः । कः । अपश्यत् । इन्द्रम् । सुदाररथम् । अश्वभ्याम् मम यजन् प्रति । गच्छन्तम् । यः । धनेन । वज्री । सुतसोमं यजमानम् । अन्विच्छन् । तत् । गृहम् । पुनः पुनर्गच्छति । बहुभिराहुतः । रक्षणार्थम् ।

अवाचचक्षं पदमस्य सस्वरुग्रं निधातुरन्वायमिच्छन् ।

अपृच्छमन्यां उत ते मं आहुरिन्द्र नरो बुबुधाना अंशेम् ॥ २ ॥

अवाचचक्षम् । युद्धं प्रविशद्गुप्तास्येन्द्रस्य । पदम् । अन्तर्हितम् । किमिहास्ति किमिहेति पृथिव्या-

१. 'क्व स्य वीरः' इति पञ्चदशर्चं षोडशं सूक्तम् ।
अत्रानुक्रमणिका—'क्व स्य वधूर्हृणञ्चयोऽ-
प्यत्र राजा स्तुतः' (KSA. 25.30.p.20.)
इति । वधूर्हृणः । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् (KSA.
12.6. p. 5.) । इन्द्रो देवता । ऋणञ्चय-
नामा राजापि क्वचित् स्तूयते । अतः सोऽपि
देवता । तीव्रसोमार्थे एकाहं मरुत्वतीपशस्त्र
इदं सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितञ्च—'तीव-
सोमेनाग्राहकामः क्व स्य वीरः' (ĀSS.
9.7.) इति Sy.

२. वधूः D.

३. तान्यपहारते D.

४. P. and D. add गमन् between निर्
and गच्छन् ।

५. कुत्र विद्यते Sy.

६. इन्द्रः Sy.

७. विक्रान्तः Sy.

८. वधूः Sy.

९. शोभनाग्राहरो रथो यस्य स सुखरथः । सुहृ-
त्सन्ति लिखति भूमिमिति वा सुखम् । तादृ-
शम् Sy. 'सुहितं खेभ्यः खं पुनः खनते'
N.3.13.

१०. स्ववाहनाभ्याम् Sy.

११. धून् D.

१२. देयेन धनेन सह Sy.

१३. वज्रवान् Sy.

१४. अभिषुतसोमं यजमानम् Sy.

१५. तस्तत् D. तस्य यजमानस्य Sy.

१६. प्राप्तो भवति Sy.

१७. रक्षणार्थं Sy.

१८. प्रवशको स्ये० P.

१९. स्थानम् Sy.

२०. It seems to be the explanation
of सस्वः ॥ सस्वरित्यन्तर्हितनाम Ngh.
3.25.

२१. ०हास्तीति हेति P.

मधश्चक्षुषापश्यम् । तथा निरीक्षमाणश्चाहं पदमन्विच्छन् । उद्गूर्णं पदम् । निघातुस्तव पदम् । अनुगतवानस्मि । तदानीं क्व स्य वीर इति पृच्छम् । अन्त्यान् । अपि च । ते । मम । आहुः । वयमपि मनुष्याः । इन्द्रः । जातुकामा एव । स्थितवन्तः सहान्वेषः कार्यं इति ।

प्र नु वयं सुते या ते कृतानीन्द्र ब्रवामि यानि नो जुजोषः ।

वेदद्विद्वान्छृण्वंच्च विद्वान्वहतेऽयं मधवा सर्वसेनः ॥ ३ ॥

प्र नु वयम् । इन्द्रं दृष्ट्वा स्तौति प्रब्रवामि । किंप्रम् । वयम् । यज्ञे पुरा । यानि । तव । कृतानि । यानि च पुरा । अस्माभिः कृतानि । इन्द्र ! त्वम् । सेवितवानसि । परोक्ष उत्तरार्धः—अजानन् । तानि जानातु । विद्वानपि । अस्माभिरुच्यमानानि शृणोतु । प्रविशति । अयम् । मधवा । समपसेनस्तत्र वयं तानि प्रब्रवामः ।

स्थिरं मनश्चक्रे ज्ञात इन्द्र वेपीदेको युधये भूर्यसश्चित् ।

अश्मानं चिच्छ्वंसा दिद्युतो वि विदो गवामूर्ध्वमुस्त्रियाणाम् ॥ ४ ॥

स्थिरं मनः । युद्धे प्रादुर्भूतस्त्वम् । आत्मीयं मनः । स्थिरम् । करोषि । तथा त्वमेकः । एव सन् ।

१. अहमवाद्राक्षम् Sy. २. नरो P.

३. अन्व० P. इन्द्रमन्विच्छब्रह्म Sy.

४. स्वं स्थापयितुरस्येन्द्रस्य पदम् Sy.

५. अन्वगमम् Sy. ६. इ P.

७. पृच्छम् can be taken as an inj. अपृच्छम् would be a better reading॥ पृष्ठवानस्मि Sy. ८. विदुषोऽपि मार्गे इन्द्रम् Sy.

९. पृष्टास्ते Sy. १०. मह्यम् Sy.

११. किमाहुः ? इत्युच्यते—यज्ञानां नेतारः Sy.

१२. इन्द्रम् is suggested for इन्द्रः ।

१३. बुभुक्षमाना वयम् Sy.

१४. इन्द्रं प्राप्तवन्तः स्मः । यद्यपीन्द्रो विद्यते तथापि दुर्लभश्चेदनुपगन्तव्यः इति बुभुक्षमानः स्वभावमपृच्छत् । पृष्टेऽपि सुलभ इत्युक्त इन्द्र-प्राप्त्यर्थं सूक्तशेषमपश्यदित्यर्थः Sy.

१५. ०प्रबु० D. तानि कर्माणि प्रकर्षेण वदामि Sy.

१६. अद्य Sy. १७. स्तोतारः Sy.

१८. It seems to be the explanation of सुते ॥ सोमेऽभिषुते सति Sy.

१९. त्ववीयानि Sy.

२०. कृतानि कर्माणि सन्ति Sy.

२१. त्वमपि अस्मदर्थं यानि कर्माणि Sy.

२२. असेवथाः Sy.

२३. तानि कर्माणि इतः पूर्वमजानन् जनः Sy.

२४. तानि P. २५. अन्वस्मा० P.

२६. शृणुयाच्च । यद्वा विद्वान् जानन् पुरुषः शृण्वंच्च । अजानन्तमपि जनं श्रावयेच्च Sy.

२७. अश्वैरुह्यते । व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः । प्रापयति Sy. २८. अय्यं P. इन्द्रो जानतश्च शृण्वतश्च तान् जनान् प्रति Sy.

२९. ०व P. धनवान् विद्वान् जानन् Sy.

३०. सङ्ग्रामसेवः P. सर्वाभिः सेनाभिर्युक्तः Sy.

३१. प्रबु० D.

३२. VM. ignores च ।

३३. ०र P.

३४. ०त त्व० P. उत्पन्नमात्र एव त्वम् Sy.

३५. चित्तम् Sy. ३६. चलनरहितम् Sy.

३७. चकर्थ । सर्वान् बलिष्ठान् जयेयमितीदृशम् । तथा हे इन्द्र ! Sy.

३८. असहायः Sy.

३९. एव त्वम् Sy.

गुह्याय । बहून् । अपि । गच्छसि । तत आयुधवलेन । धनम् । विद्युतः प्रकाशोक्तवानसि । ततः शत्रून्
जित्वा गवाम् । उत्तरणशीलानाम् । सङ्घातम् । अविन्दः ।

परो यत्त्वं परम आजनिष्ठाः परावति श्रुत्यं नाम विभ्रत ।

अतश्चिदिन्द्रादभयन्त देवा विश्वा अपो अजयदासपत्नीः ॥ ५ ॥

परः । परः । त्वम् । यथा । युद्धस्य परमे स्थाने । आजायसे प्रादुर्भवसि । दूरे । श्रुत्यम् । इन्द्राक्यं
नाम । विभ्रत । तत् आरभ्यास्मात् । इन्द्रात् । अभयन्त । देवाः । किं चार्यं सर्वाण्येव । उदकानि । अजयत् ।
येषां दासः पतिः ।

तुभ्येदेते मरुतः सुशेवा अर्चन्त्यकं सुन्वन्त्यन्धः ।

अहिमोहानमप आशयानं प्र मायाभिर्मयिनिं सच्चिदिन्द्रः ॥ ६ ॥

तुभ्येत् । तुभ्यम् । एव । एते । मरुतः । मुमुखाः । स्तोत्रम् । उच्चारयन्ति । सुन्वन्ति च । सोमं
यजमानाः । अहिम् । ओहानं युध्यन्तम् । अपः । आवृत्य शयानम् । मायाविनम् । मायाभिः । इन्द्रः ।
प्र सञ्जत् अभिव्याप्तवानिति ।

१. बहुरान् राक्षसादीन् Sy. २. अवेः, अगमः
Sy.

४. धम D. अश्मानं चित् गवामावरकं पवंतमपि
Sy. ५. ०त D. व्यभिनिः Sy.

६. घेनूनाम् Sy. ७. क्षीरमुत्सारयन्तीनाम् Sy.

८. संघा० P. समूहम् Sy.

९. अवेदयोऽन्तर्भवः Sy.

१०. VM. ignores इन्द्र and explains चित्
once.

११. परस्तादुपरिष्ठात्स्थितः Sy.

१२. यथा हे इन्द्र ! Sy. १३. उत्कृष्टतमः Sy.

१४. आ समन्तादजाययाः Sy.

१५. श्रवणीयम् Sy. १६. नामधेयम् Sy.

१७. धारयन् Sy. १८. शेषः परोक्षकृतः Sy.

१९. अत आरभ्येव Sy. २०. विभ्युः Sy.

२१. द्योतमाना अग्न्यादयः Sy.

२२. चान्ययं P., D. २३. वशीचक्रे Sy.

२४. दासः D. दासो वृत्रः पतिः पालयिता यासामपां

ता इति Sy. २५. VM. ignores चित् ॥
चित् एव Sy.

२६. तुभ्ये D. २७. तुम् P.

२८. महद्भवन्ति वदन्तीति मरुतः स्तोतारः Sy.

२९. मुखाः P. शोभनमुखाः सन्तः । स्तोत्रेण शोभनं
मुखमुत्पादयन्तः सन्तः Sy. शोभमिति मुखनाम
Ngh. ३.6.

३०. अर्चनीयं स्तोत्रम् Sy.

३१. स्तुवन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः Sy.

३२. अभिवचं कुर्वन्ति Sy.

३३. सोमलक्षणमग्नम् Sy.

३४. ०तः P. ३५. वृत्रम् Sy.

३६. अहिममाहानं P. देवान् बाधमानम् Sy.

३७. उदकानि Sy.

३८. आवृत्य शयनं कुर्वन्तम् Sy.

३९. कपटवन्तम् Sy.

४०. स्वकीयाभिः शक्तिभिः Sy.

४१. परमेश्वर्ययुक्तः Sy. ४२. अभ्यभवत् Sy.

वि पू मृधो जनुषा दानमिन्वन्नहन्वा मधवन्त्संचकानः ।

अत्रा दासस्य नमुचेः शिरो यदवर्तयो मनवे गातुमिच्छन् ॥ ७ ॥

वि पू मृधः । इन्द्रं मित्रं युद्धार्थं भजमानम् मृधः परिवदुःतान् । मधवन् ! त्वम् । मेवमानः । विविधं मुष्टं हतवानसि । जनुषा जनेन । तेजसा । सन्दीप्यमानः । दानवः खण्डयिता । यदा त्वम् । अस्मिन् लोके । उपक्षपयितुः । नमुचेः । शिरश् छित्वा । अगमयः । मनवे नमुचिना संरुद्धाय वधवे । गमनमार्गम् । इच्छन् तदानीमिति ।

युजं हि मामकृथा आदिदिन्द्र शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

अश्मानं चित्स्वयं वर्तमानं प्र चक्रियेव रोदसी मरुद्भयः ॥ ८ ॥

युजं हि । इन्द्र ! नमुचेः । असुरस्य । शिरः । मथितुमिच्छन् । सहायम् । मा वधुम् । अकृथाः । स्वच्छतया स्वरणकुशलम् । अभिमते देशे गच्छन्तम् । वज्रम् । च सहायमकृथाः । तदानीं तव साहाय्यं कर्तुकामेभ्यो मरुद्भयः । छावापृथिवी । चक्रे इव । आस्ताम् उभयतो भवताम्, अन्तरिक्षं सर्वं मरुद्भ्यर्पित-
मासीदित्यर्थः ।

१. मृधः तदनुचरान् राक्षसादीन् शत्रून् Sy.

२. हे धनवन्निन्द्र ! Sy.

३. अश्माभिः स्तूयमानस्त्वम् । सञ्चकानः—
सम्पूर्वं कायतिः शब्दकर्मा । तस्य लट्त्वे लिटि
रूपम् Sy. ४. विजघन्थ Sy.

५. जन्मना । इन्द्रस्यामुरा जन्मारभ्य शत्रव
इत्यर्थः Sy.

६. The word गीः means 'a ray' N.2.6.
VM. seems to explain गवा as तेजसा
and इन्वन् as सन्दीप्यमानः । The literal
meaning of इन्वन् is of course
'going.' वज्रेण Sy.

७. प्रेरयन् हिसन् Sy.

८. देवानां वाधकं वृत्रमसुरम् Sy.

९. हे इन्द्र ! त्वं युद्धे Sy.

१०. उपक्षपयितुरासुरस्य सम्बन्धि Sy.

११. एतन्नामकस्य Sy.

१२. शीर्षम् Sy.

१३. लोक वे क्षपयिताग्रमुचे शिरश्चित्त्वं गवः P.

अचूर्णयस्तदा शत्रून् विजघन्येति पूर्वेण सम्बन्धः
Sy. १४. नमुचिनापहतगोधनाय मह्यम् Sy.

१५. सुखम् Sy.

१६. अभिलयन् Sy.

१७. हे इन्द्र ! त्वम् Sy.

१८. असुरस्य Sy.

१९. उपक्षपयितुः Sy.

२०. चूर्णयन् Sy.

२१. सखायम् Sy.

२२. ०या P. चक्रुषे खलु Sy.

२३. तथा च्छ० D. स्वरेण सहितम् Sy.

२४. भ्रमन्तम् Sy.

२५. मेघमिव स्थितम् Sy.

२६. त्वत्सहायेभ्यः Sy.

२७. छावापृथिवी Sy.

२८. प्र आस्ताम् । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः
Sy. २९. ०क्षः P.

३०. VM. ignores हि । आत् and इत् ॥
हि खलु । आत् अनन्तरमेव Sy.

स्त्रियो हि दास आयुधानि चक्रे किं मां करन्नवला अस्य सेनाः ।

अन्तर्ह्रस्वदुभे अस्य धेने अथोप प्रैद्युधये दस्युमिन्द्रः ॥ ६ ॥

स्त्रियः । नमुचिः । प्रथममिन्द्रस्य स्त्रियः । आयुधानि । चक्रे युद्धार्थं निरगमयत् । इन्द्रश्च ।

किम् । माम् । कुर्वन्तु । स्त्रीभूताः । अस्य । सेना इति मन्यमानः । तान् स्त्रीषु रूपयुक्ते । द्वे स्त्रियावादाय ।

अन्तः । चकार । अथ सम्भ्रान्तः सन् । दस्युम् । युद्धार्थम् । उपप्रागादिति । ^{११}

समत्र गावोऽभितोऽनवन्तेहेह वत्सैर्वियुता यदासन् ।

सं ता इन्द्रो असृजदस्य शकैर्यदी सोमांसः सुपुता अमन्दन् ॥ १० ॥

समत्र । अस्मिन्नसुरे । समगच्छन्त । गावः । यदा । इह चेह व । वत्सैः । वियुक्ताः । आसन् ।

सङ्गतपक्षकाले ? नगरात् बहिस्सङ्गता अपजहार । अथ ता गाः । अस्य स्वभूताः । तं जित्वा मरुद्भिः सह ।

जित्वा स्वामिना मया समसृजत् । यदा । एनम् । सोमांसः । सुताः । अमन्दन् । बभ्रोर्मम ^{११}

१. उपक्षपयिता नमुचिरसुरः Sy.

२. स्त्रीः Sy.

३. युद्धसाधनानि Sy.

४. कृतवान् । इन्द्रेण सह योद्धुं प्रहितवानित्यर्थः
Sy.

५. कुर्युरिति मन्यमान इन्द्रः Sy.

६. स्त्रीरूपाः Sy.

७. असुरस्य सम्बन्धिन्यः Sy.

८. तासां मध्ये Sy.

९. प्रीणयिष्यी मुरुषे Sy.

१०. गृहमध्ये निवधे Sy.

११. अनन्तरम् Sy.

१२. दस्यु P., D. नमुचिम् Sy.

१३. युद्धाय Sy.

१४. उपप्रागच्छत् Sy.

१५. VM. ignores हि ॥ हि खलू Sy.

१६. अस्मिन् काले Sy.

१७. अत्यन्तमगच्छन् Sy.

१८. नमुचिनापहृता गावः Sy.

१९. सर्वतः Sy.

२०. वत्सैर्वियुक्ता P., D.

२१. अभवन् Sy.

२२. सङ्गत वच P. अस्मिन् काले Sy.

२३. आप० P.

२४. बभ्रोः सम्बन्धिनीर्नमुचिनापहृताः Sy.

२५. शकैर्मरुद्भिः Sy.

२६. यमा समसृत् P. वत्सैः सह समयोजयत् Sy.

२७. इन्द्रम् Sy.

२८. सुपुता बभ्रुनाम्ना ऋषिणा सुहृद्वभिषुताः Sy.

२९. अमादयस्तदा Sy.

३०. ०ओ म० P. बभ्रोर्मम seems to refer to
अस्य; therefore the word should
immediately follow अस्य and pre-
cede स्वभूताः ।

३१. VM. ignores अभितः and इन्द्रः ॥
सर्वतः Sy.

यदीं सोमा बभ्रुधृता अमन्दुन्नरोरवीदृषभः सादनेषु ।

पुरंदरः पपिवाँ इन्द्रो अस्य पुनर्गवामददादुस्त्रियाणाम् ॥ ११ ॥

यदीं सोमाः । यदा । एनम् । बभ्रुनाम्ना मया स्तुताः । सोमाः । अमन्दन् । अथायं वृषभः ।
युद्धेषु । अत्यन्तं शब्दं करोति । पुरन्दरः । पपिवान् । इमं सोमम् । पुनश्च । असुरैरपहृता ना आहृत्य ।
प्रायच्छदिति ।

भद्रमिदं रुशमा अग्रे अकृन्वावाँ चत्वारि ददंतः सहस्रा ।

ऋणञ्चयस्य प्रयता मघानि प्रत्यग्रभीष्म नृतमस्य नृणाम् ॥ १२ ॥

सम्प्रति गवां दातारमृणञ्चयं स्तोति—

भद्रमिदमिति । ऋणञ्चयेन दत्तानि गवाम् । चत्वारि । सहस्राणि । मह्यं गृहमानीय प्रयच्छन्त
तस्य भटाः । दीप्ताः । भद्रम् । इदं कर्म । कुतवन्तः । वयम् ऋणञ्चयस्य । प्रतानि । मंहनीयानि गोधनानि ।
प्रतिगृहीतवन्तः । नृणाम् । नृतमस्य ।

सुपेशंसं मावं सृजन्त्यस्तं गवाँ सहस्रै रुशमांसो अग्रे ।

तीव्रा इन्द्रमममन्दुः सुतासोऽक्तोर्ध्वैः परितक्म्यायाः ॥ १३ ॥

सुपेशसम् । सुरूपम् । माम् । मदीयं गृहम् । आनीय प्रविशेत्यवसृजन्ति । गवाम् । सहस्रैः सह ।

१. सोम D.
२. इन्द्रम् Sy.
३. बभ्रुणाभिषुताः Sy.
४. अमादयंस्तदा Sy.
५. मन्द यथा च मघं P. कामानां वधितेन्द्रः Sy.
६. अत्यर्थं शब्दमकरोत् Sy.
७. पुरां वारयिता Sy.
८. पीतवान् Sy.
९. प्रायच्छदिति P., D. बभ्रवे ददौ Sy.
१०. VM. ignores उस्त्रियाणाम् ॥ क्षीरमुत्त्रा-
विणीः Sy. ११. ऋणयेन P., D.
१२. धेनूनाम् Sy.
१३. चतुःसंख्यायुक्तानि Sy.
१४. प्रायच्छन्त or प्रयच्छन्तः nom. pl. is
suggested for प्रयच्छन्त ॥ मह्यं
प्रयच्छन्तः । राजा हि दीयमानानि धनानि
राजपुरुषा एव प्रयच्छन्ति Sy.

१५. रुशम इति कश्चिज्जनपदविशेषः । अत्र रुशम-
शब्देन तत्रत्या जना उच्यन्ते । ऋणञ्चयनाम्नो
राज्ञः किङ्कुराः Sy.
१६. कल्याणम् Sy. १७. अकुर्वन् Sy.
१८. एतन्नामकेन राज्ञा Sy.
१९. प्रयतानि दत्तानि Sy.
२०. मह० D.
२१. गोक्षपाणि धनानि Sy.
२२. प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । पूजार्थं बहुवचनम् Sy.
२३. नेतृणां मध्ये Sy.
२४. अतिशयेन नेतृतमस्य Sy.
२५. VM. ignores अग्ने ।
२६. स्वह० P. अलङ्काराच्छादनादिभिः संस्कृतम्
Sy. २७. मा P.
२८. एव० P. प्रायवन्ति स्म Sy.
२९. धेनूनाम् Sy.

अग्नी रुशमाः । अग्ने ! इति स्वायतनस्थानायामनये निवेदयति । तर्कतिर्गतिकर्मा ऋणञ्चयमपहाय बभ्रुयंस्यां
रात्र्यामागतः सा परितक्म्योच्यते अस्याः । रात्रेः । व्युच्छन्ने धनसङ्खावादपरेद्युर्मया । सुताः । तीक्ष्णरसाः
सोमाः । इन्द्रम् । अममन्दुः ।

अौच्छत्सा रात्री परितक्म्या यां ऋणञ्चये राजनि रुशमानाम् ।

अत्यो न वाजी रघुरज्यमानो बभ्रुश्चत्वार्यसनत्सहस्रा ॥ १४ ॥

अौच्छत् । मदीयात् गृहात् प्रतिनिवृत्तानां रुशस्य ? करेषु ।

चतुःसहस्रं गव्यस्य पश्वः प्रत्यग्रभीष्म रुशमेष्वग्रे ।

धर्मश्चित्तुः प्रवृजे य आसीदयस्मयस्तम्बादाम् विप्राः ॥ १५ ॥

चतुःसहस्रम् । रुशमेषु । प्रतिगृहीतवन्तः । प्रवर्जज्ञायनाय ? तपः । धर्मः । इव । यः । आसीत् ।

१. ऋणञ्चयस्य किङ्कुराः Sy.

२. तर्कति० P., D.

३. ०तस्योच्य० P., D. तमसा भूतानि परित-
स्तकति गच्छतीति परितक्म्या । तस्याः Sy.

४. व्युच्छन्ने सति । उषःकाल इत्यर्थः Sy.

५. ०द्युर्मय P. ०द्युर्माया D.

६. लवणबहुधनेन मयाभिषुताः Sy.

७. रसवन्तः Sy.

८. अममन्दुः P., D. अमादयन् । बभ्रुः गवां
प्राप्त्यनन्तरमवलम्बितमेव सोमेनेज इत्यर्थः Sy.

९. ०तानां P. ०ताना D.

१०. रुशमानाम् is suggested for रुशस्य ।

११. करेषु is suggested for करेषु ।

१२. VM. practically ignores the whole
of the stanza. रुशमानां रुशमनानां
जनानाम् । राजनि प्रभौ । ऋणञ्चये एतत्
संज्ञके तत्समीप एव । या रात्रिः । परितक्म्या
परितो गन्त्री भवति । सा रात्रीः । अौच्छत्
व्युष्टाभवत् । अत्यः सततगामी । वाजी न
अश्व इव । रघुः शीघ्रगामी । अज्यमानः
प्रेयमाणः । बभ्रुरेतन्नामक ऋषिः ॥ चत्वारि
चतुःसंख्याकानि । सहस्रा सहस्राणि गोरूपानि
धनानि । असनत् असन्त Sy.

१३. 'क्व स्प बभ्रुर्ऋणञ्चयोऽप्यत्र राजा स्तुतः'
(KSA. 25.30. p. 19.) इत्यनुक्रमणिका-
कारः । तथा बृहदेवता (5.33.36.)
अग्नेः सुतमूर्ध्वं बभ्रुमात्विज्याय ऋणञ्चयः ।
सहस्रवक्षिणे सोमे वज्रे तं सोऽप्ययाजयत् ॥ ३३ ॥
वदौ च रीशमो राजा सहस्राणि शतानि तु ।
तस्मै चत्वारि चत्वारि महावीरं च काञ्चनम् ॥ ३४ ॥
प्रवर्ग्येषु महावीराः सौवर्णास्तस्य चाभवन् ।
प्रतिगृह्य ऋषिर्गच्छन् मध्यमेनाग्निना पथि ॥ ३५ ॥
पृष्ट इन्द्रेण चाचक्ष्यौ भद्रं चतसृभिश्च यत् ॥ ३६ ॥
'भद्रमिदं रुशमाः' इत्यादिभिः 'चतुःसहस्रम्'
इत्यन्ताभिः (RV. V. 30. 12-15.) बभ्रु-
र्ऋणञ्चयं त्रिष्टुभा तुष्टाव DDN.

१४. एतत्संज्ञकेषु जनेषु Sy., DDN.

१५. प्रतिगृहीतवन्तः स्मः Sy.

१६. प्रवर्ग्याय or प्रवर्ग्यज्ञायनाय is suggested for
प्रवर्जज्ञायनाय ॥ प्रवृज्जनायम् Sy. DDN.

१७. तप्तः is suggested for तपः ॥ सन्तप्तः
शोभनवर्णः Sy., DDN.

१८. महावीरः Sy.

१९. पूजनीयो महावीरः । चिदयं पूजायाम्, आचा-
र्यश्चिदयं ब्रूयादिति यास्कः (N.64.) DDN.

२०. कलशः Sy.

२१. अभवत् Sy.

हिरण्येन निर्मितः । तादृग्भवां पयः । भुक्तवन्तो वयम् । दीप्तिवन्तो वयं मेधाविन इति ।

V.31.

इन्द्रो रथाय प्रवतं कृणोति यमध्यस्थान्मघवा वाज्रयन्तम् ।

यूथेवं पृथो व्युनोति गोपा अरिष्टो याति प्रथमः सिपासन् ॥ १ ॥

इन्द्रः ॥ अयस्युः ॥ इन्द्रः । आत्मीयाय रथाय । प्रवणवन्तं देशम् । करोत्यग्रतः स्थिता धनम् । यम् । अधितिष्ठति । सङ्ग्राममिच्छन्तम् । गोयूथानिव । गोपालः । विविधं प्रेरयत्वेवं सङ्ग्रामिकानयवपुरुषान् विविधं प्रेरयतेति । स्वमघेऽरिष्टः । गच्छति । सर्वेषामग्रतः । शत्रून् सिपासन् ।

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।

नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकथ ॥ २ ॥

आ प्र द्रव । आभिमुख्येन प्रद्रव । हरिवः ! मा । विगतकामोऽभूः श्रद्धवान् आगच्छ ।

१. अयोमयो हिरण्ययः Sy. DDN.

२. तादृग् गवां is suggested for तादृग्भवां ॥ तम् दोहनार्थं कलशञ्च Sy.

३. आदत्तवन्तः Sy., DDN. ४. यं P.

५. ०ने D. विप्रा मेधाविनो वयम् DDN.

६. VM. ignores चतुःसहस्रम् । गव्यस्य । पशवः । अग्ने and उ ॥ हे अग्ने ! गव्यस्य गवात्मकस्य । पशवः पशोः पशूनाम्, जातावेकवचनम् । चतुःसहस्रं चत्वारि सहस्राणि Sy., DDN. चतुःसहस्रमिति—'सहस्रं सनिता०' (RPR. 5.27.) इति निवेधान्न यत्त्वम् DDN. Ms. D. puts the figure ॥३०॥ here to indicate the end of the thirtieth hymn. No such number is given in P.

७. 'इन्द्रो रथाय' इति त्रयोदशचं सप्तदशं सूक्तम् । अवस्युर्नाम आग्नेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । 'उग्रमयातम्' 'सं ह यद्वाम्' इति पादयोः क्रमेण कृत्स्नोशनसौ विकल्पेन देवता । 'इन्द्राकृत्सा बहमाना' इत्यस्या इन्द्रः कृत्साश्च । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्रो रथाय सप्तोनायस्युरग्रमिति कौत्सोशनसौ वा पावो परेन्द्रा-

कौत्सी' - (KSA. 25.31.p.20.) इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

८. अवस्युः is suggested for अयस्युः ।

९. तस्मै रथाय Sy. १०. प्रवणमाजिम् Sy.

११. स्थितान् is suggested for स्थिता ।

१२. रथम् Sy. १३. धनमतिवति P.

१४. अग्रमिच्छन्तम् Sy. १५. VM. explains यूथेवं and पशवः together as गोयूथानिव ॥ पशूनां यूथानि यथा Sy.

१६. सा० is suggested for स० ॥ यथा प्रेरयति तथा शत्रुसैन्यानि प्रेरयति Sy.

१७. प्रेरय० is suggested for प्रेरय ।

१८. स्वयम् is suggested for स्वम् ॥ शत्रुभिः स्वयमर्हसितः Sy.

१९. ०ता P. देवानां मुख्य इन्द्रः Sy.

२०. विधा० P. शत्रुघनानीच्छन् Sy.

२१. VM. ignores मघवा ॥ मघवा धनवान् Sy. २२. ०वः D.

२३. अस्मानभिमुखं प्रकर्षेण गच्छ Sy.

२४. हे हरिवश्चिन्द्र ! त्वम् Sy.

२५. विगतकामो भू P., D. वेनतिः कान्तिकर्मा । अस्मासु विगतकामः (मा) भू Sy.

हे । माम् । धनदानादिभिः सेवस्व । नहि । त्वत् । अन्यत् । प्रशस्ततरम् । अस्ति भूतम् । त्वमस्वीकान् ।
अपि । जायोवतः । करोषि ।

उद्यत्सहः सहस्र आजनिष्ट देदिष्ट इन्द्रं इन्द्रियाणि विश्वा ।

प्राचोदयत्सुदुषा वज्रे अन्तर्वि ज्योतिषा संववृत्त्वत्तमोऽवः ॥ ३ ॥

उद्यत् । उदाजनिष्ट । यदा । सहस्रः उपादानात् । इन्द्राख्यं सहः प्रारब्धं प्रबुद्धानां पञ्चानां जनानाम् ।
बलानि । इन्द्रः । दीपयति । प्रमोदयति । गाश्च । वज्रे वजे । अन्तः स्थिताः सञ्चरणार्थम् । तथा ज्योतिषा ।
वेष्टमानम् । तमश्च ममवम् । विवृणोति ।

अनवस्ते रथमश्वाय तच्चन्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् ।

ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्केरवर्धयन्नहये हन्तवा उ ॥ ४ ॥

अनवः । मनुष्या ऋभवः । तव । अश्वानुगुणम् । रथम् । कृतवन्तः । त्वष्टा च । वज्रम् ।

१. Something, probably पिशङ्गराते, seems to be missing after हे । At present हे stands alone and is incomplete.

२. अस्मान् Sy.

३. ०भि P. ४. अभिसेवस्व Sy.

५. वस्तुजातम् Sy. १

६. वसीयः श्रेयस्करम् Sy.

७. ०त P.

८. अस्तिकान् P., D. मेनाशब्दः स्त्रीवाची । अपगतस्त्रीकाश्च Sy.

९. ०पतः D.

१०. अ क० P., D.

११. VM. ignores पिशङ्गराते । अभि and इन्द्र ॥ किञ्च हे बहुलपथन ! इन्द्र ! Sy.

१२. उपरिष्ठात् प्रादुर्बभूव तदा Sy.

१३. उषःसम्बन्धिनस्तेजसः Sy.

१४. सह D. सूर्यसम्बन्धि तेजः Sy.

१५. प्रातरथ is suggested for प्रारथ ।

१६. धनानि । इन्द्रियमिति धननाम Ngh. 2.10.

१७. वेदिष्टे पञ्चमानेभ्यो दिशति Sy.

१८. प्रमोयति P. प्राचोदयति is suggested for प्रमोदयति ॥ प्रैरयत् Sy.

१९. सुष्टु दोग्ध्रीर्गाः Sy.

२०. वज्रे P. निवारके पर्वते Sy.

२१. वज्रन्तः P. मध्ये बलेन निवृद्धाः Sy.

२२. ०ता P. २३. तेजसा Sy.

२४. संवरणशीलम् Sy.

२५. सर्वं is suggested for ममवम् ।

२६. पिवु० D. निवारितवान् Sy.

२७. VM. ignores विश्वा ॥ विश्वानि सर्वाणि Sy. २८. अनपः D.

२९. अनव इति मनुष्यनाम Ngh. 2.3.

३०. त्वदीयम् Sy.

३१. तथाश्वाननुगुणं P.D. अश्वान्भ्यां संयोगार्हम् Sy. अश्वं योक्तुं यथा योग्यो भवति तथा संस्कुर्वन्ति । यद्वा अश्वाय व्याप्तिमते तुभ्यं यथा पर्याप्तो भवति BB.

३२. अतश्च । अकुर्वन् Sy. तश्चन्तु संस्कुर्वन्तु । लङ् लोट्ये । अश्वभावश्चान्वसः BB.

३३. देवानां शिल्पी BB.

३४. त्वदीयं वज्रम् Sy. वज्रं तस्मै तीक्ष्णीकरोतु BB.

दीप्तिमन्तं कृतवान् । ब्राह्मणाश्च । मन्त्रैः । इन्द्रम् । पूजयन्तः । अहिम् । हन्तुम् । अवर्धयन् ।

वृष्णे यत्ने वृषणो अकर्मचानिन्द्रावाणो अदितिः सजोषाः ।

अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥ ५ ॥

वृष्णे । वृष्णं । यदा । तुभ्यम् । वषितारः । आवाणः, अधिषवणप्रदाः । गौश्च । सज्जताः ।

अर्चनीयं सोमम् । अर्चन्ति अभिषुषन्ति । अथाश्वरथवर्जिताः । इन्द्रप्रेषिताः । पवयः—आयुधानि । दस्यून् ।

अभ्यवर्तन्त शीघ्रमेक एव गत्वायुधानि शत्रूषु विसृजतीति ।

१. अकरोत् Sy.

२. ०णात्वं D., P. अङ्गिरसः परिवृडा मरुतो वा Sy.

३. स्तोत्रैः Sy.
हविलंक्षणरश्मिर्वा BB.

४. मन्त्रेन्द्रं P.
ईश्वरम् BB.

५. अहि P., D. वृत्रम् Sy. किमर्थम् ? अहये, अघाय । अहिस्नाय । आगत्य हन्तीत्यहिस्सर्पादिः । 'आङि शृह्निभ्यां ह्रस्वश्च' इतीप्प्रत्ययः, कर्मणि चतुर्थी BB.

६. हन्तव्यं—'तुमर्थे सेसेन्' इति तवंप्रत्ययः BB.

७. वर्धितवन्तः Sy. यशसा । . . . त्वं चास्माकं महायज्ञमुपनयेति BB.

८. VM. ignores पुरुकृत and उ ॥ हे बहु-भिराहूतेन्द्र ! Sy., BB. अपि च Sy. उः पादपूरणे BB.

This stanza=TS. 1.6.12.6.

९. वषित्रे कामानाम् Sy.

वषित्रे, अभिमतदात्रे । वषट्पथं चतुर्थी । तव वषितुः BB.

१०. सेचनसमर्था मरुतः Sy.

वषितारो मेघा वृष्टिं कुर्वन्तः, तवाकर्मचयन्ति मेघाः इत्यर्थः BB.

११. अभिषवपाषाणाः Sy.

१२. अदितिः अदीताः, वचनव्यत्ययः Sy. अदितिः पृथिवी च BB.

१३. सज्जता बभूवुरिति शेषः Sy. समानप्रीतिस्त्वया

तैर्वा मेघैरानुकूल्यं भजमानाः सत्याद्युत्पादय-
तस्तव कर्मकर्मचयति BB.

१४. ० ना घनीयं P. ०ता अघनयं D. स्तोत्रम् Sy.
अर्चनीयामाज्ञामर्चनीयं वा ते तव यागम् BB.

१५. अस्तुवन् । अकुर्वन्प्रत्ययः Sy. अर्चयन्ति पूज-
यन्ति BB.

१६. यद्यद्वैभवेते कुर्वन्ति तदानीं दुष्टात्मानो दस्यवोऽपि
त्वयैव हन्तव्या इति तत्प्रार्थयते BB.

१७. रथवर्जितारः P. VM. seems to explain
अनववासाः and अरथाः together as
अश्वरथवर्जिताः ॥ अश्वरहिताः । . . . अरथा
रथरहिता अश्वरथमनपेक्षमाणाः BB.

१८. ०तां P. इन्द्रेण प्रेषिताः Sy. सर्वदेवैर्णेव
प्रेषिता अन्येन प्रेषितुमशक्यास्ते BB.

१९. अधानी P. आधानि D. पवमाना गच्छन्तः
Sy. ये पवयस्तवायुधविशेषाः BB.

२०. शत्रून् Sy.

२१. अभिभूतान् कुर्वन्तो वर्तन्ते स्म ते मरुतोऽर्चानिति
सम्बन्धः Sy. आभिमुख्येन हन्तुं वर्तन्ताम् ।
स्वरणादिद्वाराऽस्मदुपक्षयितारो दस्यवस्तान-
भिभूय पराजितान् कृत्वा सर्वदाऽस्मानुक्षन्तो
वर्तन्तामिति भावः । छान्वसो लङ् । एवं
सर्वस्य लोकस्य रक्षको महात्मा त्वमतोऽस्माक-
मपि महायज्ञमुपनयेति BB.

२२. VM. ignores इन्द्र and ये ॥ हे इन्द्र!
ये मरुतः Sy.

This stanza=TS. 1.6.12.6.

प्र ते पूर्वीणि करणानि वोचं प्र नूतना मधवन्त्या चकथं ।
शक्तीबो यद्विभरा रोदसी उमे जयन्नपो मनवे दानुचित्राः ॥ ६ ॥

प्र ते । प्रब्रवीमि । तव । वृत्रवधादीनि पुरातनानि । कर्माणि । तथा ब्रवीमि । नूतनानि च ।
मधवन् ! यानि । कृतवानसि कर्माणि । शक्तिमन् ! यस्त्वम् । छावापुथिवी । विविधं विभषि । जयन् ।
उदका । चित्रदानानि । तस्माद् ब्रवीमीति ।

तदिन्नु ते करणं दस्म विप्राहिं यद्गन्धोजो अत्रामिमीथाः ।
शुष्णस्य चित्परिं माया अंगृभ्याः प्रपित्वं यन्नप दस्यूरसेधः ॥ ७ ॥

तद्वि । तत् । एव । तव । कर्म । दर्शनीय ! मेधाविन् ! अहिम् । घ्नन् । यत् त्वम् । तस्मिन् ।
बलम् । कृतवानसि । शुष्णस्य । अप्यमुरस्य । मायाः । परिगृहीतवानसि । बलिनः प्राप्तिम् । गच्छन् ।
अन्यानप्यमुरान् । अपासेधः ।

त्वमपो यदवे तुर्वशायांरमयः सुदुधाः पार इन्द्र ।
उग्रमयातमवहो ह कुत्सं सं ह यद्रामुशनारन्त देवाः ॥ ८ ॥

त्वमपः । पारयिता । त्वम् । उदकानि । सुदोहनानि । यदुतुर्वशाभ्याम् । अरमयः । किञ्चेन्द्र !

१. हे इन्द्र ! Sy.
२. अहं प्रकर्षेण ब्रवीमि Sy.
३. त्वदीयानि Sy. ४. प्रब्रवीमि Sy.
५. नूतनानि नवानि कर्माणि Sy.
६. हे धनवन्निन्द्र ! Sy.
७. यानि कर्माणि कृतवानसि तानि प्रबोचमिति सम्बन्धः ।
८. शक्तिमन् P. हे शक्तिमन् ! शक्तिर्वज्रं कर्म वा तद्विप्राहि ! Sy.
९. छावापुथिवी Sy. १०. विविच्य Sy.
११. बभ० P. १२. वशीकुर्वन् Sy.
१३. उदकानि is suggested for उदका ।
१४. चित्रदानाः Sy.
१५. VM. ignores उमे and मनवे ॥ मनवे मनुष्याय Sy.
१६. त्वदीयम् Sy.
१७. कर्म विद्यते Sy. १८. ऽयम् D.

१९. मेधाविन् ! इन्द्र ! त्वम् Sy.
२०. वृत्रमसुरम् Sy. २१. हिसन् Sy.
२२. यत्वं D. यत्वं P. यत् Sy.
२३. अस्मिन्लोके Sy.
२४. बलं बलं P., D.
२५. प्रकाशितवानसि Sy.
२६. अपि च एतन्नामकस्याप्यमुरस्य सम्बन्धिनीः Sy.
२७. ऽया D. प्रजाः Sy.
२८. हे इन्द्र ! त्वं प्रपित्वं सङ्ग्रामं समीपं वा Sy.
२९. प्राप्नुवन् Sy.
३०. अपाबाधयाः Sy.
३१. VM. ignores नु ॥ नु खलु Sy.
३२. पारे नदीनां तीरे । प्रवृद्धा इति शेषः Sy.
३३. अवानि P.
३४. श्लोषधिवनस्पतीन् सुष्टु कुहतीः Sy.
३५. यदुनामकाय राने, तुर्वशायेतन्नामकाय राने च Sy. ३६. रमितवानसि Sy.

त्वं च कुत्सश्च । उद्यं शुष्णामुरम् । अगच्छतम् । त्वं हि शुष्णं प्रति गच्छन् कुत्सम् । अपि । नीतवानसि ।
यदा तत्र गती । वाम् । उद्यना । देवाः । च । समागच्छन्त ।

इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेना वामत्या अपि कर्णे वहन्तु ।

निः पीमद्भ्यो धर्मथो निः पृथस्थान्मघोनो हृदो वरथस्तमांसि ॥ ६ ॥

इन्द्रा० । इन्द्राकुत्सा । गच्छन्ती । रथेन । वाम् । अग्नाः । कर्णकुलजाते मयि । अपि । आवहन्तु ।
ती युवां तमांसि । अन्तरिक्षात् । सर्वतः । निर्घमथः । तथा पृथिव्याः । च । महतः । अस्माकं हृदयाच्च ।

१. ०ञ्च D. युवाम् । त्वं कुत्सश्चेति शेषः Sy.

२. उद्यगुणं शुष्णम् Sy.

३. च्छन्तं P., D.

४. तदनन्तरं त्वं शुष्णं हत्वा Sy.

५. खलु Sy.

६. स्वगृहं प्रापितवानसि Sy.

७. युवामिन्द्राकुत्सा Sy.

८. भागवः Sy.

९. सम्भोजिरे Sy.

१०. इन्द्राः P. अवस्थोः SKN. कुत्सेन संस्तवः ।
अवस्थोरार्थम् Dur.

११. द्रावृत्सो P. हे इन्द्राकुत्सा ! Sy., SKN.,
Dur.

१२. वहमानाबुह्यमाना Sy. वहमाना प्रापयन्ती
SKN. उह्यमाना . . . युवां ब्रुवे Dur.

१३. रथेनात्मानम् SKN.

१४. युवाम् Sy.

१५. अग्नाः is suggested for अग्ना ॥

१६. स्तोत्राणि कृणोति करोतीति कर्णः स्तोता
यजमानो वा तत्समीपेऽपीति यावत् Sy.
अपठितमपि कर्मनामत् । करणमित्यस्य वा
कर्मनाम्नश्चान्दसोऽकारलोपः । कर्मण्यस्मदीये
SKN. नित्यं कर्मणे । ततश्च कर्मणा परि-
तोषिती Dur.

१७. आ समन्ताद्वाहका भवन्तु Sy. आ इत्युपसर्गो
वहन्निवत्येतेन सम्बध्यते SKN.

१८. असानरूपाणि पापानि Sy. तमोरूपाणि ।
असत्यां वृष्टी कथं जीविष्यामः कथं पुत्राः
कथं पौत्राः इत्येवमादीनि मानवानि दुःखानि
SKN. एतानि तमांसि Dur.

१९. अण्डु प्रविष्टम् Sy. अण्डुच इति द्वितीयाधे
चतुर्थी, पञ्चमी वा, अण्डः . . . अण्डो वृष्टि-
लक्षणाः SKN.

२०. एनं शुष्णामुरम् । सीमिति शुष्णामुरो बुद्धिस्थः
परामृश्यते Sy. सीमिति परिग्रहार्थोऽयः सर्व-
पर्यायः SKN. सर्वतोऽरीन् Dur.

२१. अवाधेयाम् Sy. निरुपसर्गाभ्यासादत्राख्यात-
स्याभ्यासात्तो द्रष्टव्यः । अभ्यासाच्चार्थभूय-
स्त्वम् । . . . एतदुक्तं भवति—मुष्टु सर्वान्
निर्घमथो निर्गमथः SKN.

२२. स्वकीयात् स्थानात् Sy. कुतः ? सधस्थात्
सहस्थान्मेघात् SKN. समानस्थानादन्तरिक्षात्
Dur.

२३. निः अवाधेयाम् Sy.

२४. VM. seems to explain मघोनः as
महतः ॥ मघवतः हविष्मतो यजमानस्य Sy.
एतच्च कुर्वन्ती मघोनो हविराद्येन धनेन
धनवन्ती SKN. तत श्रोषध्याद्युत्पत्त्या मुकाले
कुर्वाणी मघोनः, महान्त्येतानि Dur.

२५. वृत्त्याच्च P. पृथ्याच्च D. यजमानस्य हृदो
हृदयात् SKN. हृदयस्याच्छादकानि, अना-
कालभयकृतानि Dur.

निवारयथ । कुत्सश्च साहचर्याद् देवता भवति ।

वातस्य युक्तान्सुयुजश्चिदश्चान्कविश्चिदेषो अजगन्नवस्युः ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सखाय इन्द्र ब्रह्माणि तर्विषीमवर्धन् ॥ १० ॥

वातस्य । गच्छतस्तव । योग्यान् । सुयुजः । अश्वान् । अयम् । अश्वस्युर्ऋषिः । कान्तदर्शनः । मनसा गच्छति स्मरति तवागमनमिच्छन्नित्यर्थः । अस्मिन्नवसरे । विश्वे । मरुतः । तव । गमनोद्युक्तसहाया आसन् । तथा ब्राह्मणैः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि च । तव बलम् । अवर्धयन्निति ।

सूरश्चिद्रथं परितक्म्यायां पूर्वं कर्दुपरं जूजुवासम् ।

भरञ्चक्रमेतशः सं रिणाति पुरो दधत्सनिष्यति क्रतुं नः ॥ ११ ॥

सूरश्चित् । सूर्यस्य । रथम् । राध्याम् । अग्रतः प्रादुर्भूतं चक्रं प्रह्वी । तत्रोत्तमवस्थितम्, अग्रमत् । वेगेन गच्छन्तम् । तस्य चक्रं च । भरत् अर्बुहत् शत्रूणां जयायम् । अस्मिन् काले सूर्येण स्पर्धमान एतश ऋषिः । इन्द्रेण सङ्गच्छते । एवंविध इन्द्रोऽस्मान् । सर्वेषां पुरतः । स्थापयन् । अस्मच्छत्रम् । आगमिष्यति ।

१. ०यः is suggested for ०य ॥ वारयथो-
पनयथः SKN. वारयथ इत्येतदाशास्महे
Dur.

२. अथवा मघोन इत्याद्यन्यथा योज्यते । उदक-
लक्षणेन धनेन धनवतो मेघस्य । हृदो हृच्छ-
ब्देन सामीप्यावुदकं लक्ष्यते । उदकाद् वरयो-
पनयथस्तमांसि तमोरुपाणि तमस्स्थानि यान्या-
वरणानि N.7.10.; SKN. III.58.59.

३. वातस्म P., D.

४. वायोर्वेगेन Sy. ५. संयुक्तान् Sy.

६. सुष्ठु योजनीयान् Sy. ७. मन्त्रद्रष्टा Sy.

८. ०वस्वः P. एतन्नामकः Sy.

९. ऋषि D. १०. कान्त० D. प्राज्ञः Sy.

११. प्राप्नोत् Sy. १२. वाग० D.

१३. अस्मिन्लोके Sy.

१४. सर्वे Sy. १५. बहवः स्तोतारः Sy.

१६. गमनोद्युक्तस्य सहा० is suggested for
गमनोद्युक्तसहा० ॥ अवस्योः सखायः Sy.

१७. ब्राह्मभिः स्तोत्रैः Sy.

१८. त्वदीयम् Sy.

१९. VM. ignores चित् (twice) and इन्द्र ॥
चिद् अपि Sy.

२०. सूरस्य P. एतशाख्येन ऋषिणा सह योद्धुः
सूर्यस्यापि सम्बन्धिनम् Sy.

२१. इन्द्रः सङ्ग्रामे । परितो गच्छत्यस्यां भटा
इति परितक्म्या सङ्ग्रामः Sy.

२२. बह्वी P. प्रह्वीचके is suggested for
चक्रं प्रह्वी ।

२३. उपरतव्यापारम् Sy.

२४. अग्रत् P., D. पुराकरोत् Sy.

२५. अर्बुहत् D. अहरत् is suggested for
अर्बुहत् ।

२६. शिश्रूणां P. २७. एवश P. एवतश D.
एतशाय । विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रः पूर्वं द्वि-
चक्रस्य रथस्यैकं चक्रम् Sy.

२८. स इन्द्रस्तेन चकेणामुरान् हिनस्ति Sy.

२९. पुतस्तवयन् P. अपि चास्मान् पुरस्कृवंन् Sy.

३०. अस्मदीयं यज्ञम् Sy.

३१. सम्भजतु Sy.

३२. VM. ignores चित् ।

आयं जना अभिचक्षे जगामेन्द्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।

वदन्ग्रावाव वेदिं भ्रियते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरन्ति ॥ १२ ॥

आयम् । हे जनाः ! अयम् । इन्द्रः । अभिदर्शनायम् । सुतसोमम् । सखायम् । अन्विच्छन् ।
आजगाम । आगते चास्मिन्, अभिषवग्रावा ! शब्दं कुर्वन् । वेदिं प्रति वेद्यामित्यर्थस्तत्र । अधस्ताद् भ्रियते
दीर्घपदान्दसः धार्यतेऽभिषवायम् । यस्येन्द्रस्य पानाय । क्षिप्रम् । अध्वर्यवः । चरन्ति यज्ञ इतस्ततः ।

ये चाकनन्त चाकनन्त नू ते मती अमृत मो ते अंह आरन् ।

वावन्धि यज्युस्त तेषु धेहोजो जनेषु येषु ते स्याम ॥ १३ ॥

ये चाकनन्त । ये च पुरा त्वाम् इन्द्र ! कामितवन्तः । ते लब्धकामाः । क्षिप्रम् । पुनश्च कामित-
वन्तः । तेऽमी । मर्त्याः । हे अमर्त्य ! मा । पापम् । प्राप्नुवन्तु । तवर्धं भजस्व । तानस्मान् यष्टुन् । अग्नि
च । तेषु । वतम् । धेहि । जनेषु । येषु । त्वदीया वयम् । स्याम सहायानां बलं धेहीति ।

१. युष्मानभिष्टुम् Sy.

२. अभिषुतसोमं यजमानम् Sy.

३. स्तोतारम् Sy.

४. अभिलषन् Sy.

५. आगच्छति Sy. ६. गते D.

७. ०वाः D. स सोमाभिषवपाषाणः Sy.

८. वेद्यमि प्रति P.

९. वेद्यमादित्यर्थस्तत्र P.

१०. अभिह्रियते Sy.

११. ०र्धं द्या० P.

१२. ते षवात्स्य P.

१३. यस्य ग्रावः Sy.

१४. क्षेपणं प्रेरणम् Sy.

१५. कुर्वन्ति Sy.

१६. ०न्तः D.

१७. हे इन्द्र ! धनार्थिनः ये जनाः Sy.

१८. अकामयन्त Sy.

१९. क्षिप्रमेव Sy.

२०. त्वां चाकनन्त Sy.

२१. जनाः Sy.

२२. ते मित्वाः P. मरणधर्माणः Sy.

२३. हे अमरणशीलेन्द्र ! Sy.

२४. भा P., D. मा उ इति निपातसमुदायो भेत्येक-
निपातार्थे वर्तते Sy.

२५. वाव P. वावम् D. अनर्थम् Sy.

२६. म्नाप्नु० P. माप्नु० D. गमन् Sy.

२७. सम्भजस्व Sy.

२८. न्तनस्मान्यष्टुतम् P. यजमानान् Sy.

२९. जनेषु Sy.

३०. येषां जनानां मध्ये स्तोतारः Sy.

३१. भवाम Sy.

३२. हायानाम P.

३३. Ms. D. puts the figure ॥३१॥ here
to indicate the end of the thirty-
first hymn. No such number is
given in P.

V.३2.

अददत्सुमसृजो वि खानि त्वमर्णवान्वद्धानाँ अरम्णाः ।

महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानुवं दन् ॥ १ ॥

अददः ॥ गातुः ॥ दारितवानसि । अपामुत्सम् । मेघद्वाराणि चास्य । व्यसृजः । तथा महतोदकेन बाध्यमानान् । सिन्धून् वज्रे निबध्य । स्वे स्वे स्थानेऽरमयः । इत्येतदेवाह महान्तमिति यदा । त्वम् । महान्तम् । मेघम् । दारितवानसि, अस्यापामपिधानानि द्वाराण्यपावृण्वन् । उदकधाराश्च । व्यसृजः । तथा

१. 'अददत्सुम' इति द्वादशचंमष्टादशं सूक्तम् । गातुर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुकान्तम्—'अददद्विंश गातुः' (KSA. 25.32. p. 20) इति । गतो विनियोगः Sy.

२. ०तुं D. गतुं P. गातोराषंम् SKN. गातो-रात्रेयस्याषंम् Dur.

३. हे इन्द्र ! त्वम् Sy. हे भगवन्नन्द्र ! त्वम् Dur.

४. विदारितवानसि Sy. दारयसि SKN. दारित-वानसि त्वम् Dur.

५. अबाम् D. उत्स्यन्दमानं मेघम् Sy. 'उत्सं ब्रुहन्ति स्तनयन्तम्' इत्यादौ दर्शनादुत्सशब्दो-पठितस्यपि मेघनाम SKN. उत्सो मेघः । स कस्मात् ? 'उत्सदनाद् वा' उत्पूर्वस्य सदेः । ऊर्ध्वमसी सन्न इत्युत्सः । 'उत्स्यन्वनाद् वा' उत्पूर्वस्य वा स्यन्दतेः । उपर्यसाववस्थितः स्यन्द-तीत्युत्सः । 'उनत्तेर्वा' 'उन्दी क्लेदने' इत्यस्य, क्लेदयत्यसौ । तमुत्सं मेघम् Dur.

६. तदनन्तरं मेघस्योदकनिर्गमनद्वाराणि Sy. अब-काशान्मेघस्य, यैरुदकं निर्गच्छति । उदकनिर्ग-मनविलान्तीत्यर्थः SKN. विलानि Dur.

७. विशोषेण सृष्टवानसि Sy. मेघं दारयित्वा चासृजो विसृजसि विवृणोषि । द्यान्वसत्वात्परो धिः पुरस्ताद् द्रष्टव्यः SKN. दारयित्वा च जर्जरीकृत्य तस्योत्सस्यासृजः . . . विवृतानि त्वमकरोः Dur.

८. बाध्यमानान् Sy. निर्गमननिरोधं कुर्वता मेघे-नात्यर्थं बाध्यमानान् SKN. उदकभारेणाति-गुरुणा बाध्यमानान् Dur.

९. उदकवतो मेघान् Sy. विवृत्य च त्वमर्णवान्, भूमिं त्वयं मत्वर्षीयो द्रष्टव्यः, 'अर्णसो लोपश्च' इति । अर्ण उदकम् । अवयवभूतं बहवो येष्वस्ति तेजर्णवाः । के पुनस्ते ? मेघाः । ये महार्णाः उदकसङ्घातास्तान् SKN. स त्वममुना प्रकारेण . . . अर्णस्त्वतः, अर्णसोद-केन तद्वतः 'एतान्माध्यमिकान् संस्थापान्' मेघ-सङ्घातान् Dur.

१०. विसर्जयसि शारयसीत्यर्थः । अत्र रम्णातिर्विस-र्जनकर्मा Sy. रम्णाति संयमनकर्माऽन्यत्र 'सविता यन्त्रे' इत्यादौ । इह तु विसर्जनकर्मा विसर्जयसि शारयसीत्यर्थः SKN. यथाकाल-मरम्णा विसृष्टवानसि । रम्णातिर्धातुः संयमन-कर्मा, अन्यत्र । तद्यथा 'सविता यन्त्रेः पृथिवीम-रम्णात्' (RV. X. 149.1.) इत्यत्र । इह पुनर्मेघविदारणसम्बन्धाद् विसर्जनकर्मा Dur.

११. यस्त्वम् । यदिति तिङ्गन्धत्ययः Sy., SKN.

१२. प्रभूतम् Sy. योऽप्यतिमहान् Dur.

१३. पर्वतो मेघः । केनचिदप्यन्येनाशक्यो विवृतद्वारः कर्तुं तमपि Dur.

१४. विवृतवानसि Sy. 'वि' इत्याख्यातेन सम्बध्यते । . . . 'मन्त्रे घसह्वरो' (Pa. 2.4.80.) इत्येवं तेलुकि रलोपे रूपम् । पूर्वेष्वपि कालेषु विवृतवानसि SKN. विवृतमपावृतोदकनिर्ग-मनद्वारमकरोः Dur. १५. अस्वापा० D.

१६. अपां धाराः Sy. धारा उदकस्य SKN.

१७. विसृष्टवानसि Sy. विवृत्य च सृजः, विपूर्व-वदुपसर्गः । मेघाद् विसर्जितवानसि SKN., Dur.

वृत्रं वापि । हृतवानसि । अत्र यास्कः—'त्वमर्णवानर्णस्वतः । एतान् माध्यमिकान् संस्त्यायान् । बाधध्य-
मानानरम्णाः । रम्णातिः संयमेनकर्मा महान्तमिन्द्र ! पर्वतं मेघं यद् व्यवृणोः । व्यसृजोऽस्य धाराः । अपाहृत्रेन
दानकर्माणम्' इति ।

त्वमुत्सां ऋतुभिर्वद्रधानां अरंह ऊधुः पर्वतस्य वज्रिन् ।

अहिं चिदुग्र प्रयुतं शयानं जघन्वाँ इन्द्र तविषीमधत्थाः ॥ २ ॥

त्वमुत्सान् । मेघान् । वर्यतुभिः । बाधमानान् । शिलोच्चयस्य । अघसि । प्रेरितवानसि । वज्रिन् ।
अहिम् । चित् । उद्गूर्ण ! प्रवृद्ध । शयानम् । जघन्वान् । इन्द्र ! बलम् । अकृणोः ।

त्यस्य चिन्महतो निर्मगस्य वर्धर्जधान तविषीभिरिन्द्रः ।

य एक इदं प्रतिर्मन्यमान आदस्मादन्यो अजनिष्ट तव्यान् ॥ ३ ॥

त्यस्य चित् । त्यस्य । चित् । महतः शत्रोः । मृगरूपस्य वधार्थम् । आत्मीयं वज्रम् । बलैः ।

१. दनोः पुत्रं वृत्रमसुरं . . . यद्वोदकस्य दातारं
मेघं वा Sy. दनोः पुत्रो दानबोऽसुरो वृत्रोऽन्यो
वा कश्चिन्मेघस्य रक्षिता, तच्च SKN.
उदकदातारं मेघम् Dur.

२. अभिहृतवानसि Sy. अवेत्ययं हृत्प्रत्ययेन सम्ब-
ध्यते । . . . हृतवानसि । अथवा दानवं दातारं
चोदकस्य महान्तमपि मेघं सर्वमघो हृतवान्
SKN. पुनः पुनः . . . अघघनन् . . . य एत-
दकार्षीस्त्वं स इदं नामास्माकं कुरुष्वेति Dur.

३. VM. ignores इन्द्र and अघ ।

४. बाध्य० D. उदुणा उत्तम् । उत्स (उत्तरणाद्वा)
उत्सदनाद्वा । उत्स्यन्वनाद्वा । उनत्तेर्वा । व्यसृ-
जोऽस्य खानि । त्वम् . . . (शेषं मूले) N. 10.
9.; SKN. III. 11, 12.

५. The passage, beginning with सिन्धून्
and ending with संयमन is omitted
by P. P. begins कर्मा etc.

६. N. adds विसर्जनकर्मा वा after संयमन-
कर्मा ।

७. यन्वृणो व्य० P. यद्य० D.

८. N. reads अवाहृत्रेन for अपाहृत्रेनम् ।

९. N. reads (दानवं) दानकर्माणम् for दान-
कर्माणम् ।

१०. मेघान् प्रतिबन्धनादमोचय इति शेषः Sy.

११. ऋतुषु वृष्टिकालेषु Sy. १२. प्रतिबध्यमानान्
Sy. १३. मेघस्य सम्बन्धि Sy.

१४. ऊधसि is suggested for अघसि ॥
जलम् Sy. १५. अगमयः Sy.

१६. हे वज्रवसिन्द्र ! Sy. १७. वृत्रम् Sy.

१८. च Sy. १९. गूर्णं P. हे उद्गूर्णबलेन्द्र ! Sy.

२०. प्रबन्ध P. प्रवृद्ध is suggested for
प्रवृद्ध ॥ उद्युक्तम् Sy.

२१. जले शयनं कुर्वन्तम् Sy.

२२. ०न्वा P. D. हृतवानसि Sy.

२३. अधारयः । वृत्रवधानन्तरमिन्द्रो लोके प्रख्यातो
भवतीत्यर्थः Sy.

२४. VM. ignores त्वम् ।

२५. निर्जघानायुधं शत्रो वृत्रेण क्षिप्तमोजसा ।

वृत्रस्य गात्रादन्यो यः प्रादुर्भूतो महामुरः ॥

वृत्रं पूर्वं निहृष्येन्द्रो द्वितीयं शुष्णसंज्ञकम् ।

पुनर्जघानेन्द्र इति पराभिः कीर्तयत्युचिः ॥ इति ॥

Sy. २६. तस्य वृत्रस्य सम्बन्धि Sy.

२७. प्रभूतस्य Sy.

२८. शत्रं P.

२९. मृगवच्छ्रीघ्रगामिनः Sy.

३०. ०मत्मी० P.

३१. आयुधम् Sy.

३२. वज्रन्ववः D. स्वकीयबलैः Sy.

निजधानं । यः । एकः । एवाहिः । अप्रतिरहमस्मीति । मन्यमान आसीत् । अस्मादहेः सकाशात् । अनन्तरम् ।
अन्यः शुष्णो नाम । अजनिष्ट । वृद्धतरः ।

त्यं चिदेपां स्वधया मदन्तं मिहो नपातं सुवृधं तमोगाम् ।

वृषप्रमर्मा दानवस्य भामं वज्रेण वज्री नि जघान शुष्णम् ॥ ४ ॥

त्यं चित् ॥ अतः परं शुष्णवध उच्यते ॥ तम् । च । एपां मनुष्याणां स्वभूतेन । उदकेन । मदन्तम् ।
मिहः । पीत्रम् । सुष्ठु । वधमानम् । तमसो निर्गमयितारम् । वर्षणशीलप्रहरणः । अहेः । क्रोधम्, क्रोधो
ह्यहेः शुष्णो भूत्वाजायत एवंविधम् । शुष्णमसुरम् । वज्रेण । वज्री । निजघानेति ।

त्यं चिदस्य क्रतुभिर्निषत्तममर्मणो विददिदस्य मर्म ।

यदीं सुचत्र प्रभृता मदस्य युयुत्सन्तं तमसि हृम्ये धाः ॥ ५ ॥

त्यं चित् । निषत्तशब्द आवासवचनः, शुष्णामुरस्य । तम् । निषत्तं तमसि स्थितमिन्द्रः । प्रजाभिः ।

१. निःशेषेणावधीत् Sy.
२. असहायः Sy.
३. प्रतिद्वन्द्विरहितः Sy.
४. मन्यमान आत्मानं यः अस्तीति शेषः Sy.
५. अहेः D. वृत्रात् Sy.
६. अन्तरम् P.
तदानीम् Sy.
७. असुरः शुष्णः Sy.
८. ज्येष्ठ D. अजनिष्ट is suggested for
अजष्ट ॥ प्रादुरभूत् Sy.
९. प्रवृद्धतरः Sy.
१०. VM. ignores इन्द्रः ।
११. उष्णं D.
१२. तं च वृत्रं जघानेति शेषः Sy.
१३. प्राणिनाम् Sy.
१४. D. and P. add मदान्तनोदकेन after
उदकेन ॥ अग्नेन Sy.
१५. मदन्तं P., D. मोदमानं सर्वप्राणिनामत्रं
स्वयमेव भुञ्जानम् Sy.
१६. महः P. तेचनसमर्थस्य मेघस्य Sy.
१७. पातारं रक्षितारम् । अत्र नपाच्छब्दः पातरि

- वर्तते 'प्राणो वै तनूनपात्स हि तन्वः पाति'
(AB.2.4.) इति ब्राह्मणम् Sy.
१८. प्रवृद्धम् Sy.
१९. P. and D. add वर्षणशीलं after निर्ग-
मयितारम् ॥ तमोज्ज्वलं गच्छन्तम् Sy.
२०. वर्षणशीलस्य मेघस्य प्रहृतां Sy.
२१. वनजस्य वृत्रस्य Sy.
२२. को D. अत्र क्रोधवाचिभामशब्देन क्रोधादुत्पन्नः
शुष्णामुरो लक्ष्यते । तं शुष्णामुरम् Sy.
२३. अहेः D.
२४. स्वकीयेनायुधेन Sy.
२५. वज्रिन् P. वज्रवानिन्द्रः Sy.
२६. अघातेनेति P.
हतवान् Sy.
२७. अतः D. The passage, निषत्त . . .
वचनः should immediately follow
तमसि स्थितम् and precede इन्द्रः ।
२८. वृत्रस्य Sy.
२९. त्यक्तदेव । लिङ्गव्यत्ययः Sy.
३०. तं स्थितं P. निषत्तं D. निषण्णम् Sy.
३१. प्रजानः हे इन्द्र ! त्वम् Sy.

अविन्दत् । तथा गूढमर्मणः । अपि । शुष्णस्य । मर्मं चाविदत् । अथ प्रत्यक्षः—यदा । एनं शुष्णम् । युयुत्सन्तम् ।
हे सुबल ! सोममदेस्य । प्रादुर्भावे । हरणशीले । तमसि । निहितवान् अस्थोत्तरा भूयसे निर्वचनाय ।

त्वं चिदित्था कल्पयं शयानमसूर्ये तमसि वावृधानम् ।

तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्या जघान ॥ ६ ॥

त्वं चित् । तम् । चित् । इत्थम् । 'कल्पयं मुखपयो मुखमस्योदकम्' इति यास्कः, तम् । शयानम् ।
असूर्ये । तमसि । वर्धमानम् । तम् । चित् । सुतेन सोमेन । तृप्यन् । तमुच्चैः । आयुधमपगूर्यं । हतवानिति ।

१. अज्ञासीः Sy.

२. गूढमर्मणो मर्मणः P., D. मर्महीनमात्मानं
मन्यमानस्य Sy. ३. एव Sy.

४. मं P. प्राणस्थानम् । यत्र स्थाने बिद्धो अग्रते
तन्मर्मोत्पुच्यते Sy.

५. P. reads ददह for अविदत् । अथ ।

६. वृत्रम् Sy.

७. योद्धमिच्छन्तम् Sy.

८. सुमल P., D. हे सुबल ! इन्द्र ! त्वम् Sy.

९. मादकस्य सोमस्य Sy.

१०. प्रभृतौ प्रभरणे सति Sy.

११. हारके Sy.

१२. न्यदधाः । वृत्र इन्द्रस्य भयात्तमसि प्राविश-
दित्यर्थः Sy.

१३. अस्थन्योत्तरा P.

१४. गातुर्नामात्रेयस्तस्यायम् SKN. गातुर्नामात्रे-
यस्तस्येदमायम् Dur.

१५. त्यमिति मेघस्य निर्वेशस्तच्छब्दसमानार्थः ।
त्यच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः
SKN. तं मेघम् Dur.

१६. एव वृत्रम् Sy. चिदेवार्थे । यं पश्यति त्वं
तमेव SKN.

१७. अमुत्रान्तरिक्षलोके Sy. अमुत्रान्तरिक्षे SKN.
अमुना प्रकारेण, अपवा—अमुष्मिन्नन्तरिक्षलोके
Dur. १८. कल्पयं D.

१९. ०सः P., D. कत् सुखकरं पयो यस्य तम् Sy.
सुखं पयो यस्य तं मेघम् SKN, सुखोदकम् ।
... एवमत्रेन्द्रो जघानेति, अनेन सम्बन्धात्

—'कल्पयः—मुखपयो मेघः' इत्युपपद्यते, तस्य
वधस्याभीष्टत्वात् Dur.

२०. N.6.3. reads मुखमस्य पयः ।

२१. अप्सु शयनं कुर्वन्तम् Sy. शयतिरत्र स्थानार्थः ।
आमाशयो जलाशय इति यथा । तिष्ठन्त-
मित्यर्थः SKN.

२२. सूर्यरहिते Sy. यज्ञे मेघेन सूर्यस्य गमनं कृतं
तेनाच्छादितत्वात् सूर्यो यत्र न दृश्यते तदसूर्यं
तमस्तस्मिन् SKN. असूर्यं तमश्च कृत्वा
Dur. २३. अन्धकारे Sy.

२४. तं चित् इति पुनर्वचनं पूरणार्थम् Sy. तृतीया-
र्थेया द्वितीया । तच्छ्रुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो
यच्छब्दोऽध्याहार्यः । येन यज्ञा उपकल्प्यन्ते
तेन सोमेन SKN.

२५. चित् पदपूरणः SKN.

२६. अभिषुतेन सोमेन Sy. सुतस्य, तृतीयायं
पठ्येवा, सुतेनाभिषुतेन सोमेन SKN.
अभिषुतस्य सोमस्य स्वमंशं पीत्वा Dur.

२७. मोदमानः Sy. तृप्तः सन् SKN. मन्दमानः
Dur. २८. ऊर्ध्वम् Sy.

२९. ०र्या P. वज्रमुद्यम्य Sy. किम् ? सामर्थ्याद्
वज्रम् उद्यम्य SKN. वज्रम् अवगूर्य Dur.

३०. अवधीत् Sy. तेन ... हतवान् हन्ति वा
SKN. य एवंगुणयुक्त इन्द्रः सोऽस्माकमिव
नाम करोत्वित्येवमासीर्योज्या Dur.

३१. VM. ignores वृषभः and इन्द्रः ॥
कामानां वधिता Sy. वृषभो वधिता SKN.
Dur. N. 6.3., SKN. II.393., 394

उद्यदिन्द्रो महते दानवाय वधुर्यमिष्ट सहो अप्रतीतम् ।

यदो वज्रस्य प्रभृतौ ददाम विश्वस्य जुन्तोरधुमं चकार ॥ ७ ॥

उद्यत् । महते । सूर्याय । यदा । उदयच्छत् । आयुचम् । शत्रूणां सहनशीलम् । अप्रतिगतम् ।

यदा च । एनम् । वज्रस्य । प्रहरेण । हिमितवान् । तदानीमेनं सर्वस्य । प्राणिजातस्य । अर्थः । चकार । निम्ने प्राक्षिपदिति ।

त्यं चिदर्थं मधुपं शयानमसिन्वं वज्रं महाददुग्रः ।

अपादमज्रं महता वधेन नि दुर्वोण आवृणुम्व्रवाचम् ॥ ८ ॥

त्यं चिदर्थम् । त्वम् । चित् । उदकं प्रति । शयानम् । उदकस्य पातारम् । अवन्धनम् । वारकम् ।

महान्तम् । अभक्षयत् । इन्द्रः । अपादम् । भक्षणशीलम् । महता । वज्रेण । दुर्वोणाख्ये देशे । न्यवृणुम् । इन्द्रः । परुषवाचम् ।

१. प्रभूताय Sy.

२. अमुराय is suggested for सूर्याय ॥
वृत्रामुराय Sy.

३. आयधं P. वज्रम् Sy.

४. शत्रूणामभिभक्ति Sy.

५. ०लेमप्रतिगतं P. केनाप्यप्रतिगतम् Sy.

६. वृत्रम् Sy.

७. प्रहरेण is suggested for प्रहरेण ॥
प्रहृतौ प्रहरेण सति । प्रभृतौ—'दृषहोभः'
इति भत्वम् Sy.

८. अहिंसीत् Sy.

९. तदा Sy.

१०. प्राणिनः Sy.

११. नीचम् Sy.

१२. अकरोत् Sy.

१३. प्रक्षि० P.

१४. VM. ignores इन्द्रः and दानवाय ॥
दानवाय वृत्रामुराय Sy.

१५. तम् Sy.

१६. एव वृत्रम् Sy.

१७. गन्तारं जलं मेघं बावृत्य Sy.

१८. शयनं कुर्वन्तम्, स्थितवन्तमित्यर्थः Sy.

१९. मधुनोऽम्भतः पातारं पालयितारम् Sy.

२०. असिन्वं सपत्नानवक्षेतारम् । अस्यतेरिदं
रूपम् Sy.

२१. पार० D. वृण्वन्तं सर्वमप्याच्छादयन्तम् । 'स
इमांस्तोकानवृणोद्यदिमांस्तोकानवृणोत्तद्वज्रस्य
वृत्रत्वम्' (TS. 2.5.2.2.) इति हि तैत्तिरीय-
कम् Sy.

२२. आददौ, प्रत्यग्रहीत् Sy.

२३. उदगूर्णबलः Sy.

२४. पादरहितम् Sy.

२५. अमत्रम् अमात्रं परिमाणरहितम् Sy. It
reads अमत्रम् for अत्रम् of the text.

२६. प्रभूतेन Sy.

२७. दुर्वोणा० P., D.

तदनन्तरमिन्द्रः सङ्ग्रामे Sy.

२८. न्यावृणन् P. न्यावृणद् D. नितरामहिंसीत् ।
'तस्माज्जञ्जम्यमानादग्नीवोमी निरक्षामतां
प्राणापानी वा एनं तदुज्जिहाताम्' (TS.
2.5.2.4.) इति तैत्तिरीयकम् Sy.

२९. हिसितवागिन्द्रियम् । जूम्भाभिभूतमित्यर्थः Sy.

को अस्य शुष्मं तविषीं वरात् एको धना भरते अप्रतीतः ।

इमे चिदस्य जयसो नु देवी इन्द्रस्यौजसो मिथसा जिहाते ॥ ६ ॥

को अस्य । इन्द्रस्य । शोषकम् । तेजो बलं च । वारयितुं शक्नोति । सोऽयमसहायः । एव । शत्रुघनानि । आहरति । अप्रतिगतः । द्यावापृथिव्यौ । इन्द्रस्य । वेगात् । क्षिप्रम् । देव्यौ । बलाच्च । भयेन । कम्पेते इति वेगबलयोभेयात् कम्पनमिति ।

न्यस्मै देवी स्वधितिर्जिहीतु इन्द्राय गातुरुंशुतीव येमे ।

सं यदोजो युवते विश्वमाभिरनु स्वधाब्ने क्षितयो नमन्त ॥ १० ॥

न्यस्मै । इन्द्राय । देवनशीलम् । आयुधम् । स्वयमेव हस्तं प्रति निगच्छति । तथेन्द्राय । पृथिवी । स्वयमेवात्मानं । नियत् । यथा कामयमाना स्त्री पुरुषाय । किं चासौ सर्वम् । आत्मीयं बलम् । क्षितिभिः । सम्मिश्रयति । ततः । अस्मा अन्नवते । ताः प्रजाः । प्रह्वीभवन्ति ।

१. इन्द्रस्य सम्बन्धिनीम् Sy.

२. शुष्मं शोषणम् । शुष्मशब्दस्य स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वात् पुल्लिङ्गत्वमेव Sy.

३. पार० D.

निवारयेत् Sy.

४. शत्रूणां वसूनि Sy.

५. विभर्ति हरते वा Sy.

६. केनाप्यप्रतिगत इन्द्रः Sy.

७. इन्द्रस्य सम्बन्धिनः Sy.

८. वेगवतः Sy.

९. द्योतमाने Sy.

१०. बलाद् उद्भूतेन Sy.

११. भयेन Sy.

१२. कम्पेते D. गच्छतः । चलत इत्यर्थः Sy.

१३. को पिन० D.

१४. VM. ignores कः and इन्द्रस्य ।

१५. द्योतमाना द्यौः Sy.

१६. ०ध P. स्वधृतिः स्वेन धृता Sy.

१७. नीचत्वेन याति Sy.

१८. भूमिः Sy.

१९. यथेष्टमात्मानं विनियोजितुं योग्या भवतीत्यर्थः Sy.

२०. योषिदिव Sy.

२१. समस्तम् Sy.

२२. प्रजाभिः Sy.

२३. संयोजयति । इन्द्रः स्वकीयं बलं सर्वान् प्रजान् निहितवानित्यर्थः Sy.

२४. VM. seems to explain अनु as ततः ॥ आनुकूल्येन वर्तमानाः Sy.

२५. बलवत इन्द्राय Sy.

२६. मनुष्याः Sy. क्षितय इति मनुष्यनाम Ngh. 2.3.

२७. सन्नमन्ति प्रह्वीभवन्ति Sy.

२८. VM. ignores यत् ॥ यदेन्द्रः Sy.

एकं नु त्वा सत्पतिं पाञ्चजन्यं जातं शृणोमि यशसं जनेषु ।

तं मे जगृभ्र आशसो नविष्टं दोषा वस्तोर्हवमानास इन्द्रम् ॥ ११ ॥

एकं नु । एकम् । एव । त्वाम् । सतां पतिम् । पाञ्चजनहितम् । जातम् । शृणोमि । यशस्विनम् ।

जनेषु त्वमेक एवैवंविधो जात इत्यर्थः । तं त्वाम् । मह्यमित्यर्थः । स्तुत्यम् । स्वीकुर्वन्ति । आशसितारं ऋत्विजः रात्रौ । अह्नि च । स्तुतिभिराह्वयन्तः । इन्द्रम् ।

एवा हि त्वामृतुथा यातयन्तं मघा विप्रैभ्यो ददतं शृणोमि ।

किं ते ब्रह्माणो गृह्णते सखायो ये त्वाया निदधुः काममिन्द्र ॥ १२ ॥

एवा हि । एवम् । हि । त्वा । काले काले । शत्रून् धनन्तम् । तद्धनानि च । स्तोतृभ्यः । ददतम् ।

शृणोमि । तुभ्यम् । ब्राह्मणाः । ते सखायः । गृह्णते तुभ्यं प्रदानाय किमाददत इत्यर्थः । ये विप्राः । त्वत्कामतया । प्रजापत्त्यादिकं काममात्मनि । निदधुः । इन्द्रेति ।

व्याख्यत् प्रथममध्यायं चतुर्विंशत्यष्टकस्य सः ।

जजान यो जुहूकुले लौहित्यो माधवाह्वयः ॥

१. हे इन्द्र ! Sy.

२. मुख्यम् Sy.

३. पालकम् Sy.

४. पाञ्चजनेभ्यो मनुष्येभ्यो हितम् Sy.

५. उत्पन्नम् Sy.

६. शृणोमि ऋषिमुख्येभ्यः Sy.

७. यशस्यं P.

यशोयुक्तम् Sy.

८. सर्वेषु मनुष्येषु मध्येऽहं मन्त्रद्वष्टा Sy.

९. एकमेवैव P.

१०. ०त्य D. मे मदीयाः प्रजाः Sy.

११. अतिशयेन स्तुत्यम् Sy.

१२. गृह्णन्तु । स्वीकुर्वन्तु Sy.

१३. आशसितारं P., D.

कामानां शंसमानाः Sy.

१४. क्षपायाम् Sy.

१५. वातरं च Sy.

१६. स्तुवन्तः Sy.

१७. उक्तप्रकारेण Sy.

१८. शत्रुं P. जन्तून् प्रेरयन्तम् Sy.

१९. मघानि धनानि Sy.

२०. यच्छन्तम् Sy.

२१. निशामयामि । एतन्मूर्ध्वं प्रतिभाति Sy.

२२. त्वदीयाः Sy.

२३. ०णः P., D. बृहन्तः Sy.

२४. स्तोतारः Sy.

२५. त्वत्तः किं गृह्णते । ऋषिः स्वकीयाभिलाष-
प्राप्तिविलम्बनादेवमुक्तवानित्यर्थः Sy.

२६. त्वयि Sy.

२७. स्वकीयाभिलाषम् Sy.

२८. न्यक्षिपन् Sy.

२९. हे इन्द्र ! Sy.

३०. Ms. D. puts the figure ॥३२॥ here to indicate the end of the thirty-second hymn. No such number is given in P.

३१. जुहूकुले P. जुहूकुले D.

३२. ०त्ये P.

अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

महिं म॒हे त॒वसे॑ ऽथ॑ व्याचिख्यासति माधवः ।
समासविषये वाच्यमादितः सम्प्रदर्शयन् ॥१॥
समास उपसृष्टानां निवर्तन्ते विभक्तयः ।
विस्पष्टमभिधानाय निर्दिश्यन्ते पुनश्च ताः ॥२॥
'द्रवि॒णो॑दा द्रवि॒णसः', 'ता सोमं॑ सोम॒पात॑मा' ।
'गवां॑ गोप॑तिः' इत्येवं न तु ते पादपूरणाः ॥३॥
उपादा॑तुमशक्योऽयं प्रत्ययः प्रकृतिं विना ।
ततोऽन्येन गतार्थापि प्रकृतिः सम्प्रयुज्यते ॥४॥
'वसो॑रिन्द्रं वसु॑पति' 'पुरु॑तमं पुरु॑णां' च ।
'रथी॑तमं रथी॑नीं' च पादाश्चात्र निदर्शनम् ॥५॥
'वाजे॑भिर्वाजिनी॑वती' वाजेभिरिति पूरणम् ।
युक्तान्नैर्बहुभिः सेयं यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥६॥
नन्वत्र विग्रहः सोऽयमस्त्यस्या वाजिनीति यः ।
तृतीयान्तस्य सम्बन्धः पुल्लिङ्गस्य च तत्र कः ॥७॥

१. This line is supplied by the Editor.

२. RV. V. 33. 1.

३. वसोऽय R.

४. वदाः P., D.

५. RV. I. 15. 7.

६. वमाः D. RV. I. 21. 1.

७. RV. I. 101. 4.

८. पादोपम० P., D.

९. वपि D.

१०. RV. I. 9. 9.

११. वणां D. RV. I. 5. 2.

१२. RV. I. 11. 1.

१३. रथिनातमं पञ्च P. रथिनातमञ्च D.

१४. पादास्तत्र R.

१५. वनीपती P. RV. I. 3. 10.

१६. वः R.

१७. पुल्लिङ्गस्य P., D., R.

तस्मादन्नैरस्मदीयं हविर्भूतैः सरस्वती ।

बहतामिति मन्त्रार्थो नत्वन्नैरन्नवतीति ॥८॥

किमत्र तव वक्तव्यं 'त्वं सो' म॒ क्रतुभिः' इति ।

किं वेह तव वाच्यं स्याद् 'य॒ज्ञेभिर्य॒ज्ञवा॑हसम् ॥९॥

तद्येवं विग्रहः कार्यो वाजिनीभिः समन्विता ।

या सा वाजिनीवतीति तृतीयान्तस्तथान्वितः ॥१०॥

क्रतुभिर्युक्तः सुक्रतुर्वहुव्रीहेश्च विग्रहः ।

नत्वस्य सन्ति क्रतवस्तृतीयाश्च तथान्विताः ॥११॥

क्रतवो यस्य सन्तीति योज्यं लौकिकविग्रहः ।

स विस्पष्टाभिधानाय सत्त्वमात्रं ह्यपेक्षितम् ॥१२॥

अन्वयो वाजशब्देन पुल्लिङ्गेनापि सिध्यति ।

वाजेभिरिति पुल्लिङ्गं तथा सति न दुष्यति ॥१३॥

यद्वान्नवत्वं बहुभिः कृतमन्नैस्तथा सति ।

'वृषा' वृषत्वेभिः' इति समीचीनो भविष्यति ॥१४॥

'गोभिर्वपावान् मधुना तत्र स्पष्टं प्रतीयते ।

कृतं गोभिर्वपावत्त्वं गोभिरेवान्नवानिति ॥१५॥

१. ०न्त्रोर्ध्वो D.

२. ०न्नेर० P. ३. से P. सो D.

४. RV. I. 91.2.

५. ०वात् P. RV. VIII. 12. 20.

६. समीवता P.

७. ०क्त D.

८. P. and D. add इति after सुक्रतुः ।

९. सं त्वमा० D. सत्त्वमा० P.

१०. ०न्नमपे० R.

११. अन्वायो P. १२. चश० P.

१३. पुल्लिङ्गोपि सि० D. पुल्लि० R.

१४. सिद्धय० R.

१५. पुल्लि P., R. १६. यद्वान्नव० P.

१७. क्रतुम० R. १८. RV. I. 91.2.

१९. ०पा माधुना D. ०पान्माधुना P. VS. 20.

३७. २०. ०तिय० D.

२१. Omitted by P. क्रतोः R.

२२. ०त्वं P., D.

‘यज्ञेभिर्यज्ञवाहसं सोमे’भिः सोमपातमम्’ ।

यज्ञैर्यज्ञस्य वोढा यो यज्ञवाहा भवेदिति ॥ १६ ॥

‘अश्विना यज्वरीः’ अस्यां प्रत्ययार्थं विनिर्दिशन् ।

चनशब्दमुपादत्ते सन्त्यन्येऽपि च तादृशाः ॥ १७ ॥ इति ॥

V.33.

महिं महे तवसे दीध्ये नृनिन्द्रायेत्या तवसे अतव्यान् ।

यो अस्मै सुमतिं वाजसातौ स्तुतो जने समर्थश्चिकेत ॥ १ ॥

महिं महे । संवरणः प्राजापत्यः ॥ मम महते । बलाय । अत्यन्तम् । तीक्ष्णोऽङ्गोऽस्मि । कर्मणो नेतृन् ऋत्विजः । इन्द्राय । इदम् । वृद्धाय कर्म कर्तुम् । अहमवृद्धः । यः । अस्मै स्तोत्रे । सह्यामे । स्तुतः सन् । जनानां मध्ये । महद्भिः सहागत्य । सुमतिम् । प्रज्ञापयति ।

स त्वं न इन्द्र धियसानो अर्केर्हरीणां वृषन्योक्त्रमश्रेः ।

या इत्या मधवन्ननु जोषं वचो अभि प्रार्यः संचि जनान् ॥ २ ॥

स त्वं नः । सः । त्वम् । अस्माकम् । स्तोत्रैः । इन्द्र ! प्रीयमाणः । अश्वानाम् । योक्त्रम् ।

१. ०भिय० P.

२. RV. VIII. 12. 20.

३. P. D. read उह्यमानैर्वो for यज्ञैर्यज्ञस्य वोढा वो ।

४. ०रीत्यस्यां R. RV. I. 3. 1.

५. ०विशेत् R., P. ६. चनः० R.

७. तत्रात्रेः पञ्चमे मण्डले तृतीयेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ‘महिं महे’ इति दशचं प्रथमं सूक्तम् । प्रजापतिपुत्रः संवरणाख्य ऋषिः । जिष्णुश्छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानु-
क्रान्तम्—‘महिं दश प्राजापत्यः संवरणः’ (KSA. 26. 33. p. 20.) । विनियोगो लैङ्गिकः Sy. ८. अहं संवरणः Sy.

८. बलवते Sy. १०. महत् प्रभूतं स्तोत्रम् Sy.

११. दीपयामि प्रकाशयामि Sy.

१२. नृन्—वष्टयर्थे द्वितीया मनुष्याणामस्मदीया-
नाम् । यद्वा नृनस्मद्विरोधिनामभिभवायेति शेषः

Sy. १३. इत्थम् is suggested for
इदम् ॥ वक्ष्यमाणप्रकारेण Sy.

१४. बलाय तदर्थं तवसेऽस्मद्वलाय Sy.

१५. अत्यन्तमिव दुर्बलः सन् Sy. १६. इन्द्रः Sy.

१७. वाजस्याप्तस्य वा लाभे निमित्ते सति Sy.

१८. जने जनाय संवरणाय Sy.

१९. मर्त्यैः स्तोत्रैः सहितो यद्वा सह च्रियमाण-
युध्यमानैर्मरुदादिभिरथवा समराहः Sy.

२०. जानाति Sy. २१. प्रसिद्धः Sy.

२२. अस्मान् Sy. २३. अचनसाधनैः स्तोत्रैर्नि-
मित्तभूतैः Sy. २४. ध्यायन् Sy.

२५. रथे नियोज्यानामश्वानाम् Sy.

२६. नियोजनरज्जुम् Sy.

रथयुगैः समयोजयः । युक्त्वा वाश्वान् याहि । इत्यम् । मघवन् ! मेव्यं मां प्रति । अभिवह चास्मदीयान् ।
जनान् । स्वामी सन् तान् । प्रसक्षि च सचिः सेवाकमेति ।

न ते ते इन्द्राभ्यस्मदृध्वायुक्तासो अब्रह्मता यदसन् ।

तिष्ठा रथमधि तं वज्रहस्ता रुदिम देव यमसे स्वश्वः ॥ ३ ॥

न ते । दर्शनीय^{११} ! इन्द्र ! तव^{११} । तेज्ज्वाः^{११} । न^{११} । अस्मान्^{११} । अभ्यागच्छन्ति^{११} । यस्मादस्माकम्^{११} ।
स्तोत्रवर्जिततया । रथेऽयुक्ताः^{११} । अभवन्^{११} । सम्प्रति स्तोत्रे क्रियमाणे वज्रहस्त ! तम्^{११} । रथम्^{११} । अधितिष्ठ ।
यं चाश्वानां रुदिममागमतार्थम्^{११} । आगच्छ^{११} । देव ! शोभनाश्वस्त्वमिति ।

पुरु यत्त इन्द्र सन्त्युक्था गवे चकथोर्वरासु युध्यन् ।

ततश्चे सूर्याय चिदोर्कसि स्वे वृषा समस्तं दासस्य नाम चित् ॥ ४ ॥

पुरु यत्^{११} । पणिभिरपहृतेषु गोषु तज्जयार्थमङ्गिरोभिः प्रयुक्तानि बहूनि^{११} । स्तोत्राणि^{११} । यदा ।
तव^{११} । भवन्ति^{११} । यदा च पणिनां तेषु^{११} तेषु क्षेत्रेषु प्रविश्य । युद्धं^{११} कुर्वन् । अङ्गिरसो गवे । कृतवानसि । तदानीं

१. ०य P. आश्वयसि Sy.

२. वा is used in the sense of च i.e. aggregation N. 1. 4, 5.

३. याहि P. याहि seems to be the explanation of याः ॥ याः लिङ्गव्यत्ययः । यानकान् Sy.

४. जोषं प्रीतिम् Sy.

५. VM. seems to explain अनु with जोषम् and अभि with वसः but Sy. explains अनु with वसः and अभि with प्रसक्षि ॥ अनु वसः अवहः । तैर्निमित्तैर्योक्त्रमधेरिति Sy.

६. अस्मदरीन् Sy.

७. आभिमुख्येन प्रकृष्टं पराभव Sy.

८. सचिः P. सचि D.

९. VM. ignores वृषन् ॥ हे वर्यक ! Sy.

१०. हे महन् ! Sy.

११. त्वदीयाः Sy. १२. ते नराः Sy.

१३. न भवन्ति Sy.

१४. अस्मत्तत्त्वद्वक्तेभ्योज्ये Sy.

१५. अतोऽस्मदयक्तम् अभि आगन्तुम् Sy.

१६. यद् ये Sy.

१७. ०र्जितयो P. ब्रह्म परिवृद्धं कर्म तद्वहितत्वात् Sy.

१८. त्वपाडसंपुक्ताः Sy.

१९. आसन् अभवन् Sy.

२०. हे वज्रहस्त ! इन्द्र ! Sy.

२१. प्रसिद्धम् Sy.

२२. ०धिष्ठिताय चा० P. ०धिष्ठाय चा० D.

२३. त्वं यं रथमारोढुं प्रग्रहम् Sy.

२४. नियमयसि तमधितिष्ठ Sy.

२५. पुरु यव D. २६. पा० P.

२७. स्वभूतानि पुरुणि बहूनि Sy.

२८. उक्थानि शस्त्राणि Sy.

२९. सन्ति Sy.

३०. यवो D.

३१. पाणीनां P. वाणिनां D.

३२. सस्योपेतासु भूमिषु निमित्तभूतासु Sy.

३३. युक्तं P. जलप्रतिबन्धकान् संहरन् Sy.

३४. वृष्ट्युदकाय Sy.

३५. करोषि भेवनम् Sy.

सूर्याय । स्वे । स्वाने स्थिराय । असुरेकृत्पादितेन तमसावृता प्रकाशार्थं तक्षणं कृतवानसि । इन्द्रः सेक्ता ।
पुङ्खेयु । दासस्य उपलपयितुरस्य । नमयिता । च । उत्तरार्धः परोक्षः ।

वयं ते त इन्द्र ये च नरः शर्धो जज्ञाना याताश्च रथाः ।

आस्माञ्जगम्यादद्विशुष्म सत्वा भगो न हव्यः प्रमृथेषु चारुः ॥ ५ ॥

वयं ते । वयम् । ते भवामः । तव । ये । चास्मदीयाः । योद्धारः । त्वदीयं वेगम् । जानन्तः ।
अस्मदीया रथाः सङ्ग्रामं प्रति । गताः । चासन् । तथा सतीन्द्र ! अस्मान् । आगच्छतु । अहेः शोषक !
शत्रूणां सदानं बलम् । भाग्यम् । इव । ह्यातव्यम् । सङ्ग्रामेषु । कल्याणमिति ।

पृथ्वेर्ण्यमिन्द्र त्वे होजो नृम्णानि च नृतमानो अमर्तः ।

स न एनीं वसवानो रयिं दाः प्रार्यः स्तुपे तुविमृषस्य दानम् ॥ ६ ॥

पृथ्वेर्ण्यम् । भीरूणां संसेव्यम् । इन्द्र ! त्वयि । हि । होजः । बलानि । च विद्यन्ते । स त्वं कर्मसु
नर्तनशीलः । अमरणधर्मा । स त्वम् । दवेतां निर्मलाम् । रयिम् । अस्मभ्यम् । देहि । हे वासयितः !

१. सूर्यस्य Sy.

२. स्व P. स्वकीये Sy.

३. ०वृत्ताय, going with सूर्याय or वृत्ते:
gen. sing. is suggested for वृत्ता ।

४. प्रकाशार्थं P.

५. सम्पादयसि Sy.

६. निन्द्रः P.

७. वयिता सन् Sy.

८. सङ्ग्रामेषु Sy.

९. वृष्टिप्रतिबन्धकर्तुरेतन्नामकस्यासुरस्य Sy.

१०. नामापि ततश्चे नाशयसीत्यर्थः Sy.

११. चिद् अपि Sy.

१२. VM. ignores इन्द्र ।

१३. वयं स्मः Sy.

१४. त्वदीयाः Sy.

१५. नरः कर्मणां नेतार ऋत्विग्यजमानाः Sy.

१६. बलम् Sy.

१७. उत्पादयन्तः स्तुतिभिः Sy.

१८. रंहणशीलाश्च Sy.

१९. होतुं त्वां प्राप्ताश्च Sy.

२०. इन्द्रानागं D. इन्द्रनागं P. आगच्छेत् Sy.

२१. हेः P., D. अहिरयनात् । सर्वतो व्याप्त-
बलेन्द्र ! त्वदनुग्रहात् Sy.

२२. सदानवं is suggested for सदानं ॥
भृत्यादिः Sy.

२३. भग इव हव्यश्चारुः । भगदेवो यथास्मत्सहाय
आगच्छति तथा भृत्यादिरागच्छेत् Sy.

२४. स्तुत्यः प्रतिभटैराह्वातव्यो वा Sy.

२५. सङ्ग्रामेषु यज्ञेषु वा Sy.

२६. सङ्गन्ता Sy.

२७. पृथ्वेः D. वृथ्वेण्यम् P.

२८. सम्पर्कार्हे पूज्यं वा Sy.

२९. क्षत् । त्वदधीनमित्यर्थः Sy.

३०. बलम् Sy.

३१. नृम्णानि नृमणानि द्विविधानि Sy.

३२. वक्ष्यमाणरघ्यपेक्षया चशब्दः Sy.

३३. नृत्यन् Sy.

३४. शेतां P. एतवर्णां श्वेतवर्णाम् Sy.

३५. धनम् Sy.

३६. आच्छादयन् स्वतेजसा जगत् Sy.

स्तोतॄणाम् । प्रकर्षेणाहं स्तौमि । स्तोता मानामीश्वरः । बहुधनस्य तव । दानम् ।

एवा नं इन्द्रोतिभिरेव पाहि गृणतः शूर कारुन् ।

उत त्वच ददतो वाजसातो पिप्रीहि मध्वः सुषुतस्य चारोः ॥ ७ ॥

एवा नः । एवम् । अस्मान् । इन्द्र ! रक्षणेः । अथ सुरक्ष । स्तुवतः । शूर ! स्तोतॄन् । अपि च । सङ्ग्रामे शत्रुभ्यः । आत्मीयं त्वचम् । ददतः प्रदर्शयतो मम । सुषु सुतेन । चारुणा । सोमेन त्वम् । पिप्रीहि । धारणकर्मा वा ददतिः, त्वचं विभ्रत इति ।

उत त्वे मा पौरुकुत्स्यस्य सुरेसुसदस्योहिरणिनो रराणाः ।

वहन्तु मा दश श्वेतासो अस्य गैरिक्षितस्य क्रतुभिर्नु संश्वे ॥ ८ ॥

उत त्वे । अपि च । अमी । माम् । पुरुकुत्सपुत्रस्य । असदस्योर्मम साहाय्यार्थमागतस्य । प्राज्ञस्य । युक्ता अश्वाः । माम् । रममाणा भवन्ति । तेषाम्, वहन्तु । दश । श्वेतवर्णाः । असदस्योः स्वभूताः । किं चाहम्, गैरिक्षितस्य सहायस्य । कर्मभिः । क्षिप्रम् । सक्तो भवामि ।

१. मा means 'wealth' 'इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा' Amara 'मः क्षिणे मा रमार्या च' Viśva. मानामीश्वरः would mean 'lord of wealth'. It seems to be the explanation of अर्यः ॥ अहं च अर्यः ईश्वरस्य Sy.

२. प्रभूतधनस्य Sy.

३. णेः P. ४. पालय Sy.

५. वन्तः P. ६. कर्तुं नृत्विजः Sy.

७. आच्छादकं रूपम् Sy.

८. प्रयच्छतः Sy.

९. सुषु तेन P. सुषु तो D. सुषुत्वभिषुतस्य Sy.

१०. णं P. D. मनोहरस्य Sy.

११. सोमस्य Sy.

१२. प्रीणयात्मानम् । द्वितीयायै षष्ठी । उक्तलक्षणं सोमं पिबेत्यर्थः । अथवा तृतीयायै षष्ठी । उक्तलक्षणेन सोमपानेन प्रीणय Sy.

१३. णि P.

१४. The passage, धारण. विभ्रत, refers to ददतः, therefore it should

immediately follow प्रदर्शयतो मम and precede सुषु सुतेन ।

१५. असदस्युदच विदधो ध्वन्यश्चेति त्रयो नृपाः । अश्वान्वनानि गाश्चादुर्ध्वये तद्वद्वयुषिः ॥ Sy. १६. ते Sy.

१७. माम्—चतुर्थ्यर्थे द्वितीया । मह्यमित्यर्थः Sy.

१८. मरुतदस्य P. पुरुत्सपु० D. पुरुकुत्सापत्यस्य Sy.

१९. रसदस्यन्योः P. एतन्नामकस्य राजर्षेः Sy.

२०. प्रेरकस्य Sy.

२१. अश्वाः seems to be the explanation of हिरणिनः, i.e. horses swift like deer ॥ हिरण्यवतः Sy. २२. मार D.

२३. रातेर्दानार्थस्य कर्मणि लिटः कानचि रूपम् । दत्ता इत्यर्थः Sy. २४. प्रापयन्तु Sy.

२५. दश अश्वाः Sy.

२६. श्वेत० P. शुभ्रवर्णाः Sy.

२७. णं D.

२८. गिरिक्षितगोत्रोत्पन्नस्य Sy.

२९. अहं च कर्मभो रथनियोजनादिभिर्बलादिभिर्वा Sy. ३०. गच्छेयम् Sy.

उत त्वे मां मारुताश्वस्य शोणाः क्रत्वामघासो विदधस्य रातौ ।

सहस्रा मे च्यवतानो ददानि आनूकमृषो वपुषे नार्चत् ॥ ६ ॥

उत त्वे । अपि च । ते । माम् । मारुताश्वस्य राज्ञः सम्बन्धिनः । शोणाः । विदधमिति ।

उत त्वे मां ध्वन्यस्य जुष्टा लक्ष्मण्यस्य सुरुचो यतानाः ।

मह्ना रायः संवरणस्य ऋषेर्व्रजं न गावः प्रयता अपि ग्मन् ॥ १० ॥

उत त्वे । अपि च । ते । मा । ध्वन्यस्य । लक्षणवतो राज्ञः । पर्यप्ताः । शोभनदीप्तयः ।

यतमाना अश्वा बहन्तु । तेऽमी संवरणस्य । ऋषेर्मम । धनस्य । महत्त्वेन हेतुना । व्रजम् । इव । गावः ।

अपि । ग्मन् । मम सङ्कता आसन् । साहाय्यार्थं राजभिः प्रहिता अश्वा इति ।

१. अश्वा वक्ष्यमाणाः Sy.

२. मरुत्सदृशबोधाश्ववान् मरुताश्वः । तदपत्यस्य Sy.

३. शोणवर्णाः Sy.

४. The reading, विदधमिति, is doubtful. विदधमिति can be suggested in its place, but in that case विदधम् would be the paraphrase of विदधस्य ॥ विदधस्य एतन्नामकस्य राज्ञः Sy.

५. It appears that a part of the commentary on this stanza is accidentally omitted by the scribe due to the phenomenon of omissio ex homoeoteleuto. VM. ignores क्रत्वामघासः । रातौ । सहस्रा । मे । च्यवतानः । ददानि । आनूकम् । अर्षः । वपुषे । न and नार्चत् ॥ क्रतुना कर्मणा शीघ्रगमनादिलक्षणेन माहनीया अश्वाः । दाने विनियुक्ताः । मां बहन्तीति शेषः । सहस्राणि अपरिमितानि घनानि । पूज्यस्य । मे, चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, पूज्याय मह्यम् । च्यावयन् प्रयच्छन् सः । आभरणम् । स्वशरीरालङ्काराय । प्रायच्छत् । न इति चार्थे Sy.

See my Introduction to the Nirukta, Oxford university press,

1920, and Preface to my edition of the Sanskrit text of the Nirukta, p. 13.

६. वक्ष्यमाणा रायः Sy.

७. ध्वनस्य D.

ध्वन्यनामकस्य Sy.

८. लक्ष्मणपुत्रस्य राज्ञः सम्बन्धिनोऽश्वाः Sy.

९. मां प्राप्ताः Sy.

१०. बह्नाय यतमानाः Sy.

११. मे P.

१२. ऋषिमम P.

१३. ममहत्त्वेन P. ०त्वेन D.

१४. P. adds देवता before हेतुना ॥ महत्त्वेन युक्ताः Sy.

१५. गोष्ठम् Sy.

१६. यद्वा नेति चार्थे । गावश्च मम व्रजमपि ग्मन् । अत्रेन्द्रे सूक्ते 'प्रायेणैन्द्रे मरुतां राज्ञां च दानस्तुतयः' (Anu. 2.22.) इत्युक्तत्वादराज्ञां दानस्तुतिरविरुद्धा Sy.

१७. गताः प्राप्ताः । मदगृहमिति शेषः Sy.

१८. संहता P. दत्ताः सत्यः Sy.

१९. Ms. D. puts the figure ॥३३॥ here to indicate the end of the thirty-third hymn. No such number is given in P.

अज्ञातशत्रुमजरा स्वर्वत्यनु स्वधामिता दस्ममीयते ।

सुनोतनु पचत ब्रह्मवाहसे पुरुष्टुताय प्रतरं दधातन ॥ १ ॥

‘अज्ञातशत्रुम् । अविद्यमानशत्रुम् । दर्शनीयम् । अजरा । सुखेवती । महेती । स्वधा हविलक्षणमन्नम् । अनुगच्छति । तथा सति सुनोतन सोमम् । पचत च पक्तव्यानि । स्तोत्रं यस्य वाहकम्, इन्द्राय । पुरुष्टुताय तस्मै । प्रकर्षेण च । दत्तं च तानि ।

आ यः सोमेन जठरमपि प्रतामन्दत मधवा मध्वो अन्धसः ।

यदी मृगाय हन्तवे महावधः सहस्रभृष्टिमुशना वधं यमन्त ॥ २ ॥

आ यः सोमेन । आपूरयत् । यः । सोमेन । उदरम् । मत्त आसीत् । स इन्द्रः । मधुसदृशेन । सोमेन । यत् । एतम् । मृगासुरस्य । हननाय । महाप्रहरणः । उशना । सहस्रधारम् । वधम् आयुधम् । इन्द्राय, आयच्छतदेति ।

१. ‘अज्ञातशत्रुम्’ इति तवर्चं द्वितीयं सूक्तं प्राजापत्यस्य संवरणस्यार्थमेन्द्रम् । नवमी त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः (KSA. 12.13. P.5.) । ‘अज्ञातशत्रुं नव त्रिष्टुबन्तम्’ (KSA. 26.34.p.,20.) इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.
२. अनुत्पन्नाः शातयितारो यस्य तम् Sy.
३. शत्रूणामुपक्षयितारम् Sy.
४. अक्षीणा Sy.
५. स्वरणवती Sy.
६. अपरिमिता Sy.
७. ०विल० D. अन्नं हविः Sy.
८. अनुप्राप्नोति Sy.
९. तदर्थं हे ऋत्विजः ! अभिषुणुत Sy.
१०. वक्त० D.
पुरोडाशादिकम् Sy.
११. वाहम् P. ब्रह्मणः परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय Sy.
१२. पुष्टु० P. बहुभिः स्तुतायेन्द्राय Sy.
१३. तस्मै should immediately follow

- स्तो० वाहकम् and precede इन्द्राय ।
१४. Omitted by P. प्रकृष्टतरम् Sy.
 १५. धारयत स्वस्वोचितकर्म Sy.
 १६. सर्वतः अपूरयत् Sy.
 १७. यां P.
 १८. ०नादर P. जठरं स्वकीयम् Sy.
 १९. मर्त P., D. अनुत्पत् Sy.
 २०. मधुररसस्य Sy.
 २१. सोन P., D.
सोमस्य पानेन Sy.
 २२. यदा Sy.
 २३. ०न P., D. अयम् Sy.
 २४. एतन्नामकायामुराय Sy.
 २५. तं हन्तुम् Sy.
 २६. महावज्रः Sy.
 २७. कामयमानः शत्रुं यद्वोशनसा सह Sy.
 २८. अपरिमिततेजाः Sy.
 २९. वज्रम् Sy.
 ३०. इन्द्र P.
 ३१. उदयच्छत् तदापिप्रत अमन्दत च Sy.

यो अस्मै घंस उत वा य ऊर्ध्वनि सोमं सुनोति भवति द्युमां अहं ।

अपाप शक्रस्तंतनुष्टिमृहति तनुशुभ्रं मधवा यः कंवासुखः ॥ ३ ॥

यो अस्मै । यः । इन्द्राय । अहनि । सोमम् । सुनोति । यः । वा रात्रौ । स दीप्तिमान् । एव । भवति । अपोहति । शक्रः । ततनुष्टि ततस्य धर्मसन्तानस्य दाहकं धर्मसन्तानादपेतम् । तनूनां शोभयितारम-

१. संवरण इन्द्रं तुष्टाव जगत्या । अच्छावाकमध्यम-
पर्याये जागतं सूक्तम् । 'अजातशत्रुमिति जाग-
तस्येति' सूत्रम् (SSS. 9.14.3.) DDN.
संवरणस्य प्रजापतेः पुत्रस्वार्थम् SKN. प्राजा-
पत्यस्य संवरणस्वार्थम् Dur.

२. यजमानः Sy., DDN., SKN.

३. घंसे गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा इति घंसः । तस्मिन्
Sy. अहनि DDN. घंस इति पठ्यमानस्य
निर्वचनार्थं उपलक्ष्यः । रसा अवश्याया आदि-
त्येन SKN. घंसे—ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः सूर्येण
Dur. घंस इत्यहर्नाम Ngh.6.19.

४. सोमाभिषवं करोति DDN. संबदा यजत
इत्यभिप्रायः SKN.

अभिषुणोति, नित्यकालमेव यः सोमाभिषवे
प्रयतत इत्यर्थः Dur.

५. उत वा अथवा Sy.

६. उद्धततरं भवत्युद्धमिति बोधो रात्रिः । स्नेह-
प्रदानरसाभ्यामूधसि रात्रौ च समत्वाद्वात्रि-
रप्यूध उच्यते । अहनि रात्रौ च Sy.
रात्रौ अहोरात्रयोरित्यर्थः DDN. रात्रौ . . .
रात्रिशब्दनिर्वचनार्थं प्रसिद्धं तावदाह गोरूधः,
प्रसवकालेऽङ्गान्तरेभ्य उच्छ्रिततरं भवति ।
यद्वा उपश्लिष्टमुद्धृतमुद्धृतमिव केनचित् ।
ततः स्नेहप्रदानसामान्याद्वात्रिरप्यूध उच्यते
इति निर्वचनार्थं उपलक्ष्यः पठ्यमानस्यैव SKN.
गोरूधः, उद्धततरमिति शब्दसारूप्यप्रसक्तम् ।
तद्धि, अन्येभ्योऽङ्गेभ्य उद्धततरं भवति ।
उपोद्धमिति वा, तद्धि विज्ञापते केनचिदुप-
श्लिष्य गोरूधरे नद्धमिति । 'स्नेहानुप्रदान-
सामान्याद्वात्रिरप्यूध उच्यते' सापि ह्यवश्या-
यानोषधिवनस्पतिस्नेहकान्धधाति Dur.

७. यच्छब्दभृतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः, सः SKN.
तस्य किमिति ? स एव Dur.

८. ऐश्वर्ययुक्त इत्यर्थः SKN.

९. अहेति पदपूरणो विनिग्रहार्थो वा, एवायं ।
भवत्येव दीप्तिमान् SKN. निवचयेन Dur.
अह इति विनिग्रहार्थीयः N.1.5.

१०. अपोहित P. 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (Pa. 8.
1.6.) इत्येवमेतच्छान्दस्तादृशशब्दस्यापि पा-
दपूरणे द्विर्वचनम् । अपोहति सर्वतोऽपनयति
विनाशयतीत्यर्थः SKN. उपसर्गाभ्यासदश-
नाद्धतेरप्यभ्यास आदरार्थं कृतः । पुनः पुन-
रपोहति नाशयतीत्यर्थः Dur.

११. शक्र P. शक्र शक्रः D. शक्तोऽयमिन्द्रः Sy.
समर्थोऽयमिन्द्रः DDN. अन्यस्तु . . . शक्त
इन्द्रः SKN. शक्त इन्द्रः Dur.

१२. तददुष्टं P. ततदुष्टं D.

ततं धर्मसन्ततिं तदति वष्टि कामयते कामा-
निति ततनुष्टिः । तम् Sy.
धर्मसन्तानादपेतम् DDN.

१३. अपेवं P. ततो नृधर्ममिन्द्रियविषयभोगसन्ता-
नकामं वा SKN. अथ पुनरितो यो विपरितो
भवति, पूर्वैश्च पूर्वतरैश्च . . . अनुष्ठिताद-
पेतं तम् । अलं कर्मभिरित्येवंवादिनम्, अय-
जनशीलमात्ममण्डनपरं वा विषयोपभोगपर-
तया स्ववित्तं तितनियुम् । अनेकैः प्रकारैर्घो
वित्तानि तनितुमिच्छति तमश्रद्धानं धर्मं ।
एवमत्र ततनुष्टिशब्देन विषयोपभोगप्रधान
उच्यते शब्दार्थविरोधादित्युपपत्तेः Dur.

१४. ०नामशोदधि० P. ०नामशोभयि० D. तनूः
शुभ्रा शोभनीया अलंकारादिभिर्वस्य तम् ।
तावुशं स्वपोषकमयज्वानम् Sy. DDN.

लङ्कुरिष्णुम् । इन्द्रः । यः । कुत्सितः सखा न यजते तमिति ।

यस्यावधीतिपतरं यस्य मातरं यस्य शक्रो भ्रातरं नात ईषते ।

वेतीद्वस्य प्रयता यतंकुरो न किल्बिषादीपते वस्व आकुरः ॥ ४ ॥

यस्यावधीत् । अयमिन्द्रः । यस्य । पित्रादीन् । अवधीत् पापकारिणः । तस्मात् । न । पलायते ।
वेति, इत् कामयते एव । अस्य । अपि । प्रत्नानि हवीषि । यमनकर्तः शत्रूणाम् । न । पुरातनात् पितृवशादि-
कात् किल्बिषात् । पलायते । धनस्य । आकुरः ।

१. स्वस्यास्तन्वाः स्वगनुलेपनादिभिः शोभयितारम् ।
... ततनुष्टिश्चार्थप्रदर्शनमलङ्कुरिष्णुमित्या-
दि । तनुं शोभयितारमिति पाठः SKN.
ततनुष्टरेवैतद् विशेषणम् Dur.

२. धनवान् Sy.

धनस्वामी इन्द्रः Dur.

३. यश्चान्योऽपि Dur.

४. कुत्सितपुरुषसहायस्तमपोहतीति Sy. ... परि-
त्यजति कवासख इति 'कवर्द्धयान्यमियुन०'
(RPR.9.8.) इति दीर्घः DDN.

कुशब्दस्याप्यं 'कवञ्चोष्णे' (Pa.6.3.107.)

इति सखिशब्दे कवादेशश्छान्दसत्वाद् द्रष्टव्यः ।

कुसखा स्वयं भोगप्रवृत्तः । दृष्टप्रसाधनसखा-

योऽपि तस्य भोगप्रधाना एव न यागशीला

इत्यर्थः SKN. कपूयसखो भवति तमप्यपो-

हति । ... अवश्यम्भावी तस्य हि विनाश

इत्यभिप्रायः । केचित् कवासखशब्दं तनूशुभ्र-

विशेषणमेव वर्णयन्ति । इतरो विषयप्रधानोऽपि

भूत्वा साधुसम्पर्कात् कदाचित् प्रत्यापद्येत, इत-

रस्त्वसाधुसम्पर्कवित्पन्नष्ट एवेत्यनेनाभिप्रा-

येण Dur.

५. VM. explains अप once and igno-
res उत ॥

अपरोऽपशब्दः पूरणः Sy. आदरार्थमभ्यासः

DDN. प्रसं इत्यहर्नाम । यस्त्येतेऽस्मिन् रसाः

गोरुष उद्धतरं भवति । उपोन्नद्धमिति वा ।

स्नेहानुप्रदानसामान्याद्वात्रिरप्युष उच्यते । स

योऽस्मा ग्रह्णयि वा राजी सोमं मुनोति भव-

त्यह द्योतनवान् । अपोहत्यपोहति शकः ।

तितनिषु धर्मसन्तानादपेतमलङ्कुरिष्णुमयज्वा-

नम् । तनूशुभ्रं तनूशोभयितारम् । मघवा

यः । कवासखो यस्य कपूयाः सखायः N.6.

19., SKN. II.459.

६. शक्तोऽयम् Sy.

७. अयज्वनः Sy.

८. आदि refers to मातरं and भ्रातरम् ॥

पितरम् । यस्य च मातरमवधीत् । यस्य च

भ्रातरमवधीत् Sy.

९. हतवान् Sy.

१०. यस्मादयज्वनः सकाशात् Sy.

११. बिभेति गच्छति वा Sy.

१२. P. D. read मुनोति चेत् for वेति इत् ।

१३. ०य D. अयज्वानं शिक्षयित्वा नियोजयतीत्यर्थः
Sy.

१४. प्रवृत्तानि हवीषि Sy.

१५. ०नकाः P. D. यमनकर्ता Sy.

१६. किद्विषात् P. किद्विषात् D. पित्रादिवध-
युक्तात् Sy.

१७. चलति बिभेति वा । इन्द्रस्यास्तोतृणां हतिः,
'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्, अन्तरिक्षे
पौलोमान् पृथिव्यां कालकाञ्ज्यानकमुखान्य-
तीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्' इत्यादिभूतिषु
प्रसिद्धा Sy.

१८. वसुनः धनस्य Sy.

१९. आभिमुख्यकर्ता यः Sy.

२०. VM. explains यस्य once only.

न पञ्चभिर्दशभिर्विष्टचारभं नासुन्वता सचते पुष्यता चन ।

जिनाति वेदमुया हन्ति वा धुनिरा देवयुं भजति गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

न पञ्चभिः । अयमिन्द्रः पञ्चभिः । दशभिः पञ्चदशभिर्वा कर्मभिः । पुरुषमारब्धुम् । न ।
इच्छति । किन्तु सुन्वन्तमेवारभत इत्याह पुष्टेन । अपि । न । असुन्वता । सङ्गतो भवतीति । हिनस्ति ।
वा । अमुमसुन्वन्तम् । हन्ति । वा । कम्पयिता शत्रूणाम् । देवकामं पुनः । गोमति । व्रजे । प्रवेशयति ।

वित्वक्षणः समृतौ चक्रमासजोऽसुन्वतो विपुणः सुन्वतो वृधः ।

इन्द्रो विश्वस्य दमिता विभीषणो यथावशं नयति दासमार्यः ॥ ६ ॥

वित्वक्षणः । विविधमसाधूनां तनूकरणकारी । सङ्ग्रामे । आयुषस्यासक्तता सोऽयम् । असुन्वतः ।
पराङ्मुखः । सुन्वतः । वर्धयिता । इन्द्रः । विश्वस्य शत्रोः । दमयिता । भयङ्करः । आत्मीयानुमृणम् ।
करोति । स्वामी ।

समीं पणेरजति भोजनं मुषे वि दाशुषे भजति सनुरं वसु ।

दुर्गे चन ध्रियते विश्व आ पुरु जनो यो अस्य तविषीमचुक्रुधत् ॥ ७ ॥

समीम् । पणः सकाशात् । पशून् । इन्द्रः । समजति बलात् । आहर्तुम् । आहृत्य च दाशुषे ।

१. ०भि D.

२. पञ्चभिर्विष्टभिः वा सहायः Sy.

३. आरभम् आरम्भं शत्रुहन्तायालम्बनम् Sy.

४. इच्छति P. साहाय्यं नापेक्षत इत्यर्थः ।
यदा अमुमिन्द्रं पञ्चभिर्विष्टभिर्वा यज्ञादन्वेषण-
यैरारभम्, आरब्धुमुद्योगं कर्तुं न वष्टि न
कामयते Sy. ५. ०रभवत P.

६. बन्धादीनपोषयतापि Sy.

७. अभिवचमकुर्वता सह Sy.

८. सङ्गच्छते । असुन्वन्तमभिवचमकुर्वाणमयष्टार-
मपुष्पन्तं च (न) प्राप्नोतीत्यर्थः Sy.

९. न केवलमप्राप्तिमात्रम् किन्तु बाधते Sy.

१०. वाशब्दवचार्थे Sy. ११. अयष्टारम् Sy.

१२. कम्पकः Sy. १३. देवमिन्द्रं कामयमानं
यजमानम् Sy. १४. व्रजे P.

१५. योजयतीत्यर्थः Sy. १६. VM. ignores
इत् ॥ इदिति पूरणः Sy. १७. वी० P.

१८. ०नु० P. विशेषेण तनूकर्ता शत्रूणां तदर्थम् Sy.

१९. रयचक्रस्यासङ्गयिता Sy.

२०. ०न्तः P. D. अयजमानस्य Sy.

२१. यजमानस्य Sy. २२. दमिता D. शिखयिता Sy.

२३. भयजनकः Sy. २४. यथेच्छम् Sy.

२५. नयति स्ववशम् Sy. २६. VM. ignores
दासम् ॥ दासं दासकर्माणं जनम् Sy.

२७. संवरणो जगत्या इन्द्रं तुष्टाव DDN.

२८. पणं P. वर्णं D. वणिज इव लुब्धकस्यादातुः
Sy. वणिज इव लुब्धकस्यायजमानस्य DDN.

२९. धनमग्नं वा गृहे धनम् Sy. भोजनं तनेति
धननाम Ngh. 2. 10. ३०. अयमिन्द्रः Sy.

३१. ०जनि P. D. सम्यगच्छति Sy. सम्यगच्छति
'अज गतौ' । गत्वा च तस्य पणैर्धनमपहृत्य
DDN. ३२. चोरयितुम् Sy. DDN.

३३. गत्वा चादाय हविर्दाने यजमानाय Sy. हवि-
र्वन्तवते यजमानाय DDN.

विभजति । शोभनन्युक्तम् । धनम् । किं च यः । जनः । अस्य । बलम् । क्रोधयति । स त्रिभुवः । यपि
शत्रुजन इन्द्रेण । पुरुणि । दुर्गेणाभिप्रयते कष्टे स्थाने तं प्रवेशयतीति ।

सं यज्जनौ सुधनौ विश्वशर्धसाववेदिन्द्रो मधवा गोषु शुभ्रिषु ।
युजं ह्यश्न्यमकृतं प्रवेपन्युदीं गव्यं सृजते सत्वंभिर्धुनिः ॥ ८ ॥

सं यत् । यदा । द्वौ मनुष्यौ । शोभनधनौ । परिपूर्णबलौ । शोभावत्सु । गोषु निमित्तेषु । सङ्घर्षे
संयुक्तौ जानाति । तदानीं तयोरन्यं यजमानम् । आत्मना युक्तम् । कृणाति । प्रवेपनवानिन्द्रः । कृत्वा
च तस्य । गोसङ्घम् । शत्रुत उदाजति । बलैः । उत्क्षेपणशीलः ।

१. विशेषेण ददाति DDN.
२. शोभनमनुष्यम् Sy. शोभननररूपेतम् DDN.
३. अयच्छुधनमाकृष्य यष्टे प्रयच्छतीत्यर्थः Sy. DDN.
४. योऽयष्टा जनः DDN.
५. इन्द्रस्य Sy.
६. विहिताकरणादिना तस्य पणेरजतीति पूर्वशेषः
यद्वा योऽस्य तविषीमचुकुधत् स सर्वोऽपि जनो
दुर्गे चनाभिप्रयत इन्द्रेण Sy. विहिताकरणा-
दिनाञ्चुकुधत् DDN.
७. सर्वोऽपि ? (अ) दातृजनः Sy. सर्वः अयष्टा
जनः DDN.
८. चनेत्येकपदमध्येतुसम्प्रादयप्राप्तम् Sy. चनेति
पादपूरणः । तस्मादयष्टारं निर्धनं कृत्वा इन्द्रो
यष्टारं धनितं करोतीति भावः DDN.
९. पुरुणि loc. sing. as an attributive
of दुर्गे is suggested for पुरुणि ॥ न
केवलं वणिग् धनप्रदानमात्रम्, पुरुणि Sy.
किन्तु पुरुणि DDN.
१०. दुर्गे is suggested for दुर्गेण ॥ दुःखेन
गन्तव्यं आपद्यति Sy. महति दुःखे आपद्यति
DDN.

११. अभ्रि० P. आस्थाप्यते Sy. DDN.
१२. ज्ञाने P.
१३. सु D.
१४. परस्परप्रतिद्विन्विनी Sy.
१५. ०र्णौ बली P.
व्याप्तबली बहूत्साहो वा Sy.
१६. शोभनानु गोषु निमित्तभूतानु Sy.
१७. ०म P.
१८. सञ्जानाति Sy.
१९. यष्टारम् Sy.
२०. सहायम् Sy.
२१. कृतवान् Sy.
२२. शत्रूणां प्रवेपनवान् Sy.
२३. अस्मै Sy.
२४. गोसमूहम् Sy.
२५. उत्सृजते Sy.
२६. मरुद्भिः सह Sy.
२७. बलेरक्षे० P. मेघानां कम्पयिता इन्द्रो यजमान-
मयजमानं वायं जानाति गोर्निमित्तं ज्ञात्वा
यज्जने गोसमूहं प्रयच्छतीत्यर्थः Sy.
२८. VM. ignores इन्द्रः, मधवा and हि ॥
मधवा धनवानिन्द्रः Sy.

सहस्रसामाग्निवेशिं गृणीषे शत्रिमग्र उपमां केतुर्मयः ।

तस्मा आपः संयतः पीषयन्त तस्मिन्नुत्रममवच्छेपमस्तु ॥ ६ ॥

सहस्रसाम् । अग्ने ! त्वमिन्द्रम् । सहस्रस्य दातारम् । यजमानानां सम्भक्तारम् । वदसि । शत्रूणां
शातयितारम् । उपमानभूतं वीराणाम् । केतुभूतम् । अयंस्त्वम् । तस्मा इन्द्राय । आपः । सङ्गताः स्वांशम् ।
आप्याययन्ति । तस्मिन्निन्द्रे । बलम् । सहाययुक्तम् । दीप्तं च । अस्त्विति ।

V.35.

यस्ते साधिष्ठोऽवस इन्द्र क्रतुष्टमा भर ।

अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्ति वाजेषु दुष्टरम् ॥ १ ॥

यस्ते ॥ प्रभूवसुराङ्गिरसः ॥ यः । तव । साधयितुमः । रक्षणाय । इन्द्र ! क्रतुर्भवति । तम् ।

१. ०साः P.

अग्निवेशिसुत- शत्रिमसंख्यातधनप्रदम् ।

आशास्त ऋषिरन्त्यर्चा प्रजापतिसुतः सुधीः ॥

Sy., DDN.

संवरणस्त्रिष्टुभा शत्रि तुष्टाव DDN.

२. अङ्गनादिगुणविशिष्टेन्द्र ! Sy.

हे अग्ने ! DDN.

३. अपरिमितधनप्रदम् Sy., DDN.

४. अग्निवेशिसुतम् Sy., DDN.

५. गृणे स्तीमि Sy. स्तीमि कीदृशं तम् ? DDN.

६. शत्रिमेतन्नामकं राजाभिम् Sy., DDN.

७. प्रज्ञापकम् । प्रख्यातमित्यर्थः Sy. प्रज्ञापकम् ।

प्रख्यातम् DDN. केतः केतुरिति प्रज्ञानामनी

Ngh. 3.9. ८. अयः अहम् Sy.

८. तस्मै शत्रवे DDN.

१०. वः P. आवः D.

११. ०ता P., D. सम्पत् गच्छन्त्यः Sy., DDN.

१२. स्वांशम् P. १३. ०न्ती P. प्यायन्ताम्

Sy., DDN. १४. राज्ञि Sy.

१५. धनम् Sy., DDN. अत्र भग इति धननाम

Ngh. 2.10.

१६. ०क्त D. बलसहितम् Sy., DDN.

१७. दीप्तियुक्तमस्तु । इति शत्रेः कीर्त्तिस्तिष्ठेदि-

त्युक्तम्—

उक्तञ्च—

काये पातिनि का रक्षा यशो रक्षयमपाति यत् ।

नरः पतितकायोऽपि यशसा सोऽपि धार्यते ॥

DDN. १८. Ms. D. puts the

figure ॥३४॥ here to indicate

the end of the thirty-fourth hymn.

No such number is given in P.

१९. 'यस्ते साधिष्ठः' इत्यष्टौ तृतीयं सूक्तम् ।

अङ्गिरोगोत्रः प्रभूवसुर्नाम ऋषिः । अन्त्या

पङ्क्तिः । पङ्क्त्यन्तपरिभावया शिष्टा अनु-

ष्टुभः । इन्द्रो देवता । 'यस्तेऽष्टौ प्रभूवसुरा-

ङ्गिरसः पङ्क्त्यन्तम्' (KSA. 26.35.

p. 20.) इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो

र्त्तङ्गिकः । आभिप्लविकेयुष्येषु तृतीयसवने

प्राहस्तुचोऽष्टावाकस्य वंक्त्युक्तोऽनुहः ।

सूत्रितञ्च 'यास्ते साधिष्ठोऽवसे पुरां भिन्दुर्गुवा

कविः' (ASS. 7.8.) इति । द्वितीया-

तृतीययोः स्वरसाम्नोश्चादौ तृचावनुरूपी ।

'यस्ते साधिष्ठोऽवसे इति पठन्नुष्टुभः' (ASS.

8.5.) इति हि सूत्रितम् Sy.

२०. ०रानिरसं P. ०राङ्गिरसं D.

२१. अतिशयेन साधकः Sy. २२. अस्मद्रक्षणाय

Sy. २३. क्रतुभिर्भ० P. उक्तलक्षणं कर्म

प्रज्ञा वास्ति Sy. २४. क्रतुम् Sy.

आहर । अस्मभ्यम् । मनुष्याणामभिभितारम् । सम्भजनशीलम् । सङ्ग्रामेषु । दुस्तरम् । क्रतुः कर्म ।

यदिन्द्र ते चतस्रो यच्छ्र सन्ति तिस्रः ।

यद्वा पञ्च चितीनामवस्तसु न आ भर ॥ २ ॥

यदिन्द्र । इन्द्र ! यत् । तव । चतस्रः । रक्षाः । सन्ति । यदि वा । तिस्रः । यत् । वा । पञ्च ।
स्तोत्राणामर्थाय । तत् सर्वम् । अस्मभ्यम् । सुष्ठु आहर बह्वपस्तव रक्षाः सन्ति सर्वास्ता अस्मासु कृति ।

आ तेऽवो वरेण्यं वृषन्तमस्य हूमहे ।

वृषजृतिर्हि जज्ञिष आभूमिरिन्द्र तुर्वणिः ॥ ३ ॥

आ तेऽवः । आह्वयामहे । तव । रमणीयम् । रक्षणम् । कामानामतिशयेन वर्षितुः । त्वं हि ।
वर्षितुवेगः । आभवनशीलैर्मरुद्भिः सह । प्रादुर्भवसि । क्षिप्रकारी ।

वृषा ह्यसि राधसे जज्ञिषे वृष्णि ते शवः ।

स्वच्छत्रं ते धृषन्मनः सत्राहमिन्द्र पौंस्यम् ॥ ४ ॥

वृषा ह्यसि । वर्षिता । हि । असि । घनाय च । प्रादुर्भवसि । वर्षणशीलम् । तव । बलम् ।

१. सर्वेषां मनुष्याणामभिभितारम् Sy.
२. ०ल P. संस्नातं शुद्धम् Sy.
३. अन्यैरनभिभाव्यम् Sy.
४. ०नु D.
५. ०मः P., D. The passage, क्रतुः कर्म should immediately follow क्रतुर्भवति and precede तम् ।
६. ०द्रः P., D.
७. या ऊतयः Sy.
८. चतुर्थे वर्णेषु संभिताः Sy.
९. रक्षणः P. रक्षणम् Sy.
१०. याश्च Sy.
११. त्रिषु लोकेषु वर्तमानाः Sy.
१२. वाशब्दश्चाप्ये Sy.
१३. पञ्चजनसम्बन्धिन्य ऊतयः सन्ति Sy.
१४. Omitted by P.
१५. रक्षाणि P.
१६. सर्वस्मः P.
१७. कृति P.

१८. VM. ignores धूर ।
१९. आह्वयामः Sy.
२०. रक्षणं गमनं वा Sy.
२१. फलानां वर्षकतमस्य Sy.
२२. खलु Sy.
२३. ०तुवे० P. वर्षणगमनः Sy.
२४. सर्वतो भवद्भिर्व्याप्तैर्मरुद्भिः Sy.
२५. उत्पादयसि, तेऽव आह्वयाम इति । यद्वा वृषगमनः सन् यस्माद्यज्ञमागत्य फलं जज्ञिषे तस्मात्तेऽवो हूमहे इति Sy.
२६. ०रि P. तुर्वणिः तूर्णवनिर्हिंसको वा त्वम् Sy.
२७. VM. ignores इन्द्र ।
२८. फलस्य वर्षकः, यद्वा वृषा Sy.
२९. खलु Sy.
३०. वर्षिता । हि । असि are omitted by P.
३१. यजमानानां समृद्धये घनायम् Sy.
३२. उत्पद्यते Sy.
३३. वर्षितु Sy.

तथा स्वभूतबलम् । घृष्टम् । तव । मनः । बलं च । सत्यमेवाहन्तु ।

त्वं तमिन्द्र मर्त्यममित्रयन्तमद्रिवः ।

सर्वरथा शतक्रतो नि याहि शवसस्पते ॥ ५ ॥

त्वं तमिन्द्र । त्वम् । तम् । इन्द्र ! मनुष्यम् । शत्रूयन्तम् । वञ्छित् ! सर्वरथैस्त्वदीयैः । अभिगच्छ ।
शतकर्मन् ! बलस्य । पते !

त्वामिद्व्रहन्तम् जनांसो वृक्तवर्हिषः ।

उग्रं पूर्वीषं पूव्यं हवन्ते वाजसातये ॥ ६ ॥

त्वामित् । त्वाम् । एव । अतिशयेन वृत्रस्य हन्तः ! जनाः । द्वित्रवर्हिषः । उद्गूणम् । पूर्वोष्णमपि ।
पूव्यं प्रजानाम् । युद्धायम् । हवन्त इति ।

अस्माकमिन्द्र दुष्टं पुरोयावानमाजिषु ।

सयावानं धनेधने वाजयन्तमवा रथम् ॥ ७ ॥

अस्माकम् । अस्माकम् । इन्द्र ! शत्रुभिर्दुस्तरम् । सङ्ग्रामेषु । पुरो गन्तारम् । सह गच्छन्तम् ।
धने धने । अन्नमिच्छन्तम् । रथम् । रक्ष ।

१. स्वायत्तबलम् Sy.

२. धर्षकं विरोधिनाम् Sy.

३. हे इन्द्र ! ते पुंस्त्वम् Sy.

४. सत्यमेवाहनूः P. सङ्ग्रहन्तु Sy.

५. VM. ignores इन्द्र ।

६. मर्त्यम् Sy.

७. शत्रुत्वमाचरन्तं शत्रुं वेच्छन्तम् Sy.

८. वञ्छित् D. हे वञ्छवमिन्द्र ! Sy.

९. सर्वत्र व्याप्तेन रथेन । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः Sy.

१०. नितरां गच्छाभिभवितुम् Sy.

११. तत P. हे शतक्रतो ! Sy.

१२. पालक ! Sy.

१३. हे अतिशयेन शत्रूणां हन्तः ! इन्द्र ! Sy.

१४. हननात् P. हः D.

१५. Omitted by P. जनान् D.

१६. आच्छादितवर्माः । प्रवृत्तयज्ञा इत्यर्थः Sy.

१७. उद्गूणबलम् Sy.

१८. वृद्धीषु प्रजामु मध्ये Sy.

१९. पूर्वस्य P. पुरातनं सन्तम् Sy.

२०. सङ्ग्रामाय Sy.

२१. हन्तवन्त P. आह्वयन्ते Sy.

२२. Omitted by P.

दुःखेन तरणीयम् Sy.

२३. P. adds भवसि वर्षणशीलं तव बलं तथा before सङ्ग्रामेषु । It is a part of the commentary on RV. V. 35.4.

२४. पुरतो मिथयितारम् Sy.

२५. अनुचरैः सह गन्तारम् Sy.

२६. धनं P. सर्वेषु धनेषु Sy.

२७. सङ्ग्रामं धनं वेच्छन्तम् Sy.

२८. रथं रंहणस्वभावं वा पुत्रम् Sy.

अस्माकमिन्द्रेहि नो रथमवा पुरंध्या ।
वयं शंविष्ठ वार्यं दिवि श्रवो दधीमहि दिवि स्तोमं मनामहे ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अस्मदर्थम् । इन्द्र ! आगच्छ । अस्मदीयम् । रथम् । रक्ष । प्रजया । वयम् । बल-
वत्तम् । दीप्ते त्वयि । हविः । निधीमहि । तथा दीप्ते । स्तोमं च । उच्चारयामः ।

V.36.

स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतदातुं दामनो रयीणाम् ।
धन्वचरो न वंसगस्तृपाणश्चकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् ॥ १ ॥

स आ गमत् । सः । आगच्छेत् । इन्द्रः । यः । वासयितृणि । धनानि । यजमानस्य दातुम् ।
बृध्यते, दास्यामीति मन्यते इत्यर्थः । निरुदके देश इव वर्तमानः । तृष्णायुक्तः । कामयमानः । पिबतु ।
दुग्धम् । सोमम् ।

१. अस्मदीय एव सन् Sy.

२. अस्माकम् Sy.

३. आगत्य च शोभनबुद्ध्या Sy.

४. प्रतिशयेन बलवन् ! Sy.

५. श्रोतमाने Sy.

६. त्वदनुग्रहात् अन्नं कीर्तिं वा Sy.

७. स्थापयामः Sy.

८. दीप्तेषा दीप्ते D. दिवि त्वयि Sy.

९. स्तोत्रम् Sy.

१०. करवामहे इत्यर्थः Sy.

११. VM. ignores वार्यम् ॥ वार्यं वरणीयम्
Sy.

Ms. D. puts the figure ॥३५॥
here to indicate the end of the
thirty-fifth hymn. No such
number is given in P.

१२. 'स आगमत्' इति षड्वचं चतुर्थं सूक्तम् । आङ्गि-
रसः प्रभूवमुर्द्धविः । तृतीया जगती शिष्टा
अनुक्तत्वात् त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनु-

क्रान्तञ्च—'स आ गमत् षट् तृतीया
जगती' (KSA. 26.36. p. 20.) इति ।
विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

१३. ०गमतु P. अस्मन्नं प्रत्यागच्छतु Sy.

१४. देवः Sy. १५. वसूनां धनानाम्, कर्मणि
षष्ठी । वसूनि धनानि Sy.१६. यजमानाय is suggested for यज-
मानस्य ।

१७. प्रदातुम् Sy.

१८. जानाति Sy.

१९. VM. paraphrases दामनः as दास्या-
मीति मन्यते ॥ दाता दानमना वा Sy.२०. गमने दृष्टान्तः । धनुषा सह सञ्चरन् धानुष्क
इव Sy.

२१. ०तो स्तृष्णा० P. अत्यन्तं तृषितः Sy.

२२. कामयमानः सन् Sy.

२३. अभिषुतम् Sy.

२४. VM. ignores वंसगः ॥ वंसगः वननीय-
गमनः Sy.

आ ते हनं हरिवः शूर शिप्रे रुहत्सोमो न पर्वतस्य पृष्ठे ।

अनुं त्वा राजन्नर्वतो न हिन्वन् गीर्भिर्मदेम पुरुहूत विश्वे ॥ २ ॥

आ ते । तवान्नस्य भक्षितस्य । हननसाधने । शिप्रे । हे हरिवः ! शूरः । सोमः । आरोहन् ।
न । पर्वतस्य । पृष्ठे वृथा तिष्ठन् । स्तुतिभिः । त्वाम् । अनुमदेम । राजन् ! विश्वे वयम् । यथा । अश्वान् ।
युद्धे प्रेरयन् अनुमदति ।

चक्रं न वृत्तं पुरुहूत वेपते मनो भिया मे अमतेरिदं द्विवः ।

रथादधि त्वा जरिता सदावृध कुबिन्नु स्तोपन्मधवन्पुरुवसुः ॥ ३ ॥

चक्रम् । चक्रम् । इव । वर्तमानम् । पुरुहूत ! अमतेः । एवं । भयेन । मम । मनः । कम्पते
स्तुतिभिरमतिरिद्धं दृष्ट्वा किमहं न स्तोमीति भयम् । तथा सति रथात् । यावदेव त्वं नावतरसि ।
तावदेवायं जरिता । हे सदा वर्धमान ! मधवन् ! कुबिन् । पुरुवसुरिति—हे संज्ञेयस्य सः ।

१. हे इन्द्र ! Sy. २. ०नेन P. D. यद्यप्यर्थं
शिप्रावचनस्तथापि पुनः शिप्राभिधानाद् गौणो-
ज्वगन्तव्यः । उक्तरूपे संहते वा Sy.
३. हे हरिभ्यां तद्वन् ! Sy.
४. शूर is suggested for शूरः ।
५. अस्मद्वत् : Sy. ६. प्राप्नोतु Sy.
७. न तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा नशब्दः पुरस्तात्प्र-
युक्तोऽप्यत्रोपमायः । पर्वतस्य पृष्ठे उपरि प्रदेशे
सोमो न, तत्र यथा विश्वभूषण प्रसरति तद्वत् Sy.
८. Sy. explains अनु and मदेम separ-
ately, त्वाम् अनु as त्वया सह and मदेम
as हृष्येम ॥ त्वामनु—'तृतीयार्थे' इत्यनोः
कर्मप्रवचनीप्रत्वम् Sy.
९. हे राजमानेन्द्र ! Sy.
१०. यवान् for यथा अश्वान् D. अश्वान्
तृणादिभिः Sy.
११. हिन्वन् हिन्वन्तस्त्वां प्रीणयन्तः सन्तः Sy.
१२. The passage beginning with
अश्वान् and ending with अनुमदति
is omitted by P.
१३. VM. ignores पुरुहूत ।
हे पुरुहूत ! बहुप्रकारं बहुभिर्वाहतेन्द्र ! Sy.
१४. भूमौ वर्तमानं वक्रमिव । यस्मादेवं तस्मात् Sy.
१५. हे बहुभिराहूत ! Sy.

१६. दारिद्र्यादस्तोतुर्वा सकाशात् Sy.
१७. भीत्या Sy. १८. ना D.
१९. त्वं नावपसि D. अवतरसि seems to be
an explanation of अधि, रथादुपरि स्थितं
त्वाम् Sy. २०. स्तोता Sy.
२१. सर्वदा Sy. २२. इन्द्र ! Sy.
२३. किवित् D. बहु Sy. २४. ग्रहमृषिः Sy.
२५. हे संज्ञेयस्य may be taken as an expla-
nation of पुरुवसुः, i.e. पुरु being
explained by द्वि and वसु by संज्ञा.
This explanation seems to be
rather farfetched, if it is meant to
be the explanation of पुरुवसुः । Or
the phrase may be read as अमतिः
पुरुवसुरिति etc., i.e., the seer who
has two names of अमतिः and पुरुवसुः
may praise Indra. In that case,
अमतिः is not a proper noun.
It is a common noun, meaning
thoughtless.
२६. There should be no sandhi on
account of the *Sūtra* ईदूदेद्द्विवचनं
प्रगृह्यम् । The reading should be
संज्ञे अस्य instead of संज्ञेयस्य ।

क्षिप्रम् । त्वाम् । स्तौतु ।

एष ग्रावेव जरिता त इन्द्रेयति वाचं बृहदाशुषाणः ।

प्र सव्येन मघवन्त्यसि रायः प्र दक्षिणिद्धरिवो मा वि वैनः ॥ ४ ॥

एषः । एषः । जरिता । अभिषवग्रावेव । तुभ्यम् । इन्द्र ! वाचम् । प्रेरयति । अत्ययम् । त्वाम-
शुवानः । तस्मै सव्येन हस्तेन । प्रयच्छ । धनानि । दक्षिणेन च, प्रदक्षिण ! हरिवः ! मा । विगतकामो
भूः स्तोतरि ।

वृषा त्वा वृषणं वर्धतु द्यौर्वृषा वृषभ्यां वहसे हरिभ्याम् ।

स नो वृषा वृषरथः सुशिप्र वृषक्र तोवृषा वज्रिभरे धाः ॥ ५ ॥

वृषा । वषिता । द्यौः । वर्धणशीलम् । त्वाम् । वर्धयतु । तथा वृषा सन् । वषितृभ्याम् । अश्वा-
भ्याम् । गच्छसि । सः । अस्मान् । वषितुरथः । हे सुहनो ! वृषकर्मन् ! वज्रिन् ! सङ्ग्रामे । धारय ।

१. स्तोष्यति स्तुयात् । अत्र क्विच्छब्दयोगेऽपि,
आख्यातस्य बहुलग्रहणाद्विघातः Sy.

२. This hymn is omitted by P.
VM. ignores अद्रिवः ॥ हे वज्रवज्रिन्द्र !
Sy.

३. एषः । एषः are omitted by P.

४. रिता P. गरिता स्तोता Sy.

५. अभिषवाश्मेव । स यथा रसं जनयति तद्वत्
Sy.

६. ०ग्रावे तुम् P., D.

७. वां P., D.

स्तुतिम् Sy.

८. प्रेरति D. प्रेरयतीत्यर्थः Sy.

९. अत्यं P.

महत्प्रभूतं फलम् Sy.

१०. आशु सम्भक्ता सन् Sy.

११. सेव्यहनस्तेन P.

१२. प्रयच्छसि Sy.

१३. अपि Sy.

१४. प्रयच्छ or प्रदक्षस्व is suggested for
प्रदक्षिण ॥ प्रयंसीति शेषः Sy.

१५. विगतकामं मा कार्षीः Sy.

१६. स्तोतुरिति D.

१७. VM. ignores मघवन् ।

१८. हे इन्द्र ! Sy.

१९. वषित्री Sy.

२०. द्योतयित्री स्तुतिः । द्योततेर्दीव्यतेर्वा स्तुत्य-
वंत्येवं रूपम् Sy.

२१. कामानां वर्धकम् Sy.

२२. त्वा P.

२३. यथा P.

२४. वृषा त्वम् Sy.

२५. सेक्तृभ्याम् Sy.

२६. वर्धितुभ्यमश्वाभ्या P. ०तृभ्यमश्वाभ्या D.
हरिभ्याम् Sy.

२७. यज्ञं प्रत्युह्यसे Sy.

२८. वषिरथा P. वृषीरथा D.

वृषरथश्च सन् Sy.

२९. शोभनहनो ! Sy.

३०. वर्धणकर्मन् ! Sy.

३१. वज्रयुक्तेन्द्र ! Sy.

३२. भरणवति यज्ञे वा Sy.

३३. धारं य P.

३४. VM. explains वृषा once.

यो रोहि॑तौ वा॒जिनीं वा॒जिनी॑वान्त्रिभिः श्रुतैः सच॑मानावदिष्ट ।

यूने॑ सम॑स्मै चि॒तयो॑ नमन्तां श्रुत॑रथाय मरुतो॑ दुवो॒या ॥ ६ ॥

यो रोहि॑तौ । यः । रोहि॑तौ । अन्न॑वान् । त्रिभिः । अश्व॑शतैः । संयु॑ज्यमानौ युद्धे । अति॑दिशति ।
अस्मा इन्द्राय । यूने॑ । क्षित॑यो मरुतः । संमन्ता॑म् । हे मरुतः॑ ! विश्रुत॑रथावेन्द्राय । युष्मासु॑ परिचरणेच्छा
भव॑त्विति ।

V.37.

सं भानु॑ना यतते॑ सूर्य॑स्याजु॒ह्वानो घृ॒तपृ॒ष्ठः स्व॒ञ्चाः ।

तस्मा॑ अमृ॑ध्रा उप॑सो व्यु॒च्छान्य॑ इन्द्राय॑ सुन॒वामे॒त्याह ॥ १ ॥

सं भानु॑ना ॥ अत्रि॑भौमः ॥ सूर्य॑स्य । तेज॑सा । सङ्ग॑च्छते । आहू॑यमानोऽग्निः । स्व॒ञ्चनः॑,
"वैश्वान॑रो यतते॑ सूर्येण" *इत्युक्तम् । एतस्मिन् काले उपसि यः । इन्द्राय । सोम॑ सुन॒वामि॑ । इति ।

१. इयं श्रुतरथस्य राज्ञो वानस्तुतिः Sy.
२. राजा Sy.
३. रोहितवर्णौ Sy.
४. श्रुतरथः Sy.
५. गवां घनानां वीक्षितसंख्याभिः Sy.
६. सङ्गच्छमानौ Sy.
७. अदिष्ट, वदातेविशतेर्वा लुङीर्ब रूपम् Sy.
८. सर्वत्र मिथ्यवित्रे नित्यतरुणाय वा Sy.
९. सर्वाः प्रजाः Sy.
१०. समन्नमन्ताम् P. ०न्ताम् D. प्रणता भवन्तु ।
सेवन्तामित्यर्थः Sy.
११. इतीन्द्रसहायभूतानां मरुतां सम्बोधनम् Sy.
१२. विश्रुतरथावेन्द्र P. श्रुतरथाय Sy.
१३. VM. ignores वाजिनी ॥ वेजनवन्तावश्चौ
Sy.
१४. 'सं भानुना' इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमत्रेराधं
त्रैष्टुभमन्द्रम् । 'सं भानुना पञ्चात्रिः' (KSA.
26.37.p.20.) इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो
लैङ्गिकः Sy.
१५. आङ्गिरसस्यात्रेराधम् SKN. अत्रेराधम् Dur.
१६. सूर्यस्य स्वभूतया SKN.
१७. तेजसा सह Sy. दीप्त्या रश्म्या SKN.
भास्वता सूर्येण Dur.

१८. सम्यक् प्रयत्नं करोति । उदयकाले ह्यग्नयः
प्रज्वाल्यन्ते Sy. संपर्द्धते वा सूर्येण, अति-
दीप्तत्वात् Dur.
१९. सर्वत्र हूयमानः, कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy. 'तस्मा
अमृध्राः' इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः ।
यस्य यजमानस्य . . . आहूयमान आहवनीयः
SKN. अभिहूयमानो वा Dur.
२०. सञ्च० P., D. अग्निः Sy. अञ्चतिर्गत्यर्थः ।
सुगमनः, मुष्टु प्रज्वालयेन्द्रं यजत इत्यर्थः SKN.
शोभनगमनः स्वेन प्रकाशेन . . . एवमस्मिन्
'सूर्येण संयतते' इत्यनेन सम्बन्धात् 'स्वञ्चाः',
सु अञ्चनः स्वञ्चनः अञ्चतेर्गत्यर्थस्य रूपदर्श-
नावित्युपपद्यते Dur.
- * RV.I. 98.1.
२१. तस्मात् कारणात् यः यजमानः Sy. नच
केवलाय तस्मै । किं तर्हि ? यो दारिद्र्याद्
पष्टुमशक्नुवन् केवलं श्रद्धालुतया SKN.
अपिच यः . . . अयञ्चापि श्रद्धाद्वितीयो दरिद्रः
कश्चित् Dur. २२. इन्द्रार्थम् Dur.
२३. सोमं सुनवामि is suggested for सोम
सुनवामि ॥ अभियुण्मः सोममिति Dur.
२४. सोम सुनवां मवि P. इत्येवमाशंसनम् SKN.
एवम् Dur.

वदति । तस्मै । अमुध्राः । उपसः । व्युच्छन्तु या न हिंसन्ति तो अमुध्रा इति ।

समिद्धाग्निर्वनवत्स्तीर्णवर्हिर्युक्तग्रावा सुतसोमो जराते ।

ग्रावाणो यस्येपिरं वदन्त्यथदध्वर्युर्हविषाव सिन्धुम् ॥ २ ॥

समिद्धाग्निः । यज्ञार्थं समिद्धाग्निः । स्तीर्णवर्हिः सन् । इन्द्रं भजते । तथाभिषवाय युक्तग्रावा ।
सुतसोमश्च । एनं स्तीति । यस्येन्द्रस्य । ग्रावाणः । अभिलषितं सोमम् । वदन्ति । तस्मै स्पन्दनशीलं सोमम् ।
पुरोडाशादिना सह । अवगमयति । अध्वर्युः ।

वधूरियं पतिमिच्छन्त्येति य इ वहाते महिषीमिषिराम् ।

आस्यं श्रवस्याद्रथ आ च घोषात्पुरु सहस्रा परिं वर्तयाते ॥ ३ ॥

वधूः । वधूः । इयम् । पतिम् । इच्छन्ती । गच्छति । यः । एनामिन्द्र उपसम् । वहाते । महिषीम् ।

१. ब्रूतेऽध्वर्युं प्रति Sy. आह तस्मा अपि SKN. ब्रवीति तस्यापि कल्याणाभिव्याहारिणः सुप्रभाता एवोपसः, किमुत यः सुनोतीत्यभिप्रायः Dur.

२. यजमानाय Sy. तादर्थ्यं एवा चतुर्थी षष्ठ्यर्थं वा । तदर्थं तस्य वा SKN. तस्य यजमानस्य किम् ? इत्युच्यते तस्मा एव Dur.

३. अमुध्राः P. अहिंसिताः Sy. मृद्विहिसार्यः । अहिंसिताः SKN. अमृता अम्लानाः Dur.

४. उदयकालेऽग्निः प्रज्वालितस्तस्मात् सोमयागं कुर्म इति यो ब्रूते तस्य सुविनानि भवन्तीत्यर्थः Sy. व्युच्छन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः SKN. विभान्तीत्यर्थः । यस्यैवमभिहूयमानोऽग्नित्यकालमेव सूर्येण संयतते तस्यैव पुण्यकृतः सुप्रभाता रात्रयो भवन्ति नेतरस्यायज्वन इत्यभिप्रायः Dur.

५. हिंसिता P.

६. अमुध्रा P. The passage, या न अमुध्राः, should immediately follow अमुध्राः and precede उपसः ।

७. VM. ignores घृतपृष्ठः ॥ प्रवीप्ताज्वालो घृतयुक्तपृष्ठप्रदेशो वा Sy. घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य स घृतपृष्ठो घृतेन वा स्पृष्टो घृतपृष्ठः SKN. यस्य यजमानस्य नित्ययायजूकत्वात्

तेषु तेषु कर्मसु ज्वलितोऽग्निः . . . घृताक्त-पृष्ठः Dur. 'स्वञ्चाः सु अञ्चनः' N. १. 7., SKN. II. 323.

८. प्रवीप्ताग्निः Sy.

९. ०हिषः P. प्रस्तुतदर्भोऽयं यजमानः Sy.

१०. सम्भजते Sy.

११. नियुक्ताभिषवपाषाणः Sy.

१२. अभिषुतसोमः Sy.

१३. ०सोमोश्चैनं P. १४. जरति स्तीति Sy.

१५. यस्य अध्वर्योः Sy.

१६. अभिषवसाधनाः Sy.

१७. एवणीयं गमनशीलं वा शब्दम् Sy.

१८. Omitted by P.

१९. यदन्ति P. २०. स्मै P.

२१. हविषा सह Sy.

२२. अवनेजनीरवगच्छति Sy.

२३. सः अध्वर्युः Sy.

२४. इन्द्रस्य पत्नी Sy.

२५. स्वप्रियम् Sy.

२६. ०न्ति० P. यज्ञगमनाय प्रवृत्तमिच्छन्ती Sy.

२७. अनुगच्छति Sy.

२८. इन्द्रः Sy.

२९. य हिना० P.D.

३०. वाता P. वाहा० D. वहति Sy.

इष्टाम् । अस्मिन्नवस इन्द्रस्य । रयोऽस्माकम् । अन्नमिच्छतु । आषोषयतु । च । पुच्छि धनानि । सहस्राणि ।
स्तोत्रभ्यः परिवर्तयति स्वस्मान्निर्गमयति ।

न स राजा व्यथते यस्मिन्निन्द्रस्तीव्रं सोमं पिबति गोसंस्वायम् ।

आ संत्वनैरजति हन्ति वृत्रं क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन् ॥ ४ ॥

न स राजा । चलति । यस्मिन् राजनि । इन्द्रः । तीव्ररसम् । सोमम् । पिबति । पयोमिश्रणम् ।
सोऽयमिन्द्रः । भूतेः सह । आगच्छति । हन्ति च । उपद्रवम् । अधिवसति च । भूमीः । सधनः । उदकम् ।
पुष्यन् ।

पुष्यात्क्षेमं अभि योगे भवात्युभे वृतां संयुती सं जयाति ।

प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवाति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् ॥ ५ ॥

पुष्यात् । क्षेमे लब्धपरिपालनापेक्षायाम् । स पोषं पुष्यति । अभिभवति च शत्रून् । अलब्ध-
लिप्सायाम् । द्वौ च । मार्गौ । सङ्गच्छमाने । यजति । तथा सूर्ये । अग्नी च । प्रियः । भवति । सुतसोमः ।

१. महीवीमिष्टाम् P. गमनवतीम् Sy.
२. अन्नमिच्छति Sy.
३. आषुष्यति, शब्दयति Sy.
४. अत्यधिकम् Sy.
५. निधाना P. निघना D.
६. परितो वर्तयति । प्रापयति Sy.
७. स्वात्मा P., D.
८. VM. ignores आ ॥ आ अर्वागस्मद-
भिमुखम् Sy.
९. व्यथितो भवति Sy.
१०. तदीये यजे Sy.
११. मदजनकम् Sy.
१२. गोसंस्वायम्—विकारे प्रकृतिशब्दः, क्षीरवि-
भिर्मिश्रणवन्तम् Sy.
१३. स राजा Sy.
१४. भूतेः P. सत्त्वभिरनुचरैः Sy.
१५. सर्वतो गच्छति Sy.
१६. पापं वैरिणं वा Sy.
१७. गच्छति Sy.
१८. Omitted by P.

१९. प्रजाः । अथवा क्षितीर्निवासाभिवासे Sy.
२०. शोभनमुखः Sy.
२१. नामकं धनमिन्द्रस्य स्तोत्रं वा Sy.
२२. पोषयन् Sy.
२३. VM. ignores न । and राजा ।
२४. Omitted by D.
२५. प्राप्तस्य धनस्य रक्षणे Sy.
२६. पोषयेत् बन्धादीन् Sy.
२७. भवति । अभित्यनर्थको धात्वर्थानुवादी वा ।
प्रभुर्भवतीत्यर्थः Sy.
२८. अश्वतिस्नायां P. अलब्धस्य प्राप्ती च Sy.
२९. उभे Sy. ३०. वर्तमाने Sy.
३१. सङ्गच्छमाने qualifying मार्गौ should
have been सङ्गच्छमानौ but VM.
has probably used the fem. as
going with वृति of the original ॥
नियते अहोरात्रे Sy.
३२. जयति is suggested for यजति ॥
सम्पद्यति । ते सुलकरे स्यातामित्यर्थः Sy.
३३. यथा P.

सन् । यः । इन्द्राय । प्रयच्छेति । “हे स्रुती अश्रुणवम्” इति मन्त्रः ।

V. 38.

उरोष्टं इन्द्र राधसो विम्बी रातिः शतक्रतो ।

अघा नो विश्वचर्षणे द्युम्ना सुचित्र मंहय ॥ १ ॥

उरोष्टे । इन्द्र ! तव । महतः । धनस्य । महत् भवति । दानम् । शतप्रज्ञ ! तथा सत्यम् ।
अस्मभ्यम् । सर्वमनुष्यम् ! सुबल ! अस्मानि । प्रयच्छ ।

यदीमिन्द्र श्रवाय्यमिषं शविष्ठ दधिषे ।

पप्रथे दीर्घश्रुतमं हिरण्यवर्णं दुष्टरम् ॥ २ ॥

यदीमिन्द्र । यदि । एतत् । इन्द्र ! श्रवणीयम् । इष्यमाणं धनम् । बलवत्तम ! धारय । दीर्घकालं
श्रोतव्यम् । शत्रुदुस्तरम् । हे हितरमणीयवर्ण !

१. सत्यः for सन् । यः P., D.

२. सोमं ददाति Sy.

३. श्रुती P.

४. RV. X. 88. 15.

५. VM. explains प्रियः once only and ignores सन् । Ms. D. puts the figure ॥३७॥ here to indicate the end of the thirty-seventh hymn. No such number is given in P.

६. ‘उरोष्टे’ इति पठ्यत्वं यष्टं सूक्तमत्रेराधमा-
नुष्टुभमिन्द्रम् । ‘उरोरानुष्टुभम्’ (KSA.
26.38. p. 20.) इत्यनुकान्तम् । विनियोगो
लैङ्गिकः Sy.

७. प्रभूतस्य Sy.

८. मह P. महती Sy.

९. बहुकर्मन् । Sy.

१०. ०प्रज्ञातर्था P.

अतः कारणात् Sy.

११. हे सर्वस्य द्रष्टः ! Sy. Ngh. 2.3.

१२. शोभनधनेन्द्र ! Sy. सत्रमिति धननाम
Ngh. 2.10.

१३. द्युम्नानि धनानि Sy. द्युम्नमिति धननाम
Ngh. 2.10. द्युम्नं श्रोततेः । यशो वाधं वा
N. 5.5.

१४. ०च्छः P.

१५. यत् Sy.

१६. ईं सवतः Sy.

१७. श्रवणीयमाणयम् P., D.

१८. इष्यमाणं P. अन्नम्, इष्यशब्दो नपुंसकलिङ्गो-
ऽप्यस्ति Sy.

१९. अतिशयेन बलवन् ! Sy.

२०. ददाति वा Sy.

२१. अतिदूरश्रवणीयतमम् । सर्वत्र कीर्त्यमित्यर्थः Sy.

२२. अन्निभावायमुक्तलक्षणं प्रथते Sy.

२३. ०णः P., D. इन्द्र ! Sy.

२४. VM. ignores पप्रथे ॥ प्रथते Sy.

शुष्मासो ये ते अद्रिवो मेहना केतसापः ।

उभा देवावभिष्टे दिवश्च गमश्च राजथः ॥ ३ ॥

शुष्मासः । रश्मयः । ये । तव । वञ्चिन् ! मंहनीय ! विज्ञानस्पृशः । तैस्त्वं तादृशैरग्निद्वौभी ।

आवापृथिव्योः । अभीष्टसिद्धयर्थम् । राजथः ।

उतो नो अस्य कस्य चिदक्षस्य तव वृत्रहन् ।

अस्मभ्यं नृम्यमा भंरास्मभ्यं नृमणस्यसे ॥ ४ ॥

उतो नः । अपि च । अस्मभ्यम् । बलस्य प्रयच्छ बलं प्रयच्छेत्यर्थः । किं च । अस्मभ्यम् । धनम् ।

आहरेति । अस्मभ्यम् । धनप्रदानमिच्छसि ।

न त आभिरभिष्टिभिस्तव शर्मच्छतक्रतो ।

इन्द्र स्याम सुगोपाः शूर स्याम सुगोपाः ॥ ५ ॥

नू ते । क्षिप्रम् । तव । अभीष्टाभिः । आभिः स्तुतिभिः । त्वदीयमुखे । स्याम । शोभनगोपनाः ।

शूर ! स्याम । सुगोपाः ।

१. बलभूता महतः सन्ति Sy.

२. त्वदीयाः Sy.

३. हे वञ्चवञ्चिन् ! Sy.

४. मंहनीयाः Sy.

५. प्रज्ञापकं कर्मान्तरिक्षं वा स्पृशन्तः Sy.

६. दाशराग्निद्व P. त्वं च महत्समूहश्चेत्युभौ युवाम् Sy.

७. ०धिवीः P. ह्यलोकात् गमश्च भूमेः सकाशात् Sy. c. अभितो गमनाय Sy.

८. ईशाये Sy.

१०. VM. ignores देवौ and च ।

११. प्रवृद्धस्य दातुर्वा Sy. *

१२. पुनःश्रुतिरादरार्था Sy.

१३. नृमणं धनम् Sy.

१४. ०हरेत्यंष्टास्मभ्यं स्वं P. हे इन्द्र ! यतस्त्व-
मस्मभ्यम् Sy.

१५. धनमिच्छसि Sy.

१६. VM. ignores अस्य । कस्य । चित् ।

तव and वृत्रहन् ॥ अस्य तव स्वभूतेभ्यः ॥

कस्यचित् अनिर्देश्यस्य हे इन्द्र Sy.

१७. ते P., D.

१८. शीघ्रं समृद्धा भवेमेति शेषः Sy.

१९. अभिगमनैः Sy.

२०. त्वदिसु० P. VM. explains तव and
शर्मन् together as त्वदीयमुखे ॥ तव
शर्मणि मुखे सति Sy.

२१. भवेम Sy.

२२. शोभनरक्षणाः Sy.

२३. हे शूर ! तव शर्मणि Sy.

२४. स्याम P. भवेम । पुनश्चित्तरादरार्था Sy.

२५. ०पा P.

२६. VM. ignores शतक्रतो and इन्द्र ।
Ms. D. puts the figure ॥३८॥ here
to indicate the end of the thirty-
eighth hymn. No such num-
ber is given in P.

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्विवः ।

राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर ॥ १ ॥

यदिन्द्र ॥ यास्कः—‘यदिन्द्र चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा । त्रीणि मध्यमानि

१. ‘यदिन्द्र चित्र’ इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तमत्रे-
रार्यमेन्द्रम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्य-
न्तपरिभाषयानुष्टुभः । ‘यदिन्द्र पङ्क्त्यन्तम्’
(KSA. 26.39.p.20.) इत्यनुक्रमणिका ।
आभिप्तविकेयूक्येषु तृतीयसवने आद्यस्तुचो-
च्छावाकस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितञ्च
‘यदिन्द्र चित्र मेहना यस्ते साधिष्ठोऽवसे’
(ĀSS. 7.8.) इति Sy.

२. ०न्द्रः P. D. अत्रेभौमस्येयम् SKN. अत्रे-
भौमस्यार्यम् Dur.

३. The longer recension of the
Nirukta adds चित्रम् immediately
before चायनीयम् ॥ पूज्यम् SKN. पूजार्हम्
Dur.

४. मंहतेर्दानकर्मणः । प्रकारस्येकारोऽनुस्वारलो-
पश्च । शाकल्यपक्षे—मंहनीयं दानार्हमस्ति
तव SKN.

५. अस्ति किञ्चित् Dur.

६. छन्दोगानान्तु—मेहनाशब्दो नैवास्ति । ‘यदि-
न्द्र चित्र मेहनास्ति’ इत्येवंरूपः पाठः । तेषां
‘चित्र म इह न अस्ति’ इत्येषां पञ्चानां पदानां
‘म इह न’ इत्येवंरूपाणि मध्यानि पदानि ।
यन्मे मम गृहे नास्तीत्यर्थः । परार्थं वा प्रार्थ्यते ।
असद्वैत्यधिधर्मप्रसङ्गेन चेदमस्या ऋचशाला-
न्तरे वेदान्तरे वाऽप्यीतस्यावयवस्यैवं व्याख्यानं
द्रष्टव्यम् SKN. अथवा ‘यन् म इह नास्तीति’
एतस्मिन्वाक्यकदेशे ‘त्रीणि पदानि मध्यमानि’
मध्ये भवन्तीत्यर्थः । कथं ‘मेहना’ इत्येषा
संहिता ? ‘मे इह न’ इति, एतान्यस्याः संहि-

तायाः पदानि । एवमेष वाक्शावयवः पञ्चपदो
भवति । अत्र ‘यत्’ इति प्रथमं पदम् । अतः
परं ‘मे इह न’ इत्येतानि त्रीणि मध्यमानि
पदानि । ‘अस्ति’ इति पञ्चमं पदम् । एव-
मभिप्रेत्य ‘इन्द्र चित्र’ शब्दादपकृष्योक्तं—
‘त्रीणि मध्यमानि पदानि’ इत्याह । यदैवं
पदविभागस्तदा कोऽर्थः ? इत्युच्यते—यन्मे
मम गृहे नास्ति धनं तव च तदस्ति धनम्,
दातव्यं च त्वया तावत् स्तोतृभ्यः । . . .
बह्वचानां—‘मेहना’ इत्येकं पदम् । छन्दो-
गानां—त्रीण्येतानि पदानि ‘म इह न’ इति
तदुभयं पश्यता भाष्यकारेणोभयोः शाकल्य-
गार्ग्ययोरभिप्रायावत्रानुविहिता । एवञ्जातीय-
निर्वचनोपदर्शनमुभयोश्च प्रामाण्यव्यापनार्थम् ।
आह—पदकारयोः पदविकल्पे कोऽभिप्राय
इति ? उच्यते विद्यावान् विद्यमानधनो वा
प्रतिविशिष्टतरं प्रार्थयते—यच्च यस्य गृहे
नास्ति स तद्विशिष्टमविशिष्टं वा प्रार्थयेत् ।
नचानयोरुभयोरपि विशेषलिङ्गमस्ति तस्माद्
‘मंहनीयम्’ इत्येतयार्थवत्या ‘मेहना’ इत्येवमेकं
पदमभिप्रेतं शाकल्यस्य । गार्ग्यस्य पुनः—
यन्म इह (गृहे) नास्ति तदाहरेत्यभिप्रायः ।
एवमत्र विशेषलिङ्गभावाद् विप्रतिपत्तिः ।
एवमन्येष्वपि शास्त्रान्तरपदविकल्पेष्वनुविधान-
मर्थाविरोधेन कर्तव्यम् । एवमयं मेहनाशब्दो
राधःशब्दसामानाधिकरण्ये वर्तमानो यन्महनीयं
राधः, यदा मद्गृहे नास्तीति धनविशेषणत्वात्
कमन्यमर्थं ब्रूयात् ? तस्मान्मेहनेति सामर्थ्या-
द्धनविशेषणमेतदित्युपपत्तिः Dur.

पदानि । त्वया नस्तद् दातव्यम् । अद्रिवन् ! अद्रिरादृणात्येनेन । अपि वात्तेः स्यात् । ते सोमादौ ।
इति ह विज्ञायते । राघ इति धननाम । राघ्नृवन्त्यनेन । तन्नस्त्वं वित्तधनोभाभ्यां हस्ताभ्यामाहुर इति ।

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्रं द्युक्षं तदा भर ।

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥ २ ॥

यन्मन्यसे । यत् । मन्यसे । वरणीयं धनम् । इन्द्र ! दीप्तम् । तदस्मभ्यम् । आभर ।

१. अस्मभ्यम् Dur. २. त्वयास्तदा० P.

कृत्यार्थे प्रत्ययः । यद्देयं त्वया स्तोत्रभ्यो
यष्टभ्यश्च दातुं सङ्कल्पितमित्यर्थः SKN.
दातव्यमेवावश्यं सुचिरमपि स्थित्वा Dur.

३. अद्रिवः P., D. अद्रिर्वा तद्विकाराद्वा दार-
णाद्वा । वज्रोऽत्राद्रिरुच्यते, तेन तद्वता । . . .

अद्रिः, आदृणाति विदारयत्यनेन सोमादि गदादि
वा । अपि वात्तेः स्याद् भक्षणार्थस्य । अद्रयो
ह्याभिषवकाले सोममदन्ति, तथा च मंत्रेऽपि
'सोमादौ' (RV. X. 94. 9.) इत्यस्ति ।
सोमादनमेयां विज्ञायते SKN. अतो धूमो
हे अद्रिवो वज्रिन् ! . . . अद्रिसारमयमेव
ह्यायुधं भवतीति अद्रिवंज उच्यते । आह—
अद्रिः कस्मात् ? उच्यते—आदृणात्याद-
रयतीत्यर्थः । अथवा सोमाभिषवप्राबभिस्तद्वा-
नद्रिवान् स्यात् । तैरपि हि सोम आदायते ।
'अपि वा' अन्तेः स्यात् अद्रिः । कृत एतत् ?
निगमात् । कतमोऽसौ निगम इति ? . . .
'ते सोमादौ हरी इन्द्रस्य निसते' (RV. X.
94. 9.) इत्येतस्मिन्मन्त्रे विचार्यमाणे जायते-
ऽत्तेरद्रिः स्यादिति व्याख्यात एव शेषः Dur.

४. ०द्रीणात्ये० P. ०दृणात्ये० D.

५. ०त्ते P., D.

६. RV. X. 94. 9. P. and D. add हि
between ते and सोमावः ।

७. विज्ञायते P. विज्ञति D.

८. राघ्नृवन्त्यनेन P. राघ्नृवत्यनेन D. राघो
धनम् . . . किमर्थमेतदुच्यते ? पठितमेवं ह्येत-
दुच्यते प्रसङ्गेन निर्वचनप्रदर्शनायम् । राघ्नृ-
वन्ति साधयन्त्येतेन धर्मादीन् पुरुषार्थानिति

SKN. राघ इत्येतद् धननाम स्मारयति ।
व्यभिचारित्वाद्वा शब्दानां धननामसु पठित-
मपि सदेतदवधारयति, इहाप्येतद्वननामैव नात्र
व्यभिचारोऽस्तीति । पठिताभिधाननिरूपणेषु
सर्वेष्वेती समाधी योज्यौ Dur.

९. वतस्त्वं P. तनस्त्वं D. अस्मदर्थमस्मभ्यं
दातुमित्यर्थः SKN.

१०. विद्वत्सो P., D. धम is added after
वित्तधन by P. and D. विन्दति तभते
वसूनि धनानि यो विद्वत्सुधनानां लब्धा, तस्येवं
सम्बोधनम् . . . लब्धधनेत्यर्थः SKN. हे
प्राप्तधन ! साम्प्रतमेव . . . प्राप्तधन ! Dur.

११. द्विवण्डादिरयम् । उभाभ्यां हस्ताभ्यामित्यर्थः ।
. . . 'उभौ समुब्धौ भवतः । 'उभ उम्भ
पूरणे' सम्पूरितौ परस्परेण । उभशब्दस्य
द्विगतं साहित्यमित्यर्थः । यो यश्च साहित्य-
सम्पूरितौ भवतः SKN. 'उभौ समुब्धौ
भवतः' सम्पूर्णावित्यर्थः Dur.

१२. ०माभर P., D. आभर प्रभूतमित्यर्थः SKN.
अकृपणमाभर, आहुर मा चिरायेत्यभिप्रायः
Dur. उभौ समुब्धौ भवतः N. 4. 4.; SKN.
H. 206. १३. अत्रेवार्थम् SKN. अत्रेभौम-
स्येदमार्थम् Dur. १४. जानीये त्वम् Dur.

१५. अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः । किं पुनस्तत् ? साम-
र्थ्यादिदम् SKN. वरणीयमेतद्वनमिति Dur.

१६. हे इन्द्र ! Sy., SKN., Dur.

१७. अन्नम् Sy. द्युशब्दो दीप्तिवचनः । 'क्षि निवास-
गत्योः' । दीप्तेर्निवासभूतमत्यन्तोऽज्ज्वलमित्यर्थः
SKN. यद् द्युतिनिवासभूतं द्युतिमदित्यर्थः
Dur. १८. द्युक्षम् Sy.

तस्य । तव दातुः प्रसादेन । वयम् । अकूपारम् । लभेमहि ।

१. तादृशस्योक्तलक्षणस्य Sy. कदाचित् त्वमा-
हृत्यापि न दद्याः ? अतो ब्रूमस्तस्य त्वयाऽऽ-
हृतस्य धनस्य Dur. २. तव सम्बन्धिनः
Sy. तव स्वभूतस्य SKN. Dur.

३. अकूपारं P. अकुत्सितः पारोऽन्तो यस्य तादृ-
शस्यान्नस्य Sy. 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यकु-
परणं पारणं पूरणं वा यस्य तदकूपारं तस्या-
कुत्सितपालस्य सारवत्त्वात् सम्यक् पालित-
स्येत्यर्थः । अकुत्सितपूरणस्य वा प्रभूतत्वात्
सर्वजनभाजनपूरणसमर्थस्येत्यर्थः । . . . भाष्ये
अकूपरणस्येति निर्वचनं वरणस्येत्यर्थकथनम् ।
यद्वि, अकुत्सितं वरणं परणं तद् भवति ।
अकुत्सितपालितं सम्यक् पूरणसमर्थं चेत्यर्थः ।
अनेकायंतां दर्शयितुमाह—आदित्योऽपीत्यादि
अकूपारः सन्नकूपारो भवति । अकुत्सितं पाल-
यितेत्यर्थः । आदित्यो ह्यकुत्सितं रश्मिभिः
पालयति पूरयति वा । दूरपार इति हेतुवचनं
यतोऽसौ दूरं पालयिता पूरयिता वा । आपूर्ता
त्रयाणामपि लोकानाम् । समुद्रोऽपीत्यादि । सो-
ऽपि ह्यकूपारो भवति, यतो महापारः । अत्रापि
पारशब्देन पालनमुच्यते पूरणं वा । महा-
पालनो महापूरणो चेत्यर्थः । समुद्रो हि पालनं
बहुसत्त्वाश्रयत्वात् पूरणं बोधकप्रभूतत्वात् ।
कच्छपोऽपीत्यादि । स तु न कूपमुच्छति गच्छ-
तीत्यकूपारः । कूपशब्द उपपदे अतर्गत्यर्थस्य
कर्माणि कूपारः । अकूपारः कच्छपो हि सति
सम्भवे न नदी गच्छति न कूपमलपोवकत्वात्
SKN. किलक्षणस्य ? . . . अकुत्सितपूरण-
स्येत्यर्थः । येन लब्धेन सुपूर्णमात्मानं मन्यामहे
पर्याप्तमहिकाय च श्रेयसे आमुष्मिकाय चेत्यर्थः ।
तस्मादकूपारस्येत्येष शब्दोऽतिपरोक्ष-
वृत्तिः । 'अकूपरणस्य' इत्येवं परोक्षवृत्तिवै-

नावस्थाप्य ततः 'अकुत्सितपूरणस्य' इत्येवं
प्रत्यक्षवृत्तिवत्त्वेन व्याख्यायते । अत्र 'कुः' इति
कुत्सायः, परणं पूरणमुच्यते, कुत्सितं परणं
कूपरणं, न कुत्सितं परणमकूपरणम् । तस्या-
कूपरणस्य प्रभूतस्येत्यर्थः . . . एतस्मिन्मन्त्रे
'अकूपारस्य, दावने' इत्ययमनयोः पदयोरनु-
क्रमः । समाम्नाये पुनः 'दावने' अकूपारस्य
इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः । तेन जायते
—अन्यरेवायमृषिभिः समाम्नायः समाम्नातः,
अन्य एव चायं भाष्यकार इति । एको हि
समाम्नानं भाष्यं च कुर्वन् प्रयोजनस्याभावा-
देकमन्त्रगतयोः पाठानुक्रमं नाभङ्गयत् । अवि-
वक्षितार्थाश्चिते मन्त्रे निगमाः । तेषु सम्पत्त्या
काकतालीयन्यायेन कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नेव निगमे
द्वे पदे आगच्छतस्ते यथोपागते एव भाष्यकारो
व्याचष्टे, इत्यबोधः Dur.

४. स्याम Sy. आहृतस्य च सतो विद्याम । विदि-
त्सभि विन्देमहि लभेमहि SKN.

५. VM. ignores दावने ॥ दावने दाने Sy.
दीयत इति दावं देयमुच्यते । चतुर्थी षष्ठ्यर्थे ।
तच्छ्रुतेऽचकदेशमिति शेषः । देयस्यैकदेशमि-
त्यर्थः । अथवा दावन इति द्वितीयाय चतुर्थी ।
तस्य तव स्वभूतस्य धनस्यावयवभूतं यद् धनं
दावं देयं तदित्यर्थः SKN. दानस्येत्यर्थः ।
ईदृशस्य भावकस्य धनस्य वयमेव लब्धारः
स्यामेत्यभिप्रायः । एवमिह पन्मन्यते वरेण्यं
शुभं च तदाभरेतीन्द्र उच्यमानो धनसन्निधानाद्
दानादन्यत् किमुच्यते ? धनमेव हि प्रायेण
मनुष्यैः प्राप्यते । तस्मादत्राश्रूयमाणोऽपि धन-
शब्दोऽप्याहृतः । तच्च पुनः प्राप्यमानं बहु
प्राप्यते । . . . दानसम्बन्धादेव 'दावने' इत्येष
शब्दो दानार्थ इत्युपपत्तिः Dur.

अत्र शाटघायनकम् । 'ऋषयो ह वै सत्रादुत्थायायन्त' । प्रयुञ्जानास्ते होचुः एत, किञ्चिदेव यक्षं पश्यामेति । ते होचुः—अकूपारो वा अयं काश्यपः समुद्रे तन्महद् यक्षम् । एत, तं पश्यामेति । तं हान्वभ्युपेयुः । तेभ्यो ह नाविरास । ते होचुः—एत, इन्द्रमेव स्तवाम । स वा अस्येशे । स एव न इमं दशयिष्यतीति । तेऽत्रिमब्रुवन् ऋषे ! त्वं स्तुतादिति । स एतमत्रिस्तूचमपश्यत् । तेनैनमुपायन् । यदिन्द्रं चित्र मेहेमेति । स हेक्षाञ्चक्रे महद् वत मं ऋषयो याचन्त्युभयाहस्त्याभरेति वा आहुरिति 'यत्ते' दित्सु प्रराध्यम्' इति स हेक्षाञ्चक्रे दृढं वत मामुपयो याचन्त इति । न वै जज्ञौ । अकूपारं दिदृक्षन्त इति यन्मन्यसे वरेष्यमिति । स ह जज्ञौ । अकूपारं वै दिदृक्षन्त इति । तं ह यदोदस्यभुवाच । इममेव मामुपयो महद्विबोभवाहस्त्याभरेत्य-वोचन्निति तमपश्यन्त । एताः कामसनय ऋच इति ।

तत्र यास्कः—'अकूपरणस्य दानस्य' इति । यद्वा—अकूपारस्य तव दानाय सम्भरेमेति ।

यत्ते दित्सु प्रराध्यं मनो अस्ति श्रुतं बृहत् ।

तेन दृढा चिदद्विष आ वाजं दपिं सात्यै ॥ ३ ॥

यत्ते दित्सु । यत् । ते । दानेच्छु । प्रकर्षेण पूजनीयम् । मनः । विद्यते । विश्रुतम् । महत् । तेन

१. तत्रादुवस्यात्थायान्ते P. तत्रादुपस्थात्थायान्ते D.

२. होचुः P., D.

३. वाग्याम इति P. ०म इति D.

४. वायं क० P., D.

५. तमु हद् P. तम्म हद् D.

६. ०म इ० P., D.

७. हान्युभवेः P.

८. Śāṭya omits it but Jaiminiya reads it.

९. एवकमत्रिचमप० P.

१०. Śāṭya and Jaiminiya omit अत्रिः ।

११. ०वी० D. १२. मम् P., D.

१३. चान्तम् P. चान्त D.

१४. ०रेति P. रिति is crossed by D. cf. B. Ghoṣa. Op. Cit. XVI, p. 46.

१५. वित्सु P., D.

१६. RV. V. 39. 3.

१७. इतीति P. इति इति D.

१८. गा P., D.

१९. जौ P.

२०. सहाज्ञौ P., D.

२१. पयो० P., D.

२२. महादि० P., D.

२३. ०त्यपोवन्नि० D.

२४. अकूपर० D.

२५. विद्याम तस्य ते वयमकूपरणस्य दानस्य । आदित्योऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो भवति दूरपारः । समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो भवति महापारः । कच्छपोऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो न कूपमृच्छतीति N. 4. 18., SKN. II. 246

२६. वाजपेये अतिरिक्तोपप्ये 'यत्ते दित्सु' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'यत्ते दित्सु प्रराध्यं त्वामिच्छव-सस्पते' (ASS.9.9.) इति Sy.

२७. हे इन्द्र ! Sy.

२८. तव Sy. २९. दाने च P., D.

३०. प्रकर्षेण स्तुत्यम् Sy.

३१. अस्ति Sy.

मनसा । दुर्दानि । अपि शत्रुपुरादीनि । अस्मभ्यं दानाय । अन्नम् । आदरय, आदृणातिद्विकर्मकश्च भवति ।

मंहिष्ठं वो मघोनां राजानं चर्षणीनाम् ।

इन्द्रमुप प्रशस्तये पूर्वाभिर्जुजुषे गिरः ॥ ४ ॥

मंहिष्ठम् । दातृतमम् । युष्माकम् । हविष्मताम् । राजानम् । मनुष्याणाम् । इन्द्रम् । स्तोत्रम् ।
बद्धाभिः स्तुतिभिः । उपसेवते । स्तोताय होता ।

अस्मा इत्काव्यं वच उक्थमिन्द्राय शंस्यम् ।

तस्मा उ ब्रह्मवाहसे गिरो वर्धन्त्यत्रयो गिरः शुम्भन्त्यत्रयः ॥ ५ ॥

अस्मा इत् । अस्मै । एव । कविकृतम् । वचः । शंसनीयम् । उक्थं च । ततश्च तस्मै ।
एव । स्तोत्रैरुद्गमानाय । स्तुतीः । वर्धयन्ति । अत्रयः । स्तुतीः । अलङ्कुर्वन्ति । अत्रय इति ।

१. दुडम् Sy.

२. अस्मत्सम्भजनाय साभाय वा Sy.

३. आदरयसि Sy.

४. ऽति द्वि० P.

५. VM. ignores अत्रिवः ॥ हे वक्त्रवन्निन्द्र !
Sy.

६. ०छम् P.

७. महात् ० D.

अतिशयेन पूज्यम् Sy.

८. हविर्लक्षणधनवताम् Sy.

९. प्रशंसितुम् Sy.

१०. पुरातन्नीभिर्वाग्भिः Sy.

११. उपेत्य सेवन्ते Sy.

१२. ०पसे स्तोत्रयं P.

स्तोतारः Sy.

१३. कवेः स्तोतुः सम्बन्धि, यद्वा 'कु शब्दे' शब्दनीयम्
Sy.

१४. वापूपम् Sy.

१५. उक्तं P., D. शस्त्रम् Sy.

१६. यस्मादेवं तस्मात् Sy.

१७. इन्द्राय Sy.

१८. ए D.

१९. ०रु० D.

परिवृडस्य स्तोत्रस्य बाह्वाय Sy.

२०. ०या D. अत्रिगोत्राः Sy.

२१. गिरः Sy.

२२. दीपयन्ति Sy.

२३. ०वन्त्यः त्रय P., D.

पुनरुक्तिरादरार्था Sy.

२४. VM. ignores इन्द्राय ।

Ms. D. puts the figure ॥३६॥ here to indicate the end of the thirty-ninth hymn. No such number is given in P.

आ याह्यद्विभिः सुतं सोमं सोमपते पिब ।

वृषंभिन्द्र वृषंभिर्वृत्रहन्तम् ॥ १ ॥

‘आ याहि । आगच्छ । आगत्य च यावभिः । सुतम् । सोमम् । सोमस्य पते ! मरुद्भिः सह । अति-
शयेन वृत्रस्य हन्तः ।’

उत्तरे निगदव्याख्याते—

वृषा ग्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः ।

वृषंभिन्द्र वृषंभिर्वृत्रहन्तम् ॥ २ ॥

[वृषा ग्रावा ।]

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिंश्चित्राभिरूतिभिः ।

वृषंभिन्द्र वृषंभिर्वृत्रहन्तम् ॥ ३ ॥

[वृषा त्वा ।] द्वयोरेकं क्रियापदं हुव इति । हेतौ तृतीया—ऊतिभिरिति ।

१. ‘आ याह्यद्विभिः’ इति नवचंमष्टमं सूक्तम् ।
अत्रेयमनुक्रमणिका—‘आ याहि नव त्र्युष्णि-
गाद्यन्त्यानुष्टुबमध्ये च सा सौरी तदादीतिहासः
स्तुतिकर्मकत्वादत्रिद्वयैव’ (KSA. 26.40.
p.20.) इति । कृत्स्नस्य ‘ऋषिश्चान्यस्मात्’
(KSA.12.2.p.5.) इति परिभाषया
अत्रिर्द्विभिः । आद्यास्तिस्र उष्णिहः पञ्चमी-
नवम्यावनुष्टुभौ शिष्टाद्वचतस्रस्त्रिष्टुभः ।
अत्रेः स्तूपमानत्वात् षष्ठ्याद्या अत्रिदेवताका
अध्यापेयाद्वच, पञ्चमी सूर्यदेवत्या शिष्टा ऐन्द्रचः ।
दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यस्तुच
ऐन्द्रः पञ्चमः । सूत्रितञ्च ‘आ याह्यद्विभिः
सुतं सर्जविश्वेभिर्देवेभिः’ (ASS. 7.10.)
इति । महाव्रतेऽप्यौष्णिहस्तृचाशीतावयं तुचः
Sy.

२. आगच्छ is omitted by D. अस्मद्यज-
मागच्छ Sy.

३. अभिसुतम् Sy.

४. Omitted by D. सोमस्य स्वामिन्द्र !

Sy.

५. वर्षकंमरुद्भिः सह आयाहि पिब च Sy.

६. अतिशयेन शत्रूणां हन्तुतम् ! Sy.

७. VM. ignores पिब । वृषन् and
इन्द्र ॥ वृषन् ! फलस्य वर्षयितः । हे
इन्द्र ! Sy.

८. This stanza is not explained by
VM. The *pratika* is supplied by
the Editor.

९. प्रावा अभिववसाधनः पाषाणः । वृषा वर्षकः
सोमरसस्य फलस्य वा । मदः सोमपानेन
जनितः । वृषा वर्षकः । अयम् । सुतः अभि-
वृतः । सोमः । वृषा । तं सोमं वृषभिः सह
पिब Sy.

१०. हे वज्रिन् ! वज्रवन् ! इन्द्र ! सोमरसस्य
सेक्ताहम् । वृषणं त्वाम् । हुवे आह्वयामि ।
किमर्थम् ? चित्राभिः ज्ञायनीयाभिः । ऊतिभिः
रक्षाभिर्निमित्तभूताभिः । शिष्टं स्पष्टम् Sy.

११. द्वयोः refers to RV.V.40.2,3.

ऋजीषो वज्री वृषभस्तुराषाट्शुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।

युक्त्वा हरिभ्यामुप यासदुर्वाड्माध्यंदिने सवने मत्सदिन्द्रः ॥ ४ ॥

ऋजीषी । क्षिप्रकारिणो योऽभिभवतीति स तुराषाट् । अर्वाशिष्टं स्पष्टमिति ।

यत्त्वा सूर्यं स्वर्मानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अत्रैत्रविद्यया मुग्धो भुवनान्यदीधुः ॥ ५ ॥

यत् त्वा सूर्यं । यत् त्वा सूर्येति चात्रीणां पञ्चमं कर्म कीर्त्यते । यदा । त्वाम् । हे सूर्य ! असुरपुत्रः ।

१. 'ऋजीषो वज्री' इत्येवा ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र-याज्या । 'ऋजीषो वज्री वृषभस्तुराषाडिति याज्या' (ASS. 5.16.) इति हि सूत्रितम् Sy.
२. ०षाडव० P. By अर्वाशिष्टं VM. means the whole of the stanza. He does not explain any word of this stanza except तुराषाट् । For the complete explanation of the stanza see the following: ऋजीषी सवनद्वयेऽभिषुतस्य गतसारस्य सोमस्य तृतीय-सवने आयायाभिषुतो योऽस्ति स ऋजीषः सोमः । सोऽस्यास्तीत्युजीषी । वज्री वज्र-वान् । वृषभः वर्षिता । तुराषाट् तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां सोडा । शुष्मी बलवान् । राजा ईश्वरः सर्वस्य । वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता । सोमपावा सोमरसस्य पाता, एवं महानुभाव इन्द्रः । हरिभ्याम् । युक्त्वा रथं योजयित्वा । उप यासत् उपगच्छतु । अर्वाड् अस्मदभिमुख-मागच्छतु । आगत्य च माध्यन्दिने सवने । मत्सत् माद्यतु सोमेन इन्द्रः Sy. अत्रैरायम् । ऋजीषी ऋजीषवान् । वृषभो वर्षिता । तुराषाट्—सहैरभिभवार्थस्य ष्विः । तूर्णमभि-भविता शत्रूणाम् । शुष्मी बलवान् । राजा, ईश्वरः । वृत्रहा, असुरस्य मेघस्य वा हन्ता । सोमपावा सोमानां च पाता । युक्त्वा हरि-भ्याम्, कथम् ? सामर्प्यात् सरयम् । . . . लोडर्थेऽयं पञ्चमः । उपयातु । अर्वागस्मदभि-मुखः । उपगम्य च माध्यन्दिने सवने मत्सत् । अयमपि लोडर्थ एव, तुष्यतु । कः ? इन्द्रः ।

- हर्षोरश्वयोरस्येन्द्रस्य स्वभूतयोः स भाग ऋजीषं धानाश्च । एवं हि हर्षोऽर्वाजीषित्वम् । इन्द्रे किमायातम् ? उच्यते, तदन्तो यस्य सन्ति स तद्वान् भवति । यथा साधनवन्तो भूत्या यस्य सन्ति तत्साधनेन राजापि साधनवान् व्यप-दिश्यते । धनवन्तश्च यस्मिन् सन्ति तन्नगरं धनवदिति तद्वदित्यभिप्रायः SKN. अत्रैरिव-मायम् । . . . ऋजीषेण तद्वानुजीषी । वज्रेण तद्वान् वज्री । वृषभो वर्षिता कामानां शुष्मी बलवान् राजा, अधिपतिर्वृत्रहा शत्रुहा सोमपावा सोमस्य पातेत्यर्थः । य एवंगुणयुक्त इन्द्रः स युक्त्वा हरिभ्यामश्वभ्यां रथं तमधिहो-पयासदुपागच्छत् । अर्वाड्स्मानाभिमुख्येन मा-ध्यन्दिने सवने, एतस्मिन् प्राप्ते । उपगम्य च मत्सत् माद्यतामस्मत्प्रदत्तेन सोमेनेत्यर्थः । एव-मेतस्मिन् मन्त्रे, ऋजीषी इन्द्र उक्तः । तत्पुन-रेतदुजीषित्वमिन्द्रस्य न विज्ञायते केन कारणे-नेत्यतस्तदुपपादनार्थमाह — 'हर्षोरस्य स भागः' इति हर्षोरश्वयोरस्येन्द्रस्य स भागो यदुजी-षम् । . . . तेन हरिसंयोगेन ऋजीषेण लक्षित-लक्षणया वृत्त्या इन्द्रस्य ऋजीषित्वम् Dur. N. 5.12., SKN. II. 337, 338.
३. य P., D. ४. सूयः P. सूर्यः D. ५. य D.
 ६. त्वया for यत् त्वा P. ७. चात्रिणा P. ०त्रि० D. ८. ०ञ्चार्धे D. ०ञ्चार्धे P.
 ९. कं D. १०. BD. V. 28. इदमादिचतु-र्भिर्मन्त्रैरज्रीणां कर्म कीर्त्यते Sy. ११. प्रेरक ! देव ! Sy. १२. ०त्र P., D. असुरस्य प्राणापहर्तुरसुर्या वा पुत्रः Sy.

स्वर्भानुः^१ सैहिकैः^२ । अन्धकारेण^३ । अविध्यत्^४ । तदानीं^५ यथा^६ । अक्षेत्रजः^७ । मूर्ध्ना^८ ध्यायत्येव^९ । सूर्ये^{१०} नष्टे^{११} भूतानि^{१२} । ध्यानपराध्यभयत्^{१३} ।

स्वर्भानोरध^{१४} यदिन्द्र^{१५} माया^{१६} अबो^{१७} दिवो^{१८} वर्तमाना^{१९} अवाहन्^{२०} ।

गृह्णं^{२१} सूर्यं^{२२} तमसापत्रतेन^{२३} तुरीयेण^{२४} ब्रह्मणा^{२५} विन्दुदत्तिः^{२६} ॥ ६ ॥

स्वर्भानोः^१ । इन्द्रः^{१५} । सूर्ये^{१०} तमसाऽभिभूते^{११} तदनन्तरमेव^{१२} । स्वर्भानोः^१ । तिष्ठस्ता^{१३} मायास्तमोरूपेण^{१४} परि-
णताः^{१५} । सूर्यस्य^{१६} । अबस्तात्^{१७} तमाच्छाद्य^{१८} । वर्तमानाः^{१९} । यथा^{२०} त्वम् । अपनीतवानसि^{२१} । ततः^{२२} शिष्टेन^{२३}
तमसा^{२४} । अपगमकमणास्थ्यन्तर्गतेन^{२५} । निगूढम्^{२६} । सूर्यम्^{२७} । अत्रिः^{२८} । चतुर्थेन^{२९} । ब्रह्मणा^{३०} । अलभते^{३१} लौकिकैस्त्रि-
रूपार्यैस्त्रिष्टुक्त्वा इन्द्रस्तमोऽपानयत्^{३२} । अवशिष्टमत्रिमन्त्रेणेति^{३३} । “स्वर्भानुर्वै सूर्यं तमसाविध्यत्^{३४} तस्मै देवाः प्रायश्चि-
त्तिमैच्छन्^{३५} । तस्य यत् प्रथमं तमोऽपानयन्^{३६} सा कृष्णाविरभवत्^{३७} । यद् द्वितीयं सा फल्गुनी^{३८} । यत् तृतीयं सा
वज्रशी^{३९} । यद्विस्तारपाकुन्तन्^{४०} ? साविविशादमभवत्^{४१} ?” इति ब्राह्मणम् ।

१. स्वर्भानुसंज्ञकः Sy.

२. सहि० P.

३. मायानिमित्तेन Sy.

४. आवृणोदित्यर्थः Sy.

५. तथा Sy.

६. तत्रत्यः सर्वो जनः Sy.

७. स्वस्वस्थानमजानन् Sy.

८. मूढो भवति तथा Sy.

९. भुवनानि सर्वाणि Sy.

१०. दुष्यन्ते Sy.

११. इन्द्र is suggested for इन्द्रः ।

१२. जगन्मोहघानन्तरम् Sy.

१३. असुरस्य Sy.

१४. मायाः सन्ति Sy.

१५. ०र्भास्तिन्नस्तुमायास्तुमो० P. ०र्भास्तिन्नस्त-
मायास्तमो D.

१६. द्योतमानादावित्यात् Sy.

१७. तदुपरि तिरोधानासामर्थ्यादिति भावः Sy.

१८. याः Sy.

१९. ०नीयतवा० P.

ताः सर्वा अवहन्ति Sy.

२०. अवात्रेरेव परोक्षवादः Sy.

२१. अन्धकारेण Sy.

२२. अन्धकारस्यावरणरूपत्वादपघतत्वम् Sy.

२३. तथाविधम् Sy.

२४. तुरीयेण ‘ग्रहणो’ ब्रह्मा’ (RV. V. 40.8.)
इत्यनेन Sy.

२५. लब्धवान् । आवरणापगमोपायं निरावरणं शृङ्ख-
वा सूर्यमिति । पूर्वमन्त्रापेक्षया अस्य तुरीय-
त्वम् । एकैकं मायाशमेकैकेन मन्त्रेणापनोद्य
चतुर्थेन मन्त्रेण निलीनं तमोऽप्यनुदित्यर्थः Sy.

२६. ०स्त्रिभिरुपायैस्त्रि० is suggested for
०स्त्रिरुपायै त्रि० ।

२७. ०त्व P.

२८. ०ष्टमन्त्रिमन्त्रेण P.
०त्रिमन्त्रेणेति D.

२९. ०नुता P., D.

३०. ०यच्छत्तिमं० D.

३१. Omitted by P. य D.

३२. हृद्गुनी P. हल्गुनी D.

३३. यं P.

३४. स P.

३५. ०क्षि P.

३६. यदुध्यस्ता० D. यदस्यस्यादपाकुन्तन् P.

मा मामिमं तव सन्तमत्र इरस्या द्रुग्धो भियसा नि गरीत् ।

त्वं मित्रो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥ ७ ॥

मा माम् । अत्रिं सूर्यो यथोक्तवान् तदत्रिर्वदति—हे अत्रे ! तव । आश्रयभूतम् । तम् । माम् । मनुष्ये-
भयेन । द्रुग्धो निन्दितोऽसुरः । अत्रेच्छया । मा । निगिरतु । त्वम् । मम मित्रः । भवसि । सत्यधनस्त्वं च ।
वन्धनानां स्वामी वरुणः । च । राजा । माम् । रक्षतम् ।

ग्राव्यो ब्रह्मा युयुजानः संपर्यन् कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षन् ।

अत्रिः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात्स्वर्भानोरप माया अंघुक्षत् ॥ ८ ॥

ग्राव्यः । 'तुर्येण ब्रह्मणा' उद्युक्तोऽर्थः स्पष्टमुच्यते, सोमाभिपवार्थं ग्राव्यः । युयुजानः । अत्रिः ।
देवान् पूजयन् । वेदां विधिभेदेन । अत्रेन । देवान् । उपसाधयन् । अत्रिः । सूर्यस्य । दिवि । तेजः । कुत-
वान् । तथा स्वर्भानोः । मायाश्च तमोरूपाः गूह्यम् ।

१. अत्रिः D.
२. ०योक्तवान् D.
३. इदं सूर्यवाक्यम् Sy.
४. ०त्र P.
५. व P.
६. आश्रयभूतम् seems to be the explanation of सन्तम् ॥ स्वभूतम् Sy.
७. तम् seems to be the explanation of इमम् । इममोद्युक्तवर्थं माम् Sy.
८. भयजनकेन तमसा Sy.
९. तद्रुद्धः D. तद्रुद्धा P. द्रोग्धोऽसुरः Sy.
१०. निन्दितः P.
११. गिरतु Sy.
१२. किञ्च हे मित्र ! Sy.
१३. वा P. प्रमीतेः सकाशात् व्राता Sy.
१४. ०ना P., D.
१५. मारतं क्षतं P.
१६. VM. ignores तौ and इह ॥ वरुणश्च त्वञ्च तौ युवाम् । यद्वा अत्रिरेव मित्र उच्यते । सच वरुणश्च युवाम् Sy.
१७. तुरीयेन D. तुरीयेण is suggested for तुर्येण । It refers to RV.V. 40.6.
१८. अभिपवसाधनानि Sy.
१९. युयुजन् । इन्द्रार्थं सोममभिपुण्यश्रित्यर्थः Sy.
२०. ब्राह्मणः Sy.
२१. कीर्यते विक्षिप्यते इति कीरि स्तोत्रम्, तेन Sy.

२२. अत्रेन हविलक्षणेन, नमस्कारेण वा Sy.
२३. उपशिक्षन् । शिक्षतिर्दानार्थोऽत्र प्रसाधने वर्तते प्रसाधयन् Sy.
२४. सूर्यस्य D. सर्वप्रेरकस्य Sy.
२५. अन्तरिक्षे Sy.
२६. चक्षुः सर्वस्य स्वापकं मण्डलम् Sy.
२७. कुतवन्तः P. निस्तमस्कं कुतवानित्यर्थः Sy.
२८. तदेव स्पष्टयति—एतन्नामकस्यासुरस्य Sy.
२९. स्वाश्रयमव्यामोहयन्ती, परास्तु तथा कुर्वती मायेत्युच्यते । तादृशीर्मायाः । यत्तुरीयेण ब्रह्मणा' इत्युक्तम् । तदेतदुक्तं तुरीयं ब्रह्म तेनात्रिसहाय इन्द्रः Sy.
३०. अपञ्चुनोप न्यवारयदित्यर्थः । अथवा तृतीयपाद एवं व्याख्येयः—सूर्यस्य दिवि पूर्वमावृते प्रकाशे तदपनोद्य स्वकीयं चक्षुराधात् । निरावरणं तेजःसंस्थाप्य दृष्टवानित्यर्थः । स्वर्भानुमायया सूर्यस्यावृतिर्हिरिद्रविके समान्ताता—'स्वर्भानुश्चासुरः सूर्यं तमसाविध्यत्तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन् । तस्य यत् प्रथमं तमोऽपघ्नन् सा कृष्णाधिरभवत् । यद्द्वितीयं सा फाल्गुनी यत्तृतीयं सा वलक्षी यदध्यस्थादपाकृन्तन्नित्यादि Sy.
३१. VM. ignores वा and अप ।

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अत्रयस्तमन्विन्दन्नह्यन्ये अशक्रुवन् ॥ ६ ॥

यं वै । स्वर्भानुना तमसा विद्धम् । सूर्यं तमसोऽपनयनाय । अत्रयः । तम् । अन्विन्दन् । न । अन्ये तु । शक्ता आसन् । निवि स्वर्भानुरासुर आदित्यं तमसाविध्यत् । तद् देवाश्चर्षयश्चाभिषज्यन्तोऽग्निमब्रुवन्, ऋषे ! त्वमिदमपजहीति । तथेति । तदविरपानुपां ।

वैश्वदेवान्येकादश पराण्यतः—

V.41.

को नु वां मित्रावरुणावृतायन्दिवो वां महः पार्थिवस्य वा दे ।

अतस्य वा सदसि त्रासीथां नो यज्ञायते वां पशुपो न वाजान् ॥ १ ॥

को नु । मनुष्यः । हे मित्रावरुणौ ! वाम् । यज्ञं कर्तुमिच्छन् । महतः । द्युलोकस्य । वृष्ट्यादिकाय दानाय भवति । पार्थिवस्य । वां लोकस्योषध्यादिदानाय भवति । तौ युवां सत्यस्य । स्थानेऽक्रौटिल्ये

१. अत्रिकृतं सामर्थ्यमनुवदति Sy.

२. ०यस्त० D.

३. निगदव्याख्यातृषा—अत्रयस्तं सूर्यमन्विन्दन् । इन्द्राय सोमयागदेवतास्तुतिनमस्काररनुक्रमेणोपदीयत् तमोऽवरुध्य लब्धवन्त इत्यर्थः । अन्ये नहि अशक्रुवन् न लब्धवन्तः खलु Sy.

४. न is omitted by P., D.

५. आस D.

६. The two prepositions, निवि should be joined with अविध्यत् । Following probably the usage of the Samhitās and Brāhmaṇas, the prepositions are separated from the verb by a few intervening words.

७. देवाभिष० P. न लब्धवन्तः खलु Sy. अभिषज्यन्तः, i.e. 'not being able to find a remedy.' ८. ०स्रवज० D.

८. खानुवां D. ०रपानुवत् is suggested for ०रपानुपां ।

१०. VM. ignores यम् । वै । आसुरः and हि ।

११. The following eleven hymns are addressed to विश्वे देवाः ।

१२. 'को नु वाम्' इति विशत्यृचं नवमं सूक्तं भीमस्यात्रैरार्षम् । षोडशीसप्तदश्यावतिजगत्यौ । विश्वेकपदा विराट् । शिष्टाः सप्तदश त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा खानुकान्तम्—'को नु विशतिर्वैश्वदेवं वै तत् षोडश्याद्यतिजगत्यावन्त्येकपदा' (KSA. 26. 41.p.20.) इति विनियोगो लेङ्गिकः Sy.

१३. मनुष्यः refers to कः ॥ यजमानः Sy.

१४. हे मित्रावरुणौ ! देवौ !

१५. युवाम् Sy.

१६. यज्ञमिच्छन् शशनुयादिति शेषः Sy.

१७. तस्मात् कृपर्यव द्युलोकसम्बन्धिनि स्थाने Sy.

१८. ०या P.

१९. पार्थिवस्य सदसि Sy.

२०. वाशब्दश्चार्थः Sy.

२१. ०स्यौष० is suggested for ०स्योष ।

२२. उत्पादकस्यान्तरिक्षस्य Sy.

२३. तद्धेतुवास्ताच्छब्दम् । त्रिषु स्थानेषु Sy.

वर्तमानान् । तैन प्रीती वा । अस्मान् । रक्षतम् । यजमिच्छते । वा मह्यम् । अन्नानि प्रयच्छतम् । आदेषः पशुषु सीदतीति पशुषु आर्षो ङः ।

ते नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं अभुजा मरुतो जुषन्त ।

नमोभिर्वा ये दधते सुवृत्तिं स्तोमं रुद्राय मीळहुषे सजोषाः ॥ २ ॥

ते नः । मित्रादयः । वायुः । इन्द्रः । महान् । अस्मान् । सेवन्ताम् । ये । च । नमस्कारैः सह । सज्जताः । सेवत्रे । रुद्राय । सुप्रवृत्तम् । स्तोमम् । धारयन्ति रुद्रस्य नत्वा नत्वा न एवंविधा इति द्रष्टव्यमिति ।

आ वां येष्ठाश्विना हुवध्वै वातस्य पत्नम्रथ्यस्य पुष्टौ ।

उत वा दिवो असुराय मन्म प्रान्धांसीव यज्यवे भरध्वम् ॥ ३ ॥

आ वां येष्ठा । हे अश्विनौ ! यातृतमी । वामहम् । आह्वातुमागतौऽस्मि । युवयोर्जगमिषतोर्वेगो वातस्य । पतने । रथे नियुज्यमानस्याश्वस्य सुहितस्य । पुष्टौ युवयोरागमनप्रारम्भेऽहमाह्वातुं प्रवृत्त इत्यर्थः ।

१. तौ P.

२. P., D. read वयास्मान् for वा । अस्मान् ।

३. किञ्च हविर्वात्रे च मह्यम् Sy.

४. अन्नानि क्षीरदध्यादीनि Sy.

५. ंदेष P., D.

६. पशुषु P. पशुषु सीदतो वाजान् । तानि यथा प्रयच्छयस्तद्वदवतमिति । यद्वा (न शब्दश्चायं) पशून् वाजांश्च दत्तमित्यर्थः Sy.

७. आर्षंङ्य P., D.

८. VM. ignores नु and न ॥ नु खलु । न इव, यद्वा नशब्दश्चायं Sy.

९. न P., D.

१०. आदि refers to वरुणः, अर्यमा, and मरुतः ॥ देवाः Sy.

११. आयुः सततगतिर्वायुरुच्यते Sy.

१२. It stands for अभुजाः ।

१३. अस्माकम् Sy.

१४. हविर्भिः Sy.

१५. सजोषसः सह प्रीयमानाः । तेषां पुत्रत्वादिति

भावः । केचन रुद्राय सजोषा इत्येतन्मित्रादि-सर्वदेवताविशेषणमिति कथयन्ति Sy.

१६. अथ मरुत एव विपुल्य विशेष्यन्ते — रुद्राय मीळहुषे—तृतीयार्थे चतुर्थी । रुद्रेण सह Sy.

१७. ंवृत्तं D. शोभनपापादिवर्जनवत् Sy.

१८. स्तोमं P. स्तोत्रम् Sy.

१९. धारयन्त्युक्तलक्षणं स्तोत्रम् । देवा द्विविधाः स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च, अत्र स्तोत्रभाज उच्यन्ते Sy.

२०. अनयाश्विनौ रुद्रश्चोच्यन्ते Sy..

२१. कामानां यन्तृतमी Sy.

२२. हुवे आह्वयामि, आह्वातुं प्रभवामि Sy.

२३. ंर्जगमिषतोर्वे ग वातस्य P. ंर्जगमिषतो वेगवानस्य D. वातस्य धर्मसाम्याद्धर्मिप्रहणम् । वायुसमानगतेरश्वस्य Sy.

२४. गमने प्राप्ती Sy.

२५. रथस्य । अथवा वायुवशुवयोः शीघ्रगमनसाधन-रथस्य Sy.

२६. पोषे च निमित्ते सति Sy.

२७. ंरभेमाह्वा० D.

यथ मित्रादीन् सर्वानेव अपि । च ये मित्रादयः । दिव प्रागत्य । प्राज्ञाय स्तोत्रे मह्यम् । मंहनीयानि धनानि । प्रभरध्वम् । यथा यजमानाय । यन्नानि प्रयच्छयेति ।

प्र सृच्छणो दिव्यः कण्वं होता त्रितो दिवः सृजोषा वातो अग्निः ।

पूषा भगः प्रभृथे विश्वभोजा अजि न जग्मुराश्वंश्वतमाः ॥ ४ ॥

प्र सृक्षणः । सचनशीलः सविता । दिवि भवः । कण्व इति मेधाविनाम प्राज्ञा यस्य सक्तुर्ह्यतारो भवन्ति । त्रितस्त्रिस्थान इन्द्र इति यास्कः । सवितेन्द्रस्ताभ्याम् । सहितः । वातः । अग्निः । पूषा । भग इत्येते । विश्वस्य रक्षका देवाः । यज्ञगृहे दिवः प्रगच्छन्तु । अतिशयेन वेगवदश्वाः । यथा । युद्धम् । गच्छन्ति तद्वदिति ।

प्र वो रयिं युक्ताश्चं भरध्वं राय एषेऽवसे दधीतु धीः ।

सृशेव एवैरौशिजस्य होता ये व एवां मरुतस्तुराणाम् ॥ ५ ॥

प्र वो रयिम् । हे मरुतः ! यूयम् । अस्मभ्यं युक्ताश्वम् । रयिम् । प्रभरध्वम् । तथास्माकं धनस्य ।

१. सर्वं ने हापि P. उत वा किञ्चेत्यर्थः Sy.
२. हे is suggested for ये ।
३. द्योतमानस्य । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy.
४. असुराय प्राणापहर्त्रे रुद्राय । यद्वा द्युलोकसम्बन्धिनेऽसुराय प्राणदात्रे सूर्याय वायवे वा Sy.
५. मननीयं स्तोत्रम् Sy.
६. सम्पादयत हे ऋत्विजः ! Sy.
७. यागसाधकाय Sy.
८. हविलक्षणानि हवींषि स्तोत्रं चेत्यर्थः Sy.
९. ०वति P.
१०. अत्र लिङ्गोक्ता देवताः । प्रजग्मुरिति सम्बन्धः Sy.
११. सवनं D. यज्ञं सेवमानः शत्रूणां सोढा वा Sy.
१२. कण्व P. कण्वा ऋषयो मेधाविनो वा होतारग्राह्यातारो यस्य स तथोक्तः Sy.
१३. ०वि तं D. Ngh. ३. 4.
१४. त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानः Sy.

१५. Omitted by P. N. 9. 25.
१६. ०वित्रेन्द्रं D. दिवः सूर्येण सह Sy.
१७. समानगतिः समानप्रीतिर्वा Sy.
१८. उक्तलक्षणो वायुः Sy.
१९. पोषक एतन्नामा Sy.
२०. उक्ताः सर्वदेवाः विश्वरक्षकाः कृत्स्नात्तारो वा Sy.
२१. प्रभरणवत्पस्मिन्यजे Sy.
२२. प्रकृष्टगमनादववर्तां श्रेष्ठाः सन्तः Sy.
२३. इव Sy.
२४. सहग्रामम् Sy.
२५. गच्छन्ति P. प्रगच्छन्ति Sy.
२६. ०श्वा P., D. अश्वसहितमश्वयोग्यं पुत्रं वा Sy.
२७. धनम् Sy.
२८. ०रस्यं P. सम्पादयत Sy.
२९. धनानि गवाश्वादिलक्षणानि Sy.

अन्वेषणाय । रक्षणाय । धारयत । कर्माणि । हे मरुतः ! क्षिप्रगन्तुणाम् । युष्माकम् । ये । एवा गतयः ।
तैरैव । ओशिजस्य कक्षीवतः । होताऽग्निः । सुमुखो भवतु ।

प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वं प्र देवं विप्रं पनितारमर्कैः ।

इषुध्यं ऋतसापः पुरंधीर्वस्वीनो अत्र पत्नीरा धिये धुः ॥ ६ ॥

प्र वो वायुम् । यूपम् । वायुम् । रथयोजनम् । प्रकृणुध्वम् अभिमुखं कुरुत । तथाऽर्कैः । देवानां
स्तोतारम् । मेधावितम् । अग्निञ्च देवम् । प्रकृणुध्वम् । इषुध्यतिरिच्छाकर्मा 'विश्वो' राय इषुध्यति' इति
मन्त्रः, * इच्छन्त्यः । यज्ञं स्पृशन्त्यः । बहुप्रज्ञाः । वसुमत्यः । अस्मान् । अत्र । देवपत्न्यः । कर्मणः । धेधुः ।

उप व एषे वन्द्येभिः शूपैः प्र यद्ही दिवश्चितयंद्भिरर्कैः ।

उपासानक्ता विदुषीव विश्वमा हा वहतो मर्त्याय यज्ञम् ॥ ७ ॥

उप व एषे । उपप्रगच्छतः । युष्मान् । स्तुत्यैः । मुखैः कल्याणमन्तुम् । दिवः सकाशात् । महत्प्री

१. णायञ्च P. प्राप्नुम् Sy.
२. D. adds म immediately after रक्ष-
णाय ॥ अन्नाय प्राप्तानां धनानां रक्षणाय
वा Sy. अथ इत्यन्नाय Ngh. 2. 7.
३. धायत P. धारयति स्तुतिम् Sy.
४. धीः स्तोता Sy. ५. त्वरमाणानाम् Sy.
६. कामा अश्वा वा सन्ति, तैरिति Sy.
७. गत तैः P. गतय तैः D. कर्मणमनसाधनैर-
श्वैर्वा Sy.
८. ओशिजनस्य P. ओशिजनस्य D.
९. का० D.
१०. शोवमिति सुखनाम Ngh. 3. 6.
११. 'प्र वो वायुम्' इति षष्ठी वायव्ये पशौ हविषो
याज्या । 'प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वमुत
त्वामदिते महि' (ASS. 3.8.) इति सूत्रि-
तम् Sy. १२. हे मदीया ऋत्विजः ! Sy.
१३. देवम् Sy.
१४. वायुरजं P. वायुरजनं D. यज्ञगमनाय
रथसम्बद्धम् Sy.
१५. कृणुध्वं P., D. VM. seems to explain
प्र by प्रकृणुध्वम् ॥ कृणुध्वम् Sy.

१६. अर्कैः P., D. अचनसाधनमर्कैः Sy.
१७. पनितारम्—कर्मणि कर्तुं प्रत्ययः । स्तुत्यभि-
त्यर्थः । फलप्रदातारं वा Sy.
१८. विशेषेण कामानां पूरकं विप्रवत्पूज्यं वा Sy.
१९. द्योतमानम् Sy. २०. स्तुत Sy.
- * RV. V. 50.1.
२१. गन्धः Sy. २२. यज्ञस्पृशः Sy.
२३. पुरन्ध्यः स्त्रीरूपा रूपवत्यो वा Sy.
२४. प्रशस्थाः Sy. २५. अस्मदीयाय Sy.
२६. अस्मिन् यज्ञे Sy.
२७. कर्मणे तन्निष्पत्तये Sy.
२८. णां अ० P. आगतवत्यः Sy.
२९. VM. ignores आ ।
३०. प्र is omitted by P. उपप्रापयामि हविः ।
इषिः प्रापणकर्मा स्यादुपप्राभिः समन्वितः Sy.
३१. युष्मभ्यम् Sy.
३२. वन्दनार्हैरितरेर्देवैः सह Sy.
३३. सुखकरैः । यद्वा शूपैरित्यादितृतीयाबहुवचना-
न्तानि वन्द्येभिरित्यस्य विशेषणानि केचिदाहुः
Sy. ३४. दिवसकात् P., D.
अन्तरिक्षादिविशेषेण सर्वप्रदेशात् Sy.

द्यावापृथिव्यो स्तोत्रैर्मया प्रयुज्यमानः । आत्मगुणाश्चेतयद्भिर्मया स्तूयमानैर्युष्मान् सुखैर्गन्तुं गमनोद्योगं कुरुतां ?
स्वर्गात् लोकादित्यर्थः । उपासानक्ता । मनुष्याय । विश्वम् । यज्ञम् । आवहृतः । जानत्याविव द्वे स्त्रियौ
यज्ञं नयत इत्यर्थः ॥

अभि वो अचं पोष्यावतो नृन्वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः ।

धन्या सजोषा धिषणा नमोभिर्वनस्पतीरोपधी राय एषे ॥ ८ ॥

अभि वः । अभिष्टोमि । युष्मान् । पोष्यधनयुक्तान् । नेतुं देवान् । वास्तोः । पतिम् । त्वष्टारम् ।
रराणः । धननिमित्ततया । स्तुत्या । हविर्भिश्च । सज्जतोऽहम् । ओपधीः । वनस्पतीश्च । धनानि । गन्तुं
स्तोमि ।

तुजे नस्तने पर्वताः सन्तु स्वैतवो ये वसवो न वीराः ।

पुनित आभ्यो यंजतः सदा नो वर्धोन्नः शंसं नयो अभिष्टौ ॥ ९ ॥

तुजे । पुत्रे । तत्पुत्रे च । अस्माकम् । मेघा वर्षावम् । भवन्तु । ये मेघाः । वासयितारः । वीराः ।
इव । स्वायत्तगतयो भवन्ति । तथाऽस्माभिः स्तुतः । अद्भ्यो जातः । यष्ट्योऽपां नपात् । अस्माकम् ।

१. मन्त्रैः सहोपप्रापयामि Sy.

२. ज्ञापयद्भिः Sy.

३. ०ने P.

४. स्वर्गलो० D.

५. हे अहोरात्राभिमानिदेवते ! Sy.

६. यजमानाय Sy.

७. विश्व P., D. हे उक्तदेवते ! सर्वं कर्तव्यजातम्
Sy.

८. आवहेतो P., D. अभिमुखं प्रापयतः Sy.

९. जाना० P.

१०. नय P., D.

११. VM. ignores ह ॥ हेति पूरणः Sy.

१२. अभिपूजयामि स्तोमीत्यर्थः Sy.

१३. अहं बहुपोष्यजनयुक्तान् Sy.

१४. कर्मनेतुन् Sy.

१५. ०तिः D.

१६. P. reads त्वरमणः for त्वष्टारम् । रराण ।

D. reads त्वरमाणः for त्वष्टारम् ।

रराणः ॥ स्तोत्रादिभिः क्रीडन् । हविर्वदद्वाहम्

Sy. १७. धनकारी Sy.

१८. वादेवता । एता द्वितीयार्थे प्रथमाः । उक्त-
लक्षणां वाणीम् Sy. धिषणेति वाङ्मात्रम्
Ngh. 1.11.

१९. नमोभिः सह अचं इति सम्बन्धः Sy.

२०. इतरदेवैः सह गच्छन्ती प्रीणयन्ती वा Sy.

२१. गन्तं D. प्राप्तुम् Sy.

२२. तने विस्तृते । तुजे दाने, यद्वा तनेति पुत्रनाम ।
पष्ठधर्मे चतुर्थी । पुत्रस्य दाने इत्यर्थः ।
अथवा नः तुजे पुत्रे तने तत्पुत्रे च Sy.

२३. मेघवर्षणात्यर्थं P. पर्ववन्तः पूरणवन्तो वा मेघाः
Sy.

२४. सवितारे P. जगतो वासयितारः Sy.

२५. वीरायत P.

२६. शोभनगमनाः Sy.

२७. यथा० P.

२८. आप्तव्यः सर्वैः Sy.

२९. यजनीय आदित्यः Sy.

३०. नपास्मा० P. ०व्ये पात्रपात्र वस्मा० D.

सदा भवतु । वर्धयेतु च । अस्माकम् । कामम् । नरहितोऽपि नपात् । अभीच्छायाम् ।

वृष्णो अस्तोपि भूम्यस्य गर्भं त्रितो नपातमपां सुवृक्ति ।

गृणीते अग्निरेतरी न शुषैः शोचिष्केशो नि रिणाति वना ॥ १० ॥

वृष्णः । भूमिहितस्य । पर्जन्यस्य । पुत्रम् । अपाम्, नपातम् । त्रिस्थानोऽहमग्निः । सुवृक्तिभिः ।
स्तुतवानस्मि । सोऽयमपां नपाद् अग्निः स्तोत्रैः । एतरी पुरुषे । शुषैः । गृणीते । प्रत्यक्षं न वदति । किन्तु
शोचिष्केशः । उदका । निर्गमयति ।

कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम् कद्रये चिंकितुपे भगाय ।

आप ओषधीरुत नोऽवन्तु द्यौर्वना गिरयो वृक्षकेशाः ॥ ११ ॥

कथा महे । कथम् । महते । रुद्रपुत्राय मरुद्गणाय । स्तोत्रं ब्रूमः । कथं वा स्तोत्रम् । स्तोत्राणां स्तोत्रं
ब्रूयाम । जानते । भगाय ब्रूमः । अपि च । अस्मान् । आपः । ओषधयश्च । रक्षन्तु । तथा द्यौः । वनानि ।
शिलोच्छ्रयाश्च । वृक्षकेशाः ।

१. सर्वदा Sy.

२. वर्धयेत् Sy.

३. स्तुतिम् Sy.

४. नरेभ्यो हितो देवः Sy.

५. ओतोऽपान्नयादभिच्छयां P. ओतो वान्नयादभी-
च्छयां D. अभित एषणोऽभिगमने वा सति Sy.

६. भूमिरन्तरिक्षम् । तदहंस्य । तादृशस्य । अथवा
भूम्यो भूमेरेवाहं, तदुचितवृष्टिप्रदानात् Sy.

७. वर्धकस्य पर्जन्यस्य । यदा तादृशस्य मेघस्य
Sy. ८. गर्भस्थानीयम् Sy.

८. नपात् P., D. रक्षकं वैद्युतमग्निम् Sy.

१०. त्रि is omitted by P., D. स त्रितः
तीर्णतमः त्रिवृ स्थानेष्वन्येषु त्रित्वापन्नेषु ताय-
मानः Sy.

११. ओहमत्रिसुमत्रि P.

१२. सुवृक्ति स्तोत्रकर्मतत् । शोभनपापादिवर्जनवता
स्तोत्रेण Sy.

१३. स्तुतवानहम् Sy.

१४. सोऽय पात्रपादनि P.

१५. गन्तरि मयि Sy.

१६. सुसंधत्वं P. सुसंढत्वं D. सुसंकरं रश्मिभिः
Sy.

१७. ग्रणेत् P. ग्रणेत् D. गरणं कुरुते, कृष्यतीत्यर्थः
Sy.

१८. ओचिष्के P. ओचष्के D. प्रदीप्तरश्मिः सन् Sy.

१९. वनानि Sy.

२०. हिनस्ति बहतीत्यर्थः Sy.

२१. वयमत्रयः Sy.

२२. केन प्रकारेण Sy.

२३. ब्रवाम स्तुतीः Sy.

२४. च P., D. किं च स्तोत्रम् Sy.

२५. धनलाभाय Sy.

२६. सर्वं जानते Sy.

२७. भयाय P., D. एतन्नामकाय देवाय ब्रवाम Sy.

२८. अग्नेवताः Sy.

२९. रक्षतु P., D.

३०. जुदेवता Sy.

३१. गिरयः Sy.

३२. वृक्षा एव केशस्थानीया येषां ते । एता उक्ता
देवताः Sy.

शृणोतु न ऊर्जा पतिर्गिरः स नभस्तरीयाँ इषिरः परिज्मा ।

शृण्वन्त्वापः पुरो न शुभ्राः परि सुचो बृहद्वाणस्याद्रैः ॥ १२ ॥

शृणोतु । शृणोतु । अस्माकम् । स्तुतीः । अन्नानाम् । पतिर्वायुः । स वायुः । नभसः । अतिशयेन तरिता । गमनशीलः । परितो गन्ता । तथापेक्ष । शृण्वन्तु सौधर्म्यैः । पुरः । इव । शोभनोऽस्ति, शरीर-
वचनो वा पुरग्रन्थः, ता इमाः । श्रवन्त्ये आपः । परितो भवन्ति । वर्धमानस्य । मेघस्य ।

विदा चित्तं महान्तो वे व एवा ब्रवाम दस्मा वायं दधानाः ।

वयंश्च न सुम्बः आरं यन्ति क्षुमा मर्तुमन्यतं वधस्नैः ॥ १३ ॥

विदा चित् । जानीत । क्षिप्रम् । हे महान्तः ! वे पुरुषाः । युष्मान् प्रति । गन्तारः वयं च स्तोत्रम् ।
प्रव्रवामहे । दशनीयाः । वरणीयं हविः । दधानाः । परोक्ष उत्तरः—पक्षिण इव वृक्षात् । बुलोकात् महान्तो
देवाः । अथस्तादागच्छन्ति । शोभकेण शत्रूणां । प्रहारैः । अनुबद्धम् । यजमानम्, मरुतः ।

१. बलानाम् । अथवा अन्नानां पतिः । प्राणो-
पाधिकस्य वायोः कुत्सनात्तत्त्वं प्रसिद्धम् ।
श्रुतिद्वयं भवति—‘प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजा-
पतिरकल्पयत्’ (Manu. ५.28.) इति Sy.

२. तम P.

३. नभसि चारी Sy.

४. तरितव्यः Sy.

५. आचदच P.

६. शृणोतु P. शृण्वन्तु गिरः Sy.

७. सौधर्म्यं P. The reading is doubt-
ful. सौधर्म्याः, ‘Honest’ going with
आपः or वाचः understood is
suggested for सौधर्म्यैः ।

८. पुराणीव Sy.

९. दीप्ताः Sy. शोभनः sing., seems to
be the paraphrase of शुभ्राः pl.
VM. also takes पुरः in the sing.,
whereas Sy. construes it in
the pl.

१०. ऽस्ती D. ११. वायु P., D.

१२. तरणशीलाः Sy.

१३. मेघस्य वा पर्वतस्य वा Sy.

१४. जानीय स्तोत्रम् Sy.

१५. यूयम् Sy.

१६. महन्तः P. मरुतः ! Sy.

१७. पुषाः P.

१८. भजमानाः Sy.

१९. ऽबु० D. प्रव्रवामहे is suggested for
प्रव्रवामहे ।

२०. व्य P.

२१. ऽना P. दधाना धारयन्तो वा वयम् Sy.

२२. आगन्तारद्वैते मरुतः Sy.

२३. वृक्षा P., D.

२४. महन्तः P. It seems to be the
explanation of सुम्बः ॥ सुम्बु भवन्तः
प्रवृद्धाः Sy.

२५. अस्मदभिमुखं गच्छन्ति Sy.

२६. शोभकेण सहितम् Sy.

२७. शत्रूणां D.

२८. आयुधैः परिहरन्तः अवयन्ति Sy.

२९. ऽबन्धं P. अभिगतम् Sy.

३०. मरणधर्माणं वैरिणम् Sy.

३१. मरुतः goes with महान्तो देवाः ।

३२. VM. ignores चित् ॥ चिदिति पूरणः Sy.

आ देव्यानि पार्थिवानि जन्मापश्वाच्छा सुमंखाय वोचम् ।

वर्धन्तां द्यावो गिरश्चन्द्राग्रा उदा वर्धन्तामभिषाता अर्शाः ॥ १४ ॥

आ देव्यानि । सुयज्ञाय मरुद्गणायाहम् । देव्यानि । पार्थिवानि च । जातानि घनानि । वृष्टिसङ्गणा
अपः । च । अभिब्रवीमि दातव्यमिति । ततो मम द्योतमानाः । हिरण्याग्राः । वाचः । वर्धन्तां हिरण्यं दातव्यं
वस्त्रं दातव्यमित्याद्या वाचः सफला भवन्तु । अपि च । वर्धन्ताम् । मरुद्गताः । आपः ।

पदेपदे मे जरिमा नि घायि वरुन्नी वा शुक्रा या पायुभिश्च ।

सिषक्तु माता मही रसा नः स्मत्सरिभिर्ऋजुहस्तं ऋजुवनिः ॥ १५ ॥

पदेपदे । पदनिधाने पदनिधाने । मे । जीर्णा । निर्धीयते । शत्रूणां वारयित्री । या । शक्तिः ।
सा च जीर्णा भवति । तेजोभिः । च सह । तथा सत्यात्मन्यै रसैः । अस्मान् । माता । पृथिवी । सेवताम् ।
शोभनम् । देवैः सह । प्रसारितहस्ता । प्रसारिद्वाना ।

१. शोभनयज्ञाय Sy.
२. देवसम्बन्धीनि Sy.
३. पृथिवीसम्बन्धीनि च Sy.
४. जन्मानि Sy.
५. अपसा Sy.
६. अभिप्रब्र० P. अभिप्राप्तुं ब्रवीमि Sy.
७. तावव्य० P., D.
८. स्वप्रतिपाद्यार्थप्रकाशिन्यः Sy.
९. आह्लादनं हिरण्यं वाघे घासां ताः । तावुश्चः
सत्यो वर्धन्ताम् Sy.
१०. स्तुतयः Sy.
११. ंन्ताम P.
१२. वसून् D.
१३. VM. seems to take उदा as उत ।
अपि च seems to be the explanation
of उदा ॥ उदकेन Sy.
१४. समूहा भवन्तु Sy.
१५. मरुद्भिः सम्भक्ताः Sy.
१६. P. and D. add वनीः कथा दाशेम कथं
निधीर्भहि न after आपः ॥ नक्षत्रं Sy.
१७. VM. ignores आ ।
१८. मद P., D.

१९. तदा तदा भूमी Sy.
२०. मदीया Sy.
२१. स्तुतिः Sy.
२२. स्थाप्यते क्रियत इत्यर्थः Sy.
२३. अस्मदुपद्रववारयित्री भवति Sy.
२४. य D.
२५. शक्ता सती Sy.
२६. वाशब्दश्चार्थे Sy.
२७. रक्षणीः Sy.
२८. Something seems to be omitted
before सति । The phrase should
be तथा सति ।
२९. रसा सारभूता भूमिः Sy.
३०. अस्माकं स्तुतिम् Sy.
३१. सर्वस्य निर्मात्री Sy.
३२. महती पूज्या Sy.
३३. स्मच्छब्दः प्रशस्तवचनः । प्रशस्तैः Sy.
३४. मेधाविभिः स्तोत्रभिर्निर्मितैः । तेषां परिचयेया
प्रीतेत्यर्थः Sy.
३५. प्रसारि० P., D.
अस्मदनुकूलहस्ता Sy.
३६. ंनाः P., D. कल्याणदाना भवन्तु Sy.

कथा दाशेम नमसा सुदानूनेवया मरुतो अच्छोक्तौ प्रश्रवसो मरुतो अच्छोक्तौ ।
मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिपे धादस्माकं भृदुपमातिवनिः ॥ १६ ॥

कथा दाशेम । कथम् । निधीमहि । नमस्कारेण । शोभनदानान् । एवं गच्छतः । मरुतः ।
प्रशस्तकीर्तने । अच्छोक्तौ सत्याम् कथमिमेऽमृतोऽवमुपगच्छन्तीत्यर्थः, दाशिर्दानकर्मा निधाने पर्य-
वस्यति । मा । अस्मान् । अहिर्बुध्न्यः । हिसार्थम् । निदधातु । किन्त्वस्माकम् । भवतु । वस्तुतेः
सम्भवता ।

इति चिन्नु प्रजायै पशुमत्यै देवासा वनते मर्त्यो व आ देवासो वनते मर्त्यो वः ।
अत्रा शिवां तन्वो धासिमस्या जरां चिन्मे निर्वृतिर्जग्रसीत ॥ १७ ॥

इति चित् । हे देवाः ! इत्यम् । युष्मान् । आभिमुख्येन भजते । पशुयुक्तायै । प्रजायै रक्षायम् ।
अस्मिन् भजनेऽत्रे । अस्य । शरीरस्य । जराम् । देवी निर्वृतिः । आस्येन असताम् । यास्याजरं शिवम् ।
अन्नं भवति ।

१. वयं कथा केन प्रकारेण Sy.

२. परिचरेम Sy.

३. स्तोत्रेणाग्नेन वा Sy.

४. ०दानोन् P., D.

५. क्रियमाणप्रकारेण Sy.

६. मरुतः कथा केन प्रकारेण दाशेम Sy.

७. प्रश्रवसः प्रकुष्ठान्ना भवन्ति । यद्वा प्रश्रवसः
प्रकुष्ठान्नस्य मम Sy.

८. ०तेनच्छो० P., D. आभिमुख्येन वचने निमित्ते
सति तान् मरुतः कथं परिचरेम । तेषां दुरा-
राध्यत्वादिति भावः Sy.

९. The passage दाशिर्दान . . . पर्यवस्यति,
'should immediately follow निधी-
महि and precede नमस्कारेण ।

१०. देवः Sy.

११. हिसकाय Sy.

१२. स्थापयतु Sy.

१३. स देवः अस्माकम् Sy.

१४. भवतो P., D.

१५. वस्तुतः or स्वस्तुतेः is suggested for

वस्तुतेः ॥ शत्रूणां हन्ता Sy.

१६. VM. explains अच्छोक्तौ once. ॥ अभि-
गन्धुक्तिः स्तुतिर्यस्य तादृशे मयि । यद्वा
स्तोत्रनिमित्ते सति । पुनरुक्तिरादरार्था Sy.

१७. हे देवाः is omitted by P.

१८. पशुसहिताय Sy.

१९. Omitted by P.
अपत्याय Sy.

२०. अस्मिन् यज्ञे Sy.

२१. ०त्रेयस्य P.

२२. देवैरनुगृहीतस्य पुत्रस्य Sy.

२३. ०स्य राजा त्रि० P. देवता Sy.

२४. असतु Sy.

२५. ०र D.

२६. Omitted by P.

२७. VM. ignores चित् । नु । मर्त्यः ।
देवासः । वनते । मर्त्यः । वः । मे and चित् ॥
चित् एव । नु क्षिप्रम् । मर्त्यः यजमानः ।
आदेवासः—वः, पुनरुक्तिरादरार्था । मे मम ।
चित् च Sy.

तां वो देवाः सुमतिमूर्जयन्तीमिषमश्याम वसवः शसा गोः ।

सा नः सुदानुमूर्जयन्ती देवी प्रति द्रवन्ती सुविताय गम्याः ॥ १८ ॥

तां वः । हे देवाः ! युष्माकम् । ताम् । सुमतिम् । स्तोतृणामन्नं कुर्वाणम् । स्तोतृभिरिष्यमाणम् ।

स्तुतिवाचः । शंसने । सा । सुमतिः । अस्मान् । शोभनदाना । सुखयन्ती । स्तोतृन् प्रति । गच्छन्ती ।

अभ्युदयार्थं प्रतिगच्छन्ती । अभिगच्छतु ।

अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्नदीभिर्बुधशी वा गृणातु ।

उर्वशी वा बृहदिवा गृणानाम्युर्वशीना प्रभृत्स्यायोः ॥ १९ ॥

अभि नः । प्रजापश्वादीनां सङ्घस्य । माता । भूमिः । नदीभिः सह । अस्मान् स्तुवतः ।

प्रशस्तम् । अभिगृणात्वमेवम् । उर्वशी चाप्सराः । किञ्च । उर्वशी । बृहदिवा । चाप्सराः । स्तोत्रं

१. वा P., D. २. स्वभूतां तां प्रसिद्धाम् Sy.

३. शोभनमननसाधनाम् । अग्नेन मतिवृद्धिः 'अन्न-
मयं हि सौम्य मनः' (Chā U.6.१.4.)

इत्यादिषु प्रसिद्धा Sy. ४. बलकरीम् Sy.

५. एषणसाधनमन्नं क्षीरदध्यादिलक्षणम् Sy.

६. ०चम् D. गोः सकाशात् Sy.

७. स्तुत्या Sy. ८. It seems to be the
explanation of देवी ।

९. अस्मदभिमुखं गच्छन्ती Sy.

१०. सुखाय Sy. ११. अभिगच्छेत् Sy.

१२. VM. ignores अश्याम and वसवः ॥
अश्याम प्राप्नुयाम हे वासयितारः ! Sy.

१३. अत्रेराधम् Dur.

१४. गोसङ्घस्य । यद्वा यूथस्य मरुद्गणस्य Sy.
गजादेः पशुजातस्य यत्किञ्चिद् यूथं तस्य
सर्वस्य SKN. मेघयूथस्य Dur.

१५. निर्मात्री Sy. मातृभूता । मेघयूथस्य वा
निर्मात्री SKN. किलक्षणा ? ... निर्मात्री
मध्यमा Dur.

१६. ०भि P. यद्वा इळा गोरूपधरा मनोः पुत्रीत्याहुः ।
यद्वा यूथस्य मरुद्गणस्य निर्मात्रीळा माध्यमिकी
वाक् Sy. का गृणातु ? इळा माध्यमिका
वाक् SKN. कोऽप्री ? इळा Dur.

१७. गङ्गादिभिः सह गृणातु Sy. गङ्गाद्याभिः

SKN. केनाभिगृणातु ? ... नदनाभिरङ्गुः
Dur. १८. अस्मा स्तुवन्तः P.

१९. स्मच्छब्दः प्रशस्तवचन इत्युक्तम् । प्रशस्त्यं
गृणातु Sy. स्मच्छब्दः सहाय्यं । सह SKN.

२०. ०णात्वमेवम् P., D. अभिगृणात्विति सम्बन्धः ।
नान्ये, ईदृशः स्तोतार इत्येवम् । अभिगृणातिः
स्तुतिकर्मा । अभिष्टौतु नोऽस्मान् SKN.
अभिगच्छयत्वस्मान् Dur.

२१. माध्यमिकी वाक् Sy. उर्वशीशब्दश्चाश्नोतेः
क्रियाशब्द इळाया विशेषणार्थः । ... यूथस्य
माता उर्वशीति ब्रह्माकाशव्यापिनी चेत्यर्थः ।
अभिष्टौत्विति दर्शितः सम्बन्धः SKN.
उर्वशीति वा योच्यते इळेति वा सा गृणातु
नोऽस्मानित्यभिस्तनयतु Dur.

२२. वा अथवा Sy. वाशब्दः समुच्चये । यूथस्य
मातेत्येतदपेक्षश्च समुच्चयः SKN. उपमायै
वा वाशब्दो भेदापेक्षया Dur.

२३. न च केवलेळा, किं तर्हि ? उर्वशी वा, अयमपि
वाशब्दः समुच्चय एव । उर्वशी मध्यमस्थाना
विद्युत् SKN. उर्वशी Dur.

२४. प्रभूतदीप्तिः Sy. दिवाशब्दो दीप्तिवचनः ।
बृहदिति दीप्तिर्यस्याः सा महादीप्तिरित्यर्थः
SKN. बृहद् महद् गृणातु दिवा शीतनवता
विद्युत्सहितेनोदकसमूहेन Dur.

भरमाणस्य मम । मनुष्यस्याभिगृणानु । स्वतेजसा जगदभिच्छादयन्ती । स्तूयमानो मयेति ।

सिषक्तु न ऊर्ज्व्यस्य पुष्टेः ॥ २० ॥

सिषक्तु । इत्थं देवान् स्तुत्वा स्वाभिलषितमूर्ज्व्यस्य राज्ञो निवेदयति—सेवताम् । अस्मान् । ऊर्ज्व्यस्य । पुष्टेः सकाशात् पुष्टिरिति । यास्कः—“बृहद्दिवा महद्दिवा गृणाना । अभ्यूर्ण्वाना । प्रभृतस्य । चापोरयनस्य ज्योतिषो बोदकस्य वा । सेवतां नोऽग्नस्य पुष्टेः” इति ।

१. तेजसो बोदकस्य वा दानेन । ‘प्रभृतस्य तेजसो बोदकस्य’ N.11.49. अथवा प्रभृतस्य प्रभरणवत् आयोर्यज्ञम् आच्छादयन्ती Sy. प्रकर्षेण सम्भृतस्य Dur.
२. आयुं मनुष्यं यजमानम् Sy. गमनशीलस्योदकस्य समूहेन Dur.
३. सते० P.
४. ‘अभिच्छादयन्ति P. ‘ऊर्जुञ् आच्छादने’ आभिमुख्येन छादयन्ती, अस्मान् कृत्स्नां वा पृथिवीम् SKN. सर्वमिदमभिप्रच्छादयन्ती Dur.
५. शब्दयन्त्यस्मदीयं कर्म प्रशंसन्ती Sy. कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । गीर्यमाणा स्तूयमानाऽस्माभिः SKN. शब्दयन्ती Dur.
६. ‘अभिगृणानु न इष्टा । यूथस्य माता (सर्वस्य माता) स्मदभि नदीभिः । उर्वशी वा गृणानु उर्वशी वा । बृहद्दिवा महद्दिवा । गृणाना । अभ्यूर्ण्वाना । प्रभृतस्य प्रभृतस्य । आयोरयनस्य (मनुष्यस्य) ज्योतिषो बोदकस्य वा । सेवतां नोऽग्नस्य पुष्टेः’ N.11.49.; SKN. 4.94.
७. जय्यस्य P. न. सेवताम् । सामर्थ्यद्विवस्तु इति गम्यते । अथबोर्वशी मरुद्गणो वा गृह्यते प्रकृतत्वाविति Sy.
८. एतन्नामकस्य राज्ञः Sy. यवावेरग्नस्य Dur.
१०. ‘पोषकस्य सम्बन्धिनः’ षष्ठी चतुर्थ्यर्थे । पुष्टये अस्माकमग्नस्य वृद्धय इत्यर्थः Sy.

११. पुष्टिरिति पुष्टिरिति D.
१२. बृहद्दिवा P. पोषणाय Dur.
१३. ०हृदि P., D.
१४. ०ना व्यूर्ण्वाना P. ०नाप्यूर्ण्वाना D.
१५. N. adds प्रभृतस्य before प्रभृतस्य ।
१६. च is omitted by N.
१७. ज्योतिषो D.
१८. The passage of the *Nirukta*, quoted by VM. beginning with ‘बृहद्दिवा and ending with बोदकस्य वा’ belongs to the previous stanza, no. 19. According to the *Sarvānukramaṇī* (26.41.p.20) the hymn V.41 contains 20 stanzas, the twentieth stanza consisting of one pāda (Virāt) only. The *Nirukta* however, reads the 19th and the 20th stanzas as one stanza and explains both together.
१९. सेवन्तां P., D.
२०. N. 11. 49.; SKN. 4. 94.
२१. Ms. D. puts the figure ४१ here to indicate the end of the forty-first hymn. No such number is given in P.

V.42.

प्र शन्तमा वरुणं दीधिति गीमित्रं भगमदिति नूनमश्याः ।

पृषद्योनिः पञ्चहोता शृणोत्वर्तृपन्था असुरो मयोभुः ॥ १ ॥

प्र शन्तमा । प्राप्नोतु । सुखतमा । दीप्ता । स्तुतिः । इदानीम् । वरुणादीश्च । उरुः ? किं चास्म-
दीयां गिरं पृषद्वर्णाश्वस्वानः । वायुश्च । शृणोतु । अन्यैरतीर्णमार्गः । बलवान् । सुखस्य भावयिता, 'वायुः
पञ्चहोता संप्रणः' इति ब्राह्मणम् ।

प्रति मे स्तोममदितिर्जगृभ्यात्सुनुं न माता हृद्यं सुशेवम् ।

ब्रह्म प्रियं देवहितं यदस्त्वहं मित्रे वरुणे यन्मयोभु ॥ २ ॥

प्रति । मदीयम् । स्तोमम् । अदितिः । प्रतिगृह्णातु । पूत्रम् । इव । माता । हृद्यम् । सुसुखम् ।

१. 'प्र शन्तमा' इत्यष्टावशचं वशमं सूक्तं भीम-
स्यात्रेरार्यं त्रैष्टुभम् । पूर्वसूक्ते 'वै तत्' (KSA.
26.41.p.20.) इत्युक्तत्वाद् इदमपि वैश्व-
देवम् । 'तमु धृहि' इत्येकादशी रुद्रदेवत्या ।
सप्तवश्येकपदा 'एतयोरुपान्त्यैकपदा' (KSA.
26.43.p.20.) इत्यनुक्रममध्यमाणात्वात् ।
अत्रानुक्रमणिका—'प्र शन्तमा हृद्युर्नकादशी
रीद्री' (KSA.26.42.p.20.) इति । विनि-
योगो लैङ्गिकः Sy.

२. ०माः D.

३. अत्यन्तं सुखकरी Sy.

४. दीधित्या कर्मणा हृदिप्रक्षेपणात्मकेन सह Sy.

५. स्तुतिरुपा वाक् Sy.

६. अवितयम् Sy.

७. वरुणं मित्रं भगमदिति च Sy.

८. The reading is doubtful.

९. पृषद्वर्णान्तरिक्षस्थः Sy.

१०. पञ्चहोता । पञ्चविधस्य प्राणापानादिहोमस्य
साधको वायुः । यद्वा, पञ्चहोतेति वायोर्नाम ।
'वायुः पञ्चहोता स प्राणः' इति हि

श्रुतेः Sy.

११. शृणोतु स्तोत्रमिति Sy.

१२. अहिंसितगतिः Sy.

१३. ०वा D.

प्राणस्य वाता Sy.

१४. सुखस्यास्पदभूतः । एवमुक्तलक्षणो वायुः
Sy.

१५. सन्नः P. सप्राणः is suggested for
संप्रणः

१६. The passage 'वायुः.....ब्राह्मणम्
should follow immediately वायुश्च
and precede शृणोतु ।

१७. प्रतिप्रति D., P.

१८. स्तोत्रम् Sy.

१९. ०ति P. देवता Sy.

२०. स्वतनुजम् Sy.

२१. मात्रा D. जननीव । सा यया प्रतिगृह्णा-
तिङ्ग्य परितुष्यति तद्वदित्यर्थः Sy.

२२. हृदयङ्गमम् Sy.

२३. शोभनसुखकर्म । एतद्वदयं साधारणम् Sy.

अहमदितेः प्रसादेन । देवैर्निहितम् । प्रियम् । यद् । अन्नम् । अस्ति तत् प्राणवानि । तथा मित्रे च । वरुणे च । यत् । अस्य सुखस्योत्पादकं तदपीति ।

उदीरय कवितमं कवीनामुनत्तैनमभि मध्वा धृतेन ।
स नो वसूनि प्रयता हितानि चन्द्राणि देवः सविता सुवाति ॥ ३ ॥

उदीरय । हे स्तोतारः ! उत्पापयत । अत्यन्तं कवितमम् । अभ्युनत्त । एनम् । मोदकेन । आज्येन ।
सः । अस्मभ्यम् । धनानि । शूद्रानि । हितानि । आह्लादनानि । देवता प्रेरयति ।

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सं सूरिभिर्हरिवः सं स्वस्ति ।
सं ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति सं देवानां मुमुत्सा यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

समिन्द्र । हे इन्द्र ! त्वम् । अस्मान् । मनसा । गोभिः । सन्नय । तथा हरिवः ! प्राज्ञयच । सन्नय ।

१. देवैः प्राप्यम् Sy. २. प्रियकरम् Sy.
३. ०वैर्निहितयचंया वचंयान्नम् P. ०वैर्निहितया-
वचंयान्नम् D. मन्त्रजातम् Sy.
४. प्राप्तवानि P., D. प्रापयामीति शेषः । यद्वा
मित्रे वरुणे चाहोरात्राभिमानिदेवयोर्वदुक्तलक्षणं
ब्रह्म परिवर्द्ध यज्ञादिरूपं कर्मास्ति तदहं धारया-
मीति Sy. ५. Omitted by P.
६. ब्रह्म Sy. ७. सुखसाधनम् Sy.
८. 'उदीरय' इत्येकैकादशिते सावित्रे पशौ वपा-
याज्या । सूत्रितञ्च—'उदीरय कवितमं कवीनां
भगं धियं वाजयन्तः पुरन्धिमिति द्वे' (ASS.
3.7.) इति Sy.
९. अनया सविता च स्तूयते Sy.
१०. हे ऋत्विजः ! Sy.
११. ऊर्ध्वं प्रापयत हर्षयतेत्यर्थः Sy.
१२. क्रान्तदंशिनममुं पुरोवर्तिनमग्निं सवितारं वा Sy.
१३. अभिधियञ्चत । तर्पयतेत्यर्थः Sy.
१४. अभ्युक्तेनम् P. अभ्युनत्तेन D. देवम् Sy.
१५. मधुरेण सोमरसेन Sy. १६. धृतेन Sy.
१७. आज्योन्न सोतभ्यं P. आज्येन सोतभ्यं D.
१८. धना D. निवास्तयोग्यानि गवादिधनानि Sy.
१९. प्रयतानि Sy. २०. आह्लादनानि P.
आह्लादनानि D. आह्लादकानि हिरण्यानि Sy.

२१. देवः सविता is suggested for देवता ।
२२. प्रयच्छत्वित्यर्थः Sy.
२३. VM. ignores कवीनाम् ।
२४. ०न्नं P., D. २५. हे भगवन्निन्द्र ! U.
२६. प्रकृष्टेन चेतसा Sy. मनसाऽनुग्रहयुक्तेन Mah.
प्राणेन समीचीनेन BB.
२७. गोभिः सह Sy. वाग्भिर्गवादिपशुभिर्वा Mah.
वाग्भिर्गवादिभिः पशुभिः U. शब्दः स्तुति-
लक्षणैः BB.
२८. सन्न P. नयसि । अस्मान् गाः प्रापयसीत्यर्थः
Sy. समित्युपसर्गो नेधीत्यनेन सम्बध्यते । . . .
सन्नयसि संयोजयसि Mah. समित्ययमुपसर्गो
नेधीत्यनेन क्रियापदेन सम्बध्यते । . . . सङ्ग-
मयसि U. सन्नय संयोजय । मनस्विनो वाग्मि-
नश्च कुरु स्तोतुमित्यर्थः BB.
२९. कथा P. D.
३०. हे हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र ! Sy. हे मधवन् !
धनवन् ! Mah. महाधन ! BB.
३१. मेधाविभिः पुत्रैर्ऋत्विग्भिर्वा Sy. पण्डितैर्होत्रा-
दिभिः Mah. पण्डितैः U. विद्वद्भिर्होतृप्रभृति-
भिस्तोत्रकुशलैश्च BB.
३२. सन्नय P. D. सन्नेषि Sy. संयोजयसि Mah.
सङ्गमयसि U.

अविनाशेन । तथाऽग्नेन च । सन्नय । यच्च यादृक् च । अस्ति । देवैर्निहितम् । तथा यज्ञार्हानाम् । देवानाम् । सुमत्या च । सन्नय ।

देवो भगः सविता रायो अंश इन्द्रो वृत्रस्य संजितो धनानाम् ।

ऋभुश्चा वाजं उत वा पुरंधिरवन्तु नो अमृतासस्तुरासः ॥ ५ ॥

देवः । भगः । देवः । तथा । धनस्य । प्रेरयिता । अंशः । तथा वृत्रस्य । धनानां च । सह जेता । इन्द्रश्च । ऋभुः । वाजः । बिम्बा च । बहुप्रज्ञः । एते देवाः । रक्षन्तु । अस्मान् । त्वरमाणाः ।

मरुत्वन्तो अप्रतीतस्य जिष्णोरज्यृतः प्र ब्रवामा कृतानि ।

न ते पूर्वे मधवन्नापरासो न वीर्यं नूतनः कश्चनापं ॥ ६ ॥

मरुत्वतः । मरुद्भिर्जुक्तस्य । शत्रुभिरप्रतिगतस्य । जयशीलस्य । जरारहितस्य तव । प्रभूमः ।

१. स्वस्तिभिः क्षेमैः Sy. क्षेमेण Mah. अविनाशेन वा BB. स्वस्तीत्यविनाशनाम N. ३. २१.

२. प्रभूतेनाग्नेन Sy. अर्थज्ञानसहितेन वेदेन Mah. ब्रह्मणा वेदेन वेदार्थज्ञानेन वा तदर्थानुष्ठानेन वा BB.

३. सङ्गमयसि U. अस्मान् सन्नेषि BB.

४. अन्नम् Sy. यदस्ति यन्नित्यमित्यर्थः U. यच्चा-
न्यत् BB. ५. दच्च P.

६. देवहितम् Sy. देवार्थं कृतं कर्म यदस्ति यज्ञार्थं देवैः कृतं दृष्टं वा यत्कर्म तेन सन्नेषि Mah. देवैर्दृष्टं जयशीलणम् U. देवार्थं कृतमस्ति कर्माग्निहोत्रादिकं तेनापि BB.

७. यज्ञसम्बन्धनाम् Mah. यज्ञसम्पादिनाम् U. यज्ञार्हान् यज्ञसम्पादितानामग्न्यादीनाम् BB.

८. अनुग्रहबुद्ध्या Sy.; Mah. तृतीयया विपरि-
णामः । शोभनया मत्या U. कल्याणमत्या-
ज्नुग्रहबुद्ध्या BB.

९. सन्नेषि Sy. संयोजयसि Mah. अस्मान् संयोजय BB.

स जुहोति । समिन्द्र णो मन्ता नेषि गोभिरिति मन्तेति तन्मन्ता रिरिचानमाप्यापयति गोभिरिति तद्गोभी रिरिचानमाप्यापयति स ऋ सूरिभिर्मधवन्तु ऋ स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं

यदस्तीति ब्रह्मणेति तद्ब्रह्मणा रिरिचानमाप्या-
पयति सं देवा ना ऋ सुमतो यज्ञियाना ऋ स्वाहा

१०. This stanza=YV.8.15.=TS.1.4.44.1. SB.4.4.4.7-p.387.

११. देव P., D.

१२. अत्र लिङ्गोक्ता देवताः Sy.

१३. हेहो P., D.

१४. सन्नस्य P. धनस्य स्वामी Sy.

१५. सविता Sy. १६. त्वष्टा Sy.

१७. ंता शशत० P. ंताशश्वत्त० D.

१८. वृत्रस्य हन्ता Sy.

१९. सम्पद्येतारः Sy.

२०. एते देवाः Sy.

२१. वाचः P., D. २२. अपि च Sy.

२३. बहुवीरिभ्योच्यते Sy.

२४. एते च अमृता अमरणधर्माणो भगादिदेवाः Sy.

२५. अस्मद्यन् प्रति त्वरमाणाः सन्तः Sy.

२६. वयं यजमानाः Sy.

२७. मरुद्भिस्तदत इन्द्रस्य Sy.

२८. युद्धेऽपलायमानस्य Sy. २९. न केवलं तावन्मात्रम् । जिष्णोः जयनशीलस्य Sy.

३०. अजीर्वमाणस्य । सर्वदा मृत इत्यर्थः Sy.

३१. प्रख्यापयाम Sy.

कर्माणि । हे मधवन् ! तव । वीर्यम् । न । पूर्वं । प्राप्नुवन् । नापि । अपरं प्राप्स्यन्ति । नापि सम्प्रतिनः ।
कश्चिद्, आप्नोति ।

उपं स्तुहि प्रथमं रत्नधेयं बृहस्पतिं सनितारं धनानाम् ।

यः शंसते स्तुवते शंभविष्टः पुरुषसुरागमज्जोहुवानम् ॥ ७ ॥

उपस्तुहि । उपस्तुहि । मुख्यम् । रत्नानां धातारम् । बृहस्पतिम् । प्रदातारम् । धनानाम् । यः ।
शस्त्रैः शंसते । स्तोत्रैः स्तुवते च । अतिशयेन शं भावयन् । बहुधनः । आगच्छति । अत्यन्तमाह्वयन्तिमिति ।

तबोतिभिः सचमाना अरिष्टा बृहस्पते मधवानः सुवीराः ।

ये अश्वदा उत वा सन्ति गोदा ये वंसदाः सुभगास्तेषु रायः ॥ ८ ॥

तबोतिभिः । तव । रक्षणैः । सज्जच्छमानाः । अरिष्टा भवन्ति । बृहस्पते ! धनवन्तः । सुपुत्राश्च ।
ये जनाः याचितृभ्यः विद्यन्ते । अश्वानां दातारः । अपि । वा । विद्यन्ते । गवां दातारः । ये च । वंसदाः ।
तेषु त्वया प्रीयमाणेषु । कल्याणा भवन्ति । रायः ।

१. अथ प्रत्यक्षेणोच्यते हे इन्द्र ! Sy.
२. पराक्रमम् Sy.
३. पुरातनाः पुरुषाः Sy.
४. आपुः Sy.
५. अपरेऽपि नापुः Sy.
६. सम्प्रतिनः is suggested for सम्प्रतिनः ।
किम्बहुना नूतनः Sy.
७. कश्चिनाश्चर्यभूतः Sy.
८. यः कोऽपि वीर्यं न प्राप्नोति Sy.
९. हे अन्तरात्मन् ! त्वम् Sy.
१०. प्रकृष्टतममित्यर्थः Sy.
११. रमणीयधनदातारम् । अथवा रत्नशब्देन मणि-
मुक्तादयो गृहीता इह धनशब्देन गवादयः ।
गवादिदातारम् Sy.
१२. बृहतो मन्त्रस्य पति स्वामिनं देवम् Sy.
१३. सम्भक्तारम् Sy.
१४. धनानां हविलक्षणां Sy.
१५. देवः Sy.
१६. स्तुवते सामभिर्यजमानाय Sy.
१७. सं P.

- मुखस्य भावयितृतमो भवति Sy.
१८. प्रभूतधनः सन् Sy.
 १९. आगच्छति तमुपस्तुहि Sy.
 २०. ०यत० P. यश्च आह्वयन्तं यजमानम्
Sy.
 २१. रक्षाभिः Sy.
 २२. अहिंसिताः Sy.
 २३. शोभनपुत्राश्च भवन्ति Sy.
 २४. त्वदनुगृहीताः Sy.
 २५. सन्ति Sy.
 २६. बहूनामधवानाम् Sy.
 २७. अश्वान्दाता ते तारः P.
 २८. उत वा अथवा Sy.
 २९. नवां P., D.
 ३०. वसूदाः P., D.
 ३१. तेषु सर्वेषु Sy.
 ३२. ०मानेषु P., D.
 ३३. शोभनधनाः सन्ति Sy.
 ३४. राया P., D. धनानि सम्भवन्तिवति शेषः
Sy.

विसर्माणं कृणुहि वित्तमेषां ये भुञ्जते अपृणन्तो न उक्थैः ।

अपत्रतान्प्रसवे वावृधानान्ब्रह्मद्विषः सूर्याद्यावयस्व ॥ ६ ॥

विसर्माणम् । विसरणशीलं विनश्यमानम् । कुरु । एषाम् । धनम् । ये स्वयमेव । भुञ्जते ।
अस्मभ्यम् । अप्रयच्छन्तः । एतैः प्रयुज्यमानैस्त्वर्थैः । अपगतकर्मणः सर्वदा । स्वनिर्गम एव । वधमानान् ।
ब्रह्मद्विषः । अस्मात् सूर्यात् । पृथक् कुरु, मारय ।

य ओहते रक्षसो देववीतावचक्रेभिस्तं मरुतो नि यात ।

यो वः शमीं शशमानस्य निन्दितुच्छधान्कामान्करते सिध्विदानः ॥ १० ॥

य ओहते । यः । देवैरक्षितव्ये अस्त्रे । राजसान् । प्रापयति । तम् । हे मरुतः ! चक्ररहितैर्भवतां
रथैः । नियात, यातिर्वचकर्मसु पठितः । यः । युष्मान् । भजमानस्य । कर्म । निन्दति । स काष्ण्यादीना-
मात्मीयानां कर्मणां कामान् । अल्पफलान् । करोति । कार्येषु स्वित्त्वद्वात्रः प्रवर्तमान इति ।

१. विसर्माणं शीलं D. विसर्माणशीलः P.
२. विनश्यमा० P.
३. कुरु हे ब्रह्मणस्पते ! Sy.
४. वक्ष्यमाणानाम् Sy.
५. धनानां D.
६. विशिष्टेभ्योऽस्मभ्यम् Sy.
७. ०युमा० D.
८. स्तुतिप्रतिपादकैः शस्त्रैः Sy.
९. अपगतकर्म P.
१०. ०र्ग P. प्रसवे । उत्पत्तिमति मनुष्यलोके Sy.
११. ब्राह्मणद्वेष्टुन् मन्त्रद्वेष्टुन् वा Sy.
१२. Omitted by P. ०स्मान् D.
१३. अन्धकारे स्वापयेत्यर्थः Sy.
१४. यजमानः Sy.
१५. देवानां वीतिः प्राप्तिर्भक्षणं वा यत्र स तथोक्तः ।
तस्मिन् यत्ने । अन्येषानुष्ठानादिना आसुरं
करोतीत्यर्थः Sy.
१६. बलिनो राजसान् Sy.

१७. यजमानम् Sy.
१८. अचक्रं रथैः Sy.
१९. नियतयात P. नितरां प्रापयतान्धकारम् ।
यद्वा । अचक्रैर्भिरिति पूर्वशान्वयः । चक्रशब्दे-
नाङ्गान्युच्यन्ते । पुनः पुनरङ्गरहितैः केवलैरेव
प्रधानैरोहते प्रापयति, साङ्गं हि कर्म देवानभ्येति
Sy. २०. युष्माकम् Sy.
२१. शंसमानस्य मम सम्बन्धि Sy.
२२. कर्म स्तुतिलक्षणम् Sy.
२३. ०न्ति D. निन्देत् वैदिकं ज्योतिष्टोमादिकं
कर्म निन्दति Sy.
२४. काष्ण्या० P. ०काष्ण्या० ०ए ०कृष्ण्या० is
suggested for ०काष्ण्या० ।
२५. कृष्णादिजनितभोगान् Sy.
२६. स्वयञ्च तुच्छधानं नश्वरान् Sy.
२७. कुरुते, यद्वा युष्मानु कमनीयान् भोगान्
तुच्छधानं करोति Sy.
२८. ०शन गा० D. स्वित्त्वद्वात्रः कलेशयन् Sy.

तम् पुहि यः स्विपुः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य ।
यक्ष्वा महे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥ ११ ॥

तम् पुहि । तम् । एव । स्तुहि । यः । शोभनेषु । शोभनघनुष्कश्च भवति । यो वा । सर्वस्य ।
भेषजस्य । ईश्वरो भवति । यज च । महे । सौमनसाय । रुद्रम् । नमस्कारः । देवम् । क्षेप्तारम् ।
परिचर ।

दमनसो अपसो ये सुहस्ता वृष्णः पत्नीर्नद्यो विभ्वतृष्टाः ।
सरस्वती बृहदिवोत राका दशस्यन्तीर्वरिवस्यन्तु शुभ्राः ॥ १२ ॥

दमनसः । दमनसः । व्यापनशीलाः । ये । कल्याणहस्ताः । याश्च पर्जन्यस्य । पत्न्यः । नद्यः ।
महतामपि तनूकथ्यः । तथा सरस्वती । बृहदिवा चाप्सराः । तथा । राका ताः सर्वाः । प्रयच्छन्त्यो धनम् ।
अस्माकमपि धनं दातुमिच्छन्तु । शोभमानाः ।

१. हे आत्मन् ! Sy.

२. रुद्रम् Sy.

३. स्तुतिं कृद् Sy.

४. ०नेषु P., D. शोभनबाणः Sy.

५. विरोधिहन्तृत्वात् सुष्टुत्वम् Sy.

६. श्रोत्रघस्य Sy.

७. ०रस्य P. शारीरस्य सांसारिकस्य चारिष्टस्य
शमनायेश्वरव्यतिरिक्तस्यौषधस्याभावाद्भूषक-
मत्वाच्चास्य भेषजस्वामित्वम् । 'भिवर्त्तमं
त्वा भिवर्त्ता' शृणोमि' (RV.II. 33.4.)
इत्यादिश्रुतेः Sy.

८. महते Sy.

९. सुमनस्त्वाय । ईश्वराराधनाच्चित्तशान्तिः प्र-
सिद्धा Sy.

१०. दुःश्चात्तत्साधनाद्दुरिताद्वा मोक्षयितारं देवम् Sy.

११. हविर्भिनंमस्कारैर्वा Sy.

१२. देवैः D. द्योतमानम् Sy.

१३. प्रकृष्टासुम् । बलवन्तमित्यर्थः । यद्वा प्राण-
दातारं रुद्रम् Sy.

१४. ०च P.

१५. अत्र लिङ्गोक्ता देवताः Sy.

१६. दानमनसो दान्तमनसो वा Sy.

१७. व्यावन० D. चमसादवरथगवादिशोभनकर्म-
वन्तः । मत्वर्यो लुप्यते Sy.

१८. सन्ति Sy.

१९. अत एव कुशलहस्ताः Sy.

२०. ते ऋभवो वर्षकस्येन्द्रस्य Sy.

२१. वश्यः P. पालयिष्यः Sy.

२२. द्यः P. नवनशीला गङ्गाद्याः Sy.

२३. ऋभूणां मध्यमेन कृताः Sy.

२४. ०ति P. सरस्वती एतन्नामिका नदी वाग्देवी
वा Sy. २५. प्रभूतवीप्तिः Sy.

२६. ०रता P. ०रः D.

२७. अयि च Sy.

२८. ०काः P. देवी च Sy.

२९. दशस्यन्त्यः कामान् प्रयच्छन्त्यः Sy.

३०. अस्माभ्यं धनमिच्छन्तु Sy.

३१. वीप्तास्तादृच Sy.

प्र सू महे सुशरणां मेधां गिरं भरे नव्यसीं जायमानाम् ।

य आहना दुहितुर्वचनासु रूपा मिमानो अकृणोद्विदं नः ॥ १३ ॥

प्र सु^१ । प्रकर्षेण, सुष्टु, भवामि । महते । सुनिलयाय बुद्धिम् । तथा स्तुति च । बुद्धेर्जायमानाम् ।

यः । आहननशील इन्द्रः । दुहितृभूमेः । नदीषु । रूपाणि, श्रोत्रधिवनस्पत्यादीनाम् । मिमानः उत्पादयन् ।

अस्मदर्थम् । इदम् । कृतवान्, इदमित्युदकनामेति ।

प्र सुष्टुतिः स्तनयन्तं रुवन्तमिच्छस्पतिं जरितनूनमश्याः ।

यो अब्दिमाँ उदनिमाँ ह्यतिं प्र विद्युता रोदसी उच्चमाणः ॥ १४ ॥

प्र सुष्टुतिः^{११} । सुष्टुतिः^{१२} । जरितः^{१३} । स्तननशब्दम्, अवस्पर्जनशब्दं च कुर्वन्तम् । पृथिव्याः^{१४} । पतिम्^{१५} ।

यः । मेघवान्^{१६} । उदनिवान्^{१७} । प्रगच्छति^{१८} । विद्युता सह । आवापृथिवी । सिञ्चति^{१९} ।

१. सुः P.

२. सम्पादयामि Sy.

३. सुखनि० P. शोभनरक्षकावेन्द्राय पञ्चन्याय वा
सुसुखाय वा Sy.

४. मतौ धीयमानाम् Sy.

५. इदानीमुत्पाद्यमानाम् । नूतनामित्यर्थः Sy.

६. इन्द्रः पञ्चन्यो वा Sy.

७. ०हनशी० P., D.

अहन्ता सेक्ता Sy.

८. दुहितृस्थानीयायाः पृथिव्या हिताय Sy.

९. ०स्पति नोन्निमिदयत् P. ०स्पती नोर्निमिदयत्
D. कुर्वाणः Sy.

१०. अस्मभ्यम् Sy.

११. उदकम् Sy.

१२. करोतु Sy.

१३. इत्युदकेनामेति P. D. Ngh. 1.14. The
passage इव . . . नाम should imme-
diately follow इदम् and precede
कृतवान् ।

१४. VM. ignores नव्यसीम् । नव्यसी नव-

तरामतिशयेन स्तुत्यां वा Sy.

१५. सुः P. सुष्टुरिति D.

१६. अत्र पञ्चन्यः स्तूपते Sy.

१७. सुष्टुरिति P.

शोभना स्तुतिः Sy.

१८. हे स्तोतः ! त्वदीया स्तुतिः Sy.

१९. गजन्तम् Sy.

२०. अवस्पर्जनशब्दं P. वर्षणजनितं शब्दं कुर्वाणम्
Sy.

२१. अन्नस्योदकस्य वा Sy.

२२. त्वामिनम् Sy.

२३. पञ्चन्यः Sy.

२४. मेघेष्वपान् P., D. अब्दिरपां दानवान् मेघः ।
तद्वान् Sy.

२५. उदकवान् Sy.

२६. गच्छति Sy.

२७. तडिता Sy.

२८. आवापृथिवी Sy.

२९. VM. ignores प्र । नूनम् and अश्याः ॥
प्रकर्षेण । व्याप्नोतु Sy.

एष स्तोमो मारुतं शर्धो अच्छा रुद्रस्य सुनयुवन्पूरुदश्याः ।

कामो राये हवते मा स्वस्त्युप स्तुहि पृषदश्वाँ अयासः ॥ १५ ॥

एष स्तोमः । अयम् । स्तोमः । मरुताम् । वेंगम् । अभिमच्छत्वित्येतदेवाह—रुद्रस्य । पुत्रान् । मिश्रणमिच्छतः । उद्घ्याप्नोति । किं मदीयः कामः । माम् । धनाय । आह्वयति । सुष्टु तथा सति त्वम् । उपस्तुहि । पृषदश्वान् । गच्छतो मरुतः ।

प्रेष स्तोमः पृथिवीमन्तरिक्षं वनस्पतीरोषधी राये अश्याः ।

देवोदेवः सुहवो भृतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मती धातु ॥ १६ ॥

प्रेषः । पृथिव्यादीन् । अयम् । स्तोमः । धनावंम् । प्राप्नोतु । तथा सर्वो देवः । मह्यम् । स्वाह्वानः । भवतु । मा । अस्मानस्मदीया । माता । भूमिः । दुष्टे मनेने । दधातु ।

उरौ देवा अनिवाधे स्याम ॥ १७ ॥

उरौ । इयमेकपदा ॥ हे देवाः ! वयम् । बाधारहिते । विस्तीर्ण स्थाने । स्यामेति ।

<p>१. मया सम्पादितः Sy.</p> <p>२. स्तोत्रम् Sy.</p> <p>३. बलम् Sy.</p> <p>४. अग० P., D. अभिमुखं प्राप्नोतु । समुदाय-
रूपेण स्तुत्वा समुदायरूपेणाह Sy.</p> <p>५. पुत्रा P. एषां रुद्रेण पुत्रत्वेन परिकल्पितरस-
कृपुक्ता Sy.</p> <p>६. यूनो मिश्रणेच्छन्वा Sy.</p> <p>७. उद्घ्याप्नो D. उन्नतमत्यधिकमश्या व्याप्नुहि
हे मनः ! Sy.</p> <p>८. कि P., D.</p> <p>९. संकल्पः Sy.</p> <p>१०. धनावंम् Sy.</p> <p>११. धनान् धारयति P. प्रेरयतीत्यर्थः । यस्मादेवं
तस्मात् Sy.</p> <p>१२. अविनश्वरम् Sy.</p> <p>१३. त्व P., D.</p> | <p>१४. वस्तु० P., D. उपेत्य स्तुहि Sy.</p> <p>१५. पृषदश्वान्प्रेषान् Sy.</p> <p>१६. यज्ञगन्तुन् Sy.</p> <p>१७. स्तुतिः Sy.</p> <p>१८. सर्वोऽपि देवः Sy.</p> <p>१९. मदयम् Sy.</p> <p>२०. ०हानः P.</p> <p>२१. Omitted by P. सर्वस्य निर्मात्री । यहा
अत्रेभौमत्वाद्विशेषेण माता तावती Sy.</p> <p>२२. ०मि P. पृथिवी Sy.</p> <p>२३. मनेने P., D. दुर्मती Sy.</p> <p>२४. ०नुं P., D. (मा) स्थापयतु Sy.</p> <p>२५. युष्माकं सम्बन्धिनि नितरां बाधरहिते सुखे Sy.</p> <p>२६. महति Sy.</p> <p>२७. स्था P., D.</p> <p>२८. ०मिति P.</p> <p>भवेम वयमत्रयः Sy.</p> |
|--|---|

समश्चिनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ १८ ॥

समश्चिनोः । सङ्गमेम हि । अश्चिनोः रक्षणैः । नवतरेण । सुखस्य भावयित्री । शोभनप्रणयनेन ।
आवहतम् । अस्मभ्यम् । धनम् । अपि च । आवहतम् । वीरान् । आवहतं च । विश्वानि । अमरगानि ।
मुघनत्वानि च ।

V.43.

आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्था अमर्धन्तीरुप नो यन्तु मध्वा ।

महो राये वृहतीः सप्त विप्रो मयोभुवो जरिता जोहवीति ॥ १ ॥

आ धेनवः । धेनवः । तूर्ण्यगमनाः । अहिस्तन्यः । अस्मान् । मधुरसेन । पयसा सह । उपायन्तु ।
महते । धनाय । महतीः । सप्त नदीः । सुखस्य भावयित्री । मेधावी । स्तोता । अत्यन्तमाह्वयति ।

आ सुष्टुती नमसा वर्तयर्ध्व द्यावा वाजाय पृथिवी अमृध्रे ।

पिता माता मधुवचाः सुहस्ता भरेभरे नो यशसावविष्टाम् ॥ २ ॥

आ सुष्टुती । आह्वयामः । सुस्तोत्रे । नमस्कारेण वयम् । सुखेन वर्तयितुम् । अहिस्तन्यो ।

१. ०नो D. २. गमे P. वयं सङ्गच्छेमहि Sy.

३. ०णे P. ४. पूर्वमन्यरननुभूतेन Sy.

५. सुखस्याम P. ६. शोभनप्रणयनवता Sy.

७. वह० P. प्रापयतम् Sy.

८. सुवीर्यवतः पुत्रानपि Sy.

९. हे अमरणावश्चिनो ! Sy.

१०. सौभगान्यपि, आवहतम् Sy.

११. Ms. D. puts the figure ॥४२॥ here to indicate the end of the fortysecond hymn. No such number is given in P.

१२. 'आ धेनवः' इति सप्तदशचर्चमेकादशं सूक्त-
मन्त्रेणैवैष्टुभं वैश्वदेवम् । अथानुक्रमिका—
'आ धेनवस्तन्युनैतयोपान्त्यैकपदा' (KSA.
26.43.p.20.) इति । विनियोगो लैङ्गिकः ।
अपोनन्त्रीये एकधनासु हविर्वानं प्रति नीय-
मानास्वाद्यानुवचनीया । सूत्रितञ्च—'आ
धेनवः पयसा तूर्ण्यर्थाः समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः'

(ASS.5.1) इति Sy.

१३. प्रीणयिष्यो नद्यः Sy.

१४. त्वरमाणगमनाः Sy. अर्थोऽर्थः (N.I.18.)

१५. अहिस्तन्यः सत्यः Sy.

१६. ०सन P. मधुरेण Sy.

१७. रसेन सहिताः Sy.

१८. उपागच्छन्तु Sy.

१९. महिस्तप्त नदी P. सर्पणस्वभावाः । सप्त-
संख्याकाः 'इमं मे गङ्गे' (RV.X.75.5.)
इति मन्त्रोक्ता गङ्गाद्या वा । तत्र हि प्राधान्येन
सप्तर्षोक्ताः Sy. २०. विशेषेण प्रीणयिता

Sy. २१. स्तो त्यन्त० P. २२. ०तीः P.

२३. Sy. seems to explain आ and
वर्तयर्ध्व together as अहम्.....
आवर्तयितुमिच्छामि ।

२४. सुस्तोत्रेण is suggested for सुस्तोत्रे ॥
सुष्टुत्या शोभनस्तोत्रेण Sy.

२५. हविषा च Sy. २६. हिसारहिते Sy.

द्यावापृथिव्यो । अन्नार्थम् । तौ च मातापितरौ । मधुवचसौ । शोभनहस्ता । अस्मान् । सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे ।
यशस्विनी । अवताम् ।

अध्वर्यवश्चक्रुवांसो मधूनि प्र वायवे भरतु चारुं शुक्रम् ।

होतैव नः प्रथमः पांसुस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । हे अध्वर्यवः ! यूयम् । अभिष्टुतवन्तः । सोमान् । अथा वायवे । यज्ञमुखे प्रभर ।
कल्पाणमभिपुतम् । त्वञ्च वायो ! होतैव वषट् कर्ता । प्रथममेव । अस्य । पिब । हे देव ! एतन् मधु ।
वयम् । तुभ्यम् । मदाय । दत्तवन्तः ।

दश क्षिपे युञ्जते बाहू अद्रि सोमस्य या शमितारा सुहस्ता ।

मध्वो रसं सुगर्भस्तिगिरिष्ठां चनिश्चदद्दुहे शुक्रमंशुः ॥ ४ ॥

दश क्षिपः । दश । अङ्गुलयः । बाह्वोः । आवाणम् । अभिषवाय युञ्जते पशोः शमितार इव ।

१. ०र्था D. 'अन्नं वै वाजः' (TB.1.3.6.6.)

इति हि श्रुतिः Sy.

२. पालयित्री छीः । निर्मात्री पृथिवी Sy.

३. प्रियवचना Sy.

४. ०नस्ती P. अभिमतदानेन शोभनहस्ता ।
एते उभयविशेषणे Sy.

५. सर्वेषु सङ्ग्रामेषु यज्ञेषु वा Sy.

६. यशोयुक्ती ? (०युक्ते) द्यावापृथिव्यौ Sy.

७. अवताय P. अवतार्थ D.

रक्षताम् Sy.

८. हे अध्वरं युञ्जानाः ! Sy.

९. कुर्वाणाः यूयम् Sy.

१०. मधुररसानि सोमाज्यादीनि Sy.

११. अथ is suggested for अथा ।

१२. ०भरत is suggested for ०भर । प्रथमं
प्रकर्षेण सम्पादयते Sy.

१३. चरणीयम् Sy.

१४. ०त P.

०भिष्टुत D.

१५. वायो P., D.

१६. होता यथा प्रथमं पिबति तद्वत् Sy.

१७. ०षड्० D.

१८. इतरदेवेभ्यः पूर्वम् Sy.

१९. न P.

अमुं सोमम् Sy.

२०. वायो ! Sy.

२१. मधुरं सोमरसम् Sy.

२२. वयम् seems to be the explanation
of नः ॥ नः अस्मदर्थम् Sy.

२३. ददाम । वायोः पूर्वपानमसकृत् प्रपञ्चितम्
Sy.

२४. VM. ignores शुक्रम् ॥ दीप्तं सोमम्
Sy.

२५. अत्राभिषवस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् सोमो देवता ।
यद्वा ऐन्द्री Sy.

२६. दशसंख्याकाः Sy.

२७. क्षेत्र्योऽङ्गुलयः Sy.

२८. ०ह्वो D. बाहू अप्यध्वर्युसम्बन्धिनौ अद्रि
युञ्जते Sy.

२९. अभिषवप्रावाणम् Sy.

३०. यज्ञते P., D. गृह्णन्ति, यद्वा परस्परं युक्ता
भवन्ति Sy.

सोमस्य । यो बाहू । शर्मितारो । शोभनपाणी । ततः शोभनबाहुपरिमृहीतः । अंशु । गिरिस्थितम् । भध्वः । रसम् । दुदुहे भूजवति स्थितमुत्तमं रसं दुग्धे । तदेवाह—चनिश्चददिति चदतिगंतिकर्मा, अत्यन्तं निर्गच्छत् । शुक्रं दुदुह इति ।

असावि ते जुजुषाणाय सोमः क्रत्वे दद्याय बृहते मदाय ।

हरी रथे सुधुरा योगे अर्वागिन्द्र प्रिया कृणुहि हृयमानः ॥ ५ ॥

असावि^{१५} । अभिष्टुतः । तुभ्यम् । सेवमानाय^{१६} । सोमः । प्रजार्थम्^{१७} । बलार्थं च । तथा महते च । मदाय^{१८} । ततस्त्वमश्वी । शोभनबन्धुरी^{१९} । रथे । योगनिमित्तम् । अभिमुखम्^{२०} । कुरु । इन्द्र ! प्रिया । अस्माभिर्हृयमानः^{२१} ।

आ नो महीमरमति सजोषा ग्नां देवीं नमसा रातहंव्याम् ।

मधोर्मदाय बृहतीमृतज्ञामाग्ने वह पथिभिर्देवयानैः ॥ ६ ॥

आ नः । आवह । अस्माकम्^{२२} । महतीम् । अनुपरमां सर्वदा गच्छन्तीम् । तथा सहितः । ग्नाम् ।

१. यो P., D.
२. अभिष्टोतारो तौ बाहू युञ्जते Sy.
३. शोभनहननौ ? (हस्तौ) Sy.
४. शोभनाङ्गुलिरध्वर्युः Sy.
५. ०तांशु P.
६. गिरिस्थायिनं गिरिवदुन्नतप्रदेशस्थितं वा Sy.
७. मधुरस्य सोमस्य Sy.
८. ०त मध्व रसं P.
९. दोग्धि Sy.
१०. सरं P.
११. ०वदति P., D.
१२. चदन्तिगंतिकर्मं त्यन्तं P. आह्लादयन्—
'चदि आह्लादने' इत्यस्माद्यङ्लुकि आन्वसं
रूपम् Sy.
१३. श० P. निर्मलं रसम् Sy.
१४. दुग्धे । यद्वैकं वाक्यम् । अंशुर्व्याप्तः सुग-
भस्तिः । सुहृस्तोऽध्वर्युर्मध्वो रसं दुदुहे दोग्धि
Sy.
१५. हे इन्द्र ! Sy.
१६. सोमपानाय D.

१७. क्रत्वे वृजवधादिकर्मणे Sy.
१८. बलाय Sy.
१९. महत्वे P., D.
२०. मदाय P., D.
२१. तत्त्वं P.
यस्मादेवं तस्मात् Sy.
२२. शोभनायां धुरि नियुक्ती Sy.
२३. रथे योजयित्वा तं रथम् Sy.
२४. याग० D. योग is omitted by P.
योगार्हे युक्ते वा Sy.
२५. अस्मदभिमुखम् Sy.
२६. ०याया स्मा० D.
२७. ०नं D. हृयमानः सन् Sy.
२८. अत्राग्निं सम्बोध्य ग्नादेवताया आवाह्यत्वा-
दस्याग्निर्गता वा देवता Sy.
२९. अस्मदवर्चम् Sy.
३०. आ सप्तन्ताद्रममाणां सर्वत्र गन्त्रीं वा Sy.
३१. अस्माभिः सह प्रीयमाणस्त्वम् Sy.
३२. सर्वैर्गन्तव्यमेतन्नामिकां देयताम् Sy. मेना
ग्ना इति स्त्रीनाम् N.3.21.

देवीम् । नमस्कारेण सह । दत्तहविष्काम् । सोमस्य । मदाय सोमं पातुम् । ऊच्छिताम् । सत्यज्ञाम् ।
देवयानैः । मार्गैः ।

अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा वपावन्तं नाग्निना तपन्तः ।

पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्टु आ धर्मो अग्निमृतयन्त्रसादि ॥ ७ ॥

अञ्जन्ति । आज्येन, अञ्जयन्ति । यं धर्मम् । ब्राह्मणा । प्रथनीयं मृदादिकमिव । प्रथयन्तः ।
वपाशब्दः सार्वजनः, यथा वपावन्तं भाण्डम् । अग्निना । तपन्तः । सवितुः । इव । पुत्रः । उपस्थे ।
प्रियतमः । अग्निं प्रति । धर्मः । यज्ञमिच्छन् । अश्वर्यभिरासादि ।

अच्छा मही बृहती शतमा गीर्दतो न गन्त्वश्विना हुवध्वै ।

मयोभुवा सुरया यातमर्वागन्तं निधिं धुरमाशिर्न नामिम् ॥ ८ ॥

अच्छ । महती । बृहिता । सुखतमा । स्तुतिः । दूतः । इव राजप्रेषितः । अश्विनौ । अभिगच्छतु ।

१. स्तोत्रेण सह Sy.
२. रातं वत्तं वानाप सङ्कल्पितं हव्यं यस्यास्ताम् ।
दत्तहविष्कामित्यर्थः Sy.
३. मधुरस्य सोमस्य Sy.
४. प्रवृद्धाम् Sy.
५. यज्ञमभिजानतीम् Sy.
६. देवगन्तव्यः Sy.
७. VM. ignores आ and अग्ने ॥ आ
अभिमुखम् । हे अग्ने ! Sy.
८. प्रवर्ग्ये महावीरेऽज्यमाने 'अञ्जन्ति यम्' इत्येषा ।
सुत्रितञ्च—'अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा
इत्यज्यमाने' (ĀSS.4.6.) इति Sy.
९. ०न्ती P., D.
अञ्जन्ति Sy.
१०. महावीरम् Sy.
११. ०णं P. ०णाः is suggested for ०णा ॥
मेधाविन ऋत्विजोऽश्वर्यादयः Sy.
१२. पृथनीयाम् P., D.
१३. उदाकमिव P. इदानीं प्रथयन्तः Sy. नेति
सम्प्रत्यर्थे । अस्त्युपमार्थस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः
N. 7. 31.

१४. ०न्ता P.
१५. ववाश० P.
पवाश० D.
१६. सकारव० P.
१७. प्रवृद्धं पशुं ययाग्नी तपन्ति तद्वत् Sy.
१८. बाधवनिना P.
१९. ०न्त D.
२०. पितुः Sy.
२१. ०तमनः P.
२२. प्रीति P. अग्नी Sy.
२३. महावीरः । 'यद्ब्राम्हणमित्यपेतत्तद्धर्मस्य धर्म-
त्वम्' (TĀ. १. १. ५.) इति हि श्रुतिः
Sy.
२४. आसावितः । अत्र पितृपुत्रद्वयान्तः स्फोटवि-
राहित्येन सुखवासप्रख्यापनार्थः Sy.
२५. ०ति D. पूज्या Sy.
२६. महती Sy.
२७. ०ति D.
अम्मदीया स्तुतिः Sy.
२८. आह्वाता Sy.
२९. अभिमुखं गच्छतु Sy.

आह्वातुम् । ततो युवां मुखस्य भावयितारौ । सरथौ । इतोमुखम् । आयातम् । अविगच्छन्तम् । निहितं हविः । यथा । शकटस्य रथहननसाधनीम् । धूरम् । आगिरुभयोरनि सरणार्थं गच्छतीति ।

प्र तव्यसो नमोऽक्तिं तुरस्याहं पूष्ण उत वायोरदिच्छि ।

या राधसा चोदितारा मतीनां या वाजस्य द्रविणोदा उत त्मन् ॥ ६ ॥

प्र तव्यसः^१ । अतिशयेन वृद्धस्य । क्षिप्रस्य वायोः^२ । पूष्णः^३ । च^४ । अहम्^५ । नमस्कारवचनम् । प्रक-
र्षणातिसृजामि^६ । यौ^७ । अग्नेन^८ । चोदयितारौ । स्तुतीनाम्^९ । यौ च^{१०} । बलस्य दातारौ । यौ च^{११} । आत्मनैव^{१२} ।
द्रविणसो^{१३} धनस्य दाताराविति ।

१. ऽविश्वानभिगच्छत्यां ह्वातुं P. स्वनाभिग०
D. २. एकरथौ सन्तौ Sy.

३. अभिमुखम् Sy.

४. गच्छन्तम् Sy.

५. निहितं सोमम् Sy.

६. स्थन० D. स्थानहननान्वयी P.

७. धूरम् P. भारवाहिकाम् Sy.

८. कील इव । यथा निष्कीला नाभी रथं न
निर्वहति तद्वद्युवाभ्यां विमुक्तः सोमो यागं न
निर्वहतीति ज्ञापयितुमेव दृष्टान्तितम् Sy.

९. तव्यसरः P. तव्यरसः D. आङ्गिरसोऽग्निर-
पश्यत् SKN.

१०. प्रकृष्टबलस्य Sy. तवस इति तवतेर्वृद्धार्थस्य
तुच्चि 'तुश्छन्दसि' इतीयमुनि 'तुरिष्ठेमेयसु'
इति लोपः । छान्दसत्वादीयमुनि आदिलोपेन
रूपम् । तवीयसोऽतिशयेन वर्धितुः । तवश-
ब्दस्य बलनाम्नो भवन्तस्यापकर्षणेन बलवत
इत्यर्थः SKN.

११. त्वरमाणस्य Sy. त्वरणस्य । तुपूर्वस्य रिष-
तेर्वा हिंसायस्य, हिंसितुस्तमसाम् SKN.

१२. उक्तलक्षणाय Sy.

१३. पोषकस्य देवस्य उक्तगुणाय देवाय Sy.

१४. अपि च Sy. उतशब्द एवार्थे SKN.

१५. ऋषिः Sy.

१६. नम इति वचनं स्तोत्रम् Sy. स्तुत्युक्तिम् SKN.

१७. प्रदिशामि Sy. प्रेत्ययमदिक्षीत्यनेन सम्बध्यते ।
... 'दिश अतिसर्जने' प्रकर्षेण दिशाम्यतिसृ-
जाम्युच्चारयामीत्यर्थः SKN.

१८. पूषवायू Sy.

१९. P. reads वायग्नेन for यौ । अग्नेन ॥
हविर्लक्षणेन निमित्तेन Sy. धनेन SKN.

२०. प्रेरयितारौ Sy. चोदितारौ SKN.

२१. मतीनाम् । यद्वा राधसेति षष्ठ्यर्थे तृतीया ।
राधसो धनस्य मतीनां च चोदयितारौ तौ देवौ Sy. धनं ददतौ तरतिक्रियायां स्तोत्रं
चोदयत इत्यर्थः SKN.

२२. अग्नस्य सङ्ग्रामस्य वा चोदयितारौ तौ देवौ
Sy. वाजस्याग्नस्य साकाङ्क्षत्वाद् दाताराविति
शेषः SKN.

२३. आत्मनेनैव P. आत्मन्यनन्यप्रेरणयैव Sy.
'मन्त्रेष्वाङ्गि०' (Pa. 6. 4. 141.) इत्यादि-
लोपः, तृतीयायाश्च लुक् । ... आत्मनैवेत्यर्थः
SKN.

२४. ऽसा D. द्रविणोदी भवतमिति शेषः Sy.

आ नामभिर्मरुतो वच्चि विश्वाना रूपेभिर्जातवेदो हवानः ।

यज्ञं गिरो जरितुः सुष्टुतिं च विश्वे गन्त मरुतो विश्वं ऊती ॥ १० ॥

आ नामभिः । आत्मीयैः नामधेयैः विद्योतमानान् । मरुतः । सर्वास्त्वम् । आवह । तथाज्ञातृकृत-
स्तेषां रूपैश्च सह । अस्माभिर्हूयमानः । अथ मरुत आह—यज्ञम् । उक्थागिरः । सुष्टुतिम् । च । जरितुः ।
सर्व एव । गच्छत यूयम् । हे मरुतः ! रक्षणार्थम् । विश्व इति पूरणम् ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती यज्ञता गन्तु यज्ञम् ।

हवै देवी जुजुषाणा धृताचीं शुभां नो वाचंमुशती शृणोतु ॥ ११ ॥

आ नः । आगच्छतु । अस्माकम् । महतः । दीप्तात् । स्वावासात् पर्वतात् । सरस्वती । यष्टव्या ।

१. ०वै P. इन्द्रवरुणेत्यादिसक्षणैः Sy.
२. देवान् Sy.
३. ०वां त्वाम् P. सर्वानपि स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च Sy.
४. आवहसि Sy.
५. ०हं जयं तथा० P.
०हृज्जनन्तया० D.
६. सहस्राक्षवज्रहस्तत्वादिसक्षणै रूपैः आ वहसि यज्ञम् Sy.
७. भूय० P., D. अस्माभिराहूयमानः सन् Sy.
८. ०तम् D.
९. अस्मदीयं यज्ञसम्बन्धि हविर्वां Sy.
१०. उक्था० P. स्तुतिवर्चांसि Sy.
११. स्तुति P. तत्साध्यां शोभनफलां स्तुतिं च । अवयविन्याः स्तुतेरेकत्वादेकवचनम् । अवयवानां बहुत्वाद् बहुवचनम् Sy.
१२. Omitted by P.
१३. स्तोतुः सम्बन्धिनीः Sy.
१४. ०त P. उक्ते यज्ञस्तुती अभितक्ष्य आगच्छत Sy.
१५. ऊत्या रक्षणी च सह गन्त Sy.

१६. पारयितं P.
१७. VM. ignores आ and जातवेदः ॥
हे जातप्रज्ञाने ! Sy.
१८. 'आ नो दिवः' इत्येकादशी व्यूढे दशरात्रे नवमे-
ऽहनि प्रउगशास्त्रे सारस्वततृचे द्वितीया । सूत्रि-
तञ्च 'आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्व-
त्यभि नो नेधि वस्यः, (ĀSS. ४. 11.)
इति Sy.
१९. ०द्य त्वम् P. यद्यप्यनुच्छ्रिते प्रवेशे स्थिता
(तथापि) शीघ्रमागच्छतु BB.
२०. महतोऽपि BB.
२१. ०तान् P. श्रोतमानाद् द्युलोकात् Sy.
२२. ०सान् P.
२३. ०तान् P. पर्वततः पूरणवतः ग्रीणनवतो वान्त-
रिक्षान्मेघाद्वा सरस्वती आगच्छतु । अनेन
माध्यमिकी वागुच्यते । यदंतद्विव इत्यस्य विशे-
षणम् । सन्ति हि द्युलोके ग्रीणि पर्वानि 'तिलो
दिवः पृथिवीः' इत्यादिभूतेः । अस्मिन् पक्षे
द्वितीय आकारः पूरणः Sy. प्रकृष्टाद्विषमाच्च
प्रवेशादागच्छत्वित्यर्थः BB.
२४. देवी Sy.

आह्वानम् । देवी । सेवमाना । उदकमञ्चन्ती । सुखाम् । अस्मदीयाम् । वाचम् । कामयमाना । शृणो-
त्विति ।

आ वेधसं नीलपृष्ठं बृहन्तं बृहस्पतिं सदनं सादयध्वम् ।

सादधौनि दम् आ दीदिवासं हिरण्यवर्णमरुषं सपेम ॥ १२ ॥

आ वेधसम्^१ । आसादयध्वम्^{१*} । विधातारम्^{११} । नीलपृष्ठम्^{११} । महान्तम्^{११} । बृहस्पतिम्^{१२} । यज्ञे । अध्व-
र्युभिः साद्यस्थानम्^{१५} । यज्ञगृहे^{१५} । देदीप्यमानम्^{१७} । हिरण्यसदृशम्^{१८} । आरोचमानम्^{१९} । स्पृशामः^{१९} ।

आ धर्णसिर्वृद्धिदिवो रराणो विश्वेभिर्गुन्त्वोमभिर्दुवानः ।

आ वसान् ओषधीरमृध्रस्त्रिधातुशृङ्गो वृषभो वयोधाः ॥ १३ ॥

आ धर्णसिः^{२१} । आगच्छतु^{२२} । धारयिता^{२३} । बृहदीप्तिः^{२४} । रममाणः^{२५} । विश्वैः^{२६} । पितृभिः^{२७} सह देवैः ।
आहूयमानः^{२८} । पत्नीभूताः^{२८} । ओषधीः^{२९} । राजयन्^{३०} । अहिंसिकोऽग्निः^{३१} । त्रिगुणदीप्तिरत्यन्तमुज्ज्वलः^{३२} । वर्षिता ।
अन्नस्य दाता ।

१. अस्मदीयमाह्वानम् Sy. अस्माकमाह्वानम् BB.

२. स्तुतिं सेवमाना Sy. प्रीयमाना वा BB.

३. ०कञ्चन्ती P., D. धृतमुदकमञ्चन्ती Sy.
धृतमाज्यभागं प्रत्यञ्चन्ती BB.

४. सुखकरीम् Sy. सुखां समयां वा BB.

५. अस्माकम् BB.

६. ०चम P., D. स्तुतिम् Sy. स्तुतिरूपाम् BB.

७. ०नाः P., D. कामयमाना सती Sy. कामय-
माना अस्मत्प्रतानि हवींषि स्तोत्राण्येव वा BB.

८. VM. ignores आ and यत्नम् ।

This stanza=TS. 1. 8. 22. 1.

९. एषा ब्राह्मस्यत्या । हे ऋत्विजः ! यूयम् Sy.

१०. स्थापयध्वम् Sy.

११. विधारि P. विधार D. विविधकर्तारम् Sy.

१२. नीलपृष्ठं P. स्निग्धाङ्गम् Sy.

१३. महान्तम् । तथा सन्तम् Sy.

१४. बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनं देवम् Sy.

१५. साद्यस्थानं P., D. योनौ सीदन्तम् Sy.

१६. अस्मद्यागगृहे Sy. १७. दीप्य० D.

१८. ०शः P. हितरमणीयवर्णम् Sy.

१९. वयमृत्विग्यजमानाः परिचरेम । अथवेद्यमाग्नेयी ।
बृहतः परिवृढस्य कर्मणः स्वामीति बृहस्पति-
रग्निरुच्यते । तथा नीलवर्णधूमपृष्ठत्वसदनसा-
दनहिरण्यवर्णत्वादितिङ्गैरप्यग्निरेव बृहस्पतिः
Sy.

२०. VM. ignores आ ॥ सर्वतः Sy.

२१. इदमाद्युक्त्रयमाग्नेयम् Sy.

२२. अग्निः आगच्छत्वस्मच्छन्तम् Sy.

२३. सर्वस्य धारकः Sy.

२४. ०प्ति D. प्रभूतदीप्तिः Sy.

२५. रममाणः कामान् प्रयच्छन्वा Sy.

२६. सर्वैः Sy. २७. पृत० D. रक्षणैः Sy.

२८. गन्त्रीर्ज्वालाः Sy. २९. राजयन्तन् P., D.

३०. अहिंसितः Sy. ३१. ०कोनिः D.

३२. ०णं दी० P., D. त्रिप्रकारशृङ्गचतुश्रतलोहित-
शुक्लकृष्णवर्णज्वालः Sy.

३३. उज्ज्वलः is omitted by P. उज्ज्वलः
is suggested for उज्ज्वलः ।

३४. ०तोन्न० P.

३५. अन्नस्य दाता हविषो वा धारकः Sy.

मातुष्पदे परमे शुक्र आयोर्विपन्यवो रास्पिरासो अम्मन् ।

मुशेव्यं नमसा रातहव्याः शिशुं मृजन्त्यायवो न वासे ॥ १४ ॥

मातुः । पृथिव्याः । उत्तमे । स्थाने । शोचमाने । यजमानस्य स्वभूते वेद्यामग्निम् । स्तोतारः । रास्पिराः 'रास्पी रासतेर्दानकर्मण' इति यास्कः, हविषो दातारः । उपगच्छन्ति । शोभनमुखसाधनम् । नमस्कारेण । दत्तहविष्काः । कञ्चन शिशुम् । हस्तेन मृजन्ति । मनुष्याः । इव पुत्रम् । वेदमनि ।

बृहद्वयो बृहते तुभ्यमग्ने धियाजुरो मिथुनासः सचन्त ।

देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥ १५ ॥

बृहत् । महत् । अन्नम् । महते । तुभ्यम् । अग्ने ! बृहतां त्वां स्तुवन्तः । मिथुनाः । सेवन्ते दानाय पत्नीयजमानाः । शिष्टं स्पष्टम् ।

उरौ देवा अनिवाधे स्याम ॥ १६ ॥

[उरौ देवाः ।]

१. निर्मातुः Sy.

२. उत्तरवेद्यां स्थितम् Sy.

३. दीप्ते Sy.

४. मनुष्यस्य Sy.

५. विपन्यवः स्तोतृनामैतत् । Cf. Ngh. ३. 15. होत्रादयः Sy.

६. ०तारो सरा P., D. रा धनं हवितलक्षणम् । तत् स्पृशन्ति रास्पा जुह्वादयः । तद्वान् रास्पी तद्वन्तो रास्पिराः । उक्तविधा ऋत्विजः Sy.

७. Cf. N. 6. 21.

८. अगमन् भजन्ते Sy.

९. ०नस्तु० P. सुखाय हितम् Sy.

१०. रः D. स्तोत्रेण Sy.

११. उत्पन्नमात्रम् Sy.

१२. सम्माजयन्ति Sy.

१३. व्यो P., D.

१४. तत्र दृष्टान्तः । लौकिका मनुष्या इव । ते यथा शिशुं वासाय मृजन्ति तद्वत् Sy.

१५. ०व P.

१६. इवेति P. वासाय Sy.

१७. प्रभूतम् Sy.

१८. बृहते Sy.

१९. कर्मणा जीर्णाः Sy.

२०. सुवन्तः P.

२१. मयुधना P. पत्नीभिः सहिताः Sy.

'जायापती अग्निमादधीयाताम्' इत्यादिभूतेः । अधिकाराध्याये षष्ठे स्त्रिया अप्यधिकारः स च पत्या सह (पू० मी० 6.1.24.) इति हि प्रतिपादितम् Sy.

२२. ०न्तः D.

२३. पत्नीयजमानाः refers to मिथुनाः ।

२४. By शिष्टं VM. means देवोदेवः । सुहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुर्मतौ and धात् ॥ अत्रशिष्टं गतम् Sy.

It has already been explained. See RV. V. 42. 16.

२५. The *pratika* is supplied by the Editor.

२६. The stanza has already been explained. See RV. V. 42. 17.

समृश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रसीती गमेम ।

आ नो रयि वंहतुमोत वीराना विश्वान्यमृता सौमंगानि ॥ १७ ॥

[समृश्विनोः ।]

V.44.

तं प्रलथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठताति वहिषदं स्वर्विदम् ।

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ॥ १ ॥

तं प्रलथा । सूक्तमदिष्टैश्वरप्रभृतिभिः (?) सहावत्सारः । काश्यप इदं सूक्तमपश्यत् ॥

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

२. The stanza has already been explained. See RV. V. 42. 18.

३. 'तं प्रलथा' इति पञ्चदशर्चं द्वादशं सूक्तम् । अवत्सारो नाम ऋषिः स च काश्यपगोत्रः । यासु ऋषु सदापूणबाहुवृक्तादयः श्रुतास्तासु तेऽपि समुच्चीयन्ते । चतुर्दशीपञ्चदशयो त्रिष्टु-भौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया (KSA. 12. 13.p.5.) जगत्पः । विश्वे देवा देवता । अनुक्रान्तञ्च 'तं प्रलथा पञ्चोना काश्यपो-ऽवत्सारोऽन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गा द्वित्रि-ष्टुबन्तम्' (KSA. 26.44.p.20.) इति । वाजपेये अतिरिक्तोक्त्यै आवितस्त्रयोदशर्चः शंसनीयाः । सूत्रितञ्च 'तं प्रलथेति त्रयो-दशानामेका शिष्ट्वाह्वय दूरोहणं रोहेत्' (ĀSS.9.9.) इति Sy.

अपि वा 'तस्मै सूर्याय हविराजुहोत' इति हवन-मन्त्रे सूर्यश्रवणात् सूर्यदेवतोऽयम् । शीनकस्तु दाशतये समाम्नाये मन्त्रदेवता अनुक्रममाणः वैश्वदेवान्येकादश सूक्तान्यवोचत् (Cf. KSA.26.41.p.20.) । तेषां 'तं प्रलथा' इत्येनञ्चतुर्थं सूक्तम् । तेन तन्मत्या वैश्वदेव एष मन्त्रः स्यात्, वाजसनेयिनां पुनरनया शुक्रो गृह्यते । स च 'सा प्रथमा संस्कृतिः' इत्यने-नैन्द्रेण ह्यते, तेन तेषामप्येन्द्र एव । स एव सर्वपाप्येवं दुःखधारदेवतो मन्त्रः ।

अनिरुक्तदेवताल्लिङ्गत्वात् । शण्डामर्कस्त्वमुर-पुरोधसोः सम्मोहनार्थमनेनानिरुक्तदेवताल्लिङ्गेन मन्त्रेणान्यतरः शुक्रामन्विनोगृह्यते । . . . तस्मात्तावनेनानिरुक्तदेवताल्लिङ्गेन मन्त्रेण समो-ह्यते । सौम्यो वा स्यादयं, सौमो ह्युच्यते मन्विपात्रेण शुक्रपात्रेण गृह्यमाणो गृहीतो वा सप्तदशशस्त्रशंसनाभिप्रायेण Dur.

४. Cf.KSA. 26.44.p.20.

५. इयमुत्तरा च द्वे ऐन्द्रपाविष्पाहुः । तत्रोपपत्ति-मेवमाहुः । 'तं प्रलथा' इत्येषा शुक्रामन्वि-प्रहणे विनियुक्ता । ऐन्द्री च शुक्रामन्विनी । 'यदेन्द्रं शंसति तेन शुक्रामन्विना उक्थवन्ती' (AB.3.1.) इति हि ब्राह्मणम् । अध्वर्यु-सम्प्रैषोऽपि भवति । 'प्रातःप्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुश्चतु इन्द्राय सोमान् प्रस्थितान् प्रेष्य' (SB.4.2.1.23.) इति प्रशास्तु-प्रैषश्च भवति । 'होता यक्षदेन्द्रं प्रातः प्रातः-सावस्य (ĀSS.5.5.) इत्यादि 'प्रस्थिता इन्द्राय सोमाः' इति याज्या चैन्द्री 'इवं ते सौम्यं मधु' (ĀSS.5.5.) इति । तस्मा-देन्द्रघो Sy.

अवत्सारस्य । वर्यकर्मसम्बन्धादिन्द्रोऽयं देवता । 'दोहसे' इति मध्यपुरुषभृतेः प्रत्यक्ष-कृतोऽयं मन्त्रः SKN. अवत्सारः पञ्चदशर्चं सूक्तमपश्यद् वैश्वदेवम् । . . . चरकाध्वर्यवः पुनरनया मन्विनं गृह्णन्ति । . . . इत्येवं चन्द्र-देवतोऽयं मन्त्रः Dur.

तमिन्द्रम् । यथात्यन्तं पुरातनाः हृदुः । यथा वा ततोऽर्वाचीनाः । यथा वा सम्प्रतिर्तना अदृश्य-
मानाः । सर्वे यथा वा दृश्यमाना इमे तद्वत् । त्वमपि स्तोतः । प्रशस्तम् । मम । बर्हिषि

१. तं मिन्द्रं P. तं त्वा स्तुम इति शेषः Mah.
तमेवंगुणविशिष्टमिन्द्रम् U. अत्रापि स एवेन्द्रः
प्रत्यक्षेण स्तूयते. . . . तमित्यत्र त्वां स्तुम
इति शेषः BB. तं हे भगवन् ! सोम ! तमिन्द्रं
वा वैश्वदेवं गणं वा Dur. तं त्वामिन्द्रं स्तुम
इति शेषः SKN.

२. पुरातना यजमाना इव Sy. बालप्रत्यय
उपमाधीयः । प्रत्यक्षशब्दः पुराणवचनः । चिरन्त-
नानां भृगुवादीनामिव फलं दोहसे Mah.
था उपमाधीयः । प्रत्यक्षशब्दः पुराणवचनः ।
चिरन्तनानामिव ऋषीणां भृगुप्रभृतीनाम् U.
अयमर्थः—यथा शक्त्यादयः पुराणास्तामस्तुवं-
स्तथा वयमपि त्वां स्तुमः BB. कथं पुनर्धोक्षि,
इन्द्रं वैश्वदेवं वा गणम् ? . . . चिरन्तना
इव ये महर्षयो भृगवादयस्तेषां यथा दुग्धवानसि
तथाऽस्माकमपि धोक्षि Dur.

३. हृदुः P. दुदुः is suggested for हृदुः ।

४. तो० D. ५. अस्मदीयाः पूर्वं यथा Sy.
पूर्वेषामिवर्षीणां साध्यादीनामिव Mah. यथा
च ततोऽपि पूर्वं भृगुप्रभृतयो मदीयाः पित्रादयो
वा त्वामस्तुवंस्तथा वयं स्तुमः BB. पूर्वं इव
च शक्तिप्रभृतय ऋषयः । ते हि पूर्वं न च
पुराणाः । अत्रिप्रभृतीनामप्यत्वात् SKN.

६. इदानीं वर्तमाना यजमानाः । ते यथेन्द्रस्य
स्तुत्या फलमलभन्त तद्वद्वयमपि Sy. इदानीन्त-
नानां यजमानानामिवास्य फलं दोहसे Mah.
इदानीन्तनानामिव यजमानानाम् U. यथा
वेमे वर्तमानास्त्वां स्तुवन्ति तथा स्तुमः BB.
यथा वर्तमानकालीनानां यजमानानां धोक्षि
तथैवास्माकमपीति Dur. इम एव वर्तमानाः ।
. . . . इमयेति निगमप्रसक्तस्य प्रकृति निराह
—‘अयमेततरः’ आगततर इव भवति ।
प्रत्यक्षात्यन्तासन्नोपाधित्वादिदमः । आपेक्षि-
कत्वाद् दूरासन्नव्यपदेशस्य । अत्यन्तविप्रकृष्टा-
पेक्षायामीषद्विप्रकर्षप्रतिलब्धासन्नव्यपदेशविषयो-

ज्वशब्दोक्त ग्राह—अमुष्माद् अदस इत्यर्थः ।

. . . . ‘असावस्ततरः क्षिप्ततरः इव । कुतः ?
अस्मादिदम इत्यर्थः । अत्राप्युक्तेनेव प्रकारेण
प्रकर्षप्रत्यययोजना । असाविति प्रसङ्गेनाह—
अमुष्येत्यादि । यथा इमया, इतीदमवस्था
भवत्युपमायाम् । एवमदसोऽप्यमुषा, इति पदं
व्याख्यातम् । यथा असावित्यनेन कुतनिर्वचनेन
पदद्वयेनासावस्ततर इति प्रकृत्यर्थो, यथेत्युप-
मायामिति भावश्चाद्यर्थः । एवममुष्येति, यथासा-
वित्यनेन व्याख्यातम् । ननु ‘था इति चोप-
मायाम्’ इत्यनेनेव, अमुषा, अन्यथा, इत्यादिकं
प्रत्ययेत्यादिवद् व्याख्यातं, किमुच्यते, अमुषा
यथासाविति व्याख्यातमिति ? उच्यते येति च,
इत्यस्यैवाद्यं प्रपञ्चो भाष्यग्रन्थत्वान्नातिमहते
दोषाय SKN. ७. प्राणिनो यथा Sy.
विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव Mah.

यथा विश्वेऽपि त्वां स्तुवन्ति तथा तथा च
स्तुमः BB. ऋषिपुत्रकाणामृषीणां च सर्वेषां
यथा दुग्धवानसि तथाऽस्माकमपि धोक्षि Dur.
विश्व इव सर्व इव भविष्यन्तश्चर्षयः SKN.

८. सर्वे यथा वा दृश्यमाना is omitted by P.

९. हे अन्तरात्मन् ! त्वमपि Sy.

१०. ०स्त P., D. ज्येष्ठम् Sy. तनवं तातिविस्तारः ।
ज्येष्ठा उत्कृष्ठा तातिविस्तारो यस्य तम् ।

. . . . प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु प्रशस्यो वा
ज्येष्ठतातिः Mah. उत्कृष्टतातिमुत्कृष्ट-
विस्तारम् । अथवा . . . ज्येष्ठताति ज्येष्ठ-
प्रशस्यम् U. प्रशस्यतमम् BB. अतिशयेन
बृद्धः प्रशस्यो वा ज्येष्ठः । ज्येष्ठ एव ज्येष्ठ-
तातिरतिशयेन प्रशस्यं बृद्धं वा । अथवा ताति-
शब्दस्तनोतेः सन्तानवचनः । अतिशयेन बृद्धः
प्रशस्तो वा वृद्धिसन्तानो यस्य तम् SKN.
ज्येष्ठदीप्तिम् । अथवा ज्येष्ठः श्रेष्ठः सर्वेषां
देवानामिन्द्रः स यस्य राजा सोऽयं ज्येष्ठराट्
वैश्वदेवगणस्तं ज्येष्ठराजम् Dur.

सीदन्तम् । सर्वज्ञम् । त्वदभिमुखम् । शत्रूणां जेतारम् । स्तुत्या वृष्टिलक्षणानि उदकानि । दोहसे । यामु स्तुतिषु

१. यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदस्तम् Mah.,
U. बर्हिषि यागे सीदतीति बर्हिषदं, पृषोदरा-
दित्वात्सकारलोपः BB. बर्हिष्याहूतो यज्वभिः
सीदति स बर्हिषत्तं बर्हिषदम् Dur. वेदिस्तरणे
सत्तारम् SKN.

२. सर्वज्ञं सर्वस्य लम्भयितारं वा Sy. स्वर्द्युलोकं
वेत्ति जानातीति स्वर्चितम् । तत्र हि तस्य
निवासः Mah. स्वःशब्देन द्युलोकोऽभिधीयते ।
द्युलोकं जानाति तत्र हि तस्य निवासः U.
सुवः स्वर्गमादित्यं वा वेत्तीति सुवर्चिदम् BB.
स्वरिष यो दृश्यते स स्वर्दृक् तं स्वर्दृशं
सूर्यसमानदर्शनमित्यभिप्रायः Dur. दिव
आदित्यस्य वा स्वरशब्दवाच्यस्य वेदितारम्
SKN.

३. प्रत्यस्मदभिमुखमञ्चन्तम् Sy. आत्मनोऽभि-
मुखम् Mah. आत्मनोऽभिमुखमिन्द्रमवस्थाप्य
स्वर्दीयेण तर्पयित्वा अस्मै यजमानाय U.
अधुनाऽर्धर्चान्तरेण स्तुतिहेतुमाह । त्वां खलु
प्रतीचीनं प्रतीचीनगतिं पराङ्मुखमपि साम-
र्थ्यान्मेघम् । . . . प्रतीचीना गतिरस्यास्तीति
प्रतीचीनम् । मत्पर्यायोऽकारो लुप्यते BB.
यज्ञाभिमुखमिन्द्रं वैश्वदेवं वा गणमवस्थाप्य
स्वर्दीयेण तर्पयित्वा Dur. तच्छब्दभ्रुते-
यं च्छब्दोऽध्याहार्यः । यः प्रतीचीनम्, अञ्चे-
र्गत्यर्थस्येवं रूपम् । प्रतिगतमन्तरिक्षे, पराङ्-
मुखमित्यर्थः SKN.

४. शत्रूणां जेतारम् seems to be the
explanation of वृजनम् ॥ बलनामंतद्वल-

वति वर्तते । बलवन्तम् Sy. बलं बलवज्जफलम्
Mah. बलवत्त्व यज्ञफलम् U. धनम् Dur.
बलनामंतत् । तस्मादर्शनादित्वादच्, बलवन्तम्
SKN. वृजनमिति बलनाम Ngh. 2.9.

५. गिरा स्तुत्या साधनेन Sy. YV. reads
धुनिम् for गिरा in RV. धुनिम् ।
'धूञ् कम्पने' कम्पितारं शत्रूणाम् Mah.
कम्पयितारं शत्रूणाम् U. गिरा गर्जितलक्षणाया
शब्देन BB. स त्वं क्रियासु तामु तथावस्थि-
तस्त्वं गिरा स्तुत्या सहितः Dur. वाचा
हृद्भारमात्रेणैवेत्यर्थः । वाचा वा माध्यमिकया
SKN.

६. धुञ्च सर्वदा सर्वान् कामान् । इत्यन्तरात्मनः
प्रेषः Sy. क्षारयसि । ददासीत्यर्थः । यज-
मानायेति शेषः Mah. प्रक्षारयसि U. ईदृशं
मेघं दोहसे क्षारयसि । विकरणव्यत्ययेन शप् ।
स्वरितेत् । य इति वाऽध्याह्रियते यस्त्वं धोक्षि
तं स्तुमः BB. अस्मै यजमानाय . . . धोक्षि
प्रक्षारयसि Dur. क्षारयसि कम् ? साम-
र्थ्यान्मेघमुदकम् । द्विकर्मकोऽयं 'दुहिषाचि'
PMBH. 1.4.3.p.334. on Pa.1.4.51.
इत्यादिस्मरणात् SKN.

७. यामु यज्ञक्रियासु Mah. यामु विष्णु येषु
यजमानेषु U. यामु क्रियासु यागलक्षणामु
BB. तमेवं गुणसंयुक्तमिन्द्रं वैश्वदेवं सगणं
हे सोम ! यामु क्रियासु Dur. यास्विति
स्वीतिङ्गनिर्देशाद् विशः प्रतिनिर्दिश्यन्ते ।
यामु विष्णु SKN.

त्वम् । आशुकारिणम् । यावन् जयन्तम् । अनुवर्धयसि, इदमिहापि स्मर्तव्यं यथा द्वयोर्मन्त्रयोरैकस्यैवायं स्य
विरम्याभिधानात् एकवचनबहुवचनाभ्यां निर्देशः, एवमेकस्मिन्नपि मन्त्रे विरम्याभिधानाद् भिन्नपादस्थ-
योरैकवचनबहुवचनयोरन्वयो भवतीति ।

१. शीघ्रगामिनं व्याप्तं वा Sy. शीघ्रम् Mah.,
U., Dur. व्यापकं वा दिगन्तानाम् BB.
शीघ्रम् Dur. शीघ्रं महत्त्वेनोदकेन वा
मेघाञ्जनयन्तम् SKN.

२. यावन् P.

३. सर्वमभिवन्तमिन्द्रम् Sy. जयन्तं जेतव्यानि
वस्तूनि Mah., U. लोकानभिवन्तम् BB.
जेतव्यानिमुरादीन् Dur.

४. प्रवृद्धो भवसि वर्धयसि चेन्द्रं यथा स्तुत्येति
यास्त्विति व्यत्ययेन बहुवचनम् Sy. पुनः
पुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तामु Mah.
वर्धसे पुनः पुनः संस्क्रियसे तामु तामु क्रियासु
त्वमवस्थितस्तत्र प्रतीचीनं वृजनं दोहसे U.
त्वमनुवर्धसे । अनुक्रमेण वृद्धिं गच्छसि, स्तुत्य-
नन्तरं वा वृद्धिं गच्छसि तामु स्तुमः । यद्वा
यासु स्तुतिषु त्वमनुवर्धसे स्तुतो वृद्धिं गच्छसि
तास्तुतीः कुम् इति शेषः । स्तुत्या हि स्तो-
तव्यो वर्धते । यथा 'वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः'
इति । यद्वा—ईदृशं मेघं दोहसे कम् ? वृजनं
बलकरमुदकं गिरा गर्जितेनोपलक्षितः BB.
स्तुतिभिर्हविर्निश्चानुपूर्व्येण वर्धसे । येषु देशेषु
मनुष्यैः स्तूयस इज्यसे च तेष्वित्यर्थः SKN.
पुनः पुनः संस्क्रियसे Dur.

५. ०हावि P.

६. एकवचनाभ्यां P., D.

७. ०रेकवचनयोर० P., D.

८. यद्वा । अस्या ऋचोर्ध्वान्तरम् । हे इन्द्र !
यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलं वृजनं
वर्जनीयमात्मस्थश्रद्धादिकं दोहसे रिक्तीकरोषि
विनाशयसि 'बुध प्रपूरणे' प्रपूरणं रिक्तकरण-
मिति क्षीरस्वामी । किञ्च यासु क्रियासु

धुनि त्वदनुग्रहाच्छत्रून् कम्पयन्तमाशु क्षिप्र-
कारिणं जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्त-
राप्यतिशयानमेनं यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या
च यस्त्वं वर्धसे तामु क्रियासु तं त्वां स्तुम इति
शेषः । कथमिव प्रलया आप्रत्यय उपमार्थः ।
प्रलयाः पुरातना भृषादयो यथा त्वामस्तुवन्
पूर्वथा पूर्वं पित्रादय इव । विश्वथा अतीताः
सर्वे यजमाना इव । इमथा इदानीन्तना वर्त-
मानाः यजमाना इव वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः ।
कीदृशं त्वाम् । ज्येष्ठताति स्वार्थे तातिः ।
ज्येष्ठमित्यर्थः । बर्हिषदं यागे सन्निहितत्वेन
तिष्ठन्तम् । स्वर्विदं यजमानाय दातव्यं स्वर्गं
वेत्तीति स्वर्वित् Mah.

प्रल इव पूर्वं इव विश्व इवेम इवेति । अय-
मेततरोऽमुष्मात् । असावस्ततरोऽस्मात् । अ-
मुषा यथासाविति व्याख्यातम् N. ३. 16.,
SKN. II. 175, 176.

इमां त्वेव शुकस्य पुरोवृत्तं कुर्यात् । तं प्रलया
पूर्वथा विश्वयेमया ज्येष्ठताति बर्हिषद ॐ
स्वर्विदमित्यत्ता होतमन्वत्ता हि ज्येष्ठस्तस्मा-
दाह ज्येष्ठताति बर्हिषद ॐ स्वर्विदम् प्रतीचीनं
वृजनं दोहसे धुनिमाशु जयन्तमनु यासु वर्धसे ।
उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वेष ते योनिर्वीरतां
पाहीति सादयत्यत्ता होतमन्वत्ता हि वीरस्त-
स्मादाहं ते योनिर्वीरतां पाहीति दक्षिणार्धे
सादयत्येता ॐ ह्येष दिशमनु संचरति ।

SB. 4.2.1.9., P. 353. This stanza =
YV. 7. 12. = TS. 1. 4. 9.1.

अत्र 'वर्धसे' इत्यन्त एव पाठ ऋग्वेदस्य, ततोऽपि
यजुर्नुरोधेन । अथर्चाचं 'गिराशुम्' इत्यस्ति
परं यजुषि 'धुनिमाशुम्' इत्यस्ति पाठः ।

श्रिये सुदृशीरुपरस्य याः स्वविरोचमानः ककुभांमचोदते ।

सुगोपा असि न दभाय सुक्रतो परो मायाभिर्ऋत आस नाम ते ॥ २ ॥

श्रिये । भूम्याधयणार्थम् । सुदर्शनाः । मेघस्य स्वभूताः । यास्त्वमिन्द्र ! अपः प्रेरयसि । ककुभां सम्बन्धिने । अचोदते चोदशब्द ओषधिवनस्पतिवचनोऽभिलषितस्य चोदयिष्या वाचा रहितमिति ताः स्तोतारस्त्वां दुहन्तीति । एवं च त्वमिन्द्र ! जगतः सुष्ठु गोपयिता । भवसि । सुक्रमन् । न च । हिंसार्थं भवसि तरसि च शक्नु । प्रजाभिः । तथा इन्द्रः शक्र इत्यादिकं तव । नाम । उदकनिमित्तम् । अभूत् कीर्त्यमानमिति ।

अत्यं हविः संचते सच्च धातु चारिष्टगातुः स होता सहोभरिः ।

प्रसर्त्तारो अनु बर्हिर्वृषा शिशुर्मध्ये युवाजरो विस्रुहा हितः ॥ ३ ॥

अत्यम् । पार्थिवाल्लोकाद्देवान् प्रति गमनं निहितम् ? हविः । सेवते । जङ्गमं पशवादिकम् । स्थावर-मोयध्यादिकम् । च । अहिंसितमार्गः । रुः । होता राक्षसानार्थम् । बलस्य भर्ता । तथा बर्हिः । लक्ष्मीकृत्य ।

१. श्रिये D.

२. हे इन्द्र ! Sy.

३. प्राणिनां अयणाय प्रेरको भवेति शेषः Sy.

४. ०न P., D.

सुरोचमानाः Sy.

५. मेघस्य सम्बन्धिन्यः Sy.

६. यस्त्व० P. या आपः सन्ति तासामपाम् Sy.

७. सर्वासां विशां मध्ये Sy.

८. अचोदते चोदते P. अप्रेरयितुः । षष्ठ्यर्थं चतुर्थी Sy.

९. चोदच्छब्द P.

१०. प्राणिनां सुष्ठु गोपायितासि Sy.

११. शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मन्निन्द्र ! Sy.

१२. दम्भनाय वधाय प्राणिनाम् Sy.

१३. अभवसि Sy.

१४. त्वं च मायाभिः आसुरीभिः Sy.

१५. त्वदीयं नामकं रूपम् Sy.

१६. It seems to be the explanation of ऋते ॥ सत्यलोके Sy.

१७. भवत् P. ०न भूत D. आस्ते Sy.

१८. ०न इ० P.

१९. VM. ignores स्वः । विरोचमानः and परः ॥ स्वः स्वर्गं । परः मायाभ्यः परस्तान् वर्तमानः Sy.

२०. अत्य P.

२१. इयमाग्नेयी होतृत्वयुक्त्वाविलिङ्गः । अयमग्निः Sy.

२२. सततमतनार्हम् Sy.

२३. आज्यादिकम् Sy.

२४. सत्फलसाधनत्वाद्भिरपि सत् Sy.

२५. जंगमः पशवादि P.

२६. धारकं सर्वस्य । द्रव्यमानस्य हविष आदित्यद्वारा वृष्टिसाधनत्वात् । तथा च वृष्ट्या प्रजोत्पत्तेर्धारकत्वम् । तथा हि 'अग्नी प्रास्तावृतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्बुध्दिरन्नं ततः प्रजाः' (Manu.3.76.) Sy.

२७. अहिंसितगमनः । सति तस्य गमने यज्ञनिष्पत्त्या फलसिद्धेरिष्टगमनत्वम् Sy.

२८. स खलु Sy.

२९. होमनिष्पादकः Sy.

३०. बर्हि D.

प्रसन्नः । कामानां वपिता । शिशुः । सोऽयमन्तरिक्षस्थानामपाम् । मध्ये । निहितः । अजरः । युवेति ।

प्र वं एते सुयुजो यामन्निष्टये नीचीरमुष्मै यम्य ऋतावृधः ।

सुयन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः क्रिविर्नामानि प्रवणे मुपायति ॥ ४ ॥

प्र वः । समीपस्थानृषीनवत्सारो वदति—हे ऋषयः ! अग्नेः । एते रश्मयः । दिवं प्रति गमने ।
युष्माकम् । अभ्युदयार्थं भवन्ति । सुयोजनाः यस्मात् । अस्मै अग्नये, अन्तरिक्षे वतमानाय । नीचीनायाः ।
उदकस्य यन्त्यो ? ज्वाला विद्यते । इत्येतदेव विस्पष्टमाह शोभनयमनः । सर्वस्य जगतः आसितुभिः । रश्मिभिः ।
कूपसदृशोऽयं पार्थिवोज्ज्वलः । अन्तरिक्षस्थान्युदकानि । पृथिव्याम् । आहरति ।

संजर्भुराणस्तुरुभिः सुतेगृभं वयाकिनं चित्तगर्भासु सुस्वरुः ।

धारवाकेष्वृजुगाथ शोभसे वर्धस्व पत्नीरमि जिवो अंध्वरे ॥ ५ ॥

संजर्भुराणः । ज्वलनसाधैस्तुरुभिरात्माश्रयैः । सम्भेरन् । सुते गृहीतम् । वयाकशब्दो मिश्रणवचनः
व्याधारणशेषेणाज्येन मिश्रितः पालीवतो भवति । विचित्तगर्भा पट्टोही दक्षिणेत्यत्र प्रजातगर्भेत्यर्थः ।

१. प्रसन्नाणः P., D. प्रकर्वेण सरन् Sy.

२. वर्धकः फलस्य Sy.

३. स इव रक्षणीषोऽप्रीढो वा Sy.

४. It seems to be the explanation of
विस्त्रुहा ॥ विस्त्रुहाणामोषधीनाम् Sy.

५. स्थापितः Sy.

६. ०रा P. जरारहितः Sy.

७. सर्वत्र मिश्रयिता Sy.

८. VM. ignores च ।

९. एषा सीरी वा Sy.

१०. यज्ञगमने Sy.

११. एषणाथ Sy.

१२. मुष्टु परस्परं संयुक्ताः Sy.

१३. यजमानाय Sy.

१४. नीचं गच्छन्तीति शेषः Sy.

१५. यम्यः यम्या गमनार्हाः । अथवा यमो निय-
मितादित्यः । तस्य सम्बन्धिनः Sy.

१६. ०भननय० P. मुगमनैः Sy.

१७. सर्वस्य शासकैः Sy.

१८. क्रिविः कर्ता Sy.

१९. नामान्युदकानि Sy.

२०. निम्ने भूप्रवेशे Sy.

२१. मुष्णाति । आदत्त इत्यर्थः । अथवाग्निना-
वाह्यस्याग्नेरेतेऽववा इष्टये यज्ञगमनाय यामनि-
रये सुयुजः प्रगच्छन्ति । शिष्टं समानम् ।
क्रिविः क्रिविसदृशोज्ज्वलः प्रवणे नामानि हवीं-
ष्युक्तलक्षणाभिर्ज्वालाभिर्मुवायत्यादत्ते Sy.

२२. ०लसा० P.

२३. तरभि० P., D.

तरुविकारैर्ग्रहैः Sy.

२४. ०त्मध० D.

२५. संभेरन् P. गृभण् गृह्णन् Sy.

२६. अभिषुतेन रसेन गृहीतम् Sy.

२७. ज्वं P.

२८. धितः P., D. कुत्सिता वयाः शाखा वयाका-
लता । तदन्तं सोमम् Sy.

२९. वन्तीवतो P.

३०. चित्तप्राहिणीषु स्तुतिषु, स्तुतिभिः सह Sy.

३१. वष्टोह P.

३२. ०ज्ञात० P.

सूत्रकारैरुक्तः इह तु पुनरुक्तिरित्यर्थः । शोभनस्वरणस्त्वमग्ने ! स्तुतिवाक्यानां धारकेष्वस्मात् । शोभनस्तुते !
शोभसे स त्वम् । पत्नीः । लक्ष्मीकृत्य । तदागार्धम् । जीवमानोज्ज्वलान्तः । वर्धस्वेति ।

यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते सं छायायां दधिरे सिध्रयाप्स्वा ।

महीमस्मभ्यं मुरुषामुरु जयो बृहत्सुवीरमनपच्युतं सहः ॥ ६ ॥

यादृक् ॥ सूर्यो देवता ॥ यादृक् ॥ एव । ददृशे । तादृगेव । अस्माभिरुच्यते यथा दृष्टमेव द्रुम
इत्यर्थस्तमाह । आदित्यस्य रश्मयोऽस्मभ्यम् । महतीम् । उरुणामर्धानां सातिम् । महच्च । वनं शारीरम् ।
महत् । शोभनपुत्रयुक्तम् । अग्रस्त्वलितम् । सह इत्येतत् त्रयम् । अप्सु । सह धारयन्ति । आत्मीयया कामानां
धारयिष्या । ध्यायेति ।

वेत्यग्रजनिवान्वा अति स्पृधः समर्यता मनसा सूर्यः कृविः ।

ध्रुसं रचन्तं परि विश्वतो गर्यमस्माकं शर्म वनवत्स्वावसुः ॥ ७ ॥

वेति । अतिगच्छति । गमनशीलः । उदितः । शत्रुभिः । सङ्ग्राममिच्छता । मनसा । प्राज्ञस्तमिमम् ।

१. ०तः स्व० D. शोभनगमनः शोभनस्तुतिको
वा त्वम् Sy.

२. धारयन्ति वाकान् स्तोत्राणीति धारवाका ऋत्वि-
ग्यजमानाः । तेषु मध्ये Sy.

३. शोभनस्तुतिक अग्ने ! Sy.

४. मुशोभनसे P.

५. Omitted by P.

६. पालयिषीरोषधीर्ज्वाला वा Sy.

७. अभिमुखम् Sy.

८. सर्वस्य जीवयिता Sy.

९. अभिवर्धय Sy.

१०. एषा वैश्वदेवी Sy.

११. वक् P. वक् D.

१२. यादृग्रूपमेव दृश्यते तादृग्रूपमेवोच्यते । यथा
दृष्टमेव स्तूपते ननु परवचनप्रत्ययेन Sy.

१३. प्रयच्छन्तिवत्यर्थः Sy.

१४. पूज्याम् Sy.

१५. ०णामनां सातिः P. ०तिः D. बहुधात्री
रधिम् Sy.

१६. प्रभूतम् Sy.

१७. मह P.

१८. शोभनवीर्यमपत्यम् Sy.

१९. अग्रच्छिद्युतं P., D.

अनुपक्षीणम् Sy.

२०. वनं चाभिभावुकम् Sy.

२१. इत्युतं P. ०त्येत D.

२२. व्यापिकासु स्तुतिषु अप्सवेव वा Sy.

२३. सम्यग्धारयन्ति स्वीयं रूपं स्तुति वा Sy.

२४. साधिकया सह Sy.

२५. दीप्त्या Sy.

२६. इयं सौरी Sy.

२७. अतिगच्छति मन्वेहानसुरान् योद्धुम् Sy.

२८. अग्रगामी Sy.

२९. अन्मवान् जायावान् वा । उषा ह्यस्य जाया ।
वा इति प्रसिद्धौ Sy.

३०. शत्रू P. शत्रू D.

३१. ०त P. समरमिच्छता Sy.

३२. मसास्त P. मनसान्त D.

३३. प्र० P. क्रान्तदर्शो Sy.

३४. ०मितम् P.

ग्रहः । सर्वमेव मनुष्याणां गृहम् । सर्वतः । रक्षन्तम् । अस्माकम् । सुखम् । परि । वनवत् । स्वभूत-
हविर्धानोऽस्मदीयो होता ततो यथा यजमानमभिगच्छति तथा याचनं परिवननम् ।

ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुन ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते ।

यादृशमिन्धायि तमस्यया विदुद्य उ स्वयं वहते सो अरं करत् ॥ ८ ॥

ज्यायांसम् । अस्य । यजमानस्य । प्रज्ञानेन । अतिशयेन प्रशस्यं त्वाम् । ऋषिभिः कीर्त्यमानम् ।

नाम । चरति त्वामुपतिष्ठतीत्यर्थः । यास्वप्सु । तव । नाम कीर्तितं भवति एधयत्युदकानीत्यर्थः । परोक्ष

१. दीप्तम् Sy.

२. गृह P. गृहमन्तरिक्षं वा Sy.

३. रक्षन्तं परिचरेमेति शेषः Sy.

४. ०ख P.

५. सम्पक् Sy.

६. दद्यात् Sy.

७. स्वायत्तयनः सन् Sy.

८. य P., D.

९. VM. ignores वै । स्पृधः and सूर्यः ॥

स्पृधः सङ्ग्रामान् । सूर्यः देवः Sy.

१०. इयमानेयी सौरी वा । हे देव ! Sy.

अवत्सारस्यार्धम् । आदित्यस्वरूपेणाग्निरूपेण
चोच्यते SKN. अवत्सारस्येदमार्धम् Dur.

११. माज्यां P.

१२. जमस्य D. यततिर्गतिकर्मा गन्तुरस्य सूर्यस्य ।

कर्मणि षष्ठ्यौ । अमुं गन्तारम् Sy. यतति-
र्गत्यर्थः । गमनशीलस्य तव स्वभूतमण्डलस्य
यदा त्वमग्निस्तदास्य यतुनस्यादित्यस्यैव
SKN. कर्मणि षष्ठ्यौ वा । यतनशीलस्य
भगवतः सूर्यस्य Dur.

१३. प्रज्ञापकेन कर्मणा । उदयादिलक्षणेन विशिष्टम्
Sy. कर्मणोदयलक्षणेन । आदित्यमण्डलस्यै-
वोदयवेलायामुदितमात्रे मण्डले SKN. कर्मणा
प्रज्ञया वा Dur.

१४. ०नेतिन P. अतिशयेन प्रवृद्धम् Sy. अत्र
चैकवाक्यताप्रसिद्धार्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ ।
यं सर्वतो ज्यायांसमतिशयेन प्रशस्यं वृद्धं वा
महान्तमादित्यमग्निं वा SKN. महत्तरम्
Dur.

१५. ऋषिभिः स्तुत्यं त्वाम् Sy. स्वरतीत्यर्चतिकर्मा ।
ऋषिस्तुत्यम् SKN.

ऋषिभिः स्वयंते स्तूयत इत्यृषिस्वरस्तमृषिस्वरं
स्तुवन् Dur.

१६. नमनं नामकं वा रूपं वर्तते ताभिरित्यर्थः ।
यद्वास्य यतुनस्य गमनशीलस्य तव केतुना तमो-
निर्हृणादिकर्मणा विशिष्टं त्वां चरति Sy.
देवताभूतस्य स्तूयमानस्य . . . अभिधानम् ।
. . . तव नमनं वा प्रह्वीभावमागत्य तव
तासु त्वमिज्यसे चेत्यर्थः SKN. नमनं . . .
तव हे भगवन्नमने Dur.

१७. गच्छति । भजते यजमानः Sy. चरतिरत्र
शुद्धोऽपि सोपसर्गाद्यौ द्रष्टव्यः । आहुतिप्रदान-
कर्मणोपस्थानं चरति SKN. प्रचरति Dur.

१८. यास्वाप्सु P. केन साधनेन ? यासु स्तुतिषु Sy.
अग्निहोत्रहोमोपस्थानपागादिक्रियासु SKN.
यासु क्रियासु Dur.

१९. त्वदीयम् Sy.

२०. कीर्ति P.

उत्तराद्धः यादृशं कामं मम । सूर्यो निहितो भवति । तं कामम् । तदीयकर्मच्छया । स लभते । येः । एवास्मै^१ ।
स्वयं हविः^{११} । वहते^{१२} । स स्वयमेव । पर्याप्तं^{१३} धनमात्मनः । करोति^{१४} ।

समुद्रमासामवं तस्ये अग्निमा न रिप्यति सर्वनं यस्मिन्नायता ।

अत्रा न हार्दि^१ क्रवणस्य रेजते यत्रा मतिर्विद्यते^२ पूतबन्धनी ॥ ६ ॥

समुद्रम् । यामु^१ नाम त उच्चारयन्ति, आसामणाम्^२ । अग्निमा^३ । अन्तरिक्षम्^४ । प्रत्यवतस्ये^५ यधो
गच्छति^६ । किं च ता इमा आपो यस्मिन्^७ सर्वनं^८ । वितता भवन्ति^९ । तत्^{१०} सर्वनम्^{११} । न । रिप्यतीति^{१२} । किं च

१. यादृशो यादृशो D. यादृश एव कामे SKN.

स एवं सरस्तासु क्रियासु . . . यादृशो कामे
. . . एवमत्र शब्दसारूप्याद् 'यादृशमिन्' इत्य-
स्य 'यादृशे' इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते Dur.

२. ०मे मनुं P. ०मेनुं D.

३. ममनु P.

४. धायि धत्ते । कर्तरि चिष् । सामर्थात्मनो
गम्यते Sy. व्यत्ययेनायं कर्तरि चिष् द्रष्टव्यः ।
धत्ते, किम् ? सामर्थात्मनः SKN. मनो
धत्ते Dur.

५. यथानिर्देशं प्रतिनिर्देश्यत्वात्तादृशमित्यर्थो ज्ञा-
तव्यः । तादृशं कामम् Sy. यादृशमिन्प्रत्युद्दे-
शादुद्दिष्टस्य च प्रतिनिर्देश्यत्वात् तादृक्-
शब्दस्यार्थे तादृशमेव SKN. तादृशं कामम्
Dur.

६. कामयत् P., D.

७. कर्मणा हविःस्तुत्यादिलक्षणेन Sy. अयः कामं,
अय एवापस्या, स्वार्थिकस्तद्धितः । तयाऽपस्य-
या तेन परिचारेण कर्मणेत्यर्थः SKN. तया-
ऽपस्यया क्रियया हविःस्तुत्यादिलक्षणया Dur.

८. विन्दते Sy. विदेल्लाभाधर्म्येदम् । विन्दति
सभते यः SKN. तव प्रसादात् . . . अल-
भतेत्यर्थः Dur.

९. Omitted by P. य एव स्वयमनन्यप्रेरितः
सन् स्वमनीषयैव Sy.

१०. उकारोऽत्र चार्थः । यच्च SKN.

११. स्वयमेव श्रद्धया न परेण प्रेरितः सन् SKN.

१२. पविः D. किम् ? सामर्थाद्वाहुतीः स्तुतीश्च

SKN. स्तुतीः Dur.

१३. P. reads ब्रिहते for हविः । वहते ॥
धारयति फलम् Sy. त्वां प्रति प्रापयति SKN.
त्वां प्रत्यावरवान् प्रापयति Dur.

१४. सए P. स एव Dur.

१५. अलमत्यर्थम् Sy. पर्याप्तं बहु SKN. पर्या-
प्तमात्मनः Dur.

१६. अथवा य उ य एव स्वयं वहते स्वयमेवानुतिष्ठति
सोऽप्यर्थं कुर्यात् । न ह्यन्येन कारितं फल-
वद्भवति Sy. आत्मनः . . . करोति नेतारः
SKN. अभिप्रेतमर्थं करोति Dur.

यादृशोऽधायि तमपस्ययाविवत् N.6.15.,
SKN. II.44o.

१७. इयमपि सौरी Sy.

१८. सु P.

१९. स्तुतीनाम् । यद्वासां प्रजानामृत्विजां स्तुति-
रिति सम्बन्धः Sy.

२०. अत्यन्तं श्रेष्ठास्मदीया स्तुतिः Sy.

२१. अप्रन्तरिक्षम् P., D. समुद्रवत् पर्यवसानभूतं
सूर्यम् Sy.

समुद्रमित्यन्तरिक्षनाम Ngh. 1.3.

२२. अंबगच्छति Sy.

२३. गच्छ D.

२४. आयता विस्तीर्णानि स्तोत्राणि तत्सवनमिति
Sy.

२५. भवति P., D.

२६. सूयते सोमोऽनेति सवनं यत्तृणहृम् Sy.

२७. न हिंस्यते किन्तु प्रवर्धते इत्यर्थः Sy.

अप्स्वेव । हृदयाभिलषितम् । वर्षणशीलस्य स्तोत्रुः । न । चलते, अपामेव स्तोत्रेऽभिलषितं सिध्यतीत्यर्थः ।
या स्वप्नु । विद्यते । स्तुतिः । पवनस्य बन्धनी शोधयन्तीति ह्यपा स्तुतिः ।

स हि चित्रस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सध्रेः ।

अवत्सारस्य स्पृखवाम् रण्वभिः शविष्ठं वाजं विदुषां चिदध्वम् ॥ १० ॥

स हि । 'चित्तिः' ^{११} 'सुक्' ^{१२} 'चित्तमाज्यम्' ^{१३} 'चित्तं च चित्तिश्च' इत्यादिषु चित्तशब्दश्चिन्तितवचनो दृष्टः ।
सः । हि सुयः । पञ्चानाम् । अभिलषितैः सहाजगामेति शेषः । सम्प्रति ममावत्सारस्यापि । रमणीयैः
स्तोत्रैः । स्पृखाम् । सूर्यादिस्माद् बलवत्तमम् । अन्नम्, यदन्नम् । जानता सर्वेण । पूजनीयमिति । ^{१४}

श्येन आसामदितिः कक्ष्योः । मदो विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः ।

समन्यमन्यमर्थयन्त्येतवे विदुर्विपायं परिपानमन्ति ते ॥ ११ ॥

श्येनः । ^{१५} आवापृथिव्याः कक्षं सेवमानः । मेघः । अदीनः, अद्भिः । आसां विशाम् । मदयिता भवति

१. अस्वोप P.
२. हृदयसम्बन्धि हृदयगतं काम्यं कलम् Sy.
३. स्तुतिकर्तुः Sy.
४. स्तोत्रं P., D.
५. चलते P. न विचलति । न मृषा भवति Sy.
६. यस्मिन् स्तोत्रगृहे Sy.
७. अत्र न रेजत इति Sy.
८. ऽन्ति P.
९. बवनस्य P.
१०. ऽन्ति P.
११. इयमपि सौरी Sy.
१२. ऽन्ति खलु P. ऽन्ति खलु D. MS. 1.9.1.
१३. चित्तं P., D. MS. 1.9.1.
१४. ऽन्ति P.
१५. चित्तश्च P. चित्तं च D. MS. 1.4.14.
१६. The passage चित्तिः . . . दृष्टः should immediately follow अभिलषितैः सहाजगामेति शेषः ।
१७. हितो P. हिता D. खलु सविता देवः सर्वैः स्तुत्यः सर्वकामपूरक इत्यर्थः । हिशब्दो लोक-वेदयोः प्रसिद्धिद्योतकः Sy. तस्मात् सकाशात् Sy. पञ्चानाम् refers to five saints as

अत्रस्य । मनसस्य । एवावदस्य । यजतस्य and सध्रेः ।

१८. ऽञ्चानाम् P., D. अत्र 'अन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गाः' इत्युक्तत्वात् अत्रादय ऋषयः । अत्रस्य मनसस्य एवावदस्य यजतस्य सध्रेः . . . जेषामुषीणामस्माकम् Sy.
१९. व० P., D.
२०. रमणीयाभिः Sy.
२१. पूरयाम Sy.
२२. अतिशयेन बलवत् Sy.
२३. 'अन्नं वे वाजः' (TB. 1.3.6.6.) इति श्रुतेः Sy. २४. विपश्चिता Sy.
२५. समर्थनीयं स्पृखवाम् । अत्रादयो वयमिति सम्बन्धः Sy.
२६. VM. ignores चित् ।
२७. मददेवत्वेषम् Sy.
२८. ऽथिव्याः D. कक्ष्यपूरकश्च भवतीति शेषः Sy.
२९. शंसनीयगमनः शीघ्रं पातुसकाशं गन्ता Sy.
३०. ऽदिनः P. अतिसमृद्धः Sy.
३१. अपां सोमरसलक्षणानाम् Sy.
३२. विश्ववारादीनां त्रयाणामुषीणां स्वभूतः मयः Sy. ३३. ऽन्ति P.

कासामित्वाह—विश्ववारस्य । यजतस्य च । कर्मवतः त इमे अत्रप्रभृतय इतः पूर्वमज्ञानात् त्वतो व्यति-
रिक्तम् । अग्न्यमन्यमात्मनोऽभ्युदयायम् । गन्तुम् । समर्थयन्ति । ते सम्प्रति विशेषेण प्रयच्छन्तम् । परितो
रक्षितारम् । अन्तिके । त्वाम् । विदुरिति ।

सदापूणो यजतो वि द्विषो वधीद्राहुवृक्तः श्रुतवित्तयो वः सचा ।

उभा स वरा प्रत्येति भाति च यदी गणं भजते सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

सदापूणः । सदापूणोऽयम् । अत्रून् । अवधीत् । ततो यजतश्च । तथा राहुवृक्तः । तथा श्रुतवित् ।
वः, एवं सदापूणादीनाम् । सहायभूतः । सूर्यश्च । उभौ । सः । वारकौ । शत्रून् प्रति । गच्छति । भाति ।
चान्तिकस्थो दूरस्थश्चोभौ शत्रू भवतः । यद्दि । एतम् । इन्द्रादीनां गणम् । भजते । सुप्रगमनैः ।

सुतम्भरो यजमानस्य सत्पतिर्विश्वासामुधः स धियामुदञ्चनः ।

भरद्देनू रसवच्छिथ्रिये पयोऽनुब्रुवाणो अध्येति न स्वपन् ॥ १३ ॥

सुतम्भरः । अयं सुतम्भरः । यजमानस्य ममावत्सारस्य । सता पतिः । सर्वासामेव विद्यानाम् ।

१. ०मंवः P.

२. ते विश्ववारदयः सत्रे प्रवृत्ताः Sy.

३. इतः पूर्वमज्ञानात् is omitted by P. ०ना D.

४. परस्परम् Sy.

५. सोमं प्राप्तुं तत्प्राप्ताय Sy.

६. याचन्तेऽनुज्ञाम् Sy.

७. विशेषेण भवस्य दातारम् Sy.

८. परिपानम् Sy.

९. त्वा P.

१०. जानन्ति लभन्ते वा Sy.

११. ०दावृण P. ०दावृणं D.

१२. ०वृणो P., D. सदापूणः सर्वदा दानशील एतन्नामा Sy.

१३. हिंस्यात् Sy.

१४. ततः P., D.

१५. यजतः P. यष्टा च Sy.

१६. ०तः P.

राहुभ्यां वृक्तदर्मश्च Sy.

१७. श्रुतस्य वेत्ता च Sy.

१८. सदावृणादीनाम् P. एतेषां पञ्चानां परस्परा-
पेक्षया प्रत्येकमेकवचनम् । सः स ऋषिः Sy.

१९. ०त P., D. युष्माभिः सहित इत्यर्थः Sy.

२०. तर्पश्च is suggested for सूर्यश्च ।

२१. इह लोकपरलोकविषयो कामो Sy.

२२. Omitted by D. ऋषिः Sy.

२३. वारणी P. श्रेष्ठौ Sy.

२४. शत्रू P.

२५. अभिगच्छति Sy.

२६. यस्मात् Sy.

२७. देवसङ्घम् Sy.

२८. ०त P. तस्मादेवं भवतीति Sy.

२९. ०नै D. सुष्ठु प्रकर्षेण निश्चयार्थः Sy.

३०. VM. ignores वि ।

३१. यागनिर्वाहक एतन्नामा ऋषिः Sy.

३२. अवत्सारस्य मम Sy.

३३. ०रस्य (पि रमणीयं स्तोत्रं) सतां P. सतां
विद्यमानानां फलानां पालयिता होता भव-
तीत्यर्थः Sy.

३४. सर्वेषां कर्मणाम् Sy.

ऊर्ध्वोऽभवत् । ततश्च स^१ । कर्मणाम् । ममोदञ्चनं उत्थापक आसीत् । तथा मया^२ दत्तां धेनुं^३ च । भरत् । तस्या^४ रसवत् । पयश्च^५ । शिथिये^६ । सोऽयं^७ मन्त्राणामथंमनुबुवाणो^८ मन्त्रान् विस्पष्टम् । अधीते^९ । न । स्वपन्^{१०} अविस्पष्टमिति ।

यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति ।

यो जागार तमयं सोमं आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १४ ॥

यः । प्रसङ्गाज् जागरणमुपानाह—इति । सख्येऽभिमुखस्थानः सख्ये न्योका इति^{११} ।

अग्निर्जीगार तमृचः कामयन्तेऽग्निर्जीगार तमु सामानि यन्ति ।

अग्निर्जीगार तमयं सोमं आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १५ ॥

उक्तमथंमुदाहरणं द्रवयति—अग्निरिति^{१२} ।

V. 45.

विदा दिवो विष्यन्नद्रिमुक्थैरायत्या उपसो अचिनी गुः ।

अपावृत व्रजिनीरुत्स्वर्गाद्वि दुरो मानुषीदेव आवः ॥ १ ॥

विदा ॥ सदापूणः ॥ "अहर्देवानामासीद् रात्रिरसुराणां तेऽसुरा यद् देवानामवित्तमवेद्यमासीत्

१. उद्धततरं फलम् Sy. २. उदकञ्चनः P., D. ऊर्ध्वमुदगमयिता फलप्रापक इत्यर्थः Sy.
३. ममया P., D. ४. गौः Sy.
५. दत्तानण्डनुच्च P. ६. अहरत् Sy.
७. तस्य P. ८. सारवत् Sy.
९. वयं D. १०. धयति चास्य सामर्थ्यात् Sy. ११. सोमं P., D.
१२. तत्सर्वम्—अनुक्रमेण सङ्कीर्तयन् Sy.
१३. स्मरत्यवत्सारः सुतम्भरस्तावुश इति Sy.
१४. स्वापमकुर्वन्ननवरतम् Sy. १५. ०स्थने P.
१६. VM. does not explain this stanza. यः देवः । जागार सर्वदा विनिद्रो जागरुको गृहे वर्तते । तम् । ऋचः सर्वशास्त्रात्मिकाः । कामयन्ते । यच्च जागार तमु तमेव सामानि स्तोत्ररूपाणि यन्ति प्राप्नुवन्ति । यो जागार तमयमभिषुतः सोमः, आह वक्ति मां स्वीकृष्विति । हे अग्ने ! तावुशस्य ।

- तव सख्ये समानाख्याने हितकरणे न्योकाः नियतस्थानः अहमस्मि भवामि Sy.
१७. Ms. D. puts the figure ॥४४॥ here to indicate the end of the forty-fourth hymn. No such number is given in P. पूर्ववैद्य निगदितव्याख्या । य इत्यस्य स्थानेऽग्निरिति विशेषः Sy.
१८. अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'विदा दिवः' इत्येकादशचं प्रथमं सूक्तम् । सदापूणो नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । 'वै तत्' (KSA. 26.41. p. 20.) इत्युक्तत्वादिवमपि वैश्वदेवम् । 'विदा एकादश सदापूणः' (KSA. 26.45. p. 20.) इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः । अत्रेन्द्रादयो लिङ्गोक्तदेवताः । अत्राङ्गिरसां पणिभिरपहृत्य गिरेरथः स्थापितानां गवामिन्ध्रेण विमोकः प्रतिपाद्यते Sy.
१९. ०वृणः P., D.

तेन सह रात्रि प्राविशन्" इति आह्वयं तथैव सूक्तं प्रवर्तते । हे स्तोत्रे ! स्तोत्रे ! शिलोच्चयम् । विमुञ्चन् ।
स्वर्गालोकाद् देवैः सह शिलोच्चयम् । लभस्व गच्छ प्रकाशिकरणार्थम् । आगच्छन्त्याः । उपसः । दीप्तिश्च ।
आगताः । तथा सूर्यश्च । उदगात् । उदगतश्च अपावृतवान् । व्रजवती शिलोच्चयपरिवृता गाः । स्वरित्या-
दित्यनाम । तथा तमसा तिरोहिता मानुषीश्च । दुरः । विवृतवानिति ।

वि सूर्यो अमतिं न श्रियं सादोर्वाद्गवां माता जानती गात् ।

धन्वर्णसो नद्यः खादोअर्णाः स्थूर्णेव सुमिता दंहत द्यौः ॥ २ ॥

वि सूर्यः । यथालङ्कृतः कश्चित् । आत्मीयं रूपं प्रकाशयत्येवम् । सूर्यः । आत्मीयां तेजोभिः कृतां
श्रियम् । प्रकाशिकरणार्थं व्यमुञ्चत् । अथ गवाम् । ऊर्वात् उरोः महतः सङ्घात् । माता सरमा पणिभिरप-
हृता गाः इव । जानती । आजगाम । अथ शिलोच्चयं प्रति गच्छतां देवानां गमनविघ्नकारिणीर्गच्छदुदकाः ।

१. सहा P., D.

२. Omitted by P.

३. ०त्रं P. अङ्गिरसां स्तुतिभिर्निमित्तभूताभिः Sy.

४. ०य P. वज्रम् Sy.

५. विमुञ्चन् P., D. प्रक्षिपन् । रक्षकाणामुपरि
गिरिभेदनाय च विध्यन् Sy.

६. ०स्वे P. अवेदयदिन्द्रः । किम्, गा निगूढा
इति सम्बन्धः Sy.

७. ०ज्ञं P.

८. आगामिन्याः Sy.

९. उपसः सम्बन्धितः Sy.

१०. ०प्तिं D. रश्मयः Sy.

११. अगच्छन् सर्वत्र प्रसूता अभवन् Sy.

१२. अपावृणोत् Sy.

१३. सूशवादकादुदगतञ्चपावृतावान् व्रजवतीः P.
उदकादुदगतं चापावृतवान् प्रजपती D. तमः
पुञ्जवतीनिशाः Sy.

१४. ०त्यादिना P. यादिनाम D. The passage
स्वरित्यादित्यनाम should immediately
follow सूर्यश्च and precede उदगात् ॥
सरणशील आदित्यः Sy.

१५. मनुष्यसम्बन्धिनीः Sy.

१६. द्वाराणि Sy.

१७. व्यावृणोत् । अन्धकारायनयनेन मनुष्यादिव्यव-
हारायाकरोदित्यर्थः Sy.

१८. VM. ignores देवः ।

१९. ०वाक् P. यथा seems to be the
explanation of न ।

२०. अमतिम् । रूपमिव द्रव्यम् । यथा द्रव्याणि
घटपटादीनि नीलपीतादिरूपं लभन्ते तद्वत् Sy.
अमतिरिति रूपनाम Ngh. 3.7.

२१. देवः Sy.

२२. ०भि D.

२३. ०ताः P.

२४. ०यः P. दीप्तिम् Sy.

२५. विभजते प्रकाशयतीत्यर्थः Sy.

२६. रश्मीनाम् Sy.

२७. ०रो P. महतोऽन्तरिक्षात् Sy.

२८. उपाः Sy.

२९. रमा P.

३०. सूर्य उदेष्यति मया च व्युच्छन्नं कृतव्यमिति
जानती Sy.

३१. आगच्छति Sy.

३२. धन्वर्णतः । धन्वतिर्गतिकर्मा । धन्वन्ति गच्छ-
न्त्याणि यामु तास्तपोक्ताः । दीर्घाभाव-
श्चान्वसः Sy.

शब्दकारिणीः । सादोअर्णसा इति नदीनाम ताः । द्यौः । आदृंहत यथा स्थिरोदका निदचला गमनयोम्या भवन्ति यथा चक्र आत्मनीव हन्ति । यथा सुमिता । स्थूणा वंशमत्याहितं निदचलं धारयत्येवमिति ।

अस्मा उक्थाय पर्वतस्य गर्भो महीनां जनुषे पूव्याय ।
वि पर्वतो जिहीत साधंत द्यौराविवासन्तो दसयन्त भूमं ॥ ३ ॥

अस्मं । अस्मै वक्तव्याय । प्रशस्यायेन्द्राय । पर्वतस्य । गर्भः प्रकाश आसीदिति शेषः । गवाम् । पूव्याय । जन्मनं स्वामिन इत्यर्थः । तदा पर्वते प्रविशत इन्द्रस्य पर्वते विजिहीत द्वारप्रदेशमपहायोभयतो गत इत्यर्थः । प्रकाशीकरणार्थं द्यौश्च । अभिलषितम् । साधितवर्ती । तत एनं परिचरन्तः । बहु शत्रुजातम् । उपक्षपितवन्तः ।

सदाप्रणस्वयूव्यान् अवत्सारस्य गृहपतेयं प्रति गन्तुमिदमाह—

सुक्तेभिर्वो वचोभिर्देवजुष्टैरिन्द्रा न्वृषी अवसे हुवध्वै ।
उक्थेभिर्हि ष्मा कवयः सुयज्ञा आविवासन्तो मरुतो यजन्ति ॥ ४ ॥

सूक्तेभिः । गवामपहृतभिः पणिभिरभिभूतानां युष्माकम् । रक्षार्थम् । सुवचनैः । वचोभिः । देवैः

१. नद्यः Sy.

२. भक्षितकूलोदकाः । कूलज्जुषा इत्यर्थः । नद्य-
श्चैवंरूपा भवन्ति Sy.

३. Ngh. 1.13.

४. अदृंहत P. अदंमहत D. वृडाऽभवत् । एतत्
सर्वं सूर्यस्याज्ञयेति भावः Sy.

५. यता P.

६. ०न्तिः P. ०न्ती D.

७. सुहिता P.

सुष्ठु गृहे स्थापिता

८. गृहाधारस्तम्भ इव Sy.

९. ०मन्त्या० P.

१०. मह्यम् Sy.

११. ०ये P.

१२. स्तोत्रे Sy.

१३. पर्ववतो मेघस्य Sy.

१४. ०र्भं D.

गर्भस्थानीयमुदकम् Sy.

१५. पूर्वगवां P. पूगवां D. महतीनां स्तुतीनाम्
Sy.

१६. प्रत्याय Sy.

१७. उत्पादयित्रे Sy.

१८. पर्वतो मेघः Sy.

१९. पिजीहित P., D. जिहीत । चलति । चाल-
यति वेन्द्रः Sy.

२०. ०योभवतो P. द्वारमपहा० D.

२१. साधयति वृष्टिम् Sy.

२२. सर्वतः परिचरन्तोऽङ्गिरसः Sy.

२३. अत्यधिकम् Sy.

२४. उपक्षपयन्त्यात्मानं कर्मभिः Sy.

२५. सूर्यभिः P.

२६. सदापूणः स्वपूव्यान् is suggested for
सदापूण स्वयूव्यान् ।

२७. वः सुवां व्यत्ययेन बहुवचनम् Sy.

२८. अस्मद्रक्षणाय Sy.

२९. सूक्तेः सुवचनैः शोभनगुणप्रकाशनप्रवर्णः Sy.

मेवितैः । इन्द्राग्नी । क्षिप्रम् । आह्वातुमेतं प्रवृत्ता इति शेषः । तथोक्तेभिः । कान्तप्रज्ञा एते । शोभनयाः ।
परिचरन्तः । मरुतश्च । यजन्ति पणिभिरपहृतेषु पशुष्ववत्सारः । 'स हि क्षत्रस्य' इत्यस्यामृचि निर्दिष्टं ऋचि-
भिर्यष्टुमुद्युक्तस्ततः 'सदापूणो यजतः' इत्यस्यामृचि निर्दिष्टान् ऋधीन् प्रतीत्यै वदतीति, अस्यास्थातस्योदात्त-
त्वादुत्तरञ्च सम्बन्धः ।

एतो न्वद्य सुध्यो भवाम् प्र दुच्छुनां मिनवामा वरीयः ।

आरे द्वेषांसि सनुतर्दधामायाम् प्राञ्चो यजमानमच्छ ॥ ५ ॥

एतो नु^१ । आगच्छत^२ । क्षिप्रम् । अद्य^३ । वयं सुकर्माणि^४ । भवाम^५ । कृत्वा च कर्माणि^६ प्रहिसामो^७
वयम् । राक्षसान् । वरीयः^८ वरीयसः । इत्येतदेवाह—आरे इति दूरे । द्वेष्यणि^९ रक्षांसि । अन्तर्हितानि^{१०} ।
दधाम^{११} । तदर्थं यजमानमवत्सारम् । प्रति । गच्छाम इति^{१२} ।

१. वेवंः सेवनीयैः Sy.

२. परस्परापेक्षया प्रत्येकं द्विवचनम् । यद्यप्येकमेव
पदं मध्ये व्यवधानं छान्दसम् । हे इन्द्राग्नी ।
Sy. ३. आह्वयामि Sy.

४. वृत्ता P.

५. स्तोत्रैः Sy.

६. कान्त० D. अनूचानाः पूर्वे ऋषयः Sy.

७. शोभनयाः D. शोभनयागाः is suggested
for शोभनयाः ।

८. स्तुत्यादिना परिचरन्तः Sy.

९. मरुतद्वशाः कर्मसु शीघ्राः Sy.

१०. जयति P. पूजयन्ति Sy.

११. ०त्यस्मामिचि P., D. RV. V. 44. 10.

१२. ०ष्टेः ऋ० P.

१३. ०ष्ट० D.

१४. सदापूणो P. तदापूणो D.

१५. RV. V. 44. 12.

१६. ०ष्टाम् P., D.

१७. पतित्वं D.

१८. आख्या० P.

१९. ०त्तत्वम्० P.

२०. VM. ignores हि and स्म ॥ हि स्मेति
पूरणौ Sy.

२१. अयमङ्गिरसां वादः Sy.

२२. गच्छत Sy.

२३. अस्मिन् यागदिने Sy.

२४. शोभनकर्माणिः Sy.

२५. मणिं P.

२६. प्रकर्षेण हिसाम Sy.

२७. द्विषः Sy.

२८. परीयः D. अत्यन्तमित्यर्थः Sy.

२९. परी० D.

३०. ०सेत्ये० P.

३१. यजमानस्य द्वेष्टुन् Sy.

३२. सम्भक्तुन् । यद्वा पूर्वं प्रकाशवैरिणां वध उक्त
इदानीं प्रच्छन्नानामिति विवेकः Sy. सनुत-
रित्यन्तर्हितानाम Ngh. 3.25.

३३. स्थापयाम Sy.

३४. दत्तं P. ०हितद्विधामदत्तं D.

३५. ०नव० D. सदापूणमवत्सारं च Sy.

३६. अभिमुखम् Sy.

३७. VM. ignores प्राञ्चः ।

एता धियं कृण्वामा सखायोऽप या मातां ऋणुत व्रजं गोः ।

यया मनुर्विशिशिप्रं जिगाय यया वृणिग्वड्कुरापा पुरीषम् ॥ ६ ॥

एतां धियम् । कर्म । कर्तुमागच्छत । कृण्वामः । कर्म । हे सखायः ! मातृस्थानीयम् । यत् कर्म ।
पणिभिरपहतानां गवाम् । वज्रम् । अप ऋणोति विवृतद्वारं करोतीत्यर्थः । विक्षु भक्षणार्थं हनू प्रवेशयतीति
विशिशिप्रो नाम कश्चिदसुरस्तम् । मनुः । पुरीषः ? येन कर्मणा । जिगाय । येन वा । असुरोऽयम् । वड्कु-
नाम् । उदकम् । प्राप्तवान् ।

अनूनोंदत्र हस्तं यतो अद्विरार्चन्येन दशं मासो नवग्वाः ।

ऋतं यती सरमा गा अविन्दद्विश्वानि सत्याङ्गिराश्चकार ॥ ७ ॥

अनूनोंत् । इन्द्रस्य हस्तेन यतः । वज्रः । गवामरणम् । अस्मिन् कर्मणि । अनूनोंत्, नुदतिः प्रेरणकर्मा,
विवृतद्वारमकरोत् । येन कर्मणा । अङ्गिरसः गवामयनेन यन्तः । दश । मासान् । अर्चितवन्तः । अथ भिन्न-
द्वारे शिल्लोच्चये सत्यभूतं गोधनं प्रति । गच्छन्ती । सरमा नाम देवशुनी । पणिभिरपहता गाः । अविन्दत् ।

१. इवमप्यङ्गिरसां वाक्यम् Sy.
२. आगत्य च करवाम Sy.
३. स्तुतिम् Sy.
४. हे सखायः ! परस्परं सखिभूताः ! अङ्गिरसः !
इत्यङ्गिरसां वचनम् Sy.
५. गवां निर्मात्री Sy.
६. या धीः Sy.
७. पणिभिरपहतम् Sy.
८. यव P. अपावृणोत् Sy.
९. वित्त० P.
१०. विगतहनूं शत्रुम् Sy.
११. यद्वा मनुः सर्वस्य मन्तेन्द्रो विशिशिप्रो वृजः ।
त तमस्माभिः हृतया स्तोमलक्षणया धिया
जिगाय Sy.
१२. ०स्तमानुः परिरा P.
१३. जितवान् Sy.
१४. नेन P., D. यया च Sy.
१५. अयम् is omitted by P. वणिगिवाल्पेन
कर्मणा बहुफलाकांक्षी कवीवान् Sy.
१६. गुना० P. पंगुना० D. जलेच्छया वनगामी
Sy. १७. पूरकमुदकम् Sy.

१८. अप । 'याभिः सुदानू औशिजायं वृणिजे'
दीर्घार्धवसे मधु कोशः' (RV. I.112.11.)
इति हि श्रुतम् Sy.
१९. हनूनेत् P.
२०. इन्द्रोऽस्य P. इन्द्रेऽस्य D.
२१. हस्तेन संहतः सन् Sy.
२२. अभिषवघ्रावा Sy.
२३. अस्मिन् यज्ञे Sy.
२४. नौतिरत्र शब्दमात्रे वर्तते । अशब्दयत् Sy.
२५. शाव्णा तदभिषवेण Sy.
२६. नवमासपर्यन्तं गवार्थमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसो नव-
ग्वाः । नवगोयुक्ता वा Sy.
२७. दशमासपर्यन्तम् । यद्वा दशसंख्याकमासोपेता
दशमासानुष्ठाना अङ्गिरसोऽपरे नवगवाश्चेते
सर्वेऽपि येनार्चन्ति । 'नवग्वास्तः सुतसोमास
इन्द्रम्' (RV. V.29.12.) इति हि निगमः
Sy. २८. अपूजयन्निन्द्रम् Sy.
२९. सत्यं यज्ञं वा Sy.
३०. प्राप्नुवती Sy.
३१. रतामा D. सरणशीला स्तुतिरूपा वागङ्गिरसां
गवार्थमिन्द्रेण प्रहिता देवशुनी वा Sy.

अथ पणिभिरुत्पादिता भाषा विनाशयन् सर्वाण्येव । सत्यानि । अङ्गिराः । चकार यद्यथा दृश्यते तत्तथाविधमेव
यथा भवति नानृतं तथा कृतवानिति ।

विश्वे अस्या व्युपि माहिनायाः सं यद्गोभिरङ्गिरसो नवन्त ।

उत्स आसां परमे सुधस्य ऋतस्य पथा सरमा विदद्गाः ॥ ८ ॥

विश्वे । यदा । अस्या उपसः । महत्याः । व्युच्छन्ते । आत्मीयाभिर्गोभिः । सङ्गता आसन् ।
तदानीमासां गवाम् । उत्सः । परमे दूरे । स्थानेऽभूत् । ततः सरमा । गोधनसाधकेन । मार्गेण गत्वा ।
अविदत् । गा नष्टा इति ।

आ सूर्यो यातु सप्ताश्वः क्षेत्रं यदस्योर्विषा दीर्घयाथे ।

रघुः इयेनः पतयदन्धो अच्छा युवा कविर्दीदयद्गोषु गच्छन् ॥ ९ ॥

आ सूर्यः । यज्ञगृहं प्रति, सूर्यः । आगच्छतु । सप्ताश्वः । यत् । अस्य । क्षेत्रम् । सूर्यं विस्तीर्णं । दीर्घं
मार्गं भवति । आगत्य च लघुः । इयेनो भूत्वा । सोमलक्षणमन्नम् । प्रति । पततु । पीत्वा च युवा । कविः ।

१. अथो P., D.

२. स्तुत्यादिलक्षणानि Sy.

३. विश्वे P., D.

४. अस्य P.

५. मंहनीयायाः Sy.

६. व्युच्छन्ते सति गवामावरकेऽन्धकारेऽपवृते सति
Sy.

७. सङ्गमिरे Sy.

८. तदा Sy.

९. क्षीराद्युत्पादः Sy.

१०. उत्कृष्टे Sy.

११. सहस्थाने यत् उपयुक्तोऽभवदित्यर्थः Sy.

१२. वाग् देवशुनी वा Sy.

१३. सत्यस्य Sy.

१४. ०वं P., D. अलभत यद्वाऽऽसां गवां परमे
स्थाने व्रजस्य निगूहनप्रदेश उत्स उदकस्य
प्रस्रवणो वर्तते । विलमित्यर्थः । तेन ऋतस्यो-
दकस्य पथा मार्गेण सरमा गा विदत् Sy.

१५. गा निगूढाः Sy.

१६. VM. ignores विश्वे and अङ्गिरसः ॥

विश्वे सर्वे Sy.

१७. सर्वस्य प्रेरको देवः Sy.

१८. अस्मदभिमुखमागच्छतु Sy.

१९. सप्रेणस्वभावादवोपेतः सप्तसंख्याकादवो वा Sy.

२०. यस्मात् Sy.

२१. सूर्यस्य Sy.

२२. क्षेत्रम् P., D.

गन्तव्यप्रदेशः Sy.

२३. उह अतिप्रभूतायाम् । स एव देवः Sy.

२४. ०र्घो P.

दीर्घगमने Sy.

२५. मार्गो P., D.

२६. लघु P., D.

लघुगमनः सन् Sy.

२७. शंसनीयगमनः Sy.

२८. दीपमानं हविः Sy.

२९. अभिलक्ष्य Sy.

३०. आगच्छति Sy.

३१. सर्वत्र मिश्रयिता Sy.

३२. ०वि P. कान्तवर्षी सन् Sy.

दीप्तः । गोषु गच्छन्निति ।

आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमणोऽयुक्त यद्भरितो वीतपृष्ठाः ।

उदना न नावमनयन्त धीरा आशृण्वतीरापो अर्वागतिष्ठन् ॥ १० ॥

आ सूर्यः । आरुहत् गमनार्थम् । रमाया देवनद्याः शुक्रम् । उदकम् । सूर्यः । यदा । स्वरथे योजितवान् । अश्वाः । कान्तपृष्ठाः । ततहिनम् ? । उदकेन । इव । नावम् । शीघ्रं पारं प्रत्यनयन्त । वीराः । तदानीं देवानां वचनम्, आभिमुख्येन शृण्वत्यः । आपः । अर्वाक् । अतिष्ठन् अवहन्त्यः ।

धियं वो अप्सु दधिपे स्वर्पा ययातरन्दश मासो नवग्वाः ।

अया धिया स्याम देवगोपा अया धिया तंतुर्यामात्यंहः ॥ ११ ॥

धियं वः । युष्माकम् । अन्तरिक्षे । उदकस्य सम्भवनीम् । धियं कर्म । त्वं धारयसि । येन कर्मणा । अङ्गिरसः । दश । मासान् । अतरन् । अनेन । कर्मणा त्वया क्रियमाणेन । वयं देवगुप्ताः । स्याम । तथा अनेनैव । कर्मणा । पापं च । अतितरेम ।

१. दीप्यते Sy.
२. रश्मिषु Sy.
३. मध्ये वर्तयन् । यद्वा श्वेनः सुपर्णोऽन्योऽन्य पतयत् क्षुलोकस्थं सोमलक्षणं देवानामश्रमस्मद्यागार्यमानेतुं तदभिमुखमागात् Sy.
४. सर्वतः प्रादुर्भवति Sy.
५. दीप्तम् Sy.
६. उदकं प्रति Sy.
७. देवः Sy.
८. यस्मात्, यदा वा Sy.
९. योजितवान् P. रथेऽयोजयत् । तदा तं सूर्यम् Sy.
१०. अश्वान् Sy.
११. कान्तपृष्ठान् Sy.
१२. ऽनाम् P.
१३. धीमन्तो यजमानाः Sy.
१४. सर्वतोऽनुज्ञां कुर्वाणाः Sy.
१५. अवाङ्मुखाः Sy.
१६. अभवन् Sy.
१७. ऽत्यः P.

१८. हे देवाः ! Sy.
१९. अग्निमित्ताम् Sy.
२०. सर्वस्य दात्रीम् Sy.
२१. ऽत्री D.
२२. स्तुतिम् Sy.
२३. धारयामि । व्यत्ययेन मध्यमः Sy.
२४. यया धिया Sy.
२५. मासः Sy.
२६. अतरन् सप्तमनुतिष्ठन्तः Sy.
२७. अन्तरमनेके P. अन्तरघनेके D. अनया Sy.
२८. धिया Sy.
२९. ऽनेन P.
३०. ऽवेर्गुं D.
३१. देवगुप्ता न्यम P. अवेष Sy.
३२. Ms. D. puts the figure ४५ here to indicate the end of the forty-fifth hymn. No such number is given in P.

हयो न विद्रां अयुजि स्वयं धुरि तां वहामि प्रतरणीमवस्युर्वम् ।

नास्या वश्मि विमुचं नावृतं पुनर्विद्वान्पथः पुरएत ऋजु नैपति ॥ १ ॥

हयो न ॥ प्रतिघ्नः ॥ अश्वः । इव । विद्वानहम् । यज्ञधुरि । युक्तोऽभवम् । तां यज्ञधुरम् ।
वहामि । प्रतरणीम् । रक्षिकाम् । न । अस्याः । विमोचनम् । इच्छामि । न च । पुनः । आवर्तनम् ।
प्रतिगमनमार्गम् । विद्वान् । अकूटिलम् । नयति । पुरो गन्ता ।

अग्र इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्र यन्त मारुतोत विष्णो ।

उभा नासत्या रुद्रो अध प्राः पूषा भगः सरस्वती जुपन्त ॥ २ ॥

अग्ने^{११} । हे अग्नीन्द्रादयः^{१२} ! मह्यम्^{१३} । बलम्^{१४} । प्रयच्छताम्^{१५} । मरुतां गणः^{१६} मारुतः^{१७} । उभो^{१८} । अश्विनौ^{१९} ।
रुद्रश्च । देवपत्न्यः^{२०} । च । पूषा च । भगश्च । सरस्वती च सेवन्तामिति^{२१} ।

१. 'हयो न' इत्यष्टचं द्वितीयं सूक्तं प्रतिशत्रुस्वार्थम् ।
अष्टमी द्वितीया च त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट्
जगत्पः । आवितः षड् वैश्वदेव्यः सप्तम्यष्ट-
म्योर्देवपत्न्यो देवता । तथा चानुकान्तम्—
'हयोऽष्टौ प्रतिशत्रोऽन्त्यो दृचो देवपत्नीस्तबो-
ज्ज्या त्रिष्टुप् द्वितीया च' (KSA. 26.46.
p.20.) इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः Sy.

२. ०क्षेत्रः P., D. ३. सर्वज्ञः प्रतिशत्रुः Sy.

४. यज्ञरधुरि D. धुरि यज्ञात्मिकायाम् Sy.

५. ०भव P. युक्तोऽभवत् Sy.

६. धुरम् Sy. ७. यज्ञपुर P. यज्ञमपुर D.

८. धारयाम्यहमध्वर्युर्होता वा Sy.

९. ०णिम् P. प्रकर्षेण तारयित्रीम् Sy.

१०. रक्षकां P., D. रक्षयित्रीम् Sy.

११. धुरः Sy.

१२. विमोचनम् P. परित्यागम् Sy.

१३. कामये Sy. १४. व P., D.

१५. पुनः पुनरावरणं धारणमपि वश्मि Sy.

१६. यज्ञमार्गान् Sy.

१७. मार्गाभिज्ञोऽन्तर्यामी देवः Sy.

१८. प्रापयति Sy.

१९. पुरतो गन्ता सन् Sy.

२०. VM. ignores स्वयम् ॥ स्वयम् अनन्य-
प्रेरितः सन् Sy.

२१. प्रत्यक्षकृतोऽयमर्धवचः । द्वितीयस्तु परोक्षकृतो
वाक्यभेदात् U.

२२. अश्यान्मादयः P. By आवि VM. in-
cludes वरुण । मित्र । देव । and विष्णु ॥
हे अग्ने ! इन्द्र ! वरुण ! मित्र ! हे विष्णो !
हे सर्वे देवाः ! यूयम् Sy.

२३. बले P., D. बलमस्माकम् Sy. बलं सङ्गृह्य U.

२४. VM. explains प्र यन्त as प्रयच्छताम्
and construes it with मरुताम् ॥
प्रापयत Sy. प्रयच्छत वन्त । यमेः शपो
नुक् Mah. प्रगच्छत । स्वामिनो गृहं सोमं
पातुम् U.

२५. भार P., D. हे मारुतानि मरुतां बलानि !
Sy. हे मारुत ! गण ! U.

२६. सत्यभूतौ Sy. एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह Sy.

२७. ०वाप० P. एतेषां देवानां स्त्रियश्च Sy.

अथ अथ . . . देवपत्न्यः Mah., U.

२८. सेवन्तामस्मदीयं यज्ञं स्तुति वा Sy. सेवन्तां
हवींषि Mah. सेवन्ते यज्ञं पाताय U.

२९. This stanza = YV. 33.48

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति स्वः पृथिवीं वां मरुतः पर्वतां अपः ।

हवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारंमृतये ॥ ३ ॥

इन्द्राग्नी । एतान् । आह्वयामि । सवितारं च । शंसनीयम् ।

उत नो विष्णुरुत वातो अस्मिधो द्रविणोदा उत सोमो मयस्करत् ।

उत ऋभव उत राये नो अश्विनोत त्वष्टोत विभ्वानुं मंसते ॥ ४ ॥

उत नः । अपि च । अस्मभ्यम् । विष्णुः । सुखम् । करोतु । वातः । च । अस्मिधः । तथा । द्रविणोदाः । सोमश्च । तथा । ऋभवः । च । अपि च । वनाय । अस्माकम् । अश्विनो भवताम् । अपि च । त्वष्टा । विभ्वा च तच्छिष्यः । सर्वमिदं मन्यताम् ।

उत त्यन्नो मारुतं शर्म आ ममदिविच्यं यजतं बहिरासदे ।

बृहस्पतिः शर्म पूषोत नो यमद्रुध्यं वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ५ ॥

उत । अपि च । सः । मारुतः । वेगः । अस्मान् । आगच्छतु । दिवि वर्तमानम् । यष्टव्यमस्माकम् ।

बहिः ।

१. इन्द्रादिसवित्रन्तान् चतुर्वंश देवान् । स्वरित्पादित्य उच्यते स्वरणात् Sy.

वरुणो च अदिति च स्वः आदित्यं च पृथिवीं च शां च मरुतश्च पर्वतांश्च अपश्च । . . . विष्णुं च पूषणं च ब्रह्मणस्पतिं च सवितारं च U.

२. स्तोमि वा Sy. ३. सश० P.

सशं D. स्तुत्यम् Mah. शंसितव्यम् U.

४. VM. ignores नु and ऊतये ॥ नु क्षिप्रम् । ऊतये अवनाय Mah., U. This stanza=YV.33.49.

५. अस्माकम् Sy.

६. व्यापको देवः Sy.

७. मय इति सुखनाम Ngh. ५.6.

८. अपि च वायुः Sy.

९. अहिंसकः सन् मयस्करत् Sy.

१०. किं च Sy. ११. अनस्य दाता Sy.

१२. सोमोऽपि मयस्करत् Sy.

१३. द्रविणस्य P. अपि च Sy.

१४. अस्मभ्यम् Sy. १५. ०नो P.

१६. ई P. १७. त्वष्टा देवः Sy.

१८. ऋभूणामन्यतमो देवः Sy.

१९. ०व P., D. एते सर्वेऽप्यनुमंसते । यडा अनुमंसत इति प्रत्येकं सम्बन्धनीयम् Sy.

२०. VM. ignores अनु ।

२१. तत् Sy. २२. मरुताम् Sy.

२३. वेगेन D. बलं सङ्गः Sy.

२४. छुलोके Sy. २५. ०नः P., D.

२६. पूष्यम् Sy. २७. बहू P. बहि D. किमर्थमागमनमिति ? तदुच्यते बह्वि Sy.

२८. VM. ignores आसदे । बृहस्पतिः । शर्म । पूषा । आ । नः । यमत् । वरुध्यम् । वरुणः । मित्रः and अर्यमा ॥ आसदे उपवेष्टुम् । उपविश्य हविःस्वीकारायेत्यर्थः । किंच बृहस्पतिः—देवः शर्मं सुखं यमत् यच्छतु । उत नः अस्मभ्यं पूषापि यमत् । कीदृशं शर्मं ? वरुध्यम् । वारयति शीतवातादिकमिति वरुधं गूहम् । तवर्हं वरुध्यम् । किं च वरुणादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकं शर्मं यच्छन्तु Sy.

उत त्ये नः पर्वतासः सुशस्तयः सुदीतयो नद्यस्त्रामणे भुवन् ।

भगो विभक्ता शवसावसा गमदुरुव्यचा अदितिः श्रोतु मे हवम् ॥ ६ ॥

[उत त्ये ।] अस्मान् आगच्छतु । अत्रेन च । बहुव्याप्तिः । अदितिश्च । मम । आह्वानम् । शृणोतु ।

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवोः सुहवाः शर्म यच्छत ॥ ७ ॥

देवानाम् । देवानाम् । पत्न्यः । उशत्यः । अवन्तु । नः । प्रावन्तु । नः । अपत्यजननाय । अत्राय च । याः । पार्थिवासः । याः । अपाम् । अपि । कर्मणि व्रत उद्युक्ताः । ताः । नः । देव्यः । स्वाह्वानाः । मम सुखम् । प्रयच्छत ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor. २. रक्षणेन च सह Sy.

३. प्रभूतव्याप्तिः Sy. ४. अदीना देवमाता Sy.

५. स्तुतिमाह्वानं वा Sy.

६. VM. ignores उत । त्ये । नः । पर्वतासः । सुशस्तयः । सुदीतयः । नद्यः । त्रामणे । भुवन् । भगः । विभक्ता and शवसा ॥ उत अपि च । त्ये ते । पर्वतासः पर्ववन्तोऽग्रयः । सुशस्तयः शोभनस्तुतयः । सुदीतयः सुदानाः । नद्यश्च । त्रामणे पालने । नः अस्माकम् । भुवन् भवन्तु । भगो देवः । विभक्ता धनानां विभागकर्ता दाता सन् शवसा अत्रेन Sy.

७. पत्नीसंयाजेषु देवपत्नीनां 'देवानां पत्नीः' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितञ्च—'देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे' (ĀSS. 1.10.) इति । आग्निमारुतशस्त्रेऽप्येते । 'देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे राकागृहमिति द्वे' (ĀSS. 5.20.) इति Sy. प्रतिश्वस्ये-दमार्थम् Dur. प्रतिश्वस्यार्थम् SKN.

८. देवानाम् इन्द्रादीनाम् Sy.

९. या एता देवपत्न्यः Dur. प्रथमार्थे द्वितीया । देवानां पत्न्यो भवत्यः SKN.

१०. अस्मदीयां स्तुतिं कर्म वा कामयमाना Sy. अस्मत्तो हविरुशन्ति कामयन्ते Dur. उशत्यो हविः स्तुतीश्च कामयमाना SKN.

११. रक्षन्तु Sy. ता अस्मत्तो हविरुपभुज्य ततोऽस्मानवन्तु प्रतितर्पयन्तु धनेन Dur. अवतिर्गतिकर्मा, गच्छन्तु SKN. १२. अस्मान् Sy.

अस्मान् प्रति SKN. १३. प्रवस्तु P.

प्रकर्षेण रक्षन्तु गच्छन्तु वा Sy. प्रकर्षेणान्तु रक्षन्तु Dur. गत्वा च प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु SKN. १४. अस्माकम् Sy. अस्मान् SKN.

१५. ०पत्यपत्यज० P., D. बलवते पुत्राय Sy. किमर्थम् ? . . . तुजय इति तुक्शब्दस्यापत्यनाम्नो जनेश्च रूपमिदम् । तेनायमर्थः—अपत्यजननाय SKN. १६. अत्रायनाय P. अत्रलाभाय सङ्ग्रामाय वा Sy. अत्रसम्भजनाय Dur. सातिर्लानार्थः, अत्रलाभाय SKN.

१७. कतमास्ताः ? याः Dur. १८. पृथिवीसम्बन्धिन्यः Sy. पृथिव्यां भवाः SKN., Dur.

१९. उदकानाम् Sy. अपां वृष्टिलक्षणानाम् SKN.

२०. अपिशब्दश्चार्थे SKN.

२१. अन्तरिक्षे वर्तन्ते Sy. कर्मणि व्योत्सर्गे व्यापृताः सर्वाः Dur. कर्मणि जननाख्ये जन्मनीत्यर्थः । सप्तमीभूतेर्बन्तव्यमिति शेषः । वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः SKN. २२. वत P., D.

२३. अस्मभ्यम् Sy., SKN. अस्माकम् Dur.

२४. देव्य P., D. Sy. २५. स्वाहना P. हे शोभनाह्वानाः ! यूयम् Sy. सुह्वानाः SKN.

२६. म P., D. २७. गृहं सुखं त्राणं वेत्येतदाशास्महे Dur. गृहं सुखनाम वा SKN.

२८. यच्छत Sy. ददतु Dur. देवानां पत्न्य उशत्योऽवन्तु नः । प्रावन्तु नः । (तुजये) अपत्यजननाय चाप्रसन्ननाय च । याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते कर्मणि ता नो देव्यः सुहवाः शर्म यच्छन्तु शरणम् N. 12.45., SKN. IV. 145.

उत आ व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्नास्यश्विनी राट् ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥ ८ ॥

उत ग्नाः । अपि च । ग्नाः । व्यन्तु । देवपत्न्यः । इन्द्राणीन्द्रपत्नी । अग्न्याग्नी अग्नेः पत्नी । अश्विनी अश्विनोः पत्नी । राट् राजतेः दीप्तिः । रोदसी छावापृथिवी । "रुद्रस्य पत्नी" इति यास्कः । वरुणानी च वरुणस्य पत्नी । शृणोतु । व्यन्तु । देव्यः कामयन्ताम् । यः । ऋतुकालः । जायानो सोमपानस्य ।

इति षड्विंशमध्यायं व्याख्येयार्थेषु कदचन ।

दक्षिणापथमाश्रित्य वर्तमानेषु माधवः ॥

१. पुरुषः पीतमग्न्यादिभिरपि Dur. उताप्यर्थे SKN. २. Omitted by D.
३. स्त्रियः Sy. स्त्रियः Dur. ग्नाशब्दः स्त्रीवचनः । अपि स्त्रियः SKN.
४. हविर्भक्षयन्तु । ता विविच्योच्यन्ते Sy. पिबन्त्येतदाज्यम् Dur. कामयन्ताम् । किम् ? सामर्थ्याद् हविः SKN. ५. देवपत्न्यो वेवाः पतयो यासां ताः Sy. कतमाः स्त्रियः ? ... देवानां पत्न्यः कामयमानाश्च SKN.
६. इन्द्रस्य पत्नी Sy., SKN. ७. ऽग्ने P.
८. राजमाना Sy. सा च राट् दीप्तिः । राडित्यस्य प्रत्येकं वा सम्बन्धः SKN.
९. रा सृजते दीप्ति P. रासृजतेर्दीप्ति D.
१०. 'रुद्रस्य पत्नी' (N.11.49.) इति यास्कनोक्तम् । एवं सति 'विविक्तस्तुका रोदसी' (RV.I.167.5.) इत्यत्र यथाद्युदात्तप्रगुह्यते न स्तस्तद्वदत्रापि भाष्यम् । तथापि शाकल्येन महर्षिणवमुक्तत्वात्तथैव द्रष्टव्यम् Sy. आद्यर्बणे रोदसीति, अप्रगुह्यं पदं तदपेक्ष्यैकवचनेन भाष्यकारो निराह—रोदसी रुद्रस्य पत्नीति Dur. रुद्रस्य पत्नी । रोदसीति रुद्रस्य पत्नीवचनो व्याख्यातः । तत् किल नोपपद्यते । यतोऽन्तोदात्तो रोदसीशब्दो रुद्रपत्नीवचनो बृष्टः । 'विविक्तस्तुका रोदसी' (RV.I.167.5.) 'मिम्यक्ष येषु रोदसी' (RV.I.167.3.) इत्यादावन्तोदात्तस्य दर्शनात् । आद्युदात्तस्तु 'अतप्यमाने अवसावन्ती अन्तु प्योम रोदसी देवपुत्रे' (RV.I.185.4.) इत्यादौ

सर्वत्र छावापृथिवीवचनः । अस्याद्युदात्तत्वाद् छावापृथिवीवचन एव न रुद्रपत्नीवचनः । तथा च पदकारेण द्विवचनत्वं प्रदर्शितमिति । कर्मणा वा दानेन प्रशस्यतांशस्य दर्शितेति । भाष्यकारस्तु देवपत्नीप्रकरणानुविधानेन पदकारमनवेक्ष्य रोदसीशब्दं रुद्रपत्नीवचनमुदाजहारेति SKN.

११. रोदसी । रुद्रस्य पत्नी N.11.49., 12.46.
१२. आभिमुख्येन च स्थित्वा शृणोतु Dur. आकारः शृणोत्विति सम्बध्यते SKN.
१३. छादयन्तु हविः Sy. सर्वा अप्येता व्यन्तु पिबन्त्येतदाज्यम् Dur.
१४. देव्य D. पत्नीसंज्ञाजदेव्यः Sy.
१५. यामित P., D. तदभिमानी देवोऽपि शृणोतु वेतु च Sy. भोजनकालः । ... तस्मिन् काले दीपमानम् । कश्चासी ? भुक्तवस्तु पुरुषेष्विति Dur.
१६. जनायां P. जनीनां देवजायानाम् Sy.
१७. अपि च ग्ना व्यन्तु देवपत्न्यः । इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । अग्न्याग्नेः पत्नी । अश्विन्याश्विनोः पत्नी । राट् राजतेः । रोदसी रुद्रस्य पत्नी । वरुणानी च वरुणस्य पत्नी । व्यन्तु देव्यः कामयन्तां य ऋतुकालो जायानां य ऋतुकालो जायानाम् N. 12.46., SKN. IV. 146.
१८. ०ख्यादा P. १९. Ms. D. puts the figure ४६॥ here to indicate the end of the forty-sixth hymn. No such number is given in P.

[चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥]

‘प्रयुञ्जती दिव एति’ व्याचिख्यासति माधवः ।

द्विरुच्यमानशब्देषु वक्तव्यं सम्प्रदर्शयन् ॥१॥

पदद्विवचने वीप्सा नित्यता वा प्रतीयते ।

ततो द्वितीयं न पदं तत्र स्यात् पादपूरणम् ॥२॥

‘पथस्पंथः परिपति वचस्या’ ‘धीर्वतोधीवतः सखा’ ।

‘शृण्वे वीर उग्रमुग्रम्’ ‘पन्यपन्यमित् सौतारः’ ॥३॥

‘यज्ञायज्ञा वो अग्नये’ गिरागिरा च दक्षसे’ ।

‘विशोविंशो वो अतिथिम्’ वीप्सा सर्वेषु विद्यते ॥४॥

प्रायेण व्यक्तिभेदस्य वीप्सैकस्यामपि क्वचित् ।

‘अग्निमग्निं हवीमभिः’ इति तत्र निदर्शनम् ॥५॥

‘देवदेवं वोवंसु इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणि’ ।

‘तंतमिद्राधसे महे’ पादाश्चात्र निदर्शनम् ॥६॥

१. This line is supplied by the Editor.

२. RV. V. 47.1.

३. विरम्यो न च श० P.

विरुच्यो न श० D.

४. वीप्सा P.

५. पादाधारणम् P.

६. ०तीं P. ०पथीं D.

७. RV. VI. 49.8.

८. RV. VI. 55.3.

९. उग्र अग्रं P. RV. VI. 47.16.

१०. वन्यं वन्यं P.

११. स्तोता० P., D. RV. VIII. 2.25.

१२. RV. VI. 48.1.

१३. वो D.

१४. अथि P. RV. VIII. 74.1.

१५. ०वस्यात् D.

१६. द्विस्पेकस्यामपि P. ०स्या अपि R.

१७. RV. I. 12.2.

१८. वोवसे चेन्द्र० D. वोवस्ये चेन्द्र० P. ०से चेन्द्र० R.

१९. RV. VIII. 12.19.

२०. ०मिन्द्रा० R. D.

२१. RV. VIII. 68.7.

सुवन्तस्य द्विर्वचने तिङन्तस्यात्र नित्यता ।
 एवंविधेऽपि नित्यार्थे द्विरुक्तिरिति केचन ॥७॥
 वदन्त्यन्ये कालभेदादग्निरेकोऽपि भिद्यते ।
 विद्यते तत्र वीप्सेति देशभेदादथापरे ॥८॥
 संप्रोपोदां द्विर्वचनं स्मर्यते पादपूरणे ।
 'संसमिद्युवसे वृषन्' 'प्रप्रं यजं पृणीतन' ॥९॥
 'उपोष मे परा मृश' 'कि नोदुंदु हर्षसे' च ।
 न पादपूरणा अन्ये परापामीति ते त्रयः ॥१०॥
 'अपाप शकः' 'अभ्यंभि हि' 'मो षु णः परापरा' ।
 वीप्साविशेष एतेषु द्विरुक्तेरवगम्यते ॥११॥
 अधो ऽधो निर्ऋतिर्मास्मान् सर्वथा दुर्हणा वधीत् ।
 एवमभ्यंभि हीत्यत्र पुनः पुनरभिक्रमः ॥१२॥
 योऽलङ्कारिष्णुः पुरुषस्ततनुष्टिः स उच्यते ।
 मघवा यजमानं तं पुनः पुनरपोहति ॥

१. नित्यार्थे D.

२. ०रेकापि P.

३. Omitted by D.

४. दश० P., D. ५. ०वा P.

६. RV. X. 191.1.

७. वृणी० P. वृणीतन D. RV. V. 5.5.

Cf. 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (Pa.8.1.6.)

८. उपोष मेव D.

९. RV. I.126.7.

१०. ०यंते D. RV. IV.21.9.

११. ०यं न सदा च P.

१२. ०भिति P.

१३. RV. V. 34.3.

१४. RV. IX. 110.5

१५. गश्च P., D.

१६. RV. I.38.6.

१७. ०रेव य० P.

१८. ०ति मास्मास्त्वन्नक्तं दुर्हणा P.

०तिर्मास्मास्त्व नक्तान्दुर्हणा D.

१९. RV. IX.110.5.

२०. ०हीतत्र P.

२१. मेघवान P.

२२. ०हिति P.

‘इन्द्रावरुण नू नु वाम्’ इति नुः पूरणो यथा ।

तद्वत् सर्वानिमानाहुरपरे पादपूरणान् ॥

उदाहरणबाहुल्यात् प्रादीनामेव पाणिनिः ।

अनुशास्ति द्विर्वचनमिति केचिदवस्थिताः ॥ इति ॥

V.47.

प्रयुञ्जती दिव एति ब्रुवाणा मही माता दुहितुर्वोधयन्ती ।

आविवासन्ती युवतिर्मनीषा पितृभ्य आ सदनं जोहुवाना ॥ १ ॥

‘प्रयुञ्जती । प्रतिरथः ॥ कार्येषु मानुष्यान् प्रयुञ्जानां । दिवः । आगच्छति । प्रबुधानां शब्दः शब्दं कुर्वाणा । मही । माता । दुहितृस्त्वानीयां सुप्तजनां पृथिवीम् । बोधयति । परिचरन्ती मनुष्यान् । युवतिरुषाः । प्रजाया । पालयितृभ्यो देवेभ्यस्तदर्थम् । अग्न्यायतने । अग्निहोत्रेण हूयमाना ॥

१. ०नू नपाम् P. RV. I.17.8.

२. Omitted by P.

३. ०निनाहु P. ०र्वनिनाहुर० D.

४. उदाहरण० D.

५. चाणिनिः D.

६. ०शस्ति D. Cf. ‘प्रसमुपोदः पादपूरणे’ (Pa. 8.1.6.)

७. अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ‘प्रयुञ्जती’ इति सप्तचं तृतीयं सूक्तं प्रतिरथस्यार्थं प्रष्टु-
भम् । पूर्वत्र ‘वैश्वदेवं वं तत्’ (KSA. 26. 41. p. 20.) इत्युक्तत्वादिसप्तमि वैश्वदेवम् ।
‘प्रयुञ्जती सप्त प्रतिरथः’ (KSA. 27. 47. p. 20.) इत्यनुक्रमिका । विनियोगो
लैङ्गिकः । . . एवोषस्या Sy. ८. पयं० D.

८. मनु० is suggested for मानु० ।

१०. प्रयुञ्जती प्राणिनः प्रस्तुतेषु कर्मसु Sy.

११. द्युलोकात् Sy. १२. ०णां P. स्तुयमाना ।

कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy. १३. हती P.

१४. प्रकाशस्य देवानां वा निर्मात्री Sy.

१५. भूम्याः । तदुपजीव्यत्वाद् दुहितृत्वमुपचर्यते ।
यदा दुहितृदिव इति सम्बन्धः । उषसो दिवो

दुहितृत्वं ‘व्युच्छा दुहितृदिवः’ (RV. I.48.1.)

इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अन्यत्र च ‘दिवो दुहिता

भुर्वनस्य पत्नी’ (RV. VII.75.4.) इत्युषसः

द्युदुहितृत्वमात्मातम् । अत इदमधिगम्यते ।

कदाचिद् द्यौरुषसो जायत उषाश्च दिव इति ।

‘प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्विवमित्यन्य

आहुषसमित्यन्ये (AB. 3. 33.) इति हि

श्रूयते । लिङ्गं च दृश्यते कार्यकारणभावव्यत्यये

‘अदितेर्दक्षो’ अजायत दक्षादितिः (RV.

X.72.4.) इति Sy.

१६. बोधती D. बोधयन्ती is suggested for

बोधयति ॥ बोधं कुर्वाणा Sy.

१७. युवदन्ति P. युवतीन्तिः D. मिश्रयन्ती सर्वत्र ।

नित्यतरुणी वा Sy.

१८. ०षा D.

१९. स्तुतिमती Sy.

२०. तृतीयायै पञ्चमी । पितृभिः पालकेर्देवैः सह

Sy. २१. अग्नयत्० P. यागगृहे Sy.

२२. भूयमानाः P. भूय D. आहूयमाना । यदा

पितृभ्यः कर्मणां पालकेभ्यो यजमानेभ्यः इष्टप्रा-

पणेन पालकेभ्यो वा तेषामर्थाय जोहुवाना Sy.

२३. VM. ignores आ ॥ सर्वतः Sy.

अजिरासुस्तदप ईयमाना आतस्थिवांसौ अमृतस्य नाभिम् ।

अनन्तास उरवो विश्वतः सीं परि द्यावापृथिवी यन्ति पन्थाः ॥ २ ॥

अजिरासः । गमनस्वभावाः । गमनकर्माणो मनुष्यान् । अभिगच्छन्तः । अमृतस्य । नाभिमादित्यम् ।

बहवः । विस्तीर्णाः । सर्वत एव । द्यावापृथिवी । परियन्ति । पतनशीला रश्मयः ।

उच्चा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।

मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसस्पात्यन्तौ ॥ ३ ॥

उच्चा । "वित्रियमाणो वा एष एषां लोकानामन्तान् पाति" इति वाजसनेयकम् । सेक्ता । समुद्र-
द्रव्यस्पादापः । आरोचमानः सवने । आदित्यभ्यः प्रत्यस्य । पितुः । स्वोत्पत्तिस्थानम् । उदयायाविशति ।

१. गमनशीलाः । अजिः इरच् प्रत्ययान्तः ।

'अजिरशिशिर०' (Unādi 1.53.) इत्यादिना
निपातितः Sy.

२. तदेव प्रकाशनरूपं कर्म यस्य तत्तादृशमहः Sy.

३. कर्मणो मनुष्या भिग० P. ०च्छतः D.

गच्छन्तः Sy.

४. सूर्यस्य उदकस्य वा Sy.

५. संताहकं मण्डलम् । अन्तरिक्षम् (वा)
Sy.

६. अपरिमिताः Sy.

७. व्याप्ताः Sy.

८. दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षं च Sy.

९. गच्छन्ति Sy.

१०. VM. ignores आतस्थिवांसः and सीम् ॥

आतिष्ठन्तः । सीमिति पूरणः Sy.

११. सीर्योऽयं तुचः Sy.

१२. SB. reads विक्रममाणः ।

१३. SB. 9. 2. 3. 18. p. 717.

१४. उदकस्य कामानां वा सेक्ता Sy. वृष्टिद्वारा

सेक्ता Mah. य उदककाल उक्षां सेचनः U.

१५. ०मुद्र० P., D. समुन्दनः । यदा सम्मोदन्ते-

स्मिन् देवा इति समुद्रः Sy. समुनक्ति क्लेदयति
समुद्रः । उदयकालेऽवश्यायपतनेन क्लेदनकर्ता
Mah. समुद्रः समुन्दनो भवति तस्मिन्
कालेऽवश्याया अतितरां पतन्ति तदभिप्राय-
मेतत् U.

१६. ०स्मदा० P.

१७. उदयकालेऽरुणवर्णः Mah. अरुणो वर्णतो
निर्देशः U.

१८. अवयवलक्षणयम् । पूर्वदिगवयवस्य Sy.

य आदित्यः पूर्वस्य पूर्वदिशि स्थितस्य Mah.

यश्च पूर्वस्य शुलोकस्य U.

१९. धितुः D. पालकस्यान्तरिक्षस्य Sy. पितुर्बुलो-
कस्य . . . योः पितेत्युक्तेः पितुःशब्देन शुलोक
उदयसमये शुलोकान्जायमान उपलभ्यते सूर्य इति
शुलोकपूर्वभागः सूर्यस्य पितृभूत उच्यते Mah.
पितुः पितृभूतस्य । ततो हि जायमान उपलभ्यत
आदित्य इति पिता शुलोकः U.

२०. उत्पादकमवयवम् Sy. योनिं स्थानम् Mah.,
U.

२१. उदयाय is omitted by D.

२२. आविष्टवान् Sy.

मध्ये । दिवः । निहितः । पृश्निवर्णः । मणिभिस्त्रिवैपमिकम्, सोऽयमुदितः । लोकान् । विचक्रमे । लोकस्य
पूरापरी पर्यन्तो च । रक्षति प्रकाशनः ।

चत्वारः ई विभ्रति चेमयन्तो दश गर्भं चरसे धापयन्ते ।

त्रिधातवः परमा अस्य गावो दिवश्चरन्ति परि सद्यो अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारः^१ । देवाः^२ । आदित्यम्^३ । विभ्रति^४ । क्षेममस्य^५ कुर्वन्तः । दिशश्च । पुत्रभूतम्^६ । चरणाय^७ ।

१. उदितमात्रो यश्च मध्ये ह्यलोकस्य U.
२. अवस्थितः Mah., U.
३. पृश्निपर्णो P. प्राश्नुत एनं वर्णं इति पृश्निरा-
दित्यः Sy. पृश्निर्विचित्रवर्णो नानारश्मिसङ्-
कुलः Mah. समस्तरश्मिसङ्कुलो विचित्रः U.
४. सर्वत्र व्याप्तः । लुप्तोपमा वा । अदमसदृशः
Sy. अश्नुते व्याप्नोति नभ इत्यश्मा व्यापकः ।
एवंविधः सन् Mah. अदमा अशनो व्यापकः
स्यात् U.
५. अन्तरिक्षस्य Sy. यश्च विक्रममाणो रजसो
रञ्जनस्य लोकत्रयस्य Mah. रञ्जनस्य लोक-
त्रयस्य U. ६. विक्रमते Sy. विक्रमते
नभः Mah. चङ्क्रममाणः U.
७. पूर्वापरी is suggested for पूरापरी ।
८. पूर्वापरभागी Sy. अन्ती वचनव्यत्ययः ।
अन्तान् पर्यन्तान् Mah. अन्तान् U.
९. जगद्रक्षार्थं क्रमत इत्यर्थः Sy. यो ह्यन्तान् पाति
स मध्यं पात्येवेत्यर्थः Mah. गोपायति U.
१०. अथाश्मपक्षे व्याख्यानम् । अयं पृश्निर्विचित्र-
वर्णोऽश्मा पाषाणः पितुः कर्मपालकस्य पूर्वस्य
पूर्वदिग्वातिन आहवनीयस्य योनि कारणभूत-
माग्नीध्रमाविवेश प्रविष्टवान् । यदाऽऽहवनीय-
मुदुपेदाग्नीध्रादुद्धरेदित्याहवनीययोनित्वमाग्नी-
ध्रस्याम्नातमन्यत्र । अयमदमा दिवो मध्ये,

आग्नीध्रस्थानीयस्यान्तरिक्षस्य मध्ये निहितः
स्थापितः सन् रजसो रञ्जनीयस्य जगतोऽन्ता-
वृत्ततिप्रलयरूपकोटिद्वयं विचक्रमे पाति रक्षति
च परमेश्वररूपेण । कोदृशः उक्षा सेवता
यागद्वारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः । समुद्रो बहु-
व्यापकत्वात्समुद्रसदृश इत्यर्थः । अरुणः पूर्वमन्त्रे
सूर्यसाम्यात् अरुणसदृशः । सुपर्णः स्वर्गं प्रत्युद्-
गमनहेतुत्वात्पक्षिसदृशः Mah. ११. VM.
ignores सुपर्णः ॥ सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं
गमनं यस्य स सुपर्णः Mah. सुपर्णः सुपतनः U.
उक्षा समुद्रोऽ'अरुणः सुपर्ण इति । उक्षा ह्येष
समुद्रोऽरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनि पितुराविशेति
पूर्वस्य ह्येष एतं योनि पितुराविशति मध्ये दिवो
निहितः पृश्निरश्मेति मध्ये ह्येष दिवो निहितः
पृश्निरश्मा विचक्रमे रजसस्थात्यन्ताविति विक्र-
ममाणो वाऽएष एषां लोकानामन्तान्याति ।

SB.9.2.3.18.p.717.

This stanza=yv. 17.60.

१२. ०२ D. १३. ऋत्विजः Sy.
१४. एनमादित्यम् Sy.
१५. धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च Sy.
१६. क्षेममात्मन इच्छन्तः Sy.
१७. गर्भवन्मध्ये उत्पन्नमेतम् Sy.
१८. चरणाय उदयास्तमयव्यवहाराय Sy.

स्वरसं पाययन्ति । निधीयमानवर्षातपहिमाः । परमाः । अस्य । रश्मयः । दिवः । अस्तान् । सद्यः । परिचरन्ति ।

इदं वपुर्निवर्चनं जनासुश्चरन्ति यन्नद्यस्तस्थुरापः ।

इह यदीं विभृतो मातुरन्ये इहेह जाते यस्याः सर्वन्धू ॥ ५ ॥

इदं वपुः । इदम् । अस्य रूपम् । आभिमुख्येन वक्तव्यम् । हे जनाः । यदिदमस्मिन् । आपः । तिष्ठन्ति । निश्चरन्ति च ताभ्यः । नद्यः । यच्च । एनम् । मातुः । अन्य । विभृतः । अहोरात्रे । अत्र यात्र च सर्वत्र । प्रादुर्भूते । मिथनभूते । समानबन्धने ।

वि तन्वते धियो अस्मा अपीसि वस्त्रा पुत्राय मातरो वयन्ति ।

उपपञ्चे वृषणो मोदमाना दिवस्पथा वध्वो यन्त्यच्छ ॥ ६ ॥

वि तन्वते । वितन्वते । ध्यातारः । अस्मै । कर्माणि । तेजांसि । पुत्राय । दिशः । वयन्ति । उपपर्चनाय । मनुष्यान् । अभिगच्छन्ति । मोदमानाः । आदित्यादस्मात् । मार्गेण । वध्व इत्यभिप्रायम् ।

१. गेमयन्ति Sy.

२. ंतबहिमा D. त्रिप्रकाराः शीतोष्णवर्षाभेदेन
त्रिविधाः Sy. ३. उत्कृष्टाः Sy.

४. आदित्यस्य Sy.

५. दिवः D. अन्तरिक्षस्य Sy.

६. उदयानन्तरमेव Sy.

७. परितो गच्छन्ति Sy.

८. पुरतो दृश्यमानम् Sy.

९. शरीरं मण्डलम् Sy.

१०. स्तुत्यं भवतीति शेषः Sy.

११. हे जनाः ! अतिवजः ! Sy.

१२. मण्डलम् Sy.

१३. आदिः P.

१४. अधितस्थुः । मण्डलाधीनत्वात्ताताम् Sy.

१५. प्रवहन्ति Sy.

१६. यन्मण्डलमुपजीव्य नद्यः Sy.

१७. एतदुक्तलक्षणं यन्मण्डलम् Sy.

१८. निर्मातुर्मातृस्थानीयावन्तरिक्षात् Sy.

१९. विभृतः is suggested for विभृतः ॥
धारयतः Sy.

२०. अहोरात्रे seems to be the explanation
of हे ।

२१. पात्र D. इह चेह च Sy.

२२. सूर्ये जाते निष्पन्ने Sy.

२३. यस्य नियमनीये पुष्पभूते वा Sy.

२४. समानबले समानबन्धने । उभयोरप्येकः सूर्यो
बन्धकोऽशो ययोस्तावदपी Sy.

२५. विस्तारयन्ति यजमानाः Sy.

२६. स्तुतोः Sy.

२७. सूर्याय Sy.

२८. वस्त्राणि Sy.

२९. पुत्रस्थानीयाय Sy.

३०. निर्मात्र्य उपसो दिशो वा Sy.

३१. निष्पादयन्ति । वस्त्रसदृशानि तेजांसि निवि-
डानि सम्पादयन्तीत्यर्थः Sy.

३२. उपवर्चं० D. उपवर्चने सम्पर्कं सति Sy.

३३. It seems to be the explanation
of वृषणः ॥ सेवतुः सूर्यस्य Sy.

३४. अस्मदभिमुखं यन्ति गच्छन्ति प्रसरन्ति Sy.

३५. हृष्यन्तः Sy.

३६. आदित्या अस्मदं० P.

३७. Sy. explains दिवः and पथा together
as सूर्यसम्बन्धिना मार्गेण ।

३८. वधूस्थानीया रश्मयः Sy.

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योस्मभ्यमिदमस्तु शुस्तम् ।

अशीमहिं गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सादनाय ॥ ७ ॥

तदस्तु । मित्रावरुणौ ! तत् । अग्ने ! किमित्वाहास्माभिः शस्त्रम् । इदं सूक्तम् । अस्मभ्यम् । शं च । योश्च । अस्तु तदुभयं करोतु । वयमशीमहि । उदकमध्य स्थलम् । अपि च । प्रतिष्ठाम् । नमः । प्रादित्याय । महते । सर्वेषां वासयित्रे ।

V.48.

कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वर्गत्राय स्वयंशसे महे वयम् ।

आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आं अपो बृणाना वितनोति मायिनी ॥ १ ॥

कदु^{१४} प्रियाय ॥ प्रतिभानुः^{११} ॥ कदा^{१०} । वयम्^{१६} । खलु^{१५} । प्रियाय^{१३} । तेजसे^{१७} । स्तुति^{१८} कुम् ।

१. अत्र लिङ्गसिद्धा देवताः Sy.
२. शस्तम् is suggested for शस्त्रम् ॥ स्तुतम् Sy.
३. सुखाय Sy.
४. यो इव D. दुःखानामभिभवाय Sy.
५. भवतु Sy.
६. प्राप्तुवाम Sy.
७. ०शीमध्युक० P.
८. स्थितिम् Sy.
९. तिष्ठ P. तिष्ठो D. स्थितेरविच्छिति च Sy.
१०. नमस्करोमि Sy. ११. द्योतमानाय सूर्याय Sy.
१२. आश्रयाय विद्वस्य Sy.
१३. VM. explains तत् and अस्तु once only. Ms. D. puts the figure ॥४७॥ wrongly after कदु प्रियाय प्रतिभानुः RV. V. 48.1. to indicate the end of the forty-seventh hymn. No such number is given in P.
१४. 'कदु प्रियाय' इति पञ्चचर्चं चतुर्थं सूक्तम् । प्रतिभानुर्नामात्रेय ऋषिः । जगती छन्दः । विश्वे देवा देवता । अत्रानुक्रमणिका 'कदु पञ्च प्रतिभानुर्जगत्' (KSA. 27.48.p.20.) इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽह्नि वैश्वदेवशस्त्रे इदं सूक्तं निबिद्धानम् । सूत्रितञ्च—'कदु प्रियायेति वैश्वदेवम्' (ĀSS.7.7.) इति Sy.
१५. प्रतिभानोरात्रेयस्येदमार्थम् Dur. प्रतिभानो-

रायम् SKN.

१६. अत्र वैद्युताग्निस्तवः Sy. अत्र पुनः प्रायेणाप एव स्तूपन्ते । 'आपो वै विद्वे देवाः सर्वा एव वा देवताः' इत्यनेन ब्राह्मणदर्शनेनापां विद्वदेवत्वमुपपद्यते Dur.
१७. कमिति सुखनाम (Ngh. 3.6.) अतश्चतुर्थ्या अवादेशः । . . . सुखाय SKN., Dur.
१८. य P. यः D.
१९. खलु P., D. उ इति पूरणः Sy. उकारः पदपूरणः SKN.
२०. यया P. सर्वेषां प्रियभूताय । बृष्टिद्वारा हविरोदिप्रयोजकत्वात् सर्वप्रियत्वमस्य प्रतिष्ठम् । तादृशाय Sy.
२१. वैद्युताय । उत्तरवाक्ये अत्र अपो वितनोति इति वक्ष्यमाणत्वादिदं लभ्यते । कीदृशाय ? Sy. धाम्नः स्थानाय स्वर्गाय, सुखं प्रियं च स्वर्गाख्यं स्थानं प्राप्तुमित्यर्थः SKN. स्थानाय वैश्वदेवाय, तत्प्राप्त्यर्थम् Dur.
२२. कुं P., D. स्तब्धम् Sy. तानेव च विद्वान्वेदानपो मनामहे, त एव ह्युपास्यमानास्तत् स्थानं प्रापयितुं समर्था इत्यर्थं मनामहे Dur. याच्ञाकर्माद्यं याचामहे । कान् ? विद्वेदेवान् । कुत एतत् ? सूक्तस्य वैश्वदेवत्वात् SKN.

स्वबलाय । स्वकीर्त्ये । महर्त्ये । सर्वतो मातव्यस्य । अन्तरिक्षस्य । यत् तेजः ऐन्द्रं विद्युद्रूपेण परिणतम्
“विद्युदेवेन्द्रः” इति वाजसनेयकम् । उदकानि । प्राथयन्ती । कर्मवती माध्यमिका वाक् । अग्ने । विस्तारयति ।

१. स्वभूतबलाय Sy. धाम्ने स्वबलायेत्यर्थः ।
यत्र स्वमेव बलं भवति न तत्र परकीयं बल-
माशास्यते यथेह लोके Dur. कीदृशाय
धाम्ने ? उच्यते, स्वक्षत्राय, क्षत्रं धनं स्वयमेव
यस्मिन्नाश्रितं धनम् SKN.

२. स्वभूतान्नाय । सर्वमप्यन्नं ह्यस्य स्वम् Sy.
यत्र स्वमहिमकृतमेव यशो भवति न सां-
योगिकद्रव्यकृतम् Dur.
स्वयमेव च यशः कीर्तिलक्षणं यस्मिन्तस्मै
SKN.

३. P. reads स्वमहरिम कीर्तीः ये for
स्वकीर्त्ये । महर्त्ये ॥ D. reads स्वम-
हरिमकीर्त्याय ये for स्वकीर्त्ये । महर्त्ये ॥
महते पूज्याय Sy. महते धाम्ने । तत्प्राप्त्यर्थ-
मेव ता एवापो वयं मनामहे मत्वा चोपास्महे
इत्यभिप्रायः Dur.

४. माताप्यस्य P., D. समन्तान्मातव्यस्य Sy.
मेना माध्यमिका वाक् सा यत्र तस्य Dur.
मेन्यं मातव्यम्, अतिमहत्त्वात् । सर्वदेवाभि-
मुख्येन मातव्यं न कदाचिदपि मितं निर्मातृतया
जगतः SKN.

५. अन्तरिक्षस्य अपरिमितमपि नभ इयदिति सर्व-
मीयते । सम्बन्धिनि Sy.
रजो लोकः, अन्तरिक्षलोक इत्यर्थः । तस्य
Dur.
रजोऽन्तरिक्षलोकस्तस्य रजसः, षष्ठीश्रुतेः स-
म्बन्धिनि SKN.

६. यत् । उत्तरत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् या इति
विपरिणमयितव्यम् । यानेयो शक्तिः । यस्य
सम्बन्धिनी माध्यमिकी वागिति वा योज्यम्
Sy. यो मेघः Dur. यदुक्तविशेषणं स्थानम्
SKN.

७. विद्यान् रूपेण P.
विद्याद्रूपेण D.

c. Unt.

८. वृष्टिलक्षणानि Sy. तत्र या आपोऽवस्थितास्ता
अपः Dur. उदकादीनि SKN.

१०. आच्छादयन्ती सेव्यमाना वा Sy. सम्भजमाना
Dur. सम्भजमाना वृष्टिं ददतीत्यर्थः SKN.

११. प्रज्ञावती सती Sy. प्रज्ञावती माध्यमिका
वाक् Dur.

माया प्रज्ञा प्रज्ञावती । का पुनरसौ ? सामर्थ्या-
न्माध्यमिका वाक् SKN.

१२. मेघे Sy. अन्न एव ह्यधि आपो वर्तन्त इत्याड-
ध्यर्थं इत्युपपद्यते Dur. रजस्सम्बन्धिनीऽन्न-
स्याधि उपरि स्थितेति वाक्यशेषः SKN.
मायेति प्रज्ञानाम Ngh. ३.९.

१३. विस्तृणाति सर्वभावेन । . . . ता अपो वय-
मेवमादिगुणयुक्तास्तासामेव सर्वगतस्य धाम्नः
प्राप्त्यर्थं मनामहे याचामहे । . . . अथर्व-
मन्यवाऽस्य मन्त्रस्यार्थः स्यात्—कदु प्रियाय
मुखाय प्रियाय चैतस्मै धाम्ने स्थानाय यत्र
वयं वर्तमहे । कथं नामेतत् स्थानं सुखं च
प्रियं च स्वक्षत्रञ्च स्वमहत्त्वञ्च स्यादित्येवमर्थं
विद्वान् देवान् मनामहे । ‘मदेमहि मनामहे’
इति याच्ञाकर्मसु पठितम् (Ngh. ३.१९.) ।
कतमाः पुनरपो याचामहे इति ? उच्यते,
आमेन्यस्य रजस आभिमुख्येन मननीयस्य
रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदन्नमुपरि वर्तते तस्मि-
न्नग्ने, अपो वृणाना सम्भजमाना मायिनी
माध्यमिका वाग् वितनोति वृष्टिभावेन ता
मन्यामहे याचामहे Dur.
तत् प्राप्तिस्थितिहेतुभूतसम्पादनद्वारेण वितनोति
विस्तारयति SKN.

१४. VM. ignores आ ॥ आ अग्नि, मेघस्यो-
परि Sy. आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव
व्याख्यातः । अथाप्यध्यर्थं दृश्यते ‘अन्न आ
अपः’ अन्ना आ अपोऽग्ने ध्वय इति । (अग्ने
आ अपोऽपोऽग्नेऽधीति) । N. ५.५, SKN.
II. ३१६.

ता अतन्त वयुनं वीरवचनं समान्या वृत्त्या विश्वमा रजः ।

अपो अपाचीरपरा अपेजते प्र पूर्वाभिस्तिरते देवयुर्जनः ॥ २ ॥

ताः । उपसः । आतन्वन्ति । ज्ञानसाधनं तेजः । येन कर्मसूक्ष्मन्तो वीरो जन उह्यते । समान्या ।
आदयिष्या दीप्या । सर्वम् । लोकम् । आतन्वन्ति । तत्र देवकामः । जनः । पूर्वा उपसः । अपगमयन्ति ।
पराङ्मुखीः । वर्धते । चाप्राऽऽगताभिः कर्मयोग्याभिः, उषस्यागतायां कर्मपर आसीदिति ।

आ ग्रावभिरहृन्वेमिरक्तुभिर्वरिष्ठं वज्रमा जिघर्ति मायिनि ।

शतं वा यस्य प्रचरन्स्वे दमे संवर्तयन्तो वि च वर्तयन्हा ॥ ३ ॥

आ ग्रावभिः । अभिषवग्रावभिः । अह्नि भवेः । सोमाक्षः ? प्रीयमाण इन्द्रः । वरिष्ठम् । वज्रम् ।
अभिमुखं पातयति । मायायुक्तं शत्रौ । शतम् । अपि यजमानाः । यस्य । स्वे स्वे । दमे । प्रचरन्ति सत्रेषु ।
ग्रहानि । सङ्गमयन्तः, एकाहानामनुष्ठानाद् । वि । च । वर्तयन् ।

१. इयमुषस्या Sy.

२. Sy. explains आ as अपि and अतन्त
as वितन्वन्ति ।

३. प्रज्ञानम् Sy.

४. कर्मसू० P.

५. उह्यते P. वीरवचनं भवंहनीयम् । यद्वा
वक्षणाः कार्यबोद्धारो येन प्रेषन्ते तत्तादृशम् Sy.

६. न्यः D. एकरूपया Sy.

७. आवरकया दीप्या Sy.

८. सर्व P. ९. जगदन्त Sy.

१०. एवं सति Sy.

११. अन्या आगामिनीरुपसः Sy.

१२. अवग० P. अपचालयति Sy.

१३. परम्मुखी P. अपाङ्चनाः प्रतिनिवृत्तमुखीः Sy.

१४. प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः, वर्धयति स्वमनीषाम्,
वर्धते वा स्वयम् Sy.

१५. पूर्वाभिस्ताभिः Sy.

१६. VM. ignores अपो ॥ अपरोऽपशब्दः पूरणः
Sy. १७. अत्र पूर्वार्धे इन्द्र उच्यते,
उत्तरार्धे इन्द्रात्मा सूर्यः Sy.

१८. अ D.

१९. साध्ये साधनशब्दः । ग्रावसाध्यैरभिषवैर्निमि-

त्तभूतः । आगत्यात्र सोमी सन् Sy.

२०. ०ह्निभं० D. ग्रहनि सम्पादितः Sy.

२१. सोमाक्षः is suggested for सोमाक्षः ॥

अक्तुभिः रात्रिभिः । तत्र निष्पक्षैरित्यर्थः ।

तवाविधः Sy. २२. उस्तरम् Sy.

२३. सर्वतः जिघर्ति वीपयति Sy.

२४. वृत्रे निमित्ते सति Sy.

२५. गतम् P. शतसंख्याका रश्मयः Sy.

२६. किञ्च वाशब्दश्चार्थे Sy.

२७. इन्द्रात्मकस्यादित्यस्य Sy.

२८. स्वकीये Sy.

२९. मदे P. गृह आकाशे Sy.

३०. किं कुर्वन्तः ? संवर्तयन्तः Sy.

३१. दिवसान् Sy.

३२. संवर्तयन्तः प्राणिनो नाशयन्तः । यद्वा अहा
ग्रहानि दिवसान् सम्यक् प्रवर्तयन्तः Sy.

३३. ०काहानाद् P.

३४. ०यः P. ०य D. ग्रहानि निवर्तयन्ति गतान्येव
पुनः प्रापयन्ति च । तपनपरिस्पन्दाधीनत्वात्
प्राणिनामायुःश्रयस्याहोरात्रादिव्यवहारस्य Sy.

३५. VM. ignores आ ॥ आ हृत्यते इति शेषः

Sy.

तामस्य रीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमख्यं भुजे अस्य वर्षसः ।

सचा यदि पितुमन्तमिव क्षयं रत्नं दधाति भरंहूतये विशे ॥ ४ ॥

तामस्य । तत् । अस्य युद्धे । गमनमार्गम् । शरण्ये परशोरिव मार्गम् । प्रतिपश्यामि । तथानीकञ्च । अस्य मरुल्लक्षणम् । रक्षणयागतम् । प्रतिपश्यामि । शत्रून् आच्छादयतः । सह । यदि । अन्नवन्तमिव । गृहम् । रत्नम् । प्रयच्छति । या विधिन्द्र ? सङ्ग्रामार्थमाह्वयति तस्यै । विश यदि साहाय्यं कर्तुमागच्छति शत्रून् विनाशयतीति ।

स जिह्वया चतुरनीक ऋञ्जते चारु वसानो वरुणो यतञ्चरिम् ।

न तस्य विश पुरुषत्वता वयं यतो भगः सविता दाति वार्यम् ॥ ५ ॥

स जिह्वया । सः । वरुणः । काकुदेन जलं रक्षता । चतुरनीकस्तस्य रश्मयोऽनीकानि चतसृष्वपि दिक्षु स्थितानि । जगत् प्रसाधयति । चारु । उदकमाच्छादयन् । हिसन् । शत्रून् । न । तमुपायम् । वयम् । पौरुषेण । जानीमः । येनोपायेन रत्नप्रदो । भगः । सविता च । रत्नम् । प्रददौ भगः सविता च रत्नं प्रयच्छतः ।

१. इयमाणेयो Sy.	२३. ०नीतका० P.	२४. जन्तु P.
२. तम् P. तां प्रसिद्धाम् Sy.	२५. गच्छति धृतादिकम् । यद्वा जिह्वया चतुरनीकः सन् ऋञ्जते अतश्चुरोति स्वात्मानम् Sy.	
३. अग्नेः Sy.	२६. रमणीयं तेजः Sy.	
४. स्वभावं गतिं वा Sy.	२७. ०रुड० P.	२८. उद्धरन् Sy.
५. परशोः प्रतिनिधिमिव पश्यामि । परशुर्यया स्वस्वामिनोऽभिमतं साधयति तद्वदित्यर्थः Sy.	२९. अग्नित्रयम् Sy.	
६. रश्मिसमूहम् Sy.	३०. तस्य, तमित्यर्थः Sy.	
७. आवृत्यस्थ Sy.	३१. पौरुषेण P. पुरुषत्वेन कामानां पूरकत्वेन वा युक्तम् । अपरो भावप्रत्ययः पूरणः Sy.	
८. लक्ष० P. भुजे भोगाय Sy.	३२. यतोऽयम् Sy.	
९. कथयाम्यहम् Sy.	३३. येनोपायो P.	
१०. ०त P. रूपवतः Sy.	३४. अयं भगः महान् भजनीयः Sy.	
११. अस्मत्सहायः सन् Sy.	३५. प्रेरको देवः Sy.	
१२. वदि P. यस्मात् स च देवः Sy.	३६. रत्न P. वरणीयं धनम् Sy.	
१३. निवासमिव Sy.	३७. प्रदो P., D. यच्छति Sy.	
१४. तत्त P. रमणीयं धनम् Sy.	३८. Ms. D. puts the figure ॥४८॥ wrongly after देवं वः प्रतिप्रभः (RV.V. 49.1.) to indicate the end of the forty-eighth hymn. No such number is given in P.	
१५. धारयति । उभयमपि वदातीत्यर्थः Sy.		
१६. विधिन्द्र is suggested for विधिन्द्र ।		
१७. सङ्ग्रामे यज्ञे वाह्वानपुक्ताय Sy.		
१८. यजमानाय Sy.		
१९. ०न D.	२०. अग्निः Sy.	
२१. तमोवारकः सन् Sy.		
२२. चतुर्दिक्षु प्रसृतज्वालः सन् Sy.		

देवं वो अद्य सवितारमेपे भगं च रत्नं विभजन्तमायोः ।

आ वो नरा पुरुभुजा ववृत्यां दिवेदिवे चिदश्विना सखीयन् ॥ १ ॥

‘देवं वः ॥ प्रतिप्रभः ॥ देवम् । युष्माकम् । अद्य । सवितारम् । प्रागमयामि । तथा भगम् ।
च देवम् । मनुष्यस्य । रत्नम् । विभजन्तम् ॥’

प्रति प्रयाणमसुरस्य विद्वान्सूक्तदेवं सवितारं दुवस्य ।

उप ब्रवीत नमसा विजानञ्ज्येष्ठं च रत्नं विभजन्तमायोः ॥ २ ॥

[प्रति प्रयाणम्]

१. ‘देवं वः’ इति पञ्चचमं पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य प्रतिप्रभस्यायम् । ऋष्टुर्भं वेदवदेवम् । ‘देवं वः प्रतिप्रभोऽन्त्या तृणपाणिः’ (KSA. 27. 49.p.20.) इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.
२. द्योतमानम् Sy.
३. त्वामित्यर्थः । यद्वा होतुरिव वाक्यम् । वो यजमानेभ्यो युष्मभ्यमवापि Sy.
४. इदानीम् Sy.
५. सर्वस्याभ्यनुजातारम् Sy.
६. ०मिया० D.
उपगच्छामि Sy.
७. भजनीयं देवम् Sy.
८. मनुष्यस्य यजमानस्य । यद्वा चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy.
९. रमणीयं हविः Sy.
१०. ‘भगो वो विभजतु’ इति हि भगस्य विभजनं प्रसिद्धम् । ‘रापो विभक्ता सम्भरदच वस्वः’ (RV. IV. 17. 11.) ‘भगो विभक्ता शर्वता’ (RV. V. 46. 5.) इति च श्रुतिः । यद्वा

चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यजमानार्थं रत्नं रमणीयं धनं विभजन्तम् Sy.

११. VM. ignores the second hemistich of this stanza ॥ हे नरा नेतारी ! हे पुरुभुजा ! पुरु भुज्जाते इति पुरुभुजो । हे अश्विनी ! वो युवाम् । दिवेदिवे प्रतिदिनम् । आश्वत्थामाचर्तयाम्यस्मदभिमुखम् । सखीयन् युवयोः सखित्वमिच्छन् । चिदिति पूरणः Sy.

१२. The *pratika* is supplied by the Editor. The stanza is not explained in P., D.

असुरस्य शत्रूणां निरसितुः सवितुः प्रति प्रयाणं प्रत्यागतम् । विद्वान् जानन् सूक्तैः सवितारं देवम् । दुवस्य परिचर हे अन्तरात्मन् ! किं च । आपोः मनुष्याय ज्येष्ठं रत्नं धनम् । विभजन्तम् । गमयन्तमित्यर्थः । नमसा नमस्कारेण हविषा वा विजानन् । विशेषेण भावयन्नित्यर्थः । यद्वा न्तर्णीतव्यर्थोऽयम् । आपयन् । उप ब्रवीत स्तौतु भवान् Sy.

अदत्रया दयते वार्याणि पूषा भगो अदितिर्वस्त उस्मः ।

इन्द्रो विष्णुर्वरुणो मित्रो अग्निरहानि भद्रा जनयन्त दुस्माः ॥ ३ ॥

अदत्रया^१ । जिह्वाया^२ । प्रयच्छति^३ । वनानि^४ । पूषा^५ । भगः^६ । अदितिर्व^७ । वस्ते^८ तेजांसि^९ । उत्तरण-

शीलः^{१०} । शिष्टं^{११} स्पष्टम् ।

तन्नो अनर्वा सविता वरुथं तत्सिन्धव इषयन्तो अनुं गमन् ।

उप यद्वोचे अध्वरस्य होता रायः स्वाम पतयो वाजरत्नाः ॥ ४ ॥

तं नः^{१२} । तम्^{१३} । अस्मभ्यम्^{१४} । जन्तुः^{१५} । सविता^{१६} । वरणीयम्^{१७} । अनुगच्छतु^{१८} । नद्यश्च^{१९} । गच्छन्तः^{२०} ।

यत्^{२१} । अरस्य^{२२} । होतास्मदर्धम्^{२३} । उपजवीति^{२४} । किं तत्^{२५} ? धनस्य^{२६} । पतयो^{२७} वयम्^{२८} । स्वाम^{२९} । रमणीयान्नाः^{३०} ।

१. अत्रयाः D.

२. अयमग्निः Sy.

३. ०ह्वाया P. अदत्रया अदनीयानि । अदेरीणा-
विकोऽत्रप्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति याजा-
देशः । अथवात्तीत्यदवा जिह्वा तथा Sy.

४. प्र यादद्य यच्छति P. प्रयाच्छ यच्छति D.
दयतिरनेककर्मात्र दहने वर्तते । दहतीत्यर्थः
सामर्थ्यादग्निरिति गम्यते । यद्वा अदनीयानि
वरणीयान्यन्नानि दयते ददाति यजमानाय 'दय
दानगतिर्हिंसाबलाख्यानेषु' Sy.

५. वरणीयानि काष्ठानि Sy.

६. षोषकः Sy.

७. भजनीयः Sy.

८. अस्मभ्यनीयः । यद्वा पूषादयस्त्रयोऽपि प्रत्येक-
मदनीयानि वार्याणि चाग्नानि दयते Sy.

९. ०ति च वस्तवः P. आच्छादयति सामर्थ्यात्ते-
जांसि Sy.

१०. जांसि D.

११. सूर्यः Sy.

१२. By शिष्टं VM. means the second
hemistich of the stanza.

इन्द्रादयः पञ्चापि देवाः । दुस्माः दर्शनीयाः ।
यद्वाहि सर्वाभ्यागन्तुणि । भद्रा शोभनानि ।
जनयन्त जनयन्ति । दिवसानां यागदानादि-
विशिष्टत्वमेव भद्रत्वम् Sy.

१३. न P.

१४. तत् P.

तत् प्रतिद्धम् Sy.

१५. अप्रत्युतः केनाप्यतिरस्कृतः Sy.

१६. देवः प्रयच्छत्विति शेषः Sy.

१७. अस्मदभिमतं धनम् Sy.

१८. अनुसृत्य गच्छन्तु । धनं दातुं गच्छन्त्वित्यर्थः
Sy.

१९. स्पन्दनशीलाः Sy.

२०. गच्छन्त्यो नद्यः Sy.

२१. यस्मात् Sy.

२२. अध्वरस्य is suggested for अरस्य ॥
यागस्य Sy.

२३. होमनिष्पादकोऽहम् Sy.

२४. होस्म० P.

२५. उपेत्य ब्रवीमि तस्मात्तत्प्रयच्छन्त्विति शेषः Sy.

२६. बहुविधस्य Sy.

२७. स्वामिनः Sy.

२८. अत्रयः Sy.

२९. वयस्योद P. भवेम Sy.

३०. अग्नेन वलेन वा रमणीयाः । अथवा यद्यस्माद्वोचे
स्तीमि तस्मात् सविता नो बह्वयमागच्छतु ।
तस्मात्प्रदद्य नो बह्वयं यजमन् गमन् अनुगच्छ-
न्त्विति वा योज्यम् Sy.

३१. VM. ignores तत् ।

प्र ये वसुभ्य ईवदा नमो दुयें मित्रे वरुणे सूक्तवाचः ।

अवैत्वम् कृणुता वरीयो दिवस्पृथिव्योरवसा मदेम ॥ ५ ॥

प्र ये । प्रयच्छन्ति । ये । वसुभ्यः । गमनवत् । अन्नं पशुम् । ये च मित्रावरुणयोः । सूक्तं वदन्ति
ते वयम् । द्यावापृथिव्योः । रक्षणं । माद्येम । तेषामस्माकमपगच्छतु । महदन्वकारम् । कुरुतं च । विस्तृतं
तेजो हे देवाः ।

V. 50.

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ।

विश्वो राय इषुध्यति द्युन्नं वृणीत पुष्यसे ॥ १ ॥

विश्वः ॥ स्वस्त्यात्रेयः ॥ विश्वः । मनुष्यः । देवस्य । नेतुः । सख्यम् । वृणीते । विश्वदर्शनम् ।
धनार्थम् । इच्छति । विश्वश्चात्रम् । वृणीते । अस्मात् त्वं च सर्वं विश्वस्मै पुष्यसि सवितः ! इति ।

१. प्रादुः Sy. २. यजमानाः Sy.
३. यज्ञनिवासेभ्यो देवेभ्यः Sy.
४. पशवात्मकम् Sy. ५. मित्रे देवे वरुणे च Sy.
६. वदति P. सूक्तवचसो भवन्ति तानस्मान् Sy.
७. हृष्येम Sy. ८. अवगच्छतु Sy.
९. महद्वनम् Sy. १०. कुरुतं चैतेभ्यः Sy.
११. उरुतरं सुखम् Sy.
१२. VM. ignores आ ।
Ms. D. puts the figure ४९ here to indicate the end of the forty-ninth hymn. No such number is given in P.
१३. 'विश्वो देवस्य' इति पञ्चर्षे षष्ठं सूक्तं स्वस्त्या-
त्रेयमुनेरार्षं वैश्वदेवम् । पञ्चमी पङ्क्तिः,
आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । तदुक्तमनुक्रमण्यम्—
'विश्वः स्वस्त्यात्रेयः पङ्क्त्यन्तम्' (KSA.
27.50.p.20.) इति । पुष्ट्याभिप्लवण्डहयोः
प्रथमेऽह्नि वैश्वदेवशस्त्रे विश्वो देवस्येति प्रति-
पत्तुचस्थाद्यः । सूत्रितञ्च—'विश्वो देवस्य
नेतुरित्येका' (ASS.7.6.) इति । आभि-
प्लविकेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठेष्वहःस्वेष्वेव वैश्वदे-
वस्य शस्त्रस्य प्रतिपत् । 'युमेध्वेवमभिप्लवे'
(ASS.7.6.) इति सूत्रितत्वात् Sy.

१४. ०थं P. D.
१५. विश्वश्चतस्रम् P. सर्वः Sy., Mah., U.
१६. ०स्मा० P. मर्तः Sy. जनः U.
१७. सवितुरित्यर्थः Sy. दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः
Mah. दानादिगुणयुक्तस्य U.
१८. फलप्रापकस्य Mah. प्रणेतुः सवितुः U.
१९. सखिभावम् Mah. सखितभावम् U.
२०. वृणीत Sy. वृणुते प्रार्थयते । 'वृञ् वरणे' Mah.
२१. धनस्य Sy. धनाय Mah., U.
२२. इषुध्यति । पञ्चमलकारः । ईशीत Sy.
सवितारं प्रार्थयते । इषुध्यतिर्वाञ्ज्राकर्मसु पठितः
(Ngh.3.19.) Mah. प्रार्थयते सवितारम् U.
२३. तस्यानुग्रहात् सर्वो जनो धनम् Sy.
द्युम्नं द्योततेः यज्ञो वार्त्तं वा N.5.5.
२४. प्रार्थयते Mah. U.
२५. P. adds तत् before सर्वं ।
२६. पुष्ट्यं पर्याप्तं धनम् Sy. पोषाय स्वप्रजापाल-
नाय । पुष्येस्तुमर्थेऽप्रेत्ययः Mah. पोषाय
स्थितये U.
स जुहोति । विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत
सख्यम् । विश्वो राय इषुध्यति द्युन्नं वृणीत
पुष्यसे स्वाहेति । SB. 3.1.4.18. p. 232.
The stanza=YV.4.8.

ते ते देव नेतये चेमाँ अनुशसे । ते राया ते ह्याः पृचे सचेमहि सचथ्यैः ॥ २ ॥

ते ते । त्वं स्वभूताः । देव ! नेतः ! ये । च । इमान् । अनुशंसितुम् आशंसितुमुपतिष्ठन्ति । त
उभये वयम् । घनेन सम्पृक्ता भवामः । ते । हि । आपचंताय योग्याः । तथा सति सर्वनीयैर्घनैः । संसृष्टा
भवामेति ।

अतो न आ नूनतिथीनतः पत्नीदशस्यत ।

आरे विश्वं पथेष्टां द्विपो युयोतु यूयुविः ॥ ३ ॥

अतो नः । अस्माद् घनात् । अस्माकम् । दासान् । अतिथीन् । पत्नीश्च । आभिमुख्येन प्रयच्छत
देवाः । घनसम्भावेति सर्वत एव भवन्ति ? दूरे । विश्वम् । मार्गवर्तिनं स्तेनम् । शत्रूश्च । पृथक् करोतु ।
पृथक्करणशीलः सविता पूषा वा ।

१. त P.

२. नेः P. हे नेतः ! Sy.

३. अन्ये Sy.

४. विभक्तिव्यत्ययः । इमे होत्रादयः Sy.

५. शंसितुं प्रभवन्ति तेषां त्वदीयाः । यद्वा
इमानन्यानिन्द्रादीननुशसे क्रमेण शंसितुं प्रभ-
वन्ति । एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्यः
स हि सर्वभूतात्मा, इत्युक्तत्वादितरासां देवतानां
तदन्तर्भावादिति भावः । न केवलं त्वच्छंसका
एवेत्यर्थः Sy.

६. शंसि० P., D.

७. ति P.

८. संपृक्ता P. सचेमहीति सम्बन्धः Sy.

९. खलु Sy.

१०. आपचंतीयाः कृत्यार्थं केन्प्रत्ययः 'कुन्मेजन्तः'
इत्यव्ययत्वादिभक्तेरदर्शनम् Sy.

११. तथा तथा P. तथास्तथा D.

१२. समनी० P. सर्वैः कामैः Sy.

१३. सङ्गच्छेमहि Sy.

१४. VM. ignores ते ॥ ते वयं यजमानाः Sy.

१५. अस्मान् P. अस्मिन् यज्ञे । सार्वविभक्ति-
कस्तसिः Sy.

१६. अस्माकमुत्विजाम् Sy.

१७. नेतुन् Sy.

१८. तद्वत् पूज्यान् देवान् Sy.

१९. देवानां पत्नीरपि दशस्यत हविष्प्रदानादिना,
यद्वा, नः अस्मभ्यं नूनं पुत्रभृत्यादीनतिथीन्
पत्नीश्चैतत्त्रयमत्र दशस्यत । हे देवाः !
प्रयच्छत Sy.

२०. सर्वतः परिचरत Sy.

२१. सर्वम् Sy.

२२. शर्गाव० P. मार्गे वर्तमानं वैरिणम् Sy.

२३. Omitted by P.

२४. शत्रूश्च P.

अन्यानां द्विपो द्वेष्टुन् Sy.

२५. पृथक् करोतु देवसङ्घः सविता वा Sy.

२६. सर्वस्याभिभविता पृथक्कर्ता Sy.

२७. VM. explains अतः once only.

यत्र वह्निरभिहितो दुद्रवद्रोण्यः पशुः ।
नृमणा वीरपस्त्योऽर्णा धीरेव सनिता ॥ ४ ॥

यत्र वह्निः । यत्र । अग्निः । अध्वर्युभिरभिहितः । द्रवत्पुत्तरवेदिम् । द्रोण्यः । पशुरित्यपीपमिकम्,
द्रोणदुग्धा धेनुरिव ह्यग्निस्तत्र । नृषु मनोऽस्य सवितुः । वीरयुक्तो गृहोऽस्य । उदकानि । दाता भवति ।
यया धीरा स्त्री स्तन्यं कुमाराय प्रयच्छति ।

एष ते देव नेता रथस्पतिः शं रयिः ।

शं राये शं स्वस्त्य इषःस्तुतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे ॥ ५ ॥

एषः । एषः । ते । देव ! नेतः । सवितः । स्वामी रथानाम् । रयिः । सुखकृत्
भवति । शं सुखस्य कर्तारम् । धनार्थम् । भजामहे । तम् । अनाशाय । इच्छन्तः । देवान्
स्तुवन्तः ।

१. यस्मिन् यज्ञे Sy.

२. यज्ञस्य वोढा Sy.

३. यूपं प्रापितः Sy.

४. दुद्रव P. गच्छति यूपं प्रति Sy.

५. यूपार्हः Sy.

६. सुषु P.

७. मनेस्य P., D.

यजमानभनाः सविता Sy.

८. ०क्तगृहस्य P. ०क्तागृहस्य D. वीरा ऋत्वि-
ग्यजमानाः पुत्रभृत्यादयो वा तद्वत् पत्यं गृहं
यस्य स तावुशः । प्रेरितगृहो वा । पुत्राद्युपेत-
गृहप्रद इत्यर्थः Sy.

९. अरणकुशलः Sy.

१०. सम्भक्ता दाता Sy.

११. भवन्ति P. भवन्ती D.

१२. Omitted by P. योषिविव । यद्वा

अर्णानि हवींष्यभि लक्ष्य सनिता भवति Sy.

१३. कामाराय P.

१४. तव Sy.

१५. सवितः ! Sy.

१६. सर्वस्य पालकः Sy.

१७. दातव्यधनवान्, मत्वर्थो लुप्यते Sy.

१८. रयि सुखकृष P. शं करोत्विति शेषः Sy.

१९. शम् is suggested for तम् ।

२०. मुलाय च Sy.

२१. धनस्य । यद्वा धनाय Sy.

२२. स्तुमः Sy.

२३. अविनाशाय Sy.

२४. एषणोयस्य सवितुः स्तोतारो वयम् Sy.

२५. इच्छतो देवा स्तुवन्तः P. देवानां देवस्य वा
सवितुः स्तोतारः Sy.

२६. VM. explains मनामहे once only.

Ms. D. puts the figure ॥५०॥
here to indicate the end of the
fiftieth hymn. No such number
is given in P.

V.51.

अग्ने सुतस्य पीतये विश्वैरुमेभिरा गंहि । देवेभिर्हव्यदातये ॥ १ ॥

अग्ने । अग्ने ! सोमस्य । पानाय । विश्वैः । पित्रिभिः । देवैः । आगच्छ । “यजमानो वै हव्यदातिः”

इति ब्राह्मणम् ।

ऋतधीतय आ गंत सत्यधर्माणो अध्वरम् । अग्नेः पिबत जिह्वया ॥ २ ॥

ऋतधीतयः । हे सत्यबुद्धयः ! सत्यकर्माणः । आगच्छत । यज्ञम् । अग्ने ! जिह्वया । पिबत

सोमम् ।

विप्रेभिर्विप्र सन्त्य प्रातर्यावभिरा गंहि । देवेभिः सोमपीतये ॥ ३ ॥

विप्रेभिः । मेधाविभिः । प्रजननशील ! प्रातर्यावभिः । देवैः । सोमपानाय । आगच्छ ।

अयं सोमश्चमू सुतोऽमत्रे परि पिच्यते । प्रिय इन्द्राय वायवे ॥ ४ ॥

अयं सोमः । अयम् । सोमः । अधिषवणफलकयोः । सुतः । पात्रे । परिसिच्यते । प्रियः । इन्द्र-

वायुभ्याम् ।

१. ‘अग्ने सुतस्य’ इति पञ्चदशर्चे सप्तमं सूक्तम् ।

अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अग्ने पञ्चोना चतस्रो गायत्र्यः षड्गुणिहस्तिस्त्रो जगत्पस्त्रिष्टुभो वान्त्ये अनुष्टुभौ’ (KSA.27.51. p. 20.) इति । ‘ऋषिश्चान्यस्मात्’ (KSA.12.2.p.5.) इति परिभाषया स्वस्त्यात्रेय ऋषिः । आदितश्चतस्रो गायत्र्यः—पञ्चमाद्याः षड्गुणिह एकादशाद्या-स्तिस्त्रो जगत्पस्त्रिष्टुभो वा चतुर्वंशीपञ्च-दशावनुष्टुभौ । विश्वेदेवा देवता Sy.

२. Omitted by P.

३. सोमपानाय Sy. ४. सर्वैरपि Sy.

५. पानाश्वैर पित्रिभिः P. पितृभिः is suggested for पित्रिभिः ॥ ऊमैः रसकैः Sy.

६. इन्द्राविभिः सह Sy.

७. Omitted by D.

८. SB. 1.4.1.24., p. 35. हव्यादा० P. हव्यादा० D. अस्माकं हविर्दानाय तद्वाये यजमानाय वा Sy.

९. हे सत्यस्तुतयोऽबाध्यकर्माणो वा देवाः ! Sy.

१०. त्यक्० P. आगत्य च हे सत्यस्य धारयितारः ! यूयम् Sy. ११. अस्मद्यज्ञम् Sy.

१२. VM. reads अग्ने ! for अग्नेः ।

१३. आज्यसोमादिकम् Sy.

१४. ०भिपि P. उक्तलक्षणैः Sy.

१५. प्रजनशी० D. हे सन्त्य ! सम्भजनीयान्ने ! Sy. १६. ०तर्वाभिः P.

प्रातःकाले आगन्तृभिः Sy.

१७. देवैः सार्वम् Sy.

१८. VM. ignores विप्र ॥ हे मेधाविन् ! विविधकामानां वा पूरक ! Sy.

१९. पुरतो वर्तमानः Sy.

२०. चम्बोरत्र्योः अधिषवणफलकयोः Sy.

२१. अभिषुतः सन् Sy. २२. पात्र P.

२३. पूयते Sy. २४. ष्टुयः P. पुयः D.

२५. स चेन्द्राय वायवे च प्रियः । तं पातुं हे इन्द्र-वायू ! आगच्छतमिति शेषः Sy.

वायवा याहि वीतये जुषाणो हव्यदातये ।

पिवा सुतस्यान्धसो अमि प्रयः ॥ ५ ॥

वायो । वायो ! आगच्छ । पानाय । प्रीयमाणः । यजमानाय । पिब । सुतम् । सोमम् । अन्नम् ।

प्राप्तुम् ।

इन्द्रश्च वायवेणां सुतानां पीतिर्महथः । ताञ्जुषेथामरेपसावमि प्रयः ॥ ६ ॥

इन्द्रश्च । अपावो—अरेपसाविति ।

सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिरः ।

निम्नं न यन्ति सिन्धवोऽमि प्रयः ॥ ७ ॥

सुता इन्द्राय । यथा । निम्नम् । प्रति । नद्यः । गच्छन्ति तथा । इन्द्रवायू प्रति । सोमः ।

१. 'वायवा याहि' इत्येषा पृष्ठचस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्याद्या । सूत्रितं च वायवा याहि वीतये इत्येका वायो याहि शिवा विच इति द्वे' (ĀSS. 7.10.) इति Sy.

२. आयाहि Sy.

३. भक्षणाय Sy.

४. हविर्वात्रे यजमानाय तदर्थम् Sy.

५. आगत्य च सुतस्य अभियुतम् Sy.

६. अन्धसः अन्धः अन्नं सोमलक्षणम् Sy.

७. अन्नं सोमाख्यम् Sy.

८. प्राप्तवन्तुं P. प्राप्तुवन्तुं D.

अभिलक्ष्य Sy.

९. पृष्ठचस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतृचे 'इन्द्रश्च' (RV. V. 51.6.) इत्यादिके द्वे ऋचीं संसेत् । तयोः प्रथमां द्वितीयां वावत्यं तृचं सम्पादयेत् । तथा च सूत्रितम्—'इन्द्रश्च वायवेणां सुतानामिति द्वयोरन्यतरां द्विः' (ĀSS. 7.10.) इति Sy.

१०. अपावो D.

११. ०पपावि० P. अहिंसको Sy.

१२. VM. ignores all the words of this stanza except अरेपसो ॥ Sy. explains the stanza in the following manner:—

हे वायो त्वं च । इन्द्रश्च एषां पुरतो गृहीतानां सुतानामभियुतानां सोमानाम् । पीतिं पानमहथः । यस्मादेवं तस्मात् तान् सोमरसान् । जुषेथां सेवेथाम् । अरेपसावहिंसको । तदर्थं प्रयः सोमाख्यमन्नमभिलक्ष्यागच्छतमिति ज्ञेयः । यद्वा प्रयोऽन्नरूपान् ।

१३. गतम् Sy.

१४. प्रस्व P. प्रिस्व D. हे इन्द्रवायू ! युवामभि Sy.

१५. इन्द्राय वायवे च Sy.

१६. सोमाः is suggested for सोमः ।

१७. VM. ignores सुताः । दध्याशिरः । and प्रयः ॥ सुताः अभियुताः सम्पादिताः । दध्याशिरः दध्याश्रयणाः । प्रयः अन्नरूपाः Sy.

सज्जुर्विश्वेभिर्देवेभिरुश्विभ्यामुपसा सज्जुः । आ याह्यग्ने अत्रिवत्सुते रंख ॥ ८ ॥

‘सज्जुः’ । सहितः । विश्वैः । देवैः । अश्विभ्याम् । उपसा च । आगच्छ । अत्रैरिव यज्ञम् । सुते च । रमस्व ।

उत्तरे सिद्धे ।

सज्जुर्मित्रावरुणाभ्यां सज्जुः सोमेन विष्णुना । आ याह्यग्ने अत्रिवत्सुते रंख ॥ ९ ॥

[सज्जुर्मित्रावरुणाभ्याम् ॥]

सज्जुरादित्यैर्वसुभिः सज्जुरिन्द्रेण वायुना । आ याह्यग्ने अत्रिवत्सुते रंख ॥ १० ॥

[सज्जुरादित्यैः ॥]

स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनुर्वणः ।

स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना ॥ ११ ॥

स्वस्ति नः । स्वस्ति । अस्माकम् । कुर्वन्ति । अश्विनो । भगश्च । स्वस्ति । देवी । अदितिः करोतु । अशशोर्मम । स्वस्ति । पूषा । प्राज्ञः । दधातु । स्वस्ति । सुप्रज्ञानेन ।

१. तृतीयेऽह्नि प्रउगशस्त्रे ‘सज्जुर्विश्वेभिः’ इति वैश्वदेवस्तुचः । सूत्रितञ्च—‘सज्जुर्विश्वेभिर्देवेभिरुत नः प्रिया प्रियातु’ (ASS.7.10.) इति Sy.

२. सज्जु P.

३. सज्जुतः सन्, समानप्रीतिः सन् Sy.

४. सर्वैः Sy.

५. आयाहि Sy.

६. अत्रिरे० P. अत्रैर्यज्ञे यथा तथेत्यर्थः । यद्वा अत्रियंथा यज्ञे रमते तद्वत् Sy.

७. अभियुते सोमे Sy.

८. रंस्व P., D.

९. VM. explains सज्जुः once only and ignores अग्ने ॥

१०. उत्तरे द्वे नवमीदशम्यो स्पष्टे Sy.

११. The *pratika* is supplied by the Editor. VM. does not explain both the stanzas.

१२. पृष्ठमस्य षष्ठेऽह्नि वैश्वदेवशस्त्रे ‘स्वस्ति नः’

इति तृचः । सूत्रितञ्च—‘स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवम्’ (ASS. 8. 1.) इति । बृहस्पतिसखे वैश्वदेवनिबिडानार्थोऽयं तृचः । ‘स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम्’ (ASS. 9.5.) इति सूत्रितत्वात् Sy.

१३. अश्विनाशं क्षेमम् Sy.

१४. अस्मभ्यम् Sy.

१५. कुशताम् Sy.

१६. क्षेमं मिमीताम् Sy.

१७. अमिति P., ०ति D. अदितिश्च स्वस्ति मिमीताम् Sy.

१८. ०र्मम त्व P. अप्रत्युतः Sy.

१९. शत्रूणां निरसिता प्राणानां बलानां दाता वा Sy.

२०. स्वस्ति मिमीताम् Sy.

२१. शोभनेन प्रज्ञानेन विशिष्टे Sy.

२२. VM. explains नः once only and ignores द्यावापृथिवी ॥ नः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावपि Sy.

उत्तरा निगदसिद्धा—

स्वस्तये वायुमुप ब्रवामहे सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्पतिः ।

बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्तये स्वस्त्यं आदित्यासो भवन्तु नः ॥ १२ ॥

[स्वस्तये वायुम्]

उत्तरे निगदसिद्धे—

विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये ।

देवा अवनन्वृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पात्वंहसः ॥ १३ ॥

[विश्वे देवाः]

स्वस्तीति चतुर्थ्यन्ताम् ।

स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति ।

स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृधि ॥ १४ ॥

[स्वस्ति मित्रावरुणा]

१. The *pratika* is supplied by the Editor. Sy. explains this stanza in the following manner:—

स्वस्तये क्षेमाय वायुमुपब्रवामहे स्तुम इत्यर्थः । सोमं चोपब्रवामहे । यश्च सोमः भुवनस्य पतिः पालकः । सर्वलोकजीवनस्य सोमायत्तत्वात् । तथा सर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं बृहस्पतिं बृहतः कर्मणो मन्त्रस्य पालयितारं स्वस्तये स्तुमः । आदित्यासः आदित्या अदितेः पुत्राः सर्वे देवा अरुणादयो द्वादश वा । नः अस्माकं स्वस्तये भवन्तु ।

२. VM. does not explain these two stanzas (RV.V.51.13,14.) because they are very easy.

३. सत्रमध्ये दीक्षिते व्याधिते सति तस्मिन्नह्नि वैश्वदेवशस्त्रेऽयं तृचो निविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘स्वस्त्यात्रेये निविदं दध्यात्’ (ASS. 6.9.) इति । स्वस्त्यात्रेयशब्देनार्थं तृचो विवक्षित इति तत्र व्याख्यातम् । तथा भयादिके सत्ययं तृचो जप्यः Sy.

४. The *pratika* is supplied by the Editor. Sy. explains this stanza in the following manner:—

विश्वे सर्वेऽपि देवाः । नोऽस्मान् । अद्य अस्मिन् यागदिने स्वस्तये क्षेमायावन्तु । वैश्वानरः । वसुः सर्वस्य वासयिता । अग्निः देवः । सोऽपि स्वस्तयेऽवतु । देवाः ऋभवोऽपि स्वस्तयेऽवन्तु, रुद्रः दुःखात् द्रावयिता देवोऽपि । अंहसः पापात् स्वस्ति पातु नोऽस्मान् Sy. ‘अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः’ (N.7.23.)

५. It refers to स्वस्तये in the *mantra*.

६. The *pratika* is supplied by the Editor ॥ हे मित्रावरुणा ! अहोरात्राभिमानीदेवी ! स्वस्ति कुरुतम् । हे पथ्ये ! पन्था अन्तरिक्षमार्गः । तत्र हिता मार्गाभिमानीनी देवी हे तावृशि ! रेवति ! धनवति ! देवि ! स्वस्ति कृधि । इन्द्रश्चाग्निश्च प्रत्येकं नोऽस्मभ्यं स्वस्ति कृधि । हे अदिते ! देवि ! नः स्वस्ति कृधि कुरु Sy.

स्वस्ति पन्थामनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ।

पुनर्ददताम्रता जानता सं गमेमहि ॥ १५ ॥

स्वस्ति । अविनाशेन । पन्थानम् । अनुगच्छामः । यथेमौ स्वस्ति गच्छतः । तत्र च पुनः पुनः ।
प्रयच्छतोदारणम् । अहिंसिता । मदीयोऽयमिति जानता । सङ्गमेमहि ।

V.52.

प्र श्यावाश्च धृष्णुयाचर्च मरुद्भिर्ऋक्वभिः ।

ये अद्रोवमनुष्वधं श्रवो मदन्ति यज्ञियाः ॥ १ ॥

प्र श्यावाश्च ॥ श्यावाश्चः ॥ प्रस्तुहि । हे श्यावाश्च ! यथंशरीलेभ्यः । मरुद्भ्यः । रसाहरणशीलेभ्यः ।
हे मरुतः ! अद्रोवधाम् । हविषोऽनन्तरम् । अन्नेन । मादयन्ति । यज्ञियाः ।

१. क्षेमेण Sy.

२. सूर्याचन्द्रमसाविव । तौ यथा निरालम्बे मार्गे
राक्षसाविभिरनुपद्रुतौ सञ्चरतस्तद्वत् Sy.

३. त P.

४. किञ्च वयं प्रवसन्तः पुनर्ददताभिमतम् Sy.

५. अभिस्तिता P. ०स्तिता D. चिरकालविलम्ब-
कोपेनाहिस्तिता Sy.

६. अविस्मरता मदीयश्चिरकालं गतः कोऽयमिति
सन्देहमकुर्वता । मदीयोऽयमिति बुद्धयमाने-
नेत्यर्थः । उक्तलक्षणैर्न बन्धुजनेन Sy.

७. सङ्गच्छेमहि । यद्वा पूर्वार्थं प्रवसतां वाक्यमु-
त्तरार्थं बन्धूनाम् । वयं बन्धवो ददताभिमत-
मुपाजितं यच्छताम्रता प्रवासकोपेनाहिस्तता जा-
नता सन्नेहमधिगच्छता प्रवसता सङ्गमेमहि
Sy.

८. Ms. D. puts the figure ॥५१॥ here
to indicate the end of the
fifty-first hymn. No such num-
ber is given in P.

९. 'प्र श्यावाश्च' इति सप्तदशचर्मण्डलं सूक्तम् ।
अत्रेयमनुक्रमणिका 'प्र श्यावाश्च श्रूया श्या-
वाश्चो मार्गं ह तत् पङ्क्तिः पष्ठधन्या च'
(KSA. 27. 52. p. 20.) इति । आत्रेयः

श्यावाश्च ऋषिः । 'ह तत्' इति प्रयोगात्
इदमादीनि दशसूक्तानि मरुदेवत्यानि । षष्ठी
सप्तदशी च पङ्क्त्यौ शिष्टाः पङ्क्त्यन्त्यपरि-
भाषयानुष्टुभः । गतो विनियोगः Sy.

१०. ०श्चः D.

११. ०श्च P., D.

१२. अचं Sy.

१३. हे एतन्नामक ऋषे ! Sy.

१४. ०लोभ्यः P.

धृष्णुस्त्वम् Sy.

१५. मरुद्भिः मरुतः । द्वितीयार्थे तृतीया । एवं
स्वयमेव सम्प्रेष्यति । यद्वा यजमानो होतारं
श्यावाश्च ब्रूते । यद्वा मरुद्भिर्मरुत्सदर्शऋक्वभिः
स्तोतृभिः सह स्तोत्रं वा अचं स्तुहीत्यर्थः Sy.

१६. स्तुत्यान् स्तोतृभिः Sy.

१७. ये is suggested for हे ।

१८. अहिंसकम् Sy.

१९. प्रत्यहम् । हविलंक्षणान्नप्रदानं स्वया । अनु
पश्चाद्वा Sy.

२०. अन्नं लब्ध्वा Sy.

२१. हृष्यन्ति Sy.

२२. ०यः D.

यत्ताहीः Sy.

ते हि स्थिरस्य शर्वसः सखायः सन्ति धृष्णुया ।

ते यामन्ना धृषद्विन्स्मना पान्ति शर्वतः ॥ २ ॥

ते हि स्थिरस्य । ते । हि । स्थिरस्य । वलस्य । सखायः । भवन्ति । धर्षणशीलाः । ते । आगमने ।
धर्षणशीलबलयुक्ताः । आत्मनेव । रक्षन्ति । बहून् ।

ते स्पन्द्रासो नोक्ष्योऽति ष्कन्दन्ति शर्वरीः ।

मरुतामथा महो दिवि क्षमा च मन्महे ॥ ३ ॥

ते स्पन्द्रासः । ते । स्पन्दनशीलाः । इव । वृषभाः अस्वपन्तः । रात्रौ । अतिगच्छन्ति । सम्प्रति ।
तेषां मरुताम् । दिवि । भूम्याम् । च वर्तमानम् । महः । स्तुमः ।

मरुत्सु वो दधीमहि स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया ।

विश्वे ये मानुषा युगा पान्ति मर्त्यं रिषः ॥ ४ ॥

मरुत्सु । युष्माकम् । स्तोमम् । दधीमहि । यज्ञम् । च । धर्षकेषु । व्याप्ताश्च । ये । मानुषाणि ।
युगानि अहोरात्राणि । रक्षन्ति । मनुष्यम् । हिंसात् ।

१. खलु Sy.

२. अविचलितस्य Sy.

३. भवन्ति मह्यन् Sy.

४. धृष्णवः Sy.

५. ऽलाः स्ते P.

६. आ इति चार्थे । गमनेऽपि Sy.

७. धर्षणवन्तः Sy.

८. यनुषहेर्णवास्मदुपकारमनपेक्ष्यैव Sy.

९. बहू P. बहून् अस्मान् पुत्रभृत्यादीन् Sy.

१०. मरुतः Sy.

११. नेति चार्थे । यस्मात् स्पन्द्रा अग्रेषां तस्मात्
Sy.

१२. जलस्य सेवतारः Sy.

१३. शर्वर्यो रात्रयः । कालावयवानित्यर्थः Sy.

१४. तान् अतिक्रम्य गच्छन्ति । नित्या इत्यर्थः ।
यस्मादेत एवविधास्तस्मात् Sy.

१५. अधुना Sy.

१६. क्षुलोके Sy.

१७. क्षमायां भूमौ च Sy.

१८. तेजः Sy.

१९. हे अश्वर्षुहोत्रादयः ! Sy.

२०. यूपम् Sy.

२१. स्तोत्रम् Sy.

२२. दधीमहि, व्यत्ययेनोत्तमः । धत्त Sy.

२३. इज्यतेऽनेनेति यज्ञं हविः । तदुभयं किमर्थं
दीयत इति Sy.

२४. ऽप्यस्ता P., D. विश्वे सर्वेऽपि Sy.

२५. ये मरुतः Sy.

२६. सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः Sy.

२७. मरणधर्माणं यजमानम् Sy.

२८. कां P. ऽकाः D. हिंसात् सकाशात् Sy.

२९. VM. ignores मरुत्सु ।

अहन्तो ये सुदानवो नरो असांमिश्रवसः ।

प्रयज्ञं यज्ञियेभ्यो दिवो अर्चा मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अहन्तः^१ । पूजाहोः^२ । ये । सुदानाः^३ । नेतारः^४ । परिपूर्णबलाः^५ । तेभ्यः^६ । यज्ञियेभ्यः^७ । दिवः^८ आगतेभ्यः^९ ।

हविः^{१०} । प्रयच्छ^{११} ।

आ रुक्मैरा युधा नरं ऋष्वा ऋष्टीरसृजत ।

अन्वेनां अहं विद्युतो मरुतो जज्भन्तीरिव भानुरर्तं त्मना दिवः ॥ ६ ॥

आ रुक्मैः^{१२} । वक्षोऽलङ्कुरणैः^{१३} । योघनसाधनेनायुधेन सह । दर्शनीयाः^{१४} । मरुतः^{१५} । असेषु शक्तीः^{१६} ।

आसृजन्ति^{१७} । ततो विद्योतमानान्^{१८} । मरुतः^{१९} । एनान्^{२०} । एव^{२१} । स्वभानुः^{२२} । अनुगच्छति^{२३} । यथा जभशब्दं कुर्वाणा

१. हयन्तः P.
२. हे होतः ! हे आत्मन् ! वा Sy.
३. पूज्याः Sy.
४. शोभनदानाः Sy.
५. नेतारः कर्मणाम् Sy.
६. परिपुस्तेबालाः P. अनल्पबलाः सन्ति तेभ्यः Sy.
७. VM. explains मरुद्भ्यः as तेभ्यः ।
८. यज्ञार्हेभ्यः Sy.
९. शोतमानेभ्यः । विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः । यद्वा कर्मणि षष्ठी । दीप्तिम् । अपवान्तरिक्षादागतेभ्य इति सम्बन्धः Sy.
१०. यज्ञसाधनं हविः Sy.
११. पूजय । प्रयच्छेत्यर्थः Sy.
१२. श्वावाश्वस्वार्यम् Dur. श्वावाश्वस्य SKN.
१३. ०कार० D. रोचमानैराभरणविशेषः । आरोचन्त इति शेषः । उपसर्गश्रुतेः सङ्गतक्रियाध्याहारः Sy. रुक्मैविकृतानि Dur. 'असेषु व ऋष्टयः पत्सुक्तादयो वक्षःसु रुक्माः' (RV.V. 54.11.) इति दर्शनान्मरुतामुरस्थाः SKN.
१४. प्रहरणसाधनेनायुधेन Sy. एतान्यायुधानि Dur.
१५. महान्तो मरुतः Sy. शालपितव्यान्मेघान्प्रति Dur.

१६. वृष्टेर्नेतारः Sy. हे नरः ! मरुतः ! Dur.
१७. एते मरुतः ऋष्टीः आयुधविशेषान् Sy. एताश्च . . . शक्तीः Dur.
१८. आभिमुख्येन Dur. एकोऽत्राकारोऽसृजतेत्येतेन सम्बध्यते । अपरः, अर्तं इत्येतेन SKN.
१९. प्रक्षिपन्ति मेघभेदार्यम् Sy. असृजन्त Dur. 'सृज विसर्गे' आभिमुख्येन मेघस्योपरि विसृजन्ति विक्षिपन्ति SKN.
२०. एनान् प्रहारान् Dur. एतच्छक्तिविक्षेपलक्षणव्यापारादनन्तरमेवेत्यर्थः SKN.
२१. अहेति विनिप्रहार्योपत्वादेवशब्देन समानार्थः । अन्वेव SKN.
२२. दीप्तिः Sy. आदित्यः Dur. स्वभूता भानुर्दीप्तिः SKN.
२३. अनुगच्छन्त्येव Sy. अपगच्छन्तु, मेघेभ्यो हन्यमानेभ्यस्तदन्वेव चापोऽपि, अर्तं आगच्छन्तु Dur. अन्विति पञ्चाङ्गात् . . . छान्दसत्वाद् वतमाने तद्, आत्मनेपदम् । आगच्छति SKN.
२४. यव P. यथैव SKN.
२५. जज्ञःज्ञ० P. जज्ञंज्ञ० D. शब्दकारिण्य आप इव Sy. शब्दकारिण्य इव श्रोतस्या आप ऋष्वः प्रभूता इत्यर्थः । एवमत्र शब्दानुकरणादापो जज्भन्तीरित्युपपद्यते Dur. मेघस्था आप आयन्ति ततस्तथैव विद्युतः SKN.

धेनुऋषभः । स्वयमेव । दिवः । आगच्छति, इन्द्रो भानुरग्निर्वेति ।

ये वावृधन्त पाथिवा य उरावन्तरिक्ष आ ।

वृजने वा नदीनां सधस्थे वा महो दिवः ॥ ७ ॥

ये वावृधन्त । ये । वर्धन्ते । पृथिव्यां वर्तमानाः । ये । च । विस्तीर्णे । अन्तरिक्षे । नदीनाम् ।
वा । वेगे । महतः । वा । दिवः । स्थाने उत्तरत्र सम्बन्धः ।

शर्धो मारुतमुच्छंस सत्यशंसमृभ्वंसम् ।

उत स्म ते शुभे नरः प्र स्पन्द्रा युञ्जत त्मना ॥ ८ ॥

शर्धः । मारुतम् । वेगम् । सत्यबलम् । महत् । अन्तर्मुखः सन् । स्तुहि । अपि च । ते मरुतः ।
नेतारः । स्पन्दनशीलाः । स्वयमेव । शोभायम् । प्रयुञ्जत अभिगच्छन्तीत्यर्थः ।

१. ०नू ऋ० P. ०नू ऋषभ D.

२. आत्मनः Dur. 'मन्त्रेष्वाङ्घ्रावेरात्मनः' इत्याकारलोपे, आत्मनैव SKN.

३. द्योतमानस्य मरुद्गणस्य Sy. द्युलोकात् Dur. कृत आगच्छति ? दिवो दीप्तादन्तरिक्षात् SKN.

४. दि आगति P., D. निरगात् Sy.

५. The passage, 'इन्द्रो भानुरग्निर्वा' should immediately follow स्वभानुः and precede अनुगच्छति ॥ जग्मतीरापो भवन्ति । शब्दकारिण्यः । 'मरुतो जग्मतीरिव' इत्यपि निगमो भवति N.6.16., SKN. II.446.

६. मरुतः Sy.

७. पृथिवीसम्बद्धाः सन्तः Sy.

८. च वावृधन्त । आ इति चार्थे Sy.

९. ये व पिस्त्रस्तीर्णे D. महति Sy.

१०. नदनवतीनाम् Sy.

११. बले वावृधन्त Sy.

१२. व P. उभयत्र वाक्शब्दश्चार्थे Sy.

१३. द्युलोकस्य Sy.

१४. सह स्थाने च वावृधन्त । एवं सर्वत्र वर्धमाना मरुतो वृष्ट्यर्थमुष्टीरसृजतेति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy.

१५. हे स्तोतः ! Sy.

१६. बलम् Sy.

१७. सत्यवेगम् Sy.

१८. सत्यं महाबलम् P., D.

अतिप्रवृद्धम् Sy.

१९. अन्तर्मुखम् P. VM. seems to explain उत् as अन्तर्मुखः सन् ॥ उत्कृष्टम् Sy.

२०. अपि च refers to both उत and स्म.

२१. मेरुतः D.

२२. नेता P., D. वृष्ट्यनेतारः Sy.

२३. चलनस्वभावाः पृथतीरित्यर्थः Sy.

२४. आत्मनैव जगद्रक्षाबुद्धयेव Sy.

२५. उदकार्यम् Sy.

२६. प्रायुञ्ज० P. समयोजयन् Sy.

उत स्म ते परुष्ण्यामूष्णीं वसत शुन्ध्यवः ।

उत पुष्या रथानामद्रिं भिन्दुन्त्योजसा ॥ ६ ॥

उत । अपि च । स्म । परुष्ण्यां नद्याम् । प्रच्छन्नाः । अक्समगन्तुं गवौ भूत्वा ? अपि च । रथानाम् । चक्रधारया गमने । अद्रिमपि । भिन्दन्ति । बलेन । मेघो वाद्रिः ।

आपथयो विपथयोऽन्तस्पथा अनुपथाः ।

एतेभिर्मह्यं नामभिर्यज्ञं विष्टार ओहते ॥ १० ॥

आपथयः । अभिमुखगमनादापथयो नामानः । एवम् विपथयश्च । मह्यम् । एतैश्चतुर्भिः ।

१. उतः P. श्यावाश्वस्यायम् Dur. SKN.

२. उतशब्दोऽप्यर्थे SKN.

३. स्मशब्दश्चाप्यर्थे SKN.

४. एतन्नामिकायां नद्यां वर्तन्ते ये Sy. हे मरुतो, येषां वस्तिरोभविनुमाविर्भवितुं च काले शक्तिरस्ति ते यूयम् . . . कस्मिंश्चित्काले . . . परुष्ण्यां नद्यां माध्यमिकायां वाचि पर्ववत्याम् Dur. ते प्रकृता मरुतः . . . इरावती परुष्णीत्याहुः । माध्यमिका वा वाक् परुष्णी पर्ववत्यात्, तस्याम्

५. प्रयच्छन्नाः P. दीप्तीः Sy. चित्रास्तिरोहिताः Dur. छन्नाः SKN.

६. आच्छादयन्ति Sy. मदगव इव । . . यूयमेव शुन्ध्यवः शोधयितारः । . . वसथ, एतस्मिन्नन्तरिक्षलोके Dur. वसत, व्यत्ययेनार्थं मध्यमपुरुषः । वसन्ति न्यवतिष्ठन्तीत्यर्थः । शुन्ध्यवः शोधयितारो मेघस्य यावत्तत्रोदकं सञ्चार्यस्यापनेतार इत्यर्थः । अथवा शुन्ध्यमदगुरुकल्पते । लुप्तोपमं चैवं द्रष्टव्यम्, शुध्यव इव । यथा मदगव इरावत्यां नद्यां छन्ना वसन्ति, व्यवतिष्ठन्ते तद्वन्मरुत इत्यर्थः SKN.

७. गवो D. शोधिकाः Sy.

८. स्वकीयानां रथचक्रेण Sy. कस्मिंश्चिदभ्युद्गमनकाले प्राप्ते युष्माकं रथानाम् Dur. रथानामवयवभूतया SKN.

९. नेम्या Sy. या रथनेमयस्ता एव . . . एवमेतस्मिन्नर्थसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रनेमिरभि-
सम्बध्यते Dur. नेम्या चक्रधारया SKN.

१०. अद्रिमपि P. मेघं गिरि वा Sy. मेघम् Dur., SKN.

११. विदारयन्ति Sy. किमुत यूयमित्यभिप्रायः Dur. मेघस्थोपरि रथेन चङ्क्रम्यमाणा रथचक्रधारया मेघान् विदारयन्तीत्यर्थः । . . . कालभेदाद् हे कर्मणी मरुताम् । वर्षाभ्योऽन्यत्राष्टी मासाञ्छन्ना वसन्ति न स्वयं दृश्यन्ते नाप्येषां किञ्चित्कर्मैत्यर्थः । वर्षासु त्वाविर्भूतरूपा रथचक्रधारयाऽद्रिं भिन्दन्ति । ब्राह्मणमप्यस्मिन्नर्थे उवाहरन्ति । सान्तपनीयं हविः प्रकृत्य श्रूयते 'देवा वै वृत्रस्य भ्रमं नाविन्दन्, तं मरुतः क्षुरवं तीक्ष्णधारया व्यधुः (Maitra. 5.1. 10. 14.) . . . विशिष्टसर्वाङ्गबन्धनं कृतवन्त इत्यर्थः SKN.

१२. बलेन च Sy.

१३. वाद्रिः P. ०द्रि D. The passage मेघो वाद्रिः should immediately follow अद्रिमपि ।

१४. VM. ignores ते ॥ ते मरुतः Sy. पवो रथनेमिर्भवति । यद्विपुनाति भूमिम् N. 5.5., SKN. II. 311.

१५. अस्मदभिमुखा मार्गा येषां ते तादृशाः Sy.

१६. ०नादपथयो नामानम् P. ०नादपथयो नामानम् D. १७. ऐवम् P.

१८. विश्वङ्मार्गाः Sy.

१९. मदर्थम् Sy.

२०. चतुर्विधः Sy.

नामभिर्व्युक्तः । मरुतां विस्तारः । यज्ञम् । बहति ।

अथा नरो न्योहतेऽथा नियुत ओहते ।

अथा पारावता इति चित्रा रूपाणि दर्श्या ॥ ११ ॥

अथ । मरुतः । कदाचित् । नरः । बहन्ति । कदाचित् । नियुतः । कदाचित् । पारावताः । इत्यम् । चित्राणि । एषां दर्शनीयानि । रूपाणि पुमांसश्च नरः ।

छन्दःस्तुभः कुम्भन्यव उत्समा कीरिणो नृतः ।

ते मे के चित्र तावव ऊमा आसन्दृशि त्विषे ॥ १२ ॥

छन्दःस्तुभः । छन्दःस्तुवतः । उदकमिच्छतो गोतमस्य । कूपम् । आनित्युः । करणशीलाः । ते । मे । के । चन । तस्कराः । इव । रक्षकाः । चक्षुषि । दीप्तये । अभवन् ।

१. नामकः स्वरूपः Sy.
२. विस्तृताः सन्तः Sy.
३. बहन्ति । यद्वर्तमानाभिर्बुद्धः सार्धं यज्ञमोहते Sy.
४. VM. ignores अन्तःपथाः and अनुपथाः ॥ अन्तःपथाः दरीमुषिरादिमार्गाः । अनुपथाः अनुकूलमार्गाश्च ये मरुतः सन्ति ते Sy.
५. ०धः P.
६. ०त D.
७. कचित् P. कदाचित् seems to be the explanation of अथ ॥ अथ Sy.
८. अभिमतवृष्ट्यादिनेतारः Sy.
९. बहन्ति जगत् Sy.
१०. स्वयमेव मिथयितारः सन्तः Sy.
११. अपारावताः P., D. परावद्भूरवेशः । तत्त-
म्बन्धिनश्चान्तरिक्षादिदूरवेशो ग्रहतारामेधादि-
धारकाः सन्त ओहते इत्यर्थः Sy.
१२. उक्तप्रकारेण Sy.
१३. नानाविधानि चायनीयानि वा Sy.
१४. ०वा P.
१५. स्वध्यापारदर्शनीयानि भवन्तिवति शेषः Sy.
१६. तेषां रूपाणि Sy.
१७. पुमश्चानरः P. पुमश्चानरः D.

१८. VM. ignores नि and ओहते ॥ नितरां बहन्ति Sy.
१९. छान्दा स्तु० D. छन्दोभिः स्तोतारः Sy.
२०. उदकेच्छवः Sy.
२१. उत्सं कूपमपेक्ष्य तृषिताय गोतमाय यान्मरुतः Sy.
२२. सर्वतोऽकुर्वन्नयन् वा स्तोत्रम् । यद्वा ये छन्दः-
स्तुभश्छन्दोभिः स्तुत्याः । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा ।
कुम्भन्यवः सेक्तारो वृष्ट्युदकस्य । कुम्भिरुदन-
कर्मा । कीरिणः स्तोतुर्गोतमस्य पानार्थमुत्सं
कूपमानुतुः आनीतवन्तः । 'असिञ्चन्नुत्सं
गोतमाय तृष्णजे' (RV. I. 85. 11.) इति
ह्युक्तम् 'न नये' इत्यस्य वा नर्ततेर्वा विक्षेप-
मात्रार्थस्त्वेवं रूपम् Sy.
२३. स्तोतारः Sy.
२४. मरुतः Sy.
२५. मह्यम् Sy.
२६. कवचन्त P., D.
२७. कदाचिदप्यदृश्यास्तस्करा इव स्थिताः Sy.
२८. चक्षुष P., D. दक्षिणे Sy.
२९. शरीरदीप्त्यं चलाय वाऽऽनन् । प्राणरूपेणेति
भावः Sy.
३०. विषयभूता अभवन् Sy.

य ऋष्या ऋष्टिविद्युतः कवयः सन्ति वेधसः ।

तमृषे मारुतं गुणं नमस्या रमया गिरा ॥ १३ ॥

[य ऋष्याः] हिरण्यैरलङ्कृताः । ये महान्तः । ऋष्ट्या विद्योतमानाः । कवयः । भ्रमन्ति ।

वेधसः । तमिति स्पष्टम् ।

अच्छे ऋषे मारुतं गुणं दाना मित्रं न योषणा ।

दिवो वा धृष्णव ओजसा स्तुता धोभिरिष्यत ॥ १४ ॥

अच्छे ऋषे । अभिगच्छे । ऋषे ! मारुतम् । गुणम् । धनदानाय । मित्रम् । इव । शत्रूणां पुत्रक-
करणार्थम् । दिवः । वा । हे धृष्णवो मरुतः ! बलेन । स्तुताः । कर्मभिः । गच्छतः ।

नू मन्वान एषां देवां अच्छा न वृक्षणा ।

दाना सचेत सुरिभिर्यामश्रुतेभिरञ्जिभिः ॥ १५ ॥

नू मन्वानः । क्षिप्रम् । मरुताम् । स्तोत्रं कुर्वन् । अन्यान् देवान् । प्रति । न गच्छति । वृक्षणाय
वृक्षेण धनम् । किन्तु दानाय । सङ्गच्छते । प्राज्ञैः । विश्रुतगमनैः । उदकेनाञ्जिभिः ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

२. It seems to be the explanation of ऋष्याः ॥ वराणीयाः Sy.

३. हे P. मरुतः Sy.

४. आयुर्विद्योतमानाः Sy.

५. मेधाविनः Sy. ६. सन्ति Sy.

७. विद्याः P., D. सर्वस्य विद्यातारः Sy.

८. VM. ignores the second hemistich of the stanza. तं तेषां मारुतं गुणं रमया रमणीयया गिरा स्तुत्या हे ऋषे ! इयावायव ! नमस्य परिवर स्तुहि Sy.

९. अभिगच्छेति शेषः Sy.

१०. अभिगच्छ and ऋषे are omitted by D.

११. मारुतं मारुतं P.

१२. मरुत्सङ्घम् Sy.

१३. हविर्दानेन Sy. १४. आदित्यम् Sy.

१५. योतेरिव रूपम् । योतीति योषा स्तुतिस्तया

च Sy.

१६. छुलोकाद्वा । वाशब्दश्रुतेरितरलोकद्वयाद्वा Sy.

१७. ऋषेरुत्तरार्धः प्रत्यक्षवादः । धर्षकाः ! मरुतः ! Sy. १८. बले P., D.

१९. अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः Sy.

२०. गच्छः P. गच्छ D. गच्छत यज्ञम् Sy.

२१. एतान् मरुत इत्यर्थः Sy.

२२. स्तुवन् Sy.

२३. मरुद्वर्षतिरिक्तान् Sy.

२४. अभिप्राप्तुम् Sy.

२५. Omitted by D. न मनुते Sy.

२६. बहूनेन निमित्तेन Sy.

२७. ऽणान्ध० P., D.

२८. दानोप P. अभिमतदानानि Sy.

२९. स स्तोता मेधाविभिः Sy.

३०. शीघ्रगमनेन विश्रुतैः Sy.

३१. फलस्य व्यञ्जकैर्महाद्भिः । सर्वाः पञ्चम्यर्थं तृतीयाः । उक्तलक्षणेभ्यो महद्भ्यः Sy.

प्र ये मे बन्ध्वेषे गां वोचन्त सूरयः पृश्नि वोचन्त मातरम् ।

अथा पितरमिष्मिणं रुद्रं वोचन्त शिक्वसः ॥ १६ ॥

प्र ये मे । प्रावोचन् । ये । मे । बन्धूनामन्वेषणे । पृश्निः । गौः । अस्माकं मातेति ताम् ।
पितरम् । एषणशीलम् । रुद्रम् । वोचन्त । शकुनशीलाः ।

सप्त मे सप्त शाकिन एकमेका शता ददुः ।

यमुनायामधि श्रुतमुद्राधो गव्यं मृजे नि राधो अश्व्यं मृजे ॥ १७ ॥

सप्त मे । एकोनपञ्चाशत् । मरुतः । मह्यम् । एकम् । घनशतानि । प्रयच्छन्तु । यमुनायाः ।
समीपं वर्तमानाः । गव्यम् । घनं मरुद्भिर्दत्तम् । उन्मृजं । नितरां च मृजे । अश्व्यम् पाणिना पृष्ठ उन्मार्जयन्,
"क्षीवन्त उदमृक्षन्त पृष्ठा" इत्युक्तम् ।

१. म D. २. मरुतः Sy.
३. मह्यम् Sy.
४. स्वेयां बन्धूनामन्वेषणे सति Sy.
५. शुदेवतां पृश्निवर्णां गां वा 'पृश्नियं वै पयसो मरुतो जाताः' (TS.2.2.11.4.) इति श्रुतेः Sy.
६. ता P.; D. गां माध्यमिकां वाचं गोदेवतां वा Sy.
७. अत्रशिष्टमृषेर्वाक्यम् । अहिर्मरुद्वाक्यमनुववति । तस्मादुत्तरयोराख्यातयोर्यच्छब्दानन्वयाभिधातः Sy.
८. अथ स्वकीयं पितरम् Sy.
९. गमनवन्तमग्नवन्तं वा Sy.
१०. शकुनशीलाः is suggested for शकुन-शीलाः ॥ शक्तास्ते । मरुतां रुद्रेण पृवत्वपरि-ग्रहो बहुकृत्व उपपादितः Sy.
११. VM. ignores सूरयः and वोचन्त ॥ सूरयः प्रेरकाः । वोचन्त अग्रवन्त Sy.
१२. VM. seems to explain सप्त and सप्त together as एकोनपञ्चाशत् ॥ सप्तसङ्ख्याकाः सङ्ख्याः । 'सप्तगणा वै मरुतः' (TS.2.2.11.1.) इति श्रुतेः । अदितिगर्भे वर्तमानं वायुमिन्द्रः प्रविश्य सप्तधा विदार्य

पुनरेकं सप्तधा व्यदारयत् त एकोनपञ्चा-
शन्मरुद्गणा अभवन्निति पुराणेषु प्रसिद्धम् ।
ते च सप्तसङ्ख्याकाः Sy.

१३. शाकिनः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः Sy.
१४. एकंको गणः Sy.
१५. शतसङ्ख्याकानि गवाश्चयूयानि Sy.
१६. दत्तवन्तः । प्रयच्छन्तिवति वा आशीः Sy.
१७. यमुनायां नद्याम् Sy.
१८. अधि । अयं सप्तम्यर्थानुवादी Sy.
१९. गोसमूहात्मकं गोसम्बन्धि वा Sy.
२०. अमुं P. उन्मार्जयामि Sy.
२१. अश्व्यां P., D. तथा तैर्दत्तम् अश्व्यम् अश्व-
समूहात्मकं तत्सम्बन्धि वा Sy.
२२. इन्मा P.
निमार्जिम् Sy.
२३. क्षीवन्त उदकमुक्षन्त वज्रः P. वज्रः D. RV.
I. 126. 4th.
२४. VM. ignores श्रुतम् and राधः ॥ श्रुतं
प्रसिद्धम् । राधो घनम् Sy.
Ms. D. puts the figure ॥५२॥ here
to indicate the end of the fifty-
second hymn. No such number
is given in P.

को वेद जानमेवां को वा पुरा सुन्नेष्वसि मरुताम् । यद्यंयुजे किलास्यः ॥ १ ॥

को वेद । कः । वेद । जानम् । एवाम् । कः । वा । पुरा । मरुताम् । सुन्नेषु । यभूत् । यदा ।
युज्यन्ते । इवेता बहवाः ।

ऐतात्रथेषु तस्थुषः कः शुश्राव कथा ययुः ।

कस्मै ससुः सुदासे अन्वापय इळाभिर्वृष्टयः सह ॥ २ ॥

ऐतान् । आशुश्राव । एतान् । रथेषु । स्थितवन्तः । कः । कथं च । यान्ति । कस्मै । शोभनदा-
नाय । बन्धवः । अनुससुः । कस्मै च मरुता वृष्टयो भवन्ति । अन्नैः । सह ।

१. 'को वेद जानम्' इति षोडशचं नवमं सूक्तम् ।
इयावाइव ऋषिः । आद्यापञ्चमीदशम्येकादशी-
पञ्चदश्यः ककुभः षष्ठीसप्तमीनवमीत्रयोदशी-
चतुर्दशीषोडश्यः सतोबृहत्योऽष्टमी द्वादशी च
गायत्री द्वितीया बृहती तृतीयानुष्टुप्चतुर्थी
पुरउष्णिक् । मरुतो देवता । तथा चानु-
क्रान्तम् 'को वेद षोडश ककुब्बृहत्यनुष्टुप्
पुरउष्णिक् ककुप्सतोबृहत्यौ गायत्री सतोबृहती
ककुभी गायत्री सतोबृहत्यौ ककुप्सतोबृहती'
(KSA. 27.53.p.20.) इति । विनियोगो
लैङ्गिकः Sy.
२. पुमान् Sy.
३. जानाति Sy.
४. जाननम् P.
उत्पत्तिम् Sy.
५. मरुतां पूर्वसूक्ते प्रस्तुतत्वादान्वादेशविषयत्वा-
देशामित्यस्य निघातता Sy.
६. पूर्वमपि Sy.
७. एवाम् मरुताम् Sy.
८. भवति Sy.
९. ताः रथे योजितवन्तः । तदैवां स्थितिं बलवत्त-

- णानि सुखानि च को जानातीत्यर्थः । वेगविषये
सर्वत्र वायोरुपमास्पन्दत्वादिति भावः Sy.
१०. वधवाः P.
किलासीः पृथतीरित्यर्थः Sy.
 ११. ए० P., D.
 १२. श्रावयेदित्यर्थः । यद्वा ऐतेषां क्रोशच्चानि रथ-
च्चानि च कः शृणुयात् ? Sy.
 १३. मरुतः Sy.
 १४. ऋतेषु P.
 १५. कञ्चन P., D.
 १६. गच्छन्ति तदपि को जानाति ? यद्वा तान्
कथमन्ये देवादयोऽनुगच्छेयुः ? Sy.
 १७. सुदानाय Sy.
 १८. बन्धुभूता व्याप्ताः Sy.
 १९. अनुक्रमेणावतरयुः Sy.
 २०. तस्मै P.
 २१. ०त्तां P.
 २२. वर्षकाः । अयं कर्तरि क्तिच् Sy.
 २३. अन्नैः P.
बहुविधैरन्नैः Sy.
 २४. सहिताः Sy.

ते मं आहुय आययुरुष द्युभिर्विभिर्मदे । नरो मयी अरेपस इमान्पश्यन्निति दृहि ॥ ३ ॥

ते मे । ते । मम । आहुः । ये । उपगताः । दीप्तैः । अश्वैः । सोमार्थम् । नेतारः । मारकाः ।

अपापाः । इमानस्मान् । पश्यन्ति । इत्थम् । त्वं स्तुहीति ।

ये अञ्जिषु ये वाशीषु स्वभानवः स्रज्जु रुक्मेषु खादिषु । आया रथेषु धन्वसु ॥ ४ ॥

ये । ये । आभरणेषु । ये च । वास्यायुधेषु । स्वदीप्तयः । मालामु । रुक्मेषु । पादाभरणेषु, आयु-
धविशेषो वा खादिः । अयमाणा भवन्ति, अन्नैः सहन्ति ? रथेषु । धनुषु चोत्तरत्र सम्बन्धः ।

युष्माकं स्मा रथां अनु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः । वृष्टी द्यावो यतीरिव ॥ ५ ॥

[युष्माकम्] । युष्माकम् । स्म । रथान् । मुदे । अनुधारयामि । हे मरुतः ! क्षिप्रदानाय । अथ
वर्षणाय । रश्मयो वो धारयन्ति ।

१. ऋषिर्ऋग्व्याभ्यां मरुत्प्रादुर्भावमाख्यास्यन्नया
प्रादुर्भूतान् पश्यन्नाह Sy. २. मरुतः Sy.

३. इत्थं तपते मह्यम् Sy.

४. मां प्राप्ताः Sy. ५. द्योतमानैः Sy.

६. विभिः गन्तृभिरश्वैः Sy. ७. मदाय
सोमपानजनिताय किमाहुरिति तदनुकूते Sy.

८. माकाः P. मनुष्येभ्यो हिताः Sy.

९. अनेपास्ते । हे ऋषे ! Sy.

१०. तथा स्थितान् चक्षुषावलोकयन् Sy.

११. इत्थं P. स्थं D. इत्थं पश्यन् स्तुहीति Sy.

१२. अन्तया मरुतां स्वरूपं निरूपयति Sy.

१३. हे मरुतः ! युष्माकं ये प्रतिष्ठाः Sy.

१४. वास्यायुधेषु P. वास्यायु० D.

१५. माल्येषु Sy.

१६. रथेषु P. श्वेषु D. उरोभूषणेषु Sy.

१७. हस्तपादस्थितकण्ठकेषु । 'हस्तैषु खादिश्च
कृतिश्च' (RV.I.168.3.) 'प्लु खादयः'
(RV.V.54.11.) इति हि श्रुती भवतः Sy.

१८. ०दि P., D.

१९. आश्रयभूताः सन्ति Sy.

२०. अनेः P., D.

२१. धन्वसु च ये च स्वभानवः आयाः सन्ति ।
'सुधन्वान् इयुमन्तः' 'सुरथाः पृथिनिमातरः'

(RV.V.57.2.) इति च निगमः । तान्
सर्वान् स्तुम इति शेषः । यद्वा ये स्वभानवः
स्वायत्तदीप्तयो मरुतोऽञ्जिष्वभरणेषु निमि-
त्तेषु आया आश्रया भविष्यामः । ये च वाशीषु
निमित्तेषु । एवं सर्वत्र योज्यम् । तादृग्विधा-
निमान् पश्यन् स्तुहीति पूर्वत्र सम्बन्धः ।
तेषामेव इव वाक्यम् Sy.

२२. The *pratika* is supplied by the
Editor.

२३. स्व P. स्मेति पूरणः Sy. २४. मोदाय Sy.

२५. उद्दिश्य धारयामि करोमीत्यर्थः । सामर्थ्यात्
स्तुतीरिति लक्ष्यते Sy. २६. ०थान् समुद्धे
निधा० P. ०थान् समुद्धेन धा० D.

२७. P. adds ते ममाहुयं उपगता दीप्तैरश्वैस्तो-
मार्थं नेतारः after मरुतः । The addi-
tional passage in P. has a striking
resemblance with the comment-
ary on RV.V.53.3.

२८. हे क्षिप्रदानाः ! Sy.

२९. ०था D. ३०. वृष्ट्या Sy.

३१. दीप्तीरिव दृश्यमानान् रथानिति सम्बन्धः Sy.

३२. VM. ignores यतीरिव ॥ यतीरिव सर्वत्र
गच्छन्तीः Sy.

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः ।

वि पर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः ॥ ६ ॥

आ यम् । आच्यावयन्ति । यम् । मेघम् । सुदानाः । नेतारः । यजमानाय । द्युलोकात् । ते पर्जन्यम् ।
विमृजन्ति । द्यावापृथिव्योरर्थाय । अन्तरिक्षेण । यन्ति । वृष्टयः यं मेघं व्यावयन्ति तस्मात् पर्जन्यं च
सृजन्तीति ।

तत्सुदानाः सिन्धवः क्षोदसा रजः प्र संसृध्वेनवो यथा ।

स्यन्ना अश्वाइवाध्वनो विमोचने वि यद्वर्तन्त एन्यः ॥ ७ ॥

तत्सुदानाः । रजः । सिन्धवः । उदकेन । कूलस्था मूदं रेणुशः । प्रसरन्ति । धेनवः । इव ।
गच्छन्त्यः । अश्वाः इव । अध्वनो गमनाय । विमोचने । भवन्ति विगच्छन्ति । यदा । नद्यः एभिर्वृष्टेः
सतीति ।

१. कारीर्या तिलः पिण्डघो होतव्याः । तत्र द्विती-
यायाः 'आ यं नरः' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—
'आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे विद्युन्महसो
नरो अशमविद्यवः' (ASS.2.13.) इति Sy.

२. आच्याव० P. आच्यापय० D. आच्यावयन्ति
स्थानात् BB.

३. अयां कोशवद्धारकम् Sy. कोशमुदकस्याधारं
मेघम् BB. कोशम्, मेघनामैतत् Ngh.
1.10.

४. शोभनदाना भरतः Sy. शोभनहविषां दातारः
BB.

५. दातारः D. ऋत्विजः BB.

६. हविर्बलवते यजमानाय Sy. हविषां दात्रे ।
तावर्ध्वं चतुर्थी यजमानार्थम् BB.

७. अन्तरिक्षात् Sy. यद्वा दिव आदित्याद् गृहीतं
रश्मिषु नरो नेतारो भरतश्चावयन्ति BB.

८. ०कार्ते P. ततः कोशात् पर्जन्याः BB.

९. मेघम् Sy. उदकम् BB.

१०. विमोक्षयन्ति Sy. मुञ्चन्ति BB.

११. द्यावापृथिव्यौ Sy., BB.

१२. सर्वत्र गच्छतोदकेन सह Sy. विसर्जनानन्तरं
धन्वनाऽनुदकेन देशेन । विभक्तिव्यत्ययो वा ।

निरुदके देशे BB.

१३. सर्वत्र व्याप्नुवन्ति Sy. नद्यो भूत्वा प्रवहन्ति
BB. १४. वृष्टिप्रदा भरतः Sy.

वृष्टानि जलानि BB. १५. य P.

१६. व्रज० P. पूज० D.

१७. VM. ignores अनु ॥ अनु अनुसृत्य Sy.
लक्षयित्वा BB.

This stanza=TS.2.4.8.1.

१८. रजः P. निर्भिन्दन्तो मेघान् भरतः Sy.

१९. स्पन्दमाना अयः Sy.

२०. उदकेन सह Sy.

२१. अन्तरिक्षम् Sy.

२२. पयः सिञ्चन्त्यो नवप्रसूता गावः Sy.

२३. किञ्च वृष्ट्यान्तारम् Sy.

२४. आशुगतयः Sy.

२५. यथा Sy.

२६. ०नो P. मनुष्याणामध्वविमोकाय सञ्चरन्ति
तथेत्यर्थः Sy.

२७. नद्यः वि वर्तन्ते विविधं सञ्चरन्ति । अथवा
प्रतिनिवृत्य वर्तन्ते । प्रवर्धन्त इत्यर्थः । तदैवं
कुर्वन्तीति पूर्वव्रान्वयः Sy.

२८. एन्य इति नदीनाम् Ngh. 1.13.

आ यात मरुतो दिव आन्तरिक्षाद्मादुत । माव स्यात परावतः ॥ ८ ॥

आ यात । आगच्छत । मरुतः ! दिवः । आन्तरिक्षात् । च । अमशब्दो गृहवचन इति, इह तु पृथिवीमाह । मा । अवतिष्ठत । अधिगन्तव्यदूरदेशात् ।

मा वो रसानितभा कुभा क्रुमुर्मा वः सिन्धुनि रीरमत ।

मा वः परि छात्सरयुः पुरीषिण्यस्मे इत्सुन्नमस्तु वः ॥ ९ ॥

मा वः । एताः सप्त नद्यः । मा । युष्मान् । आत्मनि रमयन्तु । परिष्ठात् निरोधनाय भवति ।

अस्मानु । एव । युष्माकम् । सुखम् । अस्तु ।

तं वः शर्ध रथानां त्वेषं गृणं मारुतं नव्यसीनाम् ।

अनु प्र यन्ति वृष्टयः ॥ १० ॥

तं वः शर्धम् । तम् । युष्माकम् । रथानाम् । शर्धम् । तथा भवताम् । दीप्तम् । गणं च । नव-
तराणामपाम् । वृष्टयः । अनुगच्छन्ति ।

१. ०तः P., D.

२. छुलोकात् Sy.

३. ०क्षत् P. आन्तरिक्षाद् आयात Sy.

४. उत अपि च Sy.

५. मश० (cf. Ngh. 3. 4.) अस्माल्लोका-
दायात Sy.

६. ह P.

७. अयात० P. अवतिष्ठति (मा) कुरुत Sy.

८. व्यं दूरदेशाद् P. गन्तव्यदूरदेशाः D.

परावतः अत्यन्त दूरदेशात् । परावत इत्यत्रापि
वा योज्यम् । दूरदेशे तत्र तत्र छुलोकादी
Sy.

९. हे मरुतः ! Sy.

१०. रसा । नदीनामेतत् । 'रसा नदी भवति' ।
रसनवती शब्दवती । अनितभा इता प्राप्ता
भा यस्याः सा इतभा । न तादृश्यनितभा ।
कुभा कुत्सितदीप्तिश्च । क्रुमुः सर्वत्र क्रमणः ।
सिन्धुः समुद्रश्च । पुरीषिणी पुरीषमुद्रकम्,
तद्वती । सरयुरपि Sy. रसा नदी रसतेः
शब्दकर्मणः N. 11. 25.

११. निकृष्टं रमतु Sy.

१२. परिष्ठायात् P. वरिष्ठानात् D. परितस्तिष्ठतु
मा निरुणद् Sy.

१३. ०या P.

१४. युष्माकं सम्बन्धि युष्मत्स्वभूतम् Sy.

१५. त्वदागमनजनितं सुखम् Sy.

१६. तं मारुतमित्यनेन सम्बध्यते Sy.

१७. युष्माकं प्रेरकम् Sy.

१८. बलम् Sy.

१९. गवं P. मारुतं गणं च स्तोमि । यद्वा रथानां
रहणशीलानां वो युष्माकं शर्धं परेषामभिभावकं
गणं स्तोमीत्येकमेव वाक्यम् Sy.

२०. नवरा० P., D.

नूतनानाम् Sy.

२१. अथ परोक्षकृतः Sy.

२२. युष्मान्, प्रकर्षेण गच्छन्ति । यद्वा वर्षका
मरुतोऽनु अनुकूलं प्रकृष्टं यन्ति गच्छन्ति
Sy.

२३. VM. ignores प्र ॥ प्र प्रकर्षेण, प्रकृष्टम्
Sy.

शर्धं शर्धं व एषां व्रातंव्रातं गुणगणं सुशस्तिभिः । अनं क्रामेम घीतिभिः ॥ ११ ॥

शर्धंशर्धम् । मरुतः ! शर्धंशर्धम्, आगच्छन्ति । तथा व्रातंव्रातम् । गुणगणं च । एषाम् । युष्माकं
तत्सर्वम् । अनुगच्छामः । सुस्तोत्रैः । कर्मभिः ।

उत्तरा निगदव्याख्याता—

कस्मा अद्य सुजाताय रातहव्याय प्र ययुः । एना यामेन मरुतः ॥ १२ ॥

[कस्मा अद्य]

येन तोकाय तनयाय धान्यं^१ बीजं वहध्वे अक्षितम् ।

अस्मभ्यं तद्धत्तन् यद् ईमहे राधो विश्वायु सौभगम् ॥ १३ ॥

येन तोकाय । येन घनेन । पुत्राय । तत्पुत्राय । धान्यम् । तत्कारणं बीजं च । अक्षितम्^{११} । वहध्वे^{१२} ।
अस्मभ्यम् । तत्^{१३} । दत्त । धनम् । यत् । वः । याचामहे । सर्वंगम्^{१४} । सुभगत्वावहम्^{१५} ।

अतीयाम निदस्तिरः स्वस्तिभिर्हित्वावधमरातीः ।

वृष्ट्वी शं योराप उस्ति भेषजं स्याम मरुतः सुह ॥ १४ ॥

अतीयाम । अतिगच्छाम^{१६} । निन्दित्री^{१७} । अरातीः । अवधम्^{१८} । हित्वा^{१९} । स्वस्तिभिः^{२०} । तिरस्कृवंन्तः^{२१} ।

१. तत्तद्वलम् Sy.

२. अविचक्षितगणो व्रातः । तं तं व्रातम् Sy.

३. Omitted by P. तं तं सप्तसप्तसमुदाया-
त्मकम् Sy.

४. ०मं P. अनुगच्छेम Sy.

५. सुस्तोस्तो० P., D., शोभनस्तुतिभिः Sy.

६. कर्मभिर्हविषदानादिलक्षणैः Sy.

७. ०२ P.

८. The *pratika* is supplied by the
Editor. VM. does not explain
the stanza.

अद्यास्मिन् दिने कस्मै सुजाताय रातहव्याय
दत्तहविषकाय । प्र ययुः प्रकर्वेण गच्छेयुः ।
एना अनेन यामेन रथेन मरुतः Sy.

९. हे मरुतः ! Sy.

१०. सदयेन मनसा Sy.

११. तत्पुत्राय धनाय वा Sy.

१२. अक्षीणम् Sy.

१३. धारयध्वे तेन चित्तेन Sy.

१४. तत्तद् D. धान्यं बीजम् Sy.

१५. युष्मान् Sy.

१६. सर्वाभ्रोपेतम् कृत्स्नायुष्योपेतं वा Sy.

१७. सौभाग्यं च तद्धत्तनेति सम्बन्धः Sy.

१८. अतिक्रम्य गच्छेम तिरस्कृम इत्यर्थः । अनेना-
निष्टपरिहारः प्रार्थित उत्तरेणोष्टप्राप्तिरुच्यते
Sy.

१९. निन्दित्रीः P. निन्दकान् Sy.

२०. निन्दित्रीरातीः D. शत्रून् Sy.

२१. पापम् Sy.

२२. अद्य हत्वा P. परित्यज्य Sy.

२३. क्षेमैः Sy.

२४. प्राप्तान् । यद्वा तिरोज्जहितम् Sy.

व्याप्य । शम् । योः । उदकानि । गोयुक्तम् । अन्नं च सर्वदा । तैः सह । स्यामावियुक्ताः ।

सुदेवः समहासति सुवीरो नरो मरुतः स मर्त्यः ।

यं त्रायध्वे स्याम ते ॥ १५ ॥

सुदेवः । हे पूजामसत ? मरुद्गण ! सः । मर्त्यः । शोभनदेवः । भवति । बन्वदाह ? हे नरः !
मरुतः ! स सुपुत्रश्च भवति । यम् । त्रायध्वं । स्वं च तादृशाः । स्याम त्रातव्याः ।

स्तुहि भोजान्स्तुवतो अस्य यामनि रण्ण्गावो न यवसे ।

यतः पूर्वीइव सखीरन् ह्वय गिरा गृणीहि कामिनः ॥ १६ ॥

स्तुहि भोजान् । स्तुहि । भोजयितुं । स्तोतुमस्तः । अस्य मरुद्गणस्य । आगमने । मरुतो रमन्ताम् ।
गावः । इव । यवसे त्वयि । गच्छतः । प्रत्नानिव । सखीन् । अनुक्रमेण । आह्वय । वाचा । स्तुहि च ।
कामिनः ।

१. वृष्टिषु युष्मत्प्रेरितासु सतीषु Sy.

२. सुखम् Sy.

३. पापानां यावनम् Sy.

४. आपः उदकानि । शसः स्थाने जम् Sy.

५. भेषजम् । यद्यप्येतदुदकनाम (Ngh. I. 12.)
तथापि पृथगपामभिधानादत्र तद्धेतुकार्यमप्र-
मुच्यते । तत् सर्वम् Sy.

६. सह स्याम सभेमहि—वयम् । यद्वा आपो
युष्मत्प्रेरिता उक्तं सर्वं कुर्वन्तु । वयं सर्वे सहैव
स्याम भवेम युष्मत्सबभूताः Sy.

७. ०क्ता P.

८. VM. ignores मरुतः ।

९. प्रशस्तवचनः समहशब्दः । हे पूजित ! मरुतां
गण ! Sy.

१०. कल्याणमरुत्संज्ञकदेवोपेतः Sy.

११. बहुवदाह is suggested for बन्वदाह ।

१२. हे नेतारः ! Sy.

१३. शोभनपुत्राद्युपेतश्च Sy.

१४. मर्त्यम् Sy.

१५. पालयध्वे Sy.

१६. वयम् is suggested for स्वम् ।

१७. ०श P. ०वृत् D. एवं भवति ते वयम् Sy.

१८. स्याम युष्मदीयाः Sy.

१९. हे ऋषे ! Sy.

२०. ०तुं P. दातुन् मरुतः Sy.

२१. स्तुतिं कुर्वतः Sy.

२२. अस्य यजमानस्य Sy.

२३. यजे Sy.

२४. गावो यथा रमन्ते तद्वन्मरुतोऽपि Sy.

२५. तृणादि भक्षणाय गच्छन्त्यः Sy.

२६. गच्छगच्छतः P. मरुतः Sy.

२७. पुरातनान् Sy.

२८. ह्वय D.

२९. स्तुत्या Sy.

३०. स्तुतीच्छावतो मरुतः Sy.

३१. Ms. D. puts the figure ५५३३ here
to indicate the end of the fifty-
third hymn. No such number is
given in P.

V.54.

प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इमां वाचमनजा पर्वतच्युते ।

धर्मस्तुभे दिव आ पृष्ठयज्वने द्युम्रश्रवसे महि नृम्णमर्चत ॥ १ ॥

^१ प्र शर्धाय । प्रगमय । मारुताय । वेगाय । स्वदीप्तये । स्तुतिम् । इमाम् । मेघानां व्यावयिवे । यज्ञे स्तोतव्याय । दिवः । आगत्य । स्पृष्टयजमानाय पृष्ठं स्पृशते । द्योतमानायाश्चाय । महत् । धनम् । प्रयच्छत ।

प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवो वयोवृधो अश्वयुजः परिज्वयः ।

सं विद्युता दधति वाशति त्रितः स्वरन्त्यापोऽवना परिज्वयः ॥ २ ॥

^२ प्र वो मरुतः । प्र स्वरन्ति प्रगमयन्ति । युष्माकम् । हे मरुतः ! महान्तः । उदकमिच्छन्तः । अश्व-
^३ वृधः । अश्ववैयुक्ताः । परितो गन्तारो रथाः । सन्दधति चोदकानि । विद्युता सम्भृताश्च । पृथिव्याम् । विसृ-
^४ जन्ति । इति मध्येष्वां सन्धारणानन्तरं प्राक् विसर्गात् त्रिस्थान इन्द्रः । गर्जितशब्दं करोति । परितो गन्तव्यः ।
^५ आप इति ।

१. 'प्र शर्धाय' इति पञ्चदशर्चं दशमं सूक्तं श्यावा-
श्वस्यार्थं मरुदेवताकम् । चतुर्दशी त्रिष्टुप्, शिष्टा
जगत्यः । 'प्र शर्धाय पञ्चोना जागतमुपान्त्या
त्रिष्टुप्' (KSA. 27.54.p.20.) इत्यनुका-
न्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्येन्द्रा-
मारुत्यां प्रधानस्य याज्या । सूत्रितञ्च 'प्र
शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्येन्द्रीमनूच्य
मारुत्या यजेत्' (ĀSS. 2.11.) इति Sy.

२. प्र अन्नजेति सम्बन्धः । प्रापय Sy.

३. मरुतस्त्वन्धिने Sy.

४. बलाय Sy.

५. स्वायत्ततेजसे Sy.

६. क्रियमाणाम् Sy.

७. पर्वतस्य व्यावयिवे Sy.

८. धर्मस्य स्तोभयिवे Sy.

९. द्युलोकादागच्छते Sy.

१०. षट् पृष्ठैः रयन्तरवृद्धाविभिरीजानाय Sy.

११. ०नायाश्चाय P. द्योतमानाश्चाय Sy.

१२. प्रभूतम् Sy.

१३. धनं हविलक्षणम् Sy.

१४. ०तः P., D. दवतेत्यर्थः Sy.

१५. कारीर्यां प्रथमस्थाः पिण्डपाः 'प्र वो मरुतः'
इति याज्या । सूत्रितञ्च—'प्र वो मरुतस्त-
विषा आ यं नरः' (ĀSS. 2.13.) इति Sy.

१६. प्रादुर्भवन्ति Sy.

१७. युष्माकं गणाः Sy.

१८. महदन्तः P. दीप्ताः महान्तो वा Sy.

१९. उदकेच्छवः Sy.

२०. ०च्छतो वृधः P. जगद्रक्षणार्थमग्नस्य वर्धयि-
तारः Sy.

२१. गमनाय रथेऽवानां योक्तारः Sy.

२२. सङ्गच्छन्ते Sy.

२३. भूमौ Sy.

२४. स्वरन्ति अथः पतन्ति Sy.

२५. त्रिषु स्थानेषु तायमानो मेघो मरुद्गणो वा Sy.

२६. शब्दयति । अस्मिन् पक्षे सङ्गवावोऽयम् Sy.

२७. गन्वीरप P. गन्वीरपि D.

२८. इव P.

विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवो वातत्विषो मरुतः पर्वतच्युतः ।

अब्दया चिन्मुहुरा ह्रादुनीवृतः स्तनयदमा रभसा उदोजसः ॥ ३ ॥

विद्युन्महसः । विद्योतमानतेजसः । होतारः । व्याप्तायुधाः । निश्चरतेजसः । मरुतः । पर्वत-
च्युतः । अपां दातारः । च । मुहुः । आगच्छन्ति । ह्रादुनेवर्तयितारः । शब्दायमानगूहाः । वेगवन्तः ।
उद्भूतबलाः । शरीरं गृहमिति ।

व्यक्तून् रुद्रा व्यहानि शिक्तसो व्यन्तरिक्षं वि रजंसि धृतयः ।

वि यदज्जं अजय नाव ई यथा वि दुर्गाणि मरुतो नाह रिष्यथ ॥ ४ ॥

व्यक्तून् । व्यजय । राज्ञीः । हे रुद्राः ! तथाऽहानि च । हे शक्ताः ! तथाऽन्तरिक्षम् । तथा सर्वा-
नेव लोकान् । हे कम्पयितारः ! यदा यूयम् । अज्जान् ब्रूयान् । व्यजय । यथा । इमानि उदकानि । नावः ।
यदा च दुर्गाणि । व्यजय । तदानीं न । एवं । श्रमेण जीर्णा भवथ ।

१. 'विद्युन्महसः' इति तृतीया करीयमिव द्विती-
यस्याः पिण्ड्या याज्या । सूत्रितञ्च 'विद्यु-
न्महसो नरोऽश्मदिद्यवः कृष्णं निषानं हरयः
सुपर्णाः' (ASS. 2. 13.) इति Sy.

२. वृष्टपादेर्नेतारः Sy.

३. अश्मसारमयायुधा वा Sy.

४. प्राप्तदीप्तयः Sy.

५. मरुतो वृष्टचर्यं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः Sy.

६. पर्वतः P. ०तोच्यु० D. पर्वतानां मेघानां
वा व्यावयितारः Sy.

७. अब्दया उदकानां दातारः । जसो याजादेशः
Sy.

८. चिदिति पूरणः Sy.

९. प्रादुने वर्तयितयः P. प्रादु० D. ह्रादुन्या
अशनेः प्रवर्तकाः Sy.

१०. ०मानयनगु० P. अमाशब्दः साहित्यवाची ।
शब्दोपेतगणा इत्यर्थः Sy.

११. वेगवन्तः P.

वृष्टचर्यमुद्युञ्जानाः Sy.

१२. ०तबाला P.

उद्धतबलाः Sy.

१३. The passage शरीरं गृहम् should im-

mediately follow शब्दायमानगूहाः
and precede वेगवन्तः ।

१४. व्याक्तून् P. व्या० D.

१५. व्याजहा P. व्याजया D. वि अजय इत्युत्त-
राधंगतेन सम्बध्यते । एवं सर्वत्र । क्षिपयेति
तस्यार्थः Sy.

१६. राज्ञिः P.

१७. हे रुद्रपुत्राः ! मरुतः ! Sy.

१८. अहानि अपि व्यजय Sy.

१९. शक्ताः सर्वमपि कर्तुम् Sy.

२०. सर्वानिबोकान् P.

२१. हे कम्पकाः ! Sy.

२२. अभ्यान् P., D.

मेघान् Sy.

२३. गमयथ Sy.

२४. यथा तद्वत् Sy.

२५. समुद्रम् Sy.

२६. शत्रुनगराणि Sy.

२७. Omitted by P.

२८. इव D.

२९. ०थः P., D. (नैव) हिसथ Sy.

३०. VM. ignores मरुतः ।

तद्वीर्यं^१ वो मरुतो महित्वनं^२ दीर्घं^३ ततान^४ सूर्यो न योजनम् ।

एता न यामे^५ अगृभीतशोचिषो^६ऽनश्चदां^७ यक्षयातना गिरिम् ॥ ५ ॥

तद्वीर्यम् । तत् । वीर्यम् । युष्माकम् । हे मरुतः ! महित्वम् । विस्तृतम् । तनोति । सूर्यः । इव ।
तेजः । अस्वाः । इव । गमने । अन्यैरगृहीतवर्णाः । अश्वस्यादातारम् । गिरिम् । यत् । न्यातनं पणिभि-
रपहृतानश्वानाहर्तुम् ।

अभ्राजि^१ शर्धो^२ मरुतो यदर्णसं^३ मोषथा^४ वृक्षं^५ कपनेव^६ वेधसः ।

अधे^७ स्मा नो अरमंति^८ सजोषसश्चक्षुरिव^९ यन्तमनु^{१०} नेपथा सुगम् ॥ ६ ॥

अभ्राजि । दीप्यते । बलम् । हे मरुतः ! यदा । उदकं मेघस्त्वम् । शनैः शनैर्मेषम् । मोषथ । यथा वृक्षमन्तर्जातिः

१. प्रसिद्धम् Sy.

२. सामर्थ्यम् Sy.

३. ंत्वम् is suggested for ंत्वम् ।

४. अत्यन्तमायतम् Sy.

५. तनोति लोके Sy.

६. एतवर्णा देवानामश्वान्ते यथा Sy.

७. गमने योजनं दीर्घं तन्वन्ति तद्वदित्यपरो
वृष्टान्तः Sy.

८. अगृहीततेजस्काः । यद्वैतन्मरुतां विशेषणम् ।
हे मरुतः ! यूयमगृभीतशोचिषः सन्तः Sy.

९. व्यापकोदकादातारं पणिभिरपहृतानामश्वानाम-
प्रदातारं वा Sy.

१०. गिरि P., D. गिरिम् is suggested for
गिरिम् ॥ मेघं पर्वतं वा Sy.

११. य P., D. यदा Sy.

१२. निहतवन्तः स्थ Sy.

१३. श्यावाश्वस्यात्रेयस्यार्थम् Dur.

१४. भ्राजते Sy; Dur.; SKN.

१५. भवतां गणम् Sy. तद्वलम् Dur. बलं युष्मदीयं
सेनालक्षणम् SKN.

१६. यस्मात् Sy. तृतीयाया अत्र लुक् । येन बलेन

Dur., SKN.

१७. ०कं मेघं P. उदकवन्तम् Sy. मेघं वृद्धमुदक-
पूर्णमनुप्रविश्य Dur. अर्णं उदकम् । सकारो
मत्वर्थायः । उदकवन्तम्, कम् ? सामर्थ्यान्मेघम्
SKN. १८. वृक्षम् । वृक्ष्यते विदार्यते
इति वृक्षो मेघः । तम् Sy. कथं पुनर्मोषयेति ?
वृक्षम् Dur. कथमिव ? वृक्षम् SKN.

१९. मेघमोष P. ताडयथेत्यर्थः Sy. मुष्णीय यूयं,
निरुदकं कुरुतेत्यभिप्रायः Dur. मुष्णीय,
निरुदकं कुरुतेत्यर्थः SKN.

२०. इवेत्यनर्थकः । कम्पनाः सन्तः । यदा कपनाः
कुमयो वृक्षं घृणादयः । ते यथा मुष्णन्ति तद्वत्
Sy. इव Dur.

२१. ०तं P., D. यथा वृक्षमनुप्रविश्य किमयोऽन्त-
र्गतं दारुचूर्णं रसं वा मुष्णन्ति, एवं यूयमुदकं
मुष्णीय . . . एवमत्र वृक्षसम्बन्धात् किमयः
कम्पनाः । ते हि वृक्षं मुष्णन्ति मोषयन्ति च
कम्पयन्ति च यं खादन्ति । स्वयमेव वा कम्पन्ते
चलनस्वाभाव्यात् Dur. कम्पना घृणाकिमयस्ते
वृक्षं यथा मुष्णन्ति निस्सारीकुर्वन्ति तद्वत्
SKN.

कृमिर्मुष्णाति । हे विधातारः ! ततः । अस्मान् । सङ्गता यूयम् । पर्याप्तमतिमुदारम् । नयत । यया चक्षुः ।
यन्तम् । शोभनमार्गम् । अनुनयति ।

न स जीयते मरुतो न हन्यते न संधति न व्यथते न रिप्यति ।

नास्य राय उप दस्यन्ति नोतय ऋषिं वा यं राजानं वा सुपूदथ ॥ ७ ॥

न स जीयते । न । सः । शत्रुभिर्जीयते । हे मरुतः ! न च । हन्यते । न । क्षीणो भवति । न ।
चलति । न च । हिसितो भवति । न । अस्य । धनानि । उपदस्तानि भवन्ति । न च । रक्षणम् । ऋषिम् ।
वा । यम् । राजानम् । वा । सुष्ठु प्रेरयथ ।

१. हे वृष्टेर्विधातारः ! Sy. वेधसो वेद्धारः ।
... अथवा हे वेधसो मेधाविनः ! इति
मरुद्विषयमेतत् सम्बोधनं स्यात् Dur. मेधा-
विनो य ईदृखलाः SKN.

२. अपि च Sy. यस्माद्युयमेवमादिना प्रभावेण
युक्ता अयंतस्मात् कारणात् Dur. अस्मात्
SKN.

३. मामित्यर्थः Sy. अस्माकम् Dur.

४. ०तो P. युष्मानु परस्परं समानप्रीतयो यूयम्
Sy. हे सजोषतः ! सह प्रीताः ! Dur. हे सजो-
षतः सम्प्रीताः परस्परतः SKN.

५. ०मदिमु० P. आरमणं धनादिकं प्रति Sy.
एताम्... अलमति पर्याप्तमतिम् । परि-
समाप्तविद्यं यजमानम् Dur. व्यत्ययेनैकवचनं
बहुवचनस्य स्थाने । अरमतीननल्पमतीन् पर्या-
प्तज्ञानान् स्वर्गापवर्गप्राप्तावधिकृतानित्यर्थः
SKN.

६. अनुक्रमेण नयथ Sy. यूयमप्यनुनेदथ...
गमनानुग्रहेऽस्य वर्तध्वमित्यभिप्रायः Dur.
अनुरत्र धात्वर्चानुवादी । नयथ SKN

७. तत्र दृष्टान्तः । चक्षुरिव तद्यथा मार्गप्रदर्शनेन
नायकं भवति तद्वत् Sy. कथं च पुनर्नयथ ?
... यथा गच्छतः पुरुषस्य चक्षुः Dur.

८. गच्छन्तम् Sy. स्वकृतेनैव कर्मणा विद्यया वा
यान्तमितो लोकादमुं लोकम् Dur. गच्छन्तं
मनुष्यं नयेत् तद्वत् SKN.

९. ०र्न मा० D. सुगमनं मार्गम् Sy. शोभनगमनं

स्थानम् Dur. सुखगमनं, यत्र वा गतानां
सुखं भवति स सुगः स्वर्गो मोक्षो वा तम्
SKN.

१०. गमनानुग्रहे वर्तते, एवमनुनेयपथेन सुगमिति
Dur. यथा स्वेनैव यत्नेन पथि गच्छन्तं
मनुष्यं पथि प्रदर्शनमात्रेण चक्षुर्नयत्येवं स्वीकृ-
तेन कर्मणा स्वर्गं मोक्षं वा गच्छतोऽस्माननु-
ग्रहमात्रक्रियया यूयं नयतेत्यर्थः SKN.

११. VM. ignores स्म ॥ स्मेति पूरणः Sy.
स्मशब्दः पूरणः SKN. कपनाः कम्पनाः
किमयो भवन्ति N. 6. 4., SKN. II. 400.

१२. Omitted by P.

१३. ऋषी राजा वा Sy.

१४. अर्नयेन पराभाव्यते । 'जि जये' 'ज्या वयोहानी'
इत्यस्य वा रूपम् Sy.

१५. हे मरुतः ! यूयम् Sy.

१६. हिस्यते अत्यर्थं प्राणैर्न विद्युज्यते Sy.

१७. क्षीयते Sy.

१८. चलति P. पीडयते Sy.

१९. Omitted by P.

२०. हिस्यते । अत्र हिंसा बाधमात्रम् Sy.

२१. धागानि P.

२२. नोपक्षीयन्ते Sy. २३. व P.

२४. रक्षा अप्युप दस्यन्ति Sy.

२५. ०क्षन्मूढी P. ०णम्मूढि D. मन्त्रद्वष्टारं
ब्राह्मणम् Sy.

२६. आरयथ प्रेरयथ सत्कर्मसु Sy.

नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽयमणो न मरुतः कवन्धिनः ।

पिन्वन्युत्सं यदिनासो अस्वरन्व्युन्दन्ति पृथिवीं मध्वो अन्धसा ॥ ८ ॥

नियुत्वन्तः । अश्ववन्तः । सङ्ग्रामजितः । मनुष्याः सहाश्वानधिष्ठाय गच्छन्ति । उदारोः ।
इव । मरुतः । उदकवन्तः । पिन्वन्ति । मेघम् । यदि । ईश्वराः । निर्गच्छन्ति । व्युन्दन्ति । पृथिवीम् ।
उदकस्य । अग्नेन हेतुना ।

प्रवत्वन्तीयं पृथिवी मरुद्भ्यः प्रवत्वन्ती द्यौर्भवति प्रयद्भ्यः ।

प्रवत्वन्तीः पृथ्या अन्तरिक्ष्याः प्रवत्वन्तः पर्वता जीरदानवः ॥ ९ ॥

प्रवत्वन्ती । विस्तीर्णा । इयम् । पृथिवी । भवति । मरुद्भ्यः कामं सञ्चरणाय । द्यौश्च । गच्छ-
द्भ्यः । प्रवत्वन्तः । अन्तरिक्षस्थाः । मार्गाः । पर्वताश्च । क्षिप्रोदकदानाः ।

१. कारीयमिव तृतीयस्याः पिण्ड्या याज्या
'नियुत्वन्तः' इत्येवा । सूत्रितञ्च—'नियुत्वन्तो
ग्रामजितो यथा नरोऽग्ने वाचस्व वि मध्वो वि
बुगंहा' (ASS.2.13.) इति Sy.

२. नियुत्संज्ञकैरश्वैस्तद्वन्तो मरुतः । अयं शब्दो-
ऽत्राश्वसामान्ये वर्तते । नितरां यवनवन्तोऽश्व-
वन्तः Sy.

३. ०मिजि० P., D. सङ्ग्रामकस्य पदार्थस्य
विश्लेषयितारः . . . ग्रामजितः, ग्रामस्थ जेतारः
Sy.

४. नराकारा नेतारो वा । मरुतो नियुत्वन्तः ।
नर इव मनुष्या इव तथा भवन्ति Sy.

५. यथाश्वो० is suggested for सहाश्वो०

६. अयमप्रभृतय आदित्याः इव । दीप्ता इति
शेषः । तादृशाः Sy.

७. उदकवन्तो भवन्ति Sy.

८. पिबन्ति D.

प्याथपन्त्युदकेन Sy.

९. कूपादिनिम्नप्रवेशं मेघं वा Sy.

१०. यदा Sy.

११. शब्दयन्ति यदा Sy.

१२. मधुरस्योदकस्य Sy.

१३. सारेण तद्वत् भवति । यदा यदास्वरन् तदा
पिन्वन्युत्समिनासः तदान्धसः पृथिवीं व्युन्द-
न्तीति Sy.

१४. VM. ignores यथा ।

१५. प्रवन्तः प्रकवन्तो विस्तीर्णाः प्रवेशा यस्यां
सा प्रवत्वन्ती । तादृशी । कृत्स्नापि भूमि-
रुत्परा भवतीत्यर्थः । तां सर्वामपि व्याप्नु-
वन्तीति यावत् Sy.

१६. मरुतामर्थाय Sy.

१७. गच्छद्भ्यः P. प्रकवणं गच्छद्भ्यस्तेभ्यः Sy.

१८. प्रवत्वन्ती भवति । सापि मरुतां सञ्चाराय
Sy.

१९. अन्तरिक्षे भवाः Sy.

२०. स्नुगतयोऽपि Sy.

२१. अद्वयो मेघा वा Sy.

२२. प्रवत्वन्तो भवन्ति क्षिप्रवाना मरुद्भ्यः Sy.

यन्मरुतः सभरसः स्वर्णरः सूर्य उदिते मदथा दिवो नरः ।

न वोऽश्वाः श्रथयन्ताह सिन्नतः सद्यो अस्याध्वनः पारमश्रुथ ॥ १० ॥

यन् मरुतः । यत् । मरुतः । सभाराः । सर्वनराः । सूर्ये । उदिते यजे । दिव आगत्य । मदथ ।
नेतारः । ततो युष्माकम् । अश्वा मार्गे । न । एव । श्रथयन्त । सरन्तः । तदानीमेव । अस्थ । अध्वनः ।
पारम् । प्राप्नुथ^{११} तैरिति ।

अंसेषु व ऋष्टयः पत्सु खादयो वक्षःसु रुक्मा मरुतो रथे शुभः ।

अग्निभ्राजसो विद्युतो गर्भस्थोः शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

अंसेषु । अंसेषु । युष्माकम् । शक्तयो^{११} भवन्ति । पत्सु च । खादयः । तथा वक्षःसु । रुक्माः । हे
मरुतः ! भवतां रथे वा । अलङ्काराः^{१२} । अग्निदीप्तयः^{१३} । विद्युतः । बाह्वोः^{१४} । शिप्राश्च । हिरण्ययीः । शिरस-
स्त्राणां^{१५} । वितताः^{१६} ।

तं नाकमयो अगृहीतशोचिषं रुशुत्पिप्पलं मरुतो वि धूनुथ ।

समच्यन्त वृजनातिं त्विषन्त यत्स्वरन्ति घोषं विततमृतायवः ॥ १२ ॥

तं नाकम् । तम् । आदित्यम् । गन्तारः^{१७} । शत्रुभिरगृहीतबलम् । हे मरुतः ! युक्लम्^{१८} । उदकम् ।

१. यदा Sy.

२. हे मरुतः ! Sy.

३. ०रा P. सहबलाः Sy.

४. सर्वस्य नेतारो यूयम् Sy.

५. उदगते मध्याह्ने Sy.

६. द्युलोकस्य Sy.

७. मा० P., D. यदा सोमेन मदथ Sy.

८. हे नेतारः ! यदा सोमं पातुमिच्छयेत्यर्थस्तदा Sy.

९. ०ता P.

१०. इत्यथयन्ति Sy.

११. देवयजनमार्गस्य Sy.

१२. व्याप्नुथ । यद्वा यदा सोमेन मदथ तदा त्वदीया
अश्वा न शिथिला भवन्ति । यूयं च कृत्स्नस्य
लोकत्रयमार्गस्य पारमश्रुथ Sy.

१३. आयुधानि भासन्त इति शेषः Sy.

१४. वात्सु P. वाक्सु D.

१५. याद० D. फटकाः Sy.

१६. रुक्माः D. हाराः Sy.

१७. मधुराप्रुवा आपः Sy.

१८. अग्निदीप्ताः Sy.

१९. P. reads बलो बाह्वाः for बाह्वोः ॥
हस्तयोर्मसिन्त इत्यर्थः Sy.

२०. ०प्राश्च P. उष्णीषमध्यः Sy.

२१. ०ण्मयः P. हिरण्यमयः Sy.

२२. ०सःस्त्रा० D. VM. seems to explain
शीर्षसु as शिरसस्त्राणां ॥ शिरःसु Sy.

२३. विस्तृताः । प्रतिवाक्यं वितता इति वा सम्ब-
न्धनीयम् Sy.

२४. प्रसिद्धम् Sy.

२५. नास्मिन्नकमस्तीति नाकः Sy.

२६. गन्तारो यूयम् Sy.

२७. अमुररनपहततेजस्कं तम् Sy.

२८. शुभ्रवर्णम् Sy.

कम्पयथ^१ । अथ परोक्षः—सङ्गतानि भवन्ति । बलानि । दीप्यन्ते च । यदा । स्वरन्ति^२ । शब्दम् । विततम् ।
उदकमिच्छन्तः^३ ।

युष्मादत्तस्य मरुतो विचेतसो रायः स्याम रुध्यो^४ वयस्वतः ।

न यो युच्छति तिष्यो^५ यथा दिवो^६ स्मे ररन्त मरुतः सहस्रिणम् ॥ १३ ॥

युष्मादत्तस्य । युष्माभिर्दत्तस्य । हे मरुतः ! सुमतयः । वनस्य । अश्ववतः । रथिनः^७ । स्याम^८ लभेम^९
धनेन पूर्णं रथम् । न । यो रथिः^{१०} । गच्छति^{११} । यथा । तिष्यः^{१२} प्रज्वलितः^{१३} । दिवो^{१४} न पतति तं रथिम् । अस्मासु ।
रमयन्तु^{१५} । सहस्रपशुम्^{१६ १७} ।

यूयं रुयिं मरुतः स्पृहणीयवीरं यूयमृषिमवथ सामविप्रम् ।

यूयमर्वन्तं भरताय वाजं यूयं घत्थ राजानं श्रुष्टिमन्तम् ॥ १४ ॥

यूयं रथिम् । यूयम् । वनम् । मरुतः^{१८} । स्पृहणीयवीरम्^{१९} । घत्त । यूयम् । ऋषिम् । रक्षथ^{२०} ।
सामविप्रं^{२१} नाम । यूयम्^{२२} । अश्वम् । भरताय^{२३} राज्ञे । बलवन्तम्^{२४} । तथा श्रुष्टिमन्तं^{२५} च । राजानं^{२६} घृतवन्तः^{२७} ।

१. विविधं चालयथ । अयं द्विकर्मकः Sy.

२. सङ्गता बलिनो भवथ । हृषिर्भिरस्मद्वर्तैरिति
भावः Sy. ३. दीप्ता भवथ । उभयत्र
पुरुषव्यत्ययः । यद्वा यदासुरा वृजना बलैः
समच्यन्त अतिस्त्वियन्त तदा Sy.

४. कुरुतेत्यर्थः Sy.

५. भयजनकं शब्दम् Sy.

६. विस्तृतम् Sy.

७. उदकमिच्छन्तो यूयम् । यद्वा उत्तरार्धं
ऋत्विग्यजमानपरतया व्याख्येयः । यत् यदा
ऋतायवो यज्ञकामाः यजमानावपो यदा सम-
च्यन्त सङ्गता वृजना बलान्यतित्वियन्त च
स्वरन्ति घोषं स्तोत्रं विततं तदानीं पिप्पलं
च धनुर्वेति सम्बन्धः Sy.

८. ०भिः तस्य P. ०भि तस्य D.

९. हे विविधप्रज्ञाः Sy.

१०. रथिन P. रथस्वामिनो वयम् Sy.

११. लभेम स्वामिनः Sy.

१२. लभेमहि is suggested for लभेम ।

१३. P. and D. add यः before न ।

१४. युष्माभिर्दत्तो राः Sy.

१५. च्यवते Sy.

१६. आदित्यो न युच्छति Sy.

१७. या तिष्यं प्रज्वलिता P., D.

१८. दिवः सकाशात् Sy.

१९. पति P. २०. रमयन्तु P. रमयत Sy.

२१. अपरिमितम् Sy.

२२. VM. ignores मरुतः ।

२३. हे मरुतः ! Sy.

२४. स्पृहणीयैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतम् Sy.

२५. दत्थ Sy. २६. रक्ष P. ररक्ष D.

२७. ०मपिबं P. ०विपं D. साम्नां विविधं
प्रेरयितारम् । यद्वा सामसहिता विप्रा यस्य
तावृशम् Sy.

२८. हे मरुतः ! यूयम् Sy.

२९. देवान् विभ्रते इषावाश्वाय घत्थ Sy.

३०. अश्वं च Sy.

३१. सुखवन्तं पुत्रमित्यर्थः Sy.

३२. दीप्तं स्वामिनं वा Sy.

३३. घत्थ Sy.

तद्वो यामि द्रविणं सद्य ऊतयो येना खर्णं ततनाम नूरभि ।

इदं सु मे मरुतो हर्यता वचो यस्य तरैम तरसा श्रुतं हिमाः ॥ १५ ॥

तद्वो यामि । तत् । युष्मान् । याचामि । धनम् । हे क्षिप्रमन्तारः ! येन । आदित्यः । इव ।
मनुष्येषु । विस्तृता भवाम । इदम् । सुष्ठु कामयते । मरुतः । मदीयम् । वचनम् । यस्य धनस्य । बलेन ।
गतसंवत्सरान् । तीर्णा भवाम ।

V.५५.

प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टयो बृहद्वयो दधिरे रुक्मवचसः ।

ईयन्ते अश्वैः सुयमेभिराशुभिः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्टव्याः । मरुतः । दीप्यमानशक्तयः । बृहत् । अश्वम् । प्रयच्छन्ति । रुक्मा-
लङ्कृतवक्षसः । गच्छन्ति । अश्वैः । सुयमैः । क्षिप्रैः । कल्याणम् । गच्छतां मरुतः । अनुवर्तन्ते । रथाः ।

१. याचामहे Sy

२. तदानीमेव रक्षा येषां ते तादृशाः । सद्योगमनाः ।
वा Sy.

३. धनेन Sy.

४. आदित्य इव रश्मीन् Sy.

५. रश्मीन् Sy.

६. नूनं अस्मत्पुत्रभृत्यादीन् Sy.

७. ०त P. ततनाम Sy.

८. अदेवं P. इदानीं क्रियमाणम् Sy.

९. कामयध्वम् Sy.

१०. मम स्वभूतम् Sy.

११. स्तोत्रम् Sy.

१२. स्तोत्रवचसः Sy.

१३. शस P. VM. seems to explain शतं
हिमाः together as शतसंवत्सरान् ॥
शतसङ्ख्याकान् हेमन्तान् Sy.

१४. शतसंवत्सरं जीवेमेत्यर्थः Sy.

१५. VM. ignores अभि ।

Ms. D. puts the figure ॥५४॥
here to indicate the end of the
fifty-fourth hymn. No such
number is given in P.

१६. 'प्रयज्यवः' इति दशर्चमेकादशं सूक्तं श्यावा-
श्वस्यार्चं मारुतम् । दशमी त्रिष्टुप्, शिष्टा
जगत्यः । 'प्रयज्यवो दशान्वा त्रिष्टुप्' (KSA.
27.५५-p.20.) इत्यनुक्रमिका । आभिप्ल-
विके यष्टेऽह्न्याग्निमारुत इदं सूक्तं मारुत-
निविद्विदानीयम् । सूत्रितं च—'प्रयज्यव इमं
स्तोत्रमित्याग्निमारुतम्' (ASS. 7.7.) इति
Sy.

१७. प्रयवः P., D.

१८. प्रकर्षेण यष्टारः Sy.

१९. दीप्तायुधाः Sy.

२०. प्रभूतम् Sy.

२१. यौवनलक्षणं प्रभूतमश्वं वा Sy.

२२. धारयन्ति Sy.

२३. रुक्मालं० D. हारायतवक्षसकाः । ते मरुतः
Sy.

२४. प्राप्यन्ते Sy.

२५. सुखेन नियमितुं शक्यः Sy.

२६. शीघ्रगैः Sy.

२७. शोभनं यथा भवति तथा । यद्वा उदकमभिलक्ष्य
Sy.

२८. यातां गच्छतां मरुताम् Sy.

स्वयं दधिध्वे तविषीं यथा विद बृहन्महान्त उर्विया वि राज्ञथ ।

उतान्तरिचं ममिरे व्योजसा शुभं यातामनु रथा अबृत्सत ॥ २ ॥

स्वयं दधिध्वे । स्वयमेव परानपेक्षं ययं सङ्क्षीभूताः । बलम् । धारयथे । यथा । प्रत्यक्षमहं वेधि ।
तथा बृहन्तः । महान्तः । विस्तीर्णतया । विराजथ । अपि च । अन्तरिक्षम् । बलेनैते । परिच्छिन्दन्ति ।

साकं जाताः सुभ्वः साकमुचिताः श्रिये चिदा प्रतरं वावृधुर्नरः ।

विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मयः शुभं यातामनु रथा अबृत्सत ॥ ३ ॥

साकं जाताः । आदित्या एकस्मिन् काले । जाताः । शोभनभवनाः । साकम् । च । निपक्ताः ।
श्वर्यम् । च । शीघ्रम् । वृद्धाश्वासन् । नेतारः । विरोचमानाः । सूर्यस्येव । रश्मय आभरणैः ।

आभूषेण्यं वो मरुतो महित्वनं दिदृक्षेण्यं सूर्यस्येव चक्षणम् ।

उतो अस्मां अमृतत्वे दधातनु शुभं यातामनु रथा अबृत्सत ॥ ४ ॥

आभूषेण्यम् । स्तुतिभिराभूषणीयम् । वः । मरुतः । महित्वम् । दर्शनीयं च । सूर्यस्येव । तेजः ।
अपि च । अस्मान् । अमृतत्वे । स्थापयथ ।

१. हे मरुतः ! यूयम् Sy.

२. असहायेनैव Sy.

३. सङ्क्षीभू० P.

४. बलं सामर्थ्यम् Sy.

५. धारयध्वे कुरुध्व इत्यर्थः Sy.

६. जानीष । अप्रतिबद्धसामर्थ्या इत्यर्थः Sy.

७. हे महान्तः ! यूयम् Sy.

८. उरयः सन्तः Sy.

९. बाले० P., D.

१०. ०च्छ० D. व्याप्नुय Sy.

११. सहैव Sy.

१२. उत्पन्नाः Sy.

१३. सुष्टु भवन्तः । महान्त इत्यर्थः Sy.

१४. कं D.

१५. एव Sy.

१६. सेक्तारो वर्धकाः Sy.

१७. श्रियत्वं P., D. शोभायाः Sy.

१८. आ सर्वतः Sy.

१९. प्रकृष्टतरम् Sy.

२०. श्वर्ययन् Sy.

२१. कर्मणां नेतारः Sy.

२२. सूर्यरश्मय इव Sy.

२३. अभ० D.

२४. ०भूष० D.

२५. ०तिराभू० P., D. स्तुत्यम् Sy.

२६. युष्माकम् Sy.

२७. ०त्वम् is suggested for ०त्वम् ।

२८. तेजोभिः P. तेजोभि D.

रूपमिव Sy.

२९. वि D.

३०. मोक्षे स्वर्ग इत्यर्थः Sy.

३१. ०यत P.

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।

न वो दस्त्रा उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ५ ॥

उदीरयथे । उदगमयथे । हे मरुतः ! समुद्रतः । यूयम् । वृष्टिम् । वर्षयथ मेघान् ।

उदकवन्तः ! न । युष्माकम् । दर्शनीयाः मेघरूपाः । धेनवः । गुप्यन्ति ।

यदश्वान्धूषु पृषतीरयुग्ध्वं हिरण्ययान्प्रत्यत्काँ अमुग्ध्वम् ।

विश्वा इत्स्पृधो मरुतो व्यस्यथ शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ६ ॥

यदश्वान् । यथा । अश्वान् । रथयूषु । पृषतीश्च । अमुग्ध्वम् । यदा च हिरण्ययान् । अत्कान्

कवचान् अङ्गेषु प्रत्यमुग्ध्वम् । तदनन्तरं सर्वान् । एवं । शत्रून् । मरुतः ! उत्क्षिपथ ।

१. कारीया प्रथमस्याः पिण्डाद्याः 'उदीरयथा' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'उदीरयथा मरुतः समुद्रतः प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवः' (ĀSS.2.13.) इति Sy.

२. ०दीय० D.

३. ०मनय० P. प्रेरयथ Sy. प्रेरयथ वृष्टिम् BB.

४. समुद्रवणसाधनादन्तरिक्षात् Sy. समुन्दनान्मेघात् BB.

५. वृष्टीः P. अयमेवार्थः पुनरुच्यते Sy.

६. ततो वर्षयथ पर्जन्यात् BB.

७. अयमेवार्थः पुनरुच्यते—हे पुरीषिणः ! पुण्तेः प्रीणातेर्वा पुरीषमुदकम् । हे तद्वन्तः ! यूयम् Sy. हे पुरीषिण उदकवन्तः ! उदकेन हि सर्वं पूर्यते BB.

८. न हि BB.

९. वो युष्मदीयाः BB.

१०. शत्रुणामुपक्षपयितारो वा Sy. वंसनशीला दानशीला वा BB.

११. प्रीणयितारो मेघाः Sy. प्रीणनहेतवोऽप्यः BB.

१२. उपक्षीयन्ते . . . अतो वर्षयतेति BB.

१३. VM. ignores शुभम् । etc. रथा

रंहणशीला यातां गतिं कालानुकूलप्रवृत्तां शुभं शोभाम् । सम्पदादिलक्षणः क्विप् । अनुवर्त-ध्वम् । यद्वा यातां गतिं शुभमनुवर्तध्वम् । मुष्टु अविच्छेदं कुरुध्वम् । पूर्वप्रवृत्तमार्गं मा मुञ्चत । यस्मादिवानीमपि रंहणाः स्थ । तस्माच्छक्तत्वात् स्वभावो न त्याज्य इति BB.

This stanza=TS.2.4.8.2.

१४. हे मरुतः ! यूयम् Sy.

१५. यदा is suggested for यथा ।

१६. रथसम्बन्धिनीषु Sy.

१७. वृष० P. ०तीश्च D. पृथत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् (Ngh. 1.15.) । पुषद्वर्णा वडवाः । सारङ्गी वाग्राश्वशब्दवाच्या Sy.

१८. युद्धं P. अमुग्ध्वं D.

योजितवन्तः स्थ Sy.

१९. हिरण्यवर्णान् Sy.

२०. ०मुग्ध्वं P. प्रत्यमुञ्चत Sy.

२१. तदन्तरं P. एवं कृत्वा Sy.

२२. अपि Sy.

२३. सङ्ग्रामान् Sy.

२४. विक्षिपथ Sy.

न पर्वता न नद्यो वरन्त वो यत्राचिध्वं मरुतो गच्छयेदु तत् ।

उत द्यावापृथिवी याधना परि शुभं यातामनु रथा अबृत्सत ॥ ७ ॥

न पर्वताः । न । वारयन्ति । पर्वताः । नद्यश्च । युष्मान् । यत्र गन्तुम् । सङ्कल्पयेत् । तत्र ।
गच्छय । एव । हे मरुतः ! अपि च । द्यावापृथिवी च । परितः । गच्छय ।

यत्पूर्व्यं मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्च शस्यते ।

विश्वस्य तस्य भवथा नवेदसः शुभं यातामनु रथा अबृत्सत ॥ ८ ॥

यत् पूर्व्यम् । यत् । प्रलं भवतां कर्म । यत् । च । नूतनम् । हे वासपितारः ! यद् ऋग्भिः । अभि-
धीयते । यत् । च । शस्त्रैः शस्यते । सर्वस्य । तस्य । भवय । जातारः ।

मृळत नो मरुतो मा वधिष्टनास्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्तन ।

अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गातन शुभं यातामनु रथा अबृत्सत ॥ ९ ॥

मृळत । मुखयत । अस्मान् । मरुतः ! मा च । हत । अस्मभ्यम् । सुखम् । बहुलम् । विविधं
यच्छत । अधिगच्छत च । स्तोत्रम् । सख्यं च ।

यूयमुस्मान्नयत वस्यो अच्छा निरहृतिभ्यो मरुतो गृणानाः ।

जुषध्वं नो हुव्यदाति यजत्रा वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

यूयम् । यूयम् । अस्मान् । अभिनयत । अभ्युदयम् । प्रति । पापेभ्यः । निर्णयत । मरुतः !

१. पार० D. वारयन्तु Sy.

२. शिलोन्वयाः Sy. ३. व्याकन् P.

४. यज्ञादिस्थाने Sy.

५. संकप० P. जानीय सङ्कल्पयेत् Sy.

६. तत्स्थानम् Sy.

७. ०थः P. याय वृष्टयर्थमिति Sy.

८. VM. ignores न । उ and शुभं etc.

९. पूर्वतनं पूर्वमनुष्ठितम् Sy.

१०. कर्मास्ति तदित्यर्थः Sy.

११. वास वास० P., D. हे वासकाः ! Sy.

१२. ऋग्भिः P.

१३. ऊर्ध्वं प्राप्यते स्तूयत इत्यर्थः Sy.

१४. शंसनं क्रियते Sy. १५. उक्तस्य Sy.

१६. Omitted by P. १७. जानन्तः Sy.

१८. VM. ignores मरुतः and शुभं etc.

१९. ०तः P.

२०. अस्मभ्यस्करणादिजनितेन कोपेन मा वधिष्वम्
Sy. २१. हातेस्म० P.

२२. ०ह० D. अत्यधिकम् Sy.

२३. P. reads विविधं बहुलं for बहुलम् ।

विविधम् ॥ कुस्त Sy. - २४. स्तुतिमनु-

भूयास्मानु सख्यं कृतेत्यर्थः Sy. २५. व P.

२६. अभियत P. अभिलक्ष्य प्रापयत Sy.

२७. वस्यः वसीवो धनं स्वर्गादित्यर्थं स्थानं वा Sy.

२८. ०भ्य P. किञ्च पापेभ्यः Sy.

२९. निर्णय P. निर्णयत D. निर्णयत Sy.

स्तूयमानाः ! सेवध्वं च । नः । हविषां दानम् । हे यष्टव्याः ! वयमिति गतम् ।

V.१6.

अग्ने शर्धन्तमा गुणं पिष्टं रुक्मेभिर्ज्जिमिः ।

विशो अद्य मरुतामव ह्वये दिवश्चिद्रोचनादधि ॥ १ ॥

अग्ने । अग्ने ! वेगमनुतिष्ठन्तम् । आभिमूर्त्येन । दिवोज्ज्वलामि । गुणम् । पिष्टम् । अलिप्तम् । रुक्मर्यैः । आभरणैः । अस्मिन्नहनि । दिवः । रोचमाना । मनुष्या वयमिति ? ।

यथा चिन्मन्यसे हृदा तदिन्मे जग्मुराशंसः ।

ये ते नेदिष्टुं हवनान्यागमुन्तान्वर्ध भीमसंदशः ॥ २ ॥

यथा चित् । अग्ने ! त्वम् । यथा । पूजयसि मरुतः । हृदयेन तथा । तदा । एव । मे । गच्छन्तु मरुतः । आशंसनीयाः । ये । तव । समीपम् । हवींषि च । आगच्छन्ति । तान् । वर्धय । भीमरूपान् ।

१. गुणानाः स्तूयमानाः । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः Sy.

२. अस्माकम् Sy.

३. हविर्दानवन्तं यज्ञम् Sy.

४. हे यष्टव्याः ! यूयम् Sy.

५. VM. ignores वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ वयं च रयीणां बहुविधानां धनानां पतयः स्याम भवेम Sy.

Ms. D. puts the figure ॥१५॥ here to indicate the end of the fifty-fifth hymn. No such number is given in P.

६. 'अग्ने शर्धन्तम्' इति नवर्चं द्वादशं सूक्तं श्यावा-
श्वस्यार्यं मासतम् । तृतीयास्तप्तम्यौ सतोबृहत्पौ
शिष्टा बृहत्पः । 'अग्ने नव बार्हतं तृतीयास्त-
प्तम्यौ सतोबृहत्पौ' (KSA.27.१6.p.21.)
इत्यनुक्रमिका Sy.

७. शत्रूनभिभवन्तं यज्ञापोत्सहमानं वा Sy.

८. आह्वयेति शेषः Sy.

९. ०ह्वामि P. अवस्तावस्मदभिमुखं ह्वये आह्व-
यामि Sy.

१०. मरुतां गुणम् Sy.

११. अवयवितम्, युक्तमित्यर्थः Sy.

१२. रुक्म० is suggested for रुक्म० ॥ रुक्मः
रोचमानः Sy.

१३. अस्मिन् यागदिने Sy.

१४. छुलोकात् Sy.

१५. ०मानात् is suggested for ०माना ।

१६. प्रजाः । गणानित्यर्थः Sy.

१७. वमि० P.

१८. VM. ignores मरुताम् । चित् and
अधि ॥ अधीति पञ्चम्यर्यानुवादी । चित्
पूरणः Sy. १९. येन प्रकारेण Sy.

२०. अतिपूजितं जानासि । तेष्वारं करोषीत्यर्थः
Sy. २१. तथा Sy.

२२. मदर्थम् Sy.

२३. ०शंस० is suggested for ०शंस० ॥
आशंसितार इच्छन्तः शत्रून् हिसन्तो वा Sy.

२४. अनन्तरं ये मरुतः Sy.

२५. अत्यन्तान्तिकं सन्निधावेव Sy.

२६. आह्वानानि श्रुत्वा Sy.

२७. वर्धय हविष्यापणेन Sy.

२८. कालविलम्बासहनेन भयङ्करदर्शनान् Sy.

२९. VM. ignores चित् ॥ चिद् इति पूजा-
याम् Sy.

मीळहुष्मतीव पृथिवी पराहता मदन्येत्यस्मदा ।

ऋक्षो न वो मरुतः शिमीवाँ अमो दुध्रो गौरिव भीमयुः ॥ ३ ॥

मीळहुष्मतीव । भर्तृमतीव स्त्री । भवद्भिः पराहता । पृथिवी । माद्यन्ती । आगच्छति । अस्मान् सस्यपूर्णः । हे मरुतः ! भवताम् । बलम् । ऋक्षः । इव भयङ्करम् । उत्क्षेपणकर्मवत् । दुध्रं च । गौरिव । भीमयुः भययुक्तो भयङ्कर कृपभ इव ।

नि ये रिणन्त्योजसा वृथा गावो न दुधुरः ।

अश्मानं चित्स्वर्यं पर्वतं गिरिं प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ४ ॥

नि ये । निगच्छन्ति । ये । बलेन । अनायासेन । बलीकृदाः । इव । दुधुरः, ये युक्ता घुर उत्क्षिपन्ति ते दुधुर उच्यन्ते ते । व्याप्तम् । स्वरणकुशलम् । मेघम् । शिलोच्चयम् । च । प्रच्यावयन्ति । गमनेः ।

उत्तिष्ठ नूनमेषां स्तोमैः समुचितानाम् ।

मरुतां पुरुतममपूर्य गवां सर्गमिव ह्वये ॥ ५ ॥

उत्तिष्ठ । उत्तिष्ठ । क्षिप्रम्, आसीनेति समीपवामाह । स्तोमैः । संसिक्तानाम् । एषाम् ।

१. मीळघः P. मीळः D.

२. प्रबलस्वामिका Sy.

३. अन्यैरभिभूता Sy.

४. अत्र पृथिवीशब्दस्तदधिष्ठितां प्रजां लक्षयति । सा यथा स्वस्वामिनमुपद्रुताभिगच्छति तद्वदिति । मरुतां साकल्येन सर्वथा प्राप्तेर्दृष्टान्तः Sy.

५. हृष्यन्ती मरुतेना Sy.

६. ०णं P., D.

७. युष्माकम् Sy.

८. बलं गणः Sy.

९. अग्निः Sy.

१०. कर्मवान् Sy.

११. उत्क्षेपणकर्म दधं P. दुध्रंः Sy.

१२. गो० P.

१३. भीमैर्व्यभेयुक्तो गौरिव स यथा शिमीवान् कर्मवान् Sy.

१४. हिंसन्ति शत्रून् Sy.

१५. मरुतः Sy.

१६. स्वीयेन बलेन Sy.

१७. स्वसञ्चारमात्रेण Sy.

१८. बलि० P. गावः Sy.

१९. दुध्रंः P. दुःखेन हिंसा अस्वा इव ते मरुतः Sy. २०. दुध्रंः P., D.

२१. शब्दयन्तम् Sy.

२२. जगत्पूरकोदकवन्तम् । 'पर्ववान् पर्वतः । पर्व पुनः पुनातेः प्रीणातेर्वा' (N.1.20.) इति निरुक्तम् । तादृशम् Sy.

२३. मेघम् । यद्वा पर्वतमिति विशेष्यं गिरिमिति विशेषणम् । निगिरत्युदकमिति गिरिः । तम् Sy.

२४. प्रच्यावयन्ति उदकनिर्गमनार्थम् Sy.

२५. ०ष्ठः P.

२६. हे मरुतः ! यूयम् Sy.

२७. उत्तिष्ठत । व्यत्ययेनैकवचनम् Sy.

२८. निदचयम् Sy.

२९. ०मह P.

३०. स्तोत्रैः । यद्वा स्तोमैरुपह्वय इति सम्बन्धः Sy.

३१. वधितानाम् Sy.

मरुताम् । बहुतमम् । नूतनं गणम् । गवामिव । सङ्घम् । आह्वयामि ।

युङ्ग्ध्वं हारुपी रथे युङ्ग्ध्वं रथेषु रोहितः ।

युङ्ग्ध्वं हरी अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हवे ॥ ६ ॥

युङ्ग्ध्वम् । युङ्ग्ध्वम् । आरोचमाना वडवाः । रथे । रोहितवर्णाश्च । युङ्ग्ध्वं च । अश्वौ ।

गमनशीलौ । धुरि । वहनाय । वोढूतमौ ।

उत स्य वाज्यरूपस्तुविष्वखिरिह स्म धायि दर्शितः ।

मा वो यामेषु मरुतश्चिरं करुत्प्र तं रथेषु चोदत ॥ ७ ॥

उत स्य । अपि च । सः । अश्वः । आरोचमानः । बहुशब्दः । इह धुरि । निधीयताम् । दर्शनीयः । मा । युष्माकम् । यामेषु । स वाजी कालदर्शम् । करोतु । तदर्थं तम् । रथेषु । प्रचोदत युङ्ग्ध्वमिति ।

१. तादृशां मरुताम् Sy.

२. ंतम P. प्रभूततमम् Sy.

३. न विद्यते पूर्वो येभ्यस्तमपूर्वम् Sy.

४. उदकानां प्रसिद्धानां गवां वा Sy.

५. आह्वये Sy.

६. युङ्ग्ध्वं P., D.

योजयध्वम् Sy.

७. हे मरुतः ! यूयम् Sy.

८. युङ्ग्ध्वं P., D. योजयध्वम् Sy.

९. वधव P. वधव D.

१०. युष्मदीये । सर्वेषां साधारणभूते Sy.

११. होतितवर्णाश्च P. ०र्णाश्च D.

१२. श्वो P. अश्वो D.

१३. अजिरावाशुगमनी Sy.

१४. ंलो P., D.

१५. अश्वौ Sy.

१६. VM. ignores हि and explains रथेषु ।

धुरि । युङ्ग्ध्वम् and वोळ्हवे once only.

तथा रथेषु युष्मदीयेषु । आदरात् पुनर्वचनम् Sy.

१७. वंजनवान् Sy.

१८. प्रभूतध्वनिरश्वः । अरुष इत्यनेन रोहित इत्युक्तं भवति । 'प्रष्टिवंहति रोहितः' (RV.L. 39.6.)

इति ह्युक्तम् Sy.

१९. इदानीम् Sy.

२०. ंता P. रथे नियोजितः Sy.

२१. दृशनिज P. दर्शनीयः सन् Sy.

२२. गमनेषु Sy.

२३. अश्वः Sy.

२४. विलम्बम् Sy.

२५. त P., D.

२६. रथे युक्तमिति शेषः Sy.

२७. प्रयोदक P. प्रेरयत । यथा विलम्बं न कुर्यात्तथा प्रेरयत Sy.

२८. युङ्ग्ध्वं P., D.

२९. VM. ignores स्म ॥ स्म इति पूरणः Sy.

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि विभ्रंती सचा मरुत्सु रोदसी ॥ ८ ॥

रथम् । रथम् । क्षिप्रम् । मारुतम् । वयम् । स्तोतृणामन्नेच्छम् । आह्वयामः । आतिष्ठति ।
यस्मिन् । सुरमणीयानि धनान्युदकानि वा । धारयन्ती । सह । मरुत्सु । रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता ।

तं वः शर्धं रथेशुभे त्वेषं पनस्युमा हुवे ।

यस्मिन्सुजाता सुभगा मदीयते सचा मरुत्सु मीळुहृषी ॥ ९ ॥

तं वः शर्धम् । तम् । वः । वेगम् । रथे शोभमानम् । दीप्तम् । स्तुतिकामम् । आह्वयामि ।
यस्मिन् । शोभनजनना । सुभगा । स्तूयते । सह । मरुत्सु स्थिता । मीळुहृषः पत्नी । निरुक्तं द्रष्टव्यम् ।

१. Omitted by P. श्यावाश्वस्यायम् Dur. श्यावाश्वस्य SKN.

२. रंहणस्वभावम् Sy. रंहतेर्गतिकर्मणो रथस्तं मेघम् SKN. ३. ०प्र P. नु अद्य Sy. स्तोता ब्रवीति नु क्षिप्रम् Dur.

४. मरुतां सम्बन्धिनं रथम् Sy. मरुत्संयुक्तम् Dur. मरुतां सम्बन्धिनम् SKN.

५. आत्रेयाः Sy.

६. यशस्विनम् Dur. तेन सम्बन्धेन घनकलकल-
लक्षणेन. . . श्रवस्युं श्रवणीयम् SKN.

७. आह्वयः P. 'ह्वः सम्प्रसारणम्' बाहुलकेन
गुणाभावेन । तत उच्यते । आह्वयामहे SKN.

८. आस्थितवती तं रथमाहुवे Sy. यस्मिन् किमिति ?
. . . यस्मिन्नातिष्ठति Dur. आ तस्याविति
सम्बन्धः. . . आभिमुख्येन तिष्ठति SKN.

९. रथे Sy., SKN. रंहणे गमने Dur.

१०. सर० P. सुष्ठु रमणीयानि Dur., SKN.

११. सकान्यु० P. धकान्यु० D.

१२. जलानि Sy. कानि ? सामर्थ्यादुदकानि
Dur., SKN.

१३. धारयन्त्यातिष्ठतीति । तं वयं मेघं रथमाह्व-
यामहे वर्षायाम् Dur. १४. सहिता Sy.

१५. सहिता मरुद्भिः Dur. सप्तमी तृतीयार्थे ।
मरुद्भिः सह SKN.

१६. यडा रुद्रो वायुः । तत्पत्नी माध्यमिका
वेवी Sy. का ? रोदसी रुद्रस्य पत्नी माध्य-
मिका वाक् । अध्यायपरिसमाप्तिसूचनायः

द्विरुक्तिरिति सिद्धम् SKN.

१७. रथं क्षिप्रं मारुतं (मेघं) वयं श्रवणीयमाह्वया-
महे । आ यस्मिन्तस्थौ सुरमणीयान्युदकानि
विभ्रंती सचा मरुद्भिः सह रोदसी ॥ N. 11.
50., SKN. IV. 95. १८. त P.

१९. हे मरुतः ! Sy. २०. शर्धम् Sy.

२१. तपः P. युष्मदीयम् Sy.

२२. बलं गणम् Sy.

२३. शोभनमान P. रथे शोभनम् Sy.

२४. स्तुत्यम् Sy. २५. आह्वये Sy.

२६. शर्धं Sy. २७. सुष्ठु प्रवृद्धा Sy.

२८. शोभनभाग्यातिमहती Sy.

२९. पूज्यते तं शर्धमाहुवे Sy.

३०. 'मीळुहृष्टम शिवतम' इत्यादौ दर्शनान्मीड्वान्
रुद्रः तत्पत्नी मीळुहृषी । आपस्तम्बोऽपि रुद्रपत्नीं
मीळुहृषीं संज्ञया व्याजहार—'उत्तरया दक्षिण-
स्यामीशानमावाहयति लौकिक्या वाचोत्तरस्यां
मीळुहृषीं मध्ये जयन्तम्' (AGS. 20.1.3.)
इति Sy. ३१. The stanza is not
found in the N. I wonder if the
words निरुक्तं द्रष्टव्यम् are misplaced
and originally were put after
मरुतां माता in stanza no. 8.

३२. Ms. D. puts the figure ॥५६॥
here to indicate the end of the
fifty-sixth hymn. No such
number is given in P.

आ रुद्रासु इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।

इयं वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सां उदन्यवे ॥ १ ॥

आ रुद्रासः । आगच्छत । रुद्रपुत्राः । इन्द्रेण सहिताः । सज्जताः । हिरण्यरथाः । सुप्रसूताय कर्मणे । युष्मान् । अस्मदीया । इयम् । स्तुतिः । प्रतिकामयते । यथा । तृष्णजे तृष्णा जाता यस्य तस्मै । उदकमिच्छते । दिवः । मेघा आगच्छन्ति तद्वदागच्छतेति ।

वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः सुधन्वान् इषुमन्तो निपङ्क्तिणः ।

स्वधाः स्थ सुरथाः पृथिमातरः स्वायुधा मरुतो याथना शुर्मम् ॥ २ ॥

वाशीमन्तः । वास्यायुधयुक्ताः । शक्तिमन्तः । प्रज्ञाः । शोभनधनुष्काः । इषुमन्तः । इषुधिमन्तः । स्वधाः । स्थ । सुरथाः । हे गोमातरः । इत्थम् । स्वायुधाः । यूयम् । गच्छथ । कल्याणम् ।

१. पञ्चमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'आ रुद्रासः' इत्यष्टचं प्रथमं सूक्तं श्यावाश्वस्यायं मारुतम् । सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभी शिष्टाः यद् जगत्पयः । 'आ रुद्रासोऽष्टौ त्रिष्टुबन्तम्' (KSA.27.57. p.21.) इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.
२. इन्द्रेण युष्मत्स्वामिना तद्वन्तः Sy.
३. परस्परं समानप्रीतयः Sy.
४. हिरण्यमयरथाः सन्तः Sy.
५. सुगमनाय तत्साधनाय सुष्ठु सर्वगन्तव्याय यज्ञाय तदर्थम् Sy.
६. ऽधम् P.
७. किमत्र विद्यते ? इति तदुच्यते इयमिति Sy.
८. तस्मादागच्छत Sy.
९. तस्य D. गीतमाय Sy.
१०. उदकेच्छवे Sy.
११. सुलोकसकाशात् Sy.
१२. उत्सा उदकनिष्पन्दा यथा युष्माभिः प्रेरितास्तद्वदस्मदर्थमप्यागत्याभिमतं दवतेत्यर्थः Sy.

१३. हे मरुतः ! यूयम् Sy.
१४. वाशीति तक्षणसाधनमायुधम् । तद्वन्तः स्थ Sy.
१५. ऋष्टिर्नाम छुरिका तद्वन्तः स्थ, एवं सर्वत्र योज्यम् Sy.
१६. मनस ईश्वरा मनस्विनः Sy.
१७. ऽमन्तः is suggested for ऽमन्त ॥ वाणवन्तः Sy.
१८. निषङ्गवन्तः Sy.
१९. स्वधास्वस्व P.
शोभनाश्वा भवथ Sy.
२०. भवथ Sy.
२१. शोभनरथाः Sy.
२२. वृद्धेः पुत्राः Sy.
२३. सायु० P. खड्गपरश्वादिसकलायुधोपेताः । एवं महात्मानः सन्तः Sy.
२४. यूयम् seems to be the explanation of मरुतः ।
२५. गच्छ P. रथेन गच्छथ Sy.
२६. शोभनं यथा भवति तथा शुभमुदकाय वा Sy.

धुनुथ द्यां पर्वतान्दाशुपे वसु नि वो वनां जिहते यामनो भिया ।

कोपयथ पृथिवीं पृथिमातरः शुभे यदुग्राः पृषतीरयुग्धम् ॥ ३ ॥

धुनुथ । कम्पयथ । दिवम् । मेघाश्च । यजमानाय । धनम् । तथा युष्माकम् । गमनात् ।

भयेन । वृथाः । निजहते नीचीनि गच्छन्ति । कोपयथ । पृथिवीं वृक्षयुक्ताम् । गोमातरः ! उदकाय । यदा ।

उग्राः । पृषतीः । अयुग्धम् ।

वातस्विपो मरुतो वर्षनिर्णिजो यमाइव सुसदृशः सुपेशसः ।

पिशङ्गाश्वा अरुणाश्वा अरेपसुः प्रत्वक्षसो महिना द्यौरिवोरवः ॥ ४ ॥

वातस्विषः । निर्गच्छद्दीप्तयः । मरुतः । वर्षरूपाः । यमलजाता इव । अत्यन्तं सदृशाः । सुरूपाः ।

तेषु केचित् पिशङ्गाश्वाः । केचिदारुणाश्वाः । अपापाः । प्रकर्षेण शत्रूणां तनूकर्तारः । महत्त्वेन । द्यौरिव ।

विस्तीर्णाः ।

१. धुनु० P.

२. हे मरुतः ! Sy.

३. प्रापयथ Sy.

४. विबीत्यर्थः Sy.

५. हविर्वात्रे यजमानाय Sy.

६. धनानि च Sy.

७. गमनस्य Sy.

८. भीत्या Sy.

९. वनानि वृक्षाविसमूहाः Sy.

१०. निजिह० is suggested for निजह० ॥

नितरां कम्पन्ते अवनता भृशं शंसन्तीत्यर्थः Sy.

११. निपीनं P.

१२. अतिवृष्ट्या शोभयथ Sy.

१३. हे पृथ्वेः पुत्राः ! 'पृथिव्यै वै पयसो मरुतो जाताः' (TS.2.2.11.8.) इति हि श्रुतिः Sy.

१४. उदकार्यम् Sy.

१५. ०ग्रा D. हे उद्गूर्णवताः ! दूयम् Sy.

१६. वृष० P. युष्मदीया अश्वाः Sy.

१७. अयुग्धम् P. योजयथ तथा कोपयथ पृथिवीम्

Sy.

१८. पात० D.

१९. ०च्छन्ति दीप्तायः P. सर्वदा सम्प्राप्तदीप्तायः Sy.

२०. Omitted by P.

२१. वर्षरू० P. वृष्टेः शोधयितारः 'अथवा निर्णिजिति रूपनाम (Ngh. 3.7.1.) वर्षमेव रूपं येषां ते तादृशा वृष्टिप्रदा इत्यर्थः Sy.

२२. युगलोत्पन्ना इव Sy.

२३. परस्परबलरूपाविभिरत्यन्तं सरूपाः Sy.

२४. शोभनरूपाः Sy.

२५. विशागाः अश्वाः P. ०शंगा अश्वा D. पिशङ्गवर्णाश्चोपेताः Sy.

२६. प्रकुष्टं तनूकर्तारो द्वेष्टुणाम् Sy.

२७. ०त्वेन is suggested for ०त्वेन ।

२८. अन्तरिक्षमिव Sy.

२९. ०र्णाः is suggested for ०र्णा ॥

विस्तीर्णाः । उक्तलक्षणा 'नाम भोजिरे' इत्युत्तरेण सम्बन्धः Sy.

पुरुद्रप्सा अञ्जिमन्तः सुदानवस्त्वेषसंदशो अनवभ्रराधसः ।

सुजातासो जनुषा रुक्मवक्षसो दिवो अर्का अमृतं नाम भेजिरे ॥ ५ ॥

पुरुद्रप्साः । अनेकौदकविन्दवः । आभरणवन्तः । सुदानाः । दीप्तसन्दर्शनाः । अनपभ्रशितयजमान-
वनाः । जन्मनेव । शोभनाः । रुक्मालङ्कृतवक्षसः । द्युलोकस्थ । अर्चनीयाः । अमरणसाधनम् । उदकम् ।
भजन्ते ।

अष्टयों वो मरुतो असंयोरधि सह ओजो बाह्वो वलं हितम् ।

नृम्णा शीर्षस्वायुधा रथेषु वो विश्वा वः श्रीरधि तनूषु पिपिशे ॥ ६ ॥

अष्टयः । युष्माकम् । असंयोः । अधिहिताः । अष्टयः । तथा बाह्वोः । सहः । ओजः । बलम् ।
इति त्रीणि निहितानि तेषामल्पो भेदः । शीर्षेषु । नृम्णानि निहितानि नृम्णमिति धननाम हिरण्यमयशिप्रा
हिता इत्यर्थः । रथेषु च । आयुधानि । सर्वा । युष्माकम् । अङ्गेषु । श्रीः । आश्लिष्टाभरणैरलङ्कृताना-
मिति ।

१. प्रभूतोदकाः Sy.
२. शोभनदानाः Sy.
३. दीप्तरूपाः Sy.
४. अपभ्रशितयजमानधनाधनाः P.
अपभ्रशितयजमानधनाधनाः D. अनवभ्रद्र-
धनाः Sy.
५. जन्मनेवोक्तरूपाः Sy.
६. ०न P. शोभनजननाः Sy.
७. लंकारव० P.
हारवक्षस्काः Sy.
८. द्युलोकादागत्य Sy.
९. ०य P. पूज्या मरुतः Sy.
१०. उदकं नमनहेतुकमुक्तलक्षणं हविर्वा Sy.
११. लब्धवन्तः Sy.
१२. अधीति सप्तम्ययानुवादी । हिताः आभिताः ।
वक्ष्यमाणहितशब्दो विपरिणन्तव्यः Sy.
१३. आयुधविशेषाः Sy.
१४. अधि Sy.
१५. स P., D. शत्रूनामभिभावकम् Sy.
१६. ओजो नामाष्टमो घातुः । तद्रूपम् Sy.

१७. निहितम् Sy.
१८. The passage तेषामल्पो भेदः refers to
सहः, ओजः and बलम् ।
१९. शिरःसु Sy.
२०. हिरण्यमयानि पट्टोष्णीषादीनि निहितानि Sy.
२१. P. reads ति only for निहितानि नृम्ण-
मिति ।
२२. धनाम P. Ngh. 2.10.
२३. ०यः शि० P. ०यं शि० D.
२४. युद्धसाधनानि निहितानि Sy.
२५. सर्वा D.
२६. अङ्गेषु कामंगेषु P.
तनूषु युष्मदीयेषु Sy.
२७. कान्तिः Sy.
२८. अधिष्ठिता आभिता Sy.
२९. ०ष्ट भ० P.
३०. The passage आभरणैरलङ्कृतानाम्
should immediately follow युष्मा-
कम् and precede अङ्गेषु ।
३१. VM. ignores मरुतः ।

गोमदश्चावुद्रश्चत्सुवीरं चन्द्रवद्राधो मरुत ददा नः ।

प्रशस्तिं नः कृणुत रुद्रियासो भक्षीय वोऽवसो दैव्यस्य ॥ ७ ॥

गोमत् । गवादिभुक्तम् । घनम् । अस्मभ्यम् । मरुतः ! दत्तं चन्द्रं हिरण्यम् । प्रशस्तिम् । अस्माकम् ।
कुरुत । रुद्रपुत्राः ! जनेषु भक्षेयाहम् । युष्माकम् । रक्षेणम् । देवाहम् ।

ह्ये नरो मरुतो मृळतां नस्तुवीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्गिर्यो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

ह्ये । ह्ये इति निपातोऽयमामन्त्रितवत् परं सम्बोधयत्यविद्यमानवच्च भवति । ह्ये ! नेतारः !
मरुतः ! सुखयत । अस्मान् । बहुधनाः । अमरणाः । सत्यप्रज्ञाः । सत्यस्य श्रोतारः । कवयः । युवानः ।
महामेघाः । अत्यन्तम् । सिञ्चन्तः ।

V.58.

तमु नूनं तविषीमन्तमेषां स्तुषे गृणं मारुतं नव्यसीनाम् ।

य आश्वश्चा अमवद्रहन्त उतेशिरे अमृतस्य खुराजः ॥ १ ॥

तमु नूनम् । तम् । एव । सम्प्रति । बलवन्तम् । एषाम् । मरुताम् । गणम् । स्तोमि ।

१. आदि refers to अश्व, रथ, वीर and चन्द्र ॥ बहुभिर्गोभिरुपेतम् । अश्वावत्, बहुभिरश्वरुपेतम् । रथवत् रथोपेतम् । सुवीरं सुष्ठु पुरोपेतम् । चन्द्रवत् हिरण्योपेतम् Sy.

२. अन्नम् Sy.

३. ददत । व्यत्ययेनैकवचनम् । अथवा लोट्यस्य लिटो मध्यमबहुवचनम् Sy.

४. चन्द्रमिति हिरण्यनाम Ngh. 1.2.

५. समृद्धिमित्यर्थः । ताम् Sy.

६. अस्मां P., D. अस्मदीयाम् Sy.

७. हे मरुतः ! Sy. ८. युष्माकं स्वभूतम् Sy.

८. अवसः अवः रक्षणम् Sy.

१०. रक्षन्मेवाहं P. दैव्यस्य दैव्यम् Sy.

११. पातो० P., D. १२. ०मानर्चं P.

१३. हे Sy. १४. सुखयत । अस्मभ्यं हिताय वा सुखिनो भवत Sy.

१५. प्रभूतधनाः Sy. १६. अमरणस्वभावाः Sy.

१७. Omitted by P. ऋतज्ञाः उदकस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः कर्तार इत्यर्थः Sy.

१८. सत्येन सत्यफलत्वेन प्रसिद्धाः Sy.

१९. श्रोतारः P. २०. मेधाविनः Sy.

२१. नित्यतरुणाः Sy. २२. प्रभूतस्तुतयः Sy.

२३. अत्यधिकम् Sy. २४. ०न्त D. हविर्भिः सेविताः । उदकं वा सिञ्चन्तो यूषं मृळत Sy.

२५. Ms. D. puts the figure ॥५७॥ here to indicate the end of the fifty-seventh hymn. No such number is given in P.

२६. 'तमु नूनम्' इत्यष्टचं द्वितीयं सूक्तं श्यावा-
इत्यस्यार्षं ऋष्टुभं मारुतम् । 'तमु' (KSA.
27.58.p.21.) इत्यनुक्रमणिका, विनियोगो
लैङ्गिकः Sy. २७. पूर्वं स्तुतमेव Sy.

२८. अद्य Sy. २९. दीप्तिमान्तम् Sy.

३०. मरुतां सम्बन्धिनं तम् Sy. ३१. स्तुषे Sy.

नवतराभिः स्तुतिभिः । ये । शिप्राश्वाः । बलयुक्तं धनम् । सहन्ते । अपि च । ईश्वरा भवन्ति ।
अमृतत्वस्य । स्वराजः ।

त्वेपं गणं त्वसं खादिहस्तं धुनिव्रतं मयिनं दातिवारम् ।

मयोधुवो ये अमिता महित्वा वन्दस्व विप्र तुविरार्धसो नृन् ॥ २ ॥

त्वेपं गणम् । दीप्तम् । गणम् । बलिनम् । खाद्यायुधहस्तम् । धननूकर्मणिम् ? धुनोति हि वृक्षादीन् ।
कर्मवन्तम् । दत्तधनम् । विप्र ! वन्दस्व । प्रकारान्तरेणाह—मुखस्य भावयितारः । ये । महत्वेन । अमिता
अपरिच्छिन्नास्तान् वन्दस्व । बहुधनान् । नेतुन् ।

आ वो यन्तूद्वाहासो अद्य वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।

अयं यो अग्निमैरुतः समिद्ध एतं जुषध्वं कवयो युवानः ॥ ३ ॥

आ वः । आगच्छन्तु । युष्माकम् । उदकस्य बोहारः । तदानीम् । वृष्टिम् । ये । व्याप्ताः ।
मरुतः । प्रेरयन्ति । अयम् । यः । अग्निः । मरुतः । अन्तरिक्षे वैद्युतः समिद्धः । एतमिति स्पष्टम् ।

१. कीदृशां मरुताम् ? नव्यसोनाम्—लिङ्गव्य-
त्ययः । नवतराणां स्तुत्यानां वा एषां मरुतं
गणम् Sy.

२. गणावयवभूता मरुतः कीदृशाः ? इत्युच्यते
मरुतः Sy.

३. शीघ्रगाम्यश्वोपेताः Sy.

४. बलवन्तो यथा भवन्ति तथा Sy.

५. सहन्ते is suggested for सहन्ते ॥ गच्छन्ति
Sy. ६. उदकस्य Sy.

७. ०ज P. स्वायत्तदीप्तयः स्वयमेव राजमानास्तेषां
गणं स्तुषे Sy.

८. गणं मरुतम् Sy.

९. बलवन्तम् Sy.

१०. कटकहस्तम् Sy.

११. धूननकर्मणिम् is suggested for धननू-
कर्मणि ॥ कम्पयितुकर्मणिम् Sy.

१२. प्रज्ञावन्तम् Sy.

१३. हे होतः ! Sy.

१४. स्तुहीति सम्बन्धः Sy.

१५. ०र P.

१६. मरुतः Sy.

१७. ०त्वे० is suggested for ०त्वे० ।

१८. ०रिद्धि० P.

१९. प्रभूतधनान् Sy.

२०. हे ऋत्विग्यजमानाः ! Sy.

२१. युष्मान् Sy.

२२. बोहाः P., D. उदकस्य बोहारो मरुतः Sy

२३. इदानीम् Sy.

२४. ०ष्टि P.

२५. ०प्त P.

२६. अथ प्रत्यक्षवादः Sy.

२७. प्रसिद्धः Sy.

२८. ०ग्नि P.

२९. ०द्युतमः P.

३०. समिधः P., D. सम्पन्दीपितः Sy.

३१. By एतमिति VM. means एतम् ।

जुषध्वम् । कवयः and युवानः ॥ एतम्

अग्निम् । जुषध्वं सेवध्वम् । हे कवयः !

मेधाविनः ! हे युवानः ! नित्यतरुणाः !

सर्वत्र व्याप्ताः ! वा Sy.

३२. पृष्टं P.

यूयं राजानमियं जनाय विभ्वतुष्टं जनयथा यजत्राः ।

युष्मदैति मुष्टिहा बाहुर्जतो युष्मत्सदंश्चो मरुतः सुवीरः ॥ ४ ॥

यूयं राजानम् । यूयम् । राजानम् । स्वामिनम् । जनाय । जनयथा । महतां कर्मणां कर्तारम् ।
हे यष्टव्याः ! युष्मत्तः ! गच्छति । मुष्टिभिः शत्रूणां हन्ता । आकृष्टशत्रुबाहुः । युष्मत्त एव । शोभनादिवः ।
हे मरुतः ! सुवीरः, मरुत्प्रेरिताः कर्माणि कुर्वन्तीति ।

अराइवेदचरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अकंवा महोभिः ।

पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्टाः स्वया मत्या मरुतः सं मिमिन्नुः ॥ ५ ॥

"अराइवेत्" । यथा रथचक्रस्था अराः सदृशरूपा भवन्ति । यथा बाह्वीनि । एवम् । अचरमाः । प्रादुर्भवन्ति ।

१. हे मरुतः ! Sy.

२. स्वामिनं राजमानं वा Sy.

३. शत्रूणां प्रेरकं व्यावयितारम् Sy.

४. यजमानाय Sy.

५. जनायन् जनयथा P. जनायञ्जनयथा D.
उत्पादयथ Sy.

६. विभ्वा नाम ऋभूणां मध्यमः । स कुशली
तेन निर्मितम् । अत्यन्तरूपवन्तमित्यर्थः ।
तावृशं पुत्रम् Sy.

७. कीदृशाः ? मुष्टिशब्दो बाहुपलक्षकः । स्वभुज-
बलेनैव हन्ता शत्रूणाम् Sy.

८. ०हु P. बाहुः प्रेरकः शत्रूणां यस्य तादृशः पुत्र
एति Sy. ९. ०ष्मन्त P.

१०. ०नादवे P. ०नादवे D. विद्यमानादिवः ।
बह्वदिव इत्यर्थः Sy.

११. शोभनवीर्यः पुत्र एति । जायत इत्यर्थः Sy.

१२. प्रातः P. मरु...प्रेरिताः D.

१३. बहणप्रघासे मास्त्या आमिक्षायाः 'अराइव'
इति याज्या । सूत्रितञ्च 'अराइवेदचरमा अहे-
वेमं मे बहण ध्रुधि (ĀSS.2.17.) इति ।
एकादशिते मास्ते पशावेवैव पशुपुरोडाशस्य

याज्या । सूत्रितञ्च 'अराइवेदचरमा अहेव यावः
शर्म शशमानाय सन्ति' (ĀSS. 3.7.) इति Sy.

१४. श्यावाश्वो मरुतः स्तौति SKN.

१५. रथशङ्ख इव Sy. यथा अराइचक्रस्य तुम्बस्य
वा तद्वत् SKN.

१६. बाह्वा० P., D. अहानीव । दिवसा यथा
सर्वेऽपि यष्टिघटिकात्मकास्तद्वत्सप्तसंख्योपेतस-
प्तगणरूपेण समा इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तद्वयेन
वैसादृश्याभावः प्रतिपादितः Sy. अहानीव च
संवत्सरस्य सहजातत्वाद्धि तुल्यकाला मदतः ।
नैयामग्निमो न पश्चिमोऽप्यस्ति कश्चित् SKN.

१७. अग्निकृष्टाः । सर्वसमाः सहवोत्पन्नाश्चेत्यर्थः
Sy. चरमः पश्चिमः स येषां नास्ति तेऽचरमाः ।
पश्चिमाभावादेवाग्निमस्याप्यभावः, अग्निस-
पश्चिमा इत्यर्थः SKN.

१८. प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति । एकः 'प्रसमुपोदः पाद-
पूरणे' (Pa.8.1.6.) इत्युपसर्गाभ्यासः स
च पूरणः Sy. एकः प्रशब्दः 'प्रसमुपोदः पाद-
पूरणे' इति पादपूरणः । अपरः प्रकर्षार्थः ।
प्रकृष्टा जायन्ते प्रतिदिवसं वर्द्धमानाः प्रकृष्टा
भवन्तीत्यर्थः SKN.

अकृत्सिताः । तेजोभिः । पृश्नेः । पुत्राः । परस्परं सदृशाः । वेगवन्तः । स्वेन । मानेन । संमिता भवन्ति ।

यत्प्रायासिष्ट पृषतीभिरश्वैर्वीलुपविभिर्मरुतो रथैभिः ।

द्योदन्त आपो रिणते वनान्यवोस्त्रियो वृषभः क्रन्दतु द्यौः ॥ ६ ॥

यत् प्र^{११} । यत्, प्रायासिष्ट यदा प्रगच्छथ । पृषतीभिः^{१२} । अश्वैश्च^{१३} । तथा दृढचक्रपविभिः^{१४} । मरुतः ।

रथैश्च^{१५} । तदानीमापः । गच्छन्ति । वृक्षाश्च^{१६} । उद्गच्छन्ति । अथैकवदाह—उज्जाया गोः पुत्रः^{१७} । वृषभः^{१८} ।

मरुत् किं गणः ? अथक्रन्दतु । द्योतमानः ।

प्रथिष्ट यामन्पृथिवी चिदेपां भर्तेव गर्भं स्वमिच्छवो धुः ।

वातान्द्वान्धुर्यायुयुजे वर्षं स्वेदं चक्रिरे रुद्रियांसः ॥ ७ ॥

प्रथिष्ट । प्रथिता भवति । पृथिवी । एषाम् । गमने । ओषधीभिर्भर्तेव । गर्भं जायायाम् । स्वम् ।

१. ०तां P., D. अनल्पाः । यद्वा महोभिरित्यस्य विशेषणम् Sy.

२. स्वर्माहात्म्यैः SKN.

३. माध्यमिकाया वाचो गोरूपाया अन्तरिक्षस्य वा पुत्रस्थानीयाः Sy. दिवः SKN.

४. ०त्रा P.

५. प्रत्येकं समानाः Sy. उपमाभूताः सर्वस्य । अथवा—उपमेत्यन्तिकनाम । (cf. Ngh. 2.16.) दिवः पुत्राः सन्निकृष्टाश्चेत्यर्थः SKN.

६. प्रकृष्टवेगाः । एवंमहानुभावा मरुतः Sy. अति-शयेन वेगवन्तः SKN.

७. स्वकीयया Sy.

८. अनुग्रहबुद्ध्या Sy. प्रज्ञया SKN.

९. वृष्ट्या सम्यक् सिञ्चन्ति Sy. मिश्रतेर्गति-कर्मण एतद्रूपं सङ्गच्छते । यावुश्येषां योग्या प्रज्ञा परानुग्रहात्मिका तावुश्येषामुत्पद्यत इत्यर्थः । अथवा मन्यतेरर्चतिकर्मणो मतिः स्तुतिस्तया सङ्गच्छन्ते स्तोतृभिः स्तूयन्त इत्यर्थः SKN.

१०. VM. ignores मरुतः and explains प्र once only ॥ एवम्महानुभावा मरुतः Sy. N.2.14., SKN. II.87.

११. प्रा P., D. १२. यत यत् P. यदा Sy.

१३. पृष्टती० P. पृषत्संज्ञकः Sy.

१४. वाहनसाधनैरश्वैः । अश्वशब्दोऽत्र वाहनसामान्यवचनः । अतः पुल्लिङ्गता । तथान्यत्र—‘यदश्वान्धूर्यं पृषतीरयुञ्ज्वम्’ (RV.V.55.6.) रोहिदश्वोऽजाश्च इति सामानाधिकरण्यप्रयोगः । एवम्भूताश्चयुक्ताः Sy.

१५. दृढरथनेमिभिः Sy.

१६. रथैश्च प्रायासिष्ट । यद्वा अश्वै रथैश्च सह मरुतो यदा प्रायासिष्ट तदा Sy.

१७. क्षरन्ति Sy. १८. वृक्षसमूहाः Sy.

१९. हिंस्यन्ते वेगेन भज्यन्ते Sy.

२०. ऐक० P.

२१. सूर्यरश्मयः । तत्सम्बन्धी पर्जन्यः Sy.

२२. अपां वषिता Sy. २३. मरुत्कीगणः P.

२४. अवाङ्मुखं शब्दयतु वृष्टपथम् Sy.

२५. ०नाः P. द्यौ द्योतमाना D.

२६. प्रख्याताऽभवत् । गर्भयोग्याऽभवदित्यर्थः । ते च मरुतः Sy.

२७. ०वा P. मरुताम् Sy.

२८. यामनि Sy.

२९. लौकिकः पतिः Sy.

३०. भार्यायास्तथा भूम्याः Sy.

३१. स्वभूतं गर्भं गर्भस्थानीयम् उदकम् Sy.

उदकम् । पृथिव्यां निदधाति । गच्छतः । अश्वान् । रथधुर्यो ? युञ्जन्ति । ततो वर्षाव्यम् । स्वेदम् ।
चक्रिरे । मरुतः ।

ह्ये नरो मरुतो मूलता नस्तुर्वीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

[ह्ये नरः]

V. 59.

प्र वः स्पृष्टक्रन्तुविताय दावनेऽर्चा दिवे प्र पृथिव्या ऋतं भरे ।

उचन्ते अश्वान्तरुपन्त आ रजोऽनु स्वं मानुं श्रथयन्ते अश्वैः ॥ १ ॥

प्र वः स्पृष्टः । स्तोतः ! युष्माकम् । कल्याणाय । दानाय । वन्धनं मरुतः प्रकुर्वन्तु । दीप्ताय मरुद्-
गणाय । स्तुहि । अहं पृथिव्यै । अन्नम् । मरुद्गणः प्रभरामि । तदनन्तरं तत्र गमनायाश्वान् । स्नापयन्ति ।
तरन्ति । च । लोकान् । अनु श्रथयन्ते । स्वम् । तेजः । मेघैः सह सम्पद्यन्ति ?

१. ०धिन्या P. २. स्थापितवन्तः Sy.

३. गन्तुन् Sy.

४. गच्छताश्वान् P. ०ताश्वान् D.

५. धुरि रथसम्बन्धिन्याम् Sy.

६. आयोजितवन्तः Sy.

७. वृष्टिसंस्वायम् Sy.

८. स्वे स्वे० P. तस्मात् स्वेदस्थानीयम् Sy.

९. कुर्वन्ति Sy. १०. रुद्रपुत्राः Sy.

११. VM. ignores चित् । इत् and हि ॥
चिदिति पूरणः । हि यस्मात् Sy.
Ms. D. puts the figure ॥५८॥
here to indicate the end of the
fifty-eighth hymn. No such
number is given in P.

१२. The *pratika* is supplied by the
Editor. The stanza has already
been explained. See RV.V. 57.8.

१३. 'प्र वः स्पृष्ट' इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तं श्यावाश्व-
स्वार्थं मारुतम् । अष्टमी त्रिष्टुप्, शिष्ट्याः
सप्त जगत्थः । 'प्र वः स्पृष्ट' त्रिष्टुबन्तम्
(KSA.27.59.p.21) इत्यनुक्रमिका ।

विनियोगो लङ्गिकः Sy.

१४. प्रवस्वः P. प्रवस्वदे D.

१५. हे मरुतः ! Sy.

१६. युष्मभ्यम् Sy.

१७. सुष्टु प्राप्तव्याय Sy.

१८. हविष्प्रदानाय Sy.

१९. प्रकर्षेण कवति स्तौति Sy.

२०. द्योतमानाय द्युदेवाय Sy.

२१. प्रकर्षेण स्तुहि हे आत्मन् ! Sy.

२२. आप्० P. पृथिव्याश्च द्यावापृथिव्यावपि मह-
तामाधारत्वाच्च निपातभाजौ भवतः Sy.

२३. स्तोत्रम् Sy.

२४. सम्पादयामि, किञ्च ते मरुतः ! Sy.

२५. व्यापकानुवक्तृज्ञानं Sy.

२६. सिञ्चन्ति Sy.

२७. स्तुरन्ति P. वरन्ति D. तरन्ति सञ्चरन्ति Sy.

२८. आ सर्वतः Sy. २९. अन्तरिक्षम् Sy.

३०. अनुश्लेषयन्ति, अनुकूलं प्रापयन्तीत्यर्थः Sy.

३१. ०कानस्य नु इत्ययस्तेष्वं P. ०कानश्च नु
इत्ययस्तेष्वं D. स्वकीयम् Sy.

३२. संबध्यन्ति P.

अमादिषां भियसा भूमिरेजति नौनं पूर्णां चरति व्यथिर्यती ।

दूरेदृशो ये चित्तयन्तु एमभिरन्तर्मेहे विदथे येतिरे नरः ॥ २ ॥

अमादिषाम् । बलात् । एषाम् । भवेन । भूमिरीषधिवनस्पतियुक्ता । कम्पते । नौः । इव ।
उदकपूर्णा । जीर्णा नद्याम् । गच्छन्ती । अरति अवशीर्णा भवति । दूरे पश्यन्तः । ये । गमनैः । जायन्ते ।
ते नेतारः । यज्ञे महतेऽन्नाय । गच्छन्ति ।

गवामिव श्रियसे शृङ्गमुत्तमं सूर्यो न चतु रजसो विसर्जने ।

अत्याइव सुभ्वश्चरवः स्थन मयीइव श्रियसे चेतथा नरः ॥ ३ ॥

गवामिव । गवामिव । शृङ्गं शिरसि स्थितम् । श्रयणाय भवति मरुतां शृङ्गम् । सूर्यः । इव भवति ।
एषां तेजः । उदकस्य । विसर्जने । अश्वा इव । शोभनभवता यूयमागच्छन्तः । कल्याणाः । भवथ । मनुष्या
इव । श्रयणाय । बुद्धिं कुरुव । हे नेतारः ! सहिताः ।

१. ऽषाम P., D. एषाम्—अन्वादेशविषयत्वा-
दनुदात्तः । एषां मरुताम् Sy.

२. कं व P. कंप D.

३. पूर्णा प्राणिभिः । सा यथोदकमध्ये Sy.

४. व्यथिता Sy.

५. ञ्जीणा नद्यो P., D.

६. ऽन्ति P. एतदुभयं नौविशेषणम् Sy.

७. ररति P., D. चलति Sy.

८. वशीर्णां P. विशतूणा D.

९. दूरे दृश्यमाना अपि Sy.

१०. मरुतः Sy.

११. जायन्ते is suggested for जायन्ते ॥
जायन्ते ते महान्तो मरुतः Sy.

१२. गन्तारः P.

ये मरुतः Sy.

१३. महते हविषे हविर्भक्षणाय Sy.

१४. यतन्ते Sy.

१५. VM. ignores अन्तः ॥ आवापृथिव्योर्मध्ये
Sy.

१६. हे मरुतः ! यूयम् Sy.

१७. उष्णीषपट्टादिकम् Sy.

१८. स्थिति P.

१९. श्रिये, धारयथेति शेषः Sy.

२०. ऽन्ता P.

२१. शृंग P., D.

२२. स यथा Sy.

२३. दर्शनसाधनं मण्डलं धत्ते । तद्वजसो वृष्टे-
विसर्जने विसर्जनाय चक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं
तेजो धारयथ Sy.

२४. तेजसः Sy.

२५. अश्व P.

२६. सुष्ठु सर्वत्र भवन्तो वेगवन्तः Sy.

२७. ऽच्छत P.

२८. दर्शनीयाः Sy.

२९. मर्त्या यजमानाः । ते यथा Sy.

३०. जानन्ति यज्ञादिकं तद्विष्टये Sy.

३१. मरुतः Sy.

३२. VM. ignores उत्तमम् ॥ उत्कृष्टम् Sy.

को वो महान्ति महतामुदश्वत्कस्काव्या मरुतः को ह पौस्या ।

युयं ह भूमिं किरणं न रेजथ प्र यद्भरध्वे सुविताय दाने ॥ ४ ॥

को वः । कः । वः । महताम् । महान्ति घनानि । उदश्वत्कस्काव्या । कश्च । कविकर्माणि । कः । वा । वीर्याणि । युयम् । खलु । सूर्यः किरणम् । इव । पृथिवीमोषधिवनस्पतियुक्ताम् । कम्पयथ । प्रगच्छथ । यदा । कल्याणाय । दानाय ।

अश्वाश्चेदरुपासः सर्वन्धवः शूरा इव प्रयुधः प्रोत युयुधुः ।

मयी इव सुवृधो वावृधुर्नरः सूर्यस्य चक्षुः प्र भिनन्ति वृष्टिभिः ॥ ५ ॥

अश्वा इव । अस्वा इव । आरौचमानाः । समानबन्धवः, एकस्मादुत्पन्नाः । शूरा इव । व । प्रकर्षेण योद्धारः । प्रयुयुधुर्मरुतः । यथाश्वा वीराश्चाजि प्रयुद्धार्थं प्रगच्छन्तीत्यर्थः, तथा राजान इव । सुष्ठु वर्धमानाः । वर्धन्ते । नेतारस्तदानीम् । सूर्यस्य । तेजः । प्रहिसन्ति । वृष्टिभिः ।

१. वा P.

२. यजमानः Sy.

३. युष्माकम् Sy.

४. ०तं P. ०तम् D. पूज्यानाम् Sy.

५. श्रेयांसि Sy.

६. उत्कृष्टं प्राप्नुयात् Sy.

७. कश्च तदर्थम् Sy.

८. काव्यानि, कवीनां युष्माकं सम्बन्धीनि स्तोत्राणि उदशनवत् Sy.

९. च Sy.

१०. पौस्यानि पराकमान् उदशनवत् । आदरार्थं पुनर्वचनम् Sy.

११. किरणं यथा वृष्ट्यर्थं चालयथ तद्वद्भूमिं रेजथ Sy.

१२. प्रकर्षेण सम्पादयथ वृष्टिम् । यस्माच्छ्रुयमेवं कुरुष्व तस्मात्क एवं करोतीत्यर्थः Sy.

१३. यस्मात् Sy.

१४. सुष्ठु प्राप्तव्याय । प्राप्तव्यस्येत्यर्थः । तावृशस्य घनस्य वृष्ट्युदकस्य वा Sy.

१५. VM. ignores मरुतः ।

१६. मरुत एते Sy.

१७. शीघ्रगन्तारः Sy.

१८. रोमानाः P.

१९. समान एक एव बन्धुबन्धको रजो येषां ते तावृशाः । परस्परं बन्धवः । स्नेहयुक्ता वा Sy. २०. भटाः Sy.

२१. अपि च Sy.

२२. प्रयोद्धारो वैरिभिः सह तावृशाः Sy.

२३. प्रययुः P. प्रययुः D. प्रकर्षेण युध्यन्ते Sy.

२४. ०राश्वाजि D.

२५. ०त्थपा P.

२६. मनुष्या यथा वर्धन्ते तथा Sy.

२७. सुष्ठु वर्धयितारो वर्धमाना वा Sy.

२८. एवं महात्मानः Sy.

२९. तेजःसमूहं मण्डलं वा Sy.

३०. प्रकर्षेण हिंसन्ति । आवृण्वन्तीत्यर्थः Sy.

३१. ०भि D.

३२. VM. ignores इत् ।

ते अज्येष्ठा अकनिष्ठास उद्भिदोऽर्धमासो महसा वि वावृधुः ।

सुजातासो जनुषा पृश्निमातरो दिवो मर्या आ नो अच्छा जिगातन ॥ ६ ॥

ते अज्येष्ठाः । ते । ज्येष्ठरहिताः । कनिष्ठानामपि मध्यमाः । किं तर्हि ? सहोत्पन्नाः । उद्भूतारः शरीराणाम् । तेजसा । वर्धयन्ते । सुजाताः । जन्मना । गोमातरः । दिवः । पुत्राः । अस्मान् । अभ्यागच्छत ।

वयो न ये श्रेणीः पुरोजसान्तान्दिवो बृहतः सानुनस्परि ।

अश्वास एषामुभये यथा विदुः प्र पर्वतस्य नभनूरचुच्यवुः ॥ ७ ॥

वयो न ये । पक्षिणः । इव । स्वावासान् प्रति । ये । बलेन । पतन्ति । दिवः । अन्तान् प्रति । महतः । समुच्छ्रिताद् दिवः । अश्वाः । एषाम् । शिलोच्चयस्य । सानूनि । प्रच्यावयन्ति । यथा । उभय-पाश्वस्था जनाः । विदुः, दक्षिणत उत्तरतश्चावासस्थानं संभवति पाश्वयोरन्ययोः पर्वत एव तिष्ठति ।

१. महतः Sy.

२. अज्येष्ठाः Sy.

३. अकनिष्ठाः Sy.

४. ०सा D.

५. अमध्यमाः सर्वप्रकारैः समाः Sy.

६. उद्भूदयितारः Sy.

७. तेसं P. तज० D.

८. विवर्धन्ते Sy.

९. ०जानाः P. सुष्ठु सम्भूताः Sy.

१०. गोतमात० P. पुदनेः पुत्राः Sy.

११. दिवः सकाशात् Sy.

१२. मनुष्येभ्यो हिता यूयम् Sy.

१३. अभिमुखम् आ जिगातन सर्वतः प्रदासत साध्व-
नुष्ठितमिति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । यद्वा
ये सुजाता जनुषा पृश्निमातरश्च तान् दिव
आगतान् हे ऋत्विजः ! मर्या ! यूयमाजिगातन
आगच्छत ते नोऽच्छ आगच्छतास्मदभिमुखम्
Sy. १४. VM. ignores वि ।

१५. पङ्क्तयः सन्तः Sy.

१६. महतः Sy.

१७. अन्तरिक्षस्यादित्यस्य वा Sy.

१८. पर्यन्तान् Sy.

१९. समुन्नतस्याकाशवलयस्य Sy.

२०. मेघस्य Sy.

२१. नभनून् भनतेः शब्दकर्मणो नभ्राडितिवत् नभ-
नवः । उदकानि Sy.

२२. ०स्थ P.

२३. जननाः P., D. देवा मनुष्याश्च Sy.

२४. जानन्ति तथा । मनुष्याणां ज्ञानं प्रसिद्धम् ।
देवाश्च वृष्टौ सत्याभाषयणादौ हविषप्रदानेन
जानन्ति । देवानां वृष्टितप्तमूर्तिपरिज्ञानमाश्वला-
यनेनोक्तम्—‘यदा वर्षस्य तप्तः स्यादथाप्रयणेन
यजेत’ इत्युपक्रम्य ‘अपि हि देवा आहुस्तुप्तो
नूनं वर्षस्याप्रयणेन हि यजेत’ (ASS.2.9.)
इति Sy.

२५. वादव० D.

२६. ०न्ति P.

२७. VM. ignores परि ॥ परितः Sy.

मिमातु द्यौरदितिर्वातये नः सं दानुचित्रा उपसो यतन्ताम् ।

आचुच्यवुदिव्यं कोशमेत ऋषे रुद्रस्य मरुतो गृणानाः ॥ ८ ॥

मिमातु । द्यावापृथिवी । भक्षणाय । अस्मान् । सङ्गच्छताम् । अस्मान् । चित्रदानाः । उपसद्व ।
दिवि भवम् । मेघम् । मरुतः । आच्यावयन्तु । हे द्यावादिवनः । रुद्रसम्बन्धिनः । मरुतः ! त्वया स्तूयमानाः,
उक्त एकवचनबहुवचनयोः समन्वयः ।

V. 60.

ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिह प्रसुतो वि चयत्कृतं नः ।

रथैरिव प्र भरे वाज्यद्विः प्रदक्षिणिन्मरुतां स्तोममृध्याम् ॥ १ ॥

"ईळे" स्तोमि । अग्निम् । सुरक्षणम् । नमोभिः सह । अत्र । प्रसन्नः सन् । विचिनोतु । कर्म ।
प्रस्मदीयम् । रथैरिव । प्रभरामि । अन्नं कुर्वद्भिः स्तोमं यथा बहून्नं रथे प्रभरन्ति तद्वत् बहून् स्तोमान्
प्रभराम्येतदेवाह—प्रदक्षिणम् । मरुताम् । स्तोमम् । वर्धयामीति ।

१. कृता P., D.

२. द्यौरन्तरिक्षम् । कोदृशी ? अदीना । यद्वा
द्यौर्मिमात्वदितिर्भूमिश्च मिमातु सुखम् Sy.

३. उत्पत्तये प्रजननाय वा Sy.

४. अस्मदर्थम् Sy.

५. ंताम् P., D. निर्मिमातु वृष्टिम् । तदनुकूलं
करोत्वित्यर्थः Sy.

६. ंदानायश्च P. ंदानायश्च D. विचित्र-
प्रकाशाविदानाः Sy.

७. उदकम् Sy.

८. आच्यावयन्ति । द्विकर्मकोऽयम् Sy.

९. हे ऋषे ! Sy.

१०. रुद्रस्य पुत्रा इति शेषः Sy.

११. ंयोरन्वयः P. ंनयामन्वयः D.

१२. VM. ignores यतन्ताम् ।

१३. 'ईळे अग्निं स्ववसम्' इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं
द्यावादिवस्यार्थम् । सप्तम्यष्टम्यौ जगत्यौ शि-
ष्टाः षट् त्रिष्टुभः । मरुदेवताकमग्निमरुदेवताकं
वा । 'ईळे द्विजगत्यन्तमाग्नेयं च वा' इति
(KSA.27.60.p.21.) सूक्तविनियोगो

नैज्ञिकः । आद्या कारीर्यां सामिधेनीषु याज्या ।
सूत्रितञ्च—'ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति
षाथ्ये' (ASS.2.13.) इति Sy.

१४. अहं द्यावादिवः Sy.

१५. स्तो० D.

१६. स्वायत्तरक्षणम् Sy.

१७. स्तोत्रं Sy.

१८. इदानीम् Sy.

१९. ंन्नाः P. प्रसन्नः प्रकर्षेण यज्ञं प्राप्तो वा सन् Sy.

२०. विजानातु Sy.

२१. तत्स्तोत्रं कृतम् Sy.

२२. अस्मदर्थम् Sy.

२३. रथैरिव D. रथैर्यथाभिमतं प्राप्नुवन्ति तद-
ब्रह्मसाधनैः Sy.

२४. प्रकर्षेण सम्पादयाम्यभिमतम् Sy.

२५. अन्नमिच्छद्भिः स्तोत्रं Sy.

२६. Omitted by P.

२७. ंक्षिणि P. प्रादक्षिण्येन गच्छन् Sy.

२८. स्तोत्रम् Sy.

२९. वर्धयेयम् Sy.

आ ये तस्युः प्रपतीषु श्रुतासु सुखेषु रुद्रा मरुतो रथेषु ।

वनां चिदुग्रा जिहते नि वो भिया पृथिवी चिद्रेजते पर्वतश्चित् ॥ २ ॥

आ ये । आतिष्ठन्ति । ये । पृथ्वीणां । विश्रुतासु । रुद्राः । मरुतः । रथेषु । वृक्षाः । च ।
वः । भयैर्न । हे उद्गूर्णाः ! निजिहते । पृथिवी । अपि । कम्पते । शिलोच्चयः । च ।

पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय दिवश्चित्सानुं रेजत स्वने वः ।

यत्क्रीडथ मरुत ऋष्टिमन्त आप्रव इव सृध्यञ्चो धवध्वे ॥ ३ ॥

पर्वतः । शिलोच्चयः । च । अत्यन्तम् । वृद्धः । बिभेति । तथा पर्वतस्य, अन्तरिक्षात् । सानुं ।
कम्पते । भवताम् । शब्दे । यदा यूयम् । क्रीडथ । मरुतः ! ऋष्टिमन्तः । तदानीमुदकानीव । सहाञ्चन्तः ।
गच्छथ ।

१. मरुतां वाहनेषु Sy.

२. श्रान्तासु प्रसिद्धासु वा Sy.

३. सु is omitted by P., D. समाकाशं छिद्रम् । शोभनरथाक्षद्वारेषु Sy.

४. रथान् आ तस्युः आतिष्ठन्ति Sy.

५. वृक्षः D. वनानि Sy.

६. अपि Sy.

७. युष्माकम् Sy.

८. भीत्या Sy.

९. वृण P., D. हे उद्गूर्णवलाः ! मरुतः ! यूयं यदा रथमाकृताः स्य तदानीम् Sy.

१०. वज्रह P., D. न्यगच्छन्ति Sy.

११. वृक्षिण्यापि P.

१२. पर्वतोऽपि रेजते कम्पते Sy.

१३. वृक्षस्य स्वं P. अपि रेजते कम्पते । उत्तरार्द्धः प्रत्ययकृतः, पूर्वाद्धं य एवमकुर्वन् तेषां स्तोम-मुध्यामिति पूर्वत्रान्वयः Sy.

१४. VM. ignores रुद्राः ॥ रुद्रा रुद्रपुत्राः Sy.

१५. कारीर्यां मरुतस्य सप्तकपालस्य 'पर्वतश्चित्' इत्येवा याज्या । सूत्रितञ्च 'पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय सृजन्ति रश्मिमोजसा' (ĀSS. 2.13.) इति Sy.

१६. अपि Sy. अप्यर्थे चिच्छब्दः BB.

१७. महान् Sy. महत् BB.

१८. वृद्धः सन्नपि Sy.

१९. अन्तरिक्षस्थापि Sy. उपरिगतस्य पर्वतस्य BB.

२०. सानुम् D. समुद्धितः प्रवेशः Sy.

२१. कम्पिते P., D. कम्पते स्वने युष्माकम् । 'रेज कम्पने' BB.

२२. भवनां P. युष्माकम् Sy.

२३. भयङ्कुरशब्दे सति Sy. गर्जिते BB.

२४. Omitted by P.

२५. छित P. यूयं क्रीडथ, तदानीं युष्माकं गर्जितं श्रुत्वा पर्वतोऽपि बिभेति सान्वपि कम्पत इति BB.

२६. हे मरुतः ! Sy. यदा हे मरुतः ! BB.

२७. आयुधवन्तः सन्तः Sy.

वज्रायुधवन्तः BB.

२८. तदा Sy. तस्मिन्काले BB.

२९. आप इव व्यापका इव BB.

३०. सहाञ्चनाः Sy. सहाञ्चन्त्यः BB.

३१. उदकानीमव सहाञ्चन्तो गच्छथः P. वः D. धावध्वे Sy. धावत । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । धुनोतिर्वा गतिकर्मा । व्यत्ययेन शप् । तस्मादस्माकं वृष्ट्यर्थं गर्जन्तः क्रीडन्तश्च धावध्व-मिति BB.

३२. VM. ignores चित् ॥ चिद् अपि Sy. This stanza = TS. 3.1.11.5.

वराइवेद्रैवतासो हिरण्यैरभि स्वधाभिस्तन्वः पिपिश्रे ।

श्रिये श्रेयांसस्तवसो रथेषु सत्रा महांसि चक्रिरे तनूषु ॥ ४ ॥

वराइवेत् । कन्याया उद्गोदार इव । रेवतः पुत्राः । अथा । हिरण्यैराभरणैः । उदकैश्च । आत्मीयानि शरीराणि । संश्लिष्टानि कुर्वन्ति । प्रशस्ताः । बलवन्तः । रथेषु । श्रेयाणां वा स्वातुम् । सत्यमेव । महती-
यान्याभरणानि । अङ्गेषु । कुर्वन्ति ।

अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौमगाय ।

युवा पिता स्वपां रुद्र एपां सुबुधा पृश्निः सुदिनां मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अज्येष्ठासः । अमी । संववृधुः । सुधनत्वाय । तेषाम् । सुकर्मा । रुद्रः । पिता । अर्धभ्यः ।
सुदीना । पृश्निः । सुदिनमिति सुखनाम सुखकरी माता भवति ।

यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा यद्वावृमे सुभगासो दिविष्ट ।

अतो नो रुद्रा उत वा न्वस्याग्ने बिचाद्धविषो यद्यजाम ॥ ६ ॥

यदुत्तमे । त्रयो लोका भवन्ति तेषु यत्र इदानीं वर्तयध्वे । ततः । अस्मान् । हे रुद्राः ! आगत्य ।

१. परा P., D. २. ंडा P., D.

विवाहयोग्या युवान इव ते यथा Sy.

३. धनवन्तः Sy. ४. हिरण्यमयैराभरणविशेषः Sy.

५. उदकं D. ६. स्वीयानि Sy.

७. संयोजयन्ति । अलङ्कुर्वन्ति तद्वदेते मरुतोऽपि
रैवतासो धनवन्तो हिरण्यैः हिरण्यस्थानीयैर्विष्णु-
दाह्यैराभरणैः स्वधाभिश्च तन्वः स्वीयानि
शरीराणि पिपिश्रे Sy. ८. श्रेष्ठाः Sy.

९. प्रस्ताबलन्तः P., D. बलवन्तो मरुतः Sy.

१०. शोभायै Sy.

११. सत्यदेव P. सत्यं सह वा Sy.

१२. कृतघ्नतः सर्वाभरणैश्चक्रेचोपेता रयानधिष्ठाया
शरीरेषु तेजांस्यधारयन्नित्यर्थः Sy.

१३. VM. ignores इत् ।

१४. मरुतः Sy.

१५. संवर्धु P. संवृद्धः D. वर्धन्ते Sy.

१६. सुभनत्वाया P. सुभनत्वाय Sy.

१७. मरुताम् Sy. १८. शोभनकर्मा Sy.

१९. तथा P. मरुदर्थम् Sy.

२०. मुष्टु द्रोघ्नी Sy.

२१. गोदेवता मातृभूता Sy.

२२. (Ngh. ३.6.) शोभनदिनानि । अक्रुशता-
मिति शेषः Sy.

२३. VM. ignores अज्येष्ठासः । अकनिष्ठासः ।
भ्रातरः and युवा ॥ अज्येष्ठासः अकनिष्ठासः
परस्परज्येष्ठाकनिष्ठाभावरहिताः सहवोत्पन्नाः
समानबलाः । परस्परं भ्रातृभूताः । युवा
नित्यतरुणः Sy.

२४. By the passage त्रयो लोकाः . . . यत्र
VM. seems to refer to उत्तमे,
मध्यमे, अथमे दिवि ॥ यदुत्तमे उत्कृष्टे उत्तमे
चरमे वा । दिवि कुलोके । मध्यमे वा दिवि
स्य भवथ । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका-
स्तिस्रो दिवः पृथिवी' Cf. AB. 2.17 इत्यादि-
श्रुतेर्लोकस्य त्रैविध्यम् Sy.

२५. अस्मात् स्थानत्रयात् Sy.

२६. तथास्मान् P. ततोस्मान् D. अस्मदर्थम् Sy.

२७. हे रुद्राः ! आगच्छतेति शेषः Sy.

अस्य । हविषा । क्षिप्रम्, जानीत । हे अग्ने ! त्वं च । वेत्थ हविः । यदा । यजाम ।

अग्निश्च यन्मरुतो विश्ववेदसो दिवो वहध्व उत्तरादधि प्लुभिः ।

ते मन्दसाना धुनयो रिशादसो वामं धत्त यजमानाय सुन्वते ॥ ७ ॥

अग्निः । अग्निः । च । यदा । हे मरुतः ! यूयं च । विश्वधनाः । दिवः । आगच्छथ । समृच्छतेभ्यः

प्रदेशेभ्य उच्छ्रितेषु वा देशेषु, इति स्पष्टम् ।

अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्हव्यभिः सोमं पिव मन्दसानो गणश्रिभिः ।

पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुना सज्जः ॥ ८ ॥

अग्ने । अग्ने ! मरुद्भिः । अङ्गानि शोभयद्भिः । रसाहरणपरैः सह । मोदमानः । सोमम् । पिव ।

१. एतद्विः Sy.

२. अद्य Sy.

३. विद्धि Sy.

४. वेत्थ D.

५. यद् हविः Sy.

६. प्रक्षिपाम Sy.

७. VM. ignores यत् । मरुतः । वा । शुभगासः ।
उत्त and वा ।

८. यूयम् Sy.

९. सर्वस्य ज्ञातारो विश्वधना वा Sy.

१०. विवः P. छुलोकात् Sy.

११. ०थो P. ०थोत् D.

१२. उत्तरात् उत्कृष्टतरात् । अधि उपरि ।
सानुभिरुपरिप्रदेशे । वहध्वे उहध्वे । तत्र
निवसथेत्यर्थः । यद्वा स्तुशब्देन तत्सदृशा अश्व
उच्यन्ते । तैर्बोहध्वे Sy.

१३. VM. ignores the second hemi-
stich of the stanza ॥ ते यूयम् । मन्व-
साना मोदमाना अस्मदीयैः स्तोत्रहविर्भिश्च ।
धुनयः शत्रूणां कम्पयितारः । रिशादसोऽस्मदि-
सकानामत्तारः सन्तः । वामं वननीयं धनम् ।

धत्त इत्त यजमानाय सुन्वते अभिषवं कुर्वते
Sy.

१४. 'अग्ने मरुद्भिः' इत्यष्टम्याग्निमारुतस्य याज्या ।
'अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्हव्यभिः' (ASS.
5.20.) इति सूत्रितत्वात् Sy.

१५. Omitted by D. आवास्यस्य ? (श्यावा-
श्वस्य) SKN.

१६. हे अग्ने ! Sy. हे भगवन्नग्ने ! वैश्वानर ।
त्वम् Dur.

१७. मरुद्भिः सह Sy. मितरोविभिरचिभिः . . .
अचिंषोऽत्र मरुतः । अन्यथा ह्यनुवाहरणमेवैष
मन्त्रोऽग्नेः सोमपाने स्यात् । इतरैर्मरुद्भिः सम्ब-
न्धावृत्तिर्वा वा मरुतः Dur.

१८. शोभयद्भिः P. शोभमानैरन्यान् शोभयद्भिर्वा
Sy. शुभयद्भिर्भवन्तम् Dur. आत्मानं
हव्यमभिराभरणविशेषैर्मण्डयद्भिः SKN.

१९. स्तुत्यैः Sy. रसहर्तुभिः Dur. अर्चनमूक्
स्तुतिस्तया तदद्भिः सह SKN.

२०. ०हा D.

२१. माद० P., D.

मन्दसानः सन् Sy.

गणभावं ये श्रयन्ते । शोधकैः । विश्वस्य प्रीणयितृभिः । गन्तृभिः । वंश्वानर ! प्रत्नेन । तेजसा । सङ्गतः ।

V.61.

के ष्टा नरः श्रेष्ठतमा य एकैक आयुय । परमस्याः परावतः ॥ १ ॥

के ष्ट । शौनकः—

राजधिरभवत् दाम्भ्यो रथवीतिरिति श्रुतः ।

स यद्व्यमाणो राजधिरभिगम्य प्रसाद्य च ॥

आत्मानं कार्यमर्थं च ख्यापयन् प्राञ्जलिः स्थितः ।

अवृणीतषिमात्रेयमात्विज्यायार्चनानसम् ॥

१. गणभ्यवं P., D. गणभावमाश्रयद्भिः Sy. गणशो भवन्तमाश्रयद्भिः Dur. गणत्वमाश्रितैः SKN.

२. पावयितृभिः Dur. पावनैः SKN.

३. विश्वं वृष्ट्या प्रीणयद्भिः Sy. सर्वमिदमागच्छद्भिः Dur. इन्वतेर्व्याप्तिकर्मण एतद्रूपम् । सर्वव्याप्तिभिः SKN.

४. आयुष्मद्भिः Sy. यद् दग्धुम् . . . अयनशीलैः Dur. गन्तृभिश्चेत्यर्थः SKN.

५. ०२: P. हे विश्वनरहिताने ! Sy.

६. पुराणेन Sy. चिरन्तनैः Dur. पुराणेन SKN.

७. ज्वालापुञ्जेन Sy. प्रज्ञया कर्मणा वा Dur. प्रज्ञानेन चरितया प्रज्ञयेत्यर्थः SKN.

८. संगत्स P. सहितः Sy. संयुक्तः Dur. संसेवमानः । अस्माद्वा सम्प्रीयमाणो वा SKN.

९. अन्ये तु—‘अग्ने’ मरुद्भिः’ (RV.V.60.8.) इत्यत्रानेनैरिचिष ऋत्विजो वा मरुत इति मन्यन्ते । इतरथा पार्थिवस्य मध्यमैः सह सोमपानेनृवाहरणमेव मन्त्रोऽग्नेः स्यादिति । तदसत् । मरुतां गुणभावात् सहस्तुतेऽचाविरोधात् । शौनकस्तु मरुतत्वान्मन्त्रस्य मरुता संसेव्यमानो न स्वतन्त्र इत्येवमग्नेरप्राधान्यं मन्यते । सर्वथा त्वग्नेः सोमपानसम्बन्धोऽस्तीत्येतावान् प्रकृत उपयुज्यत इति भाष्यकाराभिप्रायः SKN. N. 8.2., SKN. III. 121.

Ms. D. puts the figure ॥६०॥ here to indicate the end of the sixtieth hymn. No such number is given in P.

१०. ‘के ष्टा नरः’ इत्येकोनविंशत्युचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘के ष्टैकोना गायत्रं श्यावाश्वोऽत्र वैददश्वी तरन्तपुरुमीद्दहो दाम्भ्यं (दाम्भ्यं) रथवीति मरुतश्च वानतुष्टः प्रज्ञांस वृद्धा च तरन्तमहिषीं शशीयसीं पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी सतोबृहती’ (KSA.27.61.p.21.) इति । श्यावाश्व ऋषिः । पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी सतोबृहती शिष्टा गायत्र्यः । आद्याश्चतस्रो मरुदेवताकाः । ‘सनत्सा’ इत्यादीनां चतसृणां शशीयसी नाम तरन्तस्य राजो भार्या देवता । ‘उत मेऽरपत्’ इत्यस्या वैददश्वः पुरुमीद्दहो देवता । ‘यो मे धेनूनाम्’ इत्यस्या वैददश्विस्तर्न्तो नाम राजा देवता । ‘य ईं वहन्ते’ इत्याद्याः यण्मात्त्यः । ‘एतं मे’ इत्यस्य तुचस्य दाम्भ्यो रथवीतिरिति राजा देवता । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

११. DDN. reads तथा च बृहदेवता (BD. 5.50-81.) for शौनकः ।

१२. दग्धो P. दादभ्यो D.

१३. राजात्रिमभिः BD.

१४. ख्यापत् D. १५. ०ज्यापर्वनास्मान् P.

सं सपुत्रोऽभ्यगच्छत् तं राजानं यज्ञसिद्धये ।
यज्ञे च विततेऽपश्यद् राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
स्तुषा मे राजपुत्री स्यादिति तस्य मनोऽभवत् ॥
संयुज्यस्व मया राजन्निति याज्यं वचोऽब्रवीत् ।
प्रत्याचष्ट स तं राजा सह सम्मन्य भायया ।
अनूयिनीं^१ जामाता कश्चिद् भवितुमर्हति ॥
प्रत्याख्यात ऋषिस्तेन^२ वृत्ते यज्ञे न्यवर्तत ।
श्यावाश्वस्य तु कन्याया मनो नैव न्यवर्तत ॥
ततस्ती ?^३ अनिब्याशु भावेनैवाभिजग्मतुः^४ ।
तरन्तपुस्मीद्धौ तु राजानीं^५ वेददश्विनीं^६ ।
ताभ्यां ती चक्रतुः पूजाम् ऋषिभ्यां नृपती स्वयम् ॥
ऋषिपुत्रं महिष्याश्च दशयामास तं नृपः ।
तरन्तानुमता चैव प्रादाद् बहुविधं वसु ॥

१. Omitted by P. २. सुपु० P.
३. DDN. adds the following verses of BD.
श्यावाश्वश्चात्रिपुत्रस्य पुत्रः खल्वर्चनानसः ॥५२॥
साङ्गोपाङ्गान् सर्ववेदान् यः पित्राध्यापितो मृदा ।
अर्चनानाः सपुत्रोऽथ गत्वा नृपमयाजयत् ॥५३॥
४. ०इय P. ५. राज्यो च (नृ राज्ञः) पुत्रीं P.
६. DDN. adds the following verse of BD.

‘श्यावाश्वस्य च तस्यां वै सक्तमासीत्तदा मनः’ ।

७. BD. reads च सोऽब्र० for वचोऽब्र० ।
८. DDN. adds, after this hemistich, the following verses of BD.
श्यावाशवाय सुतां- दितु-
संहिषीं स्वां नृपोऽब्रवीत् ॥५५॥
किं ते मतमहं कन्यां
श्यावाशवाय वदामि हि ।
अत्रिपुत्रोऽनुवंलो हि
जामाता त्वावयोरिति ॥५६॥

राजानमब्रवीत्तापि

- नृपविकुलजा ह्यहम् ।
नानूयिनीं तु जामाता
नैव मन्त्रान् हि दृष्टवान् ॥५७॥
ऋषये दीयतां कन्या
वेदस्याम्बा भवेत्तथा ।
ऋषि मन्त्रदशं वेद
पितरं मन्यते यतः ॥५८॥
९. प्रत्याचष्टे BD., DDN.
१०. ०नैव BD., DDN.
११. ०तमृ० D. १२. ०यां D.
१३. त P. १४. भवे० P.
१५. BD. and DDN. read ‘ततस्ती तु निवर्ततामुभावेवाभिजग्मतुः’ and add after that ‘शशीयसी तरन्तं च पुस्मीद्धं च पार्थिवम्’
१६. BD. adds तु before राजानी ।
१७. वेद० P.
१८. वेददश्वययी BD., DDN.

अजाविकं गवाश्वं च श्यावाश्यायं शशीयसी ।
 ददर्श संस्थितान् पाश्वं तुल्यरूपानिवात्मनः ॥
 समानवयसश्चैव मरुतो रुक्मवक्षसः ।
 तान् तुल्यवयसो दृष्ट्वा देवान् पुरुषविग्रहान् ॥
 श्यावाश्वो विस्मितोऽपश्यत् के ष्टेति मरुतस्ततः ।
 ततस्तु मरुतो देवान् रुद्रसूनून्बुध्यत ॥
 'य ई वृहन्त' इत्याभिर्बुध्वा तुष्टाव तांस्तथा ॥
 अतिक्रमं हि तं मेने ऋषिर्विपुलमात्मनः ॥
 यन्न दृष्ट्वैव तुष्टाव यत् 'के ष्ट' इति तु पृष्टवान् ।
 स्तुताः स्तुत्यानया प्रीता गच्छन्तः पृश्निमातरः ॥
 प्रवमुच्य स्ववक्षोभ्यो रुक्मं तस्मै तदा ददुः ।
 मरुस्तु तु प्रयातेषु श्यावाश्वः सुमहायशाः ॥
 रथवीतेर्दुहितरमगच्छन् मनसा तदा ।
 स सद्य ऋषिरात्मानं प्रवक्ष्यन् रथवीतये ॥

१. ०श्याय D.

२. DDN. adds, after this hemistich, the following verses of BD.

'अत्रि याज्याचिंतौ गत्वा पितापुत्रौ स्वमाश्रमम् । ६४।
 अभ्यवादयतामत्रि महर्षि दीप्ततेजसम् ॥
 श्यावाश्वस्य मनस्यासीन्मन्त्रस्यावशनावहम् । ६५।
 न लब्धवांस्तु तां कन्यां हन्त सर्वाङ्गसुन्दरीम् ।
 अप्यहं मन्त्रदर्शी स्यां भवेद्धर्षो महान्मम । ६६।
 इत्यरण्ये चिन्तयतः प्रादुरासीन्मद्वग्णः' ।

३. तुल्यरूपान् महात्मनः DDN.

४. समायसश्चैव (समानवयसश्चैव) P.

५. रुक्मव D.

६. स तास्तुल्य (तांस्तुल्य) वयसो P. तांस्तुल्य-
 वयसो BD.

७. तदा DDN.; RV.V.61.1.

८. रुद्रसूनून् P.

९. ई P., D.

१०. RV.V.61.11.

११. ०बुध्वा D. बुध्वा BD.; DDN.

१२. BD.; DDN. read यच्च के ष्टेति पृष्टवान्
 RV.V.61.1.

१३. स्त्यान० D. स्तुत्या तथा BD.

१४. प्रीत्या D.

१५. ०न्त D.

१६. ०मास्तः P.

१७. रुक्मं D.

१८. सु P. वरुस्तु सु D.

दाभ्यो यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरुता गणाः ।

ते तस्मै यद्बुस्तुष्टास्तत्के ष्टेत्यत्र वर्ण्यते ॥ Sy.

DDN. also quotes the śloka
 with a few variations.

१९. सद्यमवि० P. सद्यवि० D.

'एतं मे स्तोमम्' इत्याभ्यां दीत्ये रात्रि न्यवेदयत् ।
 रथवीति तपस्यन्तं सम्प्रक्षयार्णेन चक्षुषा ॥
 रम्यं हिमवतः पृष्ठे 'एष क्षेति' इति चात्रवीत् ।
 ऋषेर्नियोगमात्राय देव्या रात्र्या प्रचोदितः ॥
 आदाय कन्यां तां दाभ्यं उपेयायाचनानसम् ।
 पादौ तस्योपसङ्गृह्य स्थित्वा प्रह्लुकुताञ्जलिः ॥
 रथवीतिरहं दाभ्यं इति नाम प्रशंस च ।
 मया संयोगमिच्छन्तं त्वां प्रत्याचक्षि यत् पुरा ॥
 तं क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मा च मे भगवन् ! क्रुधः ।
 ऋषेः पुत्रः स्वयम्पुषिः पितासि भगवन्नृपे ॥
 अतः प्रतिगृहाणेमां स्नुषामित्येवमब्रवीत् ।
 पादार्धमधुपकैस्तमर्चयित्वा स्वयं नृपः ॥

१. RV.V.61.17. एतं मे स्तोममित्याभ्यां
(RV.V.61.17,18) DDN.

२. दो० P. D.

३. रात्री P. रात्रीं न्ययोजयत् BD., DDN.

४. DDN. adds, after this hemistich,
the following verse of VD.

रात्रावनिद्रां जानामि मम रात्रि महाद्युते ।

रथवीतिमहिष्या मां मन्त्रयुक्तं निवेदय ॥

५. BD., DDN. read रथवीतिमपश्यन्तीं ।

६. ०प्रथ्यार्वे० D.

७. रम्यति महतः D.

८. P. reads हिषा दक्षेति for एष क्षेतीति । D.

reads एहिषाक्षेति for एष क्षेतीति ।

RV.V.61.19.

९. दाभ्यः P. दाद्भ्यः D.

१०. ०यना० P.

११. ०स्योह(प)०सं० P.

१२. प्रह्लः BD., DDN.

१३. दाभ्य P. दाद्भ्य D.

१४. मया D. मयासङ्गतिमिच्छन्तम् DDN.

१५. DDN. reads सङ्गति० for
संयोग०

१६. तत् BD., DDN.

१७. ऋषेः BD., DDN.

१८. हन्त BD., DDN.

१९. ०पकंदच पूजयित्वा BD., DDN. स्तमाचनं
P. स्तमर्चना D.

२०. नृपम् P., D.

शुक्लमश्वशतं दत्त्वा अनुजज्ञे गृहान् प्रति ।

शशीयसीं तरन्तं च पुरुमीळ्हं च पार्थिवम् ॥

यद्भिः 'सनन्' इति स्तुत्वा जगामपरिपक्ष्यम् । ॥ इति ॥

१. ०दित D. ०दिता P. RV. V.61.5.

२. BD.V.50-81.

अत्र वेदार्थदीपिकायां यद्गुरुशिष्यः—

पाद्याध्यं मधुपर्कं च शुक्लमश्वशतं तथा ।
पूर्वं दत्त्वाऽत्रिपुत्राय श्यावाश्वाय ददौ सुताम् । ३२ ।
रक्ताभरणयुक्तं तु सोऽत्रिदंष्ट्रवा स्वपौत्रकम् ।
महान्प्रसादो मरुतामिति हृष्टो बभूव ह ॥ ३३ ॥
अथात्रिः पुत्रमित्येव श्यावाश्वं बह्वमन्यत ।
श्यावाश्वः कृतदारोऽस्तीत् स्वोपकारकराच्चहन् ॥ ३४ ॥

[अतः प्रष्टव्यरूपेण वाच्यत्वे मरुतां स्तुते ।
चतुष्के देवताः के ष्ट य ई षट्के च ते स्तुताः ॥
सनस्तांश्चतुष्के च तरन्तमहिषी स्तुता ।
उत मे पुरुमीळ्हस्तु स्तुतो यो मे तरन्तकः ॥
एतं मे तत्तुचे दाल्भ्यो रथवीतिः स्तुतस्तथा ।
उक्ता बृहदेवतायां शौनकेन कथा त्वियम् ॥]

तथानुक्रमणिका—'के ष्टकोना गायत्रं श्यावा-
श्वोऽत्र वै ? (वै०) ददश्वी तरन्तपुरुमीळ्हो
दाल्भ्यं रथवीतिं मरुतश्च दानतुष्टः प्रशशंस
दुदध्वा च तरन्तमहिषीं शशीयसीं पञ्चम्य-
नुष्टप् नवमी—सतोवृहती' इति (KSA.
5.61. or. 27.61.p.21.)

तथा पुरुषमेधे नाराशंसमेतत्सूक्तं विनियुक्तम् ।
तथा सूत्रम्, 'श्यावाश्वं तृतीयं यथा । श्यावाश्व
अर्चनानसो वि ? (वि) ददश्वी सनि ससान ।
के ष्टा नर इति च सूक्तमिति च (SSS.
16.11.7-9.)

येन नराः प्रशस्यन्ते स नराशंसो मन्त्रः (N.
9.9.) इति यास्कवचनाश्रयाशंससंज्ञा ज्ञेया
DDN.

अत्राश्चर्यं पुरावृत्तमाहुरागमपारगाः ।

अर्चनानाः पुरात्रेयो दाभ्येण (दाल्भ्येन) रथ-
वीतिना ॥

आत्विज्याय वृत्तो यज्ञे वितते हौत्र आस्थितः ।
रथवीतिसुतां कन्यां ददशं पितुरन्तिके ॥
ययाचे स्वकुमाराय श्यावाश्वाय च तां सुताम् ।

स प्रदानं (सम्प्रदानं) मना भार्यामपृच्छात्किं
प्रयच्छसि ॥

इति पृष्टा पुनः प्राह कथमस्मै प्रदास्यसि ।
इतः पूर्वं सुता दत्ता नास्तीदनुष्ये क्वचित् ॥
तत्तथैवेति निश्चित्य प्रत्याचष्टार्चनानसम् ।
श्यावाश्वः संस्थिते यज्ञे तेन राजा निराकृतः ॥
तत्प्रत्याशाशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् ।
ब्रह्मचर्यरतः शान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् द्विजः ॥
तरन्तमहिषीं साध्वीं विभिक्षेऽसौ शशीयसीम् ।
सा सम्प्राप्यान्तिकं पत्युः प्रोवाचागतवानुविः ॥
इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याहर्नं प्रपूजय ।
सानुज्ञाता गवां मूथं प्रादादाभरणानि च ॥
तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादाद्वनमपेक्षितम् ।
दत्त्वा च पुरुमीळ्हस्य स्वानुजस्यान्तिकं प्रति
प्रेरयामास (प्रेषयामास) तन्मूषि सोऽपि त्वां
मानयिष्यति ॥

तथेति राज्ञो वचनं निशम्य तद्भार्यायां दशित-
सर्वमार्गः ।

गच्छन् शनैरर्घ्ये मरुद्गणान् समानल्पान्
(पांश्च) स्व दिदृक्षयागतान् ॥

विलोक्य विप्रः सभयः प्रणम्य कृताञ्जलिः
कण्टकिताङ्गसङ्घः ।

तुष्टाव हृष्टान् (दृष्टान्) मरुतो विशिष्टैरर्घ्यै-
र्वचोभिः परितुष्टाचित्तः ॥

सम्प्राप्य सर्वं स्वमनीषितं तदा मरुद्गणेभ्यो
मुदितात्मवद्भूषः ॥

तदाभवदुविः सूक्तदृष्टा श्यावाश्वनामकः ।
पश्चात्पुनर्गृहं गत्वा भूयो (पुरुमीळ्हगृहं पश्चा-

द्गत्वा) लब्ध्वा गवां शतम् ॥
दाभ्यो (दाल्भ्यो) मन्त्रवृत्तो राजा चोदितः

स्वसुतां ददौ ।
पुरुमीळ्हस्तरन्तश्च तद्भार्या च शशीयसी ॥

दाभ्यो (दाल्भ्यो) यो रथवीत्याख्यः सप्त ये
मरुतां गणाः ।

ते तस्मै यद् ददुस्तुष्टास्तत् के ष्टेत्यत्र वर्ण्यते ॥
इति ॥ Sy., DDN.

के यूयम् । स्व । हे नरः ! श्रेष्ठतमाः । ये यूयम् एते । एकः । आगताः स्युः । तं मार्गेण परमस्याः ।

परावतः ।

क्व^१ वोऽश्वाः^२ क्वा^३भीशवः^४ कथं^५ शैक^६ कथा^७ यय^८ । पृष्टे^९ सदो^{१०} न^{११}सोर्यमः^{१२} ॥ २ ॥

क्व^१ वोऽश्वाः । अवहन्त्य तेनैव वेगेण प्रायः दूरादभवत् तत्र पृच्छति—क्व । युष्माकम् । अश्वाः स्थिताः । क्व च । अभीशवः । कथम् । गन्तुं शक्नुथ सभाराभ्यां पादाभ्याम् । कथम् । गच्छथ । पृष्टे । ये सीदन्ति^{११} । नासिकयोः । यच्छन्त्यश्वान्^{१२} ते तथोक्ताः ।

जघने^१ चोद^२ एषां^३ वि सक्थानि^४ नरो^५ यमुः^६ । पुत्रकृथे^७ न जनयः^८ ॥ ३ ॥

जघने । जघने । अश्वजनिः । एषामवलम्बते । सक्थानि । वियच्छन्ति । यथा । पुत्रकरणाय । जायाः सक्थिनी वियच्छन्ति ।

१. श्वावाश्वो गायत्र्या मस्तोऽपृच्छत् DDN.

२. भवथ । एवं स्वरूपानिश्चयात् सन्दिह्य ब्रवीति Sy. 'के ष्टेति 'सितां सधस्तात्स्तनिहि०' (RPR.५.12.) इति यत्वे प्राप्ते 'अन्यैरेकारात्' (RPR.५.1.) इति निषिद्धे 'सूरिभिध्याम दिवि यन्तु के ष्ट०' (RPR.५.17.) इति निपातनात्—यत्वम् । अधिम मदतादित्वादीर्घः (Cf. RPR.8.15.) DDN.

३. स्य हे नरः P. नर D. नेतारो मस्तः Sy., DDN.

४. अत्यन्तं श्रेष्ठा यूयम् Sy. अत्यन्तश्रेष्ठाः DDN.

५. प्रत्येकम् Sy., DDN.

६. ंता स्यु D., P. आगच्छथ Sy., DDN.

७. परमस्यास्यः P., D. अत्यन्तदूरदेशात् । अन्तरिक्षादित्यर्थः Sy. कस्मादित्युच्यते DDN. परावत इति दूरनाम Ngh. 3.26.

८. क्वा P., D.

९. तेनैव is suggested for तेनेव ।

१०. हे मस्तः ! Sy.

११. कृत्रत्याः Sy.

१२. बन्धनरज्जवः Sy.

१३. शीघ्रं गन्तुं शक्ता भवथ Sy.

१४. याताः स्व Sy.

१५. अश्वानां पृष्ठदेशे Sy.

१६. सीदति तिष्ठत्यत्रेति सदः पर्याणम् । तच्च दृश्यते Sy.

१७. संसिक० P., D.

१८. नियमिता पलायनप्रतिबन्धकारी पशोर्नासिकयोर्दृश्यते । तस्मादश्वानिर्द्भुः कुत्रापि त्वरितगमना इव प्रतिभान्ति के यूयमिति देवत्वमनवधार्याह Sy. १९. ंक्ता D.

२०. हन्तव्यप्रदेशे Sy.

२१. प्रेरिका कशा अराधकाष्टविशेषो वा वर्तते । शीघ्रगमनाय ताडयन् वर्तत इत्यर्थः Sy.

२२. अश्वानाम् Sy.

२३. ऊरुप्रदेशान् Sy.

२४. विविच्य निश्चच्छन्ति । आशुधावनेन विवृता भवन्तीत्यर्थः । विवृती दृष्टान्तः Sy.

२५. इव Sy.

२६. पुत्रकरण उत्पादने Sy.

२७. अपत्योत्पादयिष्यो योषितः इव । ता यथा पुत्रोत्पादनकामाः सङ्गमसमये ऊरु विवृती कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः Sy.

२८. ंनि D.

२९. VM. ignores नरः ॥ Sy. explains नरः as नेतारो मस्तः ।

परा वीरास एतन् मर्यासो भद्रजानयः । अग्नितपो यथासंथ ॥ ४ ॥

परा वीरासः । परागच्छत् । हे वीराः ! स्वगृहं प्रति । मर्याः ! भद्रा जाया येषां ते भद्रजानयः ।
आभरणैरलङ्कृता गूयम् । यथा । भवन्तं तथा । अग्नितप्ता इव वर्णतः ।

सनत्साध्व्यं पशुमुत गव्यं शतावयम् ।

श्यावाश्वस्तुताय या दोर्वीरायोपबर्हत् ॥ ५ ॥

सनत् सा । प्रायच्छत् । तरन्तभार्या शशीयसी श्यावाश्वाय । अवसमूहम् । पशुम् । अपि ।
शतावयुक्तम् । गोसङ्घं च । श्यावाश्वेन भिक्षमाणेन स्तुताय । वीराय तरन्ताय । स्वबाहुम् । उपबर्हं कृतवती
तस्य भार्येत्यर्थः ।

उत त्वा स्त्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी । अदेवत्रादराधसः ॥ ६ ॥

उत त्वा । अपि खलु । एका । स्त्री । शशीयसी नाम । पुंसोऽपि । भवति । प्रशस्ता । देवानाम-
वातुः । अवनात् ।

१. कशाताडनाविलिङ्गेन जिगमिषून् भत्वा ब्रूते Sy.

२. ०रा P. हे वीराः ! अभित्राणामीरयितारः !
Sy. ३. हे मर्त्येभ्यो हिताः ! Sy.

४. भद्राय P. मद्राय D.

५. भद्रः स्तुत्यो जानिर्जन्म येषां ते तथोक्ताः ।
रुद्रपुत्रा इत्यर्थः Sy.

६. रथा P., D. यथा दीप्तास्तद्धत् प्रदीप्ताः Sy.

७. श्यावाग्निस्तप्ता दग्धदेहा यया पलायन्ते तथा भव-
येति Sy. ८. अग्निना तप्तास्ताम्रादयः Sy.

९. साः D. १०. प्रादात् Sy.

११. सा तरन्तमहिषी मह्यम् Sy.

१२. अश्वत्मात्मकं तत्समूहात्मकं वा Sy.

१३. पशुम्—जातावेकवचनम् Sy.

१४. अपि च Sy. १५. शतयुक्तं P., D.
अनेकैरविभिर्युक्तं सनदिति Sy.

१६. गोसमूहात्मकं पशुम् Sy. १७. ०वाश्या P.
०दवे D. श्यावाश्वेन मया स्तुताय Sy.

१८. वीरा P. १९. स्वकीयं भुजम् Sy.

२०. उपोदयच्छदालिङ्गनाय सा सनदिति । यतो
भर्तृप्रेमास्पदा तस्मादेव बहु धनं दातुं शक्तेत्यर्थः

Sy. २१. VM. ignores या ।

२२. श्यावाश्वो गायत्र्या शशीयसी तुष्टाव DDN.

२३. अपि च । यद्वा । उतेत्ययमेवकारार्थे । स्त्रीषु
संव प्रशस्येत्यर्थः । 'त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि'
इति वचनात् त्वेति निघातः Sy.

२४. त्वशब्द एकपर्यायः, 'त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि'
इति निघातः DDN. अर्थेकः पश्यन्
N.1.19. २५. इत्येतन्महिष्या नाम Sy.

२६. पुरुषात् Sy., DDN.

२७. अपि is omitted by P.

२८. वशीयसी Sy. वरीयसी श्रेष्ठा भवति तस्माद्
गुणेष्वेवावरं कुर्यादित्यर्थः DDN.

२९. कस्मात्पुंसः ? इत्युच्यते । देवा अग्नेन प्रायन्ते
स्तुत्यादिना स देवत्रः । न देवत्रः अदेवत्रः ।
तस्मात् Sy. सा एव, देवान् यस्त्रायते स्तुत्या-
दिना स देवत्रः, ततोऽग्न्योऽदेवत्रः । तस्मात्
DDN. ३०. अवनात् P., D.

राधो धनम् । दानार्हधनरहितात् । सुव्यका-
दित्यर्थः Sy. न विद्यते यजनयोग्यं राधो
धनं यस्य सः अराधाः । तस्मात् DDN.

वि या जानाति जसुरि वि तृप्यन्तं वि कामिनम् । देवत्रा कुण्ठते मनः ॥ ७ ॥

वि या जानाति । विजानाति । या । उपक्षीणम् । पिपासुम् च । धनकामुकं चातिथिम् । सा ।

देवेषु । कुण्ठते । मनः ।

उत घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे पणिः । स वैरदेय इत्सुमः ॥ ८ ॥

उत घा नेमः । अपि च । खलु । अस्या शशीयस्या अर्धभूतः । पुमान् भर्ता । मयाऽस्तुतः । इति ।

तं च स्तोमि । स्तोताहम् । सः । वीरस्य मम दत्ते धने । समानः । एव भवति समानं साम्यमनयोरिति ।

उत मेऽरपद्युवतिर्ममन्दुषी प्रति श्यावाय वर्तुनिम् ।

वि रोहिता पुरुमीळहाय वेमतुर्विप्राय दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

उत मे । अपि च । मह्यम् । प्रति । अकथयत् । युवतिः । माद्यन्ती हृष्टा । श्यावाश्व एव

१. Omitted by P.

२. Omitted by D. अनुकम्पयाभिमतं दत्तव-
तीत्यर्थः Sy.

३. शशीयसी Sy.

४. यो पक्षिणं P. व्यथितम् । जसिस्ताडनकर्मा
उपक्षपणकर्मा वा Sy.

५. तृप्यन्तम् Sy.

६. धनकाममुदक P. धनाद्यभिलाषवन्तम् Sy.

७. स P.

८. कुण्ठते देवप्रीत्यर्थं प्रदानबुद्धिं करोति या सैव
स्त्रीति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy.

९. श्यावाश्वस्तरन्तं गायत्र्या तुष्टाव DDN.

१०. घेत पूरणः Sy.

११. ०यस्यात्वंभू० P., D. नेमोऽर्धः । जायापत्योर्मि-
लित्वैककार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः । 'अर्धं शरी-
रस्य भागः' इत्यादिस्मृतेः । शशीयस्या अर्धभूत-
स्तरन्तः Sy. शशीयस्या आदेशवर्तिन्या अर्धभूतः
त्वो नेम इत्यर्धवाचिनी (Cf.N.3.20.)
जायापत्योर्मिलितयोरेककार्यकर्तृत्वादेक एव ।

'अर्द्धो ह वा एष आत्मनो यज्जायेति' शतपथे
(SB.5.2.1.10.) तस्मान्नेम इत्युक्तम्
DDN. 'त्वो नेम इत्यर्धस्य' N.3.20.

१२. बहुधा स्तुतोऽपि गुणस्यातिबाहुल्यादस्तुत एवेति
ब्रुवे Sy.

१३. पणिः स्तोता । पण स्तुतौ DDN.

१४. सत P. सव D. तरन्तः Sy., DDN.

१५. वीरा धनानां प्रेरयितारो दानशीलाः । तैर्दातव्यं
धनं देयं तस्मिन् धने Sy. अमित्रान् वार-
यन्तीति वीरास्तैर्दातव्यं धनं वैरदेयं तस्मिन्
धने DDN.

१६. सर्वेभ्यो दातेत्यर्थः Sy.

१७. इदिति पूरणः Sy., DDN.

१८. The passage समानं साम्यमनयोः
should immediately follow समानः
and precede एव भवति ।

१९. ०कथं० P., D. अलपत् । स्पष्टमाचष्ट Sy.

२०. प्रवृत्तयौवना Sy.

२१. ०न्ति P. प्रतिमोदमाना Sy.

स्यावस्तस्मै । मार्गम् । अथ मां रोहितवर्णावस्वी । दीर्घेकीर्तिम् । मेघाविनम् । पुरुमीळ्हे च प्रति । भक्षणाय
गन्तुं तेन मार्गेण वि येमनुः ।

यो मे घेनूनां शतं वैददश्चिर्यथा ददत् । तरन्तइव मंहना ॥ १० ॥

'यो मे' यः । मे । घेनूनाम् । शतम् । विददश्चिर्यथा पुत्रस्तरन्तः । इव । प्रायच्छत् तं प्रति गन्तुं
तदेवाह तरन्त इव । महत्त्वेन ।

य इं वहन्त आशुभिः पिबन्तो मदिरं मधु । अत्र श्रवांसि दधिरे ॥ ११ ॥

य ईम् । ये । यच्छन्ति । आशुभिरद्वैः । मदकरम् । मधु । पिबन्तस्ते । अस्यां पृथिव्याम् ।
अन्नानि । स्थापयन्ति ।

येषां श्रियाधि रोदसी विभ्राजन्ते रथेष्व । दिवि रुक्मइवोपरि ॥ १२ ॥

येषां श्रिया । येषाम् । श्रिया । अधिष्ठिते । आवापृथिवी । ये च । रथेषु । विभ्राजन्ते । दिवि ।
आदित्य इव, उत्तरत्र सम्बन्धः ।

१. स्यावञ्चवस्तस्मै P. स्यावास्वाय Sy.

२. शशीयस्या दत्तो Sy.

३. ंतिः P. प्रभूतान्नाय प्रभूतकीर्तये वा Sy.

४. एतन्नामकाय प्रभूतगृहाय । 'क्रियार्थोपपदस्य
च कर्मणि स्थानिनः' (Pa.2.3.14.) इति
चतुर्थी । पुरुमीळ्हं प्राप्तुमित्यर्थः Sy.

५. ंमतः P., D. घृतवन्तावित्यर्थः । या अश्वभायां
युक्ते रथे स्थापयित्वा पुरुमीळ्हगृहस्य मार्गं
प्रदर्शयन्ती पुरतो गता सैव पुंसो भवति वस्य-
सीति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy. ६. Omitted
by D. ७. इयंपुरुमीळ्हस्तुतिः Sy.

८. मह्यम् Sy. ९. पुरुमीळ्होऽपि Sy.

१०. स यथा घेनुशतं बहुविधं च दत्तवान् तद्वद्वैददश्चिः
पुरुमीळ्होऽपि ददत् । तं स्तुव इति शेषः Sy.

११. This seems to be the explanation
of यथा ॥ येन प्रकारेण Sy.

१२. दत्तवान् Sy. १३. प्रतु गन्त तदेवाह P.

१४. स यथा घेनुशतं बहुविधं च यनं दत्तवान् तद्वद्वैद-
दश्चिः पुरुमीळ्होऽपि ददत् । तं स्तुव इति शेषः Sy.

१५. ंत्वेन is suggested for स्वेन ॥ मंहनी-

यानि घनान्यपि ददत् Sy.

१६. इदानीं मरुत एवैत इति निश्चित्य जनप्रसिद्धै-
र्महात्म्यैः स्तोति Sy.

१७. Omitted by D. मरुतः Sy.

१८. च्छन्ति P. उह्यन्ते Sy.

१९. शीघ्रगामिभिरद्वैः Sy.

२०. सोमरसम् । पायेयत्वेन घृतं सोममित्यर्थः ।
ते मरुतः Sy. २१. अस्मिन् देशे Sy.

२२. स्तुतिजनितानि यशांसि Sy.

२३. ंति D. धारयन्ति Sy.

२४. VM. ignores ईम् ॥ इदानीम् Sy.

२५. मरुताम् Sy. २६. कान्त्या Sy.

२७. अधिते P. भवत इति शेषः Sy.

२८. आवापृथिवी Sy.

२९. आ इति चार्थे Sy.

३०. यस्मादेते मरुतः विशेषेण दीप्यन्ते Sy.

३१. छत्तोके Sy.

३२. तत्र दृष्टान्तः । रोचमान आदित्य इव Sy.

३३. VM. ignores उपरि ॥ उपरिभूते । यद्वा
उपरि रथस्योपरीति वा योग्यम् Sy.

युवा स मारुतो गणस्त्वेपरथो अनेद्यः । शुभयावाप्रतिष्कृतः ॥ १३ ॥

युवा स मारुतः । युवा । सः । मारुतः । गणः । दीप्तरथः । अकुत्स्यः । शुभं गच्छन् । शत्रुभिर-
प्रतिष्कृतः ।

को वेद नूनमेषां यत्रा मदन्ति धृतयः । अतजाता अरेपसः ॥ १४ ॥

को वेद । कः । वेद । एषां तत् स्थानम् । यत्र । मदन्ति । कम्पयितारः । यज्ञार्थं जाताः ।
अपापाः ।

यूयं मते विपन्यवः प्रणेतार इत्या धिया । श्रोतारो यामहूतिषु ॥ १५ ॥

यूयम् । यूयम् । मनुष्यम् । हे मेधाविनः ! प्रणयथ । सत्यमेव । कर्मणा । श्रोतारश्च तस्यागमनम् ।
आगमनार्थेषु तस्याह्वानेषु ।

ते नो वसूनि काम्या पुरुश्चन्द्रा रिशादसः । आ यज्ञियासो ववृत्तन ॥ १६ ॥

ते नः । ते । अस्मभ्यम् । वसूनि । कमनीयानि । बहूनां ह्यादयितारः । रिशतामसितारः । त
आवर्तन ? हे यज्ञियाः !

१. सर्वत्र मिश्रयिता नित्यतरुणो वा Sy.

२. ०तोंगेणः D.

३. ०त्स्य D. अनिन्द्यः Sy.

४. शोभनं गन्ता Sy.

५. अप्रतिगतोऽप्रतिशब्धितो वा । एवं महानुभावो
गणो दीप्यत इति Sy.

६. को वेद omitted by P.

७. जानाति Sy.

८. मरुताम् Sy.

९. स्थाने Sy.

१०. हृष्यन्ति Sy.

११. शत्रूणां कम्पकाः Sy.

१२. जलार्थमुत्पन्ना यज्ञे वा प्रादुर्भूताः Sy.

१३. VM. ignores नूनम् ॥ इदानीम् Sy.

१४. ०व्या P. ०व्य D. मरणस्वभावं यजमानम्
Sy.

१५. हे स्तुतिकाभाः ! मरुतः ! Sy.

१६. प्रणेतारः । प्रकर्षेण प्रापयितारोऽभिमतं स्वर्गा-
दिकम् Sy.

१७. अनया Sy.

१८. इदानीं कृतप्रकारयानुग्रहबुद्ध्या ईदृशेन स्तुति-
कर्मणा वा निमित्तेन Sy.

१९. श्रोतार आह्वानानाम् Sy.

२०. यामो गमनम् । तदर्थं हृतयो यस्मिन्निति
यामहृतयो यज्ञाः । तेषु Sy.

२१. न P., D. २२. यूयम् Sy.

२३. निवासयोग्यानि धनानि Sy.

२४. स्पृहणीयानि Sy.

२५. प्रभूताह्लावकधनाः Sy.

२६. हे हिसकानां शत्रूणामन्तारः ! Sy.

२७. ०तनं D. आववृत्तन is suggested for
आवर्तन ॥ आवर्तयथेत्यर्थः । मरुतां दानप्रार्थ-
साया अपेक्षितत्वाच्च प्रार्थनोचिता Sy.

२८. हे यज्ञार्हाः ! Sy.

एतं मे स्तोममूर्ध्वं दाभ्यां परा बह । गिरौ देवि स्थीरिव ॥ १७ ॥

एतं मे । एतम् । मे । स्तोमम् । हे रात्रि ! दाभ्यां राज्ञे रथवीतये । अवगमये । गिरश्चेमां दुहितृ-
वृषाचनविषयाः । रथान् इव शीघ्रम् ।

उत मे वोचतादिति सुतसोमे रथवीतौ । न कामो अयं वेति मे ॥ १८ ॥

उत मे वोचतात् । अपि च । मे । ब्रूहि । इत्थम् । सुतसोमे । रथवीतौ । न । कामस्तव दुहितृ-
विषयः । मम । अपगच्छतीति ।

१. श्यावाश्वो गायत्र्या रात्रि विवाहदौत्ये प्रेरयति DDN.

सम्पन्नश्रुतिभावस्य श्यावाश्वस्यार्चनानसः ।

रथवीतिसुतायाश्च विवाहं शीनकोऽब्रवीत् ॥

मरुत्सु तु प्रयातेषु श्यावाश्वः सुमहायशाः ।

प्रादुर्भूतार्थमात्मानं ज्ञात्वात्रिकुलनन्दनः ॥

रथवीतेर्दुहितरमगच्छन्मनसा तदा

स सत्यमृषिमात्मानं प्रवक्ष्यन् रथवीतये ॥

'एतं मे स्तोमम्' इत्याभ्यां दौत्ये रात्रि

न्यवेदयत् ।

ऋर्वेनियोगमात्राय देव्या रात्र्या प्रचोदितः ॥

आदाय कन्यकां दातुमुपेयाद्यार्चनानसम् ।

पादौ तस्योपसंगृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥

रथवीतिरहं दाभ्यं इति नाम दाशंस सः ।

मया संयोगमिच्छतं त्वां प्रत्याचक्षि यत् पुरा ॥

तत्क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मे मा स्म भगवन् क्रुधः ॥

ऋषेः पुत्रः स्वयमृषिः पितासि भगवन्नृषेः ।

हन्त प्रतिगृहाणेमां स्नुषामित्येनमब्रवीत् ॥

तस्मै ददावश्वशतं स राजा स्वलङ्कृतां

चापि सुतां स्नुषार्थम् ।

विवाहकालेऽपि ददौ नरेन्द्रः शतं हयानां

दुहितुः सहस्रम् ॥

गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं तप्तं तपोऽन्तेऽयं

वनं जगाम ॥ इति Sy.

These stanzas are already quoted

on RV.V.61.1. by VM. DDN.

also quotes these stanzas with

some variations.

२. मदीयम् Sy., DDN.

३. मरुद्भूषः कृतं स्तोत्रमहं मन्त्रदग्भूत्वा मरुतः

स्तुतवानित्येवम् Sy. मदीयमेतं स्तोमं मरुद्भूषः

कृतं स्तोत्रमहं मन्त्रदग्भूत्वा मरुदादीन् स्तुत-

वानित्येवंपरा मत्तः पराद्भूषी दाभ्यांभिमुखी

भूत्वा DDN.

४. रात्री P. रात्रि ! देवि ! Sy., DDN.

ऊर्ध्वेति रात्रिनाम Ngh. 1.7.

५. दाढाय D., P.

श्यावाश्वाय Sy.

६. अपगम P. अवगमि D. प्रापयेत्यर्थः । तदेवा-

दरार्थमुच्यते Sy. प्रापय DDN.

७. स्तुतीमरुद्विषयाः Sy. तत्र दृष्टान्तः हे देवि !

स्तुतीः मरुद्विषयाः DDN.

८. रथी यथा रथेऽभिप्रेतं वसु स्थापयित्वाभिमतं

देशं प्रापयति तद्वत् Sy. रथेऽभिप्रेतं

वस्तु रथीयथा स्थापयित्वा अभिमतप्रदेशं

प्रापयति तद्वत् । एवं प्रेरकात्कार्यसिद्धिर्जाता

DDN.

९. VM. ignores देवि ।

१०. हे ऊर्ध्वे ! Sy.

११. माम् Sy.

१२. ब्रूहि किमित्युच्यते Sy.

१३. कृतसौमयाणे Sy.

१४. रात्रि Sy.

१५. तत्पुत्रीविषयः Sy.

१६. ऽन्तीति D. (न) अपगच्छति (न) विरमत

इतीत्यं वोचतात् Sy.

एष क्षेति रथवीतिर्मुधवा गोमतीरनु । पर्वतेष्वपश्रितः ॥ १६ ॥

एषः । एषः । निवसति । रथवीतिः धनवान् । गोमतीर्नदीः । लक्ष्मीकृत्य गोमत्याः समीपेऽभि तस्या-
वासस्तत्र च तपोऽर्थम् । पर्वतेषु । अपश्रितस्तं गत्वा मदीयं वचनं श्रूहीति ।

V.62.

ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुवं वां सूर्यस्य यत्र विमुचन्त्यश्चान् ।

दश शता सह तस्थुस्तदेकं देवानां श्रेष्ठं वपुषामपश्यम् ॥ १ ॥

ऋतेन ॥ श्रुतवित् ॥ हे मित्रावरुणौ ! उदकेन । युवयोः । स्थानम् । अपिहितम् उदकमध्ये वर्तत
इत्यर्थः । सूर्यस्य । यत्र । अश्वान् पश्चिमायां दिशि । देवा विमुञ्चन्ति सरथयोर्वा तत्र च । तत् स्थानमभव-
दिति । तच्च । एकं स्थानम् । दश । शतानि देवानाम् । सह । अधितिष्ठन्ति तेषां देवानां तस्मिन् स्थाने ।

१. कन्यां दत्त्वा कृतार्थं तं श्यावाश्वोऽथ वनं गतम् ।
रथवीतिं तपस्यन्तं सम्प्रेक्ष्यार्षेण चक्षुषा ।
रम्ये हिमवतः पृष्ठे 'एष क्षेति' इति सोऽश्रवीत्
Sy., DDN.

२. तत्रान्ते वयसि निवासमकरोदित्यर्थः । एष
क्षेति—'एषस्य स च०' इति 'ऊष्मा परिलुप्यते
त्रयाणाम्०' (RPR. 2.8;11.) इत्युष्मलोपः
DDN.

३. गोमदतीर्न० P. उदकवतीः Sy., DDN.

४. अनुसृत्य नदीनां तीरे Sy. अनुसृत्य DDN.

५. तस्य वा० P.

६. हिमवत्पर्वतप्रान्तेषु Sy. हिमवत्प्रान्तेषु DDN.

७. वंतेष्व व श्रित० P. आश्रितः Sy., DDN.

८. Ms. D. puts the figure ॥६१॥ here
to indicate the end of the sixty-
first hymn. No such number is
given in P.

९. 'ऋतेन ऋतम्' इति नववचं षष्ठं सूक्तमात्रेयस्य
श्रुतविद आर्यं श्रैष्ठ्यं मंत्रावरुणम् । तथा
चानुक्रम्यते 'ऋतेन नव श्रुतविन्मंत्रावरुणं व
तत्' (KAS.27.62.p.21.) इति । 'वं
तत्' इत्युभयोः प्रयोगानुद्धादिपरिभाषयैतदा-

दीन्येकादश सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि (Cf.
KSA.12.3.p.5.) । विनियोगो लैङ्गिकः
Sy.

१०. यत्र वां युवाभ्यां स्थितिस्तदित्यर्थः । सूर्य-
मण्डले मित्रावरुणयोः स्थितिः 'चित्रं देवाना-
मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' (RV.
1.115.1.) 'उदां चक्षुर्वरुण सृप्रतीकं देवयोः'
(RV.VII.61.1.) इति 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य'
(RV.VII.63.1.) इत्यादिषु प्रसिद्धा Sy.

११. ऋतं सत्यभूतं मण्डलम् Sy.

१२. आन्ध्यादितम् Sy.

१३. ० हितवक० D.

१४. यस्मिन् मण्डले स्थितान् Sy.

१५. देव D.

१६. विमोचयन्ति स्तोतारः । मन्वेहादिभिर्निरुद्धा-
नित्यर्थः । अथवा शीघ्रप्रावनाय स्तुत्या प्रेरयन्ति
Sy.

१७. ०यो वा P., D.

१८. ०मभवति P.

१९. मण्डलम् Sy.

२०. यस्मिन्च मण्डले दशशता शतानि सहस्र-
संख्याका रश्मयः Sy.

उप्तानाम् । श्रेष्ठं तत् स्थानम् । पश्यामि ।

तत्सु वां मित्रावरुणा महित्वमीर्मा तस्युषीरहमिर्दुदुहे ।

विधाः पिन्वथः स्वसंरस्य धेना अनु वामेकः पविरा ववर्त ॥ ३ ॥

तत् सु वाम् । तत् । सुष्ठु । वाम् । दोग्धि । हे मित्रावरुणा ! महित्वम् । आदित्यः । तत्र स्थिता अपः । अहभिः, आदित्यो मित्रावरुणं तेजो दोग्धीति । विरवाः । पिन्वथश्च युवाम् । आदित्यस्य । अपः । तो वाम् । आदित्यस्यैकः । रश्मिः । अनुवर्तते ।

अधारयतं पृथिवीमुत द्यां मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।

वर्धयंतुमोषधीः पिन्वतुं गा अवं वृष्टिं सृजतं जीरदान् ॥ ३ ॥

[अधारयतम् ।] अधारयतम् । पृथिवीम् । अपि च । द्याम् । हे मित्रावरुणा ! राजानो ! हविर्भिः ।

१. वपुष्मतां तेजोवतामग्न्यादीनाम् । मत्वर्थलक्षणा, अथवा व्यधिकरणपठौ । देवानां वपुषां शरीराणां श्रेष्ठम् । मण्डलं हि सूर्यस्य वपुःस्थानीयम् Sy.

२. प्रशस्यम् Sy.

३. अपश्यम् । अथवा वां युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मण्डलमपश्यमिति व्याख्येयम् । 'मित्रं वा अहः' (TB.1.7.10.1.) इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यत्वादित्याशयेन Sy.

४. VM. ignores ध्रुवम् ॥ ध्रुवं शाश्वतमपश्यमिति सम्बन्धः Sy.

५. अतिप्रशस्तमित्यर्थः Sy.

६. वं P. युवयोः Sy.

७. दाशिव P. दुग्धे Sy.

८. किं तदित्युच्यते । सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वादित्यः Sy.

९. महत्त्वानन्तादित्यन्तत्र P. दहत्वागन्तादित्यस्तत्र D. १०. स्यावरभूता अपः Sy.

११. अहोभिर्वर्धतुं सम्बन्धिभिः Sy.

१२. अपो हवि रादित्य P. अपो हरादित्या D.

१३. सर्वाः Sy. १४. वर्धययः Sy.

१५. स्वयं सत्परादित्यस्य Sy.

१६. अवस्ती P. धेनाः लोकानां प्रीणयित्रीर्युतीः

Sy. १७. युवयोः Sy.

१८. अप्रतियोगी Sy.

१९. पविः । पविरिति रथस्य नेमिः 'पवी रथनेमिर्भवति' (N.5.5.) इति यास्कवचनात् । तथाप्यत्र लक्षितलक्षणया रथे वर्तते केवलचक्रस्यावर्तनायोगात् । युवयोरेको रथः Sy.

२०. अनुक्रमेण परिभ्रमति Sy.

२१. VM. ignores आ ।

२२. The *pratika* is supplied by the Editor.

२३. हे देवो ! युवाम् । वरुणा । प्रतियोग्यपेक्षया द्विवचनम् । अत्र पादादित्वादाद्यं पदं न निहन्यते । वरुणेत्येतस्य तु 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्यैव पादादित्वादिनिघातत्वं युक्तम् । नैवं भवति । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति वरुणेत्येतस्यामन्त्रितसमानाधिकरणत्वादस्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमानवत्त्वाभावेन पादादित्वाभावादुत्तरस्य निघातत्वं युक्तम् Sy.

२४. राजानो P., D. मित्रभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययोः सकाशात्तो मित्रराजानो Sy.

२५. Omitted by D. तेजोभिः स्वसामर्थ्यः Sy.

वर्धयतम् । ओषधीः । पशून्वापि । पिबन्तम् । वृष्टि च । अवसृजतम् । क्षिप्रदानौ !

आ वामश्वासः सुयुजो वहन्तु यतरश्मय उप यन्त्वर्वाक् ।

धृतस्य निर्णिगन् वरते वामप सिन्धवः प्रदिवि चरन्ति ॥ ४ ॥

आ वाम् । आवहन्तु । वाम् । अवाः । सुयुजः । नियतप्रपहाः । उपगच्छन्तु । अभिमुखम् ।
धृतस्य । रूपम् । वाम् । अनुवर्तते । परिवृतेनावामुदकेन ? उपक्षरन्ति युवयोः सकाशात् । प्रदीप्तैर्जतरिक्षे ।

अनु श्रुताममतिं वर्धदुर्वीं बहिरिव यजुषा रचमाणा ।

नमस्वन्ता धृतदक्षाधि गते मित्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ॥ ५ ॥

अनु श्रुताम् । विश्रुतम् । भवतो रूपम् । वर्धत् । विस्तृतम् । बहिरिव । यजुषाऽध्वर्युरूपम् ।
रचमाणा हविष्मन्ती । धृतबली । रथस्वोपरि । अन्वासाथे । पृथिवीषु । अन्तर्देवयजनेषु ।

अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा यं त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।

राजांना चत्रमहंणीयमाना सहस्रस्थूणं विभृथः सह द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता । कविहिंसाकर्माहिंसितहस्ती । यजमानाय । अत्यन्तं रक्षको । हे मित्रावरुणौ !

१. ०यत P., D. वर्धयत वृष्टिप्रेरणेन Sy.

२. ०तः D. गवाशवादीन् वर्धयतम् Sy.

३. अवाङ्मुखं प्रेरयतम् Sy.

४. हे मित्रावरुणौ ! Sy. ५. युवाम् Sy.

६. मुष्टु रथे युक्ताः सन्तः Sy.

७. निगतः P. सारथिनियतप्रपहास्ते Sy.

८. उपयन्तु Sy. ९. प्रवाक् Sy.

१०. धृतस्य P. प्रधृतस्य D. उदकस्य Sy.

११. रूपाः P. रूपां D.

१२. अनुगच्छति Sy. १३. ०तेनीवाः P.

१४. उपगच्छन्ति युवयोरनुग्रहात् Sy.

१५. पुराणाः Sy. 'प्रदिवि' इति पुराणनाम Ngh. ३.२७. १६. VM. ignores सिन्धवः ।

१७. विश्रुताम् Sy.

१८. ०य P., D. शरीरवीप्तिमित्यर्थः Sy. अमतिम् ।
रूपनामितत् Ngh. ३.७.

१९. वर्धयत् P. अनुवर्धयन्ती Sy.

२०. यतः । स यथा Sy.

२१. मन्त्रेण रक्ष्यते तद्वत् Sy.

२२. ०र्युषः P. ०र्युषः D.

२३. पालयन्ती Sy. २४. अन्नवन्ती Sy.

२५. हे आत्तबली ! Sy.

२६. रथे Sy. 'रथोऽपि गतं उच्यते' (N. ३.५.) ।
'आ रोहयो वरुण मित्र गतम्' (RV. V. ६२.८.) इति Sy.

२७. उपचं सा साथे P. उपविशयः Sy.

२८. यागभूमिषु Sy.

२९. ०वीस्वन्त दे० P. मध्ये Sy.

३०. VM. ignores मित्र and वरुण ॥ हे मित्रावरुणौ ! युवामुक्तलक्षणी सन्तौ Sy.

३१. अक्रवि० D. ३२. ०विहिंसाकर्मा हिंसाकर्मा हि० P. कविहिंसाकर्मा हि० D.

३३. अक्रुपणहस्ती । दानशूरावित्यर्थः Sy.

३४. शोभनस्तुतिकर्त्रे Sy.

३५. परस्तात् पातारी रक्षितारी Sy.

३६. हे मित्रावरुणौ ! युवाम् Sy.

यम् । रक्षयः । देवयजनेषु । तस्मै यजमानाय धनम् । अकुर्वन्ती प्रयच्छयः । तौ युवाम् । सहस्रस्थूणम् ।
रथं च । सह । धारयथः ।

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते दिव्यश्वाजनीव ।
भद्रे क्षेत्रे निर्मिता तिल्विले वा सनेम मध्वो अधिगर्तस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यनिर्णिक् । हिरण्यरूपा । अयोमयी च । अस्य रथस्य । स्थूणा । विभ्राजते च । सान्तरिक्षे ।
अश्वजनीव । अवलम्बमाना । भद्रे सुकल्याणे । उद्गताक्षेत्रे । प्ररुद्धसस्ये उत्पन्न ? वाशब्द उपमाधीयः ।
तिलतिर्गतिकर्मा । अन्नमिव । भजेम, उदकम् । रथे स्थितम् ।

हिरण्यरूपमुपसो व्युष्टावयःस्थूणमुदितौ सूर्यस्य ।
आ रोहथो वरुण मित्र गर्तमर्तश्चक्षथे अदितिं दितिं च ॥ ८ ॥

हिरण्यरूपम् । हिरण्यरूपम् । उपसि । व्युष्टावयम् । अयःस्थूणम् । सूर्ये । उदिते प्रातरित्यर्थः ।

१. यजमानम् Sy. २. तस्मै मुकुते अक्रविहस्ता परस्या च भवथ इति सम्बन्धः Sy.
३. VM. seems to explain इलासु and अन्तः together as देवयजनेषु ॥ यागभूमिषु मध्ये Sy. ४. धन P.
५. द्वौ परस्परम् Sy. ६. अनेका-
वष्टम्भकस्तम्भोपेतं सौधाविरुपं गृहं च Sy.
७. साहित्येन Sy. ८. ०य P., D. मुकुते यजमानाय । अथवा क्षेत्रं बलमपरिमिताभिः स्थूणाभिरुपेतं रथं चागमनार्थं सह धारयथः Sy.
८. VM. ignores राजाना ॥ राजाना राज-
मानी Sy. १०. अनयो रथो हिरण्य-
निर्णिक् हिरण्यरूपः Sy. निर्णिगिति रूपनाम Ngh. ३. ७. ११. ०पयो मयि D. अयो-
विकारा इत्यर्थः । अयोमया वा तादृशो रथः Sy. अय इति हिरण्यनाम Ngh. १. २.
१२. कीलकावयः Sy. १३. चासावन्तं P.
१४. अश्वा व्यापनशीला मेघाः । तानजति गच्छ-
तीत्यश्वाजनी विद्युत् । सेव दिवि भ्राजते Sy.
१५. स्थूणा यूपयष्टिरवस्थितः Sy.
१६. ०णा P. कल्याणे स्तुत्ये वा Sy.
१७. क्षेत्रे देवयजने Sy.
१८. 'तिल स्नेहने' । तिलः स्निग्धा इला भूमिर्यस्य
तत् क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनम् । धृतसोमादिना स्निग्धे भद्रे च क्षेत्रे Sy.
१९. The passage, तिलतिर्गतिकर्मा should immediately follow प्ररुद्धसस्ये ।
२०. ०न्नमिला P. मध्वः मधुपूर्णम् Sy.
२१. सम्भजेम Sy.
२२. गर्तस्य गर्तं रथम् । कर्मणि षष्ठ्यी । अधीति पूरणः । अथवा गर्तस्याधि रथस्योपरि मध्वो मधु सोमरसं सनेम स्थापयमेत्यर्थः Sy.
२३. अतविदात्रेय एतया त्रिष्टुभा मित्रावरुणावस्तौत् । राजसूयेऽभिषेचनीयो नाम क्रतुः, तत्र यजमानस्य रथमारुह्यसतो गृहीतेषु घनुष्की बाहू अनयाऽभि-
मन्थ्येते । तावेवात्र मित्रावरुणाबिभ्रेतावधि-
देवताभिप्रायेण । . . . इति तादृच्येते Dur. अतविद आर्यम् SKN.
२४. हिरण्यसदृशवर्णम् Dur. २५. उपसः Dur.
२६. प्रातःकाल इत्यर्थः Sy. व्युच्छेदकाले Dur. व्युच्छन्नवेलायाम् SKN.
२७. अयोमयशङ्कुम् Sy. एवंरूपम् अयोमयं स्थूणम् Dur. अयोमयी स्थूणा, अतिस्थूला वा यस्य तम् SKN. २८. उदितौ उदये । स एव कालः प्रकारान्तरेणोक्तः Sy. उदयकाले Dur. उदयवेलायाम् SKN. २९. प्रेतारं P.

हे मित्रावरुणौ ! रथम् । आरोह्यः । अस्माद् रथात् । पश्यथः । अदीनम् । दीनम् । च जनम् ।

यद्वंहिष्टं नातिविधे सुदानु अच्छिद्र शर्म भुवनस्य गोपा ।

तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिषासन्तो जिगीवांसः स्याम ॥ ६ ॥

यद् बंहिष्टम् । यत् । अतिशयेन बहुलं विस्तृतम् । न च । शत्रूणामतिविधातुं शक्यं भवति । हे शोभनदानो ! अच्छिद्रम् । गृहम् । हे भुवनस्य, गोपायितारो ! तेन । अस्मासु । हे मित्रावरुणौ ! रसात् शत्रून् । सम्भक्तुमिच्छन्तो वयम् । तेषां जेतारः । स्याम ।

इत्थं व्याख्यत् सप्तविंशमध्यायं माधवाह्वयः ।

जगतामेकवीरस्य विषये निवसन् सुखम् ॥

१. हे मित्र ! हे वरुण ! युवाम् Sy. हे वरुण ! हे मित्र ! SKN.

२. स्वम्. . . रथम् Dur. रथमात्मीयम् SKN.

३. आरोह्यः यत् प्राप्तुम् Sy. यौ युवामेतस्मिन् काले. . . आरोह्यस्ती युवां ब्रवीमि ममाप्येवं रथं गतमेतस्मिन् विधावङ्गभूतं तत्सरूपमेव साम्प्रतमारोहतम् Dur. आरोह्यो युवाम् SKN.

४. अस्माद्धेतोः Sy. अत एनमारुह्य Dur. अनन्तरमिति शेषः SKN.

५. रथं P. रथां D.

६. कुरुतमित्यर्थः Dur. लोकपालो हि मित्रावरुणौ, यच्च यत् करोति शुभमशुभं वा तत्सर्वं पश्यथः SKN.

७. ०दि० P. अदीनमनुपक्षीणमात्मपक्षम् Dur. 'दीङ् क्षये' . . . अक्षीणं च कर्म । अथवा, अदिति दिति चेति ददातेरैते रूपे । अदातारं दातारं च हविषाम् SKN.

८. क्षण्डितां प्रजाविकां च Sy. दीनं चोपक्षीणम-मित्रपक्षमित्यर्थः Dur. क्षीणम् SKN.

९. Omitted by D. गतं सभास्थाणुः । गृणातेः । सत्यसङ्गरो भवति । . . . रथोऽपि गतं जच्यते । गृणातेः स्तुतिकर्मणः । स्तुततमं यानम् । 'आ रोह्यो वरुण मित्र गतंम्' इत्यपि निगमो भवति N.3.5., SKN. II.132.

१०. दाक्षायणयज्ञे 'यद्वंहिष्टम्' इति नवमी द्वितीयस्याममावास्यायां मित्रावरुणस्य हविषो याज्या । सूत्रितञ्च—'आ नो मित्रावरुणा यद्वंहिष्टं नातिविधे सुदानु' (ĀSS. 2.14.) इति । मित्रावरुणे पशौ हविष एषेव याज्या । सूत्रितञ्च—'यद्वंहिष्टं नातिविधे सुदानु हिरण्यगर्भः समवर्तताये' (ĀSS.3.8.) इति Sy.

११. बहुतमम् Sy.

१२. अतिवेद्धुमशक्यं शर्मोति शर्मविशेषणम् । 'व्यध ताडने' इत्यस्मादत्युपपदे कृत्यार्थे केन् साम्प्रसारणं च । तादृशं शर्म धारयथः Sy.

१३. अनवच्छिद्रम् Sy.

१४. सुखं गृहं वा Sy.

१५. गोपा युवाम् Sy.

१६. शर्मणा Sy.

१७. ०स P. अस्मान् Sy.

१८. धनानि सम्भक्तुमिच्छन्तो वयम् Sy.

१९. ०तो P.

२०. शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छन्तः Sy.

२१. भवेम Sy.

२२. ०सत् P.

२३. Ms. D. puts the figure ॥ ६२ ॥ here to indicate the end of the sixty-second hymn. No such number is given in P.

[चतुर्थोऽध्यायः ॥]

‘ऋतस्य गोपौ’ अध्यायं व्याचिख्यासति माधवः ।
 पूरणत्वापूरणत्वे वाच्यमेव प्रदर्शयन् ॥१॥
 अवान्तरेषु वाक्येषु बहुष्वावर्तते क्रिया ।
 ‘अश्याम तं काममग्ने’ इत्याद्यत्र निदर्शनम् ॥२॥
 ‘येनाव तुर्वशं यदु येन कर्ष्व धनस्पृतम्’ ।
 एवंविधेऽनुषङ्गेण वाक्यार्थस्य प्रदर्शनम् ॥३॥
 अनुषङ्गाय येनेति पुनरावर्तते पदम् ।
 अतो न तादृशेष्वस्ति पूरणत्वमिति स्थितिः ॥४॥
 ‘नहि ते’ क्षत्रं न सहः’ ‘न जातो न जनिष्यते’ ।
 एवम् ‘अन्वाहु मासाः’ च तादृशाश्च न पूरणाः ॥५॥
 ‘भवन्तु नः सुत्रात्रासः सुगोपाः’ इति दृश्यते ।
 त्राणगोपनयोर्भेदाच्च गोपा इति पूरणः ॥६॥
 ‘समानो वीं जनिता’ इति ततश्च ‘भ्रातरा युवम्’ ।
 इत्यर्थो भ्रातरेत्येतत्ततश्चात्र न पूरणम् ॥७॥

१. षोड्या० D. बोध्या० P. गोपाबध्या० R.
२. RV.VI.5.7.; RV.V.63.1.
३. P. reads अश्याग्निदर्शनं and D. reads अश्याग्निदर्शनं for अश्याम तं काममग्ने इत्याद्यत्र निदर्शनम् ।
४. ०श P. तुवश D.
५. कर्ष्वन्धस्पृतं D. RV.VIII.7.18.
६. ०ति D.
७. RV.I.24.6.
८. P. reads न जात्र प्रकृष्यते and D.

reads न जात्र प्रकृष्यते for न जातो न जनिष्यते । RV.I.81.5.

९. अन्वाह D.
१०. RV.X.89.13.
११. ०णः P.
१२. ०ष D. RV.VI.51.11.
१३. त्राणनावनयोः D. १४. ०णं P., D.
१५. RV.VI.59.2.
१६. तत P., D.
१७. RV.VI.59.2.

सूर्याश्वानामियं संज्ञा या 'भद्रा अश्वा हरितः ।
 हरित्रामधेया अश्वा अस्येत्यर्थं प्रदर्शयेत् ॥८॥
 एवंविधेषु नैकस्य प्राज्ञा इच्छन्ति निर्वचः ।
 'तुयं' श्येनेभिर्राशुभिः' निर्ब्रूयात्तादृशानिति ॥९॥
 'पशुं न नष्टमिव' दृश्येते नञ्जिबौ सह ।
 विशेषणे विशेष्ये च पशुमिव नष्टमिव ॥१०॥
 तत्रैकं पूरणं केचिदिच्छन्त्यन्ये तु मन्वते ।
 ऋषिस्वभावाद् दृश्येते विशेषणविशेष्ययोः ॥११॥
 'अर्चन्तस्त्वा हवामहेऽर्चन्तः समिधीमहि' ।
 तृतीयोऽर्चन्त इत्येष केषांचित् पूरणो मतः ॥१२॥
 ह्वानं समिन्धनं चैव कुर्महेऽर्चनपूर्वकम् ।
 रक्षणायेति मन्त्रार्थस्तत्रैकमतिरिच्यते ॥१३॥
 'न ते' वर्तास्ति राधस इन्द्र देवो न मर्त्यः' ।
 पादस्य प्रथमस्यात्र प्रपञ्चस्तदनन्तरः ॥१४॥

१. हरतः P. हरित्व D. RV.I.115.3.
२. नेच्छ० D.
३. निर्वचि P. नर्वचि D.
४. रुचं P.
५. श्येनाभि० D.
६. RV. VIII.5.7.
७. निब्रू० P., R.
८. RV.I.116.23..
९. दृश्यते P.
१०. नश्चिजीबौ P., D.
११. ०चिमच्छन्त्य ते P.
- ०चिमिच्छन्त्य ते D.

१२. ऋषिप्रभावाद् P.
१३. ०स्त्वां D.
१४. RV.V.13.1.
१५. इत्येषः R.
१६. पानं R.
१७. पानसमिद्धेनञ्चय P.
- वानसमिद्धेनञ्चय D.
१८. ०क क्षति० R.
१९. ०रिच्यति P.
२०. वर्तात्रि P. वर्तास्ति D.
२१. देवे D.
२२. RV.VIII.14.4.

एवं पादो द्वितीयोऽत्र न पूरण इति स्थितिः ।

देवशब्दस्य पादेन मुख्येनैकेऽन्वयं विदुः ॥१५॥

‘शिक्षेयमस्मै दित्सेयं शचीपते मनीषिणे’ ।

दद्यामपि च दित्सेयमेवञ्चात्र न पूरणम् ॥१६॥

‘विश्वे’ गन्त मरुतो विश्वे’ विश्वे अद्य मरुतः ।

आवर्तते विश्वशब्दस्तं चेच्छति न पूरणम् ॥१७॥

गमने रक्षणे चैव सर्वेषां ह्यन्वयो मतः ।

व्युत्पत्त्यर्थमृचोऽस्माभिरित्थं बह्वचः प्रदर्शिताः ॥१८॥इति॥

V.63.

ऋतस्य गोपावधिं तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणां परमे व्योमनि ।

यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते दिवः ॥ १ ॥

११ ऋतस्य गोपौ । अर्चनाः १२ सत्यस्य । गोपायितारी । अधितिष्ठथः । रथम् । सत्यकर्माणां ।
परमे । अन्तरिक्षे । यम् । अस्मिन् लोके । मित्रावरुणौ । रक्षयः । युवम् । तस्मै । वृष्टिः । उदकवती ।
दिवः । पतति ।

१. एवञ्चनद्वितीयो नू P. एवञ्चनब. . . द्वि०
D. २. तव० P. ०दव० D.

३. पादने P., D. ४. ०के द्वयं P., D.

५. RV.VIII.14.2.

६. गन्त गन्त D.

७. RV.V.43.10. ८. विश्वेष्ट P., D.

९. RV.X.35.13.

१०. ०त्यर्थं० P., D.

११. ‘ऋतस्य गोपौ’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तम् ।
अत्रेयमनुक्रमणिका ‘ऋतस्य सप्ताचनानां जाग-
तम्’ (KSA.28.63.p.21.) इति । आत्रे-
योऽर्चनानां नाम ऋषिः । जपती छन्दः ।
तुष्टादिपरिभाषया (KSA.12.3.p.3.)
मित्रावरुणौ देवता । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

१२. ०नातः P., D.

१३. हे ऋतस्य उदकस्य रक्षितारी ! Sy.

१४. अधितिष्ठतिष्ठतः D. आरोह्योऽस्मद्यजमा-
गमनावंम् Sy.

१५. सत्यधर्माणां युवाम् Sy.

१६. निरतिशये Sy.

१७. आकाशे Sy.

१८. यजमानम् Sy.

१९. अस्मिन् यज्ञे Sy.

२०. युवाम् Sy. २१. यजमानाय Sy.

२२. पर्जन्यः Sy.

२३. उदक० P. उदकम् Sy.

२४. धुलोकात् Sy.

२५. सिञ्चति वर्धयति Sy.

सम्राजविष्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्वर्दशा ।

वृष्टिं वां राधो अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि चरन्ति तन्यवः ॥ २ ॥

सम्राजो । अस्य । भूतजातस्य । ईश्वरो । सर्वद्रष्टारो । हे मित्रावरुणो ! यज्ञे । राजयः । तो
वाम् । वृष्टिम् । धनम् । अमृतत्वं च । याचोमहे । द्यावापृथिवी । चरन्ति । गर्जितशब्दाः ।^{११}

सम्राजा उग्रा वृषभा दिवस्पती पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी ।

चित्रेभिर्भ्रूरुपं तिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असुरस्य मायया ॥ ३ ॥

सम्राजो । सम्राजो । उद्गूर्णो^{१२} । वषितारो । दिवः । पती । पृथिव्याश्च । मित्रावरुणो । विद्र-
ष्टारो । चित्रैः । मेघैः सह । गर्जितशब्दम् । उपतिष्ठथः । वर्षयथश्च । पर्जन्यस्य । कर्मणा । सुलोकम् ।

माया वां मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधम् ।

तमभ्रेण वृष्ट्या गूह्यथो दिवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमन्त ईरते ॥ ४ ॥

माया वाम् । कर्म । युवयोः । हे मित्रावरुणो ! दिवि । श्रितम्^{१३} । किं च भवत्येषितः सूर्यः^{१४} । ज्योतिः^{१५} ।
वितृजति । चित्रम् । आयुधमन्तरिक्षे । तम् । अभ्रेण । वृष्ट्या च । गूह्यथः । दिवि तत्र । पर्जन्य । उद-
कद्रप्साः । मधुमन्तः । पतन्ति ।

१. भुवनस्य Sy.

२. सम्यगराजमानो युवाम् Sy.

३. स्वर्गस्य द्रष्टारो युवाम् Sy.

४. अस्मद्यन्ते सम्राजाविति सम्बन्धः Sy.

५. ईशाये Sy.

६. यज्ञारायथस्तौ P. युवाम् Sy.

७. वृष्ट्याख्यं धनम् Sy.

८. स्वर्गं च Sy. ९. प्रार्थयामहे । अथवा
वृष्टिं धनममृतत्वं चेमहे Sy.

१०. वि is omitted by P., D. विविधं प्राप्नु-
वन्ति Sy. ११. ०शब्दां P., D.

युवयोः विस्तृता रश्मयः Sy.

१२. VM. ignores वि ।

१३. सम्यग् राजमानो Sy.

१४. उद्गूर्णबलो Sy.

१५. सुलोकस्य Sy. १६. स्वामिनो Sy.

१७. पृथिव्याश्च पती Sy. १८. सर्वस्य द्रष्टारो

मित्रावरुणो । एवं महानुभावो Sy.

१९. चायनीयैः Sy. २०. स्तोत्रम् Sy.

२१. उदकनिरसितुः पर्जन्यस्य Sy.

२२. प्रज्ञया सामर्थ्येन Sy. २३. माया Sy.

२४. आश्रिता, कैवा युवयोर्माया ? उच्यते Sy.

२५. ०तःस्तू० D. सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः Sy.

२६. ०ति P. दीप्यमानः Sy.

२७. परिभ्रमत्यन्तरिक्षे Sy.

२८. चायनीयम् Sy.

२९. चितामायायुधं P. उक्तलक्षणायायुधरूपः । शत्रु-
मारकत्वादायायुधमुच्यते Sy. ३०. सूर्यम् Sy.

३१. अभ्रेण D. मेघेन Sy.

३२. Omitted by P.

३३. ०थे च D. गोपायथः Sy.

३४. हे पर्जन्य ! देव ! मित्रावरुणाभ्यां वृष्ट्यर्थं
प्रेरितेन त्वया Sy.

३५. ईर्यन्ते । त्वत्सृष्टा वा गच्छन्ति Sy.

रथं युञ्जते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गविष्टिषु ।

रजोसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवो दिवः सम्राज्ञा पर्यसा न उच्चतम् ॥ ५ ॥

रथं युञ्जते । रथम् । युञ्जते । मरुतः । उदकारम् । सुदारम् । शूरः । इव युद्धाय । हे मित्रा-
वरुणौ ! दिवसागमनेषु । ततो लोकान् । चित्रा । विचरन्ति । तन्यवः । दिवः । सम्राज्ञौ । पर्यसा ।
अस्मान् । सिञ्चतम् ।

वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदति त्विषीमतीम् ।

अभ्रा वसत मरुतः सु मायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसम् ॥ ६ ॥

वाचं सु । वाचम् । सुष्ठु । वदति । हे मित्रावरुणौ ! अभ्रवतीम् । पर्जन्यः । चित्राम् । दीप्ति-
मतीम् । अभ्राणि । आच्छादयत । हे मरुतः ! सुकर्मणा । द्याम् । वर्षयतम् । अरुणवर्णाम् । निर्मलां
मित्रावरुणौ !

धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।

ऋतेन विश्वं ध्रुवन वि राजथुः सूर्यमा धत्थो दिवि चित्र्यं रथम् ॥ ७ ॥

धर्मणा । कर्मणा । हे मित्रावरुणौ ! प्राज्ञौ ! व्रतानि । रक्षेथे । पर्जन्यस्य । प्रज्ञया च ।

१. रथं युञ्जते omitted by P.

२. हे मित्रावरुणौ ! युवयोरनुग्रहात् Sy.

३. अश्वयोजयन्ति Sy.

४. उदकारम् Sy.

५. शोभनाक्षडारम् Sy.

६. स यथा युद्धार्थं रथं युनक्ति तद्वत् Sy.

७. गवामुदकानामेषणेषु निमित्तेषु Sy.

८. चायनीयानि Sy.

९. विविधं चरन्ति Sy.

१०. ततास्ते मरुतः Sy.

११. क्षुलोकात् Sy.

१२. ०जो P. तस्मात्तः सहितौ हे सम्राज्ञौ !

युवाम् Sy.

१३. उदकेन Sy. १४. पापं P.

१५. सु पं P. सुं वा D.

१६. गर्जनशब्दम् Sy.

१७. ०न्ति P., D. शब्दयति वृष्ट्यर्थम् Sy.

१८. हे मित्रावरुणौ ! युवयोरनुग्रहात् Sy.

१९. अभ्रसाधिकाम् Sy. २०. मेघः Sy.

२१. ०त्रा D. चायनीयाम् Sy.

२२. मेघान् Sy. २३. आच्छादयन्ति Sy.

२४. ०णम् P. In padapāṭha सु । मायया ।
cf. Sy. (RV.V.64.2. and V.65.3.)
on सुचेतुना which he analyses in
PP. as सुचेतुना and सु । चेतुना
respectively. ॥ स्वप्रज्ञया युषां पर्जन्येन
मरुद्भिश्च सह Sy.

२५. ०तंमरणं D. ०णम् P.

२६. ०ला P., D. अपापां वृष्ट्यविधातिनीम् Sy.

२७. जगद्धारकेण वृष्ट्यादितक्षणेन कर्मणा Sy.

२८. प्रज्ञौ D. प्राज्ञौ युवाम् Sy.

२९. त्रा० P. यज्ञादिकर्माणि Sy.

३०. पालयथः Sy.

३१. वर्जं P. मेघानां निरसितुः पर्जन्यस्य Sy.

तेजसोदकेन वा । विश्वम् । भुवनम् । विराजयथः । दिवि । आधत्थः । सुवीर्यम् । चित्रवर्णम् । रथम् ।

V.64.

वरुणं वो रिशादसमुचा मित्रं हवामहे ।

परि व्रजेव बाह्वोर्जगन्वासा स्वर्णरम् ॥ १ ॥

"वरुणम् । वरुणम् । बुध्माकम् । रिशतामसितारम् । स्तुत्या । मित्रं चान्येभ्यः । परिभवामहे ।

बाह्वोः । वजानीव यथा बाहुभ्यां कश्चित् गच्छन्तं निरुद्धि । गच्छन्तौ । सर्वजनोपेतं तं देशम् ।

ता बाहवा सुचेतुना प्र यन्तमस्मा अर्चते ।

शेवं हि जार्यं वां विश्वासु चासु जोगुवे ॥ २ ॥

ता बाहवा । ता । बाहू । सुप्रजानौ । प्रयच्छन्तम् । अस्मै । स्तुवते । सुखकरम् । हि । स्तोत्रम् ।

युवयोः । सर्वासु । भूमिषु । शब्दते ।

१. उदकेन यजेन वा निमित्तेन Sy.
२. सर्वम् Sy. ३. भूतजातम् Sy.
४. ०था P. विदीपयथ इत्यर्थः Sy.
५. सुलोके Sy.
६. VM. construes आ with धत्थः but Sy. explains आ as च ॥ सूर्यं च Sy.
७. बाधात्थः P. धाबाधत्थं D. धारयथो जगदुपकारार्थम् Sy. ८. सू० D.
८. पूज्यम् Sy. १०. रहणस्वभावम् Sy. Ms. D. puts the figure ॥६३॥ here to indicate the end of the sixty-third hymn. No such number is given in P.
११. 'वरुणं वः' इति सप्तचर्मष्टमं सूक्तमचनानस आर्यं मैत्रावरुणम् । षड्कृत्यन्तपरिभाषयानुष्टुभम् । अन्त्या षड्भितः । 'वरुणं षड्कृत्यन्तं तु' (KSA.28.64.p.21.) इत्यनुक्रमणिका, विनियोगो लैङ्गिकः Sy.
१२. एवंविधं वरुणम् Sy.
१३. युवयोर्मध्ये । व्यत्ययेन बहुवचनम् Sy.
१४. ०शाम० P., D. रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तेषां प्रेरकम् Sy. १५. मन्त्रेण Sy.

१६. उक्तलक्षणं मित्रं च Sy.
१७. ०रिहवा० is suggested for परिभवा० ॥ आह्वयामः Sy.
१८. माह्वो P. ०ह्वो D. बाह्वोर्वलेन Sy.
१९. प्रजने P. व्रजेने D. अथ अवपुत्योच्यते गोयूयानीव Sy. २०. निरुद्धि D.
२१. परिगच्छन्तौ Sy.
२२. ०नोवेकान्तं P. स्वर्गस्य नेतारम् । एतद् व्यवहितमप्युभयत्र सम्बध्यते Sy.
२३. युवाम् Sy. २४. बहु P. बाहुना Sy.
२५. सुप्रजानौ D. सुष्ठु प्रजात्रा । प्रयासभूयस्त्वं जानता इत्यर्थः । यद्यप्यात्मैव ज्ञाता न हस्तस्तथापि तद्धर्ममत्रारोप्य स्तूयते । यद्वैतत् तावित्यस्य विशेषणम् । मुजानावित्यर्थः । शोभनहस्तेन Sy.
२६. अभिमतं सुखं प्रगमयतम् । अन्तर्भावित्यर्थो द्रष्टव्यः । यमिर्दानकर्मा वा द्रष्टव्यः । प्रयच्छन्तमित्यर्थः Sy. २७. स्तुवते मह्यम् Sy.
२८. सुखम् Sy. २९. स्तुत्यम् Sy.
३०. युवयोः सम्बन्धि युवाभ्यां कृतं वा Sy.
३१. गच्छति व्याप्नोति । अयं गतिकर्मा । अथवा जोगुवे सर्वत्र शब्दयामीत्यर्थः Sy. अथवा गवते इति गतिकर्माणो Ngh. 2.14.

यन्नूनमश्यां गतिं मित्रस्य यायां पथा ।

अस्य प्रियस्य अर्मण्यहिंसानस्य सश्वरे ॥ ३ ॥

यन्नूनम् । यदि । खलु । गतिम् । प्राप्नुयाम् । तदानीं मित्रप्रदिष्टेन । पथा । यायाम् । अस्य । प्रियस्य । सुखे हि । अहिंसतः । सक्ता भवन्ति स्तोतारम् ।

युवाभ्यां मित्रावरुणोपमं धेयामृचा ।

यद् नये मधोनां स्तोतृणां च स्पर्धसे ॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । हे मित्रावरुणौ ! युवाभ्याम् । उपमानभूतं हविः प्रयच्छामि । ऋचा । यत् । खलु हविष्मताम् । स्तोतृणाम् । च । गृहे । भवतोः पूरणा भवति तदिति ।

आ नो मित्र सुदीप्तिभिर्वरुणश्च सधस्थ आ ।

स्वे नये मधोनां सखीनां च वृधसे ॥ ५ ॥

आ नः । आगच्छतम् । अस्मान् । सुदानैः । मित्रावरुणौ ! गृहे तदेवाह—स्वे । गृहे । हविष्मताम् । स्तोतृणाम् । चास्माकम् । वधनायेति ।

१. यानुनम P. यातूनम D.

२. यवा Sy. ३. इदानीम् Sy.

४. गमनम् Sy.

५. अश्यां प्राप्नुयाम् । यद्योगादनिघातः Sy.

६. तदा मित्रभूतस्य Sy.

७. मार्गेण । मित्रप्रापकेण मार्गेण Sy.

८. गच्छेयम् । 'मित्रो नयतु विद्वान्' (RV. I.90.1.) इत्यादिषु मित्रस्येष्टदेशगमयितृत्वं प्रसिद्धम् । न केवलमहमेक एव गन्ता किन्तु सर्वेऽपि तथागमभित्याह Sy.

९. मित्रस्येत्यर्थः Sy.

१०. गृहे स्थाने वा Sy.

११. ०त P., D. यतोऽयमहन्ता अतः प्रिय इत्यर्थः । तस्य Sy. १२. सङ्गताः Sy.

१३. स्तोत्रम् P.

१४. दातव्यम् Sy.

१५. उप समीपे मीयमानं धनम् Sy.

१६. धारयामि Sy.

१७. उवा D. स्तुत्या साधनेन Sy.

१८. युवाभ्यां सकाशादाप्तं धनम् Sy.

१९. धनवतामदातृणाम् Sy.

२०. स्पर्धनाय भवति । धनिकानां स्तोतृणां च धनाधिक्यविषये स्पर्धा भवतीत्यर्थः । अपरि-मितं धनं भवतीति भावः Sy.

२१. Omitted by P. २२. अस्माकम् Sy.

२३. सुदीप्तिपुक्ती युवाम् Sy.

२४. VM. explains मित्र and वरुण together as मित्रावरुणौ but Sy. explains them separately as हे मित्र ! त्वं च वरुणश्च ।

२५. सहस्थाने यज्ञे Sy.

२६. Omitted by P. स्वकीये Sy.

२७. धनवताम् Sy.

२८. युवयोः सखिभूतानाम् Sy.

२९. VM. explains आ and च once only. द्वितीय आकारोऽनर्थक आदराद्यर्थे वा Sy.

युवं नो येषु वरुण क्षत्रं बृहच्च विभृथः ।

उरु णो वाजसातये कृतं राये स्वस्तये ॥ ६ ॥

युवम् । युवाम् । अस्मभ्यम् । येषु स्तोत्रेषु सत्सु । बलम् । महत् । च धनम् । विभृथः । तेषु सत्सिद्धानीमस्माकम् । सङ्ग्रामार्थम् । बहु कर्तव्यम् । कृणुतम् । धनाय । अविनाशाय च ।

उच्छन्त्यां मे यज्ञता देवक्षत्रे रुशद्गवि ।

सुतं सोमं न हस्तिभिरा पृढभिर्धौवतं नरा विभ्रतावर्चनानसम् ॥ ७ ॥

उच्छन्त्याम् । उच्छन्त्यामृषिः । मम् । यष्टव्यौ । देवक्षत्र आदित्यस्तस्मिन् । दीप्यमानतेजसि । पाणिभिः ? हस्तवद्भिः । सुतसोममाधातुम् । विभ्राणौ । पतद्भिरश्वैरिति ।

१. अस्माकम् Sy.

२. येषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु Sy.

३. सं सु P., D.

४. ब्रह्म परिवृढमन्नम् Sy.

५. विभ्रणः P. विभ्रतः D.
धारयथः Sy.

६. युवाभ्यां धृतमन्नं च नः अस्मभ्यम् Sy.

७. अन्नस्य लाभाय यज्ञाय वा Sy.

८. विस्तीर्णम् Sy.

९. कुरुतम् Sy.

१०. Omitted by P.
क्षेमाय च Sy.

११. VM. ignores वरुण ॥ हे मित्रावरुणौ !
Sy.

१२. उच्छन्त्याम् उषसि मे सोममिति सम्बन्धः Sy.

१३. मवीयम् Sy.

१४. य व्यौ D.

१५. देवानां क्षत्रं बलं यस्मिन् यज्ञे तद्देवक्षत्रम् ।
तस्मिन् Sy.

१६. रोचमानरश्मौ प्रातःसवने Sy.

१७. पृढभिः is suggested for पाणिभिः ॥
पादवद्भिश्च । पादचतुष्टयोपेतैरश्वैः Sy.

१८. हस्तिभिः हस्तवद्भिः । हस्तेर्गतिकर्मणो हस्त-
शब्दः । गमनसाधनपादवद्भिश्चरित्यर्थः Sy.

१९. सुतं सोममा० is suggested for सुत-
सोममा० ॥ अभिषुतं सोमम् Sy.

२०. आधावतम् is suggested for आधातुम् ॥
आगच्छतम् Sy.

२१. धारयन्तौ युवाम् Sy.

२२. VM. seems to explain पृढभिः as
पतद्भिरश्वैः । Therefore पतद्भिरश्वैः
should follow पाणिभिः and precede
हस्तवद्भिः ।

२३. VM. ignores न । नराः and अर्चना-
नसम् ॥ नेति सम्प्रत्यये । इदानीम् । हे
नेतारौ ! मित्रावरुणौ ! अर्चनानसमृचिम् Sy.
Ms. D. puts the figure ॥६४॥ here
to indicate the end of the sixty-
fourth hymn. No such number
is given in P.

यश्चिकेत स सुक्रतुर्देवत्रा स ब्रवीतु नः ।

वरुणो यस्य दर्शतो मित्रो वा वनते गिरः ॥ १ ॥

यश्चिकेत ॥ रातृहव्यः ॥ यः । जानाति । सः । सुप्रज्ञः । देवो मित्रावरुणो । सः । अस्माकम् ।
ब्रवीतु यदि जानाति । किं वक्तव्यमित्याह—वरुणः । मित्रः । वा । दर्शनीयः । यादृशस्य । स्तुतोः । भजते,
कस्य स्तुतीरेतो शृणुतः ? इति प्रश्नः ।

ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।

ता सत्पती ऋतावृधे ऋतावाना जनैजने ॥ २ ॥

ता हि । ती । हि । श्रेष्ठतेजसो । राजानो । अतिशयेन दीर्घश्रुतो । सत्पती । यज्ञवृधो । सत्प-
कर्माणो भवतः । जने जने ।

ता वामियानोऽवसे पूर्वा उप ब्रुवे सचा ।

स्वश्वासः सु चेतुना वाजो अभि प्र दावने ॥ ३ ॥

ता वाम् । ती । वाम् । गच्छन् । रक्षणमुख्यौ युवाम् । स्तोमि । सह । स्वश्वा युवयो रथाः ।

१. 'यश्चिकेत' इति षड्च नवमं सूक्तं रातृहव्य-
स्यात्रेयस्यार्थं मैत्रावरुणम् । 'यश्चिकेत षड्रात-
हव्यः' (KSA.28.65.p.21.) । इत्यनुक्रम-
णिका 'पङ्क्त्यन्तं तु' इत्युक्तत्वात् पङ्क्त्यन्त-
परिभाषयाऽऽनुष्टुभम् । अन्त्या पङ्क्तिः ।
विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

२. रातृहव्यः P., D. ३. स्तोता Sy.

४. जानाति स्तुति युवयोः Sy.

५. शोभनकर्मा Sy.

६. देवेषु स्तोतृमध्ये । यद्वा देवेषु मध्ये । युवयो-
रेव स्तुति यश्चिकेत स सुक्रतुरिति Sy.

७. मुकर्मा Sy. ८. स्तुतिपरमुपदिशतु Sy.

९. वरुणो दर्शनीयः Sy. १०. मित्रश्च Sy.

११. व P. वाशब्दश्चार्थे Sy. १२. ०य P.

१३. Sy. seems to take यस्य as यश्च ।

१४. अस्मदीयाः स्तुतीः Sy.

१५. सम्भजते Sy. १६. ०ताः D.

१७. खलु मित्रावरुणो Sy.

१८. श्रेष्ठो तेजसो P. प्रशस्ततेजस्वी Sy.

१९. ईश्वरी Sy.

२०. दीर्घश्रु० D. दूरदेशादाह्वानश्रोतृत्वमौ Sy.

२१. सतां यजमानानां स्वामिनौ Sy.

२२. ०वृद्धो P. ०वृद्धौ D. यज्ञस्योदकस्य वा
वर्धयितारी Sy.

२३. ०कर्मणो P. गमनवन्ती Sy.

२४. सर्वेषु स्तोतृषु निमित्तेषु Sy.

२५. VM. ignores ता ॥ ता ती Sy.

२६. युवाम् Sy.

२७. ऋक्षणामुख्या P., D. VM. seems to
explain अयसे and पूर्वौ together as
रक्षणमुख्यौ ॥ रक्षणाय पुरातनौ Sy.

२८. युव P., D.

२९. उपेत्य स्तोमि Sy. ३०. सवि P.

३१. इवा P., D. वयमात्रेयाः Sy.

सुप्रज्ञौ भवतः । हवीषि । प्रतिदानाय । प्रणयन्तु ।

मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातुं वनते ।

मित्रस्य हि प्रतुर्वतः सुमतिरस्ति विधृतः ॥ ४ ॥

मित्रः । मित्रः । पापस्य । अपि भजमानस्य । विस्तीर्णम् । पन्थानम् । गृहं प्रति गन्तुम् । ददाति ।

मित्रस्य । हि । प्रहंसितः । सुमतिः । अस्ति । परिचरतः । पयति परिचरति ये मार्ते युनक्ति ?

वयं मित्रस्यावसि स्याम सप्रथंस्तमे ।

अनेहसुस्वोतयः सत्रा वरुणशेषसः ॥ ५ ॥

वयं मित्रस्य । वयम् । मित्रस्य । रक्षण । भवामि । सर्वतः पृथुतमे । अनुपद्रवाः । त्वद्रक्षकाः ।

सत्रा । वरुणशेषसच्च वरुणः शासिता येषाम् ।

१. शोभनप्रज्ञानौ युवाम् Sy.

२. हवीषि D. अन्नान्यभिलष्य Sy.

३. वानाय Sy.

४. The passage beginning with युवयोः and ending with प्रणयन्तु is omitted by P. प्रकर्षेण स्तुम इति शेषः । यद्वा स्वश्वासः स्वश्वो । द्वितीयादिवचनस्य जप्तादेशः । उप वुव इति सम्बन्धः Sy.

५. देवः Sy.

६. अंहस्वतोऽपि स्तोतुः Sy.

७. उरवे Sy.

८. उपायम् Sy.

९. गृहाय निवासाय वा Sy.

१०. The passage beginning with मित्रः (first) and ending with ददाति is omitted by P. प्रयच्छति Sy.

११. देवस्य Sy.

१२. क्षलु Sy.

१३. ०हंसितः P., D. प्रकर्षेण हंसितोऽपि Sy.

१४. शोभनबुद्धिः Sy.

१५. भवति क्षलु Sy.

१६. स्पर्चमता P. स्पर्चरतः D. शुश्रूषकस्य Sy.

१७. पयति P. प० D.

१८. ०त P.

१९. The passage : पयति . . . युनक्ति is doubtful and unnecessary.

२०. VM. ignores आत् ॥ आत् अनन्तरमेव Sy.

२१. यजमानाः Sy.

२२. दुःखनिवारकस्य देवस्य Sy.

२३. भवेम Sy.

२४. प्रयुन्ते D.

२५. अपापाः Sy.

२६. त्वया रक्षिताः Sy.

२७. मित्रस्य P. वयं सर्वे सहैव भवेम Sy.

२८. ०यः सश्वर P. ०यः सश्च D. वरुणशेषसः वारकाः पुत्रा येषां ते । तावृशाः Sy. शेष इत्यपत्यनाम Ngh. 2.2.

२९. वरुणः P.

३०. शास्त्रो P. शास्त्रो D.

युवं मित्रेभं जन् यतथः सं च नयथः ।

मा मघोनः परि ख्यतं मो अस्माकमृषीणां गोपीथे न उरुष्यतम् ॥ ६ ॥

युवं मित्रा । हे मित्रावरुणौ ! युवाम् । इमम् । जन्म् । पृथक् कुरुथो विशिष्टम् । च । संनयथः ।
मा । हविष्मतोऽस्मान् । वर्जयतं स्तुतीः । सोमपानं । अस्मान् । रक्षतम् ।

V.66.

आ चिकितान सुक्रतु देवौ मर्त रिशादसा ।

वरुणाय ऋतपेशसे दधीत प्रथसे महे ॥ १ ॥

“आ चिकितान् । हे जानन् ! मर्त्य ! आगतौ ! सुप्रज्ञौ । रिशादसौ । परोक्ष उत्तरार्धः—तयोर्वरुणाय ।
सत्यपेशसे मित्राय च सत्यरूपाय । महते । अत्राय महदन्नं लब्धुम् । हविः प्रयच्छतु यजमानेस्तववाहेतेति ?”

१. स्तोतारं मां प्रति Sy.

२. यतथः गच्छथः Sy.

३. आगत्य च संनयथश्च । कामान् प्रापयथः ।
यद्वा, यतथ इत्यन्तर्णीतिष्यर्थोऽयम् । अहनि
यतथः व्यापारेषु गमयथः । राज्ञी च संनयथः ।
निर्व्यापारं कारयथः Sy.

४. म P.

५. हावि० P. हविलक्षणाश्रवतोऽस्मान् Sy.

६. वर्जणां P. पर्जं . . . णां D. परित्यजतम् Sy.

७. गौः सोमरसः । तस्य पानं यस्मिन् स गोपीथो
यज्ञः तस्मिन् Sy.

८. ०पानस्मा० P., D. ९. रतं P.

१०. VM. ignores मो । अस्माकम् and
ऋषीणाम् ॥ मो मव । ऋषीणामस्माकं पुत्रा-
नपि परिष्यतम् Sy.

Ms. D. puts the figure ॥६५॥ here
to indicate the end of the sixty-
fifth hymn. No such number is
given in P.

११. ‘आ चिकितान’ इति षट्त्वं दशमं सूक्तं
रातहव्यस्वार्धमानुष्टुभं मैत्रावरुणम् । अत्रानुक्रम-
मणिका ‘आ चिकितानानुष्टुभं तु’ (KSA.
28.66. p. 21.) इति । आद्यस्तुचो दशरात्रे

चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे मैत्रावरुणस्य । सूत्रितञ्च
—‘आ चिकितान सुक्रतु त्वम् वो अग्रहणम्’
(ASS. 7.11.) इति Sy.

१२. ०नः P. चिकेतानः D.

१३. जानन् स्तुतिम् Sy.

१४. हे मनुष्य ! रातहव्य ! त्वमिति तस्यैव
सम्बोधनम् Sy.

१५. आकारयेति शेषः Sy.

१६. शोभनकर्माणी Sy.

१७. हिसकानां हिसकौ Sy.

१८. ०त्यवेश० P., D. आहूय च ऋतमुदकम् ।
उदकमेव रूपं यस्य तादृशाय Sy. पेश इति
रूपनाम Ngh. 3.7.

१९. महते पूज्याय Sy.

२०. प्रयसे । मत्वर्थो लुप्यते । हविलक्षणाश्रवते Sy.

२१. ०ब्धं P.

२२. ०त D. दद्याः हविरिति शेषः । द्वितीयाधे
वा चतुर्थी । महद्विदधीत । महतोऽन्नस्य
लाभायेति वा योज्यम् Sy.

२३. ०वपाहे० P. The reading is doubtful.
यजमानो रातहव्य इति is suggested for
यजमानेस्तववाहेतेति ।

२४. VM. ignores देवौ ।

ता हि च॒त्रम॑वि॒हुतं॑ स॒म्यग्ग॑सूर्य॑माशति ।
अथ॑ व्र॒तेव॑ मानु॑षं स्व॒र्णं धा॑यि दर्श॑तम् ॥ २ ॥

ता हि । ती । हि । बलम् । अवाधितम् । सम्यक् । असुराणां हन्तुं । प्राप्नुते । तदानीम् । यथा, मानुषम् । कर्म । दर्शनीयं भवति । यथा वा । आदित्यस्तथा तद् बलमतयोः । निहितमिति ।

ता वामे॑षे रथानामुर्वी॑ गव्यु॑तिमेषाम् ।
रा॒तह॑व्यस्य सुष्टु॑तिं दधृ॑क्स्तोमैर्मनामहे ॥ ३ ॥

ता-वाम् । ती । वाम् । एषाम् । रथानाम् । विस्तीर्णम् । मार्गम् । हन्तुम् । रातहव्यस्य । सुष्टुतिं प्रति । धृष्टम् । स्तोमैश्च । पूजयामः ।

अथा॑ हि काव्या॑ यु॒वं दक्ष॑स्य पु॒र्मिर॑द्रुता ।
नि॒ के॒तुना॑ जना॑नां चि॒केथे॑ पू॒तदक्ष॑सा ॥ ४ ॥

अथा हि । अथ । जलम् । काव्या । युवाम् । दक्षस्य प्रजापतेः । पूरकैर्विभिः सह । हे आश्चर्यभूतो ! नियमेन जानीथः । जनानां चापि वा जनानां मध्ये समर्थस्येति । हे पूतबलौ ! प्रजानेन ।

१. हीति हेतो । यस्मात् Sy.
२. अहिंस्यम् Sy.
३. असुरविधाति । महद्वलम् Sy.
४. हन्तुं P. ५. व्याप्नुतः Sy.
६. अतो हेतोः Sy.
७. मनुष्येषु प्रवृत्तम् Sy.
८. व्रतेव कर्मव तद्यथा मनुष्येषु नियतम् Sy.
९. दर्शनीयं बलम् Sy.
१०. सूर्य इव स यथा दिवि दृश्यते तद्वत् Sy.
११. मन्त्रयोः P.
१२. यज्ञे निहितम् Sy.
१३. हे मित्रावरुणौ ! Sy.
१४. प्रसिद्धौ Sy. १५. युवाम् Sy.
१६. पुरतो वर्तमानानाम् Sy.
१७. अस्मदीयानाम् Sy.
१८. प्रभूतमतिविस्तृतं मार्गम् Sy.
१९. गन्तुम् । मार्गरक्षणार्थेत्यर्थः । तुमर्थेऽस्तेन प्रत्ययः । तदर्थं वाम् Sy.

२०. रातहव्यस्य P. रातहव्यस्य ऋषेः रातहव्य-सम्बन्धिभिः Sy.
२१. ऽति P. सुष्टुतिं सुष्टुतिभिः शोभनस्तुति-साधनैः Sy.
२२. धर्मकौ युवाम् Sy.
२३. स्तुमः Sy.
२४. ऽथा D. अपि च Sy.
२५. हि प्रसिद्धौ Sy.
२६. काव्यानि P. स्तुत्यौ Sy.
२७. प्रवृद्धस्य मम Sy.
२८. ऽते D.
२९. पूरकैः स्तवैः Sy.
३०. ऽतो D. हे महान्तौ ! आश्चर्यभूतौ ! सन्तौ ! Sy. ३१. नितरां जानीथः Sy.
३२. यजमानानामित्यर्थः । स्तोत्रम् Sy.
३३. हे शुद्धबलौ ! युवाम् Sy.
३४. ऽलो P., D.
३५. प्रजानेनानुकूलेन मनसा Sy.

तदृतं पृथिवि बहुच्छ्वेष ऋषीणाम् ।

जयसानावरं पृथ्वतिं चरन्ति यामभिः ॥ ५ ॥

तदृतम् । तत् । सत्यभूतम् । पृथिवि ! महत् । अन्नम् । ऋषीणाम् । एषम् ? विस्तीर्णम् ।
पर्याप्तम् । अन्तरिक्षं प्रति गच्छन्ती मित्रावरुणी । स्तोतार उदकानि वारयन्ति । यमनैः ।

आ यदामीयचक्षसा मित्रं वयं च सुरयः ।

व्यचिष्टे बहुपाय्ये यतैर्महि स्वराज्ये ॥ ६ ॥

आ यद् वाम् । आगच्छामः । यदि । वाम् । हे गच्छतेजसी ! वयम् । चास्मदीयाः सुरयश्च ।
ततो विस्तीर्णं । बहुरक्ष्ये । स्वराज्ये । यतैर्महि ।

V.67.

बलित्था देव निष्कृतमादित्या यजतं बृहत् ।

वरुण मित्रार्यमन्वर्षिष्ठं क्षत्रमाशाथे ॥ १ ॥

बलित्था । यजतम् ॥ सत्यम् । इत्यम् । हे देवौ ! संकृतः सूनं यजतो बद्धः सह्यौवनमलभत ?

१. सर्वैरर्घ्यमानत्वेन प्रसिद्धम् Sy. २. उदकम् Sy.
३. ०वी P., D. हे पृथिवि ! देवि ! त्वयि Sy.
४. प्रभूतम् Sy. ५. अन्नस्य Sy.
६. ०शं मृषी० P. स्तोतृणामस्माकम् Sy.
७. Padapāṭha reads अयःऽएषे but VM. explains separately, अयः by अन्नम् and एषे by एषम् ॥ एष्टम् D. एषणे सति Sy. ८. पृथु यथा भवति तथा Sy.
९. अलमत्यर्थम् Sy.
१०. ०न्तं P. जयसानो गच्छन्ती । 'छन्दस्यसानच् शुबुभ्याम्' (Uṇādi. 2.243.) इत्यसानच् जयतेरपि भवति । 'चितः' इत्यन्तोदात्तः Sy.
११. अत्यर्थं वर्धतः । व्यत्ययेन बहुवचनम् Sy.
१२. आइवां P. यइवां D.
१३. ०च्छा D. आह्वयामः Sy. १४. ये Sy.
१५. युवाम् Sy. १६. हे व्याप्तदंशनी ! Sy.
१७. ०या P., D. १८. ०र इव P. स्तोतारः Sy.
१९. अत्यन्तविस्तृते Sy.
२०. बहुभिर्गन्तव्ये बहुभी रक्षितव्ये वा Sy.

२१. स्वराज्ये स्वराद्वार्यैर्बविधराज्याथम् Sy.
२२. गच्छेम् Sy.
२३. VM. ignores मित्रा ॥ हे मित्रावरुणौ ! Sy. Ms. D. puts the figure ॥ ६६ ॥ here to indicate the end of the sixty-sixth hymn. No such number is given in P.
२४. 'बलित्था देव' इति पञ्चचमेकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'बलित्था पञ्च यजतः' (KSA.28.67.p.21.) इति । यजतो नामात्रेय ऋषिः । 'आनुष्टुभं तु' (KSA. 28.66.p.4.) इत्युक्तत्वादिदमप्यानुष्टुभम् । मित्रावरुणौ देवता । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.
२५. बलित्था D. २६. यजतः, the name of a saint, is suggested for यजतम् ।
२७. बद् इति सत्यनाम Ngh. 3.10.
२८. इदानीं वर्तमानप्रकारेण Sy. २९. हे श्रोत-
मानी ! Sy. ३०. निष्कृतम् अवाध्यम् Sy.
३१. वर्धः P. ३२. ०ह्योरवन० P.

अदितेः पुत्री ! यजमानं माम् । महान्तम् । वृद्धतमम् । क्षत्रियम् । मित्रावरुणौ । आशाये । अयमन् ! त्वं
च ताभ्यां सहितः ।

• आ यद्योनिं हिरण्यं वरुण मित्र सदथः ।
तध्वरां चर्षणीनां युन्तं सुभ्रं रिशादसा ॥ २ ॥

आ यत् । आसीदर्थः । यदि । गृहम् । हितरमणीयम् । हे मित्रावरुणौ ! मनुष्याणाम् । धर्तारौ
भवयः । यच्छतम् । सुखम् । रिशतामसितारौ !

विश्वे हि विश्ववेदसो वरुणो मित्रो अयमा ।
व्रता पदेवं सश्विरे पान्ति मर्त्यं रिपः ॥ ३ ॥

विश्वे । सर्वे । हि । सर्वधनाः । वरुणादयः । यज्ञान् । गृहानिबन्धं । गच्छन्ति । रक्षन्ति च ।
मर्त्यम् । हिंसायाः ।

ते हि सत्या ऋतस्पृशं ऋतावानो जनैजने ।
सुनीथासः सुदानवोऽहोश्चिबुरुचक्रयः ॥ ४ ॥

ते हि । ते । हि । सत्याः । यज्ञस्पृशः । सत्यकर्माणः । सर्वेषु जनेषु । सुनयनाः । शोभनदानाः ।

१. यष्टव्यम् Sy.
२. अतिप्रवृद्धम् Sy.
३. प्रवृद्धतमम् Sy.
४. ०य P. बलम् Sy.
५. हे देव ! हे वरुण ! युवाम् Sy.
६. ०वे ने P., D.
अदनुवाये Sy.
७. हे अरीणां नियमितः ! यद्यार्यमा पृथगेव निर्व-
ष्टव्यः । द्विवचनं बहुवचनीकर्तव्यम् Sy.
८. आगच्छथस्तस्मात् Sy.
९. यस्मात् Sy.
१०. यज्ञभूमिम् Sy.
११. हे वरुण ! हे मित्र ! Sy.
१२. धारकौ च Sy.
१३. कुरुतमित्यर्थः Sy.
१४. हे हिंसकानां श्वेतारौ ! युवामस्मभ्यम् Sy.
१५. सर्वेऽपि Sy.

१६. हीति चार्थे Sy.
१७. सर्वविदः सर्वधना वा Sy.
१८. आदि refers to मित्रः and अयमा ॥
वरुणो मित्रोऽयमा चेते त्रयः सर्वे Sy.
१९. अस्मदीयानि कर्माणि Sy.
२०. पदानिब स्थानानिब Sy.
२१. सङ्गता भवन्ति Sy.
२२. आगत्य च मां मर्त्यम् Sy.
२३. हिंसकात् Sy.
२४. P. adds सत्याः after हि ।
२५. खलु । हीति प्रसिद्धवाची सर्वत्र सम्बन्धनीयः
Sy.
२६. सत्यभूताः सत्यफला वा Sy.
२७. उदकस्पर्शस्य कर्तारः Sy.
२८. यज्ञवन्तः Sy.
२९. सर्वेषु यजमानेषु Sy.
३०. सुदानाः । एवं महानुभावा वरुणादयः Sy.

दरिद्रस्य । महद् धनं कर्तारः ।

को नु वो मित्रास्तुतो वरुणो वा तनूनाम् ।

तत्सु वामेपते मतिरत्रिभ्य एपते मतिः ॥ ५ ॥

को नु । हे मित्र । वरुणः । च । वाम् । अज्ञानाम् । किमङ्गम् । अस्तुतमृषिभिः । युवयोः ।

तद् अङ्गम् स्तोतुम् । अत्रिभ्यः । स्तुतिः । सुष्ठु । आभिमुख्येन गच्छति ।

V.68.

प्र वो मित्राय गायत्र वरुणाय विपा गिरा । महिचित्रावृतं बृहत् ॥ १ ॥

प्र वः । प्रगायत । मित्रावरुणभ्याम् । मेधया । गिरा । महाधनौ । महत् । उदकं प्रयच्छतः ।

१. पापिनोऽपि स्वस्तोतुः Sy.

२. कर्तारः D. प्रभूतधनादिकर्तारः Sy.

३. VM. ignores चित् ॥ चिदप्यर्थे Sy.

४. मित्रा D. अत्र मित्रशब्देन मित्रस्यैकस्यैव सम्बो-
धनम् । 'वरुणेऽस्वन्तः' (RV.V.62.6.)
इत्यत्रैवात्र द्विवचनसूचकस्याकारस्यानाम्नानात् ।
लोकेषु बहुषु संहितेषु एकमेव सम्बोध्य
युवयोरिव युष्माकमिदमिति प्रयुञ्जते Sy.

५. युवयोर्मध्ये त्वं च Sy.

६. तनूनामिति तृतीयायं षष्ठी । तनुभिः स्तुतिभिः
अस्तुत इति सम्बन्धः । तनूनामल्पमतीनामस्मा-
कम् । तनूनामित्येतद् व्यवहितमप्युत्तरत्र वा
योज्यम् Sy. ७. को नु Sy.

८. स्तुतिम्० P. अस्तुतः । सर्वैरस्तूयमानः को-
ऽस्ति । उभावपि स्तुत्याचित्यर्थः Sy.

९. ०भि D.

१०. तत् तस्मात् यस्मात्सर्वे स्तुवन्ति तस्मात् Sy.

११. तर्तंग P. तर्दंग D.

१२. अत्रिगोत्रेभ्योऽस्मभ्यम् Sy.

१३. ०ति P.

१४. सोष्ट्वभि० P. सोष्ट्वाभि० D.

१५. अभिगच्छति Sy.

१६. VM. ignores नु and the repeated
words as आ । ईषते । मतिः ॥ एषते
आदराय पुनर्वचनम् Sy.

Ms. D. puts the figure ॥ ६७ ॥
here to indicate the end of the
sixty-seventh hymn. No such
number is given in P.

१७. 'प्र वो मित्राय' इति पञ्चचं द्वादशं सूक्तमात्रेयस्य
यजतस्यायं गायत्रं मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते
'प्र वो गायत्रम्' (KSA. 28.68. p. 21.)
इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे
एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'प्र वो मित्राय प्र
मित्रयोर्वरुणयोः' (ĀSS.5.10.) इति ।
अभिप्लवण्डहे पृष्ठघण्डहे च स्तोमनिमित्तावा-
पार्यमिदमादीनि द्वितीयवर्जितानि चत्वारि
सूक्तानि । तथैव सूत्रितम्—'प्र वो मित्रायैति
चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (ĀSS.7.5.) इति Sy.

१८. हे मदीया ऋत्विजः ! Sy.

१९. ०तं P., D. स्तुतिं कुरुत । स्तुत्या स्तुवतेत्येतत्
पाकं पचतीतिवत् Sy.

२०. मित्राय वरुणाय च Sy.

२१. व्याप्तया Sy.

२२. स्तुत्या Sy.

२३. महान्ती P. प्रभूतवली युवाम् Sy.

२४. अतिप्रशस्तम् । स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः ।
अथवा महत् प्रभूतमृतं स्तोत्रं शृणुतमिति शेषः
Sy. २५. यज्ञम् Sy.

२६. VM. ignores वः ॥ वः यूयमित्यर्थः Sy.

सम्राज्ञा या घृतयोनी मित्रश्चोभा वरुणश्च । देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २ ॥

सम्राज्ञा । सम्राज्ञी । यी । उदकस्थानी । मित्रः । च । वरुणः । च । उभी । देवौ । देवेषु ।

प्रशस्तावुत्तरत्र सम्बन्धः ।

ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य । महिं वां क्षत्रं देवेषु ॥ ३ ॥

ता नः शक्तम् । तौ । अस्मभ्यम् । दत्तम् । पार्थिवम् । रयिम् । दिव्यं च । महान्तम् । महद्

हि । युवयोः । देवानां मध्ये । धनम् ।

ऋतमृतेन सपन्तेषिरं दक्षमाशाते । अद्रुहा देवौ वर्धेते ॥ ४ ॥

ऋतमृतेन । यज्ञम् । यज्ञानुस्पृतम् । स्पृशन्ती । एषणशीलम् । बलम् । आशाते । अद्रोम्बारी ।

वर्धयतः स्तोतुन् ।

वृष्टिद्यावा रीत्यापेयस्पती दानुमत्याः । बृहन्तं गतिमाशाते ॥ ५ ॥

वृष्टिद्यावा । वृष्टिमती ययोर्द्यौर्भवति । श्रितजला च पृथिवी तौ तथोक्ताविति वाजसनेयक उक्तम् ।

अन्नस्य । दानवत्याः प्रजायाः । महान्तम् । रथम् । आशाते ।

१. सर्वस्य स्वामिनी Sy.

२. उदकस्थोत्पादकी Sy.

३. ०त्राः D.

४. परस्परपेक्षया चक्षव्यः Sy.

५. द्योतमानो Sy.

६. देवेषु मध्ये Sy.

७. प्रकर्षेण स्तुत्यौ । तौ गायतेति पूर्वत्रान्वयः Sy.

८. तौ देवौ Sy. ९. अस्मदर्थम् Sy.

१०. समर्थौ भवतम् । दानुमिति शेषः Sy.

११. पृथिवीसम्बद्धस्य Sy.

१२. पाल्नीयं (वरणीयं) रयि P. धनस्य Sy.

१३. दिवि भवस्य च Sy. १४. महतः Sy.

१५. पूज्यम् Sy. १६. हे देवौ ! Sy.

१७. देवेषु प्रसिद्धं स्तुम इति शेषः Sy.

१८. बलम् Sy. १९. उदकेन निमित्तेन Sy.

२०. अनुसृतं P. अनुसूतं D.

२१. एषण० P., D. एषणवन्तम् Sy.

२२. दक्षं प्रवृद्धं यजमानं हविर्वा Sy.

२३. व्याप्नुतः Sy. २४. प्रवृद्धौ भवतः Sy.

२५. VM. ignores देवौ ॥ मित्रावरुणौ युवाम् Sy. २६. ०ष्टिद्याव P.

२७. ०मत P., D. वृष्टिर्द्यौः स्तुतिर्द्यौः स्तोत्रं वृष्टिद्यावा । अथवा वृष्टिर्वर्षिका द्यौरन्तरिक्षं याभ्यां तौ तादृशौ Sy. २८. ययो द्यौः D.

२९. रीत्यापा । 'री गतिरेषणयोः' । रीतिः प्राप्तिः सैव आया अप्राप्तिः अभिमतप्राप्तिर्द्यौः स्तोत्रं तादृशौ Sy. ३०. दानवत्याः P. दानवत्याः D.

दानुमुचिताया इत्यर्थः । एतद्विद्विशेषणम् Sy. ३१. महतं P., D.

३२. व्याप्नुतः । अधितिष्ठतो यागाद्यम् Sy.

३३. VM. ignores पती ॥ पती स्वामिनी । वृष्टिप्रवृत्त्यात् स्वामित्वम् Sy.

Ms. D. puts the figure ॥६८॥ here to indicate the end of the sixty-eighth hymn. No such number is given in P.

श्री रोचना वरुण त्रीरुत धुन्त्रीणि मित्र धारयथो रजांसि ।

वावृधानावमर्ति क्षत्रियस्यानु व्रतं रक्षमाणावजुर्म ॥ १ ॥

श्री रोचना ॥ उरुचकिः ॥ रोचयन्तीति लोका रोचनान्युच्यन्ते । द्योतनाद् वावः । रजनाद् रजांसि ।
त्रीन् । लोकान् । धारयथ इत्यर्थः । वर्धयन्ती । वलं मम । क्षत्रियस्य । अमिरभिभवकर्मा । कर्मणि ।
रक्षमाणी । शत्रून् जरयितुमशक्यम् ।

इरावतीवरुण धेनवो वां मधुमद्वां सिन्धवो मित्र दुहे ।

त्रयस्तस्थुर्वृषभास्तिसृणां धिषणानां रेतोधा वि द्युमन्तः ॥ २ ॥

इरावतीः । अन्नवर्त्यो हि । वरुण ! युवयोः । धेनवः । तदेवाह—मधूदकम् । युवयोः स्वभूताः ।
सिन्धवः । क्षरन्ति । त्रयः । ऋषभा अग्निवायुसूर्याः । तिसृणाम् । धिषणानां धारका लोका धिषणा उक्ताः ।

१. 'श्री रोचना' इति चतुर्लोकं त्रयोदशं सूक्तम् ।
उरुचकिर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।
मित्रावरुणौ देवता । अनुक्रम्यते च—'श्री रोचना
चतुष्कमुरुचकिः' (KSA.28.69.p.21.)
इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.
२. त्रि P. श्री D.
३. ०श्रीः P.
४. रोचना रोचनानि क्षुलोकान् धारयथ इति
सम्बन्धः Sy.
५. लोचनन्यव्यते P.
६. ०ना P., D.
७. क्षून् द्योतमानानन्तरिक्षलोकान् Sy.
८. ऋजा० P.
९. रजांसि भूलोकान् Sy.
१०. त्रिलोकं P.
११. वर्धमानो Sy.
१२. बल P. रूपम् Sy. अमतिरिति रूपनाम
Ngh. ३.7.
१३. क्षत्रं बलम् । तद्वत् इन्द्रस्य । यद्वा क्षत्रिय-
जातीयस्य यजमानस्य Sy.
१४. मिर० P. This passage should
immediately follow बलं मम and

precede क्षत्रियस्य ।

१५. कर्म च Sy.
१६. क्षजीर्णमविरतं वा Sy.
१७. VM. ignores वरुण । त्रीन् । उत ।
त्रीणि and मित्र ॥ हे वरुण ! अपि च हे मित्र !
युवाम् । उत अपि च Sy.
१८. ०ती P., D.
१९. ०त्यो D. इरा क्षीरलक्षणा । तद्वत्यो भवन्ति
Sy.
२०. युवयोरान्नया Sy.
२१. गावः Sy.
२२. ०स्तेदे० D.
२३. मधुररसमुदकम् Sy.
२४. Omitted by P. स्यन्दनशीला मेघा नद्यो
वा Sy.
२५. दुहन्ति Sy.
२६. त्रिसंख्याकाः Sy.
२७. ववितारः Sy.
२८. ०सु० P., D.
त्रिसंख्याकानाम् Sy.
२९. स्थानानां पृथिव्यन्तरिक्षक्षुलोकानां स्वामिनः
सन्तः Sy.

तासां रेतसो निधातारः, अग्निः पृथिव्या गर्भं दधाति वायुरन्तरिक्षस्यादित्यो दिवः । दीप्तिमन्तः ।

प्रातर्देवीमदिति जोहवीमि मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।

राये मित्रावरुणा सर्वतातेले तोकाय तनयाय शं योः ॥ ३ ॥

प्रातर्देवीम् । मित्रावरुणसाहचर्यादितरेराह्वानम् । घनार्थम् । हे मित्रावरुणौ ! यज्ञे । पुत्राय । तत्पुत्राय । शं च । योष्व । याम । शिष्टं स्पष्टमिति ।

या धर्तारा रजसो रोचनस्योतादित्या दिव्या पार्थिवस्य ।

न वां देवा अमृता आ भिनन्ति व्रतानि मित्रावरुणा ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

या धर्तारा । यौ । धर्तारी । दीप्तस्य । लोकस्य । अपि च । आदित्यौ । दिवि भवौ । पार्थिवस्य लोकस्य भर्तारी । न । युवयोः । देवाः । व्रतानि । हिंसन्ति । अमृताः । मित्रावरुणौ ! स्थिराणि वर्षादीनि ।

१. उक्ताः सा P. उक्तासां D.

२. रेघसो P., D. उदकस्य धारकाः Sy.

३. ०धिष्यां D.

४. ०न्ते D. अग्निवाय्वादित्याः Sy.

५. VM. ignores मित्र । वि and तत्पुः ॥
हे मित्र ! विविधं प्रत्येकम् । तिष्ठन्ति ।
युवयोरनुग्रहात् त्रयोऽपि देवास्त्रिषु स्थानेषु
वर्तन्त इत्यर्थः Sy.

६. ०तदे० P.

७. अहमुषिः Sy.

८. मित्रावरुणसहपर्यादिति० P. ०र्यादितिते० D.

९. घनप्राप्तये Sy.

१०. युवाम् Sy. ११. ०त्रा D.

१२. अरिष्टशमनाय Sy.

१३. सुखस्य मिश्रणाय चेले इति Sy.

१४. यामि is suggested for याम ॥ स्तौमि Sy.

* Cf. Ngh. 3.19. यामि इति याज्ञाकर्मा ।

१५. By शिष्टं VM. means प्रातः । देवीम् ।

अवितिम् । जोहवीमि । मध्यन्दिने । उदिता

and सूर्यस्य ॥ प्रातः प्रातःकाले । अदितिम्
अलण्डनीयां देवानां जननीम् देवीं छोटमानां
जोहवीमि आह्वयामि । तथा मध्यन्दिने सूर्य-
स्य । उदिता उदिती तत्समृद्धिकाले माध्य-
न्दिने सवने जोहवीमि Sy.

१६. रोचमानस्य Sy.

१७. लोकस्य स्वर्गाख्यस्येत्यर्थः Sy.

१८. अदितेः पुत्रौ Sy.

१९. दिवि भवौ is omitted by P. तौ युवामीळ
इति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy.

२०. ०रो P. पार्थिवस्य रजसः यौ धर्तारी Sy.

२१. अन्ये इन्द्रादयः Sy.

२२. वृता० D. कर्माणि Sy.

२३. (न) हिंसन्ति यतो ध्रुवाण्यत इत्यभिप्रायः Sy.

२४. मात्रा P. मित्रा D. अमरणधर्माणोऽपि Sy.

२५. Ms. D. puts the figure ॥६६॥ here
to indicate the end of the sixty-
ninth hymn. No such number is
given in P.

पुरुषा चिद्धयस्त्यवौ नूनं वां वरुण । मित्रं वंसिं वां समुतिम् ॥ १ ॥

पुरुषा । पुरुषोऽस्त्वेनात्यन्तव्याप्त्या लक्षितम् । पालनम् । युवयोः ॥ हि । अस्ति । तथा सति भजेयाहम् । युवयोः । समुतिम् ।

ता वां सम्यगद्रुह्याणोपमश्याम् धार्यसे । वयं ते रुद्रा स्याम ॥ २ ॥

ता वाम् । तौ । वाम् । भर्तुम् । हे अद्रोघारी ! अन्नम् । प्राप्नुयाम । हे स्तुत्यौ ! ते । वयम् । युवयोः परिचारकाः समूहा भवेम ।

पातं नो रुद्रा पायुभिस्तु त्रायेथां सुत्रात्रा । तुर्याम् दस्युन्तनूभिः ॥ ३ ॥

पातम् । रक्षतम् । अस्मान् । स्तुत्यौ । रक्षणैः । अपि च । रक्षतमस्मान् । शोभनेन त्राणेन । तरेम । शत्रून् । अङ्गैः ।

१. 'पुरुषा' इति चतुर्दशं चतुर्विंशं सूक्तमुरुचक्रेरायं गायत्रं मैत्रावरुणम् । 'पुरुषा गायत्रं तु' (KSA.28.70.p.21.) इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठपाभिप्लवयडहयोः प्रातःसवने आवापार्यत्वेनेदमपि सूक्तं पूर्वसूक्तेन सह । 'प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (ASS.7.5.) इति ह्युक्तम् । चातुर्विधिकेऽह्नि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे आद्यस्तुचः षडहस्तोत्रियसंज्ञकः । सूत्रितञ्च 'पुरुषा चिद्धयस्ति प्रति वां सूर उदिते' (ASS.7.2.) इति Sy.

२. हे मित्रावरुणौ ! Sy.

३. पुरुषा । अत्र सोः 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । पुरोरपि बहु उरु बहुतरम् । अथवा पुरु च तदुरु च पुरु । अत्यन्तमरुतरमित्यर्थः तादृक् Sy.

४. रक्षणम् Sy.

५. हि प्रसिद्धौ Sy.

६. सम्भजेय । यस्मादबोऽस्ति तस्माद्वसोति भावः Sy.

७. युवतया P.

८. अनुग्रहवृद्धिम् Sy.

९. VM. ignores चित् । नूनम् । वरुण and

मित्र ॥ चिदिति पूरणः । नूनं निश्चयेन । हे वरुण ! हे मित्र ! युवयोः Sy.

१०. वा P.

११. प्रसिद्धौ Sy.

१२. युवाम् Sy.

१३. धार्यसे पानाय भोजनाय Sy.

१४. स्तोतारो वयम् इयम् अन्नम् Sy.

१५. हे रुद्रा ! दुःक्षात् द्राघयितारौ ! रुद्रद्विवर्णीयौ ! वा Sy.

१६. स्तोतारः Sy.

१७. सप्रज्ञा P. स्याम भवेम । समूहा इति शेषः । युवाभ्यां स्वभूता वा स्याम Sy.

१८. VM. ignores सम्यक् ॥ सम्यक् स्तुम इति शेषः Sy.

१९. स्तुत्येन D. हे उक्तरूपी ! देवौ ! युवाम् Sy.

२०. णोः P.

२१. पालयेथाम् । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारभेदेन भेदः । स्तोत्रादिवैकल्यात् शत्रोर्वा त्रायेथामभिमतप्रापणेन रक्षतमित्यर्थः Sy.

२२. हिंस्याम तरेम वा Sy.

२३. वयं च पुत्रादिभिः सहिताः स्वीयेरङ्गैर्वा Sy.

मा कस्याद्भुतक्रतू यच्च भुजेमा तनूभिः । मा शेषसा मा तनसा ॥ ४ ॥

मा कस्य । मा । कस्यचिदन्नस्य । हे आश्चर्यकर्माणि ! विद्धि याज्ञया ? भुजेम । शरीरैः । मा च । पुत्रेण । मा च । तत्पुत्रेणात्मार्थं सन्तानार्थं वा परं न याचेमहि ।

V.71.

आ नो गन्तं रिशादसा वरुण मित्रं बर्हणा । उपेमं चारुमध्वरम् ॥ १ ॥

आ नः । आगच्छतम् । अस्मान् । हे रिशतामसितारौ ! मित्रावरुणौ ! वृद्ध्या । यज्ञं च । उपागच्छतम् । कल्याणम् । अस्माकं यज्ञमुपागच्छतमिति वा ।

विश्वस्य हि प्रचेतसा वरुण मित्रं राजधः । ईशाना पिप्यतुं धियः ॥ २ ॥

विश्वस्य । सर्वस्य । एव जगतः । प्रवृद्धज्ञानौ । मित्रावरुणौ । राजधस्तथाविधौ । आप्याययतम् । कर्माणि ।

१. Omitted by P.

२. अयस्य कस्यचन Sy. ३. विद्धि P.

४. यज्ञया P. यज्ञं पूजितं धनम् Sy.

५. तुजेम P., D. मा भुज्जीमहि Sy.

६. अस्मदीयैरवयवैः । युवयोरनुग्रहात् समृद्धा वयमन्ययाचितधनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः Sy.

७. अपत्येन सहिता मा भुजेम Sy.

८. P. reads मास्तोमन्तवेवाहा च for मा च ।

९. पीत्रादिना सहिता मा भुजेम । अस्मत्कुले न केऽपि भुज्जीमहीत्यर्थः Sy.

१०. सन्तानार्थं सन्तानार्थं D.

११. चा P.

१२. Ms. D. puts the figure ॥७०॥ here to indicate the end of the seventieth hymn. No such number is given in P.

१३. 'आ नो गन्तम्' इति तृचात्मकं पञ्चदशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यात्रेयस्यायं गायत्रं मैत्रावरुणम् । 'आ नस्तृचं बाहुवृक्तः' (KSA. 28.71.p.21.) इत्यनुक्रमणिका । उक्तः सूक्तविनिर्धोगः । अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे अपमनु-

रुपस्तृचः । सूत्रितं च—'आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा' (ĀSS. 5.10.) इति Sy.

१४. उपागच्छतम् Sy. १५. अस्माकम् Sy.

१६. शत्रूणां प्रेरकौ युवाम् Sy.

१७. हे मित्र ! हे वरुण ! Sy.

१८. वृद्ध्या P., D. बर्हणा परिवर्हणौ निबर्हणौ हन्तारौ शत्रूणाम् Sy.

१९. अर्हिसकं यज्ञम् Sy.

२०. चरणीयम् Sy.

२१. अस्माकम् seems to be another explanation of नः (अस्मान्) ।

२२. VM. ignores इमम् ।

२३. हीति प्रसिद्धौ Sy.

२४. ए जतः for एव जगतः P.

२५. प्रवृद्धज्ञानौ युवाम् Sy.

२६. हे मित्र ! हे वरुण ! Sy.

२७. स्वामिनौ भवयः Sy.

२८. व्यापयतं कलेः Sy.

२९. अस्मदीयानि कर्माणि Sy.

३०. VM. ignores ईशाना ॥ हे ईशाना ! अस्माकमीश्वरौ युवाम् Sy.

उप नः सुतमा गतं वरुण मित्रं दाशुषः । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

उप नः । उपागच्छतम् । अस्माकम् । अस्य । यजतोऽध्वर्योः । सोमं तदेवाह—अस्य सोमस्य पानाय ।

V.72.

आ मित्रे वरुणे वयं गीर्भिर्जुहुमो अत्रिवत् । नि वहिषि सदत् सोमपीतये ॥ १ ॥

आ मित्रे । मित्रे । वरुणं च । वयम् । स्तुतिभिः । आह्वानं कुर्मः । नो यवार्ज्विराजुहाव । शिष्टं स्पष्टम् ।

व्रतेन स्थो ध्रुवक्षेमा धर्मणा यातयज्जना ।

नि वहिषि सदत् सोमपीतये ॥ २ ॥

व्रतेन^{११} । कर्मणा^{१२} । भवयः^{१३} । ध्रुवरक्षणी^{१४} । कर्मणैव^{१५} । निहितशत्रुजनी^{१६} चरतः^{१७} ।

१. व P.

२. जयतो० D. हविर्वातुर्मम Sy.

३. अभिषुतं सोमं प्रति Sy.

४. सोन्तदे० D.

५. VM. ignores वरुण and मित्र ॥ हे वरुण ! हे मित्र ! युवाम् Sy.

Ms. D. puts the figure ॥७१॥ here to indicate the end of the seventy-first hymn. No such number is given in P.

६. 'आ मित्रे वरुणे' इति तृचात्मकं षोडशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यार्यमौष्णिहं मैत्रावरुणम् । 'आ मित्र औष्णिहम्' (KSA.28.72.p.21.) इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयं मैत्रावरुणस्य तृचः । सूत्रितञ्च 'आ मित्रे वरुणे वयमश्विनावेह गच्छतम्' (ASS.7.10) इति Sy.

७. मित्रा P.

८. मित्रावरुणयोरर्थाय Sy.

९. अपं P. आत्रेयाः Sy.

१०. स्तुतिः P. स्तुतीः D. मन्त्रः Sy.

११. आजुहुमः Sy.

१२. ०श्रीरा० P. अस्मद्गोत्रप्रवर्तकोऽत्रिरिव Sy.

१३. Omitted by P. By शिष्टं VM. means नि । वहिषि । सदत् and सोमपीतये ॥ तस्माद्धे मित्रावरुणौ ! सोमपीतये वहिषि नि सदत् निषीदतम् Sy.

१४. हे मित्रावरुणौ ! युवाम् Sy.

१५. कर्मणा योगेन Sy.

१६. भवेयः P., D.

१७. ०णे P. अविचलितस्थानी भवयः Sy.

१८. Omitted by P. जगद्धारकेण Sy.

१९. वहित० P. निहत० is suggested for निहित० ॥ यातयन्तः कर्मसु प्रवर्तयन्तो जना ऋत्विजो ययोस्ती यातयज्जनी । अथवा यातयन्तः शत्रून् हिंसन्तो जना भृत्या ययोस्ती Sy.

२०. चरती P. चरत D.

उत्तरा सिद्धा

मित्रश्च नो वरुणश्च जुषेतां यज्ञमिष्टये ।
नि बर्हिषि सदतां सोमपीतये ॥ ३ ॥

[मित्रश्च] याग इतीष्टिः ।

V.73.

यद्य स्थः परावति यदववित्यंश्विना ।
यदा पुरु पुरुभुजा यदन्तरिक्षं आ गंतम् ॥ १ ॥

यद्य स्थः ॥ पौरः ॥ यत् । इदानीम् । दूरे । भव्यः । यदा । अन्तिके । हे पुरुभोजनौ ! विस्ती-
र्णं^१ अस्मिन् । वा देशे । यदि वा । अन्तरिक्षे । तत्^२ आगच्छतम् ।^३

इह त्या पुरुभूतमा पुरु दंसांसि विभ्रता ।
वरस्या याम्यध्रिगू हुवे तुविष्टमा भुजे ॥ २ ॥

इह त्या । इह । ती । बहूनां भावयितारौ । बहूनि^४ कर्माणि । धारयन्ती । धत्तेच्छ्या^५ । याचामि^६ ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor. मित्रश्च वरुणश्चोभौ नोऽस्माकम् । यज्ञम् । इष्टयेऽभीष्टाय जुषेतां सेवेताम् । आगत्य च बर्हिषि नि सदतां निषीदतां सोम-पानाय Sy.

२. इति ष्टि P.

Ms. D. puts the figure ॥७२॥ here to indicate the end of the seventy-second hymn. No such number is given in P.

३. षष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'यद्य स्थः' इति दशचं प्रथमं सूक्तमात्रेयस्य पौरनाम्न आर्यमानुष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रान्तञ्च 'यद्य दश पौर आश्विनं तदानुष्टुभं तु' (KSA. 28.73.p.21.) इति । 'तत्' इत्युक्तत्वादि-दमादीनि षट् सूक्तान्याश्विनानि । 'आनुष्टुभं तु' इति तुशब्दादिदमुत्तरं च द्वे आनुष्टुभे । प्रातरनुवाक आश्विने क्तावानुष्टुभे छन्दस्या-श्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । 'यद्य स्थ

इति सूक्ते' (ASS.4.15.) इति सूत्रितम् Sy. ४. स्थ D.

५. ०२ P.

६. यदि Sy.

७. अस्मिन् काले Sy.

८. अत्यन्तं दूरदेशे द्युलोके Sy.

९. शरणवति गन्तुं शक्ये प्रवेशेऽन्तिके स्थः Sy.

१०. हे बहुषु यज्ञेषु भोक्तारौ ! अधिकं रक्षितारौ ! वा Sy.

११. बहुप्रवेशेषु स्थः Sy.

१२. अथवा Sy.

१३. अन्तरिक्षे स्थः Sy. *

१४. त P. तस्मात्सर्वस्मादद्य Sy.

१५. VM. ignores अश्विना ।

१६. अस्मिन् यज्ञे Sy.

१७. पुरुषां बहूनां यजमानानां भावयितृतमौ Sy.

१८. पुरुषि Sy.

१९. वरणीयौ Sy.

२०. उपागच्छामि Sy.

अधृतगमनी । ह्वयामि । बहुतमौ । भोगाय ।

ईर्मान्यद्रुपे वपुश्चक्रं रथस्य येमथुः ।

पर्यन्या नाहुषा युगा मद्वा रजंसि दीयथः ॥ ३ ॥

ईर्मान्यत् । समितम् । अन्यत् । उदकारम् । उप्यमानम् । रथस्य । चक्रम् । अश्विनौ ! येमथुः ।

परिगच्छथः । अन्येन । महता । अहोरात्राणि । लोकाश्च, द्विकर्मको वा लोकेष्विति ।

तद् पु वामेना कृतं विश्वा यद्वामनु पृथ्वे ।

नाना ज्ञातावरेपसा समस्मे बन्धुमेयथुः ॥ ४ ॥

तद् पु । तत् । सुष्ठु । एतत् । युवयोः । कर्म । व्याप्तौ । यत् । वाम् । अहमनु स्तोमि । पृथक् ।

उत्पन्नौ । अपापी । अस्मासु । धनम् । सङ्गमयथः ।

१. अधृत० P. अन्धैरधृतगमनकर्माणी Sy.

२. आह्वयामि Sy.

३. प्रभूततमौ Sy.

४. भोगाय पालनाय वा Sy.

५. ईम्मा० D.

६. हे अश्विनौ ! युवाम् Sy.

७. समीतम् P. ईर्मा । अर्तः ईर्मा इति रूपम् ।
गन्तव्यार्थित्वे Sy.

८. अध्यमानं P. तस्य ओभायं Sy.

९. रथस्य युष्मदीयस्य Sy.

१०. येमथु D. नियमितवन्ती स्थः Sy.

११. ०च्छतः D. परिगच्छथः । 'न्यर्ध्वस्य
मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः' (RV.1.30.19.)
इत्युक्तम् Sy.

१२. चक्रेण Sy.

१३. महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन Sy.

१४. युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादिसवनान-
होरात्रादिकालान् वा Sy.

१५. कोवांश्च P.

१६. VM. ignores नाहुषा ॥ नहुषा मनुष्याः ।

तेषाम् Sy.

१७. कदुष P. कदुष D.

१८. अनेन पौरेण Sy.

१९. युवाभ्याम् Sy.

२०. कृतं सम्पादितं भवतु Sy.

२१. हे व्याप्तौ ! Sy.

२२. येन स्तोत्रेण Sy.

२३. युवाम् Sy.

२४. अहस्तोमि P. अनुस्तुवे Sy.

२५. पृथगेव Sy.

२६. समुद्धौ Sy.

२७. ०ज्ञा च पा० D.

२८. अस्मभ्यम् Sy.

२९. अन्नं धनं वा Sy.

३०. सहग० D. सम्पक् गमयथः । सम्पक् प्रयच्छ-
तमित्यर्थः Sy.

३१. VM. ignores उ and आ ॥ उ इति पूरणः
Sy.

आ यद्वां सूर्या रथं तिष्ठद्रघुष्यद् सदा ।

परि वामरुषा वयो घृणा वरन्त आतपः ॥ ५ ॥

आ यद्वाम् । आतिष्ठत् । यदा । युवयोः । सूर्यस्य दुहिता । रथम् । सर्वदा । शीघ्रं गच्छन्तम् ।
तदा वाम् । पर्यवृण्वन् । आरोचमानाः । गन्तारो रश्मयः छन्दांसि वा । दीप्या । तापयितारः ।

युवोरत्रिंशिकेतति नरा सुन्नेन चेतसा ।

धुर्म यद्वामरेपसं नासत्यास्त्रा भुरण्यति ॥ ६ ॥

युवोः । युवाम् । अत्रिः । जानाति । हे नरो ! सुखयुक्तेन । चेतसा । यदा । अग्निम् । अरेपसं
गतीष्यम् । हे नासत्यौ ! आस्येन । भुरण्यति बिभर्ति । आस्यमुदकम् । अश्विभ्यामस्तमिति ।

उग्रो वां ककुहो ययिः शृण्वे यामेषु संतनिः ।

यद्वां दंसोभिरश्विनात्रिर्नराववर्तति ॥ ७ ॥

उग्रः । उद्गूर्णः । युवयोः । महान् । रथः । श्रूयते । गमनेषु । सन्तन्यमानः । यदा । वाम् ।

१. यद्वा P.

२. हे अश्विनो ! Sy.

३. आस्थितवती Sy.

४. युवयोः पत्नी Sy.

५. ०न्त P., D. शीघ्रगम् Sy.

६. वा D.

७. परितो वृण्वन्ति Sy.

८. वयः अद्वाः Sy.

९. ०सी D.

१०. वाम् P.

११. दीप्या P. दीप्ताः Sy.

१२. आतपनाः शत्रूणाम् । अथवा आतप इति विशे-
ष्यम् । वयो गन्तारः उक्तलक्षणा आतपः सर्व-
तस्तापयिष्यो दीप्यतः परिवरन्ते Sy.

१३. युवयोः । युवामित्यर्थः Sy.

१४. अस्मत्पिता ऋषिः Sy.

१५. जानाति स्तुतवानित्यर्थः । सति दुःखे सुखम-
पेक्षते Sy.

१६. हे नेतारावश्विनौ ! Sy.

१७. ०क्ती P. सुखेनाग्निदाहोपशमरूपेण हेतुना Sy.

१८. आदरयुक्तेन मनसा Sy.

१९. दुःखस्य कः प्रसङ्गः ? इत्यत आह यस्मात् Sy.

२०. दीप्तं बहन्तमग्निम् Sy.

२१. अरेवसं P., D. असुरः स्वदाहाय प्रक्षिप्तम्
अरेपसम् अपापं सुखकरम् Sy.

२२. ०ष्या P.

२३. आस्येन तन्निष्पन्नेन स्तोत्रेण Sy.

२४. प्राप्तवान् । भुरण्यतिगंतिकर्मा । अत्रेवग्नेः
सकाशात् रक्षणम् 'हिमेनाग्निं द्रंसम्' (RV.
I.116.8.) 'युवमुबीसमुत तप्तमत्रवे'
(RV.X.39.9.) इत्यादिभिः स्पष्टं प्रदर्शित-
म् Sy. २५. ०ति P.

२६. The passage आस्यमुदकम् should
immediately follow आस्येन and
precede भुरण्यति ।

२७. उद्गूर्णबलः Sy.

२८. उच्छिन्नो महान् Sy. २९. गन्ता Sy.

३०. गमनेषु यज्ञेषु वा Sy.

३१. सततं गच्छन् रथः Sy.

३२. यस्मात् Sy.

३३. युवाम् Sy.

कर्मभिः । हे अश्विनी ! अग्निः । आवर्तयति स्म ।^१

मध्वं ॐ पु मधूयुवा रुद्रा सिपेक्ति पिप्युषी ।

यत्समुद्राति पर्यथः पक्वाः पृक्षो भरन्त वाम् ॥ ८ ॥

मध्वः । हे सोमेच्छी ! स्तुत्यो ! वाम् । सोमस्य घारा । सेवते । प्याययन्ती । यदा युवाम् । अन्तरिक्षम्^२ । अभिगच्छथः^३ । तदानीं पक्वानि । अन्नानि । वाम् । ददति ।^४

सत्यमिडा उ अश्विना युवामाहुर्मयोधुवा ।

ता यामन्यामहृतमा यामन्ना मृळयत्तमा ॥ ९ ॥

सत्यम् । सत्यम् । एव । हे अश्विनी ! युवाम् । आहुः^५ । मुखस्य भावयितारौ । गमने । अतिशयेन^६ गमनार्थं स्तोत्रभिर्ह्रातिव्यो भवथः । एवं मुखयितृत्वमौ च ।^७

इमा ब्रह्माणि वर्धनाश्विभ्यां सन्तु शंतमा ।

या तन्नाम रथोद्वावोचाम बहुन्नमः ॥ १० ॥

इमा ब्रह्माणि^८ । इमानि । स्तोत्राणि^९ । वर्धनानि । अश्विभ्याम् । सन्तु । सुखतमानि । यानि ।

१. अस्मात्पिता Sy.

२. आवर्तयति Sy.

३. VM. ignores नरा ॥ हे नरा ! नेतारौ ! Sy.

४. ०ध्व D.

५. ०च्छ D., P. हे मधुरस्य सोमादेर्मिअयितारौ ! Sy.

६. न्तुत्यो P. रुत् स्तुतिः । तथा ब्रवणीयो रुद्रपुत्रो वा Sy.

७. वा P.

८. मधुररसेन Sy.

९. ०यन्ति P. प्याययन्ती स्तुतिरस्मत्कृता Sy.

१०. समुद्रवणसाधनान्यन्तरिक्षाणि Sy.

११. अतिपारयथः । यज्ञं प्राप्नुथ इत्यर्थः Sy.

१२. पक्वाः Sy.

१३. अन्नानि हविर्लक्षणाणि Sy.

१४. भ्रियन्ते यजमानः Sy.

१५. VM. ignores उ and सु ॥ मुष्टु Sy.

१६. आहुः पुराविदः Sy.

१७. अस्मच्छजेऽस्मदर्थगमने वा Sy.

१८. P. and D. repeat the word अतिशयेन ।

१९. ०भिह्वा० D. गमनार्थं भृशमाह्वातव्यो भवतमिति शेषः Sy.

२०. अतिशयेन मुखयितारौ भवतम् Sy.

२१. VM. ignores वे । उ । ता । यामन् and आ ॥ वे इति पूरणः । ता तौ मुखकरत्वेन प्रसिद्धौ युवाम् । यामन् यज्ञे । आकारद्वयार्थे Sy.

२२. अथ स्तुति निगमयति Sy.

२३. इमानि इदानीं कृतानि Sy.

२४. परिवृद्धानि स्तोत्राणि Sy.

२५. समर्थकानि Sy.

कृतवन्तो वयम् । रथानिव । अबोचाम् । आभ्यां महान्तम् । नमस्करो स्तुति वा ।

-V.74-

कूष्ठो देवावश्विनाद्या दिवो मनावसु ।

तच्छ्रवथो वृषएवसु अत्रिर्वामा विवासति ॥ १ ॥

कूष्ठः । क्व स्थितौ । देवौ ! अश्विनौ ! अद्य । दिवः । मा वर्तयति ? हे पूजनीयधनौ ! तत् । शृणुतम् । हे वृष्यमाणधनौ ! अयमत्रिकुलजातः । वाम् । परिचरति स्तोत्रेण, तत्स्तोत्रमिति ।

कुह त्या कुह नु श्रुता दिवि देवा नासत्या ।

कस्मिन्ना यंतथो जने को वां नदीनां सचा ॥ २ ॥

कुह स्या । कस्मिन् । दीप्ते लोके । तौ । नासत्यौ भवतः । कस्मिन् । वां । विश्रुतौ । कस्मिन्

१. कृतवन्तो० is suggested for कृतवन्तौ ॥ सम्पादयाम Sy.

२. रथा इव P. राथा इव D. रथानिव शिल्पी तद्वत्तक्षाम तानि सन्तु Sy.

३. अबोचाम P.

४. वयं प्रभूतं प्रभूतफलप्रदम् Sy.

५. नमस्करोक्तिम् Sy.

६. Ms. D. puts the figure ॥७३॥ here to indicate the end of the seventy-third hymn. No such number is given in P.

७. 'कूष्ठः' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं पौरस्पायम् । 'कूष्ठः' (KSA. 28.74.p.21.) इत्यनुक्रम-
णिका । पूर्वत्र तुशब्दात्—इदमप्यानुष्टुभम् । 'अश्विनं तत्' (KSA.28.73.p.21.) इति पूर्वोक्तत्वात् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तौ विनियोगः Sy.

८. ०तो P., D. कूष्ठः—व्यत्ययेनैकवचनम् । कौ भूमौ तिष्ठन्ती सन्ती । अथवा कू इत्यस्य निपातस्य स्व इत्याख्यातेन 'सह' इति योग-
विभागात् समासः । ऐकस्वर्थं चाध्येतुसमय-
प्राप्तम् । 'अराईव' (RV.V.58.5.) इत्यत्र यथेवशब्दः । 'कृचिज्जायते' (RV.X.4.5.)

'कृचिस्सन्तम्' (RV.X.93.11.) इत्यादि-
वदत्रापि द्रष्टव्यम् । क्व स्थितौ भवधः Sy.

९. यद्य P. अस्मिन् यागदिने Sy.

१०. द्युलोकावागत्य Sy.

११. मा वर्तयति seems to be unnecessary.

१२. हे स्तुतिधनौ ! Sy.

१३. स्तोत्रम् Sy.

१४. शृणुधः Sy.

१५. हे वर्षकधनौ ! Sy.

१६. अत्रेः पुत्रः Sy.

१७. अत्रिर्पुत्रां स्तौति तं शृणुध इत्यर्थः Sy.

१८. स्तोत्रं should immediately follow
तत् and precede शृणुतम् ।

१९. VM. ignores आ ॥ आ सर्वतः Sy.

२०. द्युलोके निवसत इति शेषः Sy.

२१. अश्विनौ Sy.

२२. तिष्ठतः Sy.

२३. कुत्र Sy.

२४. वा seems to be the explanation
of नु ॥ अद्य Sy.

२५. ०तो P. श्रुतौ Sy.

२६. Omitted by P., D. अथ प्रत्यककृतः,
हे देवौ ! युवां कस्मिन् Sy.

वा । जने । आगच्छथः । कश्च । युवयोः । स्तुतीनाम् । सेविता । स्तुतयो नद्यः ।

कं याथः कं ह गच्छथः कमच्छा युञ्जाथे रथम् ।

कस्य ब्रह्माणि रण्यथो वयं वामुश्मसीष्टये ॥ ३ ॥

कं याथः^१ । कम् । प्राप्नुथः^२ । कम् । च प्राप्नुम् । गच्छथः^३ । कं च । अभिगन्तुम्^४ । युञ्जाथे^५ । रथम्^६ । कस्य वा ब्रह्माणि^७ । कामयेते^८ । वयमिदानीम् । वाम् । कामयामहे^९ । यज्ञार्थम्^{१०} ।

पौरं चिदधुदप्रुतं पौरं पौराय जिन्वथः ।

यदीं गृभीततातये सिंहमिव द्रुहस्पदे ॥ ४ ॥

पौरम् । पौरो मेघः^{११} पूरणात् तम् । उदप्रुतम्^{१२} । पौरेत्यामन्त्रितं^{१३} वाक्येनान्वितमित्युक्तम् । पौरनाम्ने^{१४} मह्यमुदकेन । पूरयथः^{१५} । यदि^{१६} । एनमनुदके^{१७} देवे । अर्वाः^{१८} । स्थाने^{१९} । सिंहमिव^{२०} लीनम् । युद्धार्थं^{२१} प्रापयथः ।

१. यजमाने Sy.

२. स्तोता Sy.

३. सहायः स्यात् Sy.

४. वो P., D. The passage स्तुतयो नद्यः should immediately follow स्तुतीनाम् and precede सेविता । Cf. Ngh. ३.16. नद्य इति स्तोतृनाम् and also cf. N.५.2. ऋषिर्नदो भवति । नदतेः स्तुति-कर्मणः ।

५. VM. ignores देवा ।

६. हे अश्विनी ! युवाम् Sy.

७. कं यजमानं यज्ञं वा प्रति Sy.

८. अश्वानमुल्लङ्घ्य यावः Sy.

९. प्राप्नु P. च seems to be the explanation of ह ॥ ह कं च प्रति Sy.

१०. ०च्छतः P., D. गत्वा च केन सह सङ्गती भवथः Sy.

११. अभिप्राप्नुम् Sy.

१२. योजयथः Sy.

१३. रथम् अश्वैः Sy.

१४. परिवृडाणि स्तोत्राणि Sy.

१५. कामयते P. कामयेवे is suggested for

कामयेते ॥ रमेथे Sy.

१६. वा P. युवाम् Sy.

१७. कामयामहे । तस्मात् कस्यचन यागं प्रति न गन्तव्यमित्यर्थः Sy.

१८. गमनायैवनाथ वा Sy.

१९. मेघ P. पौरेण वृष्ट्यर्थं प्रार्थ्यमानत्वेन सम्बन्धात् मेघोऽपि पौरः । तम् Sy.

२०. उदकप्लावकं मेघम् Sy.

२१. हे पौर ! इदमश्विनोः सम्बोधनम् । पौरेण स्तुत्यत्वेन सम्बन्धात् । अश्विनावपि पौरो । उभयोः छान्दसमेकवचनम् । हे पौरसम्बन्धिनावश्विनी ! युवाम् Sy.

२२. पौराय ऋषये मह्यम् Sy.

२३. प्रेरयथः Sy.

२४. यौ युवाम् Sy.

२५. मेघं प्रति गच्छथः Sy.

२६. द्रोहस्य Sy.

२७. अरण्यदेशे Sy.

२८. गजंन्तं प्रबलं सिंहं यथा बलात् च्यावयन्ति शूरास्तद्वत् जिन्वथ इति Sy.

२९. लीनं P.

३०. प्र० P.

सङ्गृहीतं घनं तायते यत्र भटेभ्यस्तत्रेति ।

प्र च्यवानाञ्जुजुरुषो वत्रिमत्कं न मुञ्चथः ।

युवा यदी कथः पुनरा काममृएवे वृध्वः ॥ ५ ॥

प्र च्यवानात् । प्रमुञ्चथः । दीप्ता । च्यवानात् । जराम् । कवचम् । इव कार्यान्ते । यदाऽयं च्यवानः । पुनः । युवा । भवद्भ्यां कथः, औणादिकत्वप्रत्ययः । अनन्तरं स युवतीः यथाकाममात्मानम् । प्रापयामास प्राप्तयौवनः । “जुजुरुषो नासत्या” इत्युक्तम् ।

अस्ति हि वामिह स्तोता स्मसि वा संचशि श्रिये ।

न श्रुतं म आ गंतमवोभिर्वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

अस्ति हि । भवति । हि । वाम् । अत्र । स्तोता । तथा सति भवामः । युवयोः । सुदर्शने । श्रयत्वमुत्तमे, उक्तमेकवचनबहुवचनयोः समन्वयः । क्षिप्रम् । श्रूयमाणम् । मदीयं स्तोत्रम् । आगच्छतम् । पालनैः । हे अन्नघनौ !

१. ०हीति P.

२. ०यत्रे P.

३. The passage, सङ्गृहीतं . . . तत्र seems to be the explanation of गृभीततलये which VM. has already explained by युद्धार्थम् । The passage should therefore immediately follow युद्धार्थम् ॥ गृहीतयज्ञस्तन्तानाय पौराय Sy.

४. VM. ignores चित् and हि ॥ चिदिति पूरणः Sy.

५. ०नत् D.

६. प्रामुञ्चतः P., D. प्रमुञ्चतम् । ‘प्रामुञ्चतं द्रापिमिह च्यवानात्’ (RV.I.116.10.) इत्यादि मन्वान्तरम् Sy.

७. ऋषेः Sy.

८. हेयं पुराणं रूपम् Sy.

९. कार्यन्ते P.

१०. ०ना P.

११. युवानम् Sy.

१२. कथं इत्यर्थः Sy.

१३. ०प्रत्योन्तरं D.

१४. तं P. तं D.

१५. सुरूपायाः स्त्रियः Sy.

१६. कामयात्मानम् P. कमनीयं रूपम् Sy.

१७. प्राप्तवान् Sy.

१८. जुजू० P., D.

१९. RV.I.116.10.

२०. हे अश्विनी ! Sy.

२१. वर्तते Sy.

२२. खलु Sy.

२३. Sy. adds पौरः.

२४. स्मो भवेम Sy.

२५. सन्दर्शने सन्निधाने Sy.

२६. अर्थम् is suggested for श्रयत्वमुत्तमे ॥ किमर्थम् ? श्रिये Sy.

२७. उक्त एकवचनबहुवचनयोः समन्वयः is suggested for उक्तमेकवचनबहुवचनयोः समन्वयः ॥

२८. अद्य Sy.

२९. शृणुतम् Sy.

३०. मदीयमात्मानम् Sy.

३१. किं तूष्णीम् ? नेत्याह—अवोभिः रक्षणैः सह Sy.

३२. अन्नवसू Sy.

को वाम्द्य पुरुषामा वन्ने मर्त्यानाम् ।

को विप्रो विप्रवाहसा को यज्ञैर्वाजिनीवसू ॥ ७ ॥

को वाम् । बहूनाम् । मनुष्याणां मध्ये । कः । वाम् । अद्य । भजते । कः । मेषावीं स्तोत्रेण ।
हे विप्रैरहमानी ! को वा यजमानः । यज्ञैः । अग्रवसू !

आ वां रथो रथानां येषो यात्वश्विना ।

पुरु चिदस्मयुस्तिर आङ्गूषो मर्त्येष्वाम् ॥ ८ ॥

आ वाम् । आयातु । युवयोः । रथः । रथानां मध्ये । अतिशयेन गन्ता । बहु धनम् । अस्मभ्यं
प्रयच्छतु । अस्मत्कामः प्राप्तः । तस्य रथस्य स्तोमः । मर्त्येषु भवति ।

शम् पु वां मधुयुवास्माकमस्तु चकृतिः ।

अर्वाचीना विचेतसा विभिः श्येनेव दीयतम् ॥ ९ ॥

शम् पु । सुखकर्त्री । एवं । सुष्टु । भवतु । युवयोः । हे सोमेच्छु ! अस्माकम् । कृतिः पुनः पुनः
क्रियमाणा । अभिमुखौ ! सुमती ! युवाम् । अश्वैः । श्येनाविव । आगच्छतम् ।

१. पुरुषाम् Sy.

२. मर्त्यानाम् Sy.

३. युवाम् Sy.

४. अस्मिन् विने Sy.

५. भजति Sy.

६. ०६० P., D. हे विप्रैर्मेषाविभिर्बहूनीषी ! Sy.

७. यजमानो यजमानः P.

८. यज्ञैर्वन्ने । अत्यन्तविलम्बमसहमानः पुनः पुनश्चैते
Sy.

९. VM. ignores आ ॥ सर्वतः Sy.

१०. एको रथः Sy.

११. रथ P. रथाम् D. इतरदेवरथानां मध्ये Sy.

१२. अतिशयेन गन्ता सन् Sy.

१३. बहूनापि अस्मद्विरोधितः Sy.

१४. प्रयच्छतु seems to be the explanation
of तिरः ॥ तिरः हिंसकः, तिरस्कर्ता वा Sy.

१५. अस्मान् कामयमानः Sy.

१६. प्राप्तस्य P.

१७. आङ्गूषः स्तुत्यः । आकारः पूरणः । अथवा
आङ्गूषः स्तोमः । स्तवोऽस्मयुरस्मान् बलैर्योक्तुं
कामयमानो मर्त्येषु मर्त्यैरस्मदीयैर्द्विग्विभिः
प्रेरितः सन् । उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य वा
स्तुतिरा सर्वतः पुरु चित् पुरुष्यपि शत्रुबलानि
तिरः तिरस्करोति Sy.

१८. सर्वेषु यजमानेषु मध्ये Sy.

१९. VM. ignores अश्विना । चित् and आ ॥

२०. सुखकरम् Sy.

२१. सु कव P. सुकर्तव्य D.

२२. युवाभ्याम् Sy. २३. हे मधुमन्तो ! Sy.

२४. पुनः पुनः करणं युवाभ्यामर्वापि पुनः पुनः क्रिय-
माणं स्तोत्रं युवयोरगमनस्याभ्यासो वा Sy.

२५. ०६० D. हे अर्वागस्मदभिमुखौ ! Sy.

२६. हे विशिष्टप्रज्ञी ! Sy.

२७. विभिः गन्तुभिरश्वैः Sy.

२८. गच्छतम् Sy.

२९. VM. ignores च

अश्विना यद् कर्हि चिच्छ्रुयातमिमं हवम् ।

वस्वीरु पु वां भुजः पृञ्चन्ति सु वां पृचः ॥ १० ॥

अश्विना । अश्विनौ ! यदि । कदा । चित् । इमम् । आह्वानम् । शृणुयातम् । प्रशस्तानि । भोजनानि । सुष्ठु । युवाभ्याम् । पृञ्चन्ति तदेवाह पृञ्चन्तीति । सुष्ठु । वाम् । अन्नानि प्रपञ्चन्तीति ।

V.75.

प्रति प्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनम् ।

स्तोता वामश्विनावृषिः स्तोमेन प्रति भूषति माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ १ ॥

प्रति प्रियतमम् ॥ अवस्युः ॥ प्रतिभूषति स्तुतिभिरलङ्करोति । प्रियतमम् । रथम् । वधितारम् । वनानां प्रापयितारम् । युवयोः । स्तोताश्रमः । ऋषिः । हे अश्विनौ ! हे मधुमन्तौ ! मम । शृणुतम् । ह्वानम् ।

१. हे अश्विना ! युवाम् Sy.

२. यत्र Sy.

३. कर्हिचित् स्थितवन्ती भवथः Sy.

४. इववम् P. तत्र इमं मे Sy.

५. शृणुतम् । श्रुत्वागच्छतमित्यर्थः Sy.

६. किमर्थम् ? इत्युच्यते प्रशस्त्याः Sy.

७. वनानि हविर्लक्षणानि Sy.

८. युवाम् Sy.

९. वृञ्चन्ति P., D.

मिश्रयन्ति प्राप्नुवन्ति Sy.

१०. पिबन्तीति P. पृञ्चन्तीति D.

११. युवाम् Sy.

१२. P. reads पानानि and D. reads वान-
नानि for वाम् । अन्नानि ॥ पृचः सम्पचनाः ।
युवां प्राप्तुं कामयमाना इत्यर्थः । अथवा सुपृचः
सुसम्पचनाः स्तोतारो वस्वीर्भुजो वां सुष्ठु
पृञ्चन्ति सम्पचयन्ति Sy.

१३. VM. ignores ह and उ ॥ उ इति
पूरणः Sy.
Ms. D. puts the figure ॥७४॥
here to indicate the end of the
seventy-fourth hymn. No such

number is given in P.

१४. 'प्रति प्रियतमम्' इति नवचं तृतीयं सूक्तम् ।
अवस्युर्नामात्रेय ऋषिः । पङ्क्तिश्छन्दः । अश्विनौ
देवता । अनुकान्तं च—'प्रति नवावस्युः पाङ्क्तम्'
(KSA.28.75.p.21.) इति । प्रातरनुवाके
अश्विने क्तो पाङ्क्ते छन्दस्याश्विनशास्त्रे
चेदं सूक्तम् । 'प्रति प्रियतममिति पाङ्क्तम्'
(ĀSS.4.15.) इति हि सूचितम् Sy.

१५. प्रयत्तं D.

१६. अवस्युः D.

१७. ०२खं० P.

१८. प्रय० P.

१९. वधितारं फलानाम् Sy.

२०. ०नां अप्रा० P. ०नामप्रा० D. वनानां
वाहकम् Sy.

२१. ईदृशं रथमागमनाय स्तोतीत्यर्थः Sy.

२२. ऋषिभिः P., D.

ऋषिः अवस्युः Sy.

२३. तस्माद्धे मधुविद्याधेदितारी ! Sy.

२४. आह्वानम् Sy.

२५. VM. ignores प्रति and स्तोमेन ॥ एकः
प्रतिशब्दोऽनुवादः Sy.

अत्यायातमश्विना तिरो विश्वा अहं सना ।

दस्त्रा हिरण्यवर्तनी सुधुन्ना सिन्धुवाहसा माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ २ ॥

अत्यायातम् । अत्यागच्छतम् । अश्विनी ! तिरस्कृत्य । अन्वोः प्रजाः । अहं हि । युवयोः पुरातनः ।
दस्त्रौ हिरण्ययुक्तमागौ । सुमुखौ । सिन्धूनां प्रापयितारौ ।

आ नो रत्नानि बिभ्रतावश्विना गच्छतं युवम् ।

रुद्रा हिरण्यवर्तनी जुपाणा वाजिनोवसू माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ३ ॥

आ नः । आगच्छतम् । अस्माकम् । रत्नानि । धारयन्ती । अश्विनी ! युवाम् । रुद्रपुत्री । हिरण्य-
वर्तनी । प्रीयमाणौ । अन्नवसू ।

सुधुभो वां वृषण्वसू रथे वाणीच्याहिता ।

उत वां ककुहो मृगः पृचः कृणोति वापुषो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

सुधुभः । कल्याणस्य स्तोतुः । युवयोः । हे वृष्यमाणघनी ! रथे । स्तुतिः । आहिता । वाणीचीति
वाङ्नाम । अपि च । युवयोः । उच्छ्रुतः । अथः । अन्नम् । कृणोति । उदकहितम् ।

१. अतिग० P., D. सर्वान् यजमानानतिक्रम्या-
गच्छतम् Sy.

२. सदा तिरस्करोमि । अथवाहं तिरः । 'तिरः
सत इति प्राप्तस्य' (N.3.20.) इति निरुक्तम् ।
प्राप्ता विश्वाः सर्वाः क्रिया युष्मदीया
अनुतिष्ठेयमित्यर्थः । सना सनातनी Sy.

३. सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः Sy.

४. यथा अहम् ऋषिः Sy.

५. युवां याव P.

६. दस्त्रे P., D. शत्रूणामुपक्षपयितारौ Sy.

७. हिरण्यरथौ Sy.

८. सुधनी Sy.

९. नदीनां प्रवाहयितारौ वृष्टिप्रेरणेन । तावुशौ
युवामत्यायातम् Sy.

१०. अस्मभ्यम्, अस्मान् वा. Sy.

११. रमणीयानि धनानि Sy.

१२. रुद्रपुत्री स्तुत्यौ वा Sy.

१३. हिरण्यरथौ Sy. १४. प्रथ० P.

यजं सेवमानौ सन्तौ आगच्छतमिति Sy.

१५. ०सूः P.

१६. सुस्तोतुर्मम Sy.

१७. हे वर्षधनी ! वधितारौ ! वा यसूनां हे अश्विनी !
Sy. १८. वापूषा स्तुतिः Sy.

१९. ०त P., D. स्थापिता । अस्माभिः कृतेत्यर्थः
Sy.

२०. पाणीवीति P., D. The passage वाणी-
चीति वाङ्नाम (Ngh. 1.11.) should
immediately follow स्तुतिः and
precede आहिता ।

२१. युवाभ्याम् Sy. २२. ककुहः महान् Sy.

२३. मृगयिता Sy.

२४. अन्नं हविः Sy.

२५. करोति । तस्मान्मम हवं श्रुतमिति Sy.

२६. ०कमहितः P. उदकहितम् seems to be
the explanation of वापुषः । cf. N.
1.12 वपुर्निति जलनाम ॥ वपुष्मान् यजमानः
Sy.

बोधिन्मनसा रुध्यैपिरा हवन्श्रुता ।

विमिश्च्यवानमश्विना नि याथो अद्वयाविनं माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ५ ॥

बोधिन्मनसा । बुध्यमानमनसो । रुध्यौ । गन्तारौ । स्तुतेः । श्रोतारौ । च्यवनमृषिम् । अश्वैः ।
नयाथः । असहायम् ।

आ वां नरा मनोयुजोऽश्वासः प्रुषितप्सवः । •

वयौ वहन्तु पीतयै सह सुम्नेभिरश्विना माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ६ ॥

आ वां नरा । आवहन्तु । वाम् । नेतारौ ! मनोवेगाः । अश्वौ । प्रुषितरूपा बिन्दुभिर्युक्ताः ।
गन्तारः । सोमपानाय । सह । सुम्नेः ।

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।

तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यीतमदाम्या माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ७ ॥

अश्विनौ । अश्विनौ ! इह । आगच्छतम् । नासत्यौ ! मा । विगतकामौ भवतम् । तिरस्कृत्यान्मान्
यजमानान् । स्वामिनौ । मार्गम् । परियातम् । हे अहिंसितौ ।

१. ध्यमानसो D. बुध्यमानमनसो Sy.

२. रुध्यौ P. रुचस्वामिनौ Sy.

३. शीघ्रगन्तारौ सर्वगन्तव्यौ वा Sy.

४. ंते स्तोतारौ P. हवनस्य स्तुतेः श्रोतारौ युवाम् Sy.

५. यथा तमृषि प्राप्तवन्तौ तद्वत् मां प्रति पथि
नयाथः नितरामागच्छतम् । 'प्र च्यवानाञ्जु-
जुरुषो' वयम्' (RV. V. 74.5.) इति
ह्युक्तम् Sy.

६. अद्वयाविनं मायारहितम् Sy.

७. वा D.

८. आपन्नराः P.

९. त्वां D. युवाम् Sy.

१०. हे नरा ! कर्मणां नेतारौ ! Sy.

११. मनोमात्रेण युज्यमानाः मुशिक्षिता इत्यर्थः Sy.

१२. अश्वौ D.

१३. प्रुतरूपाः P.

विचित्ररूपाः Sy.

१४. वि० D.

१५. शीघ्रगन्तारः Sy.

१६. ०खं D. अस्मभ्यं देवैः सुखंस्तत्साधनेधनंदि-
भिर्वा सह वहन्तु Sy.

१७. Omitted by D.

१८. अस्मिन् यजे Sy.

१९. वेनतिः कान्तिकर्मा N. 10.38.

२०. तिरश्चित् अन्तर्हिताद्दूरदेशादपि युवाम् Sy.

२१. ंनो P. अर्यया अर्यौ स्वामिनौ युवाम् । 'सुपां
सुलुक्' इत्यादिना सुपो याजादेशः Sy.

२२. अस्मच्छन्नगृहम् Sy.

२३. आगच्छतम् Sy.

२४. अहिंस्यो पूज्यौ Sy.

२५. VM. ignores चित् ।

अस्मिन्यज्ञे अंदाभ्या जरितारं शुभस्पती ।

अवस्युमंशिवना युवं गृणन्तमुपं भूपथो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ८ ॥

अस्मिन् यज्ञे । अस्मिन् । यज्ञे । अहिंसितौ । स्तोतारम् । उदकपती । अवस्युम् । अश्विनी । युवाम् । स्तुवन्तम् । उपभवथः, मध्यमपुरुषेऽपि सन् दृश्यते ।

अभृदुषा रुशत्पशुराग्निरंधाय्मृत्वियः ।

अयोजि वां वृषण्वसृ रथो दस्त्रावर्मत्यो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ९ ॥

अभूत् । अभूत् । उषाः । दीप्तपशुः । आहितश्च । अग्निः । प्राप्तकालो होमाय । युक्तश्च तस्मिन् । युवयोः । रथः । दर्शनीयो । अमरणः ।

V.76.

आ भात्यग्निरुपसामनीकमुद्विप्राणां देव्या वाचो अस्थुः ।

अर्वाञ्चा नूनं रथ्येह यातं पीषिवांसमश्विना धर्ममच्छ ॥ १ ॥

आ भाति ॥ अत्रिः ॥ प्रकाशयति । अग्निः । उपसाम् । मुख्यम् । उदस्युः । स्तोतृणाम् । देवान्

१. Omitted by P.
२. हे अहिंस्यौ ! Sy.
३. उदकमती P., D. हे उदकस्य स्वामिनी ! Sy.
४. अपत्युर्मा P., D.
५. मुन्वम् P. माम् Sy.
६. उप प्राप्नुतम् Sy. ७. व्युष्टिः Sy.
८. अग्निश्च दीप्तपशुमान् । प्रकाशितहविरित्यर्थः । अथवा पशवः किरणाः । रुशद्रश्मिः सन् Sy.
९. वेद्यामधीपत Sy. १०. आहवनीयः Sy.
११. ऋतौ काले भवः Sy.
१२. अश्वैर्व्युक्ती भवत्वित्यर्थः । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इत्यनेकेष्वर्थेषु लुङ् भवति । इह प्रार्थनायाम् Sy. १३. हे वसो ! Sy.
१४. अमरणधर्मा ध्रुवः Sy. १५. VM. ignores वृषण्वसू ॥ हे प्रवत्तवनी ! Sy. Ms. D. puts 'the figure ॥७५॥ here to indicate the end of the seventy-fifth hymn. No such number is given in P.

१६. 'आ भात्यग्निः' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तं भीम-स्याचेरायं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अत्रानुक्रमणिका—'आ भाति पञ्चात्रिः' (KSA. 28.76. p.21.) इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टवार्थमिव सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'आ भात्यग्निरर्वावाणेव' (ĀSS. 4.6.) इति । प्रातरनुवाके आश्विने ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्र्यते हि—'आ भात्यग्निरिति सूक्ते' (ĀSS. 4.15.) इति । अपतोपमि होतुरति-रिक्तोऽप्येह हवं सूक्तम् । सूत्रितं च—'आ भात्यग्निः क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया' (ĀSS. 9.11.) इति । प्रवर्ग्येऽस्य सूक्तस्य विनियोगः Sy.
१७. दीप्यते । यज्ञा उपसां मुखमाभाति दीपयति । उपःकाले ह्यग्नयः प्रतिबोधयन्ते Sy.
१८. अग्नि P. १९. अनीकभूतः । अनीकं मुख्यम् । उपसि प्रबुद्धमान इत्यर्थः । तादृशः Sy.
२०. ऽसा मुखमुदस्तुः P. उत्तिष्ठन्ति यस्मादेवं तस्मात् Sy. २१. मेधाधिनां स्तोतृणाम् Sy.

गच्छन्त्यो । वाचः । अभिमुखो । इदानीम् । रथ्या । इह । वातम् । यज्ञम् । प्रति ।

न संस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठान्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह ।

दिवाभिपित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्ति दाशुषे शंभविष्ठा ॥ २ ॥

न संस्कृतम् । न । संस्कृतं सोमम् । प्रहितः । गन्तारो । अन्तिके । इदानीम् । अश्विनी । मयो-
पस्तुतो । अत्र दिवसे । पराह्ले च । रक्षणने । आगन्तुतरो । यजमानस्य । अवर्तिम् । प्रति । सुखस्य भाव-
यितारो ।

उता यातं संगवे प्रातरहो मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।

दिवा नक्तमवसा शंतमेन नेदानो पीतिरश्विना तंतान ॥ ३ ॥

उतायातम् । अपि च । आगच्छतम् । सङ्गवकाले । प्रातःकाले च । अह्नः । तथा मध्यन्दिने ।

१. ०न्ती D. ०न्त्यः is suggested for
०न्त्यी ॥ देवकामाः Sy.

२. स्तोत्राणि Sy.

३. अस्मदभिमुखाञ्चनी Sy.

४. अष्टास्मिन् यागदिने Sy.

५. हे रथस्वादिनी ! अश्विनी ! Sy.

६. आयातम् Sy.

७. प्रदीप्तं यज्ञम् । यद्वा प्रवर्ग्यम् Sy.

८. अभिलक्ष्येह यातम् Sy.

९. VM. ignores पीपिवांसम् and अश्विना ॥
पीपिवांसं स्वाङ्गः परिवृढम् । यद्वा पीपिवांसम्
आप्यायितं वसतीवरीभिः क्षरद्रूपं सोमरसम् ।
अथवा घृतादिना पीपिवांसम् Sy.

१०. Omitted by P.

११. अश्विनी Sy.

१२. संस्कृतं घर्मम् Sy.

१३. हिस्ताम् Sy.

१४. गन्तुतमी Sy.

१५. घर्मसमीपे Sy.

१६. उपस्तुतो भवतः Sy.

१७. यज्ञे Sy.

१८. VM. seems to explain दिवा and
अभिपित्वे together as पराह्ले च ॥ दिव-
सस्याभिपतने प्रातःकाले Sy.

१९. रक्षणने सह Sy.

२०. आगन्तुतमी Sy.

२१. आगत्य च हविर्वत्तवते यजमानाय Sy.

२२. अवर्ति P. इन्द्रभूतो । वर्तिर्जीवनम् । तद-
भावोऽवर्तिः । तद्रहितमन्नं यथा भवति तथा
गन्तुतमी Sy.

२३. सुखस्य भावयितारो भवतम् Sy.

२४. अह्नो द्वेधा त्रेधा पञ्चधा पञ्चदशधा समाना
विभागाः सन्ति । इह पञ्चधा विभाग आतः
Sy.

२५. सङ्गवका० P. सङ्गवकाले सङ्गच्छन्ते गावो
बोहभूमि यस्मिन् काले स सङ्गवः । रात्र्य-
परकाले हि गावो वने हिमतृणानि भक्षयित्वा
पुनर्बोहाय सङ्गवे प्रतिनिवर्तन्ते Sy.

२६. ०ध्यदि० D.

मध्यकाले Sy.

सूर्यस्य । उदये च । दिवा । नक्तं च । रक्षणेन । सुखतमेन । न । इदानीं सायंकाले । सोमपीति ।
अश्विनो । आतनोति ।

इदं हि वीं प्रदिवि स्थानमोक्तं इमे गृहा अश्विनेदं दुरोणम् ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादाद्भ्यो यातमिषमूर्जं वहन्ता ॥ ४ ॥

इदं हि । इदम् । हि । युवयोः । पुराणेन । यज्ञे स्थानम् । सेव्यमानम् । तथेमे । गृहाः । इदं
च । दुरोणम्^{११}, इत्यलो भेदम् । आयातम् । अस्मान् । सुलोकात् । महतः^{१२} । पर्वतात् । अन्तरिक्षाद् वा^{१३} ।
अन्नम् । रसं च । वहन्ती^{१४} ।

उत्तरा गता

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं बृहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ ५ ॥

[समश्विनोः^{१५}]

१. उदितावभ्युदयेऽप्यन्तप्रवृद्धसमयेऽपराह्ण इत्यर्थः ।
सायाह्णस्याप्युपलक्षणम् Sy.
२. न केवलमुक्तेष्वेव कालेषु, किं तर्हि ? दिवा
नक्तं सर्वदा Sy.
३. रक्षणेन हविषा वा निमित्तेन आयातम् ।
किमर्थमागम्यते ? पूर्वमेवाग्यैर्देवैः स्वीकृतत्वात्
नेत्याह Sy. ४. इदानीमपि Sy.
५. इतरदेवानां पानम् Sy.
६. अश्विनौ विहायेति शेषः Sy.
७. आतनो० P., D. (न) तनोति Sy.
८. पुराणम् Sy.
९. स्थानम् उत्तरवेद्याख्यम् Sy.
१०. ओक्तः निवासयोग्यम् Sy.
११. ०हम् P. अथ सौमिकवेद्यभिप्रायेणाह इमे
गृहाः प्राचीनवंशादयः Sy.
१२. देवयजनगृहम् Sy.
१३. भेदः is suggested for भेदम् ।
१४. आगच्छतम् Sy.
१५. अस्मा P., D. अस्मदर्थम् Sy.
१६. बृहतः Sy.
१७. पर्वततो मेघात् Sy.

१८. अक्षिहा P. अपां कारणादन्तरिक्षात् Sy.
१९. सं P. ऊर्जं बलं च । बलसाधनमन्नं सारभूत-
मित्यर्थः । तावृशम् Sy.
२०. VM. ignores अश्विना and आ ।
२१. The *pratika* is supplied by the
Editor. The stanza has already
been explained by VM. See, RV.
V. 42.18. Sy. explains again the
stanza in the following manner:—
वयं सं गमेम सङ्गच्छेम । अश्विनोः । नूतनेन
अवसा अनन्यकृतेन रक्षणेन । मयोभुवा सुखस्य
भावयिष्या । सुप्रणीती सुप्रणीत्या सुष्ट्वागम-
नेन च । अपि वैते उभे अवसो विशेषणे ।
उक्तलक्षणेन सं गमेम । नोऽस्मभ्यम् । रयिम् ।
आ बृहतम् । उत वीरान् पुत्रादीन् । आ बृह-
तम् । हे अमृता ! अमरणधर्माणी ! विश्वानि
सौभगानि सुभगत्वानि आ बृहतम् ।
२२. Ms. D. puts the figure ॥७६॥ here
to indicate the end of the
seventy-sixth hymn. No such
number is given in P.,

V.77.

प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वं पुरा गृध्रादररुपः पिवातः ।

प्रातर्हि यज्ञमश्विना दधाते प्र शंसन्ति कवयः पूर्वभाजः ॥ १ ॥

^१ प्रातर्यावाणा । ^२ प्रातर्यन्तारी । ^३ मुख्यावश्विनी । ^४ यजध्वम् । ^५ अत्रैयच्छतोऽपि कदर्यात् । ^६ सोमपान-
मभिकाङ्क्षतो यजमानात् । ^७ क्षिप्रम् । ^८ अश्विनी सोमं पिबतः । ^९ प्रातः । ^{१०} हि । ^{११} यज्ञम् । ^{१२} अश्विनी । ^{१३} धारयतः ।
^{१४} कवयः प्रातरश्विनी । ^{१५} प्रशंसन्ति । ^{१६} पूर्वमेव ^{१७} भजमानाः ।

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देव्या अजुष्टम् ।

उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वः पूर्वं यजमानो वर्नीयान् ॥ २ ॥

^{१८} प्रातर्यजध्वम् । ^{१९} प्रातः । ^{२०} यज्ञं ^{२१} कुरुत । ^{२२} तस्मिन् यजेऽश्विनी । ^{२३} प्रापयत । ^{२४} न । ^{२५} सायम् । ^{२६} अस्ति । ^{२७} देवयजनम् ।

१. 'प्रातर्यावाणा' इति पञ्चचर्चं पञ्चमं सूक्तमात्रेयं
ब्रह्मभमाश्विनम् । 'प्रातर्यावाणा' (KSA.
28.77.p.21.) इति ह्यनुक्रान्तम् । प्रातर-
नुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनि-
योगः । अप्तोयमि मंत्रावरुणातिरिक्तोक्त्ये इद-
मेव शक्यम् । तथा च सूत्रितम् — 'प्रातर्यावाणा
क्षेत्रस्य पते अधुमन्तमूर्मिम्' (ĀSS.9.11.)
इति Sy.
२. हे मदीया ऋत्विजः ! Sy.
३. प्रातरेव यज्ञं गन्तारी Sy.
४. अत एवेतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभाविनी प्रकुष्टतमी
वा Sy.
५. प्रय० D. किमर्थं प्रथमयागविनियोगः ?
उच्यते अदात् रक्षःप्रभृतेः Sy.
६. ०र्यावि P., D.
७. ०मानान् P.
अभिकाङ्क्षतः Sy.
८. VM. seems to explain पुरा as
क्षिप्रम् ॥ पूर्वम् Sy.
९. पिबताम् ॥ अनागतौ कवं यष्टुं शक्यौ ?
इत्यत आह Sy.
१०. यजम् P.
११. धारयतः सम्भजतः Sy.
१२. अनवाना ऋषयः प्रातरेवैती । 'ये वानूचानास्ते

- कवयः' (AB.2.38.) इति हि निगमः Sy.
१३. यज P. पूर्वकालीनाः Sy.
१४. हे मदीयाः पुरुषाः ! Sy. अत्रैरायम् । . . .
हे स्तोतारो यूयमुच्यध्वे ! Dur. अत्रेः । . . .
हे ऋत्विजः ! SKN.
१५. प्रातरेव Sy., SKN., Dur.
१६. पूजयध्वं स्तुध्वम् Sy.
१७. तावश्विनी Dur.
की ? अश्विनी SKN.
१८. प्रहिणुत हवींषि Sy. कथमिति ? यतो ब्रवीमि
प्रहिणोत प्रकर्षेण ती प्रति स्तुतीहवींषि च गम-
यतेति Dur. तदर्थं च हिनोत, 'हि गती'
हिनुत गच्छत, आहवनीयं प्रति मा विलम्ब-
ध्वम् SKN.
१९. Omitted by P. किमित्येवं ब्रवीमि प्रात-
र्यजध्वमिति ? इतो यस्माद्, न Dur.
२०. साम् P., D.
सायङ्काले हविः Sy.
२१. विद्यते । देवा (न) स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः Sy.
२२. देवगामि Sy. अनयोर्देवयोः Dur. किम् ?
देवया, देवावश्विनी तयोर्प्रा यानं गतिर्देवयाः ।
यजेर्वा न पातेः । देवयोरश्विनोर्प्रागो देवयाः ।
यतः प्रातरश्विनोर्यज्ञं प्रति गतिरिज्या वा
नास्तीत्यर्थः SKN.

तत्रत्यं हि यजमानमजुष्टं देवैः । अस्मत्तः । अपि च । यजते तथाविधं चाह्वयति । आवः यजमानस्तत्र । पूर्वःपूर्वः । यजमानः । अश्विनोरत्यन्तं सम्भक्ता भवति तस्मात् प्रातरेव यजध्वमिति ।

हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुः पृच्छो बहुन्ना रथो वर्तते वाम् ।

मनोजवा अश्विना वातरंहा येनातिरथाथो दुरितानि विश्वा ॥ ३ ॥

¹¹हिरण्यत्वङ् । ¹²हिरण्यवर्णः । ¹³हिरण्यच्छविः । ¹⁴अरुदकः । ¹⁵अन्नम् । ¹⁶बहुन् । ¹⁷आवर्तते ।

१. जुष्टं D. असेव्यं तदूवति 'पूर्वाह्णो वै देवानाम्' SB. 2.4.2.8. P. 170 इति हि श्रुतिः Sy. यद्यपि कथञ्चित् स्थादजुष्टमनासेधितं च तदश्विभ्यां कर्म Dur. कुतः ? यदजुष्टम्, निङ्गुप्यतयः । अजुष्टा अप्रियाश्वात्ताव-
श्विनोः । अन्यकालत्वात् । अन्याद्यसेवितपूर्वा वा ताभ्यामित्यर्थः SKN.
२. Omitted by P., D. अपि चानादृते त्वयि Dur.
३. यजेत सोमेन Sy. एतावश्विनौ यजते Dur. यजत एवाश्विनौ SKN.
४. आपः P. वितर्पयेच्च हविषा । अतोऽस्मात्स्व-
न्येषु च मध्ये Sy. व्यावयति च तर्पयति
हविर्भिः Dur. वि चावो वि च आवः, विविधं
चाधितर्पयन्ति सोमेन SKN.
५. प्रथमःप्रथमः Dur. बहूनां च यजतां मध्ये
पूर्वःपूर्वः SKN.
६. यष्टा भवति सः Sy. बहूनां यजमानानां मध्ये
यश्च यश्च पूर्वो यजते स चाश्विनौ यजते
सादरत्वान्न तस्यैव यज्ञमश्विनौ गच्छतो नेत-
रस्येत्यर्थः SKN.
७. अश्विनो अश्विनोः P., D.
८. देवानां सम्भजनीयः सम्भाव्यो भवति Sy.
सम्भक्तुमः आदृतत्वात्तस्यैव हविरासेवेते
अश्विनौ नेतरस्येति Dur. अश्विनोः सम्भ-
क्तुतरः SKN.
९. एतदुभयं ज्ञात्वा प्रातरेव यजध्वम् । तयो कालः
प्रागुक्तः । ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुवि-
ष्टम्भमिति सम्प्रति तु परावधिप्रदर्शनाच्च तयोः
स्तुतिकाल ऊर्ध्वमर्धरात्राद्यः सूर्योदयपर्यन्तो द्रष्ट-

व्यः । उदिते घातकालः । तत्र वीषसां प्रकाश-
प्रभृति यावत्सूर्योदयस्तावद्व्या देवता आश्विने
अस्त्रे स्तुति लभन्ते, ता अप्यन्ते ? (ओप्यन्ते)
त तासामावापकालः । काः पुनस्ताः ?
उवःप्रभृतयः । तत्रोवाः प्रथममुच्यते । उवः
कस्मात् ? वष्टेः कान्त्यर्थस्य । कान्ता ह्यसी ।
उच्छतेर्वा । यथोक्तम् 'उवः कस्मात् ? उच्छ-
तीति सत्याः ? (सतः)' (N.2.18.) इति
द्युस्थानाया विकल्पः । मध्यमस्थाना उच्छते-
रेव । तदाह उच्छतेरितरेति । सः ह्युदकानि
विवासयति, विवास्यते वा मेघान् मध्यमेन ।
तस्या एषा प्रकृतत्वात्तस्या उत्तमस्या एषा
SKN. प्रातर्यजध्वमश्विनौ ग्रहिणुत न
सायमस्ति देवेज्या अजुष्टमेतत् । अप्यन्यो
अस्मद्यजते वि चावः । पूर्वःपूर्वो यजमानो
वनीयान् वनयितुमः N. 12. ५., SKN.
IV.100.

१०. VM. ignores अन्यः । वि and च ॥
अन्यः कोऽपि Sy.
११. 'हिरण्यत्वङ्' इत्येवाश्विने पशौ हविषो याज्या ।
'हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुरभि' अस्वेन्द्र भूरथ
जम् (ASS. ३. ८.) इति हि सूत्रितम् Sy.
१२. ण्यक् P. ण्यकः D.
१३. हिरण्याच्छादितरूपो हिरण्यावृतः Sy.
१४. मनोहरवर्णः Sy.
१५. उदकाय प्रसन्नतः Sy.
१६. अन्नममृतम् Sy.
१७. P. and D. read अन्नवन् for अन्नम् ।
पहन् ।
१८. अस्मदभिमुखमागच्छति । कीदृशो रथः ? Sy.

युवयोः । रयः । मनोवेगः । हे अश्विनौ ! वातसदृशवेगः । येन । अतिगच्छयः । विश्वानि ।
दुरितानि ।

यो भूयिष्ठ नासत्याभ्यां विवेष्टं चनिष्टं पित्वो ररते विभागे ।

स लोकमस्य पीपरुच्छमीभिरनूर्ध्वभासुः सदमिचुंतुर्यात् ॥ ४ ॥

यो भूयिष्ठम् । ये । बहुतरम् । अन्नम् । नासत्याभ्याम् । प्रापयति । यो वा चनिष्ठम्
अन्नम् । प्रयच्छति । देवेभ्योऽन्ने विभज्यमाने । स यजमानः । पुत्रम् । कर्मभिः । अस्यान्नस्य ।
पूरयति । पुत्रस्यान्नं कर्मभिः साधयति । तयानुच्छिततेजस्कान् शशून् । सदा । एव । तरति
चनिष्ठमाज्यमाहुराल्पमित्यपरमिति ।

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयि बहत् मोत वीराना विश्वान्यमृता सौमंगानि ॥ ५ ॥

[समश्विनोः]

१. रयेन Sy.
२. ०च्छतः D.
अतिक्रम्य गच्छयः Sy.
३. सर्वाणि Sy.
४. दुर्गमनान् मार्गान् Sy.
५. यजमानः Sy.
६. भूयिष्ठम् Sy.
७. पित्वः । कर्मणि षष्ठी । अन्नम् Sy.
८. अश्विभ्याम् Sy.
९. विवेष्टं करोति Sy.
१०. चतिष्ठम् P., D. बहुलं कर्म Sy. चन
इत्यप्रनाम Ngh. 6.16.
११. वदाति Sy.
१२. हविर्विभागवति पागे Sy.
१३. अस्य आत्मन एव Sy.

१४. पालयेत् Sy.
१५. अनुन्नततेजस्कान् । यद्वा ऊर्ध्वभासोऽग्नयः ।
अग्निरहितानयष्टुन् Sy.
१६. हिंस्यात् Sy.
१७. ०रप्पमित्य० P.
०रल्प० D.
१८. Ms. D. puts the figure
117711 here to indicate the end
of the seventy-seventh hymn.
No such number is given
in P.
१९. The *pratika* is supplied by the
Editor. The stanza has already
been explained. See RV. V. 42.
18,76.5.

V.78.

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।

हंसाविव पततुमा सुताँ उप ॥ १ ॥

अश्विनी ॥ सप्तवध्रिः ॥ तिस्रो गतार्थाः ।

अश्विना हरिणाविव गौराविवानु यवसम् । हंसाविव पततुमा सुताँ उप ॥ २ ॥

[अश्विना]

अश्विना वाजिनीवसू जुषेथां यज्ञमिष्टये । हंसाविव पततुमा सुताँ उप ॥ ३ ॥

[अश्विना]

अत्रिर्यद्वाभवरोहं नृवीसमजोहवीन्नाधमानेव योषा ।

अनेनस्य चिज्जवसा नूतनेनागच्छतमश्विना शंतमेन ॥ ४ ॥

अत्रिर्यत् । अत्रिः । यदा । वाम् । असुरैः क्षिप्यमाणं नृवीसम् । प्रत्यवरोहन् । आजुहाव । याचमानेव ।

१. 'अश्विनावेह' इति नवचं यच्छं सूक्तम् । अत्रानु-
क्रमिका 'अश्विनी नव सप्तवध्रिस्तृप्ति-
गादि चतुर्थी त्रिष्टुप्पञ्चानुष्टुभः' (KSA.
28.78.p.21.) इति । सप्तवध्रिर्नामात्रेण
ऋषिः । आवितस्तिव उष्णिहश्चतुर्थी त्रिष्टुप्
शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः । प्रातरनुवाक आश्विने
कतौ औष्णिहे छन्दसि आश्विने शस्त्रे चाद्य-
स्तुचो विनियुक्तः । सूत्रितञ्च—'अश्विना
वतिरस्मदाश्विनावेह गच्छतमिति तृचो'
(ĀSS. 4.15.) इति । वशरात्रे तृतीयेऽहनि
प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनस्तुचः । सूत्रितञ्च—'अ-
श्विनावेह गच्छतमा याहृद्विभिः सुतम्'
(ĀSS. 7.10.) इति Sy.

२. VM. does not explain the three
stanzas. Sy. explains this stanza
in the following manner:—

हे अश्विनी ! इह अस्मिन् यागे । आगच्छतम् ।
हे नासत्या ! मा वि वेनतम् । वेनतिः कान्ति-
कर्मा । मा विकामो भवतम् । निःस्पृहावकामो
वा न भवतमित्यर्थः । हंसाविव तौ यथा

निर्मलोदकमागच्छतस्तद्वत् । सुतान् अभिषुतान्
सोमान् । उप आ पततम् उपागच्छतम् ।

३. The *pratika* is supplied by the
Editor. Sy. explains the stanza
in the following manner:—

हे अश्विनी ! हरिणाविव गौराविव गौरमुगाविव
च । तौ यथा यवसं घासम् । अनुधावतस्ताविव
हंसाविव च सोममागच्छतम् ।

४. The *pratika* is supplied by the
Editor. Sy. explains the stanza
in the following manner:—

हे वाजिनीवसू ! अग्राधं वासयितारौ ! अश्वि-
ना ! यज्ञमस्मदीयम् । इष्टयेऽभीष्टार्ययणाय
वा जुषेथां सेवेवाम् ।

५. अस्मत्पिता Sy.

६. युवाम् Sy.

७. ंवीषं D. तुवाग्निमग्निक्वण्डे क्षिप्तः सन् Sy.

८. विमुञ्चन् अजोहवीत् Sy.

९. अस्तीषीत् Sy.

१०. यजमानेव P. यजधमानेव D.

स्त्री परित्राणम् । तदा श्येनस्य । इव । जवसा । नवतरेण । आगच्छतम् । अश्विनी ! सुखतमेन ।

वि जिह्रीष्व वनस्पते योनिः स्रप्यन्त्याइव ।

श्रुतं मे अश्विना हवं समवधि च मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

वि जिह्रीष्व । शौनकः—

सप्तकृत्वोऽपराद्धे तु विफलो दारसङ्ग्रहे ।

ऋषिः कुतोऽवमेधेन भारतेनेति वै श्रुतिः ॥

तमष्टमेऽपराद्धे तु वृक्षद्रोण्यां स पार्थिवः ।

ऋचीषे ह विनिक्षिप्य स्विन्नं रात्रौ न्यधापयत् ॥

सो "अश्विनावि"ति सूक्तेन तुष्टावधिः शुभस्पती ।

तौ तं तस्मात्समूत्सृज्य चक्रतुः सफलं पुनः ॥

तृचस्तस्यैष गर्भार्थं स्वपतस्तस्य गर्भवत् ।

यथा वात इति ज्ञेये अश्विभ्यामितरे ऋची ॥ इति ॥

१. स्त्रि P. योविदिव । सा यथा पति प्रीणयति तद्वत् कुर्वन् Sy.

२. गरुतमतः Sy.

३. चिदित्युपमायै Sy.

४. वेगेन Sy.

५. प्रथमोत्पन्नेन सततं

गच्छतः श्येनस्य प्रथमजवेन Sy.

६. अस्माकं सुखतमेन च रथेन तं रक्षितुम् Sy.

७. अत्र द्रुवन्तीतिहासं सप्तवध्रेः पुराविदः ।

आतृव्याः पेटिकायां तमूषि प्रक्षिप्य यत्नतः ॥

मुद्रां कृत्वा गृहे स्वीये रक्षयित्वा न्यवेशयन् ।

न सङ्गच्छेत भार्या स्वां यथा रात्रौ तथा कृतम् ॥

प्रातःप्रातः समुद्घाट्य निर्मथिष्यन्ति तं मुनिम् ।

एवं स्थित्वा चिरं कालं पेटायां दुःखितः कुशः ॥

उपायं चिन्तयामास निर्गमस्य चिरं मुनिः ।

हृदि निश्चित्य नासत्यावस्तीषीद् घृष्टमानसः ॥

तमश्विनी समागत्य समुद्घाट्य च पेटिकाम् ।

उद्धृत्य तमूषि शीघ्रं तावद्दृष्टौ बभूवतुः ॥

स ऋविर्भार्यया सार्धं रमित्वा च पुनर्भयात् ।

प्रातरेत्य पुनः पेटां प्रविश्य प्रागिव स्थितः ॥

पेटानिवाससमये दृष्टवानुगृह्य तदा Sy., DDN.

८. विजीगीष्व D.

९. ०रायै P. ०राद्धे D. BD. reads सप्त-
कृत्वापराधान् वै विफले ।

१०. कुणोऽव० P.

११. भर० P.

१२. ०रायै P. BD. reads ०परराधे०

१३. BD. reads ऋचीसे ।

१४. ०सेनातिसंस्विन्नं रात्रौ रात्रौ P. ऋवि सनादि
संस्थिस्विन्नं रात्रौ रात्रौ D.

१५. ०धावयत् P. BD. reads स्कन्नं रात्रौ
न्यधारयत् ।

१६. RV.V.78.

१७. ०त्समुद्धृत्य BD.

१८. त्रच० P. तृचः स्वस्यैव BD.

१९. ०भर्त्यः P. गर्भर्त्यं D.

२०. ०योशिव P., D. ०ये त्वशिव० BD.

२१. BD. V.82^{ed},—86^{ab}.

विवृतद्वारो भव । वनस्पते ! योनिरिव । सूष्यन्त्याः । श्रुतमिति स्पष्टम् ।

भीताय नाधमानाय ऋपये सप्तवंध्रये ।

मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ॥ ६ ॥

भीताय । भीताय । याचमानाय । मह्यम् । ऋपये । कर्मभिः । अश्विना । युवम् । मञ्जूषां वृक्षकृताम् । निर्गमनार्थं पुनः प्रवेद्यार्थं च । विघटयतम् । सङ्गमयतम् । च । अग्नौ मञ्जूषां निधाय सायं निर्गच्छन्त्यक्षा निर्गतेषु तेषु मञ्जूषा विघटिता भवति ततः ऋषिश्च निर्गत्य भार्यया सह रमते प्रातरच विशति रक्षिणां प्रवेशात् पूर्वमेव ततः सङ्घटिता मञ्जूषा भवतीति ।

यथा वातः पुष्करिणीं समिद्भयति सर्वतः ।

एवा ते गर्भे एजतु निरैतु दशमास्यः ॥ ७ ॥

यथा । यथा । वातः । पुष्करिणीम् । सञ्चालयति । सर्वतः । एवम् । तव । गर्भः । चालयतु । निर्गच्छतु च सम्भृतः । दशमास्य इति भार्यामाहाधृतगर्भाश्विभ्यां सफलः कृतः ।

१. सप्तवध्रिरश्विनावनुष्टुभा तुष्टाव । तथा ऋ-
ग्विधाने-विजिहीष्व वनस्पते तदिदं च्यावनं
स्मृतम् । यं च्यावयितुकामः स्याच्छ्यावयेत्त-
दिदं जपन् ॥ RVidh. 2.87nd.88^{ab}
DDN.

२. विगच्छ । विवृता भव Sy., DDN.

३. हे वनस्पतिविकाररूपे ! पेटिके ! Sy., DDN.

४. भगो यथा विविधते तथा त्वमपि विवृता भव Sy.
प्रसवकाले यथा स्त्रिया योनिविवृता भवति
तथा भवेति । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' लृटि शतरि
रूपम् प्रसोष्यन्त्या इति DDN.

५. ०न्त्या P., D. प्रसवोन्मुखाः स्त्रियाः Sy.
प्रसोष्यमाणायाः स्त्रियाः DDN.

६. VM. ignores श्रुतम् । मे । अश्विना ।
हवम् । सप्तवध्रिम् । च and मुञ्चतम् ॥
तदर्थं हे अश्विना ! अश्विनो ! मे हवम् ।
शृणुतम् । श्रुत्वा च सप्तवध्रि च माम्पि
मुञ्चत मोचयतम् Sy. तदर्थं हे अश्विनो !
मम आह्वानं शृणुतम् । श्रुत्वा आगत्य च
सप्तवध्रि माम्पि मोचयतमिति DDN.

७. निर्गमात् विभ्युषे Sy.

८. विमोक्षं याचमानाय Sy.

९. मायाभिः Sy.

१०. हे अश्विनो ! Sy.

११. युवाम् Sy.

१२. वृक्षविकारां पेटिकाम् Sy.

१३. ०यत D. च विभक्तं कुरुषः Sy.

१४. ०तां D. मम निर्गमार्थं सङ्गच्छयः Sy.

१५. विशरति P., D.

१६. पूर्वमेव पूर्वमेव P.

१७. एतदादि ऋक्प्रथं गर्भंस्त्राविष्णुपनिषत् ।
एतदाद्युक्त्रयेणासौ सप्तवध्रिः स्वयोषितः ।
गर्भिण्या प्रसवाद्याशु स्तुतवानश्विनावृषिः ॥
Sy.

१८. सरप्रादिकम् Sy.

१९. सम्पक् चालयति Sy.

२०. कम्पताम् । इतस्ततः सञ्चरतु Sy.

२१. Omitted by P.

२२. दश मासान् गर्भे स्थितः Sy.

२३. ०धृतगामश्वि० P.

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहावेहि जरायुणा ॥ ८ ॥

[यथा] यथा । वातः । यथा । वनः । यथा । सिन्धुः । चलति । एवम् । त्वम् । दशमास्यो भूत्वा । जरायुणा । सह । सम्पूर्णो भव । गच्छति निषिक्तं रेतो वर्धति ।

उत्तरा निगदसिद्धेति

दश मासाञ्छशयानः कुमारो अधि मातरि ।

निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि ॥ ९ ॥

[दश मासान्]

V.79.

महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।

यथा चिन्नो अवोधयः सत्यश्रवसि वाग्ये सुजाते अश्वस्रुते ॥ १ ॥

महे नः ॥ सत्यश्रवाः ॥ महतः । अस्मान् । अद्य । बोधय । धनाय । उषः । दीप्ता त्वम् । यथा ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor. सप्तवध्रारात्रेयोऽपश्यदेतामनुष्टुभम् Dur. सप्तवध्रेरार्यम् । प्रमूढगर्भाया गर्भच्यावनेऽस्या विनियोगः SKN.
२. वातो यथा कम्पमानो वनं कम्पयति स्वयम् । यथा समुद्रश्चलति चालयते वायु वायुना ॥ स्थित्वा दशैव मासास्त्वं गर्भोल्बेन सुवेष्टितः । निगच्छ जठरान्मातुर्जरया सहितः पतेत् ॥ Sy.
३. वातवनसमुद्राः Dur. वायुः SKN.
४. वनमुदकं निम्नप्रदेशं प्रति SKN.
५. यथा च समुद्रो नदीमुखानि प्रति SKN.
६. कम्पते Dur. गच्छति SKN.
७. चलनदेवं P.
८. ०मस्यः D. दशमाससम्भूत ! गर्भ ! Dur. दशभिर्मासैर्निष्पन्न ! गर्भ ! SKN.
९. उल्बेन प्रजायस्व । मा स्यात्स्वमेतस्मिन्नुदर इत्यभिप्रायः Dur. १०. समम् SKN.
११. एतस्माद् मातुरुदरादुःखयन्नेतामेजञ्चत्तत्रवेहि, अर्वाद् एहि Dur. १२. ०न्ति D.
१३. वदाति P. यथेति कर्मापमा N. ३. 15. SKN. II. 167. १४. अक्षता P. उक्षता D.

१५. Ms. D. puts the figure ॥७८॥ here to indicate the end of the seventy-eighth hymn. No such number is given in P.
१६. The *pratika* is supplied by the Editor. Sy. puts a śloka for the explanation of the stanza. दश मासानुष्ठित्वास्ती जननीजठरे सुखम् । निगच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु ॥
१७. 'महे नो अद्य' इति दशर्व सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सत्यश्रवस आर्यं पाङ्क्तमुषस्यम् । अनुकम्प्यते च 'महे दश सत्यश्रवा उषस्यं तु पाङ्क्तम्' (KSA. 28.79.p.21.) इति । प्रातरनुवाके उषस्ये कृती पाङ्क्ते छन्दस्याद्विवनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूच्यते हि—'महे नो अद्येति पाङ्क्तम्' (ĀSS. 4.14.) इति Sy. १८. महते Sy.
१९. अस्मिन् यागदिने Sy. २०. प्रजापय । प्रकाश-येत्यर्थः । सति प्रकाशे कतुद्वारा द्रव्यस्योपाजयितुं शक्यत्वात् Sy. २१. धनप्राप्तये Sy.
२२. ०या D. हे उपोदेवि ! Sy.
२३. दीप्तिमती Sy. २४. दीप्तित्वं P., D.

वा । अस्मानेव । पुरा बोधयसि । सत्यश्रवसि मयि । वय्यकुलजे । शोभनजनने । मदर्थं कल्याणनिर्गच्छ-
च्छब्दे कल्याणां अश्वे वा ।

या सुनीथे शौचद्रुथे व्यौच्छो दुहितदिवः ।

सा व्युच्छ सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ २ ॥

या सुनीथे । या त्वम् । सुनीथे राजनि । शुचद्रुथपुत्रे । व्युष्टासि । दिवः । दुहितः ! कल्याणम् ।
सा तथाश्च । व्युच्छ । अत्यन्तं बलवति । मयि ।

सा नो अद्याभरद्वसुव्युच्छा दुहितदिवः ।

यो व्यौच्छः सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ ३ ॥

सा नः । अस्माकम् । अद्य । आह्वयमाणवना । व्युच्छ । दिवः । दुहितः ! यैव । पुरा । व्यौच्छः !
मयि ।

अभि ये त्वा विभावरि स्तोमैर्गणन्ति वह्नयः ।

मुधैर्मधोनि सुश्रियो दामन्वन्तः सुरातयः सुजाते अश्वसूनृते ॥ ४ ॥

अभि ये त्वा । अभिगुणन्ति । ये । त्वा । उषः ! स्तोमैः । बोधारः । हे धनीः, धनवति !

१. ययैव पूर्वम् Sy. २. ०यति D. अतीतेषु दिवसेषु यथा बोधितवती तद्वदद्यापीत्यर्थः Sy.
३. सत्ययसि P. सत्यवति D. सत्यश्रवसि मय्यनु-
गृहाणेत्यर्थः Sy. ४. वयंकुं P.
वय्यपुत्रे Sy. ५. हे शोभनप्राबुधैः ! Sy.
६. कल्याणं जते निर्गं P. ७. कल्याणाश्वे
is suggested for कल्याणा अश्वे ।
८. ०व P. अश्वार्या प्रियसत्यात्मिका स्तुतिवाक्
यस्याः सा । हे तादृशि ! देवि ! Sy.
९. एतन्नामके Sy.
१०. ०चन्द्रयं P. शुचद्रुथस्यापत्ये Sy.
११. पूर्वं व्यवसायस्तर्मांसि Sy. १२. सूर्यस्य Sy.
१३. हे पुत्रि ! उषः ! Sy. १४. सा त्वम् Sy.
१५. पूर्वं तमो विवासय । 'उच्छो विवासे' । विवासो
वर्जनम् Sy. १६. अतिशयेन बलवति Sy.
१७. VM. ignores वाय्ये । सुजाते and अश्व-
सूनृते ॥ वय्यपुत्रे, शिष्टमुक्तम् Sy.

१८. अस्मिन् दिने Sy.
१९. ह्रियं P. आहृतवना Sy.
२०. तमो विवासय Sy.
२१. हे दुहितः ! उषः ! Sy.
२२. उकारोऽनर्थकः । या त्वम् Sy.
२३. या त्वं पूर्वं व्यौच्छः साद्यापीति Sy.
२४. ०च्छे P.D.
२५. ०गृह्णन्ति D. प्रतिस्तुवन्ति ते स्तोतारः Sy.
२६. त्वाम् Sy.
२७. हे विभावरि ! प्रकाशोपेते ! विभाशब्दात्
'छन्दसीवनिपै' इति वनिप् । भातेर्वा कर्तरि
वनिप् Sy.
२८. त्वे स्तोमेः P. त्वेय स्तोमेः D. स्तोत्रं Sy.
२९. बोधार ऋत्विजः स्तोतारः Sy.
३०. भवति P., D.
३१. ते स्तोतारः त्वदनुग्रहात् सुख्खयिभिराश्रयणीया
भवन्ति Sy.

शोभनश्रीकाः । दानवन्तः । शोभनशक्तिकाः शोभनदाना वा ।

यच्चिद्धि ते गुणा इमे हृदयन्ति मघत्तये ।

परि चिद्रष्टयो दधुर्ददतो राधो अह्वयं सुजाते अश्वसूनुते ॥ ५ ॥

यच्चिद्धि । यत् । चित् । हि । ते । गुणाः । इमे । हृदये कुर्वन्ति । धनदानाय । तदानीं परितो धारयन्ति । कामिनः । प्रयच्छन्तः । धनं याचमानेभ्यः । अलज्जं प्रभूतम् ।

ऐषु धा वीरवद्यशु उपो मघोनि सूरिषु ।

ये नो राधांस्यह्वया मघवानो अरासतु सुजाते अश्वसूनुते ॥ ६ ॥

ऐषु धाः । आधेहि । ऐषु । वीरवत् । अन्नम् । उपः ! धनवति ! प्राज्ञेषु । ये । अस्मभ्यम् । धनानि । बहूनि । अथाऽऽह्वयाः । प्रयच्छन्ति ।

तेभ्यो धुम्रं बृहद्यशु उपो मघोन्या वह ।

ये नो राधांस्यश्व्या गुव्या भजन्त सूरयः सुजाते अश्वसूनुते ॥ ७ ॥ -

तेभ्यो धुम्रम् । तेभ्यः । द्योतमानम् । महत् । अन्नम् । उपः ! मघोनि ! आवह । ये । अस्मभ्यम् ।

१. दानवन्तो भवन्ति Sy.
२. ०दानो P. रातिर्दानम् । सुदानाश्च भवन्ति Sy. ३. हे उपः ! Sy.
४. ये केचन Sy.
५. हीति पूरणः Sy.
६. तव स्वभूताः Sy.
७. सङ्गभूताः Sy.
८. पुरतो वर्तमानाः Sy. ९. चन P. च्चन D. उपच्छन्दयन्ति ते सर्वेऽप्यस्मान् Sy.
१०. धनदाधानाय P. धनदातये धनदानाय धनवत्त्वाय वा Sy.
११. अस्मानेव कामयमानाः Sy.
१२. यजन्त इत्यर्थः । अर्धिभ्योऽक्षीणं दत्तो वा । ये त्वां हविर्दत्तः स्तुवन्ति ते सर्वेऽप्यस्मदर्थमेव फलं धारयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । अथवा यच्चिद्धीत्यत्र यद्यपीति व्याख्येयम् । तस्मिन् पक्षे उत्तरवाक्ये तथापीत्यध्याहार्यम् Sy.
१३. धनं हविलक्षणम् Sy.

१४. अलज्जं P. अह्वियमाणमक्षीणमलज्जावहं वा Sy. १५. ऐष P., D.
१६. अधे० P. आधेहि । आनय Sy.
१७. ०य P.
१८. वीरः पुत्रादिभिरुपेतमन्नं यशो वा Sy.
१९. हे उपः ! वेवि ! Sy.
२०. धवति P., D. हे मघवति ! त्वम् Sy.
२१. स्तोतृषु वा Sy.
२२. ०ज्ञ येषुषेस्म० P. तव स्तोतृभ्यः Sy.
२३. अक्षीणानि Sy.
२४. धनवन्तः सूरयः Sy.
२५. दधुस्तेष्वित्यर्थः Sy.
२६. यजमानेभ्यः Sy.
२७. द्योतमानं हिरण्यादिरूपं धनम् Sy.
२८. महतीं कीर्तिं वा Sy.
२९. मनि P. Sy. adds त्वम् ।
३०. तेभ्यो यजमानेभ्यः आवह Sy.
३१. आह्वयाः Sy.

धनानि । अश्वसमूहान् । गोसमूहाश्च । प्रापयन्ति ।

उत्तरा निगदसिद्धा

उ॒त नो गोम॑तीरिषु आ ब॑न्धा दुहित॑र्दिवः ।

सा॒कं सूर्य॑स्य र॒श्मिभिः शु॒क्रैः शोच॑द्भि॒रचि॑भिः सुजा॑ते अश्व॑स॒नृते ॥ ८ ॥

[उत नः]

व्यु॒च्छा दुहित॑र्दिवो मा चि॒रं तनु॑था अपः ।

नेत्वा॑ स्तेनं॒ यथा रि॒पुं तपा॑ति सूरौ अ॒चि॒षा सुजा॑ते अश्व॑स॒नृते ॥ ९ ॥

व्युच्छा दुहितः । व्युच्छे । दिवः । दुहितः । मा । चिरम् । कदा । उदयलक्षणं कर्म शीघ्रं व्युच्छे-
त्यर्थः । न । एव । त्वाम् । यथा । स्तेनम् । रिपुं च पुरुषो बाधते एवम् । सूर्यः । अचिषा । तपतु व्युष्टायां
तापोऽप्यन्तं न भवत्विति ।

ए॒ताव॑द्वेदुष॒स्त्वं भूयो॑ वा दातु॑मर्हसि ।

या स्तोत॑म्यो वि॒भाव॑र्युच्छन्ती॒ न प्र॑मीय॑से सुजा॑ते अश्व॑स॒नृते ॥ १० ॥

एतावत् । यावदस्मिन् सूक्त उक्तमेतावत् । वा । भूयः । वा । त्वम् । उपः । दातुम् । अर्हसि ।

१. अश्वयुक्तानि Sy.

२. गोभिर्युक्तानि Sy.

३. यति P. भजेरन्, वदुः Sy.

४. VM. ignores सूरयः ॥ सूरयः दातारः Sy.

५. The *pratika* is supplied by the Editor. Sy. explains this stanza in the following manner :—

उत अपि च । नोऽस्मभ्यम् । गोमतीः गोभि-
रुपेतानि । इषः अन्नानि । आबह आनय ।
हे दिवः, दुहितः ! उपः ! कदा । सूर्यस्य
रश्मिभिः साकं शोचद्भिः दीपयद्भिः । शुक्रै-
र्निर्मलैः । अचिभिः अग्नेस्तेजोभिश्च साकम् ।
सूर्योदयकालेऽग्नीन्धनकाले चेत्यर्थः ।

६. विभातं कुरु Sy.

७. हे उपः ! त्वम् Sy.

८. विलम्बम् Sy.

९. कृपाः Sy.

१०. अस्मदीयं कर्म प्रति Sy.

११. सन्तापयन्ति राजादिस्तद्वत् Sy.

१२. स्तेनम् is suggested for स्तेनम् ।

१३. पुषो P.

१४. एव P.

१५. तेजसा Sy.

१६. तपत P. तप्यात् शीघ्रं नोदेत्वित्यर्थः Sy.

१७. व्युष्टां P.

१८. वो P. अथवा वित्तितं किम् Sy.

१९. दातुमर्हसि ! अप्रार्थितमपि यदातव्यमस्ति
तत्तत्त्वं देहीत्यर्थः Sy.

२०. त्वाम् P.

२१. हे उपः ! स्वमस्मभ्यम् Sy.

२२. अर्हसि P.

या त्वम् । स्तोतृभ्यः । उषः । व्युच्छन्ती । न । शत्रुभिर्हिस्यते सा ।

V.80.

द्युतद्यामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणप्सु विभातोम् ।
देवीमुपसुं स्वरावहन्तीं प्रति विप्रांसो मतिभिर्जर्जन्ते ॥ १ ॥

द्युतद्यामानम् । दीप्तगमनाम् । महतीम् । उदकेन । उदकवतीं सत्यमृतम् । अरुणरूपाम् ।
व्युच्छन्तीम् । देवीम् । उपसम् । कल्याणम् । आवहन्तीम् । प्रति । स्तुवन्ति । मेधाविनः । स्तुतिभिः ।

एषा जनं दर्शता बोधयन्तो सुगान्पथः कुण्वती यात्यग्रे ।
बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अह्वाम् ॥ २ ॥

एषा जनम् । एषा । सुप्तं जनम् । दर्शनीया । बोधयन्ती । सुगमान् । मार्गान् । कुण्वती । गच्छति ।
अग्रे । महारथा । महती । सर्वव्यापिनी । उषाः । ज्योतिः । नियच्छति । अह्वाम् । अग्रे ।

१. तेषां लौकिकवैदिकव्यवहारार्थम् Sy.
२. ०न्ति P., D. तमो विवासयन्ती Sy.
३. हिंस्यते is suggested for हिंस्यते ॥ न हंसि । न क्रुध्यसीत्यर्थः । स त्वं दातुमर्हसीति । 'मीम् हिंसायाम्' इत्यस्मात् श्नास्थाने व्यत्ययेन श्यन् Sy.
४. सः P., D.
५. VM. ignores इत् ॥ इच्छद् एवकारार्थः । अस्मिन् सूक्ते प्रार्थितमेवेत्यर्थः Sy. Ms. D. puts the figure ॥७६॥ here to indicate the end of the seventy-ninth hymn. No such number is given in P.
६. 'द्युतद्यामानम्' इति षड्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका 'द्युतद्यामानं षट्' (KSA. 28.80.p.21.) इति । सत्यथवा ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । 'उपस्यं तु' (KSA. 28.79.p.21.) इत्युक्तत्वात् उषा देवता । प्रातरनुवाके उपस्ये पत्नी त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विन-

शस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'द्युतद्यामान-
मुषो वाजेन' (ASS.4.14.) इति Sy.

७. दीप्तरथाम् Sy.
८. ०नामहो P. महो D.
९. सत्येन पत्रेन वा Sy.
१०. ऋतवतीम् Sy.
११. द्योतमानाम् Sy.
१२. सूर्यम् Sy.
१३. गच्छन्तीम् । एवमह्वानुभावामुपसम् Sy.
१४. मेधाविन ऋत्विजः Sy.
१५. उषाः Sy.
१६. कम् ? प्रसुप्तमित्यर्थः Sy.
१७. सुगमनान् Sy.
१८. पथः Sy. १९. सूर्यस्य पुरस्तात् Sy.
२०. प्रभूतरथा Sy.
२१. विश्वं व्याप्नुवाना विशवतर्षणा वा Sy.
२२. Omitted by P. उ D.
२३. तेजः Sy.
२४. नयच्छद्ग्रामघे P. ०च्छद्ग्रामघं D.

एषा गोभिरुणेभिर्युजानास्त्रेधन्ती रयिमप्राप्नु चक्रे ।

पृथो रदन्ती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥ ३ ॥

एषा गोभिः । एषा । गोभिः । अरुणवर्णः । युज्यमाना । अक्षीयमाणा । रयिम् । अप्रगमनस्वभावम् । स्तोतृभ्यः करोति । मार्गान् । तेजसा विलिखन्ती । धनाय । देवी । बहुभिः स्तुता । विश्ववैरणीया । व्युच्छति ।

एषा व्येनी भवति द्विवर्ही आविष्कृष्टवाना तन्वं पुरस्तात् ।

ऋतम्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ४ ॥

एषा व्येनी । एषा । अत्यन्तं दवेतवर्णा । प्रादुर्भवति । द्वयोः स्थानयोः परिवृढा । आविष्कृष्टवाना । शरीरम् । प्राच्याम् । आदित्यस्य । पन्थानम् । अनुगच्छति । साधु । प्रागेवावगच्छन्ती । दिशः । न । हिनस्ति यथा रात्रिरन्वकारेण दिशो हिनस्ति नैवं हिनस्ति ।

एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्ध्वेव स्नाती दृश्ये नो अस्यात् ।

अप द्वेषो बाधमाना तमांस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥ ५ ॥

एषा शुभ्रा । एषा । शोभमानालङ्कृता । इव स्त्री । शरीराणि । ज्ञापयन्ती । उदस्थात् । यथा

१. उषाः Sy.

२. बलीवर्धः Sy.

३. ०र्ण D.

४. रयं योजयन्ती Sy.

५. अशुष्यन्ती अक्षीणा वा Sy.

६. धनम् Sy.

७. ०भावा P. प्रगमनस्वभाव D. अप्रगन्तु आवि-
चलितम् Sy.

८. प्रकाशयन्ती Sy.

९. मुष्टु गमनाय Sy.

१०. इवी P., D. द्योतमाना Sy.

११. सर्ववैरणीया Sy.

१२. प्रकाशं करोति Sy.

१३. व्येति P.

१४. उषाः Sy.

१५. विदोषेण दवेता Sy.

१६. भवति Sy.

१७. प्रथममध्यमयोः स्थानयोः परिवृढोषाः Sy.

१८. पश्चात् प्रकटीकुर्वन्ती Sy.

१९. स्वीयां तनूम् Sy.

२०. प्राच्याम् D.

पूर्वस्यां दिशि Sy.

२१. सम्यक् Sy.

२२. अपगच्छन्ति P. विश्वं प्रज्ञापयन्ती । इवेति
सम्प्रत्ययं Sy.

२३. प्रत्युत दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीव
अनुगन्तव्यमिति प्रकर्षेणावगच्छन्ती च ऋतस्य
पन्थामन्वेति Sy.

२४. रात्रोर० P.

२५. उषाः Sy.

२६. शुभ्रवर्णा निर्मला स्वलङ्कृता योषिविव Sy.

२७. अङ्गानि Sy.

२८. प्रज्ञापयन्ती Sy.

२९. उन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठन्तीव Sy.

वा ज्ञानं कुर्वाणा जलात् । दर्शनाय । ऊर्ध्वमुत्तिष्ठति । शत्रून् । बाधमाना । तमांसि । ज्योतिषा । अपरम-
यति । उषाः । दिवः । दुहितेति ।

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नृन्योषेव भद्रा नि रिंणीते अप्सः ।

व्यूर्ध्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्गुवतिः पूर्वथाकः ॥ ६ ॥

एषा प्रतीची । एषा । अभिमुखा^{१०} । दिवः । दुहिता । मनुष्यान्^{११}भ्येति । योषेव । भजनीया^{१२} ।
निर्गमयति^{१३} । रूपम् । प्रकाशयन्ती^{१४} । यजमानाय^{१५} । धनानि^{१६} । पुनश्च^{१७} । ज्योतिः^{१८} । गुवतिः^{१९} । गतेवोषाः^{२०} ।
करोति ।^{२१}

V.81.

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ १ ॥

युञ्जते ॥ श्यावाश्वः ॥ युञ्जते । मनः । सवितुः । अपि च । युञ्जते । कर्माणि ।

१. स्नानं is suggested for ज्ञान ॥
२. ०णां P. ३. सर्वेषां दर्शनाय Sy.
४. पूर्वस्यां विशि उत्तिष्ठति Sy.
५. द्वेष्याणि Sy. ६. तेजसा सह Sy.
७. अरुणः P. आगच्छति Sy.
८. VM. ignores नः and आ ॥ अस्म-
दर्थमस्माकं पुरतो वा Sy.
९. उषाः Sy.
१०. एषामुखा P., D. अभिमुखा सती Sy.
११. सर्वान् प्राणिनः प्रति Sy.
१२. योषिविव Sy.
१३. कल्याणवेषा Sy. १४. प्रेरयति Sy.
१५. प्रयच्छन्ती Sy.
१६. किञ्च हविर्दाने यजमानाय Sy.
१७. वरणीयाणि धनानि Sy.
१८. अक्षाणि Sy.
१९. तेजः Sy. २०. नित्ययौवना सर्वत्र
मिश्रयन्ती वा Sy. २१. पूर्वमिव Sy.
२२. Ms. D. puts the figure ॥८०॥
here to indicate the end of
the eightieth hymn. No such
number is given in P.

२३. 'युञ्जते मनः' इति पञ्चच नवमं सूक्तम् ।
अत्रेयमनुक्रमणिका—'युञ्जते पञ्च श्यावाश्वः
सावित्रं तु जागतम्' (KSA.28.81.p.21.)
इति । श्यावाश्वो नामात्रेय ऋषिः । जगतो
छन्दः । सविता देवता । पृष्ठपाभिलवयडहयोः
प्रथमेऽह्नि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविडानमिदम्
सूत्रितञ्च 'युञ्जते मन इहेह व इति चतस्रः'
(ASS. 7.5.) इति । आद्या प्रावस्तोत्रेऽपि ।
सूत्रितञ्च—'युञ्जते मन उत युञ्जते धिय आ
तू न इह क्षुन्तम्' (ASS. 5.12.) इति Sy.
२४. सर्वेषु कर्मसु योजयन्ति । सवित्रनुग्रहाय सङ्कल्पं
कुर्वन्तीत्यर्थः Sy. लौकिकचिन्ताभ्यो मनो
निवार्य यत्नचिन्तायां नियमयन्ति Mah. विष-
येभ्यः प्रत्याहृत्येष्टे विषये स्थापयन्ति BB.
२५. मनः स्वीयम् Sy. मनांसि U. २६. प्राप्नुवन्ति
Sy. यत्तार्थेषु नियमयन्ति Mah. प्रेरयन्ति U.
२७. कर्माण्यपि Sy. इन्द्रियाण्यपि Mah. धियो
वाचः U. यागादिलक्षणानि कर्माणि कुर्वन्ते ।
यद्वा धियः प्रज्ञा धर्माधिक्यममोक्षविषया युञ्जते
भावयन्ति । यद्वा धिय इतीन्द्रियाण्युच्यन्ते तानि
युञ्जत इष्टे विषये प्रवर्तयन्ति, अनिष्टेभ्यश्च
निवर्तयन्ति BB.

मेधाविनः^१ । विप्रस्य^२ । महतः^३ । स्तोत्रविदः^४ । विदधे^५ । सप्त होत्राः^६ । मार्गवित्^७ ।
 एकः^८ । एव^९ सवितेत्यम्^{१०} । महती^{११} । देवस्य^{१२} । सवितुः^{१३} । परितः^{१४} क्रियमाणा^{१५}

१. मेधा P. ऋत्विग्यजमानाः Sy. ब्राह्मणा
 ऋत्विजः Mah. कथम्भूता ऋत्विजः प्रेरयन्ति ?
 विप्रा ब्राह्मणाः शुश्रूषांसोऽनूचानाः U.

२. कस्यानुज्ञया ? इत्युच्यते मेधाविनः Sy. ब्राह्म-
 णस्य यजमानस्य सम्बन्धिनः Mah. प्राप्त-
 क्रियाशक्तेः फलदानं प्रति यज्ञस्य कर्मणि ब्राह्म-
 णस्य । श्रुतौ वैश्यक्षत्रियावपि यजमानावग्नि-
 ष्टोमे दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्युच्यतेऽतस्तावपि
 ब्राह्मणशब्देनोच्येते U. विप्रस्य मेधाविनः BB.

३. बृहतो यजमानस्य सम्बन्धिनः BB.

४. स्तुत्यस्य ज्ञानवतो वा सवितुरनुज्ञयेति । 'सविता
 वै प्रसवानामीशे' (AB.7.16.) इति हि श्रुतिः
 Sy. सर्वज्ञस्य । अघीतवेदेत्वाद् बृहत्त्वमर्था-
 भिज्ञत्वाद् विपश्चित्त्वम् Mah. मेधाविनः सर्वस्य
 यज्ञस्य U. विपश्चितः पण्डिता ऋत्विजः ।
 एवमेतत्कुर्वाणा बृहतो विपश्चितो
 भवन्ति BB.

५. करोति । पृथक् पृथगवधारयति Sy. तदिदं
 विप्राणां मनोनियमनादिसामर्थ्यम्. . . ससर्जं
 Mah. किञ्च त एव सवित्रा प्रसूता
 ऋत्विजः. . . विदधत इति वचनविपर्ययः U.
 विदधे विदधाति विविधमुत्पादयति । छान्दसो
 लिट् । यद्वा-होत्रा ऋत्विग्विशेषान् होमस्य
 कर्तुंन् मैत्रावरुणादीन् विदधाति विभज्य
 स्थापयति BB.

६. स एव सविता सप्तहोत्रकणामुचिताः क्रियाः
 Sy. होत्रा होमकर्तारः Mah. सप्त वयद्-
 कर्तारो होत्रा इत्युच्यन्ते । 'अथ होत्राः संयो-
 जयन्ति' इति श्रुतिः 'सौत्येऽहनि सप्त होतारो
 वयद् कुर्वन्ति' तदेतदुच्यते U. होत्राः स्तुति-
 सत्तना वाचः BB.

७. तत्तदनुष्ठानविषयप्रज्ञावेत्ता Sy. वयुनं प्रज्ञां
 सर्वभूतानां मनोवृत्तिं वेत्तीति वयुनवित् । संहि-
 तायां दीर्घः । सर्वधीसाक्षौत्ययः Mah.
 त्रिवेदज्ञानान्वितो भ्रंषज्यं करोति U. वयुनानां
 ज्ञानोपायानां वेदिता BB. वयुनमिति प्रज्ञा-
 नाम Ngh. 3.9. 'वयुनं वेत्तेः कान्तिर्वा प्रज्ञा
 वा' N. 5.14.

८. इच्छन्व एवार्थे U.

९. सर्वेषामेव ऋत्विजां मध्ये सवित्रा प्रसूतो ब्रह्मास्य
 एक एव ऋत्विक् U. एतत्तु कर्तुं न सर्वे
 शक्नुवन्ति, एक एव वयुनविदेर्विधिं कर्तुं
 शक्नोतीति BB.

१०. प्रतिप्रभूता । स्तुत्यगोचरेत्यर्थः Sy.
 महनीया खलु BB.

११. दानादिगुणयुक्तस्य U.

१२. देवस्य Sy. नन्वेकस्य सर्वसृष्टौ कथं सामर्थ्यम् ?
 तत्राह यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य
 Mah. सर्वस्य प्रसवितुः U.

१३. सर्वदा Mah. सर्वतः BB.

१४. ०माण P. उक्ता स्तुतिः । . . . तथा चाथर्व-
 णिकाः—'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः'
 इति । बृहदारण्यकेऽपि 'स एव सर्वस्य वशी
 सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रज्ञास्ति
 यदिदं किञ्च' (Brh. U. 4.4.22; Ibid.
 5.6.1.) Mah. परिष्कृतिः परिस्तवनम् । को
 हि नाम यज्ञं प्रेत्यर्त्विजः प्रस्तूय समाप्स्यति
 यज्ञम् । यज्ञो हि वृष्टिद्वारेण समस्तं जगद्वि-
 भर्तीति सवितुर्मेहती स्तुतिरित्युक्तम् U. रूप-
 कर्मबान्धवाध्यवसायेन कर्तुं न शक्यते, तस्मादेक
 एव वयुनविद् होत्रा विधातुं शक्नोति ।
 तस्मान्महानयं देव इति सवितुः प्रशंसा BB.

स्तुतिः ।

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भुद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नार्कमख्यत्सविता वरेण्योऽनं प्रयाणमुपसो वि राजति ॥ २ ॥

विश्वा । नानाविधानि । रूपाणि । प्रतिमुञ्चते । कविः । प्रस्तीति च । भद्रम् । द्विपदे । चतुष्पदे ।

१. यद्वा अस्य मन्त्रस्वार्थान्तरम् । विप्रा ऋत्विजो विपश्चितो यज्ञस्य कर्मणीति शेषः । मनो धियो वाचश्च युञ्जते प्रयुञ्जते । 'यज्ञो वै विपश्चित्' (SB. 3.5.3.12. p. 273) इति श्रुतेः । किम्भूतस्य विपश्चितः ? विप्रस्य विशेषेण प्राति पूरयति फलमिति विप्रस्तस्य । फलदानं प्रति प्राप्तक्रियाशक्तेः । 'प्रा पूर्तो' । तथा बृहतो महतः सर्वसाधनसम्पन्नस्य । होत्रा होतारः सप्त वषट्कर्तारो विदधे विदधते स्वस्व-कर्मणीति शेषः । पुरुषवचनव्यत्ययः । तन्मध्ये वयुनविदेकवित् त्रिवेदज्ञानवान् ब्रह्माख्य एक एव । सवितुर्देवस्य मेही महती परिष्टुतिः स्तवनम् । ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्कर्म कुर्वते तत्सवितुः प्रेरणेनैवेति सवितुर्महती स्तुतिरित्यर्थः Mah. अन्य आह—मेधाविनो यजमानस्य सम्बन्धिनो विपश्चितो विप्रा युञ्जते । एक एव वयुनविद् होत्रा विदधाति । सा खलु सर्वा देवस्य सवितुर्महती परिष्टुतिः सबंतः प्रस्तुतिः प्रेरणेति यावत् । तस्मात्तदनुज्ञाता वयमिदं कर्मारभामह इति भावः BB.

स जुहोति । युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति मनसा च वै वाचा च यज्ञं तन्वते स यदाह युञ्जते मन इति तन्मनो युनक्त्युत युञ्जते धिय इति तद्वाचं युनक्ति धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्यन्त्यनुवर्तनेनैव प्रकाशोद्येनेनैव गाथा-भिरिव ताभ्यां युवताभ्यां यज्ञं तन्वते SB. 3. 5.3.11. p. 273.

This stanza=YV.5.14.=TS.1.2. 13.1.

२. हविर्धानप्रवर्तने रराट्छामवनद्धायां 'विश्वा रूपाणि' इत्येषानुवचनीया । सूत्रितञ्च— 'विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविरिति व्यव-

स्तायाम्' (ASS. 4.9.)-इति Sy.

श्यावाश्वस्यार्थम् Dur. श्यावाश्वस्य SKN.

३. विश्वाः P., D.

४. सर्वाणि Sy., Mah., U. यान्यनेन सङ्गच्छता तमसा पिहितानि, अनुपलभ्यमानत्वादगृही-तानि, . . . तानि विश्वानि सर्वाणि SKN.

५. रूपवत्स्वयं Dur. रूपाणि घटपटस्तम्भा-दीनि SKN.

६. आत्मनि बध्नाति धारयति Sy. द्रव्येषु प्रति-बध्नाति । रात्रितमोऽपहृत्य रूपाणि प्रकाशय-तीत्यर्थः Mah. द्रव्येष्वपहृत्य शारवं तमः प्रकाशयतीत्यर्थः U. आबध्नाति तमोऽपघ्नन् रूपाण्याविष्कुर्वन् Dur. मनाक् कमापनये-नोपलभन् प्रतिमुञ्चतीव SKN.

७. मेधावी सविता Sy. विद्वान् क्रान्तदर्शनः Mah. क्रान्तदर्शनः U. क्रान्तदर्शनः । अथवा कवतेर्धातोर्गत्यर्थस्य कविः । कवति गच्छत्यसौ नित्यम् Dur. मेधावी SKN.

८. अनुजानाति Sy. प्रेरयति Mah. कवित्वादेव . . . जनयति, अभ्यनुजानाति च Dur. प्रसवोऽभ्यनुज्ञा । अभ्यनुजानाति च . . . सर्वं हि भद्रं कर्म उदिते सवितरि क्रियते नानुदिते तदुदयेनानुजानातीव SKN.

९. कल्याणं गमनादिविषयम् Sy. कल्याणं स्वस्व-व्यवहारप्रकाशनरूपं श्वेदः Mah. भन्दनीयम् U. यद्यत्तेषां भद्रं कल्याणं तत्तत् प्रमुवति Dur. स्वं स्वं कर्म SKN. १०. मनुष्याय Sy., SKN. द्विपाद्भुचः U. मनुष्यादिभ्यः Dur.

११. गवाश्वादिकाय Sy. द्विपाद्भुचश्चतुष्पाद्भुपो मनुष्यपशवादिव्यः Mah. चतुष्पाद्भुचश्च U. गवादिभ्यः Dur. गवादिष्वे च । सर्वेभ्यो द्विपाद्भुचश्चतुष्पाद्भ्यश्च SKN.

व्यस्य^१च्च । नाकलोकम्^२ । सविता । वरणीयः^३ सोऽयम् । उपसि^४ । गतायाम्^५, स्वकाले । विराजति^६ ।

यस्य^१ प्रयाणमन्वन्^२ इद्युर्देवा^३ देवस्य^४ महिमानमोजसा^५ ।

यः पार्थिवानि^६ विममे^७ स एतशो^८ रजांसि^९ देवः सविता महित्वना^{१०} ॥ ३ ॥

यस्य प्रयाणम् । यस्य । प्रयाणम् । अनुगच्छति^{११} । अन्ये । देवाः^{१२} । देवस्य^{१३} । महिमानमात्मीयम्^{१४} ।

१. व्यापयति प्रकाशयति Sy. विख्याति प्रकाश-
यति Mah. विख्यापयति प्रकाशयति U.
विख्यापयति. . . विवर्शयति, तदा हि तस्यां
विकीर्णरश्मयो भवन्ति Dur. व्यातिरत्रान्त-
र्णीतप्यर्थः । विख्यापयति प्रकाशयतीत्यर्थः
SKN.

२. नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाकः स्वर्गः । यज-
मानार्यं स्वर्गं प्रकाशयतीत्यर्थः Sy. यश्च नाकं
स्वर्गम् Mah. छलोकम् U. छां च Dur.
दिवम् SKN.

३. सर्वस्य प्रेरको देवः Sy. सर्वस्य प्रसविता सूर्यः
Mah., U. कः ? सविता SKN.

४. ०यं D. वरणीयः सन् Sy. वरेण्यः श्रेष्ठः
Mah.

५. उषःकालस्य Mah. उषसः Dur.

६. उदयम् Sy. प्रयाणं गमनमनु पश्चात्, उषःकाले
व्यतीते सति Mah. प्रयाणं प्रगमनमनु पश्चात्
U. प्रयाणमनु Dur. व्यतीतायामित्यर्थः
SKN.

७. प्रकाशते । सवितुरुदयात् पूर्वं ह्येषा उदेति
Sy. विशेषेण दीप्यते । 'उषाः सवितुः पुरो-
गामिनी' इति सवितुः स्तुतिः । ईदृशः सविता
शिक्ष्यं प्रति मुञ्चत्विति शेषः Mah. दीप्यते ।
. . . य इत्यम्भूतः सविता स शिक्ष्यं प्रतिमुञ्च-
त्वित्यर्थः U. प्रकाशते सोऽस्माकं नामदेवं करो-
त्वित्यादिषा स्तुतिर्निराकाङ्क्षा Dur. अनु
पश्चात् प्रयाणस्य. . . विराजति विशेषेण
दीप्यते SKN.

८. भाष्ये सर्वाणि प्रज्ञानानीति घटपटादिरूपा-
विष्कृतेस्तद्विषयाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्च-
तीत्याह । कविः कस्मात् ? क्रान्तदर्शनं

इत्यादि क्रमतेः कवतेर्वा गतिकर्मण इवं रूपम् ।
क्रान्तं दूरं गतं दर्शनं प्रकाशरूपं विज्ञान-
मस्य । यदा कवतेस्तदा कविर्गन्ता गच्छत्यसौ
नित्यम् । अवगन्ता वा सर्वस्य ज्ञाता । क्वचित्तु
कवतेः शब्दकर्मणः । अस्मिन्नेव नामकरणे शब्द-
कारी कविरुच्यते SKN. सर्वाणि प्रज्ञानानि
प्रतिमुञ्चते । मेधावी । कविः क्रान्तदर्शनो
भवति । कवतेर्वा । प्रमुचति भद्रं द्विषाद्भूषद्वच
चतुष्पाद्भूषद्वच । व्यचिह्नपद्माकं सविता वर-
णीयः । प्रयाणमनूयसो विराजति N.12.13.,
SKN. IV.111.

अथ शिक्ष्यपाशं प्रतिमुञ्चते । विद्वा रूपानि
प्रतिमुञ्चते कविरित्यसौ वाऽग्रादित्यः कवि-
विद्वा रूपा शिक्ष्यं प्रासावीद्भूषं द्विषदे चतुष्पद-
ऽस्त्युल्लङ्घाऽएष द्विषदे चतुष्पदे च भद्रं प्रसीति
वि नाकमह्यत्सविता वरेण्य इति स्वर्गो वे
लोको नाकस्तमेव उल्लङ्घेवान् विपश्यत्यनु प्रयाण-
मूयसो विराजतीत्येषा वाऽग्रे व्युच्छति तस्याऽ
एव व्युष्टि विराजन्नुदेति ŠB. 6. 7. 2. 4.

P. 557.

This stanza=YV.12.3.

९. यस्य सवितुः Mah. देवस्य U.

१०. प्राप्नुवन्ति Sy. प्रयाणं प्रवृत्तिम् Mah.
प्रगमम् U.

११. अनुययुरित्, अवश्यमनुगच्छन्त्येव । यत् प्रवृत्ति-
मनुवतन्त इत्यर्थः Mah. अनु. . . ययुजंम् ।
इच्छद्बोऽन्यकः U. १२. अग्न्यादयः Sy.

१३. देवस्व D. द्योतमानस्य सवितुः Sy.

१४. महत्त्वम् । सवितुरुदयाभावेऽग्निहोत्राद्यनिरपत्ते-
स्तेषां हविःस्तुत्याद्यभावात् Sy. महत्त्वं च
Mah. महाभाग्यं विभूतिम् U.

सवितुर्बलेन । यश्च । पार्थिवान् लोकान् । निर्ममे । सः । श्वेतवर्णः । सर्वान् लोकान् । महत्त्वेन । विमिमीते ।

उत यासि सवितुस्त्रीणि रोचनोत सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसि ।

उत रात्रीमुभयतः परीयस उत मित्रो भवसि देव धर्मेभिः ॥ ४ ॥

उत यासि । अपि च । गच्छसि^{१०} । सवितः^{११} । त्रीणि । तेजांसि लोकान् वा । अपि च । सूर्यस्य^{१२} । रश्मिभिः । सङ्गच्छसि^{१३} स्वरूपेण । अपि च । रात्रिम्^{१४} । उभयतः^{१५} । परिगच्छसि । उत । मित्रश्च^{१६} । देवः^{१७} । भवति । कर्मभिः^{१८} ।

१. बलेन च युक्ता भवन्ति Sy.

२. सविता Mah. सविता देवः U.

३. पृथिव्यादिलोकान् Sy. पृथिवीप्रभृतीस्त्रील्लोकान् Mah. पृथिवीप्रभृतील्लोकान् U. 'लोका रजांस्युच्यन्ते' N.4.19.

४. निर्ममं P. परिच्छिनन्ति Sy. मिमीते Mah., U.

५. देवः Mah.

६. ०र्ण P., D. एतवर्णः शोभमानः सन् । राजत इति शेषः । 'युवशा ताकृणोतन' (RV.I. 161.7.) इत्यादिवत् एतश इत्यादिशकारोपजनशब्दान्दसः Sy.

एतज्जगत्त्रयं स्थावरजङ्गमं प्राणभावेन शोते व्याप्नोतीत्येतशः । . . . यद्वा एतश इत्यश्वनामसु पठितम् । स देव एतशोऽश्वरूपेण सर्व जगदवष्टभ्य स्थितः । 'उषा वाऽश्वस्य मेध्यस्य शिरः' (SB.10.6.4.1.p.807) इति श्रुतेः Mah. एतज्जगत्स्थावरजङ्गमं प्राणभावेन शोते इति सविता एतश इत्युच्यते । यद्वा एतश इत्यश्वनामसु पठितम् । सोऽश्वरूपेण समस्तमेतज्जगदवष्टभ्य स्थितस्तदुक्तम् U.

७. ०त्वेन P., D. स्वमहत्त्वेन Sy. स्वकीयेन महाभाग्येन । . . . महेमहतो भावो महित्वं तेन । भावे छान्दसस्त्वन्प्रत्ययः Mah. स्वकीयेन महाभाग्येन U.

८. विमिमीयते P., D.

९. VM. ignores इत् । देवः and सविता ।

यस्य प्रयाणमन्वन्त्यऽदृष्टयुरिति । प्रजापतिर्वा-
ऽएतदग्रे कर्माकरोत्तत्ततो देवा अकुर्वन्देवा देवस्य
महिमानमोजसेति यज्ञो वै महिमा देवा देवस्य
यज्ञं वीर्यमोजसेत्येतद्यः पार्थिवानि विममे स
एतश इति यद्वै किं चास्यां तत्पार्थिवं तदेव
सर्वं विमिमीते रश्मिभिर्ह्यनदभ्यवतनोति रजा-
श्रुति देवः सविता महित्वनेतीमे वै लोका
रजाश्रुत्यसावादित्यो देवः सविता तानेष महिम्ना
विमिमीते SB. 6.3.1.18.p.520.

This stanza=YV. 11.6.

१०. 'तित्रो दिवं पृथिवीः' (RV. IV. 53.5.)
इत्युक्तम् Sy.

११. हे देव ! Sy.

१२. रोचमानान् द्यूलोकान् Sy.

१३. सूर्यश्च P.

१४. सङ्गच्छसि 'उच समवाये' इत्यस्येदं रूपम् ।
उदयात् पूर्वभावी सविता उदयास्तमयवर्ती सूर्य
इति Sy.

१५. रात्रीम् P.

१६. ०यन्तः P. उभयपादौ Sy.

१७. अपि च Sy.

१८. मित्राख्यो देवो भवसि । अथवा प्रकाशादि-
प्रदानेन सत्ता जगताम् Sy.

१९. VM. seems to read देवः for देव ॥
हे देव ! सवितः । त्वम् Sy.

२०. Omitted by P. जगद्धारकः कर्मभिः
Sy.

उ॒तेशि॒षे प्र॒स॒वस्य॒ त्वमे॒क इ॒दुत॒ पूषा॒ भव॑सि दे॒व यामं॑भिः ।

उ॒तेदं॑ वि॒श्वं भुव॑नं वि॒राज॑सि श्या॒वाश्व॑स्ते स॒वितुः॑ स्तोम॑मानशे ॥ ५ ॥

उ॒तेशि॒षे । अ॒पि च । ई॒शिषे । अ॒नु॒ज्ञायाः । त्व॒म् । ए॒कः । ए॒व । अ॒पि च । पू॒षा । भ॒व॑सि । दे॒व । आ॒गम॑नैः । अ॒पि च । इ॒दम् । वि॒श्वम् । भु॒व॒नम् । वि॒रा॒ज॑सि । श्या॒वा॒श्वः । ते । स॒वि॒तुः । स्तो॒मम् । व्या॒प्नो॑ति कु॒रुते ।

V.82.

तत्स॒वि॒तुर्वृ॒णीम॑हे व॒यं दे॒वस्य॒ भो॒र्जन॑म् । श्रेष्ठं॑ स॒र्वधा॑त॒मं तुरं॑ भ॒गस्य॒ धीम॑दि ॥ १ ॥

तत् स॒वि॒तुः । तत् । स॒वि॒तुः । वृ॒णीम॑हे । व॒यम् । दे॒वस्य॑ । भो॒र्ज॒नम् । श्रे॒ष्ठम् । स॒र्वे॒षाम॑तिशयेन

१. हे सवितः ! Sy.

२. समर्थो भवसि । ये लौकिकं गमनादिरूपं वैदिकमग्निहोत्रादिरूपं कर्मानुतिष्ठन्ते तेषां सर्वेषामनुज्ञातुमेक एव प्रभवसि Sy.

३. ०याम् D.

सर्वकर्मानुज्ञाकरणस्य Sy.

४. पोषकः Sy.

५. देवः P.

६. भूतजातम् Sy.

७. ईशिषे धारयितुम् । यस्मादेवं महानुभावस्तस्मात् Sy.

८. ०वाइच P.

अपिः Sy.

९. तुभ्यम् Sy.

१०. VM. takes सवितुः for सवितः ॥ हे सवितः ! Sy.

११. स्तोत्रम् Sy.

१२. करोति इत्येवमात्मानं परोक्षतया निदिशन्नाह Sy.

१३. Ms. D. puts the figure ॥८१॥ here to indicate the end of the

eighty-first hymn. No such number is given in P.

१४. 'तत्सवितुः' इति नवर्चं दशमं सूक्तं श्यावाश्वस्यायम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'तत्सवितुर्नव गायत्रमाद्यानुष्टुप्' (KSA. 28.82.p.21.) इति । प्रथमानुष्टुप्, शिष्टा गायत्र्यः । 'सावित्रं तु' (KSA. 28.81.p.21.) इत्युक्तत्वात्सावित्रम् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रस्याष्टस्तुचः प्रतिपत् । 'अद्या नो देव' इत्यनुचरः । सूत्रितञ्च—'तत्सवितुर्वृणीमहेऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरो' (ASS. 5. 18.) इति Sy.

१५. प्राप्यत्वेन प्रसिद्धम् Sy.

१६. प्रेरकस्य Sy.

१७. प्रार्थयामः Sy.

१८. मय D.

स्तोतारः Sy.

१९. देवस्य स्वभूतम् Sy.

२०. भजना P. ०ना D.

भोग्यं धनम् Sy.

२१. प्रशस्त्यम् Sy.

धारकम् । भजनीयस्य सवितुः । प्रेरकं तेजस्व । धारयामः ।

अस्य हि स्वयंशस्तरं सवितुः कच्चन प्रियम् । न मिनन्ति स्वराज्यम् ॥ २ ॥

अस्य हि । अस्य । हि । अत्यन्तं स्वभूतयशस्कम् । सवितुः । कदा । चिदपि । प्रियम् । न ।
हिसन्ति । स्वराज्यम् ।

स हि रत्नानि दाशुषे सुवातिं सविता भगः । तं भागं चित्रमीमहे ॥ ३ ॥

स हि रत्नानि । सः । हि । रत्नानि । यजमानाय । प्रसीति । सविता । भजनीयः । तत् ।
धनम् । चित्रम् । याचामहे ।

अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम् । परा दुःस्वप्न्यं सुव ॥ ४ ॥

अद्या नः । अद्य । अस्माकम् । देव ! सवितः ! प्रजायुक्तम् । धनम् । देहि । विनाशय च ।
दुःस्वप्न्यम् ।

१. सर्वधाततमम् । सर्वभोगप्रदमित्यर्थः Sy.

२. भजनीयस्य सवितुरनुग्रहात् Sy.

३. शत्रूणां हिंसकम् । धनेन शत्रून् हन्तुं शक्यत्वात् ।
तादृशं धनम् Sy.

४. प्रेरकं तेजस्व and धारयामः are omitted
by P. धारयाम । उपभोगं करवामेत्यर्थः ।
अथवा धनं वृणीमहे, अर्थित्वाच्च लभेमहीति
Sy.

५. स्वयं ? (स्व)मसाधारणं यशो यस्यातिशयेन
भवति तत्तादृशम् Sy.

६. केचिदप्यमुरादयः Sy.

७. सर्वेषां प्रियभूतम् Sy.

८. स्वयमेव राजमानस्त्वमैश्वर्यम् Sy.

९. The commentary on this stanza
is omitted by P.

१०. खलु Sy.

११. रमणीयानि धनानि Sy.

१२. P. omits upto नाय प्रसीति ॥ हविर्दात्रे
मह्यम् Sy.

१३. प्रेरयति प्रयच्छति Sy.

१४. भजनीयो देवः Sy.

१५. तं देवम् Sy.

१६. भजनीयम् Sy.

१७. चायनीयं धनम् Sy.

१८. 'अद्या नः' इति चतुर्थीपञ्चमीभ्याममनोज्ञ-
स्वप्नदर्शने प्रत्युचं जुहुयात् । 'अद्या नो देव
सवितरिति द्वाभ्याम्' (AGS. ३.6.6.)
इति हि सूत्रितम् Sy.

१९. अस्मिन् यागदिने Sy.

२०. अस्मभ्यम् Sy.

२१. पुत्राद्युपेतम् Sy.

२२. प्रेरय Sy. २३. दूरे प्रेरय Sy.

२४. दुःस्वप्नम् P. दुःस्वप्नम् D. दुःस्वप्नं दुःस्वप्न-
वद्दुःखकरं वारिद्र्यम् Sy.

उत्तरा निगदसिद्धा

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥ ५ ॥

[विश्वानि देव ।]

अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सुवे । विश्वा वामानि धीमहि ॥ ६ ॥

अनागसः । अनागसः । अस्य पृथिव्ये । देवस्य । सवितुः । प्रसवे । विश्वानि । धनानि । धीमहि ।

१. The commentary on this stanza is omitted by P.

२. The *pratika* is supplied by the Editor. Sy. explains the stanza in the following manner:—

हे सवितः ! देव ! त्वम् । विश्वानि । दुरितानि । परासुव । यद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकम् । तत् । नोऽस्मभ्यम् । आ सुव अस्मदभिमुखं प्रेरय । 'प्रजा वै भद्रं पशवो भद्रं गृहं भद्रम्' इति श्रुतिः ॥

हे देव ! सवितः ! विश्वानि सर्वाणि दुरितानि पापानि परासुव दूरे गमय । यद्भद्रं कल्याणं तन्नोऽस्मान्प्रति, आसुवागमय Mah. विश्वानि सर्वाणि हे देव ! सवितः ! दुरितान्यस्त्यानि परासुव पराञ्च गमय । यच्च भद्रं भवनीयं तन्नोऽस्माकमासुवागमय U.

तस्यै सप्तदश सामिधेय्यो भवन्ति । सृष्टन्तावाज्यभागो सदेवावरुद्धे विश्वानि देव सवितः स धा नो देवः सविता सहावेत्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्येऽनुष्टुभी संपाज्ये रजतं हि-रण्यं दक्षिणा नानारूपतायाऽप्रथोऽत्कमायान-

पक्रमाय शतमानं भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्यते SB.13.4.2. 10.p.982.

[अत्रास्या ऋचः 'विश्वानि देव सवितः' एतावानेव भागः, 'स धा नो देवः सविता सहावा' (RV.VII.45.3.) इत्युक्ता साकमस्ति ।]

This stanza=YV.30.3.

३. Omitted by P.

४. वयमनुष्ठातारः Sy.

५. अनागसः स्याम अनपराधिनो भवेम । भूम्यां हि पापाः सम्भवन्ति Sy.

६. ऽगस्येस्ये D. अखण्डनीयायै देव्यै भूम्यै Sy.

७. प्रेरकस्य Sy.

८. अनुज्ञायां सत्याम् Sy.

९. अपगतेष्वागःसु सर्वाणि Sy.

१०. The passage, सवितुः प्रसवे विश्वानि धनानि is written twice in P. वननीयानि धनानि Sy.

११. निधी० P.

धारयाम Sy.

उत्तरा निगदसिद्धा^१

आ विश्वदेव सत्पतिं सूक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसवं सवितारम् ॥ ७ ॥

[आ विश्वदेवम् ।]

य इमे उभे अहनी पुर एत्यप्रयुच्छन् । स्वाधीदेवः सविता ॥ ८ ॥

य इमे । यः । इमे । उभे । अहोरात्रे । पुरे । एति । अप्रमाद्यन् । सुकर्मा । देवः । सविता ।

य इमा विश्वा जातान्याश्रावयति श्लोकैः । प्र च सुवाति सविता ॥ ९ ॥

य इमा । यः । इमानि । विश्वानि । जातानि । श्लोकः । आश्रावयति । प्रसीति । च देवः । सविता

१. P. repeats निगदसिद्धा ।

२. चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि सावित्रस्य द्वादश-
कपालस्य 'आ विश्वदेवम्' इत्यनुवाक्या ।
सूत्रितञ्च—'आ विश्वदेवं सत्पतिं वामद्य सवितः'
(ĀSS.2.16.) इति । प्रायणीये एषेव
सवितुरनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ विश्वदेवं
सत्पतिं य इमा विश्वा जातानि' (ĀSS.4.3.)
इति । देवसुवां हविषु एषेव सवितुरनुवाक्या ।
सूत्रितञ्च—आ विश्वदेवं सत्पतिं न प्रमिये
सवितुर्द्वयस्य तत्' (ĀSS.4.11.) इति Sy.

३. The stanza is not explained by
VM. Sy. explains this stanza in
the following manner:—

विश्वदेवम् । विश्वे देवा यस्य यज्ञे भवन्ति तं
तावृशम् । स हि सर्वात्मा, 'इन्द्रं मित्रं
वरुणमग्निमाहुः' (RV.1.16.4.46.) इत्यादि
श्रुतेरितरेषां तद्विभूतित्वात् । सत्पतिं सतामनुष्ठा-
तॄणां पालकम् । सत्यसवं सत्पानुजं सवितारं
देवम् । अद्यास्मिन् यागदिने सूक्तैरावृणीमहे
सम्भजामहे ॥

विश्वदेवं विश्वेऽपि देवा दीव्यन्तेऽस्मिन्निति
विश्वदेवः सविता । . . . सत्पतिं सतां विदुषां
पातारम् । . . . सूक्तैस्साम्यगुक्तैः स्तोत्रैरद्या-
स्मिन्यज्ञे वृणीमहे सत्यसवं सत्पानुजं सवितारं
देवम् BB.

This stanza=TS.3.4.11.2.

४. रात्र्यहनी Sy.

५. तयोः पुरस्तात् Sy.

६. गच्छति । तमावृणीमहे इति सम्बन्धः Sy.

७. पुर हित्यप्र० P., D.

८. शोभनाध्यानः सुकर्मा वा सन् Sy.

९. P. reads भजनीयस्य सवितुः प्रसवे
विश्वानि घनानि निर्धामह्युत्तरा निगदसिद्धा
य इमे य इमे उभे . . . सुकर्मा नाय
प्रसीति . . . पृथिव्यं देवस्य सवितुः प्रसवे
विश्वानि घनानि निगदसिद्धा देवस्सविता ।
(RV.V.82.1-8.)

१०. प्रायणीये 'य इमा विश्वा' इति सवितुर्याज्या ।
सूत्रितं च—'य इमा विश्वा जातानि सुव्रामाणां
पृथिवीं धामनेहतम्' (ĀSS.4.3.) इति ।
अश्वमेधेऽश्वमुत्सृज्यानुसवनं सावित्रीष्टिः का-
र्या । तस्यामेवा भाष्यन्दिने सवनेऽनुवाक्या ।
सूत्रितञ्च—'य इमा विश्वा जातान्या देवो
यातु सविता सुरतः' (ĀSS.10.6.) इति Sy.

११. देवः Sy. १२. सर्वाणि Sy.

१३. उत्पन्नान् प्राणिनः । जङ्गमानित्यर्थः । तान् Sy.

१४. ०का P. श्लोकैः is suggested for
श्लोकः ।

१५. सर्वेऽप्यस्य स्तुति शृण्वन्तीत्यर्थः । अथवा गजं-
शब्देन सर्वाणीमान्युत्पन्नान्याश्रावयति वृष्टपु-
न्मुलः सन् Sy.

१६. प्रेरयति तं वृणीमहे इति Sy.

तमावृणीमह इति ।

V.83.

अच्छा वद त्वसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।
कर्निकददृषभो जीरदान् रेतो दधात्योषधीषु गर्भम् ॥ १ ॥

अच्छ ॥ अत्रिः ॥ अभिवद । वृद्धम् । गीर्भिः । आभिः । स्तुहि । पर्जन्यम् । नमसा च । परिचर ।
शब्दं कुर्वन् । वषिता । क्षिप्रदानः । उदकम् । दधाति । ओषधीषु । गर्भं च गर्भहेतुं बोदकम् ।

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रुक्षसो विश्वं विभाय भुवनं महावधात् ।
उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥ २ ॥

वि वृक्षान् । 'विहन्ति' । वृक्षान् विहन्ति । च । रक्षांसि । सर्वाणि चास्मात् । भूतानि । विभ्यति ।

१. VM. ignores आ and श्लोकेन ॥
श्लोकेन यशसा Sy.

Ms. D. puts the figure ॥८२॥ here
to indicate the end of the eighty-
second hymn. No such number
is given in P.

२. 'अच्छा वद' इति दशर्चमेकादशं सूक्तं भौमस्या-
त्रैरार्षम् । अत्रैयमनुक्रमणिका 'अच्छ दशात्रिः
पर्जन्यमुपाद्यास्तिस्रो जगत्य उपान्त्यानुष्टुप्'
(KŚA. 28.83.p.21.) इति । 'यत्पर्जन्य'
इत्येवा नवम्यनुष्टुप् । 'वि वृक्षान्' इत्याद्या-
स्तिस्रो जगत्यः, शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः ।
पर्जन्यो देवता । अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिशः
उपस्थेयाः । सूत्रितञ्च—'संस्थितायां सर्वा
विश उपतिष्ठेताच्छा वद त्वसं गीर्भिराभिरिति
चतसृभिः प्रत्यृचं सूक्तेन वा' (ĀSS. 2.13.)
इति Sy.

३. ०च्छः P.

४. अभिप्राप्य प्रार्थय Sy.

५. वृद्धं P. हे स्तोतः । बलवन्तम् Sy.

६. स्तुतिवाग्भिः Sy.

७. पर्जन्यस्तुपेः आद्यन्तविपरीतस्य । तर्पयिता
जन्यः । परो जेता वा । जनयिता वा ।
प्रार्जयिता वा रसानाम् N. 10.10.

८. अग्नेन हविलंक्षणेन Sy.

९. गर्जनशब्दं कुर्वन् Sy.

१०. वर्षिवा D. यः पर्जन्यः वृषभः अपां वर्षिता Sy.

११. स्थापयति तं स्तुहि Sy.

१२. गर्भस्थानीयम् Sy.

१३. VM. ignores आ ॥ आ सर्वतः Sy.

१४. अत्रैरार्षम् Dur. For the commentary.
on this stanza Sy. quotes
N. 10.12.

१५. वह० P., D. विहन्ति. . अशनिपातः Dur.
विविधं हन्ति SKN.

१६. वह० D. विविधं हन्ति क्रूरकर्मणः Dur.

१७. अपि च SKN.

१८. ०स्मान् P. सर्वस्मात् SKN.

१९. त्रिभुवनं भूतजातं न केवलं हन्यमानानि रक्षांसि
SKN.

महावधात्, महान् ह्यस्य वधः । अपि । अनपराधः । भीतः पलायते । वर्षकर्मवतः । यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् ।
हन्ति । दुष्कृतः पापकृतः इति यास्कः ।

रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिपन्नाविदृतान्कृणुते वर्ष्णीं अहं ।

दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ष्णीं नमः ॥ ३ ॥

रथीव । सारथिरिव^{११} । कशया । अश्वान्^{१२} । अभिक्षिपन्^{१३} । आविष्कृणुते । वर्षणनिमित्तान्^{१४} ।
मरुत्प्रभृतीन्^{१५} । अहोत्याश्चर्यं^{१६} । दूरादेव । सिंहसदृशस्य^{१७} मेघस्य । शब्दाः । उद्गच्छन्ति । यदा^{१८} । पर्जन्यः ।
करोति^{१९} । वर्षणहेतुम्^{२०} । आशम्^{२१} ।

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत् उदोषधीर्जिह्वते पिन्वते स्वं ।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतुसावन्ति ॥ ४ ॥

प्र वाताः^{२२} । प्रवान्ति^{२३} । वाताः^{२४} । विद्युत्^{२५} । पतन्ति^{२६} । ओषध्यश्च^{२७} । उद्गच्छन्ति^{२८} । सर्वं^{२९} च ।

१. पर्जन्यात् Dur. महान् दृढो वधः प्रहारो यस्य तस्माद् दृढप्रहारादित्यर्थः SKN.
२. उतशब्दोऽपि चेत्यस्यार्थे SKN.
३. एवं नाम महावधादस्मात् सर्वाणि भूतानि बिभ्यति येनानागा अपि अनपराधोऽपि सन् सर्वं एव Dur. अनपराधोऽपि चास्मात् SKN. ४. ०त D.
५. पलायते मामयं स्तनयन् हन्तीति मन्यमानः Dur. ईषति हन्तीति गतिकर्माणी (Ngh. 2.14.) इह भीतिपूर्विकायां गती पलायने वर्तते । भीतः सन् पलायते गच्छतीति SKN.
६. स्तनयितुशब्देरशनि मूञ्चतः Dur. वृष्ण्यं वर्षकर्म बलं वा तेन तद्वतः SKN.
७. कर्तव्यत् सर्वं भवति ? उच्यते यत् यदा Dur., SKN. ८. योऽयमेवमतिमहानुभावो भगवान् पर्जन्यः स वर्षत्वस्माकमिति Dur.
८. गर्जितलक्षणं शब्दं कुर्वन् SKN.
९. वर्षेण, ओषधीरभिनिष्पादयन् स्तनयन् हन्ति, उपशमयति सुभिक्षं कुर्वन्तदा Dur. अशनिपातंहन्ति SKN. ११. तत्करावीनना-कालप्रभवान् Dur. पापकारिणः SKN.
१२. N. 10.11., SKN. IV. 14.

१३. रथस्वामीव । स यथा कशयाश्वानभिक्षिपन् दूतान् भटानाविष्करोति तद्वत्सो पर्जन्योऽपि Sy. १४. मेघान् Sy.
१५. अभिप्रेरयन् Sy.
१६. अवि० D. प्रकटयति Sy.
१७. वर्षकान् Sy.
१८. दूतवत् वृष्टिप्रेरकान् मेघान् मरुतो वा Sy.
१९. अहोत्या० P., D. अह इति पूरणः Sy.
२०. सहेतेहिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः । अवर्षणेनाभिभवितुः शब्दयितुर्वा मेघस्य Sy.
२१. गर्जनशब्दाः Sy.
२२. कदा ? यत् यदा Sy.
२३. करोति तदा Sy. २४. वर्षापेतेम् Sy.
२५. आकाशम् is suggested for आशम् ॥ अन्तरिक्षम् Sy.
२६. पाता P.
२७. प्रावन्ति P.
२८. पाता P. Sy adds वृष्ट्यर्थम् ।
२९. तन्ति P. गच्छन्ति समन्तात् सञ्चरन्ति Sy.
३०. ओषधयः Sy.
३१. प्रवर्धन्ते Sy.
३२. अन्तरिक्षम् Sy.

स्वरसं रक्षन्ति । अन्नं च । विश्वस्मै । भुवनार्थं । जायते । यदा । पर्जन्यः । पृथिवीम् । उदकेन । रक्षति ।

यस्य व्रते पृथिवी नन्नमीति यस्य व्रते शफवज्जर्धुरीति ।

यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य व्रते । यस्य । कर्मणि । पृथिवी । अत्यन्तमार्द्धभूता नमति । यस्य । कर्मणि । शफवत् पशवादि । पुष्टं भवति । यस्य । व्रते । ओषधयः । विश्वरूपा जायन्ते । स त्वम् । नः । पर्जन्य ! महत् । सुखम् । प्रयच्छ ।

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।

अर्वाङ्हेतेन स्तनयित्नुनेदपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥ ६ ॥

दिवः । दिवः । नः । वृष्टिम् । मरुतः ! प्रयच्छत । प्रप्रायत । वर्षितुः । अश्वस्य पर्जन्यस्य । धाराः । अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । एहि । अपः । निषिञ्चन् । प्राज्ञः । पालयिता । अस्माकम् ।

१. क्षरति is suggested for रक्षन्ति ॥ cf.

‘पिबि सेचने’ DP.

२. भूमिः Sy.

३. सर्वस्मै Sy.

४. सर्वजगद्धिताय Sy.

५. समर्वा भवति । कर्दवमिति ? Sy.

६. देवः Sy.

७. रक्षति अभिगच्छति वा तदेवं भवति Sy.

८. पर्जन्यस्य Sy.

९. अत्यर्थं नमति, सर्वेषामधो भवति Sy.

१०. पादोपेतं गवाक्षिकम् Sy.

११. पशवात् P.

१२. भ्रियते पूर्वेते गच्छतीति वा Sy.

१३. ०स्म P.

१४. कर्मणि Sy.

१५. व्रतदपः D.

१६. नानारूपाः Sy.

१७. भवन्ति Sy.

१८. महास्त्वम् Sy.

१९. त्वंनः D. अस्मभ्यम् Sy.

२०. अन्तरिक्षसकाशात् Sy.

२१. अस्मदर्थम् Sy., BB.

२२. वृष्टीः P.

२३. हे मरुतः ! यूयम् Sy., BB.

२४. प्रायः P., D. वत्त Sy. खावयत । ‘रीङ् लक्षणं’ व्यत्ययेन शपदशतुः । वर्णव्यत्ययेनाभ्यासस्येत्वम् BB.

२५. प्राप्याः P., D. प्रक्षरत Sy. प्रकर्षणासिञ्चत । ‘पिबि मिबि सेचने’ BB.

२६. वर्षकस्य Sy. इन्द्रस्य BB.

२७. व्यापकस्य मेघस्य सम्बन्धिन्यः Sy. व्याप्तिमतः BB.

२८. उदकधाराः Sy. वर्षधाराः BB.

२९. अस्मदभिमुखम् Sy., BB.

३०. हे पर्जन्य ! त्वम् मेघेन सह Sy. हे वृषसिन्धु ! त्वमपि मेघेन BB.

३१. गर्जता मेघेन सह Sy. शब्दयता सह BB.

३२. आगच्छ Sy., BB. ३३. अस्मांसि Sy.

३४. निषिञ्चन् स देवः Sy. निषिञ्चन् वर्षन् BB.

३५. उदकानां निरसितापि सन् Sy. असनकुशलः । असेहरन् । अनुमान् वा । अनुप्रदो वा BB.

३६. पालकश्च Sy. पाता BB.

३७. प्रजानाम् BB.

This stanza=TS.3.1.11.2

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।

दति सु कर्ष विषित न्यञ्चं समा भवन्तुद्वतो निपादाः ॥ ७ ॥

अभिक्रन्द^१ । अभिक्रन्द^१ । स्तनितशब्दं च कुरु^१ । ओषधीनां गर्भम्^१ । आधेहि^१ । परितो गच्छ^१ उदकवता ।
रथेन^१ । दतिसदृशं मेघम्^१ । सुष्टु^१ । कर्ष^१ । विषितास्यम्^१ । नीचीनमुखम्^१ । समा^१ । भवन्तु^१ । उदकेनोच्छ्रिताः^१ ।
निम्नाश्च^१ देशाः ।

महान्तं कोशमुदचा नि विञ्च स्पन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् ।

तेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वध्याभ्यः ॥ ८ ॥

महान्तम्^१ । महान्तम्^१ । मेघम्^१ । उत्सिञ्च^१ । उत्सिक्तमुदकं च पृथिव्यां निषिञ्च^१ ।
स्पन्दन्ताम्^१ । कुल्याः^१ । विमुक्ताः^१ । पुरस्तात्^१ । उदकेन । द्यावापृथिवी^१ । विविधं^१ क्लेदय । सुप्रपाणम्^१ ।
भवतु । गोभ्यः ।

१. Omitted by P.

२. भूम्यभिमुखं शब्दय Sy. अभितः सर्वतः शब्दं कुरु BB.

३. तदेव पुनरुच्यते दाढर्चाय, गर्जं Sy. उच्चैर्गर्जं BB.

४. गर्भस्थानीयमुदकम् ओषधीषु Sy. ततश्च गर्भं मेघस्योदकम् BB.

५. परिदीय सर्वतो गच्छ । दयतिश्छान्दसो गति-कर्मा BB.

६. रंहणेन BB.

७. दृतिवदुदकधारकं मेघम् Sy. चर्ममयो जला-धारविशेषो दृतिस्तद्वत् BB.

८. ततस्तं मेघम् BB.

९. सुष्ठेन BB.

१०. कर्षत P. आकर्षं वृष्ट्यर्थम् । यद्वा विषितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्षं Sy. निपादा निम्ना उदकेन सर्वं समीकृतमस्तु एवमश्वत्मानाग्निः स्तूयते BB.

११. विषिता० P. वर्षितास्य D. विशेषेण सितं बद्धम् Sy. विमुक्तद्वारम् BB.

१२. सीची० D. न्यगधोमुखम् Sy. अवाङ्मुखी-कृतम् BB.

१३. एकस्थाः उदकपूर्णा भवन्तिवत्यर्थः Sy. ततश्चैवं त्वया कृते समा भवन्तु । तुल्या भवन्तु BB.

१४. एवं कृते, ऊर्ध्ववन्त उन्नतप्रदेशाः Sy. उन्नतेन स्थलेन BB.

१५. न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः Sy.

This stanza=TS.3.1.11.6.

१६. हे पर्जन्य ! त्वम् Sy.

१७. प्रवृद्धम् Sy.

१८. कोशस्थानीयं मेघम् Sy.

१९. उदगच्छ । उदगमय वा Sy.

२०. ०विध्या P.

२१. तथा कृत्वा नीचैः क्षारय Sy.

२२. प्रवहन्तु Sy.

२३. नद्यः Sy.

२४. ०क्ता D. विष्णुताः सत्यः Sy.

२५. पूर्वाभिमुखम् । प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्पन्दन्ते Sy.

२६. दिवं च पृथिवीं च Sy.

२७. अत्यधिकम् Sy.

२८. सुप्राणं D. सुष्टु प्रकर्षेण पातव्यमुदकम् Sy.

यत्प॑र्जन्य॑ क॒र्निक्र॑दस्त॒नय॑न् हंसि॑ दुष्कृतः ।

प्रतो॑दं वि॒श्वं मो॑दते॒ यत्किं॑ च॑ पृथि॒व्यामधि॑ ॥ ९ ॥

यत् प॑र्जन्यः । यदा॑ । प॑र्जन्यः । शब्दं कुर्वन् । स्तनय॑श्च । हंसि॑ । रक्षांसि॑ । प्रमोद॑ते तदा । ए॒नम् । वि॒श्वम् । यत् । किम् । चि॒त् । पृथि॒व्याम् । अधि॑वसति ।

अ॒व॒र्षी॒र्वि॒र्षमु॑दु॒ पृ गृ॑भा॒याक॑र्ध॒न्वान्य॑त्येत॒वा उ॑ ।

अ॒जी॒जन॑ ओष॒धीर्भो॑र्जनाय॒ कमु॑त प्र॒जाभ्यो॑ऽवि॒दो मनी॑षाम् ॥ १० ॥

अ॒व॒र्षीः । अ॒व॒र्षीः । व॑र्षम् । मु॒ष्टु । च । उ॒द॒गृही॑तवानसि॑ । त॒वा नि॒रु॒दका॑नपि॒ देशान्॑ । करोति॑ । गन्तु॑म् । तथोष॒धीश्च॑ । भो॒जना॑य । अ॒जी॒जनः । उ॒त । प्र॒जाभ्यः । प्र॒ज्ञाम् । अ॒लम्भ॑यः ।

१. VM. seems to take प॑र्जन्य as प॑र्जन्यः ।

२. यदा त्वम् Sy.

३. ०न्य P., D.

हे प॑र्जन्य ! Sy.

४. अत्य॑र्थं शब्दयन् Sy.

५. स्तनयि॑त्वंश्च P.

६. विदारय॑सि Sy.

७. पाप॑कृतो मे॒घान् Sy.

८. त॒वानि॑ प्रति॒ मोद॑ते Sy.

९. तवे॑नं D. ए॒नत् is suggested for ए॒नम् ॥

इ॒वम् Sy.

१०. जग॑त् Sy.

११. च P.

१२. भूम्या॑मधि॒ष्ठितं॑ यच्च॒राच॑रात्मकं तदि॒वं वि॒श्वं मो॑दते हृष्यति । वृष्टेः॑ सर्व॒जग॑त्प्रीति॒कारण॑त्वं प्रसिद्धम् Sy.

१३. Omitted by D.

१४. इय॑मतिवृष्टि॒विमो॑चनी । हे प॑र्जन्य ! त्वम् Sy.

१५. ०र्षी D.

वृष्ट॑वानसि Sy.

१६. उत्कृष्टं॑ गृहाण । परि॒हर॑त्यर्थः Sy.

१७. यथा P.

१८. नि॒रु॒दक॑प्रदेशान् Sy.

१९. अ॒न्तरो॑पि P. करोषि is suggested for करोति ॥ जल॑वतः कृत॒वानसि॑ Sy.

२०. अ॒तिक्र॑म्य गन्तुम् Sy.

२१. धना॑य भो॒गाय॑ वा Sy.

२२. उ॒दपा॑दयः Sy.

२३. अ॒पि च Sy.

२४. प्र॒जाभ्यः॑ सका॒शात् Sy.

२५. स्तुति॑म् Sy.

२६. ०य P.

प्राप्त॑वानसि Sy.

२७. VM. ignores कम् ॥ कम् इत्य॑र्थं 'जि॒शिरे॑ जी॒वना॑य॒ कम्' इति॒वत्पा॒दपू॒रणः (N. 1.10.) Sy.

Ms. D. puts the figure ॥८३॥ here to indicate the end of the eighty-third hymn. No such number is given in P.

V.84.

बलिस्था पर्वतानां खिद्रं विभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति मुह्ना जिनोषि महिनि ॥ १ ॥

बलिस्था^१ । सत्यं त्वम् । मेघानाम् । छेदनम् । अमुत्र^२ । धारयसि । पृथिवी ! प्रजिन्वसि । या^३ । भूमिम् । प्रवणवति । महत्त्वेन^४ । उदकवति ! इति पृथिव्या अधिदेवतां मध्यस्थानपठितां पृथिवीमाह^५ ।

१. 'बलिस्था' इति तूचात्मकं द्वादशं सूक्तं भीमस्या-
त्रेराव पृथिवीदेवताकमानुष्टुभम् । अनुकान्तञ्च
'बलिस्था त्वं पार्थिवमानुष्टुभम्' (KSA.28.
84.p.21.) इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।
आद्या देवीनां हविःषु पृथिव्या अनुवाक्या ।
'बलिस्था पर्वतानां दृळ्हा चिद्या वनस्पतीन्'
(ĀSS.6.14.) इति हि सूत्रितम् । भूमिस्तोमे
चैषा मरुत्वतीयशस्त्रे सूक्तमुखीया' (ĀSS.9.
5.) इति Sy. अत्रेरावम् Dur., SKN.

२. द्विरूपा पृथिवी चैषा प्रत्यक्षा देवतापि च । मध्य-
स्थाना देवतोक्ता सा च सम्बोध्य वर्ण्यते Sy.

३. यथाभूतम् Dur. सत्यम् SKN. बलिति
सत्यनाम Ngh. 3.10. ४. पर्वतानाम् P.
पर्वतानां मेघानां वा । येन पर्वता मेघाः Dur.
मेघानाम् SKN. मेघनामैतत् Ngh.1.10.

५. छेद० D. छेदनं भेदनम् Sy. बिलं हिरण्यादि-
पूर्णम् BB. छेतुं शक्यन्ते तद्वत् Dur.
छेदनकरम् । किम् ? सामर्थ्याद् बलम् SKN.

६. ०त्रं P. इत्यम् अमुत्र अन्तरिक्षे वा Sy. इत्य-
मिदं यद्वक्ष्यामः BB. अमुत्रेत्यर्थः, . . .
अमुष्मिअन्तरिक्षलोके वर्तमानाः Dur. इत्या-
शब्दोऽमुत्रेत्यस्मिन्नर्थे . . . अमुत्रान्तरिक्षे वर्त-
मानानाम् SKN. ७. या त्वं द्रविणवती
धारय विस्तीर्णा खलु त्वम् BB.

८. VM. seems to take पृथिवि as पृथिवी ॥
हे प्रयनवति ! मध्यस्थानदेवते ! Sy.
विस्तीर्णे BB. हे पृथिवि ! माध्यमिके ! Dur.
विद्युत्स्तनयिलुलक्षणया वाचोऽधिदेवते SKN.

९. ०ज० P. प्रकर्षेण प्रीणयसि Sy. प्रकर्षेण
प्रजास्तर्पयसि, यस्मात् प्रवणवती, अत एव
पूजिता 'जिवि प्रीणने' BB. प्रजिन्वसि

वर्षमुत्सृजन्ती Dur. प्रजिनोषीति सम्बन्धः ।

. . . जिन्वतेः प्रीतिकर्मण इदं रूपम् । प्रजि-
न्वसि प्रकर्षेण प्रीणयसीत्यर्थः SKN.

१०. या त्वम् BB., Dur., SKN.

११. प्रत्यक्षां पृथिवीम् Sy. हे भूमे ! BB.

१२. ०णपति P. हे प्रकर्षवति ! प्रवणोदकवति !
वा Sy. प्रवत् प्रगतम् । प्रवणम् । . . . हे
तद्वति ! BB. गमनवति Dur. प्रवणार्थस्य
प्रवत् इति । प्रवद्गात्रोदकम् । प्रवणमागम-
नम् । तेन तद्वति हे उदकवति ! गमनवति !
वेत्यर्थः SKN. १३. ०त्वे० is suggested
for ०त्वे० ॥ महत्त्वेन महतोदकेन वा Sy. या
त्वं मुह्ना माहात्म्येन BB. महतोदकेन SKN.

१४. अन्नवति P. महति ! Sy. महैरीणादिको
निप्रत्ययः BB. महति ! अथवा, उदकवति !
या त्वमेवं भूमिं प्रजिन्वसि सा कथं न मेघानां
पर्वतानां छेदनसमर्थं बलं धारयिष्यसि ?
अवश्यं धारयसीत्यभिप्रायः Dur. महो महत्त्व-
मुदकं वा प्रभूतं तेन तद्वति । तदाह भाष्य-
कारः—'महतीत्युदकवती वेति' SKN.

१५. केचिदाहुः । सत्यमित्यं पर्वतानां मेखलानां
खिद्रं छेदनप्रवहमुदकं विभर्षि । पृथुत्वात्प्रभूतं
वर्षोदकं विभर्षि । या त्वं प्रवणवती प्रवण-
गामिनी, उदकेन मुह्ना महता विश्वमिदं प्रक-
र्षेण जिनोषि तर्पयसि, अत एव महनीयासि ।
अनेनैव क्रमेण सर्वहिरण्यादिलाभहेतुत्वात् BB.
सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां छेदनं छेदनं (भेदनं)
बलममुत्र धारयसि पृथिवि ! प्रजिन्वसि या
भूमिम् । प्रवणवति । महत्त्वेन । महतीत्युदक-
वतीति वा N. 11.37.; SKN. IV.84.
This stanza=TS.2.2.12.2.

स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रतिं शोभन्त्यक्तुभिः ।
प्र या वाजं न हेपन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥ २ ॥

स्तोमासः । स्तोमासः । त्वा । विचरणस्वभावे ! प्रत्यर्चन्ति । हविभिः सह । प्रक्षिपसि । या ।
अश्वम् । इव । शब्दं कुर्वन्तम् । पूरकं मेघम् । शुक्लवर्ण !

दृळ्हा चिद्या वनस्पतीन्मया दर्धृष्योजसा ।
यत्ते अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ॥ ३ ॥

दृढा चित् । दृढान् । अपि । वनस्पतीन् । अनया पृथिव्या । यान् । त्वं धारयसि । बलेन । यदा ।
तव । अभ्रस्य । विद्योतमानस्य । द्युलोकस्य । वर्षन्ति । उदकानि पर्जन्यः पतन्ति वौदकानि तदा धारयसि ।

१. स्तोतारः Sy. स्तोमास्तोत्राणि BB.
२. त्वाम् Sy.
३. पिचर० P. हे विविधं चरणशीले ! पृथिवि !
देवि ! Sy. विविधं चरणं गमनं भक्षणं वा
विचारः । हे तद्वति ! BB.
४. प्रत्यर्चन्ति D. अभिष्टुवन्ति Sy. प्रत्येकं प्रति-
मुखा वा स्तुवन्ति BB.
५. गमनशीलेः स्तोत्रैः Sy. त्वदीयैः कर्मभिरपदानैः
स्तुतिभिः स्तोत्रभक्तिभिः BB.
६. प्रक्षि० D.
७. त्वम् Sy. या त्वं तथा स्तूयमाना BB.
८. उदुत्तम् Sy. यथा दुष्टो वाजो निरर्थकाञ्छ-
व्वात्करोति, एवं निरर्थकशब्दाभिधायिनम-
मन्त्रार्थज्ञमिति । किञ्च वाजमिव बलमिव
पेरुमश्वमिव पानशीलमुपलक्षणत्वात् पाना-
शनमात्रकृतार्थमयज्ञाहं पुरुषं प्राप्स्यसि त्वं
खल्वर्जुनीति । सर्वे स्तोत्रादयस्त्वामेव स्तुवन्ति ।
तेषां च मध्ये वाजिनमिव हेषन्तमिव पेरुं त्वं
नाद्रिपसे तस्मात्तादृशानस्मात्त्वामेव स्तुवतो
हिरण्यादिदानेन तुप्तान् कृषिंति BB.
९. शब्दयन्तम् Sy. शब्दयन्तम् BB.
१०. दुष्टम् BB.
११. हे शुभ्रवर्ण ! गमनशीले ! वा Sy. हे अर्जुनि !
निर्मले ! BB.

This stanza=TS.2.2.12.3.

१२. देवानां हविःषु 'दृळ्हा चित्' इति पृथिव्या
याज्या । एवं च भूमिस्तोमे निष्केवल्ये सूक्त-
मुखीया । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् Sy.
१३. हे पृथिवि ! Sy.
१४. दृळ्हा । 'मुपां मुलुक्' इति तृतीयाया आकारः ।
दृढया Sy.
१५. वृक्षान् Sy. १६. भूम्या सह Sy.
१७. या Sy.
१८. धारयसि । अथवा दृढेति विधेयविशेषणम् ।
वनस्पतीन् दृढान् कृत्वा धारयसीत्यर्थः Sy.
१९. बालो P. २०. यस्याः Sy.
२१. तव सम्बन्धिनः Sy.
२२. पञ्चम्यर्थे पण्ठी । अभ्रादपां हर्तुः Sy.
२३. विद्योतमानात् Sy.
२४. अन्तरिक्षादादित्याद्वा Sy.
२५. द्वयं० D. वर्षति is suggested for
वर्षन्ति ।
२६. द्वयन्त्वयि तानि P. वर्षका मेघाः Sy.
२७. चोद० P. अथवा । यत् यस्यास्ते तवाभ्रस्य
मेघस्य वृष्टय उदकसङ्गता विद्युतो विद्योत-
मानाया दिवः सकाशाद् वर्षन्ति पतन्ति Sy.
२८. Ms. D. puts the figure ॥८४॥
here to indicate the end of the
eighty-fourth hymn. No such
number is given in P.

V.85.

प्र स॒म्राज॑े बृ॒हद॑र्चा ग॒भीरं॑ ब्र॒ह्म प्रि॒यं वरु॑णाय श्रुताय ।

वि यो ज॒घानं॑ शमि॒तेव॑ चमो॒पस्तिरे॑ पृथि॒वीं सूर्या॑य ॥ १ ॥

प्र स॒म्राज॑े । प्रो॒च्चार॑य । सर्वेषां राजे । बृ॒हत् । ग॒म्भीर॑म् । प्रि॒यम् । ब्र॒ह्म । वरु॑णाय । श्रुता॑य । वि॒हन्ति॑ । यः । शमि॑तेव । म॒ध्यम॑स्थानपठितां पृथि॒वीम् । सूर्या॑य प॒र्जन्या॑य । उप॒स्तर॑णाय॒मविभिः॑ पृथि॒वीं द्या॑दयितुम्, अपि वा मेघ॒दच॑र्म तं वि॒हन्ति॑ पृथि॒वीं तेज॑सा द्या॑दयितुमिति ।

वने॑षु व्य॒न्तरि॑क्षं ततान् वाज॒मवी॑त्सु पयं उ॒स्रिया॑सु ।

ह॒त्सु क्र॑तुं वरु॑णो अ॒प्स्वग्निं॑ दि॒वि सूर्य॑मदधा॒त्सोम॑मद्रौ ॥ २ ॥

वने॑षु । वनेषु ह्रीदमेषु वृक्षाग्रेषु । अन्तरि॑क्षम् । वित॑तम् । तस्मादाह—‘वने॑षु व्यन्तरि॑क्षं ततान्’ । इत्यादि

१. ‘प्र स॒म्राज॑े’ इत्यष्टचं त्रयोदशं सूक्तमात्रेयं त्रैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रम्यते च ‘प्र स॒म्राज॑े-
ऽष्टौ वारुणम्’ (KSA. 28.85. p. 21.) इति । विनियोगो लङ्घिकः Sy.
२. अत्रिः स्वात्मानं सम्बोध्य ब्रवीति । हे अत्रे ! त्वम् Sy.
३. प्राचंय । प्रोच्चारयेत्यर्थः Sy.
४. सम्यग्राजमानायेश्वराय Sy.
५. प्रभूतम् Sy.
६. दुरवगाहं बह्वर्षोपेतम् Sy.
७. प्रियभूतम् Sy.
८. स्तोत्ररूपं कर्म Sy.
९. उपद्रवस्य निवारकाय जनानामावरकाय चैत-
श्रामकाय देवाय Sy.
१०. श्रुता P.
सर्वत्र श्रूयमाणाय Sy.
११. विस्तारयामास । विस्तृतं हि व्यवहारायोग्यं भवति, तस्मात् व्यवहारायान्तरिक्षं विस्तारित-
वान् । ‘उ॒हं हि राजा॑ वरु॑णश्चकार’ (RV. I. 24.8.) इति ह्युक्तम् Sy.
१२. वरुणः Sy.
१३. शिवतेव P. शमिता पशुविशसनकर्ता यद्योपस्त-
रणाय चर्मं हन्ति तद्वत् Sy.

१४. विस्तीर्णमन्तरिक्षम् । ‘तृतीयस्यां पृथिव्याम्’ (TS. 1.2.12.1.) इति श्रुतेरन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् Sy.
१५. सूर्यस्य Sy.
१६. ०मविभि P., D.
१७. द्यापितुम् P. द्यादितुम् D.
आस्तरणाय Sy.
१८. बह० P., D.
१९. ०वी P.
२०. वृक्षाग्रेषु Sy. वनगतवृक्षाग्रेषु Mah. वृक्षेषु
वृक्षखण्डेषु वा BB.
२१. अन्तरिक्षमाकाशम् Mah., U. भूताकाशम्
BB.
२२. बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः ।
वि उपसर्गस्ततानेत्यनेन सम्बध्यते । . . .
यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्या-
भावादत्यन्तं विस्तारितवान् Mah. वीत्यय-
मुपसर्गस्ततानेत्यनेन सम्बध्यते । . . . वित-
नोति । . . . यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि
तत्र मूर्तद्रव्याभावादुपलभ्यत एव U. विस्ता-
रितवान् BB.
२३. ०दाह पतेषु ह्यन्तरिक्षं तदान् P. Cf. SB.
3.3-4.7 p. 253. विस्तारितवान् Sy.

वाजसनेयकम् । बलम् । अश्वेषु । पयः । गोषु । प्रज्ञानम् । वरुणः । अणुम् । अग्निम् । दिवि
च । अयमणम् । अदधात् । सोमं च । अद्रो । तत्र ब्राह्मणम्—'अद्रिषु' हीदमेषु गिरिषु
सोमो हितः' इति ।

१. वाजं बलं विततानेत्यनुवर्तते । यद्वाऽबन्तु पुरुषेषु
वाजं वीर्यं विततान । 'व॒र्यं वै वाजः पुमांसो-
ऽबन्तः' (SB. ३.३.४.७.p.253) इति श्रुतेः
Mah. वाजं वीर्यम् U.

वाजं वेगम् BB.

२. अश्वेषु विततान Sy. BB.

पुरुषेषु ततानेत्यनुवर्तते U.

३. क्षीरम् Sy., Mah., U., BB.

४. उस्त्रियेति गोनाम (Ngh.2.11.) । उत्स्त्रावि-
णोऽस्यां भोगा इति तद्वृत्त्यतिः Sy. उस्त्रिया-
शब्दो गोनामसु पठितः Mah. अहन्तव्या
अग्निः BB.

५. कर्मसङ्कल्पम् । यदि मनसा ध्यायति तत्कर्मणा
करोति Sy. कर्तुं सङ्कल्पं तच्छ्रुतियुक्तं मनः
Mah. कर्तुः सङ्कल्पः, हृदयेषु सङ्कल्पम् U.
विज्ञानम् BB.

६. अयं वरुणः Sy. य एवं मन्त्रद्वयोक्तश्रुलोक-
स्तम्भनादिसामर्थ्यान् परब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं
वयं स्तुम इति शेषः Mah. य एवं परब्रह्म-
लक्षणो वरुणस्तं वयं स्तुम इति शेषः U.
वरुणशब्दवाच्यः सोमः BB.

७. वरुणेषु P. वरुणेषु D. उदकेषु Sy. प्रजासु
Mah., U. मर्त्येषु BB.

८. बंध्यतमीवं वा सर्वत्र विततानेति सम्बन्धः Sy.
जठराग्निम् Mah.

९. श्रुलोके Sy., Mah., U.

१०. P. reads चयम् for च । अयमणम् ॥
चार्यमणम् D. सूर्यम् Sy.

११. स्थापितवान् Sy. स्थापितवान् । पर्वतपाषाण-
सन्धिषु सोमवल्ल्योत्पद्यमानत्वादद्रो सोम-
स्थापनमुक्तम् । तदाह तित्तिरिः—'सोम-
मद्रावित्याह प्रावाणो वाऽद्रयस्तेषु वा एष
सोमं निदधाति' इति Mah. स्थापितवान्
U., BB.

१२. सोमं बल्लिरूपम् Mah. लतारूपमात्मानम्
BB.

१३. अत्रो P. पर्वते Mah. अद्रिषु U. अद्रावदधा-
दित्येव । त्वमेव यथैतत्सर्वमकरोस्तथा वास-
साऽत्मानं वेष्टयामि BB.

१४. अद्रिषु P., D.

पर्वतेऽदधात् Sy.

१५. VM. ignores हत्सु ॥ हत्सु हृदयेषु Sy.,
Mah.

स पर्याणहति । वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति वनेषु
हीदमन्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु वाजमबन्तु पय
उस्त्रियास्त्विति वीर्यं वै वाजाः पुमांसोऽबन्तः
पृथ्वेर्वेतद्वीर्यं दधाति पय उस्त्रियास्त्विति पयो
हीदमुस्त्रियामु हितं हत्सु कर्तुं वरुणो विक्व-
ग्निमिति हत्सु ह्ययं कर्तुमनोजवः प्रविष्टो
विक्वग्निमिति विक्व ह्ययं प्रजास्वग्निदिवि
सूर्यमदधात्सोममद्राविति दिवि ह्यसौ सूर्यो
हितः सोममद्राविति गिरिषु हि सोमस्तस्मादाह
दिवि सूर्यमदधात्सोममद्राविति SB. ३.३.४.७.
p.253.

This stanza=YV. 4. 31.=TS.
1. 2. 8. 1.

नीचीनवारं वरुणः कवन्धं प्र संसज्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।

तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनक्ति भूमि ॥ ३ ॥

नीचीनद्वारम् । नीचीनद्वारम् । वरुणः । मेघम् । प्रसृजति । त्रीन् लोकान् प्रति । तेन । सर्वस्य ।

भुवनस्य । राजा । यवम् । इव । वृष्टिः । व्युनक्ति । पृथिवीम् ।

१. अत्रेरायम् Dur. VM. reads ०द्वारम् for ०वारम् of the text.

२. अधोमुखविलम् Sy. न्यगच्यते द्वारं यस्य स भवति नीचीनद्वारोऽधोद्वारस्तम् . . . अधोविलं कृत्वा Dur. नीचीनमधोमुखं वारं द्वारं सदादिलोपेन वणं व्यापत्त्या च वारमुदकनिर्गमनम् । नीचं वारं यस्य स नीचीनवारोऽधोमुखविलस्तम् SKN. ३. मध्यमः Dur.

४. कवनमुदकं तत् धीयतेऽप्रेति कवन्धो मेघः । तं तथाकरोत् । अथवा कवन्धमुदकम् । तदुदकं निर्गमनविलं चकार । मेघं विदार्योदकमधोमुखं चकारेत्यर्थः Sy. कवन्धो मेघः कवतेर्गति-कर्मणः । कवनमुदकं तस्मिन्धीयत इति । द्वितीयाश्रुतेः कृत्वेति शेषः । अधोमुखविलं कृत्वा वरुणः SKN. अत एव मेघसम्बन्धात् कवनमुदकम् Dur.

५. कृतवान् Sy. प्रसृजति महत्त्वेन, नह्यमहाने-तच्छकनुयात् कर्तुम् Dur. प्र इत्येव वीत्येतस्य स्थाने । विसृजति विक्षिपति । किम् ? सामर्थ्यादुदकम् । अथवा—कवन्ध इत्येतेनो-दकमेवोच्यते । उदकनामसु पाठात् (Ngh. I.12.) नीचीनवारमित्येवा द्वितीया पञ्च-म्यर्थे । नीचीनवारमेघाद् वरुणः कवन्धमुदकं मुञ्चति SKN.

६. VM. seems to explain रोदसी and अन्तरिक्षम् together as त्रीन् लोकान् ॥ द्वावापृथिव्यावन्तरिक्षं च प्रति लोक-त्रयहितायेत्यर्थः Sy. द्वावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन सर्वमापूरयिष्यन्निव Dur. द्विती-याश्रुतेरत्र कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दाध्याहारः । द्वावापृथिव्यौ प्रति SKN.

७. प्रति तौ P. उदकेन Sy. ततस्तेनातिप्रभूतेनो-

दकेन विसृष्टेन Dur. यत्नेन चोदितेन SKN.

८. भवस्य P. भूतजातस्य Sy. SKN. भूतजा-तस्योदकस्य वा Dur.

९. स्वामी Sy. ईश्वरः Dur. ईश्वरो वरुणः SKN.

१०. यवान् यथा प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वद्भूमिं सर्वत्रोनति । अथवा वृष्टिंवरुण इति सम्बन्धः । वरुणः पर्जन्य इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यवं पुरुष इवेति पुरुषशब्दोऽध्याहार्यः Sy. यवग्रहण-मत्र यवादेशान्यबीजस्योपलक्षणार्थम् । यथा यवादिधान्यबीजम् SKN.

११. सेक्ता पुमान् Sy.

१२. वृष्टिं व्युनक्ति P., D. क्लेदयति Sy. कश्चित्स्त्वर्यो स्वल्पं . . . व्युनक्ति विविधमुनक्ति क्लेदयति Dur. विविधं क्लेदयति SKN.

१३. भूमिम् Sy. भूमिं कृत्स्नां यः सोऽस्माकमिदं नाम करोतु । अथ चैवमन्यथा योज्यम्—प्रसृजति द्वावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च प्रकर्षेण सृजत्युत्पादयति महत्त्वेन । यस्माच्चोत्पादयति तस्मात् स एव भुवनस्य राजा विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य तेन हेतुना तदनुग्रहाय नीचीन-द्वारमधोविलं मेघं कृत्वा यवमिव वृष्टिर्व्युनक्ति भूमिमिति समानं पूर्वेण Dur. भूमिशब्दपर्या-योऽप्यमत्र द्रष्टव्यो बहुशब्दपर्यायो वा । भूमिं समस्तां बहुधा यावत् किञ्चित्प्रसङ्गात्पठ्य-मानस्यैव निर्वचनार्थमुपलेशः SKN. नीचीन-द्वारं वरुणः । कवन्धं मेघम् । कवनमुदकं भवति । तदस्मिन् धीयते । उदकमपि कवन्ध-मुच्यते । बन्धिरनिभूतत्वे । कमनिभूतं च । प्रसृजति । द्वावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च मह-त्त्वेन । तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्व्युनक्ति भूमिम् N.10.4.; SKN.IV.5.

उनत्ति भूमिं पृथिवीमुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्टयादित् ।

समभ्रेण वसतु पर्वतासस्तविषीयन्तः श्रथयन्त वीराः ॥ ४ ॥

उनत्ति^१ । क्लेदयति । पृथिवीम् । अन्तरिक्षं च । दिवम् । च । यदा । वृष्ट्युदकम् । कामयते ।
वरुणः । अनन्तरम् । एव । संवासं कुर्वन्ति । शिलोच्चयाः । मेघेन । शत्रुषु बलमिच्छन्तः । पार्थिवाः ।
वर्षसद्भावाय श्लथनं कुर्वन्ति भिक्षाः स्वेषु राष्ट्रेषु गच्छन्ति ।

इमाम् प्वासुरस्य श्रुतस्य महीं मायां वरुणस्य प्र वोचम् ।

मानेनेव तस्थिवां अन्तरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥ ५ ॥

इमाम् । इमाम् । एव । सुष्टु । असुराणां हन्तुः । विश्रुतस्य । वरुणस्य । महीम् । मायाम् ।
प्रज्ञवीमि । मानदण्डेनेव । तस्थिवान् । अन्तरिक्षे । परिच्छिनत्ति । यः । सूर्येण । अन्तरिक्षम् ।

इमाम् नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष ।

एकं यदुदना न पृणन्त्येनीरासिञ्चन्तीरवर्नयः समुद्रम् ॥ ६ ॥

इमाम् । इमाम् । खलु । कवितमस्य । मायाम् । महीम् । देवस्य । न कश्चित् । आघर्षयति ।

१. ०क्ति P., D. २. प्रथितम् Sy.
३. अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुक्तम् Sy. ४. द्युलोकम् Sy.
५. अपि च Sy. ६. यदा अयम् Sy.
७. उदकपूरणं अथवा दुग्धमुदकम् । तेन तत्कार्य-
मोषध्यादिकं लक्ष्यते । ओषध्यादयः प्रवर्धन्ता-
मिति यदा कामयते Sy.
८. ०नरम् D.
९. समाच्छादयन्ति Sy.
१०. पर्ववन्तोऽग्रयः Sy.
११. ०लिमि० P., D.
१२. श्रथयन्ति मेघान् Sy.
१३. ०न्ना P. विशेषेण वृष्टेः प्रेरयितारो मरुतः Sy.
१४. ए P.
१५. सुराणां हन्तु P. असुरसम्बन्धिनः । असुराणा-
मस्य च वध्यघातकभावः सम्बन्धः । असुर-
हन्तुरित्यर्थः । अथवासुरो मेघः प्राणवानात्
तत्सम्बन्धिनः Sy. १६. प्रज्ञाम् Sy.

१७. कंया माया ? सोच्यते Sy.
१८. तिष्ठन् Sy.
१९. परिच्छिनत्ति तस्येया माया Sy.
२०. वरुणः Sy. २१. ०रिक्षयं P.
२२. अत्रेराणम् Dur.
२३. सर्वप्रसिद्धाम् Sy.
२४. It seems to be the explanation
of उ ॥ ऊनू पादपूर्णी SKN.
२५. प्रकृतप्रज्ञस्य Sy. मेधावितमस्य Dur. अति-
शयेन मेधाविनः SKN.
२६. प्रज्ञाम् Sy., Dur., SKN.
२७. महीन् मायाम् Dur.
२८. द्योतमानस्य स्तुत्यस्य वा वरुणस्य Sy. द्योत-
मानस्य Dur. वरुणस्य समुद्राधिपतेः SKN.
२९. कश्चित् D. नैव Sy. न कश्चिदपि Dur.
कश्चिदपि SKN.
३०. हिनस्ति कश्चिदपि Sy. आघर्षयितुं शक्नोति
Dur. आघर्षयत्यभिभवति SKN.

यत् । एकम् । समुद्रम् । उदकेन । पूरयन्ति । गच्छन्त्यश्चैतवर्णाः । आभिमुख्येन गच्छन्त्यः । नद्यः ।

अर्यम्यं वरुण मित्र्यं वा सखायं वा सदुमिद्भ्रातरं वा ।

वेशं वा नित्यं वरुणारंणं वा यत्सीमागश्चक्रमा शिश्रथस्तत् ॥ ७ ॥

अर्यम्यम् । अर्यमेवा^{१०}र्यम्यो योऽस्मभ्यम् प्रयच्छति यः । वा । मित्रं भवति । यो वा । समानख्यानः ।

यो वा । भ्राता । यो वा । समीपगृहस्थः । यो वा । गृहस्थः । यो वा । गृहमागतः एतान् सर्वान् । यद् वयम् । पापम् । कृतवन्तः । तत् । विश्लेषय ।

१. यस्मात् Sy.

२. कतमां मायामिति ? एकमेतं सन्तं वरुणमादित्यम् Dur. एकं सन्तम् SKN.

३. उदधिम् SKN.

४. एता उध्ना उदकेन रश्मिना Dur.

५. न पूरयन्ति Sy. न प्रीणयन्ति बुद्ध्या Dur. न पूरयन्ति SKN.

६. अन्यः शुभ्रा गमनशीला वा Sy. नद्य एनीर्गमनशीलाः सततमुदकमादायादित्यमण्डलं गच्छन्तेत्येवं नामाहर्निशमेता गच्छन्त्यः Dur. 'इण् गतो' इत्यस्यैतद्रूपम् । एनशब्दस्य च शुक्लपर्यायस्य 'वर्णादिनुदात्तात्' (Pa.4.1.39.) इत्येवमीकारः । व्यत्ययेन द्वितीया प्रथमस्यार्थः । अन्यो गमनस्वभावाः शुक्लवर्णा वा । अधोभिगमनस्वभावाः शुक्लोदकवर्णस्वभावत्वाच्छुक्लवर्णाः SKN.

७. ऽन्त्यश्चैतवर्णाभि० P., D. उदकमासेचयन्त्यः Sy. समुद्रं सिञ्चन्त्यः Dur. आभिमुख्येन सिञ्चन्त्यः पूरयन्त्य इत्यर्थः SKN.

८. बह्वृषो नद्यः सर्वबोधकेन पूरयन्त्योऽपि नैकमपि समुद्रं पूरयन्तीति । इदं वरुणस्य महत्कर्मैति । अत्रान्तरिक्षविस्ताराविसमुद्रापूरणपर्यन्तं कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यं तस्य वरुणादिरूपावस्थानात् । एष ब्रह्मेत्यादिभूतेः Sy. नद्य इव १. . . . तेषां रश्मीनां

मायामेवंलक्षणां भगवतो वरुणस्याधर्षयितुमभिभवितुं विज्ञातुं न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुम् । कथमप्ययं न सम्पूर्यत इति । एवमत्र वरुणः प्रजया स्तूयते Dur. नदीनामेवम् (Ngh. 1.13.) । गङ्गाद्या नद्यः १. . . . गङ्गाद्या हि नद्यः प्रभूतेन स्वेन स्वेनोदकेन सततमापूरयन्त्यस्तत् समुद्रं जलाद् धारयन्ति । सैवा वरुणस्य माया एतां न कश्चिदभिभवति SKN. N. 6.13; SKN. II.432.

९. VM. ignores नु and न ॥ ऊनु इति पूरणो Sy.

१०. ०र्यमेवा० P. प्रदातारमित्यर्थः । अथवेरणात् मननाच्च शास्तीत्ययंमा गुरुः । तम् । स्वार्थिको यत् । अर्तोरिव रूपम् Sy.

११. अथवा Sy.

१२. 'जिमिवा स्नेहने' इत्यस्मात् मित्रम् । स्वार्थिको यत्, अनुरक्तमित्यर्थः Sy.

१३. अथवा Sy.

१४. समानख्यानम् Sy.

१५. ०ग्रह० P. निकटनिकेतनवर्तिनम् Sy.

१६. ग्रह० P. अरणं वा अशब्दमित्यर्थः । अथवारणमदातारं वा Sy.

१७. अपराधम् Sy.

१८. अस्मत्तो विनाशाय Sy.

१९. VM. ignores वरुण and इत् ॥

कित्वासो यद्रिरिपुर्न दीवि यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्य ।

सर्वा ता वि प्यं शिथिरेवं देवार्धा ते स्याम वरुण प्रियासः ॥ ८ ॥

कित्वासः^१ । कितवाः^२ । अस्मासु दलितं पणिमिव पापम्^३ । देवने तत्रत्यं यदृणमस्माकमस्तीत्यर्थः ।
तत्र तस्यावश्यकर्तव्यत्वात् शब्दः, तथा च मन्त्रः—‘यददी व्यन्नुणमहं बभूव’ इति । यत्^४ । वा^५ । खलु^६ । सत्यमृणं^७
वा बुद्धिपूर्वं कृतम् । अपि वा^८ । यत्^९ । न^{१०} । जानीमः^{११} । सर्वाणि^{१२} । तानि^{१३} । विश्वथय^{१४} । शिथिलानीव बन्धनानि^{१५} ।
यत् ऊर्ध्वम्^{१६} । तव^{१७} । स्याम^{१८} । वरुण^{१९} । प्रियासः^{२०} ।

V.86.

इन्द्राग्नी यमवन्ध उभा वाजेषु मर्त्यम् ।

दृढ्वा चित्स प्र भेदति धुम्ना वाशीरिव त्रितः ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी^१ । हे इन्द्राग्नी ! पालयथः^२ । उभौ सहितौ^३ । सङ्ग्रामेषु^४ । मनुष्यम्^५ । दृढानि^६ । अपि ।

१. सं P., D. २. किता P. कितवा छूतकृतः । किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदतीति कितवः Sy. स्वायंसाधनतत्पराः कितवेति प्रवर्तमाना ऋत्विजः BB. ३. पणिनिव D.
४. छूते यथा यद्रिरिपुः लेपयन्ति पापमारोपयन्ति तथास्मासु द्वेष्टारो मयि त्वमेतत् पापमकरोः इत्याक्षिपन्ति । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपमाधीयः Sy. न तु देवने सम्यगव्यवसिताः प्रवर्तन्ते । दिवेरीणादिकेसिचि च्छान्दसं दीर्घत्वम् BB. ५. तत्रस्तस्यावश्यप्रति P., D.
६. ०दीप्यन् ० P., D. यद् येन रिरिपुर्नाशितवन्तोऽस्मान् BB. ७. AV.VI.119.1^a; TA.2.4.1^a. AV reads कृणोमि for बभूव ८. पापम् Sy.
८. अपवा Sy. च BB. १०. घ इति पूरणः Sy. घ इति पादपूरणः प्रसिद्धो वा BB.
११. आरोपमन्तरेण कृतवन्तः स्मः Sy. बुद्धिपूर्वमेव कृतं पापमथद्वादिना BB. १२. अपि च BB.
१३. अपि चायम् P. कृतं पापम् Sy. कृतमपि BB.
१४. न जानीमः सौकर्म्यात् BB.
१५. तानि तस्मादृश्वरितानि । ‘शेष्ठन्वसि’ इति लोफः BB.

१६. विमोचय । स्पतिरुपसृष्टो विमोचने Sy. विमुक्तबन्धनानि कुरु क्षमस्वेति यावत् BB.
१७. शिथिलबन्धनानि फलानीव Sy. सुमोचनानीव विमुञ्च । कपिलकादित्वात्त्वविकल्पः BB.
१८. अथ अनन्तरम् Sy. अथानन्तरं विमुक्तैतसो वयम् BB. १९. स्मा P., D. भवेम Sy. BB.
२०. हे देव वरुण ! BB.
२१. प्रयास P. प्रियाः Sy. इष्टाः BB.
२२. This stanza=TS. 3.4.11.6. MS. D. puts the figure ॥ ८५ ॥ here to indicate the end of the eighty-fifth hymn. No such number is given in P.
२३. ‘इन्द्राग्नी यम्’ इति षड्चं चतुर्दशं सूक्तमन्त्रे-रायमानुष्टुभमेन्द्राग्नम् । षष्ठी विराट्पूर्वा । ‘आष्टौ दशकावष्टकाश्चयः’ (KSA. 9.11. p. 4.) इति परिभाषितत्वात् । तथा चानु-कान्तम्—‘इन्द्राग्नी षष्ठेन्द्राग्नमानुष्टुभं विराट्पूर्वान्तम्’ (KSA. 28.86.p.21.) इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy. २४. रक्षयः Sy.
२५. ०भे P., D. परस्परविद्येक्तौ युवाम् Sy.
२६. मर्त्यम् Sy.

सः^१। प्रभिनत्ति^१। शत्रूणामभ्रानि^१। उदकानीव^१। त्रितः^१ ऋषिजननकाले स ह्यद्भ्य उत्पन्नः^१।

या पृतनासु दुष्टा^१ या वाजेषु श्रवाय्या^१।

या पञ्च^१ चर्षणीरभीन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ २ ॥

या पृतनासु । यो । सेनासु । दुष्टरो । यो । सङ्ग्रामे । श्रवणीयो । पञ्च । जनान् । अभिभवतः^{११} ।

तो । इन्द्राग्नी । हवामहे^{११} ।

तयोरिदमवच्छ्वस्तिग्मा दिद्युन्मघोनोः ।

प्रति द्रुणा गमस्त्योर्गवां वृत्रघ्न एषंते ॥ ३ ॥

तयोरित्^{११} । तयोः । एवेदम् । अभिभवत्^{११} । बलम् । तीक्ष्णं^{११} च । आयुधम्^{११} । घनवतोः^{११} । तव

हस्तयोः श्वितेन । द्रुममयेन^{११} चमसेनाध्वर्युः । प्रत्यभिमुखं गच्छति^{११} । इन्द्राय । गोसिद्धपथम्^{११} ।

ता वामेषे रथानामिन्द्राग्नी हवामहे ।

पती तुरस्य राधंसो विद्वांसा गिर्वैणस्तमा ॥ ४ ॥

ता वाम्^{११} । ती । वाम्^{११} । रथेन । आगमनाय^{११} । अस्मदीयाम्^{११} । इन्द्राग्नी^{११} । हवामहे^{११} । स्वामिनी ।

१. मर्त्यः Sy.

२. भिनत्ति Sy.

३. अभ्राम् D. श्रोतमानानि धनानि शत्रुसम्बन्धीनि Sy.

४. प्रतिवादिवाक्यानीव । अथवा त्रिषु स्थानेषु वर्तमानोऽग्निः शत्रूणां वाक्यानीव Sy.

५. VM. ignores धम् ।

६. पृतनासु Sy.

७. अभिभाव्यो Sy.

८. येन P.

९. सङ्ग्रामेष्वन्नेषु वा Sy.

१०. श्रवाय्यो स्तुत्यो Sy.

११. चर्षणयो मनुष्याः । तान् Sy.

१२. अभिरक्षत इति शेषः Sy.

१३. महानुभावो Sy.

१४. स्तुमः Sy.

१५. ऽरिदिति P. ऽरिति D.

१६. अभिभावुकम् Sy.

१७. तीक्ष्णं वर्तते Sy.

१८. वच्छम् Sy.

१९. मघवतोरभ्रवतोः घनवतोर्वा तयोः Sy.

२०. ऽवतोस्तोत्र P.

२१. द्रुमधिकारेण गमनशीलेन वा एकेन रथेन Sy.

२२. ऽन्ति P. प्रतिगच्छतः Sy.

२३. आवरकमेघहननाय तथाविधवृत्रासुरवधाय वा Sy.

२४. ऽतिघ्नो D., P. एवम्भूतो देवो उदकानां पणिभिरपहतानां वा गवां लाभाय Sy.

२५. हे देवो ! Sy.

२६. वक्ष्यमाणगुणो Sy.

२७. युवाम् Sy.

२८. रथानाम् Sy.

२९. युद्धे रथानां प्रेरणाय Sy.

३०. स्म P.

३१. इन्द्रमग्निं च परस्परयुग्मभूतो Sy.

३२. स्तुमः Sy.

तारकस्य^१ । धनस्य^२ । विद्वांसो^३ । अतिशयेन गीर्भिवननीयो^४ ।

ता वृधन्तावनु द्यून्मतीय देवावृद्धा^५ ।
अर्हन्ता चित्पुरो दधेऽश्वे देवावर्षते ॥ ५ ॥

ता वृधन्ती । ती । वर्धमाना । दिवसेषु^६ । मनुष्याय । देवी^७ । हिसारहितो । पूज्यो^८ । पुरः^९ ।
स्थापयामि । अंशाविव^{१०} । देवो यथैकस्यांशौ समानाकारी^{११} तथेन्द्राग्नी भवतो यद्वद्वाश्वश्च भगवचादित्यौ द्वौ ।
आतृव्याय मतीय^{१२} ।

एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यं शूष्यं घृतं न पृतमद्रिभिः ।
ता सूरिषु श्रवो बृहद्रयिं गृणत्सु दिधृतमिषं गृणत्सु दिधृतम् ॥ ६ ॥

एवेन्द्राग्निभ्याम् । एवम्^{१३} । इन्द्राग्निभ्याम्^{१४} । हव्यम्^{१५} । हूयते^{१६} । बलकरम्^{१७} । घृतम्^{१८} । इव । यावभिः^{१९} ।
अभिषुतम् । सोममयम्^{२०} । तौ^{२१} । स्तोतृषु^{२२} । महतीम्^{२३} । कीर्तिम्^{२४} । धनं च । मुन्वत्सु^{२५} । धारयतम्^{२६} । अस्तम्^{२७} । च ।

१. जङ्गमरूपस्य Sy.
२. धनादिलक्षणस्य Sy.
३. सर्वज्ञो Sy.
४. गीर्भिवननीयतमो । ईदृशो युवां हवामहे Sy.
५. सर्वदा प्रबृद्धावित्यर्थः । वर्धने दृष्टान्तः ।
मनुष्याविव । ती यथा वर्धते Sy.
६. प्रतिदिनम् Sy.
७. द्योतमाना Sy.
८. अर्हस्यो Sy.
९. प्रकर्षेण पूज्यो तादृशो महानुभावो Sy.
१०. पुरस्कृत्य Sy.
११. अंशो नाम द्वादशादित्यमध्यवर्ती देवः । स
भगवत्याप्युपलक्षकः अंशाविवादित्याविव । दी-
प्तावित्यर्थः Sy.
१२. ०मानामकरी P.
१३. भतो P.
१४. यद्यहा० P.
१५. अर्धतेऽश्वलाभाय Sy.
१६. VM. ignores चित् ॥ चिदिति पूजायाम्

Sy.

१७. ०नी० P., D.

१८. इदानीं क्रियमाणप्रकारेण स्तुतिसाहित्येनेत्यर्थः
Sy.

१९. ०नी० D.

२०. हविः Sy.

२१. भूयते P. परित्यक्तमासीत् Sy.

२२. सोमरसमिव । तथा युवाभ्यां प्रदीयते तद्व-
च्चरपुरोडाशादिकमपि Sy.

२३. देवी Sy.

२४. मेधाविष्वस्मानु Sy.

२५. प्रभूतम् Sy.

२६. अन्नं यशो वा Sy.

२७. VM. ignores गृणत्सु । दिधृतम् ॥
स्तुवत्सु । पुनरुक्तिरादरार्था Sy.

Ms. D. puts the figure ॥८६॥ here
to indicate the end of the eighty-
sixth hymn. No such number is
given in P.

प्र वो महे मृतयो यन्तु विष्णवे मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् ।

प्र शर्धाय प्रयज्यवे सुखादये तवसे मन्ददिष्टये धुनिव्रताय शवसे ॥ १ ॥

प्र वो महे ॥ एवयामरुत् ॥ प्रगच्छन्तु । युष्माकम् । स्तुतयः । विष्णवे । मरुत्वते । गिरिजेनयिता भवत्ययम् । एवयामरुत्, गिरिति वाचमाह । प्रगच्छन्तु । प्रकृष्टयज्ञाय । मास्ताय शर्धाय । शोभनत्वादये । वृद्धाय । स्तूयमानयज्ञाय । धूननकर्मणे । वेगवते मारुतं सूक्तम्, विष्णुन्यङ्गमिति ।

प्र ये जाता महिना ये च नु स्वयं प्र विघ्नां ब्रुवत एवयामरुत् ।

कृत्वा तद्रो मरुतो नाधूषे शवो दाना मद्वा तदैषामभृष्टासो नाद्रयः ॥ २ ॥

प्र ये जाताः । प्रब्रुवते । महता यज्ञेन । प्रादुर्भूताः । ये । च । स्वयम् । एव प्रादुर्भूताः । प्रब्रुवते । वेदनेनैव । अथ प्रत्यक्षः—कर्मणा । तत् । वः । मरुतः । न । आधर्षणाय भवति । बलम् । दानेन । महता ।

१. 'प्र वो महे' इति नवचं पञ्चदशं सूक्तमेवयामरुदाख्यस्य आश्रयेयस्य मुनेरायं मरुदेवताकमतिजगतीच्छन्दस्कम् । तथा चानुक्रमिका—'प्र वो नवैवयामरुन्मारुतमतिजागतम्' (KSA. 28. 87.p.21.) इति । दशरात्रे षष्ठेऽह्नि तृतीय-सवनेऽच्छावाकशस्त्रे इवं सूक्तम् । सूत्रितञ्च 'एवयामरुदुक्तो वृषाकपिना' (ĀSS. 8. 4.) इति Sy. २. तुभ्यम् । वचनव्यत्ययः Sy.

३. व्याप्तायेन्द्राय विष्णवे वा Sy.

४. मरुत्वते P. मरुद्भुस्तद्वते । कस्य स्तुतयः ? इत्युच्यते Sy. ५. वाचि निष्पन्नाः Sy.

६. एतन्नामकस्य ऋषेः । षष्ठ्या लुक् । अथवाय-मृषिगिरिजाः स्तुतेर्जनयिता भवति । उत्तरार्धे मरुत्स्तुतिः Sy. ७. गिरिति or गिरिरिति is suggested for गिरिति ।

८. The passage गिरिति वाचमाह should immediately follow गिरिजेनयिता भवत्ययम् ।

९. प्रयन्तु स्तुतयः । कस्मै ? Sy.

१०. प्रकर्षेण षष्ठ्यया Sy.

११. बलाय मारुताय । इतरत् सर्वं बलविशेषणम् Sy.

१२. ०त्वादय D. शोभनाभरणाय । सादिराभरण-

विशेषः । 'हस्तेषु खादिष्व' (RV. I.168.3.) 'प्लुतु खादयः' (RV. V.54.11.) इति च श्रुतेः Sy. १३. बलवते Sy.

१४. ०मानाययज्ञा P., D. स्तुतिरूपेष्टिर्यस्य तद्भु-न्ददिष्टि । तस्मै Sy. १५. कर्म P., D. मेघानां चालनं कर्म यस्य तादृशाय Sy.

१६. गमनवते Sy. १७. VM. ignores महे । १८. ०ता D.

१९. महता विष्णुना इन्द्रेण वा सह Sy.

२०. नु क्षिप्रम् Sy. २१. ०ता P., D.

२२. ब्रुवत इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । एकवचने वा छान्दसः शः । निघाताभावश्छान्दसः । प्रत्य-यमाख्यातेन वा सम्बन्धनीयः Sy.

२३. यज्ञगमनविषयज्ञानेन सह Sy.

२४. अथ प्रत्यक्षवादः Sy.

२५. चालनादिरूपेण कर्मणा युक्तम् Sy.

२६. प्रसिद्धम् Sy.

२७. युष्माकम् Sy. २८. ०ती P., D.

२९. कैश्चिदप्याधर्षणीयं न भवति । अन्येवाममुरा-दीनां कृत्वा कर्मणा वानभिभाव्यं भवति । कृत्यार्थं केन् Sy. ३०. अभिमतदानेन Sy.

३१. महत्त्वेन बोधेयम् । यूयं प्रबलाः Sy.

तत् । एषां बलं प्राप्यते तेऽग्नी भवन्ति । अनाधृष्टाः । इव । अद्रयः । प्राबल्येनैतदिदमेवयामरुतोक्तमित्युक्त-
मेवयामरुदिति ।

प्र ये दिवो बृहत्ः शृण्विरे गिरा सुशुक्लानः सुभ्य एवयामरुत् ।

न येषामिरी सुधस्थ ईष्ट आँ अग्नयो न स्वविद्युतः प्रस्पन्द्रासो धुनीनाम् ॥ ३ ॥

प्र ये दिवः । प्रश्रूयन्ते । ये । शब्देन । महतः । दिव आगन्तः । सुष्ठु शोचयितारः । महान्तः ।
न । येषाम् । शत्रुः । ईश्वरो भवति । स्थाने । च । अग्नयः । इव । स्वयमेव दीप्ताः । तदीनाम् । कम्पयि-
तारः । प्रकर्षेण ते भवन्ति । समानमेवयामरुदिति ।

स चक्रमे महतो निरुरुक्रमः समानस्मात्सदस एवयामरुत् ।

यदायुक्त त्सना स्वादधिष्णुभिर्विष्वर्धसो विमहसो जिगाति शेवृधो नृभिः ॥ ४ ॥

स चक्रमे । सः । निश्चक्रमे । महतः । समानात् । स्थानात् । उरुक्रमणः । एवयामरुदित्युक्तार्थम् ।
यदा । युक्तः । स्वयमेव । स्वस्मात् स्थानात् । गन्तृभिः । अश्वैः । विगतस्पर्धाम् । विशिष्टपूजाम् ।
गच्छति । सुतस्य वर्धयिता स गणो यजमानानां तदानीमिति ।

१. ०न्त्येना० P. भन्त्येना० D. अघर्षणीयाः Sy.
२. तत्र दृष्टान्तः । ते यथा अघृष्णास्तद्वत् यूयमपि Sy.
३. ०न्त्येत्यनतदिद० P.
४. ०मरुतोदि० P.
५. शृण्वन्ति तान् मरुतः Sy.
६. मरुतः Sy.
७. ०तः P. आगच्छन्तः is suggested for आगन्तः ॥ द्युलोकादागच्छन्तः Sy.
८. ०री P., D. दीप्ताः Sy.
९. सुष्ठु भवन्तः Sy.
१०. मरुताम् Sy.
११. ईरिता प्रेरिता Sy.
१२. ईशते च चालयितुम् Sy.
१३. सहस्थाने स्वकीये निवासे तिष्ठताम् Sy.
१४. आ इति चार्थे Sy.
१५. स्वयमेव विद्योतमानाः Sy.
१६. वर्धयेन चालयितारश्च Sy.
१७. Omitted by D.
१८. समानवेयाम० P. समानमेयाम० D. एवया-
मरुत् स्तुतवान् Sy.

१९. मरुद्गणः Sy.
२०. निरगच्छत् Sy.
२१. प्रबृद्धात् Sy.
२२. सर्वेषां साधारणात् Sy.
२३. अन्तरिक्षात् Sy.
२४. ०मेणः P., D. विस्तीर्णक्रमणः सन् Sy.
२५. एव मरुद्भिरित्यु० P. ऋषिः Sy.
२६. युक्तोऽभवदागमनप्रार्थनाय Sy.
२७. आत्मनैव Sy.
२८. स्वकीयस्थानात् Sy.
२९. स्वनेतृभिरश्वैः Sy.
३०. विगतस्पर्धाम् D. अथ बहुवदुच्यते तदानीं विवि-
धस्पर्धाः । अहं पुरतो गच्छाम्यहं पुरतो गच्छा-
मीति तेषां स्पर्धा । अथवा विगतस्पर्धा, न
ह्येषां साधं स्पर्धकाः सन्ति Sy.
३१. विशिष्टबलाः Sy.
३२. निर्गच्छन्ति । व्यत्ययेनैकवचनम् Sy.
३३. ०मानान् P. ०मानां D.
३४. VM. ignores अघि ॥ अघि इति पञ्च-
म्यर्थानुवादी Sy.

स्वनो न वोऽमवान्नेजयद्रूपा त्वेषो ययिस्तविष एवयामरुत् ।

येना सहन्त ऋञ्जत स्वरोचिषः स्थारस्मानो हिरण्ययाः स्वायुधासं इमिणाः ॥ ५ ॥

स्वनो न वः । स्वनः । न । युष्माकम् । बलवान् । कम्पयतु । वर्धिता । दीप्ताः । गन्ता । वृद्धः ।
एवयामरुदित्युक्तार्थम् । येन । शत्रून् सहन्ते । तमलङ्कारं कुर्वन्ति । स्वदीप्तयः । स्थितरश्मयः । हिरण्य-
यालङ्काराः । शोभनायुधाः । गमनशीलाः ।

अपारो वो महिमा वृद्धश्वसस्त्वेपं शवोऽवत्वेवयामरुत् ।

स्थातारो हि प्रसितौ संदशि स्थन ते न उरुष्यता निदः शशुकांसो नाग्नयः ॥ ६ ॥

अपारः । अपर्यन्तः । वः । महिमा । हे वृद्धवलाः ! दीप्तम् । बलम् । रक्षतु । माम् । स्थातारः ।
हि । प्रबद्धे । सन्दर्शने । भवथ । ते । अस्मान् । रक्षत । निन्दितुः । दीप्ताः । इव । अग्नयः ।

ते रुद्रासः सुमखा अग्नयो यथा तुविद्युन्ता अबन्त्वेवयामरुत् ।

दीर्घं पृथु पंप्रथे सन्न पार्थिवं येषामज्मेष्वा महः शर्धोस्यद्भुतैनसाम् ॥ ७ ॥

ते रुद्रासः । ते । रुद्रपुत्राः । सुयज्ञाः । अग्नयः । इव । बहुदीप्तयः । रक्षन्तु । दीर्घाकारम् । विस्तीर्णम् ।
प्रपते । पार्थिवम् । सघोषध्यादिकम् । येषाम् । गमनेषु । महान्ति । बलानि । तेषामभूतपापानाम् ।

१. हे मरुतः ! Sy. २. वेगजनितः शब्दः Sy.

३. Omitted by D.

४. कम्पयत्वेवयामरुतं माम् । 'सुपां सुलुक्' इति
द्वितीयाया लुक् Sy. ५. वर्धिता वृष्टेः Sy.

६. वृद्धः D. प्रवृद्धः Sy. ७. स्वनेन Sy.

८. शत्रून् अभिभवन्तो यूयम् Sy.

९. ऋञ्जथ प्रतापयथ । लडव्यं लोढ् Sy.

१०. स्वायत्तरश्मयः Sy.

११. स्थितरश्मयः Sy. १२. हिरण्याभरणाः Sy.

१३. ०ध P., D. स्वायत्तायुधाः Sy.

१४. अभवन्तो गमनवन्तो वा Sy.

१५. हे मरुतः ! Sy.

१६. अनवधिकः Sy. १७. युष्माकम् Sy.

१८. हे प्रवृद्धवलाः ! Sy. १९. युष्माकं बलम् Sy.

२०. एवयामरुतं माम् । द्वितीयकवचनस्य लुक् Sy.

२१. स्थाननियमेन तिष्ठन्तो भवथ Sy.

२२. खलु Sy.

२३. प्रबलबन्धने नियमनवति यत्ने Sy.

२४. निमित्ते Sy. २५. ऋक्षत P. ०तं D.

२६. ०तु P., D. निवृत्तात् शत्रोः सकाशात् Sy.

२७. शशुक्वांसो यूयमिति Sy.

२८. मरुतः Sy. २९. शोभनयज्ञाः Sy.

३०. प्रभूतदीप्तयः । अथवाग्निस्तद्वशास्तुविद्युन्ताः
प्रभूतघनाः Sy. ३१. आयतम् Sy.

३२. मरुद्भिः प्रथितमभूत् Sy.

३३. पृथिव्यग्रान्तरिक्षम् । तत्तत्स्वन्धि Sy.

३४. संमौष ० P., D. सदनम् Sy.

३५. तयाम् P.

३६. अप्रतययानाम् P. अप्रतया ० D. अपापानाम् Sy.

३७. VM. ignores एवयामरुत् and वा ॥
एवयामरुत् एतन्नामकर्तृभिः माम् । आ गच्छ-
न्तीति शेषः Sy.

अद्वेषो नो मरुतो गातुमेवन् श्रोता हवँ जरितुरेवयामरुत् ।

विष्णोर्महः समन्यवो यूयोतन् स्मद्रथ्यो न दुंसनाप द्वेषांसि सनुतः ॥ ८ ॥

अद्वेषः । द्वेषवर्जिताः । अस्माकम् । हे मरुतः ! गमनम् । आभिमूख्येन प्राप्नुत । शृणुत च ।
स्तोत्रम् । जरितुः । विष्णोः । महतः । समानस्तुतिकाः हे मरुतः ! अस्मत्तः । शत्रून् । अन्तर्हितान् । अप-
यूयोत । रथिनः । इव । कर्मभिः ।

यद्वा लुप्तविभक्तिकमेवयामरुदिति, येनान्वितं भवति तत्तदनुगुणं विभक्तिरनुषञ्जनीया यथा जरितुरे-
वयामरुत इति, यत्र तु न कथञ्चिदप्यन्वयः तत्र स्वयमेव वाऽऽक्षिपतीति ।

गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि श्रोता हवमरुच एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासो न पर्वतासो व्योमनि यूयं तस्य प्रचेतसः स्यात दुर्धर्तवो निदः ॥ ९ ॥

[गन्ता नः] गच्छत । अस्माकम् । यज्ञम् । हे यज्ञियाः ! सुकर्माणः । शृणुत च । स्तुतिम् । राक्षस-
वर्जिताः । एवयामरुत् । ज्येष्ठाः । इव । मेघाः । अन्तरिक्षे । यूयम् । तस्य शत्रा भवत । हे सुमतयः । शत्रो-
मंदीयस्य भवत । दुर्धराः । निन्दितुः ।

१. अद्वेषसो यूयम् Sy.
२. नम० D. गमनस्वभावं स्तोत्रं प्रति Sy.
३. आगच्छत Sy.
४. स्तोतुः Sy.
५. ंष्णो P. व्यापकस्येन्द्रस्य Sy.
६. ०त P.
७. समानयज्ञा यूयम् Sy.
८. स्मत् । अयं प्रशस्तनाम । प्रशस्ताः Sy.
९. द्वेषन् Sy.
१०. ०न्तरिहि० P. सनुतरिति अन्तर्हितनाम Ngh. 3.25.
११. ०हिता न च यूयं यात न D. द्वरे विधोजयत पूयक्कुरुत Sy.
१२. योद्धार इव । ते यथा शत्रूनपाकुर्वन्ति तद्वदस्मा-
कम् Sy. १३. कर्मणा Sy.
१४. ०क्षितमेव० P.
१५. त्र P.
१६. अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोर्विनियुक्ता (AGS. 3.5.) Sy.

१७. The *pratika* is supplied by the Editor.
१८. आगच्छत Sy.
१९. हे यज्ञियाः ! मरुतः ! यूयम् Sy.
२०. शोभनकर्म यथा भवति तथा सुकर्मत्वायेत्यर्थः ।
तदर्थम् Sy.
२१. अस्मदीयमाह्वानम् Sy.
२२. ०तो P. रक्षोवर्जिता यूयम् Sy.
२३. यमस्तुपेययामरुत् P. यमस्तुवेवयामरुत् D.
लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः Sy.
२४. ज्येष्ठाः Sy.
२५. विन्व्यादय इवातिप्रवृद्धाः Sy.
२६. अन्तरिक्षे. वर्तमानाः Sy.
२७. अता P. शत्रवः is suggested for शत्रा ।
२८. निन्दकस्य Sy.
२९. Ms. D. puts the figure ॥८७॥ here
to indicate the end of the eighty-
seventh hymn. No such number
is given in P.

॥ अथ षष्ठं मण्डलम् ॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।

त्वं सीं वृषन्नकुशोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वै ॥ १ ॥

त्वं^{१४} ह्यग्ने ॥ बार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मण्डलमपश्यत् ॥ त्वम् । हि । अग्ने ! मुख्यः । मनोता^{१५} यस्मिन् देवानां मनास्युतानि स मनोता । अस्य । कर्मणः । अभवः । भो वशनीय ! होता । त्वम् । सर्वतः । कुशोपि । वषितः । तरितुमशक्यम् । बलम् । विश्वस्मै । बलाय । शत्रूणां सोढवै ।

अथा होता न्यसीदो यजीयानिळस्पद इप्यन्नीड्यः सन् ।

तं त्वा नरः प्रथमं देव्यन्तो महो राये चितर्यन्तो अनु ग्मन् ॥ २ ॥

अथा होता । अथ । होता । निषण्णो भवसि । यष्टृतमः । इडायाः । पदे वेद्याम् ।

१. भारद्वाजे षष्ठे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं ह्यग्ने' इति त्रयोदशार्चं प्रथमं सूक्तम् । 'त्वं ह्यग्ने सप्तोनेति बार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मण्डलमपश्यत्' (KSA. 28.1. p. 22.) इत्यनुक्रान्तत्वात् । मण्डलद्वयं स एव भरद्वाज ऋषिः । अनावेशपरिभाषया (KSA. 12. 6.p.5.) त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्नि-देवता (KSA. 12.12.p.5.) । पशोर्ह-विध्यवदीयमाने मंत्रावरणानुवचनीयमिदं मनोतासूक्तम् । सूत्रितञ्च 'त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यन्वाह' (ĀSS. 3.6.) इति । प्रातरनु-वाक आग्नेये कृतौ ऋष्टुभे छन्दस्येतदाविसूक्त-यदकं द्वितीयवर्जम् । सूत्रितञ्च—'त्वं ह्यग्ने प्रथम इति षण्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (ĀSS. 4.13.) इति । आद्योपाकरणे विनियुक्ता । सूत्रं तु पूर्वं मन्त्र उक्तम् (cf. AGS. 3.5.) Sy. २. ०८ P.
३. The passage बार्हस्पत्यो० अपश्यत् is a fragment of KSA. 28.1.p.22.
४. हिशब्दः 'अग्निः सर्वा मनोताग्नी मनोता सङ्गच्छन्ते' (AB. 2.10.) इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धि-द्योतनार्थः Sy. ५. देवानां मध्ये प्रथमः

- प्रथमः प्रकृष्टतमः पूर्वभावी वा Sy.
६. देवानां मनो यत्रोत्तं सम्बद्धं भवति तादृशो भवसि Sy. ७. ०ता P.
८. मनांस्यो० is suggested for मनास्यु० ।
९. मानो० P., D.
१०. Omitted by P. भ D. भवसि Sy.
११. हे Sy. १२. हेता P. देवानामाह्वाता Sy.
१३. त्वा पर्वतः P., D. १४. अकरोः Sy.
१५. हे कामानां वषितः ! त्वम् Sy.
१६. दुहिस्पर्महिस्प्यम् Sy. १७. सर्वस्यापि Sy.
१८. बलवतः Sy. १९. शत्रोः Sy.
२०. शत्रून् सोढुम् or शत्रूणां सहनाय is suggested for शत्रूणां सोढव ॥ अभिभवनाय Sy.
२१. भरद्वाजस्यार्थम् SKN. २२. अथ P. अधुना हे अग्ने ! Sy. एतस्मादेव पूर्वोक्ताद् रक्षो-ऽसुराभिभवनसमर्थबलत्वात्कारणात् SKN.
२३. होमनिष्पादकः सन् Sy. त्वं होता SKN.
२४. निषण्णवानसि Sy. निषण्णो निषीदसि वा SKN.
२५. अतिशयेन यष्टा त्वम् Sy. यष्टृतरः SKN.
२६. भूम्या वेदिलक्षणायाः Sy. इडाशब्दस्य छान्द-सत्त्वादाकारलोपः । इडायाः पृथिव्याः SKN.
२७. स्थाने Sy. अथययभूते पदे स्थाने वेद्यास्ये SKN.

हविरिच्छन् । स्तुत्यः । सन् । तम् । त्वाम् । मनुष्याः । प्रथममेव यज्ञेषु मुखे । देवकीमाः । महते । धनाय ।
बुध्यमानाः । अनुगच्छन्ति ।

वृतेव^{१०} यन्तं^{११} बहुभिर्वसव्यै^{१२} स्त्वे रयिं जागृवांसो अनुं गमन् ।

रुशन्तमग्निं दर्शतं^{१३} बृहन्तं^{१४} वपावन्तं^{१५} विश्वहां दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

वृतेव । मार्गेणैव । गच्छन्तम् । बहुभिः । धनसमूहैः सह । उदारं त्वयि स्थितम् । धनम् । सर्वेषु-
गच्छन्ति । जागरणशीलाः । दीप्यमानम् । अग्निम् । दर्शनीयम् । महान्तम् । अववन्तम् । सर्वदा । क्रीड-
न्तमनुगच्छन्ति धनार्थमिति ।

पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रवं आपन्नमृक्तम् ।

नामानि चिदधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्त संदृष्टौ ॥ ४ ॥

पदं देवस्य । स्थानम् । देवस्य । हविषा । गच्छन्तः । अन्नमिच्छ-

१. पुरोडाशादिलक्षणमक्षमिच्छन् Sy. इषयन्, अकार उपजनः । अन्नानि हविलक्षणानीच्छन् SKN.

२. Omitted by P. तन् D. ईदृशः सन् य एवकुर्मसि SKN. ३. तावृशम् Sy.

४. नेतारो मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः Sy.

५. इतरदेवताभ्यः पूर्वम् Sy. अग्न्याभ्योऽपि देव-
ताभ्यः प्रथमम् SKN. ६. देवं त्वामात्मन
इच्छन्तः Sy. देवान् यष्टुमिच्छन्तः SKN.

७. महः, चतुर्थ्यर्थ एषा प्रथमा । महते SKN.

८. जानन्तः स्तुत्या ज्ञापयन्तो वा Sy. चेतयन्तो
जानन्तः । किम् ? सामर्थ्यात् तव माहात्म्यम्
SKN. ९. अनुगच्छन् पूर्वम् Sy.
अनुगच्छन्ति त्वामेवाश्रयन्तीत्यर्थः SKN.
N.2.7., SKN.II.57.

१०. प्रतेव P. ११. वृतेव मार्गेण । इवेति
सम्प्रत्यर्थं लोकद्वयमध्यगतेन मार्गेण Sy.

१२. गच्छन्तं त्वाम् Sy. १३. अनेकैः Sy.

१४. वमुभिः । स्वार्थिकस्तद्धितप्रत्ययः । यजमानानां
निवासयोग्यं सार्धम् Sy. १५. सहोदरं D.

१६. देवे Sy. १७. सम्भजन्ते यजमानाः Sy.

१८. प्रयच्छन्त इत्यर्थः Sy. १९. दीप्तवर्णम् Sy.

२०. अङ्गनादिगुणविशिष्टम् Sy. २१. व्य P.

२२. अन्ववन्त P., D. वपावन्तम् Sy.

२३. सर्वेषु कालेषु Sy. २४. दीप्यमानम् Sy.

२५. भरद्वाजस्पेदमावंम् Dur. भरद्वाजस्य SKN.

२६. आहवनीयस्थानम् Sy. अवस्थानं याचात्म्य-
मग्नेः Dur. स्थानमग्निलोके स्वर्गं वा SKN.

२७. श्रोतमानस्याग्नेः Sy. दानादिगुणयुक्तस्य Dur.
भगवतोऽग्नेः SKN.

२८. हविषा स्तोत्रेण वा Sy. केन ? नमसा नमस्का-
रेण स्तुत्या मन्त्रेणेत्यर्थः । मन्त्रार्थपरिज्ञानादेव
हृग्नेरोध्यात्माधिदैवाधिभूताधिपज्ञेष्ववस्थानं
याचात्म्यतो वृष्यते । पदशब्दो हि स्थाने
प्रसिद्धः । पदस्थोऽप्यमिति हि वक्तारो भवन्ति
लोके । अथवा नमसा, अग्नेन हविराह्वयेना-
भ्युद्यतेनेति योग्यम् Dur. स्तुत्या मन्त्रलक्ष-
णया SKN.

२९. पश्यन्तो जानानाः Dur. पश्यन्तो जानन्त
इत्यर्थः । देवानां हि यावत्किञ्चित् तत्सर्वं
स्तुतिपूतेभ्यो मन्त्रेभ्यो ज्ञापते, अत एतदुच्यते
पवं स्तुत्या जानन्त इति SKN.

मानाः । अन्नम् । आप्नुवन्तः । अहितं शत्रुभिर्देवाः । नामानि । च । दधिरे । यज्ञार्हाणि । भद्रायाम् ।
ते सन्दृष्टौ सन्दर्शने । रमन्ते, 'पश्वान् न तापु'मित्युक्तम् ।

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां रायं उभयासो जनानाम् ।

त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदमिन्मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

त्वाम्^{१४} । त्वाम्^{१५} । वर्धयन्ति । मनुष्याः^{१६} । पृथिव्याम्^{१७} । त्वामाश्रयन्ते । जनानाम्^{१८} । धनानि । उभय-
विधानि स्यावरजङ्गमात्मकानि । त्वम् । रक्षकः । हे क्षिप्र ! ज्ञातव्यः । भवसि । पिता । माता च । सदा ।
एव । मानुषाणाम्^{१९} ।

१. ०इच्छन्तः is suggested for ०इच्छमानाः ॥

अन्नमिच्छन्तः पूर्वं यजमानाः Sy. श्रव इच्छ-
मानाः अन्नमात्मनः प्रार्थयमानाः । यमेवमग्नेः
स्तुतिविद्वांसो याचात्म्यम्, अन्नं वाऽभ्युद्यतः श्रव
इच्छमानाः पश्यन्तोऽग्निमुपासते Dur. श्रवो-
ऽन्नं यशो वा SKN.

२. सर्वत्र श्रूयमाणमन्नम् Sy.

३. आप्नुवन्ति Sy. किं तेषामिति ? उच्यते, श्रव
आपन् Dur. आप्नुवन्तम् SKN.

४. अन्वरपरिबाध्यम् Sy. किलक्षणं पुनराप्नु-
वन्ति ? अमुक्तम्, अमृदितमनुपभुक्तमन्यैः
Dur. कीदृशम् ? अमुक्तम् । अमृतशब्द-
स्यायं छान्दसः ककारः उपजनः । अमृतसदृ-
शम् । अथवा 'मृजु शृङ्गो' इत्यस्येवं रूपम् ।
'ब्रह्मभस्जसृजमृजो' (Pa. 8.2.36.) इति
पत्वे प्राप्ते छान्दसं 'चोः कः' (Pa. 8.2.30)
इति कुत्वम् । शृङ्गं केवलं घनादिभिः सहित-
मित्यर्थः । अमृतं वा परैरपरामृष्टमित्यर्थः ।
अन्नं कयाकयतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ SKN.

५. नमनीयानि वैश्वानरो ज्ञातवेदा इत्यादीनि ।
अथवा नमनसाधनानि स्तोत्राणि दधिरे Sy.
ये चैते शब्दमात्राध्येतारः केवलच्छान्दसाः
नामान्यपि च मन्त्रभावेनावस्थितानि Dur.
किं बहुना . . . जना नामान्यपि SKN.

६. चिदप्यर्थे Dur.

७. धारयन्ति Sy. धारयन्त्यनर्घज्ञाः Dur. भग-
वतोऽग्नेर्धारयन्ति कौतयन्तीत्यर्थः SKN.

८. यज्ञयोग्यानि Sy.

९. स्तुत्यायाम् Sy. भन्दनीयायाम् Dur.

१०. हे अग्ने ! तव Sy. तेषां Dur., SKN.

११. Omitted by P. सन्दृष्टौ निमित्तायाम् Sy.
अनुग्रहबुद्धावित्यर्थः । सप्तमीश्रुतेः स्थिता इति
शेषः SKN. अग्नेः . . . सन्दर्शने Dur.

१२. ०न्तत P. ०न्त D. रमयन्ति Sy. रमयन्त्ये-
वात्मानम् । तानपि भद्रेण चक्षुषः पश्यत्ये-
वान्निरित्यभिप्रायः Dur. त्वयानुगृह्यमाणाः
सुखिनो भवन्तीत्यर्थः SKN.

१३. वदवा० D. RV. 1.65.1. व्यन्त इत्येषो-
ऽनेककर्मा । 'पशुं देवस्य नम व्यन्तः' इति
पश्यतिकर्मा N. 4.19., SKN. II. 253.

१४. हे अग्ने ! Sy. १५. त्वा P.

१६. मनुष्या ऋत्विजः Sy.

१७. वेदिलक्षणायाम् Sy.

१८. ऋत्विजोऽथवाऽव्यस्त्वामुद्दिश्य वर्धन्ति प्राप्तुं
त्वां वर्धन्ति Sy.

१९. यजमानानां सम्बन्धीनि, पृजादीनामर्थाय (वा)
Sy. २०. पशवपशुरूपाणि । अथवोभयविधानि
धनानि गवादीनि Sy.

२१. ०त्ति० P. २२. रक्षिता Sy.

२३. हे दुःखात्तरकाने ! त्वं च Sy.

२४. ज्ञातव्यः स्तुत्यः सन् Sy.

२५. ०ति D. २६. मातृपितृस्थानीयः Sy.

२७. सर्वदा Sy.

२८. मनुष्याणां स्तोतृणामस्माकम् Sy.

सप॒र्येण्यः स प्रि॒यो वि॒श्वः प्रि॒होता॑ म॒न्द्रो नि प॑सादा य॒जीयान् ।

तं त्वा व॒यं द॒म् आ दी॑दि॒वांसु॒मृपं॑ जु॒वाधो॑ नम॑सा सदे॒म ॥ ६ ॥

सप॒र्येण्यः । परि॒चरणी॑यः । सः । प्रि॒यश्च । म॒नुष्ये॑षु । अ॒ग्निः । नि॒वीर्य॑ति । हो॒ता । मा॒दयि॑ता । य॒जीयान् । तम् । त्वा । व॒यम् । गृ॒हे । दी॒प्यमा॑नम् । उप॒सीदे॑म । जा॒न्वो बो॑धितारः—सम्भ॑ग्नजा॒नुकाः । नम॑स्कारेण ।

तं त्वा व॒यं सु॒ध्यो न॒र्व्यम॑ग्रे सु॒न्नाय॑व ई॒महे दे॒व॒यन्तः॑ ।

त्वं वि॒शो अ॒नयो॑ दी॒द्यानो॑ दि॒वो अ॒ग्रे वृ॒हता॑ रो॒चने॑न ॥ ७ ॥

तं त्वा व॒यम् । तम् । त्वा । व॒यम् । सु॒कर्मा॑णिः । स्तु॒त्यम् । अ॒ग्ने ! सु॒वका॑माः । या॒चाम॑हे । दे॒वानि॑च्छन्तः । त्वम् । म॒नुष्या॑न् । न॒यसि॑ । दी॒प्यमा॑नः । द्यु॒लोका॑त् । अ॒ग्ने ! मृ॒हता॑ । ते॒जसा॑ ।

वि॒शां क॒विं वि॒श्व॒पति॑ श॒श्वती॑नां नि॒तोश॑नं वृ॒षभं॑ च॒र्षणी॑नाम् ।

प्रेती॑ष॒णिमि॒पय॑न्तं पा॒वकं॑ रा॒जन्त॑म॒ग्निं य॒ज॒तं र॑यी॒णाम् ॥ ८ ॥

वि॒शाम् । वृ॒ह्नीना॑म् । वि॒शाम् । वि॒श्व॒पति॑ स्वा॒मिन॑म् । क॒विम् । ह॒त्ता॑रं श॒श्व॒णाम् । व॒र्षि॒तारं॑

१. सवयं० P.
२. पूज्यः Sy.
३. अग्निः Sy.
४. कामानां पूरकः Sy.
५. प्रजासु Sy.
६. निषण्णोऽभूत् Sy.
७. होमनिष्पादकः Sy.
८. मद० P. मदनीयः Sy.
९. यजनीयं P. यजनीयान् D. अतिशयेनेतर-
देवानां यष्टा यजनीयो वा । एवं महानुभावो-
ऽग्निनिषसाद Sy.
१०. अथ प्रत्यक्षकृतः । तादृशम् Sy.
११. त्वाम् Sy.
१२. वयं D. यजमानाः Sy.
१३. ०सदे० D. आसादयेम । अथबोपासीदेमेत्ये-
वमाशास्ते Sy.
१४. जन्वो बो० or जान्वोर्बाधि० is suggested
for जान्वो बोधि० ॥ जानुनी बाधयन्तोऽव-
नतजानवः प्रणताः सन्तः Sy.
१५. संभजनजा० D.

१६. स्तोत्रेण Sy.
१७. VM. ignores आ ।
१८. तादृशं महानुभावम् Sy.
१९. त्वाम् Sy.
२०. मुष्टु क० P. शोभनबुद्धयः Sy.
२१. सुखमिच्छन्तः Sy.
२२. स्तुम इत्यर्थः Sy.
२३. देवं त्वामिच्छन्तः Sy.
२४. प्रजाः स्तोतुनस्मान् Sy.
२५. अगमयः Sy.
२६. दीप्यमानः सन् Sy.
२७. स्वयंम् Sy.
२८. रोचमानेन तेजसा । रोचनेनावित्येन दिवम-
गमय इति वा सम्बन्धः । आदित्यमार्गेणेत्यर्थः
Sy. २९. नित्यानाम् Sy.
३०. ०शाम D. विशाम् ऋत्विग्यजमानलक्षणा-
नाम् Sy.
३१. क्रान्तदशिनम् Sy.
३२. हिसकम् Sy. ३३. वयंकम् Sy.

कामानाम् । मनुष्याणाम् । प्रेतिर्गमनं तस्मिन्निच्छा यस्य तम् । गच्छन्तम् । पावकम् । राजन्तम् । अग्निम् ।
दातारम् । धनानाम् ।

सो अग्र ईजे शशमे च मर्तो यस्तु आनन्त् समिधा हव्यदातिम् ।

य आहुतिं परि वेदा नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः ॥ ९ ॥

सो अग्ने । स एव । अग्ने ! ईजे^{१०} । तुष्टावि^{११} । च । मर्तः^{१२} । यः^{१३} । तुभ्यम्^{१४} । प्रापयति^{१५} । हविषो
दातिम्^{१६} । यः^{१७} । आहुतिम्^{१८} । परितो^{१९} लम्भयिता । नमस्कारैः^{२०} । विश्वानि^{२१} । एव^{२२} । धनानि^{२३} । धारयति । त्वया^{२४}
रक्षितः^{२५} ।

अस्मा उ ते महिं महे विधेम नमोभिरग्रे समिधोत हव्यैः ।

वेदी सूनो सहसो गीभिरुक्थैरा ते भद्रायां सुमती यतेम ॥ १० ॥

अस्मा उ । अस्मै । एव । तुभ्यम् । महते । पूजाम्^{२६} । विधेम^{२७} । नमोभिः^{२८} । अग्ने ! समिधा ।
अपि च । हव्यैः^{२९} । वेद्याम् । हे सहसः^{३०} । पुत्र ! स्तोत्रशस्त्रैः^{३१} । आगच्छेम^{३२} । तव । कल्याणाम्^{३३} ।
सुमती ।

१. स्तोतृणाम् Sy.

२. ०मं P. प्राप्तगमनम् Sy.

३. अग्रं कुर्वन्तम् Sy.

४. शोधकम् Sy.

५. जातं तम् P.

दीप्यमानं दीपयन्तं वा Sy.

६. अग्निं स्तुम इति शेषः Sy.

७. यजतं यष्टव्यम् Sy.

८. रयीणां लाभाय Sy.

९. हे अग्ने ! त्वाम् Sy.

१०. यजते Sy.

११. स्तौति Sy. Cf Ngh. ३.14. शशमान
इति स्तुतिकर्मा ।

१२. यजमानः Sy.

१३. तव Sy.

१४. करोति Sy.

१५. हविषां दानम् Sy.

१६. यज्ञः P., D.

१७. आज्यादिलक्षणाम् Sy.

१८. परितो वेत्ति । ददातीत्यर्थः Sy.

१९. स्तुतिभिः Sy.

२०. सर्वाणि Sy.

२१. ०रैवान्येव P., D.

२२. वननीयानि Sy.

२३. ०तं D.

त्वया रक्षितः सन् Sy.

२४. VM. ignores समिधा and सः ॥ समिधा
सह यजमानः Sy.

२५. महिं महदत्यधिकम् Sy.

२६. परिचरेम Sy.

२७. नमस्कारैः Sy.

२८. अवि चैः P. अवि पैः D.

हविभिः Sy.

२९. सूनो ! Sy.

३०. स्तोत्रैः शस्त्रैश्च । विधेमेति सम्बन्धः Sy.

३१. आगच्छेम भवेमेत्यर्थः Sy.

३२. स्तुत्यायाम् Sy.

३३. शोभनानुग्रहबुद्धौ Sy.

आ यस्तुतन्थ रोदसी वि भासा श्रवोमिश्र श्रवस्यस्तुतः ।

बृहद्भिर्वाजैः स्थविरेभिरस्मे रेवद्भिरग्रे वितुरं वि भाहि ॥ ११ ॥

आ यः । व्याततन्थ । यस्त्वम् । रोदसी । तेजसा । अग्रेः । च । अन्नहितः । तारकः । बृंहितः ।

अग्रेः । बृहैः । अस्माकम् । अग्ने ! धनयुक्तः । अत्यन्तम् । दीप्यस्व ।

नृवदसो सदमिर्देहस्मे भूरिं तोकाय तनयाय पश्वः ।

पूर्वोरिपो बृहतीरारेअधा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ १२ ॥

नृवदसो । नृयुक्तम् । प्रशस्य । सदा । एव । प्रयच्छे । अस्मभ्यम् । पुत्राय । तत्पुत्राय च । पशोः ।

भूरि, पशुसङ्घं प्रयच्छेत्यर्थः । बृहति । अन्नानि । बृंहितानि । दूरे पापं येषां तानि । अस्मासु । सौश्रवसानि ।

कल्याणानि । सन्तु ।

पुरुष्यग्रे पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्याम् ।

पुरुणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्रे वसुं विधृते राजनि त्वे ॥ १३ ॥

पुरुणि । बृहति । अग्ने ! बहुधा । त्वत्कामनया । वसूनि । राजन् ! वसुतायै निवासार्थम् ।

१. व्यातत P. ०ततथ D. व्यतनोः Sy.
२. छावापृथिव्यौ Sy.
३. वीप्त्या Sy.
४. स्तुतिभिः Sy.
५. श्रवस्यश्च भवसि हे तादृशाग्ने ! Sy.
६. तारकस्त्वम् Sy.
७. बृहि० D. महद्भिः Sy.
८. वर्षेः P. स्थविरेः स्थूलैः Sy.
९. अस्मदर्थम् Sy.
१०. रयिमद्भिः Sy.
११. विशिष्टतरम् Sy.
१२. विशेषेण दीप्यस्व Sy.
१३. मनुष्यरूपेण Sy.
१४. हे वसो ! वासक ! धनवन् ! वाग्ने ! Sy.
१५. सर्वदा Sy.
१६. स्वापय Sy.
१७. अस्मासु Sy.
१८. अस्मत्पुत्राय Sy.
१९. पशो P. पशोश्च धेहि Sy.

२०. प्रभूतान् Sy.
२१. पूरयिष्यः कामानाम्, बह्व्यो वा Sy.
२२. उक्तलक्षणान्यन्नानि Sy.
२३. महत्यः Sy.
२४. वारं D. आरे दूरे अघानि यासु ताः । तादृश्यः Sy.
२५. सुश्रवस्त्वानि Sy.
२६. भद्राणि Sy.
२७. भवन्तु Sy.
२८. 'पुरुष्यग्ने' इति त्रयोदशयुक्तासम्भरणीषेष्ठावग्नेः क्षत्रवतोऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'पुरुष्यग्ने पुरुधा त्वाया स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे' (AŚS.4.1.) इति Sy.
२९. गवाश्वादिरूपेण बहुप्रकाराणि Sy.
३०. त्वं का० P.
३१. धनानि Sy.
३२. राज P., D.
३३. वसुमत्त्वाय Sy.
३४. निवासार्थं P. वसात्वं D.

त्वत्तः । प्राप्नुयाम् । बहूनि । हि । त्वयि । हे बहुभिर्वरणीय ! सन्ति । अग्ने ! बहूनि । परिचरते ।
राजानि । पुनस्त्वयीति पूरणम् ।

इत्थं व्याख्यदष्टाविंशमध्यायं माधवाह्वयः ।

चोलेषु निवसन् कश्चित् सस्यमालिषु सर्वदा ॥

[अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥]

‘त्वं हि क्षैतंवृद्धशौ’ अथ व्याचिख्यासति माधवः ।

पादभेदे पूरणेषु वक्तव्यं सम्प्रदर्शयन् ॥१॥

अवान्तराः केचिदर्थान् ऋक्पादेषु व्यवस्थिताः ।

समुदायस्तु तेषां यः स वाक्यार्थ इति स्थितिः ॥२॥

क्रियापदान्वयः पादे यावतापीह सिध्यति ।

अवान्तरार्थं तं प्राहुः ‘अग्निमीले पुरोहितम्’ ॥३॥

अपेक्षा जायते पादे ‘यज्ञस्य देवमृत्विजम्’ ।

कं किं च तस्य कर्तव्यं तत्रैतदुपतिष्ठति ॥४॥

पुरोहिते रहिमग्निमीले पदद्वयम् ।

पश्येत् तयोरन्यतरत् पादे अन्यस्मिन्नवस्थितम् ॥५॥

१. तव Sy.

२. व्याप्नुयां भुञ्जीय वा । अत्र भरतस्वामी
‘वसुताते’ इत्येकपदं सप्तम्यन्तं चकार ।
भट्टभास्करमित्रोऽप्येकपदं सम्बुद्ध्यन्तं चकार
Sy.

३. P. reads त्वं हे for हि । त्वयि ॥ त्वाम्
Sy.

४. सत्वम् P. सति D.

५. परिचरते मह्यं दातव्यानि सन्ति Sy.

६. राजमाने Sy.

७. ०स्त्वमिति P.

८. RV. VI. 2. 1^a. ०वृद्धशौ० D. ०वृद्धशौ० P.
अथ is omitted by R.

९. तत् D.

१०. RV. I. 1. 1.

११. यायते P.

१२. देमू० P. RV. I. 1. 1. ^b.

१३. ०त्रैकमु० P.

१४. R. reads पुरोहितेन रहितम्० ।

१५. ०स्मिन्नव० P.

नापेक्षते पदं पूर्वं नंतरामुभयं यदि ।
तस्मात् पादान्तरेणैतदुभयं पूरणं विदुः ॥६॥
ता मित्रस्य प्रशंस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे ।
न पूरणो ऽत्र तच्छब्दः पादे यस्मिन् व्यवस्थितः ॥७॥
'अस्माकमद्य वामयं स्तोमो बाहिष्ठो अन्तमः' ।
पुनर्युवाभ्यामित्युक्तं न तदिच्छन्ति पूरणम् ॥८॥
'यदा ते मारुतीविशस्तुभ्यमिन्द्र नियेमिरे' ।
आवर्तते पदं तेऽत्र नौभयोः पूरणे पदे ॥९॥
वेत्था हि वेधो अध्वनः पथश्च देवाञ्जसा इति ।
पथो ऽध्वनश्च भेदश्च चकारेण प्रतीयते ॥१०॥
'प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्र' 'कृष्वावसे' इति ।
पुनः प्रयुज्यते तत्र भेदः सूक्ष्मोऽस्ति कश्चन ॥११॥
'स नो' नियुद्धिरा पूर्णं कामं वाजैर्भिरश्विभिः ।
स्त्रीपुंविभेदादत्रापि नास्ति कश्चन पूरणः ॥१२॥

१. ०वं P.
२. ०रे नैत० P., D.
३. ०यः D.
४. RV.I.21.3.
५. पदे D.
६. पादे यस्मिन् व्यवस्थितः is omitted by P.
७. वमयं D. वयं P.
८. ०छोन्त० D. RV.VIII.5.18.
९. पुनः युवाभिः P.
१०. यदा ते मारुतश्च न पूरणः मारुतीविशस्तुभ्यमिन्द्र P.
११. RV.VIII.12.29.

१२. आवर्ततदवसेवाभ्यो० P. ग्रामवर्तदवसेवाभ्यो० D.
१३. वेत्था P., D.
१४. रथश्च P.
१५. सेवा० P., D. RV.VI.16.3.
१६. भेदोऽत्र R.
१७. RV.VI.21.9.
१८. मित्रस्य मुख्यवसे P. मित्रस्य मुख्यवसे D. RV. VI.21.9.
१९. वृण P., D.
२०. ०रश्च० D. RV.VI.45.21.
२१. स्त्रीपुंविभेदोत्रापि P. ०वात्रा० D.
२२. ०णं P.

‘पुरुष्यग्ने पुरुधा’ इति मन्त्रान्ते श्रूयते पदम् ।
 त्वे इत्येतत् पादभेदाद् बहवः सन्ति तादृशाः ॥१३॥
 ‘वयं शूरेभिरस्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयम्’ ।
 आवर्तते वयमिति सन्ति चान्येऽपि तादृशाः ॥१४॥
 इत्थं व्युत्पत्तिसिद्धयर्थमृचोऽस्माभिरुदाहृताः ।
 तासामाकृतिविद्विप्रो न मन्त्रार्थेषु मुह्यति इति ॥१५॥

VI.2.

त्वं हि चैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।
 त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥

त्वं हि क्षैतवत् ॥ भरद्वाजः ॥ त्वम् । हि । निवासवत् । घनम् । अग्ने ! सखा । इव । पातयसि ।
 त्वम् । विद्वष्टः ! अन्नम् । वासयितः ! पुष्टिम् । च । पोषयसि ।

१. RV.VI.1.13.

२. त्वा P.

३. RV.I.8.4.

४. वयति P.

५. Omitted by P.

६. अथ पञ्चमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षडनुवाकात्मकस्य प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ‘त्वं हि’ इत्येकादशचं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धमाग्नेयम् । अन्या षट्पञ्चाशदक्षरा शक्यर्यादितो दशानुष्टुभः । अनुक्रम्यते हि ‘त्वं ह्येकादशानुष्टुभं शक्यर्यन्तम्’ (KSA. 29.2.p.22.) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्तावानुष्टुभे छन्दसीवं सूक्तमुत्तमावर्जं वित्युक्तम् । सूच्यते हि—‘त्वं हि क्षैतवदग्ना यो होताजनिष्ट (ĀSS. 4.13.) इति । आश्विनशस्त्रे चैतत् शंसनीयं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् । अङ्गिरसां द्विरात्रे द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितञ्च—‘त्वं हि क्षैतवदिति चाज्यम्’ (ĀSS. 10.2.)

इति Sy.

७. खलु Sy.

८. क्षितिः क्षयोऽपचयः । तत्सम्बन्धि क्षैतं शुष्कं काष्ठं तद्युक्तम् Sy.

९. ०स वर्धनम् P. ०सं वर्द्धनम् D. अन्नं हविलक्षणम् Sy.

१०. तत्र दृष्टान्तः । अहरभिमानी देवो मित्रः । स इव । यद्वा यश इति गृहनाम । (cf Ngh. 1.12., 2.7., 2.10.) क्षैतवत् । क्षैतं निवासकं हविलक्षणमन्नम् । तद्युक्तं यजमानगृहं मित्रभूतः पुरुष इवाभिपतति । यद्वा पत्यतिरेवययंकर्मा । ईदृशमन्नं पत्यसे ईशिषे Sy.

११. पालय० D. अभिपतसि, गच्छसि Sy.

१२. हे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः ! Sy.

१३. श्रवणीयमन्नं यजमानगृहस्थम् Sy.

१४. वासितः P., D. वासकाग्ने ! त्वम् Sy.

१५. वष्टिम् P. अन्नकार्यभूतां पुष्टिम् Sy.

१६. अयं नशब्दश्चार्थे Sy.

१७. वर्धयसि Sy.

त्वां हि ष्मा चर्षणयो यज्ञेभिर्गीर्भिरीळते ।

त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तुर्विश्चर्षणिः ॥ २ ॥

त्वां हि ष्म । त्वाम् । हि । खलु । मनुष्याः । हविर्भिः । स्तुतिभिश्च । स्तुवन्ति । त्वाम् ।
वेगवान् । अनुगच्छति । स्तेनवर्जितः । लोकानां तरिता । सर्वस्य द्रष्टा वायुः ।

सजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुमिन्धते ।

यद्दु स्य मानुषो जनः सुम्नायुर्जुह्वे अंध्वरे ॥ ३ ॥

सजोषः । सङ्गताः । त्वाम् । दिवः । नेतारो मरुतः । यज्ञस्य । केतुभूतिम् । इन्धते । यदा ।
खलु । अयम् । मानुषः । जनः । सुखमिच्छन् । आह्वयति । यज्ञे ।

ऋध्वस्तै सुदानवे धिया मर्तः शुशमते ।

ऊती य बृहतो दिवो द्विषो अंहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । ऋद्धम् । यः । तुभ्यम् । शोभनदानाय । कर्मणा । मनुष्यः । यर्चनं करोति । सः ।

१. ष्मा P.

२. हे अग्ने ! Sy.

३. एव Sy.

४. यज्ञसाधनैर्हविर्भिः Sy.

५. वाजो गमत्रम् । तद्वान् सूर्यः Sy.

६. गच्छति प्रविशतीत्यर्थः । तथा च श्रूयते 'अग्नि
वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरात्प्रकृतं
ददृशे' इति । वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वेन
क्वचित् श्रूयते—'अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः'
(TB.1.6.3.9.) इति वायुः सप्तिरादित्यो
वाजीति च Sy.

७. हिंसकरहितः Sy.

८. ०कानन्त० D. उदकमत्र रज उच्यते
(N. 4.19.) तस्य वृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता
यद्वा रजसां लोकानां तरिता गन्ता Sy.

९. हे अग्ने ! Sy.

१०. सजोषसः सह प्रीयमाणाः Sy.

११. स्तुतेः Sy.

१२. ऋत्विजः Sy.

१३. ०ते D.

१४. केतुभूतिम् D. केतुभूतम् is suggested
for केतुभूतिम् ॥ प्रज्ञापकम् Sy.

१५. इद्धते P., D. समिद्धं कुर्वन्ति कवेति चेत् ?
उच्यते Sy.

१६. सः Sy.

१७. मनोरपत्यभूतः Sy.

१८. जातो यजमानो होता वा Sy.

१९. सुम्नं सुखमात्मन इच्छन् Sy.

२०. त्वामाह्वयति तदेत्यर्थः Sy.

२१. हिंसाप्रत्यवायरहिते यज्ञे Sy.

२२. ऋधक् P.

२३. ऋधत् स यजमान ऋध्नुयात् हे अग्ने ! Sy.

२४. यत् D.

२५. सुदानवे शोभनदानाय तुभ्यम् । षष्ठ्यर्थे चतु-
र्थी । तव सम्बन्धिना Sy.

२६. ०ण D.

२७. मरणधर्मा यजमानः Sy.

२८. ०ध्येर्च्च० D. शाम्पति । यद्वा शमतिः स्तुति-
कर्मा । त्वदर्थं कर्मणा युक्तः सन् स्तौति Sy.

२९. यजमानः Sy.

दीप्तस्य । महत् । तव पालनेन । शत्रून् । पापम् । च । तरति ।

समिधा यस्त आहुतिं निशितिं मर्त्यो नशत् ।

व्यावन्त स पुष्यति क्षयमग्ने श्रुतायुषम् ॥ ५ ॥

समिधा । समिधा । यः । तुभ्यम् । आहुतिम् । मन्त्रेण संस्कृताम् । प्रापयति । सः । कान्तिमत् ।

गृहम् । पुष्यति । अग्ने ! बहुष्यं शरीरम् ।

त्वेषस्ते धूम ऋणवति दिवि पञ्चक्र आतंतः ।

सुरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ६ ॥

त्वेषः । दीप्तः । ते । धूमः । गच्छति । अन्तरिक्षे । सन् । शुक्लवर्णः । विस्तृतः । सूर्यः । इव ।

दीप्तया । त्वम् । ज्वालाया । पावक ! रोचसे ।

अथा हि विक्ष्वीड्योऽसि प्रियो नो अतिथिः ।

रुणवः पुरीव जूर्यः सुनुर्न त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

अथा हि । अथ । हि । मनुष्येषु । स्तोतव्यः । असि । प्रियश्च । अस्माकम् । अतिथिः ।

१. तव सम्बन्धिन्या ऊत्पा रक्षया Sy.

२. वेष्टुन् Sy.

३. आहननशीलं पापम् Sy.

४. इव Sy.

५. अतिक्रामति Sy.

६. ०षां P., D.

७. हे अग्ने ! समिधा समिन्धनहेतुभूतेनेध्मेन सह Sy. ८. त्वदीयाम् Sy.

८. ०तिः D.

१०. निशितां तनूकृतां मन्त्रसंस्कृताम् Sy.

११. व्याप्नुयात् Sy. नशतिर्ष्याप्तिकर्मा Ngh. 2.18.

१२. मनुष्यो यजमानः Sy.

१३. वयाः शास्त्राः पुत्रपौत्राविलक्षणाः । तद्युक्तम् Sy. १४. पोषयति वर्धयति । तत्र चिरकालमवतिष्ठत इत्यर्थः Sy.

१५. बहुविधाग्रं चिरकालजीवनं वा Sy.

१६. VM. ignores मर्त्यः ॥ मर्त्यः मनुष्यः Sy.

१७. हे अग्ने ! Sy.

१८. त्वेषो दीप्तस्य Sy.

१९. तव Sy.

२०. मेघात्मना परिणतो गच्छति Sy.

२१. सच्छुक्लवर्णा P., D. निर्मलः शुभ्रवर्णो वा Sy. २२. विस्तीर्णः सन् Sy.

२३. दीप्ताया D. दीप्त्या Sy.

२४. अभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तूयमानस्त्वम् Sy. २५. हे शोधकाग्ने ! Sy.

२६. दीप्यसे Sy.

२७. VM. ignores हि ॥ हि खलु Sy.

२८. अपि च Sy.

२९. यस्मादेवं । यस्मादेवं तस्मात् Sy.

३०. प्रजासु हे अग्ने ! त्वम् Sy.

३१. स्तुत्यः Sy. ३२. भवसि Sy.

३३. लुप्तोपममेतत् । अतिचिरय प्रियोऽसि । यद्वा हविर्बहूनाय सततगामी भूत्वास्माकं प्रियोऽसि Sy.

रमणीयस्त्वं भवसि । पुरं इव राजा । स्तोतव्यः । सूनुः । इव च । विभिर्योतव्यः पित्रादिभिः । यथा शिषु जीवत्सु जातः पुत्रो लालनीयः ।

कृत्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्व्यः ।

परिज्मेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्यार्यः शिशुः ॥ ८ ॥

कृत्वा हि । कर्मणा । हि । गृहे । त्वमाज्येन अज्यसे । अग्ने ! अश्वः । इव । कर्मणि साधुः ।
परितो गन्तेव । अन्तार्थम् । गयो गौर्वा रथो वा । अतनशीलः । इवाश्वः । युवा त्वमिति ।

त्वं त्या चिदच्युताग्ने पशुर्न यवसे ।

धामां ह यत्ते अजर वना वृश्चन्ति शिक्वंसः ॥ ९ ॥

त्वं त्या । त्वम् । तानि । अच्युतानि । अपि काष्ठानि भक्षयसि । अग्ने ! पशुः ।

१. रमणीयो गन्तव्यो वा Sy.

२. नगर्याम् Sy.

३. जीर्णो बृद्धो हितोपदेष्टा राजेव Sy.

४. तथा पुत्रः Sy.

५. ०तव्य D. त्रययाव्यः यजमानस्त्रातव्यः पालयितव्यो भवसि । त्रापतेरेतद् रूपम् । यद्वैतत् सूनोर्विशेषणम् । विद्यातपःकर्मलक्षणं त्रयं यातीति त्रययाव्यः । यातेरीणादिक त्राव्यप्रत्ययः स्पृहयाव्य इति यथा । अथवा त्रययाव्यः जन्मत्रयं प्राप्तः । जन्मत्रयं स्मर्यते 'मानुरपेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्मृतम् । (Manu 2.169.) इति । तावुशः पुत्र इति Sy.

६. पित्रादिभिः is suggested for पित्रादिभिः ।

७. यथ P. ८. जातनीयः P.

९. भिः P. कृत्वा भिः D.

१०. कर्मणा मन्थनरूपेण Sy.

११. खलु Sy.

१२. द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वम् Sy.

१३. व्यज्यसे Sy. १४. वेजनवानश्वः Sy.

१५. कृत्व्येति कर्मनाम । हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता । स यथा पुरुषं वहति तद्वद्विर्वहनमग्ने-रश्वसावुशम् Sy. १६. सर्वत्र गन्ता वायुरिव

दावानलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वम् Sy.

१७. अन्नमित्यर्थः Sy. स्वधा अन्ननामैतत् Ngh.

2.7. १८. गौर्वा P. गृहं च भवसि ।

उभयोर्वैतित्यर्थः Sy.

१९. ०तेनशी० P., D. सततगामी जात्यश्वः Sy.

२०. शिशुर्जातमात्रो बालोऽपि Sy.

२१. VM. ignores ह्यार्यः ॥ ह्यार्यः कुटिलमितस्ततो गन्तासि । 'ह्य कौटिल्ये' इत्यस्यैतद्रूपम् Sy.

२२. कारीर्यामग्नेर्धामिच्छदो वंक्षिप्यनुवाक्या 'त्वं त्या' इति । सूत्रितञ्च—'त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधिधितम्' (ĀSS. 2. 13.) इति Sy.

२३. हे अग्ने ! त्वम् Sy. त्वमेव BB.

२४. काष्ठानि Sy. तान्यपि BB.

२५. P., D. read ताव्युतानि for तानि ।

अच्युतानि ॥ अच्युतानि च्यावयितुमशक्यानि । अस्तीति शेषः Sy. 'अच्युता' इति प्रथमपादान्तः । . . . अच्युतान्यविनाशीनि BB.

२६. चिच्छब्दोऽपिशब्दसमानार्थो भिन्नक्रमः Sy.

२७. अग्ने इति पादादित्वाच्च निह्न्यते । हे अग्ने ! BB.

२८. पशुरेव भवति सोऽपि पशवात्मनाऽवतिष्ठते BB.

इव । यवसे विसृष्टः । तेजांसि । यथा । जरावर्जित ! वृक्षान् । छिन्दन्ति । शक्तस्य ।

वेषि ह्यध्वरीयतामग्रे होता दमे विशाम् ।

समृद्धौ विस्पते कृणु जुषस्व हव्यमङ्गिरः ॥ १० ॥

वेषि हि । गच्छसि । हि । अध्वरमिच्छताम् । अग्ने ! होता । गुहे । मनुष्याणाम् । समृद्धान् ।

विशां पते ! कृणु । सेवस्व । हविस्व । अङ्गिरः !

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्रे वोचंः सुमति रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन्दिदुषो अहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ११ ॥

अच्छ । हे मित्राणां पूजयितः ! अग्ने ! अस्माकम् । दिवि पृथिव्यां च । देवान् । प्रति । सुमतिम् ।

ब्रूहि । कामयस्वास्मदर्थम् । दिवः । नेतृन् देवान् । स्वस्ति । मुनिवासं च । शत्रून् । पापानि । दुरितानि

१. तत्र दृष्टान्तः । स यथा सर्वं भक्षयति तथा

त्वं प्रौढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेण दहसीत्यर्थः Sy.

२. यवसे D. घासे Sy. यथा यवसे घासे भक्षिते
... यदा तान्यपि त्वमेव यवसे मिश्रयसि
स्थापयसि BB.

३. धामानि तेजांसि Sy. तस्मात्तदेवात्र धाम
जन्म स्थानं वा, त्वमेव तत्तदात्मना जायसे
तिष्ठसि वा BB.

४. यस्य 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या लुक् Sy.

५. राजावर्जित P. हे जरारहिताग्ने ! Sy. हे
अजर ! विनाशरहित ! त्वं क्लृप्तविनाश उद-
कात्मना वर्षकाले जायसे अथवा तान्यप्युपसंहृत्य
स्वरूपेणावतिष्ठस इति ... स त्वमस्मदर्थं
वर्षेति BB.

६. वननीयानि सम्भजनीयान्यरण्यानि Sy. तानि
यानि वनानि BB.

७. छन्द० D. भक्षन्ति स त्वमिति पूर्वोक्तान्वयः
Sy. वृक्षान्ति भक्षयन्ति, तानि त्वमेव भूत्वा-
ऽच्युतानि तिष्ठन्ति BB.

८. दीप्तस्य Sy. तव शिखरसोऽर्चोऽपि BB.

९. VM. ignores ह and ते ॥ ते तव ।
हेत्येतत्पादपूरणम् Sy.

This stanza=TS. ३.1.11.6.

१०. वेष P. पेव D. ११. हे अग्ने ! Sy.

१२. स्तुतिं हवींषि वा यतः कामयसे । अतः कार-
णात् Sy.

१३. ०तम् P. यज्ञमात्मन इच्छताम् Sy.

१४. त्वं देवानामाह्वाता सन् Sy.

१५. यज्ञमानानाम् Sy.

१६. समिद्धिः P., D. समृद्धान् अस्मान् यजमानान्
Sy. १७. विशां पालकाग्ने ! Sy.

१८. कृष Sy. १९. अस्मदीयं हविः Sy.

२०. हविश्चागिरः P. कृत्वा च हे अङ्गनादिगुण-
युक्त ! अङ्गाररूप ! वाने ! Sy.

२१. अच्छः P., D.

२२. पूजपूजयितः P., D. हे अनुकूलदीप्ते ! Sy.

२३. छावापृथिव्योर्वन्तमानस्त्वम् Sy.

२४. यष्टव्यानिन्द्रादीन् Sy.

२५. आभिमुख्येन Sy.

२६. स्तुतिम् Sy.

२७. गमय । वेतिरत्रान्तर्भावितव्यर्थो दृष्टव्यः Sy.

२८. स्तुतेः Sy. २९. नेतृन् अस्मान् Sy.

३०. अविनाशम् Sy.

३१. शोभननिवासयुक्तम् Sy.

३२. वयञ्च द्वेष्टन् शत्रून् Sy.

३३. तत्कलरूपाणि दुर्गमनानि Sy.

च । तरेम । अत्यन्तं च तरेम । तव । रक्षणेन । तरेम ।

VI.3.

अग्ने स क्षेपदत्तपा ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।

यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोपा देव पासि त्यजसा मर्तमंहः ॥ १ ॥

अग्ने सः । अग्ने ! सः । निवसति । यज्ञस्य पालयिता । यज्ञार्थं जातः । विस्तीर्णम् । ज्योतिः । प्राप्नोति । यस्ते । देवकामयामिच्छति ? यः । त्वम् । मित्रेण । सहितः । वारयिता । देव ! रक्षसि । क्रोधेन । मनुष्यम् । आहन्तुः शत्रोः ।

इजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिर्धृध्वारायाग्रये ददाश ।

एवा चुन तं यशसामजुष्टिर्नाहो मर्तं नशते न प्रदक्षिः ॥ २ ॥

इजे । यजते । यज्ञः । स्तौति च । स्तुतिभिः । समूहवरणीयघनाय । अग्नये । हविश्च प्रयच्छति ।

१. अतिक्रामेय Sy.

२. इष्टुप्रभृतीन् अत्यन्तं तरेम Sy.

३. अग्नेन P., D. उक्त एवार्थो दाढर्पाय पुनरुच्यते । हे अग्ने ! Sy.

४. VM. ignores देव ॥ ता तानि व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च पापावीनि । दानादिगुणयुक्तानि ! Sy.

५. 'अग्ने स क्षेपत्' इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं वैष्टुभमानेयम् । अनुक्रान्तञ्च 'अग्ने-ज्यो' (KSA 29.3.p.22.) इति । प्रातरनुवाकादिवनशास्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy.

६. यजमानः Sy.

७. क्षियति निवसति । चिरकालं जीवेदित्यर्थः Sy.

८. ऋतस्य यज्ञस्य पालकः Sy.

९. यज्ञनिमित्तं जातः Sy.

१०. जाति P., D. सूर्याख्यम् Sy.

११. उषित्वा च त्वदीयम् Sy.

१२. देवानात्मन इच्छन् Sy.

१३. यम् Sy.

१४. सह प्रीयमाणस्त्वम् Sy.

१५. वरुणः—तृतीयार्थे प्रथमा । वरुणेन च Sy.

१६. हे द्योतमानाग्ने ! Sy.

१७. स यजमान इति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy.

१८. त्याजनसाधनेनायुधेन Sy.

१९. यजमानम् Sy.

२०. ०त्रो P. ग्रंहसः पापात् Sy.

२१. भरद्वाजस्त्रिष्टुभाग्निं तुष्टाव DDN.

२२. नजे P.

२३. यो यजमानः Sy., DDN.

२४. जयते P., D. इष्टवान् भवति Sy., DDN.

२५. यज्ञे P. स यजमानः यज्ञेभिः सर्वैर्यज्ञैः Sy. स यजमानः सर्वैर्यज्ञैरिष्टोमादिभिः DDN.

२६. शान्तश्च भवति । आग्नेयेन यागेन सर्वं फलं लभत इत्यर्थः Sy. अग्निहोत्रहोमात्सर्वं फलं भवतीत्यर्थः । अग्निं च तं यजमानम् DDN.

२७. तथा कर्मभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः Sy. तीर्थ-कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः कर्मभिः DDN.

२८. ०द्वं० P. ऋषत्समूहं वारं वरणीयं घनं यस्य तादृशाय Sy. ऋषत्समूहं वारं वरणीयं घनं यस्यासौ ऋषद्वारोऽग्निः तस्मै अग्नये DDN. २९. हवींषि Sy.

३०. वदाति Sy. प्रातराहुत्यादिना निमित्तेन वदाति DDN.

एवम् । च क्रियमाणे । अन्नानाम् । अपर्वाप्तिः । पापम् । दुष्टिरित्येतानि । न । व्याप्नुवन्ति ।

सूरो न यस्य दृशतिररेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः ।

हेपस्वतः शुरुधो नायमक्तोः कुत्रा चिद्रुषो वंसतिर्वनेजाः ॥ ३ ॥

सूरो न । सूर्यः । इव । यस्य । दर्शनम् । अपापम् । यस्य च । तव । दीप्तिः । भीमा । आगच्छति । दीप्यमानस्य । शब्दवतः । तेजसो रोचयितुः । काष्ठानामङ्कतुरग्नेः । वने जातः । निवासः । अयम् । कुत्र । चिदपि । न । रमणीयो भवति ।

तिग्मं चिदेम महि वपो अस्य भसदधो न यमसान आसा ।

विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रुविर्न द्रावयति दारु धचत् ॥ ४ ॥

तिग्मं चित् । तिग्मम् । खलु । अस्य । गमनम् । महच्च । रूपं दावभूतस्य । भक्षयति । अस्वः । इव ।

१. 'एवा चन भजा राये०' (RPR. 8.35.)

इति दीर्घः DDN.

२. यशस्विनां पुत्राणाम् Sy. यशोयुक्तानां पुत्राणां वा DDN.

३. अप्राप्तिः Sy.

४. अन्वहेतुः प्रवर्षश्च तं न प्राप्नोति Sy. प्रदृष्टिः गवंश्च DDN.

५. व्याप्युव० D. (नैव) प्राप्नोति । पुत्रवान् भवत्येवेत्यर्थः DDN.

६. VM. ignores तम् । न and मतम् ॥ अपि च तं यजमानम् Sy. तं मर्तं मनुष्यं यजमानम् ॥ तथा च महाभारते—
गजाश्वरथवानानि हेमभारशतानि च ।
गवां कोटिसहस्राणि तुल्यानि प्रातराहुतेः ॥१॥
यो दद्यात्काञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम् ।
तत्सार्यप्रातर्होमस्य तुला भवति वा न वा ॥२॥
स य एवंविधं विराट्सम्यग्भ्रमग्निहोत्रं जुहोति
सर्वान् कामान्प्राप्नोति' (Kau. B. 2.3.)
इति श्रुतेः DDN.

७. सूर्यस्य Sy.

८. अग्नेः Sy.

९. दिशम् P. दिशनम् D.

१०. पापरहितम् Sy.

११. हे अग्ने ! यस्य Sy.

१२. ऽप्ति P., D.

धीः धारयित्री ज्वाला Sy.

१३. भिमा P. भयङ्कुरा सती Sy.

१४. समन्तात् गच्छति Sy.

१५. ज्वलतः Sy.

१६. योज्यमग्निः शब्दयुक्ताः Sy.

१७. धयितुः P. शुचः शोकस्य रोषयित्रीर्गाश्च Sy.

१८. अचतुरिति रात्रिनाम (Ngh. 1.7.) । तेन च तत्र सञ्चारी राक्षसादिलक्ष्यते राक्षसादेः स्वभूता । ददातीति शेषः Sy.

१९. अरण्ये जायमानः Sy.

२०. सोऽयं सर्वेषामावासभूतः Sy.

२१. ऽसायायां P. ऽसायं D.

२२. स्वचिदेव स्थाने पर्वताप्रादी Sy.

२३. Omitted by D.

२४. तीक्ष्णं स्पष्टमशक्यत्वात् Sy.

२५. अग्नेः Sy.

२६. एम गमनभूतो मार्गः Sy.

२७. प्रभूतम् Sy.

२८. दीप्यते । 'भस भर्त्सनदीप्योः' इति धातुः Sy.

यच्छन् । आस्येन । विगमयन् । परशुः । इव । अस्य ज्वालाम् । छेत्ता । इव । गमयति । वारु । दहन् ।

स इदस्तेव प्रति धादसिष्यञ्छिशीत् तेजोऽयसो न धाराम् ।

चित्रध्वजतिररतिर्यो अक्तोर्वेन द्रुषद्वा रघुपतर्मजंहाः ॥ ५ ॥

स इत् । सोऽग्निः । वेद्वेव । धारान् । क्षेप्स्यन् । प्रतिदधाति तेजः । तीक्ष्णीकरोति । तेजः । परशोः ।

इव । धाराम् । चित्रगमनः । अभिगन्ता । यः । रात्रेः । पक्षी । इव । द्रुमं प्रति गच्छन् । क्षीघ्रगमनजङ्घः ।

स ईं रेभो न प्रति वस्त उस्त्राः शोचिषा रारपीति मित्रमंहाः ।

नक्तं य ईमरुषो यो दिवा नृनमर्त्यो अरुषो यो दिवा नृन् ॥ ६ ॥

स ईम् । सः । अयम् । ज्वालाः । आच्छादयति । वन्दी । इव वस्त्राणि सङ्घं प्रविरान् । तेजसा ।

अत्यन्तं शब्दं करोति । मित्राणां पूजनीयः । रात्रौ । यः । अयम् । दीप्यमानो भवति । यो वा । दिवा ।

नेतृन् देवान् । अमर्त्यः । आरोचमानो यज्ञं प्रति नयतीति ।

१. तुणादिकं नियच्छन् Sy.

२. तरुगुल्मादौ प्रक्षिपन् Sy.

३. यथा परशुः स्वकीयां धारां काष्ठे प्रक्षिपति तथा Sy.

४. स्वकीयां ज्वालाम् Sy.

५. द्विविधविधिता स्वर्णकारः । स यथा स्वर्णादिकं द्रावयति तथा सर्वं वनं द्रावयति मूर्तभूतं भस्मसात्करोतीत्यर्थः Sy.

६. काष्ठम् Sy.

७. वध्वेव P. वद्धेव D. बाणादेः क्षेप्तेव Sy.

८. प्रतिधाय च ज्वालां प्रक्षेप्स्यन् Sy.

९. स्वकीयज्वालां प्रतिधत्ते । यथा धन्वी लक्ष्याभिमुख्येन बाणं सन्धत्ते तथा ज्वालां सन्धत्ते इत्यर्थः Sy.

१०. निश्चयति । तीक्ष्णीकरोति Sy.

११. तत्र दृष्टान्तः । यथाऽप्योमयस्य परश्वादेर्धारां प्रक्षेप्तुकामस्तीक्ष्णीकरोति तद्वत् Sy.

१२. तीक्ष्णीकृत्य च विचित्रगतिः Sy.

१३. अभि is omitted by D.

१४. वृक्षेषु सीदन् Sy.

१५. लघुपतनसमर्थपादः । एवम्भूतः सन् योऽग्निवर्तते स इति पूर्वश्रान्वयः Sy.

१६. VM. ignores इत् ॥ इत् सत् Sy.

१७. ईं P., D.

१८. ०य P., D. अग्निः Sy.

१९. दीप्ता ज्वालाः Sy.

२०. स्तुत्यः सूर्यः Sy.

२१. भृशं शब्दं करोति Sy.

२२. मित्राणां P.

२३. ०यी D. सर्वेषामनुकूलप्रकाशः सन् Sy.

२४. अग्निः Sy.

२५. आरोचमानः सन् Sy.

२६. पुनर्यच्छब्दः पूरकः Sy.

२७. देवा P., D. अहनीव Sy.

२८. मनुष्यान् स्वस्वकार्ये प्रेरयति । यः अग्निः दिवा द्योतमानेन तेजसा नेतृनात्मीयानरश्मीन् प्रेरयति स इति पूर्वत्र सम्बन्धः । यद्वा नक्तं रात्रौ योऽयमग्निरख्य आरोचमानो यद्वच मरणरहितोऽग्निर्दिवाह्नि नृन् नेतृन् देवान् हविर्भिः संयोजयति ।

२९. तथा अमरणधर्मा Sy.

३०. आरोचमानः रोषरहितो वा Sy.

३१. VM. ignores यः । दिवा and नृन् ॥ यो दिवा नृनिति पुनरुक्तिरावधार्या Sy.

दिवो न यस्य विधृतो नवीनोदृषा रुच ओषधीषु नूतोत् ।

धृष्टा न यो ध्रजसा पत्मना यन्ना रोदसी वसुना दं सुपत्नी ॥ ७ ॥

दिवो न । द्युलोकस्य । इव । यस्य । देवान् परिचरतो महत्त्वम् । स्तोता स्तौति । स वृषाग्निः । दीप्तः । ओषधीषु । शब्दं करोति । तेजसा । वेगेन । च । सह यः । मार्गेण च । गच्छन् । आपूरयति । शोभनपतिके । द्यावापृथिवी । मदयिता । वासयितृणां तेजसाम् ।

धायोभिर्वा यो युज्येभिरर्केर्विद्युन्न दविद्योत्स्वेभिः शुष्मैः ।

शर्धो वा यो मरुतां ततच्च ऋभुर्न त्वेषो रभसानो अद्यौत् ॥ ८ ॥

धायोभिः । धारकैः । इव मित्रैः । योज्गिनः । अर्चनीयैः । तेजोभिर्युक्तः सः । विद्युत् । इव । विद्योतते । स्वैः । शोषकैस्तेजोभिः । यद्व । मरुताम् । अपि । बलम् । करोति । स आदित्यः । इव । दीप्तः । बलमाचरन् । द्योतते ।

१. नः P.

२. दीप्तस्य सूर्यस्य Sy.

३. अग्नेः Sy.

४. विधातू रदमीकुर्वतः Sy.

५. ०त्त्वम् is suggested for ०त्वम् ।

६. भृशं शब्दोऽभूत् । एतदेव व्याचष्टे Sy.

७. कामानां वषिता Sy.

८. ०ग्नि P. ०ग्निः D.

९. ओषधीषु दह्यमानासु Sy.

१०. भृशं शब्दमकरोत् Sy.

११. सञ्चलनशीलेन दीप्तेन Sy.

१२. गमनशीलेन तेजसा Sy.

१३. इव Sy.

१४. इतस्ततः उत्पत्तता Sy.

१५. गच्छन् वर्तते सोऽग्निः Sy.

१६. आपूरयति Sy.

१७. द्यावापृथिव्यौ Sy.

१८. दमिता D. दमयिता is suggested

for मदयिता ॥ अस्मच्छत्रून् दमयत् Sy.

१९. वासयितृणा is suggested for वासयितृणाम् ।

२०. घनेन Sy.

तेजसा is suggested for तेजसाम् ॥

२१. धारयोभिः P. धारयाभिः D.

२२. धारकैरर्धैः Sy.

२३. दीप्तिभिर्गच्छति सोऽग्निः Sy.

२४. ०भिषु० P. स्वयमेव युज्यमानैः Sy.

२५. स्वकीयैः Sy.

२६. मरुताम् एतत्संज्ञकानां देवानाम् Sy.

२७. वा इव Sy.

२८. तनूकरोति, सर्वं तीक्ष्णीकरोति । शोषयतीति यावत् Sy.

२९. सोऽयमभूः उरु भासमानः सूर्यः Sy.

३०. वेगं कुर्वन् Sy.

३१. विद्योतते प्रकाशते Sy.

VI.4.

यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सन्नो सहसो यजासि ।

एवा नो अद्य समना समानानुशन्नं उशतो यच्च देवान् ॥ १ ॥

यथा होतः । यथा । होतः ! पूरा । मनुषः । यज्ञे देवान् । हविभिः । हे सहसः, पुत्र ! अयज्ञः ।
एवम् । अस्माकम् । अद्य यज्ञे । समानकालीनान् । कामयमानस्त्वम् । अग्ने ! यज । देवान् ।

स नो विभावा चक्षुर्नि वस्तोरग्निर्वन्दारु वेद्यश्चनो धात् ।

विश्वायुर्यो अमृतो मर्त्येषूपभृद्भूदतिथिर्जातवेदाः ॥ २ ॥

स नः । दीप्तिमान् । आदित्यः । इव । अह्नि । अग्निः । वन्दनीयम् । अन्नम् । दधातु । विदितः ।
सर्वान्नः । यः । अमरणधर्मा । मनुष्येषु । उपसि बुध्यमानः । भवति । अतिथिः । जातप्रज्ञः ।

द्यावो न यस्य पुनयन्त्यभ्वं भासीसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः ।

वि य इनोत्यजरः पावकोऽश्वस्य चिच्छिन्नथत्पूर्याणि ॥ ३ ॥

द्यावः । दीप्ता देवाः । च । यस्य । स्तुवन्ति । महत्त्वम् । स तेजांसि । आच्छादयति । सूर्यः ।

१. 'यथा होतः' इत्यष्टच चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यायं
त्रैष्टुभमाणेयम् । 'यथा होतः' (KSA. 29.
4-p.22.) इत्यनुकान्तम् प्रातरनुवाकादिवन-
शस्त्रयोस्तुतो विनियोगः Sy.

२. येन प्रकारेण Sy. ३. हे देवानामाह्वातः ! Sy.

४. मा० P. मनोः प्रजापतेर्यजमानस्य Sy.

५. देवताता इति यज्ञनाम Ngh. 3.17.

६. ०भि P. यजमानसाधनैर्हविभिः Sy.

७. वलस्य Sy. ८. पुत्र ! अग्ने ! Sy.

८. देवान् यजसि Sy.

१०. अत्र D. अस्मिन् यज्ञे Sy.

११. त्वत्सदृशानिन्द्रादीन् Sy.

१२. ०वान् न D. यष्टव्यान् देवान् Sy.

१३. VM. ignores समना and उशतः ॥
समना क्षिप्रम् । यद्वा समानं मन्यन्तेऽस्मिन्
देवानिति समनो यज्ञः । तस्मिन्निति योज्यम् ।
उशतः कामयमानान् Sy.

१४. वः P. १५. विशेषेण दीप्यमानः Sy.

१६. प्रकाशकः सूर्यः Sy.

१७. अहनि Sy.

१८. इव ह्ययं० P. स्तुत्यम् Sy.

१९. ०न्न P. २०. प्रयच्छत्वित्यर्थः Sy.

२१. सर्वैर्जातव्यो लम्भनीयो वा Sy.

२२. सर्वान्नः सर्वेषां जीवनहेतुर्वा Sy.

२३. अग्निः Sy. २४. मरणरहितः Sy.

२५. मनुष्येषु यजमानेषु Sy.

२६. उषःकालेऽग्निहोत्रहोमार्थं प्रबुद्धो भवति स इति
पूर्वत्रान्वयः Sy.

२७. हविर्वह्नाय सततगामी Sy.

२८. जातानां वेदिता जातघनो वा Sy.

२९. VM. ignores सः and नः ॥ सः अग्निः ।
नः अस्मभ्यम् Sy. ३०. Omitted by P.

३१. स्तोतारः Sy.

३२. ०वश्च P. नेति सम्प्रत्यर्थे । सम्प्रतीदानीम् Sy.
अस्त्युपमार्थस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः N.7.31.

३३. अग्नेः Sy.

३४. ०त्वम् is suggested for ०त्वम् ॥

महत्कर्म Sy. ३५. अग्निः Sy.

इव । दीप्यमानः । विविधम् । यः । गच्छति । अजरः । पावकः, प्रीणयति वा । स मेघस्य । अपि । क्षयति ।
चिरन्तनान्युदकानि ।

वद्वा हि सूनो अस्यैवसद्वा चक्रे अग्निर्जनुपाज्मानम् ।

स त्वं नं ऊर्जसन् ऊर्जं धा राजैव जैरवृके चैष्यन्तः ॥ ४ ॥

वद्वा हि । वदिता । हि । हे सहसः सूनो ! भवसि त्वम् । अग्नेषु सीदन् । अथ परोक्षः, करोति ।
अन्नम् । जन्मना । अभिगन्तव्यम् । सः । त्वम् । अस्मभ्यम् । अन्नस्य दातः ! अन्नम् । वेहि । राजैव ।

१. शुक्लवर्णः सन् Sy.

२. भासा सर्वं व्याप्नोति Sy.

३. जरारहितः Sy.

४. सर्वस्य शोधकोऽग्निः Sy.

५. प्रीणयति should immediately follow
गच्छति and precede अजरः -

६. अयम् Sy.

७. व्यापनशीलस्य राक्षसादेः Sy.

८. ०धाति D. हिनस्ति । 'अथ वनय हितायाम्'
इति धातुः Sy.

९. ०रस्त० P.

चिरन्तनानि पुराणि Sy.

१०. विद्वा P.

११. वदनीयः स्तुत्योऽसि Sy. स त्वं वधासि,
वदत्यनयेति वधा वाक्, त्वं वाग्निन्द्रियम् ।
तस्यापि कारणं प्राणो वा त्वया हि सर्वे वदन्ति ।
असीत्यस्य 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ।
वधाशब्द उञ्छादिषु द्रष्टव्यः BB.

१२. हे सूनो ! सहसः पुत्र ! यद्वा 'यू प्रेरणे' सर्वस्य
प्रेरकान्ते Sy. हे सूनो पुत्र ! कस्य ? सहसो
यजमानस्य वा । यद्वा पुत्रवत्सर्वेषामभिमत-
कारिन् ! सूनवत् सूनः, उपचारपदं वा ।
अथवा सोता सूनः सर्वस्योत्पादकः । सूतेः
'सुवः कित्' इति नुप्रत्ययः BB.

१३. अथस्वदनीयेषु हविषु सीदन् हविःस्वीकरणा-
योपविशन्नग्निः Sy.

पुनश्चाग्निविशेष्यते । अथसद्वा, अद्यत इत्यधा
अन्नम् । अदेर्मन्तिन् प्रत्ययः । अथानि सीदन्ती-

त्यथसद्वा ।... 'सोऽयभुम्बिभर्जस्तिष्ठन्नाहारमजरः
कविः' इति जन्तूनां स्थितिहेतुत्वेन प्रवर्तक
इत्यर्थः । यद्वा हवीरूपेऽग्ने प्राणिनां स्थित्यर्थ-
मेव त्वं सीदसीति । यस्मादेवमत एव खलु,
अग्निर्भगवान् BB.

१४. परः पादः परोक्षकृतः Sy.

१५. चक्र उत्पादितवान् । मध्यमस्य वा प्रथमव्य-
त्ययः BB.

१६. अग्नेति गृह्णाम । Ngh. ३.४. गृह्मन्नं च
यजमानानाम् Sy.

१७. स्वभावत एव Sy. जायमान एव BB.

१८. कीदृशमन्नम् ? अन्नम्, अजन्त्येतत्सर्वेऽपि भोक्तृ-
त्वेनेत्यन्नम्, सर्वाभिलषितमित्यर्थः । अजेर्मन्तिन्
BB.

१९. तावृशः Sy. यस्मादेवं त्वं सर्वेषां प्राणभूतोऽसि
प्राणस्य च स्थित्यर्थमन्नमुत्पादितवान्, तस्मात्स
तादृग्विधस्त्वम् BB.

२०. ऊर्जस्यान्नस्य दातः अग्ने ! Sy. ऊर्जसाऽन्नस्य
दाता सम्भक्ता वा ।... पृषोदरादित्वाद्
व्यञ्जनस्य लोपः । यद्वा ऊर्जा रसेन तद्गतां
रसवतामन्नादीनां दातः ! ऊर्जशब्दान्मत्व-
र्थीयोऽकारः BB.

२१. अन्नं रसं वा BB.

२२. वातारन्ध्रेहि P. देहि Sy.

२३. पुनरपि प्रार्थितस्य शीघ्रप्रदानार्थं प्ररोचयन्
स्तीति । हे अग्ने ! राजैव जेः, यथा
राजा सन्निधिमात्रेणानायासेन शत्रुं जयत्येवम्
BB.

शयून् जय । स्तेनरहिते गृहे । अन्तः । निवसेति ।

नितिंक्ति यो वारुणमन्त्रमस्ति वायुर्न राष्ट्रयत्येत्यक्तून् ।

तुयाम् यस्त आदिशामरातीरत्यो न हतः पतंतः परिहृत ॥ ५ ॥

नितिंक्ति । मन्त्रेण संस्कृतम् । यः । वरणीयम् । अन्नम् । अस्ति । स वायुः । इव । राष्ट्रवान् । अतिगच्छति । तमांसि शयून् वा । तरेमातितरमाभिमान्ति । तुभ्यम् । आभिमुख्येन हवींषि दिशतामस्माकम् । अरातीरव । इव । हिंसितः । अभिगच्छतः सैनिकान् । सर्वतो हिंसिता ।

आ सूर्यो न भानुमद्भिरकैरग्रे ततन्थ रोदसी वि भासा ।

चित्रो नयत्परि तमांस्यक्तः शोचिषा पतम्भौशिजो न दीयन् ॥ ६ ॥

आ सूर्यः । आतन्थ । सूर्यः । इव । दीप्तिमद्भिस्तेजोभिः । अग्रे । आवापृथिवी । तेजसा ।

१. अस्मच्छयून् Sy.

२. त्वं शयून् जयसि BB.

३. एतत्सर्वार्थमवुक्ते राक्षसादिभिर्बाधकं विमुक्तेऽस्म-
दीयेऽग्न्यागारे Sy. वृकाः हिंसकाः कामकोपा-
दयः, तद्रहिते पुरुषे स्वात्मनिरस्ते BB.

४. Omitted by P. मध्ये Sy. मध्ये तदीये
हृदये BB.

५. शयसि निवससि तमन्गृहीतुम् । 'क्षि निवास-
गत्पोः' पूर्वबच्छपो लुक् । स त्वं यजमानमग्न-
वन्तं कुर्वति BB.

६. VM. ignores अग्निः ॥

This stanza=TS.1.3.14-7.

७. निशयति तीक्ष्णीकरोति । 'तिज निज्ञाने' इति
धानुः Sy.

८. अग्निः Sy.

९. तमसां निवारकं स्वकीयं तेजः Sy.

१०. यदच अन्नं यष्टुभिर्दीयमानं हविलक्षणम् Sy.

११. भक्षयति । तथा च श्रूयते 'अन्नादो वा एयोऽन्न-
पतिर्वदग्निः' (AB. 1.8) इति Sy.

१२. ष्टुवान् P. अष्टुवान् D. राष्ट्रं राज्यं तद्वान् ।
वायुर्वया स्वमाहात्म्येन सर्वमीष्टे तद्वत् ।
सर्वस्येश्वर इत्यर्थः । तादृशः सन् Sy. राष्ट्रीति
ईश्वरनाम Ngh. 2.22.

१३. अतिक्रामति तद्गतमन्त्रकारं तिरस्करोतीत्यर्थः
Sy.

१४. रात्रीः Sy.

१५. वयञ्च त्वत्प्रसादात् तुयाम् तं हिंस्याम यो जनः
Sy.

१६. ऽन्तिस्तु० P., D.

१७. तुभ्यमादिश्यमानानां दीपमानानां हविषाम् Sy.

१८. अरातिरदाता । छान्वसो दीर्घः । यद्वा अराती-
र्धनस्यादातुन् । ते त्वां प्रत्यादिशामावेष्टुणा-
माचक्ष्णानामस्माकं यो जनः विरोधी तं
हिंस्याम Sy.

१९. हिंसतः P. हिंसकान् Sy.

२०. आभिमुख्येन गच्छतः शयून् Sy.

२१. ऽन्ताः P. परिगत्य हन्ता भव । ह्वरतेहिंसा-
यंस्येवं रूपम् Sy.

२२. VM. ignores अत्यः ॥ अत्यः शीघ्रगामी
जात्यश्व इव Sy.

२३. ऽन्थ P. ऽन्थे D. विशेषेणान्धावयति Sy.

२४. तत्र दृष्टान्तः । यथा सूर्य आतनोति तद्वत् Sy.

२५. प्रभावद्भिः Sy.

२६. ऽन्त्रं D. अचंतीयेः किरणैः Sy.

२७. आवापृथिवी Sy.

२८. दीप्या Sy.

परोक्षः शेषः—चित्रवर्णः । परितो नयति विनाशयति । तमसि । हविर्भिरक्तः । तेजसा । दिवि गच्छन् ।
स्तोतॄणां कामानाम् । प्रदाता । इव ।

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्विवृमहे महिं नः श्रोष्यग्रे ।

इन्द्रं न त्वा श्रवसा देवतां वायुं पृणन्ति राधसा नृत्तमाः ॥ ७ ॥

त्वां हि । त्वाम् । हि । स्तुत्यतमम् । अर्चनीयं स्तेजोभिः । भजामहे । महत् । स्तोत्रमस्माकम् ।

शृणोषि हि । अग्ने ! त्वाम् । इन्द्रः । इव । बलेन । देवता । गन्तारम् । पूरयन्ति ।

१. परोक्षचं: परोक्षकृतः Sy.

२. वायनीयोऽग्निः Sy.

३. परिणयति । परितो गमयति सर्वस्मादपि दिग्भागाश्रितवर्तयतीत्यर्थः Sy.

४. नैशान्यन्धकाराणि Sy. ५. संश्लिष्टः Sy.

६. It seems to be the explanation of पतम् ॥ पतत्यस्मिन्निति पतम् मार्गः । तस्मिन् Sy. ७. उशिजः स्तोतारः । स्तुत्यतया तत्सम्बध्योशिजः सूर्यः ! स इव Sy.

८. It seems to be the explanation of दीयन् ॥ गच्छन् Sy.

९. VM. ignores अग्ने ।

१०. त्वं P. बाहुंस्पत्यस्य भरद्वाजस्यार्यम् Dur. भरद्वाजस्यार्यम् SKN.

११. यस्मात् Sy., Mah. एव U., Dur. हिर्यस्मादर्थे । यस्मात् SKN.

१२. त्यतः P. अतिगम्भीरम् Mah. मन्वनीयतमं मृदुहृदयं वा U. मृदुतमं सुखाराध्यतमम् Dur. अतिशयेन स्तुत्यम् SKN.

१३. ऽनीयस्ते P. अर्चनीयः पूजनीयः शोकैर्वीप्तिर्भिर्युक्तम् Sy. अर्कवच्छोचन्तेऽर्कशोका मन्त्रास्तेरविप्लुतब्रह्मचर्यैः । यथोक्तमधीता मन्त्रा अर्कवद् वीप्ताः स्युः Mah. मन्त्रैर्वीप्तैः यथोक्तस्थानकर्णानुप्रदानबद्धैः देवताद्यात्मवित्तसन्तानगर्भंगुरुशुभ्रपाधिगताविप्लावितब्रह्मचर्यैः । एवं हि मन्त्रा वीप्ताः स्युः U. एकपदेमेतत् । अर्चनं मन्त्रैः शोकैर्वीप्तेर्यथोक्तब्रह्मचर्यजनितवीर्यैः Dur. अर्को मन्त्रः शोको वीप्तिः । अर्काश्च ते शोकाश्चा-र्कशोकास्तैः स्ववीप्या वीप्तेर्मन्त्रैरित्यर्थः SKN.

१४. वृणीमहे । सम्भजामहे । यद्वा अर्कशोकैर्वर्चनीयैः प्रशस्यैर्वीप्तिकरणैः स्तोत्रैः साधनभूतैस्त्वां सम्भजामहे । तस्मात् Sy. ववृमहे वृत्तवन्तः Mah. वृत्तवन्तो वयम् U. त्वं हि देवेषु सर्वेषु मृदुहृदयतमो यतोऽस्तस्वामेव . . . सम्भजामहे Dur. सम्भजामहे नित्यं स्तुम इत्यर्थः SKN.

१५. महत्स्तोत्रं तैरेव मन्त्रैर्युष्मद्गुणानुस्मृतिसन्तानगर्भैरुपप्रापितम् Dur. यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादित्यध्याहार्यम् । तस्मान्महि महत्स्तुतिरूपम् SKN. १६. अस्मदीयम् Sy. अतस्त्वं भज्यमानस्तेर्मन्त्रैः संसेव्यमानो नोऽस्माकम् Dur.

१७. शृणु Sy. शृणोषि । विकरणव्यत्ययः Mah. . . . श्रुत्वा च प्रभावयसि कम् U. शृणु Dur., SKN. १८. त्वं च वृत्तः सन् U.

१९. इन्द्रम् Sy. इन्द्रमिव वायुमिव च स्थितम् Mah. कतम् उच्यते ? . . . इन्द्रमिव Dur., SKN.

२०. VM. seems to take इन्द्रम् as इन्द्रः ।

२१. न इवार्ये । उभयोः सम्बध्यते Mah. उपमार्थीयो नकारः U. २२. बलवतीभिः स्तुतिभिरभ्यर्चन्ति । किं पुनः स्वैः कर्मभिः Dur. शव इति बलनाम (Ngh. 2.9.) अन्तर्हितमत्वर्यं चेह द्रष्टव्यम् । बलवता सारवतेत्यर्थः SKN.

२३. ऽन्ता D. देवतात्मानं त्वाम् । देवताशब्दाद् द्वितीयायाः 'सुपां सुलुक्' इति लुक् Sy.

२४. यद्वा वायुमिव शवसा युक्तम् Sy. लुप्तोपममेतत् । वायुसदृशम् SKN.

२५. प्रीणयन्ति Sy. वायुमिव च पूरयन्ति U. तेऽपि च त्वामेव पूणन्ति पालयन्ति पूरयन्ति वा Dur. प्रीणयन्ति SKN.

नेतृमाः । अग्ने ।

नू नो अग्नेऽवृकेभिः स्वस्ति वेपि रायः पृथिभिः पृथ्वेः ।

ता सुरिभ्यो गृणते रासि सुभ्रं मदेम शतर्हिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

नू नः^१ । क्षिप्रम् । अस्माकम्^२ । अस्तेनः^३ । पृथिभिरागत्य । अविनाशेन^४ । धनानि । कामयस्व^५ ।
पृथि^६ । रक्षः सः^७ । देवेभ्यः^८ । स्तुवते मह्यम्^९ । सुखम्^{१०} । प्रयच्छ^{११} । मोदेम^{१२} । शतसंवत्सराः^{१३} । सुपुत्राः^{१४} ।

VI.५.

हुवे वः सूनुं सहसो युवानमद्रोषवाचं मृतिभिर्धविष्ठम् ।

य इन्वति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि पुरुवारो अध्रुक् ॥ १ ॥

हुवे^{१५} वः सूनुम् । ह्यामि^{१६} । युष्माकम्^{१७} । सहसः^{१८} । सूनुम्^{१९} । युवानम्^{२०} । अहिंसितवाचम्^{२१} । मृतिभिः^{२२} ।

१. हे अग्ने ! नृत्तमाः स्तुतीनां नेतृत्तमा ऋत्विजः Sy. मनुष्यधेष्टाः Mah. मनुष्यतमाः U. येषि च केचिदन्ये त्रिलोके नृणां मध्ये बलघन-भुतेनृत्तमाः Dur. प्रकृष्टनराः SKN.
२. हविलक्षणेन धनेन Sy. हवीरूपेणाग्नेन Mah. हविलक्षणेन धनेन U. हविलक्षणेन धनेन । एवं सदेवमनुष्यस्य जगतः पूज्यस्त्वं न केवल-मस्माकमिति Dur. धनेन हविलक्षणेन SKN. अपापि याज्ञे देवतेन बहवः प्रवेशा भवन्ति । तदेतेनोपेक्षितव्यम् । ते चेद् द्रुयुलिङ्ग-ज्ञा अत्र स्म इति । 'इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायुं पूषन्ति' । इति । वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे N. 1.17. SKN. I. 108.
३. नाः P.
४. हे अग्ने ! Sy.
५. ०क P. अस्मान् Sy.
६. स्तेनः P., D. वृकाः स्तेनाः । तद्रहितः Sy.
७. ०रा० P., D. मार्गः Sy.
८. अविनाविनाशेन P. क्षेमेण Sy.
९. वेपि गमय प्रापय Sy.
१०. पर्षी P. वधि D.
- उक्तलक्षणमार्गः पारय चास्मान् Sy.

११. सत् D. रक्षसः or राक्षसात् is suggested for रक्षःसः ॥ पापात् Sy.
१२. देव्यभ्यः P. यानि त्वया स्तोतृभ्यः देवानि Sy.
१३. सुम्नानि सुखानि Sy.
१४. देहि Sy.
१५. हृष्याम Sy.
१६. वयं च शतं हेमन्तान् संवत्सरान् Sy.
१७. संपु० P. वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रादयः । शोभनपुत्रपौत्रादिसहिताः सन्तः Sy.
१८. VM. ignores अग्ने and ता ॥ ता तानि Sy.
१९. 'हुवे वः' इति सप्तत्वं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमानेयम् । तथा चानुक्रम्यते 'हुवे (वः) सप्त' (KSA. 29.5. p. 22.) इति । प्रातरनु-वाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy.
२०. ह्यायत्यमि P. आह्वयामि Sy.
२१. वः, व्यत्ययेन बहुवचनम् । त्वाम् Sy.
२२. बलस्य Sy.
२३. पुत्रम् । अग्निर्हि बलेन मध्यमानो जायते Sy.
२४. नित्यतरुणं फलस्य मिश्रेयितारं वा Sy.
२५. अद्रोषध्या प्रशस्ता स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन् प्रयुज्यते तावृशम् Sy.
२६. मननीयैः स्तोत्रैः Sy.

युवतमम् । यः । प्रयच्छति । धनानि । सुमतिः । सर्वैर्वरणीयानि । बहुभिवरणीयः । अद्रोग्धा ।

त्वे वसूनि पुर्वशीक होतदोषा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः ।

क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सं सौभगानि दधिरे पावके ॥ २ ॥

त्वे वसूनि । त्वयि । धनानि । बहुरश्म्यनीक ! ह्यातः । अह्नि । रात्रौ च स्थितानि । आभि-
मुख्येन प्रापयन्ति । यजमानाः । क्षीणानीव भूतानि । आदधे विश्वानि । भूतानि । सन्दधिरे । यस्मिन् ।
पावके । वसूनि ।

त्वं विष्णु प्रदिवः सीद आसु कृत्वा रथीरभवो वार्याणाम् ।

अत इनोषि विधृते चिकित्वो व्यानुपगजातवेदो वसूनि ॥ ३ ॥

त्वं विष्णु । त्वम् । मनुष्येषु । पुराणः । सीदसि । कर्मणा । रथी च । भवसि । धनानां नेता ।

१. युवमं P., D. अतिशयेन युवानम् Sy.
२. अग्निः Sy.
३. प्रेरयति स्तोतृभ्यो वदातीति यावत् । तं त्वां हव इति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy.
४. प्रकृष्टज्ञानः Sy.
५. सर्वैर्वरणीयानि सम्भजनीयानि प्रशस्यानि Sy.
६. पुरुषिर्बहुभिवरणीयः सम्भजनीयः Sy.
७. णीयानिद्रो P., D. अद्रोग्धा यजमानाना-
मेवम्भूतः Sy. द. त्वयि खलु BB.
८. हविलक्षणानि धनानि Sy. वासहेतुत्वाद्दरि-
ष्टानि वा धनानि हविलक्षणानि BB.
१०. ०रदयनिकं P. ०कं D. हे बहुज्वाल ! Sy.
बहुबल ! BB.
११. देवानामाह्वातः ! अग्ने ! Sy., BB.
१२. अहनि Sy.
१३. ०न्ती D. आभिमुख्येन प्रेरयन्ति । प्रापयन्ति ।
जुह्वतीत्यर्थः Sy. प्रक्षिपन्तीत्यर्थः BB.
१४. यज्ञार्हा यजमानाः Sy. यज्ञार्हाः BB.
१५. वक्षिणा P. क्षमायां भूम्यामिव Sy. त्वदनु-
ग्रहात्पूर्वं किमिवावस्थितानीति चेत् ? उच्यते—
क्षामेव क्षामं क्षीणं दग्धबहुलमस्माकं शत्रुबलं
(बलेन) यादृशं बलं, पूर्वापरजनमरणं वा
यादृशं, गृहं वा दग्धं यादृशं तदिव पूर्वमनुभगानि

- भुवनानि त्वत्प्रसादेन सुभगानि भवन्तीति ।
तस्मादस्माकं शत्रुबलं पूर्वापरमरणं गृहदार्हं
च शमयित्वा सुभगानस्मान्कुरु श्रीमतो यज्ञस्वि-
नश्च कुरु BB.
१६. सर्वाणि Sy., BB.
 १७. भूतजातानि Sy.
 १८. देवाः सम्पत्तिहितवन्तः । 'अग्नी वामं वसु सं
न्यदधत' (TS.1.5.1.1.) इति ब्राह्मणम् ।
तस्मिन्स्त्वयीति पूर्वत्र योज्यम् Sy. सम्पत्
धारयन्ति BB.
 १९. शोधकेज्जनी Sy. पावके त्वयि सति BB.
 २०. धनानि Sy. सौभाग्यानि BB.
This stanza=TS. 1.3.14.2.
 २१. हे अग्ने ! Sy. २२. प्रजानु Sy.
 २३. ण P. पुरातनकालीनाम् Sy. प्रविष्ट इति
पुराणनाम Ngh. 3.27.
 २४. वैश्वानरात्मना वर्तसे Sy.
 २५. तथात्मीयेन कर्मणा Sy.
 २६. रथिश्च P. रंहयिता यजमानेभ्यः प्रापयिता
Sy. २७. अभवः Sy.
 २८. वरणीयानां धनानाम् Sy.
 २९. नेता seems to be the explanation
of रथीः ॥

अत आदाय । प्रयच्छामि । परिचरते । ज्ञातः । विविधमनुष्यकृतम् । जातधनं ! वसूनि ।

यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अन्तरो मित्रमहो वनुष्यात् ।

तमजरैर्भिर्वृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् ॥ ४ ॥

यो नः सनुत्यः । यः । अस्मान् । अन्तर्हिते देशे दूरे वर्तमानः । अभिदासति । अग्ने ! बाधते ।
यः । समीपस्थः । मित्राणां पूजयितः ! हन्ति । तम् । जरारहितः । वर्षितभिः । तव । स्वभूतैस्तेजोभिः ।
तप । तप्तुतम ! तेजसाम् । तपसा । सन्तापवान् ।

यस्ते यज्ञेन समिधा य उक्थैरर्केभिः सूनो सहसो ददाशत् ।

स मर्त्येष्वमृतं प्रचेता राया द्युम्नेन श्रवंसा वि भाति ॥ ५ ॥

यस्ते यज्ञेन । यः । तुभ्यम् । यज्ञेन । समिधा । दानं करोति । यच्च । स्तोत्रशस्त्रैः । सहसः,
सूनी ! सः । मनुष्येषु । अमृतं ! प्रकृष्टज्ञानः । धनेन । श्रवेण । कीर्त्या च । विभाति ।

१. नेतः त P. २. विविधं प्रेरयति Sy.

३. परिचरते यजमानाय Sy.

४. अतः कारणात् हे विद्वन् ! Sy.

५. सततं यथा भवति तथा वीनोषि विविधं प्रेरयति Sy. ६. ज्ञातधनं P. ०नं D.
ज्ञातानां प्राणिनां वेदितरग्ने ! Sy.

७. धनानि Sy.

८. VM. ignores आसु ॥ आसु परिवृण्य-
मानासु Sy.

९. प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'यो नः सनुत्यः' इति द्रुचः । सूत्रि-
तञ्च—'यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने भवा नो
अग्ने सुमना उपेताविति द्रुचाः' (ASS.4.6.)
इति Sy. १०. सुनु० D.

११. शत्रुः Sy.

१२. अन्तर्हिते देशे वर्तमानः सन् Sy. सनुतरित्यन्त-
हितनाम Ngh. 3.25.

१३. ०माभि० P. उपलपयति बाधते Sy.

१४. बाधते should immediately follow
अभिदासति and precede अग्ने ।

१५. यच्च अभ्यन्तरवर्ती सन् Sy.

१६. ०त P. हे अनुकूलदीप्ते ! मित्राणां महयितः ।
वाग्ने ! Sy.

१७. हिंस्यात् Sy.

१८. उभयविधम् Sy.

१९. वृष्टिहेतुभूतः Sy.

२०. असाधारणैस्तेजोभिः Sy.

२१. तव P., D. वह Sy.

२२. ०प्तत P. तमभयविधं हे तप्तुतमान्ने ! Sy.

२३. तेजसा Sy.

२४. तपवान् P. तेजस्वी त्वम् Sy.

२५. यजेमानः Sy.

२६. त्वाम् Sy.

२७. यागेन Sy.

२८. समिधनसाधनेनेध्मेन Sy.

२९. समिधाधानं P. परिचरति Sy.

३०. यच्च P., D.

३१. शस्त्रैः, श्रवणीयैः स्तोत्रैश्च परिचरति Sy.

३२. जलस्य Sy.

३३. सूः P. सूनीः D. हे पुत्राग्ने ! Sy.

३४. ०त D. हे मरणधर्मरहितान्ने ! Sy.

३५. प्रकृष्टज्ञानः सन् Sy.

३६. द्योतमानेन Sy.

३७. श्रवणीयेनाग्नेन यशसा वा Sy.

३८. विशेषेण प्रकाशते Sy.

स तत्कृधिपितस्त्यमग्ने स्पृधो वाधस्व सहसा सहस्वान् ।

यच्छस्यसे द्युभिर्क्तो वचोभिस्तज्जुषस्व जरितुर्घोषि मन्म ॥ ६ ॥

स तत् कृधि । सः । तत् । कुरु । प्रेषितः । क्षिप्रम् । अग्ने ! किमित्याह, शत्रून् । वाधस्व ।
बलेन । बलवान् । यदा । स्तूयसे । दीर्घः । वचोभिः । अक्तः । तदानीं तत् । स्तोत्रम् । द्युष्यमाणम् ।
स्तोतुः । सेवस्व ।

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयि रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युन्नमजराजरं ते ॥ ७ ॥

अश्याम । प्राप्नुयाम । तम् । कामम् । अग्ने ! तव । रक्षणम् ।
अश्याम । धनम् । धनवन् । सुपुत्रम् । अभ्यश्याम । अन्नम् । अन्नमिच्छमानाः ।

१. तस्कृ० P. स तथत् कृधिः D.
२. त्वम् Sy.
३. तत् किं तत् ? इत्यत आह Sy.
४. प्रेषितः सन् Sy.
५. स्पर्धमानान् Sy. ६. विनाशाय Sy.
७. परेषामभिभवनसामर्थ्येन तेजसा वा Sy.
८. बलवांस्त्वम् Sy.
९. त्वामुद्दिश्य यत् स्तोत्रं स्तोतुभिः कियत् इत्यर्थः Sy. १०. श्रोतमानैस्तेजोभिः Sy.
११. स्तुतिरूपैर्वाक्यैः Sy.
१२. संसिक्तस्त्वम् Sy.
१३. मननीयम् Sy.
१४. ०ण P. ०णः D. घोषणीयम् Sy.
१५. जरितुः स्तोत्रम् Sy.
१६. अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य 'अश्याम' इत्येषा याज्या । सूत्रितञ्च—'अश्याम तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (ĀSS. 2. 10.) इति Sy.
१७. प्राप्नुयाम तमेव कामं विवृणोति Sy. प्राप्नुयाम यमिच्छाम इत्यर्थः Mah. तं काममश्याम, अशनुवीमहि BB.
१८. अभिलाषम् Mah. यत्कामा एतत्कुर्मः U. यदर्थमात्मा तुभ्यं निवेदितः BB.
१९. तव सम्बन्धिन्वा Sy.

२०. ऊत्या रक्षया Sy. ऊत्या अग्नेन पालनेन Mah. अग्नेन तर्पणेन च U. तवोती तव रक्षया BB.
२१. प्राप्नुयाम Sy. 'अशूद् व्याप्ती' विकरणव्यत्ययेन लोटि इयन्प्रत्ययः Mah. 'अशू व्याप्ती' व्यत्ययेन परस्मैपदम् BB.
२२. पुत्रसहितं धनम् Mah. पुत्रपौत्रादिसम्पद्धिहेतु-धनम् BB.
२३. हे धनवज्रने ! Sy. रयि धनमस्यास्तीति रयिवांस्तत् सम्बुद्धौ हे रयिवः ! धनवन् ! Mah. हे रयिवो रयिमन् ! BB.
२४. शोभनपुत्रादियुक्तम् Sy. शोभना वीराः पुत्राः यत्र तम् Mah. कल्याणपुत्रम् U. शोभना वीराः पुत्रादयो यस्मिंस्तम् BB.
२५. आभिमुख्येन प्राप्नुयाम Sy. वयं प्राप्नुयाम Mah. प्राप्नुयाम BB.
२६. त्वया दत्तमन्नम् Sy.
२७. इच्छन्तः is suggested for इच्छमानाः ॥ अन्नमात्मन इच्छन्तो वयम् Sy. वाजयति-रर्चतिकर्मा । वाजयन्तो बह्विमर्चयन्तः सन्तो वयम् Mah. वाजतिरर्चतिकर्मा । अभिपूज-यन्तोऽग्निमन्वानपि पूजयितव्यान् U. वाज-मन्नमात्मन इच्छन्तः । . . . यद्वा वाजमाचक्षत इति णिच् BB.

अश्वाम^१ । यशः^२ । जरारजितम्^३ । त्वत्तस्तव^४ स्वभूतम्^५ ।

VI.6.

प्र नव्यसा^१ सहसः^२ सूनुमच्छा^३ यजेन^४ गातुमव^५ इच्छमानः^६ ।

वृश्चद्वेन^७ कृष्णयामं^८ रुशन्तं^९ वीती^{१०} होतारं^{११} दिव्यं^{१२} जिगाति ॥ १ ॥

प्र नव्यसा^१ । प्रगच्छति^२ । नवतरेण^३ । अग्निम्^४ । प्रति^५ । यजेन^६ । गमनीयम्^७ । अन्नम्^८ । इच्छमानः^९ ।

द्विद्यमानवृक्षम्^{१०} । कृष्णगमनमार्गम्^{११} । श्वेतम्^{१२} । कामेन^{१३} । दैव्यम्^{१४} । होतारं^{१५} मनुष्यः^{१६} ।

स श्वितानस्तन्यत्^१ रोचनस्था^२ अजरैर्भिर्नानदद्भिर्मयिविष्टः^३ ।

यः पावकः^४ पुरुतमः^५ पुरुशिं^६ पृथून्यग्रिरनुयाति^७ भवन् ॥ २ ॥

स श्वितानः^१ । स^२ दावरूपः^३ । शुक्लवर्णोऽभवत्^४ । विस्तारयिता^५ । रोचनेऽन्तरीक्षे^६ तिष्ठन् । जरा-

१. समन्तात् प्राप्नुयाम Mah. यदा वयं वाजं लिप्तामहे तदा वाजमन्नमाभिमुख्येनाऽनुवीमहि लिप्सीमहि । स्वरानवग्रही दुधंटी BB.

२. द्योतमानं यशः Sy. द्युम्नं यशो वयमश्वाम । सर्वदा यशस्विनो भवामेत्यर्थः Mah.

३. जरारहितम् Sy. नास्ति जरा यस्य सोऽजरः । अजरमक्षीणम् Mah. अजरं द्युम्नविशेषण-मेतत् । अक्षीणं द्युम्नम् U. अजरमक्षयं द्युम्नं यशः BB. ४. त्ववीयम् Sy. तव प्रसादात् U. त्वत्प्रसादादश्वाम विभूयाम BB.

५. वस्तुभू० P. वास्तुभू० D.

६. VM. ignores अजर । हे जरारहिताने ! Sy., Mah., U., BB. This stanza = YV.18.74.; TS. 1.3.14.3.

RV.VI.5.7. = SB.9.5.2.7.p.748.

अश्वाम तं कामगने त्वोतीति । एकया काम-वर्त्येतद् देवाः षड्चेन पाप्मानमपहत्यैकया काम-वर्त्यैकधान्ततः सर्वाङ्कामानात्मप्रकुर्यंत तर्प्यैव-तद्यजमानः षड्क्वेन पाप्मानमपहत्यैकया काम-वर्त्यैकधान्ततः सर्वाङ्कामानाहन्कुरते ।

७. 'प्र नव्यसा' इति सप्तत्वं यद्धं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं ब्रह्मभगानेयम् । 'प्र नव्यसा' (KSA.29.6.p.22.) इत्यनुकान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विन-

शस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy.

८. प्रकवेषं गच्छति Sy. ९. नवतरेण Sy.

१०. अग्निम् seems to be the explanation of सहसः सूनुम् ॥ बलस्य पुत्रम् Sy.

११. आभिमुख्येन Sy. १२. यजेन युक्तः सन् Sy.

१३. उपगन्तव्यं स्तोतव्यं वा Sy. १४. अन्नं रक्षणं वा Sy. १५. ०ना P. इच्छन् स्तोता Sy.

१६. द्विद्यमानवृक्षम् P. वृक्षं द्विधं दग्धं वनं येन तादृशम् Sy. १७. कृष्णवर्तमानम् Sy.

१८. श्वेतवर्णम् Sy. १९. वीत्या कान्तेन यजेन Sy. २०. विवि भवम् Sy.

२१. यष्टारम् Sy. २२. श्वितानः D.

२३. अग्निः Sy. स खल्वयमग्निर्हविःप्रियोऽस्माभिर्हविषाऽऽराध्यत इत्यर्थः । तस्मादयमस्मच्छ-न्नू विनाशयत्विति भावः BB.

२४. श्वेतमानः श्वेतवर्णो वर्तते Sy. अधुना तस्यैव हवींषि भुञ्जानस्य गुणानाह । श्वितानो दीप्य-मानः । श्विता वर्णं अनुदात्तेत् । ताच्छीलि-कश्चानश् BB. २५. शब्दकारी Sy. तनित्वा विस्तारयिता सिद्धीनां दीप्तीनां वा BB.

२६. रोचन्तेऽस्मिन् ग्रहणक्षत्रादीनीति रोचनमन्तरि-क्षम् । तत्र स्थितः Sy. रोचनेषु वीप्तिमत्स्या-नेषु स्थितः । . . . रोचनेषु तिष्ठतीति वा । तिष्ठतेः क्विप् BB.

वर्जितं स्तेजोभिः । शब्दं कुर्वद्भिः । युवतमः । यः । पावकः । बहूनां ग्लपयिता । बहूनि काष्ठानि । अनु-
गच्छति । विस्तीर्णानि । भक्षयन् ।

वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति ।

तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृष्टा रुजन्तः ॥ ३ ॥

वि ते विष्वक् । विचरन्ति । तव । इतस्ततः । वाताकृष्टाः । अग्ने ! रश्मयः । दीप्यमान !
दीप्यमानाः । बहूनां स्पष्टारः । दिवि भवाः । नवगमनाः । अरण्यानि । भजन्ते । धृष्टेन तेजसा । भञ्जन्तु ।

१. जरारहितः Sy. अक्षीणः BB.
२. शतं P. अत्यर्थं शब्दं कुर्वद्भिर्मरुद्भिर्युक्तो रश्मिभिर्वा Sy. अत्यर्थं नदद्भिः स्तुषद्भि-
र्द्धृत्विग्भिर्जमानगणैर्वा परिवृतः BB.
३. दयः P., D. सोऽयमेव विधोऽस्मदीयेन हविषा
तृप्तोऽस्मच्छन्नं विनाशयत्विति शेषः BB.
४. शोधकोऽग्निः Sy. पावयिता शोधयिता BB.
५. अतिशयेन प्रभूतः सन् Sy. बहुतमः । सर्वात्म-
कत्वात् । . . . यद्वा पुरुषां पूरणः । छान्द-
स्तमप्रत्ययः BB.
६. अनुगच्छति । स इत्यमित्थं वर्तत इति पूर्वत्र
सम्बन्धः Sy. अनुक्रमेण गच्छति यजमानगृहान्
BB.
७. स्थूलानि काष्ठानि Sy. विस्तीर्णानि पुरोडाशा-
दीनि हवींश्च BB.
८. 'भवं हिंसायाम्' BB.
९. VM. ignores अग्निः ॥
This stanza=TS. 1.3.14.4.
१०. गार्हपत्यादीनां मिथः संसर्गोऽग्नये विविचय इष्टिः
कर्तव्या । तत्र 'वि ते' इत्येषानुवाक्या (ĀSS.
3.13.) इति Sy.
११. विचरन्ति, विविधं गच्छन्ति Sy. विचरन्ति
विश्वगुगमनाः BB.
१२. त्वदीयाः Sy.

१३. सर्वतः Sy. विष्वग् नानागतिः BB.
१४. वातेन प्रेरिताः Sy. वातेन जूताः प्रेरिता
वातजूतासः । जु इति सौत्रो धातुः । . . . यद्वा
वातस्येव जूतं वेगो येषामिति वातजूतासः BB.
१५. निर्मलाः Sy. शुचयो दीप्तयस्तव BB.
१६. ०माना P. ०मानाः D. हे शुद्ध ! दीप्त !
वाग्ने ! Sy. हे शुचे ! दीप्त ! BB.
१७. प्यमाने P. दप्यमा० D. दीप्तयः Sy. भासन-
शीलाः क्रूररूपा वा BB.
१८. स्पृ० P., D. बहुकाष्ठानि स्पृशन्तः Sy.
बहुशुद्धयो बहूनां वा शोधनाः । बहुसेचका
वृष्ट्या BB.
१९. भा० P. दिवि द्योतमानेऽग्नी भवाः Sy. दिव-
महंतीति दण्डादिभ्यो यत् BB.
२०. नूतनगमनास्ते रश्मयः Sy. नवगतयो नित्या-
भिनवाः BB.
२१. वनानि Sy. उदकानि BB.
२२. सम्भजन्ते दहन्तीत्यर्थः Sy. वनन्ति सम्भव ?
(ज)न्ति BB.
२३. धर्षकेण तेजसा Sy. धर्षणेन प्रसहनेन BB.
२४. वनानि भञ्जयन्तः Sy. रुजन्तो वैगुण्यं भजन्तः ।
तया समृद्ध्या वृद्धिमुत्पादयन्तु तव शुचय इति
BB.

This stanza=TS. 3.3.11.1.

ये ते शुक्रासः शुचयः शुचिष्मः चां वपन्ति विषितासो अश्वाः ।

अधं भ्रमस्तं उर्विया वि भाति यातयमानो अधि सानु पृश्नेः ॥ ४ ॥

ये ते शुक्रासः । ये । ते । शोचमानाः । रश्मयः । दीप्तिमन् ! पृथिवीमोषधिवनस्पतियुक्ताम् ।
वपन्ति । विमुक्ताः । अधं इत्यौपमिकम् । तदनन्तरम् । उर्वः । तव । भ्रमः । विभाति । पृथिव्याः ।
सानुनि स्थितं स्थावरम् । गमन् ।

अधं जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोपुयुधो नाशनिः सृजाना ।

शूरस्येव प्रसितिः चातिरुग्नेर्दुर्वर्तुर्भूमो दयते वनानि ॥ ५ ॥

अधं जिह्वा । अधं । ज्वाला । पतति । अग्ने । गोनिमित्तं युध्यतः
शूरस्य । इव । आयुधम् । सृज्यमानम् । किं च शूरस्येव । वाहुः । अग्नेः ।

१. शुक्रा P. शुक्राः D. २. तव Sy.
३. शुभ्राः Sy. ४. दीप्तयः Sy.
५. ०मान् P. हे दीप्तिमन् ! अग्ने ! Sy.
६. भूमिम् Sy.
७. मुण्डयन्ति । केशश्चानीयानोषधिवनस्पतीन्
दहन्तीत्यर्थः । 'अग्निर्ह' दाति रोमा पृथिव्याः'
(RV.I.65.4.) इति निगमान्तरम् Sy.
८. अधवा इव इतस्ततो गच्छन्तीति शेषः Sy.
९. अस्मिन् काले Sy. १०. अरः P. बहुलम् Sy.
११. त्वदीयः Sy. १२. भ्रमणशीलो ज्वाला-
समूहः Sy. १३. विशेषेण प्रकाशते Sy.
१४. नानारूपाया भूमेः Sy.
१५. समुच्छ्रितं देशं पर्वताप्रादिकं प्रति Sy.
१६. गमयन् is suggested for गमन् ॥
स्वकीयमयं व्यापारयन् Sy.
१७. भरद्वाजस्यायम् Dur. भरद्वाजस्यायम् । दाव-
रूपस्थानेः स्तुतिरेषा SKN.
१८. अध P. अपि च Sy. अथानन्तरमेव Dur.
प्रवृत्तश्च दावरूपोऽग्निः । अथानन्तरमेव SKN.
१९. उपज्वलितस्याग्नेः.....तस्य जिह्वा ज्वाला Dur.
अस्यजिह्वास्थानीया ज्वाला SKN.
२०. प्रकर्षेण पुनः पुनः पतति । गच्छति Sy. दाव-
पापतीति पुनः पुनः पतति Dur. वीप्सेत्यर्थः ।
प्रपतति गच्छति SKN.

२१. वषितुरग्नेः Sy. प्रवषितुरिन्द्रस्य Dur. हवि-
र्वहनद्वारेण वषितुः SKN.
२२. तत्र वृष्टान्तः । असुरैरपहृतासु गोषु युध्यन्निद्रो
गोषुयुत् । तस्मात् सृज्यमानाशनिर्वज्र इव
Sy. गवार्थं वा देवपणिभिः सहामुरैर्युध्यतः ।
अथवा गोष्वप्यु मेघेन सह युध्यत इत्यर्थः Dur.
गाव आपः । तामु निमित्तभूतासु योद्धृत्वाद्
गोषुयुदिन्द्र उच्यते SKN.
२३. नेत्युपमा । इन्द्रस्य गोषु युध्यत इव Dur.
२४. वज्रः Dur. तस्यैव स्वभूताऽशनिः SKN.
२५. तेनैव सृज्यमाना यथा पततितथाग्ने-
ज्वाला दावषु पापतीतीति Dur. तेन विसृज्य-
माना क्षिप्यमाणेत्यर्थः SKN.
२६. शौर्योपेतस्य नरस्य Sy. यथा कस्यचिच्छूरस्य
विक्रान्तस्य वाऽप्रतिहतगतेः Dur. यादृशी
शूरस्य मनुष्यस्य SKN.
२७. प्रबन्धनं यथान्यैर्दुःसहम् Sy. प्रसहनं सङ्ग्रा-
मानुप्रवेशमार्गं शिष्टप्रभिरावरुणैः शत्रुभिः प्र-
कीर्णः स्यात् Dur. स्यतेरिदं रूपम् । स्यति-
श्चोपसृष्टो विमोचने । हता हताः शत्रवो
यत्र विमुच्यन्ते सा प्रसितिः सङ्ग्रामभूमिः
सा हताहतेः शत्रुभिराकीर्णा SKN.
२८. ०ग्ने P. एवमस्याग्नेः Dur. अग्नेर्दावरूपस्य
SKN.

ज्वाला । प्रसितिर्बाहुः प्रबन्धनात् । क्षातिविनाशनात् । दुर्वारः । भीमः । भक्षयति । काष्ठानि ।
दहति वा ।

आ भानुना पार्थिवानि जयीसि महस्तोदस्य धृपता ततन्थ ।
स बाधस्वापं भया सहोभिः स्पृधो वनुष्यन्वनुषो नि जूर्व ॥ ६ ॥

आ भानुना । आतन्व । तेजसा । पार्थिवानि वनानि । जयतिर्मतिकर्मा, पृथिव्या उत्थितानि । महतः ।
व्यथयितुस्तव स्वभूतेन । सः । अपबाधस्व । भयानि । बलः । शत्रून् । हिसन् । हन्तुन् । निजहि ।

१. सोढुमशक्तेत्यर्थः । क्षीयन्ते दहन्तेऽस्यामोषधि-
वनस्पतय इति क्षायतेरधिकरणे क्तिन् Sy.
दहनमार्गः । ईषत्प्लुष्टार्धदग्धभस्मीभूतवृक्षैर्गु-
त्मादिभिराकीर्यते Dur. ईदृशी क्षातिः,
क्षिप्यन्ते द्रव्यमाना मोषधिवनस्पतयो यस्यां
सा क्षातिर्भोगभूमिः । सा दग्धादग्धैरोषधि-
वनस्पतिभिराकीर्णा SKN.

२. The passage 'प्रसितिर्बाहुः प्रबन्धनात्'
should immediately follow बाहुः
and precede अग्ने ।

३. ०ना P. क्षातिविनाशना D. The passage
क्षातिविनाशनात् should immediately
follow ज्वाला ।

४. अन्यैर्वारयितुमशक्यः Sy. कदा पुनरेतद्
भवति ? . . . दुर्वारो दावाग्नीभूतः Dur.
दुर्वारो दावरूपोऽग्निः SKN.

५. भयङ्कुरोऽग्निः Sy.
सर्वप्राणिभयङ्कुरः Dur.
भयानकः SKN.

६. कानि P., D. वनानि Sy. किम् ? वनानि
Dur.

७. The passage दहति वा should im-
mediately follow भक्षयति ॥ दयतिरत्र
दहतिकर्मा Sy. यदाऽयमग्निर्दयते दहति । . . .

एवमयमाग्नेये मन्त्रे वनशब्दसन्निकर्षे श्रूयमाणे
दयतिशब्दो दहनादन्यत् किमभिदध्यात् ?
तस्मात् सामर्थ्यादिहायं दहनकर्मा इत्युपपत्तिः
Dur. दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि । इति
दहतिकर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः N.4.17.; SKN.
II.241.

८. VM. ignores प्र ॥ प्र प्रकर्षेण Sy.

९. हे अग्ने ! Sy.

१०. ०न्थं P., D. आस्तुणासि आच्छादयसि ।
स त्वम् Sy.

११. दीप्या Sy.

१२. पृथिव्यां भवानि Sy.

१३. Omitted by P.

१४. जय० P., D.
गन्तव्यानि स्थानानि Sy.

१५. प्रेरकस्य Sy.

१६. अत्रबा० P.

१७. भयकरणानि Sy.

१८. अभिभवनसमर्थस्तेजोभिर्वा Sy.

१९. स्पृधमानान् Sy.

२०. हिसकान् । शत्रूनि Sy.

२१. जूर्वंतिर्हन्तिकर्मा Sy.

२२. VM. ignores धृपता ॥ धृपता धर्षकेन
रश्मिना सह Sy.

स चित्रं चित्रं चितयन्तमस्मे चित्रं चित्रं चित्रतमं वयोधाम् ।

चन्द्रं रयिं पुरुवीरं बृहन्तं चन्द्रं चन्द्राभिर्गुण्यते युवस्व ॥ ७ ॥

स चित्रं । स त्वम् । चायनीय ! चायनीयम् । महत्तया जनान् बोधयन्तम् । मह्यम् । चित्रबल !
अतिशयेन चित्रम् । अन्नस्य धारकम् । कान्तम् । रयिम् । बृहपुत्रम् । महान्तम् । ह्लादकम् । चन्द्राभिर्ज्वा-
लाभिः । स्तुवते । मिश्रं देहि ।

VI.7.

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।

कृविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानम् । द्युलोकस्य । उच्छ्रितम् । ततः पृथिव्याश्च । गन्तारम् ।

१. उष्मासम्भरणीयेष्ठावग्नेः क्षत्रवतः 'स चित्रं' इत्येषा याज्या । सूत्रितञ्च—'स चित्रं चित्रं चितयन्तमस्मे अग्निरीशे बृहन्तः क्षत्रियस्य' (ASS.4.1.) इति Sy.
२. मित्रः P. मित्र D. ३. तादृशस्त्वम् Sy.
४. रयिं P. ०यं D. हे चायनीय ! Sy.
५. ०नियं P. ६. ज्ञापयन्तम् । धनेन हि पुरुषः प्रख्यायते Sy. ७. अस्मभ्यं दातुम् Sy.
८. हे विचित्रबल ! चायनीयधन ! वा Sy.
९. अतिशयेन आश्चर्यभूतम् Sy.
१०. ०का D. घातारं प्रदातारम् Sy.
११. तं P. आह्लादकम् Sy. १२. धनम् Sy.
१३. पुरुषैर्बहुभिर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तम् Sy.
१४. ईदृशं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः Sy.
१५. हे आह्लादकाग्ने ! Sy.
१६. ०भिर्ज्वाभिः P. आह्लादयित्रीभिः स्तुतिभिः Sy. १७. गुणते स्तुवते । वचनव्यत्ययः । स्तुवद्भूषः Sy. १८. पृथक्कुरु Sy.
१९. 'मूर्धानम्' इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं भरद्वाज-
स्यायं वैश्वानराग्निदेवताकम् । षष्ठीसप्तम्यौ
जगत्पौ शिष्टा पञ्च त्रिष्टुभः । तथा चानु-
क्रान्तम् 'मूर्धानं वैश्वानरीयं हि द्विजगत्पन्तम्'
(KSA.29.7.p.22.) इति । गतः सूक्त-
विनियोगः । विषुवत्याग्निमारुत आद्यस्तुचो

- वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रितं 'मूर्धानं
दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः
पृथिव्या इति वा' (ASS.8.6.) इति Sy.
२०. वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते Mah., U.
२१. शिरोभूतम् Sy. शिरोबहुभूतप्रदेशे सूर्यरूपेणाव-
स्थाय भासकम् Mah. सूर्यात्मनावस्थितं मूर्धानं
शिर आहृब्रह्मविदः U. मूर्धानं शिरोभूतम् BB.
२२. प्रथिताया भूमेः Sy. पृथिवीशब्देनात्रान्तरिक्ष-
मभिधीयते । पठितञ्चेतदन्तरिक्षनामसु U.
एतद् अन्तरिक्षम् । आकाशम् । आपः ।
पृथिवी इत्यन्तरिक्षनामानि Ngh. 1.3.
२३. गन्तारम् । यद्वा गन्तव्यं स्वामिनम् Sy. रति-
रुपरतिस्तद्रहितम् । नहि पृथिव्या उपरि
कदाचिदप्यग्निरुपरमते किन्तु दाहपाकप्रकाशः
सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तत एव । यद्वा पृथिवी-
शब्देनान्तरिक्षमुच्यते । आकाशमापः पृथिवी-
त्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात् पृथिव्या अन्तरिक्ष-
स्यारतिमलमतिं पर्याप्तमतिं पूरकमित्यर्थः ।
तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृष्ट्या भूतानि
पुष्पाति Mah. अलमतिं पर्याप्तमतिं पृथिव्या
अन्तरिक्षलोकस्याहः । तत्र ह्यसौ स्थितो यथा-
कालं वृष्ट्या पुष्पाति भूतानि U. अरतिं
गन्तारम् । . . . पृथिव्याश्च गन्तारं प्रजानां
रक्षणार्थं पृथिव्यामपि वर्तमानम् BB.

वैश्वानरम् । यज्ञपूजितम् । अग्निम् । कविम् । सम्राजम् । अतिविस्थानीयम् । जनानामस्माकम् ।
आस्येन । जनयन्त । देवाः । भुक्तस्य पात्रभूतम् ।

१. विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम् Sy. विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरस्तम् । जठ-
रानिरूपेणाग्नपाचकत्वात् Mah. यं वैश्वान-
रम् U. विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम् BB.

२. VM. seems to explain ऋते and
आ जातम् together as यज्ञपूजितम् ॥
ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम । निमित्त-
सप्तम्येषा । ऋतनिमित्तम् आ आभिमुख्येन
जातं सृष्ट्यादावुत्पन्नम् Sy. यज्ञे यज्ञनिमित्त-
माजातमुत्पन्नमरणिद्वयात् Mah. यज्ञाजात-
मुत्पन्नमरणिद्वयादग्निमाहुः U. ऋताय सत्याय
यज्ञाय वा जातम् BB.

३. क्रान्तदर्शिनम् Sy. कवि क्रान्तदर्शनं स्वभक्ता-
ननुग्रहीतुमभित्यर्थः Mah. यं च कवि
क्रान्तदर्शनमाहुः U.
मेधाविनम् BB.

४. सम्यग्प्राजमानम् Sy. सम्यग्दीप्यमानमंश्वर्येण
युक्तमित्यर्थः Mah.
सम्यगंश्वर्येण युक्तमाहुः U.
सम्यग्प्राजन्तम् BB.

५. हविर्वहनाय सततं गन्तारम्, यद्वा, अतिवि-
त्पूज्यम् Sy. हविर्भिः सत्कारयोग्यम् । विज्ञा-
यते ह्यग्निरतिथिरूपेण गृहान् प्रविशति तस्मा-
त्स्योदकमाहरन्ति Mah., U. यजमानगृहान्
सातत्येन गच्छन्तम् । . . . यजमानगृहेष्वतन्त-
मित्यर्थः BB.

६. यजमानानाम् Sy., Mah. यजमानलक्षणानाम्
BB.

७. अस्ये P. आसनि आस्ये । द्वितीयायै सप्तमी ।
आस्यभूतम् । अग्निर्लक्षणेनास्येन हि देवा
हवींषि भुञ्जते Sy. आसनि, आस्ये मुखे
Mah., U. कौदुशं तत्पात्रमित्यत आह—आस-

नास्ये । द्वितीयायै सप्तमी । तस्याश्च लुक् ।
अग्निमास्यं कृतवन्त इति यावत् । . . . यद्वा
निमित्तसप्तम्येषा, आस्यनिमित्तमास्यत्वाय,
अग्निरस्माकमास्यमिव भूयादिति । अग्निना
ह्यास्येन देवा आहुतीः पिबन्ति । अग्निमुखत्वा-
त्तेषाम् BB.

८. यज्ञाभिमुख्येनाजीजनन् । अरण्योः सकाशाद्-
वपादयन् Sy. ईदृशमग्निं जनयन्त उत्पादित-
वन्तः । अडागमाभाव आर्यः Mah. योऽय-
मुक्तगुणो वैश्वानरस्तम् . . . जनयन्त U.
ईदृशमग्निम् . . . आभिमुख्येन जनितवन्तः ।
. . . सोमं पातुं तत्पात्रतयाग्निं कृतवन्त
इत्यर्थः BB.

९. देव P. स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा Sy.
ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽज्जनयन्तेत्यर्थः Mah.
देवा इन्द्रादयः U.

१०. पातारं रक्षकम् । यद्वा आस्येन धारकम् ।
एवंगुणविशिष्टं वैश्वानरान्ग्निम् Sy. आभि-
मुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापात्रम् । विज्ञायते हि
चमसो देवपान इति 'चमसेन ह वा एतेन भूतेन
देवा भक्षयन्ति' (1.4.2.14.) इति श्रुतेः
Mah. पीयतेऽनेनेति पात्रम् U. पिबत्यनेनेति
पात्रम् BB.

This stanza=YV. 7. 24.=TS.1.
4.13.1.

११. अयातो गृह्णात्येषु । मूर्धनि विवोऽग्ररति पृथि-
व्या वैश्वानरमृतम् आ जातमग्निम् । कविः
सम्राजमिति जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त
देवाः । उपयामगृहीतोऽसि । ध्रुवोऽसि ध्रुव-
क्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षितम
एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वेति सादयति व्युह्य
न तृणं चानान्तर्धाय वैश्वानराय ह्येनं गृह्णाति
SB.4.2.4.24.p.363.

नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि सं नवन्त ।

वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥ २ ॥

नाभिं यज्ञानाम् । नाभिस्थानम् । यज्ञानाम् । आवासस्थानम् । रयीणाम् । महान्तम् । आहावभूतं
निपानमाहावस्तम् । अभिपतन्ति । वैश्वानरम् । नेतारम् । यज्ञानाम् । यज्ञस्य । केतुभूतम् । अजनयन्त ।
देवाः ।

त्वद्विप्रो जायते वाज्यग्रे त्वदीरासो अभिमातिषाहः ।

वैश्वानर त्वमस्मासु धेहि वसूनि राजन्स्पृष्टयाग्याणि ॥ ३ ॥

त्वद्विप्रः । त्वत्तः । मेधावी । अश्वः । जायते । अग्ने ! त्वत्त एव । अभिमातीनां सोढारः । नरः ।
वैश्वानर ! त्वम् । अस्मासु । धेहि । धनानि । राजन् । स्पृष्टूणीयानि ।

त्वां विश्वे अमृतं जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते ।

तव क्रतुभिरमृतत्वं मायन्वैश्वानर यत्पित्रोरदीदेः ॥ ४ ॥

त्वां विश्वे । दीदेति दीदित्कर्म । शिष्टः स्पष्टः ।

१. ना P. नहनं वन्धकम् Sy.
२. ज्योतिष्टोमादियोगानाम् Sy.
३. स्थानमेकनिलयम् Sy. ४. तथा धनानाम् Sy.
५. महान्तं महान्तमावहनभूतनिपानमहात् स्तम् P.
आहावम् आह्वयन्तेऽस्मिन्नाहृतय इत्याहावः ।
तादृशम् । यद्वा वृष्ट्युदकधारणमाहावं निपान-
स्थानीयम् । एवम्भूतम् Sy.
६. अभितः स्तोतारः सम्पक् स्तुवन्ति Sy.
७. विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम् Sy.
८. रथिनम् । यथा रथी स्वरथं नयति तद्वन्नेतारं
प्राहयितारं गमयितारम् Sy.
९. प्रज्ञापकम् । एवंविधमग्निम् Sy.
१०. जनयन्ति । मयनेनोत्पादयन्ति Sy.
११. The passage beginning with यज्ञा-
नाम् and ending with देवाः is
omitted by P. स्तोतार ऋत्विजो देवा
एव वा Sy. १२. VM. ignores सम् ।
१३. त्वत्तः सकाशात् Sy.
१४. हविर्लक्षणान्नवान् पुरुषः Sy.

१५. जायते । तुभ्यं हविर्दानेन मेधावी भवति Sy.
१६. शत्रूणामभिभित्तारो जायन्ते । यस्मादेवं त-
स्मात् Sy. १७. वीराः Sy.
१८. सोढा नरो श्वानर D. १९. त्वद्भक्तेषु Sy.
२०. निधेहि Sy. २१. राजमानाग्ने ! Sy.
२२. The commentary on this stanza
is omitted by P.
२३. त्विदं P. दीप्यते Sy.
२४. हे अमृत ! मरणधर्मरहितान्ते ! विश्वे सर्वे
देवाः स्तोतारो जायमानमरण्योः सकाशादुत्प-
द्यमानं त्वां शिशुं न पुत्रमिवाभि सं नवन्ते ।
अभिसंस्तुवन्ति । यद्वा दीप्यन्तीति देवा
रश्मयः । ते सर्वे जायमानं त्वामभि सं नवन्ते,
अभिसंस्तुवन्ते यथा पितरः पुत्रमभिगच्छन्ति ।
अपि च हे वैश्वानराग्ने ! यद्वा पित्रोः पाल-
यिष्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्येऽदीदेः दीप्यते तदानीं
तव त्वदीयैः क्रतुभिः कर्मभिर्ज्योतिष्टोमादि-
भिर्वागैरमृतत्वं देवत्वमायन् । यजमानाः प्रा-
प्नुवन्ति Sy.

वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यग्रे नकिरा दधर्ष ।

यज्जाग्रमानः पित्रोरुपस्थेऽर्विन्दः केतुं वयुनेष्वहाम् ॥ ५ ॥

[वैश्वानर] वैश्वानर ! तव । तानि । कर्माणि । महान्ति । अग्ने ! न कश्चित् । आधर्षयति ।

यदा । जायमानः । छावापृथिव्योः । उपस्थे प्रातः सूर्यात्मना । लम्भयसि । प्रज्ञानम् । अहाम् । गमनेषु ।

वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।

तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्धनि वयाइव रुरुहुः सप्त विस्रुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । वैश्वानरस्य । विमितानि । तेजसा । प्रज्ञापकेन । समुच्छ्रितानि तेजसि ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

२. हे विश्वेषां नराणां सम्बन्धिअग्ने ! Sy.

३. त्वदीयानि Sy.

४. प्रसिद्धानि Sy.

५. न कश्चनान्यः Sy.

६. धर्षयति । बाधते Sy.

७. यदा त्वम् Sy.

८. जायमानः सन् Sy.

९. ०पिबीचरूप० P.

उपस्थानेऽन्तरिक्षे Sy.

१०. अलम्भयः । तमोरुपमसुरं स्वतेजसा निवारयन्नस्थापय इत्यर्थः । तदा तानि व्रतानीति पूर्वत्रान्वयः Sy.

११. प्रज्ञापकं सूर्यं स्वर्भानुनावृतम् Sy.

१२. अहो D.

१३. गन्तव्येषु मार्गेषु Sy.

१४. भरद्वाजस्येदमार्थम् Dur. भरद्वाजस्वार्थम् SKN.

१५. विश्वानरहितस्याग्नेः Sy. भगवतोऽग्नेः Dur., SKN.

१६. निर्मितानि । यदा दिवोऽन्तरिक्षस्य सानूनि

समुच्छ्रितप्रदेशा मेघात्मका विमितानि निर्मिताः । धूमधिकारत्वात्तेषाम् Sy. तानि विनिर्मितानीत्यर्थः । अग्निप्रकाश्यमानविषयो हि लोकः कर्मणि प्रवर्तते साधुन्यसाधुनि वा । साधुभ्यः साधुना च पापेभ्यः पापेन च सार्वलौकिकेन कर्मणा स्वकर्मफलभोगायेदं सर्वं विनिर्मोपत इत्यनयापेक्षयोक्तम् Dur. निर्मितान्युत्पादितानि SKN.

१७. चक्षुषा दर्शनेन Dur. दर्शनेन देवतामाहात्म्यादतिशयवत्या कयापि प्रज्ञयेत्यर्थः SKN.

१८. कर्मणा Dur. न च केवलया प्रज्ञया किं तर्हि ? केतुना कर्मणा व्यापारेण च हविर्वहनादिना । एतदुक्तं भवति—तदधीनत्वाद् यागादेर्धर्मस्य धर्माधीनत्वाच्च कृत्स्नस्य जगतो निर्माणस्य । अथवा अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूता ऋषयः स्तुवन्तीत्याहुरिति प्रकृतिमाहात्म्येनेव विकारस्य स्तुतिः । यो हि जगतः खष्टा कारणात्मा तस्य प्रज्ञाध्यापाराभ्यां दिवः सानूनि निर्मितान्युच्यन्ते SKN.

१९. समुच्छ्रितस्थलानि नक्षत्ररूपाणि Sy. यानि सानूनि समुच्छ्रितानि स्थानानि Dur. समुच्छ्रिताः प्रदेशाः SKN.

द्युलोकस्य । तस्य । एव । विश्वानि । भुवनानि । मूर्धनि । अहिरुहः । शाखा इव । सप्त च । नद्यः ।

वि यो रजांस्यमिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचनी कविः ।

परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

वि यो रजांसि । विममे । यः । लोकान् । सुप्रज्ञः । वैश्वानरः । विममे सः । दिवः । रोचनानि ।

कविः । परिपप्रथे । यः । विश्वानि । भुवनानि । अहिसिता । गोपायिता । उदकस्य । रक्षिता ।

१. वैश्वानरस्य Sy. अग्निरेव वाच्यधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वमिदं ख्यापयति ततः कर्म प्रतापते । तदुक्तम्—‘अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्’ इति । . . . तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य । अयं चाग्निवैश्वानर इत्युक्तम् Dur. तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिव्यामनुप्रविष्टस्य SKN.

२. इच्छद् एवार्थे SKN.

३. व्याप्तानि Sy. सर्वाणि SKN.

४. भुवनान्युदकान्यधिवसन्ति । यद्वा वैश्वानरात्मकस्य परब्रह्मणो मूर्धन्युपरि प्रदेशे सर्वाणि भूतजातान्यधिवसन्ति Sy. सर्वभूतभावयितुं पुदकानि । भुवनमिति ह्युदकनामसु पठितम् । (Ngh. 1.12.) भुवनशब्देन भूतान्येवोच्यन्ते इति केचिद् वर्णयन्ति । चतुर्विधश्च भूतग्रामः Dur. भूतजातानि SKN.

५. मूर्धस्थानीय उपरि वर्तमाने धूमे मेघात्मना परिणते Sy. उपरि Dur. मूर्ध्ने उपरि तस्य प्रकृतत्वाद् वैश्वानरस्यैव SKN.

६. अहिरुहः P. रोहन्ति । अस्मादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति । आहुतिद्वारा सकलं जगदग्नेः सकाशादुत्पद्यत इत्यर्थः Sy. अहिरुहः, विरोहन्ति जायन्ते इत्यर्थः । . . . कथं पुनरिदमभयं वैश्वानरस्य मूर्धनि विरोहति ? उच्यते, उभयमिदं पृथिव्या मूर्धनि तथा ‘ऋचीसे अत्रिमदिवनौ’ (RV.1.116.8.) इति मन्त्रवर्णः SKN.

७. शाखा इव वृक्षस्य SKN.

८. सर्पणशीलाः सप्तसंख्याका वा Sy. सप्त सर्पणाः । . . . सप्तशब्देनापि समुद्रानेव केचिद्

वर्णयन्ति । ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते विस्त्रवन्ति च Dur. न च भूतान्येव केवलानि, किं तर्हि ? . . . सप्तसंख्याकाः । . . . कथं पुनरपां सप्तसंख्याकत्वम् ? उच्यते, आधारभेदात् प्रधानभूता गङ्गाद्याः सप्त नद्यः । तासां समुद्राणां सप्तसंख्याकत्वं प्राधान्याच्च । तत्स्थानामपां भूयस्त्वाद् गणनान (?) हत्वादिति SKN.

९. गङ्गाद्याः Sy. विविधस्त्रवणा भूत्वा ततः शाखा इव अहिरुहस्यां पृथिव्यां नद्यादिभावेन, ततः शाखा इव ह्येता पृथिव्या उपरि यथा निम्नं विस्त्रवमाणा आपो लक्ष्यन्ते इत्येतद् दृष्ट्वैवमवोचत् । . . . एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च विस्त्रुह आपो भवन्तीत्युपपद्यते Dur. आपः SKN. विस्त्रुह आपो भवन्ति विस्त्रवणात् N.6.3., SKN. II.3.94.

१०. VM. ignores अमृतस्य and उ॥ अमृतस्य उदकस्य Sy. ११. निर्मितवान् Sy.

१२. अग्निः Sy. १३. उदकानि लोकान् वा Sy.

१४. ०जे D. सुकर्मा Sy.

१५. विश्वेषां नराणां हितः Sy.

१६. दिवोद P., D. द्युलोकस्य सम्बन्धीनि Sy.

१७. रोचमानानि दीप्यमानानि नक्षत्रादीनि Sy.

१८. कान्तदर्शो सन् Sy. १९. परिवृद्धो P.

परितोऽप्रचयत् Sy. २०. सर्वाणि Sy.

२१. भूतजातानि व्याप्तान्युदकानि वा Sy.

२२. केनाप्यहिसितः Sy.

२३. सर्वस्य गोपायिता Sy.

२४. ०यितो यस्य P. अमरणहेतोरुदकस्य Sy.

२५. पालयिता सन् वर्तते इति शेषः Sy.

VL8.

पूक्षस्य वृष्णो अरुपस्य नू सहः प्र नू वोचं विदथा जातवेदसः ।

वैश्वानराय मतिर्नव्यसी शुचिः सोम इव पवते चारुप्रये ॥ १ ॥

पूक्षस्य^१ । सम्पर्वयितुः । वृष्णः^२ । आरोचनस्य^३ । क्षिप्रम् । सहः^४ । प्र वोचम्^५ । विज्ञानेन^६ । जात-
वेदसः^७ । एको नुः पूरणः^८ । वैश्वानराय^९ । स्तुतिः^{१०} । नवतरा । शुचिः^{११} । सोम इव^{१२} । चारु^{१३} । निर्गच्छति^{१४} ।

उत्तरा निगदसिद्धा

स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत ।

व्यन्तरिक्षममिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो मंहिना नाकमस्पृशत् ॥ २ ॥

[स जायमानः]^{१८}

१. 'पूक्षस्य' इति सप्तचर्मष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं
वैश्वानराग्निदेवताकम् । आदितः षड् जगत्पः
सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्तान्तम् 'पूक्षस्या-
न्त्या त्रिष्टुप्' (KSA. 29.8.p.22.) इति ।
चातुर्विंशिकेऽह्न्याग्निमास्त इव सूक्तं वैश्वा-
नरीयनिविधानम् । सूत्रितञ्च—'पूक्षस्य वृष्णो
वृष्णे शर्षाय' (ASS. 7.4.) इति । आभि-
प्लविके पृष्ठधाभिप्लवयदहयोः पञ्चमेऽह्नीद-
मेव सूक्तं वैश्वानरनिविधानम् । सूत्रितञ्च—
'पूक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्षाय नू चित्सहोवा
इत्याग्निमास्तम्' (ASS. 7.7.) इति ।
विषुवत्याग्निमास्त आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानु-
रूपौ (ASS. 8.6.) इति Sy.

२. वृक्षस्य P., D.

३. संबर्चं P., D. सम्पूक्तस्य व्याप्तस्य । यद्वा
पूक्षं हविलक्षणमग्रम् । तद्वतः Sy.

४. वषितुः Sy.

५. आरोचमानस्य Sy.

६. बलमभिवचनसमर्थम् Sy.

७. प्रब्रवीमि । प्रकर्षेण स्तीर्णीत्यर्थः Sy.

८. विदथे यजे Sy.

९. ०वः P. जातानां वेदितुर्वैश्वानराग्नेः Sy.

१०. एको नुशब्दः पूरकः Sy.

११. अस्मै वैश्वानराय Sy.

१२. सतिर्मननीया स्तुतिः Sy.

१३. ०चि P., D. निर्मला यद्वा स्तोत्रुणां
शोधयित्री Sy.

१४. यथा सोमो दशापवित्रात्स्रवति तद्वत् Sy.

१५. शोभना Sy.

१६. मत्सकाशात् स्रवति । स्वयमेव निर्गच्छतीत्यर्थः
Sy. १७. VM. ignores अग्नये ।

१८. The *pratika* is supplied by the
Editor. स वैश्वानरोऽग्निर्व्रतपा व्रतस्य
पालकः परम उत्कृष्टे व्योमनि व्योमन्याकाशे
जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् व्रतानि कर्माणि
लौकिकानि वैदिकानि चारक्षत । अन्तरिक्षं च
व्यमिमीत । एतदुपलक्षितोऽस्त्रीन् लोकान्निर्मित-
वान् । तथा सुक्रतुः शोभनकर्मा वैश्वानरो-
ऽग्निर्महिना स्वमहिम्ना । तेजसा नाकं क्षुलो-
कमस्पृशत् । स्पृशति स्म Sy.

व्यस्तभ्नाद्रोदसी मित्रो अद्भुतोऽन्तर्वावदकृणोज्ज्योतिषा तमः ।

वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृष्यम् ॥ ३ ॥

व्यस्तभ्नात् । अघवचोर्द्ध्वं च चकार । छावापृथिव्यौ । मित्रभूतः । महान् । अन्तर्गतम् । अकरोत् । ज्योतिषा । तमः । विवर्तयति । द्वे चर्मणीश्च । छावापृथिवी । विश्लिष्टे करोति । वैश्वानरः । विश्वम् । धारयति । वर्षणनिमित्तम् ।

अपामुपस्थे महिषा अंगृभ्णात् विशो राजानमुप तस्थुर्धृग्मियम् ।

आ दूतो अग्रिमंभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातृस्त्रिषा परावतः ॥ ४ ॥

अपाम् । अन्तरिक्षे । महान्तो देवा वैश्वानरम् । धारयन्ति । तत्र विशः । राजानम् । उपतस्थुः ।

१. विशोपेण स्तम्भितवान् । यथाधो न पततस्तथा स्वकीयदेशे स्थापितवानित्यर्थः Sy.

२. ०ते P., D.

३. सर्वेषामद्भुतो महान् आघवचर्मभूतो वा Sy.

४. अन्तर्हितं तिरोहितम् । बावदिति वातेर्गति-कर्मणो यद्भुगन्तस्य रूपम् Sy.

५. ०रो P.

६. तेजसा Sy.

७. अन्धकारम् Sy.

८. यथा पशोर्विशसिता द्वे चर्मणी शोषणार्थं प्रसारयति तथा Sy.

९. अपि च धारयिष्यी छावापृथिव्यौ Sy.

१०. The passage विश्लिष्टे करोति refers to विवर्तयति ॥ विवृते विस्तृतेऽकरोत् Sy.

११. किं बहुना, अयमनिः Sy.

१२. सर्वम् Sy.

१३. धत्ते धारयति Sy.

१४. वीर्यम् Sy.

१५. भरद्वाजस्यायम् Dur.

१६. VM. seems to explain अपामुपस्थे together as अन्तरिक्षे ॥ अपामन्तरिक्षस्य,

उपस्थाने मध्ये Sy. यत्रोपगम्य तिष्ठन्त्यापः सोऽपामुपस्थोऽन्तरिक्षलोकः । तस्मिन्नपामुपस्थे Dur. आप इत्यन्तरिक्षनाम (Ngh. 1.3.)

१७. महान्तो मरुतः Sy. महति विस्तीर्णं सन्ना महिषा माध्यमिका देवगणाः । अथवा महिषास्त एव महान्तः Dur. महिषा महन्नामन्तत् । (वा) महान्तो माध्यमिका देवगणाः SKN. महिषा इति महन्नाम Ngh. 3.3.

१८. धार P. अगृह्णन् । इमं वैश्वानरं वंद्यतात्मना वर्तमानमजानन्नित्यर्थः Sy. किं कुर्वन् ? अगृह्णन् Dur. परिगृह्णन्ति परिचारयन्तीत्यर्थः SKN.

१९. गृहीत्वा च प्रजाः Sy. गृहीत्वा च मनुष्या इव Dur. परिचार्यं च विशो, मनुष्यनामन्तत्, लुप्तोपमं च मनुष्या इव SKN. विश इति मनुष्यनाम Ngh. 2.3.

२०. स्वामिनम् Sy.

राजानं परिचार्यं Dur.

२१. अस्तुवन् Sy. उपपूर्वस्तिष्ठतिः स्तुती । स्तुत-वन्तः स्तुवन्ति वा SKN.

स्तुत्यम् । इमम् । अग्निम् । दूतः । मातरिश्वा । दूराद् दिवः । विवस्वतः । आहूतवान् ।

१. अर्चनीयम् Sy. ऋग्भिः स्तुतिभिस्तद्वन्तम् . . .

अर्चनाहं वा Dur. अर्चतेः स्तुतिकर्मण ऋक् ततो मत्वर्थीयो नामकरणः । तथा ऋचा तद्वन्तं स्तुतिमन्तमित्यर्थः । अर्चाहं वा स्तुत्यमित्यर्थः SKN.

२. इमम् seems to stand for वैश्वानरम् ॥

अपि चेन्न वैश्वानरमग्निं पुरा सूर्यसमीपे विद्यमानम् Sy. कतमिति ? यम् Dur. अर्चक-वाक्यतार्यं भाष्यकारेण तच्छब्दोऽध्याहृतः । तच्छ्रुतेऽपि यच्छब्दोऽध्याह्रियते । यमुपतस्युः . . . तम् । वैश्वानरमग्निविशेषणमेतत् SKN.

३. वेगवान् देवानां दूतो वा Sy. दूतो देवानाम् Dur. दूतः । कस्य ? सामर्थ्याद् देवानाम् SKN.

४. वायुः Sy. मातरिश्वा वायुः । . . . स हि मातर्यन्तरिक्षेऽप्रतिबध्यमानशक्तिः इवसिति गच्छति । अथवा मातरि, आशु अनिति गच्छति Dur. कतमो दूतः ? उच्यते मातरिश्वा वायुः । . . . मातर्यन्तरिक्षे । इवसितिः शब्द-कर्मा । मातर्युपपदे इवसेर्वातोः 'इवधुस्तन् पुषन्०' (Unādi. 1.159.) इत्यादिनिपातनात् । . . . यद्वा मातरि शुशब्दे चोपपदे, अनितेर्गतिकर्मणो विच् । शुशब्दस्य वाशुशब्दे-नार्थवचनम् SKN.

५. दूरदेशात् Sy. प्रकर्षणेऽरितवतः प्रेरितरात् 'परागताद्वा' दूरतरात् Dur. दूरनामैतत् । दूरादर्चनीयमित्यहर्थां दर्शयितुं कृत्यः । प्रपूर्व-स्फेरयतेः परापूर्वस्य वा वेतेर्गतिकर्मणः परा-वच्छब्द इति दर्शयति प्रेरितवत इत्यादिना 'पञ्चम्यास्तसिन्' (Pa. 5.3.7.) । प्रकर्ष-णेऽरितादादित्यात् परागतादस्यानेरित्यादिना

SKN.

६. आदित्यात् Sy. आदित्यात् विवासनक्रिया या तमसां तद्वत्तं पयंगुल्लभन्तरिक्षे लोके गृहीत्वा चोपतस्युर्विश इव राजानम् Dur. विवस्वत आदित्यस्य सकाशात् । . . . विवासनमपनयनं तमसां तेन तद्वान् । . . . आह्रियमाणस्य चाग्ने-वैश्वानरत्वविशिष्टस्य यतश्चाह्रियते विवस्व-तस्तेषामन्यत्वमाह मन्त्रः । अतश्च मध्यमो-त्तमाभ्यामन्यत्वं सिद्धं वायुरित्यभिधेयवचनम् SKN.

७. इमं लोकं प्रत्याजहार Sy. एवमेतस्मिन्मन्त्रे यत आह्रियते येन चाह्रियते यश्चाह्रियते सर्वे ते पृथग् ध्यपदिष्टाः । अत्र विवस्वत आह्रियते मातरिश्वना वैश्वानर इति । तस्मादे-तयोर्विवस्वन्मातरिश्वनोः सन्निधानव्यपदेशे सति साक्षाद् वैश्वानरशब्देन पार्थिव उक्त इति व्यवतिष्ठते पार्थिवो वैश्वानर इति Dur. आकारोऽभरवित्येतेन सम्बध्यते । . . . अभरत् हस्तेर्हंकारस्य भकारः । आहरत्, आहूतवान् SKN.

८. अपामुपस्थ उपस्थाने मह्यन्तरिक्षलोक आ-सीना महान्त इति वाऽगृह्यत माध्यमिका देवगणाः । विश इव राजानमुपतस्युः । ऋग्मियमृगमन्तमिति वा । अर्चनीयमिति वा (पूजनीयमिति वा ।) आहरत् दूतो देवानां विवस्वत आदित्यात् । विवस्वान् विवासनवान् । प्रेरितवतः परागताद्वा (अपि वा) अस्याग्ने-वैश्वानरस्य मातरिश्वानमाहूतरिमाह । मात-रिश्वा वायुः । मातर्यन्तरिक्षे इवसिति । मात-र्याद्वनितीति वा N. 7. 26., SKN. III. 104, 105.

युगेयुगे विदुष्यं गृणद्गोऽग्रे रयिं यशसं धेहि नव्यसीम् ।

पुन्येव राजन्घशंसमजर नीचा नि वृश्च वनिनं न तेजसा ॥ ५ ॥

युगे युगे । दिवसे दिवसे । गृहयोग्यम् । स्तुवद्भ्यः । अग्ने ! रयिम् । यशं च । प्रयच्छ । तथा नवतरां भार्या च । आयुधेनेव । राजन् ! अजर ! तेजसा । स्तेनम् । नीचा । विवृश्च । यथा । वृक्षवद-
रण्यमायुधेनेति ।

अस्माकमग्रे मधवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।

वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानर वाजमग्रे तवोतिभिः ॥ ६ ॥

अस्माकम् । अस्माकम् । अग्ने ! धनवत्सु शत्रुषु । धारय । अतम् । बलम् ।
जरारहितम् । शोभनवीर्यम् । वयम् । जयेम । शतिनम् । सहस्रिणं च । सङ्ग्रामम् । तव ।
रक्षणैः ।

१. हे अग्ने ! Sy.
२. काले काले Sy.
३. विदुषो यज्ञः । तदहं त्वामुद्दिश्य Sy.
४. उच्चारयितुंभ्योऽस्मभ्यम् Sy.
५. धनम् Sy.
६. यशसं यशस्विनं पुत्रं च Sy.
७. विधेहि, कुरु Sy.
८. तवतराम P., D. नवतरां स्तुतिम् Sy.
९. युधे० P. वज्रेणेव Sy.
१०. हे राजमान ! Sy.
११. अजरं D. अजर ! is suggested for अजर ॥ हे जरारहित ! Sy.
१२. आत्मीयेन तेजसा Sy.
१३. स्ते P., D. It seems to be the explanation of अघशंसम् ॥ अघस्यानर्थस्य शंसितारं शत्रुम् Sy.
१४. नीच P. नीचीनो न्यग्भूतो यथा भवति तथा Sy.
१५. वृश्च P. विवृच्छ D. निजहि Sy.
१६. वृक्षमिव Sy.
१७. अस्माकम्, सप्तम्यर्थे षष्ठी । अस्मासु Sy. अस्माकं पुत्रादीन् BB.

१८. हे अग्ने ! Sy. हे अग्ने ! हे अञ्जनादिगुण ! वैश्वानर ! BB.
१९. हविलंसणेन धनेन युक्तेषु Sy. प्रथमं तावद्धन-
वतः कुरु ततो मधवत्सु धनवत्सु कृतेषु BB.
२०. स्थापय Sy., BB.
२१. अतनम् P., D. अनमनीयमनपहार्यम् Sy. अनमनशीलम् BB.
२२. धनम् Sy. क्षत्रमिति धननाम Ngh.2.10.
२३. अनश्वरम् Sy. अविनाशम् BB.
२४. शोभनवीर्योपेतम् Sy. अनभिभवनीयपुत्रादि-
पुरुषकर्मकम् BB.
२५. लभेमहि Sy.
२६. शतसङ्ख्यायुक्तं शतपुरुषयुक्तं वा Sy. शत-
पोषवन्तम् BB.
२७. सहस्रपोषवन्तं च BB.
२८. अत्रम् Sy., BB.
२९. त्वत्सम्बन्धिभी रक्षणैः Sy. रक्षाविशेषस्तृप्ति-
विशेषैर्वा BB.
३०. VM. ignores वैश्वानर and अग्ने ॥
This stanza=TS. 1.5.11.2.

अदब्धेभिस्तवं गोपाभिरिष्टेऽस्माकं पाहि त्रिषधस्थ सुरीन् ।

रक्षा च नो दुदुषां शर्धो अग्ने वैश्वानर प्र च तारीः स्तवानः ॥ ७ ॥

अदब्धेभिः । अहिंसितैः । तव । गोपनैः । हे यष्टव्ये ! अस्माकम् । पाहि । हे त्रिस्थान ! स्तोतुं
पुत्रान् । रक्ष । च । अस्माकम् । यजमानानाम् । बलम् । अग्ने ! वैश्वानर ! प्रतारय । चास्मान् ।
स्तूयमानः ।

VI.9.

अहंश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तते रजसो वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥ १ ॥

^{११}अहंश्च । ^{१२}अहः । च । ^{१३}कृष्णवर्णम् । ^{१४}अहः । ^{१५}वर्तवर्णम् । ^{१६}चेत्यहोरात्रे वर्तते । ते विवर्तते तेजसा

१. ०भि P. २. केनाप्याहिंसितैः Sy.

३. त्वदीयैः Sy.

४. ०नै P. गोपकं रक्षकंस्तेजोभिः Sy.

५. हे यष्टव्य ! एषणीय ! वा Sy.

६. ०कम P. अस्मदीयान् Sy.

७. रक्ष Sy.

८. त्रिषु लोकेषु सहावस्यायिन् ! यद्वाहवनीयादिवु
त्रिष्वायतनेषु यष्टव्यदेवैः सहावतिष्ठमानाग्ने !
Sy. ९. ०तु P.

१०. ०माना D. हवींषि दत्तवताम् Sy.

११. व्रताय P., D. प्रवर्धय च Sy.

१२. 'अहश्च इति सप्तत्वं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं
वैश्वानराग्निदेवताकम् । अनुक्रान्तञ्च 'अहश्च'
(KSA.29.9.p.22.) इति । व्यूह्यते वश-
रात्रे षष्ठेऽह्न्याग्निमारुतशस्त्रे वैश्वानरनिवि-
द्धानमिदम् । सूत्र्यते हि 'अहश्च कृष्णं मध्वो
वो नाम' (ASS.8.8.) इति Sy. भरद्वाज-
स्येवमार्थम् Dur. भरद्वाजस्यार्थम् SKN.

१३. आहरति पुरुषोऽस्मिन् कर्माणीत्यहः, रात्रिश्च
Sy. आद्योऽत्राहशब्दो रात्रिवचनः SKN.

१४. कृष्णं कृष्णवर्णम् । एतत्सामानाधिकरण्यादहः-
शब्दो रात्रिवाचकः । तमसा कृष्णवर्णा Sy.
कुत एतत् ? कृष्णमिति विशेषणात् । रात्रेऽत्र
तमस्सम्बन्धात् कृष्णत्वम् SKN.

१५. ०ह P., D. दिवसश्च Sy.

१६. इत्त P. सोरेण तेजसा शुक्लवर्णम् Sy.
अर्जुनशब्दो हि शुक्लपर्यायः Dur. अर्जुनशब्दो
रूपनाम । कृष्णप्रतियोगित्वेनोपादानात् ।
शुक्लमत्र रूपमाह न यत्किञ्चित् । शुक्लपर्याय
एव वाऽर्जुनशब्दः SKN. अर्जुनमिति रूपनाम
Ngh. 3.7.

१७. त्येहो P. कृष्णं चाहः शुक्लज्व । रात्रिश्च
दिवसश्चेत्यर्थः SKN. १८. यदति P.

१९. विविधं पर्यावर्तते Sy. विपर्ययेण वर्तते ।
रात्रिरतीता, अहरायातम् । अहरतीतं रात्रि-
रायाता, इत्येवम् Dur. किं कुरुतः ? उच्यते,
विवर्तते । विशब्दोऽत्र विविधवचनोऽसहायार्थो
वा । विविक्ते वर्तते उपजायेते क्रमेण वा न
सह । यदा रात्रिर्न तवाहः, यदाऽहर्न तदा रात्रिः
SKN.

तमसा च । रज्जके । 'वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः' इति यास्कः । वैश्वानरः । जायमानः । इवोद्यन् ।
आदित्यः । सर्वेषां ज्योतिषां । विनाशयति । अग्निः । तमांसि ।

१. P. reads समासा तेजसा for तेजसा तमसा ।

२. स्वस्वभासा सर्वं जगद्रज्जयन्ती । यद्वा, रजसी छावापृथिव्या । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयं प्रत्यावर्तते । एतच्च वैश्वानराग्निराजयेति शेषः । स हि देयतात्वेनात्र प्रतिपाद्यः Sy. ज्योतिषा हि भूतान्यहो रज्जयति तमसा रात्रिः Dur. यथाकालं स्वेन तमसा ज्योतिषा च रज्जके भूतानाम् SKN.

३. विदि० P. वेद्याभिर्वेदितव्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिः Sy. नहि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति, अह्नि च रात्रौ च प्राणिनामतस्ता वेदितव्या एव भवन्ति, बहुत्वात् । न हि विदितानामन्ताः कदाचित् Dur. स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् प्रवृत्तिभिरिति वाक्यशेषः । तृतीयानिर्देशाच्च युक्ते इति । वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्युक्ते । कस्य प्रवृत्तिभिः ? सामर्थ्यादियोरेव । कथं पुनरेतत् प्रवृत्तीनां वेदितव्यत्वम् ? उच्यते, आनन्त्याद् वैचित्र्याद्वा । अवश्यं तदेकरूपत्वं विदितत्वात् वेदितव्यम् । यत्त्वनन्तं विचित्रं वा तदेकस्मिन्विदितेऽप्यद्विदितमस्त्येवेति सर्वदेव वेदितव्यम् । अहोरात्रयोश्च प्रवृत्तयोऽनन्ता विचित्राश्च, अतस्ता वेदितव्याः । अथवा शुभेषु कर्मसु याः प्राणिनां प्रवृत्तयस्ता अत्र शोभनत्वाद् वेद्या इत्युच्यन्ते । सहयोगलक्षणा च तृतीया । वेदितव्याभिः प्राणिप्रवृत्तिभिः सह विवर्तते इति । सूक्तस्य वैश्वानरीयत्वात् केवलस्य चार्धचंस्य वैश्वानरस्तुत्यर्थस्यासम्भवात् । उत्तरार्धचनेकवाक्यताप्रसि-

द्धयर्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । ये शुक्लकृष्णे अह्नी विवर्तते तयोर्द्वयोरपि SKN.

४. पृषुभिः P. प्रवृत्तिभिः D. N. 2.21.

५. अग्निः Sy., Dur.

६. प्रादुर्भवन् प्रवर्धमानः Sy. कथं पुनरपहन्ति ? ... जायमान इवोद्यन् Dur. जन्माश्रो- दयोऽभिप्रेतः SKN.

७. It seems to be the explanation of राजा ॥ राजेति चादित्यार्थं उच्यते । सर्व- भूतानां राजाऽऽदित्यः । दीप्तत्वात् सर्वेषां ज्योतिषामधिपत्वाच्च । उद्यन्निवादित्य इत्यर्थः SKN.

८. आनित्य सर्वे ये ज्योतिषि P. ज्योतिषि D. तेजसा Sy. स्वेन ज्योतिषा SKN.

९. विशाययति P. अवतिरतिर्वधकर्मा । अवतिरति Sy. यथा ह्युद्यन्नादित्यस्तमांस्यपहन्ति दिवा, एवमग्निरपि रात्रावपहन्तीत्यग्निरादित्येन तम- उपघातं प्रत्युपमीयते Dur. अवतिरतिर्वध- कर्मा । अपहन्ति, अपनयति स्वेन ज्यो- तिषा तमांसि दिवा, एवमग्नी रात्रावपहन्ति SKN.

१०. अहः कस्मात् ? उपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि । तस्यैव निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि । ... अहश्च कृष्णं रात्रिः । शुक्लं चाहरर्जु- नम् । विवर्तते रजसी वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । वैश्वानरो जायमान इव । उद्य- न्नादित्यः । सर्वेषां ज्योतिषां राजा । अवाह- अग्निज्योतिषा तमांसि N.2.21., SKN. II.102.

नाहं तन्तुं न वि जानाम्योतुं न यं वयन्ति समरेऽतमानाः ।

कस्य स्वित्पुत्र इह वक्त्वानि परो वंदात्यवरेण पित्रा ॥ २ ॥

नाहं तन्तुम् । वैश्वानरस्य रश्मिभिरिदं भूतजातं प्रोतम्, तत्रेदमाह—न । अहम् । पटस्य दीर्घ-
तन्तुम् । जानामि । न । तिर्यक् तन्तुम् । न । यं तन्तुम् । वयन्ति । तन्तुवायसङ्घं प्रति । गच्छन्तः^{११} । कस्य ।
वा^{१२} । पुत्रः^{१३} । इह^{१४} । वक्त्वानि^{१५} वाक्यानि । परस्मिन् स्थाने स्थितः^{१६} । अपरस्मिन् स्थाने स्थितेन^{१७} । पित्रा^{१८} ।
वदति^{१९} ।

१. ०हस्त० D.
२. ०दिमरि० D.
३. वैश्वानरस्य महत्त्वमाख्यास्यध्विस्तदर्थं यज्ञं वस्त्रात्मकतया रूपयन् तस्य दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीति यज्ञवादिनो मन्यन्ते Sy.
४. प्रोतन्त्रैवो नहाहं P. प्रोततन्त्रे तदा नहाहं D.
५. पटस्य P.
६. तन्तवः पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि । तानि च यज्ञात्मकस्य वस्त्रस्य गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतशस्त्राणि च, तानि Sy.
७. ०यक्षन्तुं P., D. ओतवस्तिरश्चीनानि सूत्राणि । तानि चात्र यज्ञं ध्याध्वयवाणि कर्माणि च । तान्यहं न विजानामि । अपि चैतदुभयसाध्यं तं पटं यज्ञलक्षणं न विजानामि Sy.
८. ययन्तु P. पटं यज्ञलक्षणम् Sy.
९. तन्तूनीतुंश्च सन्तन्वन्ति वस्त्ररूपेण निष्पादयन्तीत्यर्थः Sy.
१०. नुवयवाय सं P. It seems to be the explanation of समरे ॥ सङ्गमने देवयजने Sy.
११. सततं चेष्टमाना ऋत्विजः Sy.
१२. स्विदिति वितर्कः । खलु Sy.
१३. मनुष्यः Sy.
१४. अस्मिन् लोके Sy.
१५. वक्त्वानि तानीमानि Sy.
१६. परस्तादमुष्मिन् लोके वर्तमानो यः सूर्यस्तस्य Sy.

१७. स्थितो न P. अवस्तादस्मिन् लोके वर्तमानेन Sy.
१८. चित्रं P. चित्रा D. वैश्वानराग्नितानुशिष्टः सन् Sy.
१९. वदेत् । न कश्चिदपि प्रवदितुं शक्नोतीत्यर्थः । एतच्च सम्प्रदायविद्विषक्तम्—, वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्तादिवि यः स्थितः । छन्दांस्यध्वरवस्त्रस्य स्तुतशस्त्राणि तन्तवः ॥ यज्ञं वि चेष्टाश्चोतुः स्यादस्त्रं वातव्यमध्वरः । परः परः स्थितः सूर्यः पिताग्निः पार्थिवो मतः ॥ इति ॥

रूपकतया जगत्सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादय-
तीत्यात्मविदो मन्यन्ते । तन्तुं तन्तुन् तन्तु-
स्थानानि सूक्ष्माणि विषयादीन्यपञ्चीकृतानि
भूतानि न विजानामि । ओतुमोतून् पञ्ची-
कृतानि स्थूलान्योतुस्थानीयान्यपि विषयादीनि
न विजानामि । न च तत्कार्यं पटस्थानीयं
प्रपञ्चं विजानामि यं प्रपञ्चं समरे तन्तूना-
मोतूनां च सङ्गमनेऽतमाना सततं चेष्टमानाः
संसारिणो वयन्ति उत्पादयन्ति । तेषां भोगा-
र्थमोश्वरः सुजतीति कर्तृत्वमुपचर्यते । इहा-
स्मिन् विषये परः परस्ताद्बृद्धेरविषये वर्त-
मानानि वक्त्वानि वक्त्वानि इमान्यवरेणा-
र्वाचीनेन सृष्टद्युत्तरकालमुत्पन्नेन पित्रा स्वजन-
केनानुशिष्टः सन् कस्य खलु पुत्रो वदति
वदेत् । स्वोत्पत्तेः प्राचीनं वृत्तान्तमजानानः
कश्चिदपि न वदेदित्यर्थः Sy.

२०. VM. ignores वि ।

स इत्तन्तुं स वि जानात्योतुं स वक्त्वान्युतथा वदति ।

य ई चिकेतदमृतस्य गोपा अवश्वरन्परो अन्येन पश्यन् ॥ ३ ॥

स इत् । सः । एव वैश्वानरः । तन्तुम् । विजानाति । ओतुं च । स एव । वाक्यानि । ऋतो । वदति पर्जन्यो भूत्वाऽन्तरिक्षे शब्दं कुर्वन् । यो वैश्वानरः । एतं तन्तुमोतुं च । वेता । अमृतस्य । गोपायिता । पृथिव्याम् । वर्तमानः । परो भूत्वा । अन्येनादित्यरूपेण । सर्वं जगत् पश्यन् वैश्वानरोऽह्मचादित्यो भूत्वा जगत् पश्यतीति तं तस्य पुत्रमाह तथा स एव पर्जन्यो भूत्वा । वर्षतीति ।

अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।

अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वाः । वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयं होता । अयम् । होता । प्रथमः । पश्यते । इमम् । इदम् । ज्योतिः । अमृतम् ।

१. यद्यप्युक्तेन प्रकारेण दुर्ज्ञानानि तथाप्येतानि वैश्वानरोऽग्निर्जानाति वदति चेत्पनया प्रतिपादयति Sy.

२. वैश्वानरोऽग्निः Sy.

३. तन्तुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतशस्त्राणि Sy.

४. ओतुस्थानीयानि यजूंष्याध्वर्यवाणि च कर्माणि विजानाति Sy.

५. वक्त्वान्ये च तानि Sy.

६. काले काले तत्तदनुष्ठानसमये Sy.

७. वदेत् Sy.

८. योऽयं वैश्वानरः Sy.

९. ईम् इमानि परिदृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि Sy.

१०. वेता P. जानाति स एवेति पूर्वत्र सम्बन्धः Sy.

११. उवकस्य Sy.

१२. रक्षिता Sy.

१३. अवस्ताब् भूलोके Sy.

१४. ०न D. पार्थिवान्गिरूपेण सञ्चरन् Sy.

१५. परस्ताद्विचि Sy.

१६. सूर्यात्मना Sy.

१७. सर्वं जगत् प्रकाशयन् यदा स इत् स एव तन्तुं तन्तुस्थानीयानि सूक्ष्मभूतानि

विजानाति नान्यः कश्चित् । तथीतुमोतुस्थानीयानि स्थूलभूतानि स एव विजानाति । स एव वक्त्वानि वक्त्वान्युपदेष्टव्यानि इमान्युतथा काले काले यदा यदा विद्यासम्प्रदायोच्छेदस्तदा तदा वदति वदेत् । कोऽसौ यो विजानीयाद्देवचेत्यत आह, यो वैश्वानरो विश्वनरात्मकः परमात्मानुत्स्यामृतत्वस्य विमोक्षणस्य गोपा रक्षितावोऽवस्तात्संसारदशायां चरन्, अन्तःकरणोपेतो जीवात्मभावेन सञ्चरन् परः परस्ताद्विद्यायाः ऊर्ध्वं वर्तमानेनान्येनोक्तविलक्षणेन निरुपाधिकेन सच्चिदादिलक्षणेन रूपेण पश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन् ईमिमानि चिकेतुं जानाति । तथा च परमात्मानं प्रकृत्य श्रूयते । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (Sve.U.6.14.) इति Sy.

१८. P. reads तत्रस्य for तं तस्य ।

१९. वैश्वानरोऽग्निः Sy.

२०. होता । मानुषो हि होता द्वितीयः Sy.

२१. आद्यः Sy.

२२. हे मनुष्याः ! तमिमं भजतेत्यर्थः Sy.

२३. वैश्वानराख्यम् Sy.

२४. जाठररूपेण वर्तत इत्यर्थः Sy.

२५. मरणरहितम् Sy.

मरणधर्मिषु । अयम् । सः । जायते । मेधीभूतः । सर्वतः । निवर्णः । अमरणधर्मा । शरीरेण ।
वर्धमानः ।

ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृश्ये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः ।

विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ॥ ५ ॥

[ध्रुवम्] ध्रुवम् । ज्योतिर्वैश्वानराख्यम् । स्थापितम् । दर्शनाय । कमिति पूरणम् । मनसोऽपि ।
वेगवत्तरम् । जङ्गमेषु । अन्तः । विश्वे । देवाः । समनसः । सप्रजाः । एकं वैश्वानरम् । कर्तारम् । अभि
विविधं गच्छन्ति । कल्याणम् ।

१. मरणस्वभावेषु शरीरेषु Sy.

२. अपि च सोऽयमग्निः Sy.

३. निश्चलः Sy.

४. समन्तात् Sy.

५. ०तो धिष० P.

सर्वव्यापी Sy.

६. ०धर्मं P. अत एव मरणरहितोऽपि Sy.

७. शरीरेण सम्बन्धात् Sy.

८. जायते वर्धमानश्च भवतीत्युपचर्यते Sy.

९. The *pratika* is supplied by the Editor.

१०. निश्चलम् Sy.

११. प्रजापतिना स्थापितम् Sy.

१२. दर्शनायम् Sy.

१३. मनसस्तस्मादपि Sy.

१४. अतिशयेन वेगवत् Sy.

१५. गच्छन्तु जङ्गमेषु प्राणिषु Sy.

१६. मध्ये Sy.

१७. सर्वे Sy.

१८. समानमनस्काः Sy.

१९. वद्वे देवस्समानं सस्त ए प्रजा P. स एप्रजाः

D. समानप्रजाश्च सन्तः Sy.

२०. मुख्यं गन्तारं वा Sy.

२१. कर्मणां कर्तारम् Sy.

२२. ०ति P. ०णः P. आभिमुख्येन विविधं प्राप्नु-
वन्ति । सेवन्त इत्यर्थः । यद्वा पतयत्सु गच्छ-
न्तु प्राणिष्वन्तर्मध्ये हृदये मनो जविष्ठं मनसो-
ऽप्यतिशयेन वेगयुक्तं ध्रुवं निश्चलं निर्विकल्प-
कम् । तथा च वाजसनेयकम् । 'अनेजदेकं
मनसो जवीयः' (YV. 40.4.) इति ।
ज्योतिर्ब्रह्म चेतन्यं निहितम् । न केनचित्
स्थापितम् । 'यो वेद निहितं गुहायां परमे
व्योमन्' (TĀ.8.1.) इति हि श्रूयते ।
किमर्थम् ? दृश्ये दर्शनायम् । ज्ञानेन हि सर्वं
जानन्ति । अपि च दीव्यन्तीति देवा इन्द्रि-
याणि । विश्वे सर्वे देवाः सर्वाणीन्द्रियाणि
चक्षुराद्याः समनसो मनसा सह वर्तमानाः
सकेताः सतेजस्काः सन्त एकमद्वितीयं क्रतुं
सृष्ट्यादीनां कर्मणां कर्तारं विश्वनरात्मकं
परमात्मानमभिलक्ष्य साधु सम्यक् वियन्ति ।
विविधं गच्छन्ति । देवा एव वेममभि वियन्ति ।
आभिमुख्येन विविधमुपयन्ति । उपासत इत्य-
र्थः । तथा च श्रूयते 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योति-
रायुहोपासतेऽमृतम्' (SB. 14. 7. 2. 20.
p. 1090) इति Sy.

२३. सम्यक् Sy.

वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीर्यं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।

वि मे मनश्चरति दूरआधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥ ६ ॥

वि मे कर्णा । विपततः । मम । कर्णा श्रोतव्यं प्रति वैश्वानरेणाधिष्ठितस्य । विपतति । चक्षुश्च । तथेदम् । ज्योतिश्च । हृदये । आहितं परबुद्ध्याख्यम् । तथा मनश्च । विचरति । यन् मनः । दूरे आधीयते तस्मिन्नाश्चर्ये । किम् । स्विद्वहम् । वक्ष्यामि । किम् । वा । मनिष्ये बोधनकर्मा मनिः ।

विश्वे देवा अतमस्यन्मियानास्त्वामग्ने तमसि तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरोऽवतुतये नोऽमर्त्योऽवतुतये नः ॥ ७ ॥

विश्वे देवाः । विश्वे । देवाः । अतमस्यन् । विभ्यतः । त्वाम् । अग्ने ! तमस्युदकस्यान्तरपक्रम्य । तस्थिवांसम् । स वैश्वानरः । गच्छतु । रक्षणाय । अस्मान् । मरणवर्जितः ।

१. वितपेततः P.

२. वैश्वानरं श्रोतुकामस्य मम Sy.

३. ०णधितिधितस्य P., D.

४. विविधं गच्छतः । श्रोतव्यानां तदीयगुणानां बहुत्वात् Sy.

५. ०अ० D. तथा वैश्वानरं दिवक्षमाणस्य मम चक्षुरिन्द्रियं विविधं गच्छति द्रष्टव्यानां तदीयरूपाणां बहुत्वात् Sy.

६. प्रकाशकम् Sy.

७. हृदयपुण्डरीके Sy.

८. निहितं यद्वुद्ध्याख्यं तत्त्वमिदमपि विपतयति । विविधं गच्छति वैश्वानरात्मानं ज्ञातुम् Sy.

९. विविधं प्रवर्तते Sy.

१०. दूरे विप्रकृष्टे विषये आधीराध्यानं यस्य तादृशम् । दान्दसो तिङ्गन्त्ययः Sy.

११. आनीय० P.

१२. एवमहमहमिकया सर्वेष्विन्द्रियेषु प्रवर्तते किं स्विद्वहं वैश्वानरस्य रूपमिति Sy.

१३. कक्ष्या० P.

१४. Omitted by P.

१५. सलु Sy.

१६. निष्येव P. ०ष्येव D. मनसा प्रपत्स्ये । वैश्वानरस्य गुणानामनन्तत्वान्मन्दप्रज्ञेन मया ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः Sy.

१७. VM. ignores वि । मे and नू ॥ मे मदीयम् Sy.

१८. हे वैश्वानर ! Sy.

१९. सर्वे Sy.

२०. अतमस्य P. नमस्कृवंति Sy.

२१. कुतो हेतोः ? अन्धकाराद्धीताः Sy.

२२. अन्धकारे Sy.

२३. स्थितवन्तम् Sy.

२४. Omitted by P.

२५. अग्निः Sy.

२६. रक्षतु Sy.

२७. ऊत्पा रक्षणेन Sy.

२८. ०णायां P. ०णायान् D.

२९. तादृशो मरणरहितः Sy.

३०. VM. explains अवतु । ऊतये and नः once only.

VI.10.

पुरो वो मन्द्रं दिव्यं सुवृत्तिं प्रयति यज्ञे अग्निमध्वरे दधिध्वम् ।

पुर उक्थेभिः स हि नो विभावां स्वध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

पुरो वः । पुरः । दधिध्वम् । यूयम् । मदधितारम् । दिवि भवम् । सुष्टुतिम् । वर्तमाने । यज्ञे ।

अग्निम् । अहिंसिते । अग्रतः । अस्मान् । अग्निः । दीप्तिमान् । सुयज्ञान् । करोति । सञ्जातप्रज्ञः ।

तमु द्युमः पुर्वशीक होतुरग्रे अग्निमिर्ननुष इधानः ।

स्तोमं यमस्मै ममतेव शूषं घृतं न शुचिं मतयः पवन्ते ॥ २ ॥

तमु । तं स्तोमं शृणु । दीप्तिमन् ! बहुज्वालीनीक ! होतः ! अग्ने ! अन्यैरग्निभिः सह । मनुष्य-

स्याथम् । दीप्यमानः । स्तोमम् । यम् । अस्मै तुभ्यम् । दीर्घतमसो माता ममतेव । सुखकरम् । घृतम् । न ।

शुद्धम् । स्तोतारः । प्रेरयन्ति ।

१. 'पुरो वः' इति सप्तचं वशमं सूक्तं भरद्वाजस्याथ-
माणेयम् । सप्तमी विशिका द्विपदा विराट्
शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् 'पुरो
वा द्विपदान्तम्' (KSA. 29.10.p.22.)
इति । प्रातरनुवाके आग्नेये ऋती त्रैष्टुभे छन्द-
सौदमादीनि चत्वारि सूक्तानि । सूत्रितञ्च—
'पुरो वा मन्द्रमिति चत्वारि तं सुप्रतीकमिति
षट्' (ĀSS.4.13.) इति Sy.

२. हे ऋत्विग्यजमानाः ! Sy.

३. पुरस्तात् Sy.

४. आहवनीयरूपेण धारयत । यद्वा पुरोधसं कुरुत
Sy.

५. मोदनं स्तुत्यं वा Sy.

६. सुष्टु दोषैर्वर्जितं सुखेनावर्जनीयं वा Sy.

७. प्रगच्छति प्रवर्तमाने Sy.

८. अस्मिन् यज्ञे Sy.

९. एवङ्गुणमग्निम् Sy.

१०. अग्निंसिते P., D. रक्षःप्रभृतिभिराहिंस्ये हिंसा-
प्रत्यवाययरहिते वा Sy.

११. विशेषेण दीप्यमानः Sy.

१२. शोभनयागान् Sy.

१३. करोति । तस्मात् पुरो दधिध्वमित्यन्वयः Sy.

१४. जातानां वेदिता Sy.

१५. VM. ignores उक्थेभिः and हि ॥
उक्थेभिः स्तुतशस्त्रं च पुरो दधिध्वम् । हि
यस्मात् Sy.

१६. तं स्तोमं शृण्विति शेषः Sy.

१७. हे दीप्तिमन् ! Sy.

१८. ज्वालीक P. बहुज्ञानिक D. बहुज्वाल ! Sy.

१९. देवानामाह्वातः ! Sy.

२०. तवावयवभूतैरन्यैरग्निभिः सार्द्धम् Sy.

२१. स्तोतुः Sy.

२२. ०ना P. समिध्यमानो दीप्तः सन् Sy.

२३. स्तोत्रम् Sy.

२४. अग्नये Sy.

२५. ममता नाम बहुवादिनी दीर्घतमसो माता,
सेव Sy.

२६. ०त P., D. पवित्राभ्यामुत्पूतं घृतम् Sy.

२७. इव Sy.

२८. मन्तारः स्तोतारः Sy.

२९. पुनरिति संस्कुर्वन्ति । दोषवर्जितमुच्चारयन्ती-
त्यर्थः । तं स्तोममित्यन्वयः Sy.

३०. VM. ignores उ ॥ उ इति पादपूरणम्
Sy.

पीपाय स श्रवसा मर्त्येषु यो अग्रये ददाश विप्रं उक्थैः ।

चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचित्रजस्य साता गोमतो दधाति ॥ ३ ॥

पीपाय^१ । वर्धते । सः^२ । अग्नेन । मनुष्येषु^३ । यः^४ । अग्रये । हविः^५ प्रयच्छति । मेधावी । उक्थैः^६ सह । चित्रैः^७ । तम्^८ । रक्षणैः^९ । चित्रदीप्तिः^{१०} । गोमतः^{११} । व्रजस्य^{१२} । लाभे^{१३} । स्थापयति^{१४} ।

आ यः पप्रौ जायमान उर्वी दूरेदशा भासा कृष्णाध्वा ।

अथ बहु चित्तम उर्म्यायास्तिरः शोचिषा ददशे पावकः ॥ ४ ॥

आ यः पप्रौ^{१५} । आपूरयति । यः^{१६} । जायमानः^{१७} । आवापृथिव्या^{१८} । दूरे दृश्यमानया । भासा^{१९} । कृष्ण-
वर्त्मा । अथ^{२०} । बहु । चित्^{२१} । तमः^{२२} । रात्रेः^{२३} । तिरस्कृत्य^{२४} । शोचिषा^{२५} । दृश्यते । पावकः ।

नू नश्चित्रं पुरुवाजाभिरूती अग्रे रुयि मधवद्भयश्च धेहि ।

ये राधंसा श्रवसा चात्यन्यान्सुवीर्येभिश्चाभि सन्ति जनान् ॥ ५ ॥

नू नश्चित्रम्^{२६} । क्षिप्रम्^{२७} । अस्मभ्यम्^{२८} । हविः^{२९} । चित्रम्^{३०} । बह्व्रैः^{३१} । रक्षणैः^{३२} सह । अग्ने ! धनम्^{३३} ।
प्रयच्छ^{३४} । ये । धनेन । अग्नेन । च^{३५} । अति^{३६} । अन्यान्^{३७} । अभिभवन्ति^{३८} । जनान्^{३९} । सुवीर्यैः^{४०} । चाभिभवन्ति^{४१} ।

१. पीपाय P. वीपायः D.
२. यजमानः Sy.
३. मनुष्येषु मध्ये Sy.
४. हवीषि प्रयच्छति Sy.
५. मेधास्तुक्थैः P. स्तुतिभिः साधम् Sy.
६. आश्चर्यभूताभिः Sy.
७. यजमानम् Sy.
८. P., D. read तनुः अणैः for तम् । रक्षणैः ॥
रक्षाभिः Sy.
९. ०प्त P. ०प्तैः D. विचित्रदीप्तिरग्निः Sy.
१०. गोभिर्पुक्तस्य Sy.
११. प्रज्ञस्य P., D. गोष्ठस्य Sy.
१२. सातौ सम्भजने Sy.
१३. धारयति Sy.
१४. पप्रौ P. १५. अग्निः Sy.
१६. प्रादुर्भवन् Sy.
१७. विस्तीर्णे आवापृथिव्या Sy.
१८. वीप्सा Sy.
१९. अनन्तरम् Sy.

२०. अपि Sy.
२१. P. reads बलितमः and D. reads ब
पितमः for बहु । चित् । तमः ॥ अन्व-
कारम् Sy.
२२. रात्रः P. रात्रेः सम्बन्धि Sy. उर्म्येति रात्रि-
नाम् Ngh. 1.7.
२३. तिरस्कृत्वम् Sy.
२४. शोषय P., D.
२५. ०श्चितं D. २६. हे अग्ने ! Sy.
२७. चायनीयम् Sy.
२८. बह्व्रानैः P., D.
२९. धेहि Sy.
३०. चशब्दो वक्ष्यमाणेन समुच्चयार्थः Sy.
३१. Omitted by P. अतिशयेन Sy.
३२. अतिभ० P., D.
३३. जनात् P. मनुष्यान् Sy.
३४. शोभनैर्वीर्यैश्च Sy.
३५. चाभव० P., D. तादृशान् पुत्रांश्चास्मभ्यं
देहीत्यर्थः Sy.

तेभ्योऽस्मभ्यम्, इति ।

इमं यज्ञं चनो धा अग्न उशन्यं तं आसीनो जुहुते हविष्मान् ।

भरद्वाजेषु दधिषे सुवृक्तिमवीर्वाजस्य गध्यस्य सातौ ॥ ६ ॥

इमं यज्ञम् । इमम् । यज्ञम् । चनश्च । धारय । अग्ने ! कामयमानः । यं सोमार्थं यज्ञम् । तुभ्यम् ।
आसीनो होता । प्रयच्छति । हविष्मान् । भरद्वाजेषु । धारयति । स्तुतिम् । रक्षिता । अग्नस्य । त्वयि
क्षेप्तव्यस्य । भजने । गधिमिंश्रीभावकर्मा ।

वि द्वेषांसीनुहि वधयेलां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ७ ॥

वि द्वेषांसि । शत्रून् । विगमय । वधय । अग्नमस्माकम् । मदेमहि । शतसंवत्सराः । सुपुत्राः ।

VI.11.

यजस्व होतरिषितो यजीयानग्ने बाधो मरुतां न प्रयुक्ति ।

आ नो मित्रावरुणा नासत्या द्यावा होत्राय पृथिवी ववृत्याः ॥ १ ॥

यजस्व । यजस्व । होतः ! प्रेषितः । यष्टृतरस्तत्र त्वम् । यथा । मरुताम् ।

१. ०भ्य P., D. २. VM. ignores

मघवद्भूयः ॥ हविलक्षणघनयुक्तेभ्यः Sy.

३. हे अग्ने ! Sy. ४. पुरोवर्ति Sy.

५. यागसाधनम् Sy.

६. चगदच P., D. हविलक्षणमग्नम् Sy.

७. वेहि । स्वात्मनि धारय Sy.

८. अग्ने म P., D. ९. कामयमानस्त्वम् Sy.

१०. पुरोडाशादिकम् Sy.

११. तुभ्यं त्वदधम् Sy. १२. उपविशन् Sy.

१३. जुहोति तमिममित्यन्वयः Sy.

१४. हविर्युक्तो यजमानः Sy.

१५. अपि च भरद्वाजेषु दधिषु Sy.

१६. धारय Sy.

१७. स्तुति P. सुष्टु दोषवर्जितां स्तुतिम् Sy.

१८. अवीः । तानृषीनृक्ष च Sy.

१९. ०प्तस्य P. मिश्रणीयस्य प्राप्यस्य Sy. गध्य-
तिमिंश्रीभावकर्मा N. ५.15.

२०. सम्भजने निमित्तभूते Sy.

२१. गतिमिं P. The passage गधिमिंश्रीभाव-
कर्मा should immediately follow
त्वयि क्षेप्तव्यस्य and precede भजने ।

२२. हे अग्ने ! Sy. २३. डेष्टुन् Sy.

२४. विविधं गमय Sy.

२५. अग्नं चास्मदीयम् Sy.

२६. मेवे P. मोदेम तृप्ता भूयास्म Sy.

२७. शतं हेमन्तान् संवत्सरान् Sy.

२८. शोभनवीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः सन्तः Sy.

२९. 'यजस्व होतः' इति षड्चमेकादशं सूक्तं भर-
द्वाजस्यार्थं ऋष्टुभमाण्येयम् । अनुकम्यते च
'यजस्व षट्' (KSA.29.11.p.22.) इति ।
प्रातरनुवाकादिबनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy.

३०. Omitted by P., D. ३१. ०ता D.

३२. प्रो D. अस्माभिः प्रार्थितः सन् Sy.

३३. यष्टृतमस्त्वम् Sy.

३४. नेति सम्प्रत्यये cf N.7.31. सम्प्रति Sy.

३५. देवानाम् Sy.

शर्धः । प्रयुज्यमानं प्रादुर्भवन् । यथा देवानां वर्तयति तद्वदावर्तय । अस्माकम् । मित्रावरुणौ । अश्विनौ ।
द्यावापृथिव्यौ च यथा तान् यजस्वेति ।

त्वं होता मन्द्रतमो नो अध्रुगन्तर्देवो विदथा मर्त्येषु ।

पावकया जुह्वाः वह्निरासाग्ने यजस्व तन्वं ! तव स्वाम् ॥ २ ॥

त्वं होता । त्वम् । होता । मादमित्तमः । अस्माकम् । अद्रोग्धा । मनुष्येषु । अन्तः । यज्ञे ।
देवो वर्तसे । स शोधयिष्या । ज्वालाया । आस्यभूतया । वह्निस्त्वम् । अग्ने ! तव । स्वभूताम् । तन्वम् ।
यजस्व ।

धन्या चिद्धि त्वे धिषणा वष्टि प्र देवाञ्जन्म गृणते यजध्वै ।

वेपिष्ठो अङ्गिरसां यद्ध विप्रो मधुच्छन्दो भनन्ति रेभ इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या चिद्धि । धननिमित्तो । स्तुतिः । त्वाम् । कामयते । तथा सति प्रगच्छ । देवान् । जन्मनि

<p>१. शत्रूणां वाचकं गणं यजस्व । यद्वैतद्वाक्यद्वयम् ।
हे होतरणे ! यजस्व देवानित्येकं वाक्यम् ।
प्रयुज्यत इति प्रयुक्ति बलम् । मरुतां न
प्रयुक्ति मरुतां बलमिवास्मच्छत्रून् वाधः वाध-
स्वेति द्वितीयं वाक्यम् Sy.</p> <p>२. ०नः P.
प्रयुक्ती प्रयुज्यमाने यज्ञे Sy.</p> <p>३. देवानावर्त० is suggested for देवानां
वर्त० ।</p> <p>४. आबहेत्यर्थः Sy.</p> <p>५. वरुणौ P. अपि च मित्रावरुणौ अहरभिमानी
देवौ मित्रो वरुणो राज्यभिमानी तौ च
Sy.</p> <p>६. सत्यस्य नेतारी सत्यस्वभावावेव वा नासिका-
प्रभवौ वाश्विनौ Sy.</p> <p>७. दिवं च पृथिवीं च एतांश्च देवान् Sy.</p> <p>८. Omitted by P.</p> <p>९. याव D.</p> <p>१०. VM. ignores अग्ने and होत्राय ॥
होत्राय अस्मद्यज्ञाय तदर्थम् Sy.</p> <p>११. हे अग्ने ! त्वम् Sy.</p> | <p>१२. देवानामाह्वाता भवसि Sy.</p> <p>१३. स्तुत्यतमः Sy.</p> <p>१४. अद्रोग्धा, अस्मदर्थं द्रोहरहितो वा । सर्वदा
मित्रभूत इत्यर्थः Sy.</p> <p>१५. मध्ये वर्तमानः Sy.</p> <p>१६. विदधे यज्ञे Sy.</p> <p>१७. दानादिगुणयुक्तः Sy.</p> <p>१८. वर्धसे P.</p> <p>१९. हृयन्तेऽस्यामाहुतय इति जुहुर्ज्वाला । तथा
Sy.</p> <p>२०. ज्वालाचस्य० P. ज्वालास्य० D. देवानामास्य-
भूतया Sy.</p> <p>२१. वह्निस्त्वम् P., D.
हविषां बोढा Sy.</p> <p>२२. अपि च हे अग्ने ! Sy.</p> <p>२३. स्विष्टकृदाख्याम् Sy.</p> <p>२४. तनुवं P., D. तनूम् Sy.</p> <p>२५. धनमिच्छन्ती धनहेतुभूता Sy.</p> <p>२६. वा D.</p> <p>२७. प्रकर्षेण यष्टुम् Sy.</p> <p>२८. यष्टव्यानिन्द्रादीन् Sy.</p> |
|--|--|

जातस्त्वम् । स्तुवते मह्यम् । यष्टुम् । अङ्गिरसाम् । अत्यन्तं कम्पयिता । यस्मात् । खलु । विप्रो भरद्वाजः ।
मधुसदृशम् । छन्दः । उच्चारयति । स्तोता । यज्ञे ।

अदिद्युतस्त्वपाको विभावाग्ने यजस्व रोदसी उरुची ।

आयुं न यं नमसा रातहंव्या अञ्जन्ति सुप्रयसं पञ्च जनाः ॥ ४ ॥

अदिद्युत्^{११} । द्योतते^{१२} । मुष्टु^{१३} । अपक्तव्यप्रज्ञः^{१४} । दीप्तिमान् । प्रत्यक्षोऽग्निरथ त्वमग्ने ! यजस्व^{१५} ।
द्यावापृथिव्यौ । विस्तीर्ण^{१६} । मनुष्यम्^{१७} । इव । अग्नेन^{१८} । यं त्वाम्^{१९} । दत्तहविष्काः^{२०} । आज्येनाञ्जन्ति^{२१} । शोभ-
नान्नम्^{२२} । पञ्च । जनाः संयजस्वेति ।

वृञ्जे ह यन्नमसा बहिर्ग्रावयामि सुगधृतवती सुवृक्तिः ।

अम्यंसि सन्न सदने पृथिव्या अश्रायि युज्ञः सूर्ये न चक्षुः ॥ ५ ॥

वृञ्जे ह । स्तृणामि^{२३} । अग्नेन सह । यदा । बहिः । अग्निसमीपे । तदा हस्ताभ्यां यथा भवति^{२४} ।

१. त्वदीयं प्रादुर्भावम् Sy.
२. यजमानावेदगृभूतयजमानार्थम् Sy.
३. यष्टुतमं गिरसाम् P.
४. ऋषीणां मध्ये Sy.
५. अतिशयेन स्तुतेः प्रेरयिता Sy.
६. यस्मान् P. यदा Sy.
७. मेधावी Sy.
८. मधुमन्मदकरम् Sy.
९. ०दस उञ्छदन्तः P. स्तोत्रम् Sy.
१०. उच्चारयति । तदा धिषणा वष्टीत्यन्वयः Sy.
११. VM. ignores चित् and हि ॥ चिद्वीत्ये-
तत् पादपूरणम् Sy.
१२. अभिद्युत् तत् D.
१३. ०न्ते D. अयमग्निः मुष्टु दीप्यते Sy.
१४. वक्तव्य० P. अवक्त० D. पाकः पक्तव्यप्रज्ञो
मूर्खः, तद्विलक्षणोऽपाकः Sy.
१५. शेषः प्रत्यक्षकृतः Sy.
१६. हे अग्ने ! स त्वम् Sy.

१७. हविषा पूजय Sy.
१८. उरु विस्तीर्णमञ्चन्त्यौ विस्तृते Sy.
१९. मनुष्यमतिथिम् Sy.
२०. अग्नेन हविलक्षणोऽग्नेन Sy.
२१. ये D.
२२. दत्तहविष्काः सन्तः Sy.
२३. सिञ्जन्ति तर्पयन्ति । स त्वं यजस्वेत्यन्वयः
Sy.
२४. शोभनहविलक्षणाग्नमग्निम् Sy.
२५. मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणाः Sy.
२६. तं यजस्वेति is suggested for संयजस्वेति ।
२७. पृथञ्जे P. पृञ्जे D.
२८. तु० P. वृजिश्छेदनार्थः । छिद्यते । आह्वयत
इत्यर्थः Sy.
२९. हविषा Sy.
३०. वा P.
३१. यता is suggested for यथा ॥
३२. अयामि, नियम्यते, बहिष्यास्ताद्यते Sy.

सूक् । घृतवती । सुप्रवृत्ता । गम्यते । स्वं स्वं स्थानम् । देवैर्वेद्याम् । अथ तत्र यज्ञश्च । अतितोऽभितो भवति ।
सूर्ये । इव । तेजः । "

दशस्या नः पुर्वणीक होतर्देवेभिरग्रे अग्निभिर्निधानः ।

रायः सूनो सहसो वावसाना अतिं स्रसेम वृजनं नाहं ॥ ६ ॥

दशस्य । देहि । अस्मभ्यम् । पुर्वनीक ! होतः ! दीप्यमानैरग्न्यैः । अग्निभिस्तवानुचरैः सह ।
दीप्यमानः । घनानि । हे सहसः, सूनो ! स्वगृहे वर्तमानाः । अतितरेम । उपद्रवम् । च । आहन्तु । "

VI.12.

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषो राळग्निस्तोदस्य रोदसी यजध्वै ।

अयं स सूनुः सहसं ऋतावा दुरात्सूर्यो न शोचिषां ततान ॥ १ ॥

मध्ये होता । मध्यं । होता । गृह । यज्ञस्य । राजा । अग्निः । हविषः प्रेरयितुः । यज्ञाय ।
दीप्यमानौ शावापृथिवी तेजसा तनोति तदेवाह—अयम् । सहसः । सूनुः । यज्ञवान् । दूरे स्थितोऽपि ततः ।

१. सु P. २. घृतपूर्णा Sy.
३. सुष्टु दोषैर्वर्जिता Sy.
४. म्यसतिर्गतिकर्मा । गम्यते परिगृह्यते Sy.
५. हविरासादनार्था वेदिः Sy.
६. वद्याम् P. VM. seems to explain पृथिव्याः and सदाने together as वेद्याम् ॥ तथा भूमेः स्थाने Sy.
७. ०भतो D. यजमान आश्रितो भवति Sy.
८. आर्ये P. सर्वस्य प्रेरक आदित्ये Sy.
९. तत्र दृष्टान्तः । यथा Sy.
१०. प्रकाशकं तेजः समवति तद्वत् Sy.
११. VM. ignores ह ॥ ह खलु Sy.
१२. प्रयच्छ Sy.
१३. हे बहुज्वाल ! Sy.
१४. पर्वनीक तोतद् P., D. देवानामाह्वातरग्ने ! Sy.
१५. ०रघेः D. द्योतमानः Sy.
१६. त्वद्विभूतिभूतैः सार्धम् Sy.
१७. इध्यमानो दीप्यमानः सन् Sy.
१८. हे बलस्य पुत्राग्ने ! Sy.

१९. हविषा त्वामाच्छादयन्तो वयम् Sy.
२०. अतिगच्छेम । अतिक्रामेमेत्यर्थः Sy.
२१. उपद्रवोवम् P. शत्रुम् Sy.
२२. इव Sy. २३. पापम् Sy.
२४. VM. ignores अग्ने ।
२५. 'मध्ये होता' इति षडृचं द्वादशं सूक्तं भरद्वाज-
स्यायं त्रैष्टुभमाणेयम् । 'मध्ये' (KSA. 29.
12.p.22.) इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकादिव-
नशास्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy.
२६. Omitted by P.
२७. निषीदतीति शेषः Sy.
२८. देवानामाह्वाता Sy.
२९. गृहे मध्ये निषीदतीति शेषः Sy.
३०. ०या P.
३१. तुष्टते तपसा पीडयत इति तोदो यजमानः ।
तस्य Sy. ३२. यष्टुम् Sy.
३३. शावापृथिव्यौ Sy.
३४. तनेताति P. ३५. पुत्रः Sy.
३६. सत्यवान् यज्ञवान् वाग्निः Sy.
३७. दूरत एव Sy.

सूर्यः । इव । तेजसा । तनोति ।^१

आ यस्मिन्त्वे स्वपाके यजत्र यच्चद्राजन्तस्वर्ततेव नु द्यौः ।

त्रिषधस्थस्तुरुषो न जंहो हव्या मघानि मानुषा यजध्वै ॥ २ ॥

आ यस्मिन् । आभिमुख्येनेज्यते^१ । यस्मिन् । त्वयि । सुष्टु । अपक्तव्यप्रज्ञे । यष्टव्य ! दीप्यमानं !
यज्ञ इव । द्युलोकम्^२ । त्रिस्थानः^३ स त्वम्^४ । द्युलोकं तरतुः^५ आदित्यस्य । इव^६ । वेगः^७ । हवीषि^८ । मंहनीयानि^९ ।
मनुष्यसम्बन्धीनि । यष्टु^{१०} वेगयुक्तो भवसि ।^{११}

तेजिष्ठा यस्यारतिर्वनेराट् तोदो अध्वन्न वृधसानो अद्यौत् ।

अद्रोघो न द्रविता चेतति त्मन्नमस्योऽवृत्र ओषधीषु ॥ ३ ॥

तेजिष्ठा । अतिशयेन तेजस्विनी^१ । यस्य^२ । ज्वाला^३ । वने राजते^४ । तुष्टमानोऽवृत्रः^५ । इव । अध्वनि^६
शीघ्रं गच्छन् । वर्धमानोऽग्निः^७ । द्योतते^८ । द्रोहरहितः^९ । इव वायुः । गच्छन् । आत्मनैव^{१०} भक्ष्यम् । जानाति ।^{११}

१. आतनोति विस्तारयति । दूरदेशे वर्तमानोऽपि सूर्य इव सर्वं जगद्भासयतीत्यर्थः Sy.

२. VM. ignores सः ॥ स तादृशः Sy.

३. आयजति हवीषि जुहोति Sy.

४. अत्यन्तम् Sy.

५. अवक्त० P., D. प्राप्ते Sy.

६. हे यष्टव्य ! Sy.

७. यष्टव्य दीप्यमाना यष्टव्यन्दीप्यमाना P. यष्टव्य दीप्यमाना यष्टव्य दीप्यमान D. राजमानाग्ने ! Sy.

८. इवशब्दः पूरकः । सर्वताती सर्वस्तायमाने यज्ञे । यद्वा सर्वशब्दात्स्वाधिकं स्तातित्प्रत्ययः । सर्वः स्तोता Sy. सर्वतातेति यजनाम Ngh. 3.17.

९. ०के P. स्तोता Sy.

१०. ०न P. त्रिषु लोकेषु सह स्थितः । यद्वा गार्हपत्यादिरूपेण त्रिषावस्थितः Sy.

११. त्व P.

१२. तरिता सूर्यः । यद्वा तरतुः सूर्यस्य 'तु प्लवनतरणयोः' इत्यस्मात् क्वसी रूपं ततर्वा-
निति, तस्य यष्टव्यं रूपं ततरुष इति Sy.

१३. आदित्य व P., D.

१४. शीघ्रं गन्ता भव । जंह इति हन्तेर्गंतिकमणो रूपम् । यद्वा जंहो वेगस्तव भवत्वित्यर्थः Sy.

१५. हव्यानि हवीषि Sy.

१६. मंहनीयानि प्रशस्यानि Sy.

१७. ०ध्यास० P. मनुष्याणां सम्बन्धीनि Sy.

१८. ०ष्टु P., D. देवेभ्यो दातुम् Sy.

१९. वेग० P., D.

२०. VM. ignores नु ॥ क्षिप्रम् Sy.

२१. अतिशयेन तेजस्विनी सती Sy.

२२. अग्नेः Sy.

२३. गन्त्री ज्वाला Sy.

२४. दावरूपेणारण्ये राजमाना वर्तते Sy.

२५. तुभ्यमा० P. तोदः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः Sy.

२६. Omitted by D. स्वमार्गेऽन्तरिक्षे Sy.

२७. अग्निः is omitted by P. वर्धमानः सोऽग्निः Sy. २८. प्रकाशते Sy.

२९. अपि च अद्रोघव्यः, यद्वा प्राणरूपेण सर्वेषाम-
द्रोघा वायुः Sy.

३०. द्रविता शीघ्रगामी सन् Sy.

३१. आत्मना स्वप्रकाशेनैव Sy.

३२. जना० P., D. चेतयति । सर्वं जगत् ज्ञापयति Sy.

अमर्त्यः । ओषधीषु शुष्कानु । आवरणीयः ।

सास्माकैभिरेतरी न शूषैरग्निः एवे दम् आ जातवेदाः ।

द्रवन्तो वृन्वन् क्रत्वा नार्वांसः पितेव जारयायि यज्ञैः ॥ ४ ॥

सास्माकैभिः । सः । अग्निः । अस्मदीयैर्वचनैः । मुखकरैः । स्तूयते । यज्ञगृहे । जातवेदाः । यथा । एतुनामधेयं ऋषौ । दार्वन्नः । भजमानः । प्रजाया । इव । अश्वः । मङ्ग्यामम् । बलीवर्दः । इव । पालयिता गोपूयस्य । जातयान्येव (?) बलीवर्देनाधिष्ठिता गोवधूं गच्छन् यज्ञानुद्दिश्य शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । ह्रस्वश्छान्दसः ।

१. मरणरहितः Sy.
२. ओषः पाकः एषु धीयत इत्योषधयो वनानि । तेषु Sy.
३. ०य P. केनाप्यवारणीयश्च भवन् Sy.
४. भरद्वाजस्वार्थम् Dur. भरद्वाजस्य SKN.
५. स्तोतृभिः Sy. छान्दसमात्वम् Dur. अस्मदीयः पुत्रपौत्रादिभिर्ह्यग्निर्वा SKN.
६. मुखकरैः स्तोत्रैः Sy. मुखैः स्तोत्रैः Dur. शूषमिति मुखनाम । (Ngh. 3.6.) मुखैः मुखहेतुभिः । कैः ? सामर्थ्यात्स्तोत्रैः SKN.
७. आभिमुख्येनावस्थितैः स्तूयते Dur. व्यत्ययेनेवं कर्मणि प्रथमैकवचनस्य स्थाने उत्तमैकवचनं द्रष्टव्यम् । स्तूयते, आकारः स्तव इत्येतेन सम्बध्यते । आभिमुख्येन मर्यादया वा यथा-शास्त्रं स्तूयते SKN.
८. अस्मदीये यज्ञगृहे Sy. यज्ञगृहे यज्ञे Dur. यज्ञे तद्गृहे SKN.
९. जातधनो जातप्रज्ञो वा Sy. जातविद्यो जातधनो वा Dur., SKN.
१०. ०एतुना० P. गन्तरि याचमाने पुरुषे विद्यमानानि स्तोत्राणि यथात्यन्तं मुखकराणि तथा Sy. अतिधिरिव Dur. एताञ्च सततगामित्वादिति धरुच्यते । प्रथमार्थं चेयं सप्तमी । गतेव सततगामीवातिधिर्गृहस्थैः SKN.
११. द्रुष्टुमः । स एवाग्रं यस्य स तथोक्तः Sy. द्रुमाग्रः Dur. काष्ठान्नः काष्ठभक्ष इत्यर्थः SKN.

१२. ०न P. वनानि सम्भजन् Sy. वन्वन्निति 'वनघण सम्भक्तौ' इत्यस्य रूपम् । . . . सम्भज्यमानः SKN.
१३. क्रतुनात्मीयेन कर्मणा Sy. वननीयकर्मा वननीय-प्रज्ञानो वा Dur. क्रत्वेति कर्मनाम । (Ngh. 2.1.) कर्मणेव शीघ्रगमनलक्षणेन SKN.
१४. अश्व P., D. गन्ता च भवति Sy. अग्नर्वा-ज्जाधितः कश्चिदन्यम् Dur. अर्धव्यश्वनाम Ngh. 10.14. १५. वृषभः Sy.
१६. तत्र दृष्टान्तः । वत्सानां जनको बोहो वृषभ इव । स यथा मेषुनार्यं शीघ्रं गच्छति तद्वत् Sy. साण्ड इव Dur. उपमानानन्तरं चेदम् । उल्ल इति गोनाम (Ngh. 2.11.) यथा च गौर्वलीवर्दः SKN.
१७. गवां पिता Dur. पिता गोपालिता स्वापत्यानां पालयिता वा स्वकर्मणा स्तूयते तद्वत् SKN.
१८. यज्ञैर्यज्ञवर्द्धयन्मानेन च जारयायि । स्तूयते । जरतेः स्तुतिकर्मण एतद्रूपम् Sy. यथा साण्डः पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते । . . . एवमत्र 'जारयायि' इत्यस्य 'अजायि' इत्यर्थप्रतीतिः Dur. अजायत, जायतेऽग्निराहुवनीयात्मना SKN. १९. ०नधि० D.
२०. Omitted by P. शोब० D.
२१. एवं यज्ञेषु विहित्यमाणोऽनेकधा जायतेऽग्निः Dur. यज्ञेषु यज्ञैर्वा सह SKN. उल्ल इव गोपिताजायि यज्ञैः N.6.15., SKN. II.441.
२२. VM. ignores या ॥ आभिमुख्येन Sy.

अथं स्मास्य पनयन्ति भासो वृथा यत्तद्धंदनुयाति पृथ्वीम् ।

सुद्यो यः स्पन्द्रो विषितो धवीयानृणो न तायुरिति धन्वा राट् ॥ ५ ॥

अथ स्म । अथ । खलु । एनम् । स्तुवन्ति । दीप्यमानम् । अनायासेन । यदा । छिन्दन् । अनुयाति । भूतिम् । सद्य एव । यः । स्पन्दनशीलः । विमुक्तः । अत्यन्तं गन्ता । मनुष्यसकाशाद् गच्छन् । इव । स्तेनः । धन्व । अतिक्रम्यारण्यं प्राप्य । राजते ।

स त्वं नो अर्वन्निदाया विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।

वेषि रायो वि यांसि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

स त्वं नः । सः । त्वम् । अस्मान् । गन्तः ! निन्दिष्याः प्रजायाः परिरक्ष । विश्वेभिः । अग्ने ! अग्निभिः शाखाभूतैः । दीप्यमानः । कामयस्व च । धनानि । विजहि च । शत्रून् । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ।

१. अस्मिँल्लोके Sy.

२. स्मेति पूरकः Sy.

३. अस्याग्नेः Sy.

४. स्तोतारः स्तुवन्ति Sy.

५. दिव्यम् P.

भासो रश्मीन् Sy.

६. तक्षन् तनूकुर्वन् । धनानि सम्पद्गृह्णन् Sy.

७. अनुगच्छति तदानीं पनयन्तीत्यन्वयः Sy.

८. भूरि P. भूमिम् is suggested for भूमिम् ॥ विस्तीर्णामरण्यभुवम् Sy.

९. अत एव शीघ्रम् Sy.

१०. य D. अग्निः Sy.

११. स्पन्द० P., D.

स्पन्दनवान् Sy.

१२. प्रतिबन्धरहितः Sy.

१३. अन्ता P., D.

गन्तुतमो भवति Sy.

१४. ऋणोतिगंतिकर्मा । शीघ्रं गन्ता भवति Sy.

१५. यथा स्तेनः, तद्वत् Sy. तायुरिति स्तेननाप्त Ngh. 3.24.

१६. मरुभूमिम् । यद्वा धन्वन्त्यस्मादाप इति धन्वा-न्तरिक्षम् । अतिशयेनान्तरिक्षमाक्रम्य Sy.

१७. रज० D.

१८. तादृशः Sy.

१९. हे अर्वन् ! गन्तः ! अग्ने ! Sy.

२०. ंन्तन्निन्दिष्याः P. ंन्तन्निन्दि० D. निन्दाया एव वा पाहीति शेषः Sy.

२१. सर्वैः Sy.

२२. इध्यमानः सन् Sy.

२३. गमय । यद्वा हविलंक्षणानि धनानि वेषि काम-यसे Sy.

२४. विविधं गमयसि च Sy.

२५. दुःखकारिणीः शत्रुसेनाः Sy.

२६. मोदेम Sy.

२७. शतं संबत्सरान् Sy.

२८. वयं च सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तः Sy.

VI.13.

त्वद्विश्वा सुभग् सौमगान्यग्रे वि यन्ति वनिनो न वयाः ।

श्रुष्टी रयिर्वाजो वृत्रतूयं दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपाम् ॥ १ ॥

त्वद्विश्वा । त्वत्तः । विश्वानि । सुभग् ! सौभाग्येन । विविधं गच्छन्ति । वृक्षादिशाखाः । क्षिप्रम् । वलम् । धनं च । सङ्ग्रामे त्वत्तो भवति । तथा त्वत्प्रसादादेव दिवः । वृष्टिर्निपतति । स्तुत्यस्त्वं भवसि । अपाम् । प्रेरयिता ।

त्वं भगो न आ हि रत्नमिषे परिजमेव क्षयसि दुस्मवर्चाः ।

अग्रे मित्रो न बृहत् ऋतस्यासि क्षुत्ता वामस्य देव भूरैः ॥ २ ॥

त्वं भगो नः । त्वम् । भजनीयः । अस्माकम् । त्वत्तो हि । रत्नम् । आभिमुख्येनेष्यते । वायुरिव

१. 'त्वद्विश्वा' इति षड्चं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाज-
स्यायं षष्टुभमाणेयम् । 'त्वद्विश्वा' (KSA.
29.13.p.22.) । इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनु-
वाकाश्विनशस्त्रयोः रक्तो विनियोगः Sy.

२. विश्वा P., D. सर्वाणि Sy.

३. हे शोभनधनाग्ने ! Sy.

४. ०ग्यानि is suggested for ०ग्येन ॥
धनानि Sy.

५. विविधं निर्गच्छन्ति । हिरण्यमूलत्वात्सर्वेषां
धनानाम् । हिरण्यं चाग्नेः सकाशादुत्पन्नम् ।
'तस्य रेतः परापतत्तद्विरण्यमभवत्' (TB.
1.1.3.8.) इति श्रुतेः Sy.

६. ०खा D. वृक्षात् । इव । शाखाः is
suggested for वृक्षादिशाखाः ॥ निर्गमने
वृष्टान्तः । यथा वृक्षाच्छाखा विविधं निर्ग-
च्छन्ति तद्वत् Sy.

७. बलम् seems to be the explanation
of वाजः ॥ Sy. also explains वाजः
by बलम् ॥

८. तथा पशुसङ्घादयं त्वत्सकाशादेव श्रुष्टी व्येति

निर्गच्छति । 'पशवो वै रयिः पशूनेवावरुन्धे'
(TS.1.5.7.2) इति तैत्तिरीयकम् Sy.

६. वृत्रतूयं वृत्राणां हिंसके सङ्ग्रामे शत्रून् जेतुम् Sy.
१०. यथा P.

११. अन्तरिक्षात् Sy.

१२. या वृष्टिः सापि त्वत्त एव व्येति ।

'अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' ।
(Manu. 3. 76; Maitr U. 6.37) इति
स्मरणात् Sy.

१३. अतस्त्वमीड्यः सर्वैः स्तुत्यः सन् Sy.

१४. उदकानाम् Sy.

१५. गमयिता भवसि Sy.

१६. VM. ignores अग्ने and न ।

१७. हे अग्ने ! Sy. १८. अस्मभ्यम् Sy.

१९. हीति पूरकः Sy.

२०. रमणीयं धनम् Sy.

२१. त्वत्तोभिमुख्यानिष्येते P. ०व्येते D. आगमय ।
प्रयच्छ । 'इण् गतो' इत्यस्यैतद्रूपम् Sy.

२२. परितो गन्ता वायुरिव Sy.

त्वम् । सर्वत्र निवससि । दर्शनीयतेजाः । अग्ने ! सखा । इव । बृंहितस्य । सत्यभूतस्य । भवसि । दाता ।
धनस्य । देव ! बहो ।

स सत्पतिः शर्वसा हन्ति वृत्रमग्रे विप्रो वि पुरोर्भेति वाजम् ।

यं त्वं प्रचेत ऋतजात राया सजोषा नन्त्रापां हिनोषि ॥ ३ ॥

स सत्पतिः । सः । सत्पतिः । बलेन । हन्ति । शत्रुम् । अग्ने ! मेधावी । विविधं हरति । पणः ।
अन्नम् । पणिः पणनादयजमानः । यम् । प्रकृष्टज्ञान ! यज्ञार्थं जात ! अपाम् । नन्त्रा देवेन । सहितः ।
सङ्ग्रामे प्रेरयति । धनार्थम् ।

यस्ते सूनो सहसो गीभिर्बुधैर्यज्ञैर्मतो निशितिं वेद्यानट् ।

विश्वं स देव प्रति वारमग्रे धत्ते धान्यं पत्यते वसव्यैः ॥ ४ ॥

यस्ते । यः । तुभ्यम् । हे सहसः, सूनो ! स्तोत्रशस्त्रैः । सर्वे वेद्याम् । संस्कृतं हविः । सोमः सह ।

१. यद्वा क्षयतिरेव्यर्कमा । सर्वस्येशिषे Sy.

२. दर्शनीयवीप्तिस्त्वम् Sy.

३. मित्रः प्रमीतेस्त्रायको देव इव Sy.

४. बृंहितस्य P. पुंहि D. महतः Sy.

५. उवकस्य यज्ञस्य वा Sy.

६. क्षयतिरत्र दानकर्मा Sy.

७. वननीयस्य धनस्य च दाता भवतीत्यनुषङ्गः
Sy. *

८. हे द्योतमानग्ने ! Sy.

९. बहुलस्य Sy.

१०. सत्पतिः P.

११. पुरुषः Sy.

१२. सतां पालयिता Sy.

१३. ०ति व० D.

१४. आवरकं शत्रुम् Sy.

१५. ०वि P. स च मेधावी सन् Sy.

१६. वि भर्ति विपुज्य हरति । 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम्
Sy.

१७. वणिजः एतन्नाम्नोऽसुरस्य Sy.

१८. अन्नं बलं वा Sy.

१९. The passage पणिः पणनादयजमानः
should immediately follow पणेः
and precede अन्नम् ।

२०. पुरुषम् Sy.

२१. ऋतमिति यज्ञनाम । तदर्थं जातान्ने ! Sy.

२२. अन्नप्राप्ता P. अन्नप्राप्ता D. न पालयिता
पुत्रेण मध्यमस्थानेन वैद्युताग्निना Sy.

२३. सङ्गतस्त्वम् Sy.

२४. प्रेरयति स हन्तीत्यन्वयः Sy.

२५. वनात्वं P., D. चतुर्थ्यर्थे तृतीया Sy.

२६. तव Sy.

२७. हे बलस्य सूनो ! पुत्रान्ने ! Sy.

२८. ०त्रं श० P., D. स्तुतिभिः शस्त्रैः Sy.

२९. स D. ३०. यज्ञभूमी Sy.

३१. तैश्च्यम् Sy.

३२. यजमानसाधनैर्हविर्भिश्च Sy.

प्रापयति । सर्वविधम् । सः । देव ! पर्याप्तम् । धान्यम् । आत्मानं प्रति च । धनं । तथा वसुसमूहैः सह
च । गच्छति ।

ता नृभ्य आ सौश्रवसा सुवीराग्रैः सूनो सहसः पुण्यसे धाः ।
कृणोपि यच्छवसा भूरि पृथो वयो वृकायारये जसुरये ॥ ५ ॥

ता नृभ्यः । अन्वहितानि तानि । नृभ्यः । धनानि । सुपुत्राणि । अग्ने ! सहसः । सूनो ! पुष्टध-
र्मम् । करोषि । यस्त्वम् । बलेन । बहु । पशोः । अभिगन्ता । स्तेनाय । अभिगन्त्रे । उपक्षपित्रे जयाय ।

वद्वा सूनो सहसो नो विहाया अग्रैः तोकं तनयं वाजि नो दाः ।
विश्वाभिर्गीभिर्भिः पूतिमंश्यां मदम श्रुतहिंमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

वद्वा सूनो । वदिता । सहसः । सूनो ! महान् । अस्माकम् । अग्ने ! पुत्रम् । तत्पुत्रं च । अन्नवत् ।
अस्माकम् । धारय । सर्वाभिः । स्तुतिभिः । पूति पूरणम् । अभिप्राप्नुयाम् ।

१. सर्वम् Sy.
२. मर्तः Sy.
३. हे द्योतमानाग्ने ! Sy.
४. ०प्त P., D.
५. धन्यमात्मी च P. ०मात्मी D.
६. प्रतिधारयति Sy.
७. वसुभिश्च Sy.
८. स P. ६. सङ्गच्छते Sy.
१०. VM. ignores मर्तः । वा and अग्ने ॥
मनुष्यो यजमानः । वाशब्दश्चायं । हे अग्ने !
Sy.
११. शत्रुजनेभ्यः । यद्वा नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्य
ग्राहृत्य Sy.
१२. सुश्रवांसि शोभनान्यग्रानि Sy.
१३. शोभनैः पुत्रैरुपेतानि Sy.
१४. हे सहसः सूनो ! पुत्राग्ने ! Sy.
१५. पोषार्थम् Sy.
१६. करोषि । तदन्नमाहृत्य प्रयच्छेत्स्यर्थः Sy.
१७. बाले P. बाले D.
बलेन युक्तस्त्वम् Sy.
१८. बहुलम् Sy.
१९. पशोः सम्बन्धि दध्यादिलक्षणं यत् Sy.

२०. ०न्तु P., D. दध्यादिलक्षणं यद् अन्नम् Sy.
२१. अवात्रे Sy.
२२. शत्रवे Sy.
२३. उपक्षपयित्रे Sy.
२४. जनाय is suggested for जयाय ।
२५. अस्मानु धेहि । आभिमुख्येन प्रयच्छ । अस्मभ्य-
माधेहि Sy.
आनिहितानि is suggested for अन्व-
हितानि ।
२६. पद्य P. वद्य D.
२७. स्तोतो P.
२८. विता P.
वदिता हितोपदेष्टा भव Sy.
२९. महान्नामैतत् Ngh. ३.३.
३०. अस्मोदकम् P.
३१. अग्निं च पुत्रम् Sy.
३२. अन्नयुक्तम् Sy.
३३. अस्मभ्यम् Sy.
३४. देहि Sy.
३५. गीभिः त्वद्विषयाभिः Sy.
३६. कामानां पूतिम् Sy.
३७. अहं स्तोता अभिप्राप्नुयाम् । अन्नयुक्तम् Sy.

VI.14.

अग्ना यो मर्त्यो दुवो धियो जुजोषं धीतिभिः ।

भसन्नु ष प्र पूव्य इषं वुरीतावसे ॥ १ ॥

अग्ना यः । अग्नी । यः । मनुष्यः । परिचर्याम् । कर्म च । सेवते । प्रजाभिः । प्रदीप्यते । शीघ्रम् ।

मः । मुख्यः । अन्नं च । वृणीते । रक्षणाय पुत्रादीनाम् ।

अग्निरिद्धि प्रचेता अग्निर्वेधस्तम् ऋषिः ।

अग्निं होतारमीळते यज्ञेषु मनुषो विशः ॥ २ ॥

अग्निरित् । मनुषः । विश ऋत्विजः । स्पष्टं शिष्टम् ।

१. 'अग्ना यः' इति षड्चं चतुर्विंशं सूक्तं भरद्वाज-
स्वार्धमाग्नेयम् । षष्ठी शक्यरी, शिष्टाः षड्चा-
नुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् 'अग्ना य आनु-
ष्टुभं शक्ययन्तम्' (KSA. 29.14.p.22.)
इति । प्रातरनुवाक आग्नेये कृतावाश्विनशस्त्रे
चेदं सक्तम् । सूत्रितञ्च—'अग्ना यो होता-
जनिष्ट' (ĀSS. 4.13.) इति । अग्नेश्च-
तुर्वीराण्ये चतुरात्रेऽह्नीने तृतीयेऽह्नीदं सूक्त-
माज्यशस्त्रम् । सूत्रितञ्च—'अग्ना यो मर्त्यो
दुव इति तृतीये' (ĀSS. 10. 2.)
Sy.

२. अग्नी अग्निविषयम् Sy.

३. ०ष्य D.

४. परिचरणम् Sy.

५. कर्म च यज्ञादिलक्षणम् Sy.

६. सेवते । आचरति Sy.

७. स्तुतिभिः सार्धम् Sy.

८. प्रकाशते प्रकृष्टप्रकाशवान् भवेत् Sy.

९. क्षिप्रम् Sy.

१०. मर्त्यः Sy.

११. पूर्वेषां मुख्यः सन् Sy.

१२. वृणीत । सम्भजेत । शत्रुसकाशाल्लभेतेत्यर्थः
Sy.

१३. पुत्रादीनां रक्षणार्थम् Sy.

१४. VM. ignores प्र ।

१५. मनुष्यस्य यज्ञमानस्य Sy.

१६. प्रजा ऋत्विग्लक्षणाः Sy.

१७. By शिष्टम् VM. means अग्निः । इत् ।

हि । प्रचेताः । अग्निः । वेधस्तमः । ऋषिः ।

अग्निम् । होतारम् । ईळते and यज्ञेषु ॥

अग्निरेव प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवान् नान्यः कश्चि-

त् । हि यस्मादेवं तस्माद्वेधस्तमो विधातुतमो-

ऽतिशयेन हविर्वह्नादीनां कर्ता ऋषिः सर्वस्य

द्रष्टा च भवति । . . . होतारं देवानामा-

ह्वतारं तादृशमग्निं यज्ञेषु यागेऽवीळते स्तुवन्ति

Sy.

नाना ह्यग्नेऽवसे स्पर्धन्ते रायो अर्यः ।

तूर्वन्तो दस्युमायवो व्रतैः सीचन्तो अव्रतम् ॥ ३ ॥

नाना^१ हि । नाना^१ । हि । अग्ने ! रक्षणाय । स्पर्धन्ते^२ । त्वया दत्ता रायोः । अभिगन्तारः^३ । स्तोतृषु^४
तथा त्वया हिंसन्तः । शत्रुम्^५ । मनुष्याः^६ । कर्मभिः^७ । सहमाना भवन्ति । अयजमानम्^८ ।

अग्निरप्सामृतीषहं वीरं ददाति सत्पतिम् ।

यस्य व्रसन्ति शर्वसः संचक्षि शत्रवो भिया ॥ ४ ॥

अग्निः^९ । अग्निः^{१०} । कर्मणः सम्भक्तारम्^{११} । हिंसायाः सोढारम्^{१२} । पुत्रम्^{१३} । ददाति । सतां पतिम्^{१४} ।
यस्य पुत्रस्य^{१५} । बलात्^{१६} । व्रसन्ति^{१७} । सन्दर्शने^{१८} । शत्रवः^{१९} । भयान्^{२०} ।

अग्निहिं विब्रना निदो देवो मर्तिमुरुष्यति ।

सद्वावा यस्यावृतो रयिर्वाजेष्ववृतः ॥ ५ ॥

अग्निः^{२१} । अग्निः^{२२} । हिं^{२३} । प्रज्ञानेन^{२४} । निन्दितुः^{२५} । स्तोतारं मनुष्यम्^{२६} । देवः^{२७} । रक्षति । शत्रूणां सोढा^{२८} ।
यस्य^{२९} । रयिः^{३०} । सङ्ग्रामेषु^{३१} । अनावृतो भवति धृष्णुभ्यो दीयते ।

१. नना D.

२. शत्रुसकाशात्पृथग्भूताः Sy.

३. त्वत्स्तोतृणां रक्षणार्थम् Sy.

४. अहमेव पालयान्यहमेव पालयानीति स्पर्धां कुर्वन्ति Sy.

५. धनानि Sy.

६. अरेः शत्रोः Sy.

७. उपशपयितारं शत्रुम् Sy.

८. ध्या दु P., D. ते च स्तोतारः Sy.

९. त्वद्देवत्वैर्पणिः Sy.

१०. सोढुमभिर्भविषुमिच्छन्तो भवन्ति Sy.

११. व्रतविरोधिनं च पुरुषम् Sy.

१२. अयमग्निः Sy.

१३. आप्तव्यानां कर्मणां सनितारं सम्भक्तारम् Sy.

१४. ऋत्नीनामरातीनां सोढारमभिर्भवितारम् Sy.

१५. स्तोतृभ्यः प्रयच्छति Sy.

१६. सतां कर्मणां पालयितारम् Sy.

१७. वीरस्य Sy.

१८. बला P.

१९. व्रसन्ति D. उद्दिजन्ते तं वीरमित्यन्वयः Sy.

२०. सन्दर्शने सति Sy.

२१. शत्रवो भवो P., D.

२२. भीत्या Sy.

२३. हीति पूरकः Sy.

२४. प्रज्ञानेन P.

ज्ञानेन युक्तः सन् Sy.

२५. तः P., D. निन्दकात् Sy.

२६. तं मनुष्यं यजमानम् Sy.

२७. दानादिगुणयुक्तः Sy.

२८. सहो बलम्, तद्वा न् Sy.

२९. मर्तस्य Sy.

३०. ऽयि P., D. हविलंक्षणं धनम् Sy.

३१. यज्ञेष्ववृतोऽन्यैर्यजमानैरसम्भक्तं तं हविष्यन्तं यजमानमुरुष्यतीत्यन्वयः Sy.

३२. ०मेधना० P. रक्षःप्रभृतिभिरनाच्छादितम् Sy.

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमति रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुचिन्ति दिवो नृन्दिद्वयो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥६॥

[अच्छा नः]

VI.15.

इमम् पु वो अतिथिमुषर्बुधं विश्वासां विशां पतिमृञ्जसे गिरा ।

वेतीहि वो जनुषा कचिदा शुचिज्योर्विचदत्ति गर्भो यदच्युतम् ॥ १ ॥

‘इमम् ॥ वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य वेदे सूक्तम् ॥ इमम् । एव । युष्माकम् । अतिथिम् । उषसि
बुध्यमानम् । विश्वासां । विशां । पतिम् । ऋषे ! स्तुत्या । अलङ्कुर्वित्पात्मन एवानुशासनम् । सोऽयं
शुचिरग्निः । अरण्योर्जन्मना । यदि । आगच्छति । यदि दिवं आगत्यारण्योः प्रादुर्भवति । चिरं गृहे स्थित्वा ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor. The stanza has already been explained. See RV.VI.2.11. Sy. explains it again in the following manner:—

व्याख्यातेयम् । अक्षरावस्तु—अनुकूलदीप्ते । दानादिगुणयुक्ताग्ने ! द्यावापृथिव्योरभिगत-
स्त्वमस्मदीयां सुष्टुति यष्टव्यान् देवान् प्रति
वोचः प्रब्रूहि । स्तुतेनेतुनस्मांश्च सुनिवास-
मविनाशं गमय । वयं च त्वत्प्रसादाद् द्वेष्टन्
पापानि तत्फलानि दुर्गमनानि चातिकामेभ्यः ।
व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च तान्यतिकामे-
भ्यः । त्वदीयेन रक्षणेनात्यन्तमतिकामेमेति ।

२. ‘इमम् पु वः’ इत्येकोनविंशत्युचं पञ्चदशं
सूक्तमाङ्गिरसस्य वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य वार्ष-
माण्येयम् । आदौ नव जगत्पस्तुतीयाषष्ठ्यौ तु
शक्वर्यतिशक्वर्यौ पञ्चदशी शक्वरी सप्त-
दश्यनुष्टुबष्टादशी बृहती दशमाष्टाः पञ्च
षोडश्येकोनविंशी चेति सप्त त्रिष्टुभः । तथा
चानुकान्तम् ‘इमम् त्वेकोना वीतहव्य ऋषिर्वा
जागतं प्राग्दशम्यास्तुतीयापञ्चदश्यौ शक्वर्यौ
षष्ठ्यतिशक्वर्यनुष्टुबृहत्या उपान्त्ये’ (KSA.
29.15.p.22.) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये
क्तावाश्विनशस्त्रे चादितो नवचं । सूत्रि-

तञ्च—‘इमम् पु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नव’
(ASS.4.13.) इति । दशरात्रे पञ्चमे-
ऽहनि नवचमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितञ्च—‘इमम्
पु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नवाज्यम्’ (ASS.
7.12.) इति ।

३. इदम् P.

४. Omitted by P., D.

५. हे वीतहव्य ! ऋषे ! भरद्वाज ! वा
Sy.

६. अग्निम् Sy.

७. वा त्वम् । विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः Sy.

८. सततं गन्तारम् । यद्वा अतिथिवत् पूज्यम्
Sy.

९. उषसि प्रबुद्धम् Sy.

१०. सर्वासाम् Sy.

११. प्रजानाम् Sy.

१२. पालयितारम् Sy.

१३. ०र्वत्या० D. प्रसाधय Sy. ऋञ्जतिः प्रसाधन-
कर्मा । N.6.21.

१४. शुद्धो निर्मलो वाग्निः Sy.

१५. जन्मना स्वत एव Sy.

१६. आगच्छति । तदानीं प्रसाधयेत्यन्वयः Sy.

१७. द्युलोकात् Sy.

१८. चिरकालम् Sy.

पुत्रभूतः । अच्युतमग्निहोत्रं सायं प्रातश्च हवनाद् यदच्युतं भवति तत् । भक्षयति ।

मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुर्वनस्पतावीड्यमूर्ध्वशोचिपम् ।

स त्वं सुप्रीतो वीतहव्ये अद्रुत प्रशस्तिभिर्महयसे दिवेदिवे ॥ २ ॥

मित्रं न यम् । सुहृदम् । इव । यम् । सुनिहितम् । भृगवः । निदधुः । वानस्पत्येषु सम्भारेषु ।
स्तुत्यम् । ऊर्ध्वतेजसम् । सः । त्वम् । सुप्रीतः । वीतहव्यं ऋषी । आश्चर्यभूत ! स्तुतिभिः । पूज्यसे ।
अन्वहम् ।

स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूर्यः परस्यान्तरस्य तरुणः ।

रायः सूनो सहसो मर्त्येष्व्वा हृदिर्व्यच्छ वीतहव्याय सुप्रथो भरद्वाजाय सुप्रथः ॥ ३ ॥

स त्वं दक्षस्थः । सः । त्वम् । स्तुत्या प्रवृद्धस्य मम । स्तेनरहितः । वर्धयिता । अभवः । अरेः ।
परस्य । हिसकस्य । तरिता च भवः । धनानि च । हे सहसः, सूनो ! मदीयेषु मर्त्येषु । आधेहि । गृहम् ।
प्रयच्छ । सर्वतः पृथुतमम् । दत्तहविष्काय । भरद्वाजाय, भरद्वाजकुलजाताय वा वीतहव्याय ।

१. ०भूताच्यु P., D. व्युतिरहितं नित्यमग्नि-
होत्रादिसाधनभूतं पयःप्रभृतिकम् Sy.
२. युत् P. हविः Sy.
३. VM. ignores सु । कत् and चित् ॥
सु सुष्टु । कत् चित् कदाचित् कस्मिन्चिद्
यागकाले Sy.
४. सखिभूतम् Sy.
५. अग्निं त्वाम् Sy.
६. सुष्टु निहितम् Sy.
७. महर्षयः Sy.
८. आदधुः गृहे स्थापितवन्तः Sy.
९. अरण्याम् Sy.
१०. ०र्ध्वं ते० D.
उर्ध्वतेजस्कम् Sy.
११. तादृशः Sy.
१२. सुष्टु प्रीयमाणो भव Sy.
१३. वीतहव्य एतत्संज्ञे ऋषी भरद्वाज ऋषिदत्ते
वीतहव्ये दत्तहविष्के भरद्वाज इति योजनीयम्
Sy.
१४. हे महश्मने ! Sy.

१५. प्रकृष्टेः स्तोत्रं Sy.
१६. ०न्वनं D.
यतः प्रतिदिनम् Sy.
१७. हे अग्ने ! Sy.
१८. तादृशः Sy.
१९. प्रवृद्धं च D.
अनुष्ठानसमर्थस्य Sy.
२०. बाधकरहितस्त्वम् Sy.
२१. भवसि Sy.
२२. वर्धयति भावारेः P., D. शत्रोः Sy.
२३. विप्रकृष्टस्य Sy.
२४. अन्तिकतरस्य सन्निकृष्टस्य शत्रोः Sy.
२५. अतः कारणात् हे सहसः सूनो ! Sy.
२६. मनुष्येषु मध्ये Sy.
२७. ०च्छत P.
२८. सर्वतः पृथुस्त्वम् Sy.
२९. वीतं गमितं हव्यं हविर्मेन तादृशाय भरद्वाजायेति
वा योज्यम् Sy.
३०. भरद्वाया P.
सम्भूतहवितंजणायाप्राय Sy.

द्युतानं वो अतिथिं स्वर्गमग्निं होतारं मनुषः स्वध्वरम् ।

विप्र न द्युत्तर्वचसं सुवृक्तिभिर्हव्यवाहमरतिं देवमृञ्जसे ॥ ४ ॥

द्युतानम् । स्तोतः^१ ! दीप्यमानम्^२ । युष्माकम् । अतिथिम् । सर्वमनुष्यम्^३ । दीप्तम् ।
होतारम्^४ । मनुष्यस्य^५ । शोभनयज्ञम्^६ । मेधाविनम्^७ । इव । दीप्तवचसम्^८ । स्तुतिभिः^९ । हव्यवाहम्^{१०} ।
अलङ्कुरु ।

पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन्नुच उपसो न भानुना ।

तूर्वन्न यामन्नेतशस्य नूरण आ यो धृणे न तत्तृषाणो अजरः ॥ ५ ॥

पावकया । शोषयिष्या^{११} । यः^{१२} । प्रज्ञापयन्त्या^{१३} । ज्वालया । शुष्केऽरण्ये^{१४} । रोचते^{१५} । यथा^{१६} । उपसः ।
भानुना^{१७} रोचते परिचरन्निव^{१८} । गमने^{१९} । यथा^{२०} । हिंसको^{२१} हिंस्यं प्रति शीघ्रं गच्छति तथा गच्छन् । एतशस्य^{२२} ऋषेः ।

१. हे वीतहव्य ! त्वम् Sy.

२. स्तोत व्यमानम् P., D.

३. अतिथिवत्पूज्यम् Sy.

४. स्वर्गस्य नेतारम् Sy.

५. वेवानामाह्वतारम् Sy.

६. मनोः प्रज्ञापतेयज्ञे Sy.

७. ०ज्ञ P.

८. मेधाविनं विपश्चितम् Sy.

९. दीप्तेर्निवासभूतं शुष्कम् । तादृशवाक्योपेतम् Sy.

१०. शोभनाभिः स्तुतिभिः Sy.

११. हविषां वोढारम् Sy.

१२. प्रज्ञापय Sy.

१३. VM. ignores अरतिम् and देवम् ॥

अरतिमयं स्वामिनम् Sy.

१४. किम्भूतया कृपा ? पावकया, पावयतीति पावका
तया पावयिष्या Mah.
पावयिष्या U.

१५. अग्निः Sy.

१६. चेतयन्त्या प्रज्ञापयन्त्या Sy. चेतयन्त्या । यद्वा
चित्तं करोति चितयन्ती तथा दृढचयकारिष्या
Mah. परिदृढकारिष्या U.

१७. दीप्या Sy. 'कृपू सामर्थ्ये' कल्पनं कृप्, क्विप् ।
तया कल्पनया सामर्थ्येन दीप्या वा Mah.

कृपा समर्थया । 'कृपू सामर्थ्ये' अस्य क्विपि
तृतीया U.

१८. भूम्याम् Sy. क्षाम्णि पृथिव्याम् Mah.
क्षामेति पृथिवीनाम् U. (cf. N.2.6.)

१९. दीप्यते Sy., U. शोभते Mah.

२०. रोचने दृष्टान्तः । न इवार्थे Mah. इव
U.

२१. ०चते शोष P. ०चते रथोष० D. उपसः
कालाः Mah.

२२. प्रकाशेन भासन्ते तद्वत् Sy. स्वप्रकाशेन रोचन्ते
तद्वत् Mah. ज्योतिषा U.

२३. रोचसं परिचरतिन्निव P. रोचसं परिचरन्निव
D.

२४. अपि च यामनि सङ्ग्रामे Sy. यामनि निया-
मको . . . यद्वा यामशब्दः कर्मवाचकः । . . .
यामनि कर्मणि तुर्वन्न त्वरमाण इव Mah.
आधानकर्मणि । यामशब्दः कर्मवचनः U.

२५. न इवार्थे Mah. इव U.

२६. शत्रून् हिंसन् पुरुष इव Sy. 'तूर्वं हिंसायाम्'
परबलानि हिंसन् । . . . शत्रून् हिंसन्निव रोचते
Mah. त्वरमाणः U.

२७. एतत्संज्ञकस्य Sy. एतीत्येतदो गमनकुशलस्या-
श्वस्य Mah. एतदस्याज्यस्य U.

सूर्येण सह युद्धे । यः । क्षिप्रम् । आजगाम । निरुदके इव देशे । तृष्यन्, अश्वगो यथा ततः शीघ्रमागच्छति तद्वत् । जरारजित उत्तरत्र सम्बन्धः ।

अग्निमग्निं वः समिधां दुवस्यत प्रियं प्रियं वो अतिथिं गृणीषणि ।

उप वो गीर्भिरमृतं विवासत देवो देवेषु वनन्ते हि वार्यं देवो देवेषु वनन्ते हि नो दुवः ॥६॥

अग्निमग्निम्^१ । तमग्निमेव^२ । यूयम् । समिधा^३ । परिचरत । प्रियम्^४ । अतिथिम्^५ । स्तुत्या जने गृणी^६ स्तुतीस्तस्यामतिथिरयमागच्छति^७ । यूयम् । उपपरिचरत^८ । स्तुतिभिः । अमृतम्^९ । देवः^{१०} । देवेषु^{११} । वनन्ते^{१२} । हि^{१३} । धनम्^{१४} । अस्माकम्^{१५} ।

१. सद्ग्रामे सहायार्थम् Sy. रणे रमणीये पदे
आहितोऽश्वर्युणा Mah. रमणीये पदे U.

२. यं P. अग्निः Sy. य ईदृशोऽग्निस्तं कृषाम
इत्यर्थः Mah. अश्वर्युणाऽऽहितश्च यः U.

३. नु निश्चितं रुच इत्यनुषङ्गः । . . . यद्वा नु
अनर्थकम् Mah. नू अनर्थकः U.

४. आदीप्यते । 'प्रेतं सूर्यं पस्पृधानम्' (RV.
1.61.15.) इति निगमान्तरम् । नूनं सर्वे देवा-
स्तस्य साहाय्यमकार्षुः Sy. आसमन्तात् Mah.
आधीयते U.

५. यश्चाग्निर्घृणिः । घृणिरिति वीप्तिनाम् । . . .
घृणिना दीप्या . . . नकारश्चार्थः Mah.
घृणिरिति वीप्तिनाम् । न इत्यनर्थकः U.

६. तृपितः प्रभावेन सर्वभक्षणशीलः Sy. तृष्यतीति
ततृषाणः । 'जितृषा पिपासायाम्' . . . पूर्णा-
हुति पिपासुः Mah. तृष्यन् पिपासुः U.

७. जरारहितश्च भवति तं देवमृज्जस इति पूर्व-
स्यामृचि सम्बन्धः Sy. जरारहितः Mah.
पीत्वा चाजरः सम्पद्यते U.

८. P. adds इव before उत्तरत्र ॥ This
stanza=YV.17.10.

RV.VI.15.5.=SB.9.1.2.30.p.708.

See RV. V. 26.1.=SB.9.1.2.30.
p.708.

९. हे अस्मदीयाः स्तोतारः ! Sy.

१०. अग्निमेव । नान्यं देवमित्यर्थः Sy.

११. समिन्धनेन समिद्भिर्वा Sy.

१२. अत्यन्तं प्रियम् Sy.

१३. अतिथिवत्पूज्यम् Sy.

१४. शब्दनीयं स्तुत्यम्, यद्वा गृणीषणीति सप्तम्य-
न्तम् । गृणीषणि स्तोत्रे विषयतया वर्तमानम्
Sy. १५. ०स्यमतिथिरयमानगच्छति P.

१६. उपेत्य परिचरत Sy.

१७. अमरणमग्निम् Sy.

१८. वानादिगुणयुक्तोऽग्निः Sy.

१९. देवेषु मध्ये Sy.

२०. सम्भजते Sy.

२१. यस्माच्च देवेषु मध्ये देवोऽग्निर्नोऽस्माकं दुवः
परिचरणं वनते सम्भजते तस्माद्दुवस्यतेत्यन्वयः
Sy. २२. वरणीयं समिदादिकम् Sy.

२३. देवो देवहिते नः अस्माकम् P. देवो देवोहि
भतेनमस्माकम् D.

२४. VM. ignores वः । देवः । देवेषु । वनन्ते ।
हि and दुवः ।

समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण्ये शुचिं पावकं पुरो अर्ध्वरे ध्रुवम् ।

विप्रं होतारं पुरुवारमद्रुहं कविं सुन्नैरीमहे जातवेदसम् ॥ ७ ॥

समिद्धम् । समिद्धम् । अग्निम् । समिद्धया । स्तुत्या । स्तोमि । शुचिम् । पावकम् । पुरः । यज्ञः । निश्चलमाहवनीयम् । विप्रम् । होतारम् । बहूनां वरणीयम् । अद्रोग्वारम् । कविम् । सुन्नैः स्तोत्रै-
रभिलषितम् । याचामहे । जातप्रज्ञम् ।

त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे हव्यवाहं दधिरे पायुमीड्यम् ।

देवासंश्च मतीसश्च जागृविं विशुं विश्पतिं नमसा नि पैदिरे ॥ ८ ॥

त्वां दूतम् । त्वाम् । दूतम् । अग्ने ! अमृतम् । अहन्यहनि । हव्यवाहम् । धारयन्ति । पालकम् ।
स्तुत्यम् । देवाः । च । मनुष्याः । च । जागरणशीलम् । विभुम् । विश्पतिम् । अग्नेन । निषीदन्ति ।

विभूषंश्च उभयां अनु व्रता दूतो देवानां रजसी समीयसे ।

यत्ते धीतिं सुमतिमावृणीमहेऽध स्मा नस्त्रिवरूथः शिवो भव ॥ ९ ॥

विभूषन् । व्रतेषु । देवमनुष्यान् । विविधं भावयितुमिच्छन् । देवानाम् । दूतस्त्वम् । द्यावा-

१. दशमेऽह्न्याग्निमाहते 'समिद्धम्' इति तुचो जात-
वेदस्यनिविद्धानार्थः । सूत्रितञ्च—'समिद्धमग्निं
समिधा गिरा गृण्ये इति तुचञ्च' (ASS.8.12.)
इति Sy.

२. समिधं P.

३. सम्यग्दीप्तं सम्यगिद्धम् Sy.

४. समिन्धनहेतुभूतया, यद्वा समिधा समिद्धिर्वा-
रुभिः Sy. ५. स्वयं शुद्धम् Sy.

६. सर्वेषां शोधकम् Sy.

७. पुरस्करोमीति शेषः Sy.

८. यज्ञ P. ९. मेधाधिनम् Sy.

१०. देवानामाह्वतारम् Sy.

११. बहुभिवरणीयम् Sy.

१२. द्रो० P., D. सर्वेषामनुकूलम् Sy.

१३. क्रान्तदर्शिनम् Sy.

१४. सुलकरैः । यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया । सुम्नानि
धनानि Sy. १५. सम्भजामहे Sy.

१६. जातानां वेदितारमग्निम् Sy.

१७. अग्ने वीतम् P., D. अमरणम् Sy.

१८. कालेकाले । तत्तद्यागानुष्ठानसमये Sy.

१९. हव्यानां हविषां बोद्धारम् Sy.

२०. विदधिरे । कृतवन्तः Sy.

२१. पालयितारम् Sy.

२२. अपि च त उभयविधाः Sy.

२३. ०रज्ञी० P., D.

२४. व्याप्तम् Sy.

२५. विशां प्रजानां पालयितारं तमग्निम् Sy.

२६. अग्नेन P., D. नमस्कारेण हविलक्षणेनाग्नेन
वा Sy.

२७. निषदन्ति P. उपसेदिरे Sy.

२८. ०व P., D.

२९. वृतेषु P. वृतेषु D. व्रतान्यनु कर्मसु यागेषु
Sy.

३०. उभयविधान् देवान् मनुष्यांश्च Sy.

३१. विशेषेण भूषयन्नलङ्कर्वन् Sy.

३२. दूतस्य P. दूतः सन् Sy.

पृथिव्यौ । सञ्चरसि दिवः पृथिव्यामागच्छति पृथिव्या दिवम् । यदा । ते । कर्म । सुस्तुतिं च । आभिमुख्येन
वृणीमहे । अर्थ । खलु । अस्माकम् । व्यायतनस्त्वम् । शिवः । भव ।

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वञ्चमविद्वांसो विदुष्टरं सपेम ।

स यच्चद्विधा वयुनानि विद्वान्प्र हव्यमग्निर्मृतेषु वोचत् ॥ १० ॥

तं सुप्रतीकम् । तम् । शोभनावयवम् । सुदर्शनम् । सुगमनम् । अविद्वांसः । अतिशयेन विद्वांसम् ।

स्तुत्या स्पृशेम । सः । यजतु । विश्वानि । भूतानि । विद्वान् । प्रवर्तितुं च । अग्निः । हव्यम् । देवेषु ।

तमग्ने पास्यत तं पिपिपिं यस्तु आनन्दकवये शूर धीतिम् ।

यज्ञस्य वा निशितिं वोदिति वा तमितृणक्षि शर्वसोत राया ॥ ११ ॥

तमग्ने । तम् । अग्ने ! रक्षसि । अपि च । तम् । पारयसि । यः । तुभ्यम् । प्रापयति । हे शूर !

१. सञ्चरसि । देवानानेतुं ध्रुलोकं गच्छसि, हवींषि
च नेतुमिमं लोकम् Sy.

२. मवः P. मिवः D.

३. ०धिब्या ग० P. ४. यस्मात् Sy.

५. तुभ्यं त्वदर्थम् Sy.

६. शोभनां स्तुतिम् Sy.

७. वयं सम्भजामहे Sy.

८. अतः कारणात् Sy.

९. स्मेत्येतत्पादपूरणम् Sy.

१०. त्रिस्थानस्त्वम् Sy.

११. सुखकरः Sy. १२. भावः P., D.

१३. VM. ignores अग्ने ।

१४. प्रातरनुवाकादिबनशस्त्रयोराराम्ण्ये क्लीं वैष्टुभे
छन्दसि 'तं सुप्रतीकम्' इत्याद्याः षड्चः ।
सूत्रितञ्च—'तं सुप्रतीकमिति षट्' (ĀSS.
4.13.) इति Sy.

१५. अग्निम् Sy., BB.

१६. शोभनाङ्गम् Sy. शोभनोपक्रमं वा BB.

१७. शोभनद्व्यारम् Sy. सुदृष्टं द्रष्टारमभिमतानाम्
..... शोभनदृष्टिं वा BB.

१८. ०मन P., D. सुदृष्टञ्चनत् गच्छन्तम् Sy.
शोभनगतिम् BB.

१९. वि० D. वैदुष्यरहिता अल्पमतयो वयम् Sy.

२०. विद्वांस ति० P. विद्वत्तरं सर्वज्ञम् Sy. विद्वत्त-
मम् BB.

२१. परिचरेम Sy. भजेम वा । यप सभवाये BB.

२२. ०स्पृश सम P. तादृशोऽग्निः Sy. स चाग्निः
BB. २३. देवान् यजतु Sy. सर्वार्थसाधनो
वा यज्ञः BB. २४. सर्वाणि Sy.

२५. भूताभूतानि D. वयुनानि । ज्ञाननामैतत् ।
इह तु ज्ञातव्ये वर्तते । ज्ञातव्यान्वर्थं ज्ञातानि
Sy. ज्ञानानि BB. वयुनमिति प्रज्ञानाम्
Ngh. 3.9. २६. जानन्नग्निः Sy.

२७. युष्मदर्थं हविः कल्पितं तदर्थं यूपमागच्छतेत्येवं
कथयतु Sy. देवसदसि हवापयतु वा BB.

२८. अस्मदीयं हविः Sy. मदीयं च हव्यम् BB.

२९. देवे P., D. मरणरहितेषु Sy.

This stanza=TS.2.5.12.5.

३०. पुरुषम् Sy.

३१. भूतः P. अपि भू च तः D.

३२. कर्मः पूरयति Sy. ३३. पुरुषः Sy.

३४. ०भ्यां D. तुभ्यं त्वदर्थम् Sy.

३५. प्राप्नोति । यद्वा 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्', इति
कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्वी । कवि त्वां धीति-
मानम् प्रापयति, तं पासीत्यन्वयः Sy.

३६. हे शौर्यवन्मने ! Sy.

कर्म । यज्ञस्य । वा । संस्तुतं हविः । स्तुतिम् । वा । तम् । एव । पूरय । धनेन । अपि च । धनेन ।

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वम् नः सहसावन्नवद्यात् ।

सं त्वां ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री ॥ १२ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! धनतोऽस्मान् । निपाहि । त्वम् । एव । अस्मान् । बलवन् । गह्वात् ।
समभ्येतु । त्वाम् । ध्वंसनक्रियायुक्तम् । अन्नम् । धनं च । स्पृहणीयम् । सहस्रसङ्ख्याकम् मदीये गृहे वर्तमानं
त्वामन्नमभ्येतु धनं चेति ।

अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।

देवानामुत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्र यंजतामृतावा ॥ १३ ॥

अग्निर्होता । अग्निः । होता । गृहपतिः । सः । राजा । विश्वानि । जातानि भूतानि । जातप्रज्ञः ।
देवानाम् । अपि च । यः । मर्त्यानां यः । यजिष्ठतरः । सः । प्रकर्षेण यागं करोतु । सत्यवान् ।

१. स्तुति वा Sy.

२. यज्ञस्य यागस्य वा तत्ताधनभूतस्य हविषो वा Sy.

३. आनद् प्रापयति Sy.

४. निशितिः संस्कारः । तम् Sy.

५. उद्गमनम् Sy.

६. आनद् प्रापयति Sy.

७. पूरयति Sy. ८. धनेन पूरयति Sy.

९. VM. ignores *कवये and वा ॥ कवये
क्रान्तदर्शनाय Sy. १०. हिसकाच्छत्रोः Sy.

११. नितरामस्मान् रक्ष Sy.

१२. हे बलवन् ! अग्ने ! Sy.

१३. गह्वा P., D. पापात् निपाहि Sy.

१४. सम्पन्नभिगच्छतु Sy.

१५. ध्वंसनवत् ध्वस्तदोषम् Sy.

१६. हविलक्षणमस्माभिर्वन्तमन्नम् Sy.

१७. त्वया वर्त्त धनम् Sy.

१८. स्पृहणीयः सम्पन्नभिगच्छतु Sy.

१९. ०क P. सहस्रसङ्ख्यायुक्तः Sy.

२०. ०न P., D.

२१. VM. explains सम् once.

२२. व्यूहहे दशरात्रे पञ्चमेऽह्न्याग्निमाहते 'अग्नि-
होता' इति तुचो जातवेदसनिविद्धानीयः ।

सूत्रितञ्च 'अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति
तिस्रः' (ĀSS. 8.8.) इति । पत्नीसंयाजेषु
गृहपतिराद्यानुवाक्या । सूत्रितञ्च 'अग्निर्होता
गृहपतिः सः राजा हव्यवाळग्निरजरः पिता
न इति पत्नीसंयाजाः' (ĀSS. 1.10.)
इति । आश्विनशस्त्रस्यैव प्रतिपत् । सूत्रि-
तञ्च—'अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रति-
पदेकपातिनी पञ्चः' (ĀSS. 6.5.) Sy.

२३. Omitted by P.

२४. देवानामाह्वाता Sy.

२५. धनप० P. गृहाणां पतिरधिपतिर्भवति Sy.

२६. अग्निः Sy. २७. राजमानः Sy.

२८. सर्वाणि Sy.

२९. जन्मानि जन्मवन्ति भूतजातानि Sy.

३०. जातप्रज्ञः सन् Sy.

३१. इन्द्रावीनाम् Sy.

३२. मनुष्याणां च मध्ये Sy.

३३. अतिशयेन यष्टा भवति Sy.

३४. प्रकर्षेण देवान् यजतु Sy.

३५. ऋतं सत्यं यज्ञो वा । तद्वान् Sy.

३६. VM. ignores वेद ॥ वेद वेति जानाति
Sy.

अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पार्वकशोचे वेष्ट्वं हि यज्वा ।

श्रुता यजासि महिना वि यद्भृहव्या बह यविष्ठ या ते अद्य ॥ १४ ॥

‘अग्ने’ । अग्ने ! यत् । अद्य । मनुष्यस्य । यज्ञस्य । होतः ! हे शोधकदीप्ते ! जानासि कर्तव्यम् । ततस्त्वम् । एव । यज्वा नाशो मनुष्यः । काले । यज्ञ । महत्त्वेन । यत् त्वम् । विविधं भवसि । ततो हव्यानि । बह । यानि । ते । अद्यास्य हूयन्ते ।

अभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यो नि त्वा दधीत रोदसी यजध्वै ।

अवा नो मघवन्वाजसातावग्ने विश्वानि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ १५ ॥

अभि प्रयांसि । अभिपश्य । हि । अन्नानि । सुनिहितानि । त्वाम् । द्यावापृथिव्योः । निदधे प्रजापतिः । यशार्थम् । अवेति स्पष्टः ।

१. ‘अग्ने यदद्य’ इति दशपूर्णमासयोः स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितञ्च ‘अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरित्यनवानं यजति’ (ASS.1.6.) इति Sy.

२. Omitted by P.

३. एवम्भूत ! हे अग्ने ! Sy.

४. अयम् P. कर्तव्यं तत् Sy.

५. अस्मिन् काले Sy.

६. मनुष्यस्य यजमानस्य Sy.

७. हे निष्पादक ! Sy.

८. कामयस्व Sy.

९. P. reads कर्तः for कर्तव्यं ततः ।

१०. यस्मात्त्वम् Sy.

११. देवानां यष्टा भवसि तस्मात्त्वम् Sy.

१२. ०ध्य P.

१३. यज्ञे Sy.

१४. देवान्यज्ञ Sy.

१५. महत्वे P. ०त्वेन is suggested for ०त्वेन ॥ महिम्ना स्वमाहात्म्येन Sy.

१६. य P., D. यस्मात् Sy.

१७. विभवसि व्याप्तो भवसि Sy.

१८. अतः कारणात् Sy.

१९. हवींषि Sy.

२०. बिह P. स्वकीयां स्विष्टकृदाख्यां तनुं प्रापय

Sy.

२१. तुभ्यं त्वदर्थम् Sy.

२२. अद्यस्ये P. इदानीं जुहुमस्तानि Sy.

२३. VM. ignores यविष्ठ ॥ हे यविष्ठ ! युवतमाने ! Sy.

२४. हे अग्ने ! Sy.

२५. अभिपश्यसि Sy.

२६. हि पूरकः Sy.

२७. अन्नानि हविर्लक्षणानि Sy.

२८. वेद्यामासादितानि Sy.

२९. तादृशं त्वाम् Sy.

३०. द्यावापृथिव्यावेतदुपलक्षितान् सर्वान् देवान् Sy.

३१. अयं यजमानो निहितवान् Sy.

३२. यष्टुम् Sy.

३३. By अवेति स्पष्टः VM. refers to the words अवा नः । मघवन् । वाजसातो । अग्ने । विश्वानि । दुरिता । तरेम । ता । तरेम । तव । अवसा and तरेम ॥

Sy. explains these words in the following manner:—हे मघवन्नग्ने ! नोऽस्मान्वाजसातो सङ्ग्रामेऽग्नस्य सम्भजने वा निमित्तभूते ! अवा रक्ष । ययं च विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि दुःखानि तरेम । अतिक्रामेम । अन्यद्गतम् ।

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूणीवन्तं प्रथमः सीद योनिम् ।

कुलायिनं धृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ॥ १६ ॥

१ अग्ने । अग्ने ! विश्वैः । देवैः । हे शोभनज्वालानीक ! ऊर्णास्तुकावन्तम् । मुख्यः । सीद । स्थान-
मुत्तरवेदिम् [कैः सम्भक्तारो वीतु दवादि ?] कुलायिनम् । धृतवन्तम् । प्रेरयित्रे । यजमानाय । यज्ञम् ।
नय । कल्याणम् ।

इमम् त्वमथर्ववदग्निं मन्यन्ति वेधसः ।

यमङ्कूयन्तमानयन्नमूरं श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

इमम् त्वम् । तम् । इमम् । यथाश्रयो । निमन्यति । ऋत्विजः । यम् । अङ्गननामञ्जनमिच्छ-
न्तम् । आनयन् । अमूढम् । श्याववर्णाभ्य ओषधीभ्यः, देवरात्रिभ्यो वा ।

१. अग्निप्रणयने 'अग्ने विश्वेभिः' इत्येषानुवाक्या ।
सूत्रितञ्च 'अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्य-
र्थं च आरमेत्' (ĀSS.2.17.) इति Sy.
२. Omitted by P., D.
३. सर्वैः Sy., BB. ४. देवैः सह Sy.
५. हे सुज्वालाग्ने ! Sy. सुतेनामुखो विश्वेदेवैः
सह BB.
६. ०स्तुकान्त P. ऊर्णास्तुकया तद्वन्तम् BB.
७. सर्वेषु देवेषु मुख्यस्त्वम् Sy. मुख्यस्त्वम् BB.
८. उपविश Sy. आस्व BB.
९. ०दि P., D. उत्तरवेदिलक्षणं स्थानम् Sy.
योनिस्थानम् BB. १०. ०रैः D.
११. The passage within the brackets
is doubtful.
१२. कुलायो नीडम् । तत्तद्वं गुग्गुल्वादिसम्भारे-
णोपेतम् । तथा च श्रूयते 'कुलायमिव ह्येतच्छजे
क्रियते तत्पुतुदारवाः परिधयो गुग्गुलूर्णास्तुकाः
मुगन्धितेजनानि' (AB.1.28.) इति Sy.
सम्भारैस्तद्वन्तम् BB.
१३. व्याघारणायुक्तम् Sy. व्याघारणभूतेन तद्व-
न्तम् BB.
१४. एवमुत्तरवेद्यां निषण्णस्त्वं हविषां प्रेरयित्रे Sy.
तत्रासीनस्त्वं सवित्र आदित्याय BB.
१५. षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येवा । ईदृशस्य यजमानस्य Sy.

१६. इष्टं हविः BB.
१७. देवान् प्रापय Sy. प्रापय । सर्वमिष्टं कुर्वति
यावत् । यथोक्तम् 'अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्य-
गादित्यमुपतिष्ठते' BB.
१८. आर्जवेन Sy. साधु यथा यजमानार्थं साधये-
च्छाफलम् । . . . यद्वा यजमानस्य फलावाप्तये
यज्ञं साधु सवितारं नय BB.
१९. पूर्वोक्तगुणमग्निम् Sy.
२०. वृक्ष्यमानम् Sy.
२१. अथर्वाह्य ऋषिः पुरामघ्नात् तथा मन्यन्ति Sy.
२२. निरम० P., D. मन्यन्ति । अरण्योः सका-
शाञ्जनयन्ति Sy.
२३. कर्मणां विधातारः Sy.
२४. अग्निम् Sy.
२५. अङ्गन० P. कृत्स्नतमञ्चनं गमनमङ्कु ।
तदात्मन इच्छन्तं देवेभ्यो निर्गत्येतस्ततः पलाय-
मानम् Sy.
२६. आनयान् P. आनयन् D. आगमयन् । तं
मन्यन्तीत्यन्वयः Sy.
२७. ०ड D.
२८. श्यावीति रात्रिनाम (Ngh.1.7.) तत्र
भवास्तमसः संहृतयः श्याव्याः । ताभ्यः सका-
शात् Sy.
२९. VM. ignores ड ।

जनिष्व देववीतये सर्वताता स्वस्तये ।

आ देवान्वक्ष्यमृतौ ऋतावृधो यज्ञं देवेषु पिस्पृशः ॥ १८ ॥

जनिष्व । जायस्व । देवानां भक्षणार्थम् । यज्ञे । अविनाशं च । आवह । देवान् । अमृतान् ।
यज्ञस्य वर्धयितुम् । अथ तेर्षु । यज्ञम् । स्पर्शय ।

वयम् त्वा गृहपते जनानामग्ने अकर्म समिधा बृहन्तम् ।

अस्थूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नस्तेजसा सं शिंशाधि ॥ १९ ॥

वयम् त्वा । वयम् । त्वा । जनानाम् । गृहपते । अग्ने ! समिन्धनेन । महान्तम् ।
कुर्मः । अस्थूरीणि । अस्माकम् । गार्हपत्यानि । भवन्तु । तीक्ष्णेन । अस्मान् । तेजसा । तीक्ष्णी-
कुरु, अश्वेनैकेन युक्तो रथः स्थूरिरुच्यते बहुभिर्युक्तोऽस्थूरिः बहुभिः प्रजापशुभिर्युक्तानि
ग्रहैश्वर्याण्यस्थूरीण्युच्यन्ते ।

१. हे अग्ने ! Sy.

२. प्राबुभं Sy.

३. देवकामाय यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येया ।

ईदृशस्य यजमानस्य Sy.

४. सर्वस्तायमाने यज्ञे मध्यमानस्त्वम् Sy.

५. अविनाशार्थम् Sy.

६. देवानां भृता P., D. जनित्वा चामृतान् मरण-
रहितान् Sy.

७. तदनन्तरम् Sy.

८. देवेषु Sy.

९. अस्मदीयं यज्ञम् Sy.

१०. स्पर्शय प्रापयेत्यर्थः Sy.

११. त्वाम् Sy.

१२. प्राणिनां मध्ये Sy.

१३. हे यज्ञानां पालक ! Sy.

१४. समिद्धमिन्धनेन P., D.

१५. कृतवन्तः स्मः Sy.

१६. एकाद्वययुक्तः शकटः स्थूरिरित्युच्यते तद्विपरीतो
बहुभिरद्वयरूपेतः शकटोऽस्थूरिः । तेन च सम्पू-
र्णता लक्ष्यते । अस्थूरीणि पुत्रपशुधनादिभिः
सम्पूर्णानि भवन्तु Sy.

१७. अतः कारणान् नोऽस्माकम् Sy.

१८. गृहपतित्वानि Sy.

१९. अपि च नोऽस्मान् Sy.

२०. Omitted by P.

२१. सम्यङ् निश्चय सम्यक् तीक्ष्णोऽकुरु । संयोज-
येत्यर्थः Sy.

२२. अश्वेनैः P.

अश्वेनैः D.

२३. यज्ञो P.

२४. ०क्त स्थूरी P. ०रि D.

२५. ०शुर्वुं P.

२६. ०यंण्य D.

२७. VM. ignores उ ॥ उ एव Sy.

VI.16.

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः । देवेभिर्मानुषे जने ॥ १ ॥

१ त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! सर्वेषाम् । यज्ञानाम् । होता । देवैः । मानुषे । जने । निहितः ।

स नो मन्त्राभिरध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः । आ देवान्वच्चि यच्चि च ॥ २ ॥

स नो मन्त्राभिः । सः । अस्माकम् । मदयित्रीभिः । ज्वालाभिः । यज्ञे । यज्ञे । महतः । देवान्

तदेवाह—आवह देवान् यज्ञे । चेति ।

वेत्या हि वेधो अध्वनः पृथश्च देवाञ्जसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो ॥ ३ ॥

वेत्या हि । जानासि । मेधाविन् ! अध्वनः । पृथः । च, अर्त्योऽनयोर्भेदः । देव ! अञ्जसा । अग्ने !

यज्ञे स्थितान् । सुप्रज्ञे !

१. द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र 'त्वमग्ने यज्ञानाम्' इत्यष्टाचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यमानेयम् । आद्या षष्ठी च वर्धमाना गायत्री षट्सप्तकाष्टकाः सा वर्धमानेत्युक्त-लक्षणोपेतत्वात् । सप्तविंशत्युष्टुप् । 'आ ते अग्ने, अग्नि वेवासः' इत्येते ऋचावनुष्टुभौ । तयोः पूर्वा 'वीती यो देवम्' इति त्रिष्टुप् । शिष्टा षट्सप्तकाष्टका गायत्र्यः । तथा चानु-क्रम्यते—'त्वमानेऽष्टाचत्वारिंशद् गायत्रं वर्धमानाद्या षष्ठी च सप्तविंशत्युष्टुप् त्रिष्टुप्पूर्व चान्त्ये' (KSA. 29.16. p.22.) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरग्नये क्तौ गायत्रे छन्दसीदं सूक्तमुच्यते । तत्रान्त्यास्तिल ऋच उद्धतंव्याः । सूत्र्यते हि—'त्वमग्ने यज्ञानामिति तिल उत्तमा उद्धरेत्' (ĀSS. 4.13.) इति विंशजित्याग्निमास्ते बृहत्साम यद्यग्नि-ष्टोमसाम स्यात्तदानीमाद्याः षडृचः स्तोत्रि-यानुरूपार्थाः । सूत्रितं हि—'त्वमग्ने यज्ञानामिति स्तोत्रियानुरूपौ' (ĀSS.8.7.) इति Sy.

२. सप्तसंस्थारूपेण भिन्नानाम् Sy.

३. होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा यज्ञानां सम्बन्धी देवानामाह्वाता भवति Sy.

४. म० P. कुत इति ? अत आह—यस्मात् त्वं

मनोः सम्बन्धिनि मनुष्ये Sy.

५. यजमाने Sy.

६. ०त P.

होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मादित्यर्थः Sy.

७. हे अग्ने ! Sy. ८. त्वम् Sy.

९. ०भि P., D. मदकरीभिः स्तुत्याभिर्वा Sy.

१०. हविर्भिस्तपय कथं तत् ? इत्युच्यते Sy.

११. देवानां P., D. षष्टव्यानिन्द्रावीन् Sy.

१२. ततो यज्ञे च हवींषि तेभ्यो देहीत्यर्थः Sy.

१३. यज्ञेति य चेति P.

१४. पाथिकृत्यामग्ने पाथिकृतोऽनुवाक्या 'वेत्या' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'वेत्या हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पन्थामगन्म (ĀSS.3.10.) इति Sy. १५. हे विधातः ! Sy.

१६. महामार्गान् Sy.

१७. क्षुद्रमार्गाश्च Sy.

१८. ०ल्पेन० P. The passage 'अर्त्योऽनयोर्भेदः' refers to अध्वनः and पथः ।

१९. देवान् P., D. दानादिगुणयुक्तान् । त्वम् Sy.

२०. आर्जवेन Sy.

२१. यज्ञेषु दशंपूर्णमासादियागेषु Sy.

२२. VM. ignores हि ॥ हि यस्मादेवं तस्मात्कारणाक्षममार्गाद् भ्रष्टं यजमानं पुनस्तं मार्गं प्रापयेत्यर्थः Sy.

त्वामीळे अर्धं द्विता भरतो वाजिभिः शुनम् । ईजे यज्ञेषु यज्ञियम् ॥ ४ ॥

त्वामीळे । त्वाम् । अस्तौत् । द्विधावस्थितं गाहंपत्याहवनीयरूपेण । दुष्यन्तपुत्रः । ऋत्विग्भिः । सुखावहम् । ईळे । जपयज्ञेषु । यज्ञाहम् ।

त्वमिमा वार्या पुरु दिवोदासाय सुन्वते । भरद्वाजाय दाशुपे ॥ ५ ॥

त्वमिमा । त्वम् । इमानि । धनानि । पुरुणि । दिवोदासाय । यजमानाय । भरद्वाजाय । प्रयच्छते । देहि दिवोदासकुलजो भरद्वाजोऽपि बोभाभ्यां प्रायच्छ इति ।

त्वं दूतो अमर्त्य आ वहा दैव्यं जनम् । शृण्वन्विप्रस्य सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

त्वं दूतः । त्वम् । देवदूतः । अमर्त्यः । आवह । दिवि भवम् । जनन् । शृण्वन् । भरद्वाजस्य । सुष्टुतिम् ।

त्वामग्ने स्वाध्याः मतीसो देववीतये । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने ! सुकर्माणः । मनुष्याः । देवानां भक्षणाय । यज्ञेषु । देवम् । स्तुवन्ति ।

१. हे अग्ने ! Sy.

२. ०स्तौ P., D. स्तुतवान् Sy.

३. ०स्थित्व P. द्विविधमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहार-
रूपेण द्विधा भिन्नम् Sy.

४. दस्यन्तपुं P. दीष्यन्तिरेतत्संज्ञो राजा Sy.

५. ०क्विः P. वाजो हविलक्षणमग्नम् । तद्विद्वि-
र्द्धत्विग्भिः सह Sy.

६. सुखमुद्दिश्य Sy.

७. इष्टवान् । तस्मै त्वमुभयविधं सुखं प्रादा
इत्यर्थः Sy.

८. जपयज्ञाय P. यज्ञेषु—तृतीयाय सप्तमी ।
यज्ञैः Sy.

९. स्तुत्वा च यज्ञाहं त्वाम् ।

१०. VM. ignores अर्धः ।

११. हे अग्ने ! Sy.

१२. इमानि वृद्धमानानि Sy.

१३. वार्याणि वरणीयानि सम्भजनीयानि धनानि
Sy.

१४. पुरुणि बहूनि Sy.

१५. दिवोदासाय सुन्वते । लुप्तोपममेतत् । यथा

सोमाभिषवन् कुर्वते दिवोदासाख्याय राज्ञे प्रादा-
स्तथा Sy.

१६. भरद्वाजाय ऋषये Sy.

१७. हवींषि दत्तवते Sy.

१८. वेहीति शेषः Sy.

१९. प्रयच्छ is suggested for प्रायच्छ ।

२०. Omitted by P.

२१. दूतो भूत्वा Sy.

२२. अमरणधर्मः Sy.

२३. अस्मद्यज्ञ आनय Sy.

२४. देवसम्बन्धिनम् Sy.

२५. जनम् is suggested for जनन् ।

२६. मेधाविनो भरद्वाजस्य Sy.

२७. VM. ignores सु of सुष्टुतिम् ॥ शोभनां
स्तुतिम् Sy.

२८. Omitted by D.

२९. शोभनाध्यानाः Sy.

३०. देवानां तर्पणार्थम् Sy.

३१. द्योतमानम् Sy.

३२. स्तुवन्ति वाचन्ते वा Sy.

तव प्र यच्चि संदशमुत क्रतुं सुदानवः । विश्वे जुषन्त कामिनः ॥ ८ ॥

तव प्रयक्षि^१ । तव । प्रकर्षेण यजामि^२ । सन्दर्शनम्^३ । अपि च^४ । प्रजाम्^५ । शोभनदानाः^६ । दानुर्दानम्^७ ।
मर्तो व्यतिरिक्ताश्च^८ । कामिनस्तदुभयम्^९ । सेवन्ते^{१०} ।

त्वं होता मनुहितो वहिरासा विदुष्टरः । अग्ने यच्चि दिवो विशः ॥ ९ ॥

त्वं होता । त्वम्^{११} । होता^{१२} । मनुनाहितः^{१३} । वोढा हविषाम्^{१४} । आस्ये^{१५} । अतिशयेन विद्वान्^{१६} । अग्ने^{१७} !
यच्चि^{१८} । शुलोकस्य^{१९} । निवेशयितुं^{२०} देवान् ।

अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सस्ति वर्हिषि ॥ १० ॥

अग्ने^{२१} । अग्ने ! आगच्छामुष्मिन्^{२२} लोके स्थित ! "लोकानां विधृत्यर्धमग्निर्मुष्मिन् लोक आसीदादित्यो-
ऽस्मिन्" इत्याद्यध्वर्युब्राह्मणम् । "गृणानो हव्यदातये इति यजमानो यजमानायेत्येतदाह^{२३} इति विज्ञायते ।

१. हे अग्ने ! Sy.

२. प्रयजे प्रकर्षेण पूजयामि Sy.

३. ०शम् D. सम्यग्दर्शनीयं यद्वा सम्यग्रष्टारं
सर्वस्य भासकं तेजः Sy.

४. Omitted by P.

५. ०जा P.

कर्म प्रज्ञानं वा पूजयामि Sy.

६. सुदानोः शोभनदानस्य तव Sy.

७. अमर्तो P. मर्तो D. न केवलमहमेव किन्त्वन्ये
सर्वेऽपि यजमानाः Sy.

८. कमि० P., D. त्वदनुग्रहात्सन्तः कामरूपेताः
सन्तः Sy.

९. त्वदीयं सन्दृशं क्रतुं च सेवन्ते Sy.

१०. होतृत्वेन मनुनाहितोऽस्ति Sy.

११. आस्यभूतया ज्वालयया Sy.

१२. अग्ने P.

१३. यज Sy.

१४. अतः कारणात्त्वं दिवः शुलोकसम्बन्धिनीः Sy.

१५. वैवीः प्रजाः Sy.

१६. दशपूर्णमासयोः सामिधेनीषु 'अग्न आ याहि'
इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितञ्च 'अग्न आ याहि
वीतये गृणान ईळेन्यो नमस्यस्तिरः' (ASS.
1.2.) इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मिषः संस-
र्गेऽनये वीतयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः । तस्य
'अग्न आ याहि' इत्येवानुवाक्या । सूत्रितञ्च—
'अग्न आ याहि वीतये यो अग्नि देववीतये'
(ASS. 3.13.) इति Sy.

१७. अयं सेक्ताऽग्निर्बृष्टिहेतुः BB.

१८. ०आगामु० P.

१९. ०ग्निममु० P.

२०. स्तूयमानस्त्वम् Sy.

२१. ०व्यादा० P. हव्यानि हवींषि देवेभ्यो वातुम्
Sy.

२२. ०मानयेन्येतदाह P. ०मान घेन्य तदाह D.

निषीद^१ । बर्हिषि^२ । होता सन् । “अग्न आयाहि वीतय^३ इत्याहानयोलोकयोर्वीत्यै” इति च विज्ञायते ।

तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छौचा यविष्ठय ॥ ११ ॥

तं त्वा समिद्धिः^४ । तम्^५ । त्वा^६ । समिद्धिः^७ । अङ्गिरसामेक^८ ! घृतेन च । वर्धयामः^९ । अत्यन्तम्^{१०} ।

दीप्यस्व । युवतम्^{११} !

१. निषीद उपविश Sy.

२. आस्तीर्णे बर्हे Sy.

३. हविषां भक्षणार्थम् Sy. हविरूपभोगाय U.
वीतिः प्रजननशक्तिः . . . अनयोलोकयोः प्र-
जानां प्रजननार्थमायाहीति वचनात् BB.
सोऽन्वाह । प्र वो वाजा अभिद्यव इति तन्नु
प्रेति भवत्यग्नः आयाहि वीतयऽइति तद्वेति भवति
SB. 1.4.1.7.p.34.

तदुहं क आहुः । उभयं वाऽएतत्प्रेति सम्पद्यत-
ऽइति तदु तदातिविज्ञान्यमिव प्र वो वाजा
अभिद्यव इति तन्नु प्रेत्यग्नः आयाहि वीतयऽइति
तद्वेति SB. 1.4.1.7.p.34.

अग्नः आयाहि वीतयऽइति । तद्वेति भवति वीत-
यऽइति समन्तिकमिव ह वाऽइमेऽग्रे लोका
आसुरित्युन्मुष्या हव्यं द्यौरास SB. 1.4.1.
22.p.35.

अवापादत्ते । अग्नः आयाहि वीतयऽइत्यवितव-
ऽइत्येतत्तदेनं ब्रह्मणा यजुष्यं तस्माच्छीद्राहुर्णाद-
पादत्ते SB. 6.4.4.9.p.534.

This stanza=YV.11.46.=TS.2.
5.7.3.

४. ऽभिद्धि D.

५. पूर्वोक्तगुणम् Sy. तं य उक्तगुणस्तथाविधम्
Mah. यस्त्वमुक्तगुणस्तम् U. तस्य तदनु-
वचनं स एव तासामेको वर्णः । तमेवार्थं समर्थ-
यते, तं त्वेति BB.

६. त्वाम् Sy., Mah., U.

७. समिन्धनहेतुभिर्दशभिः Sy. यज्ञसम्बन्धिकाष्टैः
Mah.

८. ०साकं P. हे अङ्गनादिगुणयुक्त ! अङ्गाररूप !
वाङ्गिरसः पुत्र ! वाग्ने ! Sy. अङ्गतिगंत्यर्थः ।
अङ्गिर्गतिरस्यास्तीत्यङ्गिराः । रस्प्रत्ययो मत्व-
र्थीयः । तत्तद्यागेषु गमनवशान् ! ‘अङ्गिरा
उ ह्यग्निः’ (SB. 1.4.1.25.) इति श्रुतेः
कदाचिदपि स्थविरत्वरहित इत्यर्थः । . . .
अतिशयेन युवा यविष्ठः . . . यविष्ठ एव
यविष्ठयः । Mah. अतिगंत्यर्थः । रो मत्व-
र्थीयः । गमनवन् ! U.

९. आश्वेन च Sy. संस्कृताश्वेन Mah. घृतेना-
भिधेयेन तद्वत्पदं घृतवद् घृतशब्द एव । यद्वा
घृतशब्दवत्पदम् . . . ज्योतिष्मत्वमासां घृत-
सम्बन्धेन क्रियते तेजो घृतमिति BB.

१०. पर्ययामः P. वर्धयामः प्रबृद्धं कुमः Mah.

११. महदत्यन्तम् Sy. तथाविधान्ते ! . . . महत्
प्रबृद्धं यथा तथा Mah.

१२. ०मः P., D. अतो हे युवतमाग्ने ! Sy.

तं त्वा समिद्धिरङ्गिर इति । समिद्धिर्होत-
मङ्गिरस एवेत्यङ्गिर इत्यङ्गिरा उ ह्यग्निर्घृतेन
वर्धयामसीति तत्सामिधेनं पदञ्च समेवेनं तेनेन्ये
वीर्यमेवास्मिन्वधाति SB. 1.4.1.25.p.35.

This stanza=YV.3.3.=TS.2.5.
8.1.

स नः पृथु श्रुवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्रे सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

स नः पृथुः । अदो गमय । अस्मानिति ।

त्वामग्रे पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ १३ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने । पुष्करपणति । अग्निः । अथर्वा ऋषिः । निरमन्थत । मूर्ध्नः । सर्वस्य ।

बोहुः "पुष्करपणं ह्येनमुपश्रितमविन्दत्" इति ब्राह्मणम् ।

१. गमय P., D. अभिगमय Sy.

२. VM. does not explain the stanza fully. Sy. explains this stanza in the following manner :—

हे देव ! द्योतमानाग्ने ! स पूर्वोक्तगुणस्त्वम् । पृथु विस्तीर्णम् । श्रुवाय्यं श्रवणीयं प्रशस्यं बृहन्महत् सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं नोऽस्मान् अच्छ विवाससि । अभिगमय । अत्र वाजसनेयकम्—'अच्छा देव विवाससीति तन्नो गमयेत्येवंतवाह' इति ।

३. अग्निमन्थने 'त्वामग्ने पुष्करादधि' इत्याद्यास्तिस्र ऋचोऽनूच्याः । सूत्रितञ्च—'त्वामग्ने पुष्करादधीति तिसृणामर्ध्वं शिष्ट्वारमेत्' (ĀSS.2.16.) इति Sy.

४. ०रवणात् D. उदकात् Mah., U.

५. पुष्करादधि पुष्करपणं Sy. सकाशात् Mah., U. उपरि BB.

६. अध्यथ्यथर्वः P. एतत्संज्ञक ऋषिः Sy. अथर्वा प्राणः 'आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा' (SB.6.4.2.2.) इति श्रुतेः Mah. अतनवान् प्राणः U.

७. अरण्योः सकाशादजनयत् Sy. निशेषेण मथितवान् Mah. निर्जनितवान् U. पुष्करपणं स्वमन्थनेन ततो निष्कृष्यालभत । यथोक्तम्—'पुष्करपणं ह्येनमुपाश्रितमविन्दत्' (TS.5.1.4.4.) इति BB.

८. मूर्ध्वद्वारात् Sy. मूर्ध्नोऽर्थावरणेः शिरसो निरमन्थतेति व्यत्ययः Mah. शिरस्तोऽरण्यो-जनयति U. मूर्धस्वानीयात् प्रधानभूतात् पुष्करपणात् BB.

९. सर्वस्य जगतः Sy. सर्वस्य जगतः सम्बन्धिनः ।

... यद्वा विश्वस्येति षष्ठ्येकवचनं प्रथमा बहुवचनार्थे । विश्वे सर्वे वाघत इत्यर्थः Mah. सर्वस्य कर्मणोऽङ्गभूतम् U.

१०. बाहकात् । 'पुष्करपणं हि प्रजापतिर्भूमिमप्रययत् तत्पुष्करपणं प्रययत्' (TB. 1.1.3.6.) इति श्रुतेः । भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपणस्य सर्वजगद्धारकत्वम् । अत्र पुष्करादधेन पुष्करपणं मभिधीयत इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमान्नातम् । 'त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपणं ह्येनमुपश्रितमविन्दत्' (TS.5.1.4.4.) इति Sy. वाघत इति ऋत्विङ्नामनु (Ngh. 3.18.) पठितम् । ... वाघत ऋत्विजः Mah., U. ऋत्विक्समुदायस्य (बाहकात्) उदकात् प्राणो निरमन्थदित्येके BB. ११. ०वर्णं D.

१२. ह्यनमुपा० P. ह्यन D.

१३. तं० P. TS.5.1.4.4. यद्वा—ऋचोऽयमर्थः । हे अग्ने ! अथर्वास्य ऋषिः पुष्करादधि पद्मपत्रस्योपरि त्वां निरमन्थत । कीदृशात्पुष्करात् । मूर्ध्नं उत्तमाङ्गवत्प्रशस्ताद् विश्वस्य वाघतः सर्वस्य जगतो बाहकात् पुष्करपणमग्निमन्थनयत्तनिष्पादनद्वारेण सर्वं जगद्विश्वं हति Mah. अथैनं परिगृह्णाति । अथर्वा च दक्षिणतो हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरतस्त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थतेत्यापो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा प्राणो वाऽएतमुग्नेऽङ्गो निरमन्थनमूर्ध्नो विश्वस्य वाघत इत्यस्य सर्वस्य मूर्ध्नं इत्येतत् SB.6.4.2.2.p.531.

This stanza = YV.15.22. = TS. 3.5.11.3.

उत्तरा निगदसिद्धा

तमुं त्वा दध्यङ्ङुविः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुरंदरम् ॥ १४ ॥

[तमुं त्वा ।]

तमुं त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनंजयं रणैरणे ॥ १५ ॥

तमुं त्वा । तम् । एव । त्वाम् । पथ्यायाः पुत्रः दध्यङ् । वृषा । समीधे । दस्युनामतिशयेन हन्तारम् । धनस्य जेतारम् । युद्धे युद्धे 'पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभिभृणोति' इति ब्राह्मणम् ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

हे अग्ने ! य उक्तगुणस्तमुं तमेव त्वामथर्वणः पुत्रो दध्यङ् एतत्संज्ञ ऋषिरीधे । दीपितवान् । कीदृशम् ? वृत्रहणमावरकाणां शत्रूणां हन्तारं पुरन्दरम् असुरपुराणां दारयितारम् Sy. हे अग्ने ! अथर्वण ऋषेः पुत्रो दध्यङ्नामक ऋषिस्तमुं त्वा, उ एवार्थे । तमेव त्वामीधे प्रज्वालितवान् । कीदृशं त्वाम् ? वृत्रहणं वृत्रस्य पाप्मनो हन्तारम् । . . . पुरन्दरं रुद्ररूपेणामुरसम्बन्धिनां त्रयाणां पुराणां विदारयितारम् Mah. अत्राप्युकार एतस्मिन्नर्थं उत्तरेणेत्पुकारः, तमेव त्वां दध्यङ्नामा ऋषिर्मन्त्राणां ब्रष्टा पुत्र ईधे, अथर्वणः, व्यवहितोऽत्र सम्बन्धः । अथर्वणः पुत्र ईधे । 'इन्धी दीप्तौ' आदीपयति । कथम्भूतं त्वामीदीपयति ? वृत्रहणं पाप्मनो हन्तारम् । पुरन्दरमसुरपुरां च दारयितारं वा । दध्यङ्ङाथर्वणः इति श्रुतिः U. तमेव त्वा दध्यङ्नामधिरथर्वणः पुत्र ईधे दीपयामास । . . . वृत्रस्यासुरस्य पाप्मनो वा हन्तारं पुरन्दरं पुरामसुरसम्बन्धिनीनां दारयितारम् BB. तमुं त्वा दध्यङ्ङुविः । पुत्र ईधेऽअथर्वण इति वान्वे दध्यङ्ङाथर्वणः स एनं तत एन्ध वृत्रहणं पुरन्दरमिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्महन् पुरन्दरमित्येतत् SB.6.4.2.3.p.531.

This stanza=YV.11.33.=TS.3.5.11.3.

२. पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती, यद्वा पाथस्यन्तरिक्षे हृदयाकाशे भवः पाथ्यः । . . . मनसा हि ब्रह्मपन्था उपलभ्यतेऽतः पाथ्यः । 'मनसैवानुब्रष्टव्यम्' इति श्रुतेः Mah. मनसा हि मुक्तेः पन्था उपलभ्यते U. पाथ्यो नामाधिः BB.
 ३. पाथ्यो वृषा नाम कश्चिद्विः Sy. सेक्ता । . . . 'मनसैवाभिलष्य त्रिषां रेतः सिञ्चति' इति वृषा हि मनः । 'मनो वै पाथ्यो वृषा' (SB.6.4.2.4.p.531) इति श्रुतेः Mah., U. वृषा प्रधानभूतः BB.
 ४. हे अग्ने ! समन्ध । समदीपयत् Sy. सन्दीपयति Mah., U. दीपितवान् BB.
 ५. अतिशयेन उपक्षययितुणां शत्रूणां हन्तारम् Sy. दस्युन् हन्तीति दस्युहा, अतिशयेन दस्युहा दस्युहन्तमस्तम् . . . अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम् Mah. शत्रुहन्तमम् U. दस्यूनां हन्तुतमं हन्तारम् BB.
 ६. धनानां जेतारम् BB.
 ७. ०६ P. तेषु तेषु सङ्ग्रामेषु Mah. सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे U. सङ्ग्रामे BB.
- This stanza=YV.11.34.=TS.3.5.11.4.

एह्यु पु ब्रवाणि तेऽग्रं इत्येतं गिरः । एभिर्वर्धस इन्द्रुभिः ॥ १६ ॥

‘एहि । आगच्छ । मुष्टु । ब्रवाणि । ते । स्तुतीः । अग्ने ! अमुत्रासुरेषु वर्तमाना भवन्ति । इतरा अदेवजुष्टा अश्रोतव्याः । एभिस्मदीयेः । स्तोमैः । वर्धस्व, “असुर्या ह वा इतरा गिरः” इति ब्राह्मणम् ।

यत्र कं च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् । तत्रा सदः कृणवसे ॥ १७ ॥

[यत्र ११] यत्र । क्व । चित् । तत्र तत्र । पूजा भवति । तत्र । वृद्धिम् । उद्धततराम् । करोषि । तथा तत्र स्थानं च । करोषि स्तोतरि ।

१. उक्थ्ये कृतौ तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ‘एह्यु पु’ इत्यादिकी तृतीया स्तोत्रियानुष्पी । (ĀSS. 6.1.) आभिप्लविकेयूकथ्येषु त्वेती वकल्पिकी स्तोत्रियानुष्पी । आभिप्लविकेयूकथ्येषु सूत्रितञ्च—‘एह्यु पु ब्रवाणि त आग्निरगामि भारतः’ (ĀSS.7.8.) इति । पीनरावेयिकयामिष्टावुतराज्यभागस्य ‘एह्यु पु’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘एह्यु पु ब्रवाणि त इत्यानेयावाज्यभागौ’ (ĀSS.2.8.) इति Sy.
२. ताः स्तुतीः शृण्वित्यर्थः Sy. सुतरां वदानि Mah. ऊकारोऽहेतुरिति चेत् . . . साधु ब्रवाणि U.
३. तुभ्यं त्वदर्थम् Sy. तत्र Mah., U.
४. ०ती D. वाणीः स्तुतिलक्षणाः Mah. गिरो वाचः U.
५. हे भगवन्नने U.
६. ०सुरेषुरेषु D.
७. ०नो D. इत्यमनेन प्रकारेण Sy., Mah. इत्थं त्वदीयेर्नामवन्धकर्मरूपेऽप्रेषिताः U.
८. असुरैः कृताः स्तुतीः शृण्विति शेषः । तथा च ब्राह्मणम् ‘अग्ने तथेतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिरः’ (AB.3.49.) इति Sy. इतरा अन्याः Mah. इतराः स्तुतिलक्षणाः । . . . यद्वेत्यमुद्गातृस्तोत्रजनिता इतरा अन्या गिरो वा गीयन्ते U.
९. अभृणोतव्या P.
१०. अपि चागतस्त्वम्, एतैः Sy. हेतुं न्यस्यति ।

एभिश्च U.

११. सोमैः is suggested for स्तोमैः ॥ अध्वर्युणाभियुतैः सोमैः U.
१२. AB. 3.49. The quotation from AB. should immediately follow इतरा ।
१३. VM. ignores उ ॥ उ इत्येतत् पूरकम् Sy. अथ यद्यनयऽइन्दुमते ध्रियेरन् । अन्नयऽइन्दुमतेऽनुब्रूहीति ब्रूयात्सोऽन्वाहेह्यु पु ब्रवाणि तेऽग्न-इत्येतरा गिरः । एभिर्वर्धसऽइन्दुभिरिति तथा हाग्नेयो भवति सोमो वाऽइन्दुस्तदु सौम्यावाज्य-भागाश्चयन्ति जुषाणोऽग्निरिन्दुमानाज्यस्य वे-त्त्विति यजत्येवमु सर्वमानैश्च करोति SB.2.2. 3.23.p.150 This stanza=YV. 26.13.
१४. The *pratika* is supplied by the Editor.
१५. हे अग्ने ! Sy.
१६. यस्मिन् देशे Sy.
१७. कस्मिंश्चिज्जमाने Sy.
१८. मनोऽनुग्रहात्मकमन्तःकरणम् Sy.
१९. वर्तते Sy.
२०. तस्मिन् यजमाने Sy.
२१. बलकरमन्त्रं वा Sy.
२२. उद्धततरं श्रेष्ठम् Sy.
२३. धारयति Sy.

नहि ते^१ पु^२र्तमन्निपदु^३र्वन्नेमानां^४ वसो । अथा^५ दुवो^६ वनवसे ॥ १८ ॥

नहि ते^१ । नहि । ते^२ । दानम्^३ । अक्षयः^४ पातकम्^५ । भवति^६, अनवरतं प्रवर्तमानं न चक्षुः पतति सन्ततं प्रवर्तत इत्यर्थः । हे नेमानाम्^७, वासयितः^८ ! नेमा नमानात् पूजकाः^९ । ततश्च^{१०} । परिचर्याम्^{११} । मनुष्येभ्यो भजसे^{१२} ।

आग्निरंगामि भारतो^{१३} वृत्रहा पुंरुचेतनः^{१४} । दिवोदासस्य सत्पतिः^{१५} ॥ १९ ॥

आग्निः^{१६} । आभिमुख्येन गम्यते^{१७} । अग्निः^{१८} । 'भारतत्त्वहैष हि देवेभ्यो हव्यं भरति'^{१९} इति ब्राह्मणम् । शत्रूणां हन्ता^{२०} । बहुव्रजः^{२१} । दिवोदासार्थं मया । सतां पतिः^{२२} ।

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं^{२३} दाशन्महित्वना । वृन्वन्नवातो अस्तृतः^{२४} ॥ २० ॥

[स हि ।] सः^{२५} । हि^{२६} । विश्वानि^{२७} । पार्थिवानि^{२८} भूतानि । अतिक्रान्तः^{२९} । रयिम्^{३०} । ग्रयच्छति^{३१} । महत्त्वेन^{३२} । भजमानो हवींषि^{३३} । अनभिगतः^{३४} । शत्रुभिरहिंसितश्च^{३५} ।

१. हे अग्ने ! Sy.

२. त्वदीयम् Sy.

३. मानम् P. पूरकं तेजः Sy.

४. अक्षयोः पातकं विनाशकम् Sy.

५. भवतु । सर्वदास्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु Sy.

६. चक्षुः P., D.

७. नेमशाब्दोऽल्पवाची । मनुष्याणां मध्ये कतिपयानां यजमानानाम् Sy.

८. ऽनामपासयितुः P. ऽनामवासयितुः D. वासक ! Sy.

९. नमानात् is suggested for नमानात् ।

१०. नेमानामानात् पूजकाश्च P. The passage नेमा . . . पूजकाः refers to नेमानाम् ।

११. Omitted by P. अतः कारणात् Sy.

१२. पयंचर्यं P., D. अस्माभिर्यजमानैः कृतं परिचरणम् Sy.

१३. दजसे P. सम्भजस्य Sy.

१४. आग्निः P., D.

१५. अस्माभिः स्तुतिभिरगम्यत Sy.

१६. अग्निः P. अयमग्निः Sy.

१७. हवींषां भर्ता Sy.

१८. बहति P.

१९. वृत्राणां शत्रूणां हन्ता Sy.

२०. पुरुषां बहूनां चेतयिता जाता । सर्वज्ञ इत्यर्थः Sy.

२१. एतत्संज्ञस्य राज्ञः Sy.

२२. यजमानानां पालयिता Sy.

२३. The *pratika* is supplied by the Editor.

२४. अग्निः Sy.

२५. खलु Sy.

२६. Omitted by P. सर्वाणि Sy.

२७. पातमिवा P. पृथिव्यां भवानि भूतजातानि Sy.

२८. अप्रति० P. अतिक्रामन् Sy.

२९. रति P. धनम् Sy.

३०. ददातु । यद्वा दिव्यं सर्वं पार्थिवं पृथिव्यां विद्यमानं रयिं धनमति अतिशयेन दाशत् ददातु Sy.

३१. ऽत्वे० is suggested for ऽत्वे० ॥ स्वमहिम्ना Sy.

३२. काष्ठानि शत्रून्वा हिंसन् Sy.

३३. अन्यैः शत्रुभिरप्रतिगतः Sy.

३४. केनाप्यहिंसितः Sy.

स प्रलवन्नवीयसाग्ने द्युम्नेन संयता । बृहत्ततन्व भानुना ॥ २१ ॥

स प्रलवत् । सः । पुराणेनेव । नवीयसाधुना प्रादुभूतेन । सङ्गच्छमानः । अग्ने ! द्योतमानेन । तेजसा । विस्तृतमन्तरिक्षम् । ततन्व ।

प्र वः सखायो अग्रये स्तोमं यज्ञं च धृष्ण्या । अर्चं गायं च वेधसे ॥ २२ ॥

प्र वः सखायः । प्राचत । गायत । च । यूयम्, ये । सखायः । अग्रये । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णवे । विधात्रे ।

स हि यो मानुषा युगा सीदद्धोता कविक्रंतुः । दूतश्च हव्यवाहनः ॥ २३ ॥

स हि । सः । हि । यः । मानुषान् । कालान् दशपूर्णमासाद्याधारभूतान् । सीदति । होता भूत्वा । कान्तप्रज्ञः । दूतः । च भवतीति । हविषां बोद्धा ।

ता राजाना शुचित्रतादित्यान्मारुतं गणम् । वसो यच्चीह रोदसी ॥ २४ ॥

ता राजाना । तौ । मित्रावरुणौ । शुचिकर्माणी । आदित्याश्चान्यान् । मरुतां च । गणम् ।

१. Omitted by P.

२. तादृशस्त्वम् Sy. स त्वम् BB.

३. प्रत्नेन पुराणेन Sy. पुराणार्हम् । यद्वा प्रागिव । यद्वा पुरातनेनेव BB.

४. निपीयसा P. नवतरेण Sy., BB.

५. सङ्गमनः P. सङ्गमानः D. सङ्गच्छता सम्यग् व्याप्नुवता Sy. त्वामेव सङ्गच्छता । . . . यद्वा त्वयैव संयता धनेन BB.

६. हे अग्ने ! यः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः Sy.

७. यशसा धनेन वा BB.

८. ईदृशेन द्युम्नेन भानुना भासनशीलेन BB.

९. महद् अन्तरिक्षम् Sy. महदिवं विश्वम् BB.

१०. ततत्थ P. विस्तारयति Sy. विस्तारय द्यान्वसो लिट् । यद्वा विश्वं बृहद् भूषं ततन्व तथा कुर्वन्वास्माकं हिरण्यलाभहेतुर्भवेति BB.

११. ०य D.

१२. पा० P. प्रयच्छ ? (प्रयच्छत) Sy.

१३. हे सखायः ! समानख्याना ! ऋत्विजः ! Sy.

१४. P. adds च after स्तोमम् ॥ स्तोत्रम् Sy.

१५. यजनसाधनं हविषच Sy.

१६. पुष्ण० D. शत्रूणां धर्मकाय Sy.

१७. विधोत्रे P.

१८. ति P. १९. अग्निः Sy.

२०. खलु Sy.

२१. मानुषाणि Sy.

२२. युगानि । मनुष्यसम्बन्धिनो यज्ञार्हान् काल-विशेषान् तेषु यागा अनुष्ठीयन्ते । अत्यन्त-संयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालम् Sy.

२३. सीदतु । अस्मदीये यज्ञे बहिष्युपविशतु Sy.

२४. देवानामाह्वता Sy.

२५. कान्त० is suggested for कान्त० ।

२६. देवानां दूतः Sy.

२७. प्रसिद्धी Sy.

२८. राजमानौ Sy.

२९. शुचिकर्माणी मित्रावरुणौ Sy.

३०. अदितेः पुत्रान् धात्रादीन् Sy.

३१. मरुताश्च P. मरुतां च D.

३२. सङ्गम् Sy.

वासयितः ! यज । द्यावापृथिवी च ।

वस्वीं ते अग्ने संदष्टिरिष्यते मर्त्याय । ऊर्जो नपादमृतस्य ॥ २५ ॥

वस्वीं ते । प्रशस्यो । तव । अग्ने ! सन्दृष्टिः । अन्नमिच्छते । मनुष्याय । अन्नस्य । पौत्र !

अमृतस्य तव ।

क्रत्वा दा अस्तु श्रेष्ठोऽद्य त्वा वन्वन्तसुरेक्षणाः ।

मते आनाश सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

क्रत्वा दाः । कर्मणा । दाता । अस्तु तुभ्यम् । श्रेष्ठः । अद्य । त्वाम् । आचमानः । सुधनः ।

मनुष्यः । व्याप्नोति । सुप्रवृत्तां स्तुतिम् ।

ते ते अग्ने त्वोता इष्यन्तो विश्वमायुः ।

तरन्तो अर्यो अरातीर्वन्वन्तो अर्यो अरातीः ॥ २७ ॥

ते ते अग्ने । ते । तव । अग्ने ! त्वया रक्षिताः । विश्वम् । अन्नम् । इच्छन्तः । तरन्ते । गन्तारः ।

शत्रून् । वन्वन्तश्च भवन्ति वधकर्मा वनिरिति ।

१. हे वासकान्ते ! Sy.

२. द्यावापृथिवी चैतान्देवान् Sy.

३. VM. ignores इह ॥ अस्मिन् यजे Sy.

४. वन्वी D.

५. वासयित्री । प्रशस्येत्यर्थः Sy.

६. दीप्तिः Sy.

७. अन्नमिच्छति । ददातीत्यर्थः Sy.

८. सा मनुष्याय यजमानाय Sy.

९. हे बलस्य पुत्रान्ते ! Sy.

१०. धोतायस्य P. मरणरहितस्य Sy.

११. हे अग्ने ! Sy.

१२. कर्मणा परिचरणात्मना Sy.

१३. कर्मणां दातः P. हवींषि दाता यजमानः Sy.

१४. अतिशयेन प्रशस्योऽस्तु Sy.

१५. इदानीम् Sy.

१६. सम्भजन् Sy.

१७. शोभनधनदास्तु Sy.

१८. तथा स मनुष्यः Sy.

१९. प्या P. व्याप्नोतु तव सर्वदा स्तोता भवत्वित्यर्थः Sy.

२०. सुप्रवृत्तकृतां P. वृक्तां D.

२१. ऽतिः P. त्वद्विषयां सुष्ठुतिम् Sy.

२२. स्तोतारः Sy.

२३. त्वदीया ये त्वां स्तुवन्ति Sy.

२४. ऽन्नं D. २५. सर्वम् Sy.

२६. अन्नं लभन्त इति शेषः । आयुरेव वा शतवर्ष-लक्षणमिषयन्त इच्छन्तः प्राप्नुवन्तीति शेषः Sy.

२७. इषमात्मन इच्छन्तः सन्तः Sy.

२८. अतिकामन्तः Sy.

२९. ऽर P. अरीनभिगन्वीः Sy.

३०. काश्चिच्छत्रुसेनाः Sy.

३१. वसन्तं P. हिसन्तश्च Sy.

३२. मनिं P.

३३. VM. explains अर्यः and अरातीः once only.

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वं न्यत्रिणम् ।
अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ २८ ॥

अग्निः । अग्निः । तिग्मेन । तेजसा । निहन्तु । विश्वम् । रक्षः । अग्निः । अस्मभ्यम् ।

प्रयच्छतु । धनम् ।

उत्तरा निगदसिद्धा

सुवीरं रयिमा भरु जातवेदो विचर्षणे । जहि रक्षांसि सुक्रतो ॥ २९ ॥

[सुवीरम् ।]

त्वं नः पाह्यंहसो जातवेदो अघायतः । रक्षा यो ब्रह्मणस्कवे ॥ ३० ॥

त्वं नः । त्वम् । अस्मान् । पाहि । रक्षसः । जातवेदः । अगमिच्छतः । रक्ष । अस्मान् । हे
स्तोत्रस्य, कर्तः ।

१. अग्नि P. अयमग्निः Sy.

२. तीक्ष्णेन Sy. उत्साहवता U. 'तिग्मं तेजतेस्ता-
हकर्मणः' N. 10.6.

३. दीप्त्या U.

४. नितरां क्षीणं करोतु । 'यस उपक्षये' लेट् Mah.
उपक्षयति U.

५. सर्वम् Sy., Mah., U.

६. अत्तारं राक्षसादिकम् Sy. राक्षसम्....
अत्रादनं भक्षणमस्यास्तीत्यत्रो भक्षकस्तम्
Mah. नितरामत्रिणमत्तारं खादकमुपद्रवका-
रिणम् U.

७. ०क्षग्निः P. अग्निश्च U.

८. अग्नि च नोऽस्मभ्यम् Sy.

९. ददातु Sy., Mah. वनतिर्दानार्थः । ददाति
U.

स च पञ्चगृहीतं गृहीते । पञ्चधाविहितो
वाऽअयं शीर्षं न्याणो मनो वाक् प्राणश्चक्षुः
श्रोत्रमेतमेवास्मिन्नेतत्पञ्चधाविहितं शीर्ष-
न्याणं दधात्यग्निस्तिग्मेन शोचिषेति तिग्मवत्या

शिर एवास्पेतया सृष्ट्यति तिग्मतायै ।

SB. 9.2.2.5. p. 714.

This stanza=YV. 17.16.

१०. The *pratika* is supplied by the
Editor.

हे जातवेदः ! जातप्रज्ञान ! जातधन ! या ।
विचर्षणे विशेषेण द्रष्टरग्ने ! सुवीरं शोभनवीरः
पुत्रपौत्रादिभिरूपेतं रयि धनमाभर । आहर ।
तथा हे सुक्रतो ! सुकर्मप्रग्ने ! रक्षांसि च
जहि विनाशय Sy.

११. रक्ष Sy. १२. पापात् Sy.

१३. हे जातवेदः ! त्वम् Sy.

१४. अघम् is suggested for अक्षम् ॥ अघ-
मनर्थमस्माकमिच्छतः शत्रोश्च Sy.

१५. हे स्तुतिरूपस्य मन्त्रस्य कवे ! कावयितः !
शब्दयितरग्ने ! अग्निर्हि शब्दमुत्पादयति ।
तथा च स्मर्यते 'मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेर-
यति मास्तम् । मास्तस्तूरसि चरन् मन्त्रं
जनयति स्वरम्' इति तादृशान्ते ! Sy.

यो नो अग्ने दुरेव आ मर्तो वधाय दाशति । तस्मान्नः पाह्यंहसः ॥ ३१ ॥

यो नः^१ । यः । अस्मान् । अग्ने ! दुष्टागमनः^२ ! मनुष्यः^३ । हन्त्रे^४ । आभिमूढ्येन प्रयच्छति^५ । तस्मात्^६ ।

अस्मान् । रक्ष । आहन्तुः^७ ।

उत्तरा निगदसिद्धा

त्वं तं देव जिह्वया परि बाधस्व दुष्कृतम् । मर्तो यो नो जिघांसति ॥ ३२ ॥

[त्वं तम्]

भरद्वाजाय सप्रथः शर्म यच्छ सहन्त्य । अग्ने वरेण्यं वसु ॥ ३३ ॥

[भरद्वाजाय ।] भरद्वाजाय^८ । सहनशील ! सहन्त्रो ? गृहम्^९ । सर्वतः^{१०} पृथुतमम्^{११} । धनं च । प्रयच्छ^{१२},

अवशिष्टं स्पष्टम्^{१३} ।

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ३४ ॥

अग्निः^{१४} । अग्निः^{१५} । शत्रून्^{१६} । हन्तु^{१७} । धनमिच्छन्^{१८} तुभ्यम्^{१९} । समिद्धः^{२०} । शुक्लवर्णः^{२१} ।

१. न P. २. ०मेनः P. दुष्टाभिप्रायः Sy.

३. हन्तु D. स्वस्यायुधाय Sy.

४. अभिप्रयच्छति । आयुधेनास्मान्हन्तीत्यर्थः Sy.

५. मनुष्यात् Sy. ६. ०न्तुम् P., D.

पापाच्च Sy. ७. The *pratika* is supplied by the Editor.

हे देव ! द्योतमानाग्ने ! त्वं तं वक्ष्यमाणं दुष्कृतं दुष्कर्मकारिणं मनुष्यं जिह्वया ज्वालया परि-
बाधस्व सर्वतो जहि । यो मर्तो मनुष्यो नोऽस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति Sy. ८. The *pratika* is supplied by the Editor.

९. महामूषये Sy. १०. ०शी P. हे सहन्त्य !

शत्रूणामभिभवितरग्ने ! Sy.

११. The reading is doubtful.

१२. शर्म सुखं गृहं वा Sy.

१३. सर्वतः पृथु विस्तीर्णम् Sy. १४. देहि Sy.

१५. By अवशिष्टम् VM. refers to अग्ने and वरेण्यम् ॥ वरेण्यं वरणीयम् Sy.

१६. पौर्णमास्यामाग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्या 'अग्नि-

वृत्राणि' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या' (ĀSS. 1.5.) इति । इष्टिपशुतोमेषु च यत्र वृधन्वन्तो पुष्टिमन्तावित्यादिविशेषविधिर्न दृश्यते तत्र सर्वत्रैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । उपसद्याग्नेयस्येषानुवाक्या सायङ्कालीनस्य त्वे-
वं वाज्या । सूत्रितञ्च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घ-
नद्य उपद्रव शयहेति विपर्यातो याज्यानुवाक्या-
नाम्' (ĀSS.4.8.) इति Sy.

१७. आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि तमांसि वा Sy. पापानि Mah. यजमानस्य वृजिनानि U.

१८. भूशं हन्तु Sy. अत्यर्थं हन्ति Mah., U.

१९. द्रविणं धनं स्तोतृणामिच्छन् । यद्वा हविलक्षणं धनमात्मन इच्छन्नग्निः Sy. द्रविणो धन-
मिच्छति द्रवणस्यति . . . हविलक्षणं धनमि-
च्छन् Mah. धनं हविलक्षणमिच्छन् U.

२०. सम्यग्दीप्तः Sy. दीप्तः Mah., U.

२१. अत एव शुक्लवर्णः Sy. शुक्रः शब्दः Mah. शुक्लः U.

आहुतः ।

गर्भे मातुः पितृष्पिता विदिद्युतानो अचरे । सीदन्तस्य योनिमा ॥ ३५ ॥

गर्भे । छायापूषिभ्योः । गर्भे अन्तरिक्षे । पालयिताग्निः । विद्योतमानः । उदकम् । आच्यावयति ।

ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे । अग्ने यद्दीदयद्विवि ॥ ३६ ॥

ब्रह्म । अन्नम् । प्रजायुक्तम् । देहि । जातवेदः । विद्वष्टः ! अग्ने ! यत् । दीप्यते । दीप्ते त्वयि ।

उप त्वा रण्यसंहशं प्रयस्वन्तः सहस्कृत । अग्ने ससृज्महे गिरः ॥ ३७ ॥

उप त्वा । उप ससृज्महे । त्वाम् । रमणीयसन्दर्शनम् । अन्नवन्तः । हे सहस्रोत्पादित ! अग्ने !

स्तुतीः ।

उपच्छायामिव घृणेरगन्म शर्म ते वयम् । अग्ने हिरण्यसंहशः ॥ ३८ ॥

उपच्छायाम् । उपगच्छाम । छायामिव । तेजः । सुखम् । अग्ने ! हिरण्यरूपस्य । तव ।

१. हविर्भिरभिहुतः Sy. निमन्त्रितः Mah. अभि-
हुतः सन् U.

२. VM. ignores विपन्यया ॥ स्तुत्या स्तूयमानः
Sy. पनतिरर्चतिकर्मा । विविधया पूजया पापं
हन्ति Mah. विपनिरर्चतिकर्मा । यजमान-
पूजया निमित्तभूतया U.
This stanza=YV.33.9.=TS.5.5.
6.1. ३. गर्हे P. हे D.

४. अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां भूद्यौश्चाभिधीयते 'द्यौर्व' :
पिता पृथिवी माता' (RV.1.191.6.) इति
श्रुतेः मातृर्भूम्याः Sy.

५. गर्भस्थाने मध्ये Sy.

६. कारणरहिते वेद्याख्ये स्थाने Sy.

७. ब्रूलोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन एवम्भूतो-
ग्निः Sy.

८. ०ना P. विशेषेण दीप्यमानः Sy.

९. ०दकेम् P. VM. seems to explain
ऋतस्य and योनिम् together as उदकम् ॥
उत्तरवेद्याख्यं धिष्यम् । सप्तम्यर्थे द्वितीया Sy.

१०. ०न्ति P. आ सीदन् उत्तरवेद्यामुपविशन् अग्नि-
वृषाणि जङ्घनदिति सम्बन्धः Sy.

११. ०ह्या P. १२. पुत्रपौत्रसहितम् Sy.

१३. आहर Sy.

१४. हे जातानां वेदितः ! Sy.

१५. विशेषेण इष्टरगने ! Sy.

१६. ब्रह्म Sy.

१७. देवेभ्यु मध्ये यत्प्रशस्तमन्नं राजते तदाहरेत्यर्थः
Sy. १८. ब्रूलोके Sy.

१९. प्रति Sy.

२०. सृज्म P. सृज्महे D. विसृजामः । उच्चारयाम
इत्यर्थः Sy.

२१. रमणीयसन्दर्शनं स्तोतव्यसन्दर्शनं वा Sy.

२२. हवितलक्षणान्नवन्तो वयम् Sy.

२३. हे सहसा बलेनोत्पन्न ! Sy.

२४. स्तुहि P.

२५. तत्र दुष्टान्तः । यया धर्मातीः सन्तप्ताश्चाया-
मुपगच्छन्ति तद्वत् Sy.

२६. दीप्तस्य Sy.

२७. शरणमाश्रयणम् Sy.

२८. हितरमणीयतेजसो हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा
Sy.

२९. VM. ignores वयम् ।

य उग्रइव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न वंसंगः । अग्ने पुरो रुरोजिह्व ॥ ३९ ॥

^१य उग्रः । यस्त्वम् । उद्गूर्णं इव वीरः । शातयितव्यानां हन्ता । तीक्ष्णशृङ्गः । इव च । ऋषभः ।

अग्ने ! शत्रुपुराणि । रुरोजिह्व, पूर्वत्र सम्बन्ध उत्तरत्र वा ।

आ यं हस्ते न खादिनं शिशुं जातं न विभ्रति । विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ४० ॥

^{१०}आ यम् । यथा । ^{११}हस्ते । खादिनामायुधम् । धारयति । यथा वा । जातम् । शिशुम् एवम् ।

^{१२}यं विभ्रति । विशाम् । अग्निम् । सुयज्ञम्, उत्तरत्र सम्बन्धः ।

१. उपसदि प्रातःकालीनस्याग्नेयस्य 'य उग्रइव' इति याज्या । सायङ्कालीनस्य त्वेयवानुवाक्या । सूत्रितञ्च—'अग्निर्वृत्राणि जह्वनद्य उग्रइव शर्यहा' (ĀSS. 4.8.) इति Sy.

२. अग्निः Sy. हे अग्ने ! यस्त्वम् BB.

३. ०रा P. उद्गूर्णबलो धन्वीव Sy. उद्गूर्ण-बलतयोष इव भवति BB.

४. शर्यर्बाणेः शत्रूणां हन्ता Sy. छान्दसः कर्तरि कृत्यः । 'तत्र साधुः' इति यत् । शर्यर्बाणां हिंसकानां हन्ता शर्यहा । छान्दसो डः । आतृव्याणां हन्ता वृष्टेरुत्पादनेन वा सर्वाभिमतकारी BB.

५. तीक्ष्णज्वालस्तिग्मशृङ्ग इव BB.

६. वननीयगतिर्वृषभ इव Sy. वननीयानि वनानि गच्छति वनसङ्गः । वननीयेषु वनेषु सक्त इति वा वनसङ्गः । पृषोदरादित्वाद्विष्टस्वरूप-तामः BB.

७. आसुरीस्तिवः पुरीः Sy. असुराणां पुरीर्मैधान्वा BB.

८. ०थः D. भग्नवानसि । 'रुदो वा एष यदग्निः' (TB. 2.1.3.1.) इति श्रुतेः । रुद्रकृतमपि त्रिपुरदहनमग्निकृतमेवेत्यग्निः स्तूयते । यद्वा त्रिपुरदहनसाधनभूते बाणेऽग्नेरनीकत्वेनावस्था-नादग्निः पुराणि भग्नवानित्युच्यते । 'देवा-सुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त' (AB. 1.23.) इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसन्धेयम् Sy. एवं मृग-वत्सौम्यस्वभाव उग्रस्वभावश्च त्वम् . . . रुरो-जिह्व, अघ्राक्षीः BB.

९. इव P.

This stanza=TS. 2.6.11.4.

१०. अग्निमन्वने जायमानेऽग्नी 'आ यं हस्ते' इत्ये-वानुवाक्या । सूत्रितञ्च 'आ यं हस्ते न खादिन-मित्यर्थं धारमेत्' (ĀSS. 2.16.) इति Sy.

११. पूर्वो नशब्दः पुरस्तादुपचारोऽप्युपमार्थीयः, यद्वा सम्प्रत्यर्थं, सम्प्रतीदानीम् Sy.

१२. हस्तेषु Sy. अञ्जली BB.

१३. भक्षकं व्याघ्रादिमिव । यथा तं विभ्रतः पुरुषा अवहितास्तथाभूता इत्यर्थः । खादिनं हविषां भक्षकम् Sy. 'ससाधनां क्रियामुपसर्ग आह' इत्यागतोऽग्निरुच्यते । आगतमेवान्नि विभ्रति, न खादिनं हविर्भुञ्जानं ज्वलदवस्थमित्यर्थः BB.

१४. अभिमुखं धारयन्त्यध्वर्यवः Sy. विभक्तिवचन-व्यत्ययः BB.

१५. इव BB.

१६. यथाऽऽहुः—'जातमध्यर्पुरञ्जलिना गृह्णाति' BB.

१७. पुत्रम् Sy. यथा मात्रादयो जातमात्रमेव शिशुं हस्ते विभ्रति BB.

१८. मन्थनोत्पन्नं यमग्निम् Sy. यमग्निमध्यर्ग्यः BB.

१९. विश्वाम् P., D. जनानाम् Sy. मनुष्याणाम् BB.

२०. शोभनयागस्य निष्पादकं तमग्निं हे ऋत्विजः । परिचरतेति शेषः Sy. शोभनयज्ञम् । अवि-तफलसाधनत्वात् । . . . सोऽयमग्निरुदजनी-ति BB.

२१. VM. ignores आ ।

This stanza=TS. 3.5.11.4.

प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमम् । आ स्वे योनौ नि पीदतु ॥ ४१ ॥

प्र देवम् । प्रभरताहवनीये । देवम् । देवानां भक्षणाय । अत्यन्तं घनस्य सम्भयितारम् । आनिपी-
दतु सः । स्वे । स्थाने आहवनीये ।

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिशीतातिथिम् । स्योन आ गृहपतिम् ॥ ४२ ॥

आजातम् । स्यतिरथ हरणे दृष्टः "जात इतरो जातवेदाः" इत्यादिब्राह्मणम् ।

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ४३ ॥

अग्ने । अग्ने ! रथे युक्ष्व तान् । ये । तवे । अश्वाः । देव । साधयितारः । पर्याप्तम् ।

१. अग्निमन्थने जातस्याग्नेराहवनीये प्रहरणसमये
'प्र देवं देववीतये' इति द्रुचोऽनुवक्तव्यः ।
सूत्रितञ्च 'प्र देवं देववीतये इति द्वे, अग्नि-
नाग्निः समिध्यते' (ASS.2.16.) इति Sy.

२. हे अध्वर्यवः ! Sy.

३. प्रहरत । आहवनीयेऽग्नीं प्रक्षिपत Sy. सांहि-
तिकं दीप्यत्वम् BB.

४. ०नीयमेवं P. स्रोतमानम् Sy. देवमग्निम् U.

५. देवानां भक्षणार्थम् । तथा च ब्राह्मणम् 'प्र देवं
देववीतये भरता वसुवित्तममिति प्रह्वियमाणा-
याभिर्हृषा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत् समृद्धम्' (AB.
1.16.) इति Sy. देवानां यागाय देवा विपन्ति
भुञ्जन्तेऽस्मिन्निति BB.

६. वसूनां घनानां वेदयितारं सम्भयितारमग्निम्
Sy. घनानां लब्धुतमम् BB.

७. अभिनिषण्णो भवतु Sy. आगत्यास्ताम् BB.

८. चाग्निः Sy. अयम् BB. ९. कारणे स्थान
आहवनीये । ब्राह्मणं च भवति—'एष ह वा
अस्य स्वो योनिर्यदग्निरग्नेः' (AB.1.16.)
इति Sy. योनावाहवनीयस्थान आहवनीये BB.
This stanza=TS.3.5.11.4.

१०. ०आहर० P. ११. AB.1.16.

१२. VM. does not explain the stanza.
हे अध्वर्यवः ! जातं प्रादुर्भूतमतिथिम् । लुप्तो-
पमेतत् । अतिथिमिव प्रियम् । अत एव
गृहपतिं गृहाणां स्वामिनमग्निं जातवेदसि जात-

प्रज्ञे स्योने मुखकर आहवनीयेऽग्नावा शिशीत ।
अन्तर्णीतव्यर्थस्य शीङ् एतद्रूपम् । शाययत ।
स्थापयत । यद्वा 'श्येङ् गती' इत्यस्य छान्दसं
रूपम् । गमयत । प्रापयतेत्यर्थः । 'शो तनू-
करणे' इत्यस्य वा रूपम् । इयत तीक्ष्णी-
कुरुत । संस्कुरुत । प्रहरतेति यावत् । द्वितीय
आकारः पूरकः । 'जात इतरो जातवेदा इतरः'
(AB.1.16.) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानु-
सन्धेयम् Sy. जातमिममग्निं जातवेदसि, आह-
वनीयेऽग्नी । आशिशीत, आनीय तीक्ष्णं कुरुत ।
अप्यर्थे वाऽऽकारः । आहवनीयस्योपरि तीक्ष्णं
कुरुतेति । ज्वालावत्तीक्ष्णत्वं महत्त्वं वा प्रिय-
मतिथिमिव, यथा प्रियमतिथिमागतं पूजया
तर्पयन्त्येवमभुं गृहपतिं गृहाणां पातारमग्निं
स्योने स्थाने वा आशिशीत । आकारस्तमुन्वये ।
शेतेर्लोडि शपश्लुः BB.

This stanza=TS.3.5.11.4.

१३. युक्ष्व P. युक्ष्व D. आत्मीये रथे योजय Sy.,
Mah. १४. तन् D. अश्वान् Sy., Mah.

१५. त्वदीयाः Sy. तव स्वभूताः U.

१६. अश्च P. हयाः Mah. अश्वा एवाश्वास्तः U.

१७. हे स्रोतमान ! Sy. हे देव ! दीप्यमान !
Mah. हे देव ! दानादिगुणयुक्त ! U.

१८. साधकाः सुशीला वा Sy. साधवो दान्ताः
Mah. जातिगुणसमन्विताः प्रशस्ताः U.

१९. अत पर्याप्तम् Sy. अजमत्यर्थम् Mah.

अपहन्ति^१ । स्तुत्यर्थम्^२ ।

अच्छा नो याद्या बहाभि प्रयांसि वीतये^३ । आ देवान्सोमपीतये ॥ ४४ ॥

अच्छ^४ । अभिगच्छ^५ । अस्मान् । अभ्यावह^६ च । अन्नानि^७ । भक्षणार्थं । आवह^८ च । देवान् । सोमपानार्थं^९ ।

उदग्ने भारत द्युमदजस्रेण^{१०} दविद्युत्^{११} । शोचा वि भाह्यजर ॥ ४५ ॥

उदग्ने । उच्छ्रोत्रो^{१२} । अग्ने ! 'शश्वद वा एष प्राणो भूत्वा प्रजा विभर्ति तस्मादाह भारतः' इति वाजसनेयकम् । दीप्तियुक्तम्^{१३} । अजस्रेण शोचिषा । अत्यन्तं दीप्यमानः^{१४} । विभाहि^{१५} च । जरारहित^{१६} !

वीती यो देवं मर्तो^{१७} दुवस्येदग्निमीलीताध्वरे हविष्मान् ।

होतारं सत्ययजं^{१८} रोदस्योरुत्तानहस्तो नमसा विवासेत् ॥ ४६ ॥

वीती^{१९} । हविषा^{२०} । यः । देवम्^{२१} । मर्तः^{२२} । परिचरति^{२३} । स हविष्मान्^{२४} । अग्निम्^{२५} । स्तोतुमर्हति^{२६} ।

१. आवहन्ति is suggested for अपहन्ति ॥

वहन्ति Sy. प्रापयन्ति देवानिति शेषः Mah.

२. मन्त्यते यष्टव्यत्वेन देवानत्रेति मन्त्युर्गणः ।

तदर्थं तान्श्वान् रथे युक्वेत्यर्थः Sy. यज्ञाय Mah. वीतये क्रोषाय वा U.

३. VM. ignores हि ॥ सन्तु Sy. हिः

पादपूरणः Mah. हिशब्दः पादपूरणः U.

अग्ने युक्त्वा हि ये तुव । युक्त्वा हि देवहूतमानिति युक्तवतीभ्यामिदमेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते SB. 7.5.1. 33.p.613.

This stanza=YV.13.36.=TS.5.

5.3.1.

४. हे अग्ने ! Sy.

५. आभिमुख्येनागच्छ Sy.

६. अभिलक्ष्य देवानावह Sy.

७. हविलक्षणान्यन्नानि Sy.

८. तेषां हविषां स्वादनार्थम् Sy.

९. सोमपानार्थं च Sy.

१०. उदगततरं दीप्यस्व । तदेव विवृणोति Sy.

११. हे भारत ! हविषां भर्तः ! Sy.

१२. द्युमता दीप्तिमता । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लृक् Sy.

१३. अविच्छेदेन तेजसा Sy.

१४. भूषां द्योतमानस्त्वम् Sy.

१५. विशेषेण प्रकाशस्व । यद्वा भातिरप्रान्तर्णा-
तण्यर्थः । त्वं प्रथममुदीप्यस्व । पश्चादात्मौघेन
तेजसा सर्वं जगत् प्रकाशयेति योजनीयम् Sy.

१६. रहि० P. ०तः D.

१७. वीतिः P., D.

१८. वीत्या कान्तेन हविलक्षणेनाग्नेन Sy.

१९. यङ्कुचन देवम् Sy.

२०. मन्तव्यः Sy.

२१. परिचरेत् Sy.

२२. हविर्भिर्युक्तो यजमानः Sy.

२३. स्तुवीत । सर्वेषु यागेष्वग्निः पूज्यत इत्यर्थः Sy.

यज्ञे । हविर्वहनाय होतारम् । सत्येन यष्टारम् । द्यावापृथिव्योः । उत्तानहस्तः यजमानः । प्रदानार्चमुत्क्षिप्तहस्तः ।
अग्नेन । परिवरेदिति ।

आ ते अग्र ऋचा हविर्हृदा तृप्तं भरामसि ।

ते ते भवन्तु क्षणं ऋषभासौ वशा उत ॥ ४७ ॥

[आ ते ।] आभराम । स्तुत्यम् । अग्ने ! ऋचैव । हविः सेयमूक् भवतु हविः सममिति । तच्चैदं
हविर्हृदयेन । संस्कृतम्, हृदयेन हि स्तोत्रं त्रियते । ते । ते । भवन्तु । उक्षादयो भदीया स्तुतिः, उक्षादिसाम
भवन्तु इति समुदायार्थः । इत्यमियमाश्वलायनगृह्ये व्याख्यातेति । तत्रोक्षादिभिः सामानाधिकरण्यात् तच्छ-
ब्दस्य लिङ्गवचनभेदः ।

अग्निं देवासौ अग्रियमिन्धते वृत्रहन्तमम् ।

येना वसुन्याभृता तृळ्हा रक्षांसि वृजिना ॥ ४८ ॥

अग्निम् । अग्निम् । देवाः । मुख्यम् । इन्धते । वृत्रस्य हन्तारम् । येन । धनानि । आहृतानि
स्तोतृभ्यः । येन च तृळ्हानि । रक्षांसि । बलिनेति ।

एकोनविंशमध्यायं व्याचकारेति माधवः ।

नदीमाश्रित्य निवसन् कावेरी लोकमाश्रिताम् ।

१. आह्वतारम् Sy.

२. सत्येनावितथेन हविषा यष्टारम् Sy.

३. द्यावापृथिव्योर्लोकद्वये वर्तमानानाम् Sy.

४. किञ्चायं यजमानः उत्तानहस्तः कृताङ्गः लिपुटः
सन् Sy. ५. नमस्कारेण हविषा च Sy.

६. The *pratika* is supplied by the
Editor.

७. अनयाध्ययनं प्रशस्यत इत्याश्वलायनो मन्यते
(AGS. I. I. 5.) Sy.

८. आहरामः Sy.

९. P. reads अन्नं चव for अग्ने ऋचैव ॥
ऋषूपेण वर्तमानम् Sy.

१०. ऋचमेव हविः कृत्वा Sy.

११. समन्ति P. १२. संस्तुम् P.

१३. त इति तच्छब्देन प्रकृतेमुपूषं हविः परामृश्यते ।
प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया पुंस्त्वबहुत्वे । ऋषूपं

तद्धविः Sy. १४. तुभ्यम् Sy.

१५. ०वन्नाक्षा० D. आदि refers to ऋष-
भासः and वशाः ॥ उक्षाणः सेचनसमर्थाः,
ऋषभाः वशाश्च भवन्तु । ऋषभवशरूपेण
परिणतं सत् त्वद्भक्षणाय भवत्विति शेषः Sy.
१६. दयो समां D. उक्षादिसमाः is suggested
for उक्षादिसाम ।

१७. VM. ignores उत ॥ अपि च Sy.

१८. इन्धते P. इद्धते D. दीपयन्ति Sy.

१९. अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारम् Sy.

२०. अग्निना Sy. २१. असुरैरपहृतानि धनानि
हविलक्षणाव्ययानि वा Sy.

२२. असुरसकाशाद्यजमानाद्वाहृतानि Sy.

२३. तृणानि P. तृणानि D. तृणानि हिंसितानि
तमग्निमिन्धत इत्यन्वयः Sy.

२४. यज्ञविरोधीनि Sy. २५. बलवताग्निना Sy.

[अथ षष्ठोऽध्यायः ॥]

अथ 'पिवा सोममभि' व्याचिख्यासति माधवः ।
पादे समाने वक्तव्यं पूरणेषु प्रदर्शयन् ॥१॥
तस्मिन् पादे यदा पश्येत् तमेवाविकृतं पुनः ।
तं पादपूरणं ब्रूयादिति वृद्धेभ्य आगमः ॥२॥
किमुदाहरणं तत्र न 'याति देवः प्रवेत्ता' ।
नापि 'ये चाकनेन्त' इति भिन्ने वाक्ये यतस्तयोः ॥३॥
'आ याहि पूर्वोरति' इति पादो नात्र निदर्शनम् ।
दृश्यते पूरणो ह्येष आकारः केवलोऽपि सन् ॥४॥
'त्वमग्ने व्रतपा असि' मन्त्रस्तत्र निदर्शनम् ।
तत्र प्रथम आकारो निरर्थक इति स्थितिः ॥५॥
ननु देवस्त्वमागत्य मर्त्येष्वपि च वर्तसे ।
इति सार्थोऽत्र आकार इदं तस्मिन्निदर्शनम् ॥६॥
'अयं ते अस्तु हर्यतः' 'को वो वर्षीष्ठ आ नरः' ।
निपातव्यतिरेकेण तस्माद् द्वौ च निदर्शनम् ॥७॥

१. ०या P.
२. ०मपि D. RV.6.17.1^a
३. ०इयेन्नमेपाविकृ० P. ०इयेन्नमेवा० D.
४. नः P. ५. प्रपता P. RV.I.35.3.
६. ये पाकन० D. येष्वाकन० P. RV.V. 31.13.
७. याति देव उद्वेतेति भिन्ने वाक्ये यतस्ततः R.
८. ०रिती० RV.III.43.2.
९. पादे नात्र निधानम् P.
१०. दृश्यन्ते P., D.
११. P., D. add स before त्वम् ।

१२. व्रतपा P. व्रतापा D.
१३. P., D. add इति after असि ।
RV. VIII. 11. 1.
१४. देवस्त्वान्त्य D.
१५. अपि is omitted by D.
१६. P. reads ननु देवानेष्विति पूरणं देवस्त्वा
नन्त्यं मर्त्येषु च वर्तसे for the third and
fourth *pādas*.
१७. हर्यन्त P. ०त D. RV.III.44.1.
१८. वर्षी D. १९. ०रा D. RV.I.37.6.
२०. ०तोव्य० P., D. २१. ०स्माद्वाच्य P., D.

स यन्ता विप्र एषां स यजानामथा हि पः ।
 पादे द्वितीये तच्छब्द एकस्त्वह्यस्तु पूरणः ॥८॥
 'अस्मो एतन्मह्योङ्गुषम्' एकोऽस्मो इति पूरणः ।
 सर्वनामानि पादेषु समानेष्विति पूरणम् ॥९॥
 नास्ति निर्वचनं येषां रूपभेदे ऽपि तान् विदुः ।
 पूरणानेव कवय 'एमेनं सृजता सुते' ॥१०॥
 'स यंजात् सेदु होता' इति समानार्थाविद् श्रुतौ ।
 तत्रैकं पूरणं विद्याद् बहवः सन्ति तादृशाः ॥११॥
 अद्वैत्येति द्वौ पठितौ सत्यनामसु वैदिकैः ।
 न तावत्यन्तपर्यायौ सत्येनेति विपश्चितः ॥१२॥
 'सत्यमिद्धा नकिरन्यः' 'सत्यमित्था वृषेदसि' ।
 सत्यं तथा सत्यमित्थमित्यर्थस्तत्र दर्शितः ॥१३॥
 'पुत्रिणा ता कुमारिणो' कुमारा अर्भका इति ।
 न पौनरुक्त्यमत्रास्ति तेनैको नात्र पूरणः ॥१४॥
 उदाहरणविद्विप्रः परिषत्सु न सीदति ।
 प्रदर्शितास्ततो ऽस्माभिरित्थं नानाविधा ऋचः । इति ॥१५॥

१. स यन्ता विप्र एषां स यन्ता विप्र एषां P. स
 यन्ता विप्र येषां स यन्ता विप्र एषां D.
 २. RV. III. 13. 3. ३. ०णं P.
 ४. RV. VI. 34. 5. ५. ०ह्यावगूषं
 स्वित्थकास्मा P. ०ह्यावगूषस्मित्थकास्मा D.
 ६. तद् P., D. ७. RV. I. 9. 2.
 ८. यजान् P., D. ९. RV. X. 2. 3.
 १०. समात्पर्याविदुः P. समर्थाविदुः D.
 ११. अत्यर्थेति P., अर्थेति D. Ngh. 3. 10.

१२. वैकः P., D. १३. ०त्यान्त P.
 १४. सत्येतेनिहेति P.
 १५. Omitted by P., D. RV. I. 52. 13.
 १६. RV. VIII. 33. 10.
 १७. ०मित्य इत्यर्थं P. ०मित्य इत्यर्थं D.
 १८. निदं D. १९. RV. VIII. 31. 8.
 २०. नि सीदति for न सीदति P.
 २१. ०भि इ० P.
 २२. Supplied by the Editor.

VI.17.

पिबा सोममभि यमुग्रं तदं ऊवं गव्यं महिं गृणान इन्द्र ।

वि यो धृष्णो वर्धिषो वज्रहस्त विश्वा वृत्रममित्रिया शवोभिः ॥ १ ॥

‘पिबा सोमम् ॥ भरद्वाजः ॥ पिब । सोमम् । यं सोमम् । अभि यं पीत्वा । उग्र ! तृष्णवानसि । गव्यम् । सङ्घम् । स्तूयमानः । इन्द्र ! पणिभिरपहृताः । विविधं च । अवधीः । यस्त्वम् । हे धृष्णो ! वज्रहस्त ! विश्वम् । उपद्रवम् । अमित्रभवम् । बलैः ।

स ईं पाहि य ऋजीषी तरुत्रो यः शिप्रवान्वृषभो यो मंतीनाम् ।

यो गोत्रभिदंज्रभृद्यो हरिष्ठाः स इन्द्र चित्रां अभि तन्धि वाजान् ॥ २ ॥

[स ईम् ।] सः । एनं सोमम् । पिब । यः । ऋजीषेण तद्वान् हयोरस्य स भागो भवति । तरिता

१. चतुर्पाष्टके षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठे मण्डले द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातम् । तत्र ‘पिबा सोमम्’ इति पञ्चदशार्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्चं त्रैष्टुभम् । अन्त्या द्विपदा त्रिष्टुप् । तथा चानुकान्तम् — ‘पिब पञ्चोनेन्द्रं त्रैष्टुभं द्विपदान्तम्’ (KSA.30.17.p.22.) इति । अभिजति मरुत्वतीयशस्त्र एतन्निविद्वानम् । सूत्रितञ्च—‘पिबा सोमं तमु ष्टुहीति मध्यन्विनः’ (ĀSS.8.5.) इति । समूहहे वशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—‘पिबा सोममभि तमस्य द्यावापृथिवी’ (ĀSS.8.7.) इति । सूर्यस्तुत्रामन्येकाहे मरुत्वतीय एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्र्यते हि—‘सूर्यस्तुता यशस्कामः पिबा सोममभि’ (ĀSS.9.8.) इति । महावतेऽपि मरुत्वतीय एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘पिबा सोममभि यमुग्रं तदं कया शुभा सवयसः सनीळाः’ (ĀA.5.1.1.) इति । माध्यन्दिने सवन आद्यास्तिस्रो होतृमन्त्रावरुण-ब्राह्मणाच्छंसिनां प्रस्थितयाज्याः । सूत्रितञ्च ‘पिबा सोममभि यमुग्रं तदं इति तिस्रोऽर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुः’ (ĀSS.5.5.) इति Sy.

२. ंबा P. तं सोमं पानं कुरु Sy.

३. यं सोममुद्दिश्य । पातुमित्यर्थः Sy.

४. उग्र P., D. हे उद्पूर्णबलेन्द्र ! Sy.

५. प्रकाशितवानसि । तृदिहिताकर्मत्र प्रकाशनायः Sy.

६. गोसम्बन्धि Sy.

७. पणिभिरपहृतं समूहम् Sy.

८. अङ्गिरोभिः स्तूयमानस्त्वम् Sy.

९. पणिभिरपहृतम् as an epithet of सङ्घम् is suggested for पणिभिरपहृताः ।

१०. विविञ्च P., D.

११. अवधीः, स त्वं सोमं पिबेति सम्बन्धः Sy.

१२. सृष्टो P. सृष्टो D. हे शत्रूणां धवक ! Sy.

१३. वज्रपाणे ! Sy.

१४. उग्र० D. आवरकम् Sy.

१५. अमित्रं शत्रुम् । अमित्रशब्दाद् द्वितीयक-वचनस्येयादेशः Sy.

१६. बलैः सहितः सन् Sy.

१७. VM. ignores महि ॥ महि महत् Sy.

१८. The *pratika* is supplied by the Editor.

१९. त्वम् Sy. २०. यस्त्वम् Sy.

२१. ऋजीषशब्देन गतरसः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् Sy.

शत्रूणाम् । यः । महान् । यश्च । स्तोतॄणाम् । वर्धिताः । यः । मेघानां भेत्ता । यश्च ।
हयोरधिष्ठाता । स त्वम् । इन्द्र ! नानारूपान् । पणिभिरपहृतान् अस्रसाधनान् पशून् ।
अभितृन्वि ।

एवा पाहि प्रतनथा मन्दतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः ।

आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषो जहि शत्रूरभि गा इन्द्र तृन्धि ॥ ३ ॥

एवा पाहि । एवम् । पिबाद्यतनं सोमम् । प्रतनमिव । स सोमस्त्वाम् । मन्दतु । शृणु । स्तुतिम् ।
अपि च । वर्धस्व । स्तुतिभिः । आविष्कुरु च । सूर्यम् । कृत्वा चाप्यायय । अश्वानि गोलक्षणानि । विनाशय
च । पशून् । तैरपहृता गाश्च । अभितृन्वि ।

ते त्वा मदा बृहदिन्द्र स्वधाव इमे पीता उच्चयन्त द्युमन्तम् ।

महामनूनं तवसं विभूतिं मत्सुरासौ जहृषन्त प्रसाहम् ॥ ४ ॥

ते त्वा मदाः । ते । त्वा । सोमाः । बृहन्तम् । इन्द्र ! अश्वन् ! इमे । पीताः । पूरयामासुः ।

१. शत्रूणां तारकोऽसि Sy.
२. हमन् P. महन् D.
शोभनहनुरसि Sy.
३. मतीनां स्तोतॄणाम् । मन्यतेः स्तुतिकर्षणः कर्तरि
स्तिच् Sy.
४. ०त P. कामानां वर्धिता स त्वम् Sy.
५. य P. त्वम् Sy.
६. गोत्राणां पर्वतानां मेघानां वा Sy.
७. भोक्ता P.
८. ०धिष्ठता P. स्वातासि Sy.
९. विचित्रान् Sy.
१०. अश्वानि Sy.
११. अस्मभ्यं प्रकाशय Sy.
१२. VM. ignores वज्रभृत् ॥ वज्रभृत् वज्र-
धरः Sy.
१३. एव एवमिममस्मदीयं सोमम् Sy.
१४. प्रथमिव P., D. प्रतान् पुराणान् सोमान्
यथापिबस्तथा Sy.
१५. स च सोमस्त्वया पीतः सन् Sy.
१६. मदयतु Sy.

१७. अस्माभिः कृतं स्तोत्रम् Sy.
१८. स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः Sy.
१९. वयं सूर्यं यथा पश्येम तथा कूर्वित्ययं Sy.
२०. सर्वस्य प्रेरकं देवम् Sy.
२१. अस्मभ्यं प्यायय Sy.
२२. ज्ञानि P.
२३. नाशय Sy.
२४. अस्मत्सपत्नान् Sy.
२५. पणिभिः Sy.
२६. प्रकाशय Sy.
२७. VM. ignores इन्द्र ।
२८. ०दा P., D.
२९. इमे पीताः सोमाः Sy.
३०. त्वाम् Sy.
३१. मदकराः Sy.
३२. अत्यन्तम् Sy.
३३. अपि च हे इन्द्र ! त्वाम् Sy.
३४. इयम् P., D.
३५. ०ता P.
३६. ०सु P., D. सेचयन्तु Sy.

दीप्तिमन्तम् । महान्तम्^१ । अनूतम्^२ । बलवन्तम्^३ । विविधभूतिम्^४ । मदकराः^५ । अत्यन्तं हर्षयन्ति^६ । प्रकर्षेण शत्रूणामभिभवितारम् ।

येभिः सूर्यमुपसं मन्दसानोऽवासयोऽपं दृढहानि दद्रेत् ।

महामद्रिं परि गा इन्द्र सन्तं नुत्था अच्युतं सदसः परि स्वात् ॥ ५ ॥

येभिः । यैः सोमैः । मोदमानः^१ । सूर्यम्^२ । उपसं च । असुरैति नाशेन^३ स्थाने ? निवासयति^४ । दृढहानि तमांस्यमुरोत्पादितानि । अवदारयन्^५ । महान्तम् । मेघं^६ बलम् । गाः^७ । परितः । सन्तम्^८ । इन्द्र ! स्वस्मात्^९ । स्थानात् । अच्युतम्^{१०} । प्रेरय^{११} ।

तव क्रत्वा तव तदंसनाभिरामासु पक्वं शच्या नि दीधः ।

और्षोर्दुरं उस्त्रियाभ्यो वि दृढहोर्दुर्वाद्गा असृजो अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

तव क्रत्वा^{१२} । तव^{१३} । प्रजानेन^{१४} । तव^{१५} । कर्मभिश्च । तत् कृतम्^{१६} , किं तदित्याह । आमासु गोषु । पक्वं पयः । बुद्ध्या^{१७} । निहितवानसि^{१८} । विघटितवानसि^{१९} । द्वाराणि शिलोच्चयस्य । गवार्यम्^{२०} । दृढानि^{२१} । तत उदसृजः^{२२} । ऊर्वात् महतः शिलोच्चयात्^{२३} । पशून्^{२४} । अङ्गिरोभिर्युक्तः ।

१. महान्तं प्रभूतम् Sy.

२. सर्वैर्गुणैर्न्यूनतारहितम् । सम्पूर्णगुणमित्यर्थः Sy.

३. प्रवृद्धम् Sy.

४. ०तिः P. विभवन्तम् Sy.

५. मदकराः सोमाः Sy.

६. भृशं हर्षयन्तु Sy.

७. मोदमानस्त्वम् Sy.

८. सर्वस्य प्रेरकं देवम् Sy.

९. उसं P. उषोदेवताम् Sy.

१०. अस्तरति नाशो P. The reading is doubtful.

११. स्वस्थाने न्यवासयः । अथवा सूर्योपसौ यथा तमांसि विनाशयतस्तथाकार्षीः Sy.

१२. अपदारयन् Sy.

१३. पवंतम् Sy.

१४. पणिभिरपहृताः Sy.

१५. ०तस्पन्तम् P. विद्यमानम् Sy.

१६. स्वकीयात् Sy.

१७. अविचालितं विनाशरहितम् । स्थिरमित्यर्थः

Sy. १८. अनुदः Sy.

१९. VM. explains परि once only.

२०. हे इन्द्र ! Sy.

२१. त्वदीयया Sy.

२२. प्रज्ञया Sy. २३. त्वदीयः Sy.

२४. प्रसिद्धं पयः Sy.

२५. अपक्वासु Sy.

२६. परिणतम् Sy.

२७. P., D. read बुयो बुद्ध्या for बुद्ध्या ॥ सामर्थ्येन Sy.

२८. नितरां धारयसि Sy.

२९. उद्घाटितवानसि Sy.

३०. अपि च हे इन्द्र ! त्वं गोभ्यः । गा निर्गमयितु-मित्यर्थः Sy.

३१. बलेन पाषाणादिभिर्दुर्दीकृतानीत्यर्थः Sy.

३२. उदगमयः Sy.

३३. उ० D. समूहात् । गोष्ठादित्यर्थः Sy.

३४. ०यान् D.

३५. गाः Sy.

पप्राथ चां महि दंसो व्युर्वीमुप द्यामृष्वो बृहदिन्द्र स्तमायः ।

अधारयो रोदसी देवपुत्रे प्रत्ने मातरा यद्वा ऋतस्य ॥ ७ ॥

पप्राथ । विपप्रणे । पृथिवीम् । विस्तीर्णाम् । महता । कर्मणा । इन्द्रः । उपास्तभ्नात् च । द्याम्
महतीम् । महानिन्द्रः । अथ प्रत्यक्षः—धारयसि । द्यावापृथिवी । ययोर्देवाः पुत्राः । महर्ष्यौ । पुराणे ।
यज्ञस्य । मातरौ ।

अथ त्वा विश्वे पुर इन्द्र देवा एकं त्वसं दधिरे भराय ।

अदेवो यदभ्यौहिष्ट देवान्स्वर्पाता वृणत इन्द्रमत्र ॥ ८ ॥

अथ । अथ । त्वाम् । विश्वे । देवाः समर्थम् । पुरः । दधिरे । एकम् । बलवन्तम् । वृणः ।
देवान् । अभ्यौहिष्ट, पदेरिदं द्यान्दसं रूपम्, ऊर्हिर्वा वहिना समः, अभिजगाम । तदा सङ्ग्रामे । अस्मिन् देवाः ।
इन्द्रम् । वृणते ।

१. विशेषेण पूरितवानसि । 'प्रा पूरणे' इति धातुः
Sy.

२. भूमिम् Sy.

३. कर्मणा D. दंसता कर्मणा Sy.

४. VM. takes इन्द्रः nom. for इन्द्र voc.
हे इन्द्र ! त्वम् Sy.

५. उपस्तभ्नासि । निरालम्बं धितिष्ठन्ती क्षीर्यचा
न पततीन्द्रस्तथा करोतीत्यर्थः Sy.

६. दिवम् Sy.

७. बृहतीम् Sy.

८. महर्ष्यम् Sy.

९. पोषणैर्धारयसि Sy.

१०. अपि च त्वं द्यावापृथिव्यौ Sy.

११. यद्वापौ महर्ष्यौ । यद्वा विश्वस्य मातरावृतस्य
ब्रह्मणो यद्वा पुत्र्यौ Sy. यदुरित्यपत्यनाम
Ngh.2.2. यद्वा इति महत्प्राम Ngh.3.3.

१२. उदकस्य यज्ञस्य वा Sy.

१३. यातारौ P., D. निर्मात्र्यौ Sy.

१४. अधुनास्मिन्काले Sy.

१५. सर्वे Sy.

१६. वल्लघादयः Sy.

१७. ०मात्वं D. १८. पुरस्तात् Sy.

१९. चकिरे Sy.

२०. मुख्यम् Sy.

२१. बलवान् P., D. प्रवृद्धं बलवन्तम् Sy.

२२. पुत्रः P. असुरः Sy.

२३. अक्षौहिष्ट P. सङ्ग्रामार्थमभिगतवान् । 'स्रोह-
तिर्गतिकर्मा' Sy.

२४. ०रिष्ट D. बहेरिदम् is suggested for
पदेरिदम् ।

२५. किञ्चास्मिन् काले स्वर्पाता सङ्ग्रामे Sy.

२६. अस्मिन् काले Sy.

२७. इवं P., D.

२८. सम्भजन्ते स्म मरुत इति शेषः । मरुतो हीन्द्रं
देवेषु पलायितेषु समभजन्तित्यर्थः । अधुना
पुरो दधिरे इति सम्बन्धः Sy.

२९. VM. ignores इन्द्र । भराय and यत् n
हे इन्द्र ! भराय सङ्ग्रामाय । यद् यदा Sy.

अध द्यौश्चित्ते अप सा नु वज्राद्द्वितानमद्भियसा स्वस्य मन्योः ।

अहिं यदिन्द्रो अभ्योहसानं नि चिद्विश्वायुः शयथे जघान ॥ ९ ॥

[अध ।] अध^१ वृ^२ते हते । द्यौः^३ । इव^४ । सा^५ । शिप्रम्^६ । द्विधा^७ । अपानमत्^८ । तव^९ । वज्रात्^{१०} । विभ्यती^{११} । त्वदीयस्य^{१२} । क्रोधस्य^{१३} । अहिम्^{१४} । यदा^{१५} । इन्द्रः^{१६} । आभिमुख्येन निजघान^{१७} । गच्छन्तम्^{१८} । सर्वगामी^{१९} । पृथिव्यां शाययितुम्^{२०} ।

अध त्वष्टा ते मह उग्र वज्रं सहस्रंभृष्टिं ववृतच्छताश्रिम् ।

निकाममरमणसं येन नवन्तमहिं सं पिण्णगृजीपिन् ॥ १० ॥

अध त्वष्टा^{२१} । अध^{२२} । त्वष्टा^{२३} । ते^{२४} महतः^{२५} । उद्गूर्णं^{२६} ! वज्रम्^{२७} । सहस्रधारम्^{२८} । शताश्रिम्^{२९} । वतं-
यामास प्रदात्^{३०} । अध निर्वर्तितकामम्^{३१} । पर्याप्तमनसम्^{३२} । येन वज्रेण^{३३} । अभिगच्छन्तम्^{३४} । अहिम्^{३५} । पिण्डवानसि^{३६} ।
ऋजीपिन्^{३७} !

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

२. अधुनास्मिन् काले Sy.

३. द्युलोकः Sy.

४. अपि, (द्वितीयः) चिदिति पूरणः Sy.

५. प्रसिद्धा देवानामाभ्यत्वनेन Sy.

६. नु इति पूरणः Sy.

७. द्विप्रकारात् Sy.

८. अपनमदत् P. अपनमेदेत् D. अपननाम Sy.

९. त्वदीयात् Sy.

१०. ०ज्जान् D.

११. भयेन Sy.

१२. आत्मीयात् Sy.

१३. क्रोधाच्च Sy.

१४. वृत्रम् Sy.

१५. D. adds न after निजघान ॥ न्यवधीत् Sy. १६. अभिगच्छन्तम् Sy.

१७. बह्वन्नः Sy.

१८. शयननिमित्ते । मरणायेत्यर्थः । यदा वृत्रं जघा-

नास्मिन् काले द्यौर्ननामेति सम्बन्धः Sy.

१९. VM. explains चित् once only.

२०. त्वाष्टा D.

२१. अधुना Sy.

२२. देवशिल्पी Sy.

२३. तव Sy.

२४. हे उद्गूर्णबलेन्द्र ! Sy.

२५. शतपर्वाणम् Sy.

२६. प्रादात् is suggested for प्रदात् ॥ न्यव-
र्तयत् । निष्पन्नं कृतवान् Sy.

२७. नियतः कामो यस्य तम् Sy.

२८. शत्रूणामरमभिगन्तुं मनो यस्य तम् Sy.

२९. शब्दायमानम् Sy.

३०. वृत्रमसुरम् Sy.

३१. सम्पिष्टवानसि । तं वज्रं कृतवानित्यर्थः Sy.

३२. अभिगच्छपिष्टावाग्नस्पृजनधीन् P. ऋजव-
धीत् D. हे गतरससोमवन् ! इन्द्र ! त्वम्
Sy. -

३३. VM. ignores तम् ।

वर्धन्विं विश्वे मरुतः सज्जोषाः पचच्छतं महिषाँ इन्द्र तुभ्यम् ।

पूषा विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्वृत्रहणं मदिरमंशुमस्मै ॥ ११ ॥

वर्धन्^१ । अवर्धयन्^२ । यम्^३ । विश्वे^४ । मरुतः^५ । सज्जोषाः^६ । तस्मै^७ तुभ्यं^८ वृत्रवधाय । शतम्^९ । महि-
षान्^{१०} । अपचत्^{११} । पूषा^{१२} । विष्णुश्च^{१३} । तथा स्त्रीणि^{१४} । सरांसि^{१५} । धावन्^{१६} तदेवाह—वृत्रहणम्^{१७} । मदकरम्^{१८} ।
अंशुम्^{१९} । इन्द्राय^{२०} ।

आ क्षोदो महि वृतं नदीनां परिष्ठितमसृज ऊर्मिमपाम् ।

तासामनु प्रवत इन्द्र पन्थां प्रादयो नीचीरपसः समुद्रम् ॥ १२ ॥

आ क्षोदः^१ । आसृजः^२ । उदकम्^३ । महत्^४ । वृत्रेण^५ । वृत्रादीनाम्^६ । तदेवाह परितः^७ स्थितम्^८ । अपाम्^९ ।
ऊर्मिमादृशं^{१०} सृज इति^{११} । तासामपाम्^{१२} । प्रवणाभिमुखस्य^{१३} वेगस्य^{१४} । समुद्रम्^{१५} । अपगन्तुम्^{१६} । नीचीनम्^{१७} । मार्गं^{१८}
च । प्रादयः^{१९} ।

१. Omitted by P.

२. वर्धयन् P., D. स्तोत्रैर्वर्धयन्ति Sy.

३. त्वाम् Sy.

४. सर्वे Sy. ५. देवाः Sy.

६. सह प्रीयमाणाः Sy.

७. शतसङ्ख्याकान् Sy.

८. पुंशून् Sy.

९. पचेत् Sy.

१०. एतन्नामको देवः Sy.

११. अपि चास्मै तुभ्यम् । द्रोणकलशपूतभृदाधव-
नीयाख्यानि पात्राणि Sy.

१२. अवर्धयन् P. अवर्धयन् D. अवच्छन् । सोमैः
पात्राणि पूर्यन्त इत्यर्थः Sy.

१३. वृत्राणां शत्रूणां हन्तारम् । अत्र वृत्रहृत्शब्देन
सोमोऽभिधीयते । पीते हि सति वृत्राणि हन्तु-
मिन्द्रः समर्थो भवतीति यावत् Sy.

१४. सोमम् Sy.

१५. VM. ignores इन्द्र !

१६. आ समन्तात् सृष्टवानसि येन नद्यः पूर्णाः प्रव-
हेयुस्तदित्यर्थः Sy.

१७. क्षोद इत्युक्कनाम् Ngh. 1.12.

१८. वृत्रेण परिवृतम् Sy.

१९. ०त्रदी० D. वृत्रेण वृतम् । नदीनाम् । is
suggested for वृत्रेण वृत्रादीनाम् ॥
सिन्धूनां सम्बन्धि Sy.

२०. आच्छादितम् Sy.

२१. उदकानाम् Sy.

२२. वृत्रः seems to be unnecessary.
Therefore the reading should be
ऊर्मिमासृज इति ॥ समूहं सृष्टवानसि ।
पुनर्वचनमावधार्यम् Sy.

२३. हे इन्द्र ! तासां नदीनां सम्बन्धिनः Sy.

२४. ०भिमुखस्य P. ०भिमुखस्य D. प्रवणानन्व-
कार्यीरिति शेषः । अन्वित्युपसर्गयोग्यक्रियाध्या-
हारः Sy. २५. उदक्षिम् Sy.

२६. ०न्तु P. अप उदकानि । अपस इत्यप एवार्थे
वर्तते Sy.

२७. प्रवणाभिमुखीः वेगयुक्ता इत्यर्थः Sy.

२८. पथो मार्गान् Sy.

२९. प्रादुमयः P. प्रादूमयः D. प्रागमयः । अत्रा-
दयतिर्नयनकर्मा Sy.

३०. VM. ignores अनु and इन्द्र ॥ हे इन्द्र !
त्वम् । अन्वकार्यीरिति शेषः । अन्वित्युपसर्ग-
योग्यक्रियाध्याहारः Sy.

ए॒वा ता वि॒श्वा च॒कृ॒वांस॒मिन्द्रं॑ म॒हामु॒ग्रम॑जु॒यं स॒हो॒दाम् ।

सु॒वीरं॑ त्वा स्वायु॒धं सु॒वज्र॒मा ब्र॒ह्म न॒व्यु॒मव॑से ववृ॒त्यात् ॥ १३ ॥

ए॒वा ता । ए॒वम् । ता॑नि । वि॒श्वानि॑ कर्माणि । कृतवन्तम् । इन्द्रम् । महान्तम् । उग्रम् । अहि॒स्यम् । बल॑स्य दातारम् । सु॒वीर॑म् । त्वाम् । शोभनायुधम् । शोभनवज्रम् । आवर्तयतु । नव॑तरम् । स्तोत्र॑म् । रक्षणाय ।

स नो वा॒जाय॑ श्रव॑स इ॒पे च॑ रा॒ये धेहि॑ द्यु॒मतं॑ इन्द्र॒ वि॒प्रा॒न् ।

भ॒रद्वा॒जि नृ॒वतं॑ इन्द्र॒ सु॒रीन्द्रि॑वि च॒ स्मैधि॑ पा॒र्ये न॑ इन्द्र ॥ १४ ॥

स नः । सः । अ॒स्मान् । ब॒लाय॑ । की॒र्तये॑ । अ॒घ्नाय॑ । घ॒नाय॑ । च । कुरु॑ । दी॒प्ति॑मतः । मे॒घावि॑नः । तथा भरद्वाजे मयि । मनुष्ययुक्तान् । स्तोत॑न् कुरु॑ । दि॒वि । च । खलु॑ । पा॒रयि॑तव्ये त्वम् । अ॒स्माक॑म् । इन्द्र ! पा॒रयि॑तेति ।

अ॒या वा॒जं दे॒वहि॑तं स॒नेम॑ म॒देम॑ श॒तहि॑माः सु॒वीराः॑ ॥ १५ ॥

अ॒या । अ॒नया॑ स्तुत्या । अ॒घ्नम् । ल॒भेम॑हि । यच्च॑ दे॒वैर्नि॑हितमस्ति । म॒देम॑ । श॒तहि॑माः सु॒वीराः॑ ।

१. P., D. repeat ए॒वा ता ।
२. हे इन्द्र ! Sy.
३. ए॒व P., D. उक्तप्रकारेण Sy.
४. प्रसिद्धानि Sy.
५. सर्वाणि कर्माणि Sy.
६. ईश्वरम् Sy. ७. ओजस्विनम् Sy.
८. अजरम् Sy.
९. सहस्रो बलस्य दातारम् Sy.
१०. स्थिरं P. स्वीरं D. शोभना वीरा मस्तो यस्य तम् Sy.
११. शोभनवज्रोपेतम् Sy.
१२. नूतनमन्यैरकृतपूर्वम् Sy.
१३. अस्माभिः कृतं स्तोत्रम् Sy.
१४. अस्माकं रक्षणाय Sy.
१५. त्वम् Sy. १६. कीये D. यशसे Sy.
१७. धारय Sy. १८. ०प्तम० P., D.
१९. ०क्तो P. मनुष्यवतः । परिचारकयुक्तानित्यर्थः Sy.

२०. तव स्तोत॑न् पुत्रपीत्रान् कुर्वन्ति शेषः Sy.
२१. Omitted by P.
२२. विवसे Sy.
२३. म P.
२४. चार० P., D. पारणीये आगामिनि Sy.
२५. अस्माकं रक्षिता खलु भवेत्यर्थः Sy.
२६. VM. explains इन्द्र once only and ignores एधि ।
२७. षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽनुरूपतृचस्य 'अया वाजम्' इति तृतीया । सूत्रितञ्च 'अया वाजं देवहितं सनेमेति स्तोत्रिया-नुरूपी' (ASS.8.3.) इति Sy.
२८. वयं सम्भजेम Sy.
२९. P., D. read यच्च याच यच्च for यच्च ॥ देवेन द्योतमानेनेन्द्रेण दत्तम् Sy.
३०. हृष्याम Sy.
३१. ०तन्निमाः D. शतसंवत्सरान् Sy.
३२. शोभनपुत्रोपेता वयम् Sy.

VI.18.

तमुं ष्टुहि यो अभिभृत्योजा वन्वन्नवातः पुरुहूत इन्द्रः ।

अषाढहमुग्रं सहमानमभिर्गीर्भिर्वर्ध वृषभं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

तमुं ष्टुहि । तमुं । एवं । स्तुहि । यः । अभिभवितृवलः । भजमानः शत्रून् । अनभिगतः शत्रुभिः ।

पुरुहूतः । इन्द्रः । अषाढहमिति स्पष्टम् ।

स युध्मः सत्वा खजकृत्समद्रा तुविम्रक्षो नन्दनुमां ऋजीषी ।

बृहद्रेणुश्चर्वनो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत्सहावा ॥ २ ॥

स युध्मः । सः । युद्धशीलः । दाता । सङ्ग्रामकृत् । सङ्ग्रामवान् । बहूनामामशंकः । वाय्ववान् ।

ऋजीषी । बृहद्रेणुः महाधूर्तिः । व्यावयिता । अभवत् । एकः । बह्वीनां मानुषीणाम् । प्रजानाम् । बलवान् ।

१. 'तमुं ष्टुहि' इति पञ्चवशचं तृतीयं सूक्तं भर-
द्वाजस्यायं ऋद्धभमन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
'तमुं ष्टुहि' (KSA.30.18.p.22.) इति ।
अभिजिति निष्केवल्य एतन्निबिडानम् । सूत्रि-
तञ्च—'तमुं ष्टुहीति मध्यन्दिनः' (ASS.
8.5.) इति । इन्द्राग्न्योः कुलायनान्येकाहेऽपि
निष्केवल्य एतन्निबिडानम् । सूत्रितञ्च—
'तिष्ठा हरी तमुं ष्टुहीति मध्यन्दिनः'
(ASS.9.7.) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये ।
तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'तमुं ष्टुहि
यो अभिभृत्योजाः सुत इत्थं निमिश्ल
इन्द्र सोम इति त्रीणि' (AĀ.5.2.2.) इति
Sy.

२. हे भरद्वाज ! तमेवेन्द्रम् Sy.

३. इन्द्रोऽस्तीति शेषः Sy.

४. अभिभावुकतेजाः Sy.

५. शत्रून् हिसन् Sy.

६. अभिगतः P. शत्रुभिरहितः । वनोतेनिष्ठा-
न्तस्य नष्टपुर्वस्य रूपम् । यद्वा वातेर्वातम् ।
अनभिगतः Sy.

७. बह्वभिराहूतः Sy.

८. ष्वाढमि P., D. By. अषाढहमिति स्पष्टम्
VM. refers to the second hem-
istich of the stanza.

९. अपि चाभिर्वक्ष्यमाणाभिः गीर्भिः स्तुतिरूपा-
भिर्वाग्भिस्तमिन्द्रं वर्ध । वर्धय । कीदृशम् ?
अषाढहमनभिभूतम्, उपमूद्वर्णमोजस्विनं वा
सहमानं शत्रून् अभिवन्तं चर्षणीनां प्रजानां सम्ब-
न्धिनं वृषभं वर्षितारम् Sy.

१०. यध्म P. युध्म D.

११. इन्द्रः Sy.

१२. योद्धा Sy.

१३. सत्वा दाता । सनोतेरिदं रूपम् Sy.

१४. स्नप्रा० D. लजानां सङ्ग्रामाणां कर्ता Sy.
खज इति सङ्ग्रामनाम Ngh. 2.17.

१५. यजमानः सह मयः समत् तद्वान् Sy.

१६. तुविम्रक्षः, मूलतिः संसेहनकर्मा । तुवीनां बहूनां
वर्धणेन संसेहनकर्ता Sy.

१७. ऋजीषशब्देन सवनद्वयाभिषुतः पुनस्तृतीय-
सवनेऽप्यभिषुतः सोम उच्यते । तद्वान् Sy.

१८. ंणुम् P. बृहतो महतो रेणोः पांसोक्त्यापकः ।
सङ्ग्रामेष्विति यावत् Sy.

१९. ंली D.

२०. अभिगन्तां Sy.

२१. आसीत् Sy.

२२. मुख्यः Sy.

२३. मनोः सम्बन्धिनीनाम् Sy.

२४. व्रजानाम् P. प्रजानां यजमानानाम् Sy.

त्वं ह नु त्यददमायो दस्युरेकः कृष्टीरवनोरायीय ।

अस्ति स्विन्नु वीर्यं तत्त इन्द्र न स्विदस्ति तदृतुथा वि वीचः ॥ ३ ॥

त्वं ह नु । त्वम् । खलु । एतत् । दस्युन् । अदमयः । असह्य एव । अवधीः । प्रजाः । यजमानाय शत्रुभूताः । वीर्यम् । इन्द्र ! इदानीम् । तव । अस्ति । स्विन् । आहोस्वित् । न । अस्ति । तत् । सम्प्रति । विस्पष्टं ब्रूहि ।

सदिद्धि तै तुविजातस्य मन्ये सहः सहिष्ठ तुरतस्तुरस्य ।

उग्रमुग्रस्य तवसस्तवीयोऽरध्रस्य रध्रतुरो बभूव ॥ ४ ॥

सदिद्धि । विद्यमानम् । एव । तव । बहुजनस्य । जानामि । बलम् । अतिशयेन बलवन् ! हिसितुः । हिसकस्य । उदगुणम् । उदगुणस्य । वृद्धस्य । अतिशयेन वृद्धं तत् । भवति । असमृद्धस्य । यजमानस्यायम् समृद्धं तच्छत्रुं यो हंसि ।

१. त्वा D.

२. हशब्दः पूरणार्थः Sy.

३. त्यत् स्प स त्वम् । त्यदिति तच्छब्दपर्यायः ।
अत्र लिङ्गव्यत्ययः Sy.

४. कर्महीनान् जनान् Sy.

५. दान्तातकरोः Sy.

६. अपि च मृक्यस्त्वम् Sy.

७. अवधाः Sy.

८. प्रजाः P. पुत्रदासादीन् Sy.

९. कर्मकृते जनाय Sy.

१०. एवं स्तुवन्नृगिरिन्द्रं यदा नाद्राक्षीतदा तस्य वीर्यसद्भावे विचिकित्समानः परार्थचर्माह Sy.

११. तुवीरम् P., D. सामर्थ्यम् Sy.

१२. दानो P., D. क्षिप्रम् Sy.

१३. भवति Sy.

१४. किंस्वित् । स्विन्विति विचिकित्सायाम् Sy.

१५. अहो P., D. यद्वा (नास्ति) स्वित् Sy.

१६. बलम् Sy.

१७. काले काले Sy.

१८. विशेषेण ब्रूहि Sy.

१९. VM. explains नु and तत् once only.

२०. पूर्वमन्त्र इन्द्रस्य बलसदसद्भावं सन्दिह्यानाया बलमस्त्येवेत्यवधारयन्नाह Sy.

२१. बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूतस्य Sy.

२२. अहं मन्ये Sy.

२३. ०वान् P. हे बलवत्तमेन्द्र ! Sy.

२४. हिसितुं P. अस्मान् हिसतः Sy.

२५. शत्रूणां हिसितुर्बलवतो वा Sy.

२६. ओजस्विनः Sy.

२७. प्रवृद्धस्य Sy.

२८. प्रवृद्धतरम् । यतस्त्वं वृत्रादीन् शत्रून् हंस्यतस्ते बलं विद्यत एवेत्यर्थः Sy.

२९. भवत्येव Sy.

३०. शत्रुभिर्वशीकर्तुमशक्यस्य । रथेर्वशीकरणाद्यस्य रूपम् Sy.

३१. वशीकरणोद्यानां सपत्नानां हिसकस्य Sy.

३२. VM. ignores हि ॥ यस्मादर्थे । यस्मात् कारणात् Sy.

तन्नः प्रत्नं सख्यमस्तु युष्मे इत्या वदद्भिर्वलमङ्गिरोभिः ।

हन्नच्युतच्युदस्मेषयन्तमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः ॥ ५ ॥

तन्नः प्रत्नम् । तत् । अस्माकम् । पुराणम् । सख्यम् । अस्तु । त्वयि स्तोत्रम् । सत्यम् । वदद्भिः ।
अङ्गिरोभिः । वलम् । हतवानसि । अच्युतां च्यावयितः ! दर्शनीय ! गच्छन्तम् । विणमितवानसि । तस्य ।
पुरः । द्वाराणि । सर्वाणि ।

स हि धोमिर्हव्यो अस्त्युग्र ईशानकृन्महति वृत्रतूर्ये ।

स लोकसाता तनये स वज्री वितन्तसाय्यो अभवत्समत्सु ॥ ६ ॥

स हि धीभिः । सः । हि । प्रज्ञाभिः । आह्वातव्यः । भवति । उद्गूणः । ईश्वरं कुर्वन् । महति ।
सङ्ग्रामे । सः । पुत्रभजने । पौत्रभजने च ह्वातव्यः । सः । वज्रो । सङ्ग्रामेषु । वितन्तसाय्यः, भवति,
अत्यन्तं तान्तैः सेवितव्यो भवति ।

१. प्रसिद्धम् Sy.

२. अस्मदीयम् Sy.

३. चिरकालानुवर्तीत्यर्थः Sy.

४. स्तुत्यस्तोतृलक्षणं सखित्वम् Sy.

५. P. adds त्वं after त्वयि ॥ हे इन्द्र !
युष्मासु । पूजार्थं बहुवचनम् Sy.

६. त्वां स्तुवाद्भिः Sy.

७. सत्यमवदद्भिरङ्गिरोभिः P. अङ्गिरोभिः सह
Sy. ८. एतन्नामानमसुरम् Sy.

९. अच्युतानाम् is suggested for अच्युताम् ।

१०. ऽयितुं P. हे अच्युतानामविचलितानां च्यावक !
Sy. ११. हे दर्शनीयेन्द्र ! Sy.

१२. आयुवानि प्रेरयन्तम् Sy.

१३. व्यगमयः वियुक्तान्यकार्थीरित्यर्थः Sy.

१४. वलस्य Sy.

१५. नगराणि Sy.

१६. पुरीणां द्वारश्च व्यूणोः Sy.

१७. सर्वाः Sy.

१८. इन्द्रः Sy.

१९. हिशब्दः पादपूरणः Sy.

२०. स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा Sy.

२१. जयार्थिभिराह्वातव्यः Sy.

२२. ओजस्वी Sy.

२३. ०२: P. स्तोतुन् ईशानान् समर्थान् करोतीति
ईशानकृत् Sy.

२४. प्रभूते Sy.

२५. वृत्रतूर्य इति सङ्ग्रामनाम Ngh. 2.17.

२६. सु P., D.

२७. लोकस्य पुत्रस्य सातो लाभे निमित्ते Sy.

२८. व D. तत्पुत्रे निमित्ते सति आह्वातव्योऽस्ति
Sy. २९. वज्रवान् Sy.

३०. विशेषेण विस्तार्यः । स्तोत्रेर्बन्धनीयोऽभवत्
भवति । यद्वा वितन्तसाय्यः शत्रूणां हिंसकः ।
तन्तस इति धातुहिंसाकर्मा । तस्य कर्तरि
रूपम् Sy.

३१. अन्यन्तं D.

स मज्जना जनिम मानुषाणामर्मत्येन नाम्नाति प्र संसे ।

स द्युम्नेन स शर्वसोत राया स वीर्येण नृतमः समोकाः ॥ ७ ॥

स मज्जना । सः । बलेन । मनुष्याणाम् । जन्मानि । अमरणवर्मणा । परेषां नमयिष्या । अति-
प्रसरति । सः । तेजसा । सः । वेगेन । स वनेन । सः । वीर्येण । नेतृतमः । सङ्गत इति ।

स यो न मुहे न मिथु जनो भूत्सुमन्तुनामा चुमुरि धुनि च ।

वृणक्पिप्रु शम्बरं शुष्णमिन्द्रः पुरां च्यास्तायं शयथाय नू चित् ॥ ८ ॥

स यः । सः । य इन्द्रः । मोहाय । न भवति । न च कदाचित् । मिथ्या । प्रादुर्भवति । सुमन्तुरिति
नाम यस्य सः । इन्द्रः । पिप्रुप्रभृतीन् । अहन् । पुराम् । च्यावयिष्ये । क्षिप्रम् । शयथः शयः कृत्स्न इत्याहुः ।

उदावता त्वत्सा पन्यसा च वृत्रहत्याय रथमिन्द्र तिष्ठ ।

धिष्व वज्रं हस्तु आ दक्षिणत्राभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः ॥ ९ ॥

उदावता । उद्गच्छता । शत्रूणां तनूकरणशीलेन । बलेन सह । वृत्रं हन्तुम् । रथम् । इन्द्र !

१. इन्द्रः Sy.

२. मज्जनेति बलनाम Ngh. 2.9.

३. मनुष्या P. मनुष्यां D.

४. जानि P., D. जन्म । सङ्गमित्यर्थः Sy.

५. विनाशरहितेन Sy.

६. परेक्षाम् D. शत्रूणां नमयित्रा Sy.

७. अतिप्रपेदे Sy.

८. तेजसा D. यशसा Sy.

९. सा D.

१०. बलेन Sy.

११. सामर्थ्येन च समोका भवति Sy.

१२. नेतुमः P.

१३. समानस्यानः भवति Sy.

१४. VM. ignores उत ॥ अपि च Sy.

१५. य D.

१६. इन्द्रः Sy.

१७. सङ्ग्रामे कदापि न मुह्यति Sy.

१८. यच्च मिथ्या वृथा Sy.

१९. प्रजाननामा । प्रख्यातनामेत्यर्थः Sy.

२०. विप्रु P., D. प्रभृति refers to चुमुरिम् ।

धुनिम् । शम्बरम् and शुष्णम् ॥ शम्बरम्
एतन्नामकान् श्रीनमुरान् । तथा चुमुरि धुनि
चतन्नामकावसुरी Sy.

२१. वृणक् । 'अवृणक्' हिसितवानसि । वृणक्ति-
हिसाकर्मा । हिसितवानसि Sy.

२२. शत्रुसम्बन्धिनीनां पुरीणाम् Sy.

२३. च्यवनाय नाशनाय Sy.

२४. Sy. explains नू चित् together as
शौघमेव ।

२५. P., D. read शय क्षिप्रं शयथः for क्षिप्रम् ।
शयथः शयः ॥ शत्रूणां मारणाय च Sy.

२६. If VM. does not explain जनः and
भूत् together as प्रादुर्भवति, then he
ignores जनः and चित् ॥ जनः जनयिता ।
एव कर्म कुरुत इति शेषः Sy.

२७. ०त D. उद्गच्छता । अवतिरत्र गतिकर्मा Sy.

२८. शत्रूणां तनूकर्त्रा Sy.

२९. स्तुत्यतरेण बलेन युक्तस्त्वम् Sy.

३०. शत्रुहनाय Sy.

३१. रथम् P., D. स्वकीयं रथम् Sy.

प्रातिष्ठ । आघेहि । च । वज्रम् । दक्षिणे । हस्ते । अभिप्रगच्छ । हे पुरुवान ! शत्रूणां मायाः ।

अग्निर्न शुष्कं वनमिन्द्र हेतो रक्षो नि धक्ष्यशनिर्न भीमा ।

गम्भीरस्य ऋष्वया यो रुरोजाध्वानयदुरिता दम्भयच्च ॥ १० ॥

अग्निर्न^१ । अग्निः^२ । इव^३ । हन्ता^४ । शुष्कम्^५ । वनम्^६ । रक्षः^७ । निदह^८ । यया^९ । अशनिः^{१०} । भीमः^{११} ।
दिवः^{१२} पतिता^{१३} विनाशयति । गम्भीरया^{१४} । महत्या^{१५} । यः^{१६} । शक्त्या^{१७} । शत्रून्^{१८} । रुरोज^{१९} । शब्दापयति । च ।
विनाशयतीति परोक्ष उत्तरार्धः ।

आ सहस्रं पृथिभिर्निन्द्र राया तुविद्युन्न तुविवाजैर्भिरवाक् ।

याहि सूनो सहसो यस्य नू चिददेव ईशे पुरुहूत योतोः ॥ ११ ॥

आ सहस्रम्^१ । आयाहि^२ । सहस्रेण^३ । घनेन^४ सह । मार्गे^५ । बहुधन ! बहुबलैरद्वै^६ । अभिमुखम्^७ ।
सहसः^८ । सूनो ! माहेन्द्रबलवत्तया । यस्य^९ यजमानस्य । क्षिप्रम्^{१०} । अमुरः^{११} । ईश्वरो भवति । पृथक्^{१२} कुश^{१३} रणस्य

१. आरोह Sy.
२. आ is omitted by P. आघत्स्व Sy.
३. स्वकीयमायुधम् Sy.
४. पाणो Sy. ५. अभिगम्य प्रकर्षेण जहि ।
अत्र मन्दतिर्बन्धकर्मा Sy.
६. पुर० P., D. हे बहुधनेन्द्र ! त्वम् Sy.
७. मायया P. मायय D. आसुरीमायाः Sy.
८. अग्निर्नः P. अग्निर्नः D.
९. नशब्द उपमार्थीयः । यया Sy.
१०. त्वदीयं वज्रं तद्वच्छत्रून् नाशयति Sy.
११. नीरसम् Sy.
१२. व P. वं D. वृक्षसमूहं दहति Sy.
१३. राक्षसम् Sy.
१४. वज्रेण नितरां दह Sy.
१५. यवाशनिर्भीमा भवति तद्वद् भयङ्कुरस्त्वम् Sy.
१६. यवाशनि P., D.
१७. भिमा D. १८. ०व D.
१९. P. and D. add गम्भीरया पतिता विनाशयति after विनाशयति ।
२०. शत्रुभिरघर्षणीयया Sy.
२१. ऋष्व इति महत्प्राम Ngh. ३.३.
२२. न्द्रः P., D. इन्द्रः Sy.

२३. Omitted by P., D.
२४. शत्रून् seems to be the explanation of दुरिता ॥ तथा च दुरिता दुरितानि दम्भयच्च भिनत्ति च । स त्वं रक्षो निधक्षीति पूर्वोक्तान्वयः Sy.
२५. शत्रुघ्नो P. शत्रुघ्नुं राज D. वभञ्ज Sy.
२६. शब्दाप० D. युद्धे गर्जनलक्षणं शब्दं करोति Sy.
२७. VM. ignores इन्द्र ।
२८. आगच्छ Sy.
२९. सहस्रेण । बहुभिरित्यर्थः Sy.
३०. सहस्रेण घनेन सहस्रेण घनेन D. घनेन युक्तस्त्वम् Sy.
३१. मार्गे P. पतन्ति गच्छन्त्यमीभिरिति पन्थानो वाहाः । तैः Sy.
३२. बले० P. बहुल० D.
३३. मदभिमुखः सन् Sy.
३४. सूनू P., D. हे बलस्य पुत्रन्द्र ! 'घोर्जसो जातमुत मय एनम्' (RV. X.73.10.) इति निगमान्तरे बलपुत्रत्वं सिद्धम् Sy.
३५. तव Sy. ३६. कश्चिदमुरः Sy.
३७. योतोः बलादिभिः पृथक्कर्तुम् Sy.

यमबाधिमसुर आगच्छति तत आगच्छेति ।

प्र तुविद्युन्नस्य स्थविरस्य धृष्वेर्दिवो ररप्शे महिमा पृथिव्याः ।

नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सद्योः ॥ १२ ॥

प्र तुविद्युन्नस्य । बहुधनस्य । स्थविरस्य । धर्षणशीलस्य । महत्त्वम् । दिवः । पृथिव्याश्च ।
प्रतिरिचे, ररक्षतिमहद्भावकर्मा । न । अस्य । शत्रुः कश्चित् । अस्ति । न च । प्रतिमानम् । न । प्रतिष्ठाता ।
अभिगन्ता । बहुप्रज्ञस्य । अभिभवतः ।

प्र तत्ते अद्या करणं कृतं भूक्तुस्तं यदायुमंतिथिग्वमस्मै ।

पुरु सहस्रा नि शिशा अभि क्षामुत्तर्व्याणं धृषता निनेथ ॥ १३ ॥

प्र तत्ते । प्रभवति । इदानीमूत्कृत्स्नं भवति जनेषु । तत् । ते । कृतम् । कर्म । यत् । त्वम् । अस्मै
कर्मणे । कृत्सादीनृषीन् रक्ष्यानस्यकरोस्ततस्तैरुक्तैर्मन्त्रैर्दृश्यत इति । तेषां कृत्सादीनां शत्रूणां बहूनि । सहस्राणि ।

१. यं मार्गमसुरः is suggested for यम-
बाधिमसुर ॥ आ is omitted by P.

२. VM. ignores इन्द्र । चित् and पुरुहूत ॥
अत्र नू चिदिति निवेद्यार्थे वर्तते । हे बहुभिरा-
हतेन्द्र ! Sy.

३. वि० D.

४. बहुयशसो बहुधनस्य वा Sy.

५. प्रवृद्धस्य Sy.

६. शत्रूणां धर्षकस्येन्द्रस्य Sy.

७. ०त्वं P., D.

८. क्षुलोकात् Sy.

९. भूमेश्च Sy.

१०. प्रतिरिचे D.

११. ०रच्छतिमहत् ० P., D. विरक्षीति महद्भामसु
पाठात् नाम्नां च प्रायेण घातुजग्यत्वात् ररक्षति-
रत्रातिशयवाची Sy.

१२. इन्द्रस्य Sy.

१३. शातपिता नास्ति Sy.

१४. प्रतिनिधिर्नास्ति Sy.

१५. प्रतिप्रतिष्ठाता P. प्रतिष्ठाता D. अस्य
प्रतिष्ठातृत्वः । स एव सर्वस्य प्रतिष्ठेत्पर्यः Sy.

१६. ०भवतर्द P. ०भवतदन् D. शत्रूणामभि-

भवितुः Sy.

१७. व D.

१८. वत्ते P.

१९. ०भति P., D.

प्रभवति प्रकाशते Sy.

२०. इदानीमपि Sy.

२१. Omitted by P. त्वया Sy.

२२. य P., D.

२३. अपि चास्मा अनन्तरोक्तायातिथिग्वाय Sy.

२४. आदि refers to आयुम् and अतिथि-
ग्वम् ॥ शुष्णाद्वाक्षसाद् एतन्नामानमपि चायुं
शत्रुभ्यः सकाशादेतत्संज्ञकं पीरुवसमतिथिग्व-
मतिथीनामभिगन्तारं दिवोदासं च शम्भराद्र-
रक्षियेति एत्करणं तत्रभवतीति पूर्वेषु सम्बन्धः ।
ररक्षियेति द्वितीयाश्रुतेरुचितकियाध्याहारः
Sy.

२५. ०क्ष्यानस्य D. स्य seems to be
unnecessary. The reading should
be रक्ष्यानकरोः ॥

२६. ०रोततस्तैरुक्तेर्म ० D.

२७. पुरुषि Sy.

२८. शम्भरस्य धनानि Sy.

पृथिव्याम् । तनूकृतवानसि । तूर्वायां च । धृष्टेन बलेन । उदकाद् उन्नोतवानसि ।

अनु त्वाहिंघ्ने अथ देव देवा मदन्विश्वे कवितमं कवीनाम् ।

करो यत्र वरिवो बाधिताय दिवे जनाय तन्वे गृणानः ॥ १४ ॥

अनु त्वा । अन्वमदन् । त्वाम् । अहिहृताय । अथ । सर्वे । देवाः । अत्यन्तं कविम् । कृतवानसि ।

यदा । धनम् । बाधिताय । स्तोत्रे । जनाय । तनूकर्त्रे च । स्तूयमानः ।

अनु द्यावापृथिवी तत् ओजोऽमर्त्या जिहत् इन्द्र देवाः ।

कृष्वा कृत्नो अकृतं यत् अस्त्युक्थं नवीयो जनयस्व यज्ञैः ॥ १५ ॥

अनु । अनूगच्छतः । द्यावापृथिवी । तत् । तव । बलम् । तथामरणाः । देवाश्च । अनुगच्छन्ति ।

कृष । हे करणशील ! अकृतम् । यदि । ते किञ्चित् । अस्ति । नवतरम् । स्तोत्रम् । यज्ञैः सह । जनयस्व,

कृते हि कर्मणि कृते तवानि च कथयन्त्यृषयो यज्ञेष्विति ।

१. पृथिवीम् Sy.

२. अथवाः । इन्द्रः शम्बरं हत्वा तस्य धनानि दिवोदासाय वदावित्यर्थः Sy.

३. तूर्व० P. पृथिव्यां वर्तमानं त्वरितगमनं दिवो-दासम् Sy.

४. धर्षणेन त्वदीयेन वज्रेण शम्बरं हत्वा Sy.

५. आपद्रुष उदगमयः Sy.

६. VM. ignores अभि ॥ अभिलक्ष्य Sy.

७. कृतक्रीनाम्नेकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे 'अनु त्वाहिघ्ने' इति सूक्तमुखीया—। सूत्रितञ्च 'अनु त्वाहिघ्ने' अथ देव देवा अनु ते दायि मह इन्द्रियाय' (ĀSS.9.5.) इति Sy.

८. अनुमदन्ति । अनुस्तुवन्ति Sy.

९. मेघहृताय । वृष्टिप्रदानायेत्यर्थः Sy.

१०. अस्मिन् काले Sy.

११. स्तोतारः Sy.

१२. अकरोः अथवाः । अथवा हे देवेन्द्र ! अथास्मिन् काले विश्वे सर्वे देवाः सुराः । अहिर्वृत्र एवो-च्यते । तस्य हननाय कवीनां कवितमं त्वामनु-मदन्ति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रे सति बाधितायानुरः पीडिताय दिवे शुलोकनिवासाय जनाय तन्वे

शोभायं वृत्रहननेन तव शोभायं वरिवश्चकथं Sy.

१३. यस्मिन् काले Sy.

१४. दारिद्र्यादिभिः पीडिताय Sy.

१५. तनु is omitted by P., D. स्तोत्राणां तनयाय च Sy.

१६. स्तोत्रभिः स्तूयमानस्त्वम् Sy.

१७. VM. ignores देव and कवीनाम् ॥ हे श्रोतमानेन्द्र ! कवीनां मेधाविनां मध्ये Sy.

१८. अग० P.

अनुजिहाते Sy.

१९. प्रसिद्धम् Sy.

२०. त्वदीयम् Sy.

२१. अमरणयर्माणः Sy.

२२. कृष्य Sy.

२३. हे बहूनां कर्मणां कर्तः ! Sy.

२४. यत्कर्मास्ति Sy.

२५. त्वदीयम् Sy.

२६. यज्ञेषु Sy.

२७. यज्ञोवि P.

२८. VM. ignores इन्द्र ।

महौ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विवर्ही अग्निः सहोभिः ।

अस्मद्रथं गवावृधे वीर्यीयोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

‘महान् । यथा शत्रुं विजित्यान्वो महाराजो भवति मनुष्य एवम् । इन्द्रो वृत्रं हत्वा । महानभवत् । ‘इन्द्रो ह वा एष पुरा वृत्रस्य वधादथ वृत्रं जघ्निवान् महेंद्रो यथा महाराजोऽन्यो विजित्य’ इति वाजसनेयकम् । किं च मनुष्याणां पूरयिता । अग्निं च ।

१. ‘महौ इन्द्रः’ इति त्रयोदशचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे त्रैष्टुभमेन्द्रम् । अनुक्रान्तं च ‘महान्-त्सप्तोना’ (KSA.30.19.p.22.) इति । माध्यन्दिने सवने सोमातिरेके शस्त्रं भवति । तत्रैवं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—‘महौ इन्द्रो नृव-द्विष्णोर्नु कम्’ (ĀSS.6.7.) इति । समूहहे द्वितीये छन्दोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत् सूक्तम् । सूत्रितञ्च—‘महौ इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयम्’ (ĀSS.8.7.) इति Sy. भरद्वाजस्य बाह-स्पत्यस्यार्षम् Dur. भरद्वाजस्य SKN.

२. विजिग्याना P., D. ३. ०जा P., D.

४. यथा नेता राजा भृत्यादीनां कामानां पूरयिता तद्वत् Sy. तथापि नृवन्मनुष्यवदाहूयमानः आगच्छति । यद्वा नृवन्मनुष्यवत् Mah., U. यथा मनुष्या आराधयितुं कामैः पूरयन्ति तद्वत् BB. मनुष्यवत् Dur. मनुष्यवत् । यथा राजा, अन्योऽपि कश्चिदीश्वरो मनुष्यस्तद्वत् SKN.

५. इजो P., D. ६. प्रभूतः Sy.

महाप्रभावः Mah. महान्प्रभावत इन्द्रः U.

महानयमिन्द्रः BB. महान् प्रभावतः Dur.

७. महाजोन्यविजि P. महाजोन्यः विजि D.

८. Omitted by P.D. ९. चित् P. D.

१०. चर्षणीनां स्तोतृजनानां कामानां पूरकः Sy.

आ समन्ताच्चर्षणीन् मनुष्यान् प्रति अभीष्ट-

कामैः पूरयत्याचर्षणिप्राः । ‘प्रा पूरणे’ क्विप् । यथा राजा, अमात्यादिमनुष्यान्तेवकानभीष्ट-कामैः पूरयति तद्वत् Mah. चर्षणयो मनुष्याः । . . . आगत्य च चर्षणीनां मनुष्याणां पूरयिता कामैः U. यश्चर्षणिप्राः, चर्षणयो मनुष्यास्तेषां पूरयित, कामैः । . . . यद्वा चर्षणीनां चर्षणव-तामाचारवतां कामैः पूरयिता । समन्तादित्यर्थ आकारः । सर्वत्र पूरयिता तस्मान्महान् । यद्वा नृवद् एकस्मिन्निव नरे समन्तात् सर्वेष्वपि लोकेषु चरणशीलानां पूरयिता । ततोऽयं महान्, इति । चरेरनिप्रस्थयो बहलवचनात्सुडागमः । यद्वा ‘कुषेरादेश्च चः’ इति कुषेरेतद्रूपम् । आडापि कृष्यर्थो विशेष्यते । उदात्तभृतेश्चाय-मसमरत एव कृष्यर्थं विशिनष्टि । हविःप्रदा-नादिनाऽऽकर्षवतां वशीकृत्यां कामैः पूरयितेति BB. आपूरयिता चर्षणीनां मनुष्याणां कामैः । यथा हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः कामैरवश्यं भृत्यामापूरयति, एवमिन्द्रोऽपि स्तोतारम् Dur. चर्षणयो मनुष्याः । ‘प्रा पूरणे’ आकार उपसर्ग-इष्टान्वसत्त्वादसमस्तोऽपि प्रातिपदिकेनैव सम्ब-ध्यते । ततः ‘आतो मनिन्’ (Pā.3.2.74) इत्येवं विच् द्रष्टव्यः । स्तोतृणां यष्टृणां मनु-ष्याणां च पूरयिता कामैः SKN.

११. Omitted by P.

द्वयोः परिवृद्धः । अहिंसितः । बलः । तोष्यं मदभिमुखम् । वीर्यकरणार्थम् । वर्धते च । अयं शोभनकर्मणः !

१. वृद्धः D. द्वयोलोकयोः परिवृद्धः Sy. 'बृहि वृद्धौ' बर्हणं बर्हो वृद्धिः । असुप्रत्ययः । द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्बर्हो यस्य स द्विबर्हाः । यद्वा द्वयोः स्थानयोर्बर्हा वृद्धः परिवृद्धः प्रभुर्मध्यमे स्थान उत्तमे च Mah. द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धो मध्यमे च स्थान उत्तमे च परिवृद्धः प्रभुः U. द्वयोलोकयोर्बृंहितः प्रवृद्ध-स्तेजसाऽस्मिन्नमुष्मिश्च BB. द्वयोः स्थानयोर्मध्यमोत्तमयोः परिवृद्धः Dur. बृह्वृद्धचर्थस्येव रूपम् । द्वयोः स्थानयोर्बीर्येण परिवृद्धोऽपि . . . । मध्यमे च स्थानेऽन्तरिक्षे, उत्तमे च दिवि । तस्याः सर्वदेवानां साधारणत्वात् । देवराजत्वेन च प्रसिद्धेः । इतिहासपक्षे तु नान्योऽन्तरिक्षे बीर्येण परिवृद्धः शक्नोति वर्धितुं नापि दिव्यादित्याद् रसान् परिगृहीतुम् SKN.

२. अहिंसनीय इन्द्रः Sy. अमित उपमारहितः । अतोऽलितबल इत्यर्थः । . . . यद्वा सहोभिः शतबलैरमिनः, अप्रक्षिप्तोऽनुर्पहिंसित इत्यर्थः । 'इमिञ् प्रक्षेपे' । 'भीञ् हिंसायाम्' इत्यस्य वा प्रयोगः । पूर्वपक्षे माने सर्वत्र निष्ठानत्वमावम् Mah. अमिनोऽमितमात्रः । . . . अप्राक्तो-लितबलः । यद्वा—अनुर्पहिंसितः शत्रुबलैः U. अमिनोऽपरिच्छेदः । मानं मिनम् । मार्तेनिष्ठा छान्दसं निष्ठानत्वम् । तदस्य नास्तीत्यमिनः । न ह्यस्यैतादृग् बलमस्तीति निश्चेतुं शक्यते । यद्वा सहोभिरमिनः सङ्गतः । 'अम गत्यादिषु' BB. अमितमात्रः । अथवा—अनभिहिंसितः केनचित् . . . एवमत्रामिनशब्देनामितमात्रोऽन-भिहिंसितमात्रो वा, इत्युच्यते शब्दसारूप्याद-र्थोपपत्तेश्च Dur. अपरिमितः SKN.

३. शत्रुबलैः Sy. केन पुनरमिनः ? इत्युच्यते, सहोभिर्बलैरित्यर्थः । न हीन्द्रस्य बलमात्राः केनचिन्मितपूर्वा इत्यर्थः । अनभिहिंसितपूर्वो वा केनचिद्विन्द्रः Dur. शरीरैः सांयोगिकैर्वा बलैर्महोबल इत्यर्थः । अथवा अभ्यामितोऽहि-सितपूर्वः सहोभिर्बलैः परकीर्यैः SKN.

४. अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा Sy. अस्मा-प्रत्यञ्चतोत्यस्मद्वचनस्मदभिमुखः Mah. अ-स्मदशंनोत्सुकः सन् U. अस्मा (अस्मान्) स्वञ्चतोत्यस्मद्वचनम् । . . . क्रियाविशेषण-त्वात्पुंसकत्वम् BB. अस्मदनुग्रहायोऽस्मदश-नाय Dur. 'विष्णवेवयोश्च टेरञ्चतो वप्र-त्यये' (Pa.6.3.92) इत्येवमयमस्मदोऽञ्चता-वद्वचनदेशः । तत्र कर्माधिकारानस्मान्प्रत्यञ्चित आगतोऽस्मदभिमुख इत्यर्थः SKN.

५. वीरकर्मकरणाय Sy. इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मणे Mah. वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे य इन्द्रः U. ईदृश इन्द्रो वीर्याय वीर्यायम् । यद्वा कर्म पुत्र-वधादि तदर्थम् BB. वीरकर्मणे वर्धायम् Dur. वीर्यकर्मणे वृष्ट्यादिकाय SKN.

६. ववृधे Mah. वर्धताम् । . . . अस्माभिर्यज-मानैर्वत्तानि हवीषि गृहीत्वा वर्धतामिति यावत् BB.

७. सुष्टु परिचरितः Sy. सुकृतः साधुकृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः Mah. शोभनकृत्यभिप्रायः U. सुष्टु कृतो वशीकृतश्च BB. सुकृतः स्तुतिभिः Dur. अत्रैकवाक्यताप्रसिद्धचर्थं यत्तच्छब्दा-वध्याहार्यं । करोतिश्च क्रियासामान्यवचनः । क्रियाविशेषः स्तुती द्रष्टव्यः । य ईश्वरः स सुष्टु स्तुतः SKN.

कर्मभिः । उरः । पृथुश्च । भवति ।

इन्द्रमेव धिपणा सातये धाद्वृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।

अपाळहेन शर्वसा शूशुवांसं सद्यश्चिद्यो वावृषे असीमि ॥ २ ॥

इन्द्रम् । इन्द्रम् । एव । बुद्धेः । लाभाय । निदधति । महान्तम् । दर्शनीयम् । अजरम् । युवानम् ।

शत्रुभिरसीहेन । बलेन । वर्धमानम् । सद्यो जातः । यः । वावृषे । अन्यूनः ।

१. यजमानः Sy. कर्तृभिर्यजमानैः Mah. सोऽस्म-
दीयैः कर्तृभिः स्तूयमानः U. कर्तृभिः परि-
चरिन्नरस्माभिर्यजमानैः BB. एतैः कर्तृभि-
र्होतिभिः Dur.

२. शरीरेण विस्तीर्णः Sy. यशसा विपुलः Mah.
उरः प्रमाणतः U. उरविस्तीर्णो बलेन BB.
महान् परिमाणतः Dur. वीर्येण विस्तीर्णः
SKN.

३. गुणैः प्रथितः Sy. पृथुबलेन विस्तृतः Mah.
पृथुश्च विस्तारेण U. प्रथितः सर्वत्र यशसः
BB. विस्तीर्णो यः सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो
व नाभाभिप्रेतानानर्थानाम् Dur. शरीरेण
महाकायः SKN.

४. स वर्धमान इन्द्र ईदृशो भूय भवतु । लोडधे
लुङ् । अडभावश्छान्दसः Mah. भूयात् U.
भवतु । भवतेर्लुङि पूर्ववच्छपो लुक् । . . .
यद्वा कर्तृभिरस्माभिस्तुक्रुतः सम्यक्कृतोऽयमुक्
पृथुश्च भवतु BB. भूयादित्यर्थः Dur. लोडधे
लुङ् । भवतु, इत्याशास्महे SKN.

५. VM. ignores आ ॥ आगच्छतु । आ
इत्युपसर्गदर्शनाद् गच्छत्वित्वाख्यातस्याध्याहारः
Sy. For the explanation of आ by
Mah., U., BB., Dur. and SKN.
see footnote no. 10. (p. 468.)

अमिनोऽमितमात्रो महाभवत्वभिमितो वा
N.6.16.; SKN. II. 445—446.

This stanza=YV. 7.39.=TS. 1.4.
21.7.

अथातो गुह्यालोचः । महोऽङ्गो नृवद्वा चर्ष-
णिप्रा उत द्विर्वा अमिनः सहोभिः । अस्मद्वच-
ग्वावृषे वीर्यायोः पृथुः सुक्रुतः कर्तृभिर्भूत् ।
“उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वं ते योनिर्म-
हेन्द्राय त्वा” इति सादयति महेन्द्राय ह्येनं
गुह्याति । SB.4.3.3.18.p.372.

६. अस्मदीया स्तुतिः Sy.

७. बुद्धिर्ल० P. दानाय Sy.

८. धारयति Sy.

९. गन्तारम् Sy.

१०. जरारहितम् Sy.

११. नित्यतरुणम् Sy.

१२. ०टं P., D. शत्रुभिरनभिभूतेन Sy.

१३. ०ने P. शूशुवांसम्—प्रवृद्धम् । श्वयतेरिव
रूपम् Sy.

१४. जातमात्रः सन् Sy.

१५. इन्द्रः Sy.

१६. वर्धते Sy.

१७. ०ना P. अनल्पमधिकं यथा भवति तथा Sy.

१८. VM. ignores चित् ॥ एव Sy.

पृथु कुरस्ना बहुला गर्भस्ती अस्मद्रचक्षुःसं मिमीहि श्रवींसि ।

यूथेव पशुः पशुपा दमना अस्माँ इन्द्राभ्या ववृत्स्वाजौ ॥ ३ ॥

पृथु । पृथु । करो । दीर्घो । बाहू । स त्वस्मदभिमुखम् । सम्मिमोहि । अन्नानि । पशोः ।

यूथानीव । पशुपालः । दमनः । अस्मान् । इन्द्र ! अभ्यावर्तयस्व । आजौ ।

तं व इन्द्रं चितिनमस्य शकैरिह नूनं वाजयन्तो ह्रुवेम ।

यथा चित्पूर्वं जरितारं आसुरनेद्या अनवद्या अरिष्टाः ॥ ४ ॥

तं वः । तम् । युष्माकम् । इन्द्रम् । शत्रूणां चातयितारम् । अस्त्य । सहायैर्मर्शद्भिः सह । इहा-

नीम् । युद्धं कुर्वन्तः । ह्रुवामः । यथा । एव । पूर्वम् । स्तोतारः । अभूवन् । प्रशस्थाः । अनिन्धाः ।

सहितस्तास्तद्वद् वयमपि भूयास्मेति ।

धृतव्रतो धनदाः सोमंवृद्धः स हि वामस्य वसुनः पुरुषुः ।

सं जग्मिरे पृथ्यां रायो अस्मिन्त्समुद्रे न सिन्धवो यार्दमानाः ॥ ५ ॥

धृतव्रतः । धृतकर्मा । धनस्य दाता । सोमेन वृद्धः । सः । हि । प्रशस्यस्य । धनस्य । बहुवैकता ।

१. ०थु P. विस्तीर्णा Sy.

२. कर्मणां कर्तारो Sy.

३. बहुप्रदी Sy. ४. त्वदीयो बाहू Sy.

५. समीमीहि P. कुरु Sy.

६. अन्नानि । दातुनिति शेषः Sy.

७. पशूनाम् Sy.

८. यूथानिव P. तत्र दृष्टान्तः : यूथानि यथा-
वर्तयति तद्वत् Sy. ९. पशूनां पालकः Sy.

१०. दान्तमनास्त्वम् Sy.

११. किञ्च हे इन्द्र ! Sy.

१२. अभ्यावर्तय Sy.

१३. सङ्ग्रामे Sy.

१४. व P. त वं D.

१५. प्रसिद्धम् Sy. १६. त्वाम् Sy.

१७. परमेश्वरम् Sy.

१८. ०शात० D. चातकम् । नाशकमित्यर्थः Sy.

१९. तव Sy.

२०. शक्तैः समर्थैः मर्शद्भिः सहितम् Sy.

२१. It seems to be the explanation
of इह ॥ अस्मिन् यज्ञे Sy.

२२. अन्नमिच्छन्तो वयं स्तोतारः Sy.

२३. स्तुमः Sy.

२४. पुरातनाः Sy.

२५. अभूवुः । हे इन्द्र ! त्वत्प्रसादाद्वयमपि तवैव
भवेमेत्यर्थः Sy. २६. अनिन्धाः Sy.

२७. पापरहिताः Sy.

२८. हि० P., D.

२९. VM. ignores नूनम् ॥ नूनम् अद्य Sy.

३०. स एव धनप्रदः Sy.

३१. स एव सोमेन प्रवृद्धः Sy.

३२. इन्द्रः Sy. ३३. जलु Sy.

३४. कौबुशस्य धनस्येत्याकाङ्क्षायामुपसर्जनीभूत-
स्यापि धनस्य विशेषणं वामस्य वसुन इति ।
वामस्य वननीयस्य वसुनः श्रेष्ठस्य । यद्वा
वसुनो धनस्य । स्वामीति शेषः Sy.

३५. बहुश्रः स एव Sy.

सङ्गच्छन्ते । मनुष्यहितानि । धनानि । अस्मिन् । समुद्रे । इव । सिन्धवः । नानादिग्भ्यः समागता वा पथ्या इति ।

शविष्ठं न आ भर शूर शव ओजिष्ठमोजो अभिभूत उग्रम् ।

विश्वो घुम्ना वृष्ण्या मानुषाणामुस्मभ्यं दा हरिवो मादयध्वै ॥ ६ ॥

शविष्ठम् । बलवत्तमम् । अस्मभ्यम् । आहर । शूर । बलम् । ओजस्वितमम् । ओजश्च । उद्गूर्णम् । शत्रूणामभिभवितः । विश्वानि च । अन्नानि । वर्षणनिमित्तानि । शत्रूणां मनुष्याणामादाय । अस्मभ्यम् । देहि । हे हरिवः । अस्मान् मादयितुम् ।

यस्ते मदः पृतनापाळमृध्र इन्द्र तं न आ भर शूशुवांसम् ।

येन तोकस्य तनयस्य सातौ मंसीमहि जिगीवांसस्त्वोताः ॥ ७ ॥

यस्ते । यः । ते । मदः । अभिभविता । अहिंसितः । इन्द्र ! तम् । अस्माकम् । आहर । प्रवृद्धम् । येन मदेन शत्रुजयार्थं त्वया भूतेन लब्धधनाः । पुत्रस्य च । तत्पुत्रस्य । भजने, तेन धनप्रदानेन । अर्चयामः । शत्रून् जिगीवांसः । त्वया रक्षिताः ।

१. स्तोतृणां हितानि Sy.

२. इन्द्र एव Sy.

३. तत्र दृष्टान्तः । पथा Sy.

४. नद्यः Sy.

५. यादमाना अभिगच्छन्तस्तद्वत् Sy.

६. पृष्य P., D.

७. हे विक्रान्तेन्द्र ! Sy.

८. दीप्तिमस्मभ्यमाभर Sy.

९. अप्रसह्यम् Sy.

१०. हे शत्रूणामभिभावकेन्द्र ! Sy.

११. सर्वाणि Sy.

१२. घुम्नानि द्योतमानानि यानि धनानि Sy.

१३. सेचनतमर्थानि Sy.

१४. मनुष्याणां भोग्यतया कल्पितानि तानि धनानि

Sy.

१५. प्रयच्छ Sy.

१६. हे हरिवन्निन्द्र ! Sy.

१७. त्वया देवः Sy.

१८. हर्षः Sy.

१९. ०वेभि० P. शत्रुतेनानामभिभविता Sy.

२०. ०सि D.

२१. म् P. मदम् Sy.

२२. अस्मभ्यम् Sy.

२३. हर्षेण Sy. २४. ०ना P.

२५. तं पु० D.

२६. लाभे निमित्तभूते सति Sy.

२७. तौ P.

२८. त्वां स्तुवीमहि, तमा भरेति पूर्वोणान्वयः Sy.

२९. शत्रुं जिवांसः P. ०यांसः D. जितवन्तो वयम्

Sy.

आ नो भर वृषणं शुष्ममिन्द्र धनस्पृतं शुशुवासं सुदक्षम् ।
येन वंसाम् पृतनासु शत्रून्तवोतिभिर्रुत जामीरजामीन् ॥ ८ ॥

आ नः । आभर । अस्मभ्यम् । वषितम् । बलम् । इन्द्र ! धनस्य स्पृष्टारम् । वृद्धम् । शोभनो-
त्साहम् । येन । हनाम् । पृतनासु । शत्रून् । तव । रक्षणः । अपि च । ज्ञातीन् ।

आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चादोत्तरादधरादा पुरस्तात् ।
आ विश्वतो अभि समेतर्वाङ्मिन्द्र द्युम्नं सर्वद्वेष्टस्मे ॥ ९ ॥

आ ते । त्वदीयम् । बलम् । अस्मान् । सवतः । अभिगच्छतु । इन्द्र ! अन्नम् । अभ्युदययुक्तम् ।
अस्मासु । धेहि ।

नृवत् इन्द्र नृतमाभिरुती वंसीमहि वामं श्रोमंतेभिः ।
ईक्षे हि वस्वं उभयस्य राजेन्धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम् ॥ १० ॥

नृवत् । मनुष्ययुक्तम् । त्वत्तः । इन्द्र ! नेतृमैः । रक्षणः । भजेमहि । वनतीयं धनम् ।

१. आहर Sy. २. वषितारम् Sy.
३. सेनालक्षणं बलम् Sy.
४. स्पृष्टारं P., D. धनस्य पालकम् Sy.
५. प्रवृद्धम् Sy. ६. शोभनबलम् Sy.
७. ओत्साहायेस P., D. बलेन शत्रून् Sy.
८. सङ्ग्रामेषु Sy. पृतना इति सङ्ग्रामनाम Ngh. 2.17. ९. हे इन्द्र ! त्वदीयाभिः Sy.
१०. रक्षाभिः Sy. ११. उतेत्यत्र भिन्नकामः Sy.
१२. जामीन् वन्धून् । उतापि च जामीन् शत्रून् च येन शुष्मेण वंसाम् तं शुष्ममा भरेति पूर्वेण सम्बन्धः Sy.
१३. VM. ignores अजामीन् ।
१४. अस्मदभिमुखः सन् Sy.
१५. सर्वस्माद्विभागात् Sy.
१६. अस्मान् । अभिलष्यागच्छतु Sy.
१७. धनम् Sy. १८. मुख्ययुक्तम् Sy.
१९. अस्मभ्यम् Sy. २०. प्रवच्छ Sy.
२१. VM. ignores आ । वृषभः । एतु । पश्चात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् । आ and सम् ॥ वृषभो वषिता ।

पश्चात् पश्चिमभागात् । आगच्छतु । उत्तरा-
दुत्तरभागावागच्छतु । अधरादक्षिणभागाच्चतु ।
पुरस्तात्पूर्वभागाच्चागच्छतु सम्पक् Sy.

२२. भरद्वाजस्वार्थम् Dur. भरद्वाजस्य SKN.
२३. मनुष्यः परिचारकजनैर्युक्तम् Sy. यथा मनुष्याः
केचिदुत्पन्नप्रणयाः कञ्चिद्वीक्ष्वरं मनुष्यं स्तुति-
भिः सम्भजेरन् Dur. मनुष्यमतिविमन्यं वा
कञ्चित् प्रियं मित्रं भ्रातरं वा तद्वत् SKN.
२४. एवं वयं त्वाम् Dur. ते—द्वितीयायै षष्ठी,
त्वाम् SKN.
२५. नेतृमाभिः Sy. मनुष्यतमयोग्याभिः Dur.
अत्र स्वसम्बन्धयोग्यत्वं लक्षयन् नृतमयोग्या
यास्ताभिः प्रकृष्टमनुष्ययोग्याभिरित्यर्थः SKN.
२६. ऊतिभी रक्षाभिः Sy. अवन्तीभिस्तपयन्तीभिः
स्तुतिभिः Dur. काभिः ? अवन्तेस्तुतिकर्मण
ऊतिः । ततस्तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । ऊति-
भिस्तपयः सोमैः SKN.
२७. वयं सम्भजेमहि Sy. सम्भजेमहि Dur. 'वन
वण सम्भक्ती' सम्भजेमहीत्याशः स्महे SKN.
२८. ०न D. प्रशस्यम् SKN.

श्रोतव्यैः । ईशिषे । धनस्य । दिव्यस्योत् पार्थिवस्य । राजन् ! वेहि । रत्नम् । महीर्यम् । परिणाहवत् । वृद्धितम् ।

उत्तरा निगदव्याख्यातेति ।

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥

[मरुत्वन्तम् ^{११} ।]

१. श्रोतव्यैर्यशोभिः सहितम् Sy. श्रवणीयतमैः शब्दैः Dur. न केवलाभिरुतिभिः । किं तर्हि ? श्रोमतेभिः, शृणातेरयम् 'अन्येभ्योऽपि वृष्यन्ते' (Pa.3.2.75.) इत्येवं कर्मणि विच् । आतिशायिकस्य तमपः प्रथमद्वितीयाक्षरविपर्ययान्द्वान्दसत्वाच्छ्रोतव्यतमैरतिशयेन श्रोतव्यैः शस्त्रैरित्यर्थः SKN.

२. केन पुनरर्थेन वंसीमहि ? इतो यस्मादीक्षे ईशिषे त्वम् Dur. हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मादीशिषे त्वम् SKN.

३. वसुनः Dur., SKN.

४. उभायतभणस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च वसुनः Dur. कतमस्य ? दिव्यस्य च पार्थिवस्य च । कुत एतत् ? 'अर्ध्वैर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य' (RV. II.14.11.) इत्यादौ दर्शनात् SKN.

५. हे राजमानेन्द्र ! त्वम् Sy. त्वं हे राजन् ! Dur. दीप्त ! ईश्वर ! वा SKN.

६. घहि P. यस्मादिति वचनात्तस्मादित्यध्याहार्यम् । तस्माद् घा देहि Dur., SKN.

७. रमणीयं धनम् । अत्र रत्नशब्दः पुल्लिङ्गः Sy. धनम् Dur., SKN.

८. तस्मात् कारणात् महान्तम् Sy. कीदृशं पुनर्वेहि ? महि महद् वस्तुभूतम् Dur. महत् सारतरम् SKN.

६. विपुलम् Sy. बहु Dur. स्थूलं परिमाणतः SKN.

१०. गुणैः परिवृढम् Sy. बहुकालं यत् स्यात् तदेहि Dur. नेदं रत्नविशेषणं महीत्यनेन पौनःपुन्यप्रसङ्गात्पुल्लिङ्गत्वाच्च । किं तर्हि कालप्रतिनिर्देशार्थमेतत् । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया' (Pa.2.3.5.) महान्तं कालं यावज्जीवितव्यमित्यर्थः SKN.

११. VM. ignores हि ॥ हि यस्मात् कारणात् Sy.

एवमत्र वसुसम्बन्धात् 'ईक्षे' इत्येष शब्दः 'ईशिषे' इत्येवमुपपद्यते Dur. ईक्ष ईशिषे N.6.6.; SKN. II. 409.

१२. The *pratika* is supplied by the Editor. The stanza has already been explained. See RV.III.47.5. Sy. explains this stanza again in the following manner:—

इहास्मिन् यज्ञे नूतनायाभिनवायावसे रक्षणाय तं प्रतिष्ठमिन्द्र हुवेम । स्तुमः । आह्वयामो वा । कीदृशम् ? मरुत्वन्तं मरुद्भिर्युक्तं वृषभं कामानां वधितारं ववृधानं प्रवृद्धमकवारिमकुत्सितशत्रुं दिव्यं द्योतमानं शासं शासितारं विश्वतर्हं विश्वस्य लोकस्याभिभूतितारमुग्रमोजस्विनं सहोदां बलप्रदम् ।

जनं वज्रिन्महिं चिन्मन्यमानमेभ्यो नृभ्यो रन्धया येष्वस्मि ।

अथा हि त्वा पृथिव्यां शूरंसातौ हवामहे तनये गोष्वप्सु ॥ १२ ॥

जनम् । अग्रतः स्थित्वा युध्यन्तं जनम् । वज्रिन् ! महान्तम् । मन्यमानम् । एभ्यः । नृभ्यः । वशीकृत । येषु योद्धुः । अहमस्मि । अथ । हि । त्वा, दिवः पृथिव्याम् । युद्धे । पुत्राद्यर्थम् । हवामहे इति ।

वयं तं एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोःशत्रोरुत्तर इत्स्याम ।

घ्नन्तो वृत्राण्युभयानि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः ॥ १३ ॥

वयं तं एभिः । वयम् । तं । एभिः स्तोत्रकृतैः । पुरुहूत ! सख्यैः सह । अस्मच्छत्रोः । उत्कृष्टतरः । एव । भवामः । घ्नन्तः । शत्रून् । प्रत्यक्षान् परोक्षाश्च । शूर ! राया । मदेम । बृहता । त्वया रक्षिताः ।

१. हे वज्रवज्रिन्द्र ! त्वम् Sy.

२. ०न्त P.

महवत्यन्तमात्मानम् Sy.

३. बहुमन्यमानमित्यर्थः Sy.

४. मनुष्येभ्यः Sy.

५. येषां नृणां मध्ये Sy.

६. एको भवामि Sy.

७. अघुना Sy.

८. त्वां क्षुलोके स्थितम् Sy.

९. भूम्याम् Sy.

१०. युद्धे प्रवृत्ते सति Sy.

११. पृथिव्या युद्धात्यर्थम् P.D. आदि refers to गोषु and अप्सु ॥ पुत्रे निमित्ते च गोषु पशुषु, अप्सूदकेषु च निमित्तेषु Sy.

१२. वयमाह्वयामः Sy.

१३. VM. ignores चित् ॥ चिदिति पादपूरणः Sy.

१४. तं P., D.

१५. तं D. त्वया सह Sy.

१६. प्रसिद्धैः Sy.

१७. हे बहुभिराहूतेन्द्र ! Sy.

१८. सख्ये P.

स्तोत्रलक्षणैः सखिकर्तृभिः Sy.

१९. अस्मात् शत्रोः D.

सर्वस्माच्छत्रोः Sy.

२०. अधिकाः Sy.

२१. भवेम Sy.

२२. हिसन्तः Sy.

२३. अग्निप्राणि Sy.

२४. उभयानि जामिहपाण्यजामिहपाणि Sy.

२५. हे विक्रान्तेन्द्र ! Sy.

२६. या P., D.

धनेन Sy.

२७. हृष्याम Sy.

२८. महता Sy.

२९. वयं त्वया रक्षिताः सन्तः Sy.

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमर्यस्तुस्थौ रयिः शर्वसा पृसु जनान् ।

तं नः सहस्रभरमुर्वरासां दद्धि सूनो सहसो वृत्रतुरम् ॥ १ ॥

‘द्यौर्न यः । अदित्यः । इव । यः । इन्द्र ! अभितिष्ठति । पृथिवीम् । अरीन् । जनान् । बलेन । रयिः । सङ्ग्रामेषु । तम् । अस्मभ्यम् । सहस्रस्य भर्तारम् । सर्वस्या भूमेर्दातारम् । दद्धि । सहसः सूनौ ! शत्रूणां हिंसितारम् ।

दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रासुयं देवेभिर्धायि विश्वम् ।

अहिं यद्वृत्रमुपो वव्रिवांसं हव्रजीपिन्विष्णुना सचानः ॥ २ ॥

दिवो न । आदित्यस्य । इव । तुभ्यम् । अन्वधायि नू । महद् । बलम् । सर्वम् । देवैः । अहिम् । यदा । वृत्रम् । अपः । निरुन्वानम् । हतवानसि । ऋजीपिन् ! विष्णुना सहायेन । सेव्यमानः ।

१. ‘द्यौर्न य इन्द्र’ इति त्रयोदशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । ‘वि पिप्रोः’ इत्येषा सप्तमी दशाक्षरचतुष्टययुक्ता विराट् । अनु-
क्रम्यते च—‘द्यौर्न वि पिप्रोर्विराट्’ (KSA. 30.20.p.22.) इति । पृष्ठचपदहस्य षष्ठे-
ऽहनि तृतीयसवन उक्त्यस्तोत्राणि यदि द्विपदामु-
स्तुवीरन्, यदि वाग्निष्टोमसंस्थः स्यात्सदानौ माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकः स्वशस्त्र आरम्भ-
णीयाभ्य ऊर्ध्वमेतत् सूक्तं शंसेत् । सूत्रितञ्च—
‘द्यौर्न इन्द्रेत्यच्छावाकः’ (ĀSS.8.4.) इति ।
इदमेव सूक्तमिन्द्राविष्णवोरुत्क्रान्तिनामन्येकाहे-
निष्केवल्यनिविद्वानम् । ‘द्यौर्न इन्द्रेति मध्य-
न्दिनः’ (ĀSS.9.7.) इति Sy.

२. ०र्ध D.

३. तत्र दृष्टान्तः । द्योतमानः सूर्यो यथा Sy.

४. आक्रामेत् Sy.

५. भूतान्धाक्रामति तद्वत् Sy.

६. शत्रून् Sy.

७. अरिञ्जनात् D.

८. ०पि P., D. पुत्ररूपं धनम् Sy.

९. पुत्रम् Sy.

१०. सहस्रस्य धनस्य भर्तारम् Sy.

११. ०स्य भूमेर्दा० P. उर्वराणां सस्यादधानां भूमीनां सनितारं सम्भवतारम् Sy.

१२. द्वि P. वेहि Sy.

१३. हे बलस्य पुत्रेन्द्र ! Sy.

१४. वृत्राणां शत्रूणां तरितारं तुवितारं वा Sy.

१५. सूर्याय Sy.

१६. ०यी D. व्यधायि । अकारि । स्तोत्रैः स्तूय-
माना देवता बलवती भवतीत्यर्थः Sy.

१७. असुरत्वं बलम् Sy.

१८. व्याप्तम् Sy.

१९. देवः स्तोतृभिः Sy.

२०. आगत्य हन्तारम् Sy.

२१. येनासुर्येण Sy.

२२. असुरम् Sy.

२३. उदकानि Sy.

२४. परिवृण्वान्तम् Sy.

२५. अवधीः, तद्वत् व्यधाधीति पूर्वणं सम्बन्धः Sy.

२६. हे विगततरससोमेन्द्र ! Sy.

२७. सङ्गच्छमानस्त्वम् । ‘यच्च समवाये’ इति धातो-
रूपम् Sy.

२८. VM. ignores इन्द्र and सत्रा ॥ हे इन्द्र !
सत्यमेव Sy.

तूर्वञ्जीयान्तवसुस्तवीयान्कृतब्रह्मेन्द्रो वृद्धमहाः ।

राजाभवन्मधुनः सोम्यस्य विश्वासां यत्पुरां दत्तुमावत् ॥ ३ ॥

तूर्वञ्जीयान् । तरन् । अतिशयेन बलवान् । वृद्धादपि । वृद्धेः । कुतस्तोत्रः । इन्द्रः । वृद्धतेजाः ।

राजा । अभूत् । सोम्यस्य । मधोः । विश्वासां । पुराम् । यदा । दारयितारं वृत्तम् । अभ्यगच्छत् ।

शतैरंपद्रन्पुण्यं इन्द्रात्र दशोणये कवयेऽर्कसातौ ।

वधैः शुष्णस्याशुषस्य मायाः पित्वो नारिरेचीत्किं च न प्र ॥ ४ ॥

शतैः । शतैर्वधैस्त्वया कृतैः । युद्धेऽपद्रन् । असुराः । अस्मिन् युद्धे । द्रविर्गतिर्कर्मा, कस्मिन्नित्याह—

दशाबासत्वात् कुत्सः कविः, दशोणिस्तन्निमित्तम् । त्वया कृते युद्धे । वधैः । शुष्णस्य । शोषयितुमशक्यस्य ।

मायाः । अग्नानि । न । किम् । चिदपि । प्रारेचयः सर्वं विनाशितवानिति ।

१. ०र्वन्जी० D.

२. हिसकान् हिसन् Sy.

३. अतिशयेन ओजस्वी Sy.

४. बलवतः Sy.

५. पृथु P. वृद्ध D. बलवत्तरः Sy.

६. ०तः स्तो० P. कृतं ब्रह्म स्तोत्रं यस्मै स्तोतुभिः
सः । अथवा कृतं दत्तं ब्रह्माक्षं येन स्तोतुभ्यः
सः Sy.

७. ०तेराज D. वृद्धतेजाः । एवम्भूत इन्द्रो राजा-
भवदिति Sy.

८. राजाम् P. स्वामी Sy.

९. आसीत् Sy.

१०. सोमो P. समोः D. मधुरसस्य Sy.

११. सर्वासाम् Sy.

१२. पुरीणाम् Sy.

१३. ०रः P., D. दारकं वज्रम् Sy.

१४. प्रापत् तदा Sy.

१५. शतसङ्ख्याकैर्बलैः सार्धम् Sy.

१६. युद्धोदवदन् P., D. अपाद्रवन् । अपलायन्त
? (पलायन्त) Sy.

१७. असुरा असुरा P., D. त्वत्तहायात् कुत्साद्
बिभ्यतः पणयः एतन्नामकामुराः Sy.

१८. द्रविर्ग० P., D. The passage 'द्रविर्गति-
कर्मा' should immediately follow
अपद्रन् and precede असुराः ।

१९. कुत्सः P.

२०. कवये—मेधाविनः । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी Sy.

२१. ०शोर्णस्त० P., D.

२२. अर्कोऽक्षं प्राप्यतेऽस्मिन्नित्यर्कसातार्युद्धम् ।
तस्मिन् Sy.

२३. हननसाधनैरायुधैः Sy.

२४. वधैः शुष्ण P., D. एतन्नामकामुरस्य कुत्सस्य
शत्रोः Sy.

२५. अशुष्कस्य । सम्पूर्णबलस्येत्यर्थः Sy.

२६. कपटान् Sy.

२७. ०यात्रा P., D. अग्नस्य Sy. पितुरित्यग्ननाम
Ngh. 2.7.

२८. प्रातरे० P., D. प्ररिक्तानतिरिक्तान् अकरोत् ।
तवीयमश्रं सर्वमप्यपाहारयत् Sy.

२९. VM. ignores इन्द्र ।

महो द्रुहो अपं विश्वायुं धायि वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णाः ।

उरु प सारथं सारथ्ये करिन्द्रः कुत्साय सूर्यस्य सातो ॥ ५ ॥

महः । महतः । द्रोघुः । अपेवायि । सर्वगं शरीरम् । वज्रस्ये । यदा । पतने । पतितः । शुष्णा-
मुरः । बहु कार्यम् । सः । इन्द्रः । एकं रथमास्थाय । सारथ्यं कुर्वन्ते । कुत्साय । अकरोत् । सूर्यस्य ।
सम्भजनं । "प्रेतं शुं सूर्ये" इत्युक्तम् ।

प्र इयेनो न मंदिरमंशुर्मस्मै शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

प्रावन्नमीं साप्यं ससन्तं पृथग्राया समिषा सं स्वस्ति ॥ ६ ॥

प्र इयेनः । यथा । इन्द्राय । इयेनः । मंदिरम् । सोममंदिरमध्यात् । एवं नमेः । सपपुत्रस्य ।
स्वपतः । बाधायामुक्तस्य । नमुचेरमुरस्य । शिरः । मथायन् । तं प्रकषेणारक्षः । ततस्तं नमीं घनेन ।
अग्नेन । स्वस्तिना च । समयोजयत् ।

१. ०ह P., D.

२. शुष्णस्य सम्बन्धि Sy.

३. अथ D. अपहितमकारि । तिरस्कृतमित्यर्थः
Sy.

४. सर्वगतं बलमिति शेषः Sy.

५. वज्रस्य P., D.

६. पतते D. पाते Sy.

७. अगच्छत् । अचिद्यतेत्यर्थः । तदा Sy.

८. स शुष्णोऽमुरः Sy.

९. विस्तीर्णं यथा भवति तथा Sy.

१०. समानरथम् Sy.

११. सारथिभूताय Sy.

१२. भजने निमित्तभूते Sy.

१३. RV.I.61.15.

१४. तथा चोक्तम् ।

कुत्सायेन्द्रोऽमुरं शुष्णं जिघांसुः कुत्समात्मनः ।

सारथि कल्पयित्वास्य शत्रुं शुष्णमहंस्ततः ।

कुत्सस्य रक्षां बहुलां चकारेत्यनयोच्यते । Sy.

१५. ०न P., D.

१६. नेत्यप्यं शब्दः समुच्चये वर्तते Sy.

१७. सुपर्णश्च Sy.

१८. मदकरम् Sy.

१६. VM. seems to explain नमीम् ।
साप्यम् and ससन्तम् as नमेः । सपपुत्रस्य
and स्वपतः ॥ नमीम् एतत्संज्ञमृषिम्
Sy.

२०. सवपु० P. सपस्य पुत्रम् Sy.

२१. ०पदः P. स्वपन्तम् Sy.

२२. बाधायामुक्तस्य seems to be the
explanation of दासस्य ॥ किञ्चायमि-
न्द्रोऽपि दासस्य प्राणिनामुपश्रपयितुः
Sy.

२३. एतन्नाम्नोऽमुरस्य Sy.

२४. शीर्षम् Sy.

२५. मन्थनं कुर्वन् Sy.

२६. शारक्षत् Sy.

२७. ०स्तनमम् P. ०स्तनमिम् D.

२८. पशुबन्धनेन Sy.

२९. अविनाशेन Sy.

३०. ०योच्यत D. मयोचयत् P. तमूषि समयो-
जयत् Sy.

३१. VM. explains प्र and सम् once only.
प्रेति 'प्रा' इत्यस्यार्थे वर्तते । आहरत् ।
उपसर्गदर्शनाच्चाख्यातमध्याह्नियते Sy.

वि पिप्रोरहिमायस्य दृढाः पुरो वज्रिच्छवसा न ददः ।

सुदामन्तरेक्षो अप्रमृष्यमृजिश्चने दात्रं दाशुषे दाः ॥ ७ ॥

वि पिप्रोः । विदारितवानसि । पिप्रोः । आहन्तायस्य । दृढाः । पुरो । वज्रिन् । बलेन । नेति समुच्चयार्थीयः । शोभनदानम् । पिप्रोस्तत् । घनम् । अन्यैरनभिभवनीयम् । बहुत्वाद् मृजिश्चने । यजमानाय । दत्तवानसि । बन्धुभ्यो दातव्यम् ।

स वेतसुं दशमायं दशोणिं तूतुजिमिन्द्रः स्वमिष्टिसुन्नः ।

आ तुग्रं शशदिभं द्योतनाय मातुर्न सीमुपं सृजा इयध्यै ॥ ८ ॥

स वेतसुम् । सः । इन्द्रः । सुष्ट्वभ्येषणीयसुन्नः । द्योतमानापूर्वये । वेतसुप्रभृतीन् । उपसृष्टान्त-
करोत् । बहूनेतान् । यथा । मातुः पुत्राय वशवर्तिने एवं वशमनयत् । आकारः समुच्चये । सीमिति परि-
ग्रहार्थीयः । इयध्यै प्रदानाय गन्तुम् ।

१. विप्रोः P., D.

२. विप्रोः P., D. एतन्नाम्नोऽमुरस्य सम्बन्धिनीः Sy.

३. ०न्तमा० P., D.
आहन्त्यो माया यस्य Sy.

४. दृढानि Sy.

५. प्राकारादीनि दुर्गाणि Sy.

६. हे वज्रवमिन्द्र ! त्वम् Sy.

७. नेति पादपूरणः । 'त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रासंजः पुरो'
(RV.I.51.5.) 'शतं पृथिरायसीभिनि पाहि'
(RV.VII.3.7.) इति दर्शनात् Sy.

८. हे शोभनदानेन्द्र ! Sy.

९. तस्य स्वभूतम् Sy.

१०. अभि० D.
केनाप्यबाध्यम् Sy.

११. ०त्वान् D.

१२. एतन्नामकायु राजवंशे Sy.

१३. दत्तवते Sy.

१४. अदाः । दत्तवानसि Sy.

१५. The passage beginning with घनम्
and ending with दातव्यम् is omitted
by P. हविलक्षणं घनम् Sy.

१६. सुष्ट्वभ्येषणीयान्भगव्यानि सुन्नानि सुन्नानि
देवानि येन Sy.

१७. एतत्संज्ञाय राज्ञे Sy.

१८. प्रभृति refers to वशमायम् । दशोणिम् ।
तूतुजिम् । तुग्रम् and इभम् ॥ वेतसुनामान-
ममुरम् । दशमायं बहुवचनम् । दशोणि-
मेतन्नामकं च । तूतुजि तूतुजिनामकं च ।
आ अपि च तुग्रं तुग्रनामकममुरं तथैभमेतन्ना-
मकममुरम् Sy.

१९. उपासृजत् । वशीचकार Sy.

२०. ०हृन्पेतान् D.

२१. तत्र दृष्टान्तः । जनन्या इव पुत्रम् । यथा मात्रे
पुत्रो वशीभवति तद्वद्वशं चकार Sy.

२२. The passage beginning with सवेतसुं
and ending with मातुः is omitted
by P.

२३. एव P., D.

२४. अपि च Sy.

२५. पादपूरणः Sy.

२६. ०ध्यैकरप्र० P.

०ध्यैकं प्र० D.

२७. एतुम् Sy.

स ईं स्पृधो वनते अप्रतीतो विभ्रद्वर्जं वृत्रहणं गर्भस्तौ ।

तिष्ठदरी अध्यस्तेव गते वचोयुजा वहत इन्द्रमृष्वम् ॥ ९ ॥

स ईम् । सः । एतान् । शत्रून् । स्वयं भजते । शत्रुभिरप्रतिगतः । विभ्रत् । वज्रम् । शत्रूणां
हन्तारम् । बाहो । आतिष्ठति च । अस्वो । योदेव । रथम् । वचोयुजो तौ । इन्द्रम् । महतः ।
दर्शनीयम् ।

सनेम तेऽवसा नव्य इन्द्र प्र पुरवंः स्तवन्त एना यज्ञैः ।

सप्त यत्पुः शर्म शारदीर्द्धन्दासीः पुरुकुत्साय शिचन् ॥ १० ॥

सनेम । भजेमहि । नवतरं धनम् । तव । रक्षणेन । अनेन धनेन हेतुना । हविर्भिः सह । मनुष्या-
स्त्वाम् । प्रकर्षेण स्तुवन्ति । सप्त । यदा । विशरणीयाः । शरश्राम्नः । पुरीः । दास्तिवान् । तदा हतवान्
इन्द्रः । पुरुकुत्साय । दासीः सेनाः । वशं नयन् धनं वा प्रयच्छन् ।

१. ई P. रं D.
२. इन्द्रः Sy.
३. इमान् वृत्रप्रभृतीन् Sy.
४. स्पर्धमानान् Sy.
५. हन्ति Sy.
६. धारयन् Sy.
७. स्वकीयमायुधम् Sy.
८. वृत्राणां शत्रूणां हन्तारम् Sy.
९. हस्ते Sy.
१०. बहावति० P. अति० D. आरोहति Sy.
११. स्वकीयावश्वी Sy.
१२. योदेव P. तत्र दृष्टान्तः । यथा क्षेप्ता शूरः
Sy.
१३. रथेऽधिष्ठति तद्वत् Sy.
१४. पवोयु० P. वचोयुजो D. वचोमात्रेण युज्य-
मानी । यदा स्तोत्राणां स्तुतिभिर्युज्यमानी Sy.
१५. तावत् P., D. हरी च Sy.
१६. महान्तम् Sy.
१७. VM. ignores अथि ।

१८. वयं स्तोतारो भजेमहि Sy.
१९. नवीयो नवतरं त्वया दीयमानं धनम् Sy.
२०. त्वदीयेन Sy.
२१. अनेन स्तोत्रेण युक्तैः Sy.
२२. मनुष्याः स्तोतारः Sy.
२३. सप्तसङ्ख्याकाः Sy.
२४. वा P.
यस्मात् कारणात् Sy.
२५. विरणी० P. विशणी० D. शर्म शर्मणा
वज्रेण Sy.
२६. शरीर्त्तान्नः P. शरश्राम्नोऽमुरस्य सम्बन्धिनीः
Sy.
२७. विदारितवानसि तस्मात्कारणात्त्वां स्तोतारः
स्तुवन्तीत्यर्थः Sy.
२८. धनं हिसन् Sy.
२९. एतश्रामकाय राज्ञे Sy.
३०. कर्मणामुपकापित्रीः शत्रुप्रजाः Sy.
३१. धनानि प्रयच्छन् Sy.
३२. VM. ignores इन्द्र ।

त्वं वृध इन्द्र पूव्यो भूर्वरिवस्यनुशने काव्याय ।

परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे दंदाथ स्वं नपातम् ॥ ११ ॥

त्वं वृधः । त्वम् । वर्षयिता । इन्द्र ! मुख्यः । यभूः । धनमिच्छन् । कविपुत्राय । उशनसे ।
तथा परादत्तवानसि । महते । पित्रे । स्वपुत्रम् युद्धे त्वया गृहीतमहर्त्स्ववाचनाय । नववास्तुनामानम् ।
अनुदातव्यम् ।

उत्तरा व्याख्याता ।

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्हणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्र यत्समुद्रमतिं शूर पविं पारयां तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ १२ ॥

[त्वं धुनिः ।]

तव ह त्यदिन्द्र विश्वमाजौ सस्तो धुनीचुमुरी या ह सिध्वं ।

दीदयदितुभ्यं सोमैभिः सुन्वन्दुभीतिरिध्वभृतिः पक्थ्यर्कैः ॥ १३ ॥

तव । तव । एव । इन्द्र ! सङ्ग्रामे । एतत् । विश्वं कर्म भवति यत् सूक्त उक्तम् । तथा धुनिश्च

१. स्तोतृणां वर्षकः Sy.

२. पुरातनः Sy.

३. ०भूद् P. नवसि Sy.

४. उशनसे भार्गवाय Sy.

५. वरंव० P. तस्य शत्रुं हत्वा प्रकर्षेण दत्तवानसि
Sy.

६. पालयितव्यायुशनसे Sy.

७. पुत्रे P. VM. explains त्वं and नपातम्
together as स्वपुत्रम् ॥ स्वकीयमीशनसं
नपातं युद्धे शत्रुभिर्गृहीतं पुत्रम् Sy.

८. ०त्वं० is suggested for ०त्व० ।

९. नववास्तु० D. एतन्नामकमसुरं पराहत्य Sy.

१०. अनुदातव्यं धनम् Sy.

११. उत्तर व्याख्यातव्यः P.

१२. The *pratika* is supplied by the

Editor. The stanza has already
been explained. See RV. I.174.9.
Sy. explains it again in the
following manner:—

हे इन्द्र ! धुनिः शत्रूणां कम्पयिता त्वं धुनिमती-
र्हनिर्नामासुरो यामु निरोधकतया विद्यते ता
अप उदकानि सीरा न नदीरिव स्रवन्तीः प्रव-
हन्तीर्हणोः । अगमयः । धुनिं हत्वा तेन
निरोधितान्युदकानि प्रवाहयतीत्यर्थः । हे शूर !
वीरेन्द्र ! यद्यदा समुद्रमतिं अतिक्रम्य प्र पविं
प्रतीर्थो भवसि तदा समुद्रपारे तिष्ठती तुर्वशं
यदुं च स्वस्ति कोणेन पारय । अपारयः ।
समुद्रमतारयः ।

१३. तादृशम् Sy.

१४. व्याप्तम् Sy.

१५. किम् P.

चुमुरिश्वासुरौ । अद्यापि । स्वपतः । त्वं यौ । अस्वापयः । दीप्यते । एवं । तुभ्यम् । सोमैः । सुन्वन् ।
दभीतिर्नामि । अग्निमिध्मैर्बिभ्रत् । पचन् पक्तवान् । स्तुतिभिः सह ।

VI.21.

इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोर्हव्यं वीर हव्या हवन्ते ।

धियो रथेष्टामजरं नवीयो रयिविभूतिरीयते वचस्या ॥ १ ॥

इमा उ त्वा । इमाः । खलु । त्वा । पुरुतमस्य । स्तोतुः । हवाहम् । हवनकुशलाः ।
स्तुतयः । हवन्ते । रथे स्थितम् । अजरम् । नवतरम् । रयिः । विभूतिश्च । प्राप्यते । तव
स्तुत्येति ।

१. धुनिश्वासुरौ D. युनिश्वासुरौ P. इत्येतन्नाम-
कावसुरौ Sy.
२. द्वितीयो हृशब्दः पादपूरणः Sy.
३. सङ्ग्रामे सुप्तवन्तौ मृतावित्यर्थः । भूतार्थे व्यत्य-
येन लट् Sy.
४. यापस्वा० P.
५. धुनि चुमुरि तस्मै जघायेत्यर्थः । 'त्वं नि दस्युं
चुमुरि धुनि च' (RV. VII. 19. 4.) इति दर्श-
नात् Sy.
६. द्वितीयो हृशब्दः पादपूरणः Sy.
७. तदनन्तरं हे इन्द्र ! त्वदर्थम् Sy.
८. सोमानभियुजन् Sy.
९. राजपिः Sy.
१०. इध्मैर्वि० P., D. इध्मानां भर्ताऽऽहर्ता वा
Sy.
११. वचत् P. पक्त्वान् हवींषि पक्तवान् Sy.
१२. वक्तव्यां P. पक्तव्यां D.
१३. हविलंक्षणैरग्रेः Sy.
१४. सहत् D.
१५. 'इमा उ त्वा' इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं भरद्वाज-
स्पर्धां त्रैष्टुभमन्त्रम् । नवम्येकादशी च वैश्व-
देव्यौ । तयाचानुकम्यते—'इमा उ द्वादश
नवम्येकादशी वैश्वदेव्यौ' (KSA. 30.21.
p.22.) इति । उपहव्यनाम्येकाह इदं
सूक्तं मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितञ्च—

'इमा उ त्वा य एक इविति मध्यन्दिनः'
(ĀSS. 9.7.) इति । इन्द्राविष्णवोरुक्ता-
न्तिनाम्येकाहेऽपीवं मरुत्वतीयनिविद्धानम् ।
सूत्रितञ्च—'इमा उ त्वा द्यौर्न य इन्द्रेति
मध्यन्दिनः' (ĀSS. 9.7.) इति । तृतीये
छन्दोमेऽपि मरुत्वतीय इदं सूक्तम् । सूत्रि-
तञ्च—'प्र मन्दिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयम्
(ĀSS. 8.7.) इति Sy.

१६. ०मा P.

१७. उ इति पूरणः Sy.

१८. त्वाम् Sy.

१९. पुरुतमस्य बहुलं कामं काङ्क्षतः । 'तम् अभि-
काङ्क्षायां', इति धातुः Sy.

२०. स्तोतुर्भरद्वाजस्य सम्बन्धिन्यः Sy.

२१. हवाहं P. हव्यम् Sy.

२२. स्तुत्याः प्रशस्याः Sy.

२३. ह्वयन्ति Sy.

२४. जरारहितम् Sy.

२५. नवीयांसम् Sy.

२६. ०यि P. ०यि D. हविलंक्षणं घनम् Sy.

२७. ०तिश्वाइव P. जगतो विभवहेतुः Sy.

२८. त्वामभिगच्छति Sy.

२९. अपि च स्तुत्या Sy.

३०. VM. ignores वीर ॥ हे वीर ! दूरेन्द्र !
Sy.

तम् स्तुष इन्द्रं यो विदानी गिर्वाहसं गीर्भिर्गुणवृद्धम् ।

यस्य दिवमतिं मुह्य पृथिव्याः पुंरुमायस्य रिरिचे महित्वम् ॥ २ ॥

तम् स्तुवे । तम् । एव । स्तौमि । इन्द्रम् । यः । विद्वान् । इन्द्रस्तम् । गीर्भिः । यज्ञे वर्धितम् ।

यस्य । महत्त्वम् । महत्त्वेन । दिवम् । अतिरिरिचे । पृथिव्याश्चातिरिक्तं भवति । बहुप्रज्ञस्य ।

स इत्तमोऽवयुनं तत्तन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार ।

कदा ते मतीं अमृतस्य धामेर्यचन्तो न मिनन्ति स्वधावः ॥ ३ ॥

स इत्तमः । सः । एव यः । तमः । प्रज्ञानरहितम् । विस्तारवत् । सूर्येण । प्रज्ञानवत् । चकार ।

१. स्तुवे Sy.

२. स्तौवीन्द्र P.

३. इन्द्रः Sy.

४. सर्वं विद्वान् सर्वज्ञायमानो वा Sy.

५. यज्ञैः प्रवृद्धम् Sy.

६. यज्ञ P. इन्द्रस्य Sy.

७. ०त्वं० is suggested for ०त्वे० ॥ माहात्म्यम् Sy.

८. ०त्वे० is suggested for ०त्वे० ॥ महिम्ना Sy.

९. दिविम् D. दिवो क्षुलोकात् । पञ्चम्यर्थे द्वितीया Sy.

१०. अतिरिच्यते तं स्तुव इति सम्बन्धः Sy.

११. भूलोकात् Sy.

१२. ०क्तमतिरति P.

१३. बहुप्रज्ञस्य बहुवच्चनस्य वा Sy.

१४. VM. ignores गिर्वाहसम् । गिर्वाहसं गीर्भिर्बहुनीयम् Sy.

१५. उत्तमः P., D. भरद्वाजस्यार्थम् Dur.; SKN.

१६. अत्रेतिहासमाचक्षते । वृत्रः किल महत्तमस्ततान् । तेनावृतं सर्वमप्रज्ञानं बभूव । तं तत्तन्वत्सूर्यं दिवि, आरोपयाञ्चकारेति । तदेतेनर्धचनोच्यते SKN.

१७. इन्द्रः Sy. स त्वम् Dur. स एव प्रकृत इन्द्रः SKN.

१८. एतत् Dur. इदेवार्थे SKN.

१९. यस्त्वमेवंगुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र ! यथा गुणं त्वानवोचाम Dur.

२०. स येव य तुमः P., D. अन्वकारम् Sy. शर्वरं तमः Dur.

२१. अप्रज्ञानम् । प्रज्ञाननाशनमित्यर्थः Sy. अप्रज्ञानलक्षणम् Dur. अकान्तमप्रज्ञानं वा निरुद्धसर्वदृष्टिपथमित्यर्थः SKN.

२२. वृत्रेण विस्तीर्यमाणम् Sy. स एव तं सर्वमेवैनं लोकं . . . सन्तनोति Dur. अत्यन्तं ततवद् विस्तीर्यमाणमित्यर्थः SKN.

२३. दिव्यारोपितेन देवेन Sy. त्वेन प्रकाशाख्येन रूपेण Dur.

२४. प्रकाशवत् Sy. 'प्राणो ह्रीन्द्रः तस्मात्सूर्य उदेति प्राणाद्वैष उदेति, प्राणेऽस्तमेति' इति ह्युक्तम् । तस्मात् प्राण इन्द्रः सूर्यस्थोदयहेतुः । स तं सूर्यमुदगमयत् । तेन सूर्येण वयुनवत् प्रज्ञानवत् Dur. कान्तिवत् प्रज्ञानवद्वा SKN.

२५. ०नवच्यका० P. ०नच० D. कृतवान् Sy. एतज्जगज्ज्ञानवत्करोति । तस्मात्स एवेन्द्र एवमुच्यते सूर्येण त्वमेतज्जगद्वयुनवत्—प्रज्ञानवच्चकार कृतवानसीत्यर्थः Dur. वृत्रं हत्वा सूर्यं दिवि, आरोपितवान् । कः ? इन्द्रः, प्रातः प्रातश्च सूर्यमुदगमयन्नस्तं च नयति SKN.

२६. परोऽर्थचः प्रत्यक्षकृतः Sy. परोऽर्थचः प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्नं वाक्यम् SKN.

कदाचिदपि^१ । मर्ताः^२ । अमृतस्य^३ । तव^४ । धाम^५ । यष्टुमिच्छन्तः^६ । शत्रुभिर्न^७ । हित्यन्ते^८ ।
अन्नवन्^९ !

यस्ता चकार स कुहं स्विदिन्द्रः कमा जनं चरति कामुं विबु ।

कस्ते यज्ञो मनसे शं वराय को अर्क इन्द्र कतमः स होता ॥ ४ ॥

यस्ता चकार^{१०} । यः^{११} । तानीमानि^{१२} कर्माणि । चकार^{१३} । सः^{१४} । इन्द्रः^{१५} । कुहं^{१६} । स्विद् भवति^{१७} । कं वा ।
जनपदम्^{१८} । आभिसुख्येन चरति । कामु वा । प्रजामु^{१९} । कः^{२०} । तव । यज्ञः^{२१} । मनसे^{२२} । वरणीयाय^{२३} । मुखकरो
भवति । को वा^{२४} । मन्त्रः^{२५} । कतमो वा । सः^{२६} । होतेति^{२७} ।

१. D. adds कदापि before कदाचिदपि ॥

सर्वदेत्यर्थः Sy. कस्मिन् काले Dur.; SKN.

२. मनुष्याः Sy., SKN. मरणधर्माणो मनुष्याः Dur.

३. नित्यस्य Sy. अमरणधर्मिणः Dur. अमरण-धर्मणः SKN.

४. त्वदीयम् Sy. यस्त्वमेवम्प्रभावस्तस्य तव Dur. तव स्वभूतम् SKN.

५. स्वर्गाख्यं स्थानम् । तत्रस्थान्देवानित्यर्थः Sy. स्थानम् Dur.

स्थानं वेद्याख्यमभिप्रेतं SKN.

६. इयकान्तम् इत्यपि यजतेः सप्रगन्तस्यादिलोपेन रूपम् । तव स्थानं वेद्याख्यमियकान्तः SKN.

७. किमपि प्राणिजातं न हिसन्ति Sy. न श्रयन्ति Dur. सर्वदाज्ञादिस्कारैः संस्कृवंन्तीत्यर्थः SKN.

८. हे बलवन्निन्द्र ! Sy. अन्नवन् ! सर्वदेव तदापरिक्लिष्टं स्थानम् । कृतावकाशस्त्वं यज्ञे-ष्वित्यभिप्रायः Dur. स्वधाज्ञमुदकं वा तेन तद्वत् SKN.

९. एवमिह 'तमस्ततन्वत् सूर्येण' 'वयुनवच्चकार' इत्यनेन सम्बन्धाद् वयुनशब्देन प्रज्ञानमित्युच्यते

इत्युपपत्तिः । कान्त्यर्थत्वमपि क्वचिदुपेक्ष्यमि-
हैव वा पक्षेण योज्यम् Dur. स तमोऽप्रज्ञानं
ततन्वत् । स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार N. 5.
15., II. 347.

१०. चकारः D.

११. इन्द्रः Sy.

१२. उक्तानि प्रसिद्धानि वृत्तवधादीनि कर्माणि Sy.

१३. अकरोत् Sy.

१४. क्व Sy.

१५. वतंते Sy.

१६. देशम् Sy.

१७. प्रजामु वर्तत इतीन्द्रस्य विभूतिमहत्त्वाच्च निश्चेतुं शक्यते Sy.

१८. अथ प्रत्याशस्तुतिः । कीदृशः ? Sy.

१९. यज्ञे P., D.

२०. चेतेसे Sy.

२१. वरणाय Sy.

२२. को वा को वा P.

२३. मन्त्रः समर्थो भवति Sy.

२४. होति P.D. आहूता । तव वरणाय यः समर्थो भवति स होता कतमश्च भवति Sy.

२५. VM. ignores इन्द्र ।

इदा हि ते वेर्वपतः पुराजाः प्रत्नासं आसुः पुरुकृत्स्खायः ।
ये मध्यमासं उत नूतनास उतावमस्यं पुरुहूत बोधि ॥ ५ ॥

इदा हि । इदानीम् । खलु । तव । सर्वं जगद् व्याप्नुवानस्य । प्रत्नाः । अभवन् । बहूनां कर्मणां
कर्त॑ः । स्तोतारः । ततः पूर्वं च । ये । मध्यमाः । अपि च । नूतनाः । अपि च । अवमस्य मम स्तुतिम् ।
पुरुहूत॑ ! ब्रूयस्व ।

तं पृच्छन्तोऽवरासः पराणि प्रत्ना तं इन्द्र श्रुत्यानं येमुः ।
अर्चामसि वीर ब्रह्मवाहो यादेव विद्म ताच्चा महान्तम् ॥ ६ ॥

तं पृच्छन्तः । तं त्वा । कीदृश इन्द्र इति पृच्छन्तः । अवराः । तव । पराणि । प्रत्नानि । अवणी-
यानि कर्माणि । अनुयच्छन्ति—स्तुतिभिर्वर्धन्ति । अर्चामः । वीर ! गीर्वाहः । त्वाम् । महान्तम् ।
यानि । एव चरितानि । जानीमः । तैः, द्वितीयायां आदादेशस्तृतीयायाश्चेति ।

१. इदानीमिव । हिशब्द उपमार्थे वर्तते Sy.

२. कर्माणि प्राप्नुवन्तः Sy.

३. पुराणा अङ्गिरःप्रभृतयः Sy.

४. बभूवुः Sy.

५. कर्ता D.

६. पूर्वस्मिन् काले जाताः Sy.

७. मध्यमकालजाः Sy.

८. ये अद्यतना यतस्तेऽपि सर्वे ते स्तोतारो बभूवुः,
अतः कारणात् Sy.

९. य० P.D. अर्वाचीनस्य ममापि स्तोत्रम् Sy.

१०. बहूभिराहूतेन्द्र ! Sy.

११. तम D.

१२. उक्तगुणोपेतम् Sy.

१३. अर्चन्तः । पृच्छतिरर्चन्तिकर्मा Sy.

१४. अपरः P. अपराः D. अर्वाचीना मनुष्याः
Sy.

१५. त्वदीयानि कर्माणि Sy.

१६. वरा० P. प्रकृष्टानि Sy.

१७. प्रयनानि P., D.

पुराणानि Sy.

१८. श्रोतव्यानि Sy.

१९. अनुयमनं निबन्धनम् । स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्नि-
बन्धन्तुः Sy.

२०. अर्चाह P. अर्चाहा D. अर्चामः स्तुमः
Sy.

२१. हे शूर ! Sy.

२२. गृह्यभिर्मन्त्रैर्वहनीयेन्द्र ! Sy.

२३. गीर्वाहस्त्व P.

२४. ंन्त P. महान्ति D. तथा यद्यपि महान्तं
प्रभूतम् Sy.

२५. यन्यव P. अथ D. कर्माणि Sy.

२६. तैः कर्मभिः स्तुम इति सम्बन्धः Sy.

२७. ंतीयया P.

२८. आदेश० D. द्वितीयायाः . . . याश्च—
refers to यात् and तात् ॥

२९. VM. ignores इन्द्र !

अभि त्वा पाजो रक्षसो वि तस्थे महिं जज्ञानमभि तस्मि तिष्ठ ।

तव प्रत्नेन युज्येन सख्या वज्रेण धृष्णो अप ता नुदस्व ॥ ७ ॥

अभि त्वा । अभिवि तिष्ठते—अभिभवति । त्वा । रक्षसः । बलम् । महत् । तत् । प्रादुर्भूतम्,
अवः ? त्वम् । अभिभव । तव । पुराणेन । योग्येन । सख्या । वज्रेण । हे धृष्णो ! तानि रक्षांसि ।
अपनुदस्व ।

स तु श्रुधीन्द्र नृत्तनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।

त्वं ह्यापिः प्रदिवि पितृणां शश्वद्वभूथं सुहव एष्टी ॥ ८ ॥

स तु श्रुधि । सः । तु । शृणु । इन्द्र । सम्प्रतितनस्य । स्तुतिमिच्छतः । वीर ! स्तोतृणां
वर्तः । त्वम् । हि । आप्तः । पुराणे कालेऽभ्यम् । पितृणाम् । सर्वदा । वभूथ । स्वाह्वानः ।
आभिमुख्येन यागे ।

१. ०८८ते P.

अभिमुखं प्रतिष्ठते Sy.

२. हे इन्द्र ! त्वाम् Sy.

३. रक्षसां सम्बन्ध Sy.

४. सेनालक्षणं बलम् Sy.

५. महः D.

६. बलम् Sy.

७. प्रादुर्भवत् Sy.

८. अवः is doubtful.

९. अभिमुखः सन् तिष्ठ स्थिरो भव Sy.

१०. त D. त्वदीयेन Sy.

११. नियोज्येन Sy.

१२. पव्या D.

नित्यसहायेन Sy.

१३. हे शत्रूणां वर्षकेन्द्र ! Sy.

१४. तद्वलम् Sy.

१५. एवम् P. D. अपगतं प्रेरय । द्विधीत्यर्थः
Sy.

१६. VM. ignores सु ॥ सु सुष्ठु Sy.

१७. ०धिः D.

१८. प्रसिद्धस्त्वम् Sy.

१९. क्षिप्रम् Sy.

२०. श्रुधीन्द्र P.

२१. इदानीन्तनस्य Sy.

२२. ०मिच्छान्ता P., D. बह्व स्तोत्रं कर्तुमिच्छतो
मम स्तोत्रम् Sy.

२३. हे कारुणां स्तोतृणां धारक ! Sy.

२४. यस्मात् कारणात् Sy.

२५. बन्धुः Sy.

२६. पूर्वस्मिन् काले Sy.

२७. कास्म० P.

२८. अङ्गिरसाम् Sy.

२९. चिरकालम् Sy.

३०. बह्व P., D. अभूः । तस्मात् कारणान्मदीयं
स्तोत्रं श्रुधीति सम्बन्धः Sy.

३१. ०हानः P., D.

शोभनाह्वानः सन् Sy.

३२. आयजनेऽभिकामने वा सति Sy.

प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रं मरुतः कृष्वावसे नो अद्य ।

प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधिं सवितारमोषधोः पर्वतांश्च ॥ ६ ॥

प्रोतये । स्तोतः ! वरुणादीन् । अस्माकम् । रक्षणाय । प्रकुरुष्व । पुनरवसे इति पूरणम् । वाक् पुरन्धिः । वरुणादिवक्तेयमिति ।

इम उ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यकैः ।

श्रुधी हवमा हवतो हवानो न त्वावा अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥ १० ॥

इम उ त्वा । इमे । त्वाम् । बहुवर्ण ! प्रकर्षेण यष्टव्य ! स्तोतारः । अभ्यर्चन्ति । स्तोत्रैः । श्रुधुधि । हवम् । हूयमानस्त्वम् । न । त्वत्सदृशः । अन्यः । त्वत्तः कश्चित् । अस्ति । अमृतः ।

नू म आ वाचमुपं याहि विद्वान्विश्वेभिः सनो सहसो यजत्रैः ।

ये अग्निजिह्वा ऋतसापं आसुर्ये मनुं चक्रुरपरं दसाय ॥ ११ ॥

नू म आ वाचम् । क्षिप्रम् । मदीयाम् । वाचम् । उपागच्छ । जानन् । सर्वैः । देवैः । हे वजस्य,

१. अस्यामृचि विश्वे देवाः स्तूयन्ते । हे भरद्वाज ! Sy.

२. ऽणदीन् P. D. आदि refers to मित्रम् । इन्द्रम् । मरुतः । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् । पुरन्धिम् । सवितारम् । ओषधीः and पर्वतान् ॥ रात्र्यभिमानीनं च मित्रमहरभिमानीनं चेन्द्रं च प्रसिद्धं मरुतो मरुद्गणांश्च पूषणमेतत्संज्ञकं च विष्णुं सर्वव्यापिनं देवं पुरन्धिं पुरंधियं पुलकमाणमग्निम्, सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देव-मोषधीरोषध्यभिमानीनो देवान् पर्वतांश्चाद्री-नित्येतान् देवानस्माकं तर्पणाय रक्षणाय च प्रकुरुष्व । स्तुत्याभिमुखीकुरु Sy.

३. तर्पणाय Sy.

४. अभिमुखीकुरुष्व Sy.

५. पुनः स P.

६. VM. ignores अद्य ॥ अद्य इदानीम् Sy.

७. इमम् D.

८. हे बहुवर्ण ! Sy.

९. हे प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र ! Sy.

१०. अभिष्टुवन्ति Sy.

११. अर्चनीयैः स्तोत्रैः Sy.

१२. अधु० P. शृणु Sy.

१३. हवं च P. हवं च D. स्तोत्रम् Sy.

१४. स्तूयमानस्त्वम् Sy.

१५. VM. reads अमृतः for अमृत ॥ हे अमरणशीलेन्द्र ! Sy.

१६. VM. ignores उ and हवतः ॥ अभिष्टु-वतो मम Sy.

१७. P. reads नू for आ ।

१८. इयं च वैश्वदेवीत्युक्तम् Sy.

१९. मदीयाः Sy.

२०. स्तुतिरूपाणि वचांसि Sy.

२१. आगच्छ । एवम्भूतमिन्द्रं प्रार्थयत । ऐन्द्रत्वा-त्सूक्तस्य Sy. २२. सर्वज्ञस्त्वम् Sy.

२३. सर्वदेवैः Sy.

२४. यजनीयैः Sy.

पुत्र ! ये देवाः । अग्न्यास्याः । यज्ञस्पृशः । भवन्ति । ये वा । मनुष्यम् । कुर्वन्ति । उपमवस्वितं राज्ञ-
णाम् । उपक्षपणाय ।

स नो बोधि पुरणुता सुगेषु दुर्गेषु पथिकृद्दिनः ।

ये अश्रमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वञ्चि वाजम् ॥ १२ ॥

स नः । सः^१ अस्माकम् । बुध्यस्व^{१०} । पुरोगन्ता । सुगेषु^{११} । दुर्गेषु^{११} । च पथिषु^{११} । पथां^{११} कर्ता । विद्वान्^{११}
पथः । ये^{११} । अश्रमाः^{११} श्रान्तिमगच्छन्तः । बोद्धतमा^{११} अस्वाः । तेभिः^{११} । इन्द्र ! अस्माकम् । सङ्ग्रामम् ।
अभिवह ।^{११}

VI.22.

य एक इद्व्यंश्वर्षणोनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्च आभिः ।

यः पत्यते वृषभो वृष्यावान्सत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

य एकः । यः । एकः । एव । आह्वातव्यः । मनुष्याणाम् । इन्द्रम् । तम् । आभिः । स्तुतिभिः ।

१. हे सहस्रः सूनो ! बलस्य पुत्र ! इन्द्र ! Sy.
२. ०स्य P. अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते Sy.
३. श्रुतं यज्ञं स्पृशन्तः Sy.
४. ये च देवाः Sy.
५. मनुं राजषिम् Sy.
६. कृतवन्तः । तैः सहागच्छेति पूर्वेण सम्बन्धः Sy.
७. ०तः P. दस्पूनामुपरिभवम् Sy.
८. ०क्ष(प)णा० D. क्षत्रूणामुपक्षपणाय Sy.
९. त्वम् Sy.
१०. भव । बोधीति भवतेर्लोपमध्यमपुर्वकवचनस्य
द्यान्वसं रूपम् Sy.
११. सुखेन गन्तव्येषु Sy.
१२. Omitted by P. कुःखेन गन्तव्येषु Sy.
१३. D. adds च after पथिषु ॥ मार्गेषु Sy.
१४. पथा D. वर्त्मनाम् Sy.
१५. सर्वं विद्वान् Sy.
१६. अश्वाः सन्ति Sy.
१७. ०मा P., D. अमरहिताः Sy.
१८. ०न्तिग० P.
१९. येऽश्वाः सन्ति Sy.
२०. तैरश्वैः Sy.

२१. अस्मभ्यम् Sy.
२२. अन्नम् Sy.
२३. VM. ignores उरवः ॥ उरवः महान्तः Sy.
२४. 'य एक इत्' इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाज-
स्पाथं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुशान्तम्—
'य एक एकादश' (KSA.30.22.p.22.)
इति । आभिप्लविके प्रथमेऽह्नि दशरात्रस्य
प्रथमेऽह्नि च माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसि-
शस्त्रेऽह्निनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि सम्पातसूक्ता-
नि । तेष्विदं द्वितीयं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—
'य एक इद्यस्तिग्मशृङ्गः' (ĀSS.7.5.)
इति । उपहृष्यनाम्येकाहेऽपीदं निष्केवत्यनि-
विद्वानम् । 'सूत्रितञ्च—'य एक इदिति
मध्यन्दिनः' (ĀSS.9.7.) इति Sy.
२५. इन्द्रः Sy.
२६. एष P., D.
२७. ह्वातव्यः Sy.
२८. प्रजानामापत्सु Sy.
२९. ०न्द्रः D.
३०. ०भि D. स्तुतिरूपाभिः Sy.
३१. स्तुतिभिः D. वाग्भिः Sy.

अभिष्टौमि । यः । पतति । स्तोतृषु वर्धिता । वीर्यवान् । सत्यकर्मा । सादयिता । बहुप्रज्ञः । बलवान् ।

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अमि वाजयन्तः ।

नक्षदाभं ततुरिं पर्वतेष्टामद्रोधवाचं मतिभिः शर्विष्ठम् ॥ २ ॥

तमु । तम् । एव । अस्माकम् । पितरः । पूर्वे । सप्त । अङ्गिरसः । अभ्यर्चन्ति । अग्रमिच्छ-
मानाः । व्याप्तानामसुराणां दम्भितारम् । तरणशीलम् । मेघस्थितम् । अनतिक्रमणीयवचनम् । स्तुतिभिः ।

१. अभिष्टौमि P., D.
२. वतति D. स्तोतृनभिगच्छति । यद्वा लोका-
नामीष्टे Sy.
३. कामानां वर्धिता Sy.
४. बलवान् Sy.
५. अभिसम्वादी Sy.
६. शत्रूणां सादयिता कामानां दाता वा । सदेवा
सनोतेर्वेदे रूपम् Sy.
७. अभिभवनवान् । तमिन्द्रमभिष्टौमीति सम्बन्धः
Sy.
८. भरद्वाजस्येदमार्थम् Dur. भरद्वाजस्य SKN.
९. इन्द्रम् Sy., Dur. तं प्रकृतमिन्द्रम् SKN.
१०. उ इति पादपूरणः SKN.
११. एवम्भूताः पितरः अङ्गिरसः Sy. पितृगणाः
Dur. अङ्गिरःप्रभृतयः SKN.
१२. प्रताः Sy. पूर्वजाः SKN.
१३. सप्तसङ्ख्याकाः Sy. सप्तसङ्ख्याकाः । ये
पुराणेषु पठ्यन्ते । अथवा 'सप्त' सृप्ताः पूर्व-
तरमस्माल्लोकादमुं लोकं ते च Dur. सप्त-
सङ्ख्याकाः SKN.
१४. It seems to be the explanation of
नवग्वाः ॥ नवभिर्मांसैः सप्तमनुष्ठितवन्तः Sy.
नवगतयः, अभिनवा हि तेषां गतिः, अर्द्धमासे-
ऽर्द्धमासे भवति पितृयज्ञं प्रत्यागन्तुम् । अथवा
नवनीतगतयो नवगतयः । नवनीते हि तेषां
मनसो गतिर्भवति 'इदमस्माकं स्यादिति' Dur.
पार्षणाङ्गभावेन प्रतिमारुमागमनाद् नवगतयः ।
तथा च 'अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः' (RV.
X.14.6.) इत्यादौ सर्वत्र नवभिर्मांसैः सिद्धि

गतत्वाद् नवग्वा अङ्गिरस उच्यन्ते SKN.

१५. तुष्टुवुरिति शेषः Sy.
१६. वाजमघ्नं हविलंक्षणमिन्द्रस्य कुर्वन्तः । इन्द्रं
वा वाजिनं बलिनं कुर्वन्तः 'तत्करोति' इति
णिच् Sy. स्तुवन्त आसते Dur. अभीष्टं
ते धनं याचितवन्त इति शेषः । कुत एतद्
वाजयन्त इति ? 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः'
(Pa 3.2.126.) इति श्रुतेः साकाङ्क्षत्वात्
परस्यां चर्चि स्वयं धनस्य याचमानत्वात्
SKN.
१७. मसु० P. नक्षदाभम् । नक्षतिर्गतिकर्मा । अभि-
गच्छतां शत्रूणां दम्भितारं हिसितारम् Sy.
किलक्षणं पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवाजयन्त आसत
इति ? उच्यते, . . . योऽभिव्यापनमात्रेणापि
दम्भोति, किमुत वधेन तम् . . . एवमत्र शब्द-
सारूप्यावर्धोपपत्तेश्च योऽभ्यशनेन दम्भोति स
नक्षदाभ उच्यते Dur. कीदृशम् ? उच्यते,
. . . दम्भान्तर्विधकर्मा । युद्धार्थं नक्षतामभि-
गच्छतां प्राप्नुवतां वा, केयाम् ? सामर्थ्याच्छत्रूणां
हन्तारम् SKN.
१८. तमरण० P. तरितारम् Sy. यश्च त्वरण-
शीलस्तम् Dur. त्वरितारम् SKN.
१९. मेघे स्थि० P. पर्वतेष्ववस्थितम् Sy. यश्च
मेघस्थादी तम् Dur. पर्वतो मेघस्तस्मिन्
हन्तव्ये स्थातारम् SKN.
२०. अति० P., D. अद्रोघव्यानतिक्रमणीया वागा-
जारूपा यस्य तम् Sy. यस्य चाद्रोघव्या वाक्,
अनतिक्रमणीयेत्यर्थः । तम् Dur. अद्रोघव्य-
वचनमनतिक्रमणीयवाचमित्यर्थः SKN.

बलवन्तम् ।

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुंरुवीरस्य नवतः पुरुचोः ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान्तिमा भर हरिवो मादयध्वै ॥ ३ ॥

तमीमहे । तम् । याचामहे । इन्द्रम् । इमम् । रयिम् । बहुवीरम् । पुरुषवन्तम् । बहुशब्दम् ।

यः । अस्कृधोयुः, अत्र यास्कः 'नक्षद्वाभम् । अशनुवानदाभम् । अभ्यशनेन दम्नोतीति' 'अस्कृधोयुरकुध्वायुः ।

कुध्विति ह्रस्वनाम । निकृत्तं भवति' इति । अजरः । स्वर्वान् । तं रयिम् । आभर । हे हरिव !

१. यश्च बलिष्ठस्तम् । य एवंगुणविशिष्ट इन्द्रस्तं मतिभिरभिवाजयन्त आसते । सोऽस्माकमिदं नाम करोत्वित्येवमाशीर्ष्योऽप्या Dur.
२. VM. ignores विप्रासः ॥ विप्रासः मेधाविनः Sy. विप्राः प्राप्तप्रज्ञाः पितृलोकेऽवस्थिताः Dur. मेधाविनः SKN. नक्षद्वाभम् । अशनुवानदाभम् । अभ्यशनेन दम्नोतीति वा । 'नक्षद्वाभं ततुरि पवंतेऽष्टाम्' इत्यपि निगमो भवति N. 6. 3., SKN. II.396.
३. वयमात्मनः पुत्रम् Dur. यमङ्गिरसोऽपि याचितवन्तस्तम् SKN.
४. ईश्वरम् Dur.
५. इमम् Sy. आह यः किलक्षणः पुत्र इति ? सोऽस्य Dur. अत्र निर्धारणे षष्ठी । अस्य सर्वस्य स्तोत्रभिलषितस्य SKN.
६. धनम् Sy. धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः Dur. रायो धनस्य SKN.
७. बहुपुत्रपौत्रयुक्तस्य Sy. बहुवीरस्तद्वतः Dur. बहुभिर्वीरैः पुत्रैः पौत्रैश्चोपेतस्य SKN.
८. परिचारकजनसहितस्य Sy. दासैस्तद्वतः Dur. परिचारकमनुष्यैस्तद्वतः SKN.
९. बहुशब्दस्य बहुवचसः । द्वितीयायै षष्ठी Sy. बहुनिवासस्य, अनेकप्रकारस्येत्यर्थः Dur. 'क्षि निवासगतयोः' प्रहृत्य बहुषु स्थानेषु निवसितुः स्वापयितव्यस्येत्यर्थः । धर्मादिषु वा विनियोगः । गन्तुरेवं हि गुणस्य धनस्य मध्ये SKN.
१०. रयिः Sy. न च परिपालनसमर्थ एव यः केवलमल्पकालस्तमीमहे, किं तर्हि ? यश्च Dur.
११. अविच्छिन्नः Sy. अकुध्वायुर्दीर्घायुरित्यर्थः ।

- ... एवमत्र 'अस्कृधोयुः' इत्यनेन दीर्घायु-रुच्यते तस्याभीष्टत्वाच्च शब्दसाक्य्याच्च Dur. चिरस्थापी पुत्रपौत्रानुगत इत्यर्थः । अथवा अन्यथा व्युत्पाद्यते—अस्कृ, इत्येतत्तावत् करोति रूपं न कृन्तते । धोशब्दस्तु दधातेर्वा दानार्थस्य । अकृतदानो यादृशो न कस्मैचिदपि त्वया दत्तपूर्वं इत्यर्थः । अकृतपानो वाऽभुक्तपूर्वो वा केनचिदित्यर्थः SKN.
१२. नक्षद्वाभमशनुवानदभ्यशनेन दम्नोतीति P. नक्षद्वाभमशनुवानदभ्यशनेन दम्नोतीति D. N.6.3. adds वा after इति । The passage 'नक्षद्वाभं...दम्नोतीति' should be put in the commentary on the previous stanza.
१३. ०रस्कृ० P.
१४. D. adds कुध्वायुः before कुध्विति ।
१५. ०स्वाना० P., D.
१६. निरुक्तं P., D.
१७. भजतीति P. भजतिति D. N.6.3.
१८. जराहानिरहितः Sy. यो बृद्धशरीर इत्यर्थः Dur. जरा हानिस्तद्वजितोऽश्व इत्यर्थः SKN.
१९. सर्वान् P., D. सुखयुक्तः Sy. यः सुष्ठु शत्रूणामीरयिता Dur. सर्वैः सर्वविशेषैर्युक्तं याच्यमानश्च SKN.
२०. य एवंगुणविशिष्टः पुत्रस्तम् Dur. तमेवमर्थम् SKN.
२१. आहुर Sy. वेहि SKN.
२२. हे हरिवन् ! स्वकीयाद्वोपेतैः ! त्वम् Sy. हरी अश्वो ताभ्यां तद्वन् ! SKN.

मादयितुमस्मान् ।

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिञ्जरितारं आनशुः सुन्नमिन्द्र ।

कस्तौ भागः किं वयो दुध्र खिद्रः पुरुहूत पुरुवसोऽसुरघ्नः ॥ ४ ॥

तन्नः । तत् । अस्माकम् । विविच्ये । ब्रूहि । यदि । ते । पूर्वस्मिन् काले । स्तोतारः । आनशुः ।

सुखम् । इन्द्र ! कः । तव । सुखहेतुभागः । किं वा । अन्नम् । हे दुध्र ! खेदयितः ! शत्रूणाम् । पुरुहूत !

बहुधन ! असुराणां हन्तुः ।

तं पृच्छन्ती वज्रहस्तं रथेष्टामिन्द्रं वेपी वक्वरी यस्य नू गोः ।

तुविग्रामं तुविकुर्मि रभोदां गातुमिपे नर्चते तुम्रमच्छ ॥ ५ ॥

तं पृच्छन्ती । तमिन्द्रम् । पृच्छन्ती क्व वर्तते इति प्रश्नः । वज्रहस्तम् । रथे स्थातारम् । बहूनां
ग्रहीतारम् । बहूनां कर्तारम् । बलस्य दातारम् । गन्तव्यम् । इच्छति । अभिगच्छति । प्रेरयितारम्
कमित्वाह । इन्द्रम् । वेपनशीला । उच्यमाना । स्तुतिः । यस्य स्तोतृभिः । क्षिप्रम् । अभि गच्छतीति ।

१. अस्माकमात्मनश्च मदनाय तर्पणाद्येत्यर्थः Dur.
मोदनाय तर्पणाय वाऽस्माकम् SKN.

२. अथवा अस्य राय इति द्वितीयार्थे षष्ठी न निर्धारणे । योऽस्कृधोपुर्तिरादिरप्यायुस्तम्बन्धात्-
हीर्षत्वं . . . मनुष्याणां प्रतिद्वन्द्वत्वात् पुत्रस्य
प्रतिनिवेशोऽयं न धनस्य । तेनायमर्थः—अस्य
राय इदमभिलषितं धनं पुरुवीरादियुक्तं याचा-
महे । किञ्च योऽस्कृधोपुर्दीर्घापुञ्जरावजितः
स्वर्दान् सर्वेऽपि गुणैस्तद्वान्, तद्वतः पुत्रमाहरेति
समानम् SKN.

N.6.3., SKN. II. 396-397.

३. तम् P., D. सुखम् Sy.

४. D. adds अपि after अस्माकम् ।

५. ब्रूहि Sy. ६. तव Sy.

७. ०गं P., D. यज्ञेषु को भागः क्लृप्तः Sy.

८. हविलक्षणमन्नं किं क्लृप्तम् ? यदि केचिच्चि-
रन्तनाः पूर्वकालेऽपि त्वत्तः सकाशात् सुखं
लेभिरे तर्ह्यहमपि तत्सुखं तत्पस्य इति विचार्य
सुखप्राप्तिलक्षणं ममासोढव्यो भवेदित्यर्थः
Sy. ९. हे शत्रूणां खेदयितः ! Sy.

१०. Omitted by P., D. हे पुरुवसो !
इन्द्र ! Sy. ११. ०न्तु P., D.

१२. ०न्ति P.

१३. पूर्वयोपलब्ध इन्द्र ऋषये कामान्त्रायच्छत् ततः
स कामपूर्णं ऋषिराह Sy.

१४. ०न्द च्छति P. ०न्ति D. अर्चयन्ती । पृच्छति-
रर्चतिकर्मा Sy. १५. वर्त P.

१६. वज्रपाणिम् Sy. १७. स्थितम् Sy.

१८. गृ० P., D. तुवीनां बहूनां ग्रहीतारम् Sy.

१९. बहुकर्मणिम् Sy. २०. रभसो दातारम् Sy.

२१. स यजमानः गातुं सुखम् Sy.

२२. गच्छति Sy.

२३. वज्रेरयि० P. पत्रे० D. म्नापयितारं शत्रुम् Sy.

२४. किमि० P. २५. इन्द्र P., D.

२६. वेपो यागादितक्षणं कर्म । तद्वती Sy.

२७. उच्चमा० P. गुणानां वक्त्री Sy.

२८. ईदृशी स्तुतिः Sy.

२९. यजमानस्य भवति Sy.

३०. नू इति पूरणः Sy.

३१. अभिमुखं गच्छति Sy.

अया ह॒ त्यं मा॒यया॑ वावृ॒धानं॑ म॒नोजु॑वा॒ स्वत॑वः पर्व॒तेन॑ ।

अच्यु॑ता चिद्री॒ळिता॑ स्वो॒जो रु॒जो वि दृ॒ळ्हा धृ॒षता॑ वि॒रप्ति॑न् ॥ ६ ॥

अया ह । अनया । खलु । तम् । मायया । वर्षमानं वृषम् । मनोवेगेन । वज्रेण । हे स्वभूतवेग !
वि रुजः । अच्युतानि । दृढानि तस्य पुराणि । च । शोभनबल । अचूर्ष्टेन । दृढानि । महन् !

तं वो धि॒या नव्य॑स्या॒ शर्वि॑ष्ठं प्र॒लं प्र॒लव॑त्परित॑स्य॒ध्वै ।

स नो॑ वच॒दनि॑मानः सु॒वह्नेन्द्रो॑ वि॒श्वान्य॑ति॒ दुर्ग॑हा॒णि ॥ ७ ॥

तं वो धिया । तम् । यूयम् । स्तुत्या । नवतरया । बलवत्तरम् । प्रलम् । यथा प्रला । ऋषयः
पर्यगृह्णन् तथा । परितस्यितुमिच्छत । सः । अस्मान् । अतिबहुतु । अमात्रः । सुष्ठु वोढा इन्द्रः । विश्वानि ।
दुःखेन गाहितव्यानि ।

आ जना॑य॒ द्रुह्म॑णे॒ पार्थि॑वानि दि॒व्यानि॑ दी॒पयो॑ऽन्तरि॒क्षा ।

तपा॑ वृष॒न्वि॒श्वतः॑ शोचि॒पा तान्त्र॑ब्र॒ह्मदि॒पे शोच॑य॒ क्षाम॑पश्च ॥ ८ ॥

आ जनाय । आदीपय प्रज्वलय । मनुष्याणां द्रोण्ये । राक्षसजनाय । दिव्यानि । अन्तरिक्षाणि ।

१. प्रसिद्धम् Sy.

२. मनोवद्गच्छता Sy.

३. अनेन बहुपर्वणा स्वकीयेनापुधेन वज्रेण ।
'वज्रेण शतपर्वणा' (RV.I.80.6.) इति
दर्शनात् Sy.

४. हे स्वभूतबलेन्द्र ! त्वम् Sy.

५. विशेषेणाभाङ्गीः भग्नवानसि Sy.

६. P., D. read द्युरच्युतानि for वि रुजः
अच्युतानि ॥ विनाकारहितान्यपि Sy.

७. हे शोभनतेजः ! Sy.

८. धर्वकेण वज्रेण Sy.

९. Omitted by P. धृढानि D. वीळितान्य-
शिथिलीकृतानि Sy.

१०. महत् P., D. हे महन् ! इन्द्र ! त्वम् Sy.

११. त्वाम् Sy.

१२. ०२ P., D. बलवत्तमम् Sy.

१३. प्रदन्तम् P., D. पुराणम् Sy.

१४. प्रदना P., D. चिरन्तना ऋषय इव Sy.

१५. परितसंस० P., D. परितो विस्तारयितुम् ।

अहं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः Sy.

१६. इन्द्रः Sy.

१७. अस्मभ्यम् Sy.

१८. ०हततु P.

१९. अपरिमाणः Sy.

२०. शोभनबहनः Sy.

२१. समस्तानि Sy. २२. दुर्गाणि Sy.

२३. आसमन्तात्तापय Sy.

२४. आजीवय प्रज्व P.

२५. साधुजनानां द्रोण्युः Sy.

२६. जनस्य राक्षसादेः । पृष्ठचर्चं चतुर्थी Sy.

२७. दिवि भवानि Sy.

२८. आन्त० P. अन्तरिक्षे भवानि Sy.

पाथिवानि च स्थानानि यथा राक्षसजनस्तेषु न तिष्ठेत् । तप च । तान् । वषितः ! तेजसा । सर्वतः ।
कर्मद्विषे । शोचये पृथिवीम् । अन्तरिक्षम् । च ।

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंदक् ।

धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते विश्वा अजुयं दयसे वि मायाः ॥ ६ ॥

भुवः । भवसि । जनस्य । दिवि भवस्य । राजा । तथा पार्थिवस्य च । जङ्गमस्य च । हे दीप्त-
सन्दर्शन ! धारये । वज्रम् । इन्द्र ! हस्ते । दक्षिणे । विश्वाश्च । शत्रूणां मायाः । क्षपयेति ।

आ संयतमिन्द्र णः स्वस्ति शत्रुतुर्याय बृहतीममृधाम् ।

यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्सुतुका नाहुषाणि ॥ १० ॥

आ संयतम् । आकुरु । अस्माकम् । सङ्ग्रामम् । अविनाशहेतुम् । शत्रूणां तरणाय । महान्तम् ।
अहिंसितम् । येन सङ्ग्रामेण । असुराश्च । आर्याश्च । नहुषमनुष्यैरस्माकमुपपादितानि । वृत्राणि । सुतु-
कानि । करोषि । तुकस्तजतेर्हिंसाकर्मणोज्जायासेन हिंसितानि करोषीति ।

१. पृथिव्यां भवानि Sy.

२. सज्जन० P. सजन० D.

३. तप P. वह Sy.

४. राक्षसादीन् Sy.

५. हे कामानां वषितरिन्द्र ! त्वम् Sy.

६. त्वदीयया दीप्त्या Sy.

७. सर्वतो विद्यमानान् Sy.

८. ब्राह्मणद्वेष्टे राक्षसादये । ब्रह्मद्विषं दग्धुमित्यर्थः
Sy. ९. दीपय Sy.

१०. आप इत्यन्तरिक्षनाम Ngh. 1.3.

११. ईश्वरः Sy.

१२. हे दीप्तदर्शनेन्द्र ! Sy.

१३. निषेहि Sy.

१४. तेन च वज्रेण विश्वाः सर्वाः Sy.

१५. विवाधसे । 'दय वानर्हिंसागतिरक्षणेषु' इति
धातुः Sy.

१६. VM. ignores अजुयं and वि ॥ हे
जरयितुमशक्येन्द्र ! त्वम् Sy.

१७. भं च तं P. भंयतं D.

१८. आभर Sy.

१९. अस्मभ्यम् Sy.

२०. सम् P. अमम् D. संयन्ती सङ्गच्छमानाम्
Sy.

२१. क्षेमलक्षणां सम्पदम् Sy.

२२. शत्रूणां तारणाय Sy.

२३. महतीम् Sy.

२४. अहिंसिताम् Sy.

२५. यया स्वस्त्या Sy.

२६. कर्महीनानि मनुष्यजातानि Sy.

२७. सुरैराश्चर्यैश्च P. असुरैराश्चर्यैश्च D. आर्याणि
कर्मयुक्तानि Sy.

२८. ०ह० P. मनुष्यसम्बन्धीनि Sy. नहुषा इति
मनुष्यनाम Ngh. 2.3.

२९. ०मुपादि० P.

३०. शत्रून् Sy.

३१. सुतानि P., D. शोभनहिंसोपेतानि Sy.

३२. अकरोः Sy.

३३. ०तेहि० P., D.

३४. VM. ignores इन्द्र and वज्रिन् ॥ हे
वज्रवज्रिन्द्र ।

स नो नियुद्भिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गंहि प्रयज्यो ।

न या अदेवो वरंते न देव आभिर्याहि त्वुमा मंशुद्रिक् ॥ ११ ॥

स नः । सः । अस्मान् । आगच्छ । अश्वैः । विश्ववरणीयैः । पुरुहूत ! विधातः ! प्रकर्षेण
यष्टव्य ! न । यो नियुतः । वारयति । असुरः । नापि । देवः । आभिर्नियुद्भिः । क्षिप्रम् । आयाहि ।
मदभिमुखम् ।

VI.23.

सुत इत्वं निमिश्ल इन्द्र सोमे स्तोमे ब्रह्मणि शस्यमान उक्थे ।

यद्वा युक्ताभ्यां मघवन्हरिभ्यां बिभ्रद्वज्रं बाह्वोरिन्द्र यासि ॥ १ ॥

"सुत इत्त्वम् । सुते । एव । सोमे । त्वम् । इन्द्र । आत्मानमभिमुखं श्रयसि । बृहति वा । स्तोमे ।
गीयमाने । उक्थे वा शस्यमाने । यत् वा युद्धार्थं गच्छसीति वदति, यदेति स्पष्टम् ।

१. त्वम् Sy.

२. ०इवं P.

३. ०वर० P. विश्ववरणीयाभिः सम्भजनीयाभिः
Sy. ४. प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र ! Sy.

५. न य न याः P., D. यान् Sy.

६. अश्वान् Sy.

७. ०भिन्नयुद्भिः P. तद्भिः D.

८. आगच्छ Sy.

९. दभि० P. मदभिमुखः सन् । अद्रघागमस्य
द्विवचनं छान्दसम् Sy.

१०. VM. explains आ once only.

११. 'सुत इत्' इति दशार्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्च
जैष्ठ्यभिमन्त्रम् । 'सुत इद्दश' (KSA.30.23.
p.22.) इत्यनुक्रान्तम् । विवृणोति निष्केवल्य
इदं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'सुत इत्त्वमेष प्र
पूर्वाः' (ASS.8.6.) इति । महाश्रुतेऽपि
इदमावीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव पञ्चमा-
रण्यके सूत्रितम्—'सुत इत्वं निमिश्ल इन्द्र

सोम इति त्रीणि' (AA.5.22.) इति Sy.

१२. इत्वं P., D.

१३. अभिषुते सति Sy.

१४. त्वान् D.

१५. ०त्वम् P.

१६. श्रेयसि P. आत्मानमभिमुखं श्रयसि seems
to be the explanation of निमिश्लः ॥
निमिश्लः सन् हरी संयोजयन् Sy.

१७. बृहति महति Sy.

१८. स्तोत्रे Sy.

१९. उच्चार्यमाणे सति Sy.

२०. शस्त्रे Sy.

२१. By यद्वा VM. refers to the second
hemistich ॥ हे मघवन् ! धनवन्निन्द्र ! त्वं
बाह्वोर्हस्तयोर्वज्रं स्वकीयमायुधं बिभ्रद्वारयन्
युक्ताभ्यां रथे नियुक्ताभ्यां हरिभ्यामश्वभ्यां
यासि यद्वाऽगच्छसीति यच्च तत्सोमेऽभिषुत
इति सम्बन्धः Sy.

यद्वा दिवि पार्ये सुष्विभिन्द्र वृत्रहृत्येऽवसि शूरसातौ ।

यद्वा दक्षस्य विभ्युषो अविभ्युदरन्धयः शर्धत इन्द्र दस्युन् ॥ २ ॥

यद्वा । यदा । वा । दिवसे । युद्धस्य । अभिषोतारमेतशं सूर्येण पस्पृधानम् । संग्रामे । रक्षसि । शूरैः सम्भजनीये । यदा । वा । दक्षस्य प्रजापतेः । दस्युभ्यो विभ्युषः । अविभ्युत् । तान् दस्युन् । वेगं कुर्वाणान् । वशमनयः तदा च न मिश्रयति ।

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं प्रणेनीरुग्रो जंरितारमृती ।

कर्ता वीराय सुध्वं उ लोकं दाता वसुं स्तुवते कीर्ये चित् ॥ ३ ॥

पाता । सुतम् । सोमम् । इन्द्रः । पाता । भवतु ताच्छील्येन । तथा स्तोतारं च । अत्यन्तं प्रणयतु । रक्षणेन । उद्गुणः । कर्ता । वीराय । सुधानाय । लोकम् । दाता । च । अन्नम् । स्तुवते । स्तोत्रेऽस्तिवति ।

१. वेति समुच्चये Sy.

२. ०सेन्तिमे P.

३. पार्ये प्राप्तव्ये सति Sy.

४. ०तरम् P. अभिषोतारं यजमानम् Sy.

५. सूर्ये P.

६. वस्पृधान P. वस्पृ० D.

७. भटैः Sy. ८. वेति समुच्चये Sy.

९. यज्ञादिषु समर्थस्य Sy.

१०. ०व P., D. शत्रुभ्यो विभ्यतो जनस्य Sy.

११. समभ्यन् P. समभ्यत् D. भीतिरहितः सन् Sy.

१२. Omitted by P.

१३. उपक्षपयितुं शत्रून् Sy.

१४. सङ्ग्राम उत्सहमानान् Sy.

१५. शम P., D. वशीकरोषीति यच्च तत्सर्वं सोमे-

ऽभिषुत इति पूर्वेषु सम्बन्धः । तथा चोक्तम् ।

यद्वाहोर्धारयन् वज्रं हरिभ्यां यासि वृत्रहन् !

यच्च रक्षसि सङ्ग्रामे नृन् सोममभिषुण्वतः ॥

यच्च कर्मसु वक्षस्य यजमानस्यापारयः ।

वशीकरोषि तांस्तस्मै विभ्यते भीतिर्वाजतः ॥

तत्सोमेऽभिषुते स्तोत्रशस्त्रयोश्च प्रवृत्तयोः ।

इति द्विचोऽयमेकार्थः सुत इत्यमिति द्वयम् ॥ इति ॥

Sy.

१६. VM. ignores इन्द्र ।

१७. सु P. सुं D. अभिषुतम् Sy.

१८. पानशीलः । तृप्तान्त्वात् 'न लोकाव्ययनिष्ठा०

इति षष्ठीप्रतिषेधः Sy.

१९. प्रकर्षेण नेता Sy.

२०. ऊत्या मार्गेण Sy.

२१. कर्ता । दातेत्यर्थः Sy.

२२. यज्ञादिकर्मसु वक्षाय Sy.

२३. सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय Sy.

२४. स्थानम् Sy.

२५. वा P.

२६. चिदिति चार्थे Sy.

२७. धनम् Sy. २८. स्तोत्रं कुर्वते Sy.

२९. कीरिरिति स्तोत्रनाम Ngh. 3.16.

३०. VM. ignores ड ॥ उ इति पादपूरणः Sy.

गन्तेयन्ति सर्वना हरिभ्यां वृत्रिर्वज्रं पपिः सोमं दृदिर्गाः ।

कर्ता वीरं नयं सर्ववीरं श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

गन्तेयन्ति । श्रोणि । सर्वनानि । अस्वाभ्याम् । वृत्रिरिति स्पष्टम् । कर्ता । पुत्रम् । नृहितम् ।
सर्ववीरम् । श्रोता । आह्वानम् । स्तुवतः । स्तोत्रं ह्यमानः । "

अस्मै वयं यद्वावान तद्विविष्म इन्द्राय यो नः प्रदिवो अपस्कः ।

सुते सोमं स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥ ५ ॥

अस्मै । इन्द्रप्रीत्यर्थम् । वयम् । यदिन्द्रः । भजते । तानि । आप्नुमः परितृप्तीम् । इन्द्राय ।
५ । पुराणः । उदकाणि । करोति । सुते । सोमे । स्तुम इमम् । अथ तदर्थं होता चोक्तानि । शंसतु ।
यथा । इन्द्राय । स्तोत्रम् । वर्धनम् । भवति ।

ब्रह्माणि हि चकृपे वर्धनानि तावच्च इन्द्र मतिभिर्विविष्मः ।

सुते सोमं सुतपाः शंतमानि रान्द्रथा क्रियास्म वचंशानि यज्ञैः ॥ ६ ॥

ब्रह्माणि । स्तोत्राणि । हि । करोषि । आत्मनो वर्धनानि । यावत् तव पर्याप्तं भवति स्तोत्रं तावत् ।

१. It seems to be the explanation of इयन्ति ॥ हृदयस्थानि श्रोणि Sy.
२. आस्वा० P., D. हरिभ्यां स्वकीयाभ्याम् Sy.
३. वृत्रिर्वज्रं P. By वृत्रिरिति VM. means वज्रिः । वज्रम् । पपिः । सोमम् । ददिः and गाः ॥ भर्ता धारकः । वज्रं स्वकीयमायुधम् । सोममभिषुतम् । पपिः पाता । गाः । ददि-र्वाता Sy. ४. यजमानाय दाता Sy.
५. मनुष्यहितम् Sy.
६. पुत्रेण हितं स्वभूत सर्वर P. पुत्रेण हितं स्वभूत सर्ववीर D. बहुपुत्रोपेतम् Sy.
७. श्रावकः Sy.
८. ०त ह्वानम् P. स्तोत्रम् Sy.
९. स्तोतुः सम्बन्धि Sy.
१०. ०त्रैरह्वानं P. ०नं D. स्तोमः स्तोत्रं बह्वीयः Sy.
११. VM. ignores गन्ता ॥ इन्द्रः गन्ता गमन-शीलो भवतु Sy.

१२. इन्द्र (वेगं कुर्वाणा) प्रीत्यर्थम् D. इन्द्राय Sy.
१३. यदिन्द्रः P., D. अयमिन्द्रो यस्तोत्रादिकम् Sy. १४. कामयते Sy.
१५. त व्याप्नुमः P. व्याप्नुमः कुर्म इत्यर्थः Sy.
१६. योमः P. इन्द्रः Sy.
१७. पोषणादिकं कर्म Sy.
१८. अभिषुते सति Sy.
१९. इन्द्राय स्तोत्राणि कुर्मः Sy.
२०. इमथ P., D. २१. शस्त्राणि Sy.
२२. शंसन्तः । प्रथमाबहुवचनस्य लुक् Sy.
२३. इन्द्रायंम् Sy.
२४. हविर्लक्षणमन्नम् Sy.
२५. यथा वृद्धिकरं स्यात् तथा कुर्म इत्यर्थः Sy.
२६. VM. ignores नः ॥ नः अस्मदर्थम् Sy.
२७. यस्मात्कारणात् Sy.
२८. कृतवानसि तस्मात्कारणात् Sy.
२९. स्वयमेव वृद्धिकराणि Sy.
३०. तावन्ति तावृशानि स्तोत्राणि Sy.

ते । इन्द्र ! बुद्धिभिः । परिगृह्णीमः । सुते । सोमे । सुतस्य पातः । सुखतमानि । रमणीयानि । कुर्मः ।
तत्र बाहकानि ब्रह्माणि । हविभिः सह ।

स नो बोधि पुरोडाशं रराणः पिब तु सोमं गोत्रजीकमिन्द्र ।

एदं बृहिर्यजमानस्य सीदोरुं कृधि त्वायत उ लोकम् ॥ ७ ॥

स नो बोधि । सः । अस्मदीयम् । बुध्यस्व । पुरोडाशम् । रममाणः । पिब । इन्द्र ! सोमम् ।
गोमित्रणमृजुतमं पयसा मिश्रितम् । आसीद । इदम् । बहिः । यजमानस्य । विस्तीर्णम् । कुरु । त्वत्कामस्य
सम । लोकम् ।

स मन्दस्वा ह्यनु जोषमुग्र प्र त्वा यज्ञासं इमे अश्रुवन्तु ।

प्रेमे हवांसः पुरुहूतमुस्मे आ त्वेयं धीरवंस इन्द्र यम्याः ॥ ८ ॥

स मन्दस्व । सः । पर्याप्तम् । अनुमन्दस्व । उद्गूर्ण ! त्वाम् । इमे । सोमाः । प्राप्नुवन्तु च ।
इमानि । स्तोत्राणि । अस्मदीयानि । आयच्छतु । त्वाम् । इन्द्र ! कर्मास्मदीयम् । रक्षणायास्माकम् ।

१. तुभ्यम् Sy.

२. ०म P. व्याप्नुमः । वर्धनानि स्तोत्राणि मम
यथा भवेयुस्त्वं तावदानि कल्पितवानसि Sy.

३. हे अभिषुतस्य सोमस्य पातः । त्वाम् Sy.

४. सुखमातमानि P., D. सुकृत्तमानि Sy.

५. P. adds कृत्वित्यर्थः वयं यदिदिन्द्रो भजते
तत् न्याप्नुमः परिगृह्णीम इन्द्राय यो नः पुराण
after रमणीयानि । The additional
passage in P. has a striking
resemblance with the commen-
tary on the previous stanza.
रान्द्राणि रमणीयानि Sy.

६. करवाम Sy.

७. बाहकानि स्तोत्राणि Sy.

८. ब्राह्मणि D.

९. हविर्भिर्युक्तानि Sy.

१०. त्वम् Sy. ११. एतत्तक्षणं हविः Sy.

१२. पितृवशीम् P., D. पिबेः Sy.

१३. ०तम P. गामि० ०तम D. गोविकारदध्या-
दिभिः संस्कृतमभिषुतम् Sy.

१४. अभिविज्ञा Sy.

१५. तदर्थं च यजमानस्य सन्वन्धि Sy.

१६. का० P. त का० D. त्वामिच्छतो यजमानस्य
Sy. १७. स्थानम् Sy.

१८. VM. ignores तु and उ ॥ तु क्षिप्रम् ।
उ इति पूरणः Sy.

१९. मन्दस्व P., D.

२०. त्वम् Sy.

२१. कामानुगुणं यथा भवति तथा Sy.

२२. मोदस्व Sy.

२३. हे उद्गूर्णवलेन्द्र ! Sy.

२४. P. and D. add प्रा श्रवन्तु before
त्वाम् ।

२५. यज्ञाः सोमाः Sy.

२६. हवाः Sy.

२७. आस्म० D.

२८. नियच्छतु Sy.

२९. कमा० P. स्तुतिः Sy.

३०. VM. ignores हि । प्र । पुरुहूतम् and
इयम् ॥ हिगव्यः पादपूरणः । हिद्योगे मन्द-
स्वेत्यास्थातस्य व्यत्ययात्सर्वानुदात्तत्वम् । हे
बहुभिराहतेन्द्र ! Sy.

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमेभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।

कुवित्तस्मा असन्ति नो भराय न सुष्विमिन्द्रोऽवसे मृधाति ॥ ६ ॥

तं वः । तम् । यूयम् । हे सखायः ! यथान्वेषु । सोमेषु । एनं पूरयामासुः । एवमेनं भोजयितारम् । इन्द्रम् । सोमैः । सम्पूरयत । बहु । अस्माकम् । विद्यते । इन्द्रस्य । भरणार्थम् । न च । सुष्वम् । इन्द्रः । रक्षितुम् । क्लिष्टो भवति अनायासेन रक्षति ।

एवेदिन्द्रः सुते अस्तावि सोमे भरद्वाजेषु चयदिन्मघोनः ।

असद्यथा जरित्र उत सूरिन्द्रो रायो विश्वारस्य दाता ॥ १० ॥

एवेदिन्द्रः । एवम् । इन्द्रः । सुते । सोमे । स्तुतः । भरद्वाजेषु । निवसन् । एव सोमम् । इन्द्रस्य । भवति । यथा । सूरिः । इन्द्रः । जरित्रः । भवति सः । घनस्य । विश्वैर्वरणीयस्य । दाता स्तथान्ताविति ।

१. इन्द्रम् Sy.
२. हे स्तोतारः ! Sy.
३. धास्येषु P.
४. सोमेषु अभिषुतेषु सत्सु Sy.
५. एतम् Sy.
६. पूरमा० D.
पूरयिता० P.
७. दातारम् Sy.
८. इन्द्राय Sy.
९. यथाकार्म सम्पूरयत Sy.
१०. बहुपकरणम् Sy. कुवित्ति बहुनाम्
Ngh.3.1.
११. अस्तु Sy.
१२. भरणाय पोषणाय Sy.
१३. Omitted by P.
१४. अभिषेवणशीलं यजमानम् Sy.
१५. सुष्विन्द्रः P., D.
१६. तर्पणाय Sy.

१७. अक्लिः P., D.
१८. न बाधते Sy.
१९. अभिषुते सति Sy.
२०. स्तुतोऽभूत् Sy.
२१. भरद्वाजे नयि Sy.
२२. निववसन् P.
निववसन् D.
२३. ईश्वरः Sy.
२४. घनवतो हविष्मतो यजमानस्य Sy.
२५. सन्मार्गे प्रेरकः Sy.
२६. ०त्रेव P., D.
स्तोत्रे Sy.
२७. भवेत् Sy.
२८. नस्य P. स्व D.
२९. यथा दाता भवेत् Sy.
३०. ०स्तावि० P. तथा स्तावीति is suggested
for स्तथान्ताविति ।
३१. VM. ignores इत् ।

VI.24.

वृषा मद् इन्द्रे श्लोकं उक्त्वा सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।

अर्च्यो मधवा नृभ्य उक्थैर्द्युचो राजा गिरामचिंतोति ॥ १ ॥

वृषा । वषिता । सोमः । स्तोत्रम् । उक्थानि च । इन्द्रे । सङ्गच्छन्ते सङ्गता भवन्ति । सोमेषु ।
सुतस्य^{१०} पातेन्द्रः^{११} । ऋजीषवान्^{१२} । अर्चनीयः । मधवान्^{१३} । मनुष्येभ्यः^{१४} । अस्वैः । दीप्तः । स्तुतीनाम् । राजा ।
अक्षीणरक्षणः^{१५} । अर्चमर्चनन्तदहस्तयोक्तः^{१६} ?

ततुरिर्वीरो नर्यो विचेताः श्रोता हवं गृणत उर्व्यतिः ।

वसुः शंसो नरां कारुधाया वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम् ॥ २ ॥

ततुरिः^{१७} । सङ्ग्रामं ततुरिः^{१८} । वीरः । नृहितः । विशिष्टचेताः^{१९} । स्तुवतः । स्तोत्रम् । श्रोता ।
विस्तीर्णरक्षणः^{२०} । वासयिता । नराम् । शंसनीयः । स्तोतॄणां धर्ता । बलवान् । स्तुतः । यज्ञे । प्रय-
च्छति^{२१} । अन्नम् ।

१. तृतीये ऽनुवाके विंशति सूक्तानि । तत्र 'वृषा मद्' इति दशचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्मार्त्वं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । 'वृषा' (KSA. 30.24.p. 22.) इत्यनुक्रान्तम् । विद्युवति निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'वृषा मद्ः प्र महिष्ठाया' (ASS.8.6) इति Sy.

२. यजमानस्य कामानां वर्धको भवति । यद्वा सर्वजनह्लादकस्य वर्धनस्य कर्ता भवति Sy.

३. सोमपानजनितो मद्ः Sy.

४. स्तोत्ररूपः शब्दो वृषा भवति Sy.

५. उक्थेन शस्त्रेण Sy.

६. इन्द्र P., D.

७. सह Sy.

८. सङ्गच्छन्तो भवति P., D.

९. सोमवत्सु यागेषु Sy.

१०. अभिपुतस्य सोमस्य Sy.

११. पात्रेन्द्रः P., D.

१२. ऋजीषं गतरसमपि सोमं न परित्यजन् Sy.

१३. धनवान् स चेन्द्रः Sy.

१४. स्तुतीनां नेतृभ्यः Sy.

१५. द्युलोकनिवासी Sy.

१६. ईश्वर इन्द्रः Sy.

१७. ०रक्षिणम् P. ०रक्षिणः D. अक्षीणरक्षणश्च भवति Sy.

१८. The passage अर्च . . . योक्तः should immediately follow अर्चनीयः ॥ तदहः is suggested for तदहः ।

१९. ततुरिः D. २०. शत्रूणां हिसकः Sy.

२१. वीर D. विक्रान्तः Sy.

२२. ०ते P. नरहितः Sy.

२३. ०ष्टेचे० P. विविक्तज्ञानः Sy.

२४. स्तुवतः स्तोतृजनस्य Sy.

२५. अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy.

२६. विस्तृतरक्षः Sy.

२७. नरा P. नृणां स्तोतृजनानाम् Sy.

२८. स्तोतृन् P. कारुणां स्तोतॄणां धारयिता एवम्भूत इन्द्रो वाजं वदातीति सम्बन्धः Sy.

२९. ०वां P. अन्नवाग्निन्द्रः Sy.

३०. अस्माभिः स्तुतः सन् Sy.

३१. अस्मभ्यं वदाति Sy.

अक्षो न चक्रयोः शूर बृहन्प्र ते मृद्धा रिरिचे रोदस्योः ।

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया व्युत्तयो रुरुहुरिन्द्र पूर्वीः ॥ ३ ॥

अक्षः । यथा । महान् । अक्षः । चक्रयोर्निगच्छत्येवम् । छावापृथिवी भित्वा । तव । महत्त्वम्भ-
यतः । निर्जगाम । वृक्षस्य । इव । ते । पुरुहूत ! शाखास्तव । अतयः । विरुरुहः । इन्द्र ! बह्वयः ।

१. भरद्वाजो बर्हस्पत्यः पारिक्षितोऽस्यास्त्रिष्टुभः पू-
र्वेणाहुर्वेनेष्टं स्तुत्वा उत्तरेणोपालब्धवान् Dur.
भरद्वाजस्यार्थम् SKN.
२. अत्र वृष्टान्तः Sy. इव Dur.
३. अन्तरेणापि भावप्रत्ययं बृहत्त्वेऽयं बृहच्छब्दः ।
बृहत्त्वं महत्त्वं देवैश्वर्यसंज्ञणम् SKN.
४. रयसम्बन्धयक्षः यथा चक्राभ्यां बहिर्गतस्तद्वत्
Sy.
५. चक्रयोः सकाशात् SKN.
६. छावापृथिव्योः Sy. कुतोऽतिरिच्यते ? रोद-
स्योर्छावापृथिव्योः Dur. छावापृथिव्योः सका-
शात् SKN.
७. भित्त्वा is suggested for भित्त्वा ॥
विनिर्भ्रष्टा छावापृथिव्यौ तयोः परितोऽप्यस्ती-
त्यर्थः SKN.
८. तव तव D. त्वदीयः Sy.
तव स्वभूतम् SKN.
९. ०त्व० is suggested for ०त्व० ॥ महिमा
Sy. महत्त्वेन विभूतिः Dur. मृद्धा—अयमपि
महत्त्वे महच्छब्दः, महत्त्वेन । अथवा बृहन्नि-
त्यक्षस्य विशेषणम् । मृद्धेत्यपि प्रथमार्थं तृतीया ।
महान् योऽक्षः स यथाऽतिरिच्यते, एवं तव
महत्त्वम् SKN.
१०. अतिरिच्यते छावापृथिवीभ्यामित्यर्थः Sy. प्रक-
र्षेणातिरिच्यते Dur. प्रत्येयोऽति, इत्यस्य
स्थाने । विरिरिचे, अतिरिच्यते SKN.
११. तत्र वृष्टान्तः । नु यथा Sy.
१२. न्त P. त्वदीयाः Sy. एते तव स्वभूताः SKN.
१३. हे बह्विराहूतेन्द्र ! Sy.
१४. शाखा विरोहन्ति तद्वत् Sy. तथापि चंचं विभू-
तियुक्तस्य सतस्तव त्वद्भूतानामेवास्माकं सतां
वृक्षस्येव वयाः शाखाः . . . वयाः शाखाः इति

पर्यायवचनः । वेतेर्वया इति निगमप्रसक्तस्य
निर्वचनम् । शाखाः खशया इति पर्यायप्रसक्त-
स्य Dur. 'वयाः शाखाः' वेतेर्गत्यर्थस्य ।
ता हि वृक्षस्य स्कन्धतो जनित्वा तिरश्चीना
अन्तरिक्षे गच्छन्ति । 'वातायना भवन्ति' इति
द्वितीयं निर्वचनम् । वातोऽयनो वासां वातेन
याश्चात्यन्त इत्यर्थः । वातायनाः, पृषोदरा-
दित्वाद्वाशब्दस्य लृस्वत्वेन ताशब्दस्य च लोपेन
नकारस्य च वया उच्यन्ते । यथाऽत्रैतदस्मा-
भिर्दक्षितमेव सर्वत्र निर्वाच्येऽर्थे दक्षिते तद्वचनस्य
शब्दस्य वर्णानां पृषोदरादित्वालोपविकारविप-
र्ययादिना यथा रूपसिद्धिस्तद्वक्ष्यितव्यम् ।
... 'शाखाः खशयाः शक्नोतेर्वा' इति ।
वया इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थमुपात्तस्य शाखा-
शब्दस्य प्रसङ्गेनैते निर्वचने । शाखा वृक्षस्य
स्कन्धतो जनित्वा ख आकाशे शेरते व्यवति-
ष्ठन्ते । शक्नुवन्ति च पक्षिणः स्वं च पुष्पफलं
धारयितुम् SKN.

१५. रक्षाः Sy. अस्मद्यज्ञागमनमार्गाः Dur. त्वयि
धनमददति वारिद्वपावस्मास्वयजस्तु इदानीं
तवागमनादुत्तयोऽस्मद्यज्ञागमनमार्गाः SKN.
१६. पिर० D. विशेषेण रोहन्ति Sy. खिलीभूता-
स्तवात्रागमनात् । अहो कष्टं मन्दभागधेयता-
ऽस्माकम् । येषां नो धनं तदस्ति येन त्वा
यजेमहि । किमत्र त्वां यक्ष्याम इति Dur.
विकृष्टास्तुणादिभिराच्छादिता इत्यर्थः SKN.
१७. बाहुं P. बह्वयं D. पूर्वाः Dur. पूर्वं,
यैस्त्वमतीते काल प्रागतवानसि SKN.
१८. VM. ignores शूर ॥ हे विक्रान्तेन्द्र !
Sy. वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखाः । वयाः शाखाः
वेतेः । वातायना भवन्ति । शाखाः खशयाः ।
शक्नोतेर्वा N. 1.4., SKN. I. 50, 51.

शचीवतस्ते पुरुशाक् शाका गवामिव सुतयः संचरणीः ।

वत्सानां न तन्तयस्त इन्द्र दामन्वन्ता अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥

शचीवतः । प्रजावतः । ते । बहुसहाय । सहाया भवन्ति । गवामिव । सञ्चरणाधिकरणभूताः । मार्गा गोभिः परिवृता भवन्ति त्वां यजन्त इति । वत्सानाम् । एवं । तन्तयः शत्रूणां बन्धनाय । दामन्वन्तः । तव शाकाः । स्वयमबन्धका भवन्ति । शोभनदान ! शोभनबन्धन ! इति ।

अन्यदद्य कर्वरमन्यदु श्वोऽसन्च सन्मुहुंराचक्रिरिन्द्रः ।

मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषायो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अन्यत् । अद्य । कर्म । अन्यत् । एवं । इवः । अकल्याणम् । च । शत्रुम् । मित्रविषयम् । मुहुः । आभिमुख्येन करोति । इन्द्रः । तस्मिन्नस्मिन् कर्मणि । ईश्वरस्येन्द्रस्य । मित्रादिदेवः । ईश्वरः ।

१. त्वदीयाः Sy.

२. हे बहुकर्मनिन्द्र ! Sy.

३. शक्तयः कर्माणि वा सर्वतः सञ्चरन्तीति शेषः Sy.

४. गवामिव P. गवामिव D. तत्र दृष्टान्तः । घेनूनां यथा Sy.

५. सर्वत्र सञ्चारिणो भवन्ति तद्वत् Sy.

६. मार्ग P., D.

७. वत्साहामिव P. वत्साहामिव D.

८. तन्तिनाम दीर्घप्रसारिता रज्जुः । यत्र नियत-विशालदामभिवह्वो वत्सा बध्यन्ते । तथा तन्तयो बहूनां वत्सानां बन्धकाः Sy.

९. ऽणामबन्धनाय P. ऽणामबलन्यानाय D.

१०. बन्धनवन्तः । बहूनां शत्रूणां बन्धकाः Sy.

११. त्वदीयाः शाकाः Sy.

१२. स्वयमन्वैरबद्धाः Sy.

१३. बलन्धनवेति P. ऽबलन्धनवेति D.

१४. VM. ignores इन्द्र ।

१५. अस्मिन् दिवसे Sy.

१६. कर्म करोति Sy. कर्वरमिति कर्मनाम Ngh. 2.1.7.

१७. उपतविलक्षणमेव कर्म Sy.

१८. अन्यस्तवे P., D.

१९. परस्मिन् दिने करोति Sy.

२०. एतदेव विव्रियते । असञ्चाशुभमशनिपातनादिकम् Sy.

२१. शत्रुमिवत्रविषय P. ऽश्रुमिवत्रवि० D. वध-णादिकं शोभनं कर्म च । यद्वा त्रिशिरसो विश्वरूपस्य वधादिकमसत्कर्म लोकोपद्रवकारिणो वृत्रादेरसुरस्य वधादिरूपं सत्कर्म च Sy. २२. पुनः पुनः Sy.

२३. कर्ता भवति । एवं परस्परविलक्षणं कर्म स्व-महिम्ना पुनः पुनरावर्तयन् प्रतिदिवसमन्यदेव परेषामसाधारणं कर्म करोतीत्यर्थः Sy.

२४. एवंविध इन्द्रः Sy.

२५. अस्मिन् यज्ञे Sy.

२६. वशस्य कामयितव्यस्य फलस्य स्वर्गदिः Sy.

२७. आदि refers to मित्रः । वरुणः and पूषा ॥ मित्रः अहरभिमानो देवः । वरुणो रात्र्यभिमानो देवः । पूषा पोषको देवः Sy.

२८. अर्थः प्रेरकः सवितृते चैन्द्रेण नियम्यमाना अस्मदीयस्य कामस्य परिणमयितारः सन्तु । यद्वा मित्रादयोऽप्यत्र स्वप्राधान्येनाभिधीयन्ते । मित्रा-दय इन्द्रः प्रत्येकमस्मदीयस्य कामस्य पर्येतास्तु । तथा बृहदेवतायामुक्तम्—'प्रोतयेज्यदिति त्वेते वैश्वदेव्यावृचौ स्मृते' इति Sy.

BD. V.106. reads 'प्रोतये नू म इत्येते वैश्वदेव्यावृचौ स्मृते' ।

अभवत् । परितो गन्ता । भवति साहाय्यार्थम् ।

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्त यज्ञैः ।

तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयन्त आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः ॥ ६ ॥

वि त्वदापः । व्यनयन् । त्वत्तः । कामान् स्तोत्रैः । हविर्भश्च । उदकानि । इव । मेघस्य ।
पृष्ठात् । तम् । त्वा । आभिः । सुष्टुतिभिः । बलिनं कुर्वाणाः स्तोतारः । गच्छन्ति । सङ्ग्रामम् । इव ।
अश्वाः । हे गीभिर्बहुमान !

न यं जरन्ति शरदो न मासा न धाव इन्द्रमवकर्शयन्ति ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतामस्य तनूः स्तोमैरिभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न यम् । न । यम् । जरयन्ति । मासाः । शरदः । च । यं च । तेजसि । न । अवकर्षयन्ति ।
वृद्धस्य । अपि । वर्धताम् । तनूः । स्तोमैः । उक्थैः । च । शस्यमाना ।

<p>१. परिगमयिता Sy.
२. ऽन्ति P., D. भवतु । अस्ति—अस्तेर्नेटि
रूपम् Sy.
३. VM. ignores नः and च ॥ नोऽस्माकम्
Sy.
४. स्तोतारः कामान् आत्मनो विविधं प्रापयन्ति
Sy.
५. त्वत्सकाशात् Sy.
६. कामांस्तो P. कामं स्तो० D. उक्थैः शस्त्रैः Sy.
७. ०कान् P.
८. तत्र दृष्टान्तः । यथा तद्वत् Sy.
९. अत्रेः Sy.
१०. उपरिभागात् Sy.
११. प्रसिद्धम् Sy.
१२. त्वाम् Sy.
१३. पूर्वोक्ताभिः Sy.
१४. ०ष्ठात् त्वत्तान्त्वाभिस्तुष्टुति० P. ०ष्ठात्
त्वत्तस्त्वाभिष्टुति० D. शोभनाभिः स्तुतिभिः
Sy.
१५. बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा बाजमग्नमिच्छन्तः भर-
द्वाजाः स्तोतारः Sy.
१६. प्रापुः Sy.</p> | <p>१७. क्षिप्रगमने दृष्टान्तः । यथा शीघ्रं प्रापुस्तद्वत्
Sy.
१८. वाहाः Sy.
१९. ०रुह्य P. ०रुह्यः D. गीभिः स्तुतिरूपाभि-
र्वाग्भिर्वहनीयेन्द्र ! Sy.
२०. VM. ignores इन्द्र ।
२१. इन्द्रम् Sy.
२२. अपशीलयन्ति Sy.
२३. संवत्सराः Sy.
२४. इन्द्रम् Sy.
२५. दिवसादिव यमिन्द्रं नावकर्शयन्ति नाल्पीभाव-
यन्ति Sy.
२६. ०कहृहयन्ति P. अपक० D. नाल्पीभावयन्ति
Sy.
२७. वृत्रस्य P., D. प्रवृद्धस्य Sy.
२८. पुनर्धतामानु P. पुनर्धतामानु D. for वर्ध-
ताम् ॥ प्रवृद्धा भवतु Sy.
२९. तनुः P., D. शरीरम् Sy.
३०. अस्मदीयैः स्तोत्रैः Sy.
३१. शस्त्रैश्च Sy.
३२. ०नाः P. स्तूयमाना सती Sy.
३३. VM. ignores अस्य ॥ अस्य इन्द्रस्य Sy.</p> |
|--|--|

न वीळवे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युञ्जताय स्त्वान् ।

अत्रा इन्द्रस्य गिर्यश्विदृष्वा गम्भीरे चिद्भवति गाधर्मस्मै ॥ ८ ॥

न वीळवे । न । दृढाय । नमते । न च । स्थिराय । न च । उत्सहमानाय । दस्युभिः परिवृताय ।
स्त्वान् स्तूयमान ! अवक्षेपणीयाः । इन्द्रस्य । पर्वताः । अपि । महान्तो भवन्ति । अगाधे । अपि तीर्थे ।
गाधम् । इन्द्राय । भवति, इच्छते ।

गम्भीरेण न उरुणामत्रिन्प्रेषो यन्धि सुतपावन्वाजान् ।

स्था ऊ पु ऊर्ध्व ऊती अरिषण्वन्नक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

गम्भीरेण । हे अमत्रवन् ! अस्मभ्यम् । अगाधेन । विस्तीर्णेन । अयच्छ । अत्रानि । सुतस्य पातः !
ऊर्ध्वः । तिष्ठ । अहिंसन् । रक्षणायाम् । रात्रेः । व्युष्टौ, अह्नि । परितक्म्यायां रात्रौ च ।

सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र पाहि रिषः ।

अमा चैनुमरण्ये पाहि रिपो मदेम श्रुतहिमाः सुवीराः ॥ १० ॥

सचस्व । सेवस्व । नेतारम् । रक्षणाय । युद्धे । तथैतः । च । हिंसितुः । तम् । रज । तथा गृहे ।

१. वृढगात्राय यजमानाय Sy.

२. नगमते P.D. वशीभवति Sy.

३. Omitted by D.

४. युद्धेऽविचलिताय न नमते Sy.

५. ०त्साह ० D.

६. कर्मवर्जितः प्रेरिताय यजमानाय न वशीभवति ।
यद्यपि रतोतारो बहुगुणाः सन्ति तथापीन्द्रस्तेभ्यो
न वशीभवतीत्यर्थः Sy.

७. स्तोत्रवान् P., D.

८. अस्माभिः स्तूयमान इन्द्रः Sy.

९. अगाधे ० P., D. अत्राः सुगमनाः क्षेपणीया
भवन्ति Sy.

१०. इन्द्रा P. इन्द्र D.

११. स्थाने Sy.

१२. गाधम् P. गाधं स्थानम् Sy.

१३. इन्द्रा P., D.

१४. It is an epithet of इन्द्राय or अस्मै ।

१५. अमत्रं बलम् । तदन् ! Sy.

१६. केनापि दुरवगाहेन Sy.

१७. ०णं P., D. विस्तीर्णेन मनसा Sy.

१८. प्रा० D. १९. प्राच्छन्नानि P.

२०. हे सुतस्य सोमस्य पातः ! इन्द्र ! Sy.

२१. उद्युक्तः Sy.

२२. ०ष्टं हिसन्नृक्षं P. रक्षायं Sy.

२३. ०त्रे D. २४. विवासेऽह्नि Sy.

२५. ०तक्म्यायां P.

२६. VM. ignores वाजान् । उ and सु ॥

वाजान् बलानि च । सु सुष्टु Sy.

२७. कर्मणां स्तुतीनां च नेतारम् Sy.

२८. सङ्ग्रामे Sy.

२९. अस्मात् सनिकृष्टाच्च रिषः शत्रोः, अमृतो
विप्रकृष्टाच्छत्रोश्च Sy.

३०. चा P. वाशब्दोऽनुक्तेन विवक्षितेन समुच्चयार्थः
Sy. ३१. शत्रोः Sy.

३२. त P., D. स्तोतारम् Sy.

३३. अमेति गृहनाम Ngh. 3-4.

अरण्ये । च । एनम् । रक्ष । हिंसितुः । मदेमेति गतम् ।

VI.25.

या त ऊतिरवमा या परमा या मध्यमेन्द्र शुष्मिन्नस्ति ।

तामिरु पु वृत्रहत्येऽवीन एभिश्च वाजैर्महान्नं उग्र ॥ १ ॥

या ते । अवममध्यमोत्तमानि । यानि । भवन्ति । तव । रक्षणानि । तैः । अस्मान् । सङ्ग्रामे ।
मुष्टे । रक्ष । अग्नेः । च । एभिः । महान् । अस्मान् । उद्गूर्णः ।

आभिः स्पृष्टो मिथुतीररिषण्यन्नमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र ।

आमिर्विश्वा अभियुजो विपूचीरार्यो विशोऽर्व तारीर्दासीः ॥ २ ॥

आभिः । आभिः स्तुतिभिः । स्पृष्टः । आक्रोशन्तीः । अहिंसन् अस्मान् । अमित्रस्य । व्यथय ।
तथा मन्युं च तस्य व्यथय । आभिः । विद्वाः । अभियोजीः । विध्वगञ्चनाः । आर्याय । विशः । विना-
शय । आसुरीः ।

१. कानने Sy.

२. हिंसित P. हिंसि D. शत्रोः Sy.

३. By. मदेमेति VM. refers to शतहिमाः
and सुवीराः ॥ हृष्याम । सुवीराः शोभनपुत्रा
वयम् । शतहिमाः शतसंवत्सरान् Sy.

४. VM. ignores इन्द्र !

५. 'या त ऊतिः' इति नवचं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाज-
स्यायं व्रष्टुभमेन्द्रम् । तथा चानुशान्तम्—'या ते
नव' (KSA.30.25.p.22.) इति । पृष्ठपा-
भिन्नवषट्पद्योद्वितीयेऽहनीदं सूक्तं निष्केवल्य-
निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'या त ऊतिरवमेति
मध्यन्दिनः' (ASS.7.6.) इति Sy.

६. VM. explains अवमा । परमा and
मध्यमा together as अवममध्यमोत्तमानि
and या as यानि ॥ या अथमास्ति, या
परमोत्कृष्टास्ति, या मध्यमास्ति Sy.

७. त्वदीया Sy. ८. या रक्षा Sy.

९. मुष्टे Sy. १०. अत्यन्तं पालय Sy.

११. रक्षणार्णः P. रक्षणार्त्रः D.

१२. भोज्यसाधनः Sy. १३. महास्त्वम् Sy.

१४. अस्मान् संयोजयेति शेषः Sy.

१५. VM. reads उग्रः for उग्र ॥ हे उद्गूर्ण !
इन्द्र ! Sy.

१६. VM. ignores इन्द्र । शुष्मिन् and उ ॥
हे शुष्मिन् ! बलवन् ! इन्द्र Sy.

१७. अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः Sy.

१८. अस्मदीयाः सेनाः Sy.

१९. ँन्तिः P. शत्रुसंख्यानि हिंसन्तीः Sy.

२०. अहिंसन् । पालयप्रतिपदः Sy.

२१. अमस्मान् P., D.

२२. शत्रोः Sy.

२३. नाशय Sy.

२४. सङ्ग्रामादियु विद्यमानं कोपम् Sy.

२५. स्तुतिभिः Sy. २६. सर्वाः Sy.

२७. विद्वाभिर्षोक्त्री P. विद्वाभियोजी D.

२८. सर्वतो विद्यमानाः Sy.

२९. यज्ञादिकर्मकृते यजमानाय Sy.

३०. प्रजाः Sy.

३१. विनायासुरीत् P. आयासुरीत् D. कर्मणा-
मुपशपयित्रीः Sy.

३२. VM. ignores इन्द्र ।

इन्द्रं जामय उत येऽजामयोऽर्वाचीनासो वनुषो युयुज्जे ।

त्वमेपां विधुरा शर्वासि जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः ॥ ३ ॥

इन्द्रः । इन्द्र ! ज्ञातयः । अपि च । ये । अज्ञातयः । अर्वाचीना अभिमुखाः । हिंसाः । योजयन्ति ।
त्वम् । एषाम् । विधुराणि चालकानि । बलानि । जहि । वीर्याणि च । कुरु च तान् ।
पराङ्मुखान् ।

शूरो वा शूरं वनते शरीरैस्तनुरुचा तरुषि यत्कृण्वते ।

तोके वा गोषु तनये यदप्सु वि क्रन्दसी उर्वरासु ब्रवते ॥ ४ ॥

शूरः । शूरः । एवम् । अङ्गः । भजते । तन्वा रोचमानौ । सङ्ग्रामे । यदा परस्परम् । हिंसाः ।
यदा । वा । तोकाद्यर्थम् । क्रन्दमाने परस्परम् । विब्रूते परुषाणि ।

१. इन्द्रः P. इन्द्रं D.

२. ज्ञातिरूपाः सन्निकृष्टाः ये शत्रवः Sy.

३. वा D.

४. शत्रवः Sy.

५. P. adds अपि ये ज्ञातयः after अज्ञातयः ।

D. adds अपि च ये ज्ञातयः after अज्ञातयः ॥ दूरवेशे स्थिताः Sy.

६. अर्वाश्चीन P.

७. अस्मदभिमुखाः Sy.

८. हिंसन्तः Sy.

९. उद्युक्ता भवन्ति Sy.

१०. उभयविधानां शत्रूणां सम्बन्धीनि Sy.

११. विधुरा० D.

हीनानि त्वं कुर्वति शेषः Sy.

१२. चालकानि P.

०काणि D.

१३. बलानि P.

१४. नाशाय Sy.

१५. एषां वीर्याणि Sy.

१६. किञ्च उभयविधान् शत्रून् पराङ्मुखान्

Sy.

१७. त्वदनुगृहीतो वीरः Sy.

१८. अपि । वेत्ययमपीत्यस्यार्थे वर्तते । यद्वा वेत्यनेन विकल्पाभिधायकेनाशूरो वा त्वदनुगृहीतः सन् Sy.

१९. अमैः D.

२०. हन्ति Sy.

२१. तवारोचमानैः P. तवारो D. शरीरेण शोभमानौ परस्परविरोधिनी Sy.

२२. युद्धे Sy.

२३. सङ्ग्रामं कुर्वति Sy.

२४. ताका० P. ताकाम्यर्थं D. आदि refers to गोषु । तनये । अप्सु and उर्वरासु ॥ पुत्रनिमित्ते वा, गोषु निमित्तभूतासु वा, तनये पौत्रे निमित्तभूते, वाप्सूदकेषु निमित्तेषु वा, सर्वसस्यादेषासु भूमिषु उर्वरासु Sy.

२५. क्रन्दमानावाक्रोशन्ती Sy.

२६. विवदेते । हे इन्द्र ! पुत्रादिलाभजयस्त्वदनुगृहीतस्य भवतीत्यर्थः Sy.

२७. VM. ignores शूरम् ॥ वीरम् Sy.

नहि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णुर्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ।

इन्द्र नकिंष्ट्वा प्रत्यस्त्येषां विश्वा जातान्यभ्यसि तानि ॥ ५ ॥

किमत इत्याह । [नहीति] नहि । त्वादृशः । शूरः । नापि । तरिता । न च । धृष्णुः । न च ।
योडान्वः । अभिमानं कुर्वन् । बुध्यति । इन्द्र ! न कश्चित् । एषामन्यतमः । प्रतिभवति । त्वाम् । विद्वानि ।
तानि । भूतानि । त्वमभिभवसीति ।

स पत्यत उभयोर्नृम्णमयोर्यदी वेधसः समिथे हवन्ते ।

वृत्रे वा महो नृवति क्षये वा व्यचस्वन्ता यदि वितन्तसेते ॥ ६ ॥

स पत्यते । सः । गच्छति । द्यावापृथिव्योऽभयोः । वलभूतः । यद्येनम् । दिव्याः पाथिवा वा ।
स्तोतारः । सङ्ग्रामार्थम् । हवन्ते । उपद्रवे । वा । महति । मनुष्ययुक्ते । वा । यज्ञगृहे । व्याप्तिमत्त्वौ
द्यावापृथिव्यौ । यद्येनम् । विस्तारयितुमिच्छतस्तत्र च पत्यत इति ।

१. किमुतमित्याह P. किम् ? अत आह refers to the previous stanza.
२. The *pratika* is supplied by the Editor.
३. ०शाः D. हे इन्द्र ! त्वया सह Sy.
४. विद्वान्तजनः Sy.
५. अपि P., D.
६. तरित P. तरि D. अन्येषां शत्रूणां हितकः
सः त्वया न युयोध Sy.
७. Omitted by P.
८. धर्षको न युयोध Sy.
९. भटस्त्वया न युयोध Sy.
१०. ०न्वेभि० P., D.
युद्धे बुध्यन् Sy.
११. न युध्यते Sy.
१२. शूरादीनां मध्ये कश्चन Sy.
१३. प्रतिनिधिर्नास्ति Sy.
१४. तत्र Sy.
१५. शूरादीनि Sy.
१६. प्रादुर्भूतानि Sy.
१७. जनः Sy.
१८. ईष्टे Sy.

१९. ०यो P. उभयोर्मध्ये Sy.
२०. ०भूतेता P.
नृम्णं धनम् Sy.
२१. कयोर्मध्ये ? क ईष्टे ? इत्येतदुभयमाह ।
यस्य जनस्य । यदीति निपातो यस्यार्थे वर्तते
Sy.
२२. कर्मणां विधातार ऋत्विजः Sy.
२३. यज्ञे Sy.
२४. इन्द्रं स्तुवन्ति स ईष्ट इति सम्बन्धः Sy.
२५. निरोधे निमित्ते वा Sy.
२६. महति प्रभूते Sy.
२७. परिचारकमनुष्ययुक्ते Sy.
२८. गृहनिमित्ते वा Sy.
२९. व्याप्तिमशक्यो P.
३०. यौ जनी । यदीति याचित्वर्थे वर्तते Sy.
३१. विपुल्यते तयोर्मध्य इति सम्बन्धः । तत्तेरुपलभ्य-
कर्मणां विपूर्वाद् वितन्तसेते इति भवति ।
यदा तन्तस इति धातुः कण्ठ्वादिषु पठ्यते
तस्मादिदं रूपमिति Sy.
३२. VM. seems to explain अयोः as
द्यावापृथिव्योः । If not, he ignores it ॥
अयोरनयोः Sy.

अथ स्मा ते चर्षण्यो यदेजानिन्द्रं ज्ञातोत भवा वरूता ।

अस्माकांसो ये नृत्तमासो अयं इन्द्रं सूर्यो दधिरे पुरो नः ॥ ७ ॥

अथ । अयं । सलु । मनुष्याः । यदा मद्ग्रामार्थम् । चलन्ति तदा । तेषां ज्ञाता । भव । सम्भक्ता ।

च । अस्मदीयाः । ये । नेतृत्वाः । गन्तारः । इन्द्र । प्राज्ञाः । अस्मान् । पुरः । दधिरे तेषामिति ।

अनु ते दायि मह इन्द्रियायं सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।

अनु चत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृपहे ॥ ८ ॥

अनु ते । अनु । दायि । तुभ्यम् । महत् । बलं दृष्ट्वा तदर्थम् देवैः करः । तथा सत्यमेव । सर्व-
धनम् । त्वया वृत्रे हते । तुभ्यम् । अन्वदायि । तथा त्वयि बलम् । अभिभवसामर्थ्यं च दृष्ट्वा । अन्वदायि ।
यजनीय ! देवैः । तयान्वदायि । तुभ्यम् । नृणामभिभवे ।

१. अथ P. २. अपि च Sy.

३. पुरुषाः Sy.

४. एजेयुर्भात्या कम्पेयुः Sy.

५. त्वं तेषां पालकः Sy.

६. सम्भक्ता भव Sy.

७. मनुष्याः Sy.

८. अरयः । प्रापयितार इत्यर्थः । तेषां ज्ञाता भव
Sy. ९. हे इन्द्र ! त्वाम् Sy.

१०. ये स्तोतारः Sy.

११. प्राज्ञास्मान् P. प्राज्ञास्मान् D.

१२. चकिरे तेषां च ज्ञाता भवेति Sy.

१३. VM. ignores ते and इन्द्र ॥ ते त्वदीयाः ।
हे इन्द्र ! Sy.

१४. साकमेधेषु माहेन्द्रयामिष्टाविन्दस्य वृत्रघ्नो
याज्या । सूत्रितञ्च—'अनु ते दायि मह
इन्द्रियाय विश्वकर्मन् हविषा वावृषानः' (ASS.
2.18.) इति । अनुक्रीनाम्येकाहे निष्केवल्य
एष्येव सूक्तमुखीया । सूत्रितञ्च—'अनु ते
दायि मह इन्द्रियाय कयो नु ते परि चराणि
विद्वानिति द्वे' (ASS.9.5.) इति Sy.

१५. महविन्द्रियहेतुभावमनुशब्दो द्योतयति BB.

१६. अन्वदायि । अनुदीयते स्म Sy. दीयते । . . .
सान्ध्याद्विरिति गम्यते BB.

१७. महते Sy. देवतान्तरेभ्य इन्द्रस्य विशेषानाच्छेद ।

महे महते BB.

१८. स्तव० P., D. ऐश्वर्यार्थम् Sy. इन्द्रियाय
वीर्याय . . . द्वितीयाय चतुर्थी . . . महतेन्द्रि-
येण तद्दानयमिति कृत्वा तुभ्यमेव दीयते BB.

१९. देवैः P. ऋत्विग्भिः BB.

२०. सत्रेषु सतंभ्येषु यजेषु सर्वेष्वपि । सप्तम्या
आकारः BB. २१. कुत्सनमपि BB.

२२. सर्वधनं D. समस्तम् Sy.

२३. वृत्रवधे निमित्ते Sy. वृत्रहत्याम् । . . . वृत्रं
हतवानयमिति कृत्वा BB.

२४. तुभ्यमेव BB.

२५. दीयते । त्वत्प्रधानत्वाद्देवानाम् । यद्वा विश्वं
हविस्तुभ्यमेव दीयतां किमन्यदेवैः ? छान्दसो
लुङ् BB.

२६. येन विश्वं विभक्तिं तद् बलम् Sy. क्षत्रं धनम् ।
धनवानिति कृत्वा BB.

२७. येन शत्रून् अभिभवति तद्गुणविशिष्टं सहो बलम्
Sy. सहो बलं बलवानिति कृत्वा BB.

२८. हे इन्द्र ! Sy. हे इन्द्र ! यजत्र ! यष्टव्य !
यजेरत्रः BB. २९. सर्वदेवैरेतत्सर्वम् Sy.

३०. यद्धे Sy. नृणां शत्रूणामभिभवितृत्वम् । सर्वेषां
नृणामयमभिभवितृत्वमिति कृत्वा BB.

३१. VM. ignores इन्द्र ॥ This stanza =
TS.1.6.12.1.

एवा नः स्पृधुः समजा समत्स्विन्द्रं रारुन्धि मिथुतीरदेवीः ।

विद्याम् वस्तोरवसा गृणन्तो भरद्वाजा उत तं इन्द्र नूनम् ॥ ६ ॥

एव । एवम् । अस्माकम् । सम्प्रेरय । शत्रून् । सङ्ग्रामेषु । इन्द्र ! उपरमय । आक्रोशन्तीः ।
आमुरीः प्रजाः । लभेमहि । धनम् । रक्षणार्थम् । स्तुवन्तः । भरद्वाजाः । तव । इदानीम् । इन्द्रेति ।

VI.26.

श्रुधी न इन्द्र ह्वयामसि त्वा महो वाजस्य सातौ वावृषाणाः ।

सं यद्विशोऽर्थन्तु शूरसाता उग्रं नोऽवः पार्ये अहन्दाः ॥ १ ॥

"श्रुधि । शृणु । अस्माकं स्तुतीः । इन्द्र ! ह्वयामसि । त्वाम् । महतः । वाजस्य । लाभार्थम् ।
वधमानाः । सङ्गच्छन्ते । यदा । शूराः । सङ्ग्रामे । तदानीमन्तिमे । अहनि । उद्गूर्णम् । रक्षणम् ।
अस्माकम् । देहीति ।

त्वां वाजी हवते वाजिनेयो महो वाजस्य गध्यस्य सातौ ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं तरुत्रं त्वां चष्टे मुष्टिहा गोषु युध्यन् ॥ २ ॥

त्वां वाजी । त्वाम् । अश्वान् हविष्मान् । भरद्वाजो वाजिन्याः पुत्रः । हवते । महतः । बलस्य ।

१. एवं स्तुतस्त्वम् Sy.

२. अस्मदीयाः Sy.

३. शत्रुवधार्थं प्रेरय Sy.

४. शत्रुसेनाः Sy.

५. पर० P. अस्मदर्थं वशीकुरु Sy.

६. हिसन्तीः Sy.

७. प्रा० D. सेनाः Sy.

८. वासस्य । निवासमित्यर्थः Sy.

९. अश्वेन सह Sy.

१०. भरः P. भरद्वाजा वयम् Sy.

११. अवश्यम् Sy.

१२. VM. ignores उत ॥ अपि च Sy.

१३. 'श्रुधी न इन्द्र' इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाज-
स्यार्थं प्रैष्टुममन्त्रम् । तथा चानुकम्प्यते 'श्रुधी

नोऽष्टौ' (KSA. 30.26.p.22.) इति ।

विनिषेगो लैङ्गिकः Sy.

१४. आह्वानम् Sy.

१५. व्यासमि P. आह्वयामः Sy.

१६. त्वा P. १७. अश्वस्य Sy.

१८. सोमस्त्वां सिञ्चन्तो वयं स्तोतारः Sy.

१९. जनाः Sy. २०. युद्धे Sy.

२१. तवान्तिमे Sy.

२२. दिवसे Sy. २३. अस्मभ्यम् Sy.

२४. अवाः प्रयच्छ Sy.

२५. हविलंशनाश्रवान् Sy.

२६. व्यां P.

२७. हतवते P. स्तौति Sy.

२८. अश्वस्य Sy.

अभिकाङ्क्षितस्य । लाभाय । त्वाम् । वृषेषु । इन्द्र ! सतां पतिम् । तारकम् । पश्यति । तथा त्वामेव
पश्यति । मुष्टिभिः शत्रूणां हन्ता । गोनिमित्तम् । युष्मन् ।

त्वं कविं चोदयोऽर्कसातौ त्वं कुत्साय शुष्णं दाशुषे वर्क ।

त्वं शिरोऽमर्मणः पराहन्तिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ३ ॥

त्वं कविम्^{११} । त्वम् । कविं कुत्सम्^{११} । अचोदयः^{११} । युद्धे । त्वमेव^{११} । कुत्साय^{११} । यज्ञमानाय^{११} । शुष्णम्^{११} ।
जितवानसि^{११} । तथा त्वम् । तिरोहितमर्मस्थानस्य^{११} शम्बरस्य^{११} । शिरः^{११} । पराहन्तवानसि^{११} । दिवोदासाय^{११} ।
शंसनीयं सुखम्^{११} । करिष्यन् ।

त्वं रथं प्र भरो योधमृष्वमावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।

त्वं तुग्रं वेतसवे सचाहन्त्वं तुजिं गृणन्तमिन्द्र तूतोः ॥ ४ ॥

त्वं रथम्^{११} । त्वमेव^{११} । रथम्^{११} । योद्धारम्^{११} । दशनीयम्^{११} । प्रहृतवानसि^{११} । तथा रक्षितवानसि^{११} ।

१. सर्वैः प्राप्यस्य Sy.

२. लाभे निमित्ते Sy.

३. सु P. उपद्रवेषु निमित्तेषु भरद्वाजो हवते Sy.

४. अपि च हे इन्द्र ! Sy.

५. सज्जनानां पालकम् Sy.

६. दुर्जनानां तारकम् Sy.

७. भरद्वाजस्त्वां प्रतिपालयते Sy.

८. मुष्टिबलेन शत्रूणां हन्ता Sy.

९. गोषु निमित्तभूतासु Sy.

१०. शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन् Sy.

११. P. reads किं for त्वं कविम् ।

१२. हे इन्द्र ! Sy.

१३. भार्गवमुष्मिन् Sy.

१४. अयो P. अयोदयः D.

प्रैरयः Sy.

१५. अन्नलाभार्थम् Sy.

१६. तमेव P., D.

१७. ०या D.

हविर्बलवते Sy.

१८. असुरम् Sy.

१९. छेदितवानसि । वर्गिति वृणक्तेऽछेदनार्थस्य तुङि
रूपम् Sy.

२०. मर्महीनमात्मानं म.यमानस्य Sy.

२१. शीघ्रम् Sy.

२२. अवधीः Sy.

२३. अतिथीनामभिगन्त्रे दिवोदासाय Sy.

२४. स्तुत्यम् Sy.

२५. हे इन्द्र ! त्वं वृषभसंज्ञकाय राज्ञे Sy.

२६. The words त्वमेव रथम् are omitted
by P.

२७. युद्धसाधनम् Sy.

२८. महान्तम् Sy.

२९. स्पृहत० P. प्रापयः Sy.

३०. युद्धादपीपलः Sy.

युध्यन्तम् । वषितारम् । दशसुनाम्नानम् ।

त्वं तदुक्थमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहसा शूर दधि ।

अव गिरेर्दासं शम्बरं हन्त्रावो दिवोदासं चित्रामिरूती ॥ ५ ॥

त्वम् । अवाहन् । प्रकर्षणं रक्षितवानसि । दिवोदासं शम्बरभीतम् । चित्रैः । रक्षणैः ।

त्वं श्रद्धाभिर्मन्दसानः सोमैर्दभीतये चुमुरिमिन्द्र सिध्वप् ।

त्वं रजि पिठीनसे दशस्यन्वष्टि सहसा शच्या सचाहन् ॥ ६ ॥

त्वं श्रद्धाभिः । त्वम् । सोमैः । मन्दसानः । दभीतये । श्रद्धाभिः श्रद्धाभि एव । चुमुरि नाम ।

अस्वापयः—अमारयः । त्वम् । राज्यम् । पिठीनसनाम्ने । प्रयच्छन् । शत्रूणां पठिम् । सहसाणि । प्रजया ।

१. शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तम् Sy.

२. एतदाख्यं राजानम् Sy.

३. दश दिवसा युध्यतो यस्य गतास्तम् Sy.

४. VM. ignores the second hemistich of the stanza. Sy. explains this hemistich in the following manner:—

किं च त्वं वेतसव एतन्नाम्ने राज्ञे सचा
सहायभूतः सन् तुप्रमसुरमहन् हतवानसि ।
वेतसुनामि कश्चिदसुरः । अत्र तस्मादन्योऽज्ञाव-
च्यते । यद्वा वेतसव इति तृतीयायै चतुर्थी ।
वेतसुनासुरेण सहितं तुप्रं हतवानसि । तथा
च मन्त्रान्तरे श्रूयते 'अहं पितृवै वेतसुरमिच्छेये
तुप्रं कृत्वायु स्मदिभं च रन्धयम्' (RV.X.
49.4.) इति । हे इन्द्र ! त्वं गृणन्तं त्वां
स्तुवन्तं तुजिमेतदाख्यं राजानं तूतोः । अवधयः ।

५. ०हत् P., D. अवावधीः Sy.

६. कथेण P. प्रकर्षेण पालयसि Sy.

७. राजानम् Sy.

८. दभीति P.

९. विचित्राभिः Sy.

१०. ऊतिमी रक्षाभिः Sy.

११. VM. ignores त्वम् । तत् । उक्थम् ।
इन्द्र ! बर्हणा । कः । प्र । यत् । शता ।
सहसा । शूर । दधि । गिरेः । दासम् ।
and शम्बरम् ॥ हे इन्द्र ! बर्हणा बर्हणः

शत्रूणां हिंसकस्त्वमुक्थं प्रशस्यं तत्कर्म कः प्र-
करोः । किं तत्कर्मैत्युच्यते । हे शूर ! वीरेन्द्र !
त्वं शता शतानि सहसा सहस्राणि च शम्बर-
स्यानुचरान् भटान् प्रदधि विदारितवानसि ।
तथा च निगमान्तरे 'अध्वर्यवो यः शतं
शम्बरस्य' (RV.II. 14. 6.) इति । तथा
त्वं दासं यज्ञादिकर्मणामुपक्षपितारं गिरेः
पर्वताग्निरतं शम्बरमसुरमवहन् अवावधीः ।
तथापि श्रूयते 'यः शम्बरं पर्वतेषु क्षिप्रन्तम्'
(RV.II. 12. 11.) इति Sy.

१२. मोदमानः Sy.

१३. P. adds प्रीयते and D. adds प्रीतये
after दभीतये ॥ एतन्नामकाय राजर्षये Sy.

१४. Omitted by P. श्रद्धापुरःसरमादरातिशये-
नानुष्ठितैः कर्मभिः यच्छद्वा युक्तं कर्म तस्मा-
त्स्वङ्गवति । तथा च श्रूयते 'यदेव विशया
करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति'
(Chā U.I.1.10.) Sy.

१५. ०ना P.

१६. एतदाख्यमसुरम् Sy.

१७. स्वा० P. अस्वापयः । अवधीरित्यर्थः Sy.

१८. एतदाख्यां कन्यां वा राज्यं वा Sy.

१९. पठिन० P. पठिन D. एतन्नामकाय Sy.

२०. ०च्छत P., D.

२१. पठितसङ्ख्याकानि Sy.

२२. भटानां सहस्राणि Sy.

सह । हतवान् सहायो वा तस्य भूत्वेति ।

अहं च न तत्सुरिभिरानश्यां तव ज्याय इन्द्र सुम्रमोजः ।
त्वया यत्स्तवन्ते सधवीर वीरास्त्रिवरूथेन नहुषा शविष्ठ ॥ ७ ॥

अहम् । अहम् । अपि । तत् । स्तोतृभिः पुत्रपौत्रैः सह । प्राप्नुयाम् । तव । प्रशस्यतरम् । सुखम् ।
बलं च । त्वया । दृढेन सुखेन दत्तम् । यत् । स्तुवन्ति । वीराः । मनुष्याः । वीरैः सहित !
बलवत्तम !

वयं ते अस्यामिन्द्र द्युम्रहृता सखायः स्याम महिन् प्रेष्ठाः ।
प्रातर्दनिः क्षत्रश्रीरस्तु श्रेष्ठो घने वृत्राणां सनये धनानाम् ॥ ८ ॥

वयम् । वयम् । तव सम्बन्धिनि । अस्मिन् । अर्धाह्वाने । सखायः । स्याम । पूज्य ! प्रियतमाः ।
प्रातर्दनस्य पुत्रः । क्षत्रश्रीर्नाम राजास्मदीयः । अस्तु । प्रशस्यतमः । हनने । शत्रूणाम् । धनानां च । भजन
इति ।

१. युगपदेव Sy.
२. अवधीः Sy.
३. The words सहायो वा तस्य भूत्वा refer to सचा (सह) ।
४. VM. ignores इन्द्र ।
५. भरद्वाजः Sy.
६. सुम्रमोजः Sy.
७. मवीयैः स्तोतृभिः सह Sy.
८. त्वया बलम् Sy.
९. अतिशयेन प्रशस्यम् Sy.
१०. दृढसुखेन D. VM. seems to explain त्रिवरूथेन and नहुषा as दृढेन and सुखेन ॥ त्रिवरूथेन त्रीणि वरूथान्यावरकाणि भुवनानि यस्य तेन । नहुषा शत्रूणां बन्धकेन Sy.
११. स्तोतारः Sy.
१२. ०मः P. शविष्ठ ! बलवत्तम ! इन्द्र ! Sy.

१३. VM. ignores इन्द्र !
१४. त्वदर्थम् Sy.
१५. आर्ताह्वा० P. आर्त्य० D. घननिमित्ते स्तोत्रे Sy.
१६. ०य P. स्तोतारः Sy.
१७. भवेम Sy.
१८. हे पूजनीयेन्द्र ! Sy.
१९. ०मा D. अतिशयेन प्रियाः Sy.
२०. प्रातर्दनी नाम राजा । तस्य पुत्रः Sy.
२१. एतन्नामको मम याज्यो राजा Sy.
२२. भवतु Sy.
२३. सर्वेषामुत्कृष्टः Sy.
२४. वधाय Sy.
२५. वसूनाम् Sy.
२६. सम्भजनाय च श्रेष्ठोऽस्त्विति सम्बन्धः Sy.
२७. VM. ignores इन्द्र ।

VI.27.

किमस्य मदे किम्वस्य पीताविन्द्रः किमस्य सख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि किं ते अस्य पुरा विविद्रे किमु नूतनासः ॥ १ ॥

१ [किमस्य १] किम् । अस्य सोमस्य । मदे । किम् । वा । अस्य । पीतो । किं वा । अस्य । सख्ये । इन्द्रः । चकार । स्तोतारः । वा । ये । निषदने प्रवर्तन्ते । सोमस्य । ते । इन्द्र ! किम् । अलभन्त । पुरा पुरातनाः । किम् । वा सम्प्रति । नूतना इति ।

सदस्य मदे सदस्य पीताविन्द्रः सदस्य सख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि सत्ते अस्य पुरा विविद्रे सदु नूतनासः ॥ २ ॥

प्रश्नस्योत्तरम्—सदस्येति । कल्याणमेव करोतीति ।

१. 'किमस्य मदे' इत्यष्ट्यर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाज-
स्वार्थम् । अनुकान्तञ्च 'किमस्यान्त्या घाय-
मानस्याभ्यावर्तिनो दानस्तुतिः' (KSA. 30.
27.p.22.) । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।
अन्त्यायास्तु दानस्तुतिरूपत्वात् 'या तेनोच्यते'
(KSA. 2.5.p.1.) इति न्यायेन दानमेव
देवता । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.
२. The *pratika* is supplied by the
Editor.
३. भरद्वाज ऋषिः फलविलम्बनासहिष्णुः सन्
अनयेन्द्रमाक्षिपति Sy.
४. मदे सति Sy.
५. सोमस्य Sy.
६. पाने सति Sy.
७. सखित्वे Sy.
८. कृतवान् । पानात्पूर्वमिन्द्रः सोमेन सह वस-
तीत्यर्थः Sy.
९. नतिष्ठ P., D. गृहे Sy.
१०. सन्ति Sy.
११. त्वत्तः Sy.

१२. इन्द्रा D.
१३. लेभिरे Sy.
१४. पूर्वम् Sy.
१५. इदानीन्तनाः स्तोतारश्च किमु लेभिरे Sy.
१६. प्रलस्यो० D. एवमाक्षिप्त इन्द्रस्तस्मा ऋषय
ईप्सितं धनं प्रददौ । तदनन्तरमृषिरिन्द्रसका-
शात् सम्पूर्णकामः सन् पुरा यान्युपालम्भप्रति-
पादकानि वाक्यान्पुत्राचेदानीं तानि निराकरोति
Sy.
१७. सशस्य P. सवृशस्य D.
१८. VM. explains only सत् । विविद्रे by
कल्याणमेव करोतीति ।
इन्द्रोऽस्य सोमस्य मदे सत् शुभं कर्म चकार ।
अस्य सोमस्य पीतो पाने सत् शुभं कर्म
चकार । अस्य सख्ये सत् शुभं कर्म चकार । ये
रणा वा स्तोतारश्च ते निषदि गृहे । यज्ञगृह
इत्यर्थः । पुरा पूर्वं हे इन्द्र ! ते त्वत्तः सत्
शुभं कर्म विविद्रे लेभिरे । नूतनास
इदानीन्तनाः स्तोतारः सदु शुभमेव कर्म लेभिरे
Sy.

नहि नु ते महिमानः समस्य न मधवन्मधवत्त्वस्य विद्म ।

न राधसोराधसो नूतनस्येन्द्र न किर्ददश इन्द्रियं ते ॥ ३ ॥

नहि । नहि । खलु । सर्वम् । महिमानं वयम् । जानीमः । न च सर्वम् । धनवत्त्वम् । न च ।
नूतनम् । राधकस्य । न कश्चित् । अपश्यत् । तव । वसम् ।

एतत्त्यक्तं इन्द्रियमचेति येनावधीर्वरशिखस्य शेषः ।

वज्रस्य यत्ते निहतस्य शुष्मात्स्वनाच्चिदिन्द्र परमो दुदारं ॥ ४ ॥

एतत् । तम् । एतत् । बलमिन्द्र ! लोके विख्यातमासीत् । यत् । हतवान् । वरशिखामुरस्य ।

१. कलु D. नुशब्दः पूरणः Sy.

२. समस्तस्य Sy.

३. महिम्नः, महिमानम् Sy.

४. ०त्वम् is suggested for ०त्वम् ॥ तथा
त्वदीयस्य धनिकत्वस्य च वयं न जानीमः Sy.

५. स्तुत्यस्य Sy.

६. राधसोराधसः त्वदीयं सर्वं धनं च न जानीमः ।
सर्वत्र द्वितीयायै षष्ठी Sy.

७. केनापि न Sy. ८. वृश्यते Sy.

९. त्वदीयम् Sy. १०. सामर्थ्यम् Sy.

११. VM. ignores ते । मधवन् and इन्द्र ॥
ते त्वदीयस्य । हे मधवन् ! धनवानिन्द्र ! Sy.

१२. अत्र बृहदेवता

अभ्यावर्ती चायमानः प्रस्तोकद्वयं साञ्ज्यः ।
आजगमनुभरद्वाजं जितो वारशिख्ययुधि ॥ १२४ ॥
अभिगम्योचतुस्तो तु प्रणम्याख्याय नामनी ।
युधि वारशिख्यैर्ब्रह्मभावां विद्धि विनिर्जितो ॥ १२५ ॥
भवत्पुरोहितावावां क्षत्रवन्धून् जयेवेहि ।
अत्र तदेव विज्ञेयं ब्रह्म यत् पाति सर्वतः ॥ १२६ ॥

ऋषिः स्तुतस्तथेत्युक्त्वा पूर्वं पाद्यमभाषत ।
अध्वर्यवीयौ शत्रूणां कुरुष्वेती नृपाविति ॥ १२७ ॥
पितरं स तथेत्युक्त्वा पुष्टोपकरणं तपोः ।
जीमूतस्येति सूक्तेन पृथक्त्वेनान्वमन्त्रयत् ॥ १२८ ॥
सूक्तेनानेन तुष्टाव सद्ग्रामाङ्गान्युविस्तयोः ।
ततः प्रस्थापयामास पुनर्वारशिखान् प्रति ॥ १२९ ॥
एतत्त्यक्ते चतसृभौ राज्ञोः साहाय्यकाम्यया ।
भरद्वाजोऽपि तुष्टाव प्रीतस्तेन पुरन्दरः ॥ १३० ॥
अभ्यावर्तिनमभ्येत्य हर्षयुपीयानदीतटे ।
सहितश्चायमानेन जघानैनान् शचीपतिः ॥ १३१ ॥
(BD. V. 124.-128., 136-138.)
तुष्ट इन्द्रोऽभ्यावर्तिना सहितोऽरीरुजघानेति
तदर्थं भरद्वाजस्त्रिष्टुभेन्द्रं तुष्टाव DDN.

१३. तत् is suggested for तम् ।

१४. इदम् Sy.

१५. वीर्यम् Sy.

१६. अस्माभिरज्ञापि Sy.

१७. वीर्येण Sy., DDN.

१८. अहिंसोः Sy., DDN.

१९. वरशिखो नाम कश्चिदमुरस्तस्य Sy., DDN.

*तम् BD. *प्रसाद्य BD. *तदपि BD. *आयवतम् BD. *ऋषिस्ती तु तथेत्युक्त्वा
पाद्यं पुत्रमभाषत BD. *RV. VI. 75. *तु स्तुत्वा BD. *RV. VI. 27. 4., 7.
*राज्ञो ? BD. *ऽभिस्तुष्टाव BD. *हर्षयुपीया० BD. *नैनाञ्जवी० BD.

पुत्रम् । वज्रस्य । यस्मात् । त्वया । निहितस्य तस्मिन् । बलात् । शब्दात् । च । उत्कृष्टः सौमुरः ।
दीर्घवानिति ।

वधीदिन्द्रो वरशिखस्य शेषोऽभ्यावृतिर्न चायमानाय शिचन् ।

वृचीवतो यद्हरियूपीयायां हन्पूर्वं अर्धे भियसापरो दत् ॥ ५ ॥

वधीत् ११ वधीत् । इन्द्रः १२ । वरशिखस्य १३ । पुत्रम् १४ । अभ्यावृतिनाम्ने १५ । चयमानपुत्राय १६ । वशं नयन् १७ ।
हितावतोऽमुरान् १८ । यदा १९ । हरियूपीयायां नगर्याम् २० । पूर्व २१ । अर्धे युद्धार्थं निर्गतो वा २२ । हतवानिन्द्रः २३ । तदा-
नीमपरः परार्धे स्थितः वरशिखस्य पुत्रः २४ । दीर्घ इति २५ ।

१. शेषः शेषाति पुत्रान् Sy., DDN. शेष इत्य-
पत्यनाम Ngh.2.2.
२. त्वदीयवज्रस्य Sy.
३. हित० P. प्रेरितस्य Sy., DDN.
४. तस्मि बालत् P. शुष्ममिति बलनाम Ngh.
2.9.
५. ध्वनेः Sy. स्वन इति वाङ्नाम Ngh.1.11.
६. एव Sy.
७. वरशिखस्य पुत्राणां मध्ये बलाद्याधिक्येनोत्कृष्टः
कश्चित्पुत्रः Sy.
८. सौमुरः P.
९. अदीर्यते Sy. वज्रशब्दं श्रुत्वा स्वयमेव दीर्घो-
ऽभवदित्यर्थः DDN.
१०. VM. ignores ते and इन्द्र ॥ ते त्वदीयम् ।
हे इन्द्र ! Sy.
११. पूर्वोक्तमेवार्थमनया विवृणोति Sy. भरद्वाज-
स्त्रिष्टुभा इन्द्रं तुष्टाव DDN.
१२. अवधीत् । अहिनीत् Sy. 'बहुलं छन्दस्यमाङ्-
योगेऽपि' इत्यडभावः । कथमवधीदित्युच्यते
DDN.
१३. अयमिन्द्रः Sy.
१४. असुरस्य Sy., DDN.
१५. पुत्रान् Sy. शेषोऽभ्याव०—'एकीभवति पादा-
विरकारः' (RPR. 2.34.) इत्येकीभावः

DDN.

१६. एतन्नामकाय राज्ञे Sy., DDN.
१७. चयमानस्य राज्ञः पुत्राय Sy. चयमानस्य
(राज्ञः) पुत्राय DDN.
१८. शत्रयत् P. ईप्सितानि वसूनि प्रयच्छन् Sy.
ईप्सितार्थान् प्रयच्छन् DDN.
१९. हितवातो० P. वृचीवान् नाम वरशिखस्य
कुलोत्पन्नः पूर्वजः, तद्गोत्रजान् वरशिखस्य
पुत्रान् Sy., DDN.
२०. ०पीताया० P. हरियूपीया नाम काचिन्नदी
काचिन्नगरी वा तस्याम् Sy. नद्याम् । हरि-
यूपीयायामित्यज्ञानां निवारणार्थम् 'ऊष्मान्त-
स्था०' इत्यनेन 'हरियोजनाय हरियूपीयायाम्'
(RPR.14.40.) इति शौनकेन यत्नः कृतः
DDN.
२१. प्राग्भागे स्थितान् Sy., DDN.
२२. ०त P., D.
२३. अवधीत् Sy.
२४. अपरभागे स्थितो वरशिखस्य श्रेष्ठः पुत्रः Sy.,
DDN.
२५. परः शि० P., D.
२६. दीर्घोऽभूत् Sy.
२७. VM. ignores भियसा ॥ भियसा भीत्या
Sy.

त्रिंशच्छतं वर्मिणा इन्द्र साकं यव्यावत्यां पुरुहूत श्रवस्या ।
वृचीवन्तः शरवे प्रत्यमानाः पात्रा भिन्दाना न्यर्थान्यायन् ॥ ६ ॥

त्रिंशच्छतम् । त्रिंशच्छतम् । कवचिनः । इन्द्र ! साकम् । यव्यावत्यां नगर्वाम् । पुरुहूत ! अन्नेच्छया ।
वृचीवन्तः । युद्धायम् । निगच्छन्तः । त्वया भिद्यमानानि । न्यर्थानि । पतनानि । प्राप्नुवन् पराङ्मुखा
आसन्नित्यर्थः ।

यस्य गावावरुपा सूयवस्यू अन्तरु पु चरंतो रेरिहाणा ।
स सृज्जयाय तुर्वशं परादावृचीवन्तो दैववाताय शिचन् ॥ ७ ॥

यस्य । यस्य । अश्वौ । रोचमानौ । शोभनं घासमिच्छन्तौ । गावापृथिव्योरन्तः । सुचरतः घासम् ।
रेरिहाणौ । सः । सृज्जयाय राज्ञे । तुर्वशं नाम । परादात् । वृचीवन्तः । दैववाताय । प्रयच्छन् ।

१. इदानीमुक्तमेवार्थं विवृणोति Sy.
२. ०शच्चतं P. ०शश्चतं D. त्रिंशदधिकशत-
सङ्ख्याकाः Sy.
३. कवचभृतः Sy.
४. युगपदेव Sy.
५. पूर्वोक्तायां हरिषूषीयायाम् Sy.
६. हे बहुभिराहूतेन्द्र ! Sy.
७. श्रवोऽन्नं यशो वा, तद्वाञ्छया युद्धे त्वां जित्वात्रं
प्राप्नुयाम यशो वा प्राप्नुयामेति कामयमानाः
Sy.
८. वृचीन्ना० P. वृचीन्ना० D. वरशिखस्य पुत्राः
Sy.
९. हिंसायं त्वां हिंसितुमित्यर्थः Sy.
१०. निगच्छ P. ०न्त D. अभिपतन्तोऽभिगच्छन्तः
Sy.
११. त्वयान्य P.
१२. ०माना P., D. भिन्दन्तः Sy.
१३. अर्थशून्यानि Sy.
१४. Omitted by P. पात्राणि यज्ञसाधनानि
Sy.

१५. अगच्छन् । विनाशं प्राप्नुवित्यर्थः Sy.
१६. ०सीदित्य० P.
१७. इन्द्रस्य सम्बन्धिनी Sy.
१८. अश्वारूढौ रोचमानौ Sy.
१९. शोभनतृणानीच्छन्तौ Sy.
२०. अन्तरः P., D. मध्येऽन्तरिक्षे Sy.
२१. उ सु इतीमौ पूरणौ Sy.
२२. गच्छन्तः Sy.
२३. रेरिहाणौ P., D. रेरिहाणौ पुनः पुनर्घास-
मास्वादयन्तौ । यद्वा गतिविशेषं कृवंन्तौ Sy.
२४. इन्द्रः Sy.
२५. एतन्नामकाय राज्ञे Sy.
२६. तुर्वशं राजानम् Sy.
२७. प्रवदौ Sy.
२८. वारशिखान् Sy.
२९. ०वते देवपाताय P., D. देववातवंशोत्पन्नाय
Sy.
३०. प्रायच्छत् P. शिखन् वशीकुर्वन् । तेषां धनानि
प्रयच्छन्निति वा Sy.
३१. VM. ignores उ ।

द्वयां अग्ने रथिनो विशति गा वधूमतो मधवा मह्यं सम्राट् ।
अभ्यावर्ती चायमानो ददाति दुर्नाशेयं दक्षिणा पार्थिवानाम् ॥ ८ ॥

द्वयान्^१ । रथवधूयुक्तत्वाद्, द्विविधाः । विशतिम् । गाः । घनवान् प्राज्ञः । मह्यम् । सम्राट् ।
अभ्यावर्ती । चायमानः । अग्ने ! ददाति । दुर्नाशः^२ । नाशयितुमशक्या । इयम् । दक्षिणास्तु सर्वदा फलप्रदा ।
पृथुकुलजातानामित्यभ्यावर्तिनश्चायमानस्य दानस्तुतिः ।

१. वारशिखहननानन्तरं यत्कृतं तदुच्यते । तत्र
बृहद्देवता
एवं वारशिखाञ्जित्वा ततोऽभ्यावर्तिसाञ्ज्यौ ।
भरद्वाजाय गुरवे ददतुर्विविधं वसु ॥१३६॥
ऋषिरप्यभितुष्टाव दानं तत्र च तस्य तु ।
ऋचंकया द्वयां अग्ने सम्राट् ह्याति जगौ तवा
॥१४१॥

भरद्वाजो दानदमभ्यावर्तिनं सम्राजं त्रिष्टुभा
अग्नये प्रकथयति । किमस्यान्त्या चायमान-
स्याभ्यावर्तिनो दानस्तुतिरित्यनुक्रमणी ।
(KSA. 30.27. p.22.) DDN.

२. अधुना भरद्वाजः स्वस्मा अभ्यावर्तिना दत्तं
घनजातमग्नये प्रकथयति Sy.

३. ०त्वा P. VM. does not explain
रथिनः and वधूमतः but only affords
the proof of द्वयान् ।

रथसहितान् स्त्रीयुक्तान् Sy. रथसहितान्
स्त्रीसहितान् DDN.

४. मियुनभूतान् Sy., DDN.

५. विशतिसदृश्याकान् Sy., DDN.

६. वधून् Sy., DDN.

७. घनवान् प्रभूतदानो वा Sy., DDN.

८. राजसूययाजो Sy.

वाजपेययाजो 'अपरं वै राज्यं परं साम्राज्यम्'
इति शातपथी श्रुतिः । सम्राडिति 'रेफोष्मणो'
(RPR.4.15.) इति परिपन्ने प्राप्ते 'सम्राट्'
शब्दः परिपन्नापवादः' (RPR.4.23.)
इति न DDN.

९. ०ति D.

एतदाह्वयो राजा Sy.

१०. चयमानस्य पुत्रः Sy.

चयमानपुत्रः DDN.

११. प्रायच्छत् Sy.

प्रायच्छति DDN.

१२. दुशा P. केनापि नाशयितुमशक्या भवति Sy.
दुर्नाशेति 'इदघदुर्नाशदुलभः' (RPR.5.55.)
इति दीर्घणत्वे । 'दुर्नाशः, उक्थशासश्च०'
(RPR.9.36,37.) इति णकारस्य दीर्घः
DDN.

१३. ०जातमित्य० P., D. पृथोर्वंशजस्याभ्यावर्तिनो
राजः सम्बन्धिनीः । पूजार्थं बहवचनम् Sy.,
DDN.

आ गावो अगमन्नुत भद्रमक्रन्त्सीदन्तु गोष्ठे रण्यन्त्वस्मे ।

प्रजावतीः पुरुषा इह स्युरिन्द्राय पूर्वीरुपसो दुर्हानाः ॥ १ ॥

‘आ गावः ॥ गव्यसूक्तम् । द्वितीयेन्द्रो बान्त्यश्च पादः ॥ आगतो अभ्यावर्तिनश्चायमानान् मयि । गावः । अपि च । कल्याणम् । अकुर्वन् । सीदन्तु च । अस्मद्गोष्ठे । रमयन्तु च । अस्मान् । वत्सयुक्ताः । श्वेतैः कृष्णैश्च वत्सैर्बहुरूपाः । इह । स्युः । इन्द्रायम् । बह्वीः । उपसः । पयो दुर्हानाः ।

इन्द्रो यज्वने पृणते च शिञ्जत्युपेददाति न खं मुषायति ।

भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । इन्द्रः । यज्वने । ददिद्रेभ्यः प्रयच्छते । च धनं च तस्मै । प्रयच्छति । न कदाचित् । तस्य स्वम् । मुषायति । भूयो भूयः । रयिम् । एव । अस्य । वर्धयन् । शत्रुभिरभिन्ने । अप्रतिहते च स्थाने ।

१. ‘आ गावः’ इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेय-
मनुक्रमणिका—‘आ गावो गव्यं द्वितीयेन्द्रो
बान्त्यश्च पादोऽन्त्यानुष्टुब्जागतस्तुचो द्विती-
याविः’ (KSA.30.28.p.22.) इति ।
भरद्वाज ऋषिः । ‘इन्द्रो यज्वने’ इत्याद्यस्तुचो
जागतः, ‘उपेदम्’ इत्यन्त्यानुष्टुप्, शिष्टाद्यस्तु-
चस्त्रिष्टुभः । कुत्सस्य गौर्देवता द्वितीयायाः
सूक्तान्त्यपादस्य च विकल्पेनेन्द्रो देवता ।
गवामुपस्थान एतत् सूक्तम् । सूत्रितञ्च—
‘आगावीयमेके’ (AGS.2.10.7.) इति Sy.

२. ०न्वि P. D.

३. व्यान्तश्च P.

४. The passage द्वितीयं . . . पादः is a
fragment of KSA.30.28.p.22.

५. अस्मदीयं गृहमागच्छन्तु Sy.

६. भजनीयं शुभम् Sy.

७. कुर्वन् P., D. कुर्वन्तु Sy.

८. उपविशन्तु Sy.

९. अस्मत् P. ०गेष्ठे D. तथास्मदीये गवो स्थाने
Sy. १०. रमन्ताम् Sy.

११. रमयन्तु च । अस्मान् is omitted by P.
तदनन्तरमस्मानु Sy.

१२. ०क्ता P., D. प्रजावत्यः सन्ततिसहिताः Sy.

१३. नानावर्णा गावः Sy.

१४. अपि चास्मिन् गोष्ठे Sy.

१५. स्वः P. भवेयुः Sy.

१६. बह्व्यः Sy.

१७. उपःकालान् प्रति Sy.

१८. ०नः P.

१९. यजनशीलाय Sy.

२०. स्तुतिभिः प्रीणयित्रे च स्तोत्रे Sy.

२१. अपेक्षितं धनम् Sy.

२२. च D.

२३. ददाति Sy.

२४. यज्वनः स्तोत्रुश्च स्वभूतं धनम् Sy.

२५. अपहरति Sy.

२६. भूयो भूयो भूयः P., D. पुनः पुनः Sy.

२७. धनमात्मना दत्तम् Sy.

२८. अपि च उभयविधस्य Sy.

२९. वृद्धिं प्रापयन् Sy.

३०. शत्रुभिरभेद्ये Sy.

३१. ०न्नेवृहते P.. ०न्नेवृहते D. क्लृप्तमप्रतिहृतं
स्थानम्, तदेव क्लृप्तम् । स्वाधिको यत् ।
अन्वयं गन्तुमशक्ये स्वते Sy.

स्वापर्याति । देवकामम् ।

न ता नशन्ति न दंभाति तस्करो नासामामित्रो व्यधिरा दधर्षति ।

देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सह ॥ ३ ॥

न ताः । न । ताः । नशन्ति । न च । ता हिनस्ति । तस्करः न चोरयति । न । तासाम् । अमित्र-
भवः । व्यधिः । यावर्षणं करोति । देवान् । च । आभिः । यजते । यादृच दरिद्रेभ्यः । प्रयच्छति ।
दीर्घकालम् । ताभिः । सह । सचनं करोति । गोपतिः सर्वदा फलप्रदा भवत्यस्मा इति ।

न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते न संस्कृतत्रमुप यन्ति ता अभि ।

उरुगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥ ४ ॥

न ता अर्वा । कटिर्भेदनकर्मा भिद्यमानरेणुः । शक्नुणामश्वः । न । ता हतुम् । प्राप्नोति याभिर्देवान्
यजते । न च । संस्कृतत्रम् । उपाभिगच्छन्ति संस्कारं त्राणं च नापेक्षन्ते । तस्य । यज्वनः । मर्तस्य ।

१. निक्षिपति । निवासयतीत्यर्थः Sy.

२. देवमित्रमात्मन इच्छन्तं तं जनम् Sy.

३. VM. ignores उप । इत् and ददाति ॥
न केवलं सकृदेव दानमपि तु सर्वदेवेत्याहुः,
उपेह्वाति उपेत्य सर्वदा ददात्येव Sy.

४. देवीनां हविःषु 'न ता नशन्ति, न ता अर्वा'
इति गोदेवताया याज्यापुरोऽनुवाक्ये' (ASS.
6.14.) । गोस्तोमेषु मरुत्वतीयनिष्केवल्ययो-
रेते सूक्तमुष्णीये । सूत्रितञ्च—'न ता अर्वा
रेणुककाटो अश्रुते न ता नशन्ति न दंभाति
तस्करः' (ASS.9.3.) इति Sy.

५. गावः Sy.

६. नचन्ति P., D. अस्मत्सकाशात् (न) नश्यन्तु
Sy.

७. अस्मदीया गा न हिंस्यात् Sy.

८. Omitted by P. चोरोऽपि Sy.

९. Omitted by P., D.

१०. इमा गाः Sy.

११. अमित्रस्य शत्रोः सम्बन्धि Sy.

१२. शस्त्रम् Sy.

१३. ०ण D. आकामतु Sy.

१४. इन्द्रादीनुद्दिश्य Sy.

१५. भिः D. गोभिः Sy.

१६. यजनं करोति Sy.

१७. गा इन्द्रावम् Sy.

१८. चिरकालम् Sy.

१९. तादृशीभिर्गोभिः सह Sy.

२०. सङ्गच्छताम् Sy.

२१. एवम्भूतानां गवां स्वामी यजमानः Sy.

२२. VM. ignores इत् ॥ इवेव Sy.

२३. अभिभे० P., D. रेणोः पाथिवस्य रजस
उद्देवकः । कटिर्भेदनकर्मा Sy.

२४. युद्धार्थमागतोऽज्वः Sy.

२५. र P.

२६. गावः Sy.

२७. हतुं D.

२८. प्राप्नुयात् Sy.

२९. संस्कृत्यम् P. संस्कृतत्वम् D. विशसनादि-
संस्कारम् Sy.

३०. अभिगच्छन्तु Sy.

३१. यागशीलस्य Sy.

३२. मनुष्यस्य Sy.

बहुभिः स्तोतव्यम् । भयाभावम् । प्रति । गावः । विचरन्ति ।

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छान् गावः सोमस्य प्रथमस्य भवः ।

इमा या गावः स जनासु इन्द्र इच्छामोद्धृदा मनसा चिदिन्द्रम् ॥ ५ ॥

गावः । गाव एव । भगो देवः । गाव एव । इन्द्रः । तादृशो भग इन्द्रश्च माम् । आगच्छतु । गावः । सोमस्य क्रीतस्य । मुख्यस्य । भक्षः 'अत्र राजानमाहृत्य पयसोदनी परिवेविषन्त्यक्र्यात्' इत्युक्तम् । इमाः । याः । गावो यज्ञस्य साधयिष्यः । ता एव । हे जनाः ! इन्द्रो भवति । इच्छामि । हृदयेन । मनसा भूतम् । इन्द्रम् ।

यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीरं चित्कृणुया सुप्रतीकम् ।

भद्रं गृहं कृणुय भद्रवाचो बृहद्वो वयं उच्यते सभासु ॥ ६ ॥

यूयम् । यूयम् । गावः ! पीनं कुरुष्व । कृशम् । अपि । अशोभनावयवम् । अपि । कुरुष्व । शोभनावयवम् । भद्रं च । गृहम् । कृणुष्व । हे भद्रवाचः ! महत् ! वः । अन्नम् । उच्यते । सङ्घातेषु क्षीरादिकम् ।

१. स्तोम्यं D. विस्तीर्णगमनम् Sy.

२. ०वः P., D. भयवर्जितं प्रदेशम् Sy.

३. उद्दिश्य Sy.

४. गा P.

५. विशेषेण गच्छन्तु Sy.

६. VM. explains ताः once only.

७. गवा P.

८. भगवो P. घनं भवन्तु Sy.

९. गाः Sy.

१०. इव P.

११. मह्यम् Sy.

१२. ०च्छ P., D. यच्छतु Sy.

१३. ०स्याको D.

१४. मुखस्य P., D. हविषां श्रेष्ठस्य Sy.

१५. भक्षणं भवन्तु । अभिषुतस्य हि सोमस्य गव्ये-
नाज्यादिना संस्क्रियमाणत्वात् Sy.

१६. ०वेपिषन्त्याक्र० D.

१७. एवम्भूताः Sy.

१८. यां P. गावः सन्ति Sy.

१९. स ता इत्यर्थः, ता एव गावः Sy.

२०. भवन्ति । दधिघृतादिरूपेणेन्द्रस्याप्यापनत्वात्
Sy.

२१. कामये । साधनभूताभिर्योभिरेवंभूतमिन्द्रं यष्टु-
मिच्छामीत्यर्थः Sy.

२२. श्रद्धायुक्तेन Sy.

२३. एवम्भूतमिच्छम् Sy.

२४. VM. ignores इत् and चित् ॥ इव
एव । चिदित्यप्यर्थे Sy.

२५. आप्यापनं कुरुष्वेत्यर्थः Sy.

२६. क्षीणम् Sy.

२७. शो० P. Omitted by D. अक्षीणम् Sy.

२८. Omitted by D.

२९. ०यव P., D. शोभनाङ्गम् Sy.

३०. कल्याणम् Sy.

३१. कृशम् D. अस्मदीयं गृहम् Sy.

३२. गोभिरुपेतं कुरुष्व Sy.

३३. हे कल्याणध्वन्युपेताः ! गावः ! Sy.

३४. युष्माकम् Sy.

३५. सर्वदीपित इत्यर्थः Sy.

३६. यागपरिप्लु Sy.

प्रजावन्तीः सृजन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः ।

मा वः स्तेन ईशत माघशंसः परिं वो हेती रुद्रस्य वृज्याः ॥ ७ ॥

प्रजावन्तीः । वत्सवन्तीः । शोभनं घासम् । भक्षयन्तीः । शुद्धानि । उदकानि । शोभने तीर्थं ।
पिबन्तीः । वः । रुद्रस्य । हेतिः । परिवृणक्तु । बुभुक्षापिपासाशनिरिति रुद्रस्य हेतयः तासां मा । ईशंष्टेति ।

उपेदमुपपचनमासु गोपूषं पृच्यताम् । उपं ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्ये ॥ ८ ॥

उपेदम् । उपपृच्यताम् । इदम् । अन्नस्योपपचनं पयः । गोषु । आसु । तथा उपपृच्यताम् । ऋष-
भस्य । रेतसि ? पशुबोऽप्यृषभस्य ते । तथा उपपृच्यताम् । इन्द्र ! तव । वीर्यभूतासु गोष्विति ।

व्याकरोत् त्रिशमध्यायं माघबो नाम कदम्ब ।

तीरमाश्रित्य निवसन् कावेर्या दक्षिणे सुखम् ।

<p>१. ०ती D.
२. हे गावः ! यूयम् Sy.
३. प्रजावत्यो वत्ताभिर्युक्ता भवतेति शेषः Sy.
४. शोभनतृणम् Sy.
५. रिशन्त्यो भक्षणार्थं हिंसन्त्यो भवत Sy.
६. निर्मलाः Sy.
७. सुखेन पातव्ये तटाकादौ Sy.
८. तीर्थे पिबन्तीः तीर्थे पिबन्तीः P. पिबन्त्यदन्नं भवत Sy.
९. युष्मान् Sy.
१०. कालात्मकस्य परमेश्वरस्य Sy.
११. आयुधम् Sy.
१२. परिहरतु Sy.
१३. तासु P. The passage बुभुक्षा . . . तासाम् refers to हेतिः, so it should immediately follow हेतिः ।
१४. ईश्वरो माभूत् Sy.
१५. VM. ignores मा । वः । स्तेनः and अघशंसः ॥ वो युष्मान् । स्तेनस्तस्करः ।</p> | <p>अघशंसः व्याघ्रादिः शत्रुर्मगत Sy.
१६. ०पवृच्य० D.
सम्पृच्यताम् Sy.
१७. ०पवृचं० D. आप्यायनम् Sy.
१८. गोषु ह्याप्यायितासु सतीषु तत्सम्बन्धिकीरादि-
हविर्हरिणेन्द्र आप्यायितो भवतीत्यर्थः Sy.
१९. ०पवृच्य० D.
२०. गवां गर्भमादधानस्य वृषभस्य Sy.
२१. ०वो वृष० D.
२२. रेतः is suggested for ते ।
२३. ०पवृच्य० D. उपेति पुनर्वचनं पादभेदानां
पूरणार्थमिति Sy.
२४. त्वदीये Sy.
२५. वीर्ये निमित्ते Sy.
२६. ०व P.
Ms. D. puts the figure ॥२८॥ here to indicate the end of the twenty-eighth hymn. No such number is given in P.</p> |
|--|---|

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

‘इन्द्रं’ वो नरः सुख्यायं व्याचिख्यासति माधवः ।

मत्वर्थीयेषु वक्तव्यं पूरणेषु प्रदर्शयन् ॥१॥

मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयो न तु लोके प्रदृश्यते ।

प्रयुज्यते स वेदे तु पादं पूरयितुं पुनः ॥२॥

‘वाजेभिर्वाजिनीवती’ ‘रक्षोहत्याय वज्रिवः’ ।

‘मा यातुर्यातुमावताम्’ इति पादा निदर्शनम् ॥३॥

मत्वर्थीयो बहुव्रीहेर्नेष्यते शाब्दिकैरिह ।

‘अर्यमा सुदानवः’ इति दृष्टो वेदेषु तादृशः ॥४॥

‘दस्त्रा दंसिंष्ठ’ इति पदे तथा ‘रथ्या रथीतमा’ ।

दस्त्रा रथ्येति तत्राहुः पूरणे नेति माधवः ॥५॥

स्तुतिर्विरम्याभिधानादर्थभेदेऽपि गम्यते ।

दर्शनीयाविमौ देवावित्युक्त्वा भाषते पुनः ॥६॥

न दर्शनीयावपि तु दर्शनीयतमाविति ।

तथा न रथ्यावपि तु रथनेतृतमाविति ॥७॥

१. Supplied by the Editor.

२. RV.VI.29.1.

३. Omitted by D.

४. Omitted by P.

५. RV.I.3.10.

६. RV.VI.45.18.

७. ०यंतुमा० P. RV.VIII.60.20.

८. RV.I.141.9.

९. RV.I.182.2.

१०. रथित० P. RV.I.182.2.

११. P. reads रथ्या रथेति for दस्त्रा रथ्येति ।

१२. ०त्राह R.

१३. भाषिते P., D.

दूरप्रयुक्तोपसर्गस्मरणार्थं पुनः क्वचित् ।

उपसर्गाः प्रयुज्यन्ते न ते केवलपूरणाः ॥८॥

‘आ वामश्वांसः शुचयः’ ‘आ भारंती भारंतीभिः’ ।

पादे चतुर्थ आकारः प्रयुक्त उभयोरपि ॥९॥

‘अभि त्वा गोतमा गिरा’ बहवः सन्ति तादृशाः ।

प्रागाख्यातात् प्रयुज्यन्ते ततः प्रागपि केचन ॥१०॥

‘त्वं नो अग्ने तव देव’ ‘महंतो माहंतस्य नः’ ।

एवंविधेषु मन्त्रेषु पूरणत्वं न विद्यते ॥११॥ इति ॥

VI.29.

इन्द्रं वो नरः सुख्याय सेपुर्महो यन्तः सुमतये चकानाः ।

महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महामु रएवमवसे यजध्वम् ॥ १ ॥

इन्द्रं वः ॥ भरद्वाजः ॥ इन्द्रम् । युष्माकम् ॥ ऋत्विजः ॥ सुख्याय । स्पृशेयुः ॥ महान्तम् । गच्छन्तः ॥
इन्द्रस्य सुमतये । कामयमानाः । महतः ॥ हि । दाता । वज्रहस्तः । भवति । महान्तम् । एव । रमणीयम् ।
रक्षणाय । यजध्वम् ॥

१. Omitted by P.

२. RV.I.181.2.

३. RV.III.4.8.

४. ०राः D. RV.I.78.1.

५. ०तान् D.

६. RV.I.31.12.

७. RV.VIII.20.23.

८. अथ सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके षष्ठ्य सूक्तानि व्याकृतानि । ‘इन्द्रं वः’ इति षष्ठ्यं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यायं त्रैष्टुभमन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘इन्द्रं षट्’ (KSA.31.29.p.22.) इति । गतो विनियोगः Sy. ६. हे यजमानाः ! Sy.

१०. युष्माकं सम्बन्धिनः Sy.

११. नेतार ऋत्विजः Sy. १२. सखिभावार्थम् Sy.

१३. ०शे P. परिचरन्ति स्पृशन्ति वा Sy.

१४. महान्ति स्तोत्राणि Sy.

१५. उपयन्तः प्राप्नुवन्तः । कुर्वन्त इत्यर्थः Sy.

१६. सुतमयेत P., D. सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका तदीया बुद्धिः । ताम् । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः सम्प्रदानसंज्ञा Sy.

१७. ०मयं D. यदा महो महत्कर्म यन्तोऽनुतिष्ठन्तः सुमतये सुमति शोभनां स्तुति चकानाः शब्दयन्तः । चकाना इति कामयतेऽद्यान्वसं रूपम् । यदा ‘कं गं शब्दे’ इत्यस्माल्लिटः कानचि रूपम् Sy.

१८. महतो धनस्य Sy.

१९. यस्मात् Sy. २०. ता P.

२१. वज्रपाणिरिन्द्रः Sy.

२२. तस्मात् हविर्भिः पूजयत Sy.

आ यस्मिन्हस्ते नर्या मिमिचुरा रथे हिरण्यये रथेष्ठाः ।

आ रुश्मयो गर्भस्त्योः स्थुरयोराध्वन्त्रासो वृषणो युज्जानाः ॥ २ ॥

आ यस्मिन् । अपि । यस्मिन्निन्द्रे । हस्ते । नृहिता अर्थाः । तिष्ठन्ति । अपि च ये । हिरण्यमयं । रथे तिष्ठति । अपि च यस्य । स्थूलयोः । बाह्वोः । अश्वग्रहा भवन्ति । अपि च । अश्वनि । अश्वः । पुमांसः । युज्जाना भवन्ति ।

श्रिये ते पादा इव आ मिमिचुर्धृष्णुर्वज्री शर्वसा दक्षिणावान् ।

वसानो अत्कं सुरभिं दृष्टे कं स्वर्णं नृतविपिरो बभूथ ॥ ३ ॥

श्रिये ते । श्रयणाय मनुष्याणाम् । तव । पादानि तेजांसि । मनुष्याणां परिचर्याम् । कुर्वन्ति प्रकाशं कुर्वन्ति गमनाय । धर्षिता । बलेन । वज्री । दानवान् । आच्छादयन् । रूपम् । शोभनगन्धम् । दर्शनाय त्वाम् । आदित्यः । इव । गमनशीलः । भवसि । नेतः ।

१. VM. explains आ as अपि and अपि च ।

२. इन्द्रे कुत्र ? इति चेत्—तदीये बाह्वी । यद्वा एतत्समानाधिकरणमिन्द्रस्य विशेषणम् । हस्ते हन्तयस्मिन्नन्त्र इत्यर्थः । यद्वा ईदृशे यस्मिन्नन्त्रे वर्तमानाः रायः आसिञ्चन्ति आपूरयन्ति स्तोतुन् Sy. हस्तो हन्तेः । प्राशूहंनने N. 1.7.

३. नृभ्यो हिता रायः Sy.

४. आसिञ्चन्ते आपूरयन्ते । मिमिक्षुः—अत्ययेन कर्मणि कर्तुं प्रत्ययः Sy.

५. इन्द्रः Sy.

६. सुवर्णमये Sy.

७. ०न्ति D. VM. explains रथे and रथेस्थाः together as रथे तिष्ठन्ति ॥ रथे स्थाता तत्त्वभावः सन् रथे आतिष्ठति । यद्वा रथेष्ठा रथेऽवस्थिता रायो धनानि हिरण्यमये रथे तिष्ठन् आसिञ्चन्ति अभिवर्धन्ति Sy.

८. विस्तृतयोः Sy.

९. गर्भस्तिरिति बाहुनाम् Ngh. 2.4.

१०. अभीशव आयम्यन्ते Sy.

११. अश्वनि मार्गे आ मिमिक्षुः आसिञ्चन्ति आपूरयन्ति । आगच्छन्तीत्यर्थः । तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः Sy. १२. सेक्तारो युवानः Sy.

१३. युज्जुज्जाना P. जुज्जुज्जाना D. रथे युज्यमानाः Sy. १४. ०य D.

१५. हे इन्द्र ! Sy.

१६. ऐश्वर्यार्थम् Sy.

१७. त्वदीययोः Sy.

१८. पदा० D. पादयोः Sy.

१९. परिचरणम् Sy.

२०. आसिञ्चन्ति, समर्पयन्ति । भरद्वाजः समर्पयति । अत्ययेन बहुवचनम् । यद्वा ते तव पादौ श्रिये श्रियितुं सेवितुम् आ मिमिक्षुः आसिञ्चन्ति अनुतिष्ठन्ति Sy.

२१. शत्रूणां धर्वकः Sy.

२२. यस्त्वं शर्वसा बलेन Sy.

२३. वज्रवान् Sy.

२४. दक्षिणा स्तोतृभ्यो दातव्यं धनं तद्वा न् Sy.

२५. सततगमनशीलमात्मीयं रूपम् Sy.

२६. प्रशस्तम् Sy.

२७. सर्वेषां दर्शनार्थम् Sy.

२८. सूर्यः Sy.

२९. गन्तव्यणीयो वा Sy.

३०. हे नेतः ! इन्द्र ! स त्वम् Sy.

३१. VM. ignores कम् ॥ कमिति पूरकः Sy.

स सोम आभिमुख्येन नमः सुतो भूयस्मिन्पुक्तिः पच्यते सन्ति धानाः ।

इन्द्रं नरः स्तुवन्तो ब्रह्मकारा उक्था शंसन्तो देववाततमाः ॥ ४ ॥

स सोमः । सः । सोमः । आभिमुख्येनेन्द्रस्य मिश्रयिता । सुतः । अभवत् । यस्मिन् । पुरोडाशः ।

पच्यते सवनीयः । सन्ति च । धानाः इन्द्रम् । नरः । स्तुवन्तः । स्तोत्रस्य कर्तारः । उक्थानि च । शंसन्तः ।

देवैरतिशयेनाभिगम्यन्ते स्तोत्रशस्त्रशुभ्रपुभिः ।

न ते अन्तः शर्वसो धार्यस्य वि तु बांधवे रोदसी महित्वा ।

आ ता सूरिः पृणति तृत्तुजानो यूथेवाप्सु समीजमान उन्ती ॥ ५ ॥

न ते अन्तः । न । तव । अस्य । बलस्य । अन्तः । केनचित् क्रियते । महत्त्वेन तच्छिवः । धावा-

पृथिवी । विवाधते । शीघ्रम् । आप्रयच्छन्ति । तानि धनानि । त्वरमाणः । गोयूथानिव गोवृषः । अप्सु ।

सङ्गच्छमानः । रक्षणार्थम् ।

१. ०म D.

२. यः सोमो वक्ष्यते स सोमः Sy.

३. आभिमुख्येन मिश्रतमः भूत् । इन्द्रेणात्यर्थं सङ्गच्छते Sy.

४. अभिपूतः सन् Sy.

५. ०तो भवन् P., D.

६. सोमेऽभिपूते सति Sy.

७. पुरोपाशः P. ०शं D. पक्तव्यः पुरोडाशादिः Sy.

८. हविरर्थं संस्कृता भवन्ति Sy.

९. घ P. घनाः D. भूष्टयवाः Sy.

१०. नेतारः Sy.

११. स्तोत्रैः स्तुवन्तः Sy.

१२. कर्तारि नि P. ब्रह्मणोऽग्नस्य हवितर्क्षणस्य कर्तारि ऋत्विजः Sy.

१३. उक्थानि शस्त्राणि Sy.

१४. Omitted by P.

१५. शंसन्तः P. उच्चारयन्तः Sy.

१६. देवानतिशयेनोपगता भवन्ति स सोम इन्द्रेण सम्मिश्रितोऽभूदित्यन्वयः Sy.

१७. ग P.

१८. हे इन्द्र ! Sy.

१९. उक्तगुणस्य Sy.

२०. अवसानम् Sy.

२१. के D.

२२. अत्र केवलोजपि दधातिरवपूर्वार्थो द्रष्टव्यः ।
(न) अवापायि । अस्माभिः (न) अज्ञायो-
त्यर्थः Sy.

२३. ०त्वे० is suggested for ०त्वे० ।

२४. यद्वलम् Sy.

२५. धावापृथिव्यौ Sy.

२६. यस्माद्वलाद् धावापृथिव्यौ विभीत इत्यर्थः Sy.

२७. क्षिप्रम् Sy.

२८. आपूरयति Sy.

२९. तद्वलम् Sy.

३०. घनि P.

३१. त्वरितः सन् Sy.

३२. तत्र दृष्टान्तः । यथा गोप(लोऽपः) पात्यवमृद्धि-
स्तपयति तद्वत् Sy.

३३. उदकेषु Sy.

३४. ऊत्या तर्पणेन हविषा Sy.

३५. सम्यग्यजन् Sy.

३६. VM. ignores. सूरिः ॥ सूरिः स्तोता
Sy.

एवेदिन्द्रः सुहवं ऋष्यो अस्तृती अनृती हिरिशिप्रः सत्वा ।

एवा हि जातो असमात्योजाः पुरु च वृत्रा हनति नि दस्युन् ॥ ६ ॥

एवेत् । एवम् । एव । इन्द्रः । स्वाह्वानः । दर्शनीयः । भवतु । रक्षणायास्माकम् । अरक्षणाय च शत्रूणाम् । हरणशीलहन्तुः । सदनशीलः । एवम् । हि । जात इन्द्रः । असमात्योजाः समातिवली यो भवतः स समात्योजा अतादृश आसीत् । पुरुणि । च । वृत्राणि । हन्ति । नि च हन्ति । असुरानिति ।

VI.30.

भूय इद्वावृधे वीर्यायै एको अजुयौ दयते वसूनि ।

प्र रिरिचे दिव इन्द्रः पृथिव्या अर्धमिदस्य प्रति रोदसी उमे ॥ १ ॥

भूयः । भूयः । एव । वर्धते । वीर्यकरणाय । स्वयमेव । जरयितुमशक्यः । प्रयच्छति । धनानि । सोऽयमिन्द्रः । पृथिव्याः । दिवश्च । अतिरिक्त आसीत् । अर्धम् । एव । प्रति । अस्वेन्द्रस्य । द्यावापृथिवी भवतः ।

१. उक्तेन प्रकारेण Sy.

२. इदिति पूरणः Sy.

३. ०न्द्र P., D.

४. मुखेनाह्वातव्यः Sy.

५. महान् Sy.

६. आगमनेन Sy.

७. २० P., D. अनागमनेन वा Sy.

८. शिप्रे हनू नास्तिके वा । हरितवर्णं शिप्रे यस्य तादृश इन्द्रः Sy.

९. गमयिता भवति धनानाम् । स्वयमागतोऽनागतोऽपि स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः Sy.

१०. प्रादुर्भूतोऽयमिन्द्रः Sy.

११. ०न्द्रे समान्त्योजाः P. ०न्द्रे स० D.

असमात्यसमानमनुपममुत्कृष्टतरमोजो बलं यस्य तादृशः सन् Sy.

१२. य य P. य D.

१३. बहूनि Sy.

१४. आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि Sy.

१५. हिनस्तु Sy.

१६. न P., D. निहन्तु Sy.

१७. उपक्षपयितुं शत्रूंश्च Sy.

१८. 'भूय इत्' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाज-स्थायं ऋष्टुभर्मन्त्रम् । 'भूयः पञ्च' (KSA. 31.30.p.22.) इत्यनुक्रान्तम् । अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितञ्च—'उदिन्वस्य रिच्यते भूय इत्' (ĀSS. 5.16.) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'भूय इद्वावृधे वीर्यायै नृणाम् त्वा' (ĀA.5.1.6.) इति Sy.

१९. अयमिन्द्रः Sy. २०. बहुतरम् Sy.

२१. प्रवृद्धोऽभूत् Sy.

२२. वीरकर्मणि वृत्रवधादीनि कर्तुम् Sy.

२३. मुख्यः Sy.

२४. जायि० P., D.

२५. स्तोतृभ्यो ददाति Sy.

२६. भूमेश्च Sy.

२७. द्युलोकात् Sy.

२८. अतिरिच्यते Sy.

२९. वृति P., D.

३०. अस्वेन्द्रस्वार्थो भागो द्यावापृथिव्योः प्रतिनिधि-भवंतीत्यर्थः Sy.

३१. VM. ignores उमे ।

अथा मन्ये बृहदसुर्यमस्य यानि दाधार नकिरा मिनाति ।

दिवेदिवे सूर्यो दर्शतो भुवि सन्नान्युर्विया सुक्रतुर्धात् ॥ २ ॥

अथ । अतः^१ । जानामि^२ । बृहत्^३ । इन्द्रस्य^४ । बलमिति^५ । यान्यसौ^६ । धारयति^७ । न तानि कश्चित्^८ ।
हिनस्ति व्रतानि । तत्रैतदेकं व्रतम्^९ । अन्वहम्^{१०} । दर्शनीयः^{११} । सूर्यः^{१२} । भवति^{१३} । तथा सुक्रमेन्द्रः^{१४} । सन्नानि^{१५} । उर्वि^{१६}
पृथिव्यादीनि । विचारयतीति^{१७} ।

अथा चित् न चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरंदो गातुमिन्द्र ।

नि पर्वता अन्नसदो न सैदुस्वया दृळ्हानि सुक्रतो रजंसि ॥ ३ ॥

अथा चित्^{१८} । अन्न^{१९} । पुरा^{२०} । च^{२१} । तत्रैव^{२२} । वेगः^{२३} । नदीनाम्^{२४} । यदा^{२५} । आभ्यः^{२६} । मार्गम्^{२७} । वज्रेणारदः^{२८} ।

१. अयुना Sy.
२. स्तोमि । मन्यतिः स्तुतिकर्मा Sy.
३. महत् Sy.
४. असुरहननकुशलं बलम् Sy.
५. स चैन्द्रो यानि कर्माणि Sy.
६. कानि पुनस्तानि ? आवरकस्यासुरस्य वधेन
सूर्यं प्रकाशितवानित्येकं कर्म Sy.
७. प्रतिदिनम् Sy.
८. वज्रेणावृतः सूर्यः Sy.
९. ०न्द्र P. ०कस्मेन्द्र० D. शोभनकर्मा स इन्द्रः
Sy.
१०. सत्मानि P., D.
भुवनानि Sy.
११. उत्तुणि P.
विस्तीर्णानि Sy.
१२. व्यधात् । अकार्षात् । इदमपरं कर्म । एत-
दादीनि बहूनि कर्माणि कृतवानित्यर्थः Sy.
१३. भरद्वाजस्येदमार्थम् Dur.
भरद्वाजस्य SKN.
१४. हे इन्द्र ! अथापि Sy. अथा, इति साहित्यिकं

दीर्घत्वम् SKN.

१५. नू पुरा Sy.
१६. अपि Sy., Dur.
१७. तदेव SKN.
१८. कर्म वर्तते Sy. कर्म प्रवर्तते Dur.
कर्म SKN.
१९. नदीनां सम्बन्धि Sy., Dur.
२०. यद् आभ्यः व्यत्ययेनेते चतुर्थीद्वितीयाथयोद्विती-
याचतुर्थी । यस्मै इमाः SKN.
२१. नदीभ्यः Sy., Dur. यदर्थमेता नदीरित्यर्थः
SKN.
२२. अत्रापि चतुर्थ्यर्थ एव द्वितीया । यस्मा इत्यनेन
सामानाधिकरण्यम् । यस्मै गातवे सर्वत्र प्राणि-
नामुपकारार्थमुदकपर्णानामासां गमनायेत्यर्थः
SKN.*
२३. प्रवहणार्थं व्यतिष्ठ इति यत् कर्म तत्सर्वदानुप-
शीणं सङ्गतं इत्यर्थः Sy. प्रवहणार्थं व्यतिष्ठ
इति यत् कर्म तत्सर्वमनुपशीणं वर्तत इत्यर्थः
Dur. 'रद विलेखने' । सातवान् वृष्ट्युदक-
द्वारेणाखनस्त्वम् SKN.

इन्द्र ! तथा शिलोन्म्याश्च । आत्मनेव स्वस्थाने सीदन्तः । निषीदन्ति । त्वया । दृडा भवन्ति । सुकर्मन् !
लोकाः ।

सत्यमिच्छ त्वाँ अन्यो अस्तीन्द्र देवो न मर्त्यो ज्यायान् ।

अहन्निहि परिशयान्मर्षोऽवासृजो अपो अच्छा समुद्रम् ॥ ४ ॥

सत्यमित् । सत्यम् । इत् । तत् । न । त्वत्सदृशः । इन्द्र ! अन्यः कश्चित् । अस्ति । देवः । मर्त्यो

१. अपि च त्वदाज्ञया गिरयः Sy.

अपि च त्वदाज्ञया पर्वता गिरयः Dur.
मेघाः SKN.

२. अद्यादनीयमन्नम् । तदर्थं सीदन्तः पुरुषा इव ।
यथा ते भोजनार्थं नैश्चल्येनासते तथेत्यर्थः Sy.
अद्यमदनीयमन्नं तदर्थं सीदन्तः पुरुषा इव ।
यथा ते भोजनार्थं नैश्चल्येनासत इत्यर्थः Dur.
अद्यानामर्थाय निषण्णा औदरिका आत्मम्भर-
योऽप्यसदस्त इव SKN.

३. निषण्णाः । उत्पतनं परित्यज्य क्वचिदेव स्थाने
नैश्चल्येनोपविष्टा बभूवुः Sy. निषण्णाः ।
उत्पन्ने ? (उत्पतनं) परित्यज्य क्वचिदेव स्थाने
नैश्चल्येनोपविष्टा बभूवुः Dur. निशब्दः
सेदुरित्यनेन सम्बन्धयितव्यः । . . . त्वया हन्य-
माना निषीदन्ति । यथा भोजनप्रधाना देव-
विश्वकर्मवर्जिता अनन्याः पुरुषा नरकाग्निरकं
पतन्तोऽथो गच्छन्ति, तद्वत् त्वया हन्यमाना
मेघा इत्यर्थः SKN.

४. दृढितानि स्थिरीकृता आसन् Sy. अतः कार-
णात् . . . दृढानि दृढीकृतानीत्यर्थः Dur.
सुस्थितानि SKN.

५. अतः कारणात् हे शोभनकर्मन्निन्द्र ! Sy.
शोभनकर्मन् ! Dur. हे सुकर्मन् ! सुप्रज्ञ !
वा SKN.

६. सर्वे लोकाः Sy., Dur.

लोकाः, त्रयो लोका अपि त्वामाश्रिता इत्यर्थः
SKN.

७. VM. ignores न and explains
चित् once only.

अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनां वर्तते । कतमत् ?

यदुद्दिश्य बहूनां कर्म, कथं नाम ? अस्य
लोकस्योपकारायान्नमेता वहेयुरिति । गातुं
गमनमार्गमाभ्यो नदीभ्योऽर्वाय त्वमरवः, अस्म-
नस्त्वम् । किम् ? गमनम्, गच्छत्यनेनेति
गमनम् । हे इन्द्र ! तदेव कर्म, अद्यापि वर्तते
तासां नदीनां यथा व्यादिष्टमेव त्वया । ताभि-
रद्यापि तदनुष्ठीयत इत्यभिप्रायः । . . . एवं
तावदर्थं त्वयैव नद्यधीनेनोपकारेणानुगृह्यते
लोकः । . . . य एते पर्वताः पर्ववन्तो मेघा अद्या-
सदो निष्पादयितव्यमन्नमस्माभिरित्येतमर्थमुद्दि-
श्य, अन्तरिक्षलोके सीदन्ति, अथ तिष्ठन्ते गच्छ-
न्ति वा तेऽपि युष्मद्वीर्योपमृदिता एवोदकभूता
नीर्वभूम्यामन्ननिष्पत्त्यर्थं सेदुः सीदन्तीत्यर्थः ।
तदेवं कृत्वा किं बहूना, सर्वथाप्युदकप्रदानद्वारेण
त्वयैवैतानि हे सुकर्मन् ! दृढीकृतानि दृढीकृतानि
रजांसि लोका इत्यर्थः । त्वं चेदेयामेवमन्नमुदकं
च न व्यधास्यः सर्व एवेते लोका नाभविष्यन्ति-
त्यभिप्रायः । इहाद्यैतस्य सन्निधौ वर्तमानो
नूचिदित्येष पुराणाभिधायी, इत्युपपद्यते Dur.
नू चिदिति निपातः । पुराणनवयोः नू चेति च ।
'अद्या चित् चित्तदपो नदीनाम्' । अद्य च
पुरा तदेव कर्म नदीनाम् । N.4.17., SKN.
II.243.

c. ०मिव P., D.

६. हे इन्द्र ! Sy.

१०. सम् P.

११. एव । नानृतम् Sy.

१२. वक्ष्यमाणम् Sy.

१३. अन्यो देवः Sy.

१४. त्वत्सदृशोऽप्यो मनुष्योऽपि नैव विद्यते Sy.

वा । न च । ज्यायानिति । हृतवानसि^१ । अहिम्^२ । उदकम्^३ । परिवृत्त्य शयानम्^४ । हत्वा च समुद्रम्^५ । प्रति^६ ।
अवासृजः^७ । अपः^८ ।

त्वमपो वि दुरो विषूचीरिन्द्रं दृढमरुजः पर्वतस्य ।

राजाभवो जगतश्चर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन्ध्यामुपासम् ॥ ५ ॥

त्वमपः । त्वम् । उदकानि । मेघस्य^{११} । द्वाराणि^{१२} । व्यरुजः^{१३} । विष्वगञ्चनानि^{१४} । इन्द्र ! दृढमपो
निर्गमनद्वारं च । राजा । अभवः । जगतः । मनुष्याणाम् । सूर्यम् । दिवम् । उपसं च । सह । जनयन्^{१५} ।

VI.31.

अभरेको रयिपते रयीणामा हस्तयोरधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

वि तोके अप्सु तनये च सरेऽवोचन्त चर्षणयो विवाचः ॥ १ ॥

अभूः^{१६} ॥ सुहोयो भरद्वाजः^{१७} ॥ त्वमेवैकः^{१८} । धनानामीश्वरः^{१९} । अभवः^{२०} । तथा तव हस्तयोः^{२१} समीपे ।

१. न सत्वस्ति । इति यद् गीयते तत् सत्यमेव Sy.
२. ज्यायानिति P. जानिति D. अधिकोऽपि देवो मनुष्यो वा Sy.
३. अवधौः Sy. ४. मेघम् Sy.
५. अन्तरिक्षं जलधिं वा Sy.
६. आभिमुख्येन Sy.
७. अवाङ्मुखतया विसृष्टवानसीत्यर्थः Sy.
८. उदकानि Sy.
९. अपः Sy. १०. पर्वततो मेघस्य Sy.
११. वृत्रेणावृताः Sy.
१२. व्यरु D. अभाङ्क्षीः Sy.
१३. विविधमञ्चन्त्यो यथा सर्वतः प्रसृता भवन्ति तथा व्यसृजः Sy.
१४. बन्धकप्रदेशम् Sy.
१५. अधिपतिः Sy. १६. भवसि Sy.
१७. अपि च जगतः सम्बन्धिनीनाम् Sy.
१८. प्रजानाम् Sy.
१९. सुलोकम् Sy.
२०. तमसा प्रावृत्तमेतत्प्रितयम् Sy.
२१. युगपदेव Sy.
२२. यत् P.D. प्रादुर्भावयन् प्रकाशयन्नित्यर्थः Sy.
२३. 'अभूरेकः' इति पञ्चवर्ममष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्य

- सुहोत्रस्यायम् । उपात्त्या शक्वरी शिष्टादच-
तस्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुकम्पते च—
'अभूरेकः सुहोत्रस्तु चतुर्थो शक्वरी' (KSA.
31.31.p.22.) इति । महाव्रतस्य निष्केवल्य
इवमावीन्यष्ट सूक्तानि शंसनीयानि । तथा
पञ्चमारण्यकम्—'अभूरेको रयिपते रयीणामि-
त्यष्टौ सूक्तानि' (AA. 5.2.2.) इति ।
पृष्ठपस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्य इव सूक्तं निवि-
द्धानम् । सूत्रितञ्च—'एन्द्र याह्य नः प्र या
न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्' (ĀSS 8.1.)
इति । विश्वजिति माध्यन्दिनेऽन्धावाकशस्त्रे
सामसूक्ताख्यमेतच्छंसनीयम् । सूत्रितञ्च—
'अभूरेको रयिपते रयीणामिति सामसूक्तानि'
(ĀSS. 8.7.) इति Sy.
२४. प्रधानभूतस्त्वम् Sy.
२५. स्वामी Sy.
२६. भवसि । यद्वा रयीणां रयिपते । इति
सम्बन्धः । एको रयिशब्दोऽनुवाद्यो यथा 'गर्वा-
मसि गोपतिरेक इन्द्रः' (RV. VII.98.6.)
इति । तदानीमेको मुख्यस्त्वं भवसीति योज-
नीयम् Sy.
२७. त्वम्, आत्मीययोर्बाह्वोः Sy.

प्रजाः । करोषि । धनकामाः । त्वां तनयादिनिमित्तम् । विविधम् । आह्वयन्ते । सूरः सूर्यः ।

त्वद्भिरेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्छ्यावयन्ते रजांसि ।

द्यावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृढं भयते अज्मन्ना ते ॥ २ ॥

त्वद् भिया । त्वत्तः । भयेन । अच्युतानि । अपि । पार्थिवानि । रजांसि लोकाः । स्वस्थानात्
च्यवन्ते । द्यावापृथिवी । शिलोच्चयाः । वनानि । विश्वं च । दृढम् । तव । गमने । विभेति ।

त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिन्द्राशुषं युध्य कुर्यं गविष्टौ ।

दशं प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविबे रपांसि ॥ ३ ॥

त्वं कुत्सेन । त्वम् । कुत्सेन सह । अभ्ययोधीः । शोषयितुमशक्यम् । शुष्णमसुरम् । इन्द्र !
कुर्यं चासुरम् । गवामन्वेषणे । दशं चासुरान् तत्सहायान् । प्रातःकाले । सूर्यस्य । चक्रम ।

१. आधत्से । सर्वं जगत्तवाज्ञायां वर्तत इत्यर्थः Sy.

२. VM. seems to explain चर्वणयः as धनकामाः ॥ चर्वणयो मनुष्याः Sy.

३. आदि refers to तोके and अप्सु ॥ तोके पृथे । अप्सुदकेषु तनये पौत्रेषु चैतेषु निमित्त-
भूतेषु सत्सु Sy.

४. आह्वयन्ते seems to be the explana-
tion of अबोचन्त ॥ बुवन्ति Sy.

५. VM. seems to take सूरं as सूरः ।
Sy. construes सूरं with तनये and
explains it as शत्रूणां प्रेरके ।

६. VM. ignores रयिपते । इन्द्र । च and
विवाचः ॥ हे रयिपते ! हे इन्द्र ! विवाचः
विशिष्टाः स्तुतिः Sy.

७. भीत्वा P.

८. व्यावयितुमशक्यानि Sy.

९. 'पृथिव्यन्तरिक्षनाम' (Ngh. 1.3.) तत्र
भवानि Sy.

१०. ंका D. उदकानि Sy. रजो रजतेः । ज्योती
रज उच्यते । उदकं रज उच्यते । लोका
रजांस्युच्यन्ते । असृगहनी रजसो उच्येते
N.4.19.

११. मेघाः प्रच्यावयन्ति । वर्षन्तीत्यर्थः Sy.

१२. द्यावापृथिव्यौ Sy.

१३. गिरयः Sy.

१४. वृक्षाश्च भयं प्राप्नुवन्ति Sy.

१५. वडवं P. वडवः D. किम्बहुना ? सर्वम्
Sy.

१६. स्थिरं प्राणिजातम् Sy.

१७. आगमने सति Sy.

१८. वि० P.

१९. VM. ignores इन्द्र । विश्वा and आ ॥
हे इन्द्र ! विश्वानि व्यापकानि Sy.

२०. अभ्ययुध्यः । कुत्सेस्य साहाय्यार्थं तेनासुरेण
सह युद्धं कृतवानसीत्यर्थः Sy.

२१. अशुषं शोषयितुमशक्यं प्रबलम् Sy.

२२. शुष्णामु० P. शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतत्संज्ञम-
सुरम् Sy.

२३. एतत्संज्ञमसुरम् Sy.

२४. गवो बाणा इष्यन्ति गच्छन्तीति गविष्टिः
सङ्ग्रामः । तस्मिन् Sy.

२५. P. adds भवो before दश ॥ अवशः
हितितवानस्ति । 'वंश दशने' इत्येतस्माच्छ्रान्दसे
लोटि रूपम् Sy.

२६. प्रपतने युद्धे Sy.

२७. रथावयवभूतम् Sy.

अमुष्णाः । तेन चक्रेण तान् दश । अग्निवेः, अपागमयः । रपःशब्दोऽमुरवचनः ।

त्वं शतान्यव शम्बरस्य पुरो जघन्थाप्रतीनि दस्योः ।

अशिबो यत्र शच्या शचीवो दिवोदासाय सुन्वते सुतक्रे भरद्वाजाय गृण्ते वसूनि ॥ ४ ॥

त्वं शतानि । त्वम् । शम्बरस्य । शतानि । पुरः । हतवानसि । शत्रुभिरप्रतिगतानि । उपक्ष-
पयितुः । प्रायच्छः । यत्र । प्रजावन् ! प्रजया । दिवोदासाय । सुन्वते । हे सुतक्रे ! सुतमिन्द्रः फलदानेन
क्रीणाति । भरद्वाजकुलजाय । स्तुवते । धनानि । तदानीमवजघन्थेति ।

स सत्यसत्त्वन्महते रणाय रथमा विष्ट तुविन्मृग् भीमम् ।

याहि प्रपथिन्नवसोप मद्रिक्प्र च श्रुत श्रावय चर्षणिभ्यः ॥ ५ ॥

स सत्यसत्त्वन् । सः । सत्यबल ! महते । सङ्ग्रामाय । रथम् । आतिष्ठ । बहुबल ! भीमम् ।

१. अमुष्णाः । तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ एकचक्रो-
ऽभूत् । तथा चाम्नातम् । 'सप्त यूञ्जन्ति
रथमेकचक्रम्' (RV.I.164.2.) इति ।
एतशाख्यस्य ऋषेः सूर्येण सह युद्धे तत्साहा-
य्यार्थमागत इन्द्रः सूर्यस्य चक्रमपहृतवानित्या-
ख्यातम् । 'सुरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओजसा'
(RV.I.130.9.) इति निगमान्तरम् Sy.

२. दशं P. तान् दश refers to असुरान् ।
It seems to be the explanation
of रपांसि ॥ पापकारीणि रक्षःप्रभृतीनि
Sy.

३. अग्निवेः P. अस्माल्लोकावगमयः । अग्नीरि-
त्यर्थः Sy.

४. मया D.

५. रथश० P. पश० D.

६. The passage रपःशब्दोऽमुरवचनः should
immediately follow तान् दश ।

७. VM. ignores अथ ॥ अथि च Sy.

८. हे इन्द्र ! Sy.

९. एतत्संग्रह्य Sy.

१०. शतसङ्ख्यानि Sy.

११. पुरीः Sy.

१२. अवाहन् Sy.

१३. अप्रतीनि—लिङ्गव्यत्ययः । केनाप्यप्रतिगताः
Sy.

१४. ऽयितः P. ऽयितं D. उपक्षपयितुरसुरस्य Sy.

१५. प्रय० P. धनानि प्रादाः Sy.

१६. यस्मिन् काले Sy.

१७. वान् P., D.

हे प्रजावन् ! Sy.

१८. सोमाभिषवन् कुर्वते Sy.

१९. हे सुतक्रे ! अभिषुतेन सोमेन क्रीतेन्द्र ! Sy.

२०. तमि० P.

२१. ऽकुलाय P., D.

२२. धनानि प्रादाः Sy.

२३. ऽधन्वे० D. तस्मिन् काले । शाम्बरीः पुरो-
ऽवजघन्थेत्यन्वयः Sy.

२४. ऽत्वत् P.

२५. Omitted by P. स त्वम् Sy.

२६. हे सत्यसत्त्वन् ! सत्याः सत्वानो भटा यस्य
स तथोक्तः Sy.

२७. सङ्ग्रामाय तदर्थम् Sy.

२८. बलम् D. आत्मीयं रथम् Sy.

२९. हे तुविन्मृग् ! तुवि बहुलं मृग्धं धनं यस्य स
तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र ! Sy.

३०. भयङ्करम् Sy.

उपयाहि^१ ! प्रशस्तमार्गं^२ ! रक्षणार्थम्^३ । मदभिमुखम्^४ । प्रत्यापय^५ चास्मान् । मनुष्येभ्यः^६ । हे विश्वतः^७ !

VI.32.

अपूर्व्या^८ पुरुतमान्यस्मै^९ महे वीराय^{१०} तवसे^{११} तुराय^{१२} ।

विरिञ्चिने^{१३} वज्रिणे^{१४} शतमानि^{१५} वचांस्य^{१६}सा स्थविराय^{१७} तच्चम्^{१८} ॥ १ ॥

अपूर्व्या^८ । नूतनानि^{१९} । बहुतमानि^{२०} । अस्मै^{२१} । महते^{२२} । वीराय^{२३} । वृद्धाय^{२४} । क्षिप्राय^{२५} । स्तुतिमते^{२६} ।

वज्रिणे^{१३} । सुखतमानि^{२७} । वचांसि^{२८} । आस्येन^{२९} । करोमि^{३०} । स्थविराय^{३१} ।

स मातरा^{३२} सूर्येणा^{३३} कवीनामवासयद्रुजदद्रिं^{३४} गृणानः^{३५} ।

स्वाधीभिर्ऋकभिर्वावशान^{३६} उदुस्त्रियाणामसृजन्निदानम्^{३७} ॥ २ ॥

स मातरा^{३२} । सः^{३८} । आवापृथिवी^{३९} । सूर्येण^{४०} । स्तोतृणामर्थाय^{४१} । वासयति^{४२} । भिनत्ति^{४३} च । मेघम्^{४४} ।

स्तूयमानः^{४५} । सुकर्मभिः^{४६} । स्तुतिमद्भिर्महद्भिः^{४७} सह । काम्यमानः^{४८} । गवामसुरापहतानाम्^{४९} । बन्धनम्^{५०} । उदसृज-
दिति^{५१} ।

१. आगच्छ Sy.

२. हे प्रकृष्टमार्गेन्द्र ! Sy.

३. रक्षणेन सह तेन च रथेन Sy.

४. मदभिमुखः Sy.

५. प्रत्यापय P. प्रभावय is suggested for
प्रत्यापय ॥ अस्मान् प्रस्थापय च । सर्वासु
प्रजासु मध्येऽस्मान् प्रस्थातान् कुर्वत्यर्थः Sy.

६. प्रजाभ्यः Sy.

७. 'अपूर्व्या' इति पञ्चच नवमं सूक्तं प्रैष्टुर्भर्मन्द्रम् ।
'अपूर्व्या' (KSA. 31.32.p.22.) इत्यनु-
क्रान्तम् । द्वितीये छान्दोगिकेऽह्नि निष्केवल्य
एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'अपूर्व्या पुरुतमानि
तां सु ते कीर्तिम्' (ĀSS. 8.7.) इति ।
महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽस्य सूक्तस्य विनियोग
उक्तः Sy.

८. अपूर्व्याणि पूर्वैरकृतानि नूतनानि Sy.

९. इन्द्राय Sy.

१०. विविधं शत्रूणां मारयित्रे Sy.

११. तवस्विने बलवते Sy.

१२. विप्राय P. त्वरमाणाय Sy.

१३. विरोधेन स्तुत्याय Sy.

१४. वज्रवते Sy. १५. सुखकृतमानि Sy.

१६. स्तुतिरूपाणि वाक्यानि Sy.

१७. अतर्क्षं करोमि Sy.

१८. प्रवृद्धाय Sy. १९. इन्द्रः Sy.

२०. मातरौ दिवं च पृथिवीं च Sy.

२१. क्रान्तवशितानामङ्गिरसामर्थाय । यद्वा कवी-
नामङ्गिरसामिति तृतीयार्थे यच्छी । अङ्गिरो-
भिर्गृणानः स्तूयमान इति सम्बन्धः Sy.

२२. प्राकाशयत् Sy. २३. भञ्जन् Sy.

२४. गवामदर्शनाय बलेन स्थापितं पर्वतम् Sy.

२५. ०नाः P.

२६. अवि च शोभनध्यानः Sy.

२७. स्तोतृभिरङ्गिरोभिः Sy.

२८. पुनः पुनः काम्यमानः सन् Sy.

२९. बलस्य भृत्यः एणिभिरपहतानां गवाम् Sy.

३०. स्तुति महद्भिर्महद्भिश्च बलैः कामानां
वर्धितः बन्धनम् P. Cf. the commentary
on RV.VI.32.4.

३१. ०जेति P. अमोचयत् Sy.

स वह्निभिर्ऋक्भिर्गोषु शश्वन्मितजुभिः पुरुकृत्वा जिगाय ।

पुरः पुरोहा सखिभिः सखीयन्दृळहा रुरोज कविभिः कविः सन् ॥ ३ ॥

स वह्निभिः । सः । वोढुभिः । मरुद्भिः सह । गोषु । सर्वदा । क्षिप्तजानुभिः । विक्षिप्तपादैः ।
बहूनां कर्मणां कर्ता । गच्छति । पुरः । पुरो हन्ता । सखिभिः । सखिभिरिच्छन् । दृढाः । भञ्जयति ।
कविभिर्मरुद्भिः सह । कविः । सन्निति ।

स नीव्याभिर्जरितारमच्छा महो वाजैर्भिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

पुरुवीराभिर्वृषभ चित्तीनामा गर्विणः सुविताय प्र याहि ॥ ४ ॥

स नीव्याभिः । स त्वम् । पुरुवीराभिः । बन्धनसमर्थाभिर्निपुद्भिः । स्तोतारम् । प्रति । महद्भिः ।
अश्वैः । महद्भिः । च । बलैः । कामानां वर्षितः ! गीर्भिवन्नीय ! अभिप्रयाहि । अभ्युदयाय । मनुष्याणां
मध्ये जरितारमिति ।

स सर्गेण श्वसा तक्तो अत्यैरप इन्द्रो दक्षिणतस्तुरापाट् ।

इत्या सृजाना अनपावृदथ दिवेदिवे विविषुरप्रमृष्यम् ॥ ५ ॥

स सर्गेण । उत्साहेन । बलेन च । सङ्गतः । अश्वैः । स्तोत्रलक्षणं कर्म युद्धं यज्ञं वा । दक्षिणतः ।

१. इन्द्रः Sy.
२. हविषां वोढुभिः Sy.
३. महद्भिः P. स्तोत्रभिः Sy.
४. गोषु निमित्तभूतेषु Sy.
५. सङ्कुचितजानुभिरङ्गिरोभिः सह Sy.
६. अतः D. बहुकर्मकृत् Sy.
७. असुरान् जितवान् Sy.
८. पुनः P. आसुरोः पुरीः Sy.
९. जित्वा च पुराणां हन्ता स इन्द्रः Sy.
१०. समानख्यानैः Sy.
११. सखीभिरिच्छन् P.
सखित्वमात्मन इच्छन् Sy.
१२. स्थिराः Sy.
१३. रुरोज Sy.
१४. कान्तप्रज्ञैरङ्गिरोभिः सह Sy.
१५. स्वयमपि कान्तप्रज्ञः Sy.
१६. भवन् Sy.

१७. पुरुषां बहूनां वीरयित्रीभिर्वहवाभिः Sy.
१८. अभिन्नयु० P. अभिनयु० D. नव्याभिर्नवत-
राभिः Sy.
१९. आभिमुख्येन Sy.
२०. वाजैर्भिः Sy.
२१. हे कामानां वर्षक ! Sy.
२२. हे गिरा स्तुत्या सम्भजनीय ! Sy.
२३. अभिः प्र० P. अभिः प्रिया० D. आगच्छ
Sy.
२४. शोभनाय । सुखप्राप्त्यर्थमित्यर्थः Sy.
२५. प्रजानाम् Sy.
२६. सर्वबोद्युक्तेन Sy.
२७. सङ्गतः सन् Sy.
२८. अश्वो P. सततगामिभिस्तेजोभिर्वा Sy.
२९. ंद P. अप उदकानि । विमुञ्जतीति शेषः
Sy.
३०. दक्षिणायने Sy.

तुणंमभिभविता^१ सेवते^२ । इत्थम्^३ । स्तुतिं^४ सृजन्तः^५ । अनपवरणीयम्^६ । वनम्^७ । दिवेदिवे^८ । प्राप्नुवन्ति^९ । शत्रु-
भिरप्रमृष्यमिति^{१०} ।

VI.33.

य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा मदो वृषन्स्वभिष्टिर्दास्वान् ।

सौवश्यं यो वनवत्स्वश्वो वृत्रा समत्सु सासहदमित्रान् ॥ १ ॥

य^{११} ओजिष्ठः^{१२} ॥ शुनहोत्रो भरद्वाजः^{१३} ॥ यः^{१४} । ओजस्वितमः^{१५} शुष्मः^{१६} । तम्^{१७} । इन्द्र ! अस्मभ्यम्^{१८} । सुष्टु^{१९} ।
देहि^{२०} । माद्यस्व च^{२१} । वर्षितः^{२२} ! सुष्टुवभ्येषणीयः^{२३} । दानवान्^{२४} प्रदाता^{२५} । सौवश्यस्य^{२६} युद्धम्^{२७} । यः^{२८} । भजते^{२९} ।
शोभनाश्वः^{३०} । युद्धेषु^{३१} । उपद्रवान्^{३२} । अमित्राश्च^{३३} । अत्यन्तं^{३४} सहमान !

त्वां हीन्द्रावसे विवाचो हवन्ते चर्षणयः शूरसातो ।

त्वं विप्रेभिर्वि पुण्यैरशायस्वोतु इत्सर्निता वाज्रमवी ॥ २ ॥

त्वां हि^{३५} । त्वाम्^{३६} । हि^{३७} । इन्द्र ! रक्षणाय^{३८} । विविधवाचः^{३९} । हवन्ते^{४०} । चर्षणयः^{४१} । युद्धे^{४२} । त्वं च^{४३} ।

१. तुराणां हिंसकानां सोढाभिभविता Sy.

२. सेवतेत D.

३. अनेन प्रकारेण Sy.

४. सुजानाः सृज्यमानास्ता आपः Sy.

५. अनववर० P. अनवावर० D. अपवर्तनं पुन-
रागमनं यथा न भवति तथा Sy.

६. अर्थं गन्तव्यम् । अर्तस्थान्प्रत्ययान्तस्य रूपमर्थ-
मिति Sy.

७. प्रतिदिनम् Sy.

८. व्याप्नुवन्ति Sy.

९. ०प्रमृष्यं P. ०प्रमिष्य D. अन्यैरसोभ्यं समुद्रम्
Sy.

१०. VM. ignores सः ।

११. 'य ओजिष्ठः' इति पञ्चचं दशमं सूक्तं शुन-
होत्रस्यायं त्रैष्टुभमन्त्रम् । अनुक्रम्यते च—'य
ओजिष्ठः शुनहोत्रस्तु' (KSA. 31. 33.
p. 22.) इति । महाप्रतेऽपि निष्केवत्य उक्तो
विनिर्णयः Sy.

१२. आजि० P.

१३. पुत्रः Sy.

१४. ओजिष्ठतमः P., D. बलवत्तमः Sy.

१५. एवङ्गुणविशिष्टं तं पुत्रम् Sy.

१६. तव मादयिता । स्तुतिभिः स्तोतेत्यर्थः Sy.

१७. ०त P. हे कामानां वर्षितः ! इन्द्र ! त्वम् Sy.

१८. शोभनाभ्येषणः Sy.

१९. हविषां दानं दाः । तद्दानं Sy.

२०. ०वश्यस्य P. शौषध्यस्य D. शोभनाश्वानां
समूहम् Sy.

२१. भोजत P., D. हिस्थात् Sy.

२२. सङ्ग्रामेषु Sy.

२३. वृत्रान् वारयितुं Sy.

२४. शत्रून्च Sy.

२५. ०नः P. अत्यर्थमभिभवेत् । तं दा इत्यन्वयः
Sy.

२६. एव Sy.

२७. रक्षणार्थम् Sy.

२८. विविधाः स्तुतिरूपा वाचो येषां तादृशाः Sy.

२९. आह्वयन्ति Sy.

३०. ०णशायः P., D. मनुष्याः Sy.

३१. शूरैः सम्भजनीये सङ्ग्रामे Sy.

भरद्भिः सह । असुरान् युद्धे । विविधं शाययसि । त्वीतः । एव । भजते । गन्ता योद्धा पुरुषः । सङ्ग्रामम् ।

त्वं ताँ इन्द्रोभयाँ अमित्रान्दासां वृत्राण्यायाँ च शूर ।

वधीर्वनेव सुधितेभिरत्केरा पृत्सु दर्पि नृणां नृतम ॥ ३ ॥

त्वं तान् । त्वम् । तान् । इन्द्र ! उभयान् । अमित्रान् । अवधीः, दासान्, आर्याश्च । तदेवाह—
दासाँ । वृत्राणि । आर्याँ । च । शूर ! वधीः । अरण्यानीव । सुतीक्ष्णैः । आयुर्वैः । आ दर्पि च । नृन् ।
युद्धेषु । नेतृतम !

स त्वं न इन्द्राकंवाभिरुती सखां विश्वायुरविता वृधे भूः ।

स्वर्षाता यद्ध्वयामसि त्वा युध्यन्तो नेमधिता पृत्सु शूर ॥ ४ ॥

स त्वम् । सः । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र ! अकुत्सितैः । रक्षणैः । सखा । सर्वाभिः । रक्षिता ।
वर्षनाय । भव । यदा । सर्वैः सम्भजनीयै । नेमधितौ सङ्ग्रामे । त्वाम् । ह्वयामः । पृतनाम् । युध्यन्तः ।
शूरेति ।

१. विप्रर्मेषाविभिरङ्गिरोभिः सार्धम् Sy.
२. बलस्यानुचरा असुराः पणयः । तान् Sy.
३. विशेषेणाशाययः । हृतवानित्यर्थः Sy.
४. स्वया रक्षितः Sy.
५. सम्भक्ता पुरुषः Sy.
६. अभिगन्ता भवति Sy.
७. अन्नम् Sy.
८. तत् P.
९. उभयविधान् Sy.
१०. शत्रून् Sy.
११. अहिंसीः Sy.
१२. दासान् आर्याश्च refers to उभयान् ।
१३. वाहासा P. के त उभयविधाः ? दासोपक्ष-
पयितुन् कर्मविरोधिनी बलप्रभृतीनामसुरान् 'सुपां
सुलुक्' इति शस आकारः Sy.
१४. वृत्रस्यणि P., D. आवरकाणि विद्वरूपादीनि
च तानुभयविधान् Sy.
१५. आर्याणि कर्मानुष्ठातृत्वेन श्रेष्ठानि Sy.
१६. हे शूर ! त्वम् Sy.
१७. अत्र P. हृतवानित्यर्थः Sy.
१८. निव P. तत्र दृष्टान्तः । वनानीव । यथा

- वृक्षजातानि कठारादिभिश्छिनन्ति तद्वत् Sy.
१९. सुष्ठु निहितः Sy.
२०. आत्मीयैरामुधैः Sy.
२१. ऽर्ध्वर्धरादर्शौ D. अन्यानपि शत्रूनावृणासि
विदारयसि Sy.
२२. नृणां मध्ये Sy.
२३. सङ्ग्रामेषु Sy.
२४. नेतृषुतमः P., D. अतिशयेन नेतः ! हे
इन्द्र ! Sy.
२५. तादृशः Sy.
२६. अकुत्सिताभिः Sy.
२७. ऊतिभी रक्षाभिः Sy.
२८. सर्वतो गन्ता त्वम् Sy.
२९. स्वः सुष्ठुवरणीयं धनं तस्य सम्भजनार्थम् Sy.
३०. नेमशब्दोऽर्थवाची । अर्थाः कतिपयाः पुरुषाः
धीयन्त एष्विति नेमधितयः सङ्ग्रामाः । तादृशेषु
Sy. त्वो नेम इत्यर्थस्य N. ३. २०.
३१. ऽमा D. आह्वयामः । तदानीं त्वमविता सखा
च भवेत्यर्थः Sy.
३२. सङ्ग्रामेषु Sy.
३३. ऽन्तं P., D. युद्धं कुर्वन्तो वयम् Sy.

नूनं न इन्द्रा^१परायं च स्या^२ भवा^३ मृलीक उत नो अभिष्टौ^४ ।

इत्था^५ गृणन्तो^६ मृद्दिनस्य^७ शर्मन्दि^८वि प्याम^९ पाये^{१०} गोषतमाः ॥ ५ ॥

नूनम् । अस्माकम्^१ । इन्द्र ! अस्मा अह्ने^२ । अपरस्मै^३ । च । स्या^४ अद्य च इवैव भव । अपि च ।
मुखयिताः भव । अस्माकम् । अभ्येषणे । इत्थम् । स्तुवन्तः । महत्तस्तव । मुखे^५ । अह्नि^६ । पारे भवे
उत्तमे । स्याम्^७ । अतिशयेन पशूनां सम्भक्तारः ।

VI.34.

सं च त्वे जग्मुर्गिरं इन्द्र पूर्वीर्वि च त्वद्यन्ति विभ्वो मनीषाः ।

पुरा नूनं च स्तुतय^१ ऋषीणां पस्पध्र इन्द्रे अध्यु^२क्यार्काः ॥ १ ॥

सं च । इन्द्र ! त्वयि । बह्वचः । स्तुतयः । सङ्गच्छन्ते सहाभिगच्छन्ति । तथा विविधम् । च ।
त्वयि । गच्छन्त्येकैकशः । महत्यः स्तुतयः । अपि वा त्वत्, स्तोतृणाम्, बह्वचः, सुमतयो विगच्छन्ते । पुरा^३ ।
सम्प्रति । च । स्तुतयः । ऋषीणाम् । इन्द्रे । स्पधन्तेऽहमहमिकयोपतिष्ठन्ति । उक्थैरर्चनीये^४ ।

१. अस्मदीयः Sy.

२. VM. seems to explain नूनम् as
अस्मा अह्ने ॥ अद्य Sy.

३. अपरस्मिन्नन्यस्मिन्नपि काले Sy.

४. भव Sy.

५. अस्य P., D.

६. इव P.

७. अभिगमने सति Sy.

८. इत्थं D. अनेन प्रकारेण Sy.

९. स्तुवन्तो वयम् Sy.

१०. सम्बन्धिनि Sy.

११. शर्मणि मुखे Sy.

१२. द्योतमाने Sy.

१३. दुःखस्य पारके Sy.

१४. स्याम is suggested for स्याम् ॥ वर्तमाना
भवेम Sy.

१५. 'सं च त्वे जग्मुः' इति पञ्चचमेकादशं सूक्तं
शुनहोत्रस्यार्थं ऋष्टुर्भर्मन्त्रम् । 'सं च त्वे'
(KSA. 31.34. p. 22.) इत्यनुकान्तम् ।
तृतीये छान्दोगिकेऽहनीदमादिके द्वे सूक्ते ।
सूत्रितञ्च—'सं च त्वे जग्मुरिति सूक्ते'

(ASS. 8.7.) इति । महावतेऽपि निष्केवल्य
उक्तो विनियोगः Sy.

१६. यथा P.

१७. विधं D.

१८. ०न्त्येकं० is suggested for ०न्त्येकं० ॥
निगच्छन्ति Sy.

१९. विभवो विस्तृताः Sy.

२०. मतयश्च Sy.

२१. अपिगच्छन्तः P. ०न्त D. विविधं निगच्छन्ति
Sy.

२२. शेषः परोक्षकृतः । पूर्वस्मिन् काले Sy.

२३. अद्य च Sy.

२४. स्तोत्राणि Sy.

२५. अतीन्द्रियार्थवर्तिनां भरद्वाजादीनाम् Sy.

२६. अस्पधन्तः । अहमहमिकयेन्द्रस्य स्तवने त्वरिता
बभूवुरित्यर्थः Sy.

२७. ०क्यावति० D.

२८. उक्थैर० P., D. उक्थं शस्त्रम् । तद्रूपाण्यर्का-
ण्यर्चनसाधनानि स्तोत्राणि चास्पधन्त Sy.

२९. VM. ignores च and अधि ॥ अधि
अधिकम् Sy.

पुरुद्वृतो यः पुरुगुर्त ऋम्वाँ एकः पुरुप्रशस्तो अस्ति यज्ञैः ।

रथो न महे शर्वसे युजानोऽस्माभिरिन्द्रो अनुमाद्यो भूत् ॥ २ ॥

पुरुद्वृतः । बहुभिराद्वृतः । यः । यश्च बहुभिरद्योजितः । भवति । महान् । एक एव । बहुभिश्च प्रशस्तः । स्वैर्वर्जैर्हेतुभिः । सोऽयं रथः । इव । महेते । वलाय । युञ्जानः । अस्माभिः । इन्द्रः । अनु-
मदनीयः । भवतु ।

न य हिंसन्ति धीतयो न वाणीरिन्द्रं न च्छन्तीदभि वर्धयन्तीः ।

यदि स्तोतारः शतं यत्सहस्रं गृणन्ति गिर्वणसं शं तदस्मै ॥ ३ ॥

न यम् । नै । यम् । हिंसन्ति । कर्माणि । न च । स्तुतिशब्दाः । यमिन्द्रम् । अभिगच्छन्ति ।
एव । वर्धयन्त्यः । यदि । स्तोतारः । शतम् । यदि वा । सहस्रम् । स्तुवन्ति । गीर्भवंननीयम् । तत् सर्वम् ।
अस्मै । मुक्तकरमेव भवति न हिंसकम्, अनाद्यो हि हिंस्यते स्तुतिरशक्नुवन् दातुमिति ।

अस्मा एतद्विष्यत्त्वे मासा मिमिक्ष इन्द्रे न्ययामि सोमः ।

जनं न धन्वन्त्रभि सं यदापः सत्रा वावृध्वर्धनानि यज्ञैः ॥ ४ ॥

अस्मै । अस्मै । एतत्, नियम्यते । दिवि स्थिताः । मासश्चन्द्रमसः सम्बन्धिनी । दीप्तिरिव

१. ०त P.D.

२. इन्द्रः Sy.

३. ०भिरद्योजितः P. ०भिरद्योजितः D. बहु-
भिरद्योजितः Sy.

४. एक P. प्रधानभूत एवङ्गुणविशिष्टः Sy.

५. ०स्त P., D. बहुधा प्रशस्तः स्तुतो भवति Sy.

६. यष्टृभिः पुरुषैर्वर्जनसाधनैः स्तोत्रैर्वा Sy.

७. अस्मत्स्तुतिभिर्दृज्यमानः सन् Sy.

८. स्तोत्रभिः Sy.

९. सर्वदा स्तुत्यः Sy.

१०. इन्द्रम् Sy.

११. वाधन्ते । दातुमसमर्थः पुरुषोऽन्यकृतैः परिचरणैः
स्तुतिभिश्च भृशं श्लिष्टतेऽप्य चेन्द्रस्य बहुधन-
त्वाद्दातृत्वाच्च तस्मिन् प्रयुज्यमानानि परिचर-
णानि स्तोत्राणि च वाधहेतवो नाभूवन्नित्यर्थः
Sy.

१२. कर्मणि D. परिचरणानि Sy.

१३. वाध्यः स्तुतयश्च येन वाधन्ते Sy.

१४. य न्द्रम् P.

१५. ०च्छन्त्यो P. एच D.

१६. शतसहस्र्याकाः स्तोतारो गृणन्ति Sy.

१७. सहस्रसहस्र्याकाः स्तोतारः स्तुवन्ति Sy.

१८. गिरां सम्भक्तारमिन्द्रम् Sy.

१९. स्तोत्रम् Sy. २०. इन्द्राय Sy.

२१. ०तिर० D. स्तुतिभिः, अ० is suggested
for स्तुतिर०

२२. विभक्तिव्यत्ययः । अस्मिन्निन्द्रे । यद्वा अस्मा
इन्द्राय एतत् स्तोत्रं ब्रवाणीति शेषः Sy.

२३. एवं तत् P. एव तत् D. एतस्मिन् Sy.

२४. नियतोऽभूत् Sy.

२५. दिवसे सौत्येऽह्नि Sy.

२६. मानेन 'इन्द्राय त्वा वृधन्ने' इत्यादिमन्त्रसाधनेन
युक्तः Sy.

२७. अर्चनसाधनेन स्तोत्रेणैव Sy.

तदेवाह—सिच्यमानः । सोमः । इन्द्रार्घ्यम् । नियम्यत इति । घन्वनि स्थितम् । जनम् । यदा । आपः । न । अभिसङ्गच्छन्ते । तदानीं सत्यमेव । हवतानि इन्द्रविषयाणि । वर्धयन्ति । यज्ञैः सहेति ।

अस्मा एतन्महाङ्गूपमस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मतिर्भिरवाचि ।

असद्यथा महति ईत्रतुय इन्द्रो विश्वायुरविता वृधश्च ॥ ५ ॥

अस्मे । अस्मै^{११} । एतत् । महत् । स्तोत्रम् । पुनरस्मा इति पूरणम् । इन्द्राय । स्तोत्रम् । स्तोत्रभिः । उक्तमासीत्^{१२} । भवति^{१३} । यथा^{१४} । महति^{१५} । सद्यमे । इन्द्रः । विदवान्^{१६} । रक्षिता^{१७} । वर्धकः^{१८} । चेति ।

VI.35.

कदा भुवन्नर्थक्षयाणि ब्रह्म कदा स्तोत्रे सहस्रपोष्यं दाः ।

कदा स्तोमं वासयोऽस्य राया कदा धियः करसि वाजरत्नाः ॥ १ ॥

कदा ॥ नरो भारद्वाजः ॥ कदा^{१९} । भविष्यन्ति^{२०} । रथनिवासानि । अन्नानि बहूनि बहु चन्द्र ! रथ-
वाह्यमश्रं भवति । कदा वा । स्तोत्रं । सहस्रपोषनिमित्तं धनम् । दास्यसि । कदा वा । स्तोमम् । अस्य ।

१. वसतीवर्षेकधनाख्याभिरद्भिरासिक्तः Sy.
२. यद्वा दिवि सुलोकेऽर्चवार्कः सूर्य इव मासा । लुप्तोपममेतत् । माति परिच्छिनत्तीति मासश्चन्द्रमाः । स इव मिमिक्षो वृष्टपुदकानां सेक्ता य इन्द्रो वर्ततेऽस्मिन्निन्द्रेऽभिषुतो सोमो नियम्यते स्म Sy.
३. ०र्थनिमित्त P. निमित्त D. दिवि Sy.
४. घन्वनि मरुदेशे Sy.
५. प्राणिनमिव । यथा मरुदेश उपलभ्यमाना आपः प्राणिनं वर्धयन्ति तद्वत् Sy.
६. आवः D.
७. अभिमुखं सम्यग्गच्छन्त्यः Sy.
८. सार्धं सह Sy.
९. स्तोत्राणि Sy.
१०. अवर्धयन् Sy.
११. यजनसाधनैः पुरोडाशादिभिः Sy.
१२. इन्द्राय Sy.
१३. अस्मा इन्द्राय स्तोत्रमिति पुनरुक्तिरादरायां Sy.
१४. उक्तमभूत् Sy.
१५. भवेत् तथाऽवाचीत्यन्वयः Sy.

१६. येन प्रकारेण Sy.
१७. प्रभूते Sy.
१८. सर्वत्र गन्ता Sy.
१९. अस्माकमविता रक्षकः Sy.
२०. वर्धयिता Sy.
२१. 'कदा भुवन्' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं नरस्यायं ब्रह्मभनन्दम् । तथा चानुक्रान्तम् 'कदा नरस्तु' (KSA. 31.35. p.22.) इति । तृतीये छन्दोमे महाव्रते च निष्केवल्य उक्तो वित्तिधोगः Sy.
२२. कस्मिन् काले Sy.
२३. भवेयुः । रथेऽवस्थितं त्वां कदा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः Sy.
२४. ०वानि P., D.
२५. ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्मदीयानि Sy.
२६. चेद्र D.
२७. रवा० D.
२८. स्तुवते मह्यम् Sy.
२९. सहस्रसङ्ख्याकपुष्पपोषकं गोसमूहं पुत्रं वा Sy.
३०. दाः Sy.
३१. स्तोत्रम् Sy.
३२. मम स्तोतुः Sy.

घनेन । छादयिष्यसि । कदा वा । करिष्यसि । कर्माणि । रमणीयान्नाति ।

कहिं^१ स्विच्छदिन्द्र^२ यन्नभिर्नृन्वीरैर्वीरान्नीळ्यासे जयाजीन् ।

त्रिधातु^३ गा अधिं^४ जयासि गोध्विन्द्र^५ युष्मन्^६ सर्वद्वेष्टस्मे ॥ २ ॥

कहिं^१ । कदा । स्विच्छ^२ । तत् । इन्द्र ! भवति । यत् त्वम् । परकीर्येनेतृभिः । अस्मदीयान् नेतृन्^३ । वीरैश्च^४ । वीरान्^५ । सङ्गमयसि^६ । जयसि^७ नास्मदर्थम् । आजीन्^८ । गोषु^९ । गन्तुः^{१०} सेनास्त्वम् । त्रिधातु^{११} । अधिजयसि^{१२} त्रिगुणं जयसि । तथा सत्यस्मासु । इन्द्र ! अन्नम्^{१३} । सर्वमनुष्ययुक्तम् । वेहीति^{१४} ।

कहिं^१ स्विच्छदिन्द्र^२ यज्जर्जिरे विश्वप्सु^३ ब्रह्मं^४ कृणवः^५ शविष्ट ।

कृदा धियो न नियुतो युवासे कृदा गोमघा^६ हवनानि गच्छाः ॥ ३ ॥

कहिं^१ । कदा । स्विच्छ^२ । तत् । इन्द्र ! भवति । यस्त्वम्^३ । जर्जिरे^४ । विश्वरूपम्^५ । अन्नम्^६ । करोषि^७ । बलवत्तम ! कदा । बुद्धिः^८ । हवे^९ । अग्निः^{१०} । मिथयसि^{११} गमनार्थमधितिष्ठसि । कदा वा । गोधनानि^{१२} । अस्मदाह्वानानि^{१३} । गच्छसि^{१४} ।

१. सनेन P., D.

२. व्यापये: Sy.

३. कर्ष्यसि D. कुर्याः । एवं स्तोता फलस्य विलम्बमसहमान इन्द्रमनया पृष्ठवान् Sy.

४. कर्माणि अग्निहोत्रादीनि Sy.

५. वाजैरस्त्रै रमणीयाः Sy.

६. फलस्य विलम्बमसहमान ऋषिरनयापीन्द्रं पृच्छति Sy. ७. खलु Sy.

८. भवेत् Sy.

९. य P.

१०. वरणीयैः P. अस्मदीयैः पुरुषैः Sy.

११. शत्रुपुरुषान् Sy.

१२. अस्मदीयैः पुत्रैः Sy.

१३. शत्रुपुत्रांश्च Sy.

१४. संश्लेषये: संयोजये: । नीळयति: संश्लेषणकर्मा । ईदृशं युद्धे यत्संश्लेषणं तत्कदा भवेदिति वितर्कः Sy. १५. यजसि P. जये: Sy.

१६. सङ्ग्रामान् Sy.

१७. अभिगन्तुषु शत्रुषु विद्यमानाः Sy.

१८. गा: Sy.

१९. त्रिधातूनां क्षौरदधिघृतानां त्रयाणां धारयित्री: Sy. २०. अधिकं जये: Sy.

२१. धनम् Sy.

२२. व्याप्तिमत् Sy. २३. धारये: Sy.

२४. The *pratīka* is supplied by the Editor.

२५. अनयापि कतिचित्प्रशनाः क्रियन्ते Sy.

२६. खलु Sy. २७. भवेत् Sy.

२८. य P. २९. स्तोत्रे Sy.

३०. बहुविधरूपम् Sy.

३१. करोषीति यत् तत्कदा भवेदिति वितर्कः Sy.

३२. बुद्धिः P. बुद्धी: is suggested for बुद्धिः ॥ कर्माणि Sy.

३३. नेति समुच्चये । च Sy.

३४. स्तुती: Sy.

३५. आत्मनि योजये: Sy.

३६. गोमघानि गवां दातुणि । मंहतेर्दानार्थस्य रूप-मुत्तरपदम् Sy.

३७. स्तोत्राणि Sy.

३८. अभिगच्छे: Sy.

स गोमधा जरित्रे अश्वश्चन्द्रा वाजश्रवसो अधि धेहि पृच्छः ।

पीपिहोषः सुदुधामिन्द्र धेनु भरद्वाजेषु सुरुचो रुरुच्याः ॥ ४ ॥

स गोमधाः । सः । गोवनाः । जरित्रे । ह्लादकाश्वाः । श्रवणीयवलाः । अधिवेहि । इयः । तथा
पयःप्रभृतिक इत्यश्च । सुदुधाम् । धेनुम् । पीपिहि क्षारय । भरद्वाजेषु । सुदीप्तिः । रुरुच्याः रोचसीति ।

तमा नूनं वृजनमन्यथा चिच्छरो यच्छक्र वि दुरो गृणीषे ।

मा निररं शुक्रदुर्घस्य धेनोराज्ञिरसान्द्रक्षणा विप्र जिन्व ॥ ५ ॥

तमा नूनम् । तं स्तोतारं वर्तमानं भवति नाशाभिमुखो भवति सत्योपद्रव इत्यर्थः । यदा त्वमस्य ।
द्वाराणि । विविधं वेदसि । शूरस्त्वम् । शक्र ! मा । निर्गमः । उदकस्य दोग्ध्रस्तव । धेनोः मेधात् ।
अङ्गिरसकुले जातान् । मेधाविन् ! अश्वेन । प्रीणय ।

१. ०घा D. २. त्वम् Sy.
३. गवां दात्रीः Sy.
४. स्तोत्रे Sy.
५. ०काश्वा D. ०काश्वाः is suggested for ०कादवा ॥ अश्वैराह्लादयन्तीः Sy.
६. वाजश्रवसोः प्रतिष्ठा एवम्भूताः Sy.
७. क्षारय Sy.
८. यः P. पृक्षोऽज्ञानि Sy.
९. वयप्रभृतिक D. ०प्रभृतिकाः is suggested for ०प्रभृतिक ॥ तान्यज्ञानि Sy.
१०. शोभनदोग्ध्रीम् Sy.
११. गाम् Sy.
१२. वीपिहि P. विपीवि D. प्यापय Sy.
१३. भरद्वाजपुत्रेष्वस्मासु Sy.
१४. दीप्तिः D. सुदीप्तीः is suggested for सुदीप्तिः ॥ अपि च ता इयो गीश्च सुरुचः शोभनदीप्तयो यथा भवन्ति तथा Sy.
१५. दीपयेः । शोभनदीप्तियुक्ताश्च ताः सन्वित्यर्थः Sy.
१६. रोचस इति or रोचयसीति is suggested for रोचसीति ।
१७. VM. ignores इन्द्र !
१८. विशेषेण वारयिता शत्रूणाम् । यद्वा दुरो

- द्वाराणि शत्रुसम्बन्धीनि विघटयस्त्वम् Sy.
१९. ०घ P. Sy. construes वि with दुरः ।
२०. यस्माद् गृणीषेऽस्माभिः स्तूयसे तस्मात्कारणात् Sy. २१. शौर्योपेतः Sy.
२२. हे सर्वकार्येषु शक्तेन्द्र ! Sy.
२३. निर्गच्छेयम् । अमित्याख्यातम् 'ऋ गतो' इत्यस्य रूपम् Sy.
२४. शूक्राणां निर्मलानां दोग्ध्रिन्द्रस्य Sy.
२५. वाचः स्तोत्रात् । मा निररम् । यद्वा शूक्रस्य पयसो दोग्ध्रया धेनोस्त्वया दत्ताया गोः सका-
शान्मा निर्गच्छेयम् । सा सर्वदाऽस्मासु निव-
सत्वित्यर्थः Sy.
२६. अङ्गिरोगोत्रजानस्मान् Sy.
२७. ०विनः P. हे प्राज्ञेन्द्र ! Sy.
२८. VM's explanation of the first
verse seems to be incomplete.
He probably explains तं as स्तोतारम्,
आ as अभिमुखः, वृजनम् as उपद्रवः, and
अन्यथा चित् as नाशः ॥ हे इन्द्र ! त्वं नून-
मद्यतनं वृजनं बाधकमस्मदीयं शत्रुमन्यथा
चिदन्येनैव प्रकारेण योजय । येन प्रकारेण
सर्वे जीवन्ति तद्विलक्षणं प्रकारं मरणाख्यं
प्रापयेत्यर्थः । आकारः पूरकः Sy.

VI.36.

सत्रा मदासस्तव विश्वजन्याः सत्रा रायोऽधु ये पार्थिवासः ।

सत्रा वाजानामभवो विभुक्ता यदेवेषु धारयथा असुर्यम् ॥ १ ॥

‘सत्रा’ सत्यमेव । मदाः । तव । विश्वजनहिताः । सत्यमेव । तव दिव्या रायः । सन्ति पार्थिवाः ।

च । सत्यमेव । अत्रानाम् । अभवः । दाता । यस्मात् । देवेषु । धारयसि । बलम् ।

अनु प्र यैजे जन ओजो अस्य सत्रा दधिरे अनु वीर्याय ।

स्यमगृमे दुधयेऽर्वते च क्रतु वृञ्जन्त्यपि वृत्रहत्यै ॥ २ ॥

अनु प्र । अनुक्रमेण । प्रकर्षेण च । अस्य । ओजः । देवजनः । ईजे । तथा महत्त्वे । च । अनुदधिरे ।

वीर्यकरणायैव देवाः । अनुस्यूतं शत्रून् गृह्णते । कम्पयते । अभिगच्छते । प्रज्ञानम् । अपि । व्रजन्ति । वृत्र-
वधाय तेन सहैकतमसो भवन्तीत्यर्थः ।

१. ‘सत्रा मदासः’ इति पञ्चर्च त्रयोदशं सूक्तं-
नरस्यार्थं ऋष्टुभर्मन्त्रम् । ‘सत्रा’ (KSA.
31.36.p.22.) इत्यनुक्तान्तम् । पृष्ठयस्य
पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं शस्यम् ।
सूत्रितञ्च—‘प्रेदं ग्रहोन्द्रो मदाय सत्रा मदास
इति निष्केवल्यम्’ (ASS.7.12.) इति ।
विश्वजिति माध्यन्दिनसवने प्रशास्तुः शस्त्र
इदं सामसूक्ताख्यं शंसनीयम् । सूत्रितञ्च—
‘सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति साम-
सूक्तानि’ (ASS.8.7.) इति । महाव्रतेऽपि
निष्केवल्य उक्तो विनियोगः Sy.

२. हे इन्द्र ! Sy.

३. सत्रेति सत्यनाम Ngh. 3.10.

४. सोमपानजनिता मदाः Sy.

५. त्वदीयाः Sy.

६. सर्वजनहिता भवन्ति । यद्वा सत्रेति महाभ्रामै-
तत् । महान्तस्तव मदा इति योज्यम् Sy.

७. धनसमूहाः सन्ति तेषां सत्यं विश्वजनहिता
भवन्तीत्यन्वयः Sy.

८. पृथिव्युपलक्षिते लोकत्रये भवाः Sy.

९. अपि च Sy. १०. भवति । यद्वा सत्रा
महतां वाजानामिति योज्यम् Sy.

११. यस्म P.

१२. देवेषु मध्ये Sy.

१३. धारयथाः । अतः कारणात् त्वमेवं करोषीत्यर्थः
Sy.

१४. VM. ignores ये ।

१५. अक० D. सन्ततम् Sy.

१६. इन्द्रस्य Sy.

१७. बलम् Sy. १८. यजमानः Sy.

१९. ईजते D. यजते । पूजयति Sy.

२०. ऽत्वे is suggested for ऽत्वे ॥ सत्यम् ।
यद्वा महा-तमिन्द्रमिति योज्यम् Sy.

२१. पुरो दधिरे यजमानाः Sy.

२२. अपि च तमिन्द्रं वीरकर्म कर्तुम् Sy.

२३. स्युम्नः स्यूतानविच्छेदेन वर्तमानान् शत्रून् गृह्णते
Sy.

२४. दुधये । दुधिहिताकर्मा । तेषां हिंसाय Sy.

२५. शत्रूनामभिगन्त्रे च तस्मा इन्द्राय Sy.

२६. कर्म परिचरणात्मकम् Sy.

२७. अभि P.

२८. व्रजति P. वृञ्जन्ति is suggested for
व्रजन्ति ॥ निष्पादयन्ति Sy.

२९. किमर्थम् ? वृत्रहत्यै वृत्रस्य वारकस्य शत्रो-
हनननिमित्तम् Sy.

तं स॒ध्रीची॑रू॒तयो॑ वृ॒ष्ण्यानि॑ पौ॒स्यानि॑ नि॒युतः॑ स॒धुरिन्द्र॑म् ।
स॒मुद्रं॑ न सिन्ध॒व उ॒क्त्यशु॑ष्मा उ॒रुव्यच॑सं गिर॒ आ वि॑शन्ति ॥ ३ ॥

[तं स॒ध्रीचीः॑ ।] तम् । सङ्गताः । मस्तः । बलकराणि । वीर्याणि । अश्वाश्च । सङ्गच्छन्ति ।
समुद्रम् । इव । नद्यः । वक्तव्यवेगाः । बहुव्याप्तिम् । स्तुतयश्च । आविशन्ति । वृत्रवधोद्युक्तम् ।

स रा॒यस्वामु॑प॒ सृजा॑ गृ॒णानः॑ पु॒रुश्चन्द्र॑स्य त्वमिन्द्र॒ वस्वः॑ ।
पति॑र्व॒भूयास॑मो ज॒नाना॑मेको वि॒श्वस्य॑ भु॒वनस्य॑ राजा ॥ ४ ॥

स रा॒यः । सः । त्वम् । वासयितः । बहूनां ह्लादकस्य । धनस्य । नदीम् । उपवर्तय । स्तुय-
मानस्तत् तव युक्तमिति । वदति पतिरिति ।

स तु श्रु॒धि श्रु॒त्या यो दु॒वोयु॑द्यौर्न भूमा॒भि रा॒यो अ॒र्यः॑ ।
असो॑ यथा॒ नः श्व॑सा च॒क्रानो॑ यु॒गेयु॑गे व॒यसा॑ चेकि॒तानः॑ ॥ ५ ॥

स तु श्रु॒धि । सः । क्षिप्रम् । शृणु । श्रोतव्यानि स्तोत्राणि । यस्त्वं भवसि । परिचर्येच्छुः ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

२. इन्द्रम् Sy.

३. सहाञ्चन्त्यः सङ्गता भूत्वा । यद्वा सह वर्तमानानि भूत्वा Sy.

४. मस्तः । यद्वा ऊतयस्तर्पकाण्यन्त्रानि Sy.

५. वीर्याणि Sy.

६. बलानि Sy.

७. रथे युज्यमाना वडवावच तमिन्द्रं सेवन्ते Sy.

८. सचन्ते सेवन्ते Sy.

९. तत्र दृष्टान्तः । यथा स्यन्दनशीला नद्यः समुद्रमाविशन्ति, आविश्य च विभक्ततया न दृश्यन्ते एवं सर्वा अपि स्तुतय इन्द्रेणैकीभवन्तीत्यर्थः Sy.

१०. अपि चोक्त्यशुष्माः । उक्तं शास्त्रं तदेव बलं यासां तादृशाः Sy.

११. विस्तीर्णव्याप्तिकम् Sy.

१२. तमिन्द्रं प्रविशन्ति Sy.

१३. वृत्रवधोद्युक्तम् seems to be the epithet

of इन्द्रम् ।

१४. VM. takes वस्वः as Voc. but Sy. and Padapāṭha take it as Gen. ॥ निवासकस्य Sy.

१५. स्वा इति नदीनाम् Ngh. 1.13. अत्र तत्सम्बद्धा धारा लक्ष्यते । धाराम् Sy.

१६. विमुञ्च । अस्माभिः संयोजयेत्यर्थः Sy.

१७. अधिपतिः Sy.

१८. VM. ignores इन्द्र । बभूय । असमः । जनानाम् । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य and राजा ॥ हे इन्द्र ! अपि चासमोऽनुपमः सर्वोत्कृष्टस्त्वं जनानां सर्वेषां प्राणिनां पतिरधिपतिर्बभूय । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्यैकोऽसाधारणो राजेऽवरश्च बभूविथ Sy.

१९. हे इन्द्र ! Sy.

२०. त्वम् Sy.

२१. श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तोत्राणि Sy.

२२. अस्मदीयं परिचरणमात्मन इच्छन् Sy.

अस्मदीयानि धनानि । आदित्यः^१ । इव । भूमिः^२ । रीन्^३ । अभितिष्ठन्तु^४ । भवसि^५ । अस्माकमेव^६ । यथा^७ त्वम् । बलेन^८ । दीप्यमानः^९ । बहू^{१०} हविषा^{११} । बुध्यमानस्तथा^{१२} श्रुवाति ।

VI.37.

अर्वाग्रथं विश्ववारं त उग्रेन्द्र युक्तासो हरयो बहन्तु ।

कीरिशिद्धि त्वा हवते सर्वानृधीमहि सधमादस्ते अद्य ॥ १ ॥

^{११} अर्वाक् ॥ भरद्वाजः ॥ अभिमुखम्^{१२} । रथम्^{१३} । विश्वैर्वरणीयम्^{१४} । ते^{१५} । उग्र^{१६} ! इन्द्र ! युक्ताः^{१७} ।
अश्वाः^{१८} । बहन्तु^{१९} । स्तोता^{२०} । हि^{२१} । त्वाम्^{२२} । हवते^{२३} । कल्याणहविष्काः^{२४} । ऋद्धा भवाम^{२५} । सह माद्यन्तः^{२६} । त्वया^{२७}
वयम्^{२८} । अद्येति^{२९} ।

प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्न्यनुनासु ऋज्यन्तो अभूवन् ।

इन्द्रो नो अस्य पूर्यः पपीयाद्द्युक्षो मदस्य सोम्यस्य राजा ॥ २ ॥

^{३०} प्रो द्रोणे । प्रगच्छन्तु^{३१} । द्रोणकलशे^{३२} अनानां^{३३} लादलक्षणम्^{३४} । कर्म^{३५} । हरयः^{३६} । पुनानाः^{३७} । सोमाः^{३८} ।

१. सूर्यः Sy.
२. भूमिः D. बहुराणि Sy.
३. रीन् P. अरीन् is suggested for रीन् ॥
अरेः सम्बन्धीनि Sy.
४. अभिभवसि Sy. ५. स्याः Sy.
६. अस्माकमसाधारणोऽसि Sy.
७. येन प्रकारेण Sy.
८. आत्मोयेन बलेन स्तोतव्येन युक्तः Sy.
९. स्तूयमानः Sy.
१०. अन्वहम् is suggested for बहम् । If
अन्वहम् is the correct reading then
it can be taken as the explanation
of युगेयुगे; otherwise युगेयुगे is
ignored by VM. Sy. explains
युगेयुगे as कालेकाले ।
११. हविर्लक्षणेनाग्नेन Sy.
१२. प्रज्ञायमानस्त्वम् Sy.
१३. 'अर्वाग्रथम्' इति पञ्चर्चं चतुर्दशं सूक्तं भर-
द्वाजस्यार्थं जैष्ठ्यभर्मेन्द्रम् । 'अर्वाग्रथम्'
(KSA.31.37.p.22.) इत्यनुकान्तम् महा-

अते निष्केवल्य उक्तो विनियोगः Sy.

१४. अर्वाक् P. १५. अस्मदभिमुखम् Sy.
१६. त्वदीयम् Sy. १७. हे उद्गूर्णबल ! Sy.
१८. रथेन युक्ताः Sy. १९. आनयन्तु Sy.
२०. स्तोता भरद्वाज ऋषिः Sy.
२१. यस्मात् Sy.
२२. आह्वयति । तस्मात्कारणात्त्वदीयं रथमभि-
मुखं बहन्तिवत्यर्थः Sy. २३. सर्वान्
स्वः सुहृद्वरणीयं गुणजातम् । तद्वान् Sy.
२४. समृद्धा भवेम Sy. २५. मान्यतः P.
२६. अद्येति P., D. इदानीम् Sy.
२७. VM. ignores चित् ।
२८. तृतीये पर्यायेऽन्वावाकस्य 'प्रो द्रोणे' इत्येषा
शस्त्रयान्ता । सूत्रितञ्च--'प्रो द्रोणे हरयः
कर्माग्न्यनुनासु' (ĀSS.6.4) इति Sy.
२९. प्रगच्छन्तु P., D. प्रकर्वेण गच्छन्ति प्राप्तुवन्ति
Sy. ३०. वा० P.
३१. यज्ञम् Sy.
३२. हरहरयः P. हरितवर्णाः सोमाः Sy.
३३. ०ना P. प्राप्य च पूयमानाः Sy.

ऋजुगच्छन्तः^१ । भवन्तु^२ । इन्द्रः^३ । अस्माकम्^४ । इमं रसम्^५ । पिबतु^६ । मुख्यः^७ । दीप्तः^८ । मदकरम्^९ । सोमम्^{१०} । राजंति^{११} ।

आसन्नाणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।

अभि श्रव ऋज्यन्तो बहेयुर्न चिन्न वायोरमृतं वि दस्येत् ॥ ३ ॥

आसन्नाणासः । अभिमृष्येन सरन्तः^{१२} । बलमपरं^{१३} तम् । प्रति^{१४} । इन्द्रम् । शोभनचक्रे^{१५} रथे^{१६} । रथ्याः^{१७} । अश्वाः । सोमलक्षणमश्वम्^{१८} । अभिवहेयुः^{१९} । ऋजु गच्छन्तः^{२०} । क्षिप्रम्^{२१} । पात्रात्^{२२} । अमृतम्^{२३} । इन्द्रपानेऽपि विदस्ते^{२४}

१. ऋजुग० D.
२. भवन्ति Sy.
३. अस्मदीयम् Sy.
४. सरं P., D. सोमम् Sy.
५. पुरातनः Sy.
६. ०प्ते P., D. दीप्तेनिवासभूतो ह्यस्थानो वा Sy.
७. मदकरस्य Sy.
८. सोमं P., D. सोमस्य Sy.
९. ईश्वरः Sy.
१०. आसन्नाणा P. भरद्वाजस्यार्थम् Dur. भरद्वाजस्य SKN.
११. परितो गच्छन्तः Sy. नित्यमासर्पन्ति ये तान् युक्त्वा रथेऽस्माकमायाहि सोमपानाय षष्ठमिति Dur. अश्वैकवाक्यतायं यतदध्याहारः । . . . सतैः कानजयम् । आगतवन्तः SKN.
१२. बलमिवाचरन्तम् Sy. अभिवलायमानमधिक-बलमात्मानं मन्यमानम् Dur. शवःशब्दाद् बलवचनादन्तर्णीतमत्वर्थत् 'उपमानादावारे' 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (pa. 3.1.10-11.) इति क्यङ्प्रत्ययः । तदन्तात्ताच्छील्ये शानच् । छान्दसत्वादार्षधातुकत्वम् । अतोलोपधलोपो । शवसानं बलाचरणशीलं तम् SKN.
१३. अभिमृष्येन Sy. अच्छ, अक्षेरथे । अभि प्रति SKN.
१४. शोभनचक्रे रथेऽस्थितम् Sy. रथे योगार्थम् Dur. रथे योगावात्मन इति SKN.

१५. रथे युक्ताः Sy. रथस्य बोद्धहारस्ते SKN.
१६. शवणीयमस्मदीयं हविः Sy. अश्वं सोमाख्य-मेतदस्मद्वज्रे यत् . . . श्रव इत्येतदश्वनाम । तद्धि सर्वत्र श्रूयते Dur. सोमाख्यमश्वं प्रति . . . श्रूयत इति कर्मणि कारके । अश्वं वर्ण्यमानं श्रूयते SKN.
१७. आवहेयुः Sy. अभिः कर्मप्रवचनीयः प्रतिना समानार्थः SKN.
१८. ऋजुग० D. ऋजुगमनाः सन्तः Sy. किमस्माकं ते कुर्वन्तु ? . . . ऋजुगामिनो भूत्वा Dur.
१९. इदानीम् Sy.
२०. वायोर्होतोः Sy. अस्य वायोर्गन्तुरिन्द्रस्य स्वभूतम् SKN.
२१. अमरणहेतुभूतं सोमलक्षणं हविः Sy. एष सोमभक्षः Dur. अमृतसदृशं दुष्टं मरणवर्जितं वा सोमाख्यमश्वम् SKN.
२२. ०पिद० P. ०न्द्रवाने विद० D. क्षयं (न) प्राप्नुयात् । पात्रे गृहीतः सोमो वायुना शुष्यति ततः पुरेव तत्पानार्थमश्वो इन्द्रमभिवहेयुरित्यर्थः Sy. अविदस्तेऽनुपक्षीणे, एतस्मिन् सोमभक्षे-अभिवहेयुरित्येतदाशास्महे Dur. विशब्धो विगमे, दस्यति; क्षयार्थः । विगतक्षयं भवेत् प्राक् प्रदानात् क्षयं मा गमदित्यर्थः । वायो-इत्थास्य भक्षो यथा न विदस्येत् तथा बहेयुरित्यस्य विवरणम् SKN.

भवतु । वायुदेवत्वं पात्रं वायुवृत्तमिति ।

वरिष्ठो अस्य दक्षिणामियतीन्द्रो मधोनीं तुविकूर्मितमः ।

यया वज्रिवः परियास्यंहो मधा च धृष्णो दर्यसे वि सुरीन् ॥ ४ ॥

वरिष्ठः । रतमो महान् । इन्द्रः । सम्बन्धिनीम् । दक्षिणाम् । आत्मनि प्रेरयति प्रापयत्यात्मान-
मिन्द्रः । हविष्मताम् । अत्यन्तं बहोः कर्ता । अयं प्रत्यक्षः—यथा दक्षिणया । स्तोतृणामवर्तिम् । परितो

१. त्रयुक्तम् P. The passage वायुदेवत्वं पात्रं वायुवृत्तम्, refers to पात्रत्वं, so it should immediately follow that and precede अमृतम् ।

२. VM. ignores नु and चित् ॥

‘नूचित्’ इति निपातो निषेधेऽत्र वर्तते । नैव Sy. नूचित् ‘नवं च पुराणं च’ तत्पानायनमिन्द्र-
मभिवहेयुः । . . . नूचिविति नवपुराणाभिधा-
यको निपातो । नवं यः सोमो गृहीत्वा तत्काल-
मेवाहूयते । पुराणं पुनर्यः प्रातःसवने गृहीत्वा
माध्यन्दिने सवने हूयते तृतीयसवने वा । एवमे-
तस्मिन् मन्त्रे, ऐन्द्रसूक्तमध्यपातित्वादिन्द्रप्रधाने
यद् वाय्वभिधानं तन्नैघण्टुकमिन्द्रस्यैव विशेष-
णार्थं व्यञ्जनमात्रम् इत्येके । अपरे पुनः, उभ-
यप्रधानेयमृगिति मन्यन्ते भेदपक्षवादिनः । तत्पु-
नरयुक्तम्—निष्केवल्ये विनियोगात् Dur.
नूशब्दो नववचनः । चिच्छब्दश्चायं । अद्या
चिन्नूचिविति यथा । चार्थंश्रुतिसामर्थ्याच्च द्वि-
तीयो नूशब्दः पुराणवचनः । यच्चेदानीं गृह्यते
तन्नैवम् । यत्पूर्वं गृहीतं तत्पुराणम् । तदुभय-
मपि नवं च पुराणं च । एवमिन्द्रप्रधानेय-
मृगित्येके मन्यन्ते । निहितमात्रत्वेन वायुकर्म
वायुरित्यर्थः । न पृथक्कर्मात्मना वायुः स्तुत्य
इत्यभिप्रायः । उभयप्रधान्येन परमन्यदृश-
नम् । अविष्टात्रविष्टेयभेदेन । ‘अपि वा

पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मानः’ N. 7. 7.
इत्येवं भेदमुररीकृत्याह । वायोदचास्य द्वि-
रूपोऽपि सोमभक्षः क्षयं मा गादिति SKN.
आससृवांसः । अभिबलायमानमिन्द्रम् । कल्पाण-
चके रथे योगाय । रथ्या अदवा रथस्य
बोडारः । ऋज्यन्त ऋजुगामिनोऽन्नमभिवहेयुः ।
नवं च पुराणं च । श्वं इत्यन्ननाम । श्रूयत
इति सतः । वायोदचास्य भक्षो यथा न विदस्ये-
दिति । इन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं वायुकर्म ।
उभयप्रधानेत्यपरम् N. 10. 3., SKN.
IV. 3.

३. ०न्द्र P.

४. समं बन्धित P. सम्बन्धिनीम् is incom-
plete. Something probably, अस्य
is missing here. यजमानस्य Sy.

५. यजे दातव्याम् Sy.

६. P. adds प्रापयति after प्रेरयति ।

७. अविष्मता P. मधवतां हविलंसणवर्नोपेतानाम् ।
यद्वा मधोनामित्यस्य (अस्य)इत्यनेन समा-
नाधिकरणम् । वचनव्यत्ययः । मधोनां हवि-
ष्मतोऽस्य यजमानस्येत्यर्थः Sy.

८. अतिशयेन बहुविधकर्मा Sy.

९. शेषः प्रत्यक्षकृतः Sy.

१०. यथा दक्षिणया दत्तया Sy.

११. पापं यज्ञसम्बन्धि Sy.

हंसि, शान्तिर्वधकर्मा । नानाविधानि धनानि । च । प्रयच्छसि विशिष्टांश्चाकरोः । स्तोतुर्निति ।

इन्द्रो वाजस्य स्थविरस्य दातेन्द्रो गीर्भिवर्धतां वृद्धमहाः ।

इन्द्रो वृत्रं हनिष्ठो अस्तु सत्त्वा ता सूरिः पृणति तृतुजानः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । इन्द्रः । वाजस्य । प्रवृद्धस्य । दाता । इन्द्रः । स्तुतिभिः । वर्धताम् । वृद्धतेजाः । इन्द्रः । वृत्रम् । अतिशयेन हतवान् । अस्तु । सदनशीलः सोऽयम् । आपूरयति । तानि धनानि । सूरिः । त्वरमाणः ।

VI.38.

अपादित उदु नश्चित्रतमो मही भर्षद्भुमतीमिन्द्रहृतिम् ।

पण्यसीं धीतिं दैव्यस्य यामञ्जनस्य रातिं वनते सुदानुः ॥ १ ॥

अपात् । उद्वसतु । अस्मान् । इतोऽजर्तेरिन्द्रः । पूजनीयतमः । महतीम् । विभर्तु । दीप्तिमतीम् । इन्द्रस्य हृतिम् । स्तुतिम् । इन्द्रः शोभनदानः । स्तुत्यतमाम् । हविश्च दानम् । दैव्यस्य । जनस्य । गगने । स्वयं भजते ।

१. हंसि P. विनाशयसि Sy.
२. Omitted by P. मघानि धनानि Sy.
३. यया दक्षिणया विदयसे प्रयच्छसि तादृशी दक्षिणां प्रेरयसीत्यर्थः Sy.
४. ०शिष्टां D.
५. ०इच काकोः P.
६. स्तोतुन् पुत्रांश्च Sy.
७. VM. ignores वञ्चिवः and धृणो ॥ हे वञ्चवन्निन्द्र ! हे धर्षक ! Sy.
८. अपामिन्द्रः Sy.
९. अन्नस्य बलस्य वा Sy.
१०. ०इस्याता P., D. दाता भवतु Sy.
११. अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः Sy.
१२. वृद्धतेजाः P., D. प्रवृद्धतेजस्कः सन् Sy.
१३. आवरकं शत्रुम् Sy.
१४. ०वान् न् P., D. हन्तुतमः Sy.
१५. भवतु Sy.
१६. शत्रूणां शातयिता Sy.
१७. अप्रयति P., D. अस्मभ्यं प्रयच्छतु Sy.
१८. पूरीः P. पूरिः D. प्रेरकः Sy.
१९. त्वरणः P. ०ण D.

२०. 'अपादितः' इति पञ्चचं पञ्चदशं सूक्तं भरद्वाजस्यायं ब्रह्मभर्मन्द्रम् । 'अपात्' (KSA. 31.38.p.22.) इत्यनुक्रान्तम् । महाऽग्रेते निष्केवल्य उक्तो विनियोगः Sy.
२१. अवात् P.
२२. सोमं पिबतु । यद्वा इतोऽस्माच्छत्रोर्नोऽस्मान् पातु रक्षतु Sy.
२३. अस्मदीयात् Sy.
२४. अस्माद् ग्रहचमसादेः Sy.
२५. चापनीयतम आश्चर्यतमो वा स इन्द्रः Sy.
२६. विभर्तु । धारयतु Sy.
२७. भूतिम् P., D. स्तुतिम् Sy.
२८. धीतिं परिचरणरूपां क्रियाम् Sy.
२९. ०इं P., D. ३०. ०माकं P., D.
३१. ०षाञ्च P. ०षञ्च D.
३२. दे० P. देवसम्बन्धिनो जनस्य दातव्यं हविश्च Sy.
३३. प्राग० D. यामनि यज्ञे क्रियमाणाम् Sy.
३४. सम्भजतु Sy.
३५. VM. ignores उ ॥ उदुहृतेती पूरणी Sy.

दूराच्चिदा वसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ।

एयमेन देवहृतिर्वृत्त्यान्मद्युग्निन्द्रमियमृच्यमाना ॥ २ ॥

दूराच्चिद^१त् । इन्द्रस्य^२ । कर्णौ^३ । दूरात्^४ । आगत्य^५ । स्तोत्रसमीपे वसतः^६ । तथा^७ । इन्द्रस्तुतिम्^८ ।
ब्रुवाणः^९ पुरुषः । सोत्तन्यति^{१०} उद्घुष्य^{११} कृते । आवबृत्त्यात्^{१२} । इयम्^{१३} । देवस्येन्द्रस्य^{१४} स्तुतिः^{१५} । एनम्^{१६} । इन्द्रम्^{१७} ।
मदभिमुखम्^{१८} । मया स्तुयमाना, उच्यमाना^{१९} । पुनरियमिति पूरणम्^{२०} ।

तं वो धिवा परमया पुराजामजरमिन्द्रमभ्यनृष्यकैः ।

ब्रह्मा च गिरो दधिरे समस्मिन्महांश्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे ॥ ३ ॥

तं वः^१ । तम्^२ । युष्माकम्^३ । बुध्या^४ । उत्तमयाजहम्^५ । प्रत्नम्^६ । अजरम्^७ । अभिष्टौमि^८ । मन्यैः^९ ।
अन्नम्^{१०} । च^{११} । स्तुतीश्च^{१२} । अस्मिन्^{१३} । सन्दधिरे^{१४} । महान्^{१५} । स्तोमः^{१६} । च^{१७} । इन्द्रे^{१८} । अभिवर्धने^{१९} ।

वर्धाद्यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाद्ब्रह्म गिरं उक्था च मन्ये ।

वर्धादैनमुपसो यामन्नक्तोर्वर्धान्मासाः श्रदो द्याव इन्द्रम् ॥ ४ ॥

वर्धाद्यम्^१ । वर्धयति^२ । यम्^३ । यज्ञः^४ । अपि^५ च । सोमः^६ । इन्द्रम्^७ । वर्धयति^८ । दविः^९ । स्तुतयः^{१०} ।

१. ०राचि० P., D.
२. कर्णौ D.
३. दूरदेशात् Sy.
४. स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छतः Sy.
५. इपि Sy.
६. VM. seems to explain इन्द्रस्य and घोषात् together as इन्द्रस्तुतिम् ॥ इन्द्रस्य घोषणीवास्तोत्राद्धेतोः Sy.
७. स्तुवन् स्तोता Sy.
८. तन्यति शब्दं करोति । यद्वा सर्वत्र विस्तारयति Sy. ६. ०ववत्या० P. आवर्तयतु Sy.
१०. देवस्येन्द्रस्याह्वानरूपेण स्तुतिः Sy.
११. स्वयं प्रेर्यनाणा सती Sy.
१२. पुनरियमिति पूरणः Sy.
१३. VM. ignores चित् ॥ चिद् अपि Sy.
१४. हे इन्द्र ! Sy.
१५. तादृशम् Sy.
१६. वः त्वाम् । व्यत्ययेन बहुवचनम् Sy.

१७. बृद्ध्या is suggested for बुध्या ॥ स्तुत्या Sy. १८. उत्कृष्टतमया Sy.
१९. पुराजां पूर्वस्मिन् काले जातं चिरन्तनम् Sy.
२०. जरारहितं नित्यम् Sy.
२१. अर्चनसाधनहोविभिः साधनम् Sy.
२२. ब्रह्माणि हविलक्षणान्यश्रानि Sy.
२३. ०तिश्च D. स्तुतीश्च is suggested for स्तुतीश्च ॥ स्तुतयश्च Sy.
२४. अतः कारणात् अस्मिन् इन्द्रे Sy.
२५. सन्धीयन्ते संहिलध्यन्ते Sy.
२६. प्रवृद्धः Sy. २७. अधिकं वर्धते Sy.
२८. VM. ignores इन्द्रम् ।
२९. ०म D.
३०. D. omits यम् ।
३१. यागः Sy. ३२. ०ज्ञेपि D.
३३. सोमम् P. तत्साधनभूतः सोमश्च Sy.
३४. हविलक्षणमन्नं च पुरोडाशादिकम् Sy.
३५. स्तोत्राणि Sy.

शस्त्राणि । च । मननीयानि । वर्धयन्ति । एव । एनम् । उपसः । गवीः । गमने । वर्धयन्ति । मासाः । शरदश्च । दीप्तः । इन्द्रम् ।

एवा जज्ञानं सहसे असीमि वावृधानं राधसे च श्रुताय ।

महामुग्रमवसे विप्र नूनमा विवासेम वृत्रतुर्येषु ॥ ५ ॥

एवा जज्ञानम् । एवम् । जायमानम् । बलकरणाय । अखण्डितम् । वर्धमानम् । वनाय । च । विश्रुताय । महान्तम् । उद्गूर्णम् । रक्षणाय । मेधाविन् ! इदानीम् । परिचरेम । सङ्ग्रामेषु त्वामिति ।

VL39.

मन्द्रस्य कवेर्दिव्यस्य बहुविप्रमन्मनो वचनस्य मध्वः ।

अपां नस्तस्य सचनस्य देवेषां युवस्व गृणते गोअग्राः ॥ १ ॥

मन्द्रस्य । मोदनस्य । कवेः । दिव्यस्य । वोढुः । मेधाविस्तोतृकस्याग्नेः । देवानां वक्तुः । सोमम् । यम् । अपिबः । अम्मदीयस्य । हविषां सचनशीलस्य । देव ! अन्नानि । पृ कुरु । स्तुवते । गोमुखानि ।

१. मननी P. २. इन्द्रम् Sy.
३. रात्रेः Sy.
४. भमन P. भमने D. यामनि गमने सति Sy.
५. ंन्तीति P.
६. शरदश्च P. संवत्सरादश्च Sy.
७. दिवसादश्च Sy.
८. ज्ञाय० P. प्रादुर्भवन्तम् Sy.
९. शत्रूणामभिभावयम् Sy.
१०. बहुलम् Sy. ११. ५ D.
१२. ंणः P. उद्गूर्णबलम् Sy.
१३. हे मेधाविन् ! इन्द्र ! Sy.
१४. अद्य Sy.
१५. वृत्रतुर्येषु Sy.
१६. VM. ignores आ ।
१७. 'मन्द्रस्य कवेः' इति पञ्चर्चं षोडशं सूक्तं भर-
द्वाजस्यार्यं ब्रह्मभूमन्त्रम् । 'मन्द्रस्य' (KSA.
31.39.p-22.) इत्यनुक्तान्तम् । गतो विनि-
योगः Sy.
१८. मोदनस्य मदकरस्य वा Sy.
१९. विक्कान्तस्य Sy.

२०. दिवि भवस्य Sy.
२१. ंडु D.
२२. विप्रा मेधाविनो मन्वानः स्तोतारो यस्य स
तथोक्तः । तस्य Sy.
२३. वचनीयस्य स्तुत्यस्य Sy.
२४. एवम्भूतस्य मधुनो सोमस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्त-
व्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानत्वान्त्वतुर्ग्रहं पठ्यते
Sy.
२५. It seems to be the explanation of
तस्य । तस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य Sy.
२६. अपिबः पिब Sy.
२७. अग्निवास्म० P. वास्म० D. एवम्भूतं नोऽस्म-
दीयं सोमम् Sy.
२८. सवन० P., D. सेव्यस्य Sy.
२९. हे श्रोतमानेन्द्र ! Sy.
३०. Omitted by P. पृथक्कुरु is suggested
for पृकुरु ॥ संयोजय Sy.
३१. गृणते स्तुवते । तृतीयाय चतुर्थी । स्तुवता मया
Sy.
३२. गावोऽग्रे प्रमुखे यासां तादृशाः Sy.

अयमुशानः पर्यद्रिमुत्ता ऋतधीतिभिर्चतयुग्युजानः ।

रुजदरुग्णं वि वलस्य सानुं पृथीर्वचोभिरभि योधदिन्द्रः ॥ २ ॥

अयमुशानः । अयम् । कामयमानः । शिलोच्चयम् । प्रति स्थिताः । पणिभिरपहृता गाः । सत्य-
कर्मभिः । सत्ययुक् । अङ्गिरोभिर्युज्यमानः । व्यरुजत् । अन्यैरुग्णम् । वलासुरस्य । समुद्धृतं देशम् । पणीन् ।
वचोभिश्च । अभ्ययोधयद् भर्त्सनपरैः ।

अयं द्योतयद्युतो व्यक्तून्दोषा वस्तोः शरद इन्दुरिन्द्र ।

इमं केतुमदधुनू चिदह्नां शुचिजन्मन उषसश्चकार ॥ ३ ॥

अयम् । अयम् । व्यद्योतयत् । अचाकृताः । रात्रौ । शरदश्च । अक्तून् इतनैघण्डुकम् । सोमः ।
इन्द्र ! तथैनं सोमम् । अह्नाम् । केतुम् । अदधुः । पुरा । तथा निर्दोषाः । यदोषसः । करोतीति हविषः
स्तुतिः ।

१. इन्द्रः Sy.
२. बलेन गोपिधानाय निमित्तं शिलोच्चयम् Sy.
३. ०तः D. परितः पर्वतसमीपे विद्यमानाः Sy.
४. ऋतेन तत्कृतेन स्तोत्रेण युक्तश्च भूत्वा Sy.
५. सङ्गच्छमानः Sy.
६. व्यभाइक्षीत् Sy.
७. अन्यैः P.
८. उरक्तं P. उरक्कणं D. अन्यैरभग्नम् Sy.
९. बलस्यासुरस्य स्वभूतम् Sy.
१०. उच्छ्रितं पर्वतम् Sy.
११. बलानुचरानेतत्संज्ञानसुरान् Sy.
१२. स्तुत्यैरायुधैः सन्तर्जनरूपैर्वाक्यैरेव वा Sy.
१३. अद्ययोधयत् P. अभ्ययुध्यत् Sy.
१४. भर्त्सनपरैः P. भर्त्सनपरैः refers to वचोभिः
so it should immediately follow
वचोभिः ॥
१५. VM. ignores इन्द्रः ।
१६. व्यदीपयत् Sy.
१७. ०तयच्च कृतां P. VM. seems to
explain अद्युतः as अचाकृताः ॥ अव्याकृताः
is suggested for अचाकृताः ॥ अद्योत-
मानान् Sy.

१८. रात्रिम् Sy.
१९. संवत्सरांश्च Sy.
२०. अक्तून् P. इति नैघण्डुकम् is suggested
for इतनैघण्डुकम् ॥ 'अक्तुरिति रात्रिनाम्'
(Ngh. 1. 7.) अत्र च तत्सम्बन्धात्पक्षमासा-
दयो लक्ष्यन्ते । पक्षमासादीन् Sy.
२१. त्वया नियम्यमानः पीयमानो वा सोमः Sy.
२२. सोम् D. सोमं चन्द्रात्मना नभसि वर्तमानम्
Sy.
२३. दिवसानाम् Sy.
२४. प्रज्ञापकम् Sy.
२५. देवाः यस्मात् व्यदधुः, अक्तून् तस्मादनेन
पक्षमासादयो सर्वे प्रकाश्यन्ते । चन्द्रगत्यधी-
नत्वात्तिथिविभागानाम् Sy.
२६. पुरा seems to be the explanation
of नू चित् ।
२७. ०षो P. D. निर्दोषाः seems to be the
explanation of शुचिजन्मनः ॥ आत्मीयेन
तेजसा शुद्धोदयान् करोति Sy.
२८. अपि चायं सोमः उषःकालान् Sy.
२९. कारातीति ति D.
३०. VM. ignores वस्तोः ॥ वस्तोर्दिवसम् Sy.

अयं रोचयदुरुचो रुचानो^१यं वासयद्वय^२तेन^३ पूर्वीः ।

अयमीयत अतयुग्मिरश्च^४ः स्वविंदा^५ नाभिना चर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

अयम् । अयम् । अरोचयत् । अरोचमानान् । स्वयं रोचमानः । अयम् । विवासयति । तेजसा ।
बह्वीरुषसः । अयम् । गच्छति । सत्येन युक्तः । अर्चः । स्वर्गलोकज्ञः । नाभिमतो रथेन । मनुष्याणां पूरयितो ।

नू गृणानो गृणते प्रतन राजन्निषः पिन्व वसुदेवाय पूर्वीः ।

अप ओषधीरविषा वनानि गा अर्बतो नृनुचसे^६ रिरीहि ॥ ५ ॥

नू गृणानः । शिप्रम् । स्तूयमानः । स्तुवते । प्रतन ! राजन् ! अन्नानि । पिन्व । दातव्यधनोय ।
बहूनि । अपः । ओषधीः रयीणां दातः । वननीयानि धनानि । गाः । अर्बवान् । मनुष्यान् । स्तुवते मह्यम् ।
प्रयच्छ ।

१. इन्द्रः Sy.
२. प्रकाशयति Sy.
३. प्रकाशरहितान् । तमसा मलीमसान् सर्वाल्लो-
कान् Sy.
४. सूर्यात्मना दीप्यमानः Sy.
५. पिषं P.
६. व्यापयति । तत्रत्यानि तमांसि निवर्तयतीत्यर्थः
Sy.
७. सत्यभूतेन सर्वत्र गमनशीलेन वा तेजसा Sy.
८. अयमेवेन्द्रः Sy.
९. अततेन स्तोत्रेण युज्यमानः Sy.
१०. ०इव P.
११. ०लोकज्ञेन is suggested for ०लोकज्ञे ॥
सुहृद्वरणीयस्य धनस्य सम्भवेन Sy.
१२. सन्नद्धेन Sy.
१३. चर्षणीनां मनुष्याणां कामैः पूरयिता सन् Sy.
१४. आ P.
१५. Sy. adds त्वम् ।
१६. हे पुरातन ! Sy.
१७. राजान् P. राजमानेन्द्र ! Sy.

१८. पिब P., D. सिञ्च । प्रयच्छेत्यर्थः Sy.
१९. ०तव्यं ध० P. वसूनि धनानि त्वया देवानि
यस्मै तादृशाय Sy.
२०. बह्वीः Sy.
२१. वृष्टिलक्षणान्युदकानि Sy.
२२. ग्रीहावीन् Sy.
२३. अविषा विषरहितानि रक्षकानि वा वनानि
Sy. रयीणां दातः seems to be the
explanation of अविषा ; VM. seems
to derive वा from √ वष् to give
and construe it as अवीनां साता,
(अवीन् सनोति), i.e. 'giver of sheep.'
Wealth was probably counted in
sheep also as it was certainly
counted in kine. Or अवीनाम् is
suggested for रयीणाम् ।
२४. वृक्षजातानि कृतपनसादीनि Sy.
२५. कर्मकरान् Sy.
२६. तपते P. अर्चयित्रे स्तोत्रे Sy.
२७. देहि Sy.

इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायाव स्य हरी वि मुंचा सखाया ।

उत प्र गाय गुण आ निषद्याथा यज्ञाय गृणते वर्यो धाः ॥ १ ॥

‘इन्द्र पिब । इन्द्र । पिब सोमम् । तुभ्यम् । मदायम् । अयं सुतः सोमो ग्रधिं विष्ये । अथ । सखायाँ
अपवौ । रथाद् विमुञ्चते । अस्मिन् उद्गातृगणे । निषद्ये गायतस्तस्य । प्रगाणमुपगायनं कुरु । ततः । यज्ञार्थम् ।
स्तुवते मह्यम् । अन्नम् । वेहि ।’

अस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्र मदाय क्रत्वे अपिबो विरप्सिन् ।

तमु ते गावो नर आपो अद्रिरिन्दुं समहन्पीतये समस्मै ॥ २ ॥

‘अस्य पिब । अमुम् । पिब । यम् । जायमानं एव । इन्द्र ! मदाय । प्रजानाय । अपिबः ।
महन् । तम् । एव । इन्दुम् । गावश्चर्मप्रदाः । अर्यवः । वसतीवर्यः । गावा च । सहागमयन् ।’

१. ‘इन्द्र पिब’ इति पञ्चचं सप्तवशं सूक्तं भर-
द्वाजस्यायं ऋष्टुभर्मन्त्रम् । ‘इन्द्र पिब’ (KSA.
31.40.p.22.) इत्यनुक्तान्तम् । गतः सूक्त-
विनियोगः । प्रथमे रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्याद्या
शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—‘इन्द्र पिब तुभ्यं
सुतो मदायेति याज्या’ (ĀSS.6.4.) इति
Sy.

२. तं सोमं पिब Sy.

३. यः सोमः मदायम् Sy.

४. ०य र्यं D. अभिवृतः । यतस्त्वया सोमः
पातश्चोदतः कारणात् Sy.

५. ०मे य० P.

६. अवस्थापय Sy.

७. समानख्यानी मित्रभूतौ वा Sy.

८. अस्मत्स्तोतृसङ्गे Sy.

९. उपविश्य Sy.

१०. अस्माभिः कृतं स्तोत्रमुपश्लोक्य Sy.

११. अपि च Sy.

१२. यज्ञाय यजमानाय Sy.

१३. वेहि Sy.

१४. VM. ignores आ ॥ आ आभिमुख्येन
Sy.

१५. द्वितीये रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्य ‘अस्य पिब’
इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—‘अस्य पिबेति
याज्या’ (ĀSS. 6.4.) इति Sy.

१६. इमं सोमम् Sy.

१७. य P.

सोमम् Sy.

१८. जायमाना P. ०ना D. जायमान एव त्वम्
Sy.

१९. हर्षाय Sy.

२०. कर्मणे वृत्रवधादिलक्षणं वीर्यकर्म कर्तुं च
Sy.

२१. पूर्वं पीतवानसि Sy.

२२. तादृशम् Sy.

२३. सोमम् Sy.

२४. गवि भवाः अपणसाधनाः क्षीरादयः Sy.

२५. अर्धवर्यवः is suggested for अर्यवः ॥
नेतारोऽर्धवर्यवः Sy.

२६. ०तीपयः P.

वसतीवर्याख्याः Sy.

२७. अभिववाच्यो गावा, एते सर्वे Sy.

२८. सह निशमयन् P., D. समगमयन् । ‘हि गतौ’
इत्यस्यतद्रूपम् Sy.

अंशोः पीतये । अस्मै तुभ्यम् ।

उत्तरा निगदसिद्धा ।

समिद्धे अग्नौ सुत इन्द्र सोम आ त्वां वहन्तु हरयो वहिष्ठाः ।

त्वायता मनसा जोहवीमीन्द्रा याहि सुविताय महे नः ॥ ३ ॥

[समिद्धे ।]

आ याहि शश्वदुशता ययाथेन्द्र महा मनसा सोमपेयम् ।

उप ब्रह्माणि शृणुव इमा नोऽथा ते यज्ञस्तन्वे वयो धातु ॥ ४ ॥

आ याहि । अथ नागच्छ पुरा च त्वम् । शश्वत् । कामयमानेन । महता । मनसा । पातय्य सोमम् । प्राप्तोजसि आगतश्च । उपशृणुहि । स्तोत्राणि । इमानि । अस्माकम् । अथ वाऽस्माभिरनुष्ठीयमानः । यज्ञः । पुत्राय । अन्नम् । प्रयच्छतु ।

१. अंशोः is suggested for अशोः ।

२. पानाबंम् Sy.

३. अतयस्मै P. अत्येन्द्रस्य Sy.

४. VM. ignores ते and explains सम् once only ॥ ते तव । पुनः समिति पूरकः Sy.

५. The *pratika* is supplied by the Editor. Sy. explains this stanza in the following manner:—

अग्नौ समिद्धे दीप्ते सोमे सुतेऽभिषुते सति हे इन्द्र ! त्वा त्वां वहिष्ठा वोदृतमा हरयोऽवा आ वहन्तु । इमं यज्ञं प्रत्यानयन्तु । अहं च त्वायता त्वां कामयमानेन मनसा जोहवीमि पुनः पुनराह्वयामि । हे इन्द्र ! त्वं नोऽस्माकं महे महते सुविताय कल्याणाय आयाहि । आगच्छ ।

६. अभिगच्छ Sy.

७. ग P.

८. बहुकृत्यः Sy.

९. मान D. अतः कारणात् उशता अस्मान् कामयमानेन Sy.

१०. मनसा सह Sy.

११. Omitted by P. सोमः पीयते यस्मिन् तादृशमस्मदीयं यज्ञम् Sy.

१२. It seems to be the explanation of ययाथ ॥ सोमपानार्थं यज्ञं गतवानसि Sy.

१३. उपशृणु Sy.

१४. इदानीं प्रयुज्यमानानि Sy.

१५. अस्मदीयानि Sy.

१६. अथ अनन्तरम् Sy.

१७. अनुत्तिष्ठि० P.

१८. यजमानः Sy.

१९. शरीराय त्वच्छरीरपोषाबंम् Sy.

२०. अन्नं सोमात्मकम् Sy.

२१. ददातु Sy.

२२. VM. ignores इन्द्र and ते ॥ हे इन्द्र ! ते तव Sy.

यदिन्द्र दिवि पार्ये यदधुग्यद्वा स्वे सदने यत्र वासि ।

अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्स्त्रजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥ ५ ॥

[यदिन्द्र ।] शुलोके । पारभवे भवसि । यदि वा । अन्यत्र, ऋधगिति पृथग्भावमाचष्टे । यत् । वा । स्वे । गृहे । यत्र । वा । अस्मि । अतः । अस्माकम् । रक्षणाय । अश्ववान् । मरुद्भिः । सहित आगत्य । पिब । सोमम् । गीर्भवननीय ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor. भरद्वाजस्येदमार्यम् Dur. भरद्वाजस्य SKN.

२. के P., D. शुलोकाख्ये Sy. हे भगवन्निन्द्र ! यद् यदि त्वं दिवि शुलोके Dur. यदि त्वं हे इन्द्र ! दिवि शुलोके SKN.

३. वा भरवे P. वारभवे D. पारगे दूरदेशे वर्तसे Sy. पारणीये स्थानेऽवस्थितः Dur. पारयितव्ये दूरवर्तित्वाद् यत्नेन गन्तव्य इत्यर्थः SKN.

४. व्या P., D.

५. ०त्रधनिति P. ०त्रधगिति D. एतत् पृथक् शब्देन समानार्थम् । पृथगन्यस्मिन् देशे वर्तसे Sy.

६. पृथुवा० P. यलुधक् पृथग् दिव इत्यर्थः Dur. पृथग् शुलोकात् SKN. ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवति । अथाप्युच्यते दृश्यते N. 4.25.

७. यदि Dur.; SKN.

८. स्वे P., D. स्वकीये Sy.

९. अन्तरिक्षलोकेऽवस्थितः Dur. अन्तरिक्षे SKN.

१०. यत्रस्य P. यस्य D. अथवा किमनेन विशेषणेन यस्मिन् देशे Sy. क्वचिदन्यत्रैव स्थानेऽवस्थितः को हि तत्त्वतो वेद तत्र स्थानं यत्रासीति Dur. क्व चाप्यसि SKN.

११. भवसि Sy. कि बहुना यत्रास्यवस्थितः Dur.

१२. अस्मात्स्थानादागत्य Sy. तत आगत्य Dur.

आगत्येति शेषः SKN.

१३. अतोरस्मा० P., D.

अस्माकं स्वभूतम् SKN.

१४. रक्षसि Dur.

तर्पणायात्मनः SKN.

१५. नियुतोऽश्वः । तद्वा न् Sy. त्वं नियुत्वान् वायुर्भूत्वा Dur. नियुतोऽश्वस्तैस्तद्वा न् SKN.

१६. सह प्रीयमाणस्त्वम् Sy. सह जोषणः सहप्रीतिः Dur. सम्प्रीयमाणः SKN.

१७. रक्ष, यद्वा पिब Sy. पाहि रक्षआदिभ्यो रक्ष । यद्वा 'पा पाने' इत्यस्येदं छान्दसत्वात् पिबादेशाभावे रूपम् SKN.

१८. अस्मदीयं यागम् । यद्वा यज्ञं यजनसाधनमस्मदीयं . . . सोममवसे तर्पणाय Sy. एतं सोममस्मत्प्रत्तम् Dur.

१९. ०यं P., D. हे गिरां सम्भक्तरीन्द्र ! Sy. यस्त्वमेवंप्रभावः । तं त्वां ब्रवीमि हे गिर्वणो गीर्भिः सम्भजित !, स हि स्तुतिः सम्भजित । स्तुतिभिर्वा सम्भज्यते । . . . एवमेके पृथग्भावोदाहरणमेतामुचं व्याचक्षते । अपरे पुनः य एवं भाष्यकारेण नियमः पठितः 'ऋधगयाः' इति । अत्रैवंती द्वावप्यर्थाविति मन्यन्ते Dur. गीर्भवननीय ! आभिः सहेत्यर्थः SKN. ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवति । अथाप्युच्यते "ऋधगया ऋधगृताशमिष्ठाः" (TS.1.4.44.2.) ऋधुवन्नयाशीः । ऋधुवन्नशमिष्ठा इति च N.4.25., SKN.II. 273.

२०. VM. ignores इन्द्र !

VI.41.

अहेळमान् उप याहि यज्ञं तुभ्यं पवन्त इन्द्रवः सुतासः ।

गावो न वञ्चिन्स्वमोको अच्छेन्द्रा गंहि प्रथमो यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

अहेळमानः । अक्रुध्यन् । उपगच्छ । यज्ञे । तुभ्यम् । पवन्ते । इन्द्रवः । अभिपुताः । पाशवः । इव ।
वञ्चिन् ! स्वम् । गृहम् । प्रति । इन्द्र ! आगच्छ । मुख्यः । यज्ञार्हानाम् ।

या ते काकुत्सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत्पिबसि मध्व ऊर्मिम् ।

तया पाहि प्र ते अध्वर्युरस्थात्सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्युः ॥ २ ॥

[या ते ।] या । ते । जिह्वा काकुत् । उरुतरा वरिष्ठा । अवशिष्टं स्पष्टम् ।

१. 'अहेळमानः' इति पञ्चवर्गमष्टादशं सूक्तं भर-
द्वाजस्वार्थं वैदुभर्मन्त्रम् । अनुक्रान्तञ्च 'अहेळ-
मानः' (KSA. 31.41.p.22.) इति । गतो
विनियोगः Sy.

२. अक्रुध्यस्त्वम् Sy.

३. अस्मदीयं यज्ञम् Sy.

४. यतः कारणात् तुभ्यं त्वदयम् Sy.

५. वदन्ते P. वपन्ते D. पूयन्ते । दशापवित्रेण
शोधयन्ते Sy.

६. इन्द्रः D. इन्द्रवः is suggested for
इन्द्रवः ॥ सोमाः Sy.

७. पशवः is suggested for पाशवः ॥
स्वकीयं गोष्ठमिव Sy.

८. वज्रवन्निन्द्र ! Sy.

९. स्वकीयम् Sy.

१०. स्थानं द्रोणकलशादिलक्षणम् Sy.

११. आभिमुख्येन । प्राप्नुवन्तीति शेषः Sy.

१२. अतः कारणादे इन्द्र ! Sy.

१३. मुख्यस्त्वम् Sy.

१४. यज्ञार्हानां देवानां मध्ये Sy.

१५. The *pratika* is supplied by the

Editor.

१६. हे इन्द्र ! Sy.

१७. य P., D.

१८. तेः P. तव Sy.

१९. जिह्वाकाकव् P.

जिह्वा० D.

२०. विरि० P.

उरुतरा विस्तीर्णतमा Sy.

२१. षष्ठवर्गि० D. By अवशिष्टम् VM. refers

to सुकृता । या । यया । शश्वत् । पिबसि ।

मध्वः । ऊर्मिम् । तया । पाहि । प्र । ते ।

अध्वर्युः । अस्थात् । सम् । ते । वज्रः ।

वर्तताम् । इन्द्रः and गव्युः ॥ सुकृता—

मुष्टु पात्रा निर्मिता । यया च मध्वो मधुनः

सोमस्योर्मि रसं शश्वद्भृकुत्वः पिबसि तया

जिह्वयास्मदीयं सोमं पाहि । पिब । तदर्थ-

मध्वर्युरध्वरस्य नेता ऋत्विग्गृहीतसोमः सन्

प्रास्थात् । हविर्वानादुत्तरवेदिदेशं प्रत्यगमत् ।

अपि च हे इन्द्र ! गव्युः शत्रुसम्बन्धिनीर्गा

आत्मन इच्छन् ते त्वदीयो वज्रः संवर्तताम् ।

शत्रुभिः सङ्गतो भवतु । तान् हन्तित्यर्थः Sy.

एष द्रप्सो वृषभो विश्वरूप इन्द्राय वृष्णे समकारि सोमः ।

एतं पिव हरिवः स्थातरुग्र यस्येशिषे प्रदिवि यस्ते अन्नम् ॥ ३ ॥

एषः । द्रप्सो द्रवणशीलः । प्रदिवीति पुराणनामधेयम् । प्रजापतेरिन्द्रः सोममात्मनोऽन्नं वव्रे । शिष्टं स्पष्टम् ।

सुतः सोमो असुतादिन्द्र वस्यानयं श्रेयाश्चिकितुषे रणाय ।

एतं तितिर्व उपं याहि यज्ञं तेन विश्वास्तविषीरा पृणस्व ॥ ४ ॥

सुतः । सुतोऽयम् । सोमः । असुतात् निहितात् सोष्यमाणान् । वसीयान् भवति । प्रशस्यश्च । अयम् । प्राज्ञाय तुभ्यम् । रक्षणकर्मणे । तमेतम् । सोमम् । उत्तरितः । उपद्रवाणाम् । उपगच्छ । तेन सोमेन पीतेन । विश्वानि । आत्मनो वसानि । आपूरय ।

उत्तरा निगदसिद्धा ।

ह्वयामसि त्वेन्द्रं याह्यर्वाडरं ते सोमस्तन्वे भवाति ।

शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु प्रास्माँ अं वृ पृतनासु प्र विक्षु ॥ ५ ॥

[ह्वयामसि ।]

१. विणशीलं P. द्रप्सो पिणशीलं D.

२. Ngh. 3.27.

३. VM. does not explain the stanza except two or three words of it. For full explanation see Sy.'s commentary :—

द्रप्सो द्रवणशीलो वृषभः कामानां वक्षिता विश्वरूपो बहुविधरूपोपेत ईदृग्विध एष सोमो वृष्णे कामानां वषित्र इन्द्रायेन्द्रस्य पानार्थं समकारि । अभिषवादिभिः संस्कृतोऽभूत् । हे हरिवः ! हरी अश्वी । तद्वन् । हे स्थातः ! सर्वेषामधिष्ठातरुप्रोद्गुर्णवलेन्द्र ! एतमीदृशं सोमं पिव । प्रदिवि । जातावेकवचनम् । प्रभू-तेषु दिवसेषु प्रगतेष्वहःसु वा ईशिषे त्वमेव-इवरो भवसि । यच्च सोमस्ते तवाज्ञममत्त्वेन परिकल्पित एतं पिवेत्यन्वयः ।

४. अभिषुतः Sy. ५. ०तान् D.

६. सेवयाम० P. ०णात् is suggested for ०णान् ॥ अकृताभिषवात्सोमादव्यवदीयात् Sy.

७. वसीयान् वसुमत्तरः प्रशस्यतरः Sy.

८. श्रेष्ठश्च भवति । त्वामतिशयेन रमयितेत्यर्थः Sy.

९. प्र० D. तथा विक्षुषेऽभिज्ञाय तुभ्यम् Sy.

१०. रमणीयाय तदर्थम् Sy.

११. यजनसाधनं सोमम् Sy.

१२. ०रितत्रद्व० D. हे शत्रूणां तरितरिन्द्र ! Sy.

१३. उपागच्छ Sy.

१४. सर्वाणि Sy.

१५. VM. ignores इन्द्र ।

१६. The *pratika* is supplied by the Editor.

हे इन्द्र ! त्वा त्वां ह्वयामसि । आह्वयामः । अतः कारणात्त्वमर्वाडस्मदभिमुखः सन् आ याहि । आगच्छ । अस्मदीयः सोमश्च ते तन्वे तव शरीरायारं पर्याप्तं भवाति भवतु । त्वदीयं शरीरं यथाभिलाषं तर्पयत्वित्यर्थः । हे शतक्रतो ! बहुविधकर्मन्निन्द्र ! त्वं च सुतेष्व-भिषुतेष्वस्मदीयेषु सोमेषु मादयस्व तृप्यस्व । 'मद तृप्तियोगे' । तदनन्तरं पृतनासु सङ्घा-मेष्वस्मान्नाव । प्रकर्षेण रक्ष । न केवलं पृतनासु किन्तु विक्षु सर्वासु प्रजास्वस्मान्नाव । प्ररक्ष Sy.

VI.42.

प्रत्यस्मै पिपीपते विश्वानि विदुषे भर ।

अरंगमाय जग्मयेऽर्षश्चादध्वने नरे ॥ १ ॥

'प्रत्यस्मै' । 'प्रतिभर' । अस्मै । पातुमिच्छते । विश्वान्यज्ञानि । विदुषे धनादीनि । पर्याप्तगामिने ।

गमनशीलाय । तदानीमेव दहते । नराय नेता नरः ।

एमेनं प्रत्येतन सोमेभिः सोमुपातमम् ।

अमत्रेभिर्ऋजीषिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्दुभिः ॥ २ ॥

^{११} एमेनम् । ^{१२} एमिन्द्रम् । ^{१३} प्रत्यागच्छत । ^{१४} सोमे । ^{१५} सोमपानम् । ^{१६} पात्रे । ^{१७} ऋजीष्यन्तम् । ^{१८} इन्द्रः ।

^{१९} सुतेः । ^{२०} सोमे ।

१. 'प्रत्यस्मै' इति चतुर्ऋचमेकोनविंशं सूक्तं भर-
द्वाजस्यार्षमेन्द्रम् । चतुर्थी बृहती शिष्टा अनु-
ष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् 'प्रत्यस्मै चतुष्क-
मानुष्टुभं बृहत्पत्यम्' (KSA.3 I.42.p.22.)
इति । प्रातःसवनेऽच्छावाकस्येदमुग्रीयमानसू-
क्तम् । सूत्रितञ्च--'प्रत्यस्मा इत्युग्रीयमाना-
यानूच्य' (ASS.5.7.) इति Sy.

२. हे अश्वर्यो ! Sy.

३. अभिहर । सोमं प्रयच्छेत्पर्यः Sy.

४. इन्द्राय Sy.

५. सर्वाणि तेजानि Sy.

६. जानते Sy.

७. पर्याप्तगमनाय Sy.

८. यज्ञेषु गमनशीलाय Sy.

९. दधिर्गतिकर्मा । अर्षश्चादग्मनाय सर्वेषामग्र-
गामिने Sy.

१०. नेने यज्ञानाम् Sy.

११. तृतीये स्वरसाध्नि निष्केवत्ये 'एमेनम्' इति
स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितञ्च--'एमेनं प्रत्येत-
नेत्याद्यो वा सर्वेषाम्' (ASS.8.5.) इति Sy.

१२. ऽतमा P.

१३. हे ऋध्वर्यवः ! Sy.

१४. ऽच्छथ P. आ अभिमुखं प्रतिगच्छत Sy.

१५. सोमेः D. सोमेः करणभूतः Sy.

१६. ऽपान D. अतिशयेन सोमस्य पातारम् Sy.

१७. अमत्रैः सोमपात्रैर्ग्रहचमसादिभिः Sy.

१८. ऋजीष्यन्तम् is suggested for ऋजी-
ष्यन्तम् ॥ ऋजीषं शत्रूणामुपार्जकं बलम् ।
तदन्तम् । यदा ऋजीषिणमित्युत्तरत्र सम्ब-
न्धनीयम् । सुतेभिरभिपुतैरिन्दुभिः सोमैर्ऋजी-
षिणम् । गतसारः सोम ऋजीषः । तदन्तम् ।
अथवामत्रेभिरमत्रैरमात्रैरपरिमितैः सोमैर्ऋजी-
षिणम् । ऋजेर्गत्यर्थाद्भावसाधनं ऋजीषशब्दः ।
ततो मत्वर्थीय इनिः । सङ्गतमित्यर्थः । एवं-
विधमिन्द्रं प्रतिगच्छतेत्यन्वयः । अन्य आह ।
अमत्रेभिर्ग्रहचमसादिगतैरभिपुतैः सोमैर्ऋजीषिणं
बलवन्तमेनामिन्द्रं प्रतिगच्छतति Sy.

१९. इन्द्रम् is suggested for इन्द्रः ।

२०. VM. ignores ईम् ॥ ईमिति निपातो-
ऽनर्थकः Sy.

यदी सुतेभिरिन्दुभिः सोमेभिः प्रतिभूष्य ।

वेदा विश्वस्य मेधिरो धृषतंतमिदेपते ॥ ३ ॥

यदि । यदि । सुते । दीप्तैः । सोमेरिन्द्रम् । प्रतिभूष्य । वेत्स्यभिलषितम् । विश्वम् । प्राज्ञः ।
घृष्टैः । तं तम् । एव । प्रापयति ।

अस्माअस्मा इदन्धसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतम् ।

कुवित्समस्य जैन्यस्य शर्धतोऽभिशास्तेरवस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मै । अस्मा^{११} अस्मै । एव । सोमाग्रस्य । सुतम् । अध्वर्यो ! प्रभर । सर्वस्य । जेतव्यस्य शत्रोः ।
वेगं कुर्वतः^{११} । अभिशास्तेरस्मानिन्द्रः । बहु^{१६} । अवस्परति तारयति ।

VI.43.

यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रन्धयः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ १ ॥

यस्य^{११} । यस्य^{११} पीतस्य । मदे । तत् त्वं पुरा । दिवोदासाय^{११} । शम्बरम्^{११} ।

१. हे अध्वर्यवः ! Sy.
२. अभिषुतः Sy.
३. उन्वन्शीलं दीप्तैर्वा Sy.
४. सोमैः is omitted by D.
५. इन्द्रं प्रति यूयं प्रतिगच्छथ । 'भू प्राप्ते'
इत्यस्यैतद्रूपम् Sy.
६. वेत्स्य० is suggested for वेत्स्य ॥ जानाति
Sy.
७. स इन्द्रः सर्वं भवदीयं कामम् Sy.
८. प्र० D. तदानीं मेधिरो मेधावी । मेधो यज्ञ-
स्तद्वान् वा Sy.
९. ०८ P. ज्ञात्वा च धृषत् शत्रूणां धर्यकः सन्
Sy.
१०. त P., D. कामम् Sy.
११. Omitted by P. अस्मा एवेन्द्राय नान्यस्मै
Sy.
१२. ०मान० P. सोमलक्षणस्यास्य Sy.
१३. अभिषुतं रसम् Sy.
१४. हे अध्वर्यो ! त्वम् Sy.
१५. भर P. सम्प्रहर प्रयच्छेति यावद् Sy.
१६. उत्तहमानस्य शत्रोः Sy.

१७. अभिशांसनात् तत्कृतादिसनात् Sy.
१८. बहुशः Sy.
१९. अप० D. अस्मान् पालयतु Sy.
२०. 'यस्य त्वत्' इति चतुश्चं विंशं सूक्तं भर-
द्वाजस्यायं मीष्णहर्मन्त्रम् । अनुक्रम्यते च—
'यस्मीष्णहम्' (KSA. 31.43. p. 22.)
इति । महाशतेऽपि निष्केवल्येऽप्याष्णिहृतुचा
शीतावेतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रि-
तम्—'यस्य त्यच्छम्बरं मदे इति त्रयस्तुचा
गाम्यः' (AA. 5.2.5.) इति Sy.
२१. हे इन्द्र ! Sy.
२२. सोमस्य Sy.
२३. पानेन जनिते हृषे सति Sy.
२४. Omitted by P. त्वदिति क्रियाविशेषणम् ।
त्वत्तत् प्रसिद्धं यथा भवति तथा रन्धय इत्यर्थः
Sy.
२५. राज्ञे Sy.
२६. असुरम् Sy.

वशमनयः । अयमिति मिडम् ।

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमन्ते च रक्षसे ।

अयं स सोमं इन्द्र ते सुतः पिब ॥ २ ॥

यस्य । यस्य । तीव्रसुतम् । मदकरं रसम् । वज्रयसि । तथा मध्यमरसम् । नीचरसम् । च वज्रयसि । सम्यक् सुतमेव पिब ।

यस्य गा अन्तरश्मनो मदे दृक्का अवामृजः ।

अयं स सोमं इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ३ ॥

यस्य गाः । यस्य । मदे । शितोच्चयस्य । अन्तः । पणिभिरपहृताः, दृढाः । गाः । अवामृजः ।

यस्य मन्दानो अन्धसो माघोनं दधिपे शवः ।

अयं स सोमं इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ४ ॥

यस्य मन्दानः । यस्य । अन्धसः । तृण्यन् । नघवतस्तव सम्बन्धि । बलम् । धारयसि ।

१. अहिंसोः । वशीकृतवानसि Sy. रघ्यतिर्वश-
गमने N.6.32.

२. By अयमिति VM. refers to अयम् ।
सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः and पिब ॥
हे इन्द्र ! सोमं सोमस्ते त्वदर्थं सुतोऽभिषुतः ।
अतस्तं पिब Sy.

३. हे इन्द्र ! त्वम् Sy.

४. सोमस्यावयवभूतम् Sy.

५. तीव्रं P. तीव्रं सुतमभिषवो यस्य स तीव्रसुतः
प्रातःसवनिकः । तम् Sy.

६. सोमरसम् Sy.

७. रक्षसि Sy.

८. यस्ययथा P.

मध्यन्दिनसवनगतम् Sy.

९. नीतर० P.

तृतीयसवनगतं च सोमरसम् Sy.

१०. सोमं सोमस्त्वदर्थमभिषुतस्तं पिब Sy.

११. सोमस्य Sy.

१२. मदकरे रसे पीते सति Sy.

१३. क्लामुरेण निहितस्य पर्वतस्य Sy.

१४. मध्ये विद्यमानाः Sy.

१५. दृढपिधानाश्च Sy.

१६. बलस्य बन्धनाद्वचसृजः स सोम इत्यादि गतम्
Sy.

१७. हे इन्द्र ! त्वम् Sy.

१८. सोमलक्षणस्याहस्य Sy.

१९. पानेन मन्दानो मन्दमानो हृष्टः सन् Sy.

२०. ऽवतस्तस्य D. ऐन्द्रम् Sy.

२१. पक्षि P.

२२. अन्नाधारणं बलम् Sy.

२३. धारयसि । येन सोमेन तवेन्द्रत्वं जातमित्यर्थः ।

सोमं सोमः सुतोऽभिषुतस्तं पिब Sy.

VI.44.

यो रयिवो रयितमो यो धुन्नैर्धुन्नवत्तमः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ १ ॥

यो रयिवः । ॥ शंयुर्बाहिस्पत्यः ॥ यः । धनवन् ! धनवत्तमः । यश्च । अन्नैः । अन्नवत्तमः ।

सोमः । सुतः । इन्द्र ! त्वदधम् । ततश्च स्वधापते ! तव । अस्ति । मदः ।

यः शुग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मंतीनाम् ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ २ ॥

यः शुग्मः । यः । सुखतरः । बहुमुख ! ते । धनम् । मंतीनां स्तोतृविषयाणाम् । दाता ।

येन वृद्धो न शर्वसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ ३ ॥

येन वृद्धः । येन । वृद्धे । न । सेनाबलेन । शत्रून् हरसि । न च । स्वैः । मरुद्भिः, अपि तात्मनैव

तुरो भवसि ।

१. चतुर्थेऽनुवाके षट् सूक्तानि तत्र 'यो रयिवः'
इति चतुर्विंशत्युच्चं प्रथमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य
शंयोरार्षमैन्द्रम् । आवितः षडनुष्टुभः सप्तम्य-
ष्टमीनवम्यो विराजोऽष्टम्येकैव वा विराट्,
शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुशान्तम्—'यो
रयिवश्चतुर्विंशतिः शंयुर्बाहिस्पत्यो ह्यादौ षड-
नुष्टुभस्तिष्ठश्च विराजो मध्यमैव वासाम्'
(KSA. 31.44.p.22.) इति । गतः सूक्त-
विनियोगः Sy.

२. ०हृत्स० P.

३. सोमः Sy.

४. धनं P., D. हे धनवन् ! इन्द्र ! Sy.

५. अतिशयेन रयिमान् धनवान् Sy.

६. श्रोतमानैर्यशोभिः Sy.

७. ०म P. अतिशयेन यशस्वी Sy.

८. अभियुतः सन् Sy.

९. ०वते P. हे स्वधापते ! स्वधाया अन्नस्य
सोमलक्षणस्य पालक ! Sy.

१०. भवति Sy.

११. ०दा P. मयकरः Sy.

१२. VM. ignores सः ॥ सोमः Sy.

१३. सोमः Sy. १४. सुलकरः Sy.

१५. हे बहुमुखेन्द्र ! Sy.

१६. त्वदीयः Sy.

१७. धनस्य दाता भवति । हे स्वधापते ! इन्द्र !
स सोमोऽभिपुतस्तव मदकरो भवति Sy.

१८. धनमृतीनां D. स्तोतृणाम् Sy.

१९. पीतेन सोमेन Sy.

२०. वृद्धः is suggested for वृद्धे ॥ प्रवृद्धश्च
सन् Sy.

२१. इमौ नशब्दौ समुच्चयार्थौ Sy.

२२. बलेन Sy.

२३. शत्रूणां हिसकश्च भवसि Sy.

२४. आत्मीयैः Sy.

२५. मरुद्भिः तार्थम् Sy.

२६. त्वात्मनैव is suggested for तात्मनैव ।

त्यमुं वो अग्रहणं गृणीषे शर्वसस्पतिम् ।

इन्द्रं विश्वासाहं नरं मंहिष्ठं विश्वचर्षणिम् ॥ ४ ॥

१ त्यमु वः । तम् । एव । युष्माकम् । ग्रहन्तारम् । स्तुहि स्तोतः । बलस्य पतिम् । इन्द्रम् ।
सर्वसह । नेतारम् । दातृतमम् । सर्वस्य द्रष्टारम् ।

यं वर्धयन्तीद्गिरः पतिं तुरस्य राधसः ।

तमिन्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥ ५ ॥

यं वर्धयन्ति । यम् । वर्धयन्ति । एव । स्तुतयः । पतिम् । तारकस्य । धनस्य । तम् । एव ।
इन्द्रस्य । शुष्मं बलम् । देवी । छावापृथिवी । पूजयितः ।

तद्वं उक्थस्य बृहणेन्द्रायोपस्तृणीपणिं ।

विपो न यस्योतयो वि यद्रोहन्ति सृचितः ॥ ६ ॥

तद् वः । सा । युष्माकम् । उक्थस्य । बृहणा । इन्द्राय । उपस्तरणीयाः । मेधाविनः । इव

१. पृष्ठपञ्चदशस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगदास्त्रे 'त्यमु वः'
इत्येन्द्रस्तुतः । सूत्रितञ्च—'त्यमु वो अग्र-
हणमप त्वं वृजिनं रिपुम्' (ĀSS. 7.11.)
इति Sy.

२. हे ऋत्विग्यजमानाः ! Sy.

३. इन्द्रम् Sy.

४. युष्मदर्थम् Sy.

५. ग्रहन्तारं P. अग्रहन्तारम् is suggested
for ग्रहन्तारम् ॥ अग्रहन्तारं भक्तानामनु-
ग्राहकम् Sy.

६. स्तौमि । यद्वा वो यूयं गृणीषे गृणीत स्तुत,
वचनव्यत्ययः Sy.

७. पालकम् Sy.

८. ०सहम् is suggested for ०सह ॥
विश्वस्य शत्रोरभिभूतारम् Sy.

९. हेतारं P.

१०. इन्द्रसम्बन्धिनम् Sy.

११. ईश्वरम् Sy.

१२. ०कस्येव P. हिसकस्य शत्रोः Sy.

१३. धनस्य । शत्रुघनानामपहर्तारमित्यर्थः Sy.

१४. शुष्मम् is suggested for शुष्णम् ॥ शोयकं
बलम् Sy.

१५. दिवी P. देवी is suggested for देवी ॥
देवनशीले Sy.

१६. छावापृथिवी Sy.

१७. ०यतः is suggested for ०वितः ॥
परिचरतः Sy.

१८. VM. ignores नु ॥ क्षिप्रम् Sy.

१९. हे स्तोतारः ! Sy.

२०. युष्मदीयस्य Sy.

२१. उक्थ P. स्तोत्रस्य Sy.

२२. बृहत्वं माहात्म्यम् Sy.

२३. इन्द्रोय P. इन्द्रायम् Sy.

२४. उपस्तरणीयाः is suggested for उप-
स्तरणीयाः ॥ उपस्तरणीयम् । उपेत्य
विस्तरणीयम् । इन्द्रो यथा स्तोत्रस्य माहात्म्यं
जानीयात् तथा विस्तार्यत इत्यर्थः Sy.

२५. मेधाविनः । सर्वकार्यकुशला इत्यर्थः । यद्वा
नेति पूरकः । विपो विप्रस्य मेधाविनो यस्ये-
न्दस्येति योज्यम् Sy.

भवन्ति । यस्य^१ । रक्षणानि^२ जागरणशीलानि । यस्माच्च^३ । विरोहन्ति^४ । सक्षितः^५ समान इन्द्रे निवसन्तः^६
सप्तान्य आदित्याः^७ 'आ यस्मिन् सप्त वासवाः'^८ इत्युक्तम् ।

अविद्वद्मि^९ मित्रो नवीयान्पणानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।

ससवान्स्तोलाभिर्धौतरीभिरुष्या पायुरंभवत्सखिभ्यः ॥ ७ ॥

अविद्वत्^९ । जानाति । प्रवृद्धम्^{१०} । यजमानस्य मित्रभूत इन्द्रः^{११}, पुल्लिङ्ग^{१२} मित्रशब्दश्चन्द्रसीत्युक्तम् ।
नवतरः^{१३} । सोमं पिबन् इन्द्रः^{१४} । देवेभ्यः^{१५} । अभ्युदयम्^{१६} । चिनोति^{१७} । अन्नवान्^{१८} । स्तरणशीलाभिश्छादयिषीभिः^{१९} ।
धवन्तीभिरुतिभिर्मर्द्दुः^{२०} ! रक्षणेच्छायाम्^{२१} । रक्षकः^{२२} । भवति । यजमानेभ्यो^{२३} देवेभ्यो वेति ।

ऋतस्य^{२४} पथि वेधा अंपायि श्रिये मनांसि देवासो अक्रन् ।

दधानो^{२५} नाम मृदो वचोभिर्वपुर्दृश्ये^{२६} वेन्यो व्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य^{२४} । सत्यस्य^{२५} । मार्गे यज्ञे^{२६} । सोमः^{२७} । पीतये^{२८} । तत्र यणाय^{२९} । मनांसि^{३०} । देवाश्च^{३१} । कुर्वन्ति^{३२} ।

१. इन्द्रस्य Sy.
२. रक्षाः Sy.
३. यस्मिन्वेन्द्रे Sy.
४. प्रादुर्भवन्ति । तस्मा इन्द्रापेत्यर्थः Sy.
५. समाननिवासाः संहता ऊतयः Sy.
६. ०सतः P.
७. TS.I.6.12.2.
८. स इन्द्रः Sy.
९. वृद्धं P. कर्मसु समर्थं प्रवृद्धं वा यष्टारम् Sy.
१०. ०न D.
११. ०तं P.
१२. पुल्लिङ्गश्च P. पुल्लिङ्गश्च is suggested for पुल्लिङ्ग ।
१३. मित्रशब्दः is omitted by D.
१४. ०रस्मिन् P., D. कल्पाणतरः स्तुत्यतरो वा Sy.
१५. स्तोतृभ्यः Sy.
१६. वसीयः श्रेष्ठं धनम् Sy.
१७. उपचितं करोति । ददातीति यावत् Sy.

१८. हविलक्षणात्रोपेतः । यद्वा ससवानिति सनतेः वसती रूपम् । सम्भजमान इति सम्बन्धः Sy.
१९. सप्तमित्यन्नाम Ngh. 2.7.
२०. स्तुलाभिः प्रवृद्धाभिः Sy.
२१. ०न्तिभिः P. कम्पनकारिणीभिवन्दवाभिरी-
दृर्गैर्मर्द्दुर्वा युक्तः सन् Sy.
२२. रक्षणेच्छयाऽऽगत्य Sy.
२३. रक्षणः P.
२४. स्तोतृभ्यः Sy.
२५. यज्ञस्य Sy.
२६. यज्ञ P.
२७. विधाता सर्वस्य द्रष्टा सोमः Sy.
२८. पीयते is suggested for पीतये ॥ इन्द्रेण पीतोऽभूत् । यद्वा वेधा विधातेन्द्रोऽप्यायि । सोमं पिबतु । व्यत्ययेन कतरि चिन् Sy.
२९. श्रयणाय is suggested for यणाय ॥ श्रयितुम् Sy.
३०. इन्द्रस्य मनांसि Sy.
३१. स्तोतार ऋत्विजः Sy.
३२. कर्माणि कुर्वन्ति Sy.

तस्मिन् यज्ञे स्तुतिभिः । नमनम् । दधानः । महानिन्द्रः । स्वः वपुः । दर्शनाय । कमनीयः । विवृणोति
'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याधान ?

द्युमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्विररातीः ।

वर्षो यो वयः कृणुहि शर्चीभिर्धनस्य सातावस्माँ अबिद्धि ॥ ६ ॥

द्युमत्तमम्^{११} । दीप्ततमम्^{१२} । वलम्^{१३} । अस्मभ्यम्^{१४} । वेहि^{१५} । निषेधं च । जनानामस्माकम्^{१६} । इमां बह्वीः^{१७} ।
अराती^{१८} । वृद्धतरम्^{१९} । अन्नं च । कुरु । प्रजाभिः^{२०} । धनलाभार्थम्^{२१} । अस्मान् । रक्षेति^{२२} ।

इन्द्र तुभ्यमिन्मधवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः ।

नकिरापिर्ददृशे मर्त्यत्रा किमृज्ज रंभ्रचोदनं त्वाहुः ॥ १० ॥

इन्द्र तुभ्यमिन् । इन्द्र ! तुभ्यम् । एव । नवन् ! अभूम । वयम्^{२३} । दात्रे^{२४} । हरिवः^{२५} ! तथा सति

१. ०भि P.

२. शत्रूणां नामकम् Sy.

३. धारयन् Sy.

४. ०न्द्र P. महत् Sy.

५. स्व is suggested for स्वः ॥ आत्मीयम् Sy.

६. शरीरम् Sy.

७. दर्शनायम् Sy.

८. वननीयः सम्भजनीयश्च सन् । यद्वा वेन्य इति वेनतेः कान्तिकर्मणो रूपम्, वपुरिति च रूपनाम (Ngh. 3.7.) वेन्यः कमनीयो वपुर्भास्वरं रूपं दृशये दर्शनायं व्याकः विवृणोतु वचोभिः स्तूयमानः सन् Sy.

९. Pa.6.4.73. P. reads छन्दस्यचोदकमाहुः माजस्वने मा हितित्रे विदृश्यत इत्याग । The additional passage in P. has a striking resemblance with a part of the commentary on RV. VI.44.10., 11. (चोदकम् । आहुः ॥ मा जस्वने । मा । हितित्रे)

१०. इत्याद् is suggested for इत्याधान । This is to explain the formation of the word व्याकः ।

११. हे इन्द्र । Sy.

१२. दीप्तिमत्तमम् Sy.

१३. अस्मात् Sy.

१४. धारय Sy.

१५. निषेध P. निवारय Sy.

१६. स्तोतृणाम् Sy.

१७. ०मं P. ०नामस्मामि० D.

१८. बह्वी P.

१९. ०ति P. अरातीः is suggested for अराती ॥ शत्रुसेनाः Sy.

२०. कुरुतरम् P., D.

२१. ०नामः P. ०भिः is suggested for ०भि ॥ आत्मीयाभिः प्रजाभिः Sy.

२२. VM. seems to explain धनस्य and साती together as धनलाभार्थम् ॥ धनस्य साती सम्भजने । यद्वा धनस्य सम्भजनायम् Sy.

२३. ०स्मात्प्रक्षे० P. गमय, रक्ष Sy.

२४. धनवन् is suggested for नवन् ।

२५. वयं शेषभूताः । यद्वा त्वदर्थमेव वर्तमानाः Sy.

२६. कामानां दात्रे Sy.

२७. हे हरिचमिन्द्र ! Sy.

मा । विगतकामोऽभूः । न कश्चिदन्यस्त्वत्तः । वन्धुः । मर्त्येषु । दृश्यते त्वं च भागच्छसि । कथम् । त्वाम् । क्षिप्रम् । रन्ध्रस्यापेतस्य चोदकम् । आहुः ।

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम ।

पूर्वीष्टे इन्द्र निषिधो जनेषु जह्यसंघ्वीन्प्र वृद्धाष्टुणतः ॥ ११ ॥

मा जस्वने । मा । हिंसित्रे । वृषभ ! अस्मान् । दाः । मा । ते । धनवतः । सख्ये वर्तमानाः । हिंसा भूम । बह्वीनि । ते । इन्द्र ! निषेधनानि, आयुधानि विद्यन्ते । जनेषु । जहि । अयजमानान् । प्रवृह । अप्रयच्छतः ।

उदभ्राणीव स्तनयन्निघृतीन्द्रो राधांस्यश्व्यानि गव्या ।

त्वमसि प्रदिबः कारुधाया मा त्वादिमान आ दभन्मघोनः ॥ १२ ॥

उदभ्राणीव । उदीययति । स्तनयति स्तनयन् इव पर्जन्यः । मेघान् । इन्द्रः । धनानि । अश्व-समूहान् । गोसमूहाश्च । त्वम् । असि । पुराणः । स्तोतृणां धर्ता । मा । त्वा । अदातारोऽयजमानाः ।

१. विशत० D. विगतकामोऽभूः । अस्मान् सर्वदा कामयस्व Sy. वेनतिः कान्तिकर्मा N. 10. 38.

२. मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये Sy.

३. किमनेन विशेषकयनेन ? अहं हे इन्द्र ! Sy.

४. ०स्पावेक्षि० P. रध्रस्य राधकस्य समृद्धस्य धनस्य चोदनं चोदयितारम् Sy.

५. मोद० P.

६. कथयन्ति पुराजाः Sy.

७. जसिरुपक्षयकर्मा । उपक्षयपित्रे राक्षसावये Sy.

८. हे कामानां वधितरिन्द्र ! Sy.

९. अस्यान् D.

१०. तव Sy.

११. सख्ये सखित्वे वर्तमाना वयम् Sy.

१२. हिंसिता मा भूम Sy.

१३. बह्वीः Sy.

१४. त्वदीयाः Sy.

१५. निषेधा निवारणानि Sy.

१६. शत्रुषु निहिताः सन्ति । यद्वा निषिधो निषे-

धार्था रज्जवः । ताः शत्रुजनेषु तव बह्व्यो विद्यन्ते । अतः कारणात् Sy.

१७. मारय Sy.

१८. अनभिषोतुन् अयजमानान् Sy.

१९. उन्मूलय Sy.

२०. हवीर्यप्रयच्छतश्च । 'पृण वाने' इति धातुः Sy.

२१. ०भ्राणि D.

२२. उदिययति P. उदीययति is suggested for उदीययति ॥ उद्गमयति स्तोतृभ्यो वातुम् Sy.

२३. गर्जयन् पर्जन्यो यथा मेघानुद्गमयत्येवम् Sy.

२४. अयजसम्बन्धीनि Sy.

२५. गव्यानि गोसम्बन्धीन्येतत्समूहवृद्धयरूपाणि Sy.

२६. उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र ! त्वम् Sy.

२७. भवति Sy.

२८. कारुणां स्तोतृणां धारयिता Sy.

२९. त्वाम् Sy.

३०. हविषामदातारः Sy.

यं दधन् उदप्रसर्पन्तु । धनवन्तः ।

अध्वर्यो वीरु प्र महे सुतानामिन्द्राय भर स हंस्य राजा ।

यः पृथ्वाभिरुत नूतनाभिर्गीभिर्वीवृधे गृणतामृषीणाम् ॥ १३ ॥

अध्वर्यो । वीरो वीरयति सोमम् । भर । महते । सोमान् । इन्द्राय । सः । हि । अस्य सुतस्य । राजा भवति । यः । प्रत्नाभिः । अपि च । नूतनाभिः । गीभिः । वावृधे । स्तुवताम् । ऋषीणाम् ।

अस्य मदे पुरु वर्षासि विद्वानिन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघान ।

तमु प्र हौषि मधुमन्तमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिबध्वै ॥ १४ ॥

अस्य मदे । सोमस्य । मदे । बहूनि । वारकाणि । विद्वान् । इन्द्रः । वृत्राणि यन्तु । अप्रतिमनो-
ज्यैः । जघान । तम् । एव । अस्मै । मधुमन्तम् । प्रजुहुधि । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । पातुम् ।

१. अ P. ०मना (वषितूरश्मयो न शीला अस्म-
दभिमुखा वृषणोभिमुखावृषणो वेग) अ D.
The additional passage in D. has
a striking resemblance with a
part of the commentary on
RV. VI.44.19. (०मनाः । वषितूरश्मयः ।
नशीलाः । अस्मदभिमुखाः । वृषणोभिमुखा
वृषणो वेग०) अ is suggested for अ ।

२. उदवस० P. हितियुः Sy.

३. धनवन्तः कृपणाः । यद्वा वचनव्यत्ययः । मध-
वानं धनवन्तं त्वामिति सम्बन्धः Sy.

४. हे हविषां विशेषेण प्रेरयितः ! Sy.

५. प्रहर प्रगमय Sy.

६. सुतानाम् । कर्मणि षाठी । सुतानभिधुतान्
सोमान् Sy.

७. इन्द्रः Sy.

८. कन्तु Sy. ६. सोमस्य Sy.

१०. स्वामी Sy.

११. पूर्वकाले कृताभिः Sy.

१२. इदानीं क्रियमाणभिः Sy.

१३. उभयविधाभिः स्तुतिभिः Sy.

१४. वावृधेः P. ववृधे is suggested for
वावृधे ॥ वषते । स इन्द्रो यस्मात् सोमस्य

राजा तस्मादस्मै सोमः प्रवेय इत्यर्थः Sy.

१५. ऋषीणां सम्बन्धिनीभिः Sy.

१६. VM. ignores अध्वर्यो and प्र ।

१७. प्रथमे रात्रिपर्याये सैत्रावरुणस्य 'अस्य मदे'
इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'अस्य मदे
पुरु वर्षासि विद्वानिति याज्या' (ASS. 6. 4.)
इति Sy.

१८. सोमस्य पानेन Sy.

१९. हर्षे सति Sy.

२०. बहूनि पुरुणि Sy.

२१. आवरकाणि Sy.

२२. अभिज्ञः Sy.

२३. प्र० D. स्वयमन्यैरप्रतिगतः सन् Sy.

२४. हतवान् । यद्वा वषं इति रूपनाम (Ngh. 3. 7.) ।
बहूनि वर्षास्यसुरमायया निर्मितानि रुपाणि
विद्वान् जाननिन्द्रो वृत्राण्यावरकाणि रक्षः-
प्रभृतीनि इतः पूर्वमन्यैरप्रतिगतानि जघान Sy.

२५. सोमम् Sy.

२६. माधुर्यवन्तम् Sy.

२७. हे अध्वर्यो ! प्रजुहुधि Sy.

२८. शत्रूणां वीरयित्रे इन्द्राय Sy.

२९. शोभनहनुकाय Sy.

३०. वातुम् D.

उत्तरा निगदसिद्धा ।

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रं वज्रेण मन्दसानः ।

गन्ता यज्ञं परावतश्चिदच्छा वसुधैनामविता कारुधायाः ॥ १५ ॥

[पाता सुतम् ।]

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।

मत्सद्यथा सोमनसार्य देवं व्यस्मद्देवो युयव्द्व्यहः ॥ १६ ॥

इदं त्यत् । तत् । इदम् । पानीयम् । इन्द्रस्य पानाहम् । इन्द्रस्य । प्रियम् । सोमात्मकममृतम् । इन्द्रेण पीतमस्तु । मादयेत् । यथा । सुमनस्त्वाय । देवम् । इन्द्रः करोति च । अस्मत्तः । द्वेषः । अहश्च ।

एना मन्दानो जहि शूर शत्रूञ्जामिमजामिं मधवन्नमित्रान् ।

अभिपेषां अभ्यादेदिशानान्पराच इन्द्र प्र मृणा जहो च ॥ १७ ॥

एना मन्दानः । सोमेन । माछन् । जहि । शूर ! शत्रून् । तत्र च जामिम् । अजामिं च ।

१. द्वितीये रात्रिपर्याये मंत्रावरुणस्यैव 'पाता सुतम्' इति शस्त्रपाज्या । सूत्रितञ्च—'पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमिति याज्या' (ASS. 6. 4.) इति Sy.

२. The *pratīka* is supplied by the Editor. अयमिन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं पातास्तु । साधु पाता भवतु । साधुकारिणि तून् । अत एव 'न लोकाव्यय०' इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । एवं हन्तेत्यादावपि द्रष्टव्यम् । तेन च सोमेन मन्दसानो माछन् वज्रेणायुधेन वृत्रमावरकं शत्रुं हन्तास्तु भवतु । एतदुभयार्थं परावतश्चित् दूरदेशादपि यज्ञमच्छास्मदीयं यज्ञमभिगन्ता भवतु । दूरदेशस्थोऽपि शीघ्रमस्मद्यज्ञे सोमपानायागच्छत्वित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः ? वसुः सर्वेषां निवासयिता । धीनां ध्यातॄणां स्तोत्राणां कर्मणां वाहिता रक्षिता । कारुधायाः कारुणां कर्तॄणां यजमानानां धारयिता Sy.

३. तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तुः 'इदं त्यत्' इति शस्त्रपाज्या । सूत्रितञ्च—'इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या' (ASS. 6. 4.) इति Sy.

४. पातव्यम् Sy. ५. अनुकूलम् Sy.

६. इन्द्रः पिबतु । स्वत्ययेन कर्तरि चिण् । यद्वा एतदमृतमपायि । इन्द्रेण पीयताम् Sy.

७. मादयेत् तथा पीयतामित्यर्थः Sy.

८. यथ P. येन प्रकारेण पीतः सोमः Sy.

९. सुमत्स्वाय D. १०. इन्द्रम् Sy.

११. स पीतसोम इन्द्रश्च Sy.

१२. पृथक् seems to be omitted before करोति ॥ विधोजयतु Sy.

१३. द्वेष्टन् Sy.

१४. अहः is suggested for अह० ॥ पापं च विधोजयतु Sy.

१५. VM. ignores वि ।

१६. एवा D.

१७. एनेन प्रकृतेनानेन सोमेन Sy.

१८. मन्दमानो माछन् Sy.

१९. हिसितान् कुरु Sy.

२०. शौर्यवन्निन्द्र ! Sy.

२१. जातिम् Sy.

२२. तद्विलक्षणमेवमुभयविधान् Sy.

अभिज्ञानं । अभिगतसेनान् । अस्मान् प्रति । आयुधान्याभिमुख्येनातिसृजति । पराचः । इन्द्र ! प्रमृणी-
यहि—सञ्चूर्णय । चेहि । चेति ।

आसु प्मा णो मघवन्निन्द्र पृत्स्वः स्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेप इन्द्रं सुरीर्कृणुहि स्मा नो अर्धम् ॥ १८ ॥

आसु । एषु । अस्मभ्यम् । सङ्ग्रामेषु । धनम् । कुरु । सुगं च कुरु । उदकानाम् । पुत्रस्य ।
तत्पुत्रस्य च । जयार्थम् । इन्द्र ! स्तोतुम् । अस्मान् । अर्धभूतानात्मनः । कुरु ।

आ त्वा हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽत्याः ।

अस्मन्नाञ्चो वृषणो वज्रवाहो वृष्णे मदाय सुयुजो वहन्तु ॥ १९ ॥

आ त्वा हरयः । आवहन्तु । त्वा । हरयः । वषितारः । युज्यमानाः । वषितरश्मयः । नशीलाः ।
अस्मदभिमुखाः । वृषणोऽभिमुखा वृषणो वेगस्य । वोढार आयुधानां पार्श्वनिहितानाम् । वृष्णे । सोमाय

१. अस्मत्प्रतिकूलाचरणपरान् Sy.

२. अभिज्ञानहिगतासेनान् P. अभिगतसेनान् D.
अस्मान्प्रत्यभिगताः सेना येषां तादृशान् Sy.

३. अस्मदभिमुखम् Sy.

४. ०सृजतः is suggested for सृजति ॥
आयुधानि पुनः पुनरादिशतो विसृजतः शत्रून्
च Sy.

५. ते यथा पराङ्मुखा भवन्ति तथा Sy.

६. ०णीहि is suggested for ०णौयहि ॥
वायस्व Sy.

७. जहि is suggested for चेहि ॥ तदनन्तरं
तान् जहि च Sy.

८. VM. ignores मघवन् ॥ हे मघवन् !
धनवन् ! Sy.

९. ०सुः P.

१०. पृतनासु सङ्ग्रामेषु Sy.

११. सुखेन प्राप्यम् Sy.

१२. आप्तव्यानां धनानां वा उदकानां वा Sy.

१३. दकानां कुत्रस्य च P.

१४. पौत्रस्य च Sy.

१५. यजार्थम् P.

१६. अस्मा ङ्भू० P. अस्माङ्भू० D. समृद्धान् ।
यद्वा अर्धकारिणः शत्रूणां क्षण्डयितुं Sy.

१७. VM. ignores स्म । नः । मघवन् । and
महि ॥ स्मेति पूरणः । नः अस्मदीयानाम् ।
हे धनवन्निन्द्र ! महि महत् Sy.

१८. हे इन्द्र ! Sy.

१९. त्वाम् Sy.

२०. अश्वाः Sy.

२१. कामानां वषितारः Sy.

२२. स्वयमेव रथे युज्यमानाः Sy.

२३. ०वितूर० P. वषितारो रश्मयः प्रग्रहा येषां
तादृशाः Sy.

२४. अतनशीलाः is suggested for नशीलाः ॥
सततगामिनः Sy.

२५. अस्मान्प्रत्यञ्चन्तो गच्छन्तः Sy.

२६. वृषणोऽभिमुखाः is doubtful.

२७. नित्यतरुणाः Sy.

२८. वज्रादीन्यायुधानि वहन्तः Sy.

२९. वषित्रे Sy.

३०. मदकराय सोमाय, ईदृशं सोमं पाययितुम्
Sy.

पुमान् सोमापातुम् । सुयुजः । वहन्तु ।

आ ते वृषन्वृषणो द्रोणमस्थुर्वृतप्रुपो नोर्मयो मदन्तः ।

इन्द्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरन्ति वृषभाय सोमम् ॥ २० ॥

आ ते । आतिष्ठन्तु । तव । वषितः । अश्वः । द्रोणकलशम् । उदकविन्दुक्षारिणः । इव ।
सिन्धोः^{११} मयः । माद्यन्तः^{१२} । इन्द्र ! प्रभरन्ति^{१३} । तुभ्यम् । आवभिः^{१४} । सुतानाम् । वृष्णे^{१५} । कामानां वषित्रे^{१६}
अभिपुतं सोमं नृहितम्^{१७} ।

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तिषानाम् ।

वृष्णे तु इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वाद् रसो मधुपेयो वराय ॥ २१ ॥

वृषासि^{११} । वषिता^{१२} । भवसि^{१३} । द्यावापृथिव्योः^{१४} । सिन्धूनां^{१५} स्यन्दमानानाम्^{१६} । स्तिषायां^{१७} सङ्गीभूतानाम्^{१८}

१. सोमं पाययितुम् is suggested for सोमापातुम् ।
२. शोभनयोजनाः Sy.
३. VM. ignores वृषरथासः ॥ वृषरथासः ।
वृषा कामाभिवर्धको रथो येषां ते तथोक्ताः Sy.
४. आतिष्ठन्तु । अतस्त्वमागच्छेति भावः Sy.
५. त्वदीयम् Sy.
६. हे कामानां वषितः ! इन्द्र ! Sy.
७. वषितारंश्च P. सेक्तारो युवानस्त्वदीया अश्वः
Sy.
८. हुममयं रथम् Sy.
९. घृतमुदकं सिञ्चन्तः Sy.
१०. ऊपं मयः P.
सामुद्रस्तरङ्गा इव Sy.
११. हृष्यन्तः मत्ताः सन्तः Sy.
१२. यस्मादध्वयैवः प्रहरन्ति होमार्थं प्रणयन्ति तस्मा-
दागच्छेत्पर्यः Sy.
१३. कामानामभिवर्धकंर्याविभिः Sy.
१४. अभिपुतानां सोमानां मध्ये Sy.
१५. यूने नित्यतरणाय Sy.
१६. कामानां वर्षयित्रे तुभ्यम् Sy.
१७. त्वद्भूतम् सोमम् Sy.
१८. गृहीतम् P. नृहितम् is suggested for

नृहितम् ।

१९. शंयोर्बाह्वस्त्वस्येवमार्थम् Dur. शंयोराद्यम्
SKN.
२०. हे इन्द्र ! हविभिः सेक्ता Sy. हे इन्द्र !
वृषा अस्ति दिवो वषितासि Dur. इन्द्र उच्यते
वृषा वषिता SKN.
२१. त्वमसि SKN.
२२. पृथिव्यो P. क्षुलोकस्य भूमेश्च Sy. विवः,
धृष्टीभूतेर्यावेति शेषः । वृषभो वषिता पृथिव्या
अर्थाय SKN.
२३. स्यन्दनशीलानां च नदीनाम् Sy. स्यन्दनानामपां
च वषिता Dur. सिन्धवो नद्यः । नदीनाम-
प्यर्थाय । द्यावापृथिव्योर्हि नदीनां च स्थिति-
वृष्टिः (वृष्टौ) प्रसिद्धा । अत एवमुच्यते
क्षुलोकानदीनामर्थाय वषितेति SKN.
२४. स्तिषानां is suggested for स्तिषायाम् ।
२५. स्वावरजङ्गमात्मनां प्राणिनाम् । यद्वा स्तिषाः
सङ्गीभूता आपस्तासां वषितासि Sy.
संहन्त्रीणामपाम् । अथवा—संहतानामात्मनैव
हिमभावेन । यावत्किञ्चित् तेचनकर्म, तत्सर्वं
त्वदीयमित्यभिप्रायः Dur.
कस्य पुनर्वषिता ? उच्यते, वृषभः स्तिषानाम्
SKN.

स्थावरानाम् । वृष्णे । तुभ्यम् । इन्द्रः । वपितः । प्यायते । स्वादुः । रसः । मधुवत्पेयः । वरणीयाय ।

अयं देवः सहसा जायमान् इन्द्रेण युजा पणिमस्तभायत् ।

अयं स्वस्य पितुरायुधानीन्द्रमुष्णादशिवस्य मायाः ॥ २२ ॥

अयम् । अयम् । देव इन्द्रः । सहसः । जायमानः । इन्द्रेण त्वया । सहायेन । पणिं बलसुरम् ।
मस्तभात् । अयम् । मोघनस्य । पालयितुः बलस्य । आयुधानि । इन्द्रः । अमुष्णात् । अशिवस्य । मायाश्च ।

अयमकृणोदुपसः सुपत्नीरयं सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः ।

अयं त्रिधातुं दिवि रौचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निर्गूळहम् ॥ २३ ॥

अयम् । अयमिन्द्रः । करोति, इन्द्रेण पितः । उपसम् । शोभनपतिकाः । अयम् । सूर्ये । ज्योतिः ।

१. सेक्वे Sy. तस्मा एवंगुणविशिष्टाय वृष्णे
वपित्रे Dur. एवं चोक्तेन रूपेण वृष्णे वपित्रे
SKN.

२. त्वदयम् Sy. तुभ्यमर्थाय SKN.

३. सोमः Sy. SKN. एष इन्द्रः सोमः Dur.

४. कामानां वर्षकेन्द्र ! Sy.

५. व्यायते D. प्यायते वर्धते । अतस्त्वमागत्य
तं सोमं पिबेति भावः Sy. पुनः पुनराप्यायते ।
अथवा पानाय संस्कृतः Dur. 'स्फायी ओप्यायो
बुद्धौ' आप्यायिता, आप्यायते वा सम्पक्
संसारबुद्ध्या वर्धत इत्यर्थः SKN.

६. ऽदु P. मधुरः Sy. स्वादुरससंयुक्तः Dur.
कीदृशः ? स्वादुर्मूढः SKN.

७. रसनीयः प्रशस्यो रसयान्वा रसात्मको वा Sy.
रसरूपो द्रवः SKN.

८. मधुवत् पेयः D. मधुवत्पातव्यः Sy. मधुर-
पेयः Dur. न मनाक् स्वादुः, किं तर्हि ?
मधुपेयो मध्विव यः पीयते स मधुपेयोऽप्यन्त-
मूढ इत्यर्थः SKN.

९. श्रेष्ठाय Sy. तुभ्यं श्रेष्ठायेत्यर्थः Dur. कीदृ-
शाय तुभ्यम् ? वराय वरस्य श्रेष्ठस्य वरणी-
यस्य वा तवार्थापेत्यर्थः SKN.

१०. स्तिवा आपो भवन्ति स्त्यापनात् N.6.17,
SKN. II.453.

११. अय P. १२. इन्द्रः सोमः Sy.

१३. द्योतमानः Sy.

१४. बलेन Sy. १५. प्रादुर्भवन् Sy.

१६. सख्या सह Sy.

१७. वणिजं गवामादातारं बलाख्यमसुरम् । यद्वा
पणीनां स्वामित्वात् पणिरित्युच्यते । तमसुरम्
Sy.

१८. ऽभ्नात् is suggested for ऽभात् ॥
न्यश्नत् Sy.

१९. धनस्य गोकपस्य Sy.

२०. वज्रादीनि Sy.

२१. ऽधानिन्द्ररक्षणात् P. अक्षणात् D. अपाहरत्
Sy.

२२. ऽवश्च P., D. असुखकरस्य Sy.

२३. तदीया मायादवामुष्णात् । हे इन्द्र ! त्वत्सख्य-
बलादेतत् सर्वं सोमः कृतवान् । अतस्तव
महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इतीन्द्रस्तुतिः
Sy. २४. दुः D. सोमः Sy.

२५. अकरोत् Sy.

२६. पीतः is suggested for पितः ।

२७. ऽसः is suggested for सम् ॥ उप-
कालान् Sy.

२८. शोभनः पतिः पालकः सूर्यो यातां तादृशीः Sy.

२९. सूर्यमण्डले Sy. ३०. तेजः Sy.

चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक् च प्राणापानी देह इदं शरीरम् ।

द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गवितं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्सम् ॥ इति ॥

VI.45.

य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम् । इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ १ ॥

य आनयत् । यः । आनीतवान् । दूरात् । सुनयनेन । तुर्वशम् । यदुं च । सः । युवा । इन्द्रः ।

अस्माकम् । सखा ।

अविप्रे चिद्वयो दधदनाशुना चिदर्वता । इन्द्रो जेता हितं धनम् ॥ २ ॥

अविप्रे । विप्रोऽब्वोऽनश्चेति विपुद्धे । अन्नम् । दधानः । अनाशुना अत्वरितेन । अपि । अश्वेनाश्वं प्रयच्छन् । इन्द्रः । जेता भवति । हितम् । धनम्, अपि वा प्रास्तामन्तरहितो विप्रः ।

१. वव P. त्व D.

२. ०लोमेवि P.

०लोमेपिस० D.

३. ०यन्तुमु० D.

४. 'य आनयत्' इति त्रयस्त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षम् । 'पुरुतमम्' इत्येयातिनिचृत् । 'त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्' 'मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृत्' (KSA.4-45. p.23.) इत्युक्तलक्षणात् । त्रयस्त्रिंशद्वचमुपुष्टुं शिष्टा गायत्र्यः । 'अधि बृवुः पणीनाम्' इत्यस्मिन्नन्ये तृचे बृवुर्नाम तस्मा स्तूयते । अतः स तृचस्तद्देवताकः । शिष्टास्त्रिंशद्वचः । तथा चानुक्रान्तम्—'य आनयत्त्रयस्त्रिंशद्गायत्रं पुरुतममतिनिचृदन्त्यानुष्टुप् तृचेऽन्ये बृवुस्तस्मा र्ववत्म्' इति । महाव्रतेऽपि निष्केबल्येऽन्य-तृचवर्जमेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चममारण्यकम्—'य आनयत् परावत इति तिल उत्तमा उद्धरति' (AA. 5.2.5.) इति Sy.

५. ०यन् D.

६. इन्द्रः Sy.

७. तस्माद्दूरदेशात् Sy.

८. शोभनेन नयनेन Sy.

९. स्तु० P., D.

१०. एतत्सखी राजानो शत्रुभिर्दूरदेशे प्रक्षिप्तौ Sy.

११. तरुणः Sy.

१२. सखा भवतु Sy.

१३. अविप्रे P.

१४. विप्रोऽब्वोऽनश्चेति P. विप्रः स्तोता । तद्विलक्षणेऽपि पुरुषे Sy.

१५. इन्द्रो धारयति । किमु वक्तव्यं स्तोतरि धारयतीति Sy.

१६. अक्षिप्रगमनेन Sy.

१७. अन्नं श्रुत्वरस्मिन्तेनाप्यश्वे० P. ०धानाश्रुत्वरस्मिन्तेनाप्यश्वे० D.

१८. जाता D. जेता is suggested for जता ॥ जयशीलः, जयतेस्ताच्छ्रीलिकस्तुन् ।

अतो 'न लोकाव्यय०' इति षष्ठीप्रतिषेधः Sy.

१९. शत्रुषु निहितं स्थापितम् Sy.

२०. ०वः P.

२१. VM. explains चित् once only.

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वोरुत प्रशस्तयः । नास्य क्षीयन्त ऊतयः ॥ ३ ॥

महीरस्य । मंहनीयानि । अन्नस्य । प्रणयनानि । बहूनि । अपि चास्य । प्रशंसनीयानि । न च । अस्य । क्षीयन्ते । रक्षणानि ।

सखायो ब्रह्मवाहसेऽर्चतु प्र च गायत । स हि नः प्रमतिर्मही ॥ ४ ॥

सखायः । हे सखायः ! स्तोत्रवाह्यम् । शंसत । प्र । च । गायत । सः । हि । अस्माकमिन्द्रः । प्रमतिः । भूमिः या प्रकृष्टमतिर्भवति सेति ।

त्वमेकस्य वृत्रहन्विता द्वयोरसि । उतेदशे यथा वयम् ॥ ५ ॥

त्वमेकस्य । त्वम् । एकस्य । रक्षिता । भवसि । अपि च । द्वयोः । अपि चेदृशे रक्षिता भवसि पुरुषाय । यथा । वयम् बहवो भवामस्तादृशाय बहुजनायापीति ।

नयसीदति द्विपः कृणोष्युक्थशंसिनः । नृभिः सुवीर उच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि । अतिनयसि । शत्रू । उक्थशंसिनश्च जनान् । करोषि । तथा तथा नृभिस्त्वम् । सुवीरः ।

१. मह्यो महत्यो भवन्ति Sy.

२. ०नीयान्न० P., D. इन्द्रस्य Sy.

३. प्रकृष्टा नीतयः प्रापणानि Sy.

४. बह्व्यो भवन्ति Sy.

५. प्रकृष्टाः स्तुतयः स्तोतृभिः क्रियमाणाः Sy.

६. इन्द्रस्य Sy.

७. (न) अपचीयन्ते । किन्तु सर्वदा वर्धन्त एव Sy. ८. रक्षाः Sy.

८. हे समानध्यानाः ! स्तोतारः ! Sy.

१०. ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्बह्वनीयाय प्राप्तव्यायेन्द्राय Sy.

११. शस्त्राणि शंसत Sy.

१२. गाय D. प्रगायत च स्तोत्राणि Sy.

१३. इन्द्रः Sy.

१४. खलु Sy.

१५. ०ति D. प्रकृष्टा बुद्धिः । ईदृश्या बुद्धेः प्रदातेत्यर्थः Sy.

१६. महती Sy.

१७. ०ति भ० D. The passage : या प्रकृष्टमतिर्भवति सेति refers to प्रमतिः ।

१८. स्तोतुः Sy.

१९. सर्वेषां स्तोतृणां रक्षको भवसीत्यर्थः Sy.

२०. स्तोत्रोः Sy.

२१. जनेऽप्यविता भवसि Sy.

२२. यावृशा वयं त्वया रक्षिता बहुविधपुत्रपौत्रा अभूम । ईदृशस्यापि जनस्य त्वमेव रक्षको नान्य इत्यर्थः Sy.

२३. VM. ignores वृत्रहन् ॥ हे वृत्रहन् ! वृत्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र ! Sy.

२४. अस्मान्नयसि । तारयसि Sy.

२५. शत्रून् is suggested for शत्रू ॥ द्वेष्टन् Sy.

२६. तथा उक्थानि शस्त्राणि शंसतः स्तोतृनस्मान् Sy.

२७. समुदात्तं करोषि Sy.

२८. one तथा is redundant.

२९. यस्मात्त्वं स्तुतीनां नेतृभिः पुरयः Sy.

३०. शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिः स्तोतृभ्यो दातव्यं रूपेति इति Sy.

कथ्यसे ।^१

ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गोभिः सखायमृग्मिर्यम् । गां न दोहसे हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणम् । बृहन्तम् । स्तोत्रवहनेम् । स्तुतिभिः । सखायः । स्तुत्यम् । गाम् । इव । दोहाय ।

ह्वयामि ।

यस्य विश्वानि हस्तयोरुचुर्वसूनि नि द्विता । वीरस्य पृतनापहः ॥ ८ ॥

यस्य विश्वानि । यस्य । द्विविधानि दिव्यानि पाथिबानि । विश्वानि । वसूनि । हस्तयोरुचुर्वसूनीति ।

न्यूचुः कवयः । वीरस्य । सेनायाः सोढुः, उत्तरत्रान्वयः ।

वि दृळ्हानि चिदद्रिवो जनानां शचीपते । बृह माया अनानत ॥ ९ ॥

वि दृळ्हानि । विबृह । दृढानि पुराणि । शत्रूणाम् । वज्रवन् ! प्रज्ञापते ! मायाश्च । अप्रह्वीभृतः ।

तमु त्वा सत्य सोमपा इन्द्र वाजानां पते । अहमहि श्रवस्यवः ॥ १० ॥

तमु त्वा । तम् । एव । त्वा । स्य ! सोमस्य पातः । इन्द्र ! शत्रूणाम् । पते ! ह्वयामः ।

अग्नेच्छवः ।

१. स्तूयसे अतस्तानप्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः Sy.

२. VM. ignores इत् and उ ॥ इद् एव ।
उ इति पूरकः Sy.

३. परिवृढम् Sy.

४. ब्रह्मभिः स्तुतिरूपमन्त्रैर्बहनीयम् Sy.

५. सखायम् is suggested for सखाय ॥
अस्माकं सखिभूतम् Sy.

६. ऋग्मा ऋचः । तवहम् । स्तुत्यहमित्यर्थः Sy.

७. एवम्भूतमिन्द्रं दोहसे दोग्धुम् Sy.

८. आह्वयाम्यस्मदीयान् कामान् दोग्धुम् Sy.

९. इन्द्रस्य Sy.

१०. दिव्यपाथिबकूपेण द्वयं वर्तमानानि Sy.

११. सर्वानि Sy.

१२. बाल्लोविद्यन्त इति Sy. .

१३. ऋषयो नितरां यदन्ति । तमिन्द्रं हुव इति
पूर्वत्र सम्प्रत्ययः Sy.

१४. वीर्यवतः Sy.

१५. पृतनाः शत्रुसेनाः । तासामभिभवितुः Sy.

१६. वृ P., D.

१७. विभिन्वि । विविधमुन्मूलयेत्यर्थः । विनाशाय
Sy.

१८. स्थिराणि पुराणि बलानि वा Sy.

१९. हे अद्रिव ! आदृणात्पनेनेत्पद्रिवज्रः । तद्वन् !
Sy. २०. शचीपते ! इन्द्र ! Sy.

२१. मायाश्च शत्रुभिनिमिताः Sy.

२२. प्रहितः P. अप्रह्वीभृतः is suggested for
अप्रह्वीभृतः VM. does not take it
as voc. ॥ हे अप्रह्वीभृत ! सर्वोच्छ्रितेन्द्र ! Sy.

२३. VM. ignores चित् ॥ चित् अपि Sy.

२४. तादृशम् Sy.

२५. त्वामेव Sy.

२६. सत्य is suggested for स्य ॥ हे सत्य !
अवितयस्वभावा ! Sy.

२७. हे पालयितः ! एवम्भूत ! Sy.

२८. आह्वयामः । स्तुम इत्यर्थः Sy.

२९. श्रवोऽश्रमात्मन इच्छन्तो वयम् Sy.

तमुं त्वा यः पुरासिंथ यो वा नूनं हिते धने । हव्यः स श्रुधी हवम् ॥ ११ ॥

तमुं त्वा । तम् । एव । त्वाम् ह्वयामः । यस्त्वम् । पुरा । अभूः । यः । वा । सम्प्रति भवसि ।
हितम् । धनम् । अद्यद्भिश्च ह्वाव्यः । मः । शृणु । ह्वानम् ।

धीभिरर्वेद्विरर्वेतो वाजौ इन्द्र श्रवाय्यान् । त्वया जेष्म हितं धनम् ॥ १२ ॥

धीभिः । कर्मभिः । अद्वैश्च । श्रवोः । अन्नानि । इन्द्र ! श्रवणियानि । त्वया । जेष्म । हितम् ।
जनम् ।

अभूरु वीर गिर्वणो मुहौ इन्द्र धने हिते । भरे वितन्तसाय्यः ॥ १३ ॥

अभूः । अभूः । वीर ! गीभिर्वननीय ! महास्त्वम् । इन्द्र ! धने । हिते तदधम् । सङ्ग्रामे ।
विस्तार्यः ।

१. D. adds य after त्वा ।
२. हे इन्द्र ! Sy.
३. त्वा P. त्वां स्तुम इति शेषः Sy.
४. पूर्वस्मिन् काले Sy.
५. ०भू P. वभूविष धनलाभार्थम् Sy.
६. त्वम् Sy.
७. अद्यापि Sy.
८. शत्रुषु निहिते Sy.
९. धने निमित्तभूते सति Sy.
१०. The reading is doubtful. अद्यापि च is suggested for अद्यद्भिश्च ।
११. अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy.
१२. स्तुतिभिस्तद्विषयाभिः Sy. धीरिति कर्मनाम Ngh. 2.1.
१३. अस्मदीयैरद्वैः Sy.
१४. शत्रुसम्बन्धिनोऽश्वान् Sy.
१५. श्रवणियानि is suggested for श्रवणियानि ॥ श्रवणीयान् प्रशस्यान् Sy.
१६. प्रीतेन त्वया अनुगृहीता वयम् Sy.

१७. जेष्म is suggested for जेष्म ॥ त्वदनुग्रहाज्जयेम Sy.
१८. शत्रुषु निहितम् Sy.
१९. धनम् is suggested for जनम् ।
२०. हे विविधमीरयितः ! शत्रूणाम् Sy.
२१. हे गीभिर्वननीय ! इन्द्र ! Sy.
२२. ०नीय (धृतगमः स नः सोऽस्माकं कामं धवाभिरद्वैश्च युक्ते) म० P. The additional passage in P. has a striking resemblance with a part of the commentary on RV. VI. 45.20., 21. (अधृतगमः ॥ स नः सोऽस्माकम् । कामम् । धवाभिः । अद्वैश्च युक्ते) ॥ प्रवृद्धस्त्वम् Sy.
२३. धने निमित्तभूते सति Sy.
२४. शत्रुषु निहिते Sy.
२५. शत्रूणां जेता । तन्तस इति धातुर्जयार्थः कण्ठ्वादौ पठ्यते । तस्माद्वधुपसृष्टादीणादिकः कर्तर्याव्यप्रत्ययः Sy.
२६. VM. ignores उ ।

या तं ऊतिरमित्रहन्मृज्जवस्तुमासति । तया नो हिनुही रथम् ॥ १४ ॥

या ते । या । ते । रथा । अमित्रहन् ! अतिशयेन दीर्घवेगा । भवति । तया । सह । अस्माकम् ।
रथम् । प्रेरयः ।

स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना । जेषि जिष्णो हितं धनम् ॥ १५ ॥

स रथेन । स त्वम् । रथितमौ । रथेन । अभियोक्ता । जय । जयशील ! शत्रुषु निहितं पियं वा ।
धनम् ।

य एक इत्तमुं दृढि कृष्टीनां विचर्षणिः । पतिर्जज्ञे वृषक्रतुः ॥ १६ ॥

य एकः । यः । एकः । एव भवति । तम् । एव । स्तुहि । मनुष्याणाम् । विद्रष्टा । पतिश्च ।
जायते । वृषकर्मा, यः स्वयमेव द्रष्टा पतिश्च तमेव स्तुहीति ।

यो गृणतामिदासिंथापिरुती शिवः सखा । स त्वं न इन्द्र मृळय ॥ १७ ॥

यो गृणताम् । यः । स्तुवताम् । एव । असि । रक्षणेरेतैः । कल्याणः । सखा । सः । त्वम् । अस्मान् ।
इन्द्र ! सुखय ।

१. त्वदीया Sy.

२. गतिः Sy.

३. हे अमित्राणां शत्रूणां हन्तः ! इन्द्र ! Sy.

४. अतिशयेन शीघ्रजवा Sy.

५. अस्ति Sy.

६. गत्या Sy.

७. य० is suggested for ०यः ॥ शत्रुजयार्थं
शीघ्रं गमय Sy.

८. मः (मो) is suggested for ०मौ ॥
अतिशयेन रथी महारथः Sy.

९. अभियोक्ता शत्रूणामभिविक्ता Sy.

१०. अस्मदर्थं जय Sy.

११. हे जयशीलेन्द्र ! Sy.

१२. VM. ignores अस्माकेन ॥ अस्माकेन
अस्मदीयेन Sy.

१३. इन्द्रः Sy.

१४. स्तुति P.

१५. प्रजानाम् Sy.

१६. विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा Sy.

१७. अधिपतिः Sy.

१८. अजायत Sy.

१९. वषट्कर्मा Sy.

२०. य D.

२१. त्वम् Sy.

२२. स्तुवतामस्माकम् Sy.

२३. पुरा बभूविथ Sy.

२४. ऊत्या रक्षया Sy.

२५. सुखकरः Sy.

२६. अत एव मित्रभूतश्च सन् Sy.

२७. तादृशः Sy.

२८. इदानीं सुखय Sy.

२९. VM. ignores आपिः ॥ आपिः बन्धुः Sy.

धिष्व वज्रं गर्भस्त्यो रक्षोहत्याय वज्रिवः । सासहीष्ठा अभि स्पृधः ॥ १८ ॥

धिष्व । धारय^१ । वज्रम् । बाह्वोः^२ । वज्रिन् । मत्वर्थीयावृत्तरन्यत्रापि दृष्टा । रक्षसां हननाय ।
अत्यन्तमभिभव^३ । स्पृधितुन्^४ ।

प्रत्नं रयीणां युजं सखायं कीरिचोदनम् । ब्रह्मवाहस्तमं हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नम् । प्रत्नम्^५ । धनानाम् । योक्तारम्^६ ना । सखायम्^७ । स्तोत्राणां दातारम्^८ । अतिशयेन स्तोत्रै-
रह्यमानम्^९ । ह्वयामि^{१०} ।

स हि विश्वानि पार्थिवाँ एको वसुनि पत्यते । गिर्वैणस्तमो अत्रिगुः ॥ २० ॥

स हि विश्वानि^{११} । सः^{१२} । हि^{१३} । विश्वानि^{१४} । पार्थिवानि^{१५} । धनानि । एक एव । पतति गच्छति स्वात्मेन^{१६} ।
अतिशयेन गोभिर्वननीयः^{१७} । अवृत्तगमनः^{१८} ।

स नो नियुद्धिरा पृण कामं वाजेभिश्चिभिः । गोमद्भिर्गोपते धृषत् ॥ २१ ॥

स नः^{१९} । सः^{२०} । अस्माकम् । कामम्^{२१} । वाजेभिः^{२२} । अन्नैश्च । अद्वयुक्तैः^{२३} । गोयुक्तैश्च^{२४} । धृष्टम्^{२५} ।
आपूरयन्^{२६} ।

१. कुलिशम् Sy.
२. Omitted by D. आत्मीययोर्हस्तयोः Sy.
३. वज्री P. हे वज्रवज्रिन्द्र ! Sy.
४. द्रष्टा D.
५. रक्षसां हननार्थम् Sy.
६. VM. construes अभि with सासहीष्ठाः and explains it as अत्यन्तमभिभव but Sy. explains अभि and सासहीष्ठाः separately : अभि as अभिगन्त्रीरामुरीः सेनाः and सासहीष्ठाः as अत्यर्थमभिभव ।
७. द्विनुन् P. कृत्वा च स्पर्धमानाः Sy.
८. व्रतां P. प्रतां D. चिरन्तनं सर्ववामाद्यम् Sy.
९. ना is redundant. योक्तारितारं दातारम् Sy.
१०. मित्रभूतम् Sy.
११. कीरीणां स्तोत्राणां चोदयितारम् Sy.
१२. अतिशयेन ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्बह्वनीयमेवंविधमिन्द्रम् Sy.
१३. आह्वयामि Sy.
१४. विश्व P. स नि वाद्वा D.
१५. इन्द्रः Sy.

१६. लतु Sy.
१७. सर्वाणि Sy.
१८. पृथिव्यां भवानि Sy.
१९. ईष्टे नान्यः कश्चित् Sy. पत्यतिरेद्वयंकर्मा Ngh. 2. 21.
२०. Omitted by P. स्वात्मेन is suggested for स्वात्मेन ।
२१. ति० P. अतिशयेन स्तुतिभिः सम्भजनीयः Sy.
२२. ०मः P. अप्रतिहतगतिरित्यर्थः Sy.
२३. त्वम् Sy.
२४. अस्मदीयं कामम् Sy.
२५. बह्वभिः is suggested for वाजेभिः ।
२६. युक्तैः P. बहुभिरद्वैरुपेतैः Sy.
२७. ०युक्तैश्च P. बहुभिर्गोभिर्भुक्तैः Sy.
२८. धृष्टं वारिद्र्यनाशनसमर्थं यथा भवति तथा । यद्वा धृषद्वितीन्द्रविशेषणम् । शत्रूणां धर्मकस्त्वमित्यर्थः Sy.
२९. ०रय is suggested for ०रयन् ।
३०. VM. ignores गोपते ॥ हे गोपते ! गवां पालयितः ! Sy.

तद्वो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्त्वेने । शं यद्गवे न शाकिने ॥ २२ ॥

तद् वो गाय^१ । तत् । यूयम् । गायत । सुते सोमे । सह । पुरुहूताय^२ । सदनं कुर्वते^३ । सुखम् । यत् भवति स्तोत्रम् । गवे^४ । इव । सहायाय ।

न धा वसुनि यमते दानं वाजस्य गोमंतः । यत्सीमुप श्रवद्गिरः ॥ २३ ॥

न धा वसुः^१ । न । खलु । नियच्छति^२ । वासयितेन्द्रः^३ । गोयुक्तस्य^४ । अन्नस्य^५ । दानम् । यदि । उप-शृणोति^६ । स्तुतीः^७ । सीमिति पूरणम् ।

कृवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहा गमत् । शचीभिरपं नो वरत् ॥ २४ ॥

कृवित्सस्य^१ । कृविन्नाम्नो समस्मच्छत्रोः^२ । गोमन्तम्^३ । व्रजम्^४ । दस्युहेन्द्रः^५ । प्र^६ । मि^७ । गच्छतु^८ । ततः प्रज्ञाभिः^९ । अस्माकं^{१०} व्रजम् । अपवृणोतु ।

इमा उ त्वा शतक्रतोऽभि प्र शौनुवुगिरः । इन्द्र वत्सं न मातरः ॥ २५ ॥

इमाः । इमाः । खलु । त्वा । शतक्रतो^१ ! अभिप्रस्तुवन्ति^२ । स्तुतयः । यथा । वत्सं दृष्ट्वा । गावो

१. गयः P. गव D.

२. हे स्तोतारः ! Sy.

३. स्तोत्रम् Sy.

४. अभिषुते सोमे सति Sy.

५. सह संहता भूत्वा Sy.

६. बहुभिर्यजमानैराहूताय Sy.

७. शत्रूणां सादयित्रे धनानां वा सन्निधे दात्र इन्द्राय Sy. ८. सुखकरम् Sy.

९. यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थः Sy.

१०. शक्तिमते इन्द्राय Sy.

११. ०सु P., D.

१२. उपरतं करोति Sy.

१३. बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य Sy.

१४. अन्नस्य बलस्य वा Sy.

१५. प्रदानम् Sy.

१६. उवंशृ० P. उपशृणुयात् । स्तोत्रश्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः Sy.

१७. अस्मदीयाः स्तुतीः Sy.

१८. सीम् अयम् Sy.

१९. कृवित् नाम्नो समस्मच्छत्रो P. कृवित्सनाम्नो-ज्मच्छत्रोः is suggested for कृविन्नाम्नो समस्मच्छत्रोः D. कृविद्गुहाः स्यति हिनस्तीति कृवित्तो नाम कश्चित् । तस्य स्वभूतम् Sy.

२०. बहुभिर्गोभिर्युक्तम् Sy.

२१. गोष्ठम् Sy.

२२. दस्युनामुपक्षपितृणां हन्ता Sy.

२३. प्रकर्षेण Sy.

२४. हि is suggested for मि ॥ यस्मादेवं तस्मात् Sy. २५. गच्छति Sy.

२६. आत्मीयः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा Sy.

२७. अस्मान् तं P. अस्माकं ता गाः Sy.

२८. निगूढास्ता अपावृणोत् Sy.

२९. अस्मदीयाः Sy.

३०. त्वाम् Sy.

३१. हे बहुविधकर्मन् ! बहुविधप्रज्ञ ! वा Sy.

३२. प्रकर्षेण पुनः पुनर्गच्छन्ति । नौतिरत्र गतिकर्मा Sy. ३३. तत्र दृष्टान्तः । यथा Sy.

३४. गृहे वर्तमानं वत्सम् Sy.

भिहि कुर्वन्ति ।

दुष्पाशं सख्यं तव गौरसि वीर गव्युते । अश्वो अश्वायुते भव ॥ २६ ॥

दुष्पाशम् । नाशयितुमशक्यम् । तव । सख्यम् । गौरस्त्वम् । भवसि । वीर ! गामिच्छते । अश्वश्च ।

भव । मह्यमश्वमिच्छते ।

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ २७ ॥

स मन्दस्वा । सः । मन्दस्व । सोमेन । घनाय । महते । शरीरेण । न । स्तोतारं निन्दिष्य ।

कार्यं ।

इमा उ त्वा सुतेसुते नर्चन्ते गिर्वणो गिरः । वत्सं गावो न धेनवः ॥ २८ ॥

इमा उ त्वा । इमाः । स्तुतयः । सुते सोमे सोमे । त्वाम् । व्याप्नुवन्ति । गीर्भन्तनीयम् ।

वत्सम् । इव । धेनवः । गावः ।

१. हम्भा is suggested for भिहि ॥
शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । यद्वा अस्मदीया
वाचस्त्वामभि नोनुबुः । अभितः शब्दयन्ति ।
स्तुवन्ति । यथा गावो वत्समभिलष्य हम्भारवं
कुर्वन्ति तद्वत् Sy.

२. VM. ignores इन्द्र ।

३. दु० P.

४. हे इन्द्र ! Sy.

५. दुष्पाशं नाशयितुमशक्यम् । अतिदृढमित्यर्थः
Sy.

६. त्वदीयम् Sy.

७. सखित्वम् Sy.

८. गौ० is suggested for गो० ॥ गवां
प्रदाता । उपचारात्कारणे कार्यशब्दः Sy.

९. हे वीरयितरिन्द्र ! Sy.

१०. गामात्मन इच्छते Sy.

११. अश्वप्रबो भवसि Sy.

१२. अश्वानात्मन इच्छते Sy.

१३. हे इन्द्र ! Sy.

१४. तावुशस्त्वम् Sy.

१५. मोवस्व Sy.

१६. सोमे P. सोमस्य पानेन हृष्यया (It goes
with तन्वा) Sy.

१७. घनार्थम् Sy.

१८. आत्मीयेन शरीरेण Sy.

१९. ०रम् is suggested for ०र ॥ त्वदीयं
स्तोतारम् Sy.

२०. निन्दकाय । तस्य वशम् Sy.

२१. निन्द्र त्रे P. अत्र is redundant.

२२. ०र्षीः is suggested for ०र्षी ॥ कर्षाः
Sy.

२३. VM. ignores हि ॥ हि पूरणः
Sy.

२४. अस्मदीयाः Sy.

२५. Omitted by P. सोमेऽभिषुतेऽभिषुते
सति Sy.

२६. ०नीय ! is suggested for ०नीयम् ॥
हे गिर्वणः ! गीर्भन्तनीय ! इन्द्र !
Sy.

२७. यथा शीघ्रं वत्सं व्याप्नुवन्ति तद्वत् Sy.

२८. वोग्रघः Sy.

२९. VM. ignores उ ।

पुरु॒तमं॑ पुरु॒णां॑ स्तो॒तॄणां॑ वि॒वाचि॑ । वा॒जैर्भिर्वा॒जय॑ताम् ॥ २६ ॥

पुरु॒तमम् । ब॒हूनां॑ शत्रू॒णाम् । ग्ल॒पयि॑तारम् । स्तो॒तॄणां॑ । वि॒विध॑वाचि॑ यज्ञे सति । वा॒जैः त्वां॑ दी॒पय॑ताम्, पूर्व॑च सम्बन्धः ।

अ॒स्माक॑मिन्द्र भू॒त ते॒ स्तोमो॑ वाहि॑ष्ठो अ॒न्तमः॑ । अ॒स्मान् रा॒ये म॒हे हि॑नु ॥ ३० ॥

अ॒स्माकम् । अ॒स्माकम् । इन्द्र ! भव॑तु । ते । स्तो॒मः । वो॒ढ॒तमः॑ । अ॒न्तिक॑तमः । अ॒स्मान् । म॒हेते॑ । घना॑य । प्रेर॑य ।

अधि॑ ब॒वुः प॒णीनां॑ वषि॑ष्ठे मू॒र्धन्स्थात् । उ॒रुः क॒चो न॑ गा॒ङ्गयः॑ ॥ ३१ ॥

अधि॑ ब॒वुः । भर॑द्वाय ह॒व्ये गो॑सहस्रप्रदा॒तारं॑ ब॒वुं तृ॒चेन॑ शयुः स्तौति । मनुः —

भर॑द्वाजः क्षुधा॑तस्तु सपु॒त्रो निर्ज॑ने वने ।

व॒ह्नीर्गाः॑ प्रति॒जग्रा॑ह ब॒वोस्त॑क्ष्णो म॒हाय॑शाः ॥ इति॑ ॥

१. पुरु॒त० D. २. हे इन्द्र ! Sy.

३. पुरु॒णां ब॒हूनां॑ शत्रू॒णां तम॑यितारं ग्ल॒पयि॑तारं त्वाम् Sy. ४. स्तो॒तॄणाम॑स्माकं स्तुतिः प्राप्नो॒त्विति॑ शेषः Sy. ५. ०ची P. वि॒विधाः स्तु॒तशस्त्रा॑त्मिका वा॒चो यस्मिन्॑ यज्ञे तस्मिन् Sy. ६. वा॒जोः P. ह॒विर्लक्ष्णै॑रर्घः Sy.

७. वा॒जव॑न्तं बल॒वन्तं॑ वा त्वां कु॒र्वताम्॑ Sy.

८. VM. ignores पुरु॑ of पुरु॒तमम् ।

९. तव॑ Sy. १०. स्तो॒त्रम् Sy.

११. त्वं चा॒स्मान् Sy.

१२. भर॑द्वाजोऽर॒ण्ये पर्य॑टन् क्षु॒धया॑ पिपा॒सया॑ च पी॒डितः॑ सन् महा॒वने॑ तक्ष॒कर्म॑ कु॒र्वाणं॑ ब॒वुं द॑दर्श । तमु॒वाच । अति॑धि॒ मामु॑पागतमवगच्छेति । सोऽभ्यु॒त्थाय॑ प्राञ्ज॒तिर्भर॑द्वाजमु॒वाच । अहं॑ तक्षा । तक्ष्णः प॒तित॑चाण्डालादिभ्य इव आ॒ह्राणा॑ न गृह्ण॒न्तीति॑ मया श्रु॒तम् । यदि॑ तव धर्मो न पीडयते तर्हि वद । 'तव दत्तं न प्रत्यास्थास्यामीति' ब॒वुस्त॑थेति वदन्तं तं प्रति॒पाद्या॑तिविधर्मोपचचार । स तमु॒वाच । अहं॑ शू॒द्रो बहु॑पशुरमेध्यः । मदीया गा॒वो न॑ पित॒रुदे॒वाति॑थिषूपयुज्यन्ते संस्वामु न । भग॑वता पूर्वमु॒क्तं तव॑ दत्तं न प्रत्यास्थास्यामीति ।

तेना॒त्मान॑मु॒द्धर॑न् स्वर्ग॒भाजः॑ कर्तु॒मेताः॑ गा॒वः प्रति॑गृह्णन्तामिति । एवमु॒क्त्वा तस्मै॑ ग॒वां सह॑स्रं ददौ । तद्भर॑द्वाजः प्रति॒जग्रा॑ह प्रति॒गृह्य च॑ पुत्राय भ्रा॒त्रे शय॑वे चाचक्षते । अथ शयुः प्री॒तमनाः॑ 'अधि॑ ब॒वुः' (RV.VI.45.31, 33.) इत्यनेन तृ॒चेन॑ गाय॒त्रेण॑ त्रिष्टु॒बन्तेन॑ ब॒वुं तुष्टा॑वेति (DDN. describes the metre of the 33rd stanza as त्रिष्टुप् but it is in reality अनुष्टुप् and not त्रिष्टुप् ।) 'ऋ॒चोऽन्त्ये॑ ब॒वुस्त॑क्षा दे॒वतम्॑ इत्यनुक्रमणी (KSA.31.45.p.22.) 'भर॑द्वाजं चतुर्थं यथा भर॑द्वाजो ब॒वो तक्षि॑ण प्र॒स्तोके॑ च' (SSS. 16.11.10., 11.) इति । पुरु॒वमे॒धे नारा॑जं स॒मेत॑तृचं वि॒नियु॑क्तम् DDN.

१३. ब॒वुर्नाम॑ प॒णीनां॑ तक्षा । तत्स॒काशा॑ल्लक्ष्म॒धनो॑ भर॑द्वाजस्तदीयं दानमनेन तृ॒चेना॑स्तीत् Sy.

१४. ०ज ह॒व्ये P. भर॑द्वाजाय भ्रा॒त्रे is suggested for भर॑द्वाय ह॒व्ये ।

१५. श० P. १६. ह्री गाः D.

१७. Manu. reads ब॒वोः for ब॒वोः ।

१८. Manu. reads महा॑तपाः for म॒हाय॑शाः ।

१९. Manu. 10.107.

अध्यस्थात् । वृवुरयम् । स्तोतृणाम् । वृद्धतमे । मूर्धनि, उच्छ्रिते स्तुत्ये पदे । कयः कक्षते । विस्तीर्णः
प्रवाहः । इव । गङ्गाया अपि वीषवीकक्ष एवाभिप्रेतः ।

यस्य वायोरिव द्रवद्द्रा रातिः सहस्रिणी । सद्यो दानाय मंहते ॥ ३२ ॥

यस्य वायोरिव । यस्य । वायोरिव वेगः । द्रवति । भजनीयम् । देयम् । सहस्रसंख्याकम् । तनी-
मेव । दानार्थम् । स्तुवते भरद्वाजाय पूर्वत्र सम्बन्धः ।

तत्सु नो विश्वे अर्ये आ सदा गृणन्ति कारवः ।

वृबुं सहस्रदातमं सूरिं सहस्रसातमम् ॥ ३३ ॥

तत् सु । तत् । सुष्ट्वाभिमुख्येन वदन्ति । अस्माकम् । विश्वे । अरण्यानां ? सदा । कारवः ।
किमित्याह—वृबुम् । सहस्रस्य दातारम् । प्राज्ञम् । सहस्रस्य दातारमिति ।

१. अधिष्ठितोऽभूत् Sy.

२. पणनात् पणयो वणिज एतत्संज्ञा असुरा वा ।
तेषां तक्षा Sy.

३. मूर्च्छनि P.
मूर्धवदुच्छ्रिते स्थले Sy.

४. ०तेः । विस्तीर्णः is suggested for
०ते । विस्तीर्णः ॥ विस्तीर्णः सन् । जातितो
हीनोऽपि दातृत्वात् सर्वत्र श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः
Sy.

५. गङ्गाया कूल उन्नते भवः Sy. यथा गङ्गायाः
कूले उन्नते भवो वृक्ष इव उरुः विस्तीर्णः सन्
जातितो हीनोऽपि दातृत्वात् सर्वश्रेष्ठो भवती-
त्यर्थः । तथा च मनुः (Manu. 10. 107)
भरद्वाजः क्षुधातस्तु सपुत्रो निजंने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह न स पापेन लिप्यते ॥
(यत्पूतिर्यच्च कुणपं यच्च कीटपिपीलिकम् ।
सर्वं तदग्निर्बहति देवत्वाच्च न हीयते ॥
एतेनैवोपमानेन यथा वैश्वानरस्तथा ।
ब्राह्मणः सर्ववर्णोभ्य आदवानो न दुष्यति ॥)
DDN.

६. ०त D.

७. वृबोः Sy.

८. भवति P. वायोरिव द्रवत् क्षिप्रगामिनः Sy.

६. कल्याणी Sy.

१०. देव D. दानम् Sy.

११. ०खं ख्याकम् P.

सहस्रसङ्ख्यायुक्ता Sy.

१२. ततीमेव P. तदानीमेव is suggested for
तनीमेव ॥ स्तुतिसमय एव Sy.

१३. दानकामाय याचमानाय मह्यम् Sy.

१४. मंहतेऽपेक्षितं धनं ददाति तं वृबुमित्युत्तरस्या-
मृचि सम्बन्धः Sy.

१५. तं वृबुम् Sy.

१६. अभिगृणन्ति । अभिष्टुवन्ति Sy.

१७. अस्मदीयाः Sy.

१८. सर्वे Sy.

१९. अरण्यागः P. The reading is
doubtful. It seems to be the
explanation of अर्यः ॥ स्तुतीनामीरयि-
तारः Sy.

२०. स्तोतारः Sy.

२१. वृबु D.

२२. अतिशयेन सहस्रसङ्ख्यस्य धनस्य दातारम् Sy.

२३. प्राज्ञं यद्वा प्रेरयितारम् Sy.

२४. अतिशयेन सहस्रसङ्ख्यस्य स्तोत्रस्य धनस्य वा
सम्भक्तारम् Sy.

VI. 46.

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेधिन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्धतः ॥ १ ॥

त्वामिद्धि । त्वाम् । एव । हि । हवामहे । अन्नस्य । लाभार्थम् । कर्तारं सोमनां वयम् । त्वाम् ।

उपद्रवेयुः । इन्द्र ! सत्पतिम् । मनुष्या हवन्ते । त्वामेव । अन्नस्य । काष्ठासु ।

१. 'त्वामिद्धि' इति चतुर्विंशे तृतीयं सूक्तं बृहस्पति-
पुत्रस्य शंयोरार्षमैन्द्रम् । प्रथमातृतीयाद्या अपुजो
बृहत्प्यो द्वितीयाचतुर्थ्याद्या यजः सतोबृहत्प्यः ।
तया चानुक्रान्तम्—'त्वामिद्धि षड्भूना प्रागा-
थम्' (KSA. 31.46. p. 23.) इति ।
सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । यदि ज्योतिः षडोमो
बृहत्पृष्ठः स्यात्, तदानीं निष्केवल्यस्याद्यः
प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितञ्च—'यद्यु वै बृह-
त्वामिद्धि हवामहे' (ĀSS. 5.15.) इति ।
महाव्रते ऽपि निष्केवल्येऽयं प्रगाथः शंसनीयः ।
तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'त्वामिद्धि हवा-
महे त्वं ह्येहि चेरव इति बृहत् स्तोत्रियानुरूपी'
(ĀA. 5.2.2.) इति Sy.

२. इद् एवार्थं Mah. इच्छन् एवार्थं U.

३. हि निश्चये Mah. हिनिरर्थकः U. यस्माद्वा-
जस्य लाभाय त्वामेव ह्वयामः BB.

४. स्तुतिभिराह्वयामः Sy.

आह्वयानः Mah., U., BB.

५. अन्नस्य विषये भूते U.

६. सम्भजने निमित्तभूते सति Sy. लाभनिमित्तम्
Mah. सातिर्लाभः । लाभे U. सातिनिमित्त-
मस्मभ्यं देहि वाजमिति त्वामेवाह्वयामः BB.

७. कर्तारः is suggested for कर्तारम् ॥
स्तोतारो वयम् Sy. कर्तारो यज्ञानाम् Mah.
कारवः स्तोतृत्वेन शिल्पिनः BB.

८. आवरकेषु शत्रुषु सत्सु Sy. शत्रुषु शत्रुघात-
निमित्तम् Mah. शत्रुषु हन्तव्येषु U. यस्मा-

न्चारिषूपस्थितेषु BB.

९. ऽतिः D. सतां पालयितारं श्रेष्ठम् Sy. सतां
पालयितारम् । श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररता निषिद्ध-
त्यागिनः सन्तः कथ्यन्ते Mah. श्रुतिस्मृतिवि-
हितानुष्ठातारो निषिद्धकर्मपरित्यागिनः सन्त-
स्तत्पतिम् U. सतां पातारं विदुषां पालयि-
तारं त्वामेवाह्वयामः BB.

१०. अन्वेऽपि मनुष्याः Sy. ऋत्विजो वयम् Mah.
सर्वेऽपि वयं मनुष्याः BB.

११. आह्वयन्ति तज्जयार्थम् Sy. आह्वयन्ति U.
आह्वयामः BB.

१२. त्वांशब्दावृत्तिरावरार्था Mah. त्वामेव U.
BB.

१३. अश्वस्य सम्बन्धिनीषु Sy. अश्वप्राप्तिनिमित्तं
च । विभक्तिरूपस्ययः Mah. अश्ववतो रथिनो
वाऽह्वयन्ति । नहि त्वद्वृते पुरुषाणां किञ्चि-
त्सिद्धयतीत्यभिप्रायः U. अरणवत् उदकस्य
च सात्यर्थं त्वामेवाह्वयामस्तस्मात्सर्वस्मादभि-
मतसम्भावनेनेन्द्रियं वीर्यं चास्मभ्यं देहीति BB.

१४. यत्राश्वः आन्त्वा तिष्ठति त.सु काष्ठासु
सङ्ग्रामेषु युद्धकामाश्च त्वामेवाह्वयामि, अतो
वयं त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः Sy.

दिक्षु दिग्विजयनिमित्तम् Mah.

काष्ठासु जेतव्यासु U.

यस्माच्च त्वां काष्ठासु दिक्षु BB.

This stanza=YV. 27.37=TS.2.

4.14.3.

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया महः स्तवानो अद्रिवः ।

गामश्च रथ्यमिन्द्र सं किं सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ २ ॥

स त्वम् । सं । त्वम् । अस्मभ्यम् । पूजनीय ! वज्रहस्त ! धृष्णुः । महान् । अदिरादृषात्प्र-
मित्रानिति तद्वान् । आर्युधवान् ! स्तूयमानः । गाम् । अस्वं च । रथस्य वोढारम् । सह देहि । महत् ।
अन्नम् । इव । सङ्ग्रामं जितवतेऽश्वाय ।

यः सत्राहा विचर्षणिरिन्द्र तं हूमहे वयम् ।

सहस्रमुष्क तुर्विन्मृण सत्पते भवा समत्सु नो वृधे ॥ ३ ॥

यः सत्राहा । यः । महतो हन्ता । विचर्षणिः । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् । इन्द्रः पर्वणि पर्वणि

१. तादृशः Sy. २. हे चायनीय ! Sy., U. आश्चर्यकरिन् ! Mah.
३. वज्रवाहो ! Sy. वज्रं हस्ते यस्य Mah.
४. शत्रूणां धर्षयिता Sy. धृष्णुया प्रागल्भ्येन . . . धृषेः क्तुः । ततो विभक्तेयविशः । धृष्णुना धृष्णु-
त्वेन भावप्रधानो निर्देशः Mah. प्रसहनेन U.
५. महसा तेजसा । . . . महः विभक्तिलोपः
Mah. महत्त्वेन च U.
६. अद्रिः is omitted by P. अदिरादृषान्त्य०
D. अद्रि० is suggested for अद्रि० ।
७. तद्वन् ! is suggested for तद्वान् ।
८. ०धव D. ०धवन् ! is suggested for
०धवान् ॥ वज्रवन् ! यद्वा, आदृषात्प्रत्ययेने-
त्यद्विरशनिः । तद्वन् ! एवंभूतेन्द्र ! Sy.
अद्रयोऽजेयत्वेन सन्तीत्यद्रिवांस्तत्सम्बुद्धौ Mah.
हे अद्रिवन् ! अद्रिसारमयं वज्रं तद्वस्यास्तीति
सम्बोध्यतेऽद्रिव इति U.
९. अस्माभिः स्तूयमानः सन् Sy. स्तवान इत्यत्र
विकरणव्यत्ययः Mah. स्तूयमान इति विकरण-
व्यत्ययः U. १०. गवाम् D.
११. रथवाहनम् Sy. रथे साधुं रथवहनसमर्थम्
Mah. रथे साधुम् U.
१२. ह P. सम्पक् प्रयच्छ Sy. सम्पूयः किरतिर्दानार्थः
Mah. सङ्कुरतिर्दानातिशये । अनेकदेशप्रकीर्णं
देहि U.
१३. महत् प्रभूतम् Sy. त्राणं वा रक्षणं तत्सहितम्
Mah. सत्रा त्राणसहितम् U.
१४. वाजमश्रं यवं ? (यवसं) वा यथा वदति तथा-
स्मभ्यं देहि Mah. वाजं यवसम् । सस्नेहम-
परिमितं सङ्कुरेयुर्दहुरेवमस्मभ्यं देहि U.
१५. यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बहुलं प्रयच्छति
तद्वत् Sy. न इवार्थे । यथा Mah. नकार
उपमायाः U. १६. जितवते पुरुषाय
भोगार्थम् Sy. जिग्युषे जितवतेऽश्वाय हस्तिने
वा Mah. जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा U.
१७. VM. ignores इन्द्र !
This stanza=YV.27.38.
१८. महाव्रते निष्केवल्ये 'यः सत्राहा' इत्यादिसूक्त-
शेषः शंसनीयः । सूत्र्यते हि—'यः सत्राहा
विचर्षणिरिति शेषोऽयं ते अस्तु हृत इति सूक्त'
(AA.5.2.4.) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि
माघ्यन्दिनसवने 'यः सत्राहा' इति प्रगाथो
वंकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितञ्च—'यः सत्राहा
विचर्षणिः स्वादोरित्या विषूवतः' (ASS.7.4.)
इति Sy. १९. इन्द्रः Sy.
२०. महतां शत्रूणां हन्ता Sy.
२१. पिचर्षणिः P. ०र्वणिः is suggested for
०र्वणिः ॥ विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा Sy.
२२. Omitted by P. २३. स्तुतिपदैराह्व-
यामः Sy. २४. उत्तरार्थः प्रत्यक्षकृतः Sy.

शेवान् कृत्वा कां च स्त्रियं सम्भवत्' इत्यावर्णिकम्, सहस्रमुष्क ! बहुधन ! सम्पते ! भव । सङ्ग्रामे ।
अस्माकम् । वर्द्धनाय वर्द्धनाय ।

बाधसे जनान्वृषमेव मन्युना घृषी मीळह ऋचीषम ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥ ४ ॥

बाधसे । बाधसे । शत्रुजनान् । वृषभ इव । क्रोधनकर्म । घर्षणकर्तरि । सङ्ग्रामे । स्तुत्या सम !

अस्माकम् । बुध्यस्व । रक्षिता भवामीति । सङ्ग्रामे भव वर्धकः सखीनाम् ।

इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरं ओजिष्ठं पपुंरि श्रवंः ।

येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी ओभे सुशिप्र प्राः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । इन्द्र ! अतिशयेन प्रशस्यम् । नः । आभर । बलवत्तमम् । पूरकम् । बलमग्नयेव ।

यः । आवापृथिवी । चित्र । वज्रहस्त । आपूरितवानसि । सुहृन् ।

१. शेफान् is suggested for शेवान् ।

२. कञ्च P., D.

३. स्त्रियां P.

४. हे सहस्रशेक ! 'यां कां च स्त्रियं सम्भवन्निन्दो भोगलोलुपतया स्वशरीरे पर्वणि पर्वणि शेफान् ससर्ज' इति कौपीतिकभिराम्नातम् । तदभि-
प्रायेणेवं सम्बोधनम् Sy.

५. संपाते P. सत्पते is suggested for सम्पते ॥ सतां पालयितरिन्द्र ! Sy.

६. सङ्ग्रामेयु Sy.

७. वर्द्धय वर्द्धनाय P. One वर्द्धनाय is redundant.

८. बाधस्व Sy. ९. अस्मदीयान् शत्रून् Sy.

१०. वृषभेणेव बलवता Sy.

११. ०नधर्म P. क्रोधेन Sy.

१२. ०णिकं P. शत्रूणां घर्षके बाधके Sy.

१३. सह P. सम् D. हे ऋचीषम ! ऋचा सम !
ऋग्यादृशं रूपं प्रतिपादयति तादृशमेव ! Sy.

१४. बुध्यस्व । रक्षित्वेनात्मानं जानीहि । रक्षको भवेति यावत् Sy.

१५. महतो धनस्य निमित्तभूते सङ्ग्रामे Sy.

१६. सखीनां P.

१७. VM. ignores तनूषु । अप्सु and सूर्ये ॥

किमर्थम् ? तनूषु तनयेषु । अप्सु उदकेषु ।
सूर्ये च लब्धव्येषु सत्स्वतेषां लाभार्थम् ।
सूर्यस्य लाभः सन्दर्शनम् । तदर्थमित्यर्थः Sy.

१८. चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छ-
सिनः 'इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरं' इति प्रगाथो
वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितञ्च—'इन्द्र ज्येष्ठं
न आ भरा त्वा सहस्रमागतम्' (ĀSS.7.4.)
इति Sy.

१९. इन्द्र is suggested for इन्द्रः ।

२०. ०स्यः P. प्रशस्यतमम् Sy.

२१. अस्मभ्यम् Sy. २२. आहर् प्रयच्छ Sy.

२३. ओजस्वितममतिशयेन बलकरम् Sy.

२४. अन्नम् Sy.

२५. बलमग्नयेमेवा यः D. बलमग्नं वा । येन is
suggested for बलमग्नयेव यः ॥ अन्नेन
Sy. २६. हे चायनीय ! Sy.

२७. वज्रबाहो ! Sy.

२८. आपूरयसि तदन्नमाभरेत्यन्वयः Sy.

२९. हे शोभनहनुक ! एवंभूत हे इन्द्र ! Sy.

३०. VM. ignores इमे and उभे ॥ इमे
परिदृश्यमाने उभे Sy.

त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहं राजन्देवेषु ह्रमहे ।

विश्वा सु नो विथुरा पिबदुना वसोऽमित्रान्त्सुषहान्कृधि ॥ ६ ॥

त्वामुग्रम् । त्वाम् । उद्गूर्णम् । रक्षणाय । मनुष्याणां सोढारम् । राजन् ! देवानां मध्ये । ह्वामहे ।
विश्वानि । सुष्ठु । अस्माकम् । कम्पयितुणि । पिबदनानि रक्षांसि, आरपि शब्दवन्त इत्युपविरिति वाङ्मनसु
वृष्टम् । अमित्राश्च । सुष्ठु सोढव्यान् । कृधि ।

यदिन्द्र नाहुषीष्वाँ ओजो नृम्णं च कृष्टिषु ।

यद्वा पञ्च क्षितीनां द्युन्नमा भर सत्रा विश्वानि पौंस्या ॥ ७ ॥

यदिन्द्र । यत् । इन्द्र ! मनुष्यजातीयान् । प्रजाम् । ओजः । धनम् । च भवति । यत् । वा ।
पञ्च । क्षितीनाम् । द्युन्नमन्नं भव तत्सर्वम्, अस्मभ्यम् । आभर । महान्ति । विश्वानि च । वसोनि ।

यद्वा तृक्षौ मववन्दुह्यावा जने यत्पूरो कच्च वृण्यम् ।

अस्मभ्यं तद्विरीहि सं नृषाहोऽमित्रान्पृत्सु तुर्वणे ॥ ८ ॥

यद्वा । यत् । तृक्षुप्रभृतिषु । त्रिषु राजसु । वलं भवति धनम् । च । अस्मभ्यम् । तत् । सम्प्रयच्छ ।

१. उद्गूर्णबलम् Sy.

२. चर्षणीनां शत्रुभूतानां प्रजानामभिभवितारम् Sy. ३. हे राजमानेन्द्र ! Sy.

४. आह्वयामः Sy.

५. सर्वाणि Sy. ६. अस्मदीयान् Sy.

७. पयतुणि P. व्यधितानि वाधितानि Sy.

८. पिबनानि P., D. पिहितमव्यक्तं शब्दवन्त इति पिबनानि । पृषोदरादिः । तानि Sy.

९. आपिरपि P.

१०. ०ब्दा० D. The passage आरपि शब्द-
वन्तः is doubtful. पिबदुनाः शब्दवन्तः
is suggested for it. Ngh. 1.11.

११. इत्युपवर्तते वाङ्मनसु P.

१२. मि० D. ०त्रांश्च is suggested for
०त्राश्च ॥ शत्रूँश्च Sy.

१३. मुखेनाभिभवितुं शक्यान् Sy.

१४. VM. ignores वसो ॥ हे वासकेन्द्र ! Sy.

१५. ०न्द्रः P. १६. 'नहुष इति मनुष्यनाम'

(Ngh. 2.3.) तत्सम्बन्धिनीषु Sy.

१७. बलम् Sy. १८. विद्यते Sy.

१९. पञ्च is suggested for पञ्च ॥ पञ्चा-
नाम् Sy.

२०. निषादपञ्चमादक्षतवारो वर्णाः पञ्च क्षितयः ।
तेषाम् Sy. २१. द्योतमानमन्नम् Sy.

२२. भवति is suggested for भव ।

२३. आहर । प्रयच्छ Sy. २४. सर्वाणि Sy.

२५. वसोनि चास्मभ्यमाहुर Sy. २६. VM.
ignores आ ॥ आकारः समुच्चयायः Sy.

२७. तृषु D. प्रभृति and त्रि refer to तृक्षौ,
द्रुह्यौ and पूरौ । तृक्षावेतस्संज्ञे राजनि । द्रुह्यौ
चैतस्संज्ञे च जने । पूरावेतस्संज्ञे नृपे च Sy.

२८. It seems to be the explanation of
जने ।

२९. सं P. ३०. वृण्यं वीर्यं विद्यते
तत्सर्वम् Sy. ३१. स्तोतृभ्यः Sy.

३२. सम्यक् प्रयच्छ Sy.

युद्धे । अमित्रान् । पृतनान् । हिंसितुम् ।

इन्द्रं त्रिधातुं शरणं त्रिवरुथं स्वस्तिमत् ।

छुर्दियच्छ मघवद्भ्यश्च मह्यं च यावयां दिद्युभेभ्यः ॥ ६ ॥

इन्द्रं त्रिधातु । इन्द्र ! त्रिधातुसन्धानम् । गृहम् । त्रिकर्ष्यम् । अविनाशयुक्तम् । दीप्तम् । यच्छ । हविष्मद्भ्यः पुत्रेभ्यः । मह्यम् । च । पृथक् कुरु । यज्ञम् । एभ्यः पुत्रेभ्यो मत्तस्व ।

ये गव्यता मनसा शत्रुमादुभुरभिप्रवृन्ति धृष्णुया ।

अथ स्मा नो मघवन्निन्द्र गिर्वणस्तनूपा अन्तमो भव ॥ १० ॥

येन गव्यता । येन । गातामिच्छता । मनसा । शत्रुम् । आदभ्नुवन्ति । अभिभवन्ति । धृष्टाः । तेष्वामतेषु । अस्माकम् । मघवन् ! इन्द्र ! गवणः ! शरीराणां रक्षकः सन् । अन्तिकतमः । भव ।

१. नृभिर्वोद्भिः सोढव्ये युद्धे प्रवृत्ते Sy.

२. शत्रून् Sy.

३. सङ्ग्रामेषु Sy.

४. तुवितुं हिंसितुम् Sy.

५. VM. explains यत् once only and ignores वा । मघवन् । आ । and कत् ॥ हे धनवन्निन्द्र ! यत्किञ्चन Sy.

६. चातुर्विधिकेऽह्नि निष्केवल्ये 'इन्द्रत्रिधातु' इति वरुणस्य सामप्रगाथः शंसनीयः । सूचितञ्च-
'इन्द्र त्रिधातु शरणं त्वमिन्द्र प्रतूतिषु' (ĀSS. 7.3.) इति Sy.

७. त्रिसं० D.

त्रिप्रकारं त्रिभूमिकम् Sy.

८. त्रिकर्षयम् P. त्रयाणां शीतातपवर्षाणां वार-
कम् Sy.

९. अपिना० P.

१०. VM. seems to explain छुर्दिः as दीप्तम् । Cf. VM.'s commentary on RV. VI.46.12.

छुर्दिष्मदाच्छादनयुक्तमेवङ्गुणविशिष्टम् Sy.

११. वेहि Sy.

१२. मघं हविर्लक्षणं धनम् । तद्भूषश्चास्मदीयेभ्यः
Sy.

१३. भरद्वाजाय Sy.

१४. शत्रुप्रेरितं द्योतमानमायुधम् Sy.

१५. अपि चैभ्यः सकाशात् Sy.

१६. VM. explains च once only.

१७. VM. seems to take ये as येन ।

१८. ०न्ता P.

१९. VM. takes ये as येन ॥ ये जनाः Sy.

२०. गातामिच्छत P. गामि० is suggested
for गातामि० ॥ शत्रूणां गा इच्छता Sy.

२१. मनसा युक्ताः सन्तः Sy.

२२. शातयितारं वरिणम् Sy.

२३. Omitted by P. अहितेषुः Sy.

२४. Omitted by D. अस्मानभिलक्ष्य प्रकर्षेण
हिसन्ति Sy.

२५. धृष्णवो धृष्टाः सन्तः Sy.

२६. तेष्वामतेषु seems to be the expla-
nation of अथ ॥ अथ अस्मिन् काले
तेभ्यः सकाशात् Sy.

२७. हे धनवन् ! Sy.

२८. गवणः P. गिर्वणः is suggested for
गवणः ॥ गिरां सम्भक्तः ! Sy.

२९. तनूनां शरीराणां रक्षिता सन् Sy.

३०. VM. ignores स्म ।

अधं स्मा नो वृधे भवेन्द्रं नायमवा युधि ।

यदन्तरिक्षे पतयन्ति पृथिनीं दिद्यवस्तिग्ममूर्धनः ॥ ११ ॥

अधं स्मा । अध । खलु । अस्माकम् । वर्धनाय । भव । इन्द्र ! नेतारं स्तुतीनाम् । रक्ष । युद्धे ।

यदा । अन्तरिक्षे । गच्छन्ति । पतयुक्ताः । इषः । तिग्मशिरसः ।

यत्र शूरासस्तन्वो वितन्वते प्रिया शर्म पितृणाम् ।

अधं स्मा यच्छ तन्वे तने च छदिर्चितं यावय द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र शूरासः । यत्र । शूराः । शरीराणि । वितन्वते । प्रियाणाम् । आवासस्थानानि । जनकानाम् ।
अध । खलु । यच्छास्माकम् । शरीराय च । पुत्राय । च । दीप्तिं विजयात्मिकाम् । चत्तरहितमचिन्तितो-
वनतं भटित्युपस्थितम् । पृथक् कुरु । रक्षः ।

यदिन्द्र सगे अर्वतश्चोदयासे महाधने ।

असुमुने अध्वनि वृजिने पथि श्येनाँइव श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

यदिन्द्र । यत् । इन्द्र ! उद्युक्ते प्रवृत्ते । सङ्ग्रामे । अश्वान् । चोदयसि । असुमाने ।

१. तदानीम् Sy.

२. नोरा P. अपि च नायं योऽस्माकं नयो नेता ।
तमपि Sy.

३. युद्ध P. ४. व्योम्नि Sy.

५. शत्रुभिर्वसुष्टाः पतन्ति तदानीं वृधे भवेत्यन्वयः
Sy.

६. तदेत्युक्तं कदेत्यत आह । पणिनः पक्षवन्तः Sy.

७. दीप्ता वाणाः Sy.

८. तीक्ष्णास्याः Sy.

९. यस्मिन् काले Sy.

१०. शूराः शौर्यवन्तो योद्धारः Sy.

११. स्वकीयानि शरीराणि Sy.

१२. विस्तारयन्ति स्वामिनो जयाय शत्रूणां पुरतो
दर्शयन्ति, एतानि च वितन्वते शत्रूणां पुरस्ताद्
विस्तारयन्ति । परित्यजन्तीति यावत् Sy.

१३. तथाऽस्मिन् काले प्रियाणि Sy.

१४. शर्माणि स्थानानि Sy.

१५. जनकानां सम्बन्धीनि । तैरर्जितानीति यावत्

Sy. १६. अधं स्म अस्मिन् काले Sy.

१७. प्रयच्छ । शत्रुजानात्पूर्वमेव देहीत्यर्थः Sy.

१८. D. reads शरीराणां पुत्राय for शरीराय ।

१९. तनयाय Sy.

२०. ०प्ति P. छदिश्छादनमायुधानां निवारकं कव-
चम् Sy.

२१. चत्तरहितमपिचिन्तितोपत P. चित्तरहितम-
चिन्तितोपतम् is suggested for चत्त-
रहितमचिन्तितोवनतम् ॥ शत्रुभिरज्ञातं यथा
भवति तथा Sy.

२२. तेभ्यो वियोजय Sy.

२३. रक्षणः P. द्वेष्टन् शत्रून् Sy.

२४. ०न्द्रः P. २५. यदा Sy.

२६. उद्योगे सति Sy.

२७. जेतव्यस्य महतो घनस्य निमित्ते महति सङ्ग्रामे
Sy. २८. अस्मदीयानश्वान् Sy.

२९. प्रेरयसि Sy.

३०. विद्यमे Sy.

अध्वेत्यन्तरिक्षनाम, महति, अन्तरिक्षे । मनुष्यैस्तर्तुमशक्ये । पन्थाः पतन्त्यस्मिन्निति । श्वेनानिवे ।
ग्रामिणमिच्छतः पततस्तस्मिन् युद्ध इति ।

सिन्धूरिव प्रवृण आशुया यतो यदि क्रोशमनु प्वणि ।

आ ये वयो न वर्वृत्यामिषि गृभीता बाह्वोर्गवि ॥ १४ ॥

सिन्धूरिव । सिन्धूरिव । निम्ने । शीघ्रम् । गच्छतस्तवाश्वान् । यद्यहम् । अनुक्रोशामि । तेषां
गमननिमित्ते स्वप्ने सति । येज्जवाः । पक्षिणः । इव । आवर्तन्ते । ग्रामिणार्थे शत्रुजयार्थम् । गमने बाह्वीः ।
गृहीताः । रश्मिभिः 'ग्रीवायां' बद्धो अपिकृक्ष आसनि' इत्युक्तम्, पूर्वञ्च सम्बन्धः ।

१. अध्वेत्य० is suggested for अध्वेत्य० ।
Ngh. 1.3. The passage: अध्वेत्यन्त-
रिक्षनाम refers to अन्तरिक्षे ॥ मार्गे
Sy.

२. महति is the explanation of असमाने ।

३. The passage तर्तुमशक्ये seems to be
the explanation of वृजिने । तरीतुम-
शक्ये is suggested for it ॥ कुटिले
Sy.

४. मार्गेऽन्तरिक्षलक्षणे Sy.

५. यवामिषाविनः श्वेना अन्तरिक्षे शीघ्रं गच्छन्ति
तपास्मदीयानश्वान् यदा त्वं शीघ्रं गमयसि
तदानीमस्माकं तन्वे तनयाय छदिर्यच्छेति पूर्व-
स्यामुचि सम्बन्धः Sy.

६. अवोऽन्नमामिषरूपमात्मन इच्छतः Sy.

७. If VM. does not explain वृजिने by
तर्तुमशक्ये, तर्तुमशक्ये is likely to be the
paraphrase of असमाने and महति,
then वृजिने is ignored by him.

८. उक्तस्यैवार्थस्यातिशयप्रतिपादनार्थम् Sy.

९. स्यन्वमाना नदीरिव Sy.

१०. निम्नदेशे Sy.

११. ०स्तवान् P.

१२. हे इन्द्र ! यदि चोदयसे । प्रेरयसि Sy.

१३. क्रोश इति भयनाम । भयमनुलक्ष्य ।

१४. नम० D.

१५. स्वप्ने is suggested for स्वप्ने ॥ आक्रोशे
सति Sy.

१६. व० P.

पुनःपुनरावर्तन्ते Sy.

१७. ग्रामिणे मांसे गृहीतव्ये सति वयो न यथा श्वेना-
दयः पक्षिणः पुनःपुनरावर्तन्ते तद्वत् । एव-
म्भूतानश्वान् भयेन क्रोशे सति यदा त्वं प्रेरयसि
तदानीमस्मदीयेभ्यश्छादिः प्रयच्छेति सम्बन्धः ।
यद्यप्युषेयुद्धे प्रसक्तिर्नास्ति तथापि राजपुरो-
हितत्वेन राजकीयानां पुरुषाणां जयः प्राप्यत
इति न कश्चिद्द्विरोधः Sy.

१८. ०त्रु स ज० D.

१९. बाहुमूलयोः Sy.

२०. ०त P. कक्षया बद्धाः Sy.

२१. रश्मिः P.

गोरूपे घने जेतव्ये सति Sy.

२२. वन्धो P.

२३. आसन् P. RV. IV. 40.4.

स्वादुक्किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम् ।

उतो न्वस्य पंपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आहुवेषु ॥ १ ॥

स्वादुः । ॥ गर्गो भारद्वाजः ॥ प्रथमा निगदसिद्धा ।

अयं स्वादुरिह मदिष्ठ आसु यस्येन्द्रो वृत्रहृत्यै ममाद ।

पुरुणि यश्च्यौत्ता शम्बरस्य वि नवति नवं च देहो हन् ॥ २ ॥

अयम् । अयम् । अद्भुतः । इह । मादयितुमः । भवति । येन । इन्द्रः । वृत्रहृत्यै । ममाद ।

१. 'स्वादुः' इत्येकात्रिंशदृचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाज-
पुत्रस्य गर्गस्यार्यम् । 'प्रस्तोक इम्' इत्येषा
त्रिष्टुप्, 'वशास्वान्' इत्यनुष्टुप्, 'वश रथान्'
इति गायत्री, 'महि राधः' इति द्विपदा द्व्येका-
दशका, 'युजानो हरिता' इत्येषा बृहती, 'दिव-
स्पृथिव्याः' इति जगती, शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
आदितः पञ्चानामृचां सोमो देवता ।
'अगव्यूति क्षेत्रम्' इत्यर्थचंप्रथमपादे देवा
उत्तरस्य भूमिस्तृतीयस्य बृहस्पतिश्चतुर्थस्येन्द्रः ।
'प्रस्तोकः' इत्याद्याश्चतस्रः सूक्तजयपुत्रस्य
राज्ञो दानस्तुतित्वात्तद्देवताकाः । 'वनस्पते
वीद्बल्लः' इत्ययं तृचो रथदेवत्यः । 'उपशवा-
सय' इति तृचो दुन्दुभिदेवत्यः । 'समश्वपर्णाः'
इत्यर्थचं ऐन्द्रः । शिष्टा इन्द्रदेवताकाः । तथा
चानुक्ताम्—'स्वादुरेकात्रिंशद्गर्गः पञ्चादौ
सौम्योऽगव्यूत्यर्थचो लिङ्गोक्तदेवतः प्रस्तोकः'
(KSA. 31.47.p.23.) इति । त्रिष्टुबनुष्टुब्
गायत्री द्विपदा साङ्गस्य प्रस्तोकस्य दान-
स्तुतिः परी तृची रथदुन्दुभिदेवत्यादैन्द्रो ऽन्धो-
ऽर्थचो युजानो बृहती दिवस्पृथिव्या जगती ।
आग्निमासुत आदितश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं
च—'स्वादुक्किलायमिति चतस्रो मध्ये चाह्वान-
नम्' (ĀSS. 5.20.) इति Sy.

२. गर्गो भ० P.

३. ०द्धाः P. अयमभिपुतः सोमः स्वादुरास्वादनीयः
किल भवति । उतापि च मधुमान् माधुयं-
वांश्चायं सोमो भवति । तथायं सोमस्तीव्रः

किल मदोत्पादने तीक्ष्णः खलु भवति ।
उतापि चायं सोमो रसवान् सारवांश्च भवति ।
अनेन वाक्यचतुष्टयेन सोमस्य माधुर्यातिशयत्वं
च प्रतिपादितम् । उतोपि चास्य सोमस्य ।
द्वितीयायं षष्ठी । इमं सोमं पंपिवांसं पीत-
वन्तमिन्द्रमाहवेषु सङ्ग्रामेषु न कश्चन न
कोऽपि सहते, अभिभवति । नु इति पूरकः Sy.
सौमोयम् । गर्गस्यार्यम् । स्वादुर्मिष्टः किलायं
सोमः । मधुमान् मधु स्वादुविशेषस्तद्गान् ।
उतायम् उतशब्दोऽप्यर्थः । मधुरोऽपि किलायम् ।
तीक्ष्णशब्दस्तीक्ष्णवचनः कटुवचनो वा । तिवत्-
रसोऽपि किलायं कटुकरसो वा । रसवान्,
भूम्यं मनुष्यं । बहुरसोऽपि किलायम् । उतो
नुशब्दश्चार्थः । अपि चास्य, द्वितीयायं एषा
षष्ठी । तच्छ्रुतेर्वैकदेशमिति वाक्यशेषः । एनं
सोमस्य वा सोमस्यैकदेशं स्वांशलक्षणं पंपिवांसं
पीतवन्तमिन्द्रं न कश्चिदपि सहतेऽभिभवत्पाह-
वेषु सङ्ग्रामेषु SKN. किलेति विद्याप्रकर्षं
N.1.5., SKN. 1.62-63.

४. सोमः Sy.

५. उद्भू० D. आस्वादितः पीतः सन् Sy.

६. अस्मिन् यज्ञे Sy.

७. अतिशयेन मदयिता Sy.

८. बभूव Sy.

९. यस्य सोमस्य पानेन Sy.

१०. वृत्रहृत्यै is suggested for वृत्रहृत्यै ॥
वृत्रहननकाले Sy. ११. मत्तो बभूव Sy.

बहूनि । यः । बलानि । शम्बरस्य । विजयान । नव । नवतिम् । च । उपचिताञ्च पुरीः ।

अयं मे पीत उदियति वाचमयं मनीषामुशुतीमंजीगः ।

अयं पल्लुर्वीरमिमीत धीरो न याभ्यो भुवनं कञ्चनारे ॥ ३ ॥

अयम् । अयम् । मे । पीतः । समुद्गमयति । वाचम् । अयम् । बुद्धिम् । कामवमानाम् । जागर-
यति । अयम् । पद । उर्वी, द्यौश्च ञ्च पृथिवी इवेत्यतः । अमिमीत । प्राज्ञः । न । याभ्यः । भूतजातम् ।
किम् । चिदपि । इ भवति ।

अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोदयं सः ।

अयं पीयूषं तिसृषु प्रवत्सु सोमो दाधारोर्वन्तरिचम् ॥ ४ ॥

अयम् । अयम् । सः । पृथिव्याः । वरिमणम् उरुताम् । अकरोत् । दिवश्च । वर्ष्माणं घनत्वम् ।

<p>१. सोमः Sy.
२. च्यौलानि बलानि Sy.
३. असुरस्य Sy.
४. नवोत्तरनवतिसङ्ख्याकाः । यः सोमो वि हन् व्यहन्, अयं सोम इति प्रथमपादेन सम्बन्धः Sy.
५. ञ्ताश्च is suggested for ञ्ताञ्च ॥ दिग्धा उपचिताः Sy.
६. ०रीम् D. आसुरीः पुरीः । तदीयान् देहान् वा Sy.
७. सोमः Sy.
८. भम Sy.
९. पीतः P. पीतः सन् Sy.
१०. समुद्गमयसीति P.
समुद्ग० is suggested for समुद्ग० । उद्गमयति Sy.
११. ञान् D. कान्ताम् Sy.
१२. उद्गारयति । प्रकाशयति । 'यु निगरणे' इत्यस्माच्छ्रयन्ताल्लुङि चङि रूपम् Sy.
१३. ०वि D. उर्वीः is suggested for उर्वी ॥ वर्ष्मोर्वीरहसस्पान्तु । द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापदोषचयश्चेति प्रतिपादिता ध्रुप-थिव्याद्याः पद Sy.</p> | <p>१४. It seems to be redundant.
१५. अमीत P.
निमित्तवान् Sy.
१६. ञ्ता P.
धीमान् सोमः Sy.
१७. उर्वीभ्यः Sy.
१८. कञ्चन Sy.
१९. भू P. दूरे is suggested for दू ॥ विप्रकृष्टे देशे Sy.
२०. भवति । अपि तास्वेव सर्वं भूतजातं वर्तते तादृशीरुर्वीनिमित्तवान् Sy.
२१. The <i>pratika</i> is supplied by the Editor.
२२. सोमः Sy.
२३. स खलु Sy.
२४. परिमणम् P. ०माणम् is suggested for ०मणम् ॥ उरुत्वं विस्तृतत्वम् Sy.
२५. ०री D.
२६. ध्रुलोकस्य Sy.
२७. वर्ष्माणम् D.
संहतत्वं दृढत्वम् Sy.
२८. घन० P.</p> |
|---|--|

अकरोत् सः । अयम् । अयमेव । प्रकृष्टासु । तिसृषु । सारमकरोत् 'त्वमिमा ओषधीः सोमं विश्वाः ।' इत्युक्तम् ।
'गोजा महिषीषु' । इत्यपरम् । सोम एव । धारयति । विस्तीर्णम् । अन्तरिक्षम् ।

अयं विदच्चित्रदृशीकर्मणः शुक्रसंभनामुषसामनीके ।

अयं महान्महता स्कम्भनेनोद्धामस्तम्नाद्वृषभो मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयं विदत् । अयम् । लभयति लभते वा । चित्रदर्शनम् । उदकम् । शुक्लावासस्थानाम् । अह्वाम् ।
अनीके । अहोभ्यः पर्जन्यो वर्षति । अयम् । महान् । महतान्तरिक्षाख्येन । स्कम्भनेन । उदस्तम्नात् । शुलो-
कम् । यज्ञप्रवृत्तेश्चैतन्निमित्तमिति ।

धृषत्पिब कलशे सोममिन्द्र वृत्रहा शूर समरे वसूनाम् ।

माध्यन्दिने सर्वन् आ वृषस्व रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि ॥ ६ ॥

धृषत् पिब । ॥ सौम्यः समाप्ताः ॥ धृष्टम् । पिब । कलशे स्थितम् । सोमम् । इन्द्र ! शत्रुहा ।
शूर ! सङ्ग्रामे । वसूनामर्थाय प्रवृत्ते । माध्यन्दिने । सवने । आसिञ्चस्व जठरे सोमम् । गवां

१. अयं सोमः स हि भवति Sy.
२. प्रकृष्टास्येतासु Sy.
३. प्रकृष्टस्तुतिषु P. ओषधीष्वप्सु गोषु च Sy.
४. रसं धारयति Sy.
५. RV. I.91.22. तथा च मन्त्रान्तरम्—
त्वमिमा ओषधीः सोमं विश्वास्त्वमुपो
अंजनयस्त्वं गाः । त्वमा ततन्वोर्वृन्तरिक्षम् ।
RV.I.91.22. Sy.
६. षीत्यप्सु P.
७. VM. ignores यः ।
८. अयम D. ९. वित् P.
१०. सोमः Sy.
११. लम्भ० is suggested for लभ० ।
१२. लभ० D.
१३. विचित्रदर्शनं यद्वाच्यत्वेन दर्शनीयम् Sy.
१४. सर्वस्य प्रेरकं सौरं ज्योतिः Sy.
१५. षकत्वा० P. शुक्रं निर्मलमन्तरिक्षं सद्य सवनं
यासां तासाम् Sy. १६. उषसाम् Sy.
१७. प्रमुखे । उषःकाल इत्यर्थः Sy.
१८. वष० P. VM. seems to explain वृषभः

- by the passage: अहोभ्यः पर्जन्यो वर्षति ॥
वृष्टेर्जनयिता । सोमाहुत्या हि वृष्टिर्जनयते Sy.
१६. प्रवृद्धः Sy. २०. स्वविष्टेन Sy.
२१. स्कम्भनेन is suggested for स्कन्दनेन ॥
स्तम्भनसाधनेन मध्यवर्तिनान्तरिक्षेण Sy.
२२. ऊर्ध्वमस्थापयत् । यथाधो न पतति तथान्त-
रिक्षं तस्याधारत्वेन कृतवानित्यर्थः Sy.
२३. ऋते ऋ० P. महद्भूर्युक्तः Sy.
२४. धृषयत् D.
२५. The passage सौम्यः समाप्ताः refers
to the previous five stanzas,
therefore it should come im-
mediately after the fifth stanza.
२६. ष्टा P. घृष्टं यथा भवति तथा Sy.
२७. द्रोणकलशोऽवस्थितम् Sy.
२८. गहा P. वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता Sy.
२९. हे शौर्यवर्धिन्द्र ! Sy.
३०. सङ्ग्रामे निमित्तभूते सति Sy.
३१. धनानाम् Sy. ३२. जठरं सोमेन पूरय ।
सर्वेन्द्रं हि माध्यन्दिनं सवनम् Sy.

रयिस्वानाभूतस्त्वम् । रयिम् । अस्मानु । वेहि ।

इन्द्र प्र णः पुरएतेव पश्य प्र नो नय प्रतुरं वस्यो अच्छे ।

भवा सुपारो अतिपारयो नो भवा सुनीतिरुत वामनीतिः ॥ ७ ॥

इन्द्र । इन्द्र । प्रपश्य । अस्मान् । पुरोगन्तेव । प्रणय च । अस्मान् । अत्यन्तम् । अभ्युदयम् ।
प्रति । भव । सुष्ठु पारयिता । अस्माकं यस्त्वम् । अतिपारयो भवसि स्तोतृणाम्, सोपसर्गेविशच्छान्दसः ।
भव । सुनयनः । अपि । वननीयनयनम् ।

उरं नो लोकमनु नेपि विद्वान्त्स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।

अध्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू उप स्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥ ८ ॥

उरं नः । उरं विस्तीर्णम् । स्थानम् । अनुनय । अस्मान् । जनन् । अभ्युदययुक्तम् ।

१. ओभू० P. ०नभू० is suggested for ०नाभू० ॥ रयीणां धनानां स्थानभूतस्त्वम् Sy. २. धनम् Sy.

३. धारय Sy. ४. ०न्द्रः P.

५. प्रकर्षणेनस्व यथा मार्गरक्षकः स्वयं पुरतो गच्छन्नगच्छतो रक्षणीयान् पथिकान् पश्यति तथा पश्येत्यर्थः Sy. ६. पुरतो गन्तेव Sy.

७. प्रापय Sy. ८. प्रकृष्टतरमतिशयेन Sy.

९. वसीयः श्रेष्ठं धनम् Sy.

१०. आभिमुख्येन Sy. ११. दुःखेभ्यस्तारयिता Sy. १२. अस्मान् स्तोतुन् Sy.

१३. शत्रूनतिक्रामय Sy.

१४. सोमवसर्गेविशन् घा० P. ०र्गेऽपि शङ्खा० is suggested for ०र्गेविशच्छा० ॥ Cf. 'अनुपसर्गात्मिन्पविन्धारिपारिवेद्युदेजिचेतिसा-
तिसाहिभ्यश्च' Pa.3.1.138.

१५. शोभननयनश्च Sy. १६. अपि P.

१७. वनीयनयनं P. ०नयनः is suggested for नयनम् ॥ वामानां वननीयानां धनानां नेता भव । यद्वा अस्मदर्थं श्रेष्ठप्रापणो भव Sy.

१८. ऐन्द्रे पशो 'उरं नः' इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितञ्च—'उरं नो लोकमनुनेपि विद्वान् प्र सप्ताहिषे पृच्छत शत्रून्' (ĀSS.3.7.)

इति । होत्रकैः सप्तप्रसर्पणसमयेऽप्येषा जप्या । सूत्रितञ्च—'उरं नो लोकमनुनेपि विद्वानिति जपन्तः' (ĀSS.5.3.) इति । चातुर्विधिके-
ऽह्न्यहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वहःसु माघ्यन्विन-
सवनेऽच्छावाकस्यैषा चारम्भणीया । सूत्रि-
तञ्च—'उरं नो लोकमनुनेपि विद्वानिति कद्रूच आरम्भणीयाः' (ĀSS.7.4.) इति Sy. शंयोरायम् Dur. गर्ग्यायम् SKN.

१९. D. adds अपि after उरम् ।

२०. असम्बाधम् SKN.

२१. स्थानं स्वर्गाख्यम् Sy. अस्मल्लोकं स्वर्गाख्य-
मिन्द्रलोकाख्यं वा SKN.

२२. अनुगमय Sy. यस्त्वम् . . . अनुनयसि । स्वेन मुकृतेन कर्मणा गच्छतां गमनानुग्रहे वर्तते Dur. अनुपूर्वस्य नयतेर्लोपि रूपम् । आनु-
पूर्व्येण नयेत्यर्थः । पश्चाद् वा मरणस्य मरणो-
त्तरकालमित्यर्थः SKN. २३. जानन् is suggested for जनन् ॥ जानंस्त्वम् Sy., Dur. जानन् भक्ततामस्माकम् SKN.

२४. ०युक्तम् is suggested for ०युक्तम् ॥ सुखवत् Sy. आदित्यसमानं प्रकाशेन लोकम् Dur. स्वकादित्यादिवदित्यर्थः । तेन कर्तुंभूतेन तद्वदादित्यकर्तृकमित्यर्थः SKN.

विनाशरहित । शोतमानम् । अभयं च प्रापय । दशनीयो । तव । इन्द्र ! स्वविरस्य । बाहू !
वयमुपस्थेयाम समाश्रिता भूत्वा । हिसको । महान्तो ।

वरिष्ठे न इन्द्र वन्धुरे धा वहिष्ठयोः शतावन्नश्चयोरा ।

इप्सा वञ्चीषां वर्षिष्ठां मा नस्तारीन्मघवन्नरायो अर्यः ॥ ६ ॥

वरिष्ठे । उरुतमे । अस्मान् । रथस्य । फलकसंघाटे । धारय । तथा बोद्धृतमयोः । अश्वयोः ।
च । शतघन ! शतप्रज्ञान ! वा । अघम् । आवह । अन्नानाम् । वर्षिष्ठम् । मा । अस्माकम् । हिसीः ।
धानानि । स्वामी ।

इन्द्र मूळ मह्यं जीवातुमिच्छ चोदय धियमयंसो न धाराम् ।

यत्किं चाहं त्वायुरिदं वदामि तज्जुपस्व कृधि मा देववन्तम् ॥ १० ॥

इन्द्र मूळ । इन्द्र ! सुख्य माम् । मह्यम् । जीवनम् । इच्छ । चोदय मयि । त्वदीयां वृद्धिम् ।

१. रहितम् is suggested for रहित ॥
क्षेमेण Sy. स्वस्त्ययनाय Dur. अविनाश-
इचेत्यर्थः SKN.
२. ज्योतिदच अस्माननुगमय Sy. ज्योतिर्लोक-
विशेषणं वा । लिङ्गव्यत्ययेन स्वर्वन्तं सर्व-
णाभिलषितेनार्थेन तद्वन्तं लोकम् SKN.
३. भयरहितम् Sy.
४. अस्माननुगमय Sy.
५. ०यो P. ऋष्यावती रेवणौ शत्रूणाम् Dur.
ऋष्यो महान्तम् । महान्तौ प्रभावतो रेवणौ
वा SKN. ६. सम्बन्धिनौ Sy.
७. स्तूलस्य वृद्धस्य Sy. महतः Dur., SKN.
८. त्वदीयी हस्ती Sy. हस्ती Dur. बाहू यो
तयोः SKN. ९. यम् P.
१०. रक्षकतया उपतिष्ठेम । सेवेमहि Sy. उप-
तिष्ठेमेत्येतदाशास्महे Dur. उपसमीपे स्थेयाम
तिष्ठेम तव समीपे निवसेमेत्याशास्महे ।
स्तुतिर्बोपस्थानम् । तव बाहू स्तुयामेत्यर्थः ।
बाहूपस्थानेन च तद्वत् उपस्थानं लक्ष्यते SKN.
११. शरणी रक्षकी Sy. शरण्यावाश्रयणीयो नित्यम्
Dur. कीदृशी ? शरणा—‘शु हिसायाम्’
शरितारी शत्रूणां शरणी वा SKN.
१२. सर्वत्राकारो द्विवचनस्य स्थाने । महान्तौ प्रमा-

गतः SKN. अद्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तू-
यन्ते । ‘ऋष्या तं इन्द्र स्वविरस्य बाहू’ SKN.
N.7.6., SKN. III.4.

१३. ०छो P. १४. उरुतमे विस्तीर्णतमे Sy.
१५. ०का० P. आस्मीये रथे Sy.
१६. वेहि । धारय Sy.
१७. ०तयोः P. १८. त्वदीययोरश्वयोः Sy.
१९. आकारः समुच्चये Sy.
२०. हे शतसङ्ख्यघनेन्द्र ! Sy.
२१. ०शावह P.
२२. अस्मदर्थमावह । आनय Sy.
२३. अन्नानां मध्ये Sy.
२४. अन्नानवर्षिम् P. वर्षिष्ठम् is suggested
for वर्षिष्ठम् ॥ वृद्धतमामिषमघ्नम् Sy.
२५. मह P. २६. हिसीत् Sy.
२७. धनानि is suggested for धानानि ।
२८. धनस्य स्वामी अग्न्यः कश्चित् Sy.
२९. VM. ignores इन्द्र and मघवन् । हे
धनवन्निन्द्र ! Sy.
३०. सुख्य, अस्मान् सुख्य Sy.
३१. जीवनीयघम् Sy. ३२. वातुमिच्छ Sy.
३३. ०यं P. स्तुतिविषयां कर्मविषयां वा प्रेरय ।
तीक्ष्णीकृद् Sy.

असः । इष । घातं तीक्ष्णाम् । यत् । किम् । च । अहम् । त्वत्कामः । इदम् । वदामि स्तोत्रम् । तत् ।
जुषस्व । कृषि । माम् । ईश्वरवन्तम् ।

उत्तरास्तिश्रो निगदसिद्धाः ।

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।

ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मधवा धात्विन्द्रः ॥ ११ ॥

[त्रातारमिन्द्रम् ।]

१. अयोभयस्य खड्गावेः Sy.
२. सा यथा सूक्ष्मा तद्वत्सूक्ष्मविषयां धियं चोदयेत्यर्थः Sy.
३. किञ्चन समीचीनमसमीचीनं वा Sy.
४. त्वामात्मन इच्छन् Sy.
५. इदानीम् Sy. ६. कुरु Sy.
७. रक्षकैर्देवैरुपेतम् Sy.
८. आयुकामेष्ट्यामिन्द्रस्य त्रातुः 'त्रातारम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं मा ते अस्यां सहसावन् परिष्टी' (ĀSS. 2.10.) इति Sy.

९. The *pratika* is supplied by the Editor. VM. does not explain the following three stanzas. Sy. explains this stanza in the following manner:—

त्रातारं शत्रुभ्यः पालयितारमिन्द्रमाह्वयामि ।
तथावितारं कामेस्तर्पयितारमिन्द्रमाह्वयामि ।
हवे हवे सर्वेष्वहवनेषु सुहवं सुखेनाह्वातुं शक्यं
शूरं शौर्यवन्तं शक्रं सर्वकार्येषु शक्तं पुरुहूतं
पुरुभिर्वह्निभिः पालनार्थमाहृतमेवंविधमिन्द्रं
ह्वयामि आह्वयामि । एवमाहृतो मधवा
धनवान् स इन्द्रः स्वस्त्यविनाशं नोऽस्मभ्यं घातु
वधातु, यद्वा अस्माकं विदधातु ॥

त्रातारं रक्षितारमिन्द्रमवितारं श्रौणयितारमिन्द्रम् । हवे हवे आह्वान आह्वाने यज्ञे वा सुहवं सुखेन हूयत आहूयत इति सुहवं शूरम् । शक्रं शक्नोति शक्नोति समर्थम् । पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिर्हूयते पुरुहूतस्तं बहुभिराहृतम् । ईदृशमिन्द्रं

ह्वयामि आह्वयामि । मधवा धनवानिन्द्र आहृतः सप्रोऽस्माकं स्वस्ति, अविनाशं घातु वधातु करोतु । विकरणव्यत्ययः । इन्द्रशब्दावृत्तिरादरार्या Mah.

त्रातारं रक्षितारमिन्द्रं यतः कथयन्ति । अवितारं च यत इन्द्रं कथयन्ति । हवे हवे सुहवम् । आह्वान आह्वाने शोभनाह्वानमिन्द्रं कथयन्ति । शूरं विक्रान्तमिन्द्रं यतः कथयन्ति जनाः । अतो ह्वयामि शक्रं शक्तमिन्द्रं तमहम् । पुरुहूतं बहुभिराहृतम् । स चाहृतः सन् । स्वस्ति नोऽविनाशमस्माकं मधवा धनवान् घातु वधात्विन्द्रः U.

इदि परमेश्वर्ये, इन्द्रः । ऐश्वर्यहेतून् बहून् वशयति—त्रातारमवितारं देवानाम् । तस्मादिन्द्रव्यपदेशभाजम् । हवे हवे सुहवं सर्वेष्वहवनेषु सुखेन ह्वातव्यं निमर्दः । . . . शूरं महाबलं सर्वजेतारं तथाप्याहृतमात्र एवागच्छन्तमिन्द्रमितोपीन्द्रशब्दाभिधेयं शक्रं सर्वार्थसाधनशक्तं पुरुहूतं बहुभिर्यजमानैराहृतम् । अतोऽप्यासादितेन्द्रत्वं देवेश्वरं हव आह्वयामि । शपो लुक् । . . . नु इति पाठपूरणे । स मधवा प्रशस्तैर्धनैरन्नादिभिर्हविरादिभिश्च तद्वान् । अतश्चेन्द्रपदाभिधानार्हो नोऽस्मभ्यं स्वस्ति, अविनाशं घातु वधातु । शपो लुक् । . . . यद्वा पुरुषु स्थानेषु हृतः पुरुहूतः । . . .

अत्र पुनः पुनरिन्द्रोक्तिरस्माकं सर्वार्थेषु त्वामेव शरणं नान्य इत्यादिरसूचनार्था BB.

This stanza=YV.20.50=TS.1.6.12.5.

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवीभिः सुमृलीको भवतु विश्ववेदाः ।

बाधतां द्वेषो अभयं कृणोत सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १२ ॥

[इन्द्रः सुत्रामा ।]

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतयुयोतु ॥ १३ ॥

[तस्य वयम् ।]

१. The *pratika* is supplied by the Editor. सुत्रामा सुष्टु वाता स्ववान् धनवान् स इन्द्रोऽवीभी रक्षणः सुमृलीकः सुष्टु सुखयिता भवतु । तथा च विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वविद्वान् वा स इन्द्रो द्वेषो द्वेष्टुन् शत्रून् बाधताम् हिनस्तु । अभयं भयरहितं चास्माकं कृणोतु करोतु । वयं च तत्प्रसादात् सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य पतयः स्याम भवेम Sy.

इन्द्रः अवोभिरर्क्षः सुमृलीकः शोभनमुखकारी भवतु । शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात्स सुमृलीकः । कीदृश इन्द्रः ? सुत्रामा सुष्टु त्रायते रक्षति सुत्रामा । . . . स्ववान् स्वं धनमस्यास्तीति स्ववान् । . . . विश्ववेदा विषवं सर्वं वेदो धनं यस्य सः । स चन्द्रो द्वेषो दौर्भाग्यं बाधतां निवर्तयतु । अभयं च कृणोतु करोतु । किञ्च, इन्द्रप्रसादाद् वयं सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम । शोभनाश्च ते वीराश्च सुवीराः पुत्रादयः, तेभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य Mah. इन्द्रः सुत्रामा इन्द्रः साधु-त्राणः स्ववान् धनवान् । अवोभिरर्क्षः सुमृलीकः शोभनमुखकारी भवतु । विश्ववेदाः सर्वधनः । बाधतामपगमयतु द्वेषो दौर्भाग्यम् । अभयं कृणोतु करोतु । त्वत्प्रसादाच्च सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्याम U.

This stanza=YV.20.51.

२. The *pratika* is supplied by the Editor. यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ वयं स्याम । तद्विषयभूता भवेम । तथा भद्रे कल्याणे सौमनसे सुमनसो भावेऽपि तवीये स्याम । भवेम । स इन्द्रोऽस्मात्स्वनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सौमनस्यं च करो-

त्वित्यर्थः । सुत्रामा सुष्टु वाता स्ववान् धनवान् स इन्द्रश्चास्मे अस्मत्त आराच्चित् दूरदेश एव द्वेषो द्वेष्टुन् सनुतः, अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितान्युयोतु । पृथक्करोतु Sy. गर्गस्य भारद्वाजस्यायम् । . . . तस्येन्द्रस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य वयं सुमतौ शोभनेऽव्यवसाये स्याम । अपि चास्य भद्रे भग्वनीये त्वुत्वे । सौमनसे शोभनसङ्कल्पे मनसि नित्यमेव स्याम । स सुत्रामेन्द्रः स्ववान् धनवान् अस्मे, अस्मत्, आराच्चिद् दूरतरमपनीय । द्वेषो, द्वेषं पापं ततः सनुतः स्वन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम । तथा युयोतु नाशयत्वित्यर्थः । एवमत्र द्वेषः, इत्यनेन सम्बन्धात्, 'अस्मे' इत्यस्य, अस्मदित्येवं पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते Dur. तस्य वयं सुमतौ शोभनायां मतौ पालनबुद्धौ । यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य । किम् ? स्यामेति, यत् परस्तात् क्रियापदम् । न च केबलायां सुमतौ, किं तर्हि ? अपि भद्रे कल्याणे । सौमनसे, शोभनं मनस्सुमनस्तदेव सौमनसम् । किं पुनस्तत् ? दानबुद्धिः । तत्रापि वयमेव स्याम । पालनबुद्धिषु वयं पात्या दानबुद्धिषु च सम्प्रदानभूता वयमेव स्यामेत्यर्थः । किञ्च सुत्रामा शोभनस्त्राता स्ववान् धनवानात्मवान् वा । इन्द्रोऽस्मे, अस्मद् अस्मत् इत्यर्थः । आराच्चित्, आराच्छब्दो दूरवचनः । चिदप्यर्थः । दूरे, अपिशब्दात् सन्निकृष्टेऽपि । यद् द्वेषो द्वेष्यं वाज्स्माकं रक्षणादि । सनुतः, अन्तर्हितनामैतत् । युयोतु पृथक्करोतु, अपनयत्वित्यर्थः SKN.

'अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतयुयोतु' अस्मदित्यर्थः N.6.7., SKN. II. 412.

अव त्वे इन्द्र प्रवतो नोमिंशिरो ब्रह्माणि नियुतो धवन्ते ।

उरु न राधुः सर्वना पुरुष्यपो गा वज्रिन्युवसे समिन्दून् ॥ १४ ॥

अव त्वे । अवधवन्ते पतन्ति । त्वयि । इन्द्र ! प्रवणात् । इव । उदकम् । स्तोत्रशस्त्राणि । नियुत इव शीघ्रवेगाः । बहु । च । अन्नम् । संवननानि च । बहूनि धावन्ते । स त्वं यजमानैरभिष्टूयमाणानिन्दून् । उदकानि । गाश्च । सम्मिश्रयसि यजमानेभ्य इत्यर्थः ।

क ईं स्तवत्कः पृष्ठात्को यजते यदुग्रमिन्मधवा विश्वहावेत् ।

पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः ॥ १५ ॥

क ईम् । कः । एनम् । स्तोतुं शक्नुयात् । को वास्मै । प्रयच्छति । को वा । यजते । यदयम् । उद्गूर्णं लोके कञ्चिदपि विद्यमानं यन्मुम् । सर्वदा शीघ्रम् । वेत्ति । यच्च पादाविव । गमनवेलायां प्रहरन् ।

१. अप D.

२. ०धनवन्ते P. अवगच्छन्ति Sy.

३. ०ति P.

४. त्वाम् Sy.

५. त्वदी P.

६. तत्र दृष्टान्तः । प्रवणवेशानिव । यथोच्छ्रितास्त्यलाग्निमवेशं शीघ्रं गच्छति तद्वत् Sy.

७. जलसङ्घः Sy.

८. गिरः उक्थात्मिका वाचः, ब्रह्माणि सामरूपाणि स्तोत्राणि च Sy.

९. स्तोतुः Sy.

१०. उरुणि Sy. *

११. नशब्दः समुच्चये Sy.

१२. राधांसि हविलक्षणानि धनानि Sy.

१३. संवनानि is suggested for संवननानि ॥ संवनानि बहुवोऽभिष्टुताः सोमाश्च Sy.

१४. त्वामेवाभिगच्छन्ति Sy.

१५. ०माणाद् P. ०मानान् is suggested for ०माणान् ।

१६. इन्दुन् D. सोमाश्च Sy.

१७. वसतीवर्याख्याः Sy.

१८. गोविकारान् श्रुतवध्यादीन् अपणार्थान् Sy.

१९. सम्पक् मिश्रयसि । त्वां यष्टुं वसतीवरीभिः रभिषुत्य तं सोममाशिरादिभिः अपणद्रव्यैः संस्कुर्वन्तीत्यर्थः Sy.

२०. VM. ignores वज्रिन् ॥ हे वज्रवज्रिन्द्र ! Sy. २१. ई P., D.

२२. स्तोता Sy.

२३. इन्द्रम् Sy.

२४. स्तुयात् । स्तोतुं शक्नुयात् Sy.

२५. एनम् Sy.

२६. ०न्ति D. प्रीणयेत् Sy.

२७. एनं हविर्भियजेत Sy.

२८. यस्मादयम् Sy.

२९. आत्मानं जानाति । सर्वदोष एव भवति तस्मात् कारणात् न कोऽप्येनं स्तोतुं प्रीणयितुं यष्टुं वा शक्नोतीति भावः Sy.

३०. तत्र दृष्टान्तः । यथा Sy.

३१. यथा पादौ प्रहरन् मार्गं प्रक्षिपन् पुरुषः करोति तद्वत् Sy.

अन्यमन्यम् । करोति । पूर्वं पादमपरम् । अपरं च पूर्वं करोति । कर्मभिः भूयो भूय आश्चर्याणि कर्माणि करोति, तस्मान्न स्तोतुमयं शक्यः इति ।

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।

एधमानद्विबुभयस्य राजा चोष्कृत्यते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ १६ ॥

शृण्वे वीर । श्रूयते । वीरः । उग्रमुग्रं शत्रुम् । नमयन् । अन्यमन्यं च । अतिगच्छति, अन्तमति-
गच्छन् । एधमानानां मनुष्याणां द्वेष्टाऽऽत्मव्यतिरिक्तानाममुन्वतामिति यास्कः । उभयस्य दिव्यस्य च पार्थि-

१. ०मन्य P. परस्परव्यतिहारेण Sy.
२. यः प्रथमभावी मुख्यः स्तोता तं जघन्यं करोति । यच्च जघन्यः स्तोता तं मुख्यं करोति । एत-
दादिकेन पञ्चवर्णेन्द्रस्यातिस्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्यते Sy.
३. प्रथमभाविनं सन्तं स्तोतारमपरम् Sy.
४. पञ्चाङ्गाविनम् Sy.
५. इतोऽपि स्तुत्यादेरविषय इत्याह—पस्माद्
आत्मीयाभिः प्रज्ञाभिः Sy.
६. तस्मान्न स्तोमस्तोतुमशक्यम् P.
७. VM. ignores इत् and मघवा ॥
इत् एव । घनवानिन्द्रः Sy.
८. शण्वे P. गर्गस्य बार्हस्पत्यस्यार्थम् Dur.
गर्गस्यार्थम् SKN.
९. पिरा D.
१०. अधीषमहम् Dur. शृणोतेव्यत्ययेनात्रात्मने-
पदोत्तमकवचनम् । शन्विकरणः, कर्मणि लट्
प्रथमैकवचनस्य स्थाने । श्रूयते प्रख्यायत इत्यर्थः
SKN.
११. वीरो वीर्यवानिति Sy. वीरमिन्द्रम् Dur.
शूरः SKN.
१२. उद्गूर्णमुद्गूर्णं बलिनं शत्रुं प्रति Sy.
उद्गूर्णवज्रम् । आदरायीं द्विरभ्यासः । आदरे
चार्थभूयस्त्वम् । इति हि वक्ष्यति । अथवा—
उग्रं शत्रुं प्रत्युद्गूर्णवज्रम् Dur. किं
कुर्वन् ? उच्यते . . . यावान् कश्चिदुग्रो-
ऽप्रसह्यशत्रुस्तं सबम् SKN. 'अभ्यासे भूयां-
समर्थं मन्यन्ते' N.10.42.

१३. दमः दमनम् । बाधनमिच्छन् Sy.
दमयितारं शत्रूणाम् Dur.
दमयन् SKN.
१४. प्रथमं नेतव्यमन्यं पञ्चाश्रेतव्यं चान्यं पूर्वमपरं
परस्परव्यतिहारेण स्तोतुन् Sy. कथं पुनर-
शौषमिति ? अन्यमन्यं देवताविशेषम् Dur.
अन्यमन्यं चात्मनः स्तोतारम् SKN.
१५. अत्यन्तं पुनः पुनर्नयन् Sy. अतिशयेन
स्वाभीष्टेनैव कामेन तुष्टूयया 'अमुष्मात् सुतात्
कामान्प्रेषत्य' इत्येवं पुनः पुनर्नीयमानः Dur.
अतिशब्दः पूजायाम् । अतिपूजितं शोभनमर्थं
नयन् । किम् ? सामर्थ्यात्समृद्धिम् । सर्वं
च स्तोतारमात्मनः समृद्धं कुर्वन्त्यर्थः SKN.
१६. वर्धमानानाममुन्वताम् Sy. किलक्षणं पुन-
र्वीरमशौषमिति ? . . . दीप्यमानानपि द्वेष्टि,
अमुन्वतः सोमाभिषवमकुर्वाणानयञ्चन इत्यर्थः ।
अत एव वेपरीत्येन 'मुन्वतोऽभ्यादधाति' इत्य-
ध्याजहार भाष्यकारः । यव पुनरादधाति ?
'सुकृतस्य लोके' इति सामर्थ्याद् गम्यते ।
ये हि मुन्वते त इष्टा इन्द्रस्य, ये न मुन्वन्ति
ते द्वेष्ट्या इत्यभिप्रायः Dur.
अध्यतो द्वेष्टा । किं सर्वेषाम् ? न, किं तर्हि ?
अयध्दन् SKN.
१७. अमुरन्वताम् P. Cf. N. 6.22.
१८. दिव्यस्य च घनस्येश्वरः पार्थिवस्य च मानुषस्य
च Dur. कुत एतत् ? सामर्थ्यादुभयस्य
दिव्यस्य पार्थिवस्य च घनस्य SKN.
१९. Omitted by P.

वस्य च धनस्य । ईश्वरः । अत्यन्तमाह्वयति । विशः । इन्द्रः । मनुष्यान् 'एधमानानमुन्वतो व्युदस्यति' इति यास्कः ।

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।

अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १७ ॥

परा । परा । पूर्वेषां संस्तुतानामपि सम्प्रत्ययजमानानाम् । सख्याति । इन्द्रः परिमाष्टि । तथा वृत्राणि वितरन् । अन्यैरधुना यजमानैः । सख्यं गच्छति । अस्मिकृत्यमगच्छन्तीः प्रजाः । अवधून्वानः । बह्वीः । इन्द्रः । शरदो यजमानानाम् । अत्यन्तं तरति ।

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाथ ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपं ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः श्रुता दश ॥ १८ ॥

रूपं रूपम् । तत्तद्रूपमिन्द्रः । भावयति । प्रतिरूपं प्रतियजमानं यो रूपमादत्ते स तथोक्तः । तत् ।

१. रक्षणार्थं पुनःपुनराह्वयति Sy. व्युदस्यति यः
... एवमत्र एधमानद्विद्, इत्यनेन सम्ब-
न्धाच्चोत्कृत्यतिव्युदसनार्थं इत्युपपद्यते Dur.
स्कृनातिरत्र व्युदसनार्थे । अत्यन्तं व्युदस्यति
निराकरोति SKN.

२. निवेशयितुं स्वस्य परिचारकान् Sy. एध-
मानानमुन्वतः Dur. कीदृशान् ? विशः
'विश प्रवेशने' अनुप्रविष्टानात्मीयभूतानाभि-
तान् इत्यर्थः SKN.

३. इतरांश्च मुन्वतो मनुष्यान्भ्यादधाति मुकुतस्य
लोक इति Dur. किं सर्वान् ? न, किं तर्हि ?
ऋद्धानयष्टुन् । कुत एतत् ? एधमानद्विडिति
वचनाद् द्विष्यमाणस्य च व्युदस्यमानत्वात्
SKN. ४. ०ते D.

५. एधमानाप्युद० P. N.6.22. reads व्युद-
स्यति । एधमानानहृष्टेषमुन्वतः । मुन्वतो-
भ्यादधाति । उभयस्य राजा । दिव्यस्य च
पाथिवस्य च । चोष्क्यमाण इति चोष्क्य-

तेश्चर्करीतवृत्तम् N.6.22., SKN.II.468.

६. ०राः P.

७. पूर्वभाविनां प्रशस्तानां कर्मणां कुर्वतां पुरुषा-
णाम् Sy. ८. सखित्वानि Sy.

९. वर्जयति Sy.

१०. वितन् P. तान् हिस्न् Sy.

११. अमुह्यैरपरैरप्रशस्तरपि कर्मनुष्ठातृभिः Sy.

१२. प्राप्नोति Sy.

१३. अपरिचरणाः प्रजाः Sy.

१४. परित्यजन् Sy. १५. अयमिन्द्रः Sy.

१६. ०दे D. संवत्सरान् Sy.

१७. भूशमतिक्रामति । स्तोतृभिः सह सख्यं कुर्वन्
चिरकालं वसतीत्यर्थः Sy.

१८. तत्सद्रूपं P. अग्न्यादिदेवतास्वरूपम् Sy.

१९. धारयति P. प्राप्नोति । 'भू प्राप्ती' इति धातुः ।

इन्द्रः स्वमाहात्म्येन तत्तद्देवतारूपो भवति Sy.

२०. दतिरूपः तृतीय० P. रूपाणां प्रतिनिधिः सन्
Sy. २१. प्राप्तमग्न्यादिदेवतास्वरूपम् Sy.

अस्य । रूपम् । प्रतिदर्शनाय भवति । तदेवाह—इन्द्रः । कर्मभिः । बहुरूपः । गच्छतीति तदनु रूपम् ।
अस्य । अश्वाः । दश, शतानि—सहस्र युक्ताः भवन्तीति ततः सर्वे एव मन्यन्ते मां प्रत्युदगादित्यनेनैतत्
समानमिति ।

युजानो हरिता रथे भूरि त्वष्ट्रेह राजति ।

को विश्वाहा द्विषतः पच आसत उतासीनेषु सूरिषु ॥ १६ ॥

युजानः । युज्जानः । हरितावस्वी । रथे । अत्यन्तम् । दीप्तः । इह । राजति । क इन्द्राति-
रिक्तः । शत्रोः । पक्षः । सर्वदा शत्रुमध्ये । आस्ते । अपि च । आसीनेषु । स्तोतृषु ।

१. इन्द्रस्य Sy.

२. तथोक्तस्य रूपः P.

३. प्रतिनियतदर्शनायायमग्निरयं विष्णुरयं रुद्र
इत्येवमसङ्ख्येयदर्शनाय Sy.

४. तमेवा० D. ५. अयमिन्द्रः Sy.

६. ज्ञानैरात्मीयैः सङ्कल्पैः Sy.

मायेति प्रज्ञानाम Ngh.3.9.

७. बहुविधशरीरः सन् Sy.

८. इति is omitted by P. बहून् यजमानान्
गच्छति Sy.

९. ननु द्वावेवास्थाश्ववेकश्च रथः कथमनेन युग-
पद्बहून् गच्छतीत्याह । इन्द्रस्य Sy.

१०. ०पस्य इवाः P. ०पस्याइवाः D.

११. ०स्रम् is suggested for ०स्र ॥ दश-
सहस्रसङ्ख्याकाः अपरिमिताः Sy.

१२. रथे योजिताः Sy.

१३. P. reads तस्मा एव मन्य सर्वतो P.

१४. VM. ignores हि ।

यस्मादेवं तस्माद्बहूशरीराणि स्वीकृत्य युगपद्ब-
विष्मतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थः । अन्ये
मन्यन्ते । 'इदि परमेश्वर्ये' इत्यस्य धातोरर्था-
नुगमादिन्द्रः परमात्मा । स चाकाशवत् सर्व-
गतः सदानन्दरूपः । स एवोपाधिभिरेतःकरणैः
प्रतिशरीरमवच्छिन्नः सन् जीवात्मेति व्यप-
दिश्यते । स एवानादिमायाशक्तिभिर्वियदादि-
जगदात्मना विवर्तते शब्दादिविषयहरणशीला
इन्द्रियवृत्तयश्च तेनैव सम्बद्धाः । एतत् सर्वं

तस्य परमात्मनो यद्वास्तवं रूपं तस्य दर्शनायेति ।
अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते । रूपंरूपम् । रूप्यत
इति रूपं शरीरादि । प्रतिशरीरं चिद्रूपः सर्वगतः
परमात्मा प्रतिरूपः प्रतिबिम्बरूपः सन् सर्वाणि
शरीराणि बभूव । प्राप्नोत् । तच्च प्राप्तं
प्रतिबिम्बरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय
प्रतिनियताकारस्य दर्शनाय भवति । स चेन्द्रः
परमेश्वरो मायाभिर्मायाशक्तिभिः पुरुषो विय-
दादिभिर्बहुविधरूपैरूपेतः सन् ईयते । चेष्टते ।
एतदप्यस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय भवति ।
अस्य च दश शता सहस्रसङ्ख्याका हरय इन्द्रिय-
वृत्तयो युक्ता विषयग्रहणायोद्युक्ताः सन्ति ।
तदप्यस्य वास्तवरूपस्य दर्शनाय भवतीति ।
एवं स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्वियदादिमहाप्रपञ्चस्य
च तत्त्वज्ञानहेतुत्वमनया प्रत्यपादीति Sy.

१५. ०ना P., D. युज्जन् Sy.

१६. भूरिषु बहुषु प्रवेशेषु Sy.

१७. इन्द्रः Sy. १८. त्रैलोक्ये Sy.

१९. राजेति P. दीप्यते Sy.

२०. इन्द्रादन्यः को नाम ? Sy.

२१. पाचको बाधकः सन् Sy.

२२. इन्द्र एव सर्वदा शत्रून् बाधत इत्यर्थः । यद्वा
पक्ष इति सकारान्तं समीपवचनम् । इन्द्रादन्यः
को नाम द्विषतः शत्रोः समीप आसते । आस्ते ।
इन्द्र एव निर्भयः सन् शत्रुसमीपे स्थातुं शक्नो-
तीति भावः Sy. २३. आसीनेषु सत्सु Sy.

२४. अस्मादुशेषु Sy.

अगव्यूति क्षेत्रमार्गन्म देवा उर्वी सती भूमिरंहृरणाभूत् ।
बृहस्पते प्र चिकित्सा गविष्टावित्था सते जंरित्र इन्द्र पन्याम् ॥ २० ॥

अगव्यूति । गोमार्गहरन्तं गुप्तम् । क्षेत्रम् । आगच्छेम । देवाः ! विस्तीर्णा । सती । भूमिः ।
अस्माकमभिगन्तव्या । भवतु । बृहस्पते ! त्वं चास्मान् । गवामन्वेषणे । प्रजानीहि । त्वं चेन्द्र ! सत्य-
मेव । स्तोत्रे मह्यम् । पन्याम् कुह । शौनकः—

अगव्यूतिरथ स्तौति देवान् वादौ भूमिमथोत्तरम् ।

बृहस्पति तृतीयस्तु इन्द्र एवोत्तरे स्तुतयः ॥ इति ॥

१. आ० D. अत्रोक्तम् ।

अरण्ये निर्जने गर्गो देवान् भूमिं बृहस्पतिम् ।
इन्द्रं चास्तौत्स्वरक्षार्थं मृचा मार्गच्युतोऽनयेति । १।
Sy.

अत्राख्यानम्—

अगव्यूतीत्यत्र पादे देवान्भूमिं तथोत्तरे ।
बृहस्पतिं तृतीये तु इन्द्र एवोत्तमे स्तुतः ॥ २॥
'अगव्यूत्यर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतः' इत्यनुक्रमणी
(KSA. ३१. ४७. p. २३.) । गर्गस्त्रिष्टुभा
देवास्तुष्टाव DDN.

२. गंहरहितम् is suggested for गंहर-
न्तम् ॥ अगोचरं गोसञ्चाररहितं निर्जनम् Sy.
अगोचरं गोसञ्चाररहितम् DDN.

३. देशम् Sy., DDN.

४. आगताः स्मः । अतो मां रक्षतेति शेषः Sy.,
DDN.

५. नमिमास्मा० P.

६. न्तव्यं P. अंहव आहन्तारो वस्यवः । तेषाम्,
रमणा रमयित्री Sy. अंहरणा अंहस्विनी
अतिभययुक्ता, अतः पापरूपाभूत्, सा रम्या
भूत्वाऽस्मान् रक्षतु DDN. अंहरोऽहस्वान्
अंहरणमित्यप्यस्य भवति N.6.27.

७. भवति । अस्मानतः सापि रक्षतु Sy.

८. Omitted by P. तत् is suggested
for त ।

९. गवामन्वेषण उपाये Sy.
उपाये DDN.

१०. प्रवेदय Sy. 'चिकित्सा' इति एकादशिनोः
(RPR. ८. २६.) इत्यष्टमोक्षरः प्ला-
वितः । गवाष्टाविति ओष्ठयोन्वोर्मुग्नमनोष्ठये
(RPR. २. ३१.) इत्यादिना अनोष्मत्वाद्
वकारागमः DDN.

११. अनेन प्रकारेण Sy. इत्यमनेन प्रकारेण सते
भवते दुःखमनुभवते DDN.

१२. मार्गं प्रज्ञापय Sy.

१३. VM. ignores सते ॥ भवते दुःखमनु-
भवते Sy.

१४. न्तिथ P. Omitted by BD.

१५. वादौ is redundant.

१६. बृहस्पतिं तृतीयस्त्वमिन्द्रम् P. न्स्पतिं तृतीयं
तमिन्द्रम् D.

१७. स्तुतः is suggested for स्तुतयः ॥
BD. reads 'इन्द्रमेवोत्तमं पदम् ॥ BD.
V.123.

दिवेदिवे सदृशीरन्यमर्थं कृष्णा असेधदप सचनो जाः ।

अहन्दासा वृषभो वंसनयन्तोदव्रजे वचिनं शम्बरं च ॥ २१ ॥

दिवेदिवे । दिने दिने । सदृशरूपम् । अन्यम् । अर्थं यस्मिन्नर्थेऽहानि वर्तन्ते ततोऽन्यमर्थं प्रति ।
रात्रीः कृष्णवर्णाः । अवसेधन्ति । स्वस्मात् स्थानात् । प्रातर्जायमानः । हतवांसश्च । सुरी । वधिता ।
आत्मनो धनमपहर्तुमिच्छन्ती । उदव्रजास्य आवासे । वचिनम् । शम्बरम् । च ।

प्रस्तोक इन्नु राधसस्त इन्द्र दश कोशयीर्दश वाजिनोऽदात् ।

दिवोदासादतिथिग्वस्य राधः शम्बरं वसु प्रत्यग्रभीष्म ॥ २२ ॥

प्रस्तोकः । प्रस्तोको बहुधने भरद्वाजेभ्यः प्रवदौ तदादाय गृहं प्रति गच्छन् गर्भस्तद्धनमिन्द्राय चतसृभिः

१. अपमिन्द्रः Sy. २. प्रतिदिवसम् Sy.
३. तुल्यरूपाः Sy.
४. अर्थं is suggested for अर्थं ॥ अन्य-
महरर्थमपरं भागं प्रकाशयितुम् । अहोरात्रा-
त्मकस्य दिवसस्य हि रात्रिरेको भागः Sy.
५. अर्थे is suggested for अर्थे ।
६. अपसे० is suggested for अवसे० ॥
निवर्तयति Sy.
७. सवनात्स्वकीयादन्तरिक्षकदेशात् स्थानात् Sy.
८. सूर्यात्मना प्राबुर्भवन् Sy.
९. ०वान् इव P.
१०. अमुरी is suggested for सुरी ॥ वासा-
वृषभपयितारौ यज्ञकर्मणाम् Sy.
११. वर्ययिता स इन्द्रः Sy.
१२. ०र्तुं छन्ती D. वसन् निवासहेतुभूतं धनम् ।
तदिच्छन्ती Sy.
१३. उवकानि व्रजन्त्यस्मिन्नित्युदव्रजो देशविशेषः ।
तस्मिन् Sy. १४. वर्मिनम् P.
१५. एतत्संज्ञावसुरी Sy. १६. अत्राख्यानम्—
एवं वारशिखाञ्जित्वा प्रस्तोकः साञ्ज्यो मूढे ।
भरद्वाजाय गुरवे विविधा दक्षिणा ददौ ॥१॥

ता गृहीत्वा गृहान् गच्छन्निन्द्रं प्रति यदुच्छया ।
ददशर्चाभिस्तुष्टाव भरद्वाजः शतक्रतुम् ॥२॥
ऋषेर्दृष्ट्वा विभूतिं स गर्गं पप्रच्छ वृत्रहा ।
युष्मभ्यं कतमो राजा धनमेतद्ददाविति ॥३॥
अथ विस्तरशो गर्गो यो यस्मै यद्ददौ धनम् ।
ऋग्भिश्चतसृभिः सर्वं तदिन्द्राय न्यवेदयत् ॥४॥
'प्रस्तोक इति त्रिष्टुबनुष्टुप् गायत्री द्विपदा
साञ्ज्यस्य प्रस्तोकस्य दानस्तुतिः' इत्यादि
(KSA.31.47.p.23.) 'अधि वसु प्रस्तोक
इति चतस्रः' इति सूत्रे (SSS.16.11.12.)
DDN. १६. ०स्तोयः D.

१७. प्रशस्तोत P. प्रस्तोन D.
१८. P. adds प्रति रात्रीः कृष्णवर्णा आवसेधन्ति
स्वस्मात् स्थानात् प्रतर्जनाम् before बहु ।
D. adds प्रति रात्रीः कृष्णवर्णा अप्र सेधन्ति
स्वस्मात् स्थानात् प्रतर्जनाम् before बहु ।
The additional passage has a
striking resemblance with the
commentary on RV.VI.47.21.
१९. गर्भस्तदानीमि० P. गर्गः is suggested
for गर्भः ।

कथयति—प्रस्तोकः । एव । क्षिप्रम् । घनादात्मीयात् । तव भूतोऽस्मभ्यम् । दश घनपूर्णाः । कोशीः, यकार उपजनः । दश । अस्वांश्च । प्रायच्छन् । दिवोदासस्य । अतिथिग्वस्य, षष्ठ्या आवादेशः । तस्य स्वभूत वासयितु । घनम् । वयं प्रतिगृहीतवन्तः । शम्बरमसुरं जित्वा यस्तस्मात्तेनाहूतम् ।

उत्तरा निगदसिद्धा ।

दशान्दश कोशान्दश वस्त्राधिभोजना ।

दशो हिरण्यपिण्डान्दिवोदासादसानिषम् ॥ २३ ॥

[दशाश्वान् ।]

१. एतदाद्यानु चतसृषु सूञ्जयपुत्रस्य प्रस्तोकस्य राज्ञो दानस्तुतिः । स एव दिवोदासोऽश्वयो-
ऽतिथिग्व इति चाख्यायते Sy.

२. राजा Sy., DDN.

३. इदिति पूरणः Sy. इत्पूरणः । मिताक्षरेऽनर्थकाः
कमीमिद्वितीति यास्कः (N. 1.1.) DDN.

४. नु मङ्क्षु इति क्षिप्रनामनी Ngh. 2.15.

५. घनदा० D. आराधयितुः स्तोतुः । चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी । त्वां स्तुवते मह्यं गर्गाय Sy. हे इन्द्र !
तव आराधयितुः स्तोतुः, चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, त्वां
स्तुवते मह्यं गर्गाय DDN.

६. स्वभूतो is suggested for भूतो० ।

७. ०र्णा D. सुवर्णपूर्णान् दशसङ्ख्याकान् Sy.,
DD. ८. कोशान् Sy.

९. उपधनः D. कोशयोरित्यत्र शौनकेनान्यथाध्य-
यनेन यत्नः कृतः—

अकारस्य स्थान ऐकारमाहु-

र्लुम्पन्ति च सयमीकारमुत्तरम् ।

बह्वक्षरं द्व्यक्षरतां नयन्ति

यथोनवीध्वनयीत्कोशयोरिति ॥

RPR. 14.43.

१०. प्रायच्छ P. प्रायच्छन् is suggested for
प्रायच्छन् ॥ प्रादात् । वाजिनोऽवात्—'अदा-

दवर्त्रोऽजनयन्ताव्यत्या०' (RPR. 2. 40.)
इत्यभिहितः DDN.

११. वयं च तस्माद्विवोदासादेतत्संज्ञात् प्रस्तोकात्
Sy. प्रस्तोकस्य नामचतुष्टयम् DD.

१२. तस्यैव प्रस्तोकस्य Sy., DDN.

१३. ०दशः P., D. The passage: षष्ठ्या
आवादेशः, explains the form of
दिवोदासात्, therefore it should im-
mediately follow दिवोदासात् and
precede अतिथिग्वस्य ।

१४. तन्य D.

१५. स्वभूतं is suggested for स्वभूत ।

१६. घनम् Sy.

१७. राधो राधकम् Sy., DDN.

१८. शम्बरादसुरादागतम् । शम्बरं हत्वा त्वया दत्तं
तदीयमित्यर्थः Sy., DDN.

१९. यत्त० is suggested for यस्त० ।

२०. VM. ignores इन्द्र ।

एतदेव हि पाण्डित्यमियमेव विदग्धता ।

अयमेव परो धर्मः स्वायादल्पतरो व्ययः ॥१॥

इत्यत्राप्युक्तम् DDN.

२१. The *pratika* is supplied by the
Editor.

उपरि भोजनं च येषां भवति तान्यधिभोजनानीति ।

दश रथान्प्रष्टिमतः शतं गा अथर्वभ्यः । अश्वथः पायवेऽदात् ॥ २४ ॥

दश रथान् । दश । रथान् । प्रष्टिभिर्युक्तान् । जातं च । गाः । अथकुजातेभ्यः । अस्यथ इति चास्य संज्ञा । पांघनात्थम् । प्रायच्छत् ।

महि राधो विश्वजन्यं दधानान्भरद्वाजान्तसाञ्जयो अभ्ययष्ट ॥ २५ ॥

महि । महन् । धनम् । सर्वपुत्रपीत्रजनहितमेतत् । दधानानस्मान् । भरद्वाजान् । सृजयपुत्रः । ह्यपूजयदित्यमिति ।

वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धो असि वीज्यस्वास्थाता ते जयतु जेतानि ॥ २६ ॥

वनस्पते । परी तूचो रथदुन्दुहिदेवत्यावेन्द्राऽन्योऽवंचः ।

१. येषाम P.

२. इति is omitted by P.

३. VM. explains only one word 'अधिभोजना' of the stanza. ॥ भोजनमिति घननाम, अधिकं धनं येषां मूल्यं तादृशानि Sy. Sy. explains the stanza in the following manner :—

दश दशसङ्ख्याकान्, अश्वान् दशसङ्ख्याकान् हिरण्यपूर्णान् कोशान् । दशसङ्ख्यानि वस्त्राणि च दशो दश च दशसङ्ख्याकाश्च हिरण्यपिण्डान् सुवर्णपिण्डानेतान् सर्वान् दिवो-दासात्प्रस्तोकादहमसानिधम् । समभजम् । लब्धवानस्मि ।

४. रथन् D. ५. दशसङ्ख्याकान् Sy.

६. प्रष्टिभिर्युक्तं P, प्रष्टिस्त्रिपद आधारः । तद्-ब्रह्मन्तीति प्रष्ट्योऽश्वाः । तद्युक्तान् Sy.

७. शतम् is suggested for जातम् ॥ शतसङ्ख्याकाः Sy.

८. अथर्वकुजातेभ्यः is suggested for अथ-कुजातेभ्यः ॥ अथर्वगोत्रेभ्य ऋषिभ्यः Sy.

९. अश्वच P. अश्वथ is suggested for

अश्वथ ॥ अश्ववानेतत्संज्ञः प्रस्तोकः Sy.

१०. वान् घनात्थं P. पाय्वथम् is suggested for पांघनात्थम् ॥ भरद्वाजपुत्रायैतत्संज्ञायास्म-द्भात्रे Sy. ११. दत्तवान् Sy.

१२. सर्वजनहितम् Sy.

१३. ०जनपितमंतघनास्मान् P. धारयतः Sy.

१४. भरद्वाजपुत्रानस्मान् Sy.

१५. सृजयच्छत्रो D. सृजयपुत्रः is suggested for सृजयपुत्रः ॥ प्रस्तोकः Sy.

१६. अभ्यपू० is suggested for ह्यपू० ॥ अपूजयत् Sy.

१७. 'वनस्पते' इत्येषा रथारोहणे विनियुक्ता । सूत्रितञ्च—'वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया इत्ये-तयान्यान्यपि वानस्पत्यानि' (AGS. 2.6. 5.) इति Sy.

१८. पौ P. गर्गस्याथं Dur. गर्गस्य SKN.

१९. तूपो P.

२०. ०न्दुहिदेवस्यावे० P. ०न्दुभिदेवत्यावेन्द्रा is suggested for ०न्दुहिदेवत्यावेन्द्रा० ।

२१. ०चं P.D. The passage परी . . . धंचः is a fragment of KSA.31.47.p.23.

वनस्पते ! दृढाङ्गः । भव । अस्मत्सखा । प्रतरणः । शोभनवीरयुक्तः । गोविकारैवंघ्रीभिः । सन्नद्धः । अस्ति । स्तब्धो भव दृढाङ्ग ! आस्थाता । ते । जयतु । जेतव्यानि ।

दिवस्पृथिव्याः पर्योज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।

अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ २७ ॥

दिवः^{११} । आवापृथिव्योरिदम्^{१२} । उद्धृतम्^{१३} । वलम्^{१४} । यद्वयस्तथा वनस्पतिभ्यश्च^{१५} । आहृतम् । सहः^{१६} ।

१. हे वनस्पतिविकार ! रथ ! त्वम् Sy. वनस्पति-
विकारकाष्ठमयरथ ! 'कृत्स्नवन्निगमः' (N.2.
५.) Mah. वानस्पत्य ! रथ ! U.
वानस्पत्य रथ ! त्वमुच्यसे Dur. हे...
वनस्पतिविकाररथ ! SKN.

२. दृढावयवः Sy. बीडून्यङ्गानि यस्य Mah.
बीडुशब्दो दृढवचनः U. दृढाङ्गः Dur.
बीडु दृढमङ्गमवयवो यस्य स दृढावयवः ।
गोभिः सन्नद्ध इत्येतेन सम्बध्यते SKN.

३. भवान् P.

४. वयं सखायो यस्य स तादृशश्च भव Sy. अस्माकं
मित्रभूतः Mah. अस्मत्सखा सन् U. अस्मन्मित्रः
Dur. एवमस्मत्सखा, अस्माकं सखिभूतो
मित्रमिव व्यसनपात इत्यर्थः SKN.

५. ०ण D. प्रवर्धयिता Sy. प्रतरति सङ्ग्रामपारं
गच्छति प्रतरणः Mah. प्रतरन्त्यनेन सङ्ग्रामा-
निति प्रतरणः U. प्रतारणः सङ्ग्रामाणां पारं
नेता Dur. सङ्ग्रामाणां निर्बोद्धेत्यर्थः SKN.

६. शोभनवीरैः शूरभटैः पुरादिभिर्वा युक्तश्च भव
Sy. शोभनो वीरो रथो यत्र Mah. साधुवीरः
U. अधिक्लवानवल्लिङ्गिताधिष्ठाता भव Dur.

७. चर्मभिः Sy. हे रथ ! यतस्त्वं गोभिर्गोविका-
रैश्चर्मभिः Mah. श्लेषचर्मभिः U. कृतप्रती-
कारस्त्वमस्माभिः... गव्येन चर्मणा श्लेषमणा
च Dur. कस्मादेवमुच्यते दृढाङ्गो भवेति ?
यस्माद् गोभिर्गोविकारैश्चर्मभिः श्लेषमणा च
SKN.

८. सम्यग्वद्धः Sy. बद्धोऽस्ति Mah. सन्नद्धोऽप्य-
तस्त्वां ब्रवीमि U. समन्ततो बद्धो बद्धः Dur.
सम्यग्वद्धः SKN. ९. भवति Sy.

१०. बीडयस्व । अस्मान् बीडुकुः Sy. अतो बीडय-
स्वात्मानं स्तम्भय Mah. संस्तम्भय स्वात्मानम्
U. स त्वं कृतप्रतीकारमात्मानं मत्वा तेन हे-
तुना सुतरामात्मानं बीडयस्व संस्तम्नुहि Dur.
तस्माद् बीडयस्व बीडुकुर्वात्मानम् SKN.

११. अवस्थितो रथी च Sy. आरोढा रथी Mah.
संस्थाता U. संस्तब्धे च त्वय्यवस्थितः, आस्थाता
ते अधिष्ठाता तव योद्धा Dur. त्वया
बीडवङ्गतया, आस्थाता आरोढा च SKN.

१२. त्वयि Sy.

१३. जेत० P. जत्रुसैन्यानि Sy. जेतव्यानि रिपु-
घनानि Mah. यानि तेन जेतवानि जेतव्यानि,
आत्मनोऽभीप्सितानि तानि सर्वाणि जयतु
Dur. कृत्वाथै त्वप्रत्ययः । जेतव्यानि जत्रूणां
वृन्वानि घनानि वा तेषाम् SKN.

१४. VM. ignores हि ॥ हिः पादपूरणः
Mah. हिशब्दो यस्मादर्थे SKN. वन-
स्पते दृढाङ्गो हि भव । अस्मत्सखा प्रतरणः
सुवीरः कल्याणवीरः । गोभिः सन्नद्धो अस्ति ।
बीडयस्वेति संस्तम्भस्व । आस्थाता ते जयतु
जेतव्यानि N. 9.12., SKN. III.154.
This stazna=YV.29.52.

१५. नूनमेधोत्तरा च रथदेवत्यस्य हविषो याज्या-
नुवाक्ये लिङ्गादवगन्तव्ये Sy.

१६. धुलोकाद् भूमेश्च । वनस्पतिविकारत्वाद्वयस्य ।
वनस्पतयो हि पृथिव्याः सारभूताः । ते च धु-
सम्बन्धिभिरुर्वकैः प्रवृद्धाः । अतो रथस्य लोक-
द्वयसारत्वमुपपन्नम् Sy.

१७. ०त P. सारत्वेनोपात्तम् Sy. १८. ०त D.

१९. येद० D. २०. कुशेभ्यः Sy.

तमिमम् । अपाम् । वेगं तद्वत् शीघ्रं गच्छन्तम् । परितः । गोचर्मभिः । आवृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् ।
हविषा । रथम् । यज । 'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स त्रेधा व्यभक्त' स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम्
इति ब्राह्मणम् ।

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदाति जुषाणो देवं रथं प्रति हव्या गृभाय ॥ २८ ॥

[इन्द्रस्य वज्रः ।]

१. बलरूपम् Sy.
२. ०मां P. अवां D. उदकानाम् Sy.
३. प्रेरकम् । यद्वा ओज्जमा वेगः । अपां वेग इव वेगवन्तम् Sy.
४. परि पञ्चम्यर्थानुवादी Sy.
५. चर्मभिः Sy. ६. आवेष्टितम् Sy.
७. वज्रकदेशम् Sy.
८. पुरोडाशादिना Sy.
९. एवङ्गुणविशिष्टं रथम् Sy.
१०. हे अश्वयो ! यज Sy.
११. वृत्रा D.
१२. प्यभ० P. १३. स्फ्य० P.
१४. Omitted by P.
१५. Cf. SB. 1.2.4.1. P. 16. and also its Kāpviya recension. 2.2.2.1. the variant चतुर्वा for त्रेधा is striking.
VM. explains परि once only.
१६. The *pratika* is supplied by the Editor. VM. does not explain the stanza. It is explained in the following manner:
यो रथ इन्द्रस्य वज्र उक्तप्रकारेण वज्रकदेशो मरुतामेतत्संज्ञानां देवगणानामनीकमप्रभूतं तद्व-
च्छीघ्रगामी मित्रस्याहरभिमानिनो देवस्य गर्भो

गर्भवदन्तर्वर्तमानः । अहनि हि रथः सञ्च-
रति । वरुणस्य राज्यभिमानिदेवस्य नाभिर्ना-
भिस्थानीयः । नाभिर्यथा देहमध्ये नैश्चल्येना-
वतिष्ठते तद्वद्वात्रो क्वचिदेव स्थितः । हे देव !
द्योतमान ! रथ ! य उक्तगुणः स तादृशस्त्व-
मिमां नोऽस्मदीयां हव्यदाति हविर्दानवतीं याग-
क्रियां जुषाणः सेवमानः सन् हव्या हव्यान्यस्म-
दीयानि हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण Sy.
हे रथ ! हे देव ! स त्वं हव्या हवींषि प्रति-
गृभाय प्रतिगृहाण । कीदृशस्त्वम् ? इन्द्रस्य
वज्रो वज्रोत्पन्नत्वात् । मरुतामनीकं मुखं मुख्यो
देवानां जयप्रापकत्वात् । मित्रस्य देवस्य गर्भो
गीर्यते स्तूयते गर्भः । गुणतेर्नप्रत्ययः ।
सूर्येण स्तूयमानः । वरुणस्य नाभिर्नभ्यतेऽरि-
हंन्यतेऽनेनेति नाभिः । 'नभ हिसायाम्' इण्-
प्रत्ययः । वरुणस्य हननसाधनम् । नोऽस्माक-
मिमां हव्यदाति हविषो दानं जुषाणः सेवमानः
Mah.

यस्त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि, मरुतां चानीकं मुख-
मसि । मित्रस्य च गर्भोऽसि । वरुणस्य च
नाभिरसि । स त्वमिमां नोऽस्माकं हव्यदाति
हविषो दानम् । जुषाणः सेवमानः । हे देवरथ !
प्रतिहव्या गृभाय प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण हव्या
हवींषि U.

This stanza=YV.29.54.

उपं श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा तै मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुभे सज्जुरिन्द्रेण देवैर्दूराद्वीयो अप सेध शत्रून् ॥ २६ ॥

उपं श्वासय । श्वाससदृशप्रतिशब्द कारये । पृथिवीम् । अपि च । द्याम् । बहुषु देशेषु । त्वाम् । जानातु । इतस्ततः स्थितम् । जगत् । स त्वम् । दुन्दुभे ! सगेकः ? इन्द्रेण । देवैश्च । दूरात् । दूरतरम् ।

१. परेण तृचेन सङ्ग्रामे दुन्दुभिरभिमर्शनीयः । सूत्रितं च—'उप श्वासय पृथिवीमुत द्यामिति तृचेन दुन्दुभिरभिमर्शते' (AGS.3.12.17.) इति Sy. अत आरभ्य सर्वा एता युद्धोपकरणा ऋचः । भारद्वाजस्यायम् Dur. गगंस्वेव SKN.

२. आत्मीयेन जयघोषेणाश्वासय । यथा लोकद्वयं त्वदीयेन शब्देनापूरितं भवति तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः Sy. उपशब्दय । श्वसिः शब्दार्थः Mah., U. उपशब्दय, आपूरय शब्देन Dur. उप आहृत्येतस्य स्थाने । श्वसिः साम-
र्थ्यात् पूरणे । आपूरय स्वेन ध्वनिना SKN.

३. एतां च पृथिवीं कृत्स्नाम् Dur.

४. दिवम् Sy. अन्तरिक्षमपि Mah. दिवञ्च SKN. ५. बहुधा Sy., Mah., U., SKN. अपि चैकस्यापि सतस्तव पुरुत्रा बहुत्वे वर्तमानस्य Dur.

६. स्वान् P. त्वदीयं शब्दम् Sy. तवैकस्य सतः U. तव शब्दम् SKN.

७. मन्यताम् । जानातु Sy. जानातु । दुन्दुभिर्नदतीति Mah. घोषं मनुतां मन्यताम् U. शृणोत्वित्यर्थः SKN.

८. विशेषेण स्थितम् Sy. विविधं स्थितम् Mah. विविधं स्थितं स्थावरम् U. यच्चेदं विष्टितं स्थावरम् Dur. विविधं स्थितं स्थावरमित्यर्थः । प्रतिशयप्रदर्शनार्थं च विष्टितशब्देन स्थावर-
स्येहोपादानम् । इतरथा श्रोत्राभावाद् घोष-
मननमनुपपन्नं स्यादित्यभिप्रायः SKN.

९. स्थावरं जङ्गमं चोभयविधं प्राणिजातम् Sy. स्थावरजङ्गमात्मकं विद्वम् Mah. जङ्गमं च U., SKN. जगज्जङ्गमं च Dur.

१०. यस्त्वमेवमस्माभिः प्रायितः स त्वम् U. यस्यैव तव सामर्थ्यं द्यावापृथिव्यावापूरयितुं सः Dur. य एवमुक्तोऽसि सः SKN.

११. हे दुन्दुभे ! अत्र निरुक्तम् । दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं द्रुमो भिन्न इति वा, दुन्दुभ्यतेर्वा स्यादृष ? (शब्द)कर्मणः (N.9.12.) इत्यादि Sy. अस्य योऽभिधेयस्तस्य 'शब्दानुकरणम्' आत्मनो नामधेयप्रतिलम्भनिमित्तम् । यद्येवा-
सावभिहन्यमानः शब्दं करोति दुन्दुभिरिति तदेव तस्य नाम । 'द्रुमो भिन्न इति वा' द्रुम-
शब्दात्पूर्वपदम् । भिदेरुत्तरपदम्, तत्सम्भवो हि, अस्ती द्रुमैकदेशनिष्कृषितश्चर्मणा पिनडः Dur. दुन्दुभिः शब्दानुकरणनिमित्तमेतन्नाम । द्रुम-
शब्दस्य वा रेफलोपः । भिदेश्चाद्यन्तवि-
पर्ययः । उकारश्चोपजन इत्याह । 'द्रुमो भिन्न इति वेति' (N.9.12.) भिन्नो निष्कृषितः । 'दुन्दुभ्यतेर्वा स्यात्' नैरुक्तधातोः । तादृघते ह्यसौ युद्धसमये SKN.

१२. सहितः is suggested for सगेकः ॥ सह Sy. प्रीतिपुक्तः Mah. समानप्रीतिः सन् U. सहजोषणः सहप्रीतिः Dur. सम्प्रीय-
माण इति SKN. १३. इन्द्रेण सह U.

१४. अन्यैश्च देवैः Dur. देवैश्च सह SKN.

१५. दूरादपि दूरतरम् Sy. अतिदूरम् . . . अत्यन्तं दूरं दवीयः Mah.

अपसेध । अस्मच्छत्रून् ।

आ क्रन्दय बलमोजो न आ धा निः एनिहि दुरिता बाधमानः ।

अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीळयस्व ॥ ३० ॥

आ क्रन्दय । शब्दापय सेनाम् । बलम् । ओजश्च । अस्मभ्यम् । देहि । निष्टनिहि । दुरितानि । बाधमानः । अपप्रोथ । दुन्दुभे ! राक्षसान् । इतः, वाचा हृङ्करणमपप्रोधनम् । इन्द्रस्य । मुष्टिः । वसि । संस्तम्भय शत्रुसेनाम् ।

१. अपगमय Sy., SKN. अपकालयापुनराग-
मनाय Dur.

२. अस्मदीयान् Sy. अस्मच्छत्रून्त्येतदाशास्महे
त्वन्तः Dur. तथा नदत एव शब्दं ध्रुत्वा
तव शत्रवो नश्यन्तीत्यभिप्रायः SKN. उप-
श्वासाय पृथिवीं च दिवं च । बहुधा ते घोषं
मन्यताम् । विष्टितं स्वावरं जङ्गमं च यत् ।
स दुन्दुभे सहजोषण इन्द्रेण च देवैश्च ।
दूराद् दूरतरमपसेध शत्रून् N.9.13.,SKN.
III. 154.

This stanza=YV 29.55.

३. अस्मच्छत्रून्प्रोदय Sy. रोदय पलायध्वं मदीया
सर्वे हता इत्यादिदीनरत्वं कारयेत्यर्थः Mah.
दीनान् शब्दान् कारय, अहो पलायध्वं पिता
मे हतो भ्राता मे हत इति U.

४. सेनारूपम् Sy. शत्रुसैन्यम् Mah. शत्रुसेनाम्
U.

५. शरीरबलं च Sy. तेजः Mah., U.

६. अस्माकम् Mah., U.

७. आघेहि । प्रयच्छ Sy. आघेहि U.

८. न० D. नितरां शब्दं कुरु । 'स्तन शब्दे' इति
घातुः Sy. शब्दं कुरु । 'स्तन शब्दे' चुरादिर-
दन्तः Mah. निश्चितं शब्दं जयाय कुरु U.

९. दुरितानि दुर्गमनानि Sy. पापानि Mah.

१०. हिंसस्त्वम् Sy. निराकुर्वन् सन् Mah. अप-
गमयन् U.

११. ०प्राथ D. बाधस्व Sy. नाशय । प्रोथतिर्ना-
शनार्थः Mah. अपकृत्यापकृत्य प्रोथ नाशय
U.

१२. अस्मद्बुधहेतुभूतं द्युनं सुखं यासां तादृशीः
शत्रुसेनाः Sy. दुष्टाश्च ते दवानश्च दुच्छवान-
स्तान् दुष्टाश्च द्युनः श्वसद्दशाञ्छत्रून् Mah.
दुष्टशुन इव याः सेनाः । सुखवचनो वा शुना-
शब्दः । दुःसुखाः, वितर्जनीयस्य बन्धवम् U.

१३. अस्मात् स्थानात् Sy. अस्मत्सेनायाः सकाशात्
Mah. इतः सेनायाः U.

१४. The passage वाच.१. . . ०थनम्, should
immediately follow अपप्रोथ and
precede दुन्दुभे ।

१५. इन्द्रस्य P. यतस्त्वमिन्द्रस्य Mah. यतश्च
त्वमिन्द्रस्य U.

१६. मुष्टिरिव शत्रूणां हन्ता Sy. मुष्टिवदङ्ग-
भूतोऽस्ति Mah. मुष्टिरसि, अतो ब्रवीमि U.

१७. भवसि is suggested for वसि ।

१८. अतोऽस्मान् द्वादीकुरु Sy. अतो वीळयस्व, आत्मा-
नमस्मान् द्वाय Mah. द्वादीकुर्वतामानम् U.

१९. VM. ignores आ ।

This stanza=YV 29.56.

आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमहुन्दुभिर्वीवदीति ।

समश्चपण्णश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ३१ ॥

आमूः । अस्मदीयाः सेनाः । आज्ञं शत्रून् प्रति नय । प्रत्यावर्तय च । इमाः शत्रुसेनाः । यवर्णक्षिम् प्रज्ञानयुक्तम् । हुन्दुभिः । अत्यन्तं शब्दं करोति । सञ्चरन्ति । अस्मदीयाः । योद्धारः । अश्वपतनाः । अस्माकम् । इन्द्र ! रथिनः । शत्रून् जयन्तु ।

इत्थं व्याख्यदेकाविंशमध्यायं माघवाह्वयः ।

चोलेषु निवसन् ग्रामे गौमत्यायैः समाहृतः ॥

१. अस्याः पूर्वार्धे हुन्दुभिर्देवस्य उत्तरार्धश्चन्द्रः ।
यद्वा उभावप्यर्धचर्चिन्द्रौ Sy.

२. ०नां P. शत्रुषु स्थितास्ता गाः Sy. शत्रुसेनाः
Mah., U.

३. ०जे D. अस्मान् प्रत्यागमय Sy. समन्तात्
परिक्षिप । 'अज गतिक्षेपणयोः' Mah. आक्षिप
U.

४. प्रतिनिवर्तय Sy.

जयं प्रापय्य प्रत्यानय Mah.

प्रत्यावर्तय जितं जितमिति U.

५. अस्मदीया गाः शत्रुभिर्जिघृक्षिताः Sy. अत
इमा अस्मत्सेनाः Mah.

अस्मदीयसेनाः U.

६. ०नायपर्णाक्षिः P. अय प्रत्यक्षः is suggested
for यवर्णक्षिम् D.

७. प्रज्ञानवत् यथा सर्वज्ञायते तथा Sy. यतो
हुन्दुभिः केतुमत् प्रज्ञानवत् Mah. प्रज्ञातवान्
हुन्दुभिः U.

८. भृशं शब्दं करोति Sy.

अत्यन्तं वदति Mah.

लोडर्थे लट् । अत्यर्थं वदतु जयप्रकाशकम् U.

९. शत्रुभिर्युध्यमाना वर्तन्ते Sy. अत्रापि लोडर्थे
लट् । सञ्चरन्तु U.

१०. अस्माकम् Mah.

११. पुरुषाः Sy. योधाः Mah. अस्मदीया मनुष्याः
सङ्ग्रामे U.

१२. अश्ववाहाश्च Sy. अश्वस्येव पर्णं पतनं
येषां ते Mah.

१३. ०नास्मा० P.

अश्वपतनास्मा० D.

१४. रथाकृडाः पुरुषाः Sy.

रथस्थाः Mah.

१५. युद्धे जयं प्राप्नुवन्तु Mah. जयन्तु स्वप्नसादा-
दिति शेषः U.

१६. ०माहृतः is suggested for ०माहृतः ।

१७. Ms.D. puts the figure ॥४७॥ here
to indicate the end of the forty-
seventh hymn. No such number
is given in P.

This stanza=YV. 29. 57.

चतुर्थाष्टके ऽष्टमोऽध्यायः ।

‘यज्ञायज्ञा^१ वो अग्नये^२’ व्याचिख्यासति माधवः ।
 आवृत्तेषु^३ वदन् वाच्यमृगार्धचंपदेष्वर्थः^४ ॥१॥
 ऋतोर्द्धचश्च^५ पादश्च^६ सूक्तान्तेषु पुनःपुनः ।
 आवर्तमानां^७ दृश्यन्ते सूक्तमध्येष्वपि क्वचित् ॥२॥
 ‘ये स्तोतृभ्यः^८ नू ष्टुतः^९ च अस्मभ्यं तद्वसो^{१०} दानाय^{११} ।
 ‘ब्रह्मणस्पते^{१२} त्वमस्य^{१३} चतस्त्रा निदर्शनं^{१४} ॥३॥
 अथार्धचः^{१५} ‘तन्नो मित्रः^{१६} सन्त्यप्यन्येऽपि तादृशाः ।
 ‘प्रातर्मक्ष^{१७} इति^{१८} पादः स्यात् सन्त्यन्येऽपि च तादृशाः ॥४॥
 स्तुत्वान्यमन्यदेवानां^{१९} तत्तदाशां^{२०} सते पुनः ।
 ऋषयो यद्यदिच्छन्ति तदर्थस्ति न पूरणाः ॥५॥
 आवर्तयन्ति सूक्तीश्च^{२१} यथा ‘अर्चन्ननु स्वराज्यम्^{२२} ।
 आवर्तन्ते^{२३} विधेयाश्च ‘मरुद्भिर्रग्नु आ गंहि^{२४} ॥६॥
 सकृत्प्रदर्शितपदान् मन्त्रान्नाधीयते पुनः ।
 अधीयते पुनः कांश्चित् किं नु स्यात् तत्र कारणम् ॥७॥

१. यज्ञाय यज्ञ D. २. RV. VI. 48. 1^a.

३. आवृत्तेषु D. ४. ऽष्वर्थः P.
 ऽष्वर्थ is suggested for ऽष्वर्थः ।

५. ऋतोर्द्धचश्च is suggested for ऋतोर्द्धचश्च ।

६. पादश्च is suggested for पादश्च ।

७. ०नो P. ८. RV. II. 1. 16.

९. RV. IV. 16. 21.

१०. ०भ्य इ० P. D.

११. RV. II. 13. 3. १२. RV. II. 23. 19.

१३. चतस्त्रा निदर्शना D. चतस्त्रश्च निदर्शनम् is suggested for चतस्त्रा निदर्शन ।

१४. RV. I. 94. 16. १५. ०न्ये च R.

१६. RV. I. 58. 9. १७. ०क्ष्वीति P.

१८. Omitted by P.

१९. स्तुत्वान्य० P. २०. ०सते D.

२१. ऋषयो यद्यदिच्छन्ति दर्था० P.

२२. सूक्ती D. २३. RV. I. 80. 1.

२४. आवर्त P. २५. ०हि P. D.

RV. I. 19. 1. २६. ०न्त्राणाधी० P.

'नू मे ब्रह्माण्यग्ने' इति पुनश्चाधीयते पदम् ।
 'यज्ञेन यज्ञम्' इति च दशमे मण्डले पुनः ॥८॥
 अत्राहुः कारणं वृद्धा तस्मिन्नेव पुनः श्रुता ।
 'नू मे' इत्यृगियं सूक्ते नैवमन्यत्रं दृश्यते ॥९॥
 एवंविधाया आवृत्तेरन्वेष्टव्यं प्रयोजनम् ।
 इति वक्तुं पदावृत्तिः काकुट्यावृत्तितो भवेत् ॥१०॥
 'यज्ञेन यज्ञम्' इत्यस्याः साध्याः पुत्रमेव ।
 तादृशमेव पुरुषं प्राह भेदोऽयं ज्ञाप्यते पदात् ॥११॥
 तिलमात्रे भिद्यमाने पुनश्चाधीयते पदम् ।
 स सूक्ष्मः शक्यते ज्ञातुं नाप्रज्ञैरिति निर्णयः ॥१२॥
 'पुनानं इन्द्रं भरं सोमं द्विर्बर्हसं रयिम्' ।
 पुनरागतमर्धं पुनश्चाधीयते पदम् ॥१३॥
 आवेष्ट्य योजना कार्या 'त्वं वसूनि पुष्यसि' ।
 द्विर्बर्हसं रयिं तस्मात् पुनानोऽस्मभ्यमाभर ॥ इति ॥१४॥

१. ब्रा० P. ऽण्वा० D. RV. VII. 1. 20.

२. RV. I. 164. 50.

३. दमे P.

४. तत्रा० R.

५. तस्मि० D.

६. RV. VII. 1. 20.

७. ऽमत्र D.

८. परावृ० P.

९. काकुट्यावृत्तितो P.

१०. RV. I. 164. 50.

११. D. reads साध्याः पूर्वत्रमेव ॥ पुत्रमेव
च तावृशम् is suggested for साध्याः

पुत्रमेव ।

१२. तादृशं is suggested for तादृशमेव ।

१३. बहु भेदो भेदोऽयं P.

१४. नाप्रा० R.

१५. ऽना D.

१६. इन्द्र० D.

१७. इन्द्र पाप भर P.

१८. RV. IX. 40. 6.

१९. P. and D. add ह after वसूनि ।

२०. RV. IX. 100. 2.

२१. ऽवर्हं P. D.

२२. ऽनोभ्य० P.

जिघृक्षितो यथान्तः स्याद् वक्रो विक्षिप्तमानसः ।

सन्दिग्धे च यथा कामकः शाकल्योऽवहितस्तथा ॥१५॥

पूरणेऽपि वक्तव्यमध्यायादिषु दर्शितम् ।

व्युत्पत्त्यर्थं बह्वचानां चतुर्थेऽस्माभिरष्टके ॥१६॥ इति ॥

VI.48.

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ १ ॥

यज्ञायज्ञा ।

१. ०घृक्षि P. ०घृक्षित D.

२. यथान्तः is suggested for यथान्तः ।

३. काकः is suggested for कामकः ।

४. ०तस्याता D. ०त्वोपहितस्याता P.

०त्वोपहत० R. ५. ०णोऽपि P.

६. अथाष्टमाध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याख्यातानि । 'यज्ञायज्ञा' इति द्वाविंशत्युच्चं पञ्चमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंभोरायम् । अत्रानुक्रम्यते— 'यज्ञायज्ञा इषाधिका शंभुस्तृणपाणिनं पृथिव्यसूक्तं प्रगाथो बृहती महासतो बृहती महाबाहंत बाहती प्रगाथावित्याग्नेयः काकुभः प्रगाथः पुरजणिग्वृहस्पतिजगतीति मास्त्योऽन्त्यास्तिष्ठो वासां लिङ्गोक्तदेवताः काकुभः प्रगाथः पुरजणिग्वृहतीति षोडशी बृहती महाबृहती यवमध्यान्त्यानुष्टुब्धावाभूम्योर्वा पृथनेर्वा (KSA. 32. 48.p.22.) इति । 'यज्ञायज्ञा वः' इत्येषा बृहती । 'तृतीयो द्वादशकः' (KSA. 7.1. p.3.) इति तल्लक्षणसद्भावात् । द्वितीया सतो बृहती 'अयुजो जागती सतो बृहती' (KSA. 8.4.p.4.) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । तृतीया चतुर्थी बृहती सतो बृहत्यौ । पंचमी बृहती षष्ठी महासतो बृहती । अष्टाक्षरास्त्रयः पादा द्वादशाक्षरी द्वौ पादौ सा महासतो बृहती (Cf. KSA. 10.2. p.4.) सप्तमी महाबृहती अष्टाक्षराश्चत्वारः पादा एको द्वादशाक्षरः सा

महाबृहती (Cf. KSA. 99. p. 4.) अष्टमी महासतो बृहती अष्टिनस्त्रयो द्वौ जागती सा महासतो बृहती (Cf. KSA. 12.2. p.4.) नवमी बृहती दशमी सतो बृहती । एता दशाग्निदेवताः । एकादशी ककुप् 'मध्यमो यदि द्वादशाक्षर उभयतोऽष्टको द्वौ पादौ सा ककुप् (Cf. KSA. 5.3.p.3.) । द्वादशी सतो बृहती । त्रयोदशी पुरजणिक् आद्यो जागतो द्वितीयतृतीयौ गायत्री सा पुरजणिक् (Cf. KSA. 5.2.p.3.) । चतुर्दशी बृहती पञ्चदशयतिजगती द्वापञ्चाक्षरा । एकादश्याद्याः पञ्च महद्देवताकाः त्रयोदश्यादीनां तिसृणां लिङ्गोक्ता इन्द्रादयो वा देवताः । षोडशी ककुप् । सप्तदशी सतो बृहस्पत्यादशी पुरजणिगेकोनविंशी बृहती । षोडश्यादीनां चतसृणां पूषा देवता । विंशी बृहस्पतेर्काविंशी यवमध्या महाबृहती । आद्यौ द्वादष्टको तृतीयो द्वादशकश्चतुर्थपञ्चमावष्टको सा यवमध्या महाबृहती (Cf. KSA. 9.10.p.4.) । विंशेर्काविंशयोः पृथिव्यसूक्तमित्युक्तत्वान्मरुतां माता पृथिवी देवता । द्वाविंशत्यनुष्टुप् । सा चापि पृथिव्यदेवता द्वावाभूमिदेवता वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अग्निमास्त्ये 'यज्ञायज्ञा वः' इत्ययं स्तोत्रियप्रगाथः । सूत्रितञ्च—'यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणो वा इति प्रगाथो स्तोत्रियानुष्टुप्' (ĀSS. 5.20.) इति Sy. ७. ०ज्ञां P. यज्ञायज्ञां D.

॥ वांयुः । यज्ञे यज्ञे । तुभ्यम् । अहम् । स्तुत्या स्तुत्या । प्रवृद्धाय । अग्नये । शंसनं कृतवानस्मि तदेवाह
प्रशंसिषमहम् । अमृतम् । जातवेदसम् । प्रियम् । इव । मित्रमिति ।

१. हे स्तोतारः ! Sy.

२. ०३ D. सर्वेषु यागेषु Sy. यज्ञायज्ञा वीप्सायां
द्वित्वम् । सप्तम्येकवचनस्याकारः । . . . तथा चैवं
योजना यज्ञेयज्ञेयकेयज्ञेषु Mah. यज्ञेयज्ञ इति
सप्तम्येकवचनस्य आभादेशो वीप्सायाम् U.

३. यूयम् Sy. व इति द्वितीयाबहुवचनमेकवचनार्थं
यजमानविषयं वा । . . . वः त्वाम् । यद्वा
वो युष्माकमर्थे Mah. व इति यजमानविषयं
युष्मदर्थम् U.

४. वयम् Sy. वयमिति प्रथमाबहुवचनमेकवचनार्थं
Mah. वयम्, अहमिति विभक्तिव्यत्ययो
वाक्यसम्बन्धात् U.

५. स्तुतिरूपया वाचावाचा स्तोत्रं कुरुतेति शेषः
Sy. गिरागिरा वीप्सायां द्वित्वम् । अन्यया-
ज्यया स्तुत्या Mah. तथा तथा च गिरा
वाचा स्तुतिलक्षणया U.

६. दक्षसे । चतुर्थी द्वितीयाथ । तस्य च शंसिष-
मिति क्रियया सम्बन्धः । . . . कीदृशमग्निम् ।
दक्षसम् । दक्षतेरुत्साहार्यस्य धातोरनुन् प्रत्य-
यः । दक्षत उत्सहते दक्षास्तुमुत्साहिनम् ।
यद्वा दक्ष इति बलनाम । अन्तर्णीतमत्वर्थं
द्रष्टव्यम् । दक्षसं बलवन्तम् Mah. दक्षसमिति
सन्नतिः । दक्षवन्तमुत्साहवन्तम् । अग्निदिशे-
षणं चेतत् U.

७. अग्नये चतुर्थ्येकवचनं द्वितीयेकवचनार्थं । . . .
अग्निम् Mah. अग्निमिति विभक्तिव्यत्ययो
वाक्यसम्बन्धात् U.

८. प्र शंसिषम्—'प्रसमुषोदः पादपूरणे' इति प्रश-
ब्दस्य द्विवक्तिः पादपूरणार्था । व्यत्ययेनैकवच-

नम् । छान्दसो लुङ् । प्रशंसाम Sy. स्तौमि ।

'शंस स्तुतो' लुङ् अडभाव आद्यः Mah. प्र प्रः
. . . शंसिषेत्याख्यातेन सम्बन्धः । प्रशंसिषम् U.

९. मरणरहितम् Sy. अमरणधर्माणम् Mah., U.
१०. जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा Sy.
जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् Mah.
जातप्रज्ञानम् U.

११. अनुकूलम् Sy. प्रीतिजनकम् Mah.

१२. प्रमिव P. नशब्द उपरिष्ठादुपचारादुपमाधीयः ।
मित्रं न मित्रमिव Mah. मित्रमेव U.

१३. यद्वा व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेशः । अग्नय
इति च कर्मणि चतुर्थी । 'क्रियाग्रहणमपि
कर्तव्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् ।
चशब्दचर्णिति निपातप्रचेदर्थे वर्तते । दक्षस इति
च दक्षेर्वृद्धिकर्मणोऽन्तर्भावितव्यर्थत्वादि रूपम् ।
चणा योगात् 'निपातैर्यद्यदिहन्त०' इति निपात-
प्रतिषेधः । तत्रायमर्थः । हे स्तोतः ! त्वं
यज्ञे यज्ञ इममग्निं गिरा गिरा स्तुत्या दक्षसे
च वर्धयसि चेत् वयमप्यमृतत्वादिगुणकं तं
प्रशंसाम Sy. यथा कश्चित् प्रियं मित्रं स्तौति
तद्वदग्निं स्तुमह इत्याशास्महे Mah. अथ
वाक्यार्थवशा सदानुपूर्वी । अहं यज्ञे यज्ञे वो
युष्मदर्थेऽग्निं दक्षवन्तं तथा तथा च स्तुत्या
प्रशंसिषम्, अमृतं जातवेदसं प्रियं मित्रमिव U.

१४. VM. explains प्र once only and
ignores च ॥ चशब्दो भिन्नकर्मो व इत्य-
स्मात्परो द्रष्टव्यः । यूयं च स्तोत्रं कुरुत Sy.
च पादपूरणः Mah.

This stanza=YV. 27.42.

ऊर्जो नपातुं स हिनायमस्मद्युर्दाशेम हव्यदातये ।

भुवद्वाजेष्वविता भुवद्भृध उत आता तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जो नपातम् । निपातो हि पर्यायः, ऊर्जः । पुत्रं प्राशंसिषम् । सः । अयं खलु । अस्मिन् कामः । तस्मै देवानां हविषां दात्रे । हविर्दाशेम । स भवतु । सङ्ग्रामेषु । अस्माकं रक्षिता । भवतु । वर्धयिता । अपि च । आता । अङ्गानाम् ।

वृषा क्षत्रे अजरो महान्विभास्यर्चिषा ।

अजस्रेण शोचिषा शोशुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि ॥ ३ ॥

वृषा हि । वर्धिता । हि । अग्ने ! जरारहितः । महान् । विभासि । तेजसा । आदित्येन ।

१. निनेति P., D. यजमानोऽध्वर्युः प्राच्यते । हे अध्वर्यो ! Mah.

२. नपात् is suggested for निपातो ।

३. The passage नपात् हि पर्यायः should immediately follow पुत्रम् ॥ पौत्रमग्निम् ।... अङ्गुषो वृषा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्येषां पौत्रोऽग्निः Mah. ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्य एष जायत इत्येषां पौत्रोऽग्निस्तम् U.

४. अग्नस्य बलस्य वा Sy. अपाम् ।... ऊर्जशब्देनाप उच्यन्ते Mah. ऊर्जशब्देनाप उच्यन्ते U.

५. प्र शंसिषमित्यनुषङ्गात्प्राशंसामेत्यर्थः Sy.

६. स त्वम् Mah. स त्वं हे अध्वर्यो ! U.

७. अग्निः Sy. यतोऽयमग्निः Mah. अयं ह्यग्निः U.

८. हि नेति निपातद्वयसमुदायो हि इत्यस्यार्थे Sy. हिन् तर्पय । 'हि गतौ वृद्धौ' स्वादिर्लोट् । उधोपश्रृङ्खलसः Mah. हिन् तर्पय U.

९. अस्मिरस्मान्कामस्तकामः D. अस्मत्कामः is suggested for अस्मिन् कामः ॥ अस्मान् कामयमानो भवति Sy. अस्मानिच्छत्यस्मद्युः Mah. अस्मान् कामयते U.

१०. तमस्मै P. अग्नये Sy.

११. देवेभ्यः Sy.

१२. ०षो D. वयं च हव्यानां हविषां देवेभ्यो दात्रे Sy. अतो हव्यदातये हविषो दानाय Mah., U.

१३. हवींषि दद्याम Sy. सङ्कुल्पयामः । 'वाभृ वाने' अत्र सङ्कुल्पर्यः Mah. अतो वयं च दाशेम सङ्कुल्पं कुर्याम U.

१४. स चाग्निर्भवतु Sy. भवति Mah., U.

१५. यतोऽयं वाजेष्वग्रेषु Mah. अग्रेषु विषयभूतेषु U. १६. गोप्ता U.

१७. भवति Mah., U.

१८. वर्धकः Sy. वृद्धौ च Mah. वर्धनाय च U.

१९. रक्षिता Sy., Mah.

२०. तनयानामस्मत्पुत्राणां च Sy. शरीराणाम् ।... बहुवचनं भार्याविशरीररकार्यमुपात्तम् । अग्निरग्नतनुरक्षिता वर्धयिताऽस्मान् कामयते-ऽतो हविर्दानाय तं सङ्कुल्पयामः Mah. शरीराणाम् । बहुवचनोपदेशाद्भार्याविशरीरग्रहणम् यत एवमत ऊर्जो नपातं हिन इति सम्बन्धः । एवमङ्गुरविप्रकर्षेण विषयमन्त्रा व्याख्यायाः U. This stanza=YV. 27.44.

२१. वर्धिता कामानां वृष्टेः कर्ता वा Sy.

२२. खलु Sy.

२३. गुणरधिक एवभूतस्त्वम् Sy.

२४. विभसि D. विशेषेण प्रकाशते Sy.

२५. दीप्या Sy.

२६. अर्वाचिच्छन्नेन Sy.

तेजसा । दीप्यमानस्त्वम् । शुचै ! शोभनदीप्तिभिः । दीप्यस्व । शोभनम् ।

महो देवान्यजसि यद्यानुपक्तवृ कत्वोत दंसना ।

अर्वाचः सीं कृणुह्यग्नेऽवसे रास्व वाजोत वैश्व ॥ ४ ॥

महः^१ । महतः । देवास्त्वम् । यजसि^२ यजमानानाम् । तथा सति यजास्माकमपि^३ । अनुपक्तम्^४ । तव । प्रज्ञानेन^५ । अपि च । कर्मणा । अभिमुक्तान्^६ । सर्वान्^७ देवान् । कुरु । रक्षणाय । अग्ने ! देहि^८ । अन्नानि^९ । अपि चास्मत्तः । त्वं च सम्भजस्व ।

यमापो अद्रयो वना गर्भमृतस्य पिप्रति ।

सहसा यो मथितो जायते नृभिः पृथिव्या अधि सानवि ॥ ५ ॥

यमापः^{१०} । यम् । वसतीवर्यः^{११} । आवाणः । काष्ठानि च । यजस्य^{१२} । गर्भम्^{१३} । पूरयन्ति^{१४} । यद्वच यज्ञे । ऋत्विग्भिः^{१५} । मथितः^{१६} । जायते^{१७} । पृथिव्याः^{१८} । उच्छिद्यते^{१९} वर्षभूते देवयजने^{२०} ।

१. भृशं दीप्यमानस्त्वम् Sy.

२. हे दीप्तान्ते ! Sy.

३. ०भि D. सुदीप्तिभिः Sy.

४. अस्मान् दीपय । प्रकाशय Sy.

५. Omitted by P. सुष्ठु Sy.

६. The commentary on this stanza is omitted by P.

७. हे अग्ने ! Sy.

८. यजमानानां यज्ञे हविभिः पूजयसि Sy.

९. अतोऽस्माकमपि यज्ञे तान् देवान् यज Sy.

१०. अनुपक्तं सन्ततं यथा भवति तथा Sy.

११. प्रज्ञया Sy.

१२. अस्मदभिमुक्तान् Sy.

१३. सीमिति परिग्रहार्थीयः । तान् सर्वान् Sy.

१४. अस्मद्वक्षणार्थम् Sy.

१५. तेभ्यो देवेभ्यो देहि Sy.

१६. वाजान् हविलक्षणान्यन्नानि Sy.

१७. तुभ्यं प्रज्ञानि हवींषि सम्भजस्व Sy.

१८. The commentary on this stanza is omitted by P.

१९. अग्निम् Sy.

२०. यमवसतिपर्यः D. आपो वसतीवर्याख्याः Sy.

२१. उदकस्य वा Sy.

२२. गर्भवदन्तर्वर्तमानम् Sy.

२३. यद्वा । आपः समुद्रिया अद्रयो मेघा वनान्य-
रण्यानि च ऋतस्य गर्भं वाडववैद्युतदावरूपेण
वर्तमानं यमग्निं पिप्रति पूरयन्ति Sy.

२४. अग्निः Sy.

२५. नेतृभिर्ऋत्विग्भिः Sy.

२६. मथितः सन् Sy.

२७. प्रातुर्भवति स त्वं वंस्वेत्यन्वयः । यद्वा, 'आ यः
पप्रौ' (RV. VI.48.6.) इत्यनया सम्बन्धः
Sy. २८. पृथिव्या अधि भूमेरुपरि Sy.

२९. समुच्छिद्यते उत्कृष्टे देवयजनदेशे Sy.

३०. VM. ignores सहसा and अधि ॥
सहसा बलेन Sy.

आ यः पृथौ भानुना रोदसी उमे धूमेन धावते दिवि ।

तिरस्तमौ ददश ऊर्म्यास्वा श्यावास्वरूपो वृषा श्यावा अरूपो वृषा ॥ ६ ॥

आ यः । आपूरयति । यः । तेजसा । द्यावापृथिव्यौ । उमे अग्निः । धूमेन । सोऽन्तरिक्षे । धावते ।
आदूश्यते सः । तिरस्कृत्य । तमांसि । रात्रिषु दूश्यते । श्याववर्णासु । आरोचमानः तथा सर्वा एव रात्रौ
रोचयन् । आदूश्यते । आरोचमानः ।

बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।

भरद्वाजे समिधानो यविष्ठय रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ७ ॥

बृहद्भिः । महतीभिः । अग्ने ! दीप्तिभिः । शुक्रया च । देव ! ज्वालय । भरद्वाजे मम भ्रातरि ।
दीप्यमानः । युवतम् ! त्वम् । अस्माकम् । धनयुक्तं च । दीप्यस्व । शोचक ! शोचमानः ।

विश्वासां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्ने मानुषीणाम् ।

शतं पृथिर्यविष्ठ पाद्महंसः समेद्धारं शतं हिमाः स्तोत्रभ्यो ये च ददन्ति ॥ ८ ॥

विश्वासाम् । त्वम् । अग्ने ! सर्वासाम् । मानुषीणाम् । विशाम् । गृहपतिः । अग्निः । स त्वं

१. अग्निः Sy.

२. दीप्या Sy.

३. गच्छति । धूमो हि मेघात्मना परिणतः सन्
धावते गच्छति । कार्यकरणयोरभेदविवक्षया
तद्गगनमग्न्यावुपचर्यते Sy.

४. आदूश्यते D. समन्तादूश्यते Sy.

५. अन्धकारम् Sy.

६. ऊर्म्यासु रात्रिनामैतत् । निशासु Sy. ऊर्म्येति
रात्रिनाम Ngh. 1.7.

७. कृष्णसु Sy.

८. It seems to be the explanation
of श्यावाः ॥ श्याववर्णाः Sy.

९. रोदयद् D. अरूपो वर्णोति पुनरुक्तिरादरार्था
Sy.

१०. VM. ignores वृषा ।
वर्षिता कामानाम् Sy.

११. ंतीः D. महद्भिः Sy.

१२. ंभि D. तेजोभिः Sy.

१३. निमलेन Sy.

१४. हे देव ! दानादिगुणयुक्त ! Sy.

१५. तेजसा Sy.

१६. अस्मद्भ्रातरि Sy.

१७. समिध्यमानस्त्वम् Sy.

१८. अस्मदर्थम् Sy.

१९. धनयुक्तं यथा भवति तथा Sy.

२०. The passage beginning with
बृहद्भिः and ending with दीप्यस्व is
omitted by P.

२१. शोचक P. हे शोचकान्ने ! Sy.

२२. दीप्यमानः P. It seems to be the
explanation of शुक्र Voc.
दीप्तान्ने ! Sy.

२३. VM. ignores द्युमत् and दीदिहि ॥
द्योतमानेन च युक्तं यथा भवति तथा दीप्यस्व
Sy. २४. मनोरपत्यभूतानाम् Sy.

२५. प्रजानाम् Sy.

२६. गृहस्वामी Sy.

२७. भवसि Sy.

शतसङ्ख्याभिः । पुरीभिः । युवतम् ! पाहि रक्ष । आहन्तुः । समेधारम् । शतम् । हिमाः । स्तोतुभ्यः ।
ये । च । ददति तांश्च पासीति ।

त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।

अस्य रायस्त्वमग्रे रथीरंसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ६ ॥

त्वं नश्चित्रः । त्वम् । अस्मभ्यम् । चित्रा । रक्षणार्थम् । वासयितुः । धनानि । चोदय । अस्य
दृश्यमानस्य । धनस्य । त्वम् । अग्ने ! नेता । भवसि । लम्भय फलम् । प्रतिष्ठाम् । अपत्यार्थम् ।
अस्माकम् । शीघ्रम् ।

पविं तोकं तनयं पृथुभिर्द्वमदब्धैरप्रयुत्वभिः ।

अग्रे हेळांसि दैव्या युयोधि नोऽदेवानि ह्वरंसि च ॥ १० ॥

पविं तोकम् । चारय । पुत्रम् । पौत्रं च । पारणोपायैः । त्वम् । अहिसितैः । अजलैः । अग्ने !
क्रोधान् । दैवकृतान् । पृथक्कुरु । अस्माकम् । रक्षांसि । च । कुटिलगमनानि ।

१. शतेन शतसङ्ख्याकैः Sy.

२. पुरीभिः P. पालकैः Sy.

३. युवम् P. हे युवतमान्ने ! Sy.

४. पापाद् आहन्तुः शत्रोर्वा Sy.

५. समेधारम् is suggested for समेधा-
रम् ॥ त्वां सम्पदिद्वं कृतवन्तं माम् Sy.

६. हेमन्तान् संवत्सरान् Sy.

७. ददति धनं तव समिन्धनस्य कर्तरि प्रयच्छन्ति
तांश्च पाहि Sy.

८. पाहीति is suggested for पासीति ।

९. चित्रः is suggested for चित्रा ॥
दर्शनीयस्त्वम् Sy.

१०. रक्षया सह Sy.

११. ऽपितः ! is suggested for ऽपितुः ॥
हे वासकाम्ने ! Sy.

१२. प्रेरय Sy.

१३. चोदयस्य P. अस्य सर्वत्र लोके परितृश्यमानस्य
Sy.

१४. रथीः रंहिता नेता Sy.

१५. भवसि । अतः कारणादस्मभ्यं धनानि प्रेरये-

त्यर्थः Sy.

१६. तुचे । अपत्यनामैतत् । अपत्यायापतनहेतुभूताय
पुत्रादये Sy.

तुगित्यपत्यनाम् Ngh. 2.2.

१७. अवत्यस्माकम् P.

१८. क्षिप्रम् Sy.

१९. वधि P., D.

२०. पार० is suggested for चार० ॥
पालय Sy.

२१. तनयम् Sy.

२२. पालनसाधनैः Sy.

२३. केनाप्यहिसितैः Sy.

२४. अप्रयुत्वभिः । यीतिरत्र पृथग्भावार्थः । अप-
यग्भूतैः संहतैः Sy.

२५. ऽधात् D.

२६. दवकृतात् D. देवकृतान् is suggested
for दैवकृतान् ॥ देवसम्बन्धीनि Sy.

२७. अस्मत्ता Sy.

२८. अदेवानि मनुष्यसम्बन्धीनि Sy.

२९. हितनानि Sy.

आ संखायः सबर्द्धां धेनुमजध्वमुप नव्यसा वचः ।

सृजध्वमनपस्फुराम् ॥ ११ ॥

आ सखायः । शौनकः—आदित्यो वा मरुतः पृथियो वा प्रगाथस्त्ववैति । अस्मिन् सूस्तेऽयं प्रगाथ आदित्यदेवतो वा मरुदेवतो वा पृथिव्यदेवतो वेत्यर्थस्तत्र पृथिव्यदेवत्वमृगशरेषु दृश्यते । हे सखायः ! अमृत-
दुषाम् । धेनुं नवतरेण । स्तोत्रेण । उपाजध्वम् । विसृत्वध्वं च । दाम्नस्तां प्रस्फुरन्तीम् ।

या शर्धाय मारुताय स्वभानवे श्रवोऽमृत्यु धुक्षत्र ।

या मृळीके मरुतां तुराणां या सुन्नैरेव्यावरी ॥ १२ ॥

या शर्धाय । या । मारुताय । वेगाय । स्वभूतदीप्तये । श्रवणीयम् । अमरणं तद्धेतुं पयः । धुक्षत्र ।
या च । मरुताम् । गन्तूणाम् । सुखे वर्तते । या च । सुन्नैः । सहैव गमनशीला, यदा मारुतः प्रगाथस्तदा
मरुतां मातृद्वारा स्तुतिः, अथ यदादित्यस्तदा तेषां मातुः । अदितिर्हि पृथिवीत्वा मरुतश्चोत्पादयामास ।

१. Cf. KSA. 32.48.p.23.

२. सूषते is suggested for सूस्ते ।

३. ०दिनदेवेत्य० P.

४. पृथिन० is suggested for पृथि० ।

५. हे समानख्यानाः ! अथर्ववः ! Sy.

६. ०खाय म० P. सबरिति पयसो नाम । अमरण-
हेतुभूतस्य पयसो दोग्ध्रीम् Sy. अमृतं सबर-
रुच्यते BD.

७. धेनुम् is suggested for धेनु ॥ गाम् Sy.

८. केन क्षाधनेन ? नवीयसा Sy.

९. वचसाह्वानरूपेण शब्देन Sy.

१०. अभिगच्छत । प्राप्नुत Sy.

११. ०सृजध्वम् is suggested for ०सृत्वध्वम् ॥

उपसृजध्वं वत्सेनोपसृष्टां कुरुत । मरुदेवत्व-
त्वात् मरुतां यागाय पयो दोग्धूमिति शेषः ।
अथवा मरुतां माता पृथिव्याख्या माध्यमिका
वाग्वेनुः । हे सखायः ! स्तोतारः ! सबर्द्धां
मरुज्जनहेतुभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं धेनुं पृथिन
नव्यसा नवतरेण वचसा स्तोत्रेण उपागच्छत ।
अनपस्फुरामनपवाधनीयां तां सृजध्वम् । वन्ध-
नाद्विमृजत । मुञ्चत । ईदृशी महती धेनुमं-
रुतां माता किमु वक्तव्यं तेषां माहात्म्यमिति

मरुतस्तुतिः Sy.

१२. ०मनस्तमः P.

१३. अनपस्फुराम्, स्फुरतिर्बधकर्म । अनपवाध्याम्
Sy.

१४. धेनुः Sy.

१५. म० P. मरुतसङ्ख्याय Sy.

१६. कीदृशाय ? प्रसहनशीलाय Sy.

१७. ०न्तेये D. स्वायत्तदीप्तये Sy.

१८. अन्नं पयोलक्षणम् Sy.

१९. अमरणहेतु Sy.

२०. वयः P.

२१. अधुक्षत् is suggested for धुक्षत्र ॥
अधुक्षत् Sy.

२२. क्षिप्रकारिणाम् Sy.

२३. सुखे तत्परा वर्तते Sy.

२४. सुन्नैर्हेतुभूतैः Sy.

२५. गेवन० P. गन्तुभिरश्वैर्मध्यमस्थानैरुदकैर्वा सह
यान्त्यन्येषामपि सुखार्थं वृष्टिजलैः सहामच्छन्ती
तां धेनुमुपाजध्वमिति पूर्वत्रान्वयः । अत्रापि
पूर्वबन्धमरुतस्तुतिरधिगन्तव्या Sy.

२६. मरुतः P.

२७. ०रुतोत्पा० P.

भरद्वाजाय व धुवत द्विता । धेनुं च विश्वदोहसमिधं च विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

भरद्वाजाय । ॥ लिङ्गोक्तदेवस्तुचः^१ ॥ भरद्वाजाय मम भ्रात्रे या । अर्बधुवत । द्वैधमिन्द्रादयो वक्ष्य-
माणः । कथं द्वैधमित्याह । गाम् । च । विश्वास्य दोग्ध्रीम् । अन्नम् । च । सर्वस्य भोजयितुम् ।

तं व इन्द्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनम् ।

अर्यमणं न मन्द्रं सुप्रभोजसं विष्णुं न स्तुप आदिशे ॥ १४ ॥

तं^{१०} वः^{११} । तम्^{१२} । युष्मदर्थम्^{१३} । इन्द्रम्^{१४} । च^{१५} । सुप्रज्ञानम्^{१६} । वरुणं^{१७} च^{१८} । प्रज्ञावन्तम्^{१९} । अर्यमणम्^{२०} । च^{२१} ।
मादयितारम्^{२२} । गच्छदन्नं प्रदातारम्^{२३} । विष्णुम्^{२४} । च^{२५} । स्तौ^{२६} । धनानामादेशाय^{२७} ।

त्वेपं शर्धो न मारुतं तुविध्वर्यनर्वाणं पूषणं सं यथा श्रुता ।

सं सहस्रा कारिष्वचर्षणिभ्य आं आविर्गुह्य वसू करत्सुवेदा नो वसू करत् ॥ १५ ॥

त्वेपम्^{२८} । दीप्तम्^{२९} । शर्धम्^{३०} । च^{३१} । मारुतम्^{३२} । बहुधनम्^{३३} । तथान्यस्मिन्नप्रत्यूतम्^{३४} । पूषणं^{३५} च स्तौमि^{३६} ।

१. ०वस्तुचः D. ०वतस्तुचः is suggested for ०वस्तुचः ।

२. हे मरुतः ! Sy.

३. अस्मद्भ्रात्रे Sy. ४. अर्बधु० P.

५. द्वितयम् Sy.

६. ०णः is suggested for ०णः ।

७. यथा P.

८. विश्वस्य is suggested for विश्वास्य ॥

विश्वस्य व्याप्तस्य बहुलस्य दोग्ध्रीम् Sy.

९. सर्वेषां भोगपर्याप्तम् Sy.

१०. च D. ११. हे मरुद्गण ! Sy.

१२. तावृशम् Sy.

१३. वः त्वाम् Sy.

१४. VM. seems to explain न as च ॥
इव Sy. १५. सुकर्मणम् Sy.

१६. P. reads अन्नं च प्रज्ञावन्तमर्यमणमन्नं च
for इन्द्रं च सुप्रज्ञानं वरुणं च ॥ वरुणमिव
Sy.

१७. D. adds अर्यमणञ्च प्रज्ञावन्तम् after
प्रज्ञावन्तम् ॥ मायावन्तम् Sy.

१८. इव Sy. १९. स्तुत्यम् Sy.

२०. प्रसूतधनम् । यदा त्वस्या लिङ्गोक्तदेवतास्त-
दानीं नेवशब्दौ चशब्दार्थे द्रष्टव्यौ Sy.

२१. P. adds दाम्नस्तमः प्रस्फुरन्तीं या शर्धाय
मारुताय वेगाय स्वभूतदीप्तेये श्वेवर्णीयममरणं
तद्धेतु पयो धुक्षत्र या च मरुतां गन्तूणां मुखे
वर्तते याचन्नञ्च सर्वस्य मादयितारं गच्छदन्नं
प्रदातारं विष्णुञ्च after विष्णुम् । च । The
additional passage in P. has a
striking resemblance with the
commentary on RV.VI.48.11,12.

२२. स्तौमि is suggested for स्तौ ।

२३. धनम् P. धनानामा० is suggested for
धनानामा० ।

२४. मदेशाय P. धनानामतिसर्जनाय प्रदानाय Sy.

२५. शर्धः is suggested for शर्धम् ॥ बलं
स्तौमीति शेषः Sy.

२६. नेति तस्म्यर्थे, सम्प्रतीदानीम् Sy.

२७. मरुत्सङ्घरूपम् Sy.

२८. बहुधनम् is suggested for बहुधनम् ।

२९. ०न्यन्नप्र० P. शत्रुभिरनभिगतम् Sy.

३०. पोषकम् Sy.

सह करोमि । यथा । गतानि । सहस्राणि च वसूनि । करोति । मनुष्येभ्यस्तथा स्तौमि । सं पूषास्माकम् ।
गूढानि । वसूनि । आविष्करोतु । सुधनः भरद्वाजायेति प्राये मास्ते गणो वा स्तूयते । तत्रोपमार्थीयाः सङ्ग-
च्छन्ते तस्मिन् पक्षेऽयं मन्त्रः पोष्ण इति । यथा मास्ते शर्धोऽस्तौषमेवं पूषणमपि स्तौमीति ।

आ मां पूषन्तुं द्रव शंसिषं नु ते अपिकृण आघृणे । अघा अर्यो अरातयः ॥ १६ ॥

आ मा । हे पूषन् ! माम् । उपाद्रव । आगतघृणे ! किप्रमहम् । शंसामि । तव । कर्णसमीपे ।
प्राहृत्यमानमाहारा च ? अभिगन्तारः । मम शत्रवो भवन्तु भवन्ति वेति ।

मा काकम्बीरमुद्रुहो वनस्पतिमशस्तीर्वि हि नीनशः ।

मोत सरो अह एवा च न ग्रीवा आदधते वेः ॥ १७ ॥

मा काकम्बीरम् । मा । कानां भर्तारं कार्कवां निबिडम् । उद्रुहः । वनस्पतिमिति पुत्रपौत्रपरिवृत-

१. सं सहैव कारिषत् कुर्यात् तथा स्तौमीति पूर्व-
त्रान्वयः Sy.

२. येन प्रकारेण Sy.

३. गतानि is suggested for गतानि ॥
शतसङ्ख्याकानि धनानि Sy.

४. सहस्रसङ्ख्याकानि Sy.

५. सूनि P. धनानि Sy.

६. मनुष्येभ्योऽस्मभ्यम् Sy.

७. भरद्गणः Sy.

८. गूढानि संवृतानि Sy.

९. धनानि Sy.

१०. सुवेवा मुलभानि Sy.

११. प्रगाये is suggested for प्राये ।

१२. ंतो is suggested for ंते ।

१३. स्तूय० P.

१४. तत्रो व मात्मीयास्तङ्गते P.

१५. हृति D.

१६. माह D.

१७. शर्धोस्तौ० D.

१८. VM. explains सम् । वसु । करत्
once only and ignores आ ॥
आकारः समुच्चये । वसूनि धनानि । करोतु ।
यथा तु लिङ्गादियं पोष्णी तदा मास्ते शर्धं

इव त्वेषं पूषणं पोषकमेतत्संज्ञं देवं स्तौमीति
योजनीयम् Sy.

१९. द्रव P. आ द्रव रक्षणार्थमभिगच्छ । उपद्रव
बाधस्व । उपपूर्वो द्रवतिर्बाधायां वर्तते । यथा
'प्रज्ञां पशून् यजमानस्थोपवोद्राव' (TS.
1.5.1.4) इति Sy.

२०. हे आगतदीप्ते ! Sy.

२१. प्रशंसामि Sy.

२२. कर्णावपि गते समीपवेशे स्थितः सन् Sy.

२३. The reading is doubtful ॥
प्राहृन्त्रीः Sy.

२४. अभिगन्त्रीः Sy.

२५. शत्रुभूताः प्रजाः Sy.

२६. ंवीरं D.

२७. ऋषिः पुत्रपौत्रसहितमात्मानं बहुपक्षाश्रयवन-
स्पतित्वेन रूपयन् तस्यानुद्धारमाशास्ते Sy.

२८. काकानाम् is suggested for कानाम् ।

२९. कर्क P.

३०. निबिडम् P.

३१. उद्रुह । बाधस्व । पुत्रपौत्रादिभिः सखिभूतै-
रपेतमन्यैश्च बहुभिराभितं मां मा हितीत्यर्थः
Sy.

३२. वृक्षम् Sy.

स्यात्मनोऽनुद्वारणमाशास्ते तदर्थम् । अरातोः । विनाशय । मा । अपि च । सुवीरौ योद्धा । अह्नि । एव ।
पक्षिणो ग्रहणार्थम् । ग्रीवाः । अधारयतु सुप्तं कण्ठे गृह्णात्वित्यरातिभिरनातभवमाशास्ते ।

दूतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यम् । अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥ १८ ॥

दूतेः । दूतेरिव । ते । अहिसकम् । अस्तु । सख्यम् । अच्छिद्रस्य । दधियुक्तस्य । अत्यन्तं पूर्णस्य ।

परो हि मर्त्यैरसिं समो देवैरुत श्रिया ।

अभि ख्यः पृपुनृतनासु नस्त्वमवा नूनं यथा पुरा ॥ १९ ॥

परो हि । मर्त्यैर्भ्यस्त्वम् । परः । हि । भवसि । देवैः । च । समो भवसि । घनेन, 'पूषा वै घना-
नामशनं पणिभ्यामुपनिघाता' इति विज्ञायते । अपिपश्य । अस्मान् । त्वम् । सङ्ग्रामेषु । रक्ष । इदानीमपि ।
यथा । पुरा त्वमरक्ष ।

१. ०ती P. अशंसनीयाः, अशंसनीयस्य दुःखस्य
कीर्तयित्रीर्वा शत्रुभूताः प्रजाः Sy.

२. प्रेरकः शत्रुः Sy.

३. VM. takes ग्रहः as a noun but Sy.
takes it as a verb माहः । अस्मान्मा
हार्थात् । एवमित्यभिसम्बन्धादाख्यातस्योदा-
त्तवत्वाच्चाश्रुतोऽपि यथेत्येतद्वाक्येऽध्याह्रियते
Sy. ४. एवमचक्षिणो P.
एवमक्षिणो D. ५. गृहणार्थं P.

६. गिरन्त्यन्तरवस्थापयन्ति बध्नन्तीति ग्रीवा दा-
मानि यथा व्याघ्रा वेः पक्षिणो हरणार्थं दामानि
ज्वालारूपाण्यादधते भूम्यां निदधते तैश्च
निहितैः पक्षिणो हरन्त्येवमस्मान् बध्नन्तोपायैः
शत्रुर्मा हार्षोदित्यर्थः Sy.

७. आषा० is suggested for अषा० ।

८. कण्ठे P.

९. VM. ignores हि and चन ॥ हि शब्द-
श्चार्थे Sy. १०. Omitted by P.

११. हे पूषन् ! Sy.

१२. दूतेरिव P. यथा दूतेस्त्वदीयं सख्यमविरुद्धं
तद्वत् Sy. १३. तव Sy.

१४. बाधकरहितं सर्वदैकरूपेण वर्तमानमस्माकम्
Sy. १५. सर्वदा भवतु Sy.

१६. सखित्वम् Sy.

१७. छिद्ररहितस्य संश्लिष्टस्य Sy.

१८. दधिमतः Sy.

१९. दध्ना सुष्ठु पूरितस्य Sy.

२०. VM. explains दधन्वतः once only ॥
पुनर्दधन्वत इति दध्नोऽधिकत्वद्योतनार्थः ।
ईदृशो दूतिः सर्वदा पूषणो रथे वर्तते । स इव
ययमपि सखायो भवेमेत्युपराशास्ते Sy.

२१. मर्त्यैर्भ्यो मनुष्येभ्यः Sy.

२२. परस्तात्स्थितोऽसि Sy.

२३. P. reads वभेराभवसि for परः । हि ।
भवसि ।

२४. सर्वदैवैः Sy.

२५. समानः Sy.

२६. सम्पदा Sy.

२७. पाणिभ्यामुपनिघाता P.

२८. अभिपश्य is suggested for अपिपश्य ॥
अनुग्रहदृष्ट्या विलोक्य Sy.

२९. दानम० D. इदानीमपि is suggested
for इदानीमपि ॥ अद्य Sy.

३०. येन प्रकारेण Sy.

३१. रक्ष D. त्वमरक्ष is suggested for
त्वमरक्ष ॥ पूर्वकालीनान् पुरुषान् ररक्षिथ Sy.

३२. VM. ignores पूषन् ।

वामी वामस्य धृतयः प्रणीतिरस्तु सुनुता ।

देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥ २० ॥

वामी^१ वामस्य ॥ तूचः^२ परो मरुतः^३ ॥ वननीया^४ । भजमानस्यम्^५ । हे कम्पयितारः^६ ! प्रणीतिः^७ । अस्तु^८ । मर्त्या^९ । देवस्य^{१०} । वा । मरु^{११} । मर्त्यस्य^{१२} । वा । यजमानस्य^{१३} । प्रकर्षेण^{१४} यष्टव्याः ।

सद्यश्चिद्यस्य चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः ।

त्वेषं शवो दधिरे नाम यज्ञियं मरुतो वृत्रहं शवो ज्येष्ठं वृत्रहं शवः ॥ २१ ॥

सद्यश्चि^{१५}त् । तदानीम्^{१६} । एव । यस्य^{१७} शवसोऽनुस्यूतम्^{१८} । रणम्^{१९} । अन्तरिक्षं^{२०} परिगच्छति । सुलोकम्^{२१} । इव । देव^{२२} । सूर्यः^{२३} । तद् दीप्तम्^{२४} । तृणादीनां^{२५} नामकम्^{२६} । शवः^{२७} । दधिरे^{२८} । मरुतः^{२९} । यज्ञियम्^{३०} । शत्रूणां^{३१} हन्तु । प्रशस्ततरम्^{३२} ।

सकृद् द्यौरजायत सकृद्भूमिरजायत ।

पृथ्वा दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥ २२ ॥

सकृत् । सकृत् । एव । द्यौः^{३३} । अजायत^{३४} जाता सतीतरा^{३५} नित्या तिष्ठति । तवै^{३६} भूमिः । तथा^{३७} पृथ्व्याश्च^{३८} ।

१. वामस्य P.

२. प्रशस्ता या वाक् Sy.

३. ०स्या P. ०मानस्य is suggested for ०मानस्यम् ॥ वननीयस्य धनस्य Sy.

४. हे is suggested for ह ।

५. अस्मदर्थं धनानां प्रणेत्री Sy.

६. भवतु Sy.

७. प्रियसत्यात्मिका माध्यमिका युष्मदीया वाक् Sy.

८. मरुतः ! is suggested for मरु ।

९. मर्त्यस्य P.

मनुष्यस्य Sy.

१०. इष्टवत उभयविधस्य पुरुषस्य Sy.

११. सद्यः Sy.

१२. मरुद्गणस्य Sy.

१३. ०नुसूक्तं P.

१४. करणम् is suggested for रणम् ॥ कर्म Sy.

१५. परितो वर्तते Sy.

१६. विव्यन्तरिक्षे Sy.

१७. VM. seems to take देवः nom. as देव Voc.

द्योतमानः Sy.

१८. त D.

१९. शत्रूणां नमयितु Sy.

२०. बलम् Sy.

२१. अघोरयन् Sy.

२२. तादृशगणात्मका मरुतः Sy.

२३. यज्ञाहंम् Sy.

२४. वृत्रादेरसुरस्य हन्तु भवति Sy.

२५. सर्वेभ्यः प्रशस्ततमं भवति Sy.

२६. VM. explains वृत्रहम् । and शवः once only.

२७. उदपद्यत । सकृदुत्पन्नेव स्थिता भवति । न पुनस्तस्यां नष्टायामन्या तत्तद्दृशी द्यौर्जायते Sy.

२८. सतितरा P.

२९. तपैव is suggested for तवै ।

३०. मरुतां मातुर्गोः Sy.

पयो मरुतां जनकम् । सकृदेव । दुग्धम् । आसवीर्वस्तस्मिन् ततः । अग्न्यः । न । अनुजायते ।

VI.49.

स्तुपे जनं सुव्रतं नव्यसीभिर्गीर्भिर्मित्रावरुणा सुन्नयन्ता ।

त आ गमन्तु त इह शृण्वन्तु सुव्रतासो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १ ॥

स्तुपे ॥ ऋजिश्वा भारद्वाजः ॥ चत्वारि वैश्वदेवानि ॥ स्तुहि । दैव्यं जनम् । सुकर्माणम् ।
नवतराभिः । स्तुतिभिः । कं जमित्याह—मित्रावरुणौ । सुखमिच्छन्ती, अग्निं च । ते । आगच्छन्तु ।
ते । इह । शृण्वन्तु । सुव्रताः । वरुणादयः ।

विशोविंश ईर्ष्यमध्वरेष्वदंशक्रतुमर्ति युवत्योः ।

दिवः शिशुं सहस्रं सनुमग्निं यज्ञस्यं क्रेतुमरुपं यजध्वै ॥ २ ॥

विशोविंशः । सर्वस्य । स्तुत्यम् । यज्ञेषु । अमुं प्रज्ञानम् । अग्निगन्तारम् । आवापृथिव्यो ।

१. एकवारमेव । यस्मात्पयसो मरुतो जज्ञिरे ।
'पुनिरयं वै पयसो मरुतो जाताः' (TS. 2.2.
11.4.) इति तैत्तिरीयकम् Sy.

२. यथा आवापृथिव्यौ सकृदेवोत्पद्येते एवं पुनिरपि
सकृद्दुग्धेनैव पयसा मरुतोऽजीजनत् Sy.

३. ०यं D. The reading is doubtful.

४. अन्या D. पवायंस्ततस्तदृशः Sy.

५. उत्पद्यते Sy.

६. 'स्तुपे जनम्' इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तं नार-
द्वाजस्य ऋजिश्वन आर्यं वैश्वदेवम् । अन्या
षट्पञ्चाशदक्षरा शक्यरी शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
तथा चानुक्रान्तम्—'स्तुपे पञ्चोन ऋजिश्वा
ह वैश्वदेवं ह शक्यव्यन्तम्' (KSA. 32.49.
p. 23.) । व्यूढहे दशरात्रे पञ्चमेऽहोर्वा
वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'ऋभुविभ्वा
स्तुपे जनमिति वैश्वदेवम्' (ĀSS. 8.8.)
इति । आद्या महानाम्नीकृते जग्या Sy.

७. अहं स्तुपे Sy.

८. दैव्यं जनं देवसङ्घम् Sy.

९. जनमि० is suggested for जमि० ।

१०. मित्रः प्रमीतेस्त्रायकः, वरुणः पापान्निवारयिता ।
एतावपि देवो स्तौमि Sy.

११. सुम्नं सुखं स्तोतृणामिच्छन्ती Sy.

१२. तादृशः Sy.

१३. अस्मिन् यज्ञे Sy.

१४. ते । इह । शृण्वन्तु is omitted by P.
अस्मदीयाः स्तुतीः शृण्वन्तु च । अत्र मित्रादीनां
परिगणनमुपलक्षणं सूक्तस्य सर्वदेवताप्रतिपाद-
कत्वात् । अत एव पूर्वं जनमिति सामान्यनिर्देशः
Sy. १५. शोभनवलाः Sy.

१६. आदि refers to मित्र and अग्नि ॥
सर्वे देवाः Sy.

१७. VM. seems to explain विशोविंशः
as सर्वस्य ॥ सर्वस्याः प्रजायाः Sy.

१८. ऋत्विग्भिः स्तुत्यम् Sy.

१९. अदुग्धप्र० D. दर्परहितकर्माणसमूहप्रज्ञं वा Sy.

२०. इतिग० P. अयं स्वामिनम् Sy.

२१. ०थिव्योः is suggested for थिव्यो ।

दिवः । सूनृम् । सहस्रः । पुत्रम् । अग्निम् । यज्ञस्य । पताकास्थानीयम् । आरोचमानम् । यष्टुं स्तुहि ।

अरूपस्य दुहितरा विरूपे स्तुभिरन्या पिपिशे स्रौं अन्या ।

मिथस्तुरा विचरन्ती पावके मन्म श्रुतं नक्षत श्रुच्यमाने ॥ ३ ॥

अरूपस्य । आरोचमानस्य सूर्यस्य । दुहितरी । विरूपे भवतः । नक्षत्रैः । अन्या । शिष्टा भवति । सूर्यः । अन्यया संसृष्टो भवति । इतरेतरं त्वरमाणे । विचरन्त्यौ । शोधयिष्यौ । मननीयं स्तोत्रम् । व्याप्नुतः । विश्रुतम् । स्तूयमानेऽहोरात्रे ।

प्र वायुमच्छां बृहती मनीषा बृहद्रथि विश्ववारं रथप्राप्तम् ।

द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कृविः कृविर्मयक्षसि प्रयज्यो ॥ ४ ॥

प्र वायुम् । प्रगच्छति । वायुम् । प्रतिबुभूषतः । बृहती । बुद्धिः । महाधनम् । सर्ववर्णीयम् ।

१. द्युलोकस्य Sy.

२. ०न् P. पुत्रम् । 'दिवस्परिं प्रथमं जज्ञे अग्निः' (RV. X.45.1.) इति निगमः । यद्वा दिवः स्तोतुः पुत्रभूतम् । तथापि निगमो भवति—'त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्' (RV. II.1.9.) इति Sy.

३. बलस्य Sy.

४. एवङ्गुणकमग्निम् Sy.

५. यागस्य Sy.

६. प्रज्ञापकम् Sy.

७. ०न P.

८. यष्टुम् is suggested for यष्टु ।

९. स्तुव इत्यनुषज्यते । स्तुवे Sy.

१०. इयमहोरात्रयोः स्तुतिः Sy.

११. दुहितारी P. ०तरी is suggested for ०तरी ॥ सूर्येण ह्यहोरात्रयोर्विभागः कियते । अतस्तदधीनात्मलाभत्वात्तस्य दुहितरावित्युच्यते Sy.

१२. शुक्लकृष्णतया नानारूपे Sy.

१३. अनन्या P. एका रात्रिः Sy.

१४. पिष्टा is suggested for शिष्टा ॥ पिष्टयते । संश्लिष्यते । 'पिञ्ज अवयवे' इति धातुः Sy. १५. सूर्येण Sy.

१६. अन्याहारात्मिका दुहिता संश्लिष्यते । ते च नक्षत्रैः सूर्येण चालङ्कृते भवत इत्यर्थः Sy.

१७. इतरेतन्त्वमरणे P. परस्परं बाधयन्त्यौ । अह्ना रात्रिर्निवर्त्यते रात्र्या चाहरति परस्परं बाधः Sy.

१८. विविधं पृथक् चरन्त्यौ Sy.

१९. सर्वस्य शोधयिष्यौ Sy.

२०. श्रो P. मननीयं स्तोत्रमस्मत्कृतम् Sy.

२१. व्याप्नुताम् Sy.

२२. श्रोतव्यम् Sy.

२३. एवम्भूते अहश्च रात्रिश्च श्रुच्यमाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ Sy.

२४. ०माने अहो० is suggested for ०मानेऽहो० ।

२५. प्रगच्छतु । उपसर्गभूतेर्व्योम्बकियाध्याहारः Sy.

२६. आभिमुख्येन Sy., Mah., U.

२७. ०ति P. महती Sy. महत्या Mah. बृहत्या U.

२८. ०द्धि P. अस्मदीया स्तुतिः Sy. बुद्ध्या कृत्वा Mah. मनीषया U.

२९. बृहन् रविर्वस्य तं महाधनम् Mah.

३०. विश्ववर्णीयं सम्भजनीयम् Sy. विश्वेन त्रिषते तं सर्वस्य वर्णीयं, विश्वं वृणोतीति वा सर्वव्यापकम् Mah. सर्वस्य वर्णीयम् U.

स्तोतॄणां रथस्य घनेन पूरयितारम्, शरीरेण वा महता रथं पूरयन्तम् । दीप्तगमनः । नियुतः । प्रतिगच्छन् ।
कविः । कविम् । प्रतिगच्छसि । प्रकर्षेण यष्टव्यः !

स मे वपुश्छदयदुश्चिनो॑र्यो रथो॑ विरुक्म॒न्मन॑सा यु॒ज्जानः ।

येन॑ नरा नासत्ये॒ष्यध्वै॑ व॒र्तिर्या॑थस्तन॒याय॑ त्मने॑ च ॥ ५ ॥

स मे वपुः । सः । महम् । रूपम् । प्रकाशयति । अश्विनोः स्वभूतः । यः । रथः । विरोचनवान् ।
मनसा । युज्यमानः । येन । हे नेतारो ! नासत्यो ! अन्नं कर्तुम् । मार्गम् । यथा । पुत्राय । आत्मने
पित्रे । च ।

१. रथस्यात्मीयस्य प्रातारं पूरयितारम् । यद्वा
स्तोतॄणां रथं घनैः पूरयितारम् Sy. रथं प्राति
पूरयति रथप्राः तम् । यजमानाय दातुं घनं
रथं पूरयति Mah. रथपूरणम् । शत्रुघनंरसी
रथं पूरयति U.

२. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः Sy.

३. दीप्ति० P. प्रदीप्तयानः Sy. व्यत्ययः ।
द्युतद्यामानं, द्युतद् दीप्यमानं याम यमनं निय-
मनं यस्य तम् Mah. द्योतनं यमनं यस्य स
तथोक्तः । द्युतद्यामानमिति विभक्तिव्यत्ययो
वायुविशेषणरशात् U.

४. आत्मीयरथयोज्या बडवास्ताः Sy. नियुतः
पत्यमानः । उभयत्र विभक्तिव्यत्ययः । निपु-
द्भिरश्वैः Mah.

५. अभिपतन्नाभिगच्छन् । यद्वा पत्यतिरैश्वर्य-
कर्मा । तासां बडवानामीश्वरः Sy. पत्यमानं
गच्छन्तम् Mah. अत्रापि पत्यमानमिति पद-
योर्विकारो वाक्यवशात् । . . . उत्पतन्तम् U.

६. क्रान्तदर्शी । एवम्भूतस्त्वम् Sy. कविर्ज्ञानी
Mah. योग्यस्त्वं कविः क्रान्तदर्शनः U.

७. मेधाविनं स्तोतारम् Sy. क्रान्तदर्शनम् ।
ईदृशं वायुं यजेत्यर्थः Mah. क्रान्तदर्शनम् U.

८. घनेन पूजय Sy. प्रकर्षेण यष्टुमिच्छसि

Mah., U.

९. ०ष्टव्य is suggested for ०ष्टव्यः ॥
हे प्रकर्षेण यष्टव्य ! वायो ! Sy. प्रकर्षेण
यजति प्रयज्युः, हे प्रयज्यो ! अश्वर्यो !
Mah. हे प्रयज्यो ! प्रकर्षेण यजनशील !
अश्वर्यो ! U.

This stanza—YV.33.55.

१०. रथः Sy. ११. मदीयम् Sy.

१२. शरीरम् Sy.

१३. द्यादयतु । तेजसाच्छादयतु Sy.

१४. ०नो D.

१५. विशेषेण दीप्यमानः Sy.

१६. मनोव्यापारमात्रेण Sy.

१७. अश्वैः सम्प्रयुज्यमानो भवति Sy.

१८. रथेन Sy.

१९. नेतारो is suggested for नेतारो ।

२०. हे सत्यस्वभावी ! सत्यस्य नेतारो ! नासिका-
प्रभवी ! वाश्विनो ! Sy.

२१. कामान् प्रापयितुम् Sy.

२२. स्तोतृगृहम् Sy.

२३. यावः is suggested for यथा ॥ गच्छव्यः,
स रथ इति पूर्वत्रान्वयः Sy.

२४. तत्पित्रे स्तोत्रे च Sy.

प॒र्जन्यवा॑ता वृष॒भा पृथि॒व्याः पु॒रीपा॑णि जि॒न्वत॑म॒प्यानि ।

सत्य॑श्रुतः क॒वयो॑ यस्य॑ गी॒र्भिर्जग॑तः स्थातु॑र्जगु॒दा कृ॑णुध्वम् ॥ ६ ॥

प॒र्जन्यवा॑ता । हे प॒र्जन्यवा॑यू ! व॒षितारो॑ ! पृथि॒व्याः । उ॒दका॑नि । दु॒ग्धा । अ॒न्तरिक्ष॑स्यान्यपि वा॒ग्मां सम्ब॑न्धीनि पू॒रका॑णि स्तो॒तानि॑ । प॒रोऽध्व॑र्चो र॒तेः—सत्य॑स्य श्रो॒तारः । क॒वयः॑ । यस्य॑ । गी॒र्भिर्मम॑ तृ॒प्ता भव॑य तस्य म॒माभ्यु॑दयार्थम् । जग॑तः । अ॒लङ्कु॑रतः ।

पा॒वीर॒वी क॒न्या चि॒त्रायुः॑ सर॑स्वती वी॒रप॑त्नी धियं॑ धात् ।

ग्रा॒भि॒रचि॑च्छ॒द्रं श॒र॒णं स॒जोषा॑ दुरा॒धर्षं॑ गृ॒णते॑ शर्म॑ यंसत् ॥ ७ ॥

पा॒वीर॒वी । पा॒वीर॒वी शो॒धयि॒त्री । क॒मनी॑या । पू॒जनी॑याश्ना । सर॑स्वती । वी॒रप॑त्नी । कर्म॑ । धार॑यतु । 'छ॒न्दांसि वै' ब्रा॒ह्मण॑म्, ताभिः । स॒ज्ज्ञता॑ । अ॒चिच्छ॒द्रम् । गृ॒हम् । दुरा॒धर्षम् । स्तु॒वके॑ । सु॒खं च । प्र॒यच्छ॑तु ।

१. वृष्टेः कर्तारो ! Sy.
२. अ॒न्तरिक्ष॑नाम॒तत् । अ॒न्तरिक्षा॑त् Sy. पृथि॒वी-
त्य॒न्तरिक्ष॑नाम् Ngh. 1.3.
३. दु॒ग्धम् is suggested for दु॒ग्धा ॥ प्रेर॑य-
तम् Sy.
४. ०न्यपि वावा सम्बन्धी P. आप्तव्यानि Sy.
५. स्तो॒ता P. स्तो॒त्राणि is suggested for
स्तो॒तानि॑ ।
६. मारुतः is suggested for रतः ।
७. हे सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतारः Sy.
८. मेधाविनो मरुतः Sy. ९. स्तोतुः Sy.
१०. स्तुतिभिर्व्यं स्तुता भवथ तस्य स्तोतुः Sy.
११. स्वावरजङ्गमात्मकं सर्वं प्राणिजातम् Sy.
१२. ग्राभिर्मुख्येन कुरुत Sy.
१३. VM. ignores जगतः and स्थाता ॥
हे जगतः स्थातः ! गणाभिप्रायमेकवचनम् ।
स्वावरजङ्गमात्मकस्य जगतोऽवस्थापक ! हे
महद्गण ! इति योज्यम् Sy.
१४. अ॒न्वार॑म्भणीयायां सारस्वतस्य हविषो याज्या
'पा॒वीर॒वी' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'पा॒वीर॒वी
क॒न्या चि॒त्रायुः॑ पी॒षिवा॑सं सर॑स्वतः' (ĀSS.
2.8.) इति । एकादशने सारस्वते पशावेधेव

- पु॒रोडा॑शस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'पा॒वीर॒वी
क॒न्या चि॒त्रायु॑स्ते स्तनः शशयोः यो भयोभूः'
(ĀSS. 3.7.) इति । आग्निमास्ते शस्त्रेऽ-
प्येषा । सूत्रितञ्च—'रा॒काम॑हमिति द्वे पा॒वी-
र॒वी क॒न्या चि॒त्रायुः॑' (ĀSS. 5.20.) इति
Sy. १५. चित्रगमना चित्राश्ना वा Sy.
१६. ०रवतीका P. वीरः प्रजापतिः पतिर्यस्यास्ता-
दृशी । यद्वा वीराणां पालयित्री । एवम्भूता
Sy. १७. अ॒स्मदी॑र्य कर्म य॒ज्ञाह्व॑म् Sy.
१८. दधातु । धारयतु ददातु वा । शब्देन प्रति-
पादितो ह्यर्थोऽनुष्ठीयते Sy.
१९. Something probably ग्नाः and इति
is omitted before ब्राह्मणम् ।
२०. ब० P. SB. 6.5.4.7.
२१. अपि च ग्नाभिः देवपत्नीभिः । यद्वा ग्ना
गाव॒त्र्यादी॑नि छ॒न्दांसि । 'छ॒न्दांसि वै ग्नाः'
(SB. 6.5.4.7.) इति श्रुतेः Sy.
२२. सह प्रीयमाणा । तैः सह प्रीयमाणा Sy.
२३. छिद्ररहितम् Sy.
२४. शत्रुभिः शीतवातादिभिश्च धवितुमशक्यम् Sy.
२५. स्तुवते is suggested for स्तुवके ॥ स्तुवते
मह्यम् Sy.

पथस्पथः परिपति वचस्या कामेन कृतो अभ्यानिर्लकम् ।

स नो रासच्छुरुधंश्चन्द्राग्रा धियैधियं सीपधाति प्र पूषा ॥ ८ ॥

पथस्पथः । सर्वस्य मार्गस्य । स्वामिनम् । स्तोत्रेच्छया । कामेन । वशीकृतो जनः ।

व्याप्नोतीति । अर्चनीयं पूषणम् । सः । अस्मभ्यम् । प्रयच्छतु । शूचो राधयित्रीः ।

१. एकादशने पौष्णे पशो 'पथस्पथः' इति हविषो याज्या । सूत्रितञ्च—'पथस्पथः परिपति वचस्या बृहस्पतेया परमा परावदिति द्व' (ASS. 3.7.) इति Sy. ऋजिश्वन आर्यम् Dur., SKN.

२. मार्गस्य मार्गस्य सर्वेषां मार्गाणाम् Mah. मार्गस्य U. सर्वमार्गाणामित्यर्थः Dur. स नो रासदिति तच्छ्रुतेर्यदध्याहारः । यम् यावान् कश्चित्पन्थास्तस्य सर्वस्य SKN.

३. अधिपतिम् Sy. अधिपति स्वामिनम् Mah. अधिपतिमित्युपसर्गव्यत्ययः U. परिपालयितारम् BB. परिपति, परित्वेषोऽधीत्येतस्य स्थाने । अधिपति स्वामिनम् । पूषा हि महति पथि सम्प्रतीत्यतः पथोऽधिपतिरुच्यते SKN.

४. स्तुत्या Sy. वचसा वेदोक्तेन Mah. वचनेन वेदोक्तेन U. वचसा स्तोत्ररूपेण । तृतीयैकवचनस्य याजादेशः BB. स्तुत्या Dur. तृतीयैकवचनस्य याजादेशः । स्वायिको वा यकारः, वच एव वचस्या । ततस्तृतीयाया अलुक् । तया वचस्यया स्तुतिलक्षणेन वचसेत्यर्थः SKN.

५. काम्यमानेन फलेन Sy. काम्यत इति कामं तेन वाञ्छितेन Mah. कामेनेच्छया U. कामेन स्वेन Dur. अभिलाषे? (णे)च्छया SKN.

६. चशो D. स्तोता Sy. अभिमुखीकृतः Mah. U. पूषणं कामेनैव प्रत्यभिमुखीकृत्य Dur. करोतिः क्रियासामान्यवचनः सामर्थ्यादिह प्रेरणे वर्तते । . . . प्रेरितः SKN.

७. अभ्यशनुताम् । प्राप्नोतु Sy. अभिव्याप्नोति

. . . . व्याप्तिकर्मसु दशस्वयं पठितः Mah.

आनशिर्व्याप्तिकर्मा U. अभिप्राप्नोति तस्मादहमप्यद्य त्वामुपगतोऽस्मीति भावः । अशू व्याप्तौ । . . . यद्वा नशेर्गतिकर्मणो लुङि BB. स्तुत्या कामप्राप्त्यर्थमभिव्याप्नोमि Dur.

अभिव्याप्नोति स्तौतीत्यर्थः . . . अभ्यानिर्लक-
त्यस्य व्याख्यानमभ्यापन्न इति SKN.

८. अर्कं देवम् Mah. अर्कं स्तोतव्यम् । 'अर्कं स्तवने' कर्मणि घञ् । अर्चतेर्वा घञ् । . . . ईदृशं हि पूषणम् BB. देवं पूषणम् SKN.

९. पूषा Sy., Mah., BB. सोऽभिव्याप्तः सन् Dur.

१०. ददातु । 'रा दाने' अस्माल्लेटि रूपम् Sy. ददातु लिङ्गव्यत्ययः Mah. ददातु U., BB. रासतिर्दानकर्मा । ददातु Dur., SKN.

११. धारयित्री P. रोधयित्रीः is suggested for राधयित्री ॥ रोधयित्रीर्गाः Sy. शूचं रुन्धन्ति, वर्णनाशात् पूषोदरादित्वाच् शोक-
नाशकराणि साधनानि Mah. पूर्वपदान्तलोपः । शूचं सन्तापं साधनाभावकृतं यानि रुन्धन्ति साधनानि भवन्ति तानि तथोक्तानि विव्यञ्ज्य व्यत्ययेन U. किं ददातु ? शुरुधः शोकस्य रुधो निवारयित्रीः । क्विप् । . . . पूषोदरादित्वाद् व्यञ्जनस्य लोपः BB. शूचं संरुन्धन्ति यानि धनानि Dur. अन्यत्र शुरुध आपो भवन्ति शूचं रुन्धन्तीति । इह तु सामर्थ्याद् धनानि शुरुध उच्यन्ते, तान्यपि हि शूचं मनोदुःखमुपभोग-
साधनाभावात्कृतं सुतरां संरुन्धन्तीति SKN.

हिरण्यमुखाः पुष्टोः । कर्म कर्म च । प्रसाधयतु । पूषा ।

प्रथमभाजं यशसं वयोधां सुपाणिं देवं सुगमंस्तिमृभ्वम् ।
होता यच्चयजतं पुस्त्यानामग्निस्त्वष्टरं सुहृवं विभावा ॥ ६ ॥

प्रथमभाजम् । मुख्यम् । यशस्विनम् । अत्रत्यं धातारम् । सुपाणिम् । देवम् । शोभनबाहुम् ।

१. चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यप्रमुखा यद्वा स्वर्णभृङ्गाः Sy. चन्द्रमाह्लावकमग्रं यासां ताः । साधने कृत आह्लावो भवति Mah. तान्येव विशिष्यन्ते । चायनीयाप्राणि U. चन्द्राग्रा ओषधीः, चन्द्रो हिरण्यम्, असितजातिर्वा चन्द्रः, सोऽयं प्रधानमोष्वरो वा यासां ता अस्मभ्यं ददातु BB. अभिपूजितागमानि, धर्म्य आगमो येषाम् Dur. कीदृशीः शुद्धः ? चन्द्राग्राः । चन्द्रं चन्दतेः कान्तिकर्मणः । कान्तं प्रियमग्रं यासां ताश्चन्द्राग्राः । आयत्पामपि हि तानि धनानीत्यर्थः SKN.

२. पुष्टि D.

३. Omitted by D.

सर्वमस्मदीयं कर्म Sy.

पुनः पूषा धियं धियं कर्माणि सर्वाणि Mah. इदानीं प्रज्ञावतामेव धनवत्तया प्रयोजनमिति तां प्रार्थयते धियं धियमित्यादिना चतुर्थेन पादेन । सर्वां धियं प्रज्ञाम् BB. तैर्यनैर्धर्मलुब्धैः . . . कर्म कर्म, अस्माकमिष्टिपशुसोमादिलक्षणम् Dur. कर्म कर्म ज्योतिष्टोमादिकं तदपि SKN.

४. प्रकर्षेण साधयतु । . . . 'साध संसिद्धौ' Mah. साधतिः कर्मवचनः प्रसाधयतु U. स पूषाः प्रकर्षेण . . . साधयत्वस्माकमिति BB. यागायाविधेनोपनामयस्तिर्यर्थः Dur. लोडर्थे पञ्चमो लकारः । व्यत्ययेन विकरणम् । प्रसाधयतु SKN. पयस्पयः । अधिपतिम् । वचनेन । कामेन कृतः । अभ्यानञ्कम् । अभ्यापन्नोऽर्कमिति वा । स नो ददातु चायनीयाप्राणि धनानि । कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु पूषेति N.12.18., SKN. IV.117.

तस्यै सप्तदश सामिन्वेन्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वृधन्वन्ताः ज्यभागी यजमानस्यैव वृद्धये 'पूर्वस्तव व्रते वधं' (RV.VI.54.9.) पयस्पयः परिपति वचस्प्ये (RV.VI.49.8.) त्पुपाश्चिद्वा हविषो याज्यानुवाक्ये व्रतवत्यन्या भवति पयन्वत्यन्या वीर्यं वै व्रतं वीर्यस्याप्त्यै वीर्यस्यावसृद्ध्याऽश्वयत्पयन्वत्पुषवापैवेतस्त्वस्त्ययनं करोत्यनुष्टुभो संयाज्ये वाग्वाऽअनुष्टुब्वाग्वै प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वासः-शतं वृक्षिणा रूपं वाऽऽतत्पयस्यस्य यद्वास्तस्त्वमाहमेव कं च सुवाससमाहुः को न्वयमिति रूपसमृद्धो हि भवति रूपेणैवं श्रुत्वा समर्चयति शतं भवति शतापूर्वं पृथ्वः शतेन्द्रियश्चाधरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्वते । SB.13.4.1.15.p.980. This stanza=YV.34.42.=TS.1.1.14.2.

५. त्वाष्ट्रे पशौ 'प्रथमभाजम्' इति हविषो याज्या । सूत्रितञ्च—'प्रथमभाजं यशसं वयोधां सोमापूयणा जननारपीणाम्' (ASS.3.8.) इति Sy.

६. प्रथम उत्पत्तिकाल एव विभक्तारं जन्तूनाम् । 'यावच्छो वै रेतसः सिकतस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्र जायत' (TS.1.5.9.1.) इति श्रुतेः Sy.

७. वयसोऽश्वस्य हवित्संक्षणस्य धातारं धारयितारं यद्वा स्तोत्रभ्योऽश्वप्रदम् Sy.

८. हस्तस्य मणिबन्धाद्बुध्वं प्रदेशः पाणिः । शोभनपाणिकम् Sy. ९. दानादिगुणयुक्तम् Sy.

१०. गभस्ती इति बाहुनाम् Ngh.2.4. शोभनदीर्घण्डम् Sy.

महान्तम् । होता । यजतु । यजनीयम् । गृहाणाम् । अग्निः । त्वष्टारम् । स्वाह्वानम् । दीप्तिमान् ।

भुवनस्य पितरं गोभिराभी रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ ।

बृहन्तमृष्वमजरं सुपुन्नमृधग्धुवेम कविनेपितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य । भुवनस्य । पातारम् । स्तुतिभिः । अह्नि । रात्रौ च । रुद्रम् । वर्धये । महन् । दश-
नीयम् । अजरम् । सुमुखम् । अन्वेभ्यो देवेभ्यः पृथक् । ह्वयामः । कविना रुद्रेण । प्रेपिताः प्रणीयमानाः ।

आ युवानः कवयो यज्ञिया सोमरुतो गन्तं गृणतो वरस्याम् ।

अचित्रं चिद्धि जिन्वथा वृधन्त इत्या नचन्तो नरो अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

आ युवानः । कवयः । यज्ञार्हाः ! मरुतः ! स्तुवतः । वरणीयां स्तुतिं यूयम् । हि । पूजारहित-
मयजमानम् । अपि । पूरणं । वर्धमानाः । अमुत्रान्तरिक्षे । व्याप्नुवन्तः । नेतारः । अङ्गिरस्वत्, अङ्गि-
रसोऽपि नूनमन्तरिक्षेण गच्छन्ति ।

१. उरु भासमानं महान्तं वा Sy.

२. देवानामाह्वता Sy.

३. यजतु । अनेन हविषा यजतु Sy.

४. यष्टव्यम् । गृहस्थैर्पजनीयमित्यर्थः Sy.

५. पस्त्यमिति गृहताम (Ngh.3.4.) तत्त्वानाम्
Sy.

६. सुखेनाह्वानं शक्यम् Sy.

७. दीप्तिमानः Sy.

८. भूतजातस्य Sy.

९. पालयितारम् Sy.

१०. स्तुतिः P.

११. अह्नि Sy.

१२. रात्र्यां च Sy.

१३. रुद्रः । तद्वावयितारमीश्वरम् Sy.

१४. हे स्तोतः ! वर्धय Sy.

१५. महन् P. महान्तम् is suggested for
महन् ।

१६. जराहितम् Sy.

१७. शोभनसुखमेवङ्गुणविशिष्टं रुद्रम् Sy.

१८. ऋधक् ऋद्धं समृद्धं यथा भवति तथा Sy.

१९. पृथक्वयामः P. स्तवाम Sy.

२०. वयं च प्राज्ञेन रुद्रेण Sy.

२१. प्रेरिताः सन्तः Sy.

२२. VM. ignores आभिः and explains
रुद्रम् once only.

२३. प्राज्ञाः ! Sy.

२४. हे मरुतः ! Sy.

२५. हीति पूरणः Sy.

२६. ओषधिवनस्पतिभिर्निबिडो देशश्चित्रम् । तद्वि-
तक्षणमोषध्यादिभिर्वियुक्तमपि देशम् Sy.

२७. वृष्ट्या तर्पयथ Sy.

२८. ०त्रा अ० P. इत्यमनेन प्रकारेण Sy.

२९. हे नेतारः ! मरुतः ! Sy.

३०. अङ्गिरसो गमनशीला रश्मयः । ते यथा शीघ्रं
नभस्तलं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । यद्वा ऋधय
एवाङ्गिरसः । तद्वच्छीघ्रगामिनः Sy.

३१. VM. ignores युवानः । आ and गन्त ॥
हे युवानः ! नित्यतरुणाः ! आगन्त आगच्छत
Sy.

प्र वीराय प्र त्वसे तुरायाजा यूथेवं पशुरक्षिरस्तम् ।

स पिस्पृशति तन्विं श्रुतस्य स्तुभिर्न नाकं वचनस्य विषः ॥ १२ ॥

प्र वीराय । प्रेरये स्तुतिम् । वीराय मरुद्गणाय । वृद्धाय । क्षिप्राय । यूथानि यथा । पशुपालः ।
रथं प्रति प्रेरयति । स मरुद्गणः । स्पर्शं करोति । शरीरे । विभ्रुतस्य स्तोतुः । नक्षत्रैः । इव । द्युलोकम् ।
वचनशीलस्य । विप्रस्य शरीरं स शरीरैः । संश्रूययति । "

यो रजांसि विमुमे पार्थिवानि त्रिष्विद्विष्णुर्मनवे बाधिताय ।

तस्य ते शर्मन्नुपदधमाने राया मदेम तन्वाः तनां च ॥ १३ ॥

यो रजांसि । यः । पार्थिवान् । लोकान् । विमुमे कर्मणः । त्रिः । च । अमुरैर्बाधिताय । मनुष्या
मनुष्याणामभ्युदयार्थम् । तस्य । तव स्वभूते । गृहे । तयोपदीयमानेन । मोदेमहि । आत्मना । पुत्रेण ।
च सहिताः ।

१. वीराय P.

२. हे स्तोतः ! स्तुतिं प्रगमय Sy.

३. विक्रान्ताय विविधं शत्रूणामीरकाय वा मरुद्ग-
णाय Sy.

४. बलिने Sy.

५. क्षिप्रगमनाय च तस्मै गणाय प्राज Sy.

६. तत्र दृष्टान्तः । स यथा गोयूथानि सायङ्काले
Sy.

७. पशुपालकः Sy.

८. अस्तं गृहं शीघ्रं गमयति तद्वत् शीघ्रं स्तुति
प्रेरयेत्यर्थः Sy.

९. स्पर्शयतु । संश्लेषयतु । तत्स्तोत्रं हृद्गतं भव-
त्वित्यर्थः Sy.

१०. ०रो P.

आत्मीये शरीरे Sy.

११. 'क्षिपाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति कर्मणः रुम्प्र-
दानत्वाच्चतुर्थ्येवं षष्ठी । श्रुतं श्रोतव्यं स्तो-
त्रम् Sy.

१२. स्पर्शने दृष्टान्तः । यथा Sy.

१३. अन्तरिक्षम् Sy.

१४. वस्तुः Sy.

१५. मेधाविनः स्तोतुः Sy.

१६. संस्पृशति is suggested for संश्रूययति ॥
स्पर्शयति संश्लेषयति तद्वत् Sy.

१७. VM. explains प्र once only.

१८. पुथिव्या सम्बद्धानि Sy.

१९. त्रैल्लोकानिति यावत् Sy.

२०. परिमितवान् Sy.

२१. ०णं P. विक्रमणः Sy.

२२. त्रीः P. त्रिभिरेव Sy.

२३. चद् P.

२४. मुरैः D. अमुरैर्हस्ताय Sy.

२५. मनुष्याय is suggested for मनुष्या ॥
मनवे प्रजापतये तदर्थम् Sy.

२६. ०णात्थंमभ्युदयं P.

२७. हे विष्णो ! तस्य तावृशस्य Sy.

२८. ते तव, तृतीयाथे षष्ठी । ईदृशेन त्वया Sy.

२९. शर्मणि गृहे सुखे वा वर्तमानाः सन्तो वयम्
Sy.

३०. अस्मभ्यं दीयमाने Sy.

३१. मोद० D.

मोदेम । हृष्टा भवेऽन Sy.

३२. तन्वा रोगादिरहितेन शरीरेण Sy.

३३. VM. ignores विष्णुः ।

तन्नोऽहिर्बुध्न्यो अद्भिर्कैस्तत्पर्वतस्तत्सविता चनो धातु ।

तदोषधीभिरभि रातिपाचो भगः पुरंधिजिन्वतु प्र राये ॥ १४ ॥

तन्नोऽहिर्बुध्न्यः । तत् । अस्मभ्यम् । अहिः । बुध्न्यः । उदकैः । अचनीयैर्धनैश्च सह । अन्नम् । प्रयच्छतु । पर्वतः । सविता च । तदन्नम् । नानाविधाभिरोषधीभिः सह । अभिप्रयच्छन्तु । दानस्य सेविता-
रोऽहिर्बुध्न्यादयः । भगः । पुरन्धिश्चास्मान् । धनार्थम् । प्रीणयतु ।

नू नो रयिं रथ्यं चर्षणिप्रां पुरुवीरं मह ऋतस्य गोपाम् ।

जयं दाताजरं येन जनान्तस्पृधो अदेवीरभि च क्रमाम विश्व आदेवीरभ्यश्वाभाम् ॥ १५ ॥

नू नः । क्षिप्रम् । अस्मभ्यम् । रथवाह्यम् । मनुष्याणां पूरकम् । बहुभिर्वीरैर्वृतम् । महतः । यज्ञस्य । रक्षकम् । गृहं च । प्रयत । जरारहितम् । येन निवासने । स्पर्धयितुं । मनुष्यान् । अभि । च । क्रमाम् । जयार्थं स्पर्धयिषीद्वामुरीः । विश्वोऽभिक्रमाम् । दवसम्बन्धिनीश्च विश्वः ।

१. लोके प्रसिद्धम् Sy.

२. एत्यन्तरिक्ष इत्यहिः । एतत् (अहिर्बुध्न्यः) पव-
द्वयभिधेयो देवः Sy. अहिरयनादेत्यन्तरिक्षे
N. 2.17.

३. बुध्नमन्तरिक्षम् । तत्र भवोऽहिः Sy.

४. उदकैः सार्धम् Sy.

५. ०पदंश्च P. अचनसाधनैर्मन्त्रैः स्तूपमानः सत्
Sy.

६. दधातु । विदधातु प्रयच्छतु Sy.

७. पूरयिता । 'पर्वं पूरणे' इति धातुः । यदा
पर्ववद्भ्यं पर्वतः । तद्वान् । पर्वतस्य गिरेः
शत्रुरिति वा पर्वतः Sy.

८. स पिता D. प्रेरको देवः Sy.

९. तदन्नान्नानावि० P.

१०. श्लोः पाक आसु धीयत इत्योषधयस्तिलमा-
षाद्याः । ताभिः सार्धम् Sy.

११. ०भिः प्र० P.

१२. राति दानं सचन्ते सेवन्ते इति रातिपाचो विश्वे
देवाः Sy.

१३. ०रो हि बु० D.

१४. भजनीय एतत्सन्नो देवश्च Sy.

१५. बहुधीर्बहुप्रसो वा बहुकर्मा वा Sy.

१६. अस्मान् प्रेरयतु Sy.

१७. VM. ignores तत् । and प्र ।

१८. हे सर्वे देवाः ! Sy.

१९. रथसम्बन्धिनम् । रथयुक्तमित्यर्थः Sy.

२०. चर्षणयो मनुष्याः । तेषां पूरयितारम् Sy.

२१. ०क्त P. वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रादयः ।
बहुभिर्वीरैरुपेतम् Sy.

२२. दक्षिणारूपेण घनेन हि यज्ञो रक्ष्यते । 'मृतो
यज्ञस्त्वदक्षिणः' इति वचनात् Sy.

२३. प्रयच्छतु is suggested for प्रयत ।

२४. रयिणा क्षयेण च Sy.

२५. ०सेन is suggested for ०सन ।

२६. स्पर्धमानाः Sy.

२७. क्राम P. अभिभवाम Sy.

२८. ०यितुश्च P.

२९. अदेवसम्बन्धिनीः Sy.

३०. सेनाश्च Sy.

३१. ०मम P.

३२. देव० is suggested for दव० ॥ आगता
देवा यासु हविःस्वीकारार्थं ता आदेव्यः ।
तादृशीश्च Sy.

३३. प्रजा यज्ञानुष्ठायिनीः Sy.

अभ्यर्चनवामाभिमुख्येन प्राप्नुयामेति ।

VI. 50.

हृवे वो देवीमदिति नमोभिर्मृळीकाय वरुणं मित्रमग्निम् ।

अभिचक्षदामर्धमणं सुशेवं त्रातृन्देवान्त्सवितारं भगं च ॥ १ ॥

‘हृवे वः’ । ह्वयामि । युष्मदर्थम् । अदितिम् । नमस्कारं हे विभिर्वा । वरुणादीन् । अदितिः कली-
भावकर्मा, शत्रूणामाभिमुख्येन विशसितारम्, घनानां वा पृथक्कर्तारम् । अर्धमणम् । सुमुखम् । त्रातृन् सर्वान् ।
देवान् । उदारम् । भगम् । च ‘यो खलु वै ददाति सोऽयं मा’ इति ब्राह्मणम् ।

सुज्योतिषः सूर्यं दक्षपितृननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान् ।

द्विजन्मानो य ऋतुसापः सत्याः स्वर्वन्तो यजता अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुज्योतिषः । शोभनज्योतिष्कान् । हे सूर्य ! दक्षः पिता येषां देवानाम् । तान् । अस्माकमभ्युदये

१. ०६नु० D. येन धनेन गृहेण च अभिप्राप्तवाम तावुशं धनं गृहं च दातेत्यन्वयः Sy.
२. व्याप्नु० P.
३. VM. ignores रयिम् ॥ रयिं धनम् Sy.
४. पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ‘हृवे वः’ इति पञ्चदशार्चं प्रथमं सूक्तमृजिष्वन आर्चं बहुदेवताकं ऋतुभम् । ‘हृवे वः’ (KSA. 32. 50. p. 23.) । इत्यनुकान्तम् । गतः सूक्त-विनियोगः Sy.
५. हे देवाः ! Sy.
६. ह्वयामि स्तौमि Sy.
७. युष्माकम् Sy.
८. ०तिः P. अलण्डनीयामदीनां वा एतत्संज्ञां देवतान् Sy.
९. हविभिः is omitted by P. ०भि वा D. नमस्कारः स्तोत्रैर्वा Sy.
१०. आदि refers to मित्रम् and अग्निम् ॥ वरुणं वारकं मित्रं प्रमीतेस्त्रायकं देवमग्निं चैतांश्च देवान् नमोभिर्हृवे Sy.
११. अभिरिति P. अभिति D.
१२. कलि० P. अदिहिंसाकर्मा । अभिक्षतारं शत्रूणां हिसितारम् Sy.

१३. किम्बहुना ? पालयितुं Sy.
१४. सवान् D.
१५. नमोभिः स्तोत्रैर्हृवे स्तौमि Sy.
१६. यः खलु is suggested for यो खलु ।
१७. The passage यो खलु वै ददाति सोऽयं मा should immediately follow अर्धम-णम् ।
१८. VM. ignores देवीम् and मृळीकाय ॥ देवीं द्योतमानाम् । मृळीकाय सुखार्थम् Sy.
१९. पूज्यो० P. २०. ०तिप्तां P.
२१. सूर्यः P. मर्वस्य प्रेरक ! Sy.
२२. दक्षदपितापितान् P. दक्षः पितामहो येषां ते दक्षपितरः । पितृशब्दो हि सामान्येन पूर्व-पुरुषत्वमात्रं कृते । यथा ‘आहं पितृन्त्सुविदत्रां’ अविस्ति’ (RV. X. 15. 3.) इति । एषां दक्षपितृत्वं च—‘अदितिर्हृजनिष्ट’ (RV. X. 72. 5.) इति मन्त्रादवगम्यते । ईदृशान् Sy. २३. VM. seems to explain देवान् by तान् ।
२४. It seems to be the explanation of अनागास्त्वे ॥ अनपराधत्वे । यथास्माकमपराधं ते न कुर्वन्ति तथा कृपा इत्यर्थः Sy.

युक्तान् । कामयस्व । द्व्योर्लोकयोर्जन्म येषाम् । ये । यज्ञस्प्रष्टारो भवन्ति । सत्यकर्मणिः । अभ्युदययुक्ताः ।
यष्टव्याः । अग्निजिह्वाः ।

उत द्यावापृथिवी चत्रमुरु बृहद्रोदसी शरणं सुमुखे ।
महस्करथो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे अनेहः ॥ ३ ॥

उत द्यावापृथिवी । अपि च । द्यावापृथिव्यौ । बृह । बलम् । कुरुतम् । तथा हे रोदसी ! सुमुखे ।
महत् । गृहं कुरुतम् । तथा महत् । धनं च कुरुषः । यथा । अस्माकमपेक्षितम् । किं चास्मै । गृहाय । हे
धारयिष्यो ! अपां च कुरुतमिति ।

आ नो रुद्रस्य सुनवो नमन्तामद्या हृतासो वसवोऽष्टृष्टाः ।
यदीमर्मे महति वा हितासो बाधे मरुतो अह्माम देवान् ॥ ४ ॥

आ नः । आनमन्ताद् । अस्मान् । रुद्रस्य । पुत्राः । अद्यास्माभिः । भूत्वा । वासयितारः । वानु-
भिरवर्षिताः । यत् । एनात् । अल्पे । महति । वा । सहायमे । युक्ता वयम् । ह्वयामः । देवान् । मरुतः ।

१. द्व्योर्लोकयोर्जायमानाः प्रादुर्भवन्तः Sy.

२. ऽकयो जयाय माना ये P. ऽकयोर्जयाय मानं
ये D. देवाः Sy.

३. ऽस्पृ० P. ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः Sy.

४. अवितथाः सत्यवादिनो वा Sy.

५. धनवन्तः Sy.

६. अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । एवंभूता ये
देवाः सन्ति तान् देवान् वीहीत्यन्वयः Sy.

७. VM. ignores सुमहः ॥ हे सुमहः !
शोभनवीप्ते ! Sy.

८. ऽधिष्यो P.

९. विस्तीर्णम् Sy.

१०. द्यावापृथिव्यौ Sy.

११. सुमुखे युवाम् Sy.

१२. अस्माकं यथा स्यात्तथा कुरुतमित्यर्थः Sy.

१३. ऽमवेक्षितम् P.

१४. अस्मे अस्माकम् Sy.

१५. निवातार्थम् Sy.

१६. अपि च हे धिषणे धारयिष्यो ! द्यावा-
पृथिव्यौ ! Sy.

१७. पापराहित्यम् Sy.

१८. ऽमन्त P. ऽमन्ताम् is suggested for
ऽमन्ताद् ॥ आनता भवन्तु । आगच्छन्तु Sy.

१९. अस्मिन् काले Sy.

२०. हृताः is suggested for भूत्वा ॥
आहृताः सन्तः Sy.

२१. अन्वैरहिहिताः Sy.

२२. एनान् is suggested for एनात् ॥
मरुतो देवान् Sy.

२३. प्रभूते Sy.

२४. निहिताः स्थिताः सन्तः Sy.

२५. आह्वयाम तदानीमद्येत्यन्वयः Sy.

मिम्यच्च येषु रोदसी नु देवी सिर्षक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा हवं मरुतो यद्ध याथ भूमा रेजन्ते अध्वनिं प्रविंक्ते ॥ ५ ॥

मिम्यक्ष । सङ्गच्छते । येषु । रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता । क्षिप्रम् । देवी । सचते च यान् । पूषा । अभ्यर्धयज्वा अभ्यर्धयन् यजतीति । श्रुत्वा । हवम् । मरुतः । यदा । गच्छत तदा । भूमयः । कम्पन्ते ।

१. ०क्षः P., D. ऋजिइवा नाम भारद्वाजः । तस्मैदमार्घम् Dur. ऋजिइवन आर्घ्यम् SKN.
२. पुनः पुनरेकतां गच्छति । इयक्षति मियक्षति इति गतिकर्मसु पठितम् Dur. म्यक्षतेर्मति-कर्मणो रूपम् । गच्छति SKN.
३. मरुत्सु Sy. युष्मासु Dur. द्वितीयाय एषा सप्तमी । यान् युष्मान् SKN.
४. नु इति पादपूरणः SKN.
५. द्योतमाना माध्यमिका वाक् Sy. देवीर्मरुतः 'रुद्रस्य ये मीळुहृषः सन्ति पूजाः' (RV. VI. 66.3.) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । तेनैषा रोदसी माता सा च रुनेहेन पुत्रान् प्रत्यवश्यं गच्छति । अतस्ते एवमुच्यन्ते SKN.
६. यान् मरुतः सेवते Sy. यच्च युष्माकं मध्ये-ऽवस्थितः सिषक्ति सेवते Dur. गच्छति यान् युष्मान् रोदसी देवी याञ्च सिषक्ति रश्म्या-हतरसेन प्राणेन सेवते SKN.
७. पूषा is suggested for पूषा ॥ पोषको देवदत्त Sy. सूर्यः Dur.
८. स्तोतुनभ्यर्धयन् समृद्धान् कुर्वन् यो यजति घनेन पूजयति तादृशः पूषा Sy. रश्मिभिः ... अभिवृद्धानः । ... अभ्यर्धयन्तिरत्र दानार्थः SKN. अल्पानप्यभ्यर्धयन् मरुद्भूषो ददाति न वाऽस्तो-तृभ्यो यो ददाति सः SKN.
९. ह P. अस्मदीयमाह्वानम् Sy. आह्वानम्

Dur. येष्विति यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्या-हार्यः । ते श्रुत्वा हवमाह्वानम् SKN.

१०. हे मरुतः ! ते यूयम् Sy. हे मरुतः ! ... ते यूयमेवङ्गुणयुक्ता उच्यन्ते Dur.
११. यदा SKN.
१२. आगच्छय तदानीम् Sy. यूयमायाय, अस्मा-न्प्रति तदा Dur. गच्छथ । यदेति वचनात् तदेत्यध्याहार्यम् । तदा SKN.
१३. भूमयमयं D. भूतजातानि Sy. बहूनि जलानि ध्वजाप्राणि वा Dur. बहुशब्दाद् विपुलवचनाद् बहुत्ववचनाद्वा इमनिचि क्षान्दसत्त्वादाद्युदात्त-त्वम् । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतमत्वर्थता । बहु-वचनस्य लुक् 'शेक्षन्दसि०' (Pa. 6.1.70) इति । तेनायमर्थः—वैपुल्यवन्ति बहुत्ववन्ति वा महान्ति बहूनि वेत्यर्थः । कानि ? साम-र्थ्याच्छत्रुबन्धानि SKN.
१४. कम्पन्ते P. तथा च मन्त्रान्तरम्—'प्र वेपयन्ति पर्वतांस्त्रि विञ्चन्ति वनस्पतीन्' (RV. I. 39.5.) इति Sy. कम्पन्ते Dur. भ्यसते रेजत इति भयवेपययोः (N. 3. 21. Ngh. 3. 29.) अस्मान् मरुतो हन्तुमागच्छन्तीति मन्य-मानानि बिभ्वति ध्वजाप्राणि वा कम्पन्ते । पदकारास्तु—भूम रेजन्त इति ह्रस्वत्वं पठ-न्तीति क्रियाविशेषणमिदमेकवचनान्तमिति म-न्यन्ते । तदा च स्वाधिक इमनिच् द्रष्टव्यः । बहु सुष्ठु रेजन्त इत्यर्थः SKN.

मार्गे । भवद्भिः प्रवित्ते, मार्गस्य प्रवेको वनस्पतीनां पृथग्भावः ।

अभि त्वं वीरं गिर्विण्णसमुच्चैर्द्रुं ब्रह्मणा जरितुर्नवेन ।

श्रवदिद्धवमुपं च स्तवानो रासुद्वाजाँ उपं महो गृणानः ॥ ६ ॥

अभि त्वं वीरम् । अभ्यर्चं । तम् । वीरम् । गीभिर्वननीयम् । इन्द्रम् । ब्रह्मणा । स्तोतः ! नवेन ।

उपशृणोतु । श्रव । ह्वानम् । स्तूयमानः । उपप्रयच्छतु । महान्ति । अग्नानि । शस्यमानः ।

ओमानमापो मानुषीरमृत्कं धातं तोकाय तनयाय शं योः ।

युयं हि ष्ठा मिषजो मातृत्तमा विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनित्रीः ॥ ७ ॥

ओमानम् । 'अन्नं वा ओमा' इति ब्राह्मणम् । हे अपः ! शत्रुभिरप्रमृष्टम् । प्रयच्छत । पुत्राय ।

१. ०गोः P. गमनार्थं पृथक्कृते सति तत्र विद्यमानानि Sy. एतस्मिन्नच्चन्यन्तरिक्षे Dur. अन्तरिक्षनाम । अस्य च रेजन्त इत्यनेन सम्बन्धो याव इत्यनेन वा अन्तरिक्षे रेजन्ते, अन्तरिक्षे वा यदा यायेति SKN.

२. प्रवित्ते is suggested for प्रवित्ते ॥ विविक्ते विस्तीर्ण इत्यर्थः । एवमत्र 'पूषा अभ्यर्धयज्वा' स हि स्वरश्मिषोषं पृष्यन् भूतान्याभिमुख्येन वृद्ध्या योजयन्नभिमतानर्चान् भूतेभ्यो ददाति Dur. प्रकर्षेण विविक्ते ।
... वीप्ते विस्तीर्ण इत्यर्थः SKN.

३. मार्गस्य P.

४. प्रवेको P.

५. पृथग्भावः P. पृथग्भावः is suggested for पृथग्भावः ।

६. VM. ignores ह ॥ खलु Sy. हेति पदपूरणः SKN.

अभ्यर्धयज्वा । अभ्यर्धयन् यजति 'सिर्धकित पूषा अभ्यर्धयज्वा' इत्यपि निगमो भवति N.6.6., SKN. II.408.

७. त्वः D.

८. D. omits वीरम् ।

९. अभिष्टुहि Sy.

१०. प्रसिद्धम् Sy.

११. वीर्यवन्तं विशेषेण शत्रूणामीरकं वा Sy.

१२. गिरां सम्भवत्तारमेर्वाविधम् Sy.

१३. स्तोत्रेण Sy.

१४. अभिनवेन शोभनेन Sy.

१५. उपशृणुयात् Sy.

१६. एव is suggested for श्रव ।

१७. अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy.

१८. स्तूयमानः सन् Sy.

१९. प्रदेयात् । यत एवमतः स्तुहीत्यर्थः Sy.

२०. महतः प्रभूतान् Sy.

२१. अपि च स्तूयमान इन्द्रः Sy.

२२. VM. ignores च ।

२३. ०न्ः D.

२४. श्रवति रसत्योमा रसकमन्नम् Sy.

२५. आपः is suggested for अप ।

२६. अहिंसितम् Sy.

२७. यत्त । प्रयच्छत Sy.

२८. ०वा P.

पौत्राय । शं च । योश्च । यूयम् । हि । भवच । भिषजः । कल्पाण्यो मातरः । विश्वस्य । स्थावरस्य ।
जङ्गमस्य च । जनयिष्यः ।

आ नो देवः सविता त्रायमाणो हिरण्यपाणि र्यजतो जगम्यात् ।
यो दत्रवाँ उपसो न प्रतीकं व्यूर्णते दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

आ नः । आगच्छतु । अस्मान् । देवः । सविता । पालयन् । हिरण्यपाणिः । यष्टव्यः । यः ।
दानवान् । उपसः । इव । मुख्यम् । तमांसि व्यूर्णते । यजमानाय । घनानि ।

उत त्वं सूनो सहसो नो अद्या देवाँ अस्मिन्नध्वरे ववृत्त्याः ।
स्यामहं ते सदमिद्रातौ तव स्यामग्नेऽवसा सुवीरः ॥ ९ ॥

उत त्वम् । अपि । त्वम् । हे सहसः, सूनो ! अस्माकम् । अद्य । अस्मिन् । यज्ञे । देवान् । आव-
र्तये । स्याम् । अहम् । ते । सदा । एव । दाने । तव । स्याम् । अग्ने ! रक्षणेन । शोभनवीरः !

<p>१. तत्पुत्राय Sy.
२. शमनमुपद्रवाणाम् Sy.
३. यावनं पृथक्करणं पृथक्कर्तव्यानां घत्त प्रयच्छत Sy.
४. Omitted by P.
५. यस्मात् Sy.
६. मातृभ्योऽप्यधिकाः Sy.
७. कथं मातृभ्योऽप्यधिकं भैवज्यमस्तीत्यत आह—
विश्वस्य सर्वस्य Sy.
८. जनयिष्यो भवच । अतो यूयं भिषजः स्व Sy.
९. VM. ignores मानुषीः ॥ मानुषीः मनुष्य-
हिताः Sy.
१०. प्रेरकः Sy.
११. रक्षन् Sy.
१२. सुवर्णहस्तो हितरमणीयपाणिर्वा Sy.
१३. देवः Sy.
१४. घनवान् Sy.
१५. मुख D. प्रमुखम् Sy.</p> | <p>१६. ०णंते P. विवृणोति प्रकाशयति स सवितेत्य-
न्वयः Sy.
१७. हवींषि दत्तवते यजमानाय Sy.
१८. वरणीयानि घनानि Sy.
१९. अपि च Sy.
२०. हे वलस्य पुत्र ! अग्ने ! Sy.
२१. अस्मदीये Sy.
२२. अस्मिन्काले Sy.
२३. यागे Sy.
२४. यष्टव्यानिन्द्रादीन् Sy.
२५. आवर्तय आगमय Sy.
२६. भवेयम् Sy.
२७. ०तं स्यावह्णं त P. ०तंस्वावह्णन्ते D. तव Sy.
२८. सर्वदा Sy.
२९. घनस्य दाने Sy.
३०. तप D.
३१. त्वदीयेन रक्षणेन Sy.
३२. शोभनवीरैः पुत्रपौत्रादिविरूपेतद्वच भवेयम् Sy.</p> |
|---|---|

उत त्या मे हवमा जग्म्यातुं नासत्या धीभिर्युवमङ्ग विप्रा ।

अत्रि न महस्तमसोऽमुमुक्तं त्वेतं नरा दुरितादुभीके ॥ १० ॥

उत त्या । अपि च । ती । मम । हवम् । आगच्छतम् । हे नासत्यो ! कर्मभिः । युवाम् । क्षिप्रम् ।
मेधाविनौ ! अत्रिम् । इव । महतः । तमसः । मोचितवन्तौ । त्वंश्रामानम् । उपद्रवात् । सङ्ग्रामे ।

ते नो रायो धुमतो वाजवतो दातारो भूत नृवतः पुरुषोः ।

दशस्यन्तो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता अप्या मृळता च देवाः ॥ ११ ॥

ते नः । ते । अस्मभ्यम् । वनस्य । दीप्तिमतः । अन्नवतः । दातारः । भवतः । वीरवतः । बहुभिः
कीर्त्यमानस्य । वनानि प्रयच्छन्तः । दिवि भवाः । पार्थिवाश्च पृथिव्यन्तरिक्षनाम्नोः जाताः । गौर्भूमिः सा
जननस्थानं येषां ते गोजाताः त्रिस्थाना अपि देवा उच्यन्ते, अपि वा मास्तीयम्, गोजाताः पृथिव्यन्तरिक्षः । अस्म
भवाः । मुख्यतास्मान् । देवाः ।

ते नो रुद्रः सरस्वती सजोषा मीळहुष्मन्तो विष्णुर्मृळन्तु वायुः ।

अमुचा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यावाता पिप्यतामिषं नः ॥ १२ ॥

ते नः । ते । अस्मान् । रुद्रः । सरस्वती च । सज्जताः । सेचनवन्तः । विष्णुः ।

१. प्रसिद्धी Sy.
२. मदीयम् Sy.
३. स्तोत्रम् Sy.
४. ०तां P.
५. सत्यस्वभावा ! सत्यस्य नेतारी ! वा Sy.
६. परिचरणकैः कर्मभिरुपेतम् Sy.
७. हे प्राज्ञौ ! Sy.
८. अत्रिम् Sy.
९. यथा Sy.
१०. असुरकृतादन्धकारात् Sy.
११. मा० P. मोचितवन्तौ स्थः Sy.
१२. कृवं० D. त्वंतम् अस्मांस्तारयतम् Sy.
१३. दुःखात् शत्रुकृतात् Sy.
१४. अभ्यक्ते प्राप्ते सङ्ग्रामे Sy.
१५. VM. ignores नरा ॥ नरा हे नेताराव-
श्विनौ ! Sy.
१६. यूयम् Sy.
१७. ०क्त० D.

१८. वनयुक्तस्य Sy.
१९. ०तो P.
२०. नृवतः नृभिः पुत्रादिभिरुपेतस्य Sy.
२१. बहुभिः कीर्तनीयस्य Sy.
२२. कामान् प्रयच्छन्तः Sy.
२३. दिवि भवा आदित्याः Sy.
२४. पृथिव्यां भवा वसवः Sy.
२५. ०व्या० P.
२६. ०ता D. गौः पृथिव्यामिका वाक् । तत
उत्पन्ना मरुतः Sy.
२७. ०न्ते वि वा D.
२८. ०तरोस्तुभावाः P. अप्सु is suggested
for अस्तु ॥ अप्सवन्तरिक्षे भवा रुद्राश्च ते
सर्वे यूयम् Sy.
२९. VM. ignores च ।
३०. देवाः Sy.
३१. ०द्र P.
३२. ०ता P. सह प्रीयमाणाः Sy.
३३. वर्धनवन्तः Sy.

मुखयन्तु । वायुश्च^१ । तथा ऋभुर्विभ्वा च । वाजश्च । सोदेव्यः^२ । विधाता । चन्द्रमाः । पर्जन्यवाती च ।
वर्धयन्तु^३ । अस्माकम्^४ । अन्नम् ।

उत स्य देवः सविता भगो नोऽपां नपादवतु दानु पप्रिः ।
त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः सज्जोषा द्यौर्देवेभिः पृथिवी समुद्रैः ॥ १३ ॥

उत स्यः । अपि च । देवः । सविता । भगश्च । अस्मान् । अपां नपाञ्च । रक्षतु । दाता । पूरयिता ।
त्वष्टा । देवैः । देवपत्नीभिश्च । सज्जतः । द्यौश्च । देवैः । पृथिवी च । समुद्रैः उदधिभिः ।

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वृज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।
विश्वे देवा अत्तावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवनतु ॥ १४ ॥

उत नः । अपि च । अस्माकं स्तुतीः अहिर्बुध्न्यः । शृणोतु । तर्कपादाद् । अजः । पृथिवी ।

१. ऋभुर्विब० P. ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः
सौधन्वनाः । तेषामाद्य ऋभुश्च वाजोऽन्ति-
मश्च । उपलक्षणमेतत् । विभ्वा च Sy.
२. सोदेव्यः P. असौ देव्यः is suggested for
सौदेव्यः ॥ देवेभ्यो हितः Sy.
३. प्रजापतिश्च Sy.
४. पर्जन्यश्च वायुश्चोभी Sy.
५. वर्धयताम् Sy.
६. अस्मभ्यम् Sy.
७. अपां मेघस्थानां पुत्रो माध्यमिकोऽग्निः Sy.
८. दातव्यं धनम् Sy.
९. प्राता पूरयिता । 'प्रा पूरणे' इत्यस्माद् 'आद्-
गमहन्' इति कितो लिङ्वाद्वात् 'न लोका-
व्यय०' इति षष्ठीप्रतिषेधः Sy.
१०. स्त्वष्टा P.
११. तत्पत्नीभिश्च Sy.
१२. ०ती० D. सहप्रीतिः Sy.
१३. एताश्च सर्वा देवता अस्मानवन्तु Sy.
१४. VM. ignores स्यः ॥ स्यः स यः प्रेरकतया
सर्वत्र प्रख्यातः Sy.
१५. आग्निमाश्ले 'उत नोऽहिः' इत्येषा । सूत्रि-

- तञ्च—'उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु देवानां
पत्नीश्चोतीरवन्तु नः' (ĀSS. १. 2.) इति
Sy. ऋजिद्वन आर्षम् Dur., SKN.
१६. अपि Dur. उतशब्दोऽप्यर्थे समुच्चयलक्षणे
SKN.
१७. स्तोत्रम् Sy. वचांसीति शेषः Mah. वचांसि
U.
१८. स्तुतिरहिः P. रुद्रविशेषः Mah. बुध्न्यमन्त-
रिक्षं तस्मिन् भवः SKN.
१९. अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु Sy. शृणोत्वाह्वानम् ।
कृत एतत् ? हुवाना इति परस्ताच्छ्रवणात् ।
आह्वय माम् SKN.
२०. एकपादाद् D. एकपाद् is suggested
for एकपादात् ॥ एकोऽसहाय एव पद्यते
गच्छतीत्येकपात् । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवश्च
Sy. एकः पादो यस्य स एकपात् SKN.
२१. जन्मरहितः Sy. अज एकपाद् रुद्रः प्राणो वा
शृणोतु U. ननु बाह्वानस्य श्रूयमाणत्वात्
च केवलोऽहिर्बुध्न्यः । किं तर्हि ? अजश्च
SKN.
२२. पृथिवी च शृणोतु Mah. द्यौश्च SKN.

समुद्रश्च । विश्वे च । देवाः । सत्यस्य वर्धयितारः । हूयमानाः । स्तुताः पूजिताः । कविभिः शस्ताः ।
रक्षन्तु ।

एवा नपातो मम तस्य धीभिर्भरद्वाजा अभ्यर्चन्त्यकैः ।

आ हुतासो वसवोऽष्टृष्टा विश्वे स्तुतासो भूता यजत्राः ॥ १५ ॥

एवा नपातः । एवम् । तस्य । मम । पुत्राः । कर्मभिः । भरद्वाजकुलजाः । मन्त्रैश्च देवान् । अभ्य-
र्चन्ति । ग्ना देवपत्न्यः । हुताः । वसवश्च । शत्रुभिरनाष्टृष्टाः । विश्वे च देवाः । स्तुताः । भवत । हे
यष्टव्याः ! इति ।

१. समुद्रश्च शृणोतु Mah. पृथिवी च समुद्रश्च
शृणोतु । श्रुत्वा चावन्तु U. आदित्यश्चेत्यर्थः
SKN.

२. विश्वे देवाश्च शृण्वन्तु Mah. सर्व एते,
एवमादयो देवाः Dur. सर्वे देवाः SKN.

३. ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः Sy.
सत्यवृधो वा Mah. सत्यवृधो यज्ञवृधो वा U.
सत्यवृधो यज्ञवृध उदकवृधो वा Dur. सत्य-
स्योदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः SKN.

४. अस्माभिराहूयमानाः Sy. आहूयमानाः Mah.,
U., Dur. हूयमानाः श्रुत्वा चाह्वानमागताः
सन्तः SKN.

५. पूर्वैर्ऋषिभिश्च स्तोत्रैः स्तुताः Sy. स्तुताश्च
स्तोत्रैः सामभिः Dur. स्तुता अस्माभिः
SKN.

६. मेधाविभिर्ऋषिभिः शस्त्रैः शंसिताः Sy. मेधा-
विभिः पूजिताः Mah. मेधाविशस्ताः U.
कविभिश्च नैघण्टुकत्वेन मेधाविभिः शस्त्रैश्च
शस्ताः स्तुतास्ते Dur. अन्यैरपि मेधाविभि-
नित्यमेव स्तुताः SKN.

७. अस्मान् रक्षन्तु Sy. श्रुत्वा च तेऽहिर्बुध्न्यादयो
ऽवन्तु पालयन्त्वस्मान् Mah. पालयन्तु U.
अस्मानवन्तिवत्येतदाशास्महे Dur. पालयन्तु
SKN.

८. VM. ignores मन्त्राः ॥ मन्त्रणीया गुप्तं
भाषितव्या मन्त्रप्रतिपाद्या वा Sy. मन्त्रैरिति
विभक्तिव्यत्ययः Mah.U. मन्त्रैर्यजुर्मयैः
Dur. तृतीयायै प्रथमा । मन्त्रैः SKN.
अपि च नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु । अजश्चैकपात्
पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे च देवाः । सत्यवृधो
वा । यज्ञवृधो वा । हूयमाना मन्त्रैः स्तुताः ।
मन्त्राः कविशस्ताः । अतन्तु । मेधाविशस्ताः
N. 12.33., SKN. IV. 131.

This stanza=YV. 34.53.

९. नवातः P., D.

१०. योऽहं देवान् स्तुतवान् । तस्य Sy.

११. ऋजिश्वनः Sy.

१२. स्तोत्रैः Sy.

१३. भरद्वाजगोत्रजाः सुहोत्रादयः Sy.

१४. मन्त्रैश्च is suggested for मन्त्रैश्च ॥
अर्चनसाधनैः Sy.

१५. अभिष्टुवन्ति Sy.

१६. ०ल्या P.

१७. पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः हुतास्तपिताः Sy.

१८. निवासयितारः Sy.

१९. कैरप्यर्हसिताः Sy.

२०. सर्वे यूयम् Sy.

२१. तैः सुहोत्रादिभिः स्तुताः Sy.

VI.51.

उदु त्यच्चचूर्महि मित्रयोराँ एति प्रियं वरुणयोर्दन्धम् ।

ऋतस्य शुचिं दर्शतमनीकं रुक्मो न दिव उदिता व्यधौत ॥ १ ॥

१ उदु त्यत् । आभिमुख्येनोदेति । तदिदम् । महत् । मित्रावरुणः चक्षुः ॥ उपग्राह्यम् । प्रियम् ।
अहिंसितं रक्षाभिः । आदित्यस्य । शुचिं । दर्शनीयम् । रश्मीनामनीकं तदि । दिवः । रुक्मः । इव । उदये ।
विद्योतते ।

वेद यस्त्रीणि विदथान्येषां देवानां जन्म सनुतरा च विप्रः ।

ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्नभि चष्टे सूर्यो अर्थ एवान् ॥ २ ॥

वेद यः । जानाति । यः । व्रीणि । स्थानानि । देवानाम् । तेषाम् । जन्म । च । अन्तर्हितम् । मेधावी ।
स मनुष्येषु । इज्जुनि । कुलानि । च कर्माणि । पश्यन् । अभिपश्यति । ईश्वरः । सूर्यः । गच्छतो मनुष्यान् ।

१. 'उदु त्यत्' इति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तमृजिद्वन
आर्थं वंश्चदेवम् । त्रयोदश्याद्यास्तिस्र उष्णिहः
षोडशपुष्टुषु शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानु-
क्रान्तम्—'उदु त्यत्षोडश अ्युष्णिगनुष्टुबन्तम्'
(KSA.32.51.p.23.) । गतः सूक्तविनि-
योगः Sy. २. त्य P., D.

३. सर्वेषामभिमुखमुदेति । उद्गच्छति Sy.

४. तत् प्रसिद्धम् Sy.

५. महत् विस्तृतम् Sy.

६. णयोः is suggested for णः ॥ VM.
seems to explain मित्रयोः and वरुणयोः
together as मित्रावरुणयोः ॥ मित्रशब्दो
वरुणशब्दश्चेतरेतरयोगान्मित्रावरुणादुभावप्या-
चष्टे Sy. ७. प्रकाशकम् Sy.

८. प्रियम् (देवास्तत्पत्यस्य वर्धयितारो ब्रूयमानः)
अहिंसितम् D. The additional passage
resembles with VM.'s comment-
ary on RV. VI.50.14.

९. रक्षोभिः is suggested for रक्षाभिः ।

१०. शुद्धं निर्मलम् Sy.

११. रश्मिनामनीकं P. तेजः Sy.

१२. तदिदम् is suggested for तदि ।

१३. अन्तरिक्षस्य Sy. १४. भूषणम् Sy.

१५. उदितो सूर्योऽप्युदये सत्युदितं तत्तेजः Sy.

१६. विद्योतते प्रकाशते Sy.

१७. वेत्ति जानाति Sy.

१८. सूर्यः Sy. १९. त्रिसंख्यानि Sy.

२०. विदथानि वेदितव्यानि स्थानानि त्रिलोकान् Sy.

२१. देवानां वसुरुद्रादित्यात्मनाम् Sy.

२२. एषामेतल्लोकत्रयवर्तिनाम् Sy.

२३. P. reads तस्मिन्जन्म for तेषाम् । जन्म ॥
जननम् Sy.

२४. ंत P. अन्तर्हितम् D. अप्रज्ञायमानम् Sy.
सनुतरित्यन्तर्हितनाम् Ngh. 3.25.

२५. मेधावी सूर्यो वेत्ति Sy.

२६. ऋजुनि is suggested for इज्जुनि ॥
विद्यमानानि शोभनानि कर्माणि Sy.

२७. कुटिलानि is suggested for कुलानि ॥
वृजिनाम्यशोभनानि कर्माणि Sy.

२८. साक्षितया जानन् Sy.

२९. अभितः सर्वं जगत् प्रकाशयति Sy.

३०. स्वामी भूत्वा Sy. ३१. एवान् प्राप्तव्यान्
कामांश्च मनुष्येषु प्रकाशयति Sy.

३२. VM. ignores आ ॥ आकारः पुरकः Sy.

स्तुष उ वो मह अतस्य गोपानदिति मित्रं वरुणं सुजातान् ।

अर्यमणं भगमदब्धधीतीनच्छा वोचे सधन्यः पावकान् ॥ ३ ॥

स्तुष उ वः । स्तौमि । एव । युष्मान् । महतः । यज्ञस्य । गोपायितॄन् । अदित्यादीन् । जेजननान् ।

अहिंसितकर्मणः । अर्यमप्रभृतीश्च । अभिष्टौमि । सधनान् । जोदकान् ।

रिशादसः सत्पतीरदब्धान्महो राज्ञः सुवसनस्य दातॄन् ।

यूनः सुचित्रान्चयतो दिवो नृनादित्यान्याम्यदिति दुवोषु ॥ ४ ॥

रिशादसः । रिशातामसितॄन् । सत्पतीन् । अहितान् । महतः । राज्ञः । शोभननिवासस्य गृहस्य ।

दातॄन् । यूनः । सुधनान् । सदा गच्छतः । द्यूलोकस्य । नेतॄन् । आदित्यान् । याचे । अदितिं च । परि-
चर्यामिच्छन्तीम् ।

द्यौःषितः पृथिवि मातरध्रुगग्ने भ्रातर्वसवो मूळता नः ।

विश्वं आदित्या अदिते सुजोषा अस्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्त ॥ ५ ॥

द्यौःषितः । द्युप्रहृतयः ! सुखयत । अस्मान् । मुलं च । बहुलम् । विविधं यच्छत । द्यौः । पिता ।

१. हे देवाः ! Sy. २. स्तौमि is suggested for स्तौम् ॥ स्तुवे Sy.

३. उ इति पूरणः Sy. ४. रक्षकान् Sy.

५. आदि० D. आदि refers to मित्र and वरुण ॥ अदीनां देवमातरं मित्रं वरुणं चैतान् Sy. ६. सुजननान् is suggested for जेजननान् ॥ शोभनजननान् Sy.

७. अयम० P. प्रभृति refers to भगम् ॥ अर्यमणं भगं च Sy.

८. अभिप्रब्रवीमीत्यर्थः Sy.

९. धनसहितान् Sy.

१०. शोधकान् is suggested for जोदकान् ॥ विश्वस्य शोधकान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् Sy.

११. रश० P. रिशातां हिसकानामसितॄन् क्षेप्तॄन्, यद्वा रिशानां हिसकानामसितॄन् भक्षयितॄन् Sy.

१२. सतां पालयितॄन् Sy.

१३. अहिता P. अहिंसितान् is suggested for अहितान् ।

१४. राजमानानीश्वरान्वा Sy.

१५. ०नानि P. १६. नित्यतरुणान् Sy.

१७. शोभनधनान् शोभनबलान् वा Sy.

१८. सर्वत्र निवसतः । यद्वा 'क्षयतिरिश्चर्यकर्म' ईशानान् Sy.

१९. अदितेः पुत्रान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् Sy.

२०. प्राप्नोमि । यद्वा यामि । याचामि Sy.

२१. देवमातरम् Sy.

२२. ०च्छतीं D. दुवोष्यं तुष्टविभक्तिकमेतत् । दुवोष्यं दुवोऽस्मदीयं परिचरणं कामयमानाम् Sy.

२३. द्यौःषितः D.

२४. विश्वप्रहृतयः P. ०प्रभृतयः is suggested for ०प्रहृतयः ।

२५. अस्मा P. २६. सुलम्, गृहम् (वा) Sy.

२७. अधिकम्, विस्तृतम् Sy.

२८. प्रयच्छत Sy.

२९. द्यौर्द्युलोक ! Sy.

३०. हे पितः ! पितृस्थानीय ! Sy.

पृथिवी । मात । सा न कस्मिचिद् दृष्टति ।

मा नो वृकाय वृक्ये समस्मा अघायते रीरधता यजत्राः ।

यूयं हि ष्ठा रथ्यो नस्तनूनां यूयं दक्षस्य वचंसो बभूव ॥ ६ ॥

मा नः । मा । अस्मान् । वृकाय । वृक्ये च । सर्वस्मै च । अघमिच्छते । वशं सन्नयते । हे यष्टव्याः !

यूयम् । हि । भवथ । नेतारः । अस्माकम् । अङ्गानाम् । यूयम् । प्रबृद्धस्य । वचंसो भाजनम् । भवथ ।

मा व एनो अन्यकृतं भुजेम मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ।

विश्वस्य हि क्षयं विश्वदेवाः स्वयं रिपुस्तन्वं रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

मा वः । मा । युष्माकम् । अन्यैः कृतम् । पापम् । वयमपि तद्वत् भुजेम अनुपालयेम । तदेवाह—

मा । व । कुर्मो वयम् । हे वसवः ! यद् यूयम् । यच्चयध्वे, क्षयतिहिसाकर्मा । विश्वस्य । हि यूयम् । ईश्वरा भवथ । हे विश्वदेवाः ! तथा सति सोयम् । मदीयो रिपुः । शरीरमात्मीयम् । विनाशयतु ।

१. पृथिवी ! Sy.

२. हे मातः ! मातृस्थानीये ! Sy.

३. नु D.

४. चि P. च D. अश्रुगद्गोत्रिभ्र ! Sy.

५. VM. ignores अस्मभ्यम् and includes

भ्रातः । वसवः । विश्वे । आदित्याः । अदितेः

and सजोषः with प्रभृति of युप्रभृतयः ॥

हे भ्रातर्भ्रातृस्थानीयान्ने ! हे वसवः ! वास-

यितारः ! देवा ! ते सर्वे यूयम् । हे विश्वे !

आदित्याः ! सर्वेऽदितिपुत्राः ! देवाः ! हे

अदिते ! यूयं सजोषाः सङ्गता भूत्वा Sy.

६. हिंसाकाय स्तेनाय Sy.

७. वृक्ये P. तस्य स्त्रियै च । यद्वा वृकोऽरण्यदेवा

तस्य स्त्री वृकी Sy.

८. अनर्थमस्माकमिच्छते शत्रुजनायास्मान् (मा)

वशं नयत Sy.

९. नयत is suggested for सन्नयत ॥ वशं

नैष्ट मावशीकुस्त Sy.

१०. हे यष्टव्या देवाः ! Sy.

११. क्लृ Sy. १२. शरीराणाम् Sy.

१३. यूयमेव Sy. १४. अस्मदीयस्य वत्स्य Sy.

१५. वाक्यस्य च नेतारो बभूव । अतः कारणाद-
स्मान् मा रीरधतेत्यन्वयः Sy.

१६. स्वभूता वयम् Sy.

१७. Omitted by P. शत्रुभिरुत्पादितम् Sy.

१८. भुंक्षमहि Sy. १९. नु० P.

२०. तत् is suggested for व ।

२१. कर्म । कर्म-करोतेर्माडि लुङि 'मन्त्रे घस्'०'
इति च्लोर्लुक् Sy.

२२. वासयितारो देवाः ! Sy.

२३. येन कृतेन पापेन Sy.

२४. अस्मान्वाधध्वे Sy.

२५. सर्वस्य जगतः Sy. २६. सर्वे देवाः Sy.

२७. अतः कारणात् Sy.

२८. स्वयम् is suggested for सोयम् ॥
स्वयमेव Sy.

२९. ०ये P. अस्मदीयः Sy.

३०. शत्रुः Sy.

३१. ०रमत्मीत्वं D. स्वशरीरम् Sy.

३२. हिंसात् । यथैवं भवति तथा कुस्तेति भावः
Sy.

३३. VM. ignores तत् ॥ तच्च पापम् Sy.

नम इदुग्रं नम आ विवासे नमो दाधार पृथिवीमुंत धाम् ।

नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृतं चिदेनो नमसा विवासे ॥ ८ ॥

नम इत् । अन्नम् । एव । उद्गूर्णमहं च । अन्नमेव । परिचरामि । नमः । दाधार । पृथिवीम् ।
अपि च । अम् । नम एव । देवेभ्यो दीयते । नम एव । सर्वेषामीष्टे । तेनानेन । नमसा । कृतम् । चित् ।
एतोऽहम् । परिचरामि न निन्दामीति स्तुतिरन्नस्य ।

ऋतस्य वो रथ्यः पृतदचानृतस्य पस्त्यसदो अर्दध्वान् ।

तां आ नमोभिरुचचंसो नृन्विश्वान्व आ नमे महो यजत्राः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । यजस्य । वः । उन्नेतून् । शुद्धबलान् । यञ्चस्य । गृहेषु सीदतः । अर्हिसितान् । तान् ।
वः । हविभिः । व्याप्तदर्शनान् । नेतून् । सर्वान् । परिचरामि । महतः । हे यष्टव्याः ।

१. आस्तां तावद्देवानां माहात्म्यं तदीयो नमस्कारोऽपीत्वं महाभाग इति ब्रुवाणः कैमुतिकन्यायेन देवान् स्तौति Sy.

२. नमस्कारः Sy.

३. ०णमयं P. उद्गूर्णबलं सर्वोत्कृष्टम् । तेन हि सर्वं लभ्यते Sy.

४. नमस्कारम् Sy.

५. धारयति । छावापृथिवी नमस्क्रियमाणे सत्यौ तदुपभोगाय चिरकालमवतिष्ठेते । अतो देवेभ्य ईदृशं नमः करोमि Sy.

६. छ P. धाम् is suggested for अम् ॥ ह्युलोकं च Sy

७. न P. नमस्कार एव Sy.

८. ईशे । ईष्टे । अतस्तेन ते वशीकृताः Sy.

९. तेनानेन seems to be the explanation of एषाम् । Sy. explains it by देवानाम् ।

१०. नमस्कारेण Sy.

११. आचरितम् Sy.

१२. अपि Sy. १३. पापम् Sy.

१४. विवासो वर्जनम् । वर्जयामि । विनाशयामि Sy.

१५. VM. ignores आ ।

१६. यज्ञस्य is suggested for यजस्य ।

१७. प D.

युष्मदीयस्य Sy.

१८. नेतून् is suggested for उन्नेतून् ॥ रथ्यः रंहितून् Sy.

१९. जूड० D.

२०. यज्ञस्य is suggested for यञ्चस्य ।

२१. यज्ञसम्बन्धिनि पस्त्ये देवयजनलक्षणे गृहे सीदतो निषण्णान् Sy.

२२. ०सातान् P. रत्नःप्रभृतिभिरर्हिसितान् Sy.

२३. युष्मान् Sy.

२४. ०भि P. नमस्कारैः Sy.

२५. बहुव्रष्टून् Sy.

२६. आनतोऽस्मि Sy.

२७. हे यष्टव्याः ! देवाः ! Sy.

२८. VM. ignores आ ॥ आभिमुख्येन कियमाणीः Sy.

ते हि श्रेष्ठवर्चस्त उ नस्तिरो विद्वानि दुरिता नयन्ति ।

सुव्रासो वरुणो मित्रो अग्निर्ऋतधीतयो वक्मराजसत्याः ॥ १० ॥

ते हि । ते । खलु । श्रेष्ठदीप्तयः । ते । एव । अस्मान् । विद्वानि । दुरितानि । तिरो नयन्ति ।
सुवलाः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । सत्यकर्मणः । पक्षेण ये राजन्ते ते स्तोतारो वक्मराजनस्ते सत्या
येषु ते तथोक्ता इति ।

ते न इन्द्रः पृथिवी चामं वर्धन्पूषा भगो अदितिः पञ्च जनाः ।

सुशर्माणः स्वर्गसः सुनीथा भवन्तु नः सुव्रात्रासः सुगोपाः ॥ ११ ॥

ते नः । ते । अस्माकम् । इन्द्रः । पृथिवी च । पृथिवीम् । वर्धयन्तु । यस्त्यर्थं सुमुक्ताः । सुरक्षणाः ।
सुनयनाः । अस्माकम् । भवन्तु । सुरक्षणाः । सुगोपनाः । आणगोपनयोरस्त्यर्थो भेदः ।

नू सुद्वानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।

आसानेभिर्यजमानो मियेधैर्देवानां जन्म वसुर्वेवन्द ॥ १२ ॥

नू. सपानम् । शिप्रम् । दिव्यम् । स्थानम् । व्याप्तिम् । हे देवाः ! भारद्वाजोऽयम् । होता ।

१. ये देवा वक्ष्यमाणगुणाः Sy.
२. प्रशस्यतमदीप्तयो भवन्ति Sy.
३. अस्माकम् Sy.
४. सर्वाणि Sy. ५. पापानि Sy.
६. तिरोहितानि यथा भवन्ति तथा नयन्ति ।
नयन्तु विनाशयन्तिवत्यर्थः Sy.
७. शोभनबलाः शोभनधना वा Sy.
८. वरु D. वरुणादयो देवाः Sy.
९. वक्मेन is suggested for पक्षेण ।
१०. वक्म वचनं स्तोत्रम् । तस्य राजान ईशाना
वक्मराजानः स्तोतारः । तेषु सत्या अवि-
तयाः । एवम्भूतास्ते ह्रीत्यन्वयः Sy.
The readings, वक्मराजनः of VM.
and वक्मराजानः of Sy. are doubtful.
वक्मराजाः is suggested for them.
११. देवाः Sy.
१२. ऽवीम P. निवासभूमिम् Sy.
१३. ऽणः P. १४. शोभनाग्राः Sy.

१५. सुप्रापणाश्च Sy.
१६. अस्मदर्थम् Sy.
१७. अस्मभ्यं शोभनमुखादिकं प्रयच्छन्तिवति भावः
Sy. १८. ऽणः P. सुष्ठु व्रातारः Sy.
१९. शोभनगोपाधितारश्च भवन्तु Sy.
२०. उपस्थितेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षणं त्राणम् । तेषा-
मुत्पत्तिनिरोधेन रक्षणं गोपनम् Sy.
२१. VM. ignores पूषा । भगः । अदितिः ।
पञ्च and जनाः ॥ अदीना देवमाता च ।
पञ्चजना देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसान् ।
(AB.3.31.) इत्यादिब्राह्मणोक्ता देवमनुष्या-
दयश्च Sy.
२२. अनया ऋषिरात्मानं परोक्षवदाह Sy.
२३. सम्मानम् D.
२४. दिवि भवम् Sy.
२५. सदनम् Sy. २६. व्याप्नोतु Sy.
२७. भ० P. भारद्वाजोत्रजः Sy.
२८. स्तोतायमूषिः Sy.

मुर्मति च । याच । आसनस्य प्रयोजकः । सत्रभूतः । यजमानः । देवानाम् । जन्म सर्वं देवजातम् । अस्तकामः । स्तौति ।

अप॒ त्यं वृ॒जिनं रि॒पुं स्ते॒नम॒ग्रे दुरा॒घ्यम् । द॒विष्टम॑स्य सत्पते कृ॒धी सु॒गम् ॥ १३ ॥

अप॒ त्यम् । अपा॑स्य । तम् । छे॒तारम् । रि॒पुम् । स्ते॒नम् । दु॒र्वुडि॑म् । यथा॒ दूरे॑ स्थितो भवति । हे सत्पते ! तन्निरसनात् । कुरु चास्माकम् । सुखम् ।

ग्रावा॑णः सोम नो हि कं सखि॒त्वनाय॑ वाव॒शुः ।

ज॒ही न्य॑त्रि॒णं प॒णिं वृ॒को हि षः ॥ १४ ॥

ग्रावा॑णः । हे सोम ! ग्रावा॑णः । अस्माकं यजमानानाम् । सखि॒त्वम् । कामयन्ते । तथा सति त्वं निजहि । अदनलीलम् । असुरम् । सः । ह्यसुरः । आदानपरो हन्तव्यः ।

१. शोभनां मति युष्मदीयामनुषह्वुडि च Sy.

२. याचते is suggested for याच ॥ याति-
यच्छाकर्मा Sy.

३. ०जनकः D. आसीनः सत्रासनं कुर्वद्भिः Sy.

४. मेध्यमैवाहुरन्धयजमानः सार्धम् Sy.

५. यागं कुर्वन्नयमुषिः Sy.

६. सव P. जनसङ्घम् Sy.

७. वसूनि धनान्यात्मन इच्छन् Sy.

८. वन्दते स्तौति Sy.

९. दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'अप त्यं
वृजिनम्' इत्येषा । वैश्वदेवस्तुचः । सूत्रि-
तञ्च—'अप त्यं वृजिनं रिपुमन्वितमे नदीतम
इत्यानुष्टुभम्' (ASS. 7. 11.) इति Sy.

१०. अपक्षिप । 'अमु क्षेपणे' इति धातु. Sy.

११. प्रसिद्धम् Sy.

१२. कुटिलम् Sy.

१३. पापकारिणम् Sy.

१४. हिसकम् Sy.

१५. दुःखस्याध्यातारं दुष्टाभिप्रायम् Sy.

१६. Omitted by P. वृत्तरम् Sy.

१७. संपते P. हे सतां पालयितः ! अग्ने ! Sy.

१८. अस्माकं सुगं शोभनेन गन्तव्यं सुखम् । अत्र
सर्वदेवात्मकस्याग्नेः स्तवनाद्वैश्वदेवत्वम् Sy.

१९. VM. ignores अग्ने ॥ हे अग्ने ! त्वम्
Sy.

२०. अभिववार्याः पाषाणाः Sy.

२१. अस्मदीया इमे Sy.

२२. तव सख्यायम् Sy.

२३. तथा P.

२४. विनाशाय Sy.

२५. अदनशीलम् is suggested for अदनली-
लम् ॥ राक्षसादिकम् Sy.

२६. वणिजमदातारम् Sy.

२७. पणिः Sy.

२८. खलु Sy.

२९. सर्वदास्मत्तोऽपहरणशीलः । अतस्त्वं जहीत्यर्थः ।
'कुक वृक आदाने' इति धातुः Sy.

३०. VM. ignores कम् and explains हि
once only ॥ कमिति पूरकः । हि यस्मादर्थः ।
यस्मादेवं तस्मात् Sy.

युयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिर्घवः ।

कर्ता नो अध्वन्ना सुगं गोपा अमा ॥ १५ ॥

यूयम् । हे मरुतः ! यूयम् । हि । भवध्व । हे शोभनदानाः । इन्द्रज्येष्ठाः । अभिगतदीप्तयः ।

तथा सति कुरुत । अस्माकम् । मार्गं । सुखम् । गोपयितारः । सहायाः ।

अपि पन्थामगन्महि स्वस्तिगामनेहसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति बिन्दते वसु ॥ १६ ॥

अपि पन्थाम् । पन्थानम् । अपिगन्महि प्राप्नुम । स्वस्तेः प्रापयितारम् । अनेहसम् । येन पन्था ।

विश्वाः । द्विषः । परिवृणक्ति पथिकः । बिन्दते च । वनम् ।

१. हे देवाः ! Sy.

२. खलु Sy.

३. प्रभवय समृद्धाः स्व Sy.

४. हे शोभनदानाः ! देवाः Sy.

५. इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां ते Sy.

६. अध्वनि मार्गं Sy.

७. रक्षितारः सन्तः Sy.

८. सहैव Sy.

९. VM. ignores आ ॥ आकारः समुच्चये Sy.

१०. प्रवासादागमने 'अपि पन्थाम्' इत्येषा यजमानेन जेष्या । सूत्रितञ्च—'अपि पन्थामगन्महीति प्रत्येत्य समित्पाणिः' (ĀSS.2.5.) इति Sy.

११. पन्थाः D.

१२. मार्गम् Sy.

१३. पन्थानपमिगं P. अप्यगन्महि is suggested for अपिगन्महि ॥ अपिगताः प्राप्ताः स्मः Sy. सम्प्राप्तास्तत्प्रसादेन सोम । BB.

१४. स्वस्तेः P. सुखन गन्तव्यम् Sy.

स्वस्ति अविनाशं गम्यते येन तादृशम् । 'गाइ गती' BB.

१५. ०स P. पापरहितम् Sy. अपापं पापफलरहितं पन्थानमगमाम, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा . . . तमपि पन्थानां गम्यास्म स्वस्तिगामनेहसम् BB.

१६. रथा P. येन पथा गच्छन् Sy. पुनश्च पन्था विशेष्यते येन पथा गच्छन् BB.

१७. विद्वान् P. सर्वाः Sy. विद्वान् BB.

१८. द्वेष्ट्रीः प्रजाः Sy. द्वेष्ट्यान् । लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । यद्वा सम्प्रदावितक्षणः स्त्रियां क्विप् BB.

१९. ०रिपुणं P. परिवर्जयति बाधते Sy. परितो वर्जयति BB.

२०. पथिकाविविन्दते P. लभते तादृशं पन्थानमित्यर्थः Sy. लभते च वसु धनं तमगमाम गम्यास्म वा BB.

This stanza=TS. 1.2.9.1.

VI. 52.

न तद्विवा न पृथिव्यानु मन्थे न यज्ञेन नोत शमीभिराभिः ।

उज्जन्तु तं सुभ्वः पर्वतासो नि हीयतामतिराजस्य यथा ॥ १ ॥

न तद्विवा । न । तत् कर्म । आवापृथिवीभ्याम् । अहन्नानुमन्थे, शफ ? कुरुतं आवापृथिव्यौ तत्क-
मेत्यर्थः । न च । यज्ञेन । न । अवि । आभिः । तमिममतिराजं महच्छत्रुम् । महान्तः । पर्वताः । उज्जन्तु,
उज्जतिर्वधकर्मणा । निहीनो भवतु । इतिराजस्य । यथा चाध्वर्युः ।

१. 'न तद्विवा' इति सप्तदशचं तृतीयं सूक्तमजि-
श्वन आर्यं वैश्वदेवम् । आदितः षट् त्रिष्टुभः
सप्तमाद्याः षट् गायत्र्यस्त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतु-
दशी जगती त्रिष्टुप् अस्ति त्रिष्टुभः । तथा
चानुकान्तम्—'न तत्पूना सप्तम्याद्याः षट्
गायत्र्यश्चतुर्दशी जगती' (KSA. 32.52.
p.23.) इति । गतो विनियोगः । अतिराजो
नाम कश्चिद्विरस्माद्विश्वन उत्कृष्टः स्यामह-
मिति बुद्ध्या देवान् यियक्षुरास । ऋषिस्तदीयं
यजनं निराचष्टाद्यथा Sy.
उत्कृष्टः स्यामहं वेति बुद्ध्या देवानियाज ह
ऋषिस्तदीयं यजनं निराचष्टाद्यथा । ऋजिश्वा
त्रिष्टुभा विश्वान् देवान् प्रति अतिराजं
निन्दन्ति DDN.
२. तदि० D.
३. अतिराजस्य ऋषेस्तद्यजनम् Sy., DDN.
४. ध्रुलोकेन तत्रत्येन देवगणेन युक्तम् । पृथिव्या
पार्थिवेनापि देवगणेन युक्तम् Sy., DDN.
५. न of नानुमन्थे seems to be redundant.
अनुमतिं न करोमि Sy. नानुमतिं करोमि
DDN.
६. शफं D. the reading is doubtful.
सफलम् is suggested for शफम् ।
७. ०ता P.

८. मयानुष्ठितेन सदृशं तदित्यहं नानुमन्थे Sy.,
DDN.
९. अपि is suggested for अवि ॥ अपि
च Sy.
१०. P. reads नव्याभिः for न । अपि ।
आभिः ।
११. ऋषिम् Sy.
१२. सुष्ठु भवन्तः Sy., DDN.
१३. पर्वता इन्द्रेण प्रहिताः सन्तः Sy.,
DDN.
१४. उज्जन् P. हिसन्तु । उज्जिहिसाकर्मा Sy.,
DDN.
१५. ०कर्मा is suggested for ०कर्मणा ।
१६. नितरां हीनो भवतु Sy.
१७. अतिराज० is suggested for इतिराज० ॥
ऋजिश्वनोऽप्यतिराज्येनाहं देवान् यजामीति
बुद्ध्या युक्तस्य ऋषेः Sy., DDN.
१८. याजकः Sy.
१९. VM. ignores शमीभिः ।
शमीभिरन्यैरपि मया कृतेरेभिः कर्मभिः सदृश-
मित्यपि नानुमन्थे । मया वशीकृता देवास्त-
दीयं यजनं नाङ्गीकुर्वन्ति स चानभिस्तत्वात्स-
म्यग्यष्टुमपि न शक्नोतीति भावः Sy.,
DDN.

अति वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनिंत्सात् ।
तपूषि तस्मै ब्रह्मिनानि सन्तु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः ॥ २ ॥

अति । यः । वा । अस्मान् । हे मरुतः ! अतिमन्यते । कर्म । वा । अस्माभिः क्रियमाणम् ।
नन्दतुमिच्छति । तस्मै । रक्षांसि । ह्येदकानि । भवन्तु । कर्मणा ।

किमङ्ग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमङ्ग त्वाहुरभिः शस्तिपां नः ।
किमङ्ग नः पश्यसि निधमानान् ब्रह्मद्विषे तपूषि हेतिमस्य ॥ ३ ॥

[किमङ्ग ।] पीडयमानान् । कर्मद्विषे । तापयितारम् । वचम् । प्रेरय ।

१. पुरुषः Sy.

२. अस्मान् अति मन्यते अतीत्य स्वस्याधिक्यं
मन्यते अस्मत्तोऽपि स्वयमधिक इति बुध्यते
Sy.

३. ब्रह्म स्तोत्रं वा Sy.

४. निन्दि० is suggested for नन्द० ॥
निन्दितुमिच्छेत् Sy.

५. तस्मै पुरुषाय Sy.

६. तपूषि तेजांसि Sy.

७. बाधकानि Sy.

८. कर्मण P. कर्मणा D. The text seems
to be incomplete.

९. VM's commentary on the words
द्विषम् of ब्रह्मद्विषम् and अभि । तम् । शोचतु
and द्यौः seems to be missing ॥
ब्रह्मद्विषं तं शत्रुं क्षीरादित्यश्वाभि शोचतु ।
अभितपतु । अभिवहतु Sy.

१०. The *pratika* is supplied by the
Editor.

११. परेर्दूष्यमाणान् Sy.

१२. ब्राह्मणद्वेष्टे तस्मै Sy.

१३. तापकम् Sy.

१४. आयुधम् Sy.

१५. क्षिप प्रेरय Sy.

१६. VM's commentary on the words
किम् । अङ्ग । त्वा । ब्रह्मणः । सोम ।
गोपाम् । किम् । अङ्ग । त्वा । आहुः ।
अभिः शस्तिपाम् । नः । किम् । अङ्ग । नः
and पश्यसि is missing.

Sy. explains these words in the
following manner:

किमङ्गेति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ । हे सोम !
त्वा त्वां खलु ब्रह्मणो मन्त्रस्य कर्मणो वा ब्रह्म-
जातेर्वा गोपां गोपायितारमाहुः । कथयन्ति पुरा-
विदः । तथा नोऽस्माकमभिः शस्तिपामभिः शंस-
केभ्यः पालयितारं त्वामेव खल्वाहुः । यद्वा
अङ्गेत्यभिमुखोक्तरणे । अङ्ग हे सोम ! किं
कारणं त्वां ब्रह्मणो गोपामाहुः ? किं कारणं
वा त्वामस्माकमभिः शस्तिपामाहुः ? निन्द्यमा-
नान् परेर्दूष्यमाणानोऽस्मानङ्ग हे सोम !
किं कारणं पश्यसि ? त्वामेव सर्वे ब्रह्मणो
रक्षकं शत्रुभ्यः पालकं च कथयन्ति ।
अतोऽस्मात् परे निन्दमानेष्वीदासीन् तवानु-
चितम् ।

अवन्तु मामुपसो जायमाना अवन्तु मा सिन्धवः पिन्वमानाः ।

अवन्तु मा पर्वतासो ध्रुवासोऽवन्तु मा पितरो देवहूतौ ॥ ४ ॥

अवन्तु । रक्षन्तु । माम् । उपसः । प्रादुर्भवन्त्यः । रक्षन्तु । माम् । नद्यः । बहन्त्यः । रक्षन्तु ।

माम् । पर्वताः । स्थिराः । रक्षन्तु । माम् । पितरश्च । यज्ञे ।

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।

तथा कर्द्वसुपतिर्वसूनां देवाँ ओहानोऽवसागमिष्ठः ॥ ५ ॥

विश्वदानीम् । सर्वदा वयम् । सुमनसः । स्याम । पश्येम । च । सूर्यम् । उद्यन्तम् । तथा । करोतु ।

वसुपतिरग्निः । देवान् । आवहन् । रक्षणार्थम् । अतिशयेनागन्ता ।

इन्द्रो नेदिष्ठमवसागमिष्ठः सरस्वती सिन्धुभिः पिन्वमाना ।

पर्जन्यो न ओषधीभिर्मयोभुरग्निः सुशंसः सुहवः पितेव ॥ ६ ॥

इन्द्रः । इन्द्रोऽस्माकम् । रक्षणार्थम् । नेदिष्ठम् । अतिशयेनागन्तास्तु । सरस्वती च । उदकैः ।

महन्त्यस्तु । पर्जन्यश्च । अस्माकम् । ओषधीभिः । सुखस्य भावयिता । अग्निश्च । शोभनशो स्वाहानोऽस्तु ।

पितेव ।

१. स्यन्वन्शीला नद्यश्च Sy.

२. तथा पिन्वमाना वर्धमानाः Sy.

३. पर्वकास्थिराः D. निश्चलाः Sy.

४. पितृदेवताश्च मामवन्तु Sy.

५. देवानां हूतिराह्वानमस्मिन्निति देवहूतिर्गणः ।

तत्र विद्यमानाः Sy.

६. हे देवाः Sy.

७. समनस P. शोभनमनस्काः Sy.

८. भवेम Sy.

९. सर्वदा पश्येम Sy.

१०. च । नुशब्दः समुच्चये Sy.

११. अस्मान् तथाविधानुक्तप्रकारान् करोतु Sy.

१२. वसूनां वसुपतिः उत्कृष्टधनविपतिरग्निः Sy.

१३. बहन् । प्रापयन् Sy.

१४. अस्मदीयेन हविषा Sy.

१५. ०न ग० P. आगन्तुतम एवङ्गुणविशिष्टः

सन् Sy.

१६. VM. ignores वसूनाम् ।

१७. अयमिन्द्रः Sy.

१८. रक्षणेन सार्धम् Sy.

१९. नेतिष्ठम् P.D. अतिकृतम् यथा भवति तथा Sy. २०. आगन्तुतमा Sy.

२१. नदीरूपा चागन्तुतमा भवतु Sy.

२२. स्यन्वन्रुदकैः Sy.

२३. महन्त्यस्तु seems to be the explanation of पिन्वमाना ॥ महन्त्यस्तु is suggested for महन्त्यस्तु ॥ Sy. explains it by वर्धमाना ।

२४. ओषधीभिः सार्धम् Sy.

२५. सुखस्य भावयिता भवतु Sy.

२६. ०शंसः is suggested for ०शं ॥ सुखेन शंसनीयः Sy.

२७. सुखेनाह्वानव्यश्च भवतु Sy.

२८. पुत्रस्य जनक इव Sy.

विश्वे देवास आ गत शृणुता मं इमं हवम् । एदं ब्रहिर्नि पीदत ॥ ७ ॥

विश्वे देवासः । हे विश्वे ! देवाः ! आगच्छत । शृणुत च । मम । इदम् । आह्वानम् । इदम् । ब्रहिः । आनिपीदत ।

यो वो देवा घृतस्नुना हव्येन प्रतिभूषति । तं विश्व उप गच्छथ ॥ ८ ॥

यो वः । यः । युष्मान् । हे देवाः ! घृतप्रस्ताविणा । हविषा । परिचरति । तम् । सर्वे एव । उपगच्छथ ।

उप नः सुनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये । सुमृळीका भवन्तु नः ॥ ९ ॥

उप नः । उपशृण्वन्तु । अस्माकम् । स्तुती । अमृतस्य प्रजापतेः । ये । सुनवो भवन्ति । सुष्ठु सुखयितारश्च । अस्माकम् । भवन्तु ।

विश्वे देवा ऋतावृधं ऋतुमिहिवनश्रुतः । जुपन्तां युज्यं पयः ॥ १० ॥

विश्वे देवाः । विश्वे । देवाः । यज्ञस्य वर्धयितारः । स्वेषु कालेषु आह्वानस्य श्रोतारः । सेवन्ताम् । योग्यम् । श्रोषधीनां पयः सारमन्नमन्नभूतम् ।

१. आश्रयणे वैश्वदेवस्य चरोः 'विश्वे देवास आ गत' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च 'विश्वे देवास आ गत यो के च जमा महिनो अहिमायाः' (ĀSS. 2.9.) इति Sy.

२. विश्व D. सर्वे Sy.

३. आगत्य च मे मदीयम् Sy.

४. श्रुत्वा चेदमास्तीर्णं ब्रहिः Sy.

५. आस्तीर्णं ब्रह्मि निषण्णा भवत Sy.

६. जनः Sy. ७. घृतप्रक्षरणेन Sy.

८. अ P.D. जनम् Sy.

९. विश्वे सर्वे यूयम् Sy.

१०. ०यः P. उपगता भवय Sy.

११. समीपमागत्यावधारयन्तु Mah.

१२. गिरो वाचः U.

१३. मरणरहितस्य प्रजापतेः Sy. मरणहीनस्य प्रजापतेः Mah.

१४. पुत्राः Sy. पुत्रा विश्वे देवास्ते Mah. पुत्राः . . . ये विश्वे देवाः U.

१५. सुष्ठु मृडयितारः सुखयितारश्च Sy. श्रुत्वा . . . सुखकरा भवन्तु । शोभनं मृडीकं सुखं येभ्यस्ते Mah. अतिशयेन सुखयितारो भवन्तु U.

This stanza=YV. 33.77.

१६. देवासः P. D.

१७. सर्वे Sy.

१८. ऋतस्य यज्ञस्य वर्धकाः Sy. ऋतस्य यज्ञस्य सत्पस्य वा वर्धयितारः । ण्यन्तात्किञ्च् BB.

१९. कालविशेषः Sy. ऋतुभिः कालावयवैः पर्व-दिभिः सह BB.

२०. हवनस्य स्तोत्रस्य श्रोतारस्तस्मिस्तस्मिन्त्याग-काले स्तूयमाना ईदृशाः Sy. आह्वानप्रयो-जनस्य कर्तार इति BB.

२१. आगमिरूपम् । श्रूयते हि—'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति Sy. पयसि चरुमत एव वचनात् BB.

This stanza=TS. 2.4.14.5.

स्तोत्रमिन्द्रो मरुद्गणस्त्वष्टमान्मित्रो अर्यमा । इमा हव्या जुपन्त नः ॥ ११ ॥

स्तोत्रम् । स्तोत्रम् । इन्द्रः । मरुद्गणः । त्वष्टायुक्तः । मित्रः । अर्यमा च । इमानि । हवीषि ।

सेवन्ताम् । अस्माकम् ।

इमं नो अग्रे अध्वरं होतर्वयुनशो यज । चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥ १२ ॥

इमं नः । इमम् । नः । अग्ने ! यज्ञम् । हो । प्रजानेन । यज । मानम् । दैव्यम् । जनम् ।

विश्वे देवाः शृणुतेमं हव मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ट ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥ १३ ॥

विश्वे देवाः । हे विश्वे ! देवाः ! शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये यूयम् । अन्तरिक्षे । उपभव ।

ये च । दिवि । ये । अग्निजिह्वाः । अपि च । यष्टव्यास्ते सर्वे । अस्मिन् । बर्हिषि । आसद्य । मोदध्वम् ।

१. मरुतो गणभूताः परिजनभूता यस्य तादृशः Sy.

२. त्वष्टामित्रोयुक्तः P. त्वष्टयुक्त is suggested for त्वष्टायुक्तः ॥ त्वष्टसहितः Sy.

३. P. adds च after इमानि ।

४. अस्मदीयम् Sy. ५. हितारहितं यज्ञम् Sy.

६. होतः ! is suggested for हो ॥ देवानामाह्वातः ! Sy.

७. ज्ञानक्रमेण यथानुपूर्व्या देवा बुद्धिस्थास्तथा Sy.

८. यामं कुरु Sy.

९. मान D. जानन् is suggested for मानम् । जानस्त्वम् Sy.

१०. दे० P. देवसम्बन्धितम् Sy.

११. सङ्घं यजनीयम् Sy.

१२. वैश्वदेवशस्त्रस्य 'विश्वे देवाः' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'आश्रुत्यं त्वेति शस्त्वा जपेद्विश्वे देवाः शृणुतेमं हव मे इति याज्या' (ĀSS. 5.18.) इति । वैश्वदेवे पञ्चवैश्व याज्या । सूत्रितञ्च—'विश्वे देवाः शृणुतेमं हव मे ये के च जमा महिनो अहिमायाः' (ĀSS. 3.7.) इति Sy.

१३. आह्वानम् Sy., Mah., U., BB.

१४. म P. मदीयम् Sy. मत्कृतम् Mah. मम U. BB.

१५. अन्तरिक्षलोके वर्तमानाः Sy.

१६. तत्समीपस्थे भूलोके भवच Sy. भवच Mah. U.

१७. क्षुलोके Sy., U. स्वर्गसमीपे Mah. ये चोप समीपे पृथिव्यां स्व ये च दिवि क्षुलोके स्थ BB.

१८. अग्निजिह्वास्थानीयो येषाम् । यद्वा अग्ने-जिह्वा । तथा पोष्यमाणत्वादग्निजिह्वा इत्यु-च्यन्ते Sy. बह्निमुखाः Mah. अग्निमुखाः U. ये चाग्नेजिह्वायां स्थिता हविर्भजिः । तास्व्या-साच्छव्यम् । यद्वा अग्निजिह्वास्थानीयो येषाम् BB. १९. अपि वा Sy., BB.

२०. यजनीयाः Sy. पूजामात्रभाजः BB.

२१. यूयम् Sy. ते सर्वे यूयम् Mah. ते सर्वेऽपि यूयम् BB.

२२. आस्तीर्णेऽस्मिन् बर्हिषि Sy. यज्ञे BB.

२३. उपविश्य Sy., Mah. श्रुत्वा चाह्वानमासद्य स्थित्वा U. आसित्वा BB.

२४. सोमेनात्मानं तपयथ Sy. तृष्यध्वम् Mah., U. तृष्यत । 'मद तृप्तियोगे' चौरादिकः । . . . तृप्ताश्चास्माकं ग्रामं साधयतेति BB.

२५. VM. ignores वा ।

This stanza=YV. 33.53.=TS. 2.4.14.5.

विश्वे देवा मम शृण्वन्तु यज्ञिया उमे रोदसी अपां नपाञ्च मन्म ।

मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचं सुप्तेष्विद्वो अन्तमा मदेम ॥ १४ ॥

विश्वे देवाः । यज्ञार्हाः । विश्वे । देवाः । आवापृथिव्यौ । अपां नपात् । च । मम । स्तोत्रम् । शृण्वन्तु । मा । युष्माकम् । गृह्णाणि । वचनानि । वोचम् । युष्माकम् । सन्निकृष्टा वयम् । सुप्तेषु । ए । मदेम ।

ये के च जमा महिनो अहिमाया दिवो जज्ञिरे अपां सधस्थे ।

ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप उस्ता वरिवस्यन्तु देवाः ॥ १५ ॥

ये के च । ये । के । च । पृथिव्याम् । महान्तं महान्तः । अहन्तव्यप्रजाः । दिवः । जाताः । अन्तरिक्षे च । ते । अस्मभ्यम् । इषिरिच्छा तदर्थम् । सर्वम् । अन्नम् । रात्रीः । अहानि च । प्रयच्छन्तु । देवाः सर्वदानं प्रयच्छन्तिवति ।

१. मध्यमस्थानोऽग्निः Sy.
२. मदीयम् Sy.
३. मननीयं स्तोत्रम् Sy.
४. चित्तेऽवधारयन्तु Sy.
५. अय प्रत्ययकृतः—हे देवाः ! वो युष्मभ्यम् Sy.
६. वर्जनीयानि Sy.
७. वचांसि स्तोत्राणि Sy.
८. अग्नीमि । अपि तु समीचीनानि Sy.
९. अतः अन्तिकतमाः सन्तो वयम् Sy.
१०. युष्माभिर्वत्सेषु सुप्तेषु वर्तमानाः Sy.
११. एव is suggested for ए ।
१२. मोदेम Sy.
१३. VM. ignores उमे ।
१४. आश्रयणे वैश्वदेवस्य 'ये के च जमा' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'विश्वे देवास आगत ये के च जमा महिनो अहिमायाः' (ASS.2.9.) इति । वैश्वदेवपुरोडाशस्त्वैव याज्या । सूत्रमुदाहृतम् Sy.

१५. केचन देवाः Sy.
१६. जमायां पृथिव्याम् Sy. जमेति पृथिवीनाम Ngh. I. I.
१७. महान्तम् is redundant.
१८. महाम्महान्तः D.
१९. आहन्तुप्रजाः Sy. मायेति प्रजानाम Ngh. ३. ७.
२०. क्षुलोकात् Sy.
२१. प्रादुर्बभूवुः Sy.
२२. It seems to be the explanation of both अपाम् and सधस्थे ॥ सहान्तरिक्षे Sy.
२३. सर्वे देवाः Sy.
२४. इष्यत इतीषिः पुत्रादिः । तस्मै च Sy.
२५. सवम् P.
२६. अन्नं जीवनं वा Sy.
२७. सर्वा रात्रीः Sy.
२८. सर्वाण्यहानि च सर्वदा नैरन्तर्येण Sy.
२९. सर्वदा refers to रात्रीः and अहानि ।

अग्नीपर्जन्याववंतं धियं मेऽस्मिन्हवे सुहवा सुष्टुति नः ।

इळामन्यो जनयद्गर्भमन्यः प्रजावतीरिष आ धत्तमस्मे ॥ १६ ॥

अग्नीपर्जन्यो^१ । हे अग्नीपर्जन्यो^२ ! रक्षतम्^३ । कर्म^४ । मे^५ । अस्मिन्^६ । हवे^७ । स्वाह्वानो^८ । सुष्टुति^९ च । अस्माकं^{१०} सेवताम्^{११} । एतयोरेकोऽग्निः^{१२} । इळाम्^{१३} । जनयत्^{१४} । अन्यः^{१५} पर्जन्यस्य^{१६} । घोषधीषु गर्भमजनयत्^{१७} । ती युवां पुत्रवन्ति^{१८} । अन्नानि^{१९} । अधत्तम्^{२०} । अस्मानु^{२१} ।

उत्तरा निगदसिद्धा । इति^{२२} ।

स्तीर्णो बर्हिषि समिधाने अग्नौ सूक्तेन महा नमसा विवासे ।

अस्मिन्नो अद्य विदथे यजत्रा विश्वे देवा हविषि मादयध्वम् ॥ १७ ॥

[स्तीर्णो बर्हिषि^{२३}]

१. पर्जन्येन संस्तवः । भरद्वाजस्यायम् Dur. भरद्वाजस्य SKN.

२. हे अग्नीपर्जन्यो ! युवामुच्येथे Dur.

३. गच्छतं रक्षतं वा Sy. आगच्छतम् Dur. गच्छतम् SKN.

४. यज्ञलक्षणम् Sy. इमां धियमिदं कर्म प्रति Dur. धियं कर्मनामत् । कर्म SKN.

५. मदीयम् Sy. मम Dur. मम शृणुतम् SKN.

६. यज्ञे Sy. आह्वाने Dur., SKN.

७. सुक्तेन ह्वातुं शक्यो Sy.

८. शोभनां स्तुतिं च रक्षतम् ॥ यद्वा अनुवृत्तो-
ज्वतिः श्रवणार्थः । अवतं शृणुतम् Sy.
शोभनामिमां स्तुतिं श्रोतु ? (शृणोतु) Dur.
शोभनां च स्तुतिं च SKN.

९. अस्मदीयाम् Sy. अस्माकं स्वभूताम् SKN

१०. सेवता D. ११. पर्जन्यः Sy. युवयोरेकः Sy.

१२. अन्नम् Sy. आगत्य च ध्रुत्वेमामिळामन्नम्
Dur. गत्वा चेळामन्नम् SKN.

१३. जनयति । वृष्ट्या ह्योषधिवनस्पतयो जायन्ते
तेभ्यश्चात्र जायते Sy. जनयतु Dur. जनयत
SKN. १४. अग्निः Sy.

१५. पर्जन्यश्च is suggested for पर्जन्यस्य ।

१६. जनयति । पुरुषेण भुक्तमन्नं जाठरेणाग्निना

पक्वं सत् रेतोरूपेण परिणमते तदेव
योधितु गर्भो भवति Sy.

१७. प्रजाभिर्युक्ताः Sy. ती युवामेवं प्रतिसंवत्सरं
प्रजावतीः प्रजासंयुक्ताः Dur. प्रजासन्नि-
हितान्यन्नानि SKN.

१८. आद्यः is suggested for अद्य ॥ अव-
स्थापयतम् Sy. आभिमुख्येन स्थित्वा धत्तं
दत्तम् Dur. आभिमुख्येन स्थापयतम् SKN.

१९. अस्मभ्यमित्यर्थः Dur. अस्मे अस्मानु ।
चतुर्थ्यर्थे वा । शेषादेशः । आभिमुख्येन दत्त-
मस्मभ्यमित्यर्थः SKN. III. 52.

२०. Omitted by P.

२१. The *pratika* is supplied by the
Editor.

Sy. explains this stanza in the
following manner: हे विश्वे देवाः !
बर्हिषि दभंपुञ्जे वेद्यां स्तीर्णो सत्यनी च
समिधाने समिद्धे सत्यनेन सूक्तेन स्तोत्रेण च
महा महता नमसा नमस्कारेण च । विवासे ।
पर्यंचरम् । हे यजत्राः । यजनीयाः । विश्वे
देवाः ! अद्यास्मिन् दिने नोऽस्मदीयेऽस्मिन्विदथे
यज्ञे हविषि । तृतीयार्थे सप्तमी । हविषास्मा-
भिर्दत्तेन मादयध्वम् । तृप्यध्वम् ।

VI. 53.

वयमुं त्वा पथस्पते रथं न वार्जसातये । धिये पूषन्नयुज्महि ॥ १ ॥

वयम् ॥ भरद्वाजः ॥ वयम् । उ । त्वा । पथः । पते । रथम् । इवे । अन्नभजनाय । कर्मणे ।

पूषन् ! युक्तं कर्मः ।

अभि नो नयं वसुं वीरं प्रयतदक्षिणम् । वामं गृहपतिं नय ॥ २ ॥

अभि नः । अभिनयं । अस्मान् । नृहितम् । वसुं । शत्रूणां प्रेरकान् । दक्षिणम्, आढ्यो हि प्रयच्छति

पशून् । भजनीयं पर्याप्तम् ।

अदित्सन्तं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय । पुषेश्चिद्वि ब्रंदा मनः ॥ ३ ॥

अदित्सन्तम् । अदित्सन्तम् । अपि । आगतवीप्ते ! पूषन् ! दानास्मभ्यम् । चोदय । पणेः ।

१. 'वयमुं त्वा' इति दशचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यायं पौष्णम् । 'यां पूषन्' इत्यनुष्टुप्, शिष्टाः गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'वयं दश पौष्णं तद् गायत्रं वै यां पूषन्ननुष्टुप्' (KSA. 32. 53. p. 23) इति । अर्थार्थिभिः प्रवसद्भिरेतज्जप्यम् । सूत्रितञ्च—'वयमुं त्वा पथस्पत इत्यर्थचर्या चरिष्यन्' (AGS. 3. 7. 8.) इति । जपेदिति शेषः Sy.

२. उ इति पूरकः Sy. एव BB.

३. त्वाम् Sy., BB.

४. हे मार्गस्य पालयितः ! Sy., BB.

५. युद्धे रथमिव Sy. उपरिष्ठादुपचारत्वाद् उपमानार्थो नशब्दः BB.

६. अन्नस्य लाभाय Sy. धीविशेष्यते । . . . वार्जोऽन्नं स सन्यते लभ्यतेऽयामिति । अधिकरणे क्तिनि BB.

७. कर्मार्थम् Sy.

कर्मणे कर्मसिद्धयर्थम् BB.

८. युज्महि । अस्मदभिमुखं कर्मः Sy. योजयामः । . . . ईदृशकर्मसिद्धयर्थं त्वा योजयाम इति BB.

This stanza=TS. 1. 1. 14. 1.

९. हे पूषन् ! Sy.

१०. अभि प्राप्तुम्, नय प्रापय Sy.

११. रहितं P. नृभ्यो हितम् Sy.

१२. सुखं P. धनम् Sy.

१३. प्रेरकम् is suggested for प्रेरकान् ॥ दारिद्र्यस्य विशेषेणेरयितारं गमयितारम् Sy.

१४. दक्षिणान् D. The reading is incomplete. प्रयतदक्षिणं or दत्तदक्षिणम् is suggested for it.

पूर्वमन्येभ्योऽपि दत्तधनम् । यद्वा प्रयतं शुद्धं दक्षिणं धनं यस्य तादृशम् Sy.

१५. वननीयमेवंविधम् Sy.

१६. VM. ignores गृहपतिम् ॥ Sy. explains गृहपतिम् by गृहस्थम् ।

१७. भरद्वाजो गायत्र्या पूषणं स्तुत्वा पणेश्वरं ययाचे DDN.

१८. दातुमनिच्छन्तमपि पुरुषम् Sy., DDN.

१९. ०तं वी० D. आगतवीप्ते ! Sy., DDN. आघृणिरागतद्वणिः N. 5. 9.

२०. दानायास्म० is suggested for दानास्म० ॥ अस्मद्दानार्थम् Sy., DDN.

२१. प्रेरय Sy., DDN.

२२. वणिजोऽपि वार्षिकस्य तुल्यस्यापि Sy., DDN.

अपि । मनः । अहुं कुरु दानाय ।

वि पृथो वाज्रसातये चिनुहि वि मृधो जहि । साधन्तामुग्र नो धियः ॥ ४ ॥

वि पथः । विचिनुहि । मार्गान् । अन्नलाभाय । विजहि च । शत्रून् । साधयन्तु । अस्माकम् ।
कर्माणि । उद्गूर्ण ! सिध्यन्तु वेति ।

परि तुन्धि पणीनामारंया हृदया कवे । अथेमुस्मभ्यं रन्धय ॥ ५ ॥

परि तुन्धि । विलिख । पणीनाम् । अष्टया । हृदयानि । कवे ! अथ । एनान् । अस्मभ्यम् ।
वशीकुरु ।

वि पूषन्नारंया तुद पुणेरिच्छ हृदि प्रियम् । अथेमुस्मभ्यं रन्धय ॥ ६ ॥

वि पूषन् । पुणेर्हृदयम् । तवारंया । वितुद । पुणेर्हृदयम् । यथा प्रीतं भवति । यथा च कुरु ।
अथेभिति गतम् ।

१. हृदयम् Sy.
२. मृदुकुरु is suggested for अहुंकुरु ॥
दानार्थं मृदुकुरु Sy. दानार्थं मृदु कोमलं कुरु ।
'अवा मनः' इति 'षष्ठं चाष्टाक्षरं' (RPR.8.39.) इति दीर्घः DDN.
३. VM. ignores वि ।
४. शोषितान् कुरु । येः पथिभिर्गता घनं तन्मेमहि
तावृशान् पथः पृथक्कुवित्यर्थः Sy.
५. बाधस्व Sy.
६. बाधकान् तत्कारादीन्च Sy.
७. सिध्यन्तु सफलानि भवन्तु Sy.
८. धियः कर्माणि अन्नलाभार्थं क्रियमाणानि Sy.
९. ०र्ण D. हे उद्गूर्णबल ! पूषन् ! Sy.
१०. सिध्यन्तु वा refers to साधयन्तु ।
therefore it should immediately
follow साधयन्तु and precede
अस्माकम् ।
११. परिविध्य । हृदयगतं काठिन्यमपनयेत्यर्थः Sy.
DDN.
१२. पणीनाम् P. वणिजां लुब्धानाम् Sy. लुब्धकानां
वार्धुविकाणाम् DDN.

१३. अष्टया P. सूक्ष्मलोहाग्रो दण्डः प्रतोद इत्या-
रेति चाख्यायते । तथा Sy. सूक्ष्मलोहाग्रो
दण्डः प्रतोद आरेति तथा DDN.
१४. हृदयानि कठिनानि Sy., DDN.
१५. कवे D. हे प्राज्ञ ! पूषन् ! Sy., DDN.
१६. अनन्तरम् Sy., DDN.
१७. पणीन् Sy., DDN.
१८. रघ्यतिर्वशागमने N. 6.32.
१९. एवमादिभिर्बहुभिर्हृदिभिर्भरद्वाजेन पुणेर्मनः
स्वयं गृ? (प्र)हीतुमशक्तेन पूषा देवो याचित
इति । अतः कः पुणेर्मनो दानदं दाने वा कर्तुं
प्रभवतीत्युक्तम् DDN.
२०. हे पूषन् ! Sy. २१. पुणेर्वणिजो हृदयम् Sy.
२२. प्रतोदेन Sy. २३. विविध्य Sy.
२४. तस्य पुणेर्हृदये Sy.
२५. तथा is suggested for यथा ॥ प्रिय-
मस्मभ्यमनुकूलं धनमिच्छ । दातव्यमितीच्छां
जनय । अथानन्तरमस्मभ्यमीमेनान्धय ।
वशीकुरु Sy.
२६. VM. ignores पूषन् and explains
इच्छ by तथा च कुरु ।

आ रिख किकिरा कृणु पक्षीनां हृदया कवे । अथैस्मभ्यं रन्धय ॥ ७ ॥

आ रिख । आलिख । किकिरा च । कुरु, किकिरेति शब्दानुकरणम्, अपि वा विकीर्णानि कुरु ।
प्रदातृणाम् । हृदयानि । कवे ।

यां पूषन्ब्रह्मचोदनीमारां विमर्ष्याष्टुणे । तया समस्य हृदयमा रिख किकिरा कृणु ॥ ८ ॥

यां पूषन् । याम् । पूषन् ! अत्रस्य चोदयित्रीम् । आराम् । धारयति । आगतदीप्ते ! तया ।
सर्वस्य । हृदयम् । आमारिखेति ।

या ते अष्टा गोओपशाष्टुणे पशुसाधनी । तस्यांस्ते सुन्नमीमहे ॥ ९ ॥

या ते । ओपशब्द उपदमित्याहुः, उपदिश्यमाना गावो यस्या विद्यन्ते सा । या । तव । अष्टा ।
पशुसाधनी भवति । तस्याः । तव स्वभूतायाः । सुखा । याचामहे ।

उत नो गोषणिं धियमश्वसां वाजसामुत । नृवत्कृणुहि वीतये ॥ १० ॥

उत नः । अपि च । अस्माकम् । कर्म । गवादेः सम्भक्तु । मनुष्यवन् । आगत्य कुर्वन्ति । अस्माकं
गमनाय ।

१. आलिख्य च कीर्णानि प्रशिथिलानि कृणु कुरु
मूहनि कुवित्यर्थः Sy.
२. The passage किकिरेति. . . विकीर्णानि
should immediately follow
किकिरा च and precede कुरु
३. वणिजाम् Sy.
४. हे कवे ! प्रातः पूषन् ! Sy.
५. ब्रह्मणोऽस्य प्रेरयित्रीम् Sy.
६. हस्ते धारयति Sy.
७. सर्वस्य लुब्धजनस्य Sy.
८. आरि० is suggested for आमारि० ॥
आलिख Sy.
९. VM. has explained किकिरा and
कृणु in the previous stanza. किकि-
राणि कीर्णानि प्रशिथिलानि च । कृणु कुरु Sy.
१०. उपशेरत इत्योपशाः । गाव ओपशा यस्या-
स्तावुशी Sy.
११. उपपद० is suggested for उपव० ।

१२. त्वदीया Sy.
१३. आरा Sy.
१४. अत एव पशूनां साधयित्री Sy.
१५. तस्याः सम्बन्धि Sy.
१६. त्वदीयायाः Sy.
१७. सुखम् or सुखानि is suggested for
सुखा ।
१८. VM. ignores आष्टुणे ।
हे आगतदीप्ते ! पूषन् ! Sy.
१९. हे पूषन् ! Sy.
२०. बुद्धि कर्म वा Sy.
२१. आदि refers to अश्व and वाज । गोषणिं
गवां सनित्रीम् । अश्वसाम् अश्वानां सनित्रीम् ।
वाजसां वाजानामश्वानां सनित्रीम् Sy.
२२. नृवतीं यद्वा नृणां वनित्रीं दात्रीमेवम्भूताम् Sy.
२३. कुर्वति D. कुरु is suggested for
कुर्वन्ति ।
२४. खादनायोपभोगार्थम् Sy.
२५. VM. explains उत once only.

सं पूषन्विदुषां नय यो अञ्जसानुशासति । य एवेदमिति ब्रवंत् ॥ १ ॥

सं पूषन् । हे पूषन् ! सप्तयास्मान् । विदुषां । यो विद्वान् अस्माकं नष्टं धनम् । अञ्जसा । अनुशासति । यः । एवम् । इदम् । इति । नष्टं ब्रवीति ।

समु पूष्णा गमेमहि यो गृहाँ अभिशासति । इम एवेति च ब्रवंत् ॥ २ ॥

समु पूष्णा । पूष्णां प्रणिता । तेन सङ्गच्छेमहि । यो नष्टानां गवाम् । गृहाणि चोरस्वभूतानि । अभिशासति । मे गावः । एवं च हूतम् । इति । च । ब्रवीति ।

पूष्णश्चक्रं न रिष्यति न कोशोऽव पद्यते । नो अस्य व्यथते पविः ॥ ३ ॥

पूष्णः । पूष्णः । आयुधम् । न, रिष्यति, न न्यूनं भवति । न चास्य । कोपः । पतति । नापि । वारा । अस्य । व्यथते ।

१. 'सं पूषन्' इति दशचं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यं
पोष्णं गायत्रम् । 'सं पूषन्' (KSA. 32.54-
P. 23.) इत्यनुकान्तम् । नष्टधनमन्विच्छता
पुरुषेणैतज्जप्यम् । सूत्रितञ्च—'सं पूषन्
विदुषेति नष्टमधिजिगमिषन् मूळ्हो वा'
(AGS. 3.7.9.) इति Sy.

२. हे पोषक ! देव ! Sy.

३. सङ्गमय Sy.

४. जानता तेन जनेन Sy.

५. ऋजुमार्गेण Sy.

६. नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति Sy.

७. भववीर्यं धनम् Sy.

८. ब्रवीति नष्टं धनं दशयतीत्यर्थः । तेन विदु-
षेत्यन्वयः Sy.

९. समूष्णा D.

१०. पूष्णानुगृहीता वयम् Sy.

११. प्रहिताः is suggested for प्रणिता ।

१२. P. reads वन्ते for तेन ॥ जनेन Sy.

१३. जनः Sy.

१४. गुणानि P. येषु गृहेष्वस्मदीया नष्टाः पशव-

स्तिष्ठन्ति तान् गृहान् Sy.

१५. आभिमुख्येन बोधयति Sy.

१६. इमे is suggested for मे ॥ यश्चेमे
त्वदीया नष्टाः पशवः Sy.

१७. एवं तिष्ठन्ति Sy.

१८. ब्रूयात् Sy.

१९. VM. ignores उ ।

२०. पूषः P.

पोषकस्य देवस्य Sy.

२१. ०धान् P.

२२. न रिष्यन्न रिष्यति D.

विनश्यति Sy.

२३. चक्रस्य Sy.

२४. को . . . व D. कोशः is suggested for
कोपः ।

२५. पतति is suggested for पतति ॥
हीयते Sy.

२६. नैव Sy.

२७. कुण्डीभवति । तेन चक्रेण चोरान् हत्वास्मदीयं
धनं प्रकाशयति भावः Sy.

यो अस्मै हविषाविधुन्न तं पूषापि मृष्यते । प्रथमो विन्दते वसु ॥ ४ ॥

यो अस्मै । यः । पूषण । हविषा । उपचरणं करोति । त । नम् । पूषा । अपि । मृष्यति स्वेन दत्तधनमादधं दृष्ट्वा स्वयमेवाभ्यसूयति । स सर्वस्मात् प्रागैव । लभते । धनम् ।

उत्तरा निगदसिद्धा ।

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षस्वितः । पूषा वाजं सनोतु नः ॥ ५ ॥

[पूषा गाः ।]

पूषन्ननु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकं स्तुवतामुत ॥ ६ ॥

पूषन्ननु । पूषन् । अनुप्रयच्छ । पशून् । सुन्वतः । यजमानस्य रक्षार्थम् । अपि च । अस्माकम् । सुन्वताम् ।

माकिर्नेशन्माकीं रिषन्माकीं सं शारि केवटे । अथारिष्टाभिरा गंहि ॥ ७ ॥

माकिः । मा काचित् । नपश्यतु गौः । मा च काञ्चन वृकः । हिनस्तु । मा च काञ्चित् चोरः ।

१. अस्मै D.

२. यजमानः Sy.

३. चरुपुरोडाशादिना Sy.

४. ०षावच० D. परिचरति Sy.

५. यजमानम् Sy.

६. ०वि P. अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि Sy.

७. हिनस्ति Sy.

८. स च मुख्यः सन् Sy.

९. The *pratika* is supplied by the Editor. VM. does not explain this stanza. Sy. explains it in the following manner:—
पूषा पोषको देवो नोऽस्मदीया गा अन्वेतु ।
रक्षणाधमनुगच्छतु । स च पूषावतोऽश्वान् रक्षतु
चोरेभ्यः । तथा वाजमग्नं च नो अस्मभ्यं पूषा
सनोतु । प्रयच्छतु ।

१०. हे पूषन् ! Sy.

११. रक्षणाधमनुगच्छ Sy.

१२. सोमाभिषवं कुर्वतः Sy.

१३. अस्माकं गादवानुच्छ Sy.

१४. स्तुतां P. त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वताम् Sy.

१५. नकि P. ०कि D.

१६. हे पूषन् ! अस्मदीयं गोधनम् Sy.

१७. मा । माकिर्माकीमित्येतौ प्रतिषेधमात्रे वर्तते
Sy.

१८. नश्यतु is suggested for नपश्यतु ।

१९. नीः P.

२०. क्ता D.

२१. व्याघ्रादिभिः Sy.

२२. हिंसात् Sy.

२३. कं P.

२४. चोर D.

केवट इति रूपनाम तव । संशीर्णं करोतु । तथा कृत्वा । अरिष्टाभिस्ताभिः । सायम् । आगच्छ ।

शृण्वन्तं पूषणं वयमिर्मननष्टवेदसम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ८ ॥

शृण्वन्तम् । शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । प्रेरम् । अनष्टधनम् । ईशानम् । धनम् । याचामहे ।

पूषन्तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ९ ॥

पूषन् । पूषन् । तव । कर्मणि । वयम् । न । न्यूनीभूता भवेम धनविनाशात् । स्तोतारः ।

तव वयम् । इह निवासे सुखम् । भवामः ।

परि पूषा परस्ताद्भस्तं दधातु दक्षिणम् । पुनर्नो नष्टमाजंतु ॥ १० ॥

परि पूषा । गवां गच्छन्तीमसतः । पूषा । दक्षिणम् । हस्तम् । परिदधातु यथा न

१. केवाव P.

२. केवभव (पीताङ्गुः पृथिव्यजायत इति ब्राह्मण-
मागतवीदीप्ते वामबांसं सचावहं संसृष्टौ भवा
भनेत यज्ञस्यास्माकं भव रथितमं अतिशयेन
रथिनं चूडा कपदं उच्यते तद्वन्तमीशानं धनस्य
महतो धनानि सखायं याचामहे रायः धनस्य
वाता त्वमस्या घृणे) इति D. The
additional passage in D. has a
striking resemblance with the
commentary on RV. VI. ५५.
1, 2, 3.

३. कूप० is suggested for रूप० । Ngh.
३. २३. कूपे Sy.

४. संशीर्णं भूत । कूपपातेनापि हिसितं मा भवतु
Sy. ५. एवं सति Sy.

६. ०शिष्टा० P. अहिसिताभिर्गोभिः सह Sy.

७. सायङ्काले Sy.

८. अस्मस्तोत्राणि शृण्वन्तम् Sy.

९. देवम् Sy.

१०. प्रेरकम् is suggested for प्रेरम् ॥ दारि-
द्र्यस्य प्रेरकम् Sy. ११. अविनष्टधनम् Sy.

१२. सर्वस्येश्वरमेवंविधम् Sy. १३. धनानि Sy.

१४. चानुर्मास्येयु वेदवदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः
'पूषन्तव व्रते' इत्येवानुवाक्या । सूत्रितञ्च—

'वाममद्य सवितर्वाममु इवः पूषन्तव व्रते वयम्'
(ASS. 2. 16.) इति Sy.

१५. पूषन् P. हे पोषक ! देव ! Sy. हे पूषन् !
Mah. १६. त्वदीये Sy.

१७. कर्मणि वर्तमानाः Sy., Mah., U.

१८. धनेम P. हिसिता न भवेम Sy. न विनश्येम
Mah., U. १९. वि० P.

२०. स्तोतः P. स्तुतिकर्तारः Mah. स्तोतारोऽपि U.

२१. तादृशाश्च वयम् Sy.

२२. अस्मिन् कर्मणि Sy. इह कर्मणि Mah.

२३. स्मः 'इदन्तो मसि' इतीकार उपजनः Sy.
भवामः Mah.

२४. VM. ignores कदा and चन ॥ कदा-
चिदपि Sy. कदापि Mah. कदाचिदपि U.
This stanza=YV. ५4. 41.
For SB. (13. 4. 1. 15. p. 980).
see RV. VI. 49. 8.

२५. गच्छन्तीनाम् is suggested for गच्छ-
न्तीम् ॥ परस्तात्—परस्मिन् देशे सुसञ्चारा-
दन्यस्मिन् चोरव्याघ्रादिभिरुषिते देशे गच्छतो
गोधनस्य निवारणाय Sy.

२६. पोषको देवः Sy.

२७. स्वकीयं दक्षिणं हस्तम् Sy.

२८. परिधानं निवारकं करोतु Sy.

ताश्चोरा हरेयुः । नष्टमपि । अस्मान् । पुनरपि । प्रेरयतु ।

VI. 55.

एहि वां विमुचो नपादाघृणे सं संचावहै । रथीर्धृतस्य नो भव ॥ १ ॥

एहि^{१९} वाम् । एहि^{२०} त्वम् । मेघस्य^{२१} । पीव^{२२} ! 'अद्भुतः पृथिव्यजायत' इति ब्राह्मणम् ।

आगतदीप्ते^{२३} ! वामवाम्^{२४} । संसंचावहै^{२५} संसृष्टौ^{२६} भवाभ^{२७} । नेत^{२८} । यज्ञस्य^{२९} । अस्माकम्^{३०} ।

^{१९} २१
भव ।

१. न त्वा श्वोरा P.

२. अस्मदीयं गोघनम् Sy.

३. Omitted by D.

४. आगच्छतु । आगमयतु Sy.

५. 'एहि वाम्' इति षट्त्वं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यं गायत्रं पीषणम् । अनुक्रम्यते च—'एहि वां षट्' (KSA. 32. 55. P. 23.) इति । गतो विनियोगः Sy. भरद्वाजस्येदमार्थम् Dur. भरद्वाजस्यार्यम् SKN.

६. आगच्छ Sy., Dur., SKN.

७. SKN. takes वाम् for त्वम् and explains its form as त्वशब्दस्यार्यं छान्दसत्वात्कारलोपः । त्वम् ।

८. विमुञ्चति सृष्टिकाले स्वसकाशात् सर्वाः प्रजा विमुञ्जतीति विमुक् प्रजापतिः । तस्य Sy. विमोचयितः ! प्रजानां तमोभ्यः पूषन् ! सूर्यं ! Dur. संहारकाले प्रसित्वा प्रजाः पुनः सृष्टिकाले विमुञ्चतीति विमुक् प्रजापतिः तस्य SKN.

९. पुत्र ! Sy. नप्तः ! अद्भुतोऽग्निर्जायते, अग्ने-रादित्यः । इत्थनवापेक्षयाऽपि नपात्त्वं सूर्यस्य । अथवा मनुष्याणामेव नप्ता स्यात् । नृभ्य ऋत्विग्भ्यो मनुष्येभ्यो जायतेऽग्निः । अग्नेरपि च सूर्यो जायते । यदुक्तमप्युपस्थाने—'एष प्रातः प्रसुवति' इति Dur. नपात् पौत्र ! कथम्पुनः प्रजापतेः पौत्रत्वम् ? उपनिषत्सु कृत्स्नस्य जगतोऽद्भुतः, अपि च प्रजापतिः स्रष्टा, ततस्तदुत्पत्तिधृतेः । अपत्यमात्रनाम वा

नपाच्छब्दः प्रजापतेरपत्यभूतः SKN.

१०. पूषन् ! Sy. स एवमयमत्र सूर्यसम्बन्धादाघृणि-शब्दो दीप्तिवाचकः । दीप्तिकर्मसु च पठित एवायं 'हरो हृणिः' इति । ओषोऽपि हृणि-रित्युच्यते 'हेळो हरो हृणिः' इति, तदपि प्रकरणवशादुपेक्षितव्यम् Dur. आगतदीप्ते पूषन् ! SKN.

११. वामवाम् P. वामावाम् is suggested for वामवाम् ॥ वाम् । वाति गच्छति स्तुति प्राप्नोतीति वा स्तोता । 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्मात् 'आतो मनिन्' इति विच् । वां गन्तारं स्तोतारं माम् Sy. आवां परस्परतः Dur. अहं च त्वं च आवाम् SKN.

१२. तमयाव सङ्गच्छावहै Sy. संसेवावहै Dur. पूषापेक्षं च द्विवचनम् । . . . परस्परं सेवा-वहै । अहं त्वां हविषा च संसेवे त्वमपि मां सेवस्व सेवितुं मामिच्छ SKN.

१३. भवाव is suggested for भवाभ ।

१४. नेता is suggested for नेत ॥ रंहिता । नेता Sy. रंहयिता गर्भयिता प्रोत्सर्पयिता Dur. सारथिस्थानीयो नेता SKN.

१५. तथा सति तत्रत्यं हविस्त्वयापि लभ्यत इत्यर्थः Sy. त्वं यज्ञस्य भव । त्वदुदयप्रतीक्ष एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे । स त्वमुद्दिह । त्वय्यु-दिते प्रोत्सर्पतामयं यज्ञ इत्यभिप्रायः Dur.

१६. आघृणिरागतहृणिः । 'आघृणे संसंचावहै' (RV. VI. 55. I.) आगतहृणे संसेवावहै N. 5. 9., SKN. II. 326.)

रथीतमं कपदिनमीशानं राधसो महः । रायः सखायमीमहे ॥ २ ॥

रथीतमम् । अतिशयेन रथिनम् । बृद्धा कपदे उच्यते तदुन्तम् । ईशानम् । धनस्य । महतः ।

धनानि । सखायम् । याचामहे ।

रायो धारास्याघृणे वसो राशिरंजाश्च । धीर्वतोधीवतः सखा ॥ ३ ॥

रायः । धनस्य । दाता त्वम् । असि । आघृणे ! तथा वसोधनस्य । राशिश्च त्वमसि । अजाश्च !

पूणोजाश्च पूणोजा अश्वा भवन्ति । कर्मवतः कर्मवतः । सखा ।

पूषणं न्वजाश्चमुप स्ताषाम वाजिनम् । स्वसुर्यो जार उच्यते ॥ ४ ॥

पूषणम् । पूषणम् । मित्रम् । अजाश्चम् । उपस्तुम् । अन्नवन्तम् । स्वर्नरुषमः । यः । जरयिता ।

उच्यते अपि वोपपत्तिरेव जारः ।

मातुर्दिधिषुमंत्रवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः । भ्रातेन्द्रस्य सखा मम ॥ ५ ॥

मातुः । माता रात्री तस्याः ।

१. रथित० P., D.
२. अतिशयेन रथिनम् । यद्वा अतिशयेन रंहितारं नेतारम् Sy.
३. स्वामिनम् Sy.
४. राज्ञोत्पन्नेनेति राधो धनम् । राधसो धनस्य Sy.
५. अस्माकं मित्रमेवंविधं पूषणम् Sy.
६. प्रवाहो भवति । स्तोत्रभ्यो बहुधनं नैरन्तर्येण प्रयच्छसीत्यर्थः Sy.
७. त्वामह्यधू० P. हे आगतवीप्ते ! पूषन् ! Sy.
८. वसुतो धनस्य Sy.
९. सङ्घश्च भवति । धनसङ्घश्च त्वय्येव निवसतीत्यर्थः Sy.
१०. अजां च P. अजाश्च ! is suggested for अजाश्च ॥ अजाश्चाना एवाश्वा अश्वकारिपन्ना यस्य तादृश ! Sy.
११. पूणोजाश्च seems to be redundant.
१२. पूणोजाश्वा P.
१३. सर्वस्य स्तोत्रवतः पुरुषस्य Sy.

१४. मित्रभूतश्च भवति Sy.
१५. Omitted by P.
१६. पोषकं देवम् Sy.
१७. अ० D. अद्य Sy.
१८. छागवाहनम् Sy.
१९. उपस्तवाम Sy.
२०. अन्नवन्तं बलवन्तं वा Sy.
२१. स्वर्नरु० P. ससुरु० is suggested for स्वर्नरु० ।
२२. पूषा Sy.
२३. जार उपपत्तिरित्युच्यते तं पूषणमित्यन्वयः Sy.
२४. भरद्वाजस्वार्थम् Dur. भरद्वाजस्य SKN.
२५. रात्रित्वस्थाः D. निर्माण्या रात्रेः Sy. माता रात्रिरादित्यस्य । स हि भगवान् रात्र्या जघने प्रातरुदेति कुमार इव स्त्रियाः प्रसवकाले । तेन जायते रात्रेरेवासी जायत इति । अतो रात्रिर्माता । तस्याः Dur. माता आदित्यस्य रात्रिः । ततोऽनन्तरमुत्पत्तेः । ततोऽस्य जन्मावगमनात् । तस्याः मातुः SKN.

पतिम् । स्तोमम् । उपसः । जारः । शृणोतु । अस्मान् । इन्द्रस्य । भ्राता । मम च ।
संज्ञिति ।

१. पतिं पूयणम् Sy. स एव धारयिता रोद्धा तं मातुर्वीथिबुं धारयितारम् Dur. धारयितारं स्वोदयेन विरोद्धारमित्यर्थः SKN.

२. स्तोमि is suggested for स्तोमम् ॥ ग्रहमब्रवम् । उक्तवानस्मि यन्मेऽभिप्रेतम् Dur. अबीम्यहं यद्यद्विवक्षितम् SKN.

३. अस्मिन्मन्त्रे स्वसृशब्देन मन्त्रदृगुषसमाह । केन पुनः सामान्येनेति ? उच्यते, 'साहचर्याद्वा रस-हरणाद्वा' भ्राता स्वस्रा साकं बाल्ये नित्यमेव चरति । तथा चोपसा साकमादित्य इत्येतत् सामान्यम् । . . . रसहरणाद्वा उपाः स्वसा-स्त्यादित्यस्य । भ्रातृस्वस्रोः सह भोजनाभि-प्रायं सामान्यम् Dur. एकतो राज्ञेर्जातत्वादा-दित्यस्य स्वस्रोपाः । भ्राता भगिन्याः सहचारी भवति । तदीयानां च क्रीडनकानामपहर्ता बाल्ये । आदित्यश्चोपसां सहचारी, तदीया-नाञ्च रसानामवश्यायानां शोषणेनापहर्ता । अतः साहचर्यसामान्यात्तदीयरसापहरणसामा-न्याच्चोपा अस्य स्वस्रोच्यते SKN.

४. पूषा Sy. आदित्यो हि पूषा । 'अथ यदस्मिपोषं पुष्यति तत् पूषा भवति' (N.12.16.) इति हि वक्ष्यति । तस्मात् पूषणे एतस्मिन् मन्त्रे जारत्वमेतदादित्यस्य दर्शितम् । . . . अथा-दित्योऽपि मनुष्यजारः । पारजायिक इत्यपि-शब्दः । अयमेवास्मिन् मन्त्रे "उर्वीर्य पितरां जार आ भगम्" (RV.X.11.6.) इत्यभि-प्रेतो मन्त्रदृशः । नैकतानां वा स्यात् । 'तथा' पुनः सति 'स्त्रीभगः' एव स्यात् । भगः 'भजते' सेवनायस्य । स हि सेव्यते मधुनाधिभिः पुरुषैः । जारो मनुष्यः, स हि परकीयां स्त्रियं भोगेन सार्वीङ्गकेन निन्द्यो भूत्वा जरयति विपरिणामयति म्लानरूपां करोति न तथा निजो भर्ता । तं च वृष्ट्वा तदृशेनेनैवोदीरित एव यथा स्त्रियो भग उपस्यः पुरुषाश्चिनसम्प्र-योगोत्कण्ठयाऽऽर्त्तमिवति तथैवमरणयोः प्रादि-

हस्तानस्मान् युष्मन्मिगन्विषून् वृष्ट्वोदीरय त्वमात्मानं हे भगवन्नने ! इत्येवं योज्यं जारशब्दे मनुष्यविषये सति Dur.

स च मयोच्यमानः . . . तस्या जरयिता । तदुदये हि सा जीर्यति, अतस्तस्या जारः SKN.

५. स पुनः किं करोतु ? यच्च पूर्वमहमब्रवं तच्च साधयतु । साम्प्रतं च यद् ब्रूमस्तच्च शृणोतु । . . . श्रुत्वा च तदपि साधयत्वित्यभिप्रायः Dur.

६. अस्माकं स्तोत्राणि Sy.

७. मध्यमस्य चेन्नस्य Dur. उभयोरिन्द्रादित्य-योरेव SKN.

८. सहजातः पूषा Sy. यतः स य एवं मम समान-स्थानः, अतः . . . भ्राता, उदकभागहर्ता । अथवा मध्यमस्यैवोदकेन भर्तव्यः । तेन ह्यसौ दीप्यते Dur.

कस्मात् कारणात् ? मनोजातत्वाद् भरणाद्वा । स हि रसान्मध्यमस्य रसिभिरादाय तैस्तं विभर्ति SKN.

९. स्तोतुः Sy.

१०. मित्रभूतोऽस्तु Sy. स एव चादित्यः . . . सखा समानस्थानः । ययैवाहमेतस्मिन् यज्ञे जगदनुप्राहके कर्मणि अभिप्रवृत्तः । एवमसावपि तापप्रकाशपाकरसादानवर्णादिलक्षणे कर्मणि जगदनुप्राहकेऽभिप्रवृत्तः । इत्येतस्मादावयोः समानस्थानत्वम् Dur. स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणेन तस्मीभूतः SKN.

११. यद्यपि पूषणे सूक्ते पठ्यमानत्वात्पौष्णीयमूक् । तथाप्यादित्य एवोत्तरावस्थः पूषा न वस्त्वन्तर-मित्यविरोधः SKN. उपसमस्य स्वसारमाह साहचर्यात् । रसहरणाद्वा । अपि त्वयं मनुष्य-जार एवाभिप्रेतः स्यात् । स्त्रीभगस्तथा स्याद् भजते N. 3. 16., SKN. II. 173.

आजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनश्रियम् । देवं वहन्तु विभ्रंतः ॥ ६ ॥

आजासः । आबहन्तु । अजाः । पूषणम् । रथे । 'निशृम्भ्य हारिणः' इति यास्कः । ते । जातश्रियम् ।
देवम् । वहन्तु । धारयन्तः ।

VI.५6.

य एनमादिदेशति कर्मभादिति पूषणम् । न तेन देव आदिशे ॥ १ ॥

य एनम् । यः । एनम् । पूषणम् । सम्प्रदानं त्वनादिशति । कर्मभासात्ता । इ । न । तेनान्यः ।
देवः । आदिष्टव्यो भवति धनप्रदानाय ।

उत धा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ २ ॥

उत धा । अपि च । खलु । सः । अतिशयेन रथी । सख्या । सतां पतिः ।

१. भरद्वाजस्यायम् Dur., SKN.

२. आनयन्तु Sy. आकारो बहन्तिवत्यनेन सम्ब-
ध्यते SKN.

३. छागाः Sy. अजा अशवाः Dur. पूषणोऽशवाः
SKN.

४. रथेऽवस्थितम् Dur. तृतीयाय एषा सप्तमी ।
रथेन SKN.

५. नित्यं P. निशृम्भ्य सम्बध्य हतारः Sy.
एवमत्र समानविभक्त्यन्तत्वादजास इत्यनेन
'निशृम्भाः' इत्येतदश्वविशेषणम् । सति चाश्व-
विशेषणत्वे 'निशृम्भ्य हारिणः' शीघ्रहारिणः ।
तस्याभीष्टत्वादागमनस्य Dur. निशृम्भाः
शीघ्रगामिन इत्यर्थः SKN.

६. निशृम्भा निशृम्भ्यहारिणः N.6.4.

७. पूषणो वाहनतया प्रसिद्धाच्छागाः Sy. य एवं-
लक्षणा अशवास्ते Dur. तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दो-
ज्याहार्यः । ये SKN.

८. जाह्नवि० P. जनं स्तोतुं सङ्घं श्रयति गच्छतीति
जनश्रीः । तम् Sy. उद्धृतश्रियमित्यर्थः Dur.
कीदृशं पूषणम् ? उच्यते, जनश्रियं दीप्त-
मित्यर्थः SKN.

९. दानादिगुणम् SKN.

१०. आबहन्तु Dur. आबहन्तु, अस्मान्प्रति SKN.

११. धारयमाणाः Dur. सम्प्रधारयन्तः SKN.

१२. आबहन्त्वजाः पूषणं रथे । निशृम्भ्यहारिणस्ते ।
जनश्रियं जातश्रियम् N. 6.4., SKN. II.
398.

१३. 'य एनम्' इति पठ्यं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यायं
पौषणम् । अन्त्यानुष्टुबादी पञ्च गायत्र्यः ।
तथा चानुक्रान्तम्—'य एनमन्त्यानुष्टुप्'
(KSA. ३२. ५६. P. २३.) इति । गतो
विनियोगः Sy. १४. स्तोता Sy.

१५. पौषकम् Sy.

१६. 'दानं त्वेनादि० is suggested for 'दानं
त्वनादि० ॥ अभिष्टौति Sy.

१७. कर्मभाणां घृतमिश्राणां यवसूक्तानामात्ता Sy.

१८. 'करमः स्यात्ते D. इति is suggested
for इ Sy.

१९. पुरुषेणान्यः Sy.

२०. आदिष्टव्यः स्तोतव्यो भवति । पूषण एव
सर्वस्याभिमतस्य धनस्य लाभात् देवतान्तरं
न स्तोतीत्यर्थः Sy.

२१. शत्रूणां हन्तृत्वेन प्रसिद्धस्तावुशः Sy.

२२. अतिशयेन रथी महारथः Sy.

२३. मित्रभूतेन पूषणा Sy.

२४. सतां पातयिता Sy.

सहायेन पूष्णः । अमुरात् । अत्यन्तं हन्ति ।

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययम् । न्यैरयद्रथीतमः ॥ ३ ॥

उतादः । अपि च । एतत् । पर्वति । आदित्ये । सूर्योऽपि । चक्रम् । हिरण्यमयम् । नितरामी-
रयति । नूतमः ।

१. ०वे P. सहायभूतेन युक्तः सन् Sy.

२. पूषः P. पूष्णा is suggested for पूष्णः ।

३. शत्रून् Sy.

४. हन्ति । इन्द्रस्याप्ययमेव साहाय्यकारीत्यर्थः Sy.

५. VM. ignores इन्द्रः ।

६. भरद्वाजस्येवमावम् Dur. भरद्वाजस्यार्थम् SKN.

७. 'उत अपि अथ' इति छन्दसि समानार्थाः ।
अपि चक्रमीरयति, अपि रसानादत्ते, अपि
तमांस्पहन्ति Dur.
उतोऽप्यर्थे SKN.

८. तत् Sy. अमुष्मिन्नादित्यमण्डले Dur. अथ
इत्यपि द्वितीया सप्तम्यर्थे । अप्यमुष्मिन्
SKN.

९. पर्ववति is suggested for पर्वति ॥
परुषमति पर्ववति भास्वति वा Sy. पर्वभिस्त-
द्विति, अथवा भास्वति भासा तद्वतीति, अहो-
रात्रादिपर्वं तद्वति, इत्थीपमन्यवः Dur. स्वैर-
वयवैः पर्वभिः कालपर्वभ्यां वा तच्छ्रुताभ्या-
महोरात्राभ्यां वा पर्ववति भास्वरे वा SKN.

१०. गच्छतीति गीरादित्यः । तस्मिन् Sy. गमन-
शीले मूहृतमप्यनवस्थायिनि Dur. गन्तव्या-
दित्यमण्डले स्थित इत्यर्थः SKN.

११. प्रेरकः Sy. सूर्योऽवस्थितः Dur. कोऽसी ?
सुरो धर्ता SKN.

१२. पूषा पुनरादित्यो नैरुक्तानां दृष्ट्या । अन्यत्र
'इयं वै पूषा' इति भूमिरुच्यते, . . . पूषाऽऽ-
दित्यमण्डलान्तः पुरुषः । तदेव पर्ववद् भास्वद्वा
Dur.

१३. रयस्य चक्रम् Sy. चक्रनं क्रमणं वा गम-
नशीलं मण्डलम् Dur. चक्राकृतिदेवादित्य-

मण्डलम् SKN.

१४. सुवर्णनिर्मितम् Sy. तेजोमयं चक्रं चक्राकृति
Dur. हिरण्यममुज्ज्वलवर्णत्वात् । हिरण्यम-
मेव वा SKN.

१५. नितरां प्रेरयति स्म Sy. नियतगमनवृत्तिना
मार्गेण नित्यकालमीरयति । उदयास्तमय-
मध्यन्दिनकालोपलक्षणार्थम् । अथवा अमु-
ष्मिन् मण्डलेऽवस्थितः पर्ववति मण्डलान्तः पुरुषः
सूर्यो भगवान्, चक्रं लवक्षणनिमेषघटिमूहृता-
होरात्राद्विमासमासमसत्त्वंयनवत्सरलक्षणं कालचक्रं
सर्वभूतहारि हिरण्यं हिरण्यं सर्वभूतविनाश-
स्थितिहेतुं न्यैरपन्नित्यमीरयति Dur. नियत-
मुदयास्तमयाय प्रेरयत् SKN.

१६. अतिशयेन रथी नेतृतमो वा Sy. कीदृशः पुनः
स सूर्य ईरयति ? रथीतमः । अन्येऽपि रथिनः
सन्ति । अयन्तु मूहृतमप्यनवस्थितरथ इत्यतो
रथीतमः । य एवद्वगुणयुक्तः पूषा तं वयमभि-
प्रेतार्थसिद्धये स्तुमः Dur.

अन्येऽपि रथिनः सन्ति । अयन्तु मूहृतमप्य-
नवस्थितरथ इत्यतो रथीतमः । अतिशयेन
रथीत्यर्थः SKN.

१७. अथवा ब्राह्मणचक्रमिति दर्शनाच्चक्रशब्दः समूह-
वचनः । तच्चात्र सामर्थ्यादुदकस्याह न यस्य
कस्यचित् । उदकसमूहं पृथिवीतो रश्मिभि-
रात्मानमुज्ज्वलन्तं प्रति प्रेरयति भीमान् रसा-
नादत्त इत्यर्थः । अथवा हिरण्ययशब्देनोदक-
मुच्यते 'हिरण्यदा दन्दत्यन्नमस्मै' (RV. II.
35.10^d). इति मन्त्रान्तरे दर्शनादुदकात्मकं
चक्रमित्यर्थः SKN. आदित्योऽपि गौरुच्यते ।
'उतादः परुषे गवि' पर्ववति भास्वतीत्योप-
मन्यवः N. 2.6., SKN. II. 50.

यद्य त्वा पुरुष्टुतं ब्रवाम दस मन्तुमः । तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४ ॥

यद्य । यत् । अद्य । द्वा । बहुभिः स्तुत ! ब्रवाम् । दर्शनीय ! ज्ञानवन् ! तत् । सुष्टु । साधय ।

अस्माकम् । स्तोत्रं मदीयं वा धनम् ।

इमं च नो गवेषणं सातथै सीषधो गणम् । आरात्पूषन्नसि श्रुतः ॥ ५ ॥

इमं च । इमम् । च । अस्माकम् । गवामेषितारम् । दानाय । मनुष्यगणम् । दूरादेव त्वम् ।

भवति । पूषं । विश्रुतः ।

आ ते स्वस्तिमीमह आरेअधामुपावसुम् । अद्या च सर्वतातये श्वश्र्वं सर्वतातये ॥ ६ ॥

आ ते स्वस्तिम् । आयाचामहे । स्वस्तिम् । त्वदीयाम् । दूरेपापाम् । सन्निकृष्टधनाम् । अद्य ।

च । दवः । च । सर्वस्य धनस्य विस्तारय ।

१. यद् उद्दिश्य Sy.
२. ब्रवानीम् Sy.
३. त्वा is suggested for द्वा ॥ त्वाम् Sy.
४. हे बहुभिर्यजमानैः स्तुत ! Sy.
५. सु० D.
- स्तवाम Sy.
६. ज्ञानवन् ! पूषन् ! Sy.
७. सुष्टुषि D.
८. उत्पादय Sy.
९. मन्म मननीयं तद्धनम् Sy.
१०. गवामेषयितारम् Sy.
११. साभाव Sy.
१२. मनुष्यसङ्घम् Sy.
१३. दूरदेशेषि Sy.
१४. पूषन् is suggested for पूषं ॥
१५. ०तं D. प्रख्यातः Sy.
१६. VM. ignores सीषधः ॥ सीषधः साधय Sy.

१७. हे पूषन् ! Sy.
१८. अभियाचामहे Sy.
१९. P. adds ते before स्वस्तिम् ॥ कल्याणी रक्षाम् Sy.
२०. ०या D.
- त्वया देयाम् Sy.
२१. दूरेवचा P. दूरेऽर्धं पापं यस्यास्तादृशीम् Sy.
२२. सन्निकृ० P.
- उपगतधनाम् Sy.
२३. ईदृशी स्वस्तिमस्मिन्च काले Sy.
२४. परस्मिन्नपि दिने Sy.
२५. Omitted by P.
२६. विस्ताराय is suggested for विस्तारय ॥ सर्वैर्ऋत्विग्भिस्तायत इति सर्वतातयंजः । तदयम् । यद्वा सर्वेषां भोगानां विस्ताराय सर्वदा सर्वतात्पर्यम् Sy.
२७. VM. explains सर्वतातये once only.

VI.57.

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजंसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा नु । इन्द्रापूषणौ । क्षिप्रम् । वयम् । सख्याय । अविनाशाय । हुवामहे । अन्नलाभाय च ।

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्बोः सुतम् । करम्भमन्य इच्छति ॥ २ ॥

सोमम् । सोमम् । एकम् । उपासीदद् इन्द्रः । पातुम् । अधिषवणफलकयोः । अभिपूतम् । करम्भम् । पूषा । इच्छति ।

अजा अन्यस्य वह्नयो हरी अन्यस्य संभृता । ताभ्यां वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३ ॥

[अजाः] । अजाः । पूषणः । हरी । इन्द्रस्य । संभृतौ । स ताभ्याम् । जवुन् । हन्ति ।

१. 'इन्द्रा नु पूषणा' इति षड्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं गायत्रमन्द्रापौष्णम् । अनुकान्तञ्च — 'इन्द्रा न्वेन्द्रं च' (KSA. 32.57. P. 23.) इति । गतो विनियोगः Sy.

२. नुः D. भरद्वाजस्येदमार्थम् Dur. भरद्वाजस्य SKN.

३. इतरेतरयोगादिन्द्रपूषज्ज्वदयोरुभयत्र द्विवचनम् । इन्द्रापूषणौ देवौ Sy. हे इन्द्रापूषणौ ! Dur. इन्द्रशब्देन पूषा पूषज्ज्वदेन चेन्द्रः । कुतः ? द्विवचनस्वानादिकारभृतेऽद्यान्वसत्वाद्विरूपकशोभो द्रष्टव्यः । इन्द्रापूषणौ युवाम् SKN.

४. अद्य Sy. नु इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् SKN.

५. वयं नित्यं पक्षेऽपि वामाशास्महे इति Dur.

६. सख्याय Sy. सवानख्यानाय Dur. सख्याय स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणाय SKN.

७. ०या P. शोभनाय Sy. स्वस्त्ययनाय च Dur.

८. आह्वयाम । स्तवाम Sy. आह्वयामहे युवाम्

Dur. नित्यमाह्वयेमेत्याशास्महे SKN.

९. वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये सम्भजनाय च Sy. अन्नसननाय च Dur. वाजमन्नं सातिः सम्भजनम् । अन्नसम्भजनाय चात्मनो युवयोर्वाम SKN. N. 7.10., SKN. III. 57.

१०. एयकम् P. एकः is suggested for एकम् ॥ अनयोरेकतर इन्द्रः Sy.

११. उपसीदति । उपगच्छति Sy.

१२. घृतसिक्तं सक्तवात्मकं हविर्जक्षयितुम् Sy.

१३. एकतरः पूषा Sy.

१४. The *pratika* is supplied by the Editor.

१५. अजाः P. छागाः Sy.

१६. एतत्संज्ञावद्वौ वाहकौ Sy.

१७. अपरस्येन्द्रस्य Sy.

१८. सम्यक् पुष्टौ Sy.

१९. स चेन्द्रः Sy.

२०. VM. ignores वह्नयः ॥ अनयोरेन्द्रापूषणोर्वह्नयो वाहका अद्याः Sy.

यदिन्द्रो अन्यद्विर्तो महीरूपो वृषन्तमः । तत्र पूषामवत्सचा ॥ ४ ॥

यदिन्द्रः । यदा । इन्द्रः । तयति । गच्छन्तीः । महीः । अपः । वषितुमः । तु । पूषा । भवति ।

स सहायः ।

तां पूष्णः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव । इन्द्रस्य चा रमामहे ॥ ५ ॥

तां पूष्णः । ताम् । पूष्णः स्वभूताम् । सुमतिम् । वयम् । वृक्षस्य । शाखामिव । प्रकषेण श्रयामः ।

इन्द्रस्य । च ।

उत्पूष्णं युवामहेऽभीशूरिव सारथिः । मद्या इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥

उत् पूष्णम् । पूष्णं वयम् । उत्पूष्णमहे अभिमुखमानयनमन्त्रवः । अभीशूनिव । सारथिः । महते ।

अभिनाशाय । इन्द्रं च ।

VI.58.

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विपुरुषे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवसि स्वभावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ १ ॥

शुक्रम् । शक्रम् । ते ।

१. इमं लोकं प्रापयति Sy.
२. गन्त्रीः Sy.
३. वृष्टपुदकानि Sy.
४. अतिशयेन वषिता Sy.
५. तत्र is suggested for तु ॥ तत्र तदानीम् Sy.
६. पोषको देवः Sy.
७. सहायः P. स seems to be redundant. अस्वेन्द्रस्य सहायः Sy.
८. प्रतिष्ठाम् Sy.
९. पोषकस्य देवस्य Sy.
१०. कल्याणो मतिमनुग्रहबुद्धिम् Sy.
११. महीरूपस्य Sy.
१२. प्रकृष्टां वृक्षां शाखामिव Sy.
१३. अवलम्बामहे । आश्रयामहे इत्यर्थः Sy.
१४. पोषकं देवम् Sy.
१५. उद्योजयामः । उद्योजनभाकर्णम् Sy.
१६. सारथिः सूतोऽभीशूनिव । अभीशून् रश्मीनश्च-वन्धनार्थान् यथा कथंति तद्वत् Sy.
१७. महत्वे Sy.

१८. रक्षार्थम् Sy.
१९. ०नायन्द्रं P.
२०. 'शुक्रं ते' इति चतुर्थं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यं पूष्णम् । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्तम्—'शुक्रं चतुष्कं द्वितीया जगती' (KSA. 32.58.P.23.) इति । वेदवदेव पर्वणि वेदवदेवस्य हविषः 'शुक्रं ते' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विहेह वः स्वतवसः' (ĀSS.2.16.) इति । एकादशिनस्य पूष्णस्य पशोर्वपाया एवैव याज्या । सूत्रितञ्च—'शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् प्रपद्ये पयामजनिष्ट पूषा' (ĀSS.3.7.) इति । अभिष्टवेऽप्येषा । सूत्रितञ्च—'शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदपश्य गोपामनिपद्यमानम्' (ĀSS.4.6.) इति Sy. भरद्वाजस्यार्यम् Dur. भरद्वाजस्य SKN. २१. हे पूषन् ! Sy.
२२. शुक्लवर्णम् Sy. शुक्लान्वोऽत्र शुक्लपर्वणः । शुक्लम् SKN. २३. तव Sy. तव रूपम् Dur.

अन्यद् रूपम् । ययजशब्दः सामर्थ्यात् कृष्णवचनः स त्वम् । नानारूपे । अहोरात्रे । आदित्य इव च ।
 त्वमसि यथाहोरात्राभ्यां युक्त आदित्यः तस्य हि पार्श्वयोरहोरात्रे भवतः, यास्कस्त्वाह शुक्लं ते अन्यत् ।
 लोहितं ते अन्यत् यजियं ते अन्यत् इति वा' इति सर्वाणि । प्रज्ञानानि । रक्षसि । अन्न च भन् ।

१. एकमहर्भवति वासरात्मकम् Sy. यल्लोहितम् ।

अन्यत्तत्र रूपं शुक्लेन व्यपदेशात्सामर्थ्याल्लोहि-
 तादि Dur. एकम् । किं पुनस्तत् ? साम-
 र्थ्याद्रूपम् SKN.

२. यजत० is suggested for ययज० ॥
 यजिरत्र सङ्गतिकरणे वर्तते । यजनीयं प्रकाशेन
 सङ्गमनीयं स्वतः, कृष्णवर्णमन्यदेकमहर्भवति
 रात्राख्यम् Sy. यज्ञार्हम् । अन्यदयजियम्,
 अयज्ञार्हमन्यत् । भगांशरूपेण हि नायमिन्यते
 विज्ञायते हि—'तस्मादेतौ भगांशौ यजेन यजन्ते
 Dur. यजतशब्दोऽत्र शुक्लप्रतियोगित्वाल्लो-
 हितपर्यायः । लोहितं तेऽन्यदपरं रूपम् । पूषा-
 ऽप्यादित्यः । तस्य मध्यन्दिने शुक्लं रूपं,
 लोहितमुदयास्तमययोः । अपवा शुचेर्दीप्त्यर्थस्य
 शुक्, रो मत्वर्थीयः । शुक्लं दीप्तिमदुच्यते ।
 दीप्तिमत् ते त्वैकं रूपं मण्डलाख्यम् । यजतं
 यष्टव्यमन्यमण्डलस्याधिष्ठायकम् SKN.

३. शुक्लकृष्णतया नानारूपे Sy. त्रिपुरूपे भवतः ।
 एते शुक्लकृष्णे रूपे Dur. ते चेते त्रिपुरूपे
 परस्परं भिन्नरूपे शुक्लरोहितत्वरूपेण SKN.

४. अहनी तव महिम्ना निष्पद्यते । यद्वा हे
 पूषन् ! त्वदीयमन्यदेकं रूपं शुक्लं निर्मलं
 दिवसस्योत्पादकम् । त्वदीयमन्यदेकं रूपं यजतं
 केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रेरुत्पादकम् ।
 अत एव त्रिपुरूपे त्रिपरूपे अहनी अहश्च

रात्रिश्च भवतः । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य
 एव कर्ता कथमत्र प्रसक्तिरिति तत्राह Sy.
 अहोरात्रे कर्मणोदयेन शुक्लमहः करोषि ।
 अस्तमयेन कृष्णम् Dur. ते वाऽहनी अहोरात्रे
 एते त्वमसि । तव चेते कर्मणी यतस्त्वत्कर्तृके
 एते अतस्त्वमसि SKN.

५. यथा द्यौरादित्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रका-
 शकोऽसि Sy. यथा द्यौरादित्य सर्वं वर्तत एवं
 त्वमपि Dur. द्यौरिव च त्वमसि । यथा
 द्यौर्व्यापिनी तथा त्वमसीत्यर्थः SKN.

६. विश्वायोहो० P.

७. शुक्लं D.

८. तेन् P., D.

९. N. 12.17.

१०. सर्वाः Sy., Dur. सर्वाश्च SKN.

११. प्रज्ञाः Sy.

प्रज्ञा प्रज्ञावताम् Dur.

१२. रक्षसि । अतः कारणात्त्वं सूर्य इव भवसीत्यर्थः
 Sy. त्वमवसि पालयितृत्वात्पालयसि ।
 उद्यन्ननुगृह्णासि Dur. प्रज्ञाहेतुभूतप्रकाशदानेन
 त्वं पालयसि SKN.

१३. अन्न च तत् D. अन्नवन् ! is suggested
 for अन्न च भन् ॥ हे अन्नवन् ! Sy.
 स्वधेत्युदकनाम वा रश्म्याहूतेनोदकेन हवित्सं-
 णेनात्रेण वा तद्वत् SKN.

भजनवती । ते । पूषन् ! मयि । रातिः । अस्तु ।

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।

अष्टीं पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्संचक्षणे भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजाश्वः । अजाश्वः । पशूनां पालयिता । अश्वगृहः । कर्मणः प्रीणयिता । सर्वस्मिन् । भुवने ।

तर्पतः । अष्ट्राम् । अश्वः पतन्तीम् । पुनः पुनरुद्वरन् । पश्यन् । भुवनाणि । देवः । गच्छति ।

यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे हिरण्ययीरन्तरिक्षे चरन्ति ।

तामिर्यासि दृत्यां सूर्यस्य कामेन कृतं श्रवं इच्छमानः ॥ ३ ॥

यास्ते । याः । ते । पूषन् ! नावः । समुद्रमध्यं । चरन्ति । हिरण्मय्यः । अन्तरिक्षे च ।

१. कल्याणी Sy. SKN. भवनीया स्तुत्या Dur.

२. तादृशस्य तव Sy. पूषन् ! यं त्वामेवमादि-
गुणयुक्तमद्राक्ष्म तव तस्य Dur. तुभ्यं हे
पूषन् ! SKN.

३. अस्मासु Sy. अस्मिन् कर्मणि Dur. इहा-
स्मदीये यज्ञे SKN.

४. दानम् Sy., Dur. हविषो दानम् SKN.

५. भवतु Sy. अस्मान्प्रत्यस्तु, इत्येतदाशास्महे
Dur. कुणु SKN.

६. VM. explains ते । अन्यत् once and
ignores हि ॥ हि यस्मात्कारणात् Sy.
हिरण्यं चार्थं. . . अथवा—भद्रा ते, इति ते-
शब्दः 'कर्तृकर्मणो कृतिः' (Pa. 2.3.65.)
इति कर्तृलक्षणवच्छान्तः । कल्याणी ते स्वत्क-
र्तृका रातिरिहास्तु । कल्याणं दानमिहास्मभ्यं
देहोत्तर्यः । द्वितीये व्याख्यानं यजतमिह भाष्ये
—भाजनं स्वपातपात्रं तेन तद्वती SKN.
शुक्रं ते अन्यत् । लोहितं ते अन्यत् । यजतं
ते अन्यत् । यजिष्यं ते अन्यत् । विषमरूपे ते
अहनी कर्म क्षौरिव चाति । सर्वाणि प्रज्ञा-
नान्यवसि । अश्ववन् ! भाजनवती ते पूषन्निह
वतिरस्तु N. 12.17., SKN. IV. 116.

७. अजाश्व D.

८. अजाश्व च P. अजाश्वः is suggested for

अजाश्व D. छागवाहनः Sy.

९. वाजा अग्नानि पस्त्ये गृहे यस्य तादृशः Sy.

१०. धियः स्तोतारः कर्माणि वा । तेषां प्रीणयिता
Sy.

११. विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् Sy.

१२. भुवतेन P. लोके Sy.

१३. अर्पितः is suggested for तर्पतः ॥ प्रजा-
पतिना पोषकत्वेन स्थापितः Sy.

१४. आरां स्वहस्तगताम् Sy.

१५. पा० P. शिथिलां सतीम् Sy.

१६. उच्यच्छन् Sy.

१७. सम्पश्यन् सूर्यात्मना प्रकाशयन् Sy.

१८. सर्वाल्लोकान् भूतजातानि वा Sy.

१९. नभसि गच्छति Sy.

२०. VM. ignores पूषा ॥ अत एवम्भूतः
पूषा पोषको देवः Sy.

२१. पीषणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः 'यास्ते पूषन्'
इत्यादिके द्वे ऋचावनुवाक्ये । सूत्रितञ्च—
'यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे इति द्वे पूषेमा
आशा अनुबेद सर्वाः (ASS. 3.7.) इति Sy.

२२. त्वदीयाः Sy.

२३. उदधी Sy.

२४. सञ्चरन्ति Sy.

२५. हितरमणीयाः Sy.

२६. हिरण्मर्यान्तं P. नभसि Sy.

ताभिस्त्वम् । सूर्यस्य । दूत्याम् । गच्छसि देवैः सहासुरवधार्थं समुद्रस्य पारे गतः समुद्रः स्वभावमित्कण्ठितां प्रति पूषणं प्राहिणोत् । हे कामेन, स्तोतृभिर्वशीकृत ! स्तोतृणामग्नम् । इच्छमानः ।

पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिर्मघवां दुस्मवर्चाः ।

यं देवासो अददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वञ्चम् ॥ ४ ॥

पूषा । पूर्वा । शोभनो बन्धुः । दिवः । च । पृथिव्याः । च । अग्नस्य । पद्धतिः । घनवान् । वशी-
नीयतेजाः । यं पूषणम् । देवाः । दत्तवन्तः । सूर्यायै । कामेन । कृतम् । महान्तम् । सुगमम् ।

VI.59.

प्र नु वोचा सुतेषु वां वीर्या । यानि चक्रथुः ।

हतासो वां पितरो देवशत्रव इन्द्राग्नी जीवथो युवम् ॥ १ ॥

प्र नु वोच । प्रववीमि । क्षिप्रम् । सुतेषु सोमेषु । युवयोः । वीर्याणि । यानि युवाम् । चक्रथुः ।

१. नोभिः Sy.

२. कदाचिद्देवैः सार्धं सूर्यसुरवधार्थं प्रस्थिते सति तस्य भार्या स्वभर्तारं सज्जातोत्सुखा बभूव तां प्रति सूर्यः पूषणं प्राहिणीत् । तेन चात्र पूषा स्तूयते Sy.

३. सूर्यः is suggested for समुद्रः ।

४. पश्वादिबिषयेण Sy.

५. Sy. seems to take कृत voc. sing. as कृतः nom. sing. and explains वशीकृतोऽसि ६. हविलक्षणमग्नम् Sy.

७. इच्छन् is suggested for इच्छमानः ।

८. पोषको देवः Sy.

९. शोभनो बन्धुर्भवति Sy.

१०. धूलोकस्य Sy.

११. तथेळाया अग्नस्य Sy.

१२. वर्धतिः P. पतिः is suggested for पद्धतिः ।

१३. 'मघमिति घननाम' (Ngh.2.18.) तद्वान् । यद्वा मंहतेर्दानकर्मणो भावसाधनो मघशब्दः । घनवान् Sy.

१४. वर्च इति रूपनाम । दुस्म वर्शनीयं वर्चो यस्य तादृशः Sy. cf. वर्च इत्यग्रनाम Ngh.2.7.

१५. देवान् P. सर्वे देवाः Sy.

१६. वन्तः is suggested for वन्तः ॥ 'पुत्रः पितराववृणीत पूषा' (RV. X.85.14.) इति हि श्रूयते Sy.

१७. सूर्यायै P. सूर्यस्य पत्न्यै यद्वा सावित्र्यै सूर्या-
ख्याया अश्विनोर्वरणाय Sy.

१८. कामेन P. पश्वादिबिषयेण Sy.

१९. स्तोतृभिर्वशीकृतम् Sy.

२०. वलवन्तं प्रवृद्धं वा Sy.

२१. स्वञ्चनं सुष्ठु गच्छन्तम् । एवंविधं यं पूषण-
मददुः स पूषा सुबन्धुरित्यन्वयः Sy.

२२. 'प्र नु वोचा' इति वशार्थं दशमं सूक्तं भरद्वाज-
स्यायमिन्द्राग्निदेवताकम् । सप्तम्याद्याश्चतस्रो-
ऽनुष्टुभः शिष्टाः पदं बृहत्पः । तथा चानुष्का-
न्तम्—'प्र नु वशेन्द्रानं तु बार्हतं चतुरनुष्टु-
बन्तम्' (KSA. 32.59. P.23.) इति ।
गतो विनियोगः Sy. २३. ०च D.

२४. ०वी P. प्रवोचम् । प्रववीमि Sy.

२५. अभिवृतेषु सोमेषु अस्मद्यज्ञे Sy.

२६. ०यो P.

२७. तानि वीर्याणि वीरकर्माणि Sy.

२८. कृतवन्तो Sy.

हताः । युवाम्बाम् । पावयितारः पृथिव्याः । असुराः । हे इन्द्राग्नी ! युवां त्वमुररहती । जीवथः ।

वळित्था महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ ।

समानो वीं जनिता भ्रातरा युवं यमाविहेहमातरा ॥ २ ॥

वळित्था । सत्यमेव । इत्यम् । युवयोः । महिमा । इन्द्राग्नी ! अतिशयेन स्तोतव्यः । एक एव ।

युवयोः । जनिता । ततश्च भ्रातरौ । युवां भवथः । युगपज्जातौ । इह चेह च मातरी ययोस्तौ तथोक्ता ।

अग्नेपरिद्यामता ? भवतीन्द्रस्यादितिः ।

१. ०क्रमहं० P. हता आसन् Sy.

२. पावयितारः P. पाययितारः is suggested for पावयितारः ॥ पितरः हिंसकाः । पीयति-हिंसाकर्मा । तस्यैतद्रूपम् । ईदृशा असुराः Sy.

३. तदेव वीर्यं दर्शयति-देवशत्रवः देवाः शत्रवः शतयितारो येषां तादृशाः Sy.

४. ०थ D. The passage beginning with युवां and ending with जीवथः is omitted by P.

जीवनवन्ती भवथः । असुरेन वाधिताविति यावत् Sy.

५. The commentary on this stanza is omitted by P. भरद्वाजस्यार्यम् Dur. भरद्वाजस्य SKN.

६. युष्मद्विषयं यज्जन्ममहत्त्वं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं यथार्थमित्यर्थः Sy. वडिति सत्यनाम Dur. वळित्थेति हे अग्नि सत्यनामनी । 'अभ्याते भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (N. 10. 42.) इति । अथ भूयस्त्वेनापौनरुक्त्यम् SKN.

७. अग्नेन प्रकारेण Sy. इत्या सत्यम् । अमुना प्रकारेण यः सूक्ते महाभाग्यप्रकारोऽधिकृतस्तमित्येत्यभिनयेनोपदिशन् ववीति Dur.

८. महत्त्वम् Sy. महाभाग्यम् Dur. माहात्म्यम् SKN.

९. स्तोष्यः D. स्तुत्यतमश्च प्रजापतिः Sy. सर्वतोऽतिशयेन स्तुत्यः Dur. 'पण व्यवहारे स्तुती च' अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः । महत्त्वं चातिशयेन स्तुत्यं च SKN.

१०. वी युवामेवमतिमहानुभावी तयोः Dur.

११. जनयिता सूर्यः Dur. जनयिता, आदित्यः प्रजापतिर्वा SKN.

१२. भ्रातरौ स्यः Sy. तौ युवामेवङ्कुत्वेकपितृकौ Dur. ततश्च समानपितृकत्वाद् भ्रातरौ युवाम् SKN. १३. यमलौ सहोत्पन्नी Sy. एकजन्मानौ Dur. न च कमजन्मानौ । किं तर्हि यमौ युगपज्जन्मानौ SKN.

१४. इह चेह च सर्वत्र माता ययोस्तादृशौ स्यः । अदितिह्यनयोर्माता । सर्वं विस्तीर्णा भूमिरिती-हेह मातराविति श्रूयते Sy. इह च पृथिवी-लोक इह चान्तरिक्षलोकेऽवस्थितौ Dur. इहेह, इति च वीप्सा सन्निहिताशेषजगत्प्रदेश-प्रतिनिर्देशार्था SKN.

१५. सर्वस्य लोकस्य निर्मातारौ । एवमिह मन्त्रे पितृत्वेन सूर्यो व्यपदिष्टः Dur. इह प्रदेशे मातरी ययोस्ताविहेहमातराविति । . . . सर्व-जगत्प्रदेशमातरावित्यर्थः । माता चेन्द्राग्न्यो-र्धाना सर्वजगत्प्रकृतित्वात् । अदितिर्वा देव-मातृत्वात् SKN. N. 10. 21., SKN. IV. 24.

१६. The reading is doubtful. अग्नेरपि-द्यौर्माता is suggested for अग्नेपरिद्या-मता ।

१७. VM. ignores आ ॥

आकारः पूरकः समुच्चये वा-देवैर्भ्यश्च पितृभ्य-द्या' (RV. X. 6. 11.) इतिवत् । महिमा-पेक्षया समुच्चयः SKN.

ओकिवांसां सुते सचाँ अश्वा सप्तीद्वादने ।

इन्द्रा न्वग्नी अवसेह वज्रिणा वयं देवा हवामहे ॥ ३ ॥

ओकिवांसा । सङ्गती । सुते सोमे । सह । अश्वाविव । सरणीली । चासेदनीये । इन्द्राग्नी ।
क्षिप्रम् । रक्षणार्थम् । इह । आपृथक्न्ती । वयम् । देवौ । हवामहे ।

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवसेष्वृतावृथा ।

जोषवाकं वदतः पञ्चहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥ ४ ॥

य इन्द्राग्नी । वां । इन्द्राग्नी ! सुतेषु सोमेषु । वाम् । स्तौति । तेषु सोमेषु । हे यज्ञस्य वर्धयितारी !
तस्य सोममग्नीथ इति वाक्यशेषः । अथ योज्यं जोषवाकं वदति जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं
भवतीति जोषवाकं वदतः, समीचीनं वक्तुमुशक्तस्य । हे 'प्राजितहोषिणौ' इति शास्त्रः । न । देवौ । तस्य
सोममग्नीथः ।

१. ओकिवांसी समवेती सङ्गती भवतम् । 'उच
समवाये' इत्यस्यैतद्रूपम् Sy.

२. अभिपुते Sy.

३. तत्र दृष्टान्तः—अश्वाविव Sy.

४. सर्पणशीली Sy.

५. चासदनीये D. भक्षणीये चासे Sy.

६. The passage beginning with
ओकिवांसा and ending with इन्द्राग्नी
is omitted by P. तादृशाविन्द्राग्नी ।
इतरेतरयोगादिन्द्राग्नेऽग्निशब्दे च द्विवचनम्
Sy. ७. अथ Sy.

८. रक्षणेन हेतुना Sy.

९. अस्मिन् यज्ञे Sy.

१०. वज्रिणावापृथोपेती Sy.

११. दानादिगुणयुक्ती Sy.

१२. आह्वयामहे Sy.

१३. य इन्द्राग्नी omitted by P.

१४. स्तोता Sy.

१५. अभिपुतेषु Sy.

१६. यवाम् Sy.

१७. कुत्सितं स्तूयात् Sy.

१८. तेषु सोमेषु मध्ये Sy.

१९. हे ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारी Sy.

२०. सोमग्नीथ P. न भक्षयथः Sy.

२१. जोषाकं P. जोषं जोषयितव्यं प्रीतिहेतुत्वेन
कृतव्यं स्वयमप्रीतिकरं तादृशं वाकं वाक्यं
वदतस्तस्य Sy.

२२. प्राजितहोषिणौ P. प्राजितहोषिणौ D.N. ५.22.
पञ्चः प्राजितः प्रसिद्धो होषो घोषः स्तोत्रं
ययोस्तादृशौ Sy.

२३. भक्षयथः Sy.

२४. 'जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयम् । जोषयितव्यं
भवति । . . . य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु
स्तौति तस्याग्नीथः । अथ योज्यं जोषवाकं
वदति विजृम्भः प्राजितहोषिणौ न देवौ
तस्याग्नीथः । N. ५.22.

इन्द्राग्नी को अस्य वां देवौ मर्तेधिकेतति ।

विषूचो अश्वान्युयुजान ईयत एकः समान आ रथे ॥ ५ ॥

इन्द्राग्नी । इन्द्राग्नी ! कः । युवयोः । एतत् कर्म । जानाति । हे देवौ ! मनुष्यः । किं तत् कर्मत्वाद्—
विषूचः । अश्वान् । समाने । रथे । युयुजानः । कर्को इन्द्रः । गच्छति मानेन यो रथस्तस्य चतुर्नश्वानाह तेषां च
विष्वक्त्वं केचिद् गच्छन्ति केचिदागच्छन्तीति ।

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात्पृथ्वीभ्यः ।

हित्वी शिरो जिह्वया वार्वदच्चरन्त्रिशत्पदा न्यक्रमीत् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी । पादवर्जिता । इयम् । वद्वतीभ्यः । पूर्वा । आगच्छति । शीघ्रमुषाः । त्यक्त्वा ।
शिरः शिरोरहितापीत्यर्थः । मनुष्याणां वयसां च जिह्वया । अत्यन्तं शब्दं कुर्वाणा । चरन्ती । त्रिशत् ।

१. Omitted by P.
२. इदम् Sy.
३. जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः Sy.
४. हे देवौ ! द्योतमानौ ! Sy.
५. नानाञ्चतो गच्छतः Sy.
६. उभयार्थे एकस्मिन् Sy.
७. तावृजानाश्वान् योजयन् Sy.
८. एक is suggested for कर्को ॥ सूर्यात्मना वर्तमानः Sy.
९. सर्वं जगदग्निगच्छति । यद्वा विषूचो नाना-
ख्यानश्वान् व्यापकान् समान एकरूपे रथे
संवत्सरात्मके युयुजानो योजयन् युवयोरेकः
सूर्यात्मेन्द्र एयते । आगच्छति । एतद्युवयोः
कर्म को यथावज्जानीयादित्यर्थः Sy.
१०. VM. ignores आ ।
११. मानुषी वागनयोच्यते । उक्तञ्च 'अथ यन्मा-
नुष्या वाचाह इतीदं कुस्तेतीदं कुस्तेति तद्वह
तथा चीयते' इति U.
१२. वाद० D. पादरहिता Sy. हे इन्द्राग्नी . . .
... स्वयं पादरहितापि Mah. पादरहिता
गद्या U.
१३. इय P. उषाः Sy. इयमुषाः Mah. इयं
वाक् U.
१४. पद० is suggested for वद० ॥ पाद-
युक्ताभ्यः सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः Sy. Mah.
पादवतीभ्यः सकाशात् U.
१५. प्रथमभाविनी सती Sy., Mah.
१६. आगता U.
१७. प्रेरयित्री Sy. सा च तासां प्रजानां शिरो
हित्वी निद्रात्पाजनेन प्रेरयित्री । यद्वा शिरो
हित्वी हित्वा त्यक्त्वा Mah. हित्वा परित्यज्य
शिरः प्रथमं पदमन्यत्करोति । नहि लौकिक्या
वाचः कश्चित्पदनियमोऽस्ति U.
१८. प्राणिनां शिरः । यद्वा स्वयमशिरस्का सती
Sy. स्वयमशिरस्का सती Mah.
१९. ०तावित्यर्थः P.
२०. प्राणिनाम् Sy.
२१. प्राणिस्थया तदीयेन वाग्निन्द्रियेण Sy. प्राणिनां
वाग्निन्द्रियेण Mah. जिह्वया विदुषः U.
२२. कुवाणा D. भृशं शब्दं कुर्वती Sy.
यद्भुलुगन्तम् । भृशं शब्दं कुर्वती सती Mah.
वदन्ती U.
२३. चरति प्रसरति । अश्वभावः । एवं चरन्मुषा
Mah. चरति U.
२४. ०तं D. त्रिशत्तद्भूतानि Mah. कियन्ति
तत्र पदानि त्रिशत्पदानि त्रिशत्तद्भूतानि U.

मूहर्तन् । एकेनाह्ना । अतिक्रामति ।

इन्द्राग्नी आ हि तन्वते नरो धन्वानि बाह्वोः ।

मा नो अस्मिन्महाधने परा वक्तुं गर्विष्ठिषु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी । इह, इन्द्राग्नी ! बाह्वोः स्थितानि । वनूषि । योदारो मनुष्याः । आततज्यानि कुर्वन्ति प्रभायाम् मा । अस्मान् । अस्मिन् । सङ्ग्रामे । परित्यजतम् । गवामन्वेषणेषु शत्रुभ्य आजिहीर्षितासु गोष्वित्यर्थः ।

इन्द्राग्नी तपन्ति माघा अयो अरातयः । अप द्वेपांस्या कृतं युयुत सूर्यादधि ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी । इन्द्राग्नी ! तवन्ति । मा । हन्तारः । अभिगन्तारः । शत्रवः । तत्र युवामपाकृतम् ।

१. अवयवभूतान् त्रिंशत् मूहर्तन् Sy. पदा पदानि गमनसाधनभूतान् मूहर्तन् Mah.

२. दिवसेन Sy.
एकदिनेन Mah.

३. एतच्च युवयोः कर्म । तत्को जानीयादिति पूर्व-
त्रान्वयः Sy. नितरां क्रमते । अहोरात्रेण
त्रिंशन्मूहर्तन्क्रमतीत्यर्थः Mah. अतिक्रामति ।
नहि परतस्त्राणविषयः U.

४. VM. ignores इन्द्राग्नी ।

पदा वाक्यपक्षेऽर्थः । इन्द्रः प्राणोऽग्निः पुरुषः ।
हे इन्द्राग्नी ! युवयोरेवैतत्कर्म यद् अपात्
पादरहिता गद्यात्मिका त्रयीलक्षणेयं वाक् पूर्वा
प्रथमभाविनी सती, आ आगात् । पद्यतीभ्यः
पादयुक्ताभ्यो रामायणभारतादिश्लोकात्मक-
बाल्मीकिव्यासादिवाणीभ्यः सकाशाद् वेदवाचः
प्राथम्यं श्रुत्योक्तम्, ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यतेति
एवं प्रथमजाया वचसोऽधिकृतत्वं निर्णय
मानुष्या वाचो बिकृतत्वमाह हित्वो शिर इति ।
शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते । अभ्याज
गां दण्डेन शुक्लां गां दण्डेनाभ्याजेत्येवं लौकिक्या
वाचः पदप्रयोगनियमाभावाच् शिरः शिरः-
स्थानीयमाख्यातपदं हित्वा त्यक्त्वा जिह्वया
विदुषो वागिन्द्रियेण वाचवद् अतिवदन्ती सती
चरति प्रकाशीभवति । एवं चरन्ती सा त्रिंश-
त्यदानि न्यक्रमीत् क्रमति । अत्र पदशब्दो-

ऽङ्गुलवचनः । मूलाधारादारभ्य मुखपर्यन्तं
त्रिंशदङ्गुलानि क्रामति । एवं वाग्विषयोऽर्थः
Mah.

This stanza=YV. 33. 93.

५. इन्द्रा P. हे इन्द्राग्नी ! Sy.

६. बाह्वोः P. हस्तयोः Sy.

७. कुर्वते Sy.

८. ०या P. The reading is doubtful.

९. त्वयाऽस्मिन् वीर्यमान इत्यं कर्तव्यम् BB.

१०. जेतव्येन महाधनेनोपेते सङ्ग्रामे Sy. उत्तमं
महत्तमं धनं देहीति तत्र महाधने BB.

११. मा परावक्तुं मा परानेष्टीः । यथा महान्तं
भारं वोढुं समर्थो भारं नेति न किञ्चित्परा-
वर्जयति, महान्तमपि भारमानयति । एवं
त्वयाऽपि कर्तव्यम् BB.

१२. VM. ignores हि ।

This stanza=TS. 2. 6. 11. 3.

१३. हे इन्द्राग्नी ! Sy.

१४. तपन्ति is suggested for तवन्ति ॥
बाधन्ते Sy.

१५. म P. माम् Sy.

१६. आहन्त्यः Sy.

१७. अभिगन्त्यः Sy.

१८. शत्रुसेनाः Sy.

१९. अपाकृतम् Sy.

रक्षांसि । पृथक्कुर्वन्तं च तानि । सूर्यात् अस्मान्, मारयतमित्यर्थः ।

इन्द्राग्नी युवोरपि वसुं दिव्यानि पार्थिवा ।

आ न इह प्र यच्छतं रुयि विश्वायुं पोषसम् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी । इन्द्राग्नी ! युवयोः । अपि । दिव्यानि । वसूनि । पार्थिवानि च सन्ति । प्रयच्छतम् ।

अस्मभ्यम् । इह । अगम् । सर्वेषां मनुष्याणां पोषकम् ।

इन्द्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमैर्भिर्हवनश्रुता ।

विश्वाभिर्गाभिंरा गंतमस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी । हे इन्द्राग्नी ! स्तोत्रवनी । स्तोमैः सह । मनुष्याह्वानस्य श्रोतारी । सर्वाभिः । स्तुतिभिः

शुश्रूषिताभिः । आगच्छतम् । अमुम् । सोमम् । पातुम् ।

VI.60.

अथद्वत्रमुत संनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहस्री सपर्यात् ।

इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥ १ ॥

इनयत् । हन्ति । उपद्रम् । अपि च । लभते । अन्नम् । यः ।

१. द्वेष्टन् शत्रून् Sy. २. ०ता P.

३. सूर्यदर्शनात् । यथा ते सूर्यं न पश्यन्ति तथा कुर्वन्तं, मारयतमित्यर्थः Sy.

४. ०दस्मारयतमि० P.

५. VM. ignores अथि ॥ अथिः पञ्चम्य-
र्थानुवादकः Sy. ६. Omitted by P.

७. हे इन्द्राग्नी ! Sy. ८. दिवि भवानि Sy.

९. D. adds वा after वसूनि ॥ वसूनि
हितानि युवयोरेव वर्तन्ते Sy.

१०. पृथिव्यां भवानि लोकद्वयसम्बन्धीनि Sy.

११. अतः कारणात् इह अस्मिन् यजे Sy.

१२. सर्वेषां मनुष्याणां पोषणाय पर्याप्तम् । यद्वा
सर्वस्यायुधः पोषणे शक्तम् । छान्दसो वर्णलोपः
Sy. आयव इति मनुष्यनाम Ngh.2.3.

१३. VM. ignores आ ॥ अभि Sy.

१४. स्तोत्रवनेन P. स्तोत्रवहनी is suggested
for स्तोत्रवनी ॥ हे उक्थैः स्तुतिभिर्वहनीयौ !
Sy. १५. स्तोत्रैः Sy.

१६. हवनस्याह्वानस्य श्रोतारी ! एवम्भूती ! Sy.

१७. शस्त्ररूपाभिर्वाग्भिश्च हेतुभूताभिः Sy.

१८. अस्मदीयस्य Sy.

१९. सोमस्य Sy. २०. पानार्थम् Sy.

२१. 'अथद्वत्रम्' इति पञ्चदशचर्मेकादशं सूक्तं भर-
द्वाजस्येन्द्राग्नम् । आदौ तिस्रस्त्रिष्टुभश्चतु-
र्व्याद्या नव गायत्र्यस्त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्वशी
बृहती पञ्चदश्यनुष्टुप् । तथा चानुक्रान्तम्—
'अथत्यञ्चोना गायत्रं तु त्रिष्टुबादित्रिष्टुब्
बृहत्यनुष्टुबन्तम्' (KSA. 32.60. P. 23.)
इति । गतः सूक्तविनियोगः । वरुणप्रधासे-
र्ष्वेन्द्राग्नस्य हविषः 'इनयत्' इत्येषा प्राज्या ।
सूत्रितञ्च—'इन्द्राग्नी अवसा गतं इनयद्वत्रमुत
संनोति वाजम्' (ASS. 2. 17.) इति Sy.

२२. स पुरुषः हिनस्ति Sy.

२३. उपद्रवम् is suggested for उपद्रम् ॥
आवरकं शत्रुम् Sy.

२४. अन्नं वर्तं वा Sy. २५. पुरुषः Sy.

इन्द्राग्नी । परिचरति । समानाह्वानो । ईश्वरो भवन्ती । बहोः । वसुसमूहस्य । अतिशयेन बलिनो । बलेन । युद्धं कुर्वन्तो ।

ता योधिष्टम्भि गा इन्द्र नूनमपः स्वरूपसो अग्न ऊहाः ।

दिशः स्वरूपस इन्द्र चित्रा अपो गा अग्ने युवसे नियुत्वान् ॥ २ ॥

ता योधिष्टम् । ती युवाम् । इन्द्र ! सम्प्रति । गाः । भियोधिष्टम् । हे अग्ने ! त्वम्, अयम् । स्वः उदकानि रक्षसि । उपसवच । त्वयोद्या भवन्ति । हे इन्द्र ! त्वं च । दिशः । आदित्यम् । उपसः । चित्रवर्णाः प्रथरोषत् गमयसि । उदकानि । अग्ने ! गन्तूणि । त्वं च युवसे । नियुत्वानिति ।

आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मेरिन्द्र यातं नमोभिरग्ने अर्वाक् ।

युवं राधोभिरकवेभिरिन्द्राग्ने अस्मे भवतमुचमेभिः ॥ ३ ॥

आ वृत्रहणा । आयातम् । हे शत्रूणां हन्तारी ! शत्रूणां हन्तृभिः । बलैश्च प्रदत्तितैः । इतेमुखम्

१. इन्द्रा अग्नी इतरेतरयोगादुभयत्र पूर्ववद्धिवचनम् Sy.

२. परिचरेत् Sy.

३. शत्रूणामभिभवितारी Sy.

४. ईशानो स्वामिनो । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा Sy.

५. प्रभूतस्य Sy.

६. वसुसमूहस्य वसुसमूहस्य यद्वा स्वाधिको यत् । धनस्य Sy.

७. अतिशयेनाभिभवितारी शत्रूणाम् Sy.

८. ऽणोहम् P. बाजं हविलक्षणमन्नमात्मन इच्छन्ती । यद्वा बाजं स्तोतृभ्यो दातव्यमन्नं कामयमानो Sy.

९. त D.

१०. नूनमिति पादपूर्णाधः Sy.

११. P. adds ती युवामिन्द्र सम्प्रति गा अभियोधिष्टम् after अभियोधिष्टम् ॥ अभि० is suggested for भि० ॥ एतान् गवादीनमित्यत्र तैरसुरैर्युद्धं कृतवन्ती Sy.

१२. अपः is suggested for अय ॥ उदकानि Sy.

१३. सूर्यम् Sy.

१४. उपःकालान् Sy.

१५. ऊहाः पणिभिरपहृताः Sy.

१६. प्राच्याद्याः Sy.

१७. अभित्यम् D. सूर्यम् Sy.

१८. चायनीयाः Sy.

१९. पृथ P.

२०. गमयति P. प्रथरोषत् गमयति seems to be redundant.

२१. गाश्च पणिभिरपहृतानेतान् Sy.

२२. अग्नेन लोकेनायोजयः । यद्वा असुरैरावृतान् विगादीनसुरवधेनावरणमपनीय पृथक् कृतवानसीत्यर्थः Sy.

२३. नियुद्भिरवैर्युक्तः सन् त्वमप्येवमकार्षीरित्यर्थः Sy.

२४. ऐन्द्राग्नस्य पशोर्वपायाः 'आ वृत्रहणा' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मेरा भरतं शिशतं वज्रबाहू' (ASS.3.7.) इति Sy.

२५. आगच्छतम् Sy.

२६. हे वृत्रस्यासुरस्य हन्तारी ! Sy.

२७. वृत्रस्य हन्तृभिर्वृत्रहनननिमित्तः Sy.

२८. इतोमु० is suggested for इतेमु० ॥ अस्मदभिमुखम् Sy.

इन्द्राग्नी ! युवाम् । धनैः । अकुत्सितैः सह । अस्मासु । भवतम् । उत्तमैः ।

ता हुवे ययोरिदं पुमे विश्वं पुरा कृतम् । इन्द्राग्नी न मर्धतः ॥ ४ ॥

ता हुवे । ता । ह्वयामि । तयोः । इदम् । स्तूयते । विश्वम् । पुरा । कृतं कर्म । ताविमौ । न ।

कञ्चन हिस्तः ।

उग्रा विंघनिना मृधं इन्द्राग्नी हवामहे । ता नो मृळत ईदृशे ॥ ५ ॥

उग्रा । उग्रौ । विशेषेण, शत्रून्, हन्तारी । इन्द्राग्नी । हवामहे । ता । अस्मा । सुखयेताम् ।

ईदृशे संग्रामे ।

१. हे इन्द्र ! हे अग्ने ! Sy.

२. महद्भिः Sy.

३. आविर्भवतम् Sy.

४. उत्कृष्टतमैः Sy.

५. VM. ignores नमोभिः and explains इन्द्र and अग्ने once only. अस्मभ्यं दातव्यंश्चाग्रंश्च साधंम् Sy.

६. चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽज्यावाकशस्त्रे ता हुवे इति षडहस्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितञ्च 'ता हुवे ययोरिदमियं वामस्य मन्मनः' (ASS. 7.2.) इति । पृष्ठयाभिप्लवपडहयोः स्तोमबृद्धौ 'ता हुवे' इत्याद्या नवर्चं आवापोर्थाः । सूत्रितञ्च— 'ता हुवे ययोरिदमिति नवेयं वामस्य मन्मन इत्येकादश' (ASS. 7. 4.) इति Sy.

७. तावृशाविन्द्राग्नी Sy.

८. आह्वये Sy.

९. ययोरिन्द्राग्नयोः Sy.

१०. पूर्वास्वृष्टु कीर्तितं वीर्यम् Sy.

११. पन्यते ऋषिभिः स्तूयते । ती इन्द्राग्नी हुव इत्यन्वयः Sy.

१२. सर्वम् Sy.

१३. पूर्वस्मिन् काले Sy.

१४. It refers to. इन्द्राग्नी ।

१५. स्तोतृन् हिस्तः । अतोऽस्मान्प्याहूतौ रक्षता-मिति भावः । मर्धतिहिंसाकर्मा Sy.

१६. Omitted by P.

१७. उद्गूणं बली Sy. Mah.

उग्रौ, उद्गूणी U.

१८. विषेण D.

१९. P. and D. add हन्ता before शत्रून् ॥ मृधो हिंसकान् Mah. सङ्ग्रामस्य सङ्ग्राम-कारिणां वा U.

२०. VM. seems to explain विंघनिनी and मृधः together as विशेषेण शत्रून् हन्तारी ॥ विशेषेण हतवन्ती Sy. विशेषेण हनो नाशयतस्तौ विंघनिनी । हन्तेषः Mah. विहन्तारी U.

२१. आह्वयामहे Sy.

आह्वयामः Mah. U.

२२. इन्द्राग्नी Sy. तावाहूताविन्द्राग्नी Mah. ती चाहूतौ U.

२३. अस्मान् is suggested for अस्मा ।

२४. सुखयेताम् P. सुखयेताम् is suggested for सुखयेताम् ॥ सुखयताम् । यद्वा मृळतिरुपदया-कर्मा । नोऽस्माकं मृळतः उपदयां कृताम् Sy. मृडयतः सुखयतः Mah.

२५. ईदृशेऽस्मिन् सङ्ग्रामे Sy. ईदृशे भयानके सङ्ग्रामे कर्मणि वा Mah. ईदृशे कर्मणि U.

This stanza=YV. 33. 61.

ह॒तो वृ॒त्राण्यार्या॑ ह॒तो दा॒सा॒नि स॒त्प॒ती । ह॒तो वि॒श्वा अ॒प॒ द्वि॒षः ॥ ६ ॥

[ह॒तः ।] आर्य॑कृतानि । उप॒द्रवा॑णि । नाशय॑तः । दा॒सकृ॑तानि च । स॒तामी॑श्वरी । तथा वि॒श्वा-
ने॒व । शत्रू॑न् । अ॒प॒हृत॑म् ।

इन्द्रा॑ग्नी यु॒वामि॑मे॒भि स्तो॒मा॑ अ॒नू॒ष॒त । पि॒व॒तं शं॒भु॒वा सु॒तम् ॥ ७ ॥

इन्द्रा॑ग्नी । इन्द्रा॑ग्नी ! यु॒वाम् । इमे॑ । स्तो॒माः । अ॒भिष्टु॑तवन्तः । पि॒व॒तम् । सु॒तस्य॑ भावयितारी ।
सोम॑म् ।

या वा॑ स॒न्ति पुरु॑स्पृ॒हो नि॒युतो॑ दा॒शुषे॑ नरा । इन्द्रा॑ग्नी ता॒भिरा॑ ग॒तम् ॥ ८ ॥

या वा॑म् । याः । वा॑म् । वि॒च॒न्ते । व॒ह॒भिः स्पृ॒हणी॑षाः । अ॒श॒वाः । य॒ज॒मा॒ना॒नु॒ग्रहा॑र्थम् । ने॒ता॒री !
इन्द्रा॑ग्नी ! ता॒भिः । आ॒गच्छ॑तम् ।

उ॒त्तरा॑ नि॒गद॑सिद्धा ।

ता॒भिरा॑ गच्छ॒तं न॒रोपे॑दं स॒र्व॒नं सु॒तम् । इन्द्रा॑ग्नी सोम॑पीतये ॥ ९ ॥

[ता॒भि॒रा॒गच्छ॑तम् ।]

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

२. आर्यैः कर्मनुष्ठातृभिः कृतानि Sy.

३. उप॒द्रवान् is suggested for उप॒द्रवा॑णि ॥
उप॒द्रव॑जातानि Sy.

४. ताविन्द्राग्नी हिस्तः Sy.

५. दस० P. दासाः कर्महीनाः शत्रवः । तैः कृतानि
चोप॒द्रव॑जातानि ह॒तः Sy.

६. सता॑ पालयिताराविन्द्राग्नी Sy.

७. सर्वाः Sy.

८. द्वेष्टीः शत्रुभूताः प्रजाः Sy.

९. विनाशयतः । अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति
भावः Sy.

१०. चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे
'इन्द्राग्नी युवाम्' इति षडहस्तोत्रियस्तुतः ।
सूत्रितञ्च 'इन्द्राग्नी युवामिमे यजस्य हि स्य
ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य' (ĀSS. 7.2.) इति Sy.

११. सोमाः D. स्तोतारः Sy.

१२. षट्प० P. अभिष्टुवन्ति Sy.

१३. हे शंभु॒वा सु॒तस्य॑ भावयिताराविन्द्राग्नी !
Sy.

१४. अभिष्टुतमस्मदीयं सोमम् Sy.

१५. य D.

१६. युवयोः स्वभूताः Sy.

१७. सन्ति Sy.

१८. पुरुभिर्वहृभिः स्पृहणीषाः Sy.

१९. हवींषि दत्तवते यजमानाय तदर्थमुत्पन्नाः Sy.

२०. नियुद्धिः Sy.

२१. The *pratika* is supplied by the Editor.

हे नरा ! नेताराविन्द्राग्नी ! सूयतेऽभिषूयत
इति सवनः सोमः । इदं सवनमिमं सोमं सुत-
मभिषूयतमुप प्रति । यद्वा इदं प्रातःसवनमुपा-
स्मिन् सवने सुतमभिषूयतं सोमं प्रति ताभिनि-
युद्धिरागच्छतम् । किमर्थम् ? सोमपीतये
तस्य सोमस्य पानार्थम् Sy.

तमीळिष्व यो अचिषा वना विश्वा परिष्वजन्त । कृष्णा कृणोति जिह्वा ॥ १० ॥

तमीळिष्व । तम् । स्तुहि । यः । तेजसा । सर्वाणि । अरण्यानि दावभूतः । व्यानोति । कृष्णानि च । णोति । ज्वालाया ।

य इद्ध आविवासति सुम्नमिन्द्रस्य मर्त्यः । द्युम्नाय सतरा अपः ॥ ११ ॥

यः । यः । प्रज्वलितेजसो । सुखम् । इन्द्रस्य । परिचरणं करोति । मर्त्यः । तस्येन्द्रोऽज्ञायम् । सुतरणानि । उदकानि प्रयच्छति ।

ता नो वाजवतीरिषं आशुन्विषृतमर्वतः । इन्द्रमग्निं च वोळहवे ॥ १२ ॥

ता नः । ती । नः । बलवन्ति । उदकानि । शीघ्रगामिनश्च । अश्वान् । पूरयतम् । परोक्ष उत्तरोर्ध्वः—इन्द्राग्नी । हविर्भिवोढुम् ।

१. Both the Mss. P. and D. repeat the *pratika*.

२. हे स्तोतः ! तमग्निम् Sy.

३. अग्निः Sy.

४. ज्वालारूपेण तेजसा Sy.

५. व्याप्नोति is suggested for व्यानोति ॥ परिष्वजति । परितो वेष्टयति Sy.

६. यश्च तानि वनानि कृष्णा कृष्णवर्णानि Sy.

७. कृणोति is suggested for णोति ॥ करोति Sy.

८. ज्वालाया दग्धा Sy.

९. वीप्ते Sy.

१०. सुखकरं हविः Sy.

११. इन्द्राय । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy.

१२. परिचरति प्रयच्छति Sy.

१३. मनुष्यः Sy.

१४. मर्त्यस्य Sy.

१५. द्योतमानायाम्नाय तदर्थम् Sy.

१६. सुखेन तरणीयाः Sy.

१७. वृष्ट्यात्मकानि Sy.

१८. करोतीति शेषः Sy.

१९. हे इन्द्राग्नी ! युवाम् Sy.

२०. अस्मभ्यम् Sy.

२१. अश्ववतीः Sy.

२२. इक्ष्यमाणा वृष्टीः । यद्वा वाजो बलम् । तद्ध-
तीरिषोऽज्ञानि Sy.

२३. शीघ्रगान् Sy.

२४. अस्मभ्यं प्रयच्छतम् Sy.

२५. इन्द्रमग्निं च युवाम् Sy.

२६. वोढुं हविर्भिः प्रापयितुम् Sy.

२७. VM. ignores च ।

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्वै ।

उभा दाताराविषां रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

उभा वाम् । उभी । वाम् । इन्द्राग्नी ! धृतेन । आहोतुं ह्वयामि । सोमेन । सह । मादयितुम् ।
उभी^{११} हि युवाम् । दातारी । अन्नानाम् । धनानां च तथा सति । उभी । वाम् । अन्नस्य । लाभाय ।
ह्वयामि^{१२} ।

१. ऐन्द्राग्नस्य पशोर्हविषोऽनुवाक्या 'उभा वाम्' इत्येषा । सूत्रितञ्च—'उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्वं शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य' (ASS.3.7.) इति Sy.
२. वा D.
३. संहत्य वर्तमानौ Sy.
४. युवाम् Sy., Mah., U., BB.
५. हे इन्द्राग्नी ! Sy. इन्द्रशब्देनाग्राहवनीयः । तस्य यज्ञसाधकत्वरूपेऽवयवयुक्तत्वात् । अग्निशब्देन गार्हपत्यः । 'अग्रे नीयते' इत्यग्निरिति यास्क-व्युत्पत्तेः (cf. N.7.14. अयं यज्ञेषु प्रणीयते) । स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्नी ! Mah.
६. हो० P. आभिमुख्येन होतुम् Sy. आभिमुख्येन होतुम्, आहुतिप्रदानेनाराधयितुम् BB.
७. आह्वयामि Sy. आह्वानुमिच्छामीति शेषः । ह्वयतेस्तुमर्थे कर्णप्रत्ययः Mah. आख्यातोत्तम-पुरुषैकवचनस्थान आह्वयामि U. हुव इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः, युवामाह्वयामि BB.
८. राधकेन हविषा Sy. राधसो धनाढविलक्षणत्वात् Mah. राधसो धनस्य हविलक्षणस्य U. राध ओदनं हविलक्षणम् । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति तृतीयायै षष्ठी । हेतौ वा पञ्चमी BB.
९. युगपदेव Sy. युगपदेककर्मणि Mah. एकस्मिन्नेव प्रदाने U. सहैव यौगपद्येनैव नैकैकद्वयेन BB.
१०. तर्पयितुम् Sy. युवां मादयितुं हर्षयितुं वेच्छा-मीति शेषः । 'मदी हर्वे' इति 'मद तृप्ती' इति धातोर्वा निजन्तास्तुमर्थे शर्ष्यप्रत्ययः । गुणः Mah. माद्यतिर्भोजनार्थः । सह भोज-नाय U. मादयितुं सहैव तर्पयितुं वाऽह्वयामि ।

मदेर्ण्यन्तात् . . . शर्ष्यप्रत्ययः BB.

११. पि P. यत उभी युवाम् Mah. किमर्थं पुनर-भावाह्वयामि सह भोजनायेत्यत आह . . . U. अनयोरेवाह्वाने कारणमाह—युवामेव ह्वयो BB.
१२. दातारी स्थः Sy. उभावाहुतभुक्ती सन्तौ दातारी दानशीलौ U.
१३. धनानां च भवथो युवाम् U. धनानां क्षेत्रपुत्र-पशवादीनाम् BB.
१४. Omitted by D. अतः Mah. यतश्चैवं युवां विशिष्टाश्रयनदातारी, अतः U. तस्माद् BB.
१५. सर्वेषु देवेषु सत्स्वावयोराह्वाने किं कारणमिति चेदुच्यते—उभा उभी Sy. उभशब्दस्य विभक्तेराकारः Mah. भूयो भूय उभावपि U. तौ तादृशावुभौ युवाम् BB.
१६. सम्भजनाय Sy. सातये दानाय । . . . 'यणु दाने' . . . क्तिन्नन्तो निपातः Mah. तद्वधये U.
१७. आह्व० P. आह्वये Sy. आह्वयामि Mah., U., BB.
अग्नेन्द्राग्नी । उभा वामिन्द्राग्नीऽग्राहुवध्याऽ-उभा राधसः सह मादयध्वै । उभा दातारा-विषा^{१४} रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वामि-त्येष वाऽहुन्तौ य एष तृपति स यवस्तमेति तवाहवनीयं प्रविशति तदुभावेवेतत्सह सन्ताऽ-उपतिष्ठतऽउभी मे सह सन्तौ दत्तामिति तस्मा-देन्द्राग्नी । SB.2.3.4.12.p.163.
This stanza=YV. 3. 13.=TS. 1. 1. 14. 1.

आ नो गव्येभिरश्वैर्वसव्यैरुप गच्छतम् ।

सखायौ देवौ सख्यायं शंभुवेन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ १४ ॥

आ नः । उपागच्छतम् । अस्मान् । गवादिसमूहः । समानख्यानी । देवौ । सख्यसिद्धयर्थम् ।

मुखस्य भावयितारौ । तम् । इन्द्राग्नी । हवामहे ।

उत्तरा निगदसिद्धेति ।

इन्द्राग्नी शृणुतं हवं यजमानस्य सुन्वतः ।

वीतं हव्यान्या गतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ १५ ॥

[इन्द्राग्नी शृणुतम् ।]

VL61.

इयमददाद्रभसमृणच्युतं दिवोदासं वध्यश्वायं दाशुषे ।

या शश्वन्तमाचखादावसं पुषिं ता ते दात्राणि तविषा संरस्यति ॥ १ ॥

“इयमददात् । इयम् । प्रायच्छत् । वेगवन्तम् । ऋणस्य व्यावयितारं पुत्रम् । दिवोदासनाम् ।

१. हे इन्द्राग्नी ! आभिमुख्येनोपा गच्छतम् Sy.

२. आदि refers to अश्व्य and वसव्य ॥
गव्येभिः गोतमूहैरश्वैरश्वसमूहैर्वसव्यैर्वसुसमूहैश्च सार्धम् Sy.

३. शेषः परोक्षकृतः । सखायौ समानख्यानी Sy.

४. दानादिगुणयुक्ता Sy.

५. ०ख्या० P. सखित्वार्थम् Sy.

६. शम्भुवौ मुखस्य भावयितारौ Sy.

७. तौ is suggested for तम् ॥ तादृशा-
विन्द्राग्नी Sy. ८. ययमाह्वयामहे Sy.

८. The *pratika* is supplied by the Editor.

हे इन्द्राग्नी ! सुन्वतः सोमाभियवं कुर्वतो
यजमानस्य हवमाह्वानं स्तोत्रं शृणुतम् ।
श्रुत्वा च तदीयानि हव्यानि हवींषि वीतम् ।
कामयेधाम् । कामयित्वा चागतम् । प्राग-
च्छतम् । प्रागत्य च सोम्यं सोमात्मकं मधु
पिबतम् Sy.

१०. ‘इयमददात्’ इति चतुर्दशर्चं द्वादशं सूक्तं भर-

द्वाजस्यार्थं सरस्वतीदेवताकम् । आदितस्तिस्त्रो
जगत्यस्त्रयोदशयपि जगती चतुर्वशी त्रिष्टुप्
शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्तान्तम्—‘इयं
षळूना सारस्वतं त्रिजगत्यादि जगती त्रिष्टुप् वन्तम्’
KSA. 32.61.P.23. इति । अत्र शीनकः—
‘इयमित्येतदाद्यं तु सूक्तं सारस्वतं जपेत् ।
द्विजः प्रातः शुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धि-
मान्’ (Rgvidh. 2.23.) इति । पाठिके
पण्डेऽहनि प्रउने ‘इयमददात्’ इति सारस्वत-
स्तुचः । सूत्रितञ्च—‘इयमददाद्रभसमृणच्युत-
मिति प्रउगम्’ (ASS.8.1.) इति Sy.

११. सरस्वती Sy. १२. वत्तवती Sy.

१३. वेगेतम् P. १४. ऋणस्य P.

१५. व्यापदि० D. व्यावयि० is suggested
for व्यावयि० ॥ वैदिकस्य देवविहितसम्बन्धिनो
लौकिकस्य च ऋणस्य व्यावयितारम् Sy.

१६. दिवोदासनामानम् or. दिवोदासं नाम is
suggested for दिवोदासनाम् ॥ एतत्तत्सं
पुत्रम् Sy.

वध्रपयवनाम्ने । यजमानाय । येयम् । बहु । खादनीयम् । असुरम् । आचखाव जघान । प्रत्यक्षस्तुरीयः ।
पादः—तादृशा महान्ति । त्वं । दानानि । प्रवृद्धानि । सरस्वति !

इयं शुष्मेभिर्विसखाइवारुजत्सानुं गिरीणां तविपेभिर्भूमिभिः ।

पारावतघ्नीमवंसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

[इयम् ।] इयम् । बलैः । विसस्य खनितेव । अरुजति । सानुं । शिलोच्चयानाम् । प्रवृद्धैः ।

१. ग्रहणचक्रा० P. एतस्संज्ञाय ऋषये Sy.
२. हवींषि दत्तवते Sy.
३. सरस्वती Sy.
४. बहुलम् Sy.
५. अवसं केवलं स्वात्मन एव तपंकम् Sy.
६. पणनशीलं वणिजमदातृजनम् Sy.
७. आजघान सेयमददादित्यन्वयः Sy.
८. ०दञ्ज० P.
९. अयं प्रत्यक्षोक्त्य स्तौति Sy.
१०. तादृशानि is suggested for तादृशा ॥
तानि पुत्रदानादीनि Sy.
११. त्वदीयानि Sy.
१२. तविषाणि महान्ति भवन्ति Sy.
१३. हे सरस्वति ! देवि ! Sy.
१४. सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते ।
देवतारूपा स्तुता । अधुना नया नदीरूपां सर-
स्वतीं स्तौति Sy. भरद्वाजस्यार्षम् Dur.
भरद्वाजस्यार्षम् । यद्यपि चेयं सारस्वतस्य पशोः
पटुः । 'आ नो दिवा' (RV. V. 43.11.)
'पावीरवी' (RV. VI.49.7.), 'इमा जुह्वाना'
(RV. VII.95.5.), 'यस्ते स्तनः' (RV.
I. 164. 49.) 'सरस्वत्यभि नो नेषि'
(RV. III.61.14.), 'इयं शुष्मेभिः' (RV.
VI. 61.2.) इत्युक्तमा याज्या पठिता ।
तया देवता इज्यते । तथापि चोदनाप्रकरणाद्
देवतात्वम् 'ऊर्मिभिः पारावतघ्नीम्' इति नदी-

रूपत्वलिङ्गात् । प्रकरणाच्च लिङ्गं बलवदिति
भाष्यकाराभिप्रायः । अतो नदीरूपेणानेन सर-
स्वती स्तूयते SKN.

१५. The *pratika* is supplied by the
Editor.

१६. नदीरूपा सरस्वती Sy. सरस्वती नदी Dur.
सरस्वती SKN.

१७. शोषकैरात्मीयैर्बलैः Sy. बलनामेतत् । साम-
र्थ्याच्चान्तर्णीतमत्वर्थमूर्ध्वविशेषणम् । बल-
वद्भिः SKN.

१८. विसं खनतीति विसखाः । स यथा विसार्धं
पङ्क्तुं रुजति तद्वत् Sy. किं करोति ? . . .
यथा विसखानको विसमनादरेणैव मुहुत्वात्ख-
नति, एवमियमनादरेणैव Dur. यथा विसानां
खादको मुहुत्वात् हिनस्ति, एवम् SKN.

१९. ०जत् is suggested for ०जति ॥ भनक्ति
Sy. विसखानक इवानादरेणैव रुजति भनक्ती-
त्यर्थः Dur. 'रुजो भङ्गो' भनक्ति SKN.

२०. सानूनि Sy. यदपि सानु भवति समुच्छिन्नं
वज्रसङ्घातकल्पम् शिखरम् Dur.
किम् ? समुच्छिन्नं प्रवेशम् । . . . शिखर-
मित्यर्थः SKN.

२१. पर्वतानां तीरसम्बद्धानाम् Sy. पर्वतानाम्
SKN.

२२. ०द्धेः P. महद्भिः Sy., Dur., SKN.

ऊर्मिभिः । पारावारघातिनी पारवतघ्नीति यास्कः, कुलयोरुभयोर्भङ्गव्रीमित्यर्थः ताम् । रक्षणाय । स्तुतिभिः । सरस्वतीम् । कर्मभिश्च । परिचरेत् ।

सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य वृसयस्य मायिनः ।

उत न्निभिभ्योऽवनीरविन्दो विषमेभ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥ ३ ॥

सरस्वति । हे सरस्वति ! देवानां निन्दितुमुरान् । निबर्हय । प्रजां च । व्याप्तस्य । वृसयनाम्नी वृत्रपितुः । मायाविनः । अपि च । प्रजाभ्यः । क्षेत्राणि । अलम्भवः । उदकम् । एभ्यः । अस्रवः । अस्रवति !

प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनाम्वित्र्यवतु ॥ ४ ॥

प्र णः । प्रावतु । अस्मान् । देवी । सरस्वती । अश्वैः । अस्रवती । कर्मणाम् ।

१. तरङ्गः Sy. उदकस्य चंद्ररूपत्वम् SKN.

२. पारावारघ्नीति D. N. 2.24. reads 'पारा-
वतघ्नी पारावारघातिनीम् । परावति दूरदेशे
विद्यमानस्यापि वृक्षावेह्वीम् । यद्वा पाराव-
तघ्नी पारावारे पारार्वाचीं तीरे । तयोर्घातिनीम्
Sy. येयमेवङ्गुणविशिष्टा तामेतां वयम् . . .
पारावारघातिनीं, सा हि ऊर्मिभिः परं चावरं
चोभे अपि हन्ति Dur. परस्यावरस्य च
कुलस्य हन्त्रीम् SKN.

३. रक्षणार्थम् Sy. अवनाय रक्षणायात्मनः Dur.
उदकेन तर्पणाय पालनाय वात्मनः SKN.

४. कथं नाम रक्षेदसावस्मानित्येवमर्थं पुरस्कृत्य
. . . . सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः स्वरसीष्ठवादि-
युक्ताभिः Dur. 'वृजी वर्जने' सुष्ठु वर्जिताभि-
र्दोषैः SKN. १. ०ती P.

६. स्तुतिभिश्चानेकप्रकाराभिश्चेत्यर्थः । एष सम-
स्तार्थः Dur. कर्मभिः स्तुत्याख्यैः स्तुतिभिरि-
त्यर्थः SKN.

७. आभिमुख्येनावस्थिताः परिचरेत् Dur. विवा-
सतिः परिचर्यायाम् । परिचरेत् SKN.

८. VM. ignores आ ।

इयं शुष्मः शोषणैः । शुष्ममिति बलनाम ।
शोषयतीति सतः । विसं विस्यतेर्भेदनकर्मणः ।
वृद्धिकर्मणो वा । सान् समुच्छ्रितं भवति ।
समुन्नमिति वा । महद्भिर्कर्मभिः । पारा-

वतघ्नी पारावारघातिनीम् । पारं परं भवति ।
अवारमवरम् । अवनाय सुप्रवृत्ताभिः । (शोभ-
नाभिः) स्तुतिभिः सरस्वतीं (नदीं) कर्मभिः
परिचरेत् N. 2.24., SKN. II. 108.

६. देवाननिन्दितुमुरान् P. देवानां निन्दकान-
सुरान् Sy. १०. न्यबर्हयः । अवधीः Sy.

११. पुत्रं वृत्रासुरं च न्यवधीः । त्वत्साहाय्यादेवेन्द्रो
हतवानित्यर्थः Sy. १२. बृहत्सय० P.
वृसय इति त्वष्टुर्नामधेयम् । त्वष्टुः Sy.

१३. Omitted by P.

१४. मनुष्येभ्यः Sy.

१५. असुरैरपहृता भूमिः Sy.

१६. अक्षारयः । यद्वा क्षितयोऽसुरजनाः । तेभ्यः
सकाशादवनीर्भूमिरविन्दः । लब्धवानसि ।
तान् हर्षेभ्यश्चासुरेभ्यो विषं मृतिहेतुभूतं गरल-
मस्रवः Sy.

१७. हे अस्रवति ! सरस्वति ! Sy.

१८. प्रकर्षेण तर्पयतु Sy. प्रकर्षेण रक्षत्वप्रावि-
दस्वा BB. १९. अमस्मान् P.

२०. दानादिगुणयुक्ता Sy.

२१. रसेः BB.

२२. वाजोऽज्ञं यस्यां क्रियायां सा वाजिनी । तद्युक्ता
Sy. सरस्वती विशोध्यते । वाजिनीवती वाज-
वत् क्रियावती BB.

२३. ध्यातुणाम् स्तोतुणाम् Sy. धियाम् BB.

अवित्री ।

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपवृत्ते धने हिते । इन्द्रं न वृत्रतुर्ये ॥ ५ ॥

यस्त्वा देवी । यः । त्वा । देवि ! सरस्वति ! उपस्तोति । हितधननिमित्तम् । इन्द्रम् । इव । सङ्ग्रामे तं रक्षेति ।

त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि । रदा पूषेवं नः सुनिम् ॥ ६ ॥

त्वं देवि । त्वम् । देवि ! सरस्वति ! रक्ष । सङ्ग्रामेषु । अभवति ! देहि । पूषेवं स्तोतृभ्यः । अस्मभ्यम् । धनम् ।

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी वष्टि सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

उत स्या । अपि च । एषा । नः । सरस्वती । घोरा । हितरमणीयमार्गा । शत्रूणां हन्त्री । कामयते । सुष्टुतिम् ।

१. रक्षित्री Sy. अभिमतप्रदानेन तर्पयित्री BB.

२. यद्वा धीनेति वाङ्नाम (Cf. Ngh. 1. 11. धेनेति वाङ्नाम) अस्माकं धीनां वाचं प्रावतु । अभिमतप्रदानेनावित्री पालयित्री तृप्ता वा अस्मदभिमतं शत्रुमारणं करोत्विति । यद्वा अस्मद्वर्तर्वाजैः पुरोडाशाविभिरश्वेदेवी प्रकर्षणावतु BB.

This stanza=TS. 1. 8. 22. 1.

३. स्तोता Sy.

४. त्वाम् Sy.

५. स्तोति तं रक्षेति शेषः Sy.

६. VM. explains धने and हिते together by हितधननिमित्तम् ॥ धने हिते निहिते निमित्तभूते सति Sy.

७. अन्द्रम् P.

८. हे देवि ! वानादिगुणयुक्ते ! Sy.

९. अस्मान्ज Sy.

१०. हे वाजिनि ! वाजोऽन्नं बलं वा ! तद्युक्ते ! हे सरस्वति ! Sy.

११. देहि P.

वितिल्ल । प्रवच्छेति यावत् Sy.

१२. पोषको देव इव Sy.

१३. अपि च नोऽस्मभ्यम् Sy.

१४. सम्भजनीयं धनम् Sy.

१५. प्रसिद्धा Sy.

१६. अस्मदीयाम् Sy.

१७. शत्रूणां भयकारिणी Sy.

१८. वर्ततेऽनेनेति वर्तनी रथः । हिरण्ययो वर्तनिर्यस्याः सा तथोक्ता Sy.

१९. वृत्राणां शत्रूणां हन्त्री । एवम्भूता सा सरस्वती Sy.

२०. कामयताम् Sy.

२१. ष्टुति P.

शोभनां स्तुतिम् Sy.

यस्यां अनन्तो अहुंतस्त्वेपश्चरिष्णुरर्णवः । अमश्चरति रोर्लवत् ॥ ८ ॥

यस्याः । यस्याः । अपर्यन्तः । अनभिभूतः । दीप्तः । चरणशीलः । उदकवान् । अमः । चरति ।

शब्दनं कुर्वन्, अम इति बलनाम ।

सा नो विश्वा अति दिपः स्वसूरन्या ऋतावरी । अतच्छहेव सूर्यः ॥ ९ ॥

सा नः । सा । अस्मान् । विश्वान् । अत्रून् । अतिनयतु । स्वयंसारणीः । अन्याश्च प्रजाः ।

उदकवती । गच्छन् सन्ततम् । अहानि यथा । सूर्योऽतिनयति ।

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा । सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥ १० ॥

उत नः । अपि च । अस्माकम् । प्रियासु । प्रियात्पन्तं प्रिया । सप्त गङ्गाद्या यस्याः स्वसारः ।

सुपर्वाप्ता । सरस्वती । स्तोम्या । भवतु ।

१. सरस्वत्याः Sy.

२. पवंतः P. अपर्यन्तोऽपरिमितः Sy.

३. निभिभूते P.

अहिंसितोऽकुटिलो वा Sy.

४. सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः Sy.

५. ०कावान् P. उदकप्रद इत्यर्थः । एवम्भूतः सन् Sy.

६. बलम् Sy.

७. वर्तते सा नो विश्वा इत्युत्तरत्र सम्बन्धः Sy.

८. भूषं शब्दं कुर्वन् Sy.

९. The passage: अम इति बलनाम (Cf. N. 10. 21.) should come immediately after अमः and precede चरति ।

१०. सरस्वती Sy.

११. सर्वाः Sy.

१२. डेष्ट्रीः प्रजाः Sy.

१३. अतिनयतु Sy.

१४. ०सारि० is suggested for ०सार० ॥ स्वयंसारिणीः सहोत्पन्ना वा Sy.

१५. नदीरस्मानतिनयतु Sy.

१६. ऋतावरीः—ऋतमित्युदकनाम (Ngh. I. 12.)

तद्युक्ताः । यद्वा । जस्येव 'वा छन्दसि' (Pa. 6.1.106.) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । उदकवत्यः स्वसारो भगिन्योऽन्या गङ्गाद्या नद्यश्चास्मान् शत्रूनति नयन्तु Sy.

१७. सततम् Sy.

१८. तत्र दृष्टान्तः । यथाहानि शीघ्रमतिनयति तद्वत् Sy.

१९. धूयो० P.

सर्वस्य प्रेरक आदित्यः Sy.

२०. दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगे 'उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्तुचः । सूत्रितञ्च—'उत नः प्रिया प्रियास्वित्यौष्णिहं प्रउगम्' (ASS. 7. 10.) इति । पवित्रेष्ट्यां 'उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'उत नः प्रिया प्रियास्विमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः' (ASS. 2. 12.) इति Sy.

२१. प्रियाणां मध्ये Sy.

२२. प्रियतमा Sy.

२३. गायत्र्यादीनि सप्त छन्दसि स्वसारो यस्यास्तावृशी । नदीरूपायास्तु गङ्गाद्याः सप्त नद्यः स्वसारः Sy.

२४. सुष्टु पुरातनैर्ऋग्भिः सेविता Sy.

२५. एवम्भूता सरस्वती देवी Sy.

आपप्रुपी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् । सरस्वती निदस्पातु ॥ ११ ॥

आपप्रुपी । आपूरयन्ति । पार्थिवानि भूतानि । विस्तीर्णम् । लोकेम् । स्वर्गमन्तरिक्षं च । सरस्वती । शर्पोः । रक्षतु ।

त्रिवधस्था सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती । वाजेवाजे हव्या भूत् ॥ १२ ॥

त्रिवधस्था । त्रिस्थाना । सप्तधातुः सप्तभिश्छन्दोभिः सहिता, सप्तभिर्वा स्वसृभिः । पञ्च । जनान् । वर्धयन्ती । सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे । ह्यातव्या । भवति ।

प्र या मंहिन्ना महिनासु चेकिते घुम्नेभिरन्या अपसामपस्तमा ।

रथइव बृहती विम्बने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥ १३ ॥

प्र या । या । महता । महत्वेन लोके । प्रक्षेपेण सुष्ठु जायते । घुम्नेः । अन्या नदीः । वेगवतीनां नदीनां मध्ये । अत्यन्तं वेगवती सर्वाभ्योऽपि नदीभ्योऽत्र प्रयच्छतीति प्रज्ञानम् । रथइव । बृहती । महत्वाय । कृता । विदुषा । सरस्वतीयम् । उपस्तोतव्याभ्यानावहन्ती ।

१. ०पि P.

२. ०यन्ती is suggested for ०यन्ति ॥ स्वतेजसा पूरितवती Sy.

३. पृथिव्याः सम्बन्धीनि Sy.

४. विस्तीर्णानि Sy.

५. रजोसि लोकान् Sy.

६. अन्तरा क्षान्तं नभश्च Sy.

७. सरस्वती देवी Sy.

८. निन्दकाच्छत्रोः Sy.

९. अस्मानक्षतु Sy.

१०. त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी Sy.

११. सप्तधातवोऽवयवा गायत्र्याद्या गङ्गाद्या वा यस्याः सा तथोक्ता Sy.

१२. पञ्च जाता जातानि त्रिधापञ्चमांश्चतुरो वर्णान् गन्धर्वादीन् वा Sy.

१३. अभिवृद्धान् कुर्वन्ती ईदृशी सरस्वती Sy.

१४. युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु Sy.

१५. सरस्वती Sy.

१६. महती Sy.

१७. ०त्वेन is suggested for ०त्वेन ॥ माहात्म्येन Sy.

१८. घुम्नेर्द्योतमानं यशोभिरन्नेर्वा युक्ता सती Sy.

१९. या चान्या—अन्यासाम् 'सुषां सुलुक्०' इति षष्ठीबहुवचनस्य जस् Sy.

२०. वेगवत्तमा Sy.

२१. परिवृद्धा गुणैरधिका Sy.

२२. विभुत्वाय Sy.

२३. प्रजापतिना निर्मिता Sy.

२४. जानता स्तोत्रा Sy.

२५. उपस्तोतव्या भवति Sy.

२६. ०हन्ती P. ०हन्ती is suggested for ०हन्ती ।

२७. VM. seems to take आसु as आ and सु two separate prepositions and explains सु as सुष्ठु and ignores आ । If not, he ignores आसु ॥ आसु आसां नदीनां देवतानां वा मध्ये Sy.

सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो मार्ष स्फरीः पर्यसा मा न आ धक् ।

जुषस्व नः सख्या वेश्या च मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥ १४ ॥

सरस्वति । हे सरस्वति ! अभिनय । अस्मान् । अभ्युदयम् । मा । अप स्फरीः । उदकेन सेतो विभिन्नेऽपस्फरणं भवति । मा च । अस्मान् । अवाक्षीरुदकाभावात् । सेवस्व । अस्मान् । सलित्वेन । निवेशनेन । च । मा । त्वत् । क्षेत्राणि । उदकाभावाद् अरमणीयानि । गन्मेति ।

ऋगर्थदीपिका सेयं चतुर्थद्वयमष्टकः ।

कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाङ्गयः ॥

माधवेन कृतं भाष्यं चतुर्थस्याष्टकस्य यत् ।

नारायणेन लिखितं तदन्तो देवसर्मणा ॥

वेदो नाम महत् पदं जनपदो यत्र द्विजानां तति-

स्साङ्गं वेदमधीत्य वाच्यमखिलं मीमांसतेऽस्य स्फुटम् ।

तत्र ग्रामवरे क्वचिन्निवसता नाम्ना च नारायणे-

नैतन्माधवभाष्यलेखनवशाद् वेदगध्यमाविष्कृतम् ॥

१. अभिप्रापय Sy. आभिमुख्येन . . . प्रापय BB.

२. अस्मां P.

३. वसीयः प्रवास्तं वसु धनम् Sy. वरिष्ठं प्राणावि-
कम् BB.

४. Omitted by P. मा चास्मान् BB.

५. अपस्परिः P. अप्रवृद्धान् मा कार्षीः, स्फारो
वृद्धिः । उपसर्गवशात् द्विपरीते वर्तते Sy.
हिंसी BB.

६. अधिकेन Sy. ७. अवस्फरणं P.

८. अस्मानागत्य BB.

९. अभिदह । बाधस्व Sy. पर्यसा हविषा च
वधिता धाक्षीः BB.

१०. अस्माकम् Sy.

११. सख्यानि सखिकर्माणि Sy. अपि तु सख्येना-
स्मान् BB.

१२. प्रवेशनानि Sy. वेद्यतया, अभिगम्यतया च
BB.

१३. त्वत्तकाशात् Sy. त्वत्प्रसादात् BB.

१४. क्षपणशीलानि BB.

१५. वयञ्च त्वत्तकाशाद्, अरमणीयानि निकृष्टानि,
अरणीयानि क्षेत्राणि स्थानानि BB.

१६. गन्मेति D. (मा) प्राप्तवाम अपि तु रमणी-
यान्येव Sy.

१७. This stanza=TS. 7. 2. 7. 5.

१८. चेयं D.

१९. MS. D. puts the figure ॥६१॥
here to indicate the end of sixty-
first hymn. No such number is
given in P.

२०. अतस्त P., D.

२१. देववर्षाण P. २२. अत्र P.

२३. श्रीगणपतये नमः । गोपालकृष्णाय नमः ।
सरस्वत्यै नमः । वेदव्यासाय नमः । गुरवे
नमः P.

॥ अथ पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽष्टाष्टकस्तस्मिन्नध्यायादिषु वक्ष्यते ।

ऋषिनामार्पणोत्रेषु विज्ञेयमिह वैदिकैः ॥ १ ॥

ऋषिनामार्पणोत्राणां ज्ञानमायुष्यमुच्यते ।

पुत्र्यं पुण्यं यशस्यं च स्वर्ग्यं धन्यममित्रहम् ॥ २ ॥

ऋषिनामार्पणोत्रज्ञ एकैकस्य भवत्यृषेः ।

शरत्सहस्रमतिथिर्दिव्यमचितपूजितः ॥ ३ ॥

ततः परं सुविपुलं स्वाध्यायफलमश्नुते ।

भवति ब्राह्मणं चापि ज्ञानस्यैतत्प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

मन्त्राणां ब्राह्मणार्पेयच्छन्दोदैवतविन्न यः ।

याजनाध्यापनादेति छन्दसां यातयामताम् ॥ ५ ॥

स्थाणुं वच्छति गतं वा पद्यते वा प्रमीयते ।

पापीयान् भवतीत्यर्थमेवं ब्राह्मणमाह तम् ॥ ६ ॥

मन्त्राणां ब्राह्मणार्पेयच्छन्दोदैवतवित्तु यः ।

याजनाध्यापनाभ्यां स श्रेय एवाधिगच्छति ॥ ७ ॥

१. Supplied by the Editor.

२. ऋषिर्नामा० A., M.

३. विच्छेप० A. ४. ऋषिर्नामा० A., M.

५. ष्यमुच्यते । पुत्र्यं पुण्यं is missing in M.

६. पुत्रं यं च यश० A.

७. ०जमेकं० A., M

८. शरत् सह० A. शरत् सह० M.

९. स विपुलं A.

१०. ०ह्यणत्व ज्ञान० A. ०णं च ज्ञान० M.

११. ०जकम् A. १२. ०यस्यन्दो० A.

१३. यम् A., M.

१४. यात योन० A.

१५. वच्छति गतं वा वाक्यते A.

१६. मीयते प्रपाम् A. प्र वा मीयते M.

Cf. Ars. B. 1. 1.

१७. ०त्यर्थं एवं A., M.

१८. मा is missing M.

१९. ०यस्यन्दो० A.

एतैः प्रयोजनैः सर्वैः शौनकेन प्रदर्शितैः ।

ऋषयो नामगोत्राभ्यामस्माभिः सम्प्रदर्शिताः ॥ ८ ॥

यदुच्यते पदज्ञानमृषिज्ञानमृतेऽपि नः ।

भवत्येवेह मन्त्रेषु किमृषिज्ञानमुच्यते ॥ ९ ॥

ऋषिनामार्पणोत्रेति यदेतच्छीनकोऽब्रवीत् ।

तददृष्टाय कथितं न चादृष्टपरा वयम् ॥ १० ॥

तदुच्यते स्वसूक्तानामादावन्तेऽथवा पुनः ।

ऋषयो नामगोत्राणि स्थापयन्तीह केषुचित् ॥ ११ ॥

‘वृष्णे शर्धा’य^१ सूक्तादौ नोघसो नाम दृश्यते ।

अर्चनानाश्च सूक्तान्ते ‘विभ्रंतावर्चनानसम्’ ॥ १२ ॥

‘कण्वे’ दद प्रचेतसः^२ ‘दिवोदासेभिर्निन्द्र’ च ।

‘उतासि’ मैत्रावरुणः^३ इति गोत्रनिदर्शनम् ॥ १३ ॥

ऋषीणां नामगोत्राणि दृष्ट्वा भ्राम्यन्ति लौकिकाः ।

जिज्ञासमाना मन्त्रार्थमतस्तेषां निदर्शनम् ॥ १४ ॥

नामगोत्राणि मन्त्रेषु न निविष्टानि येषु^४ तु ।

तेषु प्रदर्शनं तेषां विस्पष्टप्रतिपत्तये ॥ १५ ॥

पदं ह्यज्ञायमानार्थं^५ दृष्ट्वा भ्राम्यन्त्यपि क्वचित् ।

स्यादृषेः किमिदं नाम गोत्रं बाहो भवेदिति ॥ १६ ॥

१. ऽषिर्ज्ञानं A. २. किमृषी ज्ञानं A., M.

३. ऽषिर्नामां A., M.

४. ऽन्ते च वा A., M. ५. RV. I.64.1.

६. ऽनानान्तं सू० A. ऽनानां च M.

७. विभ्रंताव० A. ऽतावच्चना० M.

RV. V.64.7.

८. कण्वे इ वृचे० A. कण्वन्द प्रचे० M.

RV. I.39.9.

९. ऽनेभ्रि० A. RV. I.130.10.

१०. इतासि A., M. ११. RV. 7.55.11.

१२. ज्ञासमाना अत्र तेषां A., M.

१३. येषु इ A. १४. स्यादृष्टे कि० M.

नन्वेवं विनियोगश्च दर्शनीयस्तवाधुना ।

व्रक्तव्यो वा विशेषोऽत्र विशेषस्तत्र वक्ष्यते ॥१७॥

यज्ञं विगाह्य तत्रत्यानर्थानभिदधत्यतः ।

यजुषामर्थविज्ञानं नाकर्मज्ञस्य सिध्यति ॥१८॥

आह शाखाम् 'इषे त्वा' इति न शाखा यजुषि श्रुता ।

न च क्रियापदं दृष्टमपेक्षा जायते यतः ॥१९॥

'इषे त्वे त्याच्छिनोति' इति ब्राह्मणं दृश्यते यदा ।

यजुषोऽर्थं तदा स्पष्टमवगच्छन्ति लौकिकाः ॥२०॥

ऋचस्तु परिपूर्णार्था नापेक्षन्ते बहिःस्थितम् ।

विनियोगस्ततस्तासामस्माभिर्न प्रदर्श्यते ॥२१॥

किञ्चर्चो विनियुज्यन्ते न वाक्यार्थानुरूपतः ।

देवता श्रुतिसामान्यं विन्यासः प्रत्ययस्तथा ॥२२॥

छन्दांसि सूक्तसंख्या च शब्दावृत्तिर्ऋषिस्तथा ।

प्रयोजयन्त्यृचस्ते च न वाक्यार्थस्य भेदकाः ॥२३॥

ननु च ब्राह्मणे साम्नामृषयश्चापि दर्शिताः ।

अर्थवादे च सर्वेषां यच्छाटचायनकं विदुः ॥२४॥

ऋचां नैवविधं दृष्टमृषीन् केनाह शौनकः ।

ब्राह्मणादाकृतेरुक्तेस्तथा वृद्धोपदेशतः ॥२५॥

१. पित्रेवो० A.

२. यजुषा० A.

३. YV. 1.1.

४. ततः A., M.

५. TB. 3.2.1.3.

६. न वेक्षन्ते A., M.

७. ०हिंस्य० A.

८. प्रवृश्यते M.

९. किञ्चर्चो A. १०. विन्यास प्रत्य० A., M.

११. शब्दावृत्तिरुपस्तथा A. ०तिरुव० स्तथा M.

१२. ०वेषु सर्वे० A. १३. यजुषा० A.

१४. ०णाराकृ० A., M. १५. वृद्धोप० A.

ताण्डके शाटचायनके तथा चैवैतरैयके ।

अस्माभिरभिदृश्यन्ते ऋचामपि महर्षयः ॥२६॥

मधुच्छन्दसमित्याह 'वायुवा याहि दर्शत' ।

आकृत्या दश सूक्तानि तदार्षाण्याह शौनकः ॥२७॥

उक्तिश्च दृष्टा सूक्तेषु 'प्र ववेर्वविश्चिकेत' ।

'तमु त्वा गीतमो गिरा' जेतारुमपराजितम् ॥२८॥

'त्यान् क्षत्रियां अब' इति सूक्तं वृद्धोपदेशतः ।

मत्स्यानां जालबद्धानामार्षं यास्कोऽब्रवीदिति ॥२९॥

प्रमाणेष्वपि सन्देहाद् विकल्पोक्तिरपि क्वचित् ।

'चन्द्रमा अप्स्वन्तः' इति सूक्ते कुत्सोऽथवा त्रितः ॥३०॥ इति ॥

VI.62.

स्तुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्ताश्विना हुवे जरमाणो अर्केः ।

या सुय उस्त्रा व्युपि ज्मो अन्तान्युयुषतः पर्यरु वरांसि ॥ १ ॥

स्तुषे नरा ॥ भारद्वाजः ॥ स्तोमि । नेतारी । दिवो । अस्य । प्रभवन्तो । ह्र(घ)यामि च ।

१. चैवेस्मन्दितरे A. चैवेस्मतरे M. चैवास्म-
दीयके R.

२. मधुच्छन्दः समिच्छयाह A. मधुच्छ० M.

३. दर्शकः A., M. RV. I.2.1.

४. वप्रेर्वप्रश्चिकेत A. वप्रे वृश्चिके ततः M.
RV. V.19.1.

५. त्वा गीतम M. RV. I.78.2.

६. ०रमराजि० A. RV. I.11.2., V.25.6.

७. ०यामवेक्तु A. ०यामवेत्तु M. RV. 8.67.1.

८. ०प्यदेशकः A., M.

९. मध्याप्स्यां जल० A. मध्याप्स्यां जाल० M.

१०. या (के) स्काञ्च० A. ११. RV. I.105.1.

१२. सूक्ते is missing in A., M.

१३. कुत्सोऽथ० A., M.

१४. अथ पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते ।

षष्ठमण्डलस्य षष्ठेऽनुवाके चतुर्विंश सूक्तानि ।

तत्र 'स्तुषे नरा' इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तम् ।

अत्रेयमनुक्रमणिका—'स्तुष एकादशाश्विनं तु'

(KSA.33.62.p.24.) इति । मण्डलद्वष्टा

बाहृस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः । अनुक्तत्वात्वि-

ष्टुप् । अश्विनी देवता । प्रातरनुवाक आश्विने

कृताविदमादिके द्वे सूक्ते । आश्विनशस्त्रे चैते

एव । सूत्रितञ्च—'स्तुषे नरेति सूक्ते' (ASS.

4.15.) इति Sy. १५. स्तुषे प्रणीतमन्त्र-

साध्येः स्तोत्रैः स्तोतुम् Sy. १६. नेतरी M.

१७. दिवः is suggested for दिवो ॥ छुलोकस्य

Sy. १८. भुवनस्य Sy.

१९. प्रसन्तो प्रभवन्तावीश्वरी Sy.

२०. छयामि A. ह्वयामि is suggested for

ह्र(घ)यामि ॥ आह्वयामि Sy.

अश्विनौ । स्तुवंन् । स्तुतिभिः । यो । सद्य एव । उत्स्राविणो । पर्यन्तान् । उपसि व्युष्टायाम् । उरूणि ।
तमांसि । पर्युषतः पूषक्कुस्तस्तेजसा प्रकाशयतः सर्वमित्यर्थः ।

ता यज्ञमा शुचिभिश्चक्रमणा रथस्य भानुं रुरुचु रजोभिः ।

पुरु वरांस्यमिता मिमानो धन्वान्यति याथो अजान् ॥ २ ॥

ता यज्ञम् । ती । यज्ञम् । आक्रममाणौ । शुचिभिः रायस्तेजोभिः । स्वरयस्य । भानुम् । रुरुचुः ।
पुरुणि । तमसो बारकाणि । अमितानि तेजांसि । मिमानौ । अपः । निरुदकाश्च देशाद् । रश्मीश्च । अतिवायः ।
यद्वा—तमांसि हिंसन्तावात्मीयानश्चानतिगमयत इति, रश्मीश्चातिवायाथः ।

ता ह त्यद्वृत्तिर्यदरध्रमुग्रेत्या धिय ऊह्युः शश्वदश्वैः ।

मनोजवेभिरिष्टैः शुयध्यै परि व्यथिर्दाशुपो मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता ह त्यत् । ती । जलम् । यदा । इदम् । वृत्तिर्भागम् । रजोभिरहितसितमागच्छथः । उग्रौ ।

१. अश्विनौ Sy.
२. स्तुवं A. स्तुति कुर्वन् Sy.
३. अश्वनीयमन्त्रसाध्यैः शस्त्रैः Sy.
४. आ M. यो is suggested for यो ।
५. साद्य M.
६. एवोः स्त्राविणोः M. उत्स्राविणौ is suggested for उत्स्राविणो ॥ शत्रूणां निवारको Sy.
७. व्युष्टायाम् A. व्युष्टी निशायाः समाप्तौ Sy.
८. उरूणि A.
९. रूपस्यावरकाणि तमांसि, अथवा वरांसि तेजांसि Sy.
१०. पर्युष० A. परियुषतः is suggested for पर्युषतः ॥ पूषक्कुस्तः, यद्वा तमोनिवारणात् विस्तारयतः Sy.
११. प्रथ कू० A.
१२. जं is missing in A.
१३. VM. ignores जमः ॥ जमः पृथिव्याः Sy.
१४. किञ्च प्रसिद्धावश्विनौ Sy.
१५. अस्मदीयं यागम् Sy.
१६. ०क्रममा० is missing in A. अभिचक्रमाणी Sy.

१७. निर्मलैः Sy.
१८. स्वीयैः is suggested for रायैः ॥ रजो रजतेः । ज्योती रज उच्यते N.4.19.
१९. स्वकीयस्य रथस्य Sy.
२०. दीप्तिम् Sy.
२१. आरुचतु A. रोचयेते Sy.
२२. बहूनि Sy.
२३. ०रकानि A. तमोनिवारकाणि तेजांसि Sy.
२४. अमिता० A. अपरिमितानि Sy.
२५. निर्मिमाणौ Sy.
२६. अप उद्दिश्य Sy.
२७. ०वकाश्च देशान् is suggested for ०वकाश्च देशाद् ॥ मरुप्रदेशान् Sy.
२८. रश्मिश्च A. स्वकीयान्दवान् Sy.
२९. ०नदचनति० A.
३०. था seems to be unnecessary.
३१. त्या A. त्य M.
३२. तद् Sy.
३३. वक्ति A. यज्ञमानस्य गृहं समर्पयितुं गच्छथः Sy.
३४. अतमूढम् Sy.
३५. उग्रौ is suggested for उग्रौ ॥ उग्र-वशिनौ युवाम् Sy.

तदानीं सत्यमेव । कर्माणि । ऊहतुर्वहयः स्तोतॄणाम् । नित्यम् । अश्वैः । तथा मनोजवैः । गमनशीलैरश्वैः ।
यजमानस्य । शत्रुयुवाभ्याम् । परिशयनाय क्रियते हन्यत इत्यर्थः । ”

ता नव्यंस्तो जरमाणस्य मन्मोषं भूपतो युयुजानसंती ।

शुभं पृच्छमिपमूर्जं वहन्ता होता यच्चत्प्रत्नो अधुग्युवाना ॥ ४ ॥

ता नव्यसः । तेन । नवतरस्य । स्तुवतः । स्तुतिम् । उपभवथः । रथे नियुज्यमानाश्वौ । उदकं
संवर्चनीयम् । यज्ञम् । रसं च । वहन्ती । होता । ययज्ञ ? पुराणः । द्रोहवर्जितौ । युवानौ तावत् । शुभम् ।

ता वल्गू दुस्त्रा पुरुशार्कतमा प्रत्ना नव्यंस्तु वचसा विवासे ।

या शंसते स्तुवते शंभविष्ठा बभूवतुर्गृणते चित्रराती ॥ ५ ॥

ता वल्गू । ती । वल्गनशीलौ वीरौ । दर्शनीयौ । अतिशयेन बहुसहायौ । प्रत्नौ । नवतरेण ।
वचसा । परिचरामि । यौ । शंसते । स्तुवते च । अतिशयेन सुखस्य भावितारौ । बभूवतुः । गृणते मह्यं

१. इत्यम् Sy.

२. धियः स्तोतॄन् Sy.

३. ०हयुप्तह० A. ०हयुवं० is suggested for
०हतुर्व० ॥ स्वर्गं प्रापयचः Sy.

४. सर्वदा Sy.

५. स्वीयैरश्वैः Sy.

६. मनोवेगैः Sy.

७. एषणीयैः काम्यैः Sy.

८. युतेज्यमान० M.

९. यजमानस्य हिंसकः Sy.

१०. परिशयनाय दीर्घनिद्राय युवाभ्यां क्रियताम् Sy.

११. VM. ignores मर्त्यस्य ॥ मर्त्यस्य मनुष्यस्य
Sy. १२. नप्य(व्य)सः A.

१३. तावद्विबनी Sy.

१४. स्तवत A. स्तुतिं कुर्वतः Sy.

१५. सतिम् A. मननीयं स्तोत्रम् Sy.

१६. उपगच्छतः । यद्वा स्तोत्रसमीपे भवतः Sy.

१७. ०मानश्वौ A.

१८. पृक्षामग्नम् Sy. पयः पृक्षमित्यग्ननाम्नी Ngh.

२. 7. १९. इवं पृष्टिम् Sy.

२०. देवानामाह्वाता Sy.

२१. वहन्ती । होता । ययज्ञ is missing in M.

ययज्ञ is doubtful ॥ यक्षद् यजतु Sy.

२२. पुराणैः M. पुराणोऽग्निः Sy.

२३. अद्रोघा प्रियः Sy.

२४. नित्यतरुणी Sy.

२५. तावत् । शुभम् is missing in A.
शोभनम् Sy.

२६. ता वल्गः श्रौं ता वल्गः A. ता वल्गुः M.

२७. वल्गलन० A. वल? (ल)नशीलौ रुचिरी वा
Sy. २८. दर्शनीयावद्विबनी Sy.

२९. अतिशयेन बहुकर्माणी बहुसहायौ वा Sy.

३०. प्रत्नौ is suggested for प्रद्वनौ ॥ पुराणी
Sy. प्रत्नं प्रविच इति पुराणनाम्नी Ngh.
3. 27. ३१. नवतीरेणे A.

३२. स्तुत्या Sy.

३३. चरामि यौ शंस० is missing in M. ॥ शस्त्रैः
स्तुतिं कुर्वते Sy.

३४. स्तोत्रैः स्तुतिं कुर्वते जनाय Sy.

३५. भावयितारौ is suggested for भावि-
तारौ ॥ अतिशयेन सुखस्य भावयितारावति-
शयेन सुखस्वरूपी वा Sy.

त । विचित्रदानौ ।

ता भुज्युं विभिर्द्वयः समुद्रात्तुग्रस्य सतुमहथु रजोभिः ।

अरेणुभिर्योजनेभिर्भजन्ता पतत्रिभिरर्णसो निरुपस्थात् ॥ ६ ॥

ता भुज्युम् । ती । भुज्युम् । अर्णः । समुद्रमध्यस्थाभ्यः । अद्वयः । तुग्रस्य । पूवम् । ऊहतुध्वं ?
मार्गः । तदेवाह रेणुर्वाजितः । मार्गः । तुग्रसूनुं रक्षन्ती । अर्णः । उकमध्यात् । निरुप्योहथुरिति ।

वि जयुषा रथ्या यातुमद्रिं श्रुतं हवै वृषणा वध्रिमुत्थाः ।

दशस्यन्ता शयवे पिप्यथुर्गामिति च्यवाना सुमतिं भुरण्यु ॥ ७ ॥

वि जयुषा । जयशीलेन । गीतमस्य कृवमाहुरन्ती (?) शिरोच्चयमार्गस्य निरोधकम् । भित्वा
मध्येनागच्छन्तम् । हे ध्यौ तथा । शृणुतं चाश्वौ ।

१. गुणते मह्यं त्वं A. स्तोत्रशस्त्रव्यतिरिक्त-
लीकिकस्तुतिभिः स्तुवते च Sy.
२. विचित्रदानौ Sy.
३. ता भुज्युं is missing in A.
४. अद्विनौ युवाम् Sy.
५. ती भुज्युम् is missing in M. भुज्युनामकं
समुद्रमध्ये भगनावाम् Sy.
६. ०स्थाभ्योभ्यः M. ०स्थाभ्यः is suggested
for ०स्थाभ्यः ॥ समुद्राद्वय इति प्रयोगो मातु-
गृहाद् गच्छतीतिवत् Sy. ७. तुग्रस्य M.
८. उगूहकथु M. The reading is
doubtful. ऊहथुः is suggested for it.
९. आन्तरिक्षं रजोभिर्मार्गः Sy.
१०. आह is missing in M.
११. ननुव० M. रेणुरहितः Sy.
१२. योजनेभी रथयुक्तेः M. १३. तूग्र० M.
१४. पतत्रिभिः पतनवाद्भिरर्णः Sy.
१५. उकमध्यात् is suggested for उकमध्यात् ।
It seems to be the explanation
of अर्णः and उपस्थात् ॥ Sy. explains
these two words as जलस्य योजने ।
१६. रु is missing in A. निरुहथुः निरगमयतम्
Sy. १७. शीली M. जयशीलेन रथेन Sy.
१८. गीतमस्य कूपमा० M.
१९. शिरोच्चयं मार्ग० is suggested for

- शिरोच्चयमार्ग० ॥ मार्गं स्थितं पर्वतम् Sy.
२०. वि यातं व्यबाधेयाम् । यातिरत्र वधकर्म ।
तथा च निगमान्तरम् 'विभिन्नुनां नासत्या
रथेन वि पर्वतं अजरयू अयातम्' (RV. I.
116.20) Sy.
२१. रथेन A. रथ्यौ is suggested for रथ्यौ ॥
हे रथारूढावद्विनौ ! Sy. २२. यथा M.
२३. चाश्वौ M. चाद्विनौ ! is suggested
for चाश्वौ ।
२४. There is no commentary on the
following words:
हवम् । वृषणा । वध्रिमुत्थाः । दशस्यन्ता ।
शयवे । पिप्यथुः । गाम् । इति । च्यवाना ।
सुमतिम् and भुरण्यौ ॥
Sy. explains these words in the
following manner:—
वृषणा कामानां वधितारौ । वध्रिमुत्थाः पुत्रा-
विन्वाः । हवमाह्वानम् । दशस्यन्ता स्तोत्रभ्यः
कामान् प्रयच्छन्ती । शयवे युवां स्तुवते ।
गां निवृत्तप्रसवाम् । पिप्यथुः क्षीरेणाप्यायय-
तम् । तथा च निगमान्तरम्—'शयवे' चिन्ता-
सत्या शर्चोभिर्जसुरये स्तुवे' पिप्यथुर्गामि' (RV.
I. 116.22.) इति । इतीत्यम् । सुमतिं
मुष्टुतिम् । च्यवाना गच्छन्तौ । भुरण्यु सर्वत्र
गन्तारी यज्ञस्य भर्तारौ वा भवतम् ।

यद्रोदसी प्रदिबो अस्ति भूमा हेळो देवानामृत मर्त्यत्रा ।

तदादित्या वसवो रुद्रियासो रक्षोयुजे तपुर्वं दधात ॥ ८ ॥

यद्रोदसी । यत् । पुराणमर्त्येषु पापपरेषु । देवानाम् । महत् । हेळः । विद्यते, शोधो हेळः । तत् ।
हे आदित्याः ! वसवः । रुद्रपुत्राश्च महतः । रक्षो भूत्वा युञ्जानाय । तपस्वीनम् । अस्मिन् । कुत,
अप(घ)माहननादयुधम् । आवापृथिव्यावश्विनो भवतः । स्तोत्रस्य स्वाश्च देवान्या च इति(?) ।

य इ राजानावृतथा विदधुद्रजंसो मित्रो वरुणश्चिकेतत् ।

गम्भीराय रक्षसे हेतिमस्य द्रोघाय चिद्वचंस आनवाय ॥ ९ ॥

य इ राजानो । यः । इमो । राजानावश्विनो । काले । परिचरति । यं च पापान्मुक्तो भवत्वय-
मिति मित्रावरुणौ । जानीतः । स गहनाय । रक्षमितः । हेतिम् । अस्य विसृजति । अनुरिति मनुष्यनाम
तदीयाय । द्रोघे । वचसो । वाचस्पणीयो न भवति ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

२. पुराणम् । is suggested for पुराण ।

३. पापपरेषु is missing in A. It seems to be redundant. मर्त्येष्वश्विनोः परिचारकेषु Sy. ४. देवानामहं घेडः A.

५. महान् Sy. ६. शोधः Sy.

७. हेळः A. The passage शोधो हेळः, should immediately follow हेळः and precede विद्यते ।

८. हेळः Sy.

९. रक्षोभिर्युक्ताय रक्षसां स्वामिने प्रेरकाय वा । अथवा रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय यज्यते Sy.

१०. ०शीलत्वम् A. तापकम् Sy.

११. It seems to be redundant.

१२. अघम्, आहननादयुधम् is suggested for अप(घ)माहननादयुधम् ॥ अघमाहन्तु Sy.

१३. हे आवापृथिव्यो ! Sy.

१४. ०तस्तो तत्र स्वा० A. The reading is doubtful and unnecessary.

१५. VM. ignores जत ।

१६. राजाना A., M. १७. नरः Sy.

१८. कालो M. काले काले Sy.

१९. इयं च M. तं मित्रो वरुणश्च Sy.

२०. जानीयात् । मित्रवरुणप्रभृतयो देवा एनं विबु-
रित्यर्थः Sy.

२१. तस्तः is written twice in A. किञ्चायं परिचारकः Sy.

२२. महाबलाय Sy.

२३. रक्षसे is suggested for रक्षमितः ॥ राक्ष-
साय Sy. २४. घातकमायुधम् Sy.

२५. अस्य । अस्पर्ति । क्षिपति । प्रथमपुरुषस्य
मध्यमपुरुषेण व्यत्ययः Sy.

२६. Cf. Ngh. 2.3.

२७. मनुष्यसम्बन्धिने Sy.

२८. द्रोघे A. द्रोघे is suggested for द्रोघे ॥
अभिद्रोहात्मकाय Sy.

२९. वचसे is suggested for वचसो ॥ वचनाय
हेतिमस्त्विति । मनुष्याणामभिद्रोहायनमास्कन्द-
तीति Sy.

३०. वचनाय वा० M. It seems to be the
explanation of चित् ॥ चिद् एव Sy.

३१. VM. ignores रजतः ॥ रजतः समस्तस्य
लोकस्य Sy. लोका राजास्त्युच्यन्ते N. 4.19.

अन्तरैश्चक्रैस्तनयाय वृत्तिर्द्युमता यातं नृवता रथेन ।

सनृत्येन त्यजसा मर्त्यस्य वनुष्यतामपि शीर्षा ववृक्तम् ॥ १० ॥

अन्तरैः^१ सन्निकृष्टैः^२ । चरैः^३ । पुत्राय^४ । मार्गम्^५ । दीप्तिमता^६ । आगच्छतम्^७ । मनुष्ययुक्तेन^८ ।
रथेन^९ धनं दातुम्^{१०} । अन्तर्हितेन^{११} । क्रोधेन^{१२} । मर्त्यम्^{१३} । हिंसतां^{१४} राक्षसानाम्^{१५} । शीर्षाणि^{१६} । अपि^{१७} । ववृक्त^{१८}
द्वित्वम्^{१९} ।

आ परमाभिरुत मध्यमाभिर्नियुद्धिर्यातमवमाभिरुवाक् ।

दृढहस्यं चिद्गोमतो वि व्रजस्य दुरो वतं गृणते चित्रराती ॥ ११ ॥

आ परमाभिः^१ । आयातम्^२ । अभिमुखम्^३ । त्रिप्रमाणैः^४ । अश्वैः^५ । दृढस्य^६ । अपि^७ ।
पशुमतः^८ । व्रजस्य^९ । द्वाराणि^{१०} । विवृतानि^{११} कुस्तम्^{१२} । स्तुवते^{१३} । हे^{१४} चित्रदानी !
इति^{१५} ।

१. हे अश्विनी ! Sy.

२. सन्निकृष्टैः Sy.

३. चक्रैः is suggested for चरैः ॥ चक्रैर्युक्तेन Sy.

४. तनयं दातुम् Sy.

५. अस्माकं गृहम् Sy.

६. नृवता नेत्रा सारथिना युक्तेन । यद्वा अश्व-
युक्तेन Sy. पतङ्गाः । नरः इत्यश्वनामनी
Ngh. 1.14.

७. धनं दातुम् is suggested for धनदानुम् ।

८. तिरौहितेन Sy.

९. हृणिः त्यज इति क्रोधनामनी Ngh. 2.13.

१०. मनुष्यस्य Sy.

११. बाधमानानाम् Sy. वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा
N.5.2.

१२. शिरांसि Sy.

१३. अप M.

१४. वृक्तम् M. ववृक्तं is suggested for
ववृक्त ॥ प्रवृक्तम् Sy.

१५. जिह्(न्व)तम् A.

१६. हे अश्विनी ! Sy.

१७. अस्मदभिमुखम् Sy.

१८. त्रिप्रमाणैः refers to परमाभिः, मध्यमाभिः
and अवमाभिः ॥ परमाभिरुत्कृष्टाभिः ।
मध्यमाभिरनुत्कृष्टाभिः । अवमाभिर्निकृष्टा-
भिश्च Sy.

१९. बाहूः Sy.

२०. दृढहस्यं दृढहापिधानस्य Sy.

२१. गोयुक्तस्य Sy.

२२. गोष्ठस्य Sy.

२३. विवृणुतम् Sy.

२४. किञ्च स्तुवते मह्यम् Sy.

२५. त्रिचित्रदानी भवतम् Sy.

२६. VM. ignores उत ॥ उतापि च Sy.

VI.63.

क^१त्वा वल्गू^२ पुरुहताद्य दूतो न स्तोमो^३ऽविदन्नमस्वान् ।

आ यो अर्वाङ्नासं^४त्या ववर्त^५ प्रेष्टा ह्यसंथो अस्य^६ मन्मन् ॥ १ ॥

क^१त्वा वल्गू^२ । वव^३ । तु^४ । वल्गनशीली । बहुभिराहूती । एष^५ । राजप्रतिहूतो दूतः । इव ।
मदीयः स्तोमः^६ । हविषा संयुक्तः^७ । विन्देत् । यः स्तोमः । अभिमुखम्^८ । नास्त्यौ^९ । आवर्तयति^{१०} । तुरीयः
पादः प्रत्यक्षः^{११} । प्रियतमो^{१२} । हि^{१३} । भवते^{१४} । तयास्य^{१५} स्तोतुः^{१६} । स्तुती^{१७} ।

अरं^{१८} मे गन्तं^{१९} हर्वनायास्मै^{२०} गृणाना^{२१} यथा^{२२} पिबथो^{२३} अन्यः^{२४} ।

परि^{२५} ह^{२६} त्यद्वर्तिर्याथो^{२७} रिषो न यत्परो^{२८} नान्तरस्तु^{२९}र्यात् ॥ २ ॥

अरं^{१८} मे गन्तम्^{१९} । अलम्^{२०} । मे^{२१} । गच्छतम्^{२२} । इदम्^{२३} । ह्वानं^{२४} श्रोतुम्^{२५} । स्तूयमानो^{२६} । यथा^{२७} । पिबथः^{२८} ।
सोमस्तथा^{२९} वा गच्छतम्^{३०} । मार्गम्^{३१} । हिरकान्^{३२} । परिहरन्ती^{३३} । याथः^{३४} । न^{३५} । यद्वर्तिः^{३६} । दूरस्तः^{३७} । तिरति^{३८} ।

१. 'क^१त्वा' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाज-
स्वार्थम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'क^१त्वा त्वैकप-
दान्तं त्रैष्टुभम्' (KSA. 33.63. P. 24.)
इति । 'आ वां मुन्ने' इत्येकादशैकपदा त्रिष्टुप्
शिष्टास्त्रिष्टुभः । 'आशिवनं तु' (KSA. 33.
62. P. 24.) इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्या-
शिवनी देवता । प्रातरनुवाकाशिवनशस्त्रयो-
स्त्रैष्टुभे छन्दसि विनियोगः Sy.

२. क्त्वा क्त्वा वल्गुः A.

३. कुत्र स्थिती Sy.

४. आ A. ती is suggested for तु ॥
अशिवनी Sy.

५. वेत् गनशीली A. रुचिरी Sy.

६. अद्य is suggested for एष ।

७. प्रेरितो दूतः Sy.

८. पञ्चदशादिः स्तोमः Sy.

९. ०वा धं युक्तः A. नम आधुरित्यग्रनामनी
Ngh. 2.7.

१०. अस्मदभिमुखम् Sy.

११. नास्त्यौ A. अशिवनी Sy.

१२. आवर्तयत् Sy.

१३. भवथः is suggested for भवते ।

१४. त is missing in A.

१५. हे अशिवनी ! युवामस्य स्तोतुर्मन्मन् स्तोत्रे Sy.

१६. ये A. मदीयाय Sy.

१७. हे अशिवनी ! युवाम् Sy.

१८. पर्याप्तम् Sy.

१९. आह्वानाय Sy.

२०. ०मानो is suggested for ०मानो ।

२१. पिबतम् Sy.

२२. सोम is suggested for सोमः ।

२३. गृहम् Sy.

२४. हिसकात् is suggested for हिरकान् ॥
हिसकस्य शत्रोः Sy.

२५. परितः Sy.

२६. यावौ M.

२७. य is missing in A. यद्वा त्यद्वर्तिस्त-
दस्मदीयं गृहं रिषो हिसकात् परि याथः
परितो याथः । अयं भावः । यथास्मदीयं गृहं
दूरस्थः सन्निकृष्टोऽपि न हिंस्यात्तथा रक्षां
कुरुष्व इति Sy.

२८. दूरस्थः A. दूरस्थः is suggested for
दूरस्तः ॥ विप्रकृष्टः Sy.

२९. हिंस्यात् Sy.

नापि सन्निकृष्टः ।

अकारि वामन्धसो वरीमन्नस्तारि वहिः सुप्रायुर्गतमम् ।

उत्तानहस्तो युवयुर्वेवन्दा वां नचन्तो अद्रय आञ्जन् ॥ ३ ॥

अकारि । अकारि । युवयोः । सोमस्य पूर्णं पात्रम् । वरणीये यज्ञे । स्तीर्णं च । वहिः । शोभनं प्रगमनं यस्यात्यन्तं भवति । धनदानार्थमुत्तानहस्तः । युष्मत्कामः । स्तोति । यज्ञं व्याप्नुवद्भोन्तो । प्रावाणश्च । वे सोमरसः । रोदन्ति ?

ऊर्ध्वो वामग्निरेवस्थेत्प्रातिरेति जूर्णिनी घृताची ।

प्र होता गृतमना उराणोऽयुक्तो यो नासत्या हवीमन् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वो वामग्निः । ऊर्ध्वः । युवयोर्होमाय । यज्ञेषु । अग्निः । अस्याहुदतिष्ठत् । प्रगच्छति च । हविषो वाची । क्षिप्ता । जुहूः । प्रतिष्ठते च । होता । उद्गूर्णमनाः । उरु स्तोत्रं कुर्वाणः । यः । हे अग्निवनी ! युक्तावकरोत् । हवने ।

१. VM. ignores ह and त्यत् ॥ त्यत् तत्

Sy. २. कृतम् Sy.

३. युवयोरर्थे Sy.

४. विस्तृतेऽभिषवादी यत्कृत्यमस्ति तत् Sy.

५. वहिः is suggested for बहिः ।

६. मुदृतमम् Sy.

७. कृताञ्जलिः Sy.

८. युवां कामयमानो होता Sy.

९. ०वद्भोन्ता A. ०वन्तः is suggested for ०वद्भोन्तो ॥ युवां व्याप्नुवन्तः । 'तक्ष पक्ष नक्ष गती' इति धातुः Sy.

१०. वाम् is suggested for वम ॥ युवाम् Sy.

११. आ उन्वन्ति—अन्वन्ति is suggested for रोदन्ति ॥ सोमरसमा समन्ताद् व्यस्तीकृतवन्तः Sy.

१२. प्रावहिः A. प्रावाग्निः M.

१३. युवयोर्यज्ञार्थम् Sy.

१४. ०स्याहुद० A.

१५. समिद्धं आहवनीयं गच्छति च Sy.

१६. धनं हविः Sy.

१७. It seems to be the explanation of जूर्णिनी ॥ प्रगामिनी Sy. जूर्णिजवतेर्वा । इवतेर्वा । हुनोतेर्वा N. 6.4. Sy.

१८. क्षिप्रा जुहू A. घृतेनाक्ता, उपस्तीर्णाभिघारि-तेत्यर्थः Sy.

१९. प्रकर्षेणोद्युक्तमना भवति Sy.

२०. होता Sy.

२१. अग्निवनी Sy.

२२. योजयति Sy.

२३. आह्वाने स्तोत्रे वा Sy.

अधि श्रिये दुहिता सूर्यस्य रथं तस्थौ पुरुभुजा शुतोतिम् ।

प्र मायामिर्मायिना भृतमत्र नरा नृतु जनिमन्यजिहानाम् ॥ ५ ॥

अधि श्रिये । अधि^१च्छी । अय^२यम् । सूर्यस्य । दुहिता । युवयो रथम् । हे बहुभोजनी ! बहु-
गमने^३म् । प्राभवतम् । अत्र । कर्मभिः । सनकर्मवन्ती । हे नेतारी ! नर्तनशीली । प्रादुर्भावे^४ । देवानां
स्वयंवरे ।

युवं श्रीमिर्देशताभिराभिः शुभे पुष्टिर्महयुः सूर्यायाः ।

प्र वां वयो वपुषेऽनु पसन्नक्षद्राणी सुष्टुता धिषण्या वाम् ॥ ६ ॥

युवं श्रीभिः । युवंम् । श्रीभिः । दर्शनीयाभिः । आभिः । शोभार्थम् । पोषणम् । ऊह्युः । सूर्यायाः ।
प्राप्तपत्नम् । द्वाद्वा । वाम् । शोभार्थं तदानीम् । व्याप्नोत् । स्तोतृभिः सुष्टु स्तुता । वाणी । वा । हे
धिषणा^५हो ! स्तुत्यौ !

१. अघ्यतिष्ठत् Sy.

२. अययम् A, अयितुम् Sy.

३. सूर्या Sy.

४. हे पूर्णभुजी ! बहूनां रक्षकी ! वाश्विनी !
Sy. ५. बहुभक्षकं बहुगमनं वा Sy.

६. भवतम् । यद्वा हे मायिनी ! प्राज्ञी !
प्र भूतं प्राप्ततममन्यादिकं देवं मायाभिः प्रज्ञानेः
कौशलैर्वा जितवन्ती स्थ इत्यर्थः । अयमर्थः
'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्या
सावित्रीम्' (AB. 4. 7.) इत्यादिना
स्पष्टीकृतः Sy.

७. अपि च अत्र अस्मिन् Sy.

८. प्रज्ञानेः Sy. शची मायेति प्रज्ञानामनी Ngh.
3-9.

९. सौकर्म० A. सत्कर्म० is suggested for
सनकर्म० ॥ प्रज्ञावन्ती Sy.

१०. नेतारी Sy.

११. नृत्यन्ती Sy.

१२. जन्मनि प्रादुर्भावे Sy.

१३. स्वयंवरे A.

१४. श्रीभिः A युवं श्रीभिः missing in M.

१५. हे अश्विनी ! युवाम् Sy.

१६. लक्ष्मीभिः कान्तिभिर्वा Sy.

१७. श्रीमतां परिवृश्यमानाभिः Sy.

१८. शोभनार्थम् Sy.

१९. पोषणम् M. पूतिम् Sy.

२०. प्रापयथः Sy.

२१. युवयोः पत्न्याः Sy.

२२. प्रकर्षणान्वपतन् Sy.

२३. It seems to be the explanation
of वयः ॥ अश्वाः is suggested for
द्वाद्वा ।

२४. युवाम् Sy.

२५. शोभार्थं Sy.

२६. व्याप्नोति Sy.

२७. वाणी ऋषीणां स्तुतिः Sy.

२८. वाम् is suggested for वा ॥ युवाम् Sy.

२९. हे स्तुत्यर्हावश्विनी ! Sy.

आ वां वयोऽश्वासो वहिष्ठा अभि प्रयो नासत्या वहन्तु ।

प्र वां रथो मनोजवा असर्जिपः पृच्छ इषिधो अनु पूर्वीः ॥ ७ ॥

आ वां वयः^१ । आवहन्तु^२ । वाम्^३ । गन्तारः^४ । अश्वाः । बोद्धृताः । सोमम्^५ । प्रति । हे नासत्यो^६ !
पासजि^७ । युवयोः । वेगौ । रथः । अग्नानि । संबर्चनीयानि । बहूनि सोमादीनि । प्रति । स्तोतृभिरेषणीय^८ !
इषेरिषी^९ नामकरण इति ।

पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतुमसक्राम् ।

स्तुतंश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनुं रातिमग्मन् ॥ ८ ॥

पुरु हि वाम्^{११} । हे बहुभोजनो ! बहु । हि । युवयोः । दातव्यं धनं तावत् । अस्मभ्यम्^{१२} । प्रीणनम्^{१३} ।
अग्मम्^{१४} । असङ्क्रमणमनपायि^{१५} । क्षरतम्^{१६} । स्तोतारः । च । युवयोः सति । सुष्टुतिः । च । हे

१. वां (प) वयः A.
२. आ missing in M. प्रापयन्तु Sy.
३. वां (पां) A. वुवाम् Sy.
४. गगन्तोरो A. ५. सोमः A. सोमरूपमग्मम्
६. पासजि M. विसृष्टः Sy.
७. वेगौ M. मनोवेगः is suggested for वेगौ ।
८. सोमान् Sy.
९. सम्पर्च० is suggested for संबर्च० ॥ सम्पर्चनीयाः Sy. १०. बह्वीः Sy.
११. VM. seems to take इषिधः obj. plu. as Voc. sing. इषिध ॥ एषणीयाः Sy.
१२. ०रिषी is suggested for ०रिषी ।
१३. भरद्वाजस्वार्थम् Dur. भरद्वाजस्य SKN.
१४. पूर्णभुजौ बहुपालकी वा Sy. यस्माद् हे पुरुभुजौ ! बहुभोजिनौ । अश्विनौ ! तस्माद्युवां ब्रूमः Dur. हे पुरुभुजौ ! बहूनां हविषामभ्यवहन्तारौ ! पालयितारौ ! वा यजमानानाम् SKN.
१५. हि भवति Sy. हिशब्दो यस्मादर्थे SKN.
१६. युवाभ्यां यज्ञे Dur.
१७. दान्तव्यं A. दानम् Dur. दानम् । यस्मात्प्रभूतदायिनी युवां तस्मात् SKN.
१८. अतः कारणात् नोऽस्मभ्यम् Sy.
१९. प्रीणयित्रीम् Sy. तर्पयित्रीम् Dur. धेनुं

दोग्ध्रीं गाम् SKN.

२०. अग्रस्तं क० A. अग्रम् । यद्वा इयमेषणीयां धेनुमित्यन्वयः Sy. अन्नलक्षणम् Dur.
२१. मत्तोऽन्यत्रासङ्क्रमणीम् Sy. असकामसङ्क्रमणीम् N. 6.29. असङ्क्रमणशीलामनपायिनो-मस्मत्तः । अथवा—असङ्क्रमणशीलां ग्राम्, इषमिद्धेतुदकमस्मदर्थं प्रक्षारयमिति स्यात् ।
..... एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च 'असक्राम्' इत्यस्य शब्दस्य 'असङ्क्रमणीम्' इत्येष विपरिणाम उपपद्यते । इहभिधेयो शीर्वा Dur. असङ्क्रामणीं यावज्जीवमनपायिनीम् । यद्वा समेध्वकान्तामगतामस्मत्तज्जातैरप्राप्तपूर्वमित्यर्थः SKN. २२. क्षरतम् is suggested for क्षरतम् ॥ प्रवच्छ्रितम् Sy. प्रक्षारय-तम् Dur. क्षारयतं दत्तमित्यर्थः SKN.
२३. स्तुवन्तीति स्तुतः स्तोतारः Sy. किं पुनस्तद् युवयोर्बहुदानमिति ? स्तुतश्च स्तुतशस्त्रवांश्च सोमो युवयोरग्मम् Dur. स्तोतारश्च ये केचित् पृथिव्यां ते सर्वे SKN.
२४. सन्ति is suggested for सति ।
२५. सुष्मतिः A. शोभना स्तुतिश्च स्तोतृषु भवति Sy. शोभनाभिः स्तुतिभिः सुष्ठु स्तुतः Dur. शोभना च या काचित् स्तुतिः सर्वा युवयोरेव SKN.

मादयितारो ! तथा रसाः सोमाः । च सन्ति । ये । युवयोः । धनम् । अनुगच्छन्ति दीयन्त इत्यर्थः ।

उत मं ऋजे पुरयस्य रूध्वी सुमीळहे श्रुतं पेरुके च पक्वा ।

शाण्डो दादिरग्निरः स्मदिष्टीन्दशं वशासो अभिषाचं ऋध्वान् ॥ ६ ॥

उत मं ऋजे । अपि च । मङ्गलम् । ऋजुगामिनी । पुरयस्य यज्ञस्तम्बन्धिन्यौ । शीघ्रगामिन्यौ वसवे । तथा व । सुमिहापेरुकनाम्नः । अश्ववहूनि । अग्नानि तत आहृत्य । यश्च शाण्डो नाम राजा । प्रायच्छत् । हिरण्यालङ्कृतान् । शोभनातिदेशान्त्वान् । वशां च । वशाः । शत्रूणामभिसोढुन् । दर्शनीयान् दासांश्चेत्यपि नो प्रसादलब्धमिदमिति ।

१. मदेयि० A. मादयितारावश्विनी Sy. हं माध्वी ! मधुवी ! Dur. मधुसम्बन्धि मधुनः पूर्णो माधवः, 'तस्पेदम्' (Pa. 4.3.120.) इत्यपि गुणाभावश्चादसत्त्वात् । कोऽसी ? इतिः । कुत एतत् ? 'यो ह वां मधुनो इतिराहितो रश्चर्वणे । ततः पिबतमश्विनो' (RV. VIII. 5. 19.) इति मन्त्रान्तरे वर्णनात् । तेन तद्वर्ती माध्वीम् । 'ईवनिषी छन्वति' इति मत्वर्थ ईकारः SKN.

२. सोमरसाश्च Sy. रसाश्चाज्वादयः Dur. रसाश्च सोमलक्षणाः SKN.

३. रसाः Sy. य एते Dur.

४. धनम् A. दानम् Sy., SKN. राति पुरोडाशस्य Dur.

५. अनुदिष्ट्यागमन् देवयजनं प्राप्ताः । अयं भावः । सुष्टुति श्रुत्वा देवयजनं प्राप्तान् सोमरसान् पीत्वा स्तोत्रभ्यः कामान् प्रायच्छतमिति शेषः Sy. अनुगच्छन्ति सर्व एते युवयोरेव, तस्माद् युवां ब्रवीमि पिबतमिति Dur. युवाभ्यां ये प्रदीयन्त इत्यर्थः SKN. N. 6.29., SKN. II. 490.

६. ऋजेः A.

७. अश्विनोः स्तुतिं कुर्वतो ममाभूताम् Sy.

८. ऋजुगा० A. ऋजुगमने Sy.

९. यज्ञस्त० A. यज्ञस्त० is suggested for यज्ञस्त० ॥ पुरयनामकस्य स्वभूते Sy.

१०. वधव (य) धवे A. वडवे is suggested for वसवे ॥ क्षिप्रगामिन्यौ वडवे Sy.

११. च is suggested for व ।

१२. सुमिहापेरुकनाम्नः A. सुमीळहपेरुकनाम्नोः is suggested for सुमिहापेरुकनाम्नः ॥ VM. explains together सुमीळहे and पेरुके ॥ सुमीळहे राज्ञि विद्यमानाः सन्तः । पेरुके राज्ञि विद्यमानानि Sy.

१३. शतं गावो ममाभूवन् Sy.

१४. पक्वान्यन्नानि ममासान् Sy.

१५. ददातु Sy.

१६. हिरण्यवतः Sy.

१७. ०नदवं A. प्रशस्तदर्शनान् रवान्त्वान् वा Sy.

१८. वशातङ्क्याकान् Sy.

१९. पराः A. वशातोऽनुगुणान् Sy.

२०. ०तोढुं M. शत्रूणामभिभाक्त्वान् Sy.

२१. पुरुषान् Sy.

२२. ०श्चेत्यश्विनोः प्र० or श्वेत्यपि नः प्र० is suggested for ०श्चेत्यपि नो प्र० ॥

अश्विनोः स्तोत्रभ्यो वात् Sy.

सं वां शूता नासत्या सहस्राश्वा^१नां पुरुषन्था^२ गिरे दात् ।

भरद्वाजाय वीर नू गिरे दाद्धता रक्षांसि^३ पुरुदंसस^४ स्युः ॥ १० ॥

सं वां शूता । सम्प्रायच्छत् । युवयोः । स्तोत्रे । अश्वानाम् । शूतानि । सहस्राणि च । नासत्यौ ।
पुरुषन्था नाम राजा । भरद्वाजाय । क्षिप्रम् । हे वीरौ ! द्विवचनं लुप्तम् । हतानि । रक्षांसि । भवन्तु ।
हे बहुकर्माणौ !

उत्तरैकपदा—

आ वां सुन्ने वरिभन्तसूरिभिः^५ प्याम् ॥ ११ ॥

आ वां सुन्ने । युवयोः । सुखे । विस्तृते । स्तोत्रभिः पुत्रादिभिः सह । आभिमुख्येन स्याम् ।

VI. 64.

उदु श्रिय उपसो रोचमाना^६ अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः ।

कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ॥ १ ॥

उदु श्रिये । उत्तिष्ठन्ति । अधर्षम् । उपसः । दीप्यमानाः । अपाम् । इव । ऊर्मयः । श्वेतवर्णाः ।
अर्थैकवदाह—करोति । विश्वानि भूवनानि । शोभनमार्गाणि । शोभनगमनानि च प्रादुर्भूतायामुपसि ।

१. सन्ददाति Sy.

२. गुणातीति गीः स्तोता तस्मै Sy.

३. हे अश्विनी ! Sy.

४. गिरे युवयोः स्तोत्रे भरद्वाजाय मह्यमपि दात्
वदातु Sy.

५. हे वीरावश्विनी ! द्विवचनस्य लुक् Sy.

६. हतानि स्युः Sy.

७. हे बहुकर्माणावश्विनी ! युवयोरनुग्रहात् Sy.

८. VM. explains गिरे and दात् once
only.

९. The *pratika* is supplied by the
Editor.

१०. हे अश्विनी ! युवाभ्यां दत्ते Sy.

११. सुखावहे धने Sy. जलायम् । स्योनम् ।
मुष्ममिति मुखनामानि Ngh.3.6.

१२. विहङ्गिः पुत्रादिभिः सह Sy.

१३. आ समन्तात् Sy.

१४. भवेयम् Sy.

१५. 'उदु श्रिये' इति षड्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्वार्धं

ऋष्टभमुषोदेवताकम् । अनुकम्यते च—'उदु श्रिये
षड्द्वयस्यं तु' (KSA. 33.64.P.24.) इति ।

प्रातरनुवाक उपस्ये कृती ऋष्टभे छन्दस्याश्वि-
नशस्त्रे चेतदादिके द्वे सूक्ते । सूच्यते हि—'उदु
श्रिय इति सूक्ते' (ĀSS. 4.14.) इति Sy.

१६. अधर्षम् A. जगतः शोभायै जगद् व्याप्तुं वा
Sy. १७. उदकसम्बन्धिनः Sy.

१८. अपामिश्रे . . . मय M. ऊर्मयः is suggested
for ऊर्मयः ॥ तरङ्गाः Sy.

१९. ०वर्णा M. शुक्लवर्णाः Sy. रुशदिति वर्णनाम
N. 2. 20.

२०. अनन्तरमेकवस्त्रिगमः Sy.

२१. विश्वानि स्थानानि Sy.

२२. सुमार्गाणि Sy.

२३. सुखेन गम्यानि Sy.

२४. दुर is missing in A.

भवत्युदारोणाम् । प्रशस्ता । धनवती । दक्षिणा ।

भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युत्ते शोचिर्मानवो द्यामंपत्तन् ।

अविर्वचः कृणुषे शुभमानोपो देवि रोचमाना महोमिः ॥ २ ॥

भद्रा ददृक्षे । भद्रा । ददृक्षसे त्वम् । अमी च । विभासि । तस्यास्ते । शोचिः । मानवश्च^{१०} ।
उदपत्तन्^{११} । यां प्रति । त्वमाविष्कृतोपि^{१२} । वक्षः । शोभमाना । उपः ! देवि ! दीप्यमाना^{१३} ।
तेजोभिः^{१४} ।

बहन्ति सीमरुणासो रुशन्तो गावः सुभगावुर्विया प्रथानाम् ।

अपेजते शूरो अस्तेव शत्रुन्वाधते तमो अजिरो न वोढा ॥ ३ ॥

बहन्ति सीम् । बहन्ति । एनाम्^{१५} । समन्ततोऽरुणवर्णाः । ज्वलन्तो^{१६} । गावः । सुभनाम् । विस्ती-
र्णाम् । प्रथमानाम् । अवगमयति तमांसि । शूरः । योद्धेव । शत्रून् । सेवयन्^{१७}(?)तमः । बाधते दिगन्तं
प्रापयति । यथा । क्षिप्रः^{१८} । भारस्व बोद्धा भारं देशान्तरं प्रापयति ।

१. अभूत् Sy.

२. धनवत्युषाः Sy.

३. समर्धयित्री Sy.

४. VM. ignores उ ।

५. कल्याणी Sy.

६. दृश्य० is missing in M.

दृश्यसे is suggested for ददृश्यसे ।

७. 'उर्वी च' or 'अमिता च' is suggested
for अमी च ॥ विस्तीर्णा च Sy.

८. तव Sy.

९. शोचिः शोचिवः । जसो लुक् । दीप्यमानाः
Sy.

१०. रश्मयः Sy.

११. ०पत्त...M. उदपत्तन् is suggested
for उदपत्तन् ॥ उत्पतन्ति Sy.

१२. यां प्रति A. अन्तरिक्षम् Sy.

१३. प्रकटीकरोवि Sy.

१४. त्वदीयं रूपम् Sy.

१५. दिवि A.

१६. ०मानो A.

१७. If VM. does not explain उर्विया
by अमी च (उर्वी च or अमिता च)
he ignores it.

१८. बहति A.

१९. सीम् एनामुषोदेवताम् Sy.

२०. न्त is missing in A. लोहितवर्णाः
Sy.

२१. ज्वलन्तः is suggested for ज्वलन्तो ॥
दीप्यमानाः Sy.

२२. गा is missing in M. गावो रश्मयः Sy.
किरणा गाव इति रश्मिनामनी Ngh. 1.5.
सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते N.2.6.

२३. अवगाय० A. अवगम० is suggested for
अवगम० ।

२४. वीरः Sy.

२५. सेयमुषोदेवता क्षप्तेव Sy.

२६. सेयम् is suggested for सेवयन् ।

२७. क्षिप्रगामी Sy.

२८. वोढ्हा सेनायाः । शत्रून् यथा बाधते तथा
तमांसि बाधते च Sy.

सुगोत ते सुपथा पर्वतेष्ववाते अपस्तरसि स्वभानो ।

सा न आ ब्रह्म पृथुयामन्वृष्वे रयि दिवो दुहितरिष्यध्वै ॥ ४ ॥

सुगोत ते । त्वं तेजसा । अपि च । शिखोच्चयेष्वपि क्षेत्राणि । सुगमानि । सुपथानि च भवन्ति ।
किञ्च सङ्गमनसाधनवर्जिते निरालम्बने देशे । अन्तरिक्षम् । तरसि । सुभूतदीप्ते ! सा । अस्माकम् ।
आह । पृथुगमने ! दर्शनीये ! रयिम् । दिवः । दुहितः ! एषणीयम् ।

सा ब्रह्म योक्षभिरवातोषो वर वहंसि जोषमनु ।

त्वं दिवो दुहितर्या ह देवी पूर्वहूतौ मंहनी दर्शता भूः ॥ ५ ॥

सा ब्रह्म । सा त्वम् । आवह धनम् । या त्वम् । उक्षभिरागन्ता । अवातोऽवस्थिता सती । उपः !
परं स्तोतृभ्यः । पहंसि । स्तोतृणामिच्छानन्तरम् । या । त्वम् । दिवः । दुहिता । देवनशीला । भवसि ।
सा त्वं पूर्वा याने प्रातरैव । मंहनीया । दर्शनीया च भवसि ।

१. हे उषोदेवि ! Sy.

२. तप ते० A.

३. दुर्गेष्वपि Sy.

४. सुगानि मुखेन गम्यानि Sy.

५. मार्गाणि Sy.

६. यं गमन० A. गमनसाधनरहिते देशे
Sy.

७. अन्तरिक्षमाकाशम् । सामुद्रिकीरपो वा Sy.
आप इत्यन्तरिक्षनाम Ngh. 1.3.

८. स्वभूत० is suggested for सुभूत० ॥
हे स्वप्रकाशे ! Sy.

९. त्वम् Sy.

१०. अस्मभ्यम् Sy.

११. आवह is suggested for आह ।

१२. पृथुरये ! Sy.

१३. धनम् Sy.

१४. अन्तरिक्षमुते ! Sy.

१५. वरं धनं ब्रह्मावह Sy.

१६. अनङ्गिरस्वर्वा Sy.

१७. अप्रतिगता Sy.

१८. अपरं M. वरं is suggested for परं ॥
धनम् Sy.

१९. वहंसि is suggested for अपहंस M.
पहंसि A.

२०. ०च्छानान्तरा A. प्रीतिमनु Sy.

२१. हे अन्तरिक्षमुते ! Sy.

२२. द्योतमाना Sy.

२३. पूर्वा . . . याने M. पूर्वाह्णाने is suggested
for पूर्वा याने ॥ प्रथमाह्णाने प्रातरनुवाके
Sy.

२४. पूजनीया Sy.

२५. सा त्वं वशता दर्शनीया भूरिति योजना ।
या वशता भूरित्यन्वये यदुत्तेन सामानाधि-
करण्यात् भूरित्यस्य निघातो न स्यात्
Sy.

२६. VM. ignores ह ।

उत्तरा गतेति ।

उत्ते वयश्चिद्वसुतेरपप्तन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सुते बंहसि भूरि वाममुपो देवि दाशुपे मर्त्याय ॥ ६ ॥

(उत्ते वयः ।)

VI. 65.

एषा स्या नो दुहिता दिवोजाः त्रितोरुच्छन्ती मानुषीरजीगः ।

या भानुना रुशता राम्यास्वज्ञायि तिरस्तमंसश्चिदुक्तून् ॥ १ ॥

एषा स्या । सा । एषा । नः । दिवो जाता । दुहिता । मानुषी । प्रजाः । व्युच्छन्ती । उज्जगार,
उपसि हि मानुष्यः प्रजा निगच्छन्ति । या । भानुना । ज्वलता । रात्रिषु । ज्ञायते । तमः । तिरस्कृवंती ।
रक्षसि । चेति ।

वि तद्ययुररुण्युग्मिरश्चैश्चित्रं मान्स्युपसश्चन्द्ररथाः ।

अग्रं यज्ञस्य बृहतो नयन्तीवि ता बाधन्ते तम् ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

वि तद्ययुः । विगच्छन्ति । तदानीमेव देच्छन्ति । आरुण्ययुक्तैः । अश्वैः । चित्रञ्च । भान्ति ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor. VM. does not explain this stanza here because it has already been explained in the first *mandala*. For VM.'s explanation see RV. I. 124. 12. Sy. explains it again in the following manner:—
हे उपो देवि ! ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित्पक्षिणोऽपि वसतेनिवासस्थानादुदपप्तन् । उत्पतन्ति । ये पितुभाजो हविषां सम्भक्तारोऽन्नस्योपाजका वा । पितुरित्यभ्रनामसु पाठात् (Ngh. 2.7.) । नरः तेऽपि चोत्पतन्ति । किञ्च हे उपो देवि ! त्वममा समीपे सते वर्तमानाय दाशुपे हविषां प्रदात्रे मर्त्याय भूरि प्रभूतं वामं धनं बहसि ।

२. 'एषा स्या' इति षड्वचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यं श्रेष्ठभम् । अनुक्रम्यते च—'एषा स्या' (KSA. 33.61. P. 24.) इति । 'उयस्यं तु' इति

पूर्वसूक्त उक्तत्वादिवमप्युपोदेवताकम् । प्रातरनुवाकाशिवनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy.

३. अस्मदर्थम् Sy.

४. दुहिता is written twice in A. दिवः पुत्र्येषा Sy. ५. तमांसि वजंयन्ती Sy.

६. उद्गिरति । जी (जि) गतिगिरतिकर्मा वा (N. 6.8.) इति यास्कः । प्रकाशयतीति यावत् Sy.

७. प्राजा A. भानुना युक्ता Sy.

८. दीप्यमानेन Sy.

९. याम्यासु रात्रिषु । रेफकारयोर्व्यत्ययः Sy.

१०. ज्ञायन्ते M. दृश्यते Sy. ११. तमांसि Sy.

१२. तीर कुवंती A. तिरस्कृवंती Sy.

१३. नक्षत्रादितेजांसि च Sy.

१४. विस्तीर्णं भान्ति Sy.

१५. Something, probably य is missing before देच्छन्ति ॥ तदानीं प्रातःकाले Sy.

१६. अरुणवर्णयुक्तैः Sy.

१७. चित्रं यथा भवति तथा Sy. १८. भवन्ति M.

उपसः । कान्तरथाः । प्रभितस्य । यज्ञस्य । अग्रम् । नयन्त्यः । विवाधन्ते । ता उपसः । रात्रेः । तमः ।

श्रवो वाजमिषमूर्जं वहन्तीनि दाशुषं उपसो मर्त्याय ।

मधोनीर्वीरवत्पत्यमाना अवो धात विधृते रत्नमृध ॥ ३ ॥

श्रवो वाजम् । कीर्तिम् । बलम् । अग्रम् । रसञ्च । प्रापयन्त्यः । निधत्त । दाशुषं । मर्त्याय ।

उपसः । धनवत्यः । वीरपुरुषवत् । गच्छन्त्यः । रक्षणम् । रमणीयम् । परिचरते मह्यम् । अग्रम् ।

इदा हि वो विधृते रत्नमस्तीदा वीराय दाशुषं उपासः ।

इदा विप्राय जरते यदुक्था नि ध्म मावते वहथा पुरा चित् ॥ ४ ॥

इदा हि वः । इदानीम् । एव । हवम् । परिचरते । रत्नम् । अस्ति दातुम् । इदानीम् । वीराय ।

दाशुषं । हे उपसः । इदानीमेव । मेधाविने । स्तुवते । यदा । उत्थानि । भवन्तीदानीमेवेति तथा ।

निवहथ । मावते । स्तोत्रे । धनं पुराचित्तदानीमेव ।

१. कान्तिरथाः Sy. चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणः
N. 11.5.

२. त्वं हितस्य M. बृहत् or प्रभितस्य is
suggested for प्रभितस्य ॥ बृहणशी-
लस्य Sy.

३. अग्रं मुखम् Sy.

४. सम्पादयन्तः Sy.

५. सम्पादयन्तः च Sy.

६. अक्नुर्म्येति रात्रिनामनी Ngh. 1.7.

७. वाजः A.

८. अग्रम् M.

९. वहन्त्यः Sy.

१०. नितरां घस्य Sy.

११. हविषां दात्रे Sy.

१२. पुत्रपौत्रादिसहितम् Sy.

१३. अग्रम् Sy. सितमवः ग्यग्रनामनी Ngh. 2.7.

१४. धनम् Sy. वाग्रं रत्नमिति धननामनी
Ngh. 2. 1०

१५. अग्रं A.

१६. नि वः A.

१७. वः is suggested for हवम् ॥ युष्माकम्
Sy.

१८. धनम् Sy.

१९. विराय A. ,

प्रेरयित्रे Sy.

२०. हविषां दाशुषे यज्ञमानाय दातुम् Sy.

२१. हे is missing in A.

२२. प्राज्ञाय दातुं वो रत्नमस्ति Sy.

२३. यथा M.

यस्मिन् विप्रे Sy.

२४. उक्थानि is suggested for उत्थानि ॥

उक्थनामकानि स्तोत्राणि Sy.

२५. विद्यन्ते Sy.

२६. मत्तदृशाय यज्ञमानाय Sy.

२७. पुरापि रत्नं मह्यं दत्तम् Sy.

२८. VM. ignores स्म ।

इदा हि तं उपो अद्रिसानो गोत्रा गवामङ्गिरसो गृणन्ति ।

व्यङ्केणं विभिदुर्ब्रह्मणा च सत्या नृणामभवद्देवहृतिः ॥ ५ ॥

इदा हि ते । इदानीम् । ते । उपः ! आद्यमाणसमुच्छ्रितदेशे । गवामश्वभूतानाम् । नामानि ।
स्तोत्रपरा अङ्गिरसः । गृणन्ति । विभिदुश्चान्धकारम् । हविषा । स्तोत्रेण । च त्वा परिचरन्तस्तथा त्वय्यु-
दितायाम् । सत्यैः । भवति । मनुष्याणाम् । यज्ञः ।

उच्छा दिवो दुहितः प्रत्नवचो भरद्वाजवद्विधते मघोनि ।

सुवीरं रयिं गृणते रिरीक्षुरुगायमधि धेहि श्रवो नः ॥ ६ ॥

उच्छा दिवः । प्युच्छ देशे(?) दिवः । दुहितरेकम् । अस्मभ्यम् । प्रत्नेभ्य इव । तदेवाह—रद्वा-
जाहः ? स्तुवते मह्यम् । धनवति ! तथा पुत्रपौत्रयुक्तम् । धनञ्च । मह्यं स्तुवते । देहि । तथा बहुभि-
र्गैवम् । अन्नम् । अस्मभ्यम् । अधिधेहि ।

१. सद्यः Sy.

२. तव प्रसादात् Sy.

३. आद्रियमाण is suggested for आद्यमाण ॥
आदृतसानो Sy.

४. स is missing in A.

५. गोत्रा सङ्गान् Sy.

६. उत्सृजन्ति । तथा च निगमान्तरम् । 'गवां
गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः (RV. II.23.18.)
इति Sy.

७. विभुदृचा० A तमांसि विदारयन्ति Sy.

८. हविषा seems to be the ex-
planation of व्यङ्केण. Cf. Ngh. 2.7.
अचनीयेन Sy.

९. सत्यफला Sy.

१०. अभवत् Sy.

११. नेतृणां तेषामङ्गिरसाम् Sy.

१२. देवविषया स्तुतिः Sy.

१३. VM. ignores हि and च ॥ हि एव
Sy.

१४. उच्च M. उच्छ is suggested for
प्युच्छ ।

१५. दिवि is suggested for देशे ॥ तमांसि
वर्जय Sy.

१६. ०तरे कृ स्म० A. ०श्वः ! is suggested
for ०रेकम् ।

१७. अस्मद्वयम् Sy.

१८. प्रत्नेभ्यः is suggested for प्रत्नेभ्यः ॥
पुरातनेभ्यः Sy.

१९. Something probably अ is missing
before रद्वाजा० । भरद्वाज इव is sug-
gested for रद्वाजाहः ॥ भरद्वाजवदिति
वचनादन्वोऽप्यस्ति भरद्वाजः । तथा च
ब्राह्मणम्—'प्राणी वै भरद्वाजवत्' इति Sy.

२०. स्तुतिं कुर्वते मह्यम् Sy.

२१. धनपति A. हे मघोनि ! Sy.

२२. कल्याणपुत्रपौत्रादियुक्तम् Sy.

२३. बहुभिर्गतिव्यम् Sy.

२४. अधिकं प्रयच्छ Sy.

VI. 66.

वपुर्न तच्चिंकितुषे चिदस्तु समानं नाम धेनु पत्यमानम् ।

मर्तेष्वन्यदोहसे पीपाय सकृच्छुक्रं दुदुहे पृश्निरुधः ॥ १ ॥

वपुर्न^१ । रूपम् । क्षिप्रम् । त...जा... । तु । प्रादुर्भवतु । समानाकारं सदृशा हि मस्तः ।
पदार्थानां नामकम् । प्रीणयितुम् । सदा गच्छत् । किं तदित्याह—मर्त्येषु । अन्यदेकदेशं तस्य रूपस्य मर्त्यानाम् ।
अभिलषितदोहार्यम् । पृश्निः पीपाय । दिवि चान्यदेवेषु सकृत् । पृश्निः । आत्मीयमूधः । शुक्रं दीप्तरूपम् ।
दुदुहे इति ।

ये अग्रयो न शोशुचन्निधाना द्विर्यत्त्रिर्मरुतो वावृधन्त ।

अरेखवो हिरण्ययास एषां सकं नृमणैः पौंस्यैर्मिश्र भूवन् ॥ २ ॥

ये अग्रयः । ये । अग्रयः । इव । काष्ठैः समिध्यमानाः । दीप्यन्तेऽलङ्कृताः । ये च प्रादुर्भूताः ।

१. 'वपुर्न तत्' इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तं भरद्वाज-
स्वायं त्रैष्टुभं मारुतम् । तथा चानुक्रम्यते—
'वपुर्नैकादश मारुतम्' (KSA. 33.66.
P. 24.) इति । व्यूह्ये दशरात्रे षष्ठे-
ऽह्न्याग्निमारुत इदं सूक्तं मारुतनिबिडानम् ।
सूत्रितञ्च—'हविष्यान्तं वपुर्न तत्' (ĀSS.
8.8.) इति । वैश्वदेवे पर्वणि मारुतसप्तकपा-
लस्य 'प्र चित्रमर्कम्' इति याज्या । 'प्र चित्रमर्कं
गृणते तुरायेति नवानुयाज्याः' (ĀSS.2.16.)
इति । एकादशने मारुते पशौ 'प्र चित्रमर्कम्'
इत्येवंव याज्या । सूत्रितञ्च—'प्र चित्रमर्कं
गृणते तुरायाः इवेदचरमा ग्रहेव' (ĀSS.
3.7.) इति Sy.

२. नु is missing in A.

३. मस्तां रूपम् Sy.

४. तज्जः...A. तज्जातम् is suggested
for त...जा... ॥ तत्प्रतिद्वम् Sy.

५. तै (कै) A. Something seems
to be omitted here. स्तोत्रे is
suggested for नु ॥ विदुषे स्तोत्रे Sy.

६. ऐकरूपम् । मस्तः सर्वदा समानरूपाः । तथा
च निगमान्तरम्—'अज्येष्टासो अर्कनिष्ठास
एते' (RV. V.60.5.) इति Sy.

७. स्थिराणामपि नामकम् Sy.

८. प्रीणयितुं Sy.

९. सर्वदा गच्छत् Sy.

१०. किञ्च तद्रूपं मर्त्यलोके Sy.

११. अन्यदोषधिवनस्पत्यादिकम् Sy.

१२. मर्त्यानाम् A.

१३. ०देहाय A. कामान् दोग्धुम् Sy.

१४. पीपाय is suggested for पीपाय ॥
प्राप्याययति Sy.

१५. संवत्सरस्य वर्षासु Sy.

१६. किञ्च मस्तामेव निर्देशात् पृश्निरन्तरिक्षम्
Sy.

१७. उदकम् Sy.

१८. शुक्लवर्णम् Sy.

१९. दुदुहे A. भरति Sy.

२०. VM. ignores चित् ॥ चिदिति पूरकम् Sy.

२१. मस्तः Sy.

द्विद्विगुणम् । त्रिस्त्रिगुणञ्च । मरुतोऽथरुतो । वावृथन्त । रेणुवर्जितो । हिरण्ययाश्च । एषाम् । साकम् । धनैः । बुधैः । च । प्रादुर्भवन्ति ।

रुद्रस्य ये मी०हुपः सन्ति पुत्रा यांश्चो नु दाष्टुर्विर्मरंध्यै ।

विदे हि माता महो मही पा सेत्पृश्निः सुभवे३ गर्भमाधात् ॥ ३ ॥

रुद्रस्य । रुद्रस्य । सेवतः । ये । भवन्ति । पुत्राः । यान् । चैव । धारयन् । अङ्गानां हि भरणाय भवन्ति न स्त्रियते । तेषां माता । प्रत्याख्यातासीत् । महतोऽपि । मही । सा । पृश्निः । स । इव । शोभना-
भवनाय मरुद्गणाय । गर्भम् । आहितवती ।

न य ईषन्ते जुनुषोऽस्या न्वुन्तः सन्तोऽवद्यानि पुनानाः ।

निर्यदुद्दे शुचयोऽनु जोषमनु श्रिया तन्वमृक्षमाणाः ॥ ४ ॥

न य ईषन्ते । न । ये । गच्छन्ति । जाता मनुष्यान् । शीघ्रम् । गन्तव्यानि स्थानानि ।

१. द्विद्विगु० A.

२. त्रिः is missing in A.

३. मरुतोऽथरुतो A. अथरुतो seems to be redundant. Only मरुतः । is sufficient.

४. वा प्रथन्त A. वावृथन्त is suggested for वावृथन्त ॥ ववृथन्त इच्छानुरूपं वर्धन्ते । संहितायां दीर्घश्चान्वसः Sy.

५. रेणुरहिताः Sy.

६. हिरण्ययालङ्काराश्च Sy.

७. मरुतां रथाः Sy.

८. साकम् Sy.

९. ते मरुतो धनैः Sy.

१०. वीर्यैः or वलैः is suggested for बुधैः ।

११. तथा च निगमान्तरम् 'ये पृथ्वीभिर्हृष्टिभिः (RV.I.37.2.) इति Sy.

१२. रुद्रस्य is missing in A. M.

१३. सेवतुः is suggested for सेवतः ॥

१४. मरुतः Sy.

१५. धरित्री Sy.

१६. भवति is suggested for भवन्ति ॥ अर्तु क्षमा भवति Sy.

१७. सर्वज्ञाता Sy. १८. महताम् Sy.

१९. महती Sy.

२०. सा is suggested for स ।

२१. एव is suggested for इव ।

२२. शोभन० is suggested for शोभना ॥ नृणां सम्पक् भवनाय Sy.

२३. गर्भाम् A. उदकम् Sy.

२४. आदधाति Sy.

२५. VM. ignores नु and हि ।

२६. प्रतिष्ठा मरुतः Sy.

२७. जाता मनुष्यात् A. जातान् म० is suggested for जाताम् ॥ जनान् स्तोतुन् प्रति Sy.

२८. अयेन गमनसाधनेन Sy.

शरीरस्यान्तः । सन्तः । अवद्यानि । पुनानाः । निर्दुहन्ति । दीप्ताः । यदोदकम् । इच्छायाम् । तदानी-
मनुगताः । श्रिया भवन्ति । विस्तृतमुदकम् । सिञ्चन्तः ।

मक्षू न येषु दोहसे चिदया आ नाम धृष्णु मारुतं दधानाः ।

न ये स्तोना अयासो मद्वा नू चित्सुदानुरव यासदुग्रान् ॥ ५ ॥

मक्षू न । ये न । देवेषु । धर्षणशीलम् । मारुतम् । नाम । आदधानामुच्चारयन्ती मनुष्याः ।
शीघ्रमुदारेषु । घनस्य दोहार्थम् । गन्तारो भवन्ति । न चे । ये । चोराः । गन्तारः । महत्त्वेन । तानुद्गूर्णान् ।
क्षिप्रम् । एव । शोभनदानो यजमानः । अवेजते क्रोधरहितान् करोति । तौ नयतिपर्यायस्ती नयति ?

त इदुग्राः शवंसा धृष्णुपैषा उभे युजन्त रोदसी सुमेके ।

अधं स्मैषु रोदसी स्वशोचिरामवत्सु तस्थौ न रोकः ॥ ६ ॥

त इदुग्राः । ते । इत् । शवंसा । धर्षणशीलसेनाः । संयोजयन्ति । उभे । द्वावापृथिव्यौ । अत्यन्त-

१. किं तेषां रक्षणीयत्वाभावाद्गमनाभावो नेत्याह ।
अन्तः सन्तः सर्वेषां हृदि वर्तमाना एव . . . ।
तथा च निगमान्तरम्—'प्राणा वै मरुतः
स्वापयः' (AB. 3. 16.) इति । अतः सर्व-
प्राणिनां हृदि वर्तमानत्वात्तेषां गमनं नास्तीति ।
अध्यात्मं प्राणरूपेणावस्थानं दर्शितं भवति शीघ्र-
गामित्वं तु तेषामधिदैवतरूपेणेति द्रष्टव्यम् Sy.

२. अपद्यानि A. पापानि Sy.

३. शोधयन्तः Sy.

४. निर्दुहन्ति M. नितरां दुहन्त्युदकम् Sy.

५. दीप्यमाना मरुतः Sy.

६. स्तोतृणां काममनु Sy.

७. दीप्या Sy.

८. आत्मीयं शरीरं प्रकाशयन्तः ॥ यद्वा तन्वं
विस्तीर्णं यथा भवति तथा Sy.

९. सिञ्चन्तम् M.

भूमिं सिञ्चन्तो भवन्ति Sy.

१०. ये is unnecessary.

११. वेदेषु M. प्रसिद्धेषु मरुतु Sy.

१२. धर्वकम् Sy.

१३. मरुत्संज्ञकम् Sy.

१४. शस्त्रम् Sy.

१५. ०धाना उच्चा० is suggested for
०धानामुच्चा० ।

१६. क्षिप्रम् Sy.

१७. कामान् वोग्धुं क्षमा भवन्ति Sy.

१८. ०रो न भवति A. उपगच्छन्तः स्तोतारः Sy.

१९. च is suggested for चे ॥ नेति
सम्प्रत्यये Sy.

२०. ये चे M.

२१. स्तेनास्तिरोहिता वा स्तोतृधनानामपहृत्तारः Sy.

२२. महत्त्वेन युक्ता भवन्ति Sy.

२३. तान् कुडान् Sy.

२४. शोभनहृदिर्दानो यजमानः Sy.

२५. अवयजते । अपगतक्रोधान् करोति Sy.

२६. स्ते नय० A. नौ सम्प्रतिपर्यायी is
suggested for तौ नय० . . . नयति ।

२७. VM. ignores चित् ।

२८. क(ल)ळ दुषाः A.

२९. ते is missing in A. मरुतः Sy.

३०. उत् A.

३१. बलेन वेगेन युक्ताः Sy.

३२. धर्वकसेनाः Sy.

३३. वृष्ट्या पृथिवीं तर्पयन्तीत्यभिप्रायः Sy.

मेकचर्यो । अथ । खलु । एषु मरुत्सु । रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता । स्वभूतदीप्तिस्तिष्ठति । न च । चलं मु मरुत्सु । आतिष्ठति । दीप्तिर्भूयोभूयः स्फुरन्तीत्यर्थः ।

अनेनो वो मरुतो यामो अस्त्वनश्चिद्यमजत्यरंथीः ।

अनवसो अनभीशू रजस्तृवि रोदसी पृथ्या याति साधन् ॥ ७ ॥

अनेनः । पापरहितम्^{११} । युष्माकम्^{१२} । गमनमिह^{१३} । अस्तु । यं यामम् । अश्ववर्जितः^{१४} । अरंथीः । च । प्रेरयति स्तोता स्तोत्रैर्वात्मानं प्रापयन्तीत्यर्थः । सज्जितः^{१५} । अभीशूवर्जितश्च^{१६} । रजसः प्रेरको मरुतां गणः । विगच्छति^{१७} । द्यावापृथिव्यो । मार्गा^{१८} । स्तोतृणामभिलषितान् सासयं द्यावापृथिव्योर्मध्येन गच्छन्तीत्यर्थः ।

नास्य वर्ता न तरुता न्वस्ति मरुतो यमवथ वाजंसातौ ।

तोके वा गोषु तनये यमप्सु स व्रजं दत्ता पायै अध द्योः ॥ ८ ॥

नास्य । न । अस्य । गन्ताऽभिगन्ता । न । अपि । तरिता । मनुष्यस्य विद्यते । हे मरुतः ! यम् ।

१. ऽधिग्यापत्यन्त० A. सुरुवे Sy.
२. अध स्म अपि च Sy.
३. येषु मरुत्सु Sy.
४. रुद्रस्य पत्नी माध्यमिकी वाक् Sy.
५. स्वदीप्तिर्वर्तते Sy.
६. चलवत्सु is suggested for चलं सु ।
७. निःसारत्येवेत्यर्थः Sy.
८. दीप्तिर्बाधको वा Sy.
९. स्मरन्ती० M. स्फुरती० is suggested for स्फुरन्ती० ।
१०. VM. ignores उषा ।
११. पापरहितं यथा भवति तथा Sy.
१२. युष्माकं सम्बन्धी Sy.
१३. रथः Sy.
१४. प्रादुर्भवतु Sy.
१५. अश्ववर्जितः Sy.
१६. रथिः सारथिः । न रथिररंथीः । असारथिः Sy.
१७. अपि Sy
१८. ऽत्रैरपात्मा० A.

१९. प्रापयती० is suggested for प्रापयन्ती० ।
२०. सज्जितः M. अश्ववर्जितः is suggested for सज्जितः ॥ पथ्यवनरहितः Sy.
२१. पाशरहितोऽपि Sy.
२२. उदकस्य Sy.
२३. अपिगच्छति M. विविधं गच्छति Sy.
२४. मार्गाः M. मार्गान् is suggested for मार्गा ॥ पथोज्जरिषमार्गान् Sy.
२५. सासायं A. साधयन् is suggested for सासयं ॥ स्तोतृणां कामान् साधयन् Sy.
२६. गच्छती० is suggested for गच्छन्ती० ।
२७. VM. ignores मरुतः !
२८. अस्य जनस्य Sy.
२९. प्रेरकः Sy.
३०. नास्ति Sy.
३१. It seems to be the explanation of नु ॥ च Sy.
३२. तरुता हिंसिता Sy.
३३. It goes with अस्य ।
३४. विद्यते A.

रक्षय । युद्धे । तौकादिनिमित्तम् । यं युद्धेऽवसथ । सः । शत्रोर्दीप्तस्य । गोव्रजम् । सङ्ग्रामस्य वायेऽहनि गवामाहरणाय । दत्ता भवति ।

प्र चित्रमुक्त्वा गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।

ये सहांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्रे पृथिवी मुखेभ्यः ॥ ६ ॥

प्र चित्रम् । प्रभरध्वम् । चित्रम् । अन्नम् । स्तूयमानाय । क्षिप्राय । मारुताय । स्वभूतलबलाय गणाय । ये मरुतः । बलेन । बलानि । अभिभवन्ति । तेभ्यो मंहनीयेभ्यः । पृथिवीयम् ।

१. सङ्ग्रामे Sy.
२. का is missing in M. आदि refers to गोषु, तनये and अण्डम् ॥ पुत्रे ! तनये पौत्रे घने वा गोषु वाण्डु वा निमित्तभूतेषु Sy.
३. अवयव is suggested for अवसथ ।
४. दीप्तस्यापि विजिगीषोर्वा शत्रोः Sy.
५. गोव्रजं A. गवां सङ्ग्रामं Sy.
६. पायें is suggested for वायें ॥ सङ्ग्रामे Sy. ७. दत्ता भवति is suggested for दत्ता भवति ॥ दारपिता भवति Sy.
८. VM ignores अथ ॥ अथापि च Sy.
९. भरद्वाजस्येदमार्थम् Dur. भरद्वाजस्य SKN.
१०. प्रहर A. हे अग्ने ! त्वत्सहायभूता ऋत्विजस्त्वं च सर्वे यूयं प्रहरत । यथा लोके बहुव्येककार्यकरेषु मुख्यमेकं सम्बोध्य यूयमेव कुशलेति प्रार्थना तद्वदत्रापि मुख्यमग्निमेकमेव सम्बोध्य प्रभरध्वमिति बहुवचनप्रयोगः Sy. प्रहरध्वम् Dur. प्रोपसर्गो भरध्वमित्याहवा-लेत । . . . प्रहरत प्रापयत प्रोच्चारयतेत्यर्थः । अथवा—प्रकर्मघ्नं हविलंक्षणं तद्धेतुमाहवनीयं प्रति प्रापयत । ऋत्विजां चायं प्रवः SKN.
११. दर्शनीयम् Sy. चायनीयम् Dur. विचित्रम् SKN. १२. अन्नं हविः Sy. स्वधाकं इत्यन्ननामसु पाठात् (Ngh. 2.7) स्तोमम् Dur. मन्त्रं स्तुतिलक्षणम् SKN.
१३. शब्दं कुर्वते स्तूयमानाय वा Sy. स्तुवते स्तन-यित्नुशब्देन कृत्स्नं जगदुपशब्दाद्यतेDur. कर्मणि शतृप्रत्ययः गौर्यमाणाव स्तोतव्यायेत्यर्थः SKN.

१४. त्वरिताय Sy. त्वरमाणाय Dur. तुवंतेहिंसा-थंस्म रूपम् । तुर्वित्रे शत्रूणां हिंसित्र इत्यर्थः । 'त्वर त्वरणे' अस्य वा । त्वरित्रे क्षिप्रकारिणे SKN. १५. मरुतां गणाय Sy. Dur. मरुतां समूहाय SKN. १६. स्वभूतबलाय is suggested for स्वभूतलबलाय ॥ स्वात्मबलावष्टम्भिने Dur. स्वबलाय SKN.
१७. मा. . . . तः M. मारुतायेति तद्धितवृत्तावन्त-भूतानामपि मरुतां बुद्ध्या प्रविभागात् य इति प्रत्ययमार्शः । यथा महाभाष्ये 'अथ शब्दानुशा-सनम् । केषां शब्दानाम् ?' (PMBH. I. I. 1.) इति । यथा वा लोके । राजपुरुषइत्युक्ते कस्य राजः ? इति Sy. कीदृशानां पुनर्मरुतां गणाय यस्मै प्रभरध्वमिति ? ये मरुतः Dur.
१८. स्वेन बलेन Dur. बलेनात्मीयेन SKN.
१९. शत्रूणां बलानि Sy. परेषां बलानि Dur. बलानि शत्रूणां स्वभूतानि SKN.
२०. सहिर्भिवे । अभिभवन्ति SKN.
२१. यच्छ्रुतेस्तच्छ्रुतिः । तेभ्यः SKN.
२२. मंहनीयेभ्यो मरुद्भ्यो भयात् Sy. मरुद्भ्य इत्यर्थः Dur. मरु इति महन्नाम । यदा मह इत्यस्य महन्नाम्नो हकारस्य लकारः । मरुद्भ्य इत्यर्थः । अथवा महो यज्ञस्तमङ्गभाबोपगमनेन वृष्टिप्रदानद्वारेण वा कुर्वन्ति 'तत्करोति०' इति णिच् । ष्यन्तात् 'जेरनिटि' (Pa. 6.4.51.) इति णिलोपः । मरुता यज्ञकारिण इत्यर्थः । तेभ्यः SKN.
२३. पृथिव्यपि किमुतान्यानि भूतानि SKN.

अग्ने ! कम्पते, मरुता बलमग्नेनिवेदयति ।

त्विषीमन्तो अध्वरस्येव दिद्युत्पुच्यवसो जुहो^१ नाम्नेः ।

अर्चत्रयो धुनयो न वीरा भ्राजज्जन्मानो मरुतो अधृष्टाः ॥ १० ॥

त्वषीमन्तः । दीप्तिमन्तः । अध्वरस्येव । उत्तरवेद्यां द्योतमानानि । क्षिप्रगमनाः । ज्वालाः ।

इव । अग्नेः । अर्चनीयाः । शत्रूणां कम्पयितारः । इव । वीराः । दीप्यमानं प्रादुर्भावाः । मरुतः । शत्रु-
भिरनाधृष्टाः ।

तं वृधन्तं मारुतं भ्राजदृष्टिं रुद्रस्य सूनुं हवसा विवासे ।

दिवः शर्धाय शुचयो मनीषा गिरयो नार्य उग्रा अस्पृधन् ॥ ११ ॥

तं वृधन्तम् । तम् । वर्धमानम् । मारुतम् । दीप्यमानायुधम् । रुद्रस्य । सूनुं । गणम् । स्तोत्रेण ।

परिचरामि । दिवः । वेनाय । शुचीनि । स्तोत्राणि । मेघाः । इव । व्याप्ताः । उद्गूणाः । इतरेतरं
स्पर्धन्ते ।

१. अग्ने is suggested for अग्ने ॥ हे अग्ने !

Sy. य एवङ्गुणयुक्ता मरुतस्तेषां यो गणस्तस्मै
प्रभरध्वं चित्रमर्कम् । त्वमपि हे अग्ने ! वर्हतद्
द्रव्यं तेभ्यः । यदा तावन्मास्तमेव केवलं
हविस्तदेवमग्निरप्रधानः । यदा पुनराग्निमारुतं
तदा भरध्वं चित्रमर्कमग्नये मारुताय च
गणायेति स्तोतुन् सम्बोध्य ततोर्ज्ज्वि ब्रवीति
हे भगवन्नग्ने ! शृणु त्वमप्येतमर्कमेवङ्गुण-
युक्तमर्कद्विः सह गृहाणेति Dur.

२. बिभेति कम्पते वा Dur. बिभेति । भवेन वा
कम्पते SKN. भ्यसते रजत इति भयवेपथयोः
N.3.21., SKN. II. 192.

३. यज्ञस्येव Sy.

४. ०मानोनि A. द्योतमानाः Sy.

५. रदमयः Sy.

६. इव is missing in M.

७. अ is missing in M.

८. सपत्नान् कम्पयन्तः Sy.

९. शूराः Sy.

१०. दीव्यमाना प्रा० A. ०मानप्रा० is
suggested for ०मानं प्रा० ॥ दीप्त-
शरीराः Sy.

११. परैरनभिभूतादच भवन्ति Sy.

१२. त प्रधन्त A.

१३. प्रसिद्धम् Sy. १४. मरुद्गणम् Sy.

१५. भ्राजमानादृष्टिम् Sy.

१६. पुत्रम् Sy. १७. स्तोतुः Sy.

१८. वेगाय is suggested for वेनाय ॥
मारुताय बलाय Sy. तृक्षः शर्ध इति बलनामनी
Ngh.2.9.

१९. निर्मलाः Sy. २०. स्तुतयः Sy.

२१. गिरिवंज इति मेघनामनी Ngh.1.10.

२२. अप्पुवन्तः Sy.

२३. उत् द्रणां A. २४. अस्पृधन्त Sy.

VI. 67.

विश्वेषां वः सतां ज्येष्ठतमा गीर्भिर्मित्रावरुणा वावृधध्यै ।

सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्टा द्वा जनाँ असमा बाहुभिः स्वैः ॥ १ ॥

विश्वेषाम् । सर्वेषामेव । विद्यमानानाम् । युष्माकम् । अतिशयेन प्रशस्यौ । स्तुतिभिः । मित्रावरुणौ । प्रवृत्तोऽहं वर्धयितुम् । समं येमतुः । यौ । मदीनेव । अतिशयेन यन्तारौ । द्वौ . . . । जनान् । असदृशौ केनचिदपि । बाहुभिः । आत्मीयैः ।

इयं मद्वां प्र स्तृणीते मनीषोषं प्रिया नमसा बृहिरच्छं ।

यन्तं नो मित्रावरुणावष्टृष्टं हृदिर्द्यद्वीं वरुध्यं सुदान् ॥ २ ॥

इयं मद्वाम् । इयम् । स्तुतिः । मतो निर्गता । वाम् । आच्छादयति । उपगच्छति । प्रिया । हविषा सह । यज्ञे । यच्छतम् । अस्मभ्यम् । मित्रावरुणौ । अनभिभूतम् । गृहम् । यत् । युवयोः । वरणीयं विद्यते । शोभनदानी ।

१. 'विश्वेषां वः' इत्येकादशचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाज-
स्यार्षं ब्रह्मन् मित्रावरुणम् । तथा चानुकम्प्यते—
'विश्वेषां मित्रावरुणम्' (KSA. 33.67.p.24.)
इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । मित्रावरुणे
पशौ 'आ यातं मित्रावरुणा' इति पशुपुरो-
डाशस्यानुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ यातं
मित्रावरुणा मुशस्त्या नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिम्
(ASS. 3.8.) इति । व्यूङ्हे दशरात्रे सप्तमे-
ऽहनि प्रउगशस्त्रे 'प्र यद्वाम्' इति मित्रावरुणस्तुतः ।
सूत्रितञ्च—'प्र यद्वां मित्रावरुणा स्पूधंश्चा
शोमता नासत्या रथेन (ASS. 8.9.) इति
Sy.

२. वेद्यमा० M. सतां मध्ये Sy.

३. वाम् Sy.

४. ज्येष्ठतमी Sy.

५. प्रवृत्तोऽस्मि Sy.

६. संयेमतुः is suggested for समं येमतुः ॥
संयच्छतः Sy.

७. दिन M. रश्मिनेव is suggested for
मदीनेव ॥ रश्मिनेवाद्यान् Sy.

८. ०शयो यन्ता० M.

यन्तृतमी Sy.

९. Something seems to be missing
here in the mss. द्वौ सहितौ Sy.

१०. कौचिद० M. विषमौ । 'त्रिरर्थं हन्ति चतु-
रश्विरुपः' (RV. I. 152.2) इति निगमान्त-
रेणासाम्पं दर्शितम् Sy.

११. बाहुभिरिति बहुवचनं पूजार्थम् Sy.

१२. मम Sy.

१३. युवाम् Sy.

१४. आच्छादयति is suggested for आच्छा-
दयति ॥ प्रच्छादयति Sy.

१५. हे प्रियौ ! युवाम् Sy.

१६. अग्नेन हविषा Sy.

१७. युवयोर्व्यंजम् Sy.

१८. गच्छतम् M. प्रयच्छतम् Sy.

१९. ग्रहम् A.

२०. युवयोः सम्बन्धि युवाभ्यां देयम् Sy.

२१. शीतवातातपानां वारयितुं भवति Sy.

२२. VM. ignores अच्छ ।

आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्युप प्रिया नमसा हूयमाना ।
सं यावन्मःस्थो अपसेव जनान्छुधीयतश्चिद्यतथो महित्वा ॥ ३ ॥

आ यातम् । उपागच्छतम् । मित्रावरुणौ ! शोभनं शंसनं शस्त्रम् । प्रियो । हविषा । हूयमानौ । सङ्गच्छेये । यो सर्वजनेः । यथा, कर्मस्थितो मनुष्यः । कर्मणा जनैः सङ्गच्छते । ती युवां महत्त्वेन । आत्मनः श्रवणमिच्छतः । जनान् । प्राप्नुथ इति ।

अश्वा न या वाजिना पृतबन्धु ऋता यद्गर्भमदितिर्भरंध्यै ।
प्र या महि महान्ता जायमाना घोरा मर्तीय रिपवे नि दीधः ॥ ४ ॥

अश्वा न या । अश्वौ । इव । यौ । बलिनी । मुक्तबन्धनौ । सत्यौ । यौ । गर्भभूतौ । अदितिः । भर्तुमिच्छत् । प्रादुर्भावयतः । यौ । महत्त्वम् । महान्तौ । जायमानौ ती । घोरो । रूपे । मनुष्यायादितिः । निदधारेति ।

विश्वे यद्वा मंहना मन्दमानाः क्षत्रं देवासो अदधुः सजोषाः ।
परि यद्भूयो रोदसी चिदुर्वी सन्ति स्पशो अदध्वासो अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे यद्वाम् । विश्वे । यत् । युवाम् । महत्त्वेन । मादयन्तः । युवयोर्देवाः । सङ्गताः । बलम् ।

१. मित्रः वरु A.
२. विश्वस्य प्रियो Sy.
३. अग्नेन हविषा स्तोत्रेण वा Sy.
४. स्तूयमानौ Sy.
५. संयच्छयः Sy.
६. सर्वजनैः M.
७. यथा should immediately follow कर्मणा ।
८. मनुष्यः is suggested for मनुष्य ॥ कर्मण्यधिकृतः पुरुषः Sy. अपोऽप्यन इति कर्मनामनी Ngh.2.1.
९. ०त्मानश्रव० A. श्रुधिमन्त्रं यशो वात्मन इच्छतः Sy.
१०. संयच्छयः Sy.
११. VM. ignores चित् ।
१२. अश्वाश्रया A.

१३. पूतस्तोत्रौ Sy.
१४. अदितिर्देवी Sy.
१५. बभार Sy.
१६. महतः Sy.
१७. महत्तरो प्रभूतौ मित्रावरुणौ Sy.
१८. जायमानावेव Sy.
१९. घातकी Sy.
२०. रिपवे is suggested for रूपे ॥ हिंसकाय Sy.
२१. मर्त्याय Sy.
२२. निदधारादितिः स्वोदरे Sy.
२३. सर्वे Sy.
२४. यौ Sy.
२५. स्तुवन्तः Sy.
२६. युवयोः goes with बलम् ।
२७. परस्परं प्रीतियुक्ताः Sy.

अदधुः^१। यः^२। च^३। विस्तृते^४। आवापृथिव्यो^५। परिभवथः^६। तदानीं युवयोर्भवन्ति^७। तेजांसि^८। अहिंसितानि^९।
अमूढानि^{१०}।

ता हि चूत्रं धारयेथे अनु द्यून्दहेथे सानुमुपमादिव द्योः।

दृ०हो नचत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्यां धासिनायोः ॥ ६ ॥

ता हि क्षत्रम्^{११}। ती^{१२}। हि^{१३}। बलम्^{१४}। धारयेथे^{१५}। दिवसेषु^{१६}। द्यून्दहे^{१७}च^{१८}। दिवः^{१९}। समुच्छ्रितमादित्यम्^{२०}।
वंशतिव स्थूणाः^{२१}? ततश्च^{२२}। दृढः^{२३}। दिवि व्याप्नुवानः^{२४}। विश्वदेव आदित्यौ^{२५}भवति ताविमौ^{२६}। भूमिम्^{२७}।
दिवञ्च^{२८}। मनुष्यस्य^{२९}। हविषा प्रीतो^{३०}। आतनुत^{३१}।

ता विग्रं धैथे जठरं पृणध्या आ यत्सञ्च सभृतयः पृणन्ति^{३२}।

न मृष्यन्ते युवतयोऽवाता वि यत्पयो विश्वजिन्वा भरन्ते ॥ ७ ॥

ता विग्रम्^{३३}। ती^{३४}। मेघाविनं यजमानम्^{३५}। धारयेथे^{३६}। जठरमात्मीयम्^{३७}। सोमेन पूरयितुम्^{३८}। आपूर-
यन्ति^{३९}। यदा^{४०}। यज्ञगृहम्^{४१}। ऋत्विज उपतिष्ठन्ति^{४२}। न^{४३}। अभिभूयन्ते^{४४}। दिशः^{४५}। अगच्छत्यः^{४६}। शत्रुभिः^{४७}। हे

<p>१. घतवन्तः Sy.
२. यो Sy.
३. च A.
४. विस्तृते A. विस्तोर्णे Sy.
५. तेजासांसि A. रजमयश्चरा वा Sy.
६. अहिंसितं A. अहिंसिताः Sy.
७. अमूढानीं A.
८. मित्रावरुणौ Sy.
९. दिवसे दिवसे Sy.
१०. दृढीकृतम् Sy.
११. अन्तरिक्षस्य Sy.
१२. समुच्छ्रितप्रदेशं मेघं सूर्यं वा Sy.
१३. अवस्तृणाः A. वत्समिव स्थूणा is suggested for वंशतिव स्थूणा ॥ उपमा-दिव उपमीयते प्रक्षिप्यत इत्युपमात् स्थूणा । सा यथा वत्सं धारयति तद्वदित्यर्थः Sy.
१४. अपि च Sy.
१५. युवाभ्यां दृढीकृतञ्च मेघः Sy.</p> | <p>१६. व्याप्नुवानः A. अन्तरिक्षं व्याप्नुवानः Sy.
१७. आदित्यो is suggested for आदित्यौ ॥ सूर्यः Sy.
१८. द्रुह्यव आपव इति मनुष्यनामनी Ngh.2.3.
१९. अत्रेन हविषा आप्यायितः सन् Sy. क्षुत् घासिरित्यन्ननामनी Ngh.2.7.
२०. आतनुतः is suggested for आतनुत ॥ आतान् आतनोति युवाभ्यां दृढीकृत एव Sy.
२१. मित्रावरुणौ Sy.
२२. प्राज्ञम् Sy. विप्रो विग्र इति मेघाविनामनी Ngh. 3. 15.
२३. धारयथः Sy.
२४. उदरम् Sy.
२५. अज्ञग्रहं A. यज्ञतदनम् Sy.
२६. अस्तिवमुप A. सह भ्रियमाणाः ऋत्विजः Sy.
२७. अहि भू A. रजसाग्निभूयन्ते Sy.
२८. नद्यो दिशो वा Sy.
२९. अवाता अशुक्लाश्च Sy.</p> |
|--|--|

विश्वस्य प्रीणयितारो ! यदा । विविधम् । उदकं भवद्भ्यां पृष्ठम् । भारयन्ति ।

ता जिह्वया सदुमेदं सुमेधा आ यद्वीं सत्यो अरतिश्रुते भृत् ।

तद्वीं महित्वं घृताभावस्तु युवं दाशुषे वि चंयिष्टमंहः ॥ ८ ॥

ता जिह्वया । ती । वाचा । सुप्रज्ञः । सर्वदा । उदकम् । आयाचते । इदमित्युदकनाम । आभि-
मुख्येन । भवति । यदा । वां प्रति । सत्यः । अहिगन्ता । यज्ञे । तदानीम् । हे घृतान्दो ! युवयोः । महत्त्वम् ।
प्रादुर्भूतमस्तु । युवाम् । दाशुषे । विनाशयतम् । पापम् ।

प्र यद्वीं मित्रावरुणा स्पर्धन्प्रिया धाम युवधिता मिनन्ति ।

न ये देवासु ओहंसा न मर्ता अयज्ञसाचो अप्यो न पुत्राः ॥ ९ ॥

प्र यद्वाम् । प्रमिनन्ति । यदा । युवयोः । हे मित्रावरुणौ ! स्पर्धमानाः । प्रियाणि । स्थानानि ।
युवयोर्हितानि । न । ये । देवाः । युवयोर्वहनसाधनेन स्तोत्रेण युज्यन्ते । नापि । मनुष्याः । यज्ञमसेवमानाः ।
प्रावयोर्वन्धवः । पुत्रा वा । न युज्यन्ते स्तोत्रेण तान् सर्वान् ह्य इति वाक्यशेषः ।

१. ०मित्वारी A. हे विश्वजिन्धानो ! Sy.

२. विभूतिम् Sy.

३. जलम् Sy.

४. प्रेषितम् or प्रेरितम् is suggested for पृष्ठम् ॥ प्रहितम् Sy.

५. ता is missing in A.

६. ती is missing in M. मित्रावरुणौ Sy.

७. प्राज्ञः Sy. ८. सर्वदा Sy.

९. जलम् Sy.

१०. आयाचते । आ इत्युपसर्गदर्शनाद्योग्यक्रियाध्या-
हाराद्याच्चत इत्यध्याह्नियते Sy.

११. The passage इदमित्युदकनाम (Ngh.
1.12.) should immediately follow
उदकम् and precede आयाचते ॥ पूर्वस्या-
मूचि जलस्य प्रकृतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्तमानं
जलमिदंशब्देन परामुच्यते Sy.

१२. आभवति Sy. १३. युवयोः Sy.

१४. मायारहितः Sy.

१५. अभि० is suggested for अहि० ।

१६. तत् Sy.

१७. घृतावी M. घृतावी is suggested for
घृतान्दो ।

१८. महित्वं A. महित्वम् । अपेक्षितप्रदातृत्वलक्ष-
णम् Sy. १९. युवम् A.

२०. दाशुषो यज्ञमानस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी Sy.

२१. ०मिनजि A. हिसन्ति Sy.

२२. यद् येज्यन्तो जनाः Sy.

२३. ०मानी M.

२४. धामानि कर्माणि Sy.

२५. युवाम्भां विहितानि Sy.

२६. य M.

२७. देव युव० M.

२८. मनुष्यादचोहसा न युज्यन्ते Sy.

२९. न यज्ञयुक्ताः । व्या कर्माणि कुर्वन्त इत्यर्थः Sy.

३०. प्रावये बन्ध A. बन्धवः seems to be the
explanation of अण्यः ॥ अण्यः कर्म सङ्गन्तः
Sy. ३१. ये च न पुत्राः । पुणन्ति-
पुत्राः । न पुत्रा अपूणन्त इत्यर्थः Sy.

३२. सर्वा ह्य A. तान् सर्वान् विचयिष्टमित्यनु-
यज्यते Sy.

वि यद्वाचं कीस्तासो भरन्ते शंसन्ति केचिन्निविदो मनानाः ।

आर्द्रां व्रवाम सत्यान्युक्था न किं देवेभिर्यतथो महित्वा ॥ १० ॥

वि यद्वाचम् । विहरन्ते । यत् । वाचम् । मेधाविनः । शंसन्ति च । केचिद्युवयोः । निविदः । जानतः । तदानीं तदनन्तरमेव यमणि । युवयोः । श्रुमः । सत्यानि । उक्थानि । न युवाम् । अन्यैर्देवैः । सङ्गच्छन्ते । महत्त्वेन ।

अवोरित्था वां छुदिषो अभिष्टौ युवो मित्रावरुणवस्कृधोयु ।

अनु यद् गावः स्फुरानृजिप्यं धृष्णं यद्वरे वृषणं युनजन् ॥ ११ ॥

अवोरित्था । रक्षकयोः । इत्थम् । युवयोः । सुखस्य । अभ्येषणे । हे मित्रावरुणौ ! तत्सुखम् । अनल्पागमनं भवति । यदा हि । युवयोः । अस्मव ? कृजुगामिनं स्तोतारम् । अनुस्फुरन्ति । यदा वा । धृष्य स्वयजमानम् । सह्यामि । युञ्जन्ति ।

१. पृथक् उच्चारयन्ति Sy.

२. यदा Sy.

३. वाचः A. स्तुतिम् Sy.

४. मेधाविन उद्गातारः Sy. उजिजः कीस्तास इति मेधाविनामनी Ngh.3.15.

५. शंसति च A.

६. केचिद् बहुधाः Sy.

७. अग्न्यादीन् स्तुवन्तः Sy.

८. तथा सति Sy.

९. यमणि seems to be redundant.

१०. युवाभ्याम् Sy.

११. स्तोत्राणि Sy.

१२. अन्यैर्देवैः सह Sy.

१३. गच्छथः Sy.

१४. ऋक्वा A.

१५. अवतोः Sy.

१६. सत्यमेव Sy.

१७. सुखस्यस्य A. छविषो गृहाय सुखाय वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी Sy. छविरिति गृहनाम N.

3-4.

१८. अभ्येषणे M.

अभिगमने Sy.

१९. अविच्छिन्नं भवति Sy. अस्कृधोयुरकृध्वायुः । कृध्वति ह्रस्वनाम । निकृत्तं भवति N.6.3.

२०. यदा न्हि M. कदा मित्रावरुणयोरभिगमनमित्यत आह—यद्यदा Sy.

२१. युवामभिगतेषु स्तोतृषु युवयोः सम्बन्धि युवाभ्यां द्वेयं तद् गृहादिकम् Sy.

२२. अस्मव A. स्तवाः is suggested for अस्मव ॥ स्तुतयः Sy.

२३. सोमम् Sy.

२४. अनुस्फुरेयुः Sy.

२५. धृष्य स्वयं M. धृष्णं is suggested for धृष्य ॥ शत्रूणां धर्षकं सोमम् Sy.

२६. रमणे यजे Sy.

२७. यजमाना युञ्ज्युः Sy.

२८. VM. ignores वृषणम् ॥ कामानां ववितारं सोमम् Sy.

श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा मनुष्वदृक्तर्वहिषो यजध्वै ।

आ य इन्द्रावरुणाविषे अद्य महे सुभ्राय महे आविवर्तत् ॥ १ ॥

श्रुष्टी वाम् । क्षिप्रः । युवयोः । उद्यतः । यज्ञः । सप्रीतिः । मनोरिव । यजमानस्य । यागार्थम् ।

आविवर्तत् । यो वा । इन्द्रावरुणा । अन्वार्थम् । अद्य । वहते च । सुभ्राय । महति यज्ञे तस्येति ।

ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शर्विष्ठा ता हि भूतम् ।

मृधोनां मंहिष्ठा तुविशुष्म ऋतेन वृत्रतुरा सर्वसेना ॥ २ ॥

ता हि श्रेष्ठा । ती । हि । श्रेष्ठी । यज्ञे । हिंसितारी शत्रूणाम् । तथा शूराणां मध्ये । अति-

शयनेनावलिनी । ती ती । हि । अभूतम् । धनवताम् । अतिशयेन वन्ती । बहुबली । सत्येनैव । वृत्रस्य

१. 'श्रुष्टी वाम्' इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भार-
द्वाजस्यार्यं श्रेष्ठभर्मन्द्रावरुणम् । तथा चानु-
क्रम्यते—'श्रुष्टी वामेन्द्रावरुणमुपान्त्ये जगत्पौ'
(KSA. 33.68. P. 24) इति 'प्र सभ्राजे,
इन्द्रावरुणा सुतपौ' इत्येते जगत्पौ शिष्टास्त्रि-
ष्टुभः । इन्द्रावरुणौ देवता । आभिप्लविके-
षूक्थेषु तृतीयसवने होत्रकशस्त्रेषु स्तोमबृद्धौ
मैत्रावरुणस्येदमावापार्थं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—
'श्रुष्टी वां यज्ञो युवां नरा' (ĀSS. 7. 9.)
इति । तृतीये सवने 'इन्द्रावरुणा सुतपाविमं
सुतम्' इति प्रशास्तुः प्रस्वितयाज्या । सूत्रि-
तञ्च—'इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिन्द्रश्च
सोमं पिबतं बृहस्पते' (ĀSS. 5.5.) इति ।
उक्थ्ये तृतीयसवने 'इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य'
इति मैत्रावरुणस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—
'इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या' (ĀSS.
6.1.) इति Sy.

२. क्षिप्रयोः M. तथा च यास्कः । श्रुष्टीति क्षिप्र-
नाम । आशु श्रुष्टीति N. 6.12.

३. युवयोः A. युवयोर्ये Sy.

४. उद्यती A. प्रवृत्तः Sy.

५. सोमः Sy.

६. सुप्रीतिः M. ऋत्विग्भिः सहितः Sy.

७. वृक्तर्वहिषः स्तीर्णर्वहिषो यजमानस्य Sy.

८. यष्टम् Sy. ९. आविवर्तयति Sy.

१०. वाम् M. सोमः Sy.

११. मित्रावरुणं A. हे इन्द्रावरुणौ ! Sy.

१२. अन्वार्थम् is suggested for अन्वार्थम् ।

१३. महते is suggested for वहते ।

१४. महती A. Sy. construes one महे with
इन्द्रावरुणौ and the other with सुभ्राय
and explains them as मंहनीयौ and
महते respectively.

१५. VM. ignores आ ॥ आ समन्तात् Sy.

१६. हे इन्द्रावरुणौ ! Sy.

१७. प्रसिद्धौ युवाम् Sy.

१८. इष्टिर्देवतातेति यजनामनी Ngh. 3.17.

१९. धनानां प्रेरकौ Sy.

२०. ऽयेन बलिः is suggested for ऽयेना-
बलि ॥ अतिशयेन बलवन्ती Sy.

२१. Second ती is redundant.

२२. भवतम् Sy.

२३. धनवताम् Sy.

२४. Something, probably धन or दान
seems to be missing before वन्ती ॥
दातृतमौ Sy.

२५. बहुली M.

२६. तस्य नैव M.

२७. शत्रूणां हिंसकौ Sy.

हिसितारी । समग्रसेनौ ।

ता गृणीहि नमस्यैभिः शुभैः सुन्नेभिरिन्द्रावरुणा चकाना ।

वज्रेणान्यः शर्वसा हन्ति वृत्रं सिपंकस्यन्यो वृजनैषु विप्रः ॥ ३ ॥

ता गृणीहि । तौ । स्तुहि । नमस्यैः । तयोर्बलैरुच्चरितैः । सखैश्च । इन्द्रावरुणौ । दीप्यमानौ ।
तयोरन्यैः । वज्रमादाय । बलेन । हन्ति । शत्रुम् । सेवते । अन्यैः । दुस्चरितेषु नरं जिघृक्षुर्वरुणः । मेधावी ।

प्राश्च यन्नरश्च वावृधन्त विश्वे देवासो नरां स्वर्गताः ।

प्रेभ्यं इन्द्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमुर्वी ॥ ४ ॥

गनाश्च यत् । देवपत्न्यः । देवाः । च । यदा । अवीवृधन्त । मरुतः । च । देवानामर्घ्यं यः ।
स्वयमेवोद्गूणाः । तदैभ्यो देवेभ्यो देवपत्नीभ्यश्च । प्राभवतम् । महत्त्वेन । हे द्यावापृथिव्यौ ! विस्तीर्णं
युवाम् । च प्राभूतं युद्धे सहाय्याय ।

१. कृत्स्नसेनौ च भूतम् Sy.

२. गृणीभिः A.

३. हे भरद्वाज ! Sy.

४. इन्द्रावरुणौ Sy.

५. स्तुत्यैः Sy.

६. शूषमिति बलनाम Ngh. ३.6.

७. सखैश्च A. सुखैश्च is suggested for सखैश्च ।

८. चकाना सर्वैः स्तुतौ । कायतिः शब्दकर्मा ।
तस्य त्रितः कानचि रूपमिदम् Sy.

९. तयोरन्य इन्द्रः Sy.

१०. वज्रेण Sy.

११. हस्ति A.

१२. वृत्रनामकमसुरम् Sy.

१३. सङ्गच्छते Sy.

१४. वरुणः Sy.

१५. स्तोतृणामुपद्रवेषु रक्षितुम् Sy.

१६. नरन्जिष्णुं A.

१७. प्रातः Sy.

१८. स्त्रियश्च Sy. मेना ग्ना इति स्त्रीणाम्

N. ३.21.

१९. देवास इत्यत्र 'पुमान् स्त्रिया' (Pa. 1.2.67.)
इत्येकशेषात् देव्यश्च देवाश्च देवास इति
निर्देशः पुंस्त्रिर्देशः Sy.

२०. यतः A.

२१. स्तुतिभिर्बध्नायन्ते Sy.

२२. पुरुषाश्च Sy.

२३. देवानां मध्ये ये is suggested for देवानां
मध्ये यः ॥ It seems to be the
explanation of नराम् ॥ नृणां मनुष्याणां
मध्ये Sy.

२४. स्वयमुद्यताः Sy.

२५. एभ्यः स्तोतृभ्यः Sy.

२६. प्रभवतम् Sy.

२७. महत्त्वपुक्ती Sy.

२८. हे त्य द्यावां A. हे द्यौः ! पृथिवि ! चोमे
Sy.

२९. प्राभूतं युद्धे सहाया यत् M.

३०. VM. ignores विश्वे and इन्द्रावरुणौ ॥
विश्वे सर्वे Sy.

स इत्सुदानुः स्ववां ऋतावेन्द्रा यो वां वरुण दाशति त्मन् ।

इषा स द्विपस्तरैदाखान्वंसद्रयि रयिवतश्च जनान् ॥ ५ ॥

स इत्सुदानुः । सः । एव । शोभनदानः । धनवान् । यज्ञवांसश्च । हे इन्द्रावरुणौ ! युवाभ्याम् ।
यः । आत्मनैव । प्रयच्छति । सः । अग्नेन । शत्रून् । तरति । दानवान् । भजते च । धनम् । धनवतः ।
च । दासादीन् ।

यं युवं दाश्वध्वराय देवा रयिधृत्यो वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

अस्मे स इन्द्रावरुणावपि प्यात्य यो भनक्ति वनुषामशस्तीः ॥ ६ ॥

यं युवम् । यम् । युवाम् । दत्तयज्ञाय । हे देवौ ! रयिम् । घत्तः । वासयितुं । पुरुषयुक्तं बहुशब्दम् ।
हे इन्द्रावरुणौ ! स रयिः । अस्मासु । अपि । भवतु । प्रकर्षेण । यः । मृदनाति । जनताम् । वाधाः ।

उत नः सुत्रात्रो देवगोपाः सुरिभ्य इन्द्रावरुणा रयिः प्यात् ।

येषां शुष्मः पृतनासु साह्वान्प्र सद्यो द्युम्ना तिरते ततुरिः ॥ ७ ॥

उत नः । अपि च । अस्मभ्यम् । शोभनपालनः । देवा गोप्तारौ यस्य । स्तोतृभ्यः । हे इन्द्रावरुणौ !

१. शोभनदानो भवति Sy.

२. यज्ञवांसश्च भवति Sy.

३. हे इन्द्रो ! हे वरुणो ! इतरेतरयोगादुभयत्र
द्विवचनप्रयोगः । वरुणेत्यत्र संहितायां
ह्रस्वश्चान्वसः Sy.

४. यजमानः Sy.

५. आत्मन इव A.

६. हवींषि ददाति Sy.

७. अग्नेन जयलब्धेन सह Sy.

८. द्वेष्टुः Sy.

९. प्राप्येत् ? प्राप्येत Sy.

१०. सम्भजेत् Sy.

११. अपि च रयि धनम् Sy.

१२. दासादि U. पुत्रांश्च Sy.

१३. यं यादृशम् Sy.

१४. न. . . ज्ञाय M. दत्तहविष्काय Sy.

१५. भेद देवो M. स्तूपमानौ Sy.

१६. धनम् Sy.

१७. घत्तः is suggested for घत्तः ॥ प्रयच्छयः
Sy.

१८. वासयितुम् M.

धनानुबन्धनम् Sy.

१९. बहुशब्दं पूर्णपञ्चस्कं वा Sy.

२०. तावृशो रयिः Sy.

२१. भूयात् Sy.

२२. प्रभनक्ति प्रकृति Sy.

२३. हिंसकानाम् Sy.

२४. अकीर्तीः । शत्रुकृतान्ययशांसीत्यर्थः Sy.

२५. सुरक्षः Sy.

२६. देवो गोपाधितारो A. गोप्तारो is suggest-
ed for गोप्तारौ ॥ देवा गोपा गोप्तारो
यस्य स तावृशः Sy.

स रयिः । स्यात् । येषामस्माकम् । बलम् । सङ्ग्रामेषु । शत्रून्भिभवत् । सद्य एव । धनानि । प्रवर्धयति । तरणशीलम् ।

नू न इन्द्रावरुणा गृणाना पृङ्क्तं रयिं सौश्रवसाय देवा ।

इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्धोऽपो न नावा दुरिता तरिम ॥ ८ ॥

नू न इन्द्रावरुणा । क्षिप्रम् । अस्मभ्यम् । हे इन्द्रावरुणौ ! स्तूयमानौ । सम्पर्चयतम् । धनमस्माकम् । शोभनाश्रुत्वाय । देवौ ! इत्थम् । युवयोर्महत्त्वस्य । वेगम् । स्तुवन्तो वयम् । उदकानि । इव । नावा । दुरितानि । अतितरेम ।

प्र सन्नाजे बृहते मन्म नु प्रियमर्च देवाय वरुणाय सप्रथः ।

अयं य उर्वीमहिना महिब्रतः क्रत्वा विभात्यजरो न शोचिषा ॥ ९ ॥

प्र सन्नाजे । प्रोच्चारय । सर्वेषां राज्ञे । महते । स्तुतिः । क्षिप्रम् । प्रियम् । देवाय । वरुणाय । सर्वतः पृथुताम् । यः । अयम् । महाकर्मा । विस्तीर्णं ज्ञावापृथिव्यौ । महता । यज्ञेन । भासयति । आदित्यः । इव । तेजसा ।

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मद्यं धृतव्रता ।

युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसंरुम्यं याति पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणा । हे इन्द्रावरुणौ ! सुतस्य पातारौ ! इमम् । सुतम् । सोमम् । मदहेतुम् । पिबतम् ।

१. सः should immediately follow देवा गोपतारो यस्य । स रयि M. धनम् Sy.
२. द्यत् M. भूयात् Sy. ३. युद्धेषु Sy.
४. शत्रूणामभिभविता Sy.
५. यशंसि Sy.
६. सम्यक्तरस्कर्पात् Sy.
७. रणशीलम् M. हिसकश्च सन् Sy.
८. नून M. ९. युवाम् Sy.
१०. सपञ्चय० M. प्रयच्छतम् Sy.
११. ०ज्रताय A. सुधवसो भावः सौधवसम् । तस्मै सुधवस्त्वाय Sy.
१२. महतोयुवयोः Sy. १३. बलम् Sy.
१४. हे स्तोते ! Sy.
१५. आज्ञया राज्ञां शासकाय Sy.

१६. परिवृढाय Sy.
१७. ०तेस्तु किं M. स्तुतिम् is suggested for स्तुतिः ॥ स्तोत्रम् Sy. १८. सद्य Sy.
१९. प्रियं मनोहरम् Sy. २०. द्योतमानाय Sy.
२१. सर्वतः पृथु Sy. सप्रथाः सर्वतः पृथुः N. 6.7.
२२. अस्माकम् is added after अयम् in M.
२३. ०कर्म A. २४. महिम्ना युक्तः Sy.
२५. प्रजया च युक्तः Sy.
२६. विभासयति Sy.
२७. अजरो जरारहितः Sy.
२८. तेजसा युक्तः Sy.
२९. पातारं M. सोमस्य पातारौ Sy.
३०. अभिपुतम् Sy.
३१. मदकरम् Sy. ३२. पिबन्तं M.

धृतकर्माणी । युवयोः । रथः । यज्ञम् । देवकामाय । अभ्युपगच्छति । सोमपानाय ।

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृष्णा वृषेथाम् ।

इदं वामन्धुः परिपिक्तमस्मे आसद्यास्मिन्वर्हिषि मादयेथाम् ॥ ११ ॥

इन्द्रावरुणा । हे इन्द्रावरुणी ! मधुमन्तम् । वृषणम् । सोमम् । हे वषितारो ! असिञ्चतम् ।

इदम् । युवाभ्याम् । यज्ञम् । अस्माभिः । परितः सिक्तं पात्रेषु । आसाद्य । अस्मिन् । वर्हिषि । तुप्यतम् ।

VI. 69.

सं वां कर्मणा समिषा हिंनोमीन्द्राविष्णू अपंसस्पारे अस्य ।

जुपेथो यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पृथिभिः पारयन्ता ॥ १ ॥

सं वां कर्मणा । सङ्गमयति । वाम् । स्तोत्रेण । अग्नेन च । हे इन्द्राविष्णू ! अस्य । कर्मणः ।

१. हे धृतकर्माणी ! Sy.

२. युवयोः A.

३. अध्वरमुद्दिश्य Sy.

४. देवानां पानार्थम् Sy.

५. प्रत्युपयाति Sy.

६. युवयोरपि सोमपानार्थम् Sy.

७. VM. ignores स्वसरम् ॥ स्वसरं मागंम् Sy.

८. अतिशयेन मधुमन्तं रसवन्तम् Sy.

९. वषितारम् Sy.

१०. कामानां वषितारो ! युवाम् Sy.

११. असिञ्चत ० A. आसिञ्चतम् is suggested for असिञ्चतम् ॥ अशनीतम् । तथा च शतपथब्राह्मणम्—'यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमशनीतेत्येवंतदाह' (SB. 2.4.2.20.) इति Sy. १२. युवयोरर्थे Sy.

१३. सोमरूपमन्नम् Sy.

१४. उपविश्य Sy. १५. यज्ञे Sy.

१६. मादयेथो सोमपान इति शेषः Sy.

१७. 'सं वां कर्मणा' इत्यष्टचमष्टमं सूक्तं भरद्वाज-
स्वार्थं वैष्टुभर्मन्त्रावैष्णवम् । अनुकम्पते च—
'सं वामष्टावैन्द्रावैष्णवम्' (KSA 33.69.
P. 24.) इति । उक्त्ये तृतीयसवनेऽच्छावाक-

शस्त्र एतत्सूक्तम् । सूच्यते हि—'सं वां कर्मणेन्द्राविष्णू मदपती मदानामिति याज्या' (ĀSS.6.1.) इति । सोमातिरेके प्रातःसवने नेमित्तिके शस्त्रे परिहिते सति गाणगारिमते 'सं वाम्' इति तस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'ऐन्द्रावैष्णव्येति गाणगारिर्देवतप्रधानत्वात् सं वां कर्मणा समिषा हिंनोमि' (ĀSS. 6.7.) इति । सोमातिरेके माध्यन्दिनसवने 'या विश्वासाम्' इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'या विश्वासां जनितारा मतीनामिति याज्या' (ĀSS.6.7.) इति । उक्त्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्राविष्णू मदपती' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रं तूदाहृतम् । तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्राविष्णू पिबतम्' इति प्रस्थितयाज्या । सूत्रितञ्च—'इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येमं स्तोममर्हते जातवेदसे' (ĀSS. 5.5.) इति Sy.

१८. सम्यक् प्रेरयामि Sy. सङ्गच्छामि । 'हि गतो' यद्वा सम्प्रीणयामि । 'हि वि प्रीणने' BB.

१९. युवाम् Sy., BB.

२०. कर्मणा शारीरेण प्रणिपातादिना, मानसेन भक्त्यादिना, वाचिकेन स्तुतितक्षणेन BB.

२१. हविषा Sy. अग्नेन हवितक्षणेन संहिनोमीत्येव BB. २२. उक्त्यस्य Sy.

पारं तृतीयसवने । ती युवां जुषेयाम् । यज्ञम् । धनम् । च । धत्तम् । अहिंसितैः । अस्मान् । मार्गैः । पार-
यन्तो युद्धे ।^{११}

या विश्वासां जनितारा मतीनामिन्द्राविष्णु कलशा सोमधाना ।

प्र वां गिरः शस्यमाना अवन्तु प्र स्तोमासो गीयमानासो अकैः ॥ २ ॥

या विश्वा^{११}साम् । यौ । विश्वासां^{१३} । स्तुतीनाम् । जनयितारौ । इन्द्राविष्णु । सोमस्य^{१२} निधानौ ।
कलशावित्प्रीपनितम्^{१४} । प्रगच्छन्तु^{१५} । वाम् । शस्यमानाः^{१६} । गिरौऽस्माभिः^{१७} । स्तोमाश्च^{१८} । गीयमानाः^{१९} ।
स्तोतृभिः ।^{२०}

इन्द्राविष्णु मदपती मदानामा सोमं यातुं द्रविणो दधाना ।

सं वामञ्जन्तु^{२१}कुर्मिर्मतीनां सं स्तोमासः शस्यमानास उक्थैः ॥ ३ ॥

इन्द्राविष्णु । हे इन्द्राविष्णु ! सोमानाम् । आयातम्^{२२} । इमं सोमम् । धनान्येव^{२३} । दधानौ । सम-
ञ्जन्तु^{२४} । वाम् । स्तुतीनाम्^{२५} । यञ्जने^{२६} । स्तोतारः समञ्जन्तु^{२७} । स्तोमाः । शस्यमानाः^{२८} । अस्वैः सह वामिति^{२९} ।

१. समाप्ती Sy. पारनिमित्तम् । पारस्समाप्तिः ।

अविघ्नसमाप्त्यर्थम् BB. २. युवामपि BB.

३. तेवेषाम् Sy., BB. ४. यत्तमिमम् BB.

५. सेवित्वा च द्रविणं धनमस्माकम् BB.

६. सत्तम् M. अस्माभ्यं वत्तम् Sy.

७. अनुपद्वयैः Sy. अनुपहिंसितैः BB.

८. अस्मावस्मान् A. ९. वयन्तो M.

पारं नयन्तो युवाम् Sy. कर्मणः पारं प्राप-
यन्तो । . . . 'पारं तीरं कर्मसमाप्ती' BB.

१०. VM. explains सम् once only.

This stanza=TS. 3. 2. 11. 1.

११. प्रसिद्धौ Sy. १२. सर्वासाम् Sy.

१३. तारामिन्द्रा A. जनितारौ—'जन जनने'
इत्यस्माद्धातोस्तृचीवं रूपम् । यद्वा 'जनी
प्रादुर्भावे' इत्यस्माद्धातोरेव तृचि 'जनिता मन्त्रे'
इति निपातनाणिलोपः Sy.

१४. सोमस्य निधानभूतौ च स्याताम् Sy.

१५. वयंवेनितम् A. औपमिकम् is suggested
for औपनितम् ।

१६. प्राप्नुवन्तु Sy. १७. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः ।

हे इन्द्राविष्णु ! वां युवाम् Sy.

१८. ०मानो M. उच्चार्यमाणाः Sy.

१९. शस्त्ररूपा गिरौ वाचः Sy.

२०. स्तोमाः स्तोत्राणि च प्राप्नुवन्तु Sy.

२१. गीयमाना A.

२२. VM. explains प्र once only.

२३. मायातम् A.

२४. ०न्येव मदपतौ M. द्रविणानि धनान्यपि ।
'द्रविणा उ' इति पदद्वयमेकीभूय द्रविणो इति
पदं निष्पन्नम् Sy.

२५. दधानौ युवाम् Sy.

२६. ०मञ्जन्तु M. समधंयन्तु Sy.

२७. वा M. युवाम् Sy.

२८. ०तीनां मञ्जनेः M. स्तोतृणाम् Sy.

२९. तेजोभिः Sy.

३०. ०मञ्जन्तु M. समिति द्विहस्तिरादरार्था Sy.

३१. स्तोताश्वस्य M. स्तोत्राणि Sy.

३२. शस्यमा A. उच्चार्यमाणाः Sy.

३३. VM. ignores मदपतौ ॥ मदपतौ स्वा-
मिनी । मदपती इत्यत्र मदशब्दोऽनुवादः Sy.

आ वामश्वासो अभिमातिपाह इन्द्राविष्णु सधमादौ वहन्तु ।

जुपेथां विश्वा हवना मतीनामुप ब्रह्माणि शृणुतं गिरी मे ॥ ४ ॥

आ वामश्वासः । आवहन्तु । वाम् । अश्वाः । शृणूणां सोढारः । इन्द्राविष्णु ! सह मवन्तौ ।
जुपेथाम् । विश्वानि । ह्वानानि । स्तोतृणाम् । उपशृणुतञ्च । शस्त्राणि । गिरश्च । मदीयानि ।

इन्द्राविष्णु तत्पनयाय्यं वां सोमस्य मदं उरु चक्रमाथे ।

अकृणुतमन्तरिचं वरीयोऽप्रथतं जीवसे नो रजांसि ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णु । हे इन्द्राविष्णु ! तत् । स्तोत्रम् । युवयोः । सोमम् । मदम् । युवाम् । उरुणि
पदानि । विक्रमेथे । तथेदमन्तरिक्षम् । अकृणुतम् । उरुतरम् । तथा सर्वान् लोकान् । अस्माकम् । जीवनाय ।
अप्रथतम् ।

इन्द्राविष्णु हविषा वावृधानाग्राद्धाना नमसा रातहव्या ।

धृतासुतो द्रविणं धत्तमस्मे समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः ॥ ६ ॥

इन्द्राविष्णु । हे इन्द्राविष्णु ! हविषा । वर्धमानौ । सोमस्याभिषुतस्य यज्ञमुखेऽतारी । नमस्कारेण
सह । यजमानैर्वत्तहविष्कौ । धृतमासूयते यथोह्यते तौ । द्रविणम् । धत्तम् । अस्मे । समुद्रवन्ति अस्मात्
सोमाः स समुद्रः । कलशः । सोमनिधानः सः । युवां भवथः ।

१. युवाम् Sy.

२. ंणाः स्तोडा० A. अभिमातीनां हिंसकाना-
मभिभूतितारः Sy.

४. सेवेयाम् Sy.

६. स्वनानि M. हवनानि स्तोत्राणि Sy.

७. ंणुतञ्च A.

८. स्तोत्राणि Sy.

९. शस्त्ररूपा वाचञ्च Sy.

१०. हे is missing in M.

११. स्तत् A. कर्म Sy.

१२. स्तुत्यम् Sy.

१३. सोममदा० M.

किं तत्कर्मैत्यत आह-सोमस्य Sy.

१४. मदे सति Sy.

१५. विस्तीर्णम् Sy.

१६. विचक्रमाथे । यद्यपि विष्णोरेव विक्रमस्तथाप्ये-
कार्थत्वाद्बुभोरीत्युच्यते Sy.

१७. अकृणुतम् Sy.

१८. उरुतरम् is missing in M. उरुतरम्
is suggested for उरुतरम् ।

१९. लोका रजांस्युच्यन्ते N.4.19.

२०. अवृषत M. अप्रथयतम् or अप्रथेयाम् is
suggested for अप्रथतम् ।

२१. सोमेन Sy.

२२. ंमुखे वतारी A. सोमाग्रस्य शुक्लस्यातारी Sy.

२३. ंकारी सह A.

२४. व्रतमासूयते यो हुष्यते तौ M. धृतासौ Sy.

२५. धनम् Sy.

२६. प्रयच्छतम् Sy.

२७. अस्मे M. अस्मभ्यम् Sy.

२८. स्तोमाः M.

२९. स is missing in M.

३०. ंमुद्रं M. किञ्च युवां समुद्र उदधिरिव Sy.

३१. यतः सोमनिधानः Sy.

इन्द्राविष्णू पिबन्तं मध्वो अस्य सोमस्य दत्ता जठरं पृथेयाम् ।

आ वामन्धांसि मदिराण्यग्मन्नुप ब्रह्माणि शृणुतं हव मे ॥ ७ ॥

इन्द्राविष्णू । इन्द्राविष्णू ! पिबन्तम् । इदम् । मध्वं । सोमस्य । दशनीयौ ! जठरम् । पूरयेयाम् ।

अभिगच्छन्तु । वाम् । अन्नानि । मदकराणि । उपशृणुतम् । स्तोत्राणि । ब्रह्मानं च । मे ।

उभा जिग्यथुर्न परां जयेथे न परां जिग्ये कतरश्चनैनोः ।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥ ८ ॥

उभा जिग्यथुः । उभौ । शत्रून् जिग्यथुः । न च । पराजयेथे । न च । अनयोः । अन्यतरः । अपि ।

पराजिग्यं । विष्णो ! त्वम् । इन्द्रः । च । यदामुरैः । अपस्पृधेथाम् । तवानीं तत् । सहस्रं गवाम् । त्रेधा ।

१. इमम् Sy.

२. मदकरम् Sy.

३. सोमम् Sy.

४. हे दशनीयौ ! युवाम् Sy.

५. उवरम् Sy.

६. सोमेन पूरयेथाम् Sy.

७. अभिगच्छन्तु Sy.

८. हे इन्द्राविष्णू ! युवाम् Sy.

९. सोमात्मकान्यन्नानि Sy.

१०. मदीयमाह्वानम् Sy.

११. मदीयानि Sy.

१२. भरद्वाजस्यायम् SKN.

१३. हे इन्द्राविष्णू ! उभौ युवाम् Sy. उभौ तावत्सम्प्रयुक्ता SKN.

१४. शत्रू जिग्यं M. अजैष्टम् Sy. सर्वदा जययः BB.

१५. न पुनः कदाचन Sy.

न कदाचिदपि BB.

१६. पराजयेथे अन्येन न जीयेथे BB. न पराजीयेथे केनचित् SKN.

१७. एतयोर्पुंवयोर्मध्ये Sy. एतयोरिन्द्राविष्णवोः BB. एतयोर्भवतोरिन्द्राविष्णवोः SKN.

१८. एकतरः Sy. एतयोर्मध्ये कतरश्चान्वतरोऽपि BB. नेवं किमो रूपम् । एकतरशब्दस्यायं छान्दस एकारलोपः । . . . एकतरोऽपि SKN.

१९. चनशब्दोऽप्यर्थे SKN.

२०. न पराजैष्ट Sy. न पराजयते । पराजयं न प्राप्तवान् BB. न पराजीयते SKN.

२१. हे विष्णो ! इन्द्रश्च त्वं च युवाम् Sy. हे विष्णो ! त्वं चेन्द्रश्च युवाम् BB. इन्द्रश्च त्वं च हे विष्णो ! SKN.

२२. त्वं चेति वाक्यशेषः SKN.

२३. समुच्चयार्थश्चशब्दः ध्रुवते । समुच्चयस्य द्वितीयेन समुच्चयीयमानेन विनाऽनुपपत्तेः . . . एवमत्र चेति समुच्चयार्थः इन्द्रश्चेत्येकेन समुच्चयस्याश्रयणेनन्द्रेण सह सम्प्रयुज्यते । द्वितीयस्तु विष्णुस्तेनाक्षिप्यते SKN.

२४. ०मुरैः M. यष्टवस्तु प्रति . . . अमुरैः सह Sy. शत्रूभिः सह SKN.

२५. अपि स्पृ० A. . . . अपस्पृधेयाम् Sy. स्पर्धये SKN.

२६. तदा BB., SKN.

२७. अमितम् Sy.

सहस्रमपि SKN.

२८. गवाम् is missing in A. दक्षिणाः BB. शत्रूणाम् SKN.

२९. लोकवेदवागात्मना त्रिधा स्थितम् Sy. त्रिशब्दोऽज्ञानेकत्वप्रतिपादनार्थः । अनेकधा SKN.

ध्वरयेषाम् ।

VI. 70.

धृतवती भुवनानामभिधियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा ।

द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ १ ॥

धृतवती । रसवत्यौ । भुवनानाम् । अभिधयणीये । उर्वी । पृथ्वी द्यौरुर्वी । उदकस्य क्षारविध्यौ ।

सुरूपे । द्यावापृथिवी । वरुणस्य । धारणेन । विष्क भवतः । जरारहिते । बहुरेतस्के ।

१. व्यक्तेषामित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणम्—‘उभा जिग्यथुरित्यन्धावाकस्योभौ हि तौ जिग्यतुर्न पराजिष्ये न पराजिष्ये इति न हि तयोः कतर-
श्चन पराजिग्य इन्द्रश्च विष्णो यदस्पृष्टेषां
त्रेषा सहस्रं वि तदैरयेषामितिन्द्रश्च ह वै विष्णु-
श्चामुर्यंयुधाते तान् ह स्म जित्वोचतुः कल्पामहा
इति ते ह तथेत्यमुरा ऊचुः । सोऽजवीन्द्रो
यावदेवायं विष्णुस्त्रिविक्रमते तावदस्माकमय
युष्माकमितरविति स इमांलोकान् विचक्रमेऽथो
वेदानथो वाचं तदाहुः किं तत्सहस्रमितिमे लोका
इमे वेदा अथो वागिति त्रूयादैरयेषामरयेषाम्’
(AB. 6.15.) इति । यद्वा तत्सहस्रं गवां सहस्रं
त्रेषा ध्वरयेषामित्यर्थः Sy. त्रेषा सहस्रं व्यभजे-
षाम् । यद्वा यदर्थं युवां स्पृष्टेषे तत्सहस्रं बहुमतं
हविस्त्रेषा विभजेषाम् ‘अथः पुरोडाशा भवन्ति’
BB. विविधमीरयस्तारापथ इत्यर्थः SKN.
N. 1.4. ; SKN. I. 55. This
stanza=TS. 3.2.11.2.

२. ‘धृतवती भुवनानाम्’ इति षड्च नवमं सूक्तं
भरद्वाजस्वयं जातं द्यावापृथिवीदेवताकम् ।
तथा चानुक्रम्यते—‘धृतवती यद् द्यावापृथिवीयं
जागतम्’ (KSA. 33.70. p. 24.) इति ।
आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्य-
स्तुचो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थः । सूत्रितञ्च—
‘धृतवती भुवनानामभिधियेन्द्र ऋभुभिर्वाज-
वद्भिरिति तृची’ (ASS. 7. 7.) इति ।
बृहस्पतिसर्वेऽपि वैश्वदेवशस्त्र एव तुचः ।
सूत्रितञ्च (ASS. 9. 5.) । आभिप्लविके
तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे, ‘घृतेन द्यावापृथिवी’
इति तिस्रो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थाः । सूत्रि-

तञ्च—‘घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रोऽनश्वो
जातः’ (ASS. 7.7.) इति Sy.

३. दीप्तिमत्यावुदकवत्यौ वा . . . भवत इति शेषः
Sy. उदकवत्यौ Mah. घृतवत्यावुदकवत्यौ U.
वनम्, घृतम्, इत्युदकनामनी Ngh. 1. 12.

४. भूतानाम् Sy. भूतजातानाम् Mah. U.

५. अभिधयणीये भवत इति सर्वत्रानुसम्बन्धनीयम्
Sy. अभिधियावाधयणीये । कर्मणि क्विप् ।

विभक्तेराकारः Mah. अभ्याधयणीये U.

६. विस्तीर्णं Sy. उर्वी विस्तीर्णं Mah. U.

७. पृथिवी उर्वी M. VM. seems to ex-
plain पृथ्वी by द्यौरुर्वी । (Cf. Ngh.

3.30.) बहुकार्यरूपेण प्रथिते च Sy. पृथ्वी
पृथुले । आयामविस्ताराभ्यां महत्त्वं विशेषणद्व-

येनोक्तम् Mah. पृथुले U. ८. ०पिथिवी A.
मधुन उदकस्य दोग्ध्र्यौ Sy. मधु, उदकं तस्य

दोग्ध्र्यौ Mah. U. ६. सुर उर्ध्वे M.

१०. हे द्यावापृथिव्यौ ! Sy. ये द्यावापृथिव्यौ U.

११. सर्वस्य नियामकस्य Sy. आदित्यस्य Mah. ते
वरुणस्यादित्यस्य U. १२. धारणशक्त्या Mah.

१३. विष्कञ्च्यं M. विष्कभिते is suggested
for विष्क ॥ पृथग्धारिते Sy. स्तम्भिते ।
स्कम्भोतिद्वीकरणाथः । वरुणेन स्वशक्त्या
द्वीकृते इत्यर्थः Mah. द्वीकृते U.

१४. नित्ये Sy. १५. बहुरेतस्के बहुकार्ये वा ।
अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्योः स्तुतिप्रसङ्गा-
द्वरुणस्येति द्रष्टव्यम् Sy. भूरि रेतो ययोस्ते
भूरिरेतसौ बहुरेतस्के सर्वभूतानां हि रेतानि
ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते Mah. बहुरेतस्के U.

This Stanza=YV. 34. 45.

असञ्चन्ती भूरिधारे पर्यस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचित्रते ।
राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुहितम् ॥ २ ॥

असञ्चन्ती । परस्परमसङ्गते । बहुधारे—दिव उदकानि धारा भवन्ति शोधयः पृथिव्याः । रसवत्यौ ।
उदकम् । दुहाते । यजमानाय । शोभनकर्माणौ । राजन्ति । अस्य । भुवनस्य । हे द्यावापृथिव्यौ ! अस्मा-
कम् । उदकम् । सिञ्चतम् । यत् । मनुष्येभ्यो हितम् ।

यो वामृजवे क्रमणाय रोदसी मर्तो ददाश धियणे स साधति ।
प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि युवोः सिक्ता विपुस्पाणि सव्रता ॥ ३ ॥

यो वामृजवे । यः । युवाभ्याम् । अकुटिलाय । गमनाय सुखं भवत्योगन्तुम् । हे रोदसी ! मर्त्यैः ।

१. भरद्वाजस्येवमार्थम् Dur. भरद्वाजस्य SKN.

२. असञ्चमाने व्युदस्यन्त्यौ वा Sy. असञ्चमाने
असंश्लिष्यमाणे परस्परत एते द्यावापृथिव्यौ
.... एवमेतस्मिन् मन्त्रे भूरिधारे इत्येवमा-
दिभिः समानविभक्त्यन्तत्वात् 'असञ्चन्ती' इति
द्यावापृथिवीविशेषणमुपपद्यते Dur. संश्लि-
ष्यतिकर्मा । शुद्धोऽपि चात्र सम्पूर्वार्थे द्रष्टव्यः ।
असङ्गव्यमाने असञ्जमाने परस्परेणासम्मिथी-
भवन्त्यौ विक्षिपन्त्यावाश्रितान् SKN.

३. विवो वृष्टिधाराः पृथिव्याश्चातुत्पद्भूतरसधाराः ।
एवमुभयोरपि बहुधारत्वम् Sy. बहुवक्प्रक्ष-
रणस्वभावे एव । अथवा बहु भूतं धारयिष्यौ
Dur. भूरिणो भूतजातस्य ज्योतिषां च धार-
यिष्यौ SKN.

४. ०क्त्वात् M. दकवत्यौ Sy. Dur., SKN.

५. सस्यादिसमुद्दिहेतुकमुदकम् Sy. वृष्टिलक्षणमु-
दकम् SKN.

६. हे अप्येते दुहाते प्रपूरयेते इतरेतरसम्भोगेन
Dur. सरतो वर्पत इत्यर्थः SKN.

७. It seems to be the explanation of
सुकृते ॥ शोभनकारिणे यजमानाय Sy. शोभन-
कृते । अथवा शोभनानां स्वाधिकारप्रयुक्तानां
कर्माणो कर्ष्यौ Dur. तादर्थ्यं एषा चतुर्थी ।
शोभनयागादिकर्मधारिणो यजमानस्यार्थाय
SKN.

८. शुचित्रते शुचिक्रिये Sy. शुक्लकर्माणो इत्यर्थः
Dur. शुद्धकर्माणौ SKN.

९. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः Sy. परोऽश्वं चः प्रत्यक्षकृत-
त्वाद् भिन्नं वाक्यम् SKN.

१०. राजन्ती is suggested for राजन्ति ॥
ईशाने युवाम् Sy. वीर्यमाने स्वैः स्वैस्तेजोभिः
Dur. राजतिरेदवयंकर्मा । ईशाने SKN.

११. भूतजातस्य Sy., Dur., SKN.

१२. रोधसी रोधयिष्यौ ये एते एवंलक्षणे द्यावा-
पृथिव्यौ ते Dur. द्यावापृथिव्यौ SKN.

१३. अस्मासु Sy. अस्मभ्यम् Dur. अस्मदवयम्
SKN.

१४. प्रजननसमर्थं वीर्यम् Sy. उदकनामेतत् । उद-
कम् Dur., SKN.

१५. सिञ्चन्तः M. सिञ्चतमभिमतं काले Dur.
आरयतम् SKN.

१६. रेतः Sy. यत् सम्पत्करं तदित्यर्थः SKN.

१७. कीदृशम् ? ... मनुष्येभ्यो हितम् SKN.
किलक्षणं पुनः सिञ्चतम् ? ... मनुष्यहि-
तम्, अक्षरं सत्यसम्पत्करमित्यभिप्रायः Dur.

१८. असञ्चमाने इति वा । अव्युदस्यन्त्याविति वा ।
बहुधारे उदकवत्यौ N. १. 2., SKN. II. 288.

१९. सरलाय M.

२०. युवयोः सुखगमनाय Sy.

२१. मर्त्ये M.

हवीषि प्रयच्छति । सः । धृष्टे । अभिलषितं साधयति । प्रजायते च । प्रजाभिः । भवत्योः कर्मणा । अनन्तरं युवयोः । नानाकृतीनि । समानाशनस्वप्नादीनि । परिषिक्तानि भूतानि ।

घृतेन द्यावापृथिवी अभीवृते घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृषा ।

उर्वी पृथ्वी होतृवृष्ये पुरोहिते ते इद्विप्रा ईळते सुम्नमिष्टये ॥ ४ ॥

घृतेन^{११} । उदकेन । द्यावापृथिव्यौ । परिवृते^{१२} । घृतस्याश्रयभूते^{१३} । घृतसम्पृक्ते । घृतस्य वर्धयित्रीयौ^{१४} ।
उर्वी^{१५} । पृथ्वी^{१६} । होतृणां वरणीये यज्ञे । पुरोहिते^{१७} । ते^{१८} । एव । विप्राः^{१९} । स्तुवन्ति^{२०} । सुखम् । याचितुम्^{२१} ।

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्रुतां मधुदुधे मधुव्रते ।

दधानि यज्ञं द्रविणं च देवता महि श्रवो वार्जमस्मे सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

मधु^{२२} नः । उदकम्^{२३} । अस्मभ्यम्^{२४} । द्यावापृथिव्यौ । मिमिक्षताम् । उदकस्य क्षारयित्री^{२५} । उदकस्य दोग्ध्र्यौ^{२६} । उदकार्यकर्माणी^{२७} । धारयन्त्यौ^{२८} । यज्ञम् । धनम् । च । देवतानाम्^{२९} । महत्^{३०} । श्रवणीयम् । अन्नम् ।
अस्मभ्यम्^{३१} । शोभनवीर्यं प्रयच्छताम् ।

१. हवीषि ददाति Sy.

२. मर्त्यः Sy.

३. स ते सृष्टे M. धृष्टे सर्वस्य भुवनस्य निवासभूते Sy. ४. कामान् साधयति Sy.

५. प्रवृद्धो भवति Sy.

६. किञ्च पुत्रपौत्रादिभिः Sy.

७. कर्मणः is suggested for कर्मणा ।

८. नानावर्णानि Sy.

९. समानकर्माणि भूतानि जायन्ते Sy.

१०. VM. seems to explain परि and सिक्ता together as परिषिक्तानि but Sy. explains these words separately: परि as उपरि and सिक्ता as सिक्तानि रतांसि । He construes परि with धर्मणः कर्मणः and सिक्तानि with जायन्ते ।

११. घृतेना A. १२. आवृते भवतः Sy.

१३. उदकं श्रयन्त्यौ च Sy.

१४. पद्धरिष्यौ M. वर्धयिष्यौ is suggested for वर्धयित्रीयो ॥ घृतं वर्धयन्त्यौ Sy.

१५. विस्तीर्णं Sy.

१६. पृथिवी A. प्रथिते च भवतः Sy.

१७. पुरोहिते M. यंजमानेः पुरस्कृते च भवतः Sy.

१८. ते is missing in M. द्यावापृथिव्यौ Sy.

१९. प्राजाः स्तोतारः Sy.

२०. याचन्ते । सुखे सति हि यागाः प्रवर्तन्ते Sy.

२१. यज्ञाय Sy. होत्रा, दृष्टिः, इति यज्ञनामनी Ngh. 3. 17.

२२. मधु ना M.

२३. मधु मधुना । तृतीयकवचनस्य लुक् Sy.

२४. अस्मान् Sy.

२५. ऽयिष्यायौ A.

२६. उदकदोग्ध्र्यौ Sy.

२७. ऽर्थं कर्माणि M.

२८. ऽयन्ती M. वदत्यौ Sy.

२९. देवताभूते Sy. ३०. मह A.

३१. श्रवणीयम् M. यज्ञः Sy.

३२. अस्मान् Sy.

३३. वीर्यं प्र० M. सुवीर्यं च Sy.

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा ।

संरराणे रोदसी विश्वशंभुवा सनिं वाजं रुयिमस्मे समिन्वताम् ॥ ६ ॥

ऊर्जं नः । उदकम् । अस्मभ्यम् । द्यौः । च । पृथिवी । च । क्षरताम् । पिता द्यौः । माता पृथिवी । सर्वस्य जन्मयिष्यो । सुकर्माणी । सह रममाणे परस्परपकार्योपकारकभावेन । सर्वस्य सुखस्य भावयिष्यो । पशून् । अन्नम् । धनञ्च । अस्मभ्यम् । सम्प्रापयतम् ।

VI.71.

उद व्य देवः सविता हिरण्यया बाहू अयंस्तु सर्वनाय सुकृतुः ।

घृतेन पाणी अभि प्रुण्णुते मखो युवा सुदक्षो रजंसो विधर्मणि ॥ १ ॥

उदु व्यः । उद्यच्छति । सः । देवः । सविता । हिरण्यमयी । बाहू । यशायः । सुकर्मा । तत उदकेन ।

१. अन्नम् Sy.
२. माता धारकत्वेन मातृभूता Sy.
३. क्षरताम् A. यच्छताम् Sy.
४. सर्वस्य सेक्तृत्वेन पितृभूता Sy.
५. ऽयिष्यो A. विश्वं जानन्त्यो विश्वस्य देव-यिष्यो वा Sy.
६. ऽपकार्ये(णा)र भावेन A.
७. VM, seems to explain सनिम् as पशून् ॥ सनि सम्भजनीयं पुत्रादिकम् Sy.
८. बलम् Sy.
९. अस्मानु Sy.
१०. सं is missing in M. सम्प्रेरयताम् Sy.
११. VM, ignores रोदसी ॥ रोदसी द्यावा-पृथिव्यौ Sy.
१२. 'उदु व्य देवः' इति षड्चं दशमं सूक्तं भरद्वाज-स्वार्थं सवितृदेवताकम् । आद्यास्तिस्रो जगत्प-ञ्चतुर्ध्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् —'उदुव्य सवित्रं त्रिष्टुबन्तम्' (KS १. 33. 71.P.24.) इति । सूक्तविनियोगो तैजिकः । चातुर्विधिकेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्यस्तुचः सा-

वित्रसूक्तस्थान आवपनीयः । सूत्रितञ्च—
'उदु व्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रस्ते हि द्यावापृथिवी' (ASS. 7. 4.) इति । बृह-स्पतिसर्वेऽपि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रसूक्तस्थान एष तूचः । सूत्रितञ्च—'उदु व्य देवः सविता हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत्' (ASS. 9.5.) इति । व्यूळहे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे 'उदु व्य देवः सविता दमूनाः' इति तूचः सावित्रनिवि-द्धानार्थः । सूत्रितञ्च—'उदु व्य देवः सविता दमूना इति तिस्रः' (ASS. 8.8.) इति । वैश्वदेवचर्पणेन सावित्रद्वादशकपालस्य 'वामद्य' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'वामद्य सवितर्वा-ममु द्वयः पूषन्तव अत्रे वयम्' (ASS. 2.16.) इति Sy. १३. उद व्यः A.

१४. ऽच्छति M.
१५. प्रतिष्ठः Sy.
१६. द्योतमानः Sy.
१७. बाहु M. आत्मोयी बाहु Sy.
१८. सुवनाय दानाय वा Sy.
१९. उदकेन पूर्णो Sy.

पाणी । अभिप्रक्षालयति । पूजयिताऽध्वर्याः । युषा । शोभनबलः । लोकस्य । विधारणे यज्ञे ।

देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने ।

यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः ॥ २ ॥

देवस्य वयम् । देवस्य । वयम् । सवितुः । प्रसवे । श्रेष्ठे । भवेम । वनस्य । च । दानाय ।

यः । विश्वस्य । द्विपदः । यश्च । चतुष्पदो गवादेः । रात्रौ निवेदने अग्निः । प्रसवे । भवसि । व्यापृतः ।

बहोः ।

१. स्वी पाणी Sy.
२. अभिप्रेरयति Sy.
३. ध्वर्याः M. अध्वर्युः is suggested for अध्वर्याः ॥ महनीयः Sy.
४. युषा is suggested for युषा ॥ नित्य-तरुणः Sy.
५. सुप्रज्ञः Sy.
६. रजसो लोकस्य उदकस्य वा Sy.
७. यज्ञो A. विधारणे स्थितः Sy.
८. VM ignores उ ।
९. भरद्वाजस्यायंम् Dur. भरद्वाजस्य SKN.
१०. तस्य देवस्य Sy. दानाविगुणयुक्तस्य SKN.
११. प्रेरकस्य Sy. सर्वायंप्रसवितुस्तस्य Dur.
१२. अनुज्ञाने Sy. सर्वायंभ्यनुज्ञाने... एवमत्र 'सवितुः' इत्यनेन सम्बन्धात् 'सवीमनि' इत्यस्य 'प्रसवे' इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते Dur. प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने SKN.
१३. श्रेष्ठो M. अतिशयेन प्रशस्ते Sy. अत्यन्त-प्रशस्ये SKN.
१४. समर्था भूयास्म Sy. नित्यकालं वयमेव स्याम Dur.
१५. दाने Sy. दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते वयमेव लब्धारः

स्याम Dur. दाने त्वं देव ! सवितः ! सर्वकर्मसु नित्यमभ्यनुजानीया धनं च दद्या इत्याशास्महे SKN.

१६. त्वम् Sy. हे सवितः ! यस्त्वम् Dur.

कीदृशः ? उच्यते यस्त्वम् SKN.

१७. सर्वस्य Sy. सर्वस्यास्य Dur.

१८. द्विपादः M. मनुष्यादेः Dur, SKN.

१९. चतुष्पादः M. चतुष्पदो निवेशने प्रसवे स्वतन्त्रोऽसि Sy.

२०. निवेशने is suggested for निवेदने ॥ स्थिती, Sy., Dur. स्थापय व्यवस्थापने SKN.

२१. वेदनेऽग्नि A. अग्नि seems to be redundant.

२२. सूष्टो Dur. अभ्यनुज्ञाय च सर्वकर्म SKN.

२३. व्यावृत्तः A. स्वतन्त्रोऽसि Sy. तस्य सर्वविगुण-विशिष्टस्य प्रसवे च दाने च वयमेवाङ्गभूताः स्यामेति Dur. अस्तिभवंतिना समानार्थः । शुद्धोऽपि चात्र पूर्वार्थे द्रष्टव्यः SKN.

२४. भूरेः Sy. भूमनः Dur. भूमनोऽत्यन्तबहुनः SKN. सवीमनि प्रसवे N. 6.7., SKN. II. 415.

२५. VM. explains च once only.

अदग्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वं शिवेभिर्द्य परि पाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ ३ ॥

अदग्धेभिः । अहिंसितैः । सवितः । पालनैः । त्वम् । शिवैः । अद्य । परितः । पाहि । अस्माकम् ।
गृहम् । हिरण्यजिह्वः । सुखाय । नपतराय । रक्ष चास्मान् । मा कश्चित् । स्तेनः । अस्माकम् । ईशियः ?

१. अहिंसितैः A. अनृपाहिंसितैः Mah., U. केनाप्याहिंसितैः क्वचिदप्यप्रतिहृतैर्वा BB.
२. सर्वस्य प्रसवितः Mah.
३. तेजोभी रक्षणसाधनैर्वा Sy. पालनैः प्रजानां रक्षानाम् । त्रिभिर्वा रक्षय उच्यन्ते BB.
४. सुखकारिभिः Sy. ज्ञान्तैः सुखरूपैः Mah. ज्ञान्तैः U. ज्ञान्तकलुषैः पावनैरितियावत् BB.
५. अस्मिन्नहनि BB.
६. सर्वतः BB.
७. पां हि A. रक्ष Sy., Mah. परिपालय U. एवमेहिकभोगस्थानगृहस्य रक्षा प्रार्थिता BB.
८. गृहम् A. गृहम्, धनं वा Sy., Mah. गयः कुवर (Ngh. ३.४.) इति गृहनामनी । मीळ्हं गय इति धननामनी (Ngh. २.१०.) Mah. गयं गृहम् U., BB.
९. ०मयं जिह्वः A. हितरमणीयवाक् त्वम् तथा च यास्कः 'हिरण्यं कस्मादित्युपक्रम्य हितरमणं भवतीति वा (N. २. १०.) हिरण्यवद्विचला जिह्वा यस्य सत्यवाक् । यदा हिरण्या हितरमणीया जिह्वा ज्वाला यस्पेति वा Mah. सत्यवाग् भूत्वा U. हिरण्यजिह्वस्त्वं रक्षाहरणसाधनतया जिह्वास्थानीया रक्षमयी जिह्वा उच्यन्ते । हिरण्यस्वभावाः क्रमणशीला जिह्वा यस्य तादृशस्त्वं रक्ष । 'हयं गतिकान्तयोः' 'हयंतेः कन्यन् हिर च' इति कन्यन्प्रत्ययः BB. हिरण्यं कस्मात् ? हियत आयम्यमानमिति वा । हियते जनाङ्जनमिति वा । हितरमणं भव-

तीति वा । (हृदयरमणं भवतीति वा) ।
हयंतेर्वा प्रेप्ताकर्मणः N. २. १०.

१०. सु इताय सुखाय Mah. सु प्रसूताय कर्मणे U. ग्रामुष्मिकसुखसाधनमधुना प्रार्थयते—सुविताय सुष्ठु इताय प्राप्ताय स्थानाय । सुकृतेन प्राप्तायेति यावत् BB.
११. नपर तरा० M. नवतराय is suggested for नपतराय ॥ नवीयसे Mah. नवतराय भवेति वाक्यशेषः U. सर्वदाऽभिनवाय BB.
१२. पालय Sy., Mah. रक्ष च सर्वथा U. ईदृशमस्मदीयं स्वर्गस्थानं रक्षेत्यर्थः BB.
१३. मा कं चित् A. मा कश्चन Mah., U. माकिरिति छान्दस उपजनः । निघातान्तरं वा । यथाह गणकारः—'यत्र माकिर्नकिर्नभः' इति BB.
१४. अनर्थमाशंसमानः शत्रुः Sy. पापमाशंसमानः शत्रुः Mah. अर्थं पापं यः शंसति सोऽघशंसः U. अघे शंसनमभिलाषो यस्य तादृशः BB.
१५. आशिषः M. ईशत or ईशिष्ट is suggested for ईशिषः ॥ ऐश्वर्यं कुर्यात् । त्वत्प्रतादात् पाप्मास्माकमीशिता मा भूदित्यर्थः Mah. ईष्टा ? ईशिता भवतु U. मा ईशिष्ट । . . . इत्थं प्रार्थयमानानामस्माकं न कश्चिदप्यनिष्टकृत् स्यादित्यर्थः BB.
This Stanza=YV. ३३. ६९.=TS. १. ४. २४. १.

उदु ष्य देवः सविता दमना हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्थात् ।

अयोहनुयजतो मन्द्रजिह्वा आ दाशुषे सुवति भूरि वामम् ॥ ४ ॥

उदु ष्य देवः । उदस्यात् । सः । देवः । सविता । दमनोः । हिरण्यपाणिः । प्रति-
रात्रम् । हिरण्यमयहनुः । यष्टव्यः । मादनजिह्वः । आ स । प्रसीति । यजमानाय । वह ।
धनम् ।

उद अया उपवृक्तेवं वाह हिरण्यया सविता सुप्रतीका ।

दिवो रोहांस्यरुहत्पृथिव्या अरीरमत्पतयत्कच्चिदभ्वम् ॥ ५ ॥

उद अयान् । उदयच्छत् । आक्रन्दितेव । वाहम् । हिरण्ययो । सविता । शोभनाकयवो । दिवः ।
उच्छ्रितानि स्थानानि । अधिरोहसि । पृथिव्याः पर्यन्ता दिशः । रमयति । जगत पातयति च । तस्मिन्
महत्सुखमिति ।

१. देवं A.

२. उत्तिष्ठतु Sy.

३. सः is missing in A.

४. द्योतमानः Sy.

५. दमं मनाः A. दमूनाः M. दमूना
दममना वा दानमना वा दान्तमना वा
N.4.4.

६. हिरण्यपाणिः Sy.

७. रात्रेरवसानेऽवसाने Sy.

८. स्वममय इति हिरण्यनामनी Ngh. 1.2.

९. वतं जि० A.

मोदमानवाक् Sy.

१०. Something, probably मन्तात् is
missing after स० । The reading
should be आ समन्तात् ।

११. प्रेरयति Sy.

१२. यजमानाय मह्यम् Sy.

१३. प्रभूतम् Sy.

१४. वामं वननीयं सम्भजनीयमन्नम् Sy. वामं
वननीयम् (N 6.31.)

१५. VM. ignores उ ।

१६. अयाः A. अयो M.

१७. उदयच्छतु Sy.

१८. अस्माकमधिवक्तेव Sy.

१९. वाहं A.

२०. व्यवो M.

२१. अन्तरिक्षस्य Sy.

२२. उच्छ्रितप्रवेशान् Sy.

२३. आ रोहसि A.

रोहति Sy.

२४. पृथिव्या पर्यन्तादितो A.
पृथिवीपर्यन्तात् Sy.

२५. गच्छत् Sy.

२६. महत्सर्वं वस्तुजातं तिरोहितम् Sy.

२७. VM. ignores उ । कत् and चित् ॥

कच्चित् यत् किञ्चित् Sy.

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूररेया धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वाममद्य^१ । वनम्^२ । अद्य^३ । सवितः^४ ! अस्मभ्यम्^५ । प्रयच्छ^६ । वामम्^७ । एवं^८ सावीः^९ । वामस्य^{१०} । हि^{११} ।
वाग्रावि^{१२} । भे^{१३} देव ! बहुर्वयं^{१४} सम्भक्तारः^{१५} स्याम^{१६} । तदेवाह—अनेन^{१७} । कर्मणा^{१८} वयम्^{१९} । वामभाजः^{२०} । स्याम^{२१} ।

१. मद्यः A.

२. वननीयं कर्मफलम् Mah. वननीयम् U. वननीयं हिरण्यादिधनम् BB.

३. अस्मिन्दिने Mah. अस्मिन् U. अस्मिन्प्रहृति BB. ४. सर्वस्य प्रेरयितः ! देव ! Mah.

५. अस्मदर्थे Mah.

६. सुव । प्रसुव Sy. प्रेरय । वेहीत्यर्थः । 'पू प्रेरणे' Mah. वाममस्माकं प्रसूयाः । अद्य सावीरिति सम्भवः U. प्रेरयः BB.

७. धनम् Sy.

८. उ अप्यर्थे । इवोऽपि समनन्तरदिनेऽपि . . . दिवे दिवे तत ऊर्ध्वं दिने दिनेऽस्मभ्यं वामं सावीः Mah. उपाशंसनीये काले सावीः । . . किं वा बहुनोक्तेन ? दिवे दिवे . . . अहन्य-हनि U. इवोऽपि वाममेव सुवः ? किं बहुना ? दिवे दिवे दिने दिने BB.

९. वामस्य A. वामस्य दातासि Sy. किमर्थम् । वामस्य सम्भजनीयस्य Mah.

१०. यस्मात् Sy. हि यस्मात् Mah.

११. निवासभूतस्य Sy. क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धय इति शेषः । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वात् क्षयशब्दो निवासायः । दिवे दिव इत्यङ्गो नामसु पठितम् Mah. क्षयशब्दो निवासवचन आद्युदात्तत्वात् । 'क्षयो निवासे' इति हि पाणिनिराद्युदात्तत्वं स्मरति । वामस्य च निवासस्य U. क्षयस्य निवासस्य BB.

१२. भेदे M. भो देव or हे देव ! is suggested for भे देव ॥ हे देवदानादिगुणयुक्त ! U.

१३. प्रभूतस्य Sy. भूरविस्तीर्णस्य बहुकालस्य Mah. बहुनो धनपूर्णस्य दाता भवेति शेषः U.

१४. भूयास्म Sy.

१५. वाहमने M. अतो वयमनया Sy.

१६. अया अनया नलोपश्चङ्गान्दतः Mah. अनया BB.

१७. स्तुत्या Sy. श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या Mah. धीरिति कर्मनाम । अनेन च सोमाख्येन कर्मणा U. बुद्ध्या, अहंप्राप्ति (अर्थप्राप्ति) विषयया । यद्वा अनेन कर्मणा यागात्मकेनेति BB.

१८. धनवन्तः Sy. वामं वननीयं यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजो यज्ञानुष्ठातारो भवेम Mah. अभिलषितभाजिनः U. यद् वामं तद्भाजः स्याम । यद्वा अद्य इवः क्रमेण सर्वदा वामभाजो वयं वामस्य क्षयस्य निवासस्यापि सम्बन्धिनो भूयास्म BB.

१९. भूयास्म Sy. भवेम Mah. वयं सम्भवेम U.

२०. VM. ignores इवः । दिवे दिवे and वामम् । दिवे दिवे प्रतिदिनम् Sy. यद्वा—उत्तरार्धस्यायमर्थः । हे देव ! वामस्य वननीयस्य भूरवेन-पूर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्मनाम । अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं वामभाजोऽभिलषितभागिनो भवेम Mah.

अयातो गृह्णात्येव । वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं श्वो सावीः । वामस्य हि क्षयस्य । देव भूररेया धिया वामभाजः स्याम—“उपयामुगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि चनो मयि धेहि । जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिं भूगायेति” SB. 4. 4. 1. 6. p. 380.

अत्र “ ” चिह्नान्तर्गतो भागो यजुर्वेदस्याष्टमाध्यायनवममन्त्रस्यास्ति । तत्र 'वाममद्य' । इत्यादिमन्त्रः YV. 8. 6. पृथक्, ततः 'उपयाम' इत्यादिश्च पृथङ्मन्त्रः । YV. pp. 134, 135. This stanza = YV. 8. 6. = TS. 2. 2. 12. 2.

इन्द्रासोमा महि तद्वी महित्वं युवं महानि प्रथमानि चक्रयुः ।

युवं सूर्यं विविदयुर्युवं स्वविश्वानि तमांस्यहतं निदध्व ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । हे इन्द्रासोमी ! महत् । तत् । वाम् । महत्तत्त्वम् । युवाम् । महान्ति । प्रश्नानि
प्रदानि । चक्रयुः । युवाम् । सूर्यम् । लम्भयथः । युवाम् । उदकम् । विश्वानि । तमांसि । अहतम् ।
निन्दितुम् । च ।

इन्द्रासोमा वासयथ उपासमुत्सूर्यं नयथो ज्योतिषा सह ।

उप द्यां स्कम्भयुः स्कम्भनेनाप्रथतं पृथिवीं मातरं वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमी ! उपासम् । वासयथः स्वे स्थाने । सूर्यञ्च । उपाययः ।
ज्योतिः । सह । द्विलोकञ्च । उपस्तम्भयुः । अन्तरिक्षेण । ह्यप्रथं च । पृथिवीम् ।
मातरम् ।

१. 'इन्द्रासोमा महि' इति पञ्चचर्मेकादशं सूक्तं
भरद्वाजस्थायं ब्रह्मभिमिन्द्रासोमदेवताकम् ।
'इन्द्रासोमा पञ्चैन्द्रासोमम्' इत्यनुक्रान्तम्
(KSA. 33.72. P. 24.) । सूक्तविनियोगो
लैङ्गिकः Sy.

२. ०सोमाः A.

३. युवयोः Sy.

४. महत्तत्त्वा A. महत्त्वम् is suggested for
महत्तत्त्वम् ।

५. युवा मुहान्ति A.

६. प्रश्नानि प्रदानि प्रतानि A. प्रतमानि
is suggested for प्रश्नानि ॥ प्रतमानि
मुख्यानि वा भूतानि Sy. प्रथम इति मुख्य-
नाम । प्रतमो भवति N. 2.22.

७. अकाष्टम् Sy.

८. सूर्यं लम्भ० A.

९. अलम्भयतं च जनान् Sy.

१०. हेम स्वरित्पुदकनामनी Ngh. 1.12.

११. अहिस्तम् Sy.

१२. निन्दितुम् A.

निन्दितुम्बुरान् Sy.

१३. हे इन्द्रासोमी ! Sy.

१४. वायः A. विवासयथः । उपासं व्युच्छन्तीं
कारयथ इत्यर्थः Sy.

१५. स्वे स्थाने A.

१६. ज्योति सह A. ज्योतिषा is suggested
for ज्योतिः ॥ तेजसा Sy.

१७. द्युलोक० is suggested for द्विलोक० ॥
दिवम् Sy.

१८. अस्तम्भयतम् Sy.

१९. स्तम्भनहेतुनान्तरिक्षेण मध्ये स्थापितेन Sy.

२०. व्यप्रथं च A. व्यप्रथयतञ्च is suggested
for ह्यप्रथं च ।

२१. विश्वस्य मातृभूता Sy.

इन्द्रासोमावहिमपः परिष्ठां हृथो वृत्रमनु वां द्यौरमन्यत ।

प्राणांस्वैरयतं नदीनामा समुद्राणि पप्रथुः पुरुणि ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमो । इन्द्रासोमो । उदकानि । परिवृत्य तस्थिवासम् । आहन्तारम् । वृत्रम् । हतः । तदानीं वाम् । द्यौः । अन्वमन्यत । प्रेरयतञ्च युवाम् । उदकानि । नदीनाम् । तदचोदकैः समुद्रात् । बहून् । आपूरितवन्ती, लिङ्गभेदश्चान्दसो यद्वा . . . काद्या पुरुषतादिति (?) ।

इन्द्रासोमा पक्वमामास्वन्तनि गवामिदधधुर्वक्षणासु ।

जगृभथुरनपिनद्धमासु रुशच्चित्रासु जगतीष्वन्तः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । हे इन्द्रासोमो ! नपाम् । ग्रामासु य सु । पक्षणासूधः सु । अन्तम् । निदधधुः । पक्वं पयः । . . . भीयद्वच । आपुवक्षणासु । अनपिनद्धं पयो यथा पृथिव्यां न पतति । श्वेत । चित्रवर्णासु । गोषु । अन्ताः ।

१. ०सोमेण A. सोमा M.

२. हे इन्द्रासोमो ! Sy.

३. मेघस्वान्युदकानि Sy.

४. परिवृत्य स्थितम् Sy.

५. जगत आहन्तारम् Sy.

६. असुरम् Sy. ७. हतम् Sy.

८. वान्द्योरन्यमन्यत A. युवाम् Sy.

९. ०द्रान् is suggested for ०द्रात् ॥ उदकस्थानानि Sy.

१०. बहून् is suggested for बहून् ॥ पुरुणि बहूनि Sy. तुवि पृथिवि बहुनामनी Ngh. ३.१.

११. उदकैरापूरयतं च । अथवा समुद्रन्त्युदकान्येव समुद्राणि । तानि रसेनापूरयतमित्यर्थः Sy. समुद्रः कस्मात् ? समुद्रवन्त्यस्मादापः । समभिद्रवन्त्येनमापः । सम्भोवन्तेऽस्मिन् भूतानि । समुद्रको भवति । समुनतीति वा N. 2.10.

१२. It refers to समुद्राणि of the text.

१३. . . काद्यापुरुषतादिति M. Something is missing here. समुद्रन्तीति समुद्रान्युदकान्येवापूरयतमिति is suggested for

काद्यापुरुषतादिति ।

१४. गवाम् is suggested for नपाम् ।

१५. आसु M. अपक्ववासु Sy.

१६. यसु is redundant.

१७. पक्षणासु घसु M. वक्षणा० is suggested for पक्षणा० ।

१८. अन्तः is suggested for अन्तं ॥ मध्ये Sy. १९. निदधुः M.

२०. पक्वं कया M.

२१. . . . भीयद्वच M. Something is missing here. जगृभथुद्वच is suggested for . . . भीयद्वच ॥ यथा पृथिव्यां स्वर्गं न क्षरति तथा धारितवन्तादित्यर्थः Sy.

२२. आसु is suggested for आपु ।

२३. ०न चिन० A. केनाप्यबद्धम् Sy.

२४. श्वेत A. श्वेतम् is suggested for श्वेत ॥ शुक्लवर्णम् Sy.

२५. नानावर्णासु Sy.

२६. इळा जगतीति गोनामनी Ngh. 2.11.

२७. गोष्यता A. अन्तः is suggested for अन्ता ॥

२८. VM. ignores इत् ॥ इविति पुरकः Sy.

इन्द्रासोमा युवमङ्ग तरुत्रमपत्यसाचं श्रुत्यै रराथे ।

युवं शुष्मं नयै चर्षणिभ्यः सं विव्यथुः पृतनाषाहमुग्रा ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमो ! युवाम् । अङ्ग । तारकं घनम् । पुत्रपौत्रभाजम् । अवणीयम् । प्रयच्छथः
युवाम् । बलम् । नृहितम् । मनुष्येभ्यः । संविव्यथुः । पृतनासहम् । उद्गूर्णो !

VI. 73.

यो अद्रिभिः प्रथमं जा अतावा बृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान् ।

द्विर्बह्विज्मा प्राधर्मसत्पिता न आ रोदसी वृषभो रौरवीति ॥ १ ॥

“यो अद्रिभिः” यः । शिलोच्चयभिः । पूर्वजः । यज्ञवान् । बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । हविष्मान् ।
स द्विगुणगमनः शीघ्रगन्ता । प्रकृष्टे घर्मे सीदन् । पालयिता । अस्माकम् । द्यावापृथिव्यौ । वृषभः । आरो-
रवीति ।

१. क्षिप्रम् Sy. २. सन्तानयुक्तम् Sy.

३. अवणीयम् M.

४. अस्मभ्यं घत्थः Sy.

५. नृभ्यो हितम् Sy.

६. कृष्टयश्चर्षणय इति मनुष्यनामनी Ngh. 2.3.

७. समतनुतम् । परिवेष्टयथो वा Sy.

८. घृतना० A. शत्रुसैन्याभिभावुकम् Sy.

९. उद्गूर्णो A. M. हे उद्गूर्णो ! इन्द्रासोमो ! Sy.

१०. ‘यो अद्रिभिः’ इति तृचं द्वादशं सूक्तं बार्हस्प-
त्यं भरद्वाजस्यार्थं वैष्टम्भम् । तथा चानुकान्तम्
‘यो अद्रिभितृचं बार्हस्पत्यम्’ (KSA. 33.
73. p. 24.) इति । आभिप्लविकेषूक्येषु
तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे स्तोमार्तिशंस-
नार्थमिदं सूक्तम् । सूत्र्यते हि—‘यो अद्रिभि-
द्यज्ञे दिव इति सूक्ते’ (ASS. 7.9.) । वाज-
पेये बार्हस्पत्ये चरो ‘बृहस्पतिः समजयदसूनि’
इति स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च—‘बृह-
स्पतिः समजयदसूनि त्वामीळले अजिरं ब्रूत्याय’

(ASS. 9.9.) इति Sy.

११. यो आमी भीतु A. . . . अभी भिः M.

१२. पणिर्भिविरचितानां शिलोच्चयानां भेत्ता मेघानां
त्रिदारको वा Sy. अद्रिर्षावेति मेघनामनी
Ngh. 1.10.

१३. प्रजापतेर्वीर्यात् प्रथमं जातः Sy.

१४. सत्यवानुदकवान्वा Sy.

१५. बृहस्प A.

१६. आङ्गिरसः पञ्चाङ्गातः । तथा च निगमः—
‘पेङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्पदङ्गाराः पुन-
रवशान्ता उददीप्यन्त तद्बृहस्पतिरभवत्’
(AB. 3.34.) Sy.

१७. यज्ञभागवान् Sy.

१८. द्वयोर्लोकयोर्बृहितगमनः Sy.

१९. प्रकर्षेण दीप्तस्थाने वर्तमानः Sy.

२०. पालयिता भवति स बृहस्पतिः Sy.

२१. वर्षकः सन् Sy.

२२. अभिगर्जति Sy.

जनाय चिद्व ईवंत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहृतौ चकार ।

मन्वत्राणि वि पुरो दर्दरीति जयञ्छत्रं मित्रान्पृत्सु साहन् ॥ २ ॥

जनाय चित् । जनाय । चित् । यः । आत्मानं प्रति गच्छते । लोकम् । बृहस्पतिः । यज्ञे । सकार । शत्रुम् । घनम् । शत्रुपुराणि । विदारयति । जयजातयितुम् । शत्रून् । अमित्रान् । पृतनासु । अभिभवत् ।

बृहस्पतिः समंजयद्वसन्नि महो व्रजान् गोमतो देव एषः ।

अपः सिपासिन्त्स्वरप्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमर्कः ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः । बृहस्पतिः । स्वं जयति । घनानि । महतः । व्रजान् । पशुमतश्च । देवः । एषः । उदकानि । सम्भक्तुमिच्छन् । स्वलोकस्थितानि । शत्रुभिरप्रतिहतः । बृहस्पतिः । हन्ति च । अमित्रम् । मन्त्रैः ।

१. चिदिति पूरणः Sy.

२. अपि च यो बृहस्पतिः Sy.

३. उपगच्छते स्तोत्रे Sy.

४. स्थानम् Sy.

५. यज्ञे वर्तमानाय Sy.

६. चकार is suggested for सकार ॥ करोति Sy.

७. शत्रू A.

आवरकाणि तमोसि Sy.

८. निवारयन् Sy.

९. आसुरीः पुरीः Sy.

१०. भूषां विदारयति Sy.

११. जय जातयितुम् A. जयन् is suggested for जयजातयितुम् ।

१२. पृतनासु A.

पुष्टेयु Sy.

१३. भवन् is suggested for भवत् ।

१४. तपज जयति A. सञ्जयति is suggested for स्वं जयति ॥ समजयत् । तथा च

निगमो 'बृहस्पतिर्गोवंपृषो बलस्य निमंज्जानं न पर्वणो जभार' (RV. 10.68.9.) इति दूरमित पणयो वरीय उद्गावो घन्तु मिनती-
कृतेन । बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूहः सोमो प्रावाणं ऋषयश्च विप्राः ॥ (RV. 10.108. 11.) इति Sy.

१५. पणोनामसुराणां बलस्य वा घनानि Sy.

१६. प्रजां A.

१७. गोसहितान् Sy.

१८. द्योतमानः Sy.

१९. प्रतिद्विः Sy.

२०. ममिच्छत् A.

सम्भक्तुकामः Sy.

२१. स्वलोकः A.

स्वर्गस्य Sy.

२२. केनाप्यप्रतिगतः Sy.

२३. असुरम् Sy.

२४. अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः Sy.

अर्को मन्त्रो भवति । यवनेनार्चन्ति N. 5.4.

VI. 74.

सोमारुद्रा धारयेथामसुर्यं प्र वामिष्टयोऽरमश्नुवन्तु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधाना शं नो भूतं द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

सोमारुद्रा । हे सोमारुद्रौ ! धारयेथाम् । असुराणां हन्तृबलम् । तथा सति वाम् । पर्याप्तम् । प्राप्नुवन्तु । यज्ञाः । गृहेगृहे । सप्त । रत्नानि । प्रयच्छन्ती । शङ्करो । नो । भवत । द्विपदे । चतुष्पदे च ।

सोमारुद्रा वि बृंहतं विषूचीममीवा या नो गयमाविवेशं ।

आरे बाधेधां निर्हति पराचैस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ २ ॥

सोमारुद्रा । हे सोमारुद्रौ ! विबृंहतम् । विष्वगञ्चना । अमीवा । या । अस्माकम् । गृहम् । आविवेश । आरे । बाधेधाम् । निर्हतिम् । पराचीनम् । अस्मासु । भद्राणि । स्वन्ननिमित्तानि । सन्तु ।

१. 'सोमारुद्रा' इति चतुर्ध्वं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यं षष्ठ्युभं सोमारुद्रदेवताकम् । अनुकल्पते च—'सोमारुद्रा चतुष्कं सोमारीद्रम्' (KSA. 33-74. P. 24.) इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

एनस्त्री वामिशस्ती वा कृत्वा वा कर्म गृहितम् । सोमारीद्रं जपेत्सूक्तं कृत्स्नमेनो व्यपोहति ॥६॥ जुहुपाद्वा य एताभिर्हन्मिर्भित्तयं धृतवतः । वारुणेभ्यः स पाशेभ्यो मुच्यते शं तवाप्नुयात् ॥

Rgvidh 2. 125, 126.

२. असुरसम्बन्धि बलम् Sy.

३. युवाम् Sy. ४. अलं पर्याप्तम् Sy.

५. प्राप्नुवन्तु is suggested for प्राप्नुवन्तु ॥ प्रकर्षणं व्याप्नुवन्तु Sy.

६. ग्रहे ग्रहे A. सर्वेष्वस्मद्ग्रहेषु Sy.

७. धारयन्ती Sy.

८. सुखकरी सुखरूपी वा Sy.

९. नः is suggested for नो ॥ अस्मभ्यम् Sy.

१०. भवतम् is suggested for भवत ।

११. अस्मदीयाय पुत्रादये Sy.

१२. पदवाक्ये च शं भवतम् Sy.

१३. VM. explains शम् once only.

१४. यो ब्रह्मवचंसकामः स्यात्तस्मा एतं सोमारीद्रं

चदं निर्वपेत् BB.

१५. पूर्ववदानङ्, आकारश्च ('देवताद्वन्द्वे च' (Pa. 6.3.26.) इत्यानङ् 'सुपां सुलुक्' (Pa. 7.1.39.) इत्याकारः, BB.

१६. विनियोजयत् Sy. 'बृह उद्यमने' तौदादिकः BB.

१७. तां विष्वक् सर्वतो गच्छन्तीम् Sy. विश्वगमनाम् BB.

१८. रोगः आश्विदेश ताम् Sy. अमीवा रोगस्तेजोहानिरूपः BB. १९. यः Sy.

२०. गृहगतं प्राणिजातं वा Sy.

२१. द्वरे Sy., BB.

२२. निवारयत् गमयत् गमयित्वा नाशयत् BB.

२३. अलक्ष्मीम् Sy. निकृष्टां गतिं निकृष्टगमनहेतुं पापम् BB.

२४. पराग्यथा भवति तथा Sy. परावृत्तिभिर्गमनैः पुनरस्मत्पादार्थं नागच्छति तथा बाधेयाम् । निपातोऽयं यथा उच्चैर्नारिचैः BB.

२५. अस्माकम् Sy.

२६. अन्नानि यज्ञाति च, सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । श्रवोऽन्नं यज्ञश्च Sy. २७. भवन्तु Sy.

२८. The commentary on this stanza is missing in A. This stanza=TS 1.8.22.5.

सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।

अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥ ३ ॥

सोमारुद्रा । हे सोमारुद्रौ ! युवाम् । एतानि । अस्माकम् । विश्वानि । भेषजानि । अङ्गेषु । धत्तम् । यत् । पापम् । अस्माकम् । अस्ति तद्वद्धम् । अवस्यतम् । मुञ्चतञ्च । तदेवाह तनूषु । बद्धम् । कृतम् । पापमस्माकम् । अस्मत्तावस्यतं मुञ्चतमिति ।

तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमारुद्राविह सु मृञ्चतं नः ।

प्र नो मुञ्चतं वरुणस्य पाशाद्गोपायतं नः सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

तिग्मायुधौ । तिग्मघनुष्कौ । तिग्महेती । सुसुखौ । सोमारुद्रौ ! युवाम् । इह । अस्मान् । सुष्ठु । सुखयतम् । प्रमुञ्चतञ्च । स्मात् । वरुणस्य । पाशात् । रक्षतम् । स्मात् । सौमनसमिच्छन्तौ ।

१. हे सोमारुद्रौ ! युवामुच्चेथे Dur.

२. प्रसिद्धानि Sy. यानि लोके सन्ति तानि BB.

३. सर्वाणि Sy., Dur., SKN.

४. रोगोपशमकराणि भेषजान्यौषधानि SKN.

५. धारयतम् Sy. स्थापयतम् । दत्तं वा BB.

अरोगशरीरानस्मान् कुरुतमित्यर्थः SKN.

६. यदस्माभिः कृतमेनः पापम् BB.

७. विद्यते Sy.

८. तद्वद्धम् A. पापम् Sy. तत्प्रथमं तावत् BB.

तनूषु बद्धं निबद्धम् SKN.

९. विध्यत A. क्षपयतम् । इत्ययतम् । शिथिल-

बन्धं कुरुतमित्यर्थः Sy. ततो मुक्त्वा तदवस्य-

तमवसाययतं विनाशयतम् Sy.

१०. विश्लेषयतम् BB. अपनीय चान्यत्र नीत्वा मुञ्चतम् SKN.

११. अङ्गेषु Sy. शरीरेषु BB. Dur., SKN.

१२. अस्माभिः कृतम् Sy. मनोवाक्कार्यः कृतम् Dur. अस्मैव विवरणं कृतम् SKN.

१३. रवाण्वम् A. एनः किञ्चिदस्ति Dur. कि

तत् ? एनः पापमस्माभिरिति शेषः SKN.

१४. अस्माक M.

१५. क्तः A. अस्मत्तः is suggested for अस्मत् ॥ अस्मत् पञ्चम्यन्तम् । पुरस्तात्कृतसम्बन्धम् SKN.

१६. इत्यस्मानवितुं रक्षितुमिच्छतम् Dur. स्पतिरूपसूष्टो विमोचने । विमुञ्चतमपनयतं वाऽस्मत् इत्यर्थः SKN. N. 7.10., SKN. III. 61.

This stanza=TS. 1. 8. 22. 5.

१७. दीप्तघनुष्कौ Sy.

१८. अहेति A. तीक्ष्णशरी Sy.

१९. शोभनसुखप्रदौ Sy.

२०. लोके Sy. २१. अस्मात् A.

२२. सुष्ठु A. अत्यन्तम् Sy.

२३. अस्मान् is suggested for स्मात् ।

२४. आपद्भूयो रक्षतं च Sy.

२५. शोभनं मनः स्तोत्रमिच्छन्तौ सुमनस्यमानौ स्तूयमानौ सुमनसौ वा सन्तौ युवाम् Sy.

VI.75.

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मा याति समदामपस्थे ।

अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिंपर्तु ॥ १ ॥

जीमूतस्येव ॥ वायुभरद्वाजः ॥ शौनकः—

१. 'जीमूतस्येव' इत्येकोनविंशत्युच्चं चतुर्विंशं सूक्तं भारद्वाजस्य पायोराधम् । अनुक्रम्यते च— 'जीमूतस्येवैकोना पायुभरद्वाजः सङ्ग्रामाङ्गान्यक्षोऽभितुष्टाव वर्म धनुर्ज्यामाली इवधि जगत्पथे सारथिमथे रश्मोनश्वान् रथे रथगोवान् जगत्यां लिङ्गोक्तदेवता द्वाभ्यामिवः प्रतोदं हस्तघ्नं द्वाभ्यामिवः पराः पञ्चदशायो लिङ्गोक्तदेवताः सङ्ग्रामाशिशोऽन्त्याऽनुष्टुब्जीत आलाक्तेति च द्वे द्वे' (KSA.33.75.P.24.) इति । 'रथे तिष्ठन्' 'ब्राह्मणासः' इति षष्ठी-वशम्बो जगत्यावन्त्या 'यो नः स्वः' इत्येवानुष्टुप् 'ऋजोते' 'आ जङ्गन्ति' 'आलाक्ता' 'अवसृष्टा' 'यो नः स्वः' इति पञ्चानुष्टुभः । 'यत्र बाणाः' इति पङ्क्तिः शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्या वर्म स्तूपते, द्वितीयया धनुः, तृतीयया ज्या, चतुर्थ्याली, पञ्चम्येषुधिः । अतः पञ्चानां वर्माद्या देवताः । षष्ठ्याः पूर्वार्धेन सारथिः स्तूपते । अतः सोऽर्धस्तदेवताकः । उत्तरार्धेन रश्मयः स्तूपन्ते । सप्तम्याश्वाः, अष्टम्या रथः, नवम्या रथगोवाः । अतस्तास्तदेवताकाः 'ब्राह्मणासः' इत्यस्यां ब्राह्मणवितुसोम्यद्यावापृथिवीपूर्वाणो लिङ्गोक्तदेवताः । एकादशी-द्वादश्याविषुस्तुतिरूपत्वाविषुदेवताके । त्रयोदश्या प्रतोदः, चतुर्दश्या हस्तघ्नः, पञ्चदशी-षोडश्याविषुदेवताके । सप्तदश्या युद्धभूमि-ह्यणस्पत्यदितिरूपा लिङ्गोक्तदेवताः । अष्टादश्याः कवचसोमवरुणा देवताः । अन्त्याया देवा ब्रह्म च देवताः । युद्धेऽनेन सूक्तेन राजानं सग्राहयेत् । तथा चाश्वलायनः—'सङ्ग्रामे समुपोद्धे राजानं सग्राहयेदा त्वाहार्वमन्तरेष्येति पञ्चाद्रयस्यावस्थाय जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् उत्तरया धनुस्ततो वाचयेत्स्वयं चतुर्थी जपेत्पञ्चम्येषुधिं प्रयच्छेदभि-प्रवर्तमाने षष्ठीं सप्तम्याश्वानष्टमीमिषूनवैश-मार्गं वाचयत्यहिरिव भोगैः पथेति बाहुमिति

तलं नह्यमानम्' (AGS. 3.12.) इति । तथा च 'अवसृष्टा परा पत, इतीषून् विसर्जयेद् 'यत्र बाणाः सम्पतन्ति, इति युध्यमानेषु जपेत् संशिष्याद्वा' (AGS.3.12.) इति । अध्यायो-पाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलान्त्यहोमे 'यो न स्वः' इत्येषा' (AGS.3.4.) Sy. अत्र बहुदेवता—प्रथमा त्वस्य सूक्तस्य योद्धारं स्तीति वर्मिणम् । धनुः स्तीति द्वितीया च तृतीया ज्याभिमन्त्रिणी १२६ स्तीति चाली चतुर्थी ऋक् इवधि स्तीति पञ्चमी । अर्धेन सारथिः धि, षष्ठ्या रश्मयोऽर्धेन तु स्तुताः १३० अश्वोऽच सप्तमी स्तीति आयुधामारमष्टमी । नवमी रथगोपांस्तु दशमी रथदेवताः ॥१३१॥ इवमेकादशी स्तीति द्वादशी कवचस्तुतिः । त्रयोदशी कशां स्तीति हस्तत्राणं चतुर्दशी ॥१३२॥ प्रथमे पञ्चदश्यास्तु पादे पुनरिवः स्तुतः । अयोमुखी द्वितीये तु अर्धं च वारुणं परम् ॥१३३॥ षोडश्यां त्वस्य सूक्तस्य धनुर्मुक्त इवः स्तुतः । सप्तदश्यां तु युद्धादेः कवचस्य तु बध्यतः ॥१३४॥ स्तुतिरष्टादशी ज्ञेया युयुस्तोः स्तुतिरुत्तमा । आशास्ते चोत्तमे पादे ऋगिरात्मन आशिषः ॥१३५॥ 'जीमूतस्येवैकोना पायुभरद्वाजः सङ्ग्रामाङ्गान्यक्षोऽभितुष्टाव' इत्यनुक्रमणी (KSA.33.75.Pa.24.) तथा ऋग्विधाने—सङ्ग्राममभ्युद्यताय राज्ञे चैतत् प्रयोजयेत् । सर्वाण्यङ्गानि रथोऽच सदश्वोऽचानुमन्त्रयेत् ॥ इति ॥ (Rgvidh.2.120. reads 'सङ्ग्रामन्तु प्रया-तस्य राज्ञश्चैतत् प्रयोजयेत्') आश्वलायनः—'जी-मूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् उत्तरया धनुः, उत्तरां वाचयेत्, स्वयं चतुर्थी जपेत्' (AGS. 3.9.3-6.) । पायुस्त्रिष्टुभा वर्म तुष्टाव DDN.

२. वायुभरद्वाजः M. पायुः is suggested for वायुः ॥ एवमिति स्तुत्याद्वरुणं योधा युद्धोपकरणानि च स्तूपन्ते । भरद्वाजमुतः पायुः सङ्ग्रामाङ्गानि प्रत्येकं स्तीति । त्रिष्टुब्धिर्धर्मं स्तूपते Mah. वर्म स्तूपते U.

१ धनुषश्च द्वितीया तु BD. २ स्तीत्युगाली चतुर्थी तु BD. ३ संस्तुताः BD. ४ अश्वोऽस्तु BD.

५ इषुञ्चैकादशी BD ६ दिग्ध इवु BD. ७ अर्धेऽत्र वारुणं परे BD. ८ इवु BD. ९ युयुस्तो BD.

अभ्यावति वायमान प्रस्तोकश्चैव साञ्ज्यः ।

अभिजग्मतुर्भरद्वाजजितौ वारशैर्द्युधि ॥१२४॥

अभिगम्योचतुस्तौ तु प्रणम्याख्याय नामनी ।

युधि वारशैर्ब्रह्मणावां विद्विबिनिजितौ ॥१२५॥

भवत्पुरोहितावां क्षत्रबन्धू यजेवहि ।

क्षत्रं धनमपि जेयं हि ब्रह्म यत्पाति शास्वतत् ॥१२६॥

ऋषिस्तु तौ तथेत्युक्त्वा वायुपुत्रमभायत ।

अधर्षणीयो शत्रूणां कुरुष्वेनौ नृपाविति ॥१२७॥

पितरं स तथेत्युक्त्वा युद्धोपकरणं तयोः ।

जीमूतीयेन सूक्तेन पृथक्त्वेनान्वमन्वयत् ॥१२८॥

जीमूतस्येव घटितम् । अङ्गम् । भवति सन्नद्धं वर्मणाऽयमयेन । यद्वा । वर्मी । याति । समदां

१. अभ्यावति वायमान A. according to BD. अभ्यावती वायमानः is suggested for अभ्यावति वायमान ।

२. सायः A. साञ्ज्यः is suggested for साञ्ज्यः ।

३. ०जञ्जितौ A. ०जञ्जितौ is suggested for ०जजितौ । One syllable is too more in the third *Pāda*. आजग्मतुर्भरद्वाजम् BD.

४. ०गिरव्यपधि A. वारशैः is suggested for वारशैः ।

५. तं A. तं प्रसाद्याख्याय BD.

६. ब्रह्मणावाम् is suggested for ब्रह्मणावाम् ।

७. विद्विनि A. विद्विभिन् is suggested for विद्विबिन् । आवां विद्वि बिन् BD.

८. ०हितो वा० A.

९. क्षत्रबन्धून् यजेवहि BD.

१०. धनमपिजे० A. क्षत्रं तदपि विजेयं BD. One syllable is too more in the third *Pāda*.

११. शास्वतम् is suggested for शास्वतत् ।

१२. पायुं पुत्र० is suggested for वायुपु० ।

१३. ०ध्वेनो A. ०ध्वेनौ BD.

१४. जीमूतस्येति सूक्तेन BD. ५. 124—128.

(वृ० दे० ५. ११२) १५. मेघस्येव भवति मेघस्य यादृशं रूपं तादृशमस्य भवतीत्यर्थः Sy. मेघस्येव Mah. जीमूतो मेघस्तस्येव U.

१६. प्रतीकं रूपम् Sy. DDN. तदा प्रतीकं सेना-मुखम् । ... मेघस्य मुखं विद्युस्तनयितुधारा-भिर्यथाऽस्रह्यमेवं हस्त्यश्वरथपदात्यस्त्रजालतूर्य-नादशरीर्यः सेनामुखमस्रह्यं भवतीत्यर्थः । अतो-ऽहं ब्रवीमि Mah. यथा मेघस्य मुखं विद्यु-त्स्फुरितस्तनयितुधाराभिरशरैरस्रह्यं भवत्यन्तः सरणैरेवं हस्त्यश्वपदातिमुखं निशितास्त्रगम्भी-रतूर्यनिनादशरधाराभिरस्रह्यं भवति U.

१७. लोहमयेन सन्नद्धस्य राज्ञः Sy., DDN.

१८. यदा is suggested for यद्वा ॥ यदायं राजा Sy., DDN. एवं कस्मिन् काले कस्येकेत्यत आह ... यदा U.

१९. वर्मी A. कवची Sy., DDN. कवचवान् Mah. वर्मास्य विद्यत इति वर्मी U.

२०. गच्छति U.

सेनानाम् । उपस्थेऽजे योधनाय । अनाविद्धेन शत्रुभिः । शरीरेण । सपत्नान् जये । त्वम् । सः । वर्मणः ।
महिमा । त्वा । पारयतु ॥

शोनकः—^{११}पुमा ^{१२}त्वस्य सूक्तस्य योद्धारं स्तोति ^{१३}वर्मिणम् इति ।

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ २ ॥

धन्वना । धनुषा । पशून् शत्रूणाम् । जयेम । धनुषा । सङ्ग्रामम् । धनुषा । तीव्रान् । कलहान् ।

१. सेनाम् A. सङ्ग्रामाणाम् Sy., DDN. सङ्ग्रामाणाम् । . . . सह माद्यन्ति योधा यामु ताः समदः सङ्ग्रामाः । मदेः क्विप् Mah. सम्माद्यन्ति सह वा माद्यन्त आमु योद्धार इति समदः । समदशब्दः सङ्ग्रामवचनः । समदां सङ्ग्रामाणाम् U. २. उपस्थाने सति Sy. DDN. उत्सङ्गे Mah. उपकण्ठे यत एवमतो ब्रवीमि U. ३. ०नाया M.
४. अवाधितया Sy. DDN. हे वर्मिन् ! अनाविद्धयाऽक्षतया Mah. अरिष्टया U.
५. शत्रून् Sy. शत्रून् हत्वा Mah.
६. जयं प्राप्नुहि Mah. 'धन्वना गाः' (RV. VI. 75. 2.) इत्यादिभिरस्त्रमण्डलं स्तुत्वा ददा- धिति DDN. ७. त A. हे राजन् ! त्वम् Sy. स त्वा'क्रमा परिलुप्यते त्रयाणाम्' (RPR. 2.11.) इत्युष्मलोपः DDN.
८. सर्वं महो महिमा M. तादृशः Sy. DDN.
९. त्वाम् Sy.
१०. पारयितु A. पालयतु is suggested for पारयतु ।
११. प्रथमा is suggested for पुमा ।
१२. M. adds च after त्वस्य
१३. वर्मिणि A. BD. 5.129.^{ab}
This Stanza=YV. 39. 38.
१४. धन्व दाना A. धनुः स्तूयते Mah. धनुः स्तूयते त्रिष्टुभा U.
१५. चापेन Sy. धनुषा कृत्वा Mah. केवलस्यापि धनुवश्चान्दस्तत्वादद् । धन्वना धनुवः SKN.

१६. गाः Sy. धेनूः Mah. ता गाः Dur. गाः शत्रूणां स्वभूताः SKN.
१७. वयं वशीकरवाम Sy. अरिभ्यो जयेम Dur.
१८. धन्वना Sy. धनुषेव SKN.
१९. आजि मार्गम् । . . . अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्- सावाजिर्मागः Mah. मार्गम् U. इतरेतर- स्पर्धया यत्र लक्ष्यवेधार्थं केवलमियवः क्षिप्यन्ते वैतर्क्येण प्रतापार्थं वा तमाजिम्, आजवनं धनुषेव वयं जयेम Dur. यः स्पर्धयेव लक्ष्यवेधफलमात्रं क्रियते तं सङ्ग्रामम् SKN.
२०. धनुषा is missing in M.
२१. तीव्रात् M. उद्धताः Sy. उग्राः Mah. तीव्राः पटव उद्गूर्णायुधाः U. अपि च याः . . . दारुणाः Dur. परस्परवधरूपाः SKN.
२२. हात् M. अत्यन्तं मदवतीः शत्रुसेनाः Sy. समदः सङ्ग्रामान् Mah. U. सङ्ग्रामा अनेक- शस्त्रसम्पातसङ्कुटा अनेकवीरपुरुषकोर्णाः । . . . सम्पूर्वस्यास्तेर्भक्षणार्थस्य । भक्षित इव हि तत्र परस्परतः । मदतेर्वा हर्षणार्थस्य द्वितीयं सम्मदो वेति । संहृष्टास्तत्र हि परस्परतो युध्यन्ते Dur. सङ्ग्रामनामैतत् . . . शत्रुवध- फलसङ्ग्रामम् । . . . पठिता सा स्वनिगदेनैव व्याख्याता । समद इति बहुवचनान्तं सङ्ग्रामनाम । प्रथमं व्याख्येयत्वेनोपात्तम् । तस्य निर्व- चनं द्वितीयम् । सम्पूर्वादन्ते सम्प्रदादिक्विपि । सम्मज्जनात्परस्परस्यायुधाम् । समदन्तीति समदः सङ्ग्रामा उच्यन्ते । मदतेर्वा क्विपि हर्षकर्मणः पूर्ववत् । संहृष्यन्ति हि तत्र योद्धारः SKN.

जयेम^१ । धनुः^२ । शर्वोः^३ । अपगतं^४ कामम् । करोति^५ । धन्वना^६ । सर्वाः^७ । प्रकृष्टा^८ दिशः ।
 खयेम^९ ।

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं^{११} प्रियं सखायं परिष्वजाना ।

योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥ ३ ॥

वक्ष्यन्तीव । वक्ष्यन्तीव । आगच्छति । कर्णम् । प्रियम् । सखायं योद्धारम् ।

१. तानपि वयं जयेम Dur.

२. धनुश्च । . . . कर्तृत्वाविवक्षाऽत्र धनुषः U. अपि च किम्बहुना ? समासत एव ब्रूमः, धनुः Dur. धनुरेव च SKN.

३. ०गतका० M. कामस्यापायम् Sy. मनोरथाभावम् । . . . कामस्याभावोऽप्यकामम् । . . . अर्थाभावेऽप्ययीभावः Mah. यत्र यत्र शत्रुरस्माञ्जितुकामः स्यात्ततस्ततोऽपगतकाममस्मत्तो धनुः Dur. मध्यमपदलोपी समासः । अपगतं काममस्मञ्जयविषयम् SKN.

४. करोतु Sy. अपनयति कामम् U. लोड्ये सट् । करोतु Dur., SKN.

५. धनुषा च U. अपगतकामे च तस्मिञ्छत्रौ वयं धन्वना धनुर्वेव Dur. किम्बहुना ? धनुर्वेव वयम् Sy. ६. वयं सर्वाः Sy. एताः सर्वा दिशः Dur.

७. सर्वासु दिक्षु वर्तमानान् शत्रून् जयेम । प्रविशब्दो लक्षणया तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्तते, मञ्चाः कोशन्तीतिवत् । धन्वञ्शब्दस्य जयतेश्चावृत्तिरादरार्था Sy. प्रगतादिभिरवान्तरदिशः SKN.

८. जयेऽश्वम् A. ईदृशो धनुःप्रभावः Mah. जयेमेत्येतदाशास्महे Dur.

९. धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणः । वधकर्मणो वा । धन्वस्त्यस्मादिवधः । तस्यैवा भवति . . . इति सा निगदध्याख्याता । समदः समदो वाक्तेः । सम्मदो वा मदतेः N.9.17., SKN. III. 157.

१०. पूर्वत्र ऋग्वेदेन कवचधनुषी स्तुते । अत्र ज्यास्तुतिः Sy. ज्या स्तूयते Mah. ज्या अभिधेया U.

११. ०क्षयन्तिव A. कीदृशी, उत्प्रेक्ष्यते । वक्ष्यन्तीव वक्तुमिच्छन्तीव । अन्योऽपि वक्तुमिच्छन् कर्णं प्रत्यागच्छति Mah. वचनोत्सुकेव योषित् U. येयं योषिदिव काचित् कस्मैचिदिष्टाय पुरुषाय किञ्चिद्ब्रह्मस्य वक्ष्यन्तीव कवयिष्यन्तीव ज्या Dur. अत्रैकवाक्यतायै यत्तदध्याहारः । या वक्ष्यन्तीव यथा वदिष्यन्ती SKN.

१२. ०च्छन्ति A. अत्यर्थमागच्छति । यद्भुक्तिर्गमे रूपम् Mah. आगच्छन्ति, अत्यर्थमागच्छति वा U. धनुष्मता पुरुषेणेषु चिक्षिप्सता सव्येन दक्षिणेन वा पाणिना कृष्यमाणा . . . मध्यमात्मनो निनीयेषु गनीगन्त्यागच्छति Dur. कञ्चित्काचित् स्त्री आगच्छेतद्वत् आगनीगन्ति पुनःपुनरागच्छति, आकृष्यमाणा SKN.

१३. कर्णम् A. धन्विनो राज्ञः कर्णप्रदेशम् Sy. आकृष्टा सती योद्धुः कर्णं प्रति Mah. धानुष्ककर्णमूलम् U. सव्यं दक्षिणं वा कर्णं प्रत्याकुण्ठयते धनुष्मता Dur. कर्णं प्रति SKN.

१४. प्रियकरं वाक्यम् Sy. इष्टम् Mah. या च प्रियमिव U. कथम् ? इति . . . प्रियमिष्टम् Dur. प्रियमिव SKN.

१५. सर्वा यं A. पतिमिव Sy. मित्रं बाणरूपम् Mah. सखायमियम् U. कञ्चित् सखायं समानस्थानमुपजातप्रीति स्त्री पुरुषमिवेषुम् Dur. सखायं कञ्चित् काचित् स्त्री SKN.

परिष्वजमाना । योषेव । शब्दं करोति । वितता । अघि । धनुषि । ज्या । इयम् । सङ्ग्रामे ।
वारयन्ति ।

१. आलिङ्गन्ती । स्वञ्जेः शानचि शपः इती
सति द्वित्वम् Mah. आलिङ्गयन्ती U. सम्प्र-
त्यय एव सस्वजानेत्यभ्यासोऽनर्थकः । अर्थवि-
शेषाभावात् । यथा हि सा कर्णं प्रत्याकुष्यते
धनुष्मता तथा मध्यमात्मनो निनीयेषु परि-
ष्वजत इव Dur. परिष्वजन्ती । किम् ?
सामर्थ्यादिषु श्लिष्यन्तीत्यर्थः SKN.

२. नारी Sy. का इव, योषेव यथा योषा कामिनी
कामुकरञ्जनायाव्यक्तं वदति एवमियमपि
Mah.

यथा मुग्धा योषित् U. किमेतावदेव ?
नेत्युच्यते, या चेयं योषेव.....योषिदिव ।
विदग्धा काचित् कामिना पुरुषेणात्मानं प्रत्या-
कुष्यमाणोपजायमानपरितोषा कामिनः पुरुषस्य
हर्षमुत्पादयन्ती Dur.

३. शब्दायते Sy. अव्यक्तशब्दं कुरुते Mah.
'शिजि अव्यक्ते शब्दे'....कामुकरञ्जनार्थम-
व्यक्तं कूजितं करोति, एवमियमव्यक्तं शब्दं
करोति U. सुकुमारमव्यक्तशब्दं करोति Dur.
सुरतसमये शिङ्क्ते, अव्यक्तं शब्दं करोति
SKN.

४. विस्तृता Sy. विस्तारिता सती Mah.
प्रसारिता च U.
आरोपिता Dur.

५. अधोति सप्तम्यर्थानुवादः Sy. उपरि Mah.,
U., SKN.

६. धन्वनि Sy. धन्वनि धनुषि Mah. निबद्धा
U. धनुषः SKN.

७. सा पुनरियं 'जयतेर्वा जिनातेर्वा' धात्वन्त्यत्व-

मर्थकत्वम् । तद्वलेन हि जीयते । स पुनरेव
धनुर्गुणः Dur.

ज्या वक्तव्या, जयतेः, जयसाधनत्वात् ।
जिनातेर्वा, 'ज्या वयोहानौ' इत्यस्य । साभि-
प्रायेण हेतुभावं प्रतिपद्यमाना वयो भावयति ।
जयतेर्वा गत्यर्थस्यान्तर्णीतत्वं यस्य । प्रजा-
वयति प्रगमयति इवूनिति वा पाठान्तरम्
SKN. ज्या जयतेर्वा । जिनातेर्वा प्रजावयती-
यूनिति वा N. 9.19.

८. सेयम् U. सेयमस्माकमेवमादिगुणयुक्ता ज्या
Dur.

९. पारयन्ती is suggested for वारयन्ति ॥
पारं नयन्ती Sy. 'पार तीरकर्मसमाप्ती' अदन्तः ।
सङ्ग्रामादुत्तारयन्ती विजयं कुर्वतीत्यर्थः Mah.
विजयं कुर्वती सङ्ग्रामात्तारयन्ती स्तूपते-
ज्जमाभिरिति शेषः U. पारयन्ती, अस्तु । पार-
मन्तं नयन्ती, अस्तु शत्रूणामित्येतदाशास्महे
Dur. किम् ? सामर्थ्यादिषून् । इयुगमनेन
वा पालयन्ती योद्धारम् । 'इयुरीषतेः' ईषति
हन्तीति गतिकर्मणो वचार्थस्य वा । उभयार्थो-
पपत्तेः SKN.

१०. VM. ignores इत् ॥ इदिति पूरणः Sy.,
SKN. इत् पादपूरणार्थः Mah. इच्छब्दः
पादपूरणार्थः U. वक्ष्यन्तीवाऽऽगच्छति कर्णं
प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना । योषेव
[शिङ्क्ते] शब्दं करोति । वितताधि धनुषि
ज्येयं समने सङ्ग्रामे पारयन्ती (पारं नयन्ती)
N. 9.19., SKN. III. 158.
This stanza=YV. 29. 40.

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे ।

अपु शत्रून्विध्यतां संविदाने आत्नी इमे विष्कुरन्ती अमित्रान् ॥ ४ ॥

ते आचरन्ती । ते । आचरन्त्यो । सगमनस्थेव । स्त्री । मातेव । पुत्रम् । विभृतां
योद्धारम् । उपस्थे । अपु । शत्रून् । विध्यताम् । सङ्गच्छमाने । आत्नी । इमे । विविधं

१. ते आचरन्ती is missing in A. अपु धनु-
ष्कोट्योः स्तुतिः Sy. धनुःकोटी स्तूयते Mah.
धनुषः कोटी स्तूयते U. आत्न्योरेवानुमन्त्र-
णमश्वमेधेऽनेन क्रियते Dur. पापुर्भारद्वाज-
स्तस्यायम् SKN.

२. ते आचरन्त्यो is missing in M. धनु-
ष्कोट्यो Sy. ते प्रतिद्वे इमे Mah.
आत्नी Dur. उवयाऽऽकुर्वमाणयाऽऽकुर्वमाणे
SKN.

३. अभितश्चरन्त्यो Sy. कीदृश्यावात्न्यो । आच-
रन्ती आचरन्त्यो, आगच्छन्त्यो धानुष्कं प्रति
Mah. ते आचरन्ती आगच्छन्त्यो धानुष्कं प्रति
U. एवमाकष्टारं प्रति नित्यमाचरन्त्यो भवत
आतमव्यो Dur. आगच्छन्त्यो ये द्वारं प्रति
SKN.

४. गमनस्तेव A. समनस्केव is suggested
for सगमनस्थेव ॥ तत्र दृष्टान्तः । सम-
ना योषा इव वचनव्यत्ययः । समना समानमे-
कपतिगतं ययोस्ते समनसो । विभक्तेऽविशः ।
समचित्ते Mah. समने इति वचनव्यत्ययः ।
समानभर्तृगतमनस्के योषे इव U. एकभर्तृके
Dur. समाने भर्तरि मनो ययोस्ते इव
SKN.

५. योषा पतिसमीपं न त्यजति, तद्वदाचरन्ती
अभितश्चरन्त्यो Sy. योषे स्त्रियो यया कान्त-
मागच्छतः Mah. यया समानभर्तृगतमनस्के
योषे पतिमागच्छन्त्यो तथा U. योषितो
ययैकं भर्तारं प्रश्वाचरन्त्यो भवतः परिष-
स्तुम् Dur. योषितो स्त्रियो भर्तारं प्रति
SKN.

६. यया माता पुत्रं धारयति तद्वत् Sy. माता पुत्र-
मिव, यया जननी पुत्रमृत्सङ्गे बिभति तथा

Mah. यया माता पुत्रं धारयत्येवम् U. यया
माता SKN.

७. राजानं धारयेताम् Sy. धारयतां शरमिति
शेवः Mah. धारयतां शरम् U. रक्षणार्थं ये
विभृतामाकष्टारम् Dur. एवं विभृतां धारय-
ताम् SKN.

८. उपसो A. उपस्थाने Sy. उत्सङ्गे मध्यभागे
Mah. उपस्थ उत्सङ्गे U. अङ्गे धारयेत्
SKN.

९. अ वा A.

१०. गत्रून् A.

११. ताडयताम् Mah. 'बध ताडने' अपविध्यतां च
शत्रून् U. शत्रून्पविध्यतामित्येतदाप्तास्महे
Dur. ये द्वारमपविध्यतामपनयतां च
शत्रून्....अपपूर्वो व्यधिरपनयने द्रष्टव्यः ।
अपविद्धो निरस्त उच्यते SKN.

१२. सज्जानाने विसंवादरहिते Sy. संविदाने ते
संविदाने । . . . परस्परं सङ्कुतं कुर्वाणे Mah.
संविदाने सुखमनुभवन्त्यो U. नित्यमस्माकम-
मुना प्रकारेण संविदाने संवादमिव कुर्वाणे ।
परस्परत आकष्यणाभिप्रायमेतत् । आकृष्यमा-
णयोस्तयोः संवाद एव परस्परतो भवति Dur.
सम्पद्य जानन्त्यो स्वकर्म SKN.

१३. आत्न्यापि मे A. गच्छन्त्यो 'ऋ गतो' इति धातोः
'चुर्यगिभ्यां नि' इति बाहुलकात् निप्रत्ययो
धातोरातभावश्च । ततः 'कृदिकारादकितनः'
(Pa. 4.1.45.) इति डोष् । द्विवचनस्य
पूर्वसवर्णः Sy. धनुःकोटी Mah. धनुषः
कोटी U. धनुष्कोटी SKN. आत्नी
अतन्त्यो वा । अरन्त्यो वा । अरिषन्त्यो वा
N. 9.39.

१४. धनुष्कोट्यो Sy.

घनन्त्यो । शत्रून् ।

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य ।

इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्टे निनन्दो जयति प्रसूतः ॥ ५ ॥

बह्वीनां पिता । बह्वीनामिषूणाम् । पिता । तदेवाहं बहुः । अस्य । पुत्र इति इषूनभिप्रेत्याह ।

चिश्चेति निपातो हासवचनो हासमिव । करोत्यास्येनोज्ज्वलपुङ्खन । सङ्ग्रामम् । उपेत्य । इषुधिः । सङ्काः

१. विहिंसन्त्यो Sy. शत्रून् प्रति टङ्कारं कुर्वाणे Mah. विष्फुरन्त्यो U. अमुना प्रकारेण ये विष्फुरन्त्यो नित्यमभिन्नान् भवतः Dur. स्फुरतिबंधकर्मा । विघ्नन्त्यो SKN.

२. ते आचरन्त्यो समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामपस्य उपस्थाने । अपविध्यतां शत्रून् तसंबिदाने आत्पर्याविमे विघ्नत्यावभिन्नान् N. 9. 40. SKN. III. 174.

This stanza=YV. 29. 41.

३. इषुधिरत्र स्तूयते Sy. इषुधिः स्तूयते Mah. इषुधिरभिधेयः U. पायोर्भारद्वाजस्य । परतश्च युद्धोपकरणस्तुतयः । अवैकवाक्यतायै यत्तदध्याहारः SKN.

४. बह्वीना० A. इषुशब्दस्योभयलिङ्गत्वाद् बह्वीनामिति प्रयोगः Sy.

५. रक्षणहेतुत्वाद् पितेत्युच्यते Sy. य इषुधिस्तूणः पिता पालकः । यतो बाणान् धरति Mah. पालयिता । तेन सहिताः पालयन्ते सहिताः सन्निवधाति U योऽयमिषुधिः. . . पाता रक्षिता, तदर्थत्वात् Dur. पितृस्थानीयः पालयिता वा SKN. ६. तमेवाह A.

७. बाणसमूहः Mah. बहुरियुक्तायः U. इषुकलायः Dur. इषुगणः SKN.

८. इषुधेः Sy. अस्येषुधेः Mah. यस्य चास्य U., SKN. यस्य चेषुधेः Dur.

९. इषुर्बहुर्भवति । बहव इषवो ह्रीषुषी निधीयन्ते । इषूणां निधानत्वादेषुधिः Sy. पुत्रस्थानीयः पाल्यमानत्वात् । पुरुन् बहून् त्रायत इति पुत्रः Mah. पुत्रस्थानीयः । स हि तेनेषुकलापेन त्रायते बहु वा तदर्थं हितं करोति U. पुरुजो

बहुनस्त्राता, तदर्थं ह्यसौ रक्षयत इत्येवं व्युत्पाद्यम् Dur. पुत्रस्थानीयः । पुत्रवद्रक्षयत इत्यर्थः SKN. इषुधिरिषूणां निधानम् N. 9. 13.

१०. चिश्चेति शब्दानुकृतिः । इषुषूद्भिद्यमाणेषु इषुधिश्चिश्च शब्दं करोति Sy. चिश्चेति शब्दं करोति । शब्दानुकरणमेतत् Mah. शब्दानुकरणमेतत् U.

११. ०पात हास० M. चिश्चेति निपातो हासवचनः । हासम् SKN.

१२. बाणे तूणान्निष्काम्यमाणे चिश्चेति शब्दो भवति Mah. इषुनिष्काम्यमाणश्चिश्चेत्येवं शब्दं करोति U. प्रकर्षेण स्मयत इवोद्घाटयमानः । चित्रपुङ्खत्वात् । अथवा हसतीव शोभया पुङ्खदीप्त्या । अस्मिन् पक्षे (ज्ये) चिश्चित्तिरपठितोऽपि धातुः कल्प्यत इति । विकारपक्षे तदर्थान्यधातूपादानमित्यकार्यपरिभाषा । अथवा 'शब्दानुकरणम्' चिश्चिदित्येवं शब्दं करोति Dur. अतिकरोत्युत्साहमानः । उज्ज्वलपुङ्खत्वात् । शब्दानुकरणश्चिश्चेति । एवंरूपं शब्दं करोति SKN.

१३. युद्धानि Sy. सङ्ग्रामान् Mah., U. समनानि समराणि SKN.

१४. प्राप्य Sy. ज्ञात्वा Mah., U. अवगत्य प्राप्य Dur. अवेति, उपेत्येतस्य स्थाने । उपगम्य SKN.

१५. च पुनः स इषुधिः । . . . विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादिषुधेः कर्तृत्वम् Mah. स इषुधिः । . . . अत्रेषुधेः कर्तृत्वं, विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वैयाकरणाः U. स एष इषुधिः Dur. स इषुधिः SKN.

सचमानाः प्रजाः । पृतनाः कारिणीः । च । सर्वाः प्रजाः । जयेति । पृष्ठे हिनयम् । प्रसूतेपुरिति ।

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।

अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥ ६ ॥

रथे तिष्ठन् । शौनकः—

‘युद्धेन सारथिः पृष्ठं रश्मयोऽर्द्धेन संस्तुताः’ इति । ‘रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः ।

१. सह कायन्ति शब्दायन्त इति सङ्काः Sy.

‘सङ्काः सचतेः । सम्पूर्वाद्वा किरतेः’ (N. 9. 14.) इति यास्कोक्तेः सचतेः किरतेर्वा रूपम् । सचन्ते-सम्बध्यन्ते सङ्कीर्णन्ते वा योधा यासु ताः सङ्काः Mah. सन्धन्ते, अस्मिन् योधा इति सङ्काः, सङ्कीर्णन्तेऽस्मिन्नय इति सङ्काः शत्रुसङ्कुटकम् U. सङ्कुटान् सम्पूक्तान्वा सङ्ग्रामान् Dur. द्वे अर्धेते सङ्ग्रामनामनी । स्पर्धामात्रेण लक्ष्यव्यवधानार्थं यत्रेयवः क्षिप्यन्ते तद्विषयमेकम् । वधार्थं च यत्र तद्विषयमन्यत् । ये स्पर्धया लक्ष्यवेधमात्रार्थः सङ्ग्रामाः । ये च वधार्थस्तान् सर्वान् योद्धुम् SKN.

२. वृत्ताना A. सर्वाः सेनाः Sy. शत्रुसेनाः Mah. पृतनाः स्पर्धनीयतमाः सङ्ग्रामभक्तीः U. स्पर्धमानैरिषव एव केवलमभिलक्ष्य क्षिप्यन्ते पताकार्यं तानेवंविधान् सङ्ग्रामान् Dur.

३. येति A. जयति is suggested for जयेति ॥ पराभवति Mah. जयतु SKN.

४. धन्विनः पृष्ठभागे Sy.

५. हिनय A. निनद्धः is suggested for हिनयम् ॥ बद्धः Sy. धानुष्केण पृष्ठे निनद्धो बद्धोऽपि Mah. धानुष्कस्य पृष्ठे बद्धः U. पृष्ठे रथस्य मनुष्यस्य वा . . . निबद्धः Dur. नितान्तं बद्धः SKN.

६. प्रसूतः, प्रसुवन् । कर्तरि निष्ठा । इयून् श्रेयन्

Sy. अनुज्ञातः सन् Mah. धानुष्केणाभ्यनुज्ञातः सञ्जयति U. क्षिप्तो धनुष्मतेत्येतदाशास्महे Dur. प्रेरितः SKN.

७. बद्धीनां पिता बहुरस्य पुत्र इतीषूनभिप्रेत्य । प्रस्मयत इवापात्रियमाणः । शब्दानुकरणं वा । सङ्काः सचतेः । सम्पूर्वाद्वा किरतेः । पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत इति व्याख्यातम् N. 9.15., SKN. III.

This stanza=YV. 29. 42.

८. तथे तिष्ठत् A. तिष्ठ M.

९. अत्र पूर्वार्धे सारथिस्तुतिरुत्तरार्धेऽभीशूनां स्तुतिः Sy. अर्धेन सारथिरर्धेन रश्मयः स्तूपन्ते Mah. जगत्या अर्धेन सारथिः स्तूपतेऽर्धेन रश्मयः U.

१०. अर्धेन सारथिः पृष्ठं is suggested for it.

११. योद्धेन A. cf. BD. 5.114.

१२. यदेतत् Dur. अत्रैकवाक्यतायै यत्तद्व्याहारः । यो रथे SKN.

१३. ति is repeated in A. कीदृशः ? रथे तिष्ठन्, तं स्तुम इति शेषः Mah. वर्तमानः Dur. तिष्ठतिरत्र सत्तायां नोर्ध्वतायाम् । सङ्ग्रामे तिष्ठतीति यथा । रथ एव सन् SKN.

१४. प्रापयति Mah., U. तत्र तत्र नयति Dur.

१५. वाजिनम् A. अश्वान् Sy., U. रथस्य वाजिनः Dur. अश्वान् SKN.

पुरस्तात् । यत्रयत्र । कामयते । कल्याणः सारथिः । अभीशूनाम् । महिमानम् । पूजयत । अश्वानां
गच्छतात्मनः । पश्चात् । अनुयच्छन्ति । रश्मयः ।

तीत्रान्घोषान्कृत्वते वृषपाणयोऽश्वा रथैभिः सह वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तुः प्रपदैरभित्रान् जिहन्ति शत्रूरनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

तीत्रान् घोषान् । अश्वानां सप्तमी स्तोति, आयुधागारमष्टमी । उत्रान् । शब्दान् । कुर्वन्ति ।

१. पुरस्ताद्वर्तमानान् Sy. तत्र तत्र पुरो वर्तमानान्
Mah. पुरतोऽवस्थितान् U. अग्रतः सतो
रथयुक्तान्, रथस्य नीडे पश्चात् सन्नुपतिष्ठन्
Dur. अग्रतः SKN.

२. यत्र यत्र-नेतुं कामयते तत्र तत्र नयति Sy.
यत्र यत्र प्रवेशे Mah.

३. इच्छति मयाऽत्र गन्तव्यमिति Mah. कामयते
तं वयं स्तुम इति शेषः U. यत्र यत्रेच्छति योद्धा
Dur.

४. ०णः सुसार० M. शोभनसारथिः Sy. शोभनः
सारथिः Mah. सुशिक्षितोऽपि सारथिर्नेता
Dur.

५. अही शू० A. तेषां रश्मीनाम् Sy. इदानीं
रश्मयः स्तूयन्ते । हे जनाः, अभीशूनां रश्मीनाम्
Mah. प्रग्रहाणाम् U. तदेतत् किं सारथेर्येहा-
भाग्यम् ? नेत्पुच्यते, अनभीशुको हि सारथिः
किं कुर्यात् सुशिक्षितोऽपि । एवमभीशूनाम्
Dur.

६. महस्त्वम् Sy. महाभाग्यम् Mah., U. एतं
महिमानं महाभाग्यम् Dur.

७. पूजयताम् M. हे जनाः ! स्तुत Sy. पूजं
पनायत स्तुत । . . . पन स्तुती Mah. पूजयत
हे जनाः ! U. पूजयामि . . . सम्बोध्या-
भावात् पनायतेत्यस्य पूजयामीति पुरुषवचन-
व्यत्ययः Dur. पनतेः स्तुतिकर्मणः । पनायत
स्तुत हे स्तोतारः ! . . . पूजयामीत्यपपाठः
SKN.

८. गच्छतां मनः is suggested for
०च्छतात्मनः ॥ अश्वान् मनःसारथेर्येनोऽनु-
कूलम् Sy. अश्वचित्तम् Mah. ये मनोऽश्व-

सम्बन्धितम् U.

यन्मनोऽश्वानामतिप्रबृद्धजवानामपि Dur.

यच्च मनोऽश्वानाम् SKN.

९. रथस्य पृष्ठभागे विद्यमानाः Sy. ये रश्मयः
पश्चाद् वर्तमानाः सन्तः Mah. पश्चात् सन्तः
U., Dur., SKN.

१०. नियच्छन्ति Sy. अनुगम्य वशवर्तितं कुर्वन्ती-
त्यर्थः Mah. अनुगम्य गृह्णन्ति U. उपरम-
यन्तीत्यर्थः Dur. अनुबध्नन्ति सारथिमान-
सम् । सारथीच्छावशेन गमनचित्तमश्वानां कु-
र्वन्तीत्यर्थः SKN.

११. ये रथे रश्मयोऽश्वग्रीवाभ्यां व्याप्य वर्तमानाः
पाशाः Sy. यन्तारः U. येष्वश्वेषूपनिबद्धा
रश्मयः प्रगृहीताः सारथिना Dur. रश्मयो-
ऽश्वानाम् SKN.

१२. रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात् सतो यत्र
यत्र कामयते । नुवारथिः कल्याणसारथिः अभी-
शूनां महिमानं पूजयन्ति । मनः पश्चात् सन्तो-
ऽनुयच्छन्ति रश्मयः N. 9. 16., SKN. III.
156.

This Stanza=YV. 29. 43.

१३. तीवात् घोवात् A. अश्वः स्तूयन्ते Mah.
अश्वः स्तूयन्ते त्रिष्टुभा U.

१४. अश्वोस्तु सप्तमी BD. 5. 11. 4. अत्राश्व-
स्तुतिः Sy.

१५. उग्रं A. उच्चतरान् Sy.
जय जयेत्पुत्रान् U.

१६. जवद् A. जय जयेति शब्दान् Mah. शब्दान्
U.

१७. कुर्वते Sy.

वषितृपाणयः पांसूनुद्वमन्तः पाणिभिः । रथैः । सह । वेगं कुर्वन्तः । अवक्रामन्तः । पादाग्रैः । अमित्रान् ।
हिंसन्ति । शत्रून् । अनवगच्छन्तः ।

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म ।
तत्रा रथमुप शुभ्रं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

११ रथवाहनम् । अग्निसदृशस्यायुधागारस्य शत्रुभ्यो रथेनोद्दामानं घनम् । नामकम् । भुविर्भवति ।
अस्पृष्टेति राज्ञः पारमार्गप्रकृतस्य स रथवाहनेनायुधागारं तर्पयति । यत्रायुधागारे । अस्य राज्ञः । आयुः ।
वर्मं च । निहितं भवति । तस्मिन्नायुधागारे । सुखकरम् । रथम् । वयं युद्धान्ते । उपसदेव । अविशीर्णं सर्वदा ।

१. वर्षी कृपा० A. वृषा अश्वः पाणी हस्ते येषां
ते वृषपाणयोऽश्ववाहाराः Mah. वृषा अश्वः
पाणी येषां सङ्गृहीतप्रभृतीनां योक्तृणां ते
तथोक्ताः, युक्ताः श्वसन्तोऽश्वः U.

२. ०द्वपन्तः A. पांसूनां वर्वकलुराः Sy. 'वज्र
गती' स्वार्थे णिच् Mah.

३. अश्वः अपि रथेभ्यो रथैः सह Mah.

४. वेगमाचरन्तः Sy. गच्छन्तः सन्तस्तीव्रान् घोषा-
ञ्छब्दान् कुर्वन्ति Mah. पूजयन्तो रथिनः,
तीव्रानेव घोषान् हेयितादीन् कृण्वते U.

५. आक्रामन्तः Mah.

६. पादाग्रैः खुरैः Mah. खुरैः U.

७. हिंसकान् Sy. रिपून् Mah. शत्रून् U.

८. नाशयन्ति च Mah.
क्षिण्वन्ति हिंसन्ति U.

९. अवग M. ०नवग० is suggested for
०नवग० ॥ अपत्तायमानाः Sy. 'वयं क्षवे'
अदन्तश्चुरादिः । अपव्ययन्ति तेऽपव्ययन्तः,
न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तोऽनवयन्तः समर्थाः
Mah. 'वयं क्षवे' अपपूर्वादिस्माच्छतृप्रत्ययः ।
अपव्ययन्तो नवयन्तः । न अपव्ययन्तोऽनपव्य-
यन्तो न नवयन्तः । अपरित्यजन्तो वा स्वामिनम्
U.

१०. VM. ignores अश्वः ॥

This stanza=YV. 29. 44.

११. शकटद्वारा रथः स्तूप्यते Mah. रथस्तुतिः U.

१२. शत्रून् जित्वा रथेनोद्दामानं घनं हविर्भवति ।

अग्नेर्हविरिव वर्धकं भवतीत्यर्थः Sy. रथं
वहतीति रथवाहनम् । वाजपेयेऽनसि रथस्या-
रोप्यमाणत्वात् Mah. रथवाहणं रथबोध इति
नाम । . . . विमुच्य सयन्तुकं रथवाहणं
करोति, अनस्तत्कमेति कात्यायनः । 'तस्मादनस
एव पौरोडाशेषु यजूंश्चि' इति श्रुतिः U.

१३. नामेति सम्मतिः Sy.

१४. भुवि भ० M. हविर्भ० is suggested for
भुविर्भ० ॥ तथाऽस्य हविः, हविर्धानं नाम ।
पुषोदरादिवाहुत्तरार्धलोपः Mah. हविरिति
नाम्नो ऽधलोपः । हविर्धानमिति च द्वितीयं
नाम U.

१५. अनसः Mah. यस्य स्वनेसः U.

१६. रथे Sy. यत्रानसि Mah. यस्मिन् U.

१७. योद्धुः Mah., U.

१८. आयुधम् is suggested for आयुः ।
घनुःशरादिकम् Sy.

१९. कवचं च Sy. वर्मं च सन्नहनम् U.

२०. स्थापितम् Mah., U.

२१. तत्र तम्—तत्रेत्यव्ययस्य सर्वविभक्तित्वात्
Sy. तत्रानसि Mah., U.

२२. सुखम् U.

२३. रथम् is missing in M.

२४. पयं उयु० A.

२५. ०सदेम is suggested for ०सदेव ॥
उपगच्छेम Sy. उपसादयामः Mah. उपसाद-
याम U.

सुमनस्यमानाः ।

स्वादुपंसदः पितरौ वयोधाः कृच्छ्रेऽश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।

चित्रसेना इषुबला अमृधाः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ६ ॥

स्वादुपंसदः । 'नवमी रथगोप्तुस्तु दशमी रणदेवताः' । शत्रूणामग्ने संसीदन्तः । पालयितारः ।

अन्नस्य दातारः । कृच्छ्रे सङ्ग्रामे अश्रितारः । बलवन्तः । दुरवगाहाः । विचित्रसेनाः । इषुवो बलं येषाम् ।

हिसितुमशक्याः । विद्यमानप्रेरकाः । गुरुभाराः । शत्रुसमूहस्य सोढार इम इति ।

१. सुखमनसो भवन्तो वयम्, पायवो भरद्वाजाः Sy. शोभनं मनो येषां ते सुमनसः, असुमनसः सुमनसो भवन्ति सुमनस्यन्ते । . . . अनु-कूलचिन्ता इत्यर्थः Mah. अनुकूलचित्तः U. This stanza=YV. 29. 45.

२. अत्र रथगोपस्तुतिः Sy. रथगोपान् संस्तीति Mah. रथगोपान् स्तौति U.

३. ०गोप्तु स्तु M. ०गोपास्तु or ०गोप्तुस्तु is suggested for ०गोप्तुस्तु ।

४. BD. ५.115.

५. शत्रूणां स्वादुगन्धे संसीदन्तः शत्रूणामन्नमवसादयन्तो वा Sy. ईदृशा नरा अस्माकं रथगोप्तारो भवन्तिवति श्रेयः । कौदृशाः । . . . स्वादु सुखं यथा तथा संसीदन्ति ते स्वादुपंसदः Mah. स्वादु सुखकरं संसदः संसदनं येषां ते स्वादु-संसदो रथगोप्तारः U.

६. पलायि० M. रथस्य पालयितारः Sy. पान्ति ते पितरो रक्षितारः Mah. पितरः पातारः U.

७. . . . तस्य A. वयोऽन्नमायुर्बा दधति धारयन्ति वयोधाः Mah. अन्नस्वायुषो वा धारयितारः U.

८. आपदि अयन्तः Sy. कृच्छ्रे अश्रित इत्येकं पदम् । कृच्छ्रे कष्टे श्रियन्ते सेव्यन्ते कृच्छ्रेऽश्रितः । कर्मणि क्विप्, अलुक् सप्तम्याः । दुःखे सत्याश्रयणयोग्या दुःखनाशकत्वात् । यद्वा सप्तमी द्वितीयाय । कृच्छ्रे अयन्ति कृच्छ्रेऽश्रिताः, दुःखं प्राप्यापि स्वामिसेवनपराः Mah. क्लेशाश्रयिणः U.

९. ०वन्तो A. शक्तिरायुवविशेषः । तद्वन्तः शक्तिवन्तः शक्तिहस्ता इति यावत् । यद्वा

शक्तिबलम् । तद्वन्तः Sy. शक्तिः सामर्थ्यमायुधं वाऽस्ति येषां ते । अश्वरश्मिमतीत्पादि-प्रातिशाख्यसूत्रेण शक्तिशब्दस्य दीर्घः Mah. बलवन्त आयुधवन्तो वा U.

१०. दुरे गवा वा A. अनाधृष्याः Sy. गम्भीरबला गम्भीरप्रज्ञाश्च Mah. गम्भीरप्रज्ञाना वा गम्भीरबला वा U. ११. दर्शनीयसेनाः Sy. चित्रा नानाविधा सेना येषां ते Mah.

१२. इषुवो बलं येषां A. बाणबलाः Sy. इषुभिर्बाणैर्बलं येषां ते Mah. इषुषु विशेषतो बलं येषां ते तयोक्ताः U. १३. हितुमश० A. मृधा मृदवो न भवन्त्यमृधाः कठिनाङ्गा उप-शासना वा Mah. अमृदव उपशासनाः U.

१४. प्राप्तवीर्याः Sy. सतोवीरा इत्येकं पदम् । सतोऽश्वमेधयाजिनो वीराः शूराः । यद्वा सतो विद्यमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः, विविध-मीरयन्तीति वीराः पठ्यता अलुक् Mah. सतो विद्यमानस्य बलस्य विविधमीरयितारो वा U. तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति । सतः संसृतं भवति N. ३.20.

१५. महान्तः Sy. उरवो विशालाः । पृथुजघनो-रस्का इत्यर्थः Mah. पृथुजघनोरस्का वा उद-मनसो वा U.

१६. समूहानामभिभवितारो भवन्तीति Sy. वाताञ्ज शूरसमूहान् सहन्ते अभिभवन्ति ते व्रातसाहाः । पचाद्यच् Mah. वाता गणास्तेषामभिभवि-तारः । य इत्यभ्यूताः पुरुषास्ते ऽस्माकं रथ-गोप्तारो भवन्तिवति श्रेयः U.

This stanza=YV. 29. 46.

ब्राह्मणासुः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।

पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा मार्किनो अघशंस ईशत ॥ १० ॥

ब्राह्मणासः । हे ब्राह्मणादयः ! यज्ञस्य वर्धयितारः । अस्माकम् । शिवे । द्यावापृथिव्यौ । अनागतस्ते भवेताम् । पूषा च । नः । पातु । दुरितात् । रक्ष पूषा अस्मान् । मा कश्चित् । स्तेनः । अस्माकम् । ईशिष्ट ।

सुपर्णं वंस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसृता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥ ११ ॥

सुपर्णम् ।

१. ०णासं A. ऋतावृध इत्यादिः प्रत्यक्षभूतो मन्त्रः । ब्राह्मणास इत्यादिः परोक्षकृतो अत एव व्याख्यायते U.

२. आदि refers to पितरः and सोम्यासः । हे ब्राह्मणाः ! पितरः ! सोमार्हाः ! सोमसम्पादिनः ! वा Sy. रक्षत । रक्षेत्युपरितनमेकवचनान्तं सत्यपि व्यवधाने बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदाच सम्बध्यतेऽध्याहारस्यातिजघन्यत्वात् Sy. ब्राह्मणाः पातु रक्षन्तु । पितरश्च पातु । कीदृशाः ? सोम्यासः सोम्याः सोमसम्पादिनः सोमपानयोग्या वेंत्युभयोर्विशेषणम् Mah. भवत्प्रसादाच्च ब्राह्मणासो ब्राह्मणाः पितरः सोम्यासः सोमसम्पादिनः । पान्तिवत्यग्रान्वयः U. सोम्याः सोमसम्पादिनः, N. 11. 18.

३. एवं परोक्षेणोक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे ऋतावृधः ! ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतवृधो देवाः ! संहितायामृतस्य दीपः Mah. हे ऋतावृधः ! सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । देवा इत्याध्याहारः सामर्थ्यात् U.

४. अस्मान् Sy., Mah., U.

५. युज्यकृती भवताम् Sy. कल्याणकारिण्यौ Mah., U.

६. द्यावाभूमौ Mah.

७. अनागतस्ते M. अनागस्ते is suggested

for अनागतस्ते ॥ अपावे Sy. अनेहसौ नास्ति एहोऽपराधो ययोस्ते अपराधनिवर्तिके Mah. अनुपहिंसिन्वावनपराधिन्वी वा पाताम् U.

८. पोषको देवोऽपि Sy. सूर्यः Mah.

९. नं A.

१०. पान्तिवत्यस्यार्थवशाद् वचनव्यत्ययः कार्यः Mah.

११. दुष्कृतात् Sy. अशुभात् U.

१२. राक्ष पूषात् A. रक्ष रक्षतास्मान् । वचनव्यत्ययः Mah. रक्ष रक्षतेति वचनव्यत्ययः U.

१३. कश्चित् A. मा कश्चन Mah. मा च कश्चन U.

१४. स्तेनः A. पापशंसः शत्रुरपि Sy. पापी । . . . अयं पापं शंसति वक्ति प्रकाशयति वापशंसो दुष्टः Mah. अघानि पापानि यः शंसति प्रकाशयति सोऽघशंसः U.

१५. ऐशिष्ट ? Sy. ऐश्वर्यं मा करोतु । वयं दुष्टवशा मा भूमेत्यर्थः । . . . ईशतेति वचनव्यत्ययः Mah. ईशत ईष्ट इति वचनव्यत्ययः U.

This stanza = YV. 29. 47.

१६. ०पर्णः A. अस्यामृजोषवः स्तूपन्ते Sy. द्वाभ्यामिषुं स्तौति Mah. द्वाभ्यां त्रिष्टुबन्तुष्टुभ्यामिषुं स्तौति U.

सुपर्णम् । वस्त वाजानहिप्रेत्य । मृगमयः । अस्याः । दन्तो हृषीकेश्यः । गोविकारस्तावत् ।
अभिसन्नद्धा । पतति । प्रसूता । यत्र । नरः । सद्रवन्ति । च । विद्रवन्ति । च । तत्र ।

१. सुपर्णम् is missing in A. शोभनं वाजम् Sy. सुपर्णं पक्षिपिच्छम् । . . . शोभनं पर्णं पिच्छं यस्य स सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः सौपर्णम् । तत्र 'कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' (N. 2. 5.) इति यास्कोक्तेः सुपर्णशब्देन तत्पिच्छं गृह्यते । बाणपुच्छे पिच्छस्यारोप्यमाणत्वात् Mah. सुपर्णः पक्षी तद्विकारः सौपर्णमिति भवति । तत्र कृत्स्नवन्निगमः U. य एते सुपर्णम् Dur. गृध्रावयवभूतान् वाजानिपुराच्छादयति । इयोहि विमयाः पक्षा भवन्ति । तानभिप्रेत्येतत् सुपर्णं वस्त इत्युच्यते SKN.

२. वस्ते is suggested for वस्त or इति should be added after it. इयमिधुर्धारयति Sy. या इधुः . . . वस्ते परिघते । 'वस्त परिधाने' Mah.

३. वाजानहि प्रत्येय A. वाजानभिप्रेत्य is suggested for वाजानहि प्रेत्य ।

४. मृगावयवः शृङ्गम् Sy. मृगयतेऽन्विष्यति रिपून् हन्तुमिति मृगः । 'मृग मार्गणे' चुरादिरदन्तः । पचाद्यच् । . . शल्यं हि वेध्यं मृगयते Mah. मृगयतेर्मृगः । स हि वेध्यं मृगयते U. येषां चैतेषां . . . यदि मार्गाणि फलानि । अमार्गेषु वा व्यथनस्वभावान्मार्गयन्तीव, किं न तद् वेद्यं स्याद् यदहं विध्येयमिति Dur. मृगो हरः शबरः । तदवयवे शृङ्गास्थीनि वा । प्रकृतिशब्देन च विकारस्वाभिधानम् । मृगस्य रुरोः शबरस्य वा यच्छृङ्गमस्थि वा तन्मय इत्यर्थः । 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्य वा शत्रुमार्गणशीलो मृगः SKN. मृगो मृगयतेः N. 9. 19.

५. इधोः Sy. अस्या इधोः Mah., SKN. यस्याश्चास्य इधोः U.

६. इधवः काश्चिद्वन्तमुखा भवन्ति हि । अथवास्या दन्तो मृगः शत्रून् मृगयमाणो भवति Sy. दन्तः फलम् Mah., U. SKN.

७. हर शील्यः A.

८. स्नायुभिः । अथवा गौरिति ज्यानाम् । तथा सम्बद्धा । अत्र वचनव्यत्ययः । तथा च निगमः । वृक्षेवृक्षे निर्वृता भीमयद्गौः (RV. X. 27. 22.) इति । अस्यायमर्थः 'वृक्षेवृक्षे धनुषिधनुषि । वृक्षो वृक्षनात् । वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेनवासकर्मणः । नियता भीमयद्गौः शब्दं करोति भीमयतिः शब्दकर्मा N. 2. 6. Sy. या इधुः . . . गोविकारैः स्नायुभिः Mah. गोविकारैः श्लेष्मस्नायुभिः U. ये चेमे . . . गव्येन स्नाय्वा श्लेष्मणा च Dur. गोविकारैश्च स्नायुभिः श्लेष्मणा च SKN.

९. आभिः स० M. बद्धा Mah. समन्ततो नद्धाः Dur. सम्बन्धद्धा SKN.

१०. शत्रुबलं प्रति गच्छति Mah. पतति शत्रुबलं प्रति U. गच्छन्ति Dur. गच्छति SKN.

११. प्रेरिता सती Sy. धनुष्मता प्रेरिता सती Mah. प्रेरिता धनुष्मता सा इधुः U. धनुष्मता प्रसूताः क्षिताः । त एवमादिगुणयुक्ता इधवः Dur. प्रेरिता क्षिता सतीत्यर्थः SKN.

१२. यत्रा A. युद्धे Sy. यस्मिन् सङ्ग्रामे Dur. एवमिधुं स्तुत्वा परेणाश्रयमाशास्ते । यत्रा यत्र सङ्ग्रामे SKN.

१३. योद्धारः Mah. मनुष्याः Dur., SKN.

१४. सङ्ग्रव० is suggested for सद्रव० ॥ चरन्ति सह च द्रवन्ति Sy. सम्यग् गच्छन्ति Mah. सङ्गच्छन्ति ? (न्ते) U. सङ्गच्छन्ति Dur. सङ्गच्छन्ते SKN.

१५. विद्रवन्ति च is missing in A. पृक् च द्रवन्ति Sy. विविधं प्रसरन्ति Mah. विगच्छन्ति U. पुनर्विगच्छन्ति Dur. विगच्छन्ति च । शूराः सङ्गच्छन्ते कातरा विगच्छन्ति SKN. १६. चो समुच्चये Mah.

१७. तत्र रणे Mah.

अस्मभ्यम् । इषोः । शर्म । यच्छन्त्विति ।

ऋजीते परि वृद्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनुः ।

सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ १२ ॥

ऋजीते । ऋजितिरिषुः ऋजुगमना, इषो ! अस्मात् । वर्जय । अश्मा । भवतु । अस्माकम् ।
अङ्गं कवचेन सन्नद्धम् । सोमश्च । अस्मान् सन्नद्धान् । अधिब्रवीतु । अदितिश्च । शर्म ।
यच्छतु ।

१. शराः Sy. वार्णाः Mah. इषुरिति सन्नतिः U.
इषुरीषतेर्गतिकर्मणः । (वधकर्मणो वा) N.
9. 18.

२. सुखम् Sy. Mah. शर्म शरणम् U., SKN.
सुखं जयनिमित्तम् Dur.

३. प्रयच्छन्तु Sy. 'यम् उपरमे' . . . सुखं वदातु
Mah. यच्छन्त्विति सन्नतिः U.
वदत्वित्पेतदाशास्महे Dur.
रक्षन्त्वस्मानित्यर्थः SKN.

४. सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य । मृगमयो-
ऽस्या इन्तः । मृगवतेर्वा । गोभिः सन्नद्धा
पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् । यत्र नराः सन्ध-
यन्ति च विद्वन्ति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म
यच्छन्तु शरणं सङ्ग्रामेषु N.9.19., SKN.
III. 158., 159.

This stanza=YV. 29. 48.

५. ऋजितिरिष्ट ऋजु गमना A. ऋजीतिरि०
is suggested for ऋजितिरि० ॥
ऋजु गच्छतोत्पृज्जीतिरिषुः । हे इषो ! Sy.
ऋजुः सरत्ता ईतिपंस्याः सा ऋजीतिः ।

टिलोप आर्षः । हे ऋजीते ! ऋजुगामिनि !
Mah. हे ऋजीते ! ऋजुगामिनि ! U.

६. इषोरस्मात् M. अस्मान् is suggested
for अस्मात् ।

७. परितो वर्जय Sy. परिवर्जय । अस्मानु मा
पतेत्यर्थः Mah. परिवर्जयास्मान् U.

८. अश्मवदभेद्या वृद्धा Sy.
पाषाणतुल्यवृद्धा Mah.
अश्मनयी U.

९. अस्मभ्यम् Sy.

१०. शरीरम् Sy., Mah., U.

११. अस्मात् A.

अस्माञ्जीवनाय U.

१२. अपि च A. पक्षपातेन ब्रवीतु Sy. अधिकान्
वदतु Mah. आधिक्येन वदतु U.

१३. देवमाता Mah.

१४. सुखम् Sy., Mah. शरणम् U.

१५. वदातु Mah., U.

१६. VM. ignores परि ॥ परितः Sy.

This stanza=YV. 29. 49.

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनं उप जिघ्रते । अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्तस्मत्सु चोदय ॥१३॥

आ जङ्घन्ति । आघ्नन्ति । सानूनि । एषामश्वानां सन्धिनी सानूनि । जघनानि च । उपघ्नन्ति त्वया । नगे !

१. कशा स्तूयते Mah. कशास्तुतिः U.
२. वचनव्यत्ययः । आघ्नन्ति ताडयन्ति Mah. अजङ्घन्त्यश्वारोहाः U. अजङ्घन्तीति शतरि सम्बोधनम् । हे अश्वाजनि ! अजङ्घन्ति ! Dur. एवामिति श्रुतेर्वैयामित्यध्याहारः । येषामेषां रथे निपुक्तानां तोत्रेण जङ्घन्ति, अत्यर्थं पुनः पुनर्वा हन्ति । कः ? सामर्थ्यात् सारथिः SKN.
३. सा M. सानुतुल्यानि मांसोपचिताङ्गानि Mah. मांसोपचितान्यङ्गानि U. समुच्छ्रितानि Dur. समुच्छ्रितमंसप्रदेशम् SKN.
४. हे कशे ! यया त्वयाऽश्वारोहा एवामश्वानाम् Mah. येषामेषाञ्च U.
५. सक्षिनि A. सक्षीनि is suggested for सक्थिनी ॥ कटिप्रदेशान् SKN.
६. कटिभागान् Mah. जघनानि स्फिदेशास्ताड्य । जघनं कस्मात् ? तद्धि भृशं हन्यते कशया Dur. जघनप्रदेशांश्च . . . जघनं हन्येडन्तस्य । प्रायेण हि, अश्वान्छिद्यन् वा पुत्रादीन् पृष्ठप्रदेशे ताडयन्ति । येषां घनत्पुपघ्नन्तीति पाठः । केयाम् ? अश्वारोहानाम् SKN.
७. निघ्नन्ति । तुरङ्गारोहा ययाऽश्वान् वशयन्ति सा त्वमश्वान् प्रेरयेत्यर्थः Mah. उपघ्नन्ति U. हे अश्वाजनि ! उपजिघ्रति ! इदमपि शतर्येव । रथ्यानां हि कटिप्रदेशमश्वजघन्यमभिहन्ति पृष्ठघानां स्फिदेशान् Dur. उपारुढा अत्यर्थं पुनः पुनर्वा घ्नन्ति । अत्रापि सामर्थ्यात् पृष्ठसादिनोऽश्वारोहाः SKN.
८. कशे is suggested for नगे ॥ अश्वानां क्षेपि ! यया त्वया Sy. 'अज गती क्षेपणे च' अश्वजघन्यते क्षिप्यन्ते यया सा अश्वजघनी । हे अश्वजघनि ! कशे ! Mah. अश्वान् जनयतीत्यश्वजघनी तस्याः सम्बोधनं हे अश्वजघनि ! U. अश्वजघनीत्येतत्पदम् । तां पुनरेतां

'कशा' इत्याहुः । अश्वजघनीत्येतन्न निर्वक्तव्यं प्रत्यक्षवृत्तिवादस्य । अथ 'कशा कस्मात्' सा हि 'प्रकाशयति' प्रख्यापयति 'भयमश्वाय' । 'कृष्यतेर्वाङ्गूभावात्' अपकृष्टा हि सा भवति चर्मणोऽश्वी । वागपि कशेत्युच्यते सा 'पुनः प्रकाशयत्यर्थान्' इति । अथवा 'खशया' वाक्, खे मुखकाशे शेते इति । कोशतेर्वा शब्दार्थस्य Dur. अश्वजघनी वक्तव्या । सुबोधत्वादिनिर्वचनम् । कशेत्यभिधेयवचनम् । . . . अर्थकथनप्रसक्तमाह—कशा प्रकाशयति, भयमिति विशेषप्रदर्शनं वाच्यव्यवच्छेदाय । कृष्यतेर्वा तनूकरणार्थस्य । अणूभावादित्यर्थः । समन्वयं दर्शयति—साहि श्लेषावयवारम्भगतन्वी भवति । वागपि कशोच्यते । सा कस्मादित्याह—'वाक् पुनः प्रकाशयत्यर्थान्' अर्थविशेषान् व्यवच्छेदाय । 'खशया' मुखकाशे शेते तत् उपलब्धेः । 'कोशतेर्वा' शब्दार्थस्य । कशायाश्चर्मयष्टिरुपायाः प्रकृतत्वाच्च । वाचोऽपि हुङ्गुररूपाया अश्वजघनीत्यविशेषात् सन्देहे सति वाग्व्यावृत्तये . . . व्यवच्छिन्दन्माह—अश्वकशया एवेति । ननु च हुङ्गुररूपायामपि वाचि कशा प्रकाशयति भयमिति प्रवृत्तिनिमित्तस्य तुल्यत्वात् कशाशब्दस्योपपत्तेरश्वजघनीशब्दवदश्वकशाशब्दोऽपि नालं व्यवच्छेदाय ? सत्यम्, तथापि तस्य गुणसम्बन्धस्य रुढ्या प्रच्छादनात् । क्वचित्, काचित् प्रसूततरा गतिरिति, अश्वजघनी दर्शनीयपानीयशब्दवन्न व्यवतिष्ठते । निव्वीति । अश्वकशेति तूक्तेश्चर्मयष्टिः प्रतीयते न हुङ्गुररूपा वाक्, तस्माद्युक्तो व्यवच्छेदोऽश्वकशया एवेति । . . . अथ संविज्ञानपदसम्भूतोऽश्वकशाशब्दः कस्मान्न पठितः । उदाहरणाभावात् SKN. अश्वजघनी कशेत्याहुः । कशा प्रकाशयति भयमश्वाय । कृष्यतेर्वाङ्गूभावात् । वाक् पुनः प्रकाशयत्यर्थान् । खशया । कोशतेर्वा N. 9-19.

प्रकृष्टज्ञानान् । अश्वान्स्त्वम् । सङ्ग्रामेषु । चोदय ।

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिवार्यमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा व्युनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥ १४ ॥

अहिरिव । अहिरिव । भोगैः । परिवेष्टयति । बाहुम् । ज्यायाः । हननम् । परिवार्यमाणः ।

१. ०ज्ञानम् A. प्रकृष्टज्ञानाः साधिनः सारथयो वा Sy. कीदृज्ञानश्वान् । प्रचेतसः प्रकृष्टं शूरं चेतो मनो येषां ते Mah. परिदृष्टकारिणः प्रकृष्टज्ञानान्वाश्वान् U. गमनं प्रति समस्तुकान् Dur. यच्छ्रुतेस्तद्व्याहारः । तानेतान् . . . प्रकृष्टज्ञानान् गृहीतशालिहोत्रोपदिष्टनयानित्यर्थः SKN.

२. या त्वमेवमभिहंसि सा त्वमेतान्श्वान् Dur.

३. प्रेरय Sy., U., SKN. प्रेरय ज्याय Mah. तथा चोदय यथा जयेयमित्येतदाशास्महे Dur.

४. सानूनि सक्थीनि तानि पुनः सरणानि तद्वलेन हि सरन्ति तत्तारः । सक्थिः कस्मात् ? 'सचतेः' किमस्मिन् सक्तम् ? 'आसक्तोऽस्मिन्कायः' कृत्स्नं शरीरम् Dur. आग्नयन्ति सानूयेषामिति वा पाठः । सान्वित्यस्य व्याख्यानं सरणस्वभावानि सक्थीनीति । सचतेरिति धातुनिदेशः । 'आसक्तोऽस्मिन् कायः' इत्यर्थोपपत्तिवचनम् SKN. आघ्नन्ति सानूयेषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेः । आसक्तोऽस्मिन् कायः । जघनानि चोपघ्नन्ति । जघनं जङ्घन्यते । अश्वानि (प्रचेतसः) प्रवृद्धचेतसोऽश्वान् समस्तु समरणेषु सङ्ग्रामेषु चोदय N. 9. 20., SKN. III. 160.

This stanza=YV. 29. 50.

५. अत्र धन्विनः प्रकोष्ठे बन्धनीयस्य हस्तघ्नस्य

स्तुतिः Sy. हस्तघ्नः स्तूयते Mah., U.

६. सर्प इव Sy. यथाऽहिः सर्पो भोगैः स्वदेहेहंस्तादृक् वेष्टयति Mah. यो हस्तघ्नः, अहिरिव सर्प इव U. योऽयम् . . . सर्प इव Dur. यथा सर्पो मुखे गृहीतः SKN.

७. शरीरेण । वचनव्यत्ययः Sy. यो हस्तघ्नो भोगैः स्वशरीरावयवैः कृत्वा Mah. शरीरावयवैः U. कुटिलभावेः Dur. भोगास्तस्यैव कुटिलाः शरीरावयवास्तैः SKN.

८. ०रिवेष्ट० A. वेष्टयति Mah. सर्पग्राहकस्य बाहुं सर्पेणैव पर्येति परिवेष्टयति Dur. अर्थचंयोरैकवाक्यतायै यत्तद्व्याहारः कार्यः । यः पर्येति परिगच्छति परिवेष्टयतीत्यर्थः SKN.

९. प्रकोष्ठम् । लक्षणया बाहुशब्दः प्रकोष्ठे वर्तते Sy. हस्तम् Mah. बाहुं धनुष्मतः पुरुषस्य Dur.

१०. ज्यायाः स्वभूताम् SKN.

११. ज्याहेतुकां हिताम् Sy. बाणं शत्रुप्रेरितम् Mah. आघातात् U. ज्याघाताद् बाहुं सर्वतस्त्रायमाणः, तदर्थत्वात्तस्य Dur. हेति वधं ताडनं, ज्याकृतं प्रहारमित्यर्थः SKN.

१२. निवारयन् Sy. निवर्तयन् छेदकपक्षे, प्रकोष्ठत्राणपक्षे तु ज्याया हेति प्रहारे निवारयन् ज्याघातस्य निवारकत्वात् Mah. सर्वतो निरुन्धन् SKN.

हस्तघ्नो हस्तत्रायमाणम् । सर्वाणि । प्रज्ञानानि । जानन् । पुमान् । पुमांसम् । परि च । रक्षतु । सर्वतः ।

आलाक्ता या रुक्षशीर्ष्णी यस्या अयो मुखम् ।

इदं पर्जन्यरेतस इष्वै देव्यै बृहन्नमः ॥ १५ ॥

आलाक्ता । विषाक्ता । या । रुक्षशीर्ष्णी रुक्षशृङ्गशिरस्का । अपि । यस्याः । अयः । मुख
भवत्यथोमुखा काचिच्छृङ्गमुखा काचिदिति । तस्यै नमस्कारः । अयमाहानुया (?) वज्रत्योत्पादितोद-
करेनसा । . . . ति ।

१. हस्तं त्रायमाणः is suggested for
हस्तत्रायमाणम् ॥

हस्ते हस्तसमीपे वर्तिनि प्रकोष्ठे स्थितः
सन् । ज्याया हन्यत इति हस्तघ्नः 'घञर्थे
कविधानम्' इति कः Sy. हस्ते स्थितो
हन्ति हस्तघ्नः खेटकः । यद्वा हस्तं हन्ति
प्राप्नोति हस्तघ्नः प्रकोष्ठत्राणम् Mah. हस्त
एव स्थितो हन्ति यः स हस्तघ्नः खेटकः
प्रकोष्ठावित्राणं वा U. सोऽयमेवंधर्मा हस्तघ्नः
Dur. हस्तघ्नो हस्ते हन्यते N. 9.14.

२. विद्वानि Sy. यया . . . सर्वाणि. SKN.

३. ज्ञानानि ज्ञातव्यानि Sy. ज्ञानानि Mah.
माया वयुनमिति प्रज्ञानामनी Ngh. 3. 9.

४. प्रजानन् परिदृष्टकारी वा U. प्रजानन् SKN.

५. पुरुषोपेतः Sy. पुंस्त्वयुक्तः । शूर इत्यर्थः
Mah. शूरोऽस्त्रीबो वा U. पुरुषना इव
कश्चिच्चाप्तः प्रज्ञानबहुलः . . . स्त्रियमपेक्ष्यात्प-
मनस्कां पुरुषे बहुतरं मनः । पुंसतेर्वा पुरुषा-
र्यस्य पौंस्थमिति यस्य बलनाम भवति Dur.
पुमान् कश्चिदेव . . . पुमान् 'पातेर्दुस्सन्'
(Upādi 4. 178.) इति वैयाकरणः ।
पुरुषमना इति नैरुक्ताः पुंसतेर्वा पौरुषार्यस्य ।
तथा च पुंसतेः । पौंस्थं बलम् SKN.

६. प्रमांसं A. धन्विनम् Sy. पुमांसं माम् Mah.
पुमांसमक्लीबम् U. पुमांसमेतं धनुष्मन्तम्
Dur. इमं योद्धारं पुमांसम् SKN.

७. परितः is suggested for परि च ॥ सर्व-
प्रकारम् Dur.

८. रक्षति Sy. पात्स्वित्येतवाशास्महे Dur.

९. कुवंतः A.

१०. हस्तघ्नस्यैव वा विशेषणम् । वयुनानि स्वानि
कर्माणि जानन् SKN. अहिरिव भोगैः परि-
वेष्टयति बाहुम् । ज्याया यथात्परित्रायमाणः ।
हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन् । पुमान्
पुरुषना भवति । पुंसतेर्वा 9. 15., SKN.
III. 156.

This stanza=YV. 29. 51.

११. सूलाक्ता A.

१२. आलेन विषेणाक्ता Sy.

१३. इषुः Sy.

१४. ऽशीर्ष्णि A. हन्तृशिरस्का । अर्तोहिताकर्मणो
रुक्षशब्दोत्पत्तिः । शृङ्गशीर्ष्णी वा Sy.

१५. ऽशिरस्ता A.

१६. अवि व A. अपि च is suggested for
अपि ।

१७. इषोः Sy. १८. अयोमयः Sy.

१९. ऽत्यथोमु० M. ऽत्यथोमुखा is suggested
for ऽत्यथोमुखा ।

२०. ऽचिरिति A. २१. क्रियत इति शेषः Sy.

२२. अयम् । महान् is suggested for अयमा-
हानुयः ।

२३. पर्जन्योत्पादितोदकरेतसा is suggested for
वज्रत्योत्पादितोदकरेतसा ॥

पर्जन्यो रेतो सा पर्जन्यरेताः । तस्यै पर्जन्यकार्य-
भूतायै । शरकाण्डस्य पर्जन्यजन्यत्वात् Sy.

२४. VM. ignores इदम् । देव्यै and बृहत् ।

अवसृष्टा परा पत शरंव्ये ब्रह्मसंशिते ।

गच्छामित्रान्प्र पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥ १६ ॥

अवसृष्टा । क्षिप्ता सती । परागच्छ । हे शरणकुशले ! मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते ! गच्छ । अमित्रान् ।

प्रपद्यस्व । मा । अमियाममित्राणाम् । कञ्चिदपि । उच्छिषः ।

यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखाइव ।

तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ १७ ॥

यत्र बाणाः । युद्धदेशः स्तूयते । निगदसिद्धेति ।

१. अवसृष्टाः A.

२. क्षिप्ता वती A. त्वम् . . . अस्माभिर्मुक्ता सती Mah. निक्षिप्ता U.

३. परागच्छ A. सहसा परसंन्ये पतिता भव Mah.

४. हिसाकुशले ! इषो ! Sy. हिसिका शरमयी हेतिः शरव्या Mah. शरमयीषुः शरव्या U.

५. ब्रह्मणा मन्त्रेण संशिता तीक्ष्णीकृता ब्रह्मसंशिता तादृशि ! Mah. ब्रह्मणाऽभिमन्त्रिते ! अभिमन्त्र्यातितरा तीक्ष्णीकृते ! U.

६. इतो वेशाद्गच्छ च Sy. प्राप्नुहि Mah. परापत । गच्छेत्यतिशयार्थम् । एकार्थयोराख्यातयोर्द्विवचनम् U.

७. हिसिकान् Sy. पतित्वा चामित्राञ् शत्रून् Mah.

८. ०छस्व is suggested for ०छस्य ॥ प्राप्नुहि च इतो वेशाद् गच्छ Sy. प्राप्य च प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्रविश Mah.

९. अमीषा० is suggested for अमिया० ॥ अमीषां मध्ये Sy. प्रविश्य चामीषां शत्रूणां मध्ये Mah.

१०. कञ्चन पुरयम् Mah.

११. अवशिष्टं (मा) कुरु Sy. अवशिष्टं मा कुरु । सर्वानपि जहीत्यर्थः 'शिष्टन् विशेषणे' Mah. उच्छेषय । उद्धृतमूलान् कुर्वित्यभिप्रायः U. This stanza=YV. 17. 45.

१२. यत्र युद्धे कुमारा विशिखा इव मुण्डिता इव बाणाः सम्पतन्ति तत्र नोऽस्मभ्यं ब्रह्मणस्पतिः

शर्म सुखं विश्वाहा सर्वदा यच्छतु । अदितिश्च शर्म यच्छतु । द्विवक्तिरादरार्था Sy. यत्र यस्मिन् युद्धे बाणाः शत्रुप्रयुक्ताः सम्पतन्ति इतश्चेतश्च सम्भूय पतन्ति । तत्र युद्धान्तः । कुमारा विशिखा इव विगता शिखा येषां ते विशिखाः शिखारहिता मुण्डितमुण्डा विकीर्ण-कवचा वाऽतिबालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत् । तत् तत्र युद्धे, इन्द्रो नोऽस्मभ्यं शर्मं विजयोत्थं सुखं यच्छतु वदतु । कीदृशः इन्द्रः ? बृहस्पतिर्वैहतां मन्त्राणां पतिः पालको विजयोचितमन्त्रजः । अदितिर्नास्ति दितिः क्षण्डनं यस्यास्त्रिण्डितशक्तिः । विश्वाहा विश्वान् सर्वाञ् शत्रून् आ समन्ताद् धन्तीति विश्वाहा । स शर्म यच्छतु । इति पुनरुक्तिरादरार्था । यद्वा तत्रेन्द्रो बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः । अदितिरिन्द्रमाता च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्मं यच्छतु । विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा । विभक्तेराकारः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया Mah. यत्र बाणा इषवः सम्पतन्ति अनिमर्द्यादम् । कयमिव ? कुमारा विशिखा इव । यथा कुमारा अदृष्टपरिकारिणो विगत-शिखाः सर्वमुण्डास्तं तमयं सन्निपतेयुरेवं सम्पतन्ति तत्रेत्यर्थः । नोऽस्माकमिन्द्रः शर्म शरणं यच्छतु वदतु । बृहस्पतिः शर्मं यच्छतु । अदितिः शर्मं यच्छतु । विश्वाहा सदा कालं च शर्मं यच्छतु । इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः U. This stanza=YV. 17. 48.

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानुं वस्ताम् ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानुं देवा मंदन्तु ॥ १८ ॥

मर्माणि^१ । मर्माणि^२ । तव^३ । कवचेन^४ । आच्छादयामि^५ । सोमश्च^६ । त्वा^७ । राजा^८ । अमृतेन^९ ।
अनुच्छादयन्तु^{१०} । वरुणः^{११} । ते^{१२} । उरोः^{१३} । उरुतरं^{१४} धनम्^{१५} । कृणोतु^{१६} । जयन्तं^{१७} शत्रुम्^{१८} । त्वाम्^{१९} । देवाः^{२०} ।
अनुमदन्तु^{२१} ।

यो नः स्वो अरंखो यश्च निष्ट्यो जिघांसति ।

देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ १९ ॥

यो नः^१ । यः^२ । अस्मान्^३ । जातिः^४ । अरममाणः^५ शत्रुः^६ । यः^७ । च^८ । निष्ट्यो^९ बहिर्भूतः^{१०} । जिघांसति^{११} ।
देवाः^{१२} । तम्^{१३} । सर्वे^{१४} । हिसन्तु^{१५} । मन्त्रः^{१६} । कवचश्च^{१७} । मम^{१८} । अन्तरं^{१९} शत्रोर्हृदयमध्ये^{२०} प्राणायावस्थितमिति यद्वा^{२१}
ब्रह्मैव ममान्तरं कवचमिति ।

१. कर्माणि A. महाव्रते पापेष्वर्च्युः क्षत्रियाय सन्नाहं परिधानाय प्रयच्छतीत्यर्थः Mah. कवचं प्रयच्छति U.
२. हे राजन् ! Sy. हे यजमान ! Mah.
३. येषु स्थानेषु चिह्नः सद्यो त्रियते तानि मर्माणि Sy. जीवस्थानानि Mah.
४. त्वदीयानि Sy.
५. वेचेन A.
६. छादयामि Sy. अहं छादयामि, आवृणोमि Mah.
७. त्वाम् Sy.
८. विप्रादीनामधिपः सोमः Mah.
९. नास्ति मृतं मरणं येन तेन मरणनिवारकेणानेन वर्मणा Mah.
१०. आच्छादयतु M. ममं छादनानन्तरम्. . . .
आच्छादयतु Sy. अन्वाच्छादयतु । 'वस आच्छादने' अश्वविर्षोऽहं Mah.
आच्छादयतु U.

११. तु M. तुभ्यम् Sy. तव वर्म Mah. तव कवचम् U.
१२. रोः A. पृथोरपि वरीयः Mah. पृथोरपि U.
१३. उरुतरं सुखम् Sy. प्रवीयः । . . . अत्यन्तमुरु वरीयः Mah. प्रवीयः U.
१४. करोतु Sy., U.
१५. जन्तं शत्रून् M. विजयं प्राप्नुवन्तम् Mah.
१६. त्वा A.
१७. अनुहृष्यन्तु Sy. अनुकूला भूत्वा हृष्यन्तु उत्साह्यन्तु वा Mah. उत्साह्यन्तु देवाः U.
This stanza=YV. 17. 49.
१८. नित्यो M. निष्ट्यो is suggested for निष्ट्यो ॥ तिरोभूतो दूरे स्थितः Sy.
१९. हन्तुमिच्छति Sy.
२०. दोवांसु A. सर्वे देवाः Sy.
२१. हिसन्तु A.
२२. शराणां निवारकं वर्म Sy.
२३. शत्रोर्हृदय मध्ये A.

VII. 1.

मैत्रावरुणिवंसिष्ठः सप्तमर्मण्यलमपश्यत् ॥

१. अथ सप्तमं मण्डलमारभ्यते । तस्मिन् मण्डले षडनुवाकाः । प्रथमेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र 'अग्निं नरः' इति पञ्चाविंशत्पृथक् प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्निं पञ्चाधिका विराजोऽष्टादशाद्याः' (33. 1. p. 24.) इति । 'षष्ठं मण्डलं वशिष्ठोऽपश्यत्' (KSA. 33. p. 24.) इत्युक्तत्वान्मण्डलद्वष्टा वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टादश विराजः, त्र्येकादशकाः (Cf KSA. 6. 7, 8. p. 3.) । शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । (Cf. KSA. 12. 6. p. 5.) मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्वैवता (Cf. KSA. 12. 12. p. 5.) । विश्वजित्त्वं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितञ्च—'विश्वजितोऽग्निं नर इत्याज्यम्' (ASS. 8. 7.) इति । अत्रैश्चतुर्वीराण्ये चतुरात्रे चतुर्थेऽह्नीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्र्यते हि—'अग्निं नर इति चतुर्थे' (ASS. 10. 2.) इति व्युत्प्लहे दशरात्रे चतुर्थेऽह्नीदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'अग्निं नर इत्याग्निमाहृतम्' (ASS. 8. 8.) इति । महाव्रतेऽपीदमाज्यशस्त्रम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—'आज्यप्रजगे विश्वजितः' (AA. 5. 1. 1.) इति । अथिवाक्येऽह्निं प्रातरनुवाके 'त्वमग्ने वसून्' (RV. 1. 45. 1.) इत्यादीनामनुष्टुभां स्थान आशस्तुचः प्रक्षेपणीयः । सूत्र्यते हि—'वशमेऽह्न्यनुष्टुभां स्थानेऽग्निं नरो वीधितिभिररण्योरिति तुचमान्ये कृतौ' (ASS. 8. 12.)

इति । आद्याः षड्चस्तस्मिन्नेवाह्न्याग्निमाहृते शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूत्रितञ्च—'अग्निं नरो वीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियानुरूपौ' (ASS. 8. 12.) इति । मण्डलादिहोमेऽप्येवा । आधाने तृतीयायामिष्टौ 'प्रेद्धः' इति स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति संयाज्ये' (ASS. 2. 1.) इति । एवमन्यत्रापि वीक्षणीयादिषु स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । प्रायणीयेष्टौ 'सैवग्निरग्नीन्' इत्यादिके द्वे स्विष्टकृतौ याज्यानुवाक्ये । सूत्रितञ्च—'सैवग्निरग्नीन्' इत्यस्त्वान्यानि द्वे संयाज्ये' (ASS. 4. 3.) इति । आधाने तृतीयायामिष्टौ 'इमो अग्ने' इति स्विष्टकृतौ याज्या । सूत्रितञ्च—'इमो अग्न इति संयाज्ये' (ASS. 2. 1.) इति । एवमन्यत्रापि वीक्षणीयादिष्वेवा सौविष्टकृति याज्या । प्रातरनुवाक आग्नेये कृतौ त्रैष्टुभे छन्दस्यादिवनशस्त्रे च 'त्वमग्ने सुहवः' इत्याद्याः पञ्चचः । सूत्रितञ्च—'त्वमग्ने सुहवो रण्वसन्वृक्' (ASS. 4. 13.) इति Sy. वसिष्ठस्येवमार्थम् Dur. वसिष्ठस्यार्थम् SKN.

पुत्रानापुरयारोग्यं य इच्छेदध्ययं सुखम् ।
सोऽग्निं (स 'अग्निं') नरः' इति सूक्तेन जुहुयादाज्यमन्वहम् ॥ Rgvidh. 2. 130.

२. सप्तमर्मण्यवमप० A. सप्तमं मण्डलमप० is suggested for सप्त मर्मण्यलमप० Cf. KSA. 33. p. 24.

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।

दूरेदृशं गृहपतिमथयुम् ॥ १ ॥

अग्निं नर इति । अग्निम् । ऋत्विजो मनुष्याः । अङ्गुलिभिः । अरण्योः । हस्तप्रच्युत्या । जनयन्त । प्रशस्तम् । दूरे दर्शनम् । गृहपतिम् । अननवन्तमिति ॥

तमग्निमस्ते वसवो न्यृष्वन्सुप्रतिचक्षुमवसे कुतश्चित् ।

दृचाय्यो यो दम् आसु नित्यः ॥ २ ॥

तमग्निम् । गृहे । वसवो देवा हविर्वहनाथः । प्राक्षिपन्नचासयत् (?) सुदर्शनम् । कुतश्चिदपि रक्षसः । रक्षणाय । वर्धनीयः । गृहे । भवति । नित्यः ॥

१. अग्निर्नर A.

२. ऋत्युजो A. मनुष्या ऋत्विजः SKN.

३. अङ्गुलिभिर्योर्विषं परिगृह्य, उत्तरारणिं च. . . 'दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति' ता हि 'धीयन्ते कर्मसु' अनुष्ठीयमानेषु Dur. अङ्गुलिनामेतत् । अङ्गुलीभिः । युक्त्रमुत्तरारणिं वा परिगृह्य ताभिरिति शेषः. . . धीयन्ते कर्मसु धीयन्ते वा पुरुषः कर्मसाधनानि SKN.

४. अरण्योर्विद्यमानम् Sy. प्रतिगत एने अग्निः । तात्स्थ्यादग्नेः । 'समरणाज्जायत इति वा' अरण्योर्हि समरणात् समागमनादग्निर्जायते Dur. अरण्योः सकाशात्. . . अरणी, यस्मादेते प्रत्युतो गतोऽग्निः । कुत एतत् ? तत् उत्पत्तेः । समरणात् सङ्गमनात् तयोर्जायत इति SKN.

५. ०प्रत्या A. हस्तप्रच्युत्या हस्तगत्या Sy. हस्ताभ्यां प्रच्यावयन्तः Dur. तृतीयायां पूर्वसवर्णः । हस्तच्युत्या हस्तप्रच्यावनेन SKN.

६. ०यत् A. जनयन्तेत्यर्थः SKN.

७. प्रकर्षेण स्तुतम् Sy.

प्रशस्त्यमित्यर्थः Dur.

८. दूरे दृश्यमानम् दूरे पश्यन्तं वा Sy. दूरे यो दृश्यस्तम् । दूरे वसतो वा देवान् पश्यतीति SKN.

९. ग्रहप० A. गृहाणां पालकम् Sy. यज्ञस्वामि-

नम् SKN.

१०. अतनव० is suggested for अननव० ॥ आगम्यमतनवन्तं वा Sy. गमनवन्तमित्यर्थः । एवमत्राततेर्गत्यर्थस्य सारूप्यादन्यधिकाराच्चापि 'अथर्वः' अतनवानित्युपपद्यते Dur. देवान् प्रति गमनवन्तमित्यर्थः SKN.

११. दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति । धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रत्युत एने अग्निः । समरणाज्जायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या । जनयन्त प्रशस्तं दूरे दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम् N. १. 10., SKN. II. 328.

१२. ग्रहे A.

१३. वसवो वासका ये वसिष्ठाः Sy.

१४. हविर्विहनना० M. ०नार्थम् is suggested for ०नार्थः ।

१५. न्य (or अ) वासयन् is suggested for अचासयत् ॥ न्यवयुः Sy.

१६. सुप्रतिदर्शनम् Sy.

१७. कुरु कश्चि० A. सर्वस्मादपि भयहेतोः Sy.

१८. पूजनीयो हविभिः समर्धनीयो वा Sy.

१९. बभूव Sy.

२०. अजलः Sy.

२१. VM. ignores तम् । अग्निम् and यः ।

प्रेदो अग्रे दीदिहि पुरो नोऽजंस्रया सूर्म्या यविष्ठ ।

त्वां शश्वन्त उप यन्ति वाजाः ॥ ३ ॥

प्रेदः । प्रकर्षेदः । अग्ने ! दीप्यस्व । पुरतः । अस्माकम् । अनवरतया । सरणशीलया । युवतम् !
बहूनि । अन्नानि । त्वाम् । उपगच्छति ।

प्र ते अग्रयोऽग्निभ्यो वरं निः सुवीरांसः शोशुचन्त द्युमन्तः ।

यत्रा नरः समासते सुजाताः ॥ ४ ॥

प्र ते । प्रकर्षेण निः शोशुचन्तः । अन्येभ्यो लोकिकेभ्योऽग्निभ्यः । ते । अन्नयः । वरिष्ठम् । शोभन-
वीराः । दीप्तिमन्तः । यत्र । ऋत्विजः । समासते । शोभनजनताः ।

१. ०कर्षणे० A. प्रकर्षेण समिद्धस्त्वम् Sy.
प्रकर्षेण दीप्तः Mah. प्रकर्षणेदो दीप्तः सन्
U.
२. पुरस्तादाहवनीयापतते Sy. अग्रे Mah. अग्रतः
... श्ववस्थितः U.
३. अस्मदर्थम् Sy.
४. अशरणशीलया Sy. अनुपकीणया Mah., U.
५. ज्वालयया Sy. समित्काष्ठेन । ... सूर्मीशब्दः
काष्ठवाचकः । यद्वा लोहमयी ज्वलन्ती स्फूणा
सूर्मी । अजलयया सूर्म्या सूर्मीसमानया ज्वालयया
दीदिहि । सूर्मीशब्दो ज्वालोपलक्षकः Mah.
सूर्म्या समित्काष्ठिकया । सूर्मीशब्दः काष्ठ-
वचनः । 'सूर्मी' ज्वलन्ती वाऽऽश्लिष्यात् इति
च स्मृतिः U.
६. अतिशयेन युवा यविष्ठः Mah.
७. बहवः Sy. निरन्तरभाविनः Mah. शाश्व-
तिकाः U.
८. अन्नानि हवींषि Sy., Mah.
९. यतश्च त्वामेव U.
१०. ०गच्छन्ति is suggested for ०गच्छति ॥
प्राप्नुवन्ति, अतो दीप्यस्वेत्यर्थः Mah.
... अतो दीदिहीति सम्बन्धः U.

This stanza=YV. 17. 76.

अथोदुम्बरीमादधाति । ऊर्वं रसउदुम्बर ऊर्जे-
वन्मेतद्वसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पद्मावो
वं कर्णकाः पद्मभिरुर्वन्मेतद्वसेन प्रीणाति यदि
कर्णकवती न विन्देद्विद्वत्समुपहृत्यादव्याप्त-
श्चद्विद्वत्स उपतिष्ठते तवेव पद्मरूपं "प्रेदोऽग्रे
दीदिहि पुरो" इति विराजादधात्पद्मं विरा-
ज्जनेतुर्वन्मेतद्विप्रीणाति तिस्रः समिध आदधाति
त्रिवृदग्निर्गवानग्निर्गवत्यस्य मात्रा तावतुर्वन्-
मेतद्वसेन प्राणाति । SB. 9.2.3.40. p.
720.

११. निर्गोशु० A. निः is missing in M.
१२. शोशुचन्त is suggested for शोशुचन्तः ॥
प्रकर्षेण नितरां दीप्यन्ते Sy.
१३. ते । अग्रे is missing in M.
१४. वरिष्ठम् A. वरमत्यन्तम् Sy.
१५. कल्याणपुत्रपौत्रप्रदाः Sy.
१६. येष्वग्निषु Sy.
१७. कर्मणां नेतारो यजमाना ऋत्विजो वा Sy.
१८. सहासते Sy.
१९. सुजन्मानः Sy.

दा नो अग्ने धिया रुधि सुवीरं स्वपत्यं सहस्य प्रशस्तम् ।

न यं यावा तरति यातुमावान् ॥ ५ ॥

दा नः । देहि । अस्मभ्यम् । अग्ने ! कर्मणा । धनम् । शोभनवीरम् । शोभनपुत्रम् । सहनकुश । प्रशस्तम् ।
यं रुधिमम् । अभिगन्ता शत्रुः । न । तरति । हिंसावान् ।

उप यमेति युवतिः सुदक्षं दोषा वस्तोहविष्मन्ती घृताची ।

उप स्वैनमरमतिर्वसूयुः ॥ ६ ॥

उप यम् । उपैति । यम् । युवतिः । सुबलम् । रात्रिन्दिवम् । हविष्मन्ती । जुहूः । उप । एनं गच्छतु ।
मदीया । विरामवर्जिता । अर्थकामा स्तुतिः ।

विश्वा अग्नेऽपं दहारातीर्येभिस्तपोभिरदहो जरुथम् ।

प्र निस्वरं चातयस्वामीवाम् ॥ ७ ॥

विश्वाः । सर्वाः । अग्ने ! अचदह । अरातीः । वैः यः । तेजोभिः । उहः । रक्षः, जतुर्कं गुणातः इति

१. दा ना A.

२. स्तोत्रेण Sy.

३. धन शोभ० A.

४. शोभनपुत्रपौत्रोपेतम् Sy.

५. शोभनपौत्रोपेतम् Sy.

६. सहनकुशल ! is suggested for
सहनकुश ॥ अभिभवकुशल ! Sy.

७. श्रेष्ठम् Sy.

८. शत्रून् M. शत्रुः is suggested for शत्रूः ।

९. Omitted by M.

१०. वापते Sy.

११. यातुमावान् ; हिंसाया निर्गतः । नलोपाभाव-
इष्टान्वसः । यद्वा हिंसायुक्तः । परो वतिर्मत्व-
र्चीयः पूरकः Sy.

१२. उपगच्छति Sy.

१३. अग्निम् Sy.

१४. अग्निना नित्ययुक्ता Sy.

१५. रात्रि दिवम् A. VM. explains दोषा
and वस्तोः together as रात्रिन्दिवम् ॥

रात्रावहनि च Sy.

१६. ०८मति A. हविषा युक्ता Sy.

१७. जुहूः A. घृतमञ्चतीति घृताची जुहूः Sy.

१८. तमेनम् Sy.

१९. मदीया A स्वा स्वकीया Sy.

२०. दीप्तिः Sy.

२१. स्तोतृणां धनमिच्छन्त्युपैति Sy.

२२. विश्वान् Sy.

२३. अचावह A. अपवह is suggested for
अचवह ॥

२४. शत्रून् Sy.

२५. केयः A. यः seems to be redundant.

२६. Both the mss A., M. read here
तेजोभिर्दहो, which is evidently
wrong. अदहः therefore is suggest-
ed for उहः । दहति Sy.

२७. जत्र कं A. जरुथं is suggested for
जतुर्कं ॥ परुथशब्दकारिणं राक्षसम् । गुणा-
तेरुथनप्रत्यये सति जरुथशब्दनिष्पत्तिः Sy.

यास्कः, परहृषचशीलमपि वा जरयितुं । प्रचातयस्व । निशब्दम् । रक्ष ।

आ यस्ते अग्र इधते अनीकं वसिष्ठ शुक्र दीर्घिः पार्वक ।

उतो न एभिः स्तुवैरिह स्याः ॥ ८ ॥

आ यः । आभिमुख्येन । अग्ने ! यः । ते । तेजः संघातम् । इन्वे । श्रेष्ठ ! ज्वलत् । दीप्त ! गोषक !

तस्य मम । अपि च । स्तोत्रैः । इह । भव ।

वि ये ते अग्रे मेजिरे अनीकं मर्ता नरः पित्र्यासः पुरुत्रा ।

उतो न एभिः सुमना इह स्याः ॥ ९ ॥

वि ये । विभेजिरे । ये । तव । अग्रे रषिससं समिन्बनेन । मनुष्याः । नेतारम् । पितृहिताः । बहुषु देशेषु । अपि च तेषाम् । अस्माकम् । एहि स्तोत्रैः । इह । सुमनाः । भवेति ।

इमे नरो बृत्रहत्येषु शूरा विश्वा अदेवीरभि संन्तु मायाः ।

ये मे धियं पनर्यन्त प्रशस्ताम् ॥ १० ॥

इमे । इमे । नरोऽस्मदीयाः । सङ्ग्रामेषु । शूराः । विश्वाः । आसुरीम् । मायाम् । अभि-

१. स्कः is missing in A. N. 6. 17.

२. परहृष च शी० M. परहृषचनशी० is suggested for परहृष च शी० ॥

३. वा is suggested for वा ।

४. प्राचात० A. प्रकर्षेण नाशय । चयतिर्गत्यर्थो वेति भट्टभास्करः Sy.

५. निशब्द A. निःशब्दम् is suggested for निशब्दम् ॥ न्यबहुतोपतापं यथा भवति तथा 'स्व' शब्दोपतापयोः' इति धातुः Sy.

६. रक्षः is suggested for रक्ष । रोगम् Sy.

७. अभिमु० A. द. तव Sy.

८. षघातः M.

१०. समेधयति Sy. ११. शुभ्र ! Sy.

१२. मोषक M. शोषक ! is suggested for गोषक ॥

१३. VM. seems to explain नः gen. plu. by मम gen. sing. तस्येव नोऽस्माकम् Sy. १४. अस्मिन् यज्ञे Sy.

१५. VM. ignores एभिः ।

१६. विभजन्ते । आदधुरिति यावत् Sy.

१७. यजमानाः Sy.

१८. अग्ने is suggested for अग्रे ।

१९. तेजः Sy.

२०. मनुष्याः is missing in M.

२१. नेतारः is suggested for नेतारम् ॥ कर्मणां नेतारः Sy.

२२. पितृहिता आर्वेया वा Sy.

२३. तेषामिव Sy.

२४. एभिः is suggested for एहि ।

२५. एभिः स्तुतैः सह स्तोत्रैर्वा Sy.

२६. यज्ञे Sy. २७. अनुग्राहकमनाः सन् Sy.

२८. त इमे मयि स्निग्धाः Sy.

२९. मनुष्याः Sy. ३०. पिशवा A. सर्वाः Sy.

३१. By the testimony of विश्वाः, आसुरीः and मायाः is suggested for आसुरीम् and मायाम् ।

मवन्तु । ये । मे । कर्म । प्रशस्तम् । स्तुवन्ति ।

मा शूने अग्ने नि पदाम नृणां माशेषसोऽवीरता परि त्वा ।

प्रजावतीषु दुर्योसु दुर्य ॥ ११ ॥

मा शूने । माम् । नृणाम् । केवलत्वाय । अग्ने ! त्वाम् । परिनिषदाम् परिनिषीदन्तस्त्वामा-
श्रितान् भर्तुं शरोमः । मा च । अजपत्यस्य धनस्य । मा चावीरयुक्तस्य धनस्य लाभाय । प्रजायुक्तेषु । गृहेषु
भवेम । गृहपतयः ।

यमश्ची नित्यमुपयाति यज्ञं प्रजावन्तं स्वपत्यं क्षयं नः ।

स्वजन्मना शेषसा वावृधानम् ॥ १२ ॥

यमश्ची । यम् । यज्ञम् । अश्ववानग्निम् । नित्यम् । उपगच्छति । स यज्ञः प्रजायुक्तम् । शोभना-
पत्यञ्च । गृहम् । अस्मभ्यं प्रयच्छतु । अरसेन । पुत्रेण । वर्षमानः ।

पाहि नो अग्ने रुक्षसो अजुष्टात्पाहि धूर्तेरररुपो अधायोः ।

त्वा युजा पृतनायूरमि ष्याम् ॥ १३ ॥

[पाहि ।] पाहि । अस्मान् । अग्ने ! रुक्षसः । अध्रियात् । पाहि । हिसितुः । अदातुः ।

१. मनुष्याः Sy. २. मदीयाम् Sy.

३. प्रकृष्टां धिषं कर्म स्तुति वा Sy.

४. स्तुवन्ति वुवन्ति वा Sy.

५. मा is suggested for माम् ।

६. मा शूणा A. नृणामन्येषाञ्च गृहे मा निष-
दाम Sy.

७. शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे Sy.

८. त्वां परिचरन्तः Sy.

९. ०निषदा० M. निषसाम Sy.

१०. ०माभृतान् भर्तुं A.

११. शरे मो A. शरानुमः is suggested for
शरोमः

१२. नवत्य A. द्वापुत्राः Sy. लोकम शेष इति
पुत्रनामनी Ngh. 2. 2.

१३. चापिर० A. अवीरतया युक्ताश्च सन्तः Sy.

१४. गृहेषु A. १५. गृहेषु निषसाम Sy.

१६. ग्रह. त्व A. गृहपते ! is suggested

for गृहपतयः ॥ गृहेभ्यो हित । हे
अग्ने ! Sy. १७. यमश्चि A.

१८. यम् is missing in M.

१९. यज्ञाभ्यम् Sy.

२०. अश्ववानग्नि A. ०नग्निः is suggested
for ०नग्नि ।

२१. ०च्छन्ति A. २२. भृत्यादितहितम् Sy.

२३. ०नावत्य० A. शोभनसन्तानोपेतम् Sy.

२४. ग्रहम् M. २५. अभ्यम् A.

२६. हे अग्ने ! देहीति शेषः Sy.

२७. ०नानम् is suggested for ०मानः

२८. The *pratika* is supplied by the
Editor.

२९. रुक्ष Sy.

३०. अग्नेः A.

३१. राक्षसात् Sy.

३२. ०यान् A. अध्रितिषिषयात् Sy.

३३. हिसितात् Sy. ३४. किञ्चादातुः Sy.

अपमिच्छतः । त्वया । सहायेन । वृद्धकामान् । अहमभिभवेषम् ।

सेदग्निरग्नीरत्यस्त्वन्यान्यत्र वृज्जी तनयो वीळुपाणिः ।

सुहस्रपाथा अक्षरा समेति ॥ १४ ॥

सेदग्निः । सः । एव । अग्निः । अन्यान् परकीयान् । अग्नीन् । अभिभवतु । यस्मिन् । हविष्मान् । मम पुत्रौ । वृद्धहस्तः । बहुरक्षणः । स्तोत्राणि । समेति ।

सेदग्नियो वनुष्यतो निपाति समेद्धारमंहस उरुष्यात् ।

सुजातासुः परि चरन्ति वीराः ॥ १५ ॥

सेदग्निः । सः । एव । अग्निः । यः । हन्तुः । परिरक्षति । यच्च समेद्धारम् । अंहसः । रक्षति । शोभनजननास्तमिमम् । परिचरन्ति । पुत्राः ।

अयं सो अग्निराहुतः पुरुत्रा यमीशानः समिदिन्धे हविष्मान् ।

परि यमेत्यध्वरेषु होता ॥ १६ ॥

अयं सः । अयम् । सः । अग्निः । आहुतः । बहुषु देशेषु । यम् । ईश्वरः । हविष्मान् । सम् । इत् । इन्धे । पर्येति च । यम् । यज्ञेषु । होता ।

१. पापमिच्छतः Sy.	२. अपि च त्वया Sy.	१७. परिरक्षति A. अत्यन्तं रक्षति Sy.
३. सहायेन A. सहायभूतेन Sy.		१८. प्रबोधकम् Sy.
४. वृद्धकामान् Sy.		१९. पापात् Sy.
५. अग्निराहवनीयाविरस्मदीयः Sy.		२०. VM, explains उरुष्यात् by रक्षति but Sy. seems to explain उरुष्यात् by अधिकान्.
६. इतरान् अन्यदीयान् Sy.	७. अग्निन् A.	२१. यञ्च सुजन्मान एव Sy.
८. अहि भ० A. अभिभवतु Sy.		२२. वीराः स्तोतारः मुता वा Sy.
९. यस्मिन्नग्नी Sy.		२३. आहुतिभिरभिहुतः Sy.
१०. स हविष्ठो A. अशनवान् बलवान् वा Sy.		२४. बहुषु देशेषु यज्ञेषु वा Sy.
११. पुत्रः is suggested for पुत्री अस्मत् पुत्रः Sy.	१२. ०हृत्तो VM. वीळु च्योतनमिति बलनामनी Ngh. 2.9.	२५. अग्निम् Sy.
१३. बहुषो बहुस्थानो वा बहुदको वा Sy.		२६. समृद्ध ऐश्वर्यमिच्छन् वा Sy.
१४. अपरहितेन स्तोत्रेण Sy.		२७. यजमानः Sy.
१५. सम्पक् परिचरयेति । सम्पत्पुत्रवत् एवाग्निरन्यदीयानग्नीन् अभिभवतीति भावः Sy.		२८. समे वृद्धे A. सम्पदीपयति Sy.
१६. हिंसकात् Sy. वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा N. १.2.		२९. चर्येति A. परिगच्छति Sy.
		३०. यम् is missing in M.
		३१. हिंसारहितेषु यज्ञेषु Sy.
		३२. देवानामाह्वाता Sy.

त्वे अग्रे आहवन्तानि भूरीशानास आ जुहुयाम नित्या ।

उभा कृण्वन्तो बहू मिधेधे ॥ १७ ॥

त्वे अग्ने । त्वेपि । अग्ने ! हवीषि । भूरीणि । श्वराणि । आजुहुयाम । नित्यानि । उभा ।
बहू स्तोत्रं शस्त्रञ्च । कृण्वन्तोऽपि । यज्ञे ।

इमो अग्रे वीततमानि हव्याजस्रो वचि देवतातिमच्छं ।

प्रति न इं सुरभीणि व्यन्तु ॥ १८ ॥

इमो । इमान्येव । अग्ने ! कान्ततमानि । हवीषि । अनवरतः । बह । देवसङ्गम् । अभि । प्रति-
भक्षयन्तु । अस्माकम् । इमानि । सुरभीणि हवीषि देवाः ।

मा नो अग्रेऽवीरते परा दा दुर्वाससेऽमतय मा नो अस्यै ।

मा नः क्षुधे मा रक्षसं श्रतावो मा नो दमे मा वन आ जुह्वर्थाः ॥ १९ ॥

मा नः । मा । अस्मान् । अग्ने ! पुत्रत्वाय । परा दाः । मं च । अशोभनवस्त्राय । अमतये ।
यस्यै । मा च । अस्मात् । क्षुधे । मा च । रक्षसे । यज्ञवन् ! मा । हिंसीश्च । अस्मान् । ग्रहे । मा न । वनो ।

१. बहूनि Sy.

२. ईश्वराणि is suggested for श्वराणि
घनानामीश्वराः सन्तः Sy.

३. आजुहुयाम Sy.

४. नित्यान्यग्निहोत्रावीनि Sy.

५. बहू M. बहनहेतू स्तोत्रं शस्त्रञ्च Sy.

६. कृण्वन्तः Sy.

७. ०न्तो यि यज्ञे A.

८. अतिशयेन कान्तानि Sy.

९. हव्यानि Sy.

१०. अनवरतः सन् Sy.

११. देवानां समूहम् Sy.

१२. It seems to be the explanation of
अच्छ ॥ गच्छ च Sy.

१३. प्रतिघ्नन्तु प्रत्येकं कामयन्ताम् Sy.

१४. अस्मदीयानि Sy.

१५. इमानि A. एतानि हव्यानि Sy.

१६. सुरभिर्भि ह० A. शोभनानि Sy.

१७. हन A.

१८. अपुत्रतायै Sy.

१९. वरा दा A. वेहि Sy.

२०. मा is suggested for म ॥

२१. ०स्त्राय A. दुष्टवस्त्राय Sy.

२२. अमतने A. अभिहान्यै Sy.

२३. अस्यै is suggested for यस्यै ॥

२४. मा व A.

२५. अस्मान् is suggested for अस्मात् ।

२६. अशनायायै Sy.

२७. बलिने Sy.

२८. यज्ञवं A. हे सत्यवन् ! अग्ने ! Sy.

२९. जुह्वर्थाः 'हुच्छा कौटिल्ये' इति धातुः Sy.

३०. गुणिः M. गृहे is suggested ग्रहे ।

३१. माण च A. मा च is suggested for
मा न ॥

३२. A. वचनः M. वने is suggested for
वनो ।

नू मे ब्रह्माण्यश्च उच्छशाधि त्वं देव मध्वर्द्धयः सुपदः ।

रातौ स्यामोभयासि आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २० ॥

नू मे । क्षिप्रम् । मह्यम् । अन्नानि । त्वम् । अग्ने ! इच्छमाधि गृहाणेति ब्रूहि त्वा । हे देव !
हविष्मद्भ्योऽन्नानि । आसि । ययं तव । दाने । स्याम । उभया हविष्मन्तः स्तुतिमन्तश्च । यूयम् । पात ।
अविनाशैः । सदा । अस्मानित्यग्निरनुचराश्चेति ।

त्वमग्ने सुहवो ऽण्वसद्वसुदीतो सूनो सहसो दिदीहि ।

मा त्वे सचा तनये नित्य आ धृद्धमा वीरो अस्मन्नयो वि दासीत् ॥ २१ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! स्वाहावः । रमणीयसन्दर्शनः । शोभनदीप्यो । सहसः । पुत्रम् ।
दीप्य । मा । त्वयि । वर्तमानो रश्मिः । शीरसे । पुत्रे । आदहनं करोतु । मा । वीरः । नृभ्यो हितः ।

१. नू मे M.

२. मध्वर्द्धम् Sy. ३. अन्न A.

४. इच्छमाधि A. उच्छशाधि is suggested for इच्छमाधि ॥ उत्कर्षेण शोधितानि कुह Sy.

५. नू इहि त्वा A. वा is suggested for त्वा

६. हि देव A. M. हे श्रोतमानाग्ने ! Sy.

७. हविष्मद्भ्योऽस्मभ्यम् Sy.

८. रक्षसि or क्षरसि is suggested for आसि ॥ प्रेरय Sy.

९. चव A. त्वदीयायाम् Sy.

१०. स्याम is suggested for स्योम ॥ भवेम Sy.

११. उभय M. उभया is suggested for उभया ॥ स्तोत्रिणः शक्तिप्रणश्च, अथवा स्तुवन्तो यजमानाश्च वयम् Sy.

१२. त्वत्परिवाराश्च सर्वे Sy.

१३. पात is suggested for वात ॥ रक्षत Sy.

१४. अविनाशैः is suggested for अविनाशः
अविनाशविमर्द्धानः Sy. स्वस्तीत्यविनाश-
नाम । अस्तिरभिपूजितः । तु अस्तीति
N. ३.21.

१५. ऽत्यग्निर्वनुचराश्च हेति A. अग्नेरनु०
is suggested for अग्निरनु०

१६. VM. ignores आ ॥ आ अत्यर्थम् Sy.

१७. ऽहावः A. स्वाह्वानः Sy.

१८. ऽणीवा स० A.

१९. ऽभनावी० A. शोभनया दीप्यया Sy.

२०. पुत्र ! is suggested for पुत्रम् ॥ सुत !
हे अग्ने ! Sy.

२१. दीप्यस्व is suggested for दीप्य M.

२२. माने M.

२३. सहायभूतः Sy.

२४. अभिधाक्षीः Sy.

२५. माय A.

२६. पुत्रः Sy.

२७. दृभ्यो A. नरहितः Sy.

अस्मत्तः । अपभ्रंशं यातु ।

मा नो अग्रे दुर्मृतये सचैषु देवेद्वेष्वग्निषु प्र वोचः ।

मा ते अस्मान्दुर्मृतयो भूमाच्चिदेवस्य सूनो सहसो नशन्त ॥ २२ ॥

मा नः । मा । अस्मान् । अग्ने ! सहायभूतस्त्वम् । एषु । अग्निषु । अशौभनहरणाय । प्रवोचः ।
देवैरिद्वेषु । मा । तव । अस्मान् । दुर्मृतयः । भ्रमणशीलस्वभावाः । देवस्य । हे सहसः सूनो ! व्याप्नु-
वन्तः ।

स मर्तो अग्रे स्वनीक रेवानमर्त्ये य आजुहोति हव्यम् ।

स देवता वसुवर्निं दधाति यं सुरिस्थीं पृच्छमान एति ॥ २३ ॥

स मर्तः । सः । मनुष्यः । अग्ने ! शौभनज्वालानिक ! धनवान् भवति । अमर्त्यं त्वयि । वा ।

१. अपि चास्मत् पृथग्भूतोऽस्माकं वा । षष्ठ्यर्थे पञ्चमी Sy.
२. उपकीयेत Sy.
३. न Sy.
४. अग्निषु is suggested for अग्निषु ।
५. एष्वग्निष्वग्ने A.
६. ०नभर० is suggested for ०नहर० । कुच्छुभरणाय Sy.
७. ब्रूहि । त्वत्सहायभूता अग्नयो यथा मामकुच्छेन विभूयुस्तथा ब्रूहीत्यर्थः Sy.
८. देवैरि० A. ऋत्विग्भिः समिद्धेषु Sy.
९. निग्रहबुद्धयः Sy.
१०. ०लाग्रमणनील० A. भूमात्-भ्रमादपि । अत्र सम्प्रसारणं छान्दसम् । प्रमादादपीत्यर्थः Sy.
११. द्योतमानस्य Sy.

१२. हे बलस्य पुत्राग्ने ! Sy.
१३. व्याप्नुवन्तः A. व्याप्नुवन्तु Sy. नशदिति व्याप्तिकर्मा Ngh. 2. 18.
१४. VM. ignores चित्.
१५. वसिष्ठस्त्रिष्टुभाभिः तुष्टाव । चतुर्थेऽहनि एकविंशस्तोमखण्डे 'अग्नि नरः' RV. 7.1.1. 'इत्याज्यम्' (SSS. 11.15.2.) ऋत्विधाने पुत्रानामुरधारोदमिति DDN.
१६. ०लानीक is suggested for ०लानिक ॥ सुतेजस्क ! हे अग्ने ! Sy.
१७. धनवान् is suggested for धनवान् ॥ रेवान्-नकार आकारोपधः० RPR. 4.65. इति नलोपे प्राप्ते पादान्तत्वात् DDN.
१८. मनुष्ये देवतात्मनि त्वयि Sy. DDN.
१९. व A. यः is suggested for वा ॥ निर्धनो-ऽपि यः DDN.

भ्रातृहोति । हविः । सः । देवतानाम् । धनदानम् । धारयति । यम् । विद्वान् । धनदानार्थम् । प्रच्छन् ।
एत्युदारम् ।

महो नो अग्रे सुवितस्य विद्वान्नयि सूरिभ्य आ वहा बृहन्तम् ।

येन वयं संहसावन्मदेमाविचितास आयुषा सुवीराः ॥ २४ ॥

महः । महान्तम् । अस्मभ्यम् । अग्ने ! अभ्युदयम् । जानन् । धनम् । स्तोतृभ्यः । आवहम् ।
महत् । येन, वयम्, धनेन । बलवन् ! मार्थम् । अक्षिणा । आयुषा । शोभनवीराः ।

नू मे ब्रह्माण्यश्च उच्छशाधि त्वं देव मध्वद्वयः सुपूदः ।

रातौ स्यामोभयास आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

नू मे । तेयमेकस्मिन्नपि सूक्ते द्वि पठिता विराट् । द्विरग्निं स्तुत्वा सकृदुपसंहृत्य पुनरप्यन्यैश्च नोति
स्तुत्वीपसंहार इति ।

कुशिकानां कुले जातो माधवः सुन्दरीमुतः ।

पञ्चमस्याष्टकस्याष्टमध्यायं व्याकरोदिति ॥

१. मतो मनुष्यः Sy. स एवापरो देवता DDN.
२. स एव मनुष्यो देवताभ्यः Sy.
३. धनपोषं ददाति Sy. धनसम्भजनम् DDN.
४. मर्त्यम् Sy. मनुष्यम् DDN.
५. प्रातः Sy. DDN.
६. धनार्थम् A. धनाविकामः, अर्थी याचकः DDN.
७. पृच्छन् is suggested for प्रच्छन् ॥
असावुदारः क्वास्त इति पृच्छन् Sy. असा-
वुदारः क्वास्ते, असावुदारा किङ्करोतीति
पृच्छन् DDN.
८. अभिगच्छति . . . यद्वा स देवताग्निर्वसुवनिं
यजमानं दधाति धारयति यमग्निं सूरिः स्तो-
तार्थी प्रयोजनवान् पृच्छमानः ? कोऽसाव-
ग्निरिति पृच्छमानः ? एति Sy. अभिगच्छति
DDN.
९. महतः Sy.
१०. अस्मदीयस्य Sy.
११. ०दय M. कल्याणस्य कर्मणः । अस्मदीयस्य

- कल्याणं कर्म Sy.
१२. त्वं स्तोतृभ्यो ऽस्मभ्यम् Sy.
१३. ०वहं अहत् M. आवह is suggested
for आवहम् ॥
१४. महान्तम् Sy.
१५. येन . . . रवयं धनेन A.
१६. स्तोतारः Sy.
१७. हे बलवन् ! अग्ने ! Sy.
१८. हृष्येम Sy.
१९. अक्षीणाः is suggested for अक्षिणा ॥
अविक्षीणाः Sy.
२०. पूर्णायुषा Sy.
२१. कल्याणपुत्रपौत्राश्च सन्तः Sy.
२२. द्विः is suggested for द्वि ।
२३. विरा हिरग्निं स्तु० A.
२४. रप्येन्यैश्चनोति A. स्तोति Or नोति is
suggested for नोति M.
२५. इयम्क् प्रागेव (RV. VII. 1. 20.)
व्याख्याता Sy.

॥ अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयाध्यायः ॥

अथाध्यायं 'जुषस्व' नः^१ व्याचिख्यासति माधवः ।

गोत्रेष्वृषीणां वक्तव्यमादावेव प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

पित्रादिषु प्रसिद्धेन येन नाम विशेष्यते ।

वेदेष्वृषीणां तद्गोत्रं जातव्यं तत्र वैदिकैः ॥ २ ॥

जेतुः पिता मधुच्छन्दाः श्यावाश्वस्य पितामहः ।

पितामहो गौरिवीर्तेर्गोत्रत्वेन प्रदर्शितः ॥ ३ ॥

अपालाऽत्रिकुले^२ जाता विश्ववारा च तादृशी ।

दूरस्थोऽत्रिस्तयोगोत्रं बहवः सन्ति तादृशाः ॥ ४ ॥

पितरौ^३ मित्रावरुणौ वसिष्ठस्येत्यपि श्रुतम् ।

उतासि मैत्रावरुणः प्रवरेषु पुनस्तयोः ॥ ५ ॥

पुत्रस्थाने समावेशाद् वसिष्ठौ^४ मैत्रावरुणिः ।

तत्राहुः कारणं प्राज्ञा विदेहौ^५ हि शशाप^६ तम् ॥ ६ ॥

१. Supplied by the Editor.

२. A. writes अय separately from अध्यायः । M. adds श्रीः before अय.

३. गोप्त्रेष्वृषीणां A.

४. पित्रा० A.

५. ०द्धेन नामधेयेन विशेष० A.

६. वेदेष्वृषीणां A.

७. ०त्प्यन्तप वं A.

८. श्री is missing in A.

९. ०शिता A.

१०. ०लातिकुले जाना विश्व० A.

११. चितरौ A.

१२. ०त्युचि R. Cf. RV. VII. 33. 11.

१३. ०वेशो वासिष्ठ मैत्रावरुण (पा M.) A., M.
The reading of the Mss. does not give any sense. The reading of R. is adopted therefore.

१४. ०ज्ञा सिषवेहो A.

१५. शशाप A. ०ऽभिज्ञाशप R.

ऋषे भव विदेहस्त्वमृषिः शप्तः समाविशत् ।
 अहोरात्रे योगबलात्तौ मित्रावरुणौ स्मृती ॥ ७ ॥
 ददर्श मन्त्रांश्च तदा पुत्रश्चाभूत् पुनस्तयोः ।
 क्रमेणार्षेयवरणमुपपन्नं तयोरिति ॥ ८ ॥
 विश्वामित्रजमदग्नी तथा वसिष्ठ एव च ।
 इन्द्रो अगस्त्यो मरुतो गोत्रं नैषु प्रदृश्यते ॥ ९ ॥
 यद्यप्यृषीणां सप्तानां ब्राह्मणेषु दृश्यते ।
 गोत्रं तथापि विज्ञेयमृक्षु गोत्रनिवेशनात् ॥ १० ॥
 असगोत्रो भवेच्छ्राद्धं सगोत्रात्तन्तुमाहरेत् ।
 न प्रयच्छेद्दहितरं सगोत्रायेति च स्मृतिः ॥ ११ ॥
 किमेतेषु मनुष्याणां गोत्रमित्यभिधीयते ।
 वक्तव्यं छान्दसर्नैतद्वर्मशास्त्रपरैरिव ॥ १२ ॥
 कौतूहलनिवृत्यर्थमथ चास्माभिरुच्यते ।
 गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुक्तान्यर्बुदानि च ॥ १३ ॥

१. ऋषेर्भव A.

२. ऽविशत् A.

३. ऽलान्तौ A.

४. स्मृतौ A.

५. दश म० A.

६. ऽश्चाहूत् A.

७. ऽग्निं तदुपासिष्ठमेतेन वा A. ऽग्निं तदु
 वासिष्ठमेन वा M. The reading of
 R. is adopted here.

८. इन्द्रो अगस्त्यो A., R.

९. नैषु प्रदृश्यते A.

१०. गोत्रमेषु R. ऽपुदन् दृ० M. R. adds
 न between ब्राह्मणेषु and दृश्यते ।

११. निवेशनात् R. १२. दवे० A.

१३. व्ययछान्दसर्नैतत् A. छान्दसर्नैतत् is suggest-
 ed for छान्दसर्नैतत्.

१४. ऽस्त्रवरं० A.

१५. ऽक्तान्यं बुदा० A.

कुलाख्यानि^१ हितानीह तानि गोत्राणि सन्तु नः ।
 ननु स्मरन्ति नेतानि सम्प्रति ब्राह्मणा इमे ॥ १४ ॥
 तर्हि गोत्रसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 यश्चुतैः सङ्गृहीतानि कतबोधायनादिभिः ॥ १५ ॥
 स्मरन्ति तानि चित्तेषु सम्प्रतित्वेन मानवाः ।
 मार्कण्डेयोऽस्मि माण्डूकस्तथा माण्डव्य इत्यपि ॥ १६ ॥
 प्रदर्शयन् बहून् पक्षान् न कथञ्चिदपीच्छति ।
 इतरेतरसम्बन्धं तदध्यायमिति ब्रुवन् ॥ १७ ॥
 यदि ह्येतानि गोत्राणि मार्कण्डेयः समुद्वहेत् ।
 माण्डूकस्य दुहितरमसगोत्राऽस्य सा यतः ॥ १८ ॥
 तस्माद्वत्सादिकं गोत्रमिति माधवदर्शनम् ।
 आपस्तम्बश्च तानेव देवदृष्टानदर्शयत् ॥ १९ ॥

VII. 2.

जुषस्व नः समिधमग्ने अथ शोचां बृहद्यजतं धूममण्वन् ।
 उप स्पृश दिव्यं सानु स्तुपैः सं रुग्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥ १ ॥

^{१०} जुषस्वा । वसिष्ठ^{११} ॥ जुषस्व^{१२} । नः^{१३} । समिधम् । अग्ने ! अथ । प्रज्वल^{१४} च । बृहन्तम्^{१५} । यष्ट-

१. ०ख्या हिता० A. ०ख्याभिमता० R.
 २. न तु R. ३. नेतानि A. चेतानि R.
 ४. ०न्यं बुदा A.
 ५. यं . . . श्रुतैः A. यद्वृत्तैः R.
 ६. कम्बो धोय० A. काम्बोधोदय० M. the reading of R. is adopted here.
 ७. रानि चि० M. न. ०स्तंबं च A.
 ८. देव दृष्ट न० A. देवदृ० R.
 ९. 'जुषस्व नः' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठ-
 स्यार्थं ब्रह्मभम् । आश्विनोक्तत्वादिवं तनु-
 नपाव्रहितम् । समिद्धाद्या अग्निविशेषाः प्रत्युचं

देवता उक्ताः । तथा चानुक्रम्यते—'जुषस्व-
 कादशाग्रम्' (KSA. 34. 2. p. 24.) इति ।
 पञ्चाविष्टाविदमाग्रीसूक्तम् । सूत्रितञ्च—
 'जुषस्व नः समिधमिति वसिष्ठानाम्' (ĀSS.
 3. 2.) । पत्नीसंयाजे त्वाष्ट्रयागस्य याज्या
 त्वाष्ट्रे पञ्चावपि पुरोडाशस्यानुवाक्येषामिति पूर्व-
 मुक्तम् Sy.

११. वसिष्ठे A. वसिष्ठः is suggested for
 वसिष्ठ ।
 १२. सेवस्य Sy. १३. अस्माकम् Sy.
 १४. दीप्यस्य च Sy. १५. अत्यन्तम् Sy.

व्यम् । धूमम् । उदगमयन् । उपस्पृश च । दिवि भवम् । समुच्छ्रितम् । आदित्यतेजःशङ्कतैः । सङ्गच्छस्व ।
सूर्यस्य । रश्मिभिरिति ।

नराशंसस्य महिमानं मेष्वाष्टुर्पं स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ये सुक्रतवः शुचं यो धियुधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

नराशंसस्य । नराशंसस्य । महिमानम् । एषो यजमानानामर्थविश्वम् । उपस्तुमः । यष्टव्यस्य ।

१. यजनीयं प्रशस्तम् Sy.

२. प्रेरयन् Sy.

३. भव A. अन्तरिक्षाभवम् Sy.

४. तमुच्छ्रि० A.

५. तप्तं रश्मिभिः Sy.

६. तेजोभिः Sy.

७. नरैः प्रशंसनीयस्याग्निविशेषस्य Sy. नरा
अस्मिन्नाशंसन्तीति नराशंसोऽग्निः प्रजा-
पतिर्वा, नरैः प्रशस्यो भवतीति वा नराशंसस्य
प्रजापतेरग्नौर्वा Mah. नरा अस्मिन्नासीनाः शंस-
न्तीति नराशंसो यज्ञः । प्रजापतिर्वा अग्निर्वा ।
नरैः प्रशस्यो भवतीति नराशंसः । तस्य U.
नराशंसः . . . कस्मात् ? . . . नरशब्दः
पूर्वपदम् । आसेनिष्ठान्तस्य मध्यम् । शंसते-
रुत्तरपदम् । अथ कोऽयं ? नराः मनुष्या
अस्मिन्नासीना उपविष्टा शंसन्तीति नराशंसः ।
. . . योऽयमेषामभिमतफलदाता नराणां
नराशंसो यज्ञो ब्रह्मदेवतात्यागात्मकः प्रयोगः ।
तस्याधिष्ठाता तद्वचनौ देवताविशेषे जग-
दुत्पत्त्यनुग्रहबीजम् Dur. नरो होतृप्रभृतयो-
ऽस्मिन् प्रकृत आसीनाः शंसन्तीति यज्ञो

ऽयमवाच्यः । अग्निर्वा ऋत्विग्यजमानं नरैः प्रश-
स्यत्वान्नराशंसानि । . . . नराशंसो यज्ञो
अग्निर्वा तस्य SKN. नराशंसो यज्ञ इति
कात्यक्यः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति ।
अग्निरिति शाकपूणिः । नरैः प्रशस्यो भवति
N. 8.7.

८. महत्त्वम् Sy. महाभाग्यम् Mah., U. एतस्य
महिमानं महाभाग्यं विभूतिम् Dur. माहा-
त्म्यम् SKN.

९. तेषामेषां मध्ये Sy.

१०. यजमानां० A. देवानां मध्ये वयम् Mah.
देवगणानां मध्ये U. ऋत्विजां देवानां वा
वक्ष्यमाणानां वा । यष्टीश्रुतेः सम्बन्धिन
इति शेषः SKN.

११. उमस्तु० A. वयमुपस्तुमः Sy. उपगम्य . . .
स्तुमोऽभिधीतं यामः Dur.

१२. यष्ट० A. यजनीयस्य Sy. यज्ञतेरतच्प्रत्ययः
Mah. कथम्भूतस्य नराशंसस्य । यज्ञतस्य
यष्टव्यस्य U. यजनसम्पादयितुः प्रयोक्तु-
रभिमतफलसम्पादयितुः Dur. यजेरयमर्हसि
अतप्रत्ययः । यजनाहंस्य SKN.

यज्ञैः । ये । सुप्रजाः । शुचयः । कर्माणां धारयितारो यजमानास्तेषाम् । उभयानि पाशुकानि सौमिकानि च । हवींषि । स्वदन्ति । देवता नराशंसः पूजयामास सदैव यज्ञार्थम् ।

१. यज्ञैर्हविर्भिः स्तोत्रैर्वा Sy. आहुतिभिः U. कर्मभिर्युक्ता उपस्तुमः । यदेवमेतस्मिन्नुपस्तुत-
महिम्नि नराशंसे यज्ञे किमप्यस्त्वित्याशास्महे
Dur. सप्तम्यर्थे तृतीया । ज्योतिष्टोमादियु
यज्ञेषु । यज्ञपक्षे यज्ञार्हस्य महाफलस्य जगतः
स्थितिहेतोर्ज्योतिष्टोमादेः । यज्ञैरिति—‘इत्य-
म्भूतलक्षणे’ (Pa. 2. 3. 21.) तृतीया । अभ्या-
सापेक्षं बह्वचनम् । यागाभ्यासैरित्यम्भूतस्य
SKN.

२. ये देवाः Sy., Mah. तस्य च महिमानमाश्रय
ये देवाः U. उपस्तुते चास्मिन्वा ये SKN.

३. सुप्रजाः is suggested for सुप्रजाः ॥ सुप्रजाः
सुकर्माणो वा Sy. शोभनः क्रतुः कर्म येषां ते
Mah. सुकर्माणः U. जगदनुग्रहप्रवृत्ताः Dur.
क्रतुरिति कर्मनाम । सुकर्माणः SKN.

४. दीप्तिमन्तः Sy. शुद्धा निष्पापाः Mah. निषि-
क्तपाप्मानोऽग्निमाद्यदवयवयुक्ताः U. निर्णि-
क्ततरपापा Dur. दीप्ताः SKN.

५. धियं बुद्धिं कर्म वा दधतीति । अलुगायः Mah.
प्रजायाः कर्मणो वा धारयितारः U. स्वाधि-
कारप्रयुक्तानां कर्मणामनुविधारयितारः प्रजा-
नां यज्ञानां वा Dur. कर्मणः प्रजाया वा
तधारयितारः SKN.

६. ०मानस्ते० A. एवमादिगुणयुक्ता देवास्ते
Dur. यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः । ते
SKN.

७. उभयानि सौमिकानि च हविःसंस्थादीनि Sy.
सोमम्, इतराणि च Mah. सोमं चेताराणि
च हवींषि तान्त्राणि प्रयाज्यभागस्विष्टकृत्प्र-
भृतीन्यावापिकानि प्रधानान्युभयानीति U.
यदि सौमिकः पशुस्ततः सोमं च इतराणि

पशुपुरोडाशधानाप्रभृतीनि । अथ पूषक्
सोमात्ततस्तान्त्राणि प्रयाज्यभागस्विष्टकृ-
त्प्रभृतीनि, आवापिकानि च प्रधानहवींषि
इत्येतवाशास्महे Dur. हवींषि सौमिकानि
पाशुकानि च । अथवा तान्त्राण्यङ्गहवींषि
आवापिकानि च प्रधानहवींषीत्यर्थः SKN.

८. पशुका० A.

९. सौम्यानि M.

१०. हव्यानि Sy.

११. स्वदयन्ति भक्षयन्ति Sy. भक्षयन्ति Mah.,
U. आस्वादयन्त्वेतानि हव्या हवींषि Dur.
लोड्ये पञ्चमः । आस्वादयन्तिवत्यर्थः
SKN.

१२. देवाः कर्माङ्गभूताः SKN.

१३. अग्निरिति शाकपूर्णमते-योऽयमेषामभिमतो-
पकारी नराणां प्रशस्यो नराशंसोऽग्निस्तस्य
वयमुपस्तोषाम उपस्तुमो महिमानं यजतस्य
यज्ञतम्पादयितुं यज्ञैः कर्मभिर्दानैर्वा संयुक्ताः,
तस्मिन्नुपस्तुतमहिम्नि नराशंसेऽग्नौ हृतानि,
ये सुक्तवो देवाऽशुचयो धियन्धास्ते, एता-
न्युभयानि हवींष्यास्वादयन्तिवत्येतदाशास्महे
Dur. नराशंसो यज्ञ इति कात्यक्यः । नरा
अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति शाक-
पूर्णः । नरैः प्रशस्यो भवति । तस्यैवा भवति
... नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तुमो यज्ञि-
यस्य यज्ञैः । ये सुकर्माणः शुचयो धियं
धारयितारः स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि ।
सोमं चेताराणि चेति वा । तान्त्राणि चावा-
पिकानि चेति वा N. 8.7., SKN
III. 127. This stanza=YV.
29.27.

ईलेन्यं वो असुरं सुदक्षमन्तर्दृतं रोदसी सत्यवाचम् ।

मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं समध्वराय सदमिन्महेम ॥ ३ ॥

ईलेन्यम्—

सपर्यवो भरमाणा अभिज्ञु प्र वृञ्जते नर्मसा बहिरुधौ ।

आजुह्वाना घृतपृष्ठं पृषदध्वर्यवो हविषा मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

सपर्यवः । परिचरणमिच्छन्तः । अरण्यादाहरन्तः । अहिगतजानुकम् । प्रहरन्ति । हविषा सह ।

बहिः । अग्नी । अभिमुखं जुह्वानाः । घृतपृष्ठम् । नानावर्णं बहिः । हे अध्वर्यवः ! अग्नि । हविषा ।

परिचरतः ।

स्वाध्वो वि दुरो देवयन्तोऽग्निश्रयु स्थयुर्देवताता ।

पूर्वी शिशुं न मातरा रिहाणे समग्रवो न समनेष्वञ्जन् ॥ ५ ॥

स्वाध्वः । सुकर्माणः । देवानिच्छन्तः । अग्निश्रयुः । यज्ञद्वाराणि विवृतानि कुर्वन्ति । सङ्ग्राम-

जिगमिषया रयमिच्छन्तः, जसि पूर्वस्वम् । यज्ञ । अथ विवृतेषु द्वारेषु पूर्वं प्राचीनैर्जुह्वयतावलिम् । वत्सम् ।

१. Neither the *pratika* nor the commentary is found in mss. Sy. explains the stanza in the following manner:

हे अध्वर्यवः ! वो यूयमीलेन्यं स्तुत्यमसुरं बलवन्तं सुदर्शं सुप्रज्ञं रोदसी रोदस्योरन्तर्मध्ये दृतं देवानां हविर्बह्वार्यं चरन्तं सत्यवाचं मनुष्वन् मनुष्यवन् मनुना समिद्धं यथेदानीं मनुष्याः समिन्धते तथा पूर्वं मनुना प्रजापतिना समिद्धमग्निमध्वराय यज्ञाय सदमित् सर्वेव सं महेम । सम्पूजयत मध्यमपुरुषस्य व्यत्ययेनोत्तमपुरुषत्वम् ।

२. ०यंत्वम् A.
३. रणस्य उदाहरन्तः A. पार्श्वभरन्तः Sy.
४. अहित A. अभिगत० is suggested for अहिगत०
५. ह is missing in A.
६. घृतसंस्मृतपृष्ठम् Sy.

७. स्थूलबिन्दुभिर्पुवत्तम् Sy.

८. बही A. बहिः is suggested for बहिः

९. ०ग्निः M. अग्निम् is suggested for अग्नि ।

१०. हविषा सह Sy.

११. ०रत is suggested for ०रतः । अग्नि परिचरत Sy.

१२. स्वकर्माणः A. स्वकर्माणः M.

१३. देवकामा यज्ञमानाः Sy.

१४. प्यशीष्टयुः A. आशितवन्तः Sy.

१५. यज्ञपृष्ठद्वाराणि Sy.

१६. रययुः रयकामाश्च । जसि पूर्वस्वर्णो ह्रस्वश्च Sy. १७. पूर्वह० A.

१८. देवतातो यज्ञे Sy.

१९. पूर्वप्राचीनैः A. The reading is doubtful.

२०. ०तावलिम् A. ०पभूतावग्निम् is suggested for ०पहतावलिम् ।

इव । मातरौ । जिह्वया जिहानं भवतस्तमग्निम् । उपस्थितेषु सङ्ग्रामेषु जिगमिषवः । घृतं समञ्जन्ति ।
यथा । नद्यो जलेन भेदाण्यञ्जन्तीति ।

उत योषणे दिव्ये मही न उपासानक्ता सुदुर्ध्वे धेनुः ।

बहिषदा पुरुहूते मघोनी आ यज्ञिये सुविताय श्रयेताम् ॥ ६ ॥

उत योषणे । अपि च । स्त्रियो । दिवि भवे । उपासानक्ता । महत्त्वान् । अस्मान् । आश्रयेताम् ।
यथा सुदुर्धा । धेनुराश्रयत्येवम् । बहिषि सीदन्त्यौ । बहुभिराहूते । धनवत्यौ । यज्ञाहे । अभ्युदयार्थमिति ।

विप्रा यज्ञेषु मानुषेषु कारु मन्ये वां जातवेदसा यजध्वे ।

ऊर्ध्वं नो अध्वरं कृतं हवेषु ता देवेषु वनथो वार्याणि ॥ ७ ॥

विप्रा यज्ञेषु । मेधाविनी । यज्ञेषु । मनुष्यकृतेषु । कर्मशीलो । मन्ये । वां । जातप्रज्ञौ । यजि-
ष्टव्यौ^{१७} ती युवाम् । ऊर्ध्वम् । अस्माकम् । यज्ञम् । कुरुतम् । आह्वानेषु । ती युवां यजमानानाम् । देवेषु ।
भजयः । धनानि ।

१. गावो Sy.

२. अग्नि लिहाने Sy.

३. यज्ञेषु Sy.

४. घृत A. तद्वत् समञ्जन् अर्ध्वर्धेव आश्रयेन
समञ्जन्ति Sy.

५. यथा नद्यः भेदाण्युदकेन Sy.

६. स्त्री A. रन्त्यौ M. युवत्यौ स्त्रीरूपे वा Sy.

७. अहोरात्रे Sy.

८. ०हत्वा चास्मा A. महत्यौ Sy.

९. कामधुक Sy.

१०. राश्र is written twice in A.

११. नोद० A. धेनुरिव Sy.

१२. बहुभिः स्तुते Sy.

१३. ०वत्येन A.

१४. यज्ञाहे A.

१५. कल्याणाय Sy.

१६. ०विनो A. हे वंस्या होतारी ! मेधाविनी !

Sy.

१७. मनुष्यैः क्रियमाणेषु Sy.

१८. ०शीलेन A. कर्मणां कर्तारो Sy.

१९. स्तौमि Sy.

२०. वाम् is suggested for वा ॥ युवाम्
Sy.

२१. ०प्रज्ञौ is suggested for ०प्रज्ञौ ॥
जातघनी Sy.

२२. यमृष्टव्यौ A. यष्टव्यौ is suggested for
यजिष्टव्यौ ॥ यष्टम् Sy.

२३. युवात् A.

२४. ऊर्ध्वम् is missing in M. देवाभिमुखम् Sy.

२५. अध्वरमकुटिलं यज्ञम् Sy.

२६. हवनेषु स्तोत्रेषु सत्सु Sy.

२७. देवेषु विद्यमानानि Sy.

२८. ०जय A. सम्भजयः । तान्यस्मभ्यं सम्प्रयच्छय-
इत्यर्थः Sy.

आ भारती भारतीभिः सृजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।
सरस्वती सारस्वतेभिर्वाक् तिस्रो देवीर्बहिरदं संदन्तु ॥ ८ ॥

[आ भारती] उत्तराश्चतस्रो व्याख्याताः ।

तत्रंस्तुरीपमधं पोषयितु देवं त्वष्टृविं रराणः स्यस्व ।
यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

[तत्रः ।]—

वनस्पतेऽव सृजोषं देवानग्निहविः शमिता सूदयाति ।
सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

[वनस्पते ।]

आ वाह्यग्रे समिधानो अर्वाङ्निद्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।
बहिर्न आस्तामदितिः सुपत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

[आ याहि ।]—

१. The *pratika* is supplied by the Editor. These stanzas have already been explained in the 3rd. mandala, see III.4. 8-11. एतदायुक्चतुष्टयं द्वितीयाष्टकस्याष्टमाध्याये (RV. III.4. 8-11) यद्यपि व्याख्यातं तथापि व्यवधानात् संक्षेपतोऽत्रापि व्याख्यायते । भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी भारतीभिः सृजोषाः सहितेळा मनुष्येभिरमनुष्यलोक-भवेदेवैः सार्धमग्निरागच्छतु । सरस्वती सारस्वतेभिः सारस्वतैर्मध्यमस्वानंदेवैः सार्धमर्वाङ्गस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य तिस्रो देवीर्बह्व्यः । प्रथमार्थे द्वितीया । बहिरिदमा संदन्तु Sy.

२. The *pratika* is supplied by the Editor. देव ! द्योतमान ! हे त्वष्टः ! रराणो रममाणस्त्वं नोऽस्माकं तुरीपं त्वरित-भाप्नुवत् पोषयितु पोषकरं तद्रेतो वि स्यस्व ।

विशेषेणावसानं प्रापय । विमोचयेत्यर्थः । यतो रेतसः कर्मण्यः कर्मसु साधुः सुदक्षः सुबलः युक्तग्रावा सोमसुतः देवकामो वीरः पुत्रो जायते Sy.

३. The *pratika* is supplied by the Editor. हे वनस्पते ! देवानुपाव सृज । अथ परोक्षस्तुतिः । अग्निर्वनस्पतिः शमिता शमिवरूपः सन् हविः सूदयाति प्रेरयतु । सेत्स एव वनस्पतिर्होता देवानामाह्वाता सत्यतरो ऽपि सन् यजाति यजतु । देवानां जनिमानि जननानि यथा स्वयं वेद तथा Sy.

४. The *pratika* is supplied by the Editor. हे अग्ने ! समिधान ! अर्वाङ्गस्मद-भिमुखस्त्वमिद्रेण तुरेभिस्त्वरितैर्देवैश्च सरथं समानरथं यथा भवति तथा आ याहि । आगच्छ । नोऽस्माकं बहिरध्यास्तामदितिश्च सुपत्रा कल्याणपुत्रा । स्वाहा देवाश्च सर्वेऽमृताः सन्तो मादयन्तामिति Sy.

VII. 3.

अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा यजिष्ठं द्रुतमध्वरे कृणुध्वम् ।

यो मर्त्येषु निध्रुविर्हृतावा तर्पमर्धा घृतान्नः पावकः ॥ १ ॥

अग्निम् । अग्निम् । यूयम् । देवम् । अन्यैरग्निभिः । सहितम् । यष्टृतमम् । द्रुतम् । यज्ञे ।
कुरुत । यः । मनुष्येषु । देवोऽपि सन्नभिमुखो ध्रुवस्तिष्ठति । यजमान् । तापयितुनिरस्तः । घृतान्नः ।
शोधकः ।

प्रोषदश्चो न यवसेऽविष्यन् यदा महः संवरणाद्व्यस्थात् ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरधं स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ २ ॥

प्रोषदश्चः । प्रोषतिः शब्दकर्मा, शब्दं कुर्वन् । अश्वः । इव । अश्वतः स्थिते यवसे । भक्षणं
करिष्यन्नयमग्निररन्ध्रमत्तुम् । यदा । महतः । संवरणादन्योऽन्यसङ्घट्टिताच्छुष्कात् काष्ठसङ्घातात् ।

१. 'अग्निं वो देवम्' इति दशचं तृतीयं सूक्तं
वसिष्ठस्यायं ब्रह्मभामानेयम् । अत्रेयमनु-
क्रमणिका—'अग्निं वो दश' (KSA. 54.3.
p. 24.) इति । 'अग्निं वो देवम्' इत्येतदादीनि
दश सूक्तानि तृतीयचतुर्थयजिष्ठानि प्रात-
रनुवाक आनेये ऋती ब्रह्मणे छन्दस्पाश्चिन-
शस्त्रे च विनिष्कृतानि । सूत्रितञ्च—'अग्निं
वो देवमिति दशानां तृतीयचतुर्थं उद्धरेत्'
(ĀSS. 4.13.) इति । व्यूहहे दशरात्रेष्टमे
ऽहनीवं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्र्यते हि—
'द्वितीयस्याग्निं वो देवमित्याज्यम्' (ĀSS.
8. 10.) इति Sy.

२. The *pratika* is supplied by the
Editor.

३. हे देवाः ! वो यूयम् Sy.

४. द्योतमानम् Sy.

५. सजोषाः सजोषसं सहितम् । द्वितीयायं प्रथमा
Sy. ६. द्रुतम् is missing in A.

७. कौटिल्यरहिते यज्ञे Sy.

८. कुरु A. ९. सह हिमु० A.

१०. वसिष्ठ० A. नितरां ध्रुवस्तिष्ठति Sy.

११. यज्ञीयान् A. सत्यवान् वा Sy.

१२. तापयितुनिरस्तः is suggested for
तापयितुनिरस्तः ॥ तापकतेजाः Sy.

१३. ०न्न शोधक A.

१४. शोधकश्च भवति Sy.

१५. ०दश्च A. मध्यमानोऽग्निः कथ्यते Mah.
मध्यमानोऽग्निरत्रोच्यते U.

१६. ०ति श० A. प्रोषतिः शब्दार्थः Mah. U.

१७. सञ्चरन् वा Sy. प्रोषयति शब्दायते Mah.
शब्दायतेऽग्निः U.

१८. नं च A. यथा... अश्वः प्रोषति Mah.

१९. घासे Sy. घासम् Mah. यवसे घासे विषय-
भूते U.

२०. ०न्नमयम० A. भक्षयन् Sy. भक्षयिष्यन्...
अविष्यन्नित्यतिक्रमं पठितम् Mah. यति-
ष्यन् U.

२१. यथा M. यस्मिन् काले Mah. U.

२२. निरोधाद्वावहृपोऽग्निः Sy. संव्रियतेऽस्मिन्न-
ग्निरिति संवरणमरणिषा तस्मात् Mah.
संव्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमग्निकाष्ठ-
मुच्यते । अरणिषाकाष्ठं U.

२३. ०णारन्योन्यसङ्घाभिता शुष्का० A. ०न्योन्य-
सङ्घाभिताच्छु० M.

व्यस्यात् । अनन्तरमेव । अस्य । शोचिः । वातः । अनुवाति । अथ प्रत्यक्षोदन्तरम् । तव । मार्गः । कृष्णः । भवति ।

उद्यस्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरा इधानाः ।

अच्छा घामरूपो धूम एति सं दूतो अग्र ईयसे हि देवान् ॥ ३ ॥

उद्यस्य । उच्चरन्ति । यस्य । ते । नवजननस्य । वषितुः । अग्ने ! जरारहिताः । दीप्यमाना रश्मयः । तस्य त्वानी दिवम् । प्रति । आह—आरोचमानः । धूमः । एति । त्वं हि । देवानां दूतः सन् । दिवि स्थितान् । समीपसे सङ्गच्छसे देवेरिति ।

१. यस्वा A. यः स्वा M. सततेषु वृक्षेषु चित्तिष्ठते Sy. प्रोषद्दशो न यवसे । ऽविध्यन्वदा महः संवरणाद् व्यस्यात् । आदस्य वातो ऽनुवाति शोचिरथ स्म ते व्रजनं कृष्णमस्तीति यदा वा ऽएतस्य वातो ऽनुवाति शोचिरथेतस्य व्रजनं कृष्णं भवति त्रिष्टुभोपदधाति त्रिष्टुभो हि वायुराग्ने व्याग्निकम् ह्यनिश्कतवानिश्कतो हि वायुरथ यद्वात इत्याह वातो हि वायुः । चित्तिष्ठते प्रकाशो भवति Mah. व्यत्तिष्ठते प्रकाशोभवति U.

२. पश्नं तरं A. पश्नतरं M. तदा Sy. अस्यानन्तरं बह्विज्वलनशब्दानन्तरम् Mah. अथानन्तरमेव U.

३. अग्नेः Sy. Mah. U.

४. अचिः Sy. शोचयति ज्वलयति शोचिः, अग्नेः सन्दीपनः । शोचिरिति ज्वलन्नामसु पठितम् । यद्वाऽस्य शोचिर्ज्वालामनुलक्ष्य वातो वाति Mah. शोचिः सन्दीपनः U.

५. वायुः Mah.

६. अनुपादि A. अग्निमनुलक्ष्य प्रसरति । वाय्वग्न्योः सख्यादिति भावः Mah.

७. अथ M. अथेति निपातोऽपार्थः । अथ वातेनाग्नी ज्वलिते सति स्मेति निपातः पादपूरणः Mah. अथ अथ समानार्थौ छन्वसि । स्मनिपातोऽनर्थकः U.

८. ०त्यक्षोऽनन्त० or ०त्यक्षः—अनन्त० is suggested for ०त्यक्षोदन्त० ।

९. हे अग्ने ! तव Sy. त एतस्याग्नेः । . . ध्रुत्वा त इति पदमेतस्येति व्याख्यातं परोक्षत्वान्मन्त्रस्य । 'अथेतस्य व्रजनं कृष्णं भवति (8.7.3.12.) इति श्रुतेः Mah. ते, अथेतस्येत्यर्थः । नह्यत्र युष्मदः प्रयोगः परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । ध्रुतिरप्यमुमर्थं दर्शयति U.

१०. मार्गम् A. वर्त्म Sy. व्रजत्यत्रेति व्रजनं गमनस्यानम् Mah. व्रजति गच्छत्यनेनेति व्रजनम् U.

११. कृष्णम् Sy. कृष्णमस्ति इयामं भवति । 'कृष्णवर्त्म' हुताशनः' इत्युक्तेः Mah. कृष्णं भवति U.

१२. VM. ignores स्म । स्मेति पूरणः Sy. This stanza=YV. 15. 62.

१३. उद्गच्छन्ति Sy.

१४. नवप्रादुर्भावस्य Sy.

१५. वर्षीतुः A.

१६. ज्वालाः Sy.

१७. प्रति seems to be the explanation of अच्छ ।

१८. अत आह—is suggested for आह ।

१९. अभ्येति गच्छति Sy.

२०. सम्प्राप्तोषि Sy.

२१. VM. explains अग्ने once only.

वि यस्य ते पृथिव्यां पाजो अश्रेत्तृषु यदन्ना समवृक्त जस्मैः ।

सेनेव सृष्टा प्रसितिष्ट एति यवं न दस्म जुह्वा विवेचि ॥ ४ ॥

वि यस्य^१ । विविधं श्रयन्ति । यस्य^२ । ते दापहृतस्थ^३ । पृथिव्याम्^४ । तेजः^५ । क्षिप्रम्^६ । यदा^७ । अन्नानि^८ काष्ठलक्षणानि । दन्तैः^९ पाजः^{१०} । संपृक्ते^{११} । तदानीं^{१२} सेनेव^{१३} । उद्युक्ता^{१४} । जुह्वा^{१५} । ते^{१६} । एति^{१७} प्रबन्धनीतिं^{१८} च । तदानीं^{१९} यथा । यवं^{२०} पशुरेवम्^{२१} । दर्शयन्ति^{२२} यस्व^{२३} । जुवालयाऽख्यम्^{२४} । व्याप्नोषीति^{२५} ।

तमिदोषा तमुपसि यविष्ठमग्निमत्यं न मर्जयन्त नरः ।

निशिशाना अतिथिमस्य योनौ दीदायं शोचिराहुतस्य वृष्णाः ॥ ५ ॥

तमिदोषा^१ । तम्^२ । एव^३ । रात्रौ^४ । तम्^५ । अग्निं^६ । यविष्ठम्^७ । अग्निम्^८ । अस्वम्^९ । इव वासैः^{१०} । परिचरन्ति^{११} । मनुष्याः^{१२} । तीक्ष्णीकुर्वन्तः^{१३} । अतिथिम्^{१४} । अस्यातिथेः^{१५} । स्थान आहवनीये^{१६} तदानीम्^{१७} । आहु-
तस्य^{१८} । वर्धितः^{१९} । शोचिः^{२०} । दीप्यते ।

१. विद्वस्य A.
२. अयति is suggested for श्रयन्ति ।
विअयति Sy.
३. यस्य A. हे अग्ने ! यस्य दावरूपस्य Sy.
४. उपहृतस्य M. दावभूतस्य is suggested
for दापहृतस्य
५. भूयाम् Sy.
६. प्र is written twice in A.
७. पाजः A. जुवालाभिरित्यर्थः Sy.
८. संपृक्ते A. संपृक्ते is suggested for
संपृक्ते । समवृक्त वृक्ते खादति Sy.
९. इद्युक्ता A.
१०. एवेति A. गच्छति Sy.
११. ०नीति च M. प्रबध्नाति is suggested
for प्रबन्धनीतिम् ।
१२. missing in M.
१३. वयम् A.
१४. दर्शयन्ति यस्वञ् M. दर्शनीयान्ते ! यस्वम्

is suggested for दर्शयन्ति यस्व ।

१५. ०तधार० A.
१६. व्यप्नो० A. काष्ठादीनि भक्षयति व्याप्नोषि
वा Sy.
१७. तमिदोषा A.
१८. वोषायाम् Sy.
१९. अग्निः A. उपसि is suggested for
अग्निं ॥ वासरेऽपि Sy.
२०. युवतमम् Sy.
२१. अश्व M. सततगमनयुक्तं बोद्धारमश्वमिव Sy.
२२. वासैः A.
२३. परच० A.
२४. दीपयन्तः Sy.
२५. तिथिम् M. अतिथिवत्स्पृज्यम् Sy.
२६. अस्य तिथेः A.
२७. आहवनीयायतने धिष्ये वा Sy.
२८. वर्धितुः is suggested for वर्धितः ॥
कामानां वर्धितुः Sy.
२९. शोचिः A. जुवाला Sy.

सुसुदृक् स्वनीकं प्रतीकं वि यद्रुक्मो न रोचंस उपके ।

दिवो न ते तन्यतुरेति शुष्मश्चित्रो न सूरः प्रति चक्षि भानुम् ॥ ६ ॥

सुसुदृक् । शोभनसन्दर्शनम् । ते । शोभनज्वालानीक ! अङ्गम् । यदा । आदित्यः । इव । मनु-
ष्याणामन्तिके । विरोचने दावभूतः । तदा क्षुल्लकात् । इव । अशनिः । एति । ते । शोषकं ज्योतिः । स
त्वं चित्ररूपः । सूर्यः । इव सर्वतः । प्रदर्शयसि । दीप्तीरिति ।

यथा वः स्वाहाग्रये दाशेम परीळाभिर्घृतवद्भिश्च हव्यैः ।

तेभिर्नो अग्रे अभितैर्महोभिः शतं पृथिरायसीभिर्नि पाहि ॥ ७ ॥

यथा । यथा । तुभ्यम् । अग्ने यवम् । स्वाहाकारम् । पितरोः । मिदाशेम । इळेति गोताम, पशवा-
हुतिभिः तथा घृतवद्भिः । व । पुरोडाशैः तथाऽस्मान् । अग्ने ! तैस्त्वदीयैः । तेजोभिः । बहुभिः । नितराम् ।
रक्ष । शतैर्न । पुरैरेव । अयसा निर्मितैरित्योषमिकमिति ।

या वा ते सन्ति दाशुपे अष्टृष्टा गिरौ वा यामिर्नृवतीरुप्याः ।

ताभिर्नः सूनो सहसो नि पाहि स्मत्सुरीर्ज्जरितृज्जातवेदः ॥ ८ ॥

या वा । याः । वा । ते । भवन्ति । यजमानैरक्षणाथम् । रक्षोभिरनभिभूता दीप्तयः । गिरैः ।

१. सुसुदृक् : A.
२. Omitted in M. सुसन्दर्शनं भवति Sy.
३. ०तानिक A. हे सुतेजस्क ! अग्ने ! त्वम् Sy.
४. रूपमङ्गं वा Sy.
५. सूर्यः सुवर्णं वा Sy.
६. विशेषेण दीप्यसे Sy.
७. अन्तरिक्षात् Sy.
८. निर्गच्छति Sy.
९. शोषतं ज्योतिः A.
१०. दशनीयः Sy.
११. दीप्तिरिति A. VM. explains भानुम्
obj. sing. by दीप्तीः obj. plu. स्वां
दीप्तिम् Sy.
१२. The *pratika* is supplied by the
Editor.
१३. येषा A.
१४. अग्नेये यवम् is suggested for अग्ने

- य वम् । अग्नेयेऽयस्य नेत्रे Sy.
१५. स्वाहुतं हविः Sy.
१६. परितः is suggested for पितरोर् ।
१७. मिदाशेम A. दाशेम is suggested for
मिदाशेम ॥ परिचरेम Sy.
१८. गोभिर्गोविकारैः क्षीरादिभिः Sy.
१९. पशचाहु ० A. २०. घृतसहितः Sy.
२१. पुरोडाशादिभिः Sy.
२२. तथा त्वमपि तेभिः प्रसिद्धः Sy.
२३. अपरिमितैः Sy.
२४. अपरिमिताभिः Sy.
२५. पुरैरेव A. नगरीभिरैव Sy.
२६. हिरण्यवीभिः Sy. रुक्मम्, अयः, इति हिरण्य-
नामनी Ngh. १. २.
२७. दानुषः Sy.
२८. ज्वालाः रक्षोभिरप्रवृषि. ? (घषि)ताः Sy.
२९. गिरयः A.

च मन्वात्मिका वास्ते भवन्ति । याभिः । प्रजावती प्रजाः । रक्षसि । ताभिः । अस्मानप्यग्ने ! नि पाहि ।
सहसः सूनो ! अस्मच्छब्दः कल्याणवचनः शोभनम् । मेधाविनः । स्तोतिः । जातवेदः !

निर्यत्पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात्स्वया कृपा तन्वा रोचमानः ।

आ यो मात्रोरुशेन्यो जनिष्ट देवयज्याय सुक्रतुः पावकः ॥ ६ ॥

निर्यत् । निर्गच्छति । यदा । पूता शिलायां निशितिकृता, स्वधितिः, इव । दीप्तस्तदा । स्वया ।
कल्पनया । तथा तन्वा । दीप्यमानो भवति । यः । अरण्योः । आ जनिष्ट । कमनीयचो । देवयागाय ।
सुप्रज्ञः । शोधकः ।

एता नो अग्रे सौमंगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता । एतानि । अस्माकम् । अग्ने ! सौमंगानि । प्रज्वलय । अपि च । कर्म । सुशोभनेन ज्ञानेन
प्रणीतम् । पतेमे, वनतेर्वर्णान्तरावर्ति । विश्वानि धनानि । स्तोतृभ्यः । गृणते । मह्यञ्च । सन्तु । यम-
मिति सानुचराभिप्रायमिति ।

१. गीभिः Sy.
२. ० जा पतिः प्र० A.
- ०वतीः प्र० is suggested for ०वतीं
- प्र० ॥ पुत्रवतीः प्रजाः Sy.
३. रक्षेः Sy.
४. उभयोभिः Sy.
५. ०नव्यग्ने A.
६. निवाहि A. नितरां रक्ष Sy.
७. हे बलस्य पुत्र ! Sy.
८. स्मच्छब्दः is suggested for अस्मच्छब्दः ।
९. शोभनान् is suggested for शोभनम् ।
- स्मदिति प्रशस्तवचनः । प्रशस्तान् Sy.
१०. हविषां प्रेरकान् Sy.
११. स्तोत्र... A. स्तोतृन् is suggested for स्तोतिः ।
१२. काष्ठाभिर्गच्छति Sy.
१३. शीला० A.
१४. ०स्तया M.
१५. स्वकीयया Sy.
१६. कृपया दीप्या Sy.
१७. ततया तन्वा is suggested for तथा तन्वा ।
१८. आजायत स देवयज्याय भवतीति Sy.
१९. कमनीयचोयो M. कमनीयश्च is suggest-

ed for कमनीयचो ।

२०. देवायागायगा A. देवया० is suggested for देवाया० M.
२१. सुक्रतुः सुकर्मा Sy.
२२. एतानि परिदृश्यमानानि Sy.
२३. सौमंगा सौमंगानि शोभनानि धनानि Sy.
२४. दीपय देहि वा Sy.
२५. कर्म, यज्ञानां कर्तारं वा Sy.
२६. शोभनप्रज्ञानपुक्तं सुप्रज्ञानं पुत्रं वा Sy.
२७. वतेम is suggested for पतेमे ॥
- सम्भजेमहि । वनतेः सम्भजनार्थस्य वर्णान्तरागमे सति रूपम् Sy.
२८. ०वतिनः is suggested for ०वति ।
२९. धाना० A.
३०. उद्गातृभ्यः Sy.
३१. शंसते च Sy.
३२. The fourth *pāda* has already been explained. See RV. VII. 1. 20.
- त्वत्परिवाराश्च सर्वे यूयं नोऽस्मान् स्वस्तिभिः क्षेमः सदा सर्वदा पात रक्षत Sy.

VII. 4.

प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं हव्यं मतिं चाग्नये सुपूतम् ।

यो दैव्यानि मानुषा जनुष्यन्तर्विश्वानि विद्वाना जिगाति ॥ १ ॥

प्र वः । प्रभरध्वम् । यूयम् । ज्वलते । दीप्यमानाय । हव्यम् । स्तुतिम् । च । अग्नये । निमं-
लम् । यः । दैव्यानि । मानुषाणि च । जातानि भूतानि देवान् मनुष्याश्च । अन्तः । गच्छति । ज्ञानेन,
मनुष्येभ्यो देवान्प्रति गच्छति देवेभ्यो मनुष्यानि ।

स गृत्सो अग्निस्तरंगश्चिदस्तु यतो यविष्ठो अजनिष्ट मातुः ।

स यो वना युवते शुचिदन्भूरि चिदन्ना समिदन्ति सद्यः ॥ २ ॥

स गृत्सः । सः । मेधावी । अग्निः । सर्वदा युवा । एव । शास्त्वशान्तः । यतः प्रभृति । युवतमः ।
अरणे । अजनिष्ट । संयुक्ते । यो भस्मीकुर्वन् मिथयेति । वनानि । शुचिदन्तः सः । बहूनि । अपि ।
अन्नानि । सह । एव । अति । सद्य एकस्मिन् क्षणे ।

१. 'प्र वः शुक्राय' इति दशचं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यार्यं ऋष्टुभमाग्नेयम् 'प्रवः' (KSA. 34.4.
p.24.) इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकादिवनश-
स्त्रयोदशसूक्तमध्ये द्वितीयत्वेनोक्तः सूक्तवि-
नियोगः । एकादशानि आग्नेये पक्षौ 'प्र वः
शुक्राय' इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितञ्च—
'प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं यथा विप्रस्य
मनुषो हविर्भिः' (ĀSS. 3. 7.) इति Sy.

२. प्रहर० A.
३. हे हविषां वोढारः ! वो यूयम् Sy.
४. शुभ्राय Sy.
५. वीप्ताय Sy.
६. अग्नये A.
७. सुशुद्धम् Sy.
८. अग्निः Sy.
९. Omitted in A.
१०. अन्तरा Sy.
११. ०च्छन्ति A.
१२. प्रज्ञानेन मार्गेण वा Sy.
१३. देवान्मनुष्याश्चान्तरा हवीषि नेतुं वर्तते इत्यर्थः
Sy.

१४. VM. ignores विश्वानि ।

१५. स ग्रसम् A.

१६. ०षापी A. Ngh. 3. 15. and गृत्स
इति मेधाविनाम N. 9. 5.

१७. अग्निः A.

१८. तारको भवति Sy.

१९. एषा A. According to Sy. एव goes
with सः ।

२०. शास्त्वशान्तः A. अस्त्व० is suggested for
शास्त्व० ।

२१. तदा यतो यदा Sy.

२२. युवतमः सन् Sy.

२३. अरण्याः Sy.

२४. आत्मना संयोजयति Sy.

२५. अग्निः Sy.

२६. कुर्वन्मिथ० A.

२७. ०चिरन्तः M. दीप्तदन्तः Sy.

२८. भूरीणि Sy.

२९. स्वकीयान्यन्नानि Sy.

३०. सम्पद्य Sy.

३१. अति A. भक्षयति Sy.

अस्य देवस्य संसदनीके यं मर्तासः श्येतं जगुभ्रे ।

नि यो गृभं पौरुषेयीमुवोचं दुरोकमभिरायवे शुशोच ॥ ३ ॥

अस्य । अस्य । देवस्य । संसदने सति वयम् । अनीके मुक्ते स्याम । यम् । मनुष्याः कार्यार्थम् । श्येतवर्णम् । गृह्णन्ति । यः । पुरुषैस्तृप्यमाणम् । हविषो मुष्टिम् । अभिमूर्खं सेवते । सोऽनुनिः । मनः । दुःखम् । दीप्यते इत्यन्तं प्रज्वलितो भवति ।

अयं कविरकविषु प्रचेता मर्तेष्वभिरमृतो नि धायि ।

स मा नो अत्र जुहुरः सहस्वः सदा त्वे सुमनसः स्याम ॥ ४ ॥

अयं कविः । अयम् । कान्तप्रज्ञः । प्रकृष्टज्ञानः । अप्रकृष्टज्ञानेषु । निहितः । तथा मरणधर्मेषु । मरणधर्मा । निधायि । प्रत्यक्षः शिष्टः—स त्वम् । मा । अस्मान् । अस्मिन् स्तोत्रे कियमाणे । हिंसी । बलवत् । सदा त्वयि वयम् । सुमनसः । स्यामिति ।

१. अग्नेः Sy.

२. स्थाने Sy.

३. मुख्ये Sy.

४. मुख स्या M.

५. य A. M. अग्निम्

६. श्वेतं शुभ्रम् Sy.

७. परिगृह्णन्ति Sy.

८. यज्ञाग्निः Sy.

९. ऽस्तृप्यमाणः A. पुरुषैरर्प्यमाणम् is suggested for पुरुषैस्तृप्यमाणम् । पुरुषैः कियमाणम् Sy.

१०. It seems to be the explanation of गृभम् ॥ गृभीतम् Sy.

११. अत्र वचिः सेवार्थं वर्तते । निषेवत इत्यर्थः Sy.

१२. सोऽग्निः is suggested for सोऽनुनिः ॥

१३. ब्रह्मव आधव इति मनुष्यनामनी Ngh.2.3.

१४. सपत्नैर्दुःखं यथा भवति तथा Sy.

१५. कवि A.

१६. प्रज्ञा A. कान्तदृक् Sy.

१७. प्रकाशकः Sy.

१८. अकान्तदृक्षु Sy.

१९. मरणधर्मकेषु Sy.

२०. मरणधर्मरहितः Sy.

२१. निधायि A. निधायि is suggested for निधायि ॥

२२. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः Sy.

२३. अस्मान् A.

२४. अस्मिंस्तोत्रे Sy.

२५. बलवन् ! is suggested for बलवत् ॥ बलवन् ! अग्ने ! Sy.

२६. यस्मिन् त्वयि Sy.

२७. ऽनस्य A.

सुमनसः Sy.

२८. सामेति A.

२९. VM. ignores अग्निः ।

आ यो योनिं देवकृतं ससाद कृत्वा हृग्निर्मृतं अतरीत् ।
तमोषधीश्च वनिनश्च गर्भं भूमिश्च विश्वघायसं विभर्ति ॥ ५ ॥

आ यः । आसीदति । यः । स्थानमोषध्यादिकम् । देवैरेतस्य वासाय कल्पितम् । प्रजानेन । हि ।
अग्निः । देवान् दुरितेभ्यः । उत्तरयतीति मच्छपानाः (?) । तम् । ओषधयः । वृक्षाः । गर्भम् । भूमिः ।
च । विश्वस्य वर्तारम् । धारयन्ति । "

ईशे हृग्निर्मृतस्य भूरेरीशे रायः सुवीर्यस्य दातौ ।
मा त्वा वयं संहसावन्नवीरा माप्सवः परि पदाम् मादुवः ॥ ६ ॥

ईशे । ईशे । हि । अग्निः । अन्नम् । बहु दातुम् । ईशे । धनम् । शोभनवीर्यम् । दातुम् । अथ
प्रत्यक्षः—तादृशं त्वाम् । वयम् । बलवन् ! मा । अपुत्राः । परिनिषीदाम । मा च । अप्सवः सोमस्य पातारः ।
मा च । अपरिवारकः परिष्यदुवः ।

१. अध्यास्ते Sy.
२. अग्निः Sy.
३. ०षध्यादि० A.
४. प्रजया Sy.
५. किमर्थं देवाः स्थानं कल्पयन्त्यग्नेरित्यत आह—
हि यस्मात्कारणात् Sy.
६. मच्छपानाः seems unnecessary.
७. ओषधयः Sy.
८. गर्भम् A.
गर्भं सन्तम् Sy.
९. विश्वस्य धारकम् Sy.
१०. श्रुतमेव विभर्तीति पदं बहुवचनान्ततया
विपरिणतं सदोषधीभिर्वनिभिश्च सम्ब-
ध्यते Sy.
११. VM. explains च once only.
१२. ई is missing in A. ईष्टे Sy.
१३. अग्निः A. It seems to be the
explanation of अमृतस्य ॥ उदकं

द्वितीयायै षष्ठी Sy.

१४. बहुः A. अधिकम् Sy.
१५. ०दृश त्वा A.
०शं त्वा M.
१६. वसिष्ठाः Sy.
१७. पुत्रादिरहिताः सन्तः Sy.
१८. पर्युपविशाम Sy.
१९. रूपरहिताश्च सन्तः Sy.
'अप्स इति रूपनाम' Ngh. ३.७., N.
१.१३.
२०. ०स्यावाता० A. ०स्यापाता is suggested
for ०स्य पाता० It seems to be the
explanation of अप्सवः ॥
२१. चारकाः is suggested for ०चारकः ।
परिचरणहीनाश्च Sy.
२२. अपरिष्यदुवः A. The reading is
doubtful. परिषदाम् or हि अदुवः is
suggested for परिष्यदुवः ।

परिषद्य् अरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अग्रे अन्यजातमस्त्यचैतानस्य मा पथो वि दुक्षः ॥ ७ ॥

परिषद्यम् । परिहृत्यैव परिहृत्य गन्तव्यं नोपसर्तव्यम् । अरणस्य । धनम्, अरणोऽन्यो भवति न
रमल इत्यपि बार्तेररणोऽन्यतो गच्छतीति यदि तस्य धनमुपसीदति तस्मिन्नागते दातव्यं तद्वृत्तिं ततश्च तद-
नित्यं भवति । ततो वयं नित्यस्य । एवं । धनस्य । पतयः । स्यामेति पुत्रानभिप्रेत्य वदति । तथा चाह-
'न शेषो' अग्रे अन्यजातमस्ति' इति । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते मृतस्येति । न । अन्यजातं मनुष्यस्यापत्यम् ।

१. ऽपद्या A. वसिष्ठाग्निर्वादे वसिष्ठेन हत-
पुत्रेणाग्निरभ्यर्चितः पुत्रं मे देहीति । तेन
किलासौ प्रत्युक्तः—क्रीतककुत्रिमदत्तकादीनां
पुत्राणामन्यतमं कुरुष्व पुत्रमिति । स एवमुक्त
एताभ्यामुभ्यामन्यजान् पुत्रान् निन्दन्नौरसं पुत्रं
ययाचे Dur. वसिष्ठस्यार्थम् । पुरा वसिष्ठो
हतपुत्रः पुत्रं याचमानः कृतकादीनामन्यतमं पुत्रं
कुर्वित्यग्निनोक्तस्तं प्रत्याह SKN.

२. परिषद्यं पर्याप्तं भवति... यद्वा... परिहृत्यैव
भवति Sy. परिहृणीयं परिहृत्याज्यमित्यर्थः
Dur. परिषद्यं सर्वतः सादनीयं नापत्यत्वेनाङ्गी-
कृतव्यम् । ... परिहृत्यैवमित्यर्थवचनं न शब्द-
निर्वचनम् । न च परैर्वर्जनायता, कर्मप्रवच-
नीयत्वप्रसङ्गात् । उपसर्गसंज्ञानिमित्तस्य च
पत्वस्य दर्शनात् । तस्मादवसादनार्थं एव सदिः
SKN.

३. ऽणस्य M. अणस्य Sy. किं पुनस्तत् ? ...
अरणस्यापगतार्णस्य, अपगतोदकसम्बन्धस्य पर-
कुलजातस्य । ... 'रेक्ण इति धननाम' तद्धि
'रिच्यते' अतिरिच्यते, इतो लोकादमुं लोकं
प्रयतो अग्र्यमाणस्येत्यर्थः Dur. किं तत् ?
उच्यते... अरण इत्यसम्बन्ध उच्यते । स
ह्युपाणो भवति । अपगतं ऋणादित्यर्थः । 'पुत्रो
हि ऋणमस्मिन् सन्नवेति' (A B. ३३.1.)
इति श्रुतेः । पितुर्पद्वयं तस्य प्रतिगृहीता जाय-
मान एव नापगतः (क्रीतकादिरित्यर्थः) ऋणा-
दसम्बन्धस्त्वपगतः । अतो अनावपार्णत्वावर-
णस्तस्य... रिच्यतेऽवतिष्ठते प्रयतो अग्र्य-
माणस्य पुत्रधनं न तेनैव सह अग्र्यत इत्यर्थः
SKN.

४. रेक्णो यदपत्याख्यं धनं तत्परिहृत्यैव न पुत्रत्वेन

परिकल्पयितव्यमित्यर्थः । न हि तत्पुत्रत्वेन
कल्प्यमानमपि पुत्रकार्येऽवतिष्ठते, परकीयत्वात्
Dur. रेक्णो धनमपत्याख्यम् SKN.

५. आद्यतेर० A.

६. तश्च A.

७. अतो नित्यस्यापुनर्देयस्य... यद्वा... अग्र-
स्य Sy. यत एवमतो ब्रूमो नित्यस्य...
'पित्र्यस्यैव धनस्य' यथा हि यदेव पित्र्यं धनं
पुत्रत्वे भवति तस्यैव ह्युपर्यगौणं स्वामित्वं
भवति । एवं यदेव स्वयं जातमपत्यं भवति
तदेव मुख्यं भवति नेतरत् श्रेष्ठं वा क्रीतकं
वा । यत एवमतो ब्रूमो यदेव नित्यमात्मीय-
मगौणं स्वयमुत्पादितं पुत्राख्यम् Dur.
तस्मान्नित्यस्य SKN.

८. It seems to be the explanation of
हि ॥ हिशब्दो यस्मादर्थे SKN.

९. पुत्राख्यस्य धनस्य Sy. रा धनम् । तस्यैव
Dur. धनस्यौरसपुत्राख्यस्य SKN.

१०. पालयितारः Dur. स्वामिनः SKN.

११. स्याम । मा परकीयस्येत्यभिप्रायः Dur.
भवेमेत्याशास्महे SKN.

१२. अग्न जा० A.

१३. N. ३. २. अपत्यम् Sy. कस्मात्पुनरेवं ब्रूमहे ?
इतो यस्मात्... नास्त्यपत्यम्... 'शेष इत्य-
पत्यनाम' तद्धि शिष्यते, इहैव लोकेऽवतिष्ठते
पितुरमुं लोकं प्रयतो गच्छत इत्यर्थः Dur.
कस्मात् ? यस्मान्न शेषो नापत्यम् SKN.

१४. मृतमिति M.

१५. न भवति Sy.

१६. अनौरसम् Sy.

अन्येन जातम् Dur.

भवति । ततश्चाचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति । मा । अस्मात् पथः । विदूष्य औरसमेव पुत्रमस्मभ्यं देहीति । अस्मोत्तरा भूयसे निर्वचनाय—

नहि ग्रामायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ ।

अथा चिदोक्तः पुनरित्स एत्या नो वाज्यमोषाळेत् नव्यः ॥ ८ ॥

न हीति । न विग्रहितव्यः । अरणो गन्ता जनकगृहे प्रति । सुखतमोऽपि । अन्यस्योदराज्जातः ।

१. य एव जनयति तस्यैव हि तद् भवति नेतरस्ये-
त्यभिप्रायः Dur.

२. विदूषः Sy. य एव ह्यचेतयमानो भवति, अवि-
द्वान् प्रमादी तस्यैवाचेतयमानस्य प्रमत्तस्या-
श्रुतवतो धर्मान् Dur. अविदूषः परिचर्यादि-
नाऽऽराधितस्य SKN.

३. परितोषमात्रं भवति समेदमपत्यमिति नापत्य-
कार्येऽवतिष्ठते Dur. अस्तीत्येतदनुषक्तव्यम्
... इह लोके प्रीत्यादिमात्रं फलं भवति न
पुत्र इत्यर्थः SKN.

४. यत एवमतो ब्रूमः... माऽस्मानेतस्मात् Dur.
एतज्ज्ञात्वा नोऽस्माकमेतान् SKN.

५. मार्गान् पुत्रोत्पादनप्रमुखानामार्गान् Sy. पितृ-
पितामहप्रपितामहानुसन्ततात् पथो मार्गात्
Dur.
पितृपितामहादिलक्षणान् पथः SKN.

६. 'बुधं वं कृत्ये' इति धातुः Sy. येन केनचित्प्रत्या-
ख्यानद्वारेण विदूष्यस्त्वं देहि नः पुत्रमीरस-
मित्यभिप्रायः Dur. सन्तानविच्छेदेन... मा
विदूष्यः । सन्तानाविच्छेदार्थमीरसं पुत्रं देही-
त्यर्थः SKN.

७. VM. ignores अग्ने ।

एवमेतस्यामुचि 'न शेषो' अग्ने अग्न्यजातमस्ति'
(R. V. VII.4.7.) इत्यनेन विशेषलिङ्गो-
पपन्नमेतद् भवति । जनयितुरेव प्रजा भवति न
क्षेत्रिणो नापि क्षेत्ररन्धस्य वा कस्यचिदिति ।
एवं चैव शब्दार्थ उपपद्यते, यस्मादेवापेत्य तत्
भवति तस्यैवापत्यमिति Dur. अपत्यनामा-
न्युत्तराणि पञ्चदश । अपत्यं कस्मात् ?
अपतितं भवति । नानेन पततीति वा । तद्यथा

जनयितुः प्रजा । एवमर्थोपे कृचा उवाहरि-
व्यामः ।... परिहृतव्यं हि नोपसर्तव्यम् ।
अरणस्य रेक्कः । अरणोऽप्यार्णो भवति । रेक्क
इति घननाम । रिच्यते प्रयतः । 'नित्यस्य
रायः पतयः स्वाम' पित्र्यस्येव घनस्य । 'न
शेषो' अग्ने अग्न्यजातमस्ति' । शेष इत्यपत्य-
नाम । शिष्यते प्रयतः । अचेतयमानस्य तत्
प्रमत्तस्य भवति । मा नः पथो विदूष्य इति ।
तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय N. 3.2.,
SKN. 2.121.

८. पूर्वस्यामृच्युक्त एवार्थोऽत्र प्रपञ्च्यते Sy.

९. प्रभितव्यो M. The reading is doubt-
ful. न प्रहीतव्य is suggested. पुत्रत्वेन
ग्रहणाय Sy. नाङ्गीकर्तव्यः पुत्रो ममायमित्यने-
नाभिप्रायेण Dur.
ग्रहेरायः कृत्यार्थे व्यत्ययेन कृत् । न हि
प्रहीतव्य इत्यर्थः SKN.

१०. अरणा A. रममाणः Sy.

कः पुनरसौ नाङ्गीकर्तव्यः ? अरणोऽप्यार्णः,
अपगतोदकतम्बन्धोऽन्यकुलजः Dur.
असम्बन्धः SKN.

११. ०क ग्रहं A.

१२. सुखतमः सन् Sy. यद्यपि सुशेव एव स्यात्
सुखतमः परिचरितो हितव्यो Dur. परिचर्या-
दिना सुसुखोऽपि SKN.

१३. तथापि, अन्योदर्योऽन्येनोदीरिताद्वेतसो जातः ।
अन्यजायोदरसम्भूतो वा । यो हि स्वस्यां जायायां
सम्भवति स स्व एवोदरे सम्भूतो भवति Dur.
'कृ गतो' उद्गम्यमानत्वादुदरसामीप्याद्वा रेतो-
ज्योदरमुच्यते । अन्यरेतसो जातः SKN.

मनसा । अपि । न । मन्तव्यो ममायमिति । अयं । अपि । गृहं जनकस्य । सः । पुनः । एव । गच्छति यद्यप्ययं गृह्णाति यदिव मन्यते तस्मात् । ऐतु । नः । पाजी वंजनवानोरसः । अभिषहमाणः सम्पन्नान् । नव-
जातः स एव पुत्र इति, यास्कस्त्वाह-अरणोऽणो भवतीति ।

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावन्नवद्यात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्बद्धभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाग्न्यः सहस्री ॥ ६ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! हन्तुः । अस्मान् । नि पाहि । त्वम् । एवास्मात् । वनवन् ! अवदधा-

१. मन्तव्यो भवति Sy. 'अद्वौ ह वा एव आत्मनो यज्जायेति विज्ञायते' तस्माद्वोऽन्यजायोदर-सम्भूतः स मनसापि न मन्तव्यो ममायमिति, किं पुनः पुत्रत्वेन परिकल्पयितव्य इति Dur. ममायं पुत्र इति शेषः SKN.

२. किं कारणं मनसापि न मन्तव्य इति ? अथशब्दोऽयशब्दस्यार्थे वर्तते, स च हेत्वर्थः । यस्मात् Dur. यतो यस्य SKN.

३. ग्रहं A. संस्थानम् Sy. ओकः स्वं निवासस्थानं स्वं वशम् Dur. ओकः स्थानं स्वगोत्राख्यम् । 'ओक इति निवासनाम' उच्यतेरिति पाठान्तरम् । आह च 'ओकः उचः के' (Pa. 7.3.64.) इति । तदेतदग्नेरभिधानमधिष्ठात्र-भिप्रायम् । अथवा कर्मात्मनेन लघुणत्वार्थं मन्त्रे प्राववदभिधानं कर्मात्मन एव भविष्यति । सर्व-थाऽन्यपरे मन्त्रे जनयितुरपत्यमित्येतत् सूच्यते । एतावता चात्र प्रयोजनम् । एवञ्च सति अपेत्य ततः नानेन पततीत्युभयथापि निर्वचनमीरसा-भिप्रायम् । SKN. ४. अन्योदयः Sy.

५. बहुनापि कालेन Dur. तदेव पुनः पिण्डदान-सन्तानोत्पादनादिना SKN.

६. प्राप्नोति Sy. स एति तद्वश्य एव भवति । तस्मादपुत्र एवासी Dur.

७. आगच्छतु Sy. यत एवमतो ब्रवीमि आगच्छतु Dur. आकार एतिना परेण सम्बध्यते । त्वत्प्रसादादेतु—आगच्छतु SKN. ८. अतश्च नोऽस्मत् SKN.

८. वाजी is suggested for पाजी । वाज्यन्न-वान् Sy. परेभ्यो भयदाता Dur. बली उद्वेजन-स्वभावकः कम्पयिता वा दायादानाम् SKN.

१०. शत्रूणामभिभविता Sy. अभिभवन्त्यसपत्नान् Dur. अभिभविता च सपत्नानाम् SKN.

११. नवजातः शिशुरित्यर्थः । स एव पुत्र आगच्छतु न परकीयैः पुत्रैः सङ्गुत्पितैरित्यभिप्रायः Dur. श्रीरसः पुत्र इत्येतद् वयमाशास्महे SKN.

१२. ०णो वाणो भ० A. रणो वणो भ० M. The reading gives no sense..

The present reading is therefore adopted from the N. 3.2. न हि प्रहीतव्यो अरणः सुमुखतमोऽपि । अन्योदयो मनसापि न मन्तव्यः । ममायं (पुत्रः) इति ।

अथ स ओकः पुनरेव तदेति यत आगतो भवति । ओक इति निवासनामोच्यते । ऐतु नो वाजी वंजनवान् । अभिषहमाणः सपत्नान् । नवजातः स एव पुत्र इति N. 35; SKN. II. 123.

१३. हन्तः A. हिसकात् Sy.

१४. अस्मान् is suggested for अस्मात् ।

निन्दितः । समभ्येतु । त्वाम् । मदीये गृहे वर्तमान इव सन् क्रियायुक्तम् । अग्रम् । धनञ्ज्व । स्पृहणीयम् । सहस्रसंख्याकम् ।

एता नो अग्रे सौमंगा दिदीद्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।
विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदानः ॥ १० ॥

[एता नः]

VII. 5.

प्राग्रये त्वसे भरध्वं गिरं दिवो अरतये पृथिव्याः ।
यो विश्वेषाममृतानामुपस्थे वैश्वानरो वावृधे जागृवद्भिः ॥ १ ॥

प्राग्रये ॥ वैश्वानरः ॥ प्रभरध्वम् । अरतये । वृद्धाय । गिरम् । पृथिव्याः सकाशात् । दिवं प्रति ।
गन्ते । यः । विश्वेषाम् । देवानाम् । उपस्थे पृथिव्याम् । वैश्वानरः । वधते । जागृवद्भिर्गजमानैः समिद्धः ।

पृथो दिवि धाय्यग्निः पृथिव्यां नेता सिन्धूनां वृषभः स्तियामाम् ।
स मानुषीरुभि विशो वि भाति वैश्वानरो वावृधानो वरेण ॥ २ ॥

पृथो दिवि । सम्पूक्तः । दिवि । निहितः । अग्निः । पृथिव्याञ्च । नेता । नदीनाम् । वार्षिता ।

१. ०वन्तवशां निन्दितः A. अवच्छात् निन्दितः
is suggested for अवद्वधात् निन्दितः ।

२. समं ह्येतु A. सम्पक् प्राप्नोतु Sy.

३. त्वामुदीये ग्रहे A.

४. The reading is doubtful. ध्वस्त-
दोषं पायोऽग्रम् Sy.

५. हविः Sy. ६. स्पृहणीयः Sy.

७. ०हपातम् A. सहस्रसंख्याकः Sy.

८. The *pratika* is supplied by the
Editor. The stanza has already
been explained. See RV. VII.

3. 11.

९. 'प्राग्रये तवसे' इति नवचं पञ्चमं सूक्तं
वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकम् ।
तथा चानुकान्तम्—'प्राग्रये नव वैश्वानरीयं
तु' (KSA. 34.5. p. 24.) इति । विनि-

योगो लेङ्गिकः Sy.

१०. प्राग्रये A.

११. हे स्तोतारः ! प्रभरध्वम् Sy.

१२. वैश्वानरसंज्ञकायाग्नये Sy.

१३. प्रवृद्धाय Sy.

१४. स्तुतिम् Sy. १५. ०शां A.

१६. अन्तरिक्षस्य Sy.

१७. सर्वेषाम् Sy.

१८. उपस्थाने यज्ञे Sy.

१९. विश्वानरहितोऽग्निः Sy.

२०. स्तुतिभिर्हविर्भिश्च वधते Sy.

२१. जाग्रवः A. जागृवद्भिः प्रवृद्धैर्वैः सहितः
सन् Sy.

२२. यमानैः A.

२३. अचित्तस्तेजसा सम्पूक्तो वा Sy.

२४. अन्तरिक्षे Sy. २५. न्यधापि Sy.

उदकानाम् । सः । मानुषीः । विशः । अभिविर्भाति । वैश्वानरः । वर्धमानः । वरिष्ठेन तेजसा दीप्त इव ।

त्वद्भिया विश आयन्नसिंक्रोरसमना जहतीर्भोजनानि ।

वैश्वानर पूरवे शोशुचानः पुरो यदग्रे दुरयन्नदीदेः ॥ ३ ॥

त्वद्भिया । त्वत्तः । भवेन । विशः । गच्छन्ति । असितवर्णाः, रक्षांसीत्यर्थः । त्यक्तसङ्ग्रामाः ।

परित्यजन्तः । अन्नानि । वैश्वानर ! पूरवे राज्ञे । शोशुचानः । तच्छूणां पूराणि । यदा । दारयत् ।

प्राज्वलः ।

तव त्रिधातुं पृथिवी उत द्यौर्वैश्वानर व्रतमग्रे सचन्त ।

त्वं भासा रोदसी आ तन्थार्जस्त्रेण शोचिषा शोशुचानः ॥ ४ ॥

तव त्रिधातु । तिस्रो देवता अग्निर्वायुः सूर्य इति, तथाभिन्नस्य तव । त्रिधातु । व्रतम् । पृथिव्यन्त-
रिक्षम् । द्यौः । च । वैश्वानर ! सेवन्ते पृथिव्यग्नेः कर्म, अन्तरिक्षं वायोः, द्यौः सूर्यस्य । त्वम् । भासा ।
द्यावापृथिव्यो । आतन्थ । अजस्त्रेण । तेजसा । दीप्यमानः ।

१. अपाम् Sy. 'स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात्
N. 6.17.

२. प्रजाः Sy.

३. अदिवि० M.

४. वैश्वा० A. विश्वानरहितोऽग्निः Sy.

५. वर्धमानः सन् Sy.

६. श्रेष्ठेन हविषा तेजसा वा Sy.

७. ०सा इत्य A.

८. त्वत् हियां A.

त्वद्भिया M.

९. भीत्या Sy.

१०. प्रजाः Sy.

११. ०च्छन्त A. आगच्छन् Sy.

१२. सित० A. असितनीरसितवर्णा राजस्यः ।
प्रथमार्धे द्वितीया Sy.

१३. ०त्ययंमस्यक्तस० A.

१४. परस्परमसमेताः Sy.

१५. घनानि Sy.

१६. दीप्यमानः Sy.

१७. ०यन् is suggested for ०यत् ॥

१८. तथा च निगमः 'अहो राजन् वरिवः पूरवे कः'
(RV. 1.63.7.) Sy.

१९. VM. ignores अग्ने ।

२०. त्वत्प्रीतिकरं कर्म Sy.

२१. अपि च इति त्रयो लोकाः Sy.

२२. हे वैश्वानर ! विश्वेषां नराणां नेतः ! Sy.
वैश्वानरः कस्मात् ? विश्वान्नराश्नयति । विश्व
एवं नरा नयन्तीति वा N. 7.21.

२३. त्रीलोक्यवर्तिन्यः प्रजास्त्ववर्धं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः
Sy.

२४. कर्म वायोरन्तरिक्षं द्यौः M.

२५. दीप्या Sy.

२६. विस्तारयति Sy.

२७. VM. ignores अग्ने ।

त्वामग्ने हरितो वावशाना गिरः सचन्ते धुनयो घृताचीः ।

पतिं कुष्टीनां रुथ्यै रयीणां वैश्वानरमुपसां केतुमह्वाम् ॥ ५ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने ! दिशः । कामयमानाः । सेवन्ते । स्तुतयस्व । तथा हविषां कम्पयिष्यः ।

सुचश्च । पतिम् । प्रजानाम् । नेतारम् । धनानाम् । वैश्वानरम् । उपसाम् । अह्वान्च । प्रजापकम् ।

त्वे असुर्यो^१ वसवो^२ न्यृष्वन्क्रतुं^३ हि ते^४ मित्रमहो जुषन्तं^५ ।

त्वं दस्यु^६रोकंसो^७ अग्न आज उरु^८ ज्योतिर्जनयन्नार्याय^९ ॥ ६ ॥

त्वे असुर्यम् । त्वयि । असुराणां हन्तुं वर्णम् । वसवः । प्राक्षिपन् । कर्म । हि । ते । मित्राणां पूज-

यिषितः । जुषन्तं । त्वञ्च । तेषां दस्युः । स्व स्वात् स्थानात् । निरगमयः । विस्तीर्णः । ज्योतिः । आर्याय

मनुष्याय । जनयन् ।

स जायमानः परमे व्योमन्वायुर्न पाथः परि पासि सद्यः ।

त्वं भुवना जनयन्ममि क्रन्नपत्याय जातवेदो दशस्यन् ॥ ७ ॥

स जायमानः । सः । प्रादुर्भवन् । परमे । व्योम्नि सूर्यात्मना वायुः । इव । क्षिप्रं यज्ञमुखे ।

१. अश्ववाः Sy.

२. नृणां स्तुतिरूपा वाचः Sy.

३. ऽयित्य A. पापं धुन्वानाः Sy.

४. सुचश्च A. घृतमञ्जन्त्यः सचन्ते । हविषा सहिता इत्यर्थः Sy.

५. पति A. स्वामिनम् Sy.

६. क्षितयः कुष्टय इति मनुष्यामनी Ngh. 2.3.

७. असुर्यः A.

८. अहं . . . वर्णं A. बलम् is suggested for वर्णम् ॥ बलम् Sy.

९. वसव A. वासका देवाः Sy.

१०. प्राक्षिपत् A. न्यगमयन् Sy.

११. त्वत्प्रीतिकरं कर्म Sy.

१२. ऽयिषित M. पूजयितः is suggested for पूजयिषितः ।

१३. जुषन्तं M. असेवन्त Sy.

१४. दस्युः M. दस्यून् is suggested for दस्युः ॥ कर्महीनान् Sy.

१५. विस्तीर्णम् is suggested for विस्तीर्णं ॥ अधिकम् Sy.

१६. तेजः Sy.

१७. कर्मवते जनाय Sy.

१८. ऽपत् A.

१९. VM. ignores अग्ने ।

२०. प्रतिदस्त्वम् Sy.

२१. ऽभंवत् A.

२२. दूरस्थे Sy.

२३. अन्तरिक्षे Sy.

२४. सूर्यरूपेण Sy.

२५. यथा वायुर्द्विदेवत्यग्रहेषु प्रथमं सोमं पिबति तथा Sy.

सोमलक्षणमन्नम् । पिबसि । त्वम् । उदकानि । जनयन् । अभिकन्दसि । पुत्रभूतायाऽस्मै लोकाय । जात-
वेदः । प्रयच्छन्नाप्यधादिकम् ।

तामग्ने अस्मे इषमेरयस्व वैश्वानर द्युमतीं जातवेदः ।

यथा राधः पिबंसि विश्ववार पृथु श्रवो दाशुपे मर्त्याय ॥ ८ ॥

तामग्ने । ताम् । अग्ने ! अस्मभ्यम् । वृष्टिम् । आभिमुख्येन गमय । वैश्वानर ! विद्युक्ताम् ।
जातवेदः ! यथा वृष्ट्या । क्षरसि । धनम् । हे विश्ववार ! पृथु च । श्रवम् । प्रयच्छते । मर्त्याय ।

तं नो अग्ने मधवंद्रघः पुरुचुं रयिं नि वाजं श्रुत्य युवस्व ।

वैश्वानर महि नः शर्म यच्छ रुद्रेभिरग्ने वसुभिः सजोषाः ॥ ९ ॥

तन्नः । तम् । अस्मभ्यम् । अग्ने ! हविष्यन् स्यो । बहुषु शब्दितम् । रयिम् । निमुवस्व निमिश्रय ।
अन्नञ्च । श्रवणीयम् । वैश्वानरम् । महत्त्व । अस्मभ्यम् । वसुभिः । प्रयच्छ । रुद्रेभिरग्ने । वसुभिश्च ।
सज्जतः ।

१. सोमम्, यद्वा बापुर्वि पाथो जलं परिपासि
परिपिबसि शोषयसीत्यर्थः Sy.

२. भूतम्, भुवनम्, इत्युदकनामनी Ngh. 1.12.

३. अहिक० A. वैद्युतात्मनाऽभिकन्दसि । अभि-
गर्जसि वा Sy.

४. पुत्रभूतायास्वै A. अपत्यवत्पालनीयाय यज-
मानाय Sy.

५. जातधनाग्ने ! Sy.

६. कामान् प्रयच्छन् Sy.

७. VM. ignores परि ।

८. एवणीयां वृष्टिम् । यद्वा द्युमतीं तामिषमन्न-
मेरयस्व । तथा च श्रूयते 'तस्माद्यस्यैवेह भूयि-
ष्टमन्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके विराजति'
(AB. 1. 5.) इति । अयमेवमेवणीयां तां
द्युमतीम् Sy.

९. श्रेयस्व । वृष्ट्या जैलोक्यं द्योतते हि Sy.

१०. विद्युक्ताम् M. विद्युद्युक्ताम् is suggested
for विद्युक्ता ॥ दीप्तिमतीम् । यद्वा
भास्वतीं दीप्तिम् Sy.

११. हे जातप्रज ! Sy.

१२. पालयसि Sy.

१३. विद्वैर्वरणीय ! अग्ने ! Sy.

१४. विस्तीर्णम् Sy. १५. यज्ञः Sy.

१६. यजमानाय पिबंसि Sy.

१७. तन्ना A.

१८. प्रसिद्धम् Sy. १९. अग्नेः A.

२०. ०धम् स M. हविष्मद्भूषः is suggested
for ०धम् स्यो ॥ धनवद्भूषः हविष्मद्भूष
इत्यर्थः Sy.

२१. बहुश० is suggested for बहुषु श० ॥
बहुज्ञं बहुयशस्कं वा Sy.

२२. निपुस्व A. नितरां मिश्रयस्व Sy.

२३. बलं च Sy.

२४. श्रवणी० A.

२५. ०नरं A. ०नर ! is suggested for ०नरं
M. हे विश्वानरहित ! अग्ने ! त्वम् Sy.

२६. देवः Sy.

२७. सहितः Sy.

VII. 6.

प्र स॒म्राजो असुर॑स्य प्रश॑स्ति पुंसः कृ॒ष्टीनाम॑नुमाद्य॑स्य ।

इन्द्र॑स्येव प्र॒तव॑स॒स्कृतानि॑ वन्दे॑ दा॒रुं वन्द॑मानो विवक्षि॑ ॥ १ ॥

१ स॒म्राजः । प्र॒वन्दे प्रो॒च्चारयामि॑ । सर्वे॑सां स॒म्राजः । प्राज्ञ॑स्य । प्रश॑स्तिम् । वृ॒ष्णः । मनु॑ष्याणाम् । अनु॑मोदनीयस्य । यथेन्द्र॑स्य । वृ॒द्धस्य॑ । कर्मा॑णि । प्रो॒च्चारय॑न्ति तद्वत् । किञ्च॑नं दरण॑शीलम् । नम॑स्यन् । स्तुति॑ं ब्रवीमि ।

क॒विं केतुं॑ धा॒सि भानु॑मद्रेहि॒न्वन्ति॑ शं रा॒ज्यं रोद॑स्योः ।

पु॒रंद॑रस्य॑ गी॒र्मिरा वि॑वासे॒ऽप्रेर्व॑तानि॑ पू॒र्व्यां मु॒हानि॑ ॥ २ ॥

क॒विम् । क्रान्त॑कर्मा॒णम् । प्र॒ज्ञाप॑कम् । धार॑यितारम् । दी॒पयि॑तारम् । आद॑तुं स्तो॒तुः । प्री॑णन्ति । शङ्क॑रम् । रोद॑स्योः, राजा॑नम्, राज॑तेर्यो नाम॑करणः । पुरा॑न् दार॑यितुः । अ॒हञ्च॑ स्तुति॑भिः । परि॑चर्या॒ करोमि॑ । अग्ने॑हि । मु॒हान्ति॑ । पू॒र्वकृ॑तानि । कर्मा॑णीति ।

१. 'प्र स॒म्राजः' इति सप्त॑र्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यायम् । अनुक्रम्यते च—'प्र स॒म्राजः सप्त'
(KSA. 34. 6. p. 24.) । 'वैश्वानरीयं
तु' (KSA. 34. 5. p. 24.) इत्युक्तत्वाद्-
स्यापि वैश्वानरोऽग्निदेवता । विनियोगो लै-
ङ्गिकः Sy.

२. ०यां सा रा० A. ०यां स॒म्राजः is sug-
gested for ०सां सं रा० M. सर्व॑स्य
भुवने॑श्वरस्य Sy.

३. बल॑वतः Sy.

४. VM. seems to read वृ॒ष्णः for
पुंसः ॥ पी॒त्यमि॑ति वी॒र्यमु॑च्यते । वीर॑स्य
Sy. पु॒मान् पु॒रुष॑मा भवति पुंस॑तेर्वा N.

१०. 15.

५. जना॑नाम् Sy.

६. स्तुत्य॑स्य Sy.

७. बल॑वतः Sy.

८. प्र॒ब्रवी॑मि Sy.

९. पुरां भे॒त्तारम् Sy.

१०. नम॑स्य A.

११. क॒विः A.

१२. प्राज्ञ॑म् Sy.

१३. वि॒श्वस्य॑ प्र॒ज्ञाप॑कम् Sy.

१४. अ॒प्रेर्व॑तारम् Sy.

१५. भा॒सकम् Sy.

१६. मदी॑याः प्री॒णय॑न्ति प्रेर॑यन्ति वा दे॒वाः Sy.

१७. सु॒ल॒करम् Sy.

१८. वैश्वान॑रमग्नि॒म् Sy.

१९. The passage should immediately
follow राजा॑नम् ।

२०. द्या॒वापृथि॑व्योः Sy.

२१. ०यि॑तुं A. . . . अग्नेः Sy.

२२. परि॑चरयामि Sy.

२३. पू॒र्व्याणि॑ पुरा॒त॒नानि॑ Sy.

न्यक्रतून्ग्रथिनो मृध्रवाचः पृणीरंश्रद्धाँ अंवृध्वाँ अयज्ञान् ।

प्रप्र तान्दस्यैरग्निर्विवाय पूर्वैश्चकारापरं अयज्युन् ॥ ३ ॥

न्यक्रतून् । नितरां प्रगमयति । अक्रमणः । ग्रन्थनकामान् । हिंसकवाचः । पणवानान् ? श्रद्धा-
रहितान् । अंवृधितून् । हविर्भविहितानयज्ञान् । तान् । दस्युन् । एतदेवाह—पूर्वं यः सन् । जघन्यान् ।
चकार^{११} । अयज्युन्^{११} । अग्निरिति ।^{११}

यो अपाचीने तमसि मदन्तीः प्राचीश्चकार नृतमः शचीभिः ।

तमोशानं वस्वो अग्निं गृणीपेज्जानतं दमयन्तं पृतन्युन् ॥ ४ ॥

यो अपाचीने । यः । अपाचिकाः ।

१. न्यक्रतून् A. वसिष्ठस्त्रिष्टुभा वैश्वानराग्निं
तुष्टाव । पञ्चमेऽहनि आग्निमावृते विनि-
योगः । 'प्र सञ्जज्ञः' (RV. VII.6.1.)
'क ई व्यक्ताः' (RV. VII.56.1.) इति
सूत्रम् (SSS.10.5.24.) DDN.

२. नितरां गमयेत् Sy. अत्यन्तं निवारयति
DDN.

३. ग्रन्थत का० A. ग्रथिनो जल्पकान् Sy.
अल्पकान् तुच्छान् DDN.

४. हिंसक M. हिंसितवचस्कान् DDN.

५. ०वाना A. The reading is doubtful.
पणिनामकान् वार्धुषिकान् Sy. पणीरंश्र०
तथा दस्युं रग्निः—'ईकारोकारोपहितो रेफ-
मेषु । स्वहेषु च' (RPR. 4.69.70)
इति स्वरपरत्वात्प्रकारस्य रेफः । उपधानुना-
सिकत्वम्—'नकारस्य लोप रेफ०' (RPR.
4.80.) इति DDN.

६. जंधार० A. यज्ञादिषु श्रद्धारहितान् Sy.
DDN.

७. अंवृधितुभिः A. अंवृधयितुन् is suggested
for अंवृधितुन् M. स्तुतिभिरग्निमवर्धयतः
Sy. स्तुत्या देवानवर्धयतः DDN.

८. पिता हितान० A. अविहितयज्ञान् is sug-
gested for विहितानयज्ञान् ॥ यज्ञहीनान्

Sy. यज्ञरहितान् DDN.

९. अस्पृन् A. वृथा कालस्य नेतुन् Sy. देवतस्क-
रान् । तथोक्तं भगवता 'तदेतानप्रदायैभ्यो यो
भुङ्क्ते स्तेन एव सः' (Gita 3.12.)

१०. पूर्वं वस्तुज् A. पूर्वो यः is suggested for
पूर्वं यः ॥ मुख्यः सन् Sy. मुख्यः सप्रग्निः
DDN.

११. करोति DDN.

१२. अयज्युन् A. अयजमानान् Sy. DDN.

१३. अक्रतूनयज्ञान् Sy. अप्रज्ञान् DDN. केतः
केतुः चेतः, चित्तम्, क्रतुः (Ngh. 3.9.)

१४. अवाची० A. १५. अवाचि० A.

१६. The commentary on this stanza
is missing in the mss.

Sy. explained this stanza in the
following manner:

नृतमो नेतृतमो योऽग्निरपाचीनेऽप्रकाशमाने
तमसि निमग्नाः प्रजाः मदन्तीः स्तुवन्तीः शची-
भिस्ताभ्यो वृत्ताभिः प्रज्ञाभिः प्राचीर्ऋजुगा-
मिनीश्चकार । यद्वा नेतृतमो योऽग्निरपाचीने
तमसि निशायां मदन्तीमाद्यन्तीत्यसः शचीभिः
प्रज्ञाभिः प्राचीश्चकारेत्यर्थः । तं वस्वो घनस्ये-
जानमनानतमप्रह्वं पृतन्युन् युद्धकामांश्च दम-
यन्तमग्निं गृणीषे स्तीमि ।

यो देहोः अनमयद्रुस्नैर्यो अर्यपत्नीरुपसंश्कारं ।
स निरुध्या नहुषो यद्दो अग्निर्विश्वक्रे बलिहृतः सहोभिः ॥ ५ ॥

यो देहोः । . . . उपसः । चकार । सः । निरुध्या । नहुषो राज्ञः । अग्निः । महान् । प्रजाः । चक्रे ।

करप्रदायिनीः । बलैः ।

यस्य शर्मन्नुप विश्वे जनासु एवैस्तस्थुः सुमतिं भिचमाणाः ।
वैश्वानरो वरमा रोदस्योराग्निः संसाद पित्रोरुपस्थम् ॥ ६ ॥

यस्य । यस्यै । सुखनिमित्तम् । उपस्थः । विश्वे । जनाः । गमनैः । सुमतिमन्ता । भिचमाणाः ।

स वैश्वानरः । वसिष्ठम् । उपस्थम् । आसीदति । आवापृषिव्योः । पित्रोः प्रातरादित्यात्मनो आवापृषि-
व्योर्मध्ये प्राच्यां प्रादुर्भवति ।

आ देवो दंदे बुध्याः वसूनि वैश्वानर उदितो सूर्यस्य ।
आ समुद्रादवरादा परस्मादाग्निर्दे दिव आ पृथिव्याः ॥ ७ ॥

आ देवः । आददे । देवः । आन्तरिक्षाणि । वसून्प्राप्ति । वैश्वानरः । उदये । सूर्यस्य । पूर्वा-

१. The *pratika* is supplied by the Editor. २. अकरोत् Sy.

३. निरुध्या is suggested for निरुध्या ।

४. ०यिनी A. करप्रदान् Sy.

५. The explanation of following words is missing in mss.

यः । देहोः । अनमयत् । वधस्नैः । यः and अर्यपत्नीः ॥

Sy. explains those words in the following manner :—योऽग्निः । देहो देहोऽपचिता आसुरीविद्या । वधस्नैर्वधरायु-
धैर्वा । अनमयत् हीना अकरोत् । यद्व । आर्य-
पत्नीः, अर्यः सूर्यः पतिर्माता ता अर्यपत्न्यः ।

६. वैश्वानरस्य Sy. ७. शर्मणि Sy.

८. उपस्थः is suggested for उपस्थः ॥
यमेवोपतिष्ठन्ते Sy.

९. विश्वे is suggested for विश्वे ॥ सर्वे Sy. १०. गनेः A.

११. सुमतिमन्तेव is suggested for ०तिमन्ता । १२. हिक्ष० A. प्रार्थमानाः Sy.

१३. वसिष्ठम् is suggested for वसिष्ठम् ।
उत्कृष्टम् Sy. १४. मध्यमन्तरिक्षम् Sy.

१५. आसीदति A. आससाव आगच्छत् Sy.

१६. स वैश्वानरः सूर्यः सन् मातापित्रोः Sy.

१७. VM. ignores अग्निः ।

१८. देवा A. १९. सोतमानः Sy.

२०. ०रिध्याणि M. बुध्यान्त्यान्तरिक्षाणि । बुध्य-
मन्तरिक्षम् । बद्धा अस्मिन् धृता आप इति वा
N. 10.44. Sy.

२१. आच्छादकानि तमांसि 'वस आच्छादने' इति
धातुः Sy.

२२. वैश्वानरः A. विश्वानरहितोऽग्निः Sy.

परयोः । समुद्रयोर्मध्ये यानि वनूनि । यानि च वावापुविष्वोर्मध्ये तानि सर्वाणि । आदत्ते वनूप्येषु पक्षिषु
देवेषु च वर्तमानः सर्वे भक्षयन्तीति ।

VII. 7.

प्र वो देवं चित्सहसानमग्निमश्च न वाजिनं हिपे नमोभिः ।

भवा नो दूतो अघ्वरस्यं विद्वान्मना देवेषु विविदे मितद्रुः ॥ १ ॥

प्र वः । प्रेरयामि । वृष्माकम् । देवम् । बलमाचरन्तम् । अग्निम् । अश्वम् । इव । वनितम् ।
अघ्नः । भवा । नः । दूतः । यजम् । जानन् । स्वयमेवान्निः । देवेषु । प्रयच्छति प्रापयते वा । विहि-
ताम्बेति ।

आ याज्ञग्रे पथ्याः अनु स्वा मन्द्रो देवानां सुख्यं जुषायः ।

आ सानु शुष्मैर्नदयन्पृथिव्या जम्भैर्विश्वं मुशधृग्वनानि ॥ २ ॥

आ वाहि । आयच्छ । अग्ने । मातर्गः । आत्मीयैवम् । मन्द्रः । देवानाम् । सुख्यम् । सेवमानः ।

१. समुद्रादन्तरिक्षात् । अचरात् पृथिव्यास्तमांसि ।
आदत्ते समुद्रात्परस्माद्दिषोऽपि तमांसि । आदत्ते ।
तदेव दर्शयति—अग्निविवस्तमांसि । आदत्ते ।
पृथिव्याश्च तमांस्वादत्ते Sy.
२. VM. ignores अग्निः ।
३. 'प्र वो देवम्' इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थं श्रेष्ठभमानेयम् । 'प्र वो देवम्' (KSA.
34-7. p. 24.) इत्यनुकान्तम् । आतरनुवा-
कादियनशास्त्रयोर्विशसुक्त उक्तौ चिनिषोः Sy.
४. हे अग्ने ! ... प्रहिणोमि Sy.
५. त्वाम् Sy.
६. देवः A. द्योतमानादियुगपुक्तम् Sy.
७. ०माचरन्तम् A. राक्षसानभिभवन्तम् बलमा-
चरन्तं वा Sy. ८. अघ्नस्य नेतारम् Sy.
९. सेवयन्तं बलयन्तं वा Sy.
१०. स्तुतिनिर्हविर्भिर्वा Sy.

११. VM. seems to repeat the Vedic
word भवा. The classical form
should be भव.

१२. अस्माकम् Sy. १३. यजज A.
१४. अथ परोक्षस्तुतिः—स्मनाऽऽत्मना स्वयमेव Sy.
१५. प्रापयते Sy.
१६. ह विहितान्बेति A. दग्धद्रुमोऽग्निरिव Sy.
१७. VM. ignores चित् ॥ चित् एव Sy.
१८. अयच्छ M.
१९. अग्नेः M. हे अग्ने ! त्वम् Sy.
२०. मातः जः M. मार्गः is suggested for
मातर्गः
२१. आत्मीयैरेव is suggested for आत्मी-
यैवम् ॥ स्वमार्गैरित्यर्थः Sy.
२२. मदयिता स्तुत्यो वा Sy.
२३. देवैः सह Sy.

आ याहि । पृथिव्याः । समुच्छ्रितं वनम् । तेजोभिः । शब्दं । दंष्ट्राभिः । विश्वन्नं, कात्स्न्येन । यथाकामं दहन् । काष्ठानीति ।

प्राचीनो यज्ञः सुधितं हि बहिः प्रीणीते अग्निरीळितो न होता ।

आ मातरां विश्ववारे हुवानो यतो यविष्ठ जज्ञिषे सुशेवः ॥ ३ ॥

प्राचीनः । प्राङ्मुखः । यज्ञः प्रवृत्तः । सुनिहितं च । बहिः । आप्रीणाति च । अग्निम् । प्रशस्तः इव । होता । आवापृथिव्यौ । विश्वैर्वरणीये । हुसमान । ययोस्त्वम् । युवतम् ! जायसे । सुमुखम् ।

सद्यो अध्वरे रथिरं जनन्त मानुषासो विचैतसो य एषाम् ।

विशामंधायि विश्वपतिर्दुरोणेऽग्निर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ॥ ४ ॥

सद्यो अध्वरे । सद्यः । यज्ञे । रथवन्तम् । जनयति । मानुषासः । विशिष्टप्रजाः । यः । एषा मनुष्याणां नेता भवति । स विश्वो पतिः । विषाम् । गृहे । निहितः । अग्निः । मोदनः । मधुवचनः । यज्ञवान् ।

१. आकारस्य पुनर्वचनमादरायम् Sy.

२. समुच्छ्रितं तृणगुल्मादिकम् Sy.

३. शोषकैर्वाहकैस्तेजोभिः Sy.

४. शब्दायमानः or शब्दयन् is suggested for शब्दं ॥ शब्दायमानः । बह्यमानं हि शब्दायते Sy. ५. ज्वालाभिरित्यर्थः Sy.

६. विश्वं वनं or विश्वम् is suggested for विश्वन्नं ॥ विश्वानि Sy.

७. बहत् A. कामयमानो बहन् Sy.

८. काष्ठा० A.

९. प्राचीनः । सम्यगनुष्ठीयत इत्यर्थः Sy.

१०. यज्ञः प्रवृत्तः A. अयं यज्ञः । यद्वा यज्ञो यष्टा होता प्राचीनः । यद्वा यज्ञो हविः प्राचीनः प्राचीनं प्राङ्मुखमासन्नम् Sy.

११. अनिहितः A. १२. बहिः A.

१३. तृप्तश्च भवति Sy.

१४. अग्निः A. अग्निः is suggested for अग्निः । १५. अगस्तः A. स्तुतः Sy.

१६. नेति चार्थे Sy.

१७. VM. seems to take हुवानः nom sing. as Voc. sing.

१८. योस्त्वं A. यतस्त्वम् is suggested for ययोस्त्वम् ॥ यतो यदा Sy.

१९. हे युवतम् ! अग्ने ! Sy.

२०. VM. seems to explain सुशेवः nom. sing. as an adverb.

२१. रथिनं नेतारम् Sy.

२२. ०यन्ति is suggested for ०यति ॥

२३. मानुसः A. मानुषाः is suggested for मानुषासः ॥ मनुष्याः Sy.

२४. अपिशि० A.

२५. एषां हविर्वहति Sy.

२६. विश्वो पतिर्विश्वस्य पतिर्वा Sy.

२७. शम् A. मनुष्याणाम् Sy.

२८. गृहे A. २९. आहितः Sy.

३०. सोऽयमग्निः Sy.

३१. मवयिता Sy.

३२. मादयितुवचस्कः Sy.

असादि वृत्तो वह्निराजगन्वानग्निर्ब्रह्मा नृपदने विधर्ता ।

द्यौश्च यं पृथिवी वावधाते आ यं होता यजति विश्ववारम् ॥ ५ ॥

असादि । स्थापितः । वृत्तो होतृत्वेन । वोढा । दूरादागतः । अग्निः । महान् । गृहे । विधारकः ।

यम् । द्यावापृथिव्या । वधंयतः । यम् । च । होता । आ यजति, मानुषः । विश्ववरणीयम् ।

एते द्युन्नेभिर्विश्वमातिरन्तु मन्त्रं ये वारं नर्या अतंचन ।

प्र ये विशस्तिरन्तु श्रोषमाणा आ ये मे अस्य दीधयन्नृतस्य ॥ ६ ॥

एते । एते । यशोभिः । सर्वम् । आच्छादयन्ति । ये । वाऽनये वैश्वानराय । पर्याप्तम् । मन्त्रम् ।

कुर्वन्ति । नृहिताः । ये वा । वधंयन्ति । अन्तार्थिनीः प्रजा वैश्वानराधिष्ठिताः । तदुक्तयाञ्चावचनं शृण्वानो ।

ये वा । मदीयम् । अमुम् । वैश्वानरम् । आसीदयन् प्राज्वलयन्निति ।

नू त्वामग्र ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहसो वसनाम् ।

इपं स्तोतृभ्यो मधवद्भ्य आनज्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नू त्वाम् । क्षिप्रम् । त्वाम् । अग्ने ! वाचामहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सहसः सूनो ! धनानाम् ।

तथा सत्यमम् । स्तोतृभ्यः । हविष्मद्भ्यः । प्रापयेरिति ।

१. अस्वादि A. २. उपविष्टः Sy. ३. हविषां वोढा Sy. ४. द्युलोकादागत आगमनशीलो वा Sy. ५. परिवृढः Sy. ६. गृहे A. होताः स्थाने Sy. ७. विश्वस्य धारकः Sy. ८. ऽधिष्योः M. ९. अग्निम् Sy. १०. हेतो A. ११. मनुषः A. It should immediately follow होता ॥ १२. मदीयाः पुरुषाः Sy. १३. द्युन्नेभिरर्च्यैः, अथवा Sy. १४. पोष्यवर्गम्, यद्वा जगत् Sy. १५. आतिरन्त वधंयन्ति । अथवा... अभ्यगच्छ-मित्यर्थः Sy. १६. वेति समुच्चये Sy. १७. पर्याप्त A. १८. स्तोत्रं स्तुत्यं वा Sy. १९. समस्कुर्वन् Sy. २०. मनुष्याः Sy. २१. तद्वृत्तं याज्ञा० A. ०माज्ञावचनं is suggested for याञ्चाव० । २२. शृण्वानाः or शृण्वन्तः is suggested for शृण्वानो ॥ श्रोषमाणाः—शृणोते: 'सन्त्यजो' (Pa. 6.1.9.) इति द्वित्वं 'इको ऋत्' (Pa.

- 1.2.9.) इति सनः कित्त्वं च 'सर्वे विधयस्य-न्दसि विकल्प्यन्ते' इति न भवतः । 'ज्ञाथुस्म-दुशां सनः' (Pa. 1.3.57.) इत्यात्मनेपदम् Sy. २३. मदीयाः Sy. २४. इमम् Sy. २५. सत्यमग्निम् । कर्मणि षष्ठी । मनुष्याणामश्नीया-दिति वत् Sy. २६. आदीपयत् A. आदीपयन् is suggested for आदीपयन्. २७. अद्य वा Sy. २८. वाचा० A. २९. वासिष्ठाः M. वयम् Sy. ३०. बलस्य पुत्राग्ने ! Sy. ३१. अस्मदीयेभ्यः Sy. ३२. ०ये इति A. ०येति M. आनद्—नक्षेत्र्याप्ति-कर्मणोऽन्तर्गतं तद्व्याप्तितुङ्घि 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः Sy. ३३. The fourth verse of the stanza has already been explained. See RV. VII.1. 20. Sy. explains it again and again. ययं त्वत्परिवाराश्च सर्वे यूयम् । नोऽस्मान् सदा । स्वस्तिभिः पातेत्येवमीमहे Sy.

VII. 8.

इन्धे राजा समर्थो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुतं धृतेन ।

नरो हव्येभिरीळते सबाध आग्निरग्रं उपसामशोचि ॥ १ ॥

इन्धे । समिन्धे तम् । राजा । पीश्वरः । हविर्हि । यस्य । मुखम् । आहुतम् । धृतेन भवति ।
तं मनुष्याः । हविर्भिः सह । स्तुवन्ति । बोधासंहिता । आदीप्यते । सोमग्निः । उपसाम् । अग्र इति ।

अयमु प्य सुमहौ अवेदि होता मन्द्रो मनुषो यद्दो अग्निः ।

वि भा अंकः ससृजानः पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्ववचे ॥ २ ॥

अयम् । अयम् । एव । सः । सुमहान् । ज्ञायते । होता । मोदमानः । मनुष्यस्य । महान् ।
अग्निः । विकरोति । तेजांसि । पृथिव्याम् । अरण्योः सृज्यमान । कृष्णमार्गः । ओष ओषसिभिः । उह्यते ।

१. 'इन्धे राजा' इति सप्तचर्मष्टमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्पर्षं त्रैष्टुभमाणेयम् । 'इन्धे राजा' (KSA.
34.8. p. 24.) इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवा-
काश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः । आतिथ्यायां 'प्र
प्रायमग्निः' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रि-
तञ्च 'प्र प्रायमग्निभरतस्य शृण्व इति संयाज्ये'
(ĀSS. 4.5.) इति Sy.

२. समिध्यते Sy.

३. दीप्तः Sy.

४. वीश्विश्वरः M. ईश्वरः is suggested for
पीश्वरः । स्वामी हविषां प्रेरको वाग्निः
Sy.

५. हविः M.

हविर्भिः is suggested for हविर्हि ।
स्तुतिभिः सह Sy.

६. अग्नेः Sy.

७. रूपम् Sy.

८. यद्वच नरोऽस्मदीयाः Sy.

९. हविषः M. हविर्भिः is suggested for

हविर्भिः ॥ हव्यैः सार्धम् Sy.

१०. बोधासंहिताः is suggested for बोधा
संहिता ॥ सबाधः संश्लिष्टाः सञ्जातबाधा वा
Sy.

११. सोममग्निः M. सोऽग्निः is suggested for
सोमग्निः

१२. सुमहा A.

सुमहत्त्वेन Sy.

१३. प्रज्ञायते Sy.

१४. देवानामाह्वता Sy.

१५. मरयिता Sy.

१६. विकरोत्यन्तरिक्षे Sy.

१७. दीप्तीः Sy.

१८. ०मानं M. ०मानः is suggested for
०मान ।

१९. ओषसिभिः M.

ओषधिभिः is suggested for ओष
ओषसिभिः ।

२०. ऊह्यते A. वर्धते Sy.

कया नो अग्ने वि वंसः सुवृक्तिं कामुं स्वधामृणवः शुस्यमानः ।

कदा भवेम पतयः सुदत्र रायो वन्तारो दुष्टरस्य साधोः ॥ ३ ॥

कया । कया स्वधया । अस्माकम् । अग्ने ! त्वम् । स्तुतिम् । प्रतिवन्तसि । त्वम् । अग्ने । स्तुय-
मानस्त्वम् । आत्मानं प्रापयसि । कदा वयम् । भवेम । स्वामिनः । सुखाधन ! रायोः । सम्भक्तारः । शत्रु-
भिस्तरितुमशक्यस्य । साधयितुम् ।

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।

अभि यः पुरुं पृतनासु तस्थौ द्युतानो दैव्यो अतिथिः शुशोच ॥ ४ ॥

प्र प्रायम् । प्रशृणोति । अयम् । अग्निः । मनुष्यस्य स्तुतिम् । विरोचते । यदा । सूर्यः । इव ।

१. कया नो M.

२. स्वधया हविषा Sy.

३. ०तिपस० A.

व्याप्तुवे । आच्छादयति वा Sy.

४. किम् is suggested for त्वम्

५. अन्नम् is suggested for अन्न ॥

६. ०स्त्वामा० A.

७. प्राप्नुयाः Sy.

८. कट A.

९. सुखाधन ! is suggested for सुखाधन ॥

हे शोभनदान ! अग्ने ! Sy. सुदत्रः कल्याण-
दानः N.6.14.

१०. धनस्य Sy.

११. सम्भक्तारश्च कदा भवेम ? Sy.

१२. शत्रुभिर्दुहितकस्य Sy.

१३. साधयितुः is suggested for साधयितुम् ॥

समीचीनस्य Sy.

१४. VM. ignores उ ॥ उ च Sy.

१५. अत्यन्तं प्रथितो भवति Sy.

शृणुत आह्वानमिति शेषः । यजमानकृताह्वानं

शृणोतीत्यर्थः । पुरुषव्यत्ययः Mah.

प्रकर्षेण महता . . . शृणोति वचनम् U.

प्रकर्षेण शृणोतु । आह्वानप्रयोजनं शीघ्रं
करोत्वित्यर्थः BB.

१६. प्रसिद्धः Sy.

१७. यजमानस्य मम Sy.

विभक्तिं हवींषि भरतस्तस्य भरतस्य यज-
मानस्य Mah.

भरतस्य प्रजापतेः U.

यजमानस्य । भरताद् भरतः । औणादिको-
स्तत्प्रत्ययः BB.

१८. रोचते A.

प्रकाशते Sy.

बृहद्यथा तथा रोचते । अत्यन्तं दीप्यते Mah.

अत्यर्थं दीप्यते BB.

१९. योऽग्निः Mah.

कथमेतदध्यवसीयते यथा प्रजापतेः शृणोति
वचनमिति . . . यत्समिदाधानसमनन्तरमेव
U.

यद् योऽग्निः BB.

अत्यन्तम् । भासमानः । हितव्यो । यम् । पूरं नामासुरम् । सङ्ग्रामेषु । से दीप्यमानः । दैव्यः । अतिथिः ।
प्रजज्वाल ।

असन्नित्वे आहवनानि भूरि भुवो विश्वेभिः सुमना अनीकैः ।

स्तुतश्चिदग्रे शृण्विषे गृणानः स्वयं वर्धस्व तन्वं सुजात ॥ ५ ॥

असन्निति । भवन्त । एव । त्वयि । हवीषि । बहूनि । भव त्वम् । सर्वैः । रस्मिभिः । सुमनाः ।
स्तोतुः । अग्नेः । शृणोषि स्तुतिम् । स्तुयमानः । स्वयम् । वर्धय । आत्मीयमङ्गम् । गोहनजननम् ।

१. हवास० A. भासत इति भा सूर्यवद् भासमानः
सन् Mah. महादीप्तिः U. भासनशीलः BB.
२. हितव्य M. अभितष्टो is suggested for
हितव्यो ॥ अभिबभूव Sy. सम्मुखं तिष्ठति
Mah. अभितस्थी . . . एतया सविषाऽऽप्या-
यितः U. अभितिष्ठति अधितिष्ठत्याक्रामति
BB.
३. यः is suggested for यम् ॥ अग्निः Mah.
यश्चान्तिः BB.
४. पुरुनामा० A. पूरं राक्षसम् Mah. पूरमसुर-
राक्षसम् U. पूरमाप्यायमानं शत्रुम् । 'पूरी
आप्यायने' औणादिक उपत्ययः । पूरं महान्त-
मपि शत्रुम् BB.
५. Omitted by A. दीप्यते । 'दीङ् अये'
धातुनामनेकार्थत्वाद्वाद् दीप्यर्थः, लिटि रूपम्
Mah. यस्माच्च . . . दीप्यते । तस्मात्प्रजा-
पतेर्बचनं शृणोति U. दीप्यते । आन्दसो
तिद् . . . सोऽस्माकमस्तिवति सामर्थात्स्तभ्यते
BB.
६. देवसम्बन्धी Mah., U. अतिथिविशेष्यते—
दैव्यो दिवि भवः BB.
७. देवानामतिथिवत्पूज्यः Sy. अतिथिधर्मा जना-
नाम् U. योऽस्माकमतिथिर्भूत्वा BB.
८. शिवो मङ्गलरूपः Mah. शान्तः U. शिवः
कल्याणयमनः BB.

प्र प्रायमग्निभरतस्य शृण्वऽहुति । प्रजापतिर्व
भरतः स होव श्रु. सर्वं बिभर्ति वि यत्सूर्यो
न रोचते बृहद्वा इति वि यत्सूर्य इव रोचते
बृहद्वा इत्येतदभि यः पूरं पूतनासु तस्याविति
पूरं नामासुरराक्षसमास तुमग्निः पूतनास्व-
भितष्टो दीदाय देव्योऽतिथिः शिवो न इति
दीप्यमानो दैवोऽतिथिः शिवो न इत्येतत्स्थित-
वत्या वसत्य् ह्येनं तत्स्यावयति SB. 6.8.1.
14. p. 565. YV. reads दीदाय for
द्युतानो and शिवो नः for शशोच.

This stanza=YV. 12.34.=TS.
2.5.12.4.

८. भवन् M. भवन्ति is suggested for
भवन्त १०. हवीषि आहुतयो वा Sy.
११. भवस्त्वं A.
१२. तेजोभिस्तद्विभूतिभिरग्निभिर्वा Sy.
१३. ओतुः M. स्तुतः स्तोतः । स्तोतीति स्तुतु
Sy.
१४. अग्ने ! is suggested for अग्नेः ॥
१५. शृणु Sy. १६. स्वयमेव Sy.
१७. वर्धयस्व Sy.
१८. स्वां तनुं मम तनुं वा Sy.
१९. शोभनजनन ! is suggested for गोहन-
जननम् । कल्याणप्रादुर्भाव ! Sy.
२०. VM. ignores चित् ।

इदं वचः शतसाः संसहस्रमुदग्रये जनिपीष्ट द्विवर्ही ।

शं यस्तोतृभ्यं आपये भवति द्युमदमीवचातनं रजोहा ॥ ६ ॥

इदं वचः । इदम् । वचः । गोशतस्य सम्भक्तम् । तथा सहस्रघनसम्भक्तम् च । अग्रनये । उज्जनि-
पीष्टम् । द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धौ वसिष्ठः पृथिव्यां मनुष्यो भूत्वा वर्तते दिवि देवः । शङ्कुरम् । यत् । स्तोतृभ्यः ।
अचये जातये पुत्रादिकाय । भवति तत्प्रयच्छति । दीप्तिमत् । रोगतनम् । रक्तसां हन्तम् ।

नू त्वामग्र ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहस्रो वसूनाम् ।

इषं स्तोतृभ्यो मध्वद्भ्यश्च आनद्धयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नू त्वामग्ने ।

VII. 9.

अबोधि जार उपसामुपस्थाद्धोता मन्द्रः कवितमः पावकः ।

दधाति केतुमुभयस्य जन्तोर्हव्या देवेषु द्रविणं सुकृत्सु ॥ १ ॥

^{११} अबोधि । ^{१२} प्रवृद्धः । ^{१३} उपसो जारः । ^{१४} उपसाम् । ^{१५} उत्सङ्गात् । ^{१६} होता । ^{१७} मन्द्रः । ^{१८} कवितमः । ^{१९} पावकः ।

१. स्तोत्रम् Sy.

२. गोशतस्य is suggested for गौशतस्य ॥

३. संभक्तं M. गवां शतस्य सम्भक्ता Sy.

४. गवां सहस्रेण च संयुतः Sy.

५. उज्जनि० M. उज्जनिपीष्ट is suggested for उज्जनिपीष्ट ॥ उदजीजनत् Sy.

६. ०वृद्धो A. द्वाभ्यां विद्याकर्मभ्यां बृहन् द्वयोः स्थानयोर्धूलोकयोर्वा Sy. द्विवर्ही द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धः । मध्यमे च स्थान उत्तमे च N. 6.17. इति

७. सुखदम् Sy. ८. वचः Sy.

९. आपये is suggested for अचये ॥

१०. भवेत् Sy.

११. दीप्तिमत् । यशस्करमित्यर्थः Sy.

१२. रोगचातनम् is suggested for रोगत-
नम् ॥ रोगाणां निवारकम् Sy.

१३. हन्ता A.

१४. The *Pratika* is supplied by the Editor. The stanza has already been explained. See RV. VII.7.7.

१५. 'अबोधि जारः' इति षट्च नवमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यायं ऋष्टुभमानेयम् । 'अबोधि षट्' (KSA. 34.9. p. 24.) इत्यनुकान्तम् । प्रातरनुवा-
काश्विनशस्त्रयोर्वंशसूक्तमध्य उक्तो विनियोगः
Sy. १६. ०धिम् Sy.

१७. अमुष्यत् Sy.

१८. सर्वेषां प्राणिनां जरयिता Sy.

१९. ०ज्ञान्योता A. मध्ये Sy.

२०. देवानामाह्वता Sy.

२१. मदयिता स्तुत्यो वा Sy.

२२. कपित A. प्राप्ततमः Sy.

२३. पापकः A. शोधकोऽग्निः Sy.

स करोति । प्रज्ञानम् । दैव्यस्य च मानुषस्य च । जन्तोः । हव्यानि च । देवेषु करोति । घनञ्च । यज-
मानेषु ।

स सुक्रतुर्यो वि दुरः पणीनां पुनानो अर्कं पुरुभोजसं नः ।

होता मन्द्रो विशां दमनास्तिरस्तमो ददृशे राम्याणाम् ॥ २ ॥

स सुक्रतुः । सः । सुप्रज्ञः । यः । विदधति । द्वारणि । पणिनाम् । अरम् । प्रयच्छन् । अस्म-
भ्यम् । बहुलक्षणम् । होता । भोदनः । मनुष्याणाम् । दमनाः । तिरस्कृत्तुम् । तमांसि । दृश्यते । राम्याणाम् ।

अमूरः कृविरदितिर्विस्वान्तुसंसन्मित्रो अतिथिः शिवो नः ।

चित्रभानुरूपसां भात्यग्रेष्वां गर्भः प्रस्व आ विवेश ॥ ३ ॥

अमूरः । अमूढः । कविः । अदीनः । परिचरणवान् । शोभनसदृक् । मित्रः । अतिथिः । शिवः ।
नः । चित्रदीप्तिः । उषसाम् । अग्रे । विभाति । अपाम् । गर्भः । ओषधीः । आविवेश ।

१. विदधाति Sy.

२. उभयस्य द्विपदश्च चतुष्पदश्च दैव्यस्य मानु-
षस्य वा Sy. ३. प्राणिनः Sy.

४. घनं दधाति Sy.

५. अग्निः Sy.

६. सुकर्मा सुप्रज्ञो वा Sy.

७. अवि ग्लवः A. विवृतवान् Sy.

८. गवां पिधानानि Sy.

९. पणिनां A. पणीनाम् is suggested for
पणिनाम् ॥ असुराणाम् Sy.

१०. क्षीरम् is suggested for अरम् ॥ अर्कम-
र्चनीयम् । गवां सङ्घम् Sy.

११. पुनानः शोधयन् । हरमित्रस्यः Sy.

१२. बाहुः M. पुरुभोजसं बहुक्षीरम् Sy.

१३. होता A.

१४. मदयिता स्तुत्यो वा Sy.

१५. जनानां यजमानानां वा Sy.

१६. दमना M. दान्तमना दममना दान्तमना वा
Sy. १७. तिरः M.

१८. अन्धकारम् Sy.

१९. यद्वा । तमस्तिरो ददृशे । नाशयतीत्यर्थः Sy.

२०. रात्रीणां रमयित्रीणां वा Sy.

२१. अमूरम् A. २२. प्राज्ञः Sy.

२३. अदीनः is suggested for अदीन n

२४. वीप्तिमान् Sy.

२५. शोभजनः A. शोभनसवनः शोभनसंवेदनो
वा Sy.

२६. प्रमीतेस्त्राता Sy.

२७. सर्वेषामतिथिवत्पूज्यः Sy.

२८. शिवकरो जगतः Sy.

२९. नं A.

३०. मूले Sy.

३१. सोऽयमपां गर्भः सन् Sy.

३२. ओषधिः A. प्रस्वो जायमाना ओषधीः Sy.

ईळेन्यो वो मनुषो युगेषु समन्ता अशुचज्जातवेदाः ।

सुसुदंशा भानुना यो विभाति प्रति गावः समिधानं बुधन्त ॥ ४ ॥

ईळेन्यः । ईडघे । युष्माकम् । मनुष्यस्य यजमानस्य । यागदिवसेषु । सेनाये गन्ता । प्राञ्चलत् ।
जातप्रज्ञः । श्रीभक्त्यन्दर्शनं । तेजसा । यः । विभाति तम् । स्तुतिवाचः । समिध्यमानम् । प्रतिबोध-
यन्तु ।

अग्ने याहि दृत्यं मा रिषण्यो देवाँ अच्छा ब्रह्मकृता गणेन ।

सरस्वतीं मरुतो अश्विनापो यक्षि देवान् रत्नधेयाय विश्वान् ॥ ५ ॥

अग्ने याहि । अग्ने ! याहि । दृत्यम् । मा चाध्वनि । विसृष्टो भूः । देवान् प्रति । स्तोत्रकृता
सह्येन सहर्षाणाम् । सरस्वतीम् । मरुतः । अश्विनी । अपः । यज । रत्नानां दानाय । सर्वान् । देवानति ।

त्वामग्ने समिधानो वसिष्ठो जरुथं हन्यक्षि राये पुरंधिम् ।

पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पति स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

त्वामग्ने । त्वाम् । अग्ने ! प्रज्वलयन् । वसिष्ठः । जरुथं रक्षः । हन्तु । यज । त्वम् ।

१. ईडे M. ईडघः is suggested for ईडघे ॥
स्तुत्यः Sy. २. हे अग्ने ! वस्त्वम् । अत्र
विभक्तिवचनव्यत्ययः Sy. ३. यागकालेषु
सर्वेष्वपि दिवसेषु वा Sy. ४. अतः परं
परोक्षस्तुतिः Sy. ५. युद्धेषु सङ्गता सन्
Sy. ६. प्रज्वालं M. दीप्यते Sy.
७. जातघनः Sy. ८. अग्निः Sy.
९. स्तुतयः Sy. १०. ०मिध्यमा० M.
११. प्रतिबोधयन्ति Sy. १२. वैश्वदेवे पशो 'अग्ने
याहि' इति हविषो याज्या । सूत्रितञ्च—'अग्ने
याहि दृत्यं मा रिषण्य इन्द्रं नरो नेमहिता
हवन्त इति तिलः' (ĀSS 3.7.) इति Sy.
१३. Sy. construes अच्छा with याहि and
explains them together as अभिगच्छ.
१४. दृत्य A. दूतस्य कर्म हविर्वहनादि Sy.
१५. मा चा० A. १६. हिंसीः Sy.
१७. देवात् Sy.
१८. ब्रह्मकृतोऽस्मान्मदीयाश्च तव स्तोतृन् Sy.

१९. अश्विना A. २०. प A. २१. योज A.
२२. रत्नानं A. अस्मभ्यं रत्नदानाय Sy.
२३. वसिष्ठस्यायम् Dur., SKN.
२४. हे अग्ने ! Sy. हे भगवन् अग्ने ! Dur.
२५. ०यत् A. सन्दीपयन् Dur., SKN.
२६. ऋषिः Sy. वसिष्ठो नामाभिः SKN.
२७. परवभाषिणं जरणीयं वा रक्षोगणम् Sy. एव-
मत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्थविरो-
धाच्च 'जरुथं स्तोत्रम्' इत्युपपद्यते Dur.
आत्मन एवायं परोक्षरूपेण जरुथं स्तोत्रम्
SKN. जरुथं गरुथं गृणातेः N. 6.17.
२८. जहि Sy. गमयंस्त्वां प्रति 'हन्ति सेधति'
इति गतिकर्मसु पठितम् Ngh. (2. 14.)
Dur. हन्तेरन्तर्णीतण्यर्थस्य लङि अडभाव-
श्छान्वत्तत्वात् । अहन् गमितवान् गमयति वा
स्तुतवान् स्तौति वेत्यर्थः SKN.
२९. यडा त्वं A. यजति Dur. एतज्ज्ञात्वा...
यज SKN.

धनाय । बहुप्रज्ञं देवगणम् । बहुनयनानि रक्षांसि । जातवेदः ! जारय ।

VII. 10.

उषो न जारः पृथु पाजो अश्रेद्विद्युतदीद्यच्छोशुचानः ।

वृषा हरिः शुचिरा भाति भासा धियो हिन्वान उशतीरजीगः ॥ १ ॥

उषो न । आदित्यः । इव । पृथु । बलम् । श्रयति । द्योतमानः । दीप्यमानः । प्रज्वलत् । वृषा ।
हरणशीलः । शुचिः । आभाति । तेजसा । कर्माणि । प्रेरयन् । कामयमानाः प्रजास्तमसा तिरोहिताः ।
उज्जगारेति ।

१. धनवते यजमानाय Sy. धनप्राप्त्यर्थम् Dur.

२. बहुधियं देवगणम् Sy. बहुकर्मन्तं धनसम्बन्धाद्वा बहुदातृत्वमिति स्यात् । यस्त्वं वसिष्ठेनैवमिज्यसे तं त्वां वयमपि यजाम एव Dur. बहुकर्माणं बहुप्रज्ञं वा । कम् ? सामर्थ्यादात्मानं देवगणं वा SKN. पुरन्धिवृद्धीः N. 6. 73.

३. पुरुनीयेन बहुना स्तोत्रेण यद्वा पुरुणीयानेकमार्गाणि Sy.
सत्त्वं हे पुरुणीया ! बहुस्तुत ! Dur.
स्तुतिः, ततस्तुतीयाया अलुक् । बह्वृचा च स्तुत्या SKN.

४. हे जातवेदः ! अग्ने ! Sy. जातवेदोऽस्माभिरिज्यमानः Dur. जातधन ! जातप्रज्ञ ! वा SKN.

५. स्तुहि रक्षांसि जरयेत्यर्थः Sy. जुषस्वंतद्विरस्मत्प्रप्तम् Dur. स्तूयस्व स्तुहि देवान् SKN.

६. किञ्च यूयमस्मान् पात रक्षत । एकस्यैव पूजनार्थं बहुवचनम् । स्वस्तिभिः स्वस्त्ययनैराशीः प्रयोगैः पात नः सदा नित्यमेवेत्यर्थः Dur. किञ्च यूयं पात । एकस्यैव पूजनार्थं बहुवचनम् । पाहि स्वस्तिभिरविनाशैः सर्वदा सर्वकालं नोऽस्मान् SKN., N. 6. 17.; SKN. II. 4. 55.

७. 'उषो न जारः' इति पञ्चचं दशमं सूक्तं

वसिष्ठस्यायं व्रद्धुमभग्नयेम् । तथा चानु-
कान्तम्—'उषो न पञ्च' (KSA. 34. 10. p. 24.) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो-
रुक्तो विनियोगः Sy.

८. VM. seems to explain उषः and जारः together by आदित्यः ॥ Sy. also explains the two words together as उषसो जारः सूर्यः ।

९. तद्वत् Sy.

१०. प्रथु A. विस्तीर्णम् Sy.

११. तेजः Sy.

१२. ०मान A.

१३. ०लन् is suggested for ०लत् ॥

किं च दविद्युत्, दीद्यत्, शोशुचान इति त्रयोऽपि शब्दा यद्यपि दीप्तिकर्माणस्तथापि दीप्तेभ्यस्तत्त्वज्ञापनाय प्रयुक्ता इति न पुनरुक्तिः । अत्यन्तं दीप्यमान इत्यर्थः Sy.

१४. कामानां वषिता Sy.

१५. हविषां प्रेरकः Sy.

१६. शुद्धिक्तु Sy.

१७. राभाति A.

प्रकाशते Sy.

१८. दीप्या Sy.

१९. ०माना A.

२०. जागरयति । तमसा तिरोहिताः प्रजा उद्गिरति वा Sy.

स्वर्णं वस्तोरूपसामरोचि यज्ञं तन्वाना उशिजो न मन्म ।

अग्निर्जन्मानि देव आ वि विद्वान्द्रवद्दतो देव्यावा वनिष्ठः ॥ २ ॥

स्वर्णं वस्तोः । आदित्यः । व । अहि । उपसां गमनेऽग्निः । दीप्यते । यज्ञम् । कुर्वन्तः । ऋत्विजः ।
इवाग्निरपि । स्तोत्रमुच्चारयति । अग्निः । देवः । जातानि भूतानि । जानन् । विविधम् । आद्रवति ।
दूतः । देवान् प्रति गन्ता । दातृतमः ।

अच्छा गिरौ मृतयो देवयन्तीरग्निं यन्ति द्रविंशं भिक्षमाणाः ।

सुसंहर्षं सुप्रतीकं स्वर्चं हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

अच्छा गिरः । स्तुतयः । वृद्धयश्च । देवानिच्छन्त्यो यष्टुम् । अग्निं प्रथमम् । अच्छा यन्ति । घनम् ।
भिक्षमाणाः । शोभनसन्देशनम् । शोभनाङ्गम् । शोभनगमनम् । हव्यवाहम् । मानुषाणाम् । देवान् प्रति गन्तारम् ।

इन्द्रं नो अग्रे वसुभिः सृजोषा रुद्रं रुद्रेभिरा बंहा बृहन्तम् ।

आदित्येभिरदिति विश्वजन्यां बृहस्पतिमृकभिविश्ववारम् ॥ ४ ॥

इन्द्रं नः । इन्द्रम् । नः । अग्ने ! वसुभिः । सङ्गतस्त्वम् । आवह । तञ्च । महान्तम् । रुद्रः ।
आदित्यैश्च सह । अदितिम् । विश्वजनहिताम् । बृहस्पतिञ्च । स्तुतिमद्भिर्नृज्जरोभिः । विश्वैर्वरणीयमिति ।

१. स्वर्णवस्तो A.

२. स्वरादित्यो भवति । सु अरणः । सु ईरणः ।

स्वतो रसान् । स्वतो भासं ज्योतिषाम् ।

स्वतो भासेति वा N. 2.14.

३. इव is suggested for व ।

४. अहि is suggested for अहि ॥ अहनि

Sy. वस्तोर्धुरित्यहर्नामनी Ngh. 1.9.

५. ऽवसां ग० is suggested for यसा
ग० ॥ उपसामप्रे Sy.

६. ऽनेनिः A. ७. विस्तारयन्तः Sy.

८. अपि च । तैति सम्प्रत्यर्थे Sy.

९. ऽयन्ति A. मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि
पठन्तीति शेषः Sy. १०. दूतो देवानाम् Sy.

११. देवात् A. देवान् प्रति गच्छन् Sy.

१२. वाचः Sy. १३. स्तुतिरूपाः Sy.

१४. निच्छ is written twice in A.

१५. न्ति A. अभिगच्छन्ति Sy.

१६. पाचमानाः Sy.

१७. कल्याणसन्देशनम् Sy.

१८. ऽनाय A. सुहृत् शोभनाङ्गं वा Sy.

१९. सुहृत् गच्छन्तम् Sy. २०. हव्यानां वोढारम्
Sy. २१. मनुष्यान् M.

२२. अरतिं स्वामिनम् Sy.

२३. अस्मदर्थम् Sy. २४. देवैः Sy.

२५. त्व is missing in A. M.

२६. ऽवहन् A.

२७. VM. seems to explain रुद्रम् by
तञ्च ।

२८. रुद्रैः A. रुद्रदेवैः सङ्गतः Sy.

२९. आदित्यैर्देवैः सङ्गतः Sy.

३०. विश्वजन० A. ३१. ऋक्वभिः स्तुत्यैः Sy.

३२. विश्वैः सम्भजन्यम् Sy.

मन्द्रं होतारमुशिजो यविष्ठमग्निं विश ईळते अध्वरेषु ।

स हि क्षपावाँ अर्भवद्रयीणामतन्द्रो दूतो यजथाय देवान् ॥ ५ ॥

मन्द्रं होतारम् । मन्द्रम् । होतारम् । ऋत्विजः । युवतमम् । अग्निम् । मनुष्याः । स्तुवन्ति ।
यज्ञेषु । सः । हि । रात्रिमान् । भवति । धनानां दाता । द्रः । ऽतो । देवान् । युष्णु ।

VII. 11.

महाँ अस्यध्वरस्य प्रकृतो न ऋते त्वदमृता मादयन्ते ।

आ विश्वेभिः सरथं याहि देवैर्न्यग्ने होता प्रथमः संदेह ॥ १ ॥

महाँ असि । महाँस्त्वम् । असि । अध्वरस्य । प्रजापयिता । न । ऋते । त्वत्तः । देवाः । मादयन्ति ।
आयाहि । सरथम् । विश्वैः । देवैः । निषीद । अग्ने ! होता । स मुख्यस्त्वम् । बहिष्यस्मिन् ।

त्वामीळते अजिरं दूत्याय हविष्मन्तः सदमिन्मानुषासः ।

यस्य देवैरासदो वहिरग्नेऽहान्यस्मै सुदिना भवन्ति ॥ २ ॥

त्वामीळते । त्वाम् । स्तुवन्ति । गमनशीलम् । दूत्याय । संहृतहविष्काः । सदा । इव । मनुष्याः ।

१. Omitted in M. २. स्तुत्यम् Sy.

३. आह्वतारम् Sy. ४. उशिजः कामयमानः Sy. ५. अग्नि स्म A. ६. यागेषु Sy.

७. अग्निः Sy. ८. यस्मात् कारणात् Sy.

९. रात्रौ खल्वग्नयेऽग्निहोत्रं हूयते Sy.

१०. तथा च श्रूयते—'यस्माद्भूतोऽमृतस्माद्दिश-
स्तमध्वर इळते' इति Sy.

११. रयीणां (सूर्यस्य) रयिमतां हविष्मतां यज-
मानानाम् Sy. १२. Omitted in M.
अतन्द्रः is suggested for द्रः ॥ तन्द्रारहितः
Sy. १३. Omitted in M. दूतः is
suggested for ऽतो ।

१४. Omitted in M. यष्टुम् is suggested
for युष्णु ।

१५. 'महाँ असि' इति पञ्चचमेकादशं सूक्तं वसि-
ष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमाणेयम् । 'महान्' (KSA.
34.11. p. 24.) इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनु-

वाकाडिवनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy.

१६. अध्वर० A. १७. प्रजापतः सन् Sy.

१८. विना Sy. १९. त्वया Sy.

२०. आयाहि A. २१. सरथं यथा भवति Sy.

२२. Omitted in A. २३. अग्नेः A.

२४. आह्वता सन् Sy. २५. आस्तीर्णं बहिषि Sy.

२६. वाजपेये बाह्विस्त्यध्वरोः स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ।
सूत्रितञ्च—'त्वामीळते अजिरं दूत्यायानि
सुदीति सुवृक्षं गुणन्तः' (ĀSS. 9.9.) इति
Sy. वसिष्ठस्त्रिष्टुभाभिर्न तुष्टाव । प्रातरनु-
वाके विनियुक्ता । हे अग्ने ! DDN.

२७. याचन्ते Sy. २८. प्रणामिनम् ॥ Sy. अजिरं
क्षिप्रम् DDN. अजिरं भुरण्यरिति क्षिप्रना-
मनी Ngh. 2.15. २९. दूतकर्मणे हविर्वह-
नाय Sy. ३०. संहृत० A. यजमानाः Sy.

३१. एव is suggested for एव ।

३२. मानुषाः Sy.

यस्य त्वं यजमानस्य^१ । बहिः^२ । देवैः^३ सह । आसदः^४ । अहानि^५ । अस्मै^६ । शोभनाहानि^७ । भवन्ति^८ ।

त्रिश्चिदुक्तोः प्र चिकितुर्वसूनि त्वे अन्तर्दाशुषे मर्त्यीय ।
मनुष्यदग्र इह यच्चि देवान्भवा नो दूतो अभिशस्तिपावा ॥ ३ ॥

त्रिश्चि^९त् । त्रिः^{१०} । चित् । अग्रः^{११} । प्रवेदयन्ति । हवीषि सवनेषु । त्वयि^{१२} । यजमानायत्विजे । प्रय-
च्छते^{१३} । मनोरिव । अह्नः^{१४} । इहास्मदीये यज्ञे^{१५} । यज्ञ । देवान्^{१६} । भवा^{१७} । नः^{१८} । दूतः^{१९} । अभिशस्तीनां^{२०} रक्षिता^{२१} ।

अग्निरीशे बृहतो अंध्रस्याग्निर्विश्वस्य हविषः कृतस्य ।
क्रतुं ह्यस्य वसवो जुपन्ताथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ४ ॥

अग्निरीशे^{२२} । अग्निः^{२३} । ईशे^{२४} । महतः^{२५} । यज्ञस्य^{२६} । अग्निः^{२७} । विश्वस्य^{२८} । हविषः^{२९} । सम्पादितस्य^{३०} ।
प्रज्ञानम्^{३१} । हि । अस्य^{३२} । वसवः^{३३} । सेवन्ते^{३४} । अर्धनम्^{३५} । देवाः^{३६} । कुर्वन्ति^{३७} । हविषां पोतारम्^{३८} ।

उत्तरा निगदसिद्धेति—

१. मान is written twice in A. किमर्थं-मित्यत आह यस्य हविष्मतः DDN.
२. देवास्तभ M. देवैः सार्धम् Sy., DDN.
३. त्वमघितिष्ठसि Sy. असव इति यच्छब्दाभिधा-ताभावः 'निपातैर्यच्चविहन्तकुविज्ञेन्नेच्छण्' Pa. 8.1.30. DDN.
४. हविष्मते Sy. हविष्मते यजमानाय, अयष्टु-स्तद्व्यक्तिरिक्तकर्म कुर्वतः सदा दुदिनं भव-तीत्यवगन्तव्यम् । 'स्वाधानं वाचः मुदिनत्व-मह्नाम्' (RV. II.21.6.) इति DDN.
५. शोभनदिनानि Sy. 'सुपां मुनुक्' (Pa. VII.1.39.) इति आदेशः DDN.
६. भवति A.
७. VM. ignores अग्ने ।
८. हे अग्ने ! Sy.
९. त्रिवारम् । त्रिषु सवनेषु । यद्वा . . . त्रिस्त्री-नग्निमद्वमजं च त्वय्यन्तनिहितानि प्र चि-कितुः । अविदन्नित्यर्थः Sy.
१०. अग्रं M. अह्नः is suggested for अन्तः ॥ यद्यप्यक्तुरिति रात्रिनाम तथाप्य-त्राज्यन्ते व्यज्यन्ते रुपादीन्यस्मिन्नित्यह्नो नाम ।

- यद्वा . . . अह्नः Sy. ११. ययि A. यदि M.
१२. मानत्विजः A. M. मनुष्याय तदर्थमित्यर्थः Sy. १३. हविषां प्रदात्रे Sy.
१४. अग्ने ! is suggested for अह्नः ।
१५. यज्ञे Omitted in A.
१६. भव is suggested for भव ।
१७. अस्माकम् Sy.
१८. ०स्तीनां (म्नां) २० A. ०स्तिम्नां २० M. अभिशस्तिभ्यो रक्षिता is suggested. अभिशस्तेरभिशांसकात् शाशवात् पावा रक्षिता Sy.
१९. VM. ignores अन्तः ॥ अन्तमध्ये Sy.
२०. ईष्टे Sy.
२१. कौटिल्यरहितस्य यज्ञस्य Sy.
२२. सर्वस्य Sy.
२३. संस्कृतस्य Sy.
२४. कर्म Sy. २५. देवाः Sy. २६. अग्निं च Sy.
२७. चाकिर इत्यर्थः Sy.
२८. पोतारं A. बोडारम् is suggested for पोतारम् ॥ हव्यानां बोडारम् Sy.
२९. उक्तरागदं A.

आग्नें वह हविरद्याय देवानिन्द्रज्येष्ठास इह मादयन्ताम् ।

इमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

[आग्नें वह ।]

VII.12.

अगन्म महा नमसा यविष्ठं यो दीदाय समिद्धः स्वे दुरोणे ।

चित्रभानुं रोदसी अन्तरुर्वी स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

अगन्म । गच्छामः । महा । नमस्कारेण । युवतमम् । यः । दीप्यते । काष्ठैः समिध्यमान
ग्राहवनीये । चित्रभानुम् । आवापृथिव्याः । विस्तीर्णयोः । अन्तरं वर्तमानः । स्वाहुतम् । सर्वत एव ।
अभिमुखं समिद्धो ह्यग्निः सर्वतो दीप्ता भवति भयाऽऽवर्जितः ?

स महा विश्वा दुरितानि साह्वानग्निः प्रवे दम् आ जातवेदाः ।

स नो रक्षिषदुरितादवद्यादस्मान्गृणत उत नो मघोनः ॥ २ ॥

स महा । सः । महत्त्वेन । विश्वानि । दुरितानि । सहमानः । अग्निः । स्तूयते । यज्ञे ।

१. The *pratīka* is supplied by the Editor. हे अग्ने ? हविरद्याय हविषां भक्षणाय देवानावेह । किमर्थम् ? इत्यत आह—
इहास्मिन् यज्ञे इन्द्रज्येष्ठास इन्द्रप्रमुखा देवा मादयन्ताम् । इमं यज्ञमिव यष्टव्यं हविर्विवि स्थितेषु देवेषु धेहि । निधेहि । देवान्वेह नयेवं हविर्वा देवेषु नयेति भावः । अन्तिमः पादो व्याख्यातचरः Sy.

२. 'अगन्म महा' इति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं वशिष्ठस्यायं जेष्ठभमाग्नेयम् । तथा चानु-
क्रान्तम्—'अगन्म तृचम्' (KSA. 34.12. p. 24.) इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयो-
रुक्तो विनियोगः । व्यूह्ये वशरात्रे नवमेऽह-
नीवं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितञ्च—'तृतीय-
स्यागन्म महत्पाज्यम्' (ĀSS. 8.11.) इति Sy. ३. वयमुपगच्छाम Sy.

४. तमिमम् Sy.

५. अग्निः Sy.

६. दीप्यते. A.

७. VM. seems to explain स्वे and दुरोणे together as ग्राहवनीये ॥ स्वे स्थाने ग्राहवनीये Sy. ८. चित्रञ्वालम् Sy.

९. ०व्योप्तिस्तीर्ण० A.

१०. अन्तरवर्तमान A. ०मानम् is suggested for ०मानः । ०अन्तर्मध्येन्तरिक्षे Sy.

११. सूद्धवाहुतिभिर्हुतं सन्तम् Sy.

१२. प्रतिगच्छन्तम् Sy. १३. सर्वतो A.

१४. भा is the synonym of splendour or light. Thus भयाऽऽवर्जितः means a source of light.

१५. मग्ना A. १६. योऽग्निः Sy.

१७. अभिभवन् Sy. १८. अस्माभिः स्तूयते Sy.

१९. यज्ञगृहे Sy.

जातप्रज्ञः । सः । अस्मान् । रक्षतु । दुरितात् । अवद्याच्च निन्दितुः ते देवा हि, अस्मान् । स्तुवतः । अपि च । अस्मान् । हविष्मत् इति ।

त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने त्वां वर्धन्ति मृतिभिर्वसिष्ठाः ।

त्वे वसु सुषणानानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

त्वं वरुणः । त्वम् । अग्ने ! वरुणः । अपि च । मित्रश्च भवसि । त्वाम् । वर्धयन्ति । स्तुतिभिः । वसिष्ठाः । त्वयि स्थितानि । वनानि । सुदानानि । सन्तु वसिष्ठेष्विति ।

VII. 13.

प्राग्रये विश्वशुचै धियधेऽसुरग्ने मन्म धीति भरध्वम् ।

भरे हविर्न बुहिषि प्रीणानो वैश्वानराय यतये मतीनाम् ॥ १ ॥

प्राग्रये । प्रभरध्वम् । अग्ने । विश्वस्य शोचयित्रे । कर्मणां धारयित्रे । असुराणां हन्त्रे । स्तुतिम् । कर्म चेत्युक्त्वा तथा करोमीति वदति । बहामि । हविः । इदानीम् । यज्ञे । प्रीयमाणः । वैश्वानराय । नियन्त्रे । स्तुतीनाम् ।

१. जातघनो जातप्रज्ञो वा Sy.

२. पापात् Sy.

३. निन्दिताच्च कर्मणः Sy.

४. ह A.

५. अतां A.

६. स्तुवतोऽपि रक्षयत् Sy.

७. अस्मात् A. c. VM. ignores आ.

८. वरुणं A.

१०. जगतः प्रमीतेस्वातासि Sy.

११. विश्वमानानि Sy.

१२. सुषणानि M. सुसम्भजनानि सन्तु । स्पष्ट-
मन्यत् Sy.

१३. 'प्राग्रये' इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यायं ऋष्टुर्न वैश्वानराग्निदेवताकम् । तथा
चानुश्रान्तम्—'प्राग्रये वैश्वानरीयम्' (KSA.
34.13. p. 24.) इति । विनिबो गो लैङ्गिकः

Sy. १४. हे सखायः ! Sy.

१५. प्रहर० A.

१६. अग्नेः A. अग्रये is suggested for
अग्ने ॥

१७. विश्वं यो वीपयति तस्मै Sy.

१८. धियां कर्मणां यो धाता तस्मै Sy.

१९. असुराणां यो हन्ता तस्मै Sy.

२०. मननीयं स्तोत्रम् Sy.

२१. हामी A. अहं भवामि यद्वा सम्भवामि Sy.

२२. इव । यद्वा नेति सम्प्रत्यये Sy.

२३. यज्ञ A.

२४. प्रय० A. स्तुतिं प्रीयमाणः यद्वा प्रीययन् Sy.

२५. विश्वनरहितायाग्निविशेषाय Sy.

२६. दात्रे Sy.

२७. अभिमतायां कामानाम् Sy.

त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान् आ रोदसी अपृण जायमानः ।

त्वं देवां अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥ २ ॥

त्वमाने । त्वम् । अग्ने ! ज्वालयी । ज्वलन् । आपूरयसि । द्यावापृथिव्यौ । प्रातरादित्यात्मना
जायमानः । त्वम् । दे । अस्मच्छूणाममुराणामभिशस्तेरच् । मुञ्चसि । वैश्वानर ! जातवेदः ! महित्वेन ॥

जातो यदग्ने भुवना व्यर्त्यः पशून् गोपा इयः परिज्मा ।

वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

जातो यदग्ने । यदा । त्वमग्ने ! प्रादुर्भूतः । भूतादि । विविधं पश्यति । पशून् । इव । गोपाल ।
स्वामी । परितो गच्छस्तदानीम् । वैश्वानर ! स्तोत्राय चास्माकम् । लभस्व । गमनमिति ।

१. दीप्या Sy., BB.

२. दीप्यमानः Sy. भूय दीप्यमानः BB.

३. आपि A. आपूरयः Sy. शोचिषा, आपा-
लयसि वा 'प पालनपूरणयोः' BB.

४. ंथिष्योः A.

५. प्राकारा० A. अत एव... जायमान एव
BB.

६. दे A. देवान् is suggested for दे ॥
अश्विजः BB.

७. अस्म is omitted in A.

८. अभिशंस्तकाच्छुचोः Sy. पापात् 'शंस्त स्तुती'
अभिपूर्वोऽश्च दने इतंते, वितति, त
त्वमभिशस्तेरमुञ्चेति BB.

९. मञ्चसि A. अमोचयः Sy.

१०. अपि च जातप्रज्ञ ! जातघन ! वा Sy.
जातानां वेदितः ! BB.

११. माहात्म्येन । तृतीयाया आकारादेशः । यद्वा—
महिम्नो मकारनकारयोस्तकारवकारौ वादेशौ
भवतः BB.

This stanza = TS. 1.5.11.2.

१२. यस्मादेवं तस्मात् Sy.

१३. सूर्यात्मना जातः Sy.
जातमात्र एव BB.

१४. भूतानि is suggested for भूतादि ॥

भुवनानि भूतजातानि स्वर्वाल्लोकान् Sy.

१५. पश्यसि is suggested for पश्यति ॥
रक्षार्थं पश्यसि विशेषेण पश्यसि BB.

१६. पशुम् BB.

१७. गोपालः is suggested for गोपाल ॥ यथा
गवां पालकः पशून् पश्यति तद्वत् Sy. गवां
पालयिता BB.

१८. स्वामी प्रेरयन् वा Sy. इराज्जं हविरात्मकं
तत्र साधुस्तवर्हो वा BB.

१९. परितो is suggested for परितो ॥ परितो
गन्ता सन् Sy. सर्वतो गन्ता । निपातोऽयं
मार्गं प्रत्ययान्तः BB.

२०. ब्रह्म स्तोत्रं तदुच्यम् । यद्वा ब्रह्मणे ब्राह्मणार्थम्
Sy. हविरात्मनेज्जाय यागात्मने वा परिवृद्धाय .
कर्मणे BB.

२१. हविः प्रप्तुं मार्गानाम्नुहि । पुनःपुनरितिष्ठिं
प्रवर्तयेति भावः BB.

२२. गतिं फलप्राप्तिम्, येन ब्रह्म गोपद्वान्निर्ग-
च्छन्ति तं गातुं किं देत्यर्थः Sy. मार्गम् BB.

२३. स्पष्टमन्यत् Sy. युष्माकमेवार्थे तदा नोऽस्मान्
यूयं पात रक्षत स्वस्तिभिरविनाशैः । अवि-
नाशान् प्रापय्यास्मान्पातेति । पूजायमेकस्मिन्
बहुवचनम् BB.

This stanza = TS. 1.5.11. 2.

VII. 14.

समिधा जातवेदसे देवाय देवहृतिभिः ।

हविभिः शुक्रशोचिषे नमस्विनो वयं दाशेमाग्रये ॥ १ ॥

समिधा । समिधा । देवानामाह्वानैश्च सहाग्निमावह सोममावहेत्याह्वानादि देवानाम् । जात-
वेदसे । देवा । हविभिः । दीप्ततेजसे । नमस्कारयुक्ताः । वयम् । दानं कुर्मः । अग्नये ।

वयं ते अग्रे समिधा विधेम वयं दाशेम सुष्टुती यजत्र ।

वयं घृतेनाध्वरस्य होतव्यं देव हविषा भद्रशोचे ॥ २ ॥

वयं ते । वयम् । तुभ्यम् । अग्ने ! समिधा । परिचरणं कुर्मः । वयं हवीषि च । दाशेम । शोम-
नया स्तुत्या । यष्टव्या । वयम् । घृतेन । अध्वरस्य । धातः । वयम् । देव । हविषा । भद्रदीप्ते ।

आ नो देवेभिरुप देवहृतिमग्रे याहि वषट्कृतिं जुषाणः ।

तुभ्यं देवाय दाशतः स्याम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आ नो देवेभिः । उभायाहि । देवैः सह । अस्माकम् । यजम् । अग्ने ! वषट्कारम् । सेवमानः ।
तुभ्यम् । देवाय वयम् । ददतः । स्याम ।

१. 'समिधा जातवेदसे' इति तृचं चतुर्वशं सूक्तं
वसिष्ठस्यार्यमाग्नयेयम् । आद्या बृहती द्वितीया-
तृतीये त्रिष्टुभी । तथा चानुक्रम्यते—'समिधा
बृहत्यादि' (KSA. 34.14. p. 24.)
इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

२. देवस्तुतिभिः Sy.

३. ०ह्वारि A. ०ह्वानादिभिर्देवानाम् is sug-
gested for ह्वानादिदेवानाम् ।

४. जातवेदसं जातप्रजम् Sy.

५. देवाय is suggested for देवा ॥ स्तुत्य-
मग्निम् Sy. ६. हविभिः A.

७. शुक्रशोचिषं शुभ्रदीप्तिम् Sy.

८. हविष्मतः Sy. ९. वसिष्ठाः Sy.

१०. परिचरेम Sy.

११. अत्र दाशतियोगात्कर्मणि चतुर्थी । प्रायेण
सर्वत्र दाशतियोगे चतुर्थी दृश्यते Sy.

१२. वसिष्ठाः Sy. १३. त्वाम् Sy.

१४. त्वां परिचरेम Sy. १५. गोहृताया A.

१६. यष्टव्य is suggested for यष्टव्य ॥ हे
यष्टव्य ! अग्ने ! Sy.

१७. धातः A. होतः is suggested for
धातः ॥

१८. देवा A. होतमान ! अग्ने ! Sy.

१९. हे कल्याणज्वाल ! Sy.

२०. उपायाहि is suggested for उभायाहि
A. उभायाभिः M.

२१. देवैः सार्वम् Sy. २२. स्तोत्रं यज्ञं वा Sy.

२३. ०कार A. हविः Sy.

२४. होतमानाय Sy. २५. वं M.

२६. ददत A. परिचरन्तः Sy.

२७. भवेम Sy.

२८. सिद्धमन्यत् Sy.

VII. 15.

उपसद्याय मीळहुषं आस्ये जुहुता हविः । यो नो नेदिष्टुमाप्यम् ॥ १ ॥

उपसद्याय । समाश्रयणीयाय । कामानां दोरध्रे । प्रियार्थं तस्यास्ये । जुहुत । हविः । यः । अस्मा-
कम् । अन्तिकतमम् । ज्ञातेयं भवति ।

यः पञ्च चषणीरुभि निषसाद दमेदमे । कृविर्गृहपतिर्युवा ॥ २ ॥

[यः पञ्च ।] यः । पञ्च । जनान् । अभिनिषसाद । गृहेगृहे । कविः । गृहपतिः । युवाम् ।

स नो वेदो अमात्यंमयी रक्षतु विश्वतः । उतास्मान् पात्वंहंसः ॥ ३ ॥

स नो वेदः । सः । अस्माकम् । घनम् । सह भवम् । अग्निः । रक्षतु । सर्वतः । अपि च । अस्मान् ।
रक्षतु । रक्षसः ।

१. 'उपासद्याय' इति पञ्चदशर्चं पञ्चदशं सूक्तं
वसिष्ठस्यायं गायत्रिमागनेयम् । तथा चानु-
क्रान्तम्—'उपसद्याय पञ्चोना गायत्रम्'
(KSA. 34.15. p. 24.) इति प्रातरनु-
वाकमागनेये कृती गायत्रे छन्दस्यादिवनशस्त्रे
चेवं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'उपसद्याय त्वमग्ने
यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेत्' (ĀSS.
4.13.) इति । उपसदि पौर्वाहिक्यां 'उपस-
द्याय' इत्याद्यास्तिस्र ऋचः सामिधेय्यः ।
मूत्रपते च—'उपसद्याय मीळहुष इति तिस्र
एकेकां त्रिरनवानम्' (ĀSS. 4.8.) इति ।
पवित्रेष्ट्यां 'अग्नी रक्षांसि' इत्येवा प्रथमाज्य-
भगानुवाक्या । सूत्रितञ्च—'पावककता-
वाज्यभागावग्नी रक्षांसि सेवति' (ĀSS.
2.12.) इति । अन्वतरम्भणीयायामग्नेर्भगिनो
याज्या । सूत्रितञ्च—'आ सर्वं सवितुर्यथा
स नो राधांस्या भर' (ĀSS. 2.8.) इति ।
स्वस्त्ययन्यामिष्टी 'अग्ने रक्षा णः' इति
प्रथमाज्यभगानुवाक्या । सूत्रितञ्च—
'स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तावग्ने रक्षा णो अंहसः'
(ĀSS. 2.10.) इति Sy.

२. हे अश्वयंयः ! Sy.

३. उपसदनीयाय Sy.

४. धर्त्रे A. कामानां वर्धित्रेऽनय तत्प्रीत्यर्थम्
Sy. ५. तस्यैव मूले Sy.

६. अग्निः Sy.

७. अन्तिकतम A. आसन्नतमम् Sy.

८. आसन्नतमो बन्धुभंवतीत्यर्थः । आप्पमिति
स्वार्थिकस्तद्धितः Sy.

९. The *pratīka* is supplied by the
Editor. १०. अग्निः Sy.

११. मनुष्यान् Sy.

१२. अभिमुखं निवीदति । उत्तरया वाक्यपरि-
समाप्तिः Sy.

१३. ग्रहे ग्रहे A.

१४. प्राज्ञः Sy.

१५. गृहाणां पालयिता Sy.

१६. युवा is suggested for युवां ॥ नित्य-
तरुणः सन् Sy. १७. स वेद A. M.

१८. सोऽग्निः Sy.

१९. अन्तिके भवम्, सह भूतं वा Sy.

२०. सर्वतः बाधकात् Sy.

२१. अस्मात् A. वसिष्ठान् Sy.

२२. पापात् Sy.

नवं नु स्तोममग्रये दिवः श्येनाय जीजनम् । वस्वः कुविद्वनाति नः ॥ ४ ॥

नवं नु । नवम् । क्षिप्रम् । स्तोमम् । अग्ने । द्युलोकस्य । श्येनभूताय । जनयामि । स ह्यस्मभ्यम् ।
बहु । धनम् । प्रयच्छति ।

स्पर्हा यस्य श्रियो दशे रथिर्वीरवतो यथा । अग्रे यज्ञस्य शोचतः ॥ ५ ॥

स्पर्हाः । स्पृहणीयाः । यस्य । श्रियोः । दर्शनाय भवन्ति । यथा । पुत्रवतः । रथिर्दर्शनीयो भवति ।
यज्ञस्य । अग्रं । आहवनीये । दीप्यमानस्य ।

सेमा वेतु वषट्कृतिमग्निर्जुषत नो गिरः । यजिष्ठो हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

सेमाम् । सः । इमम् । वषट्कारम् । कामयताम् । अग्निः । सेवताम् । गिरश्च । अस्माकम् ।
यष्टृताम् । हविषां बोधा ।

नि त्वा नक्ष्य विश्पते द्युमन्तं देव धीमहि । सुवीरमग्र आहुत ॥ ७ ॥

नि त्वा । निधोमहि स्थाने । त्वाम् । उपगन्तव्यात् । विशां पतेः । मम तम् । देवम् । सुवीरम् ।
अग्ने ! आहुतम् ।

१. नूतनम् Sy. २. अग्रये is suggested for अग्ने ॥ अन्वेजनये Sy.
३. श्येनसदृशाय Sy. ४. स ह्यस्य M.
५. वस्वो वसु धनम् । कर्मणि षष्ठो Sy.
६. ददातिवत्पथः Sy. ७. स्पर्हा A.
८. ०णाय A. स्पृहणीया भवन्ति तस्मै नवं स्तोमं जीजनमित्यनुषङ्गः । उत्तरत्र सम्बाधो वा Sy. ९. अग्नेः Sy. १०. बोधयः Sy.
११. द्रष्टुं चक्षुषे वा Sy. १२. Omitted in A. १३. ०वन्तः A १४. रयः द० M. धनम् Sy. १५. पुरस्ताद् भागे Sy.
१६. शि तमाम् A. १७. षट्कारम् A.
अस्माभिर्वीर्यमानमाहुतिम् Sy.
१८. भक्षयतु वा Sy. १९. स्तुतीष्व Sy.

२०. ०तमः is suggested for ०तमा ॥
यजनीयतमो यष्टृतमो वा Sy.
२१. हविरः A. ०षां पोषम् M.
२२. The commentary on the stanza is missing in A. २३. निहितवन्तः Sy.
२४. ०न्तव्य ! is suggested for ०न्तव्यात् ॥
नक्ष्य ! उपगन्तव्य ! नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा Sy. २५. पते ! is suggested for पतेः
२६. द्युमन्तम् ! is suggested for मम तं ।
दीप्तिमन्तम् Sy.
२७. देव ! is suggested for देवम् ॥ द्योत-
मान ! Sy. २८. कल्याणस्तोतृकम् Sy.
२९. आहुत ! is suggested for आहुतम् ॥
हव्यैर्जमानैरभिहुत ! Sy.

अप उल्लङ्घ्य दीदिहि स्वश्रेयस्त्वया वयम् । सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥ ८ ॥

अप उल्लङ्घ्य । रात्रीः । अहानि । च सर्वदा त्वम् । दीप्यस्व । स्वमन्यः । त्वया । वयम् । त्वञ्च ।

सुवीरः । अस्मान् कामः ।

उप त्वा सातये नरो विप्रांसो यन्ति धीतिभिः । उपाचरा सहस्रिणी ॥ ९ ॥

उप त्वा । उपयन्ति । त्वाम् । लाभाय । नरः मेधाविनः । कर्तृभिः । उपयाति । वाक्य

सहस्रसंख्यायुक्ता ।

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः पावक ईड्यः ॥ १० ॥

अग्नी रक्षांसि । अग्निः । रक्षांसि । निषेधति । शुक्रंति स्पष्टम् ।

स नो राधांस्या भ्रेशानः सहसो यदो । भगंश्च दातु वार्यम् ॥ ११ ॥

स नो राधांसि । सः । अस्मभ्यम् । धनानि । आहर । ईशानः । सहसः पुत्र ! भगम् । च देव-
स्त्वमनुचरः । प्रयच्छतु । धनम् ।

१. The commentary on the stanza is missing in A.

२. हे अग्ने ! Sy.

३. शोभनाग्नयो भवाम Sy.

४. दीप्यमानेन त्वया Sy.

५. वसिष्ठाः Sy. ६. तुस्तोतृको भव Sy.

७. अस्मत्कामः is suggested for अस्मान् काम ॥ अस्मान् कामयमानः । 'वुष आत्थनः कयच्' इति कयचि कृते 'कयाच्छन्दसि' इत्यु-
प्रत्ययः । दकारलोपश्छान्दसः । Sy. अस्म-
युरस्मान् कामयमानः' N. 6.2.

८. हे अग्ने ! Sy.

९. उपयच्छन्ति Sy. १०. त्वा A.

११. धनाय, कामानां लाभाय वा Sy.

१२. नैतारो यजमानाः Sy.

१३. विप्राः Sy.

१४. वाक् is suggested for वाक्य ॥ अय-
रहिता श्रुतिरूपास्मदीया वाक् Sy.

१५. ०हलं स्या० A. सहस्रसंख्याका Sy.

१६. The *pratika* is supplied by the Editor. १७. वाधताम् Sy.

१८. VM. ignores शुक्रशोचिः । अमर्त्यः ।
शुचिः । पावकः and ईड्यः ॥ शुक्रशोचिः
शुभ्रञ्जालः । अमर्त्यो मरणरहितो देवात्मा ।
शुचिः स्वयं शुद्धः । पावको अन्येषामपि
शोधकः । ईड्यः स्तुत्यः Sy.

१९. प्रसिद्धस्त्वम् Sy.

२०. राधो राध इति धन्नाम Ngh. 2.10.

२१. तवंस्य जगत ईश्वरः कन् Sy.

२२. हे सहसो यदो ! वत्स्य पुत्र ! अग्ने ! Sy.

२३. भगः is suggested for भगम् । भगो
देवोऽपि भगोऽत्र सूक्ते निपातनागिनी
देवता Sy.

२४. ०स्त्वमनु० is suggested for ०स्त्वमनु० ।

२५. दातु अस्मभ्यं ददातु । अभ्यास लोपश्छान्दसः
Sy.

त्वमग्ने वीरव्यशो देवश्च सविता भगः । दितिश्च दाति वार्यम् ॥ १२ ॥

त्वमग्ने । त्वम् । अग्ने ! वीरवत् । असम् । देवः । च । सविता । भगः । च । अदितिश्च देवी ।

धनम् । प्रयच्छतु ।

अग्ने रक्षा णो अहंसः प्रति ष्म देव रीषतः । तपिष्ठैरुजरो दह ॥ १३ ॥

अग्ने रक्ष । अग्ने ! रक्ष । अस्मान् । रक्षसः । प्रतिदह । देव । हिसतः । तप्ततमैस्तस्तेजोभिः ।

अहरणु ।

अधा मही न आयस्यनाधृष्टो नृपीतये । पूर्ववा शतभुजिः ॥ १४ ॥

अधा मही । अह । मही । अयसा निमिता । अस्माकम् । पुरी । त्वं भव । शत्रुभिरनाधृष्ट-
स्त्वम् । नृणां रक्षणार्थम् । शतभुजिर्बहुरक्षकेति ।

त्वं नः पाह्यंहंसो दोषावस्तरघायतः । दिवा नक्तमदाभ्य ॥ १५ ॥

त्वं नः पाहि । त्वम् । अस्मान् । रक्ष । रक्षसः । दोषावस्ता । अरमिच्छतः । तदेवोक्तम्-
दिवा । नक्तं रक्ष । अहिंसित ! इति ।

१. वीरवत् A. पुत्रपौत्रोपेतम् Sy.
२. अत्र देहीति शेषः Sy. ७. सविता देवोऽपि । सवित्राविः सूते निपातभागिनी देवता Sy.
४. Omitted in M. दितिश्च is suggested for अदितिश्च ।
५. वरणीयम् Sy.
६. पाहि । संहितायां दं. घंश्छान्वतः Sy.
७. अहंसः पापात् Sy. ८. भस्मीकुल Sy.
९. देव ! is suggested for देवे ॥ द्योतमान ! Sy. १०. हिसितः M. हिततः शत्रून् Sy.
११. तप्ततमैस्तस्तेजोभिः M. मैस्तस्तेजोभिः is suggested for मैस्तस्तेजोभिः ॥ अति-
शयेन तापकस्तेजोभिः Sy.
१२. अहरणुं A. अजरः is suggested for
अहरणु ॥ जरारहितस्त्वम् Sy.
१३. VM. ignores स्म ।
१४. Omitted in A. अघ मही M. *
१५. हे अग्ने ! Sy. १६. अघ is suggested

for अघाधुना Sy. १७. अघ M.

१८. तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा पुरुष्यते । यथा-
यसा निमिता पुरी तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा
जन्तुभ्यो भीतान् रक्षति । तद्वत् राक्षसेभ्यो
भीतानस्मान् पाहीत्यर्थः Sy.
१९. अप्रतिघर्वणीयः Sy. २०. नः रक्ष० M.
२१. ०जिब० M. अत्यन्तं विस्तृता शतगुणा Sy.
२२. ति is missing in A.
२३. त्वं नः is missing in A.
२४. अग्ने ! त्वम् Sy. २५. पापात् Sy.
२६. ०वस्तः is suggested for ०वस्ता
राशेरच्छादयितः । तमते वारयितः ।
इत्यर्थः Sy.
२७. अघमिच्छ० is suggested for
अरमिच्छ० । पापमिच्छतः शत्रून् दह Sy.
२८. अहनि Sy. २९. रात्री च Sy.
३०. Omitted in M.
३१. हिसित M. हे...अहिंस्य ! Sy.

VII. 16.

एना वो अग्निं नमसाजो नपात्मा हुवे ।

प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ १ ॥

एना वः । अनेन । युष्माकम् । अग्निम् । अग्नेन अन्नस्य । पुनम् । आह्वयामि । प्रियम् । अति-
शयेन जातारम् । गन्तारम् । सुयशम् । विश्वस्य यजमानस्य । दूतम् । अमृतम् ।

स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवस्त्वाहुतः ।

सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसनां देवं राधो जनानाम् ॥ २ ॥

स योजते । सः । युनक्ति । आरोचमानाविश्वो । विश्वस्य भोक्तारो । सः । अत्यन्तं द्रवति

१. 'एना वः' इति द्वादशर्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यार्यमग्निदेवताकम् । अयुजो बृहत्सो यजः
सतोबृहत्सः । तथा चानुकान्तम्—'एना वो
द्वादश प्रागाथम्' (KSA. 34.16. p. 24.)
इति । प्रातरनुवाक आग्नेये कर्तौ बाहृते छन्द-
स्याश्विनशस्त्रे चर्चं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—
'एना वो अग्निं प्र वो यहुम्' (ĀSS. 4.13.)
इति । अग्निमारुतशस्त्रे 'देवो वो द्रविणोवाः'
इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितञ्च-देवो
वो द्रविणोवा इति ५गाथी स्तोत्रियानुरूपी,
(ĀSS. 5.20.) इति Sy.
२. एनेन । यद्वा—एनेनमित्यग्नेर्विशेषणम् । स-
मानार्पत्वात्पूर्वेषु सूक्तेष्वविष्टत्वाद्द्विसिष्टेनान्धा-
विश्यते Sy. विभषतेराकारः । एनेन
Mah.
३. युष्मदर्थम् Sy. हे ऋत्विग्यजमानाः ! वो
युष्माकं सम्बन्धिना Mah. व इति पाद-
पूरणार्थः सम्भवात् U.
४. स्तोत्रेण Sy. अग्नेन हवित्त्वज्जनेन Mah.
५. बलस्य Sy.
अगाम् Mah. U.
६. पौत्रम् Mah. U. सुतुनंपादित्यपत्यनाम्नी
Ngh. 2. 2.
७. वो युष्माकमेतदग्निं नमसाऽऽहुव इति वा
Mah.

८. यजमानानां प्रीतिहेतुम् Mah. सर्वज्ञोवप्रियम्
U.

९. प्रज्ञापकं वा Sy. अतिशयेन चेतयितारम्
Mah.

अतिशयेन चेतनायुक्तम् U.

१०. स्वामिनिं वा Sy. अलमतिं पर्याप्तमतिम् ।
यद्वा रतिरुपरमस्तद्रहितम् । सवोद्यमयुतमि-
त्यर्थः Mah.

११. शोभना अध्वरा यज्ञा यस्य तम् Mah. शोभना
अध्वरा यज्ञा अस्य विद्यन्त इति स्वध्वरः Sy.

१२. सर्वस्य यजमानस्य Sy. सर्वस्य यजमानजनस्य
सर्वस्य जगतो वा Mah. विश्वस्य सर्वस्य
यजमानजनस्य U.

१३. दूतवत्कार्यकारिणम् । सर्वस्य हि गृहे बाह्यपा-
काविकार्यकरत्वात् Mah.

१४. नित्यम् Sy. मरणरहितम् Mah. अमरण-
धर्माणम् U. This stanza=YV.
15.32.

१५. सो योज० A. १६. अग्निः Sy.

१७. रथे युनक्तु यद्वा अयुज्यत Sy.

१८. ०नाश्वो M. ०नावश्वो is suggested
for ०नाविश्वो ॥ यद्वा आरोचमानेन तेजसा
Sy.

१९. विश्वस्य पालयिताराविश्वो । ... विश्वस्य
रक्षकेण Sy.

देवलोकं प्रति स्वाहुतः । सोऽयं वसूनां मध्ये । मुस्तोवः । यष्टयः । सुकर्मा च । देवनशीलम् । धनं प्रयच्छति ।
यजमानानाम् ।

उदस्य शोचिरस्थादाजुहानस्य मीळहुषः ।

उद्धमासो अरूपासो दिविस्पृशः समग्निमिन्धते नरः ॥ ३ ॥

उदस्य । उत्तिष्ठति^१ । अस्य^२ । दीप्तिः^३ । आहूयमानस्य^४ । सेक्तुः^५ । उक्थस्थ^६ । धूमाश्च । आरोच-
माना^७ । दिविस्पृशः^८ । तमग्निम्^९ । समिन्धते^{१०} । मनुष्याः^{११} ।

तं त्वा दूतं कुण्महे यशस्तमं देवाँ आ वीतये वह ।

विश्वा सूनो सहसो मर्तभोजना रास्व तद्यत्वेमहे ॥ ४ ॥

तं त्वा दूतम्^१ । त्वम्^२ । त्वा । दूतम्^३ । कुर्मः^४ । यशस्वितमम्^५ । देवान्^६ । आवह । अशनाय^७ । हे
सहसः^८ । सूनो ! विश्वान्यपि । मनुष्यभोज्यानि^९ । देहि । तदानीम्^{१०} । यदा । त्वाम्^{११} । याचामहे ।

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे ।

त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यज्ञि वेषिं च वार्यम् ॥ ५ ॥

त्वमग्ने । त्वम्^१ । अग्ने ! गृहपतिः^२ । त्वम्^३ । होता चासि । अस्माकम्^४ । यज्ञे । त्वम्^५ । पोता च ।
विश्वैर्वरणीयः^६ । प्रकृष्टज्ञानस्तथा सति त्वं देवान्^७ । यज । भक्षय । च । हविर्वरणीयम्^८ ।

१. ०लोक प्रति M. आनेतुं देवान् प्रति भृशं
द्रवतु द्रवति वा Sy. २. सुष्ट्वाहुतः Sy.
३. वासकानां जनानां वसिष्ठानाम् . . . यदा वसूनां
धनानाम् Sy. ४. मुस्तुतिः शोभनाग्नौ वा
Sy. ५. सुकर्मा च भवति Sy.
६. तमिमं द्योतमानम्, यद्वात्यन्तप्रकाशमानम् Sy.
७. हविरभियच्छतिवति शेषः Sy.
८. यजमानानां धनवत् प्रियतम इत्यर्थः Sy.
९. उत्तिष्ठ A. अग्नेः Sy. १०. स्य A. अग्नेः
Sy. ११. तेजः Sy. १२. अभिहूयमानस्य
Sy. १३. कामानां वषितुः Sy.
१४. उक्त A. उक्तस्थः is suggested for उक्थ
स्थ । अस्वादित्येकवचनान्तं बहुवचनान्ततया
विपरिणतं सद्वान्तेति Sy.
१५. आरोचमा A. ०मानाः is suggested

for ०माना ।

१६. अन्तरिक्षस्पृशः Sy. १७. ०न्धने A.
१८. कर्मणां नेतार ऋत्विजः Sy. १९. The
pratika is supplied by the Editor.
२०. न्त A. तम् is suggested for त्वम् ॥
प्रसिद्धम् Sy.
२१. ०स्वितमं A. अतिशयेन यशस्वितम् Sy.
२२. अशनाय A. हविषां भक्षणाय Sy.
२३. हे स्तहस्सूनो A. हे बलस्य पुत्र ! अग्ने ! Sy.
२४. मनुष्याणां भोग्यानि कल्याणानि धनानि Sy.
२५. अस्मभ्यं देहि Sy. २६. यजमानोऽसि Sy.
२७. देवानामाह्वाता Sy. २८. यागे Sy.
२९. ०णीयं A. VM. explains voc. by
nom. ३०. ०कृष्यज्ञा० A. प्रकृष्टमतिः
Sy. ३१. कामयस्व भक्षय वा Sy.

कृधि रत्नं यजमानाय सुकृतो त्वं हि रत्नधा असि ।

आ न ऋते शिशीहि विश्वमृत्विजं सुशंसो यश्च दत्तते ॥ ६ ॥

कृधि रत्नम् । कुरु । रत्नम् । यजमानाय । सुकर्मन् ! त्वम् । हि । रत्नस्य दाता । भवसि ।
स त्वमाशीभिस्तीक्ष्णीकुरु । अस्माकम् । यज्ञे । सर्वम् । ऋत्विजम् । शोभनशंसनः । यः । च होता । सहते
तञ्चेति ।

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।

यन्तारो ये मधवानो जनानामृन्दिदन्त गोनाम् ॥ ७ ॥

त्वे अग्ने । त्वयि । अग्ने ! स्वाहुत ! प्रियाः । सन्तु । प्राजाः । प्रयन्तारः । ये । आङ्घ्राः । जना-
नाम् । सङ्घातान् । प्रयच्छन्ति । गवां दरिद्रेभ्यः ।

येषामिळा घृतहस्ता दुरोण आ अपि प्राता निषीदति ।

ताँस्त्रायस्व सहस्र द्रुहो निदो यच्छा नः शर्म दीर्घश्रुत ॥ ८ ॥

येषामिळा । येषां जनानाम् । अन्नम् । घृतहस्ताः । गृहे । निषीदति । अन्नस्य प्राता प्रदाता च

१. कुरु । वेहीत्यर्थः Sy.
२. घनम् Sy. इवात्र रत्नमिति घननामनी
Ngh. 2. 10. ३. यजमानाय मह्यम्
Sy. ४. हे शोभनकर्मन् ! अग्ने ! Sy.
५. यस्मात्त्वम् Sy.
६. ऽमाशिशोभिस्तीक्ष्णीकुरु A.
७. शोभन शंस A. सुस्तुतिरस्मत्पुत्रः यद्वा
सुशंसो होता Sy.
८. होतात् A. होतुः पूयगुपादानश्चावरायम् Sy.
९. दत्तते तं वर्षय Sy.
१०. तव Sy. Mah., U.
११. हे यजमानः सुष्टुवाहुत ! Sy. सुष्टु ह्रियते
स्वाहुतः हे स्वाहुत ! Mah. साधुना
प्रकारेणाभिहुत U. १२. भवन्तु Sy.
१३. प्रेरकाः स्तोतारो वा Sy. पण्डिताः
Mah., U.
१४. प्रमातारः A. प्रदातारः Sy. निगृहीतेन्द्रियाः
Mah. निगृहीतसर्वविषयाः U.
१५. घनवन्तः Sy., Mah. U.
१६. जनानामस्मदीयानाम् Sy. जनानां मध्ये जनाः

Mah. जनानां मध्ये U.

१७. ऽन्तात् A. समूहान् Sy. अन्नविशेषान् पूरो-
डाशादीन् Mah. न केवलं घनवन्त एव,
किन्तुहि ? उर्वान्, अन्नप्रकारान् U.
१८. प्रयच्छन्ति ते च तव प्रियासः सन्तिवति पूर्वणा-
न्वयः Sy. ददति । 'दय दानमतिहिंसादानेषु
Mah. दयतिर्दानार्थः । ददति U.
१९. गवां चोर्वान् Sy. गवां सम्बन्धिभिर्दुग्धदधिघृतैः
सह Mah. गवां सम्बन्धिभिरुपसेचनैः सहितान्
U.
This stanza=YV. 33.14.
२०. अन्नरूपा हवित्संक्षणा देवी Sy. इरा, इळा,
इत्यन्ननामनी Ngh. 2.7.
२१. ऽन्ते ह० A. VM. seems to repeat
the Vedic word घृतहस्ता but it
should be here घृतहस्तम् nom. sing
going with अन्नम् ॥ घृतहस्तो हस्तो यस्या
असौ घृतहस्ता । घृतहस्तेनाभिधारितेत्यर्थः Sy.
२२. ग्रहे A. २३. अन्तस्य A.
२४. प्राता पूर्णा Sy.

दासादिः सधृतमन्नं प्रयच्छतीत्यर्थः । तासु । त्रासयस्व । सहस्रो जात ! द्रोणैः । निन्दितुश्च । यच्छे च ।
अस्मभ्यम् । सुखम् । दीर्घकालं श्रोतव्यम् ।

स मन्द्रया च जिह्वया वह्निं रासा विदुष्टरः ।

अग्रे रयि मध्वद्भयो न आ वह हव्यदातिं च स्रदय ॥ ९ ॥

स मन्द्रया । सः । मन्द्रया वाचा । च । आस्थास्थानीयया । ज्वालया च । हविषो बोद्धा भवति ।
विदुष्टरः । अग्ने ! रयिम् । आडधेभ्यः । अस्मभ्यम् । आवह । यजमानम् । च । प्रेरय । यजमानो वै
हव्यदातिः इति शतपथब्राह्मणम् ।

ये राधांसि ददत्यश्व्या मघा कामेन श्रवसो महः ।

ताँ अहंसः पिष्टहि पृत्भिष्ट्वं शतं पृभिर्यविष्ठय ॥ १० ॥

ये राधांसि । ये । अन्नानि । प्रयच्छन्ति । अश्वसङ्घान् । धनानि च । कामेन । श्रवसो यशसः ।
महतो महद्यशस्कामयमानाः । तान् । अहंसः । पालय । पालयितृभिस्तेजोभिः । त्वम् । पुराञ्च । शतेन
युक्तम् !

१. ०च्छन्ती० A.

२. तासु A. तान् is suggested for तासु ॥
हविष्मतो यजमानान् Sy.

३. त्रासयस्व is suggested for त्रासयस्व ।

४. सहसे बलाय हित ! Sy.

५. द्रोणः A. ६. निन्दकाच्च शत्रोः Sy.

७. देहि Sy. ८. सुखं A. सुखं गृहं वा Sy.

९. VM. ignores आ and अपि ॥ अपीति
पूरणः Sy. १०. सन्द्रया A.

११. प्रसिद्धस्त्वम् Sy. १२. मोदयिष्या Sy.

१३. आस्था स्थनीयेन A. आस्थ० is suggested
for आस्था० स्थानीयेन । देवानामास्थ-
स्थानीयया Sy. १४. हविषां बोद्धा Sy.

१५. हे अग्ने ! Sy. १६. धनम् Sy.

१७. हविष्मद्भ्यः Sy.

१८. हव्यानि ददातीति हव्यदातिर्यजमानः । तथा
च वाजसनेयिन आमनन्ति 'यजमानो वै हव्य-

दातिः' (SB. 1.4.1.24.) इति Sy.

१९. यजमानञ्च प्रेरय is missing in A.
कर्मसु प्रेरय च Sy.

२०. SB. 1.4.1.24. The quotation of
SB should immediately follow
यजमानम् and precede च ।

२१. ये रासांसि A. ये रोधांसि M.

२२. यजमानाः Sy. २३. साधकानि Sy.

२४. अश्च स० A. अश्वात्मकानि Sy.

२५. इच्छया । यशस्कामाः सन्त इत्यर्थः Sy.

२६. हमद्यशस्काम० A. २७. दातुन् Sy.

२८. पापात् शत्रोर्वा Sy. २९. रक्षासाधनभूतः
Sy. ३०. च is missing in M. पृभिः,
नगरीभिश्च Sy.

३१. अपरिमिताभिः Sy.

३२. युवत्वम् A. M. हे यविष्ठय ! युवतम् !
अग्ने ! Sy.

देवो वो द्रविणोदाः पूर्णां विवष्ट्यासिचम् ।

उद्वा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्वौ देव ओहते ॥ ११ ॥

देवः । देवः । युष्माकम् । घनस्य प्रदाताऽग्निः । पूर्णम् । कामयते । जुह्वम् । तथापि सति द्रोण-
कलशात् सोममुद् वा, सिञ्चध्वम् । उप वा गृहीतं प्रयच्छत, समुच्चयार्थीयो वाशब्दो । अनन्तरम् । एव ।
युष्मान् । देवः । नयति ।

तं होतारमध्वरस्य प्रचेतसं वह्निं देवा अकृष्वत ।

दधाति रत्नं विधत्ते सुवीर्यमग्निर्जनाय दाशुषे ॥ १२ ॥

तं होतारम् । तम् । होतारम् । अध्वरस्य । प्रचेतसम् । वोढारम् । देवाः । यकृवंन् । शिष्टं
स्पष्टमिति ।

VII. 17.

अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध उत वहिरुर्विया वि स्तृणीताम् ॥ १ ॥

अग्ने भव ॥ द्वैपदमिदं सूक्तम् ॥ अग्ने ! भव । शोभनया समिधा । समिद्धः । वा वा । उर्विया
ऊरु । वहिः । विस्तृणातु ।

१. देव A. २. युष्मदीयाम् Sy.

३. ०तानि A. घनावां दाता Sy.

४. पूर्णां हविषा Sy. ५. जुह्वम् is missing
in M. आसिक्तां सुचम् Sy.

६. ०था सि स० A. तथा सति is suggested
for तथापि सति ।

७. अत उत्सिञ्चध्वं वा सोमेन पात्रम् Sy.

८. ०च्छत् M. उपपूणध्वं वा सोमम् Sy.

९. ०यार्थीयो A. वाशब्दो समुच्चयार्थो । ध्रुव-
ग्रहेण होतृचमसं पूरयत चाग्नये सोमं यच्छत
चेत्यर्थः Sy. १०. वहति Sy.

११. होतारम् A. १२. यज्ञस्य Sy.

१३. प्रकृष्टमतिम् Sy.

१४. युक्० M. यकृवंन् is suggested for
यकृवंन् ।

१५. By शिष्टम् VM. means the
second hemistich of the stanza.
Sy. explains it in the following

manner :—किमर्थमित्यत आह । स
चाग्निः । विधत्ते परिचरते । दाशुषे हविषां
प्रदात्रे । जनाय । सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम् ।
रत्नं रमणीयं घनम् । दधाति ददातिवत्यर्थः Sy.

१६. 'अग्ने भव सुषमिधा' इति सप्तचं सप्तदशं सूक्तं
वसिष्ठस्यार्थमग्निदेवताकम् । सप्तापि द्विपदा-
स्त्रिष्टुभः । तथैवानुक्रम्यते—'अग्ने भव सप्त
द्वैपदं त्रैष्टुभम्' (KSA. 34.17. p. 25.)
इति । अतिरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रा-
वरुणशस्त्रे 'अग्ने भव' इति तृतीयानुरूपः ।
सूत्र्यते हि—'अग्ने त्वं नोऽन्तमोऽग्ने भव सुष-
मिधा समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपौ' (ĀSS.
8.2.) इति Sy. १७. अग्ने भव A.

१८. समिन्धो A. सम्पक् दीप्तः Sy.

१९. वाचा A. अपि च is suggested for वाचा

२०. धवपूरुष A. विस्तीर्णम् Sy.

२१. वाचा उर्विया ऊरु वहि is missing in M.

२२. उपस्तृणीतामध्वर्युः Sy.

उ॒त द्वा॒र उ॒श॒ती॒र्विं श्र॑यन्ता॒मुत॒ दे॒वाँ उ॒श॒त आ॒ व॒हे॒ह ॥ २ ॥

उ॒त द्वा॒रः । अ॒पि च॑ । द्वा॒रो दे॒व्यः । का॒मय॑मा॒नाः । वि॒वृ॒ता भ॑वन्तु । तत् । दे॒वान् । का॒मय॑मा॒नान् । इ॒ह । आ॒व॒ह ।

अ॒ग्ने वी॒हि ह॒विषा॑ य॒च्चि दे॒वान्स्व॑ध्व॒रा कृ॑णुहि जा॒तवे॑दः ॥ ३ ॥

अ॒ग्ने वी॒हि । अ॒ग्ने ! ग॒च्छ ह॒विषा॑ । य॒ज च॑ । दे॒वान् । सु॒यज्ञाँश्च॑ । कृ॒रुता॑म् । जा॒तवे॑दः !

स्व॒ध्व॒रा क॑रति जा॒तवे॑दा॒ यच्च॑दे॒वाँ अ॒मृता॑न्पि॒प्रय॑ञ्च ॥ ४ ॥

स्व॒ध्व॒रः । स्व॒ध्व॒रान् । क॑रोतु दे॒वान् । जा॒तवे॑दाः । य॒जतु॑ । दे॒वान् । अ॒मृता॑न् । प्री॒णय॑तु । च ।

वंस्व॒ वि॒श्वा वा॒र्या॑णि प्र॒चेतः॑ स॒त्या भ॑वन्त्वा॒शिषो॑ नो अ॒द्य ॥ ५ ॥

वंस्व॒ वि॒श्वा । दे॒हि । वि॒श्वानि॑ । ध॒नानि॑ । प्र॒चेतः॑ ! स॒त्यानि॑ । भ॑वन्तु । आ॒शास॑नानि । अ॒स्माक॑म् । इ॒दानी॑म् ।

त्वा॒मु ते द॑धिरे ह॒व्य॒वाह॑ दे॒वासो॑ अ॒ग्न ऊ॒र्ज आ॑ नपा॒तम् ॥ ६ ॥

त्वा॒मु ते । त्वा॒म् । ए॒व । ते । कृ॒तव॑न्तः । ह॒व्य॒वाह॑म् । दे॒वाः । अ॒ग्ने ! अ॒ग्नस्य॑ । पु॒त्रम् । आ॒कारः॑ । पू॒रणः॑ ।

१. देव्य A. द्वारो यज्ञगृहस्य देव्यो वा Sy. द्वारो जवतेर्वा । द्रवतेर्वा । वारयतेर्वा N.8.9
२. त A. ततः is suggested for तत् ।
३. देवा A. ४. यज्ञं कामयमानान् Sy.
५. इभ A. यज्ञे Sy.
६. देवानभिगच्छ Sy.
७. य is missing in M. शोभनयज्ञाँश्च Sy.
८. कृ॒रु is suggested for कृ॒रुता॑म् ।
९. हे जा॒तवे॑दः ! जा॒तय॑न ! Sy.
१०. स्व उपरा A.
११. ०ध्वरा A. शोभनयज्ञान् Sy.
१२. जा॒तय॑नोऽग्निः Sy.
१३. ह॒विषा॑ यजतु Sy.
१४. म॒रण॑रहितान् Sy.

१५. स्तोत्रः प्रीणयतु Sy.
१६. पित्वा A. M.
१७. अ॒स्मभ्यं॑ देहि Sy.
१८. वरणीयानि Sy.
१९. प्रकुष्टमतिमन् ! अग्ने ! Sy.
२०. सत्या यचार्याः Sy. २१. आशिषः
२२. उ इत्यवधारणे BB. २३. प्रसिद्धाः Sy.
२४. अकुर्वन् Sy. धारयामासुः । कृतवन्त इत्यर्थः BB.
२५. ह॒विषां॑ वोढारम् । . . व॒हते॑ष्वः BB.
२६. देवेभिरन्वितमित्यत्र प्रकृतत्वात् BB.
२७. बलस्य Sy.
२८. सूनुरनपादित्यपत्यनामनी Ngh. 2. 2.

This stanza=TS. 3.1.4.4.

ते ते देवाय दाशतः स्याम महो नो रत्ना वि दध इयानः ॥ ७ ॥

ते ते देवाय । ते वयम् । तुभ्यम् । देवाय । हवीषि ददतः । स्याम । महोऽस्त्वम् । अस्मभ्यम् ।
रत्नानि । विधेहि । याच्यमानः ।

VII. 18.

त्वे ह यत्पितरश्चिन्न इन्द्र विश्वा वामा जरितारो असन्वन् ।

त्वे गावः सुदुधास्त्वे ह्यश्वास्त्वं वसु देवयते वनिष्ठः ॥ १ ॥

त्वे ह यत् । त्वयि । एव । यस्मात् । पितरः । अपि । अस्माकम् । इन्द्र ! विश्वानि । वनानि ।
स्तोतारः । अभजन्त ततो वयञ्च त्वां स्तुमः । त्वय्येव । सुदुधाः । गावः सन्ति । त्वयि । एव । अश्वाः ।
त्वम् । नु । यजमानाय । अत्यन्त दानशीलः ।

राजेव हि जनिभिः क्षेप्येवाव द्युभिरभि विदुष्कविः सन् ।

पिशा गिरो मधवन्गोभिरश्वैस्त्वायतः शिशीहि राये अस्मान् ॥ २ ॥

राजेव । राजेव । हि । जायाभिः । अभ्यवगच्छसि । एव । दीप्तिभिः । विद्वान् । क्रान्तः । सन् ।

१. हे अग्ने ! Sy.

२. प्रतिष्ठाः वसिष्ठा वयम् Sy.

३. द्योतमानाय Sy. ४. हवीषि M.

५. ददत A. ६. भवेम Sy.

७. महास्त्वम् A. अतो महो महास्त्वम् Sy.

८. रमणीयानि वनानि Sy.

९. विधत्स्व Sy.

१०. उपगम्यमानो याच्यमानो वा Sy.

११. द्वितीयेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'त्वे ह यत्पितरः' इति पञ्चविंशत्युक् प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमिन्द्रदेवताकम् । द्वाविंशाविभिश्चतसृभिः सुदासनाम्नो राज्ञो दानं स्तूयते । अतस्तास्तद्देवताकाः । अनुक्रम्यते हि—'त्वे ह यत्पञ्चाधिकैर्न सुदासः पौजवन्स्य चतस्रोऽन्त्या (०स्यान्त्याश्चतस्रो KSA.) वानस्तुतिः' (KSA. 34.18. p. 25) इति । महावत आवितः पञ्चदशत्वं शंसनीयाः ।

तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'त्वे ह यत्पितरश्चिन्न इन्द्रेति पञ्चदश' (AA. 5.2. 2.)

इति Sy. १२. त्वे ह य A.

१३. यस्मात् कारणात् Sy.

१४. वननीयानि वनानि Sy. वामं वननीयं भवति N. 6.31.

१५. स्तोतारः सन्तः Sy. १६. अलभन्त Sy.

१७. तस्माद् वयमपि धनकामाः Sy.

१८. दोग्धं सुशकाः Sy. १९. भावः A.

२०. वसु is suggested for सु०

२१. देवं त्वामिच्छते यजमानाय Sy.

२२. ०शील M. वानूतनो भवति Sy.

२३. हे इन्द्र ! त्वम् Sy.

२४. हीति पूरणः Sy.

२५. जायाहिः A.

२६. अभ्युपगच्छसि M. निवसत्येव Sy.

२७. क्रान्तकर्मा क्रान्तप्रज्ञो वा Sy.

विशा प्रजया । स्तुवतः । गोभिः । अश्वैश्च । मघवन् ! त्वत्कामान् । तीक्ष्णीकुरु । वनाशम् । अस्मान् ।

इमा उ त्वा पस्पृधानासो अत्र मन्द्रा गिरो देवयन्तीरुप स्थुः ।

अर्वाची ते पथ्या राय एतु स्याम ते सुमताविन्द्र शर्मन् ॥ ३ ॥

इमा उ त्वा । इमाः । एव । त्वाम् । स्वयमेवेतरेतरं स्पर्धमानाः । अस्मिन् यज्ञे । मंदयन्तः ।
स्तुतयः । देवं त्वां कामयमानाः । उपतिष्ठन्ति । तथा सत्यभिमुखी । तव । धनस्य । प्रदात्री वाक् । एतु ।
स्याम । ते वयम् । सुमती । सुखहेतुभूतायाम् ।

धेनुं न त्वां सूयवसे दुर्दुच्छ्रुप ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः ।

त्वामिन्मे गोपतिं विश्वं आहा न इन्द्रः सुमतिं गन्त्वच्छ ॥ ४ ॥

धेनुं न । धेनुम् । इव । त्वाम् । शोभनवसे गोष्ठे । दोग्धुमिच्छन् । वसिष्ठः । स्तोत्राणि वत्स-
स्थानानि । उपसृजन्ति । त्वाम् । एव । मे । गोपतिम् । सर्वो जनः । वदति । अथ परोक्षः—आगच्छतु ।
अस्माकम् । इन्द्रः । सुमतिम् । अहीति ।

१. VM. seems to read विशा for पिशा ॥

रूपेण हिरण्यादिना वा Sy.

२. स्तोतुन् Sy.

३. अश्वैश्च A. Sy. does not explain अश्व
as a preposition but as a verb
and construes अभि with it and
not with श्वे । Thus he explains
these words as अभितो रश्च ।

४. हे धनवन् ! इन्द्र ! Sy.

५. संस्कुरु Sy.

६. यज्ञे स्तोत्रं वा वर्तमानाः Sy.

७. मोदमानाः Sy.

८. षष्ठतस् A.

९. अस्मदभिमुखम् Sy.

१०. पथ्या सतिः Sy.

११. गच्छतु Sy.

१२. स्यामे A. भूयास्मे Sy.

१३. सुष्टुती वर्तमानाः Sy.

१४. शर्मणि सुखे Sy.

१५. VM. ignores इन्द्र ।

१६. धेनुं A.

१७. हे इन्द्र ! Sy.

१८. सुहृद्विष्के यज्ञगृहे । दृष्टान्तसामर्थ्याद्वाष्टान्ति-
कलाभः । वर्तमानं त्वाम् Sy.

१९. न वत्से M. शोभनवसे is suggested
for शोभनवसे ॥ सुतृणे गोष्ठे वर्तमानाम्
Sy.

२०. षष्ठत् A. बुधुक्षन् । संहितायां व्यत्ययेन
वकारः । कामान् दोग्धुमिच्छन् Sy.

२१. षजति is suggested for षजति ॥
उपसृजते Sy.

२२. मम Sy.

२३. गवां स्वामिनम् Sy.

२४. ब्रवीति Sy.

२५. अमस्मा० A.

२६. सुष्टु स्तुम् M. सुष्टुतिम् is suggested
for सुष्टुतिम् ।

२७. अभीति is suggested for अहीति ॥

अर्णोसि चित्प्रथाना सुदास इन्द्रो गाधान्यकृणोत्सुपारा ।

शर्धन्तं शिम्भुमुचयस्य नव्यः शापं सिन्धूनामकृणोदशस्तीः ॥ ५ ॥

अर्णोसि । उदकानि । चित् । प्रथमानानि । सुदासे राज्ञे । इन्द्रः । गोधानि । अकृणोत् । शोभनपराण्यग्राधाद्युदकानि गाधानि कृत्वा चैजवनं गमयामासेति । उचयमानम् । शिम्भुं वेद्वारं बाधकं तुल्योः । उचयस्य । स्तोतव्यः । शाप इत्युदकनाम तम् । सिन्धूनाम् । अकरोत् । अहिंसितः ।

पुरोळा इत्तुर्वंशो यक्षुरासीद्राये मत्स्यासो निशिता अपीव ।

श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च सखा सखायमतरद्विषचोः ॥ ६ ॥

पुरोळा । पुरोदाता नानाम् तुर्वंशो नाम राजा । यक्षुः । आसीदिन्द्रप्रियार्थम्, अथ तस्मै मत्स्य-
देशस्थाः । अपि । धनायाभवन् बलिनं करं प्रददुः । तथा तस्य भृगवः । द्रुह्यवः । च । श्रुष्टिम् । चकूटं
कर्मसु शीघ्रमागमनं चक्रुर्भृगवः शत्रुवधार्थं द्रुह्यवः । सखेन्द्रः । सखायं तुर्वंशम् । अतरत् । विषूचु-
नाम्नः शत्रोः ।

१. शत्रुभिर्विदारितायाः परुष्या उदकानि Sy.

२. अपि Sy.

३. गाधानि is suggested for गोधानि ।

४. अकृणोत् A. अकरोत् Sy.

५. अपराण्यग्राधाद्युद० M. अपाराणि, अगाधान्युद० is suggested for अपराण्यग्राधाद्युद० ॥ सुपाराणि, पारयितुं तर्तुं यो-
स्यानि Sy. ६. Omitted by M.

७. चैजवनम् is suggested for चैजवनम् ।

८. उत्साह(स)मानम्, Sy. ९. शिम्भुं is suggested for शिम्भुं ॥ बोधमानम् Sy.

१०. तुल्योः A. कूलयोः is suggested for तुल्योः ॥

११. उचयस्य M. स्तोतुः Sy. १२. स्तुत्यः Sy.

१३. विश्वरूपोद्भवमात्मनोऽभिशापम् Sy.

१४. नवीनाम् Sy. १५. अकरोत् A.

१६. अभिशस्तीश्च Sy. १७. जनानाम् is suggested for नानाम् ॥ पुरोगामी पुरोदाता वा Sy.

१८. यक्षुर्भृगुकुशलः । यजेः सन्प्रत्ययो न तु सन्तः ।

अतो न द्विर्भावः Sy.

१९. जले निहिता मत्स्या इव मत्स्यजनपदाः Sy.

२०. स तुर्वंशो राये धनप्राप्तये इन्द्रस्य सखायं सुवासं जगाम Sy. २१. ऽवत् बलिनं करं A.

२२. द्रुह्यवः is suggested for द्रुह्यवः ॥

२३. सुदासस्तुर्वंशस्य च श्रुष्टिमाशुप्राप्तिम् Sy.

२४. चक्रुः is suggested for चकूट ॥

योषाश्च Sy. २५. सखा सुदासश्चेन्द्रः Sy.

२६. सुदासम् Sy.

२७. अतारयत् । तुर्वंशं चावधीदित्यर्थः । यद्वा यक्षु-
यंज्ञशीलः पुरोळाः पुरोदाता तुर्वंशो नाम राजा-
सीत् । तेन मत्स्यासो मत्स्यजनपदा निशिता
बाधिता आसन् । अपि च भृगवो द्रुह्यवश्च श्रुष्टिं
मुखं तुर्वंशस्य चक्रुः । विषूचोर्विश्वगञ्जतोर-
हभयोर्मध्ये सखा तुर्वंशस्य सखेन्द्रः सखायं
राजानमतरत् अतारयत् Sy.

२८. विषूचोर्विश्वगञ्जतोरहभयोर्मध्ये Sy.

२९. VM. ignores इत् । निशिताः । इव of
अपीव ॥ इदिति पूरणः । निशिता निय-
न्त्रिताः . . . बाधिताः Sy.

आ पक्वासो भलानसो मनन्ताल्लिनासो विषाणिनः शिवासः ।

आ योऽनयत्सधमा आर्यस्य गुव्या तृत्सुभ्यो अजगन्मुधा ननु ॥ ७ ॥

आ पक्वासः । आभिमुख्येन तस्येन्द्रस्य स्वभूताः । शब्दमकुर्वन् । पक्वाः । भलानसो भलाश्चान-
सदच हलो हिनत्तरेरनोऽनतेर्गतिकर्मणः, उभयविधाः शरा भवन्ति विवृतमुखा नाराचमुखाश्चेति त उभयेऽप्यग्नि-
पक्वा भवन्ति । शत्रुशरीरेष्वेवं लीनाः शरीरं निभिद्य शीघ्रं गच्छन्तः । विषाणिनो रुक्शृङ्गेण तद्वन्तः ।
कत्याणा ऋजवः, आलोक्ताया । रुक्शीर्ष्णी इति मन्त्रः । य इन्द्रः । सहमदन । आर्यस्य । आनयन् तुर्वशस्य
सः । शोसवान् । तृत्सुभ्यः । अगमयन् तुर्वशं प्रति । युद्धेन नेतुम् । तच्छत्रुश्चायत् ।

दुराध्यो अदिति स्वेयन्तोऽचेतसो वि जंगृभ्रे परुष्णीम् ।

मद्वाविष्यक्पृथिवीं पत्यमानः पशुष्कविरंशयचायमानः ॥ ८ ॥

दुराध्यः । दुर्बुद्धयः । अदीनाम् । परुष्णीकूलभेदेन शोषयन्तः । अज्ञानाः । विविधं गृहीतयन्तः ।

१. पक्वासः A. २. ०कुर्वन् A. आ भनन्त ।

अभिष्टुवन्ति तमिन्द्रम् । भनतिः शब्दकर्मा Sy.

नौति भनतीति शब्दकर्माणि Ngh. 3.14.

३. पक्वा A. पक्वा हविषां पाचकाः Sy.

४. हलो हिनत्तरेरनतेर्गति० A. भलो भनक्तेः,
अनोऽनक्तेर्गति० is suggested for हलो
हिनत्तरेरनोऽनतेर्गति० DP. 7.16., 21. भद्र-
मुखाः । भलेति भद्रवाची Sy.

५. निवृत० A. ६. त भये० A.

७. ०पक्वा A.

८. ०स्वङ्गुलीनाः A. अलिनाः । तपोभिरप्रवृद्धा
इत्यर्थः Sy.

९. ०ना उह० M. रुह० is suggested for
रुह० । कण्डूयनार्थं कृष्णविषाणहस्ताः ।
वीक्षिता इत्यर्थः Sy.

१०. शिवासः शिवा यागादिना सर्वस्य लोकस्य शिव-
कराः । यागेन हि शिवं भवति लोकस्य Sy.

११. रुक्शृङ्गीति A. आलक्ता या M. (RV.
VI.75.15.)

१२. ०वनः is suggested for ०दन ॥

सोमपानेन सह माद्यतीति सधमावः । सधमाव

एव सधमाः Sy.

१३. आर्यस्य M. कर्मशीलस्य Sy.

१४. नयनयनम् M. आनयत् is suggested for
आनयन् ।

१५. ०यनन्तुकुर्वंशस्य स A.

१६. शोसं . . . M. गोसङ्गान् is suggested
for शोसंवाम् ।

१७. missing in M. हिसकेभ्यः Sy.

१८. अजगत् । स्वयञ्च गोसङ्गान् लेभे Sy.

१९. कुर्वंशं A.

२०. नेतुं A. जेतुम् is suggested for नेतुम् ॥

२१. तत् सूञ्चयत् A. तच्छत्रुश्चायत् is
missing in M. ०श्चायत् is sugge-
sted for ०श्चायत् ॥ ताघून् शत्रून् जघान
चेति शेषः Sy.

२२. दुराध्य A. ०ध्य M.

२३. दुष्टाभिसन्धयः Sy. २४. अदीनाम् M.

२५. परुष्णीकूलभेदेन A.

२६. मन्दमतयः सुदासः शत्रवः Sy.

२७. वि जगृभ्रे । विषहः कूलभेदः । तमकुर्वन् ।
परुष्ण्याः कूलं विभिदुरित्यर्थः Sy.

परुष्णी नदी सुदासो हि भवाय चायमानस्य राज्ञः सेनिरा ? महत्त्वेन सेनायाः । चायमानः । सर्वा पृथिवीम् ।
अपिष्यन् व्याप्तवान् । आगच्छन्त्यय युद्धे निजितः । परशुरिव । भ. . . यत् । कान्तकमेति ।

ईयुरथं न न्यथं परुष्णीमाशुश्चनेदमिषित्वं जंगाम ।

सुदास इन्द्रः सुतुकां अमित्रानरन्धयन्मानुषे वध्रिवाचः ॥ ६ ॥

ईयुरथं^{१३} । भिक्षां परुष्णीमिन्द्रः सन्दधे तस्यास्तीरवासिन्यजाः^{१४} ; परुष्णीम् । सार्धम्^{१५} । ईयुः^{१६} । न ।
न्यथं^{१७} । अश्वः^{१८} । चास्य शत्रूणाम् । अभिप्राप्तिम्^{१९} । जंगाम । सुदासे । इन्द्रः । सुहिंसान्^{२०} । अमित्रान्^{२१} ।
तुकस्तुजतेहिंसाकर्मणः^{२२} । पशमनयत्^{२३} । मानुषेऽस्मिन्लोके । प्रवृद्धवाचः^{२४} सुदास इति^{२५} ।

ईयुर्गावो न यवसादगोपा यथाकृतमभि मित्रं चितासः ।

पृश्निर्गावः पृश्निनिप्रेषितासः श्रुष्टिं चक्रुर्नियुतो रन्तयश्च ॥ १० ॥

ईयुर्गावः । यथा । गावः । यवसमुद्दिश्य^{२६} । अरक्ष्यमाणा यथारामं गच्छन्ति तद्वत् । यथाकृतं^{२७}

१. परुष्णिनदी M.
२. ०सोऽभिभ० is suggested for ०सो हि भ० ॥
३. सेनिकाः is suggested for सेनिरा० ।
४. स सुदासो महेंद्रप्रसादलब्धेन महिम्ना Sy.
५. सुदासः शत्रुद्वयमानस्य पुत्रः Sy.
६. अपि व्याप्तवान् M. अपिष्यन् is suggested for अपिष्यन्ः ।
७. व्याप्नोत् पुनश्चक्रेनावाध्यत Sy.
८. पलायमानः Sy.
९. पशु० is suggested for परशु० ॥ यागे संज्ञप्तः पशुरिव Sy.
१०. Missing in M. अशयत् is suggested for भ. . . यत् ॥ अशेत सुदासा निहत इत्यर्थः Sy. ११. कविनामा Sy.
१२. नुं यु अथ A. १३. ०स्यास्तिर० A.
१४. ०सिन्यः प्रजाः is suggested for ०सिन्यजाः ।
१५. सार्धम् M.
१६. ईयुः । परुष्ण्या विच्छिन्नानि पर्वाणि सन्दधे । ततः परुष्ण्या आपो यथापूर्वमर्थं गन्तव्यमेव

- प्रवणवेशं प्रति परुष्णीमीयुः । आययांचक्रुः । 'इण् गतो' इति धातोरन्तर्भावितण्यर्थात् लिटी-युरिति । अतो द्विकर्मकमाख्यातम् Sy.
१७. व्यर्थम् M. अगन्तव्य परुष्ण्याः पार्श्वयोः स्थितं निम्नं देशं प्रति परुष्णीं नेयुः Sy.
१८. राज्ञः सुदासोऽश्वः Sy.
१९. अभिप्राप्तव्यमेव Sy. २०. अयेन्द्रः Sy.
२१. सुतोकान् Sy. तुक् तोकमित्यपत्यनामनी (Ngh. 2.2.)
२२. अमित्रा M.
२३. ०जते हिंसा० M. D.P. 1.244. It refers to सुहिंसान् which it should immediately follow.
२४. पशम० A. वशमानयत् is suggested पशमनयत् ।
२५. जल्पकान् Sy.
२६. VM. ignores इत् । इत् . . . एव Sy.
२७. यवसात् निमित्तार्थे पञ्चमी । यवसं निमित्ती-कृत्य Sy. २८. गोपालेनारक्षिताः Sy.
२९. इन्द्रस्य साहाय्यं करवामेति यथापूर्वं समयः कृतस्तं समयमनतिक्रम्य Sy.

संविदनुत्पत्तम् । अभ्यगच्छन् । मित्रमिन्द्रं प्रति । चेतयमानाः । पृथिनगावः पृथिनवर्णाश्वाः । पृथिनप्रसूताः । आशु-
व्याप्तिम् । चक्रुः । नियुतः । रन्तयः । चेति मस्त उच्यन्ते नियच्छन्तीति नियुतो रमयन्तीति रन्तयः, मुदास्सं
प्रतिगच्छन्तमिन्द्रं मस्तश्चाभ्यगच्छन्नित्यर्थः ।

एकं च यो विंशतिं च श्रवस्या वैकर्णयोर्जनात्राजा न्यस्तः ।

दुस्मो न सन्ननि शिंशाति बहिः शूरः सर्गमकृणोदिन्द्र एषाम् ॥ ११ ॥

एकञ्च । एकम् । च । यः । विंशतिम् । च । अत्रेच्छया । वैकर्णयोर्जनपदयोः । जनानधिपतीन् ।
राजा सुदा वैजवनः । न्यस्तारि । दस्म कर्मशीलः । इवाध्वर्युः । यज्ञे । निवृत्तिं बहिः सुदाः वैजवनः
शत्रुम् । तदानीं शूरः । इमन्द्र । एषाम् । संस्थानं विनाशं मारणम् । अकरोद्युद्ध इति ।

अथ श्रुतं कवषं वृद्धमप्स्वनु द्रुह्यं नि वृणुग्वज्रबाहुः ।

वृणाना अत्र सखायं सख्यं त्वायन्तो ये अर्मदञ्जनु त्वा ॥ १२ ॥

अथ श्रुतम् । अनन्तरमेव । विश्रुतम् । कवषनामानम् । अप्सु । वृद्धम् । अनुक्रमेण । द्रुह्यञ्च ।

१. अभिजग्मुः Sy.
२. संहता जानन्तो वा Sy.
३. ०गावम् A. पृथिनवर्णा गावो येषां ते पृथिनगावो
मस्तः Sy.
४. यदेन्द्रः सुदासो रक्षणार्थमागच्छति तदा पृथिन-
निप्रेषिताः पृथिन्या मात्रा नितरां प्रहिताः Sy.
५. ०व्याप्तिः A. आशुप्राप्तिम् Sy.
६. तस्मिन् युद्धे इन्द्रसाहाय्यार्थमभ्यगच्छन्नित्यर्थः
Sy.
७. निधतः A. मरुतामश्वाश्च Sy.
८. रन्तरया A. M. रममाणाः Sy.
९. यज्ञः A. The passage मस्तः...
रन्तयः refers to नियुतः and रन्तयः ।
१०. मुदस्सं० M. मुदासं is suggested for
मुदास्सम् ।
११. मुदासो राजा Sy.
१२. विंशति M.
१३. यज्ञस इच्छया अत्रेच्छया वा Sy.
१४. ०योजन० M.

१५. ०पनीन् A.
१६. ०वाः पैज० is suggested for ०वा
वैज० ।
१७. अन्यस्तारि M. न्यस्तः is suggested for
न्यस्तारि ॥ आत्मनाहन् Sy.
१८. दस्मः is suggested for दस्म ॥ वशनीयो
युवा Sy.
१९. ०ध्वर्य A.
२०. यज्ञगृहे Sy.
२१. यस्मिन् युद्धे सपत्नान्निशिशाति नितरां लुनाति
२२. तस्मिन् युद्धे शूरः Sy.
२३. इन्द्रः is suggested for इमन्द्र ॥
२४. एषा M. एषां मरुताम् Sy.
२५. सर्गं प्रसवमकृणोत् । मुदासः साहाय्यार्थमकरोत्
Sy.
२६. अथ श्रुतम् A.
२७. अपि च Sy.
२८. उदकेषु Sy.
२९. च त्रीन् Sy.
३०. आनुपूर्व्येण Sy.
३१. द्रुह्यं च Sy.

निवृण्वान् । बाबाहुः । अत्र प्रत्ययः—प्राणानाः । अत्र त्ववि । सस्यसिद्धयर्थम् । च या सस्यम् । तत्कामा ।
ये त्वाम् । अन्वमदन्ति, एषां प्रीत्यर्थं सुदासः सैनिकैः स्तुतः कवयं द्रुह्यञ्च न्यहनदित्यर्थः ।

वि सुधो विश्वा दंष्ट्रितान्येषामिन्द्रः पुरः सहसा सप्त ददः ।

व्यानवस्य तृत्सवे गयं भाग्जेष्म पुरुं विदये मृधवाचम् ॥ १३ ॥

वि^{११} सधः । विदारयत् । सध एव । विश्वान्यपि । दंष्ट्रितानि दृढानि प्राकारादीनि । एषां^{१२} सुदासः
शत्रूणाम् । इन्द्रः । पुरीश्च^{१३} । अन्वाजेन ? सप्त^{१४} । व्यभच्च^{१५} । अनो^{१६} पुत्रस्य । पुरन्तद् गत्वा । तृत्सवे^{१७} । तमेन^{१८}
स्तुवन्तो वयं जयेम । पुरुम् । सङ्ग्रामे । चरुप् वाचमिति ।

नि गव्यवोऽनवो द्रुह्यवश्च षष्टिः शता सुषुपुः षट् सहस्रा ।

षष्टिर्वीरासो अधि षट् दुवोयु विश्वेदिन्द्रस्य वीर्या कृतानि ॥ १४ ॥

नि गव्यवः^{१९} । निसुषुपुर्मताः^{२०} । सुदासो गा अपहर्तुमिच्छन्तः । अनवः^{२१} । द्रुह्यवः^{२२} । च । षष्टिः । शता ।
षट् । सहस्राणि । पुनश्च षष्टिः । वीराः । पुनश्च षट् । परिचरणमिच्छतः सुदासः । इन्द्रस्यैतानि । वि-

१. ०वृण० is suggested for ०वृण० ॥
न्यमज्जयदित्यर्थः Sy.
२. प बाहुः A. वज्रबाहुः is suggested for
वा बाहुः ॥
३. प्राणानां A. वृणानाः is suggested for
प्राणानाः ॥ सस्यं लेभिर इति शेषः Sy.
४. त्वयि is suggested for त्ववि ॥
अस्मिन्नवसरे ५. सस्यार्थम् Sy.
६. त्वया is suggested for च या ॥
७. तत्काम M. त्वत्कामाः is suggested
for तत्कामा ॥
८. ०मदयन्त्येषां A. ०दन्, एषां is suggested
for ०दन्त्येषां ॥ अस्तुवन् Sy.
९. ०व द्रुह्यं च M. ०व द्रु० is suggested
for ०व द्रु० ।
१०. न्यहन्ति० is suggested for न्यहन-
दित्य० । ११. वि ज्ञय A. १२. व्यदार०
is suggested for विदार० ॥ विदारया-
मास Sy. १३. दुर्गाणि Sy. १४. कविषा-
दीनाम् Sy. १५. सुदाः सश० A. १६. पुरि-
श्च A. नगरीश्च Sy. १७. न्वजेन A. बलेन

- Sy. १८. तद्रक्षासाधनभूतान् सप्त प्रकारांश्च
Sy. १९. व्यजनच्च M. व्यभजच्च is sug-
gested for व्यभच्च ॥ अदवादित्यर्थः Sy.
२०. अनोः पु० is suggested for अनो पु० ॥
अपि चानोः सम्बन्धिनो बलस्थानोः पुत्रस्य वा
Sy. २१. ०न्तं ग० A. गयं गृहं धनं वा Sy.
२२. तृत्सवे is missing in M. तृत्सुनामकाय
राज्ञे तृत्सूनां गणाय वा Sy. २३. ०नमस्तु०
A. इत्यमिन्द्रं स्तुवन्तो वयम् Sy. २४. पुरुं
M. पुरुं मनुष्यम् Sy. २५. चरुष्याच० A.
परुषवा० is suggested for चरुष्याच० ॥
बाधवाचम् Sy. २६. नि गव्यवः A.
२७. निसुषुपुमम् A. निसुषुपुर्म० is suggested
for निसुषुपुर्म० नितरां शेरते निहता इत्यर्थः
Sy. २८. गोकामाः Sy. २९. अनोः
सम्बन्धिनः Sy. ३०. द्रुह्यो सम्बन्धिनः Sy.
३१. षट् A. ३२. प पुन० A. ३३. विरा A.
३४. ०च्छन्तः M. दुवोयवे । चतुर्थी लुक् । परि-
चरणकामाय सुदासे Sy. नमस्यति दुवस्य-
तीति परिचरणकर्माणी Ngh. ३.३.
३५. ०स्पेता० M.

श्वानि । कर्माणीति दुपोऽयिति षष्ठ्यन्तमिति ।

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अध्वन्त नीचीः ।

दुमित्रासः प्रकलविन्मिमाना जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे ॥ १५ ॥

इन्द्रेण । इन्द्रेण । एते । तृत्सवः । व्याप्नुवन्तः । आपः । इव । गमनोद्युक्ताः । नीचीना । अधा-
वत् पराजिताः । दुमित्रासः । प्रकलविदः कलाश्च जानन्तो वणिज । परिच्छेद्यं परिच्छिन्नन्तस्तृत्सवो नूनं
वणिजस्ते । जहुः । विश्वानि । अश्वानि । सुदासे राज्ञे ।

१. दुपो इति M. दुवो यिति is suggested for दुपोयिति ॥ The passage दुवोयिति षष्ठ्यन्तम् should immediately follow परिचरणमिच्छतः ।

२. VM. ignores इत् and वीर्या ॥ इत् एव । वीर्या वीर्याणीति Sy.

३. कदाचिदिन्द्रेण रक्षिता अप्यन्यदा तेनैव बाध्यन्ते Sy. वसिष्ठस्यार्थम् Dur. वसिष्ठस्य SKN. ४. तृत्सवः A. वारयितव्या मेघाः Dur. तृदेहिंसार्थस्याहार्थं असुप्तप्रत्ययो द्रष्टव्यः । तद्वनार्हं मेघाः SKN.

५. युद्धार्थं सङ्गताः Sy. पुनः पुनर्वाप्यमानाः Dur. 'विष्णु व्याप्ती' व्याप्यमानाः SKN.

६. यथा SKN.

७. ०नोन्युक्ताः A. पलायनार्थमुद्युक्ताः Sy. सृष्टाः केनचित् Dur. केनचित्सृष्टाः SKN.

८. नीचीना M. नीचीनाः is suggested for नीचीना A. नीचैरित्यर्थः । उच्चैर्गतय एते सन्त इन्द्रबलादेवा नीचैर्गतयः संबृता इत्यभिप्रायः Dur. नीचैः SKN.

९. ०वन् is suggested for ०वत् ॥ अधावन्त Sy. अगच्छन् Dur. गच्छन्ति... एवमन्तरिक्षस्याधो भवन्तीत्यर्थः SKN.

१०. दुमि० A. सुमित्राण्यपि सन्तो येऽतिसन्वानपरास्ते पुनर्दुमित्राः Dur. अधोभूय च ये दुमित्रासः कुत्सितान्यनिशं घनपराणि मित्राणि SKN.

११. वणिजं M. वणिजः is suggested for

वणिज ॥ अजानन्त Sy. के पुनस्ते प्रकलविदो वणिज इत्यर्थः... एवमल्पोदकालपदानोपमासम्बन्धात् प्रकलविद् वणिगित्युपपद्यते । अध्वयवप्रत्ययवयादिकलाः प्रकलाशब्देनोच्यन्ते । तेषु च वणिगेव निपुणो भवति गणितकुशलत्वात् । न तथान्य इति Dur. कतमानि ? उच्यन्ते... प्रयमाद्युवचनस्यात्र लुग् द्रष्टव्यः । प्रकलाविदः प्रकृष्टानां कलानां वेदितारो वणिजः SKN.

१२. परिच्छिन्नन्तः is suggested for परिच्छिन्नन्तः ।

१३. ०न्तस्तृत्सवो M. ०स्तृत्सवो is suggested for ०स्तृत्सवो ॥ सुदासा बाध्यमानाः Sy. ते यथाभिद्रोहबुद्ध्या किञ्चित् द्रव्यमल्पं ददति Dur. किञ्चित्स्वर्गमुक्ताप्रबालादि महता यत्नेन मिमते, एवं मिमाना यावन्ति यदा यत्र योग्यानि तावन्ति तदा तत्र त्यजन्तः SKN. १४. एवमेते मेघाः पूर्वमल्पोदकदातारो भूत्वाऽधुनेन्द्रबलोद्यताः सन्तो जहुः Dur. जहति त्यजन्ति SKN.

१५. सर्वाण्यशेषाणि Dur. सर्वाणि SKN.

१६. भोग्यानि धनानि Sy. भोजनान्युदकानि Dur. भोजनानि भोग्यार्हाण्युदकानि SKN.

१७. सुदासे राजनि, यजमाने वा कल्याणदाने Dur. सुदा यजमानस्तस्मै, कल्याणदानस्य यजमानस्यार्थित्यर्थः SKN.

१८. प्रकलविद् वणिग् भवति । कलाश्च षेद प्रकलाश्च N. 6. 6., SKN. II. 408.

अर्धं वीरस्य शृतपामनिन्द्रं परा शर्धन्तं तुनुदे अभि क्षाम् ।

इन्द्रो मनुं मंयुम्यो मिमाय भेजे पथो वर्तन्ति पत्यमानः ॥ १६ ॥

अर्धं वीरस्य^{१६} । भगवानामर्धम् । वीरस्याभ्यावतिः नदवायमानस्य । शृतस्य^{१७} पातारमयष्टव्य इन्द्र^{१८} इति स्वस्मिन्नास्ये श्रित प्रक्षिपन्तः, स्वधाभिर्यैरधिगुप्ता जुहतेत्युक्तम् । इन्द्रवर्जितम् । पराणुनुदे । शर्धन्तम्^{१९} पृथिव्या सुदासो युद्धे । तदानीमिन्द्र । क्रोधम् । मनुना^{२०} हिसितुश्चायमानस्य^{२१} । अवाधत्^{२२} । स च चायमानः पथो युद्धमार्गत्^{२३} । वर्तन्ति^{२४} वर्तनयोग्यं परोक्षं देशम् । भेजे^{२५} । युद्धदेवादपगच्छन्निति ।

आध्रेण चित्तद्वेकं चकार सिद्धं चित्पेत्वेना जघान ।

अव स्रुक्तीर्वेश्यावृश्चदिन्द्रः प्रायच्छद्विश्वा भोजना सुदासे ॥ १७ ॥

आध्रेण । तम्^{२६} । खल्विन्द्रः । दखिरेण^{२७} । घनानामेकं गमनं^{२८} दानम् । चकार^{२९} । तथाजेन^{३०} । सिद्धम्^{३१} । अपि । जघान^{३२} । तथा वास्यावतक्षणीया यूपदेः स्रुक्तिः^{३३} । वेश्या । अवावृश्चत्^{३४}, एशीसूची^{३५} । यथैतेऽर्था दुःशका

१. अर्धं वीरस्य A.

२. अर्धं हिसकम् । अर्धोहिसाकर्मणोऽर्धशब्दस्य निष्पत्तिः

३. Sy. ०वतिनश्चाय० is suggested for ०वतिः नदवाय० ॥ वीरयुक्तस्य सुदासः Sy.

४. शृतस्य is suggested for शृतस्य ॥ शृतस्य शीरादेर्हविषः पातारम्

५. श्रितं प्रक्षिपन्त A. शृतं is suggested for श्रित

६. ०गुप्ता वृद्धं हृते० A. स्ववीर्यैरधिगुप्ता वा जुहतेत्युक्तम् is suggested for स्वधाभिर्यैरधि . . . त्युक्तम् ।

७. यस्य बुद्धाविन्द्रो नास्त्यसावनिन्द्रः । तमिन्द्रम-
गणयन्तमित्यर्थः

८. शर्धन्तं A. शर्धन्तम् is suggested for शर्धन्तं ॥ उत्सहमानम्

९. भूमिमभि, भूम्यामित्यर्थः Sy.

१०. इन्द्रः is suggested for इन्द्र ॥

११. क्रोधः A.

१२. मनुकर्तुर्मनुना भिनतो हिसतो वा शत्रोः Sy.

१३. बवाधे Sy.

१४. अथ सुदासः शत्रुः Sy.

१५. वर्तन्ती A. पलायनमार्गम् Sy.

१६. प्राप Sy.

१७. दप is missing in A. गच्छन् Sy.

१८. तत् खलु is missing in M. तत् is suggested for तम् ।

१९. दखिरेणापि सुदासा Sy.

२०. मुख्यं दानकर्म च Sy.

२१. गमनं is redundant.

२२. कारयामास Sy.

२३. छागेन Sy.

२४. प्रवयाः सिद्धः सिद्ध्यस्तम् Sy.

२५. घातयामास Sy.

२६. ०दे स्रुक्तीः A. स्रुक्तीः is suggested for स्रुक्तिः ।

२७. अववृश्चत्वात्, तान्येतानि त्रीणि कार्याण्यसम्भावितानि नाशङ्कनीयानीन्द्रस्य महिम्नोऽधिक-
त्वात् Sy.

वेशी is suggested for एशी ॥

२८. The passage वेशी सूची should immediately follow वेश्या and precede अवावृश्चत् । वेश्यादेः कृत्यं सूच्य-
वाकरोदित्यर्थः Sy.

एव दुःशकोऽयमर्थो यत्—सुदासे । शत्रूणां सर्वाणि । अन्नानि । इन्द्रः । प्रायच्छदिति ।

अश्वन्तो हि शत्रवो रारुधुष्टे भेदस्य चिच्छर्धतो विन्द रन्धिम् ।

मर्ता एनः स्तुवतो यः कृणोति तिग्मं तस्मिन्नि जहि वज्रमिन्द्र ॥ १८ ॥

शश्वन्तः । बहवः । हि । शत्रवः । तव । वशीभूताः । तथा सति भेदस्य चायमानस्य । अपि ।
वर्धमानस्य । वशम् । तन्मयं तमपि लशन्नय । मर्तान् । एनः । त्वां स्तुवन्तः । यः । करोति चायमानः ।
तिग्मम् । तस्मिन् । निजहि । वज्रम् । इन्द्र !

आवदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च प्रात्रं भेदं सर्वताता मुपायत् ।

अजासश्च शिग्रवो वज्रवश्च बलिं शीर्षाणि जभ्रुरश्व्यानि ॥ १९ ॥

आवदिन्द्रम् । यमुना नदी । तृत्सवः । च योद्धारः तृत्सून् प्रति युद्धाय गच्छद् यमुनायां तृत्सुभिः
संजग्मे इन्द्र इति । ततः प्र मुपायत् । यमुनायाम् । युद्धे । चायमानं जघान तदानीम् । अजासः । शिग्रवः ।

१. दुःशका एव is missing in A.

२. राज्ञे Sy.

३. भोजनानि भोग्यानि घनानि Sy.

४. इन्द्र प्रयच्छ० A.

५. VM. ignores चित् ।

६. श्रयः Sy. ७. वशमीयः Sy.

८. ०स्याचा० A. भनन्ति मर्यादा इति भेदो नास्तिकस्तस्य । यद्वा भेदो नाम सुदासः शत्रुः कश्चित् । तस्येत्यर्थः Sy.

९. उत्सहमानस्य Sy. १०. वशीकरम् Sy.

११. लभस्व Sy.

१२. ०मबिल्लश० M. वशम् is suggested for लशम् ।

१३. मर्तान् १४. एननः A. पापम् Sy.

१५. त्वां is missing in M.

१६. स्तुवतः is suggested for स्तुवन्तः ॥

१७. भेदः Sy.

१८. निजितं योद्धारमुत्साहयन्तम् Sy. तिग्मं तेजते । उत्साहकर्मणः N. 10. 6.

१९. भेदे Sy.

२०. वज्रेण भेदं प्रहरेत्यर्थः Sy.

२१. वज्रति गच्छत्येव शत्रुं न प्रतिहन्यत इति वज्रः तम् । वज्रशब्दो वजेः 'वज्रेन्द्राप्रवज्रविप्र०' इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपातितः Sy.

२२. आपदीन्द्रम् A.

२३. तमिन्द्रं यमुनावत् । अतोषयत् । तत्तीरवासी जनः सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थः Sy.

२४. तृत्सवयः A. तृत्सोः पुढवाश्चावन् । आव दित्वेकवचनं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सवय सम्बध्यते Sy.

२५. गच्छन् is suggested for गच्छद् ॥

२६. तत्पुहिः M.

२७. आवत्—अतोषयत् । तत्तीरवासी जनः सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थः Sy.

२८. ०ष्णात्यत् A. अवधीदित्यर्थः Sy.

२९. भेदं नास्तिकं भेदनामकं वा सुदासः शत्रुम् Sy.

३०. जघान should immediately follow प्र मुपायत् and precede यमुनायाम् ।

यक्षवः । च जनपदनामान्येतानीति तत्र जाताः । इन्द्राय भेदस्य अश्वानाम् । शीर्षाणि च्छित्त्वा । बलिम् ।
जहुरग्रतः प्राक्षिपन्नश्वशिरांसीत्यर्थः ।

न ते इन्द्र सुमतयो न रायः संचक्षे पूर्वा उपसो न नूनाः ।

देवकं चिन्मान्यमानं जघन्थाव त्मना बृहतः शम्बरं भेत् ॥ २० ॥

न ते इन्द्र । न । ते । इन्द्र ! सुमतयः । न च । घनानि । संख्यातुं शक्यन्ते । न गताः । उपसः ।
नापि । भूतना इत्योपमिकम् । देवकनामानमसुरम् । मन्यमानस्य पुत्रम् । जघन्यः । अपाभेत्सीः । स्वयमेव
बृहतः शिलोच्चयात् ।

प्र ये गृहादर्ममदुस्त्वाया पराशुरः श्रुतयातुर्वसिष्ठः ।

न ते भोजस्य सख्यं मृषन्ताधा सुरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥ २१ ॥

प्र ये गृहात् । ये । प्रममदुः प्रकर्षेण तृप्यन्ति । गार्हस्थ्योश्चमात् । त्वत्कामनया यस्मिन्नाश्रम इज्यसे

१. अश्वसम्बन्धीनि Sy.

२. युद्धे हतानामश्वानां शिरांसीत्यर्थः । यद्वा
अदध्यानि शीर्षाणि युद्धे गृहीतान्मुख्यान्-
श्वान् Sy.

३. बलं M. उपहारम् Sy. ४. उपजहुरः Sy.

५. तव Sy. ६. शोभनमतयः Sy.

७. धानि A. ८. संख्यातुं शक्याः Sy.

९. पुरातनाः Sy. १०. इव Sy.

११. भूतना इत्योप० A. नूतनां is suggested
for भूतना ॥

१२. ०क न मान० A. देवकनामानं शत्रुम् Sy.

१३. जघन्वा A. अघधीः Sy.

१४. पा भेत् स्वीसी A. अपाभेत्सीः is
suggested for अपाभेत्सीः ॥

१५. महतः शैलात् Sy.

१६. VM. ignores चित् and शम्बरम् ।

१७. प्र ये गृहात् A. वसिष्ठस्येदमार्थम् Dur.
वसिष्ठस्यार्थम् SKN.

१८. हे इन्द्र ! एवमावयो ये ऋषयः Sy.

एवमावयः SKN. इत्येवमावयः Dur.

१९. प्रममदु A. प्राममदुः is suggested for
प्रममदुः । प्रतुष्टुवुः प्रकर्षेण तपितवन्तो वा
Sy. प्रकर्षेण . . . तृप्तवन्तः सोमेन हृष्टवन्तो
वा यज्ञेषु Dur. प्रेत्ययममदुरित्येतेन सम्ब-
ध्यते । . . . प्राममदुः मदेस्तृप्तिकर्मणः स्तुति-
कर्मणो वा रूपम् । प्रकर्षेण तपितवन्तः स्तुत-
वन्तो वा SKN.

२०. ०स्था० A.

२१. ०श्वमत्वात् M. गृहात् गृहं प्राप्य गृहात्
गृहे त्यज्यलोपे द्वितीयायै पञ्चमी (Cf PM.
2. 3. 28. 1) सप्तम्यर्थे पञ्चमी Sy.
गृहादिति सप्तम्याः स्थान एषा पञ्चमी ।
गृहे तस्य यज्ञगृहे त्वामिन्द्रम् SKN.

२२. तत्काम० M. त्वदिच्छया Sy. त्वया सह
Dur. युष्मद इच्छाकथयि त्वामिच्छति त्वाय-
तीति ततः क्विपि त्वाय् । ततः 'अ प्रत्ययात्'
इति चाकारे टापि तृतीयायैकवचने लुकि
छान्दसमेतद्रूपम् । त्वामया त्वत्काम्यया
त्वदिच्छयेत्यर्थः SKN.

२३. ०सो ते A. ते is suggested for ते

तो च । पराशरः । शतयातुशक्तिबंधभिषतिुधानैस्तद्वानिति । वसिष्ठश्चाहम् । तेषामस्माकं भोजयितुः ।
तव । सख्यम् । शत्रवो न । मृष्यन्ति । तथा सति । स्तोत्रंभ्योऽस्मभ्यम् । सुदिनान्यहानि । व्युच्छन्त्यः ।

द्वे नमुद्वेवतः श्रुते गोर्वा रथा वधूमन्ता सुदासः ।

अर्हन्मप्रे पैजवनस्य दान् होतेव सद्य पर्येमि रेभन् ॥ २२ ॥

द्वे नप्तुः । पैजवनस्य चतस्रोऽन्त्या दानेस्तुतिः । देववतः । नप्तुः पौत्रस्य पैजवनस्य । गवाम् । द्वे ।

१. एवमत्र ऋषिः पराशरो वसिष्ठसम्बन्धात् । 'इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते' स हि...

परितः शतयिता यातूनां यातयितव्यानामसुरादीनामिति Dur. पराशरश्च SKN.

२. Missing in M. यातुः is suggested for यातु ॥ शतयातुबंधरथाः । बहूनि रक्षांसि बाधितुं यं कामयन्ते स शतयातुबंधूनां रक्षासां शतयिता वा Sy. बहूनां रक्षासां यातयिता तेन हि रक्षोघ्नं सत्रमाहृतमासीदिति भारते श्रूयते Dur. बहूनां शतयिता तेन हि रक्षोघ्नं शस्त्रमाहृतमासीदिति स्मर्यत इतिहासे SKN

३. ते पराशरप्रभृतयो भोजस्य भोजकस्य पालकस्य Sy. किं तेषामिति ? ... ते भोजस्य भोगिनस्तव Dur. भोजनस्य दातुः SKN.

४. सख्युः कर्म स्तोत्रं यजनं वा Sy. सखिभावम् Dur. स्तुत्यस्तोत्रलक्षणं यष्ट्यष्टव्यत्वलक्षणं च सख्यम् SKN.

५. नेत्ययं प्रतिषेधो मृष्यन्तेत्येतेन सम्बध्यते SKN.

६. मृष्यन्ति A. न विस्मरन्ति । 'मृष मर्थे' मर्थो मर्थणं तत्(न)कुर्वन्तिवत्यर्थः Sy. अमार्जयन्त नाशयन्तीत्यर्थः Dur. य इति श्रुतेः साकाङ्क्षात्वात् त इत्यध्याहार्यम् । ... मृषन्ति 'मृष आमर्थे' आमर्षो विस्मरणम् । न विस्मरन्ति विच्छेदे वा, न विच्छिन्दन्ति न विनाशयन्तीत्यर्थः SKN.

७. यतो न विस्मरन्त्यतो हेतोः Sy. एतदधाशब्दश्रुतेर्यस्मादित्यध्याहार्यम् । यस्मान्न मृषन्ति, अथा एतस्मात् कारणात् SKN.

८. सूरीणां स्तोतृणामेषाम् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः Sy.

एवङ्गुणयुक्तेभ्यस्तेभ्यः सूरिभ्यः Dur.

व्यत्ययेनेषा षष्ठ्यर्थे षड्वचसो । सूरीणां स्तोतृणाम् SKN.

९. सुदिना शोभनानि दिनानि Dur. SKN.

१०. व्युच्छन्ति is suggested for व्युच्छन्त्यः ॥ व्युच्छन्ति विद्यसन्ति । उपगच्छन्तीत्यर्थः Sy. विभान्तीत्यर्थः । तेषामेव सुप्रभाता रात्रय इत्यभिप्रायः Dur. व्युच्छन्ति विवसन्त्यवगच्छन्तीत्यर्थः SKN. पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते परा शतयिता यातूनाम् N. 6. ३०. SKN. II 494.

११. द्वे नस्तु A.

१२. पैजव० is suggested for पैजव० । पैजवनपुत्रस्य Sy.

१३. A fragment of (KSA. 34. 18. p. 25) KSA. reads पैजवनस्यान्त्याश्चतस्रो दानस्तुतिः Sy..

१४. देवनतः M.

देववतो राज्ञः Sy.

१५. नप्तुषी० M.

१६. गवा A.

शते। द्दोच। रघौ। वधूयुक्तौ। सुदासु। पूजयन्। अग्ने! वैजवनस्यैवं रूपम्। दत्तं वनम्। परिगच्छामि।
स्तुवन्। होतेव। होतृषदनमिति।

चत्वारो मा पैजवनस्य दानाः स्मदिष्टयः कृशनिनो निरेके।

ऋजासो मा पृथिविष्ठाः सुदासस्तोकं तोकाय श्रवसे वहन्ति ॥ २३ ॥

चत्वारः। चत्वारः। मा। वैजनस्य। देयो अश्वाः। प्रशस्तजनात्मसर्जनाः। सुवर्णालङ्कृताः।
गमनवेलायाम्। ऋजुगामिनम्। पृथिव्यां सुसंस्थिताः। सुदासो राज्ञः। पुत्रमृतम्। पुत्रस्य। अन्नार्थम्।
वहन्तीति। पुनर्मेति पूरणम्।

यस्य श्रवो रोदसी अन्तरुर्वी शोष्णोशीष्णो विवभाजा विभक्ता।

सुप्तेदिन्द्रं न स्रवतो गृणन्ति नि युध्यामधिमशिशादभीके ॥ २४ ॥

यस्य श्रवः। यस्य। यशः। द्यावापृथिव्योः। महत्त्वोः। मध्ये भवति सर्वमन्तरिक्षमस्य यशसा
व्याप्तम्। यश्च शीष्णो। धनं विभजति। धनस्य विभक्ता सर्वेभ्यः पुरुषेभ्यः प्रयच्छतीत्यर्थस्तम्। सर्वं च लोकाः।
उदारमिन्द्रम्। इव। नद्यः। स्तुवन्ति। सोऽयं सङ्ग्रामे। युध्यामधिनामि शत्रुम्। न्यशिशाज्जघानेत्यर्थः।

१. रथेन वधूयुक्तौ A. च देयं दानम्, दानभू-
तान्, Sy.

२. सुदासः is suggested for सुदासु ॥ राज्ञः
Sy. ३. अहंन् योग्योऽहं वसिष्ठः Sy.

४. अन्नार्गनेः सम्बोधनं सर्वदेवमुख्यत्वप्रतिपादनार्थं
न तु देवतात्वज्ञापनार्थमतद्देवताकत्वादस्य
सूक्ष्मस्य Sy. ५. पैजव० is suggested
for वैजव०। पिजवनपुत्रस्य Sy.

६. धत्तं M. ७. स्तुवन् M.

८. वषट्कर्त्तव्यं Sy. ९. यज्ञगृहम् Sy.

१०. पैजवनस्य is suggested for वैजनस्य
पिजवनपुत्रस्य Sy. ११. देवभूताः Sy.

१२. ०स्तधनानित्सिर्ज० A. ०धनानित्सिर्ज० is
suggested for ०जनात्मसर्ज० ॥

अद्धादिदानाङ्गयुक्ताः Sy.

१३. हिरण्यालङ्कारवन्तः Sy.

१४. दुर्गती सत्याम् Sy.

१५. ऋजगामिनं A. ०मिनः is suggested

for ०मिनम्

१६. ०स्थितं A. पृथिव्यां सुप्रतिष्ठिताः Sy.

१७. राज्ञं M.

१८. पुत्रं मृतं M. पुत्रवत् पालनीयं मां वसिष्ठं रथे
स्थितम् Sy.

१९. तोकाय-तोकस्य पुत्रस्य। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी Sy.

२०. यशसे वा Sy. २१. सुदासः Sy.

२२. शशः A. २३. द्यावापृथिव्यौ Sy.

२४. विस्तीर्णो Sy. २५. यशश्च M.

२६. शाष्णी A. श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय Sy.

२७. धनं प्रवदी Sy. २८. प्रदाता Sy.

२९. ०च्छन्ती A.

३०. सप्त च is suggested for सर्वं च।

* तं सुदासं सप्तैव लोकाः

३१. अध्यामधिनामि शत्रु A. युध्यामधिनामिशत्रुम्
is suggested for युध्यामधिनामिशत्रुम्।

३२. न्यशिशाज्जघनेत्यर्थः A.

३३. VM. ignores इत् ॥ इत्... एव Sy.

इमं नरो मरुतः सश्वतानु दिवोदासं न पितरं सुदासः ।

अविष्टनां पैजवनस्य केतं दुणाशं चित्रमजरं दुवोयु ॥ २५ ॥

इमं नरः । इमं पैजवनम् । हे नेतारः ! मरुतः ! अनुसेवध्वमस्य रक्षायेम् । दिवोदासम् । इव । अस्य सुदासः । पितरम् । रक्षत च । पैजवनस्य । गृहम् । दुणाशमस्तु । अस्य बलम् । जरारहितम् । परिचरणकामस्येति ।

VII.19.

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्यावयन्ति प्र विश्वाः ।

यः शश्वतो अदाशुषो गयस्य प्रयन्तासि सुष्वितराय वेदः ॥ १ ॥

यस्तिग्मशृङ्गः । यः । तिग्मशृङ्गः । वृषभः । भयानकः । एकः । प्रजाः । प्रच्यावयति । पश्य त्वम् । बहोः । अदाशुषोऽयजमानस्य । गृहस्य सम्बन्धि धनमाहरति । स त्वमाहृतं तत् धनम् । प्रयच्छसि । अतिशयेन सोमाभिषवं कुर्वते यजमानायेति ।

१. पैजवनं A. सुदासं राजानम् Sy.
२. दिवोदास इति पिजवनस्यैव नामान्तरम् Sy.
३. सुदासः is suggested for सुदास ॥ सुदासो राज्ञः Sy.
४. पैजव० A. ५. मन्त्रं गृहं वा Sy.
६. दुणाशान् A. The commentary after दुनाशम् missing in A. दुणाशम० is suggested for दुणाशम० M. अविनाश Sy. ७. अविधिलं चास्तु Sy.
८. दिवोयु परिचरणकामस्य । पठ्यथा लुक् Sy.
९. 'यस्तिग्मशृङ्गः' इत्येकावशर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यायं ब्रह्मभेदम् । तथा चानुक्रान्तम् 'यस्तिग्मशृङ्ग एकावश' (KSA. 34. 19. P. 25.) इति । आभिषेकविके पञ्चमेऽह्नयेतन्निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—'कया शुभा यस्तिग्मशृङ्ग इति मध्यन्दिनः' (ĀSS. 7. 7.) इति विधुवति निष्केवल्यशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'यस्तिग्मशृङ्गो ऽभिष्यं मेघम्' (ĀSS. 8. 6.) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च

- 'यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो नभसि न भीम उग्रो जने वीर्याय स्वधावन्' (ĀA. 5. 2. 2.) इति । आयुष्कामेष्ट्यां 'मा ते अस्याम्' इतीन्द्रस्य व्रतुर्पाज्या । सूत्रितञ्च—'मा ते अस्यां सहसावन् परिष्टी पाहि नो अग्ने पायुभिः' (ĀSS. 2. 10.) इति Sy.
१०. इन्द्रः Sy. ११. तीक्ष्णशृङ्गः Sy.
१२. भयङ्करः सन् Sy. १३. एव M. असहाय एव Sy. १४. शत्रुजनान् Sy. १५. स्थानात् प्रच्यावयति Sy. १६. धनस्य वापहृतां भवतीति शेषः Sy. १७. The commentary up to प्रजाः is missing in A.
१८. VM. seems to explain प्रयन्ता and असि by प्रयच्छ ॥ प्रदातासि तृप्ततत्त्वा. दत्र पठ्यथा अभावः । आसीदित्यस्याख्यात-स्थानुदातत्त्वाद्यद्वययोगाच्चानुदातत्त्वासम्भवाद् यद्वत्तत्पुक्तमाख्यातान्तरमध्याहृत्य योजना कृता Sy. १९. कुर्वति A.
२०. VM. ignores न and विश्वाः ॥ न इव । विश्वाः सर्वान् Sy.

त्वं ह त्यदिन्द्र कुत्समावः शुश्रूषमाणस्तन्वां समुर्ये ।

दासं यच्छुष्णं कुर्यवं न्यस्मा अरन्धय आर्जुनेयाय शिचन् ॥ २ ॥

त्वं ह त्यत् । त्वम् । खलु । एतत् । इन्द्र ! कुत्सम् । अरक्षः । परिचर्यमाणः । तव पुत्रेण कुत्सेन । सङ्ग्रामे । यदा । अस्मै कुत्साय । अर्जुन्याः पुत्राय । कुर्यवम् । उपक्षयितारम् । शुष्णञ्च । अरन्धयो वश-
मानय इत्यर्थः । कर्तव्यमिति शिक्षन्निति ।

त्वं धृष्णो धृपता वीतहव्यं प्रावो विश्वामिरुतिभिः सुदासम् ।

प्र पौरुकुत्सि त्रसदस्युमावः क्षेत्रसाता वृत्रहृत्पु पुरुम् ॥ ३ ॥

त्वं धृष्णोः । त्वम् । धृष्णो ! बलेन । दत्तहव्यम् । प्रावः । विश्वः । पालयिताभिः । सुदासम् । प्रापुश्च । पुरुकुत्सपुत्रम् । त्रसदस्युम् । प्रावश्च । क्षेत्र सम्भजने । सङ्ग्रामेषु । पं च राजानमिति ।

त्वं नृभिर्नृमणो देववीतौ भूरीणि वृत्रा हर्यश्च हंसि ।

त्वं नि दस्युं चुम्रिं धुनि चास्वापयो दभीतये सुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वं नृभिः । त्वम् । मरद्भिः । हे नेतृशीलमनस्त ! यज्ञार्थम् । बहूनि । वृत्राणि । हर्यश्च ! नाशय ।

१. त्व A. २. तवा Sy.
३. A. reads हस्त for कुत्स
४. उपावरन् Sy. ५. शरीरेण Sy.
६. मयैर्मर्त्यैर्गोदृभिः सहिते युद्धे Sy.
७. यदा M.
८. अर्जुन्या पु० A.
९. क्यं A. The commentary after कुर्यवम् is missing in A.
१०. दासनामकमसुरम् Sy.
११. नपेत्यर्थः M.
१२. इतिकर्तव्यं is suggested for कर्तव्य-
मिति ।
१३. धनं प्रयच्छन् Sy.
१४. VM. ignores नि ॥ नि नितराम् Sy.
१५. त्वं धृष्णो is missing in M.
१६. हे शत्रूणां धर्मक ! इन्द्र ! Sy.
१७. धर्मकेण बलेन बलेन वा Sy.

१८. दत्तहविष्कं प्रजनितहविष्कं वा Sy.
१९. प्रकर्षणारक्षः Sy.
२०. रक्षाभिः Sy. २१. राजानम् Sy.
२२. प्रावश्च is suggested for प्रापुश्च ।
२३. The commentary up to सम्भजने
is missing in A. क्षेत्रस्य भूमेर्भजने
निमित्ते Sy. २४. मेरि M. युद्धेषु
२५. पूश्च M. पुरश्च is suggested for पू च ।
२६. अनेन नेतृशीलं मनस्त A. नस्त ! is sug-
gested for नस्त ॥ हे नृभिर्मननीय ! स्तोतव्येन्द्र !
नेतृभिः स्तोतृभिर्मननीय ! स्तोतव्येन्द्र !
नृषु मनो यस्येति बहुव्रीहिर्वा Sy.
२७. यज्ञे क्रियमाणे सति सङ्ग्रामे वा । देवा विजि-
गीषवो यस्मिन् विपन्ति गच्छन्ति इति
सङ्ग्रामो देववीतिः Sy.
२८. पुत्राणि A. शत्रून् Sy.
२९. मारितवानसि Sy.

नि । त्वम् । यस्वापयः । उपक्षपयितारम् । चुमुरिम् । धुनिम् । च । दभीतये राज्ञे तत्प्रीत्यर्थम् । सोमन-
हननेनायुधेनेति ।

तव च्योत्सानि वज्रहस्त तानि नव यस्पुरो नवति च सद्यः ।

निवेशने शततमाविंशेपीरहश्च वृत्रं नमुचिमुताहन् ॥ ५ ॥

तव च्योत्सानि । तव । बलानि । वज्रहस्त ! तानि । नव । यत् । पुरः । नवतिम् । च । सद्यं
एवाशनयः । स त्वं शतानि^१ पुराणाम् । भगेषु जाग्रत्स्वन्तर्निविष्टेष्वेव^२ । व्याप्तवानसि^३ तदा । अहिम् । नमु-
चिम् । च । जघादेति ।

सना ता त इन्द्र भोजनानि रातहव्याय दाशुषे सुदासे ।

वृष्णे ते हरी वृषणा युनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक् वाजम् ॥ ६ ॥

सना ता ते । सनातनानि । तानि । इन्द्र ! तव भोजनान्यभानि । दत्तहविष्काय । धनानि
प्रयच्छते । सुदासे^१ भूवन्^२ । वृष्णे^३ तुभ्यम्^४ । हरी । वधितारी । युनज्मि^५ । प्राप्नुवत्वम्^६ । मदीयानि स्तो-
त्राणि । बहुसहाय^७ ! अन्नम् ।

१. नितराम् Sy.

२. त्वम् is suggested for त्वन् ॥

३. अस्वा० is suggested for यस्वा० ॥

मारितवानसीत्यर्थः Sy.

४. दभीतिनामकाय राजव्ये तदर्थमित्यर्थः Sy.

५. सहन्तुना वज्रेण Sy.

६. वव A.

७. तावुशानि Sy.

८. नप A.

९. पुरः विदारितवानिति शेषः Sy.

१०. युगपदेव Sy.

११. शततर्मा पुरम् Sy.

१२. ंन्तर्निविष्टे० A.

निवेशनार्थम् Sy.

१३. व्याप्तेवा० A. व्याप्नोः Sy.

१४. तथा भिन्न A. तथा seems to be the
explanation of उत ॥ उत अपि
च Sy.

१५. जगन्व M. जघानेति is suggested for
जगादेति ।

१६. ते is missing in M.

१७. सना is missing in A. सनानि
सनातनानि बभूवुरिति शेषः Sy.

१८. त्वया दत्तानि Sy.

१९. भोग्यानि धनानि Sy.

२०. यजमानाय Sy.

२१. सदा० A.

२२. तुवन् M.

२३. कामानां वधिषे Sy.

२४. त्वामानेतुमित्यर्थः Sy.

२५. युनस्मिन् A. रथे योजयामि Sy.

२६. ०वन्तु is suggested for ०वत्वं ॥
गच्छन्तु Sy.

२७. न्तु मदीयानि is missing in M.

२८. बहु स० A. हे बहुकर्मभिन्न ! Sy.

२९. अन् is missing in M. बलिनं त्वाम् Sy.

मा ते अस्यां सहसावन्परिष्ठावघायं भूम हरिवः परादै ।

त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरुथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम ॥ ७ ॥

मा ते । अस्मिन् । अन्वेषणे क्रियमाणे वयम् । अघाये । परादै । भूम मास्मानाहन्ते परादा इत्यर्थः ।
त्रायस्व । अस्मान् । वृकरहितैः । गृहैः । तव । प्रियासो वयम् । स्याम । स्तोत्राणां मध्ये । "

प्रियास इत्तं मघवन्नभिष्टौ नरो मदेम शरखे सखायः ।

नि तुर्वशं नि याद्वं शिशीक्षतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । प्रियासः । एव । ते । मघवन् ! अन्वेषणे । नेतारः । माद्वेम । गृहे । समानस्थानास्तव ।

१. मा ये A. The commentary up to अस्मिन् is missing in A. and up to अन्वेषणे in M. probably the missing words are मा । तव । हे सहसावन् बलवन् ! इन्द्र ! सह एव सहसं बलं तद्वान् 'अन्वेषामपि वृष्यते' इति वीर्यत्वम् । यद्वा अवतुप्रत्ययश्छान्दसः BB.

२. स्तोत्रेणास्माभिः क्रियमाणायाम् Sy. अस्याम् BB.

३. अन्वेषमाणायाम् Sy. परितस्तवतस्तवस्या-
भिष्टौ । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । शकन्वाविस्वात्
परकृत्वम् BB.

४. क्रीय० A.

५. आहन्ते Sy.
पापाय कर्मवैगुण्यलक्षणाय BB.

६. परादानाय Sy. परादानाय च मा भूम
प्रत्यास्थानाय । अन्वेभ्यो वानं परादाः ।
अतुष्येकवचन आकारलोपाभावश्छान्दसः । यद्वा
तुमर्थे कप्रत्ययः । यथा 'प्रिये' इति । परादातुं
च वयं मा भूम । कदापि त्वया त्याज्या मा भूमे-
त्यर्थः BB.

७. हूममस्मा० A. मा भूम विगुणकारिणो न
भवेम । सर्वेणापि प्रकारेणाविगुणो यज्ञोऽस्तिवति

यावत् BB.

८. पाहि Sy. तस्मात्...त्रायस्व रक्ष BB.

९. अघायेः Sy. चोराविहिंसकरहितैः BB.

१०. वरयन्त्युपद्रवेभ्य इति वरुषानि रक्षणानि
तैः Sy. गुप्तिवृत्तैर्गृहैः । ईवृशगृहवासिनः
कृत्वा त्रायस्वेति

११. प्रियाः BB.

१२. भूयास्म Sy. वयमेव...भवेम BB.

१३. The commentary from परादा up
to the end of this stanza is mis-
sing in M. किं बहुना ? सूरिषु मेधाविषु
मध्ये BB.

१४. VM. ignores हरिवः ।

हे हरिवन् ! इन्द्र ! Sy. हे हरिवो हरिवन्
हरिभिर्हव्यैस्तद्वन् ! BB.

This stanza=TS. 1. 6. 12. 5.

१५. हे धनवन्निन्द्र ! Sy.

१६. अन्वेषणे is suggested for अन्वेषणे ।

१७. स्तोत्राणां नेतारः Sy.

१८. मोदेम Sy.

१९. The commentary beginning with
प्रियासः and ending with समान० is
missing in A. वयं समानस्थातयः Sy.

निशिशीहि । यादञ्च । तुवंशञ्च । दिवोदासायातिथिवाय । शंसनीयं धनम् । करिष्वस्तनूकुर्वति ।

सद्यश्चिन्तु ते मघवन्मिष्टौ नरः शंसन्त्युक्त्याशत उक्था ।

ये ते हवैमिवि पणीरदाशमसान्वंशीष्व युज्याय तस्मै ॥ ६ ॥

सद्यश्चित् । सद्यः । एव । क्षिप्रम् । तव । मघवन् ! अन्वेषणार्थम् । अर्थानां शंसिता तु ।
उक्त्यानि । शंसन्ति । ये । तव । स्तोत्रैः । पणीनपि । धनानि प्रदापयन्ति । तानस्मांस्त्वम् । वृणीष्व ।
सख्याय । तस्मै त्वदीयायेति ।

एते स्तोमा नरां नृतम् तुभ्यमसद्रथञ्चो ददतो मृगानि ।

तेषामिन्द्र वृत्रहृत्ये शिवो भूः सखा च शूरोऽविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते स्तोमाः । नेतृणामस्माकम् । एते । स्तोमाः । नेतृतम ! तुभ्यमस्माभिः क्रियन्ते । तथा सत्य-
स्मदभिमुक्ता भवेयुः । धनानि । ददत उदाराः । तेषामुदारणाम् । इन्द्र ! सङ्ग्रामेषु । कल्याणः । भूः ।
सखा । च । शूरः । रक्षिता । च । नृणामिति ।

१. निशिशीहि A. वयं कुरु Sy.

२. यद्वं च A. याद्वं is suggested for
याद्वं M. राजानम् Sy.

३. तुवश्वं च A.

४. ०यतिथिवाय A. पूजयातिथीन् गच्छतीत्य-
तिथिगवः । तस्मै दिवोदासाय वास्मदीयाय
राजे Sy.

५. शंसनीयं मुलम् Sy.

६. ०ध्यं तन् कुर्वति A.
कुर्वन् Sy.

७. अद्य Sy.

८. हे धनवन् ! Sy.

९. अभ्येषणार्थम् is suggested for अन्वे-
षणार्थम् ॥ अभ्येषणे Sy.

१०. उक्त्यानां is suggested for अर्थानाम्

११. शंसितारः is suggested for शंसिता तु.

१२. ०तावस्थानि A. शस्त्राणि Sy.

१३. अप्रदानशीलान् वणिजोऽपि Sy.

१४. धनानि विशेषेणादापयन्नित्यर्थः Sy.

१५. परिगृहाण Sy.

१६. सख्याय is suggested for संख्याय ।
तत्सख्यमनुवर्तयितुम् Sy.

१७. तास्मै A.

१८. VM. ignores नरः ।

१९. नेतृणां A.

२०. स्तोमे A. सङ्ग्रामे Sy.

२१. अभूवन्निति शेषः Sy.

२२. मंहनीयानि हवींषि Sy.

२३. ०दारणाम् A. नृणाम् Sy.

२४. कल्याणकृत् Sy.

२५. भव Sy.

२६. तृणामीति A.

नू इन्द्र शूर स्तवमान ऊती ब्रह्मजुतस्तन्वा वावृषस्व ।

उप नो वाजान्मिमीक्षुप स्तीन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

नू इन्द्र । क्षिप्रम् । इन्द्र ! शूर ! स्तुयमानः । रक्षणाय । स्तोत्राकुष्टः । शरीरेण । वृद्धा तव ।
उपमिमीहि च । अस्माकम् । अन्नानि । उपमिमीहि च गृहानिति ।

व्याख्यद्वितीयमध्यायं पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।

शाधिनेयकुले जातो माधवो वेङ्कुटात्मजः ॥

॥ पञ्चमाष्टके तृतीयाध्यायः ॥

‘उग्रो’ जज्ञे वीर्याय व्याचिख्यासति माधवः ।

अमितेषु मितर्षाणामागमे कारणं वदन् ॥ १ ॥

‘जातवेदसै’ इत्येतत् प्रसङ्गात् सूक्तमागतम् ।

कुत्समध्ये कश्यपार्षं कुत्सेन बहवः स्तुताः ॥ २ ॥

औषसो द्रविणोदाश्च शुचिर्वैश्वानरस्तथा ।

जातवेदसमप्यग्निमथ तुष्टाव काश्यपः ॥ ३ ॥

१. षष्ठ Sy. २. शूरः M.

३. अस्माभिः Sy. ४. रक्षणेन Sy.

५. ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरितः Sy.

६. वृद्धो भव is suggested for वृद्धा तव ॥

७. उपमिमीहि A. प्रयच्छेत्पर्यः Sy.

८. अस्माभ्यम् Sy.

९. गृहान्विति A.

१०. व्याख्याद्वितीया A.

११. ०नेयः कुले A.

१२. supplied by the Editor.

१३. श्रीः is added before उग्रो जज्ञे in A.

१४. The reading is adopted from R. पदम् A. M.

१५. RV. 1.99. 1.

१६. हसमध्ये A.

१७. कुत्सेन A. RV. 1. 94-98.

१८. औषधो M. औषधो A. The reading is adopted from R. RV. 1. 113.

१९. कश्यपः

स्तुतो म॒रुत्वान् कु॒त्सेन॑ ततः इन्द्रः 'प्र म॒न्दिनैः' ।
 वार्षा॑गिरैस्तत्प्रस॒ज्जात् 'स यो वृषा॑ इति स स्तुतः ॥ ४ ॥
 कु॒त्सस्त्रित॑श्च प॒तितौ कूपे॑ तुष्टुवतुश्च तौ ।
 तेन त्रित॑स्यागमनं 'च॒न्द्रमा॑ अ॒प्स्व १' न्तः इति ॥ ५ ॥
 मध्ये गृ॒त्समद॑स्यागादृषिः सोमाहु॑तिस्तथा ।
 तत्रेदं॑ कारणं प्राहुरग्निः सूक्तै॑स्त्रिभिः स्तुतः ॥ ६ ॥
 जाग॑ताभ्यां त्रैष्टु॒भेन॑ 'त्वम॑ग्ने द्युभि॒स्त्वम्' इति ।
 'वा॒ज॒यन्नि॑व नू रथा॒न्' गाय॑त्रं सूक्तमन्ततः ॥ ७ ॥
 गाय॑त्रात्प्राक् सोमाहु॑तिः 'हुवे वः' इति दृष्टवान् ।
 क्रमेण॑ त्रीणि छन्दा॑ंसि त्रिष्टु॒वादीनि॑ भार्गवः ॥ ८ ॥
 अन्य॑स्मिन् पुनरध्याये छान्दसोऽन्यस्य दर्शनम् ।
 'नि होता॑ होतृषद॑ने' इति गृ॒त्समदो॑ऽकरोत् ॥ ९ ॥
 पुनर्गृ॒त्समद॑स्यैव मध्ये कूर्मो॑ऽभ्यगादृषिः ।
 इ॒मा गिर॑ आदित्येभ्यः॑ त्रीणि सूक्तानि दृष्टवान् ॥ १० ॥

१. ऽत्वात् कुत्सेन A.

२. इन्द्र A. M.

३. RV. I. 101 I.

४. वार्षागिरैः A. M. The reading is adopted from R.

५. RV. I. 100. I.

६. रुत्स A.

७. कूपे तुष्टुवतु A. RV. 2. 13., 2. 8.26

८. अप्सवान्तः A. RV. I. 105. I.

९. ऽस्य गादुः A. ऽस्यागा दृषिः M.

१०. सोममाः A. RV. 2. 4.

११. ऽभ्यन्त्रैष्टुभेन A.

१२. RV. 2. 1.

१३. रथाद् A. M. RV. 2. 8.

१४. गात्रं A.

१५. हुवे व इव दू A. RV. 2. 4. 1.

१६. त्रिष्टुवादीनि A.

१७. (RV. II. 9. 1.)

१८. ऽनर्गत्सः A.

१९. कूर्मोः M.

२०. RV. 2. 27-29.

बहुदेवस्य 'सामान्यात् सूक्तं हि बहुदैवतम् ।
ऋतं देवाय कृण्वते' तद्द्रक्ष्यत्वमित ऋषिः ॥ ११ ॥
विश्वामित्रो द्वादशभिः स्तुतवानग्निमादितः ।
सूक्तेष्वेष्वनुवाकं च समाप्तं शौनकोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥
अग्निमेव पुनश्चास्तौत् अग्रे सहस्व पृतनाः ।
मध्ये विरामो विस्पष्टस्तत्रान्येषां समागमः ॥ १३ ॥
मण्डलादौ 'सोमस्य' इति सूक्तेऽग्निः प्रथमं स्तुतः ।
वैश्वानरीयसूक्तेन ततो वैश्वानरः स्तुतः ॥ १४ ॥
उपक्रम्य पुनश्चापि तावेव क्रमशः स्तुतो ।
ऋषीणामृषभादीनामतो मध्ये " समागमः ॥ १५ ॥
आग्नेयत्वाच्च सूक्तानामाग्नेयेषु समागमः ।
ऐन्द्रात्प्राक्स्तूयते ह्यग्निः 'सोमस्य' इति प्रधानतः ॥ १६ ॥
'इच्छन्ति त्वा' इति द्व्यधिकं सूक्तमैन्द्रं तथोत्तरम् ।
छन्दोदैवतसङ्ख्यानां समत्वात् कुशिकागतिः ॥ १७ ॥

१. ०दैवतसा० suggested for ०दैवस्य सा०
२. ०दैवत० A. ०दैवत० M. RV. 2. 20., 30.
३. कृण्वते A. कृण्वते RV. 2. 301.
४. तं द्रक्ष्यत्व० A.
५. इत्यृषिः A. M. The reading is adopted from R. RV. 2.30-43.
६. द्वादशभिः A. RV. 3. 1. 12
७. सूक्तेस्तैरनु R.
८. ०स्तौ अग्ने A.

९. RV. 3. 24.
१०. विरामो A.
११. RV. 3. 1.
१२. सूक्तेति A.
१३. ०नरायसू० A. M. RV. 3. 2, 3.
१४. स्तुतो M. RV. 3. 26, 27.
१५. RV. 3. 13-23.
१६. RV. 3. 30-32.
१७. ०मैन्द्रं तथो० A.
१८. ०गति M. RV. 3. 31.

‘इन्द्रा॑पर्व॑ता बृ॒हता॑ विश्वामित्रार्पमुच्यते ।

अनुवाकः समाप्तश्च तत आगात्प्रजापतिः ॥ १८ ॥

इ॒मं म॒हे वि॒द॒ध्याय॑ व्री॒ण्यप॑श्यत्प्रजापतिः ।

वैश्वदेवानि सूक्तानि वैश्वदेवमथामितः ॥ १९ ॥

‘इन्द्रा॑ को वां वरुणा’ इति सूक्तमाहुर्द्विदेवतम् ।

‘ए॒ष स्य भ्रा॑नुः’ इति च वामदेवस्तयोर्ऋषिः ॥ २० ॥

त्रसदस्युस्तयोर्मध्ये सौहात्रावपि चागती ।

द्विदेवत्यत्वात् सामान्यादावापस्तत्र युज्यते ॥ २१ ॥

तत्राजगाम प्रथमं त्रसदस्युः ‘मम॑ द्वि॒तो’ ।

‘इन्द्रा॑ को वाम्’ इतीन्द्रस्य प्रसङ्गादिति निश्चयः ॥ २२ ॥

ऋषिर्नास्त्यमितोऽव्रीणां कित्वन्निः पुनरागतः ।

ददर्श ‘अवोध्यग्निः’ इति सूक्तं च तत उत्तरम् ॥ २३ ॥

द्विदेवत्येषु सूक्तेषु यान्यासन्नाश्विनानि च ।

छन्दश्चानुगुणं तत्र तस्मात्स पुनरागतः ॥ २४ ॥

१. ०त बृह A. RV. 3. 53.

२. विदध्याय A. M. RV. 3. 45.

३. RV. 54-56.

४. कोषारुणेति A. M. RV. 4. 41. 1.

५. हानु० A. RV. 4. 45. 1.

६. त्सव० A. RV. 4. 42.

७. RV. 4. 43, 44.

८. ०त्वा सा० A., त्वसा०

९. RV. 4. 42.

१०. कोषामि० A., M. RV. 4. 41. 1.

११. ०मितोऽव्रीणां A., M. Cf. BD 5. 2.

‘अव्रीणां पञ्चमम् Cf. आर्षानुक्रमणी

‘अवोध्यग्निरुपक्रम्य पञ्चमं मण्डलं प्रति ।

पुत्राद्यैः सह भीमोऽत्रिभुनिरित्यवगम्यताम् ॥’

‘अत्र त्वनुक्तगोत्रा ये ज्ञेयास्त्वन्निमुता इति’

१२. दर्शान्यग्नि० A. ०र्शाहान्यग्नि० M.
RV. 1. 157.

१३. ०नाश्विनानि A. ०नाश्विनानि M.
RV. 5. 73-78.

१४. RV. 5. 76. 77.

अमितपौ^१ भरद्वाजे वीतहव्योऽभ्यगादृषिः ।
आद्यानुवाकसंस्थानं^२ 'इममू पु वो' अतिथिम्^३ ॥ २५ ॥
'अभूरेको रयिपते'^४ सुहोत्रः सूक्तयोर्ऋषिः ।
तद्भ्रातरौ ददृशतुश्चत्वारि^५ क्रमशस्ततः ॥ २६ ॥
शुनहोत्रो नरश्चेति^६ भरद्वाजस्ततोऽमितः ।
सर्वाणि त्रैष्टुभान्येव सूक्तानीन्द्रश्च देवता ॥ २७ ॥
स्थितानि चानुवाकस्य मध्ये नाद्यन्तयोः पुनः ।
'भूय इद्वौवृधे'^७ सूक्तं पञ्चर्चं^८ तत्प्रसङ्गतः ॥ २८ ॥
पञ्चर्चिनामावपनं^९ तत्रेति कवयो विदुः ।
बार्हस्पत्यस्य^{१०} 'यो रेयिवः'^{११} शं योरातृण^{१२}पाणिकात् ॥ २९ ॥
'स्वादुष्किल'^{१३} इति तन्मध्ये^{१४} मितो गर्गः^{१५} समागतः ।
शयुरस्तौत्^{१६} त्रिभिः सूक्तैरिन्द्रं^{१७} गर्गस्तदाभ्यगात् ॥ ३० ॥

१. RV. I. 15.

२. अनमिमं A., M. कावसान

३. RV. 6. 15.

४. अभूरेको A. RV. 6. 31. 1.

५. योषितः A., M. RV. 6. 31., 32.

६. RV. 6. 33-36.

७. The passage beginning with भरद्वाजो वीतहव्योऽभ्य० and ending with नरश्चेति is missing in A. होत्रानरं इवेति M.

८. RV. 6. 37.

९. हूय उडावृ० A. RV. 6. 30.

१०. पञ्चर्चं A.

११. ऽञ्चपर्विना० A. मावननं M. The reading is adopted from R.

१२. ऽत्यस्तयो० A.

१३. यो रेवः A. M. RV. 6. 44.

१४. वाणि A. M. RV. 6. 48.

१५. स्यादुदुकुले० A. M. RV. 6. 47. 1.

१६. ऽति ततन्म० A.

१७. गर्गः स० A.

१८. ऽस्ती त्रिभिः A. ऽस्ती तिभिः M. RV. 6. 44.-46.

१९. ऽरिन्द्रं गर्गस्तु तद्वि A. ऽरिन्द्रं गर्गस्तु तद्विः M. The reading is adopted from R. RV. 6. 47.

‘यज्ञायज्ञा’ वैश्वदेवमुत्तराण्यप्यृजिश्वनः ।

सूक्तानि वैश्वदेवानि पायुरन्ते व्यवस्थितः ॥ ३१ ॥

आगच्छन्ति तत्कुलीनास्तस्य मध्ये मितर्षयः ।

छन्दोदैवतसंख्यार्थजन्मक्रमविरामतः ॥ ३२ ॥

इमां सूक्ष्मेक्षिकां कुर्वन्न मन्त्रार्थेषु मुह्यति ।

बहुभिर्होतुभिः कुर्यात् तां सर्वत्रैव पण्डितः ॥ ३३ ॥ इति ॥

VII. 20.

उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावाञ्चक्रिरपो नर्यो यत्करिष्यन् ।

जग्मिर्युवां नृपदं नमवोभिस्त्राता न इन्द्र एनसो मुह्यन्ति ॥ १ ॥

उग्रो जज्ञे ॥ वसिष्ठः ॥ उग्रः । अजायत । वीर्यकरणायेव । बलवान् । यत् । शत्रुवधादिकं कर्म । करिष्यामीति मन्यते । तस्य कर्मणस्ताच्छील्येन कर्ता । नृहितः । तथा युवा । नराणां गृहम् । रक्षणः । प्रवित्तितः सह । गन्ता । रक्षिता । अस्माकम् । इन्द्रः । वारिद्र्यात् । अपि । महते ।

१. RV. 6. 48.

२. ०मुत्तराप् गजिश्चन A. ०मुक्तरान्य गजिश्चन M. The reading is adopted from R. RV. 6. 49-52.

३. वायुरन्ते (क्षे M.) A. M. RV. 6. 75.

४. ०लीना तस्य A. ५. सूक्ष्मेक्षिकां A.

६. ०होतुभिः A. ०होतुभिः M.

७. सर्वत्रेषु पठ A. M.

८. अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । ‘उग्रो जज्ञे’ इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रेष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—‘उग्रो दश’ (KSA. 35. 20. p. 25.) इति । आभिप्लविके चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—‘चतुर्थस्योपो जज्ञे इति निष्केवल्यम्’ (ĀSS. 7. 7.) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत् सूक्तम् । तथैव पञ्चमारेण्यके सूत्रितम्—‘उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधा-

वानुदु ब्रह्माण्परत श्रवस्था’ (ĀA. 5. 2. 2.)

इति । सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवस्य स्थाने प्रथमं पृष्ठञ्चमहः । तत्रापि निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितञ्च—‘जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञे इति मध्यन्दिनः’ (ĀSS. 9. 2.) इति Sy. ९. ओजस्वी, उद्गूणो वा Sy.

१०. बभूव Sy. ११. वीर्यं कर्तुम् Sy.

१२. बलवान् A. १३. कर्म Sy.

१४. ०धादिन्द्रोऽस्माकं कर्म A.

१५. करिष्यन् भवति Sy.

१६. कर्तव्य । चक्रिरिति किम्रत्यस्य लिङ्गबद्धावात् ‘न लोकाव्ययनिष्ठास्त्रतयन्तनाम्’ इति षष्ठी-प्रतिषेधः Sy. १७. नित्यतरुणः सन् Sy.

१८. ग्रहं A. यज्ञगृहम् Sy. १९. रक्षणैः साधनम् Sy.

२०. रक्षिता च भवेति Sy.

२१. पापान् Sy.

२२. महतः is suggested for महते ॥

हन्ता वृत्रमिन्द्रः शशुवानः प्रावीन् वीरो जरितारमुती ।

कर्ता सुदासे अह वा उ लोकं दाता वसु मुहुरा दाशुषे भूत् ॥ २ ॥

हन्ता वृत्रम् । हन्ता । गन्तुम् । इन्द्रः । वर्धमानः । प्रयच्छति । क्षिप्रम् । वीरः । जरितारम् । रक्षणाय । कर्ता । शोभनदानायैव यजमानाय । आलोकनमुत्तमम् । दाता । धनम् । यजमानाय । मुहुर्मुहुः । आहवत्यांगच्छति ।

युध्मो अनर्वा खजकृत्सुमद्रा शूरः सत्रापाइजनुषेमपाळहः ।

व्यास इन्द्रः पृतनाः खोजा अधा विश्वं शत्रूयन्तं जघान ॥ ३ ॥

युध्मः । योधनशीलः । अभिगन्तुरहितः । सङ्ग्रामकृत् । कलहवांश्च । शूरः । बहूनां सोढा । जन्मना । एव । शत्रूभिरसोढः । इन्द्रः । पृतनाः । व्यस्यति । सुबलः । अथ । विश्वमपि । शातनमिच्छन्तम् । हन्ति ।

उभे चिदिन्द्र रोदसी महित्वा पप्राथ तविषीभिस्तुविष्मः ।

नि वज्रमिन्द्रो हरिवाग्निमिचिन्तसन्मन्धसा मदेषु वा उवोच ॥ ४ ॥

उभे चित् । उभे । अपि । इन्द्र । आवापृथिवी । महत्त्वेन । आपूरितवानसि । बलैः । वृद्धिमन् !

१. हन्ता भवति । तृप्ततत्त्वाच्च पठ्यभावः Sy.

२. गन्तुम् M. शन्तुम् is suggested for गन्तुम् ॥ अनुवृत्तम् Sy. ३. वर्धमानः सन् Sy.

४. प्रारक्षच्च Sy. ५. स्तोतारम् Sy.

६. कृत्या रक्षया Sy.

७. सुदासे राज्ञे यदा कल्याणदानाय यजमानाय Sy.

८. उत्तमं लोकनम् A. ९. भूयोभूयः Sy.

१०. आहवत्या० M. आभवत्या० is suggested for आहवत्या० ॥ आ इति चार्थे । अभूत् Sy.

११. VM. ignores अह । वै and उ ॥ अह वा उ इति प्रयः पूरणाः Sy.

१२. योद्धा Sy.

१३. अहिगन्तुरहित A. ०हितः is suggested for ०हित ॥ अभिगन्तुरहितो युद्धेष्वपरा-
इमुखो वा Sy.

१४. युद्धकृत् खले खज इति युद्धनामनी

Ngh. 2. 17.

१५. ०वाञ्च A.

१६. रूपः A. सौर्योपेतः Sy.

१७. बहूनामभिभवित

१८. The words between जन्मना and सोढः are missing in M. स्वभावत एव Sy. १९. अयमिन्द्रः Sy.

२०. स्वयञ्च केनाप्यनभिभूतः Sy.

२१. इन्द्रः is suggested for इन्द्र ॥

२२. शत्रूणां सेनाः Sy.

२३. व्यस्यति A. विशिषति Sy.

२४. सर्वम् Sy.

२५. शात्रवमाचरन्तम् Sy.

२६. आवापृथिवी is suggested for आवा-
पृथिवी ।

२७. वृद्धि M. हे बृहथ ।

२८. अथ परोक्षस्तुतिः Sy. नेन्द्र ! Sy.

नितराम् । संसेवते । इन्द्रः । हरिवान् । सोमेन । जनितेषु । वज्रम् । पृथिवीं सेवतुमिच्छन् । उचतिः
‘सेवकर्मा’ ।

वृषा जजान् वृषेणं रणाय तमुं चिन्तारी नयं सध्रुव ।

प्र यः सेनानीरघ नृभ्यो अस्तीनः सत्वा गृध्रेणः स धृष्णुः ॥ ५ ॥

वृषा जजान् । वृषा प्रजापतिः । वृषणमिन्द्रम् । जनयामास । बुढार्थम् । तम् । एव । नारी
मातादितिः । असूत । नृहितम् । प्रभवति । यः । सेनानीः । नृभ्यो योद्धृभ्यः । सः । ईश्वरः । शत्रूणां
सदनशीलः । गवामेषणशीलः । शत्रूणां धर्षको भवति ।

नू चित्स भ्रैषते जनो न रेपुन्मनो यो अस्य घोरमाविवासात् ।

यज्ञैर्य इन्द्रे दधते दुर्वीसि जयत्स राय ऋतुपा ऋतेजाः ॥ ६ ॥

नू चित्सः । क्षिप्रम् । सः । भ्रंशयति शत्रुम् । जनः । न च रिप्यति । मनः । यः । अस्य । घोरम् ।

१. संसेव्य ? (व) ते सङ्गच्छते वा ।

‘उच्च समवाये’ इति धातुः Sy.

२. अश्ववान् Sy.

३. Something, probably मदेषु is missing after जनितेषु ॥ यज्ञेषु निवित्तु वा Sy.

४. ०वीं से० is suggested for ०वीं से० ॥ शत्रुषु प्रापयन् Sy.

५. सेवकर्मा M. सेवाकर्मा is suggested for सेवकर्मा । The passage उचतिः सेवकर्मा should immediately follow संसेवते and precede इन्द्रः ।

६. VM. ignores वै ॥ वा इति पूरणः Sy.

७. वृषो ज० A.

८. सेवता पिता कश्यपः Sy.

९. कामानां वधितारमिन्द्रम् Sy.

१०. ‘जन जनने’ इति धातुः Sy.

११. बुढार्थम् A. युढार्थम् is suggested for बुढार्थम् ।

१२. सुधुवे Sy.

१३. ०हितः M. ०हितं is suggested for हित ।

१४. सेनानी A. सेनानां नेता सन् Sy.

१५. नृणाम् Sy.

१६. सर्वस्य जगत ईश्वरो भवति Sy.

नियुत्वान्, इनः, इतीश्वरनामनी Ngh. 2. 22.

१७. शत्रूणां तादकः Sy.

१८. गवामन्वेष्टा Sy.

१९. VM. ignores चित् and अथ ॥ चित् अपि । अथापि च Sy.

२०. नू चित्तम A.

२१. नु इति प्रतिषेधे वर्तते । न Sy.

२२. शत्रून् A. स्वानात् न भ्रंशयति Sy.

२३. क्षीयेत Sy.

परिचरति^१। यज्ञैः^२। यो जनः^३। इन्द्रे^४। परिचरणानि^५। धारयति^६। स जनः^७। धनाय^८। निवसति^९ धनं प्राप्नोति^{१०}।
यज्ञस्य रक्षकः^{११}। यज्ञे जायमानः^{१२}।

यदिन्द्र^{१३} पूर्वो^{१४} अपराय^{१५} शिञ्जय^{१६}ज्ज्याया^{१७}न्कनीयसो^{१८} देष्णम्^{१९}।

अमृत^{२०} इत्पर्यासीत^{२१} दूरमा^{२२} चित्र^{२३} चिश्यं^{२४}भरा^{२५} रयि नः^{२६} ॥ ७ ॥

यदिन्द्र^{१३}। यदि धनम्^{१४}। इन्द्र^{१५}। पूर्वः^{१६}पिता^{१७}। अपराय^{१८}पुत्राय^{१९}। प्रयच्छन्^{२०}भवति^{२१}। गमयति^{२२}। ज्यायान्^{२३}।
कनीयसः^{२४}। धनम्^{२५}। ततः^{२६}पुत्रः^{२७}कनीयांश्चामृतः^{२८}। एव^{२९}। पर्यासीत^{३०}। चित्रं^{३१}तथा सति^{३२}। पूजनीयम्^{३३}। धनम्^{३४}।
आहूत^{३५}। अस्मभ्यम्^{३६}पूजनीय^{३७}! इति^{३८}

यस्तं^{३९} इन्द्र^{४०} प्रियो^{४१} जनो^{४२} ददाशुदसं^{४३}चिरेके^{४४} अद्रिवः^{४५} सखा^{४६} ते^{४७}।

वयं^{४८} ते^{४९} अस्यां^{५०} सुमती^{५१} चनिष्ठाः^{५२} स्याम^{५३} वरुथे^{५४} अग्रतो^{५५} नृपीतौ^{५६} ॥ ८ ॥

यस्तं^{३९} इन्द्र^{४०}। यः^{४१} तुभ्यम्^{४२}। इन्द्र^{४३}! प्रियः^{४४}। जनः^{४५}। प्रयच्छति^{४६}। स सखा^{४७} यजमानो जनः^{४८}। तव^{४९}
धनस्य^{५०}। निरेके^{५१} निर्गमने^{५२}भवति^{५३}वर्जं^{५४}पात्रम्^{५५}! वयम्^{५६}। ते^{५७}। अस्याम्^{५८}। सुमती^{५९}। चनिष्ठाः^{६०}। स्यामातिशये-

१. चरति is written twice in A.

२. यो या जनः A.

३. परिचरणमाधनानि स्तोत्रशस्त्राणि Sy.

४. विधत्ते Sy.

५. धनः प्रा० A. भवेदित्यर्थः Sy.

६. यज्ञपाता Sy.

७. यज्ञे जातः Sy.

८. VM. ignores चित् ॥ चिदित्येवकार्थं Sy.

९. यद्धनम् Sy.

१०. पूर्वं A. पूर्वं M. पिता ज्येष्ठो भ्राता वा Sy.

११. कनीयसे वा Sy.

१२. ०च्छत् A. शिक्षतिर्दानकर्मा। प्रीणाति शिक्ष-
तीति दानकर्माणो Ngh. 3. 20.

१३. प्राप्नुयात् Sy.

१४. ज्यायात् A. ज्येष्ठः Sy.

१५. देयं धनम् Sy.

१६. कनीयसः। धनं is added after ततः

by M.

१७. ० यां इव A. यच्चापि धनं पितृतो लब्ध्वा
पुत्रोऽमृत एव सन् Sy.

१८. परियासित A. आस्ते Sy.

१९. पितृगृहं विहाय दूरम् Sy.

२०. तत् त्रिविधं चायनीयम् Sy.

२१. हे चायनीय! इन्द्र! Sy.

२२. यस्तु इन्द्र A.

२३. प्रयोजनं M.

२४. पृच्छति M. हवींधि दद्यात् Sy.

२५. दाने Sy.

२६. वज्रवन् is suggested for वर्जं
पात्र।

२७. वसिष्ठाः Sy. २८. तव Sy.

२९. अनुग्रहबुद्धौ वर्तमानाः Sy.

३०. स्तुतिमत्तरा अतिशयेनाश्रयन्तो वा। चनोऽग्रम्
Sy.

३१. स्याम ति० A. वसेम भवेम वा Sy.

नान्तवन्तो भवेम स्याम च गृहे अहन्तुस्तव स्वभूते त्वया व दत्ते । बहुधनत्वान्मनुष्याणां पालके ।

एष स्तोमो अचिक्रददृषां त उत स्तामुर्मधवन्नक्रपिष्ट ।

रायस्कामो जरितारं त आगुन्त्वमङ्ग शक्र वसु आ शक्रो नः ॥ ९ ॥

एषः । अयम् स्तोता । वृषां वसिष्ठः । त्वाम् । अचिक्रददस्तीत् । अपि च । स्तामुः स्तमिग्लान-
कर्मा सकार उपजनः । मधवन् । क्लृप्तो भवतु । धनस्य । आमः । जरितारम् । तव । आगच्छतु । यद्य-
द्धनं कामयते तदागच्छतु त्वम् अङ्ग ! शक्र ! धनस्य । प्रयच्छ । अस्मभ्यम् ।

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्मनां च ये मधवानो जुनन्ति ।

वस्वी पु ते जरित्रे अस्तु शक्तियुयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

स न इन्द्र । सः । अस्मा न्द्र ! त्वया प्रदेयाय । अन्नाय । धेहि । येऽमी । हविष्मन्तः । स्वय-
मेव तुभ्यं हविः । प्रेरयति । अथैकवदाह—कल्याण । तप । दानम् । स्तोत्रे मह्यम् । भवत्विति ।

१. ०नाप्रवन्तो is suggested for ०नान्त-
वन्तो ॥ अतिशयेनाप्रवन्तः refers to
चनिष्ठाः ।

२. गृहे चरणीये वा घने Sy.

३. अहिंसतः Sy.

४. न घत्ते M. वा दत्ते is suggested for
व दत्ते ।

५. पालकः A. नृणां रक्षके Sy.

६. स्तोमः सयमानः Sy.

७. सेवता Sy. ८. स्ववर्थम् Sy.

९. ०वस्तेत् A. अन्दति Sy.

१०. ०मि ग्ला० A. स्तामुस्त० is suggested
for स्तामुः स्त० ॥ स्तोता Sy.

११. मधवान् A. हे धनवन् ! इन्द्र ! Sy.

१२. अस्तीत् Sy.

१३. जनस्य M.

१४. कामः is suggested for आमः ।
अभिलाषः Sy.

१५. स्तोतारं माम् Sy.

१६. आगतः Sy.

१७. यद्यन्धनं A.

१८. क्षिप्रम् Sy.

१९. धनम् । कर्मणि षष्ठी Sy.

२०. धेहि Sy.

२१. स इन्द्र A.

२२. त्वम् Sy.

२३. इन्द्र is missing in M. अस्मान् । इन्द्र !
is suggested for अस्मा । न्द्र !

२४. त्वया दत्तम् Sy.

२५. अन्नं भोक्तुम् Sy.

२६. धारय Sy.

२७. प्रेरयन्ति is suggested for प्रेरयति ।
तानपि त्वयताया इषे धाः Sy.

२८. ०कपदा० A.

२९. कल्याणाम् M. कल्याणम् is suggested
for कल्याण । अपि च वस्वीष्वत्यन्तं प्रशस्तामु
स्तुतिषु Sy.

३०. य M. तव is suggested for तप ।

३१. दानाम् M. शक्तिः सामर्थ्यम् । यद्वा जरित्रे
मह्यं ते तव वस्वी पु प्रशस्ता शक्तिर्दान-
मस्तु Sy.

३२. VM. ignores च and स

VII. 21.

असावि देवं गोऋजीकमन्धो न्यस्मिन्निन्द्रो जनुषेमुवोच ।

बोधामसि त्वा हयंश्च यज्ञैर्बोधा नः स्तोममन्धसो मदेषु ॥ १ ॥

‘असावि’ । सुतम् । देवनशीलम् । मूजवयस्करम् (?) अन्धः । सुते चास्मिन् सोमे । ई । ह्येनं
सेवामकरोत् । बोधयामः । त्वाम् । हयंश्च ! यज्ञैः । बुध्यस्व । नः । स्तोमम् । सोमस्य । मदेषु ।

प्र यन्ति यज्ञं विपयन्ति बहिः सोममादौ विदथे दुध्रवाचः ।

न्यु अियन्ते यशसो गृभादा दूरउपब्दो वृषणो नृषाचः ॥ २ ॥

प्र यन्ति । प्राहरन्ते । यज्ञम् । कम्पयन्ति । बहिः । सोमेन मादयन्त ऋत्विजः । यज्ञे । दुध्रमन्व-
वाचः । आभिमुख्येन । हूयन्ते । सुतान्यज्ञानि । हविर्धानात् । किञ्च-दूरे श्रूयमाणाः शब्दो भवन्ति । ग्रावाणः ।
नृभिः सेव्यमानाः प्रवृत्ता एषा वै ।

१. ‘असावि देवम्’ इति दशचं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यायं ऋद्धिभर्मन्त्रम् । तथा चानुक्तान्तम्—
‘असावि’ (KSA. 35. 21.P. 25.) इति ।
माध्यन्दिनसंवेने मैत्रावरुणस्योत्तरीयमानमिदं
सूक्तम् ‘असावि देवमिहोप यातेत्यनुसवनम्’
(ĀSS. 5.5.) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशौ
‘अभिक्त्वा’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितञ्च
—‘अभि क्त्येन्द्र भूरथ ज्यन् त्वं महीं इन्द्र
तुभ्यं ह क्षाः’ (ĀSS 3. 8.) इति

२. असाविः A.

३. अभियुतम् Sy.

४. दीप्तम् Sy.

५. मूजवयस्करम् P. मिथितपयस्कम् or ऋजु-
पयस्कम् is suggested for ऋजु-
वयस्कम् ॥ गोभिः संस्कृतं गव्येन मिथित-
मित्यर्थः Sy.

६. सोमरूपमन्नम् Sy.

७. अभियुते सोमरूपेऽन्वसि Sy.

८. न M. इन्द्रः is suggested for इ ॥

९. नस्वाभाव्येन is suggested for
ह्येन ॥ स्वभावत एव Sy.

१०. सङ्गतो भवति Sy.

११. हयंश्च A. अथ प्रत्यसस्तुतिः हे हयंश्च ! Sy.

१२. स्तोत्रं हविर्भिर्वा Sy.

१३. अस्माकम् Sy.

१४. स्तोत्रम् Sy.

१५. सो is written twice in A.

१६. VM. ignores नि and ईम् ॥ नि
नितराम् । ईम्—अयम् Sy.

१७. यज्ञं प्रयजति यष्टारः Sy.

१८. स्तृणन्ति । विपिः स्तरणकर्मा Sy.

१९. यज्ञैः M.

२०. दुध्रंश्वाचः Sy. २१. आ इति चार्थे Sy.

२२. भूयन्ते A. अभियववेलायां निगृह्यन्ते Sy.

२३. यशस्विनः Sy.

२४. गृहात् । गृहमध्यमग्रावा । तस्मात् Sy.

२५. श्रूयमाणशब्दाः is suggested for माणाः
शब्दो ॥ दूर उपब्दः शब्दो येषां ते दूर-
उपब्दः Sy.

२६. नेतुं नृत्विजः सचन्त इति नृषाचः Sy.

२७. एष वै A. प्रवृत्ता एषा वै seems to be
redundant.

२८. VM. ignores नि and उ ॥ उ इति
पूरणः Sy.

त्वमिन्द्र सवितुवा अपस्कः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

त्वद्वावक्रे रुथ्यो ३ न धेना रेजन्ते विश्वा कृत्रिमाणि भीषा ॥ ३ ॥

त्वमिन्द्र । त्वम् । इन्द्र ! सवितुम् । उदकानि । परोषि । परिष्ठितानि । अहिना । शूर ! बहूनि ।
त्वत्तः । निर्गच्छन्ति । रथिनः । इव । नद्यः । तथा सर्वाणि । कृत्रिमाणि रक्षाणि । कम्पन्ते । त्वद्भयेन ।

भीमो विवेपायुधेभिरेषामपॉसि विश्वा नर्षाणि विद्वान् ।

इन्द्रः पुरो जहृषाणो वि दूधोद्वि वज्रहस्तो महिना जघान ॥ ४ ॥

भीमः । भीमः । व्याप्नोति । आयुधैः कृत्रिमाणि । एतानि । कर्माणि । विश्वानि । नृहितानि
जानन् वर्षादीनि । इन्द्रः । शत्रुपुराणि । हृष्यन् । वि दोषवीति । विहन्ति च । वज्रहस्तः । महत्त्वेन
पुराणीति ।

न यातव इन्द्र जूजुवुनो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः ।

स शर्धदर्यो विपुणस्य जन्तोर्मा शिभदेवा अपि गुर्ध्वतं नः ॥ ५ ॥

न यातवः । न । राक्षसाः । इन्द्र ! अपिगच्छेयुः । अस्मान् । न च । वन्दना बहुवचनस्याकारः ।

१. करोवि is suggested for परोषि ॥

अकार्षीः Sy. २. आक्रान्ताः Sy.

३. रुथ्ये Sy. ४. बह्वीः Sy.

५. त्वन्तः A. त्वत्तो हेतोः Sy.

६. 'वकि कौटिल्ये' इति धातुः Sy.

७. रक्षांसि is suggested for रक्षाणि ॥
भुवनानि Sy.

८. त्वत्तो भयेन Sy.

९. भीमः A. भयङ्करः सन् Sy.

१०. व्याप्तवान् Sy.

११. एवाम् । कर्मणि षष्ठी । एताननुरान् Sy.

१२. ०दीन् M. वर्षादीनि should immediately follow कर्मणि ।

१३. हृष्यत् A.

१४. विरोधः A. अकम्पयत् Sy.

१५. तान् विजघान Sy.

१६. महिम्ना युक्तः Sy.

१७. वसिष्ठस्येदमार्थम् Dur. वसिष्ठस्य SKN.

१८. न is missing in M. तथा कुरु यथा
नेममस्मच्छतम् Dur. नशब्दोऽत्र माशब्दार्थे
SKN.

१९. यातयितारो यत्तविघ्नकर्तारः Dur. उत्तर-
पदलोपोऽत्र द्रष्टव्यो भीमभाभावत् । यातुधाना
राक्षसाः SKN.

२०. हे इन्द्र ! Sy. हे भगवन्निन्द्र ! Dur.

२१. हित्युः । जूजुवुरिति हिंसाक्रियः पृथक्करणक्रियो
वा Sy. केचिदपि . आगच्छेयुरित्यर्थः Dur.
जवतिर्गतिकर्मा । मा गमनित्यर्थः SKN.

२२. अस्माकं स्वभूतं यत्तम् SKN.

२३. अयमपि नशब्दो माशब्दस्यैवार्थः । मा च
SKN.

२४. रक्षांसि Sy. य एते वन्दना वन्दितारो लाड-
गोडादयः Dur. तृतीयैकवचनेऽप्यमाकारः ।
तच्छ्रुतेश्च युक्ता इति शेषः । वन्दनया स्तुति-
वचनेजीविनो नदनर्तकप्रस्थापकप्रभृतय इत्यर्थः
SKN.

बलवत्तम ! निवेद्याभिः स्तुतिभिः । सः । उत्सहताम् । स्वामी । विषमस्य । जन्तोः प्रशास्ता । मा । शिशन-
देवाः शिशनेन क्रीडन्तः । अस्माकम् । यज्ञम् । अपिगच्छन्तुः ।

१. हे शविष्ठ बलिष्ठ ! Dur. अतिशयेन बल-
वन् ! SKN.

२. वेद्याभ्यः प्रजाभ्यो नोऽस्मान्न जलुवुः । न
पुण्यकुर्वन्तु Sy. जानपदीभिर्वेद्याभिराकृतिभि-
र्युक्ताः । किं ब्राह्मणा एते स्युः, उतान्यजातीयाः
केचिदिति । अथवा—आवेदितव्याभिः प्रवृत्ति-
भिर्युक्ताः । न हि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति
याभिस्ते प्रवर्तन्ते चपलत्वात् Dur. वेद्या
वेदितव्याः कुहकप्रभृतय ईश्वरप्रतारणोपाय-
भूतास्ताभिर्वा युक्ताः SKN.

३. इन्द्रः Sy. आह क्रीडास्तहि यज्ञमागच्छ-
न्त्विति ? उच्यते . . स एव Dur. कस्तहि ?
सः SKN.

४. उत्सहेत Sy. उत्सहतामिममस्मन्नज्ञमागन्तुम्
Dur. अर्घतिस्तसाहार्यः । उत्सहतामागन्तुम्
SKN.

५. य एवार्य ईश्वर आत्मीयामामिन्द्रियाणां जिते-
न्द्रिय इत्यर्थः Dur. 'ऋ गतो' इत्यस्य शुद्ध-
स्याप्यधिपूर्वार्थे वर्तमानस्येवं नेश्वरतायाम् ।
बाहुलकत्वाच्च कर्तरि कृतप्रत्ययः । स इति
तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । अर्योऽधिगन्ता
ज्ञातेत्यर्थः SKN.

६. विषमस्य यज्ञविषमसंयितुः । . . एवमेतस्मि-
न्मान्ने यातवो बन्धनाः शिशनदेवाश्च मा आग-
च्छन्तु—इति प्रतिषिद्धेऽन्तेषु, अनिष्टत्वादेतेषां
स शङ्क्य इति श्रूयमाणमयं वृत्तमनुष्याभ्या-
गमनविषयमेतद् भवति, तस्येष्टत्वात् । स
चाभ्यागतः सन्नवश्यं विषुणस्य विषमस्य
मनुष्यस्य निग्रहं करोति । तस्मात्
'विषुणस्य' इति शब्दो 'विषमस्य' इत्युपपद्यते
Dur.

७. जन्तो प्र० A. प्राणिनः शासने Sy. जन्तोर्म-
नुष्यस्य निग्रहाय समर्थः । येन परिपाल्यमाना
एतं यज्ञमविघ्नेन समापयेमहीत्यभिप्रायः Dur.
जननधमिण आत्मनो यज्ञस्य वा SKN.

८. अथ च शिशनदेवाः । शिशनेन दीव्यन्ति क्रीडन्त
इति शिशनदेवाः । अग्रह्यचर्चा इत्यर्थः Sy.
किञ्च येऽपि चैते श्रोत्रिया अपि सन्तः शिशन-
देवा शिशनेन नित्यमेव प्रकीर्णाभिः स्त्रीभिः
साकं क्रीडन्त आसते । श्रोतानि कर्माण्युत्तुज्य
तेऽपि Dur. शिशनेन ये च नित्यं दीव्यन्ति
क्रीडन्ति ब्रह्मचर्यवजितास्तेऽपि । शिशनं शनय-
तेस्ताडनादिस्य । ताडयते हि तेन स्त्री सम्भोग-
काले SKN.

९. यज्ञं वा सत्यं वा Sy. युष्मदनुग्रहादिदमस्माक-
मृतं यज्ञम् । . . यदा तु ऋतशब्दस्य 'सत्यं वा'
इत्येदं वचनं भवति तदाऽस्माकमृतं सत्यम्
Dur. अथवा ऋतमत्र सत्यमुच्यते ।
ऋ, गुरित्येतावपि शुद्धावधिपूर्वार्थे ब्रह्मण्यौ ।
सत्यं परमार्थमस्माकमधिगमनमज्ञातिपुरित्यर्थः
SKN.

१०. अपिगमन् Sy. मा आगच्छन्तु । नास्माकं
तैरपि यज्ञमभिगच्छद्भिरर्थोऽस्तीत्यभिप्रायः ।
. . . एवंलक्षणाः पापकर्माणि मा अपिगुरित्येवं
योज्यम् । अपि गुरिति चैव गमिस्तवा ज्ञानार्थः ।
एवमप्युपपद्यत इत्यतो भाष्यकारेणोक्तम् 'सत्यं
वा यज्ञं वा' इति Dur. मा च . . गमन्
SKN.

११. स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोविषमस्य । मा
शिशनदेवा अग्रह्यचर्चाः । शिशनं शनयते ।
'अपि गृह्णतं नः' सत्यं वा यज्ञं वा । N. 4.
19., SKN. II. 256.

अभि क्रत्वेन्द्र भूरध जमन्न ते विव्यड्महिमानं रज्जंसि ।

खेना हि वृत्रं शर्वसा जघन्य न शत्रुरन्तं विविदद्युधा ते ॥ ६ ॥

अभि^१क्रत्वा । आहू^२भूः । प्रजया । इन्द्र ! पृथिव्यां सर्वाणि भूतानि । न । ते । व्याप्नुवन्ति । महि-
मानम् । लोकाः^३ । व्यतिर्व्याप्तिकर्मा । स्वेन । हि । बलेन । वृत्रम् । त्वं हृतवानसि । न । शत्रुः^४ कश्चित् ।
तव^५ । अन्तम्^६ । अविन्दत्^७ । योधनेन^८ ।

देवाश्चित्ते असुरायै पूर्वेषु नृत्राय ममिरे सहांसि ।

इन्द्रो मृधानि दयते विषखेन्द्रं वाजस्य जोहुवन्त सातौ ॥ ७ ॥

देवाः । देवाः^१ । च^२ । तुभ्यम् । असुराणां^३ हन्त्रे । पूर्वैः । अनुमेनिरे । क्षतात्^४ आत्रे^५ । बलानीन्द्रस्य
बलकरणानि साहाय्यकरणेनानुमन्यन्ते । इन्द्रः । धनानि^६ । प्रयच्छति । शत्रून्^७ अभिभूय । इन्द्रम् । सङ्ग्रामस्य^८ ।
सम्भजने । मृगमाह्वयन्ति ।

१. अतः A. अभ्यभूः is suggested for
आहूभूः ॥

२. कर्मणा Sy.

३. पृथिव्यां वर्तमानान् जन्तून् वा Sy.

४. तैः M.

५. व्याप्नुवन्नित्यर्थः Sy. ६. सर्वे लोकाः Sy.

७. प्य... व्याप्ति० A. व्यत्ति० is sugges-
ted for. व्यत्ति० ॥ The passage
व्यत्तिर्व्याप्तिकर्मा should immediately
follow व्याप्नुवन्ति and precede
महिमानम् ।

८. आत्मीयेन Sy. साहितिकं दीर्घत्वं द्यान्सम्
BB.

९. त्वमवधोः Sy.

१०. शत्रू क० A.

११. तप A.

१२. हिंसाम् Sy. विनाशम् BB.

१३. लब्धवान् Sy. न चेत् न लभतां वा । चेत्ते-
विन्दतेर्वा BB.

१४. युद्धेन Sy. युद्धेनापि BB.

१५. VM. ignores अथ ॥ अपि च Sy.
This stanza=TS. 7. 4. 15. 1.

१६. असुराः Sy. १७. अपि Sy.

१८. बलाय Sy.

१९. अनु ममिरे—‘हीने’ (Pa. 1.4.86.) इत्यनुः
कर्मप्रवचनीयः । तव बलेभ्यो हीना ममिर
इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरम्—‘अनुं ते
द्यौर्बहुती द्यौयं ममे’ (RV. 1. 57. 5.)
इति Sy.

२०. क्षतां आत्रे A. क्षत्राय । क्षदिहिंसाकर्मा ।
वर्तं हिंसां चोभे कर्तुमित्यर्थः Sy.

२१. अय परोक्षस्तुतिः Sy.

२२. मंहनीयानि Sy.

२३. ०च्छन्ति A. भक्तेभ्यः प्रयच्छति Sy.

२४. अग्रस्य Sy. २५. लाभार्थम् Sy.

२६. मृगं is doubtful. भृशम् is sug-
gested for मृगम् ॥ स्तुवन्ति स्तोतार
आह्वयन्ति वा Sy.

कीरिश्चिद्दि त्वामवंसे जुहावेशानमिन्द्र सौभगस्य भूरैः ।

अवो बभूथ शतमूते अस्मे अभिचुत्तुस्त्वावंतो वरुता ॥ ८ ॥

कीरिश्चित् । स्तोता । चित् । हि । त्वाम् । रक्षणाय । आह्वयन्ति । ईश्वरम् । इन्द्र ! भूरिणः ।
धनस्य । हे बहुरक्षण ! रक्षकः । भव । अस्माकम् । अविः शकलीभावकर्मा शत्रूणामभिहिंसितुः । त्वावतः ।
सर्वो जनो वरीता भवति ।

सखायस्त इन्द्र विश्वहं स्याम नमोवृधासो महिना तरुत्र ।

वन्वन्तु स्मा तेऽवस्ता समीके ३ भीतिमर्यो वनुषां शवींसि ॥ ९ ॥

सखायः । सखायः । ते । इन्द्र ! वयम् । सर्वदा । भवेम । हविषी वर्धयितारः । महत्त्वेन । हे
तारक ! अभिभवन्ताम् । तव । रक्षणेन सह । सङ्ग्रामे । अर्योऽरेः शत्रोः । अभिगमनम् । तव सम्भवतृणा-
मस्माकम् । वलानि ।

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्तमना च ये मधवानो जुनन्ति ।

वस्वी पु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

[स न इन्द्र]

१. कीरीश्चित् A.

२. वसिष्ठः Sy. कारुः, कीरिः, इति स्तोतृनामनी
Ngh. 3. 16.

३. चिदिति पूरणः Sy.

४. यति is suggested for यन्ति ॥
स्तोति ह्वयति वा Sy.

५. प्रभूतस्य Sy.

६. रक्षः A.

रक्षा Sy.

७. बभूविथ Sy.

८. अभिहिंसकस्य Sy.

९. तावत A.

त्वत्सदृशस्य Sy.

१०. परीता A.

वारयिता च भव Sy.

११. स्तुत्या हविषा वा वर्धयितारः Sy.

१२. महिम्ना Sy.

१३. अत्यन्तं तारकः ! इन्द्र ! Sy.

१४. भवतां M. भवन्तु is suggested for
भवन्ताम् । स्तोतारो हितन्तु Sy.

१५. ०मे योऽरेः M.

१६. ०भतृणा० M.

वनुषां हितकानाम् Sy.

१७. VM. ignores स्म ।

१८. The *pratika* is supplied by the
Editor.

The stanza has already been ex-
plained. See RV. 7. 20. 10.

VII. 22.

पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषावं हर्यश्वाद्रिः ।

सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वी ॥ १ ॥

पिबा सोमम् । पिब । सोमम् । इन्द्र ! त्वाम् । मादयतु । यम् । तुभ्यम् । सुषावं । हर्यश्व !

प्रावा । सोऽनु । प्रसवितुरश्वारोहस्य । बाहुभ्याम् । सुसङ्गृहीतः । इव । अश्वः ।

यस्ते मदो युज्यश्चारुरस्ति येन वृत्राणि हर्यश्च हंसिं ।

स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममचु ॥ २ ॥

यस्ते मदः । यः । ते । सोमः । सहायः । चारुः । भवति । येन । शवून् । ह्यश्वः ! हंसिं । सः ।

त्वाम् । इन्द्र ! प्रभूतवन ! मादयतु ।

१. 'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' इति नवचं पञ्चमं सूक्तम् । अनुक्रम्यते च—'पिब नव वैराजमृतेऽग्न्याम्' (KSA. 35. 22. p. 25.) इति । वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टौ विराजो नवमी त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे 'पिबा सोममिन्द्र' इति षट् स्तोत्रियानुरूपी । सूत्रितञ्च—'वैराजं चेत्पृष्ठं पिबो सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति षट् स्तोत्रियानुरूपी' (ĀSS. 7. 11.) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य आद्याः षट्चः । सूत्रितञ्च—'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति षट्' (AA. 5. 3.) इति । आद्या निष्केवल्यशस्त्रयाग्या । सूत्रितञ्च—'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति याग्या' (ĀSS. 5. 15.) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यन्दिनसवने होत्रकंशस्त्रेषु सप्त विराजस्त्रीस्तुचान् कृत्वैकैकस्तुचः शंसनीयः । तत्र 'न ते गिरः' इत्याद्यादितल ऋचः । सूत्रितञ्च—'न ते गिरो अपि मूढ्ये तुरस्य प्र वो महे महिवृधे भरष्यम्' (ĀSS. 7. 11.) इति Sy.

२. इन्द्रः A.

३. पीतश्चायं सोमः BB.

४. त्व A. त्वम् Sy.

५. मादायतु A. मन्दतु तपयतु । 'मदि स्तुतिमोद-

मदस्त्वप्नकान्तिगतिषु' व्यत्ययेन परस्मैपदम् BB.

६. सोमम् BB. ७. त्वदर्थम् Sy., BB.

८. अभिषुतवान् Sy.

९. हर्यश्च A. हरिततुरङ्ग ! BB.

१०. सोतुः is suggested for सोऽनु ॥ अभिषवकर्तुः Sy. किं स्वयमेव ? नेत्याह, सोतुरभिषोतुर्कृत्विजः । साधुकारिणि तून् । तस्य बाहुभ्यां सह, अद्रिः सुषाव । यद्वा सोतुर्बाहुभ्याम् BB. ११. रश्मिभ्याम् Sy.

१२. सुष्टु परिगृहीतः Sy. सुयतः सुष्टु यन्त्रितः BB.

१३. अश्व A. अत एव नार्वी नारणशीलः स्वकार्यकरणे सुप्रतिष्ठितः । यद्वा, अतो न अर्वा न पापः, कार्यविरोधित्वमेव पापम् । अतः 'अग्न्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वनिष् । ततस्तुष्टस्त्वभस्मभ्यमभिमतं वेहीति BB. This stanza=TS. 2. 4. 14. 3.

१४. मद A. १५. तव Sy.

१६. मदकरः सोमः Sy. १७. अनुगुणः Sy.

१८. चारुः A. समीचीनः Sy.

१९. विद्यते Sy. २०. येन च पीतेन सोमेन Sy.

२१. हत् सो A. २२. इन्द्र A.

२३. ०घनं M. २४. मादायतु A.

बोधा सु मे मघवन्वाचमेमां यां ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम् ।

इमा ब्रह्म सधुमादे जुषस्व ॥ ३ ॥

बोधा सु मे । बुध्यस्व । मघवन् ! सुष्टु । आभिमुख्येन । मदीयाम् । इमाम् । स्तुतिम् । यां ।
ते । वसिष्ठः । उच्चारयन्ति । प्रशस्ताम् । इमानि च । हवीषि । यज्ञे । सेवस्व ।

श्रुधी हवं विपिपानस्याद्रेबोधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।

कृष्वा दुवांस्यन्तमा सचेमा ॥ ४ ॥

श्रुधी हवम् । शृणु । धोषम् । सोमं विशेषेण पिबतः । घ्राणः । बुध्यस्व च । मेधाविनः । ब्रुवत ।
स्तुतिम् । कुरु च । परिचरणानि । अन्तिकतमानि । त्वया सहितानीति ।

न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य न सुष्टुतिमसुर्यस्य विद्वान् ।

सदा ते नाम स्वयशो विवक्मि ॥ ५ ॥

न ते गिरः । ग । त्वदीयाः । स्तुतीरहम् । अपि मृष्ये सोढुं न शक्नोमि क्षिप्रमुच्चारयामि । क्षिप्र-
कारिणस्तथा । सुष्टुतिञ्च । न मृष्यामि । असुराणां हन्तुः । जानन् । सर्वदेव । तव । नाम । हे स्वभूत-
यशः । ब्रवीमि ।

१. हे धनवन् ! इन्द्र ! Sy. २. सुष्टु A.
३. वसिष्ठस्य सम्बन्धिनीम् Sy.
४. याम् is suggested for या ॥
५. इचोश्चोरयन्ति A. उच्चारयति is suggested for उच्चारयन्ति ॥ वदति Sy.
६. स्तुतिरूपाम् Sy.
७. हवीषी A. ब्रह्माणि Sy. ८. श्रुधी भव A.
८. शृणु तया च निगमान्तरम् 'प्रावेभ्यो वाचं वदता वददूषः' (RV. 10.94.1.) इति Sy.
९. आह्वानम् Sy.
१०. हे इन्द्र ! विपिपानस्य विपीतवतो विपिबतो वा मम Sy.
११. घ्राणः M. घ्राणः is suggested for घ्राणः ॥
१२. प्राज्ञस्य वसिष्ठस्य Sy.
१३. ब्रुवतः is suggested for ब्रुवत ॥
स्तुवतः Sy.

१४. बुद्धिस्थानि Sy.
१५. सचा सह सहायभूतः सन् Sy.
१६. VM. ignores इमा ॥ इमानि क्रियमाणानि Sy. १८. Missing in M. न is suggested for न ।
१९. स्तुतिरहम् A.
२०. मृषिर्माजिनकर्मा मार्जयामि । परित्यजामीत्यर्थः ।
मृषेर्माजिनकर्मत्वमन्यथापि दृश्यते । तद्यथा—
'मा नो' अग्ने स्रष्ट्या पित्र्याणि प्रमविष्ठाः'
(RV. 1. 71. 10.) इति Sy.
२१. शत्रूणां हिसकस्य Sy.
२२. सुष्टु किञ्च M. सुष्टुति० is suggested
for सुष्टुति० ॥ शोभनां स्तुतिम् Sy.
२३. हन्तु A. असुर्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । त्वदीय-
मसुर्यं वतम् Sy. २४. जानन् A.
२५. स्तोत्रम् Sy.
२६. किन्तु स्वयशोऽसाधारणयशः Sy.

भूरि हि ते सर्वना मानुषेषु भूरि मनीषी हवते त्वामित् ।
मारे अस्मन्मघवञ्ज्योक्तः ॥ ६ ॥

भूरि हि ते । भूरीणि । ते । सर्वनानि सन्ति । मनुष्येषु । मूयिष्ठञ्च । हवते । मेधावी । त्वाम् ।
एव । अस्माकम् । दूरे । मघवन् ! चिरम् । कार्यम् ।

तुभ्येदिमा सर्वना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कुणोमि ।
त्वं नृभिर्हव्यो विश्वधासि ॥ ७ ॥

तुभ्येदिमा । तुभ्यम् । एव । इमानि । सर्वाणि । सर्वनानि । शूर ! करोमि । तुभ्यमेव । स्तोत्राणि
च । वर्धनानि । त्वं हि । मनुष्यैः । हव्यः । भवसि । सर्वदेति ।

नू चिन्नु ते मन्यमानस्य दस्मोदंश्रुवन्ति महिमानमुग्र ।
न वीर्यमिन्द्र ते न राघः ॥ ८ ॥

नू चिन्नु । क्षिप्रम् । एव । तव । स्तुयमानस्य । दर्शनीय ! महिमानम् । उदश्रुवन्ति । उग्र !
न । त्वां साधयन्ति पुरुषस्य बलम् । नाभि । धानमिति ।

ये च पूर्वं ऋषयो ये च नूत्ना इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्तु विप्राः ।
अस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

ये च । ये । च । पूर्व । ऋषयः । ये । च । नूतनाः । इन्द्र ! स्तोत्राणि तव । अजनयन् ।

१. सोमाभिषवणानि Sy.
२. अस्मासु वर्तन्त इति शेषः Sy.
३. नितराम् Sy.
४. भवते A. हवति स्तीति Sy.
५. स्तोता Sy. ६. अस्मत्तः Sy.
७. चिरकालम् Sy.
८. कार्यम् A. कार्योः is suggested for कार्यम् ॥ क्षिप्रमात्मानमस्मदासन्नं कुर्वित्यर्थः Sy.
९. VM. ignores हि and मा ।
१०. तुभ्येदिमा A.
११. सोमाभिषवणानि मया क्रियन्त इति शेषः Sy.
१२. त्वदर्थमेव Sy.
१३. मनुष्योः A. यजानां नेतृभिः Sy.

१४. ह्वातव्यः स्तुत्यो वा Sy.
१५. विश्वधा सर्वप्रकारः Sy.
१६. चिन्नु A.
१७. नू चिदिति प्रतिषेधार्थः Sy.
१८. केचन प्राप्नुवन्ति Sy.
१९. उग्रं M. हे उद्गुणं ! Sy.
२०. व्यति is suggested for व्यन्ति ।
२१. नापि is suggested for नाभि ।
२२. धानमिति is suggested for धानमिति ।
२३. VM. ignores नु । इन्द्र and ते ।
२४. प्राक्तनाः Sy.
२५. भूतनाः A.
२६. अजनयन्त Sy.

मेधावान^१ । स्वेष्टिवास्मास्वपि । तव । सङ्ख्यानि । शिवानि । भवन्त्वानि ।

VII. 23.

उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येन्द्रं समर्थे महया वसिष्ठ ।

आ यो विश्वानि श्वंसा ततानोपश्रोता म ईवंतो वचांसि ॥ १ ॥

उदु ब्रह्माणि । उदीयति^२ । प्रेरयति । अन्नानि । श्रवणीयानि । तथा सतीन्द्रम् । यज्ञे । पूजयसि^३ ।
वसिष्ठ^४ ! यः । सर्वाण्येव भूतानि । वलेन । आततान । स इदुपश्रोता^५ भवतु । मम । अभिगमनवतः ।
वचांसि^६ ।

अयामि घोषं इन्द्र देवजामिरिज्यन्तु यच्छुरुधो विवाचि ।

नृहि स्वमायुश्चिकित्ते जनेषु तानीदंहांस्यति पर्ष्यस्मान् ॥ २ ॥

अयामि । अयामि नियत^७ । स्तुतिशब्दः । इन्द्र ! देवानां देवश्च वन्धुस्वीरयामीत्यर्थः । यस्मान्^८ ।

१. मेधाविनः is suggested for मेधावान् ॥

मेधाविन ऋषयः Sy.

२. स्वेष्टिवास्माकं स्वपि A.

३. सङ्ख्यानि is suggested for सङ्ख्यानि ॥

४. शिव वानि A. भद्राणि Sy.

५. न्त्वानि is missing in M. भवन्त्विति is suggested for भवन्त्वानि ॥

६. 'उदु ब्रह्माणि इति षड्च सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं
त्रैष्टुभमेन्द्रम् । अनुकम्पते च 'उदु षड्'
(KSA. 35. 23. p. 25.) इति ।
अग्निष्टोमे माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणार्धसिद्धस्त्र
एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च 'उदु ब्रह्माण्यजीवी
वञ्जी वयमस्तुरापाळिति वाज्या' (ĀSS.
5. 16.) इति । चातुर्विधिकेऽह्नि माध्य-
न्दिनसवने ब्राह्मणार्धसिद्धस्त्र सएतदहरहः
शस्यसंज्ञकं सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'उदु ब्रह्मा-
ण्यभिष्टोवेतीतरावहरहःशस्ये' (ĀSS. 7.
4.) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वेत-
देव सूक्तम् । महायतेऽपि निष्केवल्य एतत्सू-
क्तम् । सूत्रितञ्च—'उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या
ते मह इन्द्रोऽपुप्रेति पञ्च सूक्तानि'

(AA. 5. 2. 2.) इति Sy.

७. उदीयति M. उदीरयति is suggested
for उदीयति ॥ इन्द्रार्थमुदीरत सर्वं ऋषय
इति शेषः ।

८. स्तोत्राणि हवीषि च Sy.

९. अन्नेच्छया Sy.

१०. स्तोत्रेण हविषा च पूजय Sy.

११. हे वसिष्ठ ! त्वमपि Sy.

१२. भुवनानि Sy.

१३. इन्द्रोपः श्रोता M. इन्द्र उपश्रोता is
suggested for इदुप श्रोता ॥

१४. स्तुतिरूपाणि वाक्यानि Sy.

१५. VM. ignores उ ॥ उ इति पूरणः

१६. नियतः is suggested for नियत ॥
अकारि Sy.

१७. स्तुतिरूपः शब्दो घोषः Sy.

१८. हे इन्द्र ! त्वदर्थम् Sy.

१९. देवश्च...स्वीर० M. देवानां वन्धुस्वीर०
is suggested for देवश्च...न्धुस्वीर

२०. यस्याम् M. यस्मात् is suggested for
यस्मान् ॥ यदा Sy.

विविधवाचि स्तोतरि । त्रयो रोचयिष्य ओषधयः । वृद्धा भवन्ति । स्तुतिहेतु नहि । स्वजीवनान् । अस्मदेषु केनचिदपि । ज्ञायते तथा सति येन वयं दीर्घमायुः प्राप्नुयाम । तथा अस्मदीयानि । तानि । उपद्रवाणि रोग-भयादीनि । अतिपारयेति ।

युजे रथं गवेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्थुः ।

वि बाधिष्टस्य रोदसी महित्वेन्द्रो वत्रायप्रती जघन्वान् ॥ ३ ॥

युजे रथम् । युजिम् । रथम् । गवामेषणशीलम् । अश्वाभ्याम् । उपास्वुश्च । स्तोत्राणि । रथसमीपं सेवमानं माम् । ततोऽप्यमिन्द्रस्तं रथमचितिष्ठन् । बावापृथिव्यौ । महित्वेन । पिबायते । दातुम् । इन्द्र । अप्रतिगतः । अहिंसन् ।

आपश्चित्प्युः स्तुर्यो न गावो न चक्षुतं जरितारस्त इन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ ४ ॥

आपश्चित् । आपः । चित् । प्युः प्रवृद्धो अभवन् । यथा सङ्गवकाले भुवम् । स्तुणन्त्यः । गाव

१. इमथ वाचि: M.

२. शुचो रो० is suggested for अचो रो० ॥

३. एषधयो A. शुचं सखन्तीति शुच्य ओषधयः Sy.

४. वर्धन्ते Sy.

५. स्तुतिहेतु is suggested for स्तुत-हेतुः । It seems to be redundant.

६. स्वजीवान् A. स्वजीवनम् is suggested for स्वजीवनान् ॥ स्वजीवितम् Sy.

७. अस्मदीयेषु is suggested for अस्मदेषु ॥ जनेषु मध्ये केनापि Sy.

८. ०ते स तथा M. ९. अस्मानि A.

१०. यैरायुः क्षीयते तानि सर्वाणि Sy.

११. पापानि Sy.

१२. VM. ignores इत् ॥ इत् एव Sy.

१३. युजि A. स्तोत्रैरहं युजि Sy.

१४. इन्द्रस्य Sy. १५. गवां प्रापकम् Sy.

१६. इन्द्रवाहाभ्याम् Sy. १७. उपातिष्ठन्त Sy.

१८. परिवारैः सेवमानमिन्द्रम् Sy.

१९. ०मिन्द्रस्यस्तं A. सोऽप्यमिन्द्रः Sy.

२०. ०त्वेना A.

२१. Missing in M. विबा० is suggested for पिबा० ॥ अवाधिष्ट च Sy.

२२. अप्रतिद्वन्द्वानि Sy.

२३. अहिंसन् is suggested for अहिंसन् ॥ हतवान् Sy.

२४. आपः... निग्राभ्यारूपाः Mah.

२५. अपि च Mah., U.

२६. विष्णुः A. वर्धन्ताम् Sy.

२७. आप्याययन्ति । सोमं वर्धयन्ति । 'ओप्यायी वृद्धौ' लिटि 'प्यायः पी' आदेशः Mah. पाय-येदुनिग्राह्य सोमे U.

२८. संगप० A.

२९. वशाः Sy. स्तुष्यन्ति सुष्यन्ति याभिस्ता स्तयः Mah. सुष्यन्त्यभिवृष्यन्ति याभिर्वाग्भिः सोमं ता स्तयः U.

३०. याभिः सोमः सूयते ता गावो वाचो वेदरूपा इव Mah. सोमाभिषवे हि त्रयीलक्षणा वाचो व्याप्रियन्ते U.

प्रवृद्धा भवन्ति । व्याप्नुवन् । उदकम् । स्तोतारः । तव । इन्द्र ! आयाहि । अस्मान् । अभि । वायुः ।
आत्मीया इव । विचवाः । त्वम् । हि । कर्मभिः । विविधम् । प्रयच्छसि । अघ्नानि ।

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तु विराधसं जरित्रे ।

एको देवत्रा दयसे हि मतीन्स्मिच्छुर सवने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते त्वा मदा । ते । त्वा । सोमाः । इन्द्र ! मादयन्तु । बलिनम् । स्तोत्रे ददतम् । बहुधनम् ।
त्वमेक एव । देवान् । मनुष्यांश्च । विविधम् । गच्छसि । अस्मिन्निति स्पष्टम् ।

१. अप्रसूता गावो मांसला भवन्ति हि Sy.

ता यथा सोममाप्यायन्ति तथाऽऽपोऽपि
Mah.

२. व्याप्नुवन्ति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा Mah. एव-
मनेन प्रकारेण . . व्याप्नुवन्ति U.

३. यज्ञम् Mah., U.

४. स्तोतार ऋत्विजः Mah.

५. हे इन्द्र ! त्वत्प्रसादात् Sy.

६. आ is missing in A.

अत एव . . याहि आगच्छ Mah.

एतच्च ज्ञात्वा याहि . . अच्छ अभियाहि
U.

७. अभिमुखम् Mah.

८. वायुर्वया Mah., U.

९. विचवाः A. वडवाः, as the explanation
of नियुतः, in the sense of the
horses of वायु is suggested for
विचवाः ॥ स्वानश्वानभिघाति Mah.
अश्वान् याति U.

१०. यतः Mah.

यस्मात् पुनस्त्वमेवमुच्यते U.

११. कडमभि A. प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा Sy.

बुद्धिभिः कर्मभिर्वा Mah.

स्वकीयाभिर्बुद्धिभिः U.

१२. वषिविधं A.

१३. स्तोतृभ्यः प्रयच्छसि Sy. विविधं ददासि ।

‘दय वानावौ’ अत एवागच्छ Mah.

This stanza=YV. 33. 18.

१४. एते Sy.

१५. त्वाम् Sy.

१६. मदकराः सोमाः Sy.

१७. मादायन्तु A.

१८. बलवन्तम् Sy.

१९. बद्धि A. M.

२०. ०धनः M.

पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः Sy.

२१. देवेषु Sy.

२२. VM. seems to read वि for हि ॥

२३. दयतिरनुकम्पायः Sy.

२४. VM. ignores शूर । सवने and माद-
यस्व ॥ हे शूर त्वम् अस्मिन् सवने यजे !
मादयस्व Sy.

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

स नः स्तुतो वीरवद्धातु गोमधुयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

उत्तरा निगदसिद्धेति । [एवेदिन्द्रम् ।]

VII. 24.

योनिष्ट इन्द्र सद्ने अकारि तमा नृभिः पुरुहूत प्र याहि ।

असो यथा नोऽविता वृधे च ददो वसूनि ममदश्च सोमैः ॥ १ ॥

योनिष्टे । आसनस्थानम् । तव । इन्द्र ! सदनार्थम् । कृतम् । तद्योनिम् । आप्रयाहि । पुरुहूत !
मरुद्भिः । भवसिद्धिः । यथा । अस्माकम् । रक्षिता । वर्धनाय । च । ददासि । धनानि । मादयसि ।
इव । सोमैः ।

१. उक्तमरा निगमसिद्धेति A.

२. The *pratīka* is supplied by the Editor. The stanza is very easy. VM. does not explain it. This is explained in the following manner :—

वसिष्ठासो वसिष्ठाः । वज्रबाहुं वज्रकल्प-
बाहुम् । वर्धणं कामानां वधितारम् । इन्द्रम् ।
एवेदुक्तेन प्रकारेणैव । अर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैः ।
अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । स्तुतः स इन्द्रः ।
नः अस्मभ्यम् । वीरवत् पुत्रादियुक्तम् ।
गोमद् गोयुक्तम् । च धनं धातु । ददातु ।
स्पष्टमन्यत् Sy. वसिष्ठा वसिष्ठापत्यानि
मुनयोऽर्कमन्त्रैः, एव इत् एवमेवेन्द्रमभ्यर्चन्ति
पूजयन्ति । कीदृशमिन्द्रम् ? वृषणं वधितारं
वज्रं बाहौ यस्य तम् । स इन्द्रः स्तुतः सन्
वीरवद् वीरा विद्यन्ते यत्र तत्पुत्रयुक्तम् ।
गोमद् गावो विद्यन्ते यत्र तद् गोसंयुक्तं धनम् ।
नोऽस्मभ्यं धातु दधातु । विकरणव्यत्ययः ।
एवं पादत्रयेणैन्द्रं स्तुत्वा ऋत्विज आह । हे
ऋत्विजः ! यूयं स्वस्तिभिरविनाशैः सदा सर्वदा
नोऽस्मान् पात रक्षत Mah. इत् पादपूरणः ।
इन्द्रं वृषणं वधितारं वज्रबाहुं वसिष्ठासो

वसिष्ठापत्यानि बहूनि वस्तुतमा ऋषयः ।
अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । अर्कमन्त्रैः स नः
सोऽस्मभ्यं स्तुतः वीरवत् साधुपुत्रसंयुक्तं धातु
दधातु धनम् । गोमन्च गोसंयुक्तम् । एवं
त्रिभिः पादैरिन्द्रमभिष्टुत्य अर्धेदानीं ये याज-
यन्ति तानाह । यूयं पात पातयत स्वस्ति-
भिरविनाशैः सदाकालं नोऽस्मान् U.

This stanza=YV. 20. 54

३. 'योनिष्ट इन्द्र सद्ने अकारि' इति षडृचं सप्तमं
सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते
च—'योनिः' (KSA. 35. 24. P. 25.)
इति । महाप्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् ।
सूत्रितञ्च—'योनिष्ट इन्द्र सद्ने अकारीत्ये-
तस्य चतस्रः शस्तवोत्तमामुपसन्नत्योपोत्तमया
परिदधाति' (AA. 5. 3. 10) इति Sy.

४. तं योनिम् is suggested for तद्योनिम् ।

५. मरुद्भिः सार्धम् Sy.

६. मरुद्भिः भवसि is missing in M. One
सि is redundant.

७. अस्मभ्यं देहि Sy.

८. मादयस्व Sy.

९. च is suggested for इव ।

१०. अस्मदीयैः Sy.

गृभीतं ते मनं इन्द्र द्विवर्हीः सुतः सोमः परिपिक्ता मधूनि ।
विसृष्टेना भरते सुवृक्तिरियमिन्द्रं जोहुवती मनीषा ॥ २ ॥

गृभीतम् । गृहीतमस्माभिः । तव । इन्द्र ! मनः । द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धम् । सुतस्त्वं । सोमः ।
ततः परितः पात्रेषु च सिक्तानि । मधूनि । विसृष्टवाक् । इन्द्राय हविर्विभज्ती । सुप्रवृत्ता । इयम् । इन्द्रम् ।
भूशमाह्वयन्ती । स्तुतिर्वापि देवेभ्यो हव्यं वहति ।

आ नो दिव आ पृथिव्या ऋजीपिन्निदं बर्हिः सोमपेयाय याहि ।
वहन्तु त्वा हरयो मद्रथश्चमाङ्गुषमच्छा तुवसं मदाय ॥ ३ ॥

आ नो दिवः । आर्षाहि । अस्माकम् । इदम् । बर्हिः । पृथिव्याः । दिवो वा । सोमपानाय ।
तृतीयसवनस्थेव . ऋजिषेण . इत् । वहन्तु । त्वा । हरयः । मदभिमुत्तम् । स्तोमम् । प्रति । प्रवृद्धम् ।
तव मदार्थम् ।

आ नो विश्वाभिरूतिभिः सजोषा ब्रह्म जुषाणो ह्यंश्च याहि ।
वरीवृजत्स्थविरेभिः सुशिप्रास्मे दधद्वृषणं शुष्ममिन्द्र ॥ ४ ॥

आनः । आ याहि । अस्मान् । विश्वैः । मरुद्भिः । सज्जतः । स्तुतिम् । सेवमानः । ह्यंश्च !
हिसन् । स्थविरेर्मरुद्भिः शत्रून् । सुमनो । अस्मासु । दधत् । कामानां वर्धित् । बलम् । इन्द्रः !

१. गृहीतम् A. M.
२. द्विवर्हीः—पष्टधर्षे प्रथमा । द्विवर्हसो द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धस्य Sy.
३. अभिषुतः Sy.
४. विसृष्टवान् M. विसृष्टजिह्वा मध्यमस्वरेणोच्चार्यमाणा Sy.
५. हविषतिः भक्ति A. विभजति is suggested for विभज्ती । सम्भ्रयते च Sy.
६. सुसमाप्तिः Sy.
७. The passage, वापि (अपि वा) देवेभ्यो हव्यं वहति, seems to refer इन्द्राय हविर्विभजति ।
८. आगच्छ Sy. ९. इयं यज्ञम् Sy.
१०. अन्तरिक्षाच्च Sy. आपः, पृथिवी, इत्यन्तरिक्षनामनी Ngh. १. १३. ११. स्वर्गात् Sy.
१२. इत् is missing in M. ऋजिषेण

तदन् ! is suggested for ऋजिषेण इत् ।

१३. त्वाम् Sy. १४. अश्वाः Sy.
१५. स्तोत्रम् Sy. १६. बलवन्तं वा Sy.
१७. सर्वाभिः Sy. १८. रक्षाभिः Sy.
१९. स्तोत्रम् Sy.
२०. ह्यंश्च M. हे ह्यंश्च ! हरिनामकाव ! Sy.
२१. शत्रून् भूतं हिसन् Sy.
२२. ऋविरेः म० A. वृद्धैः Sy.
२३. सुहनो ! is suggested for सुमनो ॥ शोभनहनो ! इन्द्र ! Sy.
२४. अस्मान् A. अस्मभ्यम् Sy.
२५. प्रवच्छन् Sy. २६. कामानां वर्धितारम् Sy.
२७. बलवन्तं पुत्रम् Sy.
२८. VM. seems to explain इन्द्र voc. by इन्द्रः nom.

एष स्तोमो मह उग्राय वाहे धुरीवात्यो न बाजयन्नाथि ।

इन्द्र त्वायमर्क ईडे वसूनां दिवीव धामधि नः श्रोमतं धाः ॥ ५ ॥

एषः । एषः । स्तोमः । महते । उद्गूणी । वेहनायम् । रथस्य धुरीव । अथः । बाजयन् जयं कुर्वन् । अर्थायि युक्तः । इन्द्र ! त्वा । अयं । स्तोता । स्तोति । धनोनामर्थाय दिवीव । आदित्यम् । अस्मान् । अधिश्रयणीयमन्नम् । वेहि ।

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूधिं प्र ते महीं सुमतिं वेविदाम ।

इषं पिन्व मध्वद्वयः सुवीरा ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एवा नः । एवम् । अस्माकम् । इन्द्र ! वरणीयं धनम् । पूरय । प्रकर्षेण । जानीमो वयम् । त्वदीयम् । सुमतिम् । प्रयच्छ । अन्नम् । हविष्मदभ्यः । सुपुत्रमिति ।

VII. 25.

आ ते मह इन्द्रोत्युग्र समन्यवो यत्समरन्त सेनाः ।

पताति दिद्युन्नयस्य बाह्वोर्मा ते मनो विष्वद्यग्नि चारीत् ॥ १ ॥

आ ते महः । आसमरन्त । तव । महतः । मनः । शत्रुदर्शनेन विष्वगञ्चनम् ।

१. उद्गूणीय is suggested for उद्गूणी ॥
ओजस्विनो वा Sy.

२. ये हना० M. बहना० is suggested for वेहना० ॥ विडवस्य वोडु इन्द्राय Sy.

३. ०य स जयत् कु० A. बलं कुर्वन् Sy.

४. व्यधायि Sy. ५. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः, हे इन्द्र ! Sy. ६. यं त्वाम् Sy.

७. अयम् is suggested for अय ॥

८. याचते Sy.

९. धनं नाम० A. धनानामर्थाय is suggested for धनो नामार्थाय ॥ वसूनि धनानि Sy.

१०. य is written twice in A.

११. दिवीव is suggested for दिविब ।

१२. स त्वं नोऽस्मासु Sy.

१३. Sy. explains श्रोमतम् only as श्रवणीयमन्नं and construes अधि with धाः । १४. अधिवेहि Sy.

१५. VM. ignores न ॥ न इव Sy.

१६. अस्मान् Sy.

१७. वार्यस्य—तृतीयाय वेष्टी । वरणीयेन धनेन Sy.

१८. ०नीम व० A. भूयं तमेमहि Sy.

१९. च दी० A. २०. अनुग्रहबुद्धिम् Sy.

२१. अन्नः A. २२. ०मभ्य A. अस्मभ्यम् Sy.

२३. शोभनपुत्रादिमुताम् Sy.

२४. VM. ignores महीम् ॥ महीं महतीम् । स्पष्टमन्यत् (चतुर्थं चरणम्)

२५. 'आ ते मह इन्द्र' इति षड्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठः स्वार्थं वैष्टभमन्द्रम् । 'आ ते' (KSA. 35. 25. P. 25.) इत्यनुक्तान्तम् । महात्रते निष्केवल्य इदमादीनि पञ्च सूक्तानि । सूत्रितञ्च—'आ ते मह इन्द्रोत्युग्रेति पञ्च सूक्तानि (AA. 5. 2. 2.) इति Sy.

२६. सुध्यन्ते सङ्गच्छन्ते वा Sy. आ समरन्त सर्वाः सम्भूयागताः BB.

२७. आ समन्ततः M. किञ्च ते तव मनः BB.

२८. विष्वगन्तु Sy. विडवद्वयम् विष्वग् गतम् BB.

विचरन्तु ।

नि दुर्गे इन्द्र श्रथिह्यमित्रान्भि ये नो मर्तासो अमन्ति ।

आरे तं शंसं कृणुहि निनिस्सोरा नो भर सुंभरं वसूनाम् ॥ २ ॥

नि दुर्गे । दुर्गे युद्धे । नितराम् । श्रथिहि । अमित्रान् । अभिहिंसति । ये । अस्मान् । मनुष्याः ।
दूरे । तत् । अभिशंसनम् । कुत्र । निन्दितुमिच्छतः । आहर । अस्माभ्यम् । वसूनाम् । सम्भर्तारम् ।

शतं ते शिप्रिन्नृतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु ।

जहि वर्ध्वनुषो मर्त्यस्यास्मे द्युन्नमधि रत्नं च धेहि ॥ ३ ॥

शतं ते । शतम् । ते । शिप्रिन् ! ऊतयः । शोभनदानाय । सहस्रं च । शंसनीया ऊतयः । सन्तु ।

१. (मा) विचारीद् । अस्मास्वेव स्थिरं भवतु
Sy. स मा वि चारीद् विचलितं मा भूत् ।
अस्मज्जयायैव भवतु BB.

२. The commentary on the following words is missing : इन्द्र । ऊती । उग्र । समन्यवः । यत् । सेनाः । पताति । विद्युत् । नर्यस्य । बह्वो and ते ॥ हे उग्र ! उद्गूणं ! ओजस्विन् ! इन्द्र ! यद्यदा समन्यवः समो मन्युरभिमानो यासां ताः समन्यवः । सेनाः समरन्तः . . . । तदा नर्यस्य नरहितस्य महो महतस्ते तव बाह्वोः स्थिता विद्युदापुधम् । विद्युद्धेतिरिति वज्रनामसु पाठात् (Ngh. 2. 20.) । उत्पूत्यास्मद्वशाया आ पताति । आपततु Sy. हे इन्द्र ! उग्र उद्गोर्णापुध ते तव महः महती ऊती गतिः प्रभावः । . . . यद्वा ते तव महो महतः प्रभावस्य । . . . ऊत्या प्राप्त्या । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । समन्यवः सामर्थासेनाः । सामर्थ्यात् परकीया । यद्यस्माद् . . . तस्य ते नर्यस्य नरेभ्यो हितस्य बाह्वोर्विद्युद् दीप्यमानः शत्रुः पताति, पतेद् अग्नी शलभ इव । लेंदघाडागमः । यद्वा विद्युद् आपुधविशेषस्तव बाह्वोः सम्बन्धी इतश्चेतदच पततु BB.

३. निजहि Sy. ४. तान् शत्रून् Sy.

५. अहिहि० A. ०हिंसन्ति is suggested for ०हिंसति ॥ अभिमुखाः सन्तः . . . अभिभवन्ति Sy. ६. आशंसनम् Sy.

७. कुरु is suggested for कुत्र ॥

८. अपि चास्मान् निन्दितुमिच्छतो नरस्य Sy.

९. असुभ्यं A. १०. धनानाम् Sy.

११. समूहम् Sy.

१२. VM. ignores इन्द्र ।

१३. वसिष्ठस्येदमार्पणम् Dur. १४. त्वदीयाः Sy.

१५. शीघ्र A. हे उल्णीषिन् ! इन्द्र ! Sy. हे शिप्रिन्निन्द्र Dur. शिप्रे हन् नासिके वा ताभ्यां तद्वन् SKN.

१६. तयः A. रक्षाः Sy. आगमनानि सन्तु Dur. ऊतयस्तर्पणानि धाम्नो गमनानि वा सन्तु अस्मिन् यज्ञे नित्यप्राप्तत्वं नित्यागमनं वेत्याशास्महे SKN. आगमनानि सन्तु Dur.

१७. शोभनदानाय मष्टम् Sy. सुदाने कल्याणदान एतस्मिन् यज्ञमाने । तथैनमनुगृहाण यथानित्ययाज्येवास्यं यज्ञमानः स्वादित्यभिप्रायः Dur. सुदाः कल्याणदानो यज्ञमानस्तस्मै सुदासे कल्याणदानस्य यज्ञमानस्यानुग्रहार्थमित्यर्थः SKN.

१८. सहस्रं A. आगतस्य च सतस्तव सहस्रं . . . बहूनि Dur. न च केवलं बहूनि तर्पणान्येव गमनानि वा । किं तर्हि ? सहस्रन् SKN.

१९. कामादच सन्तु Sy. स्तोत्राणि सन्तु Dur. स्तुतयः SKN.

२०. VM. seems to explain अस्तु sing. as सन्तु plu. going with ऊतयः ॥ अस्तु भवतु, अस्मिन् यज्ञे SKN.

अपि च । दानम् । जहि । आयुधम् । हन्तुः । मनुष्यस्ये । अस्मासु । अन्नम् । रत्नम् । च । अनिरेहि ।

त्वावतो हीन्द्र क्रत्वे अस्मि त्वावतोऽवितुः शूर रातौ ।

विश्वेदहानि तविपीव उग्रं ओकः कृणुष्व हरिवो न मर्धाः ॥ ४ ॥

त्वावतः । त्वत्सदृशस्य । हि । इन्द्र ! कर्मणो । भवामि न न्यूनगुणस्य । तथा त्वावतः । रक्षितुः ।

शूर ! दाने ह्वामि । विश्वानि । एव । ग्रहानि । बलवन् ! तूद्गूण ! सेवाम् । कुरुष्व । हरिवः !

मास्मान् । हिसि ।

१. रातिर्धनमस्तु Sy. हविर्दत्तिरस्त्वित्येतदेवानुवर्तते Dur. दानं सवनीयपुरोडाशादेः SKN.

२. यद् वीर्यं तज्जहि Dur. विनाशाय SKN.

३. हिंसासाधनमायुधम् Sy. एवञ्च त्वमागत उपसृतः सञ्छृणु यत् कुरुष्व हे वधो वधयितः ! Dur. वधः वञ्चनामेवमायुधमात्रोपलक्षणं चेह् द्रष्टव्यम् । सर्वमायुधमित्यर्थः SKN.

४. हन्तुः M. हितकस्य Sy. योऽस्मान् हन्तुमिच्छति Dur. अस्मान् . . . हिसितुः SKN.

५. मर्त्यो मनुष्यस्तस्य Dur. मनुष्यस्य स्वभूतम् SKN.

६. हत्वा च तस्य वीर्यं निरुद्धमं कृत्वा, अस्मे अस्मासु Dur. अस्माकम् SKN.

७. अन्न A. वीप्तिमदन्नं यशो वा Sy. अन्नं यशो वा . . . एवमेतस्मिन् मन्त्रे शत्रुवधसम्बन्धाद् धुम्नशब्देन यशो वा अन्नं वा उच्यत इत्युपपत्तिः । हते हि शत्रौ यशोऽन्नं च भवतीति । 'धुम्नं द्योतते' अन्नमेव हि भुञ्जानस्य वीप्तिर्भवतीति धुम्नमन्नम् । द्योतयितुं च यशस्तु वीप्तिं प्रकाशस्वभावत्वादिति Dur. . . यशोऽन्नं वा SKN.

८. रत्नं A. रत्नं च धनम् Dur. रत्नं चानेकप्रकारं पद्मरागादि SKN.

९. अधिवेहि is suggested for अनिरेहि ॥ निवेहि देहीत्यर्थः Dur. अधिनीत्यस्य स्थाने । . . निवेहयस्मभ्यमित्यर्थः SKN.

१०. धुम्नं द्योतते । यशो वा अन्नं वा । 'अस्मे धुम्नमधि रत्नं च वेहि' अस्मासु धुम्नं च रत्नं च वेहि N. १. १. SKN. II. ३१७.

११. इन्द्रस्य A. हे इन्द्र ! Sy.

१२. कर्मणेः A. कर्मणे is suggested for कर्मणो ॥

१३. ंतु A. विश्वस्य रक्षितुः Sy.

१४. भवामि is suggested for ह्वामि ॥ दाने चास्मीति शेषः Sy.

१५. ंवतूद्गूणं M. उद्गूणं is suggested for तूद्गूणं ॥ ओजस्विन् ! Sy.

१६. अस्माकं स्थानम् Sy.

१७. हे हरिवन् ! Sy.

१८. मांस्मात् A.

अस्मान् न Sy.

१९. हिसिः is suggested for हिसि ॥ हिस्याः Sy.

कुत्सा एते हर्यश्वाय शूषमिन्द्रे सहो देवर्जतमियाणाः ।

सुत्रा कृधि सुहना शर वृत्रा वयं तरुत्राः सनुयाम वाजम् ॥ ५ ॥

कुत्साः । स्तोमानां कर्तारः । एते । हर्यश्वायेन्द्राय । सुखकरं स्तोममुच्चारयन्ति । इन्द्रे । बलम् ।
देवेन प्रेरितम् । गच्छन्तः । बहूनि । वृत्राणि । सुहनानि । कुरु । हे शूर ! वयम् । दुःखादुत्तीर्णाः । तमे-
महि । अन्नम् ।

एवा न इन्द्र वार्यस्य पृथि प्र ते महीं सुमति वैविदाम ।

इषं पिन्व मघवंद्ध्यः सुवीरी ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

(एवा नः ।) —

VII. 26.

न सोम इन्द्रमसुतो ममाद् नात्रद्वाणो मघवानं सुतासः ।

तस्मा उक्थं जनये यज्जुजोषन्नृवन्नवीयः शृणुवद्यथा नः ॥ १ ॥

न सोमः । न । सोमः । इन्द्रम् । असुः । तर्पयन्ति । न । अमहन्तः । मघवानम् । सुता अपि
मदयन्ति । तस्मै । उक्थम् । जनयामि । यदि । सेवेते । मनुष्यराजवत् । नवतरमुक्थम् । शृणुयात् ।
यथा । अस्मदीयम् ।

१. ०ना क० A. कुत्साः कुर्वाणाः । करोतेः
कुत्सरावनिष्पत्तिः Sy.

२. वसिष्ठाः Sy.

३. ०यश्वाये० A. हरितामकाश्वायेन्द्राय Sy.

४. स्तोत्रम् Sy. ५. देवैः प्रेरितम् Sy.

६. पाचमानाः Sy. ७. सत्रा सर्वथा Sy.

८. पुत्राणि A. शत्रून् Sy.

९. हन्तुं सुशक्यानि Sy.

१०. दुर्गाणि तीर्णाः सन्तः Sy.

११. बलम् Sy.

१२. The *pratika* is supplied by the Editor, The stanza has already been explained. See RV. 7. 24. 6.

१३. 'न सोम इन्द्रम्' इति पञ्चमं नवमं सूक्तं
वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभसैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते
— 'न सोमः पञ्च' (KSA. 35. 26. p.

25.) इति । महाव्रत उक्तो विनियोगः

१४. न स्तोम A. न सोम M. १५. ने A.

१६. असुतः is suggested for असुः ॥

नाभिपुतः Sy.

१७. ०यति is suggested for ०यन्ति ।

१८. ०हन्तः is suggested for ०हन्तः ॥

स्तोत्रहीनाः Sy. १९. घनवन्तम् Sy.

२०. अभिपुता अपि सोमाः Sy.

२१. ममाद् । ममादेत्येतदाख्यातं बहुवचनान्ततया
विपरिणतं संवत् सम्बध्यते । अतएव त्रिष्वपि
सवनेषु पवमानैः स्तोत्रैः स्तुता एव सोमा
हृयन्ते Sy.

२२. तस्मात् जन० A. इन्द्राय Sy.

२३. पठामीत्यर्थः Sy. २४. सेवेते Sy.

२५. ०जवं A. राजेवाक्षरेण Sy.

२६. शस्त्रम् Sy.

उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीधेनीधे मधवानं सुतासं ।

यदां सबाधः पितरं न पुत्राः समानदत्ता अवसे हवन्ते ॥ २ ॥

उक्थउक्थे । शस्त्रेशस्त्रे । सोमः । इन्द्रम् । मान्ति । नयनेनयेन । मधवानम् । सुतास्तेर्पयन्ति ।
यदि । एनम् । बाधासहिताः । पितरम् । इव । पुत्राः । समानोत्साहाः सङ्गताः । रक्षणाय । बहन्ते ।

चकार ता कृषवब्रूनमन्या यानि ब्रुवन्ति वेधसः सुतेषु ।

जनीरिव पतिरेकः समानो नि मामृजे पुर इन्द्रः सु सर्वाः ॥ ३ ॥

चकार ता । चकार । तानि । कर्माणि ब्रूववधादीनि । करोति च । सम्प्रति । अन्यानि । यानि ।
ब्रुवन्ति । विधातारः । सुतेषु सोमेषु । यथा । एकः । साधारणः । पतिः । बह्वीर्जाया उपगच्छत्येवम् ।
सुष्टु । निर्मावष्टि विनाशयति । शत्रूणां धुरीः एक एव । सर्वा इति ।

१. गस्त्रे गस्त्रे । A. शस्त्रेशस्त्रे क्रियमाणे Sy.

२. मा M. मादयति is suggested for मान्ति ॥ तर्पयति BB.

३. ०यनेन A. ०नयने is suggested for ०नयेन ॥ स्तोत्रेस्तोत्रे क्रियमाणे Sy. BB.

४. महाघनमिन्द्रम् BB.

५. सुतां ता० A. अभिवृताः सोमा मादयन्ति Sy. अभिवृताः सोमाः BB.

६. यस्मात् Sy. यदा खलु BB.

७. तस्मादेनमिन्द्रम् Sy. ईमित्यवधारणे BB.

८. बाधा सहिता A. परस्परं मिलिताः Sy. शत्र्वादिभिर्बाधिता भवन्ति पुरुषाः BB.

९. पितारम्० A. तदा तेऽपि . . पितरमिव BB.

१०. ०त्सहा A. समानोत्साहा ऋत्विजः Sy. दक्षः पिता, समानपितृका इत्यर्थः । इन्द्र एव सर्वेषां समानः पितेति BB.

११. तर्पणाय स्वरक्षणाय वा Sy.

१२. हवन्ते is suggested for बहन्ते ॥ शस्त्रेः स्तोत्रेश्वरं स्तुवन्ति Sy. इन्द्रमेव ह्वयन्ति । पूर्ववत् सम्प्रसारणम् BB.

This stanza=TS. 1. 4. 46. 1.

१३. पूर्वस्मिन् काले चकार Sy.

१४. कुर्यात् Sy.

१५. सम्प्रत्यपि Sy.

१६. स्तोत्राणां विधातारः Sy.

१७. VM. seems to explain इव (of जनीरिव) separately from जनीः ।

१८. असहायः Sy.

१९. ०रण A. समवृत्तिः Sy.

२०. वति A.

२१. सम्पक् Sy.

२२. निर्मावष्टि is suggested for निर्मावष्टि ॥ शोधयेत् Sy.

२३. विन्दाज्ञ० A.M.

२४. धुरीः A. धुरीः is suggested for धुरीः ॥ सर्वाः शत्रुनगरीः Sy.

२५. VM. seems to explain इन्द्र as एक एव ॥ अपि च स इन्द्रः Sy.

२६. सर्व इति M.

ए॒वा तमाहु॑रु॒त शृ॑ण्व॒ इन्द्र॑ ए॒को वि॒भक्ता॑ त॒रणि॑र्मु॒धाना॑म् ।

मि॒थ॒स्तुर॑र॒ ऊ॒तयो॑ यस्य॒ पूर्वा॑र॒स्मे भ॒द्राणि॑ स॒श्वत॑ प्रि॒याणि॑ ॥ ४ ॥

ए॒वा तम् । ए॒वम् । तम् । आहुः॑ । अपि च॑ । श्रूयते । इन्द्रः । एक ए॒व । वि॒भक्ता॑ । धना॑नाम् ।
तारकः । मिथस्तुर इतरेतरं बाधमानानि । विडा ऊतयः पालनानि । यस्य । बहूनि तस्य । प्रियाणि ।
भद्राणि । अस्मानु । सक्तानीति ।

ए॒वा वसि॑ष्ठ॒ इन्द्र॑म॒तये॒ नृ॒नृ॒कृ॒ष्टोनां॑ वृष॒भं मु॒ते गृ॑णाति ।

स॒ह॒स्रि॒ण॒ उप॑ नो मा॒हि वा॒जा॒न्यु॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॒ नः ॥ ५ ॥

ए॒वा वसि॑ष्ठः । ए॒वम् । वसि॑ष्ठः । इन्द्रम् । रक्षणाय । नृणाम् । मनुष्याणाम् । वर्षितारम् ।
मुते सोमः । स्तौति । सहस्रसंख्यानि । अन्नानि । अस्माकम् । उपमिमीहि समीपे कुरु ।

VII 27.

इन्द्रं॑ नरो॒ नेम॑धि॒ता ह॒वन्ते॑ यत्पा॒र्यो यु॒नज॑न्ते धि॒यस्ताः॑ ।

शू॒रो नृ॒पा॒ता श॒र्वस॑श्च॒क्रान॑ आ गो॒मंति॑ ब्र॒जे भ॑ञ्जा॒ त्वं नः॑ ॥ १ ॥

इन्द्रं॑ नरः । इन्द्रम् । मनुष्याः । सहस्रम् । हवन्ते । यदा । युद्धतरणनिमित्तानि । कर्माणि ।

१. ए॒वा तम् A. २. उक्तगुणम् Sy.
३. आहुः पूर्व ऋषयः Sy. ४. अपि च Sy.
५. दातेति Sy. ६. मंहनीयानां धनानाम् Sy.
७. आपदस्तारयितेति Sy. ८. मिथः परस्परं
तुरो बाधमानाः संश्लिष्टा वा Sy.
९. विडा seems to be redundant.
१०. रक्षाः सन्ति Sy. ११. इन्द्रस्य Sy.
१२. पूर्व्यां वल्लुचः Sy. १३. सु is written
twice in A. तस्य च प्रसादाद् अस्मान् Sy.
१४. सेवन्ताम् Sy. १५. वसिष्ठी A.
१६. उक्तप्रकारेण Sy. १७. रक्षायै Sy.
१८. नन् नृणाम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया Sy.
१९. प्रजानाम् Sy. २०. कामानां वर्णितारम् Sy.
२१. सामे A. २२. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र !
२३. सहस्रसंख्याकान् Sy. २४. नि । अ is
missing in M. २५. ०ख्यान्नान्यन्य
स्मा० A. अस्मभ्यम् Sy. २६. उपमाहि
is suggested for उपमिमीहि ।
प्रयच्छेत्यर्थः Sy.
२७. 'इन्द्रं नरः' इति पञ्चमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यायं
ब्रह्मभैरवम् । 'इन्द्रं नरः' (KSA. 25. 27.

- p. 25.) इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्य एत-
त्सूक्तमुक्तं तृतीयत्वेन । ऐन्द्रे पशौ वपा-
पुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्रः क्रमेणानुवाक्याः ।
सन्निवृत्तञ्च—'इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते इत्युक्तं
नौ लोकमनु नेषि विद्वान्' (ASS. 3. 7.)
इति Sy. २८. इन्द्रश्च A.
२९. नेतारः Sy. नेतारो यस्य दातारो यजमाना
(यजना) धीनबलत्वात् BB.
३०. कीदृशम् ? नेमधिता, नेम इत्ययस्य नाम
'यत्सर्वेषामर्थमिन्द्रः प्रति' इति सर्वेषां भागार्थ-
नेन्द्रो धीयते धार्यत इति नेमधितः । निष्ठायाम्
'मुधितवमुधितनेमधितः' इति धिभावो नि-
पात्यते । 'मुपां मुलुकुं' इति द्वितीयैकैवच-
नस्याकारः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् BB.
३१. भवन्ते A. ह्वयन्ति Sy. आह्वयन्ति BB.
३२. कदा पुनरसौ नेमेन धार्यत इत्याह—यद् यदा ।
तेनैव (मुपां मुलुकुं) सप्तम्या लुक् BB.
३३. युद्धभरणनिमित्ता Sy. पार्याः परलोके साधवः ।
छान्दसो ज्यः । यद्वा दुःखानां पारं समाप्तिः ।
तत्र साधवो, ताः BB.

युञ्जते । तानि तानि । शूरेः । नृषु सम्भक्ता । बलस्य । तृप्तः । प्रापय । गोमति । ब्रजे । अस्मान् । त्वमिति ।

य इन्द्र शुष्मो मधवन्ते अस्ति शिवा सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः ।

त्वं हि दृढहा मधवन्विचेता अपा वृधि परिवृतं न राधः ॥ २ ॥

य इन्द्र । यत् । इन्द्र ! बलम् । मधवन् ! तव । अस्ति । तत् प्रयच्छ । सखिभ्यः । नृभ्यः । पुरुहूत ! त्वम् । हि । दृढान्यपि पुराणि शत्रूणां मृत्नानि । मधवन् ! विचेताः तथासति, अपावृधि विवृत-
द्वारं कुरु । परिवृतम् । । इवापवरकादिकम् । धनं शत्रुपुरेषु स्थितम् ।

इन्द्रो राजा जगन्तर्षणीनामधि चमि विषुरूपं यदस्ति ।

ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदुद्राध उपस्तुतश्चिदुर्वाक् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । इन्द्रः । राजा । चतुष्पदः । द्विपदान्त्रं । पृथिव्याम् । नानारूपम् । यत् । अस्ति तस्य

१. प्रयुज्यन्ते Sy. यदा... अनुतिष्ठन्ति तदा नेमधितेति । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुक्त्वेन शनमो डित्वाभावात्, 'शनसोरल्लोपः' इति न प्रवर्तते BB.

२. प्रसिद्धाः Sy. यदर्थमिन्द्रमाह्वयन्ति ताः BB.

३. अथेन्द्रः प्रत्यक्षमुच्यते—शूरो वीरः BB.

४. संभ(ह) तां M. नृभिर्मनुष्यैः साता सातः सम्भक्त आधितो नृषातः । पूर्वबदाकारः । ... सुयोमादित्वात्त्वम् । यद्वा नरो मनुष्याः सनितारः सम्भक्तारो दातारो वा यस्य नृषाता । छान्दसमात्वम् 'ऋतश्छन्दसि' इति कवभावः । यद्वा नृभ्यो दाता । छान्दसमात्वं पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं च BB.

५. तृप्त A. बलं कामयमानश्च सन् Sy. तृप्ति-शीलः । 'चक तृप्ती' भीवादिकः, उवासेत् । ताच्छीलिकश्चानश् 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्

६. आभिमुख्येनास्मान् योजय, पशुमन्तं मां कुरु । 'द्वयचोऽस्तित्ठ' इति संहितायां दीर्घत्वम् BB.

७. गोसमूहे Sy. ईदृशस्त्वं नोऽस्मान् गोमति... गोजाधिमनुष्यादिमति BB.

८. गोष्ठे Sy. वजे... सङ्गते । यद्वा व्रजे गोष्ठे

भृङ्गिष्ठगोभिर्वृक्ते BB.

This stanza=TS. I. 6. 12. 1.

९. इन्द्रश्च A. १०. अस्मि A.

११. देहि A.

१२. स्तोतृभ्यः Sy.

१३. नृभ्य A. स्तोतृभ्यो नृभ्यः Sy.

१४. हे बहुभिराहूत ! इन्द्र ! Sy.

१५. यस्मात् Sy.

१६. दृढानि पुरा द्वाराणि विभेदिचेति शेषः Sy.

१७. मृदनासि is suggested for मृत्नानि ॥

१८. तस्मात्स त्वं विविकृतप्रज्ञः सन् Sy.

१९. अपावृधि A. अस्मभ्यमपवृणु Sy.

२०. तिरोहितम् Sy.

२१. नेति सम्प्रत्यये Sy.

२२. इन्द्रं A.

२३. ईश्वरो भवति Sy.

२४. जङ्गमस्य पशवादेः Sy.

२५. मनुष्याणो च राजा भवति Sy.

२६. क्षमायाम् Sy.

२७. नानारूपं यद्वनमस्ति । तस्यापि राजा भवति Sy.

२८. अस्मि A.

च सर्वस्य राजा । ततः । प्रयच्छति । दाशुर्षे । वसूनि सम्प्रति च । बोदयति । उपस्तुतः । अस्मदभिमुखम् ।

नू चिन्न इन्द्रो मधवा सहृती दानो वाजं नि यमते न ऊती ।

अनूना यस्य दक्षिणा पोपाय वामं नृभ्यो अभिर्वीता सखिभ्यः ॥ ४ ॥

नू चिन्नः । क्षिप्रम् । अस्माकम् । इन्द्रः । धनवान् । मरुद्गर्णेन सहितः । ददानः । अन्नम् । निव-
मेन प्रयच्छतु । अस्माकम् । रक्षणाय । अन्यूनम् । यस्य । दानम् । वधंवति । वनीयं कामम् । नृभ्यः ।
अहिकान्तम् । सखिभ्यः ।

नू इन्द्र राये वरिवस्कृधी नू आ ते मनो ववृत्याम मधाय ।

गोमदश्चावद्रथवद्रथन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

नू इन्द्र । क्षिप्रम् । अस्माकम् । परिचरणम् । धनाय । कुह परिचरणेन प्रीतो धनं प्रयच्छ । तव ।
मनो वयम् । धनाय । आवर्तयामः । गोमत् । अश्ववत् । रथवच्च धनम् । कामयमानाः ।

VII. 28.

ब्रह्मा ण इन्द्रोपं याहि विद्वानर्वाञ्चस्ते हरयः सन्तु युक्ताः ।

विश्वे चिद्धि त्वा विहवन्त मती अस्माकमिच्छन्तुहि विश्वमिन्व ॥ १ ॥

ब्रह्मा णः । स्तोत्रम् । इन्द्र ! अस्माकम् । उपगच्छ । जानन् । अभिमुखाः । ते । अश्वाः । सन्तु ।

१. यजमानाय Sy. २. धनानि Sy.
३. प्रेरयति Sy. ४. उपस्थितः M. स
- इन्द्रोऽस्माभिस्त्वस्तुत एव सन् Sy.
५. VM. ignores रायः and चित् ॥
- राधो धनम् । चित् एव Sy.
६. चिन्न A. M.
७. धनं A. धनवान् is suggested for
- धनवान् ।
८. न is written twice in A. सहृत्या
- मरुद्भिः सहाह्वानेन Sy.
९. अस्मभ्यम् Sy. १०. ऊर्त्ये रक्षायै Sy.
११. न्यूनं सम्पूर्णम् Sy.
१२. इन्द्रस्य Sy. १३. वोग्धि Sy.
१४. वनीयं काम A. वननीयं is suggested
- for वनीयं ॥ धनम् Sy.
१५. अभिका० is suggested for अहि का० ॥

- अभिप्राप्ता Sy. १६. स्तोतृभ्यः Sy.
१७. VM. ignores चित् ॥ चित् एव
१८. अस्मभ्यम् Sy.
१९. धनम् Sy. वेदो वरिव इति धननामनो Sy.
- Ngh. 2. 10. २०. धनप्राप्तये Sy.
२१. वेहि Sy. २२. मंहनीयायै स्तुत्यै Sy.
२३. VM. ignores इन्द्र ।
२४. 'ब्रह्मा ण इन्द्र' इति पञ्चवर्चमेकादशं सूक्तं
- वसिष्ठस्यायं जंष्टुभमेन्द्रम् । 'ब्रह्मा णः'
- (KSA. 35. 28. p. 25.) इत्यनुकान्तम् ।
- महाव्रते निष्केवल्ये पञ्चमत्वेनास्य सूक्तस्य
- विनियोग उक्तः । अष्टमेऽहनि प्रउगशस्त्र
- आद्यस्तुतः ऐन्द्रः (ASS. 8. 10.) इति Sy.
२५. ब्राह्मण A. २६. स्तोतृम् A.
२७. हे इन्द्र ! त्वम् Sy. २८. गच्छन् M.
२९. अस्मदभिमुखाः Sy. ३०. तव Sy.

रये युक्ताः । सर्वे । अपि । त्वा । विविधमाह्वयन्ति । मनुष्याः । अस्माकम् । एव स्तुतिम् । शृणु ।
विश्वस्य प्रीणयितः !

हवं त इन्द्र महिमा व्यानङ् ब्रह्म यत्पासिं शवसिन्मृषीणाम् ।

आ यद्वज्रं दधिपे हस्तं उग्र धोरः सन्क्रत्वां जनिष्टा अर्षाळहः ॥ २ ॥

हवं त इन्द्र । ह्वानम् । ते । इन्द्र ! महिमा । व्याप्नोति स्तोता महिमानमेतीत्यर्थः । यस्मात्त्वम् ।
बलवन् । ऋषीणाम् । स्तोत्रं धनप्रदानेन । रक्षसि । यस्माच्च शत्रूणां हननाय । वज्रम् । धारयसि । हस्तैः ।
उद्गूर्ण^{११} । स त्वम्^{१२} । धोरः । सन् । कर्मणैव^{१३} । शत्रुभिरसोढा^{१४} । जातः^{१५} ।

तव प्रणीतोन्द्र जोहुवानान्तसं यद्वज्रं रोदसी निनेथ ।

महे च्छत्राय शवसे हि जज्ञेस्तुतुजिं चित्तुजिरशिश्रत् ॥ ३ ॥

तव प्रणीती । तव । प्रणयनेन^{१६} । इन्द्र ! स्तोतृन् सदा त्वम् । सन्नयसि । नृान् । इव वृष्टिपात्र-
प्रदानेन । छावापृथिव्यौ तदानीं सोऽयमिन्द्रः । महते । बलाय^{१७} । वेगाय^{१८} च । प्रादुर्भूतः^{१९} । च । अप्रयच्छन्तम-
यजमानम्^{२०} । शनयति^{२१} । स्वयं स्तोतृभ्यः प्रयच्छन्ति^{२२} ।

१. यद्यपि Sy.
२. त्वाम् Sy.
३. पूषन् हवन्ते Sy.
४. तवाप्यस्माकम् Sy.
५. प्रणयिता A. हे विश्वप्रणयितः ! इन्द्र ! Sy.
६. VM. ignores हि ।
७. हवः स्तोता । तम् Sy.
८. यदा Sy.
९. स्तोत्रस्य रक्षणं नाम फलप्रदानम् Sy.
१०. यदा Sy.
११. पाणी Sy.
१२. ओजस्विन् Sy.
१३. गूर्णं. स त्वम् is missing in M.
१४. शत्रुवधादिना कर्मणा Sy.
१५. शत्रुभिरनभिभूतः Sy.
१६. जाता A. अजनिष्टा अभवः
१७. तव प्रणीती is missing in A.
१८. प्रणीत्या प्रणयनेन Sy.

१९. स्तोतृ A. भृशं स्तुवतः Sy.
२०. सङ्गमयसि । दिवि पृथिव्यां च स्तोतृन् प्रति-
ष्ठापयसीत्यर्थः Sy.
२१. वृष्टिपात्रं A.
२२. घनाय Sy. रविः क्षत्रमिति धननामनी
Ngh. 2. 10.
२३. बलाय च । यजमानेभ्यो महद्भनं बलं च
दातुमित्यर्थः Sy.
२४. ऽदुर्भूतः A. जज्ञिषे Sy.
२५. चिदित्येवकारार्थः ।
२६. अप्रायः M.
अदातारम् Sy.
२७. मयजमानम् । इन is missing in M.
२८. अशनयः A. हिनस्ति । शनयति हि साकर्मा ।
तस्मात्तल्लब्धे लुङ् Sy.
२९. दाता यजमानः Sy.
३०. VM. ignores यत् and हि ॥ हीति
हेत्वर्थः । यत् एवमतः कारणात् Sy.

एभिर्न इन्द्राहंभिर्दशस्य दुर्मित्रासो हि क्षितयः पवन्ते ।

प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना अबं द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥ ४ ॥

एभिः । एभिः । अस्मभ्यम् । इन्द्र ! अहोभिः प्रीतः । प्रयच्छ धनं विजयाय । बाधकाः । हि ।
मनुष्याः । अभिगच्छन्त्यस्मान् । यत् । अनृतमस्मास्विन्द्र ! प्रतिपश्यति । तदस्माकमनृतम् । प्रज्ञावान् ।
वरुणः । वैधम् । अस्यतु विश्रययत्विति ।

वोचेमेदिन्द्रं मधवानमेनं महो रायो राधसो यददन्नः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविंष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम । स्तुयाम । इव । धनवन्तम् । इन्द्रम् । महत् । धनम् । अन्नं च । यस्मात् । अस्मभ्यम् ।
प्रयच्छति । यः । स्तुवत । स्तोत्रकृतिम् । अतिशयेन रक्षिता ।

VII. 29.

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र याहि हरिर्वस्तदोकाः ।

पिवा त्वस्य सुषुतस्य चारोर्ददौ मधानि मधवन्नियानः ॥ १ ॥

अयं सोमः । अयम् । सोमः । इन्द्र ! तुभ्यम् । सुन्वे । क्षिप्रम् । आप्रयाहि । हरिवः ! सोम-

१. The *pratika* is supplied by the Editor. २. एहिः A. सात्त्विकः Sy.
३. हे इन्द्र ! त्वत्प्रसादात् Sy.
४. अहोभिः A. एभिः सात्त्विकैरहोभिः Sy.
५. तेभ्यो धनमाच्छिद्यास्मभ्यं देहि Sy.
६. दुष्टमित्रभूता बाधकाः Sy. ७. जनाः Sy. ८. अभिगच्छन्ति ॥ पवतिगंतिकर्मा Sy. ९. मस्वास्वि० M.
१०. वैधवम् M. द्वैधम् is suggested for वैधम् ॥ द्विधा Sy.
११. अवस्यतु is suggested for अस्यतु ॥ विमोचयतु Sy. स्पर्तिरूपसूटो विमोचने N. 1. 17.
१२. VM. ignores अनेनाः ॥ एनसां निहन्ता Sy. १३. स्तुवेम Sy.
१४. वै M. एव is suggested for इव ।
१५. इन्द्रम M. १६. महतः Sy.
१७. अन्ना... यस्मा० A. रायो धनस्य । द्विती-

- यायं पृष्ठी । संराधकं... धनम् Sy.
१८. यः Sy. १९. प्रायच्छत् Sy.
२०. स्तुवतः is suggested for स्तुवत ॥
२१. स्तोतृ कृतम् A. क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रम् Sy.
२२. अतिशयेन रक्षिता गन्ता भवति Sy.
२३. VM. ignores एनम् ।
२४. 'अयं सोम इन्द्र' इति पञ्चचैद्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं वैष्टुभमैन्द्रम् । 'अयं सोमः' (KSA. 35. 29. p. 25.) इत्यनुकान्तम् । व्यूल्हे दशरात्रे नवमेऽह्नि 'अयं सोम इन्द्र' इति प्रउगदास्त्रे ऐन्द्रस्तुचः । सूत्रितञ्च—'अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र ब्रह्माणः' (ASS. 8. 11.) इति । षोडशिशस्त्रे 'ब्रह्मन् वीर' इत्येषा त्रिष्टुप् । सूत्रितञ्च—'ब्रह्मन् वीर ब्रह्मकृति जुषाण इति त्रिष्टुप्' (ASS. 6. 2.) इति Sy. २५. एवः Sy.
२६. त्वदयम् Sy. २७. सन्वे A. अनिषुतोऽभवत् Sy. २८. हे हरिवन्निन्द्र ! Sy.

निलयः । पिब । क्षिप्रम् । अमुम् । सुतम् । चारोः । प्रयच्छे । धनानि । मघवन् ! अभिगम्यमानं ।

ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृति जुपाणोऽर्वाचीनो हरिभिर्याहि तूर्यम् ।

अस्मिन् पु सर्वने मादयस्वोप ब्रह्माणि शृणुव इमानः ॥ २ ॥

ब्रह्मन्वीर । परिवृढ ! वीर ! स्तोत्रकृतिम् । सेवमानः । अभिमुखः । अश्वः । याहि । क्षिप्रम् ।

अस्मिन् । सर्वने । सुष्ठु मादायस । उपशृणु । ब्रह्माणि । च । इमानि । अस्माकम् ।

का ते अस्त्यरकृतिः सुक्तैः कदा नूनं ते मघवन्दाशेम ।

विश्वा मतीरा तंतने त्वायाधा म इन्द्र शृणुवो हवेमा ॥ ३ ॥

का ते अस्ति । का । ते । भवति । सूक्तैः । अलङ्कृतिः । कदा । क्षिप्रमेव । मघवन् । तुभ्यं हवीषि । दाशेम । विश्वाः । स्तुतिः । विस्तारयामि । त्वत्कामय । था । मे । इन्द्र ! शृणुहि । हवानि । इमानि ।

उतो धा ते पुरुष्या इदासन्वेषां पूर्वेषामशृणोर्द्विपीणाम् ।

अधाहं त्वा मघवञ्जोहवीमि त्वं न इन्द्रासि प्रमतिः पितेव ॥ ४ ॥

उतो ध । अपि च । खलु । ते । पुरुषहिताः । एवं प्रवृत्तयः । आसन् । येषाम् । सर्वेषाम् ।

१. तदोकाः सवनीयो यस्यासी तदोकाः Sy.

२. अस्य सोमस्य । द्वितीयायै षष्ठी । सम्पग-
भिषुतं शोभनमित्यर्थः Sy.

३. सम्पगभिषुतस्य Sy.

४. चारो A. चारम् is suggested for
चारोः ॥ शोभनस्य Sy. ५. अस्मभ्यं वेहि
Sy. ६. अपि च हे मघवन् ! Sy.

७. ०मानः is suggested for ०मान ॥
उपगम्यमानो याच्यमानो वा Sy.

८. ब्रह्मद्विर A. ९. विर A. हे... इन्द्र ! Sy.

१०. क्रियमाणं स्तोत्रम् Sy.

११. ०मुखं A. अस्मदभिमुखः सन् Sy.

१२. यत्ने Sy.

१३. मादाय M. भादयस्व is suggested for
मादायस ।

१४. स्तोत्राणि Sy. १५. एव Sy.

१६. अस्मदीयानि Sy. १७. कीदृशी Sy.

१८. तव Sy.

१९. अस्माभिः क्रियमाणैः स्तोत्रैः Sy.

२०. नूनं खलु Sy. २१. तव Sy.

२२. प्रीतिमुत्पादयेम Sy.

२३. सर्वाः Sy. २४. स्तुतिः Sy.

२५. मित् is missing in M. करोमि Sy.

२६. त्वात्कामय A. त्वत्कामनया is suggest-
ed for त्वत्कामय ॥ त्वत्कामनयैव Sy.

२७. अय is suggested for धा ॥ अतः
कारणात् Sy. २८. मदीयानि Sy.

२९. शृणु is suggested for शृणुहि ।

३०. स्तोत्राणि ३१. चेति पूरणः Sy.

३२. पूर्व ऋषयः Sy.

३३. ०हितं M. पुरुषेभ्यो हिताः Sy.

३४. एवा A.

३५. आर्वेषाम् A. पूर्वेषाम् is suggested
for सर्वेषाम् ॥

ऋषीणां स्तुतीः । अश्रुणीः । अयं । अहम् । त्वाम् । अघवश्च मघवन् ! जोहवीमि । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र ! भवसि । प्रकृष्टमतिः । पितेव पुत्राणाम् ।

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं मुहो रायो राधसो यद्दन्नः ।

यो अर्चितो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

(वोचम १) —

VII. 30.

आ नो देव शर्वसा याहि शुष्मिन्भवा वृध इन्द्र रायो अस्य ।

महे नृम्णाय नृपते सुवञ्च महि वृत्राय पौंस्याय शूर ॥ १ ॥

आ नो देव । आयाहि । देव । बलेन सह । अस्मान् । बलवान् । भव । वधेकः । इन्द्र ! धनस्य । अस्य । महते । घनाय । नृणां पते ! सुवञ्च ! महते । बलाय । वीर्यकरणाय च । शूरः ।

हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि तनूषु शूराः सूर्यस्य सातौ ।

त्वं विश्वेषु सेन्यो जनेषु त्वं वृत्राणि रन्धया सुहन्तु ॥ २ ॥

हवन्ते । हवन्ते । एव । त्वा । हवनीयम् । विविधवाचि सङ्घर्षे । तनूनां रक्षणार्थम् । शूराः ।

१. स्तुतिः A. २. अतः Sy.
३. अघवश्च seems to be redundant.
४. भुञ्जं स्तौमि Sy.
५. अपि च हे इन्द्र ! त्वम् Sy.
६. वन्धुः Sy. ७. जनक इव Sy.
८. The *pratika* is supplied by the Editor.
The stanza has already been explained. See RV. 7. 28. 5.
९. 'आ नो देव' इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वर्ग्यं ब्रह्मवेदम् । 'आ नो देव' (KSA. 35. 30. p. 25.) इत्यनुकान्तम् । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'आ नः' इत्ययमेन्द्रस्तुतः । सूत्रपते हि—'आ नो देव शर्वसा याहि शुष्मिन् प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्' (ĀSS. 8. 9.) इति Sy. १०. आ नः M.
११. हे द्योतमान ! Sy. १२. स्म Sy.

१३. बलवान् is missing in M. बलवन् ! is suggested for बलवान् ।
१४. वधेयिता Sy. १५. इन्द्रे A.
१६. अस्य is suggested for अयं ॥ अस्मभ्यं देयस्य Sy.
१७. बलाय च भव Sy. बाधो नृम्णमिति बल-
नामनी Ngh. 2. 9.
१८. शत्रूणां हितकाय क्षविहिसाकर्मा Sy.
१९. वीर्याय च भव Sy.
२०. VM. seems to explain शूर voc. as
शूरः nom.
२१. हे इन्द्र ! ... हवन्ति Sy.
२२. त्वाम् Sy. २३. ह्यातव्यम् Sy.
२४. वाचि सह संग्रामे A. विविधा वाचो यस्मिन्
प्रातुर्भवन्ति तस्मिन् युद्धे Sy.
२५. अङ्गेषु रक्षणीयासु Sy.
२६. शूरो A. शूराः पुरुषाः Sy.

सूर्यस्य । भजनार्थञ्चामरणार्थञ्च । त्वम् । विश्वेध्वपि । जनेषु । सेनाहोः । त्वम् । शत्रून् । वशीकुरु ।
शोभनहननेन वज्रेण ।

अहा यदिन्द्र सुदिना व्युच्छान्दधो यत्केतुमुपमं समत्सु ।

न्यग्निः सीददसुरो न होता हुवानो अत्रं सुभगाय देवान् ॥ ३ ॥

अहा यत् । अहानि । यदा । इन्द्र ! सुदिनानि । व्युच्छन्ति । करोषि च । यदा । प्रज्ञानमुदितः
सन् स्वतेजसा । अन्तिकम् । सङ्ग्रामेषूदित आदित्यं सङ्ग्रामाः प्रवर्तन्ते । तदानीं सङ्ग्रामे विजयार्थं कर्म
कुर्वाणां यजमानानाम् । अग्निः । निषीदति यज्ञेषु । प्राजः । इव । होता । ह्वयन् । अस्मिन्लोकं । शोभ-
गतित्वाय युद्धे जयार्थम् । देवान् ।

वयं ते त इन्द्र ये च देव स्तवन्त शूर ददतो मधानि ।

यच्छा सूरिभ्य उपमं वरुथं स्वाभुवो जरणामश्रवन्त ॥ ४ ॥

वयं ते । ते । वयम् । तव स्वभूताः । इन्द्र ! ये । च । देव ! स्तुवन्ति । शूर ! ददतस्तव ।
हवींषि । तेभ्योऽस्मभ्यमुभयेभ्यः । प्रयच्छ । स्तोतृभ्यः । उपमानभूतम् । गृहम् । शोभनभवनाः । तव
स्तुतिम् । व्याप्नुवन्तु ।

१. सरति गच्छतीत्यायुरत्र सूर्यो विवक्षितः ।
तस्य Sy.
२. सम्भजने चिरकालं प्राप्त्यर्थम् Sy.
३. सर्वेषु Sy.
४. त्वमेव सेनाहोः ऽसि Sy.
५. अपि च त्वम् Sy.
६. वशीन् कुरु A. अस्मभ्यं वशीकुरु Sy.
७. सुहृन्नुनाम्ना वज्रेण Sy.
८. यन् A.
९. ०च्छन्ती M. व्युच्छेयुः Sy.
१०. धारयेः Sy.
११. कुर्वाणा M. कुर्वाणानां is suggested for
कुर्वाणा
१२. अग्निं M. अग्निः is suggested for
अग्नि ।
१३. न्यसीदत् Sy.
१४. बलवान् Sy.

१५. देवानामाह्वाता Sy.
१६. अस्मिन् यज्ञे Sy.
१७. शीगतित्वाय A. शोभगत्वाय is suggested
for शोभगतित्वाय ॥ शोभनघनप्राप्तये Sy.
१८. ते is missing in M.
१९. वसिष्ठाः स्वभूताः Sy.
२०. तत्त्व० A.
२१. जना मदीयपुत्रपौत्रादयः Sy.
२२. देवा A.
२३. शूरा A.
२४. प्रयच्छन्तः Sy.
२५. मंहनीयानि हवींषि Sy.
२६. उपमं श्रेष्ठम् Sy.
२७. ग्रहं A.
२८. सुसमृद्धाः सन्तः Sy.
२९. तप स्तुवति M. जराम् Sy.
३०. प्राप्नुवन्तु Sy.

वोचेमेदिन्द्रं मधवानमेनं महो रायो राधसो यददन्नः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

(वोचेम ।)—

VII. 31.

प्र व इन्द्राय मादनं हयैश्वाय गायत । सखायः सोमपावने ॥ १ ॥

प्र व इन्द्राय । प्रगायत । यूयम् । इन्द्राय । मदकरं स्तोत्रम् । हयैश्वाय । सखायः । सोमपावने ।

शंसेदुक्तं सुदानं व उत द्युचं यथा नरः । चक्रमा सत्यराधसे ॥ २ ॥

शंसेत् । शंसः । एवं । उक्तम् । शोभनदानाय । अपि यः । दीप्तं स्तोत्रम् । यथास्मि । नरः कुर्वन्ति ।

तथा कुर्मः । सत्यधनाय ।

त्वं न इन्द्र वाज्युस्त्वं गुण्युः शतक्रतो । त्वं हिरण्ययुर्वसो ॥ ३ ॥

त्वं न इन्द्र । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र ! अन्नकामः । त्वम् । गोकामश्च । शतक्रतो ! त्वम् ।

हिरण्यकामश्च । यासयितः ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

The stanza has already been explained. See RV. 7. 28. 5.

२. 'प्र व इन्द्राय' इति द्वादशर्चं चतुर्विंशं सुक्तं वसिष्ठस्वार्चं गायत्रमेन्द्रम् । दशम्याद्यास्तिस्रो विराजः शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्— 'प्र वो द्वादश गायत्रं त्रिविराजन्तम्' (KSA. 35. 31. P. 25.) इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे रात्रिपर्याये भैरावरुणशस्त्रे 'प्र व इन्द्राय' इत्याद्यस्तुचः स्तोत्रियः । सूत्रितञ्च—'प्र व इन्द्राय मादनं प्र कृतान्युजीविणः' (ĀSS. 6. 4.) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छ्रुतिशस्त्रे 'वयमिन्द्र त्वायबो-ज्मीत्यनुरूपस्तुचः । तथा च सूत्रितम्— 'वयमिन्द्र त्वायबोधि वाचं इत्यापेत्युत्तमा-मुद्धरेत्' (ĀSS. 6. 4.) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यन्दिनसवने होत्रकशस्त्र आरम्भणीयाम्भ ऊर्ध्वं वैराज एकस्तुच आहवनीयः । तदर्थः

'प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्' इत्याद्यास्तिस्रः ।

सूत्रितञ्च—'प्र वो महे महिवृधे भरध्वमिति चतस्रस्तिस्रश्च विराजः' (ĀSS 7. 11.)

इति Sy. ३. ०यक A. ४. वीर्यत्वाय

A. ५. सोमवान्ने A. सोमानां पात्रे Sy.

६. शंसन् M. ७. हे स्तोतः ! त्वमपि उच्चारय Sy. ८. इत् M. इदिति पूरणः Sy.

९. उत्थम् A. स्तोमम् Sy.

१०. अपि यत् M. अपि च is suggested for अपि य ।

११. दीप्तेः साधनभूतं स्तोत्रं शंसन्ति तद्वत् Sy.

१२. अन्ये स्तोतारः Sy. १३. कुर्मः A. वयञ्च

स्तोत्रं करवाम Sy. १४. सत्यधनायेन्द्राय Sy.

१५. इन्द्र A. १६. अन्नकामो भव Sy.

१७. गोकामो भव Sy. १८. शतक्रतोः A.

१९. हिरण्यकामोऽपि भव । 'छन्दसि परेच्छायामपि वृश्यते वयच्' इति वयच् Sy.

२०. या सहितः A. वासयितः ! is suggested for वासयितः ॥ हे वासयितः ! इन्द्र ! Sy.

वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र शौनुमो वृषन् । विद्धी त्वस्य नो वसो ॥ ४ ॥

वयमिन्द्र । वयम् । इन्द्र ! त्वत्कामाः । त्वामभिष्टुमः । वर्धित । द्वि । क्षिप्रम् । वासयितः । तत् । नः स्तोत्रम् ।

मा नो निदे च वक्तव्यो रन्धीरराव्यो । त्वे अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा नः । मा । अस्मान् । निन्दित्रे । पुरुषं वक्त्रे । च । अयस्त्वम् । वशं तयो । अदात्रे च । त्वयि । एवं च । मम । दानादिकं कर्म भवतु ।

त्वं वर्मासि सुप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् । त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥

त्वं वरम् । मम त्वम् । कवचम् । भवसि । सर्वतः पृथुतमम् । पुरोयोधः । च । शत्रुहन् ! त्वया । सहायेन । शत्रुनहं प्रतिब्रुवे ।

महाँ उतासि यस्य तेऽनु स्वधावरी सहः । मुञ्जाते इन्द्र रोदसी ॥ ७ ॥

महाँ उत । अपि च त्वम् । महान् । भवसि । यस्य । तव । बलम् । बलवत्यौ । द्यावापृथिव्यौ । अनुमन्येते ।

तं त्वा मरुत्वती परि भुवद्वाणी स्यावरी । नक्षमाणा सह द्युभिः ॥ ८ ॥

तं त्वा । तम् । त्वाम् । मरुद्भिस्तद्वती । पर्यवसन् । स्तुतिः । स्तोतृभ्यः । सह निर्गच्छन्ती । व्याप्नुवन्ती । त्वदीप्तैर्मरुद्भिः । सह ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.
२. वसिष्ठाः Sy.
३. अहिष्मम A. स्तुमः Sy.
४. वर्धितः ! is suggested for वर्धित । हे कामानां वर्धितः ! Sy.
५. विद्धि is suggested for द्वि ॥ अवधारय Sy.
६. विद्धि क्षिप्रम् is missing in M.
७. इवम् Sy.
८. अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy.
९. VM. ignores प्र ॥ प्र प्रकर्वेण Sy.
१०. निन्दित्रे A.
११. पुरुषं वक्त्रे is suggested for पुरुषं वक्त्रे ॥ पुरुषवाक्यानां वक्त्रे Sy.
१२. यं is missing in A. हे इन्द्र ! त्वामी त्वम् Sy.
१३. तयोः M. नय is suggested for तयो ॥ वशं कावीः Sy.
१४. अपि च Sy.
१५. मदीयं स्तोत्रलक्षणं कर्म गच्छदिति शेषः । अस्मदीयं स्तोत्रं भवच्चित्ते प्रविशदित्यर्थः Sy.

१६. अस्माकं कवचवक्त्रकोऽसीत्यर्थः Sy.
१७. सर्वतः पृथुः Sy.
१८. पुरो योद्धा Sy.
१९. चासि Sy.
२०. हे शत्रूणां हिसकेन्द्र ! Sy.
२१. प्रतिब्रवीमि । प्रतिहन्मोत्यर्थः Sy.
२२. सर्वाधिकः Sy.
२३. तौ A. असवत्यौ Sy.
२४. त्वदीयं सहः सर्वाधिकमित्यत्रोभावपि लोको विसंवादां न कुरुत इत्यर्थः Sy.
२५. VM. ignores इन्द्र
२६. हे इन्द्र ! उक्तगुणविशिष्टम् Sy.
२७. मरुतः स्तोतारः तद्वती Sy.
२८. त्वा A.
२९. अवसत् is suggested for अवसन् ॥ परिभवतु परिभवतिरत्र परिग्रहार्थीयः । परिगृह्णादित्यर्थः Sy.
३०. स्तुति A.
३१. गच्छन्ति A. त्वया सह गन्त्री । यत्र यत्र त्वं यासि तत्र तत्र यावन्तीत्यर्थः Sy.
३२. व्याप्नुवन्ति A.
३३. दीप्तैः is suggested for त्वदीप्तैः ॥ तेजोभिः Sy.

ऊर्ध्वासुस्त्वान्विन्दवो सुवन्दुसमुप दधि । सं ते नमन्त कृष्टयः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वासः । उन्मुखाः । त्वाम् । प्रति । दत्तम् । सोमाः । अभवन् । उपधावि दीप्तस्याहवनीयस्य समीपे । सन्नमन्ते । तुभ्यम् । मनुष्याः ।

प्र वो महे महिबुधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् ।
विशः पूर्वीः प्र चरा चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

प्र वो महे । प्रभरध्वम् । यूयं हविः । महते । महतां वर्धयित्रे । प्रकृष्टज्ञानाय । यूयं सुमतिम् । प्रकृणुध्वम् । त्वञ्चन्द्रं पूर्वोरभ्यस्ताः । विशः प्रति । प्रचरं गच्छ । मनुष्याणां कामः पूरयिता ।

उरुव्यचसे मुदिने सुवृक्तिमिन्द्राय ब्रह्म जनयन्त विप्राः ।
तस्य व्रतानि न भिनन्ति धीराः ॥ ११ ॥

उरुव्यचसे । बहुव्याप्तये । महते । स्तुतिम् । सुप्रवृत्ताम् । इन्द्राय । जनयन्ति । मेवावितः । तय । कर्माणि । न । हिसन्ति । प्राज्ञा अन्येऽपि देवाः ।

इन्द्र वाणीरनुत्तमन्युमेव सत्रा राजानं दधिरे सहध्वै ।
हयैश्चाय बर्हया समापीन् ॥ १२ ॥

इन्द्रं वाणीः । इन्द्रम् । स्तुतयः । अनुक्तकोधम् । सत्यम् । एव । राजानम् । पुरोदधिरे । शत्रूणां सहाय । त्वञ्च हयैश्चाय । ज्ञादीन् । सम्प्रोत्साह्य होतः ! इति ।

१. ऊर्ध्वाः Sy. २. उद्दिश्य Sy. ३. दर्शनीयम् Sy. ४. अस्मदोवाः सोमाः Sy.
५. भवन्ति Sy. ६. आभवन्तु यद्यपि दीप्तः M.
७. ०हवीयस्य समीपे A. हे इन्द्र ! क्षुलोक-समीपे स्थितम् Sy.
८. भुवि सोमास्त्वदर्थमेव जायन्ते प्रजाश्च त्वामेव प्रणमन्तोऽस्तुतिः Sy. ९. मनुष्यां A. प्रजाश्च
१०. प्रवरः A. हे मदीयाः पुरुषाः ! ... सोमान् प्रणयत Sy. ११. हवीः A.
१२. महत इन्द्राय Sy. १३. महतां धनानां वर्धयित्रे Sy. १४. प्रकृष्टमतये Sy.
१५. सुवृक्तिम् Sy. १६. प्रकृतम् Sy.
१७. अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र ! Sy.
१८. पूर्वोरः A. हवीषां पूरयित्राः Sy.
१९. विश प्रति A. प्रजाः Sy.
२०. प्रचारं गच्छन् M. प्रचरं गच्छ is suggest-
ed for प्रचरं गच्छं ॥ अभिगच्छ Sy.

२१. प्रजानां पूरयिता Sy. २२. पुरुषाप्तये Sy.
२३. ये महते is missing in M.
२४. ब्रह्मार्त्तं हविश्च Sy. २५. सुवृक्ति स्तुतिम् Sy. २६. यस्मा इन्द्राय Sy.
२७. प्राज्ञाः Sy. २८. तस्येन्द्रस्य Sy.
२९. रक्षणार्थेन कर्माणि Sy. ३०. देवा अपि Sy.
३१. केनाप्यनुत्तोऽद्याधितो मन्युः कोषो यस्य स तम् Sy. ३२. सत्रा सर्वजगतः Sy.
३३. ईश्वरम् Sy.
३४. शत्रूणां सहाय probably means शत्रूणां अभिगच्छ । सहाय is dative from सह with अच्प्रत्यय ॥ स्तोत्राणि शत्रूणामभि-
वितुम् Sy. ३५. हयैश्चामिन्द्रं स्तोतुमित्यर्थः Sy. ३६. ज्ञादीन् is suggested for ज्ञादीन् ॥ यन्मन्तु Sy.
३७. य is missing in A. उत्साह्य Sy.
३८. अतो हेतोर्हो स्तोतः ! स्वमपि Sy.

VII. 32.

मो षु त्वा वाघतश्चनारे असन्नि रीरमन् ।

आरात्ताचित्सधमादं नु आ गंहीह वा सन्नुपं श्रुधि ॥ १ ॥

‘मो षु ।

१. मो षु त्वा’ इति सप्ताविंशत्युच्चं पञ्चदशं सूत्रम् ।
अत्रेयमनुक्रमणिका—‘मो षु सप्ताधिका प्रामाथं
तृतीया द्विपदा सौदासैरगनी प्रक्षिप्यमाणा शक्ति-
रन्त्यं प्रगाथमालेभे सोऽर्धं उक्तेऽवहृत ।
तं पुत्रोक्तं वसिष्ठः समापयतेति शाट्पायनकं
वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यार्धमिति ताण्डकम्’
(KSA. 35. 32. p. 25.) इति । मण्डल-
द्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः, ‘इन्द्र कर्तुं नः’ इति प्रगा-
थस्यार्धंरस्य च वसिष्ठपुत्रः शक्तिर्वसिष्ठो
वा । इन्द्रो देवता । अयुजो बृहत्पो युजः सतो-
बृहत्स्यः । तृतीया तु द्विपदा विराट् । महाव्रते
निष्केवल्ये बाहंततृचाशीटावेतत्सूतम् । तत्र
द्विपदां ‘अभि त्वा शूर’ इत्येतं राथन्तरं प्रगाथं
‘नकिः सुदासः’ इति प्रगाथञ्च दर्शयेत् ।
तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘मो षु त्वा
वाघतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति राथन्तरं
प्रगाथमथ हास्य नकिः सुदासो रथमित्येतं
प्रगाथमुद्धृत्य त्वामिदा ह्यो नर इत्येतं प्रगाथं
प्रत्यवदधाति (AA. 5. 2. 4.) इति ।
चातुर्विंशिकेऽहनि पञ्चमेऽहनि च निष्केवल्ये
‘मो षु त्वा वाघतः’ इति प्रगाथः सद्द्विपदः ।
सूत्रितञ्च १—‘मो षु त्वा वाघतश्चनेति सद्द्विपद
उपसमस्येद्द्विपदाम्’ (ĀSS. 7. 3.) इति
चातुर्विंशिकेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृतान्मरुत्व-
तीयात् प्रगाथादनन्तरं ‘नकिः सुदासः’ इति
प्रगाथं शंसेत् । पृष्ठचाभिप्लवण्डहयोस्तृतीये
ध्वष्टेऽहनि चार्थं प्रगाथः । तथैव सूत्रितम्—
‘नकिः सुदासो रथमिति मरुत्वतीया ऊर्ध्वं
नित्यादिति । एवं स्थितान् प्रगाथान् पृष्ठचा
भिप्लवण्डहं पुनः पुनरावर्तयेयुः
(ĀSS. 7. 3.) इति । अग्निष्टोमे
माध्यन्दिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘उदिन्वस्य
रिच्यते’ इति प्रगाथः । तत्रा च सूत्रितम्—
‘उदिन्वस्य रिच्यते भूय इत्’ (ĀSS. 5.
16.) इति । अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवने

मैत्रावरुणशस्त्रे ‘कस्तमिन्द्र’ इति प्रगाथः ।
सूत्रितञ्च—‘कस्तमिन्द्र त्वावसुं सद्यो ह जातः’
(ĀSS. 5. 16.) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि
माध्यन्दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रस्यायं प्रगाथः ।
अहर्मेणैवपि द्वितीयादिष्वहःसु । सूत्रितञ्च—
‘कस्तमिन्द्र त्वावसुं कस्तम्यो अतसीनाम्’ (ĀSS.
7. 4.) इति । ‘आरस्मणीयाः पर्यासान् कटतो
ऽहरहःशस्यानीति होत्रकाः’ (ĀSS. 7. 1.)
इति । पृष्ठघण्डहस्य तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये
वैष्णवसामपक्षे ‘यदिन्द्र यावतः इत्यन्कपरतृचः ।
सूत्रितञ्च—‘यदिन्द्र यावतस्त्वमिति प्रगाथो
स्तोत्रियानुरुपो’ (ĀSS. 7. 10.) इति ।
अग्निष्टोमे चातुर्विंशिकेऽहनि मध्यन्दिनस-
वनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘तरणिरित्तिपासति’ इति
वैकल्पिकस्तृचः । सूत्रितञ्च—‘तरोभिर्वो
विद्वत्सु तरणिरित्तिपासति’ (ĀSS. 7. 4.)
इति । अग्निष्टोमे निष्केवल्यशस्त्रे रथन्तर-
सामपक्षे ‘अभि त्वा शूर’ इति प्रगाथः स्तो-
त्रियः । सूत्रितञ्च ‘अभि त्वा शूर नोनुमो ऽभि
त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथो स्तोत्रियानुरुपो’
(ĀSS. 5. 15.) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्यं
प्रगाथः । तथैव सूत्रितञ्च—‘अभि त्वा शूर
नोनुमो बहवःसूरचक्षस इति प्रगाथाः’ (ĀSS.
6. 5.) इति । महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिणपक्षे-
ऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—
‘अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति
रथन्तरस्य स्तोत्रियानुरुपो प्रगाथो’ (AA.
5. 8.) इति । आश्विनशस्त्रे ‘इन्द्र कर्तुं नः’
इति प्रगाथः । सूत्रितञ्च—‘इन्द्र कर्तुं न आ
भरामि त्वा शूर नोनुमः’ (ĀSS. 6. 5.)
इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने
बाह्यागाच्छ्रुतिशस्त्रेऽयं वैकल्पिकः स्तोत्रियः
प्रगाथः । सूत्रितञ्च—‘इन्द्र कर्तुं न आ भरेन्द्र
ज्येष्ठं न आ भर’ (ĀSS. 7. 4.) इति Sy.

२. मोष्ठं A.

मेव । त्वाम् । अश्वाः । दूरे । अस्मताः । निरमयन्तु । दूरादस्मत् । अपि । अस्माकम् ।
यज्ञम् । आगच्छ । इह । एव । सत् । स्तोत्रमुपशृण्विति ।

इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा मधौ न मत्तु आसते ।

इन्द्रे कामं जरितारो वसूयवो रथे न पादमा दधुः ॥ २ ॥

इमे हि ते । इमे । हि । ते । स्तोत्रकृतः । सुते सोमे । सह । मधूनि । व । मक्षिकाः । पर्युपवि-
शन्ति । इन्द्रे । अभिलषितकामम् । वनकामाः । स्तोतारः । रथे । इव । पादम् । आदधुः ।

रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं पुत्रो न पितरं ह्रुवे ॥ ३ ॥

रायस्कामः । वनकामः सन्नहम् । वज्रहस्तम् । शोभनदक्षिणं शोभनदानम् । पुत्रः । इव । पित-
रम् । ह्वयामीति, सेयत्त्ववदा विराडिति ।

इम इन्द्राय सुन्विरे सोमासो दध्याशिरः ।

ताँ आ मदाय वज्रहस्त पीतये हरिभ्यां याह्योक् आ ॥ ४ ॥

इम इन्द्राय । इमे । इन्द्राय । सुताः । सोमाः । दधिमिश्रणाः । तान् । आयाहि । मदाय । पातुम् ।
वज्रहस्त ! अश्वाभ्याम् । यज्ञम् । प्रति ।

१. न Sy. २. हे इन्द्र ! त्वया Sy.

३. यजमानाः Sy. ४. नितराम् Sy.

५. अतस्त्वं दूरे वर्तमानः Sy. ६. अपि A.

७. अस्मदीयम् Sy. ८. अत्र Sy.

९. अपि वा Sy. १०. सत् is suggested
for सत् ॥ विद्यमानः Sy.

११. ०शृण्वति M. अस्मदीयं स्तोत्रमुपशृणु Sy.

१२. VM. ignores सु and चन ॥ चन अपि
Sy. १३. ते is missing in M.
हे इन्द्र ! त्वदर्थम् Sy.

१४. The rest of the commentary
from स्तोत्रकृतः up to शोभनदानम् in
RV. 7. 32. 3. is missing in A.

१५. अभिवृत्ते Sy.

१६. मधूनि is suggested for मधूनि ।

१७. इव is suggested for व ।

१८. अय परोक्षस्तुतिः Sy. १९. इष्टम् Sy.

२०. तमपर्यगन्ति Sy. २१. वज्रहस्तमिन्द्रम् Sy.

२२. सेयत्त्ववदा A. सेयं द्विपदा is suggested
for सेयत्त्ववदा । २३. इव इन्द्राय A.

२४. इन्द्राय तुभ्यम् Sy. २५. सुता बभूवुः Sy.

२६. दधिमिश्रणाः A. २७. सोमान् Sy.

२८. आगच्छ Sy. २९. मदायम् Sy.

३०. पातम् M. पानाय Sy. ३१. ०हस्ता M.

३२. यज्ञसदनम् Sy.

३३. अभि Sy.

श्रवच्छत्कर्णैर्यते वसूनां नू चिन्मो मर्धियद्विरः ।

सद्यश्चिद्यः सहस्राणि शता ददन्नकिदित्सन्तमा मिनत् ॥ ५ ॥

श्रवत् । श्रवत् । श्रवच्छत्कर्णः । आगच्छति । वसूनां लाभाय सः । क्षिप्रम् । अस्माकं शत्रून् । पर-
पस्य वक्तुन् । हिनस्तु । सद्यः । एव । यः । सहस्राणि । शतानि च । प्रयच्छति । तन्न कश्चित् । दित्स-
न्तम् । आहिनस्तु निरुणद्धविति ।

स वीरो अप्रतिष्कृत इन्द्रेण शूशुवे नृभिः ।

यस्ते गभीरा सबनानि वृत्रहन्त्सुनीत्या च धावति ॥ ६ ॥

स वीरः । सः । वीरः । अप्रतिष्कृतः सन् । इन्द्रप्रसादात् । नृभिः पुत्रादिभिः । वर्धते । यः । ते ।
गम्भीराणि । सबनानि । वृत्रहन् । अभियुगोति । आधावति । च त्वामिति

भवा वरुथं मघवन्मघोर्ना यत्समजासि शर्धतः ।

वि त्वाहृतस्य वेदनं भजेमह्ना दूणाशो भरा गयम् ॥ ७ ॥

भवा वरुथम् । भव । कवचम् । मघवन् । घनवतामस्माकम् । यदा । वेगं कुर्वाणान्स्मान् युद्धे ।
सम्प्रेरयसि । विभजेमहि वयम् । त्वया हृतस्य । घनम् । आह्वर । केनचिदपि नाशयितुमशक्यस्त्वम् ।
गृह्मस्माकम् ।

१. The *Pratika* is supplied by the Editor. २. शूणोतु Sy.

३. त् is missing in A. याच्ञाश्रवणरूप-
कर्ण इन्द्रः Sy. ४. याच्यते Sy ५. वसूनि
Sy. ६. नैव Sy. ७. अस्मदीयाः Sy.

८. पुण्य० A. याच्ञा is वाक्यानि Sy.

९. हिनस्तु अश्रवणेन याच्ञावाक्यानि निःकलानि
(न) करोतिवार्थः Sy.

१०. अपि चेन्द्रः याच्ञानन्तरमेव Sy.

११. ०च्छति A. प्रयच्छेत् Sy.

१२. कश्चि A. कश्चिदपि Sy.

१३. वातुमिच्छन्तं तमिन्द्रम् Sy.

१४. ०नस्तु न निरु० M. हिंसात् ।

Sy. १५. VM. ignores वित् ॥

१६. ति is missing in M कवाप्यप्रतिगतो-
प्रतिशब्दितो वा भवेत् Sy.

१७. इन्द्रेण हेतुना Sy. १८. परिचारकः Sy.

१९. उपगम्यते । दक्षयतिर्गतिकर्मा Sy.

२०. पुमान् Sy.

२१. त्वदर्थम् Sy.

२२. सोमान् Sy. २३. त्वां स्तुतिभिरुपधावति
च Sy. २४. भवा रूपम् A. २५. उपद्र-
वाणां वारकं वर्म Sy. २६. हे घनवन्निन्द्र !
Sy. २७. घनेव० A. हवि मताम् Sy.

२८. त्वम् Sy. २९. उत्सहमानाञ्छत्रून् Sy.

३०. सम्प्रेरयेः Sy. ३१. विशेषेण लभेमहि Sy.

३२. अपि च त्वयाहृतस्य शत्रोः Sy.

३३. अस्मभ्यमाह्वर Sy.

३४. The passage beginning with
घनम् and ending with ०शक्यस्त्वम्
is missing in M. वितुम० is sug-
gested for वितम्०

३५. ग्रह० A.

सुनोता सोमपात्रे सोममिन्द्राय वज्रिणे ।

पचता पक्तीरवसे कृणुध्वमित्पृणन्नित्पृणते मयः ॥ ८ ॥

सुनोत । सुनुत । सोमस्य पात्रे । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । पचते । पक्तव्यांश्चकृन् पुरोडा-
शांश्च । रक्षणाय । कृणुध्वम् । एवंतत् । प्रयच्छन् । एवेन्द्र । प्रयच्छते । सुखं भवति ।

मा संधत सोमिनो दक्षता महे कृणुध्वं राय आतुजे ।

तरणिर्ज्जयति चेति पुष्यति न देवासः कवत्नवे ॥ ९ ॥

मा संधत । मा । क्षीणा भवत । महे, सोमिनः । अपि तहि, उत्साहं कुरुत । महते धनाय । कृणुध्वं
कर्म । धनाय । शत्रूणामाहन्तृणैः । क्षिप्रकारी । एव पुरुषः । शत्रून् जयति । सुखञ्च निवसति । पुष्यति
च प्रजया पशुभिः । यः कृत्स्नं कर्मातनोति स कर्तुरित्याहुः, न, तस्मै । देवा अभ्युदयमावहन्ति ।

नकिः सुदासो रथं पर्यासु न रीरमत् ।

इन्द्रो यस्याविता यस्यं मरुतो गमत्स गोमति व्रजे ॥ १० ॥

नकिः । नकि ह कश्चित् । शोभनदानस्य यजमानस्य राज्ञः । रथम् । पर्यस्यति । न च रथं युद्धे प्रवृत्ते ।

१. हे मदीयाः पुरुषाः ! अभियुणुत Sy.

२. वचत A.

३. पक्तव्यां चकृन् A.

४. अवसे इन्द्रं तर्पयितुम् Sy.

५. इन्द्रप्रियकराणि कर्माणि च कुरुते Sy.

६. यजमानाय प्रयच्छन् Sy.

७. एवेन्द्रः is suggested for एवेन्द्र ।

८. पृणते हवींषीति शेषः Sy.

९. इन्द्रो हि मयः सुखम् Sy.

१०. क्षीणा भवत A. हे मदीया जनाः !
हिमिष्ट Sy.

११. महे is explained a little further
as महते । It should come imme-
diately before महते ।

१२. सोमानोऽपि A. सोमवतो यागात् Sy.

१३. तहि A.

१४. यागादि कर्तुमुत्सहध्वं च Sy.

१५. कर्माणि कुरुत च Sy.

१६. धनलाभायम् Sy.

१७. ०महन्नित्रणे M. ०हन्त्रे is suggested for
०हन्तृणे ॥ तुजिहिसाकर्मा दानकर्मा वा
शत्रूणामभिहितकाय धनानां प्रदाने वा
Sy.

१८. कर्मेभु त्वरित एव Sy.

१९. पुष्टो भवति Sy.

२०. यत्कृत्स्नं M.

२१. कलर्तुरि० M. कवत्नुरि० is suggested
for कर्तुरि० ॥ कवत्नवे कृत्स्नतक्रियायै ।
कवोपसृष्टस्यातेः सातत्यगमनकर्मणो रूपं कव-
त्नुरिति Sy.

२२. ०वहति A. देवा भवन्तीति शेषः । सुखप्राप्तये
भवन्तीत्यर्थः Sy.

२३. कि A.

२४. नकिन् क० is suggested for नकि
ह क० ।

२५. वैजव० A. शोभनदानस्य यजमानस्य Sy.

मुपरमयति । इन्द्रः । यस्य । रक्षिता भवति । यस्य च । मरुतः । गच्छतु । सः । गोमन्तम् । अजे क्षत्रूणामिति ।

गमद्वाजं वाजयन्निन्द्र मर्त्यो यस्य त्वमविता भुवः ।

अस्माकं बोध्यविता रथानामस्माकं शूर नृणाम् ॥ ११ ॥

गमद्वाजम् । गच्छति । अन्नम् । युद्धं कुर्वन् । इन्द्र ! मर्त्यः । यस्य । त्वम् । रक्षिता । अभवः ।
तथा सत्यस्माकम् । रथानाम् । नृणाञ्च । अपिता भवामीति । शूर ! बुध्यस्व बुधेरन्त्यस्य वकारस्य
लोपश्चान्दसः ।

उदिच्चस्य रिच्यतेऽशो धनं न जिग्युषः ।

य इन्द्रो हरिवाञ्च दभन्ति तं रिपो दधं दधाति सोमिनि ॥ १२ ॥

उदितु । उदिच्यते । इन्द्रस्य त्रिष्वपि सवनेऽन्वितस्य । अंशः । धनम् । इव । शत्रुः जयतः । यः ।
इन्द्रः । हरिवान् । नृ । हिंसन्ति । तम् । रिपवः । किञ्चायं बलम् । निदधाति । यजमाने ।

१. नुपर० ॥ M. उपर० is suggested for मुपर० ॥ आत्मार्थं न कश्चिदेनं गृह्णातीत्यर्थः Sy.

२. मरुतोऽवितारः Sy.

३. गच्छेत् Sy.

४. गोयुक्ते Sy.

५. गोष्ठे Sy.

६. गच्छेत् Sy.

७. स्तोत्रेण त्वां वलिनं कुर्वन् Sy.

८. मर्त्यस्य Sy.

९. भवेः Sy.

१०. वल्लिष्ठानाम् Sy.

११. पुत्रादीनां च Sy

१२. पिता M.

अविता is suggested for अपिता ॥
रक्षिता Sy.

१३. अपि च हे शूर ! Sy.

१४. बोधि भव । भवतेर्लोडि रूपम् । भकारस्य
वकारश्चान्दसः Sy.

Both VM. and Sy. are wrong in explaining the formation of बोधि which is an aorist form of बुध्

and is used in the sense of the imperative Cf. VM's commentary on RV. 7. 32. 25. लोडयं लुङ्

१५. बुद्धेर० M. The reading is doubtful.

१६. VM. explains अस्माकम् once only.

१७. उदि A.

१८. विच्यते A. अतिरिच्यतेऽन्वेभ्यो ऽपि देवेभ्यः ।
इन्द्रस्य त्रिष्वपि सवनेषु सोमपानमस्ति माध्य-
न्दिनं हि सर्वमैन्द्रमिति Sy.

१९. तृष्वपि A.

२०. सवनेऽन्वित० is suggested for सवने-
ऽन्वि०

२१. यजे सोमस्य भागः Sy.

२२. शत्रून् M.

जितवतः Sy.

२३. न नृ is missing in A. नृ is sug-
gested for नृ ।

२४. किं M.

२५. सन्वधाति Sy.

२६. VM. ignores इत् and नृ ॥ उदिन्विबति
अयः पूरणाः Sy.

मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशंसं दधात यज्ञियेष्व ।

पूर्वीश्चन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भवेत् ॥ १३ ॥

मन्त्रमखर्वम् । स्तोत्रम् । अनूपम् । हृदये सुष्ठु निहितम् । सुरूपम् । आधत्ते स्तोतारः । देवे-
ष्विन्द्रे तदनुचरेषु । बह्वः । अपि । प्रसिद्धयः । तम् । न । तरन्ति । यः । इन्द्रे । कर्मणा । भवति । कर्म कुर्व-
न्निन्द्रसमीपं गच्छति, 'प्रसिति' प्रसूयन्नात् तन्निर्वा जालं वा' इत्युक्तमिति ।

कस्तमिन्द्र त्वावसुमा मर्त्यो दधर्षति ।

श्रद्धा इत्ते मधवन्पार्ये दिवि वाजी वाजं सिपासति ॥ १४ ॥

कस्तमिन्द्र । त्वं वासयिता यस्य स त्वावसु कः । तम् । इन्द्र ! त्वावसुम् । आधर्षयति । मर्त्ये ।
श्रद्धया । एव । तुभ्यम् । मधवन् । पारभवे । अह्नि यस्मिन्नहनि युद्धं सन्तिष्ठते तस्मिन् । हविष्मान् ।
अन्नम् । प्रदातुमिच्छति यदहरेव शत्रुं जित्वा युद्धं संस्थापयति तदहर्पार्यमुच्यते इति ।

१. मन्त्रमखर्वम् A.

२. हे जनाः ! अनूपम् Sy.

३. सुविहितम् Sy.

४. शोभनरूपम् Sy.

५. विधत्त Sy.

६. १२. देवेषु is missing in M.

७. यजनोयेषु देवेषु मध्ये इन्द्राय Sy.

८. बह्वोऽपि A.

९. प्रसिद्धतयः A. प्रसितयः M. is suggested
for प्रसिद्धयः ॥ पाशादीनि बन्धनानि Sy.

१०. चनेति समुदायो नेत्यर्थे वर्तते Sy.

११. तरन्ति । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः Sy.

१२. जनः Sy.

१३. नन्द्रे A. इन्द्रस्य चित्ते Sy.

१४. स्तुत्यादिरूपेण Sy.

१५. भवेत् Sy.

१६. ०तिः प्र० is suggested for ०ति प्र०

१७. ०सयन्नात् A. ०सयनात् is suggested
for ०सयन्नात्

१८. तन्तिर्वा A. तन्तुर्वा N.

१९. N. 6. 12. The passage प्रसितिः
प्रसयनात् तन्तिर्वा जालं वा should

immediately follow प्रसिद्धयः (प्रसि-
तयः) and precede तम्

२०. ०वसुः कः is suggested for ०वसु कः ॥

The passage त्वं वा० . . . वसुः should
immediately follow कः and
precede तम् २१. मर्त्यः Sy.

२२. हे इन्द्र ! तव चित्ते यो भवेत् Sy.

२३. त्वं वसुर्व्यापको यस्येति बहुव्रीहिः । तत्
जनम् Sy. २४. आधर्षेत् Sy.

२५. मर्त्यः is suggested for मर्त्ये ।

२६. यः श्रद्धया युक्तः सन् Sy.

२७. त्वदर्थम् Sy.

२८. पराभवे M. पारभावे is suggested for
पारभवे ॥ सौत्ये Sy.

२९. पार्ये दिवि सौत्येऽहनि Sy.

३०. हविष्मान् भवेत् Sy.

३१. बलं वा Sy.

३२. ०तु मच्छ० A. सेवते Sy.

३३. ०ह वार्य० A. ०हः पार्यम् is suggested.

The passage यवहः . . . मुच्यते should
immediately follow पारभवे and
precede अह्नि

मघोनः स्म वृत्रहर्त्येषु चोदय ये ददति प्रिया वसु ।

तव प्रणीती हर्यश्च सूरिभिर्विश्वां तरेम दुरिता ॥ १५ ॥

मघोनः । घनवतः^१ । युद्धेषु । चोदय^२ । ये^३ । प्रियाणि । घनानि । तेभ्यो युष्मभ्यं प्रयच्छन्ति । तव । प्रणयनेन । हर्यश्च^४ ! वयं सूरिभिः पुत्रादिभिः सह । विश्वानि^५ । दुरितानि^६ । अतितरेम^७ ।

तवेदिन्द्रावमं वसु त्वं पुंष्यसि मध्यमम् ।

सुत्रा विश्वस्य परमस्य राजसि नकिंष्ट्वा गोषु वृण्वते ॥ १६ ॥

तवेदिन्द्र । तव । एव । इन्द्र ! अवमम्^८ । धनं पार्थिवम् । त्वमेव । आन्तरिक्षं^९ वसु । पुंष्यसि । त्वमेव दिव्यस्य^{१०} घनस्य । ईशिषे । सत्यमेव । सर्वस्य । न केचित्^{११} । त्वां शत्रूणाम् । गोषु प्रवृत्तम् । वारयन्ति ।

त्वं विश्वस्य धनुदा असि श्रुतो य इ भवन्त्याजयः ।

तवायं विश्वः पुरुहूत पार्थिवोऽवस्युर्नाम भिचते ॥ १७ ॥

त्वं विश्वस्य । त्वम्^{१२} । सर्वस्य^{१३} । घनस्य दाता । भवसि । विश्रुतः^{१४} । ये । इमे । सङ्ग्रामाः^{१५} । भवन्ति तेषु प्रवृत्तस्य विश्वस्येति । तव । अयम् । विश्वः^{१६} । पुरुहूत ! पार्थिवो जनः । रक्षणमिच्छन्^{१७} । नमनम्^{१८} । याचते^{१९} ।

१. हे इन्द्र ! घनवतस्ते त्वदर्थमित्यर्थः Sy.

२. तान् जनान् प्रेरय Sy.

३. जनाः Sy.

४. स्वरिभिः A. स्तोत्रभिः पुत्रादिभिः सार्धम् Sy.

५. विश्वादि A.

६. दुरितान् A.

७. अतरेमेति A.

८. VM. ignores स्म.

९. विन्दम् A.

१०. इन्द्रो वमं A.

११. अवमं अपुसीसादिकम् । बडा भीमं वस्ववमम्

१२. रजतहिरण्यदिकमान्तरिक्षं वा Sy.

१३. इव्यस्य M. उत्तमस्यापि रत्नावेदिव्यस्य वा वसुतः Sy.

१४. केऽपि न Sy.

१५. अपि च त्वाम् Sy.

१६. गोष्ठं A. गोषु निमित्तेषु

१७. हे इन्द्र ! त्वम् Sy.

१८. सर्वस्य स्तोत्रार्पणमानस्य वा Sy.

१९. प्रतिष्ठः Sy.

२०. एते Sy.

२१. युद्धानि Sy.

२२. तेष्वपि घनदाः श्रुतो इति Sy.

२३. त्वत्त इत्यर्थः Sy.

२४. विश्वः is suggested for विश्व ॥ तवः Sy.

२५. रक्षमिच्छन् Sy.

२६. अन्नमुदकं वा Sy. बहिः नाम इत्युदकनामनी Ngh. 1. 12.

२७. याचते । त्वामेवेति शेषः

यदिन्द्र यावतुस्त्वमेतावदहमीशीय ।

स्तोतारुमिदिधिपेय रदावसो न पापत्वार्य रासीय ॥ १८ ॥

यदिन्द्र यावतः । यदि । अहम् । इन्द्र ! यावतो घनस्य । त्वमीशिषे । तापक । ईशीय । ततो मां यः स्तौति तम् । एव घनप्रदानेन । अहं धारयेयम् । रतिविलेखनकर्मा । 'इन्द्रोऽस्माकमरदद्वज्राद्वाहः' इति मन्त्रः, शत्रूणां घनानि यो विलिखति स दरावसु । तम् । पापत्वार्य । अहं दत्तमिति ।

शिचेयमिन्महयुते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे ।

नहि त्वदन्यन्मघवन् आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥ १९ ॥

शिचेयम् । प्रयच्छेयम् । एव । त्वां स्तुवते । अन्वहम् । घनानि । क्वचिदपि ज्ञानाय । नहि । त्वत्तः । अन्यत् । मघवन् ! अस्माकम् । अस्ति । बान्धवन् । त्वदतिरिक्तः प्रशस्यतरः । पिता । चास्माकं नास्ति यस्मात्त्वमेव पालयसि ।

१. ०न्द्रा या० M. २. यद्यतः Sy.

३. तावकम् M. तावतः is suggested for तापक ॥ एतावत् । यच्छया लुक् । एतावतो घनस्य Sy.

४. ईशि M. ईशीय is suggested for ईशिप ॥ ईश्वरो भवेयम् Sy.

५. अस्मदीयं स्तोतारम् Sy.

६. ०येय A.

७. तिविले० A. रतिः is suggested for रतिः ।

८. ०मरद्वज्र० A. ०मरद्वज्रं वाहुः M.

९. रदवसु is suggested for दरावसु । रवति ददाति यमूनोति रदवसुः Sy.

१०. न is suggested for त ।

११. वार्यं त्वया M.

१२. दत्तमिति M. दत्तामिति is suggested for दत्तमिति ।

१३. दद्याम् Sy.

१४. पूजयते ज्ञानाय Sy. १५. प्रतिविनम् Sy.

१६. A. adds 'कामास्त्वामभिष्टुमो ववित्वि शिप्रं वासयितस्तन्न स्तोत्रम् ॥ मान । मस्मा त्रिन्विते पश्यं वक्त्रे चर्यस्त्वं वक्षं तयो दात्रे च त्वय्येव च मम दानादिकं कर्म भवतु' and M. कामास्त्वामभिष्टुमो ववित्वि शिप्रं पितर after घनानि, Cf. the commentary on 7. 31. 4, 5.

१७. ज्ञाताय is suggested for ज्ञानाय ॥ कुत्रचिद्विद्यमानः कुहचिद्वित्, तस्मै यत्र क्वापि विद्यमानायेत्यर्थः Sy.

१८. एवमिन्द्रस्य यावयं श्रुत्वा सन्तुष्ट आशिषं वति Sy.

१९. बान्धवम् is suggested for बांधवन् ॥ ज्ञातेयम् Sy. २०. तस्यतिरिक्त A.

२१. The passage beginning with ज्ञाताय and ending with प्रशस्यतरः is missing in M. प्रशस्यः Sy.

२२. पालयिता च त्वदन्यो नास्तीत्यर्थः Sy.

२३. VM. ignores आ ॥ आकारः पूरणः Sy.

तरणिरित्तिपासति वाजं पुरंध्या युजा ।

आ व इन्द्रं पुरुहूतं नमे गिरा नेमिं तष्टेव सुद्रवम् ॥ २० ॥

तरणिः । क्षिप्रकारी । एवेन्द्रः । सम्भवतुमिच्छति । तष्टेग्रामम् । प्रजया । सहायभूतया । तथा सति युष्मदर्थमहम् । आनयामि । पुरुहूतम् । इन्द्रम् । स्तुत्या । नेमिम् । तष्टेव । शोभनकाष्ठम् ।

न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु न स्नेधन्तं रयिर्नशत् ।

सुशक्तिरिन्मधवन् तुभ्यं मावन्ते देष्णं यत्पाये दिवि ॥ २१ ॥

न दुष्टुती । न । दुष्टेन स्तोत्रेण मर्त्यः । विन्दते । धनम् । स्नेधतिरूपक्षयकर्म, न, उपक्षीय-
माणमुपहरतं स्तोत्रम् । धनम् । व्याप्नोति । शोभनदानम् । एव । भस्मद्वयाय स्तोत्रं देष्णं धनम् । यत् ।
पारभावे । दिवि भवत्यनायासेन त्वं देयं धनं स्तोत्रे प्रयच्छसीति ।

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।

ईशानमस्य जगतः स्वर्देशमीशानमिन्द्र तस्थुपः ॥ २२ ॥

अभि त्वा । अभिष्टुमः । त्वाम् । शूर ! यथाऽदुग्धाः । धेनूदाहृतार्थमुपस्तुवन्ति तस्मात्प्रादा—

१. तनिरि A. २. स्तुत्यादी कर्मणि त्वरित एव पुमान् Sy. ३. सम्भवते Sy. ४. अन्नम् Sy. ५. महत्वा धिया Sy. ६. ०भूताय A. ७. वस्त्वाम् Sy. ८. बहुनिराहृतम् Sy. ९. चक्र-
वलयम् Sy. १०. यथा वर्षकिर्दारुनेमिनाम-
यते तद्वदित्यर्थः Sy. ११. शोभनदारुम् Sy.
१२. नुष्टुती A. १३. नुष्टेन A. दुष्टुत्या Sy.
१४. मनुष्यः Sy.
१५. इन्द्रं स्तुवन्नेव वसु लभते इत्यर्थः Sy.
१६. सेषति० M. १७. ०हास्यकुर्मा A. The
passage स्नेधति ... कर्मा should
immediately follow उपक्षीयमाणम्
१८. उपहरन्तम् is suggested for उपहरत ॥
हितमिन्द्रविवदस्तुत्याधिकर्माण्यकुर्वन्त-
मित्यर्थः Sy. १९. मुकर्म विन्दत इति
व्यवहितमप्यनुवचयतेऽव्याहारस्यान्तिकृतात्
Sy. २०. वातस्यम् Sy. २१. सौत्ये Sy.
२२. दिवि is missing in M. दिवि is sugges-
ted for दिवि ॥ विवसे Sy. २३. त्वदेयं
(त्वदीयं) M.

२४. VM. ignores मधवन् and तुभ्यम् ॥
हे मधवन् ! त्वया तुभ्यं त्वत्तः Sy.
२५. भृशमभिष्टुमः Sy. अभिमुख्येनात्यन्तं स्तुमः ।
'न स्तुती' यद्गुणान्तम् Mah. अभिमुख्येन ...
नोनुमो नामासः U. अभिमुख्येनात्यर्थं नुमः
स्तुमः । नीतेयद्गुणान्तात् २६. रे शूर इन्द्र !
Mah. U. हे शूर विक्रान्त इन्द्र BB.
२७. क्षीरपूर्णपितृत्वेन वर्तन्ते तद्वत् सोमपूर्णव्रतत्वेन
वर्तमाना वयम् Sy. तत्र दृष्टान्तः । . . यथा
अदुग्धाः Mah. अदुग्धा धेनव इव BB.
२८. गावः Mah. यथा वत्सान् प्रत्यदुग्धा धेनवः U.
२९. वत्सान् स्तुवन्ति Mah. नमन्ति, एवं त्वा प्रति
हविभिः स्तोत्रैः शस्त्रैश्चाभिमुख्येन नामासः ।
यद्वा 'णु स्तुती' अप्रमत्त बालुः शबरालाप्यात् ।
अभिनीनुमोऽभिष्टुमस्त्वां कृत्यकृत्याः तन्तः
स्तुतस्तोत्राः कृतशस्त्रा उद्यतहविकाः । कथ-
मिव ? अदुग्धा इव धेनवः । यथा अदुग्धा
अकृतकृत्या धेनवो वत्समभितुष्टुबुरेवम् U.
यथा तावद् वत्से, अभिमुख्येन शब्दयन्ति BB.
३०. तस्मा प्रदा ० A.

दित्युन्नीय वन्दमाना उपस्तुवन्तः पशून् दुहन्ति इति-ब्राह्मणम् । ईशानम् । अस्य । जङ्गमस्य । सर्वस्य
द्रष्टारम् । ईशानम् । इन्द्र ! तत्पुणश्च ।

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

अश्वायन्तो मधवन्निन्द्र वाजिनो गृध्रन्तस्त्वा हवामहे ॥ २३ ॥

न त्वावान् । न । त्वत्सदृशः । अन्यः । दिव्यः । पार्थिवो वा सम्प्रत्यस्ति । नापि । जातः । नापि ।
जनिष्यते । अश्वादीनिच्छन्तः । तं त्वा । वयं हवामहे । हविष्मन्तः ।

अभी पृतस्तदा भुरेन्द्र ज्यायः कनीयसः ।

पुरुवसुहिं मधवन्त्सनादसि भरेभरे च हव्यः ॥ २४ ॥

अभी गतः । अभ्याभर । सत प्रशस्तस्य वसिष्ठस्य । तत् । इन्द्र ! धनम् । ज्यायान् । कनीयसो
मम । बहुधनः । हि । मधवन् ! चिरादारभ्य त्वम् । भवसि । सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे । च । ह्यातव्यः ।

१. याम् A.

२. प्रभुम् Mah. कथम्भूतं त्वामभिनोनुमः ?
ईशानम् U. कीदृशम् ? ईशानवीरवरम् BB.

३. दृष्टा० A. सर्वदृशम् Sy. पश्यतीति स्वदृक्
तम् । यद्वा स्वरादित्य इव दृश्यते स्वदृक् Mah.
स्वः पश्यतीति स्वदृक् तं स्वदृशम् । यद्वा स्वरा-
दित्यः, तद्वद्यो दृश्यते स स्वदृक् तं स्वदृशम् U.
स्वर्गात्म्यस्य परमनुक्तस्य द्रष्टारम् BB.

४. ईशानमिति पदस्यावृत्तिरादरार्थं Sy.

५. स्थावरस्य च Sy. स्थावरस्वेषानं, विषयनि-
यन्तारमित्यर्थः Mah स्थितवतः स्थावरस्ये-
त्यर्थः U. स्थावरस्य च । . . . त्वमिन्द्रियं
वीर्यं चास्मभ्यं देहीति BB.

This stanza=YV. 27. 35.=
TS. 2. 4. 14. 2. ६. त्वत्सदृशः A.
त्वत्सदृशोऽस्तीति त्वावान् । सादृशार्थे
वतुप्रत्ययः Mah.

७. न जायते Sy. अस्तीति शेषः Mah.

८. दिवि भवः Sy., Mah., U.

९. पृथिव्यां भवोऽपि Sy. पृथिवीभवश्च Mah.
न च पार्थिवोऽस्तीति शेषः U.

१०. पृथिव्यां दिवि च विषयवि लोकेषु त्वत्सदृशः
कश्चिन्नास्तीत्यर्थः Sy. उत्पत्स्यते Mah. U.

११. ०वीनीच्छ० A. आदि refers to गच्छन्तः ॥
अश्वानिच्छन्तः, वा इच्छन्तश्च Sy. अश्वान्-
न्कामयमानाः । . . . वा इच्छन्ति गच्छन्तो
गोकामाः । गदाश्वान्वेहीत्यर्थः Mah. अश्वान्-
न्कामयमानाः . . . वाः कामयमानाः U.

१२. हवामः Sy. आहवामः U.

१३. वाजमिच्छन्तः । इच्छायां मित्रिप्रत्ययः हविष्मन्तो
वा Sy. अश्वगतो हविर्गताः Mah. वाजोऽन्नं
तद्येषामस्ति ते वाजिनो हविषा संपुक्तः सन्तः U.

१४. VM. ignores मधवन् and इन्द्र ॥ हे
धनवन्निन्द्र ! Sy., Mah., U.
This stanza=YV. 27. 36.

१५. अभिषदः A. १६. अभ्याहर M.

१७. त M. सतः is suggested for सत ॥

१८. प्रसिद्धम् Sy.

१९. हे ज्यायन्निन्द्र ! 'ग्रामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्'
इतीन्द्रपदस्याविद्यमानवद्भावात् ज्याय इत्य-
स्य तद्विद्वत्तत्वाभावः । नकारस्य स्व-
यत्त्वयाश्रमभावो वा Sy.

२०. त्वं नीयसो सं म A. कनीयसः सतो मम Sy.

२१. सङ्ग्रामे यत्ने वा Sy.

२२. ह्यातव्यः is suggested for ह्यातव्य ॥
हविष्यश्चासि Sy.

परां शुद्धस्य मधवन्मित्रान्तसुवेदा नो वसू कृधि ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने भवा वृधः सखीनाम् ॥ २५ ॥

परा शुद्धस्व । पराशुद्धस्व । मधवन् ! शत्रून् । सुलभान् । अस्माकम् । वनाति । कुह । अस्माकम् ।
बुध्यस्व । रक्षिता भवामीति । सङ्ग्रामे । भव । वर्धक । सखीनाम् ।

इन्द्रं क्रतुं न आ भेर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिखा शो असिन्पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ २६ ॥

इन्द्र । अत्र शाटघायनकम्—'शक्तिं ह वासिष्ठं सीदासा अग्नी प्रासुः स ह प्रास्यमानोऽनूवाच'—
इन्द्रं क्रतुं न आ भेर पिता पुत्रेभ्यो यथा—इति एतावदेषवास्य व्याहृतमास । अथ ह तमग्नी प्रासुः । अथ

१. शुद्धस्य A.

२. VM. explains परा as उपसर्गं but Sy. explains it as a noun. परा पराची-
नान् Sy. ३. प्रेरय Sy.

४. सल० A. सुलभानि is suggested for
सुलभान् ५. अस्मभ्यम् Sy.

६. भव Sy.

७. वाजसातो, महाधनः, इति सङ्ग्रामनामनी
Ngh. 2. 17.

८. धक् A. वर्धकः is suggested for
वर्धक ॥ वर्धयिता च भव Sy.

९. स्तोतृयामस्माकं वसिष्ठानाम् Sy.

१०. तत्राख्यायाम् SVD. p. 130, 131.
वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः पुष्पाद्यर्थं वनं गयी ।
राज्ञः सुदासो दासास्तु वासिष्ठं वदुश्शुच तम् ॥१॥
विश्वामित्रप्रपुत्रस्तु रक्षोभिर्वेष्टिताश्च ते ।
वनान्नी प्राक्षिपंश्चैनं देवभक्तोऽयमित्युत ॥२॥
आस्ति कोऽयं वसिष्ठस्य पुत्र इत्येव चावदन् ।
प्राक्षिप्यमाणः सोऽपश्यविन्द्रं क्रतुमिति दूचम् ॥३॥
अर्धचं मुक्तवानाद्यं ततोऽदह्यात् वह्निना ।
चिरायमाणे पुत्रे तु पुत्रस्नेहपरिप्लुतः ॥४॥
मार्गविक्षिप्तनयनो वसिष्ठोऽभ्यागमद्वनम् ।

वर्धं पुत्रमयं श्रुत्वा भूतेभ्यो शोककशितः ॥५॥

दृष्ट्वा तु वर्धशोधं तु शिखाणां समावयत् ।

अयार्धचं त्रयं शिष्टमवकथन् मम वं सुतः ॥६॥

अजीविष्यदयं सम्पक् स सुखी शरदां शतम् ।

इन्द्रं क्रतुं दूचे शक्तिराद्येऽर्धचं विकल्पितः ॥७॥

अधिवसिष्ठः सूतस्य देवता त्विन्द्र एव हि ।

इत्युक्त्वा धृतिमालम्ब्य प्रययाचाश्रमं पुनः ॥८॥

एवं तु शाटघायनकं वदन्ति ब्राह्मणं किल ।

आद्याद्वैचमेव शक्तिरद्वैतवान् वर्ध एव सः ॥९॥

द्वचं सर्वं वसिष्ठस्तु दृष्टवानिति ताण्डकम् ।

इति ब्राह्मणवैमर्त्यं विकल्पाय प्रवर्जितम् ॥१०॥

'सीदासैरग्नीं प्राक्षिप्यमाणः शक्तिरन्त्यं प्रगाथम्

इति सर्वानुक्रमणी (KSA. 35. 32. p. 25.

वसिष्ठोऽक्रामयत् प्रजापेयं प्रजया पशुभि-

रभिसीदान् भवेयमिति (SSS. 4. 8.)

आश्विनं सीर्यं कृती 'उदिते सीर्याणि' उदु त्वं

जातवेदसमिति नव (SSS. 9. 20, 20. 21.)

तथा 'प्रगाथं शंसति' इति ब्राह्मणे (KB.

18. 2.) विनियोगः DDN.

११. ०वाचे M. १२. क्रतुं A. M.

१३. ०वर्धहास्य A.

१४. मासाद्य हृतामग्नी M.

ह वसिष्ठ आजगाम । स होवाच किं मे पुत्रः प्रास्यमानोऽब्रवीदिति । तस्मै होचुः—‘इन्द्रं क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा’ इति, एतावदेवास्य व्याहृतमासीदयैनमग्नी प्रास्यन्निति । स होवाच—‘शिक्षा पो अस्मिन् पुंरूहृत यामनि जीवा ज्योतिरखीमहि’—इति । यन्म एतमुत्तरमर्थं मे पुत्रः प्रास्यमानो वक्ष्यति न चैवैनमग्नी प्रासि-
ध्यन् सर्वमापुरेष्यत् इति ॥ ताण्डके पुनः—सर्व एव प्रगाथो वसिष्ठ उक्तस्तत्र कात्यायनः—‘सोदासैरग्नी प्रक्षिप्यमाणः शक्तिरन्त्यं प्रगाथमारेभे सोऽथैवं उक्त्वेदं हृत । तं पुत्रोक्तं वसिष्ठः समापयत्’—इति शाटघा-
यनकम् । ‘वसिष्ठस्यैव हृतपुत्रस्वार्थम् इति [ताण्डकम्]’

इन्द्र ! प्रज्ञानम् । अस्माकम् । आभर । यथा । पिता । पुत्रेभ्यो धनं प्रयच्छति । प्रयच्छ । अस्म-
भ्यम् । पुंरूहृत ! अस्मिन् । प्रयागे । जीवन्तो वयम् । सूर्यम् । अन्वहं प्राप्नुयाम ।

मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्यो माशिवासो अवं क्रमुः ।
त्वया वयं प्रवतुः शश्वतीरुपोऽतिं शूर तरामसि ॥ २७ ॥

मा नो अज्ञाताः । मा । अस्मान् । अज्ञाताः । पापकृतः । दुर्बुद्धयः । मा च । अशिवाः शत्रवः ।
अवक्रमुरवक्रमणमभिभवः । त्वया । वयम् । प्रवणाभिमुखानि । बहूनि । उदकानि । शूर । अतितराम ।

१. क्रतुर्न A. २. आत्यादावदे० A.

३. ०दयेन० A.

४. ०धर्चैर्मे A.

५. ०वक्ष्य A.

६. न् is missing in M.

७. रान्दिके A. ताण्डके M.

८. ०दासेर० A. M.

९. ०गाथवा० M. ०मारेके A.

१०. उक्तेर्दे० A. ०उक्तेऽवहृत KSA. ३५. ३२. p. २५.

११. ०पयन्त A.

१२. ०यनक A.

१३. KSA. ३५. ३२. p. २५.

१४. कर्म प्रज्ञानं वा Sy., DDN. प्राज्ञो कर्म वा तद्विषयं कर्मैव वा BB.

१५. अस्मभ्यम् Sy., DDN., BB.

१६. अंहर A. ‘हृषहो’ इति भवम् DDN.

१७. आहरति BB.

१८. धनं देहि Sy. शिक्षाण इत्यदादित्वाद् RPR. ७. ३३. दोषे कृते प्लुताकारान्तम् RPR. ५. २८. इति णत्वम् DDN. शक्तान् कुह BB.

१९. अस्मान् BB.

२०. हे बहुभिराहृत Sy., DDN. हे पुंरूहृत त्वत्प्रसादाद् वयम् BB.

२१. यज्ञे Sy., BB.

२२. ज्योतिष्मन्तं मनुष्यलोकम् BB.

२३. प्रतिदिनं प्राप्नुयाम Sy., DDN. प्राप्नुयाम अयनोतेऽशपो लुह BB. This stanza=TS. ७. ७४.

२४. मा । अस्मान् । अज्ञाताः is missing in A.

२५. हे इन्द्र ! अज्ञातगमनाः Sy.

२६. वावकतः A. हिंसकाः Sy.

२७. अवचकम् Sy. २८. वसिष्ठाः Sy.

२९. प्रवणकाः सन्तः Sy. ३०. बह्वीः Sy.

VII. 33.

श्रित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कपदा धियञ्जिन्वासो अमि हि प्रमन्दुः ।

उत्तिष्ठन्वोचे परिं बहिषो नृन् मे दूरादवितवे वसिष्ठाः ॥ १ ॥

‘श्रित्यञ्चः’ । कात्यायनः—‘संस्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्येन्द्रेण वा संवादः’ इति । शीनकः—

‘वसिष्ठाय सपुत्राय श्रित्यञ्चो मेति संस्तवः ।

ऐन्द्रं सूक्तमिदं वैयां संवादमपरे विदुः’ ॥ इति ॥

तत्रादितो नवभिर्वसिष्ठेन पुत्राः संस्तवन्ते । तत्र नूनं वसिष्ठः सपुत्रो दादाराजं याजयाञ्चकार ततो यज्ञान्ते गन्तुमुद्युक्तः पुत्रानिदमाह—‘श्रित्यञ्चो श्वेतिमानमञ्चन्तः श्वेतवर्णाः, काश्मीरजा हि तथावर्णा भवन्ति । माम् । दक्षिणतस्कपदा^{११}, अत्र चूडाकरणे लोकाक्षिगृह्यम्—‘दक्षिणतो वसिष्ठानाम्’ इति । कर्मणो-
ऽप्य प्रीणयितारः^{१२} । अमि । हि । प्रमन्दुः^{१३} । ततः प्रयाणाय यज्ञात् । उत्तिष्ठन्नहम् । नेतून् पुत्रान् । परितः^{१४} । श्रवीमि ।
न न । मत्तः । दूरात् । गन्तुमर्हन्ति । वसिष्ठाः^{१५}, अपि तु समीपे स्थिता वचनमिदं श्रोतुमर्हन्तीति ।

१. ‘श्रित्यञ्चः’ इति चतुर्दशर्चं षोडशं सूक्तम् ।
अत्रेयमनुक्रमणिका—‘श्रित्यञ्चः पल्लवा सं-
स्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्येन्द्रेण वा संवादः
(KSA. 35-33. p. 25.) इति । आदितो
नवानां वसिष्ठ ऋषिः । वसिष्ठपुत्राणां
स्तूयमानत्वात् एव देवता । ‘विद्यतो
ज्योतिः’ इत्यादिभिर्विश्वाम्यादिभिः स्वपूर्वव-
सिष्ठः स्तूयते । अतो वसिष्ठो देवता । त
एव ऋषयः । ‘या तेनोच्यते’ (KSA. 2.
5. p. 1.) इति न्यायात् । अनुक्रान्त-
त्वात्त्रिष्टुप् । (Cf. KSA. 12. 6.
p. 5.) Sy.

२. श्रित्यं च A.

श्रित्यश्च M.

३. कात्यायन A.

४. सपुत्रं A.

५. संवाद A. A fragment of KSA. 35.
33. p. 25.

६. श्रित्यञ्चो A. श्रित्यञ्चः is suggested
for श्रित्यञ्चो ।

७. वैयां संवादं A.

८. BD. V. 163. Cf. ‘संवादं सूक्तमन्द्रं
तु श्रित्यञ्चस्तु प्रचक्षते’

९. यः जया० A.

१०. श्रित्यं चदचेति० A.

११. श्रित्यं श्वेतवर्णमञ्चन्तीति श्रित्यञ्चः श्वेत-
वर्णादित्यर्थः Sy.

१२. दक्षिणे शिरसो भागे कपदाश्चूडा येषां ते
दक्षिणतस्कपदाः Sy.

१३. लोकाक्षिगृह्य A. लोकाक्षिगृह्यम् is sug-
gested for लोकाक्षिगृह्यम्

१४. Sy. attributes the quotation to
some Smṛti which he does not
specify. चूडाकर्मणि ‘दक्षिणतो वसिष्ठानाम्’
इति स्मर्यते ।

१५. कर्मणां पूरयितारः Sy.

१६. जिह्वाबलेनाभिप्राह्वयन् Sy.

१७. नेतून् A.

१८. परीति पञ्चम्यवर्णानुवादः Sy.

१९. One न is redundant.

२०. वसिष्ठस्य मम पुत्राः Sy.

२१. ०न्ती हि A.

दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन तिरो वैशन्तमति पान्तमुग्रम् ।

पाशद्युन्नस्य वायतस्य सोमात्सुतादिन्द्रोऽवृणीता वसिष्ठान् ॥ २ ॥

दूरादिन्द्रम् । दाशराजस्य सुतेन । दूरस्थितम् । इन्द्रम् । तत् आनयन् । यथा तत्रत्यानां तिरोहितो भवति तथा । अत्यानयन् । वैशन्तं देशं तस्य गृहस्य स्वामिनम् । रक्षन्तम् । उद्गुणम् । इन्द्रश्च । पाशद्युम्नाख्यस्य । वयतः पुत्रस्य । यज्ञात् । वसिष्ठान् दाशराजस्य याजकान् । अवृणीत् ।

एवेन्न कं सिन्धुमेभिस्ततारेवेन्न कं भेदमेभिर्जघान ।

एवेन्न कं दाशराज्ञे सुदासं प्रावदिन्द्रो ब्रह्मणा वो वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

एवेन्न कम् । पूर्वाध्वः परोक्षः ॥ एवम् । एव । क्षिप्रम् । एभिर्वसिष्ठपुत्रैः स्तोतुभिः । इन्द्रः पाशद्युम्नस्य

१. यदा वसिष्ठस्य पुत्राः सुदासं राजानमयाजयन् तदैव पाशद्युम्नाख्योऽपि राजा सोमान् यष्टु-मुग्रमं चकार । तदा ते वसिष्ठपुत्राः पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य तदीये यागे सोमं पिबन्तमिन्द्रं मन्त्र-बलेन तस्मावाच्छिद्य सुदासो यज्ञे स्थापयामा-सुरिति तदेतद्वृत्तान्तं कीर्तयन् वसिष्ठः स्व-सुताननेन मन्त्रेण स्तौति । 'शिवत्यञ्चः षळूना संस्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्य' इत्यनुक्रमणी (KSA. 35. 33. p. 25.) DDN.

२. स्य is missing in M.

३. सुदासो यज्ञेऽभिषुतेन सोमेन हेतुना Sy. DDN.

४. वसिष्ठा मन्त्रबलेनानीतवन्तः Sy. अनयन्ना-सुतेन-इत्यत्र 'पदान्तीषो ह्रस्वपूर्वो' (RPR. 6. 15.) इति नकारस्य द्वित्वम् DDN.

५. भवन्ति A. पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य Sy. DDN.

६. ०वयत् A. दूरान्मन्त्रबलेनानीतवन्तः DDN.

७. वैशन्तः पल्लवम् । अत्र वैशन्तशब्देन सोमा-धारश्चमसो लक्ष्यते तत्स्थं सोमम् Sy. तत्रस्थं सोमं वैशन्तं । 'वैशन्तहिमवद्भूषामण्' (Pa. 4. 4. 112.) तत्र भव इत्यर्थे DDN.

८. ग्रहस्य A. ९. पिबन्तम् Sy.

१०. इन्द्रं च A. ११. वा शद्यु० A.

१२. वयतः पुत्रस्य पाशद्युम्नस्य । द्वितीयाध्वं षष्ठी । वायतं पाशद्युम्नम्, अतिहाय Sy. DDN.

१३. सुदासो यज्ञेऽभिषुतात्सोमाद् हेतोः Sy. DDN.

१४. वसिष्ठस्य पुत्रान् अवृणीत पाशद्युम्नस्य सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्तिन्द्रस्तं पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य मन्त्रसामर्थ्यबलेन सुदासो यज्ञ आह-वनकाले वसिष्ठानाजगामेत्यर्थः Sy. वसिष्ठस्य पुत्रान् 'अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठ' (Pa. 2. 4. 65.) इति बहुत्वे अणो लुक् DDN.

१५. इन्द्रोऽवृणीता-इति 'यकाराद्यक्षरं परं वकारा-द्यपि०' (RPR. 2. 35.) इति वकारपरत्वा-दभिनिहितः । 'एकादशित्वादिनाः०' (RPR. 8. 36.) इति । अष्टमत्वाद्दीर्घः DDN.

१६. VM. ignores सुतात् ॥ सुदासो यज्ञेऽभि-षुतात् . हेतोः Sy. १७. एवेसु कम् A.

१८. यथा पाशद्युम्नस्य सवास्ये सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्तमिन्द्रं वसिष्ठैः सुदासः प्राप्तवान् एवमेव Sy. १९. निवति पादपूरणः Sy.

यज्ञादागन्तुम् । नदीः । ततार । अथैवम् । एव । भेदकभेषां रक्षीवर्गम् । जघान । एवम् । एव । दाशराजाय । सुदासं नाम रक्षणीयम् । प्रवत् । हे वसिष्ठाः ! युष्माकम् । स्तोत्रेण, दाशराजः सुदासः परिरक्षणाय च तत्र भेदकानीन्द्रो जघानेति ।

जुष्टी नरो ब्रह्मणा वः पितृणामिदं मय्ययं न किला रिपाथ ।

यच्छक्रीषु बृहता रवेणेन्द्रे शुष्ममर्दधाता वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

जुष्टी^{१३} नरः । प्रीतिर्भवति । हे नेतारः ! युष्माकम्^{१४} । स्तोत्रेण । पितृणामिति^{१५}, वसिष्ठ आत्मानम-
परोक्षयन्नाह प्रीतो भवामीति । अथ स्याक्षम् । अप्यरयं चलयामि । न । किल यूयं कदाचित् इष्यथ^{१६} । यस्मात्^{१७} ।
ऋक्षुप्रयुक्तेन^{१८} । महता । रवेण । इन्द्र । बलम् । निहितवन्तो यूयम् । हे वसिष्ठाः ! इति ।

१. ०वागन्तुः A.

२. नदीम् Sy.

३. तीर्थं आसीत्, तथा च निगमान्तरम् 'अर्णा'ति
चित् पप्रयाना सुदासे' (RV. 7. 18. 5.)
इति Sy.

४. भेदकनामकं शत्रुम् Sy

५. म् । एव is written twice in A.
अथ प्रत्यक्षस्तुतिः एवमेव Sy.

६. वदामी राजभिः सह युद्धे प्रवृत्ते सति Sy.

७. प्रव (वृ) त् A. प्रावत् is suggested
for प्रवत् ॥ प्रारभत् । तथा च निगमान्तरम्—
'वश राजानः समिता अयं गवः सुदासमिन्द्रा-
वरुणा न युयुधुः' (RV. 7-83. 7.) इति ।
'दाशराज्ञे परिरक्षाय विश्वतः' (RV. 7
83. 8.) इति च Sy.

८. युष्मदीयेन Sy.

९. ज A.

१०. भेदकानीन्द्रः is suggested for भेदका-
नीन्द्रः ।

११. VM. explains नु and एभिः once
and ignores कम् ॥ कं सुखेन Sy.

१२. जुष्टी नर A.

१३. युष्मदीयेन Sy.

१४. It goes with प्रीतिः । पितृणामित्यनेन पारो-
क्ष्येण वसिष्ठस्यैव कीर्तनम् । अहं प्रीतो भवा-
मीत्यर्थः Sy.

१५. ०रोक्षणाह A. परोक्षयन् or परोक्षवद्
is suggested for अपरोक्षयन् ॥

१६. भवमिति M.

१७. Something probably रथं is
missing in the mss. अथेदानीं स्वमाधमं
गन्तुमुद्यतोऽहमक्षं रथस्याक्षम् Sy.

१८. ०स्याक्षय्यरमं M. अथयं is suggested
for अप्यरयं ॥ स्वयामि, तदर्थं तद् ।
चात्तयामीत्यर्थः Sy.

१९. रिष्यथ is suggested for इष्यथ ।
क्षीणा भवथ Sy. २०. अस्मात् A.

२१. प्रयुक्तेन is missing in M.

२२. श्रेष्ठेन Sy.

२३. साम्ना Sy.

२४. इन्द्रे is suggested for इन्द्र ।

२५. अप्यारयत Sy.

उद्यामिवेतृष्णजो नाथितासोऽदीधुर्दाशराज्ञे वृतासः ।

वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुरुं तत्सुभ्यो अकृणोडु लोकम् ॥ ५ ॥

उद्यामिवेतृ । उद्गीर्बैरस्तुवन् । आदित्यमिव । जाततृष्णाः । वृष्णिं याचमानाः । दाशराज्ञेन वृताः । तस्मा इन्द्रम् । तथा वसिष्ठस्य च । स्तुवतः स्तुतिम् । इन्द्रः । अश्रोषीत् । विस्तीर्णम् । लोकं शत्रुहन्तेन । त्रित्सुभ्यः । च । अकरोत् तृत्सवो दाशा इति ।

दण्डाद्वेद्गोअजनास आसुन्परिच्छिन्ना भरता अभ्रकासः ।

अभवच्च पुरेता वसिष्ठ आदित्सूनां विशो अप्रथन्त ॥ ६ ॥

दण्डा इव । यथा । गोअजनाः । दण्डाः । परिच्छिन्नशाखा भवन्त्येवं निरस्तपरिचरणाः । भरतकुलजाताः अभ्रका विश्वामित्रा अस्माकं सपत्नाः । अभवन् । तेषामेषामभवत् । च । पुरेता । वसिष्ठः । अनन्तरम् । एव । त्रित्सूनाम् । प्रजा निहितशत्रुकाः । प्रथिता अभवन्निति ।

त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतस्तिष्ठः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः ।

त्रयो धर्मासं उपसं सचन्ते सर्वा इत्तां अनु विदुर्वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

त्रयः कृण्वन्ति । अत्र शाटघायनकम् "अष्टः कृण्वन्ति हि भुवनेषु रेतः" इत्यग्निः पृथिव्यां रेतः । कृणाति

१. उद्यामिवेतृ A. उद्यामि० M.

२. उद्गीर्बैः (यैः) A.

३. उद्वदीधयन् Sy.

४. वृष्टि is suggested for वृष्णि ॥ वृष्टि याचमाना वसिष्ठाः Sy.

५. दशानां राज्ञो सङ्ग्रामे Sy.

६. तृत्सुभ्यो राजभिर्वृताः Sy.

७. स्तोत्रम् Sy.

८. अश्रुणोत् Sy.

९. तृत्सुभ्यः is suggested for त्रित्सुभ्यः ॥ तृत्सुभ्यो राजभ्यः Sy.

१०. अकरोत् । अवदाच्छेत्यर्थः Sy.

११. VM. ignores इत् ।

१२. रण्डा इव A.

१३. VM. seems to explain इव of दण्डा-इव separately.

१४. गो जनाः M. गवां प्रेरकाः Sy.

१५. परिच्छिन्नपत्रोपशाखा भवन्ति तद्वत् भरताः, शत्रुभिः परिच्छिन्नाः Sy.

१६. ०चरणाः A.

१७. तृत्सूनामेव राज्ञां भरता इति नामान्तरणोपादानम् Sy. १८. अल्पाः Sy.

१९. पुरोहितः Sy.

२०. परिच्छिन्नत्वादनन्तरम् Sy.

२१. एव A.

२२. तृत्सूनाम् is suggested for त्रित्सूनाम् । तेषां तृत्सूनाम् Sy.

२३. तत्परोहित्यसामर्थ्यात् Sy.

२४. अवर्धन्त Sy.

२५. VM. ignores इत् ।

२६. त्रयः कृण्वन्ति is missing in A.

२७. ०यनिकम् A.

२८. RV. and Sāt. B. do not read हि,

२९. Sāt. B. reads करोति

वायुरन्तरिक्ष आदित्यो दिवि । 'तिस्रः प्रजा आर्या ज्योतिरप्राः' इति वसवो रुद्रा आदित्यास्तेषां तज्ज्योतिर्य-
दसावादित्यः । 'त्रयो घर्मास उषसं सचन्ते' इत्यग्निवसवं सचन्ते वायुस्यसमादित्य उषसं सचन्ते' इति । सर्वान् ।
एव । तान् । अनुविदुः । वसिष्ठाः ।

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गम्भीरः ।

वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्येतवे वः ॥ ८ ॥

सूर्यस्य । यथा सूर्यस्य । अथः सञ्चरत्येवम् । एषामपि । ज्योतिः सर्वतोदिकं विस्तृति । उदधेरिव ।
महिमा । गम्भीरः । वातस्येव । प्रजवः । अन्येन केनचित् । युष्माकम् । स्तोमः । हे वसिष्ठाः ! न । अन्येतुं शक्यत

१. प्रजा is written twice in A.
२. र is missing in A. ०तिरुपाः M.
३. रुद्रा is missing in M.
४. त्रे यां घर्मास A. त्रे . . . वमसि M.
५. Sy. explains this stanza in the following manner:—भुवनेषु पृथिव्यन्तरिक्षेषु त्रयोऽग्निवायुसूर्या यथाक्रमेण रेतो विदवस्य धारकमुदकं कुप्यन्ति कुर्वन्ति । तेषां त्रयाणां ज्योतिरप्रा आदित्यप्रमुखा आर्याः श्रेष्ठोऽस्ति सः प्रजा भवन्ति । ते च त्रयोऽग्निवायुसूर्या घर्मासो दोषयमाना उषसं सचन्ते समवयन्ति । दुर्जानात् सर्वान् सूर्यान्वेव तान् वसिष्ठा अनुविदुः । अभिजानन्ति । तेषां रहस्यविज्ञानादियमपि वसिष्ठानामेव स्तुतिः; Sy. also quotes here the passage of above—said Brāhmaṇa
६. इन्द्रस्वयम् Dur. SKN.
७. प्रकाशोऽस्ति Sy. यथा सूर्यस्य दीप्तिरव-
भासिकाऽर्धनामेवम्
८. अदचः A. वचनस्य Dur. SKN.
९. एषां युष्माकं स्तोमो महिमापि वा Sy. एषां वसिष्ठानाम् Dur. युष्माकं वसिष्ठानाम् SKN.
१०. दीप्तिरधिदेवादिगतानामर्थानामसन्वेहेनावभा-
सिका वाच्येऽर्थे । अपि च न केवलमेवामन्वि-
ग्वार्थानि वचांसि गम्भीराणि च । महार्थवन्ति
गम्भीराण्येतया दुरवगाहानि Dur. प्रकाशः
SKN. ११. ०तो द्विकं A.

१२. यथोदकमपरिमेयं समुद्रे, एवमपरिमेयार्थानि
Dur. १३. महिमा स्तोमोऽपि वा Sy.
माहात्म्यम् SKN १४. महिम्नो विशेषणं
गम्भीर इति । गम्भीरमोजस्विदुरवगाहार्थं च
युष्माकं वचनमित्यर्थः SKN.
१५. वातस्येव is suggested for वातस्येव
सत्यपि च महार्थत्वे नैते विलम्बितस्तुतयः ।
किं तर्हि ? वातस्येव Dur.
१६. प्रजया M. प्रजवः is suggested for
प्रजपः ॥ प्रवेगः Sy. प्रकृष्टो जव आशु प्रति-
पत्तिः । तुष्टूषतां वर्णपदवाक्येषु निर्मलमनो-
वाग्बुद्धी शब्दार्थावसङ्गेन प्रतिपद्यते । अपि
चैवमतिमहानुभावा एते नैतेषामन्यः स्तोता
वचनपदबोधमनुगन्तुं शक्तः Dur. प्रकृष्टो
जवो वेगो यस्य SKN.
१७. यतो ब्रवीमि नान्येन केनचित् स्तोत्रा Dur.
१८. युष्माकं स्वभूतः SKN.
१९. ऋक्समूहो महिमापि वा Sy. एव स्तोमः
इयं स्तुतिर्भादिकी, अतन्दिग्धार्था गम्भीरा-
ऽदिलम्बिता च Dur. किम् ? अयं स्तोमः
SKN.
२०. ते is missing in A. यथान्वेतुं न शक्य-
स्तथान्वेतुं न शक्यः Sy. नानुगन्तुमन्येन
शक्या । क एनामनुकरिष्यतीति स्तुतिपरितुष्ट
इन्द्रो वसिष्ठान् अस्तौत् । एवमुषयोऽपि स्तूयन्त
इति प्रदर्शनमप्यस्तीति मन्त्राणां विषय इति
Dur. आनुपूर्व्येण, तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । अनु-
गन्तुं शक्यत इति शेषः SKN.

इत्युत्तरार्थः प्रत्यक्षः ।

त इन्निग्यं हृदयस्य प्रकृतैः सहस्रवल्गुभिः सं चरन्ति ।

युमेन तत् परिधिं वयन्तोऽप्सरसु उपं सेदुर्वसिष्ठाः ॥ ६ ॥

त इन्निग्यम् । ते । एव । अन्तर्हितम् । हृदयस्य । प्रज्ञानैः । बहुशास्त्रं कर्म । अभिसञ्चरन्ति । तेऽस्मान्
उर्वस्यामपुत्रान् । ईश्वरेण । कृतम् । परिधिकर्म तन्तुम् । वमन्तः । उपसेदुरिति । वसिष्ठपुत्राः ।

विद्युतो ज्योतिः परि संजिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा ।

तत्ते जन्मोतैकं वसिष्ठागस्त्यो यच्चा विश आजभारं ॥ १० ॥

“विद्युतो ज्योतिः” । वसिष्ठः ! अन्तरिक्षे विद्युतः । ज्योतिर्भूत्वा । सञ्चरन्तम् । त्वाम् । मित्रावरुणा ।

१. ०त्युक्तारो० A. त्तरोऽर्ध्वः is suggested for ०त्तरार्थः ॥ प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण पादेन ऋषीति Dur.

२. अपरे पुनः—‘सूर्यस्येव वृक्षयः’ सूर्यतेजःसमान-
दोप्तोरस एते वसिष्ठास्तेजस्विनः समुद्रोप-
गम्भोरस्वभावाश्च शीघ्रगतयश्च सर्वत्राप्रति-
हृतजवाः । न तेषामन्येन गतिरनुगन्तुं शक्येति
वर्णयन्ति Dur. N. 11. 20., SKN.
IV. 70. अद्याप्युच्यते स्तूयन्ते . . . इति
यथा—

३. तः इन्निग्य A.

४. तिरोहितं दुर्ज्ञानम् Sy. निग्यम्, सस्वः इत्य-
न्तर्हितनाम Ngh. 3. 25.

५. संसारम् Sy.

६. ०श्याःपुत्रान् is suggested for ०श्याम-
पुत्रान् । अप्सरसो जननीत्वेन Sy.

७. स्रज्स्वाच्छन्द्येनाभिसञ्चरन्तस्ते वसिष्ठाः कार-
णात्मना सर्वनिघ्नत्रा Sy. ८. विस्तृतम् Sy.

८. वस्त्रम् । परिविरित्यनेन जन्माविप्रवाहो विव-
क्षितः Sy.

१०. वमन्तः is suggested for वमन्तः ॥

११. अत्र वसिष्ठा इति बहुवचनं पूजयाम् । वसिष्ठः
पूर्वं प्रजापतेरुत्पन्नं देहमुत्सृज्याप्सरसु जाये-

येति वृद्धिमकरोदिति भावः Sy.

१२. एतास्त्वृक्षु वसिष्ठस्यैव देहपरिग्रहः प्रतिपाद्यते ।
एतादन्तेन्द्रस्य वाक्यमित्येके, वर्णयन्त्यपरे वसिष्ठ-
पुत्राणामिति Sy. एवमस्यामृचि, उत्तशब्देन
समुच्चयार्थदर्शनाद् मित्रावरुणयोः सकाशाद्
यज्जन्म प्रदर्शितं तस्यैवोत्तरयर्चा प्रकारोप-
वर्णनं क्रियते SKN.

१३. वसिष्ठपुत्राः is written after the
pratika, which should really
come before the *pratika*

१४. वसिष्ठाः M.

१५. विद्युत इव Sy. विशेषेण द्योतते देवीप्यत इति
विद्युदुर्वशीति अस्मात् Dur.

१६. स्वीयं ज्योतिर्वैहान्तरपरिग्रहार्थम् Sy. प्रकाशः
Dur.

१७. परित्यजन्तम् । छान्दसमात्मनेपदम् । यद्वा
जिघृक्षितदेहार्थं रवीयं ज्योतिः परि सञ्जिहानं
परिजिघृक्षन्तमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे जहातेर्ग-
त्यर्थत्वादात्मनेपदं छान्दसं न भवति Sy.
तस्मात् परि परितोऽधिकं सञ्जिहानमुत्तिष्ठन्तं
जायमानमित्यर्थः Dur. सङ्गच्छमानमेकं भवत्
पिण्डोभूतं तेजःशरीरमित्यर्थः SKN.

१८. मित्रावरुणौ देवौ Dur.

यदा । पर्यपश्यताम् । तदानीम् । तव । एकम् । जन्माभूत् । अगस्त्यः । यदा । त्वाम् । मनुष्यान् प्रति । आहूतवान-
गस्त्यवसिष्ठो नूनं सम्मन्त्र्य मानुष्यकमास्थिताविति ।

उतासिं मित्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिं जातः ।

द्रुप्तं स्कृन् ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥ ११ ॥

उतासि । अपि च । भवसि । मित्रावरुणयोः पुत्रस्त्वम् । वसिष्ठ ! उर्वश्याः । ब्रह्मन् । मनसः । अधिजातः,

मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वास्तीपरे कुम्भे रेतः स्कन्नमासीत् ततोऽगस्त्यवसिष्ठो समजायेताम्
वशीगतो मित्रावरुणयोर्मनसोऽपि जात इत्यल्पो भवति । मित्रावरुणयोः स्कन्नम् । रेतः । दैव्येन । ब्रह्मणा मन्त्रेण ।

१. ०पन्त्यताम् A. आवाभ्यामयं जायेतेति सम-
कल्पतामित्यर्थः Sy. वृष्टवन्तो SKN.

२. अगस्त्य ऋषिः Dur. उत अप्यन्यद्वितीयम् ।
कतम् ? उच्यते मित्रावरुणयोः सकाशात् ।
कथम् ? अगस्त्य ऋषिः SKN. ३. यदाऽ-
गमत् SKN. ४. निवेशनान् मित्रावरुणा-
वावां जनयिष्याव इत्येतस्मात्पूर्वावस्थानात्
Sy. ५. आभूतवागस्त्यवसिष्ठो A. आजहार
Sy. आहूतवास्तत्ते तव द्वितीयं जन्म Dur.
अतः सहागमनादगस्त्यो वसिष्ठमाहूतवानित्यु-
च्यते SKN. ६. समत्यं M. सम्मन्त्र्यैव is
suggested for सम्मन्त्र्यै ।

७. ०स्वितमिताविति A.

८. VM. ignores उत ।

९. वसिष्ठस्य सपुत्रस्येदमार्थम् । तस्यैव स्तुति-
रिन्द्रस्य वा Dur. वसिष्ठस्य स्तुतिरिन्द्रस्यायं
संवादो वा तयोः SKN १०. उतेत्ययमपि-
शब्दार्थं वर्तमानोऽयस्तस्यामृचि यै जन्मनी वसि-
ष्ठस्योक्ते ते सम्भावयति । . अपि चासि
Dur. उतशब्दोऽप्यर्थः । अर्थार्थश्च समुच्चयः ।
. . अन्ये तु पूर्वार्णपेक्षं समुच्चयं मग्न्यन्ते । . तत्र
चोतशब्दोऽपि चेत्यस्यार्थः SKN. ११. अपि
चानेन द्वितीयेन जन्मप्रकारेणासि SKN.

१२. मित्रावरुणयोरपत्यमित्यर्थः SKN.

१३. अप्सरसः Sy. कथं पुनर्मित्रावरुणयोरुत्पन्नोऽसि ।
किं सङ्कुर्वणं ? नेत्युच्यते, उर्वश्याः सकाशात् ।
. . . एवमेतस्मिन् 'द्रुप्तं स्कन्नम्' इत्येवमा-
दिना सम्बन्धेन उर्वशीशब्देनाप्सरस उच्यते
इत्युपपद्यते Dur. हे वसिष्ठ ! कतमेन ?

उच्यते, उर्वश्याः अप्सरसः SKN.

१४. हे वसिष्ठ ! Sy. १५. ममायं पुत्रः स्यादि-
तीदृशात्संकल्पात् Sy. मनसोऽधिजातो न
संघर्षणेन Dur. यन्मनश्चित्तमभिलाष इत्य-
र्थः । कस्य ? तन्निर्देशतामर्थान्मित्रावरुणयोः,
ततः SKN. १६. तस्मादधिजातोऽसि । तथा
च वक्ष्यते 'सत्रे हे जातो' (RV. 7.33. 13.)
इत्युचि Sy. १७. ०तीवरे is suggested
for ०ती परे । १८. रेतस्तन्न ० A.

१९. इत्युक्तो is suggested for इत्यल्पो ।

२०. मित्रावरुणयोरुर्वशीवशनात् स्कन्नामासीत् Sy.
उर्वशीवशनात्स्कन्नम् Dur. २१. किञ्च नि-
र्वाज एवासि मनोऽभिध्यानमात्रादुत्पन्नः ? नेत्यु-
च्यते । किं तर्हि, द्रुप्तं शुक्रम् । . . आह रेतः
कस्माद् द्रुप्त इत्युच्यते ? स हि रेतःसञ्ज्ञको
रसः पुत्रवत्याङ्गावङ्गात् सम्भूतः स्त्रीयोनेःसा-
नीयो भवति भक्षणीयो भरणीयश्च । एवं प्ता-
तेर्भरतेव यथासम्भवं द्रुप्त इत्येव शब्दो द्रुप्तवद्-
Dur. तस्यावशनात्तयोः सम्भूतं द्रुप्तम् । द्रुप्त-
शब्देनात्यन्तच्छुभं बहुलमुदकमुच्यते । तच्चेह
सामर्थ्यादिति । . . द्रुप्तः सम्भूत उपचितार्थः तन्
प्राणीयः 'प्राभक्षणं' भक्षणेन चात्र सम्भोगहे-
तुकं लक्ष्यते । सम्भोगहेतुमित्यर्थः । भक्षणीय
एव वा स्त्रीयोऽन्याः । सम्भरतेः प्लातेश्च द्रुप्त
इत्यर्थः SKN. २२. दैव्येन A. देवसम्ब-
न्धनम् Sy. देवानां स्वभूतेन Dur., SKN.
२३. वेदराशिनाहम्भूवा युक्तम् Sy. ऋग्यजुसामा-
ख्येन स्तुवन्तः Dur. ऋगादिलक्षणेन । तृतीया-
श्रुतेः स्तुवन्त इति शेषः SKN.

विश्वे । देवाः । पुष्करे कुम्भस्थान्तरिक्षे । त्वाम् । आधारयन् ।

१. सर्वे SKN. २. मा एतद् भूमौ पतेदिति कुम्भ-
स्थोपरिपुष्करे, उदकेऽन्तरिक्षे वा । . . पुष्करश-
ब्दोऽनेकार्थः । तस्मिन् प्रसक्तं व्याचष्टे—‘पुष्करम-
न्तरिक्षम्’ तद्वि . . पुष्पात्यवकाशदानेनोपकुर्वन् ।
उदकमपि पुष्करं तेन हि पूजा क्रियते । देवादि-
भ्यस्तत् पूजाकारकत्वात् पुष्करम् । अथवा
‘पूजयितव्यम्’ पूजार्हमात्मन एवेति पुष्करम् ।
इदमपि . . पुष्करं पथ ‘एतस्मादेव’ कारणात्
पुष्करमित्युच्यते, तदपि हि . . पूजयितव्यं च
शोभनत्वात्तस्य । अथवा पुष्करं तदिति ‘वपु-
ष्करम्’ आबद्धे हि तस्मिन् वपुष्मान् भवति
Dur. पुष्करेऽन्तरिक्षे भूमावपतितमेव । . .
पुष्करस्थान्तरिक्षतमसु पृथगमानस्यैव निवि-
कक्षयाऽनेकार्थत्वप्रदर्शनाय चोपक्षेपः । पोषयति
भूताभ्यवकाशदानेनोदकधारणादिना चोप-
कारेण । उदकमपि पुष्करं, देवपितृमनुष्याणां
पूजाकरत्वात् । पूजयितव्यं वा देवतारूपत्वात् ।
‘आपो वै सर्वा देवताः’ (AB. 2. 16.) इति
श्रुतेः । पूजयितव्यं पुष्करमित्यर्थः । इदमपीत-
रप्यं पुष्करमेतस्मादेव धातोः । तेनाप्युच्यते
पूज्यते वा तदेव शोभनत्वात् । वपुष्करं वा
सद् वकारलोपेन पुष्करं शोभाकरमित्यर्थः ।
अक्षरवर्णसामान्यात् समनस्तामान्याद्वा प्रयुक्तं
पुष्पं निराह—पुष्पं पुष्पतेः, तद्विकसितं
भवति । एवमितिहाप्रपक्षे SKN.

३ त्वां तेन शुक्रेण सहैकतामुपगतम् Dur.
त्वत्कारणभूतं बीजमित्यर्थः SKN.

४ ऋयत् A. आधारयन्त । तथा चादितेमित्रा-
वरुणौ जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते—
तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ।
रेतश्चकन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरौ ॥१४६॥
तेनैव तु मूर्ध्नेन बीजयन्ती तपस्विनी । अग-
स्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षौ सम्बभूवुतः ॥१५०॥
बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले । स्थले
वसिष्ठस्तु मुनिःसम्भूत ऋषिस्तमः ॥१५१॥
कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः ।
उदिष्याय ततोऽगस्त्यःअम्भामात्रो महातपाः ॥१५२॥
मानेन सम्मिलितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते ।
यद्वा कुम्भाद्विजति कुम्भेनापि हि मीयते ॥१५३॥
कुम्भ इत्यभिधानं च परिमाणस्य लक्षणे ।
ततोऽप्यु गृह्यमाणानु वसिष्ठःपुष्करे स्थितः ।
१५४॥ सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वेदेवा आधारयन् ॥
१५५॥ इति BD. 5. 149—155. Sy.
अधारयन्त्यर्थः Dur. वदिधारणार्थः, धारि-
तवन्त इत्यर्थः । चतुर्मुखेन वा बहुणा सह विश्वे

देवा इत्यर्थः । अथवा त्वद्व्येनैवान्तरात्मना
ब्रह्मणा क्षेत्रज्ञेन निमिशापाद् विशीर्णशरीरेण
वा धृतमिति शेषः SKN.

५ रौद्रेण किल तेजसा निर्वधो वसिष्ठो मित्रपरि-
गृहीतायामुर्वश्यामुत्पन्नो वरुणतेजसो जात
इति श्रूयते । तदप्युपेक्षितव्यम् । अनेकविधो हि
मन्त्राणां विषयः । वसिष्ठस्येदमर्थं युष्मदश्चात्र
प्रयोगः । उतासीति, तदेतद्विद्वदर्थमिबोपलक्ष्यते
नैतद्विद्वद्, नित्यत्वान्मन्त्राणां भवति Dur.
नित्यपक्षे तु—उर्वशी विद्युत्, वसिष्ठोऽप्याच्छादित
उदकसङ्घातः । वसुनिमित्तत्वाद् वा वसुमत्तमः ।
मित्रावरुणवपि वाय्वादित्यौ, विश्वेदेवा रश्मयः ।
एकवाक्यतार्थं चात्र तच्छब्दाध्याहारः कर्तव्यः ।
तेनायमर्थः—अत् पूर्वं तावत् पृथिव्यां भयः
पार्थिवः । उत, अप्यति मैत्रावरुणौ मित्रावरुणा-
भ्यां वाय्वादित्याभ्यामाकृष्टः संस्तत्सम्बन्धा-
न्मैत्रावरुणौ मित्रावरुणसम्बन्धीत्यर्थः । हे
वसिष्ठ ! आच्छादयितुम् ! वसुनिमिताद्वा
वसुमत्तम् ! उदकसङ्घात् ! उर्वश्या उर्वन्त-
रिक्षव्यापिण्या विद्युतः । अधि धात्व—
धानुवादी । जात उत्पन्नः । हे ब्रह्मन् ! परिवृद्ध !
उपचाराद्वा ब्रह्मणोऽगस्त्य हेतुभूत ! मनसः
निमित्ततल्लणा चैवा पञ्चमी । मनसोऽग-
स्त्यसम्बन्धात् सङ्कल्पो लक्ष्यते । . . द्रष्टुं सम्मितं
भक्षयितव्यं चोदकसंघातं स्कन्नं मुक्तं ब्रह्मणा
दैव्येन दिविभवेनादित्येन विश्वेदेवा रश्मयः . .
प्रावृषि पुष्करेऽन्तरिक्षे त्वां धारितवन्तः । एवं
सिन्धवादीनामपि, उर्वशीत्वे मन्त्रा यथासम्भवं
योजनीया इति SKN. उर्वश्यप्सरा । उर्वभ्य-
द्गन्तु । ऊरभ्यामगन्तु । ऊरुर्वा वशोऽस्याः ।
अप्सरा अपसारिणी अपि वाऽप्स इति रूपनाम ।
अप्सातेः अप्सानीयं भवति । आदर्शनीयम् ।
व्यापनीयं वा । स्पष्टं दर्शनायेति शाकपिनिः ।
‘यदप्सः’ । इत्यभक्षस्य । ‘अप्सो नाम’ इति
व्यापिनः । तद्वा भवति रूपरती । तदनयात्तमिति
वा । तदस्यैव तमिति वा । तस्या दर्शनान्मित्राव-
रुणयो रेतश्चकन्द । तदभिवादित्वेयमभवति ।
... अप्यति मैत्रावरुणौ वसिष्ठः । उर्वश्या
ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः । द्रष्टुं स्कन्नम् । ब्रह्मणा
दैव्येन । द्रष्टुः सम्भूतः । प्सानीयो भवति । सर्वे
देवाः पुष्करे स्वाधारयन्त । पुष्करमन्तरिक्षम् ।
पोषयति भूतानि । उदकं पुष्करम् । पूजाकरम्
पूजयितव्यम् । इदमपीतरत् पुष्करमेतस्मादेव ।
पुष्करं वपुष्करं वा । पुष्पं पुष्पतेः N. S. 13,
14. SKN. II. 344—346.

स प्रकृते उभयस्य प्रविद्वान्सहस्रदान उत वा सदानः ।

यमेन ततं परिधिं वयिष्यन्नप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः ॥ १२ ॥

स प्रकृतः । वसिष्ठः । प्रजाता । पार्थिवं दिव्यञ्च लोकम् । प्रजानन् । गोसहस्रदानः । यत् । वा । सर्वदा दानयुक्तो न सहस्रदान एव । यमेन । ततम् । कर्मतन्तुम् । वयिष्यन् । अप्सरसः । पर्यजायत । वसिष्ठः ।

सूत्रे ह जाताविपिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् ।

ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

सूत्रे ह जातो । सूत्रे । प्रादुर्भूतो मित्रावरुणो यज्ञे प्रवृत्तो । हविर्भिर्मानुषैः स्वेषु स्वेषु यज्ञेषु । अध्ये-
षितो । कुम्भे । रेतः । सिषिचतुः । समानम् । ततः कुम्भस्य । मध्यात् । अगस्त्यः । उदियाय । ततवे । जातम् ।
ऋषिम् । माहुः । वसिष्ठम् ।

उक्थभृतं सामभृतं विभर्ति प्रावाणं विभ्रत्प्र वंदात्यग्रे ।

उपैनामाध्वं सुमनस्यमाना आ वो गच्छाति प्रतदो वसिष्ठः ॥ १४ ॥

उक्थभृतम् । होता उक्थभृत् । उद्गाता सामहृत् तौ वसिष्ठोऽध्वर्युः । सन्धारयन्ति । तथाभिषवण-

१. प्रकृष्टज्ञानः Sy.

२. दिव्यं दीव्यं च A. उभयं दिव्यञ्च पृथिवीञ्च Sy.

३. प्रकर्वेण जानन् Sy.

४. गो is missing in A.

५. अपि वा Sy.

६. किमनेन सहस्रदान इति विशेषणेन सर्वदान-
सहितः Sy.

७. कारणात्मना सर्वनियन्त्रा Sy.

८. ततः M. विस्तृतम् Sy.

९. वस्त्रम् Sy.

१०. पयिष्यन् A.

११. उदियायः Sy.

१२. परोति पञ्चम्यार्थानुवादः । जज्ञे जातः Sy.

१३. बहुकर्तृके यागे Sy.

१४. दीक्षितो मित्रावरुणो Sy.

१५. मानुषे A. स्वयमन्यैर्जनैः स्तुतिभिः Sy.

१६. वासतोवरे कलशे Sy.

१७. असिञ्चतम् Sy.

१८. एकद्वय Sy.

१९. ततो वासतोवरात्कुम्भात् Sy.

२०. शमोप्रमाणः Sy. २१. प्रादुर्बभूव Sy.

२२. तन्तवे M. ततः is suggested for
ततवे ॥

२३. वसिष्ठः A.

२४. VM. ignores ह । हेति पूरणः Sy.

२५. उत्थभृतम् A.

२६. होतात्वभृत् A. शस्त्राणां सम्प्रसारम् Sy.

२७. उद्गाता A. उद्गातारम्

२८. सामभृत् is suggested for सामहृत्

२९. ०रयति is suggested for रयन्ति

३०. कवसमिष० M. अभिषवणम् Sy.

प्रावाणम् । धारयन् । प्रथममेव यजूषि । प्रवति । उपविशत । एनम् । सुमनसो भवन्तः । आगच्छन्ति । युष्मासु ।
हे पुत्रवस्तुनूत्सवः ! वसिष्ठ इति ।

VII. 34.

प्र शुक्रैतु देवी मनीषा अस्मत्सुतष्टो रथो न वाजी ॥ १ ॥

"प्र शुक्रा । वसिष्ठो वैश्वदेवम् ॥ प्रेतु । ज्वलन्ती । देवी । स्तुतिर्वाक् । अस्मत्तः । सुतष्टः । रथः ।
इव । वेगवानिति ।

विदुः पृथिव्या दिवो जनित्रं शृण्वन्त्यापो अध चरन्तीः ॥ २ ॥

"विदुः पृथिव्याः । श्रोतृणीः पुण्यन्त्या अस्याः । तुलोकात् । जनितमुदकमागच्छतीति । विदुः । एत-
देवाह-तदनन्तरम् । शृण्वन्ति । अपः । स्वर्गात् क्षरन्ति ।

१. बिभ्रतमर्थं च बिभति Sy.

२. आगतश्चासी वसिष्ठो यज्ञेऽप्ये पुरोहितो
ब्रह्मा सन् Sy.

३. यज्ञेऽपि A.

४. ०वदति is suggested for ०वति ॥ यज्ञे
यत्प्रवदितव्यं श्रेयादिनिमित्ते कर्तव्यमस्ति तदपि
वदतीति तूत्सून् प्रतीन्द्रो ब्रवीति Sy.

५. उपतिष्ठत Sy.

६. वसिष्ठम् Sy.

७. सुमनसः सन्तः Sy.

८. ०च्छति is suggested for ०च्छन्ति ।

९. युष्मासु A. युष्मान् Sy.

१०. प्रतुस्तुतः M. प्रतुदः ! तूत्सवः ! is
suggested for पुत्रवस्तुनूत्सवः ॥ प्रतुद
इति तूत्सव एवाभिधीयन्ते नामान्तरेण Sy.

११. तूतोयेऽनुवाके द्वाविंशति सूक्तानि । तत्र 'प्र
शुक' इति पञ्चविंशत्पुत्रं प्रथमं सूक्तम् । अत्रे-
यमनुक्रमणिका—'प्रशुका पञ्चाधिका वैश्व-
देवं हाद्या एकविंशतिद्विपदा 'अवजाम्' अहेरर्धं च
उत्तरोऽहिर्बुध्याय' (KSA. 35. 34. p.
25.) इति वसिष्ठऋषिः । हाद्या एकविंशति-
द्विपदा विश्वक्षरा विराजो द्वाविंशत्याश्च-
तस्तस्त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । व्यूळहे
दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशास्त्र इव सूक्तं

वैश्वदेवनिबिडानम् । सूत्रितञ्च—'प्र
शुक्रैवति वैश्वदेवम्' ASS. 8. 8. इति ।
'योऽशिन्या धूर्ध्वस्मा इति द्विपदा' (ASS.
6. 2.) इति । महाव्रतेऽप्येवा द्विपदा । तथैव
पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'आधूर्ध्वस्मा इत्येका
सूत्रदेहाः' (AA. 5. 8.) इति Sy.

१२. शुक M.

१३. अस्मिन् सूक्ते स्तोत्र्यमाणान् देवान् प्रेतु
प्रगच्छतु Sy. १४. दोप्ता Sy.

१५. सर्वेषां कामानां प्रदात्री Sy.

१६. स्तुतिर्वाक् A.

१७. सुतंस्तुतः Sy.

१८. अस्थामुच्चापः स्तूयन्ते Sy.

१९. पृथिव्याश्च Sy.

२०. उभयोरपि लोकयोरित्यर्थः Sy.

२१. उत्पत्तिम् Sy.

२२. जानन्ति Sy.

२३. ०देवाहं A.

२४. शृण्वन्ति स्तोत्राणीति शेषः

२५. उप M. आपः nom. plur. subject
of the verb शृण्वन्ति is suggested
for अपः ॥

२६. सर्गात् क्षरन्ति A. M. स्वर्गात् क्षरन्त्यः
is suggested for सर्गात् क्षरन्ति ॥

आपश्चिदस्मै पिन्वंन्त पृथ्वीर्वृत्रेषु शूरा मंसन्त उग्राः ॥ ३ ॥

^१ आपश्चिदत् । आपः । चित् । अस्मा इन्द्राय । अक्षरन् । विस्तीर्णाः । युद्धेषु चैनम् । शूराः । स्तुवन्ति ।

उग्राः ।

आ धूर्वस्मै दधाताश्चानिन्द्रो न वज्री हिरण्यवाहुः ॥ ४ ॥

आ धूर्वम् । आदधात । इन्द्राय । रथस्य धूर्वम् । अश्वान् । इन्द्रः । इदानीम् । वज्रवान् । हिरण्य-

वाहुरागच्छतु ।

अग्निं प्र स्थाताहेव यज्ञं यातेव पत्नन्तमनां हिनीत ॥ ५ ॥

^{११} अग्निं प्र स्थात । यथाहानि ^{१२} सूर्योऽग्निप्रतिष्ठते तथा यूयम् । यज्ञम् । अग्निप्रतिष्ठत । याताऽश्वगेरा

यथा । मार्गे पादं प्रेरयति यथा यज्ञम् । स्वयमेव । प्रेरयत इत्यस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ।

१. इन्द्रोऽस्मिन् दधुचे स्तुयते Sy.

२. अग्नि Sy.

३. अक्षरत् A.

प्यायन्ते Sy.

४. पृथ्व्यः प्रथमानाः Sy.

५. उपद्रवेषु तत्तु Sy.

६. षोडारोऽग्नि Sy.

७. इममेवेन्द्रं स्तुवन्ति Sy.

८. उदग्रा A.

उद्गूर्णास्तेजस्विनो वा Sy.

९. धूर्व A.

१०. अस्मै-वच्छयर्थे चतुर्थी । अस्वेन्द्रस्यागमनाय Sy.

११. Ngh. 3. 13. नेत्युपमार्थः N. 1. 4.

अस्त्युपमानस्य सम्प्रत्यये प्रयोगः N. 7. 31.

नेति चार्थे Sy.

१२. ऽप्यवागिरा० M. हिरण्यहस्तश्च भवति Sy.

१३. षोडशिन शस्यमानत्वादस्या ऐन्द्रत्वं गम्यते ।

'आ धूर्वस्मै' इत्यत्रास्मा इत्यस्य पदस्यानुदा-

त्तत्वं पूर्वस्यामिन्द्रस्य प्रकृतात् । अत एव

पूर्वाप्येन्द्रीति विज्ञायते । पूर्वस्यामप्युच्यस्मा

इत्यत्रानुदात्तत्वमल्पीयसोऽर्थतरमनुदात्तमिति ।

तथा च यास्कः—'अस्या इति चास्येति चोदात्तं

प्रथमादेशे । अनुदात्तमन्वादेशे । तीशार्थतरमुदा-

त्तम् अल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम्' N. 4. 25.

इति । अल्पीयस्त्वं चेदंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य

सन्निधानस्य दूरस्थत्वेनेत्यवगन्तव्यम् Sy.

१४. यज्ञस्तुतिरियम् Sy.

१५. स्वाता M.

१६. अहेवेति पूरणी Sy.

१७. हे जाताः ! अग्निक्रमत Sy.

१८. ऽश्वगो यथा is suggested for ऽश्वगेरा

यथा ॥ गन्तेव Sy.

१९. अग्निं च पत्ननि यज्ञमार्गे Sy.

२०. तथा is suggested for यथा ।

२१. गच्छत । 'हि गती' इति घातुः Sy.

२२. इत्यस्या उत्तरा is suggested for इत्य-

स्योत्तरा ।

२३. हयसे A.

त्मना समत्सु हिनोतं यज्ञं दधात केतुं जनाय वीरम् ॥ ६ ॥

त्मना समत्सु । स्वयम् । एषु सङ्ग्रामेषु प्रवृत्तेषु । निष्क्रमयत । यज्ञम् । पुरो दधत । शत्रुजनाय । युद्धे-
नात्मनो ज्ञापयितारम् । वीरम् ।

उदस्य शुष्माद्भानुर्नातं विभति भारं पृथिवी न भूमं ॥ ७ ॥

उदस्य शुष्मात् । तुच्छस्य तु यज्ञस्य । बलात् । आदित्यः । इव शत्रून् प्रति । वीरः सोऽयं यज्ञो विभक्तिः ।
भारम् । यथा । भूमिः । भूतजातमिति ।

ह्वयामि देवाँ अयातुरग्रे साधन्नृतेन धियं दधामि ॥ ८ ॥

ह्वयामि देवान् । ह्वयान् । देवान् । अग्निहोत्रस्य वा । अग्ने ! साधयन् यज्ञम् । सत्येनाहम् ।
कर्म । धारयामि ।

१. उक्तस्यैव विवरणम् । हे मदीया जनाः ! Sy.

२. धीमत्सु A.

३. स्वयमेव Sy.

४. गच्छत Sy.

५. पुरो घत A. विघत Sy.

६. शत्रुजनाय A. लोकाय । तद्रक्षार्थमित्यर्थः Sy.

७. युद्धेष्वात्म० is suggested for युद्धेनात्म०

८. अपि च प्रज्ञापकम् Sy.

९. पापानां धारयितारम् । नाशकमित्यर्थः Sy.

१०. शुष्मान् A.

११. तु (क) इदस्य तु A.

The reading is doubtful. Some-
thing seems to be missing here.

उद्गच्छतु, as the explanation of
उदातं, is suggested for तुच्छस्य तु

१२. बलोत् A.

१३. सूर्यः Sy.

१४. विभति is suggested for विभक्ति ।

१५. भारं लोकस्य Sy.

१६. भूमिः is suggested for भूमि ।

१७. भूत जा० A. भूतानि Sy.

१८. VM. ignores उत and अतं ॥ उदातं
उद्गच्छति Sy.

१९. अस्मिन्स्तुचे देवाः स्तूयन्ते Sy.

२०. देवान् is missing in A.

२१. ह्वयामि is suggested for ह्वयान् ।

२२. अग्निहोत्रस्य वा is suggested for
अग्निहोत्रस्य वा ॥ अहिंसादिनियमयुक्तेन
Sy.

२३. अग्नेः M.

२४. कामान् साधयन् Sy.

२५. यज्ञेन Sy.

२६. अपि च देवानां परिचरणात्मकं कर्म Sy.

२७. ०वाहि A. करोमीत्यर्थः Sy.

अभि वो देवीं धियं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

अभि वः । अभिधारयत । यूयम् । देवनशीलम् । कर्म । देवेषु च । वाचम् । यूयम् । प्रधारयतेति ।

आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः ॥ १० ॥

आ चष्टे । आसाम् । नदीनाम् । उदकम् । आचष्टेऽभिपश्यति । वरुणः । उग्रः । सहस्रदर्शनः ।

राजा राष्ट्राणां पेशो नदीनामनुत्तमस्मै क्षत्रं विश्वायु ॥ ११ ॥

राजा । राजमानानामन्येषां प्रभूणामपि । राजा, अपि वा जनपदा राष्ट्राणि, णवाहावच्छान्दसः । रूपम् । नदीनाम् । अनुत्तमं शत्रुभिः । अस्मै । बलं भवतु । सर्वगामि ।

१. अहिव A. वसिष्ठस्वायम् Dur., SKN.

२. हे जनाः ! ... देवानुद्दिश्य Sy. हे ऋत्विजः ! अभिवदामि Dur. अभीत्युपसर्गभुतेर्योग्यक्रियापदमध्याहार्यम् । अभिवदामि SKN.

३. VM. explains अभि and दधिध्वम् together but Sy. Dur. and SKN. explain them separately. विधत्त Sy. कुरुतेत्यर्थः SKN.

४. युष्मानृत्विजः SKN.

५. दीप्ताम् Sy. एतां देवीम् Dur. देवसम्बन्धिनोमित्यर्थः SKN.

६. कडम A. कर्म यागाख्यम् SKN.

७. एतान् विदवान् देवान्प्रति Dur. देवान्प्रति SKN.

८. स्तुतिरूपम् Sy. देवत्रा देवगामिनोमेतां वाचं स्तुतिलक्षणां कृणुध्वम् Dur. वाचं स्तुत्याख्याम् SKN.

९. अपि च यूयम् Sy. युष्मानेव SKN.

१०. प्रकर्षेण कुरुध्वम् Sy. प्रब्रवीमि चैतत् Dur. प्रोपसर्गभुतेः पूर्ववदध्याहारः । प्रब्रवीमि SKN. Dur. and SKN. explain प्र and कृणुध्वम् Separately.

११. अविष्टः M.

१२. नदीनां स्वभूतम् Dur. नदीनां सम्बन्धि SKN.

१३. जलम् Sy. एवमत्र पायःशब्देनोदकमित्युच्यते

नदीसम्बन्धात् Dur.

१४. ऽष्टे हि प० A. आचष्ट इव प्रकथयतीव जनानावर्षम् Dur. कस्मात्पुनरेवमुच्यते यागं स्तुतिं च देवानां कुरुतेति ? उच्यते, यस्मादाचष्टे, सामर्थ्यात्स्तुप्तोपममेतत् । तद्विदं कर्तव्यमित्याचष्ट इव जनेभ्यो ददत् SKN.

१५. वरुणोऽपि देव आवित्यः Dur. कौस्तो ? वरुणो मध्यमस्थान उत्तमस्थानो वा SKN.

१६. उद्गूर्णं ओजस्वी वा Sy. किलक्षणः पुनर्वहनः ? ... उग्र उद्गूर्णः Dur. अप्रसह्य SKN.

१७. दशन A. बहुचक्षुः Sy. बहुदर्शन इत्यर्थः Dur. विष्टुर्दूरो रश्मिभिर्वा बहुदर्शनः SKN.

१८. पाथोऽन्तरिक्षम् । पथा व्याख्यातम् ... उदकमपि पाथ उच्यते पानात् ... अन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव N. 6. 7., SKN. II. 414. Dur. and SKN. take the two stanzas : RV. 7. 34.9., 10. as one

१९. ईश्वराणामपि Sy. २०. ईश्वरः भवति Sy.

२१. णवाहावच्छान्दसम् M. णवाभावच्छान्दसः is suggested for णवाहावच्छान्दसः ।

२२. रूपकृदपि भवतीत्यर्थः Sy.

२३. अन्यैरवाधितम् Sy.

२४. अस्मै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्य वरुणस्य Sy.

२५. भवति A.

२६. सर्वतो गन्तु भवतीति Sy.

अविष्टो अस्मान्विश्वासु विश्वद्युं कृणोत शंसं निनिस्तोः ॥ १२ ॥

अविष्टो^१ । रक्षत्वैव^२ । अस्मान्^३ । सर्वासु । प्रजासु सः । निन्दितुमिच्छतः शत्रोः । शंसनम् । अद्योत-
मानम्^४ । करोतु^५ ।

व्येतु दिद्युद्विषामशैवा युयोत विश्वग्रपस्तनूनान् ॥ १३ ॥

व्येतु^६ । अपगच्छतु । आयुधम् । शत्रूणाम् । अमुलम्^७ । पूयक् करोतु^८ । विश्वक्^९ । पापम् । तनूनान्^{१०} ।

अवीन्नो अग्निर्हव्यान्नमोभिः प्रेष्टो अस्मा अधायि स्तोमः ॥ १४ ॥

अवीन्नो^{११} । रक्षतु । अस्मान्^{१२} । अग्निः । हविषोऽन्ता^{१३} । नमस्कारैः^{१४} । प्रियतमः^{१५} । अस्मा अग्नयेऽस्माभिः ।
स्तोमाः^{१६} । कृताः^{१७} ।

सजृद्धेवेभिर्पां नपातं सखायं कृध्वं शिवो नो अस्तु ॥ १५ ॥

सजृः । अपां नपादेवैः^{१८} । सजृद्धो^{१९} भवति । तमपात्रपातम्^{२०} । सखायम्^{२१} । कुरुध्वम्^{२२} । स शिवः^{२३} । अस्माकम्^{२४} ।

अस्तु ।

१. अयं द्रव्यो देवः Sy.

२. अविष्ट A. आविष्टः M.

३. हे देवाः ! अविष्ट उ ॥ इति समुदितमविष्टो
इति । अविष्ट रक्षत Sy.

४. अस्मात् A.

५. प्रजासु is missing in A.

६. अदीप्तिम् Sy.

७. कुरुत च Sy.

८. अवग० A.

९. अमुलकरी Sy.

१०. प्रयवक० A. देवा युयोत अस्मत्तः
पूयवकुरुत Sy.

११. सर्वतः Sy.

१२. अज्ञानाम् Sy.

१३. अपीह M.

१४. ऽधोक्ता M. हव्यानामन्ता Sy.

१५. अस्मदीयैर्नमस्कारैः Sy.

१६. प्रियतमः सन् Sy.

१७. स्तोमा A.

१८. कृत A. अस्माभिर्व्यवायि Sy.

१९. नपादेवैः A.

२०. सह Sy.

२१. नपातः A. उदकानां पुत्रमग्निम् Sy. सून-
पादित्यपत्यनामनी Ngh.

२२. नित्रम् Sy.

२३. हे स्तोतः ! (स्तोतारः) स्तुतिभिः कुरु-
ध्वम् Sy.

२४. स चापात्रपातं सुलकरः Sy.

२५. अस्मभ्याम् Sy.

२६. भवतु Sy.

अञ्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु पीदन् ॥ १६ ॥

अञ्जाम् । अप्सु जातम् । रजः । रहितम् । गृणीषे । नदीनाम् । बुध्ने । उदकेषु । पीदन् । निरुक्तं
द्रष्टव्यम् ।

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा युज्ञो अस्य सिधदत्तायोः ॥ १७ ॥

मा नः । मा । अस्मान् । अहिर्बुध्न्यो देवः । विनाशाय । दधातु । मा च । अस्य । यज्ञो रवा । अवसंवन्तु ।
यज्ञकामस्यति ।

१. वासिष्ठस्य पराशरस्यायम् Dur. वसिष्ठस्य SKN.

२. इममग्निम् Sy. हे स्तोतः ! त्वमेतम्...
उदकजन्मानम् Dur. अपृशब्द उपपदे जनेः
'जनसनखनक्रमगमो विद्' (Pa. ३. २. 67.)
इति विटि 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (Pa.
6. 4. 41.) इत्यात्वे द्वितीयकवचनमञ्जा-
मिति । यः कर्मत्मना वृष्टिलक्षणास्वप्नु जायते
तमञ्जाम् SKN. ३. स्तोत्रेः Sy. SKN.

४. अग्नि M. अहिम् is suggested for
रहितम् ॥ मेघानामाहन्तारम् Sy. मध्यम-
स्थानमहिम् SKN. ५. गृणीषे A. स्तोषि
Dur. गृणातेः स्तुतिकर्मण आत्मनेपदमध्यगो
व्यत्ययेन परस्मैपदोत्तमयोः स्थाने । गृणीषे
गृणामि स्तौमीत्यर्थः SKN.

६. उदकानाम् Sy. नदनानामपाम् Dur. नदी-
शब्देन शब्दकारिणीतामपाम् स्थाने SKN.

७. बुध्नः A. स्थाने । बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन्
धृता आप इति व्युत्पत्तेः, तस्मिन् Sy. बन्धने,
एतस्मिन्नन्तरिक्षे वर्तमानम् Dur. बन्धने...
अन्तरिक्षे... बद्धा अस्मिन् धृता आपः ।
इवमपीतरद् बुध्नं शरीरमुच्यते । 'बद्धा अस्मिन्
धृताः प्राणा इति' SKN.

८. उदकेषु लब्धव्येषु निमित्तभूतेषु Dur.

९. एतस्मिन् कर्मण्यङ्गभावमुपगच्छन् Dur. मन-
सोदकानि ध्यायन्कामयमान इत्यर्थः SKN.

१०. अप्सुजमुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजसु
[उदकेषु] पीदन् बुध्नमन्तरिक्षम् । बद्धा अस्मिन्
धृता आप [इति वा] इवमपीतरद् बुध्नमेतस्मा-
देव । बद्धा अस्मिन् धृताः प्राणा इति N. 10.

44. SKN. IV. 49.

११. पूर्ववा समानं सर्वमिति Dur. वसिष्ठस्यैव
भिन्नस्तुतित्वादर्थचयोऽदाहरणम् SKN.

१२. अहिर्बुध्न्यो is suggested for अहिर्बुध्न्यो ।
बुध्नेऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । अहिश्चासौ
बुध्न्यश्चेत्यहिर्बुध्न्योऽग्निः Sy. 'योऽहिः स
बुध्न्यः' । एतावांस्तु विशेषः 'बुध्नमन्तरिक्षं
तन्निवासादहिर्बुध्न्यः' Dur. योऽहिः स एव
बुध्न्यः । इयांस्तु विशेषः बुध्नमन्तरिक्षं तत्र
भवो बुध्न्यः । अहिश्चासौ बुध्न्यश्चेति समा-
नाधिकरणावहिर्बुध्न्यशब्दावतमस्ती । तथापि,
अहि बुध्न्यं शंसतीति श्रुती सिद्धं भवति ।
बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासादिति भावार्थप्रदर्शनं
भाष्ये SKN योऽहिः स बुध्न्यो बुध्नमन्तरिक्षं
तन्निवासात् N. 10. 45.,

१३. हिंसकाय Sy. रेवणाय हिंसकाय Dur.
SKN. १४. मा... कस्मैचिद् धातु Dur.
कस्मैचिदपि मादादिति सम्बन्धः SKN.

१५. अस्य यजमानस्य Dur. अस्य सम्बन्धी
SKN. १६. अस्माभिः कियमाणो यज्ञः ।
... उखापोठिकायज्ञ एवोखारूपकमेतत्क-
ल्पितं भाष्ये स्ववतेरीचित्यादिति SKN.

१७. मा सुखवत् नित्यमविनाशेन वर्ततामिति
Dur. मा विनाशदित्यर्थः SKN.

१८. कंद्वाश्याहिर्बुध्न्यस्य... यज्ञकामस्य SKN.

१९. यद्वा-अस्याहिर्बुध्न्यस्येवमहिर्बुध्न्यमुद्दिश्य ऋता-
योयं यज्ञकामस्य यो यज्ञः स न क्षीयेतेत्यर्थः Sy.
मा च नोऽहिर्बुध्न्यो रेवणाय धातु । मास्य
यज्ञोखा च लिखत् । यज्ञकामस्य N. 10. 45.
SKN. IV. 49. 50.

उत न एषु नृषु श्रवो धुः प्र राये यन्तु शर्धन्तो अर्यः ॥ १८ ॥

उत नः । अपि च । अस्माकम् । एषाम् । नृणां मध्ये । अन्नम् । ददतु । प्रयच्छन्तु च । धनार्थम् । शर्धन्ति-
स्तसाहकर्मा शर्धन्तः । गमनशीला देवाः ।

तपन्ति शत्रुं स्वर्णं भूमा महासेनासो अमैभिरेषाम् ॥ १९ ॥

तपन्ति । तपन्ति । शत्रुम् । आदित्यः । इव । भूमिम् । हासेना स्तोतारः । वरैः । देवानाम् ।

आ यन्नः पत्नीर्गमन्त्यच्छा त्वष्टा सुपाणिर्दधातु वीरान् ॥ २० ॥

आ यन्नः । यदि । अस्मान् । देवपत्न्यः । आगच्छन्ति । यदि च सुपाणिः । त्वष्टा । वीरान् । धारयति
पूर्वम् सम्बन्धः ।

प्रति नः स्तोमं त्वष्टा जुपेत् स्यादस्मे अरमतिर्वसूयुः ॥ २१ ॥

प्रति नः । प्रतिसेवेत । अस्माकम् । स्तोमः । त्वष्टा भवतु । अस्मान् । पर्याप्तमतिस्त्वष्टा । धनकामः ।

१. अयं द्वचो देवो माहतो वा Sy.

२. अस्मदीयेषु Sy.

३. पुरुषेषु Sy.

४. अन्न A.

५. दत्त A. देवा माहतो वा धारयन्तु Sy.

६. प्रयच्छन्तु । अयन्तामित्यर्थः Sy.

७. धनार्थम् Sy.

८. शर्धन्तीस्तसाहकर्मा गन्धन्तः A. उत्तहमानाः
प्रियमाणा वा Sy.

९. अरयः Sy.

१०. पतन्ति A.

११. वायन्ते Sy.

१२. शत्रुं स्वकीयम् Sy.

१३. भूमिम् is suggested for भूमिम् ॥
भुवनानि Sy.

१४. महासेना A. महासेना is suggested
for बहासेना

१५. राजानः Sy.

१६. महतां देवानां वा महान्तोऽपि राजानोऽर्धवर्तः
शत्रून् वायन्ते । तानि बलानि देवानामे-

वेत्यर्थः Sy.

१७. अस्या देवपत्न्यस्त्वष्टा वा देवता Sy.

१८. यदा Sy.

१९. देवानां पत्न्यः Sy.

२०. तदा Sy.

२१. शोभनहस्तः Sy.

२२. त्वष्टा देवः Sy.

२३. वीरं M.

पुत्रान् Sy.

२४. अस्मभ्यं ददातु Sy.

२५. VM. ignores अच्छ. Sy. explains
it by अभि ।

२६. सेवत M.

२७. सोमः M. स्तोमम् is suggested for
स्तोमः । अस्माकं स्तोमस्त्वष्टा is written
twice in A. अस्माकं सोमस्त्वष्टा भवतु
is written twice in M. स्तोमम् Sy.

२८. भूवात् Sy.

२९. अस्मदर्थम् Sy.

३०. सर्वविषयव्याप्तबुद्धिर्वा Sy.

ता नो रासत्रातिपाचो वसुन्या रोदसी वरुणा नी शृणोत ।

वरुत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः ॥ २२ ॥

ता नः । तानि । अस्मभ्यम् । ददतु । दानस्य सम्भक्त्यः । धनानि । आशृणोतु । आवापृथिव्यो तदनु-
गच्छेताम् । तथा वरुणानि च स्तुतिः । देवपत्नीभिः सह । सुगृहः । अस्माकम् । अस्तु । त्वष्टा । सुधन । करोतु
च । अभिमर्त धनं हितम् ।

तन्नो रायः पर्वतास्तन्न आपस्तद्रातिपाच ओषधीरुत द्यौः ।

वनस्पतिभिः पृथिवी सजोषा उमे रोदसी परि पासतो नः ॥ २३ ॥

तन्नो रायः । तदित् स्तोत्रम् । अस्माकम् । त्वष्टृप्रभृतयः । परिरक्षन्तिवति ।

१. वसिष्ठस्यार्थम् Dur. वसिष्ठस्य SKN.

२. यान्यस्माकमभीष्टानि तानि Sy. ता देश्यः
Dur. तच्छब्दश्रुतेर्येच्छब्दोऽध्याहार्यः । यानि
व्यमर्थितवन्तस्तानि SKN.

३. प्रयच्छन्तु Sy. ददातिवत्यर्थः Dur. पूर्वेषु-
कालेषु रासन्, रासतेर्दानकर्मणो लङि, अङ-
भावश्छान्दसत्वात् । अरासन् दत्तवन्तः
SKN.

४. सम्भक्ता M. सम्भक्त्यः is suggested
for सभक्त्यः ॥ दानसमवेता देवपत्न्यः Sy.
हविर्दानं या सचन्ते सेवन्ते Dur. हविषो
दानं रातिस्तां याः सचन्ते । अथवा रातिपा-
चो हविर्दानस्य सेवित्र्य इत्यर्थः SKN.

५. आशृणोतु A. अस्मदीयं स्तोत्रमभिशृणोतु Sy.
आभिमुख्येन स्थित्वा शृणोतु Dur. यत् एव-
मतो ब्रवीमि । इदानीमपि आकारः, शृणोतिव-
त्यनेन सम्बध्यते । . . . आश्रयः प्रतिज्ञा ।
अतिदास्याम इति प्रतिजानन्तु । अभ्युप-
गच्छन्तिवत्यर्थः SKN.

६. आवापृथिव्यो चाभिशृणुताम् Sy. इदस्य पत्नी
Dur. ७. तदनुगच्छेत् A.

८. णानि च is suggested for णानि च ।

९. स्तुतिम् is suggested for स्तुतिः ।

१०. उपद्रवाणां वारित्रीभिर्देवपत्नीभिः सह Sy.
वरपितृव्याभिः सहितः Dur. वरपितृव्याभि-

रेताभिर्देवीभिः सह SKN.

११. सु शरणप्रदः Sy. स्वाश्रयणः Dur. साश्रयः
SKN. १२. कः ? त्वष्टा नाम देवः SKN.

१३. सुधनं M. सुधनः is suggested for
सुधन ॥ कल्याणदानः Sy. एवमत्र रायः-
सम्बन्धात् सुदत्रः कल्याणदान इत्युपपद्यते
Dur. कौशः ? सुदत्रः सुदानः स्वाश्रयणश्च
भूत्वा SKN. सुदत्रः कल्याणदानः N. 6.
14. १४. विविधं दधातु SKN.

१५. धनानि Sy.

१६. हितः A. धनमित्यर्थः Dur. धनानि SKN.
N. 6. 14., SKN. II. 434

१७. त्वष्टृ प्रभृतयः A

१८. Sy. explains this stanza in the
following manner :—

नोऽस्माकम् । तदित्यव्यत्ययः । ता रायो धनानि
पर्वताः परिपान्तु । नोऽस्माकं तत्ता राय आ-
पद्य परिपान्तु । तत्रातिपाचो दानसहिता
देवपत्न्यश्च परिपान्तु । ओषधीरोषधयश्च
तत्परिपान्तु । उतापि च द्यौस्तत्परिपान्तु ।
वनस्पतिभिः सजोषाः सहिता पृथिव्यन्तरिक्षं च
तत् परिपान्तु । आपः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु
पाठात् (Ngh 1. 3.) । नोऽस्माकं तदुमे
रोदसी आवापृथिव्यावपि परि पासतः परि-
रक्षताम् ।

अनु तदुर्वी रोदसी जिहातामनुं द्युक्षो वरुण इन्द्रसखा ।

अनु विश्वे मरुतो ये सहासो रायः स्याम धरुणो ध्रियर्ध्वं ॥ २४ ॥

अनु तत् । विस्तीर्णं । द्यावापृथिव्यौ । तत् । अनुगच्छेताम् । तथा वरुणश्च । दीप्तेः । अनुगच्छताम् इन्द्रसुखा । अनुगच्छन्तु । विश्वे च । मरुतः । ये । सहनशीलाः । वनस्य । गृहं वयम् । स्याम । श्रितानां धारणाद्यमिति ।

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्विनिनो जुपन्त ।

शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तन्न इन्द्र । तदिदम् । अस्माकम् । इन्द्रादयः । सेवन्ताम् । वृक्षा वनिनः । तथा वयं मरुताम् । उपस्थानं सति । सुखे । स्यामेति ।

VII. 35.

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।

शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजंसातौ ॥ १ ॥

"शन्न इन्द्राग्नी । शमयितारावुपद्रवाणाम् । इन्द्राग्नी । भवताम् । रक्षणैरिति इन्द्रस्य प्राधान्यात् सर्वे-

१. वक्ष्यमाणम् Sy. २. अनुमन्येतमित्यर्थः Sy.

३. दीप्तेर्निवातभूतः Sy.

४. अनुगच्छतु is suggested for अनुगच्छताम् ॥

द्विवचनस्यैकवचनान्ततया विपरिणामः Sy.

५. इन्द्रसखा is suggested for इन्द्रसुखा इन्द्रः सखः । यस्येति बहुव्रीहिः Sy.

६. अत्र बहुवचनान्ततया विपरिणामः Sy.

७. मरुता A.

८. शत्रूणामभिभूतारः । ते मरुतोऽपि Sy.

९. ग्रहम् A. घाम स्थानम् Sy.

१०. स्यामा A. भवेमेति Sy.

११. श्रितां धार० A. यदनुमन्तव्यं तदाह-भरणीयं धारयितुम् Sy.

१२. स्तोत्रम् Sy.

१३. आदि refers to वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

आपः and ओषधीः ।

१४. उपस्थाने वर्तमानाः Sy.

१५. शर्मणि सुखे गृहे वा Sy.

१६. भवेम । सिद्धमन्यत् Sy.

१७. 'शं न इन्द्राग्नी' इति पञ्चदशार्चं द्वितीयं सूक्तम् अत्रेयमनुक्रमणिका—'शं नः पञ्चोना शान्तिः' (35. 35. p. 25.) इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । 'वैश्वदेवं ह' (KSA. 35. 34. p. 25.) इत्युक्तत्वाद्विदमपि वैश्वदेवम् । महानाग्नीवत एतत् सूक्तं जप्स्यम् । तथा च सूत्रितम्—'भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः' (ĀSS. 8. 14.) इति . . . Sy. इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणो इन्द्रापूषणो इन्द्रासोमो देवताः Mah.

१८. शान्त्यै Sy. सुखरूपी Mah. सुखरूपी च U.

१९. पालनैः कृत्वा Mah. पालनैः सह U.

ध्वनुषङ्गः । शम् । अस्माकम् । इन्द्रावरुणी । मनुष्यैर्दत्तहविष्को । शम् । इन्द्रासोमी । अन्मुदयार्धम् । अस्मा-
कम् । शम् । योश्च भवताम् । शमीति पुनः पूरणं शम् । अस्माकम् । इन्द्रापूर्वणो । युद्धं इति ।

शं नो भगः शम् नः शंसो अस्तु शं नः पुरंधिः शम् सन्तु रायः ।
शं नः सत्यस्य सयमस्य शंसः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

शन्नो भगः । शम् । अस्माकम् । भगो देवः । शम् । एव । अस्माकम् । नराशंसः । भवतु । शम् । अस्माकम् ।
प्रजा । शम् । एव । भवन्तु । धनानि । शम् । नः सत्यस्य । सयमस्य । शंसनम् । शम् । नः । अर्यमा । बहुजनः ।
भवतु ।

शं नो धाता शम् धर्ता नो अस्तु शं न उरुची भवतु स्वधाभिः ।
शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहृद्वानि सन्तु ॥ ३ ॥

शन्नो धाता । शम् । नः । धाता । भवतु । शम् । एव । धर्ता । शम् । नः । विस्तीर्णा पृथिवी । अन्नैः ।
भवतु । शम् । द्यावापृथिव्या । महत्वी । शम् । पर्वतः । शम् । नः । देवानाम् । स्वाह्वानानि स्तोत्राणि । भवन्तु ।

१. शान्त्यै Sy. सुखरूपो Mah. सुखरूपो च U.

२. अस्माकमस्मभ्यं वा Sy.

३. रातहव्यः यजमानैः Sy. रातं दत्तं हव्यं ययोस्तौ
रातहव्यो हविस्तुप्ती Mah. दत्तहविष्को
भवताम् U.

४. शान्त्यै भवताम् Sy. सुखरूपो भवताम् Mah.

५. कल्याणाय च भवताम् Sy. सुष्टु इतं सुधितं
साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा Mah. U.

६. शान्त्यै सुखाय च । पुनरुक्तिरादरार्था । अथवा
शं शमनहेतुकं सुखम् Sy. रोगाणां शमनाय
Mah. शमनाय रोगाणाम् U.

७. न्वयोश्च M. The passage beginning
with रक्षणैरितीन्द्रस्य and ending with
योश्च भवताम् is missing in A. योश्च य-
योगनिमित्तं सुखमित्यपुनरुक्तिः Sy. यजन-
पूवकरणाय च भवानाम् । रोगं भयं च निवर्त्य
सुखरूपो भवतामित्यर्थः Mah. पूवकरणाय
च भवानाम् U.

८. शमिति is suggested for शमीति ॥
इन्द्रसोमी देवो शं सुखरूपो भवताम् Mah.

सुखरूपो चेन्द्रासोमी भवताम् U.

९. ०पूर्वणो M. इन्द्रपूर्वतज्जो देवो. सुखरूपो
भवताम् Mah.

१०. अन्नलाभे निमित्ते वा Sy. वाजस्यान्नस्य तातो
वाने निमित्तभूते सति Mah. अन्नसम्भजने
निमित्तभूते U.

This stanza=YV. 36. 11.

११. शान्त्यै Sy. १२. बहुधीरप्यस्तु Sy.

१३. त्वस्य M.

१४. सयमस्य is suggested for सयमस्य ॥
शोभनयमयुक्तस्य Sy. १५. वचनम् Sy.

१६. देवोऽप्यस्तु Sy. १७. बहुप्रादुर्भाविः Sy.

१८. शान्त्यै Sy. १९. अस्माकम् Sy.

२०. देवः Sy.

२१. पूवपापानां विवारयिता वरुणो देवोऽप्यस्तु Sy.

२२. विवर्तनमवा पृथिव्याणि Sy.

२३. अन्नैः सह Sy.

२४. शम् is missing in A. शम्भवताम् Sy.

२५. स्वाह्वानि A. सुष्टुतयः Sy.

२६. भवतु A.

शं नो अग्निज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावधिना शम् ।

शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरो अग्नि वातु वातः ॥ ४ ॥

शन्नः । शम् । अस्माकम् । अग्निः । ज्योतिर्मुखः । भवतु । शम् । अस्माकम् । इन्द्रावरुणी । अग्निवनी ।
च । शम् । नः । सुकृतम् । सुकृतानि कर्माणि । भवन्तु । तथा सुखम् । अस्माकम् । गमनशीलः । वातः । आवातु

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहृतौ शमन्तरिक्षं दृश्ये नो अस्तु ।

शं न ओषधोर्वनिनो भवन्तु शं नो रजसस्पतिरस्तु जिष्णुः ॥ ५ ॥

शन्नः । शम् । अस्माकम् । द्यावापृथिव्यौ । प्रथमाह्वाने । सुखम् । अन्तरिक्षम् । दर्शनाय । अस्माकम् ।
भवतु । शम् । नः । ओषध्यः । वृक्षाश्च । भवन्तु । शम् । नः । लोकस्य । पतिः । अस्तु । जिष्णुरादित्यः ।

शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।

शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलापः शं नस्त्वष्टा आभिरिह शृणोतु ॥ ६ ॥

शन्न इन्द्रः । शम् । नः । इन्द्रः । वसुभिः सह । देवः । भवतु । तथादित्यैः । वरुणस्य । शं भवतु । सुष्टुतिः ।
शम् । नः । रुद्रः । रुद्रैः । सुखकरः, जलाप इति सुखमावः । शम् । नः । त्वष्टा । देवपत्नीभिः सह । स्तोत्रं शृणोतु ।

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो ग्रावाणः शमु सन्तु यज्ञाः ।

शं नः स्वरुणां मितयो भवन्तु शं नः प्रस्वः शम्भ्वस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शन्नः सोमः । शम् । नः । सोमः । भवतु । ब्रह्म च । अस्माकम् । शङ्कुरम् । शम् । नः । ग्रावाणः । शम् ।

१. मित्रावरुणी is suggested for इन्द्रा-
वरुणी । मित्रावरुणावधि . . . भवताम् Sy.
२. अग्निवनावधि सम्भवताम् Sy.
३. पुण्यकर्मणां पुरुषाणाम् Sy.
४. पुण्यकर्माण्यपि Sy. ५. भवतु A.
६. वायुरपि Sy.
७. शन्नम् A. शान्त्यै Sy.
८. ०मां ह्वा० A. ९. ०रिक्त M.
१०. वशयनाय A.
११. ओषधयोऽपि भवतु Sy.
१२. अस्माकम् Sy.
१३. पतिरिन्द्रोऽपि Sy.
१४. जयशीलः Sy.

१५. शान्त्यै भवतु Sy.
१६. ने A. अस्माकम् Sy.
१७. देवैः शार्धम् Sy.
१८. दानादिगुणयुक्तः Sy.
१९. वरुणश्च is suggested for वरुणस्य ।
२०. सुष्टुत्विति M. शोभनस्तुतिः Sy.
२१. दुःखद्रावको देवः Sy.
२२. ०माव A. जलाशमिति सुखनाम Ngh. ३. 6.
२३. VM. ignores इह ॥ इह यज्ञे Sy.
२४. सोमं A. २५. शान्त्यै Sy.
२६. अस्माकम् Sy. २७. स्तोत्रमपि Sy.
२८. शान्त्यै भवतु Sy.
२९. अग्निवनावधिनभूताः पावाणा अपि Sy.

एव । सन्तु । यज्ञाः । शम् । नः । यूपानाम् । मानानि । भवन्तु । शम् । नः । वर्हीणि । शम् । एव । अस्तु । वेदिः ।

शं नः सूर्य उरुचक्षा उदैतु शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु ।

शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शम् सन्त्वार्यः ॥ ८ ॥

शन्नः । कल्याणम् । अस्माकम् । सूर्यः । उदैतु । बहूनां द्रष्टा । शम् । नः । चतस्रः । मुख्या दिशः । भवन्तु ।
शम् । नः । पर्वताः । निश्चलं तिष्ठन्तः । भवन्तु । शम् । नः । सिन्धवः । शम् । एव । सन्तु । आप इति ।

शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

शं नो विष्णुः शम् पूषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शम्बस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शन्नः । शम् । अस्माकम् । अदितिः । भवतु । कर्मभिः । शम् । नः । भवन्तु । मरुतः । स्वर्चनाः । शम् । नः ।
विष्णुः । शम् । एव । पूषा । नः । अस्तु । शम् । अस्माकमस्तु । भवित्रं यत्किञ्चन पृथिव्यां भवति । शम् । एव ।
अस्तु । वायुः ।

शं नो दृवः सविता त्रायमाणः शं नो भवन्तु पसो विभातीः ।

शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शंभुः ॥ १० ॥

शन्नः । शम् । नः । देवः । सविता । रक्ष । ज । नः । भवन्तु । उपसः । व्युच्छन्त्यः । शम् । नः । पर्जन्यः ।
भवतु । प्रजाभ्यः । शम् । अस्माकम् । अस्तु । क्षेत्रस्य । पतिः । सुखस्य भावयिता ।

१. उन्मानान्यपि Sy.

२. श्रोत्रधयोऽपि Sy.

३. वेदि A.

४. शान्त्यै Sy.

५. उदयं प्राप्नोतु Sy.

६. दृष्टा A. विस्तीर्णतेजाः Sy.

७. महाविशोऽपि Sy.

८. निश्चलास्तिष्ठन्तः M. ध्रुवाः Sy.

९. नद्योऽपि Sy.

१०. सम् A.

११. शन्तु A.

१२. शान्त्यै Sy.

१३. देवी Sy.

१४. वतैः कर्मभिः सार्वम् Sy.

१५. मरुतोऽपि Sy.

१६. शोभनस्तुतयः Sy.

१७. व्यापकः Sy.

१८. पूषा-देवोऽपि Sy.

१९. भुवनमन्तरिक्षमृदकं वा Sy.

२०. किञ्चित् प० A.

२१. शान्त्यै भवतु Sy.

२२. अस्माकम् Sy.

२३. क्रीडनादिगुणयुक्तः Sy.

२४. रक्षन् is suggested for रक्ष ।

२५. शम् is suggested for ज ।

२६. भवन्ति A.

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीभिरस्तु ।

शमभिषाचः शम् रातिषाचः शं नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो अप्याः ॥ ११ ॥

शमः । विश्वे देवा नाम । देवताः । अस्माकम् । शम् । भवन्तु । शम् । सरस्वती । सह । कर्मभिः । अस्तु ।
शम् । अभिगन्तारः । शम् । एव । धनस्य सेवितारः । शम् नः । दिवि भवाः । शम् । पार्थिवाः । आन्तरिक्ष्याः ।

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्चन्तः शम् सन्तु गावः ।

शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥ १२ ॥

शमः सत्यस्य । अग्निर्धर्मो वरुण इति सत्यस्य । पतयः । अस्माकम् । शम् । भवन्तु । शम् । नः । अर्चन्तः ।
शम् । एव । भवन्तु । गावः । शम् । नः । ऋभवः । सुवर्माणः । कुशलहस्ताः । शम् । अस्माकम् । भवन्तु ।
पितरः । हवेषु ।

शं नो अज एकपादेवो अस्तु शं नोऽहिर्बुध्न्यः शं समुद्रः ।

शं नो अपां नपात्येरुरस्तु शं नः पृथिवीर्भवतु देवगोपा ॥ १३ ॥

शमः । शम् । अस्माकम् । अजः । एकपात्राम् । देवः । भवतु । शम् । अस्माकम् । अहिर्बुध्न्यः । शम् ।
अन्तरिक्षम् । शम् । अस्माकम् । अपात्रपात् । रक्षकः । भवतु । शम् । नः । पृथिवीः । भवतु । देवा गोपनीया यस्यां
गोपयितारो वा ।

१. बहुस्तोत्रका देवाः Sy.

२. शान्त्यै Sy.

३. भवतु M.

४. स्तुतिभिः कर्मभिर्वा Sy.

५. ०गन्ताः M. यज्ञमभितः सेवमानाश्च Sy.

६. शरम् A.

७. दानं सेवमानाः Sy.

८. पृथिव्यां सम्भूताश्च Sy.

९. अप्या अन्तरिक्षे भवाश्च Sy. आकाशमाप
इत्यन्तरिक्षनामनी Ngh. 1. 3.

१०. पालकाः सत्यशीला देवाः Sy.

११. शान्त्यै Sy.

१२. सुवर्माणः is suggested for सुवर्माणः

१३. शोभनहस्ताः Sy.

१४. पितरोऽपि Sy.

१५. स्तोत्रेषु सन्तु Sy.

१६. शान्त्यै Sy.

१७. ०वात्राम A.

एकपात्रामधेवः Sy.

१८. अहि बुध्न्यः A.

१९. समुद्रोऽपि Sy.

२०. अपात्रपात्रामधेवोऽपि देवः Sy.

२१. उपद्रवेभ्यः पारयिता Sy.

२२. महतां माता Sy.

२३. य is written twice in A. देवा गोपा-
यितारो यस्यां सा Sy.

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तेदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।

शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः ॥ १४ ॥

आदित्याः । आदित्यादयः । वसिष्ठेन क्रियमाणम् । नवतरम् । स्तोत्रम् । सेवन्तु । शृण्वन्तु । अस्माकम् ।

दिव्या देवाः । पार्थिवाश्च । अपि च । येऽति । गोजाता मरुतः । यज्ञियाश्चादित्याः ।

ये देवानां यज्ञिया यज्ञियानां मनोर्यजत्रा अमृता अतुज्ञाः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

ये देवानाम् । ये । देवानामपि । यज्ञियानाम् । यज्ञिया भवन्तीति प्राणानां हेन्द्रादीन् वा । मनुष्यस्य ।

यष्टव्याः । अमृताः । सत्यज्ञाः । ते । न । प्रयच्छन्तु । बहूनां गेयं घनम् । अद्य यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ।

व्याख्यतृतीयमध्यायं पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।

विश्वामित्रकुले जातो माधवः सुन्दरीनुतः ॥

[अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः]

‘प्र ब्रह्मैवित्यथाध्यायं व्याचिख्यासति माधवः ।

अनेकैषिषु सूक्तेषु वक्तव्यं सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

१. आदि refers to रुद्र and वसवः ।

आदित्याः दिव्याः ‘अदितिर्द्यौः’ (RV. I. 89. 10.) इति श्रुतेः । रुद्रा आन्तरिक्ष्याः, वसवः पार्थिवाश्च Sy.

२. अस्माभिः क्रियमाणम् Sy. ३. नवतरम् A.

४. सेवन्ताम् is suggested for सेवन्तु ॥ जुषन्ताम् Sy.

५. अन्ये दिव्या दिवि भवाः Sy.

६. येऽपि is suggested for येऽति ।

७. गोजाता is suggested for गा जाता गोः पुद्गेर्जाता Sy. नाकः गोः इति (छपुविम)-साधारणनामनी Ngh. 14.

८. यज्ञाहस्ते सर्वेऽपि नोऽस्माकं हवः शृण्वन्तु Sy.

९. VM. ignores इदम्

१०. ये देवाः सन्ति Sy. ११. यज्ञीयानाम् Sy.

१२. यज्ञीयाः Sy. १३. ऽणानां हेन्द्रा० A.

१४. प्रजापतेश्च Sy. १५. मरणरहिताः Sy.

१६. ते सर्वे Sy.

१७. नः is suggested for न । अस्मभ्यम् Sy.

१८. बहुकीर्ति पुत्रम् Sy. १९. सिद्ध एवोत्तमः पादः Sy. २०. व्याख्या तृती० Sy.

२१. Supplied by the Editor.

२२. प्र ब्रह्मैवित्यथा० A. अस्मात्पूर्वं ‘श्रीः’ इत्यधिकं वर्तते A.

२३. R. reads प्र ब्रह्मैवित्यथाध्यायम्

२४. RV. 7. 36. अनेक० is suggested for अनेक० A. अनेकवीषु M. अनेकवीषु R.

२५. सूत्रेषु A.

ऋषयः सूक्तमेकं सदपश्यन् बहवः कथम् ।

सङ्क्षीभूय तपस्तप्त्वा सर्व एव सहापठन् ॥ २ ॥

इति केचन मन्यन्ते माधवस्य न तन्मतम् ।

नाम्नि सूक्ते श्रूयमाणे शक्यमेवं प्रभाषितुम् ॥ ३ ॥

‘एना वयं पर्यसेति संवादे यन्नदीवचः ।

तत्रैवं शक्यते वक्तुं नाम ह्यत्र निवेशितम् ॥ ४ ॥

‘यमग्ने वाजसातम् सूक्ते नाम च कीर्त्यते ।

‘प्रयस्वन्तो हवामहे’ शक्यं तत्रापि भाषितुम् ॥ ५ ॥

‘एवा अग्निं वसुयवः’ सूक्ते सामान्यतः कृतः ।

वसूयुनामनिर्देशः सन्त्यन्येऽपि च तादृशाः ॥ ६ ॥

‘अवोध्यग्निः समिधा, इति सूक्तं बुधगविष्टिरौ ।

सहैकं द्वौ ददृशतुरेकः सूक्ते तु कीर्त्यते ॥ ७ ॥

१. ऋषयः is missing in M.

२. ०कं स पदप० A. M. The reading is adopted from R.

३. ०यस्तस्तप्त्वा A.

४. स is missing in A. M. The reading is adopted from R.

५. सूक्तो A.

६. वाक्यमेव A. वाक्यमेवं प्रभाषत M.

७. येना वयं A. [RV. ३. ३३. ४.]

८. ०वो यं नदीव च A. M.

९. ०त्रानिर्वेशितम् A. ०त्रानिर्वेशनम् M. The reading is adopted from R.

१०. अयम० A. M.

११. नामव A. मावकी० M.

१२. The quotation is up to वाजसातम्

१३. पयस्व० M. [RV. ५. २०३.]

१४. ०त्राविभा० A. ०त्राभिभा०* M. The reading is adopted from R.

१५. एवमग्नि A. M. [RV. ५. २५. ९.]

१६. वसुयुगामनिर्देशः (इय M.) A. M. The reading is adopted from R.

१७. समीचेति M. [RV. ५. १. १.]

१८. बुधाग० A. १९. ०रेकसूक्ते A. M. The reading is adopted from R.

‘गर्विष्ठिरो नमसा, इति बुधस्तत्र न कीर्तितः ।

‘यदिन्द्राहं यथा त्वम्,’ च सूक्तमार्षं द्वयोर्मतम् ॥ ८ ॥

‘अहं यथा त्वमीशीय, स्तोता मे’ इति दृश्यते ।

एकवत्तत्र निर्देशो न त्वावामिति दृश्यते ॥ ९ ॥

‘आ यदिन्द्रश्च दद्वहे सहस्रं वसुरोचिषः ।

एकवत्तत्र निर्देशः ‘तिष्ठं वनस्य मध्य आ’ ॥ १० ॥

मत्स्यानां जालबद्धानां ‘त्यानु’ इत्यार्षं विदुर्बुधाः ।

तत्रापि दृष्टो निर्देश ‘उत त्वामदिते महि’ ॥ ११ ॥

एवंविधेषु सूक्तेषु तस्मादेक ऋषिमंतः ।

प्रधानोज्ये त्वप्रधाना इति मन्यामहे, वयम् ॥ १२ ॥

स च प्रधानो निर्देशादस्माभिर्जायते क्वचित् ।

‘गर्विष्ठिरो नमसा’ इति प्राधान्यं ह्यवगम्यते ॥ १३ ॥

‘यदिन्द्राहं’ यथेत्यत्र न विशेषः प्रतीयते ।

गोसूक्ती वाश्वसूक्ती वा नैकोऽपि ह्यत्र कीर्त्यते ॥ १४ ॥

१. ०ष्ठितो मन० M. मन० A. [RV. १. १.]

12.]

२. ०स्त्वत्र R.

३. [RV. ८. 14. 1.]

४. त्वमशीय० M. [RV. ८. 14. 1.]

५. स्तोताम A. M.

६. आयमिन्द्रस्य A. आयमिन्द्रस्य M.

७. [RV. ८. 34. 16.]

८. ०वन्तत A.

९. ०ष्ठन् A. M.

१०. [RV. ८. 34. 18.]

११. बन्धानां A. ‘०वद्धा’ इति वा पाठः स्यात्

१२. त्यान्वि (त्यानु इ०) त्वार्षम् A. M. त्यानि-
त्वार्षम् [RV. ८. 67. 1.]

१३. त्वमहिते A. त्वमभिते (०मदिते) M. [RV.
८. 67. 10.]

१४. इन्द्रोहं यथेत्यत्र M. [RV. ८. 14. 1.]

१५. इन्द्रोहं यथेत्यत्र न विशेषः प्रतीयतो A.

१६. गोष्ठूक्ती वाश्वसूक्तीवान्नैको विभ्यत्र A.
गोष्ठूक्ती R.

‘तं प्रत्नथेत्यवत्सारः’ काश्यपोऽन्यैः सहर्षिभिः ।

तस्मिन् सूक्ते समुद्दिष्टैर्ददशैत्यवगम्यते ॥ १५ ॥

‘ऋज्जाश्वः प्रष्टिभिः’ इति विस्पष्टमृषिराह च ।

कर्तृमात्मनो दृष्टी भ्रातृणां चाप्रमाणताम् ॥ १६ ॥

प्रह्लाः प्राञ्जलयः सर्वे इन्द्रं तुष्टूर्ध्वः स्थिताः ।

उपशृण्वन् सुतेष्विन्द्रमृज्जाश्वः स्तुतवान् स्वयम् ॥ १७ ॥

ऋषिरेकां ददर्शचमृषिरेकामथापरः ।

इति केचन मन्यन्ते तदयुक्तमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

शतं वैश्वानसान् प्राहुः सहस्रं वसुरोचिषः^{११} ।

न तावत्य ऋचस्तेषां वृद्धेष्वस्तु विनिर्णयः ॥ १९ ॥

VII. 36.

प्र ब्रह्मैतु सदनादृतस्य वि रुग्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः ।

वि सानुना पृथिवी संस उर्वी पृथु प्रतीक्रमध्येधै अग्निः ॥ १ ॥

^{११} प्र ब्रह्मा ॥ वसिष्ठं^{१२} वैश्वदेवम् ॥ प्रेतुं^{१३} स्तुतिं श्रोत्यं^{१४} ब्रह्मादित्यः । उदकस्य^{१५} । सदनादिवः^{१६}

१. तं प्रत्नथा [RV. ५. 44. 1.]

२. प्रक्तथेत्यत त्सारं A. ०त्यतत्सारं M. The reading is adopted from R.

३. दिष्टे दद० A. ०ष्टेर्ददशैत्य० M. The reading is adopted from R.

४. ऋज्जाश्व प्रष्टि० A. ०श्वपृष्टि० M. [RV. 1. 100. 17]

५. कर्तृ... स्मनो दृष्टी M. प्राधान्यज्वात्मनो R. कर्तृत्वमात्मनो is suggested for कर्तृमात्मनो ॥

६. ०णाम प्रधानताम् R.

७. प्रह्लाः A. ८. कुष्टूर्ध्वव A.

८. ०जाश्वस्तु० A. ०जाश्वः The reading is adopted from R.

१०. ०शंच्च ऋ० A. ११. ०चिवम् A.

१२. ‘अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र षडनुवाकात्मकस्य वसिष्ठस्य सप्तमस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशति सूक्तानि । तत्र ‘प्र ब्रह्मा’ इति नवचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठ-स्यार्थं त्रैष्टुभं पूर्ववद्देवम् । अनुकान्तञ्च—‘प्र ब्रह्मा नव’ (KSA. 36. 36. p. 25.) इति । विनिर्वाणो तैङ्गिकः Sy.

१३. वसिष्ठं A. वासिष्ठ is suggested for वसिष्ठम् ।

१४. स्तुतवान् सूर्यादीन् प्रकर्षेण गच्छन्तु Sy.

१५. स्तोत्रं is suggested for श्रोत्यं ॥

१६. ०वित्पम् A. १७. यज्ञस्य Sy.

१८. स्वानाद् देवयजनदेशात् Sy.

विहृति उदकानि । सूर्यः । रश्मिभिः । ततः उन्निद्धतेनौषधिवनस्पतिसन्नहन । विस्तृतासि । पृथिवी । महती सञ्जातेषु औषधिषु वनस्पतिषु । प्रतीतम् । प्रतीकमुत्तरवेदिलक्षणमङ्गम् । अग्निप्रज्वाल्यते । अग्निः ।

इमां वा मित्रावरुणा सुवृक्तिमिषं न कुण्वे असुरा नवीयः ।

इनो वामन्यः पदवीरदन्धो जनं च मित्रो यंतति ब्रुवाणः ॥ २ ॥

इमां वाम् । इमाम् । वाम् । हे मित्रावरुणौ ! स्तुतिम् । अन्नम् । इव । करोमि । हे बलिनी ! नैवतरम् । ईश्वरः । युवयोः । अन्यः । पादानां सर्वावासानां जाता वरुणः । अहिंसितः । मित्रस्य । जनम् । यातयति रायेषु व्यापारयति । स्तूयमानः ।

१. विस्तृति is suggested for विहृति ॥
विमुञ्चति प्रवर्षति । ध्रुयते हि—‘वाभि-
रादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति’
इति । स्मृतिश्च भवति ‘आदित्याज्जायते
वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ इति । अत ईदृशं
माहात्म्यं सूर्यस्यैव विद्यते नान्यस्य । चिदित्य-
नेन पादेन सूर्यः स्तूयते Sy.

२. अपो वृष्ट्युदकानि Sy.

३. किं तद् ब्रह्म ? इति तदाह—सर्वस्य
प्रेरकः शोभनवीर्यो वा देवः Sy.

४. आत्मीयः किरणः Sy.

५. सन्नघन A. सन्नाहेन is suggested for
सन्नहन । समुद्धितेन पर्वतादिना Sy.

६. तासी A. तास्ति is suggested for
तासि ॥ विसरति । व्याप्नोति Sy.

७. अपि च पृथिवी प्रथिता भूमिः Sy.

८. महती A. विस्तोर्णा सती Sy.

९. पतितं M. प्रथितम् is suggested for
प्रतीतं ॥ विस्तोर्णम् Sy.

१०. ०रवंदि० A. पृथिव्या अवयवं देवयजनलक्षणं
स्थानम् Sy.

११. अधि—‘अधिपती अनर्थको’ इत्यधेः कर्मप्रवच-
नीयसंज्ञायां ‘कर्मप्रवचनीयमुक्ते’ इति सप्तम्यर्थे
द्वितीया । ईदृशे स्थाने Sy.

१२. ०ल्यतो M. आवीष्यते Sy.

१३. अग्निम् M.

१४. इमामस्मदीयां पुरोवर्तिनीम् Sy.

१५. वा A. युवाभ्याम् Sy.

१६. हेति मित्रा० A.

१७. हवीरूपमन्नम् Sy.

१८. अहं स्तोता करोमि Sy.

१९. बलिने A. हे असुरी ! बलवन्ती ! Sy.

२०. नैवतारम् A. नवतराम् is suggested
for नैवतराम् । नवीयसीम् Sy.

२१. प्रभुः Sy. २२. अन्यतरः Sy.

२३. पदानाम् is suggested for पादानाम् ॥
पदस्य स्थानस्य प्रजनयिता । वरुणो हि धर्मा-
धर्मयोर्धारयितेति पदवीरित्युच्यते Sy.

२४. शत्रुभिरहिंसितो वरुणः Sy.

२५. मित्रः or मित्रश्च is suggested for
मित्रस्य ।

२६. सर्वं प्राणिजातम् Sy.

२७. रायेषु M. कार्येषु is suggested for
रायेषु ॥ प्रवर्तयति । तथा च ध्रुयते ‘मित्रो
जनां यातयति ब्रुवाणः’ (RV. 3. 59. 1.)
इति Sy.

२८. अस्माभिः स्तूयमानः Sy.

२९. VM. ignores च ।

आ वातस्य ध्रजतो रन्त इत्या अपीपयन्त धेनवो न सूदाः ।

महो दिवः सदने जायमानोऽचिक्रदद्रूपमः सस्मिन्बुधन् ॥ ३ ॥

आ वातस्य । आरमन्ते । वायोः । गच्छन्तः । इत्या गमनानि वायोर्विविधा गतय इतस्ततः प्रादुर्भवन्ति । वर्धन्ते च । धेनवः । इव । सूदाः—'सूद इति कूपनाम' । महतः । दिवः । सदनेऽन्तरिक्षे । जायमानः । न्यक्रन्दि ? पर्जन्यः । सर्वस्मिन् । ऊर्ध्वानि यत उदकं निर्गच्छति दूतो मेघसङ्घः ।

गिरा य एता युनजद्धरी त इन्द्र प्रिया सुरथा शूर धायू ।

प्र यो मनुं रिरिचतो मिनात्या सुक्रतुर्मयमणं ववृत्त्याम् ॥ ४ ॥

गिरा य एता । हे इन्द्र ! स्तोत्रेण । यः । एतो । हरी । युनक्ति । तव । प्रियो । शोभनरंहणी । हे शूर ! धारको । सोऽहं प्रहिनस्ति । यो मनुर्मम । हिसितुमिच्छतः शत्रोः । तं त्वाम् । आववृत्त्याम् । सुकर्मणम् । अयमणमुदारम् ।

१. वातस्य A.
२. आरमन्ते M. अभितो रमन्ते Sy.
३. गच्छन्तः is suggested for गच्छन्तः N.
४. प्यायन्ते Sy.
५. गावश्च Sy.
६. च M. नेति चापे Sy.
७. सूदा सूव A. 'सूद प्रेरणे' इति धातुः । शीरस्य प्रेरयिष्यः Sy.
८. कृप० A. Ngh. ३. २ ३.
९. द्योतमानस्यादित्यस्य Sy.
१०. स्वानेऽन्तरिक्षे Sy.
११. उत्पद्यमानः Sy.
१२. ०न्दि A. न्यक्रन्दिष्ट or न्यक्रन्दीत् is suggested for न्यक्रन्दि । अचिक्रदत् Sy.
१३. वर्धणशीलः पर्जन्यः Sy.
१४. तस्मिन् Sy.
१५. अन्तरिक्षे Sy.
१६. यक A.

१७. तद्वधो is suggested for दूतो ॥
१८. अस्याः पूर्वोऽप्येवं इन्द्रस्तुतिरपरोऽयमणः स्तुतिः Sy.
१९. गिरा य A.
२०. स्तुतिरूपया वाचा Sy.
२१. यः is missing in A. जनः Sy.
२२. हरि A. त्वदीयावश्वौ Sy.
२३. रथे युञ्ज्यात् । हे इन्द्र ! त्वमस्य यागमावाहीति शेषः Sy.
२४. सुष्ठुरंहणी Sy.
२५. हे विक्रान्त ! Sy.
२६. सोऽयं is suggested for सोऽहं ।
२७. प्रकर्षेण हिनस्ति Sy.
२८. योऽयमा Sy.
२९. हिसितुमिच्छतः शत्रोः सम्बन्धिनम् Sy.
३०. तं त्वाम् A. कोपम् Sy.
३१. ०वृत्त्या M. स्तुत्यावर्तयामि Sy.

यजन्ते अस्य सख्यं वयश्च नमस्विनः स्व ऋतस्य धामन् ।

वि पृथो वावधे नृभिः स्तवान इदं नमो रुद्राय प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

यजन्ते । पूजयन्ति । इन्द्रस्य । सख्यम् । पक्षिणः । च । अन्नवतः । स्वस्मिन् । उदकस्य । स्थानेऽन्तरिक्षे
वर्तमानस्य । पिबधने च शत्रुणाम् । अन्नम् । मनुष्यैः । स्तूयमानः, यद्वा पिबस्तोतृषदनम् । तस्मा इन्द्रा-
मेवाविने । इदम् । हविः । प्रियतमं क्रियत इति ।

आ यत्साकं यशसो वावशानाः सरस्वती सुमथी सिन्धुमाता ।

याः सध्वयन्त सुदुधाः सुधारा अभि स्वेन पर्यसा पीप्यानाः ॥ ६ ॥

आ यत्साकम् । आनयामास । या । सह । कीर्तिम् । कामयमाना । सरस्वती । यणां नदीनां सप्तमी ।
सिन्धुनां माता । या नद्यो हि । सुध्वयन्त, स्वविः ष्वज्जिपयायि, अभ्ययजन्त सरस्वतीम् । सुदुधाः । शोभनधाराः
स्वेन । पर्यसा । प्यायमानाः, य वा यदिति यदेत्यर्थं उत्तरत्र सम्बन्धः ।

१. अनया वदः स्तूयते Sy.

२. पूजयन्तु Sy. ३. वदस्य Sy.

४. सखित्वमुद्दिश्य Sy.

५. गन्तारः कर्माणि कुर्वाणा यजमानाः Sy.

६. हविर्लक्षणावन्तः Sy.

७. स्वकीये Sy.

८. यत्स्य Sy.

९. वर्षमा० A. धामनि स्थाने स्वकीये यज्ञगृहे
स्थिता इत्यर्थः Sy.

१०. विद्वधने च A. विवाधते is suggested
for पिबधने । विबध्नाति वदतीत्यर्थः Sy.

११. मनुष्ये A. नेतृभिः Sy.

१२. विबध्नाति is suggested for पिब ।

१३. इन्द्रा मेवाविने A. इन्द्राय is suggested
for इन्द्रा । रुद्राय Sy.

१४. वदस्य प्रियतमम् Sy.

१५. अ यत् A.

१६. आगच्छन्तु । आ इत्युपतर्गस्य योग्यक्रिया-

व्याहारः Sy.

१७. यासां गङ्गादीनां नदीनां मध्ये Sy.

१८. युगपदेव Sy.

१९. अन्नवत्यः Sy.

२०. यमना A.

२१. एतदाख्या नवी Sy.

२२. सप्तमी भवति Sy.

२३. अपां मातृभूता Sy.

२४. स्नुष्व० A. सुध्वयन् is missing in M.
सुध्वयन्ते । गतिकर्मतत् । प्रवहन्ति Sy.

२५. ष्विष्वज्जि प० A. स्वविः is suggested
for स्वविः ।

२६. ष्वजन्त is suggested for यजन्त ।

२७. कामान् दोग्धुं मुदाख्याः Sy.

२८. शोभनधारोपेताश्च Sy.

२९. स्वकीयेन Sy. ३०. उदकेन Sy.

३१. व्याय० A. अभिवर्धयन्त्यः Sy.

३२. यद्वा is suggested for य वा ।

उत त्वे नो मरुतो मन्दसाना धियो तोकं च वाजिनोऽवन्तु ।

मा नः परि ख्यदक्षरा चरन्त्यवीवृध्नुज्यं ते रयि नः ॥ ७ ॥

उत त्वे । अपि च । तथा सरस्वत्या सहामी च । मरुतः । मोदमानाः । अस्माकम् । पुत्रम् । च । बलवन्तः । रक्षन्तु । मा । अस्मान् । वर्जय त्वम् । माता । चरन्ति सरस्वती च । वर्धयन्तु । योग्यम् । रयिम् । अस्माकम् । मरुतः सरस्वती चेति ।

प्र वो महीमरमंतिं कृणुध्वं प्र पूषणं विदध्वं न वीरम् ।

भगं धियोऽक्षितारं नो अस्याः सातो वाजं रातिषाचं पुरंधिम् ॥ ८ ॥

प्र वः । कृणुध्वम् । पूषम् । पृथिवीम् । पर्याप्तमतिम् अपि वा विरामो रमति, अपर्यन्ताम् । प्रकृणुध्वम् । पूषणञ्च । गृहाहम् । इव । वीरम् । भगञ्च । अस्माकम् । अस्य । कर्मणः । रक्षितारम् । रथमथ तं धनस्य दातारम् । बहुभ्रं भगम् । अथ याचध्वम् । सातो सत्यां भजते यदा युष्मान् भगस्तदेति यदा सत्यर्थं वाजं बलिनं भगञ्च प्राकृणुध्वमिति ।

१. ते Sy.
२. अस्मदीयम् Sy.
३. वेगवन्तः Sy.
४. VM. seems to explain the words परि and ख्यत् together as वर्जय ॥ परित्यक्त्वास्मद् व्यतिरिक्तान्वात्मा ख्यत् मा द्राक्षीत् Sy.
५. ०यध्वं M.
६. ता is missing in M. It seems to be the explanation of अक्षरा ॥ व्याप्ता Sy.
७. चरन्तो is suggested for चरन्ति । वाग्देवता च Sy.
८. युक्तमपि Sy.
९. धनम् Sy.
१०. अस्मदीयम् Sy.
११. ते पूर्वोक्ता मरुतो वाक् च Sy.
१२. VM. ignores धियम् ॥ धियं यज्ञार्थं कर्म Sy.
१३. हे स्तोतारः ! ... आह्वयत Sy.

१४. महतीं भूमिम् Sy.
१५. ०मतिमर्तामपि M.
१६. रमयति रमय० A.
उपरतिरहिताम् Sy.
१७. एतन्नामकं देवम् Sy.
१८. ग्रहा० A. यज्ञाहम् Sy.
१९. च Sy.
२०. सर्वेषां प्रेरकम् Sy.
२१. देवञ्च आह्वयत Sy.
२२. अस्मदीयस्य Sy.
२३. missing in M. अथ is suggested for ०रथमथ ।
२४. वागदेवकम् Sy.
२५. पुराणां धारयितारम् Sy.
२६. मगम् A.
२७. वाजम्भूषणमन्यतमं देवमाह्वयत Sy.
२८. अस्मदीये यज्ञे युद्धे वा Sy.
२९. तथेति M.
३०. सत्यर्थः A. सात्यर्थं is suggested for सत्यर्थं ।

अच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्वच्छा विष्णुं निषिक्तपामवोभिः ।

उत प्रजायै गृणते वयो धुर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

अच्छायम् । अभिगच्छतु । अयम् । युष्मान् । मरुतः ! श्लोकः । तथा निषिक्तस्य सोमस्य पातारम् । विष्णुञ्च । अभिगच्छतु । रक्षणार्थम् । अपि च मरुतः सर्वे वा देवाः । प्रजायै । गृणते च मह्यम् । अन्नम् । प्रयच्छन्तु ।

VII. 37.

आ वो वाहिष्ठो बहवु स्तवध्यै रथो वाजा ऋभुक्षणो अमृक्तः ।

अभि त्रिपृष्ठैः सर्वनेषु सोमैर्मदे सुशिप्रा मुहभिः पृथध्वम् ॥ १ ॥

आ वः । आवहतु । युष्मान् । अत्यन्तं बौद्धः । स्तोतुः । रथः । हे शौचन्वनाः ! वाजाः ! ऋभुक्षणे इत्यु-
भूषा ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां व्यपदेशः । शत्रुभिरपरिमुष्टः । अभिप्रयच्छत धनानि । अवाणां देवगणानां पृथग्भूतैः ।
सर्वनेषु । सोमैर्जनीते । मदे । हे सुहनवः ! महिज्जः ।

१. यज्ञपुच्छे 'अच्छायं वः' इति चमसिनः स्वं स्वं चमसमभिमृशेयुः । सूत्रितञ्च—'अच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्वत्पेतयाभिमृशन्ति' (ASS. (6. 12.) इति Sy.

२. अच्छायम् is missing in A.

३. अस्मदीयमिदम् Sy.

४. युष्माकम् A.

५. शोकः M. स्तोत्रम् Sy.

६. वाता० A. निषिक्तस्य गर्भस्य रक्षितारं यदा चमसे निषिक्तस्य सोमस्य पातारम् Sy.

७. विष्णुं च A.

८. अस्मदीयं स्तोत्रमच्छेत्तु Sy.

९. अस्मद्विषयवर्णयुक्तम् Sy.

१०. मरुतो विष्णुञ्च Sy.

११. प्रजायै ग्रहेते च A.

पुत्ररूपां प्रजाम् Sy.

१२. स्तुवते मह्यम् Sy.

१३. ०च्छती A. अयुः वषटु Sy.

१४. हे मरुतः ! हे विष्णो ! पूर्वं स्वस्तिभिरविना-
शैर्नोऽस्मान् सदा सर्वदा पात । रक्षत Sy.

१५. 'आ वो वाहिष्ठः' इत्यष्टवर्चं चतुर्वर्चं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्यं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अनुकम्पयते च—

'आ वोऽष्टौ' (KSA. 36 37. p. 25.)
इति विनियोगो लैङ्गिकः । अनेन द्व्युच्चेनर्भवः
स्तूपन्ते Sy.

१६. आ समन्तादस्मदीयं यज्ञं प्रापयतु Sy.

१७. बौद्धः M. बौडा is suggested for
बौद्ध ॥ बौद्धतमः Sy.

१८. स्तोतुम् is suggested for स्तोतुः
स्तोतुमर्हः Sy.

१९. युष्मदीयो रथः Sy.

२०. ०षवना A.

हे ऋभवः ! Sy.

२१. विस्तोत्रस्य तेजसो निवासभूताः ! Sy.

२२. इत्युभूणां is suggested for इत्युभूवा ।

२३. केनाप्यर्हितः Sy.

२४. युष्मदीयं जठरमभिपूरयत । स रथो युष्माना-
वहतिवति पूर्वैणान्वयः Sy.

२५. ०भूतेः A. क्षीरदधिसक्तुमिश्रेः Sy.

२६. अस्मदीययज्ञेषु Sy.

२७. जनिते is suggested for जनीते ।

२८. मदे A. मदे is suggested for मदे ॥
मदनिमिते

२९. हे शोभनहनवः ! पूर्वं तेन रथेनागत्य Sy.

युयं ह॒ रत्नं॑ म॒घव॑न्तु ध॒त्य स्व॒र्दशं॑ ऋ॒भुच॑णो अमृ॒क्तम् ।

सं य॒ज्ञेषु॑ स्वधावन्तः पिब॒ध्वं वि नो॑ राधांसि म॒तिभिर्द॑यध्वम् ॥ २ ॥

युयं ह॒ । युयम् । ह॒ । रत्नम् । ह॒विष्मन्सु । दत्यं । सर्वस्य द्रष्टारः । हे ऋ॒भुच॑णः ! अहिंसितम् । सम्मि॒यध्वम् । यज्ञेषु॑ । हे अन्नवन्तः ! विविधं प्रयच्छत॑ च । अस्मभ्यम् । धनानि । स्तुतिभिः ।

उ॒बोचि॑थ हि म॒घव॑न्दे॒ष्णं म॒हो अ॒भेस्य॑ वसु॒नो विभा॑गे ।

उ॒भा ते॑ पूर्णा वसु॒ना गम॑स्तो न सु॒नता॑ नि य॑मते वसु॒व्या ॥ ३ ॥

उ॒बोचि॑थ । सेवसे॑ । हि॒ । म॒घवन् ! वृ॒द्धस्य॑ । बालस्य॑ च । वसु॒नः । विभागार्थम् । उ॒भा । ते॑ । पूर्णा॑ धनेन । बाहू । न । तव॑ वाक् । नियच्छति । वसुत् मूहानहि तर्हि भूयो भूयो विसृजति॑ ।

त्वमिन्द्र॑ स्वयंशा ऋ॒भुचा॑ वाजो न साधुरस्तमे॒ष्यका॑ ।

वयं नु ते॑ दा॒श्वांसः॑ स्याम॒ ब्रह्म॑ कृ॒ण्वन्तो॑ हरि॒वो वसि॑ष्ठाः ॥ ४ ॥

त्वमिन्द्र॑ । त्वम् । इन्द्र ! स्वभूतकीर्तिः । महान् । अश्वः । इव । साधयिता । गृहम् । एषि॑ । स्तोत्रवान् । वयमिति स्पष्टम् ।

१. एव Sy. २. रमणीयम् Sy.
३. ००मत्सु is suggested for ००मन् सु । ह॒विर्लक्षणाप्रवत्स्वस्मासु निमित्तेषु Sy.
४. धयं A. धारण्य Sy. ५. वृ॒ष्टारः A. स्वर्गं पश्यन्तः Sy. ६. ऋ॒भुचः A.
७. चोरादिभिर्नापहतमित्यर्थः Sy.
८. सम्यक् सोमं पिबत Sy. ९. अस्मदीय-यज्ञेषु Sy. १०. तवन्तरं वसवन्तस्ते Sy.
११. विवध्वं पृच्छत च A. विशेषेण दत्त Sy.
१२. अपि च युयं धनहेतुभिः Sy. १३. उपोचिथ A. 'उ॒बोचि॑थ' इत्याद्याः पञ्चत्वं इन्द्रदेवताकाः Sy.
१४. उचतिः सेवाकर्मा Sy. १५. खलु Sy.
१६. हे घनवन् ! इन्द्र ! त्वम् Sy.
१७. महतः Sy. १८. अल्पस्य च Sy.
१९. धनस्य Sy. २०. अपिभागा० A. परिचर-णानुकूले दाननिमित्ते Sy. २१. त्वदीयो Sy.
२२. सम्पूर्णा भवतः Sy. २३. त्वदीया Sy.
२४. क् is missing in A.
२५. वसुत्समूहान् वसुत् मूहानहि तर्हि भूयो A.

The reading is doubtful. वसु॒नि धनानि पठ्या वसु॒व्या वसु॒षु धनेषु साधुः सु॒नता॑ वाग्धनेन सम्पूर्णा त्वदीयो बाहू न नियच्छति । नाल्पं प्रदापयतीत्यर्थः Sy. २६. VM. ignores देष्णम् ॥ देष्णं धनम् Sy.

२७. स्वमिन्द्र A. २८. स्वम् A. २९. स्वभूत० is suggested for स्वभूत० Sy. असाधारण-कीर्तिः Sy. ३०. ऋ॒भुनि॒वाप्तक॑ ऋ॒भूणा॒मी-इवरो वा Sy. ३१. अश्वः A. अन्नम् Sy.
३२. साधकः Sy. ३३. प्राप्नुहि Sy.

३४. स्तोत्रमम Sy.

३५. VM. ignores नु । ते । दा॒श्वांसः । स्याम॒ । ब्रह्म॑ । कृ॒ण्वन्तः । हरि॒वः and वसि॑ष्ठाः । Sy. explains these words in the following manner :—

नु अद्य । ते त्वदर्थम् । दा॒श्वांसः ह॒विर्लक्षणाप्रं दत्तवन्तः । स्याम॒ भवेम॑ । ब्रह्म॑ स्तोत्रम् । कृ॒ण्वन्तः कुर्वन्तः । हे॒ हरि॒वः ! स्वकीयाश्वोपेत ! इन्द्र ! वसि॑ष्ठा एतत्संज्ञका ऋ॒षयो वयम् Sy.

सनितासि प्रवतो दाशुपे चिद्याभिर्विवेपो हर्यश्च धीमिः ।

ववन्मा तु ते युज्याभिरुती कदा न इन्द्र राय आ दशस्ये ॥ ५ ॥

सनिता । प्रदानशीलः । भवसि । मुख्यस्य । यजमानाय । यादृशीभिः । बुद्धिभिः । व्याप्नोषि त्वं यज-
मानात् । हयैश्च ! सम्भक्तारो भूयास्म । क्षिप्रम् । तव । योग्यैः । रक्षणैः । कदा । अस्मभ्यम् । इन्द्र ! धनानि ।
प्रापयच्छेः ।

वासयसीव वेधसस्त्वं नः कदा न इन्द्र वचसो बुबोधः ।

अस्तं तात्या धिया रयिं सुवीरं पृचो नो अर्वा न्युहीत वाजी ॥ ६ ॥

वासयसि । वासयसीदानीम् । परिचरतः । त्वम् । अस्मान् । कदा । अस्माकम् । इन्द्र ! वचनम् । बुद्धे
ग्रहम् । तमानेन । कर्मणा ततया वा स्तुत्या । रयिम् । सुवीरम् । अग्नञ्च प्रति । वेगवान् । अश्वः । अस्मान् ।
निहितेतीन्द्रं परोक्षेणाह गृहादिष्वस्मान् प्रापयस्त्विति ।

१. वाता Sy.

२. प्रवणस्य वनस्य Sy.

३. हविर्दत्तवते यजमानाय Sy.

४. अस्मदीयाभिः Sy.

५. स्तुतिभिः Sy.

६. ०मानान् is suggested for ०मानात् ।

७. हे हरितामकाश ! इन्द्र ! त्वम् Sy.

८. सम्भजेम Sy.

९. अद्य Sy.

१०. योग्याभिः Sy.

११. रक्षाभिः Sy.

१२. कस्मिन् काले Sy.

१३. अपि च हे इन्द्र ! त्वम् Sy.

१४. VM. ignores चित् ॥ चित् अपि Sy.

१५. वायसति A.

१६. इवेदानीमर्थे । स्वकीये स्थानेऽवस्थापयति Sy.

१७. तथा च त्वं स्तोतृन् Sy.

१८. अस्मात् A.

१९. कस्मिन् काले Sy.

२०. अस्मदीयम् Sy.

२१. वचोरूपं स्तोत्रम् Sy.

२२. बुद्धे M. The use of परस्मैपद is doubt-
ful ॥ अवगच्छेः Sy.

२३. गृह्य M. गृहम् is suggested for ग्रहम् ।

२४. माणेन M. ततमानेन is suggested for
तमानेन ॥ तात्या-तनोतेतिर्बं रूपम् । सन्ततया-
ऽस्मत्प्रेरितया Sy.

२५. च A. ततया वा should immediately
follow ततमानेन ।

२६. स्तुत्या हेतुभूतया Sy.

२७. त्वदीयं धनम् Sy.

२८. शोभनपुत्रोपेतम् Sy.

२९. बलवान् Sy.

३०. वेगवांस्तश्वीयोऽश्वः Sy.

३१. निहितेतीन्द्रं A न्युहीतेतीन्द्र is suggested
for निहितेतीन्द्रं ॥ निवहेत् Sy.

३२. ग्रहा० A.

३३. ०यस्त्विति is suggested for ०यस्त्विति ॥

अभि यं देवी निश्चीतिश्चिदोशे नक्षन्त इन्द्रं शरदः सृष्टुः ।

उपं त्रिबन्धुर्जरदष्टिमेत्यस्ववेशं यं कृण्वन्त मर्ताः ॥ ७ ॥

अभि यम् । यमिन्द्रम् । अभि । देवी । पृथिवी । प्राणिनामीष्टे । व्याप्नुवन्ति । इन्द्रम् । शरदः । शोभना-
प्रासः । उपैति । त्रयाणां लोकानां बन्धुः । जरदष्टि यो देवैर्दत्तमशनं जरयति यज्ञेन स जरदष्टिरिति । यमिन्द्रम् ।
मर्ताः । अस्ववेगे स्वस्मिन्नायतने यः कदाचिदपि नास्ते सोऽस्ववेशस्तथा । कारयितस्तत आह्वानमिति ।

आ नो राधांसि सवितः स्तवध्या आ रायो यन्तु पर्वतस्य रातौ ।

सदा नो दिव्यः पायुः सिषक्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

आ नः । आनयन्तु । अस्मान् । अन्नानि । त्वां स्तोतुम् । सवितः ! आयन्तु च । धनानि । मेघस्य
धाने । सदा । अस्यान् । दिवः । रक्षकः पर्जन्यः । सिषक्तिवति ।

१. यः A.

२. यमिन्द्रम् M.

३. शोभमाना Sy.

४. भूमिः Sy.

५. इष्टो A. कृत्यायै केन्द्रत्ययः । ईशितव्या
स्वभूता सतो व्याप्नोति Sy.

६. ०वन्ती A.

७. शरभः M. संवत्सराश्च Sy.

८. शोभनाप्रासः is suggested for शोभना-
प्रासः ॥ शोभनाशैरुपेताः Sy.

९. उपगच्छति Sy.

१०. त्रयाणां लोकानां बन्धुको विधारकः स इन्द्रः
Sy.

११. जरज्जीर्णमष्टिरशनं यस्य बलस्य हेतुभूतं तद-
लम् Sy.

१२. देवैर्दत्तमशनमजरं Sy.

१३. यमिन्द्रम् is suggested for यमिन्द्र ॥

१४. मरणवर्माणः स्तोतारो वयम् Sy.

१५. आस्ववेगे M. अस्ववेशं is suggested
for अस्ववेगम् ॥ स्वकीये स्वानेज्जुपविश-
न्तम् Sy.

१६. स्ते is written twice in A.

१७. ०स्ते स्वावेशं M.

१८. करणमिस्तत The reading is doubt-
ful. कुर्वन्ति ? (कुर्मः) Sy.

१९. VM. ignores चित् ॥ चित् अपि Sy.

२०. प्रागच्छन्तु Sy.

२१. धनानि Sy.

२२. स्तोतुं योग्यानि Sy.

२३. ०तारयन्तु A. हे सर्वस्य प्रेरक ! देव !
त्वत्सकाशात् Sy.

२४. पर्वत इति कश्चिदिन्द्रस्य सखा । एतत्संसकस्य
देवस्य Sy.

२५. सर्वदा Sy.

२६. अस्मान् is suggested for अस्यान्

२७. दिव्यः is suggested for दिवः ॥ दिवि
भवः स इन्द्रः Sy.

२८. पायुः सर्वस्य पालकः Sy.

२९. रक्षकत्वेन सेवताम् Sy.

३०. अस्मिन् सूक्ते ये प्रतिपादिता देवास्ते सर्वे यूयं
नोऽस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणैः । सदा । पात
पालयत Sy.

VII. ३८.

उदु ष्य देवः संविता ययाम हिरण्ययीममतिं यामशिंश्रेत् ।

नूनं भगो हव्यो मानुषेभिर्वि यो रत्नानि पुरुवसुर्दधाति ॥ १ ॥

उदु ष्यः । सोऽयम् । सविता । देवः । उद्ययाम् । हिरण्यमयम् । रूपम् । यद्रूपमयम् । श्रयति, प्रादुर-
भूदित्यर्थः । सम्प्रति । भजनीयः । ह्यातव्यः । मनुष्यैर्भवति । विदधाति । यः । रत्नानि । बहुधानः ।

उदुं तिष्ठ सवितः श्रुध्यस्य हिरण्यपाणे प्रमृतावृतस्य ।

व्युर्वी पृथ्वीममतिं सृजान आ नृभ्यो मर्तभोजनं सुवानः ॥ २ ॥

उदु तिष्ठ । उत्तिष्ठ । तदनु च । शृणु च । स्तोत्रमिदम् । हिरण्यपाणे । सोमस्य । हरणे । उरुतमम् ।
पृथुतमम् । रूपम् । विसृजन् । आसुवान इव । मनुष्येभ्यः । मनुष्ययोग्यमज्ञानम् ।

१. 'उदु ष्य देवः' इत्यष्ट्वर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । सप्तम्यष्टम्यौ
वाजिदेवताके । 'भगमुप्रोऽवसे' इत्यर्थवो भग-
देवस्यः सावित्रो वा । तथा चानुकमणिका—
'उदुष्य सावित्रमन्त्ये वाजिन्यौ भगमिति भागो
वार्ध्वः' (KSA. ३६. ३८. p. 25.) इति ।
गतः सूक्तविनियोगः Sy.

२. सर्वस्य प्रेरकः Sy.

३. उद्यच्छति उद्यमयतीति Sy.

४. हिरण्यम् A. सुवर्णमयीम् Sy.

५. प्रभामित्यर्थः Sy. अमतिमिति रूपनाम Ngh.

३. ७.

६. प्रादुरभूदित्यर्थः is a paraphrase of
उद्ययाम; it should therefore imme-
diately follow उद्ययाम ।

७. अद्य Sy. ८. हवनीयः स्तोतव्यः Sy.

९. मनुष्यैः स्तोतृभिः Sy.

१०. करोति । स सविता देवस्ताममतिमुद्ययामेति
पूर्वेण सम्बन्धः Sy.

११. सविता Sy.

१२. रत्नानि रमणीयानि धनानि Sy.

१३. ०धान A. ०धनः is suggested for
०धानः ॥ बहुधानो यो देवः स्तोतृभ्यः Sy.

१४. VM. ignores उ ॥ उ इति पादपूरणः
Sy.

१५. ऊर्ध्वं गच्छ Sy.

१६. तदनुचः M. उ इति पूरणः Sy.

१७. शृण्वत M.

१८. हे सुवर्णहस्त ! त्वमस्मदभीक्षितप्रदानाय Sy.

१९. यज्ञस्य Sy. २०. प्रणयने Sy.

२१. विस्तीर्णम् Sy.

२२. प्रयिताम् Sy.

२३. रूपं प्रभाम् Sy.

२४. ०नं च A. इव seems to be
redundant. प्रेरयन् । एवम्भूतस्त्वमिव
स्तोत्रं शृण्वति सम्बन्धः Sy.

२५. नेतृभ्यः स्तोतृभ्यः Sy.

२६. मनुष्याणां भोगयोग्यं धनम् Sy.

२७. VM. ignores सवितः ॥ हे सवितः !
सर्वस्य प्रेरयितः ! देव ! त्वम् Sy.

अपि द्युतः सविता देवो अस्तु यमा चिद्विश्वे वसवो गृणन्ति ।

स नः स्तोमाक्षमस्य^१श्चनो^२ धाद्विश्वेभिः पातु पायुभिर्नि^३ सूरिन् ॥ ३ ॥

अपि द्युतः । अपि । अस्तु स गच्छताम् । स्तुतः । सविता । देवः । यम् । विश्वे । अवि । वत्सवः । आस्तु-
वन्ति । सः । अस्माकम् । स्तोमान् । हविश्च^४ धारयन्^५ । नमस्यः । विश्वेदच^६ । रक्षणैः । नितराम् । रक्षन्तु ।
स्तोतॄन् ।

अभि यं देव्यदितिर्गृणाति^७ स्रवं देवस्य सवितुर्जुषाणा ।

अभि सन्नाजो^८ वरुणो गृणन्त्यभि मित्रासो^९ अयमा सज्जोषाः ॥ ४ ॥

अभि यम् । अभिष्टौति । यम् । देवी । अदितिः । प्रसवम् । देवस्य । सवितुः । सेवमाना । अभिगृणन्ति
ततः । सन्नाजः । वरुणश्च । अभिगृणन्ति । मित्रासो मित्रो देवस्तदनुचराश्च । अयमा च । अभिगृणन्ति सङ्गताः ।

१. अविष्मत् A.

२. च Sy.

३. अद्यस्तु A. अस्मदीयाः स्तुतीः शृणो-
त्वित्यर्थः Sy.

४. अस्माभिः स्तुतः Sy.

५. अयम् M. सवितारम् Sy.

६. सर्वे Sy.

७. अपि is suggested for अभि ।

८. वत्सवः A. वसवः is suggested for
वत्सवः ॥ देवाः Sy.

९. अभिष्टुवन्ति Sy.

१०. देवः Sy.

११. अस्मदीयानि Sy.

१२. स्तोमं M. स्तोत्राणि Sy.

१३. हविश्च A.

१४. अन्नं धात् । दधातु । अन्नफलानि करोतु Sy.

१५. सर्वैर्नमस्करणीयः Sy.

१६. धारयन् नमस्यो विश्वेदच is written

twice in A. M. सर्वे Sy.

१७. पालनैः Sy.

१८. पालयतु Sy.

१९. सोऽत्र इन् A. स्तोतृन्तस्मान् Sy.

२०. अभिष्टौति A.

२१. From यम् onwards the whole
commentary is missing in A.
सवितारम् Sy.

२२. द्योतमाना Sy.

२३. अदीना देवमाता Sy.

२४. अनुज्ञाम् Sy.

२५. अभिष्टुवन्ति Sy.

२६. सम्प्रयाजमानाः Sy.

२७. उपलक्षणमेतत् । वदणादयो देवाः Sy.

२८. मित्रादयश्च Sy.

२९. एतत्संज्ञको देवः Sy.

३०. समानप्रोतिः त नः स्तोमांश्च नो धादिति पूर्व-
पर्या सम्बन्धः Sy.

अभि ये मिथो वनुषः सपन्ते राति दिवो रातिषाचः पृथिव्याः ।

अहिर्बुध्न्य उत नः शृणोतु वरुण्येकधेनुभिनि पातु ॥ ५ ॥

अभि ये । अभिस्पृशन्ति । ये । सम्भवतारः । इतरेतरजीवा । राति दातारम् । देवलोकस्व । राति भजन्तः । पृथिव्या मनुष्याणामभिलषितानि प्रयच्छन्तो देवास्ते । सर्वेऽस्माकं स्तोतृ शृण्वन्ति । शृणोतु । अपि च । अहिर्बुध्नः । प्रकृति च । एकधेनुभिर्नाम स्वानुचरीभिः । अस्मान् । निपातु ।

अनु तन्नो जास्पतिर्मसीष्ट रत्नं देवस्य सवितुरियानः ।

भगमुग्रोऽवसे जोहवीति भगमनुग्रो अध याति रत्नम् ॥ ६ ॥

अनु तत् । अनुमन्यताम् । तत् । अस्माकम् । जास्पतिस्त्वष्टा । रत्नम् । देवस्य । सवितुः स्वभूतं तेन प्रत्नम् । इहागच्छन् । सवित्रा भजनीयं सवितारम् । उद्गूर्णा । आभ्यो रक्षणाय । आह्वयति । भगम् । अनुद्गूर्णः । याचतो । रत्नम् । 'भगो वापमध्वचः' इति ।

१. अभि ये is missing in A.
२. सवितारमभिलष्य सपन्ते परिचरन्ति Sy.
३. यजमानाः Sy.
४. जीवाः is suggested for जीवो । परस्परं संहता भूत्वा Sy.
५. मित्रभूतम् Sy.
६. दानसेविनः Sy.
७. ०व्यां मनु० M. भूमेश्च Sy.
८. स्तोत्रं is suggested for स्तोतृ ।
९. शृण्वन्ति A. गृणन्ति M.
१०. शृणोतु is missing in A. सवितृविषयं स्तोत्रं शृणोतु Sy.
११. अहि व बुध्नो A. बुध्न्यः is suggested for ० बुध्न्यः ॥ बुध्न्येऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । एतीत्यहिः । एतत्पदद्वयाभिधो मध्यमस्थानोऽग्निरहिर्बुध्न्य इत्युच्यते । सवितृभूतः सोऽपि Sy.
१२. वरुणी is suggested for प्रकृति ॥

- वाग्देवो च सवितृसंहिता सतो Sy.
१३. ०रीहिः A. मरुषाभिर्गोभिः Sy.
१४. नितरां पालयतु Sy.
१५. जानां पति० A. प्रजानां पालकः सवित्रा देवः Sy. १६. रमणीयं तत्प्रसिद्धं धनम् Sy.
१७. स्वस्य सम्बन्धि Sy.
१८. अस्माभिर्वाच्यमानः Sy.
१९. भगसंज्ञकं देवं वा Sy.
२०. उद्गूर्णः is suggested for उद्गूर्णा ॥
२१. आपद्भ्यो is suggested for आभ्यो ॥ ओजस्वी स्तोता Sy.
२२. ०वन्ति इति A. भृशं ह्वयन्ति Sy.
२३. भनम् A. एतत्संज्ञकं सवितारं वा Sy.
२४. असमर्थः स्तोता Sy.
२५. याचते is suggested for याचतो ॥
२६. ०चं मिति M. A. fragment of KSA. 36. 38.p. 25
२७. VM. ignores अथ ॥ अथ अपि च Sy.

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यसद्युयवन्नमीवाः ॥ ७ ॥

शत्रः । सुखाः । भवन्तु । वाजिनः । ह्वानेषु । देवताता यज्ञे । मितद्रवो मितगमनो
अध्वानं विमाय गच्छन्तः । स्वञ्चनाः । हिसन्तः । अहिञ्च । वृकञ्च । रक्षांसि च । क्षिप्रम् ।

१. वैश्वदेवे पर्वणि वाजिनस्य हविषः 'शं नो भवन्तु'
इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितञ्च—
'शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजेवाजेऽवत
वाजिनो न इत्यूर्ध्वजुरतवानं याज्याम्' (ASS.
2. 16.) इति Sy. 'शं नः' इति ऋक्प्रयेणाज्य-
होमोऽवाभिमन्त्रणं वा Mah. उत्तरेण तुचेनैता-
नेवाश्वान्स्तौति U. वसिष्ठस्येदमार्षम् Dur.
वसिष्ठस्य SKN.

२. सुखाय Sy. सुखकराः Mah. शमिति सुख-
नाम । सुखकराः U. सुखहेतवः BB. सुखाः
सन्तु Dur. शं सुखम् SKN.

३. एतदभिधायका देवाः Sy. अश्वः Mah. U.
BB. रश्मयो देवाश्वः वा SKN.

४. अस्मदीयेषु स्तोत्रेषु Sy. आह्वानेषु सन्तु
Mah. आह्वानेषु U. Dur., SKN.
आह्वानेषु । पूर्ववद्वत् BB.

५. देवानां कर्म देवतातिः । . . . देवतातो यज्ञे
Mah. U. देवास्तापन्ते विस्तीर्यन्ते पृथक्
पृथगाराध्यन्तेऽस्मिन्निति देवतातिर्यज्ञः BB.
एतस्मिन् . . . यज्ञे Dur. देवताता यज्ञनाम ।
यज्ञे SKN.

६. मितद्रवणा मितमार्गाः Sy. मितं परिमितं
द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः । क्विपि तुगभाव
आयः Mah. ते हि मितं द्रवं ? (न्ति) गच्छन्ति
सुखकरम् U. मितमल्पमिव महान्तमपि पन्थानं
द्रवन्ति गच्छन्ति मितद्रवः । यद्वा मितं शीघ्रं
गच्छन्तीति मितद्रवः । . . . मितं द्रवणं येषा-
मिति वा बहुव्रीहिः BB. किं लक्षणाः ? . . .
श्लिष्टं शोभनं ये द्रवन्ति Dur. मितं त्रैलोक्य-
मात्रं शिखितत्वात् पथ्यानुवेश एव पदं न्यस्यन्तो
द्रवन्ति गच्छन्ति ये ते मितगामिन इत्यर्थः
SKN.

७. सञ्चनाः M. शोभनाश्वाः Sy. शोभनोऽर्का

येषां ते सुरुचः स्वञ्चना वा Mah. सुरुचनाः
स्वञ्चना वा U. शोभनगमनाः शोभनस्तुतयो
वा BB. ये . . . शोभनमञ्चन्ति गच्छन्ति
स्वर्चनाः शोभनं वाऽर्चनं येषां स्तुतिः । स्वर्चिवो
वा । येषां शोभना अर्चिवो दीप्तयस्त आग-
च्छन्तु Dur. अञ्चतेरर्चतेर्वा । . . . स्वञ्चनाः
सुगमना इत्यर्थः । स्वर्चना वा सुष्ठु स्तुतयः ।
स्वर्चिवो वा सुदीप्तयः SKN.

८. हिसन्तः is missing in A. हिसन्तो
वाजिनो देवाः Sy. नाशयन्तः Mah. शोभ-
यन्तः U. भञ्जयन्तः BB. आह्वानेष्वस्माकं
जम्भयन्तः Dur. स्तम्भयन्तः प्रतिबध्नन्तः ।
हिंसाकर्मा वा, जम्भयन्तो हिसन्तो विनाशयन्तः
SKN.

९. आगत्य हन्तारम् Sy. सपम् Mah. U.
आगत्य हन्तारम् BB. यश्वास्मानाहन्ति
Dur.

१०. भक्तञ्च M. वसूनामदातारम् । चोरमिति
शेषः Sy. अरण्यश्वानम् Mah. अग्रहर्तारम् ।
कुक वृक आदाने' इगुपधात्कः BB. यश्च
वृकस्तत्करो मृण्णाति Dur. व्यालं रक्षांसि
च SKN.

११. राक्षसान् Mah. रक्षांसि धर्मेविधनकारीणि
BB. रक्षांसि च येऽस्मान् रहसि शिष्यन्ति,
तांश्चास्मतो जम्भयन्तो हिसन्तः Dur.

१२. क्षिप्रम् A. पुरातनाः Sy. सनेमीति पुराण-
नाम । इह तु क्षिप्रवाचकः Mah. सनेमीति
पुराणनाम । इह तु क्षिप्रवचनो वाक्यवशात्
U. क्षिप्रमित्येके, पुराणमित्यन्ये BB. साम-
र्थ्याविह सनेमीति क्षिप्रनाम Dur. पुराण-
नामान्यत्र । इह तु पदान्तरसम्बन्धसामर्थ्यात् ।
क्षिप्रार्थमित्याह । क्षिप्रम् SKN. सनेमि
पुराणनामैतत् Ngh. 3.7.

अस्मत्तः । यावयन्तु । अमीवाः ।

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पृथिभिर्देवयानैः ॥ ८ ॥

वाजेवाजे । सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे । रक्षत । हे अश्वः ! अस्मान् । धनेषु वानुभ्यः आजिहीषितेषु । मेघा-
विनः । अमृता वाजिनोभ्यश्च रूपं ? केचन देवाः । सत्यज्ञाः । अमृम् । सोमम् । पिबत । माद्यत च । अथ

१. तेऽश्वाः अस्मत्सकाशात् Mah. अस्मत्स-
काशावपनयन्त्वित्यर्थः SKN.

२. यावयन् M. पृथक्कुर्वन्तु Sy. पृथक्कुर्वन्तु ।
'यु पृथग्भावे' Mah. पृथग्भावे, पृथक् कुर्वन्तु
U. यावयन्तु पृथक् कुर्वन्तु BB. सामर्थ्याद-
पेत्याध्याहृत्य, अपयावयन्तु । अपमिश्रयन्त्वित्य-
र्थः । इष्टं च रक्षां ताशनं न मिश्रणमिति
Dur. योतिरत्र पृथग्भावार्थेऽन्तर्णीतिष्यर्थश्च ।
पृथग्भावयन्तु SKN.

३. रोगान् Sy. व्याधीन् Mah. U. रोगांश्च
युयवन्त्वित्येव । आगत्य हिंसन्तीत्यमीवाः ।
मीयतेराङ्पूर्वाद् वप्रत्ययः । उपसर्गस्य च
ह्रस्वत्वं निपात्यते BB. न च सर्पावीनेष
केवलान् । किं तर्हि ? अमीवा रोगान् हिंसि-
तव्यान् । स्त्रीलिङ्गनिर्वेशो जात्यभिप्रायः ।
रोगजातीश्च हिंसितुजातीश्चेत्यर्थः Dur.

४. VM. ignores नः ॥ नोऽस्माकम् Sy.
मुखा नो भवन्तु वाजिनो ह्रानेषु देवतातो
यज्ञे । मितद्रवः सुमितद्रवः । स्वर्काः स्वञ्चना
इति वा । स्वर्चना इति वा । स्वर्चिव इति वा ।
जम्भयन्तोऽहिं च वृकं च रक्षांसि च ।
क्षिप्रमस्मद्यावयन्तु । अमीवा देवादवा इति वा
N. 12. 44., SKN. IV. 144.

सोऽनुमन्त्रयते । शं नो भवन्तु वाजिनो ह्रवेषु
देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं
वृकं श्रुक्ता श्रुति सनेभ्यस्मद्यवग्रमीवा
This stanza=SB. 5. 1. 5. 22. p.
431. YV. 9. 16.=TS. 1.7. 8.2

५. वाजे is missing in A.

६. सर्वेषु युद्धेषु Sy. सर्वस्मिन्नग्रे समुपस्थिते सति
Mah. अग्रेऽग्रे, उपस्थिते सति U. अग्रेऽग्रे
साध्ये BB. ७. पातयत Sy. Mah. U.

रक्षत तल्लम्भयित्वा BB.

८. अश्वो A. हे एतन्नामकाः देवाः ! Sy.

९. धननिमित्तेषु Sy. धनेषु चोपस्थितेषु सत्सु
Mah. धनेषु चोपस्थितेषु U. धनेष्ववतेति
धनानि चास्माल्लम्भयत BB.

१०. ०जिहिषि० A. ११. किम्भूता यूयम्? . . .
परिदुष्टकारिणः Mah. U. यथा तद्वाणिजः
BB. १२. अमरणधर्माणि Sy. Mah. U.
अमरणाः BB. १३. ०जिनेभ्य० A.

१४. केन च M. The passage वाजिनोभ्यश्च
रूपं केचन देवाः, is an explanation
of वाजिनः; therefore it should im-
mediately follow हे अश्वः । The
reading of the above passage
is doubtful. वाजिन ऋभुविभ्वा वाज
इत्येवंरूपाः केचन देवाः or वाजिनो
ऽश्वरूपाः केचन देवाः is suggested for
the passage. १५. सत्यं जानन्त
एवम्भूताः सन्तो यूयम् Sy. सत्यज्ञा वा
यज्ञज्ञा वा U. सत्यज्ञाः सत्यवन्तः BB.

१६. ततो यूयमिमं सोमम् Sy. कर्मणि षष्ठी ।
इवम् Mah. अस्य नैवारचदलक्षणस्य U.

१७. मधुरोपेतम् Sy. धावनात्पूर्वं पयसाच्चावध्राय-
माणं नैवारचदलक्षणं मधुरं हविः Mah. मधुनः
U. मधुतद्वृक्षस्य घृतस्य । पूर्ववत् कर्मणि
षष्ठी । नुमभावश्चात्वादः BB.

१८. पिबतः A.

१९. सोमपानानन्तरं यूयं तृप्ता भवत Sy. पीत्वा
च . . . तृप्ता भवत Mah. तृप्यध्वम् ।
नैवारं चरमवजिघ्रन्त्यश्वस्य तवभिप्रायमेतत्
U. पीत्वा च . . . तृप्यत । 'मव तृप्तियोगे'
चुरादिरनुदात्तेत् BB.

तृप्ताः । गच्छतः । पृथिभिः । देवयानैः ।

VII. 39.

ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेयसीची जुर्णिदेवतातिमेति ।

भोजाते अद्रीं रथ्येव पन्थामृतं होता न इषितो यजाति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुष्टुतिमस्माकम् । वस्वो दानाय । श्रयति । पृथिवी क्षिप्ता ? उषा । यज्ञम् ।
एति । भोजते । शत्रूणामाहृत्तरिः विद्वद्वा यूयं आजूँ रथ्येव पन्थानं महान्तमस्मिन् काले । यक्षम् । होता ।
अस्माकम् । प्रेषितः । यजति ।

१. यूयम् Sy. ततस्तृप्ताः सन्तः Mah. तृप्ताश्च
सन्तः U. तृप्ताश्च BB.

२. गच्छति A. ३. मार्गेः Sy. Mah. U.

४. देवगमनसाधनैः Sy. देवाधिष्ठितैः Mah.
देवाध्यासितैः U. देवा यगच्छन्ति तैर्मनोहरैः
BB. वाजे-वाजेऽकृत । वाजिनो नो घनेषु
विप्रा अमृता श्रुतज्ञाः । अस्म्य मध्वः पिबत
मादयध्वं तृप्ता यात पृथिभिर्देवयानैरिति ।
SB. ५. 1. 5. 24. p. 431. This
stanza=YV. 9. 18.=TS. 1.7. 8. 2

५. 'ऊर्ध्वो अग्निः' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । 'ऊर्ध्वः सप्त वैश्वदेवं
तु' इत्यनुक्रमिका (36. 39. p. 25.) ।
सूक्तविनियोगो लेङ्गिकः । द्वितीये छन्दोमे
प्रउगशस्वे 'ऊर्ध्वो अग्निः' इति वैश्वदेवस्तुचः ।
सूत्रितञ्च—'ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रे-
यसी स्या नः सरस्वती जुवाणेति प्रउगम्'
(ĀSS. 8. 10.) इति Sy.

६. उव्गमनः सन् Sy.

७. अङ्गनादिगुणविशिष्टः Sy.

८. षिटः सुष्मति० A. सुष्टुति० M. अस्मदीयां
शोभनां स्तुतिम् Sy.

९. वासकस्य स्तोतुः Sy.

१०. श्रयतु, सेवताम् Sy.

११. प्रतीची is suggested for पृथिवी ॥
अभिमुखी Sy.

१२. सर्वासां प्रजानां जरयित्री उबोदेवता Sy.

१३. गच्छति Sy.

१४. भोजते M. सेवेते Sy.

१५. अद्रीं आद्रियन्ती - अद्वावन्ती पत्नीयजमानो
Sy.

१६. माहृतरावद्री युवामाजिम् is suggested
for 'माहृतरिः विद्वद्वा यूयम् आजूम् ॥

१७. रथ्ये इव M. रथिनाविव Sy.

१८. यज्ञमार्गम् Sy.

१९. The passage beginning with वस्वो
दानाय and ending with अस्माकम्
is missing in A. अस्मदीयम् Sy.

२०. तथा सन्प्रेषितः Sy.

२१. यजतु । करोत्वित्यर्थः Sy.

प्र वावृजे सुप्रया वहिरेषामा विस्पतीव वीरिट इयाते ।

विशामुक्तोरुपसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥ २ ॥

प्र वावृजे । प्रवृत्तमासीत् । सुप्रयाणम् । एषाम् । वहिः । आगच्छतो
वायुः पूषा च । अन्तरिक्षे । राजानाविव णे । मनुष्याणाम् । रात्र्याः ।

१. अथ चतुर्थमहो वैश्वदेवस्तुत् Mah. वैश्वदेव-
स्तुतिः U. वसिष्ठस्त्वार्यम् Dur.

२. प्रवृत्तमासीत् is suggested for प्रवृत्त-
मासीत् ॥ प्रवृज्यते आसाद्यत इत्यर्थः Sy.
एषां केषाम् ? येषां वहिः प्रवावृजे, प्रवृज्यते
प्रस्तीयते, 'वृजो वृत्तिगणयोः' ? तिद् Mah.
प्रवृज्यते प्रच्छिद्यते U. वहिः प्रस्तीयत इत्यर्थः
Dur. वृजिस्तरणार्थः । ततः कर्मणि लट् ।
प्रवृज्यते प्रस्तीयते SKN.

३. सु प्रायणम् A. शोभनाग्नेन युक्तम् Sy.
कौवृशं वहिः ? सुप्रयाः शोभनं प्रयः प्रगमनं
प्रस्तरणं यस्य तत् सुप्रयः । दीर्घश्छान्वसः ।
सम्यग्बिधिना प्रस्तीर्णमित्यर्थः Mah. सुप्रयाणं
सुगमनम् U. सुप्रगमनं यत्सुखमभिगच्छन्ति
देवताः Dur. सुखं गम्यते यस्मिन् देवताभिः
SKN. ४. यजमानानां सम्बन्धि Sy.
एषां यजमानानाम् Mah. येषामिति सर्वना-
मव्यत्ययः । येषां यजमानानाम् U. एषा-
मृत्विग्यजमानानां स्वभूतम् SKN.

५. कुशमयम् Sy. किं पुनस्तत् ? बहिवैरिस्ता-
रणाद्भ्रात्मकस्य SKN.

६. आगच्छताम् Sy. 'ई कान्त्यहनगतिव्याप्तादौ'
व्यत्ययेन तद् Mah. आगच्छतमश्विनो U.
प्रास्तीर्णं तस्मिन् . . . आ इयाते Dur.
विस्तीर्णं च तस्मिन् । आकार 'इयाते' इत्यनेन
सम्बध्यते । . . . ततो वीरिटाराजं प्रति आ इयाते,
आगच्छतम् SKN. ७. वायु गूषा A.

८. अन्तरिक्षे यद्वा गणे Sy. अन्तरिक्षे यतमानो ।
. . . . वीरिटशब्दो गणवाचकः Mah. वीरिट-
शब्दो गणवचनः U. क्व पुनरवस्थितावेयाते ?
इत्युच्यते, वीरिटेऽन्तरिक्ष इत्यर्थः । . . . अन्त-
रिक्षेणैव हि देवता आगच्छन्तीति वीरटमन्त-
रिक्षमित्युपपद्यते Dur. वीरिटेऽन्तरिक्षे सप्त-
मीध्रुतेः स्थितौ सन्ती । पञ्चम्यर्थे वा सप्तमी
SKN.

९. Missing in M. ग seems missing
before णे । गणे should therefore be
the proper reading. गणे seems to

be another meaning of
वीरिटे ! So it should follow
immediately अन्तरिक्षे ॥ इवेतीदानी-
मर्थे । इदानीमस्मदीयानां प्रजानां पालको,
यद्वा विस्पतीवेत्युपमा । राजानी यथा . . .
अस्मिन्पक्षे विशामित्युपमा सम्बध्यते Sy.
तत्र दृष्टान्तः—काविव ? विस्पतीव यथा विशां
पती द्वौ राजानी . . . आगच्छतस्तद्वृत्तावपि
तेषां स्वस्तय इयाते Mah. सर्वस्य पती इव ।
. . . . यथा विशां मनुष्याणां पती राजानी
. . . . अवस्थितौ U. विस्पती सर्वस्य जगतः
'पातारी वा पालयितारी वा' धात्वन्वत्वमर्थ-
कत्वम् । इव पादपूरण एवेत्येतस्यार्थे वा ।
. . . . 'अपि वा' अथमिवशब्दः 'उपमार्थे' एव
स्यात् । विस्पती इवेति सर्वपती इवेति । 'सर्व-
पती इव राजानी वीरिटे गणे' अवस्थितौ ।
. . . . यस्मिन्नपि पक्षे गणो वीरिटशब्देनोच्यते
तस्मिन्नपि पक्षे विस्पती राजानी सर्वदा गण-
मध्यगतवेवागच्छत इत्युपपद्यत एव Dur.
इव सम्प्रत्यर्थत्वात्पादपूरणः । विस्पतशब्दस्य
बलोपेन च विस्पती सर्वस्य स्वामिनो पातारी ।
. . . . अथवा विशां पती विस्पती राजानी
कौचित् । वीरिटोऽपि मनुष्यगण इव स्वार्थ
एव । यथा कौचित् विशां पती राजानी वीरिटे
स्वस्मिन् सैनिके मनुष्यगणे स्थितौ ततो वाऽऽ-
गच्छतां तद्वदागच्छतम् । विशामित्येतत् पूर्व-
हृतावित्येतेन व्यवहितेनापि सामर्थ्यात्सम्बध्यते
SKN.

१०. प्रजानाम्, मनुष्याणां वा Sy. मनुष्याणां गणे
Mah. U. आह कस्य पुनरेयाते ? कस्मिन्
काल एयाते ? की वा, एयाते ? कं वाऽर्थं
पुरस्कृत्ययाते ? इत्युच्यते—एषां . . . मनु-
ष्याणां तानु तानु क्पिवास्वाहूयमानो Dur.
विशां मनुष्याणामृत्विग्यजमानानाम् SKN.
११. रात्रेः सम्बन्धिन्याः Sy. रात्रेः Mah. रात्र्या
अवसाने U. रात्र्या अपगमे सति Dur.
कस्मिन् काल आगच्छतम् ? उच्यते । अस्तौ
रात्रिनामेवम् । रात्रेः SKN.

विषयवासेश्च । पूर्वस्यामभिभूती । वायुः । नियुत्वान् । पूषा च । अस्माकं स्वस्तये, निरुक्तं द्रष्टव्यम् ।

जमया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।

अर्वाक्षपथ उरुजयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥ ३ ॥

जमयाः । पृथिव्याः । अस्मिन् देवयज्ञे । अरमयन्त । पार्थिवाः । देवाः । उरी । अन्तरिक्षे च तत्रत्याः ।

१. विवासे उवसश्च is suggested for विव-
षवासेश्च ॥ उवसः सकाशात् Sy. उवसो
दिनस्य Mah.

उवस आगमनकाले U.

उवसश्चागमनकाले Dur. उवसश्चापि वा
स काल इति SKN.

२. अभिभूती is suggested for अभिभूती ॥
पूर्वस्मिन्नाह्वाने सति Sy. पूर्वा चासौ हूतिश्च
पूर्वहूतिस्तस्याम् । प्रथमाह्वानकाले । अग्नि-
होत्रहोमकाल इत्यर्थः । उवसः पूर्वाह्वाने पूषा
रविरायाति रात्रौ वायुः Mah. पूर्वस्मिन्ना-
ह्वानकाले U.

प्रथम एवाह्वानकाले Dur.

पूर्वस्मिन्नाह्वाने SKN.

३. वायुना वायुसत्त्वत्वाद्भिन्नं ज्यते, रात्रिहोमस्या-
ग्निदेवत्पत्वात् Mah.

४. नियुच्छब्देन वडवा उच्यन्ते । तद्वान् वायुः,
पूषा च Sy. नियुतो नियुत्संज्ञा अश्वाः
सन्त्यस्य सः । नियुतो वायोरित्युक्तेः Mah.
अश्ववान् U. आह नियुत्वान् कस्मात् ?
इत्युच्यते 'नियुतोऽश्वाश्वाः' अथ 'नियुतः
कस्मात् ? उच्यते, 'नियमनात्' नोर्चहिते निय-
म्यन्ते । 'नियोजनाद्वा' नियोज्यन्ते हि रथे ।
'नियुतो वायोः' इत्येतस्मात्कारणात् विप्रकृष्टो-
र्णैव नियुत्वच्छब्दो वायुशब्देनैव संयोजितो
भाष्यकारेण, नहि पूष्णो नियुद्भिः सम्बन्धोऽस्ति
Dur.

नियुतो वायोरित्यादिष्टोपयोजनत्वात्प्रियुत्वा-
न्निति ण्यवहितमपि वायुना सम्बध्यते ।
वायुश्च नियुत्वान् SKN.

५. प्रजानां स्वस्तये क्षेमाय Sy. कर्त्तव्याय Mah.

स्वस्त्ययनाय, अविनाशाय U. किमर्थमागच्छ-
तम् ? स्वस्तये, अविनाशाय यज्ञस्यास्माकं
चेत्यभिप्रायः । तर्बस्याऽऽत्मानो पालयितारो
वा कुत्सनस्य नियुक्तत्वात् । कस्मान्नियुज्यन्ते ?
अस्याश्चादिष्टोपयोजनं दर्शयति—नियुक्तः
कस्मात् ? नियमनाद्वा युजेर्वा SKN.
स्वस्त्यर्थनार्थमेवाते यजमानस्य Dur.

६. वीरिदं तदीकिरन्तरिक्षमेवाह पूर्वं वयतेः
उत्तरभिरतेः । वयांसीरन्त्यस्मिन् भाति वा ।
तदेतस्यामुच्युदाहरन्ति । अपि निगमो भवति
... प्रवृज्यते सुप्रायणं बहिरेषाम् । एवाते
सर्वस्य पातारो वा पालयितारो वा । वीरिद-
मन्तरिक्षम् । भियो वा भासो वा ततिः ।
अपि वीषमार्थे स्यात् । सर्वपती इव राजानो ।
वीरिदे गणे मनुष्याणाम् । रात्र्या विवासे
पूर्वस्यामभिभूती । वायुश्च नियुत्वान् । पूषा
च स्वस्त्ययनाय । नियुत्वान् नियुतोऽस्या-
श्वाः । नियुतो नियमनाद्वा । नियोजनाद्वा
N. १. 28., SKN. II. 383.

७. वसिष्ठस्यार्थम् dur वसिष्ठस्य SKN.

८. पृथिव्यां भवाः Sy. 'ज्मा पृथिवी' । तस्यां भवा
ये नित्यं भवन्ति ते जमयाः dur. ज्येति
पृथिवीनाम् । जमयेति तृतीया सप्तम्याः स्थाने ।
... ज्मायाम् SKN.

९. यजे Sy. एतस्मिन् कर्मण्यस्मिन्वा लोके
dur. अत्रैव पृथिव्याम् SKN.

१०. रमयन्ताम् Sy.

११. वसुसंज्ञकाः Sy. त्रिस्वानानां वसूनां पार्थि-
वास्तु वसवः SKN.

१२. विस्तीर्णे Sy. विस्तृते dur. विस्तीर्णे SKN.

१३. अन्तरिक्षे स्थिताः Sy.

गच्छन्ति । शोभनाः, ष्टौर्गतिकर्मसु पठितः । अर्वाचीनानामुक्तान् । कुक्ष्वम् । युष्माकं मार्गानित् आ-
गच्छत । हे महावेगाः । शृणुत च । युष्माकं जग्मुषः । अस्माकम् । अस्य । दूतस्याग्नेर्वचः ।

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सुधस्थं विश्वे अभि सन्ति देवाः ।

तां अंध्वर उश्रुतो यक्ष्यन्ने श्रुष्टी भगं नासत्या पुरंधिम् ॥ ४ ॥

ते हि । तेषु । यज्ञेषु । यज्ञाः । अविचारम् । आसतम् । अभि । हि । भवन्ति । सर्वे ।

१. परिचयन्ते Sy. माष्टिर्गत्यर्थः । गमयन्तो
यच्छत्वां गमयितव्यम् । अथवा वर्तमानाः
dur. माष्टीति गतिकर्मा रमणार्थं वा । ...
प्रकृतत्वाद् वृष्टिलक्षणा आपो गमयन्ति वा-
स्तमानमित्यर्थः SKN.

२. दीप्यमानाः मरुतश्च Sy.

३. ष्टौन् A. माष्टि० is suggested for ष्टौन् ।

४. गतिकर्मसु is missing in M.

५. पठितो A. The passage माष्टिर्गतिकर्मसु
पठितः should immediately follow
गच्छन्ति and precede शोभनाः ॥

६. णातो मुक्तात् A. अस्मदभिमुखं यथा भवति
तथा Sy. एवमनयोः स्थानयोर्वसून् विभज्या-
धुना द्युस्थानांस्तान्कृत्वा ब्रवीति । ये यूपमेवं
विस्थानास्तान्बो ब्रवीमि... श्रुत्वा चास्मान-
र्वाणाभिमुख्येन Dur. प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्या-
मन्त्रितश्रवणाभावाच्चैकवाक्यतायै यत्तदध्या-
हारः । य ईदृग्गुणस्थितास्तेर्वाक् । लिङ्गवचन-
योर्व्यत्ययः । अर्वाबोऽस्मदभिमुखान् SKN.

७. कुक्षत Sy. मार्गान् प्रहतान् कुक्ष्वमित्येतदाशा-
स्महे Dur. कुक्षत । नित्यमस्मद्वेज्यागच्छत
येनास्मान् प्रत्यागमनमार्गाः प्रहता भवन्ती-
त्यर्थः SKN.

८. युष्मदीयान् मार्गान् Sy. बहुप्रकारं शतसह-
स्रमागमनेनैव यथो मार्गान् Dur.

९. हे प्रभूतगमनाः ! वतवः ! मरुतः ! च यूपम्
Sy. हे उरुजवाः SKN.

१०. शृणुत च यदयं ब्रवीति Dur., SKN.

११. ज is written twice in A. युष्मान्
प्रति गतवतः Sy.] Dur. गतयतो युष्मा-

न्प्रति SKN.

१२. अस्मदीयस्य Sy. अस्मद्वृत्तस्य Dur. कस्य
वृत्तस्य ?... अस्माकं स्वभूतस्य SKN.

१३. अग्नेः SKN.; Dur.

१४. म्नेः पच M. ऽग्नेर्वचः is suggested for
ग्नेर्वचं ॥ दूतस्थानेराह्वानम् । अग्निहि
यजमानानां दूतः सन् देवानाह्वयतीत्यर्थः Sy.
अर्वाक् पच इत्यादिना विस्थानानामध्येवणा ।
द्युस्थानो देवगण इत्यादिरपवादः । केचित्तु
थोता दूतस्येति वतुर्थेन पादेन द्युस्थानेषु वसुषु
भाष्यं योजयन्ति SKN.

१५. जमपा अथ वतयोऽरमन्त देवाः । जमा पृथिवी ।
तस्यां भवा उरी चान्तरीक्षे मज्जन्त गमयन्त
रमयन्त । शुभ्राः शोभमानाः । अर्वाच एतानपयो
बहुजवाः कुक्ष्वम् । शृणुत इत्यस्य जग्मुषो
नोऽस्याग्नेः N. 12. 43., SKN. IV.
143—144.

१६. ते प्रसिद्धाः Sy. १७. यज्ञसम्पादितः Dur.

१८. अविचारः is suggested for अविचारम् ॥
रक्षकाः Sy. अविचारो रक्षितारोऽवनीदा वा
तर्पणीयाः Dur. अविचारोऽवनीद्यास्तर्पणीयाः
SKN.

१९. सह स्थानम् Sy. वैश्वदेवं समानं स्थानम्
Dur. सयं स्वीयते यत्र तत्स्थानं वेष्टासयम् ।
सयस्वम्—'सय मादस्वयोः' (Pa. 6. 3. 96.)
इति सहस्य सधादेशः SKN.

२०. अहि A. खलु Sy. २१. हिशब्दो यस्मादर्थे,
यस्मात् SKN.

२२. आक्रामन्ति Sy. अभिनिष्ठन्ते Dur. अभि-
भवन्ति SKN.

देवाः । तान् । यज्ञे । कामयमानान् । यज्ञे । अग्ने ! क्षिप्रम् । भगवम् । बहुप्रज्ञम् । अश्विनौ च । "

१. देवा A.

२. तद् M. देवान् Sy. किं तेषामिति ? तान् विश्वान् देवान् Dur. यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादित्यध्याहारः । तस्मात्तान् SKN.

३. अस्मदीये यज्ञे Sy. एतस्मिन्नध्वरे यज्ञे Dur.

४. स्वमंजं कामयमानान् Dur.

५. यजामहे SKN.

६. अश्विनोऽस्मन्मानः... एवमत्र धागस्य विघ्नभयात् क्षिप्रस्येष्टत्वात् 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम' इत्युपपद्यते । अन्यत्र हि वक्ष्यति 'श्रुष्टीवरीः सुखवतीः' इति तस्मादेतदनेकार्थमपि भवति Dur. श्रुष्टीति क्षिप्रनाम Ngh. 4. 3. N. 6. 13.

७. भगवन् M. भगम् is suggested for भगवम् ॥ एतत्संज्ञं देवम् Sy.

८. पुरुषां ध्यातारमिन्द्रम् Sy. पुरन्धिश्चन्द्रोऽत्र गुणपदत्वात् सन्विह्यते, इति विचार्यते तत्कः पुरन्धिरिति ? ... अत्र पुरस्तात् 'श्रुष्टी भगम्' इति तस्यायमन्वादेश इत्येकमाचार्यमतम् । नासत्यावनन्तरावपि सन्ती न सन्विह्येते, द्विवचनवाच्यत्वात्तयोः । एकवचनान्तत्वात्पुरन्धिश्चन्द्रस्य च । इन्द्र उक्तः स्यात् पुरन्धि-शब्देन इत्यपरं मतम् । किं कारणम् ? स हीन्द्रो बहुकर्मन्तमः अन्येभ्यो देवेभ्यः । धीरिति कर्मना-मसु पठितम् । तद्यस्य पुरु बहु स पुरन्धिः स चेन्द्रः । तस्मात् पुरन्धिरिन्द्र इत्युपपद्यते । अथवा—अन्येन पुरन्धित्वमिन्द्रस्य स्यात्... मेघपुरो ह्यसावेव दारयति Dur. पुरन्धीति धीशब्दस्य धीकर्मसु पठितत्वात्, बहुकर्मा बहु-प्रज्ञो बोध्यते । अतोऽसंविज्ञानपदत्वाभावाद् गुणपदत्वे सति प्रकृतस्यैव कस्यचिद् गुणपद-माहोऽस्त्वदपूर्वत्वेति सन्वेहाद्विवचनार्थः प्रश्नः । तदिति वाक्योपन्यासायः । कोऽयं पुरन्धि-

र्नाम ? ... आश्विनेन सत्यप्यानन्तर्ये द्विवच-नान्तत्वात् सम्बन्धानुपपत्तेर्भगस्यान्वादेशाविह भग इत्येकमतम् । सधैर्यं सम्बन्ध इत्युक्तम् । सामर्थ्यादिप्रकृतेनापि सम्बन्धो भवतीत्याह 'इन्द्र इत्यपरम्' तत् सामर्थ्यं दर्शयति । देवराज-त्वावतिशयेनासौ प्रकृष्टश्च बहुकर्मा । व्युत्प-त्यन्तरसामर्थ्याद्वा पुरामसुरसम्बन्धिनीनामति-शयेन दारयितेन्द्रः SKN.

९. सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभ आचार्यो मन्यते । तौ हि सत्यमेव ब्रूतो न कदाचिदप्य-सत्यम् । तस्मान्नासत्यावित्युच्येते । द्विःप्रति-वेधः प्रकृतिमापादयति । अथवा सत्यस्योदकस्य यज्ञस्य वा प्रणेतारी नासत्यौ, तथा हि आग्रायण आचार्यो मन्यते Dur. नासत्यौ चाश्विनौ । ... द्वौ प्रतिवेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः । अविस्-वादकावित्यर्थः, और्णवाभो मन्यते । नित्यपक्षे ... सत्यस्याविस्वादिनोऽर्थस्य प्रणेतारी । तस्मिन्. हि काले मनसः प्रसादः । ... सत्य-शब्दान्नयतेद्वच नासत्या इत्याग्रायणो मन्यते । नासिकाप्रभववित्येतिहासिकाः । नासिका-शब्दात् प्रभवार्थं त्यपि नसावेशो द्रष्टव्यः । नासिकातः प्रतिलब्धः सन् SKN.

१०. श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । आशु अष्टीति... तान-ध्वरे यज्ञे । उक्तः कामयमानान् । यजाम्ने । श्रुष्टी भगम् । नासत्यौ चाश्विनौ । सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारीवित्या-ग्रायणः । नासिकाप्रभवो बभूवतुरिति वा । पुरन्धिर्बहुधीः । तत्कः पुरन्धिः ? भगः पुरस्ता-त्तस्यान्वादेश इत्येकम् । इन्द्र इत्यपरम् । स बहुकर्मन्तमः । पुरां च दारयितृन्तमः । वरुण इत्यपरम् । तं प्रज्ञया स्तौति N. 6. 12. 13., SKN. II 431.

आग्ने गिरीं दिवं आ पृथिव्या मित्रं वहु वरुणमिन्द्रमग्निम् ।

आर्यमणमदितिं विष्णुमेषां सरस्वती मरुतो मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

[आग्ने ।] अग्ने ! दिवः । पृथिव्याश्च । आह । अस्माकं स्तुतिः प्रति । देवता मित्रादिकाम् । एषां वसिष्ठानाम् । तथा सरस्वती । मरुतश्च । मादयन्तु च ।

ररे हव्यं मतिर्मिथ्यज्ञियानां नक्षत्रकामं मर्त्यानामसिन्धुम् ।

धाता रयिमविदुस्यं सदासां सन्धीमहि युज्येमिर्नु देवैः ॥ ६ ॥

^{११} हव्यम् । ^{१२} दीरयते । ^{१३} हविः । ^{१४} स्तुतिभिः सह । ^{१५} देवानाम् । ^{१६} व्याप्नोतु । ^{१७} अभिलषितानाम् । ^{१८} मनुष्याणां मध्ये । ^{१९} स्वं धनमबुध्यन् यजमानः । ^{२०} प्रयच्छत । ^{२१} धनम् । ^{२२} अक्षयम् । ^{२३} सदा दीयमानमप्यविदासम् । ^{२४} सङ्गता भवाम । ^{२५} भवायैः । ^{२६} क्षिप्रम् । ^{२७} देवैः ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

२. हे अग्ने ! त्वम् Sy. ३. द्युलोकात् सकाशात् Sy. ४. अन्तरिक्षाच्चावह Sy.

५. आबह is suggested for आह ॥ आह्वानं कुरु Sy.

६. स्तुति A. स्तुतीः is suggested for स्तुतिः ॥ गरणीयान् स्तुत्यान् देवान् अस्मदीयं यज्ञं प्रति Sy.

७. मित्रादिकाः is suggested for मित्रादिकाम् । आदि refers to वरुणम् । इन्द्रम् । अग्निम् । अर्यमणम् । अदितिम् and विष्णुम् । मित्रमेतत्संज्ञकम् । वरुणम् । इन्द्रं च । देवेषु देवतास्वरूपेणावस्थितं चाग्निम् । अर्यमणमेतत्संज्ञकम् । अदितिमदीनां पृथिवीं च । विष्णुञ्च । एवम्भूतान् देवान् Sy.

८. अस्माकं यजमानानामर्थावह Sy.

९. वाग्देवता च Sy.

१०. मान्यन्तु A. च is missing in M. अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च भाषन्तु Sy.

११. रे रे M.

१२. दीयते is suggested for दीरयते ॥ अस्माभिर्दीयते Sy.

१३. अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः Sy.

१४. यज्ञियानाम्-चतुर्थ्यर्थे षष्ठी यज्ञार्हभ्यो देवेभ्यः Sy.

१५. अस्मदीयं यज्ञं व्याप्नोतु Sy.

१६. अभिलषितम् is suggested for अभिलषितानाम् ॥ अभिलाषाम् Sy.

१७. मर्त्यानां मनुष्याणामस्माकम् Sy.

१८. अबुध्यन् M. अबध्नन् is suggested for अबुध्यन् ॥ अप्रतिबध्नन्नग्निः Sy.

१९. हे देवाः ! अस्मभ्यं दत्त Sy.

२०. अनुपशणीयम् Sy.

२१. सदा सम्भजनीयम् Sy.

२२. अप्यविदुस्यम् is suggested for अप्यविदासम्. It refers to अक्षयम्

२३. सहायैः is suggested for भवायैः ॥ सहायभूतैरिह यज्ञे समागतैर्देवैः, यद्वा, बन्धुभिर्देवैः Sy.

२४. क्षिप्रम् A. नु अथ वयम्... यद्वा न्वित्युपमायै । इव Sy.

नू रोदसो अभिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नू रोदसो । मित्रम् । चावापृथिव्यौ । अभिष्टुतो । वसिष्ठैः । यजवन्तः । वरुणादयश्च । प्रयच्छन्तु ।
उपराः । उपवासभूतम् । नः । अर्कम्, यद्वाह्लादका देवा इति ।

VII. 40.

ओ शुष्टिर्विदध्याः समेतु प्रति स्तोमं दधीमहि तुराणाम् ।

यदद्य देवः सविता सुवाति स्यामांस्य रत्निनो विभागे ॥ १ ॥

ओ शुष्टिः । समायातु । क्षिप्रम् । विदधहि तोषा । प्रतिधीमहि । स्तोममागतायां त्वयि । देवानाम् ।
यदि । अद्य । देवः । सविता । अस्मात् प्रसीति । तत्स्तुत्या युक्ता वयं धनिनः । भवेम । अस्य सवितुः । धन-
विभाजनैः ।

१. आरोवसि A. २. अद्य Sy.
३. ०धिष्योवभि० A.
४. ०ष्टुते is suggested for ०ष्टुतो ॥
अभितः सर्वतः स्तुते अभूताम् Sy.
५. वसिष्ठैरस्माभिः । पूजार्थं बहुवचनम् Sy.
६. ०वन्तो M. तथा-ऋतावानः अस्माभिः क्रिय-
माणैर्वैतैरपेताः Sy.
७. आदि refers to मित्रः and अग्निः ।
वरुणो मित्रोऽग्निश्चैवम्भूता देवा अस्माभिर-
भिष्टुता आसन् Sy.
८. ०च्छन्ति A. ददन्तु Sy.
९. उपमानभूतम् is suggested for उप-
वासभूतम् ॥ सर्वोत्कृष्टम् Sy.
१०. अन्नः A. अस्मभ्यम् Sy.
११. अर्चनीयमन्नम् Sy.
१२. यद्वाह्लादका देवाः seems to be
another explanation of चन्द्राः ;
therefore it should immediately
follow उपराः and precede उपवा०
१३. सूक्ते प्रतिपादिता ये देवास्ते सर्वे यूयं नोऽस्मान्
स्वस्तिभिरविनाशैः सदा सर्वदा पात
पातयत Sy.

१४. 'ओ शुष्टिः' इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यायं त्रैष्टुभं वंशवदेवम् । 'ओ शुष्टिः' इत्यनु-
कान्तम् (KSA. 36. 40. p. 25.) ।
विनियोगो लैङ्गिकः Sy.
१५. ओ शुष्टिः is missing in A.
१६. हे देवाः ! . . . प्रस्मानागच्छतु Sy.
१७. सुखम् . . . अथवा शुष्टिर्वैगवती Sy.
१८. ०दधहि तो M. ०दधहि तो० ०दधाय हितो०
is suggested for ०दधहि तो० A. विद-
धेन त्वदीयेन चित्तेन सम्पाद्या . . . अथवा . . .
विदधे यजे क्रियमाणास्मदीया स्तुतिः Sy.
१९. प्रतिदधीमहि धीमहि A. प्रतिदधीमहि is
suggested for प्रतिधीमहि ॥
कुर्वीमहि Sy.
२०. स्तोत्रम् Sy. २१. त्वयि A.
२२. वयं तुराणां वैगवतीं देवानाम् Sy
२३. यद्वनम् Sy. २४. इदानीम् Sy.
२५. अस्मभ्यं प्रेरयेत् Sy.
२६. तत् is missing in M.
२७. रमणीयधनवतः Sy.
२८. ०भजनैः A. ०भाजने is suggested for
०भाजनैः ॥ तस्य धनस्य विभागे दाने Sy.

मित्रस्तन्नो वरुणो रोदसी च धुमंक्तमिन्द्रो अर्यमा ददातु ।
दिदेष्टु देव्यदिती रेक्णो वायुश्च यन्नियवैते भगश्च ॥ २ ॥

मित्रस्तन्नः । मित्रः । तत् । अस्मभ्यम् । वरुणादिः । च । दीप्तार्त्तं धनम् । प्रयच्छतु । दिशतु । देवी ।

अदितीः । धनम् । वायुः । भगः । च । यजनम् । पूषककुसुतम् ।

सेदुग्रो अस्तु मरुतः स शुष्मी यं मर्त्यं पृषदश्वा अवाथ ।
उतेमग्निः सरस्वती जुनन्ति न तस्य रायः पर्येतास्ति ॥ ३ ॥

सेदुग्रः । सः । एव । उद्गूर्णः । भवतु । मरुतः । सः । बलवान् । न । मर्त्यम् । हे पृषदश्वाः । रक्षय ।

अपि च । एनम् । अग्निम् । सरस्वती च तदनुचराश्च । प्रीणयन्ति धनेन । न च । तस्य । धनस्य । परिगन्ता ।

अस्ति कश्चिदिति ।

अयं हि नेता वरुण ऋतस्य मित्रो राजानो अर्यमापो धुः ।
सुहवा देव्यदितिरनुवा ते नो अंहो अतिं पर्षन्नरिष्टान् ॥ ४ ॥

अयं हि । अयम् । हि । नेताः । वरुणः । ऋतस्य । मित्रः । अर्यमा च । राजानः । कर्म । धारयन्ति ।

१. स्त is missing in A.

२. तत् प्रतिष्ठं धनम् Sy.

३. आदि refers to वरुणः । रोदसी । इन्द्रः
and अर्यमा । Sy. explains these
words as follows :—तथा वरुणो ददातु
रोदसी च आवापृषिष्यी च दत्ताम् । तवेन्द्रः
ददातु । अर्यमा च ददातु Sy.

४. ऽत्पात्र ध० A. धुमिर्द्योतमानः स्तोत्रभिः
सेवितं तद्वनम् Sy.

५. तेऽपि M.

६. अतिथिः M.

७. अस्मात्तरां योजयेताम् । तद्वनमिति पूर्वैर्न
सम्बन्धः Sy.

८. ओजस्वी, Sy.

९. हे रुद्रपुत्राः ! देवाः ! यूयम् Sy.

१०. अ M. यम् is suggested for न ।

११. मरणवर्माणं यं यजमानम् Sy.

१२. वृषदाश्वा A. पूषच्छब्देन केचिन्मृगविशेषा

उच्यन्ते । त एवाश्वा वाहा येषां ते ।

एवम्भूताः Sy.

१३. रक्षत A. पालयेत Sy.

१४. यजमानम् Sy.

१५. अग्नि A. अग्निः is suggested for
अग्नि ॥ अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः Sy.

१६. वाग्देवता चेत्याद्याः सर्वे देवाः Sy.

१७. प्रवर्तयन्ति Sy.

१८. यजमानस्य सम्बन्धिनः Sy.

१९. नाशकः Sy.

२०. भवतोत्पथः Sy.

२१. खलु Sy.

२२. नेता A. नेता is suggested for
नेतारो ॥ प्रापयिता Sy.

२३. यज्ञस्य सत्यस्य वा Sy.

२४. एते समर्वा देवाः Sy.

२५. अकर्म A. अस्मदीयं यज्ञादिलक्षणम् Sy.

२६. अयुः । दधति Sy.

तथा स्वाह्वानां । देवी । अदितिश्च । प्रत्युतोऽन्यस्मिन् । तैः सर्वैः । अस्मान् । अंहसः । अतिपारयन्तु । अहिंसि-
सानिति ।

अस्य देवस्य मीळहुषो वया विष्णोरेपस्य प्रभृथे हविर्भिः ।

विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वतिरंश्विनाविरावत् ॥ ५ ॥

अस्य देवस्य । अस्य । देवस्य । सेक्तुः^१ । शाखाभूता अन्ये देवाः । विष्णोः^२ । हविर्भिः^३ । एषणी-
यस्य^४ । यज्ञे । तथा रुद्रः स्तोता^५ । तुभ्यं^६ महत्त्वम् । अश्विनोः^७ । हि । जानाति । तथासत्यप्रयुक्तम्^८ । मार्गम्^९ ।
यासिष्टमिति^{१०} ।

मात्रं पूषणाष्टय इरस्यो वरून्नी यद्रातिपाचंश्च रासन् ।

मृयोध्वो नो अर्वन्तो नि पान्तु वृष्टिं परिज्मा वातो ददातु ॥ ६ ॥

मात्रं पूषन् । मा । अत्र । पूषन् ! आगतदीप्ते ! जराभिच्छो कृतु ? विवारयिष्यस्माकं प्रजा ।
तथा । रात्रिपाचो राति भजन्तोऽस्मदीयं वनमपहरन्तश्च । यत्र तुभ्यम् । प्रयच्छन्ति । मुखस्य भावधितारः ।

१. तथा is missing in M.

२. स्वाह्वाना A. शोभनाह्वाना भवति Sy.

३. द्योतमाना Sy.

४. अदीना देवमाता Sy.

५. अप्रत्युस्तुता० A. अप्रत्युद्गता is suggested for प्रत्युता० ॥ केनाप्यप्रतिगता Sy.

६. तैः सर्वैः A. वरुणादयो देवाः Sy.

७. दुरितम् Sy.

८. चारयतु A.

९. अवाधितान् सतः Sy.

१०. कामानां सेक्तुः Sy.

११. शाखा इव भवन्ति Sy.

१२. सर्वदेवात्मकस्य । 'विष्णुः सर्वा देवताः' (AB. 1. 1.) इति श्रुतेः Sy.

१३. हवीरूपेणैः Sy.

१४. प्रापणीयस्य Sy.

१५. रुद्रस्तोता A. रुद्रो देवः Sy.

१६. तुभ्यं A.

१७. हे अश्विनी ! देवी ! युवाम् Sy.

१८. जन्तु Sy.

१९. अस्मान् प्रापयति Sy.

२०. हविलंसनाप्रयुक्तम् Sy.

२१. अस्मदीयं गृहम् Sy.

२२. यासिष्टमिति M. आगच्छतम् Sy.

२३. VM. ignores सद्रियम् ॥ रुद्रसम्बन्धि मुखम् Sy.

२४. मातृ पूषत् A. २५. अस्मिन् दाने Sy.

२६. पूषण A. एवम्भूत ! हे देव ! Sy.

२७. दीप्त A. हे प्राप्तदीप्ते ! Sy.

२८. ०मिच्छे कृत्रि M. The reading is doubtful. इरस्यः विघातं (मा) कृयाः Sy.

२९. ०पित्र्यस्मा० A. सर्वैर्वरणीया तरस्वती Sy.

३०. रात्रिपा० is suggested for रात्रिवा० । रात्रिदीनं तस्य सम्भवज्यो देवपत्न्यश्च Sy.

३१. ०न्ता स्म० A.

३२. यद्वनम् Sy.

३३. अस्मभ्यं प्रयच्छेयुः । अत्र मा कृया इति पूर्वण सम्बन्धः Sy.

३४. मुखस्य भावकाः Sy.

अस्मान् । अनश्चराः । रक्षन्तु । वृष्टिम् । परितो गन्ता । वायुः । ददातु ।

नू रोदसी अमिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अकं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

(नू रोदसी)

VII. 41.

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातमित्रावरुणा प्रातरश्विनी ।

प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ १ ॥

प्रातः । 'प्रातर्भागमाद्या लिङ्गोक्तदेवतान्त्योषस्या' इति कात्यायनः । सोमं निगदसिद्धा ।

१. अस्मान् is missing in M.
२. अनश्चराः A. गच्छन्तो देवाः Sy.
३. पालयन्तु Sy. ४. वृष्टिलक्षणमुदकम् Sy.
५. प्रयच्छत्वस्मभ्यम् Sy.
६. VM. ignores नि ॥ नितराम् Sy.
७. The *pratika* is supplied by the Editor. This stanza has already been explained, see RV. 7. 39. 7. Sy. explains this stanza in the following manner:—पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु—आवापृथिव्यौ वरुणादयो देवाश्च वसिष्ठैरस्माभिरभिष्टुता भवन्ति । एवम्भूता आह्वावका देवाः सर्वोत्कृष्टमन्न-मस्मभ्यं ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवा यूयं कथाणेरस्मान् सर्वदा पालयत Sy. ८. 'प्रातरग्निम्' इति सप्तचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमिका—'प्रातर्भागं जगत्याद्या लिङ्गोक्तदेवतान्त्योषस्या'(KSA. 36. 41. p. 25.) इति वसिष्ठ ऋषिः । आद्या जगती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्याग्नीन्द्राविदे-वत्या द्वितीयाद्याः पञ्च भगदेवत्याः सप्तम्यु-योदेवत्या । अत्र केचिदाहुः—
'निवेष्टुकामो रोगार्तो भग सूक्तं जपेत्सदा ।
निवेशं विनाति क्षिप्रं रोगेश्च परिमुच्यते ॥
(Rgvidh. 25.) इति
८. KSA. reads प्रातर्भागं जगत्याद्याः ।

१०. KSA. 36. 41. p. 25.

११. सोमं निगदसिद्धः M.

१२. VM. does not explain the stanza because it is very easy. Sy. explains it in the following manner: प्रातरक्षःकालेऽग्निं देवं हवामहे । ययं स्तोतार आह्वयामः । तथा प्रातः काल इन्द्रं हवामहे । तथा मित्रावरुणामित्रावरुणावहोरात्राभिमानिनी देवी प्रातर्वयं हवामहे । तथाश्विनी देवानां भिषजौ प्रातर्वयं हवामहे । तथा प्रातर्भगं देवं पूषणं देवं ब्रह्मणस्पतिं मन्त्राभिमानिनमेतत्सं-ज्ञकं आह्वयामः । तथा प्रातः सोममेतत्संज्ञकं देवमुतापि च रुद्रं देवं च हुवेम । आह्वयामः ॥ प्रातः शब्दो वीप्सावचनः । ययं प्रातः-प्रातः पुनः पुनरेतान् देवान् हवामहे, आह्वयाम इति प्रत्येकं सम्बध्यते । कान् ? अग्निम्, इन्द्रं, मित्रावरुणौ, अश्विनी, भगं, पूषणं, ब्रह्मणस्पतिं सोमम्, उत अग्निं च रुद्रं हुवेम आह्वयाम । हवामहे हुवेम । हुव्यतेः सम्प्रसारणे रूपद्वयम् Mah. प्रातःशब्दो वीप्सा-वचनः । प्रातःप्रातः पुनःपुनः । अग्निं चेन्द्रं च मित्रावरुणौ चाश्विनी च । हवामहे इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । प्रातर्भगं च पूषणं च ब्रह्मणस्पतिं च । प्रातः सोमम् । उतापि च रुद्रं हुवेम आह्वयामः U.
This stanza=YV. 31. 34.

प्रातर्जितं भगंमुग्रं ह्रुवेम वयं पुत्रमदितेयो विधुता ।

आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भुञ्जीत्याह ॥ २ ॥

'प्रातर्जितम् । प्रातर्जयितम् । भगम् । उग्रम् । वयं ह्रुवेम । वयम् । पुत्रम् । अदितेः । यः । विधार-
यिता सर्वस्य । आबृद्धिमन्यमानः आध्र आलुर्दरिद्रः । सन् । यम् । स्तुवन् भक्षीयेत्याह । तथा तुरः ।

१. वसिष्ठस्यायंम् Dur.

२. 'तज्जं' A. Sy. explains प्रातर्जितम् separately as two words but padapāṭha reads it as one word. जितं जयशीलम्. . . प्रातःकाल एव Sy. प्रातर्जयतीति प्रातर्जितं प्रातर्जयशीलम् Mah. प्रातः प्रातस्तमांसि यो जयति स भवति प्रातर्जितं प्रातर्जितम् Dur. सम्पदादित्वा-
त्त्विवम् । प्रातस्तमांसि जयति यस्तं प्रातरेव तमसां जेतारमित्यर्थः SKN.

३. तं भगं प्रातरेव वयं ह्रुवेमेति सम्बन्धः Sy. तं भगमादित्यम् Mah. सूर्यम् Dur. भग-
मुक्तावस्थं ज्योतिः SKN.

४. उद्गूर्णम् Sy. उत्कृष्टमुद्गूर्णवान् वा Mah. उग्रमुद्गूर्णवानम् U. अभ्युद्यतम् Dur. अग्र-
सह्यम् SKN.

५. आह्वयामः Sy. U. आह्वयाम Mah. उदयाय आह्वयामहे Dur. उद्गरणायोत्सर्पणाय ह्रुवेम ह्रुवेम SKN. ६. तनयम् Mah.

७. देवमातुः प्रातस्तन्या वा सन्ध्यायाः SKN.

८. भगो देवः Sy.

९. विश्वस्य जगतो धारकः Sy. जगतो धारयिता Mah. विधारयिता सर्वस्य जगतः U. विधार-
यिता सर्वस्य जगतः स्वेनानुग्रहेण Dur. कीदृशं भगम् ? यो विधुतां धारयिता सर्वस्य जगतः स्वेनानुग्रहेण Dur.

१०. This seems to be the fragment of this stanza. Therefore 'आध्रश्चिद्यं

मन्यमानः' is suggested for आबृद्धि-
मन्य० । Cf. N. 12, 14.

११. आबृद्धिमन्यमा आर्थं आ० A. न ध्रापति, 'ध्रं तृप्ती' न तृप्यति सोऽध्रः । नञो दीर्घ-
श्छान्दसः । यद्वा आ समन्ताद् ध्र आध्रः । यद्वा अध्र एवाध्रः स्वार्थे तद्धितः । आध्रोऽतृप्तो बुभुक्षितो दरिद्रो वापि Mah. प्रतिषेधस्य दीर्घत्वं छान्दसम् । आध्रः—'ध्रं तृप्ती' । अतृप्तो बुभुक्षितः । अथवा ध्रियतेराध्रो दरिद्रः । दरिद्रोऽपि U. आडधानां स्पृहयिता Dur. आडपालुराडपत्वकामो दरिद्रः । दरिद्रश्च . . . 'आडपालुर्दरिद्रः' इति वाक्यार्थे पद-
वचनमाध्र आध्यातुरिति । 'आडपालुव उपसंस्थानम्' अस्मादेव विशिष्टप्रयोगात् SKN.

१२. दरिद्रोऽपि स्तोता Sy.

१३. स M. अपि Sy. चिच्छब्दोऽप्यर्थे Mah. U. चिच्छार्थे SKN.

१४. स्तुवन् A. पूजयन् स्वार्थेतिद्धये । मन्यति-
रर्चतिकर्मा । स हि सूर्योदये भिक्षाविना किञ्चित्तलभते तत उदयं वाञ्छति Mah. मन्यतिरर्चतिकर्मा । पूजयन् स्वार्थेतिद्धये U. यं मन्यमान आकाङ्क्षग्रहण्यहनि पूजयन्नास्ते, अपि नामोदियाद् भागः, ततो वाञ्छार्थं पर्य-
देयमिति Dur. मन्यतिः कान्तिकर्मा । यं कामयमानम्, किम् ? कामप्यादिनार्थं पर्यागम-
नम् SKN.

१५. भक्षि भज विभज नृणां देहीत्याह ब्रवीति Sy.

चित् तुरः प्रेरको घनस्याढ्यः । राजा । चित् । यम् । भगमहम् । भजेय । इति । वदेति ।

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेर्मा धियमुदवा ददन्नः ।

भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३ ॥

भग प्रणेतः । भग ! प्रणेतः ! स्तोतृणाम् । भग ! सत्यधन ! भग ! इदम् । कर्म । उदव

१. अपि Sy.

२. The passage तुरः प्रेरको घनस्याढ्यः should immediately follow तुरः and precede चित् ॥ तुरतिर्गतिकर्ता । प्राप्तघनः Sy. आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानः । . . . दिवसे तस्य मुखोदयाद् रोगिणो राज्ञिः कष्टेन याति, यद्वा तुरो यमः, स हि मरणाय दिनानि गणयति Mah. आढ्योऽध्याहारः । आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षीत्याह, उदयं भक्षयस्वेत्याह । यद्वा तुरशब्देन यमोऽभिधीयते । स हि तूर्णं प्राणिनो हन्ति । यमोऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षीत्याह, उदयं भक्षयस्वेत्याह । स हि दिवसान् प्राणिनो गणयति U. तुरोऽपि । 'यमस्तूर्णगतिः' सर्वान्प्राणिन आभिसुख्येनोपसंहाराय तूर्णगतिस्त्वरितगतियं मन्यमान आस्ते प्रेताधिपतिः । तदुदयाद्वि कालातिक्रमेणासावुपसंहरति प्राणिनः Dur. तूर्णगतिश्च । कोऽज्ञो ? सामर्थ्याद्यम इत्याह । प्राणिनामायुषः क्षयार्थम् . . . तुरस्त्वरण इत्यस्य त्वरतेर्वा प्लवनार्थस्य, त्वरतेर्वा शीघ्रायै वर्तमानस्य तुरः । तुरोऽपि यं भगमाहेति संबंधः SKN.

३. समयोऽपि Sy. राजाऽपि यं भगं भक्षीत्याह । तदुदये हि राजा व्यवहारदर्शनादिना सर्वोत्सिद्धिः Mah. राजाऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षीत्याह, उदयं भक्षयस्व भजस्वेत्याह । तदुदये हि राजा वार्तासिद्धिः U. राजाऽपि चार्थिनां कार्यचिकीर्षया Dur. राजा च प्रजानां व्यवहारादिदर्शनाद्यर्थम् । . . . यमो राजा च स्वकार्यप्रसिद्धये समुद्यतमिच्छतीत्यर्थः SKN.

४. देवम्, भजनीयं घनम् Sy. तमुदयम् । . . . तं वयं भगमाह्वयामहे Dur. ज्योतिर्भग

उच्यते, इत्यस्यैवार्थस्य द्विभिन्नः कारणमाह— अन्धो भग इत्याहुर्ब्रह्मवादिनः । तत्कथम् ? नास्मिन् ब्रह्मणा ध्यानं दर्शनमस्तीत्यर्थः । 'अनुत्सृप्तः' सूर्यभावमनागतो मण्डलाकारतया न दृश्यत इत्यर्थः SKN.

५. मह्यं भक्षि देहीत्याह Sy. भजस्व, अर्थावुदयम् । इत्याह । . . . भक्षि भजतेः Mah. उदयं भक्षयस्व भजस्वेत्याह U. इत्येवमाह Dur.

६. ऋषिरात्मानमाह U.

७. प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्ययेम वयं पुत्रमवितेयो विचारयिता सर्वस्य । आश्विबन्धं मन्यमान आढ्यालुर्दरिद्रः । तुरश्चित् । तुर इति यमनाम । तरतेर्वा । त्वरतेर्वा । त्वरया तूर्णगतिर्यमः । 'राजा चित् यं भगं भक्षीत्याह । 'अन्धो भग इत्याहुर्ननुत्सृप्तो न दृश्यते । प्राशिव्रमस्वाक्षिणी निर्जघान (Cf. KB. VI. 13.) इति च ब्राह्मणम् । जनं भगो गच्छति (Cf. MS. I. 6. 12.) इति (वा) विज्ञायते । जनं गच्छत्यादित्य उदयेन N. 12. 14., SKN. IV. 11. 2. This stanza=YV. 34. 35.

८. हे देव ! Sy.

९. त्वं प्रणेता प्रकर्षेण नेतासि Sy. प्रकर्षेण नयति प्रापयति धनमिति प्रणेता तस्य सम्बोधने हे प्रणेता ! Mah. प्रकर्षेण नयस्य कर्तः ! U.

१०. तावृश ! प्रणेतर्भग ! त्वं सत्यराधः सत्यधनो वा Sy. आदरार्थं पुनः सम्बोधनम् । . . . सत्यमनश्वरं राधो धनं यस्य स सत्यराधास्तत्सम्बुद्धो हे सत्यराधः ! Mah. सत्यमविनाशि राधो धनं यस्य स तथोक्तः U.

११. अस्मदीयम् Sy १२. कम A. स्तुतिम् Sy. प्रज्ञां कर्म वा Mah. प्रज्ञाम् U.

रक्षं । प्रयच्छन् धनम् । अस्माकम् । भग । प्रजनय । अस्मान् । गोभिः । अश्वैश्च । भग । प्रभवेम ।
नृभिः । नृपते ।

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् ।

उतोदिता मघवन्त्सूर्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ ४ ॥

उतेदानीम् । अपि च । इदानीम् । वयं भगेन देवेन युक्ताः । स्याम । अपि च । अह्नाम् । प्रपित्वे
प्राप्तौ प्रातः । मध्ये । च । अपि च । उदये । सूर्यस्य । मघवन्ति अत्रिन्द्र ! भगस्यैव वा सम्बोधनम् ।
वनम् । सर्वेषामेव देवानाम् । सुमनसः । स्याम ।

१. उद्रक्ष सफलयुक्तां कुरु Sy. उद्गमय । यथा
सूक्ष्मार्यान् पश्यामस्तथा कुर्वति भावः Mah.
यथा सूक्ष्मानर्यान् पश्यामस्तथा कुर्वित्य-
भिप्रायः U.

२. तादृश ! सत्पराधो हे भग ! त्वं कामान्
प्रयच्छन् Sy. धनं प्रयच्छन् सन् Mah.
वेहि धनम् U.

३. अस्मभ्यम् Sy. U.

४. प्रोद्भूतान् कुरु Sy. प्रवर्धय Mah.

५. अस्मात् A.

६. अश्वैः श्व A. गा अश्वैश्च बहून् देहीत्यर्थः
Mah.

७. हे भग ! त्वत्प्रसादाद्वयम् Sy.

८. प्रकर्षेण स्याम भवेम Mah. भवेम U.

९. नेतृभिः पुत्रादिभिः Sy. पुत्रादिभिः Mah.
मनुष्यैः U.

१०. नृपत A. नृवन्तः is suggested for
नृपते ॥ मनुष्यवन्तः Sy., Mah.

This stanza=YV 34. 36.

११. भगेन त्वया स्वामिना युक्ताः, यद्वा भगवन्तो
धनवन्तः Sy.

भगवन्तो ज्ञानवन्तो वा Mah.

१२. भवेम Mah. स्याम आदित्यप्रसादात् U.

१३. प्रापित्वा A. प्राप्ते पूर्वाह्ने भगवन्तः स्याम
Sy. सूर्यस्य . . . प्रपतनेऽस्तमये Mah.
प्राप्तेऽस्तमनकाले भगवन्तः स्याम U.

१४. मध्यन्दिने Mah. मध्यन्दिनेऽह्नाम् U.

१५. उदितौ उदये सति Sy. उदयक्षमये Mah.
उदयकाले U.

१६. सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्य Sy.

१७. ०वन्तीन्द्र M. भगवन्तिन्द्र ! is suggested
for ०वन्तिन्द्रिन्द्र ॥ हे धनवन् ! भग !
देव ! Sy. धनवन् रवे ! Mah.

१८. भगनस्यैव A.

१९. वयं त्वदनुग्रहात् Sy.

२०. इन्द्रादीनाम् Sy.

२१. सुमनो A. सुमतौ is suggested for
सुमनसः ॥ अनुग्रहबुद्धयैव Sy. कल्याण्यां
बुद्धौ Mah. सूर्यस्य भगवतः प्रसादादेव वयं
. . . कल्याण्यां मतौ U.

२२. भवेम Sy. देवा अस्मासु शोभनामनुग्रहविषयां
बुद्धिं ददत्वित्यर्थः । किं बहुना सर्वदाऽस्माकं
धनवन्तास्त्वित्यर्थः Mah.

This stanza=YV. 34. 37.

भग एव भगवौ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम ।

तं त्वां भग सर्व इज्जोहवीति स नो भग पुरएता भवेह ॥ ५ ॥

भग एव । भगः । एवं देवोऽस्मदर्थम् । भाग्ययुक्तः । भवतु प्रापयत्वस्माद्भाग्यम् । हे देवाः ! तेन । वयम् । भगवन्तः । स्याम । तम् । त्वां । भग ! सर्वः । एवं । आह्वयन्ति । सः । नः । भग ! पुरएता । भव । अतः ।

समध्वरायोपसो नमन्त दधिक्रावेषु शुचये पदार्थ ।

अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो रथमिवाश्वा वाजिन आ वहन्तु ॥ ६ ॥

समध्वराय । सन्नमन्त । यज्ञार्थम् । उपसः । अश्व इव । प्रतिष्ठिताय । युद्धदेशाय । अभि-

१. किमन्वरेदातुभिर्धनिभिर्देवरिति भावः Mah.
किमन्वरेद्वताविशेषेर्धनयुक्तैरेदातुभिरित्यभि-
प्रायः U.

२. धनवान् Sy, Mah. U.;

३. ०स्यान्भा० M. अस्मद्भाग्यम् is suggested
for अस्माद्भाग्यम् ॥

४. भगेन देवेन घनेन वा Sy. भगवत्तेन घनेन
Mah. भगप्रदत्तेन घनेन U.

५. धनवन्तः Sy. U.

६. भवेम Sy., U.

७. प्रसिद्धम् Sy. एवं देवानुक्त्वाय भगमाह ।
...तं प्रसिद्धम् Mah. द्वितीयेनार्धर्चेन
द्वितीयम् । एकवाक्यताया असम्भवात् ।
उपरि तदः श्रवणाद् यदोऽत्र वृत्तिः U.

८. त्वाम् Sy.

९. भिः A.

१०. जनः Sy., Mah.

११. ०यति is suggested for ०यन्ति ॥ भृशं
पुनः पुनर्वाह्यति Sy. अत्यन्तमाह्वयतीष्टि-
सिद्धये Mah. आह्वयति कामसिद्धये U.

१२. अस्माकम् Sy., U. स त्वमिह नोऽस्माकं

कर्मणि Mah.

१३. हे भग ! देव ! त्वाम् Sy.

१४. पुरा एता A. पुरो गन्ता Sy. पुरोऽप्य एतीति
पुरएता अप्रयायी भव Mah. अप्रयायी सर्व-
कार्येषु भव इह U.

१५. अग्रेसरो भूत्वा सर्वकार्याणि साधयेत्यर्थः Mah

१६. अत्र is suggested for अतः ॥ अस्मिन्
यज्ञे Sy.

This stanza=YV. ३४. ३८.

१७. सुमध्व० A.

१८. सन्नवन्त A. सङ्गच्छन्तु Sy. सन्नमन्ते प्रह्वी-
भवन्ति Mah., U.

१९. अस्मदीयाय यागाय Sy. यज्ञायाग्निहोत्रादि-
कर्मणे U.

२०. तथोपसः Sy. प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः
Mah. या उपसः U.

२१. अस्व A. अश्वो यथा Sy.

२२. शुद्धाय गमनयोग्याय Sy. अग्न्याधानार्थं शुचि-
पदम् Mah. शुचिपदमग्न्याधानार्थं कर्तव्य-
मिति सन्नमन्ते U.

२३. स्थानाय Sy.

मुखम् । धनस्य सम्भयितारम् । भगम् । नः । रथमिव । अश्वः । वेगवन्तः । आवहरुषसः ।

अश्ववतीर्गोमतीर्न उपासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।

धृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अश्ववतीः । अश्ववत्यः । गोमत्यः । अस्माकम् । उषसः । वीरवत्यश्च । सर्वेव । उच्छन्तु ।
मुजनीयाः । उदकम् । दुहानाः । विश्वत एव । पुष्टाः ।

VII.42.

प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नचन्तु प्र क्रन्दुनुर्नमन्यस्य वेतु ।

प्र धेनवं उदप्रुतो नवन्त युज्यातामद्रीं अध्वरस्य पेशः ॥ १ ॥

प्र ब्रह्माणः ॥ वैश्वदेवम् । प्रव्याप्नुवन्तु । ब्रह्मणाः । अङ्गिरस आगच्छन्तु । प्रकामयताम् । पर्जन्यः ।

१. अस्मदभिमुखम् Sy. एवं ता उषसः । अर्वा-
चीनमन्यगतमनस्कम् U.
२. धनस्य प्रापकम् Sy. वसु धनं विन्दतीति
वसुविदः Mah. वसु धनं विन्दतीति वसुवित्तं
वसुविदम् U. ३. देवम् Sy. आदित्यम्
Mah., U. ४. अस्मान् प्रति Sy., U.
अस्माकम् Mah. ५. यथा. . . अश्वः
रथमावहन्ति तद्वत् Mah. ६. अश्ववन्तो
वेगवन्तो वा Mah. वेजनवन्तोऽश्ववन्तो वा U.
७. आपो ह उषसः A. आवहन्तूपसः is
suggested for आवहरुषसः ॥ आनयन्तु
Sy. आगमयन्तु Mah., U.
This stanza=YV. 34. 39.
८. अश्वः विपतिः A. ९. अश्वसहिताः सत्यः
Sy. १०. अस्मभ्यम् Sy. अस्मान् Mah.
११. उषोवेवताः Sy.
१२. पुत्राविजनोपेताश्च भवन्त्यः Sy.
१३. सर्वदा Sy. सदाकालम् Mah., U.
१४. उच्छन्तु तमो विवासयन्तु Sy. विवासयन्तु ।
अनानलक्षणं पाशं मोचयन्तु । 'उद्धो विवासे'
Mah. विवासयन्तु तमः U.
१५. मुज० M. मुजनीयाः is suggested for
मुजनीयाः ॥ कल्याणरूपाः Mah. भवनीयाः
U. १६. अश्वयापजलम् Mah., U.

१७. सिञ्चन्त्यः Sy. क्षरन्त्यः Mah.
१८. सर्वैर्गुणैः Sy. सर्वतः Mah., U.
१९. पुष्टाः M. प्रवृद्धाः । एवम्भूता उषसस्तम
उच्छन्तु Sy. धर्माधिकारं प्राप्ताः Mah.
प्राप्ताः धर्माधिकारः U.
२०. अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता हे सर्वे देवाः !
यूयं नोऽस्मान् सदा सर्वदा स्वस्तिभिः कल्याणैः
पात पालयत Sy. एवं परोक्षं प्रार्थ्यं प्रत्यक्ष-
माह । हे उषसः ! यूयं स्वस्तिभिरविनाशैः
सदा नोऽस्मान् पात पालयत Mah. इदानी-
मृत्विन्विषयः प्रश्नः । यूयं पात पालयत
स्वस्तिभिरविनाशैः सदा नोऽस्मान् U.
This stanza=YV. 34. 40.
२१. 'प्र ब्रह्माणः' इति षड्वचं नवमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यायं षेष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रान्तम्
'प्र ब्रह्माणः षड् वैश्वदेवं तु' (KSA. 36.
42.p. 25.) इति । सूक्तविनियोगो लेङ्गिकः ।
तृतीये छन्दोमे प्रउपशस्त्रे 'प्र ब्रह्माणः' इति
वैश्वदेवस्तुक्च । सूत्रितञ्च—'प्र ब्रह्माणो अङ्गि-
रसो नचन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते' (ASS.
8. 11.) इति Sy.
२२. ब्रह्मण A. २३. सर्वत्र व्याप्नुवन्तु Sy.
२४. एतन्नामका ऋषयः Sy.
२५. प्रकर्षणेच्छतु Sy.

वायुदेशार्थम् । सञ्जच्छन्ताञ्च । उदभ्रुतः । धेनव इति मेघान् । आयुज्येतो रवेऽश्वानागमार्थम् । आह्वतारो
शत्रूणाम् । पातपर्जन्यौ । अध्वरस्य । रूपभूती ।

सुगस्ते अग्ने सनवित्तो अर्ध्वा युक्ष्वा सुते हरितो रोहितश्च ।

ये वा सद्यन्नरुषा वीरबाहो हुवे देवानां जनिमानि सत्तः ॥ २ ॥

सुगस्ते । शोभनगमनम् । तव । अग्ने ! सम्भक्तधनः । मार्गः । योजय । सुते सोमे । हरितः ।
रोहितः । चान् । यद् । वा । तव सदनं । आराचमानाः । वीरस्य तव वोढारस्तान् वा युक्ष्य । ध्याम्यहम् ।
देवानाम् । जनिमानि देवानित्यर्थः । सत्तो निषण्णः ।

१. वेषार्थम् A. स्तोत्रस्यास्मदीयं स्तोत्रम् Sy.

२. सपन्तु Sy.

३. उदभ्रुतः A. उदकानि सिञ्चन्त्यः Sy.

४. प्रीणयिष्यो नद्यः Sy.

५. योजयेताम् Sy.

६. आगमनार्थम् is suggested for आग-
मार्थम् ।

७. आह्वतारी A. आह्वतारी is suggested
for आह्वतारी M. आद्रियन्तो पत्नीयजमानो
Sy.

८. पातः पर्जन्यं A. वातपर्जन्यं is suggested
for पातपर्जन्यं ।

९. रूपम् Sy.

१०. सुगस्ते M.

११. मनः is suggested for मनं ॥
मुष्टु गन्तव्यो भवतु Sy.

१२. त्वदीयः Sy.

१३. अग्नेः A.

१४. सनाच्चिरकालादारभ्य सव्यः Sy.

१५. सते A. Sy. divides सुते into सु and
ते construing सु with युक्ष्वा and
explaining it as मुष्टु संयोजय and
ते as त्वदीयः taking it with अश्वः ।
VM. following *padapāṭha* con-

strues सुते as one word.

१६. हरितः A. किञ्च श्यामवर्णाः Sy.

१७. रोहितवर्णाश्चेत्युभयविधाः Sy.

१८. चाश्वान् is suggested for चान् ।

१९. य A. ये is suggested for यद् ।

२०. च Sy.

२१. सद्यनि यज्ञगृहे Sy.

२२. आराच० A.

भवन्ति Sy.

२३. वीरं शूरं त्वां वहन्तः Sy.

२४. युक्ष्वा is suggested for युक्ष्य ॥ त्वदीये
रथे मुष्टु संयोजय Sy.

२५. ह्याम्य० is suggested for ध्याम्य० ॥
आह्वयामि Sy.

२६. इन्द्रादीनाम् Sy.

२७. जनान् सङ्गान् Sy.

२८. सवतो A. Sy. also divides जनमानि
into जनिमा and नि । He explains
जनिमा as जनान् सङ्गान् and takes नि
with सत्तः explaining it as निषण्णाः ।
VM. following the *padapāṭha*
construes जनिमानि as one word.
यज्ञगृहे निषण्णोऽहं होता सन् Sy.

२९. ऽयण्णाः M.

समु वो यज्ञं मंहयन्ममोभिः प्र होता मन्द्रो रिरिच उपाके ।

यजस्व सु पुर्वणोक देवाना यज्ञियांमरमतिं बवृत्त्याः ॥ ३ ॥

समु वः । समपूजयेत् । युष्माकम् । हविः । नमस्कारैः सह । प्ररिरिचैः श्यन्तमुज्ज्वले । भवत्यन्तिके । होता । मोदनः । इत्यग्निमुक्त्वा तं प्रत्यक्षमाह—यजस्व । सुष्टु । हे बहुज्वालानीक ! देवान् । आवर्तय च । यज्ञार्हम् । सन्तेतां ज्वालाम् ।

यदा वीरस्य रेवतो दुरोणे स्योनशीरतिथिराचिक्रेतत् ।

सुप्रीतो अग्निः सुधितो दम आ स विशे दाति वार्यमियत्यै ॥ ४ ॥

यदा वीरस्य । यदा । वीरस्य । आढ्यस्य । गृहे । सुखशायी । प्रतिथिः । आभिमुख्येन स्तोत्रं बुध्यते । सुप्रीतः । अग्निः । सुनिहितः । दमे स्व आयतने । स वीरो मनुष्यः । विशे । प्रयच्छति । धनम् । आत्मानमभियच्छन्त्यै ।

इमं नो अग्ने अध्वरं जुषस्व मरुत्स्विन्द्रे यशसं कृधी नः ।

आ नक्ता वहिः संदतामुपासोशन्ता मिश्रावरुणा यजेद् ॥ ५ ॥

इमे नः । इमम् । नः । अग्ने ! यज्ञम् । सेवय । मरुत्सु । इन्द्रे च । अस्माकम् । यशस्विनं पुत्रम्

१. हे देवाः । . . . सम्यक् पूजयन्ति Sy.

२. यज्ञम् Sy.

३. नमस्कारैर्युक्ता इमे स्तोतारो वा यजमाना वा Sy.

४. अन्येभ्यो होतृभ्योऽतिरिच्यते Sy.

५. भवत्यन्तिके is suggested for भवत्यन्तिके ॥ अस्माकं समीपे स्थितोऽस्मदीयो होता Sy.

६. स्तुतिशीलः Sy.

७. हे यजमान ! त्वम् . . . यजस्व Sy.

८. हे बहुतेजस्विन् ! अग्ने ! त्वम् Sy.

९. ता ज्वालाम् A. अरमति भूमिम् . . . तथा च निगमान्तरम् 'आ नो महीमरमतिं सजोषाः' (RV. ५. 43. 6.) इति Sy.

१०. VM. ignores उ ॥ उ इति पूरकः Sy.

११. वीरस्य स्तोत्राणां प्रेरयितुः Sy.

१२. हविष्मतो यजमानस्य Sy.

१३. मुखेन शयनीयः Sy.

१४. सर्वेषामतिथिभूतोऽग्निः Sy.

१५. प्रजायते Sy.

१६. यदा सुप्रीतो भवति तदा Sy.

१७. सुष्टु निहितः सन् Sy.

१८. गमे A. यज्ञगृहे Sy.

१९. विशो A. प्रजायं Sy.

२०. ददाति प्रयच्छति Sy.

२१. वरणीयं धनम् Sy.

२२. उपगच्छन्त्यै Sy.

२३. VM. ignores आ ॥ आकारद्वयार्थः Sy.

२४. अस्मदीयम् Sy.

२५. सेवयस्व M. सेवस्व Sy.

२६. इन्द्रस्य सज्जिभूतेषु देवेषु Sy.

२७. इन्द्रो च A.

२८. यशोयुक्तं हविलक्षणाप्रवन्तम् Sy.

कुर्वन् । असीदाताम् । नक्तो । उषासा । बर्हि । कामयमानो । मित्रावरुणो । यज । अतम् ।

एवाग्निं संहस्यं वसिष्ठो रायस्कामो विश्वस्न्यस्य स्तौत् ।

इयं रयिं पप्रथद्वाजंस्मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एवाग्निम् । एवम् । अग्निम् । सकुशलम् । वसिष्ठः । धनकामः । विश्वस्न्यस्य राज्ञः । अस्तीत् सोऽग्निः । अन्नम् । बलञ्च । अस्मासु । प्रययत् ।

VII. 43.

प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्धावा नमोभिः पृथिवी इषध्वै ।

येषां ब्रह्माण्यसमानि विप्रा विष्वग्भियन्ति वनिनो न शाखाः ॥ १ ॥

प्र वो यज्ञेषु । प्रार्चन् । युष्मान् हे देवाः ! यज्ञेषु । देवकामाः । धावापृथिव्यौ च । नमस्कारैः इषध्वै याचितुमन्नम् । येषां विप्राणाम् । स्तोत्राणि । असमानि । विष्वक् विविधं गच्छन्ति । वृक्षस्य । इव । शाखाः ।

१. कुरु is suggested for कुर्वन् ॥ कृषि कुरु स्थापयेत्यर्थः Sy.

२. अतिदाता M. असीदाताम् is suggested for असीदाताम् ॥ उपविशताम् Sy.

३. राज्ञिः Sy.

४. दिवसंश्च । अर्हन्ति इत्यर्थः Sy.

५. बर्हि M. बर्हिः is suggested for बर्हि ॥ बर्हिषि कुशमये Sy. ६. अपि च हे अग्ने ! उशन्ता उशन्ती पशमिच्छन्ती Sy.

७. अन्न is suggested for अतम् ॥ इह अस्मिन् यज्ञे Sy. ८. एवम् उक्तप्रकारेण Sy. ९. सहकुशलम् A. सबलम् is suggested for सकुशलम् ॥ सहो बलं तस्य पुत्रं तदन्तमिति वा Sy.

१०. एतदाख्य ऋषिः Sy. ११. पशवादिधनानीच्छन् Sy. १२. विश्वस्न्यस्य A. विश्वस्य M. पुरुषस्य धनस्य लाभाय Sy.

१३. अस्माकं सुप्रथ० A. अस्मभ्याम् Sy.

१४. विस्तारयतु दवास्त्वित्यर्थः Sy.

१५. VM. ignores रयिम् ॥ रयि धनम् ॥ अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवा यूयमस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत Sy.

१६. 'प्र वो यज्ञेषु' इति पञ्चमं दशमं सूक्तं वसिष्ठ-स्यायं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । 'प्र यः पञ्च' इत्यनुकान्तम् KSA. 36.43. p. 25. सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे छन्दोमे प्रउग-शस्त्रे 'प्र वो यज्ञेषु' इति वैश्वदेवस्तुतः । सूत्रितञ्च—'प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् प्र ओदसा धयसा सल एवेति प्रउगम्' (ĀSS. 8. 9.) इति Sy. १७. प्राक् चन् A. प्रार्च-यन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति Sy. १८. देवान्कामयमानाः Sy. १९. विष्वक् भूमिञ्च प्रस्तु-वन्ति Sy. २०. स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा Sy.

२१. इषध्वे A. M. अग्निं प्राप्नुम् Sy.

२२. मेधाविनाम् Sy. २३. विश्वतः Sy.

२४. विशेषेण गच्छन्ति ते विप्राः प्रार्चन्ति पूर्वैर्न सम्बन्धः Sy.

२५. VM. ignores विप्राः ।

प्र यज्ञ एतु हेत्वो न सप्तिरुद्यच्छ्वं समनसो घृताचीः ।

स्तृणीत बर्हिर्ध्वराय साधूर्वा शोचीषि देवयून्यस्युः ॥ २ ॥

प्र यज्ञः । प्रेतु । यज्ञः । गमनकुशलः । अश्वः । च । उद्यच्छ्वम् । समनस्काः सन्तः । घृचः ।
स्तृणीत । बर्हिः । यज्ञार्थम् । कल्याणम् । उत्तिष्ठन्त । देवकामानि । शोचीषि ज्वलत्वं नयेत्यर्थः ।

आ पुत्रासो न मातरं विभृत्राः सानौ देवासो बर्हिषः सदन्तु ।

आ विश्वाचीं विदध्यामनस्वग्ने मा नो देवताता मृधस्कः ॥ ३ ॥

आ पुत्रासः । आसीदन्तु । मातरं । इव । विशेषेण भरणीयां नालाः । पुत्राः । बर्हिषः । समुच्छ्रिते
देशे । देवाः । आभिमुख्येनानक्तु । विदधाची गौः । यज्ञे वर्तमानां तव ज्वालाम्, जुहुरेव वा विश्वाची । अग्ने ।
अस्माकम् । यज्ञे । मा । कार्पीः । हिंसाम् ।

१. यज्ञं A. M.

२. देवान् प्रति गच्छतु Sy.

३. अयमस्मदीयो यज्ञः Sy.

४. शीघ्रगामी Sy.

५. च seems to be the explanation of
न ॥ यथा तद्वत् Sy.

६. उध्यश्चध्वं A. हस्त उद्यम्य धारयत Sy.

७. हे ऋत्विजः ! सर्वे यूयं सदृशमनस्काः सन्तः Sy.

८. तृचः M. स्तुचः is suggested for घृचः ॥

९. वेद्यां च्छादयत Sy.

१०. कुशमयम् Sy.

११. यागं कर्तुम् Sy.

१२. साधकम् Sy.

१३. उत्तिष्ठु A. उत्तिष्ठन्तु is suggested for
उत्तिष्ठन्त ॥ ऊर्ध्वमुखानि तिष्ठन्तु Sy.

१४. कासानि M. हे अग्ने ! देवान् कामयमा-
नानि Sy.

१५. शोचिषि A. त्वदीयान्शोचिषि Sy.

१६. ज्वलथ is suggested for ज्वलत्वं नय ।

१७. उपविशन्तु Sy.

१८. मात A. मातरम् is suggested for
मातर ॥ जननीम् Sy.

१९. भर्तव्या Sy.

२०. कुशमयस्य वेद्यामास्तीर्णस्य Sy.

२१. उग्रते देशे Sy.

२२. तद्वदस्माकं भरणीया देवाः Sy.

२३. आ समन्तात् तिष्ठन्तु Sy.

२४. विश्वं सर्वं हविरञ्जति गच्छतीति विश्वाची
जुहुः ? (हः) Sy.

२५. यज्ञयोग्यां त्वदीयां ज्वालाम् Sy.

२६. ज्वला A. ज्वलां M.

२७. The passage जुहुरेव वा विश्वाची
should immediately follow
विश्ववाची गौः ।

२८. अग्ने is suggested for अग्ने ।

२९. देवताता मुद्धे । यज्ञवाचको देवतातिशब्दोऽत्र
साध्यामे वर्तते Sy.

३०. हिंसा A. हिंसकान् Sy.

ते सीपपन्त जोषमा यजत्रा ऋतस्य धाराः सुदुवा दुहानाः ।

ज्येष्ठं वो अद्य मह आ वयनामा गन्तन समनसो यति छ ॥ ४ ॥

ते सीपपन्त ते । आस्पृशन्तु । प्रीतिम् । यष्टव्याः । उदकस्य । धाराः । सुदोहाः । दुहानाः । प्रशस्त-
तमम् । अद्य । युष्माकम् । वसूनाम् । महत्त्वमस्मान् । आगच्छतु देवाः ! आगच्छत । समानमनस्काः ।
यावन्तः । भवथ ।

एवा नो अग्ने विस्वा दशस्य त्वया वयं सहसावभास्काः ।

राया युजा सधुमादो अरिष्टा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एवा नः । एवम् । अस्मभ्यम् । अग्ने ! प्रजासु । आभिमुख्येन । देहि । त्वया । वयम् ।
बलवन् ! आस्कन्दितारः । धनेन । सहायेन । सहमाद्यन्तः । अहिंसिताः ।

VII.44.

दधिकां वः प्रथममश्विनोपसमग्निं समिद्धं भगीमृतये हुवे ।

इन्द्रं विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमादित्यान्वावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

दधिकां वः । एता देवताः । युष्माकम् । रक्षणाय । प्रथमम् । ह्यगामि । वीरिच लोकान् ।
आदित्यञ्च ।

१. षवन्त A. M. २. इन्द्रादयो देवाः Sy.

३. सपतिः परिचरणार्थः । स्तुतिभिरा समन्तात्प-
र्यंचीचरन् । अस्मान् परिचरणं कुर्वन्तु । स्वी-
कुर्वन्तिवति यावत् Sy. ४. पर्याप्तं यथा
भवति तथा Sy. ५. सुखेन दोग्धुं शक्याः Sy.
६. वयन्तः Sy. ७. श्रेष्ठम् Sy. ८. मंहनीयं
धनम् Sy. ९. ०मानं मन० A. तुल्यमतयः
सन्तः Sy. १०. नम् A. M.

११. एवं स्तुतस्त्वम् Sy. १२. धनमभि प्रवच्छ Sy.

१३. त्वाया A. १४. अस्कन्दि० A. अस्कन्ताः Sy.

१५. सहायेन A. नित्ययुक्तेन Sy.

१६. अहिंसिता भवेम । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः
सर्वे देवा यूर्यं नोऽस्मान् कल्याणैः सर्वदा पाल-
यन्त Sy. १७. 'दधिकां वः' इति पञ्चदशमे-
कादशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं दधिकाव्यदेवता-
कम् । आद्या जगती सा तु दधिकादितिङ्गो-
क्तदेवताका शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । अनु-
कम्प्यते हि—'दधिकां दधिकां जगत्याद्या

लिङ्गोक्तदेवता' (KSA. 36. 44. p. 25.)
इति । गतो विनियोगः Sy.

१८. एताः refers to दधिकाम् । अश्विना ।
उक्ताम् । अग्निम्, समिद्धम् । भगम् । इन्द्रम् ।
विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणस्पतिम् and
अपः ॥ Sy. explains these words
in the following manner :—
दधिकामश्वाभिमानिनी देवताम् । अश्विदेवौ ।
उक्तेदेवताम् । सम्यग्दीप्तमग्निञ्च । भगमेत-
दाख्यं देवञ्च । इन्द्रम् । विष्णुम् । पूषणम् ।
ब्रह्मणस्पतिम् । अप उदकदेवता इत्येतान् देवा-
नह्वयामि ।

१९. देवात् A. २०. आह्वयामि Sy.

२१. त्रिशद्व A. त्रीन् लोकान् refers to आवा-
पृथिवी and स्वः ॥ But Sy. explains
स्वः as सूर्यम् ।

२२. आदित्याञ्च is suggested for आदि-
त्यञ्च ।

दधिक्रामु नमंसा बोधयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः ।

इलां देवीं बहिषि सादयन्तोऽश्विना विप्रा सुहवा हुवेम ॥ २ ॥

दधिक्राम् । दधिक्राम् । एव । हविषा । बोधयन्तः । उदच्छन्तः । यज्ञम् । उपप्रयन्तः । इलाम् । देवीम् । हविर्बहिषि । सादयन्तः । अश्विनी । मेधाविनी । स्वाहानी । हुवेम । दधिकं सूक्तं साहचर्या-
दन्येषां स्तुतिः ।

दधिकावाणं बुबुधानो अग्निमुप ब्रुव उपसं सूर्यं गाम् ।

ब्रध्नं मंश्चतोर्वरुणस्य बभ्रुं ते विश्वास्सद्वृत्ता यावयन्तु ॥ ३ ॥

दधिकावाणम् । बुबुधानः । अग्निम् । उपब्रुवे । अग्निम् । उपसम् । सूर्यम् । गाम् । मंश्चतु-
रित्यश्वनाम, मन्यमानामनभिगच्छतीति ह तु वरुणविशेषणम्, मंश्चतोः । वरुणस्य । महान्तम् । बभ्रुमश्वम् ।
ते सर्वे । विश्वानि । अस्मत्तः । दुरितानि । पृथक्कुर्वन्तु ।

१. दधिका M.
२. दधिकाव M. एतन्नामकमश्वविशेषं देवम् Sy.
३. उ इति पूरणः Sy.
४. हविषं A. स्तोत्रेण Sy.
५. प्रज्ञापयन्तः Sy.
६. प्रेरयन्तः Sy.
७. यज्ञ M.
८. उपक्रममाणाः Sy.
९. हवीरुपाम् Sy.
१०. बहिषि A. ११. आस्थापयन्तः Sy.
१२. स्वाहानी is suggested for स्वाहानी ॥
शोभनाह्वानी Sy.
१३. आह्वयाम Sy.
१४. दधिकं is suggested for दधिकं ।
१५. सूर्युक्तं A.
१६. The passage दधिकं (कं) स्तुतिः
should be placed at the begin-
ning of the hymn.
१७. स्तोत्रेण बोधयन् Sy.

१८. अजानस् A. अश्वम् is suggested for
अग्निम् ॥ दधिकावाणम् अश्वविशेषम् Sy.
१९. अहमुपस्तीमि Sy.
२०. तर्बस्य प्रेरकम् Sy.
२१. पां चमत् M. भूमि वाग्देवतां वा, एवम्भूतान्
देवानहमुपस्तीमि Sy.
२२. ०त्यश्च ता० A. मांश्चत्व इत्यश्वनाम (Cf.
Ngh. 1. 14. Sarup's ed. p. 6.
२३. ० ०नानभि० is suggested for ०ना
मनभि० ॥ मन्यमानान् स्तुवतो जनांश्चेतयते
जानातीति, यद्वाभिमन्यमानांश्चातयते नाशय-
तीति मंश्चतुः । तस्य Sy.
२४. ह is missing in M. इह is sug-
gested for ह ॥
२५. ह्यश्चतोः A. .
२६. ०मश्वन् A. पिङ्गलवर्णमश्वम् । तस्वानय-
नार्थमहमुपब्रुवे Sy.
२७. सर्वाणि Sy.
२८. पापानि Sy.

दधिक्रावां प्रथमो वाज्यर्वाग्रे स्थानां भवति प्रज्ञानम् ।

संविदान उपसा सूर्येणादित्येभिर्वसुभिरङ्गिरोभिः ॥ ४ ॥

दधिक्रावा । दधिक्रावा । प्रथमः । बलवान् । गन्ता । स्थानाम् । अग्रे । भवति । गन्तव्यं देशं
प्रज्ञानम् । उपःप्रभृतिभिः । संविदान ऐकमत्यं गता ।

आ नो दधिकाः पन्थामनक्त्वृतस्य पन्थामन्वेतुवा उ ।

शृणोतु नो दैव्यं शर्धो अग्निः शृण्वन्तु विश्वे महिषा अमूराः ॥ ५ ॥

आ नः । आभिमुख्येन । शृणोतु । अस्माकम् । दधिकाः । पन्थामनुदकेन । यज्ञस्य । पन्थानम् ।
अविच्छेदेनानुधातुम् । शृणोतु । अस्मान् । दैव्यम् । बलम् । अग्निः । शृण्वन्तु । विश्वे । महान्तः ।
अमूडा देवा अस्मानिति ।

VII. 45.

आ देवो यातु सविता सुरत्नोऽन्तरिक्षा वहमानो अश्वैः ।

हस्ते दधानो नयी पुरुषिं निवेश्यश्च प्रसुवश्च भूमं ॥ १ ॥

आ देवः । आयातु । देवः । सविता । शोभनरत्नः । अन्तरिक्षस्य पूरयिता । अश्वैः । उहमानः ।

१. अश्वरूपो देवः Sy. २. सर्वेषामश्वानां
मुख्यः Sy. ३. शोभनरत्नो Sy. ४. अर्वा
गमनशीलः Sy. ५. प्रमुखः Sy.
६. भवन्ति A. ७. रथसंयोजनीयांस्तोस्तान-
श्वानविष्टाय ज्ञातव्यानि सम्यग्ज्ञानम् Sy.
८. प्रभृति refers to उपसा । सूर्येण । आदि-
त्येभिः । वसुभिः and अङ्गिरोभिः ॥ Sy.
explains these words in the
following manner :— उपदेवतया ।
सर्वस्य प्रेरकेण देवेन । आदित्येभिरादित्यैश्च ।
वसुभिरङ्गारोभिर्देवैः सह स्तोतव्यैर्ऋषि-
भिश्च ॥
९. एक० A. संविदानः सम्यग्ज्ञानम् । ऐकमत्यं
प्राप्त इत्यर्थः Sy. १०. उदकेनासिञ्चतु Sy.
११. अस्माकम् A. १२. अश्वरूपो देवः Sy.
१३. यन्त्रनमु० M. पन्थां पदवीम् Sy.
१४. It goes with शृणोति ।
१५. शृणोतुं प्रवृत्तानाम् Sy. १६. शृणोति A.,
M. १७. अस्मदीयं हवम् Sy.

१८. दैव्यम् A. देवसम्बन्धि Sy.
१९. VM. ignores उ ॥ उ इति पूरणः Sy.
२०. 'आ देवो यातु' इति चतुर्थं द्वादशं सूक्तं
वलिष्ठस्यार्थं सवितृदेवताकं श्रद्धुभम् । 'आ
देवश्चतुष्कं सावित्रम्' इत्यनुक्रान्तम् (KSA.
36. 45. p. 25.) । व्यूह्ये वजराग्रे चतुर्थे-
ऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इव सावित्रनिविहानम् ।
सूत्र्यते हि—'चतुर्थेऽहुन्या देवो यातु. . .'
(ĀSS. 8. 8.) इत्येवा वचनानुवाक्या । सूत्रि-
तञ्च—'आ देवो यातु सविता सुरत्नः स घा
नो देवः सविता सहावा' (ĀSS. 3. 7.)
इति । अश्वमेधेऽनुसन्ने तिलः सावित्र्य इष्ट्यः
तत्र द्वितीयस्यामिष्टी याज्येयम् । सूत्रितञ्च—
'य इमा विडवा जातान्या देवो यातु' (ĀSS.
10. 6.) इति Sy. २१. आगच्छतु Sy.
२२. सर्वस्य प्रेरकः Sy.
२३. रक्तः A. शोभनरत्नोपेतः Sy.
२४. स्वकीयेन तेजसात्तरिक्षस्य पूरयिता Sy.
२५. स्वकीयैर्वाहिः Sy.

हस्ते । प्रयच्छन् धारयन् वा । बहूनि । धनानि । रात्रौ निवेशयन् । प्रातः प्रसूयन् । च । भूतजातम् ।

उदस्य बाहू शिथिरा बृहन्ता हिरण्यया दिवो अन्ता अनष्टाम् ।

नूनं सो अस्य महिमा पतिष्ट सूरश्चिदस्मा अनु दादपस्याम् ॥ २ ॥

उदस्य । उदघाप्नुवतः । अस्य । बाहू । शिथिली प्रेयमाणी । महान्तो । हिरण्ययो । दिवः । पर्यन्तानि । नूनम् । सः । अस्य । महिमा । सूर्यते । सवितुवत् । सूर्यः । अपि । अस्यै सवित्रे । अनुदाति । अपस्यां कर्मच्छमुपबृंह्यतीत्यर्थः, सविता कर्माणि लौकिकानि चिकीर्षति साहाय्यं सूर्यः करोति ।

स घा नो देवः सविता सहावा साविषद्वसुपतिर्वसूनि ।

विश्रयमाणो अमतिमुरुचीं मर्तभोजनमग्रं रासते नः ॥ ३ ॥

स घ । सः । सलु । अस्मभ्यम् । देवः । सविता । सहनवान् । आभिमुख्येन । सुवतु । वसुपतिः । वसूनि । विविधं श्रयमाणः । कपम् । बह्वञ्चनम् । मनुष्यभोजनमग्रम् । इदानीम् । प्रयच्छतु । अस्मभ्यम् ।

१. पाणी Sy.

२. दातुं धारयन् Sy.

३. नयां नयाणि मनुष्यहितानि . . . धनानि Sy.

४. दिवशयन् A.

रत्रिषु स्वे स्थाने स्थापयंश्च Sy.

५. अहःसु प्रेरयन् Sy.

६. भूतानि Sy.

७. VM. explains च once only.

८. उदघाप्नुतः A. उदघाप्नुतः is suggested for उदघ्याप्नुवतः ॥ ऊर्ध्वो सन्ती व्याप्नुवताम् Sy.

९. सवितुः सम्बन्धिनी Sy.

१०. हस्ती Sy.

११. शिथिली दानार्थं प्रसारितौ Sy.

१२. हरिस्मयी A.

हिरण्ययी सुवर्णमयी Sy.

१३. अन्तरिक्षस्य Sy.

१४. अन्ताग्निना M. अन्तान् is suggested for अन्तानि ॥

१५. नानि A. अग्र Sy.

१६. स्तूपते is suggested for सूर्यते ॥ अस्माभिः स्तूपते Sy.

१७. वद्याति A.

१८. अवस्थां M.

१९. अच्छामुप० is suggested for अच्छामुप० ।

२०. सावित्रे पशौ पुरोडाशस्य हविषोः 'स घा नः' इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् । आश्वमेधिकीषु सावित्रेष्टिषु तृतीयस्यामिष्टाविमे एव याज्यानुवाक्ये । सूत्रितञ्च— 'स घा नो देवैः सविता सहावेति द्वे' (ASS. 10. 6.) इति Sy.

२१. सं घ A.

२२. सं A.

२३. घेति पूरणः Sy.

२४. तेजोऽन्तराण्यभिभावकं तेजो यस्य सः Sy.

२५. आ समन्तात् प्रेरयति Sy.

२६. धनानां पालकः Sy.

२७. निवेशमाणाः सन् Sy.

२८. रूपं दीप्तिमित्यर्थः Sy.

२९. विस्तीर्णगमनाम् Sy.

३०. मनुष्याणां भोगयोग्यं धनम् Sy.

३१. अघुना Sy.

३२. वशातु Sy.

इमा गिरः सवितारं सुजिह्वं पूर्णगभस्तिमीळते सुपाणिम् ।

चित्रं वयो बृहदस्मे दधातु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

इमा गिरः । इमाः । गिरः । सवितारम् । शोभनवाचम् । घनपूर्णमाहुः । स्तुवन्ति । शोभन-
पाणिम् । सञ्चितम् । अन्नम् । बृहत् । अस्मासु । दधातु ।

VII. 46.

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रैषवे देवाय स्वधान्ने ।

अषाढहाय सहमानाय वेधसे तिम्रायुधाय भरता शृणोतु नः ॥ १ ॥

इमाः । इमाः । रुद्राय । स्थिरधन्वने । गिरः । क्षिप्रैषवे । देवाय । अन्नवर्ते । शत्रुभिरसोढाय ।

१. ईदुग्भूताः Sy.

२. गृणन्ति स्तुवन्तीति गिरः स्तोत्र्यः प्रजाः । यद्वा
इमाः स्तुतिरूपाः वाचः Sy.

३. घनपूर्णमाहुम् is suggested for घन-
पूर्णमाहुः ॥ सम्पूर्णघनहस्तम् Sy.

४. चायनीयम् Sy.

५. महत् Sy.

६. अस्मे अस्मासु यद्वा अस्मे अस्मभ्यम् Sy.

७. दधातु (यद्वा) प्रयच्छतु । हे सवितृप्रमुखाः !
देवाः ! यूयं नोऽस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणैः सदा
सर्वदा पात पालयत Sy.

८. 'इमा रुद्राय' इति चतुर्वचं त्रयोवचं सूक्तं
वसिष्ठस्यायं रुद्रदेवताकम् । अस्या त्रिष्टुप्
शिष्टा जगत्पः । तथा चानुक्रमिका—'इमा
रीद्रं त्रिष्टुबन्तम्' (KSA 36. 46. p. 25.)
इति । शूलगवाधिषु रीद्रयज्ञेष्वाग्नेन सूक्तेनोदीची
विगुपस्थेया । सूत्र्यते हि—'इमा रुद्राय स्थिर-
धन्वने इति सर्वरुद्रयज्ञेषु विशामुपस्थानम्'
(AGS. 4. 9. 21.) इति Sy.
वसिष्ठस्यायम् । उत्तरा च Dur.
वसिष्ठस्य परा च SKN.

९. हे अस्मदीया स्तोतारः ! यूयमिमाः Sy.

हे स्तोतारः ! यूयमुच्यध्वे, इमाः Dur
इमा वक्ष्यमाणाः SKN.

१०. एतन्नामकाय Sy.

रुद्रायेत्याद्याः सर्वास्तादप्येचतुर्थ्यः । रुद्राय
रुद्रस्य SKN.

११. वृद्धघनुष्काय Sy.

किलक्षणाय ? . . . वृद्धघनुषे Dur.
वृद्धघनुवः SKN-

१२. स्तुतीः Sy., Dur., SKN.

१३. क्षीघ्रगामिवाणाय Sy.

क्षीघ्रैषवे Dur.

१४. द्रुवाय A.

वानादिगुणयुक्ताय Dur.
देवस्य SKN.

१५. अन्नवर्ते A. स्वधावर्ते Dur. स्वधा, अन्नं
तेन तद्वात् स्वधावान् । ततश्चतुर्थी । अन्नवर्त
इत्यर्थः SKN.

१६. केनाप्यनभिभूताय Sy. अनभिभूताय केनचित्
Dur.

सहिरभिभवै । अनभिभूतस्यान्यैः SKN.

तत्सहमानाय । विधात्रे । तिग्मबनुष्काय । भरतं मनुष्याः । सः शृणोतु । अस्मानिति ।

स हि क्षयेण क्षम्यस्य जन्मनः साम्राज्येन दिव्यस्य चेतति ।

अवन्नवन्तीरुप नो दुरश्वरानमीवो रुद्र जासु नो भव ॥ २ ॥

स हि क्षयेण । सः । हि । क्षयेण निवासत्वेन । पार्थिवस्य । भूतजातस्य । जायते । साम्राज्येन च । दिवि भवस्य देवगणस्य चेति । अयं प्रत्यक्षः—रक्ष च । अस्माकम् । रक्ष । दुर । उर । अग्निवार-
हिती । रुद्र ! प्रजानु । भव । अस्माकम् ।

१. शत्रूणामभिभवित्वे Sy. नित्यमभिभवते शत्रून्
Dur. अभिभवतोऽप्यान् SKN.

२. विधातुः SKN.

३. तीक्ष्णास्त्राय Sy. तीक्ष्णायुवाय Dur. तीक्ष्णा-
युधस्य चाबाय . . . तीक्ष्णं ह्यायुधं योद्धार-
मुत्ताहयति । आभिमुख्येन युध्यतेऽनेनेत्यायु-
धम् SKN.

४. हर मनु० A. धारयत Sy. प्रहरत प्रापयत
कृतेत्यर्थः SKN.

५. मनुष्याय शृणो० M.

६. स is suggested for सः ।

७. इमा गिर उच्यमाना शृणोतु Dur.

८. अस्मदीयाः स्तुतीः Sy.

अस्माकमित्येतदाशास्महे Dur.

अस्माकं स्वभूताः SKN.

९. रुद्रो रीतीति सतः । रोक्ष्यमाणो द्रवतीति वा ।
रोदयतेर्वा । 'यद्वदत्तदुद्रस्य रुद्रत्वम्' इति
काण्वम् । 'यदरीवीतदुद्रस्य रुद्रत्वम्' इति
हारिद्रविकम् । तस्यैवा भवति . . . इमाः ।
रुद्राय । दृढधन्वने । गिरः । क्षिप्रेषवे ।
देवाय । अन्नवते । अवाकृतावाग्यः । सह-
मानाय । विधात्रे । तिग्मायुवाय । भरत
शृणोतु । नः ॥ तिग्मं तेजतेकसाहकर्मणः ।

आयुवमायोधनात् N. 10. 6.; SKN.
IV. 8.

१०. खलु Sy.

११. ऐश्वर्येण Sy.

१२. क्षम्यस्य क्षमायां पृथिव्यां भवस्तस्य Sy.

१३. जनस्य Sy.

१४. प्रजायते Sy.

१५. सन्ना A.

ऐश्वर्येण प्रजायते Sy.

१६. शेषः प्रत्यक्षकृतः Sy.

१७. रक्ष रस्मा० A. रक्षन् is suggested for
रक्ष च ॥ पालयन् Sy.

१८. रक्षन्तीः is suggested for रक्ष ॥ त्वां
स्तोत्रैस्तपन्तोर्नोऽस्मदीयाः प्रजाः Sy.

१९. दुरः is suggested for दुर । दुर्ग-
ण्यस्मदीयानि गृहाणि Sy.

२०. ऊर M. उपचर is suggested for उर ॥
उपगच्छ Sy.

२१. अग्निवहिती A. अग्निवारहितः is sugges-
ted for अग्निवारहिती ॥ अग्नीवा रोगस्ता-
मकुर्वन् Sy.

२२. हे रुद्र ! देव ! त्वञ्च Sy.

२३. अस्मदीयानु Sy.

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः ।

सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥ ३ ॥

या ते । यत् । ते । आयुषम् । त्वयावसृष्टम् । अन्तरिक्षात् । पृथिवीम् । लघीकृत्य । चरति ।
तत् । परिवर्जयतु । अस्मान् । सहस्रम् । ते । स्वाप्तवनेति रास्को । भेषजानि । मा । अस्माकम् । पुत्रेषु ।
पौत्रेषु च । हिंसि ।

१. हे रुद्र ! Sy. हे भगवन् रुद्र ! Dur.

२. वैद्युतात्मनस्तव सम्बन्धिनी Sy. तव स्वभूता SKN.

३. अशनिरूपा हेतिः Sy. आयुषं ज्वरातिसारादि-
रोगाद्यं येन प्राणिनो हंसि. . . छतेर्वाज-
खण्डनार्थस्य छुतेर्वा दीप्यर्थस्य Dur. वज्र-
नामैतत् । लुप्तोपमं चात्र द्रष्टव्यम् । दिद्यु-
दिव वज्रमिव. . . प्राणिघातिनी । काती ?
पुरस्ताद् भेषजश्रुतेः सामर्थ्यात्, रोगजातिः
. . . छतेः खण्डनार्थस्य, छुतेर्बोन्ज्वलत्वात्
SKN.

४. विमुक्ता Sy. त्वयैवाधः क्षिप्ता SKN.

५. अन्तरिक्षकाशात् Sy. क्षुलोकादधि. . .
सर्वे हि देवता क्षुस्थानेति गम्यते, दिवस्परिति
लिङ्गात् । कर्माधिकारस्थानानि तु विशिष्टानि
—इति तिसृणां त्रीणि कर्माधिकारस्थानानि
नियतानि भवन्ति । अत एवोक्तमग्न्यधिकारे
क्षुस्थानो भवतीति Dur. दिव उपरि सती
SKN.

६. क्षिप्ता क्षिती वा Sy. कथं या चरति दिद्युत् ?
क्ष्मया पृथिव्या ब्रौह्मादिभावमुपगतया । हि-
सन्ती चरतीति वा Dur. सप्तम्यर्थे तृतीया
सहाय्ये वा । पृथिव्यां पृथिव्या वा सह ।
अथवा 'क्ष्मायी विद्युन्ने' इत्यस्य । क्ष्मा हिंसा
तया सह, क्ष्मापयती धनती प्राणिन इत्यर्थः
SKN. ७. रक्षी० A. लक्ष्मी० is
suggested for लक्ष्मी० ॥ तस्यां ब्रौह्मादि-
भावमुपागतायां पृथिव्यामनुप्रविश्य Dur.

८. वर्तते Sy. अन्नपानसमुद्भूता तत्प्रभवत्वात्सर्व-
रोगाणाम् Dur.

९. सा दिद्युत् Sy. तस्याः किम् ? दिद्युतः सा
धनती Dur.

१०. परित्यजतु Sy. परिवर्तयतु Dur. परिवर्जने ।
परिवर्जयतु सास्मान् SKN.

११. अस्मात् A. प्राणिनोऽस्मान् Dur.

१२. बहूनि Sy. किमन्यदस्तु त्वतोऽस्माकम् ?
सहस्रम् Dur. सहस्रसङ्ख्याकानि SKN.

१३. तव स्वभूतानि SKN.

१४. रास्को M. स्वाप्तवनेति यास्कः is sugge-
sted for स्वाप्तवनेति रास्को ॥ कस्य-
चिदप्यनतिक्रमणीयान् Dur. हे स्वाप्तव चन !
SKN. १५. यान्यौषधानि सन्ति तान्यस्मभ्यं
प्रयच्छेति शेषः Sy. यैर्बहुभिर्बहुप्रकारं भेषजं
करोषि भक्तानां तान्यस्मान्प्रति सन्तु Dur.
ग्रीष्वानि तान्यस्मभ्यं देहीति शेषः SKN.

१६. तोकमिति पुनः । स हि नित्यं पित्रा विनयता
तुद्यते, इदं कुर्विषं मा कार्षीरिति Dur. तुद्यते
हि तत् तनयमात्मन एव विकाररूपम् SKN.

१७. पौत्रम् । तद्व्यतितरां पितुः सकाशात् तत्
भवति । सत्यप्यपत्यनामत्वाविशेषे, इहाजामि-
तैव विशेषः Dur. अप्रीनरूपत्वाय विषयभेद-
प्रदर्शनं पुत्रेषु पौत्रेषु चेति SKN.

१८. हिंसीः is suggested for हिंसि ॥ हिंसां
मा कृयाः Sy. हिंसां नो मा प्रयुङ्क्षस्वेत्येतदा-
शास्महे Dur.

१९. आयुषमायोधनात् । तस्यैवाधरा भवति. . .
या ते दिद्युदवसृष्टा । दिवस्परि दिवोऽधि ।
दिद्युद् छुतेर्वा (द्योततेर्वा) । क्ष्मया चरति ।
क्ष्मा पृथिवी । तस्यां चरति । तया चरति ।
विक्ष्मापयन्ती चरतीति वा । परिवृणक्तु नः
सा । सहस्रं ते स्वाप्तवचन । भेषज्यानि ।
मा नस्तवं पुत्रेषु (च) पौत्रेषु च रीरिषः ।
तोकं तुद्यते । तनयं तनोतेः N. 10. 7;
SKN. IV. 9.

मा नो वधी रुद्र मा परा दा मा ते भूम प्रसितौ हीळितस्य ।

आ नो भज वहिषि जीवशंसे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

मा नः । मा । अस्मान् । वधीः । रुद्र ! मा च शत्रुभ्यः । परा दाः । मा । ते । भ्रम । बन्धने ।
कुडस्य, प्रसितिः प्रसयनाक् तन्तिर्वा जालं वेत्युक्तम् । आहर्जाप्रापय । अस्मिन् । यजे । जीवानां संसनीये ।

VII. 47.

आपो यं वः प्रथमं देवयन्त इन्द्रपानमूमिमकृण्वतेळः ।

तं वो यूयं शुचिमरिप्रमुद्य घृतप्रुषं मधुमन्तं वनेम ॥ १ ॥

"आपः । हे आपः ! यम् । युष्माकम् । प्रथमम् । यजमानाः । इन्द्रस्य पानम् । ऊर्मिम् । अकृण्वत
स्तोतार इति वसतीवर्यभिप्रायम् । तम् । वः । वयम् । शुचिम् । अपापम् । अद्य । घृतस्य स्रष्टारम् । मधु-
मन्तम् । भजेम ।

१. अस्मात् A.

२. हिंसी: Sy.

३. A. reads वारा for परा दाः । २५५१: Sy.

४. भूम is suggested for भ्रम ।

५. प्रकर्वेण बन्धने Sy.

६. कति वा M. ०नात्तन्तिर्वा or ०नात्तन्तुर्वा A.
is suggested for ०नात्तन्तिर्वा A.
प्रसितिः प्रसयनात् । तन्तुर्वा । जालं वा
N. 6. 12.

७. The passage प्रसितिः . . . वेत्युक्तम्
should immediately follow बन्धने ।

८. आभजा० is suggested for आह जा०॥
भागिनः कुह । हे रुद्रप्रमुखाः । देवाः । यूयं नोऽ-
स्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत Sy.

९. अस्मान् is suggested for अस्मिन् ।

१०. किञ्च जीवराशंसनीये Sy.

११. 'आपो यं वः' इति चतुर्थं च चतुर्दशं सूक्तं
वसिष्ठस्यायं वेष्टुभमवेवताकम् । 'आपो यमा-
पम्' इत्यनुकान्तं च (KAS. 36. 47. p.

25.) । गतो विनियोगः

१२. आपो ह A. हे अन्वेवताः ! Sy.

१३. युष्माकं कार्यभूतम् Sy.

१४. पुरा Sy.

१५. देवानिच्छन्तोऽन्वेवः Sy.

१६. इन्द्रेण पातव्यम् Sy.

१७. ऊर्मिकं A. सोमाख्यं यं रसम् Sy.

१८. कृण्वन्त A. अभिववणवचनादिभिः समस्कृन्त
Sy.

१९. स्तो is written twice in A.

२०. ०तो पयं० A. इळाया भूम्याः सम्भूतम् Sy.

२१. तमूमिम् Sy.

२२. युष्मदीयम् Sy.

२३. शुद्धम् Sy.

२४. अपापम् A. पापरहितम् Sy.

२५. इवानीम् Sy.

२६. वृष्टिलक्षणमुदकं सिञ्चन्तम् Sy.

२७. मधुमन्तं A. मधुररसोपेतम् Sy.

२८. सम्भजेमहि Sy.

तमूर्मिमापो मधुमत्तमं वोऽपां नपादवत्वाशुहेमा ।

यस्मिन्भिन्द्रो वसुभिर्मादयाते तमश्याम देवयन्तो वो अद्य ॥ २ ॥

तमूर्मिम् । तम् । ऊर्मिम् । हे आपः ! मधुमत्तमम् । युष्माकम् । अपान्नपाद् देव । रक्षतु । आशु-
गमनः । यस्मिन् । इन्द्रः । वसुभिर्देवैः सह । माद्यति । तम् । युष्माकमूर्मिम् । अद्य वयम् । अश्याम । देवकामाः ।

शतपवित्राः स्वधया मदनन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पाथः ।

ता इन्द्रस्य न मिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ ३ ॥

^{१०} शतपवित्राः । ^{११} अनेकभवनसाधनाः । ^{१२} स्वधया मनुष्यान् । ^{१३} तर्पयन्त्यः । ^{१४} देव्यः । ^{१५} देवानाम् । अपि
^{१६} गच्छन्ति । ^{१७} स्थानम् । ^{१८} ताः । ^{१९} इन्द्रस्य । ^{२०} न । ^{२१} हिसन्ति । ^{२२} कर्माणि । ^{२३} ताम्यः सिन्धुभ्यः । ^{२४} हव्यम् । ^{२५} घृतवत् ।
^{२६} जुहोत ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

२. तमूर्मिं प्रसिद्धं सोमाख्यं रसम् Sy.

३. हे एतत्संज्ञका देवाः ! Sy.

४. रसवत्तमम् Sy. ५. युष्मदीयम् Sy.

६. एतवाख्यो देवः Sy. ७. पालयतु Sy.

८. शीघ्रगतिः Sy. ९. ऊर्मौ Sy.

१०. वासर्कदेवैः सह Sy. ११. माद्येत् Sy.

१२. अद्य is suggested for अद्य ॥ अस्मिन् विने Sy. १३. प्राप्नुयाम Sy.

१४. वसिष्ठस्यार्यम् Dur., SKN.

१५. ०पवन० is suggested for ०भवन० ॥ शतं बहूनि पवित्राणि पावनानि कृपाणि पातां ताः Sy. बहुपाथयिष्यो या देव्यः . . . एवमत्रापः पवित्रशब्देनोच्यन्ते, अद्वैतत्वा-
न्मन्त्रस्य बहून्वयवयवानि पवित्राण्युक्तानि यासु ताः शतपवित्राः, बहुष इत्यर्थः । शतपवित्रा इत्यस्यार्यस्य कथनं बह्वका इति । SKN.

१६. स्वकार्यभूतेनाग्नेन Sy. अग्नेन सहिता भूत्वा Dur. अग्नेन सह SKN. १७. जनान् मादयन्त्यः Sy. 'मद तृप्तौ' 'वा च्छन्दसि' (Pa. 6. 1. 105.) इति पूर्वसवर्णः । सर्वप्राणि-
नस्तर्पयन्त्य इत्यर्थः SKN. १८. श्रोतमाना आपः Sy. वानाविगुणयुक्ताः Dur. देव्य आपः SKN. १९. इन्द्रादीनाम् Sy.

वानाविगुणयुक्तानामेव Dur.

२०. प्रविशन्ति Sy. अपि गच्छन्ति Dur. गच्छन्ति SKN. २१. पानं सोमाख्यम् Dur. अन्नं सोमाख्यम् SKN. २२. तादृश्य आपः Sy. ता एवंलक्षणा आपः Dur. ता इति तच्छब्द-
धृतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । पास्ताः SKN.

२३. इन्द्रस्य प्रीणनानि Sy. इन्द्रस्य स्वभूतानि SKN. २४. नि A. २५. उत्पादयन्ती-
त्यर्थः Sy. येनाश्रवधानन्तरनविसम्भमाना वर्षभावेन प्रक्षरन्तीत्यभिप्रायः Dur. मेघह-
ननादनन्तरमेव क्षरन्तीत्यर्थः । प्रक्षरन्तीषु हि
तासु तद्विसतः कर्मणो निष्फलत्वात् Sy.

२६. यज्ञादीनि Sy. कर्माणि मेघवशादन्यानि SKN

२७. या एता एवङ्गुणयुक्ता आपस्ताभ्योऽद्वयः Dur. अतस्ताभ्यः SKN.

२८. अद्भ्यः Sy. स्पन्दमानाभ्यः Dur.

२९. पुरोडाशादिकं हविः Sy. हविः Dur., SKN.

३०. हत० A. उपस्तरणाभिधारणलक्षणाज्ययुक्तम् Sy. घृतमिश्रम् Dur. घृतसंयुक्तम् SKN.

३१. जुहोत M. वज्रेण मेघांस्ताडयन् प्रयच्छति Sy. जुहोत हे ऋत्विजः ! अहन्ति ता हविरित्यभि-
प्रायः Dur.

३२. आपः पवित्रमुच्यन्ते 'शतपवित्राः स्वधया मदन-
न्तीः' बह्वका N. ५. 6.; SKN. II. ३२०

याः सूर्यो रश्मिभिरातुतान् याभ्य इन्द्रो अरंददमातुमूर्मिम् ।

ते सिन्धवो वरिवो धातना नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

यः सूर्यः । याः । सूर्यः । रश्मिभिः । अन्तरिक्षे विस्तारयति । याभ्यश्च । इन्द्रः । विलिखत् । गमनशीलम् । ऊर्मिम्, गमनकामार्गं चकारेत्यर्थः 'इन्द्रो अस्माकमरदद्वज्रबाहुः' इति मन्त्रः । ते यूयम् । हे सिन्धवः ! धनम् । अस्मभ्यम् । धत्, सिन्धुसमानाधिकरण्यात्तच्छब्दस्य लिङ्गभेदः ।

VII. 48.

ऋभुक्षणे वाजा मादयध्वमस्मे नरो मघवानः सुतस्य ।

आ वोर्वाचः क्रतवो न यातां विभ्वो रथं नयं वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षणः । हे ऋभवः ! वाजा इति ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां व्यपदेशः । मादयध्वम् । अस्मासु । हे नरः ! मघवन्तः । सोमेन । गच्छताम् । युष्माकम् । अमितो मुखा अश्वाः । रथम् । आवर्तयन्तु । नृहितम् । यथा मनुष्याणाम् । कर्माणि भवतां रथमावर्तयति । हे महान्तः !

१. अपः Sy. २. स्वकीयैः किरणैः Sy.
३. विस्तारयति । सूर्यो हि रश्मिभिरुदकसारमा-
दाय वर्धयतीत्यर्थः Sy. ४. अद्भ्यः Sy.
५. विलिखत् is suggested for विलिखत् ।
६. मेघेभ्यो निर्गमनलाघवं मार्गम् Sy.
७. ऊर्मिम्—अर्तोरिव रूपम् । गमनयोग्यम् Sy.
८. गमनिका० M. गमनकायो मार्गम् is sug-
gested for गमनकामार्गम् ॥
९. ०स्मानरव० A.
१०. M. reads हे before यूयम् ।
११. आपः ! Sy. १२. स्म is missing in A.
१३. धत् A. प्रयच्छत Sy. १४. ०मान्याधि० A.
१५. The passage : सिन्धु... लिङ्गभेदः
refers to ते यूयम्, therefore it
should immediately follow ते
यूयम् ॥... ते इति सिन्धुशब्देन समानाधि-
करणत्वात् पुल्लिङ्गत्वम् । हे अश्वेवताः ! यूयं
सर्वदा नोऽस्मान् कल्याणैः पालयत Sy.
१६. 'ऋभुक्षणः' इति चतुर्थ्यं पञ्चदशं सूक्तं
वसिष्ठस्यार्थं ऋभुभ्योभूवेवताकम् । अन्त्याया

विकल्पेन विश्वेदेवा देवता । तथा चानु-
क्रान्तम्—'ऋभुक्षणे आर्भवंमन्त्या वैश्वदेवी वा
(KSA. 36. 46. p. 25.) इति । वसमे-
ऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवंनिविद्यानम् । सूत्र्यते
हि—'ऋभुक्षणे इत्यार्भवं' (Ā SS. 8. 12.)
इति Sy.

१७. ऋभुक्षणे A. ऋभुक्षणेभूणां ज्येष्ठाख्या वाजा
इति तु कनिष्ठस्य । अर्भुक्षणे वाजा इति
बहुवचनेनर्भवत्तयो गृह्यन्ते... हे ऋभवः ।
यूयम् Sy. १८. तृप्ता भवत Sy.
१९. अस्मानु स्थितेन Sy. २०. नेतारः Sy.
२१. ववन्तः A. धनवन्तः Sy.
२२. अभिवृतेन सोमेन Sy.
२३. गच्छताम् A. २४. युष्मदीयाः Sy.
२५. अमितो० is suggested for अमितो० ॥
अल्पवभिमुखाः Sy. २६. आगमयन्तु Sy.
२७. नेति सम्प्रत्ययै । इदानीम् Sy.
२८. कर्मणां कर्तारः Sy.
२९. ०यन्ति is suggested for वति ।
३०. विभवः समर्था अश्वाः Sy.

ऋभुऋभुभिः वः स्याम विभ्वो विभुभिः शवंसा शवांसि ।

वाजो अस्माँ अंवतु वाजसाताविन्द्रेण युजा तरुपेम वृत्रम् ॥ २ ॥

'ऋभुऋभुभिः । ऋभुभिः । युष्माभिः । ययमप्तुभवः । शत्रूनभिभवेम, तृतीयायामपि 'बहुवचनस्य वस्नसो' इति दृष्टम् ऋभुरिति जसः स्वादेशः । तथा वि भुहिर्भवद्भिः । वयं च विद्यो महान्तः । बलेन । बलान्यभिभवेम । वाजो वाजनीयान् युष्माकम् । अस्मान् । सङ्ग्रामे । रक्षतु । तेषां सहायभूतेन । इन्द्रेण तरेम । शत्रुम् ।

१. वसिष्ठस्येवमार्पम् Dur. वसिष्ठस्य SKN.

२. ऋभुभिः is missing in M.

३. हे शत्रवः . . . ऋभव उरुभासो वयम् Dur. ऋभुरिति मेधाविनाम । व्यत्ययेन चार्त्रकवचनं बहुवचनस्य स्थाने । ऋभवो मेधाविनो वयम् SKN.

४. उरुभाभिः . . . देवैः सहिताः Dur. ऋभु-विभ्वा वाज इत्येतं देवैः सह SKN.

५. ययमभिभवः M. वयमभवः is suggested for ययमप्तुभवः ॥ उरु भवन्तीत्युभवः । प्रायेणभंबोऽपि इन्द्रेण सह स्तूयन्ते Sy.

६. ०भवेत् A. ७. Pa 8. 1. 21.

८. The passage : तृतीयाया० . . . दृष्टम् explains the form of वः (युष्माभिः). It should therefore follow immediately युष्माभिः ।

९. ०भुनिरिति M. The passage ऋभु . . . स्वादेशः refers to ऋभुः of the text. It should follow immediately ऋभवः and precede शत्रून० ।

१०. ऋभुभिर्भ० M. विभुभिर्भ० is suggested for वि भुहिर्भ० ॥ प्रभूतवर्त्त्युष्माभिः सहिताः Dur. निग्रहानुग्रहसमर्थविभुप्रभृतिभिर्वा तैरेव देवैः सह SKN.

११. विभ्वो is suggested for विद्यो ॥

विभवदच Sy. हे विभवः । Dur. न च केवला मेधाविनः । किं तर्हि ? विभुर्बलवत्त्वा-भिग्रहे चानुग्रहे च समर्थो विभुदक्ष्यते । तेना-यमर्थः—विभवो वयम् SKN.

१२. युष्मदीयेन Sy. त्वेन बलेन Dur. बलेन सेनाख्येन SKN.

१३. शत्रूणां बलानि Sy. एतेषामभिभवितृणां शवांसि बलान्यभिभवेम Dur. युष्माकं स्वभूतानि बलानि सेनाख्यानि, अभि स्यामेति सम्बन्धः SKN.

१४. वाजो is missing in A. एतत्संज्ञक ऋभुः Sy.

अशवाः Dur. वाजश्च देवः SKN.

१५. वर्जनीयान् A. वाजो वा कनीयान् is suggested for वाजो वाजनीयान् ।

१६. पालयतु Sy. रक्षन्तु Dur.

१७. संयुक्ताः तन्तो वयम् Dur. युज्यत इति युक् सहायः । इन्द्रेण सहायेन SKN.

१८. ह्नाम Sy. हन्म एनम् । . . . अभिभवाधि-कारात् तरुष्यतिर्हन्त्यर्थे उपपद्यते Dur. हन्वाम SKN.

१९. शत्रुमित्यर्थः Dur. तरुष्यतिरप्येवङ्कुर्मा (हन्ति-कर्मा) इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् इत्यपि निगमो भवति N. १. 2. SKN.

II. 291.

ते चिद्धि पूर्वीरभि सन्ति शासा विश्वी अर्थ उपरताति बन्वन् ।

इन्द्रो विभ्वो ऋभुचा वाजो अर्थः शत्रोर्मिथुत्या कृण्वन्वि नृम्याम् ॥ ३ ॥

ते चित् । ते । हि । खलु । बह्वीः सेनाः । अभिभवन्ति । शासेनासीनापि च । सर्वानेव । शरीन् । उपरताति । घ्नन्ती, स्वार्थिकस्तातिल् प्रत्ययः, मूलत एव घ्नन्तीति । इन्द्रः । विभ्वो मध्यमाः । ऋभुक्षा च ज्येष्ठः । कनीयान् वाजश्च । ईश्वरः । शत्रोः । घनम् । विकृष्वन्तु । मिथत्येति निवातो मिथापवायः सङ्गता इति ।

नू देवास्तो वरिवः कर्तना नो भूत नो विश्वेऽवसे सज्जोषाः ।

समस्मे इपं वसवो ददीरन्यूर्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

नू देवास्तः । क्षिप्रम् । भे देवाः । घनम् । कुरुत । अस्मभ्यम् । भवत च । सर्वे । अस्माकम् रक्षणाय । सङ्गताः । सन्नदीरन् सम्प्रयच्छन्तु । अस्मभ्यम् । अन्नम् । वसवो देवाः ।

१. तावुशा इन्द्र ऋभवश्च Sy.

२. चिद्धोतोमी पूरणौ Sy.

३. अस्मच्छ्रुसेनाः Sy

४. शोभनासीनापि M. शासेनापि is suggested for शासेनासीनापि ॥ स्वकीय-याजया । यद्वा विश्वस्यते हिंस्यतेऽनेनेति शास-शब्द आयुषवाची । तेन Sy.

५. समस्तान् Sy.

६. अर्थः शत्रून् Sy.

७. उप ताति । सप्तम्या लुक् । उपरंरुपलः पावाणसदृशरायुषेस्तायते विस्तीर्यत इत्यु-परतति युद्धम् । तस्मिन् Sy.

८. घ्नन्ति is suggested for घ्नन्ती ॥ हिंसन्ति Sy.

९. स्वार्थिकस्तातिल् प्र० A.

१०. VM. seems to explain the form of उपरताति by स्वार्थिकस्तातिल् प्रत्ययः and मूलत एव seems to be the explanation of उपरताति । Therefore the passage स्वार्थिक . . . एव should immediately follow उपरताति ॥

११. बिद्धा (लुहा M.) मध्यमः is suggested

for मध्यमा ।

१२ ऋभुक्षाश्च is suggested for ऋभुक्षा च

१३. शत्रूणामभियन्तारः सन्तः Sy.

१४. शत्रोः सम्बन्धि नृम्यं बलम् Sy.

१५ विकृष्व A. विकृष्वन्तु विनाशपन्तिवत्यर्थः Sy.

१६. मिथत्या मेथतेरिव रूपम्, मिथतिहिता तया Sy.

१७. निपातो मिथः प० is suggested for निवातो मिथाप०

१८. नू देवास्ता A.

१९. न्वल्य Sy.

२०. भे is missing in M. हे is suggested for भे ॥ द्योतमाना ऋभवः ! Sy.

२१. कर्तन कुरुत प्रयच्छत Sy.

२२. भवन्न A.

२३. सह प्रीयमानाः Sy.

२४. सन्नदीरन् is suggested for सन्नदी रन् ।

२५. ०च्छन्तु A.

सम्प्रयच्छेयुः Sy.

२६. वसवे A. अपि च वसवः प्रशस्या ऋभवः । हे ऋभवः ! यूयमस्मान् सर्वदा कल्याणं रक्षत Sy.

VII. 49.

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्यनिविशमानाः ।

इन्द्रो या वृत्ती वृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥

‘समुद्रज्येष्ठाः । समुद्रप्रथमाः । अन्तरिक्षस्य । मध्यात् । शोदयन्त्यः । गच्छन्ति । अनिविशमानाः ।

इन्द्रः । या आपः । वृत्ती । वृषभो । व्यलित्वा वज्रेण भित्त्वा निरगमयत् । ताः । आपः । देवीः । इह ।

माम् । रक्षन्तु ।

या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।

समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ २ ॥

या आपः । याः । आपः । अन्तरिक्षाः । याश्च ततः । स्रवन्ति । खनित्रिमाः कुप्याः । उत ।

वा । यास्तु । अयज्ञाज्जाता निम्नेषु देशेषु । समुद्रो गन्तव्यो यासां समुद्रार्थो तादेव्यो । ज्वलन्त्यः । शोच-

यिष्यः ।

१. ‘समुद्रज्येष्ठाः’ इति चतुर्द्धचं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं वृष्टुभमन्वेवताकम् । तथा चानु-
क्रान्तम्—‘समुद्रज्येष्ठा आपम्’ (KSA. 36..
49. p. 25.) इति । गतो वितियोगः Sy
२. समुद्रोऽर्णवो ज्येष्ठः प्रशस्यतमो यासामपां
ताः Sy.

३. सलिलस्य—अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षस्य
Sy. सलिलस्य is explained both by
Sy. and VM. as अन्तरिक्षस्य but
according to the Ngh. 1. 3. सलिल
is not a synonym of अन्तरिक्ष ।

४. माध्यमिकात् स्थानात् Sy.

५. शोदयन्त्यो A. शोचयन्त्यः is suggested
for शोचयन्त्यः ॥ विद्वं शोचयन्तः Sy.

६. अविशः A. अः विशः M. सर्वदा गच्छन्त्यः
Sy.

७. अपः is suggested for आपः ॥ या
निरुद्धा अपः Sy.

८. वज्रभृत् Sy.

९. कामानां वविता Sy.

१०. देव्यः Sy.

११. अस्मिन् प्रदेशे स्थितम् Sy.

१२. अवन्तु रक्षन्तु अभिगच्छन्तु वा Sy.

१३. अन्त M.

अन्तरिक्षभवाः सन्ति Sy.

१४. VM. seems to explain उत वा as
याश्च ततः ।

१५. गच्छन्ति Sy.

१६. ०त्रमाः A. खननेन निवृत्ताः ? (निवृत्ताः) Sy.

१७. आप्याः A. कूप्याः is suggested for
कूप्याः ।

१८. याः स्वयंजां जज्ञाता M. याः । स्वयं जाताः
is suggested for यास्तु । अयज्ञाज्जा-
ताः ॥ स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः Sy.

१९. यासां स्सः A. यासां तास्समु० is
suggested for यासां समु० ।

२०. नादेयाः is suggested for नादेव्यो ।

२१. शुचयो दीप्तियुक्ताः Sy.

२२. शोचिषयिष्यः A. शोचिषयिष्यश्च भवन्ति । ता
आपो मामवन्ति Sy.

उत्तरा निगदसिद्धा ।—

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अ॒व॒पश्य॒ञ्जनानाम् ।
मधु॒श्चुतः शुच॑यो याः पाव॒कास्ता आपो॑ दे॒वोरि॒ह माम॑वन्तु ॥ ३ ॥

[यासां राजा]

यासु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वे दे॒वा यासु॑र्जं म॒दन्ति ।
वै॒श्वान॒रो यास्व॒ग्निः प्रवि॑ष्टस्ता आपो॑ दे॒वीरि॒ह माम॑वन्तु ॥ ४ ॥

यासु राजा । यासु । राजा । वरुणः । यासु च । सोमः । विश्व एवं च । देवाः स्थिताः । याम् ।
ऊर्वम् । प्रतिमार्थन्ति । वैश्वानरः । यासु । अग्निः । प्रविष्टः ।

VII. ५०.

आ मां मित्रावरुणे॒ह र॑चतं कु॒लाय॑यद्वि॒श्वय॒न्मा न॒ आ ग॑न् ।
अ॒ज॒क॒व॑ं दु॒र्द॒शीकं॑ ति॒रो द॑धे मा मां प॒द्येन॑ र॒पसा॑ वि॒द॒त्सरुः॑ ॥ १ ॥

आ माम् । आभिमुख्येन । माम् । इह । मित्रावरुणं । रक्षितम् । कुलाय कुर्वत् । विविधं वर्धमानं

१. The *pratika* is supplied by the Editor. The stanza is explained in the following manner :—

वरुणो यासामपां राजा स्वामी मध्ये मध्यमलोके याति गच्छति । किङ्कर्वन् ? जनानां प्रजानां सत्यानृते सत्यं चानृतं चावपश्यन्, जानन्नित्यर्थः । या आपो मधुश्चुतो रसं क्षरन्त्यः शुचयो दोषितयुक्ताः पावकाः शोधयिष्यः । ता आपो देव्यो मां रक्षन्तिवति Sy. यासां मध्ये वरुणो राजा वरुणो यो वाऽऽ दित्यो याति सत्यानृते जनानामवपश्यन्, अवहितः पश्यन्, मधुश्चुतो मधुरसस्य क्षारयिष्यः शुचय इत्यादि BB.

This stanza=TS. ५. 6. १. १.

२. The *Pratika* is supplied by the Editor.

३. यासु अण्मु वर्तते Sy. ४. अपां राजा Sy.

५. विदवः व च A. सर्वे Sy.

६. यासु is suggested for याम् ॥

यासु अण्मु स्थिताः Sy.

७. ऊर्वं A. अन्नम् Sy. ८. मवन्ति Sy.

९. ता आपो देव्य इह स्थितं मामवन्तु Sy.

१०. 'आ मां मित्रावरुणा' इति चतुर्थं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यावम् । चतुर्थ्यंतिजगती व्यूहेन शक्वरी वादितस्तिष्ठो जगत्यः । प्रथमा मैत्रावरुणो द्वितीयोऽग्नेयो तृतीया वैश्वदेवो चतुर्थो गङ्गादिनदीदेवताका । तथा चानुक्रमणिका— 'आ मां मैत्रावरुण्यग्नेयो वैश्वदेवीनदीस्तुतिर्जागतमन्त्यातिजगती शक्वरी वा' (KSA. 36. ५०. p. 25.) इति । अस्य सूक्तस्य प्रत्युचं विषादिहरणे विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः Sy. ११. अस्मिन्लोके Sy.

१२. ०रुणौ is suggested for ०रुणे ॥ हे मित्रावरुणो ! युवाम् Sy.

१३. रक्षितम् is suggested for रक्षितम्० ॥ पालयतम् Sy. १४. य कुर्वन्त् M. कुलाय कुर्वन्त् is suggested for कुलाय कुर्वन्त् ॥ कुलाय स्थानं तत्कुर्वन्त् Sy.

१५. विव वर्ध० M. विज्ञेयेण वर्धमानं विषम् Sy.

विविधं वा भाषमाणं भूतम् । मा । अस्मान् । आगच्छत्विति इवाभिप्रायं इवाभिभूम्यां कुलानां करोति ।
अजकावमजशब्दयुक्तम् । दर्शयन् । तिरः । भवतु । मा । माम् । पदभवने । शब्देन । जानातु । छप-
गतिश्चेति ।

यद्विजामन्परुषि वन्दनं भुवदष्टीवन्तौ परिं कुल्फौ च देहत् ।

अग्रिष्टच्छोचन्नपवाधतामितो मा मां पद्येन रपसा विदुत्सरुः ॥ २ ॥

यद्विजामन्^{१२} । यत् । विविधजन्मनि । सन्धी । भवति । वन्दनं नामकं विषमविषम् । अष्टीवन्तौ ।
गुल्फौ^{१३} । च । परितः । उपचितं करोति । अग्निः^{१४} । तद्विष^{१५} । ज्वलन् । अपवाधताम् । इतः^{१६} ।
उत्तरा निगदसिद्धा—

यच्छलमलौ भवति यन्नदीषु यदोपधीभ्यः परि जायते विषम् ।

विश्वे देवा निरितस्तत्सुवन्तु मा मां पद्येन रपसा विदुत्सरुः ॥ ३ ॥

[यच्छलमलौ]

१. मा is missing in A.
२. अग० A.
३. इवापि भूम्यां or इवापि भूम्याम् is suggested for इवाभिभूम्याम् ।
४. कुलायम् is suggested for कुलानाम् ।
५. अजका नाम रोगविशेषस्तद्वत् Sy.
६. दुर्वशनं is suggested for दर्शयन् ॥
दुर्वशनं विषम् Sy. ७. तिरौ A.
८. धत्ताम् । नश्यत्वित्यर्थः Sy.
९. ०भवने is suggested for ०भवने ॥
१०. रपिः शब्दकर्मा । शब्देन Sy.
११. छपगामी । जिह्वागः । सर्प इत्यर्थः Sy.
१२. ०जाम् A. १३. ०धं मन्मनि A.
१४. परुषि वृक्षादीनां पर्वणि Sy.
१५. उद्भवेत् Sy.
१६. वन्दकं A. वन्दननामकम् is suggested for वन्दनं नामकम् ॥ एतत्संज्ञकं यद्विषम् Sy.

१७. एवम् A.
१८. यच्च विषं जानुनी Sy.
१९. गुल्फौ A.
२०. 'विह उपचये' । उपचितं कुर्यात् Sy.
२१. देवः Sy.
२२. तद्विषम् is suggested for तद्विष ॥
२३. दीप्यमानः सन् Sy.
२४. ०तान् A. अपहन्तु Sy.
२५. इम A. अस्माज्जनात् । शिष्टं व्याख्यातम् Sy.
२६. The *pratika* is supplied by the Editor. Sy. explains this stanza in the following manner :—यद्विषं शलमलावेतत्संज्ञके वृक्षे भवति यद्विषं तदीयं तत्रस्थास्वप्नु प्रादुर्भवति । परीति पञ्चम्यर्थानुवादी । ओषधीभ्यः सकाशाच्चद्विषं जायत उत्पद्यते । विश्वे सर्वे देवास्तद्विषमितो-
ज्जमाज्जनाद्देशाद्वा निःसुवन्तु । निःशेषेण प्रेरयन्तु । मा मामिति शिष्टं व्याख्यातम् ।

याः प्रवतो निवतं उद्धतं उदन्वतीरनुदकाश्च याः ।

ता अस्मभ्यं पयसा पिबन्मानाः शिवा देवीरशिपदा भवन्तु

सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु ॥ ४ ॥

याः प्रवतः । या नद्यः । विस्तारवत्यो विस्तृतेन देशेन गच्छन्त्यः । याश्च निवतः । याश्चोद्धृत्याः । याश्चोदन्वत्यः । अनुदकाः । च । याः । ताः । अस्मभ्यम् । पयसा । वर्षमानाः । शिवाः । देव्यः । अस्तस्य स्थानभूता अशिमिदास्ताः । सर्वाः । नद्यः । अस्तस्य वर्षयिष्योऽशिमिदाः ।

VII. 51.

आदित्यानामवसा नूतनेन सचीमहि शर्मणा शंतमेन ।

अनागास्त्वे अदितित्वे तुरासं इमं यज्ञं दधतु श्रोपमाणाः ॥ १ ॥

आदित्यानाम् । आदित्यानाम् । रक्षणम् । नवतितरेण । सङ्गता भवेम । मुखे च ।

१. या प्रवत A.

२. It seems to be the explanation of प्रवतः ॥ प्रवणदेशे गच्छन्त्यः Sy.

३. निवसतो M. निम्नदेशे गच्छन्त्यः Sy.

४. उद्धृत्यो A. उद्धतदेशे गच्छन्त्यः Sy.

५. उदकयुक्ताः Sy.

६. उदकरहिताः Sy.

७. याः is omitted by M. नद्यो यान्ति Sy.

८. तावृष्यो नद्यः Sy.

९. पयसा is suggested for वयसा ॥ उदकेन Sy.

१०. विश्वमाप्त्रायन्त्यः Sy.

११. कल्पयन्तो भवन्तु Sy. १२. द्योतमानाः Sy.

१३. अशिपदा० is suggested for अशिमिदा० ॥ शिपदो नाम रोगविशेषः । तदकुर्वन्त्यः सत्यः Sy.

१४. अपि च सर्वास्ताः Sy.

१५. अशिपदाः M. अहिंसाप्रदा भवन्तु Sy.

१६. VM. ignores भवन्तु ।

१७. 'आदित्यानाम्' इति तु चमष्टावशं सूक्तं वसिष्ठ-

स्थार्यं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । अनुकम्प्यते च — 'आदित्यानां तृचमादित्यं तु' (KSA. 36. 51. p. 25.) इति । गतः सूक्त-विनियोगः । आदित्यदेवताके पक्षी 'आदित्यानामवसा' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितञ्च— 'आदित्यानामवसा नूतनेनेमा गिर आदित्येभ्यः' (ĀSS. 3. 8.) इति । आदित्यग्रहस्यैवानुवाक्या । सूत्रितञ्च— 'आदित्यानामवसा नूतनेन होता यक्षदादित्यान्' (ĀSS 5. 17.) इति Sy.

१८. अदितेः पुत्राणामेतत्संज्ञाकानां देवानाम् Sy.

१९. तद्धेतुभूतेनेत्यर्थः Sy.

२०. नवतरेण is suggested for नवतितरेण ॥ अद्यतनेन Sy. अभिनवेन BB.

२१. सचीमहि वयं सङ्गच्छेमहि Sy. युक्ता भूयात्म BB.

२२. मुखेन is suggested for मुखे च ॥ गृहेण Sy. शर्मति गृहनाम Ngh. 3. 4.

२३. शंतमेन्ति M. शं मुखमतिशयेन तत्कारणेन Sy. शान्ततमेन वा BB.

अपापत्वे । अखण्डत्वे च । क्षिप्रः । इमम् । यजम् । स्वापयन्तु, यजमपापमखण्डिनञ्च कुर्वन्तु । स्तुतीः शृण्वन्तः ।

आदित्यासो अदितिर्मादयन्तां मित्रो अयमा वरुणो रजिष्ठाः ।

अस्माकं सन्तु भुवनस्य गोपाः पिबन्तु सोममवसे नो अद्य ॥ २ ॥

“आदित्यासः । आदित्याः । अदितिश्च माता । न्तु । मित्रः । अयमा च । वरुणश्च । अत्यन्त-
मृजवः । अस्माकम् । भवन्तु । भवनस्य । गोपयितारः । पिबन्तु । सोमम् । रक्षणाय । अस्माकम् । अद्य ।”

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्वं ऋभवश्च विश्वे ।

इन्द्रो अग्निरश्विनां तुष्टुवाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आदित्याः । एते । सर्वे । स्तुयमाना भवन्त्वस्माभिरिति ।

१. अनपराधत्वे Sy. निरपराधित्वे BB.
२. अदीनत्वे Sy. खण्डनरहितत्वे च BB.
३. त्वरिता आदित्याः Sy. त्वरमाणाः ‘तुर त्वरा-सम्भ्रमयोः’ BB. ४. इममस्मदीयम् BB.
५. यष्टारमिमं जनम् Sy.
६. अस्मदीयानि स्तोत्राणि शृण्वन्तः Sy. अस्माकं स्तुतोः शृण्वन्तः । श्रोयमाणाः—शृणोतेति-करणौ लिप्तापी खेटो वा व्यत्ययेन आनच् श्रोय-तिर्वा धात्वन्तरं द्रष्टव्यम् BB.
७. ‘आदित्यासो अदितिः’ इत्यादित्यग्रहस्य याव्या । सूत्रितञ्च—‘आदित्यासो अदितिर्मादयन्ता-मिति नैतं ग्रहमीक्षेत ह्यमानम्’ (ĀSS. 5. 17.) इति Sy.
८. अदितिस्तेषां (देवानाम्) माता । यद्वा अदितिरिति देवविशेषणम् । अदितिरदित्योद्भवाः Sy.
९. Missing in M. Something probably माद्य is missing immediately before न्तु ॥

तृप्ताः सन्तु Sy.

१०. एतत्संज्ञकाः Sy. ११. प्रतिशयेनर्जवः Sy.
१२. रक्षका भवन्तिवत्यर्थः Sy. १३. भुव० is suggested for भव० ॥ सर्वस्य जगतः Sy.
१४. गोपायि० A. रक्षका एवम्भूता देवाः Sy.
१५. अस्माभिरभिधुतम् Sy. १६. अस्मिन् दिने Sy. १७. एते refers to आदित्याः । मरुतः देवाः । ऋभवः । इन्द्रः । अग्निः and अश्विना । १८. वन्त्यस्मा० A.
१९. VM. explains this stanza very briefly. Sy. explains this stanza in the following manner :—
आदित्या अदितेः पुत्रा विश्वे सर्वे द्वादशसंख्याका अर्का विश्वे भरतश्च सर्वे एकोनपञ्चाशत् संहयोपेताश्च विश्वे देवाश्च ऋभवइजेन्द्रोऽग्नि-रश्विनाश्विनाचेतत्संज्ञका एवम्भूता ये देवा-स्तुष्टुवाना अस्माभिः स्तुता बभूवुः । सर्वे ते देवा यूयं सदा सर्वदा नोऽस्मान् स्वस्तिभिः कृत्याणः पात रक्षत ।

यष्टव्ये । ति । चित् । हि । पूर्व । कवयः । मृगन्तः । पुरो दक्षिरे । महत्वी । ययोर्देवाः पुत्राः ।

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गीभिः कृणुध्वं सदाने ऋतस्य ।

आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातुं महिं वां वरुथम् ॥ २ ॥

प्र पूर्वजे । प्रकृणुध्वम् । पूर्वजे वा । पित्र्यो । नवतराभिः । स्तुतिभिः । यज्ञस्य । आधारभूते ।
आयातम् । अस्मान् । हे द्यावापृथिव्यो ! दैव्येन । जनेन सह । महद्भि । युवयोः । वरणीयं धनम् ।

उतो हि वां रत्नधेयानि सन्ति पुरुणि द्यावापृथिवी सुदासे ।

अस्मे धत्तं यदसदस्कृधोयु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

उतो हि । अपि च । युवयोः । धनदानादि । विदन्ते । बहूनि । द्यावापृथिव्यो ! सुदासे पैज-
वनाय राज्ञो । अस्मभ्यं च । धत्तं तत् । यत् ।

१. यज्ञनीये Sy.

२. ते is suggested for ति ॥ तादृश्यां
द्यावापृथिव्यो Sy. ३. अपि Sy.

४. खलु Sy. ५. पुरातनाः Sy.

६. स्तुवन्तः Sy.

७. पुरस्तात् स्वापयामासुः Sy. ८. ययोः A.

८. आग्रयणे द्यावापृथिव्यैकपालस्य 'प्र पूर्वजे' इति
याज्या । सूत्रितञ्च—'महो ह्यीः पृथिवी च
नः प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिः' (ASS. 2. 9.)
इति Sy.

१०. हे अस्मदीयाः स्तोतारः ! यूयं . . . प्रकृणुध्वं
तुर ? (पुर-)स्कृधत Sy.

११. वा is missing in A. पूर्व प्रजाते Sy.

१२. पितरी is suggested for पित्र्यो ॥
शिवस्य मातापितृभूते Sy.

१३. च is missing in A.

१४. स्तुतिरूपाभिर्गीभिः Sy. १५. व्यज्यस्य A.

१६. स्वानभूते Sy. १७. आगच्छतम् Sy.

१८. अप्र प्रत्यक्षस्तुतिः—हे द्यावापृथिव्यो ! युवाम्

Sy. १९. देवसम्बन्धिना Sy.

२०. किमर्थमायातम् ? इत्युच्यते वां युवयोः Sy.

२१. वरुथं वरणीयं यद्धनमस्तौति शेषः । तद्धन-
मस्मभ्यं दीयतामित्यर्थः Sy.

२२. ०दानानि is suggested for ०दानादि ॥
रमणीयानि धनानि Sy.

२३. भवन्ति Sy.

२४. वैज० A. शोभनहर्दिर्दानाय यज्ञमानाय देवता
Sy.

२५. राज्ञे is suggested for राज्ञो ।

२६. प्रयच्छतम् Sy.

२७. तेषां मध्ये यद् धनम् Sy.

२८. VM. does not explain the
fourth verse of this stanza and
ignores हि । अस्तु and अस्कृधोयु ॥
हि खलु । अस्तद् भवेत् । अस्कृधोयु । कृणुको
हृत्स्वः । अहृत्स्वमनल्पम् । हे द्यावापृथिव्यो !
यूयं युवां नोऽस्मान् संधा । कल्पाणः पात
पालयतम् Sy.

VII. 54

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।

यच्चेमेहे प्रति तन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

['वास्तोष्पते']... यत् । त्वाम् । याचामहे । तत् । अस्मभ्यम् । प्रयच्छ । शङ्करः । भव ।

अस्माकम् । द्विपदे । चतुष्पदे च ।

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वैभिरिन्दो ।

अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व ॥ २ ॥

वास्तोष्पते । वास्तोः^१ पते^१ । प्रणेता^१ । भव । अस्माकम् । गृहाणां वर्धयिता^१ । गोभिः^१ । अश्वैश्च ।

इन्दो ! ईश्वरास इति स्पष्टम् ।

१ 'वास्तोष्पते' इति तुचात्मकेकविशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं श्रद्धुर्भं वास्तोष्पत्यम् । तथा चानुक्रम्यते—'वास्तोष्पते वास्तोष्पत्यम्' (KSA 36. 54. p. 26.) इति । स्मार्ते गृहनिर्माणे 'वास्तोष्पते' इति चतसृभिः प्रत्युचं जुहुवात् । सूत्रितञ्च—'वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मानिति चतसृभिः प्रत्युचं हुत्वा' (AGS. 2. 9. 9.) इति Sy. २ The *pratika* is supplied by the Editor. Omission is shown here by some dots in the mss.

३ यद्वनम् Sy. ४ ० महते A. किञ्च वयम् ... याचामहे Sy. ५ नोऽस्मान् BB.

६ प्रतियच्छ M. प्रतिप्रापय । प्रत्येकं वा प्रापय । यद्वा तत्तत्प्रति तत्प्रदानार्थं नोऽस्माज् जुषस्व । प्रतिगृहाण वाऽस्मान् BB.

७ सुखकरः Sy. सुखं सुखहेतुः BB.

८ पुत्रपौत्रादिजनाय Sy. द्वित्रिभ्यां पाद्वन्०' इति द्विपद इत्यत्रोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् BB.

९ अस्मदीयाय गवाश्वदिवर्गय Sy.

१०. VM. ignores वास्तोः । पते । प्रति । जानीहि । अस्मान् । स्वावेशः । अनमीवः । भव । प्रति and शम् ।

These words are explained in the following manner :—

हे वास्तोष्पते ! गृहस्य पालयितः ! देव !

त्वमस्मान् । त्वदीयान् स्तोतुन् इति प्रति जानीहि प्रबुध्यस्व । तदनन्तरं नोऽस्माकं स्वावेशः शोभननिवेशोऽनमीवोऽरोगकृच्च भव Sy. वास्तोर्गृहस्य पालयितः ! 'रुद्रः खलु वं वास्तोष्पतिः' इति ब्राह्मणम् । ... अस्मान् प्रति जानीहि, आत्मीयत्वेन बुद्धयस्व । प्रत्येकं वा अस्माज् जानीहि, अनुध्यातुमर्हसि । ततश्च स्वावेशः सुखावासः सुखं वासयिताऽस्माकं भव । अनमीवोऽरोगोऽरोगहेतुश्चास्माकं भव । 'द्विपदोऽस्तिष्ठः' इति संहितायां दीर्घत्वम् BB. This stanza=TS. 3. 4. 10. 1.

११. हे गृहस्य पालयितः ! देव ! त्वम् Sy.

१२. प्रणेता A. प्रवर्धकः Sy. १३. अस्मदीयस्य धनस्य स्फाययिता प्रवर्धकः Sy. १४. गोभिः पशुभिरश्वैर्भिरदवैश्च सहिताः Sy. १५. हे सोमवदाह्वयक ! Sy. १६. इन्द्रविश्वरास A. VM. seems to read ईश्वरासः for अजरासः ॥ अजराहिताः । विनाशरहिता इत्यर्थः Sy.

१७. VM. ignores ते । सख्ये । स्याम । पितेव । पुत्रान् । प्रति । नः and जुषस्व । Sy. explains these words in the following manner :—

ते त्वया सह । सख्ये सति वयम् । स्वाम भवेम । पितेव, यथा पिता । पुत्रान् रक्षकत्वेन सेवते तथा त्वमपि नोऽस्मान् । प्रति जुषस्व सेवस्व

वास्तोष्पते शुग्मया संसदा ते सचीमहि रण्वया गातुमत्या ।

पाहि क्षेमं उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

[वास्तोष्पते ।] वास्तोः । पते ! सुखकरेण । तप । उवसदनेन । रमणीयेन । गतिमता । संसक्ता

भवेम । रज । अस्मान् । योगक्षेमयोः । कल्याणम् ।

VII. 55.

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः ॥ १ ॥

अमीवहा ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

२. सुखकर्या Sy. सर्वायसाधनशक्त्या । छान्वसं जडत्वम् BB. ३. तव is suggested for तप ॥ त्वया देयया Sy.

४. उवसद० is suggested for उवसद०॥ स्थानेन Sy. सन्तत्या श्लेषणेन, एतद्धोमनिमित्तेन सम्बन्धेन BB.

५. रमणीयया Sy. रण्वया गन्तव्यया । 'रवि गतो' घञ् । पचाद्यजेव वाङ्कर्तरि । रमणीयया वा । रमेरक्षरविकारदङ्गन्वसः, श्रीणादिको यञ्प्रत्ययः BB.

६. धनवत्या Sy. गतिमत्या सर्वत्राप्रतिहतगत्या BB.

७. वयं सङ्गच्छेमहि Sy. अभिभवेम शत्रून् । यद्वा त्वया संसक्ता भूयासम । सङ्गजेराशिवि लिङ् । छान्वसोऽनुनासिकलोपः BB.

८. अंश्वतेऽश्वान्वसो लुङ् BB.

९. अस्मदीयं धनम् Sy.

१०. त्वमपि क्षेमे प्राप्तस्य रक्षणे उतापि च योगेऽप्राप्तस्य प्रापणे Sy. क्षेमे, उतापि च योगक्षेमार्थं योगार्थं च । . . . लब्धपरिपालनं क्षेमः, अलक्ष्यलाभो योगः BB.

११. वरणीयं नोऽस्मदीयं धनं पाहि । हे वास्तोष्पते ! यूयं त्वं नोऽस्मान् सर्वदा कल्याणैः पात पाहि Sy. वरमुत्कृष्टं रक्षेति यूयमित्यादि । . . . पूजार्थमेकस्मिन् बहुवचनम् । वचनव्यत्ययो वा

BB. This stanza=TS. 3.4.10.1.

१२. VM. ignores उत ॥

१३. 'अमीवहा' इत्यष्टर्चं द्वाविंशं सूक्तम् । आद्या गायत्री, पञ्चमाद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः, द्वितीयाद्यास्तिस्र उपरिष्ठाद्बृहत्याः । अष्टका चतुर्थं द्वादशकी बृहती (Cf. KSA. 7. 1.4. p. 3.) इति तल्लक्षणयोगात् । आद्या वास्तोष्पतिदेवताका शिष्टा ऐन्द्रयः । तथा चानुक्रान्तम्—'अमीवहाष्टौ वास्तोष्पत्याद्या गायत्री शेषाः स्युपरिष्ठाद्बृहत्यादयोऽनुष्टुभः प्रस्वापिन्ध उपनिषद्' (KSA. 36. 55. p. 26.) इति । गतो विनियोगः । बृहदेवतायां यदुक्तं तद्विहितिरूपे—

वहगस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्नमाचरन् ।
प्रविशेऽथाय तं तत्र स्वा नदन्नभ्यवर्तत ॥
क्रान्तं क्षारमेयं स धावन्तं दष्टमुद्यतम् ।
यदर्जुनेति च द्वाभ्यां सान्निधित्वा ह्यस्तुथ ॥
एवं प्रस्थापयामास जनमन्यं च वाहनम् ।
इति ॥ BD. 6. 8 १९. 821.

अत्र केचित्पुनरेवमाहुः—

आसां प्रस्वाविनिश्वं तु कथासु परिकल्प्यते ।
वसिष्ठस्तुषितोऽश्वार्यो त्रिरात्रालव्वभोजनः ॥
चतुर्थरात्रौ चौर्यार्थं वाहनं गृहमेत्यनु ।
कोष्ठान्तरे प्रवेशाय पालकश्चादिमुप्तये ॥
यदर्जुनेति सप्तर्चं ददर्श च जजाप च ॥ इति
(See VD. p. 133.) Sy.
वसिष्ठस्यार्थम् Dur. वसिष्ठस्य SKN.

रक्षोहा । वास्तोः, पते ! विश्वानि । रूपाणि । आविशन् । सखा । सुमुखः । भव । अस्माकम् ।

१. रक्षोभ A. अमीवानां रोगाणां नाशकस्त्वम्
Sy. त्वमस्माकममीवहा भव । अमीवा रोग-
स्तस्य हन्ता Dur. अमीवा हिंसिता सर्पादी
रोगो वा तस्य हन्ता । 'बहुलं छन्दति' (Pa
३. २. ८८.) इति क्विप् । . . . अमीवाभ्य-
मनमिति पर्यायवचनम् SKN.

२. ०शत् A. हे गृहस्य पालक ! एतत्संज्ञक !
देव ! Sy. हे भगवन् ! वास्तोष्पते ! Dur.

३. बहूनि Sy. ४. यस्यास्मद्बुद्धहेतोर्व्यः प्रतिपक्षः
सपदिनकुलाविः Dur. यैः स हन्यते नकुल-
विडालादिरूपैरोषध्यादिरूपैर्वा SKN.

५. प्रविशन् Sy. 'यद् यद् रूपं कामयते तत्तद्देवा
विशन्ति' N. १०. १७. इति यास्कः Sy.
तस्य तस्य रूपमाविशन्तं तमस्माकममीवानं
जहि । . . . 'सर्वाणि रूपाण्याविशन्' इत्यतः
प्रसक्तमुच्यते । शक्नोति पुनर्वास्तोष्पतिः
सर्वाणि रूपाण्यावेष्टुमित्युच्यते 'यद् यद् रूपं
कामयते तत्तद् देवता भवति' । अस्त्येतद्वैश्वर्यं
देवताया यच्चविच्छति रूपं तत्तत्करोति Dur.
तान्याविशन्, आविशमानो जहि तमित्यर्थः
SKN. ६. मित्रभूतः Sy. अमुना प्रकारेण
अस्मत्समदुपद्रवान् सखा मित्रम् Dur.

७. सुष्टु सुलकरः Sy. सुष्टु सुखो भव । 'शेव
इति सुखनाम' तत् कस्मात् ? 'शिष्यतेर्वकारो

नामकरणः' शिषिर्वातुः । वकारः प्रत्ययः ।

शिष्य इत्यस्य स पुनः 'अन्तस्थान्तरोपलिङ्गी'
अन्ते तिष्ठति धातोर्यो वणः शोऽन्तस्थः । न
संज्ञा, यथा 'अन्तरथा यरलवाः' । कश्च पुनरसौ
वकारः ? तस्यान्तरमवकाशस्थानमुपलिङ्गयत्यु-
पगच्छति यः स भवत्यन्तस्थान्तरोपलिङ्गी ।
कश्च पुनरसौ वकारः ? स वकारस्य स्थान-
मुपगच्छति ततो गुणे कृते शेव इति भवति ।
स च पुनरेव धातुविभावितगुण इति । 'शिव-
मित्यप्यस्य भवति' अगुणवक्षे Dur. सुमुखः ।

. . . शेवः शिष्यतेर्वकारो नामकरणः । शिष्य
इत्यस्य पुनरन्तस्थान्तरोपलिङ्गी । अस्य धा-
तोरन्ते स्थितः वकारस्तस्यान्तरं स्थानं लिङ्गी,
एवंशीलः । वकारस्थाने वकारः प्रविशती-
त्यर्थः । विभावितगुणत्वाच्च शिवोऽपि तिष्ठः ।

. . . अन्तस्थशब्दः क्रियावाची न यरलवावाची
SKN. वास्तोष्पतिः । वास्तुर्वंशतेर्निवात-
कर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा । . . .

अभ्यमनहा वास्तोष्पते ! सर्वाणि रूपाण्या-
विशन् सखा नः सुमुखो भव । शेव इति
सुखनाम । शिष्यतेर्वकारो नामकरणः । अन्त-
स्थान्तरोपलिङ्गी । विभावितगुणः । शिवमित्य-
प्यस्य भवति । यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवता भवति
N. १०. १७., SKN. IV. २०-२१.

यदर्जुन सारमेय दूतः पिशङ्ग यच्छसे ।

वीव भ्राजन्त ऋष्ट्य उप स्रक्पे बप्सतो नि पु स्वप ॥ २ ॥

यदर्जुन । यदा त्वम् । अर्जुनवर्ण ! सारमेय ! पिशङ्गवर्ण ! दन्तान् । यच्छसि विवृतान् करोषि । तदानीं विभ्राजन्त इव । तत्रष्टयः, ऋष्टिसदृशा भवन्ति दन्ताः । सुक्वयोः । उपबप्सतो लेनिहानस्य । स त्वं मुष्टु । तिष्वापय । शोनकः—

वदणस्य गृहान् राज्ञी वसिष्ठाः स्वप्नमाचरन् ।

प्रविवेशाय तां तत्र श्वा नेदभ्रभ्यभाषत ॥

कन्दन्तं सारमेयं तं धावन्तं द्रष्टुमुद्यतम् ।

यदर्जुनेति च द्वाभ्यां सां च पीत्वा न्यमुष्टुवत् ॥

१. तद्वर्णनायेतिहासपूर्वा ऋचः प्रस्वापिन्यः 'बृहत्यादयोऽनुष्टुभः प्रस्वापिन्यः' इत्युक्तत्वात् (KSA. 7. 55. p. 26.) तत्रेतिहासः— वसिष्ठः कुशितोऽज्ञार्थी त्रिरात्रालम्बभोजनः । क्षतुर्धरात्री क्षीर्याय वारुणं गृहमेत्य तु ॥ कोष्ठान्तरे प्रवेशाय पालकदवादिमुप्तये । यदर्जुनेति सप्तर्चं ददशं च जज्ञाप च ॥२॥ हे श्वेतवर्ण ! DDN.

२. सरमा नाम देवशुनी तस्याः कुलोद्भूव ! Sy. सरमा नाम देवशुनी तस्याः पुत्र ! 'स्त्रीभ्यो ङक्' (Pa. 4. 1. 120.) DDN.

३. Missing in M. Something probably पिशं is missing before ग ॥ केवृचिदङ्गेषु पिशङ्गवर्ण ! Sy. एवम्भूत ! DDN.

४. 'पदस्रो' (Pa. 6. 1. 63.) इति दत्तावेशः DDN.

५. विवृणोषि DDN.

६. ०तात् A. अस्मान् वष्टुमित्यर्थः Sy. DDN.

७. विभ्रजन्त A. विशेषेण भासन्ते तथा Sy. यथायुधानि विशेषेण भ्राजन्ते तथा DDN.

८. तत्र य इष्टि स० M. तत्र ऋष्टयः or ऋषयः

is suggested for तत्रष्टयः ॥ आयुधानि Sy. उप अस्मत्समीपे भक्षयतः । तत्र दन्ताः DDN.

९. स्रक्वापु . . . स्रक्वाशब्द ओष्ठप्रदेशविशेषवाचीत्यर्थः Sy. स्रक्वापु ओष्ठप्रदेशेषु भासन्ते । स्रक्वाशब्द ओष्ठप्रदेशवाची DDN.

१०. ऊप० A. उपभर्ततो M.

११. तिष्वापय A. नितरां निद्रां कुरु Sy. तथाभूतस्तत्त्वमिदानीं मुष्टु नितरां निद्रां कुरु DDN.

१२. BD. (6.11-14.)

१३. गृहारान् A.

१४. वसिष्ठः is suggested for वसिष्ठाः ॥

१५. तम् is suggested for ताम् ।

१६. नदभ्रभ्यभाषत is suggested for नेदभ्रभ्यभाषत ॥

१७. तत् A.

१८. वष्टु० is suggested for द्रष्टु० ।

१९. त्रिभिः DDN.

२०. सान्त्वयित्वा is suggested for सां च पीत्वा ।

२१. न्यष्ववत् सत् A. न्यमुष्टुवत् M. न्यसूषवत् is suggested.

एवं प्रस्थापयामास जनमन्यं च वारुणम् ।

ततस्तु वरुणो राजा स्वान्पाशान्प्रत्यमुञ्चत ॥

बद्धः स वारुणैः पाशैर्ध्रुवासु त्वेति दृश्यते ।

स ब्रुवा पितरं सूक्तैश्चतुर्भिरय उत्तरैः ॥

अभितुष्टाव धीरेति मुमोचैनं ततः पिता ॥ इति ॥

स्तेनं राय सारमेय तस्करं वा पुनःसर ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि पु स्वप ॥ ३ ॥

स्तेनम् । स्तेनं प्रति । सम्भव । सारमेय तस्करम् । वा । पुनस्तत् प्रतिसर तस्करस्तेनयोरत्यो
भेदः । स्तोतृन् । इन्द्रस्य । अस्मान् । भयसि तच्चायुक्तमिति वदति । किमस्मान् । वाचसे ?

१. प्रस्थापयामास A. प्रस्थापयामास DDN.

२. ततः स इति DDN.

३. DDN. omits the hemistich.

४. DDN. reads स बद्धः पितरं सूक्तैश्चतुर्भि-
रित उत्तरैः ।

अभितुष्टाव धीरेति मुमोचैनमयान्त्यथा ॥
and adds after it—तथा ऋग्विधाने
(इलो० ३११.) अमोवहेति सूक्तेन भूतानि
स्थापयेन्निति । नहि प्रस्थापनं किञ्चिद्विशं
विद्यते क्वचित् । वसिष्ठस्युपरिष्ठाद् बृह-
त्याविभिः स्यष्टकद्वादशवतीभिः अनुष्टुभिः ।
सारमेयं वारुणं च जनं तुष्टाव इति ।

५. अहितु० A.

६. (बृह० ६.११.—)

७. प्रच्छन्नधनापहारी स्तेनस्तम् Sy.

८. सोय A. स भयन् M.

गच्छ Sy. DDN.

९. तस्क० M. प्रत्यक्षधनापहारी तस्करः । तम्
Sy.

प्रच्छन्नधनापहारी स्तेनस्तं वा DDN.

१०. वा is missing in M.

११. ०स्त्वत् प्र० A. M. गतमेवं देशं पुनः सरतीति
पुनःसरः । तादृग्भूत ! Sy. आतमेव देशं
पुनः सरतीति हे पुनःसर तादृग्भूत हे
सारमेय ! DDN.

१२. तरतर० A. तस्कर is missing in M.
प्रत्यक्षधनापहारी तस्करः । तम् Sy.

१३. अस्मन् M.

१४. भवति A. M. गच्छति Sy. DDN.

१५. VM. ignores नि पु स्वप । नितरां निद्रां
कुह Sy. वृष्टशुनक इव किं धावसे, अत्यन्तं
निद्रां कुह DDN.

त्वं सूकरस्य दर्दहि तव दर्दतु सूकरः ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि पु स्वप ॥ ४ ॥

त्वं सूकरस्य । त्वम् । सूकरस्य । दर्दहि जहि सूकरम् । त्वाम् । सूकरः । हन्तु । स्तोतृन् । इन्द्र-
स्याहिसकांस्तव । किम् । वायस इति ।

सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु आ सस्तु विश्वपतिः ।

ससन्तु सर्वे ज्ञातयः सस्त्वयम्भितो जनः ॥ ५ ॥

सस्तु माता । सर्वः । जनः । स्वपित्विति यथाकाममात्मनः प्रवेशार्थं प्रस्थापयति ।

य आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः ।

तेषां सं हन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्यं तथा ॥ ६ ॥

य आस्ते । तेषां सर्वेषाम् । अक्षाणि । संहन्मः, सहननं सर्वेषां हिसनं दण्डादिना मथनं तथा कृते ।

१. हे सारमेय ! DDN.

२. त्वं सूकरस्य is missing in M.

३. सूकरस्य बराहस्य । द्वितीयायै षष्ठी Sy. DDN.

४. बर्दहि A. विदारय Sy. 'द्विदारणे' DDN.

५. सूक्तं A. सूकरोऽपि तव विदारयतु DDN.

६. विदारयतु युद्धयोर्नित्यवैरित्वात् । अस्मान् मा दशेत्यर्थः Sy. DDN.

७. स्तोतृन् इत्यर्थः पूर्वस्यामुचि व्याख्यातः DDN.

८. हे सारमेय ! माता त्वदीया जननी सस्तु । स्वपतु पिता च सस्तु । आ सारमेयो भवान् सस्तु । विश्वपतिर्जामाता यदा विशां जनानां पालको गृही सस्तु । सर्वे ज्ञातयो बन्धवोऽपि ससन्तु । स्वपन्तु । अभितः परितः स्थितोऽयमपि सर्वो जनः सस्तु । स्वपतु Sy. हे वयस ! त्वदीया जननी DDN.

९. स्वपित्विति A. M. स्वपितु DDN.

१०. VM. ignores सस्तु । माता । सस्तु । पिता । सस्तु । आ । सस्तु । विश्वपतिः । ससन्तु । सर्वे । ज्ञातयः । अयम् । He does not explain this stanza word for word, although he gives general explanation. पिता च स्वपितु—अन्यो यः शूनकः स्वस्तु । जामाता सस्तु । सर्वे बान्धवाः ससन्तु । परितः स्थितोऽयमपि सर्वो जनः स्वपितु । स्वपितितस्ती इति द्वौ स्वपिति-कर्माणौ (निघण्टु ३. २२) DDN.

११. जनः । अस्मिन् प्रवेशो उपविशति । यो गच्छति योऽस्मान् पश्यति DDN.

१२. येषां A. एषां M. एवम्भूतानां तेषां जनानाम्, अक्षाणि DDN. १३. इन्द्रियाणि Sy.

१४. बह सं० A. बहर M. संहनाम् । संहति-निमीलनम् । निमीलयामेत्यर्थः Sy. DDN.

यथा । इदम् । 'हर्म्यमविचलत् तिष्ठति । तथा सर्वो जनोऽविचलस्तिष्ठतु सुप्तः ।

सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत् ।

तेना सहस्येना वयं नि जनान्स्वापयामसि ॥ ७ ॥

सहस्रशृङ्गः । सहस्रतेजाः । वषिता । योज्यम् । समुद्रात् । उत्तिष्ठति । तेन । अग्निभवनकुशलेन निष्वापयामः । वयम् । इमान् जनान्, इति ।

प्रोष्ठेशया वह्येशया नारीर्यस्तल्पशीवरीः ।

स्त्रियो याः पुण्यगन्धास्ताः सर्वाः स्वापयामसि ॥ ८ ॥

प्रोष्ठेशयाः । खट्वाशयाः । वह्येशयाः बह्य शिबिकादि, याश्च । नार्यः । तल्पशायिन्यः । स्त्रियः । याश्च । पुण्यगन्धाः । ताः । सर्वाः । प्रस्वापयामः ।

१. प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानम् Sy. DDN.

२. ०मपि च० M. ०मपिचलन् A. प्रास्तावादि-
स्वावरात्मकं वस्तुजातम् Sy.

३. तिष्ठन्तिवति A. तिष्ठतिवति M.

४. यथा निश्चलं भवति तथेमे सर्वे जना निश्चला
भवन्तिवत्यर्थः Sy.

५. VM. ignores यः । आस्ते । यः । च ।
चरति । यः । च । पश्यति । नः । जनः ।

यो जन आस्ते, अस्मिन् प्रवेशे तिष्ठति । यश्च
चरति गच्छति । यश्च जनो मोऽस्मान् पश्यति ।
एवम्भूतानां तेषां जनानाम् Sy.

६. शृङ्गम् A. ७. सहस्रकिरणः Sy. DDN.

८. कामानां वषिता यः सूर्यः Sy., DDN.

९. अम्बुधेः सकाशात् Sy.

१०. उदागच्छति Sy., DDN.

११. अहिम० A. अग्निभवित्रा तेन सूर्येण Sy.,
DDN.

१२. निष्वाप० A. नितरां स्वापयामः Sy., DDN

१३. वयं स्तोतारः Sy., DDN.

१४. जनान् सर्वान् Sy.

१५. तेना—इति 'सहस्येन सुभवत्स०' (RPR.

7. 37.) इति दीर्घः । सहस्येना इति 'षष्ठं
चाष्टाक्षरेऽक्षरम्' (RPR. 8. 39.) इति
दीर्घः । जनान्स्वाप० टकारनकारयोस्तु-आहुः०'
(RPR. 4. 17.) इति तकारागमः । DDN.

१६. खट्वाशया A. M. प्राङ्गणे शयानः Sy.,
DDN.

१७. वह्येशया is missing in A. M. बह्यं
बाह्यं तस्मिन् शयानाः Sy.

१८. शिबिकादी A. १९. यादृश्यः स्त्रियः । तल्पे
शयानाः स्त्रियः Sy. DDN.

२०. पुण्यगन्धाः कर्पूरादिपवित्रगन्धाः मङ्गल्यगन्धा
Sy. DDN.

२१. ०पयाम् A. ०पय M. वयं निद्रां कारयाम Sy.
ताः सर्वाः स्त्रीः, वयं स्वापयामः, निद्रां
कारयामः । तस्माद् वतिष्ठः कुटुम्बाभं तस्करो
बभूवेति सिद्धम् । तथा मनुः—(म० स्म०
१०. १०४.)

ब्राह्मणः सर्ववर्णभ्य आवदानो न दुष्यति ।

जीविकात्ययमापन्नो योऽन्नमति यतस्ततः ॥

आकाशमिव पङ्कजेन न स पापेन तिप्यते । इति
DDN.

VII. 56.

क ई व्यक्ता नरः सनीळा रुद्रस्य मर्या अधा स्वर्थाः ॥ १ ॥

'क ई व्यक्ताः । के । ईमे । व्यक्ता भवन्ति । मनुष्याः । सरथाः । रुद्रस्य । पुत्राः । अपि च । स्वर्था इति मरुतो दृष्ट्वा विस्मितो वदति ।

नकिर्लोपा जनुंषि वेद ते अङ्ग विद्रे मिथो जनित्रम् ॥ २ ॥

नकिः । न कश्चित् । हि । एषाम् । जन्मानि । वेत्ति । ते । एव । परस्परस्य । जन्मभूमीः । जानन्ति ।

अभि खपूमिर्मिथो वपन्त वातस्वनसः श्येना अस्पृघन् ॥ ३ ॥

अभि स्व । स्वभूतैरुदकैः । परस्परं सर्वं एव पृथिव्याम् । अभिवचनं कुर्वन्ति पपन्त्युदकान् । निर्गच्छन्त्वनाः । गमनशीलाः । स्पर्धन्ते निविडा भवन्ति ।

१. अथ चतुर्थे ऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'क ई व्यक्ताः' इति पञ्चविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यायं मरुदेवताकम् । आद्या एकादश द्विपदा विशत्यक्षरा विराजः शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'क ई पञ्चाधिका मारुतं हाद्या एकादश द्विपदा' (KAS. 36. 56. p. 26.) इति दशरात्रे चतुर्थेऽह्न्याग्निमारुते शस्त्र इदं मारुतनिविद्धानम् । सूत्र्यते हि—'वैश्वानरस्य सुमती क ई व्यक्ता नरः' (ĀSS 8. 8.) इति Sy.

२. के भवन्तीति रूपातिशयाद्विराट्चयैणाह Sy.

३. एवम्भूताः Sy.

४. कान्तियुक्ताः Sy.

५. नेतारः Sy.

६. समानौकसः Sy.

७. महादेवस्य पुत्राः Sy.

८. VM. seems to explain मर्याः as पुत्राः but Sy. explains मर्याः as मर्येभ्यो नृभ्यो हिताः ।

९. शोभनवाहाः Sy.

१०. दृष्ट्वा A. ११. कश्चिदपि न Sy.

१२. खलु Sy.

१३. ०दिचद्येषां M. मरुताम् Sy.

१४. तावृशा मरुतः Sy.

१५. अङ्ग स्वयमेव Sy. १६. परस्परम् Sy.

१७. ०भूमिः A. जनित्रं रुद्रपृथिव्यां सकाशात् प्रादुर्भूतं स्वकीयं जन्म Sy.

१८. विदन्ति Sy.

१९. मरुतः स्वकीयैः पवनैः सञ्चरणैः स्वयमेव रुञ्चरन्तः Sy.

२०. वपनं is suggested for ०रचनं ।

२१. वपन्त्यु० is suggested for पपन्त्यु० ॥ सङ्गच्छन्ते Sy.

२२. ०कानिर् A. ०कानि निर० is suggested for ०कास्त्रि० ।

२३. ०च्छत्स्व० is suggested for ०च्छत् स्व० ॥ वायुवत्स्वनतः शब्दायमानाः Sy.

२४. श्येनाः—'श्येङ् गती' इति घातो रूपम् । गमनशीलाः । यद्वा श्येना इति सुप्तोपममेतत् । श्येनाः पक्षिणस्तद्वद् गच्छन्तः Sy.

२५. भन्ति A. परस्परं रूपसौन्दर्यादिभिः स्पर्धन्ते Sy.

एतानि धीरो निष्या चिकेत पृश्निर्यदृधो मही जुभारं ॥ ४ ॥

एतानि^१ । एतानि भूतानि । प्राज्ञे^२ । अन्तर्हितानि^३ । जानन्ति^४ । पृश्निः^५ । महती । यानि । आत्मीये^६ ऊपसि^७ । जहार^८, 'पृश्नि ये वै पयसो मरुतो जाताः' इति ब्राह्मणम् ।

सा विद् सुवीरा मरुद्भिरस्तु सनात्सहन्ती पुष्यन्ती नृम्णम् ॥ ५ ॥

सा विद्^१ । सा । विद्^२ । सुप्रजा^३ । मरुद्भिः^४ । भवतु । चिरम्^५ । अभिभवन्तु शत्रून्^६ । पुष्यन्ति^७ चेत् । घनं^८ याविवेता^९ निष्या^{१०} वेदेति ।

यामं येष्टाः शुभा शोभिष्टाः श्रिया संमिश्रा ओजोभिरुग्राः ॥ ६ ॥

यामम्^१ । नियातव्यम्^२ । अत्यन्तं यान्तः^३ । उदकेन । अत्यन्तं शोभितारोऽलङ्कारैर्वा^४ शोभमान । श्रिया^५ सङ्गताः^६ । बलैः^७ । उद्गूर्णाः^८ ।

१. एवानि A.

२. प्राज्ञः is suggested for प्राज्ञे ॥ घोमान् शास्त्रज्ञो जनः Sy.

३. श्वेतवर्णान्येतानि मरुदात्मकानि भूतानि Sy.

४. जानन्ती M. जानाति is suggested for जानन्ति । जानीयात्, किन्तु न सर्वे जना जानन्तीत्यर्थः Sy.

५. पृश्निः A. मरुतां जननी Sy.

६. ०न्यान्मीये A.

मरुदात्मकानि भूतानि Sy.

७. ऊध ऊधनि अन्तरिक्षे स्वकीये जठरे वा Sy.

८. जभार is suggested for जहार ॥ बभार । एतानि चिकेत इति पूर्वैर्ज सम्बन्धः Sy.

९. ये वै पयसो A.

१०. सा विद् is missing in M.

११. सा प्रजा मरुतः परिचरति Sy.

१२. शोभनपुत्रयुक्ता Sy.

१३. सा प्रजा मरुद्भिर्हृत्तुभिः Sy.

१४. चिरात् Sy.

१५. ०वन्ती is suggested for ०वन्तु ।

१६. ०न्ति चे A. ०न्ती च is suggested for ०न्ति चेत् ॥ लभन्ती ? लभमाना Sy.

१७. घनं बलं वा Sy.

१८. या विषेता० A. यपि वेता० is suggested for या विषेता० ।

१९. नित्यानि M.

२०. यातम् A.

२१. मरुतो यातव्यं गन्तव्यं देशम् Sy.

२२. यातृतमाः । अतिशयेन गन्तारः Sy.

२३. ०लंकरं० A. अलङ्कारैः is the other explanation of शुभा ।

२४. ०मानाः is suggested for ०मान ॥ अतिशयेन शोभायुक्ताः Sy.

२५. कान्त्या Sy.

२६. संगतैः M. सङ्गन्धमानाः Sy.

२७. एवम्भूता भवन्तीति शेषः Sy.

उग्रं व ओजः स्थिरा शवांस्यधा मरुद्भिर्गुणस्तुविष्मान् ॥ ७ ॥

उग्रं व । उग्रम् । युष्माकम् । ओजः । स्थिराणि च । बलानि । अपि च । सोऽयं मरुद्भिरारण्यः ।

सङ्घा वा । वृद्धिमान् ।

शुभ्रो वः शुष्मः क्रुध्मी मनांसि धुनिर्मुनिरिव शर्धस्य धृष्णोः ॥ ८ ॥

शुभ्रो वः । शोभनशीलः । युष्माकम् । शुष्म । क्रोधनशीलानि । मनांसि मनांसि । कम्पयिता मरुद्भ्यः । मुनिरिव । वेगस्य शरीरस्य । धृष्णोर्ध्रुवस्य स्थावरादेयेषां मुनिरुत्थितं वेगमुन्मूलयति तद्वद्-
वृक्षादीनिति ।

सनेभ्यस्मद्युयोत दिद्युं मा वो दुर्मतिरिह प्रणङ्नः ॥ ९ ॥

सनेभि । पुराणम् । भवतामायुधम् । अस्मत्तः । पृथक्कुस्त । मा । वो युष्माकम् । दुर्मतिः ।

११ । अस्मान् । प्रणक्तुः ।

१. वा A. ओजः is missing in M.

२. उग्रम् is missing in M. उद्गूर्णं भवतु Sy.

३. हे मरुतः ! युष्माकम् Sy.

४. तेजः Sy.

५. कंश्चिदनपहर्तव्यानि भवन्तु Sy.

६. मरुताम् Sy.

७. ंव्यः is suggested for ंव्यः ।

८. संघर वा A. संघो is suggested for संघा ।

९. वृद्धिमान् भवतु Sy.

१०. शुभो व A.

११. हे मरुतः ! सर्वतः शोभमानम् Sy.

१२. शुष्मः is suggested for शुष्म ॥ दलम् Sy.

१३. ंशीलांसि A.

सङ्घाभेद्यु शत्रुहन्तार्य क्रोधनशीलानि Sy.

१४. मनांसि A. One मनांसि is redundant.

१५. मन्तान्मुनिः स्तोता । स यथा बहुविधं शब्द-
मुत्पादयति एवं बहुविधशब्दस्योत्पादक इत्यर्थः
Sy.

१६. बलवतो युष्मदीयस्य गणस्य Sy.

१७. शरी० M.

१८. Omitted in M. धृष्णोः is suggested
for धृष्णोः ।

१९. ध्रुवस्य is missing in A. ध्रुवगणशीलस्य
Sy.

२०. मा A. युष्मदीया Sy.

२१. कूरमतिः Sy.

२२. अस्मिन् कर्मणि Sy.

२३. अस्मात् A.

२४. प्रणक्तुः M. The reading is doubt-
ful. प्रणक् is suggested for प्रणक्तुः ॥
व्याप्नोतु Sy.

प्रिया वो नाम हवे तुराणामा यत्तुपन्मरुतो वावशानाः ॥ १० ॥

प्रिया वः । त्वरमाणानाम् । युष्माकम् । प्रियमाणाम् । ह्वयामि । हे मरुतः ! यन्मान ।
कामयमानाः प्रजाः । अभिमुख्येन । तपयति ।

स्वायुधास इष्मिणः सुनिष्का उत स्वयं तन्वः शुम्भमानाः ॥ ११ ॥

स्वायुधासः । स्वायुधाः । एषणशीलाः । शोभनमरणाः । अपि च । स्वयमेव । अङ्गानि । शोभना
भवन्ति मरुत आभरणः ।

शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां शुचिं हिनोम्यध्वरं शुचिभ्यः ।

अतेन सत्यमृतसार्प आयच्छुचिजन्मानः शुचयः पावकाः ॥ १२ ॥

शुची वः । शुचीनि । युष्माकम् । हव्यानि । मरुतः ! शुचीनाम् । शुचिम् । प्रेरयामि । यज्ञम् ।
शुचिभ्यो भवद्भ्यः । सत्येनैव । सत्यम् । सत्यस्पृशो मरुतः । आपन् । शुचिजन्मानः । शुचयः । शोचकाः ।

१. प्रियां व A.

२. शत्रूणां हितकानां त्वरावतां वा Sy. कार्यं प्रति त्वरमाणानाम् BB.

३. प्रियमाणा M. The reading is doubtful. प्रियम् । नाम is suggested for प्रियमाणाम् ॥ प्रियेण नाम्ना Sy. प्रियाणि नामानि 'सुपां सुलुक्' इति लुक् BB.

४. आह्वयामि Sy. आह्वयामि । पूर्ववत्सम्प्रसारणम् BB. ५. ०मानः A. नाम is suggested for ०मान ॥ यद्येनानेन Sy. आगमनं विशिनष्टि । यद् यस्मिन्नागमने BB.

६. कामयमानाः सन्तः Sy. प्रामादिकं कामयमानाः BB. ७. यजमानाः BB.

८. अभि० A. आ इति आहूपदश्रवणाद्योग्यं क्रियापदमध्याहार्यम् । आगच्छतेत्यर्थः BB.

९. तृप्तिं गच्छन्ति Sy. सुपेयुरिति । लोटि वचनव्यत्ययः । तृप्तिस्तीदादिकः । यद्वा तृप्तिस्तृप् । औणादिको निप्रत्ययः । यद्यस्माद्युर्व तृप्ति वावशानाः कामयमानाः स्थ तस्मादागच्छतेति, यजमानस्य वा तृप्ति वावशाना यस्मात्तस्मादागच्छतेति । वशेयङ्लुगन्ताद् व्य-

त्ययेनात्मनेपदम् BB.

This stanza=TS. 2. 1. 11. 1.

१०. शोभनाम्नाः Sy. ११. गन्तारः Sy.

१२. ०नहर० M. ०नाभर० is suggested for नगर० ॥ शोभनालङ्काराः Sy.

१३. स्वकीयानि शरीराणि Sy.

१४. शोभमानाः is suggested for शोभनाः । शोभवन्तः Sy.

१५. मरुते पशो 'शुची वो हव्या' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितञ्च 'शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नू ष्ठिरं मरुतः' (ASS. 3. 7.) इति Sy. १६. हवीं वि भवन्तु Sy.

१७. शुद्धानाम् Sy. १८. शुद्धम् Sy.

१९. अहं प्रेरयामि Sy.

२०. यज्ञम् is suggested for यज्ञम् ॥ यज्ञम् Sy. २१. प्रकाशमानेभ्यो युष्मभ्यम् Sy.

२२. उदकं स्पृशन्तो मरुतः Sy.

२३. आपन् A. गच्छन्ति Sy.

२४. याचिज० A. शोभनजननाः Sy.

२५. दीप्यमानाः Sy.

२६. शोकाः A. एवम्भूता गच्छन्तीत्यर्थः Sy.

अंसेष्वा मरुतः खादयो वो वक्षःसु रुक्मा उपशिथ्रियाणाः ।

वि विद्युतो न वृष्टिर्भी रुचाना अनु स्वधामायुधैर्यच्छमानाः ॥ १३ ॥

अंसेषु । युष्माकम् । अंसेषु । खादयः । भवन्ति । वक्षःसु च । रुक्माः । उपशिथ्यमाणा भवन्ति । विद्युतः । इव । वृष्टिभिः । विरोचमानाः । मरुतो भवन्त्यलङ्कृतास्ते । स्वधामुदकम् । आयुधैः । अनु-
नियच्छन्ति ।

प्र बुध्न्या व ईरते महांसि प्र नामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।

सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् ॥ १४ ॥

प्र बुध्न्या वः । प्रेरयन्ति । अन्तरिक्षभवान्युदकानि । भवताम् । बलानि । ते यूयं प्रकर्षेण यष्ट-
व्याः । उदकानि । वर्धयन्तः । सहस्रसम्मितम् । गृहभवम् । भागम् । एतम् । गृहमेधीयाख्यम् । जुष-
ध्वम् । मरुतः ।

१. हे मरुतः ! युष्मदीयेषु Sy.

२. स्कन्धप्रवेशेषु Sy.

३. अलङ्कारविशेषाः Sy.

४. भवन्ति seems to be the explanation of आ ॥ आ मुक्ता भवन्तीति शेषः Sy.

५. रुक्माः A. Sy. seems to read वक्षः for वक्षःसु and रुक्माः for रुक्माः in the padapāṭha. He explains वक्षः as उदप्रवेशम् and रुक्माः as सुष्ठु रोचमाना हाराः Sy.

६. ०शिथ्रिय० A. आश्रिताः Sy.

७. तडितः Sy.

८. यथा Sy.

९. वर्षैः सार्धम् Sy.

१०. ०मानो A.

११. मरुतः is missing in A. हे मरुतः ! Sy.

१२. ०स्ते मि A.

१३. ०कम् A.

१४. मेघताडनैः Sy.

१५. प्रयच्छन्तो विचरयेति शेषः Sy.

१६. गृहमेधीये 'प्रबुध्न्या वः' इति प्रधानस्य याज्या ।

सूत्रितञ्च—'प्र बुध्न्या व ईरते महांसीति पुष्टिमन्तो विराजो संयाज्ये' (ASS. 2. 18.) इति Sy.

१७. बुध्न्या A.

१८. प्रकर्षेण गच्छन्ति Sy.

१९. ०वात्सुद० A.

अन्तरिक्षे भवानि Sy.

२०. युष्मदीयानि Sy.

२१. तेजोसि Sy.

२२. किञ्च हे प्रकर्षेण यष्टव्याः ! मरुतः ! यूयम् Sy.

२३. पानुप्रयन्तीति नामान्युदकानि Sy.

२४. ०यत is suggested for ०यन्तः ।

२५. सहस्रसंख्याकम् । एकं भागं सहस्रियमिति । कथमाह । तथा च श्रूयते—'यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रयते नहि तदस्ति यतावदेव स्पाद्यावज्जुहोति' इति Sy.

२६. ग्रह० A.

२७. वसे गृहे भवम् Sy.

२८. एतावृशम् Sy.

२९. गृहमेधिगुणैर्भ्यो युष्मभ्यं देयम् Sy.

३०. सेवध्वम् Sy.

यदि^१ स्तुतस्य^२ मरुतो^३ अधीयेत्था^४ विप्रस्य^५ वाजिनो^६ हवीमन्^७ ।

मच्च^८ रायः^९ सुवीर्यस्य^{१०} दातु^{११} नू^{१२} चिद्यमन्य^{१३} आदभदरावा^{१४} ॥ १५ ॥

यदि स्तुतस्य । यदि । स्तुतम् । हे मरुतः ! जानीय । इत्यम् । मेधाविनः । हविष्मतः । आह्वाने । शीघ्रम् । धनम् । सुवीर्यम् । दातु । क्षिप्रम् । यं रयिम् । अन्यः । आदभदादत्त । अरावणीनां धनमाहृत्या-
स्मभ्यं^{१५} दत्तेत्यर्थो भवति । "

अत्यासो^{१६} न ये मरुतः^{१७} स्वध्वो^{१८} यक्षदृशो^{१९} न शुभयन्तु^{२०} मर्याः^{२१} ।

ते हर्म्येष्टाः^{२२} शिशवो^{२३} न शुभ्रा वत्सासो^{२४} न प्रक्रीळिनः^{२५} पयोधाः^{२६} ॥ १६ ॥

अत्यासः । अश्वाः । इव । ये । मरुतः । स्वञ्चनाः । यक्षा इव दृश्यमाना यक्षदृशो यक्षा इवा-
लङ्कारज्ञानि ये । शुभयन्तु । मर्याः । ते । प्रासादस्थाः । इव । शिशवो रथस्थाः । शोभमानाः । वत्साः ।
इव य । प्रकर्षणे क्रीडितः । उदकस्य दातारः ।

दशस्यन्तो^{२७} नो मरुतो^{२८} मृळन्तु^{२९} वरिवस्यन्तो^{३०} रोदसी^{३१} सुमेकै^{३२} ।

आरे गोहा नृहा वृधो^{३३} वो^{३४} अस्तु सुम्नेभिर्^{३५}रस्मे^{३६} वंसवो^{३७} नमध्वम्^{३८} ॥ १७ ॥

दशस्यन्तः । प्रयच्छन्तः । अस्माकम् । मरुतः । सुखयन्तु । परिचरन्तः । आवापृथिव्यो ।

१. यस्मात् कारणात् Sy.

२. मदीयं स्तोत्रम् Sy.

३. धवगच्छय Sy.

४. अनेन प्रकारेण Sy.

५. मेधाविनो मम सम्बन्धिनः Sy.

६. हविलक्षणाभवतः Sy.

७. हविष्मति हविषा युक्ते स्तोत्रे क्रियमाणे सति Sy.

८. रायः रायं धनम् । द्वितीयार्थे षष्ठी Sy.

९. स्तवी० A. तस्मात् कारणात्, हे मरुतः ! यवं शोभनपुत्रोपेतस्य Sy.

१०. आरणध्य (द्यु M.) दातु A., M. अभिहृत्यात्

११. अरातीनाम् is suggested for अरावणी-
नाम् ॥ शत्रुभूतोऽन्यो जनः Sy.

१२. धनामा० A.

१३. VM. ignores चित् । Sy. explains
नू चित् together as नैव ।

१४. मरुद्भूयः क्रीळिभ्यः सप्तकपालमित्यस्य अत्यासः
इति याज्या । सूत्रितञ्च—'अत्यासो न ये
मरुतः स्वध्वो जुष्टो दमूनाः' (ASS 2. 18.)
इति Sy.

१५. सततगामिनोऽश्वाः Sy.

१६. मुष्टु गच्छन्तः Sy.

१७. यक्षस्योत्सवस्य द्रष्टारो मनुष्या इव Sy.

१८. शोभन्ते Sy.

१९. हर्म्ये स्थिताः Sy.

२०. कुमारः Sy. २१. ऋषेण A.

२२. ऋजिनः is suggested for ऋजितः ॥
क्रीडमानाः Sy.

२३. धारयितारो दातारो वा भवन्ति Sy.

२४. धनानि प्रयच्छन्तः Sy.

२५. अस्मभ्यम् Sy.

२६. मृळयन्तु । अस्मान् सुखयन्तान् कुर्वन्तु Sy.

२७. स्वमहिम्ना पूरयन्तः Sy.

शोभमाने । दूरे । गोहन्ता । मनुष्यस्य हन्ता च । वधः । युष्माकम् । भवतु । सुखैः । अस्मानु । हे वासयितारः । नमस्त्वम् ।

आ वो होता जोहवीति सत्तः सत्राचीं राति मरुतो गृणानः ।

य ईवंतो वृषणो अस्ति गोपाः सो अद्वयावी हवते व उक्थैः ॥ १८ ॥

आवः । आभिरुपेन । भूशं ह्वयति । होता । होतृपदने निषण्णः । युष्मान् । बहुत्वमञ्जन्तीम् । मरुतां राति दानम् । मरुतः ! वृषाणः । यो यजमानः । गमनवती जङ्गमस्य । हे वासितारः ! भवति । गोपायिता, यज्ञेन भि जगद् वर्धते । स होता । अद्वयावी । युष्मान् । उक्थैः, द्वयरहितोऽद्यान् मरुत एवाह्वयति ।

इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ नमन्ति ।

इमे शंसं वनुष्यतो नि पान्ति गुरु द्वेषो अररुपे दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे तुरम् । इमे । त्वरमाणं स्तोतारम् । मरुतः । रामयन्ति । इमे हि । भवताम् । अभिभवितारः ।

१. शोभनमाना A. सुरूपे Sy.
२. अस्मत्तो दूरे भवतु Sy.
३. गवां मेघत्पानामुदकानां भेदकः Sy.
४. नृणां शत्रूणां हन्ता Sy.
५. आयुधम् Sy.
६. युष्मदीयम् Sy.
७. यूयपि सुखैः सह Sy.
८. हे वासकाः ! मरुतः ! Sy.
९. स्वयमेवाभिमुखा भवतु Sy.
१०. मरुते पशो 'आ वो होता' इत्येवानुवाक्या सूत्रितञ्च—'आ वो होता जोहवीति सत्तः प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय' (ASS. 3. 7.) इति Sy.
११. भूशमाह्वयति Sy.
१२. अस्मदीयो होता Sy.
१३. हातृव० A.
१४. सवंतो गमनशीलम् Sy.
१५. त्वदीयं दानम् Sy.
१६. स्तुवन् Sy.
१७. होता Sy.

१८. गच्छतो व्यापारवतो यजमानस्य Sy.
१९. हे कामानां वर्धितारः ! Sy.
२०. गोपायिता A. युष्मदाह्वाननिमित्तेन रक्षको भवति Sy.
२१. Missing in M. हि is suggested for भि ।
२२. वन्धते A. २३. मायारहितः सन् Sy.
२४. Missing in M.
२५. भवन्ततः उक्थैः A. स्तोत्रैः Sy.
२६. ंद्वया A. M. The passage द्वयरहितोऽद्यान् should immediately follow अद्वयावी २७. ०यती A.
२८. VM. ignores हवते ॥ हवते स्तौति Sy.
२९. तरम् A. ३०. ईदृशः Sy.
३१. स्वर० A. कर्मसु शिप्रवन्तं यजमानम् Sy.
३२. मरुतो A. ३३. कीडयन्ति Sy.
३४. इमे is missing in M. ३५. हे M.
३६. भवतारम् A. बलवताम् is suggested for भवताम् ॥ सहः सहसा बलेन Sy.
३७. अहि हविद्वारः A. सहसो बलवतो जनान् Sy.

विधेयीकुर्वन्ति । इमे कुर्वन्तीमे । आशंसतम् । भजमानस्य । परिरक्षन्ति । गुरु च । द्वेषः । अयजमानाय । कुर्वन्ति ।

इमे रुध्रं चिन्मरुतो जुनन्ति भूमिं चिद्यथा वसवो जुषन्त ।

अप वाधध्वं वृषणस्तमांसि धृत् विश्वं तनयं तोकमस्मे ॥ २० ॥

इमे रुध्रं चित् । यथास्मान् । धनानि । सेवन्ते । तथेमे । मरुतः । प्रेरयन्ति । वाधकम् । भ्रमण-
शीलम् । च रक्ष । प्रत्यक्षः शिष्टः, अपवाधध्वम् । हे वृषणः ! तमांसि । धृत् । विश्वम् । धनं तनयम् ।
तोकं च । अस्मानु ।

मा वो दात्रान्मरुतो निरराम मा पश्चादध्म रथ्यो विभागे ।

आ नः स्प्राहे भजतना वसव्ये यदी सुजातं वृषणो वो अस्ति ॥ २१ ॥

मा वः । मा । वः । मानात् । हे मरुतः ! निरराम । निर्गमाम् । मा च । पश्चात् । गच्छेम ।
हे रथवन्तः ! भवतां धनविभागम् । आभजत । अस्मान् । स्पृहणीये । धनसमूहे । यत् । शोभनजननम् ।
हे वृषणः ! युष्माकम् । विद्यते पसव्यम् ।

१. कुर्वन्तीमे is redundant.

२. ंसकम् is suggested for ंसतम् ॥
स्तोतारम् Sy.

३. भजमा० A. हिसकात्पुषवात् Sy.

४. परिरक्षन्ति । गुरु च । द्वेषः । अ are mis-
sing in M. नितरां पालयन्ति Sy.

५. महत् Sy. ६. अप्रियम् Sy.

७. हविरप्रयच्छते जनाय Sy.

८. रुध्रं A. तमूढमपि जनम् Sy.

९. वसवो वासका देवा युष्मान् यथा जुषन्त काम-
येरन् Sy. १०. प्रर० A.

११. तमूढमपि जनम् Sy.

१२. भ्रमणशीलमपि दरिद्रं जुनन्ति प्रेरयन्ति Sy.

१३. रक्षः is suggested for रक्ष ।

१४. ंवासध्वम् A. नाशयत Sy.

१५. हे कामानां वषितारः ! ते यूयम् Sy.

१६. प्रयच्छत Sy. १७. बहुलम् Sy.

१८. धनयं A. धनं is redundant. पौत्रम् Sy.

१९. पुत्रम् Sy. २०. अस्मभ्यम् Sy.

२१. VM. ignores चित् twice ॥ चित्
अपि Sy. २२. युष्माकम् Sy.

२३. दानात् is suggested for मानात् ।

२४. मानात् । धे A.

२५. वयं मा निर्गमाम् । यूयमस्मान् परित्यक्त्वा-
ज्येभ्यो धनं मा दत्तेत्यर्थः Sy.

२६. मा is omitted by A.

२७. दध्यतिर्गतिकर्मा । वयं पश्चाद्भागिनो मा भूम ।
यूयं प्रयममस्मभ्यमेव दत्तेति यावत् Sy.

२८. हे is missing in A.

२९. युष्मदीयस्य धनस्य दाने Sy.

३०. भागिनः कुरुत Sy.

३१. शोभनजनम्, यद्वसव्यमस्ति तस्मिन् भागिनः
कुरुतेति सम्बन्धः Sy.

३२. ंसकम् A. वसव्यम् is suggested for
पसव्यम् ॥ तस्मिन् भागिनः कुरुतेति सम्बन्धः

३३. VM. ignores ईम् ॥ ईमिति पूरणः Sy.

सं यद्धनन्त मन्धुभिर्जनासुः शूरा यद्द्विष्वोषधीषु विभु ।

अथ स्मा नो मरुतो रुद्रियासस्त्रातारो भूत पृतनास्वर्यः ॥ २२ ॥

सं यद्धनन्त । सङ्गच्छन्ते । यदा । क्रौर्वः । जनाः । शूराः । महतीषु । ओषधीषु । निवेशयित्रीषु ।
ओषधीनां हि पक्षणां लाभार्थं युध्यन्ते । स । स्मा । नः । मरुतः । रुद्रपुत्राः । रक्षितारः । भवत । सङ्घा-
मेयु । अभिगन्तारः ।

भूरिं चक्र मरुतः पित्र्याण्युक्थानि या वः शस्यन्ते पुरा चित् ।

मरुद्भिर्गुह्यः पृतनासु साळ्ढा मरुद्भिरित्सनिता वाजमवी ॥ २३ ॥

भूरि चक्र । भूरीणि । अहं कृतवान् । पितृभिः कृतानि । उक्थानि । यानि । वः । शस्यन्ते ।
गतेऽपि काले । मरुद्भिः । उद्गूणो वीरः । पृतनासु । शत्रूणां सौढा भवति । मरुद्भिः । एव । सम्भक्ता ।
सङ्घामम् । अश्वः स्तोतुः ।

१. कोपैरभिमानैर्वा Sy.

२. जजाना A.

३. विक्रान्ता : Sy.

४. ०धीष्ठ Sy.

५. विभु प्रजासु च जेतव्यासु Sy.

६. पक्षानां A.

७. The reading is quite unsatisfactory. अथ is suggested for it ॥ तदानीम् Sy.

८. स्म is suggested for स्मा ।

९. अस्माकम् Sy. १०. हे मरुतः ! यूयम् Sy.

११. रक्षकाः Sy.

१२. युद्धेषु Sy.

१३. ०न्तारम् A.

अयोऽरेः शत्रोः सकाशात् Sy.

१४. भूरिणि A. बहूनि Sy.

१५. अहंकृ० A.

१६. कृतवन्तो भवत Sy.

१७. अस्मत्पितृसम्बन्धीनि धनदानादीनि कर्माणि Sy.

१८. उत्थानि A. प्रशस्यानि यानि कार्याणि Sy.

१९. कर्माणि Sy.

२०. वः is omitted by M. युष्माकम् Sy.

२१. प्रशस्यन्ते प्रख्यापयन्ते तानि चक्रेति सम्बन्धः Sy.

२२. VM. seems to explain पुराचित् as गतेऽपि काले Sy. explains पुरा चित् as पूर्वकालेऽपि ।

२३. युष्माभिर्हेतुभिः Sy.

२४. उद्गूणीं M. ओजस्वी Sy.

२५. पृथुतानां A. The commentary on this stanza from here is missing in M. युद्धेषु Sy.

२६. अभिभविता Sy.

२७. वाजमन्त्रम्, युद्धं वा Sy.

२८. स्तोत्रैरभिगन्ता यद्वाऽथः Sy.

२९. VM. ignores मरुतः ।

अस्मे वीरो मरुतः शुष्म्यस्तु जनानां यो असुरो विधृता ।

अपो येन सुचित्रये तरेमाध स्वमोको अभि वः स्याम ॥ २४ ॥

अस्मे वीरः । अस्माकम् । वीरः । हे मरुतः ! बलवान् । अस्तु । जनानाम् । यः । बलवान् । विभर्ता भवति । व्याप्तः । येन । शोभनाय । निवासाय । वीरेण तरेम युद्धम् । अथ । युष्माकम् । स्वभूतम् । मोकः । वयमभिभवेम यज्ञगृहं प्राप्नुयामेति ।

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।

शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिमिः सदा नः ॥ २५ ॥

[तन्न इन्द्रः] ।

VII. 57.

मध्वो वो नाम मारुतं यजत्राः प्र यज्ञेषु शर्वसा मदन्ति ।

ये रेजयन्ति रोदसी चिदुर्वी पिन्वन्त्युत्सं यदयासुरुग्राः ॥ १ ॥

“मध्वो वः । स्तोतारः । युष्माकम् । मारुतम् । नाम मरुच्छब्दमित्यर्थः । हे यष्टव्याः ! प्रमदन्ति ।

१. The passage beginning with अस्मे वीरः and ending with जनानाम् is missing in A.

२. पुत्रः Sy. ३. भवतु Sy.

४. शत्रूणाम् Sy.

५. प्रतात्वान् यः Sy.

६. विभक्ता A. विधारकः Sy.

७. अथ आप्नुवतः शत्रून् Sy.

८. पुत्रेण Sy.

९. सुष्ठु निवासाय Sy.

१०. स बलवानस्त्विति पूर्वोक्तान्वयः Sy.

११. अपि च Sy.

१२. युष्मद्वीया वयम् Sy.

१३. आत्मीयम् Sy.

१४. स्वानम् Sy.

१५. अभितिष्ठेयम् Sy.

१६. गृहं A.

१७. The *pratika* is supplied by the

Editor. This stanza has already been explained, see RV. 7. 34. 25.

पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरायस्तु । इन्द्रादयो देवा अस्मदीयं स्तोत्रं सेवन्ताम् । महतामुपस्थाने वतमाना वयं सुखे स्याम । हे मरुतः ! यूयं सर्वदास्मान्विनाशः पालयत Sy.

१८. ‘मध्वो वः’ इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं वशिष्ठ-स्यायं ऋष्टुर्भं मरुद्देवताकम् । ‘मध्वः सप्त’ इत्यनुकान्तम् (KSA. 36. 57. p. 26.) । दशरात्रे षष्ठेऽह्न्याग्निमारुत इव मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितञ्च—‘मध्वो वो नाम स प्रतयेत्याग्निमारुतम्’ (ĀSS. 8.8.) इति Sy.

१९. मावयितारः स्तोतारः Sy.

२०. युष्मदीयम् Sy.

२१. मरुतम् A. मरुत्सम्बन्धि Sy.

२२. नाम ममहं A. नामधेयम् Sy.

२३. हे यजनीयाः ! मरुतः ! Sy.

२४. प्रकर्वेण स्तुवन्ति । उच्चैः स्तुवन्तीत्यर्थः Sy.

यज्ञेषु^१ । बलेन सह स्तुवन्ति । ये^२ । कम्पयन्ति । द्यावापृथिव्यौ । अपि । विस्तीर्णं । पिबन्ति च । मेघम् ।
यथा^३ । गच्छन्ति । उद्गूर्णाः, उत्तरोऽर्धः परोक्षः ।

निचेतारो हि मरुतो गृणन्ते प्रणेतारो यजमानस्य मन्म ।

अस्माकमद्य विदथेषु बहिरा वीतये सदत पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

निचेतारः । स्वस्मिन्नायतने स्थापयितारः । हि । मरुतः । स्तुवन्तो द्वितीया च द्रष्टा । प्रणेता ।
अस्य यजमानस्य । अभिलषितम्^{११} । अस्माकम् । अद्य^{१२} । यज्ञेषु । बहिः । आसीद^{१३} । सोमपानाय^{१४} । प्रीयमाणाः^{१५} ।

नैतावदन्ये मरुतो यथेमे भ्राजन्ते रुक्मैरायुधैस्तनूभिः ।

आ रोदंसी विश्वपिशः पिशानाः संमानमञ्ज्यञ्जते शुभे कम् ॥ ३ ॥

नैतावत् । न । एतावत् । ये केचन राजन्ते । मरुतः । यथा^{१६} । इमे । भ्राजन्ते । रुक्मैराभरणैः^{१७} ।
मञ्ज्यञ्च^{१८} । द्यावापृथिव्यौ । विदवान् विशः । आभिमुख्येन । पिशानाः, पिपिशिराश्लेषकर्माः, द्यावापृथिव्यौ

१. पाणेषु Sy.

२. मरुतः Sy.

३. विदन्ति A. विदन्ति M. किञ्च वयं वयन्ति Sy.

४. ये मरुतः Sy.

५. यान्ति सर्वत्र गच्छन्ति । तेषां मरुतां युष्माकं
नाम प्रमदन्तीति पूर्वगतव्यः Sy.

६. उत्तरोऽर्धं चः is suggested for उत्तरोऽर्धः ।

७. मृगयमाणाः Sy.

८. भि M. सन्तु Sy.

९. ये मरुतः गृणन्ते स्तुवन्ते जनम् Sy.

१०. द्रष्टा A. भ्रष्टा M. दृष्टा is suggested
for द्रष्टा ।

११. ०तारस्य A. प्रणेतारः is suggested for
प्रणेता ।

१२. अपि च यजमानस्य मन्म अभिसर्तं कामम् Sy.

१३. अपरोऽर्धं चः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः ! यूयम्
Sy.

१४. अस्मिन् दिवसे Sy.

१५. बहि A. बहिवि कुशमये Sy.

१६. आसीद is suggested for आसीद ॥
उपविशत Sy.

१७. सोमस्य भक्षणाय Sy.

१८. प्रीयमाणा M. प्रीयमाणाः सन्तः Sy.

१९. यत्परिमाणं घनादिकं ददति अन्ये मरुद्व्यति-
रिक्ता देवा एतावद्दनादिकं न ददुरित्यर्थः Sy.

२०. ईवृशाः Sy.

२१. सर्वदा भासन्ते । कश्चिदेकवाक्यतामाह । यथेमे
मरुतो रुक्मादिभिर्भ्राजन्ते नैतावदेतद्व्यतिरिक्ता
भ्राजन्त इति Sy.

२२. रुक्मैः A. रोचमानैराभरणैः Sy.

२३. आत्मीयैः केवलैरङ्गैः Sy.

२४. विश्वं विश्वः A. विदवान् विशः is sugge-
sted for विदवान् विशः ॥ व्याप्तदीप्तयः ।

एवम्भूता मरुतः Sy. २५. प्रकाशयन्तः Sy.

२६. विशाना विविशि० A. पिशि० is sugge-
sted for विविशि० ॥

सर्वं एव व्याप्नुवाना इत्यर्थस्त इमे । समानम् । आभरणमात्मशरीरेषु । अञ्जन्ते । शोभनार्थम् ।

अधस्ता वो मरुतो दिद्युदस्तु यद्वा आगः पुरुषता कराम ।

मा वस्तस्यामपि भूमा यजत्रा अस्मे वो अस्तु सुमतिश्च निर्णिष्टा ॥ ४ ॥

अधस्ता वः । पृथगस्मत्तो द्वरे । तत् । वः । मरुतः ! दिद्युदायुषम् । भवतु । यद्यपि वयम् । युष्माकम् । पुरुषत्वेन बलानिश्चेन । आगः । कूर्मः । मा । युष्माकम् । तस्यां दिद्युति । अपिभिर्भूमावि-
भवोऽप्ययः ? हे यष्टव्याः ! अस्मान् । युष्माकम् । अस्तु । सुमतुम् । अतिशयेनात्रवती ।

कृते चिदत्र मरुतो रणन्तानवद्यासुः शुचयः पावकाः ।

प्र षोऽवत सुमतिर्भिर्यजत्राः प्र वाजैर्भिस्तिरत पुष्यसै नः ॥ ५ ॥

कृते चित् । कृते । चित् । अत्र स्तोमे । मरुतः । रमन्त । अनवद्याः । शुचयः । पावकाः । प्राप्त ।
अस्मान् । सुमतिभिः । हे यष्टव्याः ! प्रवर्धयत । अस्मान् । अत्रैः । पोषणाय ।

१. सवृशरुपम् Sy.

२. आह० A.

३. अञ्जन्ते is suggested for अञ्जन्ते ॥
स्वकीयावयवेष्वभिष्यन्तीकुर्वन्ति Sy.

४. शोभायै Sy.

५. VM. ignores आयुषः and कम् ॥ आयुषेः
स्वकीयास्त्रैः । कमिति पूरणः Sy.

६. अधस्ता A.

७. ऽन्ते A.

८. प्रसिद्धा Sy.

९. युष्मदीया Sy.

१०. दिद्युदा० A. हेतिः Sy.

११. पुरुषतया मनुष्यत्वेन । मनुष्याणां हि प्रभावः
सुलभ इत्यर्थः Sy.

१२. बलानिश्चेन A. बलानिश्चेन is sugge-
sted for बलानिश्चेन ॥

१३. आगः is suggested for आगः ॥ अपरा-
धम् Sy.

१४. कूर्मः is suggested for कूर्मः ।

१५. युष्मदीयायाम् Sy.

१६. दिद्युति । अ is omitted by M.

१७. अभिभ्रमा विभ० A. The reading is
doubtful. ईषदपि(मा)भूम Sy.

१८. हि M. हे यजनीयाः ! Sy.

१९. अस्मान् अस्तु Sy.

२०. सुमतिः is suggested for सुमतुम् ॥
अनुग्रहबुद्धिः Sy.

२१. अन्नवत्तमा । अतिशयेनान्नप्रवेत्यर्थः Sy.

२२. अस्मदीये यज्ञकर्मणि Sy.

२३. एव Sy.

२४. अस्मिन् Sy.

२५. अरमन्त M.

रमन्ताम् Sy.

२६. अवदवद्याः A.

अनिन्दिताः Sy.

२७. दीप्तिपुक्ताः Sy.

२८. शोषकाः एवम्भूता इति Sy.

२९. प्रावत is suggested for प्राप्त ॥ प्रक-
र्षेण पालयत Sy.

३०. अनुग्रहबुद्धिभिः सुदुतिभिर्हेतुभिर्वा Sy.

३१. किञ्च हे मरुतः ! यजनीया वृषम् Sy.

३२. पोषार्थम् Sy.

उत स्तुतासो मरुतो विश्वेभिर्नामभिर्नरो हवीषि ।
ददात नो अमृतस्य प्रजायै जिगृत् रायः सूनृता मघानि ॥ ६ ॥

उत स्तुतासः । अपि च । स्तुताः । मरुतः । भक्षयन्तु । सर्वैः । नामभिरीदृङ् न चान्यां दृष्टे चेत्पा-
दिभिः स्तुताः । मैतारः । हवीषि । दत्त । अस्माकम् । अन्नम् । प्रजायै । उच्चारयतः । सूनृतानि च
वचनानि । मंहनीवानि ।

आ स्तुतासो मरुतो विश्वं ऊती अच्छा सुरीन्सर्वताता जिगात ।
ये नस्मना श्रुतिनो वर्धयन्ति यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

आ स्तुतासः । आगच्छत । स्तुताः । हे मरुतः ! सर्वेऽपि यूयम् । रक्षणायै । स्तोतुम् । प्रति ।
सर्वस्मिन्नपि काले । ये । अस्मान् । आत्मनैव । बहुधनोः । वर्धयन्ति त इति ।

VII. 58.

प्र साकमुक्षे अर्चता गणाय यो देव्यस्य धाम्नस्तुविष्मान् ।
उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा नक्षन्ते नाकं निर्वृतेरवशात् ॥ १ ॥

प्र साकम् । प्रोच्चारयत स्तुतीः । सहोक्षणं कुर्वते । गणाय । यः । देव्यस्य । स्थानस्य । बल-

१. एवमस्माभिः स्तुताः Sy.

२. उबकोः सहिताः Sy.

३. ०धुर्न चान्यां दृष्टे च त्या० A. चान्यो दृष्ट-
इचेत्या० is suggested for चान्यां दृष्टे
चेत्या० ।

४. शोषः प्रत्यक्षस्तुतः । हे मरुतः ! न अस्मदीयार्थे
Sy.

५. अमृतमुदकम् Sy.

६. तन्ततये Sy.

७. उच्चारयत A. ०यत is suggested for
०यतः ॥ उद्गिरत प्रवच्छलेत्यर्थः Sy.

८. सूनृतानि सुष्ठु नृत्यन्ति शोभनयोग्यानि Sy.

९. VM. ignores रायः ॥ Sy. explains
रायः probably as तथा हविषो दातुर्वज-
मानस्य Sy.

१०. मघानि धनानि Sy. ११. अ A.

१२. एवमस्माभिः स्तुताः Sy.

१३. सर्वेति पी A. १४. रक्षया सहिताः Sy.

१५. अभिलक्ष्य Sy. १६. सर्वतातो यज्ञे Sy.

१७. शतसङ्ख्याकान् । यथा वर्षं पुत्रपौत्रादिभिः
श्रुतिनो भवेम तथा वर्धयन्तीत्यर्थः । ते यूयमा
जिगातेति पूर्वेण सम्बन्धः । एवम्भूता मरुतो
यूयं सर्वदास्मान् पालयत Sy.

१८. 'प्र साकमुक्षे' इति पदद्वयं तृतीयं सूक्तं अलिङ्ग-
त्वायै प्रवृत्तं मरुदेवताकम् । अनुकान्तञ्च—
'प्र साकमुक्षे पद' (KSA. 36. 38. p. 26.)
इति । गतो विनियोगः Sy.

१९. हे स्तोतारः ! यूयम् Sy.

२०. तन्नोक्षणं A. तन्ततं अविज्ञे Sy.

२१. मरुतमूढाय Sy.

२२. देव्यस्य A. देवसम्बन्धिनः Sy.

२३. स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य Sy.

वान् । सर्वेभ्यो देवेभ्यो बलवत्तरः । अपि च । शकलीकुर्वन्ति । द्वावापृथिव्या । महत्त्वेन । व्याप्नुवन्ति च । नाकं लोकम् । अस्याः पृथिव्या आरभ्य । वंशरहितेनान्तरिक्षेण ।

जनूश्चिद्वो मरुतस्त्वेष्येण भीमासस्तुविमन्यवोऽयासः ।

प्र ये महोभिरोजसोत सन्ति विश्वो वोऽयामन्मयते स्वर्दक् ॥ २ ॥

जनूश्चिद् । जन्मानि । युष्माकम् । मरुतः ! दीप्तेन रुद्रेण । हे भीमाः ! बहुकोपाः ! गमनशीला ! प्रभवन्ति । ये । महद्भिस्तेजोभिः । बलेन च सह । तेषां युष्माकम् । गमने । सर्वः । अपि । स्वर्दक् । विभेति दिवो दर्शनात् वनस्पति स्वगृह्णन्, वनस्पते याहूर्ध्वं पश्यन्त्युत्तिष्ठत ?

बृहद्वयो मधवद्भ्यो दधात जुजोषन्निन्मरुतः सुष्टुति नः ।

गुतो नाभ्वा वि तिराति जन्तुं प्र शः स्पार्हामिरूतिभिस्तिरेत ॥ ३ ॥

बृहद्वयः । बृहत् । अन्नम् । हविष्मद्भ्याम् । प्रयच्छत ऋत्विजः ! सेवन्ते । एष । अस्माकम्

१. बृद्धिमान् भवति । सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रबृद्धित्यर्थः । तस्मै गणायेति पूर्वेषां सम्बन्धः Sy.

२. अपि च मरुतः Sy.

३. भञ्जन्ति Sy.

४. स्वकीयेन महत्त्वेन सहिताः Sy.

५. स्वर्गम् Sy.

६. ०भ्या A. तेषां भूमेः Sy.

७. अन्तरिक्षात् Sy.

८. ज आदिबत् A.

९. जन्म Sy.

१०. ०क A.

११. मरुतः A. एवम्भूता हे मरुतः ! Sy.

१२. दीप्तेन रुद्रेण बभूवेति शेषः Sy.

१३. हीमाः A.

१४. प्रबृद्धमतयः Sy.

१५. गन्तारः, इति त्रीणि सम्बोधनानि Sy.

१६. मरुद्भिः M.

१७. ०क व A.

१८. अपि seems to be an explanation of चित् ।

१९. स्वर्दक् is suggested for स्ववृक् ॥

सूर्यस्य द्रष्टा सर्वो जीवसमूहः । यद्वा स्वरन्तरिक्षम्, तत्पश्यतीति वृक्षः स्वर्दक् । सर्वदोत्तिष्ठ-नित्यर्थः Sy.

२०. विभेति द्विवो A.

२१. ०ति स्वगन् M. ०तिः स्वर्दक् is suggested for ०ति स्वगृह्णन् ॥ The passage दिवो . . . स्वर्दक् should immediately follow स्वर्दक् and precede विभेति

२२. वा A.

२३. तिष्ठतः M. The passage is doubtful. It seems to be a quotation, or वनस्पतिर्हूर्ध्वं पश्यन्त्युत्तिष्ठन्निति is suggested for वनस्पते याहूर्ध्वं पश्यन्त्युत्तिष्ठत ।

२४. VM. ignores उत ॥ उत अपि च Sy.

२५. ०यम् A.

२६. महत् Sy.

२७. ०द्भ्यः is suggested for ०द्भ्याम् ॥ हविलंसनायवद्भ्योऽस्मभ्यम् Sy.

२८. सेवन्ताम् Sy.

२९. अस्मद्वीयाम् Sy.

मरुतः । सुष्ठुतिम् । सोऽयं मरुद्गणो यथा । गतः । अर्घवा । विरमयति । जन्तुभेवं विरमयति लब्धकाम-
मजिगमीषु करोति । सोऽस्मात् । स्पृहणीयः । रक्षणः । प्रवर्धयेदिति ।

युष्मोतो विप्रो मरुतः शुतस्वी युष्मोतो अर्वा सहुरिः सहस्री ।

युष्मोतः सम्राकुत हन्ति वृत्रं प्र तद्वो अस्तु धृतयो दुष्णम् ॥ ४ ॥

युष्मोतः । युष्माभी रक्षितः । हे मरुतः ! स्तोता । बहुधनो भवति । युष्मोतः । अर्घव । सहस-
शीलः । सहस्रमाहरति शत्रुभ्यः । युष्मोतो नशी रजा । अपि च । भवन्ति । शत्रुम् । सम्राट् भवन् । प्रास्तु ।
त । युष्माकम् । दानमस्मासु । हे कम्पयितारः !

तां आ रुद्रस्य मीळहुषो विवासे कुवित्रंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।

यत्सुस्वर्ता जिहोळिरे यदाविरव तदेन ईहहे तुराणाम् ॥ ५ ॥

तां आ रुद्रस्य । तान् । परिचरामि । मरुद्रस्य सूनून् । सेक्तून् । वहु । अस्माकम् ।

१. शोभनं स्तोत्रम् Sy. २. न । यदा नेति चार्थे Sy. ३. मरुद्रिः प्राप्तः Sy. ४. अर्घवा A. मार्गः Sy. ५. वि तिराति आहन्ति, उदकेनाप्यायत्येव । यदा वितिरितिवर्धनार्थः । मरुद्रिङ्गतो मार्गश्च जन्तुं वर्धयति Sy.
६. प्राणिनम् Sy. ७. ऽमिषु A.
८. अस्मात् M. अस्मान् is suggested for अस्मात् ॥ तथा नोऽस्मान् Sy.
९. स्पृहणीयाभिः Sy. १०. रक्षामिः Sy.
११. प्रवर्धयते Sy. १२. ऽता A. १३. गतसङ्-
ख्योपेतधनवान् भवति Sy. १४. युष्मातः M.
१५. अर्घवः A. अर्घवः is suggested for अर्घव ॥
अभिगन्ता Sy. १६. शत्रूणामभिभविता
स्तोता Sy. १७. सहस्रधनवान् भवति Sy.
१८. युष्मोतो न शी रता M. ऽतोऽनङ्गो राजा
is suggested for ऽतो न शी रजा ॥
१९. हन्ति is suggested for भवन्ति ॥
युष्मद्रक्षको हिनस्ति Sy.
२०. साम्राज्ययुक्तो भवति Sy.
२१. प्रस्तु A. प्रभूतं भवतु Sy.
२२. तत् is suggested for त ॥ प्रसिद्धम् Sy.
२३. युष्माभिवर्तम् Sy. २४. धनम् Sy.

२५. हे धृतयः ! कम्पयितारो मरुतः ! Sy.
२६. वसिष्ठस्येदमार्थम् Dur. वसिष्ठस्यार्थम्
SKN. २७. तां M. तान् is suggested
for तात् ॥ तान् प्रकृतान् SKN.
२८. अहं होता परिचरामि Sy. आभिमुख्येन स्थित्वा
परिचरामि Dur. विवासतिः परिचर्यागम् ॥
आभिमुख्येन परिचरामि SKN.
२९. सु seems to be unnecessary.
३०. सुनुत् A. ईश्वरस्य पुत्रान् Sy. कितकणान्
पुनर्मरुत आविवासे ? रुद्रस्य, इन्द्रस्य स्वभूता-
नाप्तान्वा । अथवा मीळहुष इति रुद्रविषयं
षष्ठ्येकवचनान्तं स्यात् । मीळहुषो रुद्रस्य
स्वभूतानिति Dur.
३१. सेक्तून् A. कामानां वधितुः Sy. अहं मीळहुषो
मरुतो वर्धस्य सेक्तून् धनवतो बलवतो वा
Dur. सेक्तुर्धनवतो वा पुत्रानिति शेषः ।
कुत एतत् ? ऋग्वेदे 'रुद्रस्य ये मीळहुषः सन्ति
पुत्राः' (RV. VI. 66. 3) इत्यादौ मन्त्रान्तरे
दर्शनात् SKN.
३२. बहुकृत्यः Sy. कस्मात् ? अस्मात् कुत्रिद् बहु-
वचनान्तम् SKN. अस्मभ्यम् Sy. अस्मान्
प्रति Dur.

नमयन्ति । मरुतः । पुनः । सस्वरितमित्यन्तहितनामात्र तु नु स्वर्ते त्रि दृष्टं ? यत् । अन्तर्हितं पापम् । कुर्वन्ति
मरुतः यच्च । आपिभूतम् । अबेमहे । तत् । एनः । मरुतां क्षिप्राणां हृद्गतमवगच्छन्तिवति याचामहे ।

प्र सा वाचि सुष्टुतिर्मधोनामिदं सूक्तं मरुतो जुषन्त ।

आराचिद्वेपो वृषणो युयोव यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

प्र सा । प्रोक्ता । सेयम् । सुष्टुतिः । हविष्मताम् । इदम् । सूक्तम् । मरुतः । सेवन्ताम् । अस्मतो
हरे । वृषणः । पापम् । पूयक्कुरुत ।

१. अभिलुखीभवन्तु Sy. वर्षाद्युपकारेण . . .
नमन्ते प्रह्वीभवन्ति Dur. नमन्ते, वर्षाद्युप-
कारेण प्रह्वीभवन्ति SKN.

२. कस्मात् पुनस्तानहं परिचरामि ? यस्मात्ते
मरुतः Dur.

३. भूः । कुर्विच्छब्देनैव पुनःशब्दार्थस्य लब्धत्वात्
पुनःशब्दग्रहणं किमर्थम् ? आदरार्थम् Sy.
अन्तर्णीतिबोत्पार्थीयं पुनःशब्दः । पुनः पुनः
SKN.

४. ०मात् तु नु स्वर्ते त्रिदृष्टं A. सस्वरितयन्तहित-
नाम, अत्र तु स्वरतेस्तुचि रूपम् or अत्र तु
सस्वर्तेति दृष्टम् is suggested and it
refers to अन्तर्हितं पापम् । It should
therefore, come immediately be-
fore अन्तर्हितं पापम् ।

५. वद्येनैवता Sy.

६. अन्तर्हितेनाप्रकाशेन Sy. यच्छरीरगतमेतः
Dur. सस्वरितयन्तहितनाम । ता इति 'तनु
विस्तारे' एतस्य रूपम् । अन्तर्हितमेव ताश्मा-
नमप्रकाशमानमेवेत्यर्थः SKN.

७. कृध्य A. कृध्येयः Sy. लज्जयन्ति Dur.
SKN. c. आविर्भूतम् is suggested
for आपिभूतम् ॥ प्रकाशेन Sy. यच्च प्रका-
शम् Dur., SKN.

८. स्तोत्रेण वयमवनयामः Sy. उभयलक्षणमपि,
अत्रयजेमहि, निगुदेमहि, इत्येतत् 'ईमहे' अनेन
परिचारेणारध्येतान् मरुत इति Dur. अबेत्ये-
वोऽपेत्येतस्य स्थाने । ईमह इति 'इण् गतो'

इत्यस्यान्तर्णीतिष्यर्थस्य रूपम् । अपामयेम
नाशयेमेत्यर्थः SKN.

१०. एवम्प्रकारमुभयलक्षणमपि Dur. तदुभयमपि
SKN. ११. अपराधम् Sy. पापम् SKN.

१२. ०णा A. तेषां मरुतां तुराणां त्वरमाणानां
प्रसादेन Dur. सर्वस्य स्वशत्रोस्तुणां ? त्वर-
माणानां मरुतां प्रसादेनेति शेषः SKN.

१३. त्वि is missing in A. ०मपगच्छन्तिवति
is suggested for ०मवगच्छन्तिवति ।

१४. The passage हृद्गत . . . याचामहे
refers to अबेमहे. Therefore it
should immediately follow.
अबेमहे । N. 4. 15.; SKN. II.
233, 234.

१५. प्र सा is written twice in M.

१६. अस्मानिः प्रोक्तासीत् Sy.

१७. सुष्टुतीः A. वा शोभना स्तुतिरस्मिन् सूक्ते
कृता सा स्तुतिः Sy.

१८. वनवतां मरुतां सम्बन्धिनीम् Sy.

१९. ईदृग्भूतम् Sy.

२०. The commentary from म्, अस्म
onwards is missing in A.

२१. दूरात् Sy.

२२. हे कामानां वधितारः ! पूयम् Sy.

२३. देवांसि ज्ञान् Sy.

२४. अस्मतः पूयक्कुरुत । यूयं नोऽस्मान् स्वस्तिभिः
सर्वदा रक्षत Sy.

२५. VM. ignoers चित् ॥ एव Sy.

VII. 59.

यं त्रायध्व इदमिदं देवासो यं च नयथ ।

तस्मा अग्रे वरुण मित्रार्यमन्मरुतः शर्म यच्छत ॥ १ ॥

'यं त्रायध्वे । यम् । रक्षत । इत्वमित्थम् । देवासः ! यम् । च । नयथ । तस्मै मह्यम् । अग्न्या-
शयः ! सुखम् । प्रयच्छत ॥ मरुतं सूक्तम् ।

युष्माकं देवा अयसाहनि प्रिय ईजानस्तरति द्विषः ।

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिपो यो वो वराय दाशति ॥ २ ॥

युष्माकम् । युष्माकम् । हे देवाः ! रक्षणेन । प्रिये दिवसे । ईजानः । तरति । शत्रून् । प्रवर्ध-
यति च । सः । गृहम् । विविधं च वर्धयति । महान्ति । अन्नानि । यः । युष्मभ्यम् । प्रयच्छति । आत्मीय-
मभिलषितमुद्दिष्य ।

१. 'यं त्रायध्वे' इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तम् ।

अत्रेयमनुक्रमणिका—'यं त्रायध्वे द्वादश त्रिप्र-
गाथावि नवम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्योऽन्त्यानुष्टु-
षीद्वौ मृत्युविमोचनी' (KSA. 36. 59. p.
26.) इति । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यो द्विती-
याचतुर्थीषष्ठ्यः सत्रो बृहत्यः सप्तम्यावनु-
क्तत्वात्त्रिष्टुभौ नवमीदशम्येकादश्यो गायत्र्यः ।
द्वादश्यनुष्टुप् सा च रुद्रदेवताका । शिष्टा
मारुतः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः Sy.

२. The commentary on this stanza
is missing in A.

३. स्तोतारम् Sy.

४. पातयध्वे Sy.

५. इतो भवहेतोः Sy.

६. हे देवाः ! Sy.

७. ०या M. सन्मानं प्रापयत Sy.

८. स्तोत्रे Sy.

९. आदि refers to वरुण ! मित्र ! अयमन् !

and मरुतः !

१०. दत्त Sy. ११. ०त M.

१२. The passage मरुतं सूक्तम् should
immediately follow the *pratika*.
यं त्रायध्वे ।

१३. युष्वा is omitted in M.

१४. युष्मद्वीयेन Sy.

१५. सर्वेषां देवानां प्रियभूते सुत्याभिधाने Sy.

१६. ०तं A.

१७. राजानः A. इष्टवान् जनः Sy.

१८. आकामति Sy. १९. यजमानः Sy.

२०. स्वकीयं निवासम् Sy.

२१. विशेषेण इवाति । अतएव स स्वकीयं निवासं
वर्धयतीत्यर्थः Sy. २२. महाति A.

२३. हविर्लक्षणाणि Sy. २४. अस्मभ्यं M.

२५. ०त्पामीय० A. वराय निवारणाय । यूयं
नान्यत्र गच्छतास्मदीयान्येव हवीषि स्वीकुरुतेति
निरोधनं कर्तुम् Sy.

नहि वंश्चरुमं च न वसिष्ठः परिमंसते ।
अस्माकं मध्य मरुतः सुते सचा विश्वे पिबत कामिनः ॥ ३ ॥

नहि वः । नहि । वः । चरुमम् । अपि यो भवतां जघन्यमागच्छति तमव्ययम् । वसिष्ठः । परि-
मुष्यते परिवर्जयति । तथा सत्यस्माकम् । अहम् । हे मरुतः ! सुतेः । सहिताः । विश्वे । पिबत । कामिनः

नहि व ऊतिः पृतनासु मर्धेति यस्मा अराध्वं नरः ।
अभि व आवंत्सुमृतिर्नवीयसी तूयं यात पिपीषवः ॥ ४ ॥

नहि वः । नहि । युष्माकम् । रक्षणम् । पृतनासु । बाध्यते । अस्मै यजमानाय । तामृतिम-
राध्वम् । नरः ! रातिर्दानिकर्मा । तथा सति युष्माकम् । नवतरो । तिः । अस्मानभ्यावृणोतु । क्षिप्रम् ।
आगच्छत । सोमं पातुकामः ।

१. युष्माकं मध्ये Sy.

२. अवरम् Sy.

३. ०मययं is suggested for ०मव्ययं ।

४. ऋषिः Sy.

५. वर्जयित्वा न स्तोति किन्तु सर्वानेव युष्मान्
स्तौतीत्यर्थः Sy.

६. अस्मदीये Sy.

७. अस्मिन् दिने Sy.

८. सोमेऽभिपुते सति Sy.

९. सङ्गत्य Sy.

१०. यूयम् Sy.

११. पानं कुरुत Sy.

१२. सोमं कामयमानाः Sy.

१३. न खलु Sy.

१४. हे मरुतः ! वः युष्मादीनां Sy.

१५. रक्षा Sy.

१६. पुडेवु Sy.

१७. हिनस्ति । शत्रुभिः कृतां हिंसां (न) सहत
इत्यर्थः Sy.

१८. यस्मै जनाय Sy.

१९. ति is written twice in A.

२०. इतराध्वम् M.

कामानवध्वं तं जने न हिनस्तीति सम्बन्धः
Sy.

२१. हे नेतारः ! यूयम् Sy.

२२. The passage रातिर्दानिकर्मा refers to
अराध्वम् ; therefore it should
immediately follow that.

२३. ०तरा is suggested for तरी० ।

२४. Something probably सुम is
missing in the mss. अनुग्रहबुद्धिः Sy.

२५. अस्मानभ्यावर्तताम् Sy.

२६. ०कामात् A. ०कामाः is suggested for
०कामः ॥ हे सोमपानकामाः ! यूयमपि Sy.

ओ षु घृष्टिराधसो यातनान्धांसि पीतये ।

इमा वो हव्या मरुतो रुरे हि कं मो ध्वं न्यत्र गन्तन ॥ ५ ॥

ओ षु । आयात । ये युष्वीराधसः । इतरेतरं संहन्तमानघनान् । सोमान् । पातुम् । इमानि । युष्मभ्यम् । हवींष्यहम् । हि । प्रयच्छामि । मा । गच्छत । अन्यत्र तथा सति । सु पूरणे ।

आ च नो बहिः सदताविता च नः स्पर्हाशि दातवे वसु ।

अस्नेधन्तो मरुतः सोम्ये मधौ स्वाहेह मादयाध्वै ॥ ६ ॥

आ च नः । आसीदत् । च । अस्माकम् । बहिः । रक्षत । च । अस्मान् । वर्णान्वित्वं च्छान्द-
सम् । स्पृहणीयानि । घनानि । दातुम् । अस्नीणा भवन्तः । मरुतः । सोमभ्ये । मधुनि । स्वाहाकारेण ।
इह । माद्यत ।

सस्वश्चिद्धि तन्व १ : शुम्भेमाना आ हंसासो नीलपृष्ठा अपप्तन् ।

विश्वं शर्धो अभितो मा नि पेद नरो न रुग्वाः सर्वने मदन्तः ॥ ७ ॥

सस्वश्चित् । अन्तहिताः । अङ्गानि । शोभयन्त आभरणैः । नीलपृष्ठाः केचन । हंसाः । आपप्तमिति

१. घोष्ठः A.

२. ये युष्वीरा० A. हे घृष्टि० is suggested for ये युष्वीरा० ॥ परस्परपृष्ठानि सुसंह-
तानि राधांसि येषां ते हे मरुतः ! यूयम् Sy.

३. ०मा घनात् A. ०घनाः is suggested for ०घनान् ।

४. सोमात् A. सोमलक्षणानि हवींषि Sy.

५. भज्जणार्थम् Sy. ६. यस्मात् कारणात् Sy.

७. दवामि Sy.

८. अतः कारणाद्ययमन्वय Sy.

९. सुष्ठु Sy.

१०. VM. ignores मरुतः । कम् ।

११. उपविशत Sy.

१२. हे मरुतः ! यूयं नः अस्मदीये Sy.

१३. कुशमये बहिषि Sy.

१४. आगच्छत च Sy.

१५. अस्मात् वर्णान्वित्व A.

१६. The passage वर्णान्वित्वं च्छान्दसम् refers to अवित in the text. It should therefore immediately follow रक्षत and precede च.

१७. अहितन्तो यूयम् Sy.

१८. सोमात्मके हविषि Sy.

१९. मदकरे Sy.

२०. अस्मिन् यज्ञे Sy.

२१. मद्यत A. मादयध्वम् द्वाद्यत Sy.

२२. मरुतः स्वकीयान्वङ्गानि Sy.

२३. ०यत आ० M.

२४. अतङ्कुरणैः शोभयन्तः Sy.

२५. ०स्पृष्टाः A.

२६. हंसा इव Sy.

२७. आपतन्तु, आगच्छन्तु Sy.

मरुदभिप्रायम्, ते नूनं नीलपृष्ठा भवन्ति । माम् । अहितः । विश्वम् । शर्षः । निषीदति । मरुतं शर्षो-
ऽभिप्रेत्याह । मनुष्याः । इव । रमणीयाः । यज्ञे । मदन्तो भवन्ति मरुतः ।

यो नो मरुतो अभि दुर्हणायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति ।

द्रुहः पाशान्प्रति स मुचीष्ट तपिष्ठेन इन्मना हन्तना तम् ॥ ८ ॥

“यो नः । यः । अस्मान् । हे मरुतः ! अभिजिघांसति । दुर्हणायुर्दृष्टभावो हणायुः कृष्यन् । तिर-
स्कृवन् । बुद्धिः । हे वासयिता ! सः मुद्रोद्धन् । पाशान् युष्मदीयान् । प्रतिमुञ्चन्तु । तप्तमेन । आयुधेन ।
तम् । हत ।

१. ०पृष्ठो A. The passage ते नूनं नील-
पृष्ठा भवन्ति refers to नीलपृष्ठाः
केचन । It should therefore immedi-
ately follow नीलपृष्ठाः केचन and
precede हंसा ॥ अस्तित्ववर्णाः Sy.

२. अभितः is suggested for अहितः ॥
समन्तात् Sy.

३. व्याप्तः Sy.

४. शर्षा A. मरुद्गणः Sy.

५. मा निषी० M.

६. तद्वत् Sy.

७. हृष्यन्तः Sy.

८. ०रुतं A.

९. VM. ignores चित् and हि.

१०. साकमेधेव मरुद्गुहः सान्तपनेभ्यः इत्यस्य ‘यो
नो मरुतः’ इति पूर्वानुवाक्या । ‘सान्तपना
इवम्’ इति याज्या । ‘सान्तपना इव हविषो
नो मरुतो अभि दुर्हणायुः’ (ĀSS 2. 18.)
इति Sy. वसिष्ठस्येदमायम् Dur.

११. अस्मदीयानि Sy. अस्माकम् Dur., SKN.

१२. अभिमुख्येन हन्तुमिच्छति Sy. ततो हन्तु-
मस्मानिच्छति Dur. अभीत्ययं जिघांसतीत्ये-
तेन सम्बध्यते । . . अभिहन्तुमिच्छन्ति SKN.

१३. कुषं M. अशोभनं कृष्यन् Sy. पापक्रोधः
Dur. हृणिः क्रोधः । कुत्सितो हृणिवृहृणिव-
रानुबन्धिनी प्रणयपूर्वं इत्यर्थः । तं यच्छति ।
यदा स दुर्हणायुः SKN.

१४. सर्वस्तिरस्कृतः Sy. अन्तर्हितानि Dur.
‘तिरोऽन्तर्गता’ (Pa. i. 4. 71.) इत्येवमस्य
गतिनाम । गतीनां च क्रियासम्बन्धात् क्रिया-
शब्दोऽप्राप्याहार्यः । तिरस्कृतात्मनोऽन्तर्हिता-
नीत्यर्थः SKN.

१५. बुद्धीः is suggested for बुद्धिः । चित्तानि
कृत्वा सम्मोह्य Dur. अभिप्रायाः SKN.

१६. ०यितारः is suggested for ०यिता ॥ हे
प्रशस्याः ! Sy. हे वसवः ! सर्वभूतवासयितारः
Dur. ‘वस आच्छादने’ छादयितारः । केन
कस्य ? सामर्थ्याद् वृष्ट्या जगतः SKN.

१७. मुद्रोद्धन् A. अस्मद्द्रोघुः or द्रोघुः is
suggested for मुद्रोद्धन् । पापानां
द्रोघुर्वंशस्य Sy. तस्यैवंलक्षणस्य द्रुहोऽस्मद्-
द्रोघुरपरि, Dur. मूलविभुजादित्वाद्, द्रोघ्या
SKN.

१८. यध्म० A.

१९. बध्नीयात् Sy. प्रतिसम्मोचयत Dur. प्रति-
मुञ्चत्वात्मनि स युष्मदीयैः पाशैर्बध्यतामित्यर्थः
SKN.

२०. नपूतमेन A. पाशैरेवं बद्ध्वा तपिष्ठेन ताप-
यितृत्वेन Dur. बद्धं च सन्तं तपिष्ठेनाति-
शयेन तापयित्रा दुःखयित्रेत्यर्थः SKN.

२१. हननसाधनेनायुधेन Sy. हननेन वधेनेत्यर्थः
Dur. अनेनायुधेन SKN.

२२. हत हिंस्र Sy. हतेत्यर्थः Dur. हत आ युयम्
SKN. N. 4. 7. ; SKN. II. 215.

सांतपना इदं हविर्मरुतस्तज्जुष्टन । युष्माकोती रिंशादसः ॥ ६ ॥

सान्तपनाः । हे सान्तपनकुशलाः ! शत्रूणाम् । तत् । इदम् । हविः । मरुतः ! सेवध्वम् । यौष्मा-
कीर्णेन । रक्षणं सह । हे हिसितृणां निरसितारः !

गृहमेधास आ गत मरुतो माप भूतन । युष्माकोती सुदानवः ॥ १० ॥

गृहमेधासः । गृहमेधाः गृहे विद्यमानयज्ञाः । आगच्छत । मरुतः ! मा च । अपभवत् । युष्माक ।
उती । सुदानाः ।

इहेह वः स्वतवसः कवयः सूर्यत्वचः । यज्ञं मरुत आ वृणो ॥ ११ ॥

इहेह । इह चेह च । युष्माकम् । हे स्वभूतवलाः ! कवयः ! सूर्यसदृशरूपाः । यज्ञम् । मरुतः ।
आभिमुर्येन सम्भजे ।

अम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥

अम्बकम् । अत्र वाजसनेयकम्-एष ते रुद्र भागः सह स्वविकया ते जुषस्व स्वाहेत्याम्बिका ह वै नामा

१. हे शत्रूणां सन्तापकाः ! मरुतः ! Sy.

२. तावृशम् Sy. ३. प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानम् Sy.

४. युष्मभ्यं कल्पितमिति शेषः Sy.

५. ०ष्मा किणे० A. युष्माकम् Sy.

६. रक्षया Sy. ७. ०सित्रूणां A. हिसिताम-
सितारो रिशानामसितारो वा ययम् Sy.

८. 'गृहमेधासः' इति गृहमेधीयस्य हविषोऽनुवाक्या ।
सूत्रितञ्च—'गृहमेधास आ गत प्र बुध्या
व ईरते महांसि' (ASS. 2. 18.) इति Sy.

९. ग्रहमे० A. १०. ग्रहे A.

११. ०मानाय० A. गृहे कियमाणो यज्ञो येषां ते Sy.

१२. अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छत Sy.

१३. अपगता (मा) भवत । 'भू प्राप्ती' इति घातुः
Sy. १४. युष्माकम् Sy.

१५. रक्षया युक्ताः Sy. १६. शोभनशानाः Sy.

१७. वेदवेदे पर्वणि मारुतस्यानुवाक्या 'इहेह वः'
इत्येषा । सूत्रितञ्च—'इहेह वः स्वतवसः प्र
चित्रमर्कं गृणते तुराय' (ASS. 2. 16.)

इति Sy.

१८. इहैवास्मदीयं यज्ञम् Sy.

१९. हे स्वायत्तवलाः ! स्वयं प्रवृद्धाः ! वा Sy.

२०. हे आन्तर्दार्शिनः ! Sy. २१. सूर्यवर्णाः Sy.

२२. आभजामि कल्पयामि Sy.

२३. त्रियम्ब० A. २४. अत्र शौनकः—

त्रिरात्रं त्रिपतोऽप्योष्य अपयेत्पावसं चक्षम् ।

तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयाच्छंसितव्रतः ॥

समुद्दिश्य महादेवं अम्बकं त्रियम्बकेत्यृचा ।

एतत् पर्वशतं कृत्वा जीवेद्वंशतं सुखी,

(Rgvid 2. 27.) इदानीं मृत्युञ्जयमाशास्ते

BB.

२५. स्वत्नाम्बिकया is suggested for
स्वविकया ।

२६. ते जुष्टस्व स्वाहे० A. तं is suggested
for ते ।

२७. ०त्याम्बि० M. A. fragment of YV.
3. 57.

स्वसा तथास्यैव स भागः सदस्यैव स्त्रिया सह भागस्तस्मात् अयम्बको नामेति तं वयम् । यजामहे । शोभन-
गन्धम् । पुष्टिर्वर्धयितारम् । अर्थकवदाह—यथोर्वाहकं पक्त्वा । बन्धनात् स्वयमेवानायासेन मुक्तं भवत्येव-
महम् । मृत्योः । मुक्षीय । मां । अमृताज्जीवितममृतमिति ।

१. The passage स भागः सदस्यैव seems to be unnecessary.
२. त्रियम्ब० A. त्रयाणां ब्रह्मविष्णुशङ्कराणामम्बकं पितरम् Sy.
३. नेत्रत्रयोपेतं रुद्रम् Mah. त्रिण्यम्बकानि लोच-
नानि यस्य । यद्वा 'अबि शब्दे' अम्बका वेदाः,
अयम्बको वेदत्रयोप्रतिपाद्यः । अथवा 'अम
गत्यादिषु' अम हेतवोऽम्बाः, क्षीरायः पृथिवी
चेति, तदाराधनीयत्वात् । त्रयो वाजिनयः,
तिष्ठो वा गतयः, त्रीणि वा ज्योतीनि । छन्दस
इयङ्कादेशः । तस्मादेवं महानुभावं देवं अयम्ब-
कम् BB. ४. शिष्टसमाहितो वसिष्ठो ब्रवीति
Sy. पूजयामः Mah. U.
५. दिव्यगन्धोपेतम्, मर्त्यधर्महीनम् Mah. नित्य-
शोभनं यशोर्गन्धि सर्वसुकृतमयत्वात् BB.
६. जगद्भोजम् । उक्तशक्तिमित्यर्थः । उपात्तस्य
वर्धनम्, अयमादिशक्तिवर्धनम् Sy. धनधा-
न्यादिपुष्टिर्वर्धयितारम् Mah. पोषस्य वर्ध-
यितारम् U. गोभूमिवित्तविद्यादिपुष्टिहेतुमी-
दृशं देवं यजामहे BB.
७. यथा कर्कटोफलं मुच्यते तद्वन्मरणात् संसारात्,
वा मोचय Sy. मृत्योर्भोजने दृष्टान्तः । . . .
यथोर्वाहकं कर्कटवादेः फलमत्यन्तपक्वं सत्
Mah. उर्वाहकः फलविशेषः । स यथा पक्वः
U. यथोर्वाहकं फलं . . . त्रयसमुर्वाहकमिति
केचित् । हिममित्यन्ये BB.
८. बन्धनात् स्वस्य वृन्तात् Mah. स्वबन्धनात्
U. प्रतबन्धनात् BB.
९. प्रमुच्यते तद्वत् Mah. विमुच्यते U. पक्वं
स्वयं मुच्यते BB.
१०. संसाराद्वा Sy. ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योः . . .
अयमृत्योः संसारमृत्योश्च Mah. एवमहमपि
मृत्योरनेन BB.
११. अतस्त्वत्प्रसादादेव मृत्योर्मरणात् संसाराद्वा मो-

चय Sy. मुक्तो भूयासम् Mah., BB. मोचय
मोचयतु । पुष्टयत्ययवृद्धान्वितः U.

१२. मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं बहुवचनं । मुक्ता
मा भूयास्मेत्यर्थः । अभ्युदयिनः श्रेयसरूपात्फल-
द्वयान्मम अंशो मा भूदित्यर्थः Mah. मा
कदाचित् . . . मोचयतु U.

१३. किं स्यादीकृत्य ? आमृतात्—सायुज्यतामोक्ष-
पर्यन्तमित्यर्थः Sy. स्वर्गरूपान्मुक्तिरूपाञ्च
Mah. अमरणो भूयासम् । . . . अन्य आहुः
पुरुषेण बाह्यात्काष्ठादिभिरात्, यद् भारातिक्तं
तदुर्वाहकमिति तथावा बन्धनव्यवसायान्मुच्यते
न बाह्यकवशं भवति एवमहं मृत्योर्मुक्षीय मृत्युवशं
मा मां मृत्युर्मा गाविति । उरोभाराद्वारणोप-
मुर्वाहक मिति BB.

अथ तैत्तिरीयभाष्ये 'शोभनः शरीरगन्धः पुष्प-
गन्धो वा यस्यासौ सुगन्धिः । यथा वृक्षस्य
सम्पुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुष्पस्य कमणो
दूराद् गन्धो वाति' (TS. I. ४. ६. २.) इति
श्रुतेः । पुष्टिं शरीरधनाविविधयः वर्धयतीति
पुष्टिर्वर्धनः । तादृशं अयम्बकं यजामहे । पूज-
यामः । लोके यथोर्वाहकफलानि बन्धनाद्
वृन्तात् स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वदहं अयम्बकप्रसा-
देन मृत्योर्मुक्षीय । मोचयतु मा भूयासम् ।
अमृताच्चरजीवितात् स्वर्गविर्वा मा मुक्षीय ।
चतुर्थपादार्थमन्त्रस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति ।
अयम्बकं यजामहे इत्याह मृत्योर्मुक्षीय मामृता-
दिति वाचैतद्वहेति Sy.

अथापस्तम्बि त्रिः परियन्ति । स्वयानूकनुवा-
धनानास्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वाहकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादित्या-
शोरेवैतस्य कमण आशिवमेवैतदाशास्ते तद्
होव शमिव यो मृत्योर्मुक्षीय नानामृतात्स्मादाह
मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति । SB. 2. 6. 2.

व्याख्यातुरीयमध्यायं पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।
अष्टकस्य कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मजः ॥

[अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः]

‘यदद्य सूर्यैत्यध्यायं व्याचिख्यासति माधवः ।
अष्टकादिषु वक्तव्यमादितः सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥
अष्टकाध्यायविच्छेदः पुराणैर्ऋषिभिः कृतः ।
उद्ग्राहार्थं प्रदेशानामिति मन्यामहे वयम् ॥ २ ॥
वर्णानामपि विच्छेद आर्षं एवेति निश्चयः ।
ब्राह्मणेष्वभिदृश्यन्ते वर्गसंशब्दनादि च ॥ ३ ॥
विभज्यन्ते च सूक्तानि समधा तत्र वर्गशः ।
अन्ताल्लोपोऽपि वृद्धिश्च क्रियते तु गुणाविति ॥ ४ ॥
अध्यापनाय शिष्याणां विभागो वर्गशः कृतः ।
सुग्रहो हि भवत्यल्पः शक्यो धारयितुं ततः ॥ ५ ॥

Sy.'s commentary on this stanza
is doubtful.

१. ०ख्या तु० A.

२. Supplied by the Editor.

३. RV. VII. 60. ४. ०नां मति A.

५. ०'ष्वपि द०' R. ०दृश्यन्ते plu. is doubtful.

६. ०शब्दनादयः is suggested for शब्द-
नादि च ।

७. ०न्तेऽय R.

८. क्रियेतेऽनुगुणाविति R. As क्रियेते is
dual, Sandhi should not take
place. So. R's reading is defective.
क्रियेते अनुगुणाविति is suggested for
क्रियते तु गुणाविति । In the suggested
reading one syllable is too
many.

९. विभागे A, १०. सुग्रहो A,

सङ्क्षीभूयाभवत्सर्वमेकं मण्डलमादितः ।

आसीदृषिमधुच्छन्दा मधुमत्तममन्त्रदृक् ॥ ६ ॥

तस्मादग्रे प्रादुरभूत् काण्वो मेघातिथिस्ततः ।

शौनवशेषानि च्छन्दांसि मधुराणि ततोऽभवन् ॥ ७ ॥

हैरण्यस्तूपच्छन्दांसि काण्वानि च ततः परम् ॥ ८ ॥

अत्र शाट्यायनकम्—वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा अकामयत् मुख्यं ब्रह्मवर्चसि स्यामिति ॥

अमहान्ति निवेश्यान्तर्मण्डलानि महर्षिभिः ।

कृतो महद्भूयां रक्षार्थमथ तेषां परिग्रहः ॥ ९ ॥

समानमेतद्यज्ञस्यैव तद्वसेने ह्यतीति ।

सामिधेनीप्रभृतीषु ब्राह्मणैस्तद् विधीयते ॥ १० ॥

भूयिष्ठा यज्ञसंयुक्तमुत्तमं मण्डलं विदुः ।

पितृमेघादिकं तस्मादन्तस्तन्निवेशितम् ॥ ११ ॥

मध्यस्थानां मण्डलानां क्रमो योज्यं व्यवस्थितः ।

तस्य कारणमन्वेष्टुं सङ्ख्यास्माभिः प्रदर्श्यते ॥ १२ ॥

१. संख्य भू० A.

२. सर्वं एकमण्डमादि० A. सर्वं ए० M. The reading is adopted from R.

३. ०दृष्टिमं० A.

४. मधुरोत्तम० R.

५. काण्वो A., M. The reading is adopted from R.

६. ०शेषानि A.

७. छन्दांसि R.

८. ०वत् A, R.

९. ०चिन्दांसि कण्वा० A. चिन्दांसि M. ०छन्दांसि

सि is suggested for ०छन्दांसि ।

१०. मुख्यो A. मुख्यो ब्रह्मवर्चसी M. The reading is adopted from R.

११. ०न्तं म० A. M. The reading is adopted from R.

१२. ०द्वसेने A. The reading of 2nd pāda is omitted in R. The reading is doubtful.

१३. ०प्रभृतिषु is suggested for ०प्रभृतीषु ।

१४. ०णैरद् वि० A. ०णैर्यद् R.

१५. भूयिष्ठं R. १६. ०तस्य नि० R.

आद्यन्तेयोर्मण्डलयोर्नवोने द्वे शते विदुः ।
द्विचत्वारिंशद् द्विषष्टिर्द्व्युनां षष्टिरनन्तरम् ॥ १३ ॥
सप्ताध्यशीतिः पञ्चाधिसप्ततिस्तदनन्तरम् ।
चतुरधिकं च शतमण्डोनं च शतं ततः ॥ १४ ॥
चतुर्दशकं च शतं सूक्तानां क्रमशो विदुः ।
मध्यस्थानां मण्डलानामिति संख्या यथाक्रमम् ॥ १५ ॥
रक्षार्थमथ वाक्यानि कलायो लवनं ततः ।
रातिनाश्च दमूनाश्च सदनं मथनं तथा ॥ १६ ॥
वनाय क्रोधतो द्वे च भयकृद्युद्धकृतथा ।
क्रमेण दशवाक्यानि प्रच्छन्नं स्यात् समन्वये ॥ १७ ॥
वामदेवस्तृतीयश्चैद् भरद्वाजश्च पञ्चमः ।
कण्वश्च सप्तमः सूक्तैः क्रमवृद्धैर्भवेत् क्रमः ॥ १८ ॥

१. नवोने A.

२. गते A. गतो M. There are one hundred and ninety-one sūktas in the 1st and 10th maṇḍalas.

३. त्रिच० is suggested for द्विच० ॥ ४३ sūktas in the 2nd maṇḍala.

४. षष्टिद्व्युनां A. षष्टि युनां M. 62 sūktas in the third maṇḍala. 58 sūktas in the 4th maṇḍala.

५. सप्ताधोशि A. पञ्चाधिशो . . . M. सप्ता-
शीतिः R.

६. षड्विंशतः A. षड्विंशतः R. 75 sūktas

in the 6th maṇḍala. 87 sūktas

in the 5th maṇḍala.

७. च is missing in A. 104 sūktas in the 7th. maṇḍala.

८. 92 sūktas in the 8th maṇḍala.

९. गतं A. चतुर्दशं च शतकं R. 114 sūktas in the 9th maṇḍala.

१०. कानयोगवनं A. M.

११. ऽना च A. ऽनश्च R.

१२. ऽनो R.

१३. नि च्छन्नस्याः सप्त० A. सायाह्नं R.

१४. ऽयश्च R.

न च क्रमेण वर्धन्त ऋचो गात्समदादिषु ।

तस्मादृक्तोऽपि नैतेषामष्टानां सिध्यति क्रमः ॥ १९ ॥

वाक्यैरेतैर्विजानीयान् मण्डलानामृचः क्रमात् ।

दशानां दशभिः प्राज्ञस्तथावेयो धरावनिः ॥ २० ॥

साध्यं च नो धेहि मेघं शूरसूनुर्मतोऽसिनः ।

गुरुदाने युगान्तस्य सिद्धान्नस्य निशीथके ॥ २१ ॥

शतैश्चतुर्भिरधिकमयुतं गणितं मया ।

द्वे चर्चावतिरिच्येते द्विपदाश्चात्र सङ्गताः ॥ २२ ॥

पृथग्पदास्तु गणनं द्विपदानां तदाधिका ।

चतुश्शतादशीतिश्च वाक्यं च ग्रहवानयम् ॥ २३ ॥

एकञ्च एकवर्गः स्याद् द्वौ द्वौ नवकावुभौ ।

एकोनं स्यात् त्रिकशतं चतुष्कं पञ्चसप्ततिः ॥ २४ ॥

अधिकं च शतं तस्याश्चतुःपञ्चाशदष्टकाः ।

एकविंशशतं प्राहुः सप्तकानां च वैदिकाः ॥ २५ ॥

शतानि त्रीणि षट्कानां चत्वारिंशत्त्रयस्तथा ।

पञ्चकानां सहस्रं च द्वे शते नवकं तथा ॥ २६ ॥

१. गाद्रसमदा० A. ०इसदा० M. The reading is adopted from R.

२. ०तो विने० M.

३. तदावे० M. तथा वेयो R.

४. युगं तस्य M.

५. सिद्धान्यस्य R.

६. गणिकं A.

७. च यावति M. च गान्यति० R.

८. ०ग्यतदा A. ०क्तदा M. The reading

is adopted from R.

९. एकञ्च एकं वर्गं A. एतच्च एक० M. The reading is adopted from R.

१०. चो A.

११. स्वा A. M. The reading is adopted from R.

१२. ०ष्कां A.

१३. वर्गश्च० R.

१४. एकं वि०

ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च ।
 ऋचामशीतिपादश्च पाठोऽयं न समञ्जसः ॥ २७ ॥
 अपहायाथ पापस्य क्षादानाय च पण्डितः ।
 ऋचः कालेन गणयेत् तत्तु शुद्धिर्भविष्यति ॥ २८ ॥
 मण्डलं वामदेवस्य तृतीयं चेत्तथाष्टमम् ।
 स्यान्मण्डलं पावमानं क्रमावृद्धे क्रमो भवेत् ॥ २९ ॥
 विश्वामित्रो वामदेवात् सम्पन्नो व्यतिरिच्यते ।
 अतिरेकश्च विज्ञेयो गायत्रीकरणाद् बुधैः ॥ ३० ॥
 अत्र ब्रूमो गृत्समदः क्षत्रियो ब्राह्मणोऽभवत् ।
 इन्द्रप्रसादादस्यासन् वाचश्च हृदयङ्गमाः ॥ ३१ ॥
 अग्रे तस्मात् प्रादुरभूद् विश्वामित्रस्ततोऽभवत् ।
 तस्यापि मधुरा मन्त्रा ब्राह्मण्यमपि लब्धवान् ॥ ३२ ॥
 दृष्टवेदेनतोऽपश्यत् पुनश्च तपसान्विताः ।
 मण्डलं नवमं तेन तदन्ते सन्निवेशितम् ॥ ३३ ॥

१. दशानि A. शतानि च R.
२. The reading is adopted from R.
३. पापस्य क्षादानाय M. पापस्य क्षादानाय च R. पादस्वाक्षराभ्यावाय is suggested for पापस्य क्षादानाय च ॥
४. ऋचः is missing in A.
५. तत्तु शु० R.
६. च तथा० R.
७. क्रमावृद्धे R. क्रमाद् वृद्धेः is suggested for क्रमावृद्धे ।
८. ०मोऽभूवेत् A.

९. ०वान् M.
१०. ०नोऽप्यति० R.
११. ०त्रोतर० A.
१२. णो भवेत् A., M. The reading is adopted from R.
१३. अग्रेतस्मात् A., M. The reading is adopted from R.
१४. ०वास्ततोऽपश्यन् पुनश्च R. दृष्टवेदेनतो० is suggested for दृष्टवेदेनतो०
१५. ०न्विता A. ०न्वितः is suggested for ०न्वितः ।
१६. तं तो A.

प्रगाथं मण्डले बह्व्यो नाराशंस्य ऋचस्ततः ।
 सन्निवेशोऽन्ततस्तस्य मध्यस्थेष्विति मन्यते ॥ ३४ ॥
 अन्येषां क्रमवृद्धानां सन्निवेशः क्रमादभूत् ।
 चतुर्णां वामदेवादेर्मण्डलानामिति स्थितिः ॥ ३५ ॥
 अथानुवाकविच्छेदो बहुभिर्हेतुभिः कृतः ।
 सुरुपकृतनुमित्येन्द्रात् प्रागेकः कल्पितो बुधैः ॥ ३६ ॥
 ऐन्द्राण्यथाष्टौ सूक्तानि विभक्तानि समन्वितैः ।
 षट् सूक्तावनुवाकौ द्वौ समौ मेधातिथेरपि ॥ ३७ ॥
 शौनश्शेषोऽनुवाकस्तु शुनश्शेपेन कल्पितः ।
 हैरण्यस्तूपकाण्वौ च प्रास्कण्वाद्याश्च सप्तकाः ॥ ३८ ॥
 गोतमस्योपप्रयन्तं सूक्तानां विंशतिं विदुः ।
 एकादशकनवकावनुवाकौ च कल्पितौ ॥ ३९ ॥
 ऐन्द्रमेकादशं सूक्तमैन्द्रैः पूर्वसमन्वितम् ।
 इति सर्वानुवाकेषु कार्या सूक्ष्मेक्षिका बुधैः ॥ ४० ॥ इति ॥

१. प्रागाथ A.

२. बह्व्यो नराशंसस्य A. नरा० M. The reading is adopted from R.

३. ऋचोद्धत० A.

४. ति संस्थितिः R.

५. ऋचेशक० A., M. The reading is adopted from R.

६. ऋचुमि० A. ऋचुमि० M. The reading is adopted from R.

७. ऋचिजैः A. समन्विता R.

८. ऋचमुवा० A. ९. ऋचोकोनु० A.

१०. कास्वी A. कास्वी M. The reading is adopted from R.

११. प्रास्कण्वा (ग्वा M.) स्यादच A. M. The reading is adopted from R.

१२. ऋचामव A. गोतमस्यां च प्रियन्त M. The reading is adopted from R. उपप्रयन्तो अथ्वरम् (RV. I. 74. 1.)

१३. (RV. I. 74-93.)

१४. ऋच सूक्तमैन्द्रः A.

१५. पूर्वैः स० R.

१६. ऋचते (दे) वु A.

VII. 60.

यदद्य सूर्यं ब्रवोऽनागा उद्यन्मित्राय वरुणाय सत्यम् ।

वयं देवत्रादिते स्याम तव प्रियासो अर्यमन्गुणन्तः ॥ १ ॥

यदद्य ॥ वसिष्ठो मित्रावरुणं सूक्तमाद्या सौ । यत् । अर्यं । सूर्ये ! ब्रूवाः । अस्मान् अनागसः । उद्यन् । मित्रावरुणयोः । सत्यमेव, नैते पापं कृतमिति ब्रवीषि । ततो वयम् । हे अदीन ! सूर्य ! देवेषु । साम । क । प्रियासः । अर्यमन् ! त्वां स्तुवन्तः ।

एष स्य मित्रावरुणा नृचक्षा उभे उदेति सूर्यो अभि जमन् ।

विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ २ ॥

एष स्यः । सः । एषः । मित्रावरुणौ ! मनुष्याणां द्रष्टा । द्यावापृथिवी । लक्षीकृत्य । उदेति ।

१. तत्र 'यदद्य सूर्यं' इति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तम् ।

अत्रानुक्रमिका—'यदद्य मित्रावरुणं तु वे सौर्याद्या' (KSA. 37. 60. p. 26.) इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । अनुक्तत्वा-
तिवष्टुप् छन्दः । 'तु वे' इत्युक्तत्वादेतदादीनि सप्तसूक्तानि मित्रावरुणदेवतानि । आद्या सूर्यदेवत्या । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

२. Something probably was omitted in the mss.

३. यदि Sy.

४. अस्मिन्ननुष्ठानकाले Sy.

५. सूर्यो M. हे सर्वस्य श्रेयक ! एतन्नामक देव ! Sy.

६. ब्रूवा M. ब्रूयाः is suggested for ब्रूवाः ।

७. एते अपापा इति यदि देवेषु मध्ये ब्रूयाः Sy.

८. उदयस्त्वम् Sy.

९. अवितथम् Sy.

१०. नैतेः is suggested for नैते ।

११. तर्हि Sy.

१२. हे is missing in M.

१३. देवानां मध्ये Sy.

१४. स्याम is suggested for साम ॥ अना-
गतो भवेम Sy.

१५. तव is suggested for क ॥

१६. प्रियाः Sy.

१७. यद्वा उत्तरार्थं एकवाक्यम् । हे अविते ! हे अर्यमन् ! उक्तलक्षण । देव ! वयं देवेषु मध्ये त्वां गुणन्तस्तवैव प्रियाः स्याम । यदि मां देवेष्वपापं ब्रूयास्तर्हि तैरयमनपराधी-
त्यनुगृहीतस्त्वां स्तुत्वा तव प्रियो भवेममित्यर्थः Sy.

१८. सर्वैः स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धः Sy.

१९. पुरतो वृद्धयमानः Sy.

२०. दृष्टा A.

२१. द्यावापृथिव्यौ Sy.

२२. अभिलक्ष्य Sy.

२३. इवेति A.

सूर्यः । गच्छन् । विश्वस्य । स्थावरस्य । जङ्गमस्य । च । गोपयिता । ऋजूनि । मनुष्येषु । कुटिलानि
च कर्माणि । पश्यत् ।

अयुक्तं सप्त हरितः सधस्थाद्या इं वहन्ति सूर्यं घृताचीः ।
धामानि मित्रावरुणा युवाकः सं यो यथेव जनिमानि चष्टे ॥ ३ ॥

अयुक्त । रथे युक्तवान् । सप्त । वडवाः । स्पस्थानो । याः । एतम् । वहन्ति । सूर्यम् । उदक-
मञ्चन्त्यो वृष्टिमुत्पादयन्त्यः । धामानि स्थानानि वींल्लोकान् । हे मित्रावरुणौ ! यः । युवां कामयमानः ।
सम्पश्यति । तेषु जातानि च भूतानि । यूथानिव गवां गोपालः ।

उद्धां पृक्षासो मधुमन्तो अस्थुरा सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्षीः ।
यस्मां आदित्या अध्वनो रदन्ति मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ॥ ४ ॥

उद्धाम् । उदस्थुः । युवाभ्याम् । अन्नानि । आग्न्यवन्ति । आरोहत् । अन्तरिक्षं तत्त्वम् । शुक्र-
मुदकम् । सूर्यः, तत्रस्थानां ह्युदकानां मध्येन सूर्यो गच्छत्यत एवाप इत्यन्तरिक्षनाम भवति । यस्मै सूर्याय ।

१. गच्छन् A. अन्तरिक्षे गच्छन् Sy.
२. सर्वस्य Sy. ३. गोपयिता A.
४. ऋजू ऋजूनि सुकृतानि Sy.
५. किंकुर्वन् ? मत्स्येषु मनुष्येषु स्थितानि Sy.
६. पापानि Sy.
७. पश्यन् is suggested for पश्यत् ।
८. सप्रेणस्वभावान् तत्संख्याकान् वा Sy.
९. पटवा A. पटवा M. हरिद्वर्णान्स्वान् Sy.
'हरित आदित्यस्य' (Ngh. I. 15.) (N. 4. 11.)
१०. स्पेस्थानो A. सहस्थाने is suggested for
स्पस्थानो ॥ सहस्थानादन्तरिक्षादन्तरिक्षे Sy.
११. हरितः Sy.
१२. सूर्यं देवम् Sy.
१३. तादृश्यः सत्यो वहन्ति ता अयुक्त Sy.
१४. घृताञ्चना उदकवत्यः, उदकप्रदा इत्यर्थः Sy.
१५. उदितः सन् स्थानानि लोकान् Sy.
१६. ऋणो A. हे मित्रावरुणौ ! युवयोर-
गमनाय Sy.

१७. देवः Sy.
१८. सम्यक् पश्यति Sy.
१९. जनिमानि जन्मानि । जन्मभाजः प्राणिन
इत्यर्थः । तांश्च Sy.
२०. गोयूथानीव यूथवाः । स यथा सर्वयूथं
तदवान्तरगोव्यक्ति च सम्यक् पश्यति
तद्वल्लोकान् प्राणिनश्च पश्यति Sy.
२१. हे मित्रावरुणौ ! Sy.
२२. सम्पादितान्यासन् Sy.
२३. यवा० A. युवयोरर्थाय Sy.
२४. अणानि A. अन्नानि चरुपुरोडाशादीनि Sy.
२५. अज्य० A. माधुर्योपेतानि तत्साधनान्योषध्या-
दीनि Sy.
२६. आरोहति Sy.
२७. ०क्षन्ति त्वम् A. तत्त्वम् is suggested
for तत्त्वम् ॥ अर्णवमन्तरिक्षम् Sy.
२८. शुक्रम० A. शुक्रं दीप्तम् Sy.
२९. Ngh. I. 3.
३०. तद्गमनार्थम् Sy.

अन्ये आदित्याः । मार्गात् । विविक्षन्ति । मित्रः । अयमा । वरुणश्च । ताभ्यां सङ्गतः सूर्यः, आदित्या
दरन्तीति ।

इमे चेतारो अनृतस्य भूरैर्मित्रो अयमा वरुणो हि सन्ति ।

इम आतस्य वावृधुर्दुरोणे शग्मासः पुत्रा अदितेरदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे । इमे । ज्ञातारः । पापस्य । बहिनः । मित्रः । अयमा । वरुणः । हि । भवन्ति । म एव च ।
यज्ञस्य । गृहे । वर्धन्ते । शक्ताः । अदितेः । पुत्राः । अहिंसिताः ।

इमे मित्रो वरुणो दूळभासोऽचेतसं चिचितयन्ति दक्षैः ।

अपि क्रतुं सुचेतसं वतन्तस्तिरश्चिदंहः सुपथा नयन्ति ॥ ६ ॥

इमे । इमे । मित्रः । वरुणं चायमा च । तदङ्गितमशक्याः । अज्ञम् । अपि पुरुषम् । चेतयन्ति ।
स्वसामर्थ्यः । अपि च । कर्म । सुप्रज्ञानम् । भजमानाः । तिरः । नयन्ति । च । पापम् । स्तोतुं शोभ-
नेन मार्गेण ।

१. अदितेः पुत्रा देवाः Sy.

२. मार्गान् is suggested for मार्गात् ।

३. साधयन्ति Sy.

४. मन्त्र A.

५. समानप्रोतयः सन्तः । स देव आहृदिति Sy.

६. रदन्तीति is suggested for दरन्तीति ।

७. मित्रोऽयमा वरुणश्च त्रयोऽपि Sy.

८. हन्तारः Sy.

९. बहिनो M. बहुतः is suggested for बहिनः । प्रभूतस्य Sy.

१०. स एव च M. इम एव is suggested for म एव । मित्रावयः Sy.

११. वर्धन्ते हविषा स्तुत्या च Sy.

१२. सुखकराः Sy.

१३. ऽसितां A.

१४. इम आदित्याः . . . एते Sy.

१५. मित्रा M.

१६. ऽणश्चा० is suggested for ऽणं चा० ।
एतद्द्वयमयं ऽणोऽप्युपलक्षणम् Sy.

१७. दम्भितुमशक्याः is suggested for तद-
ङ्गितमशक्याः ॥ दुर्बला अनभिभाष्याः Sy.

१८. अज्ञम् A. अप्रज्ञानमनुष्ठानविषयज्ञानरहित-
मपि Sy.

१९. चेतयन्ति A.

२०. कर्तारं कर्मानुष्ठानवन्तम् Sy.

२१. ऽज्ञानां A.

प्रकृष्टज्ञानवन्तं पुरुषम् Sy.

२२. गच्छन्तः Sy.

२३. प्रापयन्त्वभिमतं यज्ञं स्वर्गादिकं वा Sy.

२४. च is missing in A.

२५. दुष्कृतम् Sy.

इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति ।

प्रव्रजे चिन्मयो गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य परम् ॥ ७ ॥

इमे दिवः । इमे । सुलोकस्य । अनिमेषेण पश्यन्तः । अस्याश्च पृथिव्याः । ज्ञातारः । अज्ञं मनुष्यं स्तोतारम् । नयन्ति । प्रव्रजो गमनमार्गं उदकस्य तत्र । चास्याः । नद्याः । स्थलम् । विष्पिते तस्मात् सुतरेभ्यो भवतां तथा सति । परम् । अस्य । प्रवृद्धस्योदकस्य । नयन्त्युन्तिवति काञ्चन नदीमुत्तितीपुराहति ।

१. वसिष्ठस्य SKN. इत्येतस्मिन् सूक्ते, अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सौरीति प्रतिजने शौनकः । अन्या सर्वा मित्रावरुण्य इति । इमे इति द्वयोरेव मित्रावरुणयोः । पूजार्थं बहुवचनम् । अयंमा वा तृतीयः स्यात् । अतावपि ह्यस्मिन् सूक्ते भूयते । शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति परोक्षः Dur.
२. मित्रादयः Sy. मित्रावरुणयामाणः Dur. इमे प्रकृता मित्रो वरुणोऽयंमा च SKN.
३. दिव एत्य Dur. सुलोकात् SKN.
४. अनिमिषेण M. सर्वदा जानन्तः Sy. आदर-वन्तः Dur. महता यत्नेनेत्यर्थः SKN.
५. पृथिव्याः सम्बन्धिनः Sy. पृथिवीलोकादि-त्यर्थः Dur. पृथिवीलोकाच्च SKN.
६. जानन्तः Sy. सुकृतदुष्कृतानि कर्माणि प्राणिनां जानन्तः Dur. इदमप्यस्य कर्म अत्रानेन गन्तव्यमित्येतज्जानन्तः SKN.
७. अज्ञानम् Sy. अचेतयमानं प्राणिनं कर्मानुरूपेण Dur. अज्ञं कं देशं केन वा यास्यामीत्येतद-जानन्तमित्यर्थः SKN.
८. नयन्ति is suggested for नयति ॥ प्रापयन्ति कर्माणि Sy. अमुं लोकं नयन्ति । यत एवमतस्तानिहं अबीमि Dur. प्राणिनं नयन्ति यत्रानेन परिपक्वस्वकमेवशाद् गन्त-व्यम् । यत एतान् मित्रादीन् अबीमि SKN.
९. प्रवर्गे-अत्यन्तनिम्ने देशे Sy. प्रकृष्ट एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये मृत्युकाल उपस्थिते यदि

Dur. प्रकर्षेण वक्ष्यते यस्मिन्तस्त प्रव्रजो मरणकालस्तस्मिन् । चिच्छब्दो यद्यर्थः । यदि SKN. १०. अपि Sy.

११. नद्याः गाधमस्ति भवति युष्मत्सामर्थ्यात् Sy. नद्या इव Dur. अस्याः संसारनद्याः SKN.
१२. संसारगाहनसमर्थं कर्म विज्ञानं वा Dur. प्रतिष्ठास्यानं येनास्मिन् संसारनदीद्वारे निम-ज्जन्तो धारयामहे तज्ज्ञानं कर्म वा किञ्चि-दस्ति SKN. १३. भवति युष्मत्सामर्थ्यात् Sy. १४. ंवी M. पारं कूले SKN.

१६. व्याप्तिस्तस्य ? (विप्राप्तस्य) कर्मणः Sy. संसाराध्वनः । . . . एवमत्र शब्दसारूप्यादर्था-विरोधाच्च विष्पितो विप्राप्तः संसाराध्वा, इत्युपपद्यते Dur. विप्राप्तस्य विस्तीर्णस्य संसारनदीद्वारस्य SKN.

१७. ०यन्ति ऋत्विगि M. नयन्ति० is sug-
gested for नयन्त्युन्ति० । पारयन्तु । नयन्तु Sy. - पारं यन्तिवत्यर्थः Dur. नोऽस्मान् . . . पारयन्तु गमयन्तु प्रापयन्ति-त्यर्थः । अनादिश्च संसारः श्लिष्यतेऽन्तर्वादिचा-पवर्गेण । अतः पारमपवर्गं इहाभिप्रेतः SKN.

१८. ०त्तिष्ठरा० A. विष्पितो विप्राप्तः N. 6. 20. ; SKN. II. 463.

१९. VM. ignores नः ॥ नोऽस्माकम् Sy.

१५. पारम् is suggested for परम् ॥ ततः

यद्गोपावददितिः शर्म भद्रं मित्रो यच्छन्ति वरुणः सुदासे ।

तस्मिन्ना तोकं तनयं दधाना मा कर्म देवहेळनं तुरासः ॥ ८ ॥

यद् गोपावत् । यदि । गोपनवत् । पृथिवी । गृहम् । भजनीयम् । मित्रः । वरुणश्च । प्रयच्छन्ति । सुदासे राजे । तस्मिन् । वयं पुत्रम् । तत्पुत्रं च । धारयन्तो निदधाना वा । लब्धधनाश्चीर्यादिकं देवानां तधनं । मा । कुर्म । हे त्वरमाणाः । इत्युत्तरोऽर्थः प्रत्यक्षः ।

अव वेदिं होत्राभिर्यजेत रिपुः कार्ष्णिद्वरुणभृतः सः ।

परि द्वेषोभिर्यमा वणक्तुरुं सुदासे वृषणा उ लोकम् ॥ ९ ॥

“अव वेदिम्” । याः कार्ष्णिदिवः । रिपूभूताः । वरुणस्य दोषघ्न्यः प्रजा भवन्ति । तासां वेदिम् । स वरुणः । ऋत्विग्भिः । पूषक् करोतु यज्ञोन्मुक्षान्मुरान् विस्तथयतु वा । अयमा च । परिवृणक्तु । द्वेषोभिः क्रोधैः । विस्तीर्णम् । स्थानम् । पैजवनाय । वषितारौ मित्रावरुणौ कुरुमिति ।

१. गोवाचत् A. २. यत् Sy.

३. ०पवन० A. रक्षणोपेतम् Sy.

४. अदीनोर्ज्यमादितिर्वा Sy.

५. सुखं गृहं वा Sy. ६. स्तुत्यम् Sy.

७. एते त्रयो देवाः Sy.

८. सुदासो M. सुदानाय मह्यम् Sy.

९. शर्मणि Sy.

१०. तत्पुत्राविकम् । अथवा तनयशब्दोऽपत्यसामान्य-
वचनः । तोकं बलवन्तं पुत्रम् Sy.

११. ०यतो A.

१२. वा is missing in M.

१३. क्रोधनम् is suggested for त धन ।
देवानां मित्रादीनां कोपनम् Sy.

१४. करवाम or कार्धम् is suggested for
कुर्म ।

१५. हे गमनाय त्वरमाणाः ! Sy.

१६. ०रोऽर्थः A. रोऽर्थेवं is suggested for
०रोऽर्थः ॥

१७. VM. ignores आ ॥ आ सवतः Sy.

१८. अप A. १९. हे मित्रावयः ! Sy.

२०. या कश्चिदिवः A.

२१. हिताः प्राप्नुयादिति शेषः Sy.

२२. द्राघ्य A. द्रोघ्यः is suggested for
दोघ्यः ॥ वरुणेन त्वया हिसितः सः Sy.

२३. यागसाधनम् Sy.

२४. अस्मद्द्वेषी Sy.

२५. ऋत्युभिः A.

२६. वाग्वरुणाभिः स्तुतिभिः सार्धम् Sy. बाङ्ना-
मैतत् Ngh.

२७. वेद्यां कर्माणि कुर्वन् देवाश्च स्तुत्यादित्यर्थः ।
अथपूर्वो यजतिस्स्यागार्थः Sy.

२८. वा is suggested for ना ।

२९. अतयमा A अस्मांस्त्वयमा देवः Sy.

३०. वजयतु Sy.

३१. द्वेष्टुभी रक्षःप्रभृतिभिः Sy.

३२. वजव० A. शोभनदानाय मह्यं प्रयच्छतम् Sy.

३३. हे वषंकी ! कामानां मित्रावरुणौ ! Sy.

३४. VM. ignores उ ।

सस्वश्चिद्धि समृतिस्त्वेषामपीच्येन सहसा सहन्ते ।

युष्मद्भिया वृषणो रेजमाना दक्षस्य चिन्महिना मृळता नः ॥ १० ॥

सस्वश्चित् । एषामसुराणां जलैः पुरैर्वा । तिरोहिता । समृतिः सङ्गतिः सङ्घः । त्वेषा दीप्तिमती भवति । तथान्तर्हितेन । बलेन । अभिभवन्ति सर्वाः प्रजाः । युष्मत् । भयेन । हे वधितारः ! कम्पमानाः । अपि च्छिद्रेषु प्रहरन्ति । बलस्य । महत्त्वेन । तत्रास्मान् । सुखयतेति । "

यो ब्रह्मणे सुमतिमायजाते वाजस्य सातौ परमस्य रायः ।

सीचन्त मनुं मधवानो अर्य उरु चयाय चक्रिरे सुधातु ॥ ११ ॥

यो ब्रह्मणे । यः । ब्राह्मणाय मह्यम् । सुमतिम् । अन्नस्य । परस्य च । अनेस्य । लभार्थम् । आप्रयच्छन्ति सुदा वैजवनः । तस्य शत्रोः । क्रोधम् । तस्य भगोः सहन्ताम् । धनवन्तः । तथा विस्तीर्णम् । शोभनं सन्धानं च स्थानम् । आवासाय । कुर्वन्तिवति ।

१. एषां मित्रादीनाम् Sy.

२. अन्तर्हिता निगूढा Sy.

३. सङ्गधः A. सङ्गतिः संहतिर्वा Sy.

४. ०मति A. दीप्ता Sy.

५. अपीच्यमित्यन्तर्हितनाम Ngh. ३. २५.

६. अहि भ० A. ७. अस्मद् द्वेष्टुन् Sy.

८. युष्मत्तः Sy. ९. भीत्या Sy.

१०. हे अभिमतवर्षका मित्रादयः ! Sy.

११. कम्पमाना भवन्ति विरोधिनः Sy.

१२. ०रन्ती A.

१३. यस्मादेवं तस्माद् युष्माकं बलस्य Sy.

१४. अस्मभ्यम् Sy.

१५. उपवयां कुहत् Sy.

१६. VM. ignores चित् and हि ।

१७. यजमानः Sy.

१८. परिवृढस्त्वकर्मणे युष्मत्स्तोत्ररूपाय Sy.

१९. शोभनां बुद्धिम् Sy.

२०. उत्कृष्टस्य Sy.

२१. अलार्थम् A. दाने निमित्ते Sy.

२२. ०च्छति is suggested for ०च्छन्ति ॥ यजतिरत्र दाने । ददाति करोति Sy.

२३. सुदा वैज० A. सुदाः is suggested for सुदा ॥

२४. तस्यायः, ईरयति स्तुतीः प्रेरयतीत्यरिः तोता Sy. २५. स्तोत्रम् Sy.

२६. दानवन्तोऽयमादयः Sy.

२७. सचन्ते Sy.

२८. ०र्णम् Sy.

२९. ०ना स० A. ०नस० is suggested for ०नं स० ॥ सुधाम शोभनस्थानम् Sy.

३०. मा वा० A. Sy. explains उरु and क्षयाय together as a compound word but padapāṭha and VM. mean उरु and क्षयाय as two words. सेवित्वा च तस्य विस्तीर्णनिवासाय Sy.

३१. कुर्वन्ते ।

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दर्गा तं पिपृतं तिरो नो युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १२ ॥

इयम् । हे देवी ! मित्रावरुणी ! युवभ्याम् । इयम् । पुरोहितः पुरोनिवातयोम्या स्तुतिः । यज्ञेषु ।
अकारि । विश्वानि । दुर्गाणि । अतिवारयतम् । तस्मात् ।

VII. 61.

उद्गां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयौरेति सूर्यस्ततन्वान् ।

अभि यो विश्वा भुवनानि चष्टे स मन्युं मर्त्येष्ववा चिकेत ॥ १ ॥

‘उद्गां चक्षुः । उदेति । युवयोः । देवयोः । तेजः । सुखम् । अन्तरिक्षे विस्तारयन् । सूर्यः । हे
मित्रावरुणी । यः सूर्यः । सर्वाणि । भुवनानि । अभिपश्यति । सः । मनशीलस्वम् । मनः । आचिकेत तेजसा
प्रज्ञापयति ।

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियति ।

यस्य ब्रह्माणि सुक्रतु अवाथ आ यत्क्रत्वा न शरदः पृथैथे ॥ २ ॥

प्र वां सः । प्रेरयति प्रेरयति । वाम् । सः । मेधावी । बहुश्रुतो वसिष्ठः । हे मित्रावरुणी !

१. अनया स्तुतिमुपसंहरति Sy.

२. पुरस्क्रिया पूजा स्तुतिलक्षणा Sy.

३. कृताभूत् Sy.

४. तां सेवयित्वा सर्वाणि Sy.

५. दुःखेन गन्तव्यान्वापदः Sy.

६. ०यतः M. ०पारय० is suggested for
०वारय ॥ तिरस्कृतम् । तथा कृत्वा पारय-
तम् । शिष्टो गतः Sy.

७. अस्मान् is suggested for तस्मात् ।

८. ‘उद्गां चक्षुः’ इति सप्तर्चं यष्टं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यायं त्रैष्टुभं मित्रावरुणम् । ‘उद्गां सप्त’ इत्यनु-
क्रमिका (KSA 37. 31. p. 26.) ।

विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

९. उद्गच्छति Sy. १०. द्योतमानयोः Sy.

११. प्रकाशकं तेजः Sy.

१२. शोभनरूपम् Sy.

१३. अवीदितो यो देवः Sy.

१४. भव० M. भूतजातानि Sy.

१५. देवः Sy.

१६. मानशीलस्वम् M. मरणशीलेषु is suggested
for मनशीलस्वम् ॥ मर्त्येषु प्रवृत्तम् Sy.

१७. स्तोत्रं कर्म वा Sy.

१८. आजानाति Sy.

१९. प्रेरयति । वाम् । सः । is written twice
in A. One प्रेरयति seems to be
redundant.

२०. युवयोः Sy. २१. प्रतिष्ठः Sy.

२२. चिरकालं श्रोता । एवमुक्तलक्षणो वसिष्ठः Sy.

यज्ञवान् । स्तोत्राणि । यस्य । स्तोत्राणि । हे सुप्रज्ञानी ! रक्षयः । यानि च स्तोत्राणि । कृष्यादिना कर्मणा ।
शरदः । इवोषधिभिः कामैः । आपूरयय ।

प्रोरोमित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋध्वाद्भृतः सुदानू ।
स्पशो दधार्थे ओषधीषु विध्वध्वगृतो अनिमिषं रक्षमाणा ॥ ३ ॥

प्रोरोः । प्रकर्षेण । दधार्थे । हे मित्रावरुणौ ! सुदानौ । विस्तीर्णावाः । पृथिव्याः । दिवश्च ।
महतः । दर्शनीयाद्भुतिः । तेजसि । ओषधीषु । मनुष्येषु च । पृथक् । पृथक् । स्तुतिभिरभिगच्छतो
मनुष्यान् । अनिमेषम् । रक्षमाणाविति ।

शंसा मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी बद्धधे महित्वा ।
अयन्मासा अयज्वनामवीराः प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते ॥ ४ ॥

शंसा मित्रस्य । स्तुति । मित्रावरुणयोः । तेजः । योर्वैलमेतयोः । महत्त्वेन । यावापृथिव्यौ । बाधते ।
गच्छन्तु । मासाः । अयज्वनाम् । अनुत्पादितपुत्राः । प्रवर्धयन्तु । यज्ञबुद्धिः । बलमिति ।

१. मननीयानि स्तोत्राणि Sy.

२. ऋवेः Sy.

३. परिवृडानि स्तोत्राणि Sy.

४. प्रज्ञानी M. हे शोभनकर्माणी ! Sy.

५. कृष्यादीनां कर्मणां M. यत्कर्म Sy.

६. शरदे A. बहून् संवत्सरान् Sy.

७. ऋयः is suggested for ऋय ॥ आपूरयये स उदिषति Sy.

८. प्ररिचिचाये । 'अस्वेदेव प्र रिरिचे' (RV. I. 61. 9.) इत्यादिषु प्रशब्दस्य रिरिचे इत्यनेन सह सम्बन्धदर्शनादत्राप्युचितक्रियाध्याहारेण रिरिच इति योज्यम् Sy.

९. धारयेथे । According to Sy. दधार्थे goes with स्पशः in the text.

१०. हे मित्रावरुणौ ! युवाम् Sy.

११. हे शोभनदानौ ! Sy.

१२. सुलोकावपि प्ररिचिचाये Sy.

१३. स्वरूपतोऽतिमहतः Sy.

१४. गुणैर्महतः Sy. १५. रूपम् Sy.

१६. ओष० is suggested for श्रीष० ।

१७. प्रज्ञासु निमित्तभूतासु प्रज्ञासु चेति वा Sy.

१८. सत्येन Sy.

१९. विवेकात् सत्येन गच्छतो जनान् Sy.

२०. अव्यवधानेन सर्वदा Sy.

२१. पालयन्तौ Sy.

२२. हे ऋवे ! Sy.

२३. तेजः । यपो० is suggested for तेज योः ॥ तेजःस्थानम् Sy.

२४. स्वमहत्त्वेन Sy. २५. सह वर्तमाने Sy.

२६. वा(पा)धते A. बध्नाति पृथक् पृथक् स्थापयति । इयं पृथिवीयं धीरिति पृथक् करोति । 'यावापृथिवी सहास्ताम्' इति ध्रुतेः Sy.

२७. कालावयवाः Sy.

२८. अयं ज्व० A. अननुष्ठातृणाम् Sy.

२९. अपुत्राः Sy.

३०. प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः Sy.

३१. यज्ञबल बुद्धिमिति M. तद्विपरीतो यज्ञार्थमतिमान् यज्वा Sy.

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासुं चित्रं ददंशे न यच्चम् ।

द्रुहः सचन्ते अतृता जनानां न वां निषयान्यचिते अभवन् ॥ ५ ॥

अमूरा । युवयोः । इमानि विश्वानि भूतानि । अमूढानि । इमाश्च दिशः । यासु दिक्षु स्थितम् ।
चित्रं नानारूपमुद्भूतं च । भूतम् । मनुष्यैर्न । दृश्यते । जनानाम् । द्रोणधारः । पापानि । सेवन्ते । तत्र न ।
युवयोः । अन्तर्हितानि कानिचित् पापानि । अभवन् । अप्रज्ञाते देशे ।

समुं वां यज्ञं महयं नमोभिर्हुवे वां मित्रावरुणा सबाधः ।

प्र वां मन्मान्यचसे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि ॥ ६ ॥

समु वाम् । सम्पूजयामि । युवयोः । यज्ञमहम् । हुविभिः । हुवे च । वाम् । मित्रावरुणौ ! बाधा-
सहितः । प्रसेवन्ताम् । वाम् । मननीयानि । अर्चनायाम् । नवानि । कृतानि । स्तोत्राणि । इमानि ।

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिंपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

(इयं देव ।)

१. आमूरा A. २. युवाभ्याम् Sy.

३. हे व्याप्ती !

४. अमूह्य (लह)नी० A. हे अमूढी ! Sy.

५. इमानि स्तुतिवचांसि कियन्ते Sy.

६. दिशे A. ७. यासु स्तुतिषु Sy.

८. स्थितः A. ९. आश्चर्यम् Sy.

१०. न यक्षं न पूजा दृश्यते युवाभ्यां महिम्नोऽपि
महत्त्वात् प्रयत्नेन कियमाणमपि स्तोत्रं न
चमत्करोतीत्यर्थः Sy.

११. द्रोण्यार A.

१२. स्तुत्यविषयाणि स्तोत्राणि Sy.

१३. न महान्तः Sy.

१४. युवाभ्यां कियमाणानि Sy.

१५. अन्तर्हितानि रहस्यान्यपि स्तोत्राणि Sy.

१६. भवन्ति Sy. १७. अज्ञानाय Sy.

१८. VM. ignores वृषणो ॥ हे वषि-
तारौ Sy.

१९. सुः पूज० A.

२०. नमस्कारैः स्तुतिभिः Sy.

२१. भुवे A. आह्वयामि बाधापरिहाराय Sy.

२२. वासा सहित A. बाधायुक्तोऽहम् Sy.

२३. प्रीणयन्तु Sy.

२४. वा A. युवाम् Sy.

२५. स्तोत्राणि प्रभवन्त्वित्यध्याहारः Sy.

२६. सेवितुम् Sy.

२७. नूतनानि स्तुत्यानि वा Sy.

२८. भया समूहोक्तानि Sy.

२९. परिवृढानि स्तोत्राणि Sy.

३०. इदानीं कियमाणानि Sy.

३१. VM. ignores ड ।

३२. This *pratika* is supplied by the
editor. The stanza has already
been explained. See RV. VII.
6०. 12.

VII. 62.

उत्सूर्यो बृहदर्चीष्यश्रेत्पुरु विश्वा जनिम् मानुषाणाम् ।

समो दिवा ददृशे रोचमानः कृत्वा कृतः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

'उत्सूर्यः । उदध्रेत् प्राप । सूर्यः । महान्ति । अर्चीषि । पुरुणि च । जातानि । सर्वाणि । मानुषाणाम् । समा । एवं वा । दृश्यते । दीप्यमानः । 'तस्मात् सर्वे एव मन्यन्ते मां प्रत्युदगात्' इति ब्राह्मणम् । उदिते च सूर्ये कर्तृभिः । कृतः । अत्य प्रज्ञानेन तेजसा वा प्रादुर्भूतेन । सुकृतः । भवति, रात्रौ हि कृतं दुष्कृतं भवति ।

स सूर्यं प्रति पुरो न उद्गा एभिः स्तोमेभिरेतशेभिरेवैः ।

प्र नो मित्राय वरुणाय वोचोऽनागसो अर्यम्णे अग्रये च ॥ २ ॥

स सूर्ये । सः । सूर्य ! त्वम् । अस्माकम् । पुनः । प्रत्युदगात् । एभिः । स्तोमेभिर्मया क्रियमाणैः ।

१. 'उत्सूर्यः' इति षडृचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानु-
क्रमणिका—'उत्सूर्यः षष्ठाद्यास्तिस्रः सौर्यः'
(KSA. 37. 62. p. 26.) इति । वसिष्ठ-
ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । आद्यास्तिस्रः सूर्य-
देवत्याः । शिष्टा मित्रावरुणदेवत्याः । सूक्त-
विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

२. ऊर्ध्वं अयति Sy.

३. सर्वस्य प्रेरको देवः Sy.

४. अत्यधिकम् Sy.

५. तेजाति Sy.

६. बहूनि Sy.

७. जनिमानि जनान् । जनशब्दः सङ्ख्यवचनः ।
तान् प्रत्युदध्रेत् Sy.

८. मनुष्याणाम् Sy.

९. समः is suggested for समा ॥ एक-
रूपः प्रतिनियतः सन् Sy.

१०. दिवा is suggested for एव वा ॥
स देवोऽह्नि Sy.

११. रोचमानः सन् Sy.

१२. ऽदकावि० A.

'तस्मात् पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति' इति
हि श्रुतिः Sy.

१३. स्तुतिकर्तृभिः Sy.

१४. सर्वस्य कर्ता Sy.

१५. अय is suggested for अत्य ॥ सम्पा-
दितः प्रजापतिना Sy.

१६. सर्वस्य कर्ता Sy.

१७. स्तुत्या तीक्ष्णीकृतः Sy.

१८. सू A. प्रसिद्धस्त्वम् Sy.

१९. हे सूर्य ! Sy.

२०. ऽर्यस्त्व० M.

२१. अस्मान् प्रति Sy.

२२. पुरः is suggested for पुनः ॥ पुरस्तात्
Sy.

२३. ऽत्युदका M. ऽत्युदगाः is suggested
for ऽत्युदगात् ॥ उद्गच्छ Sy.

२४. स्तोमेः is suggested for स्तोमेभिः ॥
स्तुत्यैः Sy.

एतशः^१ श्वाश्वः^२ । गन्तुमि^३ सह । अदितिश्च^४ सन्, अस्मान् । मित्रादिभ्यः^५ । प्रबृहि^६ । अपापान्^७ ।

वि नः^८ सहस्रं^९ शुरुधो^{१०} रदन्त्वृतावानो^{११} वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु^{१२} चन्द्रा^{१३} उपमं^{१४} नो अकमा^{१५} नः कामं^{१६} पूरयन्तु^{१७} स्तवानाः^{१८} ॥ ३ ॥

वि नः सहस्रम् । विलिखन्तु । मित्राद्याः कुर्वन्तु । अस्माकम् । बह्वीः । ओषधीः शुचौ रोषयिषीः । यज्ञवन्तः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । प्रयच्छन्तु च । ल्हादकाः । अस्मभ्यम् । उपमानभूतम् । अन्नम् । आपूरयन्तु च । अस्माकम् । स्तूयमानाः । कामम् ।

द्यावाभूमी अदिते^{१९} त्रासीथां^{२०} नो^{२१} ये वां जज्ञुः^{२२} सुजनिमान^{२३} ऋण्वे ।

मा हेळे^{२४} भूम^{२५} वरुणस्य^{२६} वायोर्मा मित्रस्य^{२७} प्रियतमस्य^{२८} नृणाम् ॥ ४ ॥

द्यावाभूमी । उभे द्यावाभूमी ! रक्षयाम् । अस्मान्, तत्र विशेषेण भूमिर्मा ज्ञायते । अदिते ! इति त्वं

१. एतशोश्वाभि M. एतशोश्वाश्वः is suggested for एतशः श्वाश्वः ॥ एतवर्णः । स्वाधिकः शकारः । 'या जरन्ता युवशा ता' (RV. I. 161. 7) । 'पुष्यः कृष्णशवास्युत्तरतः' (AB. 5. 14.) इत्यादिवत् Sy.

२. गमनशोलेरद्वैरुद्गाः Sy.

३. अथ तवा कृत्वास्माभिः स्तुतः सन् नोऽस्मान् Sy.

४. आदि refers to वरुणाय । अयंण्ये and अग्नये ॥ अथ सौर्य इतरेषां मित्रादीनां सज्जीतं तेवामपि निपातभाक्त्वादविरुद्धम् । एवं पूर्वश्रोत्रत्र च मंत्रावरुणोऽयंमादीनां सज्जीतं नमपि न विरुध्यते Sy.

५. ष्पात् A.

६. VM. ignores च ।

७. ष्वा A.

८. वितरन्तु Sy.

९. कुर्वस्वम् M.

१०. अस्मभ्यम् Sy.

११. सहस्रसंख्याकं धनम् । यद्वा सहस्रसंख्याकाः Sy.

१२. तु(कृ)चो A. शुवेदुःशस्य प्रतिरोद्धारः—अथवा, उक्तलक्षणा ओषधीः Sy.

१३. सत्यवन्तो वरुणादयः Sy.

१४. वरुणे मित्रे अग्निम् M.

१५. आह्लादकारिणः Sy.

१६. स्तुत्यम् Sy.

१७. अयंनीयम् Sy.

१८. पूरयन्तु हे सूर्य ! त्वयानुजाता इति सूर्यस्य स्तुतिः Sy.

१९. मानं A. अस्माभिः स्तूयमानाः Sy.

२०. कामं A. अपेक्षितम् Sy.

२१. षभूमिम् A. २२. भे A.

२३. षभूमि A.

हे द्यावापृथिवी ! Sy.

२४. रक्षयाम् A. रक्षतम् Sy.

२५. भूमिवा A. भूमिनाम् is suggested for भूमिमा ॥

२६. ज्ञायते A.

२७. हे अन्नपण्डिते ! एतद्द्यावाभूम्योरेवैकवचनेन सम्बोधनम् Sy.

विशेषेण श्रापस्वेति । ये । वाम् । ज्ञातवन्तः । शोभनजन्मानः । दर्शनीये । मा । क्रोधे । भूम । वज्रणस्य ।
वावोश्च । मित्रस्य । नृणाम् । प्रियतमस्वेति ।

प्र बाहवा सिस्मृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिष्ठतं घतेन ।

आ नो जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ ५ ॥

प्र बाहवा । प्रसारयतम् । बाहू । जीवनाय । अस्माकम् । गोमार्गे च । अस्माकम् । उदकेन । आसिञ्च-
तम् । आश्रावयतं च । अस्मान् । जनेषु । युवानो ! श्रुतं च । हे मित्रावरुणौ ! मम । इमानि । स्तोत्राणि ।

१. वयम् Sy. २. युवाम् Sy. ३. ज्ञातवन्तः
स्म Sy. ४. हे महर्ष्यो ! Sy. ऋष्व इति

महर्षाम Ngh. ३.३. ५. भ्रम A.

६. वज्रणस्य M. वरुणस्य is suggested for
वज्रणस्य ॥ किञ्च वयं वरुणस्य Sy.

७. स्तुतिनेतृणां मनुष्याणाम् Sy.

८. मित्रस्य हेले आ भूम Sy.

९. 'प्र बाहवा' इति पञ्चमी मित्रावरुणे पशौ
पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'प्र बाहवा
सिस्मृतं जीवसे नो यद्विहिष्टं नातिविषे मुदान्'
(ĀSS ३. ८.) इति Sy.

१०. ०यत M. प्रसारयतं हविःस्वोकाराय धनप्रदा-
नाय वा Sy. अन्तर्भूतस्यार्थः । प्रसारयतम् ।
जीवनविघ्ननिवारणाय बाहुप्रसारणं कुतस्मि-
त्यर्थः Mah. आगच्छतम् । यद्वा बाहवा बाहु-
बलेन सह बाहुबलवन्तावागच्छतम् BB.

११. बाहोर्बलं बाहुशब्देनोच्यते । अशंश्रादिवादाच्च ।
बाहवा बाहवौ बाहुबलवन्तौ युवाम् . . . तृती-
यैकवचनस्य नाभावाभावे गुणश्रद्धान्दसः BB.

१२. जीवहाय A. चिरं जीवनाय Ngh बाहु-
प्रसारणं जीवनहेतुप्रतिपत्तिरकारणायेत्यर्थः U.
जीवयितुम् । . . . अस्माकं वा जीवसे जीवनाय
BB. १३. अस्मान् BB.

१४. गावो यान्ति गच्छन्त्यत्रेति गव्यूतिर्गोमार्गंभूमिः,
तां तृणविप्ररोहाय Sy. गव्यूति क्षेत्रम् Mah.
गवि पृथिव्याभूतिमवनम् । जीवनहेतुभूतानि
क्षेत्राण्यत्राभिप्रेतानि । तदर्थं हि वृष्टिः प्रार्थ्य-
माना दृष्टार्था भवति । गोजातिविषयभूतां
वेतिमवनमार्गम् । भक्षणमार्गाभिप्रायतो गो
प्रवाहमिति यावत् U. गव्यूति गोप्रचारम् ।

गावो यूपन्ते मिथ्यन्तेऽस्यामित्यधिकरणे क्तिन्
BB. १५. जलेन Mah. अक्षारोदकेन

U. आगत्य च . . . घृतेन BB.

१६. समन्तात् सिञ्चतम् Sy. सिञ्चतम् Mah.
आभिमुख्येन सिञ्चन्तम् U. समन्ता-
दुक्षतम् BB.

१७. विधृतं कुतम् Sy. इत्यमदाद् इत्यमयाक्षी-
दिति लोके मां कथयतमित्यर्थः । वृद्धपभाव
श्रापः Mah. प्रकथयतमित्यमदादित्यमयाक्षी-
दिति U. समन्ताच्छ्रावयतम् । यद्वा—अस्माकं
जनपदेषु युवयोर्बाहुबलं व्यापयतम् । शृणो-
तेणिचि वृद्धपभावश्रद्धान्दसः BB.

१८. भवत्सिक्तक्षेत्रनिष्पन्नधान्यैर्देज्विनं मा माम्
Mah. सिक्तधान्यनिष्पत्तिहेतुना यज्ञं कुर्वणं
मा माम् U.

१९. अस्मत्समाने मनुष्यसमूहे वा Sy. जनपदे
Mah., U. जनेषु जनपदेषु BB.

२०. युवाना A. हे नित्ययुवानो ! सर्वत्र व्याप्तौ
वा युवाम् Sy. तरुणौ छिन्नजरसौ Mah.
उच्छिन्नजरसौ U. नित्यतरुणौ मिथिती वा ।
पूर्ववदाकारः BB.

२१. श्रुत्वा पूर्वोक्तं कुतस्मित्यर्थः । शृणोतेः शपो
लुक् Mah. आश्रुतं मम । . . . श्रुत्वा
चातिष्ठतमित्यभिप्रायः U.

२२. ०रुणो A. हे मित्रावरुणौ ! देवौ ! युवाभ्याम्
Sy. २३. इमानस्मदीयान् BB.

२४. आह्वानानि Sy., Mah., U. हवान् आह्वान-
नानि BB.

This stanza=YV. 21. 9=TS 1.

8. 22. 3.

नू मित्रो वरुणो अर्यमा नस्त्वने तोकाय वरिवो दधन्तु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नू मित्रः । मित्रम् । मित्रः । वरुणः । अर्यमा च । अस्माकम् । आत्मने । पुत्राय च । धनम् ।
प्रयच्छन्तु । सुगानि । अस्माकम् । विश्वानि । स्थानानि । भवन्तु ।

VII. 63.

उद्वेति सुभगो विश्वचक्षाः साधारणः सूर्यो मानुषाणाम् ।

चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य देवश्चर्मैव यः समविच्यक्तमांसि ॥ १ ॥

उद्वेति । उदेति । एव । सुभगः । विश्वस्य द्रष्टा । समानः । सूर्यः । मनुष्याणाम् । मित्रावरु-
णयोः । चक्षुः । देवः । यः । चमेव विस्तृतान्तरिक्षाणि । तम तमांसि । तत् पिण्डयति ।

उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्क्रेतुरर्णवः सूर्यस्य

समानं चक्रं पर्याविर्वृत्सन्न्यदेतुशो वहति धूर्षु युक्तः ॥ २ ॥

उद्वेति । उदेति । प्रेरयिता । जनानाम् । महत् । प्रज्ञापयिता रश्मिः । उदकवान् । सूर्यस्य ।

१. अद्य Sy. २. एते त्रयो देवाः Sy.

३. आत्महिताय Sy. ४. सुगमनानि Sy.

५. सर्वाणि गन्तव्यानि Sy. ६. स्वानानि A.

७. 'उद्वेति' इति षड्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्य-
ब्रह्मम् । आद्याश्चतस्रः पञ्चम्याः पूर्वार्थश्च
सूर्यदेवत्या अवशिष्टास्त्रयोऽर्धर्वा मित्रावरुण-
देवत्याः । तथा चानुक्तम्—'उद्वेतीति चार्ध-
पञ्चमाः' (KSA. 37. 63. p. 26.)
इति । विनियोगो लैङ्गिकः Sy.

८. उद्वगच्छति Sy. ९. अथ A.

१०. शोभनभाग्यः सुष्ठु भजनार्थो वा Sy.

११. दृष्टो A. सर्वस्य द्रष्टा Sy.

१२. साधारणत्वप्रतिपादकश्रुतिः पूर्वमुदाहृता cf.
RV. VII. 62. 1. 'तस्मात्पुरुषं पुरुषं
प्रत्यादित्यो भवति' ।

१३. अयं सूर्यः Sy. १४. सर्वेषां मनुष्याणाम् Sy.

१५. प्रकाशकः Sy. १६. द्योतमानः Sy.

१७. य इवमेव M. चर्मैव is suggested for
चमेव ॥ चर्मणीव

१८. ०तमान्० A. विस्तृतान्त्यान्त० is suggest-
ed for विस्तृतान्त० ।

१९. मम तमांसि M. तम seems to be
redundant.

२०. तं पिण्डति A. सम् is suggested for
तत् ॥ सह विचति । संवेष्टयति । स महानुभावो
देव उदेति Sy. २१. उद्वगच्छति Sy.

२२. सर्वेषु कर्मस्वनुज्ञाता Sy.

२३. महान् is suggested for महत् ॥ पूज्यः
Sy.

२४. सर्वस्य प्रज्ञापकः Sy.

२५. उदकप्रवः Sy.

२६. अयं सूर्यस्य सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः Sy.

समवृत्तम् । चक्रम् । पर्यावर्तयितुमिच्छन् । यस्मिन् काले । विनाशः । वहति । रथस्य सूक्ष्म । युक्तः ।

विभ्राजमान उपसामुपस्थाद्रेभैरुदेत्यनुमद्यमानः ।

एष मे देवः सविता चच्छन्द यः समानं न प्रमिनाति धाम ॥ ३ ॥

[विभ्राजमानः] विभ्राजमानः । उपसाम् । उत्सङ्गात् । स्तोत्रिभिः । उदेति । अनुमाद्यमानः ।

एषः । मे । देवः । सविता । उपच्छन्दनं करोति । यः । समानं सर्वेषाम् । तेजः । न । हिनस्ति ।

दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति दूरेअर्थस्तरणिभ्राजमानः ।

नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता अयन्नर्थानि कृण्वन्नपांसि ॥ ४ ॥

दिवः । दिवः । रोचमानः । महातेजः । उदेति । दूरे गमनं यस्य भवत्पुदितमात्रस्य । क्षिप्रगतिः ।

भ्राजमानः । इदानीम् । जनाः । सूर्येण । प्रसूताः । प्राप्नुवन्ति । गन्तव्यानि स्थानानि । कुर्वन्ति च ।

कर्माणि ।

१. किं कुर्वन्नुदेति ? इत्युच्यते । सर्वेषामेकरूप-
मेकमेव Sy.

२. रथाङ्गम्, चरणशीलं रथं वा Sy.

३. काले is suggested for काल ॥ यद्वय-
चक्रम् Sy.

४. विनाशः M. एतन्नः is suggested for
विनाशः ॥ एतन्नवर्णो हरितवर्णोऽश्वः 'एको
अश्वो वहति सुप्तनामा' (RV. 1. 164.
2.) इत्युक्तम् Sy.

५. सुष्ठु M. घूर्धु is suggested for सूक्ष्म् ॥

६. The *Pratika* is supplied by the
Editor.

७. अयं सूर्यो विशेषेण दीप्यमानः Sy.

८. उपस्थे मध्ये Sy.

९. अरमा० A. अनुमद्यमानः सन् Sy.

१०. मह्यम् Sy. ११. द्योतमानः Sy.

१२. इवच्छ० A. उपच्छन्दयति कामान् Sy.

१३. देवः Sy.

१४. सर्वेषां प्राणिनामेकरूपम् Sy.

१५. तेजः A. स्वीयं तेजः स्थानम् Sy.

१६. हिनस्ति सङ्क्षोचयति स देव उदेति Sy.

१७. मिव A. M.

१८. अन्तरिक्षात् यद्वा अन्तरिक्षस्य Sy.

१९. अयं सूर्यः रुक्मो रोचमानः । यद्वा रुक्म आभ-
रणस्थानीयः Sy.

२०. प्रभूततेजाः सन् Sy.

२१. दूरे गन्ता । अर्थोऽर्तः । दूरे प्राप्यमानो वा
Sy.

२२. यस्य भवत्पुदि० A.

२३. तारकः Sy.

२४. दीप्यमानः सन् उदेति Sy.

२५. निश्चयम् Sy.

२६. सर्वे प्राणिनः Sy.

२७. प्रेरकेण देवेन Sy.

२८. अनुज्ञाताः प्रेरिताः सन्तः Sy

२९. अनुष्ठेयानि Sy. ३०. णिः A.

यत्रा चक्रुर्मृता गातुमस्मै श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः ।

प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः ॥ ५ ॥

यत्रा चक्रुः । यत्र । चक्रुः । देवाः । मार्गम् । अस्मै तत् । अन्तरिक्षम् । श्येनः । इव । गच्छन्ति । अनुगच्छन्ति । प्रतिविधेम । युवयोः । सूर्योऽस्मिन् । उदिते । नमोभिः । अपि च । हव्यैश्च । मित्रावरुणौ ! इति ।

१. वसिष्ठस्यायम् । अस्याः प्रथमोऽर्ध्वः सौर्य इति प्रतिजज्ञे शीनकः । मैत्रावरुणयोर्द्वितीय इति Dur. वसिष्ठस्यायम् । अस्याश्च प्रथमोऽर्ध्वः सौरो द्वितीयो मैत्रावरुणः । तेन भिक्षे एवंते वाक्ये SKN.

२. यस्मिन्नन्तरिक्षे Sy. यदा Dur. यस्मिन्नभसः प्रवेशे SKN.

३. अकुर्वन् Sy. कृतवन्तः Dur., SKN.

४. अमरणवर्माणः पूर्वं देवाः Sy.

५. गातुं गमनमार्गमुदयादारभ्य यावदस्तमय इति Dur. गंत्यते येन मार्गेण गातुं गमनमार्गम् SKN.

६. सूर्याय Sy., Dur. सूर्यायेति निर्देशः । अस्य सूर्यस्येत्यर्थः SKN.

७. अन्तरिक्षं तेन मार्गेण . . . 'श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः' (VII. 63. 5.) इत्यनेन सम्बन्धात् 'पाथोऽन्तरिक्षम्' इत्युपपद्यते । अपठितमप्येतदन्तरिक्षनामनु । इत्यप्रतीतार्थम् Dur.

८. शंसनीयगमनो गृध्रः Sy. यदा चायमारब्धः सूर्यः श्येनो न श्येन इव Dur. तेनैवायं मार्गं जानतिकामन् मर्यादां श्येनो न श्येन इव SKN.

९. गच्छन् is suggested for गच्छन्ति ॥ दीयमानो गच्छन् Dur. दीयतिरिति गति-

कर्मा । गच्छन्मुदयात्प्रभृत्पास्तमयात् SKN.

१०. अनुगच्छति is suggested for अनुगच्छन्ति ॥ अथ तदारभ्य प्रति . . . प्रतीत्य चेतसा Dur. किञ्च प्रतीत्यं यात्वर्थानुवादो SKN. ११. अयमर्ध्वं सौर्य इत्युक्तम् (cf. RV. VII. 63. 1.) पञ्चम्याः पूर्वार्धश्च सूर्यदेवतयः Sy.

१२. प्रथिवी A. परिचरेम Sy. परिचरेम वयम् Dur. विधतिः परिचर्यायाम् । परिचरेमेत्याशास्महे SKN.

१३. युवाम् Sy., Dur., SKN.

१४. सूर्यं उदिते सति प्रातःसवने Sy.

१५. अदिते A. अहन्यहनीत्यर्थः SKN.

१६. नमस्कारैः स्तुतिभिः Sy. नमस्कारैः Dur. स्तुतिभिः SKN.

१७. हविर्भिश्च Sy. न शुष्केण हस्तेन । किं तर्हि ? . . . हविर्भिश्च पुरोडाशादिभिः SKN.

१८. अयवैवमन्यया स्यात्प्रथमस्यार्द्धवैवमन्यः सूर्यप्रधानत्वात् । उत्तरोऽर्ध्वो निराकाङ्क्ष एव । यत्र यस्मिन्नभसः प्रवेशे गातुं कृतवन्तोऽमृता देवाः सूर्यश्च । तेनैव प्रवेशेन श्येन इव दीयन्नन्वेति, अनुगच्छति पाथः । न तां मर्यादामौदवरोऽपि तन्नतिक्रामतीत्यर्थः Dur. ; N.

6. 7; SKN. II. 413., 414.

न मित्रो वरुणो अर्यमा नुस्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

[नू मित्रः]

VII. 64.

दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यां प्र वां घृतस्य निर्णिजो ददीरन् ।

हव्यं नो मित्रो अर्यमा सुजातो राजा सुचित्रो वरुणो जुषन्त ॥ १ ॥

दिवि क्षयन्ता । दिवि । निवसन्तो । उदकस्पायम् । पृथिव्यां च । वाम् । आग्यस्य हूयमानस्य ।

निर्णिजस्तोकाः । प्रकर्षेण । धारयेयुः । हव्यम् । अस्माकम् । मित्रः । अर्यमा च । शोभनजननः । राजा ।

सुधानः । वरुणश्च । सेवन्ताम् ।

आ राजाना मह ऋतस्य गोपा सिन्धुपती चत्रिया यातमर्वाक् ।

इळां नो मित्रावरुणोत वृष्टिमव दिव ईन्वतं बीरदानू ॥ २ ॥

आ राजाना । आयातम् । राजानौ । हे महतः ! सत्यस्य, गोपायितारौ ! सिन्धूनां स्वामिनौ ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

This stanza has already been explained. See. RV. VII. 62. 6.

२. 'दिवि क्षयन्तः' इति पञ्चमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं मैत्रावरुणम् । 'दिवि पञ्च' इत्यनुक्रमणिका(KSA. 37. 64. p. 26.) । तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे आद्यास्तुचो मैत्रावरुणस्य । सूत्रितञ्च—'दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यामा विश्ववारादिवना गतं नः' (ĀSS. 8. 11.) इति Sy. ३. छुलोकेऽन्तरिक्षे Sy.

४. क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । स्वामिनौ भवयः Sy.

५. ०स्वार्थः M.

६. पृथिव्यां च वर्तमानस्य Sy.

७. हे मित्रावरुणौ ! युवाभ्यां प्रेरिता मेघाः Sy.

८. उदकस्य Sy. ९. भूयः A.

१०. नि (श) णृजन्तो० A. नि णिजः is suggested for निर्णिजः ॥ रूपाणि. . .

अथवा वां युवाभ्यां घृतस्य निर्णिजो रूपाणि, घृतानीत्यर्थः, तानि ददीरन् दीयन्ते Sy.

११. ववते प्रवच्छन्ति Sy.

१२. अद्यमा A.

१३. सुष्टु प्रादुर्भूतः Sy.

१४. सर्वस्य स्वामी Sy.

१५. सुधानः A. शोभनवत्तः Sy.

१६. आयातम् A. आगच्छतम् Sy.

१७. सर्वस्य स्वामिनी Sy. १८. महतः M.

१९. ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य Sy.

२०. गोपा गोपायितारौ । 'सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' इति पराङ्गवद्भावात् यच्छवामन्त्रितसमुदायस्य निघातत्वम् Sy.

२१. हे नद्याः पालयितारौ ! Sy.

जातितः क्षत्रियाद् । अभिमुखम् । अन्नम् । नः । मित्रावरुणौ । वचि च । विष्टि । द्यूलोकात् । अपक्षार-
यितम् । क्षिप्रदानौ ।

मित्रस्तन्नो वरुणो देवो अर्यः प्र साधिष्ठेभिः पृथिभिर्नयन्तु ।

ब्रवद्यथा न आदरिः सुदास इषा मदेम सह दवगोपाः ॥ ३ ॥

मित्रस्तन्नः । मित्रादयः । अस्मान् । साधुतमैः । मार्गैः । तथा । प्रणयन्तु । द्यूतात् । यथा ।
अस्मान् । अभिगमनानन्तरमेव । . . . गन्ता द्वाराधिकृतः । अन्तःपुरस्थिताय सुदासे प्राप्तान् । अन्नेन । मदेम ।
पुत्रपौत्रैः सह । देवै रक्ष्यमाणाः ।

यो वां गतं मनसा तच्चदेतमुध्वा धीतिं कृण्वद्धारयच्च ।

उचेथी मित्रावरुणा घृतेन ता राजाना सुक्ष्मितीस्तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

यो वाम् । यः । वाम् । रयम् । एत । मनसा स्तोत्रपरेण । संक्ष्मितीत्यर्थः । उन्मुखात् । बुद्धिम् ।

१. क्षत्रिया is suggested for क्षत्रियाद् ॥

हे बलवन्तौ ! युवाम् Sy.

२. अस्मभ्यम् Sy.

३. मित्रावरुणौ is suggested for मित्रा-
वरुणे ॥

४. वचि चि A. अपि च is suggested for
वचि च ॥

५. वृष्टिम् is suggested for विष्टि ।

६. अन्तरिक्षात् Sy.

७. ०रयतम् is suggested for ०रयितं ।
प्रेरयतम् Sy.

८. आदि refers to वरुणः । देवः and अर्यः ॥
अर्यः अर्यमा चेत्ये त्रयोऽपि Sy.

९. अस्मात् A.

१०. साधकतमैः Sy.

११. तदा यदास्माकमपेक्षितं तदा Sy.

१२. प्रापयन्तु Sy.

१३. अतावनुकम्प्य इति द्यूतात् । तथा कुर्वन्तु Sy.
अरिः अर्यमा . . .

१४. . . . गन्ता is missing in M.
Omission is shown by the dots.
अरिर्गन्ता is suggested for गन्ता ।
अपेक्ष्यः पुनरभिधानमादरार्थम् Sy.

१५. शोभनदानाय जनाय Sy.

१६. युष्माभिर्बलव्येन Sy.

१७. मदम A. हृष्येम Sy.

१८. पुत्रादितहिताः Sy.

१९. देवा यूयं गोपायितारो येवां ते वयम् Sy.

२०. युवयोः Sy.

२१. एतः A. एतम् is suggested for एत ।

२२. स्तोमेन Sy.

२३. संस्तरोति A. तच्छ्रुत्येत् Sy.

२४. ०वा A. तथा कृत्वोर्ध्वाम् उन्नतान् Sy.

२५. कर्म स्तुतिरूपम् Sy.

करोति स्तुत्यर्थम् । धारयति । च निश्चलां करोति । तस्य स्वभूताः सुनिवासाः प्रजाः । उदकेष्वेषाम् । उल्ले-
षाम् । तौ । राजानौ । तपयेथां च ।

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्युयं पात स्वस्तिमिः सदा नः ॥ ५ ॥

एषः । अयम् । स्तोमः । वरुण ! मित्र ! तुभ्यमर्ह्यमुल्ले । सोमः । इव । दीप्तः । वायवे । अस्माभिर-
यामि यत कुतः । अविष्टं । मियः । जिगृतम् ।

VII. 65.

प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्मित्रं हुवे वरुणं पृतदक्षम् ।

ययोरसूर्यमक्षितं ज्येष्ठं विश्वस्य यामन्नाचिता जिगत्सु ॥ १ ॥

प्रति वाम् । प्रतिभुवे । वाम् । उदिते । सूर्ये । सूक्तैः । मित्रम् । वरुणं च । पृतदक्षम् । ययोः ।
असुराणां हन्तृ बलम् । अक्षीणम् । प्रशस्तम् । विश्वस्यापि । अभिगमने । संख्ये च । जयशीले भवति ।

१. कृपात् । उल्लेखः स्तुत्यात् Sy.

२. एवं कृत्वा धारयच्च यागे धारयेत् Sy.

३. तस्मै शोभननिवासाः प्रजाः । यथा सुक्षितयो
भवन्ति तथा Sy.

४. उदकेन is suggested for उदकेष्वेषाम् ।

५. उल्लेषाम् A. M. जनं शिञ्चतम् Sy.

६. युवाम् Sy. ७. हे स्वामिनी ! Sy.

८. VM. ignores मित्रावरुणयोः ।

९. अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे वरुण ! मित्र !
Sy. १०. स्तवः Sy.

११. युवयोः Sy. १२. ०महं मुले A.

१३. सोम न M. युष्मभ्यं प्रोतिकरः सोमो यथा
वीषते तद्वत् Sy.

१४. दीप्तः is missing in M.

१५. वायुर्गन्तावित्यः । स एवायं । तस्मै Sy.

१६. अकारि Sy.

१७. य M. यतः is suggested for यत ।

१८. अविष्टम् is suggested for अविष्टं ॥
रक्षतम् Sy.

१९. धियः is suggested for मियः ॥

कर्माण्यस्मदीयानि Sy.

२०. तिष्ठतम् A. M. प्रवृत्तम् Sy.

२१. VM. ignores पुरन्धोः ॥ पुरन्धोः स्तुतोः ।
अन्यद्गतम् Sy.

२२. 'प्रति वां सूरः' इति पञ्चचदशमं सूक्तं
वर्तितव्यस्यार्थं मैत्रावरुणम् । 'प्रति वाम्' इत्यनु-
क्रान्तम् (KSA. 37.65. p. 26.) । द्वितीये
छन्दोगे प्रउगशस्त्रेऽप्येव तृचः । सूत्रितञ्च—
'प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्धेनुः प्रत्नस्य'
(ASS. 8. 10.) इति Sy.

२३. प्रतिभुवे M. प्रति हुवे is suggested
for प्रतिभुवे ॥ आह्वये Sy.

२४. प्रातःसवने Sy.

२५. The rest of the commentary
from ययोः onwards is missing
in M. मित्रावरुणयोः Sy.

२६. अत एव ज्येष्ठम् Sy. २७. शत्रुसङ्घस्य Sy.

२८. वामनि सङ्ग्रामे Sy.

२९. उपचिते धूरसङ्घेऽप्येव Sy.

३०. जेतुं भवति Sy.

ता हि देवानामसुरा तावर्षा ता नः क्षितीः करतमूर्जयन्तीः ।

अश्याम मित्रावरुणा वयं वां द्यावा च यत्र पीपयन्नहा च ॥ २ ॥

ता हि देवानाम् । तो । हि । देवानाम् । बलिनी । तो । ईश्वरी । तो । नः । प्रजाः । कुरु-
तम् । बलं कुर्वाणाः । प्राप्नुयाम । हे मित्रावरुणी ! वयम् । वाम् । यस्यां प्राप्ती सत्यामस्मान् । द्यावा
पृथिव्यौ । ग्रहानि । च । वर्जयन्ति ।

ता भूरिषाश्वनृतस्य सेतू दुरत्येतू रिपवे मर्त्याय ।

अतस्य मित्रावरुणा पृथा वामुपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ३ ॥

ता । तो । बहुतन्ती । पापस्य । बलन्धकी । हिसितुम् । मर्त्यानां मनुष्यस्य । आक्रमितुमशक्वी
सर्वथा बध्नीथ इत्यर्थः । तथाविधौ हे मित्रावरुणी ! युवयोः । सत्यस्य । मार्गेण । उदकानि । नावा । इव ।
तरेम । दुरितानि ।

१. देवो Sy.

२. खलु Sy.

३. देवानां मध्ये Sy.

४. बलवन्ती Sy.

५. तावुवरी A.

६. अया सर्वस्येश्वरी Sy.

७. अस्माकम् Sy.

८. पुत्राविरूपाः प्रजाः Sy.

९. The commentary on this stanza from the beginning upto बलम् is missing. in M. प्रवृद्धाः Sy.

१०. अपाप्नुयाम Sy.

११. ंदगा M.

१२. युवाम् Sy.

१३. यस्यां युवयोर्ब्याप्ती Sy.

१४. द्यावा द्यावापृथिव्यौ । सर्वथा तयोः सहभावा-
वयमर्थो लभ्यते Sy.

१५. एतत्राग्रेष्वलक्षणम् । ग्रहोरात्राणि च Sy.

१६. अस्मान् व्यापयेयुः Sy.

१७. मित्रावरुणी Sy.

१८. ०तन्ति A. प्रभूतबन्धनसाधनपाशोपेती
Sy.

१९. यागरहितस्य Sy.

२०. बन्धकी is suggested for बलन्धकी ॥
सेतुबद्धन्धकी Sy.

२१. This seems to be the explanation
of रिपवे । Sy. explains it with मर्त्याय
as वैरिजनाय

२२. रिपवे मर्त्याय वैरिजनाय Sy.

२३. This seems to be the explanation
of दुरत्येतू । Sy. explains it as
दुरतिक्रमो भवतः ।

२४. सर्वाया A.

२५. ०ध्नीथ M.

२६. यत्रस्य युवयोरर्थायानुष्ठीयमानस्य दागस्य Sy.

२७. प्रभूतान्युदकानि Sy.

२८. दुःखानि Sy.

आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं घृतैर्गव्यूतिमुक्षतमिळाभिः ।
प्रति वामत्र वरमा जनाय पृथोतमुदगो दिव्यस्य चारोः ॥ ४ ॥

१ आ नः । आसिञ्चतम् । अस्माकम् । मित्रावरुणा ! युवाभ्याम् । यत्र हव्यानि सेवन्ते तमित्येत-
देवाह । उदकः । गोमाणम् । इळाभिरक्षैर्घातः । प्रतियच्छतं च । युवाम् । वरणीयमुदकम् । जनाय तदेव ।
इह । प्रयच्छतम् । उदकम् । दिव्यम् । चाविति प्रतिभवति युवयोः स्वस्वभूतमुदकं जनायेति वा ।

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न बायवेऽयामि ।
अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

[एष स्तोमः ।]

VII. 66.

प्र मित्रयोर्वरुणयोः स्तोमो न एतु शृष्यः । नमस्वान्तुविज्ञातयोः ॥ १ ॥

१ प्र मित्रयोः । प्रेतु । मित्रावरुणयोः । अस्मदीयः । स्तोमः । सुखावहः । हविष्मान् ।

१. मित्रावरुणे पशो 'आ नो मित्रावरुणा' इत्येषा
चतुर्थ्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'आ नो मित्रा-
वरुणा हव्यजुष्टिं युवं वस्त्राणि पोवसा वसावे,
(ASS. ३. ८.) इति Sy.

२. VM. explains आ and उक्षतम्
together as आसिञ्चतम् but Sy.
explains आ and उक्षतम् separately
आ as आगच्छतमिति शेषः and उक्षतम्
as सिञ्चतम् ।

३. हविः सेवनवन्तं यत्र गच्छतमिति शेषः Sy.

४. अस्मदीयां भूमिम् Sy.

५. ०घातः is doubtful. घृतैः is suggest-
ed for आगस्य चारोः सह Sy.

६. It seems to be the explanation
of प्रति ॥ क आ यच्छेदिति शेषः Sy.

७. उत्कृष्टं हविः स्तोत्रं वा Sy.

८. अस्मिन्लोके Sy.

९. उदकस्य । कर्मणि षष्ठीः । उक्षतक्षणमुदकम् Sy.

१०. अतः केवलं कृपयैव विविधस्य Sy.

११. चाविति A. चरणीयस्य Sy.

१२. One स्व seems to be redundant.

१३. VM. ignores आ ।

१४. The *pratika* is supplied by the
Editor.

The stanza has already been
explained. See. RV. 7. 64. १.

१५. 'प्र मित्रयोः' इत्येकोनविंशत्युचमेकादशं सूक्तं
वसिष्ठस्यार्थम् । अत्रैयमनुक्रमणिका—'प्रमित्र-
योरेकोना गायत्रं दशम्याद्यास्त्रयः प्रगाथाः पुर-
उष्णिक् चतुर्थ्या दशादित्वास्तिलः सोमः'
(KSĀ. ३७. ६६. p. २६.) इति । दशमो
बृहत्केकादशो सतोबृहती द्वावशी बृहती त्रयोवशी
सतोबृहती चतुर्वशी बृहती पञ्चवशी सतोबृहती
षोडशी पुरउष्णिक् शिष्टा गायत्र्यः । चतु-
र्थ्याद्यास्त्रयोदश्यन्तो आदित्यदेवताश्चतुर्वश्या-
द्यास्तिलः सूर्यदेवत्वाः । आद्यन्तो तृचोसपूर्व-
वन्मित्रावरुणा । अग्निष्टोमे माध्यन्दिनायने
मित्रावरुणस्य आदितो नवचः शस्याः 'प्र
मित्रयोर्वरुणयोः' इति नव, (ASS. ५. १०.)
इति सूत्रितत्वात् । पृष्ठ्याभिप्लवण्डहयोः स्तो-
मबुद्धिनिमित्तमावापार्या आद्या षड्चः । सूत्रि-
तञ्च—'प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति षट्' (ASS
7. ५.) इति Sy.

१६. प्रेतु A. गच्छतु Sy.

१७. मित्रव० A. मित्रावरुणयोरित्यर्थः । उभयत्र
प्रतियोगापेक्षया द्विवचनत्वम् Sy. १८. दोषे
A. १९. स्तोत्रम् Sy. २०. सुखकरः Sy.

२१. अत्रवान् । हविर्भिर्युक्तः Sy.

बहुजननयोः ।

या धारयन्त देवाः सुदद्या दक्षपितरा । असुर्याथ प्रमहसा ॥ २ ॥

या धारयन्त । यौ । अवधारयन् । देवाः । गोमनबली । दक्षपितरो बलं रक्षकं ययोस्तौ । असु-
र्याथसुराणां स्वभूतया बलाय तत् प्रतिहन्तुम् । प्रकृष्टतेजसाविति ।

ता नः स्तिपा तनूपा वरुण जरिणाम् । मित्रं साधयंत धियः ॥ ३ ॥

ता नः । तौ । अस्माकम् । तूनां गृहाणां च रक्षकौ । हे वरुण ! स्तोतृणाम् । मित्र ! च । साध-
यतम् । कर्माणि ।

यद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा । सुवातिं सविता भगः ॥ ४ ॥

यद्य । यत् । अद्य । उदिते । सूर्ये । अनागसोऽस्मान् । मित्रादयः । प्रेरयन्ति ततः सुखं जीवाम
इति वाक्यशेषः ।

१. बहून् जननयः M. बहुप्रादुर्भावयोर्देवयोः ।
'अहोरात्रं वै मित्रावरुणौ' इति श्रुतिः । अन-
योः अहोरात्रापेक्षत्वात्तयोः पुनःपुनरागमनादन-
योस्तुविजातत्वम् । अथवा बहूनामुपकारावा-
नयोः प्रादुर्भावस्तुविजातत्वम् Sy.

२. या M. युवान् Sy.

३. अधार० A. अवधारयन् is suggested for
अवधार० ।

४. आधिकर्तारः Sy.

५. रक्षतं A. बलस्य पालको रक्षामिनो वा बल-
प्रदावित्यर्थः Sy.

६. भूतये M. भूताय is suggested for
भूतया ॥ बलकरणाय Sy.

७. प्रकृष्टतेजस्वी । तौ साधयतमित्युत्तरत्रान्वयः
Sy.

८. नां A. तनूनाम् is suggested for तूनां ॥
तन्वः पातारो Sy.

९. प्रहा० A. स्त्यायन्त इति स्तयो गृहाः । तान्
पात इति स्तिपो Sy.

१०. VM. seems to explain स्तिपा and
तनूपा together as तनूनां गृहाणां च

रक्षकी ।

११. उक्तलक्षणी युवाम् Sy.

१२. साधकं A. सफलवन्ति कुशतम् Sy.

१३. स्तुतिरूपाणि Sy.

१४. यद्धनमस्माकनपेक्षितम् Sy. यत्कर्म U.

१५. तदस्मिन् काले Sy. अस्मिन् खवि U.

१६. उदिते सति प्रातःतवने Sy. उदिते सति Mah.
उद्गते U.

१७. अनग० A. अनागाः पावहन्ता Sy. नास्ति
आगोऽपररात्रो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णां
विशेषणम् Mah. अनपराधः U.

१८. आदि refers to अर्यमा । सविता and
भगः । मित्रोऽर्यमा सविता भगश्चेते प्रत्येकम्
... अथवा अनाया मित्रोऽर्यमा वाता भवतु ।
भगो भजनोयः Sy. मित्रोऽर्यमा सविता भगश्च
Mah. मित्रः ... एवमर्थेभ्यः सवितुर्भगस्य
च वाक्यान्वयविशेषात् U.

१९. प्रेरयेत्, प्रेरयतु Sy. प्रेरयति तत्कर्म कुर्यादिति
शेषः Mah. प्रसीति तत्कर्म कुर्यादिति
शेषः U.

This stanza=YV. 33. 20.

सुप्रावीरस्तु स चयः प्र नुशामन्सुदानवः । ये नो अहोऽतिपिप्रति ॥ ५ ॥

सुप्रावीः । शोभनरक्षणम् । प्रभवतु । तत् । गृहम् । हे शोभनदानाः ! भवतां गमने । ये । अस्मा-
कम् । अहो वृत्तेः । अतिपारयन्ति ।

उत स्वराजो अदितिरदब्धस्य व्रतस्य ये । महो राजान ईशते ॥ ६ ॥

उत स्वराजः । अपि च । स्वराजो मित्रादयः । अमितिश्च । अहिंसितस्य । व्रतस्य^{१९}, ये^{१९}, वर्षणादेः^{१९} ।
प्रणेतारस्ते । महान्तः^{१९} । राजानः^{१९} । सर्वेषामीश्वरा भवन्ति ।

प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीषे वरुणम् । अर्यमणं रिशदंसम् ॥ ७ ॥

^{१६} प्रति वाम् । प्रति स्तौमि द्विविकरणानां छान्दसी^{१६} । वाम् । उदिते । सूर्ये । मित्रावरुणौ । अर्यमणं
च । हिसितुणामसितारम्^{१६} ।

१. सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षिता Sy.
२. प्रशब्द आदराद्यः । प्रकर्षेण Sy.
३. सः Sy. ४. ग्रहम् A. निवासः Sy.
५. हे सुवानाः ! युष्माकम् Sy.
६. ये is missing in M. युष्माकस्य Sy.
७. अहोवृत्तः M. पापम् Sy.
८. अतिपारयन्ते तेषां गमने Sy.
९. VM. ignores नु ॥ नु लिख्यं भवत्विति शेषः Sy.
१०. स्व is missing in M. सर्वस्य स्वामिनः Sy.
११. अदिति० is suggested for अमिति० ॥ तेषां माता च सन्ति Sy.
१२. अस्य कर्मणा Sy.
१३. ये is missing in M. ये मित्रादयस्त्रयः Sy.
१४. वर्षणा० A.
१५. महतः Sy.
१६. From राजानः onwards the rest of the commentary is missing in A.
१७. समर्था भवन्ति । अभिमतं वातुमिति शेषः । अथर्वं योज्यम् । ये मित्रादयोऽदितिश्चाद-
ब्धस्य व्रतस्य स्वराज ईश्वरास्ते महो महतो-

ऽस्मदभिमतधनस्य राजानः स्वामिनः सन्त ईश-
तेऽस्मभ्यं तद्वातुम् Sy.

१८. 'प्रति वाम्' इत्येष तृचश्चातुर्विधिकेऽह्नि प्रातः-
सवने मित्रावरुणस्य पर्यायार्थः । सूत्रितञ्च—
'प्रति वां सूर उदिते व्यन्तरिक्षमतिरत् (ĀSS.
7. 2.) इति Sy.

The commentary on this stanza
is missing in A.

१९. प्रत्येकं स्तुते Sy.
२०. The root गृ is in the *parasmai-*
pada in the classical sanskrit
but is used in the Veda in
the *ātmanepada* also. गृणीषे is the
2nd person sing. but is to be
construed as the 1st person
sing.
२१. Addition of सिद्धिः after छान्दसी
is suggested.
२२. प्रतरित्यर्थः Sy.
२३. हे मित्रावरुणौ ! मित्रं त्वां वरुणञ्च पुषाम्
Sy.
२४. शशूणामतारम् Sy.

राया हिरण्यया मतिरियमवृकाय शवसे । इयं विप्रा मेधसातये ॥ ८ ॥

राया । धनेन हेतुना । हिरण्येच्छया च । इयम् । स्तुतिः । स्तेनवर्जिताय । बलाय च । इयम् ।
प्राज्ञयोर्मित्रावरुणयोः । यज्ञभजनाय चेति ।

ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह । इपं स्वश्च धीमहि ॥ ९ ॥

ते स्याम । ते वयम् । भवाम समृद्धाः । हे देव ! वरुण ! ते । मित्र ! स्तोत्रभिः पुत्रैः । सह स्याम ।
प्रभम् । च । सर्वम् । धारयेम ।

बहवः सूरचक्षसोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

त्रीणि ये येमुर्विदधानि धीतिमिर्विश्वानि परिभूतिभिः ॥ १० ॥

बहवः । बहवः । सूर्यदर्शनाः मित्रादयस्तेषां हि सूर्यश्चक्षुः । अग्निजिह्वा । यज्ञस्य वर्धयितारः ।
ये । त्रीणि । विदधानि त्रीलोकान् । यच्छन्ति । कर्मभिः । विश्वानि च भूतानि च । परिभवने ।

१. राया । धनेन हेतुना is missing in A.

२. धनेन सहिताय Sy.

३. हितरमणीयेन । हिरण्यया—इत्यत्र 'सुपां सु
सुकं' इति तृतीयैकवचनस्य याजादेशः Sy.

४. इवानीं कियमाणा Sy.

५. मतिः स्तुतिर्भवतिवति शेषः Sy.

६. अवृकाय means free from theft or
thieves. वृकः is a synonym of
theft. Ngh. ३. २४. अहिस्याय Sy.

७. अस्माकं बलाय Sy.

८. इयमे च स्तुतिः Sy.

९. किञ्च हे प्राज्ञाः ! Sy. १०. ऋचम् A.

११. यज्ञलाभाय च भवतु Sy. १२. तस्योम A.

१३. तव स्तोतारः Sy. १४. मित्रः A.

१५. न केवलं वयमेव यजमानाः किन्तु सूरिभिः
स्तोत्रभिर्ऋत्विग्भिः सह Sy.

१६. अतम् A. १७. उवकम् Sy.

१८. धारयामः M. धारयामहे Sy.

१९. आश्विनशस्त्रे 'बहवः सूरचक्षसः' इति प्रगाथः ।
सूत्रितञ्च—'बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथाः'

(ĀSS. 6. १.) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि
प्रउगशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । सूत्रितञ्च—'बहवः
सूरचक्षस इमा उ वां दिविष्टयः' (ĀSS. 7.
12.) इति Sy.

२०. महान्तः Sy.

२१. ०न मि० A. सूर्यसदृशप्रकाशः । सूरः प्रका-
शको येषामिति वा Sy.

२२. अग्नि जिह्वा A. अग्निजिह्वा is suggested
for अग्निजिह्वा ॥ अग्निरेव जिह्वादन-
साधनो येषां तादृशः Sy.

२३. वि ये M.

२४. ०दधानि is suggested for ०दधानि ॥
क्षित्यादिस्थानानि क्षित्यादीनि Sy.

२५. प्रयच्छन्ति । 'ते क्षत्रमाशत' इत्युत्तरत्र सम्ब-
न्धनीयम् । अववात्रैव । ये त्रीणि स्थानानि
प्रयच्छन्ति ते बहुस्वाविगुणोपेता ग्रामच्छन्तु ।
इत्यध्याहार्यम् Sy.

२६. व्याप्तानि Sy.

२७. च seems to be unnecessary.

२८. परिभावकः Sy.

वि ये दधुः शूरदं मासमादहंयज्ञमुक्तुं चादृचम् ।

अनाप्यं वरुणो मित्रो अयमा चत्रं राजान आशत ॥ ११ ॥

वि ये । आकुर्वन् । येन । संवत्सरम् । मासम् । अहस्त्वे । आवृत्तिभिर्यज्ञम् । आग्यम् । स्तुतिम् ।

च । तथा । अन्यैराप्नुमशक्यम् । धनं च सोमात्मकम् । मित्रादयः । राजानः । व्याप्नुवन् ।

तद्वो अद्य मनामहे सूक्तैः सूर उदिते ।

यदोहते वरुणो मित्रो अयमा यूयमतस्य रथः ॥ १२ ॥

तद्वः । तत् । वः । अद्य । स्तुमः । सूक्तैः । उदिते । सूर्ये । यद्वनम् । प्रापयति । वरुणे । मित्रः ।

अयमेति पादः परोक्षः । यूयम् । सत्यभूतस्य मनुष्यस्य प्रापयथ । हे नेतारः ! रथवन्तो वेति ।

ऋतावान ऋतजाता ऋतावृधो घोरासो अनृतद्विषः ।

तेषां वः सुम्ने सुच्छर्दिष्टमे नरः स्याम ये चं सूरयः ॥ १३ ॥

ऋतावानः । सत्यवन्तः । सत्याज्जाताः । सत्यस्य वर्धयितारः । घोराः । अनृतस्य द्रोणारः ।

१. ई ये M.

२. अकु० is suggested for आकु० ।

३. ये वा A. मित्रादयः Sy.

४. मां सन् A. ५. अहःसाध्यं यज्ञम् Sy.

६. रात्रिम् Sy. ७. मन्त्राश्च Sy.

८. अनन्तरम् । आत् अनन्तरमेव । यद्वा सर्वत्रा-
दित्ययमपीत्यर्थे वर्तते । तथा सति क्रमोऽविव-
क्षितः Sy.

९. अन्यैराप्ताप्तम् Sy. १०. क्षत्रं बलम् Sy.

११. आदि refers to अयमा and वरुणः ।

वरुणः मित्रोऽयमा च अयः Sy.

१२. त्रयो राजमानाः Sy. १३. व्याप्तवन्तः Sy.

१४. VM. ignores वि ।

१५. प्रसिद्धम् Sy. १६. युष्मान् Sy.

१७. अस्मिन् यागकाले Sy. १८. याचामहे Sy.

१९. उदितः A. प्रातःकाल इत्यर्थः Sy.

२०. सूर्ये is missing in M.

२१. यन्वनम् A.

२२. यूयमित्यनेन सामानाधिकरण्यादोक्त इत्यत्र
पुंश्वप्यस्ययः । ओहृष्व इत्यर्थः । तद्वनं मना-
मह इति Sy.

२३. वरुणः is suggested for वरुणे ।

२४. मित्रे M. २५. अयमेति A.

२६. यूयं वरुणादयः Sy. २७. ऋतस्योदकस्य Sy.

२८. ये यूयम् ऋतवन्तो यज्ञवन्त उदकवन्तो वा Sy.

२९. ऋत्याज्जा० A.

३०. ऋतजाताः । उक्त ऋतशब्दार्थः । तदर्थ-
मुत्पन्नाः । अथवा ऋतात्प्रजापतेः सकाशात्-
त्यन्नाः Sy.

३१. उक्तार्थस्यतस्त्य वर्धयितारः Sy.

३२. ऋता A. ३३. घो is missing in A.

३४. अयच्छुद्धेयारः Sy.

तेयाम् । युष्माकम् । सुखे । प्रतिशयेन शोभनगृह्युक्ते । नेतारः । स्याम वयम् । सन्तु च ये । च । धन्ये स्तोतारः ।

उदु त्यद्दृशतं वपुर्दिव एति प्रतिहरे ।

यदीमाशुर्वहन्ति देव एतंशो विश्वस्मै चक्षसे अरम् ॥ १४ ॥

‘उदु त्यत् । दिवः । उदेति । तदिदम् । दर्शनीयम् । रूपमादित्याख्यम् । अस्मत्समीपे । यत् । एनम् । अश्वः । वहति । देवनशीलः । एतशवर्णः । विश्वस्मै । चक्षसे सर्वेषां दर्शनाय । पर्याप्तमिति ।

शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतस्तु स्थुपस्पतिं समया विश्वमा रजः ।

सप्त स्वसारः सुविताय सूर्यं वहन्ति हरितो रथे ॥ १५ ॥

शीर्ष्णः । उच्छ्रितादुच्छ्रितादेशात् । जगतीति इति । स्वावरस्य च । स्वामिनम् । सर्वस्य । लोकस्य । समीपे । सप्त । स्वयं सारिण्यः । अभ्युदयाय । सूर्यम् । आवहन्ति । हरितः । रथे ।

१. कुहे A. घने Sy.

२. सुखतमे. . . अत्यन्तरमणीयगृह्युक्ते सुखे वा Sy. ३. नेतार A.

४. ते सर्वे भवेम Sy.

५. सोमातिरेके माध्यन्दिनसवने नैमित्तिके शस्त्रे ‘उदु त्यद्’ इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितञ्च—‘वण्महां अति सूर्योदुतृदृशतं वपुरिति प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपो’ (ĀSS 6. 7.) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिनसवनेऽयमेव बंक्लिपकः स्तोत्रियस्तुतः । सूत्रितञ्च—‘उदुत्यद्दृशतं वपुस्तु त्वे मधुमत्तमाः’ (ĀSS. 7. 4.) इति Sy. ६. अन्तरिक्षस्य Sy.

७. मण्डलम् Sy. ८. ऽह्याम् A.

९. अस्वत्० A. प्रतिहरे समीपे Sy.

१०. एतन्मण्डलम् Sy. ११. शीघ्रगामी Sy.

१२. धारयति Sy. १३. ऽशीलं M.

१४. सर्वस्मै Sy.

१५. सर्वलोकदर्शनाय Sy. १६. सम्पक् Sy.

१७. VM. ignores उ ॥ उ इति पूरणः Sy.

१८. सर्वस्यापि शिरसः । तृतीयायै पञ्चमी । स्वस्वशिरसेत्यर्थः । सूर्यं वहन्तीत्यनेन सम्बध्यते । अथवा शिरःशब्देन तद्वान् पदार्थो लक्ष्यते । बीप्तया तस्य कात्स्न्यमुच्यते । सर्वस्य श्रेष्ठमित्यर्थः Sy.

१९. ऽशा जजदिति A. जगतः is suggested for जगतीतः ॥ जङ्गमस्य Sy.

२०. स्वाव० A. २१. च is omitted by M.

२२. सप्तस्य M.

२३. ‘अभितः परितः समया’ इत्यादिना (VPa. 2. 3. 2. 1.) समयाशब्दयोगाद् द्वितीया Sy. २४. सप्तसंख्याकाः Sy.

२५. अन्धनिरपेक्ष्येण स्वयमेव सारत्वं Sy.

२६. कल्याणाय Sy. २७. हरितवर्णा अश्वः Sy.

२८. रथे वर्तमानम् Sy.

तच्चुर्देवहितं शुक्रमुचरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ १६॥

तच्चक्षुः । तत् । प्रकाशकम् । देवनिहितम् । ज्वलत् । उदुद्यत् । पश्येम । शरदः । पश्यन्तश्च जीवेम । शरदः । शतम् ।

काव्येभिरदाभ्या यातं वरुण द्युमत् । मित्रश्च सोमपीतये ॥ १७ ॥

काव्येभिः । स्तोत्रैः । हे अहिंसिती ! आगच्छतम् । दीप्तिपुक्तम् । वरुण ! मित्रः । च । सोम-
पानाय ।

दिवो धामभिर्वरुण मित्रश्चा यातमद्रुहा । पिबतु सोममातुजी ॥ १८ ॥

दिवः । दिवः । स्थानेभ्यः । मित्रावरुणौ । आगच्छतम् । अद्रोम्हारौ । पिबतम् । च । सोमम् ।
आहन्तारौ शत्रूणाम् ।

१. तं A. प्रसिद्धम् Sy. एतैर्यन्त्रैर्वो महावीरो-
ऽस्माभिः स्तुतस्तत् Mah. योज्यं महावीरो-
ऽस्माभिः स्तुतस्तत् U.
२. सर्वस्य प्रकाशकम् Sy. जगतां नेत्रभूतमा-
दित्यरूपम् Mah. आदित्यरूपं चक्षुः U.
३. ०हित A. देवानां हितम् । तेषां हविःस्वी-
कारस्येतदधीनत्वात् । अथवा देवेन हितम् Sy.
देवहितं स्थापितम् । यदा देवानां हितं प्रियम्
Mah. देवनिहितं स्थापितं देवानां वा हितम् U.
४. निर्मलं सूर्यमण्डलम् Sy. शुक्लं पापासंसृष्टं
शोचिष्मदा Mah. असंसृष्टं पाप्मभिः शोचि-
ष्मदा U.
५. उत् M. उद्यत् is suggested for
उदुद्यत् ॥ उद्गच्छति Sy. पुरस्तात्पूर्वस्यां
दिशि । उच्चरद् उच्चरति, उदेति Mah.
प्राच्यां दिशि . . . उदितम् U.
६. तस्य प्रसादात् . . . वयं पश्येम, शतवर्षपर्यन्तं
वयमध्याहतचक्षुरिन्द्रिया भवेम । प्रार्थनायां
लिङ् Mah. तत् प्रसादाच्च पश्येम U.
७. शतसंवत्सरम् Sy. वर्षाणि । . . . अत्यन्त-
संयोगे द्वितीया Mah.
८. अपराधीनजीवना भवेम । शतं शरदः शृणुयाम
स्पष्टश्रोत्रेन्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रव्रवाम,

- अस्खलितवागिन्द्रिया भवेम । शतं शरदोऽद्देनाः
स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं कुर्याम ।
शताच्छरदः शतवर्षपर्यपि भूयश्च बहुकालं
पश्येमेत्यादि योज्यम् Mah. . . . अस्ख-
लितवागिन्द्रिया भवामः । . . . भूयश्च बहुतरं
कालं च शरदः शतात् U. This stanza=
YV. 36.24. ६. पुनः श्रुतिरादरार्था Sy.
१०. पृष्ठघामिप्लवणहहयोः स्तोमनिमित्त आवापे
'काव्येभिरदाभ्येति त्वचः' (ĀSS. 7. 5.)
इति हि सूत्रितम् Sy. ११. काव्ये हि A.
१२. स्तोत्रैः A. अस्मत्कृतैः स्तोत्रैः Sy.
१३. हि M. अदम्भनीयौ Sy.
१४. ०च्छतम् is suggested for ०च्छत ।
१५. ०युक्त ! is suggested for ०युक्त ॥
द्युतिमन्तो युवाम् Sy. १६. द्युलोकसम्बन्धिभ्यः
Sy. १७. धामभिर्धामभ्यः स्थानेभ्यः । पञ्च-
मर्थे तृतीया । अथवा धामभिस्तेजोभिर्विभू-
तिभिः सार्धम् Sy. १८. हे वरुण ! त्वं मित्रश्च
Sy. १९. अस्मद्यजम् . Sy. २०. ०रो A.
२१. आग्रहं M. शत्रूणां सर्वतो हिसकावादातारौ
वा धनानाम् । एवंरूपो सन्ती 'तुजि पिजि
हिंसाबलादाननिकेतनेषु' अत्र हिंसायामादाने
वा वर्तते Sy.

आ यातं मित्रावरुणा जुषाणावाहुतिं नरा । पातं सोममृतावृधा ॥ १६ ॥

उत्तरा निगदसिद्धाः—

(आ यातम्)

VII. 67.

प्रति वां रथं नृपती जरध्यै हविष्मता मनसा यज्ञियेन ।

यो वा दूतो न धिष्ण्यावर्जीगरच्छा सनुर्न पितरां विवक्षि ॥ १ ॥

प्रति वाम् । प्रतिगच्छामि । युवयोः । रथम् । हे नृपती ! स्तोतुम् । हविष्मता । मनसा । यज्ञो-
द्युक्तेन । यो रथः । वाम् । इति । वा । धिष्ण्यावर्जीगर्हणीमं लोकम् । प्राप्स्यति । किं च पूवः । इव । पित-
रावशिवनावहम् । अभिष्टौमि ।

१. उत्तराभिगदसिद्धाः A. ०सिद्धा is suggest-
ed for ०सिद्धाः ॥

२. The *pratika* is supplied by the
Editor. VM. does not explain
this stanza because it is very
easy. Sy. explains this stanza
in the following manner :—

हे मित्रावरुणा ! मित्रावरुणी ! हे नरा !
यागनेतारी ! आहुतिं सोमलक्षणं जुषाणी
त्रियमाणी सन्तावापातम् । आगच्छतं यज्ञम् ।
आगत्य च । हे ऋतावृधा ! यज्ञस्य वर्धकी
युवां सोमं पातं पिबतम् ।

३. 'प्रति वां रथम्' इति दशर्चं द्वादशं सूक्तम् ।
'प्रति वां वशाशिवनं तु तत्' इत्यनुक्रमणिका
(KSA. ३७. ६७. p. २६) । ऋषिर्वसिष्ठः ।
छन्दस्त्रिष्टुप् । तुह्यादिपरिभाषयंतवादीन्यष्ट
सूक्तान्यश्विदेवत्यानि । प्रातरनुषाक आश्विने
ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्पेतदादिसूक्तसप्तकं द्वितीय-
वर्चं शंस्यम् । तथा च सूत्रम्—'प्रति वां
रथमिति सप्तानां द्वितीयामुदरेत्' (ĀSS.

4. 15.) इति

४. युवयोः A.

५. हे नृपामृतिवयजमानानां स्वामिनी ! अश्विनी !
Sy. ६. जरा स्तुतिः । स्तोतुम् Sy.

७. केन साधनेन ? इति तदुच्यते, हविर्द्युक्तेन Sy.

८. स्तोत्रेण Sy.

९. यज्ञार्हेण Sy.

१०. यो omitted in A.

११. युवाम् Sy.

१२. इतिव A. इतः । इव is suggested for
इति वा ॥

१३. धिष्ण्या स्तुतिः Sy.

१४. जागरयति प्रबोधयति Sy.

१५. मातापितरौ Sy.

१६. VM. seems to explain अच्छ
and विवक्षि together as अभिष्टौमि ॥

अस्मान् प्रति गन्तुं रथमच्छादिवक्षि आवक्षि
... अथवात्र यो रथो युवामजोगस्तेन रथेन
गन्तुं बुध्यमानो युवामच्छादिवक्ष्यतीति वा
योज्यम् Sy.

अशोच्यमिः संमिधानो अस्मे उपो अदधन्तमंसश्चिदन्ताः ।

अचेति केतुरुपसः पुरस्ताच्छिद्ये दिवो दुहितुर्जायमानः ॥ २ ॥

अशोचि । प्रजज्वाल । अग्निः । संमिध्यमानः । अस्मानु । उपसि तयोपदृश्यन्ते औपसेस्तेजोभिः ।
अन्धकारस्य । अन्तान् । अचेति । च । तेजः । उपसः । प्राच्या दिश्यन्तरिक्षे । अयणाथ । दिवः । दुहितुः ।
प्रादुर्भवति ।

अभि वां नूनमश्विना सुहोता स्तोमैः सिषकितनासत्या विवृकान् ।

पूर्वोभिर्यातं पथ्याभिरुवाक्स्वर्विदा वसुमता रथेन ॥ ३ ॥

अभि वाम् । अभिसेवते । अस्मिन् काले । इमावश्विनी । कत्याणस्तोता । स्तोमैः । वचनकुशलः ।
पुनरातनैः । यात । मार्गैः । अभिमृक्षम् । सर्वज्ञः । युवाम् । धनवता । रथेन ।

अवोर्वा नूनमश्विना युवाकुर्हुवे यद्वी सुते माध्वी वसुधुः ।

आ वां वहन्तु स्थविरासो अश्वाः पिवाथो अस्मे सुपुता मधूनि ॥ ४ ॥

अवोर्वाम् । रक्षकयोः । युवयोः । इदानीम् । अश्विनी ! युवां कामयमानोऽहमस्मि । ततो ह्वयामि ।
यदा । वाम् । सुतसोमे । मधुमन्तो ! वसुधुः । तदानीमावहन्तु । वाम् । दृढाः । अश्वाः । पिबतम् ।
अस्मानु । सुष्ठु तान् । सोमान् ।

१. द्योपते Sy. २. अग्नि A.
३. संमिध्यमानः सन् Sy. ४. अस्माभिः Sy.
५. उपदृश्यन्ते सर्वेः Sy.
६. अन्तानि A. अन्ताः is suggested for अन्तान् ॥ पर्यन्ताः प्रवेशाः Sy.
७. पचेति M. जायते । यस्मादेवं तस्माद्युवयो-
रागमनसमयः । अतः आगच्छन्तमिति शेषः
Sy. ८. सर्वस्य प्रज्ञापकः सूर्य Sy.
९. पूर्वस्यां दिशि Sy. १०. शोभायै Sy.
११. अभिदां A. १२. हे अश्विनी ! Sy.
१३. स्तोता is missing in A. सुष्ठु देवानां
स्तोता Sy. १४. स्तुतीनां वक्ताहम् Sy.
१५. पुनरातनैः A. पुरातनैः is suggested for
पुनरातनैः ॥ पूर्ववृणः Sy.
१६. यातम् is suggested for यात ॥ गच्छ-

- तम् Sy. १७. अस्मदभिमुखम् Sy.
१८. स्वर्गमुदकं वा जानता स्वरणवता वा Sy.
१९. VM. ignores नासत्या ॥ हे नासत्या !
सत्यभूती ! Sy. २०. युवो A. २१. रक्षित्रोः
Sy. २२. अथ स्वभूतो भवामीति शेषः Sy.
२३. अश्विनं A. २४. स्तोमि Sy.
२५. दृढतात् Sy. २६. युवाम् Sy.
२७. अभिवृते सोमे Sy. २८. हे मधुरस्व
सोमस्याहौ मधुविद्यातम्वन्धिनी ! वा Sy.
२९. दृढताः प्रवृद्धाः । एतयोरेतप्रवृद्धत्वाच्छो-
नतयोरेतप्रवृद्धत्वाच्च स्थविरैरेव भाव्यम् Sy.
३०. आगमनादन्तरमस्माभिः Sy.
३१. सुष्ठुतात् A. सुष्ठु सुतान् is suggested
for सुष्ठु तान् ॥ सुष्ठ्वभिवृतानि Sy.
३२. सोमान् is missing in A. मधुररतान् Sy.

प्राचीमु देवाश्चिना धियं मेऽमृधां सातये कृतं वसयुम् ।

विश्वा अविष्टं वाज आ पुरंधीस्ता नः शक्तं शचीपती शचीभिः ॥ ५ ॥

प्राचीम् । उन्मुखम् । एव । हे देवो ! अश्विनो ! मदीयम् । कर्म । रक्षोभिरहिंसितम् । भज-
मानाय । कुरुतम् । धनकार्म मदीयं कर्म भजत । विश्वावच । रक्षतमस्माकम् । अग्ने । प्रवृत्ता बुद्धिः । तो ।
अस्मान् । शक्तान् कुरुतम् । प्रजावती । प्रजाभिः ।

अविष्टं धीष्वंश्चिना न आसु प्रजावद्रेतो अह्यं नो अस्तु ।

आ वां तोके तनये तनुजानाः सुरत्नासो देववीति गमेम ॥ ६ ॥

अविष्टम् । रक्षत । कर्मसु । अश्विनो । अस्मान् । एषु । प्रजायुक्तम् । रेतः । अभूयमुन्मुखम् ।
अस्माकम् । अस्तु । आगमे । युवयोः । यज्ञम् । पुत्रे । तत्पुत्रे च तयोर्लोभाय । त्वरमाणाः । शोभनधनाः ।
प्रजार्थमुपगच्छाम इत्यर्थः ।

१. ऋज्वीम् Sy.

२. देवा A.

३. मम Sy.

४. बुद्धिं स्तुतिं कर्म वा Sy.

५. अहिंसिताम् Sy.

६. लाभाय Sy.

७. उचितां कुरुतम् Sy.

८. धनमिच्छन्तोम् Sy.

९. सङ्ग्रामेऽपि Sy.

१०. बुद्धीः is suggested for बुद्धिः ॥ अस्म-
दीया बुद्धीः Sy.

११. तो A. युवाम् Sy.

१२. शक्तान् Sy. प्रयच्छन्तं धनमिति शेषः Sy.

१३. प्रजापती is suggested for प्रजावती ॥

हे कर्मणां पालको ! शनोति कर्मनाम
Ngh. 2. 11.

१४. अस्मदीयैः स्तुत्यादिहोमैः कर्मभिः Sy.

१५. VM. ignores आ ॥ Sy. explains आ
as अभि ।

१६. आवि० M.

१७. रक्षतम् is suggested for रक्षत ।

१८. पुत्राद्युपेतं पुत्रोत्पादनसमर्थम् Sy.

१९. अह्यम् is suggested for अभूय० ॥
अक्षीणम् Sy.

२०. आगन्मे A. आगमेम is suggested for
आगं मे ॥ आगच्छेम Sy.

२१. युव्योरनुग्रहाल्लब्धे Sy.

२२. देवानां वीतिः प्राप्तियंस्मिंस्तादृशं यज्ञम् Sy.

२३. तत्पुत्रे is missing in A.

२४. तयोर्लोभाय is suggested for तयो-
र्लोभाव ।

२५. अभिमतं धनं प्रयच्छन्तः Sy.

२६. The passage प्रजार्थमुपगच्छाम इत्यर्थः
refers to आगमेम and तयोर्लोभाव ।

एष स्य वां पूर्वगत्वेव सख्ये^१ निधिहि^२तो माध्वी रातो अस्मे ।

अहेळता मनसा यातमर्वागभ्रन्ता^३ हव्यं मानुषीषु विक्षु ॥ ७ ॥

एष स्यः । सः । एषः । वाम् । पूर्वगत्वेव यो वयोः सन्धानाय प्रथमं गच्छति । स्वसख्यसिद्धयर्थम् ।
सोममयो निधिः । निहितः । अस्माकम् । अभिप्रप्तः । हे मधुमन्तो ! अहे इति स्पष्टम् ।

एकस्मिन्योगे^४ भुरणा समाने परिं वां सप्त स्रवतो रथो गात् ।

न वायन्ति सुभ्वो देवयुक्ता^५ ये वां धूर्षु तरणयो वहन्ति ॥ ८ ॥

एकस्मिन् । युवयोर्द्वयोः समाने । एकस्मिन् । उद्योगे । हे क्षिप्रकारिणो ! वाम् । परिगमयति ।
सप्त । नदीः । रथः सप्त हि नदीरतिकम्पादिनावागच्छतः । न । शुष्यन्ति । शीघ्रनभवनाः । देवयुक्ताः ।
ये । वाम् । धूर्षु युक्ताः । अश्वाः । वहन्ति ।

१. युवयोः प्रियत्वेन प्रसिद्धः सोमः Sy.

२. पुरतो वीयमानः Sy. ३. युवयोः Sy.

४. पुरतो गन्ता द्रुत इव । स यथा प्रियं जनयन्
स्वामिनः पुरतो वर्तते तद्वदित्यर्थः Sy.

५. ऽगस्त्येव तयोः M. यो द्वयोः is suggested
for यो वयोः ॥

६. गच्छन्ति A ७. सख्यायम् Sy.

८. सोमयोः M.

९. निधिः A. निधिस्थानीयः Sy.

१०. पुरतः स्थापितः Sy.

११. अस्माभिः Sy.

१२. ऽप्रेतः M. ऽप्रतः is suggested for
ऽप्रतः ॥ इतः सङ्कल्पितः । सन्निहितः Sy.

१३. ऽमन्तः M. हे मधुमन्तो ! अश्विनो ! Sy.

१४. अकुध्यता Sy.

१५. अहे इति ते स्पष्टः A. अहेळतेति स्पष्टम्
is suggested for अहे इति स्पष्टम् ॥

VM. ignores मनसा । आ । यातम् ।

अर्वाक् । अश्नन्ता । हव्यम् । मानुषीषु and

विक्षु ॥ Sy. explains these words
in the following manner :—

मनसानुग्रहयुक्तेन चेतसावागस्मदभिमुखमा या-
तम् । आगच्छतम् । अश्नन्ता हव्यं हविः सोमा-
दिकमश्नन्तावभ्यवहरन्ती । कुत्र ? मानुषीषु
विक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु वर्तमानम् ।

१६. समानं A. उभयसाधारणे Sy.

१७. योगे अस्मद्विषये सति Sy.

१८. हे सर्वस्य भर्तारो ! Sy. १९. युवयोः Sy.

२०. परग० A. परिगच्छति शीघ्रमागच्छतीत्यर्थः
Sy.

२१. सप्त । नदीः । रथः is missing in A.
सप्रेतस्वभावाः सप्तसंख्याकाः वा गङ्गाद्याः Sy.

२२. ऽवंग० A.

२३. शीघ्रगमने (न) आस्यन्ते Sy.

२४. तद्रथानुकूलाः सुभवनाः Sy.

२५. देवाभ्यां युवाभ्यां युक्ताः Sy.

२६. अश्वाः Sy. २७. युवाम् Sy.

२८. रथस्य तरणयस्तारकाः शीघ्रगन्तारः Sy.

असञ्चतां मध्वद्भ्यो हि भूतं ये राया मध्वदेयं जुनन्ति ।

प्र ये बन्धुं ससृताभिस्तिरन्ते गव्यां पृश्नन्तो अश्व्यां मघानि ॥ ६ ॥

असञ्चता । असमवर्जिता । हविष्मन्धः । हि युवाम् । भवतम् । येन । घनेन । मंहनीयं देवमन्नम् । प्रेरयन्ति । ये च । बन्धुमागतं दरिद्रम् । वाग्भिः । वर्धयन्ति । मंहनीयानि । गवाम् । अश्ववृन्दानि । सम्पर्वयन्त इति ।

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।

धत्तं रत्नानि जरतं च सूरिन्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

नू मे । क्षिप्रम् । मम । आह्वानम् । आशृणुतम् । युवां तौ । प्राप्नुतम् । मागम् । अन्नयुक्तं तम् । अश्विनौ ! धत्तम् । रत्नानि । वयसा जरयन्तम् । च । स्तोतुम् ।

१. समव० A. असमवर्जिता is suggested for असमव० ॥ कुवाप्यसज्जमानो युवाम् Sy.

२. ष्मद्भ्यः is suggested for ष्मन् धः ॥ धनवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय Sy.

३. तेभ्य एव अनुरक्ता भवतम् Sy.

४. घनेन निमित्तेन राया युक्ता वा Sy.

५. देयम० is suggested for देवम० ॥ दातव्यं मघं घनं हविर्लक्षणं वा Sy.

६. प्रेरयन्ति यच्छन्ति Sy.

७. स्नेहेन वृष्णातीति बन्धुः । तं स्वतन्त्रनिधनम् । अथवा फलेन वृष्णातीति बन्धुरध्वर्वादिः । तम् Sy.

८. मागं A.

९. वाग्भिः A.

प्रियसत्यात्मिकाभिः Sy.

१०. प्रवर्धयन्ति । प्रवृत्तिरतिवर्धनार्थः Sy.

११. घनानि Sy.

१२. The addition of वृन्दानि after गवाम्

is suggested. गोरूपाणि Sy.

१३. अश्वरूपाणि च Sy.

१४. संवर्च० A. अर्थिभ्यः प्रयच्छन्तः । तेभ्यो मध्वद्भ्यो भूतम् Sy.

१५. अथ Sy.

१६. अस्मदीयम् Sy.

१७. स्तुतिम् Sy.

१८. युवा तौ A. युवानौ is suggested for युवां तौ ॥ हे नित्ययुवानौ ! युवाम् Sy.

१९. प्राप्नुत M. आगच्छतम्

२०. गृहम् Sy.

२१. हविर्युक्तम् Sy.

२२. ष्मा A.

श्रुत्वा च हे अश्विनौ ! Sy.

२३. दत्तम् Sy.

२४. आगत्य च रमणीयानि घनानि Sy.

२५. पयसा M.

२६. जरतं वर्धयतम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । शिष्टं स्पष्टम् Sy.

VII. 68.

आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा गिरीं दत्ता जुजुषाणा युवाकीः ।

हव्यानि च प्रतिभृता वीतं नः ॥ १ ॥

१. 'आ शुभ्रा । आयातम् । शोभनी ! अश्विनी । शोभनास्वो । स्तुतिः । दर्शनीयो । सेवमानो । युष्मत्कामस्य । हव्यानि । च । प्रतिसम्भृतानि । खादतम् । न ।

प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुररं गन्तं हविषो वीतये मे ।

तिरो अर्यो हवनानि श्रुतं नः ॥ २ ॥

प्र वाम् । प्रस्थितानि । युवयोः । मदकराणि । अन्नानि हविर्धानात् । पर्याप्तम् । गच्छतम् । मम । हविषः । पानाय । तिरस्कृत्य । शत्रून् । हवनानि । श्रुतम् । अस्माकम् ।

प्र वां रथो मनोजवा इयति तिरो रजांस्यश्विना श्रुतोतिः ।

अस्मभ्यं सूर्यावसू इयानः ॥ ३ ॥

प्र वाम् । प्रेरयति । वाम् । मनोवेगः । रथः । तिरस्कुर्वन् । लोकान् । अश्विनी ! शतरक्षणः । अस्मदर्थम् । हे सूर्यावासायितारी ! गच्छन् ।

१. 'आ शुभ्रा यातम्' इति नवचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं माश्विनम् । आदितः सप्त विराजोऽष्टमीनवम्यो त्रिष्टुभौ । अनुक्रम्यते च— 'आ शुभ्रा नव सप्ताद्या विराजः' (KSA. ३७. 68. p. 26.) इति । सूक्तविनियोगो जैङ्गिकः Sy. २. शुभ्राः A. M.

३. अस्मत्तन्मागच्छतम् Sy.

४. हे दोष्ती ! Sy. ५. शोभना० A.

६. स्तुतीः is suggested for स्तुतिः ॥

७. शत्रूणामुपक्षयितारी युवाम् Sy.

८. सेवमानो भवतमिति शेषः Sy.

९. युवां कामयमानस्य मम Sy.

१०. हवींषि Sy. ११. भक्षयतम् Sy.

१२. नः is suggested for न ॥ न केवलं स्तुतिः किन्तु नोऽस्मद्वीर्यानि Sy.

१३. 'प्र वामन्धांसि' इत्येषाश्विनजश्वयाभ्या । सूत्रितञ्च 'प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुराभ्या ।

पिबतमश्विना' (ASS. 6. ५.) इति Sy.

१४. हे अश्विनी ! Sy.

१५. प्रस्थिष्यत । गृहीतान्यासन्नित्यर्थः Sy.

१६. युवाभ्याम् Sy. १७. मदजनकानि Sy.

१८. सोमलक्षणानि अन्नानि Sy.

१९. अत्यर्थं शोघम् Sy. २०. आगच्छतम् Sy.

२१. अतो युवां मम Sy. २२. हर्ष A.

२३. अरेरस्मद्विरोधिनः Sy. २४. भुव० A.

२५. शृणुतम् । श्रुतमित्यस्य वाक्यादित्वादिनिघातः Sy. २६. अस्मदाह्वानमित्यर्थः Sy.

२७. आगच्छत्यस्मत्तन्म् । अथवा वां प्रेरयति गमनाय Sy.

२८. वाङ् A. युवयोः Sy.

२९. तिरस्तिरस्कृत्य अतिक्रम्य Sy.

३०. अपरिमितास्मद्विषयरक्षणः Sy.

३१. वत० A. हे सूर्यावाः सह रथे वसन्ती Sy.

३२. याच्यमानः सन् Sy.

अयं ह यदा देव्या उ अद्रिरूध्वो विवक्ति सोममुद्युवभ्याम् ।

आ वल्गु विप्रो ववृतीत हव्यैः ॥ ४ ॥

अयं ह । अयम् । ह । यदा । वाम् । देवो कामयमानः । ग्रावा । उन्मुखशब्दं करोति । सोमस्तु ।
युवाभ्याम् । तदानीं वल्गनशीलो । मेघावी स्तोता । आववृत्त्याद् युष्मन् । हविर्भिः ।

चित्रं ह यदा भोजनं न्वस्ति न्यत्रये महिष्वन्तं युयोतम् ।

यो वामोमानं दधते प्रियः सन् ॥ ५ ॥

चित्रं ह । पूजनीयम् । ह । यत् । युवयोः । अन्नम् । अस्ति तत्सर्वम् । ममत्वयुक्तम् । अय
कृष्ये । नियुयोतं प्रायच्छतम् । यः । वामम् । रक्षणम् । अघारयत् । प्रियः । भवन्नविः ।

उत त्यदां जुरते अश्विना भूच्यवानाय प्रतीत्यं हविर्दे ।

अधि यदपि इत ऊति धृत्यः ॥ ६ ॥

उत त्यत् । अपि च । तत् । वाम् । स्तुवते । अश्विनौ ! अभवत् । च्यवानाय । प्रतित्यं

१. युवां प्रति Sy.
२. देवो युवां कामयमानः Sy.
३. अभिववृतावा Sy.
४. उन्मुखः is suggested for उन्मुख ॥
उन्नतः सन् Sy.
५. विवक्ति उच्चैः शब्दमिति Sy.
६. ०मुत् is suggested for ०स्तत् ॥ सोम-
मभिवृष्वन् Sy.
७. युवाभ्यामर्वायाभिवृष्वन्निति सम्बन्धः ।
एवं कुर्वन् Sy.
८. तदानीम् is written twice in M.
९. सुन्दरी Sy.
१०. यजमानः Sy.
११. आवर्तयति Sy.
१२. युवाम् is suggested for युष्मन् ॥
१३. VM. ignores उ ॥ उ इति पूरणः Sy.
१४. हे अश्विनौ ! Sy. १५. चापनीयम् Sy.
१६. खलु Sy. १७. घनम् Sy.
१८. अस्ति तदस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः Sy.

१९. ममहत्व० A. महत्त्व० is suggested
for ममत्व० ॥ ऋवीतम् Sy.
२०. अय तयोः स्तुतिः । अत्रय एतन्नामकाद्वेः ।
पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । तस्मात् Sy.
२१. युयोतं M. पृथक्कुतम् Sy.
२२. अविः Sy.
२३. वाम् is suggested for वामं ॥ युवभ्यामेव
कृतम् Sy.
२४. रक्षणं सुखम् Sy.
२५. अघरयति Sy.
२६. स्तोतृत्वाद् युवाभ्यां प्रियभूतः सन् Sy.
२७. VM. ignores नु ॥ न्विति पूरणः Sy.
२८. युवयोः कर्म कुर्वते Sy.
२९. जूनाय Sy.
३०. खभूत् Sy.
३१. च्यवाना० M. च्यवानाय is suggested
for च्यवानाय ॥ एतन्नामकाय महर्षये Sy.
३२. प्रतीत्यं is suggested for प्रतित्यं ॥
तस्य रूपस्य प्रत्याप्यं Sy.

प्रतिगमनं वृद्धस्य पुनर्युक्तत्वं प्रति गमनम् । हविषो दात्रे । अविषस्वः । अयमस्मात् । रूपं जीर्णस्य ।
इवोमुखम् ।

उत त्वं भुज्युमंश्चिना सखायो मध्ये जहुर्दुरेवासः समुद्रे ।
निरीं पर्वदरावा यो युवाकः ॥ ७ ॥

उत त्वम् । अपि च । तम् । भुज्युम् । अश्विनो ! सखायः । समुद्रमध्ये । त्यक्तवन्तः । दुर्गमनाः ।
तमेनम् । पारं प्रति निष्पद्येत् । अरावाश्चो गमनवाद्यो वा । यः । युष्मत्कामः । अरणं गमनं तद्वानरावेति ।

वृकाय चिज्जसमानाय शक्तमुत श्रुतं शयवे ह्युमाना ।
यावृध्न्यामपिन्वतमपो न स्तयं चिच्छक्त्यंश्चिना शर्चीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय । वृकाय । अवि । जसमानाय । विमोचने शक्तावभवत् । अपि च । अवृणुतम् । शयवे ।

१. यस्यः A. ०वस्थः is suggested for ०वस्थः M. अध्वधत्तम् । 'युवं चदवानमदिवन्ता जरन्तं पुनर्युवातं चक्रयुः शर्चीभिः' (RV. I. 117. 13.) इत्यादिषु चदवानस्य युवयोर्नवीकरणं प्रसिद्धम् Sy.

२. यस्मात् is suggested for अयमस्मत् ।

३. अधोम० M. इतोमुखम् is suggested for इवोमुखम् ॥ इतो गमनाख्यं मृत्योः सकाशावितः प्राप्तिरूपम् Sy.

४. एतन्नामानम् Sy.

५. भुज्युसल्लिभूताः Sy.

६. VM. seems to explain together समुद्रे and मध्ये as समुद्रमध्ये ॥ समुद्रोदकस्य मध्ये Sy. ७. दुष्टगमनाः Sy

८. ईमेनं समुद्रमध्ये क्षिप्तम् Sy.

९. निरपारयतम् Sy.

१०. ०वश्चो A. अरणशानभिगन्ता च तमेनं निरपारयतम् Sy.

११. ०वानूरयो is suggested for ०वाद्ययो ।

१२. यः is missing in M. भुज्युः Sy.

१३. युवां कामयिता Sy.

१४. The passage अरणं गमनं तद्वानरावा should immediately follow निष्पद्येत् and precede अरावाश्चो०

१५. अत्राश्विनेषु सूक्तेषु कथाः सूच्यन्ते । अत्रि-भुज्यादीनामग्निजलादिभ्यो रक्षणरूपास्ताः सर्वा महता प्रपञ्चवेनास्माभिः 'नास्तस्याभ्यां जहिरि' (RV. I. 116. 1.) इत्यत्र प्रपञ्चिताः । तास्तत्र द्रष्टव्याः Sy.

१६. धनादात्रे । अभिलषत इत्यर्थः . . . अथवा परेभ्यो धनानि प्रयच्छते । यदा वृकाय वृकवर्द्धि-सकाय । एतन्नामकाय Sy.

१७. अपि is suggested for अवि । चिविति पूरणः Sy.

१८. कर्मेभिरपक्षायमाणावर्धये Sy.

१९. गक्ता० A. अभिमतं धनमदत्तम् । शकैर्दानार्थस्य लुब्धेतरूपम् । अदभावशङ्कान्वसः Sy.

२०. तृणुतं A. अवृणुतम् is suggested for अवृणुतम् ।

२१. एतन्नामकावर्धये Sy.

हृयमानः । शयोर्गाम् । अपिन्वतक्षारयत् पयः । उदकानि । इव । निवृत्तप्रसवा । अपि । आत्मीयया शक्त्या । प्रजाभिश्च ।

एष स्य कारुर्जसते सुक्तैरग्रे बुधान उपसां सुमन्मा ।

इषा तं वर्धदधन्या पयोभिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एष स्वः । एषः । स्तोता । स्तौतिः । सुक्तैः । उपसाम् । अग्रे । बुध्यमानः । शोभनमननः । तं शयुम् । आत्मीया गौः । पयसा । अवर्धयदिति ।

VII. 69.

आ वां रथो रोदसी बद्धधानो हिरण्ययो वृषभिर्यास्त्वश्वैः ।

घृतवर्तनिः पविर्भी रुचान इषां वोळ्हा नृपतिर्वाजिनीवान् ॥ १ ॥

आ वाम् । आयातु । युक्तयोः । बावापृथिव्यो । बावमानः । हिरण्ययः । पुष्पिभिः । अश्वैः । उदक-युक्तमार्गः । पविभिः । दीप्यमानः । अन्नानाम् । वोळ्हा । नृणां पालयिता । बलवानिति ।

१. भूयमानोः A. ०मानो is suggested for ०मानः M. आहूयमानो युवाम् Sy.

२. ०पिक्त० M. ०न्वतमक्षार० is suggested for ०न्वतक्षार० ॥ अपूरयत् क्षारेण Sy.

३. यः A. ४. अद्भिरिव नदीम् । तां ययोदकेन पूरयतस्तद्वत् Sy.

५. ०सवाम् is suggested for ०सवा ॥ वृद्धा-मपि Sy. ६. अश्व्यात्मी० A.

७. शयती शक्त्या सामर्थ्येन दोहनलक्षणेन युक्तां कृत्वा Sy. ८. युष्मदीयैः कर्मभिः Sy.

९. VM. ignores यो and अश्विना ॥ यो युवाम् । हे अश्विनी ! 'अपवे' चित्रस्तया शचीभिर्ननु रये स्तुयं पिप्ययुगम्' (RV. 1. 11 6. 22.) इत्यादि ह्युक्तम् Sy.

१०. स्तोता A.

११. स्तौति is suggested for स्तौतिः ।

१२. प्रातःसवने Sy.

१३. शोभनमतिः मुष्टुतिर्वा Sy.

१४. ०पिपिदि० A. वर्धयतम् । वचनव्यत्ययः ।

अधन्या हस्तव्या गौश्च वर्धत वर्धयतु । अश्व-कमेव वाक्यम् । अधन्या गौर्वसिष्ठस्य प्रति-नियताग्निहोत्रार्था गौरिषाग्नेन घृतादिनेत्यर्थः । पयोभिश्च तं वसिष्ठं वर्धत् वर्धयतु । एव-मात्मानं परोक्षेण निर्विशेष । सिष्टं स्वष्टम् Sy. १५. VM. ignores स्वः and

इषा ॥ तं प्रतिष्ठो वसिष्ठः । इषा अग्नेन Sy.

१६. 'आ वां रथः' इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सुक्तं वसिष्ठ-स्वार्थं श्रेष्ठभमादिजनम् । अनुकम्यते च—'आ वां रथोऽष्टौ' (KSA. ३७. 69. p. 26.) इति । प्रातरनुवाकादिजनशस्त्रयोर्विजिनयोग उक्तः Sy. १७. हे अश्विनी ! Sy.

१८. आयातु यज्ञमस्मदीयम् Sy. १९. पृ हिः A. पविभिः Sy. २०. अश्वैर्व्युक्तः सन् Sy.

२१. मार्गं M. घृतमुदकं वर्तन्यां यस्य तादृशः Sy.

२२. रयनेमिभिर्ननु पालीवैर्वा Sy.

२३. यजमानैर्दत्तानां हविषो बाहूको दातव्यानां वाप्रानाम् Sy. २४. यजमानानां स्वामी Sy.

२५. अन्नवान् Sy. २६. VM. ignores रथः

स पंप्रथानो अभि पञ्च भूमा त्रिवन्धुरो मनसा यातु युक्तः ।

विशो येन गच्छथो देवयन्तीः कुत्रा चिद्याममश्विना दधाना ॥ २ ॥

सः पंप्रथानः । पञ्च । जनान् । घनप्रदानेन विस्तारयन् । त्रिवन्धुरः । मनसा । युक्तः । अभ्या-
यातु । मनुष्यान् । येन । अभिगच्छथः । देवकामान् । यत्र कुत्र । निदपि । गमनम् । अश्विनी । कुर्वन्ती ।

स्वश्वा यशसा यातमर्वाग्दसा निधिं मधुमन्तं पिबाथः ।

वि वां रथो बध्वा यादमानोऽन्तान्दिवो बाधते वर्तनिभ्याम् ॥ ३ ॥

स्वश्वा । शोभनाश्वा । यशस्विनी । आगच्छतम् । अभिमुखम् । हे देवी ! सोमवन्तम् । निधिं
प्राप्यम् । पिबतम् । विबाधते । युवयोः रथः । उपसा हस । अभिगच्छन्, यदिरभिक्रमणकर्मा । दिवः ।
पर्यन्तान् । चक्रपविभ्याम् ।

१. It seems to be the explanation
of भूम ॥ भूतानि सर्वप्राणिनः Sy.

२. प्रथमानः Sy.

३. ति वसुन्धरो M.

यन्पुरमुक्त्वावचं सारथ्यवस्थानं काष्ठमयं
तादृजैस्त्रिभिर्युक्तः Sy.

४. अस्मत्स्तुरया युक्तः Sy.

५. युक्तम् M.

६. यजनानान् प्रति Sy.

७. रथेन Sy.

८. क्षनाभिः M.

९. यत्र क्वापि Sy.

१०. धारयन्ती वेद विशो गच्छप्रः स यातिवति
Sy.

११. VM. ignores सः ॥ स रथः Sy.

१२. हे देवी ! शोभनाश्वेन Sy.

१३. यशसा च Sy.

१४. अस्मदभिमुखम् Sy.

१५. हे शत्रूणांमुखक्षयितारी ! Sy.

१६. मधुररतौषेतम् Sy.

१७. निधिवन्निहितं सोमम् Sy.

१८. पिबा० A.

जीघ्रसमानेन पीडयति Sy.

१९. सह is suggested for हर । सूर्यया
सह Sy.

२०. गन्तव्यान् प्रति गच्छन् । गमयन्निर्गम्यः ।

एवं कुर्वन् Sy.

२१. पर्यन्तप्रदेशान् Sy.

२२. वविभ्याम् A.

स्वचक्राभ्याम् Sy.

युवोः श्रियं परि योषावृणीत सूरौ दुहिता परितक्म्यायाम् ।

यदेवयन्तुमवथः शर्चीभिः परि प्रंसमोमना वा वयो गात् ॥ ४ ॥

[युवोः ।] युवयोः । श्रियतम् । पर्यवृणीत । सूर्यदुहिता । युवतिः । परितक्म्येति रात्रिनाम तस्याः पश्चिमे भागे युवयोः काले । यत् । देवकामम् । रक्षयः । प्रजाभिः । अत्र यास्कः 'पर्यागाडां प्रंसहरवसानेऽन्नम्' इति । यजमानानां रक्षणार्थम् । अग्निहविर्भूतमानम् । अश्विनौ । परिगच्छतीत्यर्थः ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

वसिष्ठस्येवमायम् Dur. वसिष्ठस्य अश्विना-
वृच्येते SKN.

२. श्रियतं M. श्रियम् is suggested for
श्रियतम् ॥ अथत इति श्री रथः । तं सेवामेव
वा Sy. या श्रीस्ताम् Dur.

३. सर्वतः सम्भजते Dur. परि सर्वतः . . . वृणीते
युवयोर्दोष्या दीप्तिमता भवतीत्यर्थः SKN.

४. VM. explains सूरः and दुहिता to-
gether as सूर्यदुहिता ॥ सूर्यस्य दुहिता Sy.
योषा, ग्राह कतमेति ? उच्यते, सूक्ष्मे दुहिता
सूर्यस्य दुहिता Dur. सूर्येण विवि जन्ममान-
त्वात् सूर्यस्य दुहिता SKN. ५. सर्वदा
मिश्रयन्ती योषित् Sy. येयमुषःसञ्जिका,
इयमवृणीत Dur. स्त्री उवग्राह्या SKN.

६. ०तक्म्येति is suggested for ०तक्म्येति
cf. Ngh. 4. 1. ॥ परितस्तकनचति सङ्ग्रामे
यत्ने वागस्तव्ये Sy. कदा तां श्रियमुषःसञ्जिका-
मियमवृणीत ? . . . राश्यामूर्ध्वमर्धरात्रात् ।
त ह्यश्विनोः कालः Dur. कदा वृणीत ?
रात्रौ । ऊर्ध्वमर्धरात्रादश्विनोः काल इति
वक्ष्यति । तस्मिन् काले रात्रेः पश्चिमे भागे
इत्यर्थः SKN. परितक्म्या रात्रिः । परित
एनां तक्म । तक्मेत्युष्णनाम । तकत इति सतः
N. 11. 25. ७. तस्या अश्विमे A.

८. य A. यदा Sy. यस्मात् Dur., SKN.

९. यजमानं यज्ञं वा Sy. देवान् यष्टुमिच्छन्तं
यजमानम् Dur. देवान् यष्टुमिच्छन्तम् ।
इच्छयाऽत्र तत्पूर्वकत्वादनुरोधेन लक्ष्यते । देवानां
यष्टारमित्यर्थः SKN. १०. रक्षत M.
रक्षयः is suggested for रक्षय ॥ रक्षयो

युवाम् SKN. ११. ०जाहि A. युवयोर्ल-
भनादिलक्षणः कर्मभिः Sy. स्वैः कर्मभिः
Dur. कर्मभिः स्वैः प्रजाभिर्वा SKN.

१२. VM. seems to explain प्रंसम् by
the quotation of N. only. तदानीं
प्रंसं दीप्तम् Sy. परि प्रति, अहनि प्राप्त
इत्यर्थः । पूर्वाह्णे ह्यश्विनोर्वागकालः Dur.
यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादित्यध्याहारः ।
तस्मात् . . . परीत्यर्थं प्रतीत्यस्य स्वाने ।
प्रंसमप्यह्णः । अहनीत्यर्थः SKN.

१३. पर्यागाडां प्रंसमहरवनायान्नम् is suggested
for पर्यागाडां प्रंसहरवसानेऽन्नमिति A.
M. N. 6. 4.

१४. अत्रनेन रक्षणेन निमित्तेन Sy. कर्मणं पुर-
स्कृत्य वयोऽन्नं गच्छति ? तर्पणार्थेत्यर्थः ।
एवमश्विनोर्हविःसम्प्रदानसम्बन्धात् 'प्रो-
मना' इत्यस्य शब्दस्य 'अवनाय' इत्येव विपरि-
णाम उपपद्यते Dur. अवनाशत्रनेन वा
निमित्तभूतेन । तर्पणार्थमित्यर्थः SKN.

१५. आनि हविः A.

१६. ०न्नम् is suggested for ०नम् ।
सोमदिलक्षणम् Sy. सर्वाणि दिक्षु यजमान-
दीयमानं यथा प्रति वयोऽन्नं हविर्लक्षणम् Dur.
वयोऽन्ननानेवम् । अन्नं हविर्लक्षणम् SKN.

१७. अश्विनौ seems to be the explana-
tion of वाम् ॥

१८. पर्यागात् Sy. तेन कारणेन वां . . . परिगच्छति
Dur. अगाद् गच्छति युवाभ्यां दीयत इत्यर्थः ।
उदिते, अश्विनोर्वागे उच्यते । अहः प्रत्यहम-
गादिति, तस्माद्यजमानं रक्षयः । तस्मात्
प्रातरैवेज्येवे इत्यर्थः SKN. N. 6. 4.;
SKN. II 40 3-40 4.

यो ह स्य वां रथिरा वस्तं उस्ता रथो युजानः परिधातिं वर्तिः
तेन नः शं योरुपसो व्युष्टौ न्यंश्चिना बहतं यज्ञे अस्मिन् ॥ ५ ॥

यो ह । स॑नु । ए॒षः । यु॒वयोः । हे र॑थवन्तो ! व॒स्ते । ते॒जांसि । र॑थः । यु॒ज्यमा॑नः । परिगच्छन्ति
च । मा॒र्गम् । ते॒न । अ॒स्माकम् । शं च । यो॒श्च । उ॒पसः । व्यु॒च्छन्ते । नि॒बहत॑म् । अ॒श्विनो॑ ! अ॒स्मिन् ।
य॒ज्ञे ।

नरा गौरेवं विद्युतं तृणास्माकमद्य सवनोप यातम् ।
पुरुत्रा हि वा मतिभिर्हवन्ते मा वामन्ये नि यमन्देव्यन्तः ॥ ६ ॥

न॒रा गौ॑रेव । हे ने॒तारो॑ ! गौ॒रावि॑व-मृ॒गी । वि॒द्युत॑म् । मृ॒गतृ॑णावन्तो । अ॒स्माकम् । अ॒द्य ।
स॒वना॑दि । उ॒पग॑च्छतम् । ब॒हवुः । हि दे॒वेषु॑ । वा । स्तु॒तिभिः । ह॒वन्ते । तत्र॑ मा । वा॒म् । अ॒न्ये । नि॒य-
च्छन्तु॑ । दे॒वका॑माः ।

युवं भुज्युमवविद्धं समुद्र उदहधुरणसो अस्त्रिधानः ।
पतत्रिमिरश्मैरव्यथिभिर्दुसनामिरश्चिना पारयन्ता ॥ ७ ॥

यु॒वम् । यु॒वम् । भु॒ज्युः । स॒स्त्रिभिः॑ । स॒मुद्र॑मध्ये । अ॒ववि॑द्धम् । पा॒रं प्र॒त्पुद्ग॑हनुः । उ॒दका॑त् ।

१. हेति पूरणः Sy.
२. एष A. स प्रसिद्धो रथः Sy.
३. हे रथिनी ! मतर्थीयो रः Sy.
४. आच्छादयति Sy. ५. ते is omitted by M. ६. अदर्वयुक्तः सन् Sy.
७. ०च्छति is suggested for ०च्छन्ति ॥
८. यजमानगृहं वा Sy.
९. रथेन Sy.
१०. शमनाय पापानाम् Sy.
११. मिश्रणाय च सुखानाम् Sy.
१२. ०च्छन्ते M. प्रातः काले Sy.
१३. नितरां प्राप्नुतम् Sy. १४. अश्विना M.
१५. अस्मिन् is missing in M.
१६. VM. ignores यः ॥ यो रथः Sy.
१७. नेतारी A. हे नरा नेतारी । अश्विनी ! Sy.
१८. ०पिव A. गौरा मृगीव Sy.

१९. विशेषेण बोध्यमानं सोमं प्रति Sy.
२०. तृणावन्तो Sy.
२१. ०नानि is suggested for ०नादि ।
२२. उवग० A. उपागच्छतम् Sy.
२३. यज्ञेषु Sy.
२४. वाम् is suggested for वा युवाम् Sy.
२५. भवन्ते Sy. यजमानाः स्तुवन्ति
२६. अतो यष्टारः Sy.
२७. देवो कामयमानाः Sy.
२८. युवम् is omitted by A.
२९. भुज्युम् is suggested for भुज्युः ॥ हे अश्विनो ! युवं भुज्युम् एतन्नामकम् Sy.
३०. समुद्रे तन्मध्ये निमग्नम् Sy.
३१. अपवि० M. विसिप्तम् Sy.
३२. उदुह० A. ०हयः is suggested for ०हनुः ।

अक्षिणैः । अश्वैः । व्यावारहितैः । श्रमवर्जितैः । कर्मभिः । अश्विनी तम् । वारयन्ती ।

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वृत्तिरश्विनाविरावत् ।

घृत्तं रत्नानि जरतं च सूरिन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

[नू मे हवम्]

VII. 70.

आ विश्ववाराश्विना गतं नः प्र तत्स्थानमवाचि वां पृथिव्याम् ।

अश्वो न वाजी शुनपृष्ठो अस्थादा यत्सेदथुर्ध्रुवसे न योनिम् ॥ १ ॥

‘आ विश्ववारा । हे विश्ववैवर्णीयी ! आगच्छतम् । अस्मान् । अश्विनी ! प्रावाचि प्रोक्तम-
स्माभिः । तत् । स्थानम् । अस्यां पृथिव्याम् । युवयोरस्माभित्तच्च स्थानं स्तीर्णबहिर्वाग्मन्विषा, अश्व ।
इव । बलवान् । मुखपृष्ठः । तिष्ठति । आसिदथः । यत् स्थानम् । यथा मनुष्यः । ब्रुवावस्थानाय । युग्म-
हमासीदति ।

१. अक्षिणैः is suggested for अक्षिणैः॥
अक्षीयमाणैः Sy.

२. पतनवद्भ्रगमनवद्भ्री रथे नियुक्तरथैः Sy.

३. शारीरैः कर्मभिश्च Sy.

४. पार० is suggested for वार० ॥
पारयन्ती समुद्रम् अर्णत उद्बुह्युरिति । ‘तासंत्या
भुज्यमू’हवः पतङ्गैः’ (RV. I. 116. 4.)
इति ह्युक्तम् Sy.

५. The *pratika* is supplied by the
Editor. The stanza has already
been explained. See RV. VII.
67. 10.

६. ‘आ विश्ववारा’ इति सप्ततमं पञ्चदशं सूक्तं
वसिष्ठस्यायं श्रेष्ठममाश्विनम् । अनुकम्पते
च—‘आ विश्ववारा सप्त’ (KSA. 37. 70.
p. 26.) इति । प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे
च विनियोग उक्तः । आद्यास्तुचस्तृतीये छन्दोमे
प्रउगशस्त्रे विनियुक्तः । ‘आ विश्ववाराश्विना
गतं नोऽयं सोम इव’ (ASS 8. 11) इति
सूचितत्वात् Sy. ७. सर्ववैवर्णीयी ! Sy.

८. अस्माकं पतं यागम् Sy.

९. प्रोवाचि M. प्रोच्यते Sy. १०. वेद्याम् Sy.

११. One-अस्माभिः is redundant.

१२. स्थान A.

१३. ०मन्वीक्ष्य is suggested for ०मन्विषा

१४. अश्वः is suggested for अश्व ।

१५. इव M. १६. वेगवान् Sy.

१७ तदर्थं मुखकरपृष्ठभागः । अत्यन्तनिपुलत्वादा-
रुढानां मुखकरपृष्ठभाग इत्यर्थः Sy.

१८. तिष्ठतु युवयोः समीपे Sy.

१९. आसिदथः M. आसीदथः is suggested
for आसिदथः ॥ आसीदथः, तत्स्थानमश्व
प्राश्रयद्विषतो गमनाय Sy.

२०. यत् । यमित्यर्थः । यमश्वम् . . . यद्वा यतरथानम्
Sy. २१. ब्रुवावस्थाना० A. ब्रुवावस्थाना०
is suggested for ब्रुवावस्थाना० ॥
भ्रुवाय निवासाय Sy.

२२. It seems to be an explanation of
योनिम् ॥ युग्मम् is suggested for
युग्महम् ॥ योनिं स्थानमिव Sy.

सिपंक्ति सा वां सुमतिश्चनिष्ठातापि धर्मो मनुषो दुरोणे ।

यो वां समुद्रान्तसरितः पिपत्त्येतग्वा चिन्न सुयुजा युजानः ॥ २ ॥

सिपंक्तिः । सेवते । सा । वाम् । सुमतीः । अतिशयेनाश्रवती । तप्तश्च । धर्मः । मनुष्यस्य ।

गृहे । यो धर्मः । वाम् । समुद्रात् । सरितः । पारयन्ति गमयन्तीत्यर्थः । अश्रवो । इव । सुयुक्ता यज्ञे युज्यमानः ।

यानि स्थानान्यश्विना दधार्थे दिवो यद्दीप्त्वोषधीषु वित्तु ।

नि पर्वतस्य मूर्धनि सद्गन्तेषु जनाय दाशुषे वहन्ता ॥ ३ ॥

यानि । यानि । आवासस्थानान्यात्मनः । अश्विनी ! कुरुतः । दिवं प्रागतौ । महीषु । ओष-

धीषु । प्रजामु च । पर्वतस्य । मूर्धनि । निवसन्तौ । यजमानाय । अन्नं च । वहन्तावुत्तरं सम्बन्धः ।

चनिष्टं देवा ओषधीष्वप्सु यद्योग्या अश्रवैधे अर्षीणाम् ।

पुरुणि रत्ना दधत्तौ न्यस्मे अनु पूर्वाणि चरुयधुर्युगानि ॥ ४ ॥

चनिष्टम् । चन इच्छतम् । हे देवी ! तास्वोषधीषु । अप्सु च । यदा । व्याप्नुवः । योग्याः

१. युवाम् Sy.

२. ०तिः is suggested for ०तीः ॥

अस्माभिः क्रियमाणा शोभना स्तुतिः Sy.

३. कमनीयतमातिशयेनाश्रवती वा Sy.

४. तप्तोऽभूत् । 'यद्ग्रा इत्यपतत्तद्धमस्य धर्म-
त्वम्' (T. A. ५. १. ५) इति श्रुतिः Sy.

५. प्रवर्गश्च Sy. ६. यजमानस्य Sy.

७. प्रागगृहे Sy.

८. धर्मः is suggested for धर्मे ॥ यज्ञस्य
शिरःस्थानीयत्वादस्य यो धर्मः Sy.

९. युवां प्राप्नुवन्निति शेषः Sy.

१०. ०द्रान् is suggested for ०द्रात् ।

११. ०यति गमयती० is suggested for ०यन्ति
गमयन्ती० ॥ पूरयति वृष्टिद्वारा Sy.

१२. नेत्युपमार्थे, तद्वत् Sy.

१३. सुष्ठु युक्ती रथे भवतस्तथेत्यर्थः Sy.

१४. योजयन् यज्ञः स एव करोति Sy.

१५. VM. ignores चित् ॥ चिदिति पूरणः Sy.

१६. यदि A. १७. ०नाद्या० A.

१८. ०नः M. हे अश्विनी ! युवाम् Sy.

१९. कुरुतः Sy. २०. द्युलोकादागत्य Sy.

२१. महीषु is suggested for महीषु ।

२२. यजमानेषु Sy. २३. तौ युवां मेघस्यान्तरि-
क्षस्य Sy. २४. स्थाने Sy.

२५. ०सन्ती is suggested for ०सन्तो ॥ निषी-
दन्तौ २६. प्रापयन्तौ भवतमिति शेषः Sy.

२७. उत्तरं is missing in M.

२८. VM. ignores दाशुषे ॥ दाशुषे हविर्दाने
Sy.

२९. अत्यन्तं कमनीयतमं कामयेयामित्यर्थः Sy.

३०. हे देवा देवी ! युवाम् Sy.

३१. ओषधीष्विकारांश्चरुपुरोडाशादिकान् सोमर-
सान् Sy. ३२. यस्मात् Sy.

३३. व्याप्नुवस्तस्मादस्मदीया अपि कामयेयामित्यर्थः ।
यद्वा ऋषीणामिति पूजार्थं बहुवचनम् । यद्यस्मा-

दोषधीष्वप्सु च चनिष्टं योग्याः स्तुतीश्चाश्रवैधे
तस्मात् Sy.

३४. युवयोश्चिता ओषधीरपश्च Sy.

स्तुतीः । ऋषीणाम् । बहूनि । रत्नानि । अस्मानु । निदधानौ । अनुचक्षुषुः । गतान् दिवसोत्तनुस्मा-
नमनुमनुन् दिवसा गता निरर्थका इति बुद्धिमधुना धनं प्रयच्छन्तो कुस्तः ।

शुश्रूवांसां चिदश्विना पुरुष्यभि ब्रह्माणि चक्षथे ऋषीणाम् ।

प्रति प्र यातं वरमा जनायास्मे वामस्तु सुमतिश्चनिष्ठा ॥ ५ ॥

शुश्रूवांसा । शुश्रूषमाणौ । एव । अश्विनौ ।

यो वां यज्ञो नास्तया हविष्मान्कृतब्रह्मा समयोऽ भवति ।

उप प्र यातं वरमा वसिष्ठमिमा ब्रह्माण्युच्यन्ते युवभ्याम् ॥ ६ ॥

[यो वां यज्ञः ।]

१. ऋषीणां सम्बन्धिनीः Sy.

२. रमणीयानि धनानि Sy.

३. तिद० A.

४. चक्षुषुः A. ०चक्षुषुः is suggested for
०चक्षुषुषुः ॥ हयातवन्तौ । अनुकृष्टवन्तावनु-
ग्रहार्थम् Sy.

५. युगानि मिथुनानि जायापतिरूपाणि Sy.

६. ०मनमनन्तं A. ०मनुमनवम् is suggested
for ०मनुमनुन्तं ॥

७. ०तोऽकृत A.

८. The commentary on the rest of
this stanza as well as on VII. 70.
6. and up to स्तुतिः in VII. 70. 7. is
missing in all mss. Sy. explains
this stanza in the following
manner :—

हे अश्विनाश्विनौ ! चिदिति पूरणः । युवां

शुश्रूवांसां श्रुतवन्तौ सन्तौ पुरुषि बहूनि ब्रह्माणि
परिवृढानि कर्माणि स्तुतिलक्षणान्यृषीणा-
मस्माकं सम्बन्धीन्यभि चक्षथे । अभिपदयथो
युवाम् । अतो जनाय जनस्य यजमानस्य मम
वरं यज्ञं प्रति प्र यातम् । वां युवयोश्चनिष्ठोक्त-
लक्षणा सुमतिरनुग्रहमतिरस्मे अस्मात्स्वस्तु
भवतु ।

९. The *pratika* is supplied by the
Editor. Sy. explains this stanza
in the following manner :—

हे नास्तयावश्विनौ ! वां युवयोर्वो यज्ञो यज-
मानः समयं ऋत्विग्रूपैर्मर्त्यैः सहितः सन् हवि-
ष्मान् हविषा युक्तः कृतब्रह्मा कृतस्तोत्ररूप-
कर्मा भवति भवति तं वरं वरणीयं वसिष्ठ-
मोष प्रयातं प्रकथ्येणोपागच्छतम् । इमेमानि
ब्रह्माणि मन्त्रजातानि युवभ्यां युवाभ्यामर्वाया-
गमनायच्यन्ते स्तुयन्ते क्रियन्ते इत्यर्थः ।

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृत्ति वृषणा जुषेथाम् ।

इमा ब्रह्माणि युवयून्वग्मन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

[इयं मनीषा] . . . । स्तुतिः । इमां च । स्तुतिम् । वर्षितारो । तेवेथाम् । इमानि च ।

हवीषि । युवां कामयमानानि । गच्छन्तु वामिति ।

VII 71.

अप स्वसुरूपसो नग्जिहीते रिणक्ति कृष्णीररूपाय पन्थाम् ।

अश्वामघा गोमघा वा हुवेम दिवा नक्तं शरुमस्मद्युयोतम् ॥ १ ॥

अप । स्वसुः । उपसं आगमनाय । नन् नगिति रात्रिमाह सा । अवगच्छति 'रुशद्वत्सा रुशती इवेत्या-

गात्' इत्युक्तम् । रेचयति । पन्थानम् । रात्रिः । आरोचमानायादित्याय । अस्मिन् काले वयमश्वि-

घनो ! गोघनो ! वाम् । हुवेम । दिवा । नक्तं च । अस्मत्तः । हिंसकम् । पृथक् कुस्तम् ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

२. स्तुतिः कृता Sy. ३. अस्मत्कृताम् Sy.

४. शोभनां स्तुतिम् Sy.

५. कर्माणि स्तुतिरूपाणि Sy.

६. Sy. explains the rest of words in the following manner :—

हे अश्विनाश्विनो ! इयं मनीषा स्तुतिर्युवयोः कृतेति शेषः । तदेवादराय पुनरुच्यते । इयं गीः स्तुतिः कृता । हे वृषणा कामानां वर्षको ! यूयं पातेति सिद्धम् Sy.

७. पञ्चमेऽनुवाक एकोनविंशतिसूक्तानि । तत्र 'अप स्वसुः' इति षड्वचं प्रथमं सूक्तं ऋष्टुभ-माश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'अप स्वसुः षड्' (KSA. ३७. ७१. p. 26.) इति । गतो विनियोगः Sy. ८. आव A.

९. युवयुवत M. स्वसुस्वानीयायाः Sy.

१०. उवतः सकाशात् Sy.

११. नन्व A. नक्तम् is suggested for नन् ॥

१२. ०मह A.

१३. अपग० is suggested for अवग० ॥

तस्या अवकाशं दत्त्वा स्वयमपगतेत्यर्थः ।

'स्वसा स्वले ज्यायस्वं योनिमारुक्' (RV.

1. 124. 8.) इत्युक्तम् Sy.

१४. इवेत्या० A. M.

१५. ०त्युक्ता M. (RV. 1. 113. 2.)

१६. रिणक्ति रेचयति । यस्मादेवं तस्माद्युवयोराम-मनसमयत्वात् Sy. १७. मार्गम् Sy.

१८. कृष्णवर्णा रात्रिः Sy.

१९. आरोचमानायाह्ने सूर्याय वा Sy.

२०. अश्विनो A. अश्वघनो is suggested for अश्विघनो ।

२१. ०नी is suggested for ०नो ॥ उभयोः प्रदातारादित्यर्थः Sy.

२२. युवाम् Sy.

२३. हुवेम is suggested for हुवेम ॥ स्तुमः आह्वयामः Sy.

२४. त्वाम् A. दिवा नक्तं सर्वदा Sy.

उपायातं दाशुपे मर्त्याय रथेन वाममश्विना वहन्ता ।

युयुतमस्मदनिराममीवां दिवा नक्तं माध्वी त्रासीथां नः ॥ २ ॥

उपायातम् । उपगच्छतम् । दाशुपे । यजमानाय । रथेन । घनम् । अश्विनौ ! वहन्तौ । पृथक्
कुरुतम् । अस्मत्तः । अनिरामनतिप्राणनकर्माश्वासकारिण्यशक्तिरनिरा । अमीवा च रोगविशेष शोदरः ।
दिवा । नक्तं च । हे वसुमन्तौ ! अस्मान् । रक्षतम् ।

आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुम्नायवो वृषणो वर्तयन्तु ।

स्यूमंगमस्तिमृतयुग्मिरश्वैराश्विना वसुमन्तं वहेथाम् ॥ ३ ॥

आ वां रथम् । आवर्तयन्तु । वाम् । रथम् । अवमस्याम् । उषसि अवमाद्यतनी । सुक्षमिच्छन्तः ।
पुमांसं ऋत्विजः । अनुस्यूतरश्मिम् । यजुयोगिभिः । अश्वैः । आवहेथौ । अश्विनौ ! वसुमन्तं रथम् ।

यो वां रथो नृपती अस्ति वोळहा त्रिवन्धुरो वसुमां उत्सयामा ।

आ न एना नास्त्योपं यातमभि यद्वा विश्वप्स्यो जिगाति ॥ ४ ॥

यो वाम् । यः । वाम् । रथः । नृपती ! भवन्ति । वोळहा । वन्धुरं फलकासंघाटस्त्रिवन्धुरः ।
वसुमान् । उत्तरणशीलगमनः । तेनानेन । अस्मान् । उपायातम् । नास्त्यौ । अभिगच्छति । यस्मात् ।
वां वसिष्ठः । विषवरूपो नानाविधस्तुतिकरणाद्वैश्वस्यं यद्वा विश्वस्य व्यापको विश्वस्येति ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor. २. अस्मवाह्वानं प्रति Sy.

३. हविषां दाशे Sy. ४. वननीयं घनम् Sy.

५. हे अश्विनौ ! युवाम् Sy. ६. प्राणानां A.

७. इरात्रम् । तवन्नवारित्रयमित्यर्थः Sy.

८. अमिवा A. रोगञ्च Sy. ९. सर्वदा Sy.

१०. मधुमन्तौ is suggested for वसुमन्तौ ।

हे मधुमन्तौ ! युवाम् Sy. ११. ऋत्विजः A.

१२. युवयोः Sy. १३. आसन्नायाम् Sy.

१४. अवमवाद्यं A. अवमां is suggested for अवमाद्यं ॥ अवमाद्यतनी should immediately follow अवमस्याम् ॥

व्युच्छन्ते उषसि Sy. १५. सुक्षेन योजयन्तो-

ऽमवाः Sy. १६. वषट्काः Sy.

१७. सुक्षरश्मिम् Sy.

१८. यजुं A. यजुयोगिभिः is suggested for

यजुयोगिभिः ॥ उदकयुक्तरश्मिददकप्रदः Sy.

१९. ०धाम् is suggested for ०धी ॥

२०. प्रदेयघनयुक्तम् Sy. २१. युवयोः Sy.

२२. ०तोः A. हे नृणां यजमानानां पातकौ ! Sy.

२३. भवति is suggested for भवन्ति । सर्वदा सन्निहितो वर्तते Sy.

२४. वोळहु A. युवयोर्वाहकः Sy.

२५. वोषुं A. ०वन्धुं is suggested for ०वन्धुं ॥ सारध्याधिष्ठानस्थानत्रयोपेतः Sy.

२६. घनवान् Sy. २७. उर्ध्वं दिवसं प्रति गन्ता Sy. २८. रथेन Sy.

२९. अभिगच्छति । अमवाहं यद्यस्माद्विश्वप्स्यो वसिष्ठो वां जिगाति स्तोति, अत उपा यातम् Sy. ३०. यत्रचो यदच रथः Sy.

३१. वं A. ३२. व्याप्तरूपः Sy. ३३. यद्वा A.

३४. विश्वस्य seems to be unnecessary.

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं नि पेदवं ऊह्युराशुमश्वम् ।

निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रिं नि जाहुपं शिथिरे धातमन्तः ॥ ५ ॥

युवम् । युवम् । च्यावानम् । जरया । मोचितवन्तो । वैवे च राजे । शीघ्रगन्तारम् । अश्वमात्मी-
यम् । न्यह्युः । निष्पृमुत्थापितवन्तो । अहन्तुः । तमसः । अत्रिं शतदूरेषु यन्त्रगृहेष्वसुरे प्रक्षिप्तम् । जाहुपं
च राजानम् । शिथिले । तस्य राष्ट्रे पुनः । निहितवन्तो ।

इयं मनीषा इयमश्विना गोरिमां सुवृक्षित वृषणा जुपेथाम् ।

इमा ब्रह्माणि युवयूयंमन्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ॥ ६ ॥

[इयं मनीषा]

१. हे अश्विनी ! Sy.

२. ह्यावा० A. च्यवा० is suggested for
च्यावा० ॥

३. जीर्णाद्रूपात् Sy.

४. मोञ्ज्युत० M. वन्तो is suggested for
वन्तो । अमुञ्जतम् । 'युवं च्यवानमश्विना
जरन्तं पुनर्द्यावानम्' (RV. I. 117. 13.) इति
ह्यन्यत्र Sy.

५. एव च M. पेदवे च is suggested for
वै वे च ॥ पेदवे एतन्नामकाय राज्ञे Sy.

६. शीघ्रगामिनः Sy.

७. न्यह्युः M. न्ययहृतं युडे । 'युवं श्वेतं पे.वे'
(RV. I. 118. 9.) इति निगमः Sy.

८. Missing in M. निष्पृमितम्० is sug-
gested for निष्पृम्० ॥

निवारयतम् 'युवमृवीसंमृतं तन्तमश्वं ओमवन्तं
चक्रयुः' (RV. 10. 39. 9.) इति निगमः
Sy.

९. अहं तु M. आहन्तुः is suggested
for अहन्तुः । ऋवीतादन्ते सकाशात् Sy.

१०. तुम० A. गुहान्तःस्थिताच्च सकाशात् Sy.

११. महविम् Sy.

१२. ष्ववर्चः सुरैः M. असुरैः is suggested
for असुरैः ।

१३. जाहु० is suggested for चाहु० ।

१४. राजावं A.

१५. अष्टे Sy.

१६. तस्या A. स्वराष्ट्रेऽन्तर्मध्ये पुनः Sy.

१७. वन्तः M. वन्तो is suggested for
वन्तो ॥ न्यधातम् 'परिविष्टं जाहुवं विदवतः
सीम्' (RV. I. 116. 20.) इति
ह्युक्तम् Sy.

१८. The *pratika* is supplied by the
Editor.

The stanza has already been
explained. See RV. 7. 70. 7.

आ गोमता नासत्या रथेनाश्ववता पुरुश्चन्द्रेण यातम् ।

अभि वां विश्वा न्युतः सचन्ते स्पृहया श्रिया तन्वा शुभाना ॥ १ ॥

आ गोमता । आयातम् । गोमता । हे नासत्यौ ! रथेन । अश्ववता । बहुमुवर्णेन । अभिसचन्ते
विषवाः । विषवाः । स्पृहणीयया । श्रिया । अङ्ग्रे च । शुभमानौ ।

आ नो देवेभिरुप यातमर्वाक्सजोषसा नासत्या रथेन ।

युवोहि नः सख्या पित्र्याणि समानो बन्धुरुव तस्य वित्तम् ॥ २ ॥

आ नः । उपायातम् । अस्मान् । देवैः सह । सङ्गती । हे नासत्यौ ! रथेन । युवोः । ही । नः ।

१. 'आ गोमता' इति पञ्चच द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यायं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'आ
गोमता पञ्च' (KSA. 37. 72. p. 26.)
इति । विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्र-
योक्तः । आश्विने पशावाद्याश्चतस्रो
वाज्यानुवाक्याः । सूत्रितञ्च—'आ गोमता
नासत्या रथेनेति चतस्रः' (ĀSS. 3. 8.)
इति Sy.

२. आयातम् A. आगच्छतम् Sy.

३. गोयुक्तेन . . . यद्वा गोमता गोप्रदेन Sy.

४. हे अश्विनी ! Sy.

५. अश्ववता A. अश्वयुक्तेन । अश्ववैर्बुधभेदयो-
देनेत्यर्थः Sy.

६. यतप्रदेनेत्यर्थः Sy.

७. अहि स० A. सेवन्तेऽस्मत्प्रेरिताः Sy.

८. बद्धयः Sy.

९. विषवाः seems to be the explanation

of न्युतः ।

बडवाः is suggested for विषवाः ॥

स्तुतयः Sy. १०. शुभया Sy.

११. शरीरेण च Sy.

१२. वीष्यमानौ Sy.

१३. VM. ignores वाम् ॥ युवाम् Sy.

१४. वसिष्ठस्त्रिष्टुभाश्विनी तुष्टाव । नासत्यौ
अश्विनी । युवाम् । इतरदेवैः सह । समानप्रीती
परस्परं सन्ती । अस्माकम् । अभिमृक्षम् ।
समीपे आगच्छतम् DDN.

१५. आगच्छतम् Sy. १६. अस्माकम् Sy.

१७. इतरदेवैः सह Sy.

१८. समानप्रीती परस्परं सन्ती Sy.

१९. युवयोः Sy.

२०. हि is suggested for ही ।

२१. आगमने बन्धुत्वातिशयमाह—युवयोः, अस्मा-
कञ्च Sy., DDN.

सख्यानि । पित्र्याणि क्रमागतानि । तथा । बन्धुश्च । समानस्तुतिर्बन्धुः पितरश्च वा स्तुवन्ति वयं चेत्पर्यः ।
तं बन्धुम् । वित्तमिति ।

उदु स्तोमासो अश्विनोरबुधञ्जामि ब्रह्माण्युषसश्च देवीः ।

आविवासुत्रोदसी धिण्येमे अच्छा विप्रो नासत्या विवक्ति ॥ ३ ॥

उदु स्तोमासः । उदबुध्यत । अश्विनोः । स्तोमाः । भवति । इमे । अश्विनोः ।

१. पितृतः प्राप्तानि । नेदानीं स्तुत्याद्युपाधिना
प्राप्तानि भवन्तीत्यर्थः । तदेवोह Sy., DDN.

२. अपि च युवयोर्मम च Sy. DDN.

३. बन्धकः पितामहः Sy.

४. एक एव । विवस्वान् बरुणश्चोभावपि कश्य-
पाद्वितेर्जाती विवस्वान् अश्विनोर्जनकः बरुणो
वसिष्ठस्येति एवं समानबन्धुत्वम् । अभ-
वन् मिथुनमिति । तथा च बृहदेवतायां—'यम-
श्विना वदयुः' इत्यस्यां (RV. I. 116.
6.) स्पष्टमुक्तम् DDN. (B D. VI.
162. 163. 7. 1-6)

अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्यस्त्रिजिराः सह ।

स वै सरण्यं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥ १६२ ॥

ततः सरण्यां जाते ते यमयम्यौ विवस्वतः ।

तावप्युभौ यमावेव ह्यास्तां यम्याच वै यमः ॥ १६३ ॥

सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्यः सद्गो विवस्वतः ।

निक्षिप्य मिथुनं तस्यामदवा भूत्वा प्रचक्रमे ॥

अविज्ञानाद्विवस्वास्तु तस्यामजनयन् मनुम् ।

राजधिरासीत् स मनुविवस्वानिव तेजसा ॥

स विज्ञाय अपकान्तां सरण्यमात्मरूपिणीम् ।

त्वाष्ट्रीं प्रतिजगामाशु बाजी भूत्वा सलक्षणः ॥

सरण्यस्तु विवस्वन्तं विज्ञाय ह्यरूपिणम् ।

मैथुनायोपचक्राम तां च तत्रारोह सः ॥

ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तदपतद्भुवि ।

उपाजिघ्रश्च सा त्वदवा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ।

आघ्राणमात्राच्छुक्रं तत्कुमारो सम्बभूवतुः ।

नासत्यश्चैव दत्तश्च यौ स्तुतावदिवनावपि ॥

५. स्तुवन्ति A.

६. तस्येति कर्मणि षष्ठी । तं बन्धुम् । तद्वन्धुत्वं
वा Sy.

७. तस्य वित्तं ज्ञापितं तस्मादेवमुक्तम् । वित्तं जानी-
तम् । इति वसिष्ठेन सुहृत्सत्यम् DDN.

८. VM. ignores अर्वाक् ॥ अर्वागभिमुखम्
Sy.

९. उत्कृष्टं बोधयन्ति । चेदयोगादनिघातः
Sy.

१०. ०नी M.

११. मा is written twice in A.

स्तवाः Sy.

१२. विवक्ति is suggested for भवति ॥
स्तौति Sy.

१३. The rest of the commentary is
missing. Sy. explains the stanza
in the following manner :
स्तोमासः स्तोमाः स्तवा अश्विनाश्विनावुद-
बुधन् उत्कृष्टं बोधयन्ति । उ इति पूरणः । जामि ।
बन्धुनामेतत् । बन्धुस्थानीयानि ग्रहाणि
परिष्ठापित कर्माणि देवीर्द्योतमाना उपसतः ।
८. कारावदिवनो च । अबुधन् विप्रो मेधावो
वसिष्ठ इमे रोदसी छावापृथिव्यौ धिण्ये
धिषणाहं स्तुत्ये आविवासन् परिचरन् नासत्या-
श्विनावच्छाभिमुखम्, विवक्ति स्तौति ।

वि चेदुच्छन्त्यश्विना उपासुः प्र वां ब्रह्माणि कारवो भरन्ते ।

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्वेदृहृदग्रयः समिधा जरन्ते ॥ ४ ॥

वि चेत् । व्युच्छन्ति । च । इत् । अश्विनौ ! उपासुः । प्रहरन्ते । युवयोः । स्तोत्राणि । स्तोतारः ।
ऊर्ध्वम् । रश्मिम् । देवः । सविता । श्रयति । महान्तः । अग्रयः । समिन्धनेन सहास्मिन् काले युवयोर्ग्रामे ।
स्तूयन्ते ।

उत्तरा निगदसिद्धेति—

आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदंक्तात् ।

आ विश्वतः पाञ्चजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

[आ पश्चातात्]

VII. 73.

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति स्तोमं देवयन्तो दधानाः ।

पुरुदंसा पुरुतमो पुराजामर्त्या हवते अश्विना गीः ॥ १ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । तीर्णवन्तम् । प्रतिदधानाः । स्तोमम् । देवकामा
अस्मिन् काले । पुरुकर्माणी । बहुक्षणी शत्रूणाम् । पुराजामी । अमर्त्या । हवति । वाक् । अश्विनौ ।

१. तमांसि विवाप्तयन्ति Sy. २. चेदिति पूरण-
श्च.र्थे वा । स च वक्ष्यमाणसूर्याद्यपेक्षकः Sy.
३. प्रभर० is suggested for प्रहर० ॥ प्रकर्षण
सम्पादयन्ति Sy. ४. स्तुतिसमयत्वात् Sy.
५. रश्मि A. तेजः Sy. ६. अतिमहत् Sy.
७. ०यंगे M. ८. 'आ पश्चातात्' इति पञ्च-
म्याश्विने पञ्चो वपाया अनुवाक्या । सूत्रि-
तञ्च—'आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादा गोम
ता नासत्या रवेण' (ĀSS. 3.8.) इति Sy.
९. VM. does not explain the
stanza. Sy. explains it in the
following manner :

हे नासत्याश्विनौ ! पश्चातात् पश्चाद्देशाद्वा
यातम् । तथा पुरस्तात् पूर्वस्माद्देशात् तथाधरा-
दधस्तनाद्देशाद्क्षिणतः उदक्तादुदग्देशात् । सर्वत्रा-
यातमिति सम्बन्धः । किम्बहुना विश्वतः सर्व-
स्माद्देशात् पाञ्चजन्येन पञ्चजनहितेन राया

यनेन सहा यातम् । निषादपञ्चमाङ्कत्वारो
वर्णाः पञ्चजनाः Sy.

१०. 'अतारिष्म' इति पञ्चचर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यायं वैष्टुभमाश्विनम् । 'अतारिष्म' इत्यनु-
क्रमणिका (KSA. 37. 73. p. 26.) ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः

११. अज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमरणवतः संसार-
दुःखस्य अथवा प्रकृतत्वात् प्रयोगविष-
यज्ञानस्य Sy.

१२. ०वन्तः is suggested for ०वन्तं ॥
तीर्णाः स्म Sy.

१३. देवेव् कुर्वाणाः Sy.

१४. स्तुति प्रति Sy. १५. बहुकर्माणी Sy.

१६. प्रभूततमो Sy. १७. पूर्वजाती Sy.

१८. अत एवामरणधर्माणी Sy.

१९. ०ती A. स्तीति । आह्वयति वा Sy.

२०. गरिता स्तोता वसिष्ठः Sy.

न्यु प्रियो मनुषः सादि होता नासत्या यो यजते वन्दते च ।

अश्रीतं मध्वो अश्विना उपाक आ वी बोचे विदधेषु प्रयस्वान् ॥ २ ॥

न्यु प्रियः । निषण्णो होतृपदने । प्रियः । होता । मनुष्यस्य । नासत्या । यः । यजति ते । स्तौति ।
च । विवतम् । सोमम् । अश्विनो ! अन्तिके । आभिमुख्येन ब्रवीमि । वामहम् । यज्ञेषु । हविष्मान् ।

अहेम यज्ञं पथामुराणा इमां सुवृत्तिं वृषणा जुषेधाम् ।

श्रुष्टीवेव प्रेरितो वामबोधि प्रति स्तोमैर्जरमाणो वसिष्ठः ॥ ३ ॥

अहेम । प्रेरयामः । यज्ञम् । उपसि । पततामागच्छतां देवानाम् । उरुकर्मणा उरु कर्म कुर्वाणाः ।
इमाम् । स्तुतिम् । वृषणी । सेवेयाम् । क्षिप्रवानिव प्रेरितो दूतः । वाम् । प्रत्यबोधि । स्तोमैः । स्तुव ।
वसिष्ठः ।

उप त्या वही गमतो विशे नो रक्षोहणा संभृता वीळुपाणी ।

समन्धांस्यग्मत मत्सराणि मा नो मधिष्टमा गतं शिवेन ॥ ४ ॥

उप त्या । तो । बोडारी । अस्माकम् । प्रजाम् । उपगच्छतः । रक्षोहणी । हविर्भिः सम्भूतो ।

१. सु A.

२. निषण्णो भवति । युवयोः कर्माणि वर्तत
इत्यर्थः Sy. ३. युवयोः प्रियभूतः Sy.

४. देवानामाह्वाता स्तोतायम् Sy.

५. मानुवो मनुवः सकाशाज्जातो वा Sy.

६. जयति ते M. यागं करोति Sy.

७. ते seems to be unnecessary.

८. विपतं A. विवतम् is suggested for
विवतम् ।

९. स्तोमम् M. तस्य सम्बन्धिनं मधुरं सोमरसम्
Sy. १०. अन्तिक एव । समीपे स्थित्वैव Sy.

११. आह्वये Sy. १२. युवाम् Sy.

१३. अन्नवान् सन् Sy.

१४. VM. ignores उ. १५. वर्धयेम Sy.

१६. यागम् । तत्तापनं हविर्वा Sy.

१७. ०ततमा० A.

१८. पततामागच्छतां देवानामर्थाय Sy.

१९. ०कर्मागः is suggested for ०कर्मणा A.
M. उरु स्तोत्रं कुर्वाणाः स्तोतारो वयम् Sy.

२०. शोभनस्तुतिम् Sy.

२१. हे वर्धको ! कामानाम् Sy.

२२. श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगन्ता Sy.

२३. प्रेरितो M. २४. बोधयति शीघ्रं
गन्तव्यमिति Sy. २५. स्तोत्रैः Sy.

२६. स्तुवन् is suggested for स्तुव ॥

२७. उपेत्य A.

२८. हविषां बोडारी. . . यद्वा अयमर्थबोडवपरतया
व्याख्येयः । तथा सति तो रथस्य बोडारी दृढ-
पादावश्विनोरश्वानामुपगच्छताम् । इति तस्यार्थः
Sy. २९. रक्षतां हन्तारो Sy.

३०. भूत्संभूतो A. सम्भूतो is suggested for
सम्भूतो ॥ तत्सम्भूतो । पुष्टाङ्गी Sy.

दृढपाणी । समगच्छन्त । युवयोर्मदिकानि । सोमान्नानि । मा । अस्मान् । हिंसिष्टम् । प्रागच्छतम् ।
मुखेन प्रदित्सितेन सहेति ।

आ पश्चात्त्रासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।

आ विश्वतः पार्श्वजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

[आ पश्चात्तात्]

VII. 74.

इमा उ वां दिविष्टय उस्ता ढवन्ते अश्विना ।

अयं वामह्वसे शचीवसू विश्विशं हि गच्छयः ॥ १ ॥

इमा उ वाम् । इमाः । उ । वाम् । दिविष्टय उपसो दिवमिच्छन्तीति । उत्तरणशीलो । हवन्ते ।
हे अश्विना ! अयं च । वाम् । ह्वयामि । रक्षणाय । प्रजावसू युवाम् । हि । विश्विशम् । गच्छयः सर्वाः
प्रजा अभिगच्छत ।

१. ०वाणी A.

२. मवकराणि । सोमाः Sy.

३. अस्मात् A. ४. हिस्तम् Sy.

५. मङ्गलेन घनेन सार्धम् Sy.

६. The *pratika* is supplied by the Editor. The stanza has already been explained. See RV. 7. 72. 5.

७. 'इमा उ वाम्' इति षड्च चतुर्थं सूक्तमाशिवनं वसिष्ठस्यायम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यः शिष्टाः सतोबृहत्यः । तथा चानुफान्तम्—
'इमा उ वां षड् प्रगायम्' (KSA. 37. 74. p. 26.) इति । प्रातरनुवाक आश्विने कृती बाह्वेते छन्दस्याश्विनशस्त्रे च सूक्तम् । सूत्रि
तञ्च—'इमा उ वामयं वाम्' (ASS. 4. 15.) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रवणशस्त्रे—
'इमा उ वाम्' इत्ययमाश्विनस्तुचः । सूत्रि-

तञ्च—'इमा उ वां दिविष्टयः पिवा सुतस्य रसिनः' (ASS 7. 12.) इति Sy.

८. उ is omitted by A.

९. उ is omitted. by M. उ इति चार्थे Sy.

१०. दिवमिच्छन्त्यः प्रजा ऋत्विजोऽग्नि Sy.

११. ०शीलो is suggested for ०शीलो ॥ वासकी Sy.

१२. भवन्ते A. आह्वयामि Sy.

१३. वसिष्ठोऽग्नि Sy.

१४. युवाम् Sy. १५. आह्वयामि Sy.

१६. अस्मद्रक्षणाय युवयोस्तपंगाय वा Sy.

१७. हे कर्मधनी ! Sy.

१८. यस्मात् कारणात् Sy.

१९. किमयमेवं प्रजा अप्यहमपीत्यावरोधितरिति तवाह-प्रजां प्रजां प्रति Sy.

२०. ०च्छतम् is suggested for ०च्छत ।

युवं चित्रं ददधुर्भोजनं नरा चोदथां सुनृतावते ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ २ ॥

युवम् । युवाम् । पूजनीयम् । ददतुः । अन्नम् । हे नरो ! मह्यं च । चोदयम् । स्तुतिमते । अवा-

गिति स्पष्टम् ।

आ यातमुपं भूयतं मध्वः पिबतमश्विना ।

दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मधिष्टमा गतम् ॥ ३ ॥

आ यातम् । आगच्छतम् । उप च । भवतम् । सोमं च । पितम् । अश्विनी ! दुग्धम् । पयश्च ।

हे वृषणी ! जेतव्यं शत्रुघनी ! मा । अस्मान् । हिंसिष्टम् । आगच्छतम् ।

१. हे अश्विनी ! युवं युवाम् Sy.

२. चायनीयम् Sy. *

३. ददतुः is suggested for ददतुः ॥ धार-
येथे Sy.

४. धनम् Sy.

५. चोदयतम् is suggested for चोदयं ॥
प्रेरयतम् Sy.

६. तद्धनं स्तुतिवते स्तोत्रे Sy.

७. अर्वाणि० is suggested for अर्वाणि० ।

८. VM. ignores the words रयम् । सम-
नसा । नि । यच्छतम् । पिबतम् । सोम्यम्
and मधु ।

Sy. explains these words in the
following manner :—तदर्थं समनसा
समानमनस्की सन्ती रथं युवयोः सम्बन्धिनमर्वा-
गस्मदभिमुखं नि यच्छतम् । निधमयतम् । तथा
कृत्वा सोम्यं सोमसम्बन्धिनं मधु मधुररसं
पिबतम् Sy.

९. यत् प्रत्यागच्छतम् Sy.

१०. हव० M.

आगत्योप समीपे भूयतं भवतम् Sy.

आगत्य चोपभूयतमलङ्कृतं यज्ञम् Mah.
अलङ्कृतं च यज्ञम् U.

११. मधुरं सोमरसम् Sy. मधुरं सोमम् । . . .

कर्मणि षष्ठी, नुमभावद्वन्द्वसः Mah. मधु-

रूपस्य स्वर्मशम् U.

१२. वितम् M. पिबतम् is suggested for
पितम् ॥

१३. हे अश्विनी ! युवाम् Sy.

१४. दुग्धं M. अन्तरिक्षाद्दुग्धम् Sy. अन्तरिक्षात्
प्रक्षारयतम् Mah. दुग्धं पयो महावीरसे-
चनार्थम् U.

१५. वृष्टचुदकम् Sy., Mah.

१६. नो M. पीत्वा च हे वर्षकी ! Sy. वर्षकी !
यज्ञफलस्य सेक्तारी ! Mah. हे वृषणी !
सेक्तारी ! U.

१७. ऋष्यशत्रुघनी is suggested for ऋष्यं
शत्रुघनी ॥ हे जेतव्यघनी ! जितघनावित्यर्थः
Sy. जेत्यं जेतव्यं जितं वा आ समन्ताद् यमु
घनं याभ्यां तौ जेन्यावसू वशीकृतघनी तादृशी
Mah. जितं स्वीकृतं यमु घनं याभ्यां तौ
जेन्यावसू U.

१८. हिस्तम् । ईदृशप्रार्थनाकरणमेव हिता Sy.
मा हिस्तम् । मृधिहितार्थः लुङ् Mah.
मा च मधिष्टं सम्प्रहारं कर्तुं नोऽस्मान्
प्रति U.

१९. आगच्छतं शीघ्रम् Sy. किं बहुना ? युवामा-
गच्छतम् । आदरार्थं पुनर्वचनम् Mah.
अवश्यं चागच्छतम् U. This stanza=
YV. ५५. ८८.

अश्वासो ये वामुप दाशुषो गृहं युवां दीयन्ति विभ्रतः ।

मक्षुयुभिर्नरा हयैभिरश्विना देवा यातमस्मयू ॥ ४ ॥

अश्वासः । अश्वासः । ये । युवयोः । उपगच्छन्ति । यजमानस्य । गृहं प्रति । युवां रथे । धार-
यन्तस्तैः । क्षिप्रगमनकारिभिः । हे नरो ! अश्वैः । अश्विनी ! देवी ! आयातम् । अस्मत्कामौ ।

अथा ह यन्तो अश्विना पृच्छः सचन्त सूरयः ।

ता यंसतो मध्वदभ्यो ध्रुवं यशश्छदिरस्मभ्यं नासत्या ॥ ५ ॥

अथा । अथ । खलु । अभिगच्छन्तः । अश्विनी । अन्नम् । सचन्तः । स्तोतारः । तौ । प्रयच्छतः ।
हविष्मद्भ्यः । ध्रुवम् । अन्नम् । अस्मभ्यं च । गृहं प्रयच्छतमिति ।

प्र ये ययुरवृकासो रथाइव नृपातारो जनानाम् ।

उत स्वेन श्वंसा शूशुवुर्नर उत क्षियन्ति सुचिन्तिम् ॥ ६ ॥

प्र ये । प्रयच्छन्ति । ये । वृकवर्जिताः क्षीघ्रम् । रथाइव । नृपा रथितारः । जनानां मध्येऽश्विनी ।
स्तोतारः । स्तेन स्वेन । बलेन । वृद्धा भवन्ति । अपि च । निवसन्ति । सुनिवासम् ।

१. अश्वाः Sy.

२. युवयोः स्वभूताः Sy.

३. गमयन्तीत्यर्थः Sy.

४. हविर्वातुः Sy.

५. ग्रहं A.

६. मन नामिभिः A. क्षीघ्रगन्तृभिः Sy.

७. हे is missing in M.

८. नेतारो ! Sy.

९. अस्मद्यजमागच्छतम् Sy.

१०. अस्मान् कामयमानौ Sy.

११. अपि च Sy.

१२. स्तुतिभिर्गच्छन्तो यजमानाः Sy.

१३. प्रनृतं सेवन्ते । संयन्ति वा Sy.

१४. मेधाविनः स्तोतारः Sy.

१५. युवाम् Sy.

१६. अन्नवद्भ्योऽस्मभ्यम् Sy.

१७. अविचिन्तितम् Sy.

१८. अन्नं यश एव वा Sy.

१९. ग्रहं Sy.

२०. VM. ignores नासत्या ॥ हे
नासत्यावश्विनी

२१. युवां प्रापयन्ति हविर्भिः Sy.

२२. यजमानाः Sy.

२३. प्रकव० A. परकीयघनस्यानादातारः Sy.

२४. बोह्याविपूर्णा रथा यथा प्राप्नुवन्ति स्वामि-
गृहम् Sy.

२५. अश्विगुरुपाणां नृपां रथितारः सन्तः Sy.

२६. मनुष्याणाम् Sy.

२७. स्तेन स्वेन A. स्वेन is suggested for
स्तेन ॥ स्वीयेन Sy.

२८. वर्धन्ते Sy.

२९. उतेत्ययमुत्तरवाक्यापेक्षः । अपि च Sy.

३०. गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति Sy.

३१. सुनीवा० A.

VII. 75.

व्यु॑षा आ॒वो दि॒विजा ऋ॒तेना॑विष्कृ॒ष्वाना॑ म॒हिमा॒नमा॒गात् ।

अप॒ द्रुह॒स्तम॑ आ॒वर॑जु॒ष्टम॑ङ्गि॒रस्त॒मा प॒थ्या अ॒जीगः॑ ॥ १ ॥

'व्युषा' । विविचम् । गच्छति । दिवि जाता । संत्येने प्रकाशयेन सहान्धकारापनयनात् सत्यस्य प्रकाशनम् । प्रकाशयन्ती । महिमानम् । आजगामागता च । रक्षांसि । तमश्चात्मनः । अपर्याप्तम् । अपगमयति सेवम् । अङ्गिरस्तमा, पुरोषा अङ्गिरस्तु जगे । मार्गान् तमसा तिरोहितान् । तदपनयनेनोज्ज्वलरति, तेजांसि वा पथ्या इति ।

१. 'व्युषा आवः' इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थम् । अत्रानुक्रमिका—'व्युषा अष्टा-
बुधस्य तु वा' (KAS. 37. 75. p.
26.) इति ।

'तु वा' इत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदममार्दनि
सप्तसूक्तान्युबोदेवत्यानि । प्रातरनुवाक उपस्ये
क्तो वृष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादीनि
षट् सूक्तानि । तथा च सूत्र्यते—'व्युषा आवो
दिविजा इति षडिति वृष्टुभम्' (ASS. 4.
14.) इति । ऋग्विधान आह्वातो विनियोगोऽत्र
लिख्यते—

राश्या अपरकाले य उत्थाय प्रयतः शुचिः ।
व्युषा इत्युपतिष्ठेत षड्भिः सूक्तैः कृताञ्जलिः ॥
प्राप्नुयात्स हिरण्यानि नानारूपं धनं बहु ।
गा अश्वान् पुश्वान् धान्यं स्त्रियो वातांस्यजा-
विकम्' (Rgvid. 2. 28.) इति Sy.

२. व्युषा A.

३. व्योच्छन् । विभानं कृतवतीत्यर्थः । वसिन्निवास-
दाक्ष्यत्र विपूर्वो व्युच्छन्ने भवेत् । 'छन्दस्यपि
वृश्यते' pa. 6. 4. 73. इत्याह । दृशि-
ग्रहणस्य विषयन्तरोपसद्ग्रहणार्थत्वादनजादेर-
प्याटागमः । 'हल्ङ्घाभ्यः' (Pa. 6. 1.

68.) इति लोपः Sy.

४. विष्यन्तरिक्षे प्रादुर्भूता सती Sy.

५. तेजसा Sy.

६. ०रावनयतात् A.

७. स्वमहत्त्वम् Sy.

८. ०तानि च M. ०ता च is suggested for
०तां च ॥ आगतवती Sy.

९. आगत्य चास्मद्गोष्पन् Sy.

१०. सर्वेषामप्रियम् Sy.

११. अपवृणोति Sy.

१२. अङ्गेत्यर्षादिङ्गिराः । गन्तुमा Sy.

१३. ०रोष M.

१४. ०रः स A.

१५. पववीः Sy.

१६. ०नैनेज जहा० A.

उद्गिरति । प्राणिनां व्यवहाराय प्रकाशयती-
त्यर्थः Sy.

१७. The passage तेजांसि वा पथ्या
इति should immediately follow
तमसा तिरोहितान् and precede
तदपनयनेन.

१८. VM. ignores उवाः । इयमुषाः Sy.

महे नो अद्य सुविताय बोधुषो महे सौमगाय प्र यन्धि ।

चित्रं रयिं यशसं धेहस्मे देवि मर्तेषु मानुषि श्रवस्युम् ॥ २ ॥

महे नः । महेते । अस्माकम् । अद्य । अभ्युदयाय । प्रवृद्धा भवं । तयोषः ! महेते । सौमा-
ग्याय । धनमस्मभ्यं प्रयच्छे । चित्रम् । रयिम् । यशस्विनम् । प्रयच्छे । अस्मभ्यम् । देवि ! मर्त्येषु मां
प्रथितं कुरु धनप्रदानेन । मनुष्यहिते ! कीर्तिमिच्छन्तम् ।

एते ते मानवो दर्शतायाश्चित्रा उपसो अमृतांस आगुः ।

जनयन्तो दैव्यानि व्रतान्यापृणन्तो अन्तरिक्षा व्यस्युः ॥ ३ ॥

एते । एते । इमे । रश्मयः । दर्शनीयायाः । चित्राः । उपसः । मरणवजिताः । प्रादुरभवन् ।
जनयन्तः । यज्ञान् । पूरयन्तश्च । अन्तरिक्षम् । वितिष्ठन्ते ।

१. अद्य is missing in A.

२. सुलप्राप्तये सुल्लगमनाय वा Sy.

३. भवत M.

४. सेभ्योग्याय A.

५. प्रयच्छास्मान् Sy.

६. चायनीयम् Sy.

७. धनम् Sy.

८. यशोयुक्तम् Sy.

९. धारय Sy.

१०. अस्मानु Sy.

११. मर्तेषु A.

अस्मानु Sy.

१२. ०त A.

१३. गच्छन्तं A. अन्नवन्तं पुरं धेहोत्यनुषङ्गः
Sy.

१४. Missing in M. ते is suggested
for एते ॥ ते प्रतिष्ठाः Sy.

१५. पुरो दृश्यमानाः Sy.

१६. रश्मयोः A.

१७. प्रकाशयुक्तायाः Sy.

१८. पूज्या आश्चर्यभूता वा Sy.

१९. अमरणा अनश्वराः Sy.

२०. ०वत् A. आगच्छन्ति Sy.

२१. उत्पादयन्तः । तदनुकूलप्रकाशप्रदानात्तदुत्पाद-
कत्वमेवाम् Sy.

२२. VM. seems to explain दैव्यानि and
व्रतानि together as यज्ञान् ॥ देवानां
सम्बन्धोनि व्रतानि कर्माणि Sy.

२३. आपूरयन्तः Sy.

२४. अन्तरिक्षाणि । एकस्त्वैवान्तरिक्षस्य वायुमेघ-
पक्षिणामालम्बनोपाधिना विविधत्वम् । अतो
बहुवचनमुपपन्नम् Sy.

२५. चिति० A.

सरन्ति विविधं तिष्ठन्ति Sy.

एषा स्या युञ्जाना पराकात्पश्च त्रितीः परि सुद्यो जिगाति ।
अभिपश्यन्ती वयुना जनानां दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी ॥ ४ ॥

एषा । सा । एषोषाः । युञ्जाना । दूरात् । पञ्च । जनान् । सद्य एव । परीच्छति । दर्शनीये ।
मार्गान् । जनानाम् । दिवः । दुहिता । भवनस्य । पालयित्री ।

वाजिनीवतो सूर्यस्य योषा चित्रामघा राय ईशे वसूनाम् ।
ऋषिष्टुता जरयन्ती मघोन्युषा उच्छति वह्निभिर्गुणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीवती । अन्नवती । सूर्यस्य । योषा । चित्रधना । धनस्य । ईशे । वसूनां च, वसूनि वीर्य-
यन्तीति रश्मयः । ऋषिष्टुताः । सर्वं भूतजातं जनयन्ती । धनवती । उषाः । उच्छति । वोद्भिः स्तोत्रभिः ।
स्तूयमाना ।

प्रति द्युतानामरुपासो अश्वाश्चित्रा अटश्रन्नुपसं वहन्तः ।
याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन दधाति रत्नं विधत्ते जनाय ॥ ६ ॥

प्रति द्युतानाम् । प्रत्यदृश्यन् । द्योतमानाम् । आरोचमानाम् । अश्वाः । चित्राः । उपसम् ।
हवन्तः । याति । शोभमाना । विश्वरूपा । रथेन । दधाति । रत्नम् । परिवर्तते । जनाय ।

१. उद्योगं कुर्वाणा प्रकाशय Sy.
२. दूरदेशात् दूरे स्थितःपि Sy.
३. निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् Sy.
४. परिच्छती A.
५. Missing in M. दर्शयन्ती is suggest-
ed for दर्शनीय ॥ साक्षित्वेनावलोकयन्ती
Sy. ६. मार्गज् A. प्रज्ञानानि Sy.
७. प्राणिनाम् Sy. ८. दुहितृस्थानीया Sy.
९. भूतजातस्य Sy.
१०. पालयित्री परिनिगातीत्यन्वयः Sy.
११. वति A. बहुव्रीह्या । यद्यप्युद्योगात्तत् तथापि
चित्रामघेयस्याप्युद्योगात्तत् तथापि
त्वाद्वर्तको योगरूढोऽवगन्तव्यः Sy.
१२. योषित् Sy.
१३. विचित्रधना विचित्ररश्म्याख्यधना व. Sy.
१४. अविशिष्टस्य तस्य Sy.
१५. वसूनां च is missing in A. देवमनुष्यादि-

- सर्वाभयाणाम्... धनानाम् । अथवा वसवो
वासका रश्मयः, तेषामपि Sy.
१६. वासय० is suggested for वीर्यय० ॥
१७. ०ष्मता A. ०ष्टुता is suggested for
०ष्टुताः ॥ ऋषिभिः स्तुता Sy.
१८. जरय० is suggested for जनय० ॥ प्राणि-
जातानि । उषाः खलु पुनः पुनरावर्तमाना
प्राणिनामायुः क्षपयति Sy. १९. विभानं
करोति Sy. २०. कर्मवोद्भिर्निर्यजमानः Sy.
२१. Missing in M. ०दृश्यन् is suggested
for ०दृश्यन् ॥ प्रतिदृश्यन्ते Sy.
२२. आरे चाचमाना A. आरोचमानाः Sy.
२३. चायनीयाः Sy. २४. हवन्ते M. वहन्तः is
suggested for हवन्तः ॥ धारयन्तः Sy.
२५. सर्वत्र गच्छति Sy. २६. सा चोषा दीप्यमाना
Sy. २७. बहुरूपेण Sy. २८. धनाति A.
दधाति च Sy. २९. रमणीयं धनम् Sy.

सत्या सत्येभिर्महती महद्भिर्देवी देवेभिर्यजता यजत्रैः ।

रुजद्गृहानि दददुस्त्रियाणां प्रति गावं उपसं वावशन्त ॥ ७ ॥

सत्या । सत्या । सत्यैः । महती च । महद्भिः । देवी । देवैः । यष्टव्या । यष्टव्यैः सह । विनाश-
यति । दृढानि तमांसि । ददाति च । रमणीम् । रमयश्च । श्रीपुसम् । अत्यन्तं प्रतिकामयन्ते ।

नू नो गोमंद्गीरवन्देहि रत्नमुषो अश्वावत्पुरुभोजो अस्मे ।

मा नो वहिः पुरुषतां निदे कर्म्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नू नः । क्षिप्रम् । अस्मभ्यम् । गोमत् । वीरवच्च । वेहि । रत्नम् । उपः । अश्ववत् । बहु-
प्रकारं भोक्तव्यम् । अस्माभिः । मा । अस्माकम् । यजम् । जनतायाम् । निन्दार्थम् । कार्षी ।

१. सत्या is missing in A.

२. अन्वैरवाध्या Sy.

३. महती च A. पूजनीया प्रवृद्धा वा गुणैः Sy.

४. देवं A. द्योतमाना Sy.

५. किरणैर्निपातभागभिरन्वैर्देवैर्वा सहिता सती Sy.

६. यजनीया Sy.

७. उक्तलक्षणैः Sy

८. भिनत्ति Sy.

९. दृग्ब्रूहि A. अत्यन्तं स्थिराणि तमांसि Sy.

१०. ददाति सामर्थ्यप्रकाशमित्यर्थः । यद्वा ददाति
स्तोत्रभ्यः Sy.

११. च is missing in M.

१२. उस्त्रियाणाम् । गोनामैतत् । उत्स्राविण आतां
भोगा इति तद्व्युत्पत्तिः । तासां सञ्चाराय ।

अश्वयोस्त्रिया गा ददत् Sy.

१३. किं च गावः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेऽपि तमो-

ऽवरुद्धाः प्राणिनः । . . विशेषेण गवां प्रभाते

सञ्चारायमुपयसोऽपेक्षितत्वात्तासां प्राधान्ये-

नोक्तिः Sy.

१४. ऽचोवसम् is suggested for ऽचोवसम् ।

१५. उशन्ति कामयन्ते Sy.

१६. नूनं A.

१७. बहुभिर्गोभिर्व्युक्तम् Sy.

१८. वीरैः पुरुषैश्च Sy.

१९. देहि Sy.

२०. रमणीयं धनम् Sy.

२१. ऽकार भो० A. बह्वसम् Sy.

२२. पावभेदादस्मे इति पुनरभिधानम् Sy.

२३. पुरुषतायाम् । पुरुषसमूहेषु । अस्मत्पदशोधि-
त्यर्थः Sy.

२४. यथा ते निन्दन्ति तथा मा कुर्वित्यर्थः Sy.

२५. वा A. कार्षीः is suggested for कार्षी॥

VII. 76.

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ।

कृत्वा देवानामजनिष्ट चक्षुराविरकं भुवनं विश्वमुपाः ॥ १ ॥

१ उदु । यास्कः—'उदशिश्रयत् । ज्योतिः । अमृतम् । सर्वजन्यम् । विश्वानरः । सविता । देवः ।

कृत्वा रश्मिना । उपमाख्यं चक्षुः । अजनिष्ट । आविष्करोति । भवनम् । सर्वम् । उपा इति ।

१. 'उदु ज्योतिः' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं ब्रह्म-

मुखस्यम् । तथा चानुक्रान्तम् 'उदु सप्त' इति ।

प्रातरनुवाकाशिवनशस्त्रयोक्तो विनियोगः

Sy. वसिष्ठस्यार्थम् Dur. SKN.

२. N. 11. 10. VM. explains the first hemistich of this stanza by the quotation of the N. only.

३. उदग्निश्रयं A. उदशिश्रयत् is suggested for उदग्निश्रयत् ॥ ऊर्ध्वं श्रयति Sy. उच्छ्रय-
त्पूष्यं भुवनयति Dur. उच्छ्रयद्वोऽश्वेदित्यनेन
सम्बध्यते । . . . उदश्रयदुच्छ्रितं कृतवान् करोति
वा उदग्मयतीत्यर्थः । कृत एतत् ? निष्क्रय-
त्वात् सर्वज्योतिषां वायुना प्रेर्यमाणानामुदग्म-
नात् । वामोश्च विश्वानरत्वात् SKN. .

४. सूर्याहयम् Dur. आदित्याहयम् SKN.

५. अमृतत्वसाधकमविनाशि वा Sy. मरणवर्जि-
तम् SKN.

६. विश्वेषां जनानां हितकरम् Sy. सर्वगन्तुणां
वायुपूर्वकत्वात्, गमनस्योपपद्यते विश्वजन्यं
सर्वलोकहितम् Dur. विश्वस्मै जनाय हितम्
SKN.

७. सर्वेषां नेता Sy. मध्यमो वायुः . . . एवमत्र

विश्वानरो ज्योतिरुच्छ्रयतीति व्यपदेशाः मध्यमो
विश्वानरः । एवं चाभिप्रेत्योक्तम्—'कम-यं
मध्यमादेवमवश्यम्' इति Dur. मध्यमस्थानः
SKN.

८. सविता स एव सर्वस्याभ्यनुज्ञानात् SKN.

९. दानादिगुणयुक्तः SKN.

१०. कृत्वा A. कर्मणा निमित्तेन यागानुष्ठानमित्यर्थः
Sy. भाष्यकारो नाधिजने । प्रसङ्गतस्तु
निर्बुधः । यदा तज्ज्योतिः दृष्टवान् भुवनोपनीयते
विश्वानरेणाय तदा कृत्वा तत्कर्मणा Dur.
कथं जायते ? यतः कृत्वादिकर्मणः SKN.

११. चक्षुःस्वानीयमौपसं तेजः Sy. ह्यनं प्रकाशः
Dur.

१२. प्रादुरभूत् Sy. जायते Dur. जातम् SKN.

१३. प्रादुरकरोत् । सर्वं जगदाविष्कृतवती Sy.

१४. हवनं M. भुवनम् is suggested for
भवनम् ॥ भूतजातम् Sy. Dur. SKN.

१५. उत्पन्ना चोपाः सर्वम् Sy.

१६. VM. ignores उ and देवानाम् ॥ देवानां
व्यवहर्तॄणां स्तोतॄणां वा यजमानानाम् Sy.
देवानां रश्मिनाम् Dur. उकारः पदपूरणः
SKN., N. 11. 10. ; SKN. IV. 60.

प्र मे पन्था देवयाना अदश्चर्मन्तो वसुभिर्निष्कृतासः ।

अभ्रं दु केतुरुपसः पुरस्तात्प्रतीच्यागादधि हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

प्र मे । प्रादृश्यन्ते । ममाग्रे । पन्थानः । देवयाना रश्मयः । अहिंसन्तः । वसुभिर्देवैः । निष्कृताः । भवति । केतुः प्रज्ञानं रश्मिः । उपसः । पुरस्तात् । अभिमुखम् । आगच्छत्पुषा । उच्छ्रितेभ्यो देशेभ्यः ।

तानीदृहानि बहुलान्यासन्त्या प्राचीनामुदितं सूर्यस्य ।

यतः परिजारइवाचरन्त्युषो ददृचे न पुनर्यतीव ॥ ३ ॥

तानि । तानि । एव । अहानि । विस्तृतानि । भवन्ति । यान्यहानि । सूर्यस्योद्योतः । प्रागेव । उदितान्यासन् । यस्मात् त्वम् । जारइव । आचरन्ती । उपः । न । परिदृश्यसे । न क्षणमात्रं तिष्ठसि । यथा यतीति देशान्तरं गच्छन्ती । काचिदागता तदानीमेव गच्छति यथा वा जारस्तद्वत् त्वं च गता ततोनि प्रादुर्भवन्तीति ।

१. प्रदृश्यन्ते Sy.

२. मया Sy.

३. देवप्रापकाः Sy.

४. हिंसन्तः M.

५. तेजोभिः Sy.

६. इवष्कृता A. संस्कृताः Sy.

७. अचेति ज्ञायते Sy.

८. केतुः प्रज्ञा० A. केतुः प्र० is suggested for केतुः प्र० ॥ प्रज्ञापकं तेजः Sy.

९. पूर्वस्यां दिशि Sy.

१०. प्रत्यगञ्चनास्मदभिमुखी Sy.

११. उच्छ्रितेभ्यः प्रदेशेभ्यः । हर्म्यशब्द उन्नतप्रदेशोप-
लक्षकः Sy.

१२. VM. ignores उ and अधि ॥

१३. तव तेजांसि Sy.

१४. उपः प्रकाशयुक्तस्यैव कालस्याहःशब्दव्यवहारात्
Sy.

१५. ०स्याद्यत A. ०स्योद्यतः is suggested
for ०स्योद् द्योतः ॥

१६. तस्य प्राग्देशं प्रत्युदयन्ति । यद्वा सूर्यस्य प्राचीने
देशे वा यान्युदितोदितानि तानीत्यर्थः Sy.

१७. उदिते सति Sy.

१८. यं समा A. यंश्च तेजोभिः Sy.

१९. तव A.

पत्याविच Sy.

२०. समीपे सञ्चरन्ती साध्वी नारीव । जारे रात्रेर्ज-
रयितरि सूर्ये सञ्चरन्ती त्वं दृश्यसे । यथा लोके
दुष्टं भ्रमणशीलमपि पतिमत्यज्येव ? (मत्य-
कत्वं) साध्वी सञ्चरति तद्वत् तमविमुञ्चती
त्वमित्यर्थः Sy. Sy. seems to take
जारइव as जारेइव and not as जारःइव
as padapāṭha takes it.

२१. उपसो न A.

२२. ०दृश्य० A.

२३. यती is suggested for यतीति ॥ न
पुनर्यतीव यती पतिं परित्यज्येतस्ततः सञ्च-
रन्ती व्यभिचारिणीव सूर्यमपरित्यजन्ती त्वम्
Sy.

२४. स्त is written twice in A.

२५. ततोऽपि is suggested for ततो नि ॥

२६. ०वतीति is suggested for ०वन्तीति ॥

२७. VM. ignores पुनः ॥ पुनरित्ययं बलशून्य-
द्योतनादः । एवं येस्तेजोभिर्युक्ता परिदृश्यसे
तान्येवाहान्यासन्निति सम्बन्धः Sy.

त इद्देवानां सधमाद आसन्नृतावानः कवयः पुन्यासः ।

गूढं ज्योतिः पितरो अन्वविन्दन्सत्यमन्त्रा अजनयन्नुपासम् ॥ ४ ॥

त इद्देवानाम् । ते । सन् । देवानाम् । सधमादः । अभवन् । यज्वन्तः । कवयः । पुराणाः
कर्माण्यनुतिष्ठन्ति । गूढम् । ज्योतिरुपग्राह्यम् । पालयितारो देवाः । अन्वविन्दन् । सत्यमन्त्राः सत्य-
स्तुतयः । जनयन्तु । उपसं यद्वा वसिष्ठस्य पितरः स्तुतिभिरुपसमविन्दन्नजनयंश्चेति ।

समान ऊर्वे अधि संगतासः सं जानते न यतन्ते मिथस्ते ।

ते देवानां न मिनन्ति व्रतान्यमर्धन्तो वसुभिर्यादमानाः ॥ ५ ॥

समाने । समाने साधारणे । ऊर्वे वाडवे अनावुषसो निद्रानभूते ? सङ्गताः । सञ्जानते । न च ।
मिथः । यतन्ते संयत्ताः । ते रश्मयः । ते । देवानाम् । यज्ञाख्यानि कर्माणि । न । हिसन्ति । ग्रहिसन्तः ।
वसुभिर्देवैः । प्रेर्यमाणाः ।

१. तेऽङ्गिरसः Sy.

२. एव ऋषीणां मध्ये Sy.

३. सह माछन्तः Sy.

४. सत्यवन्तः Sy.

५. ०या A. अनुचानाः 'ये वा अनुचानास्ते कवयः'
(AB. 2. 38.) इति श्रुतेः Sy.

६. पूर्वकालीनाः Sy.

७. तमसावृतम् Sy.

८. सौर्यं तेजः Sy.

९. पालयितारः सर्वस्याङ्गिरसः Sy.

१०. लब्धयन्तो मन्त्रसामर्थात् Sy.

११. स्य is missing in A.

१२. प्रादुरकुर्वन् । 'तुरीयेण ब्रह्मणाविन्दुवन्निः' (RV.

१. 40. 6.) 'अब्रह्मस्तमन्वविन्दुन्' (RV.

१. 40. 9.) इति निगमी । अत्राङ्गिरसां

स्तुत्योपस एव स्तुतिर्जातिभ्या Sy.

१३. ०मपविन्द ० M.

१४. सर्वेषां साधारणे Sy.

१५. गोतमूहे पणिभिरपहृते पुनर्लब्धे सति Sy.

१६. ०वेष्टा उप ० A.

१७. निद्रानभूते is suggested for निद्रानभूते ॥

१८. मिलिताः सन्तः Sy.

१९. एकबुद्धयो भवन्ति Sy.

२०. ०न्ते न सं य ० M. सहैव साधनमनुतिष्ठन्ती-
त्यर्थः Sy.

२१. अङ्गिरसः Sy.

२२. कर्माणि न is missing in A. यागलक्ष-
णानि Sy.

२३. (न) हिसन्ति । किन्तु परिपालयन्तीत्यर्थः
Sy.

२४. अः हिस ० A.

२५. वासकंक्षसां तेजोभिः Sy.

२६. गच्छन्तः Sy.

२७. VM. ignores अधि ॥ ऋषीत्यनर्थकः Sy.

प्रति त्वा स्तोमैरीळते वसिष्ठा उपर्वधः सुभगे तुष्टुवांसः ।

गवां नेत्री वाज्रपत्नी न उच्छोषः सुजाते प्रथमा जरस्व ॥ ६ ॥

प्रति त्वा । प्रतिष्टुवन्ति । त्वाम् । स्तोमैः । वसिष्ठाः । उपसि प्रबुध्यमानाः । सुभगे ! स्तुवन्तः ।
पशूनाम् । नेत्री । अन्नस्य पालयिष्यन्नवतीका वा । अस्मदर्थम् । व्युच्छ । उपः ! शोभनजनने ! मुख्या ।
स्तूपस्व स्तुता भवेति ।

एषा नेत्री राधंसः सुनृतानामुषा उच्छन्ती रिभ्यते वसिष्ठैः ।

दीर्घश्रुतं रयिमस्मे दधाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

एषा । एषा । अन्नस्य । वाचां च नेत्रभ्युषा । व्युच्छन्ती । स्तूपते ॥ वसिष्ठैः । दीर्घकालं श्रूयमा-
णम् । धनम् । अस्मभ्यम् । दधानेति ।

VII. 77.

उपो ररुचे युवतिर्न योषा विश्वं जीवं प्रसुवन्ती चरायै ।

अभूदग्निः समिधे मानुषाणामकृज्योतिर्बाधमाना तमांसि ॥ १ ॥

उपो ररुचे । उपैव । ररुचे । युवतिः । इव । स्त्री । विश्वम् । जीवम् । प्रेरयन्ती । चरणार्थं

१. ०ष्टुव० M. २. स्त्वां A.
३. स्तोमैः Sy. ४. उपसि बुध्यन्तः Sy.
५. ०नैः M. ६. प्रापयित्री Sy.
७. ०न्नभवतिका A. ०न्नपतिका is suggested for ०न्नवती का ॥ अन्नस्य दात्रीत्यर्थः
८. विभाहि Sy. ९. सुप्रादुर्भावे ! Sy.
१०. इतरवेवेभ्यो मुख्यभूता Sy.
११. राधसः स्तोतुः Sy. १२. स्तुतीनाम् Sy.
१३. नेत्री । उषाः is suggested for नेत्र-
भ्युषा ।
१४. व्युच्छन्ति A. तमो विवासयन्ती Sy.
१५. वसिष्ठैः is suggested for वसिष्ठे ॥
वसिष्ठगोत्रोत्पन्नः Sy.
१६. दीर्घं श्रूयमाणम् । सर्वत्र प्रसिद्धम् Sy.

१७. अस्मासु Sy. १८. धारयन्ती Sy.
१९. 'उपो ररुचे' इति षट्त्वं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्याधमबस्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—'उपो ररुचे
षट्' (KAS. 37. 77. p. 26.) इति । प्रात-
रनुवाकाश्विनशस्त्रयोः कृतो विनियोगः Sy.
२०. उपो ररुचे A.
२१. उपैव ररुचे is missing in A. इयमुषाः
समीपे एव सूर्यस्य दीप्यते Sy.
२२. यौवनोपेता Sy.
२३. योषिविद्य सा यथा वस्त्राभरणादिना पत्युः
समीपे प्रदीप्यते तद्वत् Sy.
२४. सर्वम् Sy.
२५. जीवसङ्गम् Sy.
२६. सञ्चाराय Sy.

तस्मिन् काले । अभूत् । अग्निः । समिन्धनाय । मानुषाणाम् । करोति । ज्योतिः । वासमाना । तमांसि ।

विश्वं प्रतीची सप्रथा उदस्थाद्रुद्रासो विभ्रती शक्रमश्चैत् ।

हिरण्यवर्णा सुदृशीकसंदग्भावां मातानेयह्वामरोचि ॥ २ ॥

विश्वम् । विश्वं भूतम् । अभिमुखी । सर्वतः पृथुतमा । उदतिष्ठत् । श्वेतम् । वासः । विभ्रती । दीप्तिमिति ज्योतिः । आवर्धयते । हिरण्यवर्णा । सुदृशीकसन्दर्शना । ज्योतिषाम् । माता । अह्वाम् । नेत्री । दीप्यते ।

देवानां चक्षुः सुभगा वहन्तो श्वेतं नयन्ती सुदृशीकमश्वम् ।

उषा अदशि रश्मिभिर्व्यक्ता चित्रामधा विश्वमनु प्रभृता ॥ ३ ॥

देवानाम् । देवानाम् । चक्षुरादित्यमाह्लिकं वा तेजः । वहन्ती । सुभगा । श्वेतम् । सुदर्शनमात्मीयम् । अश्वम् । नयन्ती । उषाः । अदशि । रश्मिभिः । व्यज्यमाना । चित्रधना । सर्वं भूतजातम् । लक्ष्मीकृत्य । प्रादुर्भूतेति ।

१. ते० A. २. अभ्र इत् A. अभवत् Sy.

३. समिधे समिन्धनीयः । कृत्यार्थे केन् । समिद्धः सन् । Sy. ४. मनुष्याणामर्थाय Sy.

५. अकार्षीत् । . . . अकरोत् Sy.

६. तेजःसङ्गम् । अथवा औषसं ज्योतिस्तमांसि Sy.

७. वाधमानम् is suggested for वासमाना ॥ बाधमानं बाधकम् अथवा बाध्यमानानि Sy. ८. अन्धकारान् Sy.

९. विश्वभू० A. कृत्स्नं जगत् प्रति Sy.

१०. उदगच्छत् Sy. ११. उदिता च दीप्तम् Sy.

१२. वसनीयं तेजःसमूहम् Sy.

१३. विभ्रती A. धारयन्ती Sy.

१४. दीप्ति मि० A. तेजोमयम् Sy.

१५. ऽवर्तय० M. वर्धते Sy.

१६. ऽपर्णा A. हितरमणीयवर्णोपेता Sy.

१७. सन्दर्शयतीति सन्दक् तेजः । सुदृ दर्शनीयं

सन्दक् तेजो यस्याः सा तादृशी Sy.

१८. ऽषा A. वाचां गवामेव वा अथवा रश्मिनाम् Sy. १९. माता निर्मात्री । उषःकाले हि पश्चिमनुष्यादीनां वाचो निर्वच्छन्ति । गवामपि तस्मिन् काले सञ्चाराभिर्मातृत्वम् Sy.

२०. अनान् A. दिवसानाम् Sy.

२१. प्रापयित्री Sy. २२. रोचते Sy.

२३. ऽत्यमह्ल० A. चक्षुःस्थानीयं तेजः Sy.

२४. ऽन्ति A. धारयन्ती Sy.

२५. शोभनधना Sy.

२६. श्वेतवर्णोपेतं सूर्यं प्रकाशयुक्तं कुर्वतीत्यर्थः Sy.

२७. सर्वदागन्तारमादित्यम् Sy.

२८. प्रापयन्ती Sy. २९. दृश्यते च Sy.

३०. रश्मिभिः स्वकीयैः Sy.

३१. धाना A. विचित्रधना Sy.

३२. जगत् Sy. ३३. लक्ष्मी० M. अनुलक्ष्य Sy.

३४. प्रवृद्धा, सर्वजगद्ध्यवहारापेक्षार्थः Sy.

अन्तिवामा दूरे अमित्रमुच्छोर्वा गव्यूतिमभयं कृधी नः ।

यावय द्वेष आ भरा वसूनि चोदय राधो गृणते मधोनि ॥ ४ ॥

अन्तिवामा । सन्निकृष्टधना । अमित्रम् । दूरेऽस्माकम् । व्युच्छे यथाऽमित्रो दूरे भवति तथा व्युच्छे-
त्यर्थः । विस्तीर्णम् । गोमागम् । अभयं च । अस्माकम् । कुरु । पूयक् कुरु च । शत्रुम् । आहर । धनानि ।
चोदय । अन्नम् । स्तुवते मह्यम् । उपः ।

अस्मे श्रेष्ठेभिर्भानुभिर्वि भाद्युषो देवि प्रतिरन्ती न आयुः

इपं च नो दधती विश्ववारे गोमदश्चावद्रथवच राधः ॥ ५ ॥

अस्मे । अस्माकम् । श्रेष्ठैः । भानुभिः । व्युष्टा भव । उपः । देवि ! वर्धयन्ती । अस्माकम् ।
आयुः । अन्नम् । च । नः । प्रयच्छन्ति । विश्वैर्वरणीये ! गवादियुक्तम् । धनम् । च ।
उत्तरा निगदसिद्धेति—

यां त्वा दिवो दुहितर्वर्धयन्त्युषः सुजाते मतिभिर्वसिष्ठाः ।

सास्मासु धा रयिमृष्वं बृहन्तं यूयं पत स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

[पां त्वा दिवः]

१. अस्मदन्तिके धामं वननीयं धनं यस्याः सा त्वम् Sy.
२. मित्रान् A. अस्मच्छत्रुम् Sy.
३. अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा Sy.
४. व्यच्छे A. विभाहि Sy.
५. यथा... दूरे is missing in A.
६. व्युच्छे० A.
७. भूमिम् Sy.
८. पूय० A. अस्मत्तः पूयक् कुरु Sy.
९. अस्मद्बृहद्वृत्त् Sy.
१०. शत्रूणां धनानि Sy.
११. प्रेरय Sy.
१२. धनम् Sy.
१३. हे मधोनि ! धनवति ! Sy
१४. अस्मभ्यम् Sy.
१५. प्रशस्यैः Sy.
१६. रयिभिः प्रकाशैः Sy.

१७. प्रकाशय Sy. १८. उपसः A.
१९. आयुष्यम् Sy.
२०. न A. अस्मभ्यम् Sy.
२१. ०च्छन्ती is suggested for ०च्छन्ति ॥ विभाहीति Sy.
२२. ०वरणीये is suggested for ०वे रणीये ॥ हे विश्वैः सम्भजनीये ! देवि ! Sy.
२३. आदि refers to अश्ववत् and रथवत् ॥ गोविबहुभिरपेतमदर्वैश्चोपेतं रथंरपेतम् Sy.
२४. The *pratika* is supplied by the Editor. VM. does not explain this stanza. Sy. explains it in the following manner:—
हे दिवो दुहितरधः ! सुजाते ! शोभनजनने !
यां त्वा त्वां मतिभिः स्तोत्रैर्वसिष्ठा वर्धयन्ति
सा त्वमस्मासु वसिष्ठेऽवृष्वं प्रवीप्तं बृहन्तं
महान्तं रयि धनं धाः । धेहि Sy.

VII. 78.

प्रति केतवः प्रथमा अदश्रन्नूर्वा अस्या व्यञ्जयो वि श्रयन्ते ।

उषो अर्वाचा बृहता रथेन ज्योतिष्मता वाममस्मभ्यं वक्षि ॥ १ ॥

१. प्रति केतवः । प्रत्यदृश्यन् । मुख्याः । रश्मयः । ऊर्वाः । उषसः । अञ्जयः । विविधम् । सेवन्ते । जना अञ्जयो रश्मयः । हे उषः ! आभिमुख्येन । महता । रथेन । ज्योतिष्मता । धनम् । अस्मभ्यम् । वह ।

प्रति पीमग्निर्जरते समिद्धः प्रति विप्रासो मतिभिर्गृणन्तः ।

उषा याति ज्योतिषा बाधमाना विश्वा तमांसि दुरिताप देवी ॥ २ ॥

प्रतिषोम् । सर्वतः । समिद्धः । अग्निः प्रति स्तूयते । तथा विप्राश्च । स्तुतिभिरुप । स्तुवन्तो जनैः । प्रति-
ष्टूयन्ते । उषाः । गच्छति । विश्वाग्नि । तमांसि । दुरितानि च । ज्योतिषा । अपबाधमाना । देवीति ।

एता उ त्वाः प्रत्यदश्रन्पुरस्ताज्ज्योतिर्यच्छन्तीरुषसो विभातीः ।

अजीञ्जनत्सूर्यं युञ्जमग्निमपाचीनं तमो अगादजुष्टम् ॥ ३ ॥

एता उ त्वाः । ताः । एताः । पुरस्तात् । प्रतिदृश्यन्ते । ज्योतिः । यच्छन्त्यः । उषसः । व्युच्छ-

१. 'प्रति केतवः' इति पञ्चमस्यस्य सूक्तं बसिष्ठ-
स्वार्थं अष्टुभमुखस्यम् । 'प्रति पञ्च' इत्यनु-
क्रमणिका (KSA. 37. 78. p. 26.) ।
उक्तो विनियोगः Sy.

२. प्रति दृश्यन् M. प्रत्यदृश्यन्त is suggested
for प्रत्यदृश्यन् ॥ प्रतिदृश्यन्ते Sy.

३. प्रथमोत्पन्नाः Sy.

४. प्रजापका रश्मयः Sy.

५. ऊर्ध्वमुखाः Sy.

६. व्यञ्जका रश्मयः Sy.

७. ०४ A. विविधं सर्वत्र Sy.

८. श्रयन्ति Sy.

९. न्ययोज्जम० A. The passage अञ्जयो
रश्मयः should immediately follow
अञ्जयः and precede विविधम्.

१०. अस्मदभिमुखेनागच्छता Sy.

११. तेजोवता Sy.

१२. वननीयं धनम् Sy.

१३. वहसि Sy

१४. अभिवर्धते Sy.

१५. पि प्राञ्चः M. विप्रा मेधाविन ऋत्विजश्च
Sy.

१६. ०४४ M. The addition of सम् after
उष is suggested.

१७. जरन्ते Sy.

१८. ऊर्ध्वं गच्छति Sy.

१९. एका A. २०. प्रतिष्ठाः Sy.

२१. उरस्तान् M. पूर्वस्यां दिशि Sy.

२२. तेजः Sy.

२३. इच्छ० M. प्रयच्छन्त्यः Sy.

त्यः । ता इवा अजीजनन् । सूर्यम् । यजम् । अग्निं च । अवाचीनम् । तयः । अगच्छद्वागतायामुपसि ।
अशोभनम् ।

अचैति दिवो दुहिता मधोनी विश्वे पश्यन्त्युपसं विभातीम् ।

आस्याद्रथं स्वधया युज्यमानमा यमश्वासः सुयुजो वहन्ति ॥ ४ ॥

अचैति । ज्ञापते । दिवः । दुहिता । उपाः । विश्वे । पश्यन्ति । उपसम् । अव्युच्छन्तीम् ।
सेवमातिष्ठति । रथम् । बलेन । युज्यमानम् । रथम् । आवहन्ति । अश्वाः । सुयुक्ताः ।

प्रति त्वाद्य सुमनसो बुधन्तास्माकांसो मघवानो वयं च ।

तित्विलायध्वमुपसो विभातीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

प्रति त्वाद्य । प्रतिबुध्यन्त । अद्य । त्वामागताम् । सुमनसः स्तोतारः । अस्मदीयाः । हविष्मन्तः ।
वयम् । च । हे उपसः । तित्विलेपापकत । व्युच्छन्त्यः, यथा भद्रे क्षेत्रे निमित्ता तित्विला प्ररोहति तथा बहु-
पासाः प्रादुर्भवतेति ।

१. विभात्यो विभानं कुर्वत्यः Sy.
२. अव्युच्छन्त्यस्मा A. ता उपसः Sy.
३. अजीजनन् प्रादुरकुर्वन् । उपस उदयानन्तरं
तेषां सम्भवात्तज्जनकत्वमुपचर्यते Sy.
४. सूर्य A.
५. तयाची० is suggested for अवाची० ॥
नीचीनम् Sy.
६. अपगतमभूत् Sy.
७. अप्रियम्, सर्वेषां दृष्टिनिरोधकत्वादप्रियत्वम् ।
तादृशम् Sy.
८. VM. ignores उ ॥ उ इति पूरणः
Sy. ६. सर्वैर्ज्ञापते Sy.
१०. धनवत्युषाः Sy.
११. सर्वैरपि प्राणिनः Sy.
१२. ययु० A. अव्युच्छन्तीम् is suggested
for अव्युच्छन्तीम् ॥
१३. तादृशी देवी. . . आस्यात् प्रातिष्ठत् । आरो-
हति Sy.

१४. अग्नेन Sy.
१५. अभिमतदेशं प्रापयन्ति । तं रथमास्यादिति
Sy.
१६. शोभनयोजना Sy.
१७. ०ध्यन्त्व A. प्रत्यबोधयन् स्तुतिभिः Sy.
१८. अस्मिन् काले Sy.
१९. शोभनस्तुतिकाः Sy.
२०. ०सस्ताता० A.
२१. अस्मदीयाः पुरुषा ऋत्विजः Sy.
२२. हविर्लक्षणवन्तः । यद्वा मघवान इत्येतदय-
मित्येतस्य विशेषणम् । हविष्मन्तो वयम् Sy.
२३. हे उपसः । ययुम् Sy.
२४. ०वाचरत is suggested for ०पाचरत ॥
जगत् स्निग्धभूमिकं कुरुत । 'तिल स्नेहने' इत्य-
स्मात्तिलुः । तिलरिता भूमिर्यस्य ततित्विलम् ।
तत्कुरुत । शिष्टं स्पष्टम् Sy.
२५. व्युच्छन्त्यः तयः Sy.
२६. न्युप्ता is suggested for निमित्ता ।

VII. 79.

व्यू^१षा आवः पृथ्वा^३ जनानां पश्च^४ क्षितीर्मानुषीर्वो^५धयन्ती ।

सुसु^६दग्मिरुचिर्भिर्मानुमंश्रे^७द्वि सूर्यो रोदसी चर्चसावः ॥ १ ॥

'व्यूषाः' । विगमयति । उषाः । मार्गान् । जनानां रश्मीन् पा । पञ्च । क्षितीः । मानुषी । बोध-
यति । सुसन्दर्शनः । सेक्तुमी रश्मिभिः । दीप्तम् । श्रयति । व्यावृणोति । सूर्यः । बावापृथिव्यो ।
तेजसा^{११} ।

व्यञ्जते दिवो अन्तेष्वक्तून्विशो न युक्ता उषसो यतन्ते ।

सं ते गावस्तम आ वर्तयन्ति ज्योतिर्यच्छन्ति सवितेव बाहू ॥ २ ॥

व्यञ्जते । प्रकाशयन्ति^{१२} । अन्तरिक्षस्य । पर्यन्तेषु^{१३} । व्यञ्जनसाधनान् रश्मीन् । मनुष्याः^{१४} । इव ।
युक्ताः कार्येषु । उषसम्^{१५} । प्रयत्नं कुर्वन्ति^{१६} । समावर्तयन्ति पिण्डीकुर्वन्ति । तव । रश्मयः । तमः^{१७} । ज्योतिर्यश्च^{१८} ।
यच्छन्ति । यथा सवितोद्यन्^{१९} । आत्मीयो बाहुभ्यां यमिति^{२०} ।

१. 'व्यूषा आवः' इति पञ्चर्च नवमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्धमुखस्य ब्रह्मम् । 'व्यूषाः' इत्यनुक्रमणिका
(KSA. 37. 79. p. 26.) प्रातरनुवाका-
दिवनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः Sy.

२. व्यूहा A.

३. व्योच्छन्, यद्वा जनानां हिताय व्योच्छविति
योग्यम् Sy.

४. पथि हिता Sy.

५. सर्वप्राणिनाम् Sy.

६. वा is suggested for पा ॥ The
passage 'रश्मीन् वा' should
immediately follow मार्गान् and
precede जनानाम् ।

७. क्षितिः M. निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् Sy.

८. ंषीः is suggested for ंषी ॥ मनुष्य-
रूपाः Sy.

९. बोधयति A. बोधयन्ती is suggested for
बोधयति ।

१०. सन्दश्यते सन्दर्शयति वा सन्दृक् तेजः । सुते-
जोभिः Sy.

११. गोभिः Sy

१२. अयनि A. 'अदग्मरूपा आजिमधावत्' (AB.
4. 9.) इति हि श्रुतिः । 'अरुण्यो गाव उषसाम्'
इति निरुक्तम् (Ngh. I. 15.) Sy.

१३. विवृणोति Sy.

१४. प्रकाशकेन तेजसा Sy.

१५. व्यक्तीकुर्वन्तीत्यर्थः Sy.

१६. पर्यन्तप्रदेशेषु Sy.

१७. तेजांसि Sy.

१८. प्रजा इव सेना इव Sy.

१९. परस्परं संपृक्ताः Sy.

२०. उषसः is suggested for उषसम् ।

२१. तमो नाशनायात्र गमनाय वा Sy.

२२. ंन्ती A.

नाशयन्ति Sy.

२३. अन्धकारम् Sy.

२४. तेजः Sy.

२५. प्रयच्छन्ति Sy.

२६. सपितो A.

२७. बाहुभ्यं यमिति A. The reading is
doubtful. बाहू यच्छन्तीति is suggested
for बाहुभ्यां यमिति ।

अभूदुपा इन्द्रतमा मधोन्यजीजनत्सुविताय श्रवांसि ।

वि दिवो देवी दुहिता दधात्वङ्गिरस्तमा सुकृते वसूनि ॥ ३ ॥

अभूदुपाः । अभूत् । उपाः । ईश्वरतमा । घनवती । अजीजनत् । अभ्युदयाय । अन्नानि । दिवः ।
दुहिता । देवी । विदधाति । अङ्गिरसां वसिष्ठाः । सुकर्मणे । घनानि ।

तावदुपो राधो अस्मभ्यं रास्व यावत्स्तोत्रभ्यो अरंदो गृणाना ।

यां त्वा ज्व्वृषभस्या रवेण वि दृढस्य दुरो अद्वैरौणोः ॥ ४ ॥

तावत् । तावत् । उपः ! अस्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । देहि । यावत् । स्तोत्रभ्यः । प्रादोः । स्तूयमाना ।
या । त्वामागताम् । जानन्ति । वृषभस्योपसि शब्दायन्तः । रवेण सा व्यौर्णो । दृढस्य । शिलोच्चयस्य ।
द्वाराणि पणिभिरपहृतानां गवामानयनाय ।

देवदेवं राधसे चोदयन्त्यस्मद्रथक्सूनृता इरयन्ती ।

व्युच्छन्ती नः सनये धियो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

देवदेवम् । सर्वं देव । घनाय । चोदयन्ती । अस्मदभिमुखम् । वाचस्य । प्रेरयन्ती । व्युच्छन्ती

१. अभूमुपाः A.

२. अभूत् । उपाः is missing in A. प्रादुर-
भूत् Sy. ३. सर्वस्येश्वरतमा Sy.

४. अजीजिन् A. उदपादयत् प्रकाशितवतीत्यर्थः
Sy. ५. कल्याणाय Sy.

६. देवि A. ७. करोति Sy.

८. गन्तुतमा । यद्वा अङ्गिरोगोत्रेभिरद्वाजैः सह
रात्रेऽप्युत्पत्ते रात्र्यवसानस्योषारुपत्त्वावङ्गिरत-
मेत्युच्यते । भारद्वाजं रात्रेः सहोत्पत्तिरनु-
क्रमण्यामुक्ता—'रात्री कुशिकः सीभरो रात्रिर्वा
भारद्वाजी' (KSA. 10. 127.) Sy.

९. वरिष्ठा is suggested for वसिष्ठाः ।

१०. यजमानाय Sy. ११. घनम् Sy.

१२. अस्मभ्यमपि Sy. १३. दत्तव्यसि Sy.

१४. याम् is suggested for या ।

१५. अथवा जनुः जाययन्ति Sy.

१६. वृषभस्य रवेण । लुप्तोपमेवा । वृषभस्येति
कर्मणि षष्ठी वृषभं रवेणेव । प्रकाशेन । अथवा
वृषभस्य प्रवृद्धस्य स्तोत्रस्य रवेण शब्देन Sy.

१७. ०व्यं य० A.

१८. व्यौर्णो A. व्यौर्णोः is suggested for
व्यौर्णो ॥ विवृतान्यकरोः Sy.

१९. दृढस्य A. २०. शिलो० A.

२१. पणिभिरवभूता० A.

२२. ०नायं A. द्वाराणि पणिभिर्गाः प्रवेश्य पिहि-
तानि Sy.

२३. देवः A. सर्वमपि स्तोतारम् Sy.

२४. देवम् is suggested for देव ।

२५. लानाय is suggested for लानायम् ।

२६. प्रेरयन्ती Sy.

२७. वचांसि Sy.

२८. व्युच्छन्तं कुर्वती Sy.

अस्माकम् । दानायम् । बुद्धिम् । देहि ।

VII. 80.

प्रति स्तोमेभिरुपसं वसिष्ठा गीर्भिर्विप्रासः प्रथमा अंबुधन् ।

विवर्त्यन्ती रजसी समन्ते आविष्कृष्वतीं भुवनानि विश्वा ॥ १ ॥

प्रति । प्रत्यबोधयन् । स्तोमः । उपसम् । वरिष्ठाः । गीर्भिर्दन् । मेधाविनः । अन्येभ्यः स्तोतृभ्यः पूर्वमेव । अन्वकारापनयनेन पूयक्कुर्वन्तीम् । द्यावापृथिव्यौ । सङ्गतान्ते । सर्वाणि । भुवनानि । प्रकाशयन्तीम् ।

एषा स्या नव्यमायुर्दधाना गृह्वी तमो ज्योतिषोषा अंबोधि ।

अग्रे एति युवतिरहंयाणा प्राचिकित्सूर्यं यज्ञमग्निम् ॥ २ ॥

एषा स्या । सा । एषा । नवतरम् । आयुः । दधाना । तिरोहितं कृत्वा । तमः । ज्योतिषा । उषाः । प्रबुद्धा भवति । अग्रे च सर्वेषां देवानाम् । युवतिः । एति । अग्नीभूतयाना । प्रज्ञापयति च । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् ।

१. दानाय धनलाभाय Sy.

२. बुद्धिः A.

३. देहि । शिष्टं स्पष्टम् Sy.

४. 'प्रति स्तोमेभिः' इति तृचात्मकं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं वैष्टुभमुपस्यम् । 'प्रति तुचम्' इत्यनुक्रमणिका (KSA. ३७. ८०. p. 26.) । प्रातरनुवाकादिवनशस्त्रयोस्वतो विनियोगः Sy.

५. ०धनयम् A. प्रतिबोधयन्ति Sy.

६. स्तोतृभिः प्रपूज्यमानाः Sy.

७. वसिष्ठाः is suggested for वरिष्ठाः ॥ वसिष्ठगोत्राः Sy. c. स्तुतिभिः Sy.

८. इतरपञ्चमानेभ्यः पूर्वभूताः सन्तः Sy.

१०. ०रावनयन्नेन A.

११. व्यावर्तयन्तीम् Sy.

१२. समानपर्यन्ते एकीभूतप्रान्ते Sy.

१३. भूतजातानि Sy.

१४. प्रकाशयन्तीम् A. प्रकटीकुर्वन्तीं स्वभासा Sy.

१५. गतदिवसेषु प्रसिद्धाः Sy.

१६. दृश्यमाना Sy.

१७. आयुष्यं यौवनमिदमर्थः Sy.

१८. धारयन्ती Sy.

१९. गृहम् Sy.

२०. अन्वकारम् Sy.

२१. स्वतेजसा निवारयन्ती Sy.

२२. बुध्यते Sy.

२३. पुरोदेसो, सूर्यस्य पुरस्तात्, देवानामग्रे वा । इतरदेवेभ्यः पूर्वमित्यर्थः Sy.

२४. तिष्ठत्यतस्मिन् सर्वत्र मिश्रयन्ती वा Sy.

२५. अग्नीभूतयाना is suggested for अग्नी-भूतयाना । लुप्तोपमेया । अलज्जा युवतिरिव । सा यथा पत्न्युरग्रे सञ्चरति तद्वत्सूर्यस्य पुरस्तादेति Sy.

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु मुद्राः ।
घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

[अश्वावतीः]

व्याख्यत्यञ्चममध्यायं पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।
लोहितस्य कुले जातो माधवः सुन्दरीमुतः ॥

[अथ पञ्चमाष्टके षष्ठोऽध्यायः]

‘प्रत्यु’ अदर्शयितीति व्याचिख्यासति माधवः ।
कारणं सूक्तभेदस्य मुखतः सम्प्रदर्शयन् ॥१॥
ऋषिच्छन्दो देवतार्थः सूक्तभेदस्य हेतवः ।
मन्यन्ते बह्वृचाः केचिदर्थमेव विभेदकम् ॥२॥
नवमे मण्डले भेदः सूक्तानामृषिभिः कृतः ।
‘स्वादिष्ठ्या मदिष्ठ्या’ चत्वार्याहुर्निदर्शनम् ॥३॥
गायत्र्याण्येव चत्वारि सोम एव च देवता ।
मधुच्छन्दः प्रभृतयश्चत्वार ऋषयोऽभवन् ॥४॥

१. The *pratika* is supplied by the Editor.

This stanza has already been explained. See RV. 7. 41. 7. Sy. explains this stanza here again in the following manner :—
अश्वावतीर्बहुभिरस्मभ्यं प्रदेयैरद्वैस्तद्व्यस्तया
गोमतीर्गोमित्यो गोप्रवा वीरवतीर्वीरवत्यः पुत्रदा
अत एव अत्राः स्तुत्या उषास उषतः सर्वं सर्व-
दोच्छन्तु । पुनः कीदृशः ? घृतमुक्कं दुहाना
वोग्म्र्यो विश्वतः प्रपीताः सर्वतः प्रबृद्धाः । यूयं
पातेति गतम् ।

२. पञ्चमः A.

३. supplied by the Editor.

४. ०श्यायन्ती A. ०श्यायन्ती M. अद्वि-
आयती R.

५. करणं A., M. The reading is adopted from R.

६. ऋषिच्छन्दोदेवतार्थाः R.

७. वामे A. ८. RV. 9. 1. 1.

८. चतुर्धाहुः M., A. The reading is adopted from R.

१०. ०श्यायन्ती A.

११. ०धुच्छन्दः A. (1) Madhucchandasa.
(2) Medhātithi. (3) Sunaṣṣepa:
(4) Hiranyastūpa.

छन्दोदेवतयोः साम्ये सन्ति सूक्तानि मण्डले ।
 ऋषिभेदेन भिन्नानि पावमानाभिः शब्दिते ॥५॥
 'इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्' छन्दोभेदेन भिद्यते ।
 देवताभेदभिन्नानि 'वायवा यौहि दर्शत' ॥६॥
 आत्मदृष्टेषु सूक्तेषु क्वचित् संयोजयन्ति च ।
 दृष्टान्त्येत ऋषिणा मन्त्रानिह महर्षयः ॥७॥
 आङ्गिरसेन घोरेण दृष्टामेकामिमामृचम् ।
 'अस्मे प्र यन्धि मघवन्' विश्वामित्रस्तथाऽकरोत् ॥८॥
 आन्त्यं तृचं मण्डलस्य सूक्तान्ते च न्यवेदयत् ।
 'आ नो मित्रावरुणेति जामदग्न्यं वदन्ति हि' ॥९॥
 सहासन्नकृतां तत्र सम्प्रीतिं कारणं विदुः ।
 आत्ममन्त्रसमांश्चैते मन्त्रान् पश्यन्ति सङ्गताः ॥१०॥
 बहवः सन्ति ननु च द्रष्टारो द्वैपदस्य ये ।

१. देव० M.
२. ०मानिभिः शब्दितैः A. ०नीभि० M.
३. ०वदन् A. घच्छ M. (RV. I. 11. 1.)
४. वायावाहि A.
५. ०ता A., M. (RV. I. 2. 1.)
६. आङ्गिर० M.
७. दृष्ट्वामे० A.
८. प्र. . . न्य A. प्रवृद्ध M. The reading is adopted from R.
९. RV. II. 36. 10.
१०. आन्त्यघञः तृचं A. आन्त्यं तृचं R. RV. III. 62. 16—18.

११. न्यवेदयत् R.
१२. RV. III. 62. 16.
१३. ०दग्नि A.
१४. हि is missing in A. The second and Fourth verses are interchanged in R.
१५. ०सन्नकृतं A. ०सन कृतं M. The reading is adopted from R.
१६. सम्प्रीति A.
१७. ०तमांश्चैते A. ०तमांश्चै० M.
१८. द्रष्टारी A., M. The reading is adopted from R.

बन्धुः सुबन्धुरित्येते सत्यं ते भ्रातरोऽभवन् ॥११॥

द्विपदाश्च समानीताः सूक्तमेकमतोऽभवत् ।

ददृशुः काल एकस्मिन् सर्वे च सह सङ्गताः ॥१२॥

तदेतच्छाट्यायनके विस्पष्टं प्रतिपादितम् ।

यथा दृष्टमिदं सूक्तं तत्तत्रैवावधार्यताम् ॥१३॥

ऋष्यादिभेदः प्रायेण सूक्तभेदस्य कारणम् ।

कारणान्तरमप्यस्ति दृश्यते यत्क्वचित् क्वचित् ॥१४॥

कर्मानुरोधादपि च सूक्तानां भेद इष्यते ।

ऋषिच्छन्दोदैवतेषु समानेष्वपि च क्वचित् ॥१५॥

तत्रोदाहरणान्याहुर्नर्वमे मण्डले बुधाः ।

एकर्षिकाणि सूक्तानि 'मन्द्रया' सोम धारया ॥१६॥

'सुरूपकृत्नु मृतय' इति सूक्तेषु सप्तसु ।

देवतेन्द्र ऋषिश्चैको भिद्यते केन हेतुना ॥१७॥

छन्दश्च पण्णां गायत्री सप्तमेऽनुष्टुबागता ।

'गायन्ति त्वा गायत्रिणः' कामं तत्तेन भिद्यताम् ॥१८॥

१. ०मेकतमोऽभवन् A. ०मेकतमोऽभवत् M.

RV. V. 24.

२. Cf. JB. III. 168.—170.

३. ०दृष्टि० A.

४. ०भेदेस्य A.

५. दृश्यन्ते A., M.

६. कर्मानुरो० R.

७. ०विश्व० A.

८. ०न च मे A.

९. बुधाम् A.

१०. ०कानि R. RV. IX. 6.—24.

११. मन्द्रया A.

१२. RV. IX. 6. 1.

१३. लु मृतय is missing in M. RV. I. 4.—10.

१४. भिद्यन्ते A. M.

१५. ०त्री A.

१६. सुष्ठुगा० A., M. The reading is adopted from. R.

१७. ०त्रिण A. RV. I. 10. 1.

नोपपादयितुं शक्यं मनुष्यैरत्र कारणम् ।

अथापि वासनां काञ्चित् कथ्यमानामिमां शृणु ॥१९॥

सुरूपकृत्तुसूक्तेषु यज्ञ आगन्तुमिच्छति ।

आगते सति कर्तव्यमा त्वेतेति च भाषते ॥२०॥

'युञ्जन्ति' ब्रध्नमित्यस्मिन् यथा वै सहकारिभिः ।

यस्मिंश्च काल आयाति तत्सर्वं कथितं विदुः ॥२१॥

'इन्द्रमिद्गाधिनां' बृहदिति सूक्तेन भाषते ।

अनेकां ह्यातुसद्भावमिन्द्रमाहोत्स्यमेव च ॥२२॥

बहवो यद्यपीन्द्र! त्वां विद्वयन्त इमे जनाः ।

तान् सर्वानपहाय त्वमस्माकं भव केवलम् ॥२३॥

'एन्द्रं सानु'सिमित्यत्र स्तुतादिन्द्रात् स हीच्छति ।

धनमात्माभिलषितं सञ्जिहीर्षति च स्तुतिम् ॥२४॥

स्तुतमिन्द्रं जिगमिषुमृषिस्त्यक्तुमशक्नुवन् ।

'इन्द्रेहीति पुनः स्तीति याचते च धनं पुनः ॥२५॥

१. तथापि कारणं किञ्चित् कथ्यमानमिमं शृणु
R.

२. ०कृत् M. 'आ त्वेता' RV. I. 4. 1.

३. यज्ञ आग० A.

यजुराग० M.

४. RV. I. 5. 1.

५. प्रा... ध्नमि० A. RV. I. 6. 1.

६. शूबमि० M.

७. ०मिनो A. RV. I. 7. 1.

८. ०कां ह्यावत० A.

९. ०हार्जवे... च A.

१०. ०वीन्द्र A.

११. ०नवहा० A.

१२. ०लः R. Cf. RV. I. 7. 10.

१३. सनि० M. RV. I. 8. 1.

१४. ०विन्द्रा A. M. The reading is adopted from R.

१५. R. reads अमीप्सति for स हीच्छति ।

१६. ०षुः ऋषि० A. ०पुरषि० M.

१७. 'इन्द्रेहि' RV. I. 9. 1.

उक्तमर्थमिमं सर्वं सप्तमेनानुभाषते ।
 आनुष्टुभेन सूक्तेन 'गार्यन्ति त्वेत्यृषिः' पुनः ॥२६॥
 कवित्वस्यानुरोधाय तमेवार्थं पुनः क्वचित् ।
 अन्यं प्रकारमाश्रित्य पश्यन्ति च महर्षयः ॥२७॥
 भेदस्तत्रापि सूक्तानां भवतीति विनिश्चयः ।
 'नासत्याभ्यां ब्रह्मिरेव' सूक्तान्याहुर्निदर्शनम् ॥२८॥
 स्तौत्यश्विनांवृषिस्तेषु सङ्गृह्य च विगृह्य च ।
 कक्षीवान् दैर्घ्यतमसः कवित्वं सम्प्रदर्शयन् ॥२९॥
 पश्यन्ति तांस्तानुद्दिश्य कामानपि महर्षयः ।
 ये ये सूक्तेषु दृश्यन्ते ते च भेदस्य हेतवः ॥३०॥
 तथा दर्शनकालस्य भेदश्चैषां विभेदकः ।
 स च भेदो ब्राह्मणेषु मन्त्रेष्वपि च दृश्यते ॥३१॥
 महावाक्यानुसारेण सैषा सूक्ष्मेक्षिका बुधैः ।
 कार्या भिन्नेषु सूक्तेषु शुद्धमर्थमभीप्सुभिः ॥३२॥

१. अनु० A.

२. ०त्वृषिः A. RV. I. 10. 1.

३. क्वचित् त्वस्यानुरोधाय A.

क्वचित् तस्यानुरोधाय M.

The reading is adopted from

R.

४. ०याः A.

५. ०रेव M. RV. I. 116. 1.

६. ०हु निद० A. RV. I. 116.—119.

७. सो श्विनी वृषि० A.

सोश्विनी च ऋषि० M.

The reading is adopted from R.

८. वैवत्त० A. M.

९. कामानिह R.

१०. ०नुरोधेन R.

११. सैषा A.

VII. 81.

प्रत्यु अदर्श्यायत्युच्छन्ती दुहिता दिवः ।

अपो महि व्ययति चक्षंसे तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी ॥ १ ॥

प्रत्यु ॥ सिष्ठः ॥ प्रति । एवं । दर्शयते । आपच्छति । व्युच्छन्ती । दिवः । दुहिता । इव ।

नयति । महन् । तयः । दर्शना । ज्योतिश्च । कृणोति । उषाः ।

उदुसियाः सृजते सूर्यः सचो उद्यन्नचंनमर्चिवत् ।

तवेदुपो व्युषि सूर्यस्य च सं भुक्तेन गमेमहि ॥ २ ॥

उदुसियाः । उदेव । सृजते । सूर्यः । रश्मीन् । सहैव । तयोद्यत् । नक्षत्रमपि । तेजस्वी भवति ।

तव । इत् । उषः । व्युच्छन्ते । सूर्यस्य । च । सङ्गतेमहि अने ।

१. अप उच्छो व्याख्यायते । सप्तमे लण्डले पञ्चमे-
ऽनुवाके वसु सूक्तानि व्याकृतानि । 'प्रत्यु अवशि'
इति षड्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यायंमुप-
स्यम् । प्रथमाद्या अपुजो बृहत्सो द्वितीयाद्या युजः
ततो बृहत्सः । तथा चानुक्तम्—'प्रत्यु षड्
प्राणायम्' (KSA. 38. 80 p. 26.) इति ।
प्रातरनुवाक उपस्ये कृती बार्हते अन्वस्याश्विन-
शस्त्रे चैवं सूक्तम् । सुगितं च—'प्रत्यु अदर्शि
सह वामेनेति बार्हतम्' (ASS. 4. 14.)
इति Sy.

२. सिष्ठः is omitted by M. वसिष्ठः is
suggested for सिष्ठः ।

३. उ इति पूरकः Sy.

४. सचः प्रतिदर्शयते Sy.

५. ०च्छन्ती is suggested for ०च्छन्ति ।

६. तमसि विवाप्तयन्ती वर्जयन्ती Sy.

७. सुलोकस्य सूर्यस्य वा Sy.

८. पुत्री, एवम्भुतोषाः Sy.

९. नइव M. अप उ इति निपातद्वयसमुदायो-
पेत्यसंवाच्ये । अपो व्ययति । अपवृणोति Sy.

१०. तयोः M. तमः is suggested for तयः ॥
संवा नैशमन्वकारम् Sy.

११. ०नायः A. दर्शनाय is suggested for
दर्शना ॥ दर्शनायम् Sy.

१२. प्रकाशम् Sy.

१३. करोति Sy.

१४. एवं कृत्वा जनानां सुष्टु नेऽपुषाः Sy.

१५. उदेव M.

१६. उद्यमयति Sy.

१७. सचस्य प्रेरक आवृत्यः Sy.

१८. युगपदेव Sy.

१९. षड्यत् A. उद्यच्छत् प्रादुर्भवत् Sy.

२०. नभसि दृश्यमानं ग्रहनक्षत्रादिकम् Sy.

२१. तेजस्वि is suggested for तेजस्वी ॥
वोप्तिमत्करोति । नोरेण तेजसा हि सर्वं
चन्द्रप्रभृतीनि नक्षत्राणि भासन्ते । 'सुषुम्णः
सूर्यरश्मिचन्द्रमा गन्धर्वः' (YV. 18. 40.)
इति हि निगमः Sy.

२२. इच्छवः पूरकः Sy.

२३. एवं च सति हे उयोदेवते ! Sy.

२४. विवाप्तने प्रकाशने सति Sy.

२५. सङ्गमेमहि is suggested for संगतेमहि
हि ॥ सङ्गच्छेमहि Sy.

२६. अग्नेन is suggested for अने ।

प्रति त्वा दुहितर्दिव उषो जीरा अंभुस्महि ।

या वहंसि पुरु स्पार्ह वनन्वति रत्नं न दाशुषे मयः ॥ ३ ॥

प्रति त्वा । प्रतिबोधयामः । त्वाम् । दिवः । दुहितः । उषः । क्षिप्राः । या त्वम् । वहंसि ।
बहु । स्पृहणीयम् । वनन्वति । रत्नम् । यजमाना । सुखं भयं प्रयच्छसीति ।

उच्छन्ती या कृणोषि मंहना महि प्रख्यै देवि स्वर्दशे ।

तस्यांस्ते रत्नभाज ईमहे वयं स्याम मातुर्न सुनवः ॥ ४ ॥

उच्छन्ती । व्युच्छन्ती । या । करोषि । महत्त्वेन । महति । सर्वं भूतदर्शनाय । प्रकथनाय च
तमसोऽपनयनाय । तस्याः । तव । रत्नप्रापणानि । याचामहे । तथा कुर्वाणाः । स्याम । मातुः । इव ।
पुत्रास्तव प्रियाः ।

१. प्रति is written twice in A, M.

२. प्रतिबोद्धारो भवेम Sy.

३. हे अन्तरिभाज्जायमाने ! Sy.

४. हे उषोदेवते ! Sy.

५. क्षिप्रकारिणो वयम् Sy.

६. त्वाम् A.

७. प्रापयसि Sy.

८. स्पृहणीयं वनम् Sy.

९. ०वती M. वननं सम्भजनं सम्भक्तव्यं धनं
वा तद्वति ! Sy.

१०. रत्न A. रमणीयं धनम् Sy.

११. यजमानाय is suggested for यजमाना ॥
हवीषि दत्तवते यजमानाय Sy.

१२. मयं सुखं is suggested for सुखभयं ।

१३. VM. ignores न ॥ इव Sy.

१४. उच्छति A.

१५. तमांसि वज्रवन्ती Sy.

१६. महिम्ना युक्ता । यद्वा 'मंहतिर्दैनिकर्मा' दान-

युक्ता वा Sy.

१७. सर्वभूत० is suggested for सर्वं भूत० ॥

VM. explains स्वः and दृशे
together as सर्वभूतदर्शनाय. But Sy.
explains स्वः and दृशे separately स्वः
as सर्वं जगत् and दृशे as दर्शनार्थम्.

१८. ०नाप च A. प्रबोधनार्थम् Sy.

१९. ०पयनय० A.

२०. तव प्रियतमाः Sy.

२१. प्रावन्नानि A. रमणीयानां धनानां भाजयिष्याः
सेवयिष्याः Sy.

२२. याचामहे, किम् ? रत्नभज इति समभिध्या-
हाराद्वत्नानीति गम्यते Sy.

२३. भवेम Sy.

२४. जनयाः Sy.

२५. पुत्राः प्रियतमा भवन्ति तद्वत् Sy.

२६. VM. ignores देवि ॥ हे देवि ! दानादि-
गुणयुक्ते ! उषोदेवते ! Sy.

तच्चित्रं राधु आ भुरोषो यदीर्घश्रुत्तमम् ।

यत्ते दिवो दुहितर्मतुं भोजनं तद्रास्व भुनजामहे ॥ ५ ॥

तच्चित्रम् । तत् । चापनीयम् । धनम् । आहार । ओ ! यत् । अत्यन्तं दीर्घकालं श्रूयते । यच्च । ते ।

दिवः । दुहितः । मनुष्याणां भोजनसाधनं भवति । तदस्मभ्यम् । प्रयच्छ । तद्वयं भुनजामहे ।

श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वन् वाजो अस्मभ्यं गोमतः ।

चोदयित्री मधोनः सनुतावत्युपा उच्छदप सिधः ॥ ६ ॥

श्रवः सूरिभ्यः । श्रवणीयम् । स्तोत्रभ्यः । अन्नम् । वसुमत्त्वं च । अस्मभ्यं च । अन्नानि । गोवृत्तानि । चोदयित्री । धनवतः । शब्दवती । उपाः । अवोच्छतु । शत्रून्, प्रदापयत्वाऽहंघानस्माकं धनम्, विनाशयतु च शत्रूनि ।

VII. 82.

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।

दोर्ध्रप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दुह्यः ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणा । इन्द्रावरुणौ ! युवाम् अस्माकम् । यज्ञाय । विशे दासभूतायै । जनाय च पुत्राय

१. चापनी० A. चापनी० is suggested for चापनी० ।

२. आहार A. अस्मभ्यं प्रयच्छ Sy.

३. उपः ! is suggested for ओ ।

४. अन्तर्दोषं का० A. देशकालयोधिप्रकर्षेऽप्यतिशयेन श्रोतव्यम् Sy.

५. तव त्वया देयम् Sy. ६. अंतं M.

७. मर्तानां मनुष्याणां भोगयोग्यं यदन्नमस्ति Sy.

८. वयञ्च त्वद्वत् धनमन्नं चाभ्यवहरेम Sy.

९. हे उपः ! Sy. १०. यशो राक्षसेयनुषङ्गः Sy. ११. मरणरहितं नित्यम् Sy.

१२. अमर्त्यं M. वासकं वसुत्वयुक्तं वा Sy.

१३. बहुभिर्गोभिर्व्युक्तान् Sy. १४. प्रेरयित्री Sy.

१५. शिष्टः परोक्षकृतः हविष्मतो यजमानस्य Sy.

१६. प्रियसत्यात्मिका वाक्सूनृता । तद्वतो Sy.

१७. अवोच्छ० is suggested for अवोच्छ० अपगमयतु Sy. १८. शोषकान् शत्रून् Sy.

१९. 'इन्द्रावरुणा' इति दशर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं जागतम् । इदमादीनि चत्वारि सूक्ता-

नीन्द्रावरुणदेवतानि । तथा चानुकान्तम्—

'इन्द्रावरुणा दशेन्द्र वरुणं ह जागतं तु' (KSA. ३८. ८२. p. 26) इति । तृतीये सवन उपध्ये

प्रशास्तुः शस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितञ्च—

'इन्द्रावरुणा युवमा वां राजानौ' (ASS 6. 1.) इति Sy. वसिष्ठस्येदमार्थम् Dur.

वसिष्ठस्य SKN. २०. ०णा A.

२१. युवम् A. २२. अस्मभ्यम् BB.

२३. यज्ञानुष्ठानार्थम् Sy. दशपूर्वमासादियज्ञनिर्वहणं यथा भवेत् BB.

२४. अतर्प M. अतय is suggested for अतयै ॥ निवेदायित्री परिचारकाय Sy. यथा पुत्रादिका प्रजा मां न निवर्तते BB.

मनुष्याय SKN.

२५. पुत्रपौत्रादिलक्षणाया Sy. अन्यस्मै सुहृदादये स यथा मां न त्यजेत् BB. सर्वस्मै मनुष्यजनाय, अस्मत्सर्वकामाय Dur. पुत्रादिकाय जनाय च परिचारकाय SKN.

२६. च is missing in A.

च । महत् । सुखम् । दत्त । दीर्घप्रतयज्ञम् । अतिहिनस्ति । यः । तादृशान् दुर्बुद्धीन् । वयम् । सङ्घा-
मेयु । जयेम ।

१. गृहं सुखं वा Sy. पापयक्षमाभावप्रभवम् BB.
२. दत्तम् is suggested for दत्त ॥ प्रय-
च्छत् Sy.
३. दीर्घप्रतयज्ञमस्मदीयं जनम् Sy. यदुक्तमध्व-
राद्यर्थमिति तदेव प्रकटीकरोति-दीर्घप्रयज्युर्दीर्घ-
कालं यावज्जीवं प्रकर्षेणानतिपत्या कर्तव्यो
दर्शपूर्णमासादियज्ञो दीर्घप्रयज्युः । यजेरीणा-
दिको युप्रत्ययः । दासीभारादिद्वन्द्वयः । वचन-
व्यत्ययो वा । दीर्घकालकर्तव्या दर्शपूर्णमासादयः
प्रकृष्टा पापा येषां तानस्मान् BB. नित्यया-
यजूकम्, अग्निहोत्रिणम् Dur. दीर्घप्रवृत्त-
यज्ञमग्निहोत्रसमवाधिकमस्माकम् SKN.
४. अतिजिघांसति Sy. अतिक्म्य यो वनुष्य-
त्यभिभवति पापयक्षमा १. . . तं तावद्
वयं जयेम न तेन वयं जीयेमहि BB. यो निहन्तु-
मिच्छति . . . एवमत्रापि प्रकरणाद् वनुष्यति-
हन्त्यर्थः । अल्पप्रयोगविषयत्वाद् भाल्यकारेण
निगमद्वयं पठितम् Dur. अतीत्यश्रयम-
भीत्येतस्य स्थाने । योऽभिवनुष्यति,
अभिजिघांसति । यजमानविशेषणं चेतत् ।
दीर्घप्रतयज्ञं नित्यानामग्निहोत्रादीनां कर्मणां
कर्तारं यजमानमभिवनुष्यति SKN.
५. यच्छब्दभ्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यः । तम् SKN.
६. दुर्धियः, दुष्टाभिसन्धीस्ताच्छब्दम् Sy. दुर्धि-
यश्च BB. पापया धिया हि दीर्घप्रतयज्ञमभि-
जिघांसति । . . व्याख्यानप्रसक्तमुच्यते—
'पापः पाताऽपेयानाम्' अपेयान्तेह्यानि यानि
तान्यसौ पिबति विषयप्रसक्त इत्यर्थः । . .

पुनः-पुनः पापत्यमानः, तेनैव पापेन
कर्मणा । . . नरकमेव प्रति पतत्यसौ । तस्माद्वा
पापः Dur. बूढयो जयकर्मा तच्छब्दसामानाधि-
करण्योपपत्तेविभक्तिविपरिणामः । बूढयं दुर्धीकं
पापबुद्धिमित्यर्थः । निर्वचनप्रसक्तमाह—पापः
पाता रक्षिताऽपेयानामरक्षितव्यानां त्याज्या-
नाम् । पिबतेर्वाकृत्यः अपातव्यानां प्रतिषिद्धानां
सुरादीनाम् । अकार्यमात्रोपलक्षणं चेतत् ।
अकार्याणां कर्तव्यर्थः 'पापत्यमानः' अथवा
विषयासक्त्याऽऽयर्थं पात्यमानः । अवाङ्मययो
नरकमेव पतति प्रायश्चित्ताकरणाद् नोर्ध्वमिति
पापः । अधोभावनिष्ठाकः पततेः पाप
इत्यर्थः । . . अथवा किं न एतेनावाङ्-
नाम्नेति, पापत्यतेरेव पापो विहिताकरणात्.
प्रतिषिद्धसेवनाच्च । नित्यमत्यर्थं श्रेयसः
पततीति पततेर्बहुलुगन्तात् पचाद्यचि तलोपः ।
इत्ययमो वा छान्दसत्वात् । एवं पातेः
पिबतेर्वा पापः SKN.

७. अभिभवेम Sy. जयेमेत्येव कश्चिद् दुर्बुद्धिभिर्न
वयं जीयेमहि । पृथोदरादिवादभीष्टस्वर-
रूपसिद्धिः BB.
८. वनुष्यतिहन्तिकर्मा । अनवगतसंस्कारो भवति ।
. . . दीर्घप्रतयज्ञमभिजिघांसति यो वयं
तं जयेम पृतनायु । बूढयं दुर्धियं पापविषम् ।
पापः पाताऽपेयानाम् । पापत्यमानोऽवाङ्मय
पततीति वा । प.पत्यतेर्वा स्यात् N. ५. २.
SKN. 11. 289.—290
This stanza=TS. 2.5. 12. 2.

सम्राट् अन्यः स्वराट् अन्यः उच्यते वा महान्तविन्द्रावरुणा महावसू ।

विश्वे देवासः परमे व्योमनि सं वामोजो वृषणा सं बलं दधुः ॥ २ ॥

सम्राट् । सम्राडिति । अन्यः । स्वराट् । अन्यः । उच्यते । युवयोः, सर्वेषां राजा सम्राट् स्वयमेव राजन् स्वराडिति वरुणमाह । महान्ती । इन्द्रावरुणी ! महावना । विश्वे । देवाः । परमे । स्थाने स्थितयोः । युवयोः । सर्वे देवाः । बलम् । ओजश्च । सन्धुः । हे वृषणो ! इति ।

अन्वपां खान्वतुन्तमोजसा सूर्यमैरयतं दिवि प्रभुम् ।

इन्द्रावरुणा मदे अस्य मायिनोऽपिन्वतमपितुः पिन्वतं धियः ॥ ३ ॥

अन्वपाम् । मेघस्थानामपाम् । द्वाराणि । बलेन । अन्वतुप्तम् । दिवि च । सूर्यम् । आरोहयत

१. द्वितीयः पाठः परोक्षकृतः, शिष्टाः प्रत्यक्षकृताः Sy.

२. सम्यग्राजमान इति 'ता सम्राजां घृतासुती' (RV. 2. 41. 6.) इत्यादिषु कीर्त्यन्ते Sy.

३. एको वरुणः Sy.

४. स्वरा इत्यः A. स्वयमेवान्यनिरपेक्षयैव राजमान इति 'स्वरात्त्रिन्द्रो वमे' (RV. 1. 61. 9.) इत्यादिषु कीर्त्यन्ते Sy.

५. अन्य इन्द्रः Sy.

६. युवयोर्मध्ये Sy.

७. राजाः A. राजां M.

८. णा याह A. The passage सर्वेषां... माह seems to be the explanation of सम्राट् and स्वराट्. It should, therefore, immediately follow सम्राट् and स्वराट् ।

९. तथाविधाविन्द्रावरुणी गुणैरधिकी Sy.

१०. षनी is suggested for षना ॥ महावनी च भवतः Sy.

११. सर्वे Sy. १२. देवासः A.

१३. परमे व्योमन्युत्कृष्टे आकाशे Sy.

१४. स्थितयोः A.

१५. युवाम् Sy.

१६. सर्वे देवाः A. सर्वे देवाः seems to be unnecessary.

१७. बलं वृत्रवधादेः कार्यस्य हेतुभूतं सामर्थ्यं च युवाभ्यां च सन्धुः समयोजयन् शरीरदाडर्पाय Sy.

१८. तद्धेतुभूतं तदोज इत्युच्यते । समर्यते च । ओजः साष्टमी दशेति Sy.

१९. हे कामानां वविताराविन्द्रावरुणी ! Sy.

२०. ऽन्ववाम् A.

२१. ऽमवा A. उवकानाम् Sy.

२२. द्वाराणि वृत्रेण पिहितानि Sy.

२३. तुषन् M. ऽतुन्तम् is suggested for ऽतुप्तम् ॥ अन्वविध्यतम् । आवरकस्य वृत्रस्य वधेन वृष्टिप्रतिबन्धं निराकृतवन्ताविरयर्थः Sy.

२४. अन्तरिक्षे Sy.

२५. तथा सर्वस्य प्रेरकमादिशम् Sy.

२६. अभ्यगमयतम् । स्वभतिनावृतं सूर्यं तद्वधेन प्रकाशितवन्ताविरयर्थः Sy.

प्राप्रयतम् । प्रभृम् । इन्द्रावरुणी ! मदे । अस्य सोम । प्रजावतः । परित उदकानि । अपिन्वते च । कर्म-
प्यपि । शब्दपरिचर्यायि ।

युवामिद्युस्तु पृतनासु बह्व्यो युवां चेमेस्य प्रसवे मितज्ञवः ।

ईशाना वस्व उभयस्य कारव इन्द्रावरुणा सुहवा हवामहे ॥ ४ ॥

युवामित् । युवाम् । एव । युद्धेषु । सेनासु च । वोढारः । हवामहे । युवामेव । क्षेमस्य । प्रसव-
निमित्त । मिवजानुका अभिगच्छन्तो भवामहे । ईशाना । दिव्यस्य च पार्थिवस्य । स्तोतारः । इन्द्रा-
वरुणी ! स्वाह्वाना भवामहे ।

इन्द्रावरुणा यदिमानि चक्रथुर्विश्वा जातानि भुवनस्य मृज्मना ।

चेमेण मित्रो वरुणं दुवस्यति मरुद्भिरुग्रः शुभमन्य ईयते ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणा । इन्द्रावरुणी ! यत् । इमानि । चक्रतुः । विद्वानप्यपि । जातानि । भुवनस्यास्य ।
बलेन । तयोरको वरुणस्य । क्षेमार्थम् । मित्रो देवस्तम् । परिचरति । मरुद्भिरुग्रः । उद्गूणः । कत्या-
णम् । अय इन्द्रः । गच्छति ।

१. प्रभूतं सन्तम् Sy.

२. ०न्द्रव० A. ३. हव्ये सति Sy.

४. अस्य A. सोमस्य पातेन Sy.

५. स्तोमः M. सोमस्य is suggested for सोम ।

६. प्रताकरस्य Sy. ७. जलरहिता नदीः Sy.

८. तथा च निवृत्पदमाप्नायते 'अस्य मदे जरित-
रिन्द्रोऽजिन्वदजुबोऽपिन्वदपितः' इति Sy.

९. अस्माभिरमृष्टितानि कर्माणि Sy.

१०. The reading is doubtful. सिञ्च-
तम् फलेन पूरयतम् Sy. ११. शत्रुसेनासु

रक्षणार्थम् Sy. १२. हविषां स्तोत्राणां वा

वोढार ऋत्विजः Sy. १३. भवा० M. आह्व-
यन्ति Sy. १४. युव० A. १५. रक्षणस्य Sy.

१६. निमित्तम् is suggested for ०मित्त ।

उत्पादने निमित्तभूते सति Sy.

१७. मितजा० is suggested for ०मिव जा ॥

सञ्जुचितजानुका अङ्गिरसोऽपि Sy.

१८. हवा० is suggested for भवा० ॥

हवन्ते Sy. १९. ईश्वरी Sy.

२०. स्तोतारो वयमपि Sy.

२१. स्वा० A. मुखेन ह्वातय्यो Sy.

२२. हवा० is suggested for भवा० ॥ आह्व-
यामहे Sy. २३. VM. ignores

वस्वः ॥ वस्वो वसुनो धनस्य Sy.

२४. यद्यौ युवाम् Sy. २५. परिवृत्तमानानि Sy.

२६. कृतवन्ती Sy. २७. सर्वाणि Sy.

२८. जातिमन्ति भूतजातानि Sy.

२९. लोकस्य सम्बन्धीनि Sy.

३०. न is written twice in M. आत्मोऽयेन

बलेन Sy. ३१. युवयोर्मध्ये एकं वरुणम् Sy.

३२. रक्षणहेतुना Sy. ३३. मित्रावरुणी हि

परस्परं प्राप्तसहयो । अत एव सहचरो दुर्वेते

Sy. ३४. रुद्भिः A. महद्गूणैः सार्धम् Sy.

३५. उद्गूणैर्बलः सन् Sy. ३६. शोभनमलङ्कारम्

Sy. ३७. प्राप्नोति । यद्वा मरुद्भिरुग्र-
स्थानैर्वैद्यगणैः सार्धंमुग्र ओजस्वीन्द्रः शुभमुदक-

मीयते प्रेरयति Sy.

महे शुल्काय वरुणस्य नु त्विष ओजो मिमाते ध्रुवमस्य यत्स्वम् ।

अजामिमन्यः श्रथयन्तमातिरह्रेभिर्न्यः प्र वृणोति भूयसः ॥ ६ ॥

महे । महते । बन्धनाय । वरुणस्य । क्षिप्रम् । दीप्ताय । बलम् । उपबृंहितं कुरु कुरुमिन्द्रावरुणी । यत् । अस्य वरुणस्य । ध्रुवम् । स्वभूतं भवति बलं पापकृतां बन्धनाय वरुणबलमिन्द्रश्चोपबृंहयतीत्यर्थः । इन्द्रावरुणयोरेते । अजामिमबन्धुम् । अतानि श्रथयन्तम् । आति, तरति विनाशकर्मा, विनाशयति । स्वर्णः । अन्य उपायः । प्रवारयति । बहून् शत्रून् दभूतिश्चित् समृताहंसि भूयस इत्युक्तम् ।

न तमंहो न दुरितानि मर्त्यमिन्द्रावरुणा न तपः कुतश्चन ।

यस्य देवा गच्छथो वीथो अश्वरं न तं मर्त्यस्य नशते परिहृतिः ॥ ७ ॥

न तमंहः । न । तम् । अहः । न च । दुरितानि । मर्त्यम् । हे इन्द्रावरुणी ! नावि । तावकमन्यत् । कुतः । चिदागच्छति । यस्य । देवी ! अभिगच्छथ । कामयेथ च । यज्ञम् । न च । मनुष्यस्य । व्याप्नोति । परिवाधा ।

१. धनाय । ईदृशस्य धनस्य लाभार्थम् Sy.

२. उपलक्षणमेतत् । इन्द्रस्य वरुणस्य च Sy.

३. दीप्त्यर्थम् Sy. ४. कुरु is redundant.

५. कुरु is written twice in A. कुत M. स्तोत्रेण निर्मिमाते यजमानपत्न्यौ । स्तोत्रेण हि बलं जायते Sy.

६. यत् । अस्य is written twice in A.

७. अस्तेन्द्रस्य वरुणस्य च Sy. ८. नित्यम् Sy.

९. सर्वं स्वकीयमसाधारणं यदोजो विद्यते तदोजो मिमाते इत्यन्वयः Sy.

१०. वापह्मं A. ११. ०मिन्द्र इवो० A.

१२. इन्द्रावरुणयोरेते seems to be the explanation of अन्यः therefore इन्द्रावरुणयोरेकः is suggested for इन्द्रावरुणयोरेते ।

१३. अस्तुवन्तम् Sy. १४. वृता० A.

१५. हिसन्तं कर्मण्यकुर्वन्तमस्तोतारमयजमानम् । Sy.

१६. आतिरति is suggested for आति । अभिहन्ति Sy.

१७. ०शनक० A. १८. एक इन्द्रः Sy.

१९. उपायः goes with स्वर्णः ।

२०. प्रवारयति । बहून् । शत्रून् दभूतिश्च is missing in M. प्रकर्षणावृत्तान् करोति । यद्वा... प्रवरानुत्कृष्टान् करोति Sy.

२१. बहूतराञ्छत्रून् यद्वा भूयसो यजमानान् Sy.

२२. पापम् Sy.

२३. न व्याप्नोति Sy.

२४. दुर्गमनानि पापफलानि च प्राप्नुवन्ति Sy.

२५. मनुष्यम् Sy.

२६. नावि is suggested for नावि ।

२७. तावकम् M. तापक० is suggested for तावक० ॥ A. सन्तापश्च तं न प्राप्नोति Sy.

२८. कस्मादपि निमित्तात् Sy.

२९. हे दानादिगुणयुक्ती ! इन्द्रावरुणी ! Sy.

३०. ०वं A. ०थः is suggested for ०थ ॥ प्राप्नुथः Sy.

३१. ०यैवे A. कामयेवे च यस्य हवीषि Sy.

३२. उक्तप्रकारेण न प्राप्नोति Sy.

३३. ०धम् A.

३४. VM. ignores तम् ॥ तं मनुष्यम् Sy.

अर्वाङ्गरा दैव्येनावसा गतं शृणुतं हवं यदि मे जुजोषथः ।
युवोर्हि सख्यमुत वा यदाप्ये मादौकमिन्द्रावरुणा नि यच्छतम् ॥ ८ ॥

अर्वाङ्गरा । अभिमुखम् । आगच्छतम् । नरो ! देवयोर्युवयोरुचितेन । रक्षणेन । शृणुतं च ।
ह्वानम् । यदि । मे । प्रीयेथे । युवयोः । हि । सख्यम् । अपि । च । यत् । ज्ञातेर्यं सह भवतस्तथा सति ।
मुखकरम् । इन्द्रावरुणी ! तदुभयमस्मानु कुरुतमिति ।

अस्माकमिन्द्रावरुणा भरेभरे पुरोयोधा भवतं कष्टयोजसा ।
यदां हवन्त उभये अर्ध स्पृधि नरस्तोकस्य तनयस्य सातिषु ॥ ९ ॥

अस्माकम् । अस्माकम् । इन्द्रावरुणी ! सङ्ग्रामे । पुरो योद्धारो । भवतम् । हे कर्षणशीलबली !
तदा । वाम् । हवन्ते । उभये सैनिकाः । सङ्ग्रामे । मनुष्याः । पुत्रस्य । तत्पुत्रस्य च । लाभेष्विति ।

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युमन्नं यच्छन्तु महि शुभं सप्रथः ।
अवध्रं ज्योतिरदितेर्ऋतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १० ॥

अस्मे । अस्मभ्यम् । इन्द्रादयः । अन्नम् । यच्छन्तु । महच्च । सुखम् । सर्वतः पूषुतमम्

१. आर्वाङ्गरा A.

२. अस्मदभिमुखम् Sy.

३. हे नेतारी ! Sy.

४. From देवयोः onwards the rest of
the commentary is missing in A.
दैवसम्बन्धिना Sy.

५. मदीयं स्तोत्रम् Sy.

६. मम Sy.

७. प्रीयेथे M. मयि प्रीतिरस्ति चेत् युवाभ्यामा-
गन्तव्यं मदीयं स्तोत्रं श्रोतव्यं च भवतीत्यर्थः
Sy.

८. कम् Sy.

९. सख्यम् Sy. १०. बान्धवम् Sy.

११. मूढीकस्य मुखस्य साधनम्, तदुभयम् Sy.

१२. अस्मभ्यं प्रयच्छतम् Sy.

१३. कम् A.

१४. सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे Sy.

१५. हे शत्रूणां कर्षकमौजो बलं ययोस्तादृशी ! हे
इन्द्रावरुणी ! Sy.

१६. यदा is suggested for तदा ॥ यद्यी Sy.

१७. तावस्माकं पुरोयोधा भवतमित्यन्वयः Sy.

१८. उभयविधाः पूर्वकालीना इदानीन्तनाश्च Sy.

१९. नेतारः स्तोतारः Sy.

२०. पीत्रस्य Sy.

२१. सम्भजनोपेयु निमित्तनूतेषु Sy.

२२. VM. ignores अथ ॥ अथ अपि च Sy.

२३. इन्द्रोद० A. आदि refers to वरुणः
मित्रः । अर्यमा ।

२४. श्रोतमानं धनम् Sy.

२५. प्रयच्छन्तु Sy.

२६. गृहं च प्रयच्छन्तु Sy.

२७. सर्वतः पूषु वित्तोषम् Sy.

बाधकरहितम् । ज्योतिः । अग्निः । यज्ञस्य वर्धयिष्या भवतु । देवस्य च । सवितुः । श्लोकमन्त्रहम् । ब्रूमो
युवयोः प्रसादादिति ।

VII. 83.

युवां नरा पश्यमानास आप्यं प्राचा गव्यन्तः पृथुपर्शवो ययुः ।

दासा च वृत्रा हतमार्योणि च सुदासमिन्द्रावरुणावंसावतम् ॥ १ ॥

युवां नरा । युवाम् । नरी ! पश्यमानाः । ज्ञातेयं युवयोर्गन्धर्वम् । प्राङ्मुखं बहिराहर्तुम् । अगा
इच्छन्तः । पृथु पृथु पशव आत्पृथवश्च पशवः । यान्ति । दासानुपशपयितुम् । पृथाप्युपद्रवान् । च ।
आर्योरपि कृतान् । विनाशयतम् । पैजनं सुदासम् । मित्रावरुणौ ! रक्षतम् ।

१. अहिंसकम् Sy.

२. तेजः Sy.

३. उदितेः A.

अवीनाया देवमातुः Sy.

४. य is written twice in A.

५. दानाविगुणयुक्तस्य Sy.

६. सर्वस्य प्रेरकस्य Sy.

७. शोक० A.

स्तोत्रम् Sy.

८. जानीमः । कुर्म इत्यर्थः । यद्वा देवेन सवित्रा-
स्मभ्यं देवं श्लोकं यशो मनामहे याचामहे Sy.

९. 'युवां नराः' इति वशाच्च त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यार्थं जागतमेन्द्रावरुणम् । 'युवां नरा' इत्यनु-
क्रान्तम् (KSA. 38. 83. p. 26.) आभि-
प्लविकेपूवप्येषु स्तोमबृद्धौ प्रशास्तुरिदं सूक्त-
मावापार्यम् । सूत्रितञ्च 'युवां नरा पुनर्ये
वाम्' (ĀSS. 7. 9.) इति Sy.

१०. षष्ठ्यर्थे द्वितीया । युवयोः Sy.

११. हे नेतारी ! इन्द्रावरुणौ ! Sy.

१२. पश्यन्तः is suggested for पश्यमानाः ॥
युष्मद्बान्धवलाभार्थिनः Sy.

१३. ०यं is suggested for ०य

१४. प्राचीनम् Sy.

१५. आगच्छन्तः M. गा० is suggested for
अगा० ॥ गा आत्मन इच्छन्तो
यजमानाः Sy.

१६. प्रयु प्रगिव पशव आस्त प्रथश्च पशवो A.
The reading is doubtful. पृथुविस्तीर्णः
पशुः पाश्वर्वास्ति येषां ते तथोक्ताः । विस्तीर्णा-
श्वपशुहस्ताः सन्तः Sy.

१७. बहिराहरणार्थं गच्छन्ति । पशवो हि बहिराच्छि-
द्यते तथा च तैत्तिरीयकम् 'अश्वपशवो बहि-
राच्छपति' इति Sy.

१८. उपशपयित्रीणि च Sy.

१९. उपद्रवान् is suggested for उपद्रवा-
वान् ॥ आवरकाणि शत्रुजातानि Sy.

२०. कर्मानुष्ठानपराणि च शत्रुजातानि Sy.

२१. हिस्तम् Sy.

२२. वैजवनं A. अस्मद्याज्यमेतत्संज्ञं राजानम्
Sy.

२३. इन्द्राव० is suggested for मित्राव० ।

२४. आगच्छतम् Sy.

२५. VM. ignores च and अवसा ॥ अवसा
रक्षणेन सार्धम् Sy.

यत्रा नरः समर्यन्ते कृतध्वजो यस्मिन्नाजा भवन्ति किं च न प्रियम् ।

यत्रा भयन्ते भुवना स्वर्दशस्तत्रा न इन्द्रावरुणाधिं वोचतम् ॥ २ ॥

इ. प्रा. नरः । यत्र । मनुष्याः । सङ्गच्छन्ते । उच्छ्रितपताका ध्वजतेरुच्छ्रयकर्मणः । यस्मिन् । सङ्ग्रामे । भवन्ति । यत्किञ्चिदपि मनुष्यस्याभिर्मतमत्रादिकम् । यत्र । विभ्यति । भूतानि । स्वर्दशश्च देवा हितात्मभावान्मूयम् । तत्र । अस्माकम् । इन्द्रावरुणौ ! अधिवोचतमेत एव राजं जयन्तिवति ।

सं भूम्या अन्ता ध्वसिरा अदत्ततेन्द्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।

अस्थुर्जनानामुप मामरातयोऽर्वागवसा हवनश्रुता गतम् ॥ ३ ॥

सं. भूमाः । भूम्याः । अन्ताः । ध्वंसनशीलाः । सन्दृश्यन्ते ध्वंसयन्ति चतस्रो दिशः सैनिकाधि-
ष्ठिताः । तथेन्द्रावरुणौ ! दिव । सैनिकानां शब्दः । आरोहणं करोति । जनानाम् । अरातयश्च । माम् ।
उग्रवतिष्ठन्ति । अभिमुखम् । रक्षणार्थम् । हवनश्रुतौ । आगच्छतम् ।

इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावतम् ।

ब्रह्माख्येषां शृणुतं हवीमनि सत्या वृत्सूनामभवत्पुरोहितः ॥ ४ ॥

इन्द्रावरुणा । हे इन्द्रावरुणौ ! वधैः । अप्रतिगतशत्रुकम् । भेदारं कुलस्य चाद्यमानम् । हिंसन्तौ ।

१. यस्मिन् सङ्ग्रामे Sy.

२. ०च्छन्तः A. युद्धार्थं सङ्गच्छन्ते Sy.

३. उच्छ्रितध्वजाः Sy.

४. ०यतक० A.

५. युद्धे Sy.

६. (न) भवति, अपि तु सर्वं दुष्करं भवति Sy.

७. चरेति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनायः ।
किञ्च किमपि Sy.

८. अनुकूलम् Sy.

९. युद्धे Sy.

१०. भूयानि भूतजातानि Sy.

११. शरीरवातादूर्ध्वं स्वर्गस्य दृष्टारो वीराश्च Sy.

१२. ०तम्ना० is suggested for ०तम्ना-
वा० ।

१३. तावज्जे सङ्ग्रामे Sy.

१४. अस्मान् Sy.

१५. अस्मत्पक्षपातवचनौ भवतम् Sy.

१६. एतमेवाराजं जयन्तिवति M. राजानं is
suggested for राजम् ।

१७. पयन्ता Sy. १८. सैनिकध्वंस्ताः Sy.

१९. अन्ता तथा A. २०. इन्द्रो वरुणो M.

२१. Missing in M. दिवि is suggested
for दिव ॥ श्रुतौ के Sy.

२२. आरुहोऽभूत् Sy.

२३. घना० M. अस्मदीयानां भटानाम् Sy.

२४. ०रताय० A. क्षत्रवः Sy.

२५. उपति० is suggested for उ अय ति० ॥
उपस्थिताः Sy.

२६. अस्मदभिमुखम् Sy.

२७. ०नः श्रुतौ A. एवं प्रवर्तमानेऽस्मिन् युद्धे हे
ब्रह्मानर्जलो ! इन्द्रावरुणौ ! Sy.

२८. यधकरं आयुधं Sy.

२९. अप्राप्तम् Sy.

३०. भेदमेतत्सैनं सुदासः शत्रुम् Sy.

प्रावतम् । सुवासम् । ब्रह्माणि च । एषाम् । शृणुतम् । हवन्ते । सत्यमरा । भवतु । तृप्तूनाम् । पुरोहित-
रिति च यदस्मानेते पुरोदधस्तृप्तसवस्तन् फलत्वेपामिति ।

इन्द्रावरुणावभ्या तंपन्ति माधान्ययो वनुषामरातयः ।

युवं हि वस्व उभयस्य राज्ञोऽधं स्मा नोऽवतं पार्ये दिवि ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणौ । हे इन्द्रावरुणौ ! माम् । अभ्यातंपन्ति । शत्रोः । अधान्याहन्तृणि प्रहरणानि
हिंसितां शत्रूणाम् । करादीनामप्रदानानि । युवाम् । हि । दिव्यस्य पार्थिवस्य च । धनस्य । राज्ञः । तथा
सति । अस्मान् । रक्षतं । पार्ये । दिवसेऽन्तिमे सङ्ग्रामस्याह्नि ।

युवां हवन्त उभयांस आत्रिष्विन्द्रं च वस्वो वरुणं च सातये ।

यत्र राजभिर्दुःशमिर्निवाधितं प्र सुदासमावतं तृप्तुभिः सह ॥ ६ ॥

युवाम् । युवाम् । हवन्ते । उभये सैनिकाः । सङ्ग्रामेषु । इन्द्रम् । वरुणम् । च । धनस्य ।

१. प्रापतम् A. प्रकर्वेणारक्षतम् Sy.
२. शोभनं दवातीति सुवाः । एतत्संज्ञम् । मम
याज्यं राजानम् Sy.
३. स्तोत्राणि Sy.
४. एषाव A. तृप्तूनाम् Sy.
५. शृणुतम् Sy.
६. आह्वयन्तेऽस्मिन् युद्धार्थं परस्परमिति हवीमा
सङ्ग्रामस्तस्मिन् Sy.
७. सत्यफलम् Sy.
८. एतत्संज्ञानां मम याज्यानाम् Sy.
९. ति is missing in A: मम पुरोधानम् Sy.
१०. ऽवयुस्तु० A.
११. तेषु यन्मम पुरोहित्यं तत् सफलं जातमित्यर्थः
Sy.
१२. अह्नात० A. अभितो वाधन्ते Sy.
१३. अरेः शत्रोः सम्बन्धीनि Sy.
१४. न्या is written twice in A.
१५. ०रिणाभिः A.

- आयुधानि Sy.
१६. missing in M. हिंसितां is suggested
for हिंसितां ॥ हिंसकानां मध्ये Sy.
१७. अभिगमनशोलाः शत्रवः Sy.
१८. खलु Sy.
१९. ईशाये । राजतिरैदमयंकर्मा Sy.
२०. अतः कारणात् Sy.
२१. रक्षतम् is suggested for रक्षत ।
२२. पार्ये दिवसे ऽन्तिमे is missing in M. तर-
णीये Sy.
२३. युद्धदिने Sy.
२४. VM ignores स्म ।
२५. युवा A.
२६. हन्ते A. आह्वयन्ते Sy.
२७. उभयविधाः सुवाःसंज्ञो राजा तत्तद्वायभूता-
स्तृप्तसवश्चैवं द्विप्रकारा जनाः Sy.
२८. वर A.
२९. युवान् Sy.

भजनाय । यस्मिन् सङ्ग्रामे । शत्रुभिर्वशीनी । राजभिः । नितरां बाधितम् । प्राप्तम् । सुदासं राजानम् । सर्वैस्तुभिरः । सह ।

दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः ।

सत्या नृणामंशसदाग्रपस्तुतिर्देवा एषामभवन्देवहूतिषु ॥ ७ ॥

दश राजानः । दश । राजानः । सङ्ग्रामः । अयज्यवः । सुदासम् । इन्द्रावरुणौ ! न । युयुधु-
र्भवङ्गेषां परिगृहीतम् । सत्या । नृणाम् । हविषि सीदताम् । अग्रपस्तुतिः फलं प्रयच्छति । एषाम् । प्रादु-
र्भवन्ति । देवानमाह्वानेषु । देवाश्चाहूतास्तानुपगच्छन्ति ।

दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः सुदासं इन्द्रावरुणावशिक्षतम् ।

श्रित्यश्रो यत्र नमसा कपर्दिनो धिया धीवन्तो असंपन्तु तत्संवः ॥ ८ ॥

दाशराज्ञे । दाशराज्ञे । परितो युद्धार्थं यतमानाय । संवत एव । सुदासे । हे इन्द्रावरुणौ ! वलं

१. सम्भजनार्थम् Sy.

२. येववाजिषु Sy.

३. दशभिः । राजभिः । नितरां is missing in M. वंशभिः is suggested for वंशनी ॥ दशसंख्याकैः Sy.

४. शत्रुभूतैर्नृपैः Sy.

५. बाधकम् A. हिसितम् Sy.

६. प्राप्तम् is suggested for प्राप्तं ॥ प्रकर्षणारक्षतम् Sy.

७. सह वर्तमानम् Sy.

८. दश राजानः is missing in A.

९. दशसंख्याकाः Sy.

१०. सुदासः शत्रवः Sy.

११. परस्परं समवेताः Sy.

१२. अयजमाना एवम्भूतास्ते Sy.

१३. एतत्संज्ञमेकमपि राजानम् Sy.

१४. सम्प्रजहः युवाभ्यामनुगृहीतं तं प्रहर्तुं न शक्नुः Sy.

१५. सफलाभूत Sy.

१६. नृणाम् is suggested for नृणं ॥ यज्ञस्य नेतृणाम् Sy.

१७. अग्रपन्थे हविषि सीदन्तीत्यग्रसदश्चत्विजः । हविर्भिर्द्युक्तानाम् Sy.

१८. अग्रस्तु० A. उपस्तु० is suggested for अग्रस्तु० ॥ स्तोत्रम् Sy.

१९. एवां एषा A.

२०. युष्मदनुग्रहात् प्रादुर्भवन्ति Sy.

२१. देवानां is suggested for देवान् ॥ अपि त्रैवां देवहूतिषु देवा हृषन्ते एतिषति देव-
हूतयो यज्ञाः । तेषु Sy.

२२. सर्वे च देवाः Sy.

२३. दश राज्ञे M. दशशब्दस्य छान्दसो दीर्घः । विभक्तिव्यत्ययः । दशभि राजभिः शत्रुभूतैः Sy. २४. परितो M.

२५. परिवेष्टिताय Sy.

२६. राज्ञे Sy.

प्रायच्छतम् । इवेतिमानमञ्चन्तः । यत्र । हविषा सह । कपर्दिनः । कर्मणा । कर्मवन्तः । देवानस्पृशन् ।
तुत्सवश्च 'त्यञ्चो' मा दक्षिणतः 'कपर्दी' इत्युक्तम् ।

उत्तरा निगदसिद्धेति—

वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्रते व्रतान्यन्यो अभि रञ्चते सदा ।
हवामहे वा वृषणा सुवृक्तिभिरस्मे इन्द्रावरुणा शर्म यच्छतम् ॥ ६ ॥

[वृत्राण्यन्यः]

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युमन्नं यच्छन्तु महि शर्म सप्रथः ।
अवध्रं ज्योतिरदितेर्धृतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १० ॥

[अस्मे इन्द्रः]

१. इवेतिमानां म० A. इवेतिमा० is suggested for इवेतिमा० ॥ दिवतं इवेत्यं नैमेत्यमञ्चन्तो गच्छन्तः Sy.

२. यस्मिन् देशे Sy.

३. हविलंशणेनाग्नेन Sy.

४. जटिलाः Sy. ५. स्तुरवा Sy.

६. कर्मभिर्युक्ताः Sy.

७. पर्यञ्चरन् । तस्मिन् देशे युवां तस्मे राज्ञे बलम् प्रायच्छतमित्यर्थः Sy.

८. त्युत्स० M. वसिष्ठशिष्या एतत्संज्ञा ऋत्विजः Sy.

९. दिवत्यञ्चो is suggested.

१०. ०तः स्कय० A.

११. The *pratika* is supplied by the Editor. Sy. explains this stanza in the following manner :—
हे इन्द्रावरुणो ! युवयोरन्य एक इन्द्रो वृत्राणि

शत्रून् समिथेषु सङ्ग्रामेषु जिघ्रते हन्ति । अन्य एको वरुणः सदा सर्वदा व्रतानि कर्माण्यभिरक्षते । अभितः सर्वतो रक्षति । हे वृषण ! कामानां वषितारो ! इन्द्रावरुणो ! तथाविधो ! वां युवां सुवृक्तिभिः सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिर्हवामहे । आह्वयामहे । आहूतो च युवामस्मे अस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतम् । वत्तम् Sy.

१२. The *pratika* is supplied by the Editor. This stanza has already been explained. See RV. VII. 82. 10. Sy. explains this stanza in the following manner :—

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु-इन्द्रावरुणोऽस्मभ्यं द्योतमानं धनं प्रयच्छन्तु सर्वतो विस्तीर्णं महद् गृहं च । यज्ञस्य वर्धयिष्या अदीनाया देवमातुस्तेजश्चास्माकमवाधकं भवतु । वयञ्च प्रेरकस्य देवस्य स्तोत्रं मनीमहे कुर्वहे ।

VII. 84.

आ वा राजानावध्वरे वृष्ट्यां हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभिः ।

प्र वा घृताचीं बाह्वोर्दधाना परि त्मना विपुरुषा जिगाति ॥ १ ॥

आ वाम् । धावन्त्यामि । वाम् । राजानी । यजे । हव्ये । नमस्कारदत्तम् । इन्द्रावरुणी । परि-
गच्छति । वा । जुहो । बाह्वो । ध्रियमाणा । स्वयमेव । नानाविधैर्विभिर्नानारूपा ।

युवो राष्ट्रं बृहदिन्वति द्यौर्यो सेतुभिररजुभिः सिनीथः ।

परि नो हेळो वरुणस्य वृज्या उरुं न इन्द्रः कृणवदु लोकम् ॥ २ ॥

युवोः । युवयोः । महत् । राष्ट्रम् । द्यौः । वर्षेण प्रीणयति । यो युवाम् । रज्जुवर्जितः । सेतु-
भिरन्धकैः । वज्जनीयः पापकृतस्ते हि रोगादिनाभिभूयन्ते । वरुणस्य । क्रोधः । अस्मान् । वर्जयतु । विस्ती-
र्णम् । लोकम् । अस्माकमस्माकम् । इन्द्रः । च । करोतु ।

१. 'आ वाम्' इति पञ्चचं चतुर्विंशं सूक्तं वातिष्ठं
ब्रह्ममैन्द्रावरुणम् । अनुकान्तञ्च—'आ वां
पञ्च' (KSA. 38. 84. p. 26.) इति ।
उक्त्ये तृतीयसवने । मैन्द्रावरुणस्य इदं
सूक्तम् । सूत्रितञ्च—'आ वां राजानावि द्रा-
वरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या' (ASS.
6. 1.) इति Sy.

२. युवाम् Sy.

३. 'नो' M. हे राजमानो ! ईश्वरी ! वा Sy.

४. हिसारहितेऽस्मिन् दागे Sy.

५. हविभिः Sy.

६. स्तोत्रेण Sy.

७. अभिप्रगच्छति Sy.

८. वाम् is suggested for वा ।

९. जुहोः A. घृतमञ्चती जुहोः Sy.

१०. 'यो' M. बाह्वोः is suggested for बाह्वो ॥

हस्तयोः Sy.

११. दध्नीय० A. धावमाणा Sy.

१२. रूप्यत इति रूपं हविः । विविधहविर्युक्ता । यद्वा
विपुरुषा नानाविधरूपी वामिति योज्यम् Sy.

१३. VM. ignores प्र ।

१४. हे इन्द्रावरुणी ! Sy

१५. युवोः A.

१६. राज्यम् Sy

१७. त्योः A. द्युलोकहवम् Sy.

१८. बृष्ट्या तवान् प्रीणयति Sy.

१९. 'ते' A. रज्जुरहितः रोगादिभिः Sy.

२०. 'मिद्वन्ध०' A. सेतुभिः is suggested
for सेतुभिः ॥ 'मिद्वन्धने' इति घातुः Sy.

२१. वज्जनीयः A.

२२. तयोर्मध्ये वारयितुर्देवस्य Sy.

२३. अस्मात् A.

२४. परिवृणक्तु । परित्यज्याम्यत्र गच्छतु Sy.

२५. स्वानम् Sy.

२६. One अस्माकम् is redundant.

२७. VM. ignores परि.

कृतं नो यज्ञं विदथेषु चारुं कृतं ब्रह्माणि सूरिषु प्रशस्ता ।
उपो रयिर्देवज्जंतो न एतु प्र णः स्पर्हाभिरुतिभिस्तिरेतम् ॥ ३ ॥

कृतं नः । कुरुतम् । अस्माकम् । यज्ञम् । गृहेषु । चारुम् । कृतं च । स्तोत्राणि । स्तोत्रेषु ।
प्रशस्ता हि । उपगच्छन्तु । अस्मान् । रयिः । देवप्रेरितः । प्रवर्धयतम् । अस्मान् । स्पृहणीयैः । रक्षणैः ।

अस्मे इन्द्रावरुणा विश्ववारं रयिं धत्तं वसुमन्तं पुरुचुम् ।
प्र य आदित्यो अनृता मिनात्यमिता शूरो दयते वसुनि ॥ ४ ॥

अस्मे । अस्मात् । इन्द्रावरुणा ! विद्वैर्वरणीयम् । रयिम् । धत्तम् । वासयितृभिः पुरुषैस्तद्वन्तम् ।
बहूनां शब्दनीयम् । प्रमिताति । यः । अदितेः पुत्रः । अनृतानि भूतानि सर्वजोऽस्मभ्यं धनानि प्रयच्छत्विति
वाक्यशेषः । एवममितानि । धनानि । शूर इन्द्रश्च । प्रयच्छतीति ।

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तृतुजाना ।
सुरत्नासो देववीतिं गमेम युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयम् । इयम् । मदीया । स्तुतिः । इन्द्रावरुणा । अश्नुते । प्रागच्छन् । पुत्रार्थम् । पौत्रं च ।
स्वरमाणा । शोभनधनाः । यज्ञं वयम् । प्राप्नुयामेति ।

१. हे इन्द्रावरुणा ! Sy.
२. गृहेषु क्रियमाणम् Sy.
३. शोभनं फलसहितम् Sy.
४. परिवृद्धानि स्तोत्राणि Sy.
५. स्तोत्रेषु अस्मात् विद्यमानानि Sy.
६. प्रशस्तान्युत्कृष्टानि फलभाजिज Sy.
७. प्राप्नोतु Sy. ८. धनम् Sy.
९. देवप्रेरितं M. देवाभ्यां युवाभ्यां प्रेरितः Sy.
१०. युवां वर्धयेयाम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनायैः Sy.
११. अस्मात् A. १२. स्पृहणीयाभिः Sy.
१३. रक्षाभिः Sy. १४. अस्मभ्यम् Sy.
१५. विद्वैः सर्वैर्वरणीयं सम्भजनीयम् Sy.
१६. प्रागच्छतम् Sy.
१७. निवासयुक्तम् Sy.
१८. बहूनां पुरुषिर्बहुभिः प्रशस्यं वा Sy.
१९. प्रहितस्ति । 'मीड् हितायाम्' इति घातुः Sy.
२०. वरुणः Sy.

२१. अनृता० is suggested for अनृता० ॥
- सत्यरहितानि भूतानि Sy.
२२. omitted by M. सर्वतोऽस्म० is sug-
gested for सर्वतोऽस्म० A.
२३. ०ममि० A. अपरिमितानि Sy.
२४. शौर्यवान् स वरुणः Sy.
२५. स्तोत्रेभ्यो ददाति Sy.
२६. स्तुतिश्च A.
२७. अश्नुताम् । व्याप्नोतु Sy.
२८. प्रागच्छन् M. प्रागच्छन् is suggested for
प्रागच्छन् ॥ प्ररक्षत्वस्मान् Sy.
२९. पुत्रे पौत्रे च विषये Sy.
३०. ०माणाः M. भया प्रवेमाणा सा Sy.
३१. शोभनधनाः सन्तः Sy.
३२. देवैः कामयितव्यं यज्ञम् Sy.
३३. हे इन्द्रावरुणादयः ! सर्वे देवाः ! युयं स्वस्तिभिः
कल्याणैर्नोऽस्मान् सदा सर्वदा । पात रक्षत Sy.

पुनीये वामरुचसं मनीषां सोममिन्द्राय वरुणाय जुह्वत ।
धृतप्रतीकामुपसं न देवीं ता नो यामञ्चुरुष्यताममीके ॥ १ ॥

पुनीये वाम् । शोधयामि । युवयोरहम् । बाधकरहिताम् । स्तुति न ह्यनयोः स्तोतारं कश्चिद्
बाधते । सोमम् । इन्द्रावरुणाभ्याम् । जुह्वन् । धृतावयवां धृतसहितां स्तुतिम् । उपसम् । इव । देवत-
शीलम् । तव । अस्मात् । गमने । रक्षताम् । सङ्ग्रामैः ।

स्पर्धन्ते वा उं देवहूये अत्र येषु ध्वजेषु दिद्यवः पतन्ति ।
युवं तां इन्द्रावरुणावमित्रान्हुतं पराचः शर्वा विपृचः ॥ २ ॥

स्पर्धन्ते । अस्मिन् । देवह्वाने । जनाः स्पर्धन्तेऽहमिका वां ह्वयन्ते । येषु जनेषु । साङ्ग्रामिकेषु
ध्वजेषु । आयुधानि । पतन्ति, येषां सङ्ग्रामः प्रादुर्भवतीत्यर्थः । युवाम् । तां । इन्द्रावरुणौ ! अमित्रान् ।
हुतम् । प्राङ्मुखान् । आयुधेन ! नानादिवक्त्रान् ।

१. 'पुनीये वाम्' इति पञ्चचं पञ्चवशं सूक्तं
वसिष्ठस्यार्थं त्रेष्टुभर्मैन्द्रावरुणम् । 'पुनीये'
इत्यनुक्रान्तम् (KSA. 38. 85. p. 26.) ।
ग्रामिण्यविकेषूष्येषु तृतीयसवने स्तोमबुद्धौ
प्रज्ञास्तुरिवमावापार्थम् । सूत्रितञ्च—'युवां
नरा पुनीये वाम्' (ĀSS. 7. 9.) इति Sy.

२. योष० A.

३. युवाभ्यां युवयोरर्थम् Sy.

४. रक्षोरहितां राक्षसैरसंस्पृष्टाम् Sy.

५. इन्द्रं वरुणञ्चोद्दिश्य Sy.

६. जुह्वत is suggested for जुह्वन् ॥
अग्नौ प्रक्षिपन् Sy. ७. वीस्तावयवाम् Sy.

८. ०शीलम् is suggested for ०शीलम् ॥
द्योतमानम् Sy.

९. तौ is suggested for तव । इन्द्रा-
वरुणौ Sy.

१०. अस्मान् is suggested for अस्मात् ॥

११. युद्धार्थं गमने सति Sy.

१२. सङ्ग्रामे is suggested for सङ्ग्रामैः ।
अभिगते युद्धे Sy.

१३. देवा विजिगीषवो योद्धारो ह्वयन्ते युद्धार्थं पर-
स्परमाह्वयन्ते इति देवहूयः सङ्ग्रामाः । सङ्ग्रामे
Sy.

१४. शत्रवोऽस्माभिः Sy. अहमहमिकया ह्व० is
suggested for अहमिका वां ह्व०

१५. हुतमिका वां ह्वयते A.

१६. सङ्ग्रामेषु Sy.

१७. सङ्ग्राम० A.

१८. पताकासु Sy.

१९. शत्रुक्षिप्तानि आयुधानि Sy.

२०. ०वन्ती० A.

२१. तेषु सङ्ग्रामेषु विद्यमानान् Sy.

२२. अमित्रान् A. शत्रून् Sy.

२३. हिस्तम् । यथा ते शत्रवः पराङ्मुखान् इतस्ततः
पलायमानाश्च भवन्ति तथा तान् बाधेया-
मित्यर्थः Sy.

२४. आयुधे A. शरणा हितकेनायुधेन Sy.

२५. ०दिवक्त्रात् A. विविचगतीश्च Sy.

२६. VM. ignores वं and उ ॥ वं कलु,
उ इति पूरकः Sy.

आपञ्चिद्धि स्वयंशसः सदैःसु देवोरिन्द्रं वरुणं देवता धुः ।

कृष्टीरन्यो धारयति प्रविक्ता वृत्राण्यन्यो अग्रतीनि हन्ति ॥ ३ ॥

आपञ्चिद्धि । आपः । चित् । चान्तरिक्षाः । स्वभूतयशसः । स्वेयु स्थानेषु । देवीः । इन्द्रावरुणौ ।
देवते । धारयति मध्यमे स्थाने पठिताविन्द्रावरुणावन्तरिक्षं धारयतीत्यर्थः, अन्तरिक्षनाम च भवत्याप इति ।
मनुष्यान् । एको वरुणः । धारयति । प्रकर्षेण व्याप्तान् । धातून् । अन्वः । अप्रतिगतानिन्द्रः । हन्ति ।

स सुक्रतुर्धृतचिदस्तु होता य आदित्य शर्वसा वा नमस्वान् ।

आववर्तदवसे वा हविष्मानसदित्स सुविताय प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

स सुक्रतुः । सः । सुप्रजः । भवतु सुकर्मा वा । सत्यजः । होता । नः । हे आदित्यो ! वेगेन ।
नमस्कारयुक्तम् । आववर्तयति । वाम् । रक्षणार्थम् । पुनर्वागिति पूरणम् । हविष्मान् । भवति । एव ।
सः । अभ्युदयाय । अन्नवान् हविष्मानिति ।

१. आपञ्चिद्धि A.

२. आव A. अभिविकारः सोमदत्त Sy.

३. चित् A.

४. चान्त० A.

५. स्वायत्तयशसः Sy.

६. सवनेषु स्थानेषु Sy.

७. द्योतमानाः सन्तः Sy.

८. अवस्थापयन्ति सोमेनाप्यायिता हि देवताः स्वे
स्वे स्थानेऽवतिष्ठन्ते । यद्वा वसतीचयसिद्धा
आप एव सोमाभिवक्त्रा सवनेष्विन्द्रं वरुणं
धारयन्ति Sy. ९. ०प्रजाः Sy.

१०. तयोरिन्द्रावरुणयोरेकः Sy.

११. अताङ्गुर्वेण धारयति Sy.

१२. पृथक्कृताः पुण्यापुण्यविशेषेण विचित्रफलभोक्त्रीः
Sy. १३. शत्रुजातानि Sy.

१४. ०ति होता० M. अन्वैरप्रतिगतानि Sy.

१५. हिनस्ति Sy.

१६. सुक्रत् A.

१७. शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा Sy.

१८. भि भवतु A.

१९. सुकर्मा वा refers to सुप्रजः, therefore
सुकर्मा वा should immediately
follow सुप्रजः ।

२०. ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा चेता निचेता Sy.

२१. स्तोता Sy.

२२. ०त्य M. ०त्यो is suggested for
०त्यो ॥ A. हे अदितेः पुत्राविन्द्रावरुणौ !
छान्दसः साहितिको ह्रस्वः Sy.

२३. वनेन युक्ती Sy.

२४. ०युक्तः is suggested for युक्तम् ॥
नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण वा युक्तः सन् Sy.

२५. आववर्तयेत् Sy. २६. तर्पणार्थम् Sy.

२७. भवेत् Sy. २८. एवम् A.

२९. नः A. यजमानः Sy.

३०. सुष्ठु प्राप्तव्याय कलाय Sy.

३१. अन्नवान् भूत्वा Sy.

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे यीः प्रावचोके तनये तृतुजाना ।

सुरत्नासो देववीतिं गमेम युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

[इयमिन्द्रम् ।]

VII. 86.

धीरा त्वस्य महिना जनूषि वि यस्तस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी ।

प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहन्तं द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूमं ॥ १ ॥

'धीरा' । स्थिराण्यविचलानि । वरुणस्य । महत्त्वेन । सर्वाणि जातानि भूतानि । यः । विस्तीर्णः ।
द्यावापृथिव्यौ । व्यस्तद्विध्मान् । प्रणुनुदे च । तृतीयं लोकमादित्यं वा । दर्शनीयम् । महान्तं सोमं वरुणो
दिवा । नक्षत्रम् । पृथिव्याम् । च भूतजातं । द्वैतम् । वप्रथ उभयत्र प्रथितं करोति ।

उत स्वया तन्वा सं वदे तत्कदा न्वन्तर्वरुणे भुवानि ।

किं मे हव्यमहृणानो जुपेत कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥ २ ॥

'उत स्वया' । अपि च । आत्मीयेन । पुत्रेण । सहाहम् । एतत् । वदामि । कदाहम् । वरुणस्य ।

१. The *pratika* is supplied by the Editor. The stanza has already been explained. See RV. VII. 84. 5.

२. 'धीरा त्वस्य' इत्यष्टचं षोडशं सूक्तं वतिष्ठ-
स्वार्थं श्रेष्ठं वरुणदेवस्यम् । तथा चानु-
क्रान्तम्—'धीराष्टौ वरुण ह' (KSA. 30. 86. p. 26.) इति । गतो विनियोगः Sy.

३. धीरा A.

४. ०विचालीनि A. ०विचालीनि is sug-
gested for ०विचलानि ॥ धीराणि धैर्यवन्ति
भवन्ति Sy. ५. महिन्ता Sy.

६. जातानि is omitted by A. जन्मानि Sy.

७. वरुणः Sy.

८. व्यष्टभ्नात् is suggested for व्यस्त-
द्विध्मान् ॥ विविधं स्तब्धे स्वकीये स्थाने
स्थिते प्रकरोत् Sy.

९. प्रेरयति स्म Sy. १०. ०त्वा वा A.

११. ०जातम् is suggested for ०जात ॥
भूमिम् Sy.

१२. द्वैतम् A. ग्रहीत सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति ।
रात्रौ नक्षत्रं तथेति द्विप्रकारः Sy.

१३. च उभयमुभ० M. पप्रथदुभयत्र is sug-
gested for वप्रथ उभयत्र ॥ अप्रथयत्
विस्तारितवान् Sy.

१४. VM. ignores तु and चित् ॥ तु
क्षिप्रम् । चिद् अपि Sy.

१५. वरुणं श्रीघ्नं दिव्यमाणं ऋषिरनया वितर्कयति
Sy.

१६. उतेति विचिकित्सायाम् । उत किम् Sy.

१७. स्वोयेन शरीरेण Sy.

१८. सहावदनं करोमि Sy.

१९. आहोस्वित् तत्तेन वरुणेन सह सं वदे Sy.

२०. वरुण्य A. वरुणे देवे Sy.

अन्तः । भवानीति । किञ्च । मे । हव्यं वरुणः । अक्रुद्धः । जुषे च । कदा चाहम् । सर्वशितारम् । अहं
च सुमनाः । अभिपश्यामि ।

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षुषो एमि चिकितुषो विपृच्छम् ।

समानमिन्मे कवयश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे तत् । पृच्छामि । वरुण ! तत् । पापमहम् । दिदृक्षुः सर्वं भूतं यो मां मदिदृक्षयागच्छति
तं पृच्छामि तथाहमेवान्यान् । चिकितुषो जना । अपगच्छामि । विविधं च पृच्छामि । तत्र च सर्वं एव ।
कवयः । समानम् । एवम् । मम । आहुः । अयम् । ह । तुभ्यम् । वरुणम् । कृष्यतीति ।

१. अन्तर्भूतो भवानि । वरुणस्य चित्ते संलग्नो
भवानीत्यर्थः Sy.

२. कं च A.
केन हेतुना Sy.

३. मदीयम् Sy.

४. स्तोत्रम्, हविर्वा Sy.

५. ०द्धः is suggested for ०द्ध ॥ अक्रु-
ध्यन् Sy.

६. जजुषेत A. जुषेत is suggested for
जुषे च ॥ सेवेत Sy.

७. कस्मिन् काले Sy.

८. सुख्यि० is suggested for ०ख्यशि० ॥
वरुणम् Sy.

९. चाहं च सुम० M. अहं च seems to be
redundant. शोभनमनस्कः सग्रहम् Sy.

१०. अभिपश्ये०म् Sy.

११. VM. ignores नृ ॥ नृ खलु Sy.

१२. त्वां पृच्छामि । येन पापेन हेतुना त्वद्वयः
पाशैर्बद्धोऽस्मि पृष्टः संस्तत्पापं कवय Sy.

१३. ०क्षु सम्भूतं A.

विदुः । द्याम्बसः सुलोपः । इष्टमिच्छन्नहम्
Sy.

१४. मा मविदु० A. मां is suggested for
मा ॥

१५. विदुषो जनान् Sy.

१६. जनान् is suggested for जना ।

१७. उप० is suggested for अप० ॥ उवागाम्
Sy.

१८. च is omitted by A.

विविधं प्रष्टुम् Sy.

१९. ते कान्तदर्शिनो जनाश्च Sy.

२०. एकरूपमेव Sy.

२१. एव M.

चित् च Sy.

२२. मम is missing in A.

२३. अकथयन् Sy.

२४. हृ is missing in A. एव Sy.

२५. वरुणः is suggested for वरुणम् ।

२६. हणीते कृष्यतीति । अतः कोपं परित्यज्यास्मा-
न् शोभ्यो मोक्षय Sy.

किमागं आस वरुण ज्येष्ठं यस्तस्तोतारं जिघांससि सखायम् ।

प्र तन्मे वोचो दूळम स्वधावोऽव त्वानेना नमंसा तुर इयाम् ॥ ४॥

किमागः । किम् । मम प्रबृद्धतरम् । पापम् । आस । वरुण ! यत्त्वम् । स्तोतारम् । जिघांससि पाचैवेधनम् । सखायम् । प्रब्रूहि । तत् पापम् । मम । हे दुर्दम्भ ! बलवन् ! उक्ते तस्मिन् पापे प्रायश्चित्तं कृतवानेना स । त्वम् । अभिमुखं गच्छामि । हविषा सह । त्वरमाणः । अत्र शीनकः—

वरुणस्य गृहान्^{११} रात्री वसिष्ठः स्वप्नमाचरन् ।

प्रविवेशाय तं तत्र द्वा नदभ्यभाषत ॥

स तं प्रस्वाभ्यामास जनमन्यं च वारुणम् ।

ततस्तु वरुणो राजा स्वैः शार्जैः प्रत्यबध्यत^{१२} ॥ —

स बुद्धा पितरं सूक्तीश्चतुभिरथ उत्तरैः ।

अभितुष्टाव धीरेति मुमोचैनं ततः क्वचित्^{१३} ॥

ध्रुवा स त्वेति चोक्ताभ्यां पाशान्मुमुचिरे सुतम् ॥ इति ।

अव द्रुग्धानि पित्र्यां सृजा नोऽव या वयं चकृमा तनूमिः ।

अव राजन्पशुतृपं न तायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

अव द्रुग्धानि । पितुरागतान् । अस्माकम् । द्रोहात् । गर्भस्तेष्वस्मासु यदेनं पिता चकार ततोऽ-

१. कि A. कः Sy. २. अधिकम् Sy.

३. या वाचन् A. अवराचो मया कृतः Sy.

४. बभूव Sy. ५. येनागता Sy.

६. हन्तुमिच्छसि Sy.

७. मित्रभूतं सन्तम् Sy. ८. मह्यम् Sy.

९. हे अग्नेर्वाधितुमशक्य ! Sy.

१०. तेजस्विन् ! Sy.

११. कृत्वा is suggested for कृत वा ।

१२. अनेन स M. अनेनाः सन् is suggested for

अनेना स M. ॥ अपापः Sy.

१३. त्वाम् is suggested for त्वम् ।

१४. अवयाम् उपगच्छेयम् Sy.

१५. नमस्कारेण हविषा वा Sy.

१६. शोघ्रः Sy. १७. गृहान् A.

१८. ०मं च रु वारु A. १९. त्वमुच्य ० M.

२०. वं A. २१. ०जिता A.

२२. सत्स्वेति A.

२३. पितृतः प्राप्तानि Sy. २४. अस्मदीयानि Sy.

२५. द्रोहान् is suggested for द्रोहात् ॥

वन्धनहेतुभूतान् Sy.

२६. ०स्वेष्टव ० is suggested for ०स्तेष्टव ० ।

२७. ०देन M. ०देनः is suggested for देन ।

स्मासु संक्रान्तानि पापानि । अथ सूत्रं । तथा वयम् । एवं । याति । कृतवन्तः । शरीरैः । ॥ ५ ॥ स्तेनः
प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यः । तृप्तपशुकोऽवसृज्यते यवमे प्रदर्शिते यदि पशवो भक्षयन्ति ततोऽवसृज्यते । तथा अथ सूत्रं ।
वत्सम् । ईव च । दाम्नः । वसिष्ठम् ।

न स स्वो दत्तो वरुण धृतिः सा सुरा मन्युविभीर्दको अचिन्तिः ।

अस्ति ज्यायान्कनीयस उपारे स्वप्नश्चेदनुत्तस्य प्रयोता ॥ ६ ॥

न सः । न । तत् । स्वम् । वत्सम् । वरुण ! अपि तर्हि धृतिः । सा भवति धृतिरिति ध्रुवां निमित्ताद्
न पुरुषः स्वैरं तदनुतिष्ठति देवाभिपन्नोऽनुतिष्ठतीत्यर्थः । सुरा । मन्युश्च ब्राह्मणादीनां हनननिमित्तभूतः ।
विभेदकश्च देवनहेतुः । अन्वितश्च मान्यामान्यहेतुः । अस्ति । ज्यायान् देव नाम । कमनीयः । समीपे
तथा । स्वप्नः । अपि पुरुषस्य । अनिरर्थकस्य । मिश्रयिता भवति ।

१. अस्मत्तो विश्लेष्य Sy.

२. अथ is suggested for एवं ।

३. ब्रह्मजातानि Sy.

४. स्तो A.

५. तृप्तपशु is omitted by M. स्तेन्य-
प्रायश्चित्तं कृत्वावसाने घातादिभिः पशूनां
तर्पयितारं स्तेनमिव Sy.

६. इव च is suggested for ईव च ।

७. धाम्नः A. रज्जोः बन्धकात् Sy.

८. माम् Sy.

९. VM. ignores राजन् ॥ हे राजन् राज-
मान ! Sy.

१०. स न तः A.

११. पुरुषस्य स्वभूतं तद्वत् पापप्रवृत्ती कारणं न
भवति Sy.

१२. स्थितोत्पत्तिसमय एव निमित्ता देवगतिः
कारणम् । 'ध्रु गतिस्वयंपयोः' इति धातुः Sy.

१३. ध्रुवं A.

१४. सा च धृतिर्वैद्यमानरूपा सुरा प्रमाद-
कारिणी Sy.

१५. क्रोधः गुर्वादिविषयः सन्नयनहेतुः Sy.

१६. द्यूतसाधनोऽज्ञः । स च द्यूतेषु पुरुषं प्रेरयन्-

नयहेतुर्भवति । अत ईवृत्ती देवगतिरेव
पुरुषस्य पापप्रवृत्ती कारणम् Sy.

१७. अचिन्तिश्च is suggested for अन्वि-
तिश्च ॥ अज्ञानमविवेककारणम् Sy.

१८. मान्या is omitted by A.

१९. देवः is suggested for देवम् ॥ निय-
न्तृत्वेन स्थितो ज्यायानधिक ईश्वरोऽस्ति ।
स एव तं पापे प्रवर्तयति तथा चाग्नातम् -
'एव ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनी-
यते' (Kau. ३.८) इति Sy.

२०. कनीयसः is suggested for कमनीयः ॥
अल्पस्य ह्रीनस्य पुरुषस्य Sy.

२१. अपि च पापप्रवृत्तावुपारे उपागते
समीपे Sy.

२२. अनिरर्थं A. निरर्थं is suggested
for अनिरर्थं ॥ पापस्य Sy.

२३. प्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता भवति । . .
स्वप्ने कृतेरपि कर्मभिर्बहूनि पापानि जायन्ते
किन्तु वक्तव्यं जाग्रति कृतेः कर्मभिः पापान्युत्प-
द्यन्ते इति । अतो ममापराधो देवगत इति
हे वरुण ! त्वया क्षन्तव्य इति भावः Sy.

२४. VM. ignores इत् ॥ इदिति पूरकः Sy.

अरं दासो न मीळहुपे कराण्यहं देवाय भूर्येज्जागाः ।

अचेतयदचितो देवो अर्यो गृत्सं राये कवितरो जुनाति ॥ ७ ॥

अरं दासः । पर्याप्तं कर्म । दासम् । इव स्वामिने । ह । सेवने वरुणाय । करोमि । देवाय ।
विप्रकारिणे । अपापः । ज्ञापयतु । अज्ञान् । देवः । स्वामिम् । स्तोतारम् । धनाय । अत्यन्तं प्राज्ञं ।
प्रेरयति ।

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु ।

शं नः क्षेमे शम् योगे नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

अयं सु तुभ्यम् । अयम् । तुभ्यम् । वरुण ! बलवत् । हृदि । स्तोमः । सुष्ठु । उपश्रितः ।
भवतु । शङ्कुरश्चायम् । अस्माकम् । क्षेमे । भवतु । शम् । एव । अस्मदीये । योगे ।

१. परिचरणम् Sy.

२. दासः is suggested for दासम् ॥
भृत्यः Sy.

३. यथा स्वामिने सम्यक् परिचरति तद्वत् Sy.

४. अहम् is suggested for ह ।

५. ०कत्रेः A कामानां बलित्रे Sy.

६. करवाणि Sy.

७. दानादिगुणयुक्ताय वरुणाय Sy.

८. तत्प्रज्ञावाक्पापः सन्नद्धम् Sy.

९. जगतो भर्त्रे Sy.

१०. चेतयतु प्रज्ञापयतु Sy.

११. अज्ञान् A. अज्ञानतोऽस्मान् Sy.

१२. स्वामिम् M. स्वामी is suggested for
स्वामिम् ।

१३. स्तोत्रम् A.

१४. धनप्राप्त्यर्थम् Sy.

१५. प्राज्ञं M. प्राज्ञः is suggested for
प्राज्ञ ॥ प्राज्ञतरः Sy.

१६. जुनातु प्रेरयतु Sy.

१७. एकादशिते वारुणे पक्षी 'अयम्' इति पुरो-
डाशस्यानुवाक्या । सूत्रितञ्च 'अयं सु तुभ्यं

वरुण स्वधाव एवा सम्यक् वरुणं ब्रूहन्तम्'
(ĀSS. 3.7.) इति Sy.

१८. एतत्सूक्तात्मकम् Sy.

१९. तु is written twice in A. त्ववज्ञं
क्रियमाणाः Sy.

२०. वरुण is written twice in M.

२१. बलवत् ! is suggested for बलवत् ॥
हे अन्नवत् ! Sy.

२२. त्वदीये हृदये Sy.

२३. स्तोत्रम् Sy.

२४. पशितः A. समवेतः Sy.

२५. उपद्रवाणां शमनम् Sy.

२६. प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः Sy.

२७. इम् M. उपद्रवाणां शमनमस्तु Sy.

२८. अस्मदीयो M.

२९. अत्राप्राप्तस्य प्रापणं योगः । योगे च नोऽस्मदीये
प्रापणे शम् शमनमेवास्तूपद्रवाणाम् । हे वरुणा-
दयो देवाः नोऽस्मान् सर्वदा स्वस्तिभिरविनाशैः
पात रक्षत Sy.

३०. VM. ignores चित् ॥ चिदिति पुरकः
Sy.

VII. 87.

रदत्पथो वरुणः सूर्याय प्राणींसि समुद्रिया नदीनाम् ।

सर्गो न सृष्टो अवेतीर्ऋतायञ्चकार महोरवनोरहभ्यः ॥ १ ॥

‘रदत्पथः’ । बलिरिवान्तरिक्षे मार्गान् । वरुणः । सूर्याय ‘उरं हि राजा वरुणश्चकार’ इत्युक्तम् ।
प्रासृजच्च । उदकानि । अन्तरिक्षाणि । नदीः पूरयितुम् । उत्सृष्टः । इव । अयं । उद्युक्ता वडवाः ।
गन्तुमिच्छन् । करोति । महतीः । गतिर्वरुणः । ग्रहोभ्यः । अन्वहमुदितः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः ।

आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत्पशुर्न भूषिर्व्यवसे ससुवान् ।

अन्तर्मही बृहती रोदसोमे विश्वा ते धामं वरुण प्रियाणि ॥ २ ॥

आत्मा ते । शरीरम् । ते । अवगच्छन् । सर्वलोकम् । नवं करोति । पशुः । इव । भर्ता । व्यवसे ।

१. ‘रदत्पथः’ इति सप्तर्चं तप्तदशं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थं वैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रान्तञ्च—
‘रदत्सप्त’ (KSA. 38.87. p. 26.) इति ।
गतो विनियोगः Sy.

२. उत्पथम् A.

३. ०रवा० A.

४. अन्तरिक्षप्रदेशान् Sy.

५. ०ण M. अयं वरुणो देवः Sy.

६. सर्वस्य प्रेरकावादिषाय Sy.

७. ऊह A.

८. RV. I. 24. 8.

९. प्रायच्छत् Sy.

१०. समुद्र उदयो भवानि । यद्वा समुद्रवन्त्यस्मा-
वाप इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवानि Sy.

११. सृज्यते पृष्ठभूमी सावित्रा प्रेर्यते इति सर्गोद्भवः
Sy.

१२. ०क्तो वडवां M. स यथा वडवाः प्रति शीघ्रं
गच्छति तद्वत् Sy.

१३. ऋतं गमनमात्मन इच्छन् Sy.

१४. भेदेन कृतवान् । अस्तं गच्छन् सूर्य एव वरुण
इत्युच्यते । स हि स्वगमनेन राजीर्जनयति
Sy.

१५. गतिर्व० A. राज्ञीः Sy.

१६. ०सोऽन्व० A.

ग्रहोभ्यः सकाशात् Sy.

१७. आत्मा सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणरूपेण धार-
यिता Sy.

१८. त्वदीयस्त्वयान्तरिक्षे प्रेर्यमाणः Sy.

१९. गच्छन् M. अवगच्छन् seems to be
the explanation of ‘आ’ ।

२०. सर्वं A. स च रज उदकम् Sy.

२१. त्वं A. समन्तात् प्रेरयति । वातेन हि वृष्टि-
र्जायते Sy.

२२. जगतो भर्ता Sy.

२३. घासे प्रक्षिप्ते सति यथा पशुरग्रवान् भवति
तद्वत् Sy.

सम्भजनान् भक्षितः सस्य इत्यर्थः । सन्तः । महती । बृंहिते । द्यावापृथिव्यौ । इमे । यानि भवानि स्वानानि तानि । सर्वाणि । तव । प्रियाणि । वरुण ! इति ।

परि स्पशो वरुणस्य स्मदिष्टा उभे पश्यन्ति रोदसी सुमेके ।

ऋतावानः कवयो यज्ञधीराः प्रचेतसो य इष्यन्त मन्म ॥ ३ ॥

परि स्पशः । परिपश्यन्ति । चाराः । वरुणस्य । शोभनगमनाः । उभे । द्यावापृथिव्यौ । शोभमाने । सत्यवन्तः । क्रान्तकर्माणः । सम्पूजनीयर्चयः । ये । वरुणस्य । पूजा मनुष्यैः क्रियमाणाम् । ऐच्छन्ति ।

उवाच मे वरुणो मेधिराय त्रिः सप्त नामाध्वन्या विभर्ति ।

विद्वान्पदस्य गुह्या न वोचद्युगाय विप्र उपराय शिचन् ॥ ४ ॥

उवाच । उवाच । मह्यम् । वरुणः । मेधाविने । त्रिः, सप्तैकविंशतिः । नामानि । काचिद् गोः ।

१. सप्तमित्यत्रनाम । तद्वान् भवति । हविर्लक्षण-
मन्नमपि तस्मै प्रयच्छन्तीत्यर्थः । यद्वा सनोतेः
कवसौ रूपम् । सतवान् सम्भक्तवान् वातो
घाते सति पशुर्यवा भारवाही भवति तद्वज्रगतो
भर्ता Sy.

२. भक्षितसस्यः is suggested for भक्षितः
सस्यः ।

३. मध्ये । द्यावापृथिव्योर्मध्य इत्यर्थः Sy.

४. महती Sy.

५. परिवृढे Sy.

६. यामानि भवनानि is suggested for
भवानि तेज्जानि वा Sy.

७. तानि is missing in A.

८. सर्वेषां प्रीतिकराणि भवन्ति Sy.

९. VM. ignores वातः ॥ वातः वायुः Sy.

१०. स्पशः A.

११. परित ईजन्ते, उभयोल्लोकयोरित्मानान्पुण्या-
पुण्यकारिणो जनान् पश्यन्तीत्यर्थः Sy.

१२. स्पशन्ति स्पृशन्तीति स्पशश्चराः Sy.

१३. वरुणस्य Sy.

१४. स्मदित्येतत् प्रशस्यार्थे सहार्थे च वर्तते प्रशस्त-
गतयः । यद्वा सह प्रेषिताः सन्तः Sy.

१५. ०भनमा० A. शोभनमेहने सुरूपे वा Sy.

१६. यस्मादेवं तस्माद् भीत्या कर्मवन्तः Sy.

१७. क्रान्तदर्शिनः Sy.

१८. सप्तपूज० A. यज्ञेषु कृतबुद्धयः Sy.

१९. प्राजाः Sy.

२०. प्रजा० A. पूजाम् is suggested for पूजा ॥
मन्मानि स्तोत्राणि Sy.

२१. गमयन्ति वरुणं प्रापयन्ति । तानपि परिपश्य-
न्तीत्यर्थः । अतोऽस्मानपि स्तोतुन् ज्ञात्वा
पापान्मुञ्चन्तिवत्युविराशास्ते Sy.

२२. उक्तवान् Sy.

२३. ०ति M. एकविंशतिसंख्याकानि Sy.

२४. वागत्र गौरव्यते । सा चौरसि कण्ठे शिरसि
च बद्धानि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दसां नामानि
विभर्ति । यद्वा वेदात्मिका वागेकविंशति-
संस्थानां यज्ञानां नामानि विभर्ति । धारयति ।
अपर ग्राह । गोः पृथिवी । तस्याश्च गौर्मा
ज्मेति पठिता-येकविंशति नामानीति Sy.

विभक्तीति पृथिवीमाह तस्या हि यास्कपठितान्येकविंशतिनामानि । किं च विद्वान् वरुणः । पदस्य । गुह्यानि ।
च मह्यम् । अत्रोचत् । युक्ताय । मेधाव्याप्नुहि । उक्ताय दृढमवस्थिताय । शिक्षणं कुर्वन्, नकारः समुच्च-
यार्थिः, पदानां गुह्यान्धीश्च व्याकरोदित्यर्थः ।

तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन्तिस्रो भूमिरुपराः षड्विधानाः ।

गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिवि श्रेष्ठं हिरण्ययं शुभे कम् ॥ ५ ॥

तिस्रः । तिस्रो द्यावो भवन्तीति तिस्रश्च भूमयस्तिस्रो भूमिर्धारयन्तीति द्युनित्युक्तम्, तिस्रः । द्यावः ।
अस्मिन् वरुणे । अन्तः । निहिता । तथा तिस्रश्च । भूम्यः । अस्मिन्नेवोक्ताः । तथा षड्विधाश्च षट् कार्याणि

१. भक्तीति A. विभक्ति is suggested for
विभक्ति ॥ धारयतीति Sy.

२. यास्तप० A.

३. ०त्तिर्ना० A.

४. जानन् Sy.

५. उत्कृष्टस्य स्थानस्य ब्रह्मलोकलक्षणस्य सम्ब-
न्धीनि Sy.

६. रहस्यानि । उपदेशे गम्यानि Sy.

७. न दाब्दश्चार्थे Sy.

८. एवो A. उक्तवान्, अतोऽहं वरुणस्य शिक्षो-
ऽस्मि । तस्मात्स वरुणोऽस्मान्पापान्मोचयत्वित्य-
र्थः Sy.

९. ०प्नुनि A. आप्नुहि is redundant
मेधावी स वरुणः Sy.

१०. उक्ताय A. उप सनीये रममाणायान्तेवास्तिने
मह्यम् Sy.

११. उपदिशन् Sy.

१२. अका० M.

१३. ०च्चयश्चार्थी० M. ०यार्थी० is suggested
for ०यार्थि० ॥ The passage
नकारः समुच्चयार्थिः should immedi-
ately follow च and precede मह्यम् ।

१४. The passage पदानां व्याकरोदित्यर्थः
should immediately follow
अत्रोचत् and precede युक्ताय ।

१५. तिस्रः is missing in A.

१६. ०वन्ति तिसृश्च भ्रमय० A.

१७. ०निर्धा० A.

१८. ०न्तिह० A.

१९. त्रिप्रकारा, उत्तममध्यमभावेन त्रिविधाः ।
लोकानां त्रित्वं च 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः,
इत्यादिना ब्राह्मणेनावगम्यते । 'तिस्रो भूमी-
र्धारयन्' (RV. 2.27. 8.) इति निगमश्च
भवति । इमीं लोकावाप्त्यै वरुणस्तिष्ठतीत्यर्थः
Sy.

२०. द्युलोकाः Sy.

२१. ०णं तर्नि० A.

२२. मध्ये Sy.

२३. पूर्ववत्त्रिविधाः Sy.

२४. उक्तस्त० A. उक्ताः is suggested for
उक्ताः ॥ वरुणेऽन्तर्भूताः Sy.

२५. ०विधानाश्च is suggested for ०वि-
धाश्च ॥ विधानं विधा । वसन्ताद्युत्तुनेदेन
षड्विधाः प्रकारा वायु तादृशः Sy.

येषामृतूनां ते षड्विधानाः । मेधावी । राजा । वरुणः । चके । एतत् । दिवि । प्रेङ्क्षमित्यादित्यमाह ।
हिरण्यम् । शोभार्थम् । तमिति पूरणम् ।

अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थादृप्सो न श्वेतो मृगस्तुर्विष्मान् ।
गम्भीरशैतो रजसो विमानः सुपारचत्रः सतो अस्य राजा ॥ ६ ॥

अव सिन्धुम् । समुद्रम् । वरुणः । अवस्थापयति यथा वेलां नातिक्रामति । यथा द्यौः सर्वाणि भूतान्यथः स्थापयति । द्रविणशीलः । श्वेतवर्णो गौरः । इव । मृगः । तुर्विष्मान् प्रवृद्धिमान् वेगवान् । गम्भीरः स्तोता । अन्तरिक्षस्य । परिच्छेत्ता । सुदारबलोऽस्य बलं सुष्ठु पारयति । सत्ये । अस्य सर्वस्य लोकस्य । राजा ।

१. स्तुत्यः Sy.

२. ईश्वरः Sy.

३. कृतवान् 'द्विवि सूर्यमदधाः सोममदौ' (RV.

१. ८४. २.) इति हि श्रूयते Sy.

४. एतम् is suggested for एतत् ॥ सूर्यम् Sy.

५. अन्तरिक्षे Sy.

६. बोलावद्विन्द्यसंपर्शिनम् Sy.

७. हितरमणीयं वा Sy.

८. दीप्त्यर्थम् Sy.

९. कमिति is suggested for तमिति ।

१०. वारुणे पशौ 'अव सिन्धुम्' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थादयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावः' (ĀSS ३. ७.) इति Sy.

११. वेलापामवस्थापयति वेलां नातिक्रामति तथा करोतीत्यर्थः Sy.

१२. यथा यथा द्यौः A. सूर्य इव दीप्तः Sy.

१३. अन्यथ A.

१४. द्रविणो A. द्रवण० is suggested for द्रविण० ॥ उदविन्दुः Sy.

१५. श्वेतवर्णो मृगः सुप्तोपममेतत् । गौरमृग इव Sy.

१६. इव M.

१७. बलवान् प्रवृद्धो वा Sy.

१८. ०२ स्तोत्रा A. गम्भीरो महाञ्छंसः स्तोत्रस्य स तथोक्तः Sy.

१९. उदकस्य Sy.

२०. निर्माता Sy.

२१. सुपार० is suggested for सुदार ।

२२. ०लोकस्य A. सुष्ठु दुःखात्पारकं क्षत्रं बलं धनं वा यस्य तादृशः Sy.

२३. सतः is suggested for सत्ये ॥ विश्वमानस्य Sy.

२४. अस्य जगतः Sy.

२५. राजा भवति Sy.

यो मृळयाति चक्रुषे चिदागो वयं स्याम वरुणे अनागाः ।

अनु व्रतान्यदितेऽर्धन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

यो मृळयाति । यः । सुखयति । पापम् । चक्रुषे । अपि स्तोत्रे । तस्मिन् वरुणे । वयम् । स्याम ।

अनान्यस । अनुक्रमेण । अदीनस्य वरुणस्य । सम्बन्धावन्दनादीनि । वधयन्तम् ।

VII 88.

प्र शुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्टां मतिं वसिष्ठ मोळहुषे भरस्व ।

य ईमर्वाञ्चं करते यजत्रं सहस्रामघं वृषणं बृहन्तम् ॥ १ ॥

प्र शुन्ध्युवम् । प्रभरस्व । शोधयित्रीं पापकृताम् । वरुणाय । प्रियतमाम् । स्तुतिम् । वसिष्ठ !

सेवत्रे । यम् । एनमादित्यम् । अभिमुखम् । कुरुते । यष्टव्यम् । बृहधनम् । वृषणम् । महान्तम् 'दिवि सूर्यमदवात्' इत्युक्तम् ।

१. मृळयाति A. मृढायति M.

२. सुखेति A. उपदयां करोति Sy.

३. अपराधम् Sy.

४. कृतयते स्तोत्रे Sy.

५. वर्तमाना भवेम Sy.

६. नान्यस्य M. अनागसः is suggested for अनान्यस ॥ अनपराधाः सन्तः Sy.

७. आनुपूर्व्येण Sy.

८. अदीनस्य वरुणस्य सम्बन्धीनि Sy.

९. It seems to be the explanation of व्रतानि ॥ कार्याणि Sy.

१०. व्यन्तः is suggested for व्यन्तं ॥ समर्ध-
यन्तः । हे वरुणादयो देवाः ! यूयमस्मान् सर्वदा
कल्याणैः पालयत Sy.

११. 'प्र शुन्ध्युवम्' इति सप्तचमष्टादशं सूक्तं
वसिष्ठस्यायं ऋद्धुं वारुणम् । 'प्र शुन्ध्युवम्'

इत्यनुकान्तम् (KSA. 38. 30. p. 26) ।

गतो विनियोगः Sy.

१२. शुध्यु० A.

१३. प्रहर प्रापय Sy.

१४. ऽयित्री A. शोधयित्रीं यद्वा स्वत एव शुद्धाम्
Sy.

१५. मननीयामीदृशीं स्तुतिम् Sy.

१६. हे वसिष्ठ ! ऋषिरात्मानमेव प्रत्यक्षीकृत्य
स्तुतौ नियुङ्क्ते Sy.

१७. यः is suggested for यम् ।

१८. सूर्यम् Sy.

१९. अभिमु० A.

अस्मदभिमुखम् Sy.

२०. अन्तरिक्षे रोति, तस्मै वरुणात्येयन्वयः Sy.

२१. कामानां वर्यकम् Sy.

२२. ऽधातीत्यु० A. RV. 5. 85. 2.

अधा न्वस्य संदृशं जगन्वानग्नेरनीकं वरुणस्य मंसि ।
स्वर्यदश्मन्नधिपा उ अन्वोऽभि मा वपुर्दृश्ये निनीयात् ॥ २ ॥

अधा नु । अस्य । सन्दर्शनम् । प्राप्तोऽहम् । अथ । क्षिप्रं तस्य यागार्थम् । वरुणस्य । अग्नेः ।
ज्वालाक्षमनीकम् । सामिधेनीभिः स्तौमि । कल्याणम् । अभिषवशांणि निर्वायमानम् । यदा । अन्वः
सोमलक्षणम् । वरुणोऽधिपाता भवति । तदानीमात्मीयं रूपम् । माम् । प्रति । नयतु । मम दर्शनाय ।

आ यदुहाव वरुणश्च नावं प्र यत्समुद्रमीरयाव मध्यम् ।
अधि यद्रपां स्नुमिश्चराव प्र प्रेङ्ख ईक्ष्यावहै शुभे कम् ॥ ३ ॥

आ यत् । आरुहाव । यदुहम् । वरुणः । च । नावम् । आरोहानन्तरम्, च तां मध्यस्थितम् ।
समुद्रं प्रति । यदि । प्रेरयाव । समुद्रमध्यस्थानामपां । उपरि । स्थितैः समुत्थितैर्कर्मिभिः । यदि । चराव
तं तेता वरुणगृहं प्रति नेतुम् ।

१. गतवानहम् Sy.

२. अधुना Sy.

३. ०थं A.

४. ज्वालासङ्गम् Sy.

५. स्तवानि तं वरुणं यष्टुमिति शेषः Sy.

६. सुखकरम् Sy.

७. अथैव प्राणी A. अभिषवार्थं पाषाणैश्चस्थि-
तम् । अभिषुतमित्यर्थः Sy.

८. ०धीयुमा० A.

९. सोमः त० A. सोमलक्षणमन्नम् । छान्दसः
षष्ठ्यभावः Sy.

१०. ०वाता A.

अधिकं पाता भवेत् Sy.

११. शरीरं स्वकीयम् । प्रशस्तं रूपं वा Sy. वपुरिति
रूपनाम Ngh. ३. 7.

१२. अभिप्रापयेत् Sy.

१३. दर्शनार्थम् Sy.

१४. VM. ignores उ ॥ उ इति पूरकः Sy.

१५. उभावास्तुदावभूव Sy.

१६. यद्यदा वरुणे प्रसङ्गे सत्यहम् Sy.

१७. द्रुममयीं तरणसाधनभूताम् Sy.

१८. ०हायान० M.

१९. समुद्रस्य मध्यं प्रति Sy.

२०. प्रकषेण गमयाव Sy.

२१. उदकानाम् Sy.

२२. समुच्छ्रितैः रक्षिभिः A.

२३. गन्त्रीभिरन्याभिर्नीभिः Sy.

२४. पराव M. वर्तावहै Sy.

२५. तां ततो is suggested for तं तेता ।

२६. ग्रहं A.

२७. VM. ignores प्र । प्रेङ्खे । ईक्ष्यावहै ।
शुभे and कम् ॥ तदानीं शुभे शोभायं प्रेङ्खे
नीरूपायां दोलायामेव प्रेङ्ख्यावहै । निम्नोन्न-
तैस्तरङ्गैरितश्चेतश्च प्रविचलन्ती सङ्कोडा-
वहै । कमिति पूरकम् । यद्वा क्रियाविशेषणम् ।
कं सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः Sy.

वसिष्ठं ह वरुणो नाव्याधादपि चकार स्वपा महोभिः ।

स्तोतारं विप्रः मुदिनत्वे अह्नां यान् द्यावस्ततनून्यादुपासः ॥ ४ ॥

[वसिष्ठं ह] . . . अहिम् । चकार । शोभनकर्मा । तेजोभिः । स्तोतारम् । मेसापी । अह्नाम् । मुदिनत्वे मुदिनान्यहान्यस्मै चकारेत्यर्थः । योन्यहानि । द्यावः । ततनू । यानि च । उषसस्तेषामित्यह्ना मेत्री जनित्री प्रजानामित्योषसो मन्त्रः, द्यावो दीप्तो देवः, यादिति द्वितीयावहुवचनस्यादेशः ।

क्व त्यानि नौ सख्या बभूवुः सचावहे यदवृकं पुरा चित् ।

वृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते ॥ ५ ॥

क्व त्यानि । हे वरुण ! क्व । तानि । आवयोः । सख्यानि । अभवन्निति वरुणमपश्यन् । अभि-

१. एवं वसिष्ठेनात्मनोक्ते यद्वरुणेन कृतं तद्वर्णयति Sy.

२. The *pratika* is supplied by the Editor.

३. Explanation of वसिष्ठम् । ह । वरुणः । नावि । आ । अघात् । missing in the mss. Sy. explains these words in the following manner: वसिष्ठं खलु वरुणो नावि स्वकीयायामाधात् । आरोहयत् Sy. ४. तथा तमृषिम् Sy.

५. वरुणः कृतवान् Sy. ६. शोभनकर्माणम् Sy.

७. Sy. seems to take स्वपा महोभिः as स्वपाम्, अघोभिः and explains स्वपाम् as स्वपसं शोभनकर्माणम् । and अघोभिः as रक्षणेः ।

८. ०२ M.

९. मेसापी is suggested for मेसापी ॥ मेसापी वरुणः Sy. १०. दिवसानां मध्ये Sy.

११. यत्कलत्वेन शोभनदिनत्वं तत्र स्तोतारमस्थापयदिति शेषः Sy.

१२. ०कारत्य० A.

१३. गान्य० is suggested for योन्य० ॥ यातो गच्छतः Sy.

१४. दिवसान् Sy.

१५. सूर्यात्मना विस्तारयन् Sy.

१६. यातीः Sy.

१७. याद्यातीरुषस उषसोपलक्षिता रात्रीश्च Sy.

१८. ०जाना (ना) मि० A.

१९. देवा M. The passage द्यावो दीप्तो देवः should immediately follow द्यावः and precede ततनम्.

२०. ०तिष्ठि० M.

२१. ०स्यावादेशः is suggested for ०स्यादेशः ।

२२. The passage यादिति . . . देशः refers to यानि, यात् in the text. It should therefore immediately follow यानि च and precede उषसः ।

२३. VM. ignores नु ॥ नु क्षिप्रम् Sy.

२४. क्वा A.

२५. कुत्र Sy.

२६. पुरातनानि Sy. २७. तान्य A.

२८. सखित्वानि Sy. २९. इयन्ना भग० A.

गच्छेवहि । यद्यावाम् । स्तेनवर्जितम् । यथा पुरम् । चिदित्युमायै । बृहन्तं बृहनर्धान् । सम्भवन्तम् ।
वरुण ! बलवत् । सहस्रद्वारम् । गच्छाव । गृहम् । तव ।

य आपिर्नित्यो वरुण प्रियः सन्त्वामागांसि कृणवत्सखा ते ।

मा त एनस्वन्तो यच्चिन्भुजेम युन्धि ध्मा विप्रः स्तुवते वरुधम् ॥ ६ ॥

य आपिः । यः । जातिः । नित्यमौरसे । वरुण ! प्रियः । सन्तं च । त्वाम् । अनांसि । करोति-
तवानिष्टानि करोतीत्यर्थः । समानख्यानः । ते । अथ बहुवदाह तेऽनागसा वयं तव सभूताः । मा । एन-
स्वन्तः । भुजेम पापफलम् । पूजावत् । प्रयच्छ । मेधावी त्वम् । स्तुवते मह्यम् । ध्रुवं गृहम् ।

ध्रुवासु त्वासु क्षितिपु क्षियन्तो व्यस्मत्पाशं वरुणो मुमोचत् ।

अवो बन्वाना अदितेरुपस्थाध्वं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

ध्रुवासु । आसु । ध्रुवासु निर्गन्तुमशक्यासु । त्वेति सप्तमीबहुवचनस्वाकारं कानुचित् । निवसन्तो

१. आवां सेवावहे Sy.

२. यद्यावाम् is suggested for यद्यावाम् ।

३. अहिंस्यमात्यन्तिकं सख्यम् Sy.

४. पुरा is suggested for पुरम् ॥ पूर्वस्मिन्
काले Sy

५. ०वि सुपमा० M. ०त्युपमायै is suggested
for ०त्युमायै ॥ क्षितिपु पूरकः Sy.

६. मान्यस्मिन् सर्वाणि भूतानीति मानम् । सर्वस्य
भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः Sy.

७. बलेवत् A. ०वन् ! is suggested for
०वत् । हे अन्नवन् ! Sy.

८. बहुद्वारम् Sy. ९. गच्छानि । लोडर्थे
लिट् Sy. १०. त्वदीयम् Sy.

११. आवि A.

१२. यः । जातिः is written twice in A.
वसिष्ठः Sy.

१३. ०रसः is suggested for ०रसे ॥ नित्यो
ध्रुवः । औरसः पुत्र इत्यर्थः Sy.

१४. प्रयः A.

१५. सन् is suggested for सन्तं च ॥

१६. अनांसि A. आगांसि is suggested for

अनांसि ॥ अपराधान् Sy. १७. अकरोत् Sy.

१८. स इदानीं ते तव सखा समानख्यानः प्रियोऽस्तु
Sy.

१९. अनागसः is suggested for अनागसा ।

२०. एनसा पापेन युक्ताः सन्तः Sy.

२१. मा भुज्महि, त्वत्प्रसादात् पापरहिता एव सन्तो
भोगान् भुज्जामहे Sy.

२२. ०वन् ! is suggested for ०वत् ॥ हे
यजनीय ! Sy.

२३. स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय Sy.

२४. ध्रुवं is missing in A.

२५. अनिष्टनिवारकं वरुणीयं वा गृहम् Sy.

२६. VM. ignores स्म ॥ स्मेति पूरकः Sy.

२७. अत्र ऋग्विधानम्—'ध्रुवासु त्वासु क्षितिपु
जपन् बन्धात्प्रमुच्यते । तिष्ठन्नात्रो जपेदेतो
पिशाचस्तं न गच्छति' (Rg. Vid. 2.
28) इति Sy.

२८. दृश्यमानासु Sy. २९. नित्यासु Sy.

३०. ०कारः कानु० is suggested for कार-
कानु० ।

३१. निवसन्तो वयं त्वां स्तुम इति शेषः Sy.

वयमिदानीं भवामः । विमुक्तोक्तु । अस्मन्तः । पाशम् । वरुणः । गमनम् । याचमानां वयम् । अदितेः ।
उपस्थानिदानीम्, बध्वो दितेरुपस्थे तिष्ठति विमुक्तः स्वरं गच्छतीति ।

VII. 89.

मो षु वरुण मृन्मयं गृहं राजन् गमम् । मृळा सुञ्चत्र मृळय ॥ १ ॥

मो षु । मैव । मृन्मयम् । गृहम् । राजन् ! अहम् । गच्छेयं किं तद्दि सौवर्णमेव । स्विती पूरणम् ।
सुखितो भव । अस्मांश्च सुखं मृळयः ।

यदेमिं प्रस्फुरन्निव दृतिर्न ध्मातो अद्रिवः । मृळा सुञ्चत्र मृळय ॥ २ ॥

यदेमि । यत् । गच्छामि । प्रस्फुरन्निव चौरः सभादर्शने । दृतिम् । इव । चोदकेन भयेनास्मातः ।
आयुधवान् ।

१. विमुक्तोक् is missing in A. मोचयेत् Sy.

२. बन्धकं पापम् Sy.

३. रक्षणं वरुणेन दत्तम् Sy.

४. सम्भजमाना Sy.

५. अलण्डनीयायाः पृथिव्याः Sy.

६. ०स्वानिदानीं A. ०स्यादिदा० is suggested for ०स्वानिदा० ॥ उपस्थानुपस्थानात् Sy.

७. बध्वोऽभ्यदि० A. बध्वोऽदिते० is suggested for बध्वोऽदिते० ।

८. तितिष्ठती A.

९. VM. ignores क्षितिषु ॥ क्षितिषु भूमिषु Sy.

१०. 'मो षु वरुण' इति पञ्चचमेकोनविंशं सूक्तं वारुणम् । अन्त्या जगती शिष्टादचतस्रो गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'मो षु पञ्च गायत्रं जगत्यन्तम्' (KSA. ३८. ८९. p. २६.) इति । गतो विनियोगः Sy.

११. त्वदीयं मृदाविभिर्निर्मितम् Sy.

१२. हे ईश्वर ! Sy.

१३. गतोऽस्मि । अपि तु सुशोभनं सुवर्णमयमेव त्वदीयं गृहं प्राप्तवानि Sy.

१४. दिव (निव) ति A.

१५. स त्वं मां मृळ सुखय Sy.

१६. हे शोभनघन ! Sy.

१७. ०य is suggested for ०यः ॥ उपदयां च कुरु Sy.

१८. VM. ignores वरुण ।

१९. यदा Sy.

२०. गच्छामि तदानीं मृळ । सुखय हे सुञ्चत्र ! सुखन ! मृळय उपदयां कुरु Sy.

२१. प्रस्फुरन्निव A. शीत्येन प्रविचलन्निव त्वद्भया-द्वेषमानः Sy.

२२. धृतिम् M. दृतिः is suggested for दृतिम् ॥

२३. स्मातः M. आध्मातः is suggested for आस्मातः ॥ वायुना पूर्णः सन् त्वया बध्वोऽहम् Sy.

२४. वत् M. ०वन् ! is suggested for ०वान् ।

क्रत्वः समह दीनता प्रतीपं जंगमा शुचे । मृळा सुञ्चत्र मृळय ॥ ३ ॥

क्रत्वः समह । हे पूजासहित ! कर्मणः । दीनतायाम् । प्रतीपम् । गच्छेम । दिक्चे दीनं कर्म मास्मानुपतिष्ठत्वित्यर्थः ।

अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाविदज्जरितारम् । मृळा सुञ्चत्र मृळय ॥ ४ ॥

अपांम् । समुद्रमध्यस्थानामपाम् । मध्ये । तस्थिवांसम् । स्तोतारं माम् । अविन्दत् । मृळा । तथा सति मृळ । सुञ्च ! मृळयेति ।

यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

अचिन्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥ ५ ॥

यत्किं चेदम् । यत् । किम् । च । इदम् । वरुण ! दैव्ये । जने । मनुष्याः सन्तो वयम् । अभिद्रोहम् । चरामो देवदृष्टानि व्रतानि न तथा कुम् इत्यर्थः । अज्ञानेन । यच्च । तव । धर्माणि । युयोपिम शुभानामशुभानां च समीकरणं योपनम् । मा । अस्मान् । तस्मात् । पादेः । देव ! हिंसीः ।

१. क्रयः सम A.

२. हे सघन ! Sy.

३. कर्तव्यत्वेन विहितस्य श्रौतस्मार्तादिलक्षणस्य Sy.

४. दीना कायां A. दीनतया शक्ततया Sy.

५. प्रतीवं A. प्रतिकूलमनुष्ठानम् Sy.

६. प्राप्तवानस्मि । अतएव त्वया बद्धः । तादृशं मां मृळ । सुञ्चय । अन्यद्गतम् Sy.

७. चिचे M. शुचे is suggested for दिक्चे ॥ हे स्वभावतो निर्मल ! Sy.

८. अवात् A. ९. समुद्राणामुदकानाम् Sy.

१०. स्थितवन्तमपि Sy.

११. स्तोत० A. तव स्तोतारं माम् Sy.

१२. आप्तवती लवणोत्कटस्य सामुद्रजलस्य पानानर्हत्वात् Sy.

१३. पिपासा Sy.

१४. तृष्णा is suggested for मृळा ।

१५. मिळ० A. अतस्तादृशं मां मृळ सुञ्चय । अन्यद्गतम् Sy.

१६. देवमुवां हविःषु वारुणस्य हविषो 'यत्किं

चेदम्' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन उप ते स्तोमान् मनुष्या इवाकर्म्ममिति द्वे' (ASS. 4. 11.) इति Sy.

१७. तद्विषये किञ्चित् स्वल्पमपि वा BB.

१८. इदमिति क्रियाविशेषणम् BB.

१९. हे वरुण ! देव ! Sy.

२०. दैव्ये A. देवसमूहस्य Sy. देवप्रभवे BB.

२१. मनुष्यस्वभावात्सम्भाव्यमानप्रमादाः BB.

२२. अपकारजातम् Sy. अभितो द्रोहम् BB.

२३. निर्वर्तयामः Sy.

२४. ज्ञानेन M. २५. त्वदीयम् Sy.

२६. यद्धारकं कर्म Sy.

२७. वयं विमोहितवन्तः Sy. विनाशयामः । 'युपु विमोहने' BB.

२८. योवनं A.

२९. पापैः M. पापादेः is suggested for पादेः ॥ अभिद्रोहलक्षणाद्वर्म्मविलोपलक्षणाच्च हेतुभूतात् BB.

३०. अवि त्वनुगृहाणैव BB. This stanza TS. 3. 4. 11. 6.

VII 90

प्र वीरया शुचयो दद्विरे वामध्वर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः ।

वह वायो नियुतो याद्यच्छा पिवा सुतस्यान्धसो मदाय ॥ १ ॥

प्र वीरया । प्रकर्षेण । आद्रियन्ते । युवयोः । वीर्यकरणेच्छया । शुचयोः । अध्वर्युभिः । मधुमन्तः ।

सुताः सोमाः । वहः । वायो ! त्वं प्रापयात्मानं तदर्थम् । नियुतः । अभियाहि । पिब । सुतम् । सोमम् ।

मदार्थमिन्ध्रेण सहेति ।

१. षष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'प्र वीरया' इति । सप्तचं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यायं त्रैष्टुभं वायव्यम् । यामु पञ्चम्याद्यामु
द्विवचनमस्ति ता ऐन्द्रवायव्यः । तथा चानु-
क्रान्तम्—'प्र वीरया सप्त वायव्यं ह्येन्द्रपञ्च
या द्विवद्वताः' (KSA. 38. 90. p. 26.)
इति । तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्ये 'प्र वीरया'
इति वायव्यस्तुचः । सूत्रितं च—'प्र वीरया
शुचया दद्विरे वां ते सत्येन मनसा वीव्यानाः'
(ĀSS. 8. 11.) इति Sy.

२. प्रदोयन्ते—'दद वा ने' इत्यस्यैतद्वयम् Sy. विदी-
र्णाद्वूर्णाभूताः । 'दु विदारणे' कर्मकर्तरि
लिट् Mah. 'दु विदारणे' विदीर्णाः कर्णाभूताः
U.

३. ते । व्यत्ययेन द्विवचनम् । तुभ्यम् Sy. वामिति
द्विवचनं पत्नीयजमानविषयम् । हे पत्नीयज-
मानी ! वां युवयोः स्वभूताः सोमाः Mah.
वां युवयोः सम्बन्धितः, हे यजमानी ! जाया-
पती ! U.

४. वीराय विविधवीरयित्रे 'मुपां सुलुक्' इति
चतुर्भ्यां याज्ञादेशः Sy. प्रकृष्टा वीरा ज्ञानोद्भवा
ऋत्विजो येषां सोमानां ते प्रवीराः Mah.
प्रवीरया बहुवचनस्य स्थाने यादेशः । प्रकृष्ट-
वीराः सोमाः U.

५. ०ये A. शुद्धाः Sy. निर्मलाः Mah. स्वभावा-
देव शुद्धाः U.

६. अध्वर्युभिः A. ऐतरेयिभिरन्येभ्यः प्रउगे-

ऽध्वर्युभिरध्वरस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भिः Sy. 'प्राव-
भिर्द्वीभावमापाविता अभियुष्वन्ति चत्वारः
पर्युपवेशनतामर्प्यात्' (9. 5. 1.) इति कार्या-
यनस्मरणादध्वर्युभिरिति बहुवचनम् । अध्वर-
नेतृभिर्ऋत्विग्विशेषैः सुता इत्यर्थः Mah.

७. माधुर्योपेताः Sy. मधुनिघाभ्यारूपमुदकम्,
तदन्तः Mah. उदकवन्तः U.

८. अभियुताः Sy. सुता अभिव्यवधर्मेण Mah.
अभियुता प्रावभिः U.

९. सह A. रथं प्रापय Sy. देवयजनदेशं प्रापय
Mah. प्रापय U.

१०. यत एवमतः कारणाद् हे वायो ! Sy. एवं
पूर्वार्धे पत्नीयजमानी सम्बोध्य वायुमाह ।
वाति सर्वत्र गच्छति वायुः, हे वायो ! Mah.
एवमनेनाध्वर्चनेन यजमानी सम्बोध्यायेदानीं
सम्बोध्यति वायुम् U.

११. बडवाः Sy. नियुतोऽश्वान् Mah. नियुद्गण-
कानश्वान् U.

१२. तेन रथेनाच्छ याहि अस्मद्यजमभिमगच्छ Sy.
अच्छाभेरथे, आप्तुमिति वा सोमाभिमुखं सोम-
माप्तुं वा याहीत्यर्थः Mah. सोमं वाप्राप्तुम् U.

१३. अभिमगस्य अभियुतस्य Sy. अभियुतस्य Mah.
U.

१४. अज्ञस्य सोमलक्षणस्य स्वकीयं भागम् Sy.
सोमस्य स्वमंशम् Mah. सोमस्य U.

१५. तृप्तये यत्ततार्यं वा Mah. तृप्तये मदजनार्थं
वा U. This stanza=YV. 33. 70.

ईशानाय प्रहुतिं यस्तु आनद् शुचिं सोमं शुचिपास्तुभ्यं वायो ।

कृणोषि तं मर्त्येषु प्रशस्तं जातोजातो जायते वाज्यस्य ॥ २ ॥

ईशानाय । ईशानाय । प्रकषेण । होतव्यं प्रमुखे वा होतव्यम् । यः । तुभ्यम् । प्रापयति । शुचिं सोमम् । शुद्धस्य सोमस्य पतः । तुभ्यम् । वायो । करोषि । तम् । मनुष्येषु । प्रशस्तम् । जातोजातः पुत्रः । अस्य । बलवान् । जायते सर्वः पुत्रो बलवान् भवति ।

राये नु यं जज्ञतु रोदसीमे राये देवी धिषणा धाति देवम् ।

अधं वायुं नियुतः सश्वतु स्वा उत श्वेतं वसुधितिं निरेके ॥ ३ ॥

राये नु । धनार्थम् । यत् । जनयत । इमे । द्यावापृथिव्यौ । तं देवम् । धनार्थम् । मदीया

१. शुनासं राये पर्वणि वायव्यस्य हविषः 'ईशानाय' इति याज्या । सूत्रितं च—'स त्वं नो देव मनसेशानाय प्रहुतिं यस्तु आनद्' (ASS. 2. 20) इति । वायव्ये पशावेवैव पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'ईशानाय प्रहुतिं यस्तु आनद् प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वम्' (ASS. 3. 8.) इति Sy.

२. ईश्वराय Sy.

३. होतव्यं M. प्रकृष्टामाहुतिं चरुपुरोडाशादि-साध्याम् Sy. ४. यजमानः Sy.

५. त्वदर्थम् Sy. ६. प्राप्नोतु दद्यादित्यर्थः Sy.

७. शुचिम् is suggested for शुचि ॥ शुद्धम् Sy. ८. यः प्रयच्छति Sy.

९. ऽस्या पातः A. १०. यजमानम् Sy.

११. मनुष्येषु मर्त्ये Sy. १२. मुख्यम् Sy.

१३. सर्वत्र प्रादुर्भूतः प्रख्यातः सन् Sy.

१४. Sy. seems to take वाज्यस्य as one word and explain वाज्यस्य प्राप्तव्यस्य धनस्य प्राप्तये but according to *pathapātha* VM. takes them as two words वाजो and अस्य ।

१५. जायते सर्वः पुत्रो बलवान् is missing in A. जायते अवकाशते सर्वं धनं लभत इत्यर्थः Sy.

१६. नियुत्स्वङ्गुणविशिष्टवायुदेवताके पशौ 'राये नु यम्' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'राये नु यं जज्ञतु रोदसीमे प्र वायुमच्छा कृहती मनीषा' (ASS. 3. 8.) इति Sy.

१७. राये धनायोदकरूपाय Mah. धनायोदक-लक्षणाय U.

१८. यम् is suggested for यत् ॥ वायुम् Sy., Mah., U.

१९. जनयताम् is suggested for जनयत ॥ जनयामासतुः Sy. उत्पादयामासतुः । नु क्षिप्रम् . . . रोदस्योः सङ्कावेऽपि वायुं विना जगद्धारणाशक्तेर्वायुस्त्वादितः Mah. नु क्षिप्रम् . . . जनयामासतुः । . . . अनयोर्द्यावा-पृथिव्योः संयोगेऽपि सति वायुमन्तरेण जगद्धारणं नोपपद्यत इति जनितवत्यौ द्यावापृथिव्यौ U.

२०. दानादिगुणयुक्तं वायुम् Sy. वायुम् Mah. दानादिगुणयुक्तम् U.

२१. धनाय Mah. धनायोदकलक्षणाय U.

बुद्धिः^१ धारयति । तदनन्तरमेव । मया^२ गमनार्थं वायुः^३ । निपुतः^४ सेवन्ते । स्वाः^५ । अपि च । इवेतवर्णम् ।
इत्तं धनम् । निर्गमने^६ दारिद्र्ये वा^७ स्तोत्राणामिति ।

उच्छन्नपसः सुदिना अरिप्रा उरु ज्योतिर्विविदुर्दीध्यानाः ।

गन्धं चिदूर्वमुशिजो वि बन्धुस्तेषामनु ग्रदिवः ससुरापः ॥ ४ ॥

उच्छन्^१ । व्यच्छन्ति^२ । उपसः^३ । सुदिनाः^४ । अवापाः^५ । उरु^६ । ज्योतिश्च^७ । लेभिरे^८ । दीप्यमाना

अमयः^९ । गन्धम्^{१०} । च^{११} । संघातम्^{१२} । कामयमाना^{१३} देवाः । विवृतद्वारमकुर्वन्^{१४} । तान्^{१५} । आपश्च^{१६} । दीप्ताः

पुरातनाः^{१७} वा । अनुसन्धुः^{१८} ।

१. बुद्धि A. स्तुतिः Sy. धियं सनोति इवाति
धिवणा वाग्देवी । . . . धियेति ह्रस्व-
मायम् Mah. धियं बुद्धि कर्म वा सनोति
सम्भजत इति धिवणा वाङ् मध्यस्थाना U.

२. धनं यथा लभते तथा प्रेरयतीत्यर्थः Sy. धार-
यति । शपो लुक् Sy.

३. अनुनैव स्तुतो प्रवृत्तायाम् Sy. अथोत्पत्त्यनन्तर-
मेव Mah. अथ अथेत्यर्थः । समन्तरमेव U.

४. मर्यामं A. समागमनार्थम् suggested
for मयागमनार्थम्.

५. वायुम् is suggested for वायुः ॥ तं
वायुम् U.

६. निपुतः is suggested for नियुत ॥ वडवा
रपवाहाः . . . अस्मद्यज्ञं प्रापयन्तीत्यर्थः Sy.
निजाइवाः Mah. अश्वः U.

७. सेवन्ते । 'यच् सेवने' पुरुषव्यत्ययः Mah.
सरन्तः सेवन्तः U.

८. स्वकीयाः Sy.

९. निश्चितम् Mah.

१०. धनं M. वसूनां धातारं प्रदातारं वा तं
वायुम् Sy. वसुनो धनस्य धितिधारणं यत्र
तं धनस्य धारयितारम् Mah. वसुनो धनस्यो-
दकलक्षणस्य धारयितारम् U.

११. नितरां रेको रिक्तता निरेकः । दारिद्र्य-
मित्यर्थः । तस्मिन् सति Sy. निर्गतो रेको
रेचनं रेकः शून्यता यस्मात्तादृशे बहुजनाकीर्णे
स्थाने Mah. जनैराकीर्णप्रवेशेऽवस्थितं

वायुम् U.

१२. ऽद्यो वा पा स्तो० A. वा पास्तो नृणां M.

१३. VM. ignores नु and देवो ॥ नु शिष्यम् ।
देवी द्योतमानः Sy.

This stanza=YV. 27. 24.

१४. द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य 'उच्छ-
न्नपसः' इति तृतीयः । सूचितं च—'उच्छन्नपसः
सुदिना अरिप्रा इत्येकपातिन्यः' (ASS.
8. 10) इति Sy.

१५. औच्छन्, व्यवसायन् Sy.

१६. ऊपसः A.

१७. शोभनदिनस्य हेतुभूताः सन्तः Sy.

१८. अवापाः is suggested for अवापाः ॥
येऽङ्गिरसो वायुमस्तोषत तेषामरिप्राः पाप-
रहिताः Sy.

१९. विस्तीर्णम् Sy.

२०. सूर्याख्यम् Sy.

२१. वायोः प्रसादावलभन्त Sy.

२२. गोक्षुब्धम् Sy.

२३. धनं पणिभिरपहृतम् Sy.

२४. अपि च कामयमानास्तेऽङ्गिरसः Sy.

२५. व्यवृण्वन् । अलभन्त Sy.

२६. तथा तेषामङ्गिरसामर्थाय Sy.

२७. पुराण्यः Sy.

२८. अनुवस्यु A. अन्वसरन् हिताहिताचरणपरा
आसन्नित्यर्थः । आबरकस्यासुरस्य वायुना हन-
नावसुरेणाहृतानुवस्यतीन् पुनर्लब्धवन्तः Sy.

ते सत्येन मनसा दीध्यानाः स्वेन युक्ताः क्रतुना वहन्ति ।

इन्द्रवायु वीरवाहं रथं वामीशानयोरभि पृष्ठः सचन्ते ॥ ५ ॥

ते सत्येन । ते । सत्येन । मनसा । दीध्यामाना अमृग्धमनसः । स्वेन । प्रज्ञानेन । युक्ताः । वहन्ति ।
हे इन्द्रवायु ! वीरयोर्वुवयोर्वोढारम् । रथम् । वर्णीं (पणिं) जेतुं तथेश्वरयोः । भवतोः सतोः । पणिभ्यो
गोलक्षणमत्र च । सचन्ते ।

ईशानासो ये दधते स्वर्णो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्हिरण्यैः ।

इन्द्रवायु सूरयो विश्वमायुरर्वीरवोरैः पृतनासु सद्यः ॥ ६ ॥

ईशाना^{१०}सः । हे इन्द्रवायु ! शक्ताः ये । धारयन्ति । सर्वम् । अस्माकम् । गवादिभिः सह धनं
ते । सूरयः स्तोतारोऽस्मदीयाः । विश्वम् । अन्नम् । अश्वैः । वीरैश्च । सद्यःसमेधुः । अभिभवन्तु ।

अर्वन्तो न शर्वसो भिजमाणा इन्द्रवायु सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः स्वर्वसे हुवेम युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्वन्तः । अशवाः । हुवे । वासमन्नम् । भिजमाणाः । इन्द्रवायु ! शोभनाभिः स्तुतिभिः ।

१. तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'ते सत्येन' इत्येन्द्र-
वायवस्तुचः । सूत्रितञ्च—'ते सत्येन मनसा
दीध्याना द्विवि शयन्ता रजसः पृथिव्याम्'
(ĀSS. 8. 11.) इति Sy. २. The
Pratika is supplied by the Editor.

३. प्रतिष्ठाः Sy. ४. वयार्थेन Sy.

५. मननीयेन स्तोत्रेण Sy. ६. स्वकीयेन Sy.

७. कर्मणा नित्यनैमित्तिकात्मना Sy.

८. युक्ता एवम्भूता यजमानाः Sy.

९. स्वं स्वं यज्ञं प्रापयन्ति Sy.

१०. ०धारं A. वीरैर्विशेषेणैरयितुभिः स्तोतृभिर्व-
हनीयं प्रापणीयं यद्वा वीरैरश्वैर्वहनीयम् Sy.

११. रथम् is omitted by M.

१२. वर्णीं जेतुं A. पणीन् is suggested for
वर्णीं [पणि] ।

१३. ०तेः स० A. युवयोः स्वभूतम् Sy.

१४. तत्र च पृथोऽश्वानि हविर्लक्षणाणि Sy.

१५. युवामभितेवन्ते Sy.

१६. VM. ignores अभि ।

१७. ०त सः M. १८. ईश्वराः प्रभवः Sy.

१९. जनाः Sy. २०. ददति प्रयच्छन्ति Sy.

२१. सुष्टुवरणीयं सुखम् Sy.

२२. आदि refers to अश्वेभिः । वसुभिः and
हिरण्यैः ॥ अश्वेभिरश्वैः । वसुभिर्निवासकैः ।
हिरण्यैश्च सहितम् । यद्वा हिरण्यव्यतिरिक्तानि
धनानि वसूनि । तैर्हिरण्यैश्च सहेत्यर्थः Sy.

२३. दातारः Sy. २४. व्याप्तम् Sy.

२५. अन्नं जीवनं वा शत्रूणां स्वभूतम् Sy.

२६. सूरभट्टैश्च साधनभूतैः । यद्वा सहायै तृतीया ।
अर्वद्विवोरैः पुत्रैश्च सहितं शत्रूणामायुरभि-
भवेयुरित्यर्थः Sy. २७. अभिभवेयुः Sy.

२८. अयन्त A. २९. हविषां वोढारः Sy.

३०. अयन्तः अन्नस्य । द्वितीयायां षष्ठी । अन्नम् Sy.

३१. याचमानाः Sy. ३२. इन्द्रं वायुञ्च Sy.

वसिष्ठाः । अग्निमिच्छन्तः । सुष्टु । आह्वयेम । रक्षणार्थमिति ।

VII. 91.

कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यासु आसन् ।

ते वायवे मनवे बाधितायावासयन्नृषसु सूर्येण ॥ १ ॥

कुविदङ्ग । बहु । मित्रम् । हविषा । वृद्धाः । पुरा । ये । देवाः । अनवद्याः । अभवन् । ते ।
अनुभिर्बाधिताय । मनवे राज्ञे तद्विभिः प्रीता यज्ञमुखे । वायुमयं यज्ञत्विति मन्यमानास्तद्यागाथम् । सूर्येण
सह । उषसम् । अवासयन्निति ।

उशन्ता दूता न दमाय गोपा मासश्च पाथः शूरदश्च पूर्वीः ।

इन्द्रवायु सुष्टुतिर्वामियाना माद्वीक्रीद्वे सुवितं च नव्यम् ॥ २ ॥

उशन्ता । कामयमाना । दूता । न । हिंसार्थं भवथः । गोपयितारौ । मासान् । च । रक्षथः ।

१. वसिष्ठा वयम् Sy. २. अग्निमि० A.

बलमात्मन इच्छन्तः Sy.

३. सुष्टुवतां [पां] ह्वये० M. आह्वयेमहि ।

अन्यद्गतम् Sy.

४. Sy. seems to take सु and अवसे as one word स्ववसे and explain as शोभनरक्षणाय सुष्टुतर्पणाय वा Sy.

५. 'कुविदङ्ग' इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यायं त्रैष्टुभं वायव्यम् । 'कुविदङ्ग' इत्यनु-
क्रान्तम् (KSA. 38. 91. p. 26) । गतः
सूक्तविनियोगः । वायव्ये पक्षी 'कुविदङ्ग' इति
वयाया याज्या । सूत्रितं च—'कुविदङ्ग नमसा
ये वृधासः ईशानाय प्रहृतिं यस्त आनद्'
(ASS 3. 8.) इति Sy.

६. कुविद्विति बहुनाम् Ngh. 3.1.

७. मित्रं कृतेन Sy. अङ्गेति मित्रनाम N. 5. 17.

८. वायुविशेषेण स्तोत्रेण नमस्कारेण वा Sy.

९. पूर्वस्मिन् काले Sy.

१०. वीक्ष्यन्ति स्तुवन्तीति देवाः स्तोतारः Sy.

११. ०पद्याः A. अवसरहिताः Sy.

१२. बाधितानां पुत्रादीनां रक्षणार्थमित्यर्थः । यद्वा
मनवे बाधितायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्या । बाधि-
तस्य मनोः प्रज्ञापतेर्यागे वायवे हवीषि दानु-
मित्यन्वयः Sy.

१३. मनुष्याणाम् Sy. १४. ०विभीः प्री० A.

१५. सूर्येण is omitted by A.

१६. उवसो व्यष्टिं सूर्योदयं च वायुयागायं कुर्वन्ती-
त्यर्थः Sy.

१७. द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतृचस्य
'उशन्ता' इत्येषा प्रथमा । सूत्रितञ्च—'उशन्ता
दूता न दमाय गोपा यावत्तरस्तन्वो यावदोज
इत्येका द्वे च' (ASS 8. 10) इति Sy.

१८. ०मानौ is suggested for ०माना ॥

१९. देवतेर्गतिकर्मणो दूतशब्दः । गन्तारौ Sy.

२०. ०यं प भव० A. भवत्तम् Sy.

२१. गोपारवि० A. गोपावि० is suggested
for गोपवि० ।

२२. माताः A.

२३. रक्षतम् Sy.

शरदः । च । बह्वीः । हे इन्द्रवायु ! सुष्टुतिः । वाम् । गच्छन्ती । सुखम् । इच्छति । शोभनं, च, गमनम् ।
नवतरम्, पुत्रो वा सुपित इति ।

पीवोअन्नां रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिः ।

ते वायवे समनसो वि तस्थुर्विश्वेन्नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ ३ ॥

पीवोअन्नान् । स्थूलान् । नया वृद्धान् । सुप्रजः । श्वेतवर्णः । सेवते वायुः । नियुताम् । अभि-
गन्ता । ते चायमेव यष्टव्य इति । सङ्गतमनसः । वायवे । तिष्ठन्ति । विविधम् । विश्वानि । एव ।

१. संवत्सरांश्च, चिरकालम् Sy.
२. हे is missing in A.
३. अस्मदीया शोभना स्तुतिः Sy.
४. युवम् Sy.
५. न्तो । सुखम् । इच्छ is missing in A.
गच्छन्ती प्राप्नुवन्ती Sy.
६. याचते । यदा सुखं यथा स्यात्तथा स्तौति Sy.
७. सुवितं सुष्टु प्राप्यं धनम् Sy.
८. तथा प्रशस्यम् Sy.
९. सुवित is suggested for सुपित ।
The passage पुत्रो वा सुपि(वि)तः
Should immediately follow गमनम्
and precede नवतरम् ।
१०. निमुत्त्वष्टायुदेवताके पशौ 'पीवोअन्नान्' इति
वपाया याज्या । सूत्रितं च—'पीवोअन्नां
रयिवृधः सुमेधा राये नु यं जज्ञतू रोवसीमे'
(ASS ३. ८.) इति । तथा द्वितीये छन्दोमे
प्रउगशास्त्रे वायव्यतृचस्यैव द्वितीया । सूत्रि-
तञ्च—'पीवोअन्नां रयिवृधः सुमेधा उच्छशु-
षतः सुविना अरिप्राः' (ASS. ८. १०)
इति Sy.
११. ०अन्ना A.
१२. पीवांसि स्थूलानि प्रभूतान्वन्नानि येषां तान्
Sy. पीवः पुष्टमन्नं येषां तान् । . . पीवो-
अन्नानित्यत्र सन्ध्याभावः Mah. पीवः पुष्ट-
मन्नं येषामिति पीवोअन्नान् U.
१३. तया A. रय्या is suggested for नया ॥
रय्या धनेन वृद्धान् एवम्भूतानावृधजनान् Sy.
रयि धनं वर्धयन्ति तान् Mah. रयि धनं ये
वर्धयन्ति ते रयिवृधः U.
१४. शोभनप्रजः Sy. शोभना मेधा बुद्धिर्यस्य Mah.
कल्याणप्रज्ञानो वायुः U.
१५. 'शुक्लो हि वायुः' इति श्रुतेः श्वेतो वायुः Mah.
श्वेतो वायोर्वर्णवचनम् U.
१६. यान् नियुतोऽयवान् सिषक्ति सेवते Mah.
सेचति U.
१७. वडशानां स्ववाहानाम् Sy. अश्वानाम् Mah.
१८. अभिश्रयणीयः Sy. आश्रयणीयः Mah. अभ्या-
श्रयणीयः U.
१९. ते नियुतः Mah. ते नियुतोऽशवाः U.
२०. पाद्य० A.
२१. समानमनस्काः सन्तः Sy. सममनस्काः सन्तः
Mah. समनस्काः सन्तः U.
२२. वायुबुद्धिदय यष्टुम् Sy. वायवेऽर्पय Mah., U.
२३. तिष्यन्ति A. अवतिष्ठन्ते Sy. विशेषेण
तिष्ठन्ति Mah.
२४. सर्वाणि Sy. Mah.
२५. इत् पादपूरणे U.

मनुष्याः । कर्माणि वायवे चक्रुः । शोभनान्यपतननिमित्तानि येषु तानि स्वपत्यानीति ।

यावत्तरस्तन्वो^१ यावदोजो^२ यावन्नरश्च^३सा दीध्यानाः ।

शुचिं सोमं^४ शुचिपा पातमस्मे^५ इन्द्रवायू^६ सदतं^७ बहिरेदम्^८ ॥ ४ ॥

यावत्तरः^१ । यावत्प्रमाणः^२ । वेगः । शरीरस्य । यावच्च^३ । ओजः । यावच्च । मनुष्याः । चक्षुषां^४
पश्यन्ति युवयोः शरीरम् । दीप्यमाना^५ युवानः । ताः वात शरीरेणागतौ ? शिष्टं स्पष्टमिति^६ ।

नियुवाना नियुतः^१ स्पार्हवीरा^२ इन्द्रवायू^३ सुरथं^४ यातमर्चाक्^५ ।

इदं हि वां प्रभृतं^६ मध्वो^७ अग्रमधं^८ प्रीणाना^९ वि मुमुक्तमस्मे^{१०} ॥ ५ ॥

नियुवाना । निमिश्रयन्तो । नियुतः । स्पृहणीय^१ बलाः । इन्द्रवायू ! समानरथम्^२ । आगच्छतम्^३ ।

१. कर्मणां नेतारो जनाः Sy. एवमद्वयोने वायुता
कृते नरो मनुष्या ऋत्विजः Mah. मनुष्या
ऋत्विग्यजमानाः U.

२. कुर्वन्ति Sy. चक्रुः कर्माणीति शेषः Mah.
कुर्वन्ति । एतदुक्तं भवति । वायव्यवसंयोगे सति
सर्वमिदं यज्ञादि प्रवर्तत इति U.

३. शोभना^० is suggested for शोभना^० ॥
शोभनापत्यहेतुभूतानि यदा सुष्ट्वपतनकारणानि
वायुदेवत्यानि कर्माणि Sy. शोभनापत्यप्राप-
काणि Mah. शोभनानामपत्यानां यानि
कर्माणि तानि U.

४. ५ is written twice in A.
This stanza=YV. 27. 33.

५. द्वितीये छन्दोने प्रउपशस्त्र ऐन्द्रवायवतुचस्य
'यावत्तरः' इत्यादिके द्वे ऋचौ । सूत्रं तु पूर्वमेवो-
दाहृतम् Sy.

६. ०त्तरं A. ७. ०वर्चं A.

८. बलम् Sy.

९. कर्मणां नेतार ऋत्विजः Sy.

१०. ज्ञानेन Sy.

११. दीप्यमाना भवन्ति Sy.

१२. ताः मवताशरी० A. ती पातं or तावतं
is suggested for ताः वात शरी० ।

१३. पष्ट० A.

१४. VM. ignores शुचिम् । सोमम् । शुचिपा ।
अस्मे । इन्द्रवायू । सदतम् । बहिः । आ and
इदम् । Sy. explains this stanza
in the following manner:—

हे इन्द्रवायू ! युवयोः... तस्य सर्वस्यानुरूपं
शुचिपा शुवेः सोमस्य पाताराविन्द्रवायू शुचि
शुद्धं सोममस्मे अस्मदीयं पातं पिबतम् । इदं
वेद्यां स्तीर्णं बहिश्चा सक्तम् । पानार्थमासीद-
तम् । बहिष्युपविशतमित्यर्थः ।

१५. निमिषयन्तो A. ०यन्तो is suggested
for ०यन्तो ।

१६. आत्मीयाश्वान् Sy.

१७. बला is missing in M. ०णीयव० is
suggested for जीयं व० ॥ स्पृहणीय-
स्तोतृकान् Sy.

१८. उभयोः समानमेकं रथम् Sy.

अभिमुखम् । इदम् । ति । वाम् । प्रभृतम् । ऐन्द्रवायवाख्यमध्वः । अग्रम् । अर्थ । प्रियमाणा । अस्मान् ।
पाशवन्धाद् विमुञ्चत् ।

या वां शतं नियुतो याः सहस्रमिन्द्रवायु विश्ववाराः सचन्ते ।

आभिर्यातं सुविदत्राभिरुवाक्पातं नरा प्रतिभृतस्य मध्वः ॥ ६ ॥

या वाम् । याः । वाम् । सेवन्ते । शतम् । नियुतः । वाइव । सहस्रम् । इन्द्रवायू ! सर्वेषां
वासयिष्यः । आयातम् । आभिः । सुविदत्राभिः । अभिमुखम् । पातं च । नरेण । सम्भृतम् । सोमम् ।

अर्वन्तो न श्रवंसो मिचमाणा इन्द्रवायु संष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः स्ववंसे हुवेम ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

[अर्वन्तः ।]

१. अस्मदभिमुखम् Sy.

२. हि is suggested for ति ॥ खलु Sy.

३. वा A. युवयोरर्थम् Sy.

४. प्रकर्षेण हृतं होमार्थमुत्तरवेदि प्रति नीतम्
Sy.

५. ०वाख्यय A.M.

६. मु [मू] ध्वः A. मधुरस्य सोमस्य Sy.

७. ग्रहेष्वाद्यमैन्द्रवायवाख्यं ग्रहम् Sy.

८. तादृशस्य सोमस्य पानानन्तरम् Sy.

९. प्रियमाणा is suggested for प्रिय-
माणा ।

१०. ०वद्धान् M.

११. ०ञ्चतम् is suggested for ०चत् ॥
पापाद् विमोचयतम् Sy.

१२. प्रथमे छन्दोमे प्रदणशस्त्र ऐन्द्रवायव्यतृचस्य
'या वां शतम्' इति तृतीया । सूत्रितञ्च 'या
वां शतं नियुतो याः सहस्रमित्येकपातिन्यः,
(ĀSS 8. 9.) Sy.

१३. युवाम् Sy.

१४. शतसंख्याकाः सत्यः Sy.

१५. सहस्रसंख्याकाः सत्यो यूवां सचन्ते Sy.

१६. विदवैर्वरणीयाः Sy.

१७. आयातम् A. आगच्छतम् Sy.

१८. नियुङ्क्तः Sy.

१९. सु is written twice in A. शोभनधन-
प्रदाभिः Sy.

२०. अस्मदभिमुखम् Sy.

२१. पिबतम् Sy.

२२. हे नरा ! नेतारी Sy.

२३. प्रभृतस्य उत्तरवेदि प्रति नीतस्य Sy.

२४. मधुरस्य सोमस्य द्वितीयायै षष्ठो । ईदृश
सोमम् Sy.

२५. The *pratika* is supplied by the
Editor. This stanza has already
been explained. See RV. 7. 90. 7.
Sy. mentions here the follow-
ing. व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु-अथवा इव
हविषां बोधारीऽग्नं वाचमाना बलं कामयमाना
वसिष्ठा वयं शोभनरक्षणाय शोभनः स्तोत्रैरि-
न्द्रवायु आह्वयेमहीति ।

VII. 92.

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्धो मधमयामि यस्य देव दधिपे पूर्वपेयम् ॥ १ ॥

आ वायो । उपागच्छ । अस्मान् । वायो ! सोमस्य पातः ! सहस्रं हि । ते । सन्ति नियुतः ।

१. 'आ वायो' इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यायं त्रैष्टुभं वायव्यम् । अनुकान्तञ्च—
'आ वायो पञ्च' (KSA. 38. 92. p. 26.)
इति । शुनासीरीये पर्वणि वायोऽनियुतवतो
यागस्य 'आ वायो' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—
'आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्याहि
दायवां समच्छ' (ASS 2. 20) इति ।
नियुत्वद्वायुदेवताके पशवेवैव वपाया अनु-
वाक्या (ASS. 3. 8.) । प्रथमे छन्दोमे
प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्यैवैवाद्या । सूत्रितञ्च—
'समुद्राद्विमिरित्याज्यमा वायो भूष शुचिपाः'
(ASS 8. 9.) इति Sy.

२. उप समीपे आ भूष आगच्छ । 'भू प्राप्ती'
इत्यस्यैतद्रूपम् Sy. उप समीपे, आभूष
आक्रमस्वाऽऽगच्छेत्यर्थः । 'भूष अलङ्कारे' इह
गत्यर्थः Mah. आ अभूष अभ्याक्रमस्व । . .
उप समीपे . . अभ्याक्रमस्वेति सम्बन्धः U.
उपेत्युपसर्गभूतेषां क्रियापदमध्याह्रियते ।
नोऽस्मानुपेत्य, इममस्मदीयं सोमं पानेनाभूष
आ समन्तावलङ्कुः । यद्वा—अस्मदीयं यज-
भागमनेनालङ्कुः । 'भूष अलङ्कारे' भीवादिः
BB.

३. अस्माकम् Sy., Mah., U.

४. हे शुचेः शुद्धस्य सोमस्य पातः ! Sy. शुचि
पवित्रं प्रथमं वषट्कृतमप्राप्तमन्यदेवैरीदृशं सोमं
पिबतीति शुचिपाः पवित्रसोमपान ! Mah.
पवित्रं सोमं प्रथमवषट्कारवषट्कृतमप्राप्तम-
न्यदेवताविशेषः पिबतीति शुचिपाः U. शुचेः
शुद्धस्य पातः ! BB.

५. बहवः U.

६. सति A. विद्यन्ते U.

७. केनाहमाकमे ? इति चेत् . . . ते तव सहस्रं
नियुतः सन्ति । 'नियुतो वायोः' इत्युक्तेनियुच्छ-
ब्देन वायुवाहनभूता मृगा उच्यन्ते । तवास्-
त्स्थिता वाहनभूता मृगास्तैरागच्छेत्यर्थः Mah.
नियुद्गुणपुक्ता अश्वाः 'U. नियुतोऽश्वाः,
अतस्तर्वागमनं भूषणाय भवति । हे वायो !
नियुतोऽश्वा अस्मानुपयान्तु । यद्वा वायो आभू-
षय पञ्चम् । तदर्थं किं क्रियतामित्याह—तव
सहस्रं नियुतोऽस्मानुपगच्छन्तु । यद्वा भूवेत्याम-
न्त्रितमेव, भूषयतीति भूवोऽलङ्कृता । कस्य ?
तस्य यज यत्र गच्छतीति, हे एवङ्गुणक !
वायो ! तव सहस्रं नियुतोऽस्मानुपयान्तु, तैः
सहितस्तन्, अस्मात्तकाशमागच्छेत्यर्थः BB.

विश्वैर्वरणीय ! तुभ्यम् । उपगमयामि । मदकरम् । सोमम् । यस्य । देव ! करोषि ! पूर्वपानम् ।

प्र सोता जीरो अश्वरेष्वस्थात्सोममिन्द्राय वायवे पिबध्वै ।

प्र यद्वा मध्वो अग्रियं भरन्त्यध्वर्यवो देवयन्तः शचीभिः ॥ २ ॥

प्र सोता । प्रास्थात् । अभिषोताऽध्वर्युः । अग्रिः । यज्ञेषु प्रागवयम् । सोमम् । इन्द्राय । वायवे

१. विश्वं सर्वं वृणोति व्याप्नोति, विश्वैर्वा श्रियते प्राप्यते इति विश्ववारस्तत्सम्बोधनं हे विश्ववार सर्वव्यापक ! Mah. विश्वं सर्वं वृणोति, विश्वैः सर्वैर्वा श्रियते प्राणिभिरिति विश्ववारस्तत्सम्बोधनं हे विश्ववार ! U. कथमनेनागमनेन यज्ञोऽलङ्कियते ? इत्याह, विश्ववार ! निज-वलेन विश्वस्यावरक ! विश्वेषां वा वरणीय ! BB.

२. तव Sy., Mah. तव स्वभूतम् U. अहं तुभ्यमागताय BB.

३. उपायामि । उपयतं पात्रे गृहीतमासीत् Sy. उप समीप एव, अयामि गमयामि । सोमं ते समर्पशमोऽध्वर्युः Mah. उपसर्गद्वयेन कृपापद-मध्याह्नियते । उपो इत्युपशब्दस्यार्थे वर्तते । उपो अयामि समीपं प्रापयामि । किम् ? सोममुपहरामि । 'इ गतो' भीवादिकः । अन्तर्भावितध्वर्युः । णितुम्वा BB.

४. मदनीयं तृप्तिजनकम् Mah. मदनीयम् U.

५. सोमलक्षणमन्नम् Sy., Mah. अन्नम् U. अदनीयम् BB.

६. सोमस्य Sy., Mah., U. पुनश्च सोमो विशो-द्यते । . . . यस्य BB.

७. हे देव ! दीप्यमान ! वायो ! Mah. हे देव ! वायो ! BB.

८. दधासि धारयसि Sy. त्वं . . . धारयसि । दधातेतिदि कृपम् Mah. U. दधासि, आच-रसि । यं लब्ध्वा अयमं पिबसि, अन्यमग्रे

पिब तं न क्षमते यागेषु BB.

९. पूर्वपानम् is suggested for पूर्वपानम् ॥ प्रथमपानम् । ऐन्द्रवायवयुहे प्रथमे वषट्कारे केवलाय वायवे हूयते द्वितीये त्विन्द्रवायुभ्या-मिति वायोः प्रथमपानम् । तादृशमन्ध उपा-यामोऽतयन्वयः Sy. प्रथमवषट्कारतत्क्षणं पूर्व-पानम् Mah. पूर्वपेयं प्रथमवषट्कारतत्क्षणम् । पूर्वपानं प्रथमवषट्कार एव ते सोमस्य राज इत्याशयः U. प्रथमपानम् BB.

This stanza=YV. 7. 7. =TS.

1. 4. 4. 1.

अयातो गृह्णात्येव । आ वायो भूय शुचिषा उप नः सहस्रं ते निपुतो विश्ववार । उपो तेऽन्नन्धो मध्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयं वायवे त्वेति SB. 4. 1. 3. 18. p. 348.

१०. प्रथमे ह्यन्धोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'प्रसोता' इत्याद्या । सूत्रितञ्च—'प्र सोता जीरो अश्वरेष्वस्थात्सोममिन्द्राय वायवे इन्द्रमादनासः' (ĀSS. 8. 9.) इति Sy.

११. प्रस्थातात् A. प्रतिष्ठियत् । पुरस्तादुत्तर-वेदि प्रापितवान् Sy.

१२. ०ध्वर्य A.

१३. क्षिप्रा M. क्षिप्रकारी Sy.

१४. यागेषु Sy.

१५. प्रागेव यम् or प्रापयत् is suggested for प्रागवयम् and प्रापयत् can be the explanation of प्रास्थात् ।

च । पानाय । प्रहरन्ति । यत् । मूर्खम् । सोमस्य । वाम् । अध्वर्यवः । देवकामाः । कर्मभिः ।

प्र याभिर्यासिं दाश्वांसमच्छा नियुद्धिर्वायविष्टये दुरोणे ।

नि नो रयिं सुभोजसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्व्यं च राधः ॥ ३ ॥

प्र याभिः । प्रयच्छसि । याभिः । यजमानम् । प्रति । नियुद्धिः । वायो ! यजार्थम् । गृहे ।
ताभिर्नियुवस्व । अस्माकम् । रयिम् । शोभनभोजनम् । गव्यम् । अगव्यम् । च । धनम् । निमिश्रयेति ।

१. पानार्थम् Sy.

२. प्रकर्षेण भरन्ति सम्पादयन्ति तेऽध्वरेष्वित्यन्वयः Sy.

३. येषु यज्ञेषु Sy.

४. अग्रभक्षम् । प्रथमभागम् Sy.

५. युवयोरर्थम् Sy.

६. अभिववाविलक्षणेः Sy.

७. शुनासीरीये पर्वणि नियुत्वद्वायोर्पागस्य 'प्रयाभिः' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'प्र याभिर्यासिं दाश्वांसमच्छा तत्त्वं नो देव मनसा' (ĀSS, 2. 20) इति । तद्देवत्ये पशावेवैव पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'प्र याभिर्यासिं दाश्वांसमच्छा नो नियुद्धिः शतिनोभिः' (ĀSS. 3. 8.) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउग-शस्त्र एवैव वायवतुचस्य द्वितीया । सूत्रितञ्च—'प्रा वायो भूय शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासिं दाश्वांसमच्छा' (ĀSS. 8. 9.) इति Sy.

८. The *Pratika* is supplied by the Editor.

९. अभिगच्छति । ताभिरस्मान् प्रत्यागच्छेति शेषः Sy. गच्छति Mah. प्रयासि U. गच्छति BB.

१०. ०नवव A. हविषां दातारं यजमानम् Sy हविर्वैतवन्तं यजमानम् Mah. हवींवि वत्तवन्तं यजमानम् U. हविर्वैतवन्तम् BB.

११. अभिमुखम् Mah. अग्राभेराप्तुमिति शाक-पूणिः । अभि U. अभिगन्तुम् BB.

१२. युवत् भिः A. वडवाभिः Sy. अदवाभिः कृत्वा Mah. नियुद्धव उभयलिङ्गः स्त्रियां पुंति

च U. वडवाभिर्नियुः संततिभिः BB.

१३. यागाय Sy. Mah. एववाय वा U. पुनरपि यागं प्रार्त्तयितुम् BB.

१४. यज्ञगृहे स्थितम् Sy. यज्ञगृहे वर्तमानम् Mah. यज्ञगृहे वर्तमानं यजमानम् U. यज्ञगृहे BB.

१५. नियुद्धिः तागत्या Mah. U. ताभिरागत्ये-हास्मद्यतगृहे BB.

१६. नितरां मिश्रय प्रयच्छ Sy. देहि । नियोति-र्दानार्थः, व्यत्ययेन शस्त्रप्रत्ययः Mah. निपूर्वो योतिर्दानार्थः । देहि U. शोभनभुक्तिकं धन-मस्माभिमिश्रय BB.

१७. आगत्य चास्मभ्यम् Sy. अस्मभ्यम् Mah., U

१८. रथं A.

१९. शोभनाप्रयुक्तम् Sy. सुष्ठु भुज्यत इति सुभोजास्ताम् । भुज्येसुन्यत्ययः Mah. साधु भुज्यत इति सुभोजास्तं सुभोजतम् U. शोभन-भोजनम् BB.

२०. गोस्तङ्गम् Sy. वीरं पुत्रं गोस्तम्बन्धि Mah. वीरवत् पुत्रवीरादिवत्, गव्यं गोस्तम्बन्धिनिमित्तम् । . . . यदा गव्यैः क्षीरादिभिस्तद्गत् BB.

२१. अश्व्यम् is suggested for अगव्यम् । अश्वस्तङ्गमेतदुभयात्मकम् Sy. अश्वस्तम्बन्धि Mah. अश्वस्तम्बुहवत् । . . . यदा अश्वयो-गस्यापि निमित्तभूतम् । छान्दसो यत् BB.

२२. गोश्ववत्त्वं रायो धनं च Mah. नियुव च रायो धनम् BB.

२३. प्रयच्छ Sy.

२४. VM. ignores वीरम् ॥ वीरं युवम् Sy. This stanza=YV. 27. 27.=TS. 2. 2. 12. 7.

ये वायवं इन्द्रमादनासु आदेवासो नितोशनासो अर्यः ।

घ्नन्तो वृत्राणि सूरिभिः प्याम सासृह्णांसो यथा नृभिर्मित्रान् ॥ ४ ॥

ये वायवे । अर्याः । इन्द्रवायुभ्याम्, मदहेतवः । इन्द्रवायु देवावभिमुखाः । हन्तारः । शत्रोः ।
तैः सूरिभिः प्राज्ञैरश्वैरिन्द्रवायू गमयद्भिः । शत्रून् । घ्नन्तो वयम् । प्याम । अभिभवन्तः । युद्धेन । भगैश्च ।
मित्रान् ।

आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरं संहस्तिणीभिरुप याहि यज्ञम् ।

वायो अस्मिन्सर्वने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

उत्तरा निगदसिद्धेति—

[आ नः]

१. प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'ये वायव इन्द्र' इति द्वितीया । सूत्रितञ्च— 'ये वायव इन्द्रमादनासो या वां शतं नियुतो याः सहस्रम्' (ASS 8. 9) इति Sy.
२. अर्याः is missing in M. ये सूरयः स्तोतारः Sy.
३. मुद० A. VM. seems to explain वायवे and इन्द्रमादनासः together as इन्द्रवायुभ्यां मदहेतवः ॥ स्तोत्रैरिन्द्रस्य तपे पितारस्तथा वायवे वायोश्च मादनास्तपका भवन्ति Sy.
४. जागतेरुपेताः Sy.
५. निहन्तारः Sy.
६. अत एवार्योऽरे शत्रोः Sy.
७. तैस्मदीयैः स्तोत्रभिः Sy.
८. ०वायु A.
९. घ्नन्तो M. हिंसन्तः Sy.
१०. भवेम Sy.
११. मभि० A.
१२. युद्धेभिः Sy.
१३. The reading is doubtful.

अस्मदीयैः पृथक् Sy.

१४. मित्रान् A.

शत्रुभटान् Sy.

१५. नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ 'आ नो नियुद्धिः' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च— 'आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरं पीबोअप्रा रयिवृधः सुमेधाः' (ASS. 3. 8.) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायवतृचस्यैव तृतीया । सूत्रितञ्च— 'आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरं य सोता जीरो अध्वरेवस्थात्' (ASS. 8.9. इति Sy.

१६. The *Pratīka* is supplied by the Editor. VM. does not explain the stanza VII 92.5. Sy. explains this stanza in the following manner: हे वायो ! नोअमाकमध्वरं हिंसारहितं यज्ञं शतिनीभिः शतसंख्यावर्तीभिः सहस्तिणीभिः सहस्रसंख्यावर्तीभिश्च नियुद्धिर्ब्रह्माभिरुपा याहि । उपागच्छ । तदनन्तरमस्मिन् सबने प्रातःसबने मादयस्व सोमेन तृप्यस्व । अग्न्यद् गतम् ।

VII.93.

शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्येन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेधाम् ।

उभा हि वां सुहवा जोहवीमि ता वाजं सद्य उंशते घेष्टा ॥ १ ॥

शुचिम्^१ । निरवद्यम्^२ । क्षिप्रम्^३ । स्तोमम्^४ । नवजननम्^५ । अद्य^६ । हे इन्द्राग्नी ! शत्रूणां हन्तारौ !
वेधाम्^७ । उभा^८ । हि^९ । वामहम्^{१०} । स्वाह्वानी^{११} । भृशमाह्वयामि^{१२} । ती^{१३} युवाम्^{१४} । अन्नम्^{१५} । सद्य^{१६} एव । कामय-
मानाय^{१७} मह्यम्^{१८} । दातृतमौ^{१९} ।

ता सानसी शवसाना हि भूतं साकंवृधा शवंसा शुशुवांसा ।

चयन्तौ रायो यवंसस्य भूरैः पृङ्क्तं वाजस्य स्थविरस्य घृज्वैः ॥ २ ॥

ता सानसी^{२०} । ती^{२१} । सम्भजनीयौ^{२२} । बलमाचरन्तौ^{२३} । हि^{२४} । भवतम्^{२५} । सहवृद्धौ^{२६} । बलेन^{२७} । वर्धमानौ^{२८} ।

१. 'शुचिं नु' इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यायं
ऋषिभमेन्द्राग्नम् । अनुकम्पते हि—'शुचि
न्वष्टावेन्द्राग्नं तु' (KSA. 38. 93. p.
26.) इति । गतः सूक्तविनियोगः । ऐन्द्राग्नस्य
पशोर्बपायाः 'शुचिम्' इत्येवा याज्या ।
सूत्रितञ्च—'शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य
गीर्भविप्रः प्रमतिमिच्छमानः' (ĀSS 3. 7.)
इति Sy.

२. शुचि A.

३. शुद्धम् निरवद्यम् Sy. निर्दोषम् BB.

४. सोमं M. अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy. स्तोत्रम् BB.

५. इवानोमत्पन्नम् Sy. नवमभूतपूर्वं जातं जनन-
मस्येति BB.

६. अस्मिन् काले Sy. अस्मिन्नहनि BB.

७. हे वृत्राणां शत्रूणां हन्तारौ ! Sy. वृत्रस्य
पापस्य हन्तारौ ! युवाम् BB.

८. भवेवां M. सेवेवाम् is suggested for
वेवाम् ।

९. उभौ Sy., BB.

१०. यस्मात् Sy. BB.

११. युवाम् BB.

१२. स्वां० A. सुखमाह्वानं शक्यौ Sy. आह्वय-
मानावप्यरोषौ BB.

१३. ०मां० A. पुनः पुनराह्वयामि । अत आगत्य
सेवेवामित्यर्थः Sy. ईदृशी वां युवां जोहवीमि
भृशमाह्वयामि BB.

१४. तथाविधौ युवाम् Sy. ती तावद्गुणौ युवां
यस्माज्जोहवीमि तस्मादिदं स्तोमं जुषेवाम् ।
अस्मिन्निद्रियादिकं च घतम् BB.

१५. बलं वा ईदृशमन्नम् Sy.

१६. तदानीमेव शीघ्रम् Sy. तदानीमेव BB.

१७. कामयमानाय यजमानाय BB.

१८. कामयमानाय यजमानाय Sy.

१९. दातृतमौ भवतम् Sy. दातृतमौ । 'दानकर्मणो
वधातेस्तुचि BB.

This stanza=TS. I. 1. 14. 1.

२०. हे इन्द्राग्नी ! Sy. २१. तावृशी Sy.

२२. सर्वे सम्भजनीयौ युवाम् Sy.

२३. शवो बलम् । तद्वदाचरन्तौ Sy.

२४. ललु Sy.

२५. बलमिव शत्रूणां भञ्जकावास्तामित्यर्थः Sy.

२६. वृद्धौ is missing in A. सहप्रवृद्धौ Sy.

ईश्वरो भवन्तो । धनस्य । यवसस्य^१ व । बहुनः^२ । तथा सति सम्पत्त्यतं प्रयच्छतं वा । अन्नम् । वृद्धम् ।
वर्षेणशीलं शत्रूणामिति ।

उपो ह यदिदथं वाजिनो गुधीभिर्विप्राः प्रमतिमिच्छमानाः ।

अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमाणा इन्द्राग्नी जोहुंवतो नरस्ते ॥ ३ ॥

उपो ह । उपगच्छन्ति । यदा । गृहम् । हविष्मन्तः । कर्मभिः^३ । मेधाविनः । इन्द्राग्न्योः प्रमतिम् ।
इच्छमानाः^४ । अस्वाः^५ । इव । काष्ठां^६ । व्याप्नुवानाः^७ । तदानीमिन्द्राग्नी । भूषमाह्वयन्तो^८ भवन्ति । ते ।
मनुष्या इति ।

गोभिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान ईद्वै रयि यशसं पूर्वभाजम् ।

इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्यैभिस्तिरतं देभ्यैः ॥ ४ ॥

गोभिः^९ । गोभिः^{१०} । विप्रः^{११} । प्रमतिम्^{१२} । इच्छमानः^{१३} । याचते धनमिच्छति वा । यशसा युक्तम् । पूर्व-
मेव भजनीयम्^{१४} । हे इन्द्राग्नी ! शत्रूणां हन्तारो ! स्वायुधौ । प्रवर्धयतम् । अस्मान् । नेतरैः^{१५} । धनैः^{१६} ।

१. अन्नस्य Sy. २. व A. ३. बहुलस्य Sy.

४. ०प्रच्य० A. संयोजयतम् । अस्मभ्यं प्रय-
च्छतम् Sy.

५. अन्नस्य 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति कर्मणः
सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ईदृशमन्नम् Sy.

६. स्थूलस्य Sy.

७. घर्षेण० is suggested for वर्षेण० ॥
शत्रूणां घर्षकस्य Sy.

८. Sy. takes उपो as two words उप
and उ He construes उप with नुः
and उ as उ इति पूरकः ।

९. ये यजमानाः Sy.

१०. ग्रहम् A. विदन्ति जानन्ति देवास्तत्र घट्टव्य-
त्वेनेति विदयो यज्ञस्तम् Sy.

११. कर्मभिर्बुद्धिभिर्वा Sy.

१२. प्रमतिम् M. प्रकृष्टां मतिमिन्द्राग्न्योरनुग्रह-
बुद्धिम् Sy.

१३. इच्छन्तः is suggested for इच्छमानाः ॥
आत्मन इच्छन्तः Sy. १४. यथा Sy.

१५. शीघ्रं युद्धभूमिं व्याप्नुवन्ति तथा Sy.

१६. ऐन्द्राग्नानि कर्माणि व्याप्नुवन्तः Sy.

१७. इन्द्रमग्निञ्च Sy.

१८. पुनः पुराह्वयन्तो भवन्ति Sy.

१९. कर्मणां नेतारो जनाः Sy.

२०. अमावास्याप्रामेन्द्रान्तस्य हविषो 'गोभिः'
इत्येषा याज्या । सूत्रितञ्च—'इन्द्राग्नी यवसा
गतं गोभिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः' (ASS.
1. 6.) इति । ऐन्द्राग्ने पशो पुरोडाशस्यैव
याज्या । सूत्रं तूदाहृतम् Sy.

२१. स्तुतिभिः Sy. २२. मेधावी वसिष्ठः Sy.

२३. सुवयोरनुग्रहबुद्धिम् Sy.

२४. इच्छा is suggested for इच्छमानः ।

२५. युवां स्तीति Sy. २६. धनमुद्दिश्य Sy.

२७. पूर्वमेव सम्भजनीयम् Sy. २८. वृत्रस्य Sy.

२९. शोभनायुधौ Sy. ३०. ०यन्तम् A.

३१. नेतरैः M. नवतरैः is suggested for
नेतरैः ॥ नवतरैः प्रशस्तैः Sy.

३२. दातव्यैर्धनैः Sy.

सं यन्मही मिथुती स्पर्धमाने तनुरुचा शूरसाता यतैते ।

अदेवयुं विदथे देवयुभिः सुत्रा हतं सोमसुता जनेन ॥ ५ ॥

सं यत् । सङ्गच्छते । महत्वी । संयुज्यमाने । स्पर्धमाने । दीप्तशरीरे सेने । संग्रामे । तदानीम-

यजमानम् । देवयुभिः । हतं संग्रामगृहे । तदेवाह सत्यमेव । हतम् । यजमानेन । जनेन चेति ।

इमामु पु सोमसुतिमुप न एन्द्राग्री सौमनसाय यातम् ।

नू चिद्धि परिमुन्नाथे अस्माना वां शश्वद्भिर्ववृतीय वाजैः ॥ ६ ॥

इमामु पु । इमाम् । एव । अस्मदीयाम् । सोमसुतिम् । हे इन्द्राग्री ! अस्मामु सौमनसं कर्तुम् ।

मुष्टु । उपागच्छतम् । क्षिप्रम् । अस्मान् । परिमुन्नाथे आत्मीया एत इति बुद्धिः परिमननम् । तथा सति ।

बहुभिः । अन्नेः । वाम् । आवर्तयेयम् ।

सो अग्र एना नमसा समिद्धोऽच्छा मित्रं वरुणमिन्द्रं वोचेः ।

यत्सीमागश्चकृमा तत्सु मृळ तदयमादितिः शिश्रथन्तु ॥ ७ ॥

सो अग्ने । स त्वम् । अग्ने ! अग्नेन । हविषा । समिद्धः । मित्रादीन् । अभिब्रूहि यदस्माकमभि-

१. ०ज्येतमा० A. परस्परं हिसन्त्यौ । यद्वा मेयतिराकोशकर्मा परस्परमाकोशन्त्यौ Sy.

२. स्पर्धां कुर्वन्त्यौ Sy.

३. ०प्तः श० A.

४. देवायुभिः A. ०युभिः is suggested for. ०युवभिः ।

५. हिस्तम् Sy.

६. ०पहे A.

७. सोममभिवृण्वता Sy.

८. यजमानसङ्गेन सोमसुतं जनं हिस्तम् Sy.

९. VM. ignores यतैते ॥ Sy.'s commentary on this stanza is partly missing.

१०. अस्वदीया A.

११. सोमाभिववकियाम् Sy.

१२. सुमनसो भावाय Sy.

१३. न Sy.

१४. परित्यज्य अग्न्यान्न मध्येवे । अस्मानेव सर्वदा बुध्येवे Sy.

१५. अन्नैर्हविर्लक्षणैः Sy.

१६. पुवाम् Sy.

१७. ०तयेयम् म A.

आवर्तयामि Sy.

१८. VM. ignores चित् and हि ॥ चिद् एव । हि यस्मादेवं तस्मात् Sy.

१९. अन्नेनास्मदीयेन हविषा Sy.

२०. ०न्यः A. सन्दीप्तः सन् Sy.

२१. आदि refers to वरुणम् and इन्द्रम् ।

२२. अभिब्रूयाः । अयमस्मदीयो रक्षणीय इति कथय Sy.

लपितम् । यद्वयम् । सर्वतः । पापम् । कृतवन्तः । तत्पापम् । मुष्टु । सुखम् । तयत् । अयमा । अदिति-
श्चान्ये च मित्रादयः । अययन्तु ।

एता अग्र आशुपाशासं इष्टीयुवोः सचाम्यश्याम् वाजान् ।

मेन्द्रो नो विष्णुर्मरुतः परि ख्यन्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

एताः । एताः । इष्टीः । अग्ने ! व्यापयन्तः । अग्रि च ये स्वभूतान्यन्नानि । सह । प्राप्नुयाम ।
युवायो स्वभूतान् । अस्मान् । इन्द्रादयः । मा । परिख्यन्, परिरूपान् त्यागः ।

VII.94.

इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी पूर्व्यस्तुतिः । अभ्रादृष्टिरिवाजनि ॥ १ ॥

इयं वाम् । इयम् । युवयोः । अस्य । स्तोतु । हे इन्द्राग्नी ! पूर्वस्तुतिमुख्ये काले प्रादुर्भूता स्तुतिः ।
अभ्रात् । वृष्टिरिव । अजनि ।

१. सीमिति परिग्रहाधीनः । सर्वतो वाङ्मनःका-
यैश्च Sy. २. अपराधम् Sy.
३. तस्मादागसः Sy. ४. अस्मान् मुष्टु रक्ष Sy.
५. तयत् is suggested for तयत् ॥ तत्त्यागः
Sy. ६. अस्मत्तो विद्योजयन्तु Sy.
७. इमाम् Sy. ८. इष्टिः A. यज्ञान् Sy.
९. उपलक्षणमेतत् । हे इन्द्राग्नी ! Sy.
१०. प्यावयन्तो० A. आशु शीघ्रं सम्भजमाना
वयम् Sy. ११. यो A.
१२. युगपदेव Sy. १३. अभिप्राप्नुयाम् Sy.
१४. युवा यः M. युवयोः is suggested for
युवायो ।
१५. आदि refers to विष्णुः and मरुतः ।
१६. परि परिरूप A.
१७. अस्मान् परित्यज्यान्मान् मां दातुः । सर्वदा-
स्मानेव पश्यन्तु । अन्यद्गतम् Sy.
१८. त्यागं A.
१९. 'इयं वाम्' इति द्वादशार्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्चमेन्द्रानाम् । द्वादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः ।

- तया चानुकाशम् 'इयं वां द्वादशगायत्रमन्त्या-
नुष्टुप्' (KSA. ३८. १५. p. २६.) इति ।
ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनेऽज्यावाकशस्त्र आदितो
नवर्चः शस्यन्ते । सूत्र्यते हि—'इयं वामस्य
मन्मन इति नव (ĀSS १. १०) इति ।
'आभिप्लविकेषूपस्थेषु स्तोमेषु वृद्धावच्छावाकस्य
प्रातःसवन इदं सूक्तमावापार्थमुत्तमावर्जम् ।
सूत्रितञ्च—'इयं वामस्य मन्मन इत्येकादश'
(ĀSS ७. १.) इति । चातुर्विकेऽहनि
प्रातःसवने तस्यैवाद्यस्तृचः । सूत्रितञ्च—
'इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी युवामिमे'
(ĀSS. ७. २.) इति Sy.
२०. युवाभ्यां युवयोरर्थम् Sy.
२१. अस्मादृष्टिः Sy.
२२. स्तोतुः is suggested for स्तोतु ।
२३. ०ग्वि A.
२४. पूर्वस्तुस्तुति० A. मुख्या स्तुतिः Sy.
२५. भेदात् Sy. २६. वृष्टिरिव बह्वी सती Sy.
२७. प्रादुर्भूता । तां शृणुतमित्युत्तरत्र सम्बन्धः Sy.

शृणुतं जरितुर्हवमिन्द्राग्नी वनतं गिरः । ईशाना पिप्यत धियः ॥ २ ॥

शृणुतम् । शृणुतम् । स्तोत्राह्वानम् । इन्द्राग्नी ! भजतम् । स्तुतिः । ईश्वरो । पूजयन् ।

कर्माणि ।

मा पापत्वाय नो नरेन्द्राग्नी माभिःस्तये । मा नो रीरधतं निदे ॥ ३ ॥

मा पापत्वाय । हे नरा ! हे नेतारी ! अस्मान् । न । पापत्वाय । विधेयान् कुतम् । इन्द्राग्नी !

मा च । अभिःस्तये । मा च । निन्दित्रे शत्रवे ।

इन्द्रे अग्नौ नमो बृहत्सुवृक्तिमेरयामहे । धिया धेना अवस्यवः ॥ ४ ॥

इन्द्रे । वयमिन्द्राग्न्योः । महत् । हविः । सुप्रवृत्तम् । माभिमुख्येन प्रापयामः । कर्मणा ।

स्तुतीश्च । रक्षणमिच्छन्तः ।

१. युवां शृणुतम् Sy.

२. स्तोत्राह्वानम् A. VM. seems to explain जरितुः and हवम् together as स्तोत्राह्वानम् ॥ जरितुः स्तोत्रहवमाह्वानम् Sy.

३. सम्भजतम् Sy.

४. स्तुतीः is suggested for स्तुतिः ॥ श्रुत्वा च तदीयाः स्तुतीः Sy.

५. ईश्वरो M. ईश्वरो is suggested for ईश्वरो । तयेशानेश्वरो युवाम् Sy.

६. पूजायां M. पूरयतम् is suggested for पूजयन् । तत्स्यैः कर्तुः पूरयतम् Sy.

७. कर्मणि M. अनुष्ठितानि कर्माणि Sy.

८. पापत्वा० A.

९. हे नरा is missing in A.

१०. अस्मा M.

११. हीनभावाय Sy.

१२. ० यात् A. वशीकुतम् Sy.

१३. शत्रुभिः कृतायाभिःस्तनाय Sy.

१४. शत्रवे A. निन्दकाय जनाय Sy.

१५. VM. explains नः once only.

१६. चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्रे अग्ना' इत्ययं षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितञ्च—'इन्द्रे अग्ना नमो बृहता हवे ययोरिदम्' (ĀSS. 7. 2.) इति Sy.

१७. इन्द्रे A.

१८. VM. explains इन्द्रे and अग्ना together as इन्द्राग्न्योः ॥ इन्द्रे देवेऽग्नी च Sy.

१९. बृहणं वर्धकम् Sy.

२०. हविर्लक्षणमन्नम् Sy.

२१. सुप्रवृत्तां स्तुतिम् Sy.

२२. अभिप्रेरयामः Sy.

२३. कर्मणा युक्ताः Sy.

२४. अग्रगीताः स्तुतिवाचश्चाभिप्रेरयामः Sy.

धेना वाङ्मार्गमत् Ngh. 1. 11.

२५. रक्षणकामा वयम् Sy.

ता हि शश्वन्त ईळंत इत्था विप्रांस ऊतये । सुबाधो वाजसातये ॥ ५ ॥

ता हि शश्वन्तः । ती । हि । बहवः । स्तुवन्ति । यथा वयमित्थम् । मेधाविनः । रक्षणाय ।
बाधात्सहिताः । युद्धप्राप्तये च ।

ता वा गोभिर्विपन्यवः प्रयस्वन्तो हवामहे । मेधसाता सनिष्यवः ॥ ६ ॥

ता वाम् । ती । वाम् । गोभिः । स्तोतारः । हविष्मन्तः । हवामहे । यज्ञे । धनकामाः ।

इन्द्राग्री अवसा गंतमस्मभ्यं चर्षणीसहा । मा नो दुःशंस ईशत ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी । इन्द्राग्नी ! रक्षणेन । प्रागच्छतम् । अस्मदर्थम् । हे शत्रूणां सोढारी ! मा । अस्मा-
कम् । शत्रुः । ईशिष्ट ।

मा कस्य नो अररुषो धूर्तिः प्रण्डमर्त्यस्य । इन्द्राग्री शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

मा कस्य । मा । कस्यचिदपि । अदातुः । हिंसा । अस्मान् । प्राप्नोतु । मनुष्यस्य । तथास्माकं
मुखम् । प्रयच्छतम् । इन्द्राग्नी !

१. खलु Sy. २. अनेन प्रकारेण Sy.

३. मेधाविनो जनाः Sy.

४. बाधात्सहिताः is suggested for बाधात्
सहिताः ॥ तथा समानं बाधमानाः परस्परं
बाध्यमानाः जनाः Sy.

५. अन्नलाभाय । यद्वा वाजसातिरिति सङ्ग्राम-
नाम । सङ्ग्रामार्थम् Sy.

६. हे इन्द्राग्नी ! ती युवाम् Sy.

७. स्तुतिभिः Sy. ८. स्तोत्रमिच्छन्तः Sy.

९. हविलंभनेनाग्नेनोषेताः Sy.

१०. आह्वयामहे Sy.

११. मेधानां यागानां साती सम्भजने निमित्तभूते
सति Sy.

१२. सनि धनमात्मन इच्छन्तो वयम् Sy.

१३. अनावासायामेन्द्राग्नस्य हविषः 'इन्द्राग्नी
'अवसा' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'इन्द्राग्नी

अवसा गतं गोभिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः'
(ASS 1. 6.) इति Sy.

१४. The *Pratika* is supplied by the
Editor.

१५. देवेनावसाग्नेन सह Sy.

१६. अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यः Sy.

१७. हे चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवि-
तारी ! Sy. १८. अस्मान् Sy.

१९. दुष्टाभिर्गतनः पारुष्यवादी शत्रुवच Sy.

२०. ईशिष्ट A. ईशत ईशिष्ट । अस्मान् बाधितुं
(मा) शक्नोतु Sy.

२१. का A. २२. मर्यचिदपि A.

२३. अररुषः अरंभत्यस्य मनुष्यस्य सम्बन्धिनी Sy.

२४. भिः ता A.

२५. अस्मात् A.

२६. वत्तम् Sy.

गोमृदिरण्यवद्वसु यद्वामश्वावदीमहे । इन्द्राग्नी तद्वनेमहि ॥ ६ ॥

उत्तरा निगदसिद्धेति—

[गोमृत्]

यत्सोम आ सुते नर इन्द्राग्नी अजोहवुः । ससीवन्ता सपर्यवः ॥ १० ॥

यत् सोमे । यदा । सोमे । अभिषुते । मनुष्याः । इन्द्राग्नी ! भूशमाह्वयन्ति । अश्ववन्तः । पूजा-
कर्माः पूर्वत्र वाक्यसमाप्तिः ।

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गुर्वैराविवांसतः ॥ ११ ॥

उक्थेभिः । शस्त्रैः । वृत्राणां हन्तारी । यौ । स्तुत्या । मोदमानौ । आङ्गुर्वैः आ घोषैरुच्चैः शब्दितैः
शस्त्रैः । आभिमुख्येन वसतीर्यजमानेषूत्तरत्र सम्बन्धः ।

१. The *Pratika* is supplied by the Editor.

हे इन्द्राग्नी ! गोमृद्गोभिर्वृक्तं हिरण्यवद्विरण्यैः
सुवर्णैर्वृक्तमश्ववदश्वैश्चोपेतं यद्वसु वां युवा-
सोमहे याचामहे । तद्वसु युवयोः प्रसादादयं
वनेमहि सम्भजेमहि Sy.

२. चातुर्विधिकेऽह्नि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे—
'यत्सोम आ सुते' इत्यारम्भणीयाहर्गणेषु च
द्वितीयादिष्वहःस्त्रेया प्रातःसवने तेनैव शंस-
नीया । सूत्रितञ्च—'यत्सोम आ सुते नर
इत्यारम्भणीयाः शस्त्रा' (ASS. 7. 2.)
इति Sy. ३. अहिषु० A. अभिषुते सति Sy.

४. कर्मणां नेतार ऋत्विजः Sy.

५. इन्द्रमग्निञ्च Sy.

६. अभिह्वयन्ते तदा युवामागच्छतमिति शेषः Sy.

७. अश्ववन्तो A. अश्ववन्तो is suggested
for अश्ववन्तः ॥ प्रशस्ताश्चौ Sy.

८. परिचरणकामाः सन्तः Sy.

९. उक्थैः Mah. उक्थैः स्तुतौ सन्तौ Sy.

१०. ०रा A. वृत्राणामावरकाणां हन्तृतमौ Sy.

वृत्राणामावरकाणां पाप्मनां हन्तृतमौ Mah.

वृत्रस्यातिशयेन हन्तारी स्तः U.

११. यावाविवांसतः परिचर्येते तौ युवामागच्छतमिति
शेषः Sy. इन्द्राग्नी Mah., U.

१२. स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या Mah. वाचा स्तुतौ U.

१३. ०दतमा० A. मोदमानौ स्वभावतः Mah.
मोदमानौ स्तः U.

१४. आङ्गुर्वैः is suggested for आङ्गुर्वैः ।

१५. ०च्चेश० M. आघोषैरुच्चैश्च स्तोत्रैः Sy.
लौकिकवाक्यस्तोमैरपि स्तुतौ, आ आगच्छतः
Mah. स्तोमैः स्तुतौ U. आङ्गुर्वैः स्तोम
आघोषः N. 5. 11.

१६. ०ह्वेन A.

१७. विवांसतो य० or वसतो य० is suggested
for वसतोयैः ॥ परिचर्येते । व्यत्ययेन कर्मणि
कर्तृपत्ययः Sy. आविवांस्येते परिचर्येते वज-
मानैरिति शेषः । व्यत्ययेन कर्तरि लट् Mah.
परिचरतः स्तोतुन् तौ, उक्थैरगिरः आङ्गुर्वैश्च
स्तुमः सर्वकामाप्यर्थम् U. विवांसतः परि-
चर्यायाम् (N. 11. 23.)

१८. VM. ignores चित् ।

This stanza=YV. 33. 76.

ताविदुःशंसं मर्त्यं दुर्विद्वांसं रक्षस्विनम् ।

अभोगं हन्मना हतमुदधिं हन्मना हतम् ॥ १२ ॥

ताविदुःशंसम् । तौ । एव युवाम् । दुःशंसम् । मनुष्यम् । दुर्विद्वांसं दुर्वृद्धिमित्यर्थः । रक्षो बन्तं तद्वन्तम् । अभिभूय भोक्तारमिमम् । आपुवेन । हतम् । उदधिमिव घाम्, एनायासेन । हतमिति ।

VII.95.

प्र क्षोदसा धारयसा सप्त एषा सरस्वती धरुणमारयसी पृः ।

प्रवावधाना रुध्यैव याति विश्वा अपो महिना सिन्धुरन्याः ॥ १ ॥

प्र क्षोदसा । प्रसरस्पति । उदकेन वा । पानार्हेण सहिता । एषा । सरस्वती । धारयसी लोकस्य ।

१. ताविदुः शंस A.
२. हे इन्द्राग्नी ! तौ युवाम् Sy.
३. वमुः शंसन् A. दुष्टाभिर्शंसन्तम् Sy.
४. मनुष्यन् A. शत्रुम् Sy.
५. ०द्धिमित्य० is suggested for ०द्धि-
मत्य० ॥ दुर्विज्ञानम् Sy. ६. बन्तवन्तम् Sy.
७. आहृत्वास्मत्तोऽपहृत्य भोक्तारम् Sy.
८. हन्मनाधनेनापुवेन Sy. ९. हिस्तम् Sy.
१०. उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रवयति—उदधिम ।
लुप्तोपममेतत् । उदधानं कुम्भमिव । यथा
कुम्भोऽनायासेन भिद्यत एवमनायासेनैव शत्रु-
मापुवेन युवा हिस्तम् Sy.
११. घगाम् A. घटम् is suggested for
घाम् ॥
१२. एनायासेन M. अना० is suggested for
एना० ।
१३. 'प्र क्षोदसा' इति षड्च षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यायं
श्रेष्ठुर्भ सरस्वतीदेवताकम् । तृतीया तु सरस्व-
देवताका । अनुकम्यते च—'प्र क्षोदसा षट्

- सारस्वतं तु तृतीया सरस्वतः' (KSA. 38.
95. p. 26.) इति । गतः सूक्तविनियोगः ।
प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'प्र क्षोदसा धारयसा
सप्त एवेति प्रउगम्' (ASS. 8. 9.) इति ।
सारस्वते पक्षी 'प्र क्षोदसा' इति वपायायाख्या ।
सूत्रितञ्च—'प्र क्षोदसा धारयसा सप्त एषा
पाबोरवी कन्या चित्रायुः' (ASS. 3. 7.)
इति ।सरस्वत्या एषा नदीवन्निगमा Sy.
याङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । वाक्
कस्मात् ? वचैः । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदी-
वद्देवतावच्च निगमा भवन्ति N. 2. 23.
१४. ०रस्पति A. प्रसरति is suggested for
प्रतरस्पति ॥ प्रवावति शीघ्रं गच्छति Sy.
१५. धारकेण Sy.
१६. दृश्यमाना नदीरूपा Sy
१७. स is written twice in A.
१८. धारयन्ती is suggested for धारयति ॥
धरयम्—लिङ्गस्यत्ययः । धरया धारयित्री
Sy.

लोकमयी च । नगरीत्यौपमिकम् । प्रकर्षेण बध्नन्त्पात्मन्येकीकुर्वन्ति । राजमार्यइव । गच्छति । सर्वाण्येव
अन्यानि । उदकानि । महर्त्स्वेन प्रबाधधाना । सिन्धुरिति ।

एकाचेतत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात् ।

रायश्चेतन्ती भुवनस्य भूरेधृतं पयो दुदुहे नाहुषाय ॥ २ ॥

‘एकाचेतत्’ । एका^१ । बुबुधे^२ । सरस्वत्येव^३ । नदीनां^४ मध्ये । शुचिः^५ । गच्छन्ती । पर्वतेभ्यो^६ निस्सृता ।
यावत् पश्चिमं^७ समुद्रम्^८ । यनम्^९ । बहु^{१०} । प्रजापयन्ती । भुवनस्य^{११} गौर्भूत्वा । धृतम्^{१२} । पयश्च^{१३} । दुदुहे^{१४} । नहुष-
पुत्राय नाहुषोक्तं वचनं नान्याः शुश्रुवुर्नद्यः सरस्वती तु शुश्रावेति^{१५} ।

१. लोहम० is suggested for लोकम० ।
२. ०यो य च A. अयसा निमिता Sy.
३. पुरीव Sy.
४. ०न्तोन्ति A ०न्ती is suggested for ०न्ति ।
५. प्रतोलीव विस्तोर्णा सती . . . यदा रघ्येव रथिनेव यथा रथी रथेन भार्गस्थं तरुगुल्मादिकं चूर्णाकृत्य गच्छति तद्वत् स्वकीयेन वेगेन सर्वं सम्पिपती गच्छतीत्यर्थः Sy.
६. सर्वाः Sy. ७. आपगाः Sy.
८. महिम्ना Sy.
९. स्पन्दनशीला नदीरूपा सा Sy.
१०. सरस्वत एव पयो वपायाः ‘एकाचेतत्’ इत्यनु-
वाक्या । सूत्रितं च—‘एकाचेतत्सरस्वती नदी-
नामुत स्वा नः सरस्वती जुषाणा’ (ĀSS. 3. 7.)
इति सहस्रसंवत्सरेण कतुना यक्षमाणा
नाहुषो नाम राजा सरस्वतीं नदीं प्रार्थयामास ।
सा च तस्मै सहस्रसंवत्सरपर्याप्तं पयो घृतञ्च
प्रवदौ । अयमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते Sy. DDN.
adds वसिष्ठस्त्रिष्टुभा सरस्वतीं तुष्टाय
before Sy.’s quotation.

११. ०तम् A.
१२. एकां A.
१३. नाहुषस्य प्रार्थनामज्ञासित् Sy, नाहुषस्य प्रार्थ-
नामचेतीत् । ‘चित्ती संज्ञाने’ DDN.
१४. सरस्वती नदी Sy. DDN.
१५. नदीनामन्यासां मध्ये Sy., DDN.
१६. शुद्धा Sy. पवित्रा DDN.
१७. गिरिभ्यः सकाशात् Sy., DDN.
१८. ०मां A. समुद्रपर्यन्तम् Sy, DDN.
१९. धनानि Sy., DDN.
२०. बहुलस्य Sy., DDN.
२१. प्रवच्छन्ती Sy., DDN.
२२. भूतजातस्य Sy., DDN.
२३. गोः भूत्वा A.
२४. सहस्रसंवत्सरपर्याप्तम् Sy., DDN.
२५. दुग्धवती, दत्तवती Sy., DDN.
२६. न भूव० M. नाहुषाय राजे Sy., DDN.
२७. ०श्रुवृत्रघ्नः A.
२८. ‘तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवताइच्च निगमा
भवन्ति’ (N. 2. 23.) इत्युक्तत्वावत्र
सरस्वती नदीवत् स्तूपते DDN.

गीतकः—

राजा वर्षसहस्राय वीक्षिष्यन्नाहुषः पुरा ।

चचारैकरथेनेमां वदन् सर्वाः समुद्रगाः ॥

यद्ये वहत मा सर्वा इन्द्रशो वायवैकशः ।

प्रत्यूचुस्तं नृपं नद्यः स्वल्पवीर्याः कथं वयम् ॥

वहेम सर्वान् भोगोस्ते सने वर्षसहस्रिके ।

सरस्वतीं प्रपद्यस्व सा त्वा वक्ष्यति नाहुष ! ॥

तथेत्युक्त्वा जगामाश्वामापगां च सरस्वतीम् ।

प्रतिजग्राह सा चैनं पयः सपिबच्च दुहती ॥

एतदत्यद्भुतं कर्म सरस्वत्या नृपं प्रति ।

वारुणिः कीर्तयामास सूक्तस्यास्य द्वितीयया ॥ इति ।

स वावृधे नर्यो योषणासु वृषा शिशुर्वृषभो यज्ञियासु ।

स वाजिनं मधवद्भ्यो दधाति वि सातये तन्वं मामृजीत ॥ ३ ॥

१० स वावृधे । ११ सरस्वान् । वावृधे । नृहितः । नदीषु । पुमान् । शिशुः । सेक्ता । यज्ञाह्मासु ।

१. वीक्षिष्यन् DDN.

२. ०रेकरथेनेमां A. ०रथेनेताम् DDN.

३. मा सर्वान् M. 'मे भोगान्', इन्द्रशोऽप्ययवैकशः DDN.

४. ०ल्पा A.

५. भोगान् सर्वास्ते यने वर्षसहस्रिके DDN.

६. पार्यं A.

७. नहुष A. सा ते वक्ष्यति DDN.

८. जगामाशु आ० is suggested for जगामाशमा० ॥ जगामाश पावनीं स सरस्वतीम् । सा चैनं प्रति जग्राह DDN.

९. पयः सपिबच्च A.

१०. दुहती A. दुहती M. दुहुहे च पयोधृतम् ॥ २३ ॥ DDN.

११. ०प्यं A.

१२. ०णी A.

१३. प्रथमस्य द्वितीयया Sy. DDN.

१४. इति is omitted by M. BD. VI. 20—24.

१५. सरस्वदेवताके पशो 'स वावृधे' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'स वावृधे नर्यो योषणासु यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे' (ĀSS. ३. ८.) इति Sy.

१६. स is omitted by A.

१७. ववृधे वधते Sy.

१८. योषित्वात्मनः कलत्रभूतासु मध्यमस्यानास्वप्सु मध्ये Sy.

१९. पुमां शिचशुः A.

सेचनसमर्पः Sy.

२०. अल्पः प्रादुर्भासमयेऽल्पतया वृद्धयमानः Sy.

२१. वषिता Sy.

२२. ०र्हाः सु M.

सः । बलिनम् । हविष्मभ्यम् । प्रयच्छति । विशोचयतु । सोऽस्मदीयां तनुम् । लाभाय । संशयतु ।

उत स्या नः सरस्वती जुषाणोपं श्रवत्सुभगां युञ्जे अस्मिन् ।

मितजुभिर्नमस्यैरियाना राया युजा चिदुत्तरा सखिभ्यः ॥ ४ ॥

उत स्या । अपि च । सा । सरस्वती । अस्मान् । सेवमाना । स्तुतीरुपशृणोतु । सुभगा । अस्मिन् युञ्जे । प्रमाणार्थं मितजानुकैः । नमस्कारं कूर्वद्भिः । अभिगम्यमाना । धनेन । सहायवर्गेण सहायवर्गेण । च । अन्याभ्यो नदीभ्यः सखिभ्यः । उत्कृष्टो स्तोत्रभ्यो वा सुप्रशस्तेति ।

इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः प्रति स्तोमं सरस्वति जुषस्व ।

तव शर्मन्प्रियतमे दधाना उपं स्थेयाम शरणं न वृक्षम् ॥ ५ ॥

इमा जुह्वानाः । इमानि हवीषि । जुह्वाना वयम् । भवाम नमस्कारैः । प्रतिसेवस्व त्वम् । स्तोमम् ।

१. तादृशः सरस्वान् Sy. २. पुत्रम् Sy.

३. ०धमभ्यः is suggested for ०धमभ्यम् ॥ हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यः Sy.

४. ददाति Sy.

५. ०यितु A.

६. तनुं A. तेषां शरीरम् Sy.

७. लाभार्थम् Sy.

८. संशयतु ॥ 'शो तनुकरणे' ॥ विमाष्टि । लाभार्थं संस्करोतीत्यर्थः । यद्यप्येवा सरस्वतः स्तुतिस्तथापि सरस्वत्याः प्रीणनार्थं तत्सवनमिति छान्दोगिके सरस्वते त्वेऽस्वा उक्तो विनियोगो न विरुध्यते Sy.

९. दशरात्रेऽष्टमेऽहनि प्रउगे 'उत स्या नः' इति सारस्वतः सप्तमस्तुत्रः । सूत्रितञ्च—'उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्' (ĀSS. 8. 10) इति । सारस्वते पक्षी पुरोडासास्य 'उत स्या नः' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'उत स्या नः सरस्वती जुषाणा सरस्वत्यभि नो नेवि वस्यः' (ĀSS. 3. 7.) इति Sy.

१०. अस्माकम् Sy.

११. प्रीयमाना Sy.

१२. इवभू० A.

१३. शोभनधना Sy.

१४. प्रणामार्थं is suggested for प्रमाणार्थं ॥ प्रह्वंजानुभिः Sy.

१५. नमस्कारैः Sy.

१६. अभि is omitted by A. देवैरियाना उपगम्यमाना Sy.

१७. धनेन सङ्गता Sy.

१८. सहायवर्गेण A. This seems to be redundant. नित्ययुक्तेन Sy.

१९. चिच्छब्दस्यार्थं Sy.

२०. ०ष्ट M. ०ष्टा is suggested for ०ष्टो ॥ उत्कृष्टतरा । ईदृशी । अस्मदीयाः स्तुतीरुपशृणोत्वित्यन्वयः Sy.

२१. पवित्रेष्टयां सारस्वतस्य हविषः 'इमा जुह्वानाः' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिर्देविकाण्यो अकारिवम्' (ĀSS. 2. 12.) इति Sy.

२२. ०नां A.

२३. अस्मदीयानि हवीषि Sy.

२४. तुभ्यं जुह्वतो वयम् Sy.

२५. ०म यि A.

२६. त्वद्विषयेनमस्कारैः Sy.

२७. अस्मदीयं स्तोत्रम् Sy.

सरस्वति ! तव । सुखे । प्रिये । निधीयमानाः त्वामुपस्थेयाम् । प्रतिश्रयभूते महान्तम् । इव । वृक्षम् ।

अयमुं ते सरस्वति वसिष्ठो द्वारावृतस्य सुभगे व्यावः ।

वर्धं शुभ्रे स्तुवते रसि वाजान्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

अयमुं ते । अयम् । उ । ते । सरस्वति ! वसिष्ठः । ऋतस्य यज्ञस्य पूर्वापरी । व्यावः । द्वारो
वंस्तपयागार्धम् । सुभगे ! वर्धं । शोभमाने ! स्तुवते च । प्रयच्छ । अन्नानीति ।

VII 96.

बृहदु गायिषे वचोऽसुर्या नदीनाम् ।

सरस्वतीमिन्महया सुवृक्तिभिः स्तोमैर्वसिष्ठ रोदसी ॥ १ ॥

बृहदु गायिषे । हे वसिष्ठ ! महत् । वचंस्त्वम् । वचोऽसि । बलवती । नदीनां सरस्वतीति ताम् ।

१. त्वं ये Sy.

२. वयञ्चातिशयेन प्रिये Sy.

३. ०नां त्वां M.

४. त्वामुपतिष्ठेम सङ्गच्छेमहि Sy.

५. आश्रयभूतम् Sy.

६. VM. ignores युष्मत् and आ ॥ युष्मत्
सकाशात् । आ । उपसर्गश्रुतेर्बोध्यक्रियाध्या-
हारः । आवदोमहि अन्नानीति शेषः Sy.

७. उ इति पूरकः Sy.

८. त्वां यन्तुः Sy.

९. यज्ञस्य सम्बन्धिन्यो पूर्वापरे Sy.

१०. ह्याव A. विवृणोति Sy.

११. सप्तप A. संस्तव० is suggested for
संस्तप० ।

१२. हे शोभनघने Sy.

१३. वर्धस्व Sy.

१४. हे शुभ्रवर्णे ! देवि ! Sy.

१५. स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय Sy.

१६. न च A. १७. प्रवेहि । अन्यद् गतम् Sy.

१८. अन्नानीति M.

१९. 'बृहदु गायिषे' इति षडृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थम् । आद्या बृहती द्वितीया सप्तोबृहती
तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः शिष्टास्तिष्ठो गायत्र्यः ।
आद्यस्तृचः सरस्वतीदेवताकोऽन्त्यपञ्च सरस्वदे-
वताकः । तथा चानुक्तम्—'बृहदु प्रगाथः
प्रस्तारपङ्क्तिः परास्तिष्ठो गायत्र्यः सरस्वतः'
(KSA. ३८. १६. p. २७.) इति । पञ्चमे-
ऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यः प्रगाथः सरस्वतस्तृचः ।
सूत्रितं च—'बृहदु गायिष इति बाहृतं प्रउगं
प्रगाथानेके' (ASS. ७. १२.) इति । . . .
अनयविरात्मानं सम्बोध्य सरस्वत्याः स्तुती
प्रेरयति Sy.

२०. गायिषे A.

२१. वच्च० A. वचः is suggested for
वचं० ॥ स्तोत्रम् Sy.

२२. गायति Sy.

२३. असुर्या—असुराशब्दाच्चतुर्थ्यैकवचनस्य उपा-
देशः । असुराद्यै बलवत्यै नदीकृपायै सरस्वत्यै ।
अस्याः प्रीणनार्थमित्यर्थः Sy.

२४. नदीनां मध्ये Sy.

एव । सरस्वतीम् । पूजय^१ । स्तुतिभिः । सुप्रवृत्ताभिर्वसिष्ठ ! वावापृथिव्योऽप्यभ्युपगतो^२ ।

उभे यत्ते^३ महिना शुभ्रे^४ अन्धसी अधिष्ठियन्ति^५ पूरवः ।

सा नो बोध्यवित्री मरुत्सखा^६ चोद राघो^७ मृधोनाम् ॥ २ ॥

उभे यत्ते । उभे^३ । यस्याः । ते^४ । महत्त्वेन । हे शोभमाने ! अन्ने दिव्यं पार्थिवं च यदा कृष्टपण्यं^५ चाकृष्टपण्यं^६ च । अधिगच्छन्ति । मनुष्याः । सा । अस्माकम् । बुध्यस्व^७ अ वित्री भवामीति । यस्यास्ते मरुतः सखायः । चोदय । धनम् । हविष्मताम् ।

भद्रमिन्द्रा^८ कृणवत्सरस्वत्यकवारी^९ चेतति वाजिनीवती ।

गृणाना जमदग्निवत्स्तुवानां च वसिष्ठवत् ॥ ३ ॥

भद्रमि^८ । भद्रम् । एव । भद्रा । कृणोतु । सरस्वती । अकृत्स्नितगमना । बुध्यवताम् । अन्नवती । स्तूयमाना । जमदग्निर्वर्षिणा^९ । तथा यथा वसिष्ठः स्तोति तद्वत् । च । स्तूयमानेत्यात्मानं परोक्षमाह ।

१. पूजय । सर्वदा सरस्वतीमेव स्तुहि नात्यां देवतामिति भावः Sy.

२. स्तोत्रैः Sy.

३. सुप्रवृत्तिभिः सुष्ठु बोधयजितैः Sy.

४. वावापृथिव्योः स्थितां दिवि देवतारूपेण भूम्यां वायुपेण निवसन्तीम् Sy.

५. ०भृष्वत्योः is suggested for ०भृष्वतोः ।

६. VM. ignores उ ॥ उ एव Sy.

७. य धते A.

८. उभ A. उभयविधं विषयं पार्थिवं चाग्निं ग्राम्य-मारण्यं वा Sy.

९. तव Sy.

१०. महिम्ना Sy.

११. हे शुभ्रवर्णे ! सरस्वति ! Sy.

१२. अन्ने A.

१३. चाकृष्टपण्यं is omitted by A.

१४. पूरवः पूरयितव्याः मनुष्याः Sy.

१५. सा त्वम् Sy.

१६. अस्मान् Sy.

१७. बुध्यास्व A.

१८. रक्षित्री सती Sy.

१९. अपि च मरुत्सखा-मरुतो माध्यमिका देवगणाः, ते सखायो यस्याः माध्यमिकाया वाचस्तादृशी त्वम् Sy.

२०. प्रेरय Sy.

२१. हविर्लक्षणधनोपेतानाम् Sy.

२२. कल्याणम् Sy.

२३. भद्रं A. कल्याणी भजनीया वा Sy.

२४. अस्माकं करोतु Sy.

२५. ०स्वत्यः कुत्ति० A.

२६. बुध्यताम् is suggested for बुध्यवताम् ॥ चेतयतु, अस्मान् प्रज्ञापयतु । यदा मधीषं स्तोत्रं चेतति जानातु Sy.

२७. ०दानीनि० A.

२८. ०णो A. जमदग्निर्वर्षिणेव मया Sy.

२९. वसिष्ठवत्-अर्हार्थं वतिप्रत्ययः । वसिष्ठाहं वसिष्ठस्यानुरूपम् Sy.

३०. स्तूयमाना च भव Sy.

जनीयन्तो न्वग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः । सरस्वन्तं हवामहे ॥ ४ ॥

जनीयन्तः । जायामात्मन इच्छन्तः । क्षिप्रम् । गमनशीलाः । पुत्रीयन्तश्च वयम् । शोभनदानाः ।
सरस्वन्तम् । हवामहे ।

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्रुतः । तेभिर्नोऽविता भव ॥ ५ ॥

ये ते सरस्वः । ए । ते । सरस्वः । ऊर्मयः सिन्धुरूपस्य । मधुरसवन्तः । उदकच्युतः । तेभिः ।
नः । अविता । भव ।

पीपिवांसं सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । भूक्षीमहिं प्रजामिषम् ॥ ६ ॥

पीपिवांसम् । वर्धमानम् । सरस्वतः । स्तनम् । भजामहे । प्रजाम् । अन्नं च ततो धूक्षीमहीत्यर्थः ।

१. सरस्वदेवताके पक्षी 'जनीयन्तः' इति तिङ्गः पुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रितञ्च—'जनीयन्तो न्वग्रवः । इति तिङ्गो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' ĀSS. ३. ८.) इति Sy.
२. जायमा० A. जायन्त आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । ता इच्छन्तः Sy. ३. अद्य Sy.
४. अङ्गन० A. उपगन्तारो वयम् Sy.
५. पुत्रान् कामयमानाः Sy.
६. देवम् Sy.
७. हवामहे स्तुमहे । आह्वयामहे वा Sy.
८. वसिष्ठस्यावर्णम् Dur. वसिष्ठस्य SKN.
९. ये is suggested for ए ।
१०. त्वदीया Sy. तव BB.
११. हे सरस्वन् देव ! Sy. सरस्वन् ! उदकवन् ! BB. हे भगवन् ! सरस्वन् ! Dur.
१२. ०स सिन्धू० A. जलसङ्घाः Sy. उदकसङ्घाताः BB. कल्लोला उदकस्य सामर्थात् SKN. यैर्हर्णोपि नभो मेघैश्छादयति Dur.
१३. ०वन्त A. रसवन्तः Sy. मधुररसाः BB. उदकवन्तः Dur. स्वावमुक्ताः SKN.
१४. घृतस्य वृक्षः पुदकस्य क्षारिणो भवन्ति Sy. उदकं क्षारयन्त्यः । यद्वा ऊर्मयोऽरणशीला गावो मधुमन्तो घृतश्रुतः BB. घृतवन्त उदकप्रक्षराः Dur. घृतमिव क्षरितारः । अथवा ऊर्णोतेऊर्मयो मेघाः । ये ते तव हे सरस्वन् ! ऊर्मय आच्छादयितारोऽनर्पणामभावहेतवः कृत्स्नस्य नभसो

- मेघाः, मधुमन्तो मधूदकवन्तः । घृतमित्युदकनाम । उदकस्य क्षरितारः SKN.
१५. तेभिन् A. तैः is suggested for तेभिः ॥ तैर्हर्मिभिः Sy.
१६. अस्माकम् Sy., Dur., SKN.
१७. अपिता A. रक्षिता Sy. तर्पयिता Dur. वयिता रक्षिता वा SKN.
१८. भवेत्येतदाशास्महे Dur. N. 10. 24. SKN. IV. 28. This stanza=TS. 3. 1. 11. 3.
१९. अन्वारम्भणीयायां सरस्वतो यागस्य 'पीपिवांसम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'पीपिवांसं सरस्वतो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' (ĀSS. 2. 8.) इति Sy.
२०. वीचीवांसं A.
२१. प्रवृद्धम् Sy. वर्धितवन्तम् ।....वर्धयन्तमित्यर्थः BB.
२२. देवस्य Sy. सरस्वान्वाग्देवताविशेषस्तस्य BB.
२३. शब्दायमानं स्तनवद्वसाधारं वा मेघम् Sy. स्तनस्यानीयं यापं, यथा स्तनो बालान् वर्धयति, एवं सर्वलोके वर्धयन्तम् BB.
२४. भजेमहि प्राप्नुयाम Sy.
२५. पुत्रादिकाम् Sy. वयमपि प्रजां पुत्रादिकाम् BB.
२६. सरस्वतः प्रसादाद्भूक्षीमहि Sy. तस्याश्च जीवनायमिषमन्नं च BB.

यः स्तनः । विस्वेपां वरुणीयः ।

VII. 97.

यज्ञे दिवो नृपदने पृथिव्या नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।

इन्द्राय यत्र सर्वानि सुन्वे गमुन्मदाय ग्रथमं वयश्च ॥ १ ॥

यज्ञे ॥ ऐन्द्रास्याद्या सूक्तं बार्हस्पत्यमन्त्येन्द्रो च ॥ यज्ञे । दिव आगत्य निषीदतु । पृथिव्याः । नृपदने मनुष्याणां सदनस्थाने तदेवाह । नर ऋत्विजः । यस्मिन् यज्ञे । देवकांसाः । मदन्ति । इन्द्राय । यस्मिन् यज्ञे । त्रीणि सवनानि । सुषुविरे । तत्रेन्द्रो मदाय । गच्छतु । प्रथममेव । तस्याश्वाः । वा गच्छन्तु ।

आ देव्या वृणीमहेऽवांसि बृहस्पतिर्नो मह आ संखायः ।

यथा भवेम मीळ्हुषे अनागा यो नो दाता परावतः पितेव ॥ २ ॥

आ देव्या । आवृणीमहे । देव्यानि । रक्षणानि । बृहस्पतिः । अस्मान् । आ पूजयति । हे संखायः ।

१. यस्तनः A.

२. ०यं A. विस्वेः सर्वेदेशितो भवति वृष्यमानो भवति । तं स्तनं मेघमित्यर्थः Sy. विस्वं वरुणीयं यस्य । वृषेरीणादिकोऽस्तच्प्रत्ययः । तावृषो योऽसी सरस्वास्तस्य स्तनस्थानीयं विस्वं वरुणितुं पर्याप्तं यागम् BB.

This stanza=TS. 3. 1. 11 2.

३. 'यज्ञे दिवः' इति दशचर्मण्डलं सूक्तं वतिरठस्यायं त्रैष्टुभम् । प्रथमेन्द्रो तृतीयानवम्योरिन्द्राग्रहाणस्पतो देवता दशम्या इन्द्राबृहस्पतो शिष्टानां तु बृहस्पतिः । तथा चानुकान्तम्—'यज्ञे दशेन्द्रयादि बार्हस्पत्यमन्त्येन्द्रो च तृतीयानवम्या-वेन्द्राग्रहाणस्पत्ये (KSA. 38. 97. p. 27) इति । अभिप्लविकेवृक्ष्येव तृतीयसवने स्तोम-वृद्धौ आग्रहाणचर्द्धस्तन इवमुत्तरं च सूक्तमावा-पार्यम् । सूत्रितञ्च—'यज्ञे दिवः' (ASS.

7. 9.) इति Sy. ४. ०न्द्राश्वाद्या A.

५. ०त्येन्द्रि च A. Cf KSA. 38. 97. p. 27.

६. वीप A. द्युलोकात् Sy.

७. पृथिव्या सम्बन्धिनि Sy.

८. नृणां नेतृणां सदनभूते तस्मिन् यज्ञे Sy.

९. नरऋत्विजः A. नेतार ऋत्विजः Sy.

१०. देवान् कामयमानाः Sy.

११. हृष्यन्ति Sy. १२. इन्द्रार्थम् Sy.

१३. अभिवीतव्याः सोमाः Sy. १४. अभिवृण्यन्ते Sy. १५. मदायम्, सोमं पातुमित्यर्थः Sy. १६. आगच्छन्तु Sy.

१७. सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूवंम् Sy.

१८. अशवाः is suggested for अशवाः ॥ गन्तारस्तवीया अशवाश्च Sy.

१९. व. A. आगच्छन्तु Sy.

२०. अभिभजामहे प्रार्थयामहे Sy.

२१. देवसम्बन्धीनि Sy.

२२. बृहतां पालयिता देवः Sy.

२३. अस्माकं हविः Sy.

२४. आ मह्ये-महतिर्वानार्थः । आमहते आवसत 'लोपस्त आत्मनेपदेव' इति तलोपः Sy.

२५. हे समानस्थानाः । स्तोतारो वयम् Sy.

यथा । भवेम वयम् । कामानां सेवने । अनागसः । यः । अस्मान् । दाता पराक्तो दूरात् । पितेवागच्छति ।

तम् ज्येष्ठं नमसा हविर्भिः सुशेवं ब्रह्मणस्पतिं गृणीषे ।

इन्द्रं श्लोको महि दैव्यः सिषक्तु यो ब्रह्मणो देवकृतस्य राजा ॥ ३ ॥

तम् । तम् । एवं । ज्येष्ठम् । नमस्कारेण । हविर्भिश्च । सुशुभम् । ब्रह्मणस्पतिम् । स्तुहि ।

इन्द्रं च । श्लोकः । महान्तम् । देवाहः । सेवताम् । यः । अन्नस्य । देवैस्तपादितस्य सर्वस्य राजा ।

स आ नो योनिं सदतु प्रेष्ठो बृहस्पतिर्विश्ववारो यो अस्ति ।

कामो रायः सुवीर्यस्य तं दात्पर्षन्नो अतिं स्रश्नो अरिष्टान् ॥ ४ ॥

स आ नः । सः । अस्माकम् । बर्हिः । आसीदतु । प्रियतमः । बृहस्पतिः । विश्वैर्वरणीयः । यः

भवति । सुवीर्यस्य । धनस्य । योऽस्माकं कामः । तम् । प्रयच्छतु । अतिपारयतु । नः । शत्रुभिः संसक्तान् ।

अहिंसितानेव ।

१. यथा वयं भवेम तथा यूयं परिचरतेति शेषः Sy.

२. बृहस्पतये Sy.

३. अनपराधाः Sy.

४. बृहस्पतिः Sy.

५. अस्मभ्यम् Sy.

६. दाता भवति Sy.

७. वरा० A. दूरवेशादनाम्बाहस्य Sy.

८. पुत्रेभ्यः पितेव Sy.

९. देवम् Sy.

१०. प्रशस्यतमम् Sy.

११. ०मस्मारे० A.

१२. चयपुरोडाशादिभिश्च तार्थम् Sy.

१३. ब्रह्मणो मन्त्रस्य पतिं पातयितारमेतत्संज्ञम् S.

१४. गृणे स्तुव Sy.

१५. इन्द्रश्च A.

१६. अस्मदीयः स्तावको मन्त्रः Sy.

१७. अपि च महान्तम् Sy.

१८. सेवन्ताम् A.

१९. य इन्द्रो ब्रह्मणस्पतिर्वा Sy.

२०. अन्नस्य मन्त्रस्य वा Sy.

२१. देवैः स्तोतृभिः कृतस्य Sy.

२२. ईश्वरो भवति । तमिन्द्रं तं ब्रह्मणस्पतिमिति सम्बन्धः Sy.

२३. बर्हिः A. स्थानं वेदितक्षणम् Sy.

२४. आगत्योपविशतु Sy.

२५. बृहस्पतिः Sy.

२६. वीर्यस्य A. शोभनवीर्यस्य Sy.

२७. अपि च धनस्य Sy.

२८. अभिलाषोऽस्ति Sy.

२९. कामम् Sy.

३०. अस्मभ्यं ददातु । काम्यमानं प्रयच्छतिस्वयं Sy.

३१. इति वार० A. अतिपारयति शत्रून् Sy.

३२. अस्मान् Sy.

३३. उपद्रवैः Sy.

३४. अहिंसितान् कृत्वा Sy.

तमा नो अकममृताय जुष्टमिमे धासुरमृतासः पुराजाः ।

शुचिक्रन्दं यजतं पस्त्यानां बृहस्पतिमनर्वाणं हुवेम ॥ ५ ॥

तमा नः । तत् । अन्नम् । अस्मभ्यम् । आप्रयच्छन्तु । अमरणाय । पर्याप्तम् । इमे । देवाः ।
पुराणाः । शुद्धस्तोत्रम् । यष्टव्यम् । गृहाणाम् विश पस्त्या इति च ब्राह्मणम् । बृहस्पतिम् । आप्रत्युतमन्य-
स्मिन् । भूमयः ।

तं शग्मासो अरुपासो अश्वा बृहस्पतिं सहवाहो वहन्ति ।

सहश्चिद्यस्य नीलवत्सुधस्थं नभो न रूपमरूपं वसानाः ॥ ६ ॥

तं शग्मासः । तम् । शक्ताः । आरौचमानाः । अश्वाः । बृहस्पतिम् । सह वहन्तः । वहन्तु ।
सहः शरीरं सहनाच्छरीरम् । यस्य । नीलवर्णयुक्तम् । 'आवेधसं नीलपृष्ठम्' इत्युक्तम् । रथे सह स्थितम् ।
नभः, न आदित्य इव । रूपम् । आरौचमानाम् । आच्छादयन्तः ।

स हि शुचिः शतपत्रः स शुन्ध्युहिंरण्यवाशीरिषिरः स्वर्पाः ।

बृहस्पतिः स स्वावेश ऋष्वः पुरु सखिभ्य आसुतिं करिष्ठः ॥ ७ ॥

स हि शुचिः । सः । हि । शुचिः । शतपत्रः । स हि । शोधकः । हितरमणीयं वचनमापुधं वा

१. सर्वत्र भोक्तव्यतया प्रतिद्वम् Sy.

२. अर्चनसाधनमन्नम् Sy.

३. प्रदद्युः Sy.

४. अरमाणाय A. अमरणत्वाय जीवनाय Sy.

५. इम A.

६. अमरणा देवा ब्रह्मणस्पतेराज्ञया Sy.

७. पुरा जातः Sy.

८. ंडः स्तो०

९. पस्त्यमिति गृहणाम् । तेन तद्वन्तो लक्ष्यन्ते ।
गृहिणाम् Sy.

१०. विशत्या M.

११. बृहतां पालकं देवम् Sy.

१२. अप्रत्युत० M. अप्रत्युत० is suggested
for आप्रत्युत० ॥ केनाप्यप्रतिगतम् Sy.

१३. भूर्य A. हुवेम is suggested for भूमयः ॥
आह्वयामः स्तुयाम वा Sy.

१४. शग्मास A.

१५. शग्माः सुलकराः शक्ता वा Sy.

१६. सहस्य वाहका अश्वाः Sy.

१७. बलं च भवति Sy.

१८. बृहस्पतेः Sy.

१९. नीलं निलयो निवासः । तद्युक्तम् Sy.

२०. RV. V. 43. 12.

२१. सहस्वानं च यस्य तं बृहस्पतिमित्यन्वयः Sy.

२२. आदित्यमिव Sy.

२३. ०मानम् is suggested for ०मानाम् ।

२४. आरयन्तः Sy.

२५. VM. ignores चित्.

२६. सह शुचि A.

२७. बृहस्पतिः Sy.

२८. खलु Sy.

२९. शुद्धः Sy.

३०. बृहविधवाहनः Sy.

३१. सर्वेषां शोधयिता Sy.

पावनी । गमनशील । स्वर्गस्य सम्भक्ता । बृहस्पतिः । सः । शोभनावेशः । दर्शनीयः । स्तोत्रभ्यः । महतीम् । आसृति धनस्य प्रसवम् । अत्यन्तं तत्कर्ता ।

देवी देवस्य रोदसी जनित्री बृहस्पतिं वावृधतुर्महित्वा ।

दृष्टाय्याय दक्षता सखायः करद्वर्द्धणे सुतरां सुगाधा ॥ ८ ॥

देवी । देव्यो । देवस्य । जनयित्री । चावापृथिव्यी । बृहस्पतिम् । वर्धयामासतुः । महत्त्वेन । पूज्याय । पूजां कुरुत । हे सखायः ! करोतु । आह्वयार्थं मह्यम् । सुतराणि । सुगाधानि चोदकानि ।

इयं वां ब्रह्मणस्पते सुवृक्तिर्ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे अकारि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमर्थो वनुषामरातीः ॥ ९ ॥

इयं वाम् । इयम् । वां युवयोः । ब्रह्मणस्पते ! सुवृक्तिः । इन्द्राय । वज्रिणे तुभ्यं च । अकारि हविश्च । अविष्टमिति गतम् ।

१. वाशी is suggested for पावनी ॥
हितरमणीयवाक् । यद्वा 'वाशीभिस्तत्तताश्म-
न्मयीभिः' (RV. 101. 10. 10.) इति
निगमाद् वादयामुक्तम् । स्वर्गमयायुधः
Sy. वाशीति वाङ्नाम (Nagh.
I. 11.)

२. शीलः is suggested for शील ॥ गन्ता-
ऽभ्येवणीयो वा Sy.

३. स्वर्षाः स्वर्गस्य सम्भक्ता । यद्वा सरणशील-
स्योदकस्य सनिता दाता Sy.

४. मुनिवासः Sy. ५. ईदृशो देवः Sy.

६. बहुलम् Sy.

७. ०तीं A. अन्नम् Sy.

८. ०न्तत् कर्ता A. कर्तुं तमो दातुं तमो भवति Sy.

९. A adds मदेव ० after देवी ।

१०. दानाविगुणयुक्ते ! Sy.

११. बृहस्पतेः Sy.

१२. ०तीम् A.

१३. ०मास तं M.

१४. महत्त्वेन युक्तम् Sy.

१५. वर्धनीयाय । द्वितीयाय चतुर्थी । वर्धनीयं तं
बृहस्पतिम् Sy.

१६. वर्धयत Sy.

१७. हे सखायः ! यूयमपि Sy.

१८. बृहिताय प्रभूतायाम्नाय तदर्थम् Sy.

१९. सुतराणि सुखेन तरणीयानि Sy.

२०. ०नि देवि चाव ० A. सुखेनावगाहनीयान्युद-
कानि Sy.

२१. वां युवाभ्याम्, तादर्थ्ये चतुर्थी Sy.

२२. बृह्मण ० A.

२३. सुप्रवृत्ता स्तुतिः Sy.

२४. वज्रवते Sy. २५. मया कृताभूत् Sy.

२६. मन्त्ररूपेणम् Sy.

२७. VM. ignores अविष्टम् । धियो । जिगृ-
तम् । पुरन्धीः । जजस्तम् । अर्थः । वनुषाम् and
अरातीः । Sy. explains these words
in the following manner : ती युवां
धियाऽस्मदीयानि कर्माणि । अविष्टं रक्षतम् ।
तथा पुरन्धीः पुरंधीर्ब्रह्मीः स्तुतीर्जिगृतम् ।
निगिरतम् । शृणुतमिति यावत् । अर्थोऽरीरभि-
गन्धीः । वनुषां सम्भक्तुगामस्माकम् ।
अरातीः शत्रून्तेनाः । जजस्तमुपशपयन्तम्
Sy.

See RV. VII. 64. 3.

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे तत पार्थिवस्य ।

धत्तं रुयिं स्तुवते कीर्ये चिद्युं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

बृहस्पते । बृहस्पते ! त्वं च । इन्द्रः । च । युवाम् । धनस्य । दिव्यस्य । जोभवस्य । ईश्वरो
भवतः । तथा सति प्रयच्छत यत् । तद् धनम् । स्तुवते । स्तोत्रे ।

VII.98.

अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुं जुहोतन वृषभायं चित्तीनाम् ।

गौराद्वेदीयां अवपानमिन्द्रो विश्वादेद्याति सुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । अध्वर्यवः । आरौचमानम् । दुग्धम् । अंशुम् । जुहोत । चित्तीनाम् । वरिषे । गौरा-
दधि मृगात् । अतिवायेन दूरस्थं विन्दन् । अधोमुखेन पातयन् । इन्द्रः । सर्वदा । इव । गच्छति । सुतसोमं
यजमानम् । इच्छन् ।

१. तृतीयतवन उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसितः 'बृहस्पते
युवम्' इति शास्त्रयाज्या । सूत्रितञ्च—'बृहस्पते
युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्या' (ĀSS. 6. 1.)
इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्त्यस्यैवं परिधा-
नीया । सूत्रितञ्च—'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व
इति परिधानीया' (ĀSS. 9. 9.) इति Sy.

२. बृहस्पते is missing in M.

३. ततश्च M. From च । इन्द्रः onwards the
rest of the commentary is
missing in A.

४. दिवि भवस्य Sy.

५. ०रौ is suggested for ०रो ।

६. ०च्छतम् is suggested for ०च्छत यत् ॥
वत्तम् Sy.

७. अतः कारणात् स्तोत्रं कुर्वते Sy.

८. कीरिः स्तोत्रनामैतत् (Ngh. 3. 16.)

९. VM. ignores पार्थिवस्य and चित् ॥
चिदिति पूरणः । अन्यद्गतम् Sy.

१०. 'अध्वर्यवः' इति सप्तर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठ-
स्यायं त्रेष्टुभमेन्द्रम् । सप्तम्येन्द्रावाहस्पत्या ।
तथा चानुक्रान्तम्—'अध्वर्यवः सप्तोक्तदेव-
तान्वा' (KSA. 38. 98. p. 27). इति ।
पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः Sy.

११. हे अध्वरस्य नेतारः ! ऋत्विजः । Sy.

१२. अभिवृतम् Sy.

१३. अंशं M. सोमम् Sy.

१४. जनानां मध्ये Sy.

१५. श्रेष्ठायैन्द्राय Sy.

१६. ०रामपि A. From the beginning
upto गौ०, the commentary is
missing in A.

१७. ०स्थ A. विद्वानिन्द्रः Sy.

१८. अवकाम्य स्थितं दूरस्थं पातय्यं सोमम् Sy.

१९. विदवान्यहानि सर्वदा Sy.

२०. गच्छति । अतस्तस्मा इन्द्राय सोमं जुहोतेत्यन्वयः
Sy. २१. अन्विच्छन् Sy.

यदधिषे प्रदिषि चार्चये दिवेदिवे पीतिमिदस्य वत्ति ।

उत हृदोत मनसा जुषाण उशन्निन्द्र प्रस्थितान्पाहि सोमान् ॥ २ ॥

यदधिषे । यत् । धारयसि । गते काले । चार्चत्वम् । अन्नम् । तस्य । इदानीमपि । अन्वहम् । पानम् । बह पिब तमधुना । अपि च । हृदयेन । मनसा । अपि च । सेवमानः । कामयमानः । इन्द्र ! प्रस्थितान् । पिब । सोमान् ।

जज्ञानः सोमं सहसे पपाथ प्र ते माता महिमानमुवाच ।

एन्द्र पप्राथोर्वन्तरिक्षं युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥ ३ ॥

जज्ञानः । प्रादुर्भवस्त्वम् । सोमम् । पपाथ । पालय । प्रोवाच । ते । महिमानम् । माता पृथिवी त्वया पाल्यमाना । आपप्राथ च । विस्तीर्णम् । अन्तरिक्षम् । इन्द्र ! युधा । देवेभ्यस्त्वम् । धनम् । चकर्थ ।

१. ०वेम A.
२. सोमलक्षणम् Sy.
३. पानेनोदरे धारयसि Sy.
४. काले गते M. प्रगतेषु दिवसेषु पूर्वस्मिन् काले Sy.
५. शोभनम् Sy.
६. सोमस्य Sy.
७. प्रतिदिवसमिदानीमपि Sy.
८. वत्ति-कामयसे 'वश कान्तौ' इत्यस्य सिपि शपो लुकि यत्वकत्वयत्वेऽन्वेतद्रूपम् Sy.
९. उतशब्दश्चार्थे Sy.
१०. ०माना A.
११. कामयमानः is missing in A. अस्मान् कामयमानस्त्वम् Sy.
१२. पुरस्ताप्नीतान् उत्तरवेदिस्थान् Sy.

१३. ०व त्वम् A. जायमान एव Sy.
१४. पीतवानसि Sy.
१५. बलाय is suggested for पालय ॥
१६. प्रोक्तवती । संवारसूक्ते 'अयं पन्थाः' (RV.4.18.) इत्यादिके 'नही न्वस्य' (RV.4.18.4.) इत्यर्थवादारभ्या-दित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात् Sy.
१७. तव Sy.
१८. महत्त्वम् Sy.
१९. त्वदीया जनन्यवितिः Sy.
२०. स्वतेजसापूरितवानसि Sy.
२१. अतः कारणात् हे इन्द्र ! त्वम् Sy.
२२. युद्धेन Sy.
२३. स्तोतृभ्यो देवेभ्य एव वा Sy.
२४. कृतवानसि Sy.

यद्योधवा महतो मन्यमानान्त्साक्षाम् तान्बाहुभिः शशंदानान् ।

यद्वा नृमिर्वृतं इन्द्राभियुध्यास्तं त्वयाजिं सौश्रवसं जयेम ॥ ४ ॥

यद्योधवाः । यम् । अयोधयस्त्वम् । महतोऽमान् । अभिमन्यमानान् । सहेमहि । तान् । बहुभिः ।
अस्मान् हिंसितवान् । 'शदिः शान्तनकर्मा' यन् । वा त्वम् । मरुद्भिः । इन्द्र ! परिवृतः । त्वम् । अभियुध्याः ।
ततस्त्वया यम् । सङ्ग्रामम् । कीर्तिनिमित्तम् । जयेम ।

प्रेन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नूतना मधवा या चकार ।

युदेददेवीरसहिष्ट माया अथाभवत्केवलः सोमो अस्य ॥ ५ ॥

प्रेन्द्रस्य । प्रावोचम् । इन्द्रस्य । पुरातनानि । कर्माणि । प्रावोचं च । नूतनानि । मधवा । याति ।
चके । यदा । इवेन्द्राः । सूरिः । मायाः । असहिष्ट । अनन्तरमेव । अस्य । अभवत् । असाधारणः ।
सोमः ।

१. यद्यदा Sy.

२. ०ध्व त्व० A. अस्माभिर्योधयेः । तैः सह योद्धुं
बलं प्रयच्छेरित्यर्थः Sy.

३. प्रभूतान् Sy.

४. ०मान्य० A. शत्रून् Sy.

५. त्वत्प्रसादात् सहेम ? (सहेमहि) अभिभवेम
Sy.

६. बहु० M. बाहुभिः is suggested for
बहुभिः ॥ आयुधनिरपेक्षं हस्तैरेव Sy.

७. हिंसितस्तान् शत्रून् Sy.

८. हवि A.

९. यदि Sy.

१०. नेतृभिर्मरुद्भिः Sy.

११. तम् is suggested for त्वम् ।

१२. अस्मदीयान् शत्रून्भियुध्वाः Sy.

१३. ०तन् A.

१४. त्वं त्वया M. त्वया वयम् is suggested

for त्वया यम् ॥ त्वया सहायेन वयम् Sy.

१५. अवोऽन्नं यशो वा शोभनस्य अवसो हेतुम् Sy.

१६. प्रोवाचम् A. प्रववीमि Sy.

१७. प्यरा० A.

१८. वीर्यकर्माणि Sy.

१९. अभिनवानि भुवि Sy.

२०. मधवानिन्द्रः Sy.

२१. कृतवान् Sy.

२२. एवेन्द्रः is suggested for एवेन्द्राः ।

२३. आसुरीः is suggested for सूरिः ।

२४. तैः कृतानि Sy.

२५. अभ्यभूत् Sy.

२६. इन्द्रस्य Sy.

२७. तदाप्रभृत्येव सोमस्येन्द्रस्य चासाधारणः सम्बन्धो
जात इत्यर्थः Sy.

२८. केवलः Sy.

२९. स्तोमः M.

तवेदं विश्वमभितः पशुव्यं यत्पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।

गवामसि गोपतिरेकं इन्द्र भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥ ६ ॥

तवेदं विद्वम् । तवेव । इदम् । सर्वम् । अभितो दृश्यमानम् । पशुव्यं पशूनां मुखस्त्वं भवति । यदा त्वम् । सूर्यस्य । तेजसा । पशून् पश्यसि । ततश्च गवाम् । अस्ति । गोपतिस्त्वम् । एक एव इन्द्र ! भक्षेमहि । त्वया । प्रयत्नम् । धनम् ।

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रुधिं स्तुवते कीरये चिद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

[बृहस्पते]

VII.99.

परो मात्रया तुन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्रुवन्ति ।

उमे ते विद्य रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥ १ ॥

परः । परस्त्वम् । मानसाधनेन । शरीरेण श्रीलोकान् । हे वर्चमान ! वामनो हि भूत्वा बवृधे

१. तवेव स्वभूतम् Sy.
२. विद्वं सर्वं जगत् Sy.
३. सर्वतो विद्यमानम् Sy.
४. पशवो द्विविधा द्विपादश्चतुष्पादश्च । तेभ्यो हितम् Sy.
५. सख स्वं A. सुमुखम् is suggested for मुख स्वं ॥
६. प्रेरकस्यादित्यस्य Sy.
७. विद्वम् Sy. न. प्रकाशयति Sy.
८. न केवलमेकस्या एव गोपतिरपि तु सर्वात्मित्याह गवामिति Sy.
१०. प्रयतस्य प्रतस्य । द्वितीयार्थे यच्छी । प्रयत्नम् Sy.
११. The *Pratika* is supplied by the Editor.
This stanza has already been explained. See VII. 97. 10. Sy. explains this stanza again in the following manner:—

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु हे बृहस्पते ! त्वं चेन्द्रश्च युवां दिव्यस्य पार्थिवस्य चोभय-विषय धनस्येश्वरो भवथः । तौ युवां स्तुवते स्तोत्रे धनं वत्तमिति ।

१२. 'परो मात्रया' इति सप्तर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठ-स्यायं ब्रह्मम् । 'उरं यज्ञाय' इत्याद्यास्तिल ऐन्द्रायैष्यव्यः शिष्टाः केवलविष्णुदेवताकाः । तथा चानुकान्तम्—'परो वैष्णवं तूहमित्य-न्द्रश्च तिलः' (KSA. ३८. ११. p. 27.) इति । गतः सूक्तविनियोगः । विष्णुदेवताके पशो 'परो मात्रया' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितञ्च—'परो मात्रया तन्वा वृधानेरावती धेनुमती हि भूतम्' (ASS. ३. ८.) इति Sy.
१३. पर इति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्थः । पर-शब्दाच्छान्वसोऽस्ति प्रत्ययः । 'पुरो द्विवा पुर एना पृथिव्या' (RV. 10. 82. ५.) इति यया । मात्रयेति व्यत्ययेन तृतीया । मात्रया परः परस्ताद्वर्तमानयापरिमितया Sy.

१४. मन० A.

विष्णुः । तव शरीरस्य । महत्त्वम् । नान्ये केचन । व्याप्नुवन्तः । तव स्वभूतो । इति । लोको । वयं जानीमः । पृथिवीमन्तरिक्षं च । हे देव ! विष्णो ! त्वमेव । तृतीयं लोकम् । जानासि ।

न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप ।

उदस्तभ्रा नाकमृष्वं बृहन्तं दार्ध्र्यं प्राचीं ककुभं पृथिव्याः ॥ २ ॥

"न ते विष्णो । न । ते । विष्णो ! जायमानः । नापि । जातः । देव ! महिम्नः । परम् । अन्तम् । प्राप । ऊप्तम् । अभिवानसि । तृतीयं लोकम् । दर्शनीयम् । महान्तम् । अक्षरयश्च । पृथिव्याः । प्राचीम् । दिशम् ।

१. त्रैविक्रमसमये यत्तव माहात्म्यं तत्सर्वेरपि जनै-
र्ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः Sy.

२. Something probably तव is missing
in the mss.

३. ०तो is suggested for ०तो ।

४. ०का पर्यं A.

५. जानी उ A. वयं चक्षुषोपलभामहे नान्यत् Sy.

६. अन्तरिक्षं च is written twice in A.
पृथिव्या आरभ्य पृथिवीमन्तरिक्षञ्च Sy.

७. हे द्योतमान ! Sy.

८. अस्य स्वर्गविरुद्धलोकस्य । द्वितीयायै वर्णः ।
परमं लोकम् Sy.

९. अतस्तव महत्त्वं न केनापि व्याप्तुं शक्यमिति
भावः Sy.

१०. VM. ignores अनु.

११. पूर्वोक्त एव पञ्चो 'न ते विष्णो' इति वयाप्य
अनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'न ते विष्णो ज.य-
मानो न जातस्त्वं विष्णो सुमति विश्वजन्मान्'
(ĀSS. ३. ८.) इति Sy.

१२. तव Sy.

१३. विष्णो is missing in A.

१४. प्रादुर्भवन् जनः Sy.

१५. नापी A.

१६. तथा प्रादुर्भूतोऽपि जनः नैव प्राप्नोति तव
महत्त्वस्यावसानं नास्ति । अत एव सर्वेन
ज्ञायत इति भावः Sy.

१७. हे दानादिगुणयुक्त ! Sy.

१८. महत्त्वस्य Sy.

१९. विप्रकृष्टम् Sy. २०. अवसानम् Sy.

२१. प्राव A. प्राप्नोति Sy.

२२. ऊर्ध्वम् is suggested for ऊप्तम् ।

२३. Something probably धारित is
missing in the mss. between
अभि and वानसि ।

२४. ०सि M. अक्षरयः । यथाथो न पतति तथा
Sy.

२५. द्यूलोकम् Sy.

२६. धारितवानसि । उपलक्षणमेतत् सर्वस्य भूत-
जातस्य । तथा च मन्त्रान्तरम्—'य उ विवातु
पृथिवीमुत द्यामेकी वाध्वा नुर्वानि विश्वा'
(RV. 1. 154. 4.) इति Sy.

२७. दिश A.

इरावती धेनुमती हि भूतं सयवसिनी मनुषे दशस्या ।

व्यस्तभ्रा रोदसी विष्णवेते दाधर्धं पृथिवीमभितो मयूखैः ॥ ३ ॥

इरावती । अन्नवत्यो । पशुमत्यो च । हि । अभवत् । शोभनयवसे सर्वस्मै । मनुष्या मनवे राजे । दानीमिच्छन्त्यो । त्वं चैते । रोदसी । हे विष्णो ! व्यस्तभ्राः । दाधर्धं च । इमां पृथिवीम् । परितः ।

१. पूर्वोक्त एव पशो 'इरावती' इति हविषो याज्या । सूत्रितञ्च—'इरावती धेनुमती हि भूतं विश्व-कर्मन् हविषा वावृधान इति द्वे' (ASS. 3. 8.) इति Sy.

२. सस्यवत्यो Mah. हे विष्णो ! यस्मात्तव प्रशासनमनुकुर्वत्यो छावापृथिव्यो . . सस्य-वत्यो U. छावापृथिव्यात्मना स्तूयेते । हे हविर्धानात्मिके ! छावापृथिव्यो ! इरावती इरावत्यावन्नवत्यो BB.

३. बहुधेनुयुक्ते Mah. धेन्वादिभिः पशुभिस्त-द्वत्यो U. धेनुमत्यो च भवतम् BB.

४. हिशब्दः प्रसिद्धो । विष्णुना विक्रान्तस्वाद्युवा-मेवमेव खलु पूर्वभूतमित्यर्थः Sy. हिशब्दो यस्मादर्थे व्याख्यातः U. हिशब्दश्चार्थे, इरावती धेनुमती च भवतमिति BB.

५. अभूतम् Sy. हे रोदसी ! छावापृथिव्यो ! युवामीवृष्यो भूतं भवतम् Mah. एवम्भूतं भूताम्, अभूतामिति पुरुषव्यत्ययः । संवृते इत्यर्थः U. भवतं यज्ञसाधनद्वारेण BB.

६. ऽनाय० A. मुष्टु यवसानि विघ्नन्ते ययोस्ते सुयवसिनी, यवसशब्देनात्राभ्यवहार्थाणि वस्तूनि Mah. शोभनयवसवत्यो सुसस्यवत्यो U. शोभनैर्धवसैरभ्यवहार्यैस्तद्वत्यो सयवसिभ्यो च भवतम् । सोस्तांहितिको दीधः BB.

७. मनुष्याय is suggested for मनुष्या ॥ स्तुवते मनुष्याय Sy. मनुते जानातीति मनु-जानवान् यजमानस्तस्मै Mah. यजमानाय

U. मन्त्रवते मननवते यजमानायैत्वं भवतम् BB.

८. दानीमि० M. दातुमि० or दानमि० is suggested for दानीमि० ॥ वित्तया युक्ते युवाम् Sy. दात्र्यो यज्ञसाधनानाम् । 'दाभृ दाने' दाशतस्ते दशस्या Mah., U.

९. इमे Sy. कस्मादेवमुच्यते ? इति चेत्, श्रूयतां युवयोर्महाभाग्यम् । एते युवाम् BB.

१०. छावापृथिव्यो Sy. रोदस्सञ्ज्ञां भजमाने BB.

११. एवं छावापृथिव्यो सम्प्राप्य विष्णुमाह । हे विष्णो Mah. विष्णुरेव प्रजापत्यात्मा स्वयम् BB. १२. ऽस्तना A. विभज्य स्तम्भित-वानसि Mah. अतः कारणात् १. . . . स्तम्भनीतिः स्तम्भनार्थः । स्तम्भितवानसि U. विभज्य स्थापितवान्, अथ उपरि च १. . . . तदानीं युवां रोदस्सञ्ज्ञे चाभूतमिति भावः BB.

१३. दाधर्म A. विविधमधारयः । पृथ्वीमूर्ध्व-मुखत्वेन द्यामधोमुखत्वेनेति विविधत्वम् Sy. धारितवानसि Mah. धारयसि U. इमां च विष्णुर्दाधार, अविचलितां स्थापयामास BB.

१४. अपि च पृथिवीं प्रथितामिमां भूमिम् Sy. पृथिवीं द्यां चेत्यध्याहारः U. विस्तीर्णां वा पृथिवीमन्तरिक्षं च । पृथिवीशब्देन प्रथि ? (पृथु)त्वात् त्रयो लोका उच्यन्ते । यथा 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्' इति BB.

१५. सर्वत्र स्थितैः Sy. सर्वतः Mah. इतद्वेत्तव U. अथस्तादुपरिष्ठाच्च BB.

तेजोभिः शङ्कुभिः ।

उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकं जनयन्ता सूर्यमुपासन्मग्निम् ।

दासस्य चिद्वृषशिप्रस्य माया जघ्नर्थुरा पृतनाज्येषु । ४ ॥

उरुम् । उरुम् । यज्ञाय । चक्रथुः । उ । लोकं स्थानम् । जनयन्ताविन्द्राविष्णू ! सूर्यम् । उप-
सम् । अग्निं च । दासस्य । चित् । वृषशिप्राख्यस्य युवाम् । जघ्नथुः । मायाः । सङ्ग्रामेषु । नेतारी ।

१. पर्वतैर्दाधयं धारितवानसि । यया न चलति
तथा दृढीकृतवानित्यर्थः । पर्वता हि विष्णोः
स्वभूताः । 'विष्णुः पर्वतानामधिपतिः' इति
श्रुतेः (TS. ३. ४. ५. १.) Sy. स्वतेजो-
र्पनानाजीवैर्वराहाख्येकावतारैर्वा Mah.
रश्मिभिः । यस्मात्स्वमेवप्रभावस्तस्मात्त्वां स्तुम
इति शेषः U. अंशुभिः BB.

२. एवंमहाभागधेयाभ्यां युवाभ्यां किंलाम कर्तुं
न शक्यते । तस्माद्यथोक्तं भवतमिति । आदि-
त्यपक्षे व्यस्कभ्नाद् रोदसी विष्णुरादित्य एते
युवां विविधं स्वापयति । तत एते एवं स्वापिते
बाधार धारयति पृथिवीमभितः पृथिव्यामन्तरि-
क्षस्याधस्तादुपरिष्ठाच्च । 'अभितः परितः' इति
द्वितीया । मयूखं रश्मिभिरधोमुखैः पृथिवीम्,
ऊर्ध्वमुखैश्च दिवम्, स्वयं मध्येऽन्तरिक्षे वर्तमान
इति । तस्मादनयाऽऽकृत्या युवामन्नादिमत्प्यौ
भवतम् । युवां युवयोरन्तरालं च विष्णुरपि
दृढीकरोदिति BB.

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा १ प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य
हविर्धनस्य वृक्षिणायां वर्तन्याऽऽहिरण्यं निधाय
जुहोतीरावती धेनुमती हि भूतश्चिसूयवसिनी
मनवे ददास्या । व्यस्कभ्ना रोदसी विष्णवेते

दाधयं पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहेति सऽश्विनं
पत्यं पाणावानयति साक्षस्य सन्तापमुपानयित
देवश्रुती देवेष्वाधोषतमिति तद्यदेवं जुहोति
SB. ३. ५. ३. १४. P. 274.

अचि 'मनुवे' परं यजुषि (५. १६. p. ८४.)
'मनवे' इति (YV. ५. १७. p. ८५.)
मन्त्रस्यापि कियान् पूर्वो भागोऽत्रैव 'देवश्रुती
देवेष्वाधोषतम्' इति निहितः ।

This stanza=YV. ५. १६.=TS. १.
2. १३. 2.

३. उरु A. ४. विस्तीर्णम् Sy.

५. यजमानाय Sy.

६. कुः M. कृतवन्ती युवाम् Sy.

७. खलु Sy. ८. लोकं स्वगच्छियम् Sy.

९. पुनः प्रादुर्भावयन्ती Sy.

१०. सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् Sy.

११. तमोनिवारकमुषःकालम् Sy.

१२. अमुरैरावृतम् Sy.

१३. उपक्षयितुरसुरस्य Sy. १४. चि A.

१५. कीर्त्तचिप्रा० A. एतत्संज्ञस्य Sy.

१६. जिहिस्युः । युवां सूर्यादिकं जनयन्तावित्युच्यते
Sy. १७. नेतरी A. हे इन्द्राविष्णू ! Sy.

इन्द्राविष्णू दंदिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिं च श्रथिष्टम् ।

शतं वचिनः सहस्रं च साकं हृथो अग्रत्यसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू । हे इन्द्राविष्णू ! शिलाभिर्दंदिताः । शम्बरासुरस्य । नव । पुरः । नवतिम् । च । श्रथिष्टम् । तथा वचिनोऽसुरस्य । शतम् । सहस्रम् । च पुरः । साकम् । हृथः । शत्रुभिरप्रतिहतान् असुरस्य । वीराश्च ।

इयं मनीषा बृहती बृहन्तोरुक्रमा तवसा वार्धयन्ती ।

ररे वां स्तोमं विदथेषु विष्णो पिन्वतमिषो वृजनैष्विन्द्र ॥ ६ ॥

इयं मनीषा । इयम् । स्तुतिः । महती । महन्ती । उक्रमणाविति विष्णुसाहचर्यादुपावाह ।

१. विष्णुना संस्तवः । वसिष्ठस्यायम् Dur. वसिष्ठस्य SKN.

२. हे इन्द्राविष्णू ! युवाम् BB. Dur.

३. दंदिताः A. वृद्धीकृताः Sy. SKN. वृद्धाः BB. स्थिरीकृताः Dur.

४. शम्बरस्यासुरस्य BB. मेघस्यासुरस्य वा स्वभूताः Dur. शम्बरस्य स्वभूताः SKN.

५. नर A.

६. पुराणि Sy. नगरीः BB.

७. ०तो वा A. नवोत्तरनवतिसंख्याकाः Sy.

८. इनष्टे A. अहिंसिष्टम् । 'इनथ हिंसायाम्' Sy. नाशितवन्ती । 'इनथ हिंसायाम्' BB. इनयतिबंधकर्मा । हतवन्ती स्यः Dur, SKN.

९. तामु वचिनो दोष्टिशीलान् BB. तांश्च हत्वा मेघान्तर्गताः वचिनो दोष्टिमतोऽन्नवतो वा Dur. तांश्च इनयन्ती तवस्यान् वचिनो दोष्टिमतोऽन्नवतो वा SKN.

१०. तथा साकं सह सद्य एव Sy. एकेन प्रहारेण BB. अवस्थितान् सहभावेनैकनिश्चयान् Dur. सह SKN.

११. हाथ A. अहिंसिष्टम् । 'यो वचिनः शतमिन्द्रः सहस्रम्' (RV. 2. 14. 6.) इति हि निगमान्तरम् Sy. नाशितवन्ती युवाम् BB. हत-

वन्ती स्यः Dur. SKN.

१२. प्रतिद्विन्द्वो यथा न भवन्ति तथा Sy. अप्रतिपक्षौ यथा भवतस्तथा BB. अप्रतीकारान् Dur. प्रतीत्युपसर्गः । उपसर्गाच्च पुनरेवमात्मकाः यत्र क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । यत्र न प्रयुज्यते तत्र ससाधनां क्रियामाहुः । तेनात्र प्रतिशब्दः ससाधनक्रियावचनत्वात् प्रत्यवतिष्ठमानशब्दस्यार्थः । अप्रत्यवतिष्ठमानान् SKN.

१३. शम्बरस्य BB. SKN. शम्बरस्य स्वभूतान् Dur. SKN.

१४. यौ युवामेतदतिदुष्करमकार्षेम, तावस्माकमपि शत्रून् हतमिति BB. हथ इत्येतदाशास्महे Dur. वीरान् प्रधानभूतान् । . . . एवं महाप्रभावी युवामस्मदभिप्रेतं साधयत पुत्रान् पौत्रांश्च SKN, N. 7. 10. SKN. III. 60. This stanza=TS. 3. 2. 11. 3.

१५. मननीया स्तुतिः Sy.

१६. बृहन्ती महन्ती Sy.

१७. विस्तोर्णविक्रमी । विष्णुना सहकार्यभावादिन्द्रस्याप्युत्कृष्टमत्वम् Sy.

१८. ०नुपावह M. ०नुभावाह is suggested for दुपावाह ।

वर्धनेन । वर्धयन्ती भवति । तथा प्रयच्छामि च । स्तोमम् । युवाभ्याम् । यज्ञेषु । विष्णोः ! तथासति ।
इन्द्र ! त्वं च विष्णुश्च । अन्नान्यस्मभ्यम् । पिबतम् । सङ्ग्रामेषु ।

वषट् ते विष्णवांस आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

‘वषट् ते’ । वषट्कारम् । तव । हे विष्णोः ! आस आस्यादि । आभिमुख्येन । करोमि । तथा
वषट्कृतम् । मम । हव्यम् । हे शिपिविष्ट ! सेवस्व । शिपिविष्टो यज्ञ इति द्वे यज्ञनामनी इत्युक्तम् । वर्ध-
यन्तिवति स्पष्टम् ।

१. तव इति बलस्य वृद्धेर्वा नामधेयम् (Ngh.

2. 9. 33.) । तदन्तो एवम्भूतो युवाम् Sy.

२. प्रवृद्धी कुर्वत्यस्माभिः कृता Sy.

३. ररे दवे । ‘रा दाने’ इति वातुः Sy.

४. स्तोम A. उक्तलक्षणं स्तोत्रम् Sy.

५. पिबत A. M. अस्मभ्यं वर्धयतम् Sy.

६. अभ्युदयेष्टो विष्णोः शिपिविष्टस्य ‘वषट् ते’
इत्येवानुवाक्या । सूत्रितञ्च—‘भद्रा ते हस्ता
मुकृतोत पाणो वषट् ते विष्णवांस आ कृणोमि’
(ASS 3. 13.) इति Sy.

७. के A.

८. तुभ्यम् Sy.

९. हे विष्णो ! व्यापनशील ! BB.

१०. आस्यात् is suggested for आस्यादिः ॥

किम् ? आसः, अस्यते क्षिप्यत इत्यासोऽग्नी
क्षिप्यमाणं हविरुच्यते । कर्मणि घञ् । वचन-
व्यत्ययः । ‘कर्वात्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ।
यद्वा अमुनि । सर्वणव्यत्ययः BB.

११. ०खेन A. अभिमुखम् Sy. आङ् मर्यादायाम्
BB. ।

१२. वषट्कारेण हविर्हवयामि Sy. दवामि BB.

१३. From ०कृतम् onwards the rest of
the commentary is missing in A.

१४. मदीयम् Sy.

१५. हविः Sy. BB.

१६. शिपयो रश्मयस्तंराविष्ट ! Sy. शिपयो
रश्मयस्तंरविष्टतः प्रविष्टो वा । यूयोदरा-
दित्वादभीष्टं रूपं सिद्धम् BB.

१७. N. 5. 7. reads ‘शिपिविष्टो विष्णुरिति
विष्णोर्द्वे नामनी भवतः’ ।

१८. किञ्च—मम सुष्टुतयः शोभनस्तुतिकारणभूता
गिरस्त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु स्तुवन्तिवति वावत् ।
स्तुत्या हि स्तोतव्यो वर्धते । ‘बहुलं सञ्ज्ञा-
छन्दसोः’ इति णिनुक् । ‘छन्दस्युभयया’ इति
वा शय आर्धधातुकत्वम् । यूयं च मया स्तुता
नोऽस्मान् स्वस्तिभिरविनाशैः पात रक्षत, सदा
सर्वदा । पूजार्थमेकस्मिन् बहुवचनम् BB.

१९. VM. ignores वर्धन्तु । त्वा । सुष्टुतयः ।
गिरः । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा and नः ।

Sy. explains these words in the
following manner :

सुष्टुतयः शोभनस्तुत्यात्मिकाः । गिरो वाचश्च ।
त्वाम् । वर्धन्तु वर्धयन्तु । अयद् गतम् ।
Sy.

This stanza=TS 2. 2. 12. 4.

नू मर्तो दयते सनिष्यन्वो विष्णो उरुगायाय दाशत् ।

प्र यः सत्राचा मनसा यजात एतावन्तं नयमाविवासात् ॥ १ ॥

नू मर्तः । क्षिप्रम् । मनुष्यः । प्रयच्छति हविः । धनं तद्द्वारेण स सनिष्यन् । यः । विष्णवे । उरु-
कीर्तये । हविः प्रयच्छति नान्वेभ्यश्च देवेभ्यो विडम्बते । यः । महत्त्वमञ्चता । मनसा । विष्णुं प्रयजते ।
यश्चैतावन्तम् । नयम् । आविवासति, एत्यधितिष्ठति, एतावन्तमिति महान्तमित्यर्थः ।

त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यामप्रयुतामेवयावो मतिं दाः ।

पचो यथा नः सुवितस्य भूरेश्चावतः पुरुश्चन्द्रस्य रायः ॥ २ ॥

त्वं विष्णो । त्वम् । विष्णो । सुमतिम् । विश्वजनहिताम् । अप्रमत्ताम् । हे एवयावः ! एवन्

<p>१. 'नू मर्तः' इति सप्तचमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं
श्रेष्ठुभं वेष्णवम् । 'नू मर्तः' इत्यनुक्रान्तम्
(KSA. 38. 100. p. 27.) उक्थ्येऽञ्छा-
वाकशस्त्र इदं शंसनीयम् । सूत्रितञ्च—'ऋतु-
र्जनित्री नू मर्तो भवा मित्रः' (ĀSS. 6. 1.)
इति Sy. २. स मनुष्यः Sy.</p> <p>३. धनमादत्ते । दयतिराहुपूर्वं दानार्थं वर्तते Sy.</p> <p>४. धनमिच्छन्... पढा सनिष्यन्निति सनतेर्ला-
भार्थस्य लुटि रूपम् । धनादीनि लप्स्यमानो
भवन्नेव Sy.</p> <p>५. मनुष्यः Sy.</p> <p>६. The commentary from the begin-
ning upto कीर्तये is missing in
A. बहुभिः कीर्तनीयाय Sy.</p> <p>७. ऽभ्यः इव A.</p> <p>८. विडं बते A.</p> <p>९. सहाञ्चता Sy.</p> <p>१०. मननेन स्तोत्रेण Sy.</p> <p>११. प्रकर्षेण पूजयेत् Sy.</p> | <p>१२. एतावत्परिमाणं महान्तम् Sy.</p> <p>१३. नरेभ्यो हितं विष्णुम् Sy.</p> <p>१४. आविवास० A. नमस्कारादिभिः परिचरेत् ।
मर्तो दयत इत्यन्वयः Sy.</p> <p>१५. The passage: एतावन्तमिति महान्तमि-
त्यर्थः should immediately follow
एतावन्तम् and precede नयम् ।</p> <p>१६. विष्णुदेवत्वे पशो पुरोडाशस्य 'त्वं विष्णो'
इत्यनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'त्वं विष्णो सुमतिं
विश्वजन्यां विचक्रमे पृथिवीमेव एताम्' (ĀSS
3. 8.) इति Sy.</p> <p>१७. अनुग्रहबुद्धिम् Sy.</p> <p>१८. सर्वजनहिताम् Sy.</p> <p>१९. दीर्घविपुक्ताम् Sy.</p> <p>२०. याव M. एवाः प्राप्तव्याः कामाः । तान्
यापयति प्रापयति स्तोतुनित्येवयावः । हे एव-
यावन् ! Sy.</p> <p>२१. एव नू M. एवान् is suggested for
एवन् ।</p> |
|---|--|

गच्छति । देहि । वचः । यथा । नः । शोभनगमनस्य । बहोः । अस्ववर्तः । बहुमुखस्य । धनस्य भवेत्
वचः सम्पर्क इति ।

त्रिदेवः पृथिवीमेव एतां वि चक्रमे शतर्चसं महित्वा ।

प्र विष्णुरस्तु तवसुस्तवीयान्त्वेपं ह्यस्य स्वविरस्य नाम ॥ ३ ॥

[[त्रिदेवः]] त्रिः । देवः । पृथिवीम् । एषः । एताम् । विचक्रमे । बहुस्तुतिकाम् । महत्त्वेन ।

प्रभवतु । विष्णुः । वृद्धोऽपि । वृद्धतरः । हि अस्य । स्वविरस्य । नाम विष्णुरिति ।

वि चक्रमे पृथिवीमेव एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् ।

ध्रुवासो अस्य कीरयो जनांस उरुचितिं सुजनिमा चकार ॥ ४ ॥

[[वि चक्रमे । विचक्रमे । पृथिवीम् । एषः । एतामसुरंराकमन्तान् । निवासाथंममुरानवजित्य पृथि-

१. अस्मभ्यं देहि Sy.

२. पचः is suggested for वचः ॥ सम्पर्कं यथा भवति तथा देहीत्यन्वयः Sy.

३. अस्माकम् Sy.

४. सुष्ठु प्राप्तव्यस्य Sy.

५. बहुलस्य Sy. ६. अश्वयुक्तस्य Sy.

७. पुरुणां बहूनामाह्लादकस्य Sy.

८. वचं A. पचः is suggested for वचः ॥ VM. seems to read वचः for पचः in the text.

९. The passage वचः सम्पर्कः should immediately follow वचः and precede यथा ।

१०. VM. ignores मतिम् ।

११. वेणव्यस्योपांशुयाजस्य 'त्रिदेवः' इति याज्या । सूत्रितञ्च—'इवं विष्णुवि चक्रमे त्रिदेवः पृथिवीमेव एताम्' ASS. 1.6.) इति । वेणव्ये पशावप्येवं वपाया याज्या । सूत्रितञ्च—'त्रिदेवः पृथिवीमेव एतां परो मात्रया तन्वा वृवान' (ASS. 3. 8.) इति Sy.

१२. The *pratika* is supplied by the Editor

१३. त्रिभिः पदैः Sy.

१४. वानादिगुणयुक्तो विष्णुः Sy.

१५. उपलक्षणमेतत् । पृथिव्यावीस्त्री-ल्लोकान् Sy.

१६. विक्रान्तवान् Sy.

१७. शतसंख्यान्वयीषि यस्यास्तावुशीम् Sy.

१८. अस्माकं प्रभवतु । स्वामी भवतु Sy.

१९. विष्णो M.

२०. वृद्धोऽपि M. वृद्धापि is suggested for वृद्धोऽपि ॥ तवस्वितनो वृद्धापि Sy.

२१. तवस्वितरः Sy.

२२. यस्मात् तस्मात् कारणात् स विष्णुः प्रभवस्वित्यर्थः Sy. २३. वृद्धस्य Sy.

२४. नामकं रूपं विष्णुरित्येतन्नामैव वा Sy.

२५. रिच A. विष्णुरित्येतन् नामैव वा Sy.

२६. VM. ignores त्वेवम् ॥ त्वेवं वीप्तम् Sy.

२७. पूर्वोक्त एव पशो 'विचक्रमे' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितञ्च—'वि चक्रमे पृथिवीमेव एतां त्रिदेवः पृथिवीमेव एताम्' (ASS. 3. 8.) इति Sy.

२८. विक्रान्तवान् Sy.

२९. पृथिवीम्—उपलक्षणमेतत् । पृथिव्यावीस्त्री-ल्लोकान् Sy.

३०. ०रेः माकमन्तान् A. ०राकान्तान् is suggested for ०राकमन्तान् ।

वृम् । मनुष्याय^१ । दातुमिच्छन्^२ । स्थिताः । अस्य स्तोतारः । जना अयमेव स्तोतव्य इत्येकमतसंतिष्ठन्ति
सौम्यम् । शोभनजन्मा^३ । किस्तीर्णमन्त्रिवासममुरापनयनेन । चकार ।

प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्थः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।

तं त्वां गृणामि त्वत्समर्तव्यान्त्यन्तमस्य रजसः पराके ॥ ५ ॥

प्र तत्ते । प्रशंसामि । तत् । ते । अद्य । शिपिविष्ट ! नाम । अर्थः स्तोमानामीश्वरो^४

१. स्तुवते देवगणाय Sy.
२. असुरेभ्योऽपहृत्य दास्यन् Sy.
३. निश्चला भवन्ति । ऐहिकामुष्मिकयोर्लाभेन स्थिरा भवन्तीत्यर्थः Sy.
४. अद्य च विष्णोः Sy.
५. शोभनानि जनिमानि कौतनस्मरणादिना सुख-हेतुभूतानि यस्य तादृशो विष्णुः Sy.
६. ०र्णनिवा० is suggested for ०र्णम-त्रिवा० ।
७. स्तोतृभ्यः करोति Sy.
८. VM. ignores विष्णुः ॥ देवो विष्णुः Sy.
९. तृतीयसवनेऽतिरात्रादूर्ध्वं सोमातिरेके सति नेमि-त्तिके होतुः शस्ये 'प्र तत्ते अद्य इति स्तोत्रियस्तुचः' (ĀSS 6. 7.) । अभ्युदयेष्टी विष्णोः शिपिविष्टस्य 'प्र तत्ते अद्य' इति याज्या । सूचितञ्च—'वयद् ते विष्णवांस आ कृणोमि प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम' (ĀSS. 3. 13.) इति Sy.
१०. प्रकर्षेण स्तोमि Sy. प्रशंसामि । प्रशस्तगुण-भिषाव्येवेदं नाम न तु निन्दितं मन्तव्यम् । ... कोऽभिप्रायः ? एवोऽभिप्रायः, केचि-दाहुः—शेष इव निर्बोध्यतः संयतरश्मिशिपि-विष्ट इति । अन्ये तु ब्रुवते निर्बोध्यतश्चेशिपि-विष्ट इति । अपरे स्वाचक्षते—बिबृतरश्मि-शिपिविष्ट इति । नेतेषु त्रिव्यपि पक्षेषु, अनेन पदेन कश्चिद् गुणोऽभिधीयते, अपि तु निन्देव । ततश्चानेन पदेन निर्वापादि क्रिय-माणमुपालम्भमस्यावहेत् । अत इमं दोष-

मपनेतुमिदमुक्तमिति । तत्कथमिति चेत् ? उच्यते—नात्र शेषशब्दोऽस्ति न च केवलोऽपि विशिनिश्चस्तृष्ट्यार्थमभिधातुमीष्टे । तस्मा-च्छिष्यो रजसयः, इयतेऽशिपयस्तृष्ट्यात् । तेषु प्रविष्टशिपिविष्ट इति प्रशंसापरमेतत् । अतो-ऽहमप्येतत् प्रशंसापीति BB. यदन्ये कुत्सिता-र्थीयं पश्यन्ति Dur. अनामन्वितत्वान्त्वक-वाक्यभावाय यस्मात्तस्मादित्यध्याहारः कर्तव्यः यस्मादयं ईश्वरस्त्वमसि तस्मात् प्रशंसामि SKN.

११. प्रसिद्धम् । विष्णुरिति प्रख्यातम् Sy.
१२. तव Sy.
१३. इदानीम् Sy. अस्मिन् कर्मणि BB.
१४. हे रश्मिभिराविष्ट ! Sy. हे शिपिविष्ट ! विष्णो ! Dur. हे शिपिविष्टार्य ! SKN.
१५. विष्णुरिति प्रख्यातं नाम Sy. शिपिविष्टेत्येवं-रूपम् BB. तत्ते नामेति विस्फुटतरं प्रशंसा-नामत्वमिति Dur.
१६. स्वामी स्तुतोनां हविषां वा Sy. अज्ञस्त्वमिति न वक्तव्यमित्याह—अर्थः, अरणीयोऽहम् । 'अर्थः स्वामिर्बैश्ययोः' इति BB. यस्माद्वीश्वरः स्तुतोनामुदीरणे युष्मद्गुणाभिज्ञस्तस्मादहं प्रशं-सामि तत्ते नाम । अथवा—अर्थस्त्वमिति । अर्थ ईश्वरो मदनुग्रहाय समर्थस्तस्मात् प्रशंसामि Dur. ईश्वरोऽहं स्तोमानां करणे समर्थ इत्यर्थः । अथवा शिपिविष्टस्यैव तद्विशेषणमर्थ इति SKN.

महोत्सवरस्त्वमस्तीति वा । प्रज्ञानानि । जानन् । त्वाम् । स्तोमि । तवसम् । अतव्यान् तवस इति महतो नामधेयं भवति । निवसन्तम् । अस्य । लोकस्य । पराक्रान्ते दूरे देशे ।

१. हविषामीश्वरः is suggested for महो-
इश्वरः ।

२. त्वमस्तीति A. ०मसीति is suggested
for ०मस्तीति ।

३. ज्ञातव्यान्पर्यज्ञातानि Sy. युष्मद्विषयाणि प्रज्ञा-
नानि Dur. प्रकाशरूपाणि कान्तिलभ्यानि
ज्ञानानि वा सर्वायंविषयाणि तावकीयानि
SKN.

४. जानन्नहम् Sy. जानानः Dur.

५. त्वां विष्णुम् Sy. यस्त्वं सर्वगुणसम्पन्न ईश्वरस्तं
त्वा त्वाम् Dur. तमिति तच्छ्रुतेयंच्छ्रुत्वा-
ध्याहारः । यतश्चेत्प्रामासि तं त्वां सर्वा-
वस्यम् SKN.

६. स्तोमि Sy. ईदृशमहं गूणामि स्तोमि BB.
अहं . . . स्तोमि Dur.

७. स्तव० A. प्रवृद्धम् Sy. तन्नामानं तवत्
तपस्विनं महान्तम् । 'तु' इति वृद्धिकर्मा ।
अमुप्रन्तादुत्पन्नो मत्वर्थीयो लुप्यते । अत एव
प्रःपयान्तरसङ्कास्या नविष्यत्वाभावादाद्यु-
दात्तत्वाभावः BB. महान्तम् Dur.,
SKN.

८. सम अत is written twice in A.
अवृद्धतरोऽहम् Sy. अतिशयेन तपस्वी तवी-
यान् ततोऽप्योऽतवीयान् । यद्यप्यहं विद्या-
महिम्ना तवीयान्, तथापि त्वदपेक्षयाऽतवी-
यान् । तादृशोऽपि त्वत्प्रसादेन त्वां स्तोमीति ।
विन्मत्तोलुक्, तपस्विशब्दादीयमुन्प्रत्ययः ।
अत एवातिशयमानोऽपि तपस्वीति गम्यते ।

दयोहि तपस्विनोरन्यतरस्तपेयान् भवति BB.
अमहानहम् । आत्मनिन्दया स्तूयते Dur.
तवतेर्बृद्धपथस्य 'तुच्छन्दसि' (Pa. ५. ३. ५९.)
इति तृप्रन्तादीयमुनि 'तुरिष्ठेपेयस्यु' (Pa. ५.
४. १५४.) इति तूनी लोपेन तव्यानिति रूपम् ।
अतव्यानतिशयेनावधितः प्रज्ञया । अत्यन्तमह-
मन्प्रज्ञ इत्यर्थः SKN.

९. निवसन्तं तथापि सर्वलोकप्रकाशकं त्वां स्तोमि ।
इदं तव शिषिषिष्टत्वमतः प्रशंसामीति 'भि
निवासगत्योः' व्यत्ययेन शप् BB.

१०. इदानीमुक्तं शिषिषिष्टपदार्थं समर्थयितुमाह—
अस्य BB. एव वर्तमानं निवसन्तम् ? अस्य
Dur.

११. अन्तरिक्षस्य BB. अन्तरिक्षलोकस्य Dur.
सौमलोकस्य द्विसञ्ज्ञस्य SKN.

१२. दूरदेशे Sy. परागते दूरे प्रवेशे BB. परा-
क्रान्तिस्थाने दूराद् दूरतरे निवसन्तं स्तोमि
Dur. पण्डोभुतेरेकदेशमते पराके दूर इत्यर्थः ।
पराके दूर इत्यस्य निर्वचनं पराक्रान्ते गत
इत्यर्थः SKN.

१३. VM. ignores तम् ।

ततोऽञ्ज शिषिषिष्ट ! नामार्थः प्रशंसामि ।
अयोऽहमस्मीश्वरः स्तोमानाम् । अयस्त्वमसीति
वा । तं त्वां स्तोमि तवसमतव्यान् । तवस
इति महतो नामधेयम् । उचितो भवति ।
निवसन्तमस्य रजतः । पराके पराक्रान्ते N.
५. ९.; SKN. II. ३२६.

This stanza=TS. 2.2.12.५.

किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।

मा वर्षो अस्मदपं गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूव ॥ ६ ॥

किमित्ते । यास्कः—‘शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्वचनामनी भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवती-
त्यपीपमन्यवः । किम् । इत् । ते । विष्णो ! प्रख्यापनीयमेतत् । भवत्यप्रख्यापनीयम् । यन्नः । प्रबूधे ।
शेष इव निर्वेष्टितः । अस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः ।

१. पुरा खलु विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमं
रूपान्तरं धारयन् सङ्ग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्यं
चकार तं जानन्नधिरनया प्रत्याचष्टे । अत्र
निरुक्तम्... Sy. वसिष्ठस्येते आर्वे Dur.
वसिष्ठस्य । परा च SKN.

२. ०क्ते A.

३. ०णोद्वेना० is suggested for ०णोर्ध्व-
यना० ॥

४. पूर्व A.

५. N. ५.7.

६. किरूपस्त्वम् ? इति पृष्टः शिपिविष्टोऽस्मी-
त्युक्ते, अनन्तरं प्रक्रियते किमित् Dur. कि
क्षेपे SKN.

७. इत् is not read in the Nirukta
किमेतदेवैकं विगतरश्मिरूपम् Dur. इत् पद-
पूरणः SKN.

८. इदानीं तदेव परिसङ्ख्येयतया सम्भाष्यमानं
वशंपति—हे शिपिविष्ट BB.

९. N reads अप्रख्यातम् for प्रख्यापनीयम्
गूहनीयं वर्जनीयमेव भूद् भवति नैवेतद् वर्ज-
नीयम् । अक्षेष्टान्वसो यत् BB. परित्यापनीयम्
Dur. परोत्पथं प्रशब्दस्यार्थं, चक्षिद् व्याप-
नायाम्, प्रख्यापनीयमेतद्रूपम्... भवति ।

अश्लीलोपमायोगाश्रितप्रख्यापनीयमित्यभिप्रायः
अथवा परिपूर्वः ख्यातिः । परि वर्जने अवशि-
प्तमवशीतमुक्तादेव कारणात् परिवर्जनीयमि-
त्यर्थः SKN.

१०. ०त्या प्र० A. नाग्यानि रूपाणि तव सन्ति
Dur.

११. यन्न A. M. येनैवम् Dur. कतमद्रूपम् ?
यत् SKN.

१२. शिपिविष्टोऽस्मीति यद् वक्षे किमिव तदेव
परिचक्ष्यं भवति । नैतदेवम् । तस्माच्छिपि-
विष्टोऽस्मीति ब्रुवन्नेव विश्वव्यापी वर्तस्वेति ।
वक्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति
शपदशतुः BB. पुनःपुनर्बूधे, अस्माकमप्रतः
Dur. प्रशब्दो वक्षे इत्यनेन सम्बध्यते । ...
प्रबवीधि प्रदशयसीत्यर्थः । कस्मे ?
सामर्थ्यादस्मदादिभ्यः SKN.

१३. सामर्थ्यादन्तर्णीतोपमानमेतत् । शिपिविष्ट
इव यादृशः शेषो निर्वेष्टितस्तादृशः SKN.

१४. अप्रतिपन्नरश्मिर्हि सूर्य उदयकाले निर्वेष्टितः
शेषस्वरूपो भवति । तस्य तद्रूपगुणयोगित्वम-
कुत्सितार्थमित्युपपद्यते Dur. अस्मीति, उदित-
मात्रावप्रतिपन्नरश्मिरस्यामवस्थायामारवततां
प्रतिपन्नः SKN.

अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्—किम् । ते । विष्णो प्रख्यातमेतत् । भवति । प्रख्यापनीयम् ।
यदुत प्रब्रूये । शिपिविष्टः । अस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः, शिवयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा ।
वर्षः । अस्मत् । अपगूहः । एतदित् । वर्ष इति न रूपनाम वृणोतीति सतः । यत् । अन्यरूपः । समिधे

१. नामेवा० M. अपि वा . . . प्रशंसायुक्तगुणमे-
वंतन्नाम स्याच्छिपिविष्ट इति । आह कथम् ?
इत्युच्यते, शिपयोऽत्रास्मिन् प्रशंसानामपक्षे रश्मय
उच्यन्ते । स च सूर्यो मूर्हतोदितस्तैः शिपिसंज्ञैर्बाल-
रश्मिभिराविष्टो भवति तस्माच्छिपिविष्ट इत्यु-
च्यते । एवमेतद् व्युत्पाद्यमानं प्रशंसानामैव
भवति । नाश्लीलोपमासम्बद्धमित्यभिप्रायः ।
हे विष्णो ! किमेतदेवं रूपं तव परिचक्ष्यं
प्रख्यापनीयमस्ति, यदेतदुदयकाले प्रतिपन्नमात्रेण
रश्मिषु नान्यानि रूपाणि प्रख्यापनीयानि सन्ति ।
'यदुत प्रब्रूये शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः'
प्रतिपन्नमात्रेण रश्मिष्विति । विजानीमस्तवं-
तद्रूपद्वयम् Dur. आचार्यमतेन यदा तु शिपयो
बालरश्मय उच्यन्ते तैराविष्ट इति एवमेतत्
प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । तदप्येवं व्याख्ये-
यम्—किं प्रश्ने । इदेवार्थः । मा वर्षो अस्मदिति
परस्ताद् रूपभूतेरिहाप्येतद्रूपमित्यव्याहार्यम् ।
तेनायमर्थः । किमेतदेव रूपं तव हे विष्णो !
अप्रख्यातमिव परिचक्ष्यं प्रख्यापनीयं भूद् भवति ।
युक्ततममुच्यते । उदयोत्तरकालभाषिनी या
अवस्था तस्यां वर्तमानो यत् तद् ब्रवीषि शिपि-
विष्टोऽस्मि, बालरश्मिभिराविष्टोऽस्मीत्यर्थः
किमेतदेव रूपं ते ? नेत्युच्यते । अन्यदप्यस्ति
रूपं तन्मापगूहेत्यादि समानं पूर्वेण । भाष्ये तु
परिपूर्वश्चक्षिर्वर्जनार्थः । किमित् ते तव विष्णो !
अप्रख्यातं भवति । परिचक्ष्यं परिवर्जनीयम् ।
अश्लीलोपमायोगादप्रख्यापनीयं प्रब्रूम इति ।
प्रशंसानामत्वे तु किं ते विष्णो ! अप्रख्यात-
मेतद् भवति । अप्रख्यातमेवेत्यर्थः । परिचक्ष्यं
भूत् प्रख्यापनीयं सद् यदुत प्रब्रूय इति वा पाठः

SKN.

२. शिष्यो० M. शिपयो० is suggested
for शिवयो०
३. वल्पः A. इदानीं प्रशस्तगुणाभिधाय्येतन्नाम न
परिसङ्ख्येयम्, अपि तु . . . 'वर्षं गतो' अमुन्
प्रत्ययः लोके ख्यापयितव्यमिति दर्शयितुमाह—
वर्षो वरितव्यमिदमुच्छ्रितं नाम BB. अतो
ब्रूमः . . . मा एतद् वर्षो रूपम् Dur. वर्षं
इति रूपनाम . . . तद्वि आश्रयमावृत्य तिष्ठति
SKN.
४. अस्माकमग्रतः प्रख्यापय Dur. अस्माक-
मित्यर्थः SKN.
५. अवजृह A. मापगूहः नेदमस्माकं गूहनीयमपि
तु लोके इलाघमानेन त्वयाऽऽघोषणीयमेव . . .
गूहतेऽश्वान्वसोऽप्रत्ययः BB. किं तर्हि ? . . .
संवृतं कुरुष्व Dur. 'गूह संवरणे' मा संवरणं
प्रकटय SKN.
६. एतत् is suggested for एतदित् ॥
एतच्छिपिविष्टशब्दवाच्यमुपमेयं रूपम् । अथवा
बालरश्मिसंयुक्तम् Dur. प्रख्यापयैतदित्यभि-
प्रायः SKN.
७. न is not read in the *Nirukta*.
८. रूपना M. ९. वृणोती० A.
१०. येनान्येन रूपेण Dur. युक्ततममुच्यते यद्व्य-
रूप एव कोऽप्यत्यन्तदीप्तः SKN.
११. N. reads समिधे for समिधे ॥ अथ यदि
ब्रूया नापगूहामिति, मूर्धतत्, यस्मात् त्वं समिधे
सङ्ग्रामे उदयकाले रक्षोभिस्सह तव यस्तद्ग्राम-
स्तत्र BB. सङ्ग्रामे । केन सह ? सामर्प्यात्
तमोभिः SKN.

सङ्ग्रामे । भवसि संयतरश्मिः' इति ।

श्रीपमन्यवपदोऽयमर्थः—प्रच्छन्नरूपः सन् युद्धे वसिष्ठस्य विष्णुः साहाय्यमकरोत् तं वसिष्ठः प्रच्छन्न-
रूपमाह किमिति इति । यद्यपि त्वम् । परित्यक्तरश्मिं प्रच्छादनाद्येतिह वर्तमानः । प्रब्रवीषि । शेष इवाऽहं
वेष्टितः । अस्मीति न तत्तत् ब्रीळमावहति महत्तया सति । मा । वर्षः । अस्मत् । अपगूहनाय । तत् ।
यत् त्वमिदमस्मिन् । सङ्ग्रामे । अन्यरूपः । भवसीति ।

१. अन्यरूपो बभूव भवसि न मध्याह्न एव महा-
तेजा भवसि । तन्नूनं लज्जया शत्रुजनसमवाये
उदयकाल एतवात्मीयं रूपं छादयसीति संल-
क्ष्यते । तस्माद्वैवमिदं गूहनीयमिति । 'बभूवात्
तन्व' इतीडभावो निपात्यते BB. तदेव नो
माध्यन्दिनं रूपमनेकरश्मिविकचं प्रकाशयस्वे-
त्यभिप्रायः । तद्धि, अनापूर्व्यं सङ्ग्रामेषु भवति
Dur. भवति मध्यन्दिनसमय एवमित्ययमीप-
मन्यवो मन्यते SKN.

२. संयित० A. सम्बद्धानेकरश्मिजालः Dur.
संयतरूपो भवसीति द्रष्टव्यम् । सङ्गृहीतर-
श्मिर्वा । उपात्तरश्मिभिराविष्टः । कोमलमपू-
खादिभिरुदयोत्तरकालभाविण्यामवस्थायां वर्त-
मानस्य यत् कुत्सितार्थीयमिव दृश्यते SKN.

३. ०र्थे A. M. ४. प्रयच्छ० A. M.

५. त्वं वसिष्ठं A. M.

६. ०त्तमिति A. ०त्वमिति M.

७. ०श्मिः प्र० is suggested for ०श्मि प्र० ।

८. ब्रीळामा० is suggested for ब्रीळमा० ।

९. ववो A. अत उक्तकृत्विलक्षणं षष्ठेणवरूप-
मत्परेऽङ्गो हरम् Sy.

१०. अस्माकम् Sy.

११. ०हना A. अपगूढं संवृतं (मा) कृ६ । 'गृह-
संवरणे' अपि तु तदेव रूपं प्रकटय Sy.

१२. वैष्णवस्य रूपस्य गूहने का प्रसक्तिरिति चेत् ?

यच्छस्मात् Sy.

१३. रूपान्तरमेव धारयन् Sy.

१४. अस्माकं सहायो भवसि तस्मादिवं गूहनं न
कार्यमिति Sy.

१५. Sy. explains the first two
verses of the stanza in the
sense of contempt as follows:—

तत्र कुत्सितार्थक्षे योजना । हे विष्णो !
ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं प्रकृपापनीयं
भूद् भवति किञ्चदः क्षेपे, अप्रकृपाप-
नीयमेव तद्भुवति । यन्नामास्मभ्यं प्रवक्षे प्रब्रू-
षिषिविष्टोऽस्मीति । अन्तर्णीतोपमानमेतत् ।
शेष इव । निर्वेष्टितस्तेजसानाच्छादितो भवा-
सीति । तदश्लीलत्वादिवं नाम न प्रशस्त-
मित्यर्थः । तन्नाम किं परिचक्ष्यं वर्जनीयं परि-
त्याज्यम्, विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् स्वत एव
परित्यक्तं हि तत् । शिष्टं समानं हि पूर्वेण ।
अन्य आहुः—उक्तं शिषिविष्टोऽस्मीति नेवं
परित्यक्ष्येयमिति । अथापि यत्त्वं लज्जयेव
समिधे सङ्ग्राम उदयकालेऽयमरूपो भवसि, इद-
मेव वर्षः प्रशस्ततरं रूपं तस्मादेतं मापगूहः
सर्वावस्थास्वपदमेव रूपं तव भवत्स्विदमेव
शोभनमिति । अत्र निरुक्ताविषु बहुधा व्याख्या-
नानि कृतानि, अत्र युक्तरूपमिदमस्माभिरुक्तम्
BB. This stanza = TS. 2.2.12.5.

प्रशंसानामपक्षे तु—मानुषे मुद्रे समागतस्य स्वरूपप्रच्छादनार्थमात्मीयं तत्रोऽपगृहितुमिच्छतो विष्णो-
रनुशासनम्—किमिदं इति ।

वषट् ते विष्णवांस आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरी मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

[वषट् ते]

व्याकरोत् वष्टमध्यायं पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।

भरतस्य कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मजः ॥

[अथ पञ्चमाष्टके सप्तमोऽध्यायः]

‘तिस्रो वाचोऽधुनाध्यायं व्याचिक्ष्यासति माधवः ।

ऋषौ चार्षे च वक्तव्यं प्रागनुक्तं प्रदर्शयन् ॥१॥

मनुष्यत्वे मन्त्रकृत ऋषयः परिकीर्तिताः ।

आर्षेयवरणं येषां तथा च ब्राह्मणं शृणु ॥२॥

१. Sy. explains this stanza in the sense of praise as follows:—हे विष्णो ! ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्य भूत् । किं प्रख्यापनीयं भवति ? न प्रख्यापनीयम् । किं तन्नाम ? शिपिविष्टो रश्मिभिराविष्टोऽस्मीति यन्नाम प्रब्रूवे । यत् एवंप्रख्यात-
कृतस्त्वमतोऽस्माकमेतद्वैष्णवं रूपं संवृतं मा कार्योः । इदानीं गूढरूपोऽपि यद्यस्मात्स्वं सन्निधे सङ्ग्रामेऽन्यरूपः कृत्रिमरूपं यदग-
द्वैष्ट्यं रूपं जीर्णोदितक्षणं तादृशरूप एव यन्मूय भवति तस्मात्स्वं गूढोऽपि ज्ञायते एवेति व्यर्थमेव तस्य रूपस्य गूहनम् । अतो बहुतेजस्कं यद्वैष्णवं रूपं तदस्माकं प्रदर्शयेति तात्पर्यार्थः ।

२. The *pratīka* is supplied by the Editor. The stanza has already

been explained. See VII. 99. 7. Sy. explains it again in the following manner:—

व्याख्यातेयम् । अक्षरायंस्तु—हे विष्णो ! तुभ्यमास्वावाप्त्येन वषट्करोमि । वषट्कृतं तन्मदीयं हविर्हे शिपिविष्ट ! सेवस्व । शोभत-
स्तुतिरूपा मदीया वाचश्च त्वां वर्धयन्तिवति । शिष्टः पादः सिद्धः ।

३. supplied by the Editor

४. ०चो मधु० A. ‘तिस्रो वाचः प्र वर्ध’ RV VII. 101. 1

५. ०विवा० A. ०विर्वा० M. The reading is adopted from R.

६. ०यत् A. The hemistich is written twice in A. ७. तेषां R.

‘न देवैनं मनुष्यैरापेयं वृणीत ऋषिभिरेवार्पेयं वृणीत’ इति ।
न मन्त्रदर्शनात् पूर्वमृषित्वं प्रत्यपद्यत ।
श्यावाश्व इत्यवोचाम् पञ्चमे मण्डले वयम् ॥३॥
तेषामृषीणां ज्ञातव्यं गोत्रमित्याह शौनकः ।
देवा देव्योऽप्सरो नद्यो गन्धर्वाश्च स्वयम्भुवः ॥४॥
कार्याण्युद्दिश्य जायन्ते यदि देवादयोऽपि च ।
मानुषेषु कुलेष्वंशगोत्रं ज्ञेयमिति स्थितिः ॥५॥
विपाद्छुतुद्रघोरिन्द्रस्य मरुतामदितेस्तथा ।
नोवाच शौनको गोत्रमिति तत्र निदर्शनम् ॥६॥
इच्छन्निन्द्रसमं पुत्रमभ्यधादङ्गिरा ऋषिः ।
अभूदिन्द्रः स्वयं तस्य तनयः सव्यनामकः ॥७॥
इच्छन्निन्द्रसमं पुत्रं चचार कुशिकः पुरा ।
ऐषीरथिर्ब्रह्मचर्यं गाधिनोऽस्य सुतोऽभवत् ॥८॥

१. ०तं A.

२. AP. SS. 24. 5. 3.

३. ०वा० A. Cf. VM.'s commentary on RV. V. 61.1. and also DDN's commentary on the same stanza 'तदाभवद्ऋषिः सूक्तद्रष्टा श्यावाश्वनामकः'

४. देव्यो परो A. M. The reading is adopted from R.

५. ०वा A.

६. रायां० A. रायो निदिश्य M. The reading is adopted from R.

७. ०शो गो० A.

८. द्विपाद्छुतुद्रो० A. M.

९. ०मन्त्रिते० A.

१०. प्रोवाच is suggested for नोवाच ।

११. ०के M.

१२. ०धा अंगि० A.

१३. अपो दि० A. M. Cf. BD. III. 115 स्वयमिन्द्रसमं पुत्रमिच्छतोऽङ्गिरसो मुनेः । वज्रयेव सव्यो भूत्वर्वेयो गित्वात्पुत्रतां गतः ॥

१४. ०न्द्रस्य स्वयं A.

१५. तस्य omitted in A.

१६. ०थी ब० A. M.

१७. गाधीन्द्रो० M. गाधीन्द्रोऽ० A. Cf. KSA. 16. p. 14. कुशिकस्त्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन् ब्रह्मचर्यं चचार तस्येन्द्र एव गाधीपुत्रो जज्ञे गाधिनो विद्वामित्रः । स तृतीयं मण्डलमपश्यत् and also Cf. śad-vedārthadipikā p. 104.

ज्ञातव्यमनयोगोत्रं विद्यमानमिति स्थितिः ।

नामार्पणोस्तु विज्ञानं कार्यं सर्वत्र पण्डितैः ॥१॥

ऋषिः शाक्त्यो गौरिवीतिरत्रीणां मण्डले कथम् ।

आजगाम परित्यज्य वासिष्ठं मण्डलं स्वकम् ॥१०॥

‘समिद्धो अग्निर्दिवीति’ विश्ववारार्षमुच्यते ।

तस्याः पतिर्गौरिवीतिरपश्यत् सूक्तमुत्तरम् ॥११॥

‘सञ्जोस्पत्यमिति ब्रूते विश्वावारा ततो वयम् ।

मन्यामहे पतिं तस्यां गौरिवीतिमिहागतम् ॥१२॥

मध्येऽत्रीणामाङ्गिरसो धरुणो नाम कश्चन ।

सूक्तं ‘प्र वेधसे’ इति प्रसङ्गाद् दृष्टवानृषिः ॥१३॥

तेनाभिषज्य सूक्तेन धरुणोऽत्रिमृषि पुरा ।

तथैव तत्रात्रिमस्परिति सूक्तान्ततः श्रुतम् ॥१४॥

वर्तमाना मातृकुले तत्रत्यैर्ऋषिभिः सह ।

तादृशा ददृशुर्मन्त्रानिति केचिदव स्थिताः ॥१५॥

१. ज्ञातमनयोः A.

२. ना वीतिरपश्यत् . . . मार्पणं A.

३. ऋषिशाक्त्योः M. शाक्त्यो A.

४. ०रिवीतिरत्री० A, M. RV. V. 29.

५. मण्डलं is omitted in A.

६. RV. V. 28.1. ०दिति A. दिवीति is missing in M.

७. ०रि वीति० A. M. The reading is adopted from R.

८. RV. V. 28.3.

९. पतिर्त A.

१०. तस्य M.

११. RV. V. 15.1.

१२. ०गा दुष्ट० A.

१३. ०विज्य A. ०वज्यत् R.

१४. धरुणोऽत्रि मृषि A. धरुणो० M. The reading is adopted from R.

१५. ०मन्त्ररि० A., M. RV. V. 15.3

१६. सूक्तं तता A. सूक्तं तथा M.

१७. ०ज्ञान् R.

१८. ०दिति A.

समानोदकसामान्याच्छद्यावाश्चः कण्वमण्डले ।
 'अग्निनेन्द्रेण' सूक्तानि* ददर्श पुनरागतः ॥१६॥
 ऊह्यानि कारणान्येवं मण्डलान्तरसङ्क्रमे ।
 अन्येषामपि दृष्टानामिति वृद्धेभ्य आगमः ॥१७॥
 ऋपयो बह्वृचैरित्यं स्मर्यन्ते सामगैरपि ।
 स्मरन्त्यध्वर्यवे नैवं तत्र किं कारणं भवेत् ॥१८॥
 प्रजापतिश्च सोमश्च तृतीयोऽग्निस्तथैव च ।
 विश्वे देवाः स्वयम्भूश्च त्रेषां काण्डर्षयो मताः ॥१९॥
 यजुष्यचश्च बहुभिर्दृष्टा होतैर्महर्षिभिः ।
 काण्डान्यकुर्वन्नृपयः स्मर्यन्तेऽध्वर्युभिश्च ते ॥२०॥
 पठन्त्यवान्तरानादी ब्राह्मणानां कथाः पुनः ।
 ऋषीन् व्याख्यानभूतानामनेकान् यजुषामपि ॥२१॥
 काण्डर्षिस्मरणादेव भवत्यभ्युदयस्तथा ।
 स्मरन्त्यवान्तरान्नैत इति वृद्धेभ्य आगमः ॥२२॥
 ब्राह्मणान्नामधेयाच्च शाखास्वन्यास्वपि द्विजाः ।
 तानेवर्षीन् विजानन्ति य ऋग्वेदे व्यवस्थिताः ॥२३॥

१. ०दकंता० M. २. RV. VIII. ३५.१.

*RV. VIII. ३५-३८

३. औह्यानि A. M.

४. ०न्येव A. ५. ०चे० A.

६. सामगैर० A. सामगैर० M.

७. ०न्तध्वर्यवे A. ०न्त्याध्वर्यवेः R. ०न्तध्वर्यवेः
is suggested for ०न्तध्वर्यवे ।

८. नैव M. ९. वदेत् R. १०. विदुः R.

११. यजुष्ट च० A. यजुष्ट्च M.

१२. द्रष्टा A.

१३. नेते मह० A., M. सन्ति मह० R.

१४. नृपयः स्मर्युः स्तेऽध्व० A. काण्वान्यकर्मण० M.

१५. पठश्यवा० A., M. १६. कठाः R.

१७. काण्ववि० A., M. १८. ततः M., R.

१९. ०यादच A., M.

२०. तनेवीन् A., M.

साम्नां रथन्तरादीनां भिन्नैवात्यन्तमाकृतिः ।

ताण्डक शाटघायनके भिद्यन्त ऋषयो न तु ॥२४॥

भरद्वाजोऽकामयत वसिष्ठोऽकामयतेति ।

उभयत्रार्थवादानां पश्यामो ह्येकरूपताम् ॥२५॥

अध्वर्यूणां ब्राह्मणानि—‘कृणुष्व पाजः’* इत्यत्र वामदेवस्यर्चो याज्यानुवाक्या भवन्तीत्युक्तम् । ‘दिवस्परि प्रथमम्’† इत्यत्रैतेन वै वत्सप्रीर्भलिन्दन इत्युक्तम् । ‘अयं सो अग्निः’ इति विश्वामित्रस्य सूक्तं भवतीत्युक्तम् । ऋषेर्ऋषेर्वा एता निमिता यत् सामिधेन्य इत्युक्तम् ।

एवमैक्ये रूपभेदः पाठभेदश्च किङ्कृतः ।

साम्नामृचां च विविधः कथयन्त्यत्र वैदिकाः ॥२६॥

भूयोभूयस्तपस्तप्त्वा वेदान्तानां विधानिति ।

ऋषयो ददृशुः पूर्वे तं तमर्थमभीप्सवः ॥२७॥

यजुष्वक्षु च वैरूप्ये रूपस्वरक्ते वृधाः ।

अर्थद्वैरूप्यमपि च कारणं प्रतिजानते ॥२८॥

ऋग् ‘विश्वो देवस्य हेतुः’ भवेत् तत्र निदर्शनम् ।

विश्वे बहुवचनान्तं पठन्त्यध्वर्यवः पदम् ॥२९॥ इति ॥

१. भिन्नेहस्य० A., M.

२. शाटघायन० A.

३. अर्थवादा० A.

४. ह्यक० A.

५. अर्थान् वा० R.

*RV. 4.4.1.

६. स्य चो A.

७. अयं० A. अती० M.

†RV. 10.45.1.

८. वै is omitted in A.

९. यत् स प्रीहलि० A.

१०. अयसो A. RV. III. 22.1

११. निमिता A.

१२. विद्वान्ताना० A. वेदान्ताना० M.

१३. ददृशुं A.

१४. अरूपे A.

१५. ऋग्नि (स्त्रि) इवो A.

ऋग्विदो M.

१६. देवस्य हेतु० A. देवस्य हेतु० M. RV.

V. 50.1

१७. पठन्त्यध्वर्यव A. पठन्त्याध्व० R. TS. 2.2.1

तिस्रो वाचः प्र वंद ज्योतिरग्रा या एतद्दहे मधुदोधमूधः ।

स वृत्सं कृष्वन्गर्भमोषधीनां सद्यो जातो वृषभो रौरवीति ॥ १ ॥

तिस्रो वाचः । आग्नेयः कुमारो नाम सूक्तयोर्वसिष्ठ एव वा वृष्टिकामः ॥ तिस्रः । वाचः प्रवद । विद्यन्मुखास्तस्पैते वषट्कारा यत् स्तनयति यद् विद्योतति ततो यद्वैवस्फूर्जते यद्वीतो वायतीति ब्राह्मणम् । याः । एत । दुहते । मधुक्षारि । मेघस्योवः यः । सः । आत्मीयं वत्समुदतम् । ओषधीनाम् । गर्भम् । कृष्वन् अपि वाम्निर्वत्सः पर्जन्यस्य तमोषधीनां गर्भं कृष्वन् । सद्यः । जातः । वृषभः । शब्दायते ।

१. अथ सप्तभो व्याख्यास्यते । सप्तममण्डलस्य यष्टेऽनुवाके, एकादश सूक्तानि व्याख्यातानि ।

‘तिस्रो वाचः’ इति षड्च द्वावसं सूक्तम् ॥

अत्रानुक्रम्यते—‘तिस्रः यद् पर्जन्यं तु’ (KSA.

39. 101. p. 27.) इति । ‘एते कुमार आग्ने-

योऽपश्यद्वसिष्ठ एव वा’ (KSA. 39. 101.

p. 27.) इति । वक्ष्यमाणत्वाद्गन्निपुत्रः कुमार

ऋषिर्वसिष्ठो वा । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् । इव-

मुत्तरं च पर्जन्यदेवत्वम् ।

अत्र शीनकः—

आस्पदं धनं विगाह्यापः प्राङ्मुखः प्रपतः शुचिः ।

सूक्ताभ्यां तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत भास्करम् ॥

अनश्नतेतज्जप्तव्यं वृष्टिकामेन यत्नतः ।

पर्जन्यरात्रेऽप्यतिक्रान्ते महतीं वृष्टिमाप्नुयात् ॥

(Rgvidh. 2. 30.) ... ऋषिरात्मानं

स्तुती प्रेरयति Sy.

२. आग्नेय A. (Cf. KSA. 39. 102. p. 27)

३. सूक्तं यो M. ४. हे ऋषे ! त्रिविधाः Sy.

५. वाच A. ऋग्यजुसामात्मिकाः स्तुतिरूपाः Sy.

६. प्रावद M. प्रवृहि । यद्वा वदेति व्यस्ययेन

मध्यमः । तिस्र इति द्रुतविलम्बितमध्यमभेदेन

त्रिविधा ज्योतिरग्रा विद्युत्प्रमुखा वाचः प्रवदे-

तेति । या गर्जितलक्षणा वाचो वृष्टिप्रदमेतं मेघं

दुहते उवकानि दुहन्ति Sy.

७. द्यम्० A. विद्यन्म्० is suggested for विद्यन्म्० ज्योतिर्द्योतमानः प्रणवोऽग्रे प्रमुखो यासां तादृशीः Sy.

८. वष A. ९. वषद् M.

१०. ०वः प्रस्फूर्जं M. ११. यद्वीतो A.

१२. या is missing in M.

१३. एतत् is suggested for एत ॥ नभसि वक्ष्यमानम् Sy.

१४. दुहेलेंटि ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । बाहुलको रद् । स्तोत्रैः प्रीतो हि पर्जन्यो मेघैर्वर्चयति । अतो वाच एव दुहन्तीत्युपचर्यते Sy.

१५. मधुन उवकस्य दोहकं वृष्ट्युवकस्य कर्तारम् Sy.

१६. ऊयः A. ऊयः यः M. यः seems to be redundant. उद्धृतं मेघम् । यद्वा लुप्तोपममेतत् । ऊय इव पयस आधयभूतं मेघम् Sy.

१७. एवम्भूतः स पर्जन्यः Sy.

१८. ०वकम् is suggested for ०वतम् ॥ सह निवसन्तं वंशुताग्निम् Sy.

१९. ओष० is suggested for ओष० ॥ ओषादीनाम् Sy. २०. प्रादुष्कर्वन् Sy.

२१. ०त्रप वा० M. २२. शोभ्रम् Sy.

२३. प्रादुर्भूतः Sy. २४. वक्षिता Sy.

२५. भृशं शब्दायते Sy.

यो वर्धेन ओषधीनां यो अपां यो विश्वस्य जगतो देव ईशे ।

स त्रिधातुं शरणं शर्म यंसच्चिर्वतु ज्योतिः स्वभिष्टयस्मे ॥ २ ॥

यो वर्धे : । यः । ओषधीनाम् । अपां च । वर्धेनः । यश्च । विश्वस्य । जगतः । ईशे । सः ।
त्रिवन्धनम् । गृहं च । सुखं च । यच्छतु । चिर्वतुं च । ज्योतिः । स्वभ्येषणम् । अस्मभ्यं प्रयच्छतु, त्रिवर्तनं
भवत्यादित्याज्ज्योतिर्वी वसन्ता प्रातर्धीष्मे मध्यन्दिने शरदपराल्ले^{११} त्रिप्रकारं^{१२} तप्यमानमिति^{१३} ।

स्तरीं त्वद्भवति सतं उ त्वद्यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

पितुः पयः प्रति गृभ्णाति माता तेन पिता वर्धते तेन पुत्रः ॥ ३ ॥

स्तरीं^{१४} त्वत् । त्वत्तत्प्रसवम् । एकम्^{१५} । भवति^{१६} । सूते । अन्यत्^{१७} । यथाकामम् । आत्मीयं शरीर-
मुभयोः^{१८} । करोति । एष देवः पर्जन्यो दिवि च पृथिव्यां चात्मीयमुदकं विस्तारयति तत्र पृथिव्योषधीं जनय-

१. ये ओष० A. पर्जन्यः Sy.

२. उदकानाम् Sy.

३. वर्धयिता Sy.

४. सर्वस्य Sy.

५. कर्मणि जेषत्वेन त्रिवर्धिते षष्ठी Sy.

६. 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः 'अधीगर्थ०'

(Pa. 2. 3. § 2.) इति । अनुदात्तेत्वात्सत्ताव-

धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः 'यद्वृत्तास्तिवम्'

इति निघातप्रतिषेधः Sy.

७. त्रिभूमिकम् Sy.

८. अस्मभ्यं ददात्स्वित्यर्थः । प्रमेल्लेटघडागमः

'सिग्बहुलम्' इति सिप् । 'इतदच लोपः'

इतीकारलोपः Sy.

९. त्रिवृत्तुवतिशयेन वर्तमानम् Sy.

१०. तेजः Sy.

११. अभ्येषणम् M.

१२. ०त्वं ज्यो० A.

१३. TS. 2. 1. 2. 5.

१४. त्रिप्रकारं तप्यमानमिति A.

१५. The passage त्रिवर्तनम्...तप्यमानम्
should immediately follow त्रिवर्तुं
च and precede ज्योतिः ।

१६. VM. ignores देवः ॥ देवः द्योतमानः
Sy.

१७. ०रु त्वं A.

१८. त्रिवृत्तः M. त्रिवृ० is suggested for
त्वृ० ॥ स्तरोर्निवृत्तप्रसवा गीः सा यथा न
दोग्ध्री तद्वद्वृत्तं न भवति Sy.

१९. त्वदिति तकारान्तोजन्यशब्दपर्यायोऽनुदात्तः सर्व-
नामसु पठितः । अस्य पर्जन्यस्य त्वद् अन्यद्रूपम्
Sy.

२०. ०ती A.

२१. धेनुवत्प्रसूते । उदकानि प्रवर्धयति Sy.

२२. स्तरोत्वेन धेनुत्वेन च Sy.

२३. ०व्योषधीर्ज० is suggested for ०व्यो-
षधीं ज०

तीत्यर्थः । पितुः । पयः । प्रतिगृह्णाति । माता द्युलोकात् पृथिव्युदकम् । तेनोदकेन । पिता च । वर्धते ।
पृथश्चायं लोकः पितृप्रदानं हि देवादयोपजीवन्ति ।

यस्मिन्विश्वानि भुवन्नानि तस्थुस्त्रिस्रो द्यावस्त्रेधा समुरापः ।

त्रयः कोशास उपसेचनासो मध्वः श्रोतन्त्यभितौ विरुणम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् । यस्मिन् । विश्वानि । भूतानि । तिष्ठन्ति । त्रयश्च । लोकाः । यस्माच्च त्रेधा ।
सर्वन्ति । आप आज्योषविसोमरूपाः । त्रयः । कोशा अग्निवायुसूर्याद्याः । पर्जन्यस्योपसेचनाः । उदकानि ।
क्षरन्ति । परितः । महान्तं पर्जन्यम् ।

इदं वचः पर्जन्याय स्वराजं हृदो अस्त्वन्तरं तर्जुजोषत् ।

मयोभुवो वृष्टयः सन्त्वस्मे सुपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः ॥ ५ ॥

इदं वचः । इदम् । वचः । पर्जन्याय । स्वराजं । हृदयस्य । अन्तरङ्गम् । अस्तु । तत् । स

<p>१. विवः सकाशात् Sy.
२. वृष्ट्युदकम् Sy.
३. 'हृप्रहोमः' इति भत्वम् Sy.
४. प्रतिगृहीतेन तेन हविरात्मना परिणतेन पिता द्युलोकः Sy.
५. तेनोदकेन पुत्रः पृथिव्यां भद्रः प्राणिसङ्घोऽपि वर्धते Sy.
६. पितृप्र० M.
७. The passage beginning with विस्तारयति and ending with देवादयोप is missing in A.
८. VM ignores उ twice ॥ उ इति पूरकः । द्वितीय उशब्दश्चायं Sy.
९. यस्मिन् is missing in A.
१०. पर्जन्ये Sy.
११. सर्वाणि Sy.
१२. भूतजातानि Sy.
१३. यदधीनवृत्तानि भवन्तीत्यर्थः Sy.</p> | <p>१४. यस्मिश्च द्युप्रभृतयो लोका अवतिष्ठन्ते Sy.
१५. प्राच्यः प्रतीच्योऽवाच्यश्च सत्यः Sy.
१६. ऽवति A. निर्गच्छन्ति Sy.
१७. आज्योष० A.
१८. ऽरूपः M.
१९. पौरस्त्यः प्रतीच उदीच्यश्चेति त्रिप्रकाराः Sy.
२०. मेघाः Sy.
२१. अग्निः वायुः सू० A.
२२. उपसेवतारः Sy.
२३. मध्वः-कर्मणि षष्ठी । मधु उदकम् Sy.
२४. क्षरयन्ति । वर्धन्ति Sy.
२५. वचनं स्तोत्रम् Sy.
२६. अ३० A. पर्जन्याय कृषते Sy.
२७. ऽजो A. स्वायत्तदीप्तये Sy.
२८. तदीयस्य हृदयस्य Sy.
२९. अन्तर्गतम् Sy.
३०. अस्त A.
३१. स्तोत्रम् Sy.</p> |
|---|---|

सेवताम् । सुखस्य भावविश्वः । वृष्टयः । अस्मात् । सुबला । ज्योष्यः । देवेन पर्जन्येन गुप्ताः ।

स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां तस्मिन्नात्मा जगत्स्तस्युपश्च ।

तन्म ऋतं पातु शतशरदाय ययं पातु खस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

स रेतोधाः । पर्जन्यः । रेतसो निधाता । वयिता च । बह्वीनामपाम् । तस्मिन् । आत्मा । जङ्ग-
मस्य । स्वावरस्य । च यदा बह्वीनामोषधीनां पर्जन्यः । तत् । उदकम् । अस्मान् । रक्षतु । शतशरदाय
जीविताय ।

VII. 102.

पर्जन्याय प्र गायत दिवस्पुत्राय मीळहुषे । स नो यवसमिच्छतु ॥ १ ॥

पर्जन्याय । पर्जन्याय । प्रगायत । अन्तरिक्षे । प्रादुर्भूताय । सेवने । सः । अस्माकम् । यवसम् ।
इच्छतु ।

१. जुजोवत्-‘जुषो प्रीतिसेवनयोः’ लेटपडागमश्र-
न्वसः । शयः दन्तु Sy.

२. सख० A.

३. वष्ट० A.

४. अस्माकम् Sy.

५. लभला A. सुफलाः is suggested for
०बला M. सुफला अस्माकं भवन्तु Sy.

६. ज्योष० A. आज्योष० is suggested for
ज्योष० ॥ ओषधयश्च Sy.

७. तथा देवः पर्जन्यो गोपायिता रक्षिता यासां
तथाविधाः Sy.

८. VM. ignores सन्तु ॥ त्वत्प्रसादात् सन्तु
भवन्तु Sy.

९. उदकस्य बीजभूतस्य घाता विनिधाता भवति
Sy.

१०. वृषभ इत्युपमा । यथा कश्चिद्वृषभो बह्वीनां
गवां गर्भस्थाघाता भवति तद्वत् Sy.

११. ओषधीनाम् Sy.

१२. पर्जन्ये Sy.

१३. वेहो वर्तते Sy.

१४. र is missing in A.

१५. ०नामोष० A.

१६. तत्पर्जन्येन दत्तम् Sy.

१७. उकम् Sy.

१८. माम् । मा शब्दस्य ‘कृत्यकः’ इति प्रकृतिभावो
लुप्तत्वं च । अन्यद्गतम् Sy.

१९. शतसंवत्सरजीवनार्थम् Sy.

२०. ‘पर्जन्याय’ इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं गायत्रम् ।
पूर्ववद्विदेवते । तथा चानुक्रान्तम्—‘पर्जन्याय
तृचं गायत्रम्’ (KSA. 39. 102. p. 27.
adds after it: एते कुमार आग्नयोऽप्यद्वि-
सिष्ट एव वा वृष्टिकामः इति ।) वैश्वानरपार्ज-
न्यायामन्वारम्भणीयायां पर्जन्यस्य चरोः ‘पर्ज-
न्याय’ इत्यनुशाक्या । सूत्र्यते हि—‘पर्जन्याय प्र
गायत प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युतः’
(ĀSS 2. 15.) इति Sy.

२१. हे स्तोतारः ! ... प्रकर्षेण स्तोत्रमुच्चारयत
Sy.

२२. अन्तरिक्षस्य Sy.

२३. पुत्राय, तत्र हि पर्जन्यः प्रादुर्भवति Sy.

२४. तादृशः पर्जन्यः Sy.

२५. अस्मभ्यम् Sy.

२६. यवस्य A. ओषध्यादिलक्षणमजम् Sy.

२७. गच्छतु A.M. दातुमिच्छतु Sy.

यो गर्भमोषधीनां गवां कृणोत्यर्वाताम् । पर्जन्यः पुरुषीणाम् ॥ २ ॥

उत्तरे निगदसिद्धे—

[यो गर्भम्]

तस्मा इदास्ये हविर्जुहोता मधुमत्तमम् । इडो नः संयतं करत् ॥ ३ ॥

[तस्मा इत] । . . . अन्नम् । सम्पन्नम् । करोत्विति ।

VII. 103.

संवत्सरं शिश्यानां ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिपुः ॥ १ ॥

“संवत्सरम् । संवत्सरम् । शिश्यानां । ब्राह्मणाः । व्रतचारिणोऽन्यन्तः । वाचम् । पर्जन्यप्रीताम् ।

१. As VM. does not explain the stanzas VII. 10.2—3 and a few words of his commentary on this stanza are preserved, the reading should be उत्तरा निगदसिद्धा

२. The *Pratika* is supplied by the Editor. This stanza is not explained by VM. Sy. explains it in the following manner:—

यः पर्जन्य ओषधीनां बीह्यादीनां गवामवंता-
मर्वतीनां पुरुषीणां नारीणां च यः पर्जन्यो गर्भं
प्रसूतिहेतुं बीजमुदककल्पं कृणोति करोति तस्मै
पर्जन्यायेत्युत्तरत्र सम्बन्धः Sy.

३. The *Pratika* is supplied by the Editor.

४. अन्न A.

५. सम्पन्नं A.

६. तस्मा इतस्मा एव पर्जन्यायास्ये देवाना—
मास्यभूतेऽग्नी मधुमत्तमं रसवत्तमं हविर्जुहोत
जुहुत हे ऋत्विजः ! स च पर्जन्यो नोऽस्मभ्य-
मिच्छापन्नं संयतं सम्पन्नियतं यथा भवति तथा
करत् करोतु । ददात्विति यावत् Sy.

७. ‘संवत्सरम्’ इति वशवं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थं वेष्टुमम् । आद्या त्वनुष्टुप् । मण्डूका

देवता । तथा चानुकान्तम्—‘संवत्सरं वश
पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान्मण्डूकास्तुष्टावाद्यानुष्टुप्’
(KSA. 39.103. p. 27.) इति । वृष्टि-
कामेनैतत् सूक्तं जघ्मम् Sy. वसिष्ठस्वार्थम्
Dur. वसिष्ठस्य SKN.

८. शरत्प्रभृत्यावर्षतीरेकं संवत्सरम् Sy.

९. वर्षणार्थं तपश्चरन्त इव बिले एव सन्तः Sy.
निर्वाचः संवत्सरं सुप्ता इव स्थित्वा Dur.
अनेकवाक्यतायै यत्तच्छब्दाध्याहारः । ये . . .
शयितवन्तः । लुप्तोपममेतत् । सुप्ता इव
वाऽष्टीमासान् निदशब्दाबभूवुरित्यर्थः SKN.

१०. लुप्तोपममेतत् । एवम्भूता ब्राह्मणा इव Sy.
सर्वथा सन्तो वक्तुम् Dur. ब्रुवतेरेतदूपम् ।
वचनसमर्था अपि सन्तः SKN.

११. व्रतचारिणे A. व्रतं संवत्सरसत्रात्मकं कर्मा-
चरन्तः Sy. कृतवाक्संयमाः । ततः प्रावृत्कालं
प्राध्याभिवृष्टाः Dur. यथवा व्रतमिति कर्म-
नाम । स्वस्य कर्मणश्चरितारो गन्तार
इत्यर्थः । ते SKN.

१२. वर्षानु वाचम् SKN.

१३. पर्जन्येन प्रीताम् । यथा वाचा पर्जन्यः प्रीतो भवति
तादृशी वाचम् Sy. पर्जन्येन तपिताम् Dur.
जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । पर्जन्येन प्रीताम् SKN.

प्रावादियुः । मण्डूकाः, अत्र यास्कः—'ब्राह्मणाः प्रवणाद्, अपि । वोपमार्थे स्याद् ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति'

दिव्या आपो अभि यदेनमायुन्दति न शुष्कं सरसी शयानम् ।

गवामह न मायुर्वत्सिनीनां मण्डूकानां वृष्टुरत्रा समेति ॥ २ ॥

दिव्या आपः । दिव्याः । आपः । अभ्यायन् । यत् । एनं मण्डूकम् । दतिम् । इव । शुष्कम् ।
सलिलं महति सरसि । शयानम् । गवाम् । इव । शब्दः । वत्सयुक्तानाम् । मण्डूकानाम् । शब्दः । अत्र
पर्जन्ये वर्षासु वा । सङ्गच्छते । अहेति पूरणम् ।

१. प्रवदन्ति Sy. प्रशब्दोऽप्रावादियुरित्येतेन सम्ब-
ध्यते । . . . प्रावादियुः, वर्तमाने लुङ् । प्रव-
दन्ति SKN.

२. अथवा न युक्तो रुडिपरिवादो ब्राह्मणशब्दस्येति
लुप्तोपमः प्रकल्प्यते 'ब्राह्मणा इव व्रतचारिणः'
इति । यथा ब्राह्मणा उपाकृत्य प्रावृषि पवित्र-
पाणयो मेखलिनो निपतकालां तौ वेदिकी
वाचं वदन्ति, एवं प्रावादियुरिति Dur.
ब्राह्मणा इति लुप्तोपमम् । ये संवत्सरं शयित-
वन्तस्ते यथा ब्राह्मणाः कृतस्वाध्यायोपकरण
व्रतचारिणः स्वाध्यायमेवं वाचं पर्जन्येन प्रीतां
मण्डूकाः प्रवदन्तीति SKN.

३. N. reads व्रतचारिणोऽब्रुवाणाः for प्रवणात् ।

४. वोपमा० A. ५. णा A.

६. मण्डूका मञ्जूका मञ्जनात् । मन्तेर्वा मोदति-
कर्मणः । मन्तेर्वा तुप्तिकर्मणः । मण्डयते-
रिति वैयाकरणाः । मण्ड एवामोक् इति
वा । मण्डो मन्तेर्वा मन्तेर्वा । तेषामेषा भवति
. . . संवत्सरं शिष्यानां ब्राह्मणा व्रतचारिणो-

ऽब्रुवाणाः । अपि वोपमार्थे स्यात् । ब्राह्मणा
इव व्रतचारिण इति । वाचं पर्जन्यप्रीतां
प्रावादियुर्मण्डूकाः ।

वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव । तं मण्डूका
अन्वमोदन्त । स मण्डूकाननुमोदमानान् वृष्ट्वा
तुष्टाव N. 9.5.6. SKN. III. 147.

७. विवि भवाः Sy.

८. णत् A. अभिगच्छन्ति Sy.

९. यदि A. यदा Sy.

१०. मण्डूकगणम् Sy. ११. नीरसम् Sy.

१२. महत्सरः सरसी । सरस्याम् । 'मुपां मुलुक्०'
इति सप्तम्या लुक् । 'ईदृती च सप्तम्यर्थे'
इति प्रगृहसंज्ञा । महति सरसि निजंले धर्म-
काले Sy. १३. निवसन्तम् Sy.

१४. अस्मिन् वर्षेणे पर्जन्ये वा सति Sy.

१५. ण्येते A. यथा वत्सैः सङ्गतासु गोषु महान्
घोषो जायते तद्वृष्टे पर्जन्ये महान् कलकल-
शब्दो जायत इत्यर्थः Sy.

१६. णाय A. अहेति पूरकः Sy.

यदीमेनां उश्रुतो अभ्यवर्षीतृष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।

अखलीकृत्या पितरं न पुत्रो अन्यो अन्यमुप वदन्तमेति ॥ ३ ॥

यदीमेनान् । यदि । एनान् । कामयमानानुदकम् । अभिवर्षति पर्जन्यः । तृष्यायुक्तान् । प्रावृषि ।
आगतायाम् । अखलीकृत्येति शब्दानुकरणमाहुः । पितरम् । इव । पुत्रः । अन्यः । अन्यम् । उपगच्छति ।
वदन्तं शब्दायमानमिति ।

अन्यो अन्यमनु गृभ्णारयेनोरुपां प्रसुगें यदमन्दिषाताम् ।

मण्डूको यदभिवृष्टः कनिष्कनृभिः संपृङ्क्ते हरितेन वाचम् ॥ ४ ॥

अन्यो अन्यम् । अन्यः । अन्यम् । अनयोर्मण्डूकयोः । अनुगम्य । गृह्णाति । अपाम् । प्रसुगें ।
यदा । अमन्दिषाताम् । मण्डूकः । यदा मण्डूकः । अभिवृष्टः । शब्दं कुर्वन् । पुद्गिनवर्णः । सम्पृङ्क्ते ।
हरितवर्णेनान्येन । आत्मीयां वाचं सम्मिश्रयति ।

१. यदि मेनात् A.	१६. प्रसुगेंने वर्धने सति Sy.
२. यदा Sy.	१७. ०मदि० M. हृष्टावभूताम् Sy.
३. एनात् A. मण्डूकान् Sy.	१८. यदा च Sy.
४. ०न्ति A. जलैरभिविञ्चति Sy.	१९. It seems to be redundant.
५. वर्धन्ते Sy.	२०. पर्जन्येनाभिविक्तः Sy.
६. ०यन्म् A. आगते सति Sy.	२१. कनिष्कन्—स्कन्दतेपङ्क्तुगन्तस्य रूपम् । भृशं
स स्कन्दन्नुत्प्लवं कुर्वन् Sy.
७. तदानीमखलीकृत्या कृत्वा Sy.	२२. वृश्चिव० A. पुद्गिनवर्णो मण्डूकः Sy.
८. मण्डूकः Sy.	२३. संयोजयति । उभावप्येकं शब्दं कुर्वति तदानी-
मन्योऽन्यमनुगृभ्णातीत्यन्वयः Sy.
९. मण्डूकम् Sy.	२४. ह is written twice in A. हरितवर्ण-
नान्येन मण्डूकेन Sy.
१०. प्राप्नोति Sy.	२५. सम्मिश्रयति seems to be the explan-
ation of सम्पृङ्क्ते, it should there-
fore immediately follow that.
११. VM. ignores ईम् ॥ ईमिति पूरणः Sy.	
१२. अन्योन्यं A.	
१३. मण्डूकः Sy.	
१४. मण्डूकम् Sy.	
१५. उवकानाम् Sy.	

यदेषामन्यो अन्यस्य वाचं शक्तस्यैव वदति शिष्यमाणः ।

सर्वं तदेषां समृद्धेव पर्वं यत्सुवाचो वदथनाध्यप्सु ॥ ५ ॥

यदेषाम् । यत् । येषाम् । अन्यः । अन्यस्य । वाचम् । वदति । शक्तियुक्तस्यैव । शिष्यस्य शिष्य-
प्राचार्यस्य । सर्वम् । तत् । एषां भवताम् । समृद्धमिव । पर्वाङ्गानामुदकाप्यायितम् । यत् । सुवाचो यूयम् ।
अप्सु । स्थिताः । शं कृतेति ।

गोमायुरेको अजमायुरेकः पृश्निरेको हरित् एक एषाम् ।

समानं नाम विभ्रतो विरूपाः पुरुत्रा वाचं पिपिशुर्वदन्तः ॥ ६ ॥

गोमायुः । गोशब्दः^{११} । एकः^{१२} । अजशब्दः^{१३} । एकः^{१४} । पृश्निवर्णः^{१५} । एकः^{१६} । हरितवर्णः^{१७} । एकः^{१८} । एषां
मण्डूकानाम्^{१९} । समानं^{२०} मण्डूकान्यम् । नाम । विभ्रतः^{२१} । नानारूपाः^{२२} । बहुदेशेषु^{२३} । वाचम्^{२४} । मिश्रयन्ति^{२५} ।
शब्दायन्तः^{२६} ।

१. हे मण्डूकाः ! यदा Sy.

२. युष्माकं मध्ये Sy.

३. अतः A. मण्डूकः Sy.

४. मण्डूकस्य Sy.

५. अनुवदति अनुकरोति Sy.

६. ०स्यैव M. शक्तिमतः शिष्यकस्य वाचं यथानु-
वदति तद्वत् Sy.

७. शिष्यप्राचार्यं A. शिष्य प्राचार्यस्य is
suggested for शिष्यस्य शिष्यप्राचार्यः ॥
प्राचार्यस्य goes with शक्तियुक्तस्य ॥
शिष्यमाणः शिष्यः Sy.

८. युष्माकम् Sy.

९. समृद्धमेवाधिकलावयवमेव भवति । इवशब्दो-
ऽवधारणे । धर्मकाले मण्डूकमापन्ना मण्डूकाः
पुनर्वर्णने सत्यविकलाङ्गाः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः Sy.

१०. पर्वाङ्गानां A. पर्वं परमच्छरीरम् Sy.

११. यदा Sy.

१२. शोभनवाचो यूयं सर्वे Sy.

१३. वृष्टेयूदकेषु Sy.

१४. अध्युपरि प्लवन्तः Sy.

१५. शब्दम् is suggested for शं ॥ वदत
Sy.

१६. ०थेति A.

१७. गोमायुरिव मायुःशब्दो यस्य तादृशः Sy.

१८. मण्डूकः Sy.

१९. अजस्य मायुरिव मायुर्वस्य तादृशो भवति Sy.

२०. अन्यः Sy.

२१. ०वर्णं A.

२२. कः A. सवरः Sy.

२३. मध्ये Sy.

२४. एकं मण्डूका इति Sy.

२५. विभूतः A. धारयन्तः Sy.

२६. बहुल्यं A. पुरुत्रा पुरुशब्दाद् 'देवमनुष्य०'
(Pa. १. 4. १६.) इत्यादिना प्राप्रत्ययः Sy.

२७. VM construes वाचम् with पिपिशुः
and explains वदन्तः as शब्दायन्तः
but Sy. explains these words as
शब्दं कुर्वन्तः ।

२८. अवयवोभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । 'पिश सवयवे'
Sy.

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो वदन्तः ।

संवत्सरस्य तदहः परिं घृ यन्मण्डूकाः प्रावृषीणं बभूव ॥ ७ ॥

ब्राह्मणासः । ब्राह्मणाः । इव । अतिरात्रे । सोमे भूयिष्ठस्तोत्रशस्त्रे । सरोः । इव । पूर्णम् । अभितः स्तोत्रशस्त्राणि । वदन्तः, सरशब्दः स्तोमवचनः । संवत्सरस्य । तत् । दिनम् । परितः भवच । यदि-
नम् । हे मण्डूकाः । प्रावृषेण्यम् । भवति प्रादुर्भवति चेति ।

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सुरीणम् ।

अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणासः । ब्राह्मणासः । सोमिन इत्योपमिकम् । कर्म । कृण्वन्तः । संवत्सरान्तर्भवम् । वाचम् ।
अकुर्वन् । अध्वर्यवः । घर्मण चरन्तः । सिष्वच्छरीराः । आविर्भवन्ति । गुह्याः । इदानीम् । केचिद् वित्ता-
दुत्थिता मण्डूकाः । नेति सम्प्रत्ययः ।

१. रात्रिमतीत्य वतंत इत्यतिरात्रः । अतिरात्रे
Sy.

२. यथातिरात्राख्ये सोमयागे ब्राह्मणासो ब्राह्मणा
रात्रौ स्तुतशस्त्राणि पर्यायेण शंसन्ति Sy.

३. ०यिष्णु० A.

४. यथा । द्वितीयो नशब्दः सम्प्रत्ययः । न सम्प्रति
Sy. ५. संबंतः Sy.

६. रात्रौ शब्दं कुर्वाणाः यूयम् Sy.

७. सरोः श० A.

८. सोम० is suggested for स्तोम० ॥
The passage सरशब्दः सोमवचनः
should immediately follow सरः
and precede इव ।

९. प्रावृषि शब्दं बभूव तस्मिन्नहनि संबंतो वर्तमाना
भवयेत्यर्थः Sy.

१०. ०णास्ता A. ब्राह्मणासः is omitted by
M.

११. ०णः स A. ब्राह्मणा इव Sy.

१२. सोमयुक्ताः Sy.

१३. स्तुतशस्त्रात्मकम् Sy.

१४. कृत् तः A. कृत् M. कुर्वन्तः Sy.

१५. ०न्तभव A. ०र्भव M. सांवत्सरिकं गवामय-
निकम् Sy.

१६. शब्दम् Sy.

१७. अकुर्वं A. अकृत M. अकृत is suggested
for इमे मण्डूकाः Sy.

१८. अध्वरस्य नेतार ऋत्विजः Sy.

१९. प्रवर्गेण Sy.

२०. सिष्वद्गात्राः Sy.

२१. जायन्ते Sy.

२२. घर्मकाले वित्तेऽभिगूडाः Sy.

२३. केचन Sy.

२४. It should immediately follow
इदानीम् ॥ सम्प्रति वृष्टी सत्याम् Sy.

देवहितं जुगुप्सुर्द्वादशस्य ऋतुं नरो न प्रमिनन्त्येते ।

संवत्सरे प्रावृष्यामंतायां तप्ता घर्मा अश्रुवते विसर्गम् ॥ ६ ॥

देवहितम् । द्वादशमासस्य संवत्सरस्य । देवहितं हवीरूपम् । एते । रक्षन्ति । तदेवाह न । हिंसन्ति ।
वाषिकमृतुम् । नेतार इति प्रकाशीभवन्त ऋतुं प्रकाशयन्तीत्यर्थः । संवत्सरे । प्रावृषि । आगतायाम् । तप्ताः
केचन । घर्माः । बिलात् विसर्गम् । प्राप्नुवन्ति तप्ता घर्मा इत्योपमिकम् ।

गोमायुरदाजमायुरदात्यृश्चिरदाद्धरितो नो वसूनि ।

गवीं मण्डूका ददतः शतानि सहस्रसावे प्रतिरन्तु आयुः ॥ १० ॥

गोमायुः । गोमायुः । अदादेवमन्ये च । घनानि । अस्मभ्यम् । गवाम् । शतानि । प्रयच्छन्तः
मण्डूकाः । सहस्रसावे बहूनां प्रसवे वर्षद्वयम् । प्रवर्धयन्ति । आयुरश्रमिति ।

१. देवहितम् । द्वादशमासस्य संवत्सरस्य is missing in A.

२. अत एव द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य Sy.

३. ०हितं हवि० A. देवैः कृतं विधानमस्पर्तोरयं धर्म इत्येवंकथम् Sy.

४. मण्डूकाः Sy.

५. गोपायन्ति कालेकाले रक्षन्ति Sy.

६. पर्जन्यस्तुतेरनुमोदनेन तत्काले वृष्टिहेतवो भवन्तीत्यर्थः Sy.

७. तं तं वसन्तादिकम् Sy.

८. संवत्सरे सम्पूर्णे Sy.

९. वर्षतो Sy.

१०. आगते सति Sy.

११. तापेन पीडिताः Sy.

१२. केचा A.

१३. कर्मा वि० A.

पूर्वं घर्मकाले वर्तमानाः Sy.

१४. सम्प्रति विसर्जनं बिलाद्विमोचनम् Sy.

१५. वसिष्ठः पर्जन्यस्तुतिसंहृष्टान् मण्डूकांश्चिदु-
भा तुष्टाव । 'वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव

तं मण्डूका अन्वमोदन्तेति यास्कः' (N.9.6.)

वृष्टिकामेनैतत् सूक्तं जप्तव्यम् DDN.

१६. गोरिव मायुः शब्दो यस्य तादृशः Sy. गोरिव
मायुः शब्दो यस्य तादृशोऽयं मण्डूकः DDN.
वसुः, उपविः, मायुः, इति बाङ्गनामानि
Ngh. I. 11.

१७. अन्ये refers to अजमायुः । पृश्निः and
हरितः ॥ तथा अजस्येव मायुर्धस्य सोऽयदात् ।
तथा पृश्निवर्णः अदात् । हरितवर्णः अदात् ।
एते अस्मभ्यं धनं दत्तवन्तः । तथा मण्डूका
एते सर्वे DDN.

१८. अपरिमिता गाः Sy. DDN.

१९. सहस्रसंख्याका ओषधयः सूयन्त उत्पद्यन्ते
इति वर्षतुः सहस्रसावः । तस्मिन् सति Sy.
DDN.

२०. वर्षं घन A.

२१. प्रवर्धयन्तु Sy. प्रवर्द्धयन्तु । प्रपूर्वास्तिरतिवर्ध-
नार्थः । अनुनीते मनो अस्मास्वित्प्र यास्क-
दर्शनात् (Cf N. 10. 40.) DDN.

२२. जीवनम् Sy.

इन्द्रासोमा तपंतं रक्षं उज्जतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृषः ।
परां शृणीतमृचितो न्योपतं हृतं नुदेथां नि शिशीतमृत्रिणः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । शीनकः—

संवत्सरं तु मण्डूकमैन्द्रासोमं परं तु यत् ।
ऋषिर्ददशं राक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिप्लुतः ॥
'ये पाकशंसमृषीम्या आग्नेयी तत उत्तरा ।
एकादशो वैश्वदेवी सोम्यस्तस्मात् परो हृचः ॥
'यदि बाहुमृगाग्नेयी ऐन्द्रो'यो' मे ते तु स्मृती ।
नृ'ष्णी'प्र या जिगातीति'वि तिष्ठ'ध्व'तु मास्ती ॥

१. 'इन्द्रासोमा' इति पञ्चविंशत्युचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्याथम् । आद्या षट् जगत्यः सप्तमी जगती त्रिष्टुप्चाष्टादश्येकविंशत्योर्विंशत्यो जगत्योऽन्त्या 'प्रति चक्ष्व' इत्यनुष्टुप् शिष्टादचतुर्विंश त्रिष्टुभः । नवमीद्वादशीत्रयोदश्याः सोम-देवत्या एकादशो देवदेवत्याष्टमीषोडश्याविन्द्र-देवताके सप्तदशी प्राचदेवत्याष्टादशी भरद्देव-ताका दशमीचतुर्विंश्यावग्निरदेवताके 'प्र वर्तय' इत्याद्याः पञ्चर्च इन्द्रदेवताकाः । 'मा नो रक्षः' इति त्रयोविंश्याः पूर्वोऽर्धर्चो वसिष्ठस्य प्रार्थना-परः, अतस्तद्देवताकः । उत्तरोऽर्धर्चो पृथिव्य-न्तरिक्षदेवत्यः । शिष्टानां रक्षोहृणाविन्द्रासोमी देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्रासोमा पञ्चा-विकैन्द्रासोमं राक्षोघ्नं शापाभिशापप्रायं षट् सप्त वाद्या जगत्य एकविंशत्योर्विंशत्यो चाष्टादशी मास्ती च दशमीचतुर्विंश्यावग्नेयी वैद्येकाद-श्यान्त्यानुष्टुप्नवमी, द्वादशीत्रयोदशी सोम्यः सप्तदशी प्राचदेवत्याष्टमीषोडश्यावैन्द्रयो 'प्र वर्तय' इति पञ्चैन्द्रयो मा नो रक्ष इत्युपेरात्मन आशीक्षतरोऽर्धर्चः पृथिव्यन्तरिक्षदेवतः' (KSA 39. 104. p. 27.) इति । अत्र बृहदेवताया-

मनुकाम्यते—

'संवत्सरं तु मण्डूकानैन्द्रासोमं परं तु यत् ।
'ऋषिर्ददशं राक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिप्लुतः ।
हृतेपुत्रशते कृदः सोदासैर्दुःखितस्तदा'
BD. इति रक्षोनिवर्हणार्थमेतत्सूक्तं ज-
प्यम् Sy.

२. मण्डूकान् BD. ३. ०रिच्छत A.

४. BD. VII. 28. p. 67. adds one hemistich after 'ऋषिर्ददशं... as 'हृतेपुत्रशते तस्मिन् सोदासैर्दुःखितस्तदा' ।

५. वाक० A. M.

६. ०मद्वोद्यानेयि A. ०म्क् सोम्या is sug-
gested for ०मृषीम्या ।

७. तस्याः is suggested for तस्मात् ।

८. ऐन्द्री is suggested for ऐन्द्रयी ।

९. स्मृता is suggested for स्मृती ।

१०. Missing in M. प्राग्णी is suggested
for नृष्णी ।

११. गजिगातीत् A. यो गजि० M.

१२. पि ति० A. वि ति० is missing in M.

१३. ०रति A.

‘प्र वर्तयेति पञ्चैन्द्रश्च ऐन्द्रासोमीत्युत्तरौ ।

ऋषिस्त्वाग्निपमाशास्ते ‘मा नो रक्षः’ इति द्रुचे ॥

पञ्चदश्यां तु सूक्तस्य अष्टम्यां चैव वारुणी ।

दुःस्वशोकपरीतात्मः शपथे बिलपन्निव ॥ इति ॥

हे इन्द्रासोमी ! तेजोभिस्तपतम् । रक्षः । उज्जतं च, उज्जतिर्वधकर्मा । न्यर्पयतमघो नयतम् ।
वर्षितारी ! तमसा वर्षयितुन् राक्षसान् । पराङ्मुखां पराङ्मुखां नीत्वा विशीर्णान् कुरुतम् । अ
जन् । निर्दहतं च । हतम् । नुदेवाम् । नितरां च तनूकुरुतम् । अदनशीलानिति ।

१. ऐन्द्रासोमी प्रदगु० A.

२. BD. reads त्वुत्तमा for इत्युत्तरा०

३. BD. reads त्वुचि for द्रुचे and adds
the following stanza after this:
दिवि चैव पृथिव्यां च तथा पालनमात्मनः ।
उलूकयातुं जह्येतान् नानाकृपाश्रिशाचरान् ।

४. ०स्याष्ट० A. ०स्याषाष्ट० is suggested
for ०स्याषाष्ट० ।

५. वरुणी A. वारुणी: is suggested for
वारुणी ॥

६. शपते is suggested for शपथे ।

७. BD. 6. 27—33.

८. सोमीः० A.

इन्द्रश्च सोमश्चेन्द्रासोमी । ‘देवताद्वन्द्वे च’
इति पूर्वमदस्थानङ् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्
Sy.

९. युवां सन्तःपयन्तम् । ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमान-
वद्’ इत्यविद्यमानवत्त्वात् तपत्तमिति तिङन्तस्य
निवाताभावः Sy.

१०. रक्षांसि । जातावेकवचनम् Sy.

११. इज्ज० A.

हिस्तम् । उज्जतिर्हिताकर्मा । तिङः परत्वा-
न्निवाताभावः Sy.

१२. ०घोः A.

रक्षांसि नीचैर्द्वयं प्रापयतम् Sy.

१३. हे कामानां वर्षितारी ! Sy.

१४. ०यिवू स्वाक्ष० A. तमसावरकेणान्वकारेण
मायारूपेण वर्षयमानान् तमसि राज्ञी वर्षयमानान्
वा Sy.

१५. ०णितं A.

१६. ०हत M. पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा
हिस्तम् Sy.

१७. अज्ञा M. अज्ञान् is suggested for
अज्ञान् ॥ ज्ञानरहितान् गुडान् राक्षसान् Sy.

१८. निवह० M. तथा न्योषतं नितरां दहतम् ।
‘उव दाहे’ Sy.

१९. हतं तान् मारयतम् Sy.

२०. नुदेवा M.

अस्मत्तो हतांस्तान् प्रेरयेवाम् Sy.

२१. अदनशीलान् तान् राक्षसान् Sy.

इन्द्रासोमा समुवशंसमभ्युधं तपुर्वयस्तु चरुरग्रिवौव ।

ब्रह्मद्विषे कव्यादे घोरचंचसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमी ! अथस्य शंसितारम् । समभिभवत् । अथमाहृत्य । तापको राक्षसः । युवयोस्तेजसाऽप्यस्तौ भवतु । यथाग्निना तप्यमानाः । चरुः । ब्राह्मणद्वेषिणे । कव्यादे । घोराख्यानाय ॥

१. इन्द्रासोमा is missing in M. वसिष्ठ-
स्वार्थम् Dur. वसिष्ठस्य SKN.
२. अथस्यानवस्यशंसितारम् Sy. पापस्यशंसितारम्
Dur. पापं परेश्वरः शंसितारम्, तं पाप-
स्यास्माकं शंसितारम् SKN.
३. सं सहैव । अभोति श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ।
अभिभवत् Sy. सन्तापयन्तं भवन्ती Dur.
अभ्युपसर्गस्तच्छ्रुतेश्च योग्यक्रियाध्या-
हारः कार्यः । तेनाभिसन्तापयतमिति शेषः
SKN.
४. आगत्य हन्तारं राक्षसम् Sy. पापमेव कर्तुमाभि-
मुख्येन नित्यकालमेव योऽवस्थितस्तं सन्ता-
पयन्तम् Dur. अन्तर्णीतमस्वर्धमेतत् । अथ-
वन्तमवात्मकं वा, अथ केवलं पापकमित्यर्थः
.... अथ हन्तेः पूर्वस्याहो ह्रस्वत्वेन ।
आभिमुख्येन हन्ति श्रेयसे विनाशयतीत्यर्थः
SKN.
५. पक्षी राक्षसोः A. युवयोस्तेजसा तप्यमानो
राक्षसः Sy. युवाभ्यां सन्ताप्यमानः Dur.
स च तपुः । तपेः कर्मण्युपगतये । अभिसन्ताप्य-
मान इत्यर्थः SKN.
६. ययस्तु 'यसु प्रयत्ने' केवलीऽप्ययमाहपूर्वार्थे
द्रष्टव्यः । आयासं प्राप्नोतु । उपश्लेषतामित्यर्थः

Sy. अथं याचित्यर्थः Dur. 'यसु प्रयत्ने'
आयस्यतु आयतामित्यर्थः SKN.

७. मानः is suggested for मानाः ॥

अग्नियुक्तोऽग्नी प्रक्षिप्तः Sy. तप
उच्यते । अग्निसंयुक्त इत्यर्थः Dur
SKN.

८. चरु ब्राह्मणं A. 'चरुमृच्चवो भवति' मृदादि-
सञ्चितो भवति Dur. चरुशब्दो मृन्मय्यां
स्वालयामधिकरणे, आधेये चरावपीति द्रोणादि-
शब्दबहुभण्य प्रसिद्धोऽविशेषात् । मुख्यं चरते-
रर्थक्षमवायं वशयति समुच्चरन्त्यस्मात्तप्तावाप
इति SKN.

९. अथि च ब्राह्मणेभ्योऽस्मभ्यं द्वेष्टे Sy. शीणाय
.... तस्मै ब्राह्मणद्विषे SKN.

१०. कव्यादे घोरख्या A. कव्यं मांसं भक्षयित्रे
Sy. पृष्ठमांसभक्षयित्रे Dur. कव्यं मांसं
तदतीति कव्यात्, तस्मै पृष्ठमांसादिने परोक्षा-
कोशकायेत्यर्थः । लोकेऽपि यः परोक्ष आकोशाति
स उच्यते पृष्ठमांसानि खादतीति । लोक-
स्तु समुदायप्रतिद्वेषा संस्मरन् कव्यादमाचष्टे
SKN.

११. घोरवशंताय पक्षमाधिले वा Sy. चक्षिर्वशने ।
घोरवशंताय Dur. SKN.

द्वेषः । धत्तम् । अन्वयेयमनवयवम् वा यदन्ये न व्यपेयुः 'किमोदिने' किमिदानीमिति चरते । इदं किमिदमिति वा पिशुनाय चरते' इति यास्कः ।

इन्द्रासोमा दुष्टकृतो वृत्रे अन्तरनारम्भे तमसि प्र विध्यतम् ।

यथा नातः पुनरेकश्चनोदयत्तद्वामस्तु सहसे मन्युमच्छवः ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमौ ! दुष्टस्य कर्मणः कर्तुम् । वारके । अन्तः । अनालम्बने । तमसि । प्रवर्धत प्रक्षिपतम् । यथा । न । अतस्तमसः । पुनः । एकः । अपि राक्षसो न । उदगच्छत् । तत् । युभयोः । अस्तु । अभिभवाय रक्षसाम् । धियुक्तम् । बलम् ।

१. द्वेष्यभावम् Sy. सर्वलोकद्वेष्यताम् Dur. सर्वलोकस्य द्वेष्यवन्धस्तम् SKN.

२. धत्तम् Sy. धत्तं युवाम् Dur.

३. अन्वयेयमा० A.

४. ०वायंवा M. अथवा यदन्येऽतद्दुहस्तत्सुहृदोऽदेवतोऽदेष्टारो न व्यवेयुष्येवेतुं वियोजयितुं घटमाना अपि न शक्नुयुस्तादृशं द्वेषो धत्तम् ।

... एवमत्र 'अनवायम्' इत्यस्यानवयवमवियोजनं वा, इत्यर्थप्रतीतिस्तथाभीष्टत्वात् Dur. सकलमित्यर्थः । अन्वयेयं वा, अनवगमनीयं वा । अनवगमनीयं यदद्वेषतः सन्तः सुहृदो नेतुं न शक्नुयुरित्यर्थः SKN.

५. व्यापयेयुः M. व्यपेयुः is suggested for व्यपेयुः ।

६. किमिदि० M. पिशुनाय SKN. पिशुनायेऽर्थः । ... किमोदी च पिशुनः । स हि किमिदानीं वर्तत इत्येवमन्वेयमनवयवम्, अथवा किमिदं वर्तत इत्येवमन्वेयमाशङ्कते । स हि तस्य स्वभावः Dur.

७. ०ते रिमिमं कि० A. चरते । इदं is suggested for चरतेरिमम् ।

८. N. adds किम् before इदम् ॥ इन्द्रासोमावयवस्य शक्तितारम् । अयं हन्तेः । विहंसितोपसर्गः । आहन्तीति । तपुस्तपतेः । चक्षुष्यो भवति । चरतेर्वा । समुच्चरन्त्यस्मादायः । ब्रह्मद्विषे (ब्रह्मणोद्वेष्टे । क्रव्यादे) कव्यमवते । (घोरचक्षते) घोरश्चानाय ।

कव्यं विकृताग्जायत इति नैवकताः । द्वेषो धत्तम् । अनवायमनवयवम् । यदन्ये न व्यपेयुः द्वेषस इति वा । किमोदिने । किमिदानीमिति चरते । किमिदं किमिदमिति वा । पिशुनाय चरते । पिशुनः पिशतेः विपिशतीति N. 6. 11; SKN II. 425.

९. ०सोमा A.

१०. कर्तुम् A. कर्तुम् is suggested for कर्तुम् ।

११. वारके is missing in M.

१२. अन्तन् A. मध्ये Sy.

१३. आलम्बनरहिते Sy. १४. अन्धकारे Sy.

१५. प्रवर्धत A. The reading is doubtful. प्रविध्यतम् is suggested for प्रवर्धतम् ॥ प्रवेद्य ताडयतम् Sy.

१६. येन प्रकारेण Sy.

१७. ०तप्त० M. अस्मात्तप्तः Sy.

१८. एवां मध्ये एकः Sy.

१९. न seems to be unnecessary.

२०. उदगच्छेत् तथाविध्यतमित्यर्थः । एतेर्लङ्घनायामः । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । गुणवादेशो Sy. २१. तत् प्रतिदम् Sy.

२२. उभयोः M. युभयोः is suggested for युभयोः ।

२३. भवतु Sy. २४. अभिभवताय Sy.

२५. रक्षति M.

२६. युक्तम् M. कोषयुक्तम् is suggested for धियुक्तम् ।

इन्द्रासोमा वर्तयंत दिवो वधं सं पृथिव्या अघशंसाय तर्हिशम् ।
उत्तक्षतं स्वयं? पर्वतेभ्यो येन रक्षो वावृधानं निजूर्बयः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमो ! जुलोकात् । वज्रम् । संवर्तयतम् । पृथिव्याः । अघशंसाय रक्षसे ।
हिसकम् । उत्तक्षतं पृथक्कृतम् । रवरणकुशलमशनम् । मेघेभ्यो यथा काष्ठेभ्यः शकलमृत्वक्षन्ति । येन
वज्रेण । रक्षः । वर्धमानम् । निह्वम् ।

इन्द्रासोमा वर्तयंत दिवस्पर्यग्नितप्तेभिर्बुधमश्महन्मभिः ।
तपुर्वधेभिर्रजरेभिरत्रिणो नि पशानि विध्यतं यन्तु निस्वरम् ॥ ५ ॥

[इन्द्रासोमा] इन्द्रासोमो ! परिवर्तयतम् । अन्तरिक्षादागच्छयः । अग्निना तप्तास्मैः । व्याप्त-
हन्तैः । तापनशीलप्रहारैः । अदनशीलान् राजसान् । शस्त्रैः । निविध्यतम् । परिशाने पाद्वस्थे । अपि
नियन्तु राजसाः । निस्वरं शब्दायमानाः ।

१. सोमा वृष्टस्य कर्मण मे A.
२. अन्तरिक्षाद् . . . वा Sy.
३. हननसाधनमायुधम् Sy.
४. उत्पादयतम् Sy.
५. अस्मदीयलोकात् Sy.
६. अघशंसम् । अतर्वस्याशंसकम्, राजसं हन्तुम् Sy. ७. आयुधम् Sy.
८. उक्तशतत् A. उद्धृतं कुशम् Sy.
९. ०६त A. M.
१०. अशनिम् is suggested for अशनम् ॥
'स्व शब्दोपतापयोः' उपतापकमशनम् Sy.
११. पर्ववद्भूयो मेघेभ्यः सकाशात् Sy.
१२. ०८ भञ्ज० M. ०मुत्तक्ष० is suggested for ०मृत्वक्ष० ।
१३. अशनिना Sy.
१४. राजसम् Sy.
१५. वर्धनम् M. वर्धमानं प्रवृद्धं वा Sy.
१६. निह्वः is suggested for निह्व ।

- निजूर्बयः निह्वः । 'जुर्वो हिंसायाम्' ? तम-
शनिमुत्तक्षतमित्यर्थः Sy.
१७. VM'S commentary on this stanza
is missing in M. The *pratīka* is
supplied by the Editor.
१८. सोमो A.
१९. इवतं यम् A. सर्वतं आयुधानि प्रेरयतम् Sy.
२०. अग्निना तन्तप्तैः Sy.
२१. ०ननेः A. अश्मसारभूतस्यायसो विकारहन्त-
साधनं आयुधैः Sy.
२२. तापकप्रहारैः Sy.
२३. राजसस्य Sy.
२४. ०स्त्रेः A. जरारहितवृद्धैः Sy.
२५. ०वध्य० A. निहितम् Sy.
२६. पाद्वस्थाने Sy.
२७. अपयन्तु निर्गच्छन्तु Sy.
२८. न्यतस्वरं A. निःशब्दम् Sy.
२९. VM. ignores युवम् ॥ ती युवाम् Sy.

इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वत इयं मतिः कक्ष्याश्चैव बाजिनी ।

यां वां होत्रां परिहिनोमि मेधयेमा ब्रह्माणि नृपतीव जिन्वतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रासोमा । इन्द्रासोमी ! परिभवतु । वाम् । सर्वतः । इयम् । स्तुतिः । अस्वाविव । बली
कक्ष्या । याम् । युवयोरहम् । प्रेरयामि । प्रजया । अतो युवामिमानि । स्तोत्राणि । राजमानाविव काम-
प्रदानेन । प्रीणयतम् ।

प्रति स्मरेथां तुजयंद्भिरेवैर्हतं द्रुहो रक्षसो भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं भुयो नः कदा चिदभिदासति द्रुहा ॥ ७ ॥

प्रति स्मरेथाम् । अस्मात् प्रतिस्मरेथामागच्छतमित्यर्थः । विप्रमाचरद्भिः । गमनेः । हतं च ।
द्रोघुन् । राक्षसान् । भङ्गुरावतो भञ्जनशीलकर्मयुक्तान् । हे इन्द्रासोमी ! दुष्कर्मणे । मा । सुगम् ।
भवतु सुगमिति सुखनाम । यः । नः । कदा । चिदपि । अभिहितस्ति । द्रोहेण ।

१. इन्द्रासोमी is missing in A.

२. परिगृह्णातु ध्याप्नोतु वा Sy.

३. अस्माभिः कियमाणा Sy.

४. मननीया स्तुतिः Sy.

५. तबली or बलिनी is suggested for
बली ॥ बलवन्ती वां युवाम् Sy.

६. कक्ष्या कञ्जवन्ती रञ्जुरदवेव यथादवं परि-
गृह्णाति तद्वत् Sy.

७. युवाभ्याम् Sy.

८. प्रेरयामि सेयं मतिरिति सम्बन्धः Sy.

९. अस्माभिः कृतानि Sy.

१०. धनेः Sy.

११. फलेन पूरयतम् Sy.

१२. VM. ignores होत्राम् ॥ होत्रां वाचम् Sy.

१३. प्रत्यस्मान् स्म० M. अस्मान् is sugge-
sted for अस्मात् ॥ प्रति स्मरेथाम् अभि-
गच्छतम् । उपसर्गवशेन स्मरतिरत्रार्थान्तरे

वर्तते । यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति Sy.

१४. स्वरमाणः Sy.

१५. गन्तुभिरदवेः Sy.

१६. हितं M. हिस्तम् Sy.

१७. द्राडुन् A. द्रोघुन् is suggested for
द्रोघुन् ।

१८. भञ्जनकर्मवतः Sy.

१९. ऽवतन् A.

२०. पापकारिणे राक्षसाय Sy.

२१. ना A.

२२. सुखम् Sy.

२३. सुभमि० A.

२४. ऽतने A. The passage सुगमिति
सुखनाम should immediately follow
सुगम् ।

२५. अभिहितं तस्मै दुष्कृत इत्यन्वयः Sy.

२६. द्रोहेण युक्तः Sy.

यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अनृतेभिर्वचोभिः ।

आपदेव काशिना संगृहीता असन्नस्त्वासंत इन्द्र वक्ता ॥ ८ ॥

यो मा । यः । माम् । पक्वेन त्यक्तानृतेन । मनसा । चरन्तमृभिः । वदति । अनृतेः । वचोभिः ।
ऊकानीक । आकाशवता पात्रेण । सङ्गृहीतानि, यद्वा काशिमुष्टिः । असन् । भवतु । असत्यस्य । इन्द्र !
वक्ता यो मोघं गातुधानेत्याहेति वक्ष्यति ।

ये पाकशंसं विहरन्त एवैर्ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिः ।

अहये वा तान्प्रददातु सोम आ वा दधातु निर्वृतेरुपस्थे ॥ ९ ॥

ये पाकशंसम् । ये । पक्वानां वचसां संसितारम् । विविधं हरन्ति । गमनेः । ये । वा । भद्रं माम् ।
दूषयन्ति । वलैः । तान् । सर्पाय । वा । परिददातु । सोमः । आदधातु । वा । निर्वृतेः । उपस्थे ।

१. ये माम् A.
२. राक्षसः Sy.
३. पक्वेन त्यक्तानृतेन A. शुद्धेन Sy.
४. वर्तमानं सत्यवादिनम् Sy.
५. अभिजंतति । मध्यसत्यवचनमारोपयति Sy.
६. असत्यः Sy. ७. वचनैः Sy.
८. उतानीक M. उऊकानीक is suggested for ऊकानीक ॥ यथापो विशेषां भवन्ति Sy.
९. वाका० A. मुष्टिना Sy.
१०. सम्पङ्गृहीता Sy.
११. The passage यद्वा काशिमुष्टि should immediately follow आकाशवता पात्रेण and precede सङ्गृहीतानि ।
१२. असन् M. अभिद्यमानो भवतु । नश्यत्वित्यर्थः Sy.
१३. स राक्षसः Sy.
१४. माघं A.

An addition of मा before मोघं is suggested.

१५. वाक० A.
१६. राक्षसाः Sy.
१७. पक्वानां A. सत्यभाषिणं माम् Sy.
१८. विशेषेण हरन्ति । उपक्षयन्ति । यथा कामं परिवदन्तीत्यर्थः Sy.
१९. ०ने A. एतव्यैः प्राप्तव्यैरात्मीयैः कामैर्हंतुभूतैः Sy.
२०. कल्याणवर्तनं माम् Sy.
२१. कुष्टं कुर्वन्ति Sy.
२२. वलैर्मुक्ताः Sy.
२३. सर्वान् Sy.
२४. सर्पाय A.
२५. वरि० A. प्रदधातु Sy.
२६. ०वधातु M. प्रक्षिपतु Sy.
२७. पापदेवतायाः Sy.
२८. उत्सङ्गे Sy.

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने यो अश्वानां यो गवां यस्तनूनाम् ।

रिपुः स्तेनः स्तेयकृद्भ्रमेतु नि प हीयतां तन्वाः तनां च ॥ १० ॥

यो नः । यः । अस्माकम् । अन्नस्य । रसम् । विनाशयति । अग्ने ! यश्च । अश्वानीनाम् । रिपुः । स्तेनः । स्तेयस्य कर्ता भवति सः । दभ्रम् । एतु दभ्रत्वं प्राप्नोत्वल्पो भवतु । निहीयतां च । सः । आत्मना । पुत्रेण । च यद्वा पुत्रेण धनेन चति ।

परः सो अस्तु तन्वाः तनां च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः ।

प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिप्सति यश्च नक्तम् ॥ ११ ॥

परः सः । परस्तात् । भवतु । सः । आत्मना । पुत्रेण । तथा । तिस्रश्च । पृथिवीः । सर्वाः । अथस्तात् । अस्तु । प्रतिशुष्यतु च । अस्य । यशः । देवाः । कीर्तिरन्नं वा । यः । न इति स्पष्टम् ।

सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय सच्चासंच वचसी पस्पृधाते ।

तयोर्यत्सत्यं यंतरद्वजीयस्तदिस्तोमोऽवति हन्त्यासंत ॥ १२ ॥

सु विज्ञानम् । सुविज्ञानम् । चिकितुषे । जनायेति विद्वांसमात्मानमाह तस्मै मह्यम् । सत्यम् ।

१. राजसः Sy. २. तारम् Sy.
३. जिघांसति Sy.
४. आदि refers to गवान् and तनूनाम् ॥ अश्वानामस्मदीयानां रसं दिप्सति । यश्च गवां रसं दिप्सति । यश्च तनूनामस्मदीयानां शरीराणां रसं दिप्सति Sy. ५. बाधकः Sy.
६. चौरः Sy. ७. धनस्यापहर्ता स सर्वो जनः Sy. ८. दभ्रम् A. हिताम् Sy.
९. प्राप्नोतु Sy. १०. दभ्रत्वं A.
११. ज्येष्ठो भवतु A. १२. निहीनो भवतु Sy.
१३. बाधकः Sy. १४. स्वकीयेन शरीरेण Sy.
१५. तनयेन च Sy.
१६. वर्तमानो भवतु । उभाभ्यां विमुक्तो भवत्वित्यर्थः Sy. १७. राजसः Sy.
१८. तन्वा तना च । वक्ष्ययेन तृतीया । तन्वाः शरीरस्य तनयस्य च Sy.
१९. पृथिवीस्वीलोकान् Sy. २०. व्याप्ताः Sy.
२१. भवतु । लोकत्रयादपि प्रच्युतो भवत्वित्यर्थः

- Sy. २२. श्वोः Sy. २३. अन्नं कीर्तिर्वा Sy.
२४. वा A. The passage : कीर्तिरन्नं वा should immediately follow यशः ।
२५. VM. ignores दिवा । दिप्सति । यः । च and नक्तम् ॥ यो राजसो नोऽस्मान् दिवा-ह्निं दिप्सति जिघांसति यश्च नक्तं रात्रौ जिघांसति अस्मोऽयविचस्य यशः प्रति शुष्य-त्विति सम्बन्धः Sy.
२६. प्रायेणैवमादिभिर्द्वन्द्वौ राजसेन सहविना शपयः क्रियते । अत्र केचिदाहुः—
हृत्वा पुत्रशतं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः ।
वसिष्ठं राजसोऽसि त्वं वासिष्ठं कृणुमास्थितः ॥
अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसु राजसोऽश्वीन् ।
श्वीन्तरा ऋचो घृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम् ।
इति Sy.
२७. विज्ञातुं सुशक्तं भवतु Sy.
२८. चिकितुः A. विमुषे जनाय Sy.
२९. ०त्मनः A.

असत्यम् । च । वचसी । स्पर्धमानं भवतः केचिन्मा यातुधान इति वदन्ति न तथेत्यपरे ते वचने मिथः स्पर्ध-
यते किमिदं सत्यमुतेदमिति । तयोर्वचसोः । यत् । सत्यम् । यतरत्नानृतमेव । अपाजितम् । तत् । एव ।
सोमः । रक्षति तथा स्थापयति । हन्ति । असत्यमिति ।

न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति न चत्रियं मिथुया धारयन्तम् ।

हन्ति रक्षो हन्त्यासुद्वदन्तमुभाविन्द्रस्य प्रसितौ शयाते ॥ १३ ॥

न वा उ । न । एव । सोमः । पापकारिणम् । विमृजति । नापि । क्षत्रियम् । असत्यम् । धार-
यन्ति किं तर्हि करोति । हन्ति । रक्षः । हन्ति च । असत्यम् । वदन्तम् । उभौ । इन्द्रस्य । जालेन परि-
गृहीतौ तदन्तः । शयाते ।

यदि बाहमनृतदेव आसु मोघं वा देवां अप्युहे अग्ने ।

किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघुवार्चस्ते निश्चथं संचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि । यदि । वा । अहम् । अनृतदेवः । भवाम्यसत्येन यः क्रीडति सोऽनृतदेवः । मोघम् । वा ।

१. सत्यासत्यरूपे वचने Sy.
२. मिथः स्पर्धते Sy. ३. म A.
४. ०येते is suggested for ०यते ।
५. तयोर्मध्ये Sy. ६. यत् A.
७. यथार्थवचनम् Sy.
८. एव is missing in M. यत् Sy.
९. The reading is doubtful ॥ ऋजुत-
ममकुटिलम् Sy.
१०. अकुटिलं सत्यभाषणम् Sy.
११. हिनस्ति । एवं ररक्षयोर्मध्ये कतरोनृतभा-
षोति विद्वद्भिः सुविज्ञानमित्यर्थः Sy.
१२. अतदुक्तविलक्षणमत्यम् Sy.
१३. उ वे A. १४. खलु Sy. १५. देवः Sy.
१६. बाप० A. पापकारिणं राक्षसम् Sy.
१७. प्रेरयति गच्छेत्त्वमिति न मुञ्चति Sy.
१८. सत्रं बलम् । तद्वन्तम् Sy.
१९. मिथ्याभूतं वचनम् Sy.
२०. विभ्रतमतस्यवाविनं पुरुषं (न) च हिनोति

विमृजति Sy.

२१. हिनस्ति Sy. २२. राक्षसम् Sy.
२३. राक्षसानृतवाविनी तौ सोमेन हतौ Sy.
२४. घडा इन्द्रस्येति तृतीयायां घाटी । इन्द्रेणेश्वरेण
सोमेन प्रसितौ बद्धौ । 'विज् वचने' अस्मात्
कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् Sy.
२५. इन्द्रस्य सम्बन्धिनि वचने Sy.
२६. ०होतौ A. २७. निवसतः Sy.
२८. VM. ignores उ ।
२९. वाम् A.
३०. अनृते० A. अनृता असत्यभूता देवा यस्य
तादृशाः Sy.
३१. यद्युक्तरूपोऽस्मि Sy.
३२. वा A. The passage यः...०देवः
should immediately follow अनृतदेवः
३३. मोघम् A. M. निष्फलम् Sy.
३४. वा A.

देवान् । अग्निपयानि । अग्ने ! सत्यं निवेदयामि देवेभ्यस्तत्त्वं जानामीति वाक्यशेषो नाहं तथाविधः । तथा सति किम् । अस्मभ्यम् । जातवेदः । कुप्यसि । द्रोणवाचो राक्षसाः । तव । निर्वृद्धम् । सेवन्तां वा त्वं निर्वृद्धं-
तिमुल्पायसि तां प्राप्नुवन्तीति ।

अथा मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वार्युस्ततप पूरुषस्य ।

अथा स वीरैर्दशभिर्विं यया यो मा मोषं यातुधानेत्याहं ॥ १५ ॥

अथा मुरीय । अथैवाहम् । अग्नेयः । यचहम् । यातुधानः । अस्मि । यदि । वा राक्षसो भूत्वा । पूरुषस्य । आमुर्जीवितमहम् । ततप । अथ । स च । वीरैः पुर्वैः । दशभिः । पूरुषकृतो भवतु । यः । मा ।

१. ०यामि is suggested for ०यानि ॥

उपगच्छामि Sy. २. हे अग्ने ! तर्हि मां वाचस्व नह्यहं तथाविधोऽस्मि Sy.

३. एवं सति किं कारणम् ? Sy.

४. ०दस A. ०दशः M. हे जातानां वेदितः! Sy.

५. तव कोधोऽस्मानु न जायतामित्यर्थः Sy.

६. द्रोहवा० M. अनुतवाचः Sy.

७. निर्वृद्धं निष्पूर्वोऽसि हंसायां वर्तते । निःशेषेणातं हिंसाम् Sy.

८. ०मुल्पायसि M. ०मुत्पादयसि is suggested for ०मुल्पायसि ।

९. इयमपि शपथरूपैव Sy. 'ऋषिर्दशं रक्षोर्वं पुत्रशोकपरिप्लुतः' ॥ (BD.6.28.) 'इन्द्रा-
सोमेति सूक्तं तु जपेच्छत्रुनिबर्हणम्' इति ऋग्-
विधानम् (Rgvidh.2.163) DDN.
वसिष्ठः किल राक्षसस्तत्त्वमित्यभिप्रेतः ।

सोऽनयर्चा शपथं प्रतिपेदे परं चाभिज्ञाप
Dur. विद्वामिवप्रयुक्तः कैश्चित् (शर्वैः)
राक्षसस्तत्त्वमित्यभिप्रेतः वसिष्ठ आह SKN.

१०. ०रीव A.

११. अहं वसिष्ठः, अस्मिन्नेव दिने Sy. तर्हि
अस्मिन्नेव दिने । पादादिवाद्यद्येति दीर्घः ।
RPR.7.33DDN.

१२. ०यय A. अग्ने DDN., Dur. SKN.

१३. राक्षसः Sy., SKN.

१४. स्पाम Dur. भवामि SKN.

१५. रक्ष० A.

१६. मनुष्यस्य Sy. पूरुषस्येति 'अर्थवर्तते तु पूरुषः'
(RPR.9.39.) इति दीर्घः DDN.
कस्यचित्पुत्रं पूरुषस्य Dur. पूरुषस्य कस्य-
चित् SKN.

१७. जीवितलक्षणम् SKN.

१८. तव A. M. हिसितवानस्मि । तर्ह्यप्यद्यैव
अग्नेयेत्यन्वयः Sy. 'तप सन्तापे' हिसितवा-
नस्मि । तर्हि, अद्य अग्ने DDN. तप्त-
वानहम् Dur. तपि अत्र विनाशोपलक्षणार्थः ।
विनाशितवानपहतवानित्यर्थः SKN.

१९. अवायैवं स्यात्, अहं वसिष्ठस्त्वं राक्षस इति
तर्हि स त्वम् Sy. अथ एवं न स्यात् तर्हि यो
दुर्जनः मां मोषं यातुधानः राक्षस इति सम्बोधनं
कृत्वाऽऽह DDN. अथ पुनः Dur.

२०. उपलक्षणमेतत् । सर्वेऽन्युजनेः Sy.

२१. प्रथ कृ० A. विपुक्तो भवतु द्यान्वसो मध्यम-
पुष्टः Sy. DDN. विपुक्तो भवेः Sy. विपू-
याद् विपुज्यतामित्यभिप्रायः Dur. विपूयाः,
मध्यमः प्रथमस्य स्थाने योतिर्मिथ्यणार्थः । . . .
पूषभवेद् विपुज्येतेत्यर्थः SKN.

२२. यो राक्षसः Sy.

अनृतमेव । यातुधानः । इति । वदति ।

यो मायांतुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ।

इन्द्रस्तं हन्तु महता वधेन विश्वस्य जन्तोर्धमस्पदीष्ट ॥ १६ ॥

यो मा । यः । माम् । अहिसकम् । यातुधानः । इति वदति । यः । वा स्वरम् । राक्षसः । शुचि-

१. मूवेव Sy. अयातुधानमेव मां सन्तं यो योवम-
नृतम् Dur. वूवेव SKN.

२. राक्षसः Sy. यातुधानस्त्वम् Dur. हे राक्षस
SKN.

३. हे राक्षस ! इति सम्बोधय Sy.

४. इत्येवमाह Dur. इत्येवमाह पूर्वार्धेन शपथः ।
उत्तरार्धेनाभिशापः SKN.

५. मिथ्यापवादभङ्गेन यत्नं कर्वाडिचक्षणः ।
कृष्णोऽपि रयमानीय यदुवर्गेऽभवत्सुखी ॥
इति चारुचर्वाप्रसङ्गादाह DDN. अपापि
शपथाभिशापो N.7.3. SKN. III.16

६. तत्र बृहदेवता—

प्राजापत्यो मरीचिर्ह मरीचेः कश्यपोऽभवत् ।
तस्य देव्योऽभवन् जाथा दाक्षायण्यस्त्रयोदश ॥१४३॥
अदितिदितिवेन्दुलीला वनायुः सिंहकाशिंगी ।
गोधा वृषा वरिष्ठा च सुरभिर्विजिता तथा ॥१४४॥
कद्रुश्चवेति दुहितुः कश्यपाय ददौ स च ।
तासु देवामुराः सिद्धाः गन्धर्वारमराक्षताः ॥१४५॥
वपांसि च पिशाचाश्च जज्ञिरेऽप्याश्च जातयः ।
तत्रैका त्वदितिर्नाम द्वादशाजनयत् सुतान् ॥१४६॥
मित्रश्चैवायमांशश्च भगो वरुण एव च ।
धाता चैव विधाता च विवस्वाश्च महाद्युतिः ॥१४७॥
त्वष्टा पूषा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुश्च्यवते ।
इन्द्रं तस्यास्तु जज्ञेऽय मित्रश्च वरुणश्च ह ॥१४८॥
तयोरादित्ययोः तत्रे दृष्ट्वाऽप्सरसमुर्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतत् वासतीवरे ॥१४९॥
तेनैव तु मूहर्त्तेन बोधयन्ती तपस्विनी ।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी सम्बभूवतुः ॥१५०॥
बहुधा पतिते शुके कलत्रेऽय जले स्थले ।
स्थले वसिष्ठश्च ऋषिः सम्बभूव विसत्तमः ॥१५१॥
कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्सो महाद्युतिः ।
उदियाय ततोऽगस्त्यो शम्भामात्रो महातपाः ॥१५२॥

मानेन सम्मितो यस्मात् तस्मान्मान्य इहोच्यते ।
यद्वा कुम्भद्विजतिः कुम्भेनापि हि मीयते ॥१५३॥
कुम्भ इत्यभिधानं तु परिमाणस्य लक्ष्यते ।
ततोऽस्तु गृह्यमाणानु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ॥१५४॥
तत्रैतः पुष्करं तच्च विश्वे देवा अधारयन् ।
उत्थाय सलिलात्तस्मात् तेष्वय मुमहत्तपः ॥१५५॥
नामास्य गुणतो जज्ञे वसतेः श्रेष्ठ्यकर्मणः ।
अद्वयमूविर्भिर्होन्द्रं सोऽपश्यत्पता पुरा ॥१५६॥
सोमभागानयो तस्मै प्रोवाच हरिवाहनः ।
ऋषयो वा इन्द्रमिति ब्राह्मणान्द्वि दृश्यते ॥१५७॥
वसिष्ठश्च वसिष्ठश्च ब्राह्मणा ब्रह्मकर्मणि ।
सर्वकर्मसु यज्ञेषु वसिष्ठोऽयतमास्तथा ॥१५८॥
तस्माद्येऽष्टापि वासिष्ठाः सवस्याः स्युस्तु कर्हिचित् ।
अह्येदृशिणाभिस्तान् भाल्लवेयी श्रुतिस्त्वयम् ॥१५९॥
'उर्वेऽपस्तरा' इत्यादि (N. 5. 13.)
BD.5. 143-159.
तस्या वशान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द
(N. 5. 14.) इति यास्कः ।
'मित्रावरुणयोर्दक्षितयोर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा'
(KSA. 12. 166.) इत्यनुक्रमणी । एवं
वसिष्ठस्य कुम्भयोनित्वम् । वसिष्ठः पूर्वोक्तया
त्रिष्टुभा यातुधानत्वं परिहरति DDN.
७. राक्षसः Sy.
८. अराक्षसं सन्तम् Sy. यो दुर्जनः । माम् । अया-
तुधानम् । अराक्षसं सन्तम् DDN.
९. ०धानं M. The rest of the commen-
tary is missing in M. हे राक्षस !
इति सम्बोधय Sy.
१०. वृते DDN.
११. वा स्वरम् A.
वा अथवा यो वृष्टः Sy.
१२. ०तं A. रक्षाः सन् DDN.

रहम् । अस्मि । इति । वदति । इन्द्रः । तम् । हन्तु । महेता । वर्धन । स-विश्वस्य । जन्ता । अघमः ।
पततु सर्वस्याद् भवन्त्विति ।

प्र या जिगाति खर्गलेव नक्तमपं द्रुहा तन्वं ? गूहमाना ।

वत्राँ अनन्ताँ अव सा पंदीष्ट ग्रावाणो मन्तु रक्षस उपन्देः ॥ १७ ॥

प्र या जिगाति । प्रयच्छति । या । नक्तम् । खर्गलेत्युलूकीमाहुमृकीमिव नक्तम् । द्रोहार्थं मनु-
ष्याणाम् । शरीरम् । अगमूहमाना । सा । अपर्यन्तान् । कूपन् । अवपदीष्ट कूपेष्वावपतत्वगाधेषु ।
ग्रावाणः । ध्वन्तु । राक्षसान् । उपन्देः ।

१. (खु) रुचिरमहम् A. शुद्धः Sy. ग्रहं वतिष्ठः
शुचिः DDN.

२. भवामि Sy.

३. The rest of the commentary is
missing in M. हे राक्षस ! इति
सम्बोध्य Sy.

४. देवः । वज्रेण । 'सूक्तः, वृक्तः, वधः' इति तन्नाम
(वज्रनाम) (Ngh. 2. 20) हिनस्तु । स व
सर्वस्य जनस्य DDN.

५. उभयविधं राक्षसम् Sy. ६. हिनस्तु Sy.

७. प्रोद्वेन Sy. ८. आमुधेन वज्रेण Sy.

९. सर्वस्य Sy. १०. जनस्य Sy.

११. अस्तम A. निकृष्टः सन् Sy., DDN.

१२. पततु A. अघमस्पदीष्ट इति 'दिवस्पृषिष्या
अघमस्पदीष्टः' (RPR. 4. १७.) इति
निपातनात् सत्वम् ।

१३. सर्वस्याधो भवन्त्विति is suggested for
सर्वस्याद् भवन्त्विति ।

१४. तथा स्मृतिः—

वह्नुमानाः सुतीक्ष्णं नीचाः परयशोऽग्निना ।

अशस्तास्तत्पदं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते ॥
DDN.

१५. जिगाति A. प्र या जिगाति is missing
in M.

१६. प्रयच्छति is suggested for प्रयच्छति ॥

१७. राक्षसी Sy.

१८. रात्री Sy.

१९. खर्गले० A. The passage from
the beginning upto नक्तम् is
missing in M.

२०. द्रोहेण युक्ता Sy.

२१. स्वकोषं शरीरम् Sy.

२२. आवृण्वती प्रकाशयन्ती Sy.

२३. कूपन् A. कूपान् is suggested for
कूपन् ॥ गतान् Sy.

२४. कूपेष्वावपतत्वगाधेषु M. अवाहुमूली पततु
Sy.

२५. सोमाभिववाधाः पावाणाः Sy.

२६. हितम् Sy.

२७. अभिववशब्देः Sy.

वि तिष्ठध्वं मरुतो विश्विच्छतं गृभायत रुचसः सं पिनेष्टन ।

वयो ये भूत्वा पतयन्ति नक्तमिये वा रिपो दधिरे देवे अंध्वरे ॥ १८ ॥

वि तिष्ठध्वम् । विविधम् । गच्छथ । हे मरुतः । प्रजाम् । हविरिच्छत । तदनन्तरं रक्षामि ।
गृह्णीते । सं च तानि । चूर्णयत । परिक्षीणः । भूत्वा । ये । रात्रिभ्यः । पतन्ति । ये । वा
प.पादे । उत्पादयन्ति । देवकीने । यजे तान् राक्षस इति ।

प्र वर्तय दिवो अश्मानमिन्द्र सोमशितं मधवन्त्सं शिशधि ।

प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्तादमि जहि रुचसः पर्वतेन ॥ १९ ॥

प्र वर्तय । प्रवर्तय । दिवः । अश्मानम् । इन्द्र ! वज्रम् । इन्द्र । पितेन सोमेन शीतमात्मीयं वलम् ।
निशीती कुरु । वज्रेण । प्राच्याः । प्रतीच्याः । अंधरात् । उदक् । अभिजहि । राक्षसान् ।

१. गच्छ A. गच्छत is suggested for

गच्छथ ॥ ययं तिष्ठत Sy.

२. तत्र गृह्णान्नाक्षसान् हन्तुमिच्छत Sy.

३. तवन्तरम् M.

४. तान्नाक्षसान् Sy.

५. गृहीत M.

६. पक्षिणः is suggested for परिक्षीणः ।

७. रात्रीभो रात्रिषु Sy.

८. आगच्छन्ति Sy.

९. पा A.

१०. पापवि A. पापानि is suggested for

पापावि ॥ हिताः Sy.

११. उत्पा० A. विदधिरे । तान् राक्षसान् संपिनेष्ट-
नेत्यन्वयः Sy.

१२. शीप्ते Sy.

१३. नजे A. यामे Sy.

१४. राक्षसान् हन्तुं प्रेरय Sy.

१५. अन्तरिक्षात् Sy.

१६. अशनिम् Sy.

१७. यजमानम् Sy.

१८. हे धनवन् ! इन्द्र ! Sy.

१९. पितेन A.

२०. ०शित० is suggested for शीत० ॥

सोमे तीक्ष्णीभूतं यजमानम् Sy.

२१. निशीति० A. निशीती० is suggested
for निशीती० ॥ संस्कृत Sy.

२२. प्राप्या A.

२३. अवाच्याः Sy.

२४. उत्तरश्च A. उदक्ताच्च or उत्तरतश्च is
suggested for उदक् च ॥ सर्वस्मादपि

दिग्भागात् Sy.

२५. अभिजहि मारय Sy.

एत उ॒ त्ये पंतयन्ति॑ श्रयातव॒ इन्द्रं॑ दि॒प्सन्ति॑ दि॒प्सवोऽदा॑भ्यम् ।

शि॒शीते॑ श॒क्रः पि॒शुनेभ्यो॑ व॒धं नूनं॑ सृ॒जद॑शनिं॒ यातु॑मद्भ्यः ॥ २० ॥

एते । ते । एते । पङ्क्ति । श्रयातवः । इन्द्रं च । दिप्सन्ति । दम्भितुमिच्छन्तः । शत्रुभिर्-
भिभविष्यन्तुमशक्यम् । अथेन्द्रश्च । तीक्ष्णीकरोति । शक्रः । राक्षसेभ्यः । वधम् । स क्षिप्रम् । विसृजतु ।
अशनिम् । अहिंसावद्बुधः ।

इन्द्रो॑ यात॒नाम॑भवत्पराश॒रो ह॒विर्म॑थीनाम॒भ्याः वि॒वास॑ताम् ।

अ॒भीदुं॑ श॒क्रः प॑र॒शुर्यथा॑ वनं॒ पात्रे॑व भिन्दन्त्स॒त ए॑ति र॒क्षसः॑ ॥ २१ ॥

इन्द्रः । 'इन्द्रोऽपि पराशर' उच्यते (परा) शातयिता यातूनाम् इति यास्कः । इन्द्रः । यातूनाम्
हविर्मथीनाम् । आभिमुख्येन सञ्चरताम् । अभिभवम् । करोति । अभि । एव । गच्छति । शक्रः । परशुः ।
यथा । वनमभिगच्छति । पात्राणीव । भिन्दन् मृन्मयान्यपक्वानि । विश्रमानान् प्रादुर्भूतान् राक्षसान्, पुल्लि-
ङ्गश्च रक्षःशब्दो दृष्ट इति ।

१. राक्षसाः Sy.
२. पतन्ति is suggested for पङ्क्ति ।
३. श्वभिः परिकरभूतैर्हिंसन्तः श्वभिः सह यान्ती वा Sy.
४. इन्द्र M.
५. जिघांसन्ति Sy.
६. जिघांसवः सन्तः Sy.
७. शत्रुम् M.
८. भवतुम्० A.
अहिंस्यम् Sy.
९. तीक्ष्णः० A.
१०. पिशुनान् कपटान् हन्तुम् Sy.
११. हन्तुं शक्तः Sy.
१२. तेभ्यः पिशुनेभ्यः पिशुनान् कपटान् Sy.
१३. आयुधमशनिरूपम् Sy.
१४. विसृजतु हननायम् Sy.
१५. अहिंसाय (त्य) भ्यः A. हिंसा० is suggested for अहिंसा० । राक्षसेभ्यः Sy.

१६. वराशक्य० A.
१७. हिंसिता Sy.
१८. यातुना० A. (N. 6. 30)
१९. नूना A. हिंसकानां राक्षसानाम् Sy.
२०. ०धिनाम् A.
हवीषि मथ्यताम् Sy.
२१. अभिमुखमागच्छताम् Sy.
२२. इव पूरणे Sy.
२३. शक्रा A.
२४. कुठारः Sy.
२५. क्षिन्दन् यथा... इव Sy.
२६. न्वन० A. वृक्षजातम् Sy.
२७. हिंसन् Sy.
२८. मृय सस्त्वानि A. मृन्मयानि पात्राणि भिदन्
मृद्गर इव Sy.
२९. सतः प्राप्तनामैतत् यदाह यास्कः 'तिरः सत
इति प्राप्तस्य' N. 3 20.
३०. ०तादृश० M. प्राप्तान् Sy.

उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्रयातुमुत कोकयातुम् ।

सुपर्ण्यातुमत गृध्रयातुं दृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकयातुम् । उलूकादयो रात्रि-चराः प्राणिनां हिंसायां येषां हिंसासाधनानि भवन्ति ते तथोक्ता इत्येतान् । दृषदुपलभ्यामिव बीजादिकम् । सञ्चूर्णयेति ।

मा नो रक्षो अभि नेह्यातुमावतामपोच्छतु मिथुना या किमोदिना ।

पृथिवी नः पार्थिवात्पातवंहसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पातवस्मान् ॥ २३ ॥

मा नो रक्षः । रक्षो रक्षितव्यमित्यस्मादित्युक्तम् । अस्मान् । अभिव्याप्नोतु । हिंसावतां बलम् । पृथक् करोतु । मिथुनानि । किमिदं किमिदमित्याचरन्ति । राक्षसानां तानिन्द्रोऽप्योहन् । पृथिवी 'न' इति स्पष्टम् ।

१. ०ना A. ०नो M.

२. हिंसा० A. ३. दृषदु० A.

४. VM. explains the stanza briefly and not word by word. Sy. explains this stanza in the following manner:—

उलूकयातुम् । उलूकः परिकरभूतः सह यात-
यति हिनस्तीति याति गच्छतीति बोलूकयातुः ।
यद्वा—उलूकरूपी यातीत्युलूकयातुः । हे इन्द्र !
तावत्क्षं राक्षसं जहि विनाशय । तथा च बृहदेव-
तायाम् उक्तम्—'उलूकयातु जह्येतान् नाना-
रूपान् निशाचरान् । स्त्रीपुरुषांश्च तिर्यञ्चो-
जिघांसूनिन्द्र मे जहि ॥' (BD. 6. 32.)
एवमुत्तरत्रापि शोध्यम् । शुशुलूकयातुम्, उलूका-
द्विविधाः बृहदुलूका अल्पोलूकाश्चेति । तत्रो-
लूकयातुमिति बृहदुलूकाभिप्रायेणोक्तम् । शिशु-
रल्प उलूकः शिशुलूकः, तद्वेषेण वर्तमानं राक्षसं
इवयातुं इवरूपेण वर्तमानं राक्षसम् । उतापि
च कोकयातुम् । कोकश्चकशाकः, तद्वेषेण वर्तमानं
राक्षसम् । सुपर्ण्यातुम्, सुपर्णः श्येनः तदाकारं
यातुधानमुतापि च गृध्रयातुं गृध्ररूपं च यातु-

घातयेतान् सर्वान् नानाकारान् हे इन्द्र जहि ।

किं बहुना ? दृषदेव पापाणेनेव वज्रेण रक्षो
राक्षसमात्रं प्र मृण मारय ।

५. राक्षसजातिः Sy.

६. स्मोदि० A. रक्षोजातिः Sy.

७. नट्—नशतेर्व्याप्तिकर्मणो लुङि 'मन्त्रे घस०'
च्लेर्लुक् । 'न माहृयोने' इत्यङ्भावः Sy.

८. यातनावतां राक्षसानाम् Sy.

९. उवा अपि विनाशयतु अपवर्जयतु Sy.

१०. मिथुनानि स्त्रीपुरुषाणि युगलानि Sy.

११. ०मत्या० A. किमोदिना किमोदिनानि किमिदं
किमिदमिति जिघांसया वर्तमानानि भवन्ति
Sy.

१२. बोह० A.

१३. अपि च पृथिवी प्रथितेयं भूमिश्च Sy.

१४. अस्मान् Sy.

१५. VM. ignores मा । पार्थिवात् । पातु ।
अंशता । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥
पार्थिवात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्य सम्प्रतिर्णो-
द्भूतः पापात् पातु रक्षतु । अन्तरिक्षं च दिव्यात्
त्रिवि भवात् पापावस्मान् पातु रक्षतु Sy.

इन्द्रं जहि पुमोसं यातुधानं मुत स्त्रियं मायया शाशदानाम् ।
विश्रीवा सो मूरदेवा ऋदन्तु मा ते दंशन्त्यस्यैमुच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्रं जहि । इन्द्र ! जहि । पुमोसम् । यातुधानम् । अग्निं च । स्त्रियम्, तेन सहागच्छन्तीम् ।
मायया । प्रजाः पीडयन्तीम् । विगतश्रीवा । मूरदेवा मरणक्रीडा राक्षसाः । ऋदितिर्यमनकर्मा नाशकर्मा वा
गच्छन्तु नश्यन्तु वेति । मा । ते । द्राक्षः । सूर्यम् । उच्यन्तम् ।

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् ।
रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनिं यातुमद्रथः ॥ २५ ॥

प्रति चक्ष्व । प्रतिपश्य । विपश्य । इन्द्रः । त्वम् । च । सोम ! युवांम् । जागरणं कृतम् । रक्षोभ्यः ।
हन्तारम् । अस्यतम् । अशिनम् । हितावद्रथ इति ।

[इति सप्तमं मण्डलं समाप्तम्]

१. इन्द्रः सहि A.

२. मारय Sy.

३. वृक्षधारिणम् Sy.

४. यातुधानम् Sy.

५. राक्षसो च जहि Sy.

६. वञ्चनया Sy.

७. हिसन्तीम् Sy.

८. श्रीवा० M. श्रीवाः is suggested for

०श्रीवा ॥ विच्छिन्नश्रीवाः सन्तः Sy.

९. मारणक्रीडाः Sy.

१०. नाशकर्मा is missing in A.

११. तवाविषा राक्षसाः Sy.

१२. आवित्यम् Sy.

१३. उपाकरणोत्तर्जनयोर्मण्डलाद्यन्तर्होमे 'प्रति

चक्ष्व' इत्येवा । सूत्रितञ्च—'यो नः स्त्रो
अरणः प्रति चक्ष्व' (AGS. 3.5.7.) इति
Sy.

१४. प्रत्येकं पश्य राक्षसान् Sy.

१५. विपश्य A. विविधं पश्य यथास्माद्य
बाधेरन्तया पश्येत्यर्थः Sy.

१६. युवां संहती Sy.

१७. कृतम् is suggested for कृतः ॥ जाग-
रुको रक्षोवधोद्युक्ती भवतम् Sy.

१८. राक्षसेभ्यः Sy.

१९. अशनिरूपम् Sy.

२०. शिवतम् Sy.

२१. आयुधम् Sy.

२२. Supplied by the Editor.

see vol. 1.

~~Vedas~~
~~Sanskrit~~ ~~At~~ ~~Vedas~~

D.G.A. 80.
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Borrowers record.

Call No.— Sa2V1/Mād/Lak-5765

Author— Mādhava.

Title—Rgarthadīpikā:... a com. on
Rgvedasamhitā. Vol.4.

Borrower's Name	Date of Issue	Date of Return
-----------------	---------------	----------------

